

ૐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીપ્રણીત
શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

સવિવેચન

— વિવેચક : —

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખલાલ મહેતા

એમ બી. બી. એસ

સ્વ. શ્રી લીલાવતી બહેનના પુણ્ય સ્મરણાર્થે

— પ્રકાશક : —

મનઃસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

મેમ્બર બીરડીંગ,

હાનંબી ગેડ, મુંબઈ ૧.

મૂલ્ય : છ રૂપિયા

સર્વ હ્રદય વિવેચકને સ્વાધીન.

અહો ! અનન્તવીર્યોડયમાત્મા વિશ્વપ્રકાશકઃ ।

ત્રૈલોક્યં ચાલયત્યેવ ધ્યાનશક્તિપ્રભાવતઃ ॥

શ્રી ગુણચ દ્રાચાયજીકૃત જ્ઞાનાર્જુન

અહો ! અનંતવીર્ય આ, આત્મા વિશ્વ પ્રકાશતો;

ધ્યાનશક્તિ પ્રભાવે જે, ત્રૈલોક્યને ચલાવતો.

મુદ્રક:-

શા. ગુણાભયંદ લલ્લુભા

શ્રી મહોદય પ્રેસ, - ભાવનગર

પ્રથમાશ્રિતિ : પ્રત ૧૦૦૦
૪ સ. ૧૯૫૦ : વિ. સં. ૨૦૦૬

સર્વ હુક્ક વિવેચકને સ્વાધીન.

અહો ! અનન્તવીર્યોઽયમાત્મા વિશ્વપ્રકાશકઃ ।

ત્રૈલોક્યં ચાલયત્યેવ ધ્યાનશક્તિપ્રમાવતઃ ॥

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીવિત જ્ઞાનાર્ણવ

અહો ! અનંતવીર્ય આ, આત્મા વિશ્વ પ્રકાશતો;
ધ્યાનશક્તિ પ્રભાવે જે, ત્રૈલોક્યને ચળાવતો.

મુદ્રક :-

શા. શુભાચાર્યજીવિત લેક્ચરાર
શ્રી મહોદય પ્રેસ, -લાવનગર.

શ્રી. લીલાવતી મનઃસુખલાલ તારાચંદ મહેતા.

શ્રી. લીલાવતી મનઃસુખલાલ

જન્મ :-

૧૮-૪-૧૯૦૮

જન્મતાં સ્મરણાર્થે

મૃત્યુ :-

૩-૧-૧૯૪૬

સ્વાસ્થ્ય યુક્ત કરવામાં આવેલ છે

શ્રી લીલાવતી બહેનની જીવનરેખા

एक एव सहृदमो मृतमप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यतु गच्छति ॥—શ્રી હરિભદ્રસરિ.

જેના પુણ્યસ્મરણાર્થે આ ગ્રંથનું પ્રકાશનશ્રેય પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે, તે શ્રી લીલાવતી બહેનને જન્મ મલાડ-સુગંધમાં સં. ૧૯૬૪ના ચૈત્ર વદિ ૨ ને દિને થયો હતો. સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર શેઠ શ્રી દેવકરજી મૂલજી તે તેમના પિતાશ્રી અને શ્રી પૂતલીબાઈ માતૃશ્રી. ઉત્તમ ધર્મસંસ્કારસંપન્ન કુલમાં જન્મવાનું સદ્ગુણ્ય પ્રાપ્ત થવાથી લઘુવયથી ધર્મસંસ્કારના બીજ તેમના હૃદયમાં રોપાયો હતો. તેમણે અંગ્રેજી ત્રણ ચોપડી સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. સાથે સાથે પંચ પ્રતિક્રમણ, નવસ્મરણ આદિનો તેમનો ધાર્મિક અભ્યાસ પણ ઉચ્ચ કોટિનો હતો.

ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં તેઓ અમરેલીનિવાસી શ્રી મનસુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા (નેપ્થ્યુન ઈન્સ્ટ્રોર-સવાળા) સાથે લગ્નગંધિથી જોડાયા. શ્રી મનસુખલાલભાઈ પણ એક ઉચ્ચ સંસ્કારી, મુશિક્ષિત અને ધર્મરુચિ આત્મા હોઈ, બંને કુદ્દીન કુટુંબોના સંબંધથી સોનામાં સુગંધ લળવા જેવું થયું. તેમનું દામ્પત્ય સુખમય-આનંદમય અને ઉત્તરોત્તર ધર્મપ્રેમની વૃદ્ધિ કરનારું નીવડ્યું. તેમના સંતાનોમાં બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ થયા. આનંદી, સમતાવાન અને વત્સલ સ્વભાવને લીધે તે કુટુંબમાં સર્વના પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યા હતા. તેમના પરિચયમાં આવનારા સર્વ કોઈને તેમના અંતરના ઉમંગકાલર્યા વાત્સલ્યનો અનુભવ થતો. કૃતજ્ઞપણું એ એમનો વિશિષ્ટ ગુણ હતો.

તપ પ્રત્યે તેમને ખાસ અભિરુચિ હતી. ૧૯૩૫માં મલાડમાં તેમણે અઠાઇ કરી હતી; ૧૯૪૧માં વર્ધમાન આંગિલ તપની ઝોળીનું થાળું બાંધ્યું હતું. બાદ્ય તપ સાથે સ્વાધ્યાયાદિ આભ્યંતર તપ પણ વર્ધમાન કરવાનો તેમનો લક્ષ પ્રશંસાપાત્ર હતો. તેમજ તીર્થયાત્રા પ્રત્યેનો તેમનો ઉછરંગ અનન્ય હતો. નાનપણમાં માતાપિતા સાથે શ્રી સમેતશિખરજીની યાત્રા તેમણે કરી હતી; અને ધર્મનિષ્ઠ શ્રી મનસુખલાલભાઈના સહધર્મ્યાદિણી થયા પછી પુનઃ ૧૯૩૫માં શ્રી સમેતશિખરજી, શુભિયાજી, પાવાપુરી, આણુ, કુલ્પકાજી, કેશરીયાજી આદિ સંતચરણરેણુથી પાવન તીર્થોની યાત્રાનો અનુપમ લાભ લઈ આત્મામાં ધર્મબીજનું અભિસિંચન કરી નિજ જીવનને ધન્ય કર્યું હતું.

છેવટે શ્રી ગિરનારજીની યાત્રા નાદુરસ્ત તળીયત છતાં પૂર્ણ ઉત્પાદથી તેમણે કરી. આ યાત્રા પછી તરત ૧૯૪૨માં તેમને આ જીવનયાત્રા પૂર્ણ કરનારી હૃદયરોગની ગંભીર બીમારી લાગુ પડી. અને પછી તો, અનુક્રમે જલોદર આદિ તીવ્ર વેદનામં ચિદ્વેથી તે વ્યાધિએ અસહ્ય અને અસાધ્યરૂપ ધારણ કર્યું. આ લગભગ ચાર વર્ષ જેટલી લાંબી અને અસહ્ય માંદગીમાં પણ લેગભાત્ર આર્તધ્યાનનો ચીત્કાર નહિં કરતાં, સમતાભાવે વેદના સહન કરવારૂપ એક પ્રકારનો પરીપહજ્ય તેમણે કર્યો હતો; તેમની શાંતિ અપૂર્વ અને સમતા અસાધારણ હતી. રોગશય્યા પર પણ તેમની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મધ્યાનમાં જોડાયેલી રહેતી; નવસ્મરણ અને અન્ય ધર્મગ્રંથો પોતે રુચિથી વાંચતા અથવા તત્ત્વરસિક મનમુખલાલભાઈ પાસે વંચાવતા. બલભલાની પણ શ્રીરજની કસોટી કહે એવી આ ઉચ્ચ અને દીર્ઘ વ્યાધિમા પણ શ્રી મનમુખલાલભાઈએ સ્થિતપ્રજની જેમ અનુદિગ્ધપણે એકનિષ્ઠ અનન્ય એવાશુશ્રૂષા કરી પોતાનો કર્તવ્યધર્મ પૂરેપૂરો બજાવ્યો. પણ મર્વ ઉપાય છતાં ૧૯૪૪ ના જાન્યુઆરીની ૩ તા. વંધળીમાં શ્રી લીલાવતી બહેન આ અણબંધુર દેહનો ત્યાગ કરી ગયા.

મૃત્યુસમયે પણ તેમની સમાધિ અને ચિત્તશાંતિ કેવી અદ્ભુત હતી તેનું તાદૃશ્ય શબ્દચિત્ર શ્રી મનમુખલાલભાઈના જ શબ્દોમાં આ રહ્યું—“ બરાબર એક માસ પૂર્વે એમને પોતાના મૃત્યુની બખર તો પડી ગઈ, પણ તેમ છતાં એની શાંતિ અને શ્રીરજમાં છેલ્લે સુધી જરા પણ ફરક પડેલો નહિં. ૨૦૦૨ના માગશરવદી અમાસને દિવસે બપોરના બે વાગ્યે બેઠા બેઠા મારી સાથે વાત કરતા હતા કે આજે અમાસ છે, એટલે ‘ભારે’ દિવસ તો ખરો. હું જવાબ આપું છું કે—એવી તો માંદગી પછી ૫૦ અમાસો ગઈ અને કાંઈ ન થયું તો વળી આજે શું થવાનું છે ? એને હમણું આજુ, પણ એ હાસ્ય છેડકું જ હતું. નવકાર માંભળતાં સાંભળતાં એક મીનીટમાં હૃદય બેઠાં બેઠાં જ બંધ થઇ ગયું અને મૃત્યુ પામ્યાં. ” આવું ધન્ય સમાધિમરણ જેણે જીવનમાં ધર્મની સાચી એકનિષ્ઠ આરાધના કરી હોય એવા પુણ્યાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. દેહપર્થાય ભલે નષ્ટ થાય, પણ અમૃતરૂપ ધર્મસંસ્કાર તો વફાદાર મિત્રની જેમ મૃતને પણ અનુસરે છે. દેહ ભલે જીર્ણ થાય, પણ ધર્મરંગ જીર્ણ થતો નથી. ઘાટ-ઘડામણ ભલે જાય, પણ સુવર્ણ વણસતું નથી.

સાચો રંગ તે ધર્મનો સાહેલડિઆં, બીજો રંગ પતંગ....રે ગુણવેલડિઆં
ધર્મરંગ જીવણ નહિં....સાહેબ દેહ તે જીવણ થાય...ગુણ
સોનું તે વિષુસે નહિં....સાહેબ ઘાટ ઘડામણ જાય....રે ગુણ શ્રી પદોત્તરજી.

પ્રકાશકનું નિવેદન

પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીના 'યોગદષ્ટિસમુચ્ચય' નું ડૉ. ભગવાનદાસે કરેલું સવિસ્તર ટીકાત્મક વિવરણ છે. આ ગ્રંથમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના મનુષ્ય વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેન શાસ્ત્રોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન મુખ્યત્વે રીતે ચૌદ શુદ્ધિસ્થાનરૂપમાં, ચાર ધ્યાનરૂપમાં અને બહિરાત્મા આદિ ત્રણ અવસ્થાઓના રૂપમાં આપવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં યોગાવસ્થાની ક્રમિક વૃદ્ધિને સમજાવતાં, તેને ઇન્દ્રિયયોગ, શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગ એવી ત્રણ ભૂમિકામાં તેમજ આઠ યોગદષ્ટિરૂપ આઠ વિભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે. આ આઠ દષ્ટિ જેના નામ અનુક્રમે મિત્રા, તારા, મલા, દ્વીપા, સ્થિરા, કાતા, પ્રભા, પરા, છે તેનો, મહર્ષિ પતંજલિના યોગના પ્રસિદ્ધ આઠ અંગ-અથમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ સાથે અનુક્રમે સમન્વય છે. ગ્રંથમંત્રી ચાર દષ્ટિઓ યોગની પ્રાથમિક દશા છે અને તેમાં અવિદ્યાને થોડો અંશ હોય છે, પણ 'સ્થિરા' થી 'પરા' દષ્ટિ વચ્ચેના સાધકને અવિદ્યાને અવકાશ નથી. છેવટમાં આચાર્યે યોગશાસ્ત્રના અધિકારી કોણ હોઈ શકે એ જણાવ્યું છે.

ડૉ. ભગવાનદાસભાઈએ પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિવરણમાં સંસ્કૃત મૂળ શ્લોક, તેનો કાવ્યાનુવાદ, શબ્દશ અર્થ, વૃત્તિ અર્થ, અને તે ઉપર લંબાણથી સરલ ભાષામાં સુંદર વિવેચન (ટીકા) કર્યું છે. વિવેચનમાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં જૈન આગમ ગ્રંથો, અન્ય ધર્મના પવિત્ર પુસ્તકો, અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓના આધારભૂત અવતરણો પણ મૂકેલા છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં ડૉ. ભગવાનદાસે લખેલા આ ગ્રંથનો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપોદ્ઘાત યોગના અભ્યાસીઓને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તે રીતે આપવામાં આવ્યો છે. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે લખેલી યોગદષ્ટિની સજ્જાય પુસ્તકને અતિ પરિશિષ્ટમાં મૂકેલી છે. દરેક દષ્ટિના અંતે શ્રી ભગવાનદાસભાઈએ પોતે રચેલા કલશકાવ્યો મૂકવામાં આવેલ છે.

અધ્યાત્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી માટે આવો યોગદષ્ટિસમુચ્ચય જેવો સુદર
 અથ મહારા જાણવામાં હવે સુધી આવેલ નથી. ૧૯૪૬ માં મહારા પત્નીના સ્વર્ગવાત
 પછી હો. ભગવાનદાસે પોતાના હસ્તલિખિત રૂપમાં આ પુસ્તક મને વાચવા આપેલું
 પ્રસ્તુત અંશમાં આઠે દષ્ટિ પર એવું સૂચન અને ભાવપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે,
 કે એ વાંચતા વાંચતા અંતરમાં એક નવી જ દૃષ્ટિ પ્રવર્તી જોવામાં આવે છે, અને
 તેમાંથી કોઈ દિવ્ય પ્રકાશનો આભાસ થાય છે. શ્રીયુત્ ભગવાનદાસભાઈને, તેમને
 આ અંશ મેં વાંચ્યો તે પહેલાં હું ડૉક્ટર અને લેખક તરીકે તો જાણતો જ હતો,
 પણ આ અંશ વાંચ્યા પછી મને ખાતરી થઈ કે હો. ભગવાનદાસ માત્ર શારીરિક
 રોગના ચિકિત્સક નથી, પણ માનવીના 'મન' અને 'ભાવ'ની પણ એ સારી ચિકિત્સા
 કરી જાણે છે. આ અંશની હું પ્રશંસા કરું એ કરતા વાચકવર્ગ એના માટે અભિપ્રાય
 આપે તે ઘટ્ટ છે. છતાં એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઐહિક જાળતો દૂર રાખી
 જે શાશ્વત કલ્યાણની આશા રાખતો હોય, આ સંસાર એક પંખીમેળો છે અને થોડા
 સમયમાં આ મર્ત્ય દેહનો ત્યાગ કરીશું, તેની જેને ખાતરી હોય, અને જેને પોતાનું
 જીવન સારરૂપ, પવિત્ર અને દિવ્ય બનાવવાની ઝંખના હોય, તેના માટે જ આ પુસ્તક
 કિંમતી છે. આ અંશનું મુદ્રણકાર્ય શુદ્ધિપૂર્વક સુંદર રીતે કરી આપવા માટે
 શ્રી શુભાચંદભાઈનો (મહોદય પ્રેસ) અત્ર આભાર માનું છું.

હવે એક છેલ્લી વાત. પ્રસ્તુત અંશનું પ્રકાશન મહારી સ્વર્ગસ્થ પત્ની લીલાવતીના
 સ્મરણાર્થે કરવામાં આવેલ છે, અને આવો અમૂલ્ય અંશ નિઃકામલાવે પ્રગટ કરવાનો
 રત્ન આપવા માટે હું હો. ભગવાનદાસભાઈનો અત્યંત આભારી છું. જે વ્યક્તિ પાસેથી
 મેં અધિકમાં અધિક પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને જેનો જાહેર અત્પ્રમા અદ્ય રીતે પણ હું
 વાળી શક્યો નથી, એવી મહારી પત્ની લીલાવતીના સ્મરણાર્થે ફૂલ નહિં ને ફૂલની
 પાખડીરૂપ આ પ્રકાશન-સુકૃતથી હું ગમે તેટલો આત્મસંતોષ અનુભવું, તોપણ તેના
 અસંખ્ય ઉપકારોના ભોજનો ભાર મહારી પર રહેલો જ છે અને રહેશે.

નેપ્થ્યુન બીહડીંગ,
 હોર્નબી રોડ, કોટ
 મુબમ્બઈ
 ૨૩-૭-૫૦

મનમુખલાલ તારાચંદ મહેતા

આ ગ્રંથના વિવેચક ડૉ. ભગવાનદાસના પૂજ્ય પિતાશ્રી

સ્વ. શ્રી મનઃસુખલાલ કિરત્ત્યંદ મહેતા.

ૐ

આરો પૂજ્ય સદ્ગ પિતાશ્રીના ચરણકમળમાં
(શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા)

સમર્પણ

આદર્શવિકીપિત

સદ્ગ શ્રી પૂજ્ય પિતાશ્રી ! આપ ચરણે આ શાસ્ત્ર વિવેચતી,
દીપ્ત સન્મનનંદની મુજ, કૃતિ અર્પી થઈ છું કૃતી,
દયા હેમનુતે સુકાવ્ય કલ્પસો ભગવાનદાસે કર્યા,
અર્પે તે, મનમુગ્ધનંદન સદા, સદ્ભક્તિભાવે ભર્યા.

શિખરિણી

મુસંકારો રોધ્યા મુજ મનભૂમાં મનસુખ કરે,
કુલ્યા દાલ્યા તે આ નિત મુજ મનોનંદન ભરે;
પિતાશ્રી ! એવા તે મુખદ ઉપકારો સ્મૃતિ કરી,
સ્વૌકારો આ બાલે સમરપિત ભકત્યર્જલ ધરી !

ભગવાનદાસ
('મનોનંદન')

પરમાર્થભાગ અથવા શુદ્ધ આત્મપદ્યમકાશ

- ઇચ્છે છે જે ભોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
 મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સચોટી જિન સ્મરૂપ. ૧
 આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર;
 જિનપદથી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર. ૨
 જિનપદ નિજપદ, એકતા, એકલાવ નહીં કંઈ;
 લક્ષ યથાને તેહને, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ. ૩
 જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;
 અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ. ૪
 ઉપાસના જિનચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત;
 મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટિત. ૫
 શુષ્કપ્રગ્થેદ અતિશય રહે, રહે અંતમુખ યોગ;
 પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્ગુરુ વડે, જિન દર્શન અનુયોગ. ૬
 પ્રવચન સમુદ્ર જિંદુમાં, ઉલટી આવે એમ;
 ચૈદ પૂર્વની લબ્ધિનું, ઉલટરણુ પણ તેમ. ૭
 વિષય વિકાર સહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ;
 પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ. ૮
 મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આશા સુવિચાર;
 કરુણા કેમજતાદિ શુભ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર. ૯
 શેકયા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ;
 જગત ઈષ્ટ નહીં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાલાભ. ૧૦
 નહીં તૃષ્ણા લુપ્તા તણી, મરણુ યોગ નહીં દોષ;
 મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિતલોભ. ૧૧
 આવ્યે જહુ સમ દેશમાં, છાયા બંધ સમાઈ;
 આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ બાઈ. ૧૨
 ઉપજે 'મોહ' વિકલપથી, સમસ્ત આ સંસાર;
 અંતમુખ, અવલોકતા, વિલય થતાં નહિ વાર. ૨
 સુખ ધામ અનંત સુસંત ચહી, દિન રાત્ર રહે તદ ધ્યાન મહી;
 પર શાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણયું પદ તે વર તે જ્ય તે. ૧

પ્રસ્તાવના

“ ભવવીજાહુરજનના રાગાદયઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ”-શ્રી હુમયંદ્રાચાર્યજી.

“ સમ્યગ્ પરવશ તે હુઃખસંકષ્ટાણુ, નિજવશ તે સુખ લહિયે;

એ દષ્ટે આતમ શુણુ પ્રગટે, કહેા સુખ તે કુણુ કહિયે? ”-શ્રી યશોવિજયજી.

૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ ।—આજના આ મંગલ દિને આ પ્રસ્તાવના લખવાનો પ્રારંભ કરું છું. શ્રીમદ્ યોગીશ્વરોની પુણ્યભૂમિ આ ભારતવર્ષ આજે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો અપૂર્વ ઉત્સવ ઉજવી રહ્યો છે આ લૌકિક સ્વાતંત્ર્યની વાત પરથી અલૌકિક એવા આત્મ-સ્વાતંત્ર્યનું સંકેત સ્મરણ થાય છે અને વિચાર સ્ફુરે છે કે—આ આત્મા અનાદિ અવિદ્યારૂપ પરશાસનના મહાભાર તળે દગાઈ ગયો છે, પરભાવરૂપ કર્મની જાંજીરોથી જકડાય ગયો છે, અને તેથી પારતંત્ર્યનું મહાહુઃખ અનુભવી રહ્યો છે. આ પરવશતા હુઃખના મૂળરૂપ અવિદ્યા-મેહના પરશાસનને ફગાવી દઈ, સુખધામરૂપ નિજવશ સ્વચા-સંનનો—આત્મરાજ્યનો ‘અપૂર્વ અવસર’ જીવને કેમ પ્રાપ્ત થાય ? કર્મપરતંત્રતાની શૃંખલામાંથી મુક્ત થઈ આ આત્મ-પુરુષ મુક્તત્વનો અનન્ય ઉલ્લાસ કયારે અનુભવે ? પૂર્ણ આત્મસ્વાતંત્ર્યનો પરમ ધન્ય મહોત્સવ જીવને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ‘આતમ ઘર આતમ રમે’ ને ‘નિજ ઘર મંગલમાલ’ કયારે પ્રગટે ? ‘આનંદધન રસપૂર’થી આ જીવ-સરોવર છલકાઈ જઈ ‘વાજશે મંગલ તૂર’ કયારે થાય ?

“ તુજ મુજ અંતર અંતર ભાંજશે, વાજશે મંગલ તૂર;

જીવ સરોવર અતિશય વાધશે, આનંદધન રસપૂર....

પદ્મપ્રભ જિન ! તુજ મુજ આંતરું કિમ લાજે ભગવંત ? ”-શ્રી આનંદધનજી

“ આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલ થાય રે ”-શ્રી દેવચંદ્રજી

આ સમસ્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર એક યોગમાં જ રહ્યો છે. કર્મપારતંત્ર્યમાંથી મુક્ત કરી આત્મસ્વાતંત્ર્યની અનુપમ સિદ્ધિ કરાવનાર, જીવને ‘શિવ’ બનાવનાર, આત્માને ‘ધ્રુવ’ છે જે ભોગીજન’ એવું ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’-પરમાત્મપદ પમાડનાર ને કામ ઢોય તો તે યોગ જ છે. અને આ આત્મસ્વભાવ-યુગ્મનરૂપ યોગના સદુપાયનો સકલ અવિકલ

વિધિ સાંગોપાંગપણે જે પ્રદર્શિત કરે તે યોગશાસ્ત્ર છે. અને તેમાં પણ અનેક યોગશાસ્ત્રો ના નવનીતરૂપ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રનું સ્થાન અનુપમ છે; અનેક નવીન અને મૌલિક વિચારધારાઓ રચી કરી અપૂર્વ ‘યોગદષ્ટિ’ રૂપ દિવ્ય નયનના ઉન્મીલનરૂપ નિર્મલ ગોધ પ્રકાશ રેલાવનાર આ ગ્રંથરતનું સ્થાન અનન્ય છે. સાગરનું મથન કરી વિબુધોએ (દેવોએ) અમૃત વલોન્થું હતું, તેમ શાસ્ત્રસમુદ્રનું મથન કરી મહાવિબુધ (પ્રાણ) મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ આ યોગામૃત વલોન્થું છે,—જેનું યથાપાત્ર યથેચ્છ પાન કરી આત્માર્થી સુમુક્ષુ ‘જોગીજનો’ અમૃતતવને પામે છે.

અને આ નિર્વાણરૂપ અમૃતત્વ પામવું અને પમાડવું એ જ આ યોગપથ. પ્રદર્શક ગ્રંથનું વક્તા-શ્રોતા ઉભય આશ્રયી પરંપરા (Ultimate) પ્રયોજન છે, એમ આના મંગલાચરણમાં જ આ મહાન યોગાચાર્યે સ્પષ્ટ પ્રકાશરૂં છે. આ પર-હિતેકનિરત શાસ્ત્રકારે માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામનાથી રહિત એવા શુદ્ધ આશયથી કેવળ એક આત્માર્થે જ આ સર્વહિતાર્થ પરમાર્થપ્રવૃત્તિ કરી છે,—જે પરંપરાએ નિર્વાણનું અવધ્ય ધીજ છે, મોક્ષનું અમોઘ કારણ છે, અને ‘કામ એક આત્માર્થનું’, ધીજે નહિં મન રોગ’—એ મહાસૂત્ર હૃદયમાં ધારણ કરી જે કોઈ સાચા આત્માર્થી સુમુક્ષુ શ્રોતાજન આ શાસ્ત્રનું પરિશીલન કરશે, તે પણ યથોચિતપણે અત્રે યોગમાં જ પ્રવૃત્તિ કરશે,—જે તેને પણ નિર્વાણના અવધ્ય ધીજરૂપ થઈ પડશે; કારણ કે આ યોગદષ્ટિ આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસનું માપ છે, આત્મદશા માપક ‘થર્મોમીટર’ (Thermo-motor) છે. એટલે એનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે જાણી વિચક્ષણ શ્રોતા તે પરથી પોતાના આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો, આત્મદશાનો, આત્માના શુણ્યસ્થાનનો ક્યાસ કાઢી શકશે. હું પોતે કથી દષ્ટિમાં વર્તું છું? મહારામાં તે તે દષ્ટિના કદા છે તેવા શુણ્ય-લક્ષણ છે કે નહિં? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મહારે કેમ પ્રવર્તવું? ઇત્યાદિ પ્રકારે આંતર્યુઅનિરીક્ષણ (Introspection) કરી આત્મશુણ્ય વૃદ્ધિની પ્રેરણા પામવા માટે આ યોગદષ્ટિ આત્માર્થી શ્રોતાને પરમ ઉપયોગી-પરમ ઉપ-કારી થઈ પડશે, અને તથારૂપ યથાયોગ્ય આચરણરૂપ યોગપ્રવૃત્તિથી તેને પણ પરંપરાએ મોક્ષનું અચૂક કારણ થઈ પડશે. આમ આ સત્તાશાસ્ત્ર વક્તા-શ્રોતા ઉભયને આત્મકદયાણુ-નો અમોઘ હેતુ છે, આત્મસ્વાતંત્ર્યનો અચૂક સંદુપાય છે.

“પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥” —શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

‘વીર પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી અને કપિલ આદિ પ્રત્યે મને દ્વેષ નથી, યુક્તિ-વાળું જેનું વચન હોય તેનું જ શ્રદ્ધલ કરવા યોગ્ય છે,’—એવા પ્રકારે નિષ્પક્ષ ન્યાયમૂર્તિ જેમ અધ્યસ્ય તત્ત્વપરીક્ષાની વીરગર્જના કરનારા અને મત-દર્શનના આગ્રહથી પર એવા આ પરમ પ્રામાણિક આચાર્ય આ પ્રાચીન ભારતવર્ષના ભૂષણરૂપ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની

અમ પંક્તિમાં બિરાજનારા મહાન્ જ્યોતિર્ધર થઈ ગયા છે. પડ્દર્શનનું પરમ પરમાર્થ-હસ્ય સંવેદનારા આ સુપ્રસિદ્ધ ‘પડ્દર્શનવેતા’ હરિભદ્રસૂરિએ, સર્વ મત-દર્શનનો આશ્રહ છોડાવનારી અને ‘પડ્દરિશન જિન અંગ લણીને’ એવી સર્વ દર્શનનો સમન્વય રનારી યોગમાર્ગની નવીન દિશા અત્ર દાખવી છે. પોતાના ‘સાગરવર્ગલીરા’ વિશાળ રટમાં સર્વનો સુગમતાથી સમાવેશ કરતી પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળી ‘દિવ્ય દ્રષ્ટિ’ અર્પણ કરી, આ તત્ત્વદ્રષ્ટા યોગાચાર્યે સર્વમાન્ય વિશાળ યોગભૂમિકા પર સર્વદર્શનવાદીઓને પ્રેમ આમંત્રણ કરી સમાનધર્મી-સાધર્મિક બંધુત્વભાવે એકત્ર કર્યા છે; અને ધર્મને નામે કદાચહુથી ચાલતા મિથ્યા અઘડાઓનો આત્મીક નિરોધ કરી, વિશ્વબંધુત્વની અનન્ય માવના પ્રભાવનારા યોગિધર્મનો-સનાતન આત્મધર્મનો સદ્બોધ કર્યો છે. સુદાં વાંચકને એ ભેદને સાનંદાક્ષર્ય થશે કે સર્વદર્શનસમભાવની-રાગદ્વેષ રહિત સદ્વિશ્વતાની ઉદાત્ત ભાવના આજથી બારસો વર્ષ પૂર્વે આ દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વર તાર્ત્ત્વિક ભૂમિકા પર કેવી વિકસિત કરી છે ! અને એ જ આ શંકરતનની અનેકવિધ વિશિષ્ટતાઓ મધ્યેની સુખ્ય વિશિષ્ટતા છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૩ ના વર્ષની ફેબ્રુઆરી સુભગ પળે આવો આ ઉત્તમ ગ્રંથ અવગાહવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું; અને તેના સ્વાધ્યાય કરતાં, આ સત્સાસ્ત્ર પર વિશદ વિવેચન કરવાની મને સ્વયંભૂ રુદ્રરણા થઈ. એટલે આ સત્સાસ્ત્રનો આશય પરિસ્કુટ કરી તેનું શુભ-ગૌરવ-ગાહુમાન વધારે એતું ગૃહત્તરીકાર્પ સવિસ્તર વિવેચન કરવાની આ મ્હારી અંતર ગીરણને મૂર્ત આકાર આપવા આ ઉપક્રમ-યોજના મેં નિયત કરી : (૧) મૂળ શ્લોકોનો પ્રેરણાને મૂર્ત આકાર આપવા આ ઉપક્રમ-યોજના મેં નિયત કરી : (૧) મૂળ શ્લોકોનો કાવ્યાનુવાદ-ગૃજરાતી હોહરામાં. (૨) શ્લોકોનો શબ્દશઃ અર્થ. (૩) શ્રી હરિભદ્રસૂરિની સ્વોપજા વૃત્તિનો અક્ષરશઃ અનુવાદ કુટનોટમાં. (૪) શ્લોક અને વૃત્તિના આશયને પરિસ્કુટ કરતાં આ વિવેચનાદિ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ મેં ૧૯૪૫ ના અંતભાગમાં કરી. તેના ફલપરિપાકરૂપ આ ગ્રંથ સુદાં વિવેકી તત્ત્વરસિક વાચકવૃન્દના કરકમલમાં મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથ સુદાં વિવેકી તત્ત્વરસિક વાચકવૃન્દના કરકમલમાં મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. આત્માર્થે કરવામાં આવેલા આ નમ્ર પ્રયત્નમાં વિગતગત્સર શુભદોષસ સન્નજનોને એ કંઈ પણ સંકળતા ભાસ્યમાન થાય, તો તે કેવળ શુભનિધાન જ્ઞાની સત્પુરુષોના કૃપાપ્રસાદને જ આભારી છે, જેના પરમ સમર્થ વચનામૃતની પ્રળાભિતિના અવલંબન વિના મ્હારો આ પ્રયત્ન ‘પ્રાંશુલભ્ય’ ફલ પ્રત્યે પંશુચેષ્ટા જેવો જ બન્યો હોત !

આ ગ્રંથના હાથલખાણની ચાહી હજી સુકાઈ ન હતી, ત્યાં તો મ્હારા પરમાર્થ-સ્નેહી તત્ત્વરસિક શ્રી મનઃસુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા (નેપ્થ્યુન ઇન્સ્ટિટ્યુટ સંસ્થાના) જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી આ હાથલખાણ લઈ જતા, અને અપૂર્વ રસથી તે અવગાહી જતા એથી

* જ્ઞાતે નિર્ધાનતરવેડસ્મિન્નસમોદ્દેન તત્ત્વતઃ । પ્રેક્ષાવતાં ન તદ્ગત્તૌ વિવાદ ઉપપદ્યતે ॥ યો.દ.સ.

એમને આ સત્શાસ્ત્ર પ્રત્યે પરમ પ્રેમ-પ્રમોદભાવ ઉદ્ભવસાધમાન થયા, અને તેના પ્રકાશનનું શ્રેય પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી સહજ વૃત્તિ ઉદ્ભવી. તે અરસામાં તેમના સુશીલ ધર્મપત્ની ધર્મનિષ્ઠ શ્રી લીલાવતીજીહેનનો અકાળ સ્વર્ગવાસ થયો હોઈ, તેમના પુણ્ય સ્મરણાર્થે શ્રેય નિમિત્તે આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાની તેમની ભાવના બળવત્તર બની, અને મેં સામાર સ્વીકારેલી તે અત્ર ફલવતી થયેલી દૃશ્ય થાય છે. જેવા પરમાર્થપ્રેમથી મેં આ કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેવા જ પરમાર્થપ્રેમથી શ્રી મનઃસુખલાલભાઈએ જે આ પરમશ્રુતની પ્રભાવનાનો અપૂર્વ દહાવો લઈ અનન્ય શ્રેય સંપાદન કર્યું છે, તે બદલ તેમને પુનઃપુનઃ અભિનંદન અને ધન્યવાદ ઘટે છે ! કારણ કે સત્શાસ્ત્રના લેખન, પૂજન, ઠાન, પ્રકાશનાદિ અમોઘ મોક્ષફલ આપનારા અવધ્ય 'યોગબીજ' છે, એમ આ ગ્રંથમાં જ પ્રકાશ્યું છે :

“લેખન પૂજન આપણું, શ્રુત વાચના ઉદ્દાહિત રે;

ભાવવિસ્તાર સજ્જાયથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે.” — યોગો સજ્જાય.

આ ગ્રંથની બીજભૂત વસ્તુનો કંઈક નિર્દેશ મેં ઉપોદ્ધાતમાં કર્યો છે. તેનો વૃક્ષરૂપ વિસ્તાર તે તે દૃષ્ટિના અધિકારમાં ચર્ચવામાં આવેલ છે, —જેના નિર્દેશ માટે અત્ર અવકાશ નથી. (જુઓ વિષયાનુક્રમણિકા) પ્રત્યેક અધિકારના પ્રાંતે તેના સાર આપ્યો છે તે પરથી, તેમ જ તે તે અધિકારના સારસંદોહ અને પુદ્ગિરૂપ કુળશક્ટીઓની મેં કૌટુંબી નવરચના પરથી પણ આ ગ્રંથની વસ્તુનો સુર વાચકને વિશેષ ખ્યાલ આવી શકશે. અત્રે નિર્દિષ્ટ કરેલ પ્રત્યેક વિષયનો સંવિસ્તર વિચાર મેં વિવેચનમાં—‘સુમનોનંદની બૃહત્તટ્ટીકા’માં દાખવ્યો છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને ઇષ્ટાચોગ, શાસ્ત્રચોગ, સામર્થ્યચોગ, અહિંસાદિ યમ, નિમિત્ત અને ઉપાદાન, યોગબીજ, અવંચકત્રથી, સમાપત્તિ, વેદસંવેદપદ, અવેદ-સંવેદપદ, વિષમ ક્રુતર્ક શ્રદ્ધ, સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અર્થેહ, આક્ષેપક જ્ઞાન, અસંગ અનુદાન, ધ્યાતા ધ્યાન અને ધ્યેય, સમાધિ, મુક્ત તત્ત્વ, ઇષ્ટાચમાદિ, કુલચોગી, પ્રવૃત્તચક્રચોગી એ આદિ અત્યંત રસમય ને મૌલિક નવીન વિષયો પરત્વે તો મેં અત્ર મ્હારી ‘સુમનોનંદની’ ટીકામાં વિશિષ્ટ મીમાંસા કરી છે, —જે તત્ત્વવિપાક ‘સુમનો’ને રસપ્રદ થઈ પડશે. તે તે વિષયો મૂળ ગ્રંથમાં પ્રાયઃ સૂતરૂપ સંક્ષેપ નિર્દેશમાત્ર હોઈ, તેના પરમ પરમાર્થગંભીર ‘આશય’નું સૂચનમાત્ર કરતાં આટલું ગ્રંથગોરવ વધી ગયું છે ! તથાપિ આ ગ્રંથગોરવ પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નના શુભગોરવ બહુમાનરૂપ હોઈ સ્પષ્ટ છે. અત્રે સ્વાધ્યાયમય યથા-શક્તિ શ્રુતભક્તિ દાખવવાનો ‘અપૂર્વ અવસર’ મને પ્રાપ્ત થયો તેથી નિજ ધન્યતા અનુભવી, આ ભક્તિરસ ભક્તિવીમાં નિમજ્જન કરી તત્ત્વસુધારસંપાનનો રસાસ્વાદ લેવાનું પ્રત્યેક તત્ત્વરસિક સજ્જનને સપ્રેમ આમંત્રણ કરું છું.

“બહું યયું મેં પ્રભુ શુભ ગાયા, રસનાનો ફલ લીધો રે;

દેવચંદ્ર કહે મ્હારા મનનો, સકલ મનોરથ ત્રીધો રે.” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

૫, ચોપાટી રોડ,
સુઅર્ધ, ૬

ભગવાનદાસ મનાસુખભાઈ મહેતા.

“યેનાત્માઽબુદ્ધ્યત્મૈવ પરત્વેનૈવ ચાપરમ્ ।

અક્ષયાનન્તચોઘાય, તસ્મૈ સિદ્ધાત્મને નમઃ ॥” શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી

આ યોગદ્વિસમુદ્ધય શાસ્ત્રના અભિધેય વિષયનું સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે સામાન્ય પીઠિકાએ આત્માને દુઃખકારણરૂપ પારતંત્ર્ય શું ? અને શાથી ? તથા સુખ-કારણરૂપ સ્વાતંત્ર્ય શું અને શાથી ? તે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે,—કે જેથી યોગનું અને આ શંકના વિષયનું સ્વરૂપ સમજવું સુગમ થઈ પડે. અત્રે મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં વિચાર કરશું : (I) સામાન્ય પીઠિકા, (II) અભિધેય વિષય, (III) તાત્પર્ય બોધ.

I. પીઠિકા

૧. આત્મસ્વાતંત્ર્ય સુખ અને કર્મપારતંત્ર્ય દુઃખ.

સર્વ જીવને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે. દુઃખ ટાળવા અને સુખ મેળવવા માટે સર્વનો પ્રયત્ન છે, છતાં તેને તે દુઃખ ટળતું નથી અને સુખ મળતું નથી તેનું શું કારણ ? એ પરથી અનેક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પુનઃ પુનઃ જન્મવું, પુનઃ પુનઃ મરવું, પુનઃ પુનઃ માતાના ઉદરમાં શયન કરવું, ‘પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની જઠરે શયનં,’—આ અનંત દુઃખમય જન્મ-મરણપરંપરારૂપ ભવક્રાંતિનો અંત કેમ આવે ? એનું પરમ ગંભીર તત્ત્વમંથન કરતાં ભગવાન્ મહાવીરાદિ પરમ સમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટાઓને જે ચચાર્થ બોધરૂપ સમાધાન પ્રાપ્ત થયું, તે નિષ્કારણ કરુણારસસાગર તે ભગવંતોએ જગજીવોના કલ્યાણાર્થે બોધ્યું છે. તેઓએ સ્વાનુભવથી સમ્યક્ તત્ત્વ નિર્ણય કર્યો કે આ દેહાદિથી બિન્ન એવી અજર અમર

ક ધૂપ.' એટલે આત્મા આ દ્રવ્યકર્મનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે કર્તા છે. અત્રે સુવર્ણકાર પૂરેપૂરીનું કષ્ટાંત ઘટે છે. સોની કુંડલાદિ ભાવનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે કર્તા છે, અને સોતાના સુખ-હર્ષ આદિ ભાવોનો પરિણામ-પરિણામીભાવે કર્તા છે. આ દ્રવ્યકર્મથી દેહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને દેહમાં સ્થિતિ કરતા આત્માને દ્રવ્યકર્મનો ઉદય થાય છે. તે ઉદય થયે જો આત્મા રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિભાવ-ભાવે પરિણમે તો તે ભાવમલરૂપ નવીન ભાવકર્મનો બંધ કહે છે, અને આ ભાવકર્મના નિમિત્તે પુનઃ દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે, અને તેથી પુનઃ દેહધારણાદિ ભવપરિપાટી હોય છે. જૈન પરિભાષામાં ભાવકર્મને માટે 'મલ' અને દ્રવ્યકર્મને માટે 'રજ' એવી યથાર્થ સંજ્ઞા છે. જેમ મલ-ચીકાશ હોય તો રજ ચોટે, તેમ ભાવમલરૂપ આસક્તિ-રનેહ-ચીકાશને લીધે દ્રવ્યકર્મરૂપ રજ ચોટે છે. આમ પરસ્પરનિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે અરણ્યકટ્ટી-ન્યાયે ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો અનુબંધ થયા કહે છે, ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ દુષ્ટ ચક્ર (Vicious circle) આદ્યા કહે છે, અને તેથી જન્મમરણના આવર્તરૂપ-ફેરારૂપ ભવચક્ર પણ ધૂમ્યા કહે છે.

આમ પરભાવમાં આસક્તિરૂપ ભાવમલ કર્મબંધનું મૂળ કારણ છે, અને કર્મ એ ભવબ્રમણનું કારણ છે, એટલે સંસારનું મૂળ કારણ અવિદ્યારૂપ આત્મભ્રાંતિ જ છે, આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ જ છે. દેહાદિ પરવસ્તુમાં આત્મભ્રાંતિ એ જ આ જીવની મોટામાં મોટી મૂલગત ભૂલ છે અને આ આત્મભ્રાંતિથી જ ભવભ્રાંતિ ઉપજી છે. કારણ કે એમ પરભાવને વિષે આત્મભાવની કલ્પનાને (Imagination) લીધે તે પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ ઉપજ્યા, એટલે તે તે વિષયના યોગક્ષેમાર્થે-વિષય-સંરક્ષણાર્થે કષાય ઉપજ્યા, અને આ જ પ્રકારે અઢારે પાપસ્થાનકની ઉત્પત્તિ થઈ. દેહમાં આત્મભ્રુદ્ધિરૂપ આ મૂલગત ભ્રાંતિને લીધે મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ પણ પરભાવ-વિભાવને અનુકૂળ થઈ. ઉપયોગ ચૂકયો એટલે યોગ ચૂકયો. મનથી પરભાવ-વિભાવના ચિંતનરૂપ હુચ્ચિતિત થવા લાગ્યું, વચનથી પરભાવ-વિભાવ જ્ઞાપક છે એવું મૃપા વચનરૂપ હુર્ભાષિત ઉચ્ચરાવા લાગ્યું, અને કાયાથી પરભાવ-વિભાવની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિરૂપ હુચ્ચિતિત આચરાવા લાગ્યું. આમ 'હુચ્ચિતિત અ હુચ્ચિતિ અ હુચ્ચિતિ' રૂપ મન-વચન-કાયાના યોગની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિરૂપ 'હુકાંડે' હુષ્ટિત ઉભારાવા લાગ્યું.

" પરપરિણુતિ રાગીપણે, પરરસ રંગે રક્ત રે;

પરગાહક રક્ષકપણે, પરભાવે આસક્ત રે "—શ્રી દેવચંદ્રભ.

આમ પરવસ્તુમાં મુજાવારૂપ મોહ-દર્શનમોહ ઉપજ્યો, દર્શન મિથ્યા થયું, એટલે સર્વ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ બન્યું, અને સર્વ ચારિત્ર પણ કુચારિત્ર થઈ પડ્યું. દર્શનમોહ ઉપજ્યો એટલે ચારિત્રમોહ ઉપજ્યો, અને અનંતાનુબંધી આદિ તીવ્ર કષાય પ્રકારોની ઉત્પત્તિ થવા લાગી. આ દ્વિવિધ મોહરૂપ ઘાતિ પ્રકૃતિનો બંધ થયો, એટલે તેના અવ-

દર્શને ઈંતર ધાતી પ્રકૃતિ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય પણ બંધાવા લાગ્યે તેમ જ વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર એ અધ્યાત્મિક પ્રકૃતિનો પણ બંધ થવા લાગ્યે અને મૂળ શુદ્ધ સ્વભાવે સુદૃઢ આત્મા અદ્વિતિય કર્મની બેઠીના ગાઠા બંધને બંધા સંસારચક્રમાં અનંત જન્મમરણપરંપરારૂપ પરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહ્યો. આમ દર્શન મોહ-મિથ્યાદર્શન (મિથ્યાત્વ) સેનાનાયકે પ્રવેશ કરતાં, તેની અનુગામિની સમસ્ત કર્મ સેનાએ આત્મા પર આક્રમણ (Invasion) કર્યું, આત્મપ્રદેશ પર જોરદાર હલ્લો માર્યો અને તેના ક્ષેત્રને જોદાનમેદાન કરી નાંખ્યું. રાજધાનિ મોહ-રાયે દળદળામરી રે સૈન્ય-પુરમાં પ્રવેશ કર્યો, જોટલે તેની જય પોકારતા સમસ્ત કર્મપરિવારે પોતાના અજ્ઞતાતાની પાછળ પાછળ અનુપ્રવેશ કરી આત્મપ્રદેશને ઘેરી લીધો. અને પોતાના ગલ-ક્ષેત્રમાં અતિક્રમણ (Transgression, Tresspass) કરવાના અપરાધ બ આત્માને બંદિવાન બનાવી સંસારની હેઠમાં પૂર્યો. ને 'વેરની વસુલાત' કરી.

" કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં સુખ્યે આહ;
તેમાં સુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાક.
કર્મ મોહનીય ભેદ બે, દર્શન^૧ ચારિત્ર^૨ નામ;
હણે^૩ મોહ રવીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ " શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મને છોડી આત્માએ પરભાવ પ્રત્યે ગમન કર્યું, તેથી વિભાવરૂપ અધર્મ તેને વળગ્યો, અને તેથી કરીને કર્મ-રાહુએ આત્મ-ચંદ્રનું ચંદ્રણ-શસન કર્યું, તેનો ફાટણ વિપાક આત્માને પોતાને જ લોગવવો પડ્યો; પારકા ક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરવારૂપ પાપ-અપરાધનો જાહેરો મળ્યો, 'હાથના કર્યાં હૈયે વાગ્યાં।' 'પરધર્મે મયાવહઃ' થઈ પડ્યો. આ જીવની ઘણી મોટી ભૂલ-'એક તોલામાં મણીની ભૂલ' જેવી ગંભીર ભૂલ થઈ પોતે પોતાને ભૂલી ગયો, આનાથી તે 'મોહ' બીજું અંધેર કયું? 'આપ આપકું' ભૂલ ગયા, ધનસે કયા અંધેર? 'દેહમાં આત્મભુદ્ધિરૂપ આ ભૂલગત ભૂલને લઈને બીજી આનુષંગિક ભૂલોની પણ ભૂલભૂલામણીરૂપ જટિલ જાલ જામી ગઈ. 'મૂલડો થોડો ને વ્યાજડો ઘણો' વધી પડ્યો. એક જ ભૂલનું કેવું ભયંકર પરિણામ!

અથવા પ્રકારાંતરે વિચારીએ તો જગતની મોહ-માયાજાલમાં લપટાવનાર નામચીત મોહનીય કર્મના બે ભેદ છે. દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ. તેમાં (૧) દેહાદિ પર-વસ્તુમાં આત્મભ્રાંતિરૂપ દર્શનમોહને લીધે જીવને મિથ્યાદર્શન અથવા મિથ્યાત્વ હોય છે, અને તેથી ચારિત્રમોહ પણ ઉપજે છે. (૨) જોટલે પરભાવમાં આત્મભુદ્ધિ હોવાથી જીવ પરભાવથી વિરામ પામતો નથી ને અવિરતિ રહે છે. (૩) આમ પરભાવ પ્રત્યે ગમન-પરિણમન કરતો હોવાથી તે સ્વરૂપ-બ્રહ્મારૂપ અમાદને પામે છે (૪) અને તે પરભાવની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિના નિમિત્તે તે કોધાદિ ક્રોધાદિ રાગદ્વેષાદિ વિભાવ લાવને

જો છે. (ખ) અને તેથી જ્ઞાણ પામેલા તેના મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ પણ પરભાવની પ્રાપ્તિ અર્થે તદ્દનુકૂલપણે મુખ્યપણે પ્રવર્તે છે. આમ મૂળ અવિદ્યારૂપ આત્મ-સંતિને લીધે જ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ આશ્રવદ્વાર-મંચાગમનના ગરનાળા ખુલ્લા રહે છે. એટલે તે બંધહેતુઓથી આત્મા કર્મથી બંધાય, અને કર્મની બેડીથી બંધાયેલો આ જીવ ભવબ્રમણ્ડુખ પામે છે. આથી ઉલટું (૧) પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ જે આત્મજ્ઞાંતિ છે, તે છોડી દઈ જીવ જો આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ કરે, તો મિથ્યાત્વ ટળે, દર્શનમોહ નષ્ટ થાય અને સ્વચ્છગદર્શન પ્રગટે. (૨) એટલે પછી અવિરતિ દોષ ટળે ને સર્વ પરભાવમાંથી વિરામ પામે-ભાવવિરતિ થાય. (૩) એટલે તેના આત્મસ્વરૂપથી બ્રહ્મતારૂપ પ્રમાદ દોષ ટળે અને સ્વરૂપને વિષે અપ્રમાદ-અપ્રમત્ત સ્થિતિ હોય. (૪) એટલે પરભાવ નિમિત્તે કષાય કરે નહિ, રાગાદિ વિભાવથી રંગાય નહિ અને નિષ્ક્રધાય-પૂર્ણ વીતરાગ થાય. (૫) અને કષાયજન્ય સંજ્ઞાભ નષ્ટ થવાથી મન-વચન-કાયાના યોગ પણ આત્મસ્થિરતાને અનુકૂળપણે વર્તે, અને છેવટે અયોગ દશા પ્રાપ્ત થાય. આમ કર્મને આવવાના આશ્રવ-દરવાજા બંધ થવારૂપ સંવર થાય છે. દર્શનમોહ નષ્ટ થતાં અનુક્રમે ચારિત્રમોહ પણ નષ્ટ થાય છે; દર્શનમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય મોહ છે, ને ચારિત્રમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય વીતરાગતા છે. આવી આ કર્મોના અગ્રણી દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહ એમ દ્વિવિધ મોહનીય કર્મની, અને તેના ઉપલેદરૂપ આ પાંચ બંધહેતુઓની વ્યવસ્થા પરથી ચૈાદ ગુણુસ્થાનકની સમગ્ર વ્યવસ્થા પણ શીઘ્ર સમગ્રાઈ જાય છે; કારણ કે આ ગુણુસ્થાનકનું બંધારણ (Constitution) મુખ્યપણે આત્માના આ મોહઅપમમ પર રચાયેલું છે. મોહની માત્રા જેમ જેમ ઘટતી જાય ને આત્માની નિષ્ક્રધાય વીતરાગ પરિણતિ જેમ જેમ વધતી જાય, તેમ તેમ આત્માના ગુણુવિકાસરૂપ સાચી સાધુતા-સાધકતા પ્રગટતી જાય છે.

આમ કર્મબંધની અને તેના બંધહેતુઓની સંકલના પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે-આત્મજ્ઞાંતિ એ જ આ ભવબ્રમણ્ડુખનું મૂળ છે. આ ભવજ્ઞાંતિ ક્યારે ટળે ? તેના મૂળ કારણરૂપ આ આત્મજ્ઞાંતિ ટળે તો. કારણ કે આપણે જોયું તેમ ભાવ-મોહની તાત્ત્વિક કર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ સંકલના થયા કરે વ્યવસ્થા છે અને બંધનું દુષ્ટ ચક્ર (Vicious circle) ચાલ્યા કરે છે, અને તેથી ચક્રબ્રમણન્યાયે ભવનો ચક્રાવે પણ ચાલ્યા કરે છે. આવી આ કર્મબંધની સાંકળ (chain) ક્યારે તૂટે ? આ દુષ્ટ ચક્રનો અંત ક્યારે આવે ? આત્મ જ્ઞાતિરૂપ ભાવકર્મ તૂટે તો આ સાંકળ તૂટે અને આ દુષ્ટકે બંધ પડે. અર્થાત્ જીવ જો દેહાદિ અને રાગાદિ પરભાવ પ્રત્યે આત્મભાવ ધરવાની 'ના' પાડે, 'પ્રત્યાખ્યાન' કરે, રાગ-દેષ-મોહરૂપ વિપરીત ભાવે પરિણમવારૂપ વિભાવ છોડી દીએ, તો ભાવકર્મ ન બંધાય, એટલે તેના નિમિત્ત અભાવે દ્રવ્ય કર્મ પણ ન બંધાય, અને આ કર્મબંધની

સાંકળ ત્રુટે. આમ આ બધસંકલના ત્રોડવાની લગામ આત્માના હાથમા છે, એ વિભાવ-રૂપ ભાવકર્મપરિણામે નહિ પરિણમવાની બ્રેક (Break) દબાવવારૂપ પુરુષાર્થની રહસ્ય ચાવી (Master-key) પુરુષના (આત્માના) પોતાના ગજવામાં જ છે તાત્પર્ય કે જીવ પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્રેષ-મોહ ન કરે, વિભાવભાવે ન પરિણમે તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે આમ કર્મનિબદ્ધ આત્માના (પુરુષના) પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાય સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે. ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા બ્હાના છોકી ઈર્ષ્ય જીવ સત્ય પુરુષાર્થ કરે એટલી જ વાર છે. આ અનંત શક્તિના સ્વામી પુરુષ-સિંહનો હુંકાર કર્મ-શૃંગારને નસાડવા માટે બસ છે ! માત્ર આત્મા ઊઠવો જોઈએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ વીરગર્જના કરી છે તેમ 'જબ જાગેગે આતમા, તબ લાગેગે રગ' ઉચ્છિષ્ઠોચ્છિષ્ઠ જાગ્રત ! મોહનિદ્રામાયો જાગેલો આત્મા વિવેકબ્યાસિતવડે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામી, વિભાવરૂપ અધર્મને ત્યજી આત્મસ્વભાવરૂપ સત્તાતન આત્મધર્મને ભજે, તો અવશ્ય મોક્ષ પામે, 'પુરુષત્વ સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય'

“ જો ઇચ્છે પરમાર્થ તો, કરે સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઇ, છેદો નહિ આત્માર્થ ” શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આ બધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા પરથી ભગવાન મહાવીરે પ્રણીત કરેલા નવ તરવની અદ્ભુત અવિકલ સંકલના પણ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે: આ જીવ અજીવ એવા કર્મથી બધાયેલો છે, પુણ્ય-પાપ આ અજીવ કર્મના અતર્ગત જો લેઈ છે; કર્મના આવવાનું કારણ મિથ્યાતાદિ પાપ આશ્રય છે, આશ્રય થયે બંધ થાય છે; આશ્રવને-નવા કર્મના આગમનને આશ્રવદ્વાર મવૃત્ત કરવારૂપ સ્તંભરથી રોકી શકાય છે, અને જૂના કર્મોને ધ્યાનાદિ તપવડે નિર્જરાથી ખેરવી શકાય છે, અને એમ નિર્જરા કરતાં કરતાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય થયે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ થાય છે, કેવલ એક શુદ્ધ 'અદૈત' આત્મા જ સાક્ષાત મોક્ષસ્વરૂપ બને છે

“ તે ત્રિશલાતનયે મન ચિતત્વી, જ્ઞાન વિવેક વિચાર વધારુ,
નિત્ય વિશેષ કરી નવ તરવને, ઉત્તમ મોખ અનેક ઉચ્ચાર ” શ્રી મોક્ષમાળા.

આ નવ તરવને હેયોપાદેય વિવેક સમજવા માટે ચિકિત્સાશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ચાર વાના જાણવા જોઈએ: પ્રથમ તો રોગ (Disease) શું ? એ જાણવું જોઈએ, આ રોગ હેય-મૃત્યુજવા યોગ્ય છે જીજ્ઞા રોગનો હેતુ (Aetiology) શું ? એ જાણવું જોઈએ, આ હેય હેતુ છે ત્રીચ્છ આરોગ્ય (Normal healthy condition, cure)

† “ हेयं तु यमनागतम् । दृष्टृदृश्ययो संयोगो हेयहेतु । तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् द्रोः कैवल्यम् । विवेकरथातिरिक्त्वैवा हानोपायः । ” પાતળલ યોગસૂત્ર, ૨

શું ? તેનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ; આ હાન છે. અને ચોથું રોગનું ઔષધ (Therapeutic treatment) શું ? એ જાણવું જોઈએ; આ હાન હેતુ છે. તેમ અત્રે (૧) અણવ કર્મ અને તત્ત્વજન્ય સંસાર એ રોગ છે, માટે હેય છે. (૨) હેય એવા આ કર્મ-રોગના હેતુ આશ્રવ અને બંધ છે, આ હેય હેતુ છે. (૩) આ કર્મ રોગના હાન હેતુ-મટાડવાના ઉપાય સંવર અને નિર્જરા છે. (૪) અને કર્મ રોગનું હાન-મટી જવું તે મોક્ષ અર્થાત આત્માનું આરોગ્ય છે. આવા પ્રકારે જીવના આ મહાભવરોગની અમોઘ ચિકિત્સા ભવવ્યાધિના ભિષગ્વરો ભગવાન્ વીતરાગોએ ભતાવી છે, અને આવા જગત્તારક તીર્થરૂપ શુદ્ધ 'ધર્મચક્ર'નું પ્રવર્તન કરીને પોતાના 'તીર્થ'કર' નામને સાર્થક કર્યું છે.

“ કારણજોગે હો બાંધે બંધને, કારણ સુગતિ મૂકાય;

આશ્રવ સંવર નામ અનુક્રમે, હેયોપાદેય સુણાય....પદાપ્રશન ” શ્રી આનંદધનજી.

આમ સંસાર એ જ આત્માનો મોટામાં મોટો રોગ છે અને તેનું કારણ કર્મ છે, એટલે કર્મપારતંત્ર્ય એ જ ભવરોગદુઃખનું મૂળ છે આ કર્મપારતંત્ર્યથી-કર્મબંધથી છૂટવું-મુક્ત થવું એ જ આત્મસ્વાતંત્ર્યરૂપ પરમ સુખમય આરોગ્ય છે, અર્થાત આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થા એ જ સુખધામ મોક્ષ છે.

૨. યોગની મુખ્ય વ્યાખ્યા અને મોક્ષમાર્ગની એકતા

“ ધૃત્તે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;

મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ.

જિનપદ નિજપદ એકતા, લેહભાવ નહિં કાંઈ;

લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ,

અને આત્માની આવી આ શુદ્ધ સ્વભાવમય 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થારૂપ મોક્ષનો યોગ પ્રાપ્ત કરાવે તેનું નામ જ 'યોગ'. યોગ શબ્દ 'યુજ્' ધાતુ પરથી નિકળ્યો છે. યુજ્ એટલે યોજવું-જોડવું (To unite). મોક્ષ સાથે યોજન-જોડણ કરાવે છે તેટલા માટે તે 'યોગ' કહેવાય છે. 'મોક્ષેણ યોજનાદ યોગઃ' એમ તેની મુખ્ય વ્યાખ્યા છે. આમ જે પ્રક્રિયાવટ કરીને આત્મા શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષપદ અથવા નિર્વાણપદને પામે તેનું નામ યોગ. આ મોક્ષરૂપ પરંતત્વ બલે ગમે તે નામે યોગખાતું હોય-કોઈ તેને શિવપદ કહે કે કોઈ જિનપદ કહે, કોઈ બુદ્ધપદ કહે કે કોઈ સિદ્ધપદ કહે, કોઈ અર્હત કહે કે કોઈ પરબ્રહ્મ કહે, કોઈ પરમેષ્ઠિપદ કહે કે કોઈ પરમાત્મપદ કહે, કોઈ તથાતા કહે કે કોઈ સિદ્ધાત્મા કહે,—પણ શબ્દલેહ છતાં પરમાર્થથી તેના સહજાતસ્વરૂપમાં-સહજ એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પદમાં ભેદ પડતો નથી. એક જ ગંગા નદી છે, તેને કોઈ બાગીચી કહે, કોઈ સુરનદી કહે, કોઈ ત્રિપથગા કહે, કોઈ મંદાકિની કહે, કોઈ બાક્તી

કહે, પણ તત્ત્વથી તે વસ્તુમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. તેમ અનંત શુશ્રુણિધાન આ નિર્વાણ-સંજ્ઞિત પદને તેના ગમે તે શુશ્રુણવાચક શુશ્રુણિપત્ર નામથી જોળખવામાં આવે તોપણ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી તેમાં ભેદ પડતો નથી.

“ શબ્દભેદ ઝઘડો કિરચોળ ? જો પરમારથ એક;
કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફિર નહિં છેક ”—શ્રી યશોવિજયજી.

તાત્પર્ય કે સંસારથી પર અને જેનાથી પર કાંઈ નથી એવા આ ‘ પરંતત્ત્વ ’ સાથે યોગ-જોડે તે યોગ એમ તેની સર્વદર્શનસંમત સર્વમાન્ય અવિસંવાદી વ્યાખ્યા છે. અને આનો ફલિતાર્થ એ છે કે આત્માનું નિજ શુદ્ધ સ્વભાવ સાથે—સહજાત્મસ્વરૂપ સાથે યુગ્મન થવું તે જ યોગનું પ્રગટ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ છે ‘ ઇચ્છે છે જે જોગીજન ’—જોગીજનો જે જાંખે છે, એવું આ ‘ અનંત સુખ સ્વરૂપ ’ ‘ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ ’ પમાડવું એ જ આ યોગનું એક માત્ર પ્રયોજન છે અને આવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જિનપદની અને નિજપદની એકતા છે, એમાં કાંઈપણ ભેદભાવ નથી, એનો લક્ષ થવાને જ સુખદાયક એવા સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન છે.

આમ મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિ પામવાનો માર્ગ એ જ યોગ છે, અને મોક્ષ એ જ સર્વ દર્શનોનું એક નિશ્ચિત સાધ્ય-ધ્યેય (ઉક્ત) છે, એટલે તેના સત્ સાધનરૂપ આ યોગમાર્ગ પણ એક જ છે, અને તે તો શમપરાયણ-શમનિષ્ઠ એવો મુમુક્ષુઓનો એક શાંતિમાર્ગ જ છે. આ શમ એટલે નિષ્ક્રિયા આત્મપરિણતિ, એક જ શમનિષ્ઠ રાગદ્વેષ રહિતપણું, સમભાવ. શ્રી કુદકુંઠાચાર્યજીએ વ્યાખ્યા કરી છે ‘ શાંતિમાર્ગ ’ તેમ ‘ મોહ-ક્ષોભ રહિત જે આત્માનો પરિણામ તે સમ કહેવાય છે. ’

અથવા શમ એટલે સામ્ય, અર્થાત્ જેમ છે તેમ યથાવત્ આત્મશુશ્રુની સમાન થવું તે સામ્ય. જે સામ્ય છે તે ધર્મ છે, અને ‘ વત્યુસદ્દાવો ઘમ્મો ’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. આ ધર્મ છે તે ચારિત્ર છે, અને ‘ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં ’ સ્વરૂપમાં ચરવું—આત્મસ્વરૂપમાં વર્તવું તે ચારિત્ર છે. આમ ચારિત્ર=ધર્મ=સામ્ય=સમ=શમ એ શબ્દો સમાનાર્થવાચક છે. તાત્પર્ય કે સામ્યમાં અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી, સ્વરૂપ સમજી સ્વરૂપમાં શમાવું એ જ શમ છે, પરભાવ-વિભાવથી વિરામ પામી આત્મભાવમાં વિશ્રાંત થવું એ જ શાંતિ છે, અને તે જ શમનિષ્ઠ માર્ગ અથવા શાંતિમાર્ગ છે. મહાગીતાર્થ યોગીશ્વર આનંદદાસજીએ આ શાંતિમાર્ગનું અનુપમ સ્વરૂપ સંગીત કયું છે. જેમકે—

“ આપણો આત્મભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;
અવર સવિ સાથ સંયોગથી, જો નિજ પરિકર સાર રે.....શાંતિ જિન૦ ”

તે પરં તત્ત્વ પ્રત્યે જવા ઇચ્છનારા સર્વ મુમુક્ષુઓ તે જ એક શાંતિમાર્ગ પામવાને

ઈએ છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ સાગરના તીરમાર્ગની પેઠે એક જ છે,—પછી ભલે અવસ્થાભેદના ભેદને લીધે કેાઈ તે તીરની—મોક્ષની નિકટ હોય ને કેાઈ દૂર હોય. અર્થાત્ તે સર્વ એક અર્ખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગર સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના ભક્તો—આરાધકો—ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

“ एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः ।

अवस्थाभेदेभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥ ”—શ્રી યોગદ્વિસમુચ્ચય.

આ પરમ શાંતિમય મોક્ષમાર્ગની રતનત્રયીરૂપ પરમ સુંદર યોજના જિન ભગવાને દાખવી છે. ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।’ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેની અભેદ એકતા એ જ જિનનો ‘મૂળ માર્ગ’ છે.

“ છે દેહાદિથી બિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે.

એમ જાણે સફળરૂપ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ
જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમર્પિત....મૂળ
જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી બિન્ન અસંગ....મૂળ
તેવો સ્થિર સ્વભાવ જે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ
તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ....મૂળ ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આમ ભવાતીત-સંસારથી પર એવા પરંતત્ત્વ-મોક્ષ પ્રત્યે લઈ જનારો આ શમ-પરાયણ શાંતિમાર્ગ, યોગમાર્ગ, મોક્ષમાર્ગ, ‘જિનનો મૂળમાર્ગ’ છે આવા મોક્ષમાર્ગના અધિકારી પણ જે ખરેખરા સુસુક્ષ્મ-ભવબંધનથી છૂટવાની નિર્દોષ અંતરંગ ઈચ્છાવાળા હોય તે જ હોય. જેને કષાયની ઉપશાંતતા થઈ હોય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા જેને ન હોય, સંસાર પ્રત્યે જેને ખેદ-કંટાળો ઉપજ્યો હોય, અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જેને અનુકંપા વર્તતી હોય, એવો આત્માર્થી જીવ જ આ યોગમાર્ગ પામવાને યોગ્ય છે. આવી ‘જોગ’ દશા જ્યાંલગી જીવ પામે નહિં, ત્યાંલગી તે મોક્ષમાર્ગને પામે નહિં ને તેનો અંતરૂપ પણ મટે નહિં.

“ કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;

ભલે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ

દશા ન એવી જ્યાંલગી, જીવ લહે નહિં જોગ;

મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતરૂપ રોગ ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આથી ઉલટું ભવાભિનંદી જીવો અત્ર અનધિકારી છે (સંસાર ભલો છે, રૂડો

છે' એમ સંસારથી રાચનારા, ભાવને અભિનંદનારા (Hailing) એવા વિષયાશ્રય બવા-
 બિનંદી છવે. આ ભોક્ષમાર્ગ પામવા ધારે તોપણ પાગી શકે નહિ. વળી યોગિનિદુમાં
 કહ્યું છે તેમ ભવાભિનંદી છવ માનાર્થનો-લોકેષણનો ભૂખ્યો હોઈ 'લોકપંક્તિ'માં
 બેસનારો હોય છે, અર્થાત્ લોકારાધન હેતુએ-લોકને રીઝવવા ખાતર મલિન અંતરાત્માથી
 સત્ક્રિયા કરે છે, અને તેથી તે એને મહાઅનર્થકર-દુરંત ફલદાયી થઈ પડે છે; કારણ
 કે જગતને રૂડું દેખાડી ધર્મીમાં જપવા ખાતર ભવાભિનંદી છવ, કેવળ આત્માર્થે જ
 કરવા યોગ્ય એવી ધર્મક્રિયાનો પણ માનાર્થે ઉપયોગ કરે છે, અને તુરંત એવા લોકિક
 માન-પૂજા-સત્કારાદિ ખાતર મહત્ત્વ એવી તે ધર્મક્રિયાનું લીલામ કરવા જેવો હીન ઉપયોગ
 કરે છે અને આમ તેનું ખુદ્દુ અપમાન કરી ઘેર આચાતના કરે છે. આવી લોકેષણરૂપ
 લોકપંક્તિ અને લોકોત્તર એવું આત્મકદયાણુ એ એને કદી મળતી પાણુ આવે નહિ. અને
 પરમાર્થ વિચારીએ તો લોકોત્તર કદયાણુરૂપ આત્માર્થ પાસે લોકેષણરૂપ માનાર્થનું મૂલ્ય
 બે બદામનું પણ નથી, છતાં મહદ્ આશ્ચર્ય છે કે એક ભવના તુરંત કદિપત લાભની
 ખાતર અનંત ભવનું દુઃખ ઠંડાડું ગણી 'ભવાભિનંદી' પોતાના નામને સાર્થક કરે છે !
 એ જ પ્રકારે અંતરમાં જેને ભોગાદિની ને પૂજાદિની કામના બળ્યા કરે છે છતાં મુખેથી
 જે જ્ઞાનની ને 'અનાસક્ત' યોગીની 'વાતો' કરે છે, તે સદ્યોગરહિત વિદ્વાનોની-પંડિત-
 મન્યોની પણ એ જ દશા છે । યોગિનિદુમાં હરિશ્વદ્રસૂરિએ કહ્યું છે તેમ મૂઢ જનોનો
 જેમ પુત્ર-હારાદિ સંસાર છે, તેમ સદ્યોગ રહિત વિદ્વાનોનો* 'શાસ્ત્રસંસાર' છે । આમ
 મૂઢ હોય કે વિદ્વાન હોય, -જેને અંતરમાં ભવદુઃખ ઠંડાડું હોય અને પૂજાદિની કામના
 અંતરમાં વર્ત્યા કરતી હોય, એવો ભવાભિનંદી છવ ભોક્ષના આ મૂળ માર્ગના શ્રવણનો
 પણ અધિકારી કેમ હોય ?)

“ મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ ...મૂળ
 નો'ય પૂજાદિની જો કામના રે, નો'ય ઠંડાડું અંતર ભવદુઃખ....મૂળ ”

(“ જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી, કેમકે
 પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજી પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે એક ભવ જો આત્માનું રૂડું
 થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાદું વળી રહેશે; એમ હું લઘુત્વ-
 વાવે સમજ્યો છઉં; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.)

“ પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે ત્રોટે તે ભેટે એહ;
 પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી શુણ્વેહ ”—શ્રી દેવચંદ્ર.

x “ લોકારાધનદ્વેતોર્થા મલિનેનાન્તરાત્મના, ક્રિયતે સત્ક્રિયા સાત્ર લોકપંક્તિવદાહતા ॥
 મવાભિનન્દિનો લોકપંક્ત્યા ધર્મક્રિયામપિ, મહતો દીનદણ્યોચ્ચેદુરંત્તાં તદ્દિદો વિદુઃ ॥ ”
 * “ પુત્રદારાદિસંસારઃ પુંસાં સંમૂઢચેતસામ્ । વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સયોગરહિતાત્મનામ્ ॥ ”

તાત્પર્ય કે ભવબંધનથી છૂટવા માગતો હોય તે જ છૂટે, પણ બંધાવા માગતો હોય તે કેમ છૂટી શકે? છૂટવા માગતો હોય તે યુગ્મજ જ છૂટવાના ઉપાયરૂપ આ મોક્ષમાર્ગને, યોગમાર્ગને સેવે, અને તેને જ તે સમ્યક્ષણે પરિણમે પરતુ ખરેખર છૂટવા જ ન માગતો હોય અને શ્લેષ્મમા માળીની જેમ આસક્તિથી ભવમા બંધાવા માગતો હોય એવો વિદ્વાન્ કે અવિદ્વાન્ ભવાભિનંદી* છવ તે યોગ સેવવાની ચેષ્ટા કરવા નાથ, તોપણ તેને વિષમિશ્રિત અસ્રની જેમ વિપરીતપણે પરિણમે કારણ કે તેનો મતિના યોગ વિષયવિકારયુક્ત દુર્વાસનામય છે, અતરંગ પરિણતિ-વૃત્તિ વિભાવમા રાચી રહી છે, પરિણામની વિષમતા વર્તે છે, એટલે તેને યોગ પણ ‘અયોગ’ થઈ પડે છે આમ ભવાભિનંદીનો યોગક્રિયા પણ નિષ્ફળ હોય છે, અને ‘વાસિત બોધ આધાર’ રૂપ અસત્ પરિણામથી અતુલિત હોવાથી તેનો બોધ પણ અબોધરૂપ હોય છે એટલે જ ભવાભિનંદીના બધા મહાણુ નિષ્ફળ હોવાથી તેને આ ત્રયમા ‘નિષ્ફલ આરણી’ કહેલ છે

“વિષય વિકારસહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ,
પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ” — શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

“દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાચી, જે જિત આગમ વાચી,
પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાચા” — શ્રી કેવલદ્રશ

આમ યોગx એ મોક્ષનો હેતુ છે અને તેના પાત્ર મુખ્યપણે મુમુક્ષુ છે એ સિદ્ધ થયુ. આ ગા. કોઈ પણ દર્શનના યોગશાસ્ત્રમા ભેદ નથી, પરતુ શ્રી યોગબ્રહ્મા કહ્યું છે તેમ આ યોગનુ મોક્ષહેતુપણુ સત્ એવા ગોચર, સ્વરૂપ ને ક્ષત્રી સાધ્ય સાધનાદિ સશુદ્ધ છે કે કેમ તે આત્મહિતાર્થોએ અત્ર યત્નથી શોધવુ જોઈએ શુદ્ધિ અર્થાત (૧) પ્રથમ તો જેના સળધી આ બધા યોગસમારભ છે, જે યોગનો ગોચર-વિષય છે, એવા આત્માનુ ‘સત’-જેમ છે તેમ યથાવત શુદ્ધ સ્વરૂપ શોધવું જોઈએ એકાતે અનિત્ય-પરિણામી કે એકાતે નિત્ય-અપરિણામી આત્મા માનવામા આવે તો તેમા યોગમાર્ગનો સભવ નથી, પરિણામી નિત્ય આત્મા માનવામા આવે તો જ યોગમાર્ગનો સભવ છે આમ ગોચરશુદ્ધિ જોવી જોઈએ (૨) આપણે જે યોગસાધન કરવા માગીએ છીએ તે સ્વરૂપથી ‘સત’ છે કે કેમ? અર્થાત આ યોગસાધન ખરેખર આત્મસાધક થાય છે કે કેમ? તે તપાસવુ જોઈએ

* “હુદ્દો લામરતિર્દીનો મત્સરી મયવાનૃશઠ । મજ્ઞો મવામિનન્દી સ્યાન્નિષ્કલારમ્ભસંગતઃ ॥
દ્વયસત્પરિણામાનુવિદ્ધો બોધો ન સુન્દર । તત્સંગાદેવ નિયમાદ્વિપસંપૃત્કાન્નવત્ ॥”

x “મોક્ષદેતુર્યતો યોગો મિચતે ન તત ક્વચિત્ । સાધ્યામેદાત્તયાભાવે તુક્તિમેદો ન કારણમ્ ॥
મોક્ષદેતુત્વમેવાસ્ય કિંતુ યત્નેન ધીઘ્વૈ । સન્નોચરાદિસંશુદ્ધ મૃગ્ય સ્વદિત્ કાક્ષિમિ ॥
ગોચરશ્ચ સ્વરૂપં ચ ફલં ચ યદિ યુજ્યતે । મસ્ય યોગસ્તતોડ્ય યન્મુલ્યશબ્દાર્થયોગત ॥”

(૩) આ યોગનું ફલ શુદ્ધ છે કે કેમ? અર્થાત્ મોક્ષરૂપ શુદ્ધ ફલનું 'સત્' સ્વરૂપ શું છે? અને આ યોગ તે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સત્ફલ સમર્પે એવો છે કે કેમ? આ ચોક્કસી કરવી જોઈએ. આમ સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિ એ ત્રણ પ્રકારની યોગશુદ્ધિ અત્ર અવશ્ય જોવી જોઈએ. કારણકે સત્ સાધ્ય લક્ષમાં રાખી, સત્ સાધન સેવે, તો સત્સિદ્ધિ યાય; શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ્ય રાખી, શુદ્ધ આત્મસાધન સેવે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ યાય. અર્થાત્ સત્ એવા આત્મસ્વરૂપનો અવંચક યોગ-યોગાવંચક સાધી, તે આત્મસ્વરૂપની સાધક એવી સત્ અવંચક યોગક્રિયા-ક્રિયાવંચક કરે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સત્ અવંચક ફલ-ફલોત્પત્તિની પ્રાપ્તિ યાય. આ ઉપરથી આ પરમાર્થ કલિત થાય છે કે યોગસાધન કરવા ઇચ્છતા આત્માર્થી સાધકે એટલું અવશ્ય ગવેષવા યોગ્ય છે કે આપણે જે આ સાધન સેવીએ છીએ તે ખરેખર મોક્ષહેતુરૂપ ધર્મ પડે છે કે કેમ? ઇષ્ટ આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્ય મધ્યગિ-દુ પ્રત્યે લઈ જાય છે કે કેમ? સાધ્ય લક્ષ્ય-ગિંદુ ચૂકી જઈ, લક્ષ્ય વિનાના ણાણની પેઠે, આ મ્હારા યોગ-ક્રિયા-ફલ વંચક તો નથી થઈ પડતા ને? અવંચક જ રહે છે ને?

આમ ગોચરશુદ્ધિ, સ્વરૂપશુદ્ધિ અને ફલશુદ્ધિથી યુક્ત એવો યોગ હોય તો તેનું જ યથાર્થ મોક્ષહેતુપણું ઘટે. આ વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી અત્રે યોગમાર્ગમાં ઠોઠ પણુ દર્શનના યોગશાસ્ત્રનો ભેદ રહેતો નથી. કારણ કે શુદ્ધ આત્મારૂપ સત્ સાધ્યનો અભેદ છે, તેના સત્સાધનરૂપ શમપરાયણ મોક્ષમાર્ગનો અભેદ છે, અને સાધનાના સત્ક્રમરૂપ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિનો-મોક્ષનો અભેદ છે, અને તેથી આત્મસિદ્ધિને સાધનાના શમનિષ સર્વ સુસુક્ષ્મોનો પણુ અભેદ છે. નામાદિનો ભેદ ભલે હો, પણ તેથી કંઈ યોગના પરમાર્થમાં ભેદ પડતો નથી. અને આમ સત્ એવા સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિની શુદ્ધિ જ્યાં વર્તે છે એવો યોગ જ સત્ યોગ-વાસ્તવિક યોગ છે; અને તેમાં જ 'મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ' એવું મોક્ષહેતુપણારૂપ યોગનું સર્વદર્શનસંમત લક્ષણ સમ્યક્ષપણે ઘટે છે. આવી સમ્યક્ શુદ્ધિથી આ યથોક્ત યોગલક્ષણ જ્યાં ઘટે એ જ યોગની ખરેખરી કસોટી (Touch-stone) છે, અને યોગની બીજી વ્યાખ્યાઓ પણ આ મુખ્ય વ્યાખ્યાની અંગશૂત હોઈ તેની કસોટી પણ આ જ છે. આ હૃદિ લક્ષમાં રાખી હવે આ બીજી વ્યાખ્યાઓની પણ કંઈક સમીક્ષા કરીએ.

૩. વિવિધ યોગવ્યાખ્યાઓની મીમાંસા અને સમન્વય.

(૧) સર્વ પારશુરુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ

મોક્ષ સાથે યોજનને લીધે 'પરિશુદ્ધ એવો સર્વ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ'—એમ શ્રી યોગવિશિકામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ યોગની વ્યાખ્યા કરી છે, તેનો ફલિતાર્થ પણ એ જ છે, ધર્મ એટલે વસ્તુસ્વભાવ, 'વસ્તુલદ્વાવો ઘમ્મો।' આ મહા તત્ત્વગંભીર સૂત્ર

પ્રભાણે આત્મસ્વરૂપનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. આવા પરિશુદ્ધ-સર્વથા શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ રૂપ ધર્મનો યોગ્યપાર-પ્રવૃત્તિ-આચરણ તે યોગ. આત્મા પોતાના શુદ્ધ દર્શનજ્ઞાનમય સ્વ-ભાવમાં વર્તે તે જ વાસ્તવિક ધર્મ છે, તે જ ચારિત્ર છે, અને તે જ યોગ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાબાધિત છે વાસ્તવિક ‘સનાતન ધર્મ’ એ જ છે. જિનધર્મ એ એવું પર્યાય નામ છે, કારણ કે શુદ્ધ સંહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ આત્મા તેવું તત્ત્વવાચક નામ જ ‘જિન’ અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુ છે. અને એવા તે જિન-વીતરાગનો-શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે જ જિનધર્મ અથવા આત્મધર્મ છે. નિજ આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ આ સનાતન આત્મધર્મ એ જ આત્માનો ‘સ્વધર્મ’-સ્વસમય છે, અને આત્માથી અન્ય એવા પરભાવ-વિભાવમાં વર્તવું એ જ ‘પરધર્મ’-પરસમય છે. આ આત્મસ્વભાવરૂપ ‘સ્વધર્મ’માં વર્તતાં નિધન-મૃત્યુ થાય તે શ્રેય છે, પણ પરભાવમાં વર્તવારૂપ ‘પરધર્મ’ ખરેખર ‘ભયાવહ’ છે !

‘સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મે ભયાવહઃ ।’

“ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ દ્વિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ;

ધર્મ જિનેશ્વર ચરણ શ્રદ્ધા પછી, કોઈ ન જાણે હો કર્મ.

શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;

પર વહી છાંયકી જે પડે, તે પરસમય નિવાસ રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે અને તેમાંથી જ આવિર્ભૂત-પ્રગટ કરવાનો છે, અથવા આ આત્મા પોતે જ ધર્મ છે, એટલી સીધી સાદી વાત લોક સમજતા નથી, અને પારકે ઘેર ધર્મ દૂંઢના ફરે છે, પણ પોતાના ઘેર જ ધર્મ છે તે હેખતા નથી અને કસ્તૂરીના મૃગ જેવું આચરણ કરે છે ! આ ધર્મમૂર્તિ આત્મારૂપ ‘પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે’ ખુલ્લો પડ્યો છે, તેને ઉલ્લંઘી જઈને તેઓ તેની શોધમાં પહોંચી નીકળી પડ્યા છે !

“પર ઘરે જોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ !

જેમ નવિ જાણે રે મૃગ કસ્તૂરીઓ, મૃગમદ પરિમલ મર્મ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉલ્લંઘી હો જાય !

જ્યોતિ વિના જુઓ ! જગદીશની, અધોઅધ પલાય !”—શ્રી આનંદધનજી.

જેમ નિર્મલતા એ સ્ફટિકે રત્નનો સ્વભાવ હોઈ તેનો ધર્મ છે, તેમ કષાય અભાવરૂપ નિર્મલતા એ જ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ હોઈ આત્માનો ધર્મ છે. અર્થાત્

“મુષલેણ જોયનાઓ જોગો સન્નો વિ ઘમ્મવાવારો !

પરિસુદ્ધો વિષ્ણો, ઠાણાદગઓ વિસેસેણ ॥ ”

નિષ્કાયાય શુદ્ધ આત્મા એ જ ધર્મ છે, આત્મશુદ્ધિ એ જ ધર્મ છે, તેથી વિપરીત તે અધર્મ છે. પણ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ નિર્મલ છતાં, પાસે રાતું ફૂલ વગેરે બાદ્ય ઉપાધિને લીધે તેની નિર્મલતામાં ઉપરાગરૂપ આવરણ આવે છે; તેમ કર્મરૂપ બાદ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ વિભાવ પરિણામોની ઉત્પત્તિથી આત્માની નિર્મળતા અવરાય છે તે ઉપાધિ દૂર થયે સ્ફટિક જેમ સ્વયમેવ શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દૂર થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે આત્માનો નિર્મલ શુદ્ધ સ્વભાવ તો ત્રિકાલાબાધિત ને સ્વયં સ્થિત જ છે, આવરણ દૂર થયું કે તે ખસ પ્રગટ જ છે. આમ જેટલે જેટલે અંશે આવરણ દૂર થાય, વિભાવ ઉપાધિ ટળે, નિરુપાધિપણું આવે, તેટલે તેટલે અંશે આ આત્મધર્મની સિદ્ધિ છે; અને તેવું નિરુપાધિપણું સમ્યગ્દષ્ટિ શુભસ્થાનથી માંડીને મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું જાય છે. જેટલે આમ પરિશુદ્ધ આત્મસ્વભાવને પ્રગટ કરતો સર્વ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર એ યોગ છે, એ વ્યાખ્યા સર્વથા યથાર્થ છે.

“જિમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિકતણી, તેમજ છવ સ્વભાવ;
તે જિત વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિઓ, પ્રમળ કષાય અભાવ શ્રી સીમંધર૦

જે જે અંશે રે નિરુપાધિપણું, તે તે જણો રે ધર્મ;
સમ્યગ્દષ્ટિ શુભકાણાયકી, જાવ લહે શિવશર્મ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પામે તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે, ધર્મરૂપ નથી ” શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨૯.

‘મોક્ષની સાથે યોગે તે યોગ’ એ મુખ્ય વ્યાખ્યા જ્યાં યથાર્થપણે લાગુ પડે છે એવા આ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપારતું જનલંત ઉડાહરણ નૈનશાઓકૃત આ પંચવિધ યોગ છે: અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ એવેા આ પાંચ તળજ્ઞાવળી (stages) યોગ કહ્યો છે (જુઓ યોગગિંદુ મ્લો. ૩૫૮-૩૬૭)

“નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાથે, તેહ અધ્યાતમ કહિયે રે;
જે કિરિયા કરી ચઊગતિ સાથે, તે ન અધ્યાતમ લહિયે રે....શ્રી શ્રેયાંસ૦

નામ અધ્યાતમ કવણ અધ્યાતમ, દ્રવ્ય અધ્યાતમ છડે રે;
ભાવ અધ્યાતમ નિજ શુભ સાથે, તો તેહશું હઠ મઠે રે ”—શ્રી આનંદધનજી.

(૨) ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ

‘યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધ. ૧’ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ, એવી મુનિ પતંજલિએ કરેલી યોગવ્યાખ્યા પણ એ જ પ્રયોજન દાખવે છે; કારણ કે ચિત્તનિરોધ થાય ત્યારે

દેહાનું (પુરુષ-આત્માનું) સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય ‘તદા દષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ।’ (પા. યો.) આમ આ વ્યાખ્યા પછી પૂર્વોક્ત સર્વ અર્થને પુષ્ટ કરે છે. આ વ્યાખ્યાથી સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એ બન્ને સમાધિનો યોગની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ કરવાનો આશય છે. જૈનશાસ્ત્રોક્ત અધ્યાત્માદિ પાંચ લેહવાળો યોગ ઉપરમાં કહ્યો, તેના પાંચમા વૃત્તિસ્પંદ્ય લેહમાં આ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એ બન્ને સમાધિનો અત્યંત સુગમ-તાથી અવતાર થાય છે. સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ એવી આત્માની ચેષ્ટાઓ તે વૃત્તિઓ છે; તેઓનો મૂલ હેતુ કર્મસંયોગયોગ્યતા છે; આ આત્માની કર્મસંયોગયોગ્યતાનો અકરણનિયમથી અપગમ થવો, સમૂળશું દૂર થવું તે વૃત્તિસ્પંદ્ય આવો વિશિષ્ટ વૃત્તિસ્પંદ્ય જ્યાં થાય છે તે શુકલધ્યાનના પ્રથમ બે લેહમાં સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ અવતરે છે, કારણ કે ત્યાં વૃત્તિ અર્થોત્તું સમ્યક્ પ્રકર્ષરૂપથી જ્ઞાન હોય છે. ક્ષપકચેષ્ટીની પરિસમાપ્તિ વેળાએ દેવલજ્ઞાન લાભ તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે, કારણ કે ત્યાં શાદ્ય-શદ્યલુકારવાળી ભાવમનોવૃત્તિઓના અવશ્લેષાદિકર્મે સમ્યક્ પરિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ પાતંજલોક્ત યોગ વ્યાખ્યાનો જૈનશાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યા સાથે સુમેળ મળે છે, એટલું જ નહિં પણ કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોનું* પણ આશ્ચર્યજનક સામ્ય દર્શ્ય થાય છે ! ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ એ ગીતામાં કહેલી વ્યાખ્યા પછી ઉક્ત પાંચ લેહના ચોથા સમતા યોગ સાથે સમન્વય સાધે છે.

આ યોગની પ્રક્રિયા આ પ્રકારે ચિત્ત જ્યારે ક્ષીણવૃત્તિવાળું થઈ જાય, ત્યારે તેમાં પરમાત્મસ્વરૂપની સમાપત્તિ થાય. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનદ્વારા સ્પર્શન. જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તેના સ્વરૂપનું ધ્યાનથી સ્પર્શન-અનુભવન થવું, તદ્વપતાની સમ્યક્ આપત્તિ-પ્રાપ્તિ થવી, તદ્વપાણું પામવું તે સમાપત્તિ સ્ફટિક જેવું નિર્મલ ચિત્તરત્ન જેવું ધ્યાન ધરે છે, તેની તેવી છાયા તેમાં પડે છે કારણ કે ચિત્ત જ્યારે નિર્મલ ક્ષીણ-વૃત્તિવાળું, સ્ફટિક જેવું ખરદર્શક સ્વચ્છ (Crystal-clear) થઈ જાય, ત્યારે તે અન્ય વૃત્તિ પ્રત્યે ડોહડું નહિં હોવાથી સ્થિર થઈ એકાગ્રપણું પામે; અને આમ જ્યારે તે

x “સમાધિરેવ દવાન્યૈઃ સંપ્રજ્ઞાતોઽભિધીયતે । સમ્યક્પ્રકર્પરૂપેણ વૃત્તિર્વ્યજ્ઞાનતસ્તથા ॥
અસંપ્રજ્ઞાત ણોઽપિ સમાધિર્ગીયતે પરૈઃ । નિરુદ્ધાણેપવૃત્ત્યાદિતત્સ્વરૂપાનુવેષતઃ ॥”

વિશેષ મારે જુઓ શ્રી હરિશ્ચંદ્રસંપ્રિયત યોગમિન્દુ, અને શ્રી યશોવિજયજીએ કરેલી પાતંજલ ચો. સૂ.ની પરમ સૂક્ષ્મ વિવેકવાળી વ્યાખ્યા, જેમાં એ મહાત્માઓએ મધ્યસ્થપણે કવચિત્ પાતંજલ સૂત્રોક્ત વ્યાખ્યાની વિકલતા દર્શાવી આપી, જુલુઆરી વિશાલ તત્ત્વદષ્ટિથી જૈન શાસ્ત્રોક્ત યોગ સાથે તેનો અદ્વિત સમન્વય સાધી બતાવી, પોતાની કુશલમુદ્ધિનો અને મહાતુભાવ ઉદારતાનો આપણને પરિચય કરાવ્યો છે.

* ‘વિતર્કવિચારાનન્દાસ્મિતારૂપાનુગમાત્સંપ્રજ્ઞાતઃ ।’ ૪૦ (પા. સૂ.) તેની સાથે સરખાવો શુકલધ્યાનના નામ-(૧) પૃથક્ત્વવિતર્કવિચાર, (૨) એકત્વવિતર્કવિચાર. ઇ.પાદિ.

એકાગ્રપણું પામે ત્યારે જ તે તન્મય બાવને પામે. તાત્પર્ય કે ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો તન્મય થાય, અને ત્યારે જ સમાપત્તિ થાય. ગહિરાત્મભાવ ત્યજી દઈ, અંતરાત્મભાવ પામી, સ્થિર બાવથી ‘આત્મા તે પરમાત્મા’ એવું બાવન કરે તો અવિકાર એવા નિર્મલ ચિત્ત દર્પણમાં પરમાત્માનું અર્પણ થાય, પ્રતિબિંબ પડે, સમાપત્તિ થાય. આમ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ—> સમાપત્તિ—> અધ્યાત્મપ્રસાદ—> ઋતંભરા પ્રજ્ઞા—> તત્ત્વસંસ્કાર—> અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ—> કૈવલ્ય, યોગપ્રક્રિયાનો આ ક્રમ છે.*

“ગહિરાત્મ તજ અંતર આત્મ, રૂપ થઈ ચિરભાવ;
પરમાત્મનું હો આત્મ ભાવનું, આત્મ અરપણુ દાવ.
સુખતિ અરણુકજ આત્મઅરપણુ, દરપણુ જિમ અવિકાર.”—શ્રી આનંદધનજી.

(૩) સ્મૃતિ ગુપ્તિ સાધારણ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ

મન, વચન, કાયાને માટે જૈનશાસ્ત્રમાં ‘યોગ’ એવી સંજ્ઞા પ્રયોજ્ય છે, તે પણ સૂચક અને તે જ અર્થની વાચક છે. તેમજ ‘ઉપયોગ’ એ જૈન પરિભાષાનો વિશિષ્ટ શબ્દ છે. દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ એમ બે પ્રકારે વિભક્ત થયેલો આ ઉપયોગ જીવનું સ્વલક્ષણ છે. ‘ઉપયોગો લક્ષણં જીવસ્ય’ (ત. સૂ.) આ યોગ-ઉપયોગનો પરસ્પર ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનસ્વરૂપ ઉપયોગમાં સ્થિર થાય તો તેના મનાદિ યોગ સ્થિર હોય અને મનાદિ યોગ સ્થિર હોય તો ઉપયોગની અચલતાનું કારણ અસ્થિર યોગ દ્વર થવાથી ઉપયોગ પણ સ્થિર થાય.

ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા આ દેહની સાથે ક્ષીરનીસ્વત એકસેત્રાવગાહ સ્થિતિ કરી રહ્યો છે, છતાં તે દેહથી આ આત્મા ધ્યાનથી તલવારની જેમ બિન્ન છે, તેને કેમ પ્રાપ્ત કરવો? તો કે ઉપયોગ ન ચૂકાય એ રીતે મન-વચન-કાયાના સમ્યક્ યોગથી. આ મન-વચન-કાયાનો એવો સમ્યક્ યોગ કરવો, એવું કર્મકોશલ દાખવવું, કે જેથી તે આત્માને સ્વરૂપસાધનમાં બાધક ન થતાં સાધક થઈ પડે ‘યોગઃ કર્મણુ કૌશલમ્’ (ગીતા). અને તેને માટેની વિધિ આ છે કે મન-વચન-કાયાના યોગની એવી સંક્ષિપ્તતા કરવી કે જેથી કરીને દેહ-પર્યંત આત્માની સ્વરૂપને વિષે બુદ્ધિપણે સ્થિરતા વર્તે; અને આ આત્મસ્થિરતા એવી હોય કે ગમે તેવા ઘોર પરીવહ કે ઉપસર્ગના વાયથી તેના અંત આવે નહિ. આમ મન-વચન-કાયાના યોગને સંક્ષિપ્ત કરવા, દુઃકાવવા, તેને જ જૈન પરિભાષામાં મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ એવા યથાર્થ નામ આપ્યા છે. મન-વચન-કાયાના યોગનું

* “ક્ષીણવૃત્તેરમિજાતસ્વેષ મળેર્મુદ્દીતગ્રહણગ્રાહ્યેષુ તત્સ્થિતદક્ષનતાસમાપત્તિઃ ।
× × × તા ઇવ સવીજઃ સમાધિઃ । નિર્વિચારવૈશારદ્યેડયાત્મપ્રસાદઃ । ઋતંભરા તપ પ્રજ્ઞા ।”
ઈ. પાતંજલ યો. સૂ. ૧. ૪૧-૪૧

એવું કોશલયુક્ત શુભપણું-સંરક્ષણ કરવું, ચતના-ભાગવણી કરવી કે જેથી ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા સ્વરૂપને વિષે સ્થિર થાય, ‘સ્વરૂપશુભ’ થાય. હવે જ્યાંસુધી દેહ છે ત્યાંસુધી તો મન-વચન-કાયાના યોગની કંઈ ને કંઈ પ્રવૃત્તિ થવાની જ. ત્યારે તે કેમ કરવી કે જેથી કરીને આત્મસ્થિરતાને બાધ ન આવે ? તો કે મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તે એવી સમ્યક્ કરવી કે જેથી આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સંયમન રહે. એવા એકાંત આત્મસંયમના હેતુથી જ મન-વચન-કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરવી, અને તે પણ નિજ સ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ રાખીને તથા આત્મ પુરુષની આજ્ઞાને આધીનપણે જ, -આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ ચૂકીને કે સ્વચ્છંદે નહિં જ. આવી જે સંયમહેતુક મન-વચન-કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ તેને ‘સમિતિ’ એવું યથાર્થ નામ આપ્યું છે. એટલે કે ચતનાથી ચાલવું, ચતનાથી જાલવું, ચતનાથી ઈચ્છવું, ચતનાથી હેતુ-મૂકવું, ચતનાથી ઉત્સર્ગ કરવો, તે ઇર્થાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ પ્રસિદ્ધ છે. અને આવી જે સમ્યક્પ્રવૃત્તિ તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાય અને છેવટે નિજ સ્વરૂપને વિષે લીન થાય.

“આત્મસ્થિરતા ત્રણ સક્ષિપ્ત યોગની, મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો; ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહિં તે સ્થિરતાનો અંત જો...અપૂર્વ સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, સ્વરૂપ લક્ષે જિનઆજ્ઞા આધીન જો; તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં, અતે યાથે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો.

....અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે ?”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને પરમાર્થથી વિચારીએ તો આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સંવરથી સંવૃત થવું-શુભ થવું તે જ શુભિ, આત્માનું સ્વરૂપને વિષે વિચરવું તે ઇર્થાસમિતિ, દેહાદિથી બિન્ન એવો હું આત્મા છું એ નિરંતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી સાપેક્ષ પરમાર્થસત સત્ય વચન ઉચ્ચારવું તે ભાષાસમિતિ, આત્મસ્વભાવ શિવાય અન્ય વસ્તુ ન ઈચ્છવી તે એષણાસમિતિ, સ્વભાવનું આઠાન-અહણ્ય કરવું અને વિભાવ-પરભાવનો ત્યાગ કરવો તે આઠાનનિષેપ સમિતિ, અને આત્મ આત્માને સર્વથા શુદ્ધ સ્વભાવમાં પરિસ્થાપન કરી શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્મ-વસ્તુનો ઉત્સર્ગ કરવો-આત્મસિદ્ધિ કરવી તે પારિષ્ઠાપનિકા અથવા ઉત્સર્ગ સમિતિ. આ ત્રણ શુભિ અને પાંચ સમિતિ મળીને ‘અષ્ટ પ્રવચન માતા’ કહેવાય છે, અને તે સમસ્ત ધર્મવ્યાપારમાં સાધારણ-વ્યાપક છે, એટલે શ્રી યશોવિજયજીએ કરેલ વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘સમિતિગુણસાધારણં ધર્મવ્યાપારત્વં યોગત્વં’ એ યોગનું ઉક્ત લક્ષણ સમ્યક્ છે.

× “ત્યાગાદાને બહિર્મૂઢઃ કરોત્યધ્યામમાત્મવિત્ ।

નાન્તર્વહિરુપાદાનં ન ત્યાગો નિષ્ઠિતાત્મનામ્ ॥”—સમાધિશતક.

(૪) મનઃસ્થિરતા-ચિત્તસમાધિ તે યોગ

અથવા સ્થિરપણું એ યોગ એમ પણ યોગની વ્યાખ્યા છે. કારણ કે યુજ્ઞ ધાતુનો સમાધિ પામવી એવો અર્થ પણ થાય છે. એટલે ચિત્તસમાધિ-મનઃસ્થિરતા તે યોગ. આ પણ યથાર્થ છે. ચિત્તવૃત્તિઓ જ્યાંસુધી જ્યાં ત્યાં ફેરવા કરે ત્યાંસુધી ચિત્ત સ્થિર થાય નહિ, અને સ્થિર થાય નહિ ત્યાંસુધી સમાધિ-આત્મલીનતા પામે નહિ. ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો સમાધિ-આત્મલય પામે આ યોગમાં મનનો જય કરવો, મનને સાધવું એ જ યુજ્ય વસ્તુ છે આ મન ખરેખર 'દુરાસાધ્ય' છે, રીઝવવું-વશ કરવું મુશ્કેલ છે. #ગીતામાં કહ્યું છે કે 'આ ચંચલ મન મથન કરનારું ને અત્યંત બળવાનું છે. વાયુની જેમ તેને નિયંત્ર કરવો ઘણો કઠિન છે' આ મનમર્કટના તરફટ ભારી છે. આ 'મનહુ' છે તો નપુલ્લકલિંગી, પણ એ બધાય 'મરદ'ને ઠેલે મારે છે-ઠેલે ચડાવે છે. બીજી વાતે તો 'પુરુષ' સમર્થ છે, પણ આ મનડાને કોઈ 'જેર' કરી શકતું નથી.

"મનહુ કિમહી ન જાઝે હો કુંથુજિન! મનહુ કિમહી ન જાઝે;
જિમ જિમ જતન કરીને રાખું, તિમ તિમ અલશું કાજે હો. કુંથુજિન! "

મેં બધું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે;
બીજી વાતે સમરથ છે નર, એહને કોઈ ન જેલે હો. કુંથુ. —શ્રી આનંદધનજી.

આ મનમર્કટને વશ કરવા માટે પ્રથમ તો એને ક્યાંક જાંધી રાખવું જોઈએ અથવા એના જોશું કાંઈ કામ સોંપી દેવું જોઈએ, એટલે એ વાંદરું બિચારું બલે ચઢવેતર કર્યા કરે! હા. ત. જેણે તે મનનો જય કર્યો છે એવા પરમાત્મા વીતરાગ પ્રભુના ચરણરૂપ થાંભલા સાથે આ મનને પ્રેમની સાંકળથી જાંધી દેવું, એટલે એ બાપડું આડુંઅવળું ચડી શકે નહિ. અથવા તો એને શ્રુતસ્કંધમાં રમવા માટે છૂટું મૂકી દેવું, એટલે તેમાં તે બલે આરોહણ-અવરોહણ કર્યા જ કરે. બલે આત્માર્થરૂપ ક્ષણ ધરાઈ ધરાઈને ખાવા હોય તેટલા ખાય. બલે વચનરૂપ પાંદડા ચૂટી કાઢે. બલે નયરૂપ શાળાઓમાં લટકી લટકીને હીંચકા ખાય. બલે વિશાલમતિરૂપ મૂલભાગમાં નાચ્યા કૂધા કરે. અથવા મનઃસમાધિને સુગમ ને શ્રેષ્ઠ વિધિ સમાધિશતકમાં શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીએ પ્રદર્શિત કર્યા પ્રમાણે આ છે કે-આત્માને મનની સાથે યોજવો, વાક-કાયાથી વિયોજવો, અને વાક-કાયાએ યોજેલો વ્યવહાર મનથી છોડી દેવો ઈત્યાદિ પ્રકારે વેરાગ્ય-અભ્યાસના બલથી

*“चञ्चलं हि मनः कृष्ण, प्रमाथि बलवद् दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये, चायोरिव सुदुष्करम् ॥”
x“युञ्जीत मनसात्मानं, वाक्कायाभ्यां वियोजयेत् । मनसा व्यवहारं तु त्यजेत्वाक्काययोजितम् ॥”

આ દુરાસાધ્ય મનને જે ‘ઠેકાણું’ લાવે છે, સ્થિર એવા આત્મસ્થાનમાં જોડે છે, તે આ મનને સાધે છે, અને ‘મન સાધ્યું’ તેણે સઘળું સાધ્યું.’ આમ બહુ સમ દેશમાં આવ્યે જેમ છાયા સમાઈ જાય છે, તેમ સમત્વ પામી આત્મા સ્વભાવમાં આવે, એટલે મનનું સ્વરૂપ પણ જાય છે, અર્થાત્ ચિત્ત આત્મામાં લીનતારૂપ સમાધિ પામે છે.

“આવ્યે બહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઈ;
આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

II. આ યોગદષ્ટિ સ્તુત્યય શાસ્ત્રનો અભિધેય વિષય.

૧. યોગદષ્ટિનું સામાન્ય દિગ્દર્શન

“ચરમાવર્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવપરિણતિ પરિપાક;
દોષ દળે ને દષ્ટિ ખૂલે બદ્ધી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક.”—શ્રી આનંદધનજી.

આમ અત્રે પીઠિકારૂપે સામાન્યપણે, યોગની વ્યાખ્યાની મીમાંસા કરી, હવે આપણે આ યોગદષ્ટિસ્તુત્યય શાસ્ત્રના અભિધેય વિષય પર આવીએ:—આ વ્રંધની આદિમાં જ ભૂમિકારૂપે યોગનું ઉક્ત મોક્ષહેતુપણું અસ્પર્શ કરતા એવા ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગનું પરમ હૃદયંગમ રસપ્રદ ભોધપ્રદ સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેનું અત્રે પિથ-પેષણ નહિ કરતાં સુર જિજ્ઞાસુને તે આખું ભૂમિકા પ્રકરણ (પૃ. ૧૨) અવલોકવાની બલામણ કરું છું આ ઈચ્છાયોગાદિ યોગત્રયીના સીધેસીધો આશ્રય કર્યા વિના પણ વિશેષ કરીને તેમાંથી જ ઉદ્ભવ પામેલી આ આઠ યોગદષ્ટિ અત્રે કહી છે: મિત્રા, તારા, ખલા, દીપ્તિ, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા. આ યોગદષ્ટિના ચતુર્થ નામ છે. જેમકે—સકલ જગત્ પ્રત્યે મૈત્રી ભાવવાળી તે મિત્રા, ઇં આ યોગદષ્ટિના ભેદ કેમ પડે છે તે સમજવા માટે યોગદષ્ટિનું દષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે.

“સઘન અઘન દિન રથણિમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;
અર્થ જૂએ જેમ જૂનજૂઆ, તેમ યોગ નજરના ફેરા રે.”—યો. સગજાપ.

આમ એક જ લૌકિક દરશના દર્શનમાં પણ ચિત્ર બાદ્ય ઉપાધિભેદથી ક્ષયોપશમ પ્રમાણે જેમ યોગદષ્ટિના ભેદ પડે છે, તેમ પારલૌકિક પ્રમેયમાં પણ ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે જૂદો જૂદો પ્રતિપત્તિભેદ હોય છે, દષ્ટિભેદ-દર્શનભેદ હોય છે. જેમ કંઈરાનો પડદો (Diaphragm) યોગોપત્તો ખુલ્લો, તેમ દષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે; તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ-તરતમતા હોય, જેટલું કર્મ આવરણ ખસ્યું હોય, કર્મનો પડદો ખૂલ્યો હોય, તેટલું યોગદષ્ટિવાળા પુરુષને થાય છે.

જે આત્માર્થનો-પરમાર્થનો લાભ થયો, તે અન્ય આત્માર્થી જીવોને પણ ધાય એવા શુદ્ધ પરમાર્થ પ્રેમથી આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષો પરમ ધન્ય લોકહિતકર પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

“દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે;

હિતકરી જનને સંજીવની, આરો તેહ ચરાવે રે.”—યો., સજ્જાય.

આ સદ્દષ્ટિનો દષ્ટિ અર્થ પ્રકારની છે, તેનું સ્વરૂપ જરાજરા સમજાવવા માટે ઉદાહરણરૂપ આ ઉપમા આપી છે, જે ઉપરથી જ તે તે દષ્ટિનો ઘણોખરો અર્થ સહેજે સમજાઈ જાય છે. આ આઠ દષ્ટિઓને અનુક્રમે (૧) તૃણ અગ્નિકણ્ણી, (૨) છાણના અગ્નિકણ્ણી, (૩) કાષ અગ્નિકણ્ણી, (૪) હીપપ્રભાની, (૫) રત્નપ્રભાની, (૬) તારાપ્રભાની, (૭) સૂર્યપ્રભાની અને (૮) ચંદ્રપ્રભાની,—એમ ઉપમા આપી છે. તૃણ અગ્નિકણ્ણી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ મિત્ર દષ્ટિથી માંડીને પરા દષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર બોધ-પ્રકાશની તરતમતા છે. આ ઉપમા પ્રત્યેક દષ્ટિમાં કેવી રીતે સાગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે તે અત્ર પરમ સુંદર રાચક શૈલીથી શ્રદ્ધાંતરિકાએ બતાવી આપ્યું છે (જુઓ પૃ. ૬૩-૬૪ ઇમ). મહાસમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ યોગદષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermometer)—ઉષ્ણતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી છે. જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉષ્ણતાનું-ગરમીનું માપ નીકળી શકે છે, તેમ આ યોગદષ્ટિ ઉપરથી આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું, આત્મદશાનું, આત્માના શુણ્ણસ્થાનનું માપ નીકળી શકે છે. ચોક્ક શુણ્ણસ્થાનકની પ્રસિદ્ધ યોજના જેમ આત્માના શુણ્ણવિકાસનું માપ છે, અને તે શુણ્ણવિકાસ પણ મોહઅપગમ પર નિર્ભર હોઈ જેમ જેમ મોહાધિકાર ઓછો થતો જાય તેમ તેમ આત્માનું શુણ્ણસ્થાન વધતું જાય છે; તેમ આ યોગદષ્ટિની યોજના પણ આધ્યાત્મિક શુણ્ણવિકાસનું માપ છે, અને તે સમ્યક્ જ્ઞાનદષ્ટિના ઉન્મીલન પર નિર્ભર હોઈ જેમ જેમ બોધપ્રકાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ આત્માની શુણ્ણદશા વધતી જાય છે. આ બન્ને ઉત્તમ યોજના એક સીક્કાના બે પાસા જેવી છે. મોહનાશ એ શુણ્ણસ્થાનકની કૂટપટ્ટી (Yard-stick) અને બોધપ્રકાશ એ યોગદષ્ટિની કૂટપટ્ટી છે તે તે દષ્ટિના યથોક્ત લક્ષણ પરથી અંતર્મુખ નિરીક્ષણ (Introspection) કરતાં આત્માર્થી સુસુષુ પોતાની આત્મદશાનું માપ કાઢી શકે છે, અને તેથી આત્મશુણ્ણવૃદ્ધિની પ્રેરણા (Inspiration) પામી અપ્રાપ્ત શુણ્ણના યોગ માટે તથા પ્રાપ્ત શુણ્ણના ક્ષેમ માટે યથાયોગ્યપણે પ્રવર્તી શકે છે આમ આ યોગદષ્ટિ આત્માર્થીને પરમ અમૃત લાભ આપનારો યર્થ પડે છે.

આમાં પ્રથમ ચાર દષ્ટિ પર્યંત સુખ્ય-નિરુપચરિત એવું પહેલું ‘શુણ્ણસ્થાનક’ હોય છે, અને તેના પ્રકર્ષ-પરાકાષા ચોથી દીપ્તિ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અને

લોકપ્રવાહમાં તણાતા અને સંસારને અગિનંદનારા ભવાભિનંદી પ્રાકૃત જનોનું જે લૌકિક પદાર્થ સંબંધી લૌકિક દૃષ્ટિએ યોગદર્શન-સામાન્ય દર્શન તે યોગદૃષ્ટિ (Vision of a layman) છે; અને ભવવિરક્ત મુમુક્ષુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષનું જે અલૌકિક પદાર્થ સંબંધી અલૌકિક દિવ્ય દર્શન તે યોગદૃષ્ટિ (Vision of Yogi) છે. યોગદૃષ્ટિની દર્શનપદ્ધતિ લૌકિક રીતિની, વ્યાવહારિક, પ્રવાહપતિત, ગાનાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી ને ભવમાર્ગાનુસારિણી હોય છે; યોગદૃષ્ટિની દર્શનપદ્ધતિ અલૌકિક, પારમાર્થિક, મોક્ષમાર્ગાનુસારિણી ને તત્ત્વશાહિણી હોય છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે દર્શનલેહ થાય છે, તે જાળત યોગદૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જનો પરસ્પર વિવાદ કરે, પણ યોગદૃષ્ટિસંપન્ન સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષો તો વિવાદ કરતા જ નથી, આવે દર્શનલેહ તે મહાનુભાવોના મનમાં વસતો જ નથી, પ્રાકૃત જનોની જેમ તેઓ મત-દર્શનના આશ્રહમાં તણાઈ જતા નથી. તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાજનો તો એક યોગમાર્ગને જ દેખે છે, યોગદર્શનને જ-આત્મદર્શનને જ દેખે છે એક જ આત્મતત્ત્વના મૂળમાં આ સર્વ દર્શનો વ્યાપ્ત છે, માત્ર ‘દૃષ્ટિ’ નો જ લેહ છે, એમ તેઓ ખરા અંતઃકરણથી માને છે. તેઓ પડ્દેદર્શનને જિનદર્શનના અંગરૂપ અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનના અંગરૂપ જાણે છે, એટલે તેના ખંડનમંડનની કડાકૂટમા ઉતરતા નથી, ઉલટા તે છએ દર્શનને આત્મભણ્ણરૂપ જાણી સમ્યગ્દૃષ્ટિથી આરાધે છે. કારણ કે તેઓને નયોની-અપેક્ષાવિશેષોની યથાર્થ મયોદાનું જ્ઞાન હોય છે, યથાયોગ્ય નયવિભાગ તેઓ કરી જાણે છે, એટલે આ પદ્મ ઉદાર અનેકાંત દૃષ્ટિવાળા નિષ્પક્ષપાત નિરાશ્રહી સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષોને તે તે દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરતા તે તે દર્શનો એક જિનદર્શન અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષના અંગરૂપ જ જાણે છે.

“ કિંતુ વિજ મત દેખિયે, લેહ દૃષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાખ્યા માનો તેહ ”

“ જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એ જ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્વાહવાદ સમજણુ પણ ખરી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ પડ્ દરિશણુ જિન અંગ ભણીજે, ન્યાસ પડંગ જો સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, પડ્ દરિશન આરાધે રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

તેમજ શુદ્ધ યોગવંત, નિરાશ્રહી, ઐત્રી આદિ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા અને પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંતજનોની પ્રવૃત્તિ પણ પરાર્થે હોય છે. એટલે આ અવધૂત ‘નિર્બક્ષ વિરલાઓ’ સર્વ દર્શનના નય-સદંશ ગ્રહે છે, અને ‘આપ સ્વભાવમાં સદા મગ્ન’ રહે છે, અને લોકોને કલ્યાણુકારી એવો ‘સંજીવની-ચાર ન્યાય’ નો ચારો ચરાવી સન્માર્ગે ઉતારવાનો નિર્ભળ પુરુષાર્થ સેવે છે. પોતાને

જે આત્માર્થનો-પરમાર્થનો લાભ થયો, તે અન્ય આત્માર્થી જીવોને પણ થાય એવા શુદ્ધ પરમાર્થ પ્રેમથી આ સમ્યક્દષ્ટિ યોગીપુરુષો પરમ ધન્ય લોકહિતકર પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

“દર્શન સકલના નય શ્રેષ્ઠ, આપ રહે નિજ ભાવે રે;

હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે.”—ચો. સંજીવન.

આ સદૃઢિતી દષ્ટિ અષ્ટ પ્રકારની છે, તેનું સ્વરૂપ જરાજર સમજાવવા માટે ઉદાહરણરૂપ આ ઉપમા આપી છે, જે ઉપરથી જ તે તે દષ્ટિનો ઘણોખરો અર્થ સહેજે સમજાઈ જાય છે. આ આઠ દષ્ટિઓને અનુક્રમે (૧) તૃણ અગ્નિકણ્ણી, (૨) છાણાના અગ્નિકણ્ણી, (૩) કાષ્ઠ અગ્નિકણ્ણી, (૪) દીપપ્રભાનો, (૫) રત્નપ્રભાનો, (૬) તારાપ્રભાનો, (૭) સૂર્યપ્રભાનો અને (૮) ચંદ્રપ્રભાનો,—એમ ઉપમા આપી છે. તૃણ અગ્નિકણ્ણી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ મિત્ર દષ્ટિથી માંડીને પરા દષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર બોધ-પ્રકાશની તરતમતા છે આ ઉપમા પ્રત્યેક દષ્ટિમાં કેવી રીતે સાગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે તે અત્ર પરમ સુંદર રાચક શૈલીથી અધિકર્તાએ બતાવી આપ્યું છે (જુઓ પૃ. ૬૩-૬૪ ઇમ). મહાસમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ યોગદષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermometer)—કંબુતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી છે. જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉષ્ણતાનું-ગરમીનું માપ નીકળી શકે છે, તેમ આ યોગદષ્ટિ ઉપરથી આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું, આત્મવૃદ્ધિનું, આત્માના શુણ્ણસ્થાનનું માપ નીકળી શકે છે. ચોદ શુણ્ણસ્થાનકની પ્રસિદ્ધ યોજના જેમ આત્માના શુણ્ણવિકાસનું માપ છે, અને તે શુણ્ણવિકાસ પણ મોહઅપગમ પર નિર્જર હોઈ જેમ જેમ મોહાધિકાર ઓછો થતો જાય તેમ તેમ આત્માનું શુણ્ણસ્થાન વધતું જાય છે; તેમ આ યોગદષ્ટિની યોજના પણ આધ્યાત્મિક શુણ્ણવિકાસનું માપ છે, અને તે સમ્યક્ જ્ઞાનદષ્ટિના ઉન્મીલન પર નિર્જર હોઈ જેમ જેમ બોધપ્રકાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ આત્માની શુણ્ણવૃદ્ધિ વધતી જાય છે. આ બન્ને ઉત્તમ યોજના એક સીધાના બે પાસા જેવી છે મોહનાશ એ શુણ્ણસ્થાનકની કૂટપટ્ટી (Yard-stick) અને બોધપ્રકાશ એ યોગદષ્ટિની કૂટપટ્ટી છે. તે તે દષ્ટિના યથોક્ત લક્ષણ પરથી અંતર્મુખ નિરીક્ષણ (Introspection) કરતાં આત્માર્થી યુગ્મ્ય પોતાની આત્મવૃદ્ધિનું માપ કાઢી શકે છે, અને તેથી આત્મશુણ્ણવૃદ્ધિની પ્રેરણા (Inspiration) પામી અપ્રાપ્ત શુણ્ણના યોગ માટે તથા પ્રાપ્ત શુણ્ણના ક્ષેમ માટે યથાયોગ્યપણે પ્રવર્તી શકે છે આમ આ યોગદષ્ટિ આત્માર્થીને પરમ અમૃત લાભ આપનારો થઈ પડે છે.

આમાં પ્રથમ ચાર દષ્ટિ પર્યંત સુખ્ય-નિરુપચરિત એવું પહેલું ‘શુણ્ણસ્થાનક’ હોય છે, અને તેનો પ્રકર્ષ-પરાકાષ્ઠ ચોથી દીપ્ત દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અને

‘શુદ્ધસ્થાન’ એટલે ખરેખર યથોક્ત શુદ્ધત્વ સ્થાન એમ લાવ સમજવો. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિમાં ઉત્તરોત્તર મિથ્યાત્વનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે ને તેથી ઉપજતા શુદ્ધ પ્રમાણ વધતું જાય છે. ત્યારપછી પાંચમી સ્થિતિ દૃષ્ટિ માંડીને મિથ્યાત્વનો સર્વથા અભાવ હોય છે, સમ્યગ્દર્શન જ હોય છે પાંચમી દૃષ્ટિનો સમ્યગ્દર્શનરૂપ બોધપ્રકાશ રતનપ્રભા જેવો સ્થિર હોય છે, એટલા માટે જ એને ‘સ્થિતિ’ એવું યથાર્થ નામ આપ્યું છે. આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રતનદીપક મનોમંદિરમાં પ્રગલ્બો કે બસ થતુબલ ખલાસ ! મોહઅંધકારનો સર્વનાશ ! ને અનુભવતેજનો અળહળાટ ! સમ્યગ્દર્શન-રતનનો હીવો જાગ્યો તે જાગ્યો ! જોલવાય જ નહિં ! એટલું જ નહિં પણ તેનું તેજ કાંતા, પ્રભા ને પરાદૃષ્ટિમાં તારા, સૂર્ય ને ચંદ્ર પ્રભાની જેમ ઉત્તરોત્તર સ્થિરતર ને બળવત્તર બની વધતું જ જાય છે !

“ સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ ! રતનદીપક અતિ દીપતો હો લાલ :

સાં મુજ મનમંદિરમાંહિ, આવેજો અરિગલ છપતો હો લાલ.

સાં મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે અળહળે હો લાલ,

સાં ધૂમ કપાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રાગણુ નવિ ચળે હો લાલ ”—શ્રી યશોવિજયજી.

આમ મિત્રા આદિ પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિ પર્યંત મિથ્યાત્વ છતાં તેને સફદૃષ્ટિ-સમ્યગ્-દૃષ્ટિમાં કેમ ગણી ? તેનું સમાધાન એમ છે કે મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિના અમોઘ-અચૂક કારણરૂપ થાય છે. એટલા માટે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી તે મિત્રાદિની પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં ગણના કરી છે આ સમજવા માટે ઇંદ્રુમાંથી શુદ્ધ સાકરની જનાવટનું દૃષ્ટાંત છે : શુદ્ધ સાકરની (Refined crystallised sugar) અવસ્થાએ પહોંચવામાં શેરડીથી માંડીને શુદ્ધ સાકર મુખીની સઘળી પ્રક્રિયામાંથી (Various processes) પસાર થવું જ પડે છે, ત્યારે જ ખડી સાકરની નિષ્પત્તિ થાય છે. તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિને માટે મિત્રા આદિ આત્માના કમિક શુદ્ધવિકાસની અવસ્થાઓ પણ તેવા પ્રકારે ઉપયોગની છે, કારણ કે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિનું કારણ થાય છે. આ મિત્રા આદિ અવસ્થાઓ ખરેખર ! ઇંદ્રુ આદિ જેવી છે, કારણ કે તેમાં પરમ અમૃત સમા સંવેગરૂપ માધુર્યની નિષ્પત્તિ થાય છે. આથી ઉલટું અભળ્યો તો નલ જેવા-ખડ જેવા છે, તેથી કરીને જ તેમને કોઈ કાળે સંવેગમાધુર્ય નહિં નીપજતું કોઈ તેઓ મિત્રાદિ દૃષ્ટિ પામવા સર્વથા અયોગ્ય છે અને ળીજાઓ-ભળ્યો પણ જ્યાંલગી સંવેગમાધુર્ય પામતા નથી ત્યાંલગી મિત્રાદિદૃષ્ટિ સ્પર્શતા નથી જ્યારે સંવેગરંગથી રંગાય છે, ત્યારે જ-ચરમાવર્તમાં જ આ મિત્રાદિદૃષ્ટિ સ્પર્શે છે.

આ દૃષ્ટિ સકલ યોગિદર્શનોને સંમત છે. ‘જેદ આદિના પરિહારથી યમ આદિ યોગથી યુક્તને અનુક્રમે અદેવાદિ શુદ્ધત્વ સ્થાન એવી આ દૃષ્ટિ મુનિઓને (પતંજલિ આદિને) સંમત છે. ’ જે આ અષ્ટ દૃષ્ટિ કહી તેનો અહીં અનુક્રમે યમ, નિયમ, આસન,

પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આષ્ટાંગ યોગ* આદિ સાથે સમન્વય દર્શાવે છે. એટલે કે (૧) જ્યાં યોગનું પ્રથમ અંગ યમ હોય ત્યાં પ્રથમ મિત્રા દૃષ્ટિ હોય; જ્યાં યોગનું બીજું અંગ નિયમ હોય, ત્યાં બીજી તારા દૃષ્ટિ હોય, ધર્મ (જુઓ કોષ્ટક પૃ. ૮૩). (૨) ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, જ્ઞાતિ, અન્યમુદ્ધ, રુચ્છ અને આસંગ એ આઠ ચિત્તદોષ છે. તેનો ત્યાગ કરવામાં આવતાં અનુક્રમે યોગના આઠ અંગની અને આઠ યોગદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય છે. (૩) આ આઠ દૃષ્ટિ અનુક્રમે અદ્રેષ, નિરાસા, શુદ્ધ્યા, શ્રવણ, બોધ, મીમાંસા, પ્રતિષ્ઠિતિ અને પ્રવૃત્તિ એ આઠ ગુણનું સ્થાન છે. આ આઠ યોગાંગ, આઠ ચિત્તદોષ, આઠ ગુણના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ. ૮૩ થી ૮૮.

આમ યોગાંગના સેવનથી, ચિત્તદોષના પરિહારથી અને યોગગુણના પ્રગટપણથી આ ‘યોગદૃષ્ટિ’ અનુક્રમે વિકાસ પામતી જાય છે. આ દૃષ્ટિ એટલે દર્શન, સાક્ષાત્ દેખવું—સાક્ષાત્કાર છે,—પછી બંધે આ થોડી ઉઘડી હોય કે ઝાઝી. અત્રે આંખનું—ચર્મચક્ષુનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે. આ આંતરૂચ્છરૂપ દિવ્યચક્ષુ—યોગદૃષ્ટિ પણ જેમ જેમ ઉઘડતી જાય છે, ઉન્મીલન પામતી જાય છે, ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision range) વધતું જાય છે, વધારે ને વધારે વિશાળ ‘દર્શન’ થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ ‘દૃષ્ટિ’ ખૂલતાં અનંત ‘દર્શન’ થાય છે. આમ યોગદૃષ્ટિ અથવા દર્શન એકરૂપ છે, છતાં આવરણ ટળવાના ભેદને લીધે તેના ઉન્મીલન અંશ પ્રમાણે—ઉઘડવા પ્રમાણે તેના આ આઠ સ્વૃક્ષ વિભાગ પાડ્યા છે, બાકી કર્મ આવરણના ક્ષયોપશમાદિ-અનુસાર સૂક્ષ્મ ભેદ તો ઘણા ઘણા છે, કે જે કહેતાં પાર ન આવે.

આ ‘દૃષ્ટિ’ શબ્દનો અર્થ શો ? સત્સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધ તે દૃષ્ટિ કહેવાય છે, અને તે અસત્પ્રવૃત્તિના વ્યાઘાતથી સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ એવો હોય છે. અહીં ‘સત્શ્રદ્ધા’ એમ ખાસ કરીને કહ્યું, તે સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાનો અપવાદ—નિષેધ કરવા માટે છે. સત્શાસ્ત્રના આધારવાળી, સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ, આમ પુરુષની આગમરૂપ આજ્ઞાને અનુસરનારી એવી સત્શ્રદ્ધા—સાચી તારિત્રિક શ્રદ્ધા હોય તો જ તે બોધને ‘દૃષ્ટિ’ નામ ઘટે છે. આથી ઉલટું સત્શ્રદ્ધા વિનાનો જે બોધ છે, અથવા સ્વચ્છંદ કલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાવાળો કે દૃષ્ટિ-રાગવાળો જે બોધ છે તે ‘દૃષ્ટિ’ અથવા ‘દર્શન’ કહી શકાય નહિ. કારણ કે આંખ ઉઘડી ન હોય ત્યાંસુધી જેમ અંધપણ જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, અથવા મિથ્યાદર્શન કે દૃષ્ટિરાગ જ છે, તેમ સત્શાસ્ત્રશ્રદ્ધાથી જ્યાંલગી આંતરૂદૃષ્ટિ ઉઘડી નથી, ઉન્મીલન પામી નથી, ત્યાંસુધી દૃષ્ટિઅંધપણ જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, અથવા મિથ્યાદર્શન કે દૃષ્ટિરાગ જ (coloured vision) છે. આ જીવને નેત્રરોગીની ઉપમા ઘટે છે, કારણ કે તેને દૃષ્ટિઅંધપણના—મિથ્યાદૃષ્ટિપણના ગાઢ રોગ લાગુ પડ્યો છે; તેને જો કોઈ તેવા દિવ્ય યોગદૃષ્ટિસંપન્ન ‘દૃષ્ટા’ સફ્ફરૂરૂપ નિષ્ણાત (Expert) સફ્ફેવેલો જોગ મળે, ને તે

તેના રોગનું ખરાબર નિદાન કરી ચોગ્ય ચિકિત્સા કરે, જ્ઞાન-અંજન આંજે, તો ધીરે ધીરે તે દૃષ્ટિઅંધની દૃષ્ટિ ખૂલતી જાય, ‘દિવ્ય નયન’ ઉઘડે ને તે મેત્રરોગ સાવ મટી જાય. પણ ભૂલેચૂકે જો તે જાપડાને દૃષ્ટિવિહોણા આંધળા અસહ્યુરુરૂપ ઊંટવેધનો (Quack) હોયો થઈ જાય તો તે તો તેની આંખ જ ફેાડી નાંખે ને ‘અંધોઅંધ પલાય’ જેવી સ્થિતિ થાય !

આ સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધરૂપ જ્ઞાનપ્રકાશવંતી ચોગદૃષ્ટિના ફલરૂપે જીવની અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે, અને સત્પ્રવૃત્તિપદ નિકટ આવે છે. આ સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે ‘વેદ્યસંવેદ્ય પદ’ (આત્માનુભૂતિરૂપ સમ્યગ્દર્શન) અથવા ‘શૈલેશીપદ’ છે. આ ચોગદૃષ્ટિ તે ‘સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા’ છે. અહીં ‘આવહ’ એટલે લાવી આપનાર એ શબ્દ યોગ્યો છે તે અત્યંત સૂચક છે. લોહચુંબકની જેમ આકર્ષણશક્તિવાળી આ ચોગદૃષ્ટિનું આકર્ષણ જ એવું પ્રબળ છે કે તે ‘પદ’ (મોક્ષપદ) એની મેળે ખેંચાતું ખેંચાતું સમીપ પ્રાપ્ત થતું જાય છે એક વખત આ ચોગદૃષ્ટિરૂપ ‘દિવ્ય નયન’ નો સ્પર્શ કર્યો કે બેઠો પાર ! આ દૃષ્ટિરૂપ પારસમણિના સ્પર્શથી જીવરૂપ લોહ શુદ્ધ સુવર્ણ બની જાય છે ! આવી આ ચહામહિમાવાન આઠ લેહવાળી આ ચોગદૃષ્ટિમાં મિત્રા આદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિ પ્રતિપાતી-આવીને પાછી પડી જાય એવી હોય કે અપ્રતિપાતી-ન પડે એવી હોય, એમ ભજના છે; પણ સ્થિરા આદિ છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિ તો અપ્રતિપાતી જ હોય, આ નિયમ છે. પહેલી ચાર દૃષ્ટિ કહી તે જો પ્રતિપાત-બ્રંશ પામે, આવીને પાછી ચાલી જાય, તો તે સાચાચ-નરકાદિ અપાયવાળી પણ હોય; જો પ્રતિપાત ન પામે, આખ્યા પછી પડે નહિં, તો નરકાદિ દુઃખરૂપ અપાય-ખાધા પણ ન હોય એટલે અપ્રતિપાતી-નહિં પડતી એવી સ્થિરા આદિ દૃષ્ટિ પ્રાપ્તિ થયે, સુક્તિમાર્ગ પ્રત્યેનું પ્રયાણ અખંડ-અભંગપણે ચાલ્યા જ કરે છે, ચાલત સુક્તિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

“દૃષ્ટિ ચિરાદિક ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન લાંબે રે,

રચણી શયન જિમ શ્રમ હરે, સુર નર સુખ તિમ છાંબે રે.”-શ્રી યો. સમજાય.

અત્રે રૂપકઘટના કરીએ તો ચોગરૂપ અષ્ટ કમલલલવાળું કમલ છે. આ આઠ ચોગદૃષ્ટિરૂપ તેની આઠ પાંખડી-કમલલલ છે, અને તે પાંખડીનું મિલનસ્થાન આત્મસ્વભાવયુજનરૂપ ચોગ-કર્ણિકા છે તે આત્મસ્વભાવરૂપ કર્ણિકામાં ભગવાન આત્મા-ચૈતન્ય દેવ પરબ્રહ્મ ગિરાંજે છે. ચોગદૃષ્ટિરૂપ ફલ જેમ જેમ વિકાસને પામે છે, તેમ તેમ ચોગ-કમલ વિકાસ પામતું જાય છે. એકેક ચોગદૃષ્ટિરૂપ પાંખડી ખૂલતાં અનુક્રમે એકેક ચિત્તદોષ નિવૃત્ત થતો જાય છે, એકેક શુભ વિકાસ પામતો જાય છે, અને એકેક ચોગાંગ પ્રગટતું જાય છે. આમ સંપૂર્ણ ચોગદૃષ્ટિ ઉન્મીલન પામતાં ચોગરૂપ અષ્ટલલ કમલ સંપૂર્ણ વિકાસને પામે છે મિત્રા દૃષ્ટિમાં તૃણ અગ્નિકણ સમા બોધપ્રકાશથી શરૂ થયેલો ચોગ-દૃષ્ટિવિકાસ ઉત્તરોત્તર વધતો જઈ, પરા દૃષ્ટિમાં પૂર્ણ ચંદ્ર સમા સોળે કળાએ ખીલી જો

છે; જ્ઞાન-જ્યોત્સ્નામાં વિશ્વને નહવરાવનારા આ પૂર્ણ જોધ-ચંદ્રના સૌમ્ય દર્શને જાણે પ્રકૃષ્ટિત થયેલું આ યોગ-કમલ પૂર્ણ વિકસ્વરપણાને પ્રાપ્ત થયેલું દૃષ્ટ થાય છે ! (ભુજો મુખ-પૃથ પરની આકૃતિ.)

“ બીજના ચંદ્રમા જેવી, યોગદૃષ્ટિ ખુલ્લે કમે;

પૂર્ણ યોગકલા પામી, ભગવાન સ્વરૂપે રમે ”—યોગદૃષ્ટિકલશ (સ્વરચિત)

અથવા યોગરૂપ પુરુષ છે. તેના અષ્ટ યોગાંગરૂપ આઠ અંગ છે. તેમાં યમ-નિયમ-રૂપ બે ચરણ છે, આસન-પ્રાણાયામ બે હાથ છે, પ્રત્યાહાર ઉદર છે, ધારણા વક્ષઃસ્થળ (છાતી) છે, ધ્યાન શ્રોત્ર (ઝાંઝ) છે, સમાધિ ઉત્તરભાગ-મસ્તક છે. આ આઠે અંગનું સંપૂર્ણપણું-અવિકલપણું થાય તો જ યોગપુરુષની અવિકલ સંપૂર્ણતા છે, જેમ અવિકલ સંપૂર્ણ અગોપાંગવાળા પુરુષની હોય છે તેમ એક પણ અંગની વિકલતાથી-અપૂર્ણતાથી યોગપુરુષની વિકલતા-અપૂર્ણતા છે, જેમ હીન અંગવાળા, ઝોડખાંપણવાળા પુરુષની હોય છે તેમ પુરુષશરીરમાં પ્રત્યેક અંગનું જેમ યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું હોય છે, તેમ આ યોગશરીરમાં પણ પ્રત્યેક યોગાંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગી-પણું છે. જેમ શરીરના સર્વ અંગ-પ્રત્યંગ એક બીજા સાથે સહકારથી-સહયોગથી એક-પણે વર્તી (Co-ordination) એક શરીર સંગ્રામી સર્વ ક્રિયા સાથે છે, તેમ યોગ-પુરુષના આ સર્વ અંગ એક બીજા સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણે વર્તી (Organic unit) એક યોગ-પુરુષની સાધક જોવી સર્વ પ્રક્રિયા કરે છે. વાયુ એ જ શરીરના અને શરીરઅંગોનો પ્રાણ છે, તેમ આત્મા એ જ આ યોગ-પુરુષનો અને તેના યોગાંગોનો ભાવપ્રાણ છે. જેમ જેમ યોગદૃષ્ટિનો વિકાસ થતો જાય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતા પામી જેમ જેમ પુષ્ટ થતું જાય છે, તેમ તેમ આત્મા ઉત્તરોત્તર સ્વભાવને વિષે ઓર ને ઓર સ્થિતિ કરતો જાય છે, યાવત આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં અષ્ટાંગ યોગપુરુષનો વિકાસ પરાકાષ્ટાને પ્રાપ્ત થયે આત્મસ્વભાવમાં પૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે

“ દૃષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ ‘પરા’ તસ જાણું છું;

આપસ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ જોધ વખાણું છું. ”—શ્રી યો. દ. સગજા.

અને આમ જ્યારે ચંદ્ર સમી યોગદૃષ્ટિ પૂર્ણ કળાએ ખીલી જાડે છે, અને યોગપુરુષ પૂર્ણ વિકાસને પામે છે ત્યારે યોગચક્રની પૂર્ણતા થતાં આ ભવચક્રની પણ ‘પૂર્ણતા’ થાય છે, અર્થાત આ ભવચક્રનો અંત આવે છે. અષ્ટ યોગાંગ એ આ યોગચક્રના આરા છે, તે આત્મસ્વભાવજન્ય યોગની ધરી સાથે ગાઢ સંબંધ હોઈ તેની આસપાસ ફરે છે, અર્થાત તે આત્મસ્વભાવના જ સાધક થઈ પ્રવર્તે છે. આવું આ યોગચક્ર ગરેબર ! ભવચક્રનો ઉચ્છેદ કરનાર અમોઘ ‘સુદર્શન ચક્ર’ ॥ ભવ-અરિને હણી નાંખનારું આ શુદ્ધ ‘ધર્મચક્ર’ પ્રયોજનારા પરમ યોગિનાથ ‘અરિહંત’ એવા યથાર્થ નામને પામે છે, અને આત્મસ્વરૂપની સિદ્ધિ કરીને ‘સિદ્ધ’ નામને સાર્થક કરે છે.

અત્રે મુખપૃષ્ઠ પર મેં યોગેલી આ ગ્રંથની સારભૂત મુખ્ય આકૃતિ પર દૃષ્ટિ દેરવતા સુરા વાચકને પ્રથમ દર્શને જ આ ગ્રંથની મપૂર્ણ વસ્તુનો ખ્યાલ આવી જશે તેમજ જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીની સુગમતાર્થે અત્રે અન્ય ૨૧ આકૃતિ અને ૧૬ કોષ્ટકની મેં યથાસ્થાને યોજના કરી છે, તે પણ તેને કંઈક ઉપયોગી થઈ પડશે આમ સંક્ષેપમાં આ સુકલાત્મક સકલનામય ગ્રંથની વસ્તુનું દિગ્દર્શન કર્યું, વિશેષ તો ગ્રંથ અવલોકનથી સુરા વાચક સ્વયં જાણશે.

૨. યોગબીજ: ભક્તિયોગનું પ્રાધાન્ય.

“ જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તત્તમસ્કાર એવ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં યોગવીજમનુત્તમમ્ ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી.

“ જો જાણજી અરિહંતે, દવ્યગુણપજ્જવેહિં ચ ।

સો જાણજી નિચ અપ્પા, મોહો જલ્લુ જાઈય તસ્સ લયં ॥ ”—શ્રી કંઠકંઠાચાર્યજી

અને આ યોગમાર્ગ મુખ્યપણે ભક્તિપ્રધાન જ છે એ અત્રે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિએ પ્રથમ મિત્રા દૃષ્ટિના પાયારૂપ કહેલા યોગબીજના વિશિષ્ટ વર્ણન પરથી જ સૂચિત થાય છે તેનો અત્રે પ્રસંગથી કંઈક વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે પ્રભુભક્તિ, સંશુદ્ધિ-ભક્તિ, સત્શ્રુતભક્તિ, સદ્ગુણવૈરાગ્ય આદિને અત્ર ઉત્તમ યોગબીજ કહ્યા છે,—કે જે નિર્વાણના અવધ્ય-અચૂક હેતુ થઈ પડે છે મુમુક્ષુની ચિત્તભૂમિમાં પ્રક્ષિપ્ત થયેલા આ અમોઘ યોગબીજ અકુરિત થઈ અનુક્રમે મોક્ષરૂપ પરમ ઇષ્ટ અમૃત ફલ આપે જ છે અને તે યોગબીજમાં સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ યોગબીજ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વરની—વીતરાગ દેવની ભક્તિ છે ‘ શ્રી જિન ભગવાન પ્રત્યે કુશલ-શુભ ભાવસ પત્ર ચિત્ત રાખવું, નમસ્કાર અને સંશુદ્ધ પ્રણામાદિ કરવા તે અનુત્તમ યોગબીજ છે ’ એવા પરમ યોગીશ્વર સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને આદર્શસ્થાને સ્થાપી, તેની એકનિષ્ઠ આરાધના કરવી તે પ્રધાન યોગબીજ થઈ પડે એમાં જરાય આશ્ચર્ય નથી એટલાના ટોળામાં ચિરકાલથી વસેલા સિદ્ધશિશુનું દૃષ્ટાંત અત્ર ઘટે છે પ્રભુના સ્વરૂપદર્શન-થી ભક્તજનને નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતા, આવું જિન ભગવાન જેવું પરમાનંદમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ મને પ્રગટે તો કેવું સારું ? એવી અતરંગ રુચિરૂપ તીવ્ર ઇચ્છાથી તે પરપરિણતિમાં નિરીક્ષ-નિષ્કામ એવો અતરાત્મા બની, આત્મપરિણતિ ભણી વળે છે અને આદર્શ (Ideal) પરમાત્મસ્વરૂપની સાધના કરે છે જેવો ઉપાસ્ય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે કુશલ શિષ્યી જેમ આદર્શને (Model) નિરતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી પોતાની કલાકૃતિ ઘટે છે, તેમ મુમુક્ષુ આત્મા પણ પ્રતિજીવસ્થાનીય-આદર્શરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ પ્રભુને નિરતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી નિજ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણ કલામય ઘટના કરે છે ‘ દર્પણ જિમ અવિકાર ’ પ્રભુના રૂપ દર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે

“પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠા જિનરાજના હોણ, કરતાં સાધક ભાવ,
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોણ, શુદ્ધાતમ પ્રાગુભાવ” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે ‘સંશુદ્ધ’ ભક્તિને જ યોગળીજ કહ્યું છે, નહિં કે અસંશુદ્ધ ભક્તિને. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કહે છે—કે અત્રે અમે જે કહેવા માગીએ છીએ તે તો અલૌકિકરીતે આ અલૌકિક પ્રભુને સેવવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ, આ લોકોત્તર પ્રભુની સેવાનો અંતર્ગત ભેદ-રહસ્ય-મર્મ જાણીને સમજીને આધ્યાત્મિક શુભપ્રકાશરૂપ સેવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ ‘આ લોકોત્તર દેવને ઘણા જીવો તેમનું’ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના લૌકિક રીતથી સેવે છે, આ લોક-પરલોક સંબંધી લૌકિક ફલની આકાંક્ષાથી-આશાથી સેવે છે. અથવા ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આદિ દશ સંજ્ઞા સહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લૌકિક ફલકામનાથી લૌકિકપણે કરાતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી, અને તે યોગળીજ નથી. શુદ્ધ સેવા તો (૧) પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય યુદ્ધિપૂર્વક, (૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાના નિરોધ સહિતપણે, (૩) આ લોક-પરલોક-સંબંધી કામના રહિતપણે કરવામાં આવે તો જ ધાય આવી જે સંશુદ્ધ સેવા છે, તે જ અત્રે યોગળીજરૂપ થઈ પડે છે.

એટલે (૧) સૌથી પ્રથમ તો આ વીતરાગ પરમાત્મા આખા જગતમાં ધીજી બધાય કરતાં વધારે આદરવા યોગ્ય છે, આરાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે એવી પરમ ઉપાદેયયુક્તિ અંતરમાં પ્રગટવી જોઈએ; આખા જગત કરતાં પણ જેનું શુભગોરવ અનંતશુભ અધિક છે એવા તે પરમ જગદ્ગુરુ પરમેષ્ઠિ પરમ ઈશ લાગવા જોઈએ. ‘સંબવદેવ તે દુર સેવો સવે ર.’ અર્થાત્ જગતના અન્ય કોઈપણ પદાર્થ કરતાં અનંત અનંતગણા મહિમાવાન એવા આ પરમ ઉપકારી કરુણાસિંધુ ‘અહર્ત’ પ્રભુને પરમ પૂજના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, અને પરમ સેવ્ય ગણી, તેની પૂજામાં, તેની આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં ધીજી બધા કાર્ય કરતાં સૌથી પ્રથમ તરપર થઈ જવું જોઈએ. (૨) ધીનું-આહાર, ક્રોધાદિ દશ સંજ્ઞાનું વિષકેલન-નિરોધ, ઉદય અભાવ હોવો એ સંશુદ્ધ ભક્તિનું ધીનું લક્ષણ છે. જ્યાં ખાવા પીવાનું પણ ભૂલાઈ જાય, ભય ભાગી જાય, કામ નકામે થઈ પડે, મમતા મરી જાય, ક્રોધ શમી જાય, માનનું માન ન રહે, કપટનું કપટ ચાલે નહિં, લોભને લોભ ધાય નહિં, અંધશ્રદ્ધા ટળીને સાચી સમજણ હોય, અને લોકની વાહ-વાહની ધીલકુલ પરવા ન હોય, —એવી સંશુદ્ધ ભક્તિ જ મુચુક્ત જોગીજનો કરે. ‘શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે તેમ’ શ્રી સીતલ જિન ભેટિયે, કરી ભકતે ચોકડું ચિત્ત હો. (૩) ત્રીનું-આ લોક પરલોકસંબંધી ફલકામના રહિતપણું-નિષ્કામપણું હોવું જોઈએ. આ લોકસંબંધી ધન-કીર્તિ-પૂજાસત્કાર આદિ ફલકામનાથી જે કરવામાં આવે, તે સત્ચિત્તને મારી નાંખતું હોવાથી અને મહત્ત્વ એવાં સત્ અનુષ્ઠાનનો આશાતનારૂપ થતું હોવાથી, આત્માને વિષરૂપે પરિણમી વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે; અને પરલોકસંબંધી ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરરૂપે (Slow poison) પરિ-

જુગી ગરઆનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. માટે આ જાણે પ્રકારના વિધિઅનુષ્ઠાનને હાલાકલ વિધિ જેવા આત્મઘાતક જાણી દરથી ત્યજી દઈ, સુસુષુએ કેવળ નિષ્કામ ભક્તિ તાર્ત્વિક સમજણપૂર્વક કરતા રહી, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું એવું તજ્જેતું વા અમૃતાનુષ્ઠાન આદરવું જોઈએ, અને એવું સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન જ યોગસિદ્ધિનું સાધક થાય છે.

“જિન શુભ અમૃત પાનથી રે....મનઃ અમૃત ક્રિયાને ઉપાય રે....ભવિઃ
અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે....મનઃ આતમ અમૃત થાય રે.”—દેવચંદ્રજી.

“સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે, લહી પ્રભુ સેવન ભેદ;
સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્રેષ અખેદ.
ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફલ કહ્યું રે, પૂજા અર્ધાંડિત એહ;
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધન પદ રેહ.”—શ્રી આનંદધનજી.

ગાંધી સુબ-ભોજા જન તો એમ માને છે કે પ્રભુની સેવા સ્હેલી છે, સોહલી છે, સુગમ છે. ‘જે જે જે જે’ કર્યા કે ટીલા ટપકા કે ચાંદલા કર્યા, કે નૈવેદ્ય લોગ ધર્યા એટલે બસ પત્યું! પ્રભુ પ્રસન્ન! પણ પ્રભુ કાંઈ એવા ભોજા નથી ને એની સેવા પણ એવી સ્હેલી-સોહલી નથી, પણ ઘણી જ ડોહલી છે; કારણ કે જીવના ‘દિલનું કપટ’ જાત્ય નહિં ત્યાંજી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય નહિં; પરભાવ પ્રત્યેની પ્રીતિ ત્રોડાય નહિં ત્યાંજી પ્રભુ સાથે પ્રીતિ જોડાય નહિં; માટે સુસુષુએ તો જેમ અને તેમ પરપરિણતિના પરિત્યાગ કરી તે અર્હત-સિદ્ધ ભગવાનની ભક્તિના અવલંબને પણ શુદ્ધ સ્વરૂપચિંતન પર ચઢવાનું છે કે-જેવું આ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ આ મહારા આત્માનું સ્વરૂપ છે. આમ શુદ્ધ નિશ્ચયથી તો સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન છે, પણ તે તો જે સમ્યક્-પ્રકારે સમજે તે થાય. અને તેમ થવામાં નિમિત્ત કારણરૂપ સફ્શુર આજ્ઞા, જિનદશા આદિ છે. પણ ઉપાદાનનું નામ લઈ જે આ અનુષ્ઠાન નિમિત્તને છોડી દે છે, તે કહી સિદ્ધપણું પામતા નથી અને જ્ઞાતિમાં જ સ્થિતિ કરે છે:

“સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;
સફ્શુર આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાંય.
ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ ત્યજે નિમિત્ત;
પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે જ્ઞાતિમાં સ્થિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

કેટલાક લોકો સમજ્યા વિના ઉપાદાનની વાતો કર્યા કરે છે, અને જાણે અજાણ્યે નિમિત્તની એકાંતે ગોણતા ગણી તેનો અપલાપ-નિહ્નવ કરે છે. તે તેમની અણસમજરૂપ મિથ્યા જ્ઞાતિનો દોષ છે; કારણ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી કે પ્રતિપક્ષી નથી, પણ અવિરુદ્ધ સહકારી અને સહયોગી છે. ઉપાદાનની નાગૃતિ અને શુદ્ધિ તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે, અને શુદ્ધ નિશ્ચયના સેવનનો ઉદ્દેશ-લક્ષ્ય પણ તે જ

છે, પણ ઉપાદાનની શુદ્ધિ-જગૃતિ અર્થે, ઉપાદાનને ઉપાદાન-કારણપણે પ્રગટાવવા અર્થે પણ જિનભક્તિ આદિ પરમ ઉપકારી નિમિત્ત કારણના અવલંબનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એ આ મહાનુભાવો ભૂતી જય છે પ્રભુસેવા એ આત્મારૂપ ઉપાદાનને 'ઉપાદાન-કારણપણે પ્રગટાવવા પુષ્ટ આલંબનરૂપ પુષ્ટ નિમિત્ત છે શાસ્ત્રકારે તો પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે-સમતા અમૃતની ખાણ એવા જિનરાજ જ પરમ નિમિત્ત હેતુ છે, અને તેના અવલંબને જ 'નિયમા' સિદ્ધિ હોય છે. ભક્તશિરોમણિ મહાત્મા દેવચંદ્રજી આદિએ ભાવથી ગાયું છે કે—

“ઉપાદાન આત્મા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ...જિનવર પૂજો !
 ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ....જિનવર પૂજો !
 નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,
 પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“કારણ જોગે જો કારજ નીપજે, એમા કોઈ ન વાદ,
 પણ કારણ વિણ કહે કારજ સાધીએ, એ નિજ મત ઉન્માદ ”—શ્રી આનંદધનજી.

આવા પ્રબલ નિમિત્ત અવલંબન વિના સીધેમીધું (Directly) સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢવું અતિ અતિ દુષ્કર છે પણ જેને પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટયું છે એવા સાક્ષાત્ સહજાતમસ્વરૂપી અર્હંત-સિદ્ધ પ્રભુના ધ્યાનાલંબનથી તે શ્રેણીએ ચઢવું સુગમ થઈ પડે છે. કારણ કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ 'ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિત્તન કરવું' તે પરમાર્થદૃષ્ટિવાન પુરુષોને ગોણતાથી સ્વરૂપનું જ ચિત્તવન છે જેવું સિદ્ધ ભગવાનનું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સર્વ જીવોનું આત્મસ્વરૂપ છે, તે માટે ભવ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રુચિ કરવી નો યથાર્થ મૂળ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું પૂજન છે 'શ્રી દેવચંદ્રસ્વામીએ કહ્યું છે કે 'જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે 'કોઈ કહેશે કે આ નિમિત્તનું શુ કામ છે? આપણે તો સીધા ઉપાદાન આત્માને જ વળગીએ, માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપનું જ ચિત્તન કરીએ પણ આ તેમનું માનવું ભૂવભરેલું છે, કારણ કે આલંબન વિનાનું તેવું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિત્તન તો અતિ ઉચ્ચ અપ્રમત્ત દશાને પામેલા ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે, પણ તેવી તથારૂપ ઉચ્ચ અધિકાર દશા વિના અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સ્વમતિક્કંઠનાએ વાચી, ઉપાદાનના નાના માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિત્તનની વાતો કગ્વામા અનેક દોષરૂપ ભયસ્થાનો રહેલા છે જેમકે-કચચિત્ત તેથી જીવને વ્યભાઈ ઉપજે છે પોતાની તેવી આત્મદશા થઈ નહિં છતાં પોતાની તેવી દશાની 'કલ્પનારૂપ' પ્રાપ્તિ ઉપજે છે, 'અહં બ્રહ્માસ્મિ'ને બદલે બ્રહ્માસ્મિ થઈ જાય છે! કચચિત્ત ભક્તિરસની આર્દ્રતાના અભાવે શુષ્કતા આવી જાય છે, શુષ્ક અધ્યાત્મોપલું થાય છે, બધા-મોક્ષ તો કલ્પના છે એમ વાણીમા બોલે છે, પણ પોતે તો મોહાવેશમા વર્તે છે, એવું શુષ્કતાનીપણ ઉપજે છે, અને તેથી સ્વચ્છદાચાર-

પણ હોય છે, અથવા જ્ઞાનના અલ્પરૂપ-અપરિણમનરૂપ ઉન્નત પ્રલાપ થાય છે. અંતરનો મોહ છૂટ્યો નથી, 'સકલ જગત્ તે એકવત્' અથવા સ્વૈન સમાન 'જલધુ' નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી, છતાં ઉન્નતની જેમ 'વાચાજ્ઞાન' દાખવે છે કે 'હમ તો જ્ઞાની હૈ, પણ ધેલા જ નહિ' તો સુખ કેસે હોવે ?' તેમજ કૃત્રિમતા, દાંભિકતાદિ દોષ પણ ઉપજે છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે અનેક દોષની ઉપપત્તિ એકલા નિરાલંબન અધ્યાત્મચિંતનમાં સંભવે છે. પણ ભગવદ્ભક્તિના આલંબનથી તેવા ઠાંઈ પણ દોષની સંભાવના નથી હોતી, અને આત્મા સ્વાભાવિક એવી અધ્યાત્મ શુભશ્રેણીએ આદોહણ કરતો જાય છે.

“સ્વરૂપ આકાંક્ષી મહાત્માઓએ એમ જિન ભગવાનની તથા સિદ્ધ ભગવાનની ઉપાસના સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો હેતુ જાણ્યો છે. ક્ષીણમોહ શુભસ્થાનક પર્યંત તે સ્વરૂપ ચિંતના જીવને પ્રગળા અવલંબન છે. x x x વગી માત્ર એકલું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન જીવને વ્યામોહ ઉપજાવે છે; ઘણા જીવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારિપણું ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા ઉન્નત પ્રલાપ દશા ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાવલંબનથી ભક્તિ પ્રધાન હૃદિ થાય છે, અને અધ્યાત્મ હૃદિ ગોળુ થાય છે. જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છાચારિપણું અને ઉન્નતપ્રલાપતા ઘટાં નથી આત્મદયાળુ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ શુભોને બળે છે, એટલે શુષ્કતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી. અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે પણ જીવજીવિત થતા નથી. સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપસ્વીનતા પામતી જાય છે. જ્યાં અહંતાદિના સ્વરૂપ-ધ્યાનાવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા બળે છે.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૬૨.

મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે ‘જે ભગવાન અહંતનું સ્વરૂપ, દ્રવ્ય, શુભ અને પર્વાયથી જાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે અને તેનો નિશ્ચય કરીને મોહ નાશ પામે.’ એટલે આમ ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉક્ત દોષરૂપ પતનસ્થાનો (Pit-falls) નથી હોતા. ભક્તિપ્રધાન પણે વર્તતાં જીવ અનુક્રમે ઉચ્ચ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ શુભસ્થાનો સ્પર્શતો જાય છે, વ્યક્ત શુભીના શુભગ્રામથી ‘સહજ’ અધ્યાત્મ દશા પ્રગટે છે, અને છેવટે પૂર્ણ આત્મશુભવિકાસને પામે છે આમ ‘પુષ્ટ નિમિત્ત’રૂપ પ્રભુનું આલંબન-ધ્યાન આત્માને સ્વરૂપાદોહણ કરવાનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, રાજમાર્ગ છે. વાટ દીવાની ઉપાસના કરતાં પોતે દીવો બને છે, તેમ આત્મા પરમાત્માની* ઉપાસના કરતાં સ્વયં પરમાત્મા થાય છે. ઉપાસ્યની ઉપાસનાથી ઉપાસક પોતે ઉપાસ્ય બને છે. ‘નમો મુજ ! નમો મુજ !’ એવી મહા ગીતાર્થ આનંદધનજીએ ગાયેલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા આત્મા પોતે આત્મમંથન કરી પરમાત્મા બને છે, જેમ ઝાડ પોતાને મથીને પોતે અગ્નિ

* “મિત્રાત્માનમુપાસ્યાત્મા પરો ભવતિ તાદૃશઃ ।

વર્તિર્દીપં યથોપાસ્ય મિત્રા ભવતિ તાદૃશી ॥”—શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી.

બને છે તેમ; પણ આ તો કોઈ સમર્થ યોગીવિશેષને યોગ્ય એવો એકપદીરૂપ માર્ગ છે, અને તેમાં અતિશય અસાધારણ બળ વાપરવું પડે છે. મથી મથીને મરી બાય તોપણ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપના અવલંબન વિના પોતાની મેળે પરમપદની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે; પણ તે પરમ પુરુષના અવલંબને તે સાવ સુઘટ-સુગમ થઈ પડે છે. જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે, તે પ્રભુના અવલંબને ગોળપદ સમાન બની બાય છે ! એટલા માટે શ્રી દેવચંદ્રજી જેવા ભક્તશિરોમણિ મહાત્મા ગાઈ ગયા છે કે-જિનંઆલંબની નિરાલંબતા પામી નિજ આલંબની થાય છે, તેથી અમે તો તે સમર્થ પ્રભુનું પ્રબળ અવલંબન થઈ નિજ શુણ્ણના શુદ્ધ નંદનવનમાં રમશું. તે એટલે સુધી કે નિજ સંપદાયુક્ત આત્મતત્ત્વ જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ નહિ થાય ત્યાંસુધી હું આ જગશુરુ દેવના ચરણ સદાય સેવ્યા કરીશ, યાવત્ ભારમા ક્ષીણમોહ શુણ્ણસ્થાનના અંતર્યામિ તેનું અવલંબન હું છોડીશ નહિં.

“અતિ દુસ્તર જે જલધિ સમો સંસાર જો, તે ગોળપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો!
જિન આલંબની નિરાલંબની ધાયે જો, તિણે હમ રમશું નિજ શુણ્ણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો.
શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, જ્યાંલગી પૂર્ણ ન થાય રે;
ત્યાંલગી જગશુરુ દેવના, મેવું ચરણ સદાય રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ ભક્તિને સર્વ શાસ્ત્રકારોએ એકી અવાજે વખાણી છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે-‘સર્વ યોગીઓમાં પણ મને પામેલા અંતરાત્માથી જે શ્રદ્ધાવાન્ મને ભજે છે, તે મને યુક્તતમ મત છે.’ ભક્તિ એ સુક્તિનો રાજમાર્ગ છે ‘જિનપતિ ભક્તિ સુક્તિનો મારગ’ એમ ભક્તરાજ દેવચંદ્રજી કહે છે. ‘જિનયેં ભાવ વિના કળૂં નહિં ફૂટત દુઃખઠાવ’ એમ પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું અનુભવવચન બાપે છે. ‘શાસ્ત્રસમુદ્રનું અવગાહન કરતાં મને આ સાર મળ્યો કે ભગવતની ભક્તિ એ જ પરમાનંદ સંપદાઓનું ણીજ છે,’—એમ સર્વ શાસ્ત્રપારંગત શ્રી યશોવિજયજીનું સુવાણિત છે.”

જેમ જિનભક્તિ ઉત્તમ યોગબીજ છે, તેમ સદ્ગુરુભક્તિ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કહે છે કે ‘ભાવયોગી એવા ભાવ આચાર્ય, ભાવ ઉપાધ્યાય, ભાવસાધુ, ભાવ તપસ્વી આદિ પ્રત્યે પણ જે વિશુદ્ધ કુશલ ચિત્તાદિ હોવું તે યોગબીજ છે,—નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય આદિ પ્રત્યે’ અહીં ‘ભાવ’ શબ્દ પર શાસ્ત્રકારે ખાસ ભાર મૂક્યો છે. ભાવથી—પરમાર્થથી જેના આત્મામાં યોગ પરિણમ્યો હોય તે સાચા ભાવયોગી છે, જે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાની હોય સાચા ગુરુ છે, જેનામાં આચાર્ય આદિમાં હોવા યોગ્ય એવા શાસ્ત્રોક્ત યથાર્થ આદર્શ ભાવ-શુણ્ણ વર્તે છે, એવા ખરેખરા ભાવાચાર્ય—ભાવસાધુ આદિ જ વંદન કરવા યોગ્ય ઉત્તમ પાત્ર છે,—નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય—દ્રવ્યસાધુ આદિ; માટે

“યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભક્તેનાન્તરાત્મના । શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મેયુક્તતમો મતઃ॥” ગીતા
“સારમેતન્મયા લઘ્વં શ્રુતાન્ધેરવગાદનાત્ । મક્તિર્માગવતી વીજં પરમાનંદસંપદામ્ ॥” ક્ષા. ક્ષા.

ભાવાચાર્ય આદિનું જ પરમ માન્યપણું-વંદનપણું શ્રી હરિભક્તસૂરિએ કહ્યું છે. જોટલે જેને પંચ પરમેષ્ઠિમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એવા ભગવાન આચાર્યદિની આત્મદશા-શુણ્યસ્થાનસ્થિતિ કેવી અદ્ભુત, કેવી વીતરાગ, કેવી પ્રથમપ્રધાન હોવી જોઈએ ? એની વિવેક વિચારપૂર્વક સમ્યક્ પરીક્ષા કરી વિચક્ષણ મુમુક્ષુ તો જેનામાં આત્મજ્ઞાનરૂપ ભાવ-દીવો પ્રગટ્યો છે, એવા જગતી જ્યાત જેવા સાક્ષાત્ યોગીસ્વરૂપ ભાવઆચાર્યદિ પ્રત્યે સંશુદ્ધ સેવાભક્તિ-વૈયાવચ્ચ કરે, -આ ઉત્તમ યોગીજ છે.

"આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, ણીજ તો દ્રવ્યલિંગી રે;

વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે"—શ્રી આનંદધનજી.

તેમજ સત્શ્રુત ભક્તિ એ પણ ઉત્તમ યોગીજ છે સત્શાસ્ત્રનાં લેખન, પૂજન, દાન, શ્રવણ, પ્રકાશન, સ્વાધ્યાય આદિ એ યોગીજ છે. જ્ઞાનીઓ આપણા માટે અમૂલ્ય જ્ઞાનવારસો મૂકી ગયા છે. જગતનું મિથ્યાત્વ દારિદ્ર્ય દૂર દૂરી તેને પરમાર્થસંપત્તિથી સમૃદ્ધ કરનાર જ્ઞાની પુરુષોનું આ જગત કેટલું ગદ્યું ઝળી છે ? આપણે કેટલા ગદ્યા ઝળી છીએ ? આપણે આ પરમાર્થનકલણ કેમ ચૂકાવી શકીએ ? એ વિચાર કર્તવ્ય છે. 'દાનં ભોગો નાશસ્તિસ્તો ગતયઃ વિચરસ્ય' તેમ જ્ઞાનરૂપ પારમાર્થિક ધનની પણ એ જ સ્થિતિ છે હાં તો એનું દાન થાય, લોગ થાય, નહિં તો નાશ થાય જ્ઞાનનું દાન પણ પોતે જ્ઞાનનો અભ્યાસી હોય તે જ કરી શકે, તો જ જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહેતો રહે લોગ તો રક્ષાપૂર્વક તે જ્ઞાનના અધ્યાત્મરસનો ઉપલોગ કરી યથેચ્છ આનંદ લૂંટવાથી થઈ શકે. તેમ ન થાય તો તેની ત્રીજી ગતિ જ શેષ રહે છે. માટે આપણે જે જ્ઞાનીનો વારસો સાચવી રાખવો હોય, તો આપણે પરમ ગૌરવ-શુભાનુપૂર્વક તેનો રસાસ્વાદ લેવો જોઈએ. વૈદિક ધર્મવાળા કહે છે તેમ આપણે ઋષિમંત્ર-જ્ઞાનીપુરુષો પ્રત્યેનું ઋણ માત્ર નિરંતર સ્વાધ્યાયથી ચૂકવી શકીએ જોટલે તે ચૂકવવા માટે આપણે પરમ ઉપકારી જ્ઞાનીઓના અદ્ભુત જ્ઞાનનિધાનનો પોતાના ઉપકારાર્થે આત્મહિતકારી સદુપયોગ કરી, જગતમાં ઉદારપણે તે પરમ શ્રુતની પ્રભાવના કરવી જોઈએ અર્થાત્ નિરંતર નિયમપૂર્વક સ્વાધ્યાયથી-અખંડ જ્ઞાનયજ્ઞથી તે વચનામૃતોની પોતાના આત્મામાં પ્રભાવના-પ્રકૃષ્ટ ભાવના કરવી જોઈએ. અને આમ કર્યું હશે તો જ આવા ભાવિતાત્મા ધીમંત જનો આ જ્ઞાન-બંડાર પોતાની પ્રજારૂપ ચાવીથી ખોલી તેમાંથી અંધરતો સસોધીને જગતમાં તેની પ્રભાવના કરી શકશે આવા પુણ્ય કાર્યમાં જ્યારે શ્રીમંત-ધીમંતનો ઉત્તમ સહકાર જામશે, જ્યારે ધીમંતોની જ્ઞાનગંગા શ્રીમંતોની ધનયમુના સાથે બળી સરસ્વતીનો સગમ સાધશે, ત્યારે તે ત્રિવેણી સગમમાં નિમજ્જન કરી જગત્ પાવન બનશે, ત્યારે જગતમાં જ્ઞાનીની વાણીનો જયજયકાર થશે, અને આથી યોગીજનો પરમ લાભ પામેલા પુણ્યવંત આત્માઓનો પણ જયજયકાર થશે !-આ બોધ અત્રે ફક્ત થાય છે

આમ ભક્તિ ઉપર શાસ્ત્રકાર ભગવાને સૌથી વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. પ્રભુભક્તિ,

સફળશક્તિ અને શ્રુતશક્તિ એ યોગમાર્ગ પામવાના મુખ્ય સાધન છે. કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ-આરાધ્ય સદૈવ આદર્શસ્થાને હોઈ, જીવને ઇષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે; સફળ, મોક્ષમાર્ગરૂપ સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુચરિત સત્પુરુષ સાક્ષાત્ જીવંત મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જીવતા જગતા ભોગી હોઈ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ થઈ પડી પ્રેરણાળલ આપે છે; અને તથારૂપ સફળરૂપના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સત્શાસ્ત્ર પણ પરમ આલંબનરૂપ બની આત્માર્થી અધિકારી સુપાત્ર જીવને પરમ ઉપકારી થાય છે. જીવની નિર્મલ ચિત્તભૂમિમાં રૂપાયેલા આ યોગબીજ સંવેગ-વૈરાગ્યજલથી અભિસિંચિત થઈ, અનુક્રમે વિકાસ પામી, અનુપમ મોક્ષફલ આપે છે. નહિં તો ‘મૂર્છ નાસ્તિ કુતો જાજ્ઞા’ મૂળ ન હોય તો શાખા કયાંથી હોય? બીજ વિના ઝાડ કેમ થાય? કારણ કે કોઈ પણ મકાન પાયા વિના ચણાય નહિં, પ્રથમ ભૂમિકા બંધાય વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિં, આ નિયમ છે. તેમ યોગરૂપ મહાપ્રાસાદનું ચણતર પણ તેના આ મિત્રાદિરૂપ પાયા યોગબીજથી પૂરાયા વિના થાય નહિં, તેની આ ‘અભય અદ્વૈય અખેદ’વાળી ‘સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા’ વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિં. જો આ યોગરૂપ જન્ય પ્રાસાદ બાંધવો હોય, તો સકલ જગત પ્રત્યે જ્યાં અનુપમ મૈત્રી વર્તે છે એવી મિત્રાદિરૂપ તેના મજબૂત પાયા નાંખવો જોઈએ, અને તેમાં આ સફળશક્તિમય યોગબીજનું પૂરણ કરી વજલેષ દૃઢ પીઠિકાબંધ બાંધવો જોઈએ; તો જ પછી તેનું સાનુબંધ ચણતર થયા કરે, તો જ તેની ઉપલી ભૂમિકાઓનું સર્જન થાય નહિં તો આકાશમાં અદ્ધર નિરાધાર-નિરવલંબ મકાન કેમ બેસે? માટે અહો! જન્યજનો! મોક્ષના કાગી એવા સુમુક્ષુઓ! તમે પ્રથમ આ યોગપ્રાસાદની શક્તિરૂપ દૃઢ ભૂમિકા બાંધો, કે જેથી કરીને અનુબંધથી તે યોગરૂપ મહા દિવ્ય પ્રાસાદનું સાંગે-પાંગ નિર્માણ સંપૂર્ણ કરી, તેના પર શુક્તિરૂપ કલશ અઢાવી, વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપ ‘વાસ્તુ’ કરાવી, તે અનુપમ પ્રાસાદમાં નિરંતર નિવાસ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય તમે પ્રાપ્ત કરો!-એમ જાણે આ યોગબીજનું ઉદ્દોષધન કરતો આ શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિનો દિવ્ય ધ્વનિ સુમુક્ષુઓને સતૈમ આદાન કરી રહ્યો છે!

આમ શક્તિયોગ એ સર્વ યોગમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રથમ છે. શક્તિયોગ, કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ ત્રણે વાસ્તવિક રીતે વિરુદ્ધ કે વિભિન્ન નથી, પણ એક જ યોગના ત્રણ પાસા (Facets) છે, અને પરસ્પર ગાઢ સંબંધ હોઈ એક બીજાના પૂરક અને સમર્થક છે; કારણકે તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક પરંતત્ત્વની શક્તિ તે શક્તિયોગ, પરંતત્ત્વની શક્તિપૂર્વક તાત્ત્વિક સમજણથી મોક્ષસાધક ધર્મક્રિયા-નિજ સ્વરૂપની સાધક એવી આત્મ-પરિણતિમય અધ્યાત્મ ક્રિયા તે કર્મયોગ, અને પરંતત્ત્વને પરમ નિધાન જેમ શક્તિથી હૃદયમાં ધારણ કરી તથારૂપ અધ્યાત્મક્રિયા ચુકતપણે જ્ઞાનની-અનુસવયોગની રસ્તા ઉપાસના તે જ્ઞાનયોગ. જ્ઞાન અર્થાત્ તાત્ત્વિક સમજણ વગરની શક્તિ-ક્રિયા જેમ

રૂપ હોઈ યથાર્થ ફલદાયિની નથી, તેમ બહિત-ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન પણ યથાર્થ ફલદાયિ થતું નથી. આમ આ ત્રણે યોગનો સમન્વય છે.

૩. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ

અને આ ઉપરથી ‘જ્ઞાન-ક્રિયાથી મોક્ષ છે,’ ‘જ્ઞાનક્રિયાઓમાં મોક્ષ:’ એ મહા-રહસ્યપૂર્ણ સૂત્ર પણ ચરિતાર્થે જાને છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એટલે મુખ્યપણે ભાવશુદ્ધજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અને ક્રિયા એટલે મુખ્યપણે આત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા-ભાવચારિત્ર-આત્મ-ચારિત્ર એ જાનેનો જ્યારે સમન્વય થાય ત્યારે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય x જ્ઞાન અને ક્રિયા એ જાને એક સ્થાના એ ચક્ર જેવા છે; એમાંનું એક પણ ચક્ર ન હોય તો કર્મરથ ચાલે જ નહિ. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા આંધળી છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. દાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં દેખતાં છતાં પાંગળો નષ્ટ થાય ને દોડનાં છતાં આંધળો નષ્ટ થાય; પણ પાંગળાને ખાંધે બેસાડી આંધળો એ તેના સૂચન મુજબ ચાલે, જાને સહકાર કરી સમન્વય સાધે તો જાને બચી જાય તેમ ભવ-દાવાનલમાંથી જયવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદનુસારી ક્રિયા એ જાનેનો યથાયોગ્ય સમન્વય સાધવો જોઈએ. અત્રે જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું તે એમ સૂચવે છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુકૂલ-અનુસરતી તાર્ત્વિક સમજણવાળી હોવી જોઈએ, અને એટલા માટે જ ક્રિયાનું ‘અનુજ્ઞાન’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. પહેલું જ્ઞાન અને પછી ક્રિયા ‘પદમં નાણં તત્ત્વો દયા’ એ મહા-સૂત્રનું રહસ્ય પણ એ જ છે.

દ્રવ્ય શુદ્ધજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયાને પણ અત્રે એનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ. કારણ કે જે દ્રવ્ય શુદ્ધજ્ઞાન અને દ્રવ્ય ક્રિયા ભાવની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય તે પણ પરંપરાએ મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે, પણ જે તથારૂપ ભાવનું કારણ ન થાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા તો મોક્ષ-પ્રત્યયી ફળ પરત્વે નિઃફળ જ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ‘યંચાશકશાસ્ત્રમાં ‘દ્રવ્ય’ શબ્દના એ અર્થ પ્રદર્શિત કર્યા છે તે પરથી આ જ પરમાર્થ ફલિત થાય છે: (૧) એક તો દ્રવ્ય એટલે અપ્રધાન, તથારૂપ ભાવવિહીન. જેમકે-આચાર્યમાં હોવા યોગ્ય શાસ્ત્રોક્ત શુભથી સહિત હોય તે દ્રવ્યાચાર્ય કહેવાય, તેમજ ક્રિયાની જાગતમાં જોઈએ તો જે ક્રિયા યંત્રવત્ ક્રિયાજડપણે, અનુપયોગપણે, કંઈ પણ ભાવસ્ફુરણારૂપ અંતર્ભેદ વિના કરવામાં આવે છે, તે પણ અપ્રધાન દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે. (૨) દ્રવ્યનો બીજો અર્થ ભાવજનન યોગ્યપણું છે; જે દ્રવ્ય ભાવનું કારણ થાય છે, જે દ્રવ્યથી ભાવ પ્રગટે છે, તે દ્રવ્યનો પ્રધાન એવો બીજો પ્રકાર છે. ભાવને ઉત્પન્ન કરનારું એવું આ પ્રધાન દ્રવ્ય પ્રશસ્ત હોઈ અત્રે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્તુત છે. એટલા માટે જ પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય સ્તવનો-દ્રવ્ય આજ્ઞાનો અધિકાર-હકુકર્મી, મંદકષાયી, મંદવિષયી, અતીવપરિણામી, અંતરંગ

x “ફલં જ્ઞાનક્રિયાયોગે સર્વમેવોપપદ્યતે ।

તયોરપિ ચ તદ્ભાવપરમાર્થેન નાન્યથા ॥”—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

વૈરાગ્યવાસિત, સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુ, તીવ્ર તત્ત્વપિપાસુ, એવા ઉત્તમ શુશ્રુલક્ષણસંપન્ન અપુનર્નિધકાદિ દશાવિશેષને પામેલા મુમુક્ષુએને જ છે એમ શ્રી હરિભદ્ર સૂરિએ ચોક્કસે ચોક્કસ કહ્યું છે, કારણ કે તેવી પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય ક્રિયા જ તથારૂપ વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે. આ અપુનર્નિધકાદિ દશા પૂર્વે સફૂળ નિધકાદિને તો અપ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય ક્રિયા હોય છે, કારણ કે તે દ્રવ્ય આજ્ઞાતું પાલન પણ અનુપયોગપણે-ક્રિયાજડપણે કરે છે, એટલે તેઓ દ્રવ્યથી પણ અત્રે મોક્ષ-માર્ગની યોગ્યતા ધરાવતા નથી. ‘અનુપયોગો દ્રવ્ય’ અનુપયોગ-ઉપયોગ રહિતપણું તે દ્રવ્ય એ વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત સર્વ વસ્તુને પુષ્ટ કરે છે આમ વિશિષ્ટ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયાને જ શાસ્ત્રકારે યોગમાર્ગમાં સ્થાન આપ્યું છે, નહિ કે અનુપયોગવંત ક્રિયાજડ એવી અપ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયાને. મિત્રાદિ આદિ પહેલી ચાર દષ્ટિમાં દ્રવ્ય વંદનાદિ છતાં તેને યોગમાર્ગમાં ગણી તેનું રહસ્ય પણ એ જ છે કે તેમાં ભાવજનન યોગ્યતાવાળી પ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયા હોય છે. આમ આવી દ્રવ્ય ક્રિયાને પણ અત્રે યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ, કારણ કે દ્રવ્યનો સાધ્ય લક્ષ્ય પણ ભાવ જ છે, દ્રવ્યના આલંબને પણ ભાવ પર જ ચઢવાનું છે, અને ભાવ પર આંચે જ છૂટકો છે આ ભાવ એટલે આત્મભાવ, આત્મામાં તથારૂપ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ શુણ્ણ ભવન-પરિણમન, આત્મસ્વભાવ પરિણતિ. આખો જિનમાર્ગ મુખ્યપણે આ ભાવ પર રચાયેલો છે, ભાવ એ જ એનું જીવન છે, તે ન હોય તો ખાલી ખોખું જ રહે છે. ‘યસ્માત્ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન માવશૂન્યાઃ ।’ દ્રવ્ય અને ભાવની તુલના કરતાં શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચયકારે કહ્યું છે કે શુદ્ધ ભાવ અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ બેની વચ્ચે સૂર્ય અને આગીઆ જેટલું અંતર છે.

“ શુદ્ધભાવ ને શૂની કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતોજી ?

અળહળતો સૂરજ ને ખજુઓ, તાસ તેજમાં તેતોજી. ”—ચો. ૬. સળગાય.

“ દ્રવ્ય ક્રિયા રુચિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિહીન;

ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન ?....અંદાનન ”—શ્રી કેવલંદ્રજી.

“ અપુનર્નિધકથી માંડીને, જાવ ચરમ શુણ્ણણ;

ભાવ અપેક્ષાયે જિનઆણા, મારગ ભાવે જાણ ”—શ્રી યશોવિજયજી.

જેટલું આ દ્રવ્ય ક્રિયા માટે સત્ય છે તેટલું જ દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન માટે પણ છે; કારણ કે શાસ્ત્ર એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તરૂપ-સાધનરૂપ હોઈ ઉપચારથી તેને જ્ઞાન કહ્યું છે, માટે એકલા દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનના શુકપાઠ જેવા શુષ્ક જ્ઞાનથી કાંઈ જ્ઞાન યથું ઠહેવાતું નથી, પણ બે તેનું ઉત્તમ નિમિત્ત પામી આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમે અર્થાત

“ યતે અદ્વિગારિણો હદ્દ ન સેસા દ્વવ્યો વિ જં પસા ।

દ્વયરીય જોગયાય સેસાજ ડ અવ્વહાજિ ॥ ” શ્રી પંચાગ્રહ.

આત્મામાં ભાવશ્રુતપણું પ્રગટે-આત્મજ્ઞાન ઉપજે, તો જ વાસ્તવિક જ્ઞાન ધણું કહેવાય છે; નહિંતો શ્રી હરિશ્ચંદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ જેમ મોહમૂઢ જનોનો સંસાર છે, તેમ શાસ્ત્ર એ વિદ્યાનોનો સંસાર છે ! વળી એ પણ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે કે અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનું જો શાસ્ત્રજ્ઞાન તે ભારરૂપ જ છે ગધેડા ચંદનનો ભાર ઉપાડે છે, પણ તેનો ભોગ તો કોઈ ભાગ્યશાળી જ પામે છે; તેમ શાસ્ત્રનો ભાર તો અનેક વડે છે, પણ તેનો અધ્યાત્મરસ તો કોઈ વિરલા જ આપે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે-ગધેડો પોતાના શરીર પર બોલે બેઠાવે છે, અને આ શાસ્ત્ર-ગર્દભ પોતાના મન પર બોલે બેઠાવે છે ! પણ બન્નેનું ભારવાહકપણું સરખું છે !

“વેદાન્યશાસ્ત્રવિસ્ફેશં, રસમધ્યાત્મશાસ્ત્રવિત્ ।

ભાગ્યશ્રુદ્ધોગમાપ્નોતિ, વહતિ ચન્દનં ચરઃ ॥”-શ્રી યશોવિજયજી.

“તિમ શ્રુતપાઠી પંડિતકું” પણ, પ્રવચન કહત અજ્ઞાન રે;

સાર લદ્યા વિન ભાર કહ્યો શ્રુત, ખર દુષ્ટાંત પ્રમાણ. ”-શ્રી ચિદાનંદજી.

પુસ્તકપંડિતરૂપ વિદ્વાનમાં અને આત્માનુભવી જ્ઞાનીમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે. બાકી બધું જ બહુતો હોય, પણ એક આત્માને ન બહુતો હોય, તો તે શાસ્ત્રવેત્તા વિદ્વાન પણ અજ્ઞાની છે. અને એક આત્માને બહુતો હોય ને બીજું કંઈ ન પણ બહુતો હોય તો તે અવિદ્વાન પણ જ્ઞાની છે. આમ વિદ્વાન ને જ્ઞાનીમાં પ્રગટ ભેદ છે. અથવા પરમાર્થથી આત્મજ્ઞાની એ જ સાચો વિદ્વાન અથવા પંડિતજન છે, બાકી બીજા કહેવાતા વિદ્વાનોની ગણના પણ અજ્ઞાની અથવા બાલ જીવોમાં જ છે. નિરક્ષર પણ જ્ઞાની હોઈ શકે ને સાક્ષર પણ અજ્ઞાની હોઈ શકે એવી આ વિલક્ષણ વાત વિવેકી જનો જ સમજી શકે છે. આ ગ્રંથમાં પણ ઇચ્છાયાગના લક્ષણમાં શ્રુતજ્ઞાની શબ્દ મુક્યા છતાં ‘જ્ઞાની’ એવું ખાસ વિશેષણ યોજ્યું, તે પણ એમ સૂચવે છે કે શ્રુતજ્ઞાની-‘આગમધર’ હોય છતાં કદાચ અજ્ઞાની પણ હોય. એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-‘જે દ્રવ્યથી નવ પૂર્વ પણ ભણેલ હોય, પણ જો આત્માને ન જાણે હોય, તો તે અજ્ઞાની છે. આમ જ્યાં નવ પૂર્વ જેટલું યત્ન ભણેલો એવો અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનો શુષ્કજ્ઞાની બહુશ્રુત પણ અજ્ઞાની કહ્યો છે, તો પછી અન્ય અદ્વૈતશ્રુત વાચાજ્ઞાનીઓની તો શી વાત કરવી ? સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જો એક આત્મવસ્તુ હોય ન આવી તો શૂન્યરૂપ જ છે, મોટા મીડારૂપ જ છે. ‘વક્તો’-આત્મા હાથમાં ન આવ્યો તો તે બધા એકઠા વિનાના મીડા છે ! ‘જે યં જાણદ સે સર્વં જાણદ ।’

આમ ઉક્ત સ્વરૂપવાળા જ્ઞાન-ક્રિયાના સમન્વયથી જ મોક્ષ છે, એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. છતાં કોઈ જીવો પ્રાયઃ કેવળ બાહ્ય ક્રિયાના આગ્રહી ‘ક્રિયાજનક’ થઈ રહ્યા

છે, તો કાંઈ કેવળ ‘શુષ્કજ્ઞાની’ થઈ પેઢ્યા છે, ને પોતે મોક્ષમાર્ગ આરાધે છે એમ માને છે,—જે દેખી પરમ કૃપાળુ સહૃદય સંતજનોને કરુણા ઉપજે છે. અત્રે જે ક્રિયાજડ લોકો છે તેઓ પ્રાયઃ બાહ્ય વ્યવહાર સાધનને સાધ્ય માની બેઠા છે ને મુખ્ય નિશ્ચય સાધ્યને ભૂંટી ગયા છે એટલે તેઓ અનુપયોગપણે—ક્રિયાજડપણે યંત્રવત્ બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયા કર્યા કરે છે, પણ નિજ સ્વરૂપની સાધક જોવી અંતરંગ આત્મપરિણતિરૂપ ભાવક્રિયાને—અધ્યાત્મક્રિયાને પ્રાપ્તિ સ્પર્શતા નથી, કંઈ પણ અંતર્લેહ અનુભવતા નથી, વળી તેઓ જ્ઞાન-માર્ગનો નિષેધ કરે છે. અને જે શુષ્કજ્ઞાની જનો છે, તે શુષ્કજ્ઞાનની સુક્ષ્મ દૂષી ‘વાતો’ જ કરે છે, બધા—મોક્ષ આદિ કલ્પના છે એમ કહે છે, પણ પોતે તે મોહાવેશમાં ને સ્વચ્છ દેવર્તે છે; તેઓ નિશ્ચયનય ‘માત્ર શબ્દની માદ્ય’ શ્રદ્ધે છે અને સહવ્યવહારનો લોપ કરે છે; તેઓ જ્ઞાન-દશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દે છે, આવા ‘નામ અધ્યાત્મી’ શુષ્કજ્ઞાનીઓનો જે સંગ પામે તે પણ ભૂડી બાય

“જ્ઞાનદશા પામ્યો નહિ, સાધન દશા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંગ જે, તે ભૂડે ભવમાહિ
નિશ્ચય વાણી સાભળી, સાધન તજવાં નોંધ્ય;
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવા સોય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર સસાર ફલ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો.”—શ્રી આનંદધનજી.

આમ ક્રિયાજડ જીવો વ્યવહારના આશ્રહી હોઈ નિશ્ચયનિરપેક્ષ હોય છે, તેથી મોક્ષમાર્ગતા અનધિકારી છે, અને શુષ્કજ્ઞાની જીવો નિશ્ચયતા આશ્રહી હોઈ વ્યવહાર-નિરપેક્ષ વર્તે છે, તેથી તેઓ પણ મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે. આ ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની જાનેય ‘મ્હાકું’ તે સાચું’ એમ માનનારા મતાર્થી જ છે, પણ ‘સાચું’ તે ‘મ્હાકું’ એમ માનનારા આત્માર્થી નથી પણ સાચો આત્માર્થી હોય તે તો પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય અને તેના સાધક સહવ્યવહારનો સુમેળ જ સાધે, નિશ્ચયવાણી સાંભળી સત્ સાધન છોડી દીધે નહિં, પણ નિશ્ચયને નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખી, તે જ સત્ સાધનો સેવ્યાં કરે. અને આમ જ્ઞાન ને ક્રિયા એ જાને નયની પરસ્પર તીવ્ર મૈત્રી કરાવી, શુદ્ધ આત્મ-જ્ઞાન ને રાગદ્વેષરહિત નિષ્કાયાય શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ક્રિયાનો—ચારિત્રનો સમન્વય સાધે, તો અવશ્ય શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિ થાય શ્રો યરોવિજયજીએ સુભાષિત કહ્યું છે તેમ ‘કર્મયોગનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરી, જ્ઞાનયોગને સમાશ્રિત યથેત્દો પુરુષ ધ્યાનયોગ પર ચઢી મોક્ષયોગને પામે’ x

x “કર્મયોગં સમમ્યસ્ય, જ્ઞાનયોગં સમાશ્રિત. | ધ્યાનયોગં સમારુહ્ય, મોક્ષયોગં પ્રપચતે ॥”

III. તાત્પર્ય: યોગદષ્ટિથી દિવ્ય યોગમાર્ગદર્શન.

આમ ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ ને કર્મયોગની સમ્યક્ વ્યવસ્થારૂપ યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન સમ્યક્ એવી યોગદષ્ટિથી જ થાય છે; આ દિવ્ય નયનથી જ જિનમાર્ગનું દિવ્ય દર્શન થાય છે આ પરમાર્થદષ્ટિ વિના તો બધુંય અધાર્ છે. ‘આંખ વિનાનું અધારું રે’ એ લોકલોકિત અહીં પરમાર્થમાર્ગમાં સાવ સાચી જણાય છે દષ્ટિઅધતા ટળી ન હોય ત્યાંમુધી આધ્યાત્મિક એવા મોક્ષમાર્ગનું અથવા જિનતા મૂળમાર્ગનું દર્શન થાય નહિ; જિનનો આ અધ્યાત્મપ્રધાન પરમાર્થમાર્ગ દેખવા માટે તો આ દિવ્ય યોગદષ્ટિનું ઉન્મીલન થવું જોઈએ, અને જીવની દષ્ટિઅધતા ટળવી જોઈએ. આ અંતરંગ માર્ગનું દર્શન ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી બહિરંગ ઓઘદષ્ટિથી ન જ થઈ શકે એટલા માટે જીવોની એ ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી લોકિક ઓઘદષ્ટિ દૂર કરાવી, દિવ્ય જિનમાર્ગનાં યથાર્થ દર્શનાર્થે આધ્યાત્મિક દષ્ટિ અર્પવા માટે જ, અને યોગબિન્દુના પ્રતિ ‘લોકઃ સ્તાવોગલોચન’ લોક યોગદષ્ટિવાળો થાઓ !—એ પોતાના આશિર્વાચનને બાજે ચરિતાર્થ કરવાને અર્થે જ આર્ષદ્રષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ આ ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ ગ્રંથનું નિર્માણ કરેલું હરય થાય છે કારણ કે તેવી દષ્ટિના અભાવે અલોકિક આધ્યાત્મિક માર્ગને પણ ગતાનુગતિક લોકો લોકિક દષ્ટિએ—ઓઘદષ્ટિએ દેખે છે ! મહાત્મા આનંદદાસજી પોકાર કરી ગયા છે કે ‘ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સચલ સંસાર.’

પણ જિનનો—વીતરાગનો રતનત્રયીરૂપ મૂળમાર્ગ તો કેવળ શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ હોઈ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક માર્ગ છે, પરમાર્થ માર્ગ છે, અંતરંગ ભાવમાર્ગ છે. ભક્તિ—વેષના લેહ વિના જે કોઈપણ આ યથોક્ત મોક્ષમાર્ગ સાથે છે, આત્મામા પરિણામ છે, તે જ મોક્ષ પામે છે અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને બાણવો, શ્રદ્ધવો ને આચરવો એ જ એક સનાતન નિશ્ચય સાધ્ય લક્ષ્યમા રાખી, સમસ્ત દ્વાદશાંગીના સારરૂપ ‘શુદ્ધ નયદીપિકા’ પ્રત્યે નિરંતર દષ્ટિ ઠેરવી, તેના સત્સાધનરૂપ પરમાર્થસાધક શુદ્ધ વ્યવહારને જે સેવે છે, નિશ્ચય—વ્યવહારને સમન્વય સાધે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે કારણ કે સ્વરૂપબદ્ધ ધર્માથી જ આત્માનું સંસારપરિભ્રમણ થયું છે, અને સમસ્ત વ્યવહારનું પણ પ્રધાન ને એક જ પ્રયોજન આત્માને સ્વરૂપમાં આણી ‘નિજ ઘર’ પધરાવવાનું છે એટલે વ્યવહાર સમ્યગ્-દર્શન—જ્ઞાનચારિત્રરૂપ વ્યવહાર રતનત્રયીનો ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ દ્વારા આ સ્વરૂપચારોપણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા ‘નિજ ઘર’ પ્રાપ્ત કરી, જીવ નિશ્ચયરતનત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક—સાધુ બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને—દશાઓને સ્પર્શતો સ્પર્શતો મોક્ષમાર્ગે આગળ

“ જહ જિજમયં પવજ્ઞહ મા વવહારણિચ્છણ મુયષ્ઠ ।

પ્લેણ વિણા હિજ્ઞહ તિરથં અણ્ણેણ ડણ તથં ॥ ”—આર્ષવચન

“ સુદ્ધો સુદ્ધાદેસો જાણવ્વો પરમમાવદરિત્તીહિ ।

વવહારદેસિદા પુણ જે હુ અપરમે દ્વિદા માવે ॥ ”—શ્રી સમયસાદ,

વધતો જાય છે, અને છેવટે આત્મશુદ્ધિની પરમ પરાકાષ્ટાને પ્રાપ્ત કરી તે પરમ યોગી શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ ચોક્ષને પામે છે-સિદ્ધ જને છે. આ સમસ્ત યોગશાસ્ત્રનું નિરૂપણ એ જ વાત સિદ્ધ કરે છે.

“જેહ અહંકાર મમકારનું બંધન, શુદ્ધ નય તે દહે દહન જેમ ઇંધન;
શુદ્ધ નય દીપિકા મુક્તિ મારગ ભણી, શુદ્ધ નય આધિ છ સાધુને આપણી.
શુદ્ધ નય ધ્યાન તેહને સદા પરિણમે, જેહને શુદ્ધ વ્યવહાર હીયકે રમે;
મલિન વસ્ત્રે યથા રાગ કુંકુમ તણે, હીન વ્યવહાર ચિત્ત એહથી નવિ શુભે.”-શ્રી યશોવિજયજી.

આમ પરમાર્થપ્રત્યયી યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન આ યોગદૃષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનથી જ થઈ શકે. પરમ ભાવિતાત્મા આનંદદ્યનજીએ બાળ્યું છે તેમ ‘જિણે નયણે કહી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.’ આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? જે પામેલા હોય તેની પાસેથી પમાય દીવામાંથી દીવો થાય. કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે. દેખતો હોય તે જ માર્ગ દેખાડે, આંધળો કેમ દેખાડે? આંધળો તો પોતે ખાડમાં પડે ને બીજને પાડે એટલે આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ તો યોગદૃષ્ટિરૂપ દિવ્ય ચક્ષુને પામેલા સાક્ષાત્ દૃષ્ટા એવા ભાવયોગી સદ્ગુરુથી જ થાય, નહિ? કે દૃષ્ટિઅંધ એવા અસદ્ગુરુથી. આંધળાની પાછળ આંધળા દોડ્યા જાય એવી અસદ્ગુરુરૂપ અંધપુરુષપરંપરા પાસેથી દિવ્ય નયનની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે. શ્રી આનંદદ્યનજીના શબ્દોમાં ‘પુરુષપરંપર અનુભવ જોવતાં રે અંધોઅંધ પલાય.’ કારણ કે જ્યાંલગી મિથ્યાત્વ ટળ્યું નથી, દર્શનમોહ દૂર થયો નથી અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ ખૂટી નથી, ત્યાંલગી પરમાર્થથી દૃષ્ટિઅંધપણું જ કહેવા યોગ્ય છે. આ મિથ્યાત્વરૂપ દૃષ્ટિઅંધપણું તો જન્માંધપણા કરતાં પણ ખરાબ છે; જન્માંધ તો અર્થને દેખતો જ નથી, પણ મિથ્યા-દૃષ્ટિ અંધ તો અર્થને અનર્થ દેખે છે! એટલે આવા દૃષ્ટિઅંધ અસદ્ગુરુ તો પોતે ઉન્માર્ગે જતા હોઈ બીજને ઉન્માર્ગે દોરી ખાડમાં પાડે, દુર્ગતિની ગતિમાં નાંખે; માટે સન્માર્ગે જવા માટે તો સદ્ગુરુનું જ નયન-દોરવણી જોઈએ.

વળી દૃષ્ટિ દૃષ્ટિરોગથી રંગાયેલી હોય, કમળાવાળી હોય, અથવા આડો રંગીન કાચ ધર્યો હોય તો દર્શન પણ તેવું જ રંગાયેલું (Coloured vision) થાય છે, યથાર્થ થતું નથી. તેમ જીવની દૃષ્ટિ જો દૃષ્ટિરાગથી રંગાયેલી હોય, તો તેનું દર્શન પણ તેવું જ રંગાયેલું-વિપર્યસ્ત હોય છે, સમ્યક્ હોતું નથી. ઘણી વખત લોકો દૃષ્ટિરાગની પુષ્ટિને પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું માની લેવાની ભ્રાંતિગત ભૂલ કરે છે. પણ એ વસ્ત્ર કેવળ જૂદી જ વસ્તુ છે, કારણ કે દૃષ્ટિરાગથી જ દર્શન થાય છે તે તોવા રાગભાવથી રંગાયેલું ને મલિન હોઈ અસમ્યક્ હોય છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જ દર્શન થાય છે તે રાગભાવના અનુરંજન વિનાનું નિર્મલ ને સ્વચ્છ હોઈ સમ્યક્ હોય છે. દાખલા તરીકે-પોતાના કુલધર્મના

શુરુ. સદ્ગુરુમાં અવશ્ય હોવા યોગ્ય એવા આત્મજ્ઞાન-વીતરાગતા આદિ લક્ષણથી રહિત હોય, છતાં પોતાના મત-સંપ્રદાયના આગ્રહથી અને પોતાના માની લીધેલા કુલધર્મના મમત્વજન્ય રાગથી તેને શુરુ માનવા તે પ્રગટ દૃષ્ટિરાગપણું છે; અથવા જેના પ્રત્યે પોતાને રાગ છે એવા અચૂક પુરુષવિશેષ જ સાચા છે ને તેમાં જ સર્વસ્વ છે, ણીઝ બધા ખોટા છે ને તેમાં કંઈ નથી તે પણ દૃષ્ટિરાગનો પ્રકાર છે. આ દૃષ્ટિરાગ છોડવો ઘણો મુશ્કેલ છે થી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ તો વીતરાગ પાસે પોકાર પાડ્યો છે કે-હે ભગવન્ ! સ્નેહરાગ છોડવો સહેલો છે, કામરાગ છોડવો સહેલો છે, પણ આ દુષ્ટ દૃષ્ટિ-રાગ છોડવો સંતોને પણ હોઠિલો છે, દુસ્તબ્ધ છે પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણામાં તેવો રાગ હોતો નથી, એટલે તેમાં તો વસ્તુનું વસ્તુસ્વરૂપે દર્શન થાય છે. સદ્દેવનું, સદ્ગુરુનું, સદ્ધર્મનું સમ્યક્ સ્વરૂપ સમજી તેનું તથાસ્વ પ્રતીતિમય માન્યપણું હોય છે તાર્પર્ય કે દૃષ્ટિરાગમાં ‘મત’નું માન્યપણું છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં ‘સત્’નું માન્યપણું છે. દૃષ્ટિરાગી ‘મારું’ તે સાચું’ માને છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ ‘સાચું’ તે મારું’ માને છે. આમ એ બન્નેનો પ્રગટ ભેદ છે. એટલે મુસ તેમાં બ્રાંતિ પામે નહિ.

“દૃષ્ટિરાગનો પોષ તેહ સમકિત ગણું, સ્વાદવાદની રીત ન જણું નિજપણું.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધ્વંષનારા ગુમુહુએ તો દૃષ્ટિરાગ ને દૃષ્ટિઅંધપણાસ્વ અંધ-શ્રદ્ધાને છોડી દઇ, દૃષ્ટિઅંધ એવા અજ્ઞાની અસદ્ગુરુને ત્યજી સમ્યગ્દૃષ્ટિસંપન્ન જ્ઞાની વીતરાગ સદ્ગુરુનું જ આલંબન ભજવું જોઈએ. કારણ કે ચર્ચચક્ષુને અગોચર એવી ‘જિના નયનકી બાર’ ‘જિના નયન પાવે નહિ’-દિવ્ય નયન વિના પામે નહિ; પણ ‘સેવે સદ્ગુરુ કે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.’—આગમ પણ શુરુગમ વિના અગમ થઈ પડે છે. કારણ કે આગમ એ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષના વચન હોઈ, સાક્ષાત્ અનુભવજ્ઞાની-આત્માનુભવી એવા પારમાર્થિક સદ્ગુરુ જ તેના મર્મને-હૃદયને-રહસ્યને પામે છે, અને તે જ એક તે બતાવવાને સમર્થ છે એટલે પ્રજાસ્વ શલાકામાં પ્રવચનરૂપ દિવ્ય અંજન લઈ સદ્ગુરુ આંજે, ‘જ્ઞાન-અંજનશલાકા’ કરે, તો જ જીવનો આ દૃષ્ટિરાગ દૂર થાય. તો જ આ દિવ્ય નયન ઉન્મીલન પામે, તો જ આ દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘડે અને સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ મેરુ સમા મહામહિમાવાન્ પરમ શુભનિધાન શુદ્ધ આત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન થાય.

“પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;

હૃદય નયન નિહાળે જગધણી, મહિમા મેરુ સમાન.”—શ્રી આનંદધનજી.

શાસ્ત્રમાં ગીતાર્થને જ શુરુપણાનો અધિકાર કહ્યો છે એમાં ઘણું રહસ્ય છે અને તે એ જ વાતને યુદ્ધ કરે છે; કારણ કે ગીતાર્થ એટલે કેટલાક લોકો માત્ર સૂત્રપાઠી સમજે છે એમ નહિ, પણ જેણે શાસ્ત્રનો-સૂત્રનો અર્થ-પરમાર્થ ગીત કર્યો છે, અત્યંત હૃદયગત-પરિણત કર્યો છે, સંગીતની જેમ અવિસંવાદીપણે આત્મામાં તન્મય-એકતાર

કર્યો છે, આત્માકાર કર્યો છે, આત્માનુભૂતિમય કર્યો છે તે ‘ગીતાર્થ’; અર્થાત્ જેણે પરમ નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થ આત્મતત્ત્વ ગીત કર્યું છે, અનુભૂત કર્યું છે તે ગીતાર્થ. એવા ગીતાર્થ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષ જ શુરુ થવાને યોગ્ય છે. બાકી તથારૂપ યોગ્યતા વિનાના અજ્ઞાની શુરુઓ તો કર્મબારથી ‘શુરુ’ (ભારે) બને છે.

“અજ્ઞાની નિજ છંદે ચાલે, તસ નિશ્રાએ વિહારી;
અજ્ઞાની જો ગ્રન્થને ચલવે, તે તો અનંત સંસારી રે. જિનજી !
જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુ જનસંમત, બહુ શિષ્યે પરવરિયો;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વયરી, જો નવિ નિશ્ચય દરિયો રે. જિનજી !
સમભાષી ગીતારથ નાણી, આગમમાંહે લહિયે રે;
આતમ અરથી શુભમતિ સજ્જન, કહો તે વિણ કેમ રહિયે રે ? ”-શ્રી યશોવિજયજી.

આમ સાચા ગીતાર્થ, જ્ઞાની, આત્માનુભવી સફ્ફુર પાસેથી જ પારમાર્થિક ભાવ શુરુગમ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંગે સુંદર અન્યોક્તિ છે કે-ગગનમંડલ-ચિદ્રાકાશ તેની મધ્યે એક અમૃતનો કુવો છે, એટલે અમૃતસ્વરૂપી શાંતસુધારસમય આત્માનો ત્યાં વાસ છે. જેને સફ્ફુર મળ્યા છે, તે જ તે અમૃતરૂપમાંથી શાંતસુધારસ બરી બરીને પીએ છે; તેમની તૃષા છીપે છે અર્થાત્ ભવતૃષ્ણા. શાંત થાય છે, અને તે અમૃતપાનથી તે અમૃતપણાને પામે છે. બાકી જેને સફ્ફુરનો યોગ નથી મળ્યો, તે તે અમૃતપાનના લાભથી વંચિત રહે છે, તરસ્યા ચાલ્યા બાય છે, એટલે તેમની ભવતૃષ્ણા જૂઝાતી નથી; અને તે મૃતપણાને જ પામે છે, અર્થાત્ જન્મમરણપરંપરા કર્યા કરે છે, તેના જન્મમરણનો છેડો આવતો નથી.

“ગગન મંડળમે’ અધનિચ કૂવા, ઉઠા હે અગ્રીકા વાસા;
સશુરા હોએ સો ભર ભર પીવે, નશુરા બવે આસા....
અવધૂ ! સો જોગી શુરુ મેરા, ઉસ પદકા કરે રે નીવેડા. ”-શ્રી આનંદધનજી.
“વહ સત્ય સુધા દરશાવહિંગે, ચતુરંગુલ હે દગસે મિલ હે;
રસદેવ નિરંજનકો પિવહી, ગહોં જોગે જુગોજુગ સો જિવહી ”-શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રજી.

શ્રી ગૌતમસ્વામીજીને ભગવાન મહાવીર દેવે સમ્યક્ નેત્ર આપ્યાં ત્યારે વેદના અર્થ પણ સમ્યક્પણે સમજાયા દૃષ્ટિ સમ્યક્ હોય તો મિથ્યા શાસ્ત્ર પણ સમ્યક્પણે પરિણમે છે અને દૃષ્ટિ મિથ્યા હોય તો સમ્યક્શાસ્ત્ર પણ મિથ્યાપણે પરિણમે છે. વડ્ડર્શનનું રહસ્ય પણ દૃષ્ટિ સમ્યક્ હોય તો સમજાય છે માટે દૃષ્ટિ સમ્યક્ જોઈએ, અને તેની પ્રાપ્તિ તો ઉપર કહ્યું તેમ શ્રી સફ્ફુરને આધીન છે. તેવા દૃષ્ટા પુરુષ જ દિવ્ય દૃષ્ટિ અર્પી વસ્તુનું યથાવત્ સ્વરૂપદર્શન કરાવવાને સમર્થ હોય છે. પણ આવા વસ્તુગતે વસ્તુ કહેનારા આસ અનુભવજ્ઞાનીઓ તો વિરલ જ છે, જગતમાં તેમનો તો ટુકાળ જ છે. આનંદધનજીએ

કહ્યું છે તેમ ‘આભિમતે વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે તે વિરલા જગ જોય.’ જાડી તથા રૂપ તાર્ત્વિક અનુભવ વિના વસ્તુની માત્ર ખાલી કદિપત વાતો કરનારા જનોનો કાંઈ તોટો નથી, તેમનો તો સર્વત્ર સુકાળ જ છે.

“જેદ થાય છે કે નગદ માલરૂચે (Materially) અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા-સમજ્યા વિના હાલ અધ્યાત્મીઓનો વ્યવહાર કોટિમાં અધોગતિ પામતા આ દેશમાં, આ કેામમાં રાફડો ફાટ્યો છે, કેવળ ખ્યાલ-જમણા-ગતાનુગતિકત્વને (sentimentalism) અનુસરી શુદ્ધ વસ્તુગતે વસ્તુરૂપને જાણ્યા સમજ્યા વિના અધ્યાત્મનું ‘પુંછડું’ પકડનારા આ છુવો, નથી આત્માને ઝોળાખવાના, પણ વ્યવહાર-પરમાર્થથી પતિત થઈ દેશને અને યોતાને પરિણામે ધક્કો જ પહોંચાડશે.”—શ્રી મનઃસુખસાઈ કિરત્ત્યંદ મહેતા.

કારણ કે વસ્તુવિચારની જાળતમાં દિવ્ય નયનનો વિરહ પડ્યો છે, ‘વસ્તુ વિચારે રે દિવ્ય નયન તણો, વિરહ પડ્યો નિરધાર,’ એટલે યથાર્થ વસ્તુવિચાર થતો નથી. જેમ સમ્યગ્દષ્ટિ (ચક્ષુ) વિના જાણ પદાર્થોનું યથાર્થ દર્શન થતું નથી, તેમ સમ્યગ્યોગદષ્ટિ વિના આત્માદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થનું સમ્યક્ સ્વરૂપદર્શન થતું નથી. એ દિવ્ય નયન વિના આખા પ્રધાંક સંખંધી ગમે તેટલા કલ્પનારૂપ સ્વપ્નદ વિચાર કરે તોપણ પરમાર્થથી શૂન્ય જ છે, મોટું મીઠું જ છે. કારણ કે હું યોતે કોણ છું? મહારૂં સ્વરૂપ શું છે? એ એક મૂળભૂત કેન્દ્રસ્થ વસ્તુનો છુવે શાંતભાવે વિવેકપૂર્વક ભાગ્યે જ વિચાર કર્યો છે. એટલે એ આખા લોકને જાણવાની ચેષ્ટા કરે છે, પણ દેહ-દેવજમાં ગિરા-જમાન આત્મ-દેવના સ્વરૂપને જાણવાની તમા કરતો નથી! આ મુખ્ય પ્રયોજનભૂત આત્મવસ્તુના વિચારની સમ્યગ્દષ્ટિ પણ મુખ્યપણે સાચા જ્ઞાની સફળરૂપના અવલંબને ખૂલે છે; અને તે આધ્યાત્મિક યોગદષ્ટિથી જ યોગમાર્ગનું દિવ્ય દર્શન થાય છે.

એટલે પછી જેવી ‘દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ’, જેવું દર્શન તેવું સર્જન એ ન્યાયે તે કહ્યા ‘જોગીજન’ તે દિવ્ય યોગમાર્ગે ગમન કરવા ‘ધૃત્તે છે’ (ધૃત્ત્યાયોગ). એટલે ‘દષ્ટિપૂતં વ્યસેત્પાદં’ એ સૂત્ર પ્રમાણે યોગમાર્ગે દષ્ટિપૂત પદન્યાસ કરતો કરતો તે ‘દષ્ટા’ પુરુષ અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થથી, અદમ્ય ઉત્સાહથી ને અનન્ય સંવેગથી તે સન્માર્ગે ગમન કરે છે, પ્રવૃત્તિ આદરે છે (પ્રવૃત્તિયોગ). વચ્ચે નડતા વિઘ્નોનો આ વીર પુરુષ અફભુત શૌર્યથી સામનો કરી જય કરે છે અને શાંત સ્થિરપણે માર્ગે આલ્સો જાય છે (સ્થિર-યોગ). અને અંતે છદ દ્યેય સ્થાને આવી પહોંચી તે યોગમાર્ગનો પ્રવાસ પૂરો કરી અનુષમ સિદ્ધિ સાધે છે (સિદ્ધિયોગ).

તાત્પર્ય કે-યોગમાર્ગે પ્રવર્તતો ‘જોગીજન’ પરભાવ-વિભાવથી આત્મસ્વરૂપનું હિંસન ન થવા દેવાનો નિરંતર જાગૃત ઉપયોગ રાખી, દ્રવ્યથી અને ભાવથી અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહમ્ય અને નિષ્પરિશદ્ધ એ પાંચ યમનું પરિપાલન કરે છે; શોય,

સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમનું આસેવન કરે છે; પરભાવની બેઠકરૂપ દેહાધ્યાસ છોડી દઈ, આત્મભાવમાં આસન જમાવે છે; ખાદ્ય ભાવનું વિરેચન કરી અંતરાત્મભાવના પૂરણ-કુંભનરૂપ ભાવપ્રાણાયામ સધે છે; વિષયવિકારમાંથી ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યાહુત કરી પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરે છે; આત્મસ્વભાવમાં આત્માને ધારી રાખવારૂપ ધારણા ધરે છે; સ્થિરચિત્ત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ આત્માનું એકાગ્ર ધ્યાન ધ્યાવે છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જવારૂપ-સમાઈ જવારૂપ પરમ આત્મસમાધિ અનુભવે છે. અને આમ જે અનંત સુખધામ પદને ઇચ્છતા સુસંતો-યોગીન્દ્રો દિનરાત તેના ધ્યાનમાં રહે છે, અને જ્યાં અનંત એવી સુધામય પરમ શાંતિ પ્રવહે છે, એવા તે પરમ અમૃતસ્વરૂપ શુદ્ધ પરમ પદને આ યોગિરાજ સાક્ષાત પામે છે.

“સુખ ધામ અનંત સુસંત ચહી, દિનરાત રહે તદ ધ્યાન મહી;

પર શાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે, વર તે, જય તે.”—શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી.

卐

(૨) શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી.

આમ દિવ્ય યોગદૃષ્ટિથી પરમાર્થમય યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન કરાવનાર આ શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિના પવિત્ર ચરિત્ર સંબંધી જે શબ્દ કહી અંત્ય મંગલરૂપ ઉપસંહાર કરીએ:—આ ભારત ભૂમિમાં મત-દર્શનના આગ્રહથી પર એવા જે ગદ્યગાંઠ્યા ‘નિર્પક્ષ વિરલા દેાઈ’ સાચા સંત પુરુષો થયા છે, તેમાં શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય કોઈ અનેરી ભાત પાડનારા વિલક્ષણ સંત તત્ત્વજ્ઞ થઈ ગયા; સર્વ દર્શનનો સાધર્મિક ગંધુત્વભાવે સમન્વય કરનારી પરમ ઉદાર નિરાગ્રહ અનેકાંત દૃષ્ટિને યથાર્થપણે ઝીલનારા મહાપ્રભાવકે જ્યોતિર્ધર આર્થ દષ્ટા થઈ ગયા વિક્રમના આઠમા નવમા સૈકામાં થઈ ગયેલા આ ‘યાકિનીમહત્તર સૂનું’ તરિકે સુપ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિના જીવન સંબંધી જે અતિ અદ્વય માહિતી શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર આદિ પરથી આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે—તેઓશ્રી ચિત્રકૂટના (ચિત્તોડના) નિવાસી સર્વશાસ્ત્રપારંગત મહાપંડિત બ્રાહ્મણ હતા; અને ત્યાંના રાજા જિતારિના સંમાનિત પુરોહિત હતા તે અતુર્દશ વિદ્યાસ્થાનોમાં પ્રકર્ષને પામેલા હતા, પણ તેમને પોતાની વિદ્યાનો મદ અલ્હો હતો. પોતાને કલિસકલશ પણે માનતા આ ધમંડી વિત્રે દુસ્તર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ‘અત્રે જેનું કહેલું હું’ ન સમજી શકું, તેના હું શિષ્ય થઈ જાઉં.’ આમ દ્વિજશ્રેષ્ઠ હરિભદ્ર પુરોહિત અભિમાની છતાં સરલતાની ભૂત્તે અને સત્યતત્ત્વગવેષક હતા. એક દિવસ તે મહાપંડિત કોઈ ઉપાશ્રય પાસેથી પસાર થતા હતા, ત્યાં એક ‘યાકિની’ મહત્તર નામના વૃદ્ધ સાધ્વીજીને નીચેની ગાથાનો મધુર સ્વરે પાઠ કરતાં તેણે સાંભળ્યા—

“ચક્રી દુગં હરિપળગં પળગં ચક્રીણ કેસવો ચક્રી ।

કેસવ ચક્રી કેસવ દુવકી કેસી ચ ચક્રી ચ ॥”

આ ગાથાનો અર્થ યેસાડવા હરિભદ્ર ઘણું મથ્યા, પણ કાંઈ ઘડ યેડી નહિ. એટલે તેમણે પાસે જઈને ઉપહાસમા વૃદ્ધાને પૂછ્યું-અહો ! માણ ! આ તમે ચિદ્ ચિદ્ શું કહ્યું ? ત્યારે યોગિનીએ જવાબ આપ્યો-એટા ! નવું લિપેલું ચિદ્ ચિદ્ થાય. 'નવલિપ્તં ચિદ્ ચિક્રાયતે ।' (અર્થાત્ વ્યગ્રમા તુ પણ નવો નિશાળીઓ છે, શિખાડે અણઘડ છે, એટલે આ બધું તને ચિદ્ ચિદ્ લાગતું હશે, પણ તેમ નથી) આવા માર્મિક ઉત્તરથી ઉપહાસ કરવા ગયેલા હરિભદ્રનો ઉપહાસ થઈ ગયો ને તે ચાટ પકી ગયા એટલે ચમત્કાર પામેલા સત્યપ્રતિજ્ઞ સરલાતમા હરિભદ્રે વિનમ્ર ગની વિનયથી પૂછ્યું-અહો માતાણ ! તમે જે આ પાઠ કર્યો તેનો અર્થ આપ સમજાવો, હું તે અર્થ સમજતો નથી, હું આપનો શિષ્ય છું ત્યારે પવિત્ર સાધ્વીજીએ કહ્યું-હે ભદ્ર ! પુરુષને શિષ્ય કરવાનો અમારો આચાર નથી, પણ ત્હારી જિજ્ઞાસા હોય તો તું અમારા ધર્મોચાર્ય પાસે જા એટલે હરિભદ્ર પુરોહિત જિનભટ્ટાચાર્ય પાસે જઈ તેમને સમસ્ત નિવેદન કરી તેમની પાસે દીક્ષિત થયા પછી તો જિનદર્શનરૂપ પારસમણિનો સ્પર્શ થતા, સત્યતત્ત્વપરીક્ષક હરિભદ્રનો આત્મા તેના રંગથી હાડોહાડ રંગાઈ ગયો. આમ જેના નિમિત્તથી પોતાનો આ જીવનપલટો થયો, અને પરમ ધર્મજીજ્ઞની પ્રાપ્તિરૂપ પરમ ઉપકાર થયો, એવા તે યોગિની 'યાકિની' મહત્તરને પોતાને સદર્શસંસ્કારરૂપ ધર્મજન્મ આપનારા, સાચો પરમાર્થ 'દ્વિજ' બનાવનારા પોતાના ધર્મમાતા માની, કૃત-ગુણિશોભણ હરિભદ્ર પોતાને 'યાકિની મહત્તરસૂનુ' તરિકે ઝોળખી વવા લાગ્યા, અને પોતાની અમર કૃતિઓમા પણ તે પુણ્ય સ્મૃતિ તેમણે જાળવી રાખેલી અદ્યાપિ હરય થાય છે કુશાભયુક્તિના સ્વામી હરિભદ્ર અદ્ય સમયમા સમસ્ત જિનાગમના પારગામી થયા ને તેને યોગ્ય જાણી શુરુએ સ્વપદે સ્થાપન કર્યા

તેમના જે ભાણેજ હંસ અને પરમહંસે તેમની સગીચે દીક્ષા લીધી પ્રમાણ-શાસ્ત્રમા પારગત આ જે મહાબુદ્ધિમાન શિષ્યો, શુરુનો અનુસાર નહિ છતા, બોદ પ્રમાણ-શાસ્ત્રોના અભ્યાસાર્થે શુભ વેષે બોદ નગરે ગયા ત્યા પાછળથી ખખર પકી જતા બોદોએ હંસને હણી નાખ્યો, પણ પરમહંસ નાસી છૂટી માડ શુરુ પાસે પહોંચ્યો, અને હકીક્ત નિવેદન કરતા તે પણ હુદ્દવિલેહથી મરણ પામ્યો એટલે આવા જે ઉત્તમ શિષ્ય-ગ્તોના વિરહથી શોકનિમગ્ન થયેલા હરિભદ્રસૂરિને ક્ષણિક આવેશરૂપ કોપ વ્યાપે છે, પણ તેમના શુરુએ પાઠવેલી 'ગુણસેન ગંગિસમ્મા' ઇ ત્રણ ગાથાથી તેનું તત્ક્ષણ શમન થાય છે, અને તેમને પોતાના ક્ષણિક આવેશરૂપ કોપનો પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત યાચે છે પછી શિષ્યસતતિનો વિરહ જેને વેકાતો હતો અને આવા હું ખમય સસારસ્વરૂપ પ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્યથી જે 'ભવવિરહ' ગવેષતા હતા, એવા આ ભાષિતાતમા મહામુમુક્ષુ તીવ્ર સંવેગરગી શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય 'શાસ્ત્રસતતિ'ના સર્જનાર્થે અનુભવ અતુલ પરમ આશ્ચર્યકારી પુરુષાર્થથી પ્રવૃત્ત થયા શુરુએ જે ત્રણ ધીજભૂત ગાથા

મોકલી હતી તે પરથી તેમણે વિસ્તારથી સંવેગગતરંગિણી સમી 'સમરાધ્યકહા' (સમરાદિત્ય કથા) રચી, અને તદુપરાંત માત્ર માનસિક ક્રોધાવેશના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે આ પરમ ભવલીક સુમુદ્ધ મહાત્માએ ૧૪૦૦ પ્રકરણુ ગ્રંથોનું અનન્ય સર્જન કર્યું ! પોતાને વેદાયેલો સત્શિષ્યવિરહ, અને પોતે ગંભીરો ભવવિરહ તેમણે પોતાની 'ચિરંજીવ' શાસ્ત્રસંતતિમાં 'વિરહ' અંકથી અમર કરેલો દરથ થાય છે. દા. ત. 'મવચિરદ્વચરં દેહિ મે દેવિ સારં,' અથવા આ જ ગ્રંથમાં 'માત્સર્યવિરહેનોઘ્નૃઃ.' તેમણે સર્વથા જર્જરિત મહાનિરીશીય શાસ્ત્રનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. (હજી સુધી તેમના લગભગ ૭૫ જેટલા ગ્રંથો જ ઉપલબ્ધ થયા છે.)

આવા આ સાધુચરિત સંતના અક્ષરદેહમાં એમનો અક્ષર આત્મા અક્ષરપણે અમર રહ્યો છે. 'જેની યશસ્કાયમાં જરામરણન્ય ભય લાગતો નથી એવા સુકૃતી કવિઓ જ્યવંત છે,' 'નાસ્તિ યેવાં યશઃકાયે જરામરણજં મયં' એ શ્રી ભતૃહરિની ઉક્તિ આ આર્ષ દેશ સંત કવિની અમૃતવાણી સંમંધમાં અક્ષરશઃ સાચી પડે છે. ચોદસો (૧૪૦૦) ગ્રંથ જેટલા મહાન ગ્રંથરાશિનું મૌલિક સર્જન કરનારા આ 'યાદિકીમહંતરાસૂનું' હરિભદ્રસૂરિ, સાકા ત્રણ કોડ સ્લોકપ્રમાણ સાહિત્યના સર્જક કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યની જેમ, અસાધારણ કૌટિના સાહિત્યસ્વામી (Literary giant) ધણ ગયા, વિરાટ (Collobus) કવિ-બ્રહ્મા, આર્ષ દેશ મહર્ષિ (Seer, great sage) ધણ ગયા. એમની એક એકથી સરસ એવી અમર કૃતિઓમાં ગૂંજતો એમનો દિવ્ય ધ્વનિ એટલી બધી અમૃતમાધુરીથી ભર્યો છે કે તેનું પાન કરતાં તૃપ્તિ થતી નથી. શાંતસુધારસજ્જલનિધિ એવો આ હરિભદ્રસૂરિનો દિવ્ય નાદ અષ્ટ રસવાળો અક્ષયનિધિ છે; આ દિવ્ય ધ્વનિ આ આર્ષ દેશના અંતરાત્માનો નાદ છે; એમાં પદે પદે નિર્જરતી પરા શ્રુતભક્તિ એમના પરમ ભક્ત હૃદયનું પ્રતિગિંઘ પાઠનારૂં દર્પણ છે. સુસ્થિટ, સુશિષ્ટ અને સુમિષ્ટ શૈલીથી ઉત્તમ કલામય રીતે સુંદર શબ્દચિત્રમાં ગુંથેલ એકેક ગ્રંથ આ મહાનિર્ગ્રંથ મુનિશ્વરનું અદ્ભુત ગ્રંથનિર્માણકોશલ્ય દાખવે છે.

બળી એમનો આશય તો એટલો બધો પરમાર્થગંભીર છે કે સાગરની જેમ તેનું માપ કાઢવું કે તાગ લેવો તે અશક્ય વસ્તુ છે. કારણકે તેમના એકેક વચન પાછળ અગાધ શાસ્ત્રજ્ઞાન ને અનન્ય તત્ત્વચિંતન ઉપરાંત ઉત્તમ આત્માનુભવનું સમર્થ પીઠબળ રહ્યું છે. એટલે આવા ઉચ્ચ યોગદશાને પામેલા મહાત્માની કૃતિનો આશય યથાર્થપણે અવગાહી પ્રગટ કરવો, તે તો તેમના જેવી ઉચ્ચ આત્મદશાને પામેલા મહાત્મા યોગીશ્વરોનું કામ છે. તેઓ જ તેને યથાયોગ્ય ન્યાય આપી શકે, તેઓ જ તેનું યથાયોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી શકે, સાચા રત્નની પરીક્ષા નિપુણ રત્નપરીક્ષક જ કરી શકે; કારણ કે સાગરવર-ગંભીર આશયવાળા સૂત્રાત્મક સંદેષથી ગ્રંથ ગૂંથવાની અનન્ય કલામાં સિદ્ધહસ્ત શ્રી હરિકેદ્રાચાર્યજીએ, અને અદ્ભુત સમાસશક્તિથી બિન્દુમાં પ્રવચન સિંધુ સમાવ્યો છે.

“ એક બુંદજળથી એ પ્રગટ્યા, શ્રુતસાગર વિસ્તારા;
ધન્ય છનોને ઉલટ ઉદધિકુ, એક બુંદમેં ઠારા. ”—શ્રી ચિદાનંદજી.

એટલે આવા આશયગંભીર પ્રવચનસિંધુમાંથી અર્થરત્નો જોળી કાઢવાનું કામ બાકી વિચાર ફૂગકી મારનારા અવગાહક વિવેચકોનું છે ‘ પ્રીત્યાત્મવીર્યમવિચાર્ય ’ આ મંદમતિ ટીકાકાર વિવેચકે પણ યથાશક્તિ-યથામતિ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ-રત્નાકરમાં ‘ સુમનોનંદની ટીકા ’રૂપ ફૂગકી મારી અર્થરત્નો જોળવાનો યત્ક્રિયિત પ્રયત્ન કર્યો છે, તે સુમન સત્જનોના મનને આનંદિત કરે !

શુભો ને કે ‘ હાં તે સકલ જણને સંતજનના,
અને દોષો કે તે સકલ પણ હું પામર તણા;
કરી દોષો દૂરે સુશુભ ચરને હંસ સુમતિ !
અમી કષ્ટિ ધારી સુખો જ ભગવાનદાસ વિનતિ.

૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ.
ચૈત્ર વદી ૫ અમી, વિ. સં. ૨૦૦૬ }

ભગવાનદાસ મનઃસુખલાઈ મહેતા.

પ્રાસંગિક વકતવ્ય

‘યોગ’ શબ્દ કાને પડે છે અને મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીની સાથેસાથે જ આપો-આપ મહર્ષિ પતંજલિનું પણ સ્મરણ થઈ આવે છે. તેનું કારણ મને એ લાગે છે કે હરિભદ્રસૂરિજીની જેમ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાલતા છે. તેમણે યોગમાર્ગમાં ઇશ્વરોપાસનાને સ્થાન આપીને નિષ્પક્ષભાવે ઇશ્વરતા સ્વરૂપનું એવું નિરૂપણ કર્યું છે કે એ માન્ય કરવામાં કોઈને પણ વાંધો આવે નહિં. એમણે વિચાર્યું કે જ્યારે લોકોનું સાધ્ય એક જ છે ત્યારે પ્રતીકોના ભેદ માટે વ્યર્થ ઝઘડા શાને માટે? અને એટલા માટે જ એમણે ચોક્કસ કહ્યું કે, તમારું મન જેમાં લાગે તેનું જ ધ્યાન ધરો, પણ ધ્યેય તો મનને સ્થિર-એકાગ્ર કરવાનું રાખી પરમાત્મચિંતનના સાચા પાત્ર બનો. ‘ક્લેશકર્મવિપરકાશયૈરપરામૃદ્યઃ પુરુષવિશેષ ईश्वरः ।’ જેને કલેશ, કર્મ, કર્મના પરિણામ તથા વાસના સ્પર્શ કરી શકતા નથી એવા કોઈ પણ પુરુષવિશેષને ઇશ્વર કહે છે.

પતંજલિએ યોગસૂત્રમાં યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ એટલે કે ચિત્તવૃત્તિનિરોધને જ યોગ કહેલ છે, જ્યારે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ યોગને લગતા પોતાના બુદ્ધા બુદ્ધા પુસ્તકોમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મવ્યાપારને જ યોગ કહેલ છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે યોગ એટલે સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય એમ કહ્યું છે. ગીતાજીમાં યોગનો અર્થ સમબળતા કહ્યું છે કે ચિત્તની સમતા એ જ યોગ છે, અને ચિત્તની સમતા મન (ક્રિયા) અને બુદ્ધિ (જ્ઞાન)નું ઐક્ય થાય ત્યારે જ શક્ય બને છે. આ બધી વ્યાખ્યાઓમાં ઉપલક્ષ્ય રીતે જોતાં ભિન્નતા જણાય છે, પણ બારીક રીતે જોતાં આપણને ખાતરી થશે કે માત્ર શબ્દોમાં જ ભિન્નતા છે, અર્થમાં નહિં. ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’ એ શબ્દથી તે ક્રિયા અગર વ્યાપાર વિવક્ષિત છે કે જે મોક્ષમાર્ગ માટે અનુકૂલ હોય. મોક્ષ-પ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મવ્યાપાર, એનો પણ અર્થ એ જ છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે તો ચોક્કસ જ જણાવ્યું છે કે ચાર પુરુષાર્થમાં મોક્ષ ઉત્તમ છે અને યોગ તેની પ્રાપ્તિમાં

૧. પા. યો. સમાધિપાદ, અ. ૧-૨૪

૨. વુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઝમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ (૨-૫૦)

૩. ચતુર્ધર્મેડગ્રણીર્મોક્ષો યોગસ્તસ્ય ચ કારણમ્ ।

જ્ઞાનશ્રદ્ધાનચારિત્રરૂપં રત્નત્રયં ચ સઃ ॥—યોગશાસ્ત્ર (૧-૧૫)

કારણ છે, એટલે કે સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ રતનત્રય એટલે જ મુક્તિ. ગીતાણનો પણ એ જ ધ્વનિ છે. ચિત્તની સમતા થાય છે ત્યાં જ યોગ છે. અને ચિત્તની સમતા એજ મોક્ષનું દ્વાર છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ પડે એવી યોગની વ્યાખ્યા કરીએ તો એમ કહી શકાય કે ‘અજ્ઞાનરૂપી અધિકારમાંથી માણસને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ તરફ જે લઈ જાય તે જ યોગ.’ અને આ યોગ તે જ દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે, બચાવે, પડવા ન દે, એવો પ્રધાન ધર્મ છે.

હવે આપણે સંસારમાં યોગનું સ્થાન શું? યોગ શા માટે? યોગના અધિકારી કોણ? અને સાધકના કર્તવ્ય શા શા? એ માટે વિચાર કરીએ:-શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગબિન્દુમાં જણાવ્યું છે કે ‘જ્યારે આત્માની ઉપર મોહનો પ્રભાવ ઘટવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી જ આધ્યાત્મિક વિકાસનો સૂત્રપાત થઈ જાય છે.’ અપુનર્જંધક (જે આત્માનો સંસાર પ્રવાસ ચરમ પુણ્યપરાવર્ત જેટલો જાણી રહે છે, તે આત્માને જૈન પરિભાષામાં અપુનર્જંધક કહેવામાં આવે છે) આત્માનો આંતરિક પરિચય એટલો જ કે તેવા આત્માની ઉપર મોહનું દબાણ જોણું થઈ જાય છે. મોહની ઉપર તેવા આત્માનું દબાણ શરૂ થાય છે. એ જ આધ્યાત્મિક વિકાસનું ખીમરોપણ છે. અર્હંથી જ યોગમાર્ગનો આરંભ થઈ જવાને લીધે તેવા વિકાસગામી આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સરલતા, ઉદારતા, નમ્રતા, પરીપાકારપરાયણતા આદિ સદાચાર નજરે પડે છે, -જે તેવા વિકાસગામી આત્માનો બાહ્ય પરિચય લેખાય.

યોગના સાચા અધિકારી થવા માટે સંસારનો બાહ્ય ત્યાગ એ કાંઈ અનિવાર્યપણે આવશ્યક વસ્તુ નથી, પણ સાચું મુમુક્ષુપણ એ આવશ્યક વસ્તુ છે. ગૃહસ્થાવાસમાં રહીને પણ સાચો મુમુક્ષુ યથાયોગ્યપણે યોગ સાધી શકે છે. આપણે ત્યાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે, અને તેથી માણસમાં એક જાતની વિકૃતિ અને દંભ ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવે છે. ઉપાશ્રય અને મંદિરમાં પૂર્ણભાવે ભક્તિ કરતો માણસ, તેની પેઢી, ઑફિસ અગર ઘરમાં તદ્દન ભિન્ન સ્વરૂપ ધરાવતો હોય છે. એ બંનું છે કે, ભૌતિક જીવનને અવગણીને માત્ર આધ્યાત્મિક પ્રગતિનાં સાધકને હેરાન થવું પડે છે, તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ અવગણીને માત્ર ભૌતિક પ્રગતિની પાછળ પડતાર પણ હેરાન જ થાય છે. પણ માણસે વિવેક વાપરી ભૌતિક જીવન અને આધ્યાત્મિક જીવનનો સમન્વય કરવાનો છે. એકનો વિચાર કરતી વખતે બીજાને ભૂલવું એ દંભ છે. જીવનમાં બંનેને સ્થાન છે એટલું જ નહિ, પણ બંને વચ્ચે દેહ અને આત્માની ભેદો ઘોટો સંબંધ છે, એમ માનીને જીવનબ્યવસાય નક્કી કરવામાં આવે તો જ માણસ પોતાના જીવનમાં સાચી પ્રગતિ સાધી શકે છે. યોગનો અંતિમ હેતુ સંસારનો ત્યાગ નથી, પણ આંતરિક અને બાહ્ય સ્થિતિ વચ્ચેનો સમન્વય એ જ યોગનો હેતુ છે. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન યોગી શ્રી અરવિંદ આ બાબત પર લખતાં કહે છે કે “માણસને પોતાનો

આવિર્ભાવ કરવા માટે જે જીવન આપવામાં આવ્યું છે તેનો ત્યાગ કરવો એ માણસની પૂર્ણતા માટે અનિવાર્ય ગણાય જ નહિ, અને યોગનો તે હેતુ પણ હોઈ શકે નહિ. કેટલાક ખાસ સંલેગોમાં એવો જીવનનો ત્યાગ ઈષ્ટ ગણાય, અથવા તો આખી માણસ જાતિની પ્રગતિ કરવા માટે વ્યક્તિને એ પ્રમાણે પ્રેરણા થાય તે બનવાનોગ છે. યોગનો ખરો હેતુ-પૂર્ણ હેતુ તો જ્યારે માણસનો યોગ, જીવન સાથે એક થાય અને કુદરતના સ્વાભાવિક યોગની પેઠે માણસ પોતાના આંતર જીવન પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરી જ્ઞાનપૂર્વક એમ કહી શકે કે ‘આણું જીવન યોગ જ છે’ ત્યારે જ સિદ્ધ થયો ગણાય. ”

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં તો ત્યાંસુધી કહ્યું છે કે “સન્નિત્તિ ઇન્દ્રિયોર્થિ મિત્તિત્તિ ગાર્ત્વ્યા સંજમુચ્ચરા ” એટલે કે ઘણા કુસાધુઓ કરતાં સંયમી શુદ્ધરૂપે પણ ઉત્તમ હોય છે. વનમાં જઇને ત્યાં પવિત્ર બાવધી રહેનાર યોગી, અગર ગિરનારજીની શુદ્ધમાં ધ્યાન ધરનાર યોગી, અગર તો દ્વિમાલયનાં શિખર પર સમાધિયુક્ત યોગીનાં આચરણ કરતાં, વસ્તીમાં રહી વનવાસની પવિત્રતા, શુદ્ધતાનું ધ્યાન, અને શિખર પરની સમાધિ જે આચરી જાણે છે તે જ સાચો યોગી. શ્રીમદ્દેવમંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર રાજધિ કુમારપાલનાં માટે જ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું, અને એક રાજવીનાં જીવનમાં જો યોગનું સ્થાન છે, તો શુદ્ધ જીવનમાં શા માટે યોગ અશક્ય હોય ?

‘સદાચાર’ એ યોગની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. વિચાર અને આચારની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ એનું જ નામ સદાચાર. વિવેક એ સદાચારનો પાયો છે. સત્ અને અસત્ અથવા નિત્ય અને અનિત્યને જુદું પાડવાની શક્તિ તેનું નામ જ વિવેક. ‘લક્ષ્ને કામે ન પરયેજ્ઞા, વિવેકો ઇવમાહિષ્ણ’ અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલા કામભોગોમાં પણ વિવેકીને ઈચ્છા નથી થતી. એટલે વૈરાગ્ય એ વિવેકનો સહચર છે. વૈરાગ્ય એટલે રાગનો નાશ. રાગ એટલે ભૌતિક વસ્તુઓને મેળવવાની કે લોગવવાની ઈચ્છા. વૈરાગ્ય એટલે સંસાર અને જગતના પદાર્થો પ્રત્યે તિરસ્કાર નહિ, પણ તેના સાચા સ્વરૂપના જ્ઞાનથી ઉપજેલી વિરક્તિ એ જ વૈરાગ્ય. બળદના પગની પાછળ ગાડાનું પેડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ વિવેકના પ્રમાણમાં તેની પાછળ વૈરાગ્ય પણ આવે છે જ.

એ યાદ રાખવાનું છે કે જગતના માનવીઓ માટે યોગ-આધ્યાત્મિક પ્રગતિ તરફ વળવા માટેની જરૂરિયાત જે આજે ઊભી થઈ છે, તેવી જરૂરિયાત જગતમાં ભાગ્યે જ આ પહેલાં કોઈ વખતે થઈ હશે. અણબોમની શોધને અર્થહીન બનાવવાનો માર્ગ હાઇડ્રોજન બોમની શોધ નથી, પરંતુ માનવીનો આધ્યાત્મિક પ્રગતિ જ એ બોમને અર્થહીન બનાવવા સફળ થશે. ત્યારે આપણે હવે સાધકનાં જીવનકાર્યનો વિચાર કરીએ.

યોગના માર્ગે જનારા દરેક સાધકે પણ જીવનને યુદ્ધ તરીકે જ માનવાનું છે, પરંતુ એ યુદ્ધ પોતાની જાત સાથે જ લડવું જોઈએ, કારણ કે પોતાના બળથી પોતાની જાતને

જીતનારો સુખી થાય છે.^૧ સાધકે પોતાની ઇન્દ્રિયો, વિષયવાસનાઓ, કામનાઓ અને ક્રપાઓ સાથે સુદ્ધ કરવાનું છે. સાધકે યાદ રાખવું કે, પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, તથા સોથી વિશેષ દુર્જન્ય એવું પોતાનું મન, એ જીતાયાં એટલે જીતું જીતાયું.^૨ મન માંકડા જેવું છે અને તેને વશ કરવું મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય તો નથી જ. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય, એ બન્ને, સાધુસાની માફક મનને પકડી શકે છે, અને એક વખત સાધકે એને પકડ્યું, એને વશ કર્યું, પછી આત્માની ઉન્નતિ માટે એ કેવું મદદરૂપ થઈ પડે છે, તે, સાધકે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજવાનું છે, કારણ કે કેટલીક વાતો સમજાવવાં માટે શબ્દો પૂરતા નથી, અને આ પણ એક એવી જ બાબત છે.

સાધકને ઉપદેશ આપતાં, શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, સાધકે સ્ત્રીઓ સાથેનાં પ્રસંગોને ત્યાગ કરવો. ભલેને યુત્રી હોય, યુત્રવધૂ હોય, ઓઠા હોય કે નાની કુમારી હોય, તોપણ સાધકે તેના સંસર્ગ ન કરવો. કાદ્યા પુરુષે સ્ત્રીઓનો પરિચય કે સહવાસ વધવા ન દેવો. સ્ત્રી સાથેના કામલોભો એ હિંસા, પરિગ્રહાદિ સર્વ મહાપાપોનાં મૂળ છે.^૩ ગિલાડીના રહેઠાણ પાસે ઉદરોએ રહેવું એ જેમ કહાપણ ભરેલું નથી, એમ સ્ત્રીઓવાળા મકાનમાં સાધક બ્રહ્મચારીએ રહેવું સલામતીભરેલું નથી. સ્ત્રીઓવડે સંકીર્ણ ઘર, મનોરંજક સ્ત્રીકથા, સ્ત્રીઓનો પરિચય, તેમની ઇન્દ્રિયોતું નિરીક્ષણ, તેનાં રુદન, ગીત, અને હાસ્ય, તેઓની સાથે લોભન અને બેઠક, રસદાર અને પ્રમાણથી વધારે ખાનપાન, શરીરની ટાપટીપ, આ બધી વસ્તુઓ માણસને પ્રિય છે, અને સાધકે તેનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ આત્માની શોધ કરનારા માણસને માટે તો આ તાલપુટ વિષ જેવી છે.^૪ આ ધર્મ દુષ્ટ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અને જિને જાતાવેલો છે. એ જ માર્ગવડે પૂર્વે કેટલાય જીવો સિદ્ધ થયા છે, થાય છે અને હજી થશે.

સાધકે ધન, વૈભવ કે સ્ત્રી જાતની પ્રત્યે તિરસ્કાર સેવવાં, એવો અર્થ આમાંથી કાઢવાનો નથી. આપણી ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને આપણા મનનું ઘડતર અને સ્વાભાવિક બંધારણ એવું છે કે, જીવમાત્રને કામ, લોભો અને વિષય સેવવાને માટે બહારથી કોઈની પ્રેરણા કે આજ્ઞાની જરૂર નથી રહેતી. એટલે સ્ત્રી, વૈભવ કે ધન પ્રત્યે જ્યારે સાધકને આકર્ષણ ઉત્પન્ન થાય, (અને પૂર્વજન્મનાં કોઈ યોગબ્રહ્મ આત્માને બાદ કરીએ તો આવા આકર્ષણો ઉત્પન્ન થવાં એ બધા સાધકો માટે સ્વાભાવિક અને કુદરતી છે) એ વખતે, સાધકે દોષ સ્ત્રીમાં, વૈભવમાં કે ધનમાં જોવાનો નથી, પણ દોષ

૧ અપ્પાણમેવ જુજ્જાદિ કિં તે જુજ્જેણ ચલ્લમ્મો ।

અપ્પણમેવ મપ્પાણં જહત્તા સુદ્ધમેહપ્પ ॥ ઉ. સ. (૯-૪૫)

૨ પંચિન્દ્રિયાણિ કોહં માણં માયં તદ્દેવ લોહં ચ ।

દુક્કરં ચેવ અપ્પાણં સન્નં અપ્પે જિપ્પ જિયં ॥ ઉ. સ. (૯-૪૬)

૩. સત્રકૃતાંગ. (૧-૪). ૨. ઉત્તરાખ્યપન સત્ર, ૧૬-૪૨.

પોતાની ઇન્દ્રિયોને, પોતાનામાં છુપાયેલી કામનાઓને અને પોતાના જ મનને છે એમ માનવાનું છે. શ્રી જાતિ દોષિત નથી, શ્રી માત્રમાં તો સાધક માતાનું સ્વરૂપ ભોધ શકે છે. ખરાબ તરવ તો આપણા પોતામાં જ રહ્યું છે, એટલે દોષ સાધકે પોતાની જાતમાં જ જોવાનો છે. ધન અને વૈભવ ખરાબ નથી, પણ આપણી ઇન્દ્રિયો અને મન તેને જે રીતે માગે છે, ઉપયોગ કરે છે, તે વસ્તુ ખરાબ છે. એટલે સાધકે, કોઈપણ પદાર્થ પ્રત્યે તિરસ્કાર સેવવાની જરૂર નથી, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

સાધકે અભિમાનથી દૂર રહેવાનું છે. સાધક પોતાના સ્વભાવમાં થોડા ફેરફાર કરી પોતાની જાતને એમ સમજાવે કે પોતે પોતાની પ્રકૃતિ પર કાબુ મેળવ્યો છે તો તેમાં તે અવશ્ય ઠાકર ખાશે. સાધકે પોતાની ઇન્દ્રિયોનાં, પોતામાં રહેલા ક્ષાણોના, અને પોતાના મનના ચોક્ષીદાર બની, પળે પળ તેનાં ‘સી આઈ. ડી.’ બનવાનું છે. સાધકને જે ઘડીએ એમ લાગે કે તે સંપૂર્ણ છે, અજ્ય છે, તે ઘડીથી જ તેના પતનની શરૂઆત થાય છે, અને તેનો વિનાશ થાય છે. સાધકમાત્ર અપૂર્ણ છે, જો કે તે પૂર્ણ યોગી બનવાનો અધિકાર ધરાવે છે તે ખરું છે. પરંતુ જીવનતા અંત સુધી, મૃત્યુ વખતના છેલ્લામાં છેલ્લા શ્વાસ સુધી, અગર તો જીવન્ત અવસ્થામાં સયોગીની દશા પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી કોઈ પણ સાધક પોતે સંપૂર્ણ છે એમ માનવાની ધૃષ્ટતા ન કરે. આવી વેલછાને સાધકના જીવનમાં સ્થાન છે તેથી ભગવાન મહાવીરે શ્રી ગોતમને કહ્યું છે કે—“આ જીવિત બહુ ચપલ છે તથા વિઘ્નોથી ભરપૂર છે, માટે ક્ષણભર પણ પ્રમાદ કર્યા વિના હો ગોતમ ! તું પૂર્વે કરેલાં કર્મ ખંજેરી નાખ.” મહાન યોગીઓનાં, મહાન જ્ઞાનીઓનાં પતન થયાં છે, એના મૂળ કારણો તપાસતાં જણાય છે કે તેઓનાં અભિમાનના કારણે તેમ બન્યું છે. પંતળી લોકોમાં એક પ્રચલિત કહેવત છે જેનો અર્થ એમ થાય છે કે, રાંધેલી રસોઈ અને જીવન્ત ભાણુઓનાં કઢી વખાણુ ન કરવાં, કારણ કે તે ક્યારે બગડી જશે એ કહેવાય નહિં. સાધકે આ કહેવતને ધ્યાનમાં રાખી યોગી બનવાનાં પ્રયત્નો કરવામાં જ પોતાનું ધ્યાન રાખવાનું છે, અને સાધક માત્ર એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે, કોઈ પણ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થેનાં પ્રયત્નોમાં જે આનંદ અને શાંતિ છે, તેટલા આનંદ અને શાંતિ તે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ પછી મળતાં નથી. સાધકે તો પોતાનું ધ્યેય ઘાતી કર્મોના નાશ માટે રાખવાનું છે, તેથી જરા પણ ઉતરતું નહિ; અને એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ સાથે સાધકનાં રાગ અને દ્વેષનો નાશ થયેલો હોય છે, એટલે પછી, તેમાં આનંદ કે ચોક્કસ પ્રશ્ન જ વિચારવાનો નથી રહેતો.

દરેક સાધકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આપણી અંદર એક એવી મહાન સત્તાનું

૧. “इह इत्तरियमि आउष, जीवियप बहुपञ्चायाय ।

विहुणाहि रयं पुरा कहे, समयं गीयम मा पमाय ॥”—શ્રી, ઉ. ચ. ૧૦-૩

૨ તેરમું ચુણાણું-સયોગી કેવલી.

સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું છે, કે જે સત્તા સામે કોઈ પણ વિષય વાસના, કામના કે ઈચ્છા ટકી શકતાં નથી. માણસ-મનુષ્યપણું તિર્થંચ અને નારકીનાં જીવો કરતાં મહાન છે એટલું જ નહિં પણ મનુષ્યપણું તો દેવ કરતાં પણ ઉત્તમ છે. તેથી જ, માનવી તો દેવોનાં માટે પણ વંદનીય ગણાય છે.^૧ સાધકે ધ્યાનમાં રાખવું કે મનુષ્ય યોનિ કરતાં ખીલ કોઈ ઉત્તમ યોનિ છે જ નહિં.

સાધકને કામલોગોનાં વિચારો આવે ત્યારે પોતાની જાતને સમજાવવાનું કે, કામ-લોગો તો દેવયોનિમાં શોભે, મનુષ્ય ગતિમાં નહિં. મનુષ્ય તો દેવોનો દેવ છે, કારણ કે મનુષ્ય જીવન એટલે તો સંયમ, ત્યાગ અને તપનું જીવન સુક્ષિત એ મનુષ્ય માત્રનો અધિકાર છે, અને મનુષ્ય યોનિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, ત્રણ લોકમાં કોઈ એવી શક્તિ નથી કે જે સુક્ષિત મેળવવાનાં આપણા માર્ગમાં અડચણ ઉત્પન્ન કરી શકે પૂર્વ કર્મ-પ્રારબ્ધ કરતાં પુરુષાર્થ હ મેરુ પ્રબળ છે, એ સાધકે જાણવાનું નથી. Exortion is greater than destiny જે પરમાત્મ-પરમ આત્માની શોધ સાધકે કરવાની છે, તે પરમ આત્મા સાધકે પોતાનો અંદર જ શોધવાનો છે-ઉત્પન્ન કરવાનો છે.

એમ કહેવાય છે, અને કદાપિ માનવામાં આવે કે આ જમાનામાં, આ ક્ષેત્રથી મનુષ્ય કર્મ રહિત ખની સુક્ષિત પામી શકતો નથી, કારણ કે આ જમાનાનાં માનવીના શરીરનું ણંધારણ એવું છે કે તેમાં શુકલ ધ્યાન સંભવિત નથી. પરંતુ ક્રીમ્હ હેમચંદ્રાચાર્યે એમના યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે “ભલે મોક્ષ થયો કહેવાઓ કે ન કહેવાઓ, પરંતુ જે પરમાનંદ છે તેનો અનુભવ તો થાય જ છે, કે જેની આગળ સંસારનાં તમામ સુખ તુલ્ય જેવાં-નહિં જેવાં લાગે છે.” સાધક આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તો એ સુક્ષિત કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતી દશા છે એમ નહિ કહેવાય.

યોગના માર્ગે જનારને સુખ, શાંતિ અને પરમ આનંદ મળે છે, પણ તે માટે સાધકે તેના યોગ્ય મૂલ્ય પણ આપવાં પડે છે. આપત્તિઓ, દુઃખો, વ્યાધિઓ, ચિંતાઓ, ન ગમતા બનાવો, હૃદયને હચમચાવી નાખે એવા પ્રસંગો, અને ધરતીકંપના જેવા આંચકા લાગે તેવા બનાવોનાં અનુભવ માટે સાધકે તૈયારી રાખવી જોઈએ.

પરંતુ સાધકે તેમજ અન્ય માનવીઓએ યાદ રાખવાનું છે કે માનવીને જે હિરાન થવું પડે છે, અન્યાયો સહન કરવાં પડે છે, કુટુંબીજનો, પ્રિયજનો અને નિકટનાં સ્નેહિ.

૧ દેવો, દાનવો અને ગંધર્વ જાતિના દેવો, યક્ષો, રાક્ષસો અને કિન્નર જાતિના દેવો પણ જે દુષ્કર એવા પ્રલયર્ષને પાળે છે તેવા પુરુષને નમસ્કાર કરે છે. દેવો પણ પ્રલયારીના દાસ અને છે. ’ ઉત્તરાધ્યાય સૂત્ર. ૧૬.

* મોક્ષોઽસ્તુ માસ્તુ યદિ યા પરમાનંદસ્તુ વેચતે ન પલુ ।

યસ્મિન્નિપિલસુલાનિ પ્રતિમાસંતે ન કિંચિદિય ॥ યોગશાસ્ત્ર ૧૨-૫૧

ઓનાં મૃત્યુના કારણે વિયોગની વેદનાઓ લોગવળી પડે છે, અનેક મુરકેલીઓ, માંદગીઓ અને ત્રાસમાંથી પસાર થવું પડે છે, એ એકાન્તે આપણા ખુરા કાર્યોનું પરિણામ અગર પાપનું ફળ છે, એમ માનવાની કોઈએ ભૂલ કરવાની નથી. શ્રી કેદારનાથજી જેઓ શ્રી-નાથજીનાં શુભ નામે પ્રસિદ્ધ છે અને મહાન તત્ત્વજ્ઞાની છે, તેઓ પોતાના એક લેખમાં લખતાં જણાવે છે કે " ઉત્તતિનો માર્ગ સુખ અને સગવડોમાં થઈને પસાર થતો નથી, એ વાત તેણે (શ્રેયાર્થીએ) પોતાના મનને સારી રીતે શીખવવી જોઈએ. દુઃખ અને સંકટ સામે ઝઘડતા રહેવાની વૃત્તિ અને પુરુષાર્થ તેનામાં હોવા જોઈએ. ઉત્તતિ માટે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં જે દુઃખ કે સંકટો આવી પડે તેમાં પોતાના મન-બુદ્ધિ-શરીરને જે તાણુ આપવી પડે છે, અડચણોમાંથી માર્ગ કાપતાં, સંકટોનો અસહ્ય ભાર ખેંચતા, મનો-ભાવનાઓને જે રીતે ક્યારેક અત્યંત કોમળ તો ક્યારેક અત્યંત કઠણ કરવી પડે છે, તે તે વખતે મનને કોમળ કે કઠણ કરતાં, મન, બુદ્ધિ અને શરીર દ્વારા જે અનુભવ થાય છે તે અનુભવોમાં જ સર્વ વિશેષતા રહેલી છે, તે અનુભવ દ્વારા જ મનુષ્યત્વનો ઘાટ ધરાય છે, એવો શ્રેયાર્થીનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ અનેક પ્રકારનાં વિકટ અને કઠણ પ્રસંગોમાંથી તવાઈને નિકળ્યા વિના આપણી સત્ત્વશીલતાની પરીક્ષા થતી નથી, અને પરીક્ષા વિના આત્મવિશ્વાસ ઉપજતો નથી. સાર્વિક હેતુ માટે જે દુઃખો અને હાડમારીઓ સહન કરવા પડે છે તેથી જ આપણામાં રહેલી મહિનતા નિકળી જઈ આપણામાં રહેલી મનુષ્યતા પ્રગટ થાય છે, એવો વિશ્વાસ શ્રેયાર્થીનાં હૃદયમાં હોવો જોઈએ. ઉત્તતિને માર્ગે આલતાં ન્યાય અને કષ્ટભૂયથી તરખેળ થયેલા હૃદયમાં સાર્વિક સુખ તથા આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેના માટે જે અવકાશ હોય તો તેને તે ધિક્કારશે નહિં" અને જે દુઃખ તથા હાડમારીઓ આવે તેને દુર્ભાગ્ય લેખશે નહિં."

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ પોતાનાં એક લેખમાં લખે છે કે, "પરમાત્માના મનુષ્ય ઉપરનાં પ્રેમની પહેલી નિશાની શું? આનો ઉત્તર જરા વિદોષાભાસી લાગશે, પણ તે વાસ્તવિક છે અને તે એ કે દુઃખ-સંસારનાં દુઃખ પરમાત્માની જેના ઉપર કૃપા થાય છે તેના ઉપર જ એ દુઃખ નાખે છે. અસંખ્ય વિકટ પ્રસંગો અને આપત્તિ-ઓનો અનુભવ મેળવી એ અનુભવથી પવિત્ર થઈ કૃન્તી કૃષ્ણ પ્રત્યે કહે છે: "વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્ તત્ર તત્ર જગદ્ગુરો" હે જગતના પ્રભુ! હું મેશા અમારા ઉપર આવી વિપત્તિઓ જ હાજી, જેથી અમેને તમારું નિત્ય દર્શન રહ્યાં કરે. જેઓનાં હૃદય કૃપણના અને કાયરતાથી ભરેલાં છે, તેઓ સાંસારિક સુખનું એકેક ટપકું ચાટ્યાં કરે છે, -કૂતરું હાડકું ચાટ્યાં કરે તેમ! કદી જન્મારામાં બાળુ એ જોયું જ ન હોય, -એ કે કરોડો જન્મો લોગળ્યાં કર્યું છે છતાં! એવા મનુષ્યોનાં બાયલાપણાને ખ્યાલ લાવો, અને તે સાથે ક્ષત્રિયમાતા કૃન્તીની વીરત્વભરેલી ઉક્તિ સરખાવો અને કહો એ ભાવમાંથી કયો ભાવ વધારે ઉચ્ચ? પરમાત્માનાં

સાન્નિધ્યમાં જવું એ મનુષ્યનો મનુષ્ય તરીકે પરમ ધર્મ અને અધિકાર છે. મનુષ્યમાં જ એવી શક્તિ છે કે એ દુઃખ ભોગવવાં, એટલું જ નહિં પણ એ દુઃખનો અર્થ કરવો એટલે કે એનું સ્વરૂપ સમજવું તથા પ્રયોજન તપાસવું, એની આગળ પાછળની કડીઓ તપાસી કાર્યકારણની સંકલનામાં એનું કયાં સ્થાન છે તથા એ શી ગરજ સારે છે એ નક્કી કરવું. દુઃખમાં ગરકાવ યદ્યપિ ન જતાં એના ભૂત-ભવિષ્ય તરફ નજર કરીશું તો તુરત જણાશે કે દુઃખ એ ભૂતકાળની મલિનતાનું વિશેષદન છે અને ભવિષ્ય કાળની આત્મોન્નતિનો અરુણોદય છે. જેને મનુષ્ય જીવન પામી એ જીવન સફળ કરવાની ઈચ્છા છે અને જેણે એ જીવનની સુઘટિત ઘટના ઉપર વિચાર કર્યો છે-એને સાંસારિક દુઃખ તે પરમાત્માની કૃપા સિવાય અન્ય રૂપે કદિ પણ ભાસશે નહિ.” સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન યોગી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે “ It is not because there is something bad in you that blows fall on you-blows fall on all human beings, because they are full of desire for things that cannot last and they loose them or even if they get, it brings disappointment and cannot satisfy them.” અર્થાત્ તમારી ઉપર દુઃખના ઘા પડે છે, એનું કારણ એ નથી કે તમારામાં કંઈક ખરાબ તત્ત્વ છે, પણ દુઃખના ઘા દરેક માણસની પર પડે છે; કારણ કે તેઓ એવી વસ્તુઓની પાછળ પડે છે કે જે વસ્તુ નિત્ય રહેતી નથી, અને તેથી માણસો તેને શુભાવી કે છે, અગર તે વસ્તુ મેળવ્યાં પછી તેમને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે અગર તેઓને સંતોષ આપી શકતી નથી. સુપ્રસિદ્ધ ઠવિ અને મહાન જ્ઞાની શ્રી ગલિલ જિબ્રાને લખ્યું છે કે, “ Your pain is the breaking of the shell that encloses your understanding,” અર્થાત્ તમારા જ્ઞાન ઉપર ખાઝી ગયેલું જડત્વનું પક ઢૂર કરવા માટે, તમને જે એક વસ્તુ કુદરત તરફથી આપવામાં આવે છે, એ તમારી વેદના.

આ કથનોની સત્યતા, ભગવાન નેમનાથનાં પૂર્વજન્મોની પત્ની રાબુલનાં જીવનમાંથી, અને ભગવાન મહાવીરનાં પ્રથમ ગણધર શ્રી ગોતમનાં જીવનમાંથી પણ આપણને મળી શકે છે. ભગવનો રથ પાછો ફેરવીને ભગવાન નેમનાથ જ્યારે પાછા ફરે છે, અને પોતાથી એક ઘડી પણ વિખૂટા ન પડનાર શ્રી ગોતમને નિર્વાણસમયે ભગવાન મહાવીર દૂર કરે છે,-તેમાં બન્ને વિભૂતિઓએ રાબુલ અને શ્રી ગોતમને વેદના ઉપબ્બવેલ છે, અને તે જ વેદના અંતે એ બન્નેની સુક્તિનાં માટે કારણભૂત બને છે, એ વાત રહેલાઈથી સો કોઈ સમજી શકે તેવી છે. ભગવાન નેમનાથે રાબુલમાં વેદના ઉચ્ચભવીને પૂર્વભવોની પત્નીને સુક્તિ અપાવી સાચા પતિનું કામ કર્યું છે, કારણ કે જે પતિ-સુક્તિનાં કાર્યમાં પત્નીને નિમિત્તરૂપ થાય તે જ સાચો પતિ ભગવાન મહાવીરે પોતાના પરમ શિષ્યને વેદના આપીને તેને રાગમાંથી સુક્તિ બનાવેલ છે, અને જે કેવળજ્ઞાન રાગસહિત દશામાં અશક્ય હતું, તે દેવલજ્ઞાન, પેલી વેદનાથી રાગ રહિત બન્યાં એટલે પ્રાપ્ત થયું. શિષ્યને જે સુક્તિ અપાવે તે જ સાચા ગુરુ. આ બધા ઉપરથી સાધક એવો અર્થ ન તારવે કે આપણે બાહ્ય-

જૂઝીને આપણા પર દુઃખો વહોરી લાવવાં જોઈએ. દુઃખો આવે ત્યારે સમાધાન કરવા માટે આ બધી બાબતો સાધકે ધ્યાનમાં રાખવી.

સાધક માત્રે યોગી બનવાનું ધ્યેય રાખવાનું છે. સાચો યોગી તો એ જ કે જેનાં ધ્યાતિ કર્મો નાશ પામ્યા છે. જે મૃત્યુનાં પરિણામે સાધકે ફરી જન્મ લેવો પડે તેની બાબતમાં, તેટલા પૂરતી યોગની અપૂર્ણતા. સાધક એવો યોગી આ જન્મે થાય, કે પછીના જન્મે થાય, એ બહુ મહત્વની વસ્તુ નથી કે જેટલી મહત્વતા સાધકના માટે તેનાં પ્રયત્નો કરવામાં રહેલી છે. પરંતુ સાધકે એવું જીવન તો જીવવું જ જોઈએ કે, તેના અંતઃકાળે જ્યારે તેની આસપાસનાં માણસો તેને સંભળાવે કે:—

“ જન્મ જરા મરણે કરી એ, આ સંસાર અસાર તો;
કર્મા કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો.
શરણ એક અરિહંતનું એ, શરણ સિદ્ધ ભગવંત તો;
શરણ ધર્મ શ્રી જૈનનો એ, સાધુ શરણ ગુણવંત તો.”

(આ ગ્રંથમાંથી પાત્ર ૨૪૯)

એ વખતે સાધક મુજેથી નહિં તો પણ મનમાં પોતાની ભતને એવો જવાબ આપી શકે કે, ‘ આ સંસાર અસાર છે એટલે જ જીવન મરણનાં કેટલાંકે ફેરાઓ પુરુષાર્થ કરી આ જન્મે મેં ટાળી નાખ્યાં છે, અને સંસારમાં કોઈ કોઈનો રાખણહાર કે તારણહાર નથી, એટલે જ મારા આત્માને મારી ભતનાં તારણહાર તરીકે તૈયાર કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. અરિહંત અને સિદ્ધનું શરણ હું કાંઈ દયા તરીકે યાચતો નથી, પણ અધિકાર અને લાયકાતની દૃષ્ટિએ એ માગવાનો મારો હક્ક છે એટલે જ હું માથું છું. ’ જે સાધક, મૃત્યુ વખતે પોતાની ભતને આમ કહી શકવાને શક્તિમાન હોય, તે સાધક, મુક્તિ મેળવે કે ન મેળવે, વહેલી મેળવે કે મોડી મેળવે, તો પણ તેનું જીવન ધન્ય છે.

જગતનાં દરેકે દરેક સ્ત્રી અને પુરુષોએ યાદ રાખવાનું છે અને પોતાના દૃઢ્યમાં સોનેરી અક્ષરોથી કેાતરી રાખવાનું છે કે, સાચા અને શાશ્વતા સુખની પ્રાપ્તિ માટે, યોગને માર્ગે ગયા સિવાય—આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધ્યા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. આ જ પંથે જઈને, આ જગતમાં અસંખ્ય માનવીઓએ શાશ્વતું સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કરે છે, અને કરશે. જે સ્ત્રી પુરુષો આ જગતની ભૌતિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં અને તેને લોગવવામાં સુખ માને છે, તેઓ સાચા સુખથી અજાણ છે. તેઓએ ધ્યાનમાં રાખવું કે

૧ યૌદ ગુણુચ્ચાન રૂપમાં, આધ્યાત્મિક વિકાસકર્મમાં, તેરમે ગુણુચ્ચાને જેને સયોગી અવસ્થા કહેવામાં આવી છે તે—એ યોગીનો અર્થ અદિં વડાવ્યો છે.

તેઓનું સુખ હંભથી ભરેલું, અને અનેક ગરીબ માણસોનાં હોળે મેળવાયેલું છે. તેથી તે સુખ, પોષણ, નાશવંત અને અનિશ્ચય છે અને તેને અંતે, તેઓને માત્ર દુઃખ જ પ્રાપ્ત થવાનું છે. જ્ઞાનીઓ કહી ગયાં છે કે, શાશ્વતા સુખનો માર્ગ ભૌતિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં અગર તેને હોળવવામાં નથી, પણ તેનું સ્વરૂપ સમજી તેના ત્યાગ કરવામાં છે, અને એટલે જ ભર્તૃહરિ અને બુદ્ધ જેવાં મહાન રાજવીઓ, ભૌતિક સુખોને અવગણીને, યોગના પંથે આત્મી નિકળ્યાં હતાં.

સાધકનાં માટે છેલ્લી અગત્યની વાત તે આ છે. સાધકે એમ નથી માનવાનું કે જગત્ અને આ સંસાર માત્ર દુઃખથી જ ભરેલાં છે. જે વૈરાગીઓને તમામ જગતને માટે ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ જે ધ્રુવડ જેવું મોટું લઈને સદા નિરાશાવાદી રહે છે, તે વૈરાગી નહિ પણ મૂર્ખ છે. વૈરાગ્યનાં કારણે તો જીવનમાં પવિત્ર શાંતિ, દિવ્ય પ્રેમ, અર્પણ આત્મદા, સુદૃઢ મનોબળ તથા શરીર અને મનની તન્દુરસ્તી પ્રાપ્ત થાય છે, અને વૈરાગ્યની સાથે આવા બધા સાધનો જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સાચો સાધક કહેવરાવવાને લાયક છે, બીજા નહિં.

આ રીતે, યોગ-આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં જ માણસ માત્રનાં દુઃખ અને અશાંતિ ટાળવાનો ઉપાય છે, અને આ જગતમાં કોઈ એવા દુઃખ નથી, કોઈ એવા વ્યાધિઓ નથી, કોઈ એવા દર્દ નથી, કે જેનું મારણ આપણને યોગમાંથી ન મળે. અને માનવી માત્રે યાદ રાખવાનું છે કે વહેલે કે મોડે, આ જન્મે અગર રખડપાટ કરીને અન્ય જન્મે, દરેક આત્માને આ માર્ગે જ અંતે તો જવાનું છે, કારણ કે, કર્મથી સુક્ત બનવું એ કાંઈ આત્માનો વિશિષ્ટ અધિકાર છે એવું નથી, પણ એનો આત્માનો સામાન્ય સ્વભાવ-મૂળધર્મ છે. આપણે જ્ઞાની નથી, એટલે જીવ માત્ર બંધ છે એમ માનીને જ દરેકે યોગને પંથે જવાનું છે, જો વહેલે કે મોડે એ માર્ગે ગયા સિવાય ચાલે તેવું છે જ નહિં, તો શા માટે એ માર્ગે જવાની શરૂઆત અત્યારથી જ ના કરવી ?

મેધુન બીદ્દીંગ,
હોર્નબી રોડ,
કોટ, મુંબઈ.
૨૩-૭-૫૦.

મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા.

શ્લોક અને વિવેચનની વિષય અનુક્રમણિકા

શ્લોક વિષય પૃષ્ઠ

વિવેચનકાર-ટીકાકારનું મંગલાચરણ.

૧-૨	મંગલાચરણ: પ્રયોજનાદિ. ઇચ્છાયાગાદિ ઉપન્યાસ. ...	૧-૧૧
	ભૂમિકા: ઇચ્છાયાગ, શાસ્ત્રયાગ, સામર્થ્યયાગ (શ્લોક. ૩-૧૧) ...	૧૨-૫૩
૩	ઇચ્છાયાગ: નિર્દોષ ધર્મેષ્ઠા. શ્રુતય, સમ્યગ્દષ્ટિ, છતાં પ્રમાદ... ...	૧૩
૪	શાસ્ત્રયાગ: તીવ્ર શાસ્ત્રમોહ. સંપ્રલયાત્મક શ્રદ્ધા. કપ-ઉદ-તાપ પરીક્ષા. આચાર્ય-પ્રધાન શ્રદ્ધા. અપ્રજાત યોગ. યથાસૂત્ર સાચા 'નિર્મય' મુનિ. ...	૧૮
૫-૯	સામર્થ્યયાગ: શાસ્ત્રથી પર. શાસ્ત્રનું સામાન્ય દિગ્દર્શન. આત્મસામર્થ્યથી પ્રગતિ. સંયમથી શકિતસંચય. શાસ્ત્રની મર્યાદા. આત્મઅનુભવ મિત્ર. પ્રાતિક-ચાન-સંધ્યા જેવું. સર્વગતાદિનું સાધન. બે ભેદ:— ...	૨૬
૧૦-૧૧	(૧) ધર્મસંન્યાસ યોગ-ખીભ અપૂર્વકરણમાં. ગ્રથિભેદ. સમ્યગ્દર્શન. સમ્ય-કર્તવ્યના ચિહ્ન. તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ. અતાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ. દીક્ષાનો અધિકારી. ખીભું 'અપૂર્વકરણ'→ક્ષપકપ્રેણી→કેવલચાન. ...	૩૭
	(૨) યોગસંન્યાસ યોગ-આયોજનકરણ. કેવલી સમુદ્ધાત. શેષેશીકરણ. યથાપ્રવૃત્તકરણ આદિ અપૂર્વ પુરુષાર્થ. અયોગ પરમ યોગ. ...	૪૪
	સારસમુચ્ચય. કળશકાવ્ય (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત નવરચના) ...	૫૧

આઠ યોગદષ્ટિનું સામાન્ય કથન (શ્લોક. ૧૨-૨૦)

૫૪-૧૦૧

૧૨-૧૪	આઠ યોગદષ્ટિ, યથાર્થ નામ. ઓષદષ્ટિ ને યોગદષ્ટિ: સમ્યગ્દષ્ટિની નિરામલ મધ્યસ્થતા. સતોની પરાઈપ્રવૃત્તિ. ચારિસંજવની ચાર ન્યાય. ...	૫૫
૧૫	આઠ યોગદષ્ટિને ઉપમા: તુલ્યઅગ્નિકણ્ય સમ મિત્રા, ગેત્રમય અગ્નિકણ્ય સમ તારા, કાષ્ઠઅગ્નિકણ્ય સમ બલ્લા, દીપપ્રભા સમ દીપ્તા, રત્નપ્રભા સમ સ્થિરારા, તારાપ્રભા સમ કાંતા, સર્વપ્રભા સમ પ્રભા, ચંદ્રપ્રભા સમ પરે. પ્રત્યેક દષ્ટિનું સંક્ષેપ કથન-દીપ્તા પર્વત મિથ્યાત્વ છતાં મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિનું સદ્દષ્ટિપણું કેમ? છત્રુમાંથી શુદ્ધ સાકરની બનાવટનું દર્શાવત. મિત્રાદિ છત્રુ આદિ સમાન→ સર્વેગમાધુર્ય. મિત્રાદિને પાત્ર ભાગ્યજ. અભાગ્ય જરૂર જેવા, મિત્રાદિને અપાત્ર. પરિણામી આત્મામાં જ યોગદષ્ટિનું ઘટમાનપણું ...	૬૩
૧૬	સર્વદર્શનસંમત યોગદષ્ટિ: આઠ યોગદષ્ટિ, યમ-નિયમાદિ આઠ યોગાંગ, ખેદ-ઉદ્વેગાદિ આઠ ચિત્ત દોષ ત્યાગ, અદ્વેષ-જિજ્ઞાસાદિ આઠ શુભ પ્રાપ્તિ-એ સર્વનો પરસ્પર અનુક્રમે સંબંધ અને સ્વરૂપ. ...	૮૧

શ્લોક

૧૭-૧૮

‘દષ્ટિ’ શબ્દની વ્યાખ્યા-સત્પ્રદાસંગત બોધ તે દષ્ટિ-દર્શન: દષ્ટિઅધપણું,
નેત્રોગીનું દષ્ટાંત. અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાધાત-યોગદષ્ટિ સત્પ્રવૃત્તિપદાવધા, આકં રચુલ
બેદ, સદ્ગત બેદ અનંત. ૮૮

૧૯-૨૦

મિત્રા આદિ પહેલી ચાર દષ્ટિ પ્રતિપાતી કે અપ્રતિપાતી એમ ભજના, સ્થિરા
આદિ છેલ્લી ચાર તો અપ્રતિપાતી જ-મુક્તિ પ્રતિ અભંગ પ્રમાણ. ... ૯૫
સામાન્ય કથનનો સાર સમુચ્ચય: કળશ કાવ્ય... ... ૯૯

યોગદષ્ટિનું વિશેષ કથન.

પહેલી મિત્રા દષ્ટિ (શ્લો. ૨૧-૪૦).

૧૦૨-૧૭૬

૨૧

મદ દર્શન, પહેલું યોગાગ ઈચ્છાદિ યમ, અખેદ, સર્વત્ર અદ્વેય: ‘મિત્તિ મે
સવ્યમૂપલુ’ મિત્રા નામની યથાર્થતા-અહિંસાની મીમાંસા ... ૧૦૨

૨૨-૨૫

અહો યોગબીજ ગ્રહણ-અવધ્ય મોક્ષહેતુ: ઉત્તમ યોગબીજ: (૧) સંશુદ્ધ
પ્રભુભક્તિ-‘જનપદનિજપદ એકતા.’ ભક્તિ પ્રકાર-ચરમાવર્ત-તથાસંખ્યત્વપાક-
સશુદ્ધ ભક્તિનું લક્ષણ-પરમ ઉપાદેય શુદ્ધિ, દશ સંતાનિરોધ, ફલકામના રહિત-
પણું-યોગબીજ ચિત્ત ... ૧૦૯

૨૬

(૨) ભાવાચાર્ય આદિની જ ભક્તિ એ પણ યોગબીજ, નહિ કે દ્રવ્યાચાર્ય
આદિની. ભાવલિંગનું જ પ્રધાનપણું. ‘આતમગાની શ્રમણ કહાવે.’ સદૃશુભક્તિ
મહિમા. (૩) સંતની વૈયાવચ્ચ પણ યોગબીજ. વિધિ પ્રમાણે એટલે શું? ... ૧૨૭

૨૭-૨૯

(૪) સદૃશ ભવ ઉદ્દેગ-વરાગ્ય ભાવના (૫) દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાલન,
સાર્વજનિક દાનાદિ (૬) વિધિથી સિદ્ધાન્તલેખનાદિ (૭) બીજ કથા પ્રીતિ-
સંવેગ શુદ્ધ શ્રદ્ધા, ઉપાદેય ભાવ, એ સર્વ યોગબીજ છે. ભક્તિનો મહિમા ... ૧૩૩

૩૦-૩૩

બહુ ભાવમલ ક્ષીણતા થયે ચરમ પુદ્ગલભાવર્તમાં આ યોગબીજ ગ્રહણ-પ્રાપ્તિ
મનુષ્યોને-ચરમાવર્તવર્તી જીવોનું લક્ષણ અવ્યયક ઉદયથી શુભ નિમિત્ત સયોગ.
નિમિત્ત અને ઉપાદાન ... ૧૪૫

૩૪

યોગાવચ્ચક, ક્રિયાવચ્ચક, ફલાવચ્ચક-બાણુની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા: લક્ષ્ય એક જ,
અલક્ષ્ય અનેક. વચ્ચક યોગનું કંજપણું. મોટું મોટું! ‘વહ સાધન ખાર અનંત
ક્રિયો, તદપિ કંજુ હાથ હજી ન પર્ચો.’-જોગીન્દ્ર ગજના’ સંત ચરણ આશ્રય
વિના વચ્ચક ... ૧૫૮

૩૫-૩૭

અવચ્ચકનું નિમિત્ત સંતભક્તિ: ‘મિત્રા નયન પાવે નહિ’. ભાવમલ અદ્યતા
થયે સત્પ્રતીતિ. મદ્યોચન-અદ્યપચામિના દષ્ટાંત. ધૃતિ આદિ ચાર વૃત્તિ ... ૧૬૫

૩૮-૪૦

છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં અદ્યમલત્વથી આસન્નપ્રચિબેદને આ બધું ઉપજે. છેલ્લું
યથા પ્રાં કં ‘અપૂર્વ’ જ. અત્રે ‘મુખ્ય’ પહેલું ‘ગુણરચાન.’ સાર બોધ. ૧૬૯
મિત્રાદષ્ટિનો સાર: મિત્રાદષ્ટિના કળશ કાવ્ય ... ૧૭૩

બીજી તારા દષ્ટિ (શ્લો. ૪૧-૪૮)

૧૭૭-૨૦૭

૪૧	તારામાં પ્રાપ્ત થતો ગુણગણ્યઃ ગોમય અગ્નિકણ્ય સમ દર્શનયોગતું બીજું અંગ- નિયમઃ શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન. અનુદ્રેગ. તત્ત્વજિજ્ઞાસા...	૧૭૭
૪૨-૪૫	યોગકથા પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ, શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાનઃ ચાર પ્રકારની ધર્મકથા. સંતોની યથાશક્તિ સેવા-યોગદૃઢિ ફલ. સંતસેવાથી અન્ય લાભ ફલ. યોગ મહિમા. ભવભય રહિતપણું. ઉચિત કર્તવ્ય, અનુચિત અકર્તવ્ય. ...	૧૮૮
૪૬	અધિક ગુણી પ્રતિ તીવ્ર જિજ્ઞાસાઃ સાનંદાશ્ચર્ય. ' ધન્ય તે મુનિવરા રે । ' રવ નિર્ગુણપણા પ્રત્યે ધૂણા- ' હું તો દોષ અનંતનું ભાજન છું કરુણાળ । '...	૧૯૭
૪૭-૪૮	દુઃખરૂપ સર્વ સંસાર, તેનો ઉચ્છેદ કેમ થાય ? વેરાગ્ય ભાવના-સંતોનું ચિત્ર ચરિત્ર । ' શાસ્ત્ર ધણા મતિ યોગી. ' ' શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણુ '... ...	૨૦૧
	તારા દષ્ટિનો સ્વારાંશઃ તારા દષ્ટિના કળશ કાવ્ય.	૨૦૫

ત્રીજી બક્ષા દષ્ટિ (શ્લો. ૪૯-૫૬)

૫૦ ૨૦૮-૨૩૩

૪૯	કાષ્ઠઅગ્નિ સમ બોધ, ત્રીજી યોગીંગ આસન, પરા તત્ત્વશુદ્ધિ, અક્ષેપઃ ' મનકું કિમહી ન બાઝે ' મનમકંટને કેમ ટેકાણે આણ્યું ?	૨૦૮
૫૦-૫૧	અત્રે સર્વત્ર સુખાસન. અત્વરાપૂર્વક સર્વ ગમન અને કૃત્યઃ પ્રણિધાનાદિ શુક્ત વંદનાદિ અધ્યાત્મ ક્રિયા.-પ્રાપ્ત યોગતું રત્ન જેમ જતન...	૨૧૬
૫૨-૫૪	શુદ્ધિઃ ' તરણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્ચોજી 'નું દર્શાત-અવલેખાના દાખલા. શુદ્ધિ- બોધ સ્ત્રોતની સરળાણી શુદ્ધિ વિનાનું અવલેખ સરવાણી વિનાની ભૂમિમા ફૂલો બોધવા જેમ અફળ.-અવલેખ વિનાની શુદ્ધિ પણ સફળ, શુદ્ધિથી કર્મક્ષય. ...	૨૨૩
૫૫-૫૬	યોગમાં અવિશેષ, ઉપાય કોશલ, ઉપકરણમાં અપ્રતિબંધઃ સાધન તે બંધન । આત્માર્થે જ સર્વ સાધનસેવન. સાવલ પરિહાર-મહોદય.	૨૨૮
	બક્ષાદષ્ટિનો સારઃ બક્ષાદષ્ટિના કલશ કાવ્ય	૨૩૨

ચોથી દીપ્રા દષ્ટિ (શ્લો. ૫૭-૧૫૩)

૫૦ ૨૩૪-૪૫૨

૫૭	દીપ પ્રભા સમ ગાન, પ્રાણાયામ (સ્વાપ્રાણાયામ), યોગતું અનુયાન, તત્ત્વ- અવલેખ, સુદ્ધમબોધ અભાવ....	૨૩૪
૫૮-૬૦	પ્રાણ કરતાં ધર્મ પ્રિય, ધર્મ અર્થે પ્રાણ સજ્જેઃ ધર્મ જ એક મિત્ર કે જે મૃતની પાછળ જાય છે; ' ધર્મત્રેમ એ જ સાચો પ્રેમ છે. ' ' જે જ્યાંની તે ત્યાં રહીજી. ' સદાશયથી તત્ત્વઅવલેખ. ધર્મનું શરણુ. વસ્તુ ધર્મ....	૨૩૮
૬૧-૬૩	તત્ત્વશ્રુતિથી યોગબીજ પ્રરોહ સંસાર-ખાર પાણી તત્ત્વશ્રુતિ-મધુર જલઃ વેરાગ્ય ભાવના. તત્ત્વઅવલેખથી સકલ કલ્યાણ. ગુરુશક્તિ સંખ....	૨૪૫
૬૪	ગુરુશક્તિ પ્રભાવે તીર્થંકર દર્શનઃ સમાપત્તિ સ્વરૂપ. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા. ' ભૂંગી ઇલિકને ચટકાવે. ' તીર્થંકરદર્શન.	૨૪૪

૧૫-૧૬

સૂક્ષ્મબોધનું લક્ષણ: તત્ત્વનિર્ણયની ન્યાયપદ્ધતિ. બોધનું સૂક્ષ્મપણું શી રીતે ?
અનેકાંત વસ્તુસ્વરૂપ. અત્ર અવેદસંવેદપદ પ્રગલ્ભ, વેદસંવેદ અતાર્કિક. સ્થૂલ
બોધ-સૂક્ષ્મબોધ રોધક અપાયશક્તિ માલિન્ય. આગમ-દીપક. અત્ર તત્ત્વા-
ભાસરૂપ સ્થૂલ બોધ. ૨૧૧

વેદસંવેદપદ અધિકાર (શ્લોક ૭૦-૭૪)

૨૭૨-૨૮૧

૭૦-૭૨

વેદસંવેદપદ સ્થિરા આદિ ઉદ્ધતી ચાર દષ્ટિમાં, સમ્યગ્દષ્ટિની તમલોદપદ-
ન્યાસ વૃત્તિ: કાષપાતી પણ ચિત્તપાતી નહિં. સમ્યગ્દષ્ટિનું સંસારક્રિયામાં
નીરસપણું, ભાવ અપ્રતિજ્ઞા-ઉદ્ધતી પાપપ્રવૃત્તિ, સવેગાતિશય, પુનઃ દુર્ગતિ
અયોગ. શ્રેષ્ઠિક મહારાજનું દષ્ટાંત. સવેગ શબ્દના ત્રણ અર્થ.-સમ્યગ્દર્શનનો
અપૂર્વ મદિમા ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને જ નિશ્ચય વેદસંવેદપદ. અવેદસંવેદપદ
અપદ, વેદસંવેદ જ પદ-‘હૃદયે છે જે ભોગીજન.’... .. ૨૭૩

૭૩-૭૪

વેદસંવેદપદની વ્યાખ્યા: નારીનિંદા. આગમવિશુદ્ધ અપ્રવૃત્તિભુદ્ધિ. હેવ
ઉપાદેય વિવેક. ભેદ્યાન-મૂળ વસ્તુનું બીજભૂત જ્ઞાન. વેદસંવેદ તે જ ‘પદ’,
આત્મસ્વભાવ ‘પદ’. અપદ અનેક, ‘પદ’ એક જ. સ્વરૂપપદનો મદિમા-
સમ્યગ્દષ્ટિની ચરણધારા. ‘આત્મગ્રાહક થયે રહે પરગ્રહણતા.’... .. ૨૮૪

અવેદસંવેદપદ અધિકાર (શ્લોક ૭૫-૮૫)

૨૮૧-૩૨૨

૭૫

સમારોપરૂપ અવેદ સંવેદપદ-ભવાભિનંદીને. ૨૮૨

૭૬-૮૨

ભવાભિનંદીના લક્ષણ: ભવાભિનંદીની યોગક્રિયા પણ અફળ. અસત્
પરિણામ યુક્ત બોધ અસત્-વિષયિત્ર અત્રત્ત્વ ભવાભિનંદીનો બોધઅબોધ,
ક્રિયા નિષ્ફળ. વિષયસપરા ભવાભિનંદી વર્તમાનદર્શી, વિવેકાંધ. વેદની યોગ-
દેહમાં આત્મભુદ્ધિથીજ સંસાર દુઃખમય ભવ છતાં ભવાભિનંદીનો મહામોહ:
જનમ મરણાદિ દુઃખ. કૃલાકૃલ્યવિમૂહતા, દુઃખમાં સુખભુદ્ધિ । દુઃખમય આરંભ
પરિગ્રહની બલા. ખસ ખજુનારા જેમ વિષયસાધનેચ્છા.-પાપધૂસિથી પોતાના
હાથે આત્માને ફાંસે । ૨૮૫

૮૩-૮૪

કર્મભૂમિમાં મનુષ્યપણુરૂપ કર્મભૂમિની સત્કર્મ જેવી અદ્યપમતિ કરતા
નથી: કર્મભૂમિ પાત્રી કર્મયોગી થાઓ । દુર્લભ મનુષ્યપણુનું સાર્થકય
કરો । તુચ્છ વિષયસંકિતના દારુણ વિપાક ૩૧૪

૮૫

અંધપણુરૂપ અંત વેદ સંવેદનો સંસંગ-આગમથી જય... .. ૩૨૦

વિષમ કુતર્ક ગ્રહ નિન્દા અધિકાર (શ્લોક ૮૬-૯૭)

૩૨૩-૩૪૫

૮૬-૮૮

અવેદસંવેદ જયે વિષમ કુતર્ક ગ્રહની સ્વતઃ નિવૃત્તિ. વિષમ ‘ગ્રહ’ જેવો
વસંતો કુતર્ક ગ્રહ.-કુતર્ક અનેક પ્રકારે ચિત્તને ભાવશુન્ય કુમલવત બોધ
અપાત્ર. કુતર્કમાં અભિનિવેશ યુક્તને અધુક્તા, શુત-શીલ-સમાધિ ને પરાપ-
કારમાં યુક્તા ૩૨૪

- ૯૦-૯૭ અવિવાસગત વિકલ્પ, 'તેનો યોજક કુતર્ક' કુતર્ક દૂષણભાસ પ્રધાન, - પ્રતીતિ ફલગાંધિત. કુતર્કનો છેવટનો જવાબ 'સ્વભાવ' 'જ્ઞાનરથ કલ્પનારૂપ કુતર્ક' અસમજસપત્ન. દણ્ડપ્રધાન કુતર્કના ન્યુચણ ! આના ફણ કુતર્કથી સયુ. ૩૩૩
- ૯૮-૧૦૧ અતીન્દ્રિયાર્થ સિદ્ધિ ઉપાય અતીન્દ્રિય અર્થ શુદ્ધ તર્કનો અવિષય, અ ગમ-ગોચર. ઇન્દ્રિયોનો ઇદ્ર આત્મા- 'જે દણ છે દણનો.' આસ્ત કાણુ ? અતીન્દ્રિય અર્થ આગમપ્રધાન સત્ત્વાદ શીતનાનુ યોગી જાણે. - પત્તજલિએ કહેલો તત્ત્વપ્રાપ્તિનો આગમાદિ ત્રિવિધ ઉપાય. ... ૩૪૫
- ૧૦૨-૧૦૯ સર્વજ્ઞતત્ત્વઅભેદઃ સર્વજ્ઞવાદીઅભેદ અધિકાર (શ્લો ૦ ૧૦૨-૧૩૩) બહુ સર્વજ્ઞોમા તત્ત્વથી ભેદ નથી, છતાં ભેદબુદ્ધિ તે અતિભક્તોનો મોહ ! પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ વ્યક્તિભેદ છતાં એકજ. સામાન્યથી સર્વજ્ઞને માનનારા અભેદ. અસર્વજ્ઞો વિશેષ સપૂર્ણ ન જાણે ગજસેવકોત્ત મર્ચ લોકો અભેદ સર્વ સર્વજ્ઞનાદીઓનો અભેદ. નામાદિ ભેદ છતાં તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ અભેદ સર્વજ્ઞના ગુણ-નિબંધ નામની અવિરુદ્ધતા સર્વજ્ઞ અભેદ જ્ઞાન બુદ્ધિઓનો ઉપન્યાસઃ— ... ૩૪૩
- ૧૧૦-૧૧૪ ચિત્ર-અચિત્ર દેવભક્તિ વિલાસઃ સસારી દેવના ભક્ત તત્ત્વ યગામી, મુક્તના ભક્ત મુમુક્ષુ-સસારી દેવની ભક્તિ ચિત્ર, મુક્તની અચિત્ર-તે ચિત્ર દેવધાનોનો સાધન ઉપાય ચિત્ર, - ભિન્ન નગરોના ભિન્ન માર્ગની જેમ ... ૩૪૫
- ૧૧૫-૧૧૯ ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો અને આશયભેદ ફક્ત ભેદ ઇષ્ટિત્વ રચણ, યગની ભાવના બક્ષયમ, આદ્યાત્મિક ભાવયમ પૂર્વકર્મઃ સમ અનુધાનમાં પશુ આશયભેદ ફલભેદ. રાગાદિથી અને બુદ્ધિ આદિથી આશયભેદ ... ૩૭૧
- ૧૨૦-૧૨૬ બુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસર્વજ્ઞ ભેદ કર્મઃ બુદ્ધિ અદિ ત્રિવિધ બોધથી કર્મભેદ, રત્ન દણ્ડ, સદ્ગુણ લક્ષણ પાય પ્રકારનુ અનુધાન-વિષ, ગર, અનુધાન તંદ્રિય, અમૃત-બુદ્ધિકર્મ વિપાકવિરસ, ફળ સસાર. જ્ઞાનકર્મ મુક્તિ અગ, અમૃતસમી શ્રુતશક્તિ-ત્રિવિધ અનુધાન અને તેનુ ફળ અમભેદ કર્મનુ ફળ શીઘ્ર મોક્ષ ... ૩૭૮
- ૧૨૭-૧૩૩ પરતત્ત્વગામી મુમુક્ષુઓનો એક જ શમપરાયણ માર્ગઃ બનાતીત અર્થગામી ભવભોગવિરક્ત - 'શાંતિજન' ! એક મુજ વિનાતિ. 'સાગરના તીર-માર્ગની જેમ મોક્ષનો સાતિમાર્ગ એક જ - એક જ નિર્વાણ તત્ત્વના સદાશિવાદિ અન્યર્થ નામ નિરબાધ, નિરામય, નિષ્કલ્પ પરતત્ત્વ અભેદ પરતત્ત્વવેદીને વિવાદ ન થયે મતભેદનુ કારણ તત્ત્વજ્ઞાનની ન્યૂનતા - મર્ચપૂર્વક જ નિર્વાણઃ સર્વજ્ઞ અભેદ સારાશ ... ૩૮૨

ચિત્રસર્વજ્ઞદેશના અભેદ અધિકાર (શ્લો ૦ ૧૩૩-૧૩૮)

- ૧૩૪-૧૩૫ શિષ્ય ક્રિતાયે દ્રવ્યપ્રધાન-પર્યાયપ્રધાન દેશનાઃ 'જે ગાયો તે સધળો એક' 'સમજાવ્યાની શૈલી કરી.' અન્ય-વ્યતિરેકરૂપ વસ્તુ 'સ્વાદનાદ સમ

	જાણુ પાણુ ખરી' — સર્વજ્ઞો ભવ્યાધિના ભિષગ્વરો ખીખધાનાદિ થાય તેવો બોધ માલીનુ દર્શાવે ૪૦૮
૧૩૬-૧૩૭	સર્વગ્રહેશના એક છતાં અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યથી શ્રોતાભેદ ચિત્ર ભાસે । વચનાતિથય — સર્વગ્રની અવધ્ય દેશના — યથાભવ્ય ઉપકાર ઔષધનો ગુણ-રાગાદિ ત્રિદોષનો નાશ — 'જિનેશ્વરતણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે' ૪૧૫
૧૩૮	કાલાદિ સાધેક્ષ ચિત્ર ઋષિદેશનાનું મૂલ્ય પણ સર્વગ્રદેશના: 'અહો । તે સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાત રક્ષમય સન્માર્ગ ।' ૪૧૯
૧૩૯-૧૪૨	સર્વજ્ઞ પ્રતિદેષ નિષેધ સર્વજ્ઞ પ્રતિદેષ મહાઅનર્થકર 'પરુદરિશણુ જિન અગ્ર ભણીને' એક સતની આશાતનામા સર્વ સતની આશાતના — સર્વજ્ઞ પ્રતિદેષ ને સર્વજ્ઞભેદ કદપના અધુક્ત-અધ દર્શાવે જન્માધ મનુષ્યો ને દાથી 'એકાતવાદ એ જ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાની નિશાની' — સામાન્યનો પ્રતિદેષ પણ અધુક્ત, આર્થ અપવાદ તો જિહ્વાછેદથી પણ અત્રિક સંતજન કેવુ બોલે ? બાપાસમિતિ ૪૨૧
૧૪૩-૧૪૮	સર્વજ્ઞાદિ અતીદ્રિષ્ય અર્થ અનુમાન અગોચર: અતીદ્રિષ્ય અર્થનો નિશ્ચય યોગિજ્ઞાન વિના ન થાય, તેમા અધ સમા હમ્મરથેના વિવાદથી શુ ? અતીદ્રિષ્ય અર્થ યુક્તિનો અવિષય — યુક્તિથી મંડન, યુક્તિથી ખંડન તર્કવાદ યુક્તિનો અખાડો હેતુત્તાદથી તત્ત્વનિશ્ચય ન થાય — મુમુક્ષુએ શુક તર્ક મદ ત્યાજ્ય જ, શુક તર્ક ત્રક અતિ રોદ કયા ગ્રેય ? ને કયા વાદી 'દુર્ગો' ? મુમુક્ષુને કયાય પણ ત્રક યુક્ત નથી યુક્તિમા પ્રાયે ધર્મો પણ સાંજ્ય ૪૨૯
૧૪૯-૧૫૩	મહત્ત્વ પુરુષમાર્ગ મહાજનના માર્ગનું અનુસરણ સૂક્ષ્મ પરપીડાનું પણ પ્રયત્નથી વર્જન પરોપકાર ગુરુ-દેવ-દ્વિજ-વતિનુ યથાયોગ્ય પૂજન — મુખધકાદિ મહાપાપી પ્રત્યે પણ અનુકંપા જ ઉપસહાર... .. ૪૩૭
	દીપ્ત દષ્ટિ સાર દીપ્ત દષ્ટિના કવચ કાવ્ય ૪૪૭

પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિ (શ્લોક ૧૫૪-૧૬૧)

૪૫૩-૫૧૨

૧૫૪	નિત્ય દર્શન, પ્રત્યાહાર, અભાતિ, સૂક્ષ્મ બોધ રતનપ્રસા સમ નિત્ય દર્શન નિરતિયાર સ્થિરા, સાતિયાર સ્થિરા — દષ્ટિરોગ નષ્ટ 'રતનદીપક અતિ દીપ્તો હો લાલ' — પાંચમુ યોગાય પ્રત્યાહાર ભાતિ દોષસાગ પાયમો સૂક્ષ્મ બોધ ગુણ 'શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા' ૪૫૩
૧૫૫	અહીં તમેગ્ર ચિવિભેદથી જાણધૂલિગૃહક્રોડ સમી સર્વ ભવ્યેષ્ટા ભાસે ત્રિય ભેદ સમ્યગ્દર્શન — પાંચ લક્ષિ, દર્શનમોહ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનો ક્રમ સમ્યગ્દર્શન લક્ષણ-શ્રદ્ધાન, જ્ઞાનાદિ જાણ લક્ષણ આત્માનુભૂતિ અને સમ્ય-

	દેવની વ્યાપ્તિ. આત્માનુભૂતિ સહિત શ્રદ્ધા સમ્પદ્વ લક્ષણ. શ્રદ્ધા-આત્માનુભૂતિ વ્યાપ્તિ. નવતત્ત્વવિવેકથી બેદરતાન. પ્રશમાદિ બાહ્ય લક્ષણ. સંવેગસ્વરૂપ. પ્રશમાદિ ગુણ આવશ્યક. કથ્યાણુભૂતિ સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા. ૪૬૨
૧૫૬	શ્રુતવિવેકથી સમ્યગ્દૃષ્ટિની વૈરાગ્યભાવના: 'મુગ્ધજ્ઞા જલ ત્રેલોક,' 'આ તો સ્વપ્નું છે સંસાર,' ગગન નગર જેવો સંસાર. શ્રુતવિવેક. 'તેહ પરભાવને કેમ ચાખે!' નિઃશંક સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેવો હોય?... .. ૪૭૩
૧૫૭	અબાહ્ય કેવલ જ્યોતિ પરં તત્ત્વ, બાકી ઉપધ્ધવ: 'પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે.' 'આપ આપકું ભૂલ ગયા!' -કર્મઆદિ આત્માથી બાહ્ય, નિમિત્ત- નૈમિત્તિક બ્ધવહાર, પરિણામ-પરિણામી નિશ્ચય. બકી અને ભોંતનું દર્શાત. ચંદ્ર ભૂમિરૂપ થતો નથી, તેમ આત્મા વિશ્વરૂપ થતો નથી. -આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, બાકી બધો ઉપધ્ધવ. 'બગો મે સ્વાસઓ મળ્યા।' અનુભવગાની- યોના ધન્ય ઉદ્ધાર. ૪૭૬
૧૫૮	પ્રલાહારપરાયણ ધીર વિવેકી ધર્મબાધાપરિભાગમાં યતનવંત: વિવેકજ્યાતિ, 'અનુભવ હંસ શું પેખરે,' 'ચિત્રસારી ન્યારી પરજંક ન્યારો' 'લોડહં,' 'નૈતિ નૈતિ', -સમ્યગ્દૃષ્ટિની ધીરતા-નિર્ભયતા. સમ ભય રહિત ગાનીનું પરમ નિઃશંકપણું. પ્રત્યાહાર-સકળ જગત્ તે એકવત્. 'વિષય વાસના ભાગે એનન.' આવા જોગીને ભોગ કેમ ગમે? ધર્મચતના-ધર્મનો મમ, ધર્મનું વારતવિક સ્વરૂપ. 'શુદ્ધ ધર્મ જે પ્રગયો તુમચો, પ્રગયો તેહ અમારો રે.' ૪૮૭
૧૫૯	પાપસખા ભોગ: ભોંગની ઉત્પત્તિ આદિ દ્વિસાગમ. કર્મધાની ધંધા. ... ૪૯૫
૧૬૦	ધર્મજન્ય ભોગ પણ પ્રાપ્તે અનર્થહેતુ: દેવલોકના સુખ; દેવોનો પ્રમાદમાં જીવન બ્ય. રાજદિનું પ્રમાદજીવન. શ્રીમંતોના પણ એ જ હાલ. -અપયાદરૂપ તીર્થંકરાદિ સત્યરૂપો-અગાનીને બંધ, ગાની અબંધ. જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય. 'મોક્ષે ચિત્તં મમે તનુઃ।' -આવા ગાનીનું જન્મલંત દર્શાત. ચંદનનો અભિ પણ બાળે, તેમ ધર્મજન્ય ભોગ પણ અનિષ્ટ. 'જે જાસવા સે પરિસવા।' ૪૯૮
૧૬૧	ભોગથી હમ્મરિરતિ તે એક ખાંધેથી બીજી ખાધે બાર લાદવા બરાબર. -યોગ સાધનાથી પ્રાપ્ત ગુણગુણ. ૫૦૭
	રિચરા દૃષ્ટિનો સાર: રિચરા દૃષ્ટિના કળય કાબ્ય ૫૧૦

છઠ્ઠી કાંતા દૃષ્ટિ (શ્લોક ૧૬૨-૧૬૬)

૫૧૩-૫૫૪

૧૬૨

અતિ સદ્ધમ બોધ, પ્રલાહારાદિ અન્યને પ્રોત્તિકર: 'કાંતા' નામની યથાર્થતા. 'તિહાં તારાબ પ્રકાશ' -છટ્ટું યોગાંગ ધારણા-છટ્ટા અન્યમુદ્દ દેખતો નારા. 'બીજો મનમંદિર આણું નહિં.' -છટ્ટો મીમાંસા ગુણ ૫૧૩

- ૧૬૩ અહીં ધર્મમાહાત્મ્યથી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિથી ધર્મમગ્નના યોગી જનપ્રિય હોય ધર્મનો મર્મ. ' ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ કિરે ' કરતરી મૃગનુ દષ્ટાત રક્ટિક દષ્ટાત-નિરુપાધિપત્તુ તે ધર્મ ' વત્સુસહાયો ધર્મો । ' વિભાવ તે ધર્મ, રત્નભાન તે ધર્મ. ' ધર્મો મંગલમુક્તિદે । ' ધર્મનો અપૂર્વ મહિમા-સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ-આદર્શ નિમ્ન ચચયાં સમ્યક્ ચારિત્રતની સ્વય ભૂ જનપ્રિયતા-ધર્મમા એકમ મન-દીર્ઘ યોગમાધનાનુ ફગ ... ૫૨૦
- ૧૬૪ શ્રુત ધર્મમા મન સત્તા, આદેષક જ્ઞાનથી ભેગો લાહેતુ નહિ જ્ઞાનાદેષક-વંત ' મન મહિયાનુ ગહાલા ઉપરે 'નો અદ્વિત પરમાર્થ જ્ઞાનીને ' ભોગ નહિ લવહેત ' જલકમલવત નિલેપ અનાસક્ત જ્ઞાની-વિચરે પૂર્વ પ્રયોગ ' ધારે તલવારની ' ... ૫૨૭
- ૧૬૫-૧૬૬ અસંગ જ્ઞાનીનુ ભોગ-મૃગજલ સોસરુ પરમપદગમન વિષય મૃગજલ જ્ઞાનીનો અનાસક્ત યોગ-ત્રિકાન વૈરાગ્ય આવા જ્ઞાની અપાદરૂપ-મીઞનુ ગળુ નથી દબી અજ્ઞાનીનો કરણ ફેજ । લાલ જતી !-જ્ઞાની ભોગી છતા અભોગી । ' મન યુષ્ઠ અવયુષ્ઠ યેત ' જનીયરી ધર્મશક્તિને ભોગશક્તિ ન હલે જ્ઞાની ગૃહસ્થ પથુ ભાવસાધુ ... ૫૩૧
- ૧૬૭-૧૬૮ ભોગતત્ત્વ લપાઞ્ઞિધ ન તરે વિષય-મૃગજલ વિપર્યામ ' આપ આપકુ ભૂય ગયા । ' -સર્વ જૂલની ખીજજૂન જૂન -રિપયનો ભીખારી- ' નિષ્પુષ્પક રકે '. વિષય કદળના મનોરથ-ભોગતત્ત્વની લાવમા રિયતિ, તેમજ મોક્ષમાર્ગે પથુ ' રિયતિ ' (અપ્રગતિ) બહિરાત્મા-દેહમા આત્મણુદિ એ જ સસારકુ ખનુ મૂળ ભોગ્યમતનુ લપભમણ મોક્ષમાર્ગે અપ્રગતિ ... ૫૩૯
- ૧૬૯ નિત્ય મીમાસાભાવથી અત્રે અમેહ દશા, સદાય દ્વિતોદય પદ્મપદ્મીમાસા, પદ્મસૌન્દર્યમીમાસા, આત્મતત્ત્વમીમાસા ચારિત્ર મોહપરાજય-અયૂર્વ અવસર ' ૫૪૭
- કાંતા દૃષ્ટિનો સાર કાતા દૃષ્ટિના કળશ કાંચ... .. ૫૫૨

સાતમી પ્રભા દષ્ટિ (શ્લો. ૧૭૦-૧૭૭)

૫૫૫-૫૮૯

- ૧૭૦ ધ્યાનપ્રિયા પ્રભા અરુઘ, તત્ત્વપ્રતિષ્ઠિતિ, સત્પ્રવૃત્તિપલવદા યોગનુ સાતમુ અગ ધ્યાન ધ્યાતા સ્વરૂપ જ્ઞાનાદિ ચાર ભાવનાથી રિયર ચિત્ત રિયતપ્રસ ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ-અરિહત-સિદ્ધ આદિનુ ધ્યાન આ દૃષ્ટિમા શુકલ ધ્યાનની યોગ્યતા પ્રશ્નનુ પિદ્ધ્ય ધ્યાન આત્મધ્યાન-રોગ દોષનો નાશ ત્રિદોષ ' સન્નિપાત ' -તત્ત્વપ્રતિષ્ઠિતિ, ' શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા ' ... ૫૫૫
- ૧૭૧ અહીં વિવેકમલજન્ય ધ્યાનસુખ શમસાર ઇદ્રેયસુખ તે કુ ખ જ, ધ્યાનજન્ય શમસુખ પ્રસાતવાહિતા ' રામજન્યા તે શમ્યાયા ' શમના વિવિધ અર્થની એકતા ૫૬૮

૧૭૨-૧૭૩	સર્વ પરવશ તે દુઃખ, સર્વ આત્મવશ તે સુખઃ આકુષ્ઠતા તે દુઃખ, ' પારકો પેરો વિનાશ કરે. ' ' પ્રતિક્રમણુ કયે' છુટકા. — ' પુણ્યાપેક્ષી સુખ તે પણ દુઃખ, ધ્યાનસુખ આત્માધીન ૫૭૩
૧૭૪	અહીં નિર્મલ બોધે સદા આત્મધ્યાન,—હેમ સદા ' કલ્યાણ. ' ... ૫૭૭
૧૭૫-૧૭૭	અહીં સત્પ્રવૃત્તિપદ—' અસંગાનુષ્ઠાનઃ ' પ્રીતિ-લક્ષિત આદિ ચાર પ્રકારનું અનુષ્ઠાન. અનાલંબન યોગ. પરતત્ત્વદર્શનમ્ભા. અસંગ અનુષ્ઠાનનું તાત્પર્ય. અસંગાનુષ્ઠાનના વિવિધ નામઃ ' પર શાંતિ અનંત સુધામય જી. ' અત્રે અસંગાનુષ્ઠાનસિદ્ધિ. ' પ્રણમુ' પદ તે, વર તે, જય તે ' ... ૫૭૬
	પ્રભાદિતો સારઃ પ્રભાદિતના કળશ કાવ્ય... .. ૫૮૮

આકાશી પરા દષ્ટિ (શ્લોક. ૧૭૮-૧૮૬)

૫૮૦-૬૨૭

૧૭૮	સમાધિનિષ્ઠ પરા દષ્ટિ, આસંગવર્જિત, સાત્ત્વીકૃત પ્રવૃત્તિઃ ' શશિસમ બોધ વખાણુ'જી. ' નિર્વિકલ્પ સમાધિદશા-શુકલ આત્મધ્યાન. સ્વરૂપસૂત્રત્ત્વ અમૃત-પાન.—આસંગદોષ ત્યાગ.—' આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ. ' ... ૫૯૦
૧૭૯	' નિરાચાર પદ એકમં યોગીઃ ' અપ્રતિક્રમણાદિ અમૃતકુલ યોગારૂઢની વાત ન્યારી. કૃતકૃત્ય જ્ઞાનદશા—' લેવેશી ન રહિ દોર, ત્યાગિવેશી નાંદિ ઓર. ' ૫૯૫
૧૮૦-૧૮૧	રત્નશિક્ષાદષ્ટિથી નિયોજનદષ્ટિ જેમ યોગારૂઢની તે જ આચારક્રિયા પણ ફલભેદથી ભિન્નઃ નિષ્કપાય તે ' સાધુ. ' ' દેહ જનાં જેની દશા વર્તે દેહા-તીત '—ધર્મસંન્યાસથી મુનિ-રત્નવશિક્ષક કૃતકૃત્ય. ... ૬૦૦
૧૮૨	દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં મુખ્ય ધર્મસંન્યાસયોગ>ક્ષપકગ્રેણી>કેવલશ્રી—' શ્રીમદ્ ' જિનરાજરાજેશ્વર. ... ૬૦૪
૧૮૩-૧૮૪	મંદ જેમ જીવ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી રિયતઃ આત્મ-અર્દ્ર જ્ઞાન-અંદ્રિકા, કેવલ-જ્ઞાનાવરણ—મેધ. મંદ પ્રકાશ, ક્ષયોપશમ અનંત ભેદ ધર્મસંન્યાસ વાસુથી ધાતિ—અમ્મ વિલયે જ્ઞાતિવલી. નકમ રાજ્ય મોહનીય. ધાતિ—અધાતિ પ્રકૃતિ. ધર્મસં. > ક્ષપકગ્રેણી > કેવલજ્ઞાન. ... ૬૦૭
૧૮૫	દ્વીજીદોષ સર્વેશ સર્વલક્ષ્મિ ફલ ભોગી પરં પરાર્થ કરી યોગાંત પામેઃ ' ત્રિદોષ ' વિજેતા ' મહાદેવ ' . અદાર દોષ રહિત શ્રીમદ્ જિનદેવ—' સેવક કિમ અવ-ગણિયે હો મહિજિન ! ' દેવ-આવરણ ક્ષય, સર્વેશ ' સર્વ ' લક્ષ્મિ ફલ ભોગીજી. ' અનંત ચતુષ્કપદ પાગી. ' ' ધ્રુવપદરાગી. '—દાનાદિ લક્ષ્મિનો અદ્યુત પરમાર્થ.—' નિષ્કારણુ કરુણા રસસાગર ' પરમ કૃપાણુ જિનદેવનો પરમ પરાંપકાર. ... ૬૧૩
૧૮૬	શૈલેશીકરણ—અયોગ યોગસત્તમથી ભગવાનનું નિર્વાણ ... ૬૨૨
	સાર. અર્જુન યોગની પૂર્ણાહુતિઃ રૂપક સ્થળના. પરાદષ્ટિના કળશકાવ્ય ... ૬૨૫

૧૮૭	લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જોવો મુક્તઃ મુક્ત અભાવરૂપ નથી ઇ. ...	૬૨૮
૧૮૮-૧૮૯	ભવ એ જ મહાવ્યાધિઃ ભવરોગ અપ્રાકૃતિક વિકૃત અવસ્થા. ભવરોગ ચિદ્રોની તુલના. સાધ્યાસાધ્ય નિષ્કૃય. રોગીની વિવિધતા ચિકિત્સા. આરોગ્ય-‘સ્વાસ્થ્ય’. ‘મદા’ રોગ કેમ ? મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય. ભવવ્યાધિ મુખ્ય, અનાદિઃ વ્યાધિ કમની સામાન્ય સમજણ. દ્રવ્ય-ભાવ કમની સંકલના. ...	૬૩૧
૧૯૦-૧૯૨	મુક્ત પણ મુખ્ય જ, દોષ અભાવે અદોષ. તત્ત્વભાવ ઉપમદં છતાં તત્ત્વ-સ્વાભાવ્યરોગે ‘તથાભાવ’થી અદોષપણુ —આત્માને સ્વભાવ તે જ સ્વ ભાવ. ‘નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે.’ ‘મર્યાદા ધર્મ.’ ...	૬૪૨
૧૯૩-૧૯૭	ક્ષણિકવાદ અસત્: ‘વદનારે તે ક્ષણિક નહિ’. ક્ષણિકવાદનું એના જ ન્યાયે ખંડન. અસત્ ઉત્પાદાદિ દોષ. કાં તો સદા સ્થિતિ, કાં અસ્થિતિ ...	૬૪૮
૧૯૮-૨૦૩	એકાંત નિત્યવાદ અસત્. એકાંત નિત્ય આત્મામાં મુક્ત કલ્પના અમુક્ત, તેથી સ્વભાવોપમદં તાત્ત્વિક માનવો ક’ટ. —દિદક્ષાદિથી પ્રધાનાદિનું પરિણમન. પ્રકૃતિપરિણુતિ એ જ સંસાર. ભવનિત્યત્વ સતે મુક્ત અસંભવ. —અવસ્થાતર સિદ્ધિ. વરતુસ્વભાવસાર ...	૬૫૫
૨૦૪-૨૦૬	વ્યાધિત આદિ જેમ સંસારી આદિ મુક્ત નથીઃ ભ્રાંત માન્યતાઓ. અનેકાંતની પ્રમાણુતા.—ક્ષીણ વ્યાધિ તે વ્યાધિમુક્ત, તેમ ભવરોગક્ષયથી મુક્ત. ...	૬૬૫
	મુક્તતત્ત્વમીમાંસાનો સારઃ કળશ કાવ્ય ...	૬૬૮

ઉપસંહારઃ કુલયોગી આદિ સ્વરૂપ-

૨૦૭	અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપે સમુદ્ભૂત આ યોગદષ્ટિ મધ્ય-દૃષ્ટમાંથી માખણની જેમ.—‘સમાસ ગો પરમાર્થઃ સૂત્ર સમુ’ આ શાસ્ત્રો. સિંધુ-ગિંદુ ને વૃક્ષ-ખીજના દર્શાત. વિસ્તારનો સંક્ષેપ દુષ્કર.—અંશકારની મહુત્તા-પરમ ઉદારતા. દષ્ટિરોદ્ધી યોગકથન. આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે—‘કામ એક આત્માર્થનું’, ખીજો નહિ’ મન રોગ.’ ...	૬૭૧
૨૦૮-૨૦૯	કુલયોગી આદિને આથી લેણ ઉપકાર. ‘જોગ’ વિના જોગ નહિ. ચાર પ્રકારના યોગી. સ્વપર ઉપકાર.—આ તો ‘સાધુ’નો મૂલો સ્વાધ્યાય છે. જીવતી જાગતી જોવા જેવા આ જોગી.—કુલયોગી ને પ્રવૃત્ત્યયોગી આના અધિકારી. જાગ્રયોગી, સિદ્ધયોગી અનધિકારી ...	૬૭૬

- ૨૧૦ કુલયોગી સ્વરૂપ. આજન્મ યોગી-ઉદાહરણો. આધ્યાત્મિક સરકાર જન્મ - યોગીધર્મ એટલે શું? 'મતિ વેષનો ભેદ નહિ.' કુલયોગી યોગિધર્મના સાચા અનુયાયી સાધર્મિક આત્મબંધુઓ - 'કુલયોગી' શબ્દનું રહસ્ય - નામ માત્ર અનુયાયીઓ. મહાન્ 'યોગ'ની વિડંબના. યોગયોગી તે કુલયોગી નથી ૬૮૪
- ૨૧૧ કુલયોગી લક્ષણ: સર્વત્ર અદેખી મતાર્થી ને આત્માર્થી. દર્શનાત્મક અભાવ. - યુરુ-દેવ-દિગ્ગજુ ત્રિવપણું. - શ્રી સદ્ગુરુનો 'અહો! અહો! ઉપકાર!' શૈલી આદિ દર્શાવ ઉપકારી સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ - દેવનું સ્વરૂપ - 'પર ગ્રેમ પ્રવાહ બટે પ્રભુસે', 'યુરુ' પદ પ્રથમ કેમ? 'દિગ્ગ'નો પરમાર્થ, દયાળુપણું, વિનીતપણું - 'શુણુ પ્રભોદ અતિશય રહે,' 'એવો માર્ગ વિનયતલો.' - બોધવતપણું પતે- દ્રિવપણું, - પદ્મદર્શનસંમત પદ્મલક્ષણ તેજ સાચો 'જોગીજન' ... ૬૯૨
- ૨૧૨ પ્રવૃત્તચક્ર યોગીનું સ્વરૂપ પ્રવૃત્તચક્ર એટલે શું? અહિ સાદિની સંકલના - ષટ્કારકચક્રોના પન્દો. સાધ્ય દિશા બધી રૂગતિ શુશ્રૂષાદિ આઠ શુણુ ... ૭૦૩
- ૨૧૩ એવો આ મહા યોગપ્રયોગના અધિકારીઓ. યોગ મહાપ્રયોગ યોગરસાયન. કુર્ચ્છીત શસ્ત્રાદિનું દર્શાવ ... ૭૦૮
- ૨૧૪ અહિંસાદિ પાંચ યમ સર્વત્રસાધારણ: હિસા-અહિંસા, સત્ય-અસ્તેય આદિ. ભાવ અહિંસા, ભાવ સત્યાદિ અહિંસાદિની સંકલના ને મુમુક્ષુનું આચરણ ૭૧૨
- ૨૧૫-૨૧૮ ચારે ધર્મનું - ઇન્દ્રિયા ધર્મ સ્વરૂપ 'ઈન્દ્રિયા'નું મહત્ત્વ રચિ વિનાના જોગનનું દર્શાવ. કાર્મસિદ્ધિનું રહસ્ય. ધર્મવત કથા પ્રત્યે પ્રીતિ 'ધન્ય તે મુનિવર! રે!'. 'અપૂર્વ' અવસર એવો ક્યારે આવશે? અવિપરિણામિની ઇન્દ્રિયા. 'યોગ મહાકેનો રગ'. પ્રવૃત્તિ ધર્મ-ઇન્દ્રિયા પછી પ્રવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારના નિર્દન અહિંસાદિ છોડનું પાલન સર્વત્રશમસાર. સ્થિરચર્મ-અતિચારાદિ ચિંતારહિતપણું અભ્યાસી આદિના દર્શાવ. વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ સિદ્ધિધર્મ-અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી પરાધર્મ-સાધક. શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ ... ૭૧૭
- ૨૧૯-૨૨૧ અવચક્ર સ્વરૂપ: યોગાવચક્ર-સતનું તથાદર્શન, સ્વરૂપ જોળખાણ. સતપુરુષ સ્વરૂપ. યોગાવચક્રથી જીવનપલટો, સદ્ગુરુયોગે અવચક્ર ક્રિયાવચક્ર-સતપુરુષના યોગ વિનાની વચક્ર ક્રિયા. સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિનાની ક્રિયા વચક્ર દેહાવચક્ર-વચક્ર ફળ અનેક, અવચક્ર ફળ એક સાનુમધ સદુપદેશનો પ્રભાવ મહાગુરુયોગે અવચક્રત્રયી-દ્રવ્યથી અને ભાવથી... ૭૩૨
- ૨૨૨ કુલયોગી આદિને આથી કંઈક ઉપકાર અથકર્તાની લાધુતા... ૭૪૩
- ૨૨૩-૨૨૪ તાર્કિક પક્ષપાત અને ભાવચન્ય ક્રિયાનું અતર ભાનુ-અલોત જેવું ... ૭૪૬

પ્રશ્નોઃ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૨૫	યોગ્યોને શ્રવણાર્થે પ્રાર્થવાની જરૂર નથી... ..	૭૪૯
૨૨૬-૨૨૭	આ ગ્રંથ અયોગ્યોને દેવા યોગ્ય નથી એમ શ્રી હરિભદ્રજીવું સાદર કથન. અયોગ્યને નિષેધનું કારણ - શ્રી હરિભદ્રજીની સિંદનાદ જેવી વીરવાણી - મહત્તની લેશ પણ અવગ્રાથી મહાઅનર્થ.	૭૫૧
૨૨૮	યોગ્યોને તો પ્રપન્નથી દેવા યોગ્યઃ માત્સર્ય વિરહથી પરમચૂતની ઉદાર પ્રભાવના. વિધિયુક્ત જ્ઞાનદાતા. સદુપદેષ્ટા ગીતાર્થજ્ઞાની. ઐયોવિદ્યપ્રશાંતિ અર્થે પરમ-શ્રુતની પ્રભાવના.	૭૫૬
	ઉપસંહાર કળશકાવ્ય ટીકાકાર-વિવેચનકારનો (ડૉ. જગવાનલાલસાની) પ્રશસ્તિ. ૭૫૯	
	પરિશિષ્ટઃ શ્રી યશોવિજયજીન યોગદષ્ટિ સંગ્રહાય	૭૬૨-૭૬૮

આકૃતિ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧
પૃષ્ઠ	૪૭	૪૮	૫૦	૯૪	૯૭	૧૬૦	૧૭૦	૨૨૫	૨૨૫	૨૪૬	૩૭૦	૩૭૭	૪૨૧	૬૧૦	૬૪૧	૬૪૩	૬૪૬	૬૫૦	૬૫૨	૭૦૬	૭૪૦

ક્રાંતિક	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬
પૃષ્ઠ	૫૦	૫૮	૮૩	૧૭૪	૨૦૫	૨૩૨	૩૨૨	૩૬૦	૩૬૨	૪૪૩	૫૧૧	૫૫૨	૫૮૮	૬૨૫	૬૪૨	૭૦૬

વિવેચનાન્તર્ગત વિશિષ્ટ વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કચ્છયોગ, શાસ્ત્રયોગ, સામર્થ્યયોગ	૧૨-૫૩	'હું' તો દેવ અનંતનું બાળન છું કરુણાળ ।'	૧૯૯
કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા : સંપ્રસવાત્મક શ્રદ્ધા	૨૦	'મનકું' કિમલી ન ખાએ હો કુંયુનિન ।'	૨૧૨
પ્રાતિભા જ્ઞાન અરુણોદય સમાન	૩૩	પ્રાણિધાનયુક્ત વંદનાદિ અધ્યાત્મક્રિયા	૨૧૬
મંથિતેદ, સમ્યક્દર્શન, પ્રશમાદિ ચિદ્ર	૪૧, ૪૭૭	તત્ત્વશુદ્ધિ-બોધસ્રોતની સરવાણી	૨૨૨
અતાર્કિક ધર્મ સ. : દીક્ષાનો અધિકારી	૪૨	'સદ્ સંધન બંધન થયા ।'	૨૩૦
બીજી અપૂર્વકરણ-ક્ષેપકચેષ્ટી-કેવલ	૪૩, ૬૦૪	ભાવપ્રાણાયામ : પ્રાણ કરતાં ધર્મપ્રિય	૨૩૬
યોગસંન્યાસયોગ : અયોગ પરમ યોગ	૪૪, ૬૨૧	તત્ત્વશ્રવણથી યોગબીજપ્રેરણ	૨૪૩
આયોજનકરણ : કેવલી સમુદ્ધાત	૪૪	ગુરુકાંકિતપ્રભાવે તીર્થકરદર્શન	૨૫૪
શલેશીકરણ : યથાપ્રવૃત્તકરણાદિ	૪૫, ૧૬૯	સમાર્પિત : બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા	૨૫૮
બોધદષ્ટિ અને યોગદષ્ટિ	૫૭	સદ્મમ્બોધ અને રથુલ્લભોધ	૨૬૧-૨૭૧
સમ્યગ્દષ્ટિની નિરાશ્રદ્ધ મધ્યસ્થતા	૬૦	વેદસંવેદપદ : સ્વરૂપ 'પદ'નો મહિમા	૨૭૨-૨૯૧
આઠ યો દ. ને ઉપમા : સંક્ષેપ સ્વરૂપ,	૬૩	સમ્યગ્દષ્ટિનું સંસારક્રિયામાં નીરસપણું	૨૭૪
પરિણામી આત્મામાં જ યો. દ. ધરે	૭૬	સંવેગ શબ્દના ત્રણ અર્થ	૨૭૭, ૪૭૭
૮ યોગાંગ : ૮ આશયદોષ : ૮ ગુણ	૮૩	ભેદજ્ઞાન : મૂળ વસ્તુનું બીજમૂલ જ્ઞાન	૨૮૬
દષ્ટિની વ્યાખ્યા : સત્ શ્રદ્ધાસંગત બોધ	૮૮	સમ્યગ્દષ્ટિની ચરણધારા	૨૮૯
અદ્વિસાતી મીમાંસા	૧૦૫, ૭૧૧	અવેશ સંવેદપદ : બવાલિન'દી	૨૯૨-૩૨૨
યોગબીજ : અવધ્ય મોહદેહ	૧૦૬-૧૪૮	કુર્મ'ભૂમિમાં મનુષ્યપણાશ્વ ધર્મ'બીજની સત્તમેતી	૩૧૪
જ્ઞેયશુદ્ધ પ્રભુમકિત : યોગબીજચિત્ર	૧૧૦-૧૨૬	વિષયાસક્તિના દારણ્ય વિપાક	૩૧૮
જ્ઞાપાયાયદિની ભક્તિ : ભાવસિંગનું પ્રાધાન્ય	૧૨૭	સત્તમંગ-આગમથી અવેશ સં. નો નય	૩૨૧
જોગ્ય ભાવના	૧૩૪, ૨૦૨	વિષમ કૃતક 'મદ'	૩૨૩-૩૪૩
વિધિથી સિદ્ધાન્તલેખનાદિ	૧૩૮	અર્તોદ્રિય અર્થસિદ્ધિઉપાય	૩૪૫, ૪૨૬
ઈન્દ્રિયશૃંગારોદિ યોગબીજની કુલ'ભતા	૧૪૬	સર્વગ્રાંથતત્ત્વઅભેદ : સર્વગ્રાંથની અભેદ	૩૫૩-૪૦૮
અરમાવર્તલક્ષણ	૧૪૮	ચિત્ર-અચિત્ર દેવભક્તિવિભાગ	૩૬૫
નિમિત્ત અને ઉપાદાન	૧૫૫	બ્રહ્મપદ : આધ્યાત્મિક ભાવપદ	૩૭૩
યોગાવચક, ક્રિયાવચક, ક્લાવચક	૧૫૮, ૭૩૨	બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહકમ	૩૭૮-૩૯૨
સંતત્ક્રિયાથી ભાવમલઅપ્પતા	૧૬૬	વિષ આદિ પાંચ પ્રકારનું અનુજ્ઞાન	૪૮૩
સૌચ, સંતોષ, તપ : તપસ્વીનું વધુ જગુ' તેજ	૧૭૬	મુમુક્ષુઓનો એક જ શમપરાયણ શાંતિમાગ	૪૮૪
આર પ્રકારની ધર્મકથા : રત્નાધ્યાય	૧૪૧, ૧૮૯	પરં તત્ત્વ નિર્વાણ તત્ત્વથી એક જ	૪૮૬
શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન-સેવા	૧૯૦	ચિત્ર સર્વગ્રાંથ દેશના અભેદ	૪૦૮-૪૨૧
ઉચિત કર્તવ્ય : અનુચિત અકર્તવ્ય	૧૯૪	'પદ્મવિજય જિન અંગ ભણીને'	૪૨૨
ગુણપ્રભાવ : 'ધન્ય તે મુનિવરા રે ।'	૧૯૭, ૭૧૯	મુમુક્ષુએ મદ સર્વજ્ઞ લાભ ન	૪૩૧

વિષય

પૃષ્ઠ

વિષય

પૃષ્ઠ

મહત્ત્વ પુરવમાર્ગ	૪૩૭	કૃતપરતિપદ : અસંગાનુશાન	૫૭૯-૫૮૮
‘ રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાભ ’	૪૫૫	પ્રીતિ-ભક્તિઆદિ ચાર પ્રકારનું અનુશાન	૫૮૦
પ્રસાદાર : ‘ સકલ જગત તે એકવત્ ’	૪૫૬, ૪૯૦	‘ અણુમુ’ ૫૬ તે, વર તે, જય તે ’	૫૮૭
સદ્ગુણોદય : ‘ શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા ’	૪૫૯, ૫૬૭	નિર્વિકલ્પ સમાધિદશા : શુકલ આત્મધ્યાન	૫૯૨
બાલધૃતિશૃંગારો સમ સર્વ ભવચેષ્ટા	૪૬૧	અપ્રતિક્રમણાદિ અચૂતકૃપા : યોગારૂઢ દશા	૫૯૭
સમ્યગ્દર્શનમીમાંસા	૨૭૯, ૪૬૩	ધર્મ સં.થી મુનિ રત્નવશ્યક ફતફલ	૬૦૩
શ્રુતિવિવેક : ‘ મૃગતુલાજલ ત્રેતોક ’	૪૭૪	શ્રીમદ્ જિનરાજરાજેશ્વર :	૬૦૬
નિઃશંક સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેવો હોય ?	૪૭૮, ૪૯૦	‘ બાહુ ગિચ્છંદ દયામયી ’	૭૧૪
‘ પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે ’	૪૮૦	આત્મ-ચંદ્ર પ્રકૃતિથી ‘ રિયત ’	૬૦૭
‘ આપ આપકું ભૂલ ગયા ’-બાજબૂત ભૂલ ૪૮૧, ૫૪૦		કર્મરાગ મોહનીય : ધાતિ અધાતિ પ્રકૃતિ ૬૧૦, ૬૪૦	
કર્મ આદિ આત્મબાહ્ય : શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ	૪૮૨	અહાર દ્વાષ્વરોદિત જિનદેવ મહાદેવ	૬૧૪
ત્રિવેકપ્પાતિ : ‘ અનુભવ હસ શું પેષ ? ’	૪૮૭	દાનાદિ લાભ્યનો અદ્ભુત પરમાર્થ	૬૨૦
ધર્મનો મર્મ : ધર્મનો અપૂર્વ મહિમા	૪૯૩, ૫૨૧	સૈદ્ધંતી-અયોગ યોગસત્તમથી નિર્વાણ	૪૫, ૬૨૬
પાપસખા ભોગ	૪૯૫	અણંગ યોગની પૂણ્ણકૃતિ : રૂપકષટના	૬૨૫
દેવલોકના મુખ : દેવાદિનું પ્રમાદ છવન	૪૯૯	મુક્તતત્ત્વમીમાંસા : છવનો ભવરાગ	૬૨૮-૬૭૦
અપવાદરૂપ તીથ કરાદિ સત્પુણો	૫૦૨	વિભાવ પરચકથી સ્વભાવ ઉપમર્દ	૬૪૪
યોગસાધનાથી પ્રાપ્ત શુભમુખ	૫૦૮	આત્માનો સ્વભાવ તે જ સ્વભાવ : મર્મદાધર્મ	૬૪૬
ધારણા : મીમાંસા : અનન્યમુદ્ધ	૫૧૬-૫૧૮	એકાંત ક્ષણિકવાદ કે નિત્યવાદ અસત્	૬૪૭-૬૬૨
સમ્યક્ આચારશુદ્ધિ : આદર્શ નિર્મલચર્યા	૨૪, ૫૨૪	સમાસનો પરમાર્થ : ‘ સુત ’ સમુ આ શાસ્ત્ર	૬૭૨
આલેખકશાન : ‘ મન મહિમાનું વાદલા ઉપર ’	૫૨૭	‘ જોગ ’ વિના જોગ નહિ : ચાર પ્રકારના યોગી	૬૭૬
માનીનો અનાસક્ત યોગ : ત્રિકોણ વૈરાગ્ય	૫૩૩	કુલશેઠીસ્વરૂપ : આધ્યાત્મિક સંસ્કારજન્ય	૬૮૬
વિષયનો જિખારી : ‘ નિષ્પુણ્યક રંક ’	૫૪૧	યોગિધર્મ : સનાતન આત્મધર્મ	૬૮૭
બહિરાત્માઃદેહમાં આત્મશુદ્ધિ ભવકુઃખમૂળ ૩૦૨, ૫૪૩		પ્રવૃત્તચક્રયોગી : પટ્ટકારકચક્રનો પહોરો	૭૦૩
પટ્ટપદમીમાંસા, પદ્મદર્શનમીમાંસાદિ		યોગ મહાપ્રયોગ : યોગ રસાયન	૭૦૬
આત્મતત્ત્વમીમાંસા	૫૪૭	ધ્મિજયમ, પ્રજાલયમ, સ્થિરયમ, સિદ્ધિયમ	૭૧૬-૭૩૧
ચારિત્રમોહપરાજય : ‘ અપૂર્વ અવસર ’	૨૪, ૫૫૦	શુદ્ધ અતરાર્થમાની સિદ્ધિ એ જ સિદ્ધિ	૭૩૦
ધ્યાન, ધ્યાતા અને ધ્યેય	૫૫૬-૫૬૫	અંચકર્તાનું લઘુતાદર્શન	૬૮૧, ૭૪૪
રોગ દોષનો નાશ : ત્રિદોષ સન્નિપાત	૫૬૬	તાર્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા	૭૪૫
ઈદ્રિયસુખ તે કુઃખ જ : ધ્યાનજન્ય શમસુખ	૫૬૮	અયોગ્યને નિર્વેષ : યોગ્યને દેવા યોગ્ય	૭૫૦-૭૫૬
શમના વિવિધ અર્થની એકતા	૫૭૨	સિંહનાદ જેવી હરિભદ્રજીની વીરવાણી	૭૫૨
સર્વ પરવશ તે કુઃખ, આત્મવશ તે સુખ	૫૭૩	પરમશ્રુતપ્રભાવના	૭૫૮

આ ગ્રંથમાં અવતરણ લીધેલા ગ્રંથોની સૂચિ. (Bibliography)

ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા	ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા
અષ્ટક	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી	અવતરણસાર ટીકા	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
અધ્યાત્મસાર	શ્રી યશોવિજયજી	પ્રથમરતિ-તત્ત્વાર્થસૂત્ર	શ્રી ઉમારવાતિજી
અધ્યાત્મ ઉપનિષદ	"	પાર્તજલ યોગસૂત્ર	મુનિ પતંજલિ
અષ્ટ પ્રાબુત	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી	પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
આચારંગ-સૂત્રકૃતાંશદિ	શ્રી જિનાગમ	પંચાધ્યાયી	"
આત્મસિદ્ધિ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી	પંચાસ્તિકાપ ટીકા	"
આત્માનુશાસન	શ્રી ગુણભદ્રરવાખી	પંચાશક	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
આનંદધન ચોવીશી-પદો	શ્રી આનંદધનજી	બૃહદ્ દ્રવ્યસમૂહ	શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યજી
આપણો ધર્મ	પ્રો. આનંદશંકર મુવ	ભગ્વે	શ્રી નરસિંહ મહેતા,
આત્મીમાંસા	શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી	શ્રી અખાલકત, પ્રીતમ આદિ	
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર	શ્રી જિનાગમ	ભાવનાગોષ્ઠ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
ઉપમિતિભવ પ્ર કથા	શ્રી સિદ્ધિ	ગોક્ષમાળા	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
કબીરવાણી	સંત કબીરજી	યોગદષ્ટિ સંજ્ઞાપ	શ્રી યશોવિજયજી
કાવ્યો-પત્રો આદિ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી	યોગબિન્દુ	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
ગીતા	શ્રી કૃષ્ણ	યોગવિશિક્ષા	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
ગોમદસાર	શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યજી	યે ગશાસ્ત્ર	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી
ચિદાનંદ મહોતેરી	શ્રી ચિદાનંદજી	રત્નકરંક આવકાચાર	શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી
ચોવીશી-વીશી આદિ રતવનો	શ્રી દેવચંદ્રજી	વિવેકચૂડામણિ	શ્રી શંકરાચાર્ય
ચોવીશી-રતવનો	શ્રી યશોવિજયજી	વીતરાગ રતવ	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી
જાનખિન્દુ	શ્રી યશોવિજયજી	વૈરાગ્યસતક	શ્રી ભગુદ્ધરિ
જાનાથુવ	શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી	શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
જાનાથુવ અનુવાદ	શ્રી દેવચંદ્રજી	શાંતસુધારસ	શ્રી વિનયવિજયજી
જાનેશ્વરી ગીતા	સંત જાનેશ્વરજી	શાંતસુધારસ વિવેચન	શ્રી મનઃસુખભાષ
હાનિશત્ હાનિશિક્ષા	શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી		કિરતચંદ મહેતા
હાનિશત્ હાનિશિક્ષા	શ્રી યશોવિજયજી	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
હાનધર્મ-પંચાચાર	શ્રી મનઃસુખભાષ	પદ્મસંનિસમુચ્ચય	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
	કિરતચંદ મહેતા.	પોડસક	"
ધર્મખિન્દુ	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી	સમયસાર	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી
ન્યાયાવતાર	શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી	સમયસાર હીંદી	કવિવર બનારસીદાસજી
નંદીસૂત્ર	શ્રી દેવદિગ્ગણી કૃષ્ણાચર્ય	સમયસાર કલશ	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
પરમાત્મ પ્રકાશ	શ્રી યોગીન્દ્ર દેવ	સમાધિસતક	શ્રી પૂજ્યપાદરવાખી
પદ્મનદિ પચવિંશતિ	શ્રી પદ્મનદિ આચાર્યજી	સવાસો ગાથા રતવન	શ્રી યશોવિજયજી
પ્રતિક્રમણ સૂત્રાદિ	શ્રી જિનાગમ	સાક્ષા ત્રણસો ગાથા રતવન	શ્રી યશોવિજયજી
પ્રવચનસાર	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી	ધર્મપાદ	

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૯		મોક્ષજયોન	મોક્ષયોજન
૧૦૪	૩૦	અપરિપ્રદ	અપરિપ્રદ
૧૧૮	૨૭	પ્રથમ	પ્રથમ
૧૨૭	૨૫	ભારત્ય	ભારત
૧૫૬	૧૪	કાર્યાથી	કાર્યાથી
૧૭૬	૧૮	વચકાના	વચકા ના
૧૮૦	૧૪	તો	તે
૧૮૩	૧	આપે	આવે
૨૧૭	૨૨	તૃષ્ણાથી તેની આમળમા વાંચો—	આત્મા પૂર્વે જે પરમસીયો થઇ પર
૨૨૪	૯	હું	ન
૨૫૮	૩૦	ચહિરતનઃ	ચહિરન્તઃ
૨૮૮	૭	વેદસવેદ	વેદમવેદ
૩૧૫	૨૯	આરાધ્યાતઃ	આરાદ્ યાતઃ
૩૨૯	૨૫	નિયુક્તે	નિયુક્તે
૩૭૩	૨૪-૨૫	ગ્રણૈવ-જુહતિ	ગ્રણૈવ-જુહતિ
૪૧૦	૨૪-૨૫	નષ્ટે...ન નષ્ટે	નષ્ટે...ન નષ્ટે
૪૧૨	૨૮	નિવૃત્તિયે	નિવૃત્તયે
૪૧૬	૨૫	પ્રકૃષ્ટ	પ્રકૃષ્ટ
૪૧૯	૧૮	વિશેષાચ્છાતુ	વિશેષાચ્છાતુ
૪૨૦	૨૬	પ્રતિક્ષેપી	પ્રતિક્ષેપી
૪૨૮	૨૮	નિશ્ચિત	નિશ્ચિત
૪૩૨	૨૮	પ્રાદ્યૈઃ	પ્રાદ્યૈઃ
૪૬૬	૨૮	દહ્	દહ્
૫૪૪	૧૩	અકલ્પ	અકલ્પ
૫૬૧	૩૦	સોડહં	સોડયં
૬૧૭	૫	નિદ્વંષ્ય	નિદ્વંષ્ય
૬૯૪	૪	શૂન્ય	શૂન્ય
૭૨૫	૪	પ્રત્યેજ્ઞતા	(આ શબ્દો કાઢી નાંખો.)
ઉપોદ્ધાત-૫	૧	ચુષ્યત્તમૈવ	ચુષ્યત્તમૈવ

ॐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણામ

શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

સ વિ વે ચ ન

યોગઃ કલ્પતરુઃ શ્રેષ્ઠઃ, યોગશ્ચિતામણિઃ પરઃ ।

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

— વિવેચક :—

ડૉ. ભગવાનદાસ મહાઃસ્વપ્રભાઇ મહેતા,

જેમ બી બી જેસ

૫, ચોપાટી રોડ, મુબઇ, ૭

વિવેચનકારનું મંગલાચરણ

માલિની

જિનવદન હિમાદિ ઉદ્ભવ સ્થાન જેનું,
ગણધર-હર શીર્ષે ઉર્ધ્વ ઉત્થાન જેનું;
મુરસ સલિલ પૂર્ણ સેવ્ય સુરો નરોને,
ભગવર્તી શ્રુતગંગા રક્ષણે તે અમોને । ૧

પ્રથમરસ ઝરતી આત્મજ્ઞાતિ હરંતી,
જગત હિત કરંતી પથ્ય સોને કરંતી;
ભવજલતરણી જે શ્રેષ્ઠ નોકા સમાણી,
શિવસુખ જનની તે વંદુ' જૈને'ક વાણી । ૨

અનુકૃપ

અનતા સતમાં એક, વિલસંતર્તી સંતતા;
સુધાસિધુ સમી તેને, અનોનંદન વંદના । ૩

ઉપજાતિ

હિચા ચિદાકાશ વિષે ઉડંતા,
હે હંસ ! રહેજાતમ સ્વરૂપવંતા;
આત્મા વિવેચી પરને વમો છો,
મુમુક્ષુના માનસમાં રમેો છો । ૪

સ્વામી તમે શુદ્ધ સ્વચેતનાના,
રામી તમે આતમ ભાવનાના;
લોગી તમે આત્મતણા શુષ્કોના,
યોગી તમે આત્મ અનુભવોના । ૫

હૃદે સ્મરી સફુરેરાજ એવા,
શ્રીમદ્ હરિશ્ચંદ્રસૂરી'ક દેવાના;
સફવૃત્તિ તેની અનુવર્તવાને,
હૃદી વિવેચુ' કંઈ એહ સ્થાને । ૬

ૐ નમઃ જિનાય
શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત
શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય
સ વિ વે ચ ન

મંગલાચરણ

યોગતત્ત્વને નિકટવર્તી એવા યોગદષ્ટિસમુચ્ચયની વ્યાખ્યા પ્રારભવામા આવે છે. અને અહીં શરૂઆતમા જ આચાર્ય-શિષ્ય સપ્રદાયના પાલન અર્થે, વિદન-અંતરાયની ઉપશાંતિ અર્થે, અને પ્રયોજન આદિના પ્રતિપાદન અર્થે, -શ્લોકસ્વરૂપ ઉપન્યસ્ત (રમૂ) કરે છે:—

નત્વેચ્છાયોગતોઽયોગં યોગિગમ્યં જિનોત્તમમ્ ।
વીરં વક્ષ્યે સમાસેન યોગં તદ્દુદ્દષ્ટિભેદતઃ ॥ ૧ ॥

ટાંકરા

(કાવ્યાનુવાદ) ઇચ્છાયોગે વીર જિન નમી, યોગિગમ્ય અયોગ;
યોગદષ્ટિ ભેદે કરી, કહું સક્ષેપે યોગ ૧

અર્થ:—અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનોત્તમ એવા વીરને ઇચ્છાયોગથી નમી, હું યોગ તે યોગદષ્ટિના ભેદે કરીને, સક્ષેપથી કહીશ

વિવેચન

અંથ પ્રારંભે મંગલ, પ્રયોજન, અભિધેય વિષય, સંબંધ આદિ કહેવા નોખાં, એવી શિષ્ટ પ્રભુલિકા છે. તેને અનુસરીને આ શિષ્ટ આચાર્યે આ પ્રથમ શ્લોકસૂત્ર રજૂ કર્યું છે. એટલે કે (૧) શિષ્ટ સંપ્રદાયના પાલન માટે, (૨) વિગ્નની ઉપશાંતિ માટે, (૩) વિચારવંતની પ્રવૃત્તિ માટે, (૪) પ્રયોજન-વિષય-સંબંધ એ ત્રણ બતાવવા માટે આ શ્લોક-સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. (જુઓ નીચે વૃત્તિ). તેમાં—

‘અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનોત્તમ એવા વીરને ઈચ્છાયોગથી નમી’,—એ ઉપરથી ઈષ્ટદેવતા સ્તવ (મંગલ) કહ્યું; અને ‘યોગ તેના દૃષ્ટિલેહ કરીને’ સંક્ષેપથી કહીય’,—એ ઉપરથી પ્રયોજનાદિ ત્રણ કહ્યા. આમ આ શ્લોકસૂત્રનો સમુચ્ચયાર્થ છે. વિશેષાર્થ આ પ્રકારે:—

શ્રીહરિમદ્રાચાર્યજીકૃત વૃત્તિનો અનુવાદ:—

તેમાં (આ શ્લોક સૂત્રના ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે છે:—)

૧. શિષ્ટ જનોનો આ સંપ્રદાય છે કે—‘શિષ્ટો કયાંય ઈષ્ટ વસ્તુમાં પ્રવર્તતાં, ઈષ્ટ દેવતાના નમસ્કારપૂર્વક પ્રવર્તે છે.’ આ આચાર્ય પણ શિષ્ટ નથી એમ નથી (શિષ્ટ જ છે), એથી કરીને તે સંપ્રદાયના પ્રતિપાલન અર્થે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે—

“શિષ્ટાનામેવ સમયસ્તે સર્વથા શુભે કિલ ।

પ્રવર્તન્તે સર્વેષેષદેવતાસ્તથપૂર્વકમ્ ॥” ઇત્યાદિ.

૨. તથા ‘શ્રેયાંસિ યહુવિગ્નિ’ શ્રેય કાર્યો બહુ વિઘ્નવાળા હોય છે. કહ્યું છે કે:—

“શ્રેયાંસિ યહુવિગ્નિ ભવન્તિ મહતામપિ ।

અશ્રેયસિ પ્રવૃત્તાનાં કાપિ યાન્તિ વિનાયકાઃ ॥”

મહાજનોને પણ શ્રેય કાર્યોમાં ઘણા વિઘ્નો હોય છે; અને અશ્રેયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જનોના વિઘ્નો—અંતરાયો તો કયાંય આપ્યા જાય છે !

અને આ પ્રકારણ તો સમગ્રજ્ઞાનના હેતુપણાએ કરીને શ્રેયભૂત-કલ્યાણરૂપ છે. એથી કરીને ‘વિઘ્ન મ હો’ એટલા માટે વિઘ્ન-અંતરાયની ઉપશાંતિને અર્થે.

૩. તથા પ્રેક્ષાવંતોની—એક વિચારી વર્તનારા વિવેકીઓની પ્રવૃત્તિને અર્થે.

૪. અને પ્રયોજન આદિના પ્રતિપાલનને અર્થે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે—

“સર્વેય શાસ્ત્રાનું અથવા કોઈ પણ કર્મનું જ્યાંલગી પ્રયોજન ન કહેવામાં આવ્યું હોય, ત્યાંલગી તે કાનાથી ત્રણ થઈ શકે વારુ ?

અને અહીં જે અવિષય હોય તેનું પ્રયોજન કહેવું ચક્ર્ય નથી, જે વિષય હોય જ નહિ તેનું

અહીં 'નમી' એમ કહેતાંની સાથે જ સર્વ આત્મપ્રદેશનું તથા રૂપ પરિ-નમન (પરિણમન) થાય, સર્વ આત્મપ્રદેશ લક્ષિતભાવે પરિણમે-સર્વથા નમી પડે, ને મન-વચન-કાયા તદ્દપ બને,—એ સાચું 'નમન' છે. એવો ભાવ નમન એક પણ સાચો નમસ્કાર થાય તો કદ્યાણુ થઈ જાય છે. આ અંગે કહ્યું છે કે :—

“ इकोवि नमुषारो जिणवरवसहस्र वद्धमाणस्स ।

સંસારસાગરાઓ તારેદ નરં ચ નારીં વા ॥ ”—શ્રી પ્રતિક્રમણ સૂત્ર.

“ એક વાર પ્રભુ વંદના રે, આગમ રીતે થાય;
કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય.
પ્રભુપણે પ્રભુ ઝોળખી રે, અમલ વિમલ શુભગેહ;
સાધકદિ સાધકપણે રે, વંદે ધન્ય નર તેહ...શ્રી સંભવ” — શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને શાસ્ત્રકારે પણ અને તેવા જ પરમ ભાવથી, નમસ્કાર કર્યો છે,—એ 'ધ્વજા-

પ્રયોજન કેમ કહી શકાય ? કારણ કે કાગડાના દાંતની પરીક્ષા વગેરેની જેમ, તેના પ્રયોજની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી,—અસંભવ છે માટે. [આ 'કાકદંતપરીક્ષા ત્યાય' કહેવાય છે. જ્યાં કયાંય અશક્ય, અસંભવ, નિરર્થક વાત હોય ત્યાં આ લાગુ પડે છે. આદિ સ્તબ્ધો 'મૂલં નાસ્તિ કુતો શાસ્ત્રા' ક્ષપાદિ.]

'આનું આ ફલ' એમ જે યોગ તે-સંબંધ કહેવાય છે. અને તે કથનમાં—અભિધેય વિષયમાં અનતર્ગત છે—સમાપ્ત જાય છે, એટલા માટે કાર્થ તે સંબંધને જૂદો કહેતા નથી, ક્ષપાદિ. ”

તેમાં—'નત્થેચ્છાયોગતો યોગં યોગિગમ્મં જિનોત્તમમ્ વીરં'—અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનોત્તમ એવા વીરને ઇચ્છાયોગથી નમી,—એ ઉપરથી ઇષ્ટ દેવતાનું સ્તવ કહ્યું.

'વક્ક્યે સમાસેન યોગં તદ્દૃષ્ટિમેદતઃ'—યોગ તેના દૃષ્ટિભેદે કરીને સંક્ષેપથી કહીશ,—એ ઉપરથી પ્રયોજન વગેરે નથુ કહ્યા.

આમ શ્લોક સૂત્રનો સમુદાય અર્થ છે, અને અવયવ અર્થ (પદે પદને છૂટા અર્થ) તો આ પ્રમાણે :—

નત્થા-નમીતે, પ્રણમીતે, વીરં-વીરને, પ્રણમીતે એમ સંજ્ઞા છે. કેવા પ્રકારે પ્રણમીતે ? તો કે-
ઈચ્છાયોગતઃ—ઈચ્છાયોગથી, એવું ક્રિયાવિશેષણ કહ્યું,—એટલે કે જેમ ઇચ્છાયોગ હોય તેમ. આ વિશેષણ શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગના બન્નેએ અર્થે (અપવાદ કરવા માટે) છે, અને તે યોગના અનધિકારીપણાએ કરીને આ બન્નેએ-અપનાદ ઇષ્ટ છે. પ્રકરણ પ્રારંભે યથાવાદના ત્યાગવડ કરીને, સર્વત્ર ઔચિત્ય આરંભવાળા (ઉચિત-યથાયોગ્ય) મટ્ટિતના પ્રદર્શનાર્થે આ બન્નેએ-અપવાદ કહ્યો છે. અને આ ત્રણેય યોગોનું (ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ) સ્વરૂપ હવે પછી તરતજ કહેશે.

યોગ' શબ્દથી સૂચ્યું છે. પ્રભુ પ્રત્યેની નમન ક્રિયામાં પ્રધાનપણે જે અંતરંગ ઇચ્છા, સાચો નિષ્કપટ ભક્તિભાવ, પરમ પ્રેમ જોઈએ, તે તો અમને અવશ્ય છે, એમ એમનો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે, તેથી 'ઈચ્છાયોગી' એ શબ્દ બેઠકપણે કહ્યો છે. કારણ કે પ્રભુના પરમ અદ્ભુત ગુણથી રીઝી તેના પ્રત્યે પરમ પ્રેમ રકુરતાં, પ્રિયતમ એવા તે પ્રભુ પ્રત્યે સહજ આત્મભાવે નમસ્કાર કરવાની તેમને સહજ ઇચ્છા થઈ આવી છે.

“ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન આહુ' રે કંત;

રીઝયો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિ અનંત.”—શ્રી આનંદનંદ

આ 'ઈચ્છાયોગ' શબ્દ અત્રે હેતુપૂર્વક યોજ્યો છે. એથી કરીને શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગ—એ બે યોગનો અપવાદ કર્યો છે. આ અર્થકાર જેવા મહાત્મા, મહાશાસ્ત્રજ્ઞ, મહાસમર્થ યોગી પુરુષ પોતાના માટે માત્ર 'ઈચ્છાયોગ' ઇચ્છાયોગ એ શબ્દ યોજે છે, તે તેમની પરમ લઘુતા સાથે પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળી મહાનુભાવતા પ્રગટ કરે છે. કારણ કે, તેઓશ્રી કહે છે કે—તેવા શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું તો મહાઈ અનધિકારીપણું છે, એટલે ખાસ ઇચ્છાયોગ

કેવા વિશિષ્ટ વીરને પ્રજ્ઞીને? તે માટે કહ્યું—જિનોત્તમ જિનોત્તમને, એવું વસ્તુવિશેષણ છે. અહીં રાગાદિના જોતાપણાથી (જીતનારપણાથી) સર્વેય વિશિષ્ટ શ્રુતધર આદિ જિનો કહેવાય છે. જેમકે—શ્રુતજિનો, અવધિજિનો, મનઃપર્માપગ્ન જિનો, અને કેવલ જિનો. તેઓમાં તે વીર કેવલિપણુને લીધે અને તીર્થ કરપણુને લીધે ઉત્તમ છે. આ 'જિનોત્તમ' વિશેષણ ઉપરથી ભગવંતની તીર્થ કર નામકર્મના વિપાક ક્ષરૂપ એવી પરમ પરાર્થ સંપાદન કરનારી કર્મકાય અવસ્થા કહી, તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત (આકર્ષણિય) વર બોધિલાભ જેની અંદર હોય છે, એવા અહંદ્ર વાત્સલ્યથી ઉપાજન કરેલ અનુત્તર પુણ્યસ્વરૂપ તે તીર્થ કરનામકર્મના વિપાક હોય છે. આને જ વિશેષણ આપે છે—

અયોગ—અયોગ એવા વીરને, 'કાયવાદ્વિમનાકર્મ યોગઃ' મન-વચન-કાયાનું કર્મ તે યોગ છે. જેને યોગ વિવ્રમાન નથી, તે અયોગ, એવા તે વીરને. અને આ ઉપરથી ભગવંતની—સૈશિરી અવરમાના ઉત્તરકાળે હોનારી, સમસ્ત કર્મના દૂર થવારૂપ, તથાભવ્યત્વના પરિક્ષવથી ઉદ્ભવેલ પરમ જ્ઞાનસુખરૂપ લક્ષણવાળી, અને કૃતકૃસતાથી નિહિતાર્થ સ્વરૂપ એવી પરમ ક્ષરૂપ તત્ત્વકાય અવસ્થા કહી. એટલા માટે જ કહ્યું:—

યોગિગમ્ય—યોગિગમ્યને. યોગીઓને ગમ્ય તે યોગિગમ્ય, એવા તે વીરને. યોગીઓ અત્રે શ્રુતજિન આદિ મલા છે. આ ઉપરથી વળી અયોગી (યોગી નહિં એવા) મિથ્યાદષ્ટિઓને ભગવંતના ગમ્યપણુને વ્યવરૂદ્ધે કહ્યો (નિષેધ કર્યો). કારણકે એની જિજ્ઞાસાનું પણ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણમાં હોવાપણું છે, એટલે અન્ય સમયે તેની અનુપપત્તિ છે (તે ઘટતું નથી). અને—

વીર—વીરને, આ અ-વર્થ સંજ્ઞા છે, (શબ્દના બરાબર અર્થ પ્રમાણે નામ છે). મહાવીર્યવડે વિરાજનથી, તપવડે કર્મના વિદારણથી, કષાય આદિ યત્નઓના જળથી અને કેવલશ્રીના સ્વપ મહાજીથી જે વિકાંત-પરાક્રમવત તે વીર, એવા તેને.

શબ્દથી જો તેને। અપવાદ ન કરૂં અથવા તેનાથી મહારૂં યુક્તપણું કહું, તો રખેને મુખાવાદ-અસત્ય બાધણુ થઈ જાય; અને તે તો મહારે કરવું યોગ્ય નથી, દ્વરથી પરિહરવું છે; નહિં તો વગર વિચાર્યું એક પણુ અસત્ય વચન ઉચ્ચારૂં તો મહારૂં 'સુનિપણું' કેમ રહે ? એટલા માટે એ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, તે ઉચિત જ છે, ઔચિત્ય પ્રવૃત્તિરૂપ જ છે, અને સર્વ સ્થળે આત્માથી મુમુક્ષુએ ઉચિતપણે જ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એવું ઉદાહરણ બતાવવા માટે આ કહેલું છે. જ્યાં જ્યાં જે જેમ ઘટે, ઉચિત હોય, ત્યાં ત્યાં તે તે તેમ સમજવું અને આચરવું, તેવું નામ ઔચિત્ય. અથવા ઉચિતપણું છે કેવી અદ્ભુત નિર્માનિતા ! કેવી ભવભીરતા ! કેવી નિખાલસતા !

“ જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તિહાં સમજવું 'તેહ,
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માથી જન એહ. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભટ્ટપણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ એક 'ઈચ્છાયોગ' શબ્દ યોજીને અંધકાર મહર્ષિએ અત્યંત કુશળતાથી એકી સાથે અનેક હેતુ ગર્ભિતપણે સૂચવ્યા છે.

- (૧) ઈચ્છાપ્રધાનપણાથી પરમ પ્રીતિયુક્ત ભક્તિ બતાવી.
- (૨) ઈચ્છાયોગના લક્ષણ પ્રમાણે પોતાનું સમ્યગ્દષ્ટિ સહિત શ્રુતશાનીપણું સૂચવ્યું.
- (૩) તે ઉપરથી યોગદષ્ટિશાસ્ત્ર શુંબવાનું પોતાનું અધિકારીપણું સ્વનિર્ણય કર્યું.
- (૪) શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગનું પોતાનું અનધિકારીપણું નિખાલસપણે કહી, પોતાની પરમ લઘુતાનો, નિર્દોષ સરળતાનો ને પરમાર્થસત્ સત્યવાદિતાનો પરિચય કરાવ્યો.
- (૫) સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવાનો દાખલો બેસાડી બીજાને તેમ કરવાનો આદ્ય કર્યો.

આમ અત્રે નમસ્કાર કરી, શ્રી વીર ભગવાન કેવા છે ? એનું યથાર્થ સ્વરૂપ

આમ આ ઉપરથી, અન્યને અસાધારણ એવા યથાશૃત-જેવા છે તેવા ગુણોનું ઉત્કૃષ્ટતાને એ ભાવરતવનુ સ્વરૂપ હોવાથી—છષ્ટદેવતા સ્તવ કહ્યું અને ગુણથી છષ્ટપણું ભગવંતના ગુણ પ્રકાશરૂપ-પણાથી (અતિશયવંતપણાથી) છે, અને દેવતાપણું પરમ ગતિની પ્રાપ્તિથી છે.

વક્ત્રે સમાસેન યોગં તદ્દદષ્ટિમેદત.—યોગ તેના દષ્ટિબેદ કરાને સંક્ષેપથી કહીશ,—એ ઉપરથી પ્રયોજન વગેરે તથા કલા. કેવા પ્રકારે ? તે કહેવામાં આવે છે—

વક્ત્રે—કહીશ, યોગ—મિત્રા આદિ લક્ષણવાળો યોગ, -

સમાસેન—સમાસથી, સંક્ષેપથી,—વિસ્તારથી તો પૂર્વાચાર્યોથી જ ઉત્તરાર્ધધન-યોગનિર્ણય આદિમાં કહેવામાં આવ્યો છે.

દર્શાવતા વિશેષણ અહીં યોજના છે. આ વીર ભગવંતને (૧) જિનોત્તમ, (૨) અયોગ, (૩) યોગિગમ્ય એ ત્રણ વિશેષણ આપ્યા છે, તેનું યથાર્થપણ આ પ્રમાણે:—

જિનોત્તમ—જિનોમા જે ઉત્તમ તે રાગ-રેષ-મોહ આદિ આંતર શત્રુઓના જેણે જય કર્યો છે તે જિન (અરિહંત-વીરશાગ) કહેવાય છે. ઉત્તરોત્તર આત્મશુષ્ણના પ્રગટ-પણા પ્રમાણે તે જિનના-શ્રુતજિન, અવધિજિન, મનાપર્યાયજ્ઞાન જિન, જિનોત્તમ કેવલી જિન-એમ હોઈ છે. અને તેમાં પણ વીર ભગવાન ઉત્તમ-ઉત્કૃષ્ટ-સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે કેવલી છે, તેમ જ તીર્થંકર પણ છે.

તે તીર્થંકર પદપ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ આ પ્રકારે છે:—જીવની તથા રૂપ યોગ્યતાથી (તથાભય્યતાથી) આકર્ષાઈને ઉત્તમ બોધિણીજ તેમને પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત થયું. અને ત્યારે અહંકૃતિ-પ્રવચનવાત્સલ્ય વગેરે ઉત્તમ સ્થાનકોની તેમણે ઉત્તમ સેવના કરી, ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરી. તથા ‘ આ મોહાધિકારથી ગંઠન સંસારમાં પરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહેલા આ બિચારા પ્રાણીઓને, હું આ ધર્મરૂપ તેજ-પ્રકાશવદ કરીને આ દુઃખમાંથી ગમે તેમ કરી યથાયોગપણે પાર ઉતારું, હું આ સર્વ જીવને સદ્ધર્મશાસન-રસિક કરું એવા પ્રકારે તે વર બોધિષ્ઠ પામેલા ‘ બોધિસત્ત્વ ’ ભાવના ભાવે છે. અને પછી ‘ કલ્યાણ ’ વગેરે શુભથી

તત્ત્વદષ્ટિમેદતઃ—તે યોગદષ્ટિના ભેદથી.

તેમાં અત્રે સંક્ષેપથી યોગકથન તે કર્તાનું અનંતર પ્રયોજન છે, પરંપરા પ્રયોજન તો નિર્વાણ જ છે, કારણ કે શુદ્ધ આશયથી આ તેવા પ્રકારની સત્પ્રવૃત્તિપ્રવૃત્તિ છે, અને આ સત્પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ નિર્વાણના અવધ્ય-અચૂક બીજરૂપ છે.

અભિધેય—કહેવાનો વિષય યોગ જ છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ સક્ષણવાળો તે સંબંધ છે. એમ આ માર્ગ કુદૃશ છે—સારી પેઠે બણીતો છે.

અને ઓતાઓનું અનંતર પ્રયોજન તો પ્રકરણના અર્થનું પરિચાન છે; પરંપરા પ્રયોજન તો એઓનું પણ નિર્વાણ જ છે, કારણ કે પ્રકરણ અર્થના પરિચાનને સીધે ઓચિત્પથી—ઉચિતપણાથી અત્રે જ પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને આ પ્રવૃત્તિ પણ નિર્વાણના અવધ્ય-અમોઘ બીજરૂપ હોય છે.

“મોહાન્વકારગહને સંસારે દુઃખિતા વત ।

સત્ત્વાઃ પરિભ્રમન્ત્યુચ્ચૈઃ સત્ત્વસ્મિન્ધર્મતેજસિ ॥

અહમેતાનતઃ કુચ્છાદયથાયોગં કથંચન ।

અનેનોત્તારયામીતિ વરચોધિસમન્વિતઃ ॥

કરુણાદિગુણોપેતઃ પરાર્થવ્યસની સદા ।

તથૈવ ચેષ્ટતે ધીમાન્વર્ધમાનમહોદયઃ ॥

તત્ત્વત્કલ્યાણયોગેન કુર્વન્સત્ત્વાર્થમેવ સઃ ।

તીર્થંકૃત્ત્વમવાપ્નોતિ પરં સત્ત્વાર્થસાધનમ્ ॥ ”

શ્રી હરિભદ્રાચાર્યશ્રુત શ્રી યોગબિન્દુ.

યુક્ત એવે તે પરમ કૃપાળુ મહામતિ, સદા પરાર્થવ્યસની-પરોપકારને બંધાણી બની, તેમ જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને તેમ કરતાં તેનો મહોદય-પરમ પુણ્યરાશિ ને શુભરાશિ વર્ધમાન થતો જાય છે. આમ તે તે કલ્યાણયોગપદે પ્રાણીઓ પ્રત્યે પરોપકાર કરતાં તે તીર્થંકરપણું પામે છે, કે જે તીર્થંકરપણું જીવોના પરોપકારનું પરમ સાધન છે. બક્ષાશિરોમણિ મહાત્માઓ ગાઈ ગયા છે કે :—

“ ત્રીજે ભવ વર થાનક તપ કરી, જેણે બાંધ્યું જિનનામ;
 રે ભવિકા ! સિદ્ધવ્રતપદ વઢો. ”—શ્રી યશોવિજયજી—(શ્રી શ્રીપાળરાસ)

“ ભવ ત્રીજે સમકિત ગુણ રમ્યા, જિનભક્તિ પ્રમુખ ગુણ પરિણમ્યા;
 તજી ઇન્દ્રિય સુખ આશંસના, કરી સ્થાનક વીરાની સેવના.
 અતિ રાગ પ્રસસ્ત પ્રભાવતા, મન ભાવના એહવી ભાવતા;
 સવિ જીવ કરું શાસનરસી, ઈસી ભાવદયા મન ઉદ્ધરસી ”

શ્રી દેવચંદ્રજીત રતનાત્રપૂજા.

આવા તીર્થંકરનામકર્મનો જ્યાં ઉદય છે, એવી કર્મક્રમ અવસ્થાનું એટલે કે કર્મજન્ય સાધાર દેહધારી સયોગી અવસ્થાનું આ ‘ જિનોત્તમ ’ વિશેષણથી બહુ કથું છે. અને આ દેહધારી અવસ્થા છતાં, ભગવાનની સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિવાળી પરમ જ્ઞાનદશા એવી તો અપૂર્વ હોય છે કે જાણે તેઓ દેહાતીત વર્તતા હોયની !

“ દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
 તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અયોગ—મન-વચન-કાયાનું કર્મ તે યોગ છે જેને તે યોગ નથી તે અયોગ છે. આ વિશેષણ ઉપરથી ભગવાનની તત્ત્વકાય અવસ્થાનું એટલે કે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ જ માત્ર જેની કાયા છે એવી સિદ્ધ અવસ્થાનું ‘ મહત્ત્વ કથું ’. આ શુદ્ધ

અયોગ આત્મતત્ત્વમય અવસ્થા, શૈલેશીકરણ પછી તરતજ ઉપજે છે; અને ત્યારે તેમાં સમસ્ત કર્મ દૂર થઈ ગયા હોય છે, તથાભવ્યત્વના પરિ-

ણ્યથી પરમ જ્ઞાનસુખ ઉપજ્યું હોય છે, સમસ્ત કૃત્ય કરી લીધા હોવાથી ત્યાં કૃતકૃત્યતા અનુભવાય છે, અને મોક્ષરૂપ પરમ ફલની પ્રાપ્તિથી તે નિષ્કિતાર્થરૂપ-સિદ્ધદશારૂપ હોય છે. આવી નિઃકર્મ, નિરાકાર, નિઃકલ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમય દશા ‘ અયોગ ’ વિશેષણથી સૂચવી ભગવાનના સિદ્ધપદની સ્તુતિ કરી

“ શૂરપણે આત્મ ઉપયોગી, થાય તિજે અયોગી રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

યોગિગમ્ય—અને એવા તે અયોગી ભગવાન યોગીઓને—સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શિવાળા પુરુષોને જ ગમ્ય છે, પાત્રી—જાણી શકાય એવા છે યોગી એટલે જેને સમ્યગ્ જ્ઞાનદર્શિ હોય છે એવા શ્રુતચિન વગેરે સમજવા પશુ જે હજુ યોગી નથી યોગિગમ્ય થયા એવા અયોગી મિથ્યાદર્શિને તો તે ગમ્ય છે જ નહિ; કારણ કે એના સંબંધી જિજ્ઞાસા—જાણવાની ઇચ્છા પણ છેતલા મથામનૂત્ત-કરણુમા ઉપજે છે, ખીજ સમયે ઉપજતી નથી, તો પછી એ જિનેશ્વરના સ્વરૂપને ઓળખવા—જાણવાની વાત તો કયાય દૂર રહી આમ સમ્યગ્દર્શિ યોગીઓનેજ તે ગમ્ય હોઈ, ‘યોગિગમ્ય’ વિશેષણ કહ્યું.+

એવા ભગવાન ‘વીર’ છે આ અન્યર્થ નામ છે, એટલે કે ‘વીર’ શબ્દના ન્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે તે ભરાભન યયાર્થપણે થટે છે તે સાથેસાથ ‘વીર’ છે, કારણકે તે વીર ભગવત પરમ આત્મવીર્યથી વિરાજમાન છે, તપ-વીર વટે તેમણે કર્મજીવિદારણ કર્યું છે, કષાય વગેરે અંતરંગ વૈરીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે; અને એવા પરમ પરાક્રમવંતના ઉત્તમ શુભથી રીતીને કેવલભક્તી તે પુરુષોત્તમને સ્વયં વશ છે આમ નિકમવંત—આત્મપરાક્રમવંતના સમસ્ત લક્ષણ હોવાથી, ભગવતને ‘વીર’ નામ ભરોબર છાને છે કારણ કે—

“ વીરપણું તે આતમ કાણે, જરૂરું તુમચી વાણે રે
કામ વોર્ય વશે જિમ લોગી, તિમ થયો આતમલોગી રે
વીરજીને ચરણે લાગુ, વીરપણું તે માગું રે;
મિથ્યા મોહ તિમિર ભય ભાગુ, છત નગારું વાગું રે ”—શ્રી આનંદધનજી.

“ શુદ્ધતા એકતા વીક્ષણતા ભાવથી,
મોહ રિપુ છતી નય પડહ વાયો ”—શ્રી કેવલદ્વિજી.

“ નમો દુર્વારાગાદિવૈરિવારનિવારિણે ।

ઝહંતે યોગિનાયાય મહાવીરાય તાચિને ॥ ”—શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યજીવ્રત શ્રીયોગરાસને.

+ વૃત્તિમા પદે પદ વિવરીને તેનો મથાનુક્રમે અન્ય સમ્યગ્ જ્ઞાતવવાની શીમાન હરિભદ્રસૂરિનો આ કથનશૈલી મનન કરવા જેવી છે, અને અભ્યાસી વિદ્યાર્થીને બદ્ધ ઉપયોગી છે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ એકે એક અક્ષર તોલી તોલીને—માખી માખીને ચોળ્યો છે, જોડા તત્ત્વચિતનપૂર્વકે લખ્યો છે, તેનો કાનો માના પશુ સપ્રયોજન છે, એટલે આ કથનપદ્ધતિ લક્ષ્યા ગાખી-ધીરજથી સ્વસ્થપણે—શાંતપણે જેમ જેમ આ સત્તથાજ્ઞનો આશય ‘ચાવી ચાલીને’ વાચવા—વિચારવામાં આવશે, તેમ તેમ અધિક આનંદ થશે, એવી સામાન્ય સૂચના છે અને આ વૃત્તિનો આશય પશુ અત્રે પ્રત્યેક શ્લોકના વિવેચનના મારને પ્રાય પ્રથમ પારિઆક્રમા વણી દીધો છે અને પછી તે ઉપ-ચુદ વિવેચન કહ્યું છે

ઈષ્ટદેવસ્તવ—આમ આવા વીરને નમસ્કાર કરી અત્રે શાસ્ત્રપ્રારણે મંગલરૂપ ઈષ્ટ દેવતાનું ભાવસ્તવ કર્યું, કારણ કે અન્યને સાધારણ નહિં એવા અસાધારણ-અનન્ય યથાભૂત શુભોનું સંકીર્તન કરવું તે ભાવસ્તવ કહેવાય છે; અને અત્રે ઈષ્ટદેવ સ્તવ પણ ભગવાનના જેવા છે તેવા શુભવાચક વિશેષણોવડે ઈષ્ટ દેવનું ભાવસ્તવ કર્યું છે આમા ભગવાનનું ઈષ્ટપાણું અતિશયવંત એવા પરમોત્તમ શુભગુણને લીધે છે, અને દેવતાપાણું પરમ દ્વિવ્ય ગતિની-મુક્તિનો પ્રાપ્તિને લીધે છે. આમ ભગવાન ખરેખરા ‘ઈષ્ટ દેવ’ છે. તેમજ મોક્ષસુખના કારણરૂપ આ યોગદષ્ટિ પણ આ વીર પ્રભુએ ઉપદેશી છે, તે ઉપકારની સ્મૃતિ અર્થે પણ અત્રે તે ભગવાનને નમસ્કાર કર્યો છે

“ શિવસુખ કારણ ઉપદેશી, યોગતણી અઠ દિઠી રે;

તે શુભ શુભી જિન વીરનો, કરશું ધર્મની પુઠી રે.....વીર જિનેસર દેશના. ”

—શ્રી યોગવિજયજીકૃત યોગદષ્ટિસમગ્રાણ.

પ્રયોજનાદિ—

આમ મંગલાચરણ કરી અહીં પ્રયોજન, વિષય, સંબંધ એ ત્રણ કહ્યા છે. અહીં કહેવાનો વિષય યોગ જ છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ તે સંબંધ છે.

અંતરિક્તનું અનંતર-તાત્કાલિક (Immediate) પ્રયોજન સંશ્લેષમાં યોગનું કથન કરવું તે છે; અને પરંપરાપ્રયોજન (Remote, Ultimate) મોક્ષ છે, કારણકે શાસ્ત્ર કાર, શુદ્ધ આશયથી આ સત્પરિણતરૂપ પદોપકાર પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ કામનાથી રહિતપણે કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થે કરવામાં આવતી આવી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ મોક્ષના અવધ્ય-અચૂક ધીજરૂપ છે. ધીજ હોય તો કાળાંતરે ફાલીફૂલીને વૃક્ષ યાય, તેમ શુદ્ધ આશયથી કરવામાં આવેલી આ સત્યાસરૂપ પદોપકાર પ્રવૃત્તિના ધીજમાંથી પરંપરાએ નિર્વાણ-મોક્ષ ફળની અવશ્ય પ્રાપ્તિ એ શાસ્ત્રકારનું પરંપરાપ્રયોજન છે.

અને શ્રોતાઓનું અનંતર પ્રયોજન તો આ યોગપ્રકરણના અર્થનું પરિજ્ઞાન થવું—સારી પેઠે સમજવું એ છે; એમનું પણ પરંપરાપ્રયોજન તો મોક્ષ જ છે, કારણ કે પ્રકરણ અર્થના જ્ઞાનથી જેમ ઘટે તેમ ઉચિતપણે અત્રે જ યોગમા પ્રવૃત્તિ હોય છે; અને આ યોગપ્રવૃત્તિ પણ મોક્ષના અવધ્ય-અચૂક ધીજરૂપ છે, તેમાંથી પણ કાળાંતરે અવશ્ય મોક્ષરૂપ ફળ મળશે જ.

“ એહનું ફળ હોય ભેદ સુણીને, અનંતર ને પરંપર રે;

આણાપાલન ચિત્તપ્રસન્ની, સુગતિ સુગતિ સુરસદિર રે.....સુવિધિ જિનેસરો”

—શ્રી આનંદધનજી

આમ ઇષ્ટ દેવતાનું સ્તવ કરી, અને પ્રયોજન વગેરે કહી બતાવી, પ્રકરણમાં ઉપકારક એવું પ્રાસંગિક કથવા કહે છે:—

इहैवेच्छादियोगानां, स्वरूपमभिधीयते ।

योगिनाમુપકારાય, व्यक्तं योगप्रसङ्गतः ॥ ૨ ॥

ઇષ્ટા આદિક યોગાનું, કથાય આદિ સ્વરૂપ;
ઉપકારાર્થે યોગિના, પ્રસંગથી સ્ફુટ રૂપ. ૨.

અર્થ:—અહીં જ ઇષ્ટા વગેરે યોગોનું સ્વરૂપ, યોગિઓના ઉપકાર માટે, યોગના પ્રસંગથી, વ્યક્તપણે—સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન

હવે અહીં ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી એવા યોગભૂમિકારૂપ-યોગના હૃદયરૂપ ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. મિત્રા વગેરે યોગદષ્ટિ-ઓનો તેની સાથે નિકટનો સંબંધ છે, તે દૃષ્ટિઓ તેમાં અંતર્ભાવ પામે છે, તેથી તેના પ્રસંગથી અત્રે તેનું કથન આવશ્યક છે. એટલે તે કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર એ બે પ્રકારના યોગીઓના ઉપકારાર્થે કહ્યું છે; અને તે પણ વ્યક્તપણે, સ્પષ્ટપણે, અગોચરપણે, ખુદ્દે-ખુદ્દે કહ્યું છે. પણ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીઓને આથી ઉપકાર થવો સંભવતો નથી.

આ સ્વરૂપ જે કહ્યું છે તે યોગીજનોના ઉપકારને માટે છે, તેઓને યોગનું રહસ્ય-મર્મ જાણવારૂપ થાય તે માટે છે. અહીં યોગીઓ એટલે કુલયોગી કુલયોગી આદિ ને પ્રવૃત્તચક્ર એ બે કાટિના યોગીઓ સમજવા,—નહિ કે નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીઓ; કારણકે તેઓનું કાર્ય તો પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું

વૃત્તિ:—इहैव-અહીં જ, પ્રકરણમાં, ચાલુ વિષયમાં. યું ? તો કે-इच्छादियोगानां-ઇચ્છા આદિ યોગોનું,—ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગનું. એથી યું ? તો કે—

स्वरूपमभिधीयते—સ્વરૂપ-સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવે છે. શા માટે ? તો કે—

योगिनामુપકારाय—યોગીઓના ઉપકાર અર્થે. યોગીઓ અત્રે કુલયોગીઓ અને પ્રવૃત્તચક્ર-યોગીઓ પ્રજ્ઞા છે, (જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે) નહિ કે નિષ્પન્ન યોગીઓ—(જેનું લક્ષણ પણ કહેવામાં આવશે) કારણકે તેઓને આના થકી ઉપકારનો અભાવ છે, એટલે તેઓથી અન્ય એવા કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રના ઉપકાર અર્થે. અને આ થકી ઉપકાર એટલે યોગના હૃદયનો (રહસ્યનો-મર્મનો) ભોધ થવો તે છે. કેવી રીતે કહેવામાં આવે છે ? તો કે—

व्यक्तं—વ્યક્તપણે, સ્પષ્ટપણે (અગોચરપણે), અને આ અંપ્રસ્તુત (અસ્થાને) પણ નથી, એટલા માટે કહ્યું—योगप्रसङ्गतः—મિત્રા આદિ યોગના પ્રસંગથી. ‘પ્રસંગ’ નામની તંત્રપુકિતથી આક્ષિપ્ત-આકર્ષાઈને આ આવી પડેલું છે, એમ અર્થ છે

છે, તેઓ તો યોગનું હૃદય પામી સિદ્ધહસ્ત યોગી બની ચૂક્યા છે, યોગ-ગિરિશૃંગ પર યોગારૂઢ થઈ ગયા છે. એટલે તેવા તે મહાનુભાવોને આથી કાર્ધ ઉપકાર થવાનો અભાવ જ છે. પામેલાને પામવાનું શું ? ચઢેલાને ચઢવાનું શું ? જો કોઈને આથી ઉપકાર થવાનો સંભવ હોય, તો સાધક દશાવાળા એવા ધ્રુવયોગીઓને અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓને જ છે.

“ ધ્રુવયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર જે, તેહ તંણે હિત હેતે છ ”

“ યોગદૃષ્ટિ ઐથે હિત હોવે, તિણે કહી એ વાત છ. ”

“ આરોહે આરૂઢે ગિરિને, તિમ એહની ગતિ ન્યારી છ ”—શ્રી યો. ૬. સજ્જાય

આ ત્રણે પ્રકારના યોગીઓનું સ્વરૂપ અંશકાર મહર્ષિ આગળ ઉપર વિસ્તારથી કહેવાના છે. પણ સંક્ષેપથી—

‘ ધ્રુવયોગી ’ એટલે જેઓ યોગીઓના ધ્રુવમાં જન્મ્યા છે, એટલે કે જન્મથી જ જે તે યોગીના ધર્મને પામેલા છે, જે જન્મથી જ યોગી છે (Born Yogis) તે અને બીજાઓ. પણ જે પ્રકૃતિથી યોગી-ધર્મને અનુગત હોય છે, અનુસરનારા હોય છે, તે પણ ધ્રુવયોગી છે,—બાકી બીજા નહિં.

“ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં હવન કરનાર, અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત અને પરબ્રહ્મરૂપ ગામના વતનદાર, જેઓ ‘ એકમેવાદિતીય ’ ના સિદ્ધાન્તમાં નિત્ય નિમગ્ન રહીને ત્રિભુવનનું રાજ્ય કરતા હોય છે, અને સંતોષરૂપ વનમાં કોકિલ સમાન મધુર શ્વનિ કર્યા કરે છે, અને જેઓ વિચારવૃક્ષના મૂળમાં બેસીને બ્રહ્મરૂપ કુળનું નિત્ય સેવન કરતા હોય છે, એવા યોગીના* કુળમાં તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મ ધારણ કરે છે. ” ઇત્યાદિ.

સંતશ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

“ યોગીકુલે જ્યા તસ ધર્મે અનુગત તે ધ્રુવયોગીછ,

અદેષી શુરુ-દેવ-દિજ પ્રિય, દયાવંત ઉપયોગીછ ” ઇત્યાદિ—શ્રી યો. ૬ સજ્જાય

* “ અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

પતન્નિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદ્રશમ્ ॥

તત્ત તં બુદ્ધિસયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો મૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન ॥ ”—ગીતા અ ૬.

ભૂ મિ ડા

ધ્વજાયોગ શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ

ધ્વજાયોગનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે—

કર્તુમિચ્છોઃ શ્રુતાર્થસ્ય, જ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદતઃ ।

વિકલો ધર્મયોગો યઃ, સ હ્વજાયોગ ઉચ્યતે ॥ ૩ ॥

ધ્વજક શ્રુતજ્ઞ જ્ઞાનિનો, પણ પ્રમાદ પસાય;
વિકલ જે ધર્મયોગ તે, ધ્વજાયોગ કથાય. ૩.

અર્થઃ—ધર્મ કરવાને ધ્વજતા, અને આગમ-અર્થ જેણે શ્રવણ કર્યો છે એવા (શ્રુતાર્થ) જ્ઞાનિનો પણ, પ્રમાદને લીધે જે વિકલ-અસંપૂર્ણ ધર્મયોગ, તે ધ્વજાયોગ કહેવાય છે.

વિવેચન

અહીં ધ્વજાયોગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. જ્યાં ધર્મ કર્તવ્ય કરવાની સાચી

કૃત્તિઃ—કર્તુમિચ્છોઃ—કરવાના ઇચ્છુ—કચ્છ, તેવા પ્રકારના ક્ષણેપશ્ય ભાવથી નિર્વ્યાજપણે જ નિર્દેશપણે જ કરવાને ધ્વજતા એવા કોઈનો. આને જ વિશેષણ આપે છે: આ ચિદ્રીપુ—ધર્મ કરવાની ધ્વજાવાળો કેવો વિશિષ્ટ હોય? તો કે—

‘શ્રુતાર્થસ્ય’—શ્રુતાર્થ, એટલે જેણે અર્થ-આગમ શ્રુત કર્યું છે, શ્રવણ કર્યું છે એવો. કારણકે અર્થ શબ્દનો અર્થ આગમ વચન છે, ‘અર્થયતે અનેન તત્ત્વં’ આનાવડે કરીને તત્ત્વ અર્થાય છે, શોધાય છે, એટલા માટે. આ શ્રુતાર્થ-શ્રુતજ્ઞાની પણ કદાચિત્ અગાની જ હોય-ક્ષણેપશ્યમના વિચિત્ર-પણાને લીધે. એટલા માટે કહ્યું—

જ્ઞાનિનોઽપિ—જ્ઞાનીનો પણ, અનુદાન કરવા યોગ્ય-આચરવા યોગ્ય તત્ત્વાર્થ-પરમાર્થ જેણે મળેલ છે, સમજેલ છે એવા જ્ઞાનીનો પણ. એવા પ્રકારનો હોતા પણ શું? તો કે—

પ્રમાદતઃ—પ્રમાદને લીધે, વિકલ્યા આદિ પ્રમાદે કરીને, વિકલઃ—વિકલ, કાળ વગેરે વિકલતાને આથી વિકલ-અસંપૂર્ણ, ધર્મયોગઃ—ધર્મયોગ, ધર્મવ્યાપાર, યઃ—જે, વંદન આદિ વિષયો,

સ હ્વજાયોગ ઉચ્યતે—તે ‘ધ્વજાયોગ’ કહેવાય છે. અને આનું ધ્વજાપ્રધાનપણ તેવા પ્રકારે અગાસ આદિમાં પણ કરવા યોગ્ય છે.

અંતરંગ ધ્રુવચોગ પ્રધાનપણ્ય-મુખ્યપણ્ય છે, તેનું નામ 'ધ્રુવચોગ' છે. તેવા ધ્રુવચોગવાળો પુરુષ શાસ્ત્રવેદા અને સમ્યગ્જ્ઞાની હોય છે, પણ તેમ હોવા છતાં હજી વિકલા વગેરે પ્રમાદને લીધે, તેનો તે ધર્મવ્યાપાર વિકલ એટલે કે યોગપ્રાપ્તિવાળો-અસંપૂર્ણ છે. આમ ધ્રુવચોગી પુરુષના મુખ્ય લક્ષણ આ છે:-(૧) ધર્મ કરવાની ધ્રુવચોગ, (૨) શ્રુતાર્થ-શ્રુતજ્ઞાનીપણ્ય, (૩) સમ્યગ્જ્ઞાનીપણ્ય-સમ્યગ્દષ્ટિપણ્ય, (૪) છતાં પ્રમાદજન્ય વિકલપણ્ય.

૧. ધર્મ કરવાની ધ્રુવચોગ—પ્રથમ તો તે પુરુષ ધર્મકાર્ય કરવાની સાચેસાચી, ખરેખરી, નિર્દોષ, નિષ્કપટ, નિર્બળ અંતરંગ ધ્રુવચોગવાળો હોવો. ધર્મ કરવાની જોઈએ. કારણકે જેમ સંસાર-વ્યવહારમાં પ્રથમ કાંઈ પણ કૃત્ય કરવાની ધ્રુવચોગ ધ્રુવચોગ થાય છે, ને તે પછી જ તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ પરમાર્થમાં પણ પ્રથમ તો ધર્મકૃત્ય કરવાની સાચી અંતરંગ ધ્રુવચોગ ઉપજવી જોઈએ, તે ધર્મનું પહેલું પગથીયું છે. ધર્મ પ્રત્યેની એટલે કે મોક્ષસાધન પ્રત્યેની તેવી અંતરંગ ધ્રુવચોગ, પરમ રુચિ, પરમ પ્રીતિ, ભક્તિભાવ, પ્રશસ્ત રાગ, સાચો 'રંગ' ન્યા લગી ન હોય, ત્યાં લગી ધર્મક્રિયામાં સાચો રસ ઉપજતો નથી, 'છાર પગ વિંપણા' જેવી નીરસ શુષ્ક ક્રિયા ચંત્રવત્ જડપણે થયા કરે છે, પણ તેમાં જોઈએ તેવી મજા આવતી નથી. અમૃતસદૈવર ભર્યું હોય, પણ તેની જ્યારે મીઠાશ તો તૃષાતુરને જ આવે છે. લોજનની ખરી મીઠાશ સાચી જૂખ લાગી હોય તેને જ આવે છે, માટે ધર્મની સાચી ધ્રુવચોગ, તમજા, લાગની લાગવી જોઈએ, એ સૌથી પ્રથમ જરૂરનું છે.

એટલે જે સાચા 'જોગીજન' છે, તેમનામાં તો તેવી સાચી ધ્રુવચોગ હોવી જ જોઈએ, એ ચોગની પ્રથમ ભૂમિકા છે. અને તે જોગીજનને ધ્રુવચોગ પણ શી છે? 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ' રૂપ શુદ્ધ ધર્મની-મોક્ષની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજી ધ્રુવચોગ તે શુદ્ધ. આત્માથી જોગીજનોને હોતી જ નથી. તેઓને તો એક આત્માર્થનું જ કામ હોય છે, બીજો મન-રાગ હોતો નથી.

“ધ્રુવચોગ છે જે જોગીજન, અનંત મુખરવરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનરવરૂપ”
“કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિં મનરાગ.”

“પરિચયો ! તમને હું બહામણ કહું છું કે તમે ચોગ્ય થવાની તમારામાં ધ્રુવચોગ ઉત્પન્ન કરો.”

“તૃષાતુરને પાયાની મહેનત કરજો, અતૃષારતુને તૃષાતર થવાની જિજ્ઞાસા પેદા કરજો”
ધંત્યાદિ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

શ્રી પ્રતિક્રિયા પગેરે સૂત્રમાં ઘણા મ્સુરો 'ઈચ્છામિ' 'ઈચ્છકાર' વગેરે ઇન્છા-
પ્રદર્શક પદથી શરૂ થાય છે, એની પાછળ પણ એ જ રહસ્ય રહેલું છે, કે પ્રત્યેક ધર્મ-
ક્રિયામાં પ્રથમ ઇન્છાયોગ હોવો જોઈએ. જેમકે- 'ઈચ્છામિ સમાસમણો, ઇચ્છાકારેણ
સંદિસદ્ મગયન્' । ઇત્યાદિ. તેમજ આ ગ્રંથના મંગલાચરણમાં પણ તે ઇન્છાયોગ જ કહ્યો
છે, તે પણ ગર્ભિતપણે એમ સૂચવે છે કે ઇન્છાયોગ એ જ યોગનું મંગલાચરણ છે,
યોગનું પ્રથમ પગથિયું છે, યોગનું પ્રવેશદ્વાર છે.

અને આ ધર્મ-ઇન્છામાં પણ બીલકુલ નિષ્કપટપણું, માયાચાર રહિતપણું હોવું
જોઈએ; દાંભિક ડાળધાણપણું, ધર્મઢોંગીપણું, બગલાબગતપણું, ન જ હોવું જોઈએ,
ધર્મીમાં ખપવા ખાતરનો કંઈ ન જ હોવો જોઈએ; ને તો જ તે સાચી ધર્મ-ઇન્છા-
સુસુભુતા* કહી શકાય.

"કપટ રહિત યથા આતમ અરપણા રે,

આનંદધન પદ રેહ....."—શ્રી આનંદધનજી.

"દુર્જલ નગ ને માસ ઉપવાસી, જે છે માયા રંગ રે;

તો પણ ગર્ભ અનંતા લેશે, જોલે બીજું અંગ રે."

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન.

"આત્માર્થિના તતસ્ત્યાગ્યો દંભોડનર્થનિવન્ધનમ્ ।

છુદ્ધિઃ સ્વાદ્જુભૂતસ્થેત્યાગમે પ્રતિપાદિતમ્ ॥"—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મસાર.

અર્થાત્—એટલા માટે આત્માર્થીએ અનર્થના કારણરૂપ દંભ-ઢોંગીપણું છોડી દેવું
જોઈએ. જહ્નુની-સરળતાવંત પુરુષનો શુદ્ધિ હોય છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે.

૨. શ્રુતજ્ઞાન—બીજું, તેનામાં શ્રુતજ્ઞાન હોવું જોઈએ. સદ્ગુરુમુખે કે સંતસાસ-
નુખે તેણે શ્રુતનું-અર્થનું શ્રવણ કરેલું હોવું જોઈએ, તેને આગમનું

શ્રુતજ્ઞાન

જાણપણું હોવું જોઈએ. અને 'શ્રવણ' એટલે માત્ર કર્ણે દ્વિયદ્વારા શબ્દનું

સાંભળવું એમ નહીં, પણ સાંભળવાની સાથે ભાવથી અર્થગ્રહણ પણ

કરી લેવું તે જ સાચું શ્રવણ છે. કારણ કે જેના દ્વારા તત્ત્વ અર્થાય-શોધાય તેનું નામ જ
અર્થ અથવા આગમ-શ્રુત છે. એટલે આ અર્થ-આગમ-શ્રુત જે શ્રવણ કરે, તે તેના
અર્થગ્રહણરૂપ શ્રવણ પણ કરે, એ સહેજે સમજાય એમ છે.

* "કાયોત્સર્ગદિસૂત્રાણાં શ્રદ્ધામેધાદિમાવતઃ ।

ઈચ્છાદિયોગે સાફલ્યં દેશસર્વવસ્તુશામ્ ॥"

—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

* "દુદ્ધિશ્વસસ જહા રણમવિ વિચ્છિજ્ઞઃ જેવ મોઝળે ઇચ્છા ।

પયં મોપતત્થીણં છિજ્ઞઃ ઇચ્છા ન કલ્પમિ ॥"

શ્રી યશોવિજયજીકૃત યતિલક્ષણસમુચ્ચય

૩ સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાનીપણું—શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, સર્વ આગમ બાધ્યતો હોય, છતાં કદાચને અજ્ઞાનો પણ હોય, એટલા માટે ઈષ્ટાચોગી 'જ્ઞાની' હોયો સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાનીપણું નોંધએ એવું ખાસ વિશેષણ મૂક્યું ઈષ્ટાચોગી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ હોય, સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મજ્ઞાની હોય સમ્યગ્દર્શન વિનાનું બધું જ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે કારણકે શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામીને વિદ્વાન્-વિબુધ થયો હોય, પણ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય એવું આરાધ્ય ઈષ્ટ તત્ત્વ ન બાધ્યું હોય, તો તે અજ્ઞાની જ કહેવાય વિબુધાએ (દેવોએ) મંદર પર્વતવડે સાગરમંથન કરી સાર ભૂત રત્નોત્તી ને તેમાં પણ સારભૂત અમૃતની પ્રાપ્તિ કરી, એમ પુરાણોક્તિ છે તે રૂપકને અત્રે xઅધ્યાત્મ પરિભાષામાં ઘટાવીએ, તો વિબુધો (વિદ્વજ્જનો) અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપ મંદરાચલવડે શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી, તેમાંથી સારભૂત તત્ત્વ-રત્ન ઝોળી કાઢી, પરમ અમૃતરૂપ આત્મતત્ત્વને ન પામે, તો તે તેમનું વિબુધપણું અબુધપણારૂપ જ છે, અજ્ઞાન પણારૂપ જ છે પાંચમા અંગમાં-શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે 'નવ પૂર્વ સુધી ભણ્યો હોય, પણ એ જીવને ન ભણ્યો તો તે અજ્ઞાનો છે'

"જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ, જીવને ભણ્યો નહીં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યા વિશેષ, જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભળ્યો સામળો
નહીં અંધમાહિ જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિ કવિ-ચાતુરી,
નહિં મંત્રતત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિં ભાષા કરી,
નહિં અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભળ્યો સામળો."

"જળ ભળ્યો નિજ રૂપકો, તળ ભળ્યો સળ લોક;
નહિં ભળ્યો નિજ રૂપકો, સળ ભળ્યો સો ફોક"—શ્રીમદ્ભગવત્સૂત્ર.

એટલા માટે ઈષ્ટાચોગી 'જ્ઞાની' પુરુષમાં આત્મજ્ઞાન અવશ્ય હોય; ઈષ્ટાચોગી પુરુષ સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યગ્દર્શની, આત્મજ્ઞાની હોય.

૪. પ્રમાદગ્રન્થ વિકલતા—આમ આ ઈષ્ટાચોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાને દર્શન-મોહ તો દૂર થયો છે, પણ ચારિત્રમોહની હળુ સભાવના છે, એટલે હળુ તેને તેવી સંપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્થિતિ હોતી નથી, અખડ પ્રમાદથી વિકલતા આત્માનુચરણરૂપ ચારિત્ર હોતું નથી કારણકે પ્રમાદનો સફાવ હોવાથી આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-ચ્યુત થઈ જવાય છે, વિકલા વગેરે પ્રમાદના પ્રસ-

x "અધ્યાત્મશાસ્ત્રદેમાદ્રિમચિતાદાગમોદ્દેધઃ ।

ભૂયાંસિ ગુણરત્નાનિ પ્રાપ્યન્ને વિવુઞ્ચૈર્ન કિમ્ ॥"—શ્રી યશોવિજયજીવિત અધ્યાત્મસાર

ગથી તેના આશિન્નભાવમાં વિકલપણું-ખામી આવી જાય છે, અને તેથી જ તેના યોગ-ધર્મ-વ્યાપાર વિકલ-ખામીવાળો હોઈ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના કાળ-વિનય વગેરે પ્રકારોમાં અતિ-ચાર-હોયથી તેની રખેલના યાચ છે.

અત્રે પ્રમાદ એટલે આળસુપણું એવો માત્ર સામાન્ય અર્થ નથી; પણ પ્રમાદ એટલે જે કંઈ વડે કરીને જીવ પોતાની આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિથી પ્રમત્ત થાય, પ્રમાદના પ્રકાર બેટ યાય, વ્યુત યાય, તેવો વિશાળ અર્થ છે, અને જીવને સ્વરૂપબ્રહ્મ કરનારા આ પ્રમાદના મુખ્ય પાચ પ્રકાર છે: (૧) મદ, (૨) વિષય, (૩) કષાય, (૪) નિદ્રા, (૫) વિકલ્પ, અથવા પ્રકારાતરે તેના આઠ ભેદ છે: (૧) અજ્ઞાન, (૨) સંશય, (૩) મિથ્યાજ્ઞાન, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) મતિબ્રંશ, (૭) ધર્મમા અનાદર, (૮) મન-વચન-કાયાના યોગનું દુષપ્રભિધાન

અને આ પ્રમાદને લીધે જ્ઞાનાચાર વગેરે પંચ આચારના સમ્યક્પાલનમાં ક્ષતિ થવાનો સ્વભવ છે છતાં, ઇચ્છાયોગી મુમુક્ષુને ઇચ્છાપ્રધાનપણું તો અવશ્ય છે જ, એટલે તે મોક્ષસાધક ધર્મકર્તવ્ય કરવાની સતત અતરંગ ઇચ્છા ધરાવે જ છે, અને તે ઇચ્છા પ્રમાણે યોગ-ધર્મ-વ્યાપાર-ધર્મપ્રવૃત્તિ પણ કરે છે, તેનો ધર્મ પુરુષાર્થ તો આણ જ હોય છે. કારણ કે અન્ય સામાન્ય કોટિના જીવો જેમ પ્રમાદી-આળસુ હોય છે, તેવા અર્થમાં તે જ્ઞાની પુરુષ પ્રમાદી હોતો નથી, તે કાંઈ પાદપ્રસારિકા કરીને આળસુ બેસી રહેતો નથી. તેવા સામાન્ય-પ્રાકૃતજનો કરતાં તો તે અનતગણો આગળ વધી ગયો હોય છે, કારણ કે તેના કષાય પાતળા પડી ગયા હોય છે, વિષયરસ-વિષયાસક્તિ મંદ પડી ગયા હોય છે, રાગ-દ્વેષ આદિ પ્રમાદદોષ મોળા પડી ગયા હોય છે, અને આત્મસ્વરૂપ ભૂષ્યા-સમન્યા પછી તે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનો પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ, ઇચ્છા પણ પ્રમાદ દૂર કરવા બાંધી જ હોય છે

પરંતુ ઉપર કહેલા કારણોને લીધે ઉપજતો પ્રમાદનો અંશ પણ ન્યાલગી હોય, ત્યાલગી તે 'પ્રમાદી' જ-પ્રમત્ત જ કહેવાય છે. અને જેટલા જેટલા અંશે તેનો પ્રમાદ-દોષ દૂર થતો જાય છે, તેટલા તેટલા અંશે તેની આત્મસ્થિતિ-આત્મદશા વધતી જાય છે, તેનો ઇચ્છાયોગ બળવત્તર બળતો જાય છે. આમ પ્રમાદની ઉત્તરોત્તર ન્યૂનતા (ઓછાશ) પ્રમાણે તે ઇચ્છાયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાના ત્રણ વિભાગ પડે છે (૧) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, (૨) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવશ્રાવક), (૩) સર્વવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવસાધુ).

“અદ્ધા જ્ઞાન લક્ષા છે તો પણ બે નવિ જાય પમાયો રે;

વધ્ય તરુ ઉપમ તે પામે, 'સંયમ' ઠાણુ બે ના'યો રે....

ગાયો ગાયો રે, બલે વીર જગતગુરુ ગાયો ”

x “ન પ્રમાદાદનયોડન્યો જ્ઞાનિનો સ્વસ્વરૂપતઃ ।

તતો મોહસ્તતોડધધીસ્તતો વેંઘસ્તતો વ્યયા ॥”-શ્રી શ કરાચાર્યકૃત વિવેકચૂડામણિ.

“ પમાયં કમ્મમાદંસુ અબ્બમાયં ત્તહાવરં ।

તદ્ધાવાદેસગ્ગો વાવિ વાહં પંહિયમેવવા ॥ ”

—શ્રી સૂત્રકૃતાંગ

“ પ્રમાદને તીર્થ કરદેવ કર્મ કહે છે, અને અપ્રમાદને તેથી બીજું એટલે અકર્મરૂપ એવું આત્મસ્વરૂપ કહે છે. તેવા હેઠના પ્રકારથી અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ છે. ”

—શ્રીમદ્ શાન્ત્યંદ્ર,

આમ ઈષ્ટાચોગના ચાર લક્ષણ કહ્યાં, તે લક્ષણોનો પરસ્પર સંગ્રંથ છે. (૧) પ્રથમ તો ધર્મની ઈષ્ટા ઉપજે, (૨) એટલે પછી તેનું સ્વરૂપ જાણવા માટે શ્રી સદ્ગુરુ સુખે જાણવું થાય, (૩) સમ્યક્ અર્થગ્રહણરૂપ જાણ થયા પછી જ્ઞાન થાય, (૪) જ્ઞાન થયા છતાં પણ હજી પ્રમાદને લીધે આચિત્તમાં વિકલતા હોય.

અને આમ આ ઈષ્ટાચોગી પુરુષ—(૧) સાચો ધર્મ ઈષ્ટક, ખરેખરો સુમુક્ત, આત્માર્થી હોય, (૨) શાસ્ત્રપ્રાતા-શુન્ય હોય, (૩) સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની હોય, (૪) છતાં હજી પ્રમાદવંત-પ્રમત્ત હોય.

વળી અત્રે શબ્દની ખુબીથી જૂંથણી કરી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ ‘ ઈષ્ટાચોગ ’ માં કુર્મ-યોગ ભક્તિયોગ ને જ્ઞાનયોગના અંશોનો અત્યંત કુશળતાથી સમાવેશ કરી દીધો છે. તે આ પ્રકારે—(૧) કર્તુમ-કરવા માટે એ શબ્દથી કર્મયોગનું ગ્રહણ છે, (૨) ‘ ઈષ્ટા ’ શબ્દથી ભક્તિયોગનું સૂચન છે, (૩) અને ‘ જ્ઞાની ’ શબ્દથી જ્ઞાનયોગનો નિર્દેશ છે.

તે ઉપરાંત એ પણ સમજવાનું છે કે—મહુકાલવ્યાપી એવું મોક્ષસાધન જેવું પ્રધાન કાર્ય માથે લીધું હોય, તેમા પ્રમાદવંત છતાં, જો તે થોડું પણ કર્મ સાગોપાંગપણે—અવિકલપણે—પરિશુદ્ધપણે કરતો હોય, તો તેનો પણ આ ઈષ્ટાચોગમાં સમાવેશ થાય છે—તેમ જ અત્રે ઈષ્ટાનું પ્રધાનપણું છે, એટલે એ ઉપરથી ઉપલક્ષણથી એ સમજવાનું છે કે—થોડું પણ શુદ્ધ ધર્મકર્તવ્ય કરવાની જો યાચી નિર્દોષ ઈષ્ટા પણ હોય, તો તેનો પણ વ્યવહારથી* અત્રે ઈષ્ટાચોગમાં ઉપચારથી અંતર્ભાવ થાય છે.

* “ સાક્ષમવ્યેકકં કર્મ પ્રતિપદ્ધે પ્રમાદિનઃ ।

મત્યેચ્છાયોગત્ત્વં ઇતિ અવગાદ્ય મજ્જતિ ॥ ”—શ્રી યશોવિજયચક્રાકૃત દ્વાત્રિશત દ્વાત્રિશિકા.

* “ તત્ત્વજ્ઞમગુણસ્થાનાદારમ્યૈવતદિચ્છતિ ।

નિશ્ચયો વ્યપહારસ્તુ પૂર્વમપ્યુપચારત્ ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર ઇલાહિ

શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ કથવાની ઇચ્છાથી કહે છે:—

શાસ્ત્રયોગસ્તિવદ્ જ્ઞેયો યથાશક્ત્યપ્રમાદિનઃ ।

આદ્યસ્ય તીવ્રબોધેન વચસાવિકલસ્તથા ॥ ૪ ॥

બીજે શાસ્ત્ર અપ્રમાદીને, શક્તિ તણે અનુસાર;

તીવ્રબોધ યુત શ્રુતચક્રી, વળી તે અવિકલ ધાર, ૪.

અર્થ:—અને શાસ્ત્રયોગ તો અહીં યથાશક્તિ અપ્રમાદી એવા આદ્યને—શ્રદ્ધાવંતને જાણુવો; અને તે તીવ્ર બોધવાળા આગમ-વચનવડે કરીને તથા (કાલ આદિની અવિકલતા વડે કરીને) અવિકલ-અખંડ એવો હોય છે

વિવેચન

અહીં યોગશાસ્ત્રની પરિભાષામાં જીઅ 'શાસ્ત્રયોગ'નું સ્વરૂપલક્ષણ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. શાસ્ત્રપ્રધાનયોગ તે શાસ્ત્રયોગ. શાસ્ત્રનું જ્યાં પ્રધાનપણું છે તે શાસ્ત્ર-યોગ કહેવાય છે. આ શાસ્ત્રયોગમાં આગમજ્ઞાનનું-શ્રુતબોધનું એટલું જ બધું તીવ્રપણું-તીક્ષ્ણપણું હોય છે, એટલું જ બધું પદુત્વ-નિપુણપણું-કુશલપણું હોય છે, કે તે શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે કરીને એ અવિકલ-અખંડ હોય છે. અને તેવા શાસ્ત્રપદુ-પણાને લીધે, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અતિચાર દોષનું પણ અહીં જાણપણું હોય છે, તથા સૂક્ષ્મ ઉપયોગપૂર્વક-આત્મજાગૃતિપૂર્વક તે તે દોષ દૂર કરવામાં આવે છે. એટલે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તથાચાર, ને વીર્યાચાર એ પણ આચારના કાલ, વિનય વગેરે સૂક્ષ્મ પ્રકારોનું પણ યથાવત બરાબર પાલન કરવામાં આવે છે. એથી કરીને પણ આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ-અખંડ હોય છે, જોડખાપણુ વિનાનો, નિરતિચાર હોય છે.

વૃત્તિ:—શાસ્ત્રયોગસ્તુ—શાસ્ત્રયોગ તો, શાસ્ત્રપ્રધાનયોગ તે શાસ્ત્રયોગ, એટલે પ્રક્રમથી (આલુ વિષયમાં) ધર્મભાષાર જ, તે વળી-શુદ્ધ-અહીં, યોગતંત્રમાં, જ્ઞેયઃ-જાણુવો. કેનો ? કેવો ? તે માટે કહ્યું—

યથાશક્તિ—યથાશક્તિ, શક્તિને અનુરૂપ, શક્તિ પ્રમાણે

અપ્રમાદિનઃ—અપ્રમાદીનો, વિકલ વગેરે પ્રમાદથી રહિતનો, આનુ જ વિરોધ પણ આપે છે—

આદ્યસ્ય—આદ્યનો-શ્રદ્ધાજીનો, તેવા પ્રકારનો મોહ દૂર થવાથી સંપ્રત્યક્ષાત્મિક-સમ્યક્ પ્રતીતિવાળી આદિ શ્રદ્ધા ધરાવનારનો-શ્રદ્ધાવંતનો

તીવ્રબોધેન—તીવ્રબોધવાળા, હેતુબૂત એવા પદુ-નિપુણ બોધવાળા.

વચસા—વચનથી, આગમથી, અવિકલઃ—અવિકલ, અખંડ

તથા—તેમ જ કાલ આદિની વિકલતાની અપ્રાધાએ કરીને પણ અવિકલ-અખંડ કારણ કે અપદુ (અકુશળ) હોય તે અતિચાર દોષના યાતા-જાણનાર હોય નહિ, અતિચાર દોષ જાણે નહિ.

આવો આ શાસ્ત્રયોગ કેને હોય છે ? કેવા પાત્રને હોય છે ? શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાવંત એવા યથાર્થક્તિ અપ્રમાદીને તે હોય છે. આમ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ (૧) તીવ્ર શાસ્ત્રબોધવાળો, (૨) શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાળુ, (૩) યથાર્થક્તિ અપ્રમાદી હોય. તે આ પ્રકારે—

તીવ્રશાસ્ત્રબોધવાળો—આ શાસ્ત્રયોગીને સિદ્ધાંતનો તીવ્ર બોધ-તીક્ષ્ણ બોધ હોય છે. કુશાલ બુદ્ધિના પ્રતાપે શાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રહસ્યભૂત ગૂઢ જ્ઞાન તીવ્ર બોધ તેને હોય છે, જોડામાં જોડા આશયવાળી તેની સમજણ હોય છે. શાસ્ત્ર એટલે શાસ્ત્રા પુરુષનું—આમ પ્રમાણભૂત પુરુષનું વચન, જીવને કાર્યાકાર્ય વગેરે સંબંધી જે શાસન-આજ્ઞા કરે, અને તે નિર્દોષ શાસનપટે કરીને જે જીવનું ત્રાણ એટલે સંસારમયથી રક્ષણ કરે, તે ‘શાસ્ત્ર’ છે, એમ તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે. અને આવું શાસ્ત્ર તો નિર્દોષ એવા વીતરાગ સર્વજનું જ વચન હોઈ શકે—શ્રીભ કહેનું નહિં.

“શાસનાત્ત્રાણજકેશ્વરુદ્ધેઃ જ્ઞાસં નિરુચ્યતે ।

વચનં વીતરાગસ્ય તથા નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥”

—શ્રી યશોવિજયજીપ્રણીત અધ્યાત્મોપનિષદ્.

આ શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામવો ઘણો દુષ્કર છે. મોટા મોટા મતિમાનો પણ તેમાં યાકી જાય, અથવા ગોચું ખાઈ જઈ દિગ્ભ્રમરૂપે પ્રાપ્ત થાય, એવી તે શાસ્ત્રસમુદ્ર ‘જિન પ્રવચનની દુર્ગમ્યતા’ છે. શ્રી સદ્ગુરુના કૃપાપ્રસાદથી, અવલંબનથી, ગુરુગમથી જ તે દુર્ગમ આગમ પણ સુગમ થઈ પડે છે.

“જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;

અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણુ ” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

મહામતિર્મિર્નિઃશેષસિદ્ધાન્તપથપારગૈઃ ।

ક્રિયતે યત્ર દિગ્મોહસ્તત્ર કોડન્યઃ પ્રસર્પતિ ॥”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીવિત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

એવા દુર્ગમ આગમ-સાગરને પણ શ્રી સદ્ગુરુકૃપાપ્રસાદથી આ શાસ્ત્રયોગી ઉદ્ધંધી ગયેલો હોય છે, તેનું રહસ્યભૂત જ્ઞાન પાગી ગયેલો હોય છે અને સર્વજ્ઞતનું રહસ્ય પણ કેવલ એક શુદ્ધ આત્માને જાણવો—જોખવો—પામવો એ જ છે ‘દ્વાદશાંગીઃ શ્રી જિનેશ્વરે કહી છે તેમાં પણ એક આત્મા જ આદેય-શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, અને બાકી બીજાં બધુંય હેય-ત્યાગવા યોગ્ય છે.’ એ જ પરમ સારભૂત મુખ્ય વાત કહી છે. આવું ભાવસ્થુતજ્ઞાન

× “उक्तं जिनैर्द्वादशभेदमङ्ग, श्रुतं ततोऽप्यन्यद्भेदकमेदकम् ।

तस्मिन्नुपादेयतया चिदात्मा, शेषं तु हेयत्वघियाभ्यघायि ॥”

—શ્રી પદ્મનદિ પંચવિંશતિકા.

એટલે કે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન આ શાસ્ત્રયોગીના હૃદયમાં નિરંતર રમી રહ્યું હોય છે, અત્યંત પરિણમી ગયું હોય છે. આમ દ્રવ્ય-ભાવ શ્રુતતા તીવ્ર બોધવાળો આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ, આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ એવો શાસ્ત્રજ્ઞાતા હોય છે.

“જો હિ સુષ્ણહિગચ્છહ, અપ્પાણમિણં તુ કેવલં સુદં ।

તં સુયકેવલિમિસિણો મળંતિ હોયપ્પઈવચરા ॥

જો સુચળાણં સચ્ચં જાણહ, સુયકેવલિં તમાહુ જિણા ।

ળાણં અપ્પા સચ્ચં જહ્મા સુયકેવલી તમ્હા ॥ ”

—શ્રી કુકુલ્દાચાર્યજીપ્રણીત શ્રીસમ્યસાર.

“જો ઇયં જાણહ, સો સચ્ચં જાણહ,

જો સચ્ચં જાણહ, સો ઇયં જાણહ ॥ ”

—શ્રી આચાર્યસંગમુત્ર.

અર્થાત્—‘જે શ્રુતવટે કરીને કેવલ શુદ્ધ એવા આ આત્માને બાણે છે, તેને લોક-પ્રતીપક્કર ઋષિઓ ‘શ્રુતકેવલી’ કહે છે. અને જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાન બાણે છે તેને જિન ભગવાન ‘શ્રુતકેવલી’ કહે છે, કારણ કે સર્વ જ્ઞાન તે આત્મા છે, તેથી તે શ્રુતકેવલી છે.’

‘જે એકને (આત્માને) બાણે છે તે સર્વને બાણે છે,

જે સર્વને બાણે છે, તે એકને (આત્માને) બાણે છે.’

અને આમ શ્રુતજ્ઞાનનો તીવ્ર બોધ હોવાથી જ, આ શાસ્ત્રયોગી જ્ઞાની પુરુષ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના પાલનમાં મૂક્ય આત્મોપયોગપૂર્વક-સતત આત્મભગૃતિપૂર્વક અવિકલપણે પ્રવર્તી થકે છે, અને તેથી જ અને આ શાસ્ત્રયોગને અવિકલ-અખંડ કહ્યો છે.

શ્રદ્ધ-શ્રદ્ધાવંત—આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ શ્રદ્ધા એટલે શ્રદ્ધાવંત હોય છે. જ્ઞાન હોય

પણ શ્રદ્ધા ન હોય તો શું કામનું ? પણ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ તો તીવ્ર

પ્રતીતિવાળી

શ્રુતબોધવાળો હોઈ, તેને પરમાર્થની-તત્ત્વર્થની, આત્મની, આત્મ આગ-

શ્રદ્ધા

મની ને સદ્ગુરુ સત્પુરુષની શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે આમ તે સમ્યગ્-

દર્શની પુરુષ હોય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

અને શાસ્ત્રયોગીની તે શ્રદ્ધા સંપ્રત્યયાત્મક-સમ્યક્ તત્ત્વપ્રતીતિરૂપ અથવા અન્ય પ્રકારની-આજ્ઞાપ્રધાન હોય છે. સંપ્રત્યયાત્મક શ્રદ્ધા એટલે તત્ત્વની સમ્યક્ પ્રતીતિથી, ખરેખરી ખાત્રીથી ઉપજેલી શ્રદ્ધા. આવી શ્રદ્ધા તત્ત્વની બરાબર ચકાસણી-પરીક્ષા કરવાથી (Searching investigation), સોનાની જેમ કસોટી કરવાથી ઉપજે છે કપ-છેદ-

x “અદ્વાનં વરમાર્થાનામાત્માગમતપોમૃતામ્ ।

ત્રિમૂઢાપોઢમણ્ઢાન્ સમ્યગ્દર્શનમસ્મયમ્ ॥ ”

—શ્રી સમંતભદ્રચાર્યજીપ્રણીત શ્રી રત્નકરંડ આવકાચાર.

તાપથી જેમ સોનાની ચોકસાઈ કરવામાં આવે છે, તેમ શાસ્ત્રતત્ત્વરૂપ સુવર્ણની ચોકસાઈ પરીક્ષા વિચક્ષણ પુરુષો કરે છે. અને આ શાસ્ત્રયોગી તો ત્રીજા બોધવાળો પ્રજાના ક્ષયોપશમી-પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ હોઈ, આવી પરીક્ષા કરવાને અત્યંત યોગ્ય હોય છે. તે આ પ્રકારે:- કપ-છેદ-તાપ પરીક્ષા.

સોનાને જેમ પ્રથમ તો ઉપર ઉપરથી કસોટી પથ્થર પર કરી જુએ છે, તેમ કોઈ એક શાસ્ત્રના વિધિ-નિષેધ એક અધિકારવાળા (એક ચોક્ષતત્ત્વને ગોચર) છે કે નહિ, તેની તે પરીક્ષા કરે છે, -આ કપ પરીક્ષા છે.

કદાચ સોનું ઉપર ઉપરથી તો ખરાબર હોય, પણ અંદરમાં કોઈ કે સેળસેળ હોય, ઉપરમાં સોનાનો ઢોળ હોય ને અંદર ખીતળ હોય, તો શું ખબર પડે ? એટલા માટે એનો છેદ (cross-section) કરવામાં આવે છે, કાપ મૂકવામાં આવે છે, અને એમ કરતાં પોત્ત હોય તો પકડાઈ જાય છે. તેમ આ પરીક્ષાપ્રધાની પુરુષ ચોકસાઈ કરે છે કે-એમાં જે વિધિ-નિષેધ બતાવ્યા છે, તેનો યોગ-ક્ષેમ કરે એવી ક્રિયા એની અંદર કહી છે કે કેમ ? આ છેદપરીક્ષા છે.

કદાચ સોનું ઉપરની બાજુ કસોટીમાંથી પાર ઉતરે, તોપણ તેની પરીક્ષા હજી પૂર્ણ થતી નથી, કારણ કે લેળસેળ કરનારા એટલા બધા ચાલાક હોય છે કે સોનાની સાથે અણુએ અણુએ બીજી ધાતુ (Alloy) લેળવી દે છે. આની પરીક્ષા તો સોનાને તપાવવાથી થાય; અગ્નિતાપથી સોનું ગાળવામાં આવે, તો તેની મેલાશની-અશુદ્ધિની ખબર પડે. તેમ પરીક્ષક ચોકસી પણ સર્વ નયનું અવલંબન કરતા વિચારરૂપ પ્રબલ અભિવેદ કરીને, શાસ્ત્રની તાવણી કરે છે, શાસ્ત્રને તાવી જુએ છે, અને તેમાં તાત્પર્યની અશુદ્ધિ કે મેલાશ છે કે નહિ તે તપાસે છે. આ તાપપરીક્ષા છે.

આમ કપ-છેદ-તાપવટે શાસ્ત્રરૂપ સોનાની પરીક્ષા આ વિચક્ષણ પુરુષ કરે છે, અને તે પણ કોઈ પણ મત-દર્શનના આગ્રહ વિના, અત્યંત મધ્યસ્થતાથી, કેવળ તત્ત્વગવેષક પણે કરે છે. પ્રમાણિક ન્યાયાધીશનો જેમ ન્યાયતુલા ખરાબર જાળવીને, તે કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાત વિના, સ્વચ્છ અંતઃકરણથી તે પરીક્ષા કરે છે. આવી પરીક્ષા કરતાં

x “પરીક્ષતે કપચ્છેદતાપૈઃ સ્વર્ણં યથા જનાઃ ।

શાસ્ત્રેપિ વર્ણિકાશુદ્ધિ પરીક્ષતાં તથા શુદ્ધાઃ ॥” ઈત્યાદિ.

(વિશેષ માટે જુઓ) — શ્રી અધ્યાત્મઉપનિષદ.

* “સાક્ષાદ્ વસ્તુવિચોરેષુ નિકપગ્રાવસન્નિમાઃ ।

વિમજન્તિ ગુણાન્ દોષાન્ ઘન્યાઃ સ્વચ્છેન ચેતસા ॥”

— શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

“પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

શુકિમદ્ ચર્ચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥” — પરમ-ન્યાયમૂર્તિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ.

તેને તત્ત્વનિર્ણય-તત્ત્વવિનિશ્ચય થાય છે, અને તેથી કરીને તેને અગ્રયક્ પ્રતીતિવાળી, ખરે-ખરી ખાત્રીવાળી (Real conviction) અંતરાત્મામાં-દૃઢયમાં ઠસી જાય એવી સચોટ અંતરંગ શ્રદ્ધા ઉપજે છે. આત્મ નામ સંપ્રત્યયાત્મક શ્રદ્ધા છે.

અથવા તો આ શ્રદ્ધાનો ખીલો આજ્ઞાપ્રધાન પ્રકાર પણ આ શાસ્ત્રયોગીને હોય છે. અમુક પુરુષ આત્મ છે, વિશ્વાસપાત્ર છે, વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે, એવા આજ્ઞાપ્રધાન પુરુષપ્રામાણ્યથી-પુરુષપ્રતીતિથી આ શ્રદ્ધા ઉપજે છે. અને તેવો આત્મ શ્રદ્ધા પુરુષ તો રાગ-દ્રેષ-મોહ આદિ દોષથી રહિત એવો નિર્દોષ નિર્વિકાર વીતરાગ પુરુષ જ હોઈ શકે, જોટલે એવા આત્મ પુરુષનું વચન પરમ પ્રમાણ્ય છે, પરમ પ્રતીતિ યોગ્ય છે, ‘તક્ષિત’ કરવા યોગ્ય છે, એવી તેને શ્રદ્ધા હોય છે. કારણ કે તે એમ ભાવે છે કે-‘વીતરાગે કહેલું તત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે, હેતુઓથી તે હણી શકાતું નથી, અને તે આજ્ઞાથાદી (આજ્ઞાથી થકલું કરવા યોગ્ય) છે, કારણ કે વીતરાગ અન્યથા કહે નહિ.’ માટે જ્યારે એ વીતરાગ વચનમા સંશયનું ખીજ પણ જાગવા હેતું યોગ્ય નથી.

“કાળની હીનતાથી, ઉત્તમ જ્ઞાનના વિચ્છેદ જવાથી, ભુદિની મંદતાથી કે એવા દોષ અન્ય કારણથી મારા સમજવામાં તે તત્ત્વ આવતું નથી, પરંતુ અહર્ત સગવડે અંશ-માત્ર પણ માયાયુક્ત કે અસત્ય કહ્યું નથી જ. કારણ એઓ નિરાગી, ત્યાગી અને નિષ્પૃહી હતા. મૃપા કહેવાનું કંઈ કારણ એમને હતું નહિં. તેમ એઓ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી હોવાથી અજ્ઞાનથી પણ મૃપા કહે નહિં.”

“તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું ?

નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જોયે અનુભવ્યું.”

“સંશય ખીજ ઉગે નહિં અંદર, જે જિનના કથનો અવધારૂં,

રાજ્ય સદા મુજ એ જ મનોરથ, ધાર થશે અપવર્ગ ઉતારું.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા.

“તો પણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહો;

“પ્રભુ આજ્ઞાએ ધારું તે જ સ્વરૂપ જો...અપૂર્વ અવસરો”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

“આજ્ઞા આરાધન વિના, ક્રિમ શુભસિદ્ધિ થાય ?”

“દાન તપ સીલ મત નાથ આણ્યા વિના,

‘થઈ બાધક કરે ભવ ઉપાધિ’”

“દેવચંદ્ર આણ્યામે’ ખેડે, ઉત્તમ યુદ્ધિ પ્રસિદ્ધ રે”

—શ્રી દેવચંદ્ર

+ “સુદ્ધમં જિનોદિતં તત્ત્વં હેતુમિર્નૈવ હન્યતે ।

આજ્ઞાગ્રાહ્યં હિ તદ્ દ્રાણં નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥”

“તમેય સર્વં નિઃસંકં જ જિનોદિ પવેદ્યં ।”

—આત્માપપદ્ધતિ.

—શ્રી આચારંગસૂત્ર.

આમ પ્રભુની આજ્ઞાને જ પ્રધાન માની, તેને શિરસાવંધ ગણી માથે ચઢાવવી, એ જ યોગ્ય છે, એમ આ આજ્ઞાપ્રધાની પુરુષ માને છે. અને આ આજ્ઞાપ્રધાન શ્રદ્ધા પણ કાંઈ જેવી તેવી વસ્તુ નથી, તે 'સર્વસંપત્કરી'—સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનારી છે. તેમાં સ્વચ્છન્દનો નાશ થાય છે, પરમ પુરુષનું પ્રબલ અવલંબન પ્રાપ્ત થાય છે, ઇત્યાદિ અનેક લાભ હોય છે. તેમ જ તેમાં કાંઈ પરીક્ષાનો અભાવ હોય છે એમ નથી, ગોણુપણે તે પણ યથાશક્તિ તેમાં હોય છે. જો કે પરીક્ષાપ્રધાનીની શ્રદ્ધા બળવત્તર હોય છે, પણ તેવી તથાગ્રપ પરીક્ષાનું સામર્થ્ય કાંઈ બધાયનું હોતું નથી. વિરલા સમર્થ ક્ષયોપશમવંત પુરુષો જ તે કરી શકે છે, અને તેઓ પણ આજ્ઞાનું અવલંબન છોડી દેતા નથી, ગોણુપણે તે માન્ય રાખી તે પ્રયોગસિદ્ધ કરવા મથે છે એટલું જ.

આ ગમે તે પ્રકારે પણ શાસ્ત્રયોગીને સચ્ચક તત્ત્વપ્રતીતિવાળી (સંપ્રત્યયાત્મક) શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે જ. અને આ હોવી પરમ આવશ્યક છે. કારણ કે જ્યાંસુધી તેવી શ્રદ્ધા ચોટે નહિ, સાચી આસ્થા ઉપજે નહિ, આત્મામાં ન ભૂંસાય એવી 'છાપ' પડે નહિ, ત્યાંસુધી બધુંજ બળુગું—કરવું 'છાર પર લિંપણું', જેવું થઈ પડે છે.

“દેવ શુરોધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે? કિમ રહે? શુદ્ધ શ્રદ્ધા ન આવે;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ કિરિયાં કરી, છાર પર લિંપણું તેહ બણે.
ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચોદમા જિનતણી અરણુ સેવા.”

—શ્રી આનંદધનંજી

અને આ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવી પરમ દુર્લભ છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—
'શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ છે. મતુષ્યપણું, શ્રુતિ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્ય—એ ચાર વાનાં પ્રાણીઓને ઉત્તરોત્તર પરમ દુર્લભ છે.

“સદ્ધા પરમદુહા ।”

“વચ્ચારિ પરમેગણિ દુહાણિંહ જંતુણો ।

ગાણુસત્તં સુદ સદ્ધા સંયમંમિ જ વીરિયં ॥” —શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

આમાં શાસ્ત્રયોગી પુરુષને શ્રુતિ અને શ્રદ્ધા તો પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે, એ અત્રે 'તીન શ્રુતયોધવાળો' અને 'શ્રદ્ધ' એ બે વિશેષણથી બતાવી દીધું હોવે સંયમમાં તેનું વીર્ય—આત્મસામર્થ્ય કેવું સ્ફુરે છે, તે બતાવવા માટે કહ્યું કે—

યથાશક્તિ અપ્રમાદી—અને એવો શ્રદ્ધાળુ હોવાથી જ આ શાસ્ત્રયોગી અપ્રમાદી હોય છે. અસ્થિમંજ્જાપર્યંત હાડોહાડ બ્યાપી ગયેલો સાચી લજ્જાલેપ અપ્રમાદ શ્રદ્ધા હોય, તો પછી તે પ્રમાણે અદ્યક્ષ ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉમંગથી, અપ્રમાદથી એ તથાગ્રપ ક્રિયામાં પ્રવર્તે; એમાં શું નવાઈ? કારણ કે—

“ શ્રદ્ધા જ્ઞાને જે ઘણો રે, તેહી જ કાર્ય કરાય રે....દયાલરાય !
કાર્યરૂચિ કર્તા થયે રે, કારક સર્વિ પલટાય રે....દયાલરાય !
આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલ થાય રે....દયાલ શ્રી યુગમંધર વિનવું રે”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને ઉપરમાં વ્યાખ્યા કરી હતી તે પ્રમાણે, જેનાવડે કરીને આત્મા સ્વરૂપસ્થિતિથી બ્રહ્મ-પ્રમત્ત થાય, તેનું નામ ‘પ્રમાદ’ છે. તે પ્રમાદ જેને નથી, જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, તે અપ્રમત્ત અથવા અપ્રમાદી છે. આવો અપ્રમત્ત પુરુષ મદ, વિષય, ક્ષયાય, વિક્ષયા, રાગ-દ્રેષ વગેરે પ્રમાદ પ્રકારોથી પર હોય છે. કારણ કે પ્રમાદ ન સ્પર્શી શકે એવા ઊંચા, નિર્લેપ, ઉદાસીન, શુદ્ધ આત્મપદમાં તે ઊરાજમાન હોય છે; અને એમાં જ તે નિત્ય રત, નિત્ય સંતુષ્ટ ને તુષ્ટ હોય છે; એમાં જ તેને પરમ મુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા આત્મરામી પુરુષને પ્રમાદ ક્યાંથી હોય ?

“ સમલ સંસારી ઇન્દ્રિયરાગી, મુનિગણ આતમરાગી રે;
મુખ્યપણે જે આતમરાગી, તે કહીયે નિઃકામી રે....શ્રી શ્રેયાસન” —શ્રી આનંદધનજી

આવો આત્મરામી પુરુષ અત્યંત આત્મોપયોગવંત હોઈ, સતત આત્મજન્યુત્તિમય હોઈ, પંચ મહાવ્રતના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ભાવ પાલનમાં કંઈ પણ સ્ફુલ્લના આવવા દેતો નથી, પંચ આચારમાં લેશ પણ અતિચાર લાગવા દેતો નથી, પંચ વિષયમાં રાગ-દ્રેષ રહિત વર્તે છે, પંચ સમિતિ-ત્રિશુભિ આદિ બરાબર સાચવે છે, કોપાદિ ચાર ક્ષાયનો પરાજય કરે છે, સર્વ પ્રમાદ આચરણ દૂરથી વર્જે છે, અને સર્વત્ર સમસાવ ભાવતો રહી યથાસ્થૂન સર્વ આચરણ કરે છે.

“ સૂત્ર અનુસાર જે લલિત કિરિયા કરે,
તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિણો....ધાર તરવારની” —શ્રી આનંદધનજી

અને આવો આદર્શ દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ઞેય અપ્રમત્ત યોગી, ચારિત્રમોહનો નાશ કરવામાં કેવા શૂરવીરપણે પ્રવર્તે છે, તેનું તાલક પરમ મુંઠર શબ્દચિત્ર રજૂ કરતું અપૂર્વ કાવ્ય અત્રે ટાકવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી:—

“ સર્વ ભાવથી ઓદાસીન્ય વૃત્તિ કરી, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય નો,
અન્ય કારણે અન્ય કશું કહ્યે નહીં, દેહે પણ કિંચિત મૂર્છા નવ જોય નો....અપૂર્વ
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે યર્ષશું બાહ્યાંતર નિર્ઞેય નો ?
દર્શનમોહ વ્યતીત યર્ષ ઉપલયો જોય નો, દેહ ભિન્ન કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન નો,
તેથી પ્રહીણ ચારિત્રમોહ વિકૃત્ક્રિયે, વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન નો....અપૂર્વ

આત્મસ્થિરતા ત્રણ સક્ષિત યોગી, મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;
 ઘોર પરીપક્ષ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો....અપૂર્વં
 સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, સ્વરૂપલક્ષે જિન આજ્ઞા આધીન જો;
 તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં, અંતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો....અપૂર્વં
 પંચ વિષયમાં રાગદ્વેષ વિરહિતતા, પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો હોભ જો;
 દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધ પણ, વિચરણું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો....અપૂર્વં
 ક્રોધ પ્રત્યે તો વત્ત ક્રોધ સ્વભાવતા, માન પ્રત્યે તો લીનપણાનું માન જો;
 માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી જાવળી, લોભ પ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો....અપૂર્વં
 બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં, વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો,
 દેહ જાંય પણ માયા થાય ન રોમમાં, લોભ નહીં છે પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો....અપૂર્વં
 નમ્રભાવ મુંઠભાવ સહ અસ્તાનતા, અદત્તધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો;
 કેશ, રોમ, નખ, કે અંગે ગુંગાર નહીં, દ્રવ્ય-ભાવ સંયમમય નિર્જન સિદ્ધ જો....અપૂર્વં
 શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા, માન-અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો;
 જીવિત કે મરણે નહિં ન્યૂનાધિકતા, ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો...અપૂર્વં
 એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં, વળી પર્વતમાં વાલ સિદ્ધ સંયોગ જો,
 અડોલ આસન ને મનમાં નહીં હોભના, પરમ મિત્રનો તણે પામ્યા યોગ જો....અપૂર્વં
 ઘોર તપશ્ચર્યામાં મનને તાપ નહીં, સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્ન લાવ જો;
 રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની, સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો....અપૂર્વં
 એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો, આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો,
 એવી ક્ષપકતણી કરીને આરૂઢતા, અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો....અપૂર્વં

—શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી

આમ આવો અપ્રમત્ત યોગી ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવાને માટે યથાશક્તિ-
 પોતાની સમસ્ત શક્તિ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે, પરમ આત્મપુરુષાર્થપૂર્વક પ્રમાદશત્રુનો
 સંહાર કરવાને કટિબદ્ધ થાય છે, ‘લોક બાધીને’, ‘રૂઢ લગાડીને’ મંડી પડે છે.

અત્રે ‘યથાશક્તિ’ શબ્દ કહ્યો છે તે સહેતુક કહ્યો છે. યથાશક્તિ એટલે જેવી
 શક્તિ હોય તે પ્રમાણે, ન્યૂનાધિક નહિં એમ શક્તિને અનુસરીને
 યથાશક્તિ આના જે અર્થ છે: (૧) એક તો પોતાની શક્તિનું ઉદ્ધંધન કરીને,
 એટલે? શક્તિ ઉપરવટ યથને, પોતાના ગજ ઉપરાંત ન કરવું તે યથાશક્તિ છે
 અશક્ય અનુષ્ઠાન ન કરવું, અને પોતાના મન-વચન-કાયાની શક્તિ
 લક્ષમાં રાખી શક્ય અનુષ્ઠાન કરવું, એ આ ઉપરથી સૂચ્યું છે (૨) જીને અર્થ એ છે

કે-જેટલી પોતાની શક્તિ છે તેટલી સર્વ ખરચી નાંખીને, સર્વાત્માથી કરવું, કંઈ પણ શક્તિ ગોપવ્યા વિના-‘અણિગૃહિઅવલવીરિઓ’ પોતાનું જલ-ત્રીર્થ-ગોપવ્યા વિના-કરવું તે યથાશક્તિ છે.

આમ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ-(૧) તીવ્ર શ્રુતબોધવાળો, (૨) શ્રદ્ધાવંત, (૩) યથાશક્તિ અપ્રમાદી હોય છે. આમાં ‘તીવ્ર શ્રુત બોધ’ ઉપરથી સમ્યગ્જ્ઞાન, ‘શ્રદ્ધાવંત’ ઉપરથી સમ્યગ્દર્શન, ‘અપ્રમાદી’ ઉપરથી સમ્યક્ચારિત્ર સૂચિત થાય છે. આમ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનો ઉત્તમ આરાધક-સાધક હોય છે. અને તેવા પુરુષનો આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ-અખંડ હોય છે.

સામર્થ્યયોગનું લક્ષણ કહે છે:—

શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાયસ્તદતિકાન્તગોચરઃ ।

શત્ત્યુદ્દેકાદ્વિશેષેણ સામર્થ્યલ્પોડયમુત્તમઃ ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રમાંહિ દર્શાવેલો, જે યોગનો ઉપાય;
તે તેથી પણ ખર વળી, વિષય જેહોનો જાય;
પ્રગળપણથી શક્તિના, વિશેષે કરી આમ;
તે આ ઉત્તમ યોગ છે, સામર્થ્ય જેનું નામ. ૫.

અર્થ:—શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલો છે, અને તે શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય, -શક્તિના-ઉદ્દેકને લીધે, પ્રગળપણને લીધે, -ખર છે, તે આ ‘સામર્થ્ય’ નામનો ઉત્તમ યોગ છે.

વિવેચન

હવે ત્રીજા સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ અહીં ચોક્કસચોક્કસ કહું છે. સામર્થ્યયોગ એટલે સામર્થ્યપ્રધાન યોગ. આત્મસામર્થ્યનું-આત્માના સમર્થપણનું જેમાં પ્રધાનપણું-મુખ્યપણું

વૃત્તિ-શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાયઃ—સામાન્યથી શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલ છે, કહી છે; કારણ કે શાસ્ત્રમાં તેનું કથન સામાન્યથી છે તદતિકાન્તગોચરઃ—તે શાસ્ત્રથી જેનો વિષય અતિકાંત છે-ખર છે. (શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય આગળ વધી જાય છે). શા કારણથી? તે માટે કહું—

શત્ત્યુદ્દેકાત્—શક્તિના ઉદ્દેકથી, શક્તિના આત્મથી-પ્રગળપણથી. વિશેષેણ-વિશેષથી, -નહિ કે સામાન્યથી તેનો વિષય શાસ્ત્રથી ખર છે. કારણ કે શાસ્ત્રનું સામાન્યથી ફલપર્યવસાનપણું છે. સામર્થ્યલ્પોડયં-આ ‘સામર્થ્યયોગ’ નામનો યોગ, ઉત્તમઃ-ઉત્તમ, સર્વપ્રધાન છે. કારણ કે તદ્ભાવના-યોગભાવના હોવાપણુને લીધે, તે અક્ષેપે કરીને-અવિલંબે જ-શીઘ્રપણે પ્રધાનરૂઢનું-મોક્ષનું કારણ હોય છે.

છે, તેનું નામ સામર્થ્યયોગ છે. આ યોગ સર્વ યોગમાં ઉત્તમ યોગ છે આના બે લક્ષણ કહ્યાં—(૧) શાસ્ત્રમાં આને ઉપાય સામાન્યપણે દર્શાવ્યો છે, (૨) વિશેષપણે તો શાસ્ત્ર કરતાં પણ આ યોગનો વિષય પર છે,—શક્તિના પ્રબલપણને લીધે તે આ પ્રકારે—

શાસ્ત્રમાં આ સામર્થ્યયોગનો ઉપાય બતાવ્યો તો છે, પણ તે માત્ર સામાન્યપણે બતાવ્યો છે,—વિશેષપણે નહિં. આમાં શાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો માર્ગદર્શન—દિશાદર્શન પૂરતું છે. જેમ કોઈ વટેમાર્ગ કોઈ જાણકારને રસ્તો પૂછે, તો રસ્તો બતાવનાર શાસ્ત્રનું સામાન્ય નાર તેને લાંબેથી આંગળી ચીંધીને તે બતાવે છે, પણ તે કાંઈ તેને કેક માર્ગદર્શન વળાવવા જતો નથી; તેમ શાસ્ત્ર પણ સુસુક્ષ્મ સામર્થ્યયોગીને આ યોગ-માર્ગમાં ગમન કરવાની સામાન્યથી દિશા સૂઝાડે છે કે—જુઓ! આ આ ઉપાય કરશો તો આગળનો માર્ગ પામશો. પણ તેની સૂચના પ્રમાણે તે માર્ગે ચાલવાનું—ગમનનો પુરુષાર્થ કરવાનું કામ તો તે નિર્ભલ મતિવાળા સુસુક્ષ્મ છે. અને તે તેમ કરે છે એટલે જ તે યોગમાર્ગમાં આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરતો જાય છે, ઉત્તરોત્તર વધતી આત્મદશાને—શુદ્ધસ્થાનને પામતો જાય છે.

અને એમ કરતાં કરતાં તે શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદાને પહોં વટાવી જાય છે, અને વિશેષથી શાસ્ત્રને અગોચર—શાસ્ત્રથી. પર એવા વિષયને પામતો પામતો આગળ ધપતો જાય છે.

કારણ કે શાસ્ત્ર તો અમુક હદ સુધી—સામાન્યપણે માર્ગ બતાવે છે કે—

આત્મસામર્થ્યથી ‘આ કલાણી દિશાએ ચાલ્યા જાઓ’ પછી વિશેષપણે તો સામર્થ્ય-

પ્રગતિ યોગીએ પોતાના આત્મસામર્થ્યથી જ માર્ગનું સ્વરૂપ જાણી આગળ

વધવાનું રહે છે અને એવા પ્રકારે આગળ વધવાનું સામર્થ્ય—સમર્થપણું

આ યોગીમાં આવી ગયું હોય છે, યોગ-ગમનમાં મુક્તપણે વિહરનારા આ વિહંગમાં

એટલું બધું આત્મજલ વૃદ્ધિ પામ્યું હોય છે, કે તે પોતાની મેળે જ થયેલ જાણે

જિજ્ઞાસને સમર્થ થાય છે. એટલે તે સહસ્રાદ યોગમાર્ગે ચાલ્યો જાય છે; અને તે જેમ

જેમ વિશેષે કરીને આગળ જતો જાય છે, તેમ તેમ પોતાની મેળે જ તેને આગળનો માર્ગ

પ્રત્યક્ષ દેખાતો જાય છે, જે માર્ગ લાંબેથી જરાબર નહોતો દેખાતો તે નિકટ આવતાં સાવ

સ્પષ્ટ દેખાવા માંડે છે, અને જે માર્ગ પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવગમ્યપણે ચોક્કસચોક્કસ દેખાતો

હોય, તેમાં પછી આત્મસામર્થ્ય સિવાય બીજી શી સહાયની તેને અપેક્ષા રહે? આમ

આવા સમર્થ યોગીને પ્રત્યક્ષ સાચો માર્ગ મળી ગયો છે, ને સદેહ છૂટી ગયો છે,

એટલે તે નિર્ભયપણે—નિઃશંકપણે—દૃઢ નિશ્ચયપણે, પોતાના જ ધાબલથી જ—પોતાના આત્મ-

જાલથી જ, યોગ-પર્વતની એક પછી, એક ભૂમિકાઓ ક્રદાવતો જાય છે, ને એમ ચઢતો

× “દિશા દર્શિતયા શાસ્ત્રૈર્ગચ્છન્નચ્છમતિ. પચિ ।

જ્ઞાનયોગે પ્રયુક્તો તદ્વિશેષોપલબ્ધયો ॥”

- શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ

ચહેતો છેવટે યોગ-ગિરિના શૃંગ પર પહોંચી જાય છે, અને તેના અંતરાત્મામાં અનુભવો-
દ્વારારૂપ ધ્વનિ ઊઠે છે કે:—

“મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ;

હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન ક્રિયા નિજ દેહ.” —શ્રીમદ્ રાજવ્યંદણ

આવા આ સામર્થ્યયોગીમાં આમ આત્મબલથી જ આગળ વધવાનું સામર્થ્ય હોય
છે, તેનું કારણ આત્મશક્તિનો ઉદ્વેગ-પ્રબલપણ છે. તેનામાં એટલી બધી આત્મશક્તિ
આવી ગઈ હોય છે કે તે ઉભરાઈ જાય છે. અને આ ઉભરાઈ જતી
સંયમથી શક્તિનું મૂલ કારણ પણ તેની અભાર સુધીની આદર્શ શાસ્ત્રોક્ત રીતિ
શક્તિસંચય પ્રમાણેની યોગસાધના છે, આત્મસંયમના યોગે અત્યંત શક્તિસંચય
કર્ષે છે-શક્તિ જમા કરી છે તે છે.

કારણ કે આ સામર્થ્યયોગીની ભૂમિકાએ પહોંચતા પહેલાં પ્રથમ તો તે સાચો ઇચ્છા-
યોગી થયો હતો. ઇચ્છા-શ્રવણાદિ પ્રાપ્ત થયા, સમ્યગ્દર્શન થયું, આત્મજ્ઞાન ઉપજ્યું,
પણ તથારૂપ આરિત્રમાં-સંયમમાં હજી તેનો પ્રભાવ હતો, તે પ્રભવ યોગી હતો. પછી તે
શાસ્ત્રયોગી બન્યો, શાસ્ત્રના સંપૂર્ણ રહસ્યનો જ્ઞાતા થયો, અત્યંત શ્રદ્ધાળુ ને અપ્રમાદી
થયો, અપ્રભવ સંયત યોગી થઈ ગયો. આમ તે ઉત્તરોત્તર સંયમની વૃદ્ધિ કરતો ગયો.
મન-વચન-કાયાના પ્રભવ યોગથી આત્માની વેદકાઈ જતી-ચારે કોર વેરણછેરણ થતી
શક્તિને તેણે અટકાવી; અને જેમ અને તેમ આત્મસ્વરૂપમાં આત્માનું સંયમન કરી,
આત્માને સંયમી રાખી-રોકી રાખી, તેણે આત્મવીર્યની અત્યંત જમાવટ (Mobilisation)
કરી. અને હમણાં પણ આ સામર્થ્યયોગમાં યોગમાર્ગે પ્રયાણ કરતો તે નીકળી આમોપયોગ-
વંત રહી, સમયે સમયે અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો જઈ, આત્મવીર્યની ઉચ્ચ જમાવટ
કરી રહ્યો છે. આમ તેનો શક્તિઉદ્વેગ ઉપજ્યો છે, અને અંગમાં નહિં સમાતી તે શક્તિ જ
તેને આગળ વધવાને પ્રેરે છે.

“સંયમના યોગે વીર્ય તે, તુમે કીધો પંડિત દક્ષ રે;

સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસંધિ રચ્યો નિજ લક્ષ રે. મન મોહું અમારું પ્રણયુલે.
અભિસંધિ અળંધક નીપને, અનભિસંધિ અળંધક ચાય રે;

સ્થિર એક તત્ત્વતા વરતતો, તે ક્ષાયિક શક્તિ સમાય રે....મન૦” શ્રીદેવવ્યંદણ

“અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોછ, પામ્યો ક્ષાયિક ભાવ;

સંયમશ્રેણી ફૂલડેછ, પૂણું પદ નિષ્પાવ.”

અને આવા આ સમર્થયોગીનો આ સામર્થ્યયોગ સર્વ યોગોમાં ઉત્તમ છે, પ્રધાન

છે, શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે 'મોક્ષની સાથે યોગે-જોડે તે યોગ,' એમ યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા છે. એ પ્રમાણે આ સામર્થ્યયોગ વગર વિલભે, કાળકોપ વિના, ઉત્તમ યોગ મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફલ સાથે યોગે છે, શીઘ્રપણે મુક્તિનું કારણ થાય છે. એટલા માટે આ સામર્થ્યયોગ પરમ યોગ છે, યોગશિરામણિ છે, યોગપર્વતનું શિખર છે.

આના સમર્થન અર્થે જ કહે છે:—

સિદ્ધિચાચ્ચપદસંપ્રાપ્તિહેતુભેદા ન તત્ત્વતઃ ।

શાસ્ત્રાદેવાવગમ્યન્તે, સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ ॥ ૬ ॥

સિદ્ધિપદ પ્રાપ્તિ હેતુના, ભેદ તત્ત્વથી આંહિ;
માત્ર શાસ્ત્રથી જ સર્વથા, ગમ્ય યોગિને નાંહિ. ૬.

અર્થ:—'સિદ્ધિ' નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો અહીં તત્ત્વથી, યોગીઓને શાસ્ત્રદ્વારા જ, સર્વથા જ જાણવામા આવતા નથી.

વિવેચન

ઉપર જે કહ્યું તેના સમર્થન માટે-પુદ્ધિ માટે અને કહે છે કે-મોક્ષપદની પ્રાપ્તિના જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-આરિત્ર વગેરે હેતુઓ છે, કારણવિશેષો છે, તેનું જ્ઞાન યોગીઓને.

સાચા સંત સાધુપુરુષોને માત્ર શાસ્ત્રદ્વારા જ સર્વપ્રકારે થઈ શકે નહિં. શાસ્ત્રની મર્યાદા હો, કેટલાક પ્રકારો શાસ્ત્રથી અવરય જાણી શકાય, પણ બધાય નહિં.

કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુભેદોના ભેદ અનંત છે,—કે જે વાણીને અગોચર છે, 'યતો વાવો નિવર્તતે' જ્યાંથી વાણી પાછી વળે છે માટે મુક્તિપ્રાપ્તિ સંબંધમાં શાસ્ત્ર સર્વથા સમર્થ નથી, તેમ જ વ્યર્થ પણ નથી.

મોક્ષના હેતુરૂપ સમ્યગ્દર્શનાદિના કેટલાક પ્રકારો જ શાસ્ત્રથી જાણી શકાય છે,—બધાય નહિં. આમ શાસ્ત્રનું વ્યર્થપણું પણ નથી, તેમજ સર્વથા સમર્થપણું પણ નથી, અમુક મર્યાદા મુખી તેનું દિગ્દર્શન છે, તેથી આગળ તો

અનુભવ મિત્ર આત્મસામર્થ્યરૂપ સામર્થ્યયોગથી વધવાનું છે, એ તાત્પર્ય છે. શાસ્ત્રમર્યાદા જ્યાં પૂરી થાય છે, ત્યાં સામર્થ્યયોગ શરૂ થાય છે. કારણ

વૃત્તિઃ-સિદ્ધિચાચ્ચપદસંપ્રાપ્તિહેતુભેદાઃ—સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો, મોક્ષ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના કારણવિશેષો-સમ્યગ્દર્શનાદિ. શુ? તો કે-ન તત્ત્વતઃ-નથી તત્ત્વભાવથી, પરમાર્થથી. શાસ્ત્રાદેવાવગમ્યન્તે-શાસ્ત્રથી જ જાણવામા આવતા. અને એમ છતાં શાસ્ત્રનું વૈપર્ય-અર્થપણું-ફોગટપણું નથી, એટલા માટે કહ્યું—સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ—મર્યાદા જ અહીં યોગીઓને, એટલે સર્વે ય પ્રકારથી અહીં-લોકમા સાધુઓને જાણવામા આવતા નથી, કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુભેદોના અનંત ભેદ છે

‘ શાસ્ત્ર તો દિશાદર્શનથી આગળ કગલુંચ ચાલતું નથી, - ‘ બાઈ ! અમુક દિશાએ અમુક રીતે ચાલ્યા જાય, ’ એટલી જ દિશા સામાન્યપણે આ સમર્થ યોગીને સૂઝાડીને શાસ્ત્ર અટકી જાય છે, વચન અગોચર વાત તે કહી શકતું નથી. એટલે પછી તો આ સમર્થ યોગીને સામર્થ્યયોગનું-આત્માનુભવરૂપ જ્ઞાનયોગનું જ અવલંબન રહે છે, અને તે યોગ જ તેને ઠેક ફેવલ્ય પદ સુધી પહોંચાડે છે; તે અનુભવ મિત્ર જ તેને સહજ આત્મસ્વરૂપ, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વામી બનાવે છે.

“ પદમાત્રં હિ નાન્વેતિ શાસ્ત્રં દિગ્દર્શનોત્તરમ્ ।

જ્ઞાનયોગો મુનેઃ પાર્શ્વમાકૈવલ્યં ન મુંચતિ ॥ ” —શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ

“ અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો....અર્પૂર્વ અવસર. ” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“ દિશિ દેખાડી દે શાસ્ત્ર સવિ રહે, ન લહે અગોચર વાત;
કારજ સાધક ણાધક રહિત જે, અનુભવ મિત્ર વિખ્યાત. વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.

અહો અતુરાઈ દે અનુભવ મિત્રની, અહો તસ પ્રીત પ્રવીત,
અંતરજાતી સ્વામી સમીપ તે, રાખી મિત્રશું રીત....વીર૦

અનુભવ સંગે દે રંગે પ્રભુ મળ્યા, સફળ કૃપ્યાં સવિ કાજ;
નિજ પદ સંપદ જે તે અનુભવે દે, આનંદધન મહારાજ....વીર૦ ”

—યોગિરાજ આનંદધનજી

સર્વથા તેનો પરિચ્છેદ (પરિજ્ઞાન) શાસ્ત્રથી જ માનવામાં આવતાં, દોષ કહે છે:—

સર્વથા તત્પરિચ્છેદાત્સાક્ષાત્કારિત્વયોગતઃ ।

તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેસ્તદા સિદ્ધિપદાસિતઃ ॥ ૭ ॥

સર્વથા જ જો શાસ્ત્રથી, જ્ઞાન તેહનું હોય;
તો સાક્ષાત્કારિત્વનો, જોગ તેહને રહેલય;

વૃત્તિ:—સર્વથા—સર્વથા, અણેપે-અવિલંબે ફલસાધકપણા વગેરે સર્વ પ્રકારથી, તત્પરિચ્છેદાત્-
શાસ્ત્રથી જ તે સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુબેદોના પરિચ્છેદને લીધે—પરિજ્ઞાનને લીધે, શું ?
તો કે—સાક્ષાત્કારિત્વયોગતઃ—કેવલ તેથી જ સાક્ષાત્કારિપણાએ કરીને યોગથી-કારણથી, (પ્રત્યક્ષ-
પણાના કારણે). તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેઃ—તે શ્રોતા યોગીના. અર્વાગ્નિપણાની સંસિદ્ધિને લીધે—પ્રાપ્ત હેતુ-
બેદોનો આનાવડે કરીને-સર્વથા પરિચ્છેદરૂપ યોગ યશે એટલા માટે—અને તેથી કરીને તદા-ત્યારે જ,
શ્રવણ કાલે જ, સિદ્ધિપદાસિતઃ—સિદ્ધિપદની-મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ યશે તેને લીધે, કારણ કે અયોગિ
કેવલીપણાનો પણ શાસ્ત્રથી જ સદ્ભાવ જાણવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત યશે એટલા માટે. અર્થાત્ અયોગિ
કેવલીપણું પણ શાસ્ત્રથી જ જણાશે, એટલે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જશે ! (આમ આ દોષ
પ્રાપ્ત થાય છે)

તેથી સર્વજ્ઞતાની, સિદ્ધિ સાંપડતાં; ય;
પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ પદ તણી, ત્યારે જ થઇ જાય ! ૭

અર્થ :—સર્વથા શાસ્ત્રદ્વારા જ તે સમ્યગ્દર્શનાદિનું પરિજ્ઞાન થાય, તો સાક્ષાત્કારિ-
પણ્યનો-પ્રત્યક્ષપણ્યનો યોગ થશે; અને તેમ થતાં તેને સર્વજ્ઞપણ્યની સંસિદ્ધિને લીધે
ત્યારે જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થઇ જશે ! (આમ દોષ આવે છે).

વિવેચન

હવે જો શાસ્ત્રથી જ તે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિના કારણવિશેષોનું સર્વથા જ્ઞાન થાય
એમ માનવામાં આવે, તો શો વિરોધ આવે છે ? તેનો અહીં-પ્રુલાસો કર્યો છે :—(૧) જો
એમ થાય તો સર્વ બાવનું પ્રત્યક્ષપણું થશે, (૨) એટલે ત્યારે જ સર્વજ્ઞપણું સાંપડશે,
(૩) અને તેવી જ રીતે ત્યારે શ્રવણ થતાં જ સુક્તિ પણ મળશે !

(૧) જો શાસ્ત્રથી જ સમ્યગ્દર્શન વગેરેના સર્વ પ્રકારો જાણવામાં આવી જાય, તો
પછી તે સર્વ બાવોનો સાક્ષાત્કાર થાય, તે સર્વ બાવો પ્રત્યક્ષ દેખાય

(૨) એટલે પછી શ્રવણ-કરતાં જ-સાંભળતાં વેંત જ તે શ્રોતા યોગીને સર્વજ્ઞપણું
સાંપડી જાય ! શાસ્ત્રથી જાણ્યું-સાંભળ્યું કે તરત કેવલજ્ઞાન ! બીજી બધી પંચાત ને
આધાદૃત મટી જાય !

(૩) અને તેમ થાય તો ત્યારે જ-સાંભળતી વેળાએ જ તેને સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ
પણ થઇ જાય ! સાક્ષાત્ત મોક્ષ મળી જાય ! કારણ કે શાસ્ત્રથી જ અરોગિકેવલિપણ્યને પણ
જાણવાનો પ્રસંગ બને છે. એટલે ઉક્ત ન્યાયે તેમ જાણતાં જ સિદ્ધિ થઇ જવી જોઇએ !

પણ તેમ બનતું દેખાતું નથી. અને આ બધું પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, અનિષ્ઠ છે, દૃઢ-
ધૃષ્ટ બાધિત છે. કારણ કે (૧) શાસ્ત્રદ્વારા તે સર્વબાવો સાક્ષાત્ત-પ્રત્યક્ષ એટલે આત્માનુભવ-
ગમ્યપણે દેખાતા નથી, પરોક્ષપણે જ દેખાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ
નથી. (૨) આમ શાસ્ત્રથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી, એટલે તે થકી સર્વજ્ઞપણું પણ મળતું
નથી. (૩) તેમ જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ પણ થતી દેખાતી નથી.

માટે શાસ્ત્રદ્વારા જ સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષહેતુઓ સર્વથા-સર્વપ્રકારે જાણી શકાય
નહિ, એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ થયો.

“ શાસ્ત્રાદિકંના જ્ઞાનથી નીવેડો નથી, પણ અનુભવજ્ઞાનથી નીવેડો છે. ”

—શ્રીમદ્ રામચંદ્ર

એ હશે, એમ પણ ભલે હો, એમાં અમને શી બાધા છે ? એટલા માટે અત્રે કહે

ને આ એમ ન-તે થકી, સહિત પ્રાતિભ જ્ઞાન;
સામર્થ્યભોગ અવાચ્ય છે, સર્વજ્ઞતાદિ નિદાન. ૮

અર્થ:—અને કારણ કે જો જોમ નથી, તેટલા માટે પ્રાતિભ જ્ઞાનથી સંગત જોવો સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય-ન કહી શકાય જોવો છે, કે જે સર્વજ્ઞપણા વગેરેના સાધનરૂપ છે.

કોઈ કહેશે કે ‘ભલા ! શાસ્ત્રથી જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ ભલેને ધર્મ જતી હોય ! એમાં આપણને શી હરકત છે ?’ તેનો અહીં જવાબ આપ્યો છે કે—માથ ! એમ નથી. જો શાસ્ત્રથી જ સિદ્ધિ મળી જતી હોત, તો અમને શી હરકત હોય ? પ્રત્યક્ષ વિરોધ તો એના જેવું મહેલું બીજું શું ? એના જેવું રૂડું શું ? પણ એમ તો ચતું દેખાતું નથી, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના તેમાં વિરોધ આવે છે, કારણ કે અયોગીપણાતું પરોક્ષ જ્ઞાન શાસ્ત્રથી યાય છે, પણ કોઈ તેથી કરીને સાક્ષાત અયોગીપણું—

વૃત્તિ-ન ચૈત્તદેય-અને આ-દમણા જ ને ઉપર કહ્યું તે એમ નથી. કારણ કે શાસ્ત્રયુક્તિ અથવા ડેવસિષ્ટાના બોધ થયે પછી, સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે. (સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી). અને આમ છે તેટલા માટે-પ્રાતિભજાનસંગતઃ-પ્રાતિભજાનથી સંગત, માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ ‘બ્રહ્મ’ નામતા જ્ઞાનથી રૂઝતા, શું ? તો કે-સામર્થ્યયોગઃ-સામર્થ્યપ્રધાન યોગ તે સામર્થ્યયોગ. એટલે પ્રક્રમથી-આત્મા વિષયમાં રૂઝતા, શું ? તો કે-અવ્યાચ્યોઽસ્તિ-અવાચ્ય છે, કહી શકાય એવો નથી, તેના ક્ષપકશ્રોણગત ધર્મવ્યાપાર જ પ્રતી છે. આ-અવ્યાચ્યોઽસ્તિ-અવાચ્ય છે, કહી શકાય એવો નથી, તેના ક્ષપકશ્રોણગત ધર્મવ્યાપાર જ પ્રતી છે. આ-અવ્યાચ્યોઽસ્તિ-અવાચ્ય છે, કહી શકાય એવો નથી, તેના ક્ષપકશ્રોણગત ધર્મવ્યાપાર જ પ્રતી છે.

કોણ શંકા કરે—આ પ્રાતિભજ્ઞાન પણ યુત્તમ જ છે, નહિં તો હજી જ્ઞાનો પ્રસંગ આવી પડશે. અને આ કેવલ પણ નથી, કારણ કે એ સામર્થ્યયોગના કાર્યરૂપ છે. અને આમ સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુમેળો તરવથી શાસ્ત્રયુક્ત જ નબળામાં આવે છે.’ અને સમાધાન કરવામાં આવે છે:—

આ નથી શ્રુત, નથી કેવલ, કે નથી યાનાતર (બીજું) કોઈ જ્ઞાન, - રાત્રી, દિવસ ને અરુણોદયની જમ. કારણ કે અરુણોદય નથી રાત્રિ-દિવસથી જૂદો, તેમ જ નથી તે બેમાંથી એક પથ્ય કહી શકાતો. એમ આ પ્રાતિભક્ષણ પથ્ય નથી તે બેથી જૂદું, તેમ જ નથી તે બેમાંથી એક પથ્ય કહી શકાતું. કારણ કે તત્કાલે જ તેના પ્રકારના વિરુદ્ધ ક્ષયોપશમવાળા લાવને લીધે, શ્રુતપથ્યે તરવથી તેનું અસંવ્યવહાર્યપથ્ય છે (શ્રુતરૂપે તેના બ્યવહાર કરી શકાય એમ નથી), તેથી એ શ્રુત નથી. અને ક્ષયોપશમિકપથ્યને લીધે, અશેષ દ્રવ્ય-પર્યાયના અનિષયપથ્યોએ કરીને (મવં દ્રવ્ય-પર્યાય નથી જણાતા) તે કેવલ પથ્ય નથી, એટલા માટે.

અને આ તાત્ત્વજ્ઞાન-નિરીક્ષણ માન આદિ શબ્દથી વાચ્ય (ઝોળખાતુ) એવું પ્રાતિક માન પ્રીતિઓ (અન્યદર્શનીઓને) પણ ધૃષ્ટ છે. એટલા માટે અદોષ છે.

દેહરહિત મુક્ત અવસ્થા પામી, સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત થતો દીકા કે સાંભળ્યો નથી. અને જો શાસ્ત્રદ્વારા અયોગીપણાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું હોત, તો તો, પ્રત્યક્ષપણે તેને સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થવી જોઈતી હતી. પણ તેમ તો બનતું દેખાતું નથી

અને આમ છે એટલા માટે જ, સામર્થ્યયોગ જે છે તે અવાચ્ય છે, કદો જાય જોવો નથી, શાસ્ત્રવાણીને અગોચર છે. કારણ કે શાસ્ત્રનો વિષય પરોક્ષ છે, અને સામર્થ્ય-યોગનો વિષય પ્રત્યક્ષ એટલે કે આત્માનુભવગોચર છે, સાક્ષાત્કારરૂપ અવાચ્ય છે. એટલે જ આ સામર્થ્યયોગ તેના યોગીને સ્વસંવેદનસિદ્ધ, આત્માનુભવગમ્ય કદો છે. આ 'યોગ' એટલે ક્ષપકચ્રેણિગત યોગીનો ધર્મ-વ્યાપાર જ છે, અર્થાત્ ક્ષપકચ્રેણી જેણે આરંભ્યો છે એવા સમર્થ યોગીનો આત્મસ્વભાવ રૂપ ધર્મમા વર્તનારૂપ જે ધર્મવ્યાપાર છે, તેનું નામ જ સામર્થ્યયોગ છે. એમાં આત્માનુભવનું-સ્વસંવેદનજ્ઞાનનું પ્રધાનપણું હોય છે, એટલે જ એને સામર્થ્યયોગ કહેલ છે.

“ પ્રગટે અનુભવ રસ આસ્વાદ. ”

“ વાસી અનુભવ નંદનવનના, લોગી આનંદદનના. ” —શ્રી રેવચ દ્રશ

આવો આ સામર્થ્યયોગ 'પ્રાતિભજ્ઞાન'થી સંગત-સચુક્ત હોય છે, અને તે સર્વજ્ઞ-પણા આદિના સાધનરૂપ-કારણરૂપ થાય છે તે આ પ્રમાણે:—

પ્રાતિભ જ્ઞાન એટલે પ્રતિભાથી ઉપજતું જ્ઞાન, પ્રતિભામંપન્ન જ્ઞાન પ્રતિભા એટલે અસાધારણ પ્રકાશ, બળક, ચમકારો જેમાં અસાધારણ આત્માનુભવનો પ્રકાશ જળકે છે—ચમકે છે તે પ્રાતિભજ્ઞાન જેમા ચૈતન્યશક્તિનો અસાધારણ-અતિશય-પ્રાતિભ જ્ઞાન વત ચમત્કાર, અપૂર્વ અનુભવ પ્રકાશ, પ્રતિભાસે છે, પ્રગટ જણાય છે—અનુભવાય છે, તેનું નામ 'પ્રાતિભ જ્ઞાન' છે આણુ પ્રાતિભ જ્ઞાન અત્રે સામર્થ્યયોગમા હોય છે. એને માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ઠ 'ભિદ્ધ' (અનન્ય તત્ત્વચિંતન) નામનું જ્ઞાન પણ કહે છે, કારણ કે માર્ગાનુસારી એટલે સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગે ચાલ્યા જતા 'હૃદા' યોગીનું અત્રે શુદ્ધ માર્ગને અનુસરતું અનન્ય તત્ત્વચિંતન હોય છે જેમકે—

“ જડ ને ચેતન બંને દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન, સુપ્રતીતપણે બંને જેને સમજાય છે, સ્વરૂપ ચેતન નિજ જડ તે સંબંધ માત્ર, અથવા તે જોય પણ પર દ્રવ્યમાય છે; એવો અનુભવનો પ્રકાશ ઉદ્ઘાસિત થયો, જડથી ઉદાસી તેને આત્મવૃત્તિ થાય છે, કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે શમાયા એવા, નિર્જયનો પથ ભવ અંતનો ઉપાય છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ

આ પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપ મહાતેજસ્વી પ્રદીપના (Search-Light) પ્રકાશથી આગળનો માર્ગ સ્વયં પ્રકાશમાન દેખાય છે-ઝળહળી રહે છે, એટલે સામર્થ્યયોગી પ્રગટ માર્ગ દેખતો દેખતો આગળ ધપે છે, ક્ષપકઞ્છેણી પર ચઢતો જાય છે, અને કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરતો જાય છે.

“એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો, આતું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો; શ્રેણી ક્ષપક તણી કરીને આરૂઢતા, અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો.... અપૂર્વ અવસરો

મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી, સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ શુભસ્થાન જો; અંતસમય ત્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ ચર્ષ, પ્રગટાતું નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન જો.... અપૂર્વ અવસર.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

વળી આ સામર્થ્યયોગ, સર્વજ્ઞપણું-સિદ્ધિપદ વગેરેનું સાધન છે, કારણ છે. કારણ કે એનાવડે કરીને વગર વિલંબે, સર્વજ્ઞપણા-કેવલજ્ઞાન વગેરેની સિદ્ધિ થાય છે. પ્રાતિભ જ્ઞાનથી યુક્ત એવા સામર્થ્યયોગથી ક્ષપકઞ્છેણી પર ચઢતો ચઢતો આ યોગી, સર્વજ્ઞતાદિનું સાધન તે શ્રેણીના અંતે, કેવલજ્ઞાન પામે છે, ને કેવલજ્ઞાન ભાનુનો ઉદય થતાં તે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી બને છે. અને પછી આ છેલ્લા દેહનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે, તે અયોગી કેવલી-સિદ્ધ થાય છે, ‘દેહિક પાત્ર મટી જાય છે.’

“ચાર કર્મ ઘનઘાતી તે વ્યવસ્થેદ જ્યાં, ભવના બીજ તણા આત્યંતિક નાશ જો; સર્વભાવ જ્ઞાતા હજા સહ શુદ્ધતા, કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો....અપૂર્વો વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં, બળી સોદરીવત આકૃતિ માત્ર જો; તે દેહાયુષ આધીન જેની સ્થિતિ છે, આયુષ્ય પૂર્ણ મટિયે દેહિક પાત્ર જો....અપૂર્વો”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અત્રે કદાચ એમ શંકા થાય કે-આ છઠું જ્ઞાન-‘પ્રાતિભ જ્ઞાન’ ક્યાંથી કહ્યું? તે તો ઘટે નહિં, કારણ કે જ્ઞાન તો પાંચ પ્રકારના જ છે અને આ કેવલજ્ઞાન પણ નથી, કારણ કે એ કેવલજ્ઞાન તો સામર્થ્યયોગના કાર્ય-રૂપ-ફળપરિણામરૂપ છે, કારણ ને કાર્ય બન્ને એક હોય નહિં. માટે આ પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન જ છે.

તેનું સમાધાન એમ છે કે-આ પ્રાતિભ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન નથી, કેવલજ્ઞાન નથી, તેમ જ બીજું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી. જેમ અરુણોદય રાત-દિવસથી જૂદો નથી, તેમ જ તે બેમાંથી એક પણ નથી, તેમ આ પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુત-કેવલની વચ્ચેની સંધિનું જ્ઞાન છે, તે તે બેથી જૂદું પણ નથી, તેમ જ તે બેમાંથી એક પણ નથી (૧) તેને શ્રુતજ્ઞાન પણ ન કહી શકાય, કારણ કે તેમાં એવો કંઈ ઉત્કૃષ્ટ, પ્રતિભાસંપન્ન ક્ષયોપશમ હોય છે, કે તેનો શ્રુતજ્ઞાનપણે વ્યવહાર થઈ શકે નહિં. (૨) તેમ જ તે કેવલજ્ઞાન પણ ન કહેવાય કારણ કે પ્રાતિભ જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક-ક્ષયોપશમ ભાવરૂપ છે, અને કેવલજ્ઞાન તો ક્ષાયિક ભાવરૂપ છે. તથા પ્રાતિભ જ્ઞાનમાં સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય બાણી શકાતા નથી, ને કેવલમાં બાણી શકાય છે. આમ એ બંનેનો પ્રગટ થોડો જોડ છે

“યોગજાદૃઢજનિતઃ સ તુ પ્રાતિભસંજિતઃ ।

સંધ્યેવ દિનરાત્રિભ્યાં કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ॥”- શ્રી અધ્યાત્મઉપનિષદ્

અને અન્ય દર્શનીઓને પણ આ ‘પ્રાતિભજ્ઞાન’ સંબંધ છે તેઓ તેને ‘તારક’- ‘નિરીક્ષણ’ આદિ નામથી ઓળખે છે. તારક એટલે ભવસમુદ્રથી તારનારું, નિરીક્ષણ એટલે દૃષ્ટા પુરુષનું સાક્ષાત્ દર્શન. આમ આ પ્રાતિભ જ્ઞાન માનવામાં કંઈ પણ દોષ નથી, એટલે કે તે માનવું યથાર્થ છે, સમ્બંધ છે.

સામર્થ્યયોગના એક કહી બતાવવા માટે કહે છે:-

દ્વિધાયં ધર્મસંન્યાસયોગસંન્યાસસંજિતઃ ।

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા, યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ ॥ ૧ ॥

એહ સામર્થ્યયોગના, પ્રકાર એ આ ખાસ;

હેલો ધર્મસંન્યાસ ને, બીજો યોગસંન્યાસ.

ક્ષાયોપશમિક હોય લે, ધર્મો તેહ કહાય;

કાયા આદિનું કર્મ તે, યોગો અત્ર કથાય ૯

વૃત્તિ:-દ્વિધા-બે પ્રકારનો અર્થ-આ, સામર્થ્યયોગ છે. કેવા પ્રકારે? તો કે-ધર્મસંન્યાસ-યોગસંન્યાસસંજિતઃ-ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ સગ્રાથી (નામથી) યુક્ત આની ‘ધર્મસંન્યાસ’ સગ્રા ઉપજ છે, એટલા માટે ધર્મસંન્યાસસંજિત. એમ ‘યોગસંન્યાસ’ સગ્રા આની ઉપજ છે, એટલા માટે યોગસંન્યાસસંજિત અને અહીં તેવા પ્રકારે તે સગ્રાત થાય કે-નગંજર ઓળખાય છે, એટલા માટે તે તત્ત્વરૂપે જ મહાય છે આ ધર્મો કયા? તે માટે કહ્યું કે-

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા:-ક્ષાયોપશમિક તે ધર્મો. ક્ષયોપશમથી નીપજેના એવા ક્ષમા આદિ તે ધર્મો છે. યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ-અને યોગો તે કાયાઆદિના વ્યાપારો છે,-કાયાત્સર્ગકરણ આદિ.

અર્થ:—આ સામર્થ્યયોગ,—ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ એવી સંજ્ઞાએ (નામે) કરીને બે પ્રકારનો છે ક્ષાયોપશમિક (ક્ષયોપશમ ભાવથી ઉપજતા) તે ‘ધર્મો’ છે, અને કાય વગેરેનું કર્મ તે ‘યોગો’ છે.

વિવેચન

આ સામર્થ્યયોગના બે ભેદ છે—(૧) ‘ધર્મસંન્યાસ’ એવી સંજ્ઞાવાળી, (૨) ‘યોગસંન્યાસ’ એવી સંજ્ઞાવાળી અને ધર્મો એટલે ક્ષાયોપશમિક ભાવો, અને યોગ એટલે મન-વચન-કાયાનું કર્મ-વ્યાપાર. અને ‘સંજ્ઞા’ શબ્દ હેતુપૂર્વક કહ્યો છે, કારણ કે જેના વડે કરીને અસુક વસ્તુ તેના સ્વરૂપે સંજ્ઞાત થાય-સમ્યક્ પ્રકારે જાણવામાં આવે, બરાબર ઓળખાય તે સંજ્ઞા.

‘ધર્મસંન્યાસયોગ’—જેમાં ધર્મોના સંન્યાસ એટલે ત્યાગ હોય છે તે ધર્મસંન્યાસ અહીં ‘ધર્મો’ એટલે સર્વ પ્રકારના ક્ષાયોપશમિક ભાવો-ક્ષયોપશમથી ઉપજતા ભાવો સમજવા ક્ષયોપશમ ભાવથી ક્ષમા વગેરે જે જે ભાવો ઉપજે છે, તે તે ધર્મો છે. આ ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોના અહીં સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, કારણ કે આ મહાત્મા સામર્થ્યયોગી ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થઈ, કર્મોને ખપાવતો ખપાવતો-ખતમ કરતો કરતો આગળ વધે છે, એટલે તેને કર્મક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષાયિકભાવો ઉપજે છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ શુભો પ્રગટે છે. આમ ક્ષાયિક ભાવ ઉપજતાં ક્ષયોપશમ ભાવો ત્યજાતા જાય છે.

“ક્ષાયિક દરિસન જ્ઞાન, ચરણ શુભ ઉપન્યા રે;

આદિક બહુ શુભ સત્ય, આતમધર નીપન્યા રે...શ્રી નમિ જિનવર સેવ, ધનાધન ઉનચો રે.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

યોગસંન્યાસ યોગ—યોગસંન્યાસ, એટલે જેમાં યોગોનો એટલે કે મન-વચન-કાયાના કર્મોના સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે તે મન-વચન-કાયાના યોગનો જ્યાં અસાવ છે, એવી ‘અયોગી’ અવસ્થા જ્યાં હોય છે, તે યોગસંન્યાસ છે.

“મન વચન કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છુટે જહાં સઠળ પુદ્ગલ સંગંધ જો;

જોતું ‘અયોગી’ શુભસ્થાનક ત્યાં વર્તતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અગંધ જો...અપૂર્વ.”

શ્રીમદ રાજચંદ્રજી

આમ આ બન્ને નામ આપ્યા છે તે યથાર્થ છે.

એમ આ સામર્થ્યયોગ બે પ્રકારનો છે. તેમાં જે જ્યારે હોય છે, તે ત્યારે કહી જતાવવા માટે કહે છે—

દ્વિતીયાપૂર્વકરણે પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્ ।

આયોજ્યકરણાદૂર્ધ્વ, દ્વિતીય ઇતિ તદ્વિદઃ ॥ ૧૦ ॥

બીજા કરણ અપૂર્વમાં, પહેલા તાત્ત્વિક હોય;

આયોજ્યકરણની પછી, તબક્કો બીજો જોય. ૧૦

અર્થ:-બીજા અપૂર્વકરણમાં તાત્ત્વિક એવો પ્રથમ યોગ-ધર્મસંન્યાસયોગ હોય; અને આયોજ્યકરણથી આગળમાં બીજો યોગ-યોગસંન્યાસ યોગ હોય, એમ તેના જ્ઞાતાઓ-જાણકારો કહે છે.

વૃત્તિ:-દ્વિતીયાપૂર્વકરણે-બીજા અપૂર્વ કરણમાં, ત્રિધિભેદના કરણરૂપ પહેલા અપૂર્વ કરણના વ્યવસ્થેદ-અપવાદ અર્થે બીજાનું મહત્ત્વ કહ્યું; કરણ કે પહેલા અપૂર્વકરણમાં પ્રવૃત્ત સામર્થ્ય-યોગની અસિદ્ધિ હોય છે.

‘અપૂર્વકરણ’ એ તો શુભ એવો અપૂર્વ પરિણામ કહેવાય છે, - કે જે અનાદિ સંસારમાં પશુ તે ધર્મસ્થાનોમાં વર્તતા જીવને તેવા પ્રકારે પૂર્વ ઉપજાયો હોતો નથી, અને જેનું ક્ષત્રિયોદ્ભવેદ આદિ છે.

તેમાં-આ પ્રથમ અપૂર્વકરણમાં ત્રિધિભેદ તે ક્ષત્રિય છે, અને આ ત્રિધિભેદનું ક્ષત્રિય સમ્યગ્દર્શન છે. અને સમ્યગ્દર્શન છે તે પ્રથમ આદિ, સિન્ધ-સિન્ધવાળો આત્મપરિણામ છે કહ્યું છે કે -“પ્રથમ-સંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિક્ષ્યામિદ્યકિલક્ષણં તદ્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ।” -પ્રથમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આરતિકયની અભિવ્યક્તિ (પ્રગટપણું) એ જેનું લક્ષણ છે, એવું તત્ત્વ-શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. યથાપ્રધાન્ય-પ્રધાનપણું પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ (અનુકંમે ગોકંવણી) છે, અને તે પશ્ચાત્પૂર્વોદ્ધી-ભિન્નતા કંમે સુદર છે, એમ સમજવિદો-શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે.

અને આ બીજા અપૂર્વકરણ, -કે જે તેવા પ્રકારની કર્મસ્થિતિમાંથી તેના સંજયેય સાગરો-પમ વ્યતીત થયે હોય છે, -તે બીજા અપૂર્વકરણમાં શું ? તો કે-

‘પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્’-પ્રથમ તાત્ત્વિક હોય છે. પ્રથમ એટલે ધર્મસંન્યાસ નામથી યોગબાતો યોગ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક એવો હોય છે. અને એ ક્ષપકચેણીવાળો યોગીને હોય છે, કરણ કે ક્ષાયોપશમિક એવા ક્ષમા વગેરે ધર્મોની અને નિવૃત્તિ હોય છે (ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ભાવો-ધર્મો દૂર થઈ ગયા હોય છે) એટલા માટે આ આત્મ ઉપન્યાસ-રજૂઆત છે.

અતાત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસયોગ તો પ્રવજ્યાકાળે પણ હોય છે, કરણ કે પ્રવૃત્તિયક્ષણ ધર્મોત્તો ન્યા સંન્યાસ-ભાગ છે, એવી પ્રવજ્યા-દીક્ષા જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિરૂપ-અંગીકારરૂપ છે. એટલા માટે જ આ પ્રવજ્યાનો ભાવવિરક્તને જ અધિકારી કહ્યો છે. કહ્યું છે કે:-

“અથ પ્રવજ્યાર્હ આર્યદેશોત્પન્નઃ, વિશિષ્ટજાતિકુલાન્વિતઃ, ક્ષીણપ્રાયકર્મમલઃ”

વિવેચન

સામર્થ્યયોગના ધર્મસંન્યાસ ને યોગસંન્યાસ એમ બે વિભાગ પાડ્યા, તે પ્રત્યેક ક્યારે હોય છે, તે અહીં બતાવ્યું છે:-(૧) પ્રથમ પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ-તાર્કિક એવો ધર્મસંન્યાસ યોગ દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં હોય છે, (૨) બીજા પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ-યોગસંન્યાસ યોગ આયોજ્યકરણથી આગળમાં હોય છે.

વિમલયુદ્ધિઃ, 'દુર્લભં માનુષ્યં, જન્મ મરણનિમિત્તં, સપદશ્વપલાઃ, વિપયા દુઃપ્રદેહવાઃ, સંયોગે વિયોગઃ, પ્રતિક્ષણં મરણં, દારુણો વિપાકઃ,' इत्यवगतसंसारनैर्गुण्यः, तत एव तद्विरक्तः, प्रतनुकपाय', अल्पहास्यादिः, कृतज्ञः, विनीतः, प्रागपि राजामात्यपौरजनपट्ट-मताः, अद्रोहकारी, फल्याणक', श्राद्धः, समुपपन्नश्च । ” (અર્થે માટે જુઓ વિવેચન)

કારણ કે આવો ન હોય તે જ્ઞાનયોગ આરાધે નહિ, અને આવો હોય તે ન આગધે એમ હોય નહિ-(આરાધે જ), એમ સર્વજનવચન-આગમ બાવવા યોગ્ય છે. તેથી આ અનિર્ણિત અર્થ નથી.

આયોજ્યકરણાદુર્ધ્વ—આયોજ્યકરણથી આગળમાં કેવલાભોગથી અચિન્ત્યવીર્યપણાએ કરોતે આયોજીતે, તેવા તેવા પ્રકારે તત્કાલ અપાવી દેવાય એમ ભવોપમાહી કર્મની તથા પ્રકારના અવસ્થાન બાવમા કૃતિ, તે આયોજ્ય કરણ છે (કેવલાભોગથી આયોજીતે ભવોપમાહી કર્મની સ્થિતિ તરત અપાવી દેવાય એવી કરી દેવી તે આયોજ્યકરણ છે) આતુ ક્વ શૈલેશી અવસ્થા છે. એટલા માટે જ કહ્યું—

દ્વિતીય ઇતિ તદ્વિદઃ—બીજો ‘યોગસંન્યાસ’ નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે, એમ તેના જ્ઞાતાઓ-જાણકારો કહે છે, કારણ કે શૈલેશી અવસ્થામાં આનો ભાવ-હોવાપણું છે

આ સર્વ આગમિક વસ્તુ છે અને તેવા પ્રકારે એને સવાહી (મળતા) અર્થ-આગમવચન છે —

“ કરણં અદ્વાપચત્તં અપુરુષમણિયદ્વિમેવ ભવ્યાણં ।
 હયરેસિં પદમં ચિય મળજ કરણં તિ પરિણામો ॥
 જા ગળ્હી તા પદમં ગળ્હિં સમદ્વચ્છઓ મયે ચીયં ।
 મણિયદ્વીકરણં પુળ સમ્મત્તપુરસ્કહે જીવે ॥
 ગળ્હિત્તિ સુદુષ્મેઓ કપ્પલ્લઘ્ઘણરૂદગૂદગળ્હિત્તવ્વ ।
 જીપ્પસ્સ કમ્મજ્ઞણિઓ ઘ્ઘણરાગદોસપરિણામો ॥
 પત્તો વિવજ્ઞઓ ચલ્લ મિળ્ણે પ્યપ્પિમ સમળાણં તુ ।
 થોવં પિ સુપરિસુદ્ધં સચ્ચાસમ્મોદ્દેહત્તિ ॥
 સમ્મત્તમિ ઉ લલ્લે પલિયપુદ્ધત્તેણ સાવઓ દોર ।
 ચરણોવસમ્મયયાણ સાગરસંયન્તરા હોન્તિ ॥ ”

પ્રસાદિ લેશથી આ પરિભાષિત અર્થવાળું છે. (અર્થે માટે જુઓ ઉપર વિવેચન)

—: તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ યોગ :—

તેમાં પ્રથમ, ધર્મસંન્યાસ અને તે પછી તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક ક્રોડિનો ધર્મસંન્યાસ, બીજા અપૂર્વકરણના સમયે પ્રગટે છે. અહીં ‘બીજા’ અપૂર્વકરણમાં એમ જે કહ્યું છે તે સહેતુક છે કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ કે જે અધિભેદનું કારણ છે, બીજા અપૂર્વ. તેમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મસંન્યાસ હોઈ શકે નહિ. એટલા માટે ‘બીજા’માં કરણમાં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો. આમ આ અપૂર્વકરણ બે છે:—
(૧) અધિભેદના કારણરૂપ, (૨) ક્ષપકશ્રેણી વેળાનું

આ અપૂર્વકરણ એટલે શું ? ‘અપૂર્વ’ એટલે અનાદિ કાળના લવભ્રમણમાં જે કહી પછી પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી, એવો શુભ-પ્રસન્ન આત્મપરિણામ અધિભેદ વગેરે આ અપૂર્વકરણનું ક્ષણ છે. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણનું ક્ષણ અધિભેદ છે, અને તે અધિભેદનું ક્ષણ સમ્યગ્દર્શન છે.

અધિભેદ—અધિ એટલે ગાંઠ વાસની કંઠણ ગાંઠ જેવી દુર્લેદ-લેદવી મુશ્કેલ, એવી ગાંઠ રાગદ્રેષપરિણામરૂપ કર્મની ગાંઠ જ્યાં લેદાય છે, તેનું નામ અધિભેદ છે ‘અને આ દુર્લેદ કર્મઅધિરૂપ મહાબલવાન પર્વત જ્યારે અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવ-વજ્રથી લેદાઈ જાય છે, ત્યારે આ મહાત્માને અત્યંત તાત્ત્વિક આનંદ ઉપજે છે’—જેવો રાગીને ઉત્તમ ઓવધથી રાગ કાળમાં આવતા ઉપજે છે તેવો અને આ અધિનો લેદ પછી એવો હોય છે કે તેનું પુનઃ તેવા પ્રકારે હોવાપછી હોતુ નથી તે એક વાર ત્રૂટી એટલે ગસ ત્રૂટી ! ખલાસ ! તે ફરીને તેવા સ્વરૂપમાં પાછી ઉભી થવા પામે જ નહિ, સંધાય જ નહિ, તેનું નામ ભેદ છે; કારણ કે તેવો અધિભેદ* થયા પછી તીવ્ર કષાયાદિનો ઉદય હોતો નથી. આવો આ અધિભેદ સદાય કલ્યાણનો-નિર્વાણનો હેતુ થાય છે જેમ જન્માંધ પુરુષને શુભ પુરુષનો ઉદય થતાં ચક્ષુનો લાભ થયે સદ્દર્શન થાય છે (બરાબર દેખાય છે), તેમ જ આને અધિનો ભેદ થતાં સદ્દર્શન-સમ્યગ્દર્શન થાય છે, એટલે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ દેખાય છે’

* “તથા ચ મિત્તે દુર્મદે કર્મગ્રન્થિમદ્વાવલે ।
તીક્ષ્ણેન માવગ્રજ્ઞેન બહુસંક્રેશકારિણિ ॥
આનન્દો જાયતેડત્યન્તં તાત્ત્વિકોડસ્ય મહાત્મનઃ ।
સદ્વ્યાધ્યમિભવે યદ્વદ્ વ્યાધિતસ્ય મહોપચાત્ ॥
મદોડપિ ચાસ્ય વિલેયો ન ભૂયો ભવનં તથા ।
તીવસંક્રેશવિગમાત્સદા નિઃશ્રેયસાવહઃ ॥
જાત્યન્થસ્ય યથા પુંસઃશ્ચક્ષુર્લભિ શુભોદયે ।
સદ્દર્શનં તથૈવાસ્ય ગ્રન્થિમેદેડપરે જગુ ॥”

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીવિત યોગબિંદુ

સમ્યગ્દર્શન—આમ બંધિલેલના ક્ષણ-પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વ છે. તેના જૂનાર્થનું-પરમાર્થનું શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન થતું, શ્રદ્ધા ઉપજવી, પ્રતીતિ થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે x ‘આ નવ તત્ત્વરૂપ અનેક વર્ણની માળામાં એક આત્મતત્ત્વરૂપ સુવર્ણસૂત્ર-સોનાનો દોરો પેરાવાયેલો છે, ચિરકાળથી છૂપાઇને રહેલો છે, તેને જોગી કાઢી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરે છે, અનુભવ કરે છે.’ આ જીવ, અજીવ કર્મથી બંધાયેલો છે; તેનું કારણ પુણ્ય-પાપ છે; પુણ્ય-પાપના આવવાનું કારણ આસ્રવ છે; આસ્રવ થયે બંધ થાય છે; આસ્રવને-નવા કર્મના આગમનને સંવરથી રોકી શકાય છે, જૂના કર્મોને નિર્જરાથી જોરવી શકાય છે; અને એમ નિર્જરા કરતાં કરતાં સર્વ કર્મોના ક્ષય થયે, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ થાય છે, કેવલ એક શુદ્ધ આત્મા જ મોક્ષરૂપ બને છે;—આવી તાર્ત્ત્વિક પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને ઉપજે છે. આમ દેહાદિ સમસ્ત પરવસ્તુથી ભિન્ન, ઉપયોગવંત ને અવિનાશી એવા શુદ્ધ આત્માનું લેહજ્ઞાન થતું, અનુભૂતિ થવી, ‘આત્મખ્યાતિ’ થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, અને એનું બીજું નામ સમકિત છે.

“ છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....

મૂળ માર્ગ સંભળો જિનનો રે.

એમ બાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ‘ખાસ....મૂળ’
જે જ્ઞાને કરીને બાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ’
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકિત....મૂળ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“ ન સમ્યક્ત્વસમં કિંચિત્ત્રિકાલ્યે ત્રિજગત્યપિ ।

શ્રેયોડ્શ્રેયઃ મિથ્યાત્વસમં નાન્યત્તનુભૂતામ્ ॥ ”

—શ્રી સમંતસદાચાર્યજી

અર્થાત્—‘ત્રણે કાળમાં, ત્રણે લોકમાં, સમ્યક્ત્વ સમું પ્રાણીઓનું કંઈ શ્રેય નથી, અને મિથ્યાત્વ સમું કંઈ અશ્રેય નથી.’

x “ ચિરમિતિ નઘતસ્ત્વચ્છન્નમુઘ્રીયમાનમ્,
કનકમિવ નિમગ્નં વર્ણમાલાકલાપે ।
અથ સતતવિવિક્તં દૃશ્યતામેકરૂપમ્,
પ્રતિપદમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્યોતમાનમ્ ॥ ”

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસારકલશ

અને આમ અથિલેહ થઈ, આત્માનુભૂતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી જેને પરમ આનંદોદ્ઘાસ ઉપજ્યો છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષના આવા સફળ અનુભવ ઉદ્ઘોર નીકળી પડે છે:—

“આત્મા જ્ઞાન પામ્યો એ તો નિઃસંશય છે; અથિલેહ થયો એ ત્રણે કાળમાં સત્ય વાત છે. સર્વ જ્ઞાનીઓએ પણ એ વાત સ્વીકારી છે.”

“અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં જાત્યંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કયું, તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આત્મ કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શન અપૂર્વકરણપડે અથિલેહ થયા પછી પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લિંગ એટલે પ્રગટ ચિહ્ન છે:—(૧) પ્રશમ, (૨) સંવેગ,

(૩) નિર્વેદ, (૪) અનુકંપા, (૫) આસ્તિક્ય. પ્રધાનપણા પ્રમાણે સમ્યક્ત્વના આ લક્ષણોનો આમ પૂર્વાનુપૂર્વ અનુક્રમ છે, પણ પશ્ચાત્પૂર્વથી એટલે ચિહ્ન

જિલટા અનુક્રમે એ સુંદર-રૂડા છે, એમ શાસ્ત્રનું સ્પષ્ટ જાણનારા કહે છે. કારણ કે આસ્તિક્ય ન હોય તો પ્રશમ આદિ સુંદર-સારા ન લાગે, શોભે નહિ, ઈત્યાદિ જિલટા ક્રમે સમજવું. અને સુલટા ક્રમે પ્રથમનું લક્ષણ હોય તો પછીનું લક્ષણ આવે એમ સમજવું તે આ પ્રકારે:—

પ્રથમ તો પ્રશમ એટલે કપાયનું ઉપશાંતપણું થાય, તો વિવેક વિચારનેા અવકાશ થતાં સંવેગ એટલે માત્ર મોક્ષાભિલાષ પામે, તેથી નિર્વેદ એટલે સંસારથી કંટાળો ઉપજે, અને પછી સ્વદયા-પરદયારૂપ અનુકંપા આવે. આ ચાર શુભ જ્યારે જીવમાં પરિણમે ત્યારે પાંચમો આસ્તિક્ય શુભ પામવાની યોગ્યતા-પાત્રતા તેનામાં પ્રગટે. (આમ સુલટા ક્રમે છે.)

“કપાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ; ભવે એક પ્રાણી કયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. દશા ન એવી જ્યાંલગી, જીવ લહે નહિં જોગ; મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રોગ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અથવા જિલટા ક્રમે આસ્તિક્ય એટલે જીવાજીવ આદિ તત્ત્વના અસ્તિત્વની-હોવા-પણાની આસ્થા-અંતર પ્રતીતિ ઉપજે, સ્વરૂપ જાણે, તો અનુકંપા ઉપજે; આ જીવાદિ જાણી તેને અનુસરતો કંપ આત્મામાં થાય, એટલે સ્વદયા-પ્રેતાના આત્માની અનુકંપા

ઉપજે કે-અરે ! હું અત્યાર સુધી આ પરવસ્તુના સંસર્ગથી પરવસ્તુમાં રમ્યો ! તે રમવા યોગ્ય નહોતું. એવો હોશ-કંપ આત્મામાં થાય તે અનુકંપા. જેમકે:—

“હું છોડી નિજરૂપ રમ્યો પર પુદ્ગલે,
ઝીંચ્યો જિલટ આણી વિષય તુલ્યા જલે....વિહરમાન” —મીઠવચંદ્ર

એવી સાચી અનુકંપા ઉપજે, એટલે નિવેદ-સંસારથી અત્યંત કંટાળો આવી જાય. ‘આ કાન્નળની કેટલી જેવા સંસારમાં રહ્યો હવે એક ક્ષણ પણ આત્મભાવે રહેવું નથી,’ એમ સંસારથી તે ઉભજે. અને એવો નિવેદ-કંટાળો ઉપજતાં, ‘સંયોગ એટલે ભ્રાજનો તીવ્રવેગી અગિલાપ ઉપજે; આ સંસાર બંધનથી હું ક્યારે છૂટું’ એવી શુદ્ધ ભાવના ભાવતો તે દૃઢ મુમુક્ષુ બને. અને તેના પરિણામે પ્રશમ પ્રગટે, વિષય-કષાયનું પ્રચાંત-પણું થાય, પરભાવથી વિરતિ થાય, વીતરાગતા આવે અને તેનો આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં સમાઈ જાય.

આવા પાંચ લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન જીવને પહેલા અપૂર્વકરણના પ્રતાપે અધિ-લેક થયે સાંપડે છે. અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંજ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે, આ બીજું અપૂર્વકરણ-અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાત્ત્વિક ધર્મ-તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસયોગ ક્ષપકચેષ્ટીમાં ચઢતા સામર્થ્યયોગીને સંન્યાસ હોય છે, કારણ કે તે ક્ષપક યોગી ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોથી નિવૃત્તો છે, અને કોધાદિ કષાયરૂપ સર્વ કર્મપ્રકૃતિઓને જડમૂળથી અપાવનારૂપ ક્ષાયિકભાવ બહી પ્રવૃત્તો છે. અને આવો જે ‘ધર્મસંન્યાસ’ નામનો સામર્થ્યયોગ છે, તે જ ખરેખર તાત્ત્વિક, પારમાર્થિક ‘ધર્મસંન્યાસ’ યોગ છે

અતાત્ત્વિક ‘ધર્મસંન્યાસ’ તો પ્રમત્ત્યા-દીક્ષા અવસરે પણ હોય છે, કારણ કે જેમાં પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, તે નિવૃત્તિરૂપ પ્રમત્ત્યા-દીક્ષા કહેવાય છે. પાપોમાંથી પ્રકર્યે કરીને શુદ્ધ ચરણયોગમાં પ્રજન-ગમન તે ‘પ્રમત્ત્યા’ અતાત્ત્વિક છે. વિષયકષાયાદિ દૃઢ ભાવોનું મુંડન-છોલણક્રિયા તેનું નામ ‘દીક્ષા’ ધર્મ સં છે. આ પ્રમત્ત્યા (દીક્ષા-સંન્યાસ) જ્ઞાનયોગના અંગીકારરૂપ છે. એટલા માટે જ સંસારથી જે અંતરંગ પરિણામથી ખરેખરે વિરક્ત થયો હોય, ચિત્તમાં અત્યંત વૈરાગ્યવંત થયો હોય, તે જ તેવી જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિરૂપ દીક્ષાનો અધિકારી પાત્ર કહ્યો છે. દીક્ષાને યોગ્ય, મુનિધર્મ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય પાત્ર જ કેવા વિશિષ્ટ જાત લક્ષણવાળો હોવો જોઈએ, તે અહીં કહ્યો છે:—

(૧) જે આર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, (૨) વિશિષ્ટ જાતિ-કુલવાળો હોય, (૩) જેનો કર્મભલ ક્ષીણપ્રાય-લગભગ ક્ષીણ થવા આવ્યો હોય, (૪) એથી કરીને જ જે વિમલ-

દીક્ષાનો

અધિકારી

બુદ્ધિવાળો હોય, (૫) ‘મનુષ્યપણું દુર્લભ છે, જન્મ મરણનું કારણ છે, સંપદાઓ ચપલ છે, વિષયો દુઃખના હેતુ છે, સંયોગમાં વિયોગ છે, પ્રતિક્ષણે મરણ છે, કર્મનો વિપાક દારુણ છે,’—એમ જેણે સંસારનું નિર્ગુણપણું—નશુણપણું, નિઃસારપણું, તુચ્છપણું જાણ્યું હોય, (૬) તેથી

કરીને જ તે સંસારથી જે વિરક્ત થયો હોય, (૭) જેના કષાય અત્યંત કૃશ, પાતળા, દૂબળા પડી ગયા હોય—જે મંદકષાયી હોય, (૮) જેનામાં હાસ્ય—રતિ—અરતિ વગેરે અદ્ય હોય, (૯) જે કૃતસંકરેલા ઉપકારને, શુભને જાણવાવાળો કદરહાન હોય, (૧૦) વિનીત—વિનયશુભસંપન્ન હોય, (૧૧) દીક્ષા લેતાં પહેલાં પણ જે રાજ, મંત્રી અને નગરજનોને બહુમત—માનીતો હોય, જેનું સમાજમાં પણ વજન પડતું હોય એવો પ્રતિષ્ઠિત—માનનીય હોય, (૧૨) અદ્રોહકારી—દેવ, ગુરુ, ધર્મ, રાજ, દેશ, સમાજ વગેરેનો ને દ્રોહ કરનાર ન હોય, (૧૩) જે કદયાણુ અંગવાળો—ભદ્રમૂર્તિ હોય, કે જેને દેખતાં જ છાપ પડે કે આ ભદ્ર—ભલો—ફેડો છવ છે, એવો હોય, (૧૪) શ્રાદ્ધ, સત્યક શ્રદ્ધાવંત, શ્રદ્ધાળુ હોય, (૧૫) સ્થિર હોય, અળવિચળ પરિણામી ન હોય, (૧૬) સમુપપન્ન હોય, એટલે સત્યક પ્રકારે સંશુક્રને શરણે આવેલો—આત્મસમર્પણ કરનારો હોય. જેમકે—

“શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું, આત્માથી સહુ હીન;

તે તો પ્રભુએ આપિઓ, વર્તું ચરણાધીન.

આ દેહાદિ આજથી, વરતો પ્રભુ આધીન;

હાસ હાસ હું હાસ છું, આપ પ્રભુનો દીન.”

—શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

આવા લક્ષણવાળો ન હોય તે જ્ઞાનયોગ આગધે નહિ, ‘અને આવા લક્ષણવાળો હોય તે આરાધ્યા વિના રહે નહિ’, એમ શ્રી સર્વસદેવનું વચન છે. તેથી આ ઉપર જે કહ્યું તે બહુ યથાર્થ છે. આમ પ્રમજ્યા સમયે અતાર્ત્રિક ધર્મસંન્યાસ, અને ક્ષાપકશ્રેણીમાં તાર્ત્રિક ધર્મસંન્યાસ હોય છે, એમ સ્પષ્ટ કર્યું.

અને આમ ક્ષાપકશ્રેણીગત યોગીને ‘બીજા :અપૂર્વકરણમાં’ આ તાર્ત્રિક

ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે અને અપૂર્વકરણ એટલા

બીજું

અપૂર્વકરણ

માટે કહેવામાં આવે છે કે—તેમાં અપૂર્વ એવું આ પાંચ વસ્તુઓનું

કરણ—નિર્વર્તન (કરવાપણું) હોય છે:—(૧) સ્થિતિઘાત, (૨) રસઘાત,

(૩) શુભશ્રેણી, (૪) શુભસંક્રમ, (૫) સ્થિતિપાંચ. તે આ પ્રકારે:—

(૧-૨) મોટા પ્રમાણવાળી જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મની સ્થિતિનું અહીં અપૂર્વ ખંડન—

ઘાત કરવામાં આવે છે,—છેલ્લે ઉડાવવામાં આવે છે; તથા કર્મોના પ્રચુર રસનું અપૂર્વ

ખાંડન-ધાત કરી અત્યંત અદ્યપણું કરી દેવામાં આવે છે. આમ વિશુદ્ધિના પ્રકૃષ્ટપણાથી આ સ્થિતિધાત-રસધાત એ બંને આગલા ગુણસ્થાનકોની અપેક્ષાએ અપૂર્વ હોય છે. (૩) તેમજ અત્રે અત્યંત વિશુદ્ધિના સામર્થ્યથી ગુણુશ્રેણીની વિરચના એવી અપૂર્વ કરે છે, કે કર્મના દળીઆ બપાટાબંધ ટપોટપ ઉડાવી દેવા માટે યોગ્ય થઈ ગયા હોય છે. (૪) તથા ખાંધાતી શુભ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ દળીઆનું પ્રતિક્ષણે અસંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિથી લઈ જવું-સંક્રમણ કરવું, તે ગુણસંક્રમણ અહીં અપૂર્વ હોય છે (૫) અને કર્મોની સ્થિતિ પૂર્વે અશુદ્ધપણાને લીધે ઘણી લાંબી બાંધતો હતો, તે અહીં અપૂર્વકરણમાં અત્યંત વિશુદ્ધપણાને લીધે ઘણી ટૂંકી બાંધે છે. આમ આ પાંચે વાનાં અત્રે અપૂર્વ હોય છે, એટલા માટે ‘અપૂર્વકરણ’ નામ સાર્થક છે.

આ અપૂર્વકરણરૂપ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્ય પામીને જે યોગી પુરુષ ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થાય છે, તેને આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસયોગ હોય છે, કારણ કે તે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોત્તું ક્ષપણ કરતો કરતો આગળ વધે છે; કર્મપ્રકૃતિઓને ક્ષપકશ્રેણી સર્વથા બપાવતો બપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ઊઠાવતો ઊઠાવતો, ગુણસ્થાનકની શ્રેણી પર ચઢતો જાય છે. અને આમ કર્મશત્રુનો ક્ષય કરતો કરતો, આ પરમ સમર્થ વીર પુરુષ ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા સ્થાનો ઉપર કેવલિ ગુણસ્થાને પહોંચી ‘નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન’ પ્રગટાવે છે.

—: યોગસંન્યાસ યોગ :—

અને બીજા જે ‘યોગસંન્યાસ’ નામનો સામર્થ્યયોગ છે, તે આયોજ્યકરણની પછી હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

અચિંત્ય વીર્યપણાએ કરીને, અસાધારણ આત્મસામર્થ્યથી કેવલી ભગવાન સમુદ્ધાત કરે છે, તે પહેલાં આયોજ્યકરણ કરે છે. આયોજ્યકરણ એટલી શું? આયોજ્યને કરવામાં આવતો યોગવ્યાપાર તે આયોજ્યકરણ. આ=મર્યાદા, - કેવલીએ દીઠેલ આયોજ્યકરણ મર્યાદા પ્રમાણે; યોજન=યોજનું તે, શુભ યોગનું વ્યાપારણ-પ્રવર્તન; કરણ=પરિણામવિશેષ, સામર્થ્યવિશેષ કેવલી ભગવાને દીઠેલી મર્યાદા પ્રમાણે, ઉદીરણાઆવલિમાં ભવોપશાહી કર્મોના પ્રક્ષેપ કરવો તે આયોજ્યકરણ છે. એટલે કે આ છેલ્લા ભવમાં લોગવવાના જે બાકી રહેલા વેદનીય વગેરે ચાર કર્મ છે, તેમાં જો વેદનીય વગેરેની સ્થિતિ આયુષ્ય કરતાં વધારે હોય, તો તેને સમ-સરખી કરવા માટે કેવલી ભગવાન ઉદીરણા કરે છે, આયોજ્યકરણ કરે છે, - કે જેથી કરીને સમુદ્ધાતવટે તે તે કર્મોને જલ્દી બપાવી દઈ સરખી સ્થિતિમાં લાવી મૂકાય.

આવું આયોજ્યકરણ કરીને કેવલી ભગવાન સમુદ્ધાત કરે છે. સર્વ કેવલી ભગવાન સમુદ્ધાત કરતા નથી, પણ જેના વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ આયુષ્ય કેવલી. કરતાં વધારે હોય છે, તેઓજ તે કર્મોના સમીકરણ માટે સમુદ્ધાત કરે છે, કે જેથી કરીને તે કર્મોને શીઘ્ર યોગની લક્ષ્મી, તેના તત્કાલ નિકાલ કરી દેવાય. મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના, ઉત્તર દેહરૂપ છવિપિંડનું-આત્મપ્રદેશસમૂહનું દેહમાંથી બહાર નીકળવું તેનું નામ સમુદ્ધાત છે સમુદ્ધાત એટલે સમન્વિદ્ધાત, સમન્વિદ્ધપણે એટલે અપુનર્ભાવપણે, ફરી ન હોય એ રીતે, ઉત્તરપ્રાણદયથી, પ્રભેલપણાથી; ઘાત=કર્મનું હનન, પ્રલય, સ્થાય, ફરી ન ઉપજે એવી રીતે પ્રભલપણે જે પ્રયત્નવિશેષમાં કર્મનો પ્રલય થાય-ઘાત થાય, તે સમુદ્ધાત છે આ કેવલિસમુદ્ધાતમા આત્મપ્રદેશનો વિસ્તાર કરી-વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી, તે આત્મપ્રદેશ-વટે આખો લોક હંડ-કપાટ-પ્રતર આકારે પૂરી દેવામાં આવે છે; અને તે તે કર્મપ્રદેશને સ્પર્શી, શીઘ્ર યોગની લક્ષ્મી જેવળી નાંખવામાં આવે છે; અને પછી તે આત્મપ્રદેશનો ઉલટા ક્રમે ઉપસંહાર કરાય છે આ બધા વિધિ માત્ર આઠ સમયમાં પૂરા થાય છે આહું પરમ અહ્યુત અચિંત્ય સામર્થ્ય આ પરમ સમર્થયોગી અત્ર વ્યક્ત કરે છે ।

અને આ આયોજ્યકરણ ને સમુદ્ધાતનું ફળ-પરિણામ શૈલેશીકરણ છે, એટલે કે તે પછી તરતમાં શૈલેશીકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો સર્વથા નિરોધ કરી, આ પરમ સમર્થ યોગી યોગી શુક્લધ્યાન ધ્યાવતો સતો, શૈલેશીકરણ શૈલેશ-મેરુપર્વત જેવી નિષ્કંપ અટોલ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા સર્વ સંવરૂપ-સમાધાનરૂપ જે શીલ, તેનો ઈશ બને છે. આમ આ સ્વરૂપગુપ્ત પરમ યોગીની શૈલેશ-મેરુ જેવી નિષ્કંપ યોગનિરોધરૂપ અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ. અથવા પરમ સમાધિ પામેલા આ શૈલેશ યોગીશ્વરની અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ. આ શૈલેશી અવસ્થા, પાંચ દૂરવ અક્ષર (અ, ઈ, ઉ, ઋ, ઌ) ઉચ્ચારાય તેટલો કાળ રહે છે; અને તેના ઉછા સમય પછી તરતજ આ પરમ અયોગી યોગી ઊર્ધ્વગમન કરી સિદ્ધપદમાં બિરાજે છે.

"ઉત્કૃષ્ટે વીરજ નિવેશે, યોગક્રિયા નવિ ખેસે રે;

યોગ તણી મુવતા શૈલેશે, આતમચક્તિ ન ખેસે રે....વીરજને ચરણે લાગુ." "

—શ્રી આનંદધનંજી

* "મૂલસરીરમચ્છંદિય ઉચ્ચરદેહસ્ત જીવપિંડસ્ત ।

જિગ્મર્ષણં વેદાદો હવદિ સમુદ્ધાદયં જામ ॥ "

—શ્રી નમિચદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી કૃત ગોમદસાર

“વીર્ય ક્ષાયિક બલે વ્યવળતા યોગી, શેધી ચેતન કર્યો શુચિ અલેશી;
 બાવ શેલેશીમે’ પરમ અક્રિય થઇ, ક્ષય કરી ચાર તત્ત્વ કર્મશેષી.”—શ્રી રૂપચંદ્ર
 “મન-વચન-કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છૂટે જહાં સકળ પુણ્યલ સંબંધ ભે;
 એવું અયોગી શુદ્ધસ્થાનક ત્યાં વર્તતું, મહાભાગ્ય મુખદાયક પૂર્ણ અમંદ ભે....અપૂર્વ
 એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા, પૂર્ણ કલંક રહિત અઢોલ સ્વરૂપ ભે;
 શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય, અશુરવધુ અમૂર્ત સહજ પદરૂપ ભે....અપૂર્વ”
 —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ આ ‘યોગસંન્યાસ’ યોગ શૈલેશી અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

—: યથાપ્રવૃત્તકરણુ આદિ :—

ભગ્યોને યથાપ્રવૃત્તકરણુ, અપૂર્વકરણુ અને અનિવૃત્તિકરણુ એમ ત્રણેય કરણુ પ્રાપ્ત થાય છે; અને બીજાઓને એટલે કે અભગ્યોને પહેલું યથાપ્રવૃત્તકરણુ જ હોય છે, બીજા કરણુ તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ. અને કરણુ એટલે પરિણામ. (ગાથા ૧).

જેમ ગિરિ-નદીનો પથર ઘસાતાં પીસાતાં, ફૂટાતા, પીટાતાં, ઘર્ષણુ-ઘૂર્ણન ન્યાયે જોળ હીસો થાય છે; તેમ અનાદિ સંસારમાં રણકતા આચકતા જીવને ક્વચિત્ ક્વચિત્ ક્રમે કરીને ભાવમલની ક્ષીણતા થતાં તથાભવ્યતાનો પરિપાક થયે યથાપ્રવૃત્તકરણુ એવો કોઇ નિશિષ્ટ આત્મપરિણામ થઇ આવે છે, એવી કોઇ કર્મ સ્થિતિ રસની મંદતા ઉપજે છે, કે તે અંધિની નિકટ આવી પડે છે. ‘આશુસે ચહી આતી હે’ એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમાં પ્રવર્તતાં પ્રવર્તતાં જીવને જે ક્વચિત્ ક્રિયિત્ ભાવચમકારા જેવું સામાન્યપણે (Ordinarily) પ્રવર્તે છે એવું પૂર્વાનુ-પૂર્વકરણુ તે યથાપ્રવૃત્તકરણુ છે. આલું યથાપ્રવૃત્તકરણુ તો જીવ અનંતવાર કરે છે, ને અનંતવાર અંધિની નિકટ આવે છે પણ તે માત્ર સામાન્ય-સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઇ આત્મવીર્યની મંદતાને હીધે તે અંધિલેદ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે. આ કરણુ ભવ્ય-અભવ્ય બન્નેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા બે કરણુ એકલા ભવ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અભવ્યને નહિ, એટલે જ તે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશી શકતો નથી.

અને ભવ્ય પણુ ન્યાયગી અપૂર્વ (Unprecedented) આત્મપરિણામરૂપ ભાવને પામી, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવી, અનન્ય પ્રયત્નથી-અસાધારણ (Extra ordinary effort) પ્રયાસથી, પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી (With all his might) અપૂર્વ પુરુષાર્થ શૂરવીરપણે ‘ચાહોમ કરીને’, અચિરૂપ દુર્લેધ દુર્ગનો લેદ કરવા સર્વા-ત્યાગી પ્રવર્તતો નથી, ત્યાલગી તે પણુ તે કાર્યમાં સફળ થતો નથી. કારણ કે અંધિલેદરૂપ દુર્લેધ કાર્ય માટે અસામાન્ય-અસાધારણ પ્રયત્નની જરૂર છે. તેમાં

પૂર્વાત્પૂર્વ યથાપ્રવૃત્ત જેવો તેવો પ્રયત્ન કામ આવે નહિ. જેમ યુદ્ધમાં મજબૂત કિહો સર કરવા માટે જળવાન શસ્ત્રોથી ભારી હથો (Mass attack) કરવો પડે છે, તેમ અંધિરૂપ દુર્લેધ દુર્ગને જીતવા માટે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થરૂપ ભાવ-વજનો જોરદાર હથો લઈ જવો જ જોઈએ, નહિ તો તેમાં નિષ્ફળતા જ મળે છે, અર્થાત્ અંધિ આગળથી 'પીછેહઠ' (Retreat) કરવી પડે છે.

“અંધિ પહેલે શુણ્ણસ્થાનકે છે, તેનું લેહન કરી આગળ વધી ચોથા મુધી સંસારી જીવો પહોંચ્યા નથી. કોઈ જીવ નિર્જરા કરવાથી જોયા ભાવે આવતાં, પહેલામાંથી નીકળવા વિચાર કરી, અંધિલેહની નજીક આવે છે, ત્યાં આગળ ગાંઠનું એટલું ખડું તેના ઉપર જોર થાય છે કે અંધિલેહ કરવામાં શિથિલ થઈ જઈ અટકી પડે છે; અને એ પ્રમાણે આજો થઈ પાછો વળે છે. આ પ્રમાણે અંધિલેહ નજીક અનંતીવાર આવી જીવ પાછો ફર્યો છે. કોઈ જીવ પ્રણલ પુરુષાર્થ કરી નિમિત્ત કારણનો જોગ પામી ઠરેડીમાં કરી અંધિલેહ કરી, આગળ વધી આવે છે, અને જ્યારે અંધિલેહ કરી આગળ વધ્યો કે ચોથામાં આવે છે, અને ચોથામાં આવ્યો કે વહેલો મોઠો મોક્ષ થયો, એવી તે જીવને છાપ મળે છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પણ જીવ જ્યારે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં વર્તતો હોય છે, ને તેમાં પણ ભાવ-મલની અત્યંત ક્ષીણતા થાય છે, ત્યારે અન્ય જીવને જેટલું યથાપ્રવૃત્તકરણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે અંધિલેહની અત્યંત નિષ્કટ આવે છે. એટલે પછી તેને અપૂર્વકરણ અપૂર્વ આત્મભાવનો ઉદ્ઘાસ થતાં, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણાથી અનિવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય છે અપૂર્વકરણ એટલે અનાદિકાળમાં પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી એવો અપૂર્વ આત્મપરિણામ, અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ—નિવર્તે નહિ, તે અનિવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણથી અંધિલેહ થાય છે, અને અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યક્ત્વ થાય છે.

તેમાં જ્યાંસુધી અંધિ છે, ત્યાંસુધી યથાપ્રવૃત્તકરણ છે, અંધિ છેલ્લાં-ઉદ્ઘાતમાં અપૂર્વકરણ છે, અને અંધિલેહ કરીને જીવ સમ્યક્ત્વને સન્મુખ થાય ત્યારે અનિવૃત્તિકરણ છે. (ગાથા-૨). આ અંધિ એટલે અત્યંત દુર્લેધ, લેહવી ઘણી કઠણ એવી ગાંઠ કડકશ, ધન, રૂઠ ને ગૂઢ એવી વાંસની ગાંઠ જેમ લેહવી ચુરકેલ હોય છે, તેમ જીવની આ ગાંઠ રાગ-દ્વેષ પરિણામરૂપ ગાંઠ લેહવી ઘણી દુષ્કર છે. (ગાથા-૩) એટલા માટે જ તેને લેહવા માટે જીવે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે. આ સર્વ આ આકૃતિ ઉપરથી સમજાયો:—

આકૃતિ — ૧

યથાપ્રવૃત્તિકરણ →

અપૂર્વકરણ ↓ અંધિલેહ

 → અનિવૃત્તિકરણ → સમ્યક્ત્વ

અને આમ આ ગાંઠ હેઠાઈ ગયા પછી, આ છત્ર ગાઠ રાગ-દ્રેષ પરિણામ છોડી દે છે, તેના રાગાદિ મંદ પડી જાય છે, દુષ્ટ અનંતાનુગંધી કષાય ચોકડી સમ્યક્ત્વાદિ નષ્ટ થાય છે, દર્શનમોહ દૂર થાય છે અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. કારણ કે ચોડું પણ સુપરિશુદ્ધ એવું સમ્યગ્જ્ઞાન સાચા અસંમોહનો હેતુ હોય છે. (ગાથા-૪).

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી, પદ્યોપમપૃથક્ત્વમાં એટલે કે ચારિત્રમોહનીય કર્મમાંથી બેથી નવ પદ્યોપમ સુધીની સ્થિતિ ક્ષય થયે, દેશવિરતિપણું-સાચું ભાવશ્રાવકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે ચારિત્રમોહમાંથી સંખ્યાતા સાગરોપમ સ્થિતિ ક્ષય થયે, સર્વ-વિરતિપણું-સાચું ભાવસાધુપણું, તથા ઉપશમશ્રેણી-ક્ષપકશ્રેણી અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે. (ગાથા-૫) ઇત્યાદિ અને સંક્ષેપથી કહ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ કર્મશ્રંથ આદિ સ્થળો નોવા.

આકૃતિ — ૨

પ્રથમ અપૂર્વકરણ → ગ્રંથિકોહ → સમ્યક્ત્વ.

ક્ષપકશ્રેણી

બીજું અપૂર્વકરણ →

૮	૯	૧૦	૧૨
ગુ	ણ	સ્થા	ન

 → કેવલજ્ઞાન.

આયોજ્યકરણ → સમુદ્ધાત → શૈલેશીકરણ → મોક્ષ.

અત્રે એટલું લક્ષમા રાખવા યોગ્ય છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી છત્ર ને તીવ્ર-સંવેગથી અપૂર્વ પુરુષાર્થધારા ચાલુ રાખે ને વધારે, તો ઉપરોક્ત પદ્યોપમ-સાગરોપમાદિ જેટલી કર્મસ્થિતિ પણ શીઘ્ર ક્ષય કરી, અપાટાગંધ ભાવશ્રાવક, ભાવસાધુ આદિ દર્શાને પામે, અને ઉપશમ-ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થઈ, અનુપમ કેવલજ્ઞાન પ્રગટાવી, યાવત્ તે જ ભવે પણ મોક્ષ પામે એ છત્રના પુરુષાર્થમા મદતા હોય તો તે પ્રભાણે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પણ લીલ થાય એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ છત્રના પુરુષાર્થજનને આધીન છે. જલદી પુરુષાર્થ સ્ફુરારવે તો જલદી મોક્ષ પામે, માટે ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા પહાના છોડી દઈ છત્રે નિરંતર સત્ય પુરુષાર્થશીલ રહેવું નોંધએ એમ જ્ઞાની પુરુષોના ઉપદેશનો આશય સમજાય છે.

કારણ કે આયોજ્યકરણથી ઊર્ધ્વ-આગળમા બીજો (યોગસંન્યાસ) યોગ હોય છે, એટલા માટે—

અતસ્ત્વયોગો યોગાનાં યોગઃ પર ઉદાહૃતઃ ।

મોક્ષયોજનમાવેન સર્વસંન્યાસલક્ષણઃ ॥ ૧૧ ॥

એથી અયોગ યોગમાં, યોગ કહ્યો પરરૂપ;

મોક્ષ માથે યોજનધરી, સર્વસંન્યાસ સ્વરૂપ, ૧૧.

અર્થઃ—એટલા માટે તો જે ‘અયોગ’ છે, તેને યોગોમા પરમ યોગ કહ્યો છે (કારણ કે) મોક્ષ માથે તે યોજન-જોડાણ કરે છે, અને તે સર્વ સંન્યાસ લક્ષણવાળો છે.

વિવેચન

આમ યોગસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ શૈલેશી અવસ્થામા હોય છે એમ ઉપમા કહ્યું તેમા મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ હોય છે, નિરોધ કર અયોગ વામા આવે છે, એટલે તે ‘અયોગ’ કહેવાય છે અને આ ‘અયોગ’ પરમ યોગ યોગ સર્વ યોગોમા પરમ છે, પ્રધાન છે કારણ કે તે ‘યોજનાદ્ યોગ’—મોક્ષ સાથે સાક્ષાત્ યોજન કરાવનાર એવો પારંપર અર્થમા ‘યોગ’ છે અને તે સર્વસંન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો છે, તેમા ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે

આને ‘પરમ’ યોગ કહ્યો તે સમાર્થ છે, કારણ કે સર્વ યોગોનું જે એક માત્ર અતિમ સાધ્ય-ધ્યેય મોક્ષ છે, તેની સાથે આ અયોગ યોગ જ સાક્ષાત્ યોજન-જોડાણ કરાવે છે મોક્ષ સાથે યોજે-જોડે તે યોગ કહેવાય, એમ વ્યુત્પત્તિથી આ જરાગર ઘટે છે તેમ જ અત્રે સર્વસંન્યાસ હોય છે, અધર્મસંન્યાસ કે ધર્મસંન્યાસ કરતા ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે, અને હવે કંઈ પણ ત્યજવાપણું બાકી રહેતું નથી એટલે આ અયોગ પરમ શ્રેષ્ઠ યોગ છે

અત્રે એક પરમાણુ માત્રનું પણ સ્પર્શવાપણું રહેતું નથી સંપૂર્ણ નિષ્કલંક એવું અઢોલ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે અનન્ય એવી શુદ્ધ નિરજન એનન્યમૂર્તિ વ્યક્ત થાય છે અશુરુલધુ એવું અમૂર્ત સહજાત્મસ્વરૂપ પદ સિદ્ધ થાય છે આ સહજાત્મસ્વરૂપ પદને

વૃત્તિઃ—અતઃ एव—એટલા માટે જ શૈલેશી અવસ્થામા યોગસંન્યાસરૂપ કારણે લીધે,

અયોગો—અયોગ, યોગનો અભાવ (મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ)

યોગાનાં—મિત્રા આદિ યોગીના મધ્યે,—ચુ તો કે-યોગ પર-પરમયોગ, પ્રધાનયોગ, ઉદાહૃતઃ—કહ્યો છે કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

મોક્ષજયોનમાવેન—મોક્ષ સાથે યોજન-ભાવરૂપ હેતુથી, જોવાય કરવારૂપ ભાવથી

‘યોજનાદ્ યોગ’—યોજનને લીધે યોગ, એમ મયજને આનુ સ્વરૂપ મ્હે છે—

સર્વસંન્યાસલક્ષણ—સર્વ સંન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો, કારણ કે અધર્મસંન્યાસ ને ધર્મસંન્યાસ કરતા પણ અત્રે પરિશુદ્ધિનો ભાવ છે, એટલા માટે

સારસમુચ્ચય-(Summary)

આમ અને ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, ને સામર્થ્યયોગ એ ત્રણ યોગનું સ્વરૂપ કહ્યું. એનો સારસમુચ્ચય સમજવા માટે સ્થૂલ રૂપક-ઘટના કરીએ:—

કોઈ બચંકર અટવીમાં કોઈ સુસાફર ભૂલે પડી ગયો હોય, ને ચારે કોરથી સુંઝાઈ ગયો હોય, તેને તેમાંથી છૂટવાનો કોઈ રસ્તો ખતાવે એવી તેની કેવી તીવ્ર ઇચ્છા હોય ? કોઈ રોગી મહારોગના પંજમાં સપડાયો હોય, તે કોઈ કુશળ વૈદ મળી જાય ને આરોગ્ય પ્રાપ્તિ થાય, એમ કેવું ઇચ્છે ? ઉજ્જડ મરુભૂમિમાં ભર ઉઠાણામાં કોઈ તરસ્યો થયો હોય, તે પાણી માટે ફેટલું ઝંખે ?

તેમ આ સંસારરૂપ બચંકર અટવીમાં ભૂલે પડેલો જીવરૂપ સુસાફર પ્રથમ તો તેમાંથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાખે છે, મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે, મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થાને જવા ચાહે છે. એટલે પછી દૂંઢતો દૂંઢતો તે તેના માર્ગે જલ્પકાર સફળરૂને પૂછે છે. ઇચ્છાચોગી તેની પાસેથી તે માર્ગની માહિતી મેળવી-સાંભળી, અમુક દિશામાં આ માર્ગ છે, એમ તે જાણીને સફળ છે. આમ તે યુતાર્થ ને જ્ઞાની બને છે. પછી તે શ્રદ્ધાપૂર્વક તે ઉદ્ધિત માર્ગે ચાલવા પ્રયાસ કરે છે. પણ માર્ગની કઠિનતાથી તથા પોતાનો અનુભવ હજી કાચો હોવાથી તેને ક્વચિત્ પ્રમાદ થઈ આવે છે. એટલે સુસાફરી ક્વચિત્ અટકી જાય છે કે ધીરી પડે છે, ક્વચિત્ વેગવંતી બને છે. આમ આ ઇચ્છા-ચોગી આગળ વધતો જાય છે.

આ સુસાફરી દરમ્યાન શાસ્ત્રરૂપ લોખીઓ (Guides) સદા તેની સાથે છે, એટલે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલતાં તેને શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ અવિકલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેની સહાયથી માર્ગ દેખતો દેખતો તે શ્રદ્ધાપૂર્વક આગળ ધપે છે. શાસ્ત્રચોગી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, પોતાના પગમાં જોર હોય તેટલા વેગથી, તે અપ્રમાદીપણે આગળ પ્રગતિ કરતો જાય છે.

આમ આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરતો તે બચાનક અટવી વટાવી જઈને, સુંદર રાજમાર્ગ પર-ધોરી રસ્તા પર આવી જાય છે. એટલે આગળનો મોક્ષસ્થાન બાણીને રસ્તો ચોકખેચોકખે દેખાય છે. ત્યાં શાસ્ત્રરૂપ લોખીઓ તેને કહી દે છે કે-હવે મહાનુભાવ શાસ્ત્રચોગી ! જુઓ, આ માર્ગ સીધો સડસડાટ મોક્ષસ્થાન પ્રત્યે જાય છે. તે તરફ સીધા ચાલ્યા જાઓ ! તેમાં આ આ સામાન્ય સૂચના આપું છું, તે પ્રમાણે તમે ચાલ્યા જાઓ. વધારે વિગતની તમે જેમ જેમ આગળ જાઓ, તેમ તેમ તમને તમારી મેળે ખબર પડતી જશે. એટલે હવે સ્ફારે તમને આગળ વળાવવા આવવાની જરૂર નથી. તમે પોતે 'સમર્થ' છો. માટે શિવસ્તે પન્થાઃ ।

એટલે તે યોગી વળતું કહે છે-હું પરમ ઉપકારી સત્શાસ્ત્ર !. આપનો હું કયા શબ્દોમાં આહાર માનું ? આપે મહારા પર અચિંત્ય ઉપકાર કર્યો છે. આટલી ભૂમિકાએ હું પહોંચ્યો છું, તે બધા આપનો પ્રતાપ છે. ને આગળ માટેની જે આપે કિંમતી સૂચના બતાવી તે માટે પણ હું આપનો ઋણી છું. હું આપની તે આજ્ઞાને અનુસરવા સદા તત્પર રહીશ, અને મને ખાતરી છે કે આપની કૃપાથી હું મહારા ઇષ્ટ સ્થાને-મોક્ષનગરે હવે થોડા વખતમાં જઈ પહોંચીશ. આપે મહારા માટે ઘણો શ્રમ લીધો છે, ને મેં પણ આપની આજ્ઞા ઉકાવવાનો યથાશક્તિ પરિશ્રમ કર્યો છે, છતાં આજ્ઞાભંગ થયો હોય તો ક્ષમા ! વારુ, નમસ્કાર !

પછી તે સમર્થ યોગી આત્મસામર્થ્યથી યોગમાર્ગે તીવ્ર સવેગથી-અત્યંત વેગથી અપાટાબંધ દોડ્યો જાય છે. પ્રાતિભા જ્ઞાન-અનુભવજ્ઞાન દૃષ્ટિથી તેને આગળ આગળનો માર્ગ ચોક્કસો દીવા જેવો દેખાતો જાય છે; અને જેમ જેમ તે ઇષ્ટ સામર્થ્યયોગી ધ્યેય પ્રતિ આગળ ધપતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો ઉત્સાહ અત્યંત વધતો જાય છે. ક્ષાયોપશમિક ધર્મેન્-ક્ષયોપશમ લાવેને ક્રમાવી દઈ તે પોતાનો ભાર ઝાંટો કરતો જાય છે, એટલે તે ઝોર ને ઝોર વેગથી આગળ પ્રગતિ કરે છે. આમ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યથી ક્ષપકંઠેશ્વરી પર ચઢી, ધર્મસંન્યાસ કરતો કરતો, તે ૮-૬-૧૦-૧૨ શુભકાળા અપાટાબંધ વટાવી પહોંચે છે, ને ૧૩ માં શુભકાળે પહોંચે છે, કેવલજ્ઞાન પામી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય પ્રત્યક્ષ દેખે છે. ત્યાં તો મોક્ષનગર સાક્ષાત્ દેખાય છે. તે જાણે તેના પરામાં આવી પહોંચ્યો છે.

ત્યાં પછી તે થોડો વખત (આયુષ્ય પ્રમાણે) વિસામો ખાય છે, ને પોતાને થયેલા જ્ઞાનનો લાભ બીજાને-જગતને આપી પરમ પરોપકાર કરે છે.

પછી આયુષ્યની સુદૃઢ પૂરી થવા આવે, તે મન-વચન-કાયાના યોગોનાં નિરોધ કરે છે-ત્યાગ કરે છે, ને આમ યોગસંન્યાસ કરી, મેરુ જેવી નિઃકંપ શૈલેશી અવસ્થા-રૂપ ભવ્ય દરવાજામાંથી તે મોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને સિદ્ધ પુરુષ બની સાદિ અનંતો કાળ અનંત સમાધિસુખમાં શાશ્વત સ્થિતિ કરે છે.

“પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી, ઉર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો;
સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં, અનંત દર્શન જ્ઞાન અનંત સંહિત જો....અપૂર્વ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ

કલ્પશિકાન્થ

મંદાકાન્તા.

ધૃમ્ભા પૃથ્વ્યા શુભશ્રવણથી દર્શન જ્ઞાન પામે,
 શ્રદ્ધા સાથે ગમન કરતાં નિઃપ્રમાદત્વ જામે;
 ને સામર્થ્યે પરમ પ્રતિભા ધર્મસંન્યાસ ધામે,
 છોડી યોગો મન વચ તનુ પહોંચતા પૂર્ણ-કામે. ૧.

ધૃમ્ભાયોગે શુભશ્રુત અને જ્ઞાની તોયે પ્રમાદી,
 શાસ્ત્રે હોયે શુભપદ્ધતિ શ્રદ્ધા ને અપ્રમાદી;
 સામર્થ્યે તો અનુભવ જલ્દી ધર્મસંન્યાસ સાધે,
 શૈલેશીમાં પરમ પ્રભુને યોગસંન્યાસ લાધે. ૨

અનુક્રમ.

ધૃમ્ભતા પ્રીતિતા જોગી, જનો સાધક સીજતા;
 મનોનંદન શુદ્ધાત્મ, પદને પાર્શ્વે રીજતા ૩.

ધૃમ્ભારંગી શુભાસંગી, સામર્થ્યયોગ મૃગને;
 પાગી શ્રીમદ્ હરિભદ્ર, પામે મોક્ષ અસંગને. ૪.

શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી, સહજાત્મસ્વરૂપ તે;
 સુમર્યા ભગવાન્ પામે, બ્રહ્માનંદ અનૂપ તે. ૫.

આઠ યોગદૃષ્ટિનું સામાન્ય કથન

(શ્લો. ૧૨-૨૦)

[આઠ યોગદૃષ્ટિના નામ—આયદૃષ્ટિ ને યોગદૃષ્ટિ-ઉપમા. આઠ યોગાંજ, આઠ આશ્રયદોષ, આઠ ગુણ. દૃષ્ટિની વ્યાખ્યા. આવરણ અપાયથી ભેદ.—પ્રતિપાતી કે અપ્રતિપાતી? પ્રતિપાતી તે સાપાથ, અપ્રતિપાતી તે નિરપાથ.—ચુકિત પ્રતિ અખડ પ્રયાણ.]

એમ એનું સ્વરૂપ કહી જતાવી, પ્રકૃત-ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી કહે છે:—

एतत्त्रयमनाश्रित्य विशेषेणैतदुद्भवाः ।

योगदृष्टय उच्यन्त अष्टौ सामान्यतस्तु ताः ॥ ૧૨ ॥

એ ત્રણને આશ્રય વિના, વિશેષથી તબ્બન્ય;
યોગદૃષ્ટિ કહું આઠ તે, સામાન્યથી મન્ય. ૧૨.

અર્થ:—એ ત્રણ યોગને આશ્રય કર્યા વિના, વિશેષે કરીને એમાંથી જ ઉદ્ભવ પામેલી (નીકળેલી) એવી યોગદૃષ્ટિઓ કહેવામાં આવે છે. અને તે દૃષ્ટિઓ સામાન્યથી આઠ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઇચ્છાયોગ વગેરે ત્રણ યોગનું સ્વરૂપ વર્ણન કર્યું, તેનો સીધેસીધો આશ્રય કર્યા વિના, પણ વિશેષે કરીને એ ત્રણ યોગમાંથી જ નિષ્પન્ન થતી—નીકળતી, એવી યોગદૃષ્ટિઓનું અહીં કથન કરવામાં આવે છે; અને સામાન્યથી તે આઠ છે. આ આઠ યોગદૃષ્ટિઓ એ ત્રણ યોગમાં અંતર્ભાવ-સમાવેશ પામે છે. આ યોગદૃષ્ટિરૂપ નદીઓ તે યોગ-પર્વતમાંથી જ નીકળેલી છે, એટલે તેની સાથે એનો ગાઢ સંબંધ છે, અને એટલા

ચુક્તિ:—एतत्त्रयम्—એ ત્રણને, એટલે ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામ્યયોગને, અનાશ્રિત્ય—આશ્રય કર્યા વિના, અગીકાર કર્યા વિના, વિશેષેણ-વિશેષથી, ‘આમાંથી આ’ એવા સક્ષણવાળા વિશેષે કરીને. શું? તે કે—एतदुद्भवाः—એમાંથી ઉદ્ભવ પામેલી, એ ત્રણ યોગમાંથી જ ઉપજતી, યોગદૃષ્ટય: उच्यन्ते—યોગદૃષ્ટિઓ—મિત્રા આદિ કહેવામાં આવે છે.

अष्टौ सामान्यतस्तु ताः—અને સામાન્યથી તે દૃષ્ટિઓ આઠ છે,

માટે જ આ યોગદષ્ટિની આધારરૂપ ભૂમિકા-પીઠિકા બરાબર સમજવા માટે પ્રથમ એ ઉક્ત ઇચ્છાયોગાદિ યોગોનું વર્ણન અત્યંત ઉપયોગી અને આવશ્યક હતું, એમ આ ઉપ-
રથી કલિત થયું.

અને તે આ છે:—

મિત્રા તારા ચલા દીપ્રા સ્થિરા કાંતા પ્રભા પરા ।
નામાનિ યોગદષ્ટીનાં લક્ષણં ચ નિવોધત ॥ ૧૩ ॥

મિત્રા તારા ન બલા, દીપ્રા સ્થિરા તેમ;
કાંતા પ્રભા અને પરા, દષ્ટિ આઠ છે એમ.
યોગદષ્ટિના નામ એ, અર્થતણે અનુસાર;
લક્ષણ તેનું સાંભળો, હવે અહીં કમવાર. ૧૩.

અર્થ:—મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા અને પરા—એમ આ યોગદષ્ટિઓના નામ છે. અને એઓનું લક્ષણ સાંભળો !

તે યોગદષ્ટિ બતાવવા માટે કહે છે:—

સમેધામેધરાઝ્યાદૌ સગ્રહાચર્મકાદિચત્ ।
ઓઘદષ્ટિરિહ જ્ઞેયા, મિથ્યાદષ્ટીતરાશ્રયા ॥ ૧૪ ॥

વૃત્તિ:—તેમ—મિત્રા જેવી તે મિત્રા, તારા જેવી તે તારા; ઇલાદિ ચાર્થ જ નામાનિ—નામ, યોગદષ્ટીનામ—યોગદષ્ટિઓના છે. અને એઓનું લક્ષણ—લક્ષણ—જે કહેવામાં આવે છે તે, નિવોધત—
શ્રવણ કરો, સાંભળો એમ અર્થ છે. અહીં યોગદષ્ટિનો અપરચેદ (અપવાદ) કરવા માટે ‘યોગદષ્ટિ’
એમ મહણ કર્યું છે.

વૃત્તિ:—ફહ—અહીં યોગદષ્ટિ, જ્ઞાનાવસ્થાના આદિ કર્મના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે ચિત્ર-
નાના પ્રકારની હોય છે.

સમેધામેધરાઝ્યાદૌ—સમેધ—અમેધ, મેધવાળા કે મેધ વિનાના, રાત્રી આદિમાં. આદિ શબ્દથી
દિવસનું મહણ છે; એટલે મેધવાળા કે મેધ વગરના રાત્રી કે દિવસમાં.

સગ્રહાચર્મકાદિચત્—સમ્રહ આદિ અને અર્જક આદિની જેમ. પહેલા આદિ શબ્દથી અમહનું
મહણ છે, બીજા આદિ શબ્દથી અનર્જકનું મહણ છે. એટલે મહસકિત કે મહરકિત, એવા બાલ કે
અબલની જેમ (મહ=મૂત, ઝોડ વગેરે).

ઓઘદષ્ટિ:—યોગદષ્ટિ, સામાન્ય દર્શન. તે બવાબિનદી જીવનિષ્ઠી છે. એટલે કે બવાબિનદી-
સંસારથી રાચનારા જીવને આ હોય છે

મિથ્યાદષ્ટીતરાશ્રયા—મિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી કે અમિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી કાચ (મોતીઓ—પાક)
વગેરેથી જેની દષ્ટિ ઉપહત—ગાધિન છે તે મિથ્યાદષ્ટિ. તેનાથી ઉપધાત નથી પામેલ તે અમિથ્યાદષ્ટિ
આમ અક્ષરગમનિકા (સ્પષ્ટાર્થની સખબુતી) થઈ. અને બાચાર્થ તે આ છે:—

મેઘસહિત મેઘે સહિત, રાત્રિ દિવસમાં તેમ;
 ગ્રહ સહિત ગ્રહ સહિત ને, બાલ આદિની જેમ.
 અહીં બાણુવા યોગ્ય છે, ઓઘદષ્ટિ તે તેમ;
 મિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી, ઇતર આશ્રયી એમ. ૧૪.

અર્થ:—મેઘવાળા કે મેઘ વિનાના રાત કે દિવસમાં, ગ્રહસહિત કે ગ્રહરહિત, એવા બાલક કે અબાલકના જેવી અહીં ઓઘદષ્ટિ બાણુવી; અને તે વળી મિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી કે અમિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી પણ હોય.

વિવેચન

“સઘન અઘન દિન રચણીમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;
 અરથ જીએ જેમ જૂજૂઆ, તિમ ઓઘ નજરના ફેરા રે....વીર.”

શ્રી યો દ. સંજ્ઞાયા ૧-૨

એક તો સમેઘ-મેઘવાળી મેઘલી રાત્રીમાં દષ્ટિ, તે કંઈક સાત્ર ગ્રહજી કરનારી હોય છે; બીજી તો અમેઘ-મેઘ વિનાની રાત્રીમાં જરા વધારે અધિક ગ્રહજી કરનારી હોય છે; આદિ શબ્દથી દિવસનું ગ્રહજી છે. એટલે એક સમેઘ-મેઘલા દિવસમાં, તથા બીજી અમેઘ-મેઘ વગરના દિવસમાં, અને આ બંનેમાં વિશેષ છે-તક્ષવત છે.

આ દષ્ટિ વળી સમઘ-ગ્રહમરત (જૂત વગેરે ભરાયેલા) દષ્ટાની હોય, અને આદિ શબ્દથી અમઘ-હતી એટલે ગ્રહમરત નથી એવા દષ્ટાની હોય. આ બેનો પણ તક્ષવત હોય છે, - ચિત્ર વિભ્રમ આદિના ભેદને લીધે.

આ વળી બાલક દષ્ટાની હોય, અને આદિ શબ્દથી અબાલકની પણ હોય. આ બેનેનો પણ વિવેક-વિકલતા આદિ ભેદને લીધે ભેદ હોય છે.

આ વળી મિથ્યાદષ્ટિની એટલે કાચ (પકલ-મોતીઓ-નેત્રરોગ) વગેરેથી જેની દષ્ટિ ઉપહત-અવરાયેલી-દંકાયેલી છે એવાની હોય; અને તેનાથી-કાચ વગેરેથી જેની દષ્ટિ ઉપહત-અવરાયેલી નથી એવા અમિથ્યાદષ્ટિની હોય.

જેમ આ દષ્ટિભેદ, - એક જ દશ્યમાં પણ, - ચિત્ર (જૂદા જૂદા પ્રકારના) ઉપાધિભેદને લીધે હોય છે; તેમ પારલૌકિક પ્રમેયમાં-પરલોક સંબંધી જ્ઞાનવિષયમાં પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે, ચિત્ર એટલે જૂદા જૂદા પ્રકારનો પ્રતિપત્તિભેદ હોય છે. (માન્યતાભેદ-ગ્રહજીભેદ હોય છે). આ કારણે આ દર્શનભેદ એટલે જૂદા જૂદા દર્શનોનો ભેદ છે, એમ યોગાચાર્યો કહે છે.

ખરેખર આ દર્શનભેદ તો સ્થિરો આદિ દષ્ટિવાળા ભિન્નમર્થિ યોગીઓને હોતો જ નથી, કારણ કે તેઓને યથાવિષય-ચોતપોતાના વિષય પ્રમાણે નવના ભેદોનો અવગોષ-સાચી સમજણ હોય છે. એઓની પ્રવૃત્તિ પણ પરત્વે હોય છે, - તેમને શુદ્ધ ઓઘનું હોવાપણું છે તેથી કરીને, તેઓનો આગ્રહ વિનવૃત્ત-અત્યંત દૂર થઈ ગયો હોય છે તેથી કરીને, તેઓનું મૈત્રી આદિને પરત્રપણું હોય છે તેથી કરીને, અને ચારિત્ર્યરિક સંજ્ઞાની ચરકચારણ નીતિથી (ચારિ સંજ્ઞાવનીચાર ન્યાય પ્રમાણે) તેમના આશયનું ગંભીર ઉદારપણું હોય છે તેથી કરીને. અલં પ્રસંગેન.

‘ઓઘદષ્ટિ’ એટલે સામાન્ય દષ્ટિ, સામાન્ય દર્શન. ઓઘ એટલે પ્રવાહ. પ્રવાહ-પતિત દષ્ટિ તે ઓઘદષ્ટિ. આમ આનાદિ સંસારપ્રવાહમાં તણાઈ રહેલા અને તેમાં જ ગચનારા એવા સ્વાભિનંદી સામાન્ય કોટિના જીવોની દષ્ટિ તે ઓઘ-ઓઘદષ્ટિ દષ્ટિ છે. લોકપ્રવાહને અનુસરતા પ્રાકૃત જનોનું જે લૌકિક પદાર્થ સંબંધી એટલે ? સામાન્ય દર્શન, તે ઓઘદષ્ટિ છે, (Vision of a layman) અને આ -- ઓઘદષ્ટિ પણ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે કર્મના ભિન્ન ભિન્ન ક્ષયોપશમને લીધે-(ન્યૂનાધિકતાને લીધે) જૂઠા જૂઠા પ્રકારની, વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. કાખલા તરિકે કોઈ એક દ્રશ્ય હોય તે—

(૧) મેઘલી રાત્રે ઘણું ઘણું ઝાંખું કંઈક દેખાય, (૨) તેના કરતાં કંઈક વધારે મેઘ વિનાની રાત્રે દેખાય, (૩) તેના કરતાં પણ ઘણું વધારે મેઘલા દિવસે દેખાય, (૪) અને તેના કરતાં પણ ઘણું ઘણું વધારે મેઘ વગરના દિવસે દેખાય. અને તેમાં પણ, (૫) દષ્ટા-એનારો જે ભૂત વગેરે શ્રદ્ધથી અથવા ચિત્ર વિગ્રમ વગેરે શ્રદ્ધથી શ્રદ્ધાએકો હોય તો તેના દેખવામાં, (૬) અને તેવા શ્રદ્ધ રહિત એનારના દેખવામાં પણ ચોક્કસો ભેદ-ફેર પડે; (૭) અથવા દેખનારો બાલક હોય તો તેના દેખવામાં, (૮) અને પુષ્ટ ઉમરનો હોય તો તેના દેખવામાં પણ વિવેકના ઓછાવત્તા પ્રમાણને લીધે, તફાવત હોય. અથવા (૯) કાચ (પડલ-મોતીઓ) વગેરે આઠો હોવાથી દેખનારની દષ્ટિ જે અવશાઈ-દ કાંઈ હોય તો તેના દેખવામાં, (૧૦) અને કાચ (પડલ) આઠો ન હોય, તો તેના દેખવામાં પણ જરૂર ફેર પડે.

આમ એક જ દ્રશ્યમાં-એવાની વસ્તુમાં પણ વિચિત્ર ઉપાધિભેદને લીધે જૂઠા જૂઠા દષ્ટિભેદ થાય છે. આ દષ્ટાત પ્રમાણે, લૌકિક પદાર્થને, લૌકિક દષ્ટિએ દેખવાના જે જે ભેદ છે, તે તે ઓઘદષ્ટિના પ્રકાર છે.

યોગદષ્ટિ—આમ એક જ લૌકિક દ્રશ્ય દેખવામાં પણ, જૂઠી જૂઠી જાતની બાધ ઉપાધિને લીધે, જેમ ઓઘદષ્ટિના ભેદ પડે છે, તેમ પરલોક સંબંધી રેયમાં-આત્મતરવ આદિના જ્ઞાનવિષયમાં પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે જૂઠા યોગદષ્ટિ; જૂઠા પ્રકારનો માન્યતાભેદ-દષ્ટિભેદ હોય છે, દર્શનભેદ હોય છે. જેમ કેમસનો પડદો (Diaphragm) ઓછાવતો છુલ્લે, તેમ દષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે. તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ-તરત-મતા હોય, જેટલું કર્મનું આવરણ ખરડું હોય-કર્મનો પડદો જૂથ્યો હોય, તેટલું ઓછું-વતું દર્શન યોગદષ્ટિવાળા સમકિતી પુરુષને થાય છે આમ ‘યોગદષ્ટિ’ એટલે યોગ સંબંધી દષ્ટિ, યોગમાર્ગને અનુસરતી એવી દષ્ટા યોગી-સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષની દષ્ટિ (Vision of Yogi), ઓઘદષ્ટિ ને યોગદષ્ટિનો આમ પ્રગટ ભેદ છે:—

“દર્શન જે થયા જૂજૂઆ, તે ઓધ નજરને ફેર રે;
લેદ ધિરાદિક ચારમાં, સમકિત હાંદિને હેરે રે....વીરો”

શ્રી યો. દ. સજ્જાય ૧-૩

ઓધદર્શિ અને યોગદર્શિની તુલના: કોષ્ટક-૨

	ઓધદર્શિ	યોગદર્શિ
દષ્ટા પાત્ર	સામાન્ય જીવાંબિનદી છત્ર	યોગી સમ્યગ્દર્શિ મુમુક્ષુ પુરુષ
દર્શ્ય વિષય	લૌકિક	પારલૌકિક, આત્મતત્ત્વઆદિ
દર્શનપદ્ધતિ	લૌકિક-આવહારિક, પ્રવાહપતિત, ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી	અલૌકિક, પારમાર્થિક, યોગમાર્ગાતુ-સારિણી, તરત્ત્વઆદિ
બેદ કારણ	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા
વિશેષતા	દર્શનબેદ બાળત વિવાદનો સંભવ	દર્શનબેદ બાળત વિવાદનો અસંભવ

અને આમ ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતાને લીધે દર્શનલેદ થાય છે, તેથી કરીને જ આ જૂઠા જૂઠા (વેદાંત-જૈન વગેરે) દર્શનોનો લેદ પડ્યો છે, એમ યોગ-આર્યોનું કથન છે.

પણ સ્થિરા આદિ દર્શિવાળા બિભ્રમયિ સમ્યગ્દર્શિ યોગીઓને તો આવો દર્શન-લેદ મનમાં વસતો જ નથી. તેઓ આવા મત-દર્શનના લેદને સક્ષમાં લેતા નથી, તેને વજૂદ આપતા નથી પ્રાકૃત જનોની જેમ તેઓ મત-દર્શનના આશ્ર-માત્ર દર્શિનો હમાં તણાઈ જતા નથી. તેઓ તો એક યોગમાર્ગને જ દેખે છે, લેદ યોગદર્શનને જ-આત્મદર્શનને જ દેખે છે. એક જ આત્મતત્ત્વના મૂળમાં એ સર્વ દર્શનો વ્યાપ્ત છે, માત્ર ‘દર્શિ’નો જ લેદ છે, એમ તેઓ ખરા અતઃકરણથી માને છે. તેઓ તો ષડ્દર્શનને જિનદર્શનના અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનના અંગરૂપ જાણે છે. એટલે તેના ખંડનમંડનની કડાકટમાં ઉતરતા નથી, ઉતરતા તે છએ દર્શનને સમ્યગ્દર્શિથી આરાધે છે. કારણ કે—

“જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એ જ વિવેક;
સમલાબ્યાની શેલી કરી, ચાહવાદ સમજણ પલુ પારી.
મૂળ સ્થિતિ જે પૂછા મને, તો સોંપી હઉં યોગી કને”.

“ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીએ, લેઈ ‘દષ્ટિ’નો એક;

એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાપ્યા માનો તેક ”

“છોડી મત દર્શન તથો, આશ્રય તેમ વિકલ્પ;

કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

“વડૂ દરશન જિન અંગ ભણીએ, ન્યાસ વડંગ જો સાધે રે;

નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, વડ દરશન આરાધે રે.”

શ્રી આનંદધનજી

આમ તે મહાત્મભાવ સમ્યગ્દર્શિ મહાત્માઓ વર્તે છે, તેનું કારણ એ ‘છે, કે તેઓને નયોની ખરાબર મર્યાદાનું જ્ઞાન હોય છે. યથાપોચય નયવિભાગ તેઓ કરી જાણે છે તે આ પ્રકારે:—નય એટલે અપેક્ષાલેહ, તે અનંત છે. અમુક વસ્તુને યથાર્થ અમુક અપેક્ષાએ—દષ્ટિભિન્દુથી (Angle of vision) જોવી તેનું નામ નયવિભાગ ‘નય’ છે. આમ સર્વ નયનું પોતપોતાના વિષય પ્રમાણેનું—મર્યાદાક્ષેત્ર પ્રમાણેનું સ્વરૂપ તેઓ ખરાબર સમજ્યા હોય છે. એટલે તેઓ એમ સમાધાન કરે છે કે—

આ જે જૂઠા જૂઠા દર્શનકારોએ જૂઠા જૂઠા દર્શન કર્યા છે, તે તે જૂઠા જૂઠા નયની અપેક્ષાએ, જૂઠા જૂઠા દષ્ટિભિન્દુથી કર્યા છે તે તે નયની અપેક્ષાએ તે ખરાબર છે, માટે એમાં ઝઘડો શો? વિવાદ શો? નયોના સંયોજોથી (Permutations & combinations) ઉપજતો વિસ્તાર તો અનંત છે, શબ્દાલકારરૂપ છે, માત્ર વાગ્જ્ઞાનરૂપ છે. જેટલી વચનની સંખ્યા તેટલા નય છે, માટે આપણે તો બધાય નય પક્ષપાત છોડી દઈ, રાગ-દ્રવ્ય-મોહ રહિતપણે, એક શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપમાં ‘રહ લગાડીને મંદી પરણું,’ એટલું જ આપણું કામ છે. એમ કરશું એટલે એની મેળે બધી ખબર પડી જશે, માટે આ બધી વાગ્જ્ઞાન શી? એમ તે મહાત્મભાવો બાવે ‘છે.

“વળતું જગજુર ઈશી પરે બોલે, પક્ષપાત સળ છડી;

રાગદ્રેષ મોહ પખ વર્જિત, આતમ શું રહ મંડી....મુનિસુવતઃ

આતમ ધ્યાન ધરે જો કાઠ, સો ફિર ઈશુમે નાવે,

વાગ્જ્ઞાન બીજું સહુ જાણે, એક તત્ત્વ ચિત લાવે....મુનિસુવતઃ”

શ્રી આનંદધનજી

વળી કોઈ એક નયનો જ એકાંત પક્ષ-આશ્રય ધરવામાં આવે, તો તે નય નથી, પણ નયાભાસ છે, મિથ્યાત્વ છે, એમ તે અનેકાંત દષ્ટિવાળા નિષ્પક્ષપાત સમ્યગ્-

દષ્ટિ પુરુષો ચારી પેઠે સમજે છે, અને જોટલે જ તેઓ 'સ્થાત્' નિરાગ્રહ પદનો ન્યાસ કરીને-આગળ મૂકીને તે તે દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષા મધ્યસ્થતા કરે છે. અને જોમ મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરતાં તે સ્થાદ્વાદી મહાજનોને ચોક્કસ બાસે છે કે-આ જધા દર્શનો જોકે દર્શનરૂપ જ છે, જિનદર્શન અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષના અગરૂપ જ છે તે આ પ્રકારે:-

કલ્પવૃક્ષ સમા તે જિનદર્શનના જે પગને સ્થાને સાંખ્યદર્શન ને યોગદર્શન છે; જૌહ્વ અને મીમાંસક જે જે તેના જળવાન હાય છે; લોકાયતિકે 'પદ દરિસણુ મત તેની કુક્ષિને સ્થાને છે; જૈન દર્શન જાદ્યાભ્યંતર પ્રકારે તેના જિનઅંગ મતકને સ્થાને-ઉત્તમાંગરૂપે શોભે છે. આમ 'ધુરિ'-પ્રથમ 'સ્થાત્' બણીને' પદરૂપ ન્યાસ અક્ષર મૂકીને, પદ દર્શનની આરાધના જિન દર્શનના આરાધક પુરુષો કરે છે. તેથી જ તેઓ અત્યંત મધ્યસ્થ હોય છે. તેઓ પોતાના અગતુ ખડન કેમ કરી શકે?

"જિન સુરપાદપ પાય વળાણુ, સાંખ્ય જોમ હોય લેદે રે;
આતમ સત્તા વિવરણુ કરતાં, લહો દુઃખ અંગ અખેદે રે....૫૬૦
લેદ અલેદ સૌગત મીમાંસક, જિનવર કર હોય ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન બણીએ, શુરુગમથી અવધારી રે....૫૬૦
લોકાયતિક કૂખ જિનવરની, અંશ વિચાર જે કીજે રે;
તત્ત્વવિચાર મુધારસ ધારા, શુરુગમ વિણ કિમ પીજે રે ?....૫૬૦
જૈન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ જહિરજે રે;
અક્ષર ન્યાસ ધુરિ આરાધક, આરાધે ધરી સગે રે....૫૬૦"

શ્રી આનંદધનજી

ઈત્યાદિ પ્રકારે જેની 'તત્ત્વવિચાર મુધારસધારા' અખડપણે ચાલ્યા કરે છે, એવા આ મહાત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ 'જોગીજનો'ને જૂદા જૂદા મત-દર્શનનો આગ્રહ કેમ હોઈ શકે?

તેમ જ આ મહાજનોની પ્રવૃત્તિ પણ પરાર્થ-પરમાર્થે હોય છે. 'પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ' આ સંતપુરુષોની વિમૂતિએ પરોપકારને અર્થે હોય છે જનકદયાણુના યજ્ઞની પેઠી પર તેઓ પોતાના સર્વ અંગ હોમી દે છે, મન-વચન-કાયાની પરાર્થપ્રવૃત્તિ સમસ્ત શક્તિ ખર્ચી નાંખે છે. પોતાને જે આત્માર્થનો-પરમાર્થનો લાભ થયો, તે અન્ય જીવોને પણ થાય એવા નિર્મલ પરમાર્થ પ્રેમથી, આ સમ્યગ્દષ્ટિ સત્પુરુષો પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે

“ જન પશુ લોક કલ્યાણ યત્ન પર,
હોય અંગ સહુ મહારા ”

—સરસ્વતીચંદ્ર

અને તેઓની આવી પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેના કારણે આ પ્રમાણે છે:—

૧ શુદ્ધ બોધનું હોવાપણું—તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષોના બોધ શુદ્ધ-હોય છે, રાગ-દ્વેષ-મોહની અશુદ્ધિથી રહિત હોય છે, પરભાવના સ્પર્શ વિનાનો નિર્મલ હોય છે. ”

૨. આગ્રહરહિતપણું—તેઓના સર્વ પ્રકારના મતાગ્રહો, દર્શનાગ્રહો, અભિનિવેશો સર્વથા દૂર થઈ ગયા હોય છે, તેઓ અત્યંત મધ્યસ્થ અને નિષ્પક્ષપાત હોય છે.

૩. મૈત્રી આદિને પરતગ્રપણું—તેઓ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્ય-એ ચાર ભાવનાઓથી અત્યંત ભાવિતાભા હોય છે તેઓ સમસ્ત જગત સાથે મૈત્રી ધરાવે છે. જ્યાં ક્યાંય શુણ્ય દેખે ત્યાં તેઓ પ્રમોદ પામે છે. ‘ પર શુણ્યના પરમાણુને પણ પર્વત જેવો કરી તે વિરલા સંતપુરુષો પોતાના હૃદયમાં અત્યંત વિકસિત થાય છે. ’ સંસાર દુઃખથી દુઃખી જીવોને બોધને તેઓના પર તેમને કરુણાભાવ ઉપજે છે. આ જગત-જીવો ગિચારા સન્માર્ગને છોડી ઉન્માર્ગે ગમન કરી દુઃખી થઈ રહ્યા છે, તેઓને હું સન્માર્ગનો બોધ કરી તે દુઃખમાંથી છોડાઈ, એવી કરુણા તે પરમ કૃપાળુને વહુટે છે. અને કોઈ વિપરીત વૃત્તિવાળો હોઈ, સમજાવ્યો સમજે એમ ન હોય, તો ત્યાં તેઓ ઉપેક્ષા કરે છે, મધ્યસ્થ ભાવ ધારણ કરે છે.

૪. ગંભીર ઉદાર આશય—તેઓનો આશય-ચિત્તપરિણામ એટલો બધો ગંભીર હોય છે, એટલો બધો ઊંડો-અગાધ હોય છે, કે તે કળી શકાતો નથી, તેનો તાગ પમાતો નથી, સાગરની જેમ તેના ઊંડાણની ખબર પડતી નથી. તેમ જ તે આશય એટલો બધો ઉદાર હોય છે, એટલો બધો ઉદારતાવાળો વિશાળ હોય છે કે તે સમુદ્ર જેમ સર્વ કોઈને પોતાના વિશાળ પટમાં સમાવી દે છે; તે સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીઓ આવા ‘ સાગરચેટા ’ ‘ સાગરચરંગમીરા ’ હોય છે

૫ ચારિસંજીવની ન્યાયનું અનુસરણ—તેવા ગંભીર-ઉદાર આશયવાળા તે સમ્યગ્દષ્ટિઓ ‘ ચારિસંજીવની ન્યાય ’ને અનુસરે છે. તે આ પ્રમાણે:—

—: ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય :—

“ ચારિસંજીવનીચારન્યાય एष सतां मतः ।

नान्यथात्रेष्टसिद्धिः स्याद्विशेषेणादिकर्मणाम् ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ, ૧૧૯.

આ ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય સત્પુરુષોને સમત છે, નહિં તો વિશેષ કરીને ધર્મ-કાર્યની શરૂઆત કરનારાઓને ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાય નહિ.

અને ચારિ=ચરો, સંજીવની=સંજીવન કરે એવો ઔષધિવિશેષ, ચાર=ચરતું તે. ચરમાં સંજીવની માટે ચરતું તે ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય-હાંત. આનો ભાવાર્થ આ કથા ઉપરથી સમજી શકાય છે:—

‘સ્વસ્તિમતી’ નામની નગરજનોથી બરેલી એવી નગરી હતી. તેમાં બ્રાહ્મણની કોઈ પુત્રી હતી, તથા તેની એક સખી હતી, અને તે જ તેના નિરવધિ પ્રેમતું પરમ પાત્ર હતી પછી તે બંનેનો વિવાહ થયો, એટલે બંને જૂઠા જૂઠા સ્થાને રહેવા લાગી.

પછી એક દિવસ દિવ્યપુત્રીને ‘સખી કેમ હશે ?’ એમ ચિંતા ઉપજી. એટલે તે પરાણા કાખલ તેને ત્યાં ગઈ, ને જોયું તો તેને વિવાહમાં-શોકમાં ડૂબી ગયેલી દીકરી જોઈ તેને પૂછ્યું-‘સખી ! ત્હારું સુખ આટલું બધું કેમ લેવાઈ ગયું છે ?’ તેણે કહ્યું-‘હું પાપણી પતિની બાળતમાં દુર્ભાગી-કમનસીબ છું.’ સખી દિવ્યપુત્રીએ કહ્યું-‘તું વિવાહ મ કર ! આ વિવાહમાં ને વિધમાં કંઈ ફેર નથી, વિવાહ (શોક) વિષ જેવો છે હું ત્હારા પતિને મૂંઝવવાના પ્રભાવથી વૃષભ (બળદીઓ) બનાવી દઈશ.’ એમ કહી તેને મૂંઝવું આપી તે પોતાના નિવાસસ્થાને ગઈ.

પછી તે નાખુશ મનવાળી બ્રાહ્મણપુત્રીએ તે મૂંઝવું પોતાના પતિને આપ્યું, કે તરત જ તે ભરાવદાર ખાંધવાળો બળદ બની ગયો એટલે પછી પશ્ચાત્તાપથી તે હૃદયમાં દીક્ષગીર થઈ કે-હવે આ પુનઃ સર્વ કાર્યોમાં સમર્થ એવો પુરુષ કેમ થાય ? પછી તે તેને બળદોના જૂથની સાથે રોજ બહાર ચારો ચરાવવા લાગી.

પછી એક દિવસ તે વૃષભ વડના ઝાડ નીચે વિશ્રામ લેતો હતો ત્યાં તેની શાખામાં વિશ્રાંતિ લઈ રહેલા વિદ્યાધર યુગલનો પરસ્પર વાર્તાલાપ ચાલવા લાગ્યો. તેમાં વિદ્યાધર બોલ્યો-‘અને આ વૃષભ છે તે સ્વભાવથી નથી, પણ વિપરીત શુભથી ઉપજ્યો છે.’ તેની પત્નીએ કહ્યું-‘તે પુનઃ પુરુષ કેમ થાય ?’ તેણે કહ્યું-‘બીજા મૂંઝવવાના ઉપયોગથી.’ વિદ્યાધરે પૂછ્યું-‘તે કયાં છે ?’ તેણે કહ્યું-‘તે આ ઝાડની નીચે છે.’

આ સાંભળીને, જેને મનમાં પશ્ચાત્તાપ ઉપજ્યો હતો, એવી તે પશુ-પત્નીએ (બ્રાહ્મણીએ), લેદને નહિ જાણતા એવા તે વૃષભને તે બધો ચારો ચરાવવા માંડ્યો, તે ચરવા માટે છૂટો મૂકી દીધો. એટલે ચરતાં ચરતાં તે મૂંઝવું ખાવામાં આવતાં, તે વૃષભ તરત જ પુરુષ થઈ ગયો.

આમ પરમ નિષ્પક્ષપાતપણું સૂચવતું આ હાંત છે. આમાં કોઈ પણ દર્શનનો-મતનો આગ્રહ નથી. પણ ચારેકોર ચરી-ફરી સાચા તત્ત્વજિજ્ઞાસુને મધ્યસ્થતાથી ‘સંજીવની’ તત્ત્વ શોધી કાઢવાનો નિર્મલ બોધ છે. ‘આદિ કર્મ’વતોને એટલે ધર્મમાર્ગની શરૂઆત ફરનારાને માર્ગે અવતારવા માટે આ નીતિ અતિ ઉત્તમ છે,

આવા 'આરિસંજીવની ન્યાય'ના ઉપનય-પરમાર્થ પ્રમાણે આ સમ્યગ્દષ્ટિ સત્પુરુષો તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનારી ઉત્તમ નિર્બંધ નીતિને અનુસરે છે. આવા તે 'નિર્બંધ વિર-લાઓ' સર્વ દર્શનના નય-સદૃશ ગ્રંથ છે; તે સંત અવધૂતો 'આપ નિર્બંધ વિરલા સ્વભાવમાં સદા મગ્ન' રહે છે, અને લોકોને હિતકારી-કલ્યાણકારી એવો 'સંજીવની ન્યાય'નો આરો ચરાવી, સન્માર્ગે ઉતારવાનો નિર્ભળ પુરુષાર્થ સેવે છે. આવી પરમ ધન્ય પ્રવૃત્તિ તે સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્મા યોગીઓ કરે છે.

"દર્શન સકલના નય ગ્રંથે, આપ રહે નિજ ભાવે રે;

હિતકરી જનને સંજીવની, આરો તેહ ચરાવે રે....વીર."

શ્રી યો. દ. સગજાય. ૧-૪

પ્રકૃત-પ્રસ્તુત વિષય કહીએ છીએ, અને પ્રકૃત તો મિત્રા આદિ ભેદથી ભિન્ન એવી યોગદષ્ટિ છે; અને આ આમ આઠ પ્રકારની છે, એમ ઉઠાહરણ માત્ર અંગીકાર કરીને કહે છે:-

તુળગોમયકાષ્ટાગ્નિકણ્ડીપપ્રભોપમા ।

રત્નતારાર્કચન્દ્રાભાઃ સદૃષ્ટેર્દષ્ટિરષ્ટધા ॥ ૧૫ ॥

વૃત્તિ—અહીં અધિકૃત-પ્રસ્તુત દષ્ટિનો બોધ-સ્પષ્ટપણે તેના અર્થ ઉપરથી જ કહી દેવાય, એ રીતે તૃણના અગ્નિકણ્ડ આદિ ઉઠાહરણના સાધર્મ્યથી નિરૂપવામાં આવે છે:-સામાન્યથી સદૃષ્ટિવાળા યોગીની બોધસક્ષણા દષ્ટિ આઠ પ્રકારની હોય છે: તૃણ અગ્નિકણ્ડની ઉપમાવાળી મિત્રામા, ગોમય અગ્નિકણ્ડની ઉપમાવાળી તારામાં, કાષ્ટ અગ્નિકણ્ડની ઉપમાવાળી બલામાં, દીપપ્રભાની ઉપમાવાળી દીપ્રામાં; રત્નની પ્રભા જેવી સ્થિતિમાં, તારાની પ્રભા જેવી કંતામાં, સર્વની પ્રભા જેવી પ્રભામાં, ચંદ્રની પ્રભા જેવી પરામાં. તુળગોમયકાષ્ટાગ્નિકણ્ડીપપ્રભોપમા રત્નતારાર્કચન્દ્રાભાઃ—એવી ઉપમાવાળી આ આઠ દષ્ટિ છે, તેના પ્રકારના પ્રકાશ માત્ર વર્ણવેથી અહીં સાધર્મ્ય—સમાન ધર્મ પછું છે,—જે કહે છે—

૧. મિત્રામાં બોધ તૃણ અગ્નિકણ્ડ સદૃશ-સરખો હોય છે, તત્ત્વથી ઇષ્ટ કાર્યક્ષમ નથી હોતો—ઇષ્ટ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી હોતો. કારણ કે—(૧) સમ્યક્ પ્રયોગકાલ સુધી તેની સ્થિતિ નહિ હોવાને લીધે, અને તેના અદ્યપરીવર્પણને લીધે, પટુ-દૃઢ સ્મૃતિ બીજના સંસ્કારાધાનની ઉપપત્તિ-ધટના થતી નથી, નિપુણ-કુશલ સ્મૃતિસંસ્કાર રોપાતો નથી, તેથી; (૨) અને વિકલ પ્રયોગના હોવાપણ્યને લીધે, ભાવથી વંદનાદિ ક્રિયાનો અર્થોગ હોય છે, તેથી.

૨. તારામાં તો બોધ ગોમય એટલે છાણના અગ્નિકણ્ડ સરખો હોય છે. આ પણ લગભગ એવો જ હોય છે,—તત્ત્વથી વિશિષ્ટ સ્થિતિ-વીર્યના વિકલપણને લીધે, એથી કરીને વળી પ્રયોગકાળે સ્મૃતિપાટવની અસિદ્ધિને લીધે, તેના અભાવે પ્રયોગની વિકલતાને લીધે, અને તેથી કરીને તથાપ્રકારે તેના કાર્યના અભાવને લીધે.

૩. બલામાં પણ આ બોધ કાષ્ટ અગ્નિકણ્ડ જેવો, ને ઉકાતે બોધ કરતાં કંઈક વિશિષ્ટ હોય છે. તેથી અત્રે જરાક સ્થિતિ-વીર્ય હોય છે; એટલે અહીં પ્રયોગ સમયે પટુ-નિપુણ જેવી સ્મૃતિ હોય છે; અને તે હોતાં, અર્થપ્રયોગ માત્રની પ્રીતિથી યત્નલેશનો ભાવ હોય છે.

૪. દીપ્રામાં તો આ બોધ દીપપ્રભા તુલ્ય, ને ઉકાતે પણ બોધ કરતાં ધણે વધારે વિશિષ્ટ હોય છે, એથી કરીને અત્રે ઉદમ (ઉમ, આકરા) સ્થિતિ-વીર્ય હોય છે, તેથી પ્રયોગસમયે સ્મૃતિ પણ પટુ-કુશલ હોય છે. એમ ભાવ હોવા છતાં અત્રે વંદનાદિમાં દ્રવ્ય પ્રયોગ હોય છે,—તથાપ્રકારની ભક્તિને લીધે અત્રે ભેદપ્રવૃત્તિ હોય છે તેથી કરીને.

તુલ્ય ગોમય ને કાષ્ઠના, અગ્નિકુલુ સમ માન;
દીપપ્રભાતું પલુ વળી, જિહ્વાં હોય ઉપમાન;
રતન તેમ તારા અને, રતિ ને શશિ સમાન;
દષ્ટિ એમ સદ્દર્શિની, અષ્ટ પ્રકારે જાણુ. ૧૫.

આટલો પ્રથમ શુદ્ધસ્થાનનો પ્રકર્ષ છે-પગકાષા, હેઠો દદ છે, એમ સમયવિદો-શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે.

૫. સ્થિરા તો સિદ્ધમથિ-એટલે જોની ત્રિયિ ભેદાષ છે એવા સમગ્દષ્ટિને જ-ભેદજ્ઞાનીને જ હોય છે. તેનો બોધ રતનપ્રભા સમાન હોય છે. તેનો ભાવ-(૧) અપ્રતિપાતી-પડે નહિં એવો, (૨) પ્રવર્ધમાન-વૃદ્ધિ પામતો જવો, (૩) નિરપાય-અપાય ગદિત, બાધા, રદિત, (૪) બીજાને પરિતાપ નહિ પમાડનારો, (૫) પગિતાપનો હેતુ અને (૬) પગિજ્ઞાન આદિનું જ-મર્યાન છે.

૬. કાંતામાં-આ બોધ તારાની પ્રભા સમાન હોય છે. એટલા માટે એ પ્રકૃતિથી-સદગ જ ભાવથી સ્થિત જ હોય છે અને અનુદાન-(૧) નિરતિચાર, (૨) શુદ્ધ ઉપયોગ અનુસારી, (૩) ત્રિસિદ્ધ અપ્રમાદથી સગત, (૪) વિનિયોગપ્રધાન, (૫) અને જીવી ઉદાર આશયવાળું હોય છે.

૭. પ્રભામાં સૂર્યની પ્રભા સમાન બોધ હોય છે (૧) તે સર્વદા જ્ઞાન હેતુ જ હોય છે, (૨) અહીં પ્રાયે વિકરપનો અવસર હોતો નથી, અને (૩) અહીં પ્રશમસાર (પ્રશમ જેનો સાર છે એવું) સુખ હોય છે. અત્રે-(૪) અન્ય શાસ્ત્રો અતિ ચિત્કર હોય છે, -કષ્ટ નહિં કરી શકે એવા નકામા ધર્મ પડે છે, (૫) સમાધિનિષ્ઠ અનુદાન હોય છે, (૬) તેની સનિધિમાં વૈર આદિની નાશ હોય છે, 'તત્સનિઘૌ વૈરાદિનાશા', (૭) પરાનુબદ્ધ-કર્તાપણુ હોય છે, (૮) વિનેયો-શિષ્યો પ્રત્યે આશિષયોગ હોય છે, (૯) તથા અવધ્ય એવી સત્ક્રિયા હોય છે.

૮. પરામાં તો ચંદ્રની ચદ્રિકાની પ્રભા સમાન બોધ હોય છે સર્વદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ એવો તે વિકરપરદિત માનવામાં આવ્યો છે. (૧) તે વિકરપના અભાવથી ઉત્તમ સુખ હોય છે, (૨) આકરના આશાહણી જેમ અત્રે પ્રતિકમણુ આદિ અનુદાન નથી હોતું-ચંદ્રેલાને ચંદ્રનાનું શું? તેની પેઠે (૩) પરાપકારીપણુ-પયાભવત્વ પ્રમાણે, (૪) તથા પૂર્વવત્ અવધ્ય સત્ક્રિયા હોય છે.

એમ સામાન્યથી સદ્દષ્ટદર્શિરુદ્ધા-સદ્દર્શિની-યોગીની દષ્ટિ અષ્ટ પ્રકારની છે. અત્રે—

શકા—ત્રિભેદ થયે સદ્દર્શિપણુ હોય અને તે ત્રિભેદ તો દીર્ઘ ઉત્તરકાળે-આગળ ઉપર ધણુ લાગા વખતે હોય છે, તો યહી સદ્દર્શિની દષ્ટિ-આઠ પ્રકારની શી રીતે?

સમાધાન—સદ્દર્શિના અન્ય-અચૂક હેતુપણુએ કરીને મિત્રા આદિ દષ્ટિઓનું પણું સતીત્વ-સતપણુ છે એટલા માટે. શુદ્ધ ખડી સાકરની નિષ્પત્તિમાં-મનાવટમાં શેરડી, રસ, કાવો ને ગોળ જેવી આ મિત્રા આદિ છે; અને ખાડ, સાકર, અશુદ્ધ સાકરના ગૂઠા, ને શુદ્ધ સાકરના ચોસલા બરાબર બીજા ચાર દષ્ટિઓ છે, એમ આચાર્યો કહે છે. કારણ કે ધણુ (શેરડી) વગેરેનું જ તથાભવન-તેવા પ્રકારે પરિણમન થાય છે.

આ મિત્રા આદિ રૂચિ આદિ જોયર જ છે, -આ મિત્રા વગેરેમાં રૂચિ આદિ હોય જ છે, કારણ કે એઓને જ સંવેગ-માધુર્યની ઉપપત્તિ હોય છે, -એમના ધણુ સનાનપણુને લીધે અને નશ વગેરે જેવા તથાપ્રકારના અભવ્યો છે, -સંવેગરૂપ માધુર્યના ચ-પણુને લીધે.

આ ઉપરથી સર્વથા અપરિણામી અથવા દાણિક આત્મચાદમાં દષ્ટિભેદનો અભાવ કહ્યો. કારણ કે તેના તથાભવનની-તેના પ્રકારે પરિણમનની અનુપપત્તિ છે, અધઃમાનપણું છે, તેવા પ્રકારે પરિણમન ઘટતું નથી, તેથી

અર્થ:—તૃણનો અગ્નિકણ, ગોમય-છાણનો અગ્નિકણ, કાષ્ઠનો અગ્નિકણ, દીપકની પ્રભા, રત્નની પ્રભા, તારાની પ્રભા, સૂર્યની પ્રભા અને ચંદ્રની પ્રભાની ઉપમા જ્યાં (અતુ-ક્રમે) ઘટે છે,—એવી સફ્ફલિવંતની દષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે જેમકે મિત્રામાં તૃણ અગ્નિકણ જેવી, તારામાં છાણના અગ્નિકણ જેવી, ઇત્યાદિ.

વિવેચન

હવે અહીં આ શાસ્ત્રના મૂળ વિષય પર આવે છે. આનો મૂળ વિષય યોગદષ્ટિનું કથન છે. તે ‘યોગદષ્ટિ’ આઠ પ્રકારની કહી, તેની ળરાળર સમજણ પકવા માટે અહીં ઉદાહરણરૂપે ઉપમા આપેલ છે. અને તે ઉપમા અચકાર મહર્ષિએ એટલી બધી ખૂબીથી—કુશળતાથી ચોજી છે, કે તે ઉપમા ઉપરથી જ તે તે દષ્ટિના ઘણાખરા અર્થ રહેજે સમજી જવાય, ‘ળરાળર ળયાલમાં આવી જાય.

આ આઠ દષ્ટિઓને અનુક્રમે (૧) તૃણ અગ્નિકણની, (૨) છાણના અગ્નિકણની, (૩) કાષ્ઠ-લાકડાના અગ્નિકણની, (૪) દીપકની પ્રભાની, (૫) રત્નપ્રભાની, (૬) તારાપ્રભાની, (૭) સૂર્યપ્રભાની, (૮) અને ચંદ્રપ્રભાની, —એમ ઉપમા આપી છે. યોગદષ્ટિને તૃણથી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ ઉપમા મિત્રા દષ્ટિથી માંડીને પરા દષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર યોગરૂપ પ્રકાશની તરતમતા છે. એટલે આ ઉપમા સાગોપાંગ સંપૂર્ણ છે.

મહા સમર્થ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ યોગદષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermo-meter)—ઉષ્ણતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી છે. જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉષ્ણતાનું-ગરમીનું માપ આત્મદર્શાનું થઈ શકે છે, તેમ આ યોગદષ્ટિ ઉપરથી આત્માની આધ્યાત્મિક માપક પ્રગતિનું, આત્મદર્શાનું, આત્માના ગુણસ્થાનનું માપ નીકળી થર્મોમીટર શકે છે. હું પોતે કયી દષ્ટિમા વર્તું છું? મ્હારામા તે તે દષ્ટિના કલ્યા છે તેવા લક્ષણ છે કે નહિ? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મ્હારે કેમ પ્રવર્તું? ઇત્યાદિ પ્રકારે અંતર્મુખ નિરીક્ષણ કરી, આત્મગુણવૃદ્ધિની પ્રેરણા પામવા માટે આ ‘યોગદષ્ટિ’ આત્માથી સુચકુને પરમ ઉપયોગી છે, પરમ ઉપકારી છે આમ તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે સ્પૂલ દર્શાવ કહેલ છે, તેનો લાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

૧. મિત્રા દષ્ટિ

નિહા મિત્રા તિહાં બોધ જે, તૃણ અગ્નિસો લહીયે રે ”—શ્રી યો. દ. સગજાય.

મિત્રા દષ્ટિમા બોધ તૃણના અગ્નિકણ સરખો હોય છે જેમ તૃણ અગ્નિકણનો

પ્રકાશ ઇષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવવા સમર્થ થતો નથી, તેમ આ દહિનો બોધ તત્ત્વથી-
 પરમાર્થથી ઇષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવી શકતો નથી. કારણ કે-(૧) જેમ
 તૃણ અગ્નિ તૃણ અગ્નિનો પ્રકાશ પદાર્થની કંઈક બરાબર સૂઝ પડે તેટલો લાભો
 સમ મિત્રા વળત ટકતો નથી, તેમ આ દહિનો બોધ પણ તેનો સમ્યક્પણે પ્રયોગ કરી
 શકાય એટલો વળત સ્થિતિ કરતો નથી-ટકતો નથી. (૨) જેમ તૃણ
 અગ્નિનો પ્રકાશ અદ્ય-મંદ વીર્યવાળો અત્યંત ઝાંખો હોય છે, તેમ આ દહિનો બોધ
 મંદ વીર્યવાળો-અદ્ય સામર્થ્યવાળો હોય છે. (૩) જેમ તૃણ અગ્નિનો પ્રકાશ ક્ષણવારમાં
 હોતો-ન હોતો થઈ જાય છે, અને તેથી તેની દબ-પડુ સ્મૃતિનો સંસ્કાર રહેતો નથી, તરત જ
 ભૂલાઈ જાય છે, તેમ અત્રે પણ બોધ એવો અદ્યપણથી ને અદ્યવીર્ય હોય છે કે-તેના
 દબ સ્મૃતિશીલરૂપ સંસ્કારનું રોપણ થતું ઘટતું નથી, તેની ચાદરૂપ દબ સંસ્કાર નીપજતો નથી.
 (૪) અને આમ સ્થિતિ ને વીર્યની મંદતાથી તથા પ્રકારે સ્મૃતિસંસ્કારના અભાવને લીધે, જેમ
 સર્વથા તૃણ અગ્નિ પ્રકાશનો પ્રયોગ વિકલ-પાંગળો હોઈ તેનાથી કરીને કંઈ ખરૂં કાર્ય બનતું
 સંભવતું નથી; તેમ આ દહિમા બોધનું એવું વિકલપણું-અપૂર્ણપણું, પાંગળાપણું હોય
 છે કે, તેથી અત્રે ભાવથી વંદન આદિ કાર્યનો યોગ બનતો નથી, દ્રવ્યવંદનાદિ હોય છે.

૨. તારા દષ્ટિ

“દર્શન તારા દષ્ટિમા....મનમોહન મેરે, ગોમય અગ્નિ સમ્યન....મન.” —શ્રી ચો. સજ્ઞાય.

તારા નામની બીજી દહિમા જે બોધ હોય છે, તેને છાણાના અગ્નિકણ સાથે સર
 ખાવી શકાય છે, કારણ કે તૃણના અગ્નિ કરતાં છાણાના અગ્નિનો પ્રકાશ કંઈક વધારે
 હોય છે, તેમ મિત્રા કરતાં તારા દહિનો બોધ કંઈક વધારે હોય છે,
 ગોમય અગ્નિ પણ તેના સ્વરૂપમાં ભેદ ન હોવાથી તે લગભગ તેના જેવો જ હોય છે.
 , સમ તારા કારણ કે-(૧) જેમ છાણાનો અગ્નિપ્રકાશ ઝાંખો વળત ટકતો નથી
 અને મંદ બળવાળો હોય છે, તેમ મિત્રા દહિની પેઠે અને પણ બોધ
 તત્ત્વથી ઝાંખી ક્ષિતિવાળો હોતો નથી-લાભો વળત ટકતો નથી, અને તેનું બળ-વીર્ય
 પણ મંદ હોય છે (૨) અને તેથી કરીને જીવનમાં તે બોધના આચરણરૂપ પ્રયોગ વેળાએ
 સ્મૃતિનું પટુપણું-નિપુણપણું હોતું નથી, દબ સ્મરણ રહેતું નથી. (૩) અને તેવી સ્મૃતિ
 ન હોય તો પ્રયોગ પણ વિકલ-પાંગળો-ખેડખાપણવાળો હોય છે. (૪) અને તેથી કરીને
 તેવા પ્રકારે ભાવથી વંદન આદિ કર્તવ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, દ્રવ્ય વંદનાદિ હોય છે.
 આમ અત્રે અંશભેદ સિવાય બહુય મિત્રા દહિને મળતું આવે છે.

૩. બલા દષ્ટિ

“ત્રીજી દષ્ટિ બલા કહી જી, કાષ્ટ અગ્નિ સમ બોધ” —શ્રી યોગો સજ્ઞાય

ખડા નામની ત્રીજી દષ્ટિમાં જે યોધ છે; તેને કાષ્ઠના-લાકડાના અગ્નિકણ્વી ઉપમા ઘટે છે, કારણ કે મિત્રા ને તારા એ બે દષ્ટિ કરતાં અત્રે યોધ જરા વિશિષ્ટ-વધારે બળવાળો હોય છે, તેથી (૧) જેમ કાષ્ઠના અગ્નિકણ્વીને પ્રકાશ જરા કાષ્ટ અગ્નિ વધારે વાર ટકે છે, અને જરા વધારે બળ-વીર્યવાળો હોય છે; તેમ સમ ખડા આ દષ્ટિનો યોધ કંઈક વધારે સ્થિતિવાળો હોઈ વધારે વાર ટકે છે, અને કંઈક વધારે બળ-સામર્થ્યવાળો હોય છે (૨) એટલે અહીં પ્રયોગસમયે પદુ-નિપુણ જેવી સ્મૃતિ હોય છે, લગભગ ૬૬ યાદગીરી હોય છે, (૩) અને તેથી અર્થપ્રયોગ-પ્રયોજનભૂત પ્રયોગની પ્રીતિથી સતક્રિયાનો કંઈક યત્ન હોય છે.

૪. દીપ્તા દષ્ટિ

“યોગદષ્ટિ ચોથી કહીલ, દીપ પ્રભા સમ જ્ઞાન” —શ્રી યોગો સંજ્ઞાય

ચોથી દીપ્તા નામની દષ્ટિમાં જે યોધ હોય છે, તેને દીપ પ્રભાની ઉપમા ઘટે છે. જેમ દીપકનો પ્રકાશ વૃણ, ગોમય (છાણા), ને કાષ્ઠના અગ્નિ કરતાં ઘણો વધારે હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો યોધ પણ ઉપર કહી તે મિત્રા, તારા ને ખડા દીપપ્રભા એ ત્રણ દષ્ટિ કરતા વધારે વિશેષતાવાળો હોય છે એટલે (૧) આ જેવી દીપ્તા યોધ વધારે લાંબી સ્થિતિવાળો હોય છે, લાંબો વખત ટકે છે અને વધારે બળવાન વીર્યવાળો-સામર્થ્યવાળો હોય છે (૨) અને તેથી કરીને તથા-પ્રકારના આચરણરૂપ પ્રયોગ વખતે પદુ-નિપુણ સ્મૃતિ કહે છે (૩) એમ છતાં હજી અહીં વંદન વગેરે ક્રિયા દ્રવ્યથી હોય છે, ભાવથી નહિ, કારણ કે તેવા પ્રકારના વિભાગથી દ્રવ્ય-ભાવનો પ્રગટ થાય છે:—

દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી શુભશ્રામોલ,

ભાવ અલેહ થવાની ઈલા, પરભાવે નિઃકામોલ —શ્રી કેવચંદ્રો

વળી દીપકનો પ્રકાશ જેમ બાહ્ય કારણ પર અવલગ છે, તેમાં તેલ હોય ત્યાં સુધી તે પ્રકાશે છે, તેલ ખૂટી જતાં ઓલવાઈ જાય છે, તેમ આ દષ્ટિનો યોધ પણ બાહ્ય પ્રેરક કારણોને અવલગતો હોવાથી, તે દૂર થતા, તેને અપાય થવાનો સંભવ છે દીપકનો પ્રકાશ અસ્થિર હોય છે, એક સરખો પ્રકાશતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો યોધ પણ અસ્થિર હોય છે, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે દીપકનો પ્રકાશ વાયુના સપાટાથી ઓલવાઈ જવાનો સંભવ છે, તેમ અત્રે પણ વિષમ બાહ્ય કારણોના યોગથી યોધ આલ્સો જવાનો સંભવ છે. આમ અનેક પ્રકારે દીપપ્રભાની સાથે દીપ્તા દષ્ટિનું સાધર્મ્ય છે.

આમ આ ચાર દષ્ટિ સુધી જ ‘પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક’ હોય છે તેમાં

પણ તે પ્રથમ ગુણસ્થાનકનો પ્રર્ક્ષ-પરાકાષા-છેદામાં છેદી હદ આ ચોથી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિમાં ઉત્તરોત્તર મિથ્યાત્વનું પ્રમાણ 'મિથ્યાત્વ ઘટતું જાય છે, ને તેથી ઉપજતા ગુણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આમ ગુણસ્થાનક' ચોથી દૃષ્ટિમાં મિથ્યાત્વની માત્રા ઓછામાં ઓછી ને તત્તજન્ય ગુણની માત્રા વધારેમાં વધારે હોય છે. એટલે દીપ્તા દૃષ્ટિમાં ઓછામાં ઓછા મિથ્યાત્વવાળું ઊંચામાં ઊંચું 'મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક' હોય છે. ત્યાર પછી પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિથી માંડીને મિથ્યાત્વનો સર્વથા અભાવ હોય છે.

૫. સ્થિરા દૃષ્ટિ

"દૃષ્ટિ સ્થિરાભાસિ દર્શન નિત્યે, રત્નપ્રભા સમ જાણો રે."—શ્રી. યોગો સંન્યાય

પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિ તો જેને અંધિલોદ થયો છે, એટલે કે જેની રાગ-દ્રેષ પરિણામની ગાઢ કર્મની ગાઢ છેદાઈ ગઈ છે, એવા સમ્યક્દૃષ્ટિવંત પુરુષને જ-લેહજાનીને જ હોય છે, આત્મજ્ઞાનીને જ હોય છે તેહાદિ સર્વ પરવસ્તુથી સર્વથા રત્નપ્રભા સમ મિલ એવા શુદ્ધ આત્માના અનુભવરૂપ લેહજાન-આત્મજ્ઞાન આ પુરુષને સ્થિરા હોય છે. 'હું એક શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય અને સદા અદ્વૈતી એવો આત્મા છું', અન્ય કંઈ પણ પરમાણુ માત્ર પણ મહાદેવ નથી'—એવો અખંડ સ્થિર નિશ્ચય આ લેહજાની આત્મદ્રષ્ટા પુરુષને હોય છે.

"અહમિકો છલુ સુદ્ધો હંસગણાનમદ્વો સદાત્મી ।

જાતિ અસ્થિ મજ્જા કિંચિદ્ અણં પરમાણુમિત્તં ॥"

શ્રી કુંદંકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી સમયસાર

અને એટલા માટે જ આ દૃષ્ટિને 'સ્થિરા' કહી છે. તેમાં ઉત્પન્ન થતા બોધને રત્નની પ્રભા સમાન કહ્યો છે, તે પણ યથાયોગ્ય છે; કારણ કે રત્નનો પ્રકાશ પણ સ્થિર હોય છે, ડગમગ થતો નથી, તેમ સમ્યક્દૃષ્ટિ પુરુષનો બોધ પણ સ્થિર રહે છે, ડગ મગતો નથી, અળતો નથી. 'જ્યારે વજ્રપાત* થતો હોય ને આણું ત્રેલોક્ય ભયથી ધ્રુવનું હોય ત્યારે પણ નિસર્ગ-નિર્ભયપણે સર્વ શંકા છેડીને, પોતાને ન હેંણાય એવા અવધ

* "સમ્યગ્દૃષ્ટ્ય યથ સાહસમિદં કર્તું ક્ષમંતે પરં,
યદ્દ્વજેડપિ પતત્યમી મયચલત્રૈલોક્યમુક્તાશ્વનિ ।

સર્વામેવ નિસર્ગનિર્ભયતયા શાઙ્ગાં વિદ્વાય સ્વયમ્,
જાનંતઃ સ્વમવધ્યયોષયપુયં વોદાશ્ચયંતે ન હિ ॥"

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીપ્રણીત સમયસારકલશ

બોધ-દેહરૂપ સ્વયં બાહ્યી રહેલા આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો જ બોધથી મુક્ત થતા નથી । આત્મ પરમ સાહસ તો સમ્યગ્દષ્ટિઓ જ કરી શકે !

રત્નના સ્થિર પ્રકાશને જેમ વાયુ સ્પર્શી શકતો નથી કે જોલવાી શકતો નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાનીના સ્થિર બોધરત્નને ઉપસર્ગરૂપ વાયુ સ્પર્શી શકતો નથી કે જોલવાી શકતો નથી. અને જોટલા માટે જ આ દષ્ટિનો બોધ—

૧. અપ્રતિપાતી—જેમ રત્નનો પ્રકાશ અપ્રતિપાતી હોય છે—કદી ચાંદ્યો જતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ અપ્રતિપાતી હોય છે, એક વાર આવ્યા પછી પાછો પડી જતો નથી

“જેહ ન મરતને ગમ્ય, અંચલતા જે નવિ લહે હો લાલ;
જેહ સદા છે રમ્ય, પુષ્ટ શુભે નવિ કુશ રહે હો લાલ.”—શ્રી યશોવિજયજી

૨. પ્રવર્ધમાન—પ્રયોગ વગેરેની કસોટીથી જેમ રત્નની કાંતિ ઓર ને ઓર ઝળકતી જાય છે, તેમ આ સમ્યગ્દષ્ટિના બોધને આત્માનુભવરૂપ કસોટીએ ચઢાવી પ્રયોગ સિદ્ધ કરતાં તે ઉત્તરોત્તર ઝળવત્તર જનતો જાય છે, વૃદ્ધિ પામતો જાય છે

“પાત્ર ઠરે નહિં હેઠે, સૂરજ તેજે નવિ છિપે હો લાલ;
સર્વ તેજુનું તેજ, પહેલાંથી વાધે પછે હો લાલ” —શ્રી યશોવિજયજી

૩. નિરૂપાય—તેલ ખૂટી જવાથી દીવો જોલવાઈ જાય છે, પણ તેવો તેલ ખૂટી જવારૂપ અપાય (હાનિ) રત્નને નડતો નથી, તેથી તેનો પ્રકાશ નિરૂપાય-નિર્બોધ હોય છે, કદી જોલવાતો નથી; તેમ અત્રે બોધ પરાવલંબની નહિ હોવાથી, નિરૂપાય હોય છે, તેને કોઈ પણ હાનિ-ગાધા પહોંચતી નથી, તે કદી જોલવાતો નથી-ગૂઝાતો નથી, કારણ કે તેને કોઈ પર અવલંબન નથી કે જે ખસી જતા તેને હાનિ પહોંચે, તે તો સ્વાવલંબની-આત્માવલંબની જ છે, જોટલે તે સર્વથા બાધા રહિત છે. આવો રત્નદીપક મનમદિરમા પ્રગલ્બો કે બસ શત્રુભલ ખલાસ ! મોહ અંધકારનો સર્વનાશ ! ને અનુભવ તેજનો ઝળહળાટ ! તે દીવો જાગ્યો તે જાગ્યો ! જોલવાય જ નહિં

“સાહેલાં હે કુચુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નદીપક અતિ હીપતો હો લાલ
સાં મુજ મનમદિરમાહી, આવે જો અરિભલ જીપતો હો લાલ
સાં મિટે તો મોહ અધાર, અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ
સાં ધૂમ કષાધ ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચલે હો લાલ
સાં પુદ્ગલ તેલ ન જોપ, જેહ ન શુદ્ધ દશા દહે હો લાલ
સાં શ્રી નયવિજય મુશિષ્ય, વાયક યશ ઇશ્વરી પદે કહે હો લાલ”

—શ્રી યશોવિજયજી

૪. બીજાને પરિતાપ ન પમાડનાર—રત્નનો પ્રકાશ જેમ ઠંઠો ને નિર્મલ હોય, બીજાને પરિતાપ ઉપજાવતો નથી; તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ કપાય-વિપય આદિની ઉપશાંતતાના કારણે શીતલ ને નિર્મલ હોય, બીજાને પરિતાપ-કલેશ પમાડતો નથી. એટલું જ નહિ પણ અન્ય જીવોને પણ અહિંસા આદિયે કરીને પરમ શાંતિનું કારણ થાય છે.

૫ પરિતોષહેતુ—રત્નના પ્રકાશથી પરિતોષ ઉપજે છે. તેની કાંતિ દેખીને આંખ ઠરે છે, ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, કાચ જેવી તુચ્છ વસ્તુ વગેરે દેખવાનું મન થતું નથી; તેમ આ દષ્ટિના બોધથી આત્મા પરિતોષ પામે છે, ચિત્તપ્રસન્નતા ઉપજે છે, જે દૃષ્ટવ્ય હતું—જે દેખવા યોગ્ય એવું પરમ આત્મદર્શન હતું તે દેખી લીધું, એટલે તુચ્છ બાદ્ય વસ્તુ દેખવાનું* કુતૂહલ વ્યાવૃત્ત થઈ જાય છે—મટી જાય છે, ને આત્મા આત્મામાં જ નિત્ય રત રહી, વૃત્ત થઈ જાય છે, સંતુષ્ટ થાય છે.

૬. પરિજ્ઞાનાદિનું જન્મસ્થાન—(અ) રત્નના પોતાના પ્રકાશથી તે રત્નની સર્વ બાબતો બરાબર દેખાય છે, તેમ જ બીજા પદાર્થોનું પણ પરિજ્ઞાન થાય છે. તેમ આ દષ્ટિના બોધરૂપ પ્રકાશથી બોધમૂર્તિ આત્માનું ને અન્ય વસ્તુનું બરાબર જ્ઞાન થાય છે, બોધિ-રત્નના પ્રકાશથી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની પુરુષ વસ્તુને વસ્તુગતે દેખે છે.

“વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત વાસી રે.”—શ્રી આનંદધનજી

(ક) રત્ન હીઠે જેમ બીજા કાચ વગેરેનું મૂલ્યાંકન થઈ જાય છે, સાચો હીરો હીઠે કાચની કિંમત કેટલી છે તેની બરાબર ખબર પડી જાય છે, તેમ બોધિરત્ન હીઠે અન્ય તુચ્છ પદાર્થોનું મૂલ્યાંકન થઈ જાય છે, અનન્ય ચિંતામધિરત્ન સમાન આત્માની આગે પાંચ વસ્તુની કાંઈ કિંમત લાગતી નથી.

(ક) ઉત્તમ જાતિવંત રત્નની પ્રાપ્તિ મંગલકામી ગણાય છે, અર્થ—સુખ-સંપત્તિ આદિની વૃદ્ધિ કરે છે, અનિષ્ટને દૂર કરે છે. તેમ આ ઉત્તમ બોધરત્નની પ્રાપ્તિ સર્વ મંગલનું મંગલ ને સર્વ કલ્યાણનું કારણ થઈ પડે છે.

‘સર્વમન્નલમાન્નલ્યં સર્વફલ્યાણકારણં ।’

“અચિન્ત્યશક્તિઃ સ્વયમેવ દેવશ્ચિન્માત્રચિન્તામણિરેવ યસ્માત્ ।

સર્વાર્થસિદ્ધાત્મતયા વિષત્તે, જ્ઞાની કિમન્યસ્ય પરિમહેષ ॥” — શ્રી સમયસારકલશ

x “યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્વાદાત્મતત્ત્વમ્ માનવઃ ।

આત્મન્યેષ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિષત્તે ॥” — ગીતા

“પદ્મિ રત્નો નિષ્ઠં સંતુષ્ટો દોદિ નિષ્ઠમેદલિ ।

પદ્મેણ દોદિ તિષ્ઠો દોદિવિ તુદ્ધ ઉત્તમં સોલ્લ ॥” — શ્રી સમયસાર

ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારે રત્નપ્રભા સાથે આ સ્થિતિ રા દર્શિના બોધનું સમાનધર્મપણું-સરખાપણું છે, તે અત્રે યથામતિ સંલેપમાં વિવેચ્યું છે તથાપિ કેળના પત્રની અંદર પત્ર હોય છે, તેમ જ્ઞાનીની વાતની અંદર વાત હોય છે, તેનો વિસ્તાર કેમ કરી શકાય ?

“જેસે કેલકે પાતમે, પાત પાતમે પાત;
તેસે જ્ઞાનીકી ખાતમે, ખાત ખાતમે ખાત.”

૬. કાંતા દર્શિ

“છઠ્ઠી દીઠી રે હવે કાંતા કહું, તિહાં તારાબ પ્રકાશ” —શ્રી યોગેશ સમજાય

છઠ્ઠી કાંતા દર્શિમાં તારાની પ્રભા જેવો બોધ હોય છે. આ ‘કાંતા’ દર્શિમાં કાંતા એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રી જેવો પરમાર્થભાવ હોય છે જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી ઘરનાં બીજાં સમસ્ત કામ કરતા પણ પતિનું જ ચિંતન કરે છે, તેમ આ દર્શિવાળો કાંતા જેવી સમ્યક્દર્શિ પુરુષ બલે બીજાં કામ કરતો હોય તોપણ તેનું ચિત્ત કાંતા સદા શ્રુતધર્મમાં જ લીન રહે છે. કર્મની પ્રેરણાથી ચિઠ્ઠીના આકરની જેમ તેને પરાણે સસાર સંબંધી કર્મ કરવું પડે, તોપણ તેમાં તેની અનાસક્તિ જ હોય છે. તેની પરમ આસક્તિ-ભક્તિ, પરમ પ્રેમ તો કેવળ શ્રુતધર્મમાં જ એટલે ‘જ્ઞાની સંબંધી અવણુરૂપ જે ઉપદેશાદિ ધર્મ તેની પ્રત્યે’ જ હોય છે.

“મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરત રે;
તેમ શ્રુતધર્મે મન હદ ધરે, જ્ઞાનાલેપકવંત રે.....

ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણું” —શ્રી યોગેશ સમજાય

આવી આ કાંતા દર્શિને તારાની પ્રભાની ઉપમા આપી છે, તે પણ અત્યંત સમૃ-ચિત છે, કારણ કે રત્નની પ્રભા કરતાં તારાનો પ્રકાશ અધિકતર હોય છે, તેમ સ્થિતિ રા દર્શિ કરતાં આ દર્શિનો બોધ વધારે પ્રકાશમાન-વધારે ગાઢ હોય છે તારા પ્રભા તારાનો પ્રકાશ ગળનમાં અમકારા કરતો રહી પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સમી કાંતા સ્થિત જ હોય છે, ધ્રુવ હોય છે, સદાય અખંડપણે ભાગ્યુદ જ હોય છે; તેમ આ દર્શિનો બોધ પણ સદાય ચિદાકાશમાં અમકતો રહી, સદા જ સ્વભાવે સ્થિત જ હોય છે, ધ્રુવ રહે છે, સદાય અખંડપણે હાજરાહજૂર જ હોય છે.

1 અને એટલા માટે જ અત્રે તથાપ્રકારનું ભાવ અનુષ્ઠાન-સત્ક્રિયા આચરણ હોય છે જ્ઞાનને અનુસરતી જે સત્ક્રિયા તેનું નામ ‘અનુષ્ઠાન’ છે એટલે આ સમ્યક્જ્ઞાનીને જે આત્મ-જ્ઞાન થયું છે, તે આત્મજ્ઞાનને અનુરૂપ છાજે એવી આત્માનુચરણરૂપ કાવ-નિરતિચાર ક્રિયા કરવાનો-સમ્યચારિત્ર પાળવાનો આ પુરુષ સતત પ્રયત્નપૂર્વક પુરુષાર્થ સદનુષ્ઠાન સેવે છે. આ પુરુષના વંદન-ભક્તિ, પ્રતિજ્ઞામણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના આદિ કાવર્થી હોય છે તેનો આત્મા પ્રભુ સાથે અલોદ થવાની ઇચ્છા

રાખે છે ને પરભાવમા નિષ્કામ હોય છે,—આમ તેનો આત્મા જ ભક્તિભાવમયે બની જાય છે ભૂતકાળના સમસ્ત કર્મદોષથી આત્માને પાછો વાળી—નિવર્તાવી, તેનો આત્મા પોતે પ્રતિક્રમણરૂપ થાય છે ભવિષ્યકાળના સમસ્ત કર્મદોષથી આત્માને નિવર્તાવી—પાછો વાળી તેનો આત્મા પોતે પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ બને છે વર્તમાનકાળના સમસ્ત દોષને દટાપણે દેખતો રહી—તેમા આત્મભાવ છોડી આલોચ્યતો રહી, તેનો આત્મા સાક્ષાત્ આલોચનારૂપ બની જાય છે આમ નિત્ય પ્રત્યાખ્યાન કરતો, નિત્ય પ્રતિક્રમણ કરતો, નિત્ય આલોચના કરતો, તેનો આત્મા પોતે ચારિત્રરૂપ બને છે* આમ હોવાથી આ સત્પુરુષનું અનુકાન—આચરણ—ચારિત્ર આનું હોય છે:—

૧ નિરતિચાર—સમસ્ત પર ભાવના સ્પર્શ વિનાનું હોવાથી, તેમા કોઈ અતિચાર હોય હોતો નથી પર ભાવમા ગમનરૂપ અતિચરણ (Transgression) થતું નથી ।

૨. શુદ્ધોપયોગ અનુસારી—શુદ્ધ ઉપયોગને—આત્મસ્વરૂપને અનુસરનાર આ આત્મદર્શી પુરુષનું અનુકાન હોય છે હું જલમા કમલપત્રની જેમ અખંડરૂપ છું—નિર્લેપ છું, કોઈ પણ અન્ય ભાવનો મ્હારામા પ્રવેશ નહિ હોવાથી હું અનન્ય છું, સમુદ્રનો જેમ મ્હારો આત્મસ્વભાવ નિત્ય વ્યવસ્થિત હોવાથી હું નિયત છું, પર્યાયદષ્ટિ છોડીને દેખતા હું અવિશેષ છું,—સુવર્ણની જેમ એક અખંડ દ્રવ્ય છું, મ્હારા મોખ-ળીજ સ્વભાવને અપેક્ષીને જોતા હું કર્મજન્ય મોહાદિથી અસંયુક્ત છું એમ શુદ્ધ આત્માનો ભાવના તે પુરુષ બાળ્યા કરે છે, ને ‘શુદ્ધ નિરંજન એક’ આત્માનું ચિંતન કરતા નિર્વિઠલ રસનું પાન કર્યા કરે છે.

“પર્યાયદષ્ટિ ન હોજીએ, એક જ કનક અભાગ રે,”
“નિર્વિઠલ રમ પીત્રીએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે” —શ્રી આનંદધનજી
“આતમ ભાવના ભાવતા, છવ લહે કેવલજ્ઞાન રે”

૩ વિશિષ્ટ અપ્રમાદયુક્ત—આવી શુદ્ધ આત્મભાવનાથી ભાવિત હોવાથી, આ સત્પુરુષને સ્વરૂપચ્યુતિરૂપ—સ્વરૂપભ્રષ્ટતારૂપ પ્રમાદ થતો નથી, અને વિષય-કષાય-રાગ-દ્વેષાદિની ક્ષીણતા વર્તે છે.

૪. વિનિયોગ પ્રધાન—જે જ્ઞાન-દર્શને કરી બણ્યું, પ્રતીત્યું, આચર્યું, તેનો આ પુરુષ સમ્યક્ વિનિયોગ-ચારાચારને નિયોજન કરી, (Practical application) બીજા છવેને ધર્મમા ભેડે છે, જેથી પોતાની ધર્મપર પરા તૂટતી નથી

* “જિષ્ઠં પચક્ષણં કુલ્લદ જિષ્ઠં ચ પદ્ધિકમદિ જો ।

જિષ્ઠં આલોચેયદ સો દુ ચરિત્તં દવદ ચેચા ॥” —શ્રી સમયસાર

x “જો પરસદિ અપ્પાણં અવદ્ધપુરું અણ્ણયં ગિયદ ।

અવિસેસમલંજુતં ત સુદ્ધણયં વિચાળીદિ ॥” —શ્રી સમયસાર

૫ ગંભીર ઉદાર આશયવાળું—આ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની પુરુષનું આ ધર્મ-અરણ્ય પરમ ગંભીર-ઉદાર આશયવાળું હોય છે. આ દષ્ટિવાળા યોગી ‘સાગરંવરગંભીરા’ હોય છે.

“જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે,
ભણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસગ....મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે;
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે,
નામ આરિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ” —શ્રીમદ્ રામચંદ્રજી

૭. પ્રભા દષ્ટિ

“અર્ક પ્રભા સમ બોધ પ્રભામાં, ધ્યાનપ્રિયા એ ત્રિહી.” —શ્રી યોગગો સન્નિધાય
સાતમી પ્રભા દષ્ટિમાં સૂર્યની પ્રભા સમો બોધ હોય છે. તારા કરતાં સૂર્યનો પ્રકાશ અનેકગણો અધિક હોય છે, તેમ છઠ્ઠી દષ્ટિ કરતાં સાતમી દષ્ટિનો બોધ અનેકગણો બળવાન હોય છે, પરમ અવગાદ હોય છે અને ‘પ્રભા’ નામ સૂર્ય પ્રભા આપ્યું છે તે પણ બરાબર છે, કારણ કે પ્ર+શા=પ્રકાશ પ્રકાશ જેનો ઉ સમ પ્રભા તે પ્રભા જેમ સૂર્યની પ્રભા અતિ ઉગ્ર તેજસ્વી હોય છે, તેમ આ દષ્ટિની બોધપ્રભા-પ્રકાશ પણ અતિ ઉગ્ર તેજસ્વી હોય છે સૂર્યપ્રકાશથી જેમ સર્વ પદાર્થનું બરાબર દર્શન થાય છે, વિશ્વ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ દષ્ટિના બોધપ્રકાશથી સર્વ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન થાય છે. આમ આ ઉપમાનું યથાર્થપણું છે અને આ દષ્ટિનો આવો પ્રકૃષ્ટ બોધપ્રકાશ હોય છે, એટલે જ અત્રે—

૧. સર્વદા ધ્યાનહૈતુ—આ બોધ નિરતર ધ્યાનનો હેતુ હોય છે અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી અખંડ આત્મધ્યાન ધ્યાવે છે.

૨. પ્રાયે નિર્વિકલ્પતા—તીક્ષ્ણ આત્માપયોગવાળું આ આત્મધ્યાન હોવાથી, તેમાં પ્રાયે કોઈ પણ વિકલ્પ બઠવાનો અવસર હોતો નથી.

૩. પ્રશમસાર સુખ—અને આત્મ નિર્વિકલ્પ ધ્યાન હોવાથી જ અત્રે પ્રશમ જેનો સાર છે એવું પ્રશમસાર, પ્રશમપ્રધાન સુખ હોય છે પ્રશમથી, પરમ આત્મશાંતિથી, વીત-રાગતાથી અત્રે યોગીને પરમ સુખ ઉપજે છે કારણ કે આ સુખમા પરાવર્તન નથી, પરવશપણું નથી, એટલે દુઃખનું લેશ પણ કારણ નથી, અને કેવલ આત્માવર્તન છે, સ્વાધીનપણું જ છે, એટલે કેવલ સુખનો જ અવકાશ છે.

“સદ્ગુણં પરવશ તે દુઃખલક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લક્ષીએ,

એ દષ્ટે આત્મશુદ્ધ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહીએ રે ?

ભવિકા ! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ ” —શ્રી યોગગો સન્નિધાય

"એકાંતિક આલંતિકો, સહજ અદ્વૃત સ્વાધીન....હો જિનહી;
નિરુપચરિત નિર્દેંદ્ર સુખ, અન્ય અહેતુક પીન....હો જિનહી."—શ્રી ટેવચંદ્રહ

૪. અન્ય શાસ્ત્રો અકિંચિત્કર—નકામા, અણુખપના થઇ પડે છે, કારણ કે અહીં અનુભવજ્ઞાનનું—પ્રાતિષ્ઠા જ્ઞાનનું અત્યંત પ્રગળપણું—સમર્થપણું હોય છે. શાસ્ત્ર તો માત્ર માર્ગોનો લક્ષ કરાવી શકે છે, પણ અત્રે તો સાક્ષાત માર્ગની પ્રાપ્તિ છે, એટલે શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

૫. સમાધિનિષ્ઠ અનુષ્ઠાન—અહીં સર્વ અનુષ્ઠાન સમાધિનિષ્ઠ હોય છે, સર્વ શુદ્ધ ભાવક્રિયા આત્મસમાધિમાં પરિણમે છે.

૬. તેની સંનિધિમાં વૈરનાશ—આ દૃષ્ટિમાં વર્તતાં યોગિજાનની એવી યોગ-સિદ્ધતા થાય છે, એવો યોગપ્રભાવ પ્રવર્તે છે, કે તેના સન્નિધાનમાં—હાજરીમાં કૂર, હિંસક પ્રાણીઓના પણ વૈર-વિરોધ વગેરે નાશ પામી જાય છે, જાતિવૈર પણ ભૂલાઈ જાય છે !

૭. પરાનુશ્લકત્વપણું—આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પરાનુશ્લક—પરોપકારપરાયણ હોય છે, બીજા છતાં પ્રત્યે તે કહ્યાણુ માર્ગનો ઉપદેશ કરી ઉપકાર કરે છે, અનુશ્લક કરે છે.

૮. વિનેયો (શિષ્યો) પ્રત્યે ઔચિત્યયોગ—ઉચિતતાવાળો પરમાર્થ સંબંધ હોય છે, કે તેથી તે વિનયવાન શિષ્યોનું અચૂક આત્મકલ્યાણ થાય.

૯. અવધ્ય સત્ક્રિયા—અત્રે ભાવરૂપ, પરમાર્થરૂપ જે શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ સત્ક્રિયા હોય છે, તે અવધ્ય—અમોઘ હોય છે, કહી ખાલી જતી નથી, અચૂક સુક્રિત-ફલ આપે છે.

૮. પરા દૃષ્ટિ

"દૃષ્ટિ આઠમી સાર સમ્રાધિ, નામ પરા તસ અણું છી.

આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ બોધ વખાણું છી."—શ્રી યોગેશ સત્ગુરુ

આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં બોધ ચંદ્રની પ્રભા સરખો હોય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ જો કે અધિક તેજસ્વી છે, પરંતુ તાપ પમાડે છે, ઉગ્ર લાંગે છે; અને ચંદ્રનો પ્રકાશ તો કેવલ સોમ્ય ને શાંત હોઈ શીતલતા ઉપજાવે છે, પરમ આહ્વાદ આપે છે.

ચંદ્રપ્રભા સમ જાગેનું વિશ્વપ્રકાશકપણું તો સમાન છે. એટલે ચંદ્રના પ્રકાશનું સ્થાન પરા સૂર્ય કરતાં અધિક માન્યું છે. આમ આ દૃષ્ટિ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, પરમ છે, જાયામાં જાય છે, એનાથી પર કંઈ નથી, એટલે જ એને

‘પરા’ કહી છે.

ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના (ચાંદની) જેમ વિશ્વમાં રેલાઈ રહી તેને પ્રકાશમય કરી મૂકે છે, પ્રકાશમાં નહવરાવે છે, તેમ અત્રે પણ બોધ-ચંદ્રની સોળે કળા ખીલી જાડતાં જ્ઞાન-ચંદ્રિકા

આખા વિશ્વમાં ફેલાઈ રહે છે. તથાપિ ચંદ્ર જેમ ગગનમાં જ રહી ભૂમિને પ્રકાશે છે, કાંઈ ભૂમિરૂપ થઈ જતો નથી; તેમ ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરતો આ બોધ-ચંદ્ર પણ જ્યેષ્ઠ વિશ્વને પ્રકાશે છે, પણ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. કારણ કે ‘શુદ્ધ દ્રવ્યતુ’* સ્વરસભાવન-પરિણમન થયું તો સ્વભાવતું શું બાકી રહ્યું? કાંઈ જ નહિ; તે જ પૂર્ણ સ્વભાવ થયો. અને અન્ય દ્રવ્યરૂપ તે જો થઈ જાય, તો તે શું બને? સ્વભાવ થયો? નહિ જ. કારણ કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ થતું તે તો સ્વભાવ નહિ, પરભાવ જ છે. દૃષ્ટાંત-ચાંદની ભૂમિને જ્વલરાવે છે, પણ ભૂમિ કાંઈ તેની થઈ જતી નથી. તેમ જ્ઞાન પણ જ્યેષ્ઠને સદા જાણે છે, પણ જ્યેષ્ઠ વિશ્વ જ્ઞાનતું-આત્માતું કદી બની જતું નથી-’ આમ જ્ઞાની મહાત્માઓએ કહ્યું છે

“ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની ક્રાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ જ્વલેત થઈ જાય છે, પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ ભ્રાંતિ છે.”

—સમર્થ તત્ત્વદશા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી (અંક-૭૬૦)

આમ આ ‘પરા’ દષ્ટિને ચંદ્રની ઉપમા બરાબર ઘટે છે. કારણ કે ચંદ્રની જેમ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી અત્રે વિશ્વપ્રકાશકતા હોય છે, વિશ્વવ્યાપકતા હોતી નથી; આપ સ્વભાવમાં જ પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે, પરભાવનો પ્રવેશ પણ થતો નથી; શુદ્ધ ‘અદ્વૈત’ અવસ્થા હોય છે. અને આમ હોવાથી આ પરા દષ્ટિનો બોધ—

સદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ—હોય છે. અત્રે નિરંતરપણે પરમ આત્મસમાધિ જ વર્તે છે.

આ યોગીશ્વરની સદ્ગુણાત્મસ્વરૂપે અખંડ સ્થિતિ હોય છે, કારણ કે નિર્વિકલ્પ પરભાવતું જે દેવ હતું તે સર્વથા દૂર થયું છે, એટલે પરમ શુદ્ધ ધ્યાનમુખ અદ્વૈતભાવે કેવલ એક આત્મસ્વરૂપમાં જ સહજ નિઃપ્રયાસ રમણતા વર્તે છે.

“શુદ્ધ નિઃપ્રયાસ નિજ ભાવ લોગી યદા, આત્મદેત્રે નહિ અન્ય રક્ષણ તદા; એક અસહાય નિઃસંગ નિર્દોષતા, શક્તિ ઉત્સર્ગની હોય સહુ વ્યક્તતા....ધર્મ”-શ્રી દેવચંદ્રજી

નિર્વિકલ્પ—આ પરમ બોધ નિર્વિકલ્પ જ હોય છે આમાં ક્યારેય પણ કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો અસંભવ છે. આમ અત્રે નિર્વિકલ્પ આત્મસમાધિ હોય છે. ધ્યાતા,

* “શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વરસભવનાત્મિક સ્વભાવસ્ય રોપ-

મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ ઘા તસ્ય કિં સ્વાત્સ્વભાવઃ ।

જ્યોત્સ્નારૂપં સ્તપયતિ શુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ ભૂમિ-

દર્શનં દેયં કલયતિ સદા શેયમસ્યાસ્તિ નૈવ ॥”-શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવત મમયસારકલશ

“એકાંતિક આત્મતિકા, સહજ અકૃત સ્વાધીન....હો જિનછ; નિરુપચરિત નિર્દંઢ સુખ, અન્ય અહૈતુક પીન....હો જિનછ.”—શ્રી દેવચંદ્રછ

૪. અન્ય શાસ્ત્રો અર્કિચિત્કર—નકામા, અણુખપના થઈ પડે છે, કારણ કે અહીં અનુભવજ્ઞાનનું—પ્રાતિભ જ્ઞાનનું અત્યંત પ્રળપણું—સમર્થપણું હોય છે. શાસ્ત્ર તો માર્ગ માર્ગનો લક્ષ કરાવી શકે છે, પણ અત્રે તો સાક્ષાત માર્ગની પ્રાપ્તિ છે, એટલે શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

૫. સમાધિનિષ્ઠ અનુષ્ઠાન—અહીં સર્વ અનુષ્ઠાન સમાધિનિષ્ઠ હોય છે, સર્વ શુદ્ધ ભાવક્રિયા આત્મસમાધિમાં પરિણમે છે.

૬. તેની સંનિધિમાં વૈરનાશ—આ દૃષ્ટિમાં વર્તતાં યોગિશાસ્ત્રની એવી યોગ-સિદ્ધતા થાય છે, એવો યોગપ્રભાવ પ્રવર્તે છે, કે તેના સન્નિધાનમાં—હાજરીમાં દૂર હિંસક પ્રાણીઓના પણ વૈર-વિરોધ વગેરે નાશ પામી જાય છે, જાતિવૈર પણ ભૂલાઈ જાય છે.

૭. પરાનુગ્રહકર્તાપણું—આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પરાનુગ્રહ—પરોપકારપરાયણ રહે છે, બીજા જીવો પ્રત્યે તે કદયાણુ માર્ગનો ઉપદેશ કરી ઉપકાર કરે છે, અનુગ્રહ કરે છે.

૮. વિનેયો (શિષ્યો) પ્રત્યે ઔચિત્યયોગ—ઉચિતતાવાળો પરમાર્થ હોય છે, કે તેથી તે વિનયવાન શિષ્યોનું અત્યૂક આત્મકદયાણુ થાય.

૯. અવધ્ય સત્ક્રિયા—અત્રે ભાવરૂપ, પરમાર્થરૂપ જે શુદ્ધ આત્મ સત્ક્રિયા હોય છે, તે અવધ્ય—અમોઘ હોય છે, કદી ખાલી જતી નથી, કે દ્વેષ આવે છે.

“ આલંબન સાધન જે ત્યાગે, પુરપૂરિણ્ણતિને ભાગે રે;
અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વૈરાગ્યે, આનંદધન પ્રભુ ભાગે રે.....વીરભને ચરણે લાશું ”
—યોગિરાજ આનંદધનભ

૩. પરોપકારિપણું યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે—આ પરમ સત્પુરુષ, પરમ સદ્ગુરુ, પરમકૃપાળુ દેવ પછી પોતાના કર્મ ઉદય પ્રમાણે, નિષ્કારણ કરુણાથી જગત્કલ્પને શુદ્ધ કલ્યાણમાર્ગનો ઉપદેશ કરી, તેમના પર પરમ અનુશ્રવ—ઉપકાર કરે છે. આ પરમ યોગી-શ્વરરૂપ મહામેઘ પરમાર્થ બોધામૃતની વૃષ્ટિ કરી, જગત્માં પરમાનંદરૂપ સુભિક્ષ-સુકાળ પ્રવર્તીવે છે.

“ કર્મ ઉદય જિનરાજનો, ભવિજન ધર્મ સહાય રે....જાહ્નુ જિણુંદ દયામયી.
“ પ્રભુ દરિસણ મહામેઘ, તણે પરવેશમે રે;
પરમાનંદ સુભિક્ષ, યથા મુજ દેશમે રે....શ્રી નમિ ”—શ્રી દેવચંદ્રભ

અત્રે યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે ઝોટલે જેવું જેવું પોતાનું ભવ્યત્વ છે—હોવા યોગ્યપણું છે, પૂર્વ પ્રારબ્ધજન્ય શેષ કર્મનું ભોગવવાપણું વગેરે છે, તે યથાયોગ્યપણે ભોગવીને ક્ષીણ કરે છે. જેમકે—શ્રી તીર્થંકર ભગવાન, ગણધર દેવ, મુંડકેવલી ભગવાન વગેરે.

અવધ્ય સત્ક્રિયા—અત્રે પહેલાંની જેમ જ શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ—આત્મચારિત્ર-રૂપ અવધ્ય ક્રિયા હોય છે, અમેઘ-અચૂક મોક્ષફલદાયી ક્રિયા હોય છે. અને આમ આ યોગિરાજરાજેશ્વર—

ક્ષીણરોષ સર્વજ્ઞ મહાસુનિ સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીભ,
પર ઉપકાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગ અયોગીભ;
સર્વ શત્રુક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાભ,
સર્વ અરથ યોગે સુખ તેહથી, અનંતગુણ નિરીહાભ.—મો યોગી સંજ્ઞાય

આમ આ આઠ દંષ્ટિને યથાયોગ્ય ઉપમા આપી, શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ થોડા ચળદામાં ઘણું રહસ્ય ચમત્કારિક રીતે ભતાવી દીધું અને તે થોડા ચળદા પણ પરમ અર્થગતીર હોવાથી, તેની સ્પષ્ટ સમજણ પડવા માટે સંક્ષેપથી આટલું વિવેચન કર્યું. આ ઉપરથી આ દંષ્ટિઓનો સામાન્યપણે કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. વિશેષ વિસ્તારથી તેા પ્રત્યેક દંષ્ટિનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર કહેશે ત્યારે ભરાબર સમજવામાં આવી જશે. આમ સામાન્યથી આ આઠ દંષ્ટિ સદ્દંષ્ટિવાળા યોગીને હોય છે.

ધ્યાન ને ધ્યેય એ પ્રણુનો લેદ પણ મટી જાય છે; જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રિશુ પણ એક અલેદ આત્મસ્વરૂપે પરિણમે છે; સમસ્ત દૈતભાવ અસ્ત પામી જાય છે.

“ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેય શુભ એકે, લેદ છેદ કરશું હવે ટેકે;
ક્ષીર નીર પેરે તુમશું મળશું, વાચક યશ કહે હેજે હળશું”—યશોવિજયજી
“નિર્વિકલ્પ સુસમાધિમે” હો, લયે હે ત્રિશુભ અલેદ. લલનાં
જિન સેવનથે પાધ્યે હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લલનાં”—ભક્તરાજ દેવચંદ્રજી

આ પરમ યોગી આવી નિર્વિકલ્પ દશા આવા અખંડ ધ્યાનથી પામે છે—

“સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ,
પરમેશ્વર, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં
વિક્લેપ શો ? વિકલ્પ શો ? ભય શો ? ખેદ શો ? બીજી અવસ્થા શી ? શુદ્ધ શુદ્ધ,
પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપમય
ઉપયોગ કરું છું. તન્મય થાઉં છઉં. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.”

—શ્રીમદ રાજચંદ્ર પત્રાક, ૭૬૦.

અને આમ વિકલ્પનો સર્વથા અભાવ હોય છે, એટલા માટે જ અને—

૧. પરમસુખ—હોય છે. આ સમાધિનિષ્ઠ-પરંબ્રહ્માનિષ્ઠ યોગીશ્વર પરમ આત્મ-
સુખનો અનુભવ કરે છે; ‘આનંદઘન અવતાર’ બને છે.

૨. આરૂઢના આરોહણની જેમ અનુષ્ઠાન અભાવ—આરૂઢના આરોહણની
જેમ અહીં પ્રતિકંભણાદિ અનુષ્ઠાન હોતું નથી. કારણ કે પર્વતના શિખરે ચઢી ગયેલાને
અઢવાતું શું રહે ? તેમ આ યોગિરાજરાજેશ્વર યોગ-ગિરિરાજના સર્વોચ્ચ શ્રૃંગ પર ચઢી
ગયા, તેને અનુષ્ઠાન વગેરેના અવલંબનની શી જરૂર રહે ? કારણ કે તે તે અનુષ્ઠાન તો
આગળ આગળની ભૂમિકા પર અઢવા માટેનું આલંબન સાધન છે. હવે આ દશામાં તો
તે આલંબન સાધન ‘વિપ્રકુંભ’ સમાન છે, x અપ્રતિકંભણાદિ જ ‘અમૃતકુંભ’ સમાન
છે. માટે આવા પરમ સત્પુરુષ તે ‘આલંબન સાધનને ત્યાજે છે, પરંપરિણુતિને ભાંગે છે,
કારણ કે અક્ષય દર્શન-જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી તે આનંદઘન પ્રભુ બને છે.’

x “પઙ્કિકમર્ણ પઙ્કિસરણં પરિહારો ધારણા નિયત્તી ય ।

જિંદા ગરહા સોહી અટ્ટચિહ્નો હોદ વિસકુંભો ॥

અપઙ્કિકમર્ણ અપ્પહિસરણં અપ્પરિહારો અધારણા ચેવ ।

અનિયત્તી ય અજિંદા ગરહા સોહી અમયકુંભો ॥”—શ્રી સમયસાર ગા. ૩૦૧-૩૦૫.

“મારુદ્ધોમુંને ચોંમં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુદ્ધસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥”—ગીતા, ૬-૩.

“આલંબન સાધન જે ત્યાગે, પૂરપૂરિણ્ણિતને ભાગે રે;

અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વૈરાગ્યે, આનંદધન પ્રભુ જાગે રે.....વીરજીને ચરણે લાગું”
—યોગિરાજ આનંદધનજી

૩. પરોપકારિપણું યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે—આ પરમ સત્પુરુષ, પરમ સદ્ગુરુ, પરમકૃપાળુ દેવ પછી પોતાના કર્મ ઉદય પ્રમાણે, નિષ્કારણ કરુણાથી જગતજીવોને શુદ્ધ કલ્યાણમાર્ગનો ઉપદેશ કરી, તેમના પર પરમ અનુબંધ-ઉપકાર કરે છે. આ પરમ યોગી-શ્વરરૂપ મહામેઘ પરમાર્થ બોધાશ્રુતની વૃદ્ધિ કરી, જગત્માં પરમાનંદરૂપ સુભિક્ષ-સુકાળ પ્રવર્તતો છે.

“કર્મ ઉદય જિનરાજનો, ભવિજન ધર્મ સહાય રે....આહું જિણુંદ દયામયી.

“પ્રભુ દરિસણ મહામેઠ, તણે પરવેશમે’ રે;

પરમાનંદ સુભિક્ષ, યથા મુજ દેશમે’ રે....શ્રી નમિં” —શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે એટલે જેવું જેવું પોતાનું ભવ્યત્વ છે—હોવા યોગ્યપણું છે, પૂર્વ પ્રારબ્ધજન્ય શેષ કર્મનું ભોગવવાપણું વગેરે છે, તે યથાયોગ્યપણે ભોગવીને ક્ષીણ કરે છે. જેમકે—શ્રી તીર્થંકર ભગવાન, ગણધર દેવ, મુંઠકેવલી ભગવાન વગેરે

અવદંય સત્ક્રિયા—અત્રે પહેલાંની જેમ જ શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ—આત્મચારિત્ર-રૂપ અવદંય ક્રિયા હોય છે, અભોધ-અચૂક ભોક્ષકલક્ષણી ક્રિયા હોય છે અને આમ આ યોગિરાજરાજેશ્વર—

ક્ષીણદોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી,

પર ઉપગાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;

સર્વ શત્રુક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી,

સર્વ અરથ યોગે સુખ તેહથી, અનંતશુષ્ણ નિરીહાજી —શ્રી યોગે સંજ્ઞાય

આમ આ આઠ દૃષ્ટિને યથાયોગ્ય ઉપમા આપી, શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ થોડા શબ્દોમાં ઘણું રહસ્ય ચમત્કારિક રીતે ગતાવી દીધું અને તે થોડા શબ્દો પણ પરમ અર્થગંભીર હોવાથી, તેની સ્પષ્ટ સમજણ પડવા માટે સહોપથી આટલું વિવેચન કર્યું. આ ઉપરથી આ દૃષ્ટિઓનો સામાન્યપણે કંઈક જ્યાંલ આવી શકશે વિશેષ વિસ્તારથી તો પ્રત્યેક દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર કહેશે ત્યારે જરાબર સમજવામાં આવી જશે. આમ સામાન્યથી આ આઠ દૃષ્ટિ સદ્દૃષ્ટિવાળા યોગીને હોય છે.

શંકા-સમાધાન.

શંકા—સફદષ્ટિપણું-સમ્યગ્દષ્ટિપણું તો બધિલેદ થયા પછી હોય છે, અને તે ગ્રંથિલેદ તો હજુ આગળ ઉપર ઘણા લાંબા વખત પછી ચવાનો છે, કારણ કે તે તો પાંચમી દષ્ટિમાં થાય છે. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર તો મિથ્યાદષ્ટિ છે, તો પછી ‘સફદષ્ટિની-સમ્યગ્દષ્ટિની’ આઠ દષ્ટિ એમ કહેવાતું શું કારણ ?

સમાધાન—જે મિત્રા વગેરે ચાર દષ્ટિઓ છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિના અમાધ-અચૂક કારણરૂપ થાય છે, તેટલા માટે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી તે મિત્રા વગેરેનું પણ સમ્યગ્દષ્ટિપણું ઘટે છે, એટલે જ એને સમ્યગ્દષ્ટિની અંદર ગણી છે. આ સમજવા માટે આ દષ્ટાંત છે:—

શુદ્ધ સાકરના ચોસલાની-ખડી સાકરની બનાવટમાં તેની આગલી આગલી અવસ્થાઓ પણ કામની છે. કારણ કે તે ખડી સાકર બને છે, તે કાંઈ એમ ને એમ બની જતી નથી શેરડીથી માંડીને શુદ્ધ સાકર સુધીની સઘળી પ્રક્રિયામાંથી તેને પસાર થવું શેરડીમાંથી પડે છે, ત્યારે જ ખડી સાકરની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આ પ્રકારે:—(૧) પ્રથમ તો સાકર-દણાંત શેરડી હોય, (૨) પછી તેના રસ કાઢવામાં આવે, (૩) તેને ઉકાળીને કાવો બનાવાય, (૪) તેમાંથી ગોળ બને, (૫) ત્યારપછી તેને શુદ્ધ કરતાં કરતાં તેમાંથી બારીક ખાંડ થાય, (૬) પછી શર્કરા-ઝોણી સાકર બને, (૭) અશુદ્ધ સાકરના ગઠ્ઠા-પિંડા થાય, (૮) એને છેવટે શુદ્ધ સાકરના ચોસલા-ખડી સાકર (Refined crystallised sugar) બને આમ શુદ્ધ સાકરની અવસ્થાઓ પહેલ્યાં પહેલાં જૂઠી જૂઠી પ્રક્રિયામાંથી (Various processes) પસાર થવું જ પડે છે.

તેમાં શેરડીથી માંડીને ગોળ બનવા સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર મિત્રા વગેરે પહેલી ચાર દષ્ટિઓ છે. અને ખાંડથી ખડી સાકર સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર સ્થિરા વગેરે છેલ્લી ચાર દષ્ટિઓ છે. એટલે જેમ શુદ્ધ સાકરની બનાવટમાં શેરડીથી માંડીને બધી અવસ્થાઓ ખપની-કામની છે, તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિને માટે મિત્રા દષ્ટિ વગેરે અવસ્થાઓ પણ તેવા પ્રકારે ઉપયોગની છે; કારણ કે તે સમ્યગ્દષ્ટિનું કારણ થાય છે. આમ મિત્રા વગેરે દષ્ટિને અને યોગદષ્ટિમાં પોતપોતાનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ.

આ મિત્રા વગેરે અવસ્થાઓ બરાબર ! ઈક્ષુ-શેરડી વગેરે જેવી છે, કારણ કે તેમાંથી સંવેગરૂપ માધુર્યની-મીઠાશની પ્રાપ્તિ થાય છે મૂળ શેરડી જ ન હોય તો રસ ક્યાંથી નીકળે ? રસ ન હોય તો ગોળ વગેરે કેમ બને ? મીઠી સાકર કેમ નીપજે ? પણ આ મિત્રા વગેરે તો શેરડી વગેરે જેવી હોઈ, તેમાંથી અવશ્ય પરમાર્થપ્રેમરૂપ રસાદિની નિષ્પત્તિ થાય છે, ને મીઠી સાકર જેવા-પરમ અમૃત જેવા સવેગની મધુરતાને અનુભવ થાય છે.

આથી ઉલટું, અભવ્યો તો નહિ જેવા-જરૂ જેવા છે, તેથી કરીને જ તેમને કોઈ કાળે સંવેગરૂપ માધુર્ય નીપજતું નથી. 'નહિ'—જરૂ તો સાવ નીરસ હોય છે. એટલે એને ગમે તેટલો પીલો તોપણ તેમાંથી રસ નીકળતો નથી, તો પછી તેમાંથી અભવ્યો મીઠી સાકરની પ્રાપ્તિ તો ક્યાંય દૂર રહી ! તેમ આ અભવ્યો પણ અપાત્ર તેવા જ નીરસ, 'કારાધાકોડ' હોય છે, તેમને ગમે તેટલા બોધથી પણ પરમાર્થપ્રેમરૂપ રસ ઉપજતો નથી, તો પછી સંવેગરૂપ મીઠી સાકરની આશા ક્યાંથી હોય ? આવા અભવ્યો બંધે પરમાર્થપ્રેમ વિનાની નીરસ-સાવ સુકી એવી અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા કર્યા કરે, અથવા તો 'ખૂબ શાસ્ત્રો^૧ લાણી મોટા પંડિત શ્રુત-ધર બને, પણ તેઓ પોતાની પ્રકૃતિને કદી છોડતા નથી, —ગોળવાળું દૂધ પીને સાપ નિર્વિષ થાય નહિં તેમ.' કારણ કે તેઓના હૃદયમાં—અંતરાત્મામાં કદી પણ પરમાર્થરસનો અકુર કુટતો નથી. આમ હોવાથી તેઓ મોક્ષમાર્ગ પામવાને સર્વથા અયોગ્ય છે, એટલા માટે જ તે 'અભવ્ય' કહેવાય છે એટલે અર્થાપત્તિ-નાયકથી તેવા પુરુષો આ મિત્રા વગેરે દૃષ્ટિ પામવાને પણ યોગ્ય નથી હોતા, કારણ કે જો તે પામે તો તે 'અભવ્ય' ક્યાંથી રહે ? આ મિત્રા વગેરે દૃષ્ટિ પામે તે ભવ્ય જ હોય, અભવ્ય હોય જ નહિં.

—: પરિણામી આત્મામાં જ યોગદષ્ટિનું ઘટમાનપણું :—

આમ જૂઠી જૂઠી દૃષ્ટિઓનું તેવા તેવા પ્રકારે પરિણમન થતાં થતાં, અવસ્થાઓ બદલાતાં બદલાતાં, શુદ્ધ આત્મારૂપ વસ્તુનો આવિર્ભાવ થાય છે, પ્રગટપણું સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી વળી આ ફલિત થાય છે કે—

(૧) જે સર્વથા અપરિણામી—પરિણામ નહિં પામતો એવો આત્મા માને છે, એવા અપરિણામી આત્મવાદમાં આ કદ્યો તે દૃષ્ટિએ ઘટતો નથી. તેમ જ, (૨) જે સર્વથા ક્ષણિક એવો આત્મા માને છે, એવા ક્ષણિક આત્મવાદમાં પણ ઉક્ત દૃષ્ટિએ ઘટતો નથી. કારણ કે તેમના જ અભિપ્રાય પ્રમાણે, તથા પ્રકારનું ભવન—પરિણમન ઘટતું નથી. તે આ પ્રકારે :—

૧ જો સર્વથા અપરિણામી એટલે એકાંત નિત્ય જ આત્મા માનવામાં આવે, તો ઉત્તરોત્તર દૃષ્ટિનો લાભ ક્યાંથી થશે ? તે તે દૃષ્ટિએ તથારૂપ પરિણમન વિના સંભવતી નથી, એટલે અપરિણામી આત્મામાં તથારૂપ પરિણમન વિના તે તે એકાંત અપરિ- દૃષ્ટિ ક્યાંથી આવે ? માટે કાં તે પરિણામી આત્મા માનવો પડશે, છામી વાદ ને કાં તે આ યોગદષ્ટિ લાભ છોડી દેવો પડશે અને આ લાભ જો અચુકત જતો કર્યો, તો પછી આ અપરિણામવાદીનું યોગમાર્ગમાં સ્થાન ક્યાં રહેશે ? તેઓએ સુક્તિ અર્થે કહેલો યોગમાર્ગ પણ 'કંપનામાત્ર

* “જ મુચ્ય પયદ્વિમભવો સુદૃષિ અજ્ઞાદિઋણ સત્થાણિ ।

ગુહદુર્લભિ પિવંતા જ પળ્ળયા ણિન્વિસા હંતિ ॥” —શ્રી કુંદકુંદાચાર્યશ્રુત સમયસાર

ભદ્રક' થઇ પડશે ! કલ્પનામાત્ર રૂઢો લાગશે ! તેઓને આ યોગમાર્ગમાં ઉભવાનું સ્થાન જ નહિં રહે; કારણ કે આ અપરિણામી વાદમાં ભવ-મોક્ષનો મુખ્ય લેહ પણ ઘટશે નહિં, કાં તો ભવ ને કાં તો મોક્ષ એ બેમાંથી એક જ અવસ્થા રહેશે. જો એક ભવ અવસ્થા જ રહે છે એમ માનશો, તો મોક્ષસાધક યોગમાર્ગનું પ્રયોજન નિષ્ફળ થશે; ને જો એક મોક્ષ અવસ્થા જ રહે છે એમ માનશો તો પછી આ મોક્ષસાધક યોગમાર્ગની જરૂર જ ક્યાં રહી ? આમ કૃતનાશ અને અકૃતાગમ બન્નેરે અનેક દ્વંધ આપશે. એટલે આ એકાંત અપરિણામવાદ-એકાંત કૃતસ્થ નિત્ય આત્મા માનવો તે અયુક્ત છે,

“ एवं च योगमार्गोऽपि मुक्तये यः प्रकल्प्यते ।

સોડપિ નિર્વિપયત્વેન કલ્પનામાત્રમદ્રકઃ ॥”-(જુઓ) યોગબિન્દુ, ૧૧૦ ૪૭૮-૪૮૬.

“ એક કહે નિત્ય જ આતમતત્ત્વ, આતમ હરિસણુ હીનો;

કૃતવિનાશ અકૃતાગમ દ્વંધ, નવિ દેખે મતિહીણો. ”-શ્રી આનંદધનજી

૨. સર્વથા ક્ષણિકવાદ એટલે આત્માને જો એકાંત અનિત્ય જ માનવામાં આવે, તો અખંડ એક વસ્તુ વિના પરિણમન કોનું થશે ? ક્ષણ પછી તો આત્મા વિનાશ પામી જશે, એટલે વસ્તુ જ નહિં રહે તો પછી તથારૂપ પરિણમન વિના ક્ષણિકવાદ આ યોગદર્શિ પણ કોને પ્રાપ્ત થશે ? ક્ષણ પછી ક્ષણનું* અનુસંધાન-અયુક્ત અવયવ માનવામાં આવે, તો ક્ષણિકવાદ છોડી દેવો પડશે. આમ કાં તો પરિણામી આત્માને એક નિત્ય અખંડ વસ્તુરૂપ માનવો પડશે, ને કાં તો યોગદર્શિનો લાભ જતો કરવો પડશે. આ યોગદર્શિનો લાભ જો જતો કર્યો, તો યોગમાર્ગમાં ક્ષણિકવાદને ઉભવાનું સ્થાન જ રહેશે નહિં; ખંધ-મોક્ષ, મુખ-દુઃખ આદિ વ્યવસ્થા પણ ઘટશે નહિં.

“ સૌગત મતિ રાગી કહે વાહી, ક્ષણિક એ આતમ બાણી;

ખંધ મોક્ષ મુખ દુઃખ ન ઘટે, એહ વિચાર મન આણી. ”-શ્રી આનંદધનજી

વળી જે ક્ષણિક છે એમ બાણીને જે કહે છે, તે કહેનારો પોતે ક્ષણિક નથી, એ અનુભવથી પણ આત્મા નિત્ય છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ક્યારેય પણ કોઇ પણ વસ્તુનો કેવળ સર્વથા નાશ થતો નથી, માત્ર અવસ્થાંતર થાય છે. અને ચેતનનો જો અવસ્થાંતર રૂપ નાશ થતો હોય તો તે કેમાં બળે ? તે તપાસી જુઓ.

* “ क्षणिकत्वं तु नैवास्य क्षणाद्દુर्घं વિनाશतઃ ।

અવસ્થામાવતોઽસિદ્ધેરન્યથાઽન્યવમાવતઃ ॥ ”-(જુઓ) યોગબિન્દુ, ૧૧૦ ૪૫૮-૪૭૭.

“અથવાં જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે જાણી વદનાર;
વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, કર અનુભવ નિર્ધાર
ક્યારે કેઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;
એતન પામે નાશ તો, કેમાં કળે ? તપાસ ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભટ્ટપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

પરિણામીવાદ જ ચુકત—

ન આમ એકાંત નિત્ય કે એકાંત અનિત્ય આત્મા માનવામાં આવે, તો તે પક્ષમાં આ યોગદષ્ટિ લાભરૂપ યોગમાર્ગ ઘટતો નથી. એટલે અર્થાપત્તિ ન્યાયથી ‘નાના પ્રકારના પર્યાય-વાળા પરિણામી આત્મામાં’ અવસ્થાલેહની સંગતિપટે કરીને યોગમાર્ગનો સંભવ છે.’

આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, ને પર્યાયથી-અવસ્થાંતરથી પલટાય છે, અનિત્ય છે; તેનું પ્રગટ કષ્ટાંત-ખાલ, યુવાન ને વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એક જ પુરુષને થાય છે.

“આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;

ખાલાદિ વય ત્રણનું, જ્ઞાન એકને થાય ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આમ પરિણામી આત્મતત્ત્વ માનવામાં આવે તો જ તેમાં આ તથારૂપ પરિણમન-વાળી યોગદષ્ટિ ને યોગમાર્ગની સમસ્ત ઘટના અવિકલપણે ઘટે છે, એમ આ ઉપરથી ફક્તિ થયું. અસ્તુ ! એ ગમે તેમ હો. આપણે હવે ‘યોગદષ્ટિ’ના ‘ઉન્મીલન’ સાથે આગળ વધીએ, એટલે એ આત્મતત્ત્વ કેવું છે, તેની આપોઆપ ખબર પડશે એમાં વાદ-વિવાદનો અવકાશ નથી.

અને આ ‘દષ્ટિ’ સકલ યોગિદર્શનોને સાધારણ છે, એટલા માટે જેવાઓને જેવા પ્રકારે હોય છે, તેવાઓને તેવા પ્રકારે કહી બતાવવા માટે કહે છે:—

યમાદિયોગયુક્તાનાં શ્વેદાદિપરિહારતઃ ।

અદ્વેષાદિગુણસ્થાનં ક્રમેણૈવા સતાં મતા ॥ ૧૬ ॥

વૃત્તિ-યમાદિયોગયુક્તાનાં—યમ વગેરે યોગથી યુક્તને આઠો ‘યમ’ વગેરે, યોગના અગ પણને લીધે ‘યોગ’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે, “યમનિયમાસનપ્રાણાયામમૃત્યાદારધારણાધ્યાનસમા-ઘયોઽષ્ટાવકાનાં ।” (પાતળ્ય યો સ ૨, ૨૬) ‘યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગના આઠ અંગ છે.’ તે એમ યમ વગેરે, યોગના પ્રસન્નીક-વિરોધી એવા આશયોના પરિહાર ૮ (ત્યાગ) પડે કરીને હોય છે. અને આ આશયો પશુ આઠ જ છે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે—

+ “નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

અમયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તસ્ત્વર્દશિમિ. ॥ ”—ગીતા

* “પરિણામિન્યતો નીત્યા ચિત્રમાવે તથાત્મનિ ।

અવસ્થામેદસંગત્યા યોગમાર્ગસ્ય સંમવઃ ॥ ”—શ્રીયોગબિન્દુ

યમાદિ યોગયુતને થયે, ખેદાદિ પરિહાર;
અદ્વેષાદિ શુભસ્થાન આ, સંત સંમત કમવાર. ૧૬.

અર્થ:—ખેદ આદિના પરિહારથી-ત્યાગથી યમ આદિ યોગથી યુક્ત એવા જનોને અનુક્રમે અદ્વેષાદિ શુભસ્થાન, એવી આ દષ્ટિ સંતોને સંમત છે.

વિવેચન

જે આ આઠ દષ્ટિ કહી, તે અનુક્રમે યમ-નિયમ વગેરે યોગના આઠ અંગથી યુક્ત યોગીઓને હોય છે. એટલે કે-(૧) જ્યાં યોગનું પ્રથમ અંગ યમ હોય, ત્યાં પ્રથમ મિત્રા દષ્ટિ હોય છે; જ્યાં યોગનું બીજું અંગ નિયમ હોય, ત્યાં બીજી ૮ યોગાંગ તારા દષ્ટિ હોય છે. એમ યાવત્ આઠેનો પરસ્પર સંબંધ સમજવો. ૮ ચિત્તદોષ તેમ જ-(૨) ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે આઠ પ્રકારના દુષ્ટ આશય-ચિત્તવૃત્તિ ૮ શુભ છે, તેના ત્યાગ કરવામાં આવતાં, અનુક્રમે યોગનાં આઠ અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે પહેલા ખેદ દોષને ત્યાગ થતાં, યોગનું પહેલું અંગ યમ અને પહેલી મિત્રા દષ્ટિ હોય છે; બીજા ઉદ્વેગ દોષને ત્યાગ થતાં, યોગનું બીજું અંગ નિયમ અને બીજી તારા દષ્ટિ હોય છે, ઇત્યાદિ. અને (૩) આ આઠ દષ્ટિ અનુક્રમે અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા વગેરે શુભસ્થાન છે. એટલે પહેલી અદ્વેષ શુભ પ્રગળ્યે પહેલી મિત્રા દષ્ટિ હોય છે, બીજી જિજ્ઞાસા શુભ પ્રગળ્યે બીજી તારા દષ્ટિ હોય છે. આમ યાવત્ આઠેનો સંબંધ જોડવો.

“સ્વેદોદ્વેગક્ષેપોત્થાનઞ્ચાત્યન્યમુદુગાસક્તેઃ ।

યુક્તાનિ હિ ચિત્તાનિ પ્રપञ્ચતો વર્જયેન્મતિમાન્ ॥ ”

ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, આતિ, અન્યમુદ્, રુઝ (રાગ) ને આસંગથી (આસક્તિ) યુક્ત ચિત્તને મતિમાન્ નિશ્ચયે કરીને પ્રપંચથી વર્જે-છોડી દોષો.

તેથી એમ, સ્વેદાદિપરિહારતઃ—તે ખેદ આદિના પરિહારથી-ત્યાગથી પણ ક્રમે કરીને આ દષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે.

આ દષ્ટિ અદ્વેષાદિશુભસ્થાન—અદ્વેષાદિ શુભસ્થાન છે એટલા માટે પણ એમ છે, કારણ કે આ પણ આઠ છે. કહ્યું છે કે:—

“અદ્વેષો જિજ્ઞાસા શુદ્ધ્યા ધ્રુવણવોધમોમાંસાઃ ।

પરિશુદ્ધા પ્રતિપત્તિઃ પ્રવૃત્તિરણ્ણત્મિકા તત્ત્વે ॥ ”

૧. અદ્વેષ, ૨ જિજ્ઞાસા, ૩. શુદ્ધ્યા, ૪. ધ્રુવણ, ૫. બોધ, ૬. મોમાંસા, ૭. પરિશુદ્ધ પ્રતિપત્તિ, ૮. પ્રવૃત્તિ—એમ તત્ત્વમાં આઠ પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા છે.

એમ ક્રમેણ-ક્રમે કરીને દોષો-આ સદૃષ્ટિ, સર્વા-સંતોને, મુનિઓને-ભગવત્ પતાંગલિ, ભદંત ભાસ્કરજી, ભગવત્ અંતવ (૧) આદિ યોગીઓને, મત્તા-૪૪-સંમત છે. અને એનું સાદૃશ્ય-સંપૂર્ણ વિસ્તાર પ્રત્યેક દષ્ટિમાં અમે દર્શાવ્યું

આમ આ આઠ યોગદષ્ટિ, આઠ યોગ અંગ, આઠ દોષ ત્યાગ, ને આઠ શુભસ્થાનનો અનુક્રમે પરસ્પર સંબંધ છે. પહેલી દષ્ટિમાં પહેલું યોગઅંગ, પહેલા ચિત્ત દોષનો ત્યાગ, પહેલા શુભની પ્રાપ્તિ હોય છે જેમ યાવત આઠેનું સમજાવું આમ આ ચોક્કસગી ઘટે છે. અહીં ચમત્કારિ યોગના અંગરૂપ છે તેથી તેને 'યોગ' કહ્યા છે.

કોષ્ટક—૩

	યોગદષ્ટિ	યોગઅંગ	દોષત્યાગ	શુભસ્થાન	બાધની ઉપમા	વિશેષતા
૧	મિત્રા	યમ	ખેદ	અદ્યેષ	તૃણ અગ્નિકણ	મિથ્યાત્વ
૨	તારા	નિયમ	ઉદ્વેગ	નિરાસા	ગોમય અગ્નિકણ	"
૩	બલા	આસન	રોષ	શુશ્રૂષા	કાષ અગ્નિકણ	"
૪	દીપ્રા	પ્રાણાયામ	હિત્યાન	અવજ્ઞ	દીપ પ્રભા	"
૫	રિધરા	પ્રભાહાર	પ્રાતિ	બોધ	રત્નપ્રભા	સમ્યક્ત્વ
૬	કાતા	ધારણા	અન્યમુદ્ધ	મીઠાસા	તારા પ્રભા	"
૭	પ્રભા	ધ્યાન	રુદ્ધ(રોગ)	પ્રતિપત્તિ	સર્પ પ્રભા	"
૮	પરા	સમાધિ	આસંગ	પ્રવૃત્તિ	ચન્દ્ર પ્રભા	"

— યોગના આઠ અંગનું સ્વરૂપ :—

૧. યમ—તેને યત્ન પણ કહે છે. તે પાંચ છે:—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ. તે પ્રત્યેકના પણ તત્ત્વમતાના કારણે ચાર પ્રકાર છે: ઈન્દ્રિયાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરચર્યમ, સિદ્ધિયમ.

૨. નિયમ—શોચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય ને ઇશ્વરધ્યાન—જે પાંચ નિયમ છે.

૩. આસન—દ્રવ્યથી કાયાની અપજ્ઞતા રોકી જોકે સ્થાને સ્થિરતારૂપ પદ્મ, વીર આદિ આસન. ભાવથી તો પરભાવનું આસન-અધ્યાસ-જેઠક છોડી, આત્મભાવમા બેસવું-જેઠક કરવી તે આસન.

૪. પ્રાણાયામ—સ્કૂલ શારીરિક પ્રાણાયામ નામની હઠયોગની ક્રિયા અત્ર ઈષ્ટ નથી. કારણ કે તેમાં વાયુને જહાર કાઢવામાં આવે છે (રેચન), પૂરવામાં આવે છે (પૂરણ) અને કુંભમાં પાણીની જેમ સ્થિર કરવામાં આવે છે (કુંભન), આ આ પ્રક્રિયાઓ શરીર-

ને આયાસરૂપ અને મનને ચંચલતાકારણરૂપ હોઈ કલેશરૂપ થાય છે, માટે આ બાદ્ય પ્રાણાયામ અત્રે વિવક્ષિત નથી. અત્રે તો આધ્યાત્મિક-ભાવ પ્રાણાયામ જ પ્રસ્તુત છે-કે જેમાં બાદ્ય ભાવ-પરવસ્તુ ભણી જતા બાવને રેચ દેવામાં આવે છે, જૂલાળ દેવાય છે, પહાર કઢાય છે તેવી રેચક્રિયા હોય છે; જેમાં અંતરુભાવ પૂરાય છે-અંતરાત્મ-ભાવ ભરાય છે, તે-રૂપ પૂરક ક્રિયા અને તે અંતરાત્મભાવની સ્થિરતારૂપ કુંભક ક્રિયા હોય છે. આવો આત્મસ્વભાવરૂપ ભાવપ્રાણાયામ જ અત્રે અધ્યાત્મરૂપ યોગ-માર્ગમાં ઈષ્ટ છે.

“બાદ્ય ભાવ રેચક ઈહાંશુ, પૂરક અંતર ભાવ;

કુંભક ધિરતા શુભે કરીશુ, પ્રાણાયામ સ્વભાવ....

મનમોહન જિનશુ ! મીઠી તાહરી વાણુ.” શ્રી યોગેશ્વર દ. સગજાય

૫. પ્રત્યાહાર—વિષયવિકારોમાથી ઇન્દ્રિયોને પાછી ખેંચવી તે પ્રત્યાહાર, પંચ વિષયના વિકારોમાં ઇન્દ્રિયોને ન જોડવી તે પ્રત્યાહાર.

“વિષયવિકારે ન ઇન્દ્રિય જોડે, તે ઈહાં પ્રત્યાહારીશુ.”—શ્રી યોગેશ્વર સગજાય

૬. ધારણા—‘દેવાવગ્ચસ્થિત્તસ્ય ધારણા ।’ (પા. ચૈ.) ચિત્તને દેશબદ્ધ તે ધારણા. ચિત્તને અમુક તત્ત્વચિંતનાદિ મર્યાદિત સ્થળે ધારી રાખવું-ખાંધી રાખવું, રોડી રાખવું તે ધારણા.

૭. ધ્યાન—‘તત્ત્વ પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનં ।’ તેમાં પ્રત્યયની એકતાનતા તે ધ્યાન. એકાદ્ય ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે ધ્યાન. તત્ત્વસ્વરૂપને એકાગ્રપણે ધ્યાવવું તે ધ્યાન.

૮. સમાધિ—આત્મતત્ત્વરૂપ જ ધર્મ જવું, તત્ત્વને પામવું, તત્ત્વમાં લીન થઈ જવું તે સમાધિ. જ્યાં ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયનો ભેદ રહે નહિ, ત્રણેય એકરૂપ ધર્મ બન્ય, તે સમાધિ.

“ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેય શુભ એકે, ભેદ છેક કરશું હવે ટેકે....”—શ્રી યશોવિજયશુ

—: આઠ આશય દોષ :—

આઠ દોષથી યુક્ત આશયને—ચિત્તના દુષ્ટ અધ્યવસાયને જ્યારે છોડી દીએ, ત્યારે અનુક્રમે તે તે દુષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય છે. પહેલો દોષ છોડતાં, પહેલી મિત્રા કષ્ટિ હોય છે, ઇત્યાદિ. મતિમાન આત્માર્થી છુવે જેમ બને તેમ સર્વ પ્રયાસથી તે તે દોષો દૂર કરવા આવશ્યક છે, કારણ કે યોગની સિદ્ધિમાં મનના જયની જરૂર છે, ને મનોજયમાં આ આઠ દોષ નહે છે. તે દોષ ટળે તો શુભ પ્રગટે. તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે:—

૧. ખેદ—થાકી જવું તે. શુભ સન્માર્ગે પ્રવર્તતાં થાકવું તે. તે દોષ દૂર થતાં મિત્રા કષ્ટિ હોય છે.

“જેદ પ્રવૃત્તિ કરતા થાકીએ રે”—શ્રી આનંદધનજી

આવા જેદથી ધર્મક્રિયામાં મનની હઠતા રહેતી નથી, કે જે હઠતા, ખેતીમાં પાણીની જેમ, ધર્મનો મુખ્ય હેતુ છે.

“કિરિયામાં જેદ કરી રે, હઠતા મનની નાહિ રે,
મુખ્ય હેતુ તે ધર્મનો રે, જેમ પાણી કૃષિમાંહિ રે....પ્રભુ તું પાણી મીઠકો રે”
—શ્રી યશોવિજયજીનું સા. ન. ગા. સ્ત.

૨ ઉદ્દેગ—સન્માર્ગસાધક ક્રિયા પ્રત્યે માનસિક કંટાળો—અણુગર્ભો ઉપજવો, સન્માર્ગ-થી ઉદ્દેશન થવું—ઉદ્દેશનું તે એટલે બેઠા બેઠા પણ ક્રિયામાં ઉદ્દેગ—અણુગર્ભો ઉપજે છે આમ યોગના દ્રેષને લીધે તે ક્રિયા કરે તો પણ, રાજવેઠની જેમ ગપાટામધ આટોપી લે છે—જેમ તેમ પતાવી દે છે !

“બેઠા પણ જે ઉપજે રે, કિરિયામાં ઉદ્દેગરે;
યોગદ્રેષથી તે ક્રિયારે, રાજવેઠ સમ વેગ રે....પ્રભુ તુજ.”

૩ દ્વેષ—ચિત્તનો વિક્ષેપ, અસમાધાન કામાડોળ વૃત્તિ અમુક ક્રિયામાંથી વચ્ચે વચ્ચે બીજી ક્રિયામાં મનનું ફેકાવું—સાધ્યા જલુ, ગાવા—ઉધામા તે દ્વેષ. જેમ શાલિને જાખણતા—વારંવાર જાખેડી જાખેડીને વાવે તો ફલ ન થાય, તેમ આવી દ્વેષવાળી ક્રિયાનું નિર્મલ ફળ મળતું નથી

“વિચે વિચે બીજા કાજમાં રે, બીયે મન તે બેપ રે;
જાખણતા જિમ શાલિનું રે, ફલ નહિ તિહા નિર્લેપ રે... પ્રભુ તુજ ”

૪. ઉત્થાન—ભેડી જલું તે ઉત્થાન. સન્માર્ગમાંથી એટલે કે મોક્ષસાધક યોગમાર્ગ ક્રિયામાંથી ચિત્તનું ભેડી જલું તે ઉત્થાન આમ થવાનું કારણ શાંતવાહિતાનો એટલે કે ચિત્તના એક અખડ' શાંત પ્રવાહનો અભાવ છે. આવા કરેલપણના અભાવે જ્યાંથી મન ભેડી ગયું છે એવી તે યોગક્રિયા છોડી દેવા યોગ્ય છે, પણ લોકલગ્નદિથી છોડી શકાતી નથી આ ઉત્થાન દોષ છે મમતથી તે પકડી રાખે, આ ઉત્થાન દોષ છે

“શાંતવાહિતા વિષુ હોવે રે, જે થોજે ઉત્થાન રે;
ત્યાગયોગ છે તેહથી રે, અણુછંડાનું ધ્યાન રે...પ્રભુ તુજ.”

૫. પ્રાપ્તિ—જમણું તે, જમ ઉપજવો તે પ્રસ્તુત યોગક્રિયાને છોડી ચિત્તનું ચારે કાર જમણુ—જામક વૃત્તિ, તે પ્રાપ્તિ અથવા છીપમા રૂપાની જેમ જમણા થવી, તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવારૂપ વિપર્યાસ થવો તે પ્રાપ્તિ અથવા અમુક ક્રિયા કરી કે ન કરી એ જમથી ન સાબરે, એટલે એવી શુભ ક્રિયાયત્રી પણ અર્થવિરોધી એવું અકારજ થાય, ઇદ્ર ફલરૂપ પરમાર્થકાર્ય ન થાય આમ પ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ છે

"જમથી જોહ' ન સાંભરે રે, કાંઈ અકૃત કૃત કાજ રે;
તેહથી શુભ કિરિયાયકી રે, અર્થવિરોધી અકાજ રે....પ્રભુ તુજ."

૬. અન્યમુદ્—બીજે ઠેકાણે આનંદ-મોહ પામવો તે. આત્મતત્ત્વ કરતાં અન્ય-સ્થળે આનંદિત થતું તે અન્યમુદ્. અથવા આમ માંડલી યોગક્રિયા અવગણીને બીજે કામે હર્ષ ધરવો, તે પરમાર્થરૂપ ઈષ્ટ કાર્યમાં અંગારાના વરસાદ જેવો છે.

"માંડી કિરિયા અવગણી રે, બીજે કામે હર્ષરે;
ઈષ્ટ અર્થમાં જાણીયે રે, અંગારાનો વર્ષ રે....પ્રભુ તુજ."

૭. રુગ્—રોગ, રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષરૂપ મહારોગ-ભાવરોગ અથવા સાચી સમજણ વિના ક્રિયા કરવામાં આવે, તો મુદ્ધ ક્રિયાનો ઉન્નત દોષ, એટલે મુદ્ધ ક્રિયાને પીડારૂપ અથવા ભંગરૂપ એવો 'રોગ' ઉપજે. આવી રોગિષ્ઠ અમુદ્ધ ક્રિયાનું ફલ વાંઝિયું છે.

"રોગ હોયે સમજણ વિના રે, પીડા-ભંગ મુદ્ધ રે;
મુદ્ધ ક્રિયા ઉન્નતથી રે, તેહ વંધ્ય ફલરૂપ રે....પ્રભુ તુજ."

૮. આસંગ—આસક્તિ. પરબ્રહ્મ તથા પરભાવના સંગમાં આસક્તિ ઉપજવી તે. અથવા અમુક એક જ યોગક્રિયાના સ્થાનમાં, રંગ લાગવાથી, તે સ્થાનમાં જ—તે જ ક્રિયામાં આસક્તિ થઈ જવી તે આસંગ છે. જે ક્રિયા કરતો હોય, તેમાં 'મદમેવ સુંદર' આજ સુંદર છે—રૂડું છે, એવો જે રંગ લાગવો, તેમાં જ સુંદરીઆ થઈને ચોંટ્યા રહેવું, તે આસંગ દોષ છે, કારણ કે જોમ એક જ સ્થળે જીવ જો ચોંટી રહે—મંડ્યો રહે, તો પછી ત્યાં જ શુણ્ઠાણે સ્થિતિ રહે, આગળ ન વધે, પ્રગતિ (Progress) ન થાય. તેથી પરમાર્થરૂપ સુંદર રૂળ(મોક્ષ) ન મળે.

"એક જ કામે રંગથી રે, કિરિયામાં આસંગ રે;
તેહ જ શુણ્ઠાણે યિતિ રે, તેહથી ફલ નહીં અંગ રે....પ્રભુ તુજ."

આમ સન્માર્ગરૂપ યોગમાર્ગની સાધનામાં ચિત્તને પ્રથમ એક ઉપજે, યાક લાગે, હલેતા ન રહે, એટલે તેમાં ઉદ્વેગ ઉપજે—અણગમે આવે, વેઠીઆની જેમ પરાણે કરે. એથી કરીને ચિત્તવિક્ષેપ થાય, ડાંગાડોળ વૃત્તિ ઉપજે, મન બીજે આઠ દોષની બીજે દોષ્યા કરે. એટલે ચાલુ કામમાંથી મન ભઠી જાય, ઉત્થાન સંકલ્પના થાય, ને આરે કાર ભગ્યા કરે, પ્રાંતિ ઉપજે. એમ જમતાં જમતાં કાંઈ અન્ય સ્થળે તેને લીજાજત આવે—અન્યમુદ્ થાય. એટલે મુદ્ધ ક્રિયાનો ઉન્નત દોષ, પીડારૂપ-ભંગરૂપ રોગ લાગુ પડે, ક્રિયા માંડી પડે, ને તે અમુક સ્થળે આસંગ-આસક્તિ ઉપજે, 'અઠેહી દારકા'જ થઈ જાય! આમ આ આઠ આશય-દોષનો પૂર્વોપર સંગ્રહરૂપ સંકલ્પના ઘટાવી શકાય છે. તે દોષ જેમ જેમ છોડાય, તેમ તેમ અમુકમે આઠ-હિસ્ટરૂપ આત્મશુદ્ધિનો અવિર્ભાવ થતો જાય છે, પ્રગટપણું થતું જાય છે.

અથવા બીજી રીતે અધ્યાત્મ પરિભાષામાં આ દોષ ઘટાવીએ તો—(૧) આત્મતત્ત્વની સાધનામાં જીવની દૃઢતા ન રહે—એક ઉપજે, (૨) તે સાધનામાં ઉદ્વેગ-અભુગમો આવે, (૩) એટલે ચિત્તવિશ્લેષ પામી પરવસ્તુમાં—પરભાવમાં દોઝ્યા કરે, ઉધામા નાખે, (૪) અને આત્મભાવમાંથી ઉઠી જાય (ઉત્થાન), (૫) એટલે પછી જ્ઞાતિ-વિપર્યાસ પામી ચારે કોર પરભાવમાં ભગ્યા કરે, (૬) ને એમ કરતાં તેમાં આનંદ પામે—રમણતા અનુભવે (અન્યમુદ્), (૭) એટલે રાગ-દ્રેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ-સન્નિપાત (રોગ) લાગુ પડે, (૮) અને પરવસ્તુમાં—પરભાવમાં આસંગો-આસક્તિ ઉપજે. ઈત્યાદિ પ્રકારે આની યથામતિ ઘટના કરી શકાય છે અને આ દોષ દૂર થવાનો ક્રમ પણ પરસ્પર સંકળાયેલો છે, તે આ પ્રમાણે:—

(૧) ધર્મક્રિયામાં પ્રથમ તો મનની દૃઢતા રહે, 'એક' ન થાય, (૨) તો ઉદ્વેગ-અભુ-ગમો ન ઉપજે, વેકરૂપ ન લાગે; (૩) એટલે વિશ્લેષ ન ઉપજે, (૪) અને ચિત્ત તેમાંથી ઊઠી ન જાય; (૫) એટલે ચારે કોર ભમે નહિ, (૬) અને અન્ય સ્થળે આનંદનો પ્રસંગ બને નહિ; (૭) એટલે પછી ક્રિયાને રોગ લાગુ પડે નહિ, (૮) અને અમુક સ્થળે આસક્તિ-આસંગો પણ ઉપજે નહિ.

—: આઠ ગુણનું સ્વરૂપ :—

૧. અદ્રેષ—દ્રેષ ન હોવો તે અદ્રેષ. સત્ તત્ત્વ પ્રત્યે દ્રેષ-મત્સરનો અભાવ એ પ્રથમ ગુણ છે, સન્માર્ગશ્રેણીનું પ્રથમ પગથિયું છે, પ્રથમ ભૂમિકા છે.

“સેવન કારણ પેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્રેષ અએક.”

“દ્રેષ અરોચક ભાવ.” — અવધૂત શ્રી આનંદધનજી

આમ ‘સત્’ પ્રત્યે અરુચિભાવ-અભુગમો તે દ્રેષ, અને તેવી અરુચિનો-અભુગમાનો અભાવ તે અદ્રેષ. આ નકારાત્મક (Negative) પણ ગુણ છે. તે ઉપજે તો પછી—

૨. જિજ્ઞાસા—સત્ તત્ત્વને જાણવાની અંતરંગ ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, તાદ્ધાવેલી, તમજાવેલી. એટલે પછી—

૩. શુશ્રૂષા—તત્ત્વને સાંભળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રગટે, એટલે પછી—

૪. ધ્યાન—સત્તત્ત્વને સાંભળવાનું બને. એટલે પછી—

૫. બોધ—તત્ત્વનો બોધ-જ્ઞાન થાય, ઉપદેશ લાગે-ચોટે, પ્રતિબોધ પામે-ખૂટે એટલે પછી—

૬. મીમાંસા—થયેલા તત્ત્વબોધનું મીમાંસન-સૂક્ષ્મ વિચારણા-ચિંતન-ઊંઘાપોહાય હેય, ઉપાદેય આદિનો સૂક્ષ્મ વિવેક પ્રગટે એટલે પછી—

૭. પ્રતિપત્તિ—આદેય તત્ત્વનું અવગાદ અહલ્ય-અંગીકરણ થાય, અંતરાત્માથી તત્ત્વ-વેનિશ્વરરૂપ માન્યપણું થાય, અનુભવન થાય એટલે પછી—

(૮૮)

૮. પ્રવૃત્તિ—તત્ત્વરૂપ પ્રવૃત્તિ, તદ્દૂપ પ્રવૃત્તિ, આચરણ, અનુષ્ઠાન, ચારિત્ર, રમણ યાય. આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં રમણ કરે.

“આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ.”—શ્રી યોગો સંજ્ઞાય .

“તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે,
નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ....મૂળ મારગ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ આ આઠ શુભોનો ઉત્તરોત્તર ક્રમ છે, અને તે આઠ દષ્ટિમાં અનુક્રમે એકેક-પણે પ્રગટે છે.

સારાંશ-(Summary)

:- દોહરા :-

(૮ યોગાંગ)—યોગ અંગ-યમ નિયમ ને, આસન પ્રાણાયામ;
પ્રત્યાહાર ને ધારણા, ધ્યાન સમાધિ—આમ.

(૮ દોષ) — દોષ-એક ઉદ્વેગ ને, દોષ તેમ ઉત્થાન;
જ્ઞાતિ અન્યમુદ્ રોગ ને, આસંગો ઇમ જાણ.

(૮ શુભ) — અદ્વેષ જિજ્ઞાસા અને, શુદ્ધિ શ્રવણ જોષ;
મીમાંસા પ્રતિપત્તિ ને, પ્રવૃત્તિ શુભ શોષ.

(૮ દષ્ટિ) — મિત્રા તારા ને જલા, દ્વીપા સ્થિરા તેમ;
કાંતા પ્રભા અને પરા, દષ્ટિ આઠ છે એમ.
પ્રથમ દષ્ટિમાં યોગનું, અંગ પ્રથમ યમ હોય;
પ્રથમ દોષનો ત્યાગ ને, પ્રથમ શુભ પણ જોય.
આઠ દષ્ટિમાં એ ક્રમે, અંગ યોજવા આઠ;
દોષ આઠ પરિવર્જવા, શુભ જોડવા આઠ,

હવે ‘દષ્ટિ’ શબ્દનો અર્થ બતાવવા માટે કહે છે:—

સચ્છદ્વાસંગતો વોધો દષ્ટિરિત્યભિધીયતે ।
અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાધાતાત્સત્પ્રવૃત્તિપદાવહઃ ॥ ૧૭ ॥

વૃત્તિ-સચ્છદ્વાસંગતો વોધઃ—સત્શ્રદ્ધાસંયુક્ત જોષ આ ઉપરથી અસત્ શ્રદ્ધાનો વ્યવચ્છેદ-અપવાદ કલો. અને અહીં અસત્ શ્રદ્ધા એટલે શાસ્ત્રના જોડી, પોતાના અભિપ્રાયથી તથા પ્રકારનો અસદ્ બિહાસ-વિકલ્પરૂપ શ્રદ્ધા શ્રદ્ધામાં આવી છે. એવી તે અસત્ શ્રદ્ધાના વિકલ્પપણાથી-રહિતપણાથી ‘સત્ શ્રદ્ધાસંગત’ એવા પ્રકારનો જો જોષ-અવગમ (સમજણ) તે શું ? તો કે-દષ્ટિરિત્યભિ-ધીયતે-‘દષ્ટિ’ કહેવાય છે,-દર્શન તે દષ્ટિ એમ જાણીને-નિઘ્રત્યપાવપણાએ કરીને, (તેમાં કાષ્ઠ આવે અવલ આવતી નથી એથી કરીને). ક્ષયથી આજ કહે છે—

સત્ શ્રદ્ધાયુક્ત બોધ જે, તે 'દષ્ટિ' કહેવાય;
અસત્ પ્રવૃત્તિ બાધથી, સત્પ્રવૃત્તિ પદ્ધતિ. ૧૭.

અર્થ:—સત્શ્રદ્ધાથી સંગત એવો ને બોધ તે 'દષ્ટિ' કહેવાય છે, અને તે અસત્ પ્રવૃત્તિના વ્યાધાતથી (અટકવાથી) સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ એટલે સત્પ્રવૃત્તિપદ પમાડનારો એવો હોય છે.

૧૮. વેચન

અહીં 'દષ્ટિ' એટલે શું? તેની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કહી છે. સત્શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો ને બોધ તેનું નામ 'દષ્ટિ' છે. અહીં 'સત્ શ્રદ્ધા' એમ ખાસ કરીને કહ્યું, તે અસત્ શ્રદ્ધાનો અપવાદ-નિષેધ કરવા માટે છે. સત્શાસ્ત્રનો આધાર છેાડી સત્શ્રદ્ધાયુક્ત યોગીના અભિપ્રાયે કરીને-યોગીના સ્વચ્છંદે કરીને, યોગીની મતિકલ્પના બોધ તે દષ્ટિ પ્રમાણે જ્યાં અસત્ યોગી તર્કવિતર્ક-વિકલ્પ કરવામાં આવે છે, એવી શાસ્ત્રબાહ્ય ને શ્રદ્ધા તે અસત્શ્રદ્ધા છે. આવી અસત્ શ્રદ્ધા આ 'દષ્ટિ' માં હોતી નથી. એમાં તો સત્શાસ્ત્રના આધારવાળી, સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ, અત્ પુરુષની આગમરૂપ આજ્ઞાને અનુસરનારી, એવી સત્શ્રદ્ધા-સાચી શ્રદ્ધા જ હોય છે. આવી સત્ શ્રદ્ધા હોય તો જ તે બોધને 'દષ્ટિ' નામ ઘટે છે.

'દષ્ટિ' એટલે દર્શન-દેખવું તે છે. આમાં નિઃપ્રત્યયપાપણું હોય છે, કોઈ પણ આકબીલી હોતી નથી, એટલા માટે તે 'દર્શન' અથવા 'દષ્ટિ' કહેવાય છે. પછી ભલે આ થોડી ઉઘડી હોય કે ઝાઝી ઉઘડી હોય, પણ તે ખૂલતાં ને કાંઈ દષ્ટિ એટલે દેખાય છે તે દેખાય છે, લીકું એટલે બસ લીકું, તેમાં કોઈ પ્રત્યય નહોતો નથી. આમ 'દષ્ટિ' એટલે 'દર્શન' એમ કહ્યું તે યથાર્થ છે આ બરાબર સમજવા આંખનો-ચર્મચક્ષુનો દાખલો લઈએ:—

આંખ બંધ હોય તો કાંઈ દેખાતું નથી, પછી આંખ જરાક ઉઘડે તો પાસેનો પદાર્થ આંખો આંખો દેખાય છે, પછી વધારે ઉઘડે તો તેથી વધારે દેખાય છે, એમ જેમ જેમ આંખ ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે દેખાતું જાય છે, છેવટે સંપૂર્ણ આંખ

અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાધાત્—અસત્ પ્રવૃત્તિના વ્યાધાતથી (અટકી જવાપણથી) એટલે કે તેના પ્રકારની શ્રદ્ધાથી-શ્રદ્ધાવતપણથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિના વ્યાધાતથી-અટકી જવાપણને લીધે, શું? તો કે-

સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ:—સત્પ્રવૃત્તિપદને આજ્ઞાનારો, લાવનારો એટલે શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ એવા પ્રવૃત્તિપદને આજ્ઞા આપનારો. અવેચકસંવેદ્યપદના પરિભ્રમણ કરીને વેદ્યસંવેદ્યપદ પમાડનારો એમ અર્થ છે. રિશ્વરા આદિ દષ્ટિનું વેદ્યપદપણ જતા આના સામાન્ય લક્ષણપણને લીધે એમ પણ બોલ્ય છે. અથવા સત્ પ્રવૃત્તિપદ એટલે પગમાર્ગથી ચોક્કસપદ છે એટલે આ દષ્ટિના તત્પદાવહપણમાં-તે પદ પમાડવાપણમાં કોઈ દોષ નથી.

ખૂલતાં અનંત આકાશ પણ તે નાની સરખી આંખથી દેખાય છે ! તેમ આ આંતરચક્ષુ-રૂપ ‘યોગદૃષ્ટિ’ પણ જેમ જેમ ઉઘડતી જાય છે, ઉન્મીલન પામતી જાય છે, ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર વધતું જાય છે, વધારે ને વધારે વિશાળ ‘દર્શન’ થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ ‘દૃષ્ટિ’ ખૂલતાં અનંત ‘દર્શન’ યાય છે. પણ આ શોડું કે ઝાંઝું જે કાંઈ દેખાય છે, તે બધું ‘દર્શન’ અથવા ‘દૃષ્ટિ’ કહેવાય છે; એમાં માત્ર માત્રાનો-અંશનો ભેદ (Difference of degree) છે, દર્શનભેદ નથી આ દર્શનની જાતિ એક છે. એટલા માટે ‘જાતૌ એકવચનં’ એ સૂત્ર પ્રમાણે ‘દૃષ્ટિ’ એમ એકવચની પ્રયોગ કર્યો છે આમ યોગદૃષ્ટિ અથવા દર્શન એક છે, છતાં તેના ઉન્મીલન અંશ પ્રમાણે-ઉઘડવા પ્રમાણે તેના વિભાગ પાડ્યા છે. આનું દર્શન કે દૃષ્ટિ કયારે ઉઘડી કહેવાય ? તેની અત્રે સ્પષ્ટ મર્યાદા બતાવી છે કે-‘જ્યારે સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા-વાળો બોધ હોય ત્યારે’

આથી ભલતું, સત્શ્રદ્ધા વિનાનો જે બોધ છે, અથવા સ્વચ્છંદ કલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાવાળો જે બોધ છે, તે ‘દૃષ્ટિ’ અથવા ‘દર્શન’ કહી શકાય નહિ, કારણ કે આખ ઉઘડી ન હોય ત્યાંસુધી જેમ અંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દૃષ્ટિઅંધપણું દર્શન નથી, તેમ સત્શાસ્ત્ર શ્રદ્ધાથી જ્યાં લગી આંતરદૃષ્ટિ ઉઘડી નથી, ઉન્મીલન પામી નથી, ત્યાંસુધી દૃષ્ટિઅંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી

આ જીવને નેત્રરોગીનો ઉપમા ઘટે છે. નેત્રરોગી એટલે કે જેને આંખનો રોગ છે, એવો પુરુષ આખ ઉઘડી શકતો નથી, આખ મીચી જ રાખે છે, તેને ઉત્તમ સ્પષ્ટ જામતો નથી તેની જો કોઈ નિષ્ણાત નેત્રવૈદ (Eye specialist) બરાબર ચિકિત્સા કરી યથા-

યોગ્ય અંજન વગેરે આંખને દવા (Treatment) કરે, તો ધીરે ધીરે નેત્રરોગીનું તેનો રોગ મટવાનો સંભવ છે તે સદૃવૈધનો ને તેને આધીન ઔષધનો દૃષ્ટાંત જોગ ન બને ત્યાંસુધી તેનો રોગ કેમ કરીને મટે નહિ. તેમ આ જીવને દૃષ્ટિઅંધપણુનો-મિથ્યાદૃષ્ટિપણુનો ગાંઠ રોગ લાગુ પડ્યો છે

તે આંખ મીચીને જ પડ્યો છે. તેનાથી જ્ઞાન-પ્રકાશ પણ દેખી શકતો નથી ! હવે તેને કોઈ મહાપુષ્પના ભોગાનુભોગે કોઈ તેવા સદ્ગુરુરૂપ નિષ્ણાત સદૃવૈધનો જોગ મળે, ને તે તેના રોગનું બરાબર નિદાન કરી, યોગ્ય ચિકિત્સા કરે, જ્ઞાનરૂપ અંજન આંખે, તો ધીરે ધીરે તે દૃષ્ટિઅંધની દૃષ્ટિ ખૂલતી જાય, ને છેવટે તે નેત્રરોગ સાવ મટી જાય પણ આમાં માત્ર શરત એટલી જ છે કે-સદૃવૈધરૂપ સદ્ગુરુને શોધી કાઢી, તેની દવા દે શ્રદ્ધાથી, યથાવિધિ પથ્ય અનુષ્ઠાન સાથે કરવામાં આવે, તો જ તે આત્મપ્રાપ્તિરૂપ મોટામાં મોટો રોગ જાય. તે આ પ્રમાણે—

“આત્મજ્ઞાંતિ સમ રોગ નહિં, સદ્ગુરુ વેદ્ય સુખાણુ;
શુરુઆસા સમ પશ્ય નહિં, ઔષધ વિચાર ધ્યાન.”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“જ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।

નેત્રગુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ સદ્ગુરવે નમઃ ॥”

“પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;

હૃદય નયન નિહાળે, જગદધણી, મહિમા મેરુ સમાન” —શ્રી આનંદધનજી

અત્રે સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કહી છે, તેમાં તે શાસ્ત્રના મૂળ પ્રણેતા આત્મ પુરુષની, તેમજ તે શાસ્ત્રનો આશય સમજાવનારા સદ્ગુરુની શ્રદ્ધા પણ ગર્ભિતપણે સમાઈ જાય છે,

કારણ કે જાગૃતી જ્યોત જેવા સદ્ગુરુ વિના તે શાસ્ત્ર સમજાવશે કેણું ? આત્મની-સદ્- શાસ્ત્ર કાંઈ જોની મેળે સમજાઈ જતું નથી । તે તો જેને જ્ઞાનદષ્ટિ ઊઘડી ગુરુની શ્રદ્ધા છે જેવા પ્રગટ યોગસ્વરૂપ જ્ઞાની સદ્ગુરુગુણેથી સમજવામાં આવે,

તો જ સમજાય; તેવા શુરુગમ વિના તે આગમ તો અગમ થઈ પડે છે । કારણ કે ‘બિના નયનક્રી જાત’, ‘બિના નયન’—સદ્ગુરુની દોરવણી વિના સમજાય નહિં; ને તે ‘દિવ્ય નયન’ તો સદ્ગુરુના ચરણ સેવે તો સાક્ષાત્ પૂલે

“બિના નયન પાવે નહિં, બિના નયનક્રી જાત;

સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત

બૂઝી ચહત જો આસકી, હૈ બૂઝનક્રી રીત;

પાવે નહિં શુરુગમ બિના, યેહી અનાદિ સ્થિત.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

“અરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે, બૂઝ્યો સયલ સંસાર;

જિજ્ઞે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.

પંથડો નિહાળું રે” —શ્રી આનંદધનજી

આમ અત્રે શાસ્ત્રકાર ભગવંતે અર્થાપત્તિન્યાયથી ઓધ કર્યો કે—આ યોગદષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવાનું પ્રથમ દ્વાર સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા છે. શાસ્ત્ર જોટલે આત્મપુરુષનું વચન. તેની આજ્ઞાને શ્રદ્ધાથી અનુસરવું જો જ યોગમાર્ગનું પ્રથમ પગથિયું છે, તો જ ‘દષ્ટિ’ પૂલશે, નહિં તો અંધપણું જ છે, આટલે જીવે સ્વચ્છંદરૂપ અસત્શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરી, પોતાની સ્વચ્છંદ મતિકલ્પના છોડી દઈ, સત્શાસ્ત્રને—સત્પુરુષ સદ્ગુરુની આજ્ઞાને પ્રધાનપણે અનુસરી, સત્શ્રદ્ધાથી આ યોગમાર્ગની આરાધના કરવી, એમ ઉપદેશનો ધ્વનિ છે.

“રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;

પામ્યા એમ અનંત છે, જાણ્યું જિન નિદોષ” —શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“દાન તપ શીલ વ્રત નાથ આણા વિના,
યજ્ઞ બાધક કરે જાવ ઉપાધિ.”—શ્રી દેવચંદ્રલ

અને આવા સત્શ્રદ્ધાવાળા બોધનું એટલે દષ્ટિનું ફલ શું છે ? તે માટે કહ્યું કે—

(૧) અસત્ પ્રવૃત્તિનો વ્યાધાત, (૨) અને તેથી કરીને સત્પ્રવૃત્તિ પદની પ્રાપ્તિ. તે આ પ્રકારે:—

૧. અસત્ પ્રવૃત્તિ વ્યાધાત—સત્શ્રદ્ધાવાળો બોધ જો ઉપજ્યો, તો પછી તથા- પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. એટલે સત્શાસ્ત્રના બોધથી પ્રતિકૂળ-વિરુદ્ધ આચ- રણનો વ્યાધાત થાય છે—અંત આવે છે, અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે, અસત્પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે. અસત્પ્રવૃત્તિને એટલો ગંધો આધાત લાગે છે કે તે વ્યાધાત બિચારી તન્મર ખાઈને પડી જાય છે ! મૂર્છાવશ થાય છે ! કારણ કે—‘આ શ્રદ્ધાધનવાળો’ આસન્નભવ્ય (નિકટ મોક્ષગામી) મતિમાન પુરુષ પરલોકવિધિમાં શાસ્ત્ર કરતાં બીજાની પ્રાયે અપેક્ષા રાખતો નથી.’ તેને જ પ્રમાણ ગણી અસત્ પ્રવૃત્તિ છોડી દીએ છે, કારણ કે ‘આ મોહાધકારભર્યા લોકમાં શાસ્ત્રપ્રકાશ જ સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે.’ અને આમ અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે, એટલા માટે જ આ બોધ—

૨. સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ—હોય છે. સત્પ્રવૃત્તિપદને લાવી આપનારો—પ્રમાડનારો હોય છે. જેમ જેમ અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકતી જાય છે, તેમ તેમ સત્પ્રવૃત્તિપદ નિકટ આવતું જાય છે, પાસે ને પાસે જોંચાતું જાય છે. અહીં ‘આવહ’ સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે લાવી આપનાર એ શબ્દ ચોલ્યો છે તે અત્યંત સૂચક છે. આ પ્રાપ્તિ યોગદષ્ટિનું આકર્ષણ જ એવું પ્રમણ છે કે તે ‘પદ’ એની મેળે જોંચાતું જોંચાતું સમીપ પ્રાપ્ત થાય છે. જાણે નજરબંધીનું અજળ જાદૂ કર્યું હોયની ! જેમ આ યોગદષ્ટિ તે ‘પદ’ને જોંચી લાવે છે ! લોહચુંગકની જેમ અફસુત આકર્ષણશક્તિથી આકર્ષે છે ! એક વખત આ યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનનો સ્પર્શ કર્યો કે બેડો પાર !

અને સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે ‘વેદસંવેદ પદ’ (સમ્યક્ત્વ) સમજવું. આ દષ્ટિના

* “પરલોકવિદ્યૌ શાસ્ત્રાત્ પ્રાયો નાન્યદપેક્ષતે ।
આસન્નભવ્યો મતિમાન્ શ્રદ્ધાધનસમન્વિતઃ ॥
તસ્માત્સદૈવ ધર્માર્થી શાસ્ત્રયત્નઃ પ્રશસ્યતે ।
લોકે મોહાન્ધકારેડસ્મિન્શાસ્ત્રાલોકઃ પ્રવર્તકઃ ॥”

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીવિત બ્રીયોગબિંદ

પ્રતાપે ‘અવેદસવેદ પદ’ (મિથ્યાત્વ) છૂટી જઈ, ‘વેદસવેદ પદ’ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે ‘વેદસવેદ પદ’ પાંચમી સ્થિતિ દષ્ટિથી ચરૂ થાય છે, તોપણ અહીં દષ્ટિનું-બાધનું સામાન્યથી કથન હોઈ, આ કહ્યું છે એમાં દોષ નથી. અથવા તો સતપ્રવૃત્તિપદ એટલે શૈલેશીપદ ગણીએ તોપણ વિરોધ નથી, કારણ કે પરમાર્થથી તો તેની પ્રાપ્તિ થવી એ જ પરમાર્થ કાર્યરૂપ સતપ્રવૃત્તિપદ છે. ‘પદ’ એટલે કદી પણ ન ખસે એવું સ્થિર નિશ્ચલ સ્થાન. આમ અવશ્ય કરીને આ ‘દષ્ટિ’ના પ્રભાવે ‘વેદસવેદપદ’ કે શૈલેશી-પદરૂપ નિશ્ચલ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ દષ્ટિરૂપ પારસમણિના જાદૂઈ સ્પર્શથી આ ‘ભવરૂપ લોહ શુદ્ધ સુવર્ણ’ બની જાય છે !

“નિયમા કાંચનતા લહે રે....મન મોહના રે લાલ.

લોહ જ્યું પારસ પામ રે....જાવિ બોહનારે લાલ.”—શ્રી કેવચંદ્ર

અને આ દષ્ટિ પરિસ્થૂલ ભેદથી આઠ પ્રકારની છે, નહિં તો બહુ ભેદવાળી છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે—

इयं चावरणापायभेदादष्टविधा स्मृता ।

सामान्येन विशेषास्तु भूयांसः सूक्ष्मभेदतः ॥ ૧૮ ॥

આવરણ અપાય ભેદથી, છે આ આઠ પ્રકાર;

સામાન્યથી—વિશેષ તો, સૂક્ષ્મ ભેદ બહુ ધાર. ૧૮

અર્થ:—અને આ દષ્ટિ,—આવરણ અપાયના એટલે કે આવરણ ટળવાના ભેદને લીધે,—સામાન્યથી આઠ પ્રકારની કહીં છે, અને વિશેષ ભેદો તો સૂક્ષ્મભેદથી ઘણા ઘણા છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ‘દષ્ટિ’ એમ એકવચની પ્રયોગ કર્યો તે દષ્ટિ, આવરણ ટળવાના ભેદને

સૂત્રિ:—इयं च—અને આ એટલે હમણા જ કહ્યા તે ઘસણવાળી દષ્ટિ, આવરણાપાયભેદતઃ—આવરણ અપાયના ભેદયુક્તિ, આવરણ દૂર થવાના ભેદને લીધે,—પરિસ્થૂલ નીતિથી, અષ્ટવિધા સ્મૃતા—પૂર્વાચાર્યોએ આઠ પ્રકારની કહી છે.

સામાન્યેન—સામાન્યથી,—સૂક્ષ્મભેદકાનો, સૂક્ષ્મદષ્ટિનો અનાદર કરીને (જારીકાથી જોવા વિના). વિશેષાસ્તુ—વિશેષો તો, સદ્દષ્ટિના વિશેષ ભેદો તો, ભૂયાંસો—અર્થાત બહુ, ઘણા ઘણા છે, સૂક્ષ્મભેદત—સૂક્ષ્મભેદને લીધે,—દર્શન આદિના અનંતભેદપણને લીધે, કારણ કે પરરૂપ પરસ્થાનપતિતપણાએ કરીને તેઓનું કથન છે.

લીધે, આઠ પ્રકારની સામાન્યથી ઠણી છે; અને તે પણ અત્યંત સ્થૂલ લેહની અપેક્ષાએ કહેલ છે. દાખલા તરીકે—

આંખ આંટેનો પડદો જેમ જેમ દૂર થતો જાય, તેમ તેમ વધારે ને વધારે ચોઠખું દેખાતું જાય છે, છેવટે સંપૂર્ણ પડદો ટળી જતાં પૂરેપૂરું દેખાય છે. આમ પડદો દૂર થવાની અપેક્ષાએ એક જ દૃષ્ટિના—દર્શનના જૂઠા જૂઠા લેહ પડે છે. આવરણ અપાય તે જ પ્રકારે કર્મપ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષય આદિ પ્રમાણે જેમ જેમ કર્મનું આવરણ ખસતું જાય છે, પડદો દૂર થતો જાય છે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ નિર્મલ દર્શન થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ આવરણ-પડદો ટળી જતાં સંપૂર્ણ દર્શન થાય છે. આમ આવરણ ટળવાના લેહથી, આ દૃષ્ટિના આઠ સ્થૂલ લેહ સામાન્યથી પડ્યા છે.

પણ સૂક્ષ્મલેહની અપેક્ષાએ જો ગારીકીથી જોઈએ, તો તેના વિશેષ લેહ ઘણા ઘણા છે, અનંત છે, કે જેનો કહેતાં પાર ન આવે. કારણ કે મિત્રાથી માંડી પરાદૃષ્ટિ સુધી, કર્મના ક્ષયોપશમ આદિ પ્રમાણે, દર્શનના પ્રકાર અનંત છે. પદ્ધતિના અનંત લેહ પતિત-પડગુણવૃદ્ધિનો નિયમ અહીં લાગુ પડે છે. જેમકે—(૧) અનંત-ભાગવૃદ્ધિ, (૨) અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, (૩) સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, (૪) સંખ્યાત-ગુણવૃદ્ધિ, (૫) અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, (૬) અનંતગુણવૃદ્ધિ આમ મિત્રાના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પ્રકારમાં ઓછામાં ઓછું (Minimum) એક અંશ (Unit) દર્શન માનીએ, તો પછી તેમાં આ નિયમ પ્રમાણે વૃદ્ધિના અનંત સંયોગો (Permutations & Combinations) થતાં, અનંત લેહ થાય. આમ યોગના સ્થાન પણ અસંખ્ય છે.

“અદ્યવીર્ય ક્ષયોપશમ અથે, અવિભાગ વર્ગણાદ્ય રે;

પડગુણ એમ અસંખ્યથી, થાયે યોગસ્થાન સ્વરૂપ રે....

મન મોહું અમારું પ્રભુશુભે

સૂક્ષ્મ નિગોઠી જીવથી, જાવ સજી વર પલ્લજત રે;

યોગના ઠાણ અસંખ્ય છે, તરતમ મોહે પરાયતરે મન” —કી દેવચંદ્રજી

આકૃતિ — ૪

દૃષ્ટિ

આવરણ અપાય

અને અહીં દૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં—

પ્રતિપાતયુતાશ્વાચાશ્વત્ત્વો નોત્તરાસ્તથા ।

સાપાયા અપિ ચૈતાસ્તત્પ્રતિપાતેન નેતરાઃ ॥ ૧૯ ॥

પ્રથમ ચાર પ્રતિપાતિ છે, બીજી ચાર ન તેમ;

અપાયયુત પ્રતિપાતથી, આ પણ-અન્ય ન એમ. ૧૯

અર્થ:—પહેલી ચાર દષ્ટિઓ પ્રતિપાતયુક્ત (પડી જાય એવી) છે, પાછલી ચાર દષ્ટિઓ તેમ નથી; અને તેના પ્રતિપાતે કરીને આ પહેલી ચાર દષ્ટિ અપાયવાળી પણ હોય છે,—બીજી તેમ નથી.

વિવેચન

આ જે આઠ દષ્ટિ કહી, તેમાંની મિત્રા આદિ પહેલી ચાર પ્રતિપાતી પણ હોયછે, આવીને પાછી પડી જાય એવી 'પણ' હોય એટલે કે પડી પહેલી ચાર પ્રતિ-જાય જ એમ નહિ, પણ પડે પણ ખરી, એવી હોય છે અને સ્થિરા પાતી પણ હોય વગેરે જે પાછલી ચાર દષ્ટિ છે, તે તો અપ્રતિપાતી જ છે, આન્યા પછી પડે જ નહિ, જાદ ધાય જ નહિ, સ્થિર જ રહે એવી હોય છે.

અને જે પહેલી ચાર કહી, તેમાં જે કદાચ પ્રતિપાત યાય-જંશ યાય, એટલે કે તે દષ્ટિ આવીને જે પાછી ચાલી જાય, તો અપાય એટલે નરકાદિ દુઃખરૂપ બાધા-હાનિ

વૃત્તિ:—પ્રતિપાતયુતા—પ્રતિપાત યુક્ત, અશયુક્ત (પાછી પડી જાય એવી), આશ્વાશ્વત્ત્વો-આશ ચાર, મિત્રા આદિ પહેલી ચાર દષ્ટિઓ. આ પણ તથાપ્રકારના કર્મવૈચિત્ર્યને લીધે, પ્રતિપાતયુક્ત પણ હોય છે, પરંતુ પ્રતિપાતયુક્ત જ હોય એમ નથી. તેઓથી-તેના ઉત્તર ભાવથી-ન નોત્તરાસ્તથા-ઉત્તર એટલે પાછળની ચાર દષ્ટિ તેમ નથી એટલે સ્થિરા આદિ ચાર તે પ્રકારે પ્રતિપાતયુક્ત નથી (પડતી નથી) કારણ કે આમ છે, તેથી કરીને-સાપાયા અપિ-અપાયયુક્ત પણ છે,—દુર્ગતિના હેતુ પણાએ કરીને, ઇત્તા:—તે આ જ (પહેલી ચાર દષ્ટિ) છે. ફરી રીતે કે તો કે-પ્રતિપાતેન-પ્રતિપાતથી, જંશવડે કરીને, નેતરા-છતર તેમ નથી, એટલે સ્થિરા આદિ બીજી દષ્ટિઓ અપાયયુક્ત નથી.

શકા—શ્રેણિક આદિને આનેા અપ્રતિપાત છતા, અપાય કેમ થયો ?

સમાધાન—આ દષ્ટિના અભાવમા (પૂર્વે) ઉપાજેલા કર્મના સામર્થ્યથી. એટલા માટે જ પ્રતિ-પાતવડે કરીને સંભવમાત્રને અપેક્ષીને 'સાપાય પણ' એમ કહ્યું તથાપિ પ્રાયોગિકતિના વિવેચનપ્રાપ્તિ-ધણુ કરીને આમ હોય છે, એટલા માટે સૂત્રનો એમ ઉપ-પાસ-ગોઠવણી છે

અથવા સદ્દર્શિનો અધાત હોતા અપાય પણ અનપાય જ છે, કારણ કે પાકવડે કરીને વજ-તંદુલની જેમ તેના આશયને કાચકુ-ખના સદ્ભાવમા પણ, કિવાની ઉપપત્તિ હોતી નથી. એટલા માટે એમ ઉપ-પાસ (રજૂઆત) છે યેમાચાર્યો જ અત્ર પ્રમાણ છે (પાકથી વજતંદુલ ન પાકે, તેમ તેના ચિત્તને-આશયને દુ.ખ ઉપજતું નથી) એટલે પ્રતિપાતવડે કરીને બીજી ચાર દષ્ટિ અપાયયુક્ત નથી એમ રિચત થયું.

પણ ઉપજે. જો પ્રતિપાત ન થાય, આખ્યા પછી પડે નહિં, તો નરકાદિ પ્રતિપાતી હોય દુઃખરૂપ અપાય-બાધા પણ ન હોય. આમ પહેલી ચાર દૃષ્ટિમાં જો તો જ સપાય નિકલે છે-કાં તો તે પ્રતિપાતી હોય, કાં તો અપ્રતિપાતી હોય, અને પ્રતિપાતી હોય, તો જ સાપાય-અપાયવાળી હોય; અપ્રતિપાતી તો નિરપાય જ-અપાય રહિત જ, નરકાદિ બાધા રહિત જ હોય.

અત્રે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-શ્રેણિક મહારાજા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના ધણી છતાં, સ્થિતરાઈપ અપ્રતિપાતી દૃષ્ટિમાં વર્તતાં છતાં, નરક વગેરે દુઃખરૂપ અપાય-બાધા કેમ પામ્યા ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે-પ્રસ્તુત દૃષ્ટિના અભાવમાં પૂર્વે તેમણે તેવા પ્રકારે શંકા-સમાધાન કર્મ ઉપાભ્યાં હતા, તેના વિપાક વશે તેવા તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્માને તેવી નરકાદિ દુઃખરૂપ અપાયની પ્રાપ્તિ થઈ. અને આમ સ્થિતરાઈ દૃષ્ટિ-વાળાને કવચિત્ તેવો અપાય હોય, તો પણ તે કાંઈ પ્રતિપાતયકી હોતો નથી, પણ અપ્રતિપાત છતાં પૂર્વે બાંધેલા કર્મને લીધે હોય છે. વળી અત્રે જે અપાય ન હોય એમ કહ્યું છે તે પ્રાયે-ધણું કરીને અપાય ન હોય, એ દૃષ્ટિએ કહ્યું છે; એટલે કવચિત્ અપવાદ-વિશેષે તેમ હોય પણ ખરું. પણ કોઈ પણ સંભોગમાં સ્થિતરાઈ દૃષ્ટિનો પ્રતિપાત તો ન જ હોય.

અથવા તો બીજી રીતે જોઈએ તો તેવા શ્રેણિકાદિ જેવા મહાનુભાવોને આ અપાય-બાધા તે અનપાય જ છે, અપાય જ નથી, બાધારૂપ જ નથી. કારણ કે વજ્રના ચોખ્ખાને પકાવવાથી કાંઈ તેના પર પાકરૂપ અસર થાય નહિં, તે પાકે નહિં; અપ્રતિપાતી તેમ શરીરદુઃખરૂપ પાક હોવા છતાં, તેવા મહાત્માના ચિત્તને-નિરપાય જ આશયને કંઈ પણ દુઃખરૂપ અસર પહોંચતી નથી. તે અવધૂતો તો ‘સદા મગનમાં’ રહે છે ! એટલે પરમાર્થથી તેવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમતાવંત જોગીજનોને તેવો કોઈ પણ અપાય સ્પર્શતો નથી, જલમાં કમલની જેમ તેઓ નિર્લેપ જ રહે છે. કારણ કે તેઓ સર્વ અપાયથી-બાધાથી પર ‘ઉદાસીન’ એવી આત્મદશાની ઉચ્ચ કક્ષાએ બિરાજમાન હોય છે, કે તેવો અપાયરૂપ દુઃખભાવ તેમને પહોંચી શકતો નથી.

“સુખકી સહેલી હૈ, અકેલી ઉદાસીનતા,

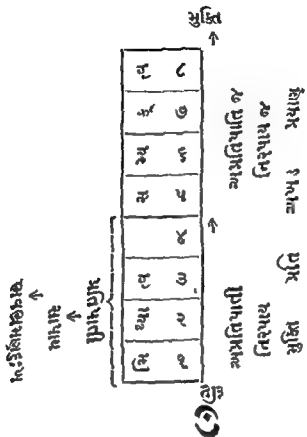
અધ્યાત્મકી જનની, અકેલી ઉદાસીનતા”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“સુખ દુઃખરૂપ કરમ ફલ બણો,

નિશ્ચય એક આનંદો રે.”-શ્રી આનંદધનજી

આમ જે દૃષ્ટિ પ્રતિપાતી નથી, આખ્યા પછી પડતી નથી, અપ્રતિપાતી જ રહે છે, તે તો અપાયરહિત, હાનિ-બાધારહિત, દુઃખરહિત જ હોય, એમાં કંઈ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, એમ સાબીત થયું. આ આકૃતિ ઉપરથી સમજાશે.

આકૃતિ — ૫

અહીં પણ—

પ્રયાણમજ્ઞાભાવેન નિશિ સ્વાપસમઃ પુનઃ ।
વિદ્યાતો દિવ્યભાવતઃશ્રવણસ્યોપજાયતે ॥ ૨૦ ॥

પ્રયાણ ભાગ અભાવથી, રાત્રે શયન સમાપ્ત;
વિદ્યાત ઉપજાયે ચરણનો, સુરભવ ભાવ નિદાન. ૨૦

વૃત્તિઃ—પ્રયાણમજ્ઞાભાવેન—પ્રયાણ ભાગના અભાવથી, કન્યકુળ વગેરે પ્રત્યે ગમનમા અન
રત-નિરંતર પ્રયાણથી (અભાગ-અભાગ પ્રયાણ કરતા), આથી વળી નિશિ-નિશામા, ગતિને વિશે,
સ્વાપસમઃ—નિદ્રા, શયન સમાપ્ત થયું તે કે-વિદ્યાતઃ—વિદ્યાત, પ્રતિપત્તિ (રોકાણ, અટકાવ),
દેવ્યભાવતઃ—દિવ્યભાવ થકી-અભાવે કીધે, શ્રવણસ્ય—ચરણનો, આરિતનો, ઉપજાયતે—ઉપજાયે છે,
આપ્રકારના ઔદયિક ભાવના યોગથી. તેના અભાવે તે પુનઃ—ફરીથી તેમા જ પ્રતિપત્તિ હોય છે.
૨૦ નિદ્રા દૂર થતા, કન્યકુળને જગતની નિરંતર પ્રયાણમા ગમનપ્રતિપત્તિ હોય છે તેમ, (નિદ્રા ભડી
તા તે પાછો આગળ આગળ માટે છે તેમ)

અર્થ:—પ્રયાણુભંગના અભાવને લીધે, રાત્રે નિદ્રા જેવો ચરણનો વિઘાત, દિવ્ય-ભાવથી-દેવજન્મના કારણે, ઉપજે છે.

વિવેચન

અને અપ્રતિપાતી-નહિ પડતી એવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયે, મુક્તિમાર્ગ પ્રત્યેનું પ્રયાણ-ગમન તો અખંડપણે અભંગપણે ચાલ્યા જ કરે છે, યાવત મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોય છે. પણ જો કર્મનો લોગવટો કંઈ બાકી હોય, તો તે લોગવી લેવા માટે વચમાં અભંગ પ્રયાણુ વિસામારૂપ દેવ-મનુષ્યના ભવ કઢાચ ધરવા પણ પડે, આમ ચારિત્રમાં વિઘાત-વિમ્મરૂપ પ્રતિબંધ આવી પડે; પરંતુ તે તે ભવનો તે તે કર્મ-ઉદય વ્યતીત થતાં, પુનઃ મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણુ આગળ ધરે છે.

જેમ કોઈ એક મનુષ્ય ક્રોનાજ જવા નિકળ્યો હોય, તેને લાંબું છેદું હોઈ વચમાં બે, ચાર કે વધારે વિસામા કરવા પડે, રાત્રિવાસ કરવો પડે, અને તે રાતવાસાથી તેનો માર્ગશ્રમ પણ દૂર થઈ જાય, પાછું રહવારે પ્રયાણુ ચાલુ થાય, અને રાતવાસા એમ અખંડ-અભંગ પ્રયાણુ કરતાં કરતાં તે છેવટે ક્રોનાજ પહોંચે; તેમ જેવા ભવ અપ્રતિપાતી એવી આ સ્થિતિ આદિ દૃષ્ટિમાં વર્તે તો યોગી મુક્તિ-નગરે જવા નીકળ્યો છે; તેને કઢાચ કર્મનો લોગ અવશેષ-બાકી રહ્યો હોય, તો દેવ-મનુષ્યના બે-ચાર કે વધારે ભવ કરવારૂપ શયનવટે. રાત્રિવાસ કરવો પડે; પાછો તે કર્મનો ઉદય દૂર થતાં, મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણુ પુનઃ ચાલુ થાય, અને એમ અખંડ-અભંગ ગમન કરતાં તે છેવટે મુક્તિપુરે પહોંચે, ‘સ્વરૂપ સ્વદેશે જાય જ.’

“જાણું સ્વરૂપ સ્વદેશે રે” —મહાત્મ્ય શ્રીમદ્ સંજયદ્રશ

“જો સાચી સમજ (સમ્યક્ત્વ) ઉપજ્યા પછી, સ્થિતિ દૃષ્ટિ પામ્યા પછી જીવ ભવ ભલે કરે, પણ તે ભવ તેને મુક્તિ પ્રતિ જતાં ન જ રોકે; તે ભવ બીજા ભાવી ભવની પરિપાટી ન જ ઉપજાવે. સાચી સમજ ન થઈ હોય, સમ્યક્દૃષ્ટિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી પ્રત્યેક ભવ બીજા નવા ભવ કરવાનાં કારણ થાય જ; અનંત અનુબંધ થયા જ કરે. પણ સાચી સમજ આવ્યે જો અનંત અનુબંધ નાશ પામે; અને પૂર્વે ઉપાર્જેલાં કર્મ સમ્યક્પ્રકારે સાધ્યદૃષ્ટિએ, લોગવી લેવા, જોરવી નાંખવા, આગલું કર્મ પુર્ણગતનું લીધેલું પાછું સર્વથા ચુકાવી આપવા, તેના દેણાથી મોકળા થવા, એકાદ બે કે વધારેમાં વધારે પંદર ભવ કરવા પડે તે ભલે, પણ તેથી મુક્તિની અટકાયત ન જ થાય. મુક્તિના રસ્તે તો તે પડી ચૂક્યો છે. સાચી સમજ આવ્યે, સત્યનું સત્યરૂપે જ્ઞાન થયે, અસત્યનું અસત્ય-રૂપે જ્ઞાન થયે, તેને લાઇનકલીઅર (Line-clear) મળી જ ચૂકી છે.”

શ્રી મનઃસુખલાઘ કીરત્યદ્રક્ત શાંતસુધારસ વિવેચન

“દષ્ટિ ચિરાદિક ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન લાગે રે;

રચણીશયન જિમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તિમ છાજે રે....વીરો

—શ્રી યોગો સંજ્ઞાય, ૧-૫

સારસમુચ્ચય-(Summary)

પ્રારંભમાં જે ઇન્દ્રિયોગ આદિ ત્રણ યોગ કલા, તેમાં અંતર્ભાવ-સમાવેશ પામતી સામાન્યથી આ આઠ દષ્ટિ છે: મિત્રા, તારા, બંધા, દીપ્તિ; સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા. તેમાં ઉત્તરોત્તર વધતો જતો બોધ, -તુષ્ટ અગ્નિ, ગોમયઅગ્નિ; કાષ્ઠઅગ્નિ, હીપક, રત્ન, તારા, સૂર્ય અને ચંદ્રના પ્રકાશ સાથે, -અનુક્રમે સંરખાવી શકાય છે. આ આઠમાં પહેલી ચાર સુધી મિથ્યાત્વ હોય છે, પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિથી સમ્યક્ત્વનો પ્રારંભ થાય છે.

મિત્રા આદિ ચારમાં મિથ્યાત્વ હોવા છતાં તેને સદ્દષ્ટિમાં ગણી, તેનું કારણ એ છે કે તે સમ્યક્ત્વના કારણરૂપ થાય છે, જોડેલે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમ શુદ્ધ સાકરની બનાવટમાં શેરડી વગેરે અવસ્થાઓ આવશ્યક છે, તેમ શુદ્ધ આત્માની નિષ્પત્તિમાં-સિદ્ધિમાં મિત્રા વગેરે અવસ્થાઓ-આત્મલક્ષણો અવશ્ય ઉપયોગી હોય છે. મિત્રા આદિ દષ્ટિ શેરડી જેવી છે, કારણ કે તેમાંથી સવેગરૂપ માધુર્યની-મીઠાશની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ આઠ દષ્ટિમાં, યમ-નિયમ વગેરે યોગના આઠ અંગની અનુક્રમે જોડેકે જોમ પ્રાપ્તિ હોય છે; જોદ-ઉદ્દેગ વગેરે આઠ પ્રકારના ચિત્ત-આશય દોષનો ત્યાગ થતાં, અનુક્રમે આ આઠ દષ્ટિ સાંપડે છે; અને અદ્વેષ-વિજ્ઞાસ વગેરે આઠ શુભમાંથી જોડેકે અનુક્રમે આ આઠ દષ્ટિમાં આવિર્ભાવ પામે છે-પ્રગટે છે.

અને ‘દષ્ટિ’ શબ્દનો અર્થ સત્ક્રિયા શ્રદ્ધાથી યુક્ત, સદાગમની આજ્ઞાને અનુકૂલ એવો બોધ છે; અને તેના ફળરૂપે અસત્પ્રવૃત્તિ અટકે છે, ને સત્પ્રવૃત્તિપદ પ્રગટે છે.

આ દષ્ટિ આઠ કહી, તે તો કર્મના આવરણ ટળવાની અપેક્ષાએ, સ્વૂદ દષ્ટિ બિન્દુથી કહી છે. બાકી સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો યોગના સ્થાન અસંખ્ય છે.

આ આઠ દષ્ટિમાંથી મિત્રા આદિ જે પહેલી ચાર છે, તેને પ્રતિપાત-જંચ થાય પણ ખરો; આવીને ચાલી પણ જાય, અને જો તેમ થાય તો નરકાદિ અપાય પણ ઉપજે. આમ પહેલી ચાર દષ્ટિ પ્રતિપાતી-પાછી પડનારી કે અપ્રતિપાતી-પાછી ન પડનારી હોય. એમ વિકલ્પરૂપ લાગના છે. પણ છેલી ચાર સ્થિરા આદિ દષ્ટિ તો અપ્રતિપાતી જ હોય-આખ્યા પછી પાછી પડે જ નહિ એવી હોય, અને તેથી તેમાં નરકાદિ અપાય પણ હોય નહિ.

અને આવી અપ્રતિપાતી-પાછી નહિં પડતી દૃષ્ટિ સાંપડ્યા પછી, મુક્તિનગર પ્રત્યેનું પ્રયાણ-ગમન અખંડ અભંગપણે વાદ્યા કરે. વચ્ચમાં કદાચ કર્મનો લોગ બાકી હોય તો ઉત્તમ દેવ-મનુષ્યના અદ્ય ભવ કરવારૂપ રાતવાસો કરવો પડે તો બલે, પણ છેવટે તો મુક્તિપુરે પહોંચે જ, ‘સ્વરૂપ સ્વદેશે’ બાચ જ.

કળશકાવ્ય .

— મંદાકાંતા —

મિત્રાભાહિ ત્રિભુવનસખા યોગની મેત્રીં પાવે,
ને તારા તે જલવર્તીં કરી દીપતો સ્થિર થાવે;
કાંતા જેવી પર પ્રીતિ ધરી, બાતુ શું તેજ ધારી,
શોભે યોગી શશિ શું શીતલો સૌમ્ય ને શાંતિકારી. ૬

પામી ઇક્ષુ સમ સરસ સદ્દૃષ્ટિ મિત્રા અનૂપી,
બાંચો પામે રસ સુમધુરો મિષ્ટ સ્વેગરૂપી;
શુદ્ધિ તેની યધ જધ પરા ચક્રેશ શુદ્ધ પાવે,
ને આસ્વાદે અનુભવ સુધા નિત્ય આનંદ બાવે. ૭

આત્મામાંહી યમ-નિયમ આસન તો સ્થિર સાધે,
પ્રાણાયામે પરરૂપ ત્યજી આત્મનો ભાવ વાધે;
પ્રત્યાહારે વિષયથી હઠી ધારણા પીર સાધી,
આત્મધ્યાને અચલ ભગવાન પૂર્ણ પામે સમાધિ. ૮

જેદ ત્યાગી મન હદ ધરે, યોગ ઉદ્દેગ ત્યાગે,
વિક્ષેપે ના ખળભળીં ઉઠે, બ્રાંતિ તો દૂર ભાગે;
અન્ય સ્થાને મુદ નવ લહે, રોગનો અંત આવે,
ને આસંગા વિષ્ણુ પ્રગતિથી મોક્ષ નિઃસંગ પાવે. ૯

અદ્રેષી તો પ્રથમ સુષુપ્ત બાણુવા તત્ત્વ ઇચ્છે,
શ્રોતા સાચો શ્રવણથી બુઝી ચિંતને તત્ત્વ પ્રીચ્છે;
સર્વાત્માથી શરણુ લજતો તત્ત્વનું પૂર્ણ બાવે,
તેમાં નિત્યે પ્રવૃત્તિ કરતાં તત્ત્વ તદ્દૂપ થાવે. ૧૦

યોગદૃષ્ટિ નયન ખુલતાં યોગનો માર્ગ બાળે,
સતશ્રદ્ધાથી યુત થઈ અતિ બોધ સાચો નિહાળે;

૨૮૦૨૬

આઠ યોગદષ્ટિનું સામાન્ય કથન : ઠળશકાન્ય

(૧૦૧)

જોટી સર્વે પ્રવૃત્તિ અટકી સત્પ્રવૃત્તિ જ થાવે,
આકર્ષાતું શિવપદ સ્વયં પાસ ને પાસ આવે ૧૧

મુક્તિમાર્ગે ગમન કરવા ધૃત્તી યોગી પ્રવાસી,
માટે મિત્રામહિં મજલ તે શુદ્ધ ભાવે ઉઠાસી,
વચ્ચે વચ્ચે કવચિત કરતો દિવ્ય જન્મે વિસામા,
ખેડોએ છે તે પ્રગતિ કરતો સચ્ચિદાનંદ ધામા ૧૨

અનુકૃષ્ટ

દષ્ટિ પામી શુભે ભ્રમી, વામી સ્વદોષ ગ્રામને,
આત્મારામી મુનિ પામે, મુનોનંદન ધામને ૧૩

બીજના ચંદ્રમા જેવી, યોગદષ્ટિ ખુલ્લે કંમે,
પૂર્વે યોગદલા પામી, ભગવાન સ્વરૂપે રમે ૧૪

યોગદૃષ્ટિનું વિશેષ કથન

૧. મિત્રા દૃષ્ટિ :

દ્વે પ્રત્યેક દૃષ્ટિએ યોગ-યોજના ઉપદર્શિત કરતા કહે છે:—

મિત્રાયાં દર્શનં મન્દં યમ હૃચ્છાદિકસ્તથા ।

અલેદો દેવકાર્યાદાવદ્વેષશ્ચાપરત્ર તુ ॥ ૨૧ ॥

દર્શન મંદ મિત્રામહુર્તિ, યમ હૃચ્છાદિક અત્ર;

અલેદ દેવકાર્યાદિમાં, ને અદ્વેષ અન્યત્ર. ૨૧

અર્થ:—મિત્રા દૃષ્ટિમાં (૧) મંદ દર્શન, (૨) હૃચ્છા આદિક યમ, (૩) દેવકાર્ય
વગેરેમાં અલેદ, (૪) અને અન્યત્ર-અન્ય સ્થળે અદ્વેષ હોય છે

ખરેખરી વૃત્તિ અત્ર હોય છે. આ મિત્રા નામની પહેલી દષ્ટિમાં જે મંદ દર્શન દર્શન-સત્શ્રદ્ધાવાળો બોધ હોય છે, તે મંદ-સ્વરૂપ શક્તિવાળો હોય, એને તુલ્ય અગ્નિકણુની ઉપમા થતે છે: જેમ તુલ્ય અગ્નિકણુનો પ્રકાશ ઇંદ્ર પદાર્થનું દર્શન કરાવવા સમર્થ થતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ તત્સ્વથી-પરમાર્થથી ઇંદ્ર પદાર્થનું દર્શન કરાવી શકતો નથી. કારણ કે જેમ તુલ્ય અગ્નિનો પ્રકાશ પદાર્થની કંઈક બરાબર સૂઝ પડે તેટલો વખત ટકતો નથી, જોતજોતામાં વિલય પામી જાય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ તેનો સમ્યક્પણે પ્રયોગ કરી શકાય એટલો વખત રિયતિ કરતો નથી-જાગીવાર ટકતો નથી. જેમ તુલ્ય અગ્નિનો પ્રકાશ અદ્ય-મંદ-જાંબો હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ મંદ વીર્યવાળો-અદ્ય સામર્થ્યવાળો હોય છે. જેમ તુલ્ય અગ્નિ-પ્રકાશ ચમકીને આદ્યો જાય છે, ઠઠ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેતો નથી, તેમ અત્રે પણ બોધ અદ્યપણી ને અદ્યપવીર્ય હોવાથી તેનો પટુ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેવા પામતો નથી. એને આમ તુલ્ય અગ્નિપ્રકાશ સર્વથા વિકલ-પાંગળો હોય તેનાથી કંઈ ખરે-કાર્ય બનતું સંભવતું નથી, તેમ આ દષ્ટિમાં બોધનું વિકલપણુ-અપૂર્ણપણુ હોય અત્રે ભોવથી વંદન આદિ કાર્ય બનતો નથી, -દ્રવ્ય વંદનદિ હોય છે.

“એક પ્રસંગથી એ કહ્યું, પ્રથમ દષ્ટિ હવે કહીએ રે;

જિહાં મિત્રા તિહાં બોધ જે, તુલ્ય અગ્નિસો લહીએ રે...વીર....”

—શ્રી યોગો દ. સમજાય, ૧-૫

અને આ મિત્રા પ્રથમ દષ્ટિ છે, એટલે એમાં પૂર્વે કહેલા નિયમ પ્રમાણે (૧) યોગનું પ્રથમ અંગ-યમ, (૨) જેઠ નામના પ્રથમ હોષનો ત્યાગ-અખેદ, (૩) અને અદ્યેષ નામનો પ્રથમ શુણુ પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

૧. પહેલું યોગાંગ : યમ

યમનું બીજું નામ વ્રત છે. તે પાંચ છે—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિ-શ્રદ્ધ; અને તે પ્રત્યેકનાં વળી તરતમતોના કારણે વધતાં જોઈ શકાયેલાં લીધે ચાર ચાર પ્રકાર છે: ઇન્દ્રિયાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ, ને સિદ્ધિયમ. (આનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર અંધના છેડે મહાત્મા અંધકાર કહેવાનાં છે.) પ્રથમ દષ્ટિવાળો યોગી દેશથી કે સર્વથી આ અહિંસાદિ યમનું અવરય પાલન કરનાર હોય, અણુમતી કે મહામતી હોય. તે ખરે-ખરે અહિંસક, સત્યવાદી, અસ્તેયવંત, બ્રહ્મચર્યધારક અને નિર્પરિશ્રદ્ધી હોય. આ અહિં-સાદિ યમસંપન્ન યોગીના અહિંસાદિ યમ કેવા હોય, તેનું સ્વરૂપ સંમજવા માટે તેનું શાસ્ત્રીય લક્ષણ અવરય જાણવું જોઈએ. એટલે અત્રે પ્રસંગથી પ્રથમ પાર્તજલ યોગસૂત્ર અનુસાર તેની કંઈક વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે:—

પ્રાણવિયોગના પ્રયોજનરૂપ વ્યાપાર તે હિંસા, તેના અંભાવ તે અહિંસા. મન-વચનનું યથાર્થપણું તે સત્ય. પરધનનું અપહરણ તે સ્તેય-ચોરી, તેના અભાવ તે અસ્તેય. ઉપસ્થનો સંયમ તે બ્રહ્મચર્ય. ભોગસાધનોનો અસ્વીકાર-અગ્રહણ તે અપરિગ્રહ-અક્રિયનતા આ પાંચ વ્રત દિશા, કાળ, બળિ આદિથી અનવચ્છિન્ન-અમર્યાદિત (Undemarcated) ને સાર્વભૌમ (Universal & absolute) હોય તો તે મહાવ્રત* કહેવાય છે.

આ યમને યોગનું અંગ શી રીતે કહ્યું ? તો કે-હિંસાદિ જે છે તે યોગના વિરોધી છે, અને આ હિંસાદિ તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રતિપક્ષી એવા અહિંસાદિના ભાવનથી+ બાધા પામે છે, એટલે કે અહિંસાદિ હિંસાદિને બંધવા દેતા નથી અથવા બંધે યમનું યોગાંગ- તો તેના ઉપવાત કરે છે-નાશ કરે છે. આ પ્રકારે અહિંસાદિવંદે કરીને પાણું શી રીતે ? હિંસાદિનું બાધન થાય છે, તેથી કરીને યોગસામગ્રીની પ્રાપ્તિનું સુગમ-પણું હોય છે, અર્થાત્ એવી ચિત્તશુદ્ધિરૂપ યોગ્યતા ઉપજે છે કે જેથી યોગસામગ્રી પામવી સુલભ થાય છે આમ આડકતરી રીતે (Indirectly) અહિંસાદિનું યોગાંગપણું છે, પણ ધારણા આદિની જેમ સાક્ષાત્ ઉપકારકપણાથી તેનું સીધેસીધું (Directly) યોગાંગપણું નથી.

આ હિંસાદિ વિતર્કો ૨૭ છે : ક્રોધથી, લોભથી, મોહથી, કૃત, કારિત, અનુભોદિત-પણાથી; અને મૃદુ, મધ્યમ અને અધિમાત્રપણાથી, એમ. પરસ્પર સંયોગથી હિંસાદિના (૩×૩×૩=૨૭) પ્રકાર થાય છે એવા આ હિંસાદિ વિતર્કોનું દુઃખ-અજ્ઞાનરૂપ અનંત ક્ષતિ છે એવું વિભાવન કરતાં, અહિંસાદિ યમો પ્રકર્ષ પામે છે, ઉત્કૃષ્ટ કોટિના બને છે, અને એવા પ્રકૃષ્ટ અહિંસાદિનું ફલ આ પ્રકારે કહ્યું છે : અહિંસાના અવ્યાસવંતની સન્નિધિમાં (હાજરીમાં) વેરનો ત્યાગ હોય છે, સહજ વિરોધી-જન્મવેરી એવા સાપ-નોખીઆ વગેરેના હિંસાપણાનો ત્યાગ હોય છે. ‘અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વેરત્યાગઃ’ (પાત, ૨-૩૫ ઇત્યાદિ*) આમ પાતજલ્લ યો. સૂ. પ્રમાણે અહિંસાદિનો વિચાર કર્યો.

* ‘પટે તુ જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ।’ —પાતજલ્લ યોગ ૦ સૂ. ૨-૩૧.

+ “વિતર્કવાધને પ્રતિપક્ષમાત્રનમ્” —પાત. યોગ ૦ સૂ. ૨-૩૩, ૫૯ાદિ.

“વાધનેન વિતર્કાણાં પ્રતિપક્ષસ્ય ભાવનાત્ ।

યોગસૌકર્યતોડમીપાં યોગાદ્યત્વમુદાહૃતમ્ ॥” —શ્રો યશોવિજયભૂત દ્વા. દ્વા. ૨૨-૩.

* “સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાધ્યયત્વમ્ । અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ । વ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં ધૌર્યલાભઃ । અપરિપ્રદશ્યેયં જન્મકર્મતાસંયોગઃ ।” —પા. યો. ૨-૩૧-૩૬.

“વેરત્યાગોડન્તિકે તસ્ય ફલં ચાકૃતકર્મણઃ ।

રત્નોપસ્થાનસદૌર્યલાભો જનુરનુસ્મૃતિઃ ॥” —દ્વા. દ્વા. ૨-૨૫.

જેન દર્શનમાં પણ આ અહિંસાદિનો ધણો સૂક્ષ્મ તાત્ત્વિક વિવેક કરવામાં આવ્યો છે, અને તેની આ વ્યાખ્યા કરી છે:-(૧) પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણુનું વ્યપરોપણ (હરણું.)

તે હિંસા. (૨) અસત્ કથન તે અનૃત-અસત્ય. અસત્ એટલે સફાવ-જેન દર્શનાનુ-પ્રતિષેધ, અર્થાન્તર અને ગહાં અ. સફાવપ્રતિષેધ એટલે સફૂત સારે વ્યાખ્યા નિહવ, સત્ વસ્તુ છુપાવવી-ઝોળવવી તે; અથવા અભૂતઉદ્ભાવન,

અસફૂત વસ્તુનું ઉદ્ભાવન કરવું અર્થાત્ 'સત્'ને અસત્ કહેવું 'અસત્'ને સત્ કહેવું તે સફાવપ્રતિષેધ ન એકને જાહેરે બીજી વસ્તુ કહેવી તે અર્થાન્તર ન ગહાં એટલે હિંસા, પાશ્વ (કઠોરતા), પૈશ્ય આદિથી યુક્ત વચન બલે સત્ય હોય છતાં ગહિત-નિંધ હોય અસત્ય જ છે. (૩) અદત્તાદાન તે સ્તેય. અર્થાત્

ચોરીની બુદ્ધિથી પારકી અણુદીપેલી તુણાદિ વસ્તુનું પણ આદાન-અહણ કરવું તે સ્તેય

(૪) મૈથુન તે અપ્રજ્ઞચર્ય. (૫) મૂર્છા (મમત્વબુદ્ધિ) તે પરિગ્રહ એતન કે અચેતન એવા બાહ્ય-અર્થ-તર દ્રવ્યોમાં મૂર્છા તે પરિગ્રહ. 'મૂર્છાં પરિગ્રહઃ'. આવા આ હિંસા,

અનૃત, સ્તેય, અપ્રજ્ઞ ને પરિગ્રહમાંથી મન-વચન-કાયાથી વિરતિ તે વ્રત 'હિંસાનૃતસ્તેયા-

મહાપરિગ્રહેભ્યો ચિરતિર્મતમ્' (ત. સૂ.) આ વિરતિ (વિરમવું તે) દેશથી હોય કે સર્વથી હોય,

દેશવિરતિ તે અણુવ્રત અને સર્વવિરતિ તે મહાવ્રત. આ એકેક મનની સ્થિરતા અર્થે

પાંચ પાંચ ભાવના કહી છે. આ અહિંસાદિ વ્રત ધરનારો પુરુષ મનથી, વચનથી કે કાયાથી

હિંસાદિ કરે નહિં, કરાવે નહિં કે અનુભાવે નહિં; અને તે નિઃશય હોય, 'નિઃશયો વ્રતી'

(ત. સૂ.), અર્થાત્ માયાશય, મિથ્યાત્વશય અને નિદાનશયથી રહિત હોય; નિર્દોષી,

નિષ્કામી અને સમકિતી હોય. (અને એટલા માટે જ આ વ્રતોને સમ્યક્ત્વમૂલ કહ્યા છે,

એના મૂલ આધારભૂત (Basis) સમ્યક્ત્વ હોય તો જ એનું જરેખરૂં વ્રતપણું ઘટે છે.)

આ એકેક વ્યાખ્યા કેવી પરમ અર્થગંભીર છે, તેના ઉદાહરણરૂપે અહિંસાની વ્યાખ્યાની મીમાંસા કરીએ:—

“પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા ।”—શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર

પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણુનું વ્યપરોપણ-હરણું તે હિંસા, એમ તેની સર્વગ્રાહી વિશાલ વ્યાખ્યા છે. પ્રમત્ત=રાગ, દ્વેષ, કષાયાદિ પ્રમાદથી યુક્ત, યોગ=મન, વચન, કાયાના વ્યા-

પાર, પ્રાણુ=દ્રવ્યપ્રાણુ કે ભાવપ્રાણુ, પોતાના કે પરના. ૫ ઈન્દ્રિય, આસા-

અહિંસાની ચિન્તાસ, મનજલ, વચનજલ, કાયાજલ ને આશુ એ દશ દ્રવ્યપ્રાણુ છે.

મીમાંસા જ્ઞાન, દર્શન આદિ આત્મશુણુ તે ભાવપ્રાણુ છે. એટલે પ્રમાદ વશે કરીને

મન-વચન-કાયાના યોગથી, પોતાના કે પરના, દ્રવ્યપ્રાણુનું કે ભાવ-

પ્રાણુનું હરણું, તેનું નામ હિંસા છે. દ્રવ્યપ્રાણુનું હરણું તે દ્રવ્ય હિંસા ને ભાવપ્રાણુનું હરણું તે ભાવહિંસા છે. આમાં મુખ્ય ચાવી આત્મપરિણામના હાથમાં છે. એટલે

આત્મપરિણામનું જો હિંસન થતું હોય, ઘાત થતી હોય, તો આ સર્વ હિંસા છે. દ્રવ્ય-હિંસા પણ જો ભાવહિંસા થતી હોય તો જ હિંસા છે, નહિં તો નહિં. ભાવહિંસા હોય, તો દ્રવ્યહિંસા હોય કે ન હોય, તોપણ હિંસા જ છે; ભાવહિંસા ન હોય, તો દ્રવ્યહિંસા હોય કે ન હોય, તોપણ અહિંસા જ છે. આત્મપરિણામનું સ્વસ્વરૂપમાં ન હોવું, સ્વસ્વરૂપ-થી મ્યુત થવું—બ્રહ્મ થવું, પ્રભત થવું, અથવા રાગ-દ્રેષ-મોહ આદિ પ્રમાદથી વિકૃતભાવને પામવું તે આત્મસ્વરૂપની ઘાત અથવા ભાવહિંસા છે. એટલે અસત્ય, ચોરી, અશ્રદ્ધાચર્ય, પરિશ્રદ્ધ વગેરે પણ આત્માના વિકારભાવના કારણ છે, માટે તે અસત્યાદિ સર્વ પાપસ્થાનક પણ હિંસાના અંગભૂત છે * એથી ઊલટું આત્માનું સ્વસ્વભાવમા વર્તવું, સ્વસ્વરૂપથી મ્યુત ન થવું, રાગાદિથી વિકૃત ભાવને ન પામવું તે અહિંસા છે, અને સત્ય આદિ પણ તેના અંગરૂપ છે તુકામા રાગાદિનો અપ્રાદુર્ભાવ—ન ઉપજવું તે અહિંસા છે, તેની ઉત્પત્તિ તે હિંસા છે

“સત્ય શીલ ને સઘળા દાન, દયા હોઇને રહ્યા પ્રમાણ;
દયા નહિં તો એ નહિં એક, વિના સૂર્ય કિરણ નહિ દેખ.”—મોક્ષમાળા

“આત્મભાવ હિંસનથી હિંસા, સઘળાંયે પાપસ્થાન;

તેહ યકી વિપરીત અહિંસા, તાસ વિરહનું ધ્યાન....મન” —સા. ત્ર. ગા૦ રેત.

આમ સર્વત્ર આત્મભાવનું પ્રધાનપણું હોવાથી, એ જ હિંસા-અહિંસા નિશ્ચિત કરવાની મુખ્ય કસોટી છે. અને આ ઉપરથી કેટલાક મુદ્દા નીકળે છે:—‘યુક્તક્ર આચરણવાળા યતનાવંતને રાગાદિ ન હોય, તો પ્રાણના વ્યપરોપણ (હરવા) માત્રથી જ હિંસા લાગતી નથી; પણ રાગાદિને વશ એવી પ્રમાદ અવસ્થા હોય, તો છુપ મરે કે ન મરે તોપણ હિંસા ચોક્કસ આગળ દોડે છે; કારણ કે સકપાય હોઈ આત્મા પ્રથમ તો આત્માને (પોતાને) આત્માથી હણે છે, પછી ભલે બીજા પ્રાણીની હિંસા થતી હોય વા ન થતી

* “આત્મપરિણામહિંસનદેતુત્વાત્સર્વમેવ હિંસૈતત્ ।

અનૃતવચનાદિ કેવલમુદાહૃતં શિષ્યવ્યોધાય ॥

યત્ રાહુ કપાયયોગાત્ પ્રાણાનાં દ્રવ્યમાવરૂપાણામ્ ।

વ્યપરોપણસ્ય કરણં સુનિશ્ચિતા મવતિ સા હિંસા ॥”

—મહર્ષિ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય૯૩૫ પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

× “યુક્તાચરણસ્ય સતો રાગાચાવેશમંતરેણાપિ ।

ન હિ મવતિ હિંસા પ્રાણવ્યપરોપણાદેવ ॥

બૃથાનાવસ્થાયાં રાગાદીનાં વશમનૃત્તાયામ્ ।

ત્રિયતાં જીવો મા વા ધાવત્યગ્રે ધુવં હિંસા ॥

યસ્માત્સકપાયઃ સન્દન્ત્યાત્મા પ્રથમમાત્મનાત્માનમ્ ।

પશ્ચાન્નાયેત ન વા હિંસા પ્રાણ્યંતરણાં જુ ॥” —પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

હોય.' એટલે કે હિંસા કરનારો સૌથી પહેલી પોતાની જ હિંસા કરે છે, પછી બીજાની કરે કે ન કરે. આમ હિંસામાં અવિરમણ કે હિંસામાં પરિણમન તે હિંસા છે. તેથી પ્રમત્ત યોગમાં પ્રાણવ્યપરોપણ સદા હોય છે.

અને આણું હિંસા-અહિંસાનું તાર્વિક સ્વરૂપ સમજાવવા માટે તેના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-હેતુ અહિંસા, સ્વરૂપ અહિંસા, અનુબંધ અહિંસા. જીવ-ચતના-જયણ કરવી, જીવ બચાવવાની કાળજી રાખવી તે અહિંસાનો હેતુ છે, માટે તે હેતુ અહિંસાના અહિંસા છે. જીવનો ઘાત ન કરવો, પ્રાણ ન હરવા તે સ્વરૂપ અહિંસા ત્રણ પ્રકાર છે. અનુબંધથી અહિંસા ક્ષણરૂપે જે પરિણમે તે અનુબંધ અહિંસા છે. તેમાં હેતુ અહિંસા ને સ્વરૂપ અહિંસા અનુબંધ (પરંપરા) વિનાનું શુભ ક્ષણ આપે છે, પણ હદ અજ્ઞાનને લીધે હિંસાનો અનુબંધ કરે છે. અને સ્વરૂપથી જે નિરવધ હોય અથવા સાવધ હોય, તે ક્રિયા જ્ઞાનશક્તિવદે કરીને અનુબંધે અહિંસા આપે છે, અર્થાત્ તેથી અહિંસાની પરંપરા આદર્યા કરે છે એટલા માટે જ કહ્યું છે કે-‘પદમે નાળે તત્તો દયા’ પહેલું જ્ઞાન ને પછી દયા.

“હેતુ અહિંસા જયણારૂપે, જતું અઘાત સ્વરૂપ;
ક્ષણરૂપે જે તેહ પરિણમે, તે અનુબંધ સ્વરૂપ....

મનમોહન જિનજી! તુજ વચણે મુજ રંગ.”

હેતુ-સ્વરૂપ અહિંસા આપે, શુભ ફલ વિણ અનુબંધ;
હદ અજ્ઞાન થકી તે આપે, હિંસાનો અનુબંધ....મન
સ્વરૂપથી નિરવધ તથા જે, છે ક્રિયા સાવધ;
જ્ઞાનશક્તિથી તેહ અહિંસા, દિએ અનુબંધે સધ....મન” —સા. ત્ર. ગા. સ્તો

હતાહિ પ્રકારે અહિંસા આદિની તલસ્પર્શી ગ્રીમાંસા કૈનદર્શનમા કરવામાં આવી છે. તેમાં ક્ષાવનું સુખ્યપાણું છે; અને જ્યોત્સના ઉપરથી હિંસા-અહિંસાહિ અંગે ઉપજતા અનેક કોયડાનો સરલતાથી નિકાલ થાય છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ શ્રીપુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય, સાઠા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન, તરવાર્થ સૂત્ર, ઉપદેશપદ વગેરે રચણો જોવા.

૨. અખેદ

ખેદ નામનો પ્રથમ આશયદોષ અત્રે ટળે છે, એટલે અખેદ હોય છે. પ્રવૃત્તિ કરતાં ન થાકવું તેનું નામ અખેદ છે. અત્રે આવે અખેદ દેવકાર્ય, સુરુકાર્ય, ધર્મકાર્ય આદિમાં ઘટે છે. સફ્ટેવ, સફ્ટુર, કે સદર્મ સંજયી કઈ પણ કર્તવ્ય આવી પડે ત્યારે આ દષ્ટિવાળો પુરુષ તે તે કર્તવ્યમાં અદ્વય ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉદ્ધાસથી, અત્યંત ઉછરંગથી પ્રવર્તે છે, અને તેમ પ્રવર્તતાં થાકતો નથી, દહપણે મંડ્યો જ રહે છે જેમ સંસારમાં

રાચનારો-રચ્યોપચ્યો રહેનારો બનાવનારો જીવ, માથું બારી હોય-હુઝાતું હોય તોપણ વિપયલોગ વગેરે સાંસારિક પ્રયોજનમાં પ્રવર્તે જ છે; તેમ આ દષ્ટિમાં દ્વિપતિ કરતો યોગી ધર્મનો દૃઢ અવિહ્વલ રંગ લાગ્યો હોવાથી, ધર્મકાર્યમાં રચ્યોપચ્યો જ રહે છે.

“સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ.”

“જેદ પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકીએ રે, દેષ અરોચક ભાવ” —શ્રી આનંદધનજી

“સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહેલડીઆં, બીજો રંગ પતંગ રે....શુણુવેલડિઆં.

ધર્મ રંગ જીરણ નહિં—સાહેં દેહ તે જીરણ થાય રે. શુણુ

સોનું તે વિણુસે નહિં....સાહેં ઘાટ ઘડામણુ જાય રે. શુણુ” —શ્રીયશોવિજયજી

“જળ જળેંએ આતમા, તળ લાગેંએ રંગ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૩. અદ્વેષ

દેવકાર્ય વગેરેમાં અખેદ છતાં, દેવકાર્ય વગેરે ન હોય તેમાં અહીં અદ્વેષ-અમત્સર હોય છે. એટલે કે બીજો કોઈ દેવ-શુર-ધર્મકાર્યમાં ન પ્રવર્તતો હોય તો તેના જીવ પ્રત્યે અત્રે દ્વેષ-મત્સર હોતો નથી, તિરસ્કાર હોતો નથી, પણ મધ્યસ્થ એવી ઉપેક્ષાવૃત્તિ હોય છે. જો કે હજી અહીં તેના પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞપણું નથી, એટલે માત્સર્ય-દ્વેષનું બીજ નાશ પામ્યું નથી-સત્તામાં છે, તોપણ તે મત્સર-બીજનો અંકુરો-ફણુગો ફૂટતો નથી, ઉદય થતો નથી, તે દબાઈ રહે છે. કારણ કે અહીં જીવનું ચિત્ત તો તત્ત્વઅનુકાનનો આશ્રય કરી સત્કર્મમાં લાગ્યું રહે છે, તે પોતે પોતાના કાર્યમાં સાવધાન-મશગૂલ રહે છે. ‘સળ સળકી સંભાળિએ, મેં મેરી ફાડતા હું’ એમ સમજી તે પોતે પોતાની સંભાળે છે, એટલે તેને પારકી પંચાતનો-ચિંતાનો અવકાશ રહેતો નથી; અને જો રહેતો હોય તો તેને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ, મત્સર, અસહિષ્ણુતા કે તિરસ્કાર તો ઉપજતો જ નથી, પણ જિલટો કંઈક કરણાભાવ સ્ફુરે છે કે-અરે ! આ બિચારા જીવો સન્માર્ગને આદરતા નથી, તેથી અનંત દુઃખપરંપરાને પામશે. એમ તેને ‘પરદુઃખ-છેદન ધ્વંષારૂપ કરણા’ ઉપજે છે. અથવા દ્વેષ એટલે અરોચક ભાવ-અરુચિ-અણુગમેા; સદ્દેવ, સદ્ધર્મ, સન્માર્ગ આદિ પ્રત્યે તેવો દ્વેષ-અરોચક ભાવ-અણુગમેા ન હોવો તે અદ્વેષ આવો આ નકારાત્મક (Negation) પ્રકારનો પણ ‘શુણુ’ છે. તે કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. આ અદ્વેષ શુણુ અહીં પ્રગટે છે. અને આમ—

“વ્રત પણ ચમ અહીં સંપજે, જેદ નહીં શુભ કાળે રે;

દેષ નહિં વળી અવરજી, એહ શુણુ અંગ વિરાળે રે....વીરો” —શ્રી યોગો સજ્જાયા, ૧-૬

આ દષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત યોગી જે સાધે છે, તે જાતાવવા માટે કહે છે:—

કરોતિ યોગવીજાનામુપાદાનમિહસ્થિતઃ ।

અવન્ધ્યમોક્ષહેતૂનામિતિ યોગવિદો વિદુઃ ॥ ૨૨ ॥

એહ દષ્ટિમાં સ્થિત કરે, યોગ બીજ આદાન;

મોક્ષહેતુ અવધ્ય ને, જાણે યોગ મુખ્ય ૨૨

અર્થઃ—અહીં સ્થિતિ કરનારો યોગી યોગના બીજોનું ગ્રંથ કરે છે,—કે ને મોક્ષના અવધ્ય—અચૂક હેતુ છે, એમ યોગવેત્તાઓ જાણે છે ।

વિવેચન

“યોગના બીજ ઈહા ગ્રંથે”—શ્રી યોગ ૦ ૬ સંજ્ઞાય

આ મિત્રા દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી, આ નીચે કહ્યા છે તે યોગબીજોનું ગ્રંથ કરે છે આ યોગ-બીજો મોક્ષના અવધ્ય—અચૂક કારણ છે જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ નીપજે ને કાળાતરે ચોક્કસ ફળની પ્રાપ્તિ થાય, તેમ અહીં એવા યોગબીજો ગ્રંથ કરાય છે, ચિત્તભૂમિમાં રોપાય છે, કે ને મોક્ષમાર્ગરૂપ વૃક્ષસ્વરૂપે વિકાસ પામી—ફાલીફૂલી, મોક્ષરૂપ ચોક્કસ ફલ આપે, જે એક નાનું સરખું વડનું બીજ પણ યોગ્ય ભૂમિ—જલ વગેરેનો યોગ પામી, કેવા વિશાલ વટવૃક્ષરૂપે ફાલેફૂલે છે ? એક નાની સરખી આખાની ગોટલી વાવી હોય, તે પણ વખત જતા કેવડા મોટા આશ્વર્યરૂપે પરિણમી મિષ્ટ આશ્નફળ આપે છે ? તેમ અહીં પણ એવા યોગબીજો ગ્રંથાય છે, કે જે યોગ્ય ભાવ—જલસિંચન વગેરેવડે આગળ જતા મોક્ષતરમા પરિણમી પરમ અમૃત ફળ ચોક્કસ આપશે જ આમ આ યોગ-બીજ ‘અવધ્ય’ છે—ગણિયા નથી, પણ અવશ્ય મોક્ષરૂપ સત્ફળ આપનારા થઈ પડે છે

“બીજે વૃક્ષ અનતતા રે લાલ, પસરે જુ-જલ યોગ રે,

તિમ મુજ આતમસ પદા રે લાલ, મગટે પ્રભુ સયોગ” —શ્રી દેવચ દ્રશ્ય

“વાચક યશ કહે સામર્થ્ય, ફલશે એ મુજ સાચું રે” —શ્રી યોગવિનયથ

આવા આ યોગબીજના ઉપાદાનરૂપ—ગ્રંથરૂપ નિમિત્ત પામીને, આ યોગીપુરુષનું ‘ઉપાદાન’ જ સુધરી જાય છે ! આત્મભાવ જ પલટી જાય છે ! બાધકપણું મટીને સાધક પણું થાય છે અત્યાર સુધી ને ભાવ બાધક થતા હતા, તે હવે આ યોગબીજના પ્રતાપે

વૃત્તિ—કરોતિ—કરે છે,—તત્ત્વકરણરૂપે, યોગવીજાનામ્—યોગબીજોનું,—જેનું લક્ષણ મહેવામાં આવશે તે યોગબીજોનું, ઉપાદાન—ગ્રંથ હ્રદસ્થિતો—અહીં મિત્રા દષ્ટિમાં સ્થિત, મૈત્ર યોગી, એમ અર્થ છે કેવા વિશિષ્ટ યોગબીજોનું ? તે માટે કહ્યું કે—અવન્ધ્યમોક્ષહેતૂનામ્—અવધ્ય મોક્ષહેતુઓનું મોક્ષના ને અમોધ—અચૂક કારણ છે તેનું કારણ કે યોગ-બીજ યોગ ફળવાળું નથી એમ નથી (અપિતુ યોગફળવાળું છે જ) અને જે યોગ છે તેનું ફળ મેક્ષ છે इति યોગવિદો—એમ યોગવિદો, યોગના જાણકાર એવા વિશિષ્ટ જ યોગાચાર્યો, વિદુઃ—જાણે છે

(૧૧૦)

સાધક થઈ જાય છે. કારણ કે આ યોગીને 'દષ્ટિ' પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તે જો કે મંદપણે ઉઘડી છે, તોપણ 'દષ્ટિ'ના કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે તેને 'સત્યશ્રદ્ધાસંગત બોધ' હોય છે. એટલે તેને સત્પુરુષની, સદ્ગુરુની, સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે; તેની આજ્ઞાને પ્રધાન ગણી તેને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ તે કરે છે, અસતપ્રવૃત્તિ છોડી દીએ છે, કે જેથી સત-પ્રવૃત્તિપદ નિકટ જોવાતું જાય છે.

"સગળા સાહિબ જોળજે, આતમ સખજો યાય રે;

બાધક પરિણતિ સવિ ટળે, સાધક સિદ્ધિ કહાય રે....જગતારક પ્રભુ વિનવું."

—શ્રી રૂપચંદ્રજી

આમ આ યોગીની જના રોપણથી આ જીવનો અવતાર જ બાણે ફરી જાય છે! અવળી પાઠ સવળી યાય છે! જિલડું ચક્ર સૂલડું યાય છે. આ બીજથી તે 'દ્વિજ' બને છે! સંસ્કારરૂપ નવો જન્મ ધારણ કરે છે! અને તારક એવા તીર્થરૂપ યોગીની જના સેવનથી છેવટે આ 'જોગીજન' તરીકે જાય છે, ને તીર્થરૂપ સારભૂત તત્ત્વરૂપ કળ પામે છે.

"અકી ધરમ તીરથ તણો, તીરથ ફલ તત્ત સાર રે;

તીરથ સેવે તે લહે, આનંદધન નિરધાર રે....

ધરમ પરમ અરનાયનો."—શ્રી આનંદધનજી

હવે યોગીની જનો ઉપન્યાસ-રજૂઆત કરતાં કહે છે:—

જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તન્નમસ્કાર એવ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં યોગવીજમનુત્તમમ્ ॥ ૨૩ ॥

જિન પ્રતિ ચિત્ત કુશલ અને, તેહને નમસ્કાર;

પ્રણામાદિ સંશુદ્ધ-એ, પરમ યોગબોજ સાર. ૨૩

અર્થ:—જિનો પ્રત્યે કુશલ-શુભભાવવાળું ચિત્ત, તેમના પ્રત્યે નમસ્કાર, અને સંશુદ્ધ એવા પ્રણામઆદિ-એ અનુત્તમ (પરમ) યોગીની જ છે.

વૃત્તિ:—જિનેષુ—જિનો પ્રત્યે, ભગવાન અર્હંતો પ્રત્યે, કુશલં ચિત્ત—કુશલ ચિત્ત, દેવ આદિના અભાવથી પ્રીતિ આદિવાળું ચિત્ત આ ઉપરથી મનોયોગની વૃત્તિ કહી. તન્નમસ્કાર એવ ચ—અને તે જિનો પ્રત્યે નમસ્કાર, તથા પ્રકારના મનોયોગથી પ્રેરિત એવો નમસ્કાર. આ ઉપરથી વચનયોગની વૃત્તિ કહી. પ્રણામાદિ ચ—અને પ્રણામ આદિ. પંચાંગ પ્રણામ આદિ લક્ષણવાળા. આદિ શબ્દથી મંડલ-પ્રદક્ષિણા આદિતું મંડલ છે. સંશુદ્ધ—સંશુદ્ધ,—આ અસંશુદ્ધના વ્યવસ્થાદે અર્થે કહેલ છે, કારણ કે તે અસંશુદ્ધ તો સામાન્યથી યથાપ્રવૃત્તિકરણના ભેદરૂપ હોય, તેના યોગીની જપણાની અનુપપત્તિ-અધટ-માનપણ છે,—તેનું યોગીની જપણું ધટતું નથી. (અસંશુદ્ધ પ્રણામાદિ યોગીની જ નથી) આ સર્વજ્ઞ સમસ્તપણે કે પ્રત્યેક ભાવપણે-યોગવીજ—યોગીની જ, મોક્ષયોગક અનુજાનનું કારણ, અનુત્તમ—અનુત્તમ-સર્વ પ્રધાન છે, નિષ્કવના પ્રાધાન્યને લીધે. (જેનાથી ઉત્તમ કોઈ નથી તે અનુત્તમ, શ્રેષ્ઠ.)

વિવેચન

“નિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે”—શ્રી યોગો સત્યઘોષ

રાગ-દ્રેષ-મોહ વગેરે અંતરંગ વૈરીઓનો જોણે સર્વથા જ્ય કયો છે, એવા વીતરાગ નિન ભગવંત, સર્વ જગતની પૂજના પરમપાત્ર-પરમપૂજનીય ‘અર્હત’ છે. એવા નિન ભગવંત પ્રત્યે કુશલ એટલે શુભભાવસંપન્ન ચિત્ત રાખવું, લેશ પણ દ્રેષ-અરોચક ભાવ રાખ્યા વિના અંતરંગ પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ ધારણ કરવા, ચિત્તપ્રસન્નતાથી તેમની ભક્તિ-આરાધના-સેવના-ઉપાસના કરવી,—એ ઉત્તમ યોગીનીજ છે. જેમકે—

“ઉપાસના નિન ચરણી, અતિશય ભક્તિ સહિત ”

“પર પ્રેમ પ્રવાહ બહે પ્રણસે, સખ આગમલેહ મુકર બસે ”—શ્રીમદ રાજવ્યંદલ

“ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત;

રીઝયો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાગે સાદિ અનંત.

ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફલ કહ્યું રે, પૂજ અખડિત એહ;

કપટ રહિત ધર્મ આતમ અરપણા રે, આનંદધન પદ રેહ.”—શ્રીઆનંદધનજી

“અનિત જિણુંદ શું પ્રીતકી, મને ન ગમે હો બીજનો સંગ કે;

માલતી ફૂલે ચોહિઓ, કિમ બેસે હો બાવળ તરુ ભૂંગ કે.”

“શ્રી શીતલ જિન લેટિએ, કરી ભક્તે ચોકણું ચિત્ત હો;

તેહશું કહો છાનું કિરણું, જેહને સોંખ્યા તન મન વિત્ત હો.”—શ્રી યશોવિજયજી

“પ્રીતિ અનંતી પરચકી, જે તોડે તે બેડે એહ;

પરમ પુરુષથી રાગતા, એકલતા હો દાખી શુભગેહ....

ઋષભ જિણુંદ શું પ્રીતકી.”—શ્રી દેવચંદલ

અને તેવા ઉત્તમ ભક્તિભાવભર્યા મનની પ્રેરણાને લીધે, જિનોને નમસ્કાર હો, સત્પુરુષોને નમસ્કાર હો, ‘નમો અરિહંતાણં’ ‘નમો જિણાણં જિદમવાણં’—એવા જે સહજ

સ્વાભાવિક વચનોદ્દગાર નીકળી પડે તે પણ યોગીનીજ સૂચવે છે અને મન વચન કાયા-કાયાએ કરીને પંચાંગ પ્રણિપાત, સાષ્ટાંગ દકવત, દ્વાદશાવર્ત વંદન થી સંશુદ્ધભક્તિ વગેરે જે ભક્તિભાવ સૂચવનારા વંદનપ્રકારો છે, તે યોગીનીજ છે, કારણ

કે તે અંતરંગ ભક્તિના બાહ્ય આવિષ્કારો-સૂચનો છે. આ પ્રણામ વગેરે ‘સંશુદ્ધ’ હોય તો જ યોગીનીજ છે અસંશુદ્ધને અહીં સ્થાન નથી, કારણ કે તે તો સામાન્યથી યથામત્વૃત્તિકરણના ભેદરૂપ હોઈ, તેને યોગીનીજપણું ઘટતું નથી.

આમ (૧) મનથી નિન પ્રત્યે શુભ ભક્તિભાવવાળું સંશુદ્ધ ચિત્ત, (૨) વચનથી તેમને નમસ્કાર, (૩) અને કાયાથી શુદ્ધ પ્રણામ વગેરે,—એ અનુત્તમ-સર્વોત્કૃષ્ટ યોગીનીજ છે. આને સર્વમા પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ કહેવાતું કારણ એ છે કે—જેના પ્રત્યે તે ભક્તિ-નમસ્કાર આદિ

કરાય છે, તે જિન અર્હંત સર્વ જગત્માં પરમ પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિ છે, વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિ છે. એટલે ઉત્તમ પુરુષની ભક્તિ ઉત્તમ યોગીની જ થઈ પડે છે, કારણ કે તે મોક્ષ સાથે યોજનાર-જોડનાર અનુદાનતું કારણ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

“ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી સાહેબ, લહીએ ઉત્તમ કાણુ રે....ગુણું
ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે સાહેબ, દીરે ઉત્તમ ધામ રે....ગુણું”—શ્રી યશોવિજયજી

“ઉત્તમ સગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોણ;”
નીરાગીથી રે રાગતું જોડતું, લહીએ ભવનો પારોણ —

“નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અત્રે યોગમર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં ભગવાન શાસ્ત્રકારે પ્રભુભક્તિને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. જેણે પરમ આત્મસ્વરૂપને પ્રગટપણે પ્રાપ્ત કર્યું છે; જેને પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગળ્યો છે, એવા ગુણનિધાન વીતરાગ પરમાત્માની યવાશક્તિ ભક્તિ કરવી, એ યોગ-પ્રાસાદનું પ્રથમ પગથિયું છે, મોક્ષવૃક્ષનું ઉત્તમ ગીજ છે. જે શુદ્ધ ભાવે પ્રભુભક્તિ કરે છે, તે અવશ્ય મોક્ષદાન પામે જ છે.

“જિનપતિ ભક્તિ સુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવસુખ કંઠો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ભક્તિ વિના નવિ સુક્તિ હુવે કો ભક્તને,
રૂપી વિના તો તે ન હુવે કોઈ વ્યક્તને.”—શ્રી રૂપવિજયજી

કારણ કે પ્રભુને ભજવાથી, પ્રભુનું નામ જપવાથી, પ્રભુના ગુણનું સ્મરણ કરવાથી, પ્રભુનું સ્તવન કરવાથી, પ્રભુના ચરિત્રનું સંકીર્તન કરવાથી, પ્રભુનું સ્વરૂપ ચિંતવવાથી,

પ્રભુનું ધ્યાન ધરવાથી, ને પ્રભુ સાથે અલેદપણુ ભાવવાથી, ભજનાર ‘જિનપદ નિજ-ભક્તજનને પોતાના આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે પોતાના ટોળામાં પદ એકતા’ રહેલો સિંહશિશુ પોતાનું સ્વરૂપ જૂઠી ગયો હોય છે, પણ જેવો તે સિંહને ટોળે છે કે તરત તેને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

તેમ ભક્તજનને પ્રભુ સાથે તન્મયતા સાધતા પોતાનું મૂળ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ સ્મૃતિમાં આવે છે. એટલે ખરી રીતે પરમાર્થથી પ્રભુની ભક્તિ-આરાધના તે પોતાના આત્મસ્વરૂપની ભક્તિ-આરાધના છે. આ અંગે મહાત્માઓના સુવાણિત છે કે:—

“વ્યવહારસે દેવ જિન, નિહચેસે હૈ આપ;
ચેહી જગતસે સમજ લે, જિન પ્રવચનકી છાપ.

“જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિ” કાંઈ,

લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાર્ઠ —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે.”

“અજકુલગત કેસરી લહે રે, નિજ પદ સિંહ નિહાળ;
તિમ પ્રભુભક્તે ભવિ લહે રે, આતમ શક્તિ સંભાળ.”

“દીઠા સુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો રે,
ભાસ્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

પ્રભુએ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ વ્યક્તપણે પ્રગટ કર્યું છે, અને અન્ય જીવોને તે શક્તિ-રૂપે રહ્યું છે. એટલે પ્રગટ વ્યક્ત સ્વરૂપી પરમાત્મા પ્રતિછંદ સ્થાને છે, આદર્શરૂપ છે, (Ideal). જેમ કુશલ શિદ્ધી પ્રતિછંદ-આદર્શ (Model) દેખી, તે પ્રમાણે પોતાની કલાકૃતિ બનાવે છે; તેમ ભક્તિ-કલામાં કુશલ ભક્તજનન પ્રતિછંદરૂપ પ્રભુનો આદર્શ નિરંતર દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી, પોતાના શુદ્ધ આત્માની સાંગોપાંગ સકલ કલાપૂર્ણ નિષ્પત્તિ થાય એમ કરવા મંથે છે.

“પ્રતિછંદે પ્રતિછંદે જિનરાજને હોણ, કરતાં સાધક ભાવ;
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોણ, શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

ભક્તજનન પ્રભુની ભક્તિ અનેક પ્રકારે કરે છે. પ્રભુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણ-સેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય (દાસપણું), સ્પૃહ્ય (સખા-મિત્રભાવ), અને આત્મનિવેદન-એમ નવધા ભક્તિ અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહી છે. જૈનશાસ્ત્રમાં દ્રવ્ય ને ભક્તિ પ્રકાર ભાવ એમ બે મુખ્ય વિશાળ ભેદોમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વંદન, નમન, અર્ચન, પૂજન, ગુણચામ વગેરે દ્રવ્યભક્તિ છે. પ્રભુ સાથે અલેદ થવાની ઇચ્છા, પરભાવમાં નિષ્કામપણું, પોતાના આત્મામાં તથારૂપ આત્મશુભ્ય-ભાવનું પરિણમવું-પ્રગટપણું થવું તે ભાવભક્તિ છે. દ્રવ્યભક્તિ ભાવભક્તિનું કારણ થાય છે, માટે અવશ્ય કર્તવ્ય છે. અત્રે મિત્રા દર્શિમાં મુખ્યપણે દ્રવ્યભક્તિ હોય છે.

“દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી શુભ આમોણ;
ભાવ અલેદ થવાની ઇચ્છા, પરભાવે નિઃકામોણ—શ્રી ચંદ્રપ્રભ” —શ્રી દેવચંદ્રણ

પ્રભુની આરાધનાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય તો તેની આજ્ઞાનું આરાધન કરવું એ જ છે, એ જ એની મોટામાં મોટી પૂજા છે. પ્રભુની આજ્ઞા પાળવી એ જ એની ઉત્તમ સેવા છે

* “યસ્ય ચારાધનોપાયઃ સદાજ્ઞામ્યાસ एव हि ।
यथाशक्ति विधानेन नियमात्स फलप्रदः ॥
अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमसङ्गता ।
गुरुमक्तिस्तपो ज्ञानं सत्पुष्पाणि चचक्षते ॥”—શ્રી હરિશદ્સુરિત અષ્ટક

કોઇ નેહર હોય તે શેઠની આજ્ઞા ન પાળે, ને કહે કે હું તેનો મેવક આજ્ઞારાધનઃ છું, એ કેમ બને? આ તો ‘આકર તેરા, કલા નહિ કરું’ એના સેવા દોહલી જેવો ઘાટ થયો! સાચો સેવક હોય, તે તો ખટે પળે શેઠની સેવામાં- ખીજમતમાં હાજર રહી, તેની આજ્ઞા કદી ઉત્થાપે નહિ. તેમ સાચો ભક્ત સેવક પણ પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરવા સદા તત્પર રહે છે; ને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ક્ષણચર્ય, અસંગતા, ગુરુભક્તિ, તપ, જ્ઞાન એ સત્યુપોથી પ્રભુની પૂજા કરે છે.

“સારી વિધિ સેવા સારતાં, આણ ન કાંઈ ભાંજે;

હુંકમ હાજર ખીજમતી કરતાં, સહેજે નાથ નિવાજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

જાકી મુગધ લોખા જન તો જોમ માને છે કે પ્રભુની સેવા રહેલી છે, સોહલી છે, મુગમ છે. ‘જે જે, જે જે’ કર્યા કે ટીલાં ટપકાં કે આંદલા કર્યા, કે નૈવેદ્ય લોખા ધર્યા એટલે બસ પાર્યું! પ્રભુ પ્રસન્ન! પણ પ્રભુ કાઇ એવા લોખા નથી, ને જોની સેવા પણ જોવી રહેલી નથી, સોહલી નથી, પણ ઘણી જ દોહલી છે. કારણ કે—

“મુગધ મુગમ કરી મેવન આદરે, સેવન અગમ અનૂપ;

દેજો કદાચિત મેવક યાચના, આનંદધન રસરૂપ....સંભવ.—શ્રી આનંદધનજી

“શિવગતિ જિનવર દેવ, સેવ આ દોહલી હો લાલ૦,

પરપરિણતિ પરિયાગ કરે, તમ્મ મોહલી હો લાલ૦

આશ્રવ સર્વ નિવારી, જેહ સંવર ધરે હો લાલ૦,

જે જિન આણા લીન, પીન સેવન કરે હો લાલ૦”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આવી આ ભગવંતની ભક્તિ-ઉપાસના એ સોથી મોટી વસ્તુ છે, એટલા માટે ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા સર્વ ધર્મોમાં ઘણો ગાવામાં આવ્યો છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે—‘સર્વ યોગીઓમાં x પણ મને પામેલા-મહારામાં રહેલા અંતરાત્માથી જે શ્રદ્ધાવાન મને ભજે છે, તે મહારે મન યુક્તતમ છે.’ અને પરમ ધર્મધુરધર ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન યશોાવજયજીએ તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે—‘મેં શાસ્ત્રસમુદ્રત્વ xx અવગ્રાહન કર્યું’, તેમાંથી મને આટલો જ સાર મળ્યો છે કે—ભગવંતની ભક્તિ એ જ પરમાનંદ સંપદાઓનું ખીજ છે.’

x “યોગિનામપિ સર્વેષાં મહતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ મજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥”—ગીતા

xx “સારમેતન્મયા લબ્ધં શ્રુતાન્ધેરવગાહનાત્ ।

મક્તિર્માર્ગવતી બીજં પરમાનંદસંપદામ્ ॥”—શ્રી યશોવિજયજી; ત ૬૧૦ ૬૧૦

જ્યારે આ હોય છે, તેના સમય કયવા માટે કહે છે—

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે તથાલબ્યત્વપાકતઃ ।

સંશુદ્ધમેતન્નિષમાન્નાન્યદાપીતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૪ ॥

ચરમાવર્ત વિષે થયે, તથાલબ્યતા પાક;

સંશુદ્ધ એહ-ન અન્યદા, તદ્વિદોની એ વાક, ૨૪

અર્થ:—છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં, તથાલબ્યત્વના પાકયક્રી, આ (કુશલ ચિત્તાદિ) નિયમ-થી સંશુદ્ધ હોય છે, નહિં કે અન્ય વખતે પણ, જેમ તેના બાણકારો કહે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે જિન પ્રત્યે સંશુદ્ધ કુશલ ચિત્ત વગેરે યોગણીજ કહ્યું, તે ક્યારે નીપજે છે, તેનો સમય અહીં જતાવ્યો છે. એ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ ચરમ-છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

જ્યારે જીવથી પ્રહણ-ત્યાગવડે, લેવા-મૂકવાવડે કરીને, લોકમાં રહેલા સમસ્ત પુદ્ગલો એક વાર સ્પર્શાઈ ચૂકે છે, જોગવાઈ જાય છે, ત્યારે એક પુદ્ગલપરાવર્ત થયું કહેવાય છે. પુદ્ગલપરાવર્ત એટલે પુદ્ગલનો ફેરો-ચક્રાવો (Revolution of Pudgala cycle). આમ એક પુદ્ગલપરાવર્તમાં અનંત હુઃખથી ભરેલા એવા અસંખ્ય જન્મમરણ થઈ ચૂકે છે; અને આ અનાદિ સંસારમાં જૂઠી જૂઠી ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં, ચક્રભ્રમણ ન્યાયે, આ જીવે એવા અનંત પુદ્ગલપરાવર્તો વ્યતીત કર્યા છે. કહ્યું છે કે:—

“જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો હુઃખ અનંત;

સમજાવ્યું તે પદ નહું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

વૃત્તિ-ચરમે પુદ્ગલાવર્તે—ચરમ એટલે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં. તેના પ્રકારે તેના તેના પ્રહણ-ત્યાગથી પુદ્ગલાવર્તો (પુદ્ગલના ફેરા) હોય છે. અને “પ્રતે જ્ઞાનાદૌ સંસારે તથાલબ્યત્વાક્ષિતાઃ કસ્યચિત્તિકયન્તોઽપિ”-આ અનાદિ સંસારમાં તથાલબ્યત્વથી આક્ષિત થયેલા આ પુદ્ગલાવર્તો કોઈને ટટકાક હોય છે, એવા વચનના પ્રામાણ્યથી. ચરમ પદમાં ચરમાવર્તનું નામ થતે છે. અને પણ કારણ કહ્યું—તથાલબ્યત્વપાકતઃ—તથાલબ્યત્વના પાકથી, એટલે તેમાંથી મિથ્યાત્વરૂપ કટુતાની નિરૂપિતી (કડવાઈ દૂર પતાં) જરાક માધુર્યની સિદ્ધિ થાય છે તેથી કરીને, સંશુદ્ધમેતન્ન-સશુદ્ધ એવું આ, જિનેા પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત આદિ, હોય છે. નિયમાત્-નિયમથી, તથાપ્રકારે કર્યોના તથાલબ્યત્વપાકના ભાવે કરીને:—અ-વ સમયે સંશુદ્ધની જેમ, અને અસંશુદ્ધની અનુપપત્તિને લીધે. (એટલે કે બીજે વખતે જેમ સંશુદ્ધ ન થતે, તેમ અહીં ચરમાવર્તમાં અસંશુદ્ધ ન થતે; સંશુદ્ધ જ થતે.) એટલા માટે જ કહ્યું—નાન્યદાપિ-નહિં કે અન્ય કાંઈ પણ, પૂર્વે કે પછી પણ નહિ. કારણ કે પૂર્વે કિલ્લ આશયનો અને પછી વિશુદ્ધ-ાર આશયનો યોગ હોય છે इति તદ્વિદો—જેમ તેના જ્ઞાતાઓ-જાજનો કહે છે, યોગવેતાઓ કહે છે.

“તુજ દરિસણ વિણુ હું ભગ્યો, કાળ અનંત અપાર રે;
મુહૂમ નિગોહ બાવે વરગો, પુદ્ગલ પરિઅદૃ અનંત* રે;
અવ્યવહારપણે ભગ્યો, ઘુલ્લક ભવ અત્યંત રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“એમ અનેક થલ જાણીએ....સખી! દેખણુ દે!

ચતુર ન અઢિયો હાય રે....સખી.”—શ્રી આનંદધનજી

આમ પુદ્ગલાવર્ત કરતાં કરતાં તથાભવ્યત્વના પાકથી કોઈ જીવને ગણત્રીમાં આવે તેમ કેટલાક ગાફી રહે છે; અને તે કેટલાકમાં પણ જે છેલ્લો પરાવર્ત-ફેરો છે, તે ચરમ પુદ્ગલાવર્ત કહેવાય છે. અને આ છેલ્લા પરાવર્તનું કારણ પણ તથાભવ્યત્વનો પરિપાક, ભવપરિણતિનો પરિપાક છે; એટલે કે જ્યારે જીવમાં તથાપ્રકારની ભવ્યતા પાકે, તેવા પ્રકારની યોગ્યતા-પાત્રતા પરિપક્વ થાય, ત્યારે મિથ્યાત્વરૂપ વિધની કડવાશ દૂર થાય અને કંઈક માધુર્યની-મીઠાશની સિદ્ધિ સાંપડે. કહ્યું છે કે:—

“યોગ્યતા चेह विज्ञेया बीजसिद्ध्याद्यपेक्षया ।

आत्मनः सहजा चित्रा तथामव्यवमित्यतः ॥”—શ્રી યોગબિન્દુ, ૨૭૮

અર્થાત્-મીઠાસિદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાએ આત્માની જે સહજ એવી નાના પ્રકારની યોગ્યતા, તે તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે. જીવોની તેવા તેવા પ્રકારની યોગ્યતા તેનું નામ તથાભવ્યત્વ.

આમ તેવી યોગ્યતાના-તથાભવ્યતાના પાકથી જ્યારે છેલ્લો પુદ્ગલપરાવર્ત વર્તતો હોય, ત્યારે જિન પ્રત્યે આ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ પ્રાપ્ત થાય, એવો નિયમ છે. તે સિવાય ના ળીજા સમયે, તેની પૂર્વે કે તેની પાછળ, આ સંશુદ્ધ ચિત્તાદિ ન હોય. કારણ કે તેની પૂર્વે ક્લિષ્ટ આશય હોય છે, અને તેની પાછળમાં વધારે વિશુદ્ધ આશય હોય છે,—એમ યોગના જાણકારોનું કથન છે. યથાયોગ્ય યોગ્યતા-પાત્રતા વિના કોઈ કાર્ય જનનું સંભવતું નથી. એટલે જ્યાંલગી જીવમાં તેવા પ્રકારની તથારૂપ યોગ્યતા-પાત્રતા ન આવી હોય, ત્યાંલગી જીવને શુભની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી. પ્રભુભક્તિ વગેરે ઉત્તમ યોગગીજની પ્રાપ્તિ થવી, એ કાંઈ જેવી તેવી કે નાની સૂની વાત નથી, પણ જીવના મોટા ભાગ્યની વાત છે. એવો ભાગ્યોદય તો જીવનો જ્યારે છેલ્લો ભવ-ફેરો હોય, ત્યારે સાંપડે છે; કારણ કે ત્યારે જીવની તથાપ્રકારની ભવ્યતા-યોગ્યતા પરિપક્વ થાય છે, એટલે મિથ્યાત્વરૂપ ઝેરની કડવાશનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે, અને પરિણામની કંઈક મીઠાશ નીપજે છે, જેથી કરીને પ્રભુ પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિભાવ સ્ફુરે છે.

* “अनादितेय संसारो नागगतिसमाश्रयः ।

पुद्गलानां परावर्त्ता अनानन्तास्तथा गताः ॥”—શ્રી યોગબિન્દુ, ૭૪.

“ચરમાવર્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવ પરિણતિ પરિપાક;
હોય ટળે વળી દષ્ટિ ખૂલે ભલી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક.”—શ્રી આનંદધનજી

“દેવચંદ્ર પ્રભુની હો કે, પુણ્યે ભક્તિ સધે;
આતમ અનુભવની હો કે, નિત નિત શક્તિ વધે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ આ સમસ્તનો સમય કહી દેખાડી, આ કથવાની ઇચ્છાથી કહે છે:—

उपादेयधियात्यन्तं संज्ञाविष्कम्भणान्वितम् ।
फलाभिसन्धिरहितं संशुद्धं ह्येतदीदृशम् ॥ २५ ॥
ઉપાદેય ધિતીથી અતિ, સંજ્ઞા રચ્છન સાથ;
ફલ અભિસંધિ રહિત આ, સશુદ્ધ એવું યથાર્થ. ૨૫

વૃત્તિ:—ઉપાદેયધિયા—ઉપાદેય શુદ્ધિથી, મહણ કરવા યોગ્ય—આદરવા યોગ્ય એવી શુદ્ધિવડે કરીને, અત્યન્ત—અત્યંતપણે, સર્વના અપોહથી—ત્યાગથી (ખીન બધાને એક કાર મૂકી દખને, ગોણ મણિને) તથા પ્રકારના પરિપાક થઈ, સમગ્રજ્ઞાનના પૂર્વરૂપણાએ કરીને.

સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણાન્વિત—સંજ્ઞાના વિષ્કંભણથી યુક્ત, સજ્ઞાના રચ્છનથી—નિરોધથી યુક્ત, ક્ષયોપશમની નિચિત્રતાથી આદારઆદિ સંજ્ઞાના ઉદય અભાવથી યુક્ત. સંજ્ઞા આદાર આદિ ભેદથી દશ છે. અને તેવા પ્રકારે આર્ષ વચન છે—

“ફલવિદ્યા જં મતિ સજ્ઞા પત્તત્તા । ગોચમા દસવિદ્યા । આદારસજ્ઞા, ભયસજ્ઞા, મેહુણસજ્ઞા, પરિગ્રહસજ્ઞા, ક્રોહસજ્ઞા, માણસજ્ઞા, માયાસજ્ઞા, લોમસજ્ઞા, ઓહસજ્ઞા, લોગસજ્ઞા ।”

“હે ભગવત ! સંજ્ઞા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? ‘હે શાતમ ! દશ પ્રકારની: આદારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માનસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા, લોભસંજ્ઞા, ઓહસંજ્ઞા, લોકસંજ્ઞા.”

આ સંજ્ઞાથી સયુક્ત આશયવાળું અનુજ્ઞાન સુંદર છતાં અબુદય (પુણ્યોદય) અર્થે થાય, પણ નિઃશ્રેયસ-મોક્ષ પ્રાપ્તિ અર્થે ન થાય,—પરિશુદ્ધિના અભાવને લીધે. આ નિઃશ્રેયસ-મોક્ષ તો ભવભોગમાં નિઃસ્પૃહ આશય થકી જન્મે છે—નીપજે છે, એમ યોગીઓ કહે છે.

ફલાભિસંધિરહિત—ફલની અભિસંધિથી રહિત,—ભવાન્તર્ગત (સાંસારિક) ફલની અભિસંધિના અભિપ્રાયના અભાવે કરીને, ફલની કામના વિનાતુ (નિષ્કામ).

પ્રશ્ન—સંજ્ઞાતું વિષ્કંભન—રચ્છન થયે પૂર્વોક્ત ફલની અભિસંધિ અસંભવિત જ છે.

ઉત્તર—તદ્ભવવર્તર્ગત એટલે કે તે ભવસંજ્ઞાથી ફલની અપેક્ષાએ આ સંસ છે; પણ અહીં તો તેનાથી અન્ય ભવન્તર્ગત (ખીન ભવ સંજ્ઞા) એવા સામાનિક દેવ આદિ લક્ષણવાળા કૃપાને પણ અપેક્ષે ને મળ્યું છે. કારણ કે તેની અભિસંધિના—કામનાના અસુદરપણાને લીધે, તેનાથી ઉપાર્જન થયેલા આ ફલતું પણ સ્વતઃ—આપોઆપ પ્રતિગ્રંથપ્રધાનપણું છે.

અને એ અભિસંધિથી રહિત એવું આ સશુદ્ધ કુલક્ષણિય આદિ અપવર્ગ—મોક્ષનું સાધન છે; પણ સ્વપ્રતિગ્રંથસાર એવું તે તો તથાસ્વભાવપણાએ કરીને તે સ્થાનમા જ રિયતિ કરાવનાર હોય છે,—ગૌતમસ્વામીના ભગવાન પ્રત્યેના બહુમાનની જેમ;—એવું હોય તેવું જ યોગનિષ્પાદકપણું છે—યોગસાધકપણું છે નેટલા મારે. ખરેખર ! શાલિગીજ ન હોય તેમાંથી કાળે કરીને પણ શાલિને અકેર હોય નહિં.

(૧૧૮)

અર્થ:—અત્યંતપણે ઉપાદેય બુદ્ધિવટે કરીને, સંજ્ઞાના વિષ્કંભન-નિરોધ સહિત, અને ફલની અભિસંધિથી-કામનાથી રહિત,—એવું આ સંશુદ્ધ આત્મ હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સંશુદ્ધ ચિત્ત વગેરેની વાત કહી, તેમાં સંશુદ્ધ કેવું હોવું જોઈએ, તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. સંશુદ્ધ હોવામાં આ ત્રણ મુખ્ય લક્ષણ છે:—(૧) અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞાનિરોધ, (૩) ફલાભિસંધિ રહિતપણું-નિષ્કામપણું.

૧. પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ

પ્રથમ તો પ્રભુ પ્રત્યે અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ હોવી જોઈએ. એટલે કે શ્રી જિનેશ્વર દેવ-વીતરાગ પરમાત્મા આખા જગત્માં બીજા જાણીતા કરતાં વધારે આદરવા યોગ્ય છે, અહણુ કરવા યોગ્ય છે, આરાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે,—એવી પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ ઉપજવી જોઈએ; આખા જગત્ કરતાં પણ જેનું શુભગૌરવ અનંતશુભ અધિક છે એવા તે પરમ જગદ્ગુરુ પરમેષ્ઠિ પરમ ઈશ્વર લાગવા જોઈએ; અને તેમના પ્રત્યે પરમ આદર પ્રગટવો જોઈએ. આવી ઉપાદેયબુદ્ધિ-પરમ આદરભાવવાળી પ્રભુશક્તિ અહીં ચરમાવર્તમાં ઉપજે છે, કારણ કે તેવી ભવ્યતા-યોગ્યતાના પાકને લીધે અહીં સમ્યગ્જ્ઞાનનું પૂર્વરૂપ-પૂર્વ અવસ્થા હોય છે. અને તેથી કરીને જ આ દૃષ્ટિવાળા ભક્ત જોગીજનને ભગવાન આવા પરમપ્રિય-પ્રિયતમ, પરમ વહાલા લાગે છે.

“ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરૈ રે, ઝોર ન આહુ રે કંત.”

“બીજો મન મંદિર આણું નહિ, એ અમ કુલવટ રીત.”—શ્રી આનંદધનજી

“પરમ ઇષ્ટ વાદહા ત્રિભુવન ધણી રે, વાસુપૂજ્ય સ્વયંબુદ્ધ” —શ્રી કેવલચંદ્રજી

“સુમતિનાથ શુભ શું મિલીજી, વાધે મુજ મન પ્રીતિ;

તેલ બિન્દુ જ્યમ વિસ્તરેજી, જલમાંહે ભલી રીતિ....

સોભાગી જિન શું લાગ્યો અવિહંડ રંગ” —શ્રી યશોવિજયજી

પરંતુ આ-અભિસંધિ રહિત કુશલચિત્તાદિ તો અભિભ્રમિતે પણ સારે ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી તથા પ્રકારના ક્ષોભપશ્ચાત્તપણને લીધે, એવું હોય છે;—આ સરાગ એવા અપ્રમત્ત યતિના વીતરાગ ભાવ જેવું છે.—જે પ્રકારે મોગાચાર્યોએ કહ્યું છે.—

“યોગવીજ્ઞવિત્તં મવસમુદ્રનિમગ્નસ્યેપદુન્મજ્જનાભોગઃ તત્સત્કયતિશયશૈથિલ્યકારી પ્રકૃતેઃ પ્રથમવિપ્રિયેક્ષા તદાકૃતકારિણી સમુજ્ઞાસનાગમોપાયનં ચ ઇતસ્તદુચિતચિન્તાસમાધેશકુદ્રન્ધિપર્વતપરમવજ્રં નિયમાત્તદ્વેદકારિ ભાવચારકપલાયનકાલવપ્તા તદપસારકારિણી.”

છલાદિ સંકેપથી છે. (અર્થ માટે જુઓ વિવેચન)

એટલા માટે સંશુદ્ધ હોતદીદશમ્—આ જિન પ્રત્યે કુશલ ચિત્તાદિ સંશુદ્ધ આત્મ હોય છે. અને આ તેના પ્રકારના કાલ આદિ ભાવથી તે તે સ્વભાવપણાએ કરીને, ફલપાકના આરંભ સરખું છે. (ફલ પાકવાની શરૂઆત જેવું છે)

બીજા બધાં કામ એક કોરે મૂકી દઈ-પડતા મૂકી, પ્રભુભક્તિને પરમ આદરવા યોગ્ય માની, શુદ્ધ આશયથી પ્રભુભક્તિમાં લીન થવાની બુદ્ધિ રાખવી, તેનું નામ ઉપાદેય બુદ્ધિ છે. સારા ભક્તના હૃદયમાં બીજાં બધાં કાર્ય કરતાં પ્રભુભક્તિનું સ્થાન ઊંચામાં ઊંચું હોઈ, આની પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ પ્રગટે છે.

“શુદ્ધાશય ચિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમરે તુમ નામછ;”

અન્યાબાધ અનનું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામછ....ચીતલ” —શ્રી દેવચંદ્ર

૨. સંજ્ઞા નિરોધ

સંશુદ્ધનું બીજું લક્ષણ એ છે કે તેમાં દશ પ્રકારની સંજ્ઞાનો નિરોધ-ઉદય અભાવ હોવો જોઈએ. દશ સંજ્ઞા આ છે—આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિશ્રદ્ધસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા, લોભસંજ્ઞા, જ્યોષસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા. આમાંની દોષ પછુ સંજ્ઞાનો ઉદય ભક્તિ આદિ કાર્યમાં ન જ થાય, તો જ તે ભક્તિ આદિ સંશુદ્ધ ગણાય છે. તે સંજ્ઞા ટાળવાની ભાવના આ પ્રકારે:—

આહારસંજ્ઞા—ભક્તિમાં એવી તલ્લીનતા, તન્મયતા થઈ જાય કે આહાર વગેરે પછુ ભૂલાઈ જાય, ખાવા-પીવાનું પછુ ભાન ન રહે, એવી પ્રભુભક્તિનો પૂન આ ભક્ત જોગીજનને લાગે છે.

“પિયુ પિયુ કરી તુમને જપું રે, હું ચાતક તુમ મેહ” —શ્રી યશોવિજય

ભયસંજ્ઞા—ભક્તિમાં તો ભયને જ ભય લાગી તે ભાગી જાય! દૂરથી જ પતાયન કરી જાય! તો પછી પરમ સમર્થ પરમાત્મા જેવાનું જેણે પરમ નિર્ભય ચરણ-શરણ ગ્રહ્યું છે, એવા ભક્તરાજને ભય થાનો? કારણ કે—

“હુઃખ દોહગ દરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદ શું ભેટ;

“ધોગ ધણી માથે કિયો રે, કુણ ગંજે નર ખેટ?....વિમલજિન”

સાહિજ સમરથ તું ધણી રે, પામ્યો પરમ ઉદાર;

મનવિશ્વાસી વાલહો રે, આતમયો આધાર....વિમલજિન”

“સ્વત-મહાભય ટાળતો રે, સ્વતમ જિનવર દેવ” —શ્રી આનંદધન

“જસુ ભગતે નિરભય પદ લહીએ, તેહની સેવામાં ચિર રહીએ....દીઠા” —શ્રી દેવચંદ્ર

“મીતામયપ્રદમનિન્દિતમહિપદ્મ” —શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર.

“તસ્યાશુ નાશમુપયાતિ મયં મિયેવ ।” —શ્રી ભક્ષામર સ્તોત્ર.

મૈથુનસંજ્ઞા—તુચ્છ કામવિકારનો તો ભક્તિ વેળાએ ઉદ્ભવ ઘટે જ નહિ. કારણ કે નિષ્કામ એવા પરમાત્માનું નામસ્મરણ પછુ કામનો નાશ કરનાર છે, એટલે એ યોગી પુરુષ તે કામનું સ્મરણ પછુ કરે નહિ.

“પરમાત્મ પદ કામના, કામનાશન એહ.”

“જેતાં પણ જગીજંતુને, ન વધે વિષયવિરામ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

“જિહાં કામ ત્યાં રામ ના, રામ તિહાં નહિં કામ.”

પરિગ્રહસંજ્ઞા—પરિગ્રહની મૂર્છા, પરવસ્તુને પોતાની માનવારૂપ મમત્વબુદ્ધિ અને દૂર યથ જાય, કારણ કે પરવસ્તુ પ્રત્યેની-પુદ્ગલાદિ પ્રત્યેની પ્રીતિ ઇચ્છ્યા વિના, પ્રભુ સાથે પ્રીતિ જોડાય નહિં. અને સાચો ભક્તજન તો પ્રભુને નિરંતર પ્રાર્થે છે કે-હે પરમકૃપાળુ દેવ! આપ મને આ પરપરિણુતિરંગમાંથી ઉગારો! આ પરવસ્તુની બલમાંથી છોડાવો! આવા પુરુષને ભક્તિકાર્કમાં પરિગ્રહ સાંભરે પણ શેનો?

“એ પરપરિણુતિ રંગથી રે, ઝુજને નાથ ઉગાર રે....દયાલરાય!”

“પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે તોડે તે જોડે એહ....ઋષભ—શ્રી દેવચંદ્રણ

ક્રોધસંજ્ઞા—ક્રોધનો ઉદય અહીં હોય નહિં. કારણ કે ક્રોધ અને પરમ શાંત-સુધારસમાં નિમજ્જનરૂપ ભક્તિને જોડે નહિં. પ્રશમરસનિમગ્ન પરમાત્માના દર્શનથી જ ક્રોધ શમી જાય, ને આત્મા શાંત અમૃતરસમાં ઝીલે.

“અભિયભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કાય;

શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નીરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલો”—શ્રી આનંદધનજી

“ઉપશમરસભરી, સર્વજનશંકરી, મૂર્તિ જિનરાજની આજ લેરી”—શ્રી દેવચંદ્રણ

માનસંજ્ઞા—લોકિક માન-મોટાઈની કે કીર્તિ-પૂજા વગેરેની રૂપરૂપ અહીં સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિમાં ઘટે નહિં. જે લોકમાં મનાવા-પૂજવાની કામનાએ તે કરવામાં આવે, અથવા હું કેવી ભક્તિ કરું છું એવું દુષ્ટ અભિમાન ધરવામાં આવે, તો તે ચિંતામણિ-રત્નને* કાણી કોડી જેવું કરી મૂકે છે! કારણ કે અમૂલ્ય એવા ઉત્તમ ભક્તિકર્તવ્યને ગોણું કરી તે પામર, તુચ્છ નિર્માદ્ય માનની પાછળ દોડે છે; એટલે કે પરમ મહત્ત્વ એવા ભક્તિ આદિ ધર્મકાર્યનું ‘ખુદ્ધ’ અપમાન કરી આશાતના કરે છે. પણ સાચો ભક્તજન તો કેવલ એક આત્માર્થે જ-આત્મકલ્યાણને માટે જ પ્રભુભક્તિ આદિ કરે+ છે.

“લહું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, શ્રદ્ધું મત અભિમાન;

શ્રદ્ધે નહિં પરમાર્થને, લેવા લોકિક માન”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

માયાસંજ્ઞા—શુદ્ધ ભક્તિમાં માયા-કપટ ન હોય, બગલા ભગત જેવી કુટિલતા-માયાચાર ન હોય, દંભ ન હોય, પોતાના દોષના આત્મહનરૂપે-દાંકણરૂપે ધર્મનો ડાળ-

* “સામ્યં વિના યસ્ય તપઃ ક્રિયાદેવિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠાર્જનમાત્ર एव ।

સ્વર્થેનુચિંતામણિકામકુંભાન્ કરોત્યસૌ કાળકપર્દીમૂલ્યાન્ ॥”—શ્રીઅધ્યાત્મોપનિષદ

+ “મવાભિનન્દિનો લોકચંત્યા ધર્મક્રિયામપિ ।

મહતો દીનદણોચૈર્દુરન્તાં તદ્વિદો વિદુઃ ॥”—શ્રી યોગબિન્દુ, ૮૯.

ઢાંગીપણું ન હોય, દાંભિક, છેતરપીંડીવાળી ઠગબાણું ન હોય, પોતાને ને પરને વંચવારૂપ આત્મવંચના ન હોય, ‘હાથમાં માળા ને મનમાં લાળા’ એવી વંચક વૃત્તિ ન હોય, ટીલાં ટપકાં તાણી જગતને છેતરવાની ચાલબાણું ન હોય સાચો ભક્ત જોગીજન તો ચોક્કસ ચિત્તે, નિખાલસ સરળ હૃદયે, શુદ્ધ અંતઃકરણથી, નિષ્કપટપણે, પ્રભુચરણ પ્રત્યે આત્માર્પણ કરવાની સાવના ભાવે, ને તેમ કરવા પ્રવર્તે.

“અવશુણુ ઢાંકણુ કાજ, કરું જિનમત ક્રિયા !

છંડું ન અવશુણુ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા !...વિહરમાન” —શ્રી દેવચંદ્રણ

“કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધનપદ રેહ.” —શ્રી આનંદધનણ

“જ્યાંસુધી ચિત્તમાં બીજો ભાવ હોય ત્યાંસુધી તમારા સિવાય બીજામાં મારે કંઈ પણ ભાવ નથી એમ દેખાડીએ તો તે વૃથા જ છે અને કપટ છે; અને જ્યાંસુધી કપટ છે ત્યાંસુધી ભગવાનના ચરણમાં આત્માનું અર્પણ ક્યાંથી થાય ? જેથી સર્વ જગતના ભાવ પ્રત્યે વિરામ પમાડી, વૃત્તિને શુદ્ધ ચૈતન્યવાળી કરવાથી જ તે વૃત્તિમાં અન્યભાવ રહ્યો ન હોવાથી શુદ્ધ કહેવાય અને તે નિષ્કપટ કહેવાય. એવી ચૈતન્યવૃત્તિ ભગવાનમાં દીન કરવામાં આવે તે જ આત્મઅર્પણતા કહેવાય. x x x જે પોતે બીજો ક્ષયે દીન છે, તેના અર્પણ થયેલા બીજા જઠ પદાર્થ ભગવાનમાં અર્પણ ક્યાંથી થઈ શકે ? માટે ભગવાનમાં ચિત્તવૃત્તિની દીનતા એ જ આત્મઅર્પણતા છે.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક, ૧૬૨.

“પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાય ? ત્હારા દિલનું કપટ નવ ભય.” —શ્રી નરસિંહ મહેતા

લોભસંજ્ઞા—મને આ ભક્તિ આદિથી આ સાસારિક લાભ હો, એવી લોભવૃત્તિ-લાલચ સંશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં ઘટે નહિં કારણ કે જો એવા તુચ્છ સ્થૂળ નમાલા ફલની ઇચ્છા રાખે, તો તે અનંતગણું મોટું ફલ હારી ભય છે, ચિંતામણિ વેચી કાંકરો ખરીદે છે ! તે તો ભક્તિ નહિં, પણ ભાડાયત જ છે ! પણ સાચો ભક્તજન તો તેવી કોઈ પણ લાલચ રાખે નહિં, તે તો અનાસક્તપણે કોઈ પણ ફળની x આશા વિના ભક્તિ આદિ કર્તવ્ય કર્યા કરે. “ભક્તિ નહિં તે તો ભાડાયત, જે સેવા ફળ ભયે” —(શ્રી દેવચંદ્રણ)

ઓધસંજ્ઞા—સામાન્ય પ્રાકૃત જનપ્રવાહને અનુસરવારૂપ ગાંડરીઆ પ્રવાહ જેવી વૃત્તિ અત્ર ન હોય, ગતાનુગતિકપણું ન હોય, આંધળાની પાછળ આંધળો દોડ્યો બંધ એવું અંધશ્રદ્ધાગ્રુપણું ન હોય; પરંતુ સાચી તત્ત્વસમજણપૂર્વકની ભક્તિ હોય. “નિર્ભળ તત્ત્વજ્ઞિ થઈ રે, કરજો જિનપતિ ભક્તિ” —(શ્રી દેવચંદ્રણ)

લોહસંજ્ઞા—લોહને રીઝવવા માટે, લોહના રંજન-આરાધન અર્થે ક્રિયા કરવી તે

x “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।” —શ્રી ભગવદ્ગીતા

લોકસંજ્ઞા છે. તેવી લોકસંજ્ઞા-લોકેષણા આ શુદ્ધ ભક્તિ આદિમાં ઘટે નહિ. કારણ કે લોકેષણારૂપ લોકેષકૃતિ* અને લોકોત્તર એવું આત્મદૃષ્ટ્યાણુ એ બેને કદી મળતી પાણુ આવે નહિ. બે આત્માર્થ બેઘટેલા હોય તો માનાર્થ છોડવો બેઘડો, ને માનાર્થ બેઘડો હોય તો આત્માર્થ છોડવો બેઘડો. એક મ્યાનમાં જેમ બે તલવાર સમાય નહિ, ‘બસતું ને લોટ ફાડવો’ એ બંને ક્રિયા જેમ સાથે બને નહિ, તેમ આત્માર્થ ને માનાર્થનો કદી મેળ ખાય નહિ. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો આત્માર્થ પાસે લોકેષણાતું મૂલ્ય બે બઠામતું પણ નથી. તેમ જ લોક પણ દુરાસાધ્ય છે-રીઝવેલો ઝુફેલ છે. જે એક વાર પ્રશંસાના પુષ્પ વેશે છે, તે જ નિર્માના ચાળળા મારે છે ! માટે પ્રભુને રીઝવવા હોય-શુદ્ધ ભક્તિ કરવી હોય તો લોકને રીઝવવાનો પ્રયાસ છોડી દેવો બેઘડો, લોકોત્તર દેવને લૌકિક ભાવથી ભજવાનો ત્યાગ કરવો બેઘડો. આમ સમજીને આ યોગીપુરુષ લોકસંજ્ઞાનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી.

“જનમનરંજન ધર્મતું, મૂલ ન એક બઠામ ”—શ્રીચિદાનંદજી

“મહિનાયે તુજ રીઝ, જન રીઝે ન હુએરી.”

“લોક લોકોત્તર વાત, રીઝ છે દોય ભુધરી,

તાત ચક્રે ધુર પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુધરી.”—શ્રીયશોવિજયજી

“જેહ લોકોત્તર દેવ, નમું લોકિકથી !”

“આદર્યો આચરણુ લોક ઉપચારથી, શાસનઅભ્યાસ પણ કાંઈ ક્રીધા;

શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલંબ વિણ, તેહવો કાર્ય તિણે કે ન સીધો.”—શ્રીદેવચંદ્રજી

“લોકસંજ્ઞાથી લોકાએ જવાતું નથી”

“જગત્ને રૂઢું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂઢું થયું નથી. કેમકે પરિશ્રમણુ અને પરિશ્રમણના હેતુઓ હલ્લુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ બે આત્માતું રૂઢું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવતું સાડું વળી રહેશે; એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છઉં.”—મહાત્મવ્રજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આ દશ પ્રકારની સંજ્ઞાને યંભાવી દેવામાં આવે, તો જ સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ ગણાય નહિ તો તે અનુદાન સુંદર છતાં ભલે પુણ્ય-અપુણ્યરૂપ દેવાદિ ગતિ આપે, પણ મોક્ષતું કારણ તો ન જ થાય, કારણ કે પરિશુદ્ધિનો અભાવ છે મોક્ષની પ્રાપ્તિ તો સાંસારિક લોભોમાં નિરપૃથક એવા શુદ્ધ આશયમાંથી ઉપજે છે, એમ યોગીજનો કહે છે. અને એટલા માટે જ, -જ્યાં ખાવાપીવાતું પણ બૂલાઈ જાય, ભય લાગી જાય, કામ નકામો થઈ પડે, મમતા મરી જાય, ક્રોધ શરી જાય, માનતું માન ન રહે, કપટતું કપટ ચાલે

* “લોકારાધનહેતોર્યા મલિનેનાન્તરાત્મના ।

ક્રિયતે સત્ક્રિયા સાત્ર લોકપંકિરુદાહતા ॥”—શ્રીયોગબિન્દુ, ૮૮

નહિં, લોભનો લોભ થાય નહિં, અંધશ્રદ્ધા ટળીને સાચી સમજણ હોય, અને લોકની વાહવાહની કે લૌકિક રીતની ખીલકુલ પરવા ન હોય,—એવી સંશુદ્ધ ભક્તિ જ આ યોગદષ્ટિવાળા ખરેખરા વૈરાગી ભોગીજનો કરે છે. ‘શ્રી શીતલ જિન લેટિયે, કરી ભક્તે ચોકખું ચિત્ત હો’—(શ્રી યશોવિજયજી)

૩. નિષ્કામપણું

સંશુદ્ધનું ત્રીજું લક્ષણ કેટલું અભિસંધિ રહિતપણું છે. સંશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ફક્તી કામના વિનાનું હોય ભક્તિ વગેરે નિહાન રહિત, નિષ્કામ હોય, તો જ સંશુદ્ધ લેખાય. ઉપરમાં સંજ્ઞાનિરોધ કહ્યો, તેમાં લોભસંજ્ઞાના અભાવે ફલકામનાનો અભાવ છે, તો પછી આ જૂઠું ફલશ્રવણ કેમ કયું? તેનો ઉત્તર એ છે કે—પહેલાં જે કહ્યું હતું, તે તે ભવ-સંબંધી ફલની અપેક્ષાએ કહ્યું હતું, અને આ જે કહ્યું તે પરભવ સંબંધી ફલની અપેક્ષાએ કહ્યું છે એટલે કે—‘પરભવમાં મને આ ભક્તિ વગેરેના પ્રભાવે, સામાનિક દેવ વગેરેની જાદિ સાંપડે’—ઈત્યાદિ પરભવ સંબંધી ફલની કામના, નિહાન, નિયાણું ન હોય, તો જ સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ કહેવાય; ફલની કામના—દાનત હોય, તો સંશુદ્ધ ન કહેવાય. કારણ કે તેવી કામના સારી નથી, તેથી તેનાથી પ્રાપ્ત થતું ફલ પણ સાડું નથી, અને તે મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં આડા પ્રતિબંધરૂપ—અટકાયતરૂપ થઈ પડે છે. કોઈ પણ પ્રકારની કામના વિનાનું ફળની આશા વિનાનું, એવું જે નિષ્કામ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન છે, તે જ મોક્ષનું સાધન છે.

પણ તેમાં જે સ્વપ્રતિબંધ હોય, એટલે કે પ્રભુભક્તિના કુશલ ચિત્ત આદિમાં જ પ્રતિબંધ કરાય, ત્યાં જ આસંગો—આસક્તિ રખાય, તો તે કુશલચિત્તાદિ પણ તે જ સ્થાને સ્થિતિ કરાવનાર થઈ પડે, ત્યાં જ અટકાવી દે, જીવની આત્મદશા વધવા ન દે અને શ્રી ગૌતમસ્વામીજીનું પ્રસિદ્ધ કથાંત છે. * તેમને ભગવાન મહાવીર પ્રત્યે અત્યંત કુશલ ચિત્ત, ખડુમાન, પ્રશસ્ત રાગ હતા પણ તે રાગ જ ઉલટો તેમને સુકિત પ્રાપ્તિમાં અવ-રોધરૂપ—પ્રતિબંધરૂપ થઈ પડ્યો! જ્યાંલગી તેમનો તે રાગ ગયો નહિં, ત્યાંલગી તેમને કેવળજ્ઞાન થયું નહિં. જેવો રાગ ગયો કે તરત દેવળજ્ઞાન થયું. આ ઉપરથી સાર એ સમજવાનો છે કે—પ્રભુપ્રત્યે પણ પ્રશસ્ત રાગ માત્રથી, અટકી જવાનું નથી, પણ નીગળીને સેવી નીરાગિતા પ્રાપ્ત કરવાનો સતત લક્ષ રાખી આગળ વધવાનું છે ‘વીતરાગ શું હો જે રાગ વિશુદ્ધ કે, તેહી જ ભવ ભય વારણો’—(શ્રી દેવચંદ્રજી)

આમ આવું નિષ્કામ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન જ યોગસિદ્ધિનું સાધક થાય છે કારણ કે જે શાલિનું ખીજ ન હોય તેમાંથી કોઈ કાળે શાલિનો અંકુરો ફૂટે નહિ; અને શાલિ—

* “પ્રતિબન્ધૈકનિષ્ઠં તુ સ્વતઃ સુન્દરમપ્યદઃ ।

તત્સ્થાનસ્થિતિઃકાર્યેવ વીરે ગૌતમરાગવત્ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

ળીજ હોય તેમાંથી શાંતિનો અંકુર ફૂટ્યા વિના રહે નહિ. તેમ યોગળીજ ન હોય તેમાંથી યોગનો અંકુર ફૂટે નહિ; અને યોગળીજ હોય તેમાંથી યોગ-અંકુર ફૂટ્યા વિના રહે નહિ.

“ભક્તિપ્રધાન દશાએ વર્તવાથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સુગમપણે વિલય થાય છે; એવો પ્રધાન આશય જ્ઞાની પુરુષોનો છે. તે ભક્તિને વિષે નિષ્કામ એવી અદ્ય પણ ભક્તિ જો જીવને ઉત્પન્ન થઈ હોય છે, તો તે ધણા દોષથી નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“આત્મજ્ઞાનવટે જે પૂર્ણ કરાયેલો છે, અને જેને કર્મફળનો સર્વથા કંટાળો આવી ગયેલો છે, તેને આ જગતમાં થેર જોડાં જ શાંતિ આવીને વરે છે, પરંતુ હે અર્જુન ! ળીજો જે સંસારી હોય છે, તે કર્મજંધનવટે જંધાઈને અભિલાષાનો ગાંઠથી ફળલોગના ખીલા સાથે જકડાઈ જાય છે + x x તેઓ સ્વર્ગની ઇચ્છા મનમાં રાખે છે, યજ્ઞલોકતા જે ઇશ્વર તેને વિસરી જાય છે, જેમ કપૂરનો ઢગલો કરી તેમાં અગ્નિ લાવી મૂકવો, અથવા મિષ્ટાન્નમાં કાળકૂટનો સંચાર કરવો, અથવા દેવયોગે અમૃતકુંડ મળે અને તેને લાત મારી ઊધો વાળી નાંખવો, તેમ ફળપ્રાપ્તિના હેતુથી પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મને લોકો હાથે કરીને નષ્ટ કરી નાંખે છે.”—શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

આમ આ સંશુદ્ધ ભક્તિમાં—(૧) પરમાત્મા પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞા અનુદય, (૩) અને નિષ્કામપણું હોય છે. અને ‘આવું સંશુદ્ધ કુશલ ચિત્ત આદિ અહીં છેલ્લા પુણ્યભાવર્તમાં, ગ્રંથિલેહ હજી નહિ’ થયા છતાં, હોય છે. કારણ સંશુદ્ધ ભક્તિ કે છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી—પ્રભાવથી અહીં તેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ હોય છે. જેમ સરાજ એવા અપ્રમત્ત સંયમીનો વીત-રાગભાવ ઘટે છે, તેમ અહીં ગ્રંથિલેહ વિના પણ સંશુદ્ધભાવ ઘટે છે, યોગળીજવાળું કુશલ ચિત્તાદિ ઘટે છે. અને તેથી કરીનેજ આ મિત્રા કષ્ટમાં વર્તતો યોગીપુરુષ અનન્યભાવે, અતિશય ભક્તિ સહિત, શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની નિષ્કામ ઉપાસના કરે છે. ‘ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત’—(શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી)

યોગળીજ ચિત્ત

યોગળીજવાળું જે ચિત્ત છે તે કેવું છે ? તે અગે યોગચાર્યોએ કહ્યું છે કે:—

(૧) તે સંસારસમુદ્રમાં નિમગ્નનો—ડૂબેલાનો જરા ઉન્મત્તજન વિલાસ-છે, જરા ઉપર સપાટીએ આવવારૂપ પ્રયાસ છે; અને તે આ ઉન્મત્તજન સંસારની

+ “યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સત્કો નિવચ્યતે ॥”—ગીતા, અ. ૫.

અતિશયઃ આસક્તિને શિથિલ-દીલી કરી નાંખે એવું છે, મોળી પાડી નાંખે એવું છે. જેમ કોઈ દરીઆમાં ડૂબ્યો હોય તે જરા ઉપર સપાટીએ આવે, તો તેને ડૂબેલી અવસ્થા ને ઉપરની અવસ્થા એ બંનેનો સ્પષ્ટ તફાવત જણાય, રાહત અનુભવાય, એટલે ડૂબેલી અવસ્થાના તેના મોહની પકડ દીલી પડે; તેમ સંસાર-સાગરમાં ડૂબેલો જીવ જ્યારે યોગબીજને પામે છે, ત્યારે તે ઉપર કંઈક ઉચ્ચદશાએ આવવારૂપ રાહત અનુભવે છે, અને તેની સંસાર સંબંધી આસક્તિ મંદ-શિથિલ-દીલી બની જાય છે.

(૨) તે યોગબીજ ચિત્ર પ્રકૃતિનું પ્રથમ વિગ્રિય દર્શન છે. જ્યારે યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિનું-સાયાજલનું-સંસારનું પ્રથમ અગ્રિય દર્શન થાય છે; જે સંસાર પહેલાં મીઠો લાગતો હતો, તે જ હવે કડવો-ખારો-અકારો લાગવા માંડે છે. જેમ સમુદ્રમાં ડૂબેલા માણસને ડૂબ્યો હોય ત્યાંસુધી આસપાસનું કંઈ પણ ભાન હોય નહિ, પણ ઉન્મત્તજન થતાં જેવો ઉપર સપાટી પર આવે કે તરત તેને આસપાસની પ્રકૃતિનું કંઈક દર્શન થવા લાગે; તેમ અહીં પણ આ જીવ જ્યાંસુધી સંસારસમુદ્રની અંદર ડૂબેલો હોય, ત્યાંસુધી તો તેને વસ્તુસ્થિતિનું કંઈ પણ ભાન નથી હોતું, પણ યોગબીજનો પ્રાપ્તિ થતાં જેવો તે સંસારસાગરની સપાટી પર જરા જીવો આવે કે તરત તેને પ્રકૃતિનું-વિષમ ઠર્મવિપાકરૂપ સંસારનું અઠાઈ દર્શન થવા માંડે છે; અને તે દર્શન થતાં, તે તે સંબંધી જીહ્વાપોહમાં-વિચારમાં પડી જાય છે કે આ બધું ચિત્ર-વિચિત્ર સંસારસ્વરૂપ શું હશે ? આમ તેની વિચારદશા જાગૃત થાય છે.

(૩) તે યોગબીજ ચિત્ર પછી તે સંસારનો સમુદ્દેહ જાણવા-પામવાના ઉપાયનો આશ્રય કરે છે. જે સંસારસમુદ્રનું પાણી મીઠું જાણી તેણે અત્યાર સુધી હોસે હોસે પીધું હતું, તે હવે ખારું એર જેવું લાગતાં, તે સંસારનો ઉદ્દેહ કેમ થાય ? તેનો ઉપાય જાણવા માટે તે પ્રવર્તે છે, અને તેને યોગ્ય એવા તત્ત્વચિંતનમાં પડે છે. 'તત્ત્વ-જ્ઞાનની જાડી ગુફા'ના દર્શન કરવા તે પ્રેરાય છે. જેમકે—

“હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મ્હારું ખરું ?

કેના સંબંધી વળગણું છે ? રાણું કે એ પરિહર ?

એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,

તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યા.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્રીપ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા

(૪) એટલે પછી તે યોગબીજવાળું ચિત્ર રાગ-દ્રેષ-મોહની ગાદ અધિરૂપ પર્વત પ્રત્યે પરમ વજ્ર જેવું બને છે, અને નિયમથી તે અધિપર્વતને છેદે છે-ચૂરી નાંખે છે. આમ તેને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે—

x પાદાંતર—શક્યતઃશક્ય પાઠ હોય, ત્યાં સંસારના શક્તિ અતિશયની શિથિલતા કરે એમ અર્થ કરવો એટલે મંસાગની શક્તિ મોળી પડી જાય, એવું જાણું જોર ન આવે.

“મોહાદિની ધૂમિ અનાદિની ઉતરે હો લાલ
અમલ અખંડ અતિપત, સ્વભાવ જ સાંભરે હો લાલ
તત્ત્વરમણ શુચિ ધ્યાન, લાણી જે આદરે હો લાલ
તે સમતારસ ધામ, સ્વામી સુદા વરે હો લાલ....
દીઠા સુવિધિ જિજ્ઞાસ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ”-મુનિવર્ધ ઓ દેવચંદ્ર

“દર્શન દીઠે જિનતણો રે, સંશય ન રહે વેધ;
દિનકર કરભર પ્રસરતાં રે, અધકાર પ્રતિષેધ....વિમલ જિન
સુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો શુભ મકરંદ;
રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઇંદ્ર ચંદ્ર નાગેન્દ્ર....વિમલ જિન”-યોગીરાજ આનંદધન

આયું નિર્મલ આત્મદર્શન અગ્ર યાય છે

(૫) અને પછી તે યોગળીજવાળુ ચિત્ત ભવરૂપ ભાવ કારાગૃહને પલાયનની કાલઘંટા બને છે સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થયું, એટલે પછી ભવરૂપ કારાગૃહને-જાંદીખાનાને દૂર કરનારી નાશની કાલઘંટા વાગી એમ સમજવું, સંસારનું આવી બન્ધુ એમ જાણવું કારણ કે:-

“તરસ ન આવે હો મરણ છવન તણો, સીઝે જો દરિયાન કાજ,
દરિયાન હુલ્લે સુલભ કૃપા થકી, આનંદધન મહારાજ.”

“તુજ સુજ અંતર અંતર ભાંજશે, વાજશે મંગલ તુર;
છવ સદોવર અતિશય વાધશે, આનંદધન રસપૂર.”-શ્રી આનંદધન

“આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મગલભાલ રે....દયાલરાય”-શ્રી દેવચંદ્ર

આવા સંશુદ્ધ યોગળીજ ચિત્તનો અત્રે ચરમાવર્તમાં પ્રારંભ થાય છે કારણ કે તેવા પ્રકારની કાળલબ્ધિ વગેરેનો પરિપાક થયો હોય છે, તેથી તેના તે સ્વભાવપણાએ કરીને આ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ ક્ષણ પાકવાની શરૂઆત જેવા છે જેમ આમ્રકળ તેના કાળપરિપાક થતાં પાકવા માટે છે, તેમ મોક્ષરૂપ ક્ષણ અહીં છેલ્લા પુરુગલાવર્તમાં પાકવાની શરૂઆત થાય છે.

“કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિકાળશું રે, જો આશા અવલંબ;
જો જન છવે રે જિનજી! જાણજો રે, આનંદધન મત અંબ....પંથડા”

—શ્રી આનંદધન

આવી કાળલબ્ધિનો પાક અત્રે પ્રારંભ થયો છે, એટલે આનંદધનમતરૂપ આંખાને હવે મોક્ષરૂપ ફલ પાકવાની ઝાઝી વાર નથી જો કાળલબ્ધિનું ગમે તેમ હો, પણ ભક્તજન તો ભક્તિના આવેશમાં ગાય છે કે—

કે-જે આત્મજ્ઞાની સમદર્શી વીતરાગ પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ઇન્ધ્રા-
રહિતપણે અપ્રતિબંધ ભાવથી વિચરતા હોય, અને પરમશ્રુત એવા જે પુરુષની વાણી કદી
પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય, તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે. ‘છત્તીસ ગુણો ગુરુ
મજ્જા’^૧ તે બાણે છે કે-જે આત્મજ્ઞાની આત્માનુભવી હોય, જે નિરંતર આત્મભાવમાં
રમણ કરનારા, આત્મારામી હોય, જે વસ્તુગતે વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશનારા હોય, જ્ઞાની
સત્યરૂપોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુસરનારા જે સદા અવંચક હોય, અને જે સમકિતી પુરુષ
સારશ્રુત એવી સંવર ક્રિયાના આચરનારા હોય, તે જ સાચા શ્રમણ છે, તે જ સાચા સાધુ
છે, તે જ સાચા મુનિ છે, તે જ સાચા નિર્ગંધ છે, બાકી બીજા તો ‘દ્રવ્યલિંગી’
વેષધારીઓ છે. આમ તે બાણુતા હોઈ, તેવા સાચા ભાવયોગીઓને જ, ભાવાચાર્ય
આદિને જ તે માને છે, તેમના આદર-ભક્તિ કરે છે. તે નથી એવા બેસતા કે આણે
સદૈવ કપડા પહેર્યા છે કે પીળા ? પીતાંબર છે કે સ્વેતાંબર ? લંગોટી છે કે દિગંબર
છે ? કારણ કે ધર્મ કાંઈ કપડામાં સંતાઈ ગયો નથી ! એટલે તેમાં તે ખોળવા જતા
નથી ! તેઓ તો ગમે ત્યાં સાચું ભાવ-સાધુપણું દેખે ત્યાં નમી પડે છે અને આવા
ભાવયોગીને જ સુખ્યપણે આ યોગમાર્ગમાં સ્થાન છે. ભાવયોગીનો જ ‘ભાવ’
અહીં પૂજાય છે; દ્રવ્યાચાર્ય આદિનું કંઈ ‘દ્રવ્ય’ અહીં ઉપજતું નથી ! કારણ કે—

“આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;

વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે. આનંદધન મત સંગી રે....વાસુપૃથ્વ્ય.”

“સયલ સંસારી ઇન્દ્રિયરામી, મુનિ શુણ આત્મરામી રે;

સુખ્યપણે જે આત્મરામી, તે કહિયે નિષ્કામી રે....શ્રી શ્રેયાંસન”

“આગમધર શુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;

સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે શાંતિજિનન”-શ્રીઆનંદધનજી

“આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;

અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય.”

“આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા શુરુ હોય;

બાકી કુલશુરુ કદપના, આત્માર્થી નહિં જોય.”-શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“જં સંમંતિ પાસહ, તં મોળંતિ પાસહં ।”-શ્રી આચારંગ સૂત્ર

“કારજ સિદ્ધ ભયો તિનકો જિણે, અંતર મુંઠ મુંઠાય લિયા રે.”-શ્રી ચિદાનંદજી

× “પરમદ્રો પલ્લુ સમઓ સુદ્ધો જો કેવલી મુળી બાળી ।

તસિ દ્વિદા સદાવે મુણિણે પાવંતિ જિબ્વાણ ॥”-શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીનું સમયસાર

* “પણવિહસમ્મચરણવચવહારવારસમિસજ્ઞાપ ।

દમસંવેગો અ રઓ, છત્તીસગુણો ગુરુ જયડ ॥”

—શ્રી વળદવામી પ્રશિષ્યશ્રુત શુરુશુભતીસી.

કરનારા, વેપારી-નામધારી એવા દ્રવ્યઆચાર્ય, દ્રવ્યઉપાધ્યાય, દ્રવ્યસાધુ, દ્રવ્યતપસ્વી વગેરે ભાવાચાર્ય વગેરેની ભક્તિ કરવી એ જ યોગથીજ છે, નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય વગેરેની. દ્રવ્યાચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ વગેરે તો ખોટા રૂપીઆ જેવા છે, તેને માનવા તે તો દૂડાને રૂડા માનવા જેવું છે, અને તે રૂડું નથી માટે ભાવાચાર્ય આદિનું જ માન્યપણું છે. બાહ્યકૃષ્ટિવાળા પ્રાકૃત જનો તો બાહ્ય વેપાદિ દેખીને સાધુપણું કદાપિ છે, મુગ્ધ હોઈ ઉપર ઉપરનાં દેખાવથી ભોળવાઈ જાય છે, અને જ્ઞાનરહિત એવા દ્રવ્યલિંગીઓને શુરુ માની બેસી આરાધે છે। ખોટા રૂપીઆને વટાવવા જતાં કાઢીની કિંમત ઉપજતી નથી। કારણ કે-‘ભાવજન પ્રથમ લિંગ છે, દ્રવ્યલિંગ પરમાર્થરૂપ નથી, શુદ્ધ-દોષનું કારણ ભાવ છે એમ જ્ઞાન ભગવાન કહે છે. ભાવનો વિશુદ્ધિ નિમિત્તે બાહ્ય અંથનો ત્યાગ કરાય છે, પણ અવ્યંતર એવા રાગદેવાદિ અંધ સુકૃતનો બાહ્ય ત્યાગ નિષ્ફલ છે.’

પણ જે યોગદષ્ટિવાળા ભેગીજનો છે તેઓ તો ભાવવિહીન દ્રવ્યલિંગને કંઈ પણ વળૂક આપતા નથી, તેઓ તો ભાવ-આત્મપરિણામ પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ કરે છે, ભાવિતાત્મા એવા *ભાવલિંગીને જ મહત્ત્વ આપે છે, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ ભાવલિંગનું જ આદિ આત્મભાવના પ્રગટપણાના માપ ઉપરથી મૂલ્યાંકન કરે છે, સાચા ‘પ્રધાનપણું’ નગદ રૂપીઆને જ સ્વીકારે છે કારણ કે તે સારી પેઢે જાણે છે કે-ધાતુ ખોટી અને છાપ ખોટી, અથવા ધાતુ ખોટી અને છાપ સાચી, એ બે પ્રકાર કલકંના રૂપીઆ જેવા ખતાવટી (Counterfeit) મૂલ્યહીન દ્રવ્યલિંગી સાધુઓના છે, તે તો સર્વથા અમાન્ય-અસ્વીકાર્ય છે; અને ધાતુ સાચી પણ છાપ ખોટી, અથવા ધાતુ સાચી અને છાપ પણ સાચી, એ બે પ્રકાર આંદીના રૂપીઆ જેવા સાચા મૂલ્યવાન ભાવલિંગી સાધુજનોના છે, અને તે જ સર્વથા માન્ય છે. એટલે દ્રવ્યથી તેમ જ ભાવથી જે સાધુ છે, અથવા દ્રવ્યથી નહિં છતાં ભાવથી જે સાધુ છે, એ બન્ને પ્રકારના ભાવસાધુને જ તે માન્ય કરે છે. અમુક પુરુષમાં કેટલો આત્મશુદ્ધ પ્રગટ્યો છે ? તે યોગમાર્ગે કેટલો આગળ વધ્યો છે ? તે કેવી યોગદશામાં વર્તે છે ? તેનું શુભસ્થાન કેવું છે ? તેની અંદરની મુંડ (કપાય મુંડન-રૂપ) મુકાઈ છે કે નહિં ? તેનો આત્મા પરમાર્થે સાધુ ‘મુનિ’ બન્યો છે કે નહિં ? ઇત્યાદિ તે તપાસી જાણે છે. કારણ કે તેના લક્ષણનું તેને ધરાબર જ્ઞાન છે તે જાણે છે

× “માયો દ્વિ પદમલિંગં જ દ્વ્યલિંગં ચ જાણ પરમત્થં ।

માયો કારણમૂલો ગુણલોભાણં જિજ્ઞાસા ચિત્તિ ॥”

—મહાદેવશ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીવિત ભાવપ્રાભુત

* “તત્ર ચાલો રતો લિંગે વૃત્તાન્વેષી તુ મધ્યમઃ । પંડિતઃ સર્વવ્યત્તેન શાસ્ત્રતત્ત્વં પરીક્ષતે ।
ગૃહસ્થાગાદિકં લિંગં વાહ્ય શુદ્ધિં વિના વૃથા । ન મેષજં વિનારોગ્યં વૈદ્યવેપેન રોગિણઃ ॥”

ઓ યશોવિજયજીવિત દ્વા૦ દ્વા૦

કે-જે આત્મજ્ઞાની સમદર્શી પીતરાગ પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ધૃમ્-છા-રહિતપણે અપ્રતિબંધ ભાવથી વિચરતા હોય, અને પરમશ્રુત એવા જે પુરુષની વાણી કદી પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય, તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે. ‘હત્તીસ ગુણો ગુરુ મજ્જા’^૧ તે જાણે છે કે-જે આત્મજ્ઞાની આત્માનુભવી હોય, જે નિરંતર આત્મભાવમાં રમણ કરનારા, આત્મારાગી હોય, જે વસ્તુગતે વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશનારા હોય, જ્ઞાની સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુસરનારા જે સદા અર્વચક હોય, અને જે સમકિતી પુરુષ સારજૂત એવી સંવર ક્રિયાના આચરનારા હોય, તે જ સાચા શ્રમણ છે, તે જ સાચા સાધુ છે, તે જ સાચા મુનિ^૨ છે, તે જ સાચા નિર્જય છે, બાકી બીજા તો ‘દ્રવ્યલિંગી’^૩ વેષધારીઓ છે. આમ તે જાણતા હોઈ, તેવા સાચા ભાવયોગીઓને જ, ભાવાચાર્ય^૪ આદિને જ તે માને છે, તેમના આદર-ભક્તિ કરે છે. તે નથી એવા ભેસતા કે આણે સફેદ કપડા પહેર્યા છે કે પીળા ? પીતાંબર છે કે સ્વેતાંબર ? લંગોટી છે કે દિગંબર છે ? કારણ કે ધર્મ કાંઈ કપડામાં સંતાઈ ગયો નથી ! એટલે તેમાં તે ખોળવા જતા નથી ! તેઓ તો ગમે ત્યાં સાચું ભાવ-સાધુપણું રૂપે ત્યાં નથી પડે છે અને આવા ભાવયોગીને જ મુખ્યપણે આ યોગમાર્ગમાં સ્થાન છે. ભાવયોગીનો જ ‘ભાવ’ અહીં પૂછાય છે; દ્રવ્યાચાર્ય આદિનું કંઈ ‘દ્રવ્ય’ અહીં ઉપજતું નથી ! કારણ કે—

- “આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે....વાસુપત્ય.”
- “સયલ સંસારી ઇદ્રિયરાગી, મુનિ શુભ આત્મરાગી રે;
મુખ્યપણે જે આત્મરાગી, તે કહિયે નિષ્કામી રે....શ્રી શ્રેયાંસ૦”
- “આગમધર શુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;
સંપ્રદાયી અર્વચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે શાંતિજિન૦”—શ્રીઆનંદધનજી
- “આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;
અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય.”
- “આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા શુરુ હોય;
બાકી કુલશુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહિં ભોય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ
- “જં સંમંતિ પાસહ, તં મોળંતિ પાસહં ।”—શ્રી આચારંગ સત્ર
- “કારજ સિદ્ધ ભયો તિનકો જિણે, અંતર મુંડ મુંડાય લિયા રે.”—શ્રીચિદાનંદજી

* “પરમદ્રો સલ્લુ સમઓ સુદ્ધો જો કેવલી મુળી ગાળો ।

તલ્લિ દ્વિદા સહાવે મુળિણો પાવંતિ જિવ્વાણં ॥”—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીનું સમયસાર

* “પણવિદ્વસમ્મચરણવચવહારાચારસમિદસજ્ઞાપ ।

ફાસવેગો અ રઓ, હત્તીસગુણો ગુરુ જયડ ॥”

—શ્રી વજ્રવાચીપ્રશિષ્યશ્રુત શુરુચુલ્હતીસી.

આમ જેનામાં ભાવ-દીવો પ્રગટ્યો છે, એવા બાગતી જ્યોત જેવા સાક્ષાત્ યોગી-સ્વરૂપ ભાવઆચાર્યાદિ પ્રત્યે સંશુદ્ધ એવું કુશલ ચિત્ત રાખવું, તેમને ભાવથી નમન વગેરે કરવું, એ ઉત્તમ યોગળીજ છે. જેમ જિનભક્તિ ઉત્તમ યોગળીજ સદ્ગુરુ-ભક્તિ છે, તેમ સદ્ગુરુભક્તિ પણ ઉત્તમ યોગળીજ છે, એમ મહાત્મા અંધ-પરમ યોગળીજ કારનો આશય છે આ સદ્ગુરુભક્તિનો મહિમા શાસ્ત્રકારોએ અત્યંત અત્યંત ગાયો છે, તે એટલે મુઠ્ઠી કે શ્રી સદ્ગુરુને જિન તુલ્ય કદા છે—
 ‘તિથયરસમો સૂરી સમ્મં જો જિણમયં મળદ’ (શ્રી ગચ્છાચાર પયત્રા), ને કોઈ અપેક્ષાએ જિનનું સ્વરૂપ સમજાવનાર પણ શ્રી સદ્ગુરુ છે, એટલે તેનો ઉપકાર અધિક છે એમ સમજીને તેથી પણ અધિક કદા છે પંચપરમેષ્ઠિમાં અરિહંતપદ સિદ્ધ પહેલાં મૂકવું, તે પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો મહિમા સૂચવે છે. કારણ કે જીવને આત્મકલ્યાણનો મુખ્ય ધોરી રાજમાર્ગ એ જ છે, જીવના સ્વચ્છંદ આદિ અનેક મહાદોષ સદ્ગુરુશરણમાં જતાં અદ્ય પ્રયાસે જાય છે, માન આદિ જે આત્માના પરમ વેરી છે તે પણ તેથી સહેજે ટળે છે; સંતત્યરણના આશ્રય વિના, અનંત સાધન કરતાં છતાં, જે અનંત ભવજનમણ અટકતું નથી, તેનો સતત્યરણ આશ્રયથી અદ્ય સમયમાં અંત આવે છે. આવો જ્ઞાની પુરુષોના દૃઢ નિરૂપાર હોવાથી, તેઓએ સદ્ગુરુભક્તિને પરમ યોગળીજ ગણ્યું છે. કારણ કે—

“સેવે સદ્ગુરુ અરણ્યને, ત્યાગી દર્ષ નિજ પક્ષ;
 તો પામે પરમાર્થને, નિજ પદનો લે લક્ષ.
 પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહિં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;
 એવો લક્ષ થયા વિના, જિગે ન આત્મ વિચાર.
 સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિણ, સમભય ન જિનરૂપ;
 સમજ્યા વિણ ઉપકાર કયો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ
 પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
 અન્ય ઉપાય કર્યાયકી, પ્રાપ્તે જનમો થાય
 સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તણ, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
 સમક્ષિત તેને ભાળિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ.
 માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છદે ન મરાય;
 જાતાં સદ્ગુરુ શરણમાં, અદ્ય પ્રયાસે જાય.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણપ્રણીત શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

અને આવા મહામહિમાવાંત પરમ ઉપકારી ભાવાચાર્ય, ભાવસુનિ વગેરેનું વૈદ્ય-વૃત્ત્ય કરવું, વૈદ્યાવચ્ચ-સેવાશુશ્રૂષા કરવી, તે પણ ઉત્તમ યોગળીજ છે, એમ સહેજે સમજી

ચકાચ છે, એવી મેવાનો મુઅવસર મળવો એ પરમ અહોભાગ્યની વાત વૈયાવચ્ચ પાણુ છે. બ્યાવૃત્ત ભાવ એ વૈયાવૃત્ત્યનું લક્ષણ છે. બ્યાવૃત્તભાવ એટલે જેમાંથી યોગબીજ અહંત્વ-મમત્વ આદિ બાવો બ્યાવૃત્ત-નિવૃત્ત થયા છે, પાછાં હઠી ગયા

છે તે વૈયાવચ્ચ-સેવાધર્મ એવો હોવો જોઈએ કે તેમાં અહંકાર, મમ-કાર, આશંસા (ફલ-આશા) વગેરે દુષ્ટ ભાવો દૂર થઈ ગયા હોય, અથવા તો ‘તેઓને બ્યાધિ+ વગેરે આવી પડ્યે, તેનો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સમ્યક્ પ્રતીકાર કરવો, નિવારણ કરવું, તેનું નામ વૈયાવૃત્ત્ય-વૈયાવચ્ચ છે.’ આવું વૈયાવચ્ચ સદ્ગુરુ-સત્સાધુ આદિ પ્રત્યે આહાર-ઓષધદાન વગેરેવડે શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે કરવા યોગ્ય છે. આ વિધિમાં ખાસ કરીને નીચેના સુદા વિવેકપૂર્વક લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

(૧) એક તો પુરુષવિશેષ—જે પુરુષ પ્રત્યે વૈયાવચ્ચ કરવાનું છે, તેની વય, શરીર-પ્રકૃતિ, અવસ્થા-દશા વગેરે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. (૨) બીજું તેને ઉપકાર કેવા પ્રકારે થઈ શકે? કેમ ક્યું? હોય તો આ સત્પુરુષ આત્મસાધનમાં નિરાબાધપણે પ્રવર્તી શકે? ઇત્યાદિ અપેક્ષા પણ લક્ષમાં લેવી જોઈએ. (૩) તે પ્રકારે પરમ વિધિ પ્રમાણે નિરપેક્ષ, દેહાદિમાં પણ સર્વથા નિઃસ્પૃહ-નિરીહ મુનિ આદિ પ્રત્યે એટલે શું? ઉપકાર કરતાં વાસ્તવિક રીતે હું આ મ્હારા પોતાના આત્માનો જ ઉપકાર કરું છું, હું આ વડે કરીને મ્હારા આત્માનો જ આ સંસાર-સસુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરું છું; હું ધન્ય છું કે આજે મને આવા પરમ સુપાત્ર મહાત્મા સત્પુરુષની સેવા કરવાનો પરમ મુઅવસર સાંપડ્યો, ઇત્યાદિ પ્રકારે પોતાના જ આત્માનો ઉપકાર ચિંતવવો જોઈએ. (૪) આ જે વૈયાવચ્ચ-સેવા હું કરું છું, તે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરું છું, એમ ભાવવું જોઈએ (૫) આ વૈયાવચ્ચ સર્વથા નિરાશંસપણે કોઈ પણ ભતતો આ લોક-પરલોકની કામના સિવાય, ફલની અસિસધિ વિના, ફલ તાકયા વગર, કરવું જોઈએ. હું સેવા કરીશ તો આ મુનિ આદિ મને કંઈ લવિષ-સિદ્ધિ બતાવી આપશે, મને કોઈ ભ્યોતિપૂ-મંત્ર-તંત્ર વગેરે ચમત્કાર દેખાડશે, મને એવો કોઈ રૂંડો આશીર્વાદ આપશે કે—‘ભાગ્યવાન! તારું કલ્યાણ થશે,’ કે ભયથી કરીને હું ધન-પુત્ર આદિ ઐહિક સિદ્ધિ પામીશ, અથવા પરલોકમાં મને આથી કરીને આવું આવું ફલ પ્રાપ્ત થશે;—ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ભવ-પરભવ સંબંધી આશંસા, દુષ્ટ જોટી આશા વૈયાવચ્ચમાં-સેવાધર્મમાં ન હોવી ઘટે. અને એટલા માટે જ અહીં કહ્યું કે આમા ખાસ કરીને શુદ્ધ આશય હોવો જોઈએ, શુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિ જ હોવી જોઈએ

આ સદ્ગુરુના સેવા-ભક્તિ અંગે સંત જ્ઞાનેશ્વરજી કહે છે કે—“એ ગુરુસેવા તે સર્વ ભાગ્યોની જન્મભૂમિ જ છે. કારણ કે શોકવડે અસાધેલા જીવને એ બ્રહ્મસ્વરૂપ

* “વ્યાધ્યાદ્યુપનિપતેડપિ તેષાં સમ્યગ્ વિધીયતે ।

સ્વશક્ત્યા યત્પ્રતીકારો વૈયાવૃત્ત્યં તદુચ્યતે ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત તત્ત્વાર્થસાર.

જનાવે છે. જેવી રીતે પોતાના સમગ્ર જળરાશિને લઈ ગંગા સમુદ્રમાં ગુરુસેવાની મળે છે, કિંવા શ્રુતિ બ્રહ્મપદમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, અથવા પતિવ્રતા સ્ત્રી પ્રશંસા પોતાનું જીવિત અને પોતાના ગુણવગુણ સર્વ પોતાના પ્રિયતમ પતિને સમર્પી દે છે, તે જ પ્રમાણે પોતાનું અંતઃકરણ આંતર્યામિ, ગુરુકુળમાં અર્પણ કરી દીધું છે, અને પોતાના શરીરને ગુરુકુળના આગારરૂપ બનાવ્યું છે.—ગુરુકુળમાં જેની એવી અનન્ય પ્રીતિ રહેલી તારા જોવામાં આવે, તેની આગળ જ્ઞાન તેની સેવા કરતું ઉભેલું હોય છે. ગુરુકૃપા જ અમૃતની વૃદ્ધિ છે, અને આપણે ગુરુસેવા વૃત્તિરૂપ રોપા છીએ.” ઈત્યાદિ.

“આવા પવિત્ર સત્પાત્રની આપણે શોધી શોધી અન્ન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર-ઓષધ-આવાસ આદિવડે સંભાળ લેવી જોઈએ; તેઓની ભક્તિ-શુશ્રૂષા કરવી જોઈએ. એવા સુપાત્ર જીવો, જેઓ કેવળ પોતાના અને પારકા જીવોના હિતમાં જ પ્રવર્તી રહ્યા છે, અને જેઓ પોતાના દેહની પણ અપેક્ષા નથી રાખતા, તેવા મહાપુરુષોને દાન દઈ તેઓની ભક્તિ કરી, તેઓનો યોગ મેળવી, મારી શક્તિઓનો લાભ તેઓને આપી અહો! હું કયારે કૃતાર્થ થઈશ? એવી સફળાવના આપણે સદા ભાવવી ઘટે છે.”

શ્રી મનઃસુખભાષી કીરત્યંદ્રકૃત દાનધર્મ-પંચાચાર.

આમ આ શ્રોમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો અનંત અપાર ઉપકાર જાણી, આ દૃષ્ટિવાળો યોગીપુરુષ તેની અત્યંતભાવે સેવા-ભક્તિ કરે છે. તે ચિંતવે છે કે આ પરમ કૃપાળુ-કરુણાસિંધુ સદ્ગુરુ ભગવાને આ હું પામર પર પરમ આશ્ચર્યકારક શું પ્રભુચરણ ઉપકાર કર્યો છે! હું તે ઉપકારનો બદલો વાળવા સર્વથા અસમર્થ છું, કંને ધરું? તો પછી હું આ પ્રભુને ચરણે શું ધરું? કારણ કે આત્માથી બીજી બીજી વસ્તુ ઉતરતી છે અને તે આત્મા તો આ પ્રભુએ જ મને આપ્યો છે, માટે એમના ચરણાધીનપણે વર્તું એ જ એક ઉપાય છે. એમ ચિંતવી તે સદ્ગુરુ ચરણે આત્માર્પણ કરે છે—આત્મનિવેદન કરે છે, આસાધીન થઈ રહે છે, દાસાનુદાસ ચરણરેણુ બની જાય છે.

“અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;

આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર.

શું પ્રભુ ચરણ કંને ધરું? આત્માથી સો હીન;

તે તો પ્રભુએ આપ્યો, વર્તું ચરણાધીન.

આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુ આધીન;

દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને આ શુદ્ધ આશયવિશેષ તથાપ્રકારના કાલભાવથી હોય છે, એટલા માટે લગભગ કહેવાઈ ચૂકેલું બીજાનંતર કહે છે:—

મવોદ્દેગશ્ચ સહજો દ્રવ્યાભિગ્રહપાલનમ્ ।

તથા સિદ્ધાન્તમાશ્રિત્ય વિધિના લેખનાદિ ચ ॥ ૨૭ ॥

ભવઉદ્દેગ સહજ અને, દ્રવ્ય અભિગ્રહ તેમ;
સિદ્ધાન્ત આશ્રી વિધિવડે, લેખનાદિ પણ એમ. ૨૭

અર્થ:—અને સહજ એવો ભવઉદ્દેગ (સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય), દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન, તથા સિદ્ધાન્તને આશ્રીને વિધિથી લેખન આદિ પણ યોગબીજ છે.

વિવેચન

“ભવ ઉદ્દેગ મુકામોરે.”—શ્રી યોગો દ. સમગ્રાય

ઉપરમાં જે પ્રભુભક્તિ ને સંયુક્તભક્તિ એ યોગબીજ બતાવ્યા, તે ઉપરાંત બીજા પણ યોગબીજ છે: (૧) સહજ ભવઉદ્દેગ, (૨) દ્રવ્ય અભિગ્રહપાલન, (૩) વિધિથી સિદ્ધાંતના લેખનાદિ.

૧. સહજ ભવઉદ્દેગ

સંસાર પ્રત્યે ઉદ્દેગ, અત્યંત કંટાળો, અંતરંગ વૈરાગ્ય ઉપજવો એ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે. અને આ વૈરાગ્ય પણ સહજ એટલે કે સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ, નહિ કે ઇર્ષ્યાવિરોગ, અનિદ્રાસંયોગ, રોગઆપત્તિ વગેરે દુઃખના કારણોથી ઉપજતો દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય. તે તો એક પ્રકારનો દ્રેષ છે. એવા દુઃખગર્ભિત ‘મસાલીઆ’ વૈરાગ્યને ‘વૈરાગ્ય’ નામ જ ઘટતું નથી. કારણ કે તેવો દુઃખજન્ય વૈરાગ્ય તો આત્મધ્યાનનો પ્રકાર છે, માટે તેવા કંટાળાગ્રસ્ત વૈરાગ્યને યોગબીજપણું ઘટતું નથી. પણ જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોક

વૃત્તિ:—મવોદ્દેગશ્ચ—સંસાર પ્રત્યે ઉદ્દેગ, કંટાળો, અણુમો, આના (સંસારના) જન્માદિરૂપ-પણાએ કરીને, હોય છે. સહજો—સહજ, નહિ કે ઇર્ષ્યાવિરોગ આદિ નિમિત્તવાળો, કારણ કે તેનું તો આત્મધ્યાનરૂપપણું છે, (ઇર્ષ્યાવિરોગ વગેરે કારણે ઉપજતો વૈરાગ્ય આત્મધ્યાનરૂપ છે). કહ્યું છે કે—“પ્રત્યુત્પન્નાત્તુ હુઃસ્વાદિવેદો દ્વેષ ईदશ: । ન વૈરાગ્યમ્” ખત્રાદિ, ‘પ્રત્યુત્પન્ન ક્રુપ ધર્મ નિવેદ, કંટાળો તે તો દ્રેષ છે, વૈરાગ્ય નથી.’ સહજ ભવોદ્દેગ એ યોગબીજ છે, એમ સળધ આદ્યો આવે છે. તથા દ્રવ્યાભિગ્રહપાલનમ્—દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન,—ઔષધ વગેરેના સપ્રદાનને આશ્રીને. વિશિષ્ટ દાયોપશ્ચમભાવરૂપ ભાવ અભિગ્રહનો અભિભ્રમચિતે અસભવ છે, તેથી દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પ્રદણ્ય છે. આ પણ યોગબીજ છે. તથા સિદ્ધાન્તમાશ્રિત્ય—તથા સિદ્ધાન્તરૂપ અર્થને—વિષયને આશ્રીને, નહિ કે કામ આદિ શાસ્ત્રોને, શું? તો કે—વિધિના—વિધિથી, —આયોજાગર્ભિત ધનના સવપ્રયોગ આદિ લક્ષણવાળા વિધિવડે કરીને; શું? તો કે—લેખનાદિ ચ—લેખન આદિ પણ અનુત્તમ યોગબીજ છે.

આદિ દુઃખમય સંસારનું સાચું યથાતથ્ય સ્વરૂપ વિચારતાં, જે સહજ-સ્વાભાવિક ભવે-
દ્રેગ-સંસાર પ્રત્યે અણગમો ઉપજે, ખરો વૈરાગ્ય જન્મે, તેને જ યોગીજી કહેવા યોગ્ય
છે; અને તે જ અત્રે પ્રસ્તુત છે. કારણ કે આ યોગદષ્ટિવાળા વિવેકીને મન સંસારનું આવું
સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે સંવેદાય છે:—

“જન્મ જરા મરણે કરી એ, એ સંસાર અસાર તો;
કયાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો.”

—શ્રી વિનયવિજયજીત પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન.

“પુલ્કવીને જે છત્ર પડે કરે, મેરુનો કરે દંડ રે;
તે પણ ગયા હાથ ઘસંતા, મૂઢી સર્વ અખંડ....માયાબલ રે.”—શ્રીપદ્મવિજયજી
“શરીરમાં વ્યાધિ પ્રત્યક્ષ થાય, તે કોઈ અન્યે લઈ ના શકાય;
તે લોગવે એક સ્વ આત્મ પોતે, એકત્વ એથી તથ સુત્ર ગોતે.
વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી આપ અનંગ રંગ, શું રાચિયે ત્યાં સહુનો પ્રસંગ?”—શ્રીમદ રાજ્યંદ્રજી

આમ સંસાર સ્વરૂપને વેદી રહેલો તે મહાનુભાવ પોતાના આત્માને સંજોધીને ભાવે
છે કે-હે જીવ ! તેં અનંત જન્મોની અંદર જૂદી જૂદી જનનીઓનું એટલું ધાવણું પીધું
છે કે તે લેશું કરીએ તો સમુદ્રના જલ કરતાં પણ વધી જાય ! હોઈ
વૈરાગ્ય ભાવના મરણ થતાં જૂદી જૂદી માતાઓની આંખોમાંથી એટલું પાણી વહુટયું
છે કે તે એકલું કરીએ તો સાગરજલ કરતાં પણ વધી જાય ! આમ
હે જીવ ! હોરા અનંત જન્મ-મરણ થયા છે. તેમાં કોનો પુત્ર ને કોનો પિતા ? કોની

* “પીઓસિ થળચ્છીરં અર્ણતઝમંતરાદ્ જળળીર્ણં ।

અળળાળળ મહાજલં । સાયરસલિલાદુ અદ્વિયવરં ॥

તુદ્ધ મરણે દુન્ધેળ અળળળળળ અળેયજળળીર્ણં ।

હળળળ જળળળીર્ણં સાયરસલિલા હુ અદ્વિયવરં ॥”—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીત ભાવપ્રાભૂત

“કસ્યાપત્યં પિતા કસ્ય કસ્યામ્બા કસ્ય ગેહિની ।

एक एव भवाम्भोघौ जीवो भ्रमति दुस्तरे ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર

“भवान्धिप्रमया. सर्वे संवंधा विपदास्पदम् ।

संभवन्ति मनुष्याणां तथाऽस्ते सुष्ठु नीरसाः ॥

गगननगरकल्पं सद्रूपं चक्षुमानाम्, जलदपटलतुल्यं यौवनं वा घनं वा ।

स्वजनसुतशरोरादीनि विमुच्यलानि, क्षणिकमिति समस्तं विद्धि संसारवृत्तम् ॥”

—શ્રી ગુણચંદ્રાચાર્યજીત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ,

“जन्मतालद्रुमाज्जन्तुफलानि प्रच्युतान्यधः ।

अप्राप्य मृत्युभूभागमन्तरे स्युः कियच्चिरम् ॥”—શ્રી આત્માનુશાસન,

માતા ને કેળી સી ? આ દુસ્તર સંસાર-સાગરમાં આ જીવ એકલો જ ભમે છે. આ સંસારસમુદ્રમાં ઉપજતા સર્વ સંબંધો મનુષ્યોને વિપત્તિના સ્થાન થઈ પડે છે, ને અત્યંત નીરસ નિવડે છે, એમ હે જીવ ! તું તારા રોજના અનુભવો પરથી તજરે નથી જોતો ? આ જગતમાં જે પ્રીત-સગર્ભ છે તે પણ કેટલી બધી જૂઠી, માયાવી, ને સ્વાર્થ. પ્રપંચમય છે, એનો કડવો અનુભવ થું તને નથી થયો ? મિયજનોનો સંગમ ગગનતગર જેવો છે, યોવન ને ધન વાદળો જેવા છે, સ્વજન-પુત્ર-સરોર વગેરે વિજળી જેવા અંચલ છે, આમ આપું સંસારચરિત્ર ક્ષણિક છે, એમ હે જીવ ! તું જાણે છે, છતાં આ તારો તુલ્ય વૈભવ ને પરિવાર દેખીને તું મનમાં શાનો મલકાય છે ? કાલની આણી પર રહેલા જલખિન્દુ જેવું આ તારું જીવન ક્ષણિક છે. જન્મરૂપ તાડ-વૃક્ષમાંથી બ્રહ્મ થયેલાં આ તારા જીવન-ફલને મૃત્યુ-ભૂમિએ પહોંચતાં કેટલો વખત લાગશે ? માટે હે મૂઢ જીવ ! મોહ મ પામ ! મોહ મ પામ ! હવે તો આ અનંત ખેદમય સંસારથી વિરામ પામ ! વિરામ પામ !

“ મૂઢ મુહસિ મુષા, મૂઢ મુહસિ મુષા, વિમ્બમનુર્ચિલ સપરિવારમ્ ।

કુશશિરસિ નીરમિવ ગલદનિલકંપિતં, વિનય જાનીદિ જીવિતમસારમ્ ॥ મૂઢ ૦ ॥ ”

—શ્રી શાંતસુધારસ.

ઇલાહિ પ્રકારે ભાવના ભાવતાં તેને સહજ વૈરાગ્યની સ્ફુરણ થાય છે, તે ભવથી ખેદ પામે છે-ધાકી બન્ય છે, ને આ જન્મમરણ પરંપરાની બળભાથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા કરે છે-મોક્ષની અભિલાષા કરે છે, ને સાચો ‘ મુસુલુ ’ બને છે. એટલે વૈરાગ્યથી પછી તે મોક્ષનો ઉપાય જાણવા માટે ઘણા પ્રયાસથી સાચા સફળરૂતી ચિત્તભૂમિની શોધ કરે છે; અને પરમ દુર્લભ એવા તેની પ્રાપ્તિ થયે, તેનો પરમ આદ્રેતા ઉપકાર ગળી મન-વચન-કાયાની એકાગ્રતાથી તેના આજ્ઞાધીનપણે વર્તે છે. એટલે સફળરૂતો બોધ તેવા વૈરાગ્યવાસિત જીવને લાગતાં, તેને સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ કલ્યાણપરંપરાની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ કે વૈરાગ્ય-જલથી તેની ચિત્ત-ભૂમિ પોચી થઈ હોવાથી તેમાં બોધ ઊગી નીકળે છે. આમ સાચો અંતરંગ વૈરાગ્ય તેને ઉત્તમ યોગીજરૂપ થઈ પડે છે. અને તેવા અંતરંગ વૈરાગ્યનો રંગ જ્યાંલગી ચિત્તમાં ન લાગ્યો હોય, ત્યાંલગી જીવમાં જ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા પણ આવતી નથી. જ્યાંલગી ચિત્ત-ભૂમિ કદાચ હોય ત્યાંલગી સિદ્ધાંતજ્ઞાન તેમાં પ્રવેશી શકતું નથી, ઉપરછડતું થઈને ચાલતું બન્ય છે પણ જ્યારે વૈરાગ્યજલના સિંચનવડે તે ચિત્ત-ભૂમિ આદ્રે થઈ પોચી બને છે, ત્યારે જ તેમાં સમ્યગ્જ્ઞાન-ળીજનો પ્રક્ષેપ થઈ શકે છે. સ્વ. શ્રી મનઃસુખભાઈએ (આ વિવેચકના પૂ પિતાશ્રી) શાંતસુધારસ પ્રસ્તાવનામાં યથાર્થ જ કહ્યું છે કે—

“ જ્યાંસુધી વૈરાગ્યરૂપી રેચક દ્રવ્યથી ચિત્તવૃત્તિનો મલિન વાસનારૂપ મળ સાફ થયો નથી, ત્યાંસુધી જીવને સિદ્ધાંત બોધરૂપ-રસાયણરૂપ પોષ્ટિક ઓપધ ગુણ ન કરે, નિષ્કળ

(૧૩૧)

નય, અથવા ચિત્તચંચળતારૂપ વિકાર ઉપભવે. જ્યાંસુધી વૈરાગ્યજનતા સિંચનથી ચિત્ત-
ભૂમિ યથેચ્છ ભીંતર્થ ન હોય, ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધાંત બોધનું બીજ તેમાં કયાંથી
વાવી શકાય? ન જ વાવી શકાય; છતાં તે ત્યાં પ્રદેશવામાં આવે તો તે ઠરે
નહિં, વ્યર્થ નય. ”

“ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, યાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો બૂલે નિજ બાન.
વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન;
તેમ જ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિ તણું નિદાન.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

એટલા માટે આ સહજ ભવ ઉદ્દેગને—સાચા અંતરંગ વૈરાગ્યને પણ ઉત્તમ યોગબીજ
કહ્યું તે યથાર્થ છે. અને આમ અત્યાસુધી જે યોગબીજ કહ્યા તે આ પ્રમાણે—

“યોગના બીજ ઇંદ્રિય, જિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે;
ભાવાચારજ સેવના, ભવ ઉદ્દેગ સુઠામો રે....વીરો” —શ્રી યોગો સળંગાય ૧-૮

૨. દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાલન

તથા દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન—સેવન એ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે. નિર્દોષ આહાર,
ઓપધ, શાસ્ત્ર, ઉપકરણ આદિનું મુનિ વગેરે સત્પાત્રને સંપ્રદાન કરવું, સમ્યક્પ્રકારે
વિધિ પ્રમાણે દાન કરવું, ઇત્યાદિ દ્રવ્ય અભિગ્રહ છે, શુભ સંકલ્પ છે.
સુપાત્ર-ક્ષેત્રે ભાવ અભિગ્રહ તો અંધિલેહ થયા પછી નિશ્ચિષ્ટ ક્ષયોપશમવંતને હોય.
દાન-બીજ છે, અને આ દષ્ટિવાળાને હજી અંધિલેહ થયો નથી, એટલે તેને ભાવ
અભિગ્રહ સંભવતો નથી, તેથી અહીં દ્રવ્ય અભિગ્રહનું ગ્રહણ કર્યું છે.

આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન, દેહમાં પણ ક્રિયિત મૂર્છા નહિં ધરાવનારા, અને સંયમના હેતુથી
જ દેહયાત્રામાત્ર નિર્દોષ વૃત્તિ ધરાવનારા, એવા એકાંત આત્માર્થને જ સાધનારા સાચા
સાધુ મુનિવરોને, યથાશક્તિ વિધિપૂર્વક યોગ્ય દાન વગેરે દેવું, તેનો અત્યંત મહિમા
શાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. જેમ પૃથ્વીમાં પડેલું નાતું સરખું વડનું બીજ કાળે
કરીને, છાયાથી શોભતું ને ઘણા ફળથી ભીંતું એવું મોટું ઝાડ બની નય છે; તેમ સુપાત્ર
સત્પુરુષને યોગ્યકાળે ભક્તિથી આપેલું અલ્પ દાનરૂપ બીજ પણ કાળે કરીને, મોટા વૈભવ-
રૂપ છાયાથી શોભતા તથા ઘણા ફળથી ભીંતા, એવા મહા મોક્ષમાર્ગરૂપ વૃક્ષમાં પરિણમી
મોક્ષ ફલ આપે છે.*

* “ક્ષિતિગતમિવ વટવીજં પાત્રગતં દાનમલ્પમપિ કાલે ।

ફલતિ જ્ઞાયાચિમયં વહુફલમિદં શરીરમૃતામ્ ॥”

—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજીવિત રતનકરંડશ્રાવકાચાર

“જેમ સારા ક્ષેત્રમાં વાવેલું એક બીજ ઊંચી નીકળી અસંખ્ય ફળ આપી, અનંતા બીજ પેદા કરી, તે તે બીજોમાં પાછી અનંતા બીજ પેદા કરવાની, એમ પરંપરાએ અનંતાનંત ફળની યોગ્યતા આપે છે, તેમ સુપાત્રને આપેલું દાન અનંત કલ્યાણનું કારણ થાય છે. એક સુપાત્ર મહર્ષિને જ્ઞાનપાનનું ભક્તિપૂર્વક દાન લીધું હોય, તો તે સુપાત્રના દેહનો યથેચ્છ નિર્વાહ થાય છે; અને તે સુપાત્ર પછી જીવોને કલ્યાણમય ઉપદેશ આપી બીજા અનેક સુપાત્રો બનાવે છે; જે પાછા પ્રત્યેક અનેક અનેક કરી, ઘણા જીવોને સુપાત્ર થવાનાં કારણિક થાય છે. આમ એક સુપાત્રને દાન આપવાથી પરંપરાએ અનેક સુપાત્રો નીપજે છે,—જે જીવોનાં અમોઘ કલ્યાણનાં કારણરૂપ જ છે.”

—શ્રી મન:સુખલાઠ કિરત્તંદ મહિતાકૃત દાનધર્મ-પંચાચારં

એક રીતે જોઈએ તો મોક્ષમાર્ગનું પ્રવર્તન દાનથી જ થાય છે. કારણ કે મોક્ષ-માર્ગ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ છે, તેને ધારણ કરનારા મહાત્મનીશ્વરો છે, અને દેહવડે કરીને તેઓ તે ધર્મમાર્ગને આરાધે છે. દેહ પછુ આહાર હોય તો ટકે છે, માટે નિર્દોષ આહાર-પાન-ઔપધ-શાસ્ત્ર આદિનું દાન જે સત્પાત્ર સુનિ આદિને કરે છે, તે મોક્ષમાર્ગને ધારી રાખે છે—ટકાવે છે, એમ પદ્મનંદિપંચવિંશતિકામાં દાન અધિકારે મહાનિર્ણય સુનીશ્વર પદ્મનંદિજીએ કહ્યું છે. અને આવું સત્પાત્ર પ્રત્યે દેવામાં આવતું દાનાદિ આત્મામાં તેવા પ્રકારની યોગ્યતાનું સ્થાપણ કરે છે, તેથી તેને યોગબીજ કહ્યું છે. સુપાત્ર દાનના પ્રભાવે ઘણા જીવો સંસારસાગર તરી ગયા છે, એના પુષ્કળ દહાંતો શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. જેમકે—શ્રી શ્રેયાંસકુમાર, શ્રી શાસ્ત્રિભદ્રજી મહાત્મનિ આદિ.

અથવા તો સાર્વજનિક ઉપયોગને માટે દાનાદિ કર્મ કરવું, તેનો પણ અત્ર સમાવેશ થાય છે. દીન-દુઃખી જનતા માટે વિવેકપૂર્વક પોતાના દ્રવ્યનો યથાશક્તિ વ્યય કરવો, દાન હેતુ, નિર્દોષ ઔપધ આદિનો પ્રબંધ કરવો, દેશ-કાલને

સાર્વજનિક દાનાદિ અનુસરી દવાખાના-ધરિષ્ઠતાલ વગેરે કરાવવા, આહાર-પાણીની જોગવાઈ કરી આપવી, દાનશાલા ઉઘાડવી; તેમજ રોગચાળો ફાટી નીકળે ત્યારે અથવા કુદરતી કોપ થાય ત્યારે, સંકટસમયે પોતાના તન-મન-ધનની સર્વ શક્તિ ખર્ચીને જનતાની—દરિદ્રનારાયણની જેટલી અને તેટલી સેવા કરવી;—આ બધું ય પ્રશસ્ત હોઈ પરંપરાએ યોગબીજનું કારણ થાય છે. કારણ કે પુષ્ટ આલંબનને આશીને કરવામાં આવેલા તે દાનાદિ કર્મને લીધે પ્રવચનની ઉન્નતિ થાય છે, અને તેથી કરીને લોકોને બીભ્ધધાન આદિ ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ ઘણા જીવોના ઉપકારથી અનુ-કંપાનું નિમિત્ત બને છે, તેથી અત્રે સુખ્ય એવો સુભાશયરૂપ હેતુ હોય છે * અને આ

* “પુણ્યલચ્ચનમાથિત્ય દાનશાલાદિકર્મ યત્ । તત્તુ પ્રવચનોચ્ચત્યા ધીજાધાનાદિભવતઃ ॥

વહ્નનામુપકારેણ નાતુકંપાનિમિત્તતામ્ । અતિક્રામતિ તેનાત્ર મુચ્ચો દેતુઃ સુભાચાયઃ ॥”

દાનનું' ધર્માંગપાણું સ્ફુટ કરવાને ભગવાને પોતે પણ પ્રવચ્ચા પૂર્વે સંવત્સર દાન દીધું હતું. અરે ! દીક્ષા લીધા પછી પણ તે પરમકૃપાળુ મહાવીર દેવે અનુકંપાવિશેષથી પ્રાદાણને દેવદૂત્ય વસ્ત્ર આપી દીધું હતું ! *

૩. વિધિથી સિદ્ધાન્ત લેખનાદિ

સિદ્ધાન્ત, સદાગમ, સત્યાચર્ય વિષયને આશ્રીને લેખન આદિ કરવા, કરાવવા તે પણ ઉત્તમ યોગળીજ છે; પણ કામચાત્ર, અર્થચાત્ર વગેરે અસત્શાસ્ત્રને આશ્રીને લખવું-લખાવવું વગેરે તે યોગળીજ નથી, એટલા માટે 'સિદ્ધાન્તને આશ્રી' એમ કહ્યું. 'અસત્શાત્ર તો મનને બાગોહ પમાડી એકદમ મોહસાગરમાં ફેંકી દે છે, તે ક્ષણભર કાનને મીઠું લાગે છે, પણ પછી તો અવિદ્યાનું ઝેર ફેલાવી જીવને મૂર્ચ્છિત કરે છે; એવા અસત્શાત્રનું આત્માર્થીને શું પ્રયોજન ? જગત્પૂજ્ય એવું સત્શાત્ર વિદ્યમાન સંતે કયો સુખદિ પુરુષ કુશાસ્ત્રી પોતાના આત્માની વિડંબના કરે ?' એમ શુભચર્ચદ્રાચાર્યજીએ શ્રી જ્ઞાનાર્ણવમાં કહ્યું છે. એટલા માટે અત્રે તે અસત્શાત્રનો નિષેધ કર્યો. આત્માર્થી તો સત્શાત્રના જ લેખનાદિવડે તેના ભક્તિ-બહુમાન કરે.

આ સિદ્ધાન્તના લેખનાદિ પણ વિધિથી હોવા જોઈએ. વિધિથી એટલે ન્યાયો-પાર્જિત-ન્યાયથી સાચી પ્રમાણિક નીતિથી કમાયેલા ધનનો જ આવા સત્કાર્યમાં સદુપયોગ થવો જોઈએ. લોકોને લૂંટીને, ચૂંસીને, છેતરીને, કાળા ખત્તર કરીને,

વિધિથી

એટલે ?

અનેક પ્રકારના ફૂટવટાવ-અપ્રમાણિકતા આચરીને કમાયેલા ધનને આવા સત્કાર્યમાં રચાન જ નથી. કોઈ એમ બાણુતો હોય કે હું અનેક પ્રકારે છળપ્રપંચ કરી હમણાં તો પૈસો લેગો કરું, અને પછી આવા ધર્મ-કાર્યમાં વાપરીશ, તો તે બ્રાંતિમાં જ રમે છે, મૂર્ખાના સ્વર્ગમાં જ (Heaven's paradise) વસે છે ! કારણ કે ન્યાયોપાર્જિત ધન એ તો સન્માર્ગને અનુસરનાર માર્ગાનુસારીનું પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક લક્ષણ છે, પ્રથમ પગથિયું છે, પ્રથમ ભૂમિકા છે, કક્ષાનો પહેલો અક્ષર છે. એ જ અત્રે વિધિ કહ્યો છે. અને તે ધનનો પણ વિવેકપૂર્વક સત્પ્રયોગ-ઉત્તમ સદુપયોગ થવો જોઈએ. જે જે પ્રકારે તે સિદ્ધાન્ત-શાત્રનું બહુમાન, ભક્તિ, ગોરવ, માહાત્મ્ય વધે, જે જે પ્રકારે આત્મામાં તેમજ જગતમાં તેની પ્રજ્ઞાવના થાય, તે તે પ્રકારે તે તે સદ્ગુણોને અનુરૂપ-છાજે એવા બાહ્ય-અસ્થંતર સર્વાંગસુંદર સાધનો, લેખનાદિમાં યોજવાનો વિવેક વાપરવો જોઈએ; એ વિધિ છે. આ અંગે શ્રી મંત્ર:સુખભાઈએ બહુ મનનીય શબ્દો કહ્યા છે:—

* “ધર્મોક્ત્વં સ્ફુટીકર્તું દાનસ્ય મગવાનપિ । અતઃપચ વતં પ્રહ્ન દ્વૌ સંવત્સરં વસુ ॥”

—શ્રી કૃષ્ણ ૬૦

“જાપકં ચાત્ર મગવાનિષ્કાન્તોઽપિ દ્વિજન્મને । દેવદૂત્યં દદદ્ધીમાનનુકંપાવિશેષતઃ ॥”

—શ્રી હરિભદ્રસચિચરિત્ર અષ્ટક.

“ આપણા પુણ્ય મુજબ આપણને પ્રાપ્ત થયેલ શલ્યગાર, ઘરેણાં, પૈસા, મણિ, માણિ-
કયાદિ જવાહીર સાચવવા આપણે શોધીતા કળાટ, પેટી, પટારા કે તેભુરી વસાવીએ છીએ,
તો ચિંતામણિરત્ન સમાન શબ્દો જેમાં રહેલા છે, તે અર્થ અર્થને બળવી રાખવા
કેવા સુંદર કાગળ, છાપ, પુંઠા, બાઈડીંગ આદિ સાધન બોધે ? બહુ સુંદર, શોભનીક,
ટકાઉ, મનહર, અંથનું ગોરવ બળવે-વધારે એવાં, જ્ઞાનના બહુમાન-ભક્તિભાવસૂચક-આવાં
કાગળ, છાપ પુંઠા આદિ બોધે. જીવ અંથમાં પ્રવેશ કરી બોધ પામે તે પહેલાં આ બહુ-
રના દેખાવથી જ બોધ પામી, કરી બાય છે હાલ પવિત્ર અંથોની ખરાબ કાગળ, ખરાબ
શાહી-છાપ, તમાલાં પુંઠાં એ વગેરેથી પરિણામે ઠેર ઠેર આચારના થતી દેખાય છે. x x x
સુવર્ણ અક્ષરે હલારે બહુ લાખો રૂપિયા ખર્ચી સૂત્રની એક પ્રત પૂર્વના કોઈ વાચ્ય-
શાળી પુરુષે (સંગ્રામ સોનીએ) લખાવી આપણે સાંભળીએ છીએ, એ શું સૂચવે છે ?
જ્ઞાન-બહુમાન. ”—શ્રી શાંતસુધારસ પ્રસ્તાવના.

આમ સિદ્ધાન્ત-શાસ્ત્રનું ગોરવ-બહુમાન-ભક્તિ વધે, પ્રભાવના થાય, એવી સુંદર
વિધિથી સિદ્ધાન્ત લખાવવા વગેરે પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે.

“ દ્વય અભિગ્રહ પાળવા, બોધ પ્રસૂખને દાને રે;

આદર આગમ આસરો, લિખનાદિક બહુમાને રે. વીરવ ”—શ્રી યોગગો સંજ્ઞાય, ૧-૯

‘ આદિ ’ શબ્દનો અર્થ. કહે છે—

લેખના પૂજના દાનેં શ્રવણં વાચનોદ્ગ્રહઃ ।

પ્રકાશનાથ સ્વાધ્યાયચિન્તના ભાવનેતિ ચ ॥ ૨૮ ॥

લેખન પૂજન દાન ને, શ્રુતિ વાંચન ઉદ્ગ્રહ;

પ્રકાશના સ્વાધ્યાય ને, ચિંતન ભાવન આહ. ૨૮

અર્થ:—લેખના, પૂજના, દાન, શ્રવણ, વાંચન, ઉદ્ગ્રહણ, પ્રકાશના, સ્વાધ્યાય,
ચિંતના અને ભાવના—એમ લેખનાદિથી સમજવું.

વિવેચન

સિદ્ધાન્તને આશ્રીને, પરમ શ્રુતજ્ઞાનના વિષયમાં, શું શું કર્યું હોય ? તો યોગબીજ
ગણાય, તે અહીં સ્કુટ કર્યું છે:—

વૃત્તિ:—લેખના—લેખના, સત્ પુસ્તકોમાં લખાવવું તે; પૂજના—પૂજ વગેરેથી પૂજન કરવું તે
પૂજના. દાનેં—દાન-પુસ્તક આદિનું. શ્રવણં—શ્રવણ, વ્યાખ્યાનનું; વાચના—વાચના, સ્વયંએ વાંચવું તે;
આનો ઉદ્ગ્રહ:—ઉદ્ગ્રહ, વિધિથી ગ્રહણ. આની જ પ્રકાશના—પ્રકાશના, ગ્રહણ કરેલા સિદ્ધાંતોનું બન્ને
સમક્ષ પ્રકાશવું તે. અથ સ્વાધ્યાય: અને સ્વાધ્યાય, વાચના આદિ. આની જ ચિન્તના—ચિંતના—
અંથના અર્થથી; આની જ ભાવનેતિ ચ—ભાવના, આ જ સિદ્ધાન્ત સંગ્રહી ભાવના, આ યોગબીજ
છે, એમ સંબંધ છે.

લેખના—સત્ પુસ્તકોમાં, સુંદર ગ્રંથોમાં તે સત્શાસ્ત્રો લખાવવા. તે તે સિદ્ધાન્તોને છાજે એવા અનુરૂપ કાગળ, શાહી, છાપ, પુંકાં વગેરે, શાસ્ત્રનું ગોરવ દીપાવે એવા બાહ્ય આકર્ષણોરૂપ ગુણોથી; તેમ જ અક્ષર, વર્ણ, શબ્દ, અર્થ આદિની શુદ્ધિ-સુસંકલના વગેરે આભ્યંતર ગુણોથી યુક્ત, એવા સર્વાંગસુંદર સદ્ગ્રંથોમાં સત્શાસ્ત્રોનું લખવું-લખાવવું તે લેખના. અને આ યોગદષ્ટિ પામેલો મુમુક્ષુજન તો સત્શ્રુતનો પરમ ઉપકાર ગણી જેમ જાને તેમ તેની પ્રભાવના કરવા ઇચ્છે છે, એટલે તે લેખનાદિમાં યથાશક્તિ પ્રવર્તે છે. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે—‘પાપ વ્યાધિનું ઔષધ શાસ્ત્ર છે, પુણ્યનું નિબંધન શાસ્ત્ર છે, સર્વત્ર ગમન કરનારું ચક્ષુ શાસ્ત્ર છે, સર્વ અર્થનું સાધન શાસ્ત્ર છે.’

“વાપામયૌષધં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં પુણ્યનિવન્ધનમ્ ।

ચક્ષુઃ સર્વવ્રગં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥”—શ્રી યોગબિન્દુ, ૨૫૫.

પૂજના—પુષ્પ, વસ્ત્ર, દૂધ, દીપ આદિવડે સત્શાસ્ત્રની-પરમશ્રુતની પૂજા કરવી તે પૂજના. આ બાહ્ય પૂજના અંતરંગ બહુમાન-ભક્તિની સૂચક છે, કારણ કે મુમુક્ષુ જોગી-જનતા મનમાં એવો ભાવ ઉપજે છે કે—આ સત્પુરુષના વચનામૃતને માટે હું ઢહાઈ સર્વસ્વ એવારી નાંખું તોપણ એાહું છે, આ સત્પુરુષના વચનામૃત ઢહારા હૃદયમાં અખંડ જ્ઞાન-દીપક પ્રગટાવે ! આમ નિર્મલ અંતઃકરણથી સત્શાસ્ત્રના શુભગ્રામ કરવા તે પણ પૂજનો પ્રકાર છે. જેમકે—

“અનંત અનંત ભાવ લેદથી ભરેલી ભલી, અનંત અનંત નય નિહોયે વ્યાખ્યાની છે;
સકલ જગત દ્વિતકારિણી હારિણી મોહ, તારિણી ભવાન્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા વ્યાખ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ, આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે;
અહો રાજચંદ્ર ! બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ, જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્રેષ્ઠીત શ્રીમોક્ષમાળા.

દાન—અન્ય આત્માથી મુમુક્ષુને અથવા સત્પાત્ર નિર્ઐશ્ય મુનીશ્વર આદિને સત્શાસ્ત્ર આપવું તે દાન. સત્શાસ્ત્રનો નિઃસ્વાર્થપણે પ્રચાર કરવો, પરમશ્રુતની એકાંત આત્મ-કલ્યાણાર્થે પ્રભાવના કરવી, તે આમાં સમાય છે. આમ જ્ઞાનનું તો દાન કરવાનું છે, તો પછી જ્ઞાન વેચીને દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની અધમ વૃત્તિની વાત તો ક્યાંય દૂર રહી !

વાંચના—સત્શાસ્ત્રનું પોતે વાંચન કરવું તે. આ પણ આશાતના ટાળી, વિનય-વિવેકપૂર્વક, દ્રવ્ય-ભાવ શુદ્ધિ બાળવી થવું જોઈએ. સદ્ગુરુના વિરહે સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ સુપાત્ર મુમુક્ષુ જીવને પરમ આલંબનભૂત થાય છે. કારણ કે—

“તે પુરુષનાં વચનો આગમસ્વરૂપ છે, તોપણ વારંવાર પોતાથી વચનયોગની પ્રવૃત્તિ ન થાય તેથી, તથા નિરંતર સમાગમનો યોગ ન જાને તેથી, તથા તે વચનનું શ્રવણ

તાદૃશ્ય સ્મરણુમા ન રહે તેથી, તેમ જ કેટલાક બાવેનું 'સ્વરૂપ' જાણવામાં પરાવર્તનની જરૂર હોય છે તેથી, અને અનુપ્રેક્ષાનું જળ વૃદ્ધિ પામવાને અર્થે વીતરાગશુભ-વીતરાગ શાસ્ત્ર એક બળવાન ઉપકારી સાધન છે"—શ્રીમદ્ રાજન્યદ્ર, પત્રાંક ૬૯૪.

ઉદ્વેગહ—વિધિપૂર્વક શાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્તનું ઉદ્વેગહણુ આમાં ઉપધાન ક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. તે તે શાસ્ત્રના અધિકારી થવા માટે, આત્મશુદ્ધિ અર્થે કરવામાં આવતી તે જ્ઞાનપૂર્વકની શુદ્ધ ક્રિયા છે તેમાં સિદ્ધાન્તના બહુમાનપૂર્વક જ્ઞાનારાધનનો પરમ ઉદાર હેતુ રહેલો છે. પણ જો માત્ર બાહ્ય આડબર ને ક્રિયાજડપણામા જ તેની પર્યાપ્તતા માનવામાં આવતી હોય, તો તેનો મૂળ ઇદ્વેશ વિસરાઈ જાય છે, ને 'સાપ ગયા ને દીસોટા રહ્યા' તેના જેવું થાય છે ! 'ધામધૂમે ધમાધમ ચલી, મોક્ષમારગ રહ્યો દૂર રે' (શ્રી યશોવિજયજી)—તેના જેવી કરુણ સ્થિતિ ધઇ પડે છે !

પ્રકાશના—પોતાને જે સિદ્ધાન્તનો બોધ થયો હોય, તે બીજા સુપાત્ર જિજ્ઞાસુ, સુસુદ્ધ, આત્માર્થી છવ પાસે પ્રકાશવો, કહી ઢેખાકવો-પ્રગટ કરવો તે કોઈ છવનો ક્ષયોપશમ પ્રબળ હોય, સમજણ સારી હોય, તો નિરભિમાનપણે ઉચ્ચેથી સ્વાધ્યાય કરતો હોય એવી રીતે તે તેના અર્થનું વિવેચનાદિરૂપે પ્રકાશન કરે, તો વક્તા-શ્રોતા બન્નેને લાભકર્તા થાય છે, સ્વ પરને ઉપકારી થાય છે.* શ્રોતાને લાભ થાય કે ન થાય, પણ વક્તાને તો થાય જ છે; આ ગ્રંથના અર્થનું પ્રકાશન એ જ એને પરમાર્થલાભનું કારણ છે.

સ્વાધ્યાય—એટલે સજ્જાય તેના વાચના આદિ આ ચાર પ્રકાર છે:—

“(૧) વાંચના—એટલે વિનય સહિત નિર્જરા તથા જ્ઞાન પામવાને માટે સૂત્ર સિદ્ધાન્તના મર્મના જાણનાર શુરુ કે સંતપુરુષ સમીપે સૂત્ર તરવનું વાચન લઈએ, તેનું નામ વાચના આલંબન (૨) પૃચ્છના—અર્થ જ્ઞાન પામવા માટે, જિનેશ્વર ભગવતનો માર્ગ દીપાવવાને તથા શઠાશંક્ય નિવારવાને માટે, તેમ જ અન્યના તરવની મધ્યસ્થ પરીક્ષા માટે, યથાયોગ્ય વિનય સહિત શુર્વાદિકને પ્રશ્ન પૂછીએ તેને પૃચ્છના કહીએ (૩) પરાવર્તના—પૂર્વે જિનભાષિત સૂત્રાર્થ જે ભણ્યા હોઈએ તે સ્મરણુમા રહેવા માટે, નિર્જરાને અર્થે, શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત શુદ્ધ સૂત્રાર્થની વારંવાર સજ્જાય કરીએ, તેનું નામ પરાવર્તનાલંબન. (૪) ધર્મકથા—વીતરાગ ભગવાને જે ભાવ જેવા પ્રણીત કર્યા છે, તે ભાવ તેવા લઈને, ગ્રહીને, વિશેષ કરીને, નિશ્ચય કરીને, શકા, કંઠા અને વિતિગિમ્છા રહિતપણે, પોતાની નિર્જરાને અર્થે સહા મધ્યે તે ભાવ તેવા પ્રણીત કરીએ, કે જેથી સાંભળનાર, સંવહનાર બન્ને ભગવંતની આજ્ઞાના આરાધક થાય, એ ધર્મકથાલંબન કહીએ”—શ્રી મોક્ષમાળા, પાઠ ૭૫.

* “ન ભવતિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ સર્વસ્વૈકાન્તતો દિતશ્રવણાત્ ।

શ્રુવતોઽનુગ્રહયુક્તા વક્તુસ્ત્વૈકાન્તતો મવતિ ॥”—શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ .

ચિંતના—જે સિદ્ધાંત વાંચ્યા હોય, શ્રવણ કર્યા હોય, ગ્રહણ કર્યા હોય, તેનું તત્ત્વચિંતન કરવું, સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવી, બિહાપોહ કરવો, હેયોપાદેય વિવેક વિચારવો તે ચિંતના.

ભાવના—તે ને તે સિદ્ધાંતનું પુનઃ પુનઃ ભાવન કરવું, રટણ કરવું, ફરી ફરી ફેરવવું, ધૂન લગાવવી, કે જેથી કરીને તેના સંસ્કારનો ઠઠ છાપ આત્મામાં પડે, તેનો ઠઠ ભાવ-અવિહ્વલ રંગ આત્મામાં લાગી જાય.

“ભાવના એટલે પુટ જેમ સુવર્ણને સાવ ચોઠણું કરવું હોય તો સંપુટમાં, કુલડીમાં મૂકી, ફરી ફરી તપાવવારૂપ ભાવના—પુટ દેતાં તે શુદ્ધ થાય છે, અથવા સુંઠ આદિને શુદ્ધ કરવા, કમાવવા, નિમક અને લિંણુના રસના ફરી ફરી પુટ આપી ફરી ફરી સુકવવારૂપ ભાવના દેતાં શુદ્ધ થાય છે; x x x તેમ આ જીવને પણ જૂદી જૂદી રીતે વસ્તુ વિચારતાં જ્ઞાનનિર્મળતા થાય છે, વસ્તુસ્થિતિ યથાર્થ સમજાય છે.”

—શ્રી મનઃસુખસાઈ કિરત્ત્યક્રમ શાંતસુધારક વિષેચન.

આમ ભાવના એ આત્મશુદ્ધિનો ઉત્તમ પ્રયોગ છે. તે એટલે સુધી કે તેથી સંપૂર્ણ આત્મસિદ્ધિ સાંપડે છે, આત્મભાવના ભાવતાં જીવ કેવલજ્ઞાન પામે છે: તે માટે પરમ અફલુત મંત્રરૂપ સૂત્રવચન છે—

“આત્મ ભાવના ભાવતાં જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે.”

આમ સિદ્ધાંતના લેખન, વાંચનાદિ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે.

“લેખન પૂજન આપણું, શ્રુત વાચના ઉદ્ધારકો રે;

ધ્યાન વિસ્તાર સ્વજ્ઞાયથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે....વીરો”—શ્રી યોગો રાજગ્રામ, ૧-૧૦

તથા—

વીજશ્રુતૌ ચ સંવેગાત્પ્રતિપત્તિઃ સ્થિરાશયા ।

તદુપાદેયભાવશ્ચ પરિશુદ્ધો મહોદયઃ ॥ ૨૯ ॥

બીજ શ્રવણે સંવેગથી, સ્થિરઆશય શ્રદ્ધાન;

ઉપાદેય તસ સાવ જે, શુદ્ધ મહોદયવાન. ૨૯

વૃત્તિઃ—વીજશ્રુતૌ ચ—અને બીજશ્રુતિ યતા, યથોક્ત યોગબીજ સંજ્ઞાથી શ્રવણ યતાં, સંવેગાત્-સંવેગથી, શ્રદ્ધાવિશેષને લીધે, પ્રતિપત્તિઃ—‘આ જોમ છે’ એવા રૂપે પ્રતિપત્તિ-માન્યતા; સ્થિરાશયા-સ્થિર આશયવાળા, -તથાપ્રકારના ચિત્તપ્રબળની વિશ્વોત્સિકાના (ઉલટા વહેણના) અભાવથી કરીને, તદુપાદેયભાવશ્ચ—અને તેનો ઉપાદેય ભાવ,—એ બીજશ્રુતિનો ઉપાદેયતા ભાવ, (આ બીજશ્રુતિ મદક કરવા યોગ્ય—આદરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ), પરિશુદ્ધઃ—પરિશુદ્ધ,—શુદ્ધ ઔત્સુક્યના, ફલની ઉત્સુકતાનો અભાવથી, મહોદયઃ—તેજ મહા ઉદયવાળો હોય છે; આત્મચિક્ર એવા અબ્યુદયથી, -નિઃશ્રેયસતા (મોક્ષના) સાધનને લીધે.

અર્થ:—અને યોગબીજનું શ્રવણ થતાં, સંવેગધરી સ્થિર આશયવાળી પ્રતિપત્તિ-માન્યતા; અને તેનો પરિશુદ્ધ એવો મહોદયવાળો ઉપાદેયભાવ;—(આ પણ યોગબીજ છે.)

વિવેચન

“બીજકથા ભલી સાંભળી, રોમાંચિત હોય દેહ રે;

એહ અવંચક યોગથી, લહિએ ધરમ સનેહ રે....વીરો” —શ્રી યોગ, ૧-૧૧

ઉપરમાં જે યોગબીજ કહ્યા, તે યોગબીજનું શ્રવણ થતાં, તે યોગ વિષયની કથા વાર્તા સાંભળતાં, સંવેગધી-પરમ ભાવોદ્ભાસથી ‘આ એમ જ છે’ એવી જે માન્યતા થવી, પ્રતિપત્તિ થવી. તે પણ યોગબીજ છે. તે કથા સાંભળતાં એવો સંવેગ-બીજકથાનો ગ્રેમ ભાવાવેશરૂપ શ્રદ્ધાવિશેષ ઉપજે, એવો ગ્રેમ રુદુરે કે-‘આ મેં જે શ્રવણ શુદ્ધ શ્રદ્ધા કર્યું તે એમ જ છે, તહત્તિ છે,’ એવા સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે આવી પ્રતિપત્તિ, માન્યતા, સંદેહહુ, અંતરાત્માથી સ્વીકાર થવો, તે પણ યોગબીજ છે. અને આ પ્રતિપત્તિ-શ્રદ્ધા પણ સ્થિર આશયવાળી હોય. કારણ કે આ યોગ-દૃષ્ટિમાં વર્તનારા સુસુષુના ચિત્તની સ્થિતિ એવી હોય છે કે તેમાં વિસ્રોતસિદ્ધાનો એટલે કે ઉપર કહ્યું તેથી ઊલટા પ્રવાહનો અભાવ-અસંભવ હોય છે; તેના ચિત્તનું બેહુ એક-ધારે પ્રવૃત્ત માન્યતા ભણી સ્થિરપણે વધ્યા કરે છે; તેથી ઉલટું-બેહુ બેહુ થતું નથી.

અને એટલા માટે જ આ સુસુષુ ભેગીજન, —જ્યારે કયાંય પણ પ્રભુભક્તિની, શુર-ભક્તિની કે શ્રુતભક્તિની વાર્તા ચાલતી હોય, ત્યારે તે ગ્રેમમય ભક્તિરસમાં નિમગ્ન થાય છે, પરમ ભાવોદ્ભાસમાં આવી જાય છે, તેના શરીરમાં રોમાંચ ઉદ્ભવે છે—રૂંવાંડા ખડા થાય છે, અતે સંવેગસાં-અત્યંત આવેશમાં આવી જાય છે તે એટલી ભેદે છે—આ તે દહેવામાં આવે છે તે બધું જ એમ જ છે. પ્રભુભક્તિ આદિનો ખરેખર ! એવો જ અતુલ અચિંત્ય પ્રભાવ છે. અને આમ તે સાચા અંતઃકરણથી માને છે, શ્રદ્ધે છે. આવી અતરંગ શ્રદ્ધા-સંદેહહુ અત્યંત આવશ્યક છે. કારણ કે તેવી શ્રદ્ધા વિનાનું ‘યોગબીજનું’ સેવન શું ફળ આપે ? શુદ્ધ શ્રદ્ધા વિનાની જે કંઈ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે તો ‘છાર પણ લિંપણા’ જેવું છે, ‘એકડા વિનાના મીઠા’ જેવું છે. યોગિરાજ આનંદધનજીએ ગર્જના કરી કે—

“દેવ શુર ધર્મનો શુદ્ધ કંઠો કિમ રહે ? કિમ રહે ? શુદ્ધ શ્રદ્ધાન આણો;

શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ કિરિયા કરે, છાર પર લિંપણો તેહ જાણો....ધાર તરવારની”

અંધકાર મહર્ષિ તો હજી એક હગલું આગળ વધીને કહે છે કે બીજશ્રુતિમાં શ્રદ્ધાની વાત તો દૂર રહી, પણ તેના પ્રત્યે ઉપાદેય ભાવ થવો—આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવો

આદરભાવ ઉપજવો, એ પણ યોગબીજ છે, એ પણ મોટી વાત છે. ઉપાદેય ભાવ એટલે કે યોગબીજનું શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, યોગબીજની કથા-વાર્તા પણ યોગબીજ સાંભળવા યોગ્ય છે, એવી પણ જે આદરણ્યુદિ ઉપજવી તે પણ પ્રશસ્ત છે. જિનભક્તિની કથા કે સદ્ગુરુ-સત્શાસ્ત્રનો મહિમા સાંભળવા પ્રત્યે આદરભાવ પ્રગટવો, તે પણ યોગબીજ છે. કારણ કે સંવેગરંગથી જ્યારે આવો ઉપાદેય-ભાવ ઉપજે છે, ત્યારે ભાવથી અને સાચી ઇચ્છા ઉપજી શકાય છે, એટલે પછી તે પોતાની શક્તિનો ઠઠ વિચાર કરીને તેના શ્રદ્ધાભા પ્રવર્તે છે. x

આ ઉપાદેયભાવ પરિશુદ્ધ-સર્વથા શુદ્ધ હોવો જોઈએ એટલે કે આ લોક-પરલોક સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારના ફલની ઉત્સુકતા વિનાનો, ઉતાવળે ફળપ્રાપ્તિની આકાંક્ષા-ઈચ્છા વિનાનો, નિષ્કામ હોવો જોઈએ કારણ કે સર્વ કાર્યમાં ધીરજની પ્રથમ જરૂર છે ‘ઉતાવળે આંખા પાકતા નથી’ અને આવા નિરુત્સુક નિષ્કામ શુદ્ધ ઉપાદેયભાવનું ફલ પણ મહોદય-રૂપ અવશ્ય હોય છે, મોટા અબ્યુદયનું કારણ હોય છે. કારણ કે તે મોક્ષના સાધનરૂપ છે, એટલે આનુબંગિકપણે-સાથે સાથે પુરુષોપાર્જનના ફળરૂપે ઉત્તમ દેવાદિ ગતિરૂપ અબ્યુદયની પ્રાપ્તિ પણ થાય, એ કાંઈ મોટી નવાઈની વાત નથી. જેમ જનની પાછળ સાંઠા તો હોય જ, તેમ ઈદ્રપણું-ચક્રવર્તિપણું એ વગેરે પુરુષોદય, મોક્ષસાધનના આનુબંગિક ફળરૂપે સાંપડે છે આમ આ યોગબીજના શ્રવણ પ્રત્યેના ઉપાદેયભાવ પણ છેવટે પરમ કલ્યાણકારી થાય છે, તો પછી શ્રી સત્પુરુષની, સદ્ગુરુની, જે તેમણે જોધેલા સન્માર્ગની ભક્તિ તો કેટલી બધી કલ્યાણકારી થાય ?

“શુભ્ય અનંત હો પ્રભુ ! શુભ્ય અનંતનો વૃંદ, નાથ હો પ્રભુ ! નાથ અનંતને આદરે છું, દેવચંદ્ર હો પ્રભુ ! દેવચંદ્રને આનંદ, પરમ હો પ્રભુ ! પરમ મહોદય તે વરે છું.”
 “નિર્મળ તત્ત્વરુચિ ધર્મ રે, મનમોહના રે લાલન કરજો જિનપતિ ભક્તિ રે ભવિષ્યોહતા રે લાલ. દેવચંદ્ર પદ પામશે રે....મનન પરમ મહોદય યુક્તિ રે ભવિન” —શ્રી દેવચંદ્ર છંદ

આમ આ મિત્રાદિપ્રિમાં આટલા ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે: (૧) જિનો પ્રત્યે કુશલચિત્ત, નમસ્કાર, સંશુદ્ધ પ્રણામોદિ (૨) ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્ય-ભાવ-સાધુ આદિ પ્રત્યે કુશલચિતાદિ. (૩) ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુ આદિની વૈયાવચ્ચ-સેવા. (૪) સહજ એવો ભવઉદ્દેગ-અંતરંગ વૈરાગ્ય. (૫) દ્રવ્ય અભિચક્ર પાલન (૬) (અ) સિદ્ધાન્તના લેખનાદિ-લેખન, પૂજન, દાન, શ્રવણ, વાચના, ઉચ્ચકણ, પ્રકાશના, સ્વાધ્યાય, ચિંતના, ભાવના. (બી) બીજકથાના શ્રવણપ્રતિ સ્થિર માન્યપણું (ક) તેનો શુદ્ધ ઉપાદેયભાવ.

આમાનું એકેક યોગબીજ પણ પરમ ઉત્તમ છે, તો પછી તે સમસ્ત સાથે મળ્યા

x “ધર્મોપાદેયતાં ઢાત્વા સજાતેચ્છોડ્ય ભાવત. । દદ સ્વશક્તિમાલોચ્ય ગ્રહણે સંપ્રવર્તેતે ॥”
 —શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય છંદ ધર્મખંડ.

હોય તો પૂછવું જ શું ? અત્રે ભક્તિ ઉપર શાસ્ત્રકાર લગવાને સૌથી વિશેષ ભાર મૂક્યો છે, કારણ કે પ્રારંભકને-શરૂઆત કરનારને માર્ગસન્નિધિ કરવાનો એ જ ભક્તિનો પ્રેષ ઉપાય છે. પ્રભુભક્તિ, સદ્ગુરુભક્તિ, ને શ્રુતભક્તિ એ યોગમાર્ગ મહિમા પામવાના મુખ્ય સાધન છે કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ આદર્શ-સ્થાને હોઈ, જીવને ઇષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે. સદ્ગુરુ, સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુપુરુષ સાક્ષાત્ જીવંતમૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જીવતા ભગતા ભોગી હોઈ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ થઈ પડી પ્રેરણાભર આપે છે અને તેમના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સત્શાસ્ત્ર પણ પરમ આલંબનરૂપ બની પરમ ઉપકારી થાય છે.

એમ આ યોગબીજનું ઉપાદાન-અહંજી જેવા પ્રકારે ઉપજે છે, તેવા પ્રકારે કહી બતાવવા માટે કહે છે:—

एतद्भावमले क्षीणे प्रभूते जायते नृणाम् ।

करोत्यव्यक्तचैतन्यो महत्कार्यं न यत्क्वचित् । ૩૦ ॥

ભાવમલ બહુ ક્ષીણ થયે, નરને આ ઉપજત;

કાર્ય મહત્ ન કરે કદી, અવ્યક્ત ચૈતન્યવંત. ૩૦

અર્થ:—આ યોગબીજ અહંજી, ઘણો ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થઈ ગયે, મનુષ્યોને ઉપજે છે; કારણ કે અવ્યક્ત ચૈતન્યવાળો હોય, તે કદી પણ મહત્ કાર્ય કરે નહિ.

વિવેચન

ઉપરમા જે યોગબીજ-શુદ્ધ દેવ ગુરુની ભક્તિ વગેરે કહી કેળાવ્યા, તેનું અહંજી ક્યારે થાય, તે અહીં બતાવ્યું છે:—જ્યારે આત્માનો ભાવમલ, અંદરનો મેલ ઘણો ઘણો

ક્ષીણ થયો હોય, પૌવાઈ ગયો હોય ત્યારે આ યોગબીજનું અહંજી-ચિત્ત-

બહુ ભાવમલ ભૂમિમા રોપણ થાય છે,—નહિ કે થોડો ક્ષીણ થયો હોય ત્યારે તે તે પુરૂષલક્ષીણતા કર્મ વગેરે સાથે સંબંધની યોગ્યતા તે સહજ એવો ‘ભાવમલ’ કહેવાય

છે. જીવની આ કર્મ સંબંધ-યોગ્યતા અનાદિ ને સ્વાભાવિક જ છે, અને

ચૂંતિ—પત્ત—આ, હમણા જ કહ્યું તે યોગબીજનું અહંજી, ભાવમલે—તે તે પુરૂષલક્ષીણતા સંબંધની યોગ્યતારૂપ લક્ષણવાળો ભાવમલ, ક્ષીણ-ક્ષીણ થયે, તે થોડો નહિ પરંતુ પ્રભૂત-પુરૂષ, ધણા પુરૂષલક્ષીણતા પરાવર્તનો આલેખક એવો. જાયતે-ઉપજે છે, પ્રાદુર્ભાવ-પ્રગટપણ પામે છે, નૃણામ્—નરોને, પુરુષોને, પ્રાપ્ત એવો અધિકારી છે, એટલા માટે નરનું અહંજી છે, નહિ તો આ ત્યારે ગતિમા હોય છે ધણા ભાવમલ ક્ષીણ થયે,—નહિ કે અલ્પ, એટલા માટે કહ્યું—કરોત્યવ્યક્તચૈતન્ય:—ચૈતન્ય અવ્યક્ત છે એવો હિતાહિત વિવેચન-પાલ કરે ન—નહિ, મહત્ કાર્ય—મહત્ કાર્ય, અર્થાનુગત આદિ મોટું કાર્ય, યત્ક્વચિત્—કારણ કે કવચિત્; પરંતુ વ્યક્ત ચૈતન્યવાળો જ કરે છે,—કે જ્યારે આત્મા (ધણા ભાવમલનો) ક્ષય અભિમત છે.

તે આત્મસ્વભાવનું મલન-સ્થાન કરે છે, એટલા માટે તે 'મલ' કહેવાય છે.* તેમાં પણ ઘણા પુદ્ગલપરાવર્તો કરાવે એટલે ભાવમલ દ્વર થયો હોય ત્યારે જ આ યોગીની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો આ આત્મમલિનતારૂપ ભાવમલ જ્યારે ઘણો ઘણો ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, ને ચિત્તભૂમિ ચોક્ષી થઈ હોય, ત્યારે જ પ્રાપ્તિ મનુષ્યોને આ યોગીની સાંપડે છે. અહીં 'મનુષ્યોને' એમ કહ્યું, તેનું કારણ-ઘણું કરીને તેઓ જ આના મુખ્ય અધિકારી હોય છે, એ છે. બાકી તો આરે ગતિમાં આ ભાવમલની ક્ષીણતા સંભવે છે. એટલે આરે ગતિમાં યોગીનીનું ગ્રહણ હોઈ શકે છે.

અને આમ આત્માનો અંદરનો મેલ ઘણો ઘણો સાફ થઈ ગયે, ચિત્ત-ભૂમિમાં યોગીનીનું વાવેતર થાય છે; એટલા માટે જ અહીં કહ્યું કે- 'અન્યથા ચૈતન્ય મહત્ કાર્યં કરે નહિ' ; અર્થાત્ જેનું ચૈતન્ય હજી અન્યથા છે-પ્રગટયું નથી, એવો બાલ જીવ ક્યારેય પણ આ યોગીની ગ્રહણ કરવા જેવું મોટું કાર્ય કરવા સમર્થ થાય નહિ. કારણ કે જેનામાં હજી ચૈતન્યની સ્પષ્ટ સ્ફુરણા-ભક્ષિતિ થઈ નથી, જેનામાં હિત-અહિતના વિવેકનું ભાન આવ્યું નથી, જેનો આત્મા હજી ગાઢ મોહનિદ્રામાં પડ્યો છે, જેનો આત્મા બગ્યો નથી, એવો બાલ અજ્ઞાની જીવ ક્યારેય મોટું કામ કેમ કરી શકે? આહાર-નિદ્રા-ભય-મૈથુન આદિ સંજ્ઞાને પરપથ તે બિચારો પોતામાંથી જ પરવારતો ન હોય, તો બીજું શું કરી શકે? તે આ પ્રકારે—

નિગોદમાં તેમ જ એકેદ્રિયમાં જીવ, અત્યંત મૂર્ચિત અવસ્થામાં હોય છે એકદ્રિય, તેકદ્રિય, ચક્રિદ્રિય એ વિકલ અવસ્થામાં પણ ચૈતન્યની અન્યથા દશા હોય છે. અસંજ્ઞી પચેદ્રિયમાં પણ તે જ સંમૂર્ચિત જેવી સ્થિતિ હોય છે. સંજ્ઞી પચેદ્રિયમાં જલચર, સ્થલચર, ને ખેચર વગેરે તિર્યચ પર્યાયોને વિષે પણ ચોગીની હિતાહિતનું ભાન પ્રાપ્તિ હોતું નથી, પામર ગમારપણું હોય છે. દેવમાં સુખવિલાસનિમગ્નતા-સુખમાં ગરકાવપણું હોય છે; અને નરકમાં દુઃખ-નિવાસનિમગ્નતા-દુઃખમાં ડૂબવાપણું હોય છે; એટલે એ આડે બીજું કંઈ સૂઝતું નથી, તેમ જ ધર્મપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તો પણ ત્યાં મળવા દુર્લભ છે. મનુષ્યમાં પણ અનાર્થભ્રમિને વિષે તેની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે. આર્થભ્રમિમાં પણ કોયું ધર્મસંસ્કારસંપન્ન કુલ પામવું દુર્લભ છે તે મળે તો પણ સત્ય ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવું મહાદુર્લભ છે શ્રવણ થાય તો પણ તે પ્રત્યે શ્રદ્ધા ચોંટવી ઘણી ઘણી દુર્લભ છે. શ્રદ્ધા ચોંટે તો પણ તે પ્રમાણે સંયમમાં વીર્યની સ્ફુરણા થવી પરમ દુર્લભ છે. આમ ઉત્તરોત્તર દુર્લભતા છે. તેમાં ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થયો હોય, પરમ પુદ્ગલોદય પ્રગટ્યો હોય,

* "સદ્જંતુ મલં વિચાર્ત્કર્મસંબન્ધયોગ્યતામ્ । આત્મનોડનાદિમત્ત્વેऽપિ નાયમેનાં વિના યતઃ ॥ તસ્માદવશ્યમેષ્ય્યા સ્વાભાવિક્યેવ યોગ્યતા । તસ્યાનાદિમતી સા ચ મલનામ્લ ઉચ્યતે ॥"

—શ્રી યોગબિન્દુ, શ્લોક ૧૧૪-૧૧૦.

ત્યારે જ આ ઉત્તમ યોગળીજની પ્રાપ્તિ સંભવ છે; ત્યારે જ પરમ દુલ્ભ એવું જિન ભગવાનનું દર્શન સંપડે છે; ત્યારે જ સફળરૂપે યોગ પગેરે સામગ્રી મળે છે. આમ સર્વત્ર જિનદર્શન-જિનમક્ષિ આદિ યોગળીજની પરમ દુલ્ભતા છે, એટલા માટે જ ભગતી જ્યેષ્ઠ જેવા શ્રીમાન આનંદધનજી, શ્રીમાન દેવચંદ્રજી, શ્રીમાન યશોવિજયજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આદિ પરમ સતો-પરમ ભક્ત, યોગિશીલે પરમ ભક્ત ઉદ્ધાસથી ગાઇ ગયા છે કે—

“સુહુમ નિર્જોદ ન લેખિયો...સખી! દેખજુ દે! ખાદર અતિહિ વિશેષ...સખી”

પુદવી આઉ ન લેખિયો...સખી તેઉ વાઉ ન લેશ...સખી

વનસપતિ અતિ ધણ દિહા...સખી દીઠા નહિ ય દીદાર...સખી

ભિ તિ ચઉરિદી જલ વિહા...સખી ગતિ સન્નિ પણ ધાર...સખી

સુર તિરિ નિરય નિવાસમાં...સખી મનુજ અનારજ સાય...સખી

અપભ્રજતા પ્રતિભાસમાં...સખી અતુર ન ચહિયો હાય...સખી

એમ અનેક થલ બાણિયે...સખી હરિસણ વિણ જિન દેવ...સખી

આગમથી મતિ આણિયે...સખી કીજે નિર્મલ સેવ...સખી—શ્રી આનંદધનજી

“જગતારક પ્રભુ વિનવું, પ્રિતલડી અવધાર, રે...”

તુજ હરિસણ વિણ હું ભચ્યો, કાળ અતંત, અપાર, રે...જગ

આયર ભચ્યો પ્રભુ નવિ મહ્યા, મિથ્યા અવિરતિ ભેડી રે...જગ

પરપરિણતિ રાંગીપણે, પરસ્પરગે રક્ત, રે...

પરબ્રહ્મ રક્ષકપણે, પરબોગે આસક્ત રે...જગ” —શ્રીદેવચંદ્રજી

“જિનયે ભાવ વિના કંખું, છૂટત નહિ દુઃખદાવ.”

“જળ ભાગેગે આતમા, તબ લાગેગે રંગ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“દીડી હો પ્રભુ દીડી જગચુક તુજ, મૂરતિ હો પ્રભુ મૂરતિ મોહનવેલડી જી;

કલિયુગે હો પ્રભુ કલિયુગે દુલહો તુજ, હરિશણ હો પ્રભુ હરિશણ લહું આથા કલીજી.”

—શ્રી યશોવિજયજી

મનુષ્ય જન્મની મહત્વતા—

આમ સર્વત્ર જિનદર્શન-ભક્તિ આદિ ઉત્તમ યોગળીજની અત્યંત દુલ્ભતા હોવા છતાં, તેની પ્રાપ્તિનો સંભવ મુખ્ય કરીને મનુષ્ય ગતિમાં હોય છે. એટલા માટે જ જ્ઞાની પુરુષોએ મનુષ્ય જન્મને સર્વશ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. કારણ કે—

“એ મોક્ષ બીજા કોઈ દેહથી મળતો નથી. દેવ, તિર્યચ, કે નરક એ અહિં ગતિથી મોક્ષ નથી, માત્ર માનવ દેહથી મોક્ષ છે. x x કોઈ પણ અન્ય દેહમાં પૂર્ણ સફલિતકરો ઉદય થતો નથી, અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, એથી આપણને

(૧૪૮),

મળેલો આ બહુ દુર્લભ માનવદેહ સફળ કરી લેવો એ અવશ્યનું છે. કેટલાક મૂર્ખો દુરાચારમાં, અજ્ઞાનમાં, વિવચમાં, અને અનેક પ્રકારના મદમાં આવો માનવદેહ વૃથા ગુમાવે છે; અમૂલ્ય કોસ્તુમ હારી બેસે છે, આ નામના માનવ ગણાય, બાકી તો વાનરરૂપ જ છે.”

“બહુ પુણ્ય કરાં પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે ! ભવચક્રનો આંટો નહિં એછે ટળ્યો;
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે લેશ એ લક્ષે લહો,
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે કાં અહો ! રાચી રહો ?”—શ્રી મોક્ષમાળા

અને આમ પરમ દુર્લભ ને પરમ અમૂલ્ય એવા મનુષ્ય જન્મમાં જ પ્રાપ્તે યોગ-બીજરૂપ સન્માર્ગની પ્રાપ્તિનો સુઅવસર સાંપડે છે, જેમ બાળી મુસુલુ જીવે પ્રભુભક્તિ-સફળરૂપે આદિ સાધનોની પરમ ભક્તિથી ઉપાસના કરી, જેમ બાળે તેમ ઉતાવળે આ માનવદેહની સાર્થકતા કરી લેવી,—એવો ધ્વનિરૂપ આડકતરો સાર બોધ અત્રે મહાત્મા શાસ્ત્રકારે આપ્યો છે.

તે ઉપદેશાવતાં કહે છે—

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે ક્ષયશ્ચાસ્યોપપચતે ।
જીવાનાં લક્ષણં તત્ર યત ઇતદુદાહતમ્ ॥ ૩૧ ॥

ચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં, ક્ષય તો એનો હોય;
કારણ જીવોનું તિહાં, લક્ષણ આનું જોય:—૩૧

અર્થ:—અને છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં આ ભાવમલનો આવો ક્ષય ઉપજે છે; કારણ કે તેમાં વર્તતા જીવોનું લક્ષણ આ (નીચે કહેવામાં આવતું) કહ્યું છે:—

જે કહ્યું છે, તે બતાવવા માટે કહે છે—

દુઃખિતેષુ દયાત્યન્તમદ્વેષો ગુણવત્સુ ચ ।
ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ ॥ ૩૨ ॥

વૃત્તિ:—ચરમે પુદ્ગલાવર્તે—ચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં, યથોક્ત લક્ષણમાળા છેલા પુદ્ગલાવર્તમાં, ક્ષયશ્ચાસ્યોપપચતે—આ ભાવમલનો ક્ષય ઉપજે છે, જીવાનાં લક્ષણં તત્ર—ત્યાં છેલા પુદ્ગલાવર્તમાં જીવોનું લક્ષણ, યત ઇતદુદાહતમ્—કારણ કે આ (કહેવામાં આવે છે તે) કહ્યું છે.

વૃત્તિ:—દુઃખિતેષુ—સરીરઆદિ દુઃખથી. દુઃખીઆઓ પ્રત્યે, દયાત્યન્ત—અસંતપણે દયા. સાનુ-શયપણું, અનુકંપાભાવ; અદ્વેષ:—અદ્વેષ, અમત્સર. કાના પ્રત્યે ? તો કે ગુણવત્સુ ચ—વિદ્યા વગેરે ગુણોથી યુક્ત એવા ગુણવતો પ્રત્યે. ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ—તેમજ ઔચિત્યમયી સેવન, શાસ્ત્ર અનુસારે ઉચિતપણાએ કરીને સેવન; સર્વત્રૈવ—સર્વત્ર જ, દીન વગેરે પ્રત્યે, અવિશેષતઃ—અવિશેષથી, સામાન્યથી.

દુઃખીઆ પ્રતિ દયા અતિ, ગુણવત્ પ્રતિ અદ્રેષ;
ઉચિતપણે સેવન વળી, સર્વત્ર જ અવિશેષ. ૩૨

અર્થ:—દુઃખીઆઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા, અને ગુણવંતો પ્રત્યે અદ્રેષ, અને સર્વત્ર જ અવિશેષથી ઓચિત્ય પ્રમાણે સેવન,—આ છેલા પુણ્યભાવર્ત્તનું લક્ષણ છે.

વિવેચન

છેલા પુણ્યભાવર્ત્તમાં—પુણ્યભક્તોમાં વર્તતા જીવના મુખ્ય લક્ષણ આ છે:—(૧) દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) ગુણવાન્ જનો પ્રત્યે અદ્રેષ, (૩) અને સર્વત્ર ઓચિત્યથી સેવન તે આ પ્રમાણે:—

૧. દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા

રોગ વગેરે શારીરિક દુઃખથી, તેમ જ હરિદ્રતા-દોર્ભાગ્ય વગેરેથી ઉપજતા માનસિક દુઃખથી,—આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી જે જીવો બિચારા દુઃખીઆ હોય, પરિતાપ પામી આકુલ-વ્યાકુલ થતા હોય, તેઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા-અનુકંપા કરવી, તે અને પ્રથમ લક્ષણ છે એટલે કે તે તે દુઃખથી તે જીવને જેવો કંપ-આત્મપ્રદેશપરિવંદ થતો હોય, તેવો તેને અનુસરતો કંપ પોતાના આત્માને વિશે થાય, તેનું નામ ‘અનુકંપા’ છે. તે દુઃખ જાણે પોતાનું જ હોય એવી ભાવના ઉપજે, જેમ શરીરના એક ભાગને દુઃખ થતાં બીજા ભાગમાં પણ અનુકંપા જીકે છે, તેમ બીજાના દુઃખે પોતે દુઃખી થતું તે અનુકંપા છે અને પોતાનું દુઃખ દૂર કરવાને જેમ પોતે સદા તત્પર હોય, તેમ પરદુઃખ-ભાજન કરવાને સદા તત્પર હોતું, તે જ ખરી અનુકંપા અથવા દયા છે કારણ કે પરદુઃખ છેલ્લાની જે મંછા તેનું નામ જ કરણા-દયા છે.

“પરદુઃખ છેલન મંછા કરણા” —શ્રી આનંદધનજી

“વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, પીડા પરાઈ જાણે રે.—શ્રી નરસિંહ મહેતા

આવી ઉત્તમ દયા જે પાળવા મંજીરો હોય, તે પર જીવને દુઃખ કેમ આપી શકે? પીડા કેમ ઉપજાવી શકે? સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ જે દુઃખવવા મંજીર નહિ, તે નાના-મોટા કેાઈ પણ જીવને કેમ હણી શકે? તેની લાગણી પણ કેમ દુઃખવી શકે? તે તો ક્યારેય પણ કેાઈ પણ જીવની મન-વચન-કાયાથી નહિં સા કરવાથી જેમ અને તેમ દૂર જ રહે. એટલું જ નહિં પણ જેમ અને તેમ સર્વ પ્રયત્નથી તેની રક્ષામાં જ પ્રવર્તે

આ દયા ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે, સર્વ સિદ્ધાન્તનો સાર છે, સર્વ દર્શનને સંમત છે, સર્વ મતમાં પ્રથમ છે, સર્વ સુખસપ્તાની જનની છે, સર્વ પ્રાણીનું હિત કરનારી છે. એના જેવો બીજો એકે ધર્મ નથી ‘અહિંસા પરમો ધર્મ.’—અહિંસા પરમ ધર્મ છે.

૧૫૭)

સત્ય, શીલ, દાન વગેરે પણ દયાની રક્ષા કરનારા અંગરક્ષક જેવા છે, દયા વિના એ ગધક અપ્રમાણ છે. મહાત્મા સત્યપુરુષો કહી ગયા છે કે—

■ ધર્મતત્ત્વ જો પૂછ્યું મને, તો સંભળાવું સ્નેહ તને,
જે સિદ્ધાંત સકળનો સાર, સર્વ માન્ય સહુને હિતકાર.
ભાખ્યું ભાષણમાં ભગવાન, ધર્મ ન બીજો દયા સમાન,
અભયદાન સાથે સતોષ, ઘો પ્રાણીને દળવા દોષ.

સત્ય શીલ ને સઘળાં દાન, દયા હોઈને રહ્યા પ્રમાણ;
દયા નહિં તો એ નહિં એક, વિના સૂર્ય કિરણ નહિં દેખ.”—શ્રી મોક્ષમાળા

“જિસકે હિરદે હય ખૂતદયા, વાને સાધન ઓર કિયો ન કિયો.”—મહાત્મા કબીરજી

“તુલસી દયા ન છાડિએ, જળ લગ ઘટમે પ્રાન”—શ્રી તુલસીદાસજી

૨. ગુણવંત પ્રત્યે અદ્વેષ

ગુણવાન જન પ્રત્યે અદ્વેષ-અમત્સર હોવો, ધૃત્યા રહિતપણું હોવું, તે આ ઉદ્ધા પુદ્ગલાવર્તનું ગોળું લક્ષણ છે. ગુણનો દ્વેષ તે મત્સર કહેવાય છે, તે અહીં ન હોય. વિદ્યા, વિનય, વિવેક, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તથા વગેરે ગુણોથી જો કેઈ પણ પોતાના કરતાં અધિક-અધીચાતો દેખાય, તો તેના પ્રત્યે અદેખાઈ ન કરે; પરંતુ તે તે ગુણ જોઈ જીવંટો મનમાં પ્રસન્ન થાય, રાજ થાય, પ્રમોદભાવ ધરે કે—‘ધન્ય છે આને! આનામાં વિદ્યા-વિનય-વિવેકનો કેવો વિકાસ છે! આ કેવો જ્ઞાનવાન, કેવો ચારિત્રવાન છે!’ આમ પરના પરમાણુ જેવડા ગુણને પણ પર્વત જેવો ગણી પોતાના હૃદયમાં સદાય વિકાસ પામે, પ્રકુલ થાય, સાચો સદ્ગુણાનુરાગી બને, તો સમજવું કે આ ઉદ્ધા પુદ્ગલાવર્તનું ચિહ્ન છે.

“પરગુણપરમાણૂપર્વતીકૃત્ય નિત્યં,

નિજહૃદિ વિકસતઃ સતિ સંતઃ કિંચિન્તઃ ।”—શ્રી ભર્તૃહરિ

“ગુણ પ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

પરગુણ દેખી પ્રમોદ પામવો, ખુશી થવું, રાજ થવું એ જ સજ્જનનું લક્ષણ છે. સજ્જન તો પ્રમોદભાવથી કેવી ભાવના કરે છે, તેનું સુંદર શબ્દચિત્ર અત્ર આપ્યું છે—

x “જિદ્ધે પ્રહીમવ ત્વં સુકૃતિસુચરિતોચાણે સુપ્રસન્ના,
ભૂયાસ્તામન્યકીર્તિશ્રુતિરસિકતયા મેઽય કર્ણો સુકર્ણો ।
વીક્ષ્યાન્યમૌલલક્ષ્મીં દ્રુતમુપચિનુતાં લોચને રોચન્ત્વં,
સંસારેઽસ્મિન્નસારે ફલમિતિ મવતાં જન્મનો મુસ્યમેવ ॥”—શ્રી શાંતસુધારસ.

“હે જીભ ! તું પુણ્યધાણી જીવેનાં સુચરિત્રા ઉચારી પવિત્ર થા, સુપ્રસન્ન થા ! જીભની કીર્તિ સાંભળવાનો રસ પામી મારા જાને કાનો આજે સુકષ્ણ અર્થાત્ સદ્ગુણ થાઓ ! અહો ! જીભની ઉત્તમ લક્ષ્મી, જીભનું ઐશ્વર્ય દેખી મારાં લોચનો કરે, દેવો, એમાંથી હર્ષાશ્રુ આવે ! હે જીભ ! હે જ્ઞાત ! હે ચક્ષુ ! અસાર સંસારમાં આવી ભાવના એ જ તમારા જન્મનું પરમ સાર્યક છે.”

—શ્રી મનઃસુખભાષી કીરત્યદ્વૈષ સાંતસુધારસ વિવેચન.

“ધન્ય ધન્ય તે જીવ પ્રભુ પદ સેવી હો, જે દેશના મુલે;
જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવયોગે હો નિજ સાધકપણે, સેવા ઈશ્વર દેવ” —શ્રી દેવચંદ્ર
“મૈત્રી ભૂતામાં, ગુણીમાં પ્રયોગ, દુઃખી જીવોમાં કરણા પ્રયોગ;
માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ વિપરીત પ્રત્યે, હે દેવ ! ધારો સુખ આત્મનિત્યે.”

—શ્રી અમિતગતિ આચાર્યકૃત સામાન્યિક પાઠ (ડૉ. ભગવાનદાસ અનુવાદિત)

૩. ઔચિત્યથી સર્વત્ર અવિશેષપણે સેવન

શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે ઔચિત્યથી, ઉચિતપણથી, જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સેવા કરવી તે ત્રીજું લક્ષણ છે. ઉચિતપણને અનુસરવાથી અસત્પ્રવૃત્તિ દૂર થાય છે, તે સત્પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તન થાય છે, તેથી કરીને ચોક્કસ કર્મફલ થાય છે. x માટે જ આત્માથી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે, તે તે કરે, અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે, તે તે સમજે.

“જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તિહાં સમજવું તેહ;

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માથી જન એહ.” —શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને તેમાં પણ અવિશેષથી—કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના, સામાન્યપણે દીન-દુઃખી વગેરે સર્વ દાષની પણ યથાયોગ્ય સેવા કરવી, એ ઉચિત સેવા છે. અને ઉચિતપણ, યથાયોગ્યપણ આમ સમજવું; મુનિ-સામા સાધુશુભી શુક્ત એવા સત્પાત્ર સત્પુરુષ પ્રત્યે જે સેવા કરવામાં આવે, ત્યાં ભક્તિભાવનું પ્રધાનપણ ઉચિત છે. દુઃખી, દીન, અપંગ વગેરે પ્રત્યે કંઈ સેવા કરવામાં આવે તેમાં અનુકંપા ભાવનું પ્રધાનપણ ઉચિત છે. # આ

(મૂળ શ્લોક) * “સત્ત્વેષુ મૈત્રીં ગુણિષુ પ્રમોદં, ક્ષિત્તેષુ જીવેષુ કૃપાપરત્વં ।

માધ્યસ્થ્યવૃત્તિં વિપરીતવૃત્તીં, સદા મમાત્મા વિદધાતુ દેવ ॥”

x “અસૌચિત્યાનુસારિત્વાત્પ્રવૃત્તિર્નાસતી મયત્ ।

સત્પ્રવૃત્તિશ્ચ નિયમાદ્ધ્રુવઃ કર્મફલો યતઃ ॥” —શ્રી યોગબિન્દુ.

* “અનુકંપાડનુકંપે સ્વાદ્ધર્મિકે પાત્રે તુ સજ્જતા ।

અન્યથાધીસ્તુ દાતૃજ્ઞામતિચારપ્રસન્નિકા ॥” —શ્રી યશોવિજયજીવં ૬૧૦ ૬૧૦

દીન-દુઃખી વગેરે ગમે તે હોય, ગમે તે મતસંપ્રદાયનો હોય, ગમે તે બ્રતિનો હોય, તે પણ અલેદબાવે સાચી અનુકંપાથી સેવા કરવા યોગ્ય છે. આ અનુકંપા દાનનો જિનેસર ભગવાને કદી પણ નિષેધ નથી કર્યો. દીન, દુઃખી, રોગી આદિની સેવા-શુશ્રૂષાથી દાનશાલા, ઓષધાલય, ઇસ્પતાલ વગેરેનો પ્રબંધ કરવો, તે ઘણા જીવોને ઉપકારી યથા પડી, અનુકંપાનો હેતુ છે, શુભ આશયનું કારણ છે. યુદ્ધ આલંબનને આશ્રી આવી દાનાદિ સેવાથી પ્રવચનની ઉત્તતિ થાય છે, અને તે કલ્યાણનું કારણ થઈ પડે છે.

આ દાનાદિ કાર્યમાં પણ ઉચિતપણું બળવવાની બહુ બહુ જરૂર છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ વગેરે બરાબર જોઈ વિચારીને જેમ ઘટે તેમ કરવા યોગ્ય છે. દાન આપવું તે પણ—‘હે રાંકા! હેતો બા!’ એવા તુચ્છ ભાવથી, અથવા ‘ઉપર દાનાદિમાં હાથ રાખવા’ના ભાવથી આપવું, એ ઉચિત નથી, પણ અનુચિત છે. યથા-ઉચિતપણું યોગ્ય પાત્રને યોગ્ય દાન યોગ્ય રીતે આદરથી આપવું, તે પાત્રને પોતાનું દીન-લાચારપણું ન લાગે-ન વેદાય, ઓશીઆજાપણું ન લાગે, જેમ ‘જમણો હાથ આપે ને કાબો હાથ ન ભણે’ એવી રીતે આપવું, તે ઉચિતપણું છે. ઇસ્પતાલ-ઓષધાલય વગેરેમાં પણ દીન-દુઃખી દરદીઓ પ્રત્યે અનાદર બતાવવામાં આવે, ‘આ તો મફતીઆ છે’ એમ બહી તેની બરાબર કાળજી ન લેવામાં આવે, એ ઓચિત્ય નથી. પણ ગરીબ દરદીઓ પ્રત્યે તો ખાસ હમદર્દી બતાવી, તેની ઓર વિશેષ કાળજી લેવી, નિઃસ્વાર્થ સેવા બજાવવી, એ જ ખરું ઉચિતપણું છે. આનું ઉચિતપણું બળવણું એ દાતા સદ્ગુહશ્યની ફરજ છે, અને તે જળવાયે તો જ સાચો સેવાધર્મ બની શકશે. તેમાં પણ યોગ્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-ભાવમાં યોગ્યકાળે કરેલી થોડી દાનાદિ સેવા પણ, જેટલી લાભકારી થાય છે, જેટલી ઉગી નીકળે છે, તેટલી અકાળે કરેલી ઘણી સેવા પણ થતી નથી. વરસાદમાં એક દાણાની પણ અનેકગણી વૃદ્ધિ થાય છે, વરસાદ વગર કરોડો દાણા નકામા બળ છે.* માટે સેવાધર્મમાં પણ યોગ્ય અવસર બળવવો, એ ઉચિત છે. આ બધા સ્થૂળ હિંસા છે. આમ સર્વત્ર યથાયોગ્યપણે જેમ ઘટે તેમ સેવાધર્મ આદરવો, યથાશક્તિ જનતાની સેવા કરવી, એ પણ ચરમાવર્તનું ચિહ્ન છે.

“દીન કદા વિષુ દાનથી, દાતાની વાધે મામ;

જલ દીએ ચાતક ખીજવી રે, મેઘ હુઓ તિણે સ્થામ....ચંદ્રપ્રભ.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ અત્રે ત્રણ મુખ્ય લક્ષણ કદા, -દુઃખીઆની કયા, શુભી પ્રત્યે અદ્વેષ, સર્વની અલેદપણે ઉચિત સેવા. આ લક્ષણ જેનામાં વર્તે છે, તે ચરમ આવર્તમાં વર્તે છે, તેને

* “કાલેડરમપિ લામાય નાકાલે કર્મ વહ્નપિ ।

વૃષ્ટો વૃદ્ધિઃ કળસ્યાપિ કળકોટિર્વૃષ્ણન્યયા ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત શ્લોક ૬૧૦

“ધર્મોક્ત્યપનાયં ચ દાનસ્યાપિ મહામતિઃ ।

અવસ્થોચિત્યયોગેન સર્વસ્યૈવાનુકમ્પયા ॥”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક,

ભવચક્રનો છેલ્લો આંટો છે, એમ જાણવું. આ બાદ ચિહ્નો પરથી ભવ-
સાર બોધ ચક્રનો છેલ્લો ફેરો બાકી છે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. બાકી વિશેષ
તો અર્તાદિય એવા યોગીજ્ઞાનને ગમ્ય છે, માટે ચરમાવર્તમાં આવવું
હોય, ભવનો છેલ્લો ફેરો કરવો હોય, ને યોગીજ્ઞાની વાવણી કરવી હોય, તો આ લક્ષણો
શુદ્ધો આત્મામાં પરિણમવા જોઈએ; દુઃખીની અત્યંત દયાથી હૃદયને કોમળ-આદ્ર કરવું
જોઈએ; શુદ્ધ-અદ્વૈતી ચિત્તભૂમિ ચોક્કસ કરવી જોઈએ, ને સર્વ જીવની યથોચિત સેવા
કરી વિશ્વવત્સલ બનવું જોઈએ. એમ આ ઉપરથી મહાત્મા શાસ્ત્રકારે બોધ આપ્યો.

અને આ ઉપરથી એટલું પણ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે કે-કાળસ્થિતિ પાકશે,
ભવપરિણતિ પરિપાક થશે, ભવની સુઠત પૂરી થશે, ત્યારે આપણે માર્ગ પામશું, માટે
આપણે તો તેની રાહ જોયા કરશું, -એવું જોડું આલંબન પકડી આજસુ-પ્રમાદી થવા યોગ્ય
નથી, પાઠપ્રસારિકા અવલંબવા યોગ્ય નથી, હાથ જોડી બેસી રહી પુરુષાર્થહીન થવા
યોગ્ય નથી. જ્ઞાનીપુરુષોએ કાળલઘિપરિપાક વગેરે કહ્યા છે, તેનો જીવડો અનર્થકારી
અર્થ કરવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ કદી પણ પુરુષાર્થહીનતા પ્રેરે જ નહિ;
પુરુષાર્થની જન્મતિ જ પ્રેરે. માટે જ્ઞાનીનો આશય સમજવો જોઈએ.

આપણી પોતાની તથાભવ્યતા કેવી છે, તે આપણે જાણતા નથી પણ તે ભવ્યતાનો
પરિપાક કરવાનો પુરુષાર્થ તો આપણા હાથમાં છે. એટલે કે આપણી ભવ્યતા-યોગ્યતા
કેમ જલદી પકાવવી તેનો પ્રયાસ આપણે કરી શકીએ એમ છીએ.
પુરુષાર્થ પ્રેરણા આપણી પાત્રતા-યોગ્યતા વધારીએ, એટલે એની સુઠત એની મેળે
પાકશે, આપણે એની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. કાખલા તરીકે-મગમાં
પાકવાની યોગ્યતા છે, પણ તે ચૂલે ચડાવીએ તો પાકે, એની મેળે કોઈ કાળે પાકે નહિ.
તેમ ભવ્ય એવા આત્મામાં પણ ભવ્યતા-યોગ્યતા આણવાનો પ્રયાસ ન કરીએ, તો એની
મેળે યોગ્યતા આવે નહિ. એટલા માટે જો પરમાર્થની ઈચ્છા હોય, તો કાળસ્થિતિ જેમ
પાકે, ભવપરિણતિ પરિપાક થાય, આત્મામાં યોગ્યતા-પાત્રતા જેમ આવે તેવા ઉપાય લેવાનો
સત્ય પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ; અને તેવા ઉપાયોમાં પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક જે ઉપાય-
દયા વગેરે અહીં સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે, તેનો આશ્રય કરી આત્માર્થ સાધવો જોઈએ; શુદ્ધ
નિમિત્તકારણના પ્રબળ અવલંબનથી ઉપાદાન-પ્રગટાવવું જોઈએ, -કે જેથી કરીને ભવ-
પરિણતિ છેલ્લા પુણ્યલાવર્તમાં આવી ઉભી રહે, ભવનો છેલ્લો ફેરો બાકી રહે, ને તેમાં
પણ જેમ જાને તેમ જોણા ભવ કરવા પડે. આમ અત્રે ધ્વનિ છે. આની સાથે સંવાદી
એવા પરમ પુરુષાર્થપ્રેરક વીરજગન્નારૂપ સત્ય વચનો વર્તમાનયુગના પરમ સંત-ભાવયોગી
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવા જ્ઞાનાવતાર પુરુષ ઉચ્ચાર્યા છે:-

“જો હમણાં પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ,
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદા નહિ આત્માર્થ.
દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વેરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એક સદાય મુનગ્ય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને કારણ કે એમ છે, એથી કરીને—

एवंविधस्य जीवस्य भद्रमूर्तेर्महात्मनः ।

શુભો નિમિત્તસંયોગો જાયતેજ્વજ્વકોદયાત્ ॥ ૩૩ ॥

ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મ તે, એવા જીવને ભોગ;
અવચક ઉદયે ઉપજે, શુભ નિમિત્તસંયોગ. ૩૩

અર્થ:—એવા પ્રકારના ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મા જીવને, અવચકના ઉદય થકી, શુભ નિમિત્ત સંયોગ ઉપજે છે.

વિવેચન

“આહે ચકાર તે ચંદને, મધુકર માલતી યોગી રે;
તિમ ભવિ સહજ શુભે હોવે, ઉત્તમ નિમિત્ત સંયોગી રે. વીરો” —શ્રી યો. સં ૧-૧૩

ઉપરમાં જે હમણાં જ દયા વગેરે લક્ષણ કહ્યા તે લક્ષણવંતો યોગી પુરુષ કેવો હોય ? તે ભદ્રમૂર્તિ-ભદ્રમૂર્તિવાળો હોય, કલ્યાણરૂપ બધી આકૃતિવાળો હોય. તેને દેખતાં જ તે ભદ્ર, બલો, રૂડો જીવ છે એવી સ્વાભાવિક છાપ પડે. તે પ્રિયદર્શન શુભ નિમિત્ત હોય, તેણું દર્શન પ્રિય-બહાલું લાગે એણું હોય, તેને દેખતાં જ તેના પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ સ્ફુરે એવો તે પ્રિયદર્શી ‘દેવાનાં પ્રિય’ હોય. અને તે ‘મહાત્મા’ કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે સદ્વીર્યનો-ઉત્તમ આત્મ-વીર્યનો તેને યોગ બન્યો છે. આવા ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મા જીવને શુભ નિમિત્તનો સંયોગ ઉપજે છે, તેને સદ્સંયોગ વગેરેનો ભોગ બાહે છે. ઉત્તમને ઉત્તમ નિમિત્ત સહેજે મળી આવે છે; તેણું તેવાને એવે, ‘Like attracts like’ તે ન્યાયે યોગ્ય સુપાત્ર જીવને તેના પુણ્યપ્રાગ્ભારથી જોઆઈને તથારૂપ યોગ્ય નિમિત્ત સાંપડે છે, અને તે ઉત્તમ નિમિત્તો

વૃત્તિ-एवंविधस्य जीवस्य—એવા પ્રકારના જીવને, હમણાં જ કહેલા લક્ષણવાળા યોગીને, ભદ્રમૂર્તિ-ભદ્રમૂર્તિ, પ્રિયદર્શન, જેણું દર્શન પ્રિય-બહાલું લાગે એવાને, મહાત્મનઃ-મહાત્માને-સદ્વીર્ય-ના-યોગે કરીને, યું ? તો કે-શુભ-શુભ, પ્રથરત, યું ? તો કે-નિમિત્તસંયોગઃ-નિમિત્ત સંયોગ, સદ્સંયોગ આદિનો સંયોગ, -કારણ કે સદ્સંયોગ આદિનું જ નિઃશ્વેસસાધનનું-શોક્ષસાધનનું નિમિત્તપણું છે, જાયતે-ઉપજે છે. ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું છે. . . . ચકના ઉદયથકી. કહેવામાં આવતા સમાધિવિશેષના-યોગવિશેષના ઉદયને લીધે;

મોક્ષના અમોઘ સાધનરૂપ થઈ પડે છે. જેમ ચક્રોર કુદરતી રીતે જ ચંદ્રને ચાહે છે, જેમ બમરો સ્વભાવથી જ માલતીનો લોગી બને છે, તેમ બળ્ય-યોગ્ય સુપાત્ર છત્ર પણ સહજ શુભે કરીને ઉત્તમ નિમિત્તનો સંયોગ પામે છે.

“બ્યસન ઉદય જે જલધિ અનુહરે, શશિને તેજ સંબંધે;

અણસંબંધે કુસુદ અનુહરે, શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગળે....ચારુ” —શ્રી યશોવિજયજી

“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનતોછ.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ ઉત્તમ નિમિત્તનો યોગ પણ શા કારણથી થાય છે? તે પણ અહીં સ્પષ્ટ થયું છે. ઘણું અવચક્રના ઉદયથી આ નિમિત્ત મળી આવે છે આ અવચક્ર એક પ્રકારનો યોગવિશેષ છે. તેનું સ્વરૂપ હવે પછી કહે છે. આ અવચક્રરૂપ કારણનો યોગ બને તો તેવા નિમિત્તનો યોગ બને છે.

નિમિત્ત અને ઉપાદાન

“કારણ જોગે હો કારણ નીપજે, એમાં કોઈ ન વાદ;

પણ કારણ વિણ કારણ સાધિયે, એ નિજ મત ઉનમાદ. સંભવ” —શ્રી આનંદધનજી

“કારણયે કારણ સધે હો, એહ અનાદિકી ચાલ....લલના”

દેવચંદ્ર પદ પાંચમે હો, કરત નિજ ભાવ સબાલ....લલના” —શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ વિના કાર્ય થાય જ નહિં, આ સનાતન નિયમ છે, પણ એ કારણ વિના કાર્ય સાધવાની જે વાત કરે છે, તે તો કેવળ પોતાના મતનો ઉન્માદ જ છે. છતાં કેટલાક લોકો અસમજસ ભાવે ઉપાદાન અને નિમિત્તના યથાયોગ્ય વિભાગ-સંબંધની મર્યાદાનું જ્ઞાન નહિં હોવાથી, અથવા ગાંધી લીધેલા ભ્રામક ખ્યાલને લીધે જાણુ વિપર્યક્ત સમજતા હોવાથી, એકાંતિક પક્ષ ઝહીને, ઉપાદાનને નિમિત્ત બાણુ, એક ણીજના વિરોધી પ્રતિસ્પર્ધી હોય, એમ અર્થવિહીન શુષ્કજ્ઞાનરૂપ વાતોથી પરમ ઉપકારી નિમિત્તનો અપભ્રાપ કરતા રહી, ‘ઉપાદાન ઉપાદાન’ એમ શબ્દ માત્ર કહેતા ફરે છે, તે શ્રી આનંદધનજીના શબ્દોમાં ‘નિજ મત ઉન્માદ’ જ છે. કારણ કે એકલા ઉપાદાનનો કે એકલા નિમિત્તનો એકાંતિક પક્ષ-આગ્રહ કરવો તે કેવલ વિપર્યાસરૂપ-ભ્રાંતિરૂપ પ્રગટ મિથ્યાત્વ જ છે જે એવો એકાંતિક પક્ષ ઝહે છે, તે ઉપાદાન ને નિમિત્તનો પરસ્પર સાપેક્ષ પૂર્ણ અવિરોધ સહકારરૂપ સંબંધ બાણુતો જ નથી, અને એકાંતિક મિથ્યા અસત્ ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરી જ્ઞાનીના સનાતન માર્ગનો લોપ કરે છે-તીર્થનો ઉચ્છેદ કરે છે. કારણ કે ઉપાદાનને ભૂટી એકલા નિમિત્તને પકડ્યાથી જેમ કાંઈ વળતું નથી, તેમ નિમિત્તને છોડી એકલા ઉપાદાનથી પણ કાંઈ વળતું નથી.

યોગક્રિયાફલાઘ્નં ચચ્છૂયતેડવચ્ચક્રત્રયમ્ ।

સાધૂનાશ્રિત્ય પરમમિપુલક્ષ્યક્રિયોપમમ્ ॥ ૩૪ ॥

અવચ્ચક્રત્રય પરમ જે, યોગ ક્રિયા ફલ નામ;
સાધુ આશ્રી-તે બાણી, લક્ષ્ય ક્રિયા સમ આમ. ૩૪

અર્થ:-સાધુઓને-સત્પુરુષોને આશ્રીને, યોગ ક્રિયા ને ફલ નામનું પરમ અવચ્ચક્ર-ત્રય (ત્રિપુટી) સબળાય છે, તેને બાણી લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા છે

વિવેચન

“નિર્મલ સાધુ ભગતિ લઈ....સખીં યોગ અવચ્ચક્ર હોય....રે સખીં
કિરિયાવચ્ચક્ર તિમ સહો સખીં ફલ અવચ્ચક્ર જોય રે સખીં ચ દ્રમણું”-શ્રી આનંદધનંજી

યોગાવચ્ચક્ર, ક્રિયાવચ્ચક્ર અને ફલાવચ્ચક્ર એ ત્રણ પ્રકારના અવચ્ચક્રની ત્રિપુટી સાક્ષમા કહેલ છે. આ અવચ્ચક્ર એક પ્રકારનો અવ્યક્ત સમાધિવિશેષ-યોગવિશેષ છે, નાના પ્રકારના ક્ષયોપશમને લીધે ઉપજતો તેવા પ્રકારનો આશયવિશેષ-ત્રણ અવચ્ચક્ર ચિત્તપરિણામવિશેષ છે ‘અવચ્ચક્ર’ એટલે શું? અવચ્ચક્ર એટલે વચે નહિં, છેતરે નહિં તે જે કદી ખાલી ન જાય, ચૂકે નહિં, આડાઅવળો-વાકો ભય નહિં, એવો અમોઘ, અચૂક, અવિસંવાદી, રામબાણ તે અવચ્ચક્ર યોગ એવો કે કદી વચે નહિં-ચૂકે નહિં-વાકો ભય નહિ તે યોગાવચ્ચક્ર. ક્રિયા એવી કે કદી વચે નહિં-ફોગટ ભય નહિં-વાંકી ભય નહિ તે ક્રિયાવચ્ચક્ર ફલ એવું કે કદી વચે નહિં-ખાલી ભય નહિં-વાકું ભય નહિં, તે ફલાવચ્ચક્ર.

આ પરમ-ઉત્તમ એવું અવચ્ચક્રત્રય સાધુઓને એટલે કે સાચા સાધુશુભધી શોભતા સત્પુરુષોને આશ્રીને છે, સાચા ‘સુનિ’ એવા સ્થાની પુરુષોને અવલંબીને છે, એમ તેના સંબંધ સમજવાનો છે એટલે કે સાચા સાધુસ્વરૂપ સત્પુરુષનો-સફળરૂનો યોગ, ભોગ, તથારૂપ બોળખાણ તે યોગાવચ્ચક્ર છે; તે યોગ કદી વચે નહિં, અમોઘ હોય, અવશ્ય

વૃત્તિ-યોગક્રિયાફલાઘ્નં યસ્માચ્છૂયતેડવચ્ચક્રત્રયમ્--કારણ કે યોગ, ક્રિયા ને ફલ નામનું અવચ્ચક્રત્રય આગમમાં સબળાય છે, ‘યોગોવચ્ચક્રઃ ક્રિયાવચ્ચક્રઃ ફલાવચ્ચક્રઃ’ એ વચન ઉપરથી. આ અવ્યક્ત સમાધિ જ છે-તેના અધિકારમા પાઠ છે તેથી. આ ચિત્ર (જૂતા જૂદા) ક્ષયોપશમયકી તથાપ્રકારનો આશયવિશેષ છે. અને આ સાધૂનાશ્રિત્ય-સાધુઓને આશ્રીને, સાધુઓ એટલે સુનિઓ, પરમમ્-પરમ એવું અવચ્ચક્રત્રય સ્વરૂપથી તો આ મિપુલક્ષ્યક્રિયોપમમ્-બાણી લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા-વાણ છે. બાણની લક્ષ્યક્રિયા, તેની પ્રધાનતાએ કરીને, તેનાથી અવિસંવાદી ન હોય, નહિં તો લક્ષ્ય-ક્રિયાપણાનો અયોગ હોય તેટલા માટે. (બાણ બરાબર તાકે એ જ લક્ષ્યક્રિયા, નહિ તો લક્ષ્ય ક્રિયા બને નહિં) એમ સાધુઓને આશ્રીને યોગાવચ્ચક્ર તે, તેના યોગનો અવિમવાદી હોય છે; એમ તેની વદનાદિ ક્રિયા અને તેના ફલને આશ્રીને, આ એમ જ, દબ્યથી છે

અવિસંવાદી હોય. અને પછી સત્પુરુષને તેવા સત્પુરુષસ્વરૂપે ઓળખી, તેના પ્રત્યે જે વંદન, ભક્તિ, વૈયાવંચક વગેરે ક્રિયા કરવામાં આવે તે ક્રિયાવંચક કહેવાય; તે ક્રિયા કદી નહિ-ફાગટ બંધ નહિ, અચૂકપણે અવશ્ય ધર્મભાવનાથી થાય જ. અને આમ સત્પુરુષ સદ્ગુણને તથાસ્વરૂપે ઓળખી, તેના પ્રત્યે જે વંદનાદિ ક્રિયા કરવામાં આવી, તેનું ફલ પણ કદી વંચે નહિ, અભોધ હોય, અચૂકપણે પ્રાપ્ત થાય, તે ફલોપચક બલુવું. આ ત્રણ અવંચક અહીં આ હિમાં દ્રવ્યથી હોય છે.

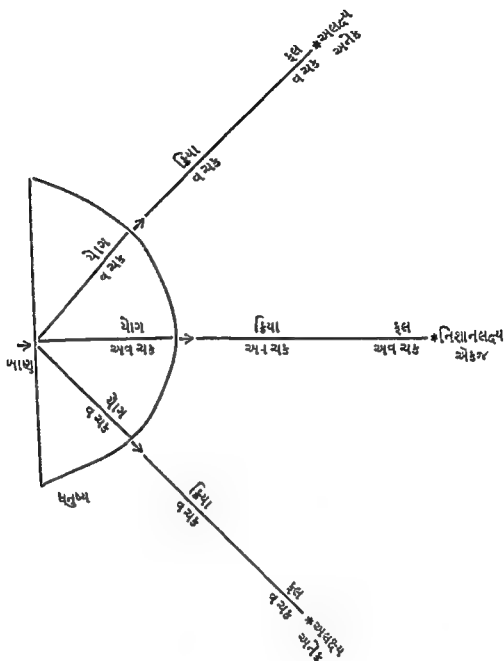
“સદ્ગુણ યોગે વંદન ક્રિયા, તેહથી ફલ હોય જેહો રે;

યોગ ક્રિયા ફલ ભેદથી, ત્રિવિધ અવંચક એહો રે....વીરો”-શ્રી યોગો સબ્ધાય ૧-૧૨

આ અવંચક ત્રિપુટીને બાણુની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા બરાબર ધટે છે. જેમ લક્ષ્યને-નિશાનને બરાબર તારીને છોડેલું બાણુ લક્ષ્યને અવશ્ય વિધે, ચૂકે નહિ, ખાલી બંધ નહિ-અક્ષય સાય નહિ, નિજ કાર્યની સિદ્ધિ કરે; તેમ શુદ્ધ બાણુની લક્ષ્ય-આત્મસિદ્ધિરૂપ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને-તારીને કરવામાં આવેલા યોગ, ક્રિયા ક્રિયાની ઉપમા ને ફળ અવંચક હોય, અવશ્ય પોતાના સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને સાધે, અભોધ અચૂક હોય, અવિસંવાદીપણે સ્વકાર્યની ચોક્કસ સિદ્ધિ કરે. આમાં નિશાનને બરાબર તારીને બાણુનો ધનુષ્ય સાથે યોગ-ભેડાણુ થવું, અનુસંધાન થવું, તેની બરાબર યોગાવંચક છે. આમ બરાબર તારેલા બાણુની નિશાન પ્રત્યે ગમન કરવાની જે ક્રિયા, તેની બરાબર ક્રિયાવંચક છે. અને નિશાનને વિધવાસ્વરૂપે જે કાર્યસિદ્ધિ થવી, તેની બરાબર ફલોપચક છે. આ હિમાં ધણું અર્થરહસ્ય ભરેલું છે, ને તેના પરથી નીચેના સુદા તારવી શકાય છે:—

(૧) બાણુનો યોગ-અનુસંધાન બરાબર નિશાનને તારીને ન હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ આડીઅવળી-વાકીચૂકી હોય, ને નિશાન ચૂકી જવાય; તેમ આત્મસિદ્ધિને લક્ષ્ય બરાબર તારક્યા વિના જે યોગ વંચક હોય, તો તેની સાધક ક્રિયા પણ વંચક હોય અને ફલ પણ વંચક હોય. (૨) બાણુનો યોગ-ભેડાણુ બરાબર નિશાનને તારીને કરવામાં આવેલ હોય, તો જ નિશાન પ્રત્યેની તેની ગમનક્રિયા સીધી સડસડાટ હોય, ને નિશાન વિંધાય, ચૂકે નહિ; તેમ આત્મસિદ્ધિને લક્ષ્ય બરાબર તારીને જે યોગ અવંચક, કરવામાં આવે, તો પછી તેની સાધક ક્રિયા પણ અવંચક હોય, અને સિદ્ધિરૂપ ફળ પણ અવંચક જ હોય. આમ આ ઉપરથી ચોક્કસની ફિતિ ધાય છે:—(૧) યોગ અવંચક હોય, તો ક્રિયા-ફલ અવંચક હોય (૨) યોગ અવંચક હોય, તો પછીના ક્રિયા-ફલ વંચક ન હોય (૩) યોગ વંચક હોય, તો ક્રિયા-ફલ પણ વંચક હોય (૪) યોગ વંચક હોય, તો ક્રિયા-ફલ અવંચક ન હોય આ સર્વનો નીચેની આકૃતિ પરથી બરાબર ખ્યાલ આવી શકશે:—

આકૃતિ — ૬

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એક યોગ જ બે બરાબર ન હોય તો બધી બાજુ બગડી જાય છે. અને આ યોગ સદ્ગુરુ સત્પુરુષને આશીર્વાદ છે; એટલે સાચા સાધુ પુરુષનો, સદ્ગુરુનો ભેગ બરાબર ન બને, તો ક્રિયા ને ફલનો ઘાણ પણ બગડી જાય છે તે આ રીતે-(૧) સદ્ગુરુ સત્પુરુષ મળ્યા હોય, પણ તે ઝાળખાય નહિ, તો તેના યોગ અયોગરૂપ થઈ પડે છે, નિષ્ફળ જાય છે. (૨) અથવા અસદ્ગુરુને સદ્ગુરુ માની લીધા હોય, -તો પણ યોગ અયોગરૂપ થાય છે, ટેલીફોનમાં ખોટો નંબર જોડાઈ ગયા જેવું થાય

છે ! (૩) અથવા સફ્ફુર મળ્યા હોય, પણ પોતાનામાં તેવી ચોચતા ન હોય, તો યોગ ન મળ્યા બરાબર થાય છે. ‘લગન વેળા ગઈ જોઈમાં’ તેના જેવું થાય છે !

અને બીજું એ સમજવાનું છે કે બાણુનું નિશાન-લક્ષ્ય એક જ હોય છે. તે નિશાનથી આડું-અવળું-વાકુંચુંકું, ઉપર નીચે બાણુ જાય, તો નિશાન વિધાતું નથી, ખાલી જાય છે, અફળ જાય છે, અથવા આડા-અવળા અલક્ષ્ય વિંધવારૂપ અનેક લક્ષ્ય એક જ ફળ થાય છે, પણ એક ઈષ્ટ લક્ષ્ય પામવારૂપ ફળ મળતું નથી. તેમ પરમાર્થમાં પણ એક જ નિશાન છે, એક જ લક્ષ્ય છે. અને તે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા મોક્ષ એ જ એક લક્ષ્ય છે. એટલે જે યોગ, જે ક્રિયા તે એક મોક્ષ પ્રત્યે લઈ જાય, તે જ સફળ છે, બાકી બીજી બધી અફળ છે અથવા તો એક મોક્ષરૂપ ફળને ચૂકી જઈ, ચારે ગતિમાં રખડવારૂપ અનેક ફળ આપનારી છે. આમ અવચ્ચક એવા યોગ, ક્રિયા ને ફલની એકતા છે, અને વચ્ચક એવા યોગ, ક્રિયા ને ફલની અનેકતા છે.

“એક કહે સાધિયે વિવિધ કિરિયા કરી, ફલ અનેકાંત લોચન ન દેખે;
ફલ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા, રડવડે ચાર ગતિમાંડે લેખે....ધાર તરવારની”
—શ્રી આનંદધનજી

આમ એક જ લક્ષ્યના અનુસંધાન-જોડાણરૂપ જે યોગ જાને, તેના જ અનુસંધાનરૂપ ક્રિયા જે કરવામાં આવે, અને તેના જ સંધાનરૂપ એક મોક્ષફળ જે મળે, તો એ ત્રણે અવચ્ચક છે. પણ એક જ લક્ષ્યના અનુસંધાનરૂપ યોગ ન હોય, વિવિધલક્ષી અનેકાંત ક્રિયા હોય, અને તેથી કરીને વિવિધ અનેકાંત ફળ-ચારે ગતિમાં રડવડવારૂપ ફળ મળે, તો એ ત્રણે વચ્ચક છે. અને આ લક્ષ્યનું જ્ઞાન પણ સફ્ફુર સત્પુરુષના સમાગમ યોગથી થાય છે, માટે સાચા સફ્ફુરનો યોગ-તથારૂપ ઓળખાણુ તે કારણતું પણ કારણ હોવાથી યોગાવચ્ચક છે, તે સત્પુરુષ સફ્ફુરના સેવા ભક્તિ આદિ કરવા તે ક્રિયાવચ્ચક છે, અને પરંપરાએ તેના ફલરૂપે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી તે ફલોવચ્ચક છે.

“જીવને જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણુ થયે તથાપ્રકારે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મોખાં પડવાનો પ્રકાર જાનવા યોગ્ય છે, કે જેમ જની અનુકરે તે પરિક્ષીણુપણાને પામે છે. સત્પુરુષનું ઓળખાણુ જેમ જેમ જીવને થાય છે, તેમ તેમ મતાભિમદ, દુરાશદ્ધતાદિ ભાવ મોખા પડવા લાગે છે, અને પોતાના દોષ જોવા બાણી ચિત્ત વગી આવે છે. વિકથાદિ ભાવમાં નીરસપણું લાગે છે કે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે. x x x જીવને

* “જે અવુદ્ધા મહાભાગા વીરા અસમચ્ચદંસિણો । અસુદ્ધં તેસિ પરકંતં સફલં દોદ સવસો ॥
જે ય વુદ્ધા મહાભાગા વીરા સમ્મચ્ચદંસિણો । સુદ્ધં તેસિ પરકંતં અફલં દોદ સવસો ” ॥
—શ્રી સૂયગદાંગ સૂત્ર (પરમાર્થ માટે જુઓ-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાક, ૩૯૧)

સત્પુરુષનો યોગ થયે તો એવી ભાવના થાય કે અત્યાર સુધી જે મારાં પ્રયત્ન કદાચુને અર્થે હતાં તે સો નિષ્ફળ હતાં—લક્ષ વગરના બાણુની પેઠે હતા. પણ હવે સત્પુરુષનો અપૂર્વ યોગ થયો છે, તો મારાં સર્વ સાધન સફળ થવાનો હેતુ છે.” ઇત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પૃષ્ઠક ૪૪૩.

“પરિચય પાતક ઘાતક સાધુ શું, અકુશલ અપચય ચેત;

અંધ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી, પરિશીલન નય હેત—સંભવ” —શ્રી આનંદધનજી

“સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ વંચક-આવંચક શબ્દના પ્રયોગમાં ભગવાન શાસ્ત્રકારે ઘણો પરમાર્થ સંમ-
ભવ્યો છે. વંચક એટલે છેતરનાર, ઠગનાર, છળનાર; આવંચક એટલે નહિં છેતરનાર,
નહિં ઠગનાર, નહિં છળનાર. ઠગ જેમ સાણસને ભૂલાવામાં નાંખી દઈ,
વંચક યોગનું યાપ આપે છે, તેમ આ વંચક યોગાદિ જીવને ભૂલાવામાં—બ્રમણમાં
ઠગપણું નાંખી દઈ, કહે છે, છેતરે છે, છળે છે! કારણ કે મૂળ લક્ષ્યનું જ્ઞાન
ન હોવા છતાં, જીવ ગિયારો બ્રહ્મમાં ને બ્રહ્મમાં એમ માને છે કે
હું યોગ સાધું છું, હું ક્રિયા કરું છું, મને ફળ મળશે. પણ તે ગિયારો ઠગાય છે! ને
અનંત યોગ સાધતાં છતાં, અનંત ક્રિયા કરતાં છતાં, તે જીવે રવાડે ચડી ગયો હોવાથી
અનંત ફળ પામતો રહી, ચારે ગતિમાં રડવડે છે—રખડે છે! આવી ને આવી બ્રમણમાં
આ જીવે વંચક એવા અનંત યોગ-સાધન કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી, વંચક એવી
અનંત ક્રિયા કરવામાં કાંઈ મણા રાખી નથી, અનંત પરિશ્રમ ઊઠાવવામાં કાંઈ પાછી પાની કરી
નથી! પણ તે જાપકાની આ બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ છે, ‘છાર પર લિંપણા’ જેવી
નકામી થઈ છે, ને પરમાર્થે તેનું પરિણામ મોટું મીઠું આવ્યું છે!!

કારણ કે અનંતકાળના પરિબ્રમણમાં આ જીવે અનંતવાર લીક્ષા થઈ જાય છે, સાધુ-સંન્યાસી-બાવો બન્યો હશે! મેરુપર્વત જેટલા ઓઘા-મુહુપતિ વાપર્યા હશે!

યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય વગેરે અધ્યાગ આદર્યા હશે; વનવાસ
મોટું મીઠું! લઈને, મોન ધારણ કરી દૈવ પક્ષાસન લગાવીને બેસી ગયો હશે!

પ્રાણાયામ વગેરે હઠયોગના પ્રયોગો કરી સમાધિ ચઢાવી ગયો હશે!
સ્વદોષ વગેરે બાણી અને મંત્ર-તંત્રાદિના ચમત્કાર બતાવી સુગંધજનોને ભોળવ્યા હશે!
અનેક પ્રકારના જપ-તપ કર્યા હશે. સર્વ શાસ્ત્રનો પારંગત બની આગમધર, શ્રુતધર,
શાસ્ત્રશ્રમાં ખપ્યો હશે! સ્વમતના મંડનમાં ને પરમતના ખંડનમાં પાવરધો બની ‘દિવ-
વિજય’ કરવા પણ નીકળી પડ્યો હશે! અરે! પોતાનું કાંઈ પણ ઠેકાણું નહિં છતાં, જિંથા
વ્યાસપીઠ પરથી મોક્ષ સુધીના ઉપદેશરૂપ મોટા મોટા વ્યાખ્યાનો આપી, સાક્ષાત્ વાચ-
સ્પતિના જેવી વક્તાબાજી કરી, વ્યાખ્યાનધરાઓ ધૂળવોને સલાઓ ગબાવી હશે!

આટલું બધું એ બિચારાએ અનંતવાર કર્યું હશે ! પણ તેના હાથમાં હજી કંઈ આવ્યું નહિં ! તેના હાથ તો ખાલી ને ખાલી ! મોક્ષ તો હતો એટલો જ દૂર પડ્યો છે ! કારણ કે એક મૂળભૂત કારણ જે કરવાનું સૌથી પ્રથમ અગત્યનું હતું, 'તદપિ કંછુ હાથ તેનો તેને યોગ ન બન્યો; સાચા સફળરૂનો તેને યોગ ન મળ્યો, હજી ન પર્થો' એટલી એક ખામી રહી ગઈ ! એટલે એના એ બધાં સાધન સ્વરૂપે સાચા છતાં, તેને તો બંધનરૂપ બની એળે ગયા, શૂન્યમાં પરિણમ્યા ! હજારો કે લાખો વિજળીની બત્તી ગોઠવી હોય, પણ એક 'મેઈન સ્વીચ' (મુખ્ય ચાવી) ચાલુ ન હોય, તો બત્તી પ્રગટે નહિં, અંધારું જ રહે, તેમ અનંત સાધનો કરે, પણ સફળરૂનો યોગ ન હોય, તો જ્ઞાન-દીવો પ્રગટે નહિં, અંધારું જ રહે. આ અંગે-બાંધે સાક્ષાત્ જોગીંદ્ર ગર્જના કરતા હોય, એવો પ્રગટ ભાસ આપતા પરમ વેદક વચનો શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકારથા છે:—

‘યમ નિયમ સંચમ આપ કિયો, પુનિ ત્યાગ બિરાગ અથાગ દિયો;
વનવાસ દિયો મુખ મોન રિયો, હઠ આસન પદ્મ લગાય દિયો.
મન-પોન નિરોધ સ્વર્ણધ કિયો, હઠ જોગ પ્રયોગ સુતાર ભયો;
જપલોક જપે તપ ત્યોહિ તપે, ઉરસેહિ ઉઠાસિ લહી સબપે.
સજા શાસન કે નય ધારિ દિયે, મતમંડન ખંડન લોકે દિયે;
વહ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપિ કંછુ હાથ હજી ન પર્થો.
અખ કર્યો ન બિચારત હે મનસે, કંછુ એાર રહા ઉન સાધનસે;
બિન સફળરૂ કોય ન લોકે લહે, મુખ આગલ હું કહ બાત કહે ?
કરેના હમ પાવત હે તુમકી, વહ બાત રહી સુગુરુગમકી;
પલમે પ્રગટે મુખ આગલસે, જળ સફળરૂચર્ન સુપ્રેમ બસે.
તનસે, મનસે, ધનસે, સબસે, ગુરુદેવકિ આન સ્વઆત્મ બસે;
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમધનો.’’

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ સંતત્યરણુના આશ્રય વિના સમસ્ત સાધન-ક્રિયાદિ પરમાર્થે નિર્બળ ગયા છે, વંચક બન્યા છે, ઠગનારા બન્યા છે ભાવયોગી એવા સાચા સત્પુરુષનો-ભાવસાધુનો આશ્રય કરવામા આવે, તો જ સત્સ્વરૂપનો લક્ષ થવાથી અવંચક યોગ, સંતત્યરણુ અવંચક ક્રિયા ને અવંચક ફલ થાય એટલા માટે જ અત્રે મહાત્મા આશ્રય વિના શાસ્ત્રકારે ‘સાધુને આશ્રીને’-સંતનો આશ્રય કરીને, એ શબ્દો વંચક પર ખાસ બાર મૂક્યો છે. કારણ કે આ અવંચક ત્રિપુટીની પ્રાપ્તિ થયા પૂર્વેના જીવને જે જે યોગ થયા છે, જીવે જે જે ક્રિયા આવરી છે, જીવને જે જે ડગ મળ્યા છે, તે બધાય ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વંચક-છેતરનારા થયા છે;

મૂળ આત્મલક્ષ્યથી સુકાવનારા હોઈ લક્ષ્ય વિનાના બાણ જેવા થયા છે। કારણ કે જીવને કદાચ સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો સમાગમ યોગ થયો હશે, પણ તેને તે સ્વરૂપે નહિં જોળખવાથી, તે વંચક થયો છે, ફેગટ ગયો છે. તેમ જ અનંત સાધન ક્રિયા પણ જીવે અનેક વાર કરી હશે, પણ તે તથારૂપ જોળખાણુ વિના અને સાધ્યરૂપ સ્વરૂપલક્ષ્યને જાણ્યા વિન એટલે તે પણ વંચક થઈ છે, ઈષ્ટ કાર્યસાધક થઈ નથી, ઉલટી બાધક થઈ છે! સાધન હતા તે જોધી સમજણને લીધે, અથવા મમત્વને લીધે, અથવા દુષ્ટ અભિમાનને લીધે બંધન થઈ પડ્યા છે। અને આમ ફલ પણ વંચક થયું છે.

“અનંત કાળથી આયજ્યો, વિના બાન લગવાન;

એવ્યા નહિં ગુરુ સંતને, મૂક્યું નહિં અભિમાન.

સંત ચરણ આશ્રય વિના, સાધન કર્યાં અનેક;

પાર ન તેથી પામિયો, જીયો ન અંશ વિવેક.

સો સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;

સત્ સાધન સમજ્યો નહિં, ત્યાં બંધન શું જાય?—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આવા વંચક યોગ ક્રિયા ને ફલ દૂર થઈ, અત્રે આ પ્રથમ મિત્રાદિમાં વર્તતા સુસુક્ષ્મ યોગીને અવંચક યોગ-ક્રિયાફલની પ્રાપ્તિ (ફળ્યથી) થાય છે,—અને તે પણ સ્વંત ચરણના શરણરૂપ આશ્રયને લઈને, એ મુદ્દો ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

આ અવંચકત્વ પણ જેના નિમિત્તે હોય છે, તે કથવા માટે કહે છે:—

एतच्च सत्प्रणामादिनिमित्तं समये स्थितम् ।

अस्य हेतुश्च परमस्तथा भावमलात्पता ॥ ૩૫ ॥

સત્પ્રણામાદિ નિમિત્ત આ, સ્થિત સિદ્ધાંતે કલ્પ;

ને એનો હેતુ પરમ, તથા ભાવમલ અલ્પ. ૩૫

અર્થ:—અને આ અવંચકત્રિપુટી સત્પ્રણામ આદિના નિમિત્તે હોય છે, એમ સમયમાં એટલે સિદ્ધાંતમાં સ્થિત છે; અને આ સત્પ્રણામોદિનો પણ પરમ હેતુ તથાપ્રકારે ભાવમલની અલ્પતા એ છે.

વૃત્તિ:—एतच्च—અને આ અવંચકત્રિપુટી, સત્પ્રણામાદિનિમિત્ત—સત્ પ્રણામાદિ નિમિત્તે, સાધુઓ પ્રત્યે વદનાદિના નિમિત્તે હોય છે, એમ અર્થ છે. समये स्थितं—સમયમાં સ્થિત છે, સિદ્ધાંતમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. अस्य—આનો, સત્ પ્રણામ આદિનો, हेतुश्च परम:—પરમ હેતુ વળી, કયો! તે માટે કહ્યું—તથા ભાવમલાલ્પતા—તથાપ્રકારે ભાવમલની અલ્પતા—એ છે. એટલે કર્મસંબંધની યોગ્યતાની અલ્પતા—એ છે, રત્ન વગેરેનો મલ દૂર થયે, જ્યોત્સ્ના—પ્રકાશ વગેરેની પ્રવૃત્તિની જેમ, એવું યોગાચાર્યો કહે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ત્રણ અવંચક કહ્યા, તેની પ્રાપ્તિ પણ કયા નિમિત્ત કારણથી થાય? તે અહીં બતાવ્યું છે. સત્પુરુષ, સાચા સાધુ ગુણસંપન્ન સાચા સાધુપુરુષ પ્રત્યે વંદન, નમન, વૈયાવચ્ચ, સેવા-શુશ્રૂષા વગેરે નિમિત્તથી તે અવંચકની પ્રાપ્તિ હોય છે. અવંચકનું પ્રથમ તો સદ્ગુરુ સત્પુરુષનો, સાચા સંતનો જોગ થતાં, તેના પ્રત્યે નિમિત્ત સંત વંદનાદિ કરવામાં આવે. જેમ કરતાં કરતાં પરિચયથી તે સત્પુરુષના ભક્તિ સ્વરૂપની ઓળખાણ થાય, એટલે યોગાવંચક નીપજે. પછી તેની તથા રૂપ ઓળખાણ થયે, જે તેના પ્રત્યે વંદન-નમસ્કાર-વૈયાવચ્ચ વગેરે ક્રિયા કરાય, તે ક્રિયાવંચકરૂપ હોય. અને સત્પુરુષ, સાચા ભાવસાધુ પ્રત્યેની તેવી વંદનાદિ ક્રિયાનું ક્ષણ પણ અમોઘ-અચૂક હોય, એટલે ફલોવંચક હોય. આમ આ બધાનું મૂળ સાચા ભાવાચાર્યરૂપ સદ્ગુરુ સત્પુરુષની નિર્ભળ ભક્તિ છે.

આ પ્રકારે જ ઉત્તમ નિમિત્તના સંયોગથી ઉપર કહેલા અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ હોય છે, જેમ આત્મપુરુષપ્રણીત સિદ્ધાંતમાં-આગમમાં હૃદયે સ્થાપવામાં આવ્યું છે, એવો સિદ્ધાંત નિશ્ચિતપણે પ્રતિષ્ઠિત છે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા-સમય છે. 'એ બિના નયન સિદ્ધાંત અખંડ નિશ્ચયરૂપ હોઈ, કોઈ કાળે ફરે નહિ'. સાક્ષાત્ પાવે નહિ' સત્પુરુષ સદ્ગુરુના યોગે જ જીવનો કલ્યાણમાર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય, જેમ ત્રણે કાળમાં સ્થિતિ છે, જેમ ત્રણે કાળમાં પરમાર્થ પામવાનો માર્ગ એક જ છે. કારણ કે 'બિના નયનની વાત' એટલે કે ચર્મચક્ષુને અગત્ય ને જ્ઞાનરૂપ દિવ્ય ચક્ષુને ગત્ય એવી જે વાત છે, તે 'બિના નયન'-સદ્ગુરુની દોરવણી બિના પ્રાપ્ત થાય નહિ; અને જો સદ્ગુરુના ચરણ સેવે, તો સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થાય. જો તરસ છીપાવવાની ઇચ્છા હોય, તો તે છીપાવવાની રીત પણ છે, અને તે પણ ગુરુગમ બિના કદી પ્રાપ્ત થાય નહિ, -જેમ અનાદિ સ્થિતિ છે. અને તેવા પ્રકારે પરમ જ્ઞાની સત્પુરુષોએ બાખ્યું છે:—

“બિના નયન પાવે નહિ, બિના નયનકી જાત;

! સેવે સદ્ગુરુ કે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.

। પુઝી, ચહત જો પ્યાસકી, હે બુઝનકી રીત;

પાવે નહિ' ગુરુગમ બિના, એહી અનાદિ સ્થિત.”—શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રણ

“પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ ઠરે, દેખે પરમ નિધાન;

હૃદય નયન નિહાળે જગદણી, મહિમા ચેરુ સમાન.”—શ્રી આનંદધનજી

અને એવા ઉત્તમ સાચા સાધુ પુરુષની-ભાવયોગીરૂપ સાચા સદ્ગુરુનો સંગતિનો લાભ પણ ક્યારે મળે? તેવો ઉત્તમ ‘જોગ’ ક્યારે બને? તેનું કારણ પણ અહીં કહ્યું

કે-જ્યારે તેવા પ્રકારની ભાવમલની અદ્યતા થાય, ત્યારે તેવા ‘ભોગ’ ભાવમલ જીવને જાણે, જ્યારે અદ્યનો મેલ (આત્મમલિનતા) ધોવાઈ જઈને અદ્યતા ઓછા થાય, ત્યારે તેવું નિમિત્ત મળી આવે. આવા ‘પુણ્ય પંડૂર જ્યારે પ્રકટે’, ત્યારે સત્પુરુષનો સમાગમયોગ થાય ‘એહવો સાહિજ સેવે તેહ હજૂર, જેહના પ્રગટે રે કીધા પુણ્ય પંડૂર’ (યશોવિજયજી). રત્નનો મલ જેમ જેમ દૂર થાય, તેમ તેમ તેની ક્રાંતિ-ચળકાટ ઝળહળી ઊઠે છે; તેમ આત્માનો ભાવમલ-અદ્યનો મેલ જેમ જેમ ધોવાતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ધર્મપ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપ ક્રાંતિ ઓર ? ઓર ખીલતી જાય છે, આત્મપ્રકાશ ઓર ને ઓર ઝળકતો જાય છે.

“કલ્યાણને વિષે પ્રતિજ્ઞરૂપ જે જે કારણો છે, તે જીવે વારંવાર વિચારવા ઘટે છે તે તે કારણોને વારંવાર વિચારી મટાડવા ઘટે છે, અને એ માર્ગને અનુસર્યા વિના કલ્યાણ ની પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી મળ, વિદ્યેષ અને અજ્ઞાન એ અનાદિ જીવના ત્રણ દોષ છે જ્ઞાની પુરુષોના વચનની પ્રાપ્તિ થયે તેનો યથાચોગ્ય વિચાર થવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ હોય છે. x x x સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જોવું, અદ્યપારંક, અદ્યપરિચ્છેદ એ આદિ મળ મટવાનાં સાધન છે. જ્ઞાની પુરુષનો અત્યંત ભક્તિ એ વિદ્યેષ મટવાનું સાધન છે.”

—શ્રીમદ્ રાજ્યં:

આમ માંહેનો મલ ધોવાતાં, જેમ જેમ આત્મા નિર્મલ બને, તેમ તેમ તેનામ સન્માર્ગ પામવાની પાત્રતા આવતી જાય છે, અને તે પાત્રતારૂપ લોહચુંબકથી આકર્ષાઈને તેને સત્પુરુષના ભોગરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત સાપડે છે. તાત્પર્ય કે-આત્મમલિનતા દૂર કરતો રહી જીવ જે પોતાની યોગ્યતા-પાત્રતા વધારે, અને સફળરૂપ આદિ ઉત્તમ નિમિત્તનું સેવન-ઉપાસન કરતો રહે, તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય.

“અશુદ્ધ નિમિત્તે એ સસરતા, અત્તા કત્તા પરનો,

શુદ્ધ નિમિત્ત રમે જળ ચિદધન, કર્તા બોક્તા ઘરનો....શ્રી સીમંધર” —શ્રી દેવચંદ્ર

પ્રકૃત વસ્તુના સમર્થન અર્થે વ્યતિરેકપ્રધાનપણે કહે છે—

नास्मिन् घने यतः सत्सु तत्प्रतीतिर्महोदया ।

किं सम्यग् रूपमादत्ते कदाचिन्मन्दलोचनः ॥ ૩૬ ॥

વૃત્તિ:-નાસ્મિન્—ન હોય, આ-ભાવમલ, ઘને-ધન, પ્રગલ હોતા, યત:-કારણ કે, સત્સુ સાધુઓ પ્રત્યે, તત્પ્રતીતિ:-તેની પ્રતીતિ (આ ભાવમલ ધન-પ્રગલ હોય ત્યારે સાધુઓ પ્રત્યે તેની પ્રતીતિ ન હોય) તે પ્રતીતિ કેવી વિચિત્ર હોય ? તે માટે કહ્યું-મહોદયા-મહોદયવાળી, અબુદય આત્મા સાધકપણાએ કરીને મહાઉદયવાળી, પ્રતિવસ્તુપ્રમાથી આજ અર્થ કહ્યો-કિં સમ્યગ્રૂપમાદત્તે-ય સમ્યગ્રૂપ પ્રદક્ષ કરે ?-લક્ષ્ય, વ્યવસ્થા વગેરેના સંપૂર્ણપણાએ કરીને કદાચિન્મન્દલોચન:-કદી પણ મદ લોચનવાળો-દષ્ટિવાળો, -ધર્મિયદોષને લીધે, ન જ ગ્રહે એમ અર્થ છે,

આ ધન હોતાં સત્ પ્રતિ, પ્રતીત મહોદય, ના'ય;

સમ્યગ્ રૂપ શું મહે કદી, મંદલોચનો કોય ? ઉદ્ધ

અર્થ:—કારણ કે આ ભાવમલ ધન-ગાઠ હોય ત્યારે, સત્પુરુષો પ્રત્યે તેની મહોદય-
તી એવી પ્રતીતિ હોય નહિ. શું મંદ લોચનવાળો કદી પણ બરાબર રૂપ ગ્રહણ કરે બરા ?
વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે ભાવમલની અવપતા થયે તેવા ઉત્તમ નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થાય છે,
તે જ વાતને વ્યતિરેકથી એટલે નિષેધાત્મક ઉક્તિથી (Negative Affirmation) અહીં
કરી છે:—આ ભાવમલની જ્યારે ધનતા હોય, ગાઠપણ-પ્રગલ્ભ્ય હોય, ત્યારે સત્પુ-
રુષો પ્રત્યે તેવી મહોદયવાળી પ્રતીતિ હોય નહિ, શ્રદ્ધા-આસ્થા ઉપજે નહિ. આત્માને
તંદરને મેલ જ્યાંસુધી ગાઠ હોય, ત્યાંસુધી સંતોની પ્રત્યે વિશ્વાસ બેસે નહિ. જ્યાંસુધી
જીવ શુરુકર્મો-ભારેકર્મો હોય ત્યાંસુધી સત્પુરુષની તેવી પીછાન, ઓળખાણ થાય નહિ.
તેવી પ્રતીતિ-અંતર આસ્થા બરેબર ! જીવને મહા ઉદય કરનારી છે-ઉત્તરોત્તર ચઢતી
જા કરનારી છે. આ વાતનું તુલ્ય ઉપમા દ્વારા સમર્થન કરે છે કે-જેની આંખનું તેજ
બાંધ્યું છે, મંદ છે, જે દુષ્ટિદોષથી આંખું આંખું દેખે છે, એવો પુરુષ શું બરાબર વસ્તુ
વરૂપ દેખી શકે બરા ? ન જ દેખી શકે. તેમ ભાવમલ ધણો હોવાથી જેના ભાવચક્ષુ
ઠેલજ્યા નથી, તે સત્પુરુષના સ્વરૂપને બરાબર ન ઓળખી શકે, ન પીછાની શકે, ને
ઓળખે નહિ તે પ્રતીતિ પણ ક્યાંથી કરે ? આમ 'સત્પુરુષો પ્રત્યે સત્પણની બુદ્ધિ
રીત મલ હોય ત્યાંસુધી ઉપજે નહિ' કારણ કે ઘણા બધા ગાંઠની શાખાને પાંગળો ફરી
આંગળીથી સ્પર્શી શકે નહિ.' *

હવે અન્વયપ્રધાનપણે અધિકૃત-વસ્તુના સમર્થન અર્થે જ કહે છે:—

અલ્પવ્યાધિર્યથા લોકે તદ્વિકારૈર્ન વાધ્યતે ।

ચેષ્ટતે ચેષ્ટસિદ્ધ્યર્થ વૃત્ત્યૈવાયં તથા હિતે ॥ ૩૭ ॥

વૃત્તિ:—અલ્પવ્યાધિ:—અલ્પ વ્યાધિવાળો, જેના શેમ ક્ષીણપ્રાય-સમગ્ર ક્ષીણ જેવો થઈ ગયો
કે એવો કાઈ, યથા લોકે-જેમ લોકમાં, તદ્વિકારૈર્ન-તેના વિકારોથી, કદુ-ખજવાળ વગેરેથી, ન વાધ્યતે-
વ્યાધિના અલ્પપણાએ ફરીને વાધિત થતો નથી. તેમ જ શું ? તો કે-ચેષ્ટતે-ચ-અને ચેષ્ટા કરે છે,
આસેવા આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ચેષ્ટસિદ્ધ્યર્થ-જે સિદ્ધિને અર્થે, કુટુંબ વગેરેના પાલન અર્થે. આ
દર્શાવે છે. આ એનો અર્થોપનય છે એટલા માટે કહ્યું—

વૃત્ત્યૈવ—વૃત્તિથી જ, ધર્મયોગરૂપ વૃત્તિવડે કરીને જ. અને આ—“વૃત્તિ: શ્રદ્ધા સુવિવિદ્યા
વેદસતિતિરિતિ ધર્મયોનય:”—એ વચન ઉપરથી છે. એટલે વૃત્તિ, શ્રદ્ધા, સુવિવિદ્યા (જાણવાની
કેટકટ ધ્યાન-નિરાસ), અને વિવેચિ એ ધર્મયોગિનિઓ છે (ધર્મની જ-મહામિઓ છે, ધર્મના ઉદ્ધ-
મવસ્થાનો છે). તેથી આ હેતુજાત એવી વૃત્તિવડે કરીને જ અર્થ-આ યોગી, તેજ અલ્પવ્યાધિવાળો
રૂપની જેમ, સ્થિર એવા અકાર્ય વૃત્તિના નિરોધથી, હિતે-હિતમાં, ધન આદિ હિત વિષયમાં ચેષ્ટા
કરે છે, (પ્રવર્તે છે)

* “સત્તુ સત્વધિયં દન્ત મલે તીવ્રે લભેત ક: ।

અજ્ઞત્યા ન સ્પૃશેત પદ્મ: શાસ્ત્રાં સુમદ્વતસ્તરો: ॥”—શીયોવિજયજીવકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

સાગ્ને રોગવિકારથી, આધિત યાય ન જેમ;
ઇર્ષ્યાર્થે પ્રવર્તે-વૃત્તિથી, હિતમાં આ પણુ તેમ. ૩૭

અર્થ:—અદ્યવ્યાધિવાળો પુરુષ જેમ લોકમાં તેના વિકારથી બાધા પામતો નથી, અને ઇષ્ટ સિદ્ધિને અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આ (યોગી) વૃત્તિથી જ હિતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઘણા બાવમલની ક્ષીણતા થયે, અવન્યક પ્રાપ્તિની વાત કહી, તેનું અહીં અન્યથાથી એટલે કે વિધિરૂપ પ્રતિપાદનપદ્ધતિથી (Positive Affirmation) સમર્થન કર્યું છે. તેમાં પ્રથમ આ દષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે:—કેાઈ એક મનુષ્ય છે. તે મોટી જિભારી-માંથી બ્રહ્મો છે. તેનો રોગ લગભગ નષ્ટ થયો છે તે લગભગ સાગ્ને થઈ ગયો છે. માત્ર ખૂબસૂટી વગેરે નાનાસૂના હુદ-નજીવા મામૂલી વિકારો બાકી છે, પણ તે રક્ષાસદ્મા તુરંત વિકારો તેને ઝાઝી બાધા કરતા નથી, બહુ હેરાન કરતા નથી, તેમ જ તેના રોજના કામમાં આડખીલી-અટકાયત કરતા નથી. અને આવો અદ્ય વ્યાધિવાળો, લગભગ સાગ્ને થઈ ગયેલો પુરુષ પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ ખાતર રાજસેવા, વેપાર વગેરે ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પ્રવર્તે છે.

તે જ પ્રકારે આ મિત્રા દષ્ટિમાં વર્તેલો યોગી વૃત્તિવત્રી જ ઇષ્ટ સિદ્ધિ અર્થે પ્રવર્તે છે. આ વૃત્તિ ધર્મયોગિ-ધર્મના જન્મસ્થાનરૂપ છે, ધર્મની જન્મદાત્રી જનનીઓ છે. અને

તે વૃત્તિ ચાર છે:—(૧) ધૃતિ, (૨) શ્રદ્ધા, (૩) સુવિવિદિધા, (૪) વિજ્ઞાપ્તિ.

વૃત્તિ ચાર આવી ચાર પ્રકારની વૃત્તિનો આ મિત્રા દષ્ટિવાળા યોગીને સંભવ હોય છે.

એટલે એને પ્રથમ તો ધર્મકાર્યમાં ધૃતિ હોય છે, ધીરજ હોય છે. પ્રભુના ‘ચરણ શરણે’ તે ‘મરણ સુધીની છેક’ દૃઢ ધીરજ ધારણ કરે છે; રૂઝની તાત્કાલિક અપ્રાપ્તિથી પણ તે નિરાશ થઈ અધીરજ ધરતો નથી, કારણ કે તેને દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે આ પ્રભુભક્તિ આદિ ધર્મકૃત્યનું રૂઝ અવરૂઝમેવ મોક્ષ છે, માટે એની સાધનાનો પુરુષાર્થ કર્યા કરવો એ જ ઉચિત છે. એની શ્રદ્ધાવાળો હોવાથી તે ધર્મનું વિશેષ ને વિશેષ સત્સ્વરૂપ જાણવાની ઉત્કંઠા ધરાવે છે, વિવિદિધા રાગે છે. અને તેવી જિજ્ઞાસાથી પ્રેરિત થઈને તે બધુવ બાઈ સફળરૂપે વિજ્ઞાપ્તિ-વિનંતિ કરે છે, અને તેથી કરીને તેને વિજ્ઞાપ્તિ-વિશેષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ ધર્મની માતા જેવી ઉત્તરોત્તર શુભ વૃત્તિઓ આ મહાત્મા સુમુક જોગીજનને ઉદ્ભવે છે.

આ શુભ વૃત્તિઓનો અહીં સંભવ હોવાથી, અદ્ય વ્યાધિવાળા પુરુષની જેમ આ યોગી અકાર્યવૃત્તિઓનો દૃઢ નિરોધ કરે છે, હૃદ અશુભ વૃત્તિઓને રોકે છે, ને શિષ્ટ વૃત્તિઓના પ્રવાહે કરી સ્વરસથી જ હિતકાર્યમાં પ્રવર્તે છે, આત્માનું

શુભ પ્રવૃત્તિ

કલ્યાણ થાય એવા શુભ કાર્ય કરે છે. તે યથાશક્તિ જ્ઞાન લીએ છે, સદાચાર આદિરૂપ શીલ પાળે છે, અને ‘સર્વ જગત્’ કલ્યાણ

થાઓ !x સર્વ પ્રાણીગણો પરહિત નિરત થાઓ ! સર્વ દોષો નાશ પાઓ ! સર્વત્ર લોકો સુખી થાઓ !” ઇત્યાદિ શુભ ભાવતા તે ભાવે છે. કારણ કે આ જોગીજનનો ભાવરોગરૂપ ભાવ-મત્ત ઘણાખરો ક્ષીણુ યદ્ધ ગયો છે, લગભગ ધોવાઈ જવા આવ્યો છે, તેથી કરીને માંદગીમાંથી બેઠેલા, લગભગ સાજા યદ્ધ ગયેલા પુરુષને જેમ રહી સહી ઝીણી ઝીણી દરિયાદો હરકત કરતી નથી, તેના રોંછાંદા કામની આંટે આવતી નથી; તેમ આ થોંડાં ભાવમત્તવાળા જોગીજનને રહ્યા સહ્યા વિકારો ઝાઝી બાધા ઉપજાવતા નથી; ને આત્મહિત-રૂપ કાર્યમાં પ્રવર્તતાં અટકાવતાં નથી, રોકતા નથી. એટલે તે અવશ્ય અહિત પ્રવૃત્તિ-માંથી નિવર્તે છે, અને હિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે. આમ અન્વય-વ્યતિરેકવડે, હકાર-નકા-સાત્ત્વક દલીલથી, ભાવમત્તની અવપતા થયે, અવશ્યકવચની પ્રાપ્તિ હોય છે, એ સિદ્ધાંતને અત્યંત કઠ કર્યો.

આ જે હમણાં કહ્યું તે બધું ય જ્યારે ઉપજે છે, તે દર્શાવવા માટે કહે છે—

યથાપ્રવૃત્તિકરણે ચરમેડ્વપમલત્વતઃ ।

આસન્નગ્રન્થિમેદસ્ય સમસ્તં જાયતે હ્યદઃ ॥ ૩૮ ॥

ચરમ યથાપ્રવૃત્તિમાં, અવપમલત્વ પ્રભાવ;

અધિભેદની નિકટને, ઉપજે આ સહુ ભાવ. ૩૮

અર્થ:—છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિ કરણમાં, અવપમલપણાને લીધે, જેનો અધિભેદ નિકટમાં છે, એવા પુરુષને આ સમસ્ત નિશ્ચયે ઉપજે છે.

વિવેચન

“એહ અવશ્યક યોગ તે, પ્રગટે ચરમાવર્તે રે;

સાધુને સિદ્ધશા સચું, બીજું ચિત્ત પ્રવર્તે રે....વીર” —શ્રી યોગો સંજ્ઞાપ ૧-૧૪

ઉપરમાં જે આ બધું ય કહેવામાં આવ્યું તે ક્યારે ઉપજે છે ? છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિ-કરણમાં ઉપજે છે. કયા કારણથી ઉપજે છે ? ભાવમત્તના અવપણારૂપ કારણથી. કોને ઉપજે છે ? અધિભેદ નિકટ છે—પાસેમાં છે, એવા સંત જોગીજનને. આમ છેલ્લા યથા-પ્રવૃત્તિકરણમાં, આત્માનો મેલ ઘણો ઘણો ધોવાઈ ગયો હોય ત્યારે અધિભેદ પાસે આવેલા જીવને, આ ઉપરમાં કહેલું બધું ય પ્રાપ્ત થાય છે તેના પ્રાસિક્કમ આ પ્રકારે:—

વૃત્તિ:—યથાપ્રવૃત્તિકરણે—પૂર્વે જેનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે એવા યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં, ચરમે—ચરમ, છેલ્લા, પર્વતવર્તી એવા, અવપમલત્વતઃ—અવપમલપણારૂપ કારણને લીધે, આસન્નગ્રન્થિ-મેદસ્ય—જેનો અધિભેદ નિકટ છે એવા સંતને, સમસ્તમ્—સમસ્ત હમણા જ જે કંતું તે, જાયતે હ્યદ—આ નિશ્ચય ઉપજે છે.

x “શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ પરહિતનિરતા મવંતુ મૂતગણાઃ ।

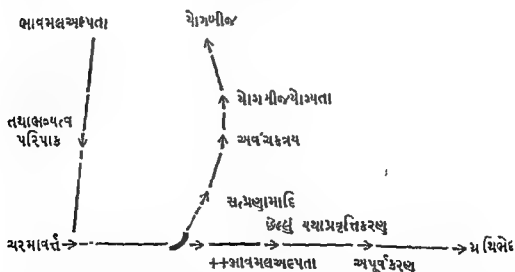
દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં સર્વત્ર સુખિનો મવંતુ લોકાઃ ॥” —શ્રી ધૃત્વ શાંતિસ્તોત્ર

(૧) ભાવમલની ક્ષીણતા થતાં થતાં, તથાભવ્યત્વનો-આત્માની યોગ્યતાનો પરિપાક થયે, જીવ છેલ્લા પુરુષલાવર્તમાં આવે, ત્યારે યોગીજનું શ્રદ્ધા ધાય છે. (૨) ચરમ છેલ્લા પુરુષલાવર્તમાં વર્તતા જીવને, તે યોગીજ પ્રાપ્ત થવાના શુભ નિમિત્તરૂપ તથા અવંચકની પ્રાપ્તિ થાય છે, -યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ક્ષલાવંચક. (૩) તે અવંચકત્રય પશુ સત્પુરુષ સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રણામ આદિથી પ્રાપ્ત થાય છે (૪) તે પ્રણામાદિનો હેતુ પશુ ભાવમલની ક્ષીણતા છે. (૫) તે ભાવમલની ક્ષીણતાથી છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થયે, જીવ અંધિભેદની પાસે આવે છે.

આમ જીવનો અંદરનો મેલ-ભાવમલ ક્ષીણ થતાં થતાં, તથાભવ્યતા પાકે છે, એટલે તે છેલ્લા ભવ-ફેરામાં આવે છે. ત્યારે વળી તેનો અંદરનો મેલ એક ને એક ધોવાતો જાય છે, અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પામી તે અંધિભેદની પાસે પહોંચે છે; અને આમ મલ દૂર થતાં, સાચા સંતપુરુષનો જોગ મળ્યે તે તેના પ્રત્યે પ્રણામાદિ કરે છે એથી કરીને એને યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ને ક્ષલાવંચકરૂપ શુભ નિમિત્તનો યોગ જાને છે. આમ માહેનો મેલ ધોવાતા ધોવાતાં તેની યોગ્યતા-પાત્રતા વધતી જાય છે, હોય દૂર થાય છે, ને તેની ચિત્તભૂમિ ચોકખી થતી જઈ યોગીજના શ્રદ્ધા માટે-વાવેતર માટે તૈયાર થાય છે, એટલે તે યોગીજ શ્રદ્ધે છે, ને તેની બધી એવી 'દાદ' ખુલ્લે છે, ઉઘટે છે યોગીજના આનંદઘનજીના અનુભવોદ્ગાર છે કે—

“ચરમાવર્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવપરિણતિ પરિપાક;
હોય ટળે વળી કદિ ખુલે બધી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક....સંભવ૦”

આકૃતિ — ૭

અથવા આ ચરમ (છેલ્લું) યથાપ્રવૃત્તિ 'અપૂર્વ' જ છે, એટલા માટે કહે છે—

અપૂર્વાસન્નમાવેન વ્યભિચારવિયોગતઃ ।

તત્ત્વતોઽપૂર્વમેવેદમિતિ યોગવિદો વિદુઃ ॥ ૩૯ ॥

અપૂર્વના નિકટ ભાવથી, વળી વિના વ્યભિચાર;

એહ અપૂર્વ જ તત્ત્વથી, જાણે યોગજ્ઞાતાતઃ. ૩૯

|| અર્થઃ—અપૂર્વકરણના નિકટભાવથી, તથા વ્યભિચારના અભાવને લીધે, તત્ત્વથી મા-છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ ‘અપૂર્વ’ જ છે, એમ યોગવેત્તાઓ જાણે છે.

વિવેચન

અને આ જે છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ કહ્યું, તે અપૂર્વકરણની નિકટમાં-પાસેમાં તે છે તેથી કરીને, તે ‘અપૂર્વ’ જ છે એમ યોગના જાણકાર પુરુષો કહે છે. કારણ કે |માં કદી વ્યભિચાર થતો નથી, આડો-અવળો ફેરફાર થતો નથી, એટલે કે તે છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણ પછી અપૂર્વકરણ નિયમથી આવે જ છે, એટલા માટે પરમાર્થથી તે અપૂર્વ જ એટલે કે પૂર્વે કદી પ્રાપ્ત નહિ થયેલું એવું કહેવા યોગ્ય છે કારણમાં કાર્યને |પચાર કરવો એ ન્યાયની રીતિ છે. આતું ‘અપૂર્વ’ યથાપ્રવૃત્તકરણ અનાદિ કાળથી આ ઝવને પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયું નથી, આવો અપૂર્વ આત્મવીર્યોદ્ધાસ પૂર્વે કદી આવ્યો |થી, આવો ‘અપૂર્વ અવસર’ કદી પણ સાંપડ્યો નથી, પણ હમણાં આ દષ્ટિમાં આવતાં |પડ્યો છે. માટે આ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણને ‘અપૂર્વ’ નામ આપ્યું તે સાર્થક છે.

અહીં જ શુણ્ઠસ્થાનનું યોજન કહે છે:—

પ્રથમં યદ્ગુણસ્થાનં સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્ ।

અસ્યાં તુ તદવસ્થાયાં મુખ્યમન્વર્થયોગતઃ ॥ ૪૦ ॥

સામાન્યથકી વર્ણવ્યું, જેહ પ્રથમ શુણ્ઠસ્થાન;

અન્વર્થ યોગથી મુખ્ય તે, એહ અવસ્થા સ્થાન. ૪૦

વૃત્તિઃ—અપૂર્વાસન્નમાવેન—અપૂર્વકરણના નિકટભાવરૂપ હેતુવડે, તથા વ્યભિચારવિયોગતઃ—વ્યભિચારના વિયોગરૂપ કારણને લીધે, (વ્યભિચાર ન થતો હોવાથી), તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, અપૂર્વમેવેદમ્—આ છેલ્લું યથાપ્રવૃત્ત અપૂર્વ જ છે, इति યોગવિદો વિદુઃ—એમ યોગવિદો જાણે છે, એવો ભાવ છે.

વૃત્તિઃ—પ્રથમં—પ્રથમ, આઘ, પહેલું, યદ્ગુણસ્થાનં—જે શુણ્ઠસ્થાન, મિત્યાદષ્ટિ નામનું શુણ્ઠસ્થાન, સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્—સામાન્યથી આગમમાં વર્ણવવામા આવ્યું છે “મિચ્છદિદ્ધી સાસા-|ણાદ” —એ વચન ઉપરથી. અસ્યાં તુ તદવસ્થાયાં—તે આ અવસ્થામાં જ, મુખ્યં—મુખ્ય, નિરૂપ-રિત એવું. ક્યા કારણથી ? તો કે—અન્વર્થયોગતઃ—અન્વર્થ યોગથી, અર્થતે અનુસરતા ચબ્દના |મથી, (ચબ્દના ખરેખરા અર્થમાં). એવા શુણ્ઠના ભાવથી—હોવાપણાએ કરીને ‘શુણ્ઠસ્થાન’ની પવતિ છે એટલા માટે, (શુણ્ઠસ્થાન નામ કદે છે એટલા માટે). इति મિત્યાદષ્ટિઃ ॥

અર્થ:—સામાન્યથી જે પ્રથમ શુભસ્થાન વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે આ અવસ્થામાં તો અનર્થ યોગથી-શબ્દના ધરાણર અર્થ પ્રમાણે, ‘મુખ્ય’ એવું હોય છે.

વિવેચન

આ મિત્રા નામની પહેલી દષ્ટિમાં કયું શુભસ્થાનક હોય, તેનું અહીં સૂચન કર્યું છે. શાસ્ત્રમાં જે ‘મિથ્યાદષ્ટિ’ નામનું પ્રથમ ‘ગુણસ્થાન’ કહ્યું છે, તે અહીં મુખ્ય પાણે ઘટે છે એટલે આ મિત્રા દષ્ટિની દશામાં સાચેસાચું પ્રથમ ‘ગુણસ્થાન’ તે શબ્દના ખરેખરા અર્થમાં-નિરુપચરિતપણે ઘટે છે કારણ કે શુભોની ઉત્પત્તિનું-પ્રાપ્તિનું સ્થાનક તે ‘ગુણસ્થાનક’ કહેવાય. અને તેમાં પ્રાથમિક અવસ્થાના શુભોનું જ્યાં સ્કુલ્પ હોય તે ‘પ્રથમ શુભસ્થાન’ યથાર્થપણે કહેવાય. આવા તથારૂપ શુભોની પ્રાપ્તિનું મંગલ પ્રારંભ પ્રથમ દષ્ટિમાં થાય છે, યોગમાર્ગમાં પ્રવેશનું શુભ મુદ્દત્ત આ પ્રથમ દષ્ટિ છે, સન્માર્ગપ્રાપ્તિની યોગ્યતાનું આ મંગલાચરણ છે, ચોક્ષની નીસરદ્વીપનું આ પહેલું પગ થિયું છે, મહાન્ યોગ-પ્રાસાદની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે, યોગ-પર્વત પર ચઢવાનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે આમ મુખ્યપણે અર્થાત્ નિરુપચરિતપણે આ દષ્ટિમાં પ્રથમ શુભસ્થાનક વર્તે છે

આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે પણ સર્વ મિથ્યાદષ્ટિ જીવેની ગણતરી પ્રથમ શુભસ્થાનકમાં કરાય છે, પણ તે ઉપચરિતપણે, ગોણપણે, મુખ્યપણે નહિ. એઓનું એ ‘શુભસ્થાનક’ નામનું હોય છે, ખરેખર નહિ કારણ કે તેમાં શુભનું પ્રગટપણું નથી, શુભનું સ્થાનક નથી, એટલે શબ્દના ખરા અર્થ મુજબ તે શુભસ્થાનક નથી, કહેવા પૂરતું નામ માત્ર શુભસ્થાન છે. આમ એ યાત્રે પ્રકારમાં પ્રગટ ઘણો ફેર છે, આકાશ-પાતાલનું અંતર છે જેમ કોઈ માણસ ‘રાજ’ કહેવાતો હોય, ને કોઈ ખરેખર રાજસત્તા ધરાવતો રાજ હોય, તે જેમાં જેટલો તક્ષવત છે, તેટલો આગલા શુભવગરના પ્રથમ શુભસ્થાનમાં ને શુભ સંપન્ન એવા મિત્રાદષ્ટિવાળા પ્રથમ શુભસ્થાનમાં છે

અને અત્રે મિત્રાદષ્ટિમાં જો કે હજી મિથ્યાત્વ દળ્યું નથી ને સમ્યક્ત્વ મળ્યું નથી છતાં પણ કેવા અફલુત ઉત્તમ શુભો અત્રે પ્રગટે છે. તે ઉપરમાં વિસ્તારથી વિવેચના

આવ્યું છે કારણ કે આપણે જોયું કે-આ જોગીજનની આત્મમલિનતા મિત્રામાં ઘણી ઘણી દૂર થઈ હોય છે એને સફળરૂપે યોગ મળતાં, આવ્યક ગુણપ્રાપ્તિ ત્રયની પ્રાપ્તિ થાય છે. એની ચિત્તભૂમિ ચોક્ષી બને છે, વેરાગ્યજનન સિંચનથી પોચી થાય છે, ને તેમાં યોગબીજનો નિહોપ થાય છે. પરમાત્મ પ્રત્યે તેને શુદ્ધ ભક્તિ પ્રગટે છે, સફળરૂપે તે ઉત્તમ ઉપાસના કરે છે, ને સત્શાસ્ત્ર વિવિધ આરાધના કરે છે દયા, અદ્વેષ, શુભાનુરાગ, જનસેવા વગેરે મંગલ શુભોનું તે ધાર બને છે. અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પામી, તે અંધિલોદની નિકટ આવીને ઉભે છે આમ અનેક શુભના આવિભોવથી-પ્રગટપણથી આ જોગીજનને ‘સુચશ વિલાસનું’ ટાણું મળ્યું છે-ઉત્તમ યશપ્રાપ્તિનો ‘અપૂર્વ અવસર’ સાંપડ્યો છે.

આ શુભો ઉપર પુખ્ત વિચાર કરી, પોતાના આત્મામાં તેવા તેવા શુભો પ્રગટ્યા છે કે નહિ, તેનું જો આત્મનિરીક્ષણ કરવામાં આવે, તેા પોતાનામાં તેવા શુભ નહિ' પ્રગટ્યા છતા, પોતાનું સમકિતીપણું કે છઠ્ઠા શુભઠાણાપણું માની યેસનારા લોકોના આત્મનિરીક્ષણ કંટલાક જૂલભરેલા મિથ્યા ખાત ખ્યાલો દૂર થવાનો સંભવ છે. સારબોધ સમ્યક્દષ્ટિની મંજૂર તો હજી ધણી લાખી છે, પણ પ્રવાસની શરૂઆત પણ હજી થઈ છે કે નહિ, 'પાયોરામાં પહેલી પૂણી' પણ કંતાઈ છે કે નહિ, પહેલા શુભઠાણાનું પણ ઠેકાણું છે કે નહિ, તે આ મિત્રા દર્શિના શુભો ઉપરથી આત્માર્થીએ વિચારવાનું છે, અને તે તે શુભની પ્રાપ્તિ કરી 'સુચરા વિલાસનું ટાણું' જેમ જલ્દી મળે તેમ કરવાનું છે !

“કરણ અપૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું શુભઠાણું રે,
સુખ્યપણે તે ઇલાં ઢાંચે, સુચરા વિલાસનું ટાણું રે...વીરો” — શ્રી યોગો સનઝાય ૧-૧૫

મિત્રાદર્શિનો સાર—(Summary)

સમસ્ત જગત્ પ્રત્યે મિત્રભાવ, અદ્રેષભાવ, નિવૈર બુદ્ધિ અહીં પ્રગટે છે, જોટલે આને ‘મિત્રા’ નામ ઘટે છે. અત્રે દર્શન-બોધ તૃણ અગ્નિકણના પ્રકાશ જેવો મદ ઢોાય છે, યોગનું પ્રથમ અંગ-ચમ પ્રાપ્ત થાય છે, ખેદ નામના પ્રથમ આશયદોષનો ત્યાગ ઢોાય છે, અને અદ્રેષ નામનો પ્રથમ શુભ પ્રગટે છે.

અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી પુરુષ ઉત્તમ યોગીજોતુ ગ્રહણ કરે છે. સુખ્ય યોગીજોતુ આ છે:—(૧) વીતરાગ પ્રભુની મન-વચન-કાયાથી શુદ્ધ ભક્તિ, (૨) ભાવયોગી એવા ભાવા-આર્યરૂપ સદ્ગુરુ આદિની ઉપાસના, વૈયાવચ્ચ, (૩) સંસાર પ્રત્યે સહજ એવો અંતરંગ વૈરાગ્ય, (૪) દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન, (૫) લેખનાદિવડે સત્યાચનની આરાધના, (૬) યોગ-ખીજકથાના શ્રવણ પ્રત્યે સ્થિર આશયવાળી માન્યતા, અને તેનો શુદ્ધ ઉપાદેય ભાવ—આ ઉત્તમ યોગીજોતુ ગ્રહણ, આત્માનો ઘણો ભાવમલ દૂર થયે, પ્રાયે મનુષ્યોને હોય છે. અને આવો ભાવમલનો ક્ષય છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં તથાભવ્યતાના પરિપાકથી ઉપજે છે આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં વર્ત્તતા જીવના સુખ્ય લક્ષણ આ છે—(૧) દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) શુણવાન્ પ્રત્યે અદ્રેષ, (૩) સર્વ કોઈની અલેદભાયે થયોચિત સેવા

આવા લક્ષણવાળા ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મા જીવને અવંચકનયના ઉદયરૂપ શુભ નિમિત્ત મળે છે; સદ્ગુરુ સત્પુરુષના યોગથી યોગાવચક, ક્રિયાવચક, ને ફલાવચક પ્રાપ્ત થાય છે આને ખાણની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા ઝરાખર ઘટે છે આ અવચકની પ્રાપ્તિ પણ સત્પુરુષ સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રણામ આદિથી થાય છે. અને તે પ્રણામ આદિનું કારણ પણ ભાવમલનો અદ્યતા છે—આમ ભાવમલની અદ્યતાથી સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રણામાદિની પ્રાપ્તિ, તે પ્રણામા-

દ્વિથી અવંચકપ્રાપ્તિ, અવંચકપ્રાપ્તિથી શુભ નિમિત્તનો સંયોગ, અને તેથી કરીને યોગીની પગેરની પ્રાપ્તિ-એમ અત્ર કારણપરંપરા છે.

અને આ બધુંય છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં, 'અપૂર્વ' એવા છેલ્લા યથામવૃત્ત કરણમાં ઉપજે છે, - કે જ્યારે ભાવમલની અલ્પતા હોય છે, અને જીવ પ્રતિભેદન નજીકમાં આવ્યો હોય છે. આ છેલ્લું યથામવૃત્તકરણ અપૂર્વકરણના નિકટપણને દીધે ખરેખર ! પરમાર્થથી 'અપૂર્વ' જ છે. આવી આ મિત્રા કદિમાં 'ગુણસ્થાન' શબ્દના ખરેખરા અર્થ પ્રમાણે, સુખ્ય એવું પહેલું ગુણસ્થાનક વર્તે છે.

મિત્રાદિપ્તું કોટક — ૪

કર્શન	યોગાંગ	દોષ ત્યાગ	ગુણ પ્રાપ્તિ	યોગીનીઅહુણ	પ્રાપ્તિક્રમ	સમય	ગુણસ્થાનક
તૃણઅમિ જેવું મંદ	યમ	અખેદ	અદ્વેષ	(૧) જિન ભક્તિ (૨) સદચરસેવા, (૩) ભવ ઉદ્દેગ (૪) દ્રવ્ય અભિ- મલ પાલન (૫) સિદ્ધાંતના લેખનાદિ, બીજ કથાતું માન્ય- પણું, ઉપાદેય ભાવ.	ભાવમલઅલ્પતા ↓ સંતને પ્રણામાદિ ↓ અવંચક પ્રાપ્તિ ↓ શુભ નિમિત્ત ↓ યોગીની આદિ	છેલ્લા પુદ્. ૫૦ માં છેલ્લા યથા પ્ર૦ ક. માં પ્રતિભેદ નિકટ હોય ત્યારે	સુખ્ય એવું પહેલું ગુણસ્થાનક (ખરેખરે યથાર્થ 'ગુણકાણં')

કળશ કાવ્ય

— ૧ મંદાકાંતા —

મિત્રામાંહી તૃણ અગ્નિ શો બોધ તો મંદ દીસે,
જાંણું જાંણું દરશન થતું, માર્ગ ચોકખો ન ભાસે;
તોયે શ્રદ્ધા શ્રુત પ્રતિ ધરી યોગિ આ ભક્તિભાવે,
સુક્ષ્મમાર્ગે ગમન કરવા તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવે. ૧૫.

મિત્રામાંહી પ્રથમ કરીને યોગ સન્મિત્ર મેત્રી,
નિર્વેરી આ સકલ જીવની સાથ સાથે સુમેત્રી;
વિના ખેદ મન દૃઢ ધરે દેવગુર્વાદિ કૃત્યે,
ને અદ્વેષી કદો પણ કરે દ્રેષ ના કોઈ પ્રત્યે ૧૬.

રાગાદિથી જીવ ન હણતો આત્મહિંસા કરે ના,
 'સાચું' બોલે પર નિજ કહી ખોટું તો ઉચ્ચરે ના,
 વસ્તુ ચોરે નહિં પર કદી, પ્રશ્નચર્ચે ચરે છે,
 મૂર્છાભાવે પર પરિગ્રહે ના પ્રસક્તિ ધરે છે. ૧૭.

મિત્રાચોગી ચિત્તભૂમિ મહીં યોગના બીજ વાવે,
 વૃદ્ધિ પામી ફલ અર્થેક જે મોક્ષરૂપી જ લાવે,
 જેવી રીતે વડ જોઈ વધી વૃક્ષ વિશાલ યાવે,
 યાચે ભાવી ત્યમ શિવપ્રદા બીજ આવા સ્વભાવે. ૧૮.

અત્રે યોગી પ્રભુ પ્રતિ પરા પ્રીતિ ભક્તિ ધરાવે,
 પૂજે અર્થે શુભગુણ સ્તવે સ્તોત્ર સંગીત ગાવે,
 ચોક્ષ્યા ચિત્તે પ્રભુમન કરે શુદ્ધ નિષ્કામ ભાવે,
 સંજ્ઞા સર્વે લૂંટી જઈ પ્રભુ ધ્યાન એકાગ્ર યાવે ૧૯.

આત્મારામી શુભગુણશુર ભાવ આચાર્ય સાચા,
 ને સત્સાધુ અપદૂત મુનિ ભાવયોગી જ ભાચા;
 તે સો પ્રત્યે તન મન વચે શુદ્ધ ભક્તિ લહે છે,
 ને સેવામાં વિધિયુતપણે તત્પરો થે રહે છે. ૨૦.

જન્મ મૃત્યુ દુઃખ ત્યમ જરા રોગ ને શોક દ્વારા,
 આ સંસાર સ્વર્ગેપ સહજે ખૂબ લાગે અકારા;
 ને તે કારાગૃહ થઈ સદા છૂટવાને ચહે છે,
 ઉદ્દેશને ભવભય થકી મોક્ષ ઈચ્છા વહે છે. ૨૧

દાનાદિના અભિગ્રહ ધરી સાધુસેવા કરે છે,
 ને લોકાર્થે તન-મન-ધને ચક્રિત સર્વે ધરે છે,
 રોગી દુઃખી દૌન પ્રમુખને ઔષધાદિ દોંજે છે,
 સાચા ભાવે સુકૃત કરતાં પુણ્ય દહાવો લિજે છે. ૨૨.

સત્સાચોને લખીં લખવોંને ભક્તિ બારી લહે છે,
 પૂજે અર્થે શ્રવણ ગ્રહણે અર્થે તેનો ગ્રહે છે;
 ભળ્યો પાસે પ્રગટ કરતો તેહ સન્નિધાય દાવે,
 ચિત્તે ભાવે પરમશ્રુતને વિશ્વમાહી પ્રભાવે. ૨૩

જ્યારે તે તે ખોજ તણી કથા યોગી આ સાંભળે છે,
શ્રદ્ધાવેગે તરત સદહી માન્ય તેને કરે છે;
ને તે પ્રત્યે પરમ ધરતો શુદ્ધ આદેય ભાવ,
સંચે છે તે મહતઉદયી ભારી પુણ્ય પ્રભાવ. ૨૪.

પાકી જ્યારે ભવપરિણતિ મંદ મિથ્યાત્વ થાવે,
છેહો જ્યારે પુદ્ગલતણા અત્ર આવર્ત આવે;
ત્યારે પ્રાચે મનુજગતિમાં યોગીને શ્રદ્ધે આ,
ખીબ આતુ મહત કરવા વ્યક્તિ કયાંથી લહે આ? ૨૫.

દુઃખી દેખી દિલ દ્રવો દયાભાવ ધારે દયાળુ,
તે પોતાનું દુઃખ ગણી અનુકંપ પામે કૃપાળુ;
રીઝે ભોઈ શુભ ઉચિત તે સેવ સોની કરે છે,
છેલ્લા ફેરા મહિં ભવતણા ભવ્ય આવો કરે છે. ૨૬.

ત્યારે તેને શુભ નિમિત્તનો સાંપડે યોગ સારો,
જેથી આશ્રી સદશુર લહે યોગ નિર્વંચનારો;
તેના ક્રિયા ફલ પછુ પછી વંચનારા ન થાવે,
લક્ષ્ય પ્રત્યે અચૂક ચરતું જેમ સંધાન પાવે. ૨૭.

અંતર મેલ ક્ષીણ બહુ થયે સંત સેવા કરતા,
યોગ ક્રિયા ફલ પરમ એ વંચકાના હવંતા;
પામે આવા સુશુભ ભગવાન યોગી અત્ર સ્વભાવે,
આકર્ષાતું શિવપદ સ્વયં પાસમાં જેમ આવે. ૨૮.

અનુક્રમ

વાવી યોગીને ચિત્તે, લાવી મોક્ષફલપ્રદા;
લાવે સમ્યક્ત્વને પાસે, મનોનંદન સર્વદા. ૨૯.
યોગીની કલા પામી, આ યોગીરાજ ચંદ્ર શા;
ભગવાન પૂર્ણતા પામે, હરિભદ્ર મહાયશા. ૩૦.

॥ इति सुमनोनंदनीवृहत्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते
श्रीयोगदष्टिसमुच्चयशास्त्रे प्रथमा मित्रादष्टिः ॥

૨ તારા દૃષ્ટિ

હવે તારા દષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. તેથી અત્રે કહે છે—

**તારાયાં તુ મનાક્ સ્પષ્ટં નિયમશ્ચ તથાવિધઃ ।
અનુદ્વેગો હિતારમ્ભે જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા ॥ ૪૧ ॥**

તારા મહિં દર્શન સ્ફુટ કર્ષ, નિયમ તેહવે ખાસ;
અનુદ્વેગ હિત કાર્યમાં, તત્ત્વવિષય જિજ્ઞાસા. ૪૧.

અર્થ:—તારા દષ્ટિમાં દર્શન જરાક સ્પષ્ટ હોય છે; અને તેવા પ્રકારનો નિયમ, હિત પ્રવૃત્તિમાં અનુદ્વેગ, તથા તત્ત્વવિષય સંબંધી જિજ્ઞાસા હોય છે.

વિવેચન

“દર્શન તારા દષ્ટિમાં....મનઃ ગોમય અગ્નિ સમાન.... મનઃ”—યોગ સં ૨-૧

આ બીજી તારા ત્રીજી દષ્ટિમાં દર્શન-ગોમય પહેલી નિમ્ન દષ્ટિ કરતાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટ-ચોક્કસ હોય છે. એને ગોમયના એટલે છાણાના અગ્નિકણની ઉપમા ઘટે છે

વૃત્તિ:—તારાયાં તુ—તારા દષ્ટિમાં તો, શું? તો કે-મનાક્ સ્પષ્ટ-કંઈક સ્પષ્ટ એવું દર્શન હોય છે. નિયમશ્ચ તથાવિધઃ—અને તથાપ્રકારનો નિયમ, શૈશ્ય આદિ; પ્રજ્ઞા આદિ રૂપ જ નેયમ પણ હોય છે. શૈશ્ય, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યેયપ્રભિધાન એ પાંચ નિયમ છે. શૌચસંતોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ—એ વચન ઉપરથી. તેથી અત્રે બીજા યોગયત્રી તિપાત પણ હોય છે; પણ મિત્રામાં તો આનો અભાવ જ છે,—તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમના અભાવને બિધે. તથા અનુદ્વેગો હિતારમ્ભે—પારલૌકિક હિત આરભમાં અનુદ્વેગ. પરલૌક સંબંધી હિત કાર્યના માર્ગમાં—પ્રવૃત્તિમાં અનુદ્વેગ, ઉદ્વેગ સહિતપણું. આ અખેદ સહિત હોય, એથી કરીને જ તેની સિદ્ધિ થાય છે. તથા જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા—તત્ત્વગોચર જિજ્ઞાસા. તત્ત્વવિષય સંબંધી જિજ્ઞાસા—મનુષ્યાની જ્ઞા,—અદ્વેષયત્રી જ તેની પ્રતિપત્તિ આનુશ્રવ્ય છે (અદ્વેષ યજ્ઞ પહેલાં આવે છે, એટલે તેના આનુશ્રવ્ય—તેના પછીનો જિજ્ઞાસા યજ્ઞ આવે છે)

છાણાનો અગ્નિ તણુખલાના અગ્નિ કરતાં કંઈક વધારે પ્રકાશવંત, વધારે સ્થિતિવાળો. વધારે સ્પષ્ટ હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ પ્રથમ કરતાં કંઈક વધારે વિશદ-સોકષ્ણ હોય છે. તોપણ તે લગભગ મિત્રા દષ્ટિ જેવો જ છે, માત્ર માત્રાનો જ ફેર છે. એટલે જેમ છાણાના અગ્નિકણનો પ્રકાશ ઈષ્ટ પદાર્થનું બરાબર દર્શન કરાવી શકતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી ઈષ્ટ એવા આત્મતત્ત્વાદિનું દર્શન કરાવી શકતો નથી, ઝાંખો ખ્યાલ માત્ર આપે છે; કારણ કે છાણાનો અગ્નિ લાંબો વખત ટકતો નથી, થોડી વારમાં બુઝાઈ જાય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ તેનો સમ્યક્ બરાબર પ્રયોગ કરી શકાય એટલો વખત સ્થિતિ કરતો નથી-ઝાઝીવાર ટકતો નથી. છાણાના અગ્નિનો પ્રકાશ મંદ-ઝાંખો હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધપ્રકાશ પણ અદ્ય-મંદ વીર્યવાળો હોય છે. છાણાનો અગ્નિ એતએતામાં એલવાઈ જાય છે, તેની દૃઢ સ્થિતિ રહેવા પામતી નથી, તેમ અત્રે પણ અદ્ય વીર્ય-સ્થિતિવાળા બોધનો દૃઢ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેતો નથી, એટલે જીવનમાં આચરણરૂપ પ્રયોગ વેળાએ પદ્મ-નિપુણ એવી સ્મૃતિ હોતી નથી. અને આમ છાણાના અગ્નિનો પ્રકાશ સાવ પાંગળો હોવાથી, તેનારહે કરીને કંઈ ખરૂં પદાર્થ દર્શન રૂપ કાર્ય બનતું સંભવતું નથી, તેમ આ દષ્ટિમાં બોધનું વિકલપણું-હીનપણું હોવાથી, અત્રે ભાવથી વંદનાદિ કાર્ય બનતા નથી, દ્રવ્ય વંદનાદિ હોય છે.

તેમ જ આ બીજી યોગદષ્ટિ છે, એટલે આગળ કહેલાં નિયમ પ્રમાણે, તેમાં-
(૧) યોગનું બીજું અંગ નિયમ, (૨) તથા બીજા દોષના ત્યાગરૂપ અનુદોષ, (૩) અને બીજા જિજ્ઞાસા નામના શુષ્કની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧. યોગનું બીજું અંગ : નિયમ

“શૌચ સંતોષ ને તપ ભટું.....મનઃ સંજ્ઞાય ઇન્દ્રિય ધ્યાન રે.....મનઃ

નિયમ પંચ ઇંદ્રિયાં સંપન્ને.....મનઃ”-યોગ ૮૦ સંજ્ઞાય-૨,-૨

યમ નામનું યોગનું પ્રથમ અંગ પ્રાપ્ત થયા પછી, કમ પ્રમાણે, તેનું બીજું અંગ નિયમ અહીં સંપડે છે. અહિંસા વગેરે જે યમ છે, તે યાવજીવ-જીવે ત્યાંલગી ધારણ કરવાના હોય છે; અને જે નિયમ છે તે પરિમિત-મર્યાદિત કાલ પર્યંતના, અસુક મુક્ત નિયત વખત માટેના હોય છે ‘નિયમઃ પરિમિતકાલો યાવજીવં યમો ધ્રિયતે ।’ (સાન કરંડ શ્રાવકાચાર). જેમકે-સ્વાધ્યાય, તપ વગેરે અસુક ચોક્કસ અવધારિત સમય માટે હોય છે, યાવજીવ હોતા નથી, માટે તે નિયમ કહેવાય છે. તે નિયમ અુખ્ય એવા પાંચ છે: (૧) શૌચ, (૨) સંતોષ, (૩) તપ, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) ઇન્દ્રિય પ્રલિધાન. અને તેના વળી તરતમતાના કારણે, કલ્પલેટ કરીને, ઈચ્છા વગેરે ચાર પ્રકાર છે-પ્રવ્રજાનિયમ, પ્રવૃત્તિનિયમ, સ્થિરનિયમ, સિદ્ધિનિયમ.

૧. શૌચ-એટલે શુચિપણું, શુદ્ધિ, પવિત્રપણું; મનનો મેલ સાફ કરવો.

અંતઃશુદ્ધિ કરવી, આત્મમલિનતા દૂર કરવી, તે જ ખરું શોચ છે. કેટલાક લોકો જલથી જ શોચ માને છે, તે યુક્ત નથી. તેથી તો કદાચ શરીરનો મેલ સાફ શોચ=અંતઃશુદ્ધિ થાય, અને તે પણ ખરેખરી રીતે જનવા યોગ્ય નથી; કારણ કે શરીર પોતે જ અશુચિની ખાણ છે, અશુચિનો ઉકરડો છે. તે હજારો વર્ષ સુધી સાગર જેટલાં જલથી પણ સ્નાન કરતાં શુદ્ધ ન થાય ! એમ તો માછલાં પણ ગિયારા ચોવીસે કલાક પાણીમાં પડ્યા રહે છે ! તેમ જમે તેટલા તીર્થસ્નાન કર્યે પણ શોચ થતું નથી. આ બાદ શોચ અહીં પ્રસ્તુત નથી, પણ અંતરંગ શોચ જ વિવક્ષિત છે. બાવશુદ્ધિરૂપ આધ્યાત્મિક શોચને છોડી, જે જલ આદિ શોચ છે, તે બધે મૂઢ જનને વિસ્મય પમાડે, પણ બુદ્ધ જનને નહિં. કારણ કે—

“અહો ! મૂઢ જીવો એક વાર જનાદ્યા, બીજી વાર નાદ્યા, ત્રીજી વાર નાદ્યા, એમ ફરી ફરી શુદ્ધ જળવડે નહાય છે; અને મલના સ્નાનરૂપ આ શરીરને ચંદન-સુખડથી ચર્ચે છે; અને હવે અમે પવિત્ર છીએ એમ ગણી એના પર પ્રીતિ-મોહ ધરે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે એમ નથી. એ શરીર કદી શુદ્ધ નથી થતું. ઉકરડો કદી શુદ્ધ થાય ખરો ? ન જ થાય.”
—શ્રી મનઃસુખસાધક ડી. કૃત શાંતસુધારસ વિવેચન

બુદ્ધજનો તો આવા બાદ શોચને તેની કવચિત્ યોગ્યતા કરતાં આજુ મહત્ત્વ આપતા નથી. તેઓની દૃષ્ટિ તો સુખ્યપણે અંતરંગ શુદ્ધિ બાબી જ હોય છે. તેઓ તો ધ્યાનરૂપ જલવડે, કર્મમલની શુદ્ધિ કરવારૂપ બાવસ્નાન કરે છે. ‘ધર્મરૂપન દ્રઢની અંદર પ્રજ્ઞાચર્ચ-રૂપ નિર્મલ આતિતીર્થમાં તેઓ સ્નાન કરી વિમલ વિશુદ્ધ થાય છે, હોપનો ત્યાગ કરી શીતલ થાય છે.’

“જ્યાનાંમસા તુ લીવસ્ય સદા ચક્ષુદ્ધિકારણમ્ ।

મલં કર્મે સમાશ્રિત્ય ભાવસ્તેનં તદુચ્યતે ॥”—શ્રી હરિભક્તિસૂત્ર અષ્ટક.

“ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાંધીએ, આપણો આત્મા તેહવો ભાવીએ.”

“પરપરિણિત રજ ધોય કે, નિર્મલ સિદ્ધિ વરંત.”—શ્રી દેવચંદ્ર

× “જૈષ્ઠમાધ્યાત્મિકં ત્યક્ત્વા ભાવશુદ્ધ્યાત્મકં શુભમ્ ।

જલાદિશૌચં યથેદં મૂઢવિસ્માપનં હિ તત્ ॥”—વાચકવર્ચશ્રી ઉમાસ્વાતિ

“સ્નાયં સ્નાયં પુનરપિ પુનઃ સ્નાંતિ પુણ્યાભિરદ્ધિઃ, ધારંવારં ચત મલતનું ચંદનૈશ્ચર્યંતે ।

મૂઢાત્માનો વયમપમલા પ્રીતિમિત્યાશ્રયતે । નો શુદ્ધયંતે કથમવકરઃ શક્યંતે શોષ્ણુમેવમ્ ॥”

—શ્રી વિનયવિજયપણમહારાજકૃત શાંતસુધારસ

“ધમે દરણ યમે સંતિતિથે, અળાદલે અત્તપસચ્ચલેસે ।

જદ્દિંસિ ણ્દાઓ વિમલો વિસુદ્ધો, સુસીતિમૂઓ પજદ્દામિ દોસં ॥”—શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

“આત્મા નદી સંયમતોયપૂર્ણા, સત્યાવદ્ધા શીતવદા દયોમિઃ ।

તત્રાભિષેકં કુરુ પાણ્ડુપુત્ર ! ન વારિણા શુદ્ધયતિ ચાન્તરાત્મા ॥”—શ્રી મહાભારત.

આમ ગૃહસ્થાદિને કારણવિશેષે કંઈક ઉપયોગિતા છતાં બાહ્ય શોચનો આશ્ર સર્વથા મિથ્યા છે. આત્માનો પરપરિણતિરૂપ અંદરનો મેલ જેમ બને તેમ સાફ કરવો અને આત્માનો શુચિ-નિર્મલ-પવિત્ર શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મ પ્રગટ કરવો, —એ જ સાચા ભાવ શોચ સર્વ સંતજનોને સંમત છે.

અથવા શોચ એટલે નિર્લોભતા, નિર્લોભીપણું. આ પણ અંતઃશુદ્ધિરૂપ છે; કારણ કે લોભ સર્વ પાપનું મૂળ કહેવાય છે. લાભ વધે તેમ લોભ વધે એમ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે ‘જદ્વા લાહો તદ્વા લોહો.’ માટે જેમ બને તેમ લોભને મર્યાદિત કરવો શોચ=નિર્લોભતા અમુક ચોક્કસ નિયમમાં આણવો તે શોચ છે. પરપદાર્થને ઇચ્છવો પરપરિણતિમાં લોભાવું, પરવસ્તુની લાલચ રાખવી તે લોભના લક્ષણ છે. પરપરિણતિનો રંગ જેમ જેમ ધોવાતો જાય, તેમ તેમ નિર્લોભપણારૂપ શોચ પ્રગટતું જાય છે. આવો પરવસ્તુનો લોભ-લાલચા ભાવ જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ શોચ એટલે આત્માનું શુચિપણું-પવિત્રપણું પ્રગટે, અંતઃશુદ્ધિ વધતી જાય. આમ બન્ને એકાર્થવાચી છે.

અથવા શોચ એટલે પ્રમાણિકતા (Honesty) છે. જે પ્રમાણિક માણસ હોય, તે પારકી વસ્તુ ગ્રહે નહિ, સ્પર્શે પણ નહિ, તો આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈ સમજી શકે છે, માટે પરપદાર્થને જેમ બને તેમ હાથ પણ ન લગાડવો તે શોચ= શોચ છે; પારકી વસ્તુ ભૂલથી પણ લીધી હોય તો તે પાછી આપી પ્રમાણિકતા દેવી એ પ્રમાણિકપણારૂપ શોચ છે. જેમ જેમ પરવસ્તુનો ને પરપરિણતિનો સંસર્ગરંગ છૂટતો જાય, તેમ તેમ શોચ શુષ્ક રુકુટ થતો જાય છે. આમ આ ત્રણે વ્યાખ્યાની એકવાક્યતા છે.

“હું કરતા હું કરતા પરભાવનો હોણ, હોક્તા પુફ્ફલરૂપ;
કારક કારક આહક એહનો હોણ, રાગ્યો જડ ભવભૂપ....નમિપ્રભા—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ખાણુ મૂત્ર ને મળની, રોગ જરાનું નિવાસનું ધામ;
કાયા એવી ગણીને, માન ત્યજીને કર સાર્થક આમ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ શોચની ભાવનાથી આટલા ફળ આવે છે:—(૧) *સ્વાંગનુગુપ્સા-પોતાની કાયાના રૂપનો વિચાર કરતાં તેનું અશુચિપણું જણાય છે, એટલે તે મલમૂત્રની ખાણ પ્રતિ નુગુપ્સા-ઘૃણા ઉપજે છે, સૂગ આવે છે, અને આ કાયા અશુચિ છે, માટે એમાં લેશ માત્ર મિથ્યા મોહ-માન-આગ્રહ કર્તવ્ય નથી. (૨) અન્ય સાથે અસંગમ-બીજા કાયા

* “શોચાત્ સ્વાક્ષે જુગુપ્સા પરૈરસંગમઃ ।

સુસત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાગ્ર્યેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ ચ ॥”—પા. યો. ૨, ૪૦-૪૧

“શોચમાવનયાં સ્વાક્ષજુગુપ્સાઽપરૈરસંગમઃ । સત્ત્વશુદ્ધિઃ સૌમનસ્યૈકામ્યાક્ષજયયોગ્યતા ॥”

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત દ્વિ. ૬

વંતો-દેહધારીઓ સાથે અસંગમ એટલે તેના સંપર્કનું પરિવર્તન થાય છે. જે ખરેખર ! પોતે જ અશુચિમય પોતાની કાયાને બુદ્ધિએ છે, તે તેવી જ અશુચિમય પારકી કાયાઓ સાથે સંસર્ગ કેમ અનુભવે ? (૩) સત્-વૃદ્ધિ-પ્રકાશ-સુખાત્મક સુસત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, એટલે કે રજ્-તમસ્ રહિતપણું થાય છે. (૪) સોમનસ્ય-ખેદના અનુભવથી માનસી પ્રીતિ ઉપજે છે, ચિત્તપ્રસન્નતા થાય છે. (૫) ઔકાઝ્ય-ઔકાઝપણું, એટલે નિયત વિષયમાં ચિત્તનું સ્થિરપણું થાય છે. (૬) ઈદ્રિયજય-ઈદ્રિયોના જય થાય છે. (૭) આત્મદર્શન-પ્રાપ્ત્યતા-વિષયપરાડુમ્બનું એટલે જે વિષયથી વિમુખ થયો હોય તેનું સ્વાત્મામાં અવધાન-સ્થિતિ થાય છે; અને વિવેકખ્યાતિરૂપ આત્મદર્શનમાં યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રમથપણું સંપડે છે.

૨. સંતોષ-પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં તુદ્ધ રહેલું, પ્રસન્ન-રાજી રહેલું, સદા ખુશમીબળમાં હોલું તે સંતોષ છે. આ સંતોષથી લોગોપલોગ પદાર્થનો મર્યાદા બંધાય છે, પરિગ્રહ પરિમાણનું નિયમન કરાય છે, આરંભની નિવૃત્તિ થાય છે. જાકી ‘તુષ્ણા તો આકાશ જેવી અનંત છે.’ ‘પ્રત્યેક પ્રાણી ઠીક તુષ્ણારૂપ ઊઠો ખાડો છે, તેમાં આખું વિશ્વ એક અણુ જેટલું છે, તો પછી કેના ભાગે કેટલું આવશે ?’ આમ તુષ્ણાનો ખાડો કદી પૂરાતો નથી. ચક્રવર્તીની ઝડિથી કે મેરુ જેવડા સોનાના કુંગરથી પણ જે તુષ્ણા છીપતી નથી, તે પામર મનુષ્યોનો પામર સંપત્તિથી શી રીતે છીપવાની હતી ? જેમ જેમ આ છવ તુષ્ણાતરંગમાં તણાતો બાય છે, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે ઊંડા તુષ્ણાન્તમાં ઉતરતો જાય છે ! સત્કવ્ચીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સાચું જ કહ્યું છે કે—

“હતી દીનતાઈ ત્યારે તાકી પટેલાઈ અને,
મળી પટેલાઈ ત્યારે તાકી છે શેઠાઈને;
સાંપકી શેઠાઈ ત્યારે તાકી મંત્રિતાઈ અને,
આવી મંત્રિતાઈ ત્યારે તાકી નૃપતાઈને;
મળી નૃપતાઈ ત્યારે તાકી દેવતાઈ અને,
ઠીકી દેવતાઈ ત્યારે તાકી શંકરાઈને;
અહો! રાજચંદ્ર માનો માનો શંકરાઈ મળી,
વધે તુષ્ણાઈ તોય બાય ન મરાઈને.”—શ્રી મોક્ષમાળા

આ વિષયતુષ્ણાનું નિવારણ-નિયમન કરનાર સંતોષ છે. જેમ જેમ પર વસ્તુની મૂળતુષ્ણાનો-જાંઝવાના જળનો મોહ ઓછો થતો બાય છે, તેમ તેમ સંતોષ ગુણની

* “તિષ્ઠા દ્વ આગાસસમા અર્ણવિયા ॥” —શ્રી ઉત્તરાર્ધચંદ્ર સૂત્ર.

“આશાગર્તઃ પ્રતિપ્રાણિ યસ્મિન્ વિશ્વમણુપમમ્ । કસ્ય કિં કિયદાયાતિ વૃથા વો વિપયૈપિતા ॥”

—શ્રી ગુણકદસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન.

“સંતોષાદનુત્તમઃ સુખલામઃ ॥” —પાત્તં થો ૨-૪૨.

આમ ગૃહસ્થાદિને કારણવિશેષે કંઈક ઉપયોગિતા છતાં બાહ્ય શોચનો આશ્રય સર્વથા મિથ્યા છે. આત્માનો પરપરિણતિરૂપ અંદરનો મેલ જેમ બને તેમ સાફ કરવો, અને આત્માનો શુચિ-નિર્મલ-પવિત્ર શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મ પ્રગટ કરવો, એ જ સાચું બાવ શોચ સર્વ સંતજનોને સંમત છે.

અથવા શોચ એટલે નિર્લોભતા, નિર્લોભીપણ. આ પણ અંતઃશુદ્ધિરૂપ છે; કારણ કે લોભ સર્વ પાપનું મૂળ કહેવાય છે. લાભ વધે તેમ લોભ વધે એમ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે.

‘જહા લાહો તહા લોહો.’ માટે જેમ બને તેમ લોભને મર્યાદિત કરવો, શોચ=નિર્લોભતા અમુક ચોક્કસ નિયમમાં આણવો તે શોચ છે. પરપદાર્થને ધ્રુષ્ટવો,

પરપરિણતિમાં લોભાવું, પરવસ્તુની લાલચ રાખવી તે લોભના લક્ષણ છે. પરપરિણતિનો રંગ જેમ જેમ ધોવાતો જાય, તેમ તેમ નિર્લોભપણારૂપ શોચ પ્રગટતું જાય છે. આવો પરવસ્તુનો લોભ-લાલસા બાવ જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ શોચ એટલે આત્માનું શુચિપણ-પવિત્રપણ પ્રગટે, અંતઃશુદ્ધિ વધતી જાય. આમ બંને એકાર્થવાચી છે.

અથવા શોચ એટલે પ્રમાણિકતા (Honesty) છે. જે પ્રમાણિક માણસ હોય, તે પારકી વસ્તુ થકે નહિ, સ્પર્શે પણ નહિ, તો આભાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈ સમજી શકે છે, માટે પરપદાર્થને જેમ બને તેમ હાથ પણ ન લગાડવો તે

શોચ= શોચ છે; પારકી વસ્તુ ભૂલથી પણ લીધી હોય તો તે પાછી આપી પ્રમાણિકતા દેવી એ પ્રમાણિકપણારૂપ શોચ છે. જેમ જેમ પરવસ્તુનો ને પરપરિણતિનો સંસર્ગરંગ છૂટતો જાય, તેમ તેમ શોચ શુભ સ્ફુટ થતો જાય છે. આમ આ ત્રણે વ્યાખ્યાની એકવાક્યતા છે.

“હું કરતા હું કરતા પરબાવનો હોણ, લોહતા પુફગલરૂપ;

કારક કારક આહક એહનો હોણ, રાખ્યો જડ ભવભૂપ....નમિપ્રભ-શ્રી દેવચંદ્રણ

“ખાણુ મૂજ ને મળની, રોગ જરાનું નિવાસનું ધામ;

કાયા એવી ગણીને, માન ત્યજીને કર સાર્થક આમ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

આ શોચની બાવનાથી આટલા ફળ આવે છે:-(૧) *સ્વાંગલુગુપ્સા-પોતાની કાયાના રૂપનો વિચાર કરતાં તેનું અશુચિપણું જણાય છે, એટલે તે મલમૂત્રની ખાણ પ્રતિ લુગુપ્સા-ધૂણા ઉપજે છે, સૂગ આવે છે, અને આ કાયા અશુચિ છે, માટે એમાં લેશ માત્ર મિથ્યા મોહ-માન-આશ્રય કર્તવ્ય નથી. (૨) અન્ય સાથે અસંગમ-શીલ કાય-

* “શૌચાત્ સ્વાન્ને લુગુપ્સા પરૈરસંગમઃ ।

સુસત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાગ્ર્યેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યતાન્તિ ચ ॥ ”—પા. યો. ૨, ૪૦-૪૧.

“શૌચમાવનયં સ્વાન્નલુગુપ્સાઽન્યૈરસંગમઃ । સત્ત્વશુદ્ધિઃ સૌમનસ્યૈકામ્યાક્ષજયયોગ્યતા ॥ ”

—શ્રી યશોવિજયભટ્ટ દા. ૬૧

વતો-દેહધારીઓ સાથે અસંગમ એટલે તેના સંપર્કનું પરિવર્જન થાય છે. જે ખરેખર ! પોતે જ અશુચિમય પોતાની કાયાને બુગુપ્તે છે, તે તેવી જ અશુચિમય પારકી કાયાઓ સાથે સંસર્ગ કેમ અનુભવે ? (૩) સત્ત્વવૃદ્ધિ-પ્રકાશ-સુખાત્મક સુસત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, એટલે કે રજસ્-તમસ્ રહિતપણું થાય છે. (૪) સોમનસ્ય-એટના અનનુભવથી માનસી પ્રીતિ ઉપજે છે, ચિત્તપ્રસન્નતા થાય છે (૫) ઔકાઝ્ય-એકાગ્રપણું, એટલે નિયત વિષયમાં ચિત્તનું સ્થિરપણું થાય છે. (૬) ઈદ્રિયજય-ઈદ્રિયોના જય થાય છે. (૭) આત્મદર્શન-યોગ્યતા-વિષયપરાહુસુખનું એટલે જે વિષયથી વિમુખ થયો હોય તેનું સ્વાત્મામાં અવ-સ્થાન-સ્થિતિ થાય છે; અને વિવેકખ્યાતિરૂપ આત્મદર્શનમાં યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, સમર્થપણું સાંપડે છે.

૨. સંતોષ-પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં તુષ્ટ રહેવું, પ્રસન્ન-રાજી રહેવું, સદા ખુશમીબાજમાં રહેવું તે સંતોષ છે આ સંતોષથી ભોગોપભોગ પદાર્થનો મર્યાદા બંધાય છે, પરિબ્રહ્મ પરિભાણનું નિયમન કરાય છે, આરંભની નિવૃત્તિ થાય છે. બાકી ‘તુષ્ટા તો આકાશ જેવી અનંત છે.’ ‘પ્રત્યેક પ્રાણી હીંક તુષ્ટારૂપ બાંડો ખાંડો છે, તેમાં આખું વિશ્વ એક અણુ જેટલું છે, તો પછી કોના ભાગે કેટલું આવશે ?’ આમ તુષ્ટાનો ખાંડો કદી પૂરાતો નથી. ચક્રવર્તીની ઝલિથી કે મેરુ જેવડા સોનાના ડુંગરથી પણ જે તુષ્ટા છીપતી નથી, તે પામર મનુષ્યોનો પામર સંપત્તિથી શી રીતે છીપવાની હતી ? જેમ જેમ આ જીવ તુષ્ટાતરંગમાં તણાતો જાય છે, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે બાંડા તુષ્ટાજલમાં ઉતરતો જાય છે ! સત્કવીંધર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સાચું જ કહ્યું છે કે—

“હવી દીનતાઈ ત્યારે તાકી પટેલાઈ અને,
મળી પટેલાઈ ત્યારે તાકી છે શેકાઈને;
સાંપડી શેકાઈ ત્યારે તાકી મત્રિતાઈ અને,
આવી મત્રિતાઈ ત્યારે તાકી નૃપતાઈને;
મળી નૃપતાઈ ત્યારે તાકી દેવતાઈ અને,
હીડી દેવતાઈ ત્યારે તાકી શકરાઈને;
અહો ! રાજચંદ્ર માનો માનો ચંક્રાર્થ મળી,
વધે તુષ્ટાઈ તોય બાય ન મરાઈને.”—શ્રી શાક્ષમાળા

આ વિષયતુષ્ટાનું નિવારણ-નિયમન કરનાર સંતોષ છે. જેમ જેમ પર વસ્તુની મૃગતુષ્ટાનો-ઝાંઝવાના જળનો મોહ ઓછો થતો જાય છે, તેમ તેમ સંતોષ ગુણની

* “તિષ્ઠા હ આગાસસમા અર્ણતિયા ॥” —શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સુત્ર.

“આશાગર્તઃ પ્રતિપ્રાણિ યસ્મિન્ વિશ્વમણૂપમમ્ । કસ્ય કિં કિયદાયાતિ વૃષા વો વિષયૈપિતા ॥”

—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન.

“સંતોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ ॥” —પાતં ૦ યો ૨-૪૨.

માત્રા વધતી જાય છે. જેમ જેમ પંચ ઇન્દ્રિયના વિષયમાંથી વિરામ પામતો જઈ, પર-
તૃષ્ણાથી પરિતપ થયેલો આત્મા પરતૃષ્ણા છોડતો જાય છે, તેમ તેમ તે આત્માથી પરિતપ
થઈ સંતોષજન્ય આત્મશાંતિ અનુભવતો જાય છે. એટલે જ આ દષ્ટિવાળો સુમુક્ષુ ભોગી-
જન જેમ બને તેમ ઇન્દ્રિયોની વિષયતૃષ્ણામાંથી x પાછો હઠી, આત્માથીન એવું સંતોષ-
મુખ મેળવવા ઇચ્છે છે.

“મુજ જ્ઞાયકતા પરસ્મી રે લાલ૦ પર તૃષ્ણાએ તમરે;
તે સમતા રસ અનુભવે રે લાલ૦ સુમતિ સેવન વ્યાપ્તરે.”—શ્રી ઠેવચંદ્રજી

૩. તપ—કર્મના ક્ષય અર્થે, નિર્જરા અર્થે જે તપવામાં આવે, તે તપ* છે. અથવા
જે તપ-તેજવડે આત્માનું સ્વરૂપમાં પ્રતપ્તું-અત્યંત પ્રતાપવંત હોવું, નિજ સ્વરૂપતેજ
જળહળવું, તે ‘તપ’ કહેવાય છે. જેમ આમ્ન-ફણસ વગેરે ફળ ગરમી વગેરેથી જલ્દી
પાકે છે, તેમ કર્મ પછુ તપ-અગ્નિના તાપથી શીઘ્ર પાડીને નિર્જર છે. આ તપના અનેક
પ્રકાર છે, પછુ તેમાં મુખ્ય બાર ભેદ છે,—ઉપવાસ, જીજ્ઞાસરી વગેરે છ બાહ્ય તપ છે,
અને પ્રાયશ્ચિત્ત, સ્વાધ્યાય વગેરે છ અભ્યંતર તપ છે. બાહ્ય તપ, અભ્યંતર તપને ઉપ-
કારી થાય છે, અનુકૂળતા કરી આપે છે, સહાયકારી કારણરૂપ થાય છે. કારણ કે—જ્યારે
ઉપવાસાદિ હોય છે, ત્યારે ઘણી બાહ્ય પંચાત મટી જાય છે, મન સ્વચ્છ રહે છે, પ્રભાદ
થતો નથી, અને સ્વાધ્યાય-લક્ષિ આદિમાં પ્રવર્તવાની અનુકૂળતા-અનુકૂળ તક મળે છે. આ
ઉપવાસ વગેરેમાં પછુ જેમ બને તેમ વિષયકપાયનો ત્યાગ કરવો ભોમ્ભએ, ઉઘવું—પાના રમવા
વગેરે પ્રભાદ ન હોવો ભોમ્ભએ, આભ્યંતર તપની વૃદ્ધિ લાવી નિરંતર લક્ષ રાખવો ભોમ્ભએ,
ને જેમ બને તેમ આત્માની ઉપ-પાસે વાસ કરવાનો પ્રયાસ કરવો ભોમ્ભએ, તો જ તે
ખરેખરો ‘ઉપવાસ’ કહી શકાય. નહિં તો લાંઘણુ જ છે !

“કપાયવિષયાહારત્યાગો યત્ર વિધીયતે ।

ઉપવાસઃ સ વિજ્ઞેયો શેષં લાઙ્ગનકં ચિદુઃ ॥”—શ્રી ભોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ.

“યત્રઃ રોઘઃ કપાયાણાં બ્રહ્મધ્યાનં જિનસ્ય ચ ।

જ્ઞાતવ્યં તત્તપઃ શુદ્ધમવશિષ્ટં તુ લઙ્ગનમ્ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

આમ બાહ્ય તપ, આભ્યંતર તપને પુષ્ટિ આપે છે, તેના સાધનની નિરાકુલતા કરી
આપે છે, તેથી તે કર્તવ્ય છે જ,—પરંતુ ક્રિયાજડપણે નહિં; પછુ સમજણપૂર્વક-જ્ઞાન-

x “યદા સંહરતે વાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ । રંદ્રિવાર્ણીન્દ્રિયાર્ચેમ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥”

—શ્રી ગીતા.

* “પરં કર્મક્ષયાર્થં યત્તપ્યતે તત્ તપ સ્મૃતમ્ ॥”

“સ્વરૂપે પ્રતપન્નાત્તપઃ ॥”—શ્રી અમૃતચંદ્રચાર્યજી.

પૂર્વક કરવામાં આવે, પોતાની શક્તિની મર્યાદા-ગળુ ખ્યાલમાં રાખીને જ જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે, તો જ તે કલ્યાણકારી થાય છે. બાકી ગળ ઉપરવટ યથાશક્તિ તપ થઇને મમતની ખાતર અથવા દેખાડેખીથી મહિતા મહિતાના ઉપવાસ ‘જેવ્યત્રામાં’ આવે, અથવા મનમાં માયાનો રંગ રાખી અજ્ઞાનપણે માસખમણ વગેરે તપશ્ચર્યા કરવામાં આવે, તોપણ જન્મમરણ દુઃખ ટળતું નથી. એટલે જ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—‘અજ્ઞાનીઃ કોઠો વર્ષ તપ કરતાં પણ જે કર્મ, ક્ષીણ કરી શકતો નથી, તે જ્ઞાની એક સ્વાસોન્નિવાસ માત્રમાં ક્ષીણ કરે છે.’ કેવલ કાયકલેશરૂપ તપ તે બાલ તપ છે, અજ્ઞાન તપ છે, માટે તપ જ્ઞાનપૂર્વક હોય તો જ કલ્યાણ થાય છે.

“કષ્ટ કરો સંયમ ધરો, ગાળો નિજ દેહ;

જ્ઞાનદશા વિષ્ણુ જીવને, નહિં દુઃખનો છેહ.”—સવાસો આથાતું રતપન

“દુર્બલ નન ને માસ ઉપવાસી, પણ જે માયા રંગ રે;

તોપણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજી અંગ રે”—સા. ત્ર. ગા. રત.

ખરેખર્ષે સુખ્ય તપ તો આલ્યંતર તપ છે. સ્વાધ્યાય, પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાવચ્ચ, બ્યુ-ત્સર્ગ, વિનય, ને ધ્યાન એ અંતરંગ તપના છ પ્રકાર છે. તેના વળી અનેક ઉત્તર લેહ છે. આ તપથી અંતરાત્માની શુદ્ધિ થતી જાય છે, કર્મમલ ગળાતો જાય છે, નિર્જરતો જાય છે. જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી સોનાનો મેલ ગળાઈ જઈ તે ચોકળું થતું જાય છે, તેમ જ્ઞાનપૂર્વક તપથી આત્માનો અંદરનો મેલ ગળાતો જઈ આત્મા ચોકળો બને છે. તપથી કલેશાદિ અશુચિના ક્ષયથી કાય-ઇન્દ્રિયની સિદ્ધિ થાય છે. ‘કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિર-શુચિક્ષવાત્ તપસઃ’ (પા. પા. ૨-૪૩).

અને જેમ જેમ આ જ્ઞાનપૂર્વક તપનું અંતસ્તેજ વધતું જાય છે, તેમ તેમ આત્મા ‘રવિ’ની જેમ પ્રતાપી તેજથી ઝળહળતો જાય છે. તે સાધીને તે ‘સોમ’ (ચંદ્ર જેવો સોમ્ય-શીતલ) બને છે. એટલે તે મહાન્ ‘મંગલ’ પંક્તિ પામે છે તપસ્વીનું એટલે પછી તે ‘સુધ’ જનોના પ્રણામનું પાત્ર—‘અર્હત’ થાય છે, ને વધતું તેજ નિર્જય જ્ઞાતા સિદ્ધિદાતા ‘ગુરુ’ બને છે, અથવા તો પરિપૂર્ણ આત્મ-વીર્યથી વિરાજતો ‘શુક’ થાય છે, અને ત્યાં ત્રિયોગ-મત વચન કાયાના યોગ કેવળ મંદ (શનિ) થાય છે, ને પછી સ્વરૂપસિદ્ધિમાં વિચરી તે વિરામ પામે છે! આવો આ તપનો અપૂર્વ મહિમા છે. આ જ ભાવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી મોક્ષમાળામાં પોતાની અનન્ય લાક્ષણિક શૈલીમા પ્રદર્શિત કર્યો છે:—

x “અજ્ઞાની તપસા જન્મકોટિભિઃ કર્મ યજ્ઞયેત્ ।

અન્તં જ્ઞાનતપોયુક્તસ્તત્ ક્ષણેનૈવ સંહરેત્ ॥” — શ્રી અધ્યાત્મસાર

“તપોપધ્યાને સ્વરૂપ ધાય, તે સાર્ધોને સોમ રહી સુહાય;
મહાન તે મંગળ પક્તિ પામે, આવે પછી તે બુધના પ્રણામે.
નિર્ઞય જ્ઞાતા ગુરુ સિદ્ધ હાતા, કાં તો સ્વયં શુક પ્રપૂર્ણ ખ્યાતા;
ત્રિયોગ ત્યાં કેવળ મંદ પામે, સ્વરૂપ સિદ્ધે વિચરી વિરામે.”

૪. સ્વાધ્યાય—સજ્જાય, પ્રભુપૂર્વક મંત્રોનો જપ; અથવા સત્સાત્ત્વનું વાંચન, મનન, નિદિધ્યાસન કરવું, પરિશીલન કરવું તે સજ્જાય. આત્મતત્ત્વનો અધ્યાસ કરવો, ચિંતન કરવું તે સ્વાધ્યાય છે. દેહાદિ સમસ્ત પર વસ્તુથી હું સર્વથા ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છું, એવી આત્મભાવના ભાવતા રહી, દેહમાં આત્મબુદ્ધિ છોડી દેવી, દેહાધ્યાસ છોડી દેવો, અને આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ કરવી, એ ઉત્તમ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે. અથવા તેવી આત્મભાવનાને પુષ્ટ કરે, એવા અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચવા-વિચારવા; વૈરાગ્ય-ભક્તિવાહી પદો, બજનો, રતવનો ગાવા, લલકારવા; શંકાસંપ્રધાન અર્થે પૂરછા કરવી; નિરભિમાનપણે બાળે પોતાના આત્માને બોધ દેતા હોય એવી રીતે ધર્મકથા-ગ્યાન્યાન કરવું, વૈરાગ્ય ભાવના ભાવવી, એ વગેરે સ્વાધ્યાયના પ્રકાર છે. સ્વાધ્યાયથી ઈષ્ટ દેવતાનું દર્શન થાય છે. સ્વાધ્યાયાવિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગઃ ।’ (પાઠ યોગ ૨-૪૪).

“અંધ અધ્યાત્મ શ્રવણ મનન કરી રે, પરિશીલન નય હેત.”—શ્રી આનંદધનજી

“આત્મ ભાવના ભાવતાં, છવ લહે કેવલજ્ઞાન રે.”

૫. ઇશ્વરપ્રણિધાન—એકાગ્ર ચિત્તે પરમાત્મા પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરવું, ચિંતન કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન. તેના સ્વરૂપ સાથે ચિત્તનું અનુસંધાન-એકાગ્ર કરવું, ચિત્તનું સ્થિતપણું કરવું, તન્મયપણું કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે. ઇશ્વર એટલે જેનામાં જ્ઞાનાદિ અનંત ઐશ્વર્ય આવિર્ભૂત થયું છે-પ્રગટ થયું છે, જે અનંત આત્મશક્તિના સ્વામી-પ્રભુ-ઇશ્વર બન્યા છે તે. જેણે પરમ એવા પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવા શુદ્ધ સિદ્ધ આત્મા તે ઇશ્વર.

“સેવો ઇશ્વર દેવ, જેણે ઇશ્વરતા હો નિજ અદ્ભુત વરી;

તિરોભાવની શક્તિ, આવિભાવે હો સકલ પ્રગટ કરી.”

“જેહના ધર્મ અનંતા પ્રગટ્યા, જે નિજ પરિણતિ પરિયો;

પરમાત્મ જિનદેવ અમોહી, જ્ઞાનાદિક શુભ દરિયો રે....સ્વામી ! વિનવિયે મનરંગે.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

એવા પરમાત્મ-પરમેશ્વર પદને પ્રાપ્ત થયેલ ઇશ્વરનું પ્રણિધાન કરવું, એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન-ચિંતન કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન છે. પછી તે ઇશ્વરને બાલે પ્રભુ, જિન, અર્હંત, શિવ, શંકર, બુદ્ધ વગેરે અનેક નામે યોગબવામાં આવતો હોય. કારણ કે નામલેહ છતાં અર્થલેહ નથી. તથાસ્વ યથાર્થ શુભવાણું ઇશ્વરપણું હોય એટલે બસ તે ઇશ્વરપણું જ પૂજ્ય છે, પછી ગમે તે નામે સ્મરો. જેમકે—

“શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન,
જિન અરિહા તીર્થ કરે, જ્યોતિ સ્વરૂપ અસમાન....શ્રી સુપાર્શ્વં
અલખ નિરજન વલ્લભ, સકલ જતુ વિશરામ,
અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ..શ્રી સુપાર્શ્વં
વિધિ વિરચિ / વિશ્વભરે, હૃદયકેશ જગનાથ,
અધર અધ્યોચન ધણી, સુકિત પરમપદ સાથ....શ્રી સુપાર્શ્વં
એમ અનેક અભિધા ધરે, અનુભવગમ્ય વિચાર,
જે જાણે તેહને કરે, આનંદધન અવતાર....શ્રી સુપાર્શ્વં”—શ્રી આનંદધનજી

એ ઇશ્વરને શા માટે આરાધવા જોઈએ? જેવું તે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ છે, તેવું આ આત્માનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ્ઞાન થવા માટે પ્રભુ પોતે તો શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામેલા હોઈ, આદર્શરૂપ છે તે આદર્શ દેખીને, જીવને પોતાના સ્વરૂપનો લક્ષ આરાધન હેતુ થાય એ જ ભક્તિ-ક્રિયાસનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ-હેતુ છે. જેમ થેટાના ટ્રોળામા ઉછરેલા સિંહચિત્રને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ હોય છે, પણ જેવો તે સિંહને દેખે કે તરત તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવે છે, તેમ પરમાત્માના સ્વરૂપ ચિત્તનથી આત્માને નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે એટલે પરમેશ્વરતા અવલંબન રૂપ સેતુબધથી-પૂલથી આ જીવ સહેલાઈથી ભવસાગર તરી જાય છે, દુસ્તર ભવસમુદ્ર ગોપદ જેવો બની જાય છે! પ્રભુભક્તિનો આવો અદ્ભુત મહિમા છે, એટલા માટે એનું પરમ પૂજ્યપણું છે, એમ જાણી આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ જેમ અને તેમ ભક્તિપરાયણ થાય છે, સાવધાન-એકાગ્ર ચિત્તે તેનું નામસ્મરણ, ભજન, સ્તવન, ચિત્તન, શુભસંકીર્તન, ધ્યાન વગેરે કરે છે આ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે

“શ્રી સુપાસ જિન વઢિયે, સુખ સપત્તિનો હેતુ,
શાત મુધારસ જલનિધિ, ભવસાગરમા સેતુ
સાવધાન મનસા કરી, ધારો જિનપદ સેવ”—શ્રી આનંદધનજી

આવા આ પાત્ર નિયમનો અહીં બીજી દૃષ્ટિમા સંભવ હોય છે અને પ્રથમ દૃષ્ટિનું અગ્ર જે યમ તે તો હોય જ, ઉપરાંત આ નિયમ પણ હોય પરંતુ પ્રથમ દૃષ્ટિમા

* તપ, સ્વાધ્યાય ને ઇશ્વરપ્રણિધાનથી ક્ષેત્ર કાર્યના પ્રતિજ્ઞાદ્વારા સમાધિનું અનુકૂલપણ થાય છે કહ્યું છે કે—

“તપ.સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનનિ ક્રિયાયોગ ।

સમાધિમાવનાર્થ ક્લેશતત્ત્વકરણાર્થચ્ચ ।”—પા. યો. ૨-૧

“સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ ॥”—પા. યો. ૨-૪૫

નિયમ ન હોય, કારણ કે તેવા ક્ષયોપશમનો અભાવ છે. એટલે કે પાછલી દૃષ્ટિમાં આગલી દૃષ્ટિનો ગુણ હોય જ, પણ આગલીમાં પાછલીનો ગુણ ન હોય.

૨. અનુદેગ.

"તદ્દિં કિરિયા ઉદવેગ રે....મનમોહન મેરે" —યોગ ૯૦ સબંધ-૨

તેમજ અત્રે ઉદેગ નામનો બીજો ચિત્તદોષ ટળે છે, અનુદેગ હોય છે. એટલે આત્મહિતના કાર્યમાં, પરલોક સબંધી હિતસાધનના કાર્યમાં ઉદેગ, કંટાળો, અણુગમો ઉપજતો નથી. બેઠા બેઠા પણ ક્રિયા પ્રત્યે જે અણુગમો-અભાવ થવો તેનું નામ ઉદેગ છે (બુદ્ધિ પૃ. ૮૫) એટલે ઉદેગવાળો પુરુષ તે યોગક્રિયાથી ઉભય છે-દૂર ભાગે છે, અને કદાચ પરાણે કરવી પડે તો તે ક્રિયા રાજવેડની જેમ ઉતાવળે ઉતાવળે આટોપી લેયે છે, ઝટપટ પતાવી દે છે ! એથી ઉલટું, આ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને અનુદેગ હોય છે ધર્મક્રિયા પ્રત્યે ઉદેગ-અણુગમો હોતો નથી, યોગસાધન પ્રત્યે દ્રેષ હોતો નથી, એટલે તે, ધર્મ-કાર્યમાં વેક કાઢતો નથી, રાજના હુકમથી મન ન હોય છતાં પરાણે કરવું પડતું હોય એવું તે કરતો નથી, ઝટઝટ ઉતાવળે ઉતાવળે ધર્મક્રિયા પતાવી દેતો નથી ! ભગવાનને બે હાથ બેઝ્યા-ન બેઝ્યા, ચોખાની બે-ત્રણ ઢગલી મૂકી-ન મૂકી, ને તે ભાગતો નથી !

પરંતુ એને તો યોગક્રિયા-ધર્મક્રિયા પ્રત્યે પરમ પ્રેમ હોય છે તે બદલે છે કે આ હું જે ધર્મકૃત્ય કરવા ઇચ્છું છું, તે મહારા યોતાના જ આત્મકલ્યાણ માટે છે, આ યોગ સાધનથી મહારે મહારૂં પરિબ્રમણ દુઃખ ટાળવું છે. આમ હોવાથી યોગક્રિયા પ્રીતિ તે આત્માર્થી સુસુષ્ણુ પુરુષ પ્રત્યેક ધર્મક્રિયા પરમ ઉદ્ધાસ ભાવથી કરે છે, અદમ્ય ઉત્સાહથી ને શાંતિથી કરે છે. તે પ્રભુભક્તિ કરતો હોય તો ભક્તિતન્મયપણે પરમ પ્રેમથી કરે છે. તે સદ્ગુરુ-સત્પુરુષની સેવા-શુશ્રૂષા કરતો હોય, તો પરમ આદરથી વિનયપૂર્વક કરે છે. તે સત્યાશ્રવણ શ્રવણ કરતો હોય તો ધ્યાન દઈને કરે છે. તે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ કરતો હોય તો યથાવિધિ શુદ્ધભાવે કરે છે. અને આવા આ સુસુષ્ણુ બેગીજનનો આ અનુદેગ પણ અખેદ સહિત હોય છે. કારણ કે અખેદ હોય તો જ પછી અનુદેગ આવે. એટલે પ્રથમ દૃષ્ટિમાં જે ખેદ દોષ દૂર થયો, તે પણ અહીં તેમજ છે. આમ આ યોગી પુરુષ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતાં ખેદ પામતો નથી-થાકતો નથી.

૩. તત્ત્વજિજ્ઞાસા

જિજ્ઞાસા નામનો બીજો ગુણ અહીં પ્રગટે છે. જિજ્ઞાસા એટલે તત્ત્વ બાણવાની ઇચ્છા, ઉત્કાંઠા, ઇતેભરી તત્ત્વનું સ્વરૂપ બાણવાની તમસા ઉપજવી, તાલાવેલી લાગવી તે ખરી જિજ્ઞાસા છે. સાચી જિજ્ઞાસા વિનાનું જે બાણવું છે-જ્ઞાન છે, તે ઉપરછડું હોય છે,

હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી, આ દૃષ્ટિવાળા મુમુક્ષુને તો સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. જેમ ચાતક મેઘની ઉત્કંઠા ધરાવે, જેમ, તૃપાતુર પુરુષ પાણી માટે ચોતરફ ઝાંઝા નાંખે, તેમ આ મુમુક્ષુને તત્ત્વ જાણવાની તરસ લાગે છે, ઉત્કંઠા બળે છે, તાલાવેલી ઉપજે છે. મરુદેશ જેવી ભૂમિમાં, ઉંઢાણાના સમયમાં ચાલ્યો જતો વટેમાર્ગી જેવો તરસ્યો થઈને પાણીને ઈચ્છે, ‘પાણી પાણી’ કહે, તેવો તરસ્યો આ જીવ તત્ત્વદર્શન પામવા માટે થાય છે. આવી તીવ્ર તત્ત્વપિપાસા આ જિજ્ઞાસુ પુરુષને ઉપજે છે, એટલે એને અનેક સહજ પ્રશ્ન ઊઠે છે. જેમકે—

“હું કોણ છું? ક્યાંથી ચલ્યો? શું સ્વરૂપ છે મહારૂં ખરું?”

કોના સંપર્કથી વળગણ છે? રાશું કે એ પરિહર?”—શ્રી મોક્ષમાળા

“જેહને પિપાસા હો અમૃતપાનની, કિમ લાંબે વિષપાન?”

અભિનંદન જિન દરિયાન તરસિયે” —શ્રી આનંદધનજી

અને આવી જ્યારે તત્ત્વની કે તત્ત્વદર્શનની સાચી તરસ લાગે છે, ત્યારે તે બુદ્ધિવવાની—છીપવવાની રીત પણ તેને મળી આવે છે. તેવી તરસ ન લાગી હોય, તો તે તરસ બુદ્ધિવવાને ઇચ્છે પણ કેમ? ને તે બુદ્ધિવવાની રીત પણ કેમ મળે? પરમ સમર્થ તત્ત્વવેત્તા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અત્યંત માર્મિક ભાવવાહી શબ્દો કહ્યા છે—

“બુદ્ધિ ચહત જો મ્યાસ કો, હે બહનકી રીત;

પાવે નહિં શુરુગમ બિના, એહી અનોદિ સ્થિત”

“તૃપાતુરને પાયાની મહેનત કરજો, અતૃપાતુરને તૃપાતુર થવાની જિજ્ઞાસા પેદા કરજો. જેને તે પેદા ન થાય તેવું હોય, તેને માટે ઉદાસીન રહેજો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આ જિજ્ઞાસા શુદ્ધ પણ, પ્રથમ અદ્વૈત શુદ્ધ પ્રગલ્ભો હોય તો જ ઉપજે એટલે પ્રથમ દૃષ્ટિમા જે અદ્વૈત શુદ્ધ પ્રગલ્ભો હતો, તેના અનુશુદ્ધપણે—અનુકૂળપણે આ જિજ્ઞાસા પ્રગટે છે જિજ્ઞાસા એ અદ્વૈતનું ઉત્તર પરિણામ છે. આ જિજ્ઞાસામા સાચું તત્ત્વસ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છા હોય છે, પણ પોતાનો કલ્પો ખરો છે એવો હઠાચઢ હોતો નથી. આમ આ દૃષ્ટિમાં—

“દર્શન તારા દૃષ્ટિમાં....મનમોહન મેરેં જોમય અગિન સમાન રે....મનન શોચ સંતોષ ને તપ મહું....મનન સજ્જાય ઈશ્વર ધ્યાન રે....મનન નિયમ પંચ ઇહાં સંપજે....મનન નહિં કિરિયા ઉદ્ધવેગ રે....મનન જિજ્ઞાસા શુદ્ધ તત્ત્વની....મનન પણ નહિં નિજ હઠ ટેગ રે....મનન”—યોગ સજ્જાય ૨, ૧-૨

આ દૃષ્ટિમાં જે બીજો શુદ્ધસમૂહ હોય છે તે કહે છે—

• મવત્સર્યાં તથાન્નિજ્ઞા પ્રીતિયોગકથાસ્વલમ્ ।
શુદ્ધયોગેષુ નિયમાદ્દુમાનશ્ચ યોગિણુ ॥ ૪૨ ॥

યોગકથામાં પ્રીત અતિ, અવિચ્છિન્ન આ સ્થાન;
શુદ્ધયોગ યોગી પ્રતિ, નિયમથી બહુમાન. ૪૨

અર્થ:—આ દૃષ્ટિમાં યોગકથાઓ પ્રત્યે તેવા પ્રકારે અવિચ્છિન્ન-અખંડ એવી અત્યંત પ્રીતિ હોય છે; અને શુદ્ધ યોગવાળા યોગીઓ પ્રત્યે નિયમથી બહુમાન હોય છે.

વિવેચન

“એક દૃષ્ટિ હોય વસ્તુતાં....મનઃ યોગકથા બહુ પ્રેમ રે....મનઃ”—યોગ સંજ્ઞાયા, ૨

ઉપરમા જે આ દૃષ્ટિના મુખ્ય શુદ્ધ કદા, તે ઉપરાંત બીજા શુદ્ધનો પણ અહીં સફાવ હોય છે. તે આ છે:—(૧) યોગકથાઓ પ્રત્યે અખંડ-અવિચ્છિન્ન એવી અત્યંત પ્રીતિ. અને (૨) શુદ્ધ યોગવાળા યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન. તે આ પ્રમાણે:—

૧. યોગકથા પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ—

આ દૃષ્ટિમાં વર્તનાર યોગી પુરુષને યોગ સંજ્ઞા કથાઓ પ્રત્યે અખંડ એવી અત્યંત પ્રીતિ હોય છે, અવિચ્છિન્ન એવો પરમ પ્રેમ હોય છે; કારણ કે તેવી કથાઓ પ્રત્યે તેને ભાવપ્રતિષ્ઠા થયો છે, તેનો ભાવ-અંતરંગ પ્રેમ ખંધાયો છે, તેનું ચિત્ત આકર્ષાયું છે-ચાટ્યું છે. તેને અવિહ્વલ દૃઢ રગ લાગ્યો છે. એટલે તેવી કથા-વાર્તામાં તેને રસ પડે છે આ યોગકથા એટલે શું? ભાક્ષની સાથે અથવા પરમ તત્ત્વની સાથે યોગ-જોડે તેનું નામ યોગ છે. એટલે ભાક્ષના સાધનરૂપ જે જે છે તે યોગ છે તે યોગ સંજ્ઞા જે કથા તે યોગકથા.

તે યોગના મુખ્ય કરીને બે પ્રકાર છે—સાધક યોગ ને સિદ્ધ યોગ. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવપણે જે નિજ આત્મશુદ્ધિનું પ્રગટપણું થાય, અને જેનાથી કંઈ કરીને પૂર્ણ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય, તે બધાય આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મના યોગના પ્રકાર સાધનભૂત એવા સાધક યોગ છે. પહેલી યોગદૃષ્ટિથી માંડીને છેલ્લી યોગદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ સુધીની જે સાધના છે તે સાધક યોગ છે. અથવા સમક્રિતથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા પર્યંત આત્મભાવને અનુસરતી જે યોગભૂમિકાઓ છે

વૃત્તિ:—મવત્સર્યાં—આ દૃષ્ટિમાં હોય છે. તથા-તેના પ્રકારે, અન્નિજ્ઞા-અવિચ્છિન્ન, (અખંડ),—ભાવપ્રતિષ્ઠામારપણાએ કરીને, પ્રીતિ:—પ્રીતિ, યોગકથાસુ-યોગકથાઓ પ્રત્યે, અલમ્-અત્યંતપણે તથા શુદ્ધયોગેષુ-શુદ્ધ યોગવાળા પ્રત્યે, નિયમાદ્-નિયમથી, વહુમાનશ્ચ યોગિણુ-યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન.

તે સાધક યોગ છે. તે સાધકયોગનો પરાકાષ્ઠા-ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, સિદ્ધ યોગ છે. તે સિદ્ધ યોગમાં સકલ કર્મનો ક્ષય હોય છે, પૂર્ણનિર્ભય સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે, આત્મશુદ્ધિની સંપૂર્ણતા નીપજે છે, ને યોગી આત્મલોગી યથ સ્વસ્વરૂપમાં રમણુ કરે છે. x

આવા મોક્ષસાધક યોગ સંબંધી જે કાંઈ કથન હોય, અથવા આવા યોગને સાધનારા સત્યરૂપોની જ્યાં જ્યાં કથા-વાર્તા ચાલતી હોય, ત્યાં ત્યાં આ દૃષ્ટિવાળા યુગ્મજીને પરમ પ્રીતિ ઉલ્લસે છે, પરમ પ્રેમ પ્રવહે છે. તેમજ સન્માર્ગ પ્રત્યે ચાર પ્રકારની આકર્ષનારી એવી આલેખણી ધર્મકથા તેને અમૃત જેવી મીઠી લાગે. ધર્મકથા છે. અસન્માર્ગ પ્રત્યે વિશેષ ઉપભવનારી વિશેષણી કથા તે રુચિથી સાંભળે છે. કર્મવિષાકરું વિરસપલ્લુ બતાવી સંયેન-મોક્ષાભિલાષ જન્માપનારી સંયેનની કથા તેને ખૂબ ગમે છે. પાપકર્મનો કડવો વિષાક દેખાડી નિર્વેદ-ભવ-વેરાગ્ય પેદા કરનારી નિર્વેદની કથા તેને રુચે છે. દૂંકામાં, જ્યાં કયાંય આત્મકથાઓની કથા-વાર્તા ચાલતી હોય, જ્યાં કયાંય નિર્મલ ભક્તિ અમૃતરસનું પાન થતું હોય, જ્યાં કયાંય સદ્ગુરુના શુભગુણનું ગોરવ ગાન ગવાતું હોય, ત્યાં આ આત્માર્થી પુરુષ પરમ પ્રેમરસમાં નિમજ્જન કરે છે. કારણ કે આત્મહિતકર યોગકથાને તે પરમ હૃદયભ્રમણ છે. તે બ્રહ્મ છે કે-આ જગતમાં સર્વજ્ઞ અર્થની કથા, કામની કથા અત્યંત સુલભ છે. એક ખીલા પ્રત્યે આચાર્યપણું-ગુરુપણું કરતાં 'જીવે કામલોગ-અર્થની કથા અનંતવાર સાંભળી છે, અનંતવાર' પરિચિત કરી છે, 'અનંતવાર અનુભવેલી છે.'* પણ મોક્ષના સાધનરૂપ સતકથા, યોગકથા, ધર્મકથા તેણે કદી સાંભળી નથી, પરિચિત કરી નથી, અનુભવી નથી. આમ તે બ્રહ્મતો હોઈ, એવી ઝેર, જેવી લોગકથામાં તેને રસ કેમ પડે ? ને, પરમ અમૃત જેવી પદમ હૃદય યોગકથા પ્રત્યે તેને પરમ પ્રેમ કેમ ન ફેરવે ?

“જિન શુભ અમૃતપાનથી મનઃ અમૃત ક્રિયા સુપસાય રે...ભવિં

અમૃત ક્રિયા અનુકાનથી મનઃ આતમ અમૃત યાય રે....ભવિં”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ગિરુઆ રે શુભ તુમ તણા, શ્રીવર્ધમાન જિન રાયા રે,

સુણતાં થવણે અમી ઝરે, મહારી નિર્મળ થાયે કાયા રે.”—શ્રી યશોવિજયજી

x “ઉપશમ બાવ હો મિત્ર દ્વાયિકપણે, જે નિજ શુભ પ્રાગભાવ;
પૂર્ણવર્યાને નીપજાવતો, સાધન ધર્મ સ્વભાવ...સ્વામી સ્વયંપ્રભને બહુ બામણે.
સમકિત શુભથી હો સેવેથી લગે, આતમ અનુમત ભાવ;
સવર નિર્જરા હો ઉપાદાનહેતુતા, સાધ્યાલબ્ધ દાવ...સ્વામી—શ્રી દેવચંદ્રજી

* “સુદપરિચિદાણુમૂદા સઘસ્સ વિ કામભોગચંદકહા ।

પદતસ્સુવલંમો જવરિ જ સુલહો વિહત્તસ્સ ॥”—શ્રી સમપસાર

૨. શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન—

અને યોગકથા પ્રત્યે પણ જો આવો પરમ પ્રેમ હોય, તો પછી તે શુદ્ધ યોગને સાક્ષાત્ ધારણ કરનારા મૂર્તિમાન યોગસ્વરૂપ એવા યોગીઓ પ્રત્યે તેને બહુમાન હોય, પરમ આદર હોય, એમાં નવાઈ શું ? મોક્ષસાધક યોગમાર્ગનું નિર્દોષપણે આરાધન કરનારા જે જે સાધકો હોય, સાચા સાધુજનો હોય, તેના પ્રત્યે આ મુમુક્ષુ પુરુષ ચોક્કસ બહુમાન ધરાવે જ. યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ કરી જે સિદ્ધ યોગી બન્યા છે, તેઓ પ્રત્યે તે અત્યંત આદરભાવ રાખે જ. પોતાનાથી અધિક દયાવાળા, ઉચ્ચ શુભસ્થિતિવાળા કેઈ પણ પ્રત્યે તેનો આત્મા ભક્તિથી નમી પડે. કેઈ પણ યોગદષ્ટિમાં વર્તતો શુભીજન તે કેએ કે વરત તેના પ્રત્યે તેના હૃદયમાં પરમ પ્રેમપ્રવાહ પ્રવહે.

સહજ ભક્તિ ઉદ્દગાર:—

મુમુક્ષુ જોગીજન હોય કે માર્ગાનુસારી આત્માર્થી હોય, સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ હોય કે સાચો ભાવશ્રાવક હોય, ભાવસાધુ હોય કે ભાવ ઉપાધ્યાય હોય, ભાવ આચાર્ય હોય કે ભાવ-યોગી હોય, કેવલી ભગવાન હોય કે સિદ્ધ ભગવાન હોય,—તે સર્વ કેઈ પ્રત્યે તેનો આત્મા પરમ પૂજ્યભાવ ધરાવે છે, ને તેના અંતરના હોડાણમાંથી સહજ ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે કે:—

“નમો અરિહંતાણં । — અરિહંતાને નમસ્કાર હો !
 નમો સિદ્ધાણં । — સિદ્ધોને નમસ્કાર હો !
 નમો આચર્યાણં । — આચાર્યોને નમસ્કાર હો !
 નમો ઉપાધ્યાયોણં । — ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર હો !
 નમો લોણ સવસાહૂણં । ”— લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો !

“શાંતિકે સાગર અરૂ, નીતિકે નાગર નેક,

દયાકે આગર ધ્યાન, ધ્યાનકે નિધાન હો;

શુદ્ધ બુદ્ધિ પ્રણયારી, સુખ બાનિ પૂર્વ ધ્યારી,

સબનકે હિતકારી, ધર્મકે ઉદાન હો;

રાગ-દેષસે રહિત, પરમ પુનિત નિત,

ગુણસે અચિત ચિત, સત્તજન સમાન હો;

રાયચંદ્ર ધૈર્યપાળ, ધર્મઢાલ કોષકાલ,

સુનિ ! તુમ આગે મેરે, પ્રનામ અમાન હો. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કેવલ આ બહુમાન જ હોય છે એમ નહિં, પણ—

યથાશક્ત્યુપચારશ્ચ યોગવૃદ્ધિફલપ્રદઃ ।

યોગિનાં નિયમાદેવ તદનુગ્રહધીયુતઃ ॥ ૪૩ ॥

યોગવૃદ્ધિ ફલ આપતો, યથાશક્તિ ઉપચાર;

યોગીઓને નિયમથી, તસ અનુગ્રહ મતિ ધાર. ૪૩

અર્થ:—અને યથાશક્તિ ઉપચાર,—કે જે યોગીઓને નિયમથી જ યોગવૃદ્ધિફલ ફલ આપનારો, અને તેની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી યુક્ત એવો હોય છે.

વિવેચન

“વિનય અધિક શુભીનોઃ કરે....મનઃ દેજે નિજ શુભકાણુ રે....મનઃ” —યોગ સં

ઉપરમા જે શુદ્ધ યોગવાળા યોગીજનો, યોગમાર્ગમા આગળ વધેલા યોગીપુરુષો કહ્યા, તે પ્રત્યે અંતરંગ બહુમાન હોય એટલું જ નહિ; પણ તે બહુમાનને સાર્યક્રમનાવે, આચરણમા મૂકી વ્યવહાર (Practical) બતાવે, એવો પોતાનાથી સંતોની યથા-બની શકે તેટલો ઉપચાર-સેવાવાવ પલ્લુ તેમના પ્રત્યે હોય. એટલે આ શક્તિ સેવા સુમુક્ષ્મપુરુષ તે સાચા સત્પુરુષો પ્રત્યે પોતાનાથી બની શકે તેટલી સેવા વિનયપૂર્વક બાબતે છે; તેઓને યથાવિધિ પરમ આદરથી નિર્દોષ આહાર-પાન-ઓષધ આદિનું દાન કરે છે; સત્શાસ્ત્ર વગેરે ધર્મઉપકરણો તે સત્પાત્રોને આપે છે; રાગ આદિ આપત્તિ આવી પડ્યે સાચી ભક્તિથી તેમની સેવા-શુશ્રૂષા, વેદ્યાવચ્ચ કરે છે; તે મહાત્મા સંતજનો નિરાકુલપણે ધર્મારાધન કરી શકે, એવી બધી જોગવાઈ કરી માપવા તે સદા તત્પર રહે છે.

કારણ કે તે જાણે છે કે—આ સાચા ભાવસાધુઓ તો પોતાના દેહ પ્રત્યે પણ નિઃસ્પૃહ કે—મમતારહિત છે, આ અવધૂતો તો સર્વ પરભાવને ક્રાવી દઈ ઉઠાસીને ધધને બેઠા છે, નિબનંદમાં નિમગ્ન રહેલા આ નિર્ગૂંથ સંન્યાસીઓ સંયમના હેતુથી જ દેહ ધારણ કરી રહ્યા છે, બીજા કોઈ પણ કારણે બીજા કોઈ પણ ઈર્ષ્યા આ યોગીપુરુષો રાખતા

વૃત્તિ.—યથાશક્તિ—યથાશક્તિ, શક્તિના ઔચિત્યથી,—શક્તિના ઉચિતપણા પ્રમાણે શુ ? તો :—ઉપચારશ્ચ—ઉપચાર, આસ-આહાર આદિના સપાદનવડે કરીને—યથોક્તા યોગીઓ પ્રત્યે એમ પ્રક્રમ :—ચાલુ સંબંધ છે. તેનું જ વિશેષણ આપે છે—યોગવૃદ્ધિફલપ્રદઃ—યોગવૃદ્ધિફલ ફલ આપનારો,—ના સમ્યક્ પરિણામવડે કરીને, યોગિનાં નિયમાદેવ—યોગીઓને નિયમથી જ. અન્યથા—અન્ય પ્રકારે નો વિધાતહેતુ હોય નહિ. (આ શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યેની સેવા, યોગીજનોને યોગવૃદ્ધિ ફલ નિયમથી જ આપે છે,—યોગવિધાત હેતુ હોય નહિ) તદનુગ્રહધીયુતઃ—તેની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી યુક્ત એવો. ઉપચાર સંપા-કના અનુગ્રહની—ઉપકારની બુદ્ધિથી યુક્ત એવો. (જે ઉપચાર—સેવા કરે છે તે એમ માને કે હું આ હારા પોતાના આત્મા પર ઉપકાર કરી રહ્યો છું, આ સદ્નુગ્રહસાદ છે)

નથી. તોપણ તેવા સર્વથા નિઃસ્પૃહ મહાજનોની જનતી સેવા કરવી, તે સુમુક્ત આત્મા થીનો ધર્મ છે, જીવનનો અર્થ દર્શાવે છે, તેઓના ચરણે જે કંઈ પણ અર્પણ કરીએ તે ઝોણુ છે, કારણ કે તેઓનો પરમ ઉપકાર છે, એમ બાણુતો હોઈ, તે પોતાથી જનતી સેવારૂપ ફૂલપાંખડી-‘પદ્મ પુષ્પ ફલં તોયં’-ભક્તિથી તેમના ચરણકમલમાં અર્પણ કરે છે.

“શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું ? આત્માથી સહુ હીન;

તે તો પ્રભુએ આપ્યો, વરતું ચરણાધીન.

આ દેહાદિ આજથી, વરતો પ્રભુ આધીન;

દાસ દાસ હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો હીન”-શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને આવા સત્પાત્ર ભાવયોગીઓ પ્રત્યેનો આ ઉપચાર-વિનયાન્વિત સેવાધર્મ જોગી-જનોને ચોક્કસ યોગશુભની વૃદ્ધિરૂપ ફલ આપે છે જેમ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું એક પણ બીજ પર પરાએ અનંતગણું ફલ આપનારું થઈ પડે છે, તેમ આવા યોગવૃદ્ધિ ફલ સત્પાત્ર સતજનોની સેવા અનંતગણું ફલ આપનારી થઈ પડે છે, આત્માને ઉત્તરોત્તર ધર્મવૃદ્ધિનું-ખરેખરા ‘ધર્મલાભ’નું કારણ થાય છે. નિષ્કામ સેવાનો લાભ આપી પોતે યોગવૃદ્ધિરૂપ પ્રતિલાભ પામે છે, અને એટલા માટે જ આ આત્મારાગી સત્પુરુષોની સેવા-ભક્તિવડે હું પોતાનો જ અનુગ્રહ કરું છું, મહારા પોતાના આત્મા પર જ ઉપકાર કરી રહ્યો છું, એમ સેવા કરનારે ચોક્કસ ભાવનું જોઈએ. આનાથી હું મહારા આત્માને જ ત્રિસારસમુદ્ધથી તારું છું, એવી આત્મ અનુગ્રહ બુદ્ધિ ઉગવી જોઈએ. આમ આ દૃષ્ટિમાં વર્તતો યોગી શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન ધરાવવા ઉપરાંત, યથાશક્તિ-ઉચિતપણે તેમની સેવાભક્તિ કરે, અને તે પણ પોતાના આત્માની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી જ.

આ ઉપચારને જ વિશેષણ આપે છે—

લામાન્તરફલશ્ચાસ્ય શ્રદ્ધાયુક્તો હિતોદયઃ ।

ક્ષુદ્રોપદ્રવહાનિશ્ચ શિષ્ટસમ્મતતા તથા ॥ ૪૪ ॥

અન્ય લાભ ફલ તસ હોય, શ્રદ્ધાયુત આ એમ;

નિરુપદ્રવતા હિત ઉદય, શિષ્ટ સમતતા તેમ. ૪૪

વૃત્તિઃ-લામાન્તરફલશ્ચાસ્ય—અને આ ઉપચારકર્તાને લામાન્તર ફલવાળો,—શુદ્ધ ઉપચારના પુણ્યથી તથાપ્રકારના વિપાકલાવને લીધે એટલા માટે જ—**શ્રદ્ધાયુક્તો**—શ્રદ્ધાયુક્ત એવો ઉપચાર, એમ ચાલુ સખધ છે. **હિતોદયઃ**—જેમા હિતનો ઉદય હોય છે એવો, આગળની જેમ. **ક્ષુદ્રોપદ્રવહાનિશ્ચ**—અને ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની હાનિ હોય છે. એથી કરીને જ વ્યાપિ આદિના નાશ હોય છે **શિષ્ટસમ્મતતા તથા**—તથાપ્રકારે શિષ્ટસમ્મતતા, શિષ્ટજનોનું માન્યપણુ એથી કરીને જ એનું અતિ સુદર ખદ્દ માન હોય છે.

અર્થ:—અને એ ઉપચાર એને બીજા લાભરૂપ ફલ આપનારો અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો હિતોદયરૂપ હોય છે. અને તેમાં ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની હાનિ તથા શિષ્ટજનોનું સંમતપણું-માન્યપણું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઉપચાર એવા સેવાધર્મ કહ્યો તે વળી કેવો વિશિષ્ટ હોય છે, કેવા વિશેષ શુભવાળો હોય છે, તે અહીં કહ્યું છે. તેવા પ્રકારે સત્પુરુષની સાચા ભાવથી સેવા-ભક્તિ કરનારને બીજા લાભરૂપ ફળ પણ મળે છે. કારણ કે તેવા સેવા-યોગમહિમા ભક્તિથી પુરુષોદયની પ્રાપ્તિ હોય છે, અને તેના વિપાકથી સુરપતિ-નર-પતિ સંપદા વગેરે અન્ય લાભરૂપ ફળ સાંપડે છે. જેમ જોરની પાછળ સાંકા તો હોય જ, જેમ ફળ પહેલાં ફલની પ્રાપ્તિ હોય જ, તેમ સત્સેવાના યોગવૃદ્ધિરૂપ ફલની સાથે સાથે ઇન્દ્ર-ચક્રવર્તીપદ આદિ આનુષંગિક ફળરૂપ પુણ્યપરિણામની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણ કે ‘યોગ’ છે તે-ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ છે, પરમ ચિંતામુલ્લિંગન છે, સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાન છે, સિદ્ધિનો સ્વયંગ્રહ છે. તેનાથી શું શું ફલ પ્રાપ્ત ન થાય? આમ કલ્પવૃક્ષની જેમ વાંચિત લાભ આપનારો આ સંતજન પ્રત્યેનો સેવાધર્મ શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય છે. કારણ કે શુદ્ધ શ્રદ્ધા વિનાનો વિનયોપચાર યા કામનો? માટે આ મુમુક્ષુ તો શ્રદ્ધાથી સત્પુરુષોની સેવા કરે છે.

અને આવો આ શ્રદ્ધાયુક્ત હોય છે, તેથી કરીને આ મુમુક્ષુ જોગીજનને હિતનો ઉદ્દય થાય છે. એટલે તે આત્મહિતના-આત્મકલ્યાણના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે, ને તેમાં તેની ચઢતી કળા થતી જાય છે. જેમ ઉદય પામતો સૂર્ય ઉત્તરેત્તર વધારે પ્રકાશમાન થતો જાય છે, જેમ શુકલ પક્ષનો ચંદ્ર દિન-પ્રતિદિન ચઢતી કળાને પામતો જાય છે, તેમ આ આત્માર્થી પુરુષને ઉત્તરેત્તર વધારે ને વધારે બળવાન આત્મહિતની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, હિતપરંપરાથી હિતનો અનુભવ થયા કરે છે.

“શુકલ બીજ રાશિ રેહ, તેહ પૂરણ હુવે હો લાલ”-શ્રી રવચંદ્રજી

એથી કરીને જ એને ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવની હાનિ થાય છે. એટલે આધિ, બ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે નાના નાના તુચ્છ ઉપદ્રવો આ જીવને હેરાન કરતા નથી, કનડતા નથી. મોટા ભવરૂપ ઉપદ્રવો નાચે થવાની જ્યાં પૂર્વ તૈયારી ચાલી રહી છે, ત્યાં પછી આ મગતરા

* “યોગઃ કલ્પતરુઃ શ્રેષ્ઠો યોગશ્ચિન્તામણિઃ પરઃ ।

યોગઃ પ્રધાનં ધર્માણાં યોગઃ સિદ્ધેઃ સ્વયંગ્રહઃ ॥”-શ્રી યોગબિન્દુ

“યમઃ સયોગમૂલસ્તુ ચચિત્ત્વિનિવંચનમ્ ।

શુક્લપક્ષદ્વિતીયાયા યોગચન્દ્રમસો યથા ॥”-કાં ૬૧૦ ૬૧૦

જેવા તુચ્છ નમાલા ઉપદ્રવો-ઠનડગતો એને કેમ ખાધા કરી શકે? જ્યાં નદીના પ્રબળ પ્રવાહપૂર્વમાં હાથીના હાથી તથાઈ જાય, ત્યાં તુચ્છ તણખલાનો ભાર થો ?

અને આવા આ સુસુક્ષ્મ પુરુષને શિષ્ટજનોનું સંમતપણું હોય છે. એટલે કે તે શિષ્ટજનને સદા પરમ પ્રમાણ માને છે, તેમના વચનને-તેમની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણે છે-માથે ચઢાવે છે. શિષ્ટ એટલે પરમ સંસ્કારી સુચિક્ષિત પંડિતજન, સંસ્કારસ્વામી, સાધુ-જનને સંમત એવા પુરુષો જેણે શુદ્ધ આત્મધર્મની શિક્ષા સમ્યક્પણે પ્રાપ્ત કરી છે, જેના હૃદયમાં સત્ય ધર્મના શુદ્ધ સંસ્કાર દૃઢપણે લાગ્યા છે, જે તરવાતરવના વિવેકમાં નિપુણ હોઈ 'પંડિત' કહેવાય છે, અને તેથી કરીને જ સંતજનોને સંમત છે-માન્ય છે, એવા સત્પુરુષો 'શિષ્ટ' કહેવાય છે. એવા શિષ્ટજનને આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પરમ માનનીય માને છે.

તથા—

મયં નાતીવ મવજં કૃત્યહાનિર્ન ચોચિતે ।

તથાનામોગતોઽપ્યુચૈર્ન ચાપ્યનુચિતક્રિયા ॥ ૪૬ ॥

ભવભય ના અતિ-ઉચિતમાં, કૃત્યહાનિ પણ તો'ય;

અભણતાં પણ હોય ના, ક્રિયા અનુચિત કોય. ૪૫

અર્થ:—આ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને ભવજન્ય અત્યંત ભય હોય નહિ; ઉચિતમાં કૃત્ય-હાનિ હોય નહિ, તથા અભણતાં પણ અનુચિત ક્રિયા પણ સર્વથા હોય નહિ.

વિવેચન

આવા આ દૃષ્ટિવાળા યોગીને ભવભય અત્યંત હોતો નથી, સંસારનો આગ્રો ડર રહેતો નથી; કારણ કે અશુભ કાર્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, એટલે તે નિર્ભય રહે છે. જે 'ખોટું' કે ખરાબ

કામ કરતો હોય, જે અશુભ આચરણ કરતો હોય, જે દુષ્ટ પાપી હોય,

ભયભય તેને જ ડરવાપણું હોય, એમ બાલક મુઢાં સર્વ કોઈ જાણે છે વળી આ

રહિતપણું આત્માર્થી પુરુષ તો પ્રભુભક્તિ-શુભભક્તિ આદિ શુભ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે

છે, તેથી કરીને પણ તેને સવિશેષ નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે તે

ભગવાનની ભક્તિમાં શુદ્ધ ભાવથી લીન થાય છે ને પ્રભુનું ચરણ-ચરણ ગ્રહી ભાવે છે

કે-હે ભગવાન! હે પરમકૃપાળુ દેવ! હું તો અનત દોષનું ભાજન છું, છતાં પણ આપના

અવલંબનથી મેં આ અપાર ભવસાગરને ગ્રાપદ જેવો કરી દીધો છે. જો કે મોહાદિ શત્રુ

વૃત્તિ:—મયં નાતીવ મવજં—ભવજન્ય—સંસારજન્ય અત્યંત ભય, હોતો નથી—, તથાપ્રકારે અશુભમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે (અશુભ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, તેથી સંસારનો ડર પણ લાગે નહિ) કૃત્ય-હાનિર્ન ચોચિતે—અને સર્વ જ ઉચિતમાં કૃત્યહાનિ ન હોય—ધર્મ આદરને લીધે. તથાનામોગતોઽપ્યુચૈર્ન—તેમ જ અનામોગતી પણ,—અભણતા પણ અત્યંતપણે, ના, ચાપ્યનુચિતક્રિયા—સર્વત્ર જ અનુચિત ક્રિયા પણ ન હોય (અભણતા પણ અનુચિત ક્રિયા કરે નહિ.)

હજી મને છળી રહ્યા છે, ને હું પરપરિણતિમાં અગ્રગણે બળી, રહ્યો છું, પણ હવે તમારા જેવો સાહેબ મને મળ્યો છે, એટલે એ મ્હારો ભવભય પણ ટળ્યો છે, એમ હું માનું છું. હે વીતરાગ દેવ ! તમારું તત્ત્વ-રસાયન મેં પીધું છે, બાકિથી મેં તમને મ્હારા ચિત્તમાં વસાવ્યા છે, એટલે મ્હારો ભવરૂપ ભાવરોગ મટી ગયો છે, એમ મને લાગે છે. હે પ્રભુ ! આપનું દર્શન યતાં મ્હારા દુઃખ-દોષાગ્ય દૂર થયા છે, અને મને સુખસંપત્તિ મળી છે. તમારા જેવો 'ધીંગો ધણી' મેં 'માથે કર્યો' છે, તો પછી મ્હારો વાળ પણ કાણ વાંકો કરી શકે એમ છે ?

“દુઃખ દોહડો દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદ શું ભેટ;
ધીંગો ધણી માથે કિયો રે, કુણું ગંજે નર એટ ?....વિમલજનિ !” — શ્રી આનંદધનલ

“જે અતિ દુષ્ટર જલધિ સમો સંસાર ભે,
તે ગોપક સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લોન”
“યદપિ હું મોહાદિકે છલિયો, પરપરિણતિ શું બળિયો રે....પ્રભુ
પણ હવે તુજ સમ સાહિબ મળિયો, તિણે ભવભય સનિ ટળિયો રે....પ્રભુ
પણ નિવિભાવ જિનરાજ પસાયે, તત્ત્વરસાયન પાયે રે....પ્રભુ અંતરભરી !
પ્રભુ ભગતે નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોગ મિટ બાયે રે....પ્રભુ” — શ્રી દેવચંદ્રલ

આમ, અશુભમાંથી નિવૃત્તિથી અને શુભમાં પ્રવૃત્તિથી આ મુમુક્ષુ પુરુષ નિર્ભય-નીહર હોય છે.

અને તેને ઉચિત કૃત્યમાં હાનિ હોતી નથી, કરવા યોગ્ય એવા ઉચિત ધર્મકર્તવ્યમાં તે કંઈ ખામી આવવા દેતો નથી; કારણ કે તે જિનચરણની ઉપાસના અતિથય સક્ષિત-પૂર્વક કરે છે, સુનિજનની સંગતિ પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ રાખે છે, યથા-ઉચિત કર્તવ્ય સક્ષિત સંયમનું પાલન કરે છે, ધાન દે છે, શીલ-સદાચાર સેવે છે, તપ આચરે છે, શુભ ભાવનાં ભાવે છે, અને તેમાં કંઈ ખામી-ભ્રષ્ટપ આવવા દેતો નથી. તે સર્વ જગજ્જનતુને પોતાના મિત્ર માનતો હોઈ, જેમ અને તેમ મન-વચન-કાયાથી અહિંસક રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; હિત મિત્ર ને પ્રીત એવું સત્ય વચન બોલે છે; પ્રમાણિક અને ન્યાયપ્રિય રહી પરદ્રવ્ય હરવાની કે ચોરવાની ઇચ્છાથી પણ દૂર રહે છે; પરસ્પરી પ્રત્યે મા-ખેડનની દૃષ્ટિ રાખી સ્વદાસ્યસંતોષી થાય છે, અથવા સર્વથા પ્રસન્નચર્ય ધારણ કરે છે; જેમ અને તેમ આરંભ-પરિશ્રદ્ધતું સંક્ષેપપણું કરે છે, પરિશ્રદ્ધતું પરિભ્રમણ-મર્યાદા ઠરાવે છે. તે શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ શુરુ ને શુદ્ધ ધર્મનું આલંબન લે છે; બાકી બીજી બધી જાનલ છોડી દે છે. તે સર્વ તામસી વૃત્તિઓને ત્યજી દર્ષ, સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓને બાજે છે. દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, — ઈત્યાદિ સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ આ મુમુક્ષુના ઘટમાં સદાય સુભાગ્યત હોય છે

“ઉપાસના જિન ચરણની, અતિથય ભક્તિ સંહિત,
મુનિજન સગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટિત.
દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય,
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય મુનુચ્ય” — શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

“શુદ્ધ આલંબન આદરે, ત્યજી અવર જંબલ રે;
તામસી વૃત્તિ સંવિ પરિહરી, ભજે સાન્નિધી શાલરે....શાંતિ” — શ્રી આનંદધનજી

અને આમ આ મુમુક્ષુ પુરુષ જેમ ઉચિત કર્તવ્ય કરવા ચૂકતો નથી, તેમ તે અનુચિત ક્રિયા પણ કરતો નથી તે બાણી જૂઝીને સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ જીવને પણ હણતો નથી, તો મોટા સ્થૂળ જીવને તો કેમ જ હણે ? અબણતાં પણ કાંઈ જીવને અનુચિત તે દ્વંધવવા ઇચ્છતો નથી, તો બાણીને તે કાંઈની લાગણી પણ કેમ અકર્તવ્ય દ્વંધવે ? તે સ્વપ્નમા પણ ખોટું બોલવા ઇચ્છતો નથી, તો બાણી જૂઝીને પ્રતિજ્ઞાબગ કેમ કરે ? અન્યાયથી અપ્રમાણિક્ષપણે ધન કમાઈને પાપનો ગાસડો ઢોળા માટે બાધી જવો છે, એવો જે વિચાર કરે છે, તેને પરદવ્યની ચોરી કરવાની ઇચ્છા પણ કેમ થાય ? વ્યભિચાર આદિથી ઉપજતા ધનહાનિ, માનહાનિ, રોગા પિત્ત વગેરે હોય પ્રત્યક્ષ દેખતા છતાં, તે પરસી પ્રત્યે આંસી આખે ભુખે પણ કેમ ? આરંભ પરિશદની પ્રપચ્છાલભાથી જેમ અને તેમ જે જેલી છૂટવા ઇચ્છતો હોય, તે એના લાગે પધારો શું કામ પાયરે ?

આમ જેને સસારનો ઝાઝો ભય હવે રહ્યો નથી, એવો આ મુમુક્ષુ પુરુષ ઉચિત કૃત્ય કરે છે, ને અનુચિત કરતો નથી, કારણ કે તે એવો સરળપરિણામી હોય છે, કે તે સોનાની પેઠે જેમ વાળીએ તેમ વળે છે

“અનુચિત તેહ ન આચરે મનન વાળ્યો, વળે જિમ હેમ રે મનન” — શ્રી યોગેશ્વર સંન્યાય ૨-૩ એમ —

કૃત્યેઽધિકેઽધિકગતે જિજ્ઞાસા લાલસાન્વિતા ।

તુલ્યે નિજે તુ વિકલે સંત્રાસો દ્વેષવર્જિતઃ ॥ ૪૬ ॥

વૃત્તિઃ—કૃત્યે—કૃત્યમા, ધ્યાન આદિ કૃત્યમા, અધિકે—અધિકમાં,—પોતાની ભૂમિકાની અપેક્ષાએ અધિક એવા કૃત્યમા,—અધિકગતે—અધિકગત એટલે આત્યર્થ આદિ અધિક—ચડીવાતા (ગુણવત્તા) વર્તતા, એવા કૃત્યમા, જિજ્ઞાસા—આની જિજ્ઞાસા, આ આમ કેમ એવી બાણવાની ઇચ્છા હોય છે, લાલસાન્વિતા—લાલસા સંહિત, એટલે કે અભિલાષના અતિરેકથી યુક્ત એવી જિજ્ઞાસા (પોતાનાથી ચડીવાતી દયાવાળાની ચડીવાતી ક્રિયા દેખી, આ આમ કેમ હશે તે બાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા) તુલ્યે—વદનાદિ ગુણ્ય—સરખા કૃત્યમા, નિજે તુ—પોતાના જ, વિકલે—વિકલ, કથોત્સર્ગકરણ વગેરેવડે વિશ્વ-આભીવાળા, સંત્રાસો—સંત્રાસ આત્મામા હોય છે હુ હાનિનો વિરોધક હુ એમ આત્મામા અત્યંત ત્રાસ છૂટે છે દ્વેષવર્જિતઃ—દેષ રહિત,—અધિક પ્રત્યે દેષ રહિત એવો સંત્રાસ,—પ્રસ્તુત દષ્ટિના સામર્થ્યને લીધે (બનેતી એક સરખી ક્રિયા છતાં, પોતાની ક્રિયા આભીવાળી દેખી, પોતાના આત્મામાં ત્રાસ છૂટે છે, અને તેમા અધિક ગુણવત્તા પ્રત્યે દેષ હોતો નથી.)

અધિકના અધિક કૃત્યમાં, સલાહસા જિજ્ઞાસ; તુલ્ય વિકલ નિજ કૃત્યમાં, દેષ રહિત સંત્રાસ. ૪૬.

અર્થ:—શુભથી અધિકના, અધિક કૃત્ય પ્રત્યે લાલસાયુક્ત એવી જિજ્ઞાસા હોય, અને તુલ્ય એવા ચોતાતા વિકલ-પ્રાપ્તિવાળા કૃત્ય પ્રત્યે દેષ વિનાનો સંત્રાસ હોય.

વિવેચન

વળી આ દૃષ્ટિમાં પર્ત્તોતોં મુમુક્ષુ પોતાના કરતાં અધિક શુભવંત, ચઢીયાતી આત્મ-દશાવાળા એવા આચાર્યાદિનો પોતાના કરતાં ચઢીયાતી ક્રિયા દેખી, એમ ભાવે છે કે—

અહો ! આ મહાત્માનોની આ ક્રિયા આવી ઉત્તમ પ્રકારની, આવી હિમ્મત

જિજ્ઞાસા: કોટિની શી રીતે હોતી હશે ? એમ તેનું કારણ જાણવાની તેને તીવ્ર

દશાભેદ અભિલાષાવાળી-ઉત્કંઠાવાળી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે; કારણ કે યોગના સ્થાન

અસંખ્ય છે, અને મોહકર્મની તરતમતાના કારણે, ન્યૂનાધિકતાના

કારણે, જોછાવત્તાપણુને લીધે, જીવની દશાના અસંખ્ય લેહ પડે છે. આમ ક્ષયોપશમની

ભિન્નતાના કારણે, કેટલાક જીવો પોતાનાથી હીન-ઉત્તરતી પક્ષિતાના હોય, કેટલાક પોતાની

સમાન પક્ષિતાના હોય, ને કેટલાક પોતાનાથી ચઢીયાતી પક્ષિતાના હોય આમ સંખ્યાગે

પ્રમાણ કરતા, આગળ વધતા, આત્મવિકાસ સાધવા જીવોની દશાના લેહ હોય છે. એટલે

તેઓની ધર્મક્રિયા પણ તેવા પ્રકારની તરતમતાવાળી હોય છે, ઊંચી-નીચી ઠક્ષાની હોય છે.

તેમાં આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી જ્યારે પોતાનાથી ચઢીયાતી આત્મદશાવાળા મહાત્માના મહાત્માઓને દેખે છે, પોતાનાથી શુભમાં અધિક એવા ભાવાચાર્યને, ભાવ

ઉપાધ્યાયને, ભાવસાધુને, ભાવશ્રાવકને કે અન્ય કોઈ મુમુક્ષુને બાળે છે,

સાનંદાશ્રય: ત્યારે તે વિરમયમાં પડી જાય છે. જ્યારે તે તેઓનું પોતાના કરતા

ધન્ય ! ધન્ય ! વધારે વિશુદ્ધિવાળું ધર્મધ્યાન જીએ છે, જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે

જળવાળો હૃદ ધર્મરંગ નીરમે છે, જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે ભક્તિ

ઉદ્ઘાસવાળી ભગવંતની ભાવભક્તિ બાળે છે, જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે આત્મવીર્યોદ્ધાસ

વાળી તપ-સ્વાધ્યાય-પ્રતિક્રમણ-વદનાદિ સત્ક્રિયા નીહાળે છે, જ્યારે પોતાના કરતા

અધિક, વિકાસ પામેલા તેઓના અર્હિંસા-સત્ય આદિ સાક્ષાત્ દેખે છે, અને જ્યારે પોતાના

કરતાં, અધિક આત્મપરિણતિ પામેલા તેઓના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ શુભ

પ્રત્યક્ષ કરે છે, ત્યારે આ યોગદૃષ્ટિવાળો યોગી સાનંદાશ્રય અનુભવી વિચારમાં પડી જાય

છે કે—અહો ! આ મહાત્માઓનું ધર્મધ્યાન ! અહો ભાવભક્તિ ! અહો ધર્મરંગ ! અહો

તપ-સ્વાધ્યાય ! અહો અર્હિંસા-સત્ય ! અહો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ! અહો એમની બ્રાહ્મી

સ્થિતિ ! અહો એમની અપૂર્વ આત્મપરિણતિ ! આ અદ્ભુત બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓ આવી

અદ્ભુત આત્મદશા કેમ પામ્યા હશે ? આવી આશ્ચર્યકારક આત્મસાધના એમણે કેમ

(૧૯૮)

સાધી હશે ? આવી અપૂર્વ આત્મસાગર્યવાળી પરમ ધન્ય સત્ક્રિયા તેઓ શી રીતે કરી શકતા હશે ?

“ધન્ય ધન્ય નર તેહ, પ્રભુપદ વંદી હો જે દેશના સુષો,
જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવ યોગે હો નિજ સાધકપણે.”—શ્રી કેવલદાસ

“ધન્ય તે સુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે,
ભવસાયર લીલાએ ઉતરે, સંયમ કિરિયા નાવે....ધન્ય૦
લોગપંક તણ ઉપર ઝેઠા, પકજ પરે જે ન્યારા;
સિદ્ધ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા....ધન્ય૦
જ્ઞાનવત જ્ઞાની શું મલતા, તન મન વચને સાચા,
દ્રવ્ય ભાવ સૂધા જે ભાજે, સાચી જિનની વાચા....ધન્ય૦”—સા.ત્ર.ગા.સ્ત.

ઈત્યાદિ પ્રકારે તે આત્મારાત્રી મહાત્માઓની પરમ ધન્યતા તે બાવે છે, અને શુદ્ધી-જન પ્રત્યેના પ્રશરત રાગથી ચિંતવે છે કે—આ મહાનુભાવોની આવી આશ્ચર્યકારક આત્મ-સ્થિતિ કેમ પ્રગટી હશે ? આ બધુવાની તેને વીમ્લ-જિજ્ઞાસા ઉપજે છે.

અને આ સુસુક્ષ્મ જોગીજનને આવી સાચી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે, એટલું જ નહિ, પણ તે મહાત્માઓ જેવી જ પોતાની વહનાદિ ક્રિયામાં પોતાની હીનતા દેખી, તેને પોતાના પ્રત્યે મનમાં અત્યંત ત્રાસ છૂટે છે, પોતાના આત્મા પ્રત્યે બુદ્ધિસા-પોતા પ્રત્યે ઘૃણા ધૃણા ઉપજે છે કે—અરે ! હું તે કેવો અધન્ય કે આ મહાજનો જેવી ઉત્તમ ધર્મક્રિયા કરી શકતા નથી ! ખરેખર ! ‘હું તો દોષ અનં’ તનું ભાજન છું’; અને મહારામા શુભ તો એકલે દેખાતો નથી; કારણ કે મહારામા આ મહાત્માઓ જેવો નથી શુદ્ધ ભાવ કે નથી પ્રભુ સ્વરૂપભાવ, નથી ‘લઘુતા કે’ હીનતા, નથી શુરુ આજ્ઞા આરાધકતા કે નથી નિશ્ચલતા, નથી પ્રભુનો દૃઢ વિશ્વાસ કે નથી પરમાદર, નથી સત્સંગનો ભોગ કે નથી સત્સેવા ભોગ, નથી કેવળ આત્માર્પણતા કે નથી દૃઢઆશ્રય ભાવ, નથી ‘હું પામર શું કરી શકું ?’ એવો વિવેક કે નથી પ્રભુ પ્રત્યે અચળ આસક્તિ, નથી પ્રભુવિરહનો તાપ કે નથી પરમ દુર્લભ એવી પ્રભુકથાનો પરિતાપ, નથી ભક્તિમાર્ગના પ્રવેશ કે નથી ભજનનું દૃઢ બાન, નથી નિજ ધર્મની સમજણ કે નથી શુભ દેશે સ્થિતિ, નથી સેવાને પ્રતિકૂળ બધનનો ત્યાગ કે નથી દેહદમન-ઇન્દ્રિયદમન, નથી પ્રભુવિયોગની સ્ફુરણ કે નથી વચન-આગમ જ્ઞાન, નથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કે નથી યમ-નિયમાદિ, નથી ઉદા-સીનતા કે નથી નિરભિમાનપણું, નથી સ્વધર્મસચ્ચય કે નથી પરધર્મનિવૃત્તિ આમ અનંત પ્રકારથી હું સાધન રહિત છું મહારામા એક પણ સફળશુ નથી હું મોડું શું બતાવું ! સકળ જગતમાં હું જ અધમાધમ ને અધિકમા અધિક પતિત છું.

“હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કરું? દીનાનાથ દયાળો!

હું તો દોષ અનંતનું, બાજન છું કરણીજ!

શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજ રૂપ;

નથી લઘુતા કે દીનતા, શું કરું પરમ સ્વરૂપ.

નથી આજ્ઞા શુરોવની, અચળ કરી ઉરમાંહિ;

આપ તણો વિશ્વાસ હઠ, ને પરમાદર નાંહિ.

ભેગ નથી સતસંગનો, નથી સતસેવા ભેગ;

કેવળ અર્પણતા નથી, નથી આશ્રય અનુયોગ.

હું પામર શું કરી ચક્રું? એવો નથી વિવેક;

ચરણ શરણ ધીરજ નથી, મરણ મુધીની છેક.

અચિંત્ય તુજ મહાત્મ્યનો, નથી પ્રકૃતિત ભાવ;

અંશ ન એછે રનેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ.

અચળ રૂપ આસક્તિ નહિ, નહિં વિરહનો તાપ;

કથા અલબ્ધ તુજ પ્રેમની, નહિં તેનો પરિતાપ

ભક્તિભાગે પ્રવેશ નહિ, નહિં બાજન હઠ ભાન;

સમજ નહિં નિજ ધર્મની, નહિં શુભ દેશે સ્થાન.

કાળ દોષ કળિયો થયો, નહિં મર્યાદા ધર્મ;

તોય નહિં વ્યાકુળતા, જીઓ પ્રભુ મુજ કર્મ.

સેવાને પ્રતિકૂળ જે, તે બંધન નથી ત્યાગ;

દેહેદ્રિય માને નહિ, કરે બાદી પર રાગ.

તુજ વિયોગ સ્ફુરતો નથી, વચન નયન યમ નાંહિ;

નહિં ઉદાસીન અભક્તથી તેમ શૃદ્ધાદિક માંહિ.

અહંભાવથી રહિત નહિ, સ્વધર્મ સંચય નાંહિ;

નહિં નિવૃત્તિ નિર્મળપણે, અન્ય ધર્મની કાંઈ

એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહિત હુંય;

નહિં એક સફળ પલ, મુખ જતાણું શુંય?

કેવળ કરણભૂર્તિ છો, દીનબધુ દીનનાથ!

પાપી પરમ અનાથ છું, શ્રદ્ધો પ્રભુજી! હાય

અધમાધમ અધિકૈ પતિત, સકળ જગતમાં હુંય;

એ નિશ્ચય આબ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય?

પડી પડી તુજ પદ પંકજે, ફરી ફરી માગું એ જ;

સફળ સત સ્વરૂપ તું જ, એ હઠતા કરી દેજ.”—શ્રીમદ્ રાજ્ય દ્રણ

“હું છોડી નિજ રૂપ રચ્યો પર પુણ્યલે;
 શીલ્યો ભલેટ આણી વિષય તૃપણા જલે;
 આશ્રવ બંધ વિભાવ કરું રુચિ આપણી,
 બૂલ્યો મિથ્યા વાસ દોષ દર્દ પર લણી....વિહરમાન.”—શ્રી દેવચંદ્ર

ઇત્યાદિ પ્રકારે પોતાના દોષ દેખી, પોતાની ધર્મક્રિયાની વિકલતા-ખામી જોઇ, આ યોગદિવાળા સુસુક્ષ્મ યોગી પુરુષને પોતા પ્રત્યે ખોટ ઉપજે છે, ત્રાસ છૂટે છે કે-આ જીવનું આ તે કેવું હીનવીર્યપણું ? કેવું શિથિલાચારીપણું ? કેવું પ્રમાદીપણું ? કેવું નિર્શુલ્ક-ચક્રવર્તીપણું ? પણ આવો સંત્રાસ ઉપજે છે, તેમાં તે શુદ્ધિજનો પ્રત્યે અદ્વેષ જ હોય છે, ખીલકુલ દ્રેષ-મત્સર ભાવ તો હોતો જ નથી, એવા શુભનિધાન પ્રશસ્ત પુરુષો પ્રત્યે ઇર્ષ્યા-અદેખાઈ આવતી જ નથી, પણ કેવળ પ્રમોદ ભાવ જ ઉદભવે છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાની શુભહીનતાથી નિરાશ થવાને બદલે, તે મહત્ પુરુષોના ઉત્તમ શુભ દેખી આગળ વધવાની પ્રેરણા મેળવે છે. આમ—

“વિનય અધિક શુદ્ધિનો કરે....મનન દેખે નિજ શુભ હાલુ રે....મનન” —યોગ સંગ્રહાય ૨-૩

दुःखरूपो भवः सर्व उच्छेदोऽस्य कृतः कथम् ।

चित्रा सतां प्रवृत्तिश्च साशेषा ज्ञायते कथम् ॥ ४७ ॥

દુઃખરૂપ ભવ સર્વ આ, કયાંથી કેમ ઉચ્છેદ ?

ચિત્ર પ્રવૃત્તિ સતતની, કયમ જણાય સહુ ભેદ ? ૪૭

અર્થ:—સર્વ સંસાર દુઃખરૂપ છે, આનો ઉચ્છેદ કયા કારણથી કેવી રીતે થાય ? અને સતોની ચિત્ર-વિવિધ આશ્ચર્યકારી પ્રવૃત્તિ છે, તે બધીય કેવી રીતે જણાય ?

विवेचन

“ત્રાસ ધરે ભવભય થકી....મનન ભવ માને દુઃખખાલુ રે....મનન”—યોગ સંગ્રહાય ૨-૪

વળી આ દિવાળા યોગી પુરુષ સમસ્ત સંસારને દુઃખરૂપ માને છે; કારણ કે જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક વગેરે દુઃખથી ભરેલો આ સંસાર આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ

વૃત્તિ:—दुःखरूपो भवः सर्व:—બધોય સંસાર દુઃખરૂપ છે,—જન્મ-જરા આદિ રૂપરૂપને લીધે. ઉच्छेदोऽस्य—આ સંસારનો ઉચ્છેદ, કૃત:—કયાથી ? કયા હેતુથી ? જ્ઞાતિ આદિયકી. कथं-કેમ ? કેવા પ્રકારે ? चित्रा—ચિત્ર, (વિવિધ પ્રકારની, અથવા આશ્ચર્યકારી), सताम्—સતોની, મુનિઓની, प्रवृत्तिश्च—પ્રવૃત્તિ, એટલે કેમ ? આદિ પ્રકારથી, साशेषा ज्ञायते कथम्—તે અરોષ કેમ જણાય ? તે બધીય કેમ જણવામાં આવે ?—તેથી અન્યના અપોહથી, (તેથી ખીજના ત્યાગથી)

ત્રિવિધ તાપથી નિરંતર જળી રહ્યો છે, એમ તે પ્રત્યક્ષ દેખે છે; આ ભયાનક સંસાર સંસારમાં સર્વત્ર ભય ભય ને ભય જ વ્યાપી રહેલ છે, એમ તેને જણાય છે. તે જુએ છે તો 'લોગમાં' રોગનો ભય છે, કુલને પડવાનો ભય છે, લક્ષ્મીમાં રાજાનો ભય છે, માનમાં દીનતાનો ભય છે, ખલમાં થતુનો ભય છે, રૂપથી સ્ત્રીને ભય છે, શાસ્ત્રમાં વાદનો ભય છે, ગુણમાં ખલનો ભય છે, અને કાયા પર કાળનો ભય છે. એમ સર્વ વસ્તુ તેને ભયવાળી દેખાય છે, માત્ર એક વૈરાગ્ય જ અભય છે,' એવું તેને પ્રતીત થાય છે. આમ આખો સંસાર ભયાનક હોઈ કેવલ દુઃખરૂપ જ છે, સંસારમાં જે જે સુખસાધન મનાય છે તે પણ જઘાય પરમાર્થથી સુખાભાસરૂપ હોઈ દુઃખરૂપ જ છે, ઇન્દ્રિયકર્તા આદિની પદવી પણ દુઃખરૂપ જ છે, એમ તેના આત્મામાં નિશ્ચય થાય છે. કારણ કે—

“પ્રત્યેક વખત મૃત્યુના ભયવાળો, રોગના ભયવાળો, આલ્લવિકાના ભયવાળો, યશ હથે તો તેની રક્ષાના ભયવાળો, અપયશ હથે તો તેને ટાળવાના ભયવાળો, લેણું હથે તો તેને લેવાના ભયવાળો, દેણું હરો તો તેની હાયવેચના ભયવાળો, સ્ત્રી હથે તો તેની.....ના ભયવાળો, નહિં હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવાના ખ્યાલવાળો, પુત્ર-પુત્રાદિક હથે તો તેની કડાકૂટના ભયવાળો, નહિં હોય તો તેને મેળવવાના ખ્યાલવાળો, ઓછી ઋણિ હથે તો વધારેના ખ્યાલવાળો, વધારે હથે તો તેને બાંધ ભરવાના ખ્યાલનો, એમ જ પ્રત્યેક સાધનો માટે અનુભવ થશે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

એટલે તે સુમુક્ષુ પુરુષ ભાવે છે કે—હે જીવ ! આ ભયરૂપ સંસારમાં ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરતાં તું અનંત દુઃખ પામ્યો છે. બીજણું નરક ગતિમાં, તિર્યચ ગતિમાં, કુદેવ ગતિમાં, ને કુમનુષ્ય ગતિમાં તું તીવ્ર દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છે, દારુણ અસહ્ય દુઃખ વૈરાગ્યસાવના તે ચિરકાળ સદા છે, શારીરિક માનસિક દુઃખ તે વારંવાર અનુભવ્યા છે. હે જીવ ! અશુચિ બીભત્સ ને મલમલિત એવા અનેક જનનીઓના ગર્ભાવાસમાં તું ચિરકાળ વસ્યો છે. સમુદ્રના પાણી કરતાં પણ વધારે માતાના ધાવણું તું ધાવ્યો છે. તારા મરણસમયે સાગરજલ કરતાં પણ વધારે આંસુડા તારી માતાઓએ સાર્યા છે. મૈત્રપર્વત કરતાં પણ વધારે તારા કેશ-નખ વગેરે કપાયા છે. હે જીવ ! આ

× “મોગે રોગમયં કુલે વ્યુત્તિમયં વિત્તે નૃપાલાદ્યયં;
માને દૈન્યમયં વલે રિપુમયં રૂપે તરુણ્યા મયં ।
શાસ્ત્રે વાદમયં ગુણે લલમયં કાયે કૃતાન્તાદ્યયં,
સર્વે વસ્તુ મયાન્વિતં મુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવામયમ્ ॥”—શ્રી ભર્તૃહરિ

(અર્થ) માટે જુઓ—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રેત ભાવનાબોધ)

“વેદિકં યત્સુખં નામ સર્વં વૈષયિકં સ્મૃતમ્ । ન તત્સુખં સુસામાસં કિન્તુ દુઃખમસંશયમ્ ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવેત શ્રી પંચાધ્યાયી

ત્રિભુવન મધ્યે તેં સર્વ સ્થાનમાં વારંવાર ગમનાગમન કર્યું છે, સર્વ જીવો સાથે સર્વ પ્રકારના સંબંધો તેં અનેક વાર કર્યા છે, ભુવનોદરમાં વર્તતા સર્વ પુદ્ગલો તેં ફરી ફરી ગ્રસ્તા છે ને મૂક્યા છે, જગત્પત્ની એક તેં વારંવાર હોંસે હોંસે આધી છે, તોપણ તું તૃપ્તિ પામ્યો નથી ! તૃષ્ણાથી પીડિત થઈને તેં ત્રણે ભુવનનું પાણી પીધું છે, તોપણ ત્હારી તૃષ્ણાનો છેદ થયો નથી ! માટે હે જીવ ! હવે તો તું વિરામ પામ ! વિરામ પામ !

“જડ ચલ જગની એંઠનો, ન ઘટે તુજને લોગ હો મિત્ત.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ હુઃખમય સંસારસ્વરૂપ ભાવતાં તેના અંતરૂમાં વૈરાગ્યનો રંગ લાગે છે, એટલે તે ચિંતવે છે કે આ હુઃખદ સંસારનો કયા કારણથી, કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? હું આ ભવભયથી ઉભગ્યો છું. આ હુઃખપ્રચુર અધુષ અસાધ્ય સંસારમાં હું એવી શું કરણી કરું ? કે જોઈ કરીને હું દુર્ગતિ પ્રતિ ન જઈ.* ‘ભવભયથી હું ઉભગ્યો, હવે ભવ પાર ઉતાર હો’—(યશોવિજયજી)

વળી તે સુસુક્ષ્મ સત્પુરુષોની, સંત સુનિર્જનોની વિવિધ પ્રકારની સત્પ્રવૃત્તિ જોઈને હિંગ થઈ જાય છે. તેઓની પરમ અદ્ભુત શક્તિ, પરમ અદ્ભુત આત્મશક્તિ, પરમ વિશુદ્ધ નિર્મલ તપશ્ચર્યા, પરમ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન, પરમ પ્રશાંત ગંભીર વાગ્ધારા, સંતોનું ચિત્ર પરમ જ્ઞાનસંપન્ન શુદ્ધ ક્રિયાકલાપ, અને મેરુ જેવા મહાન સંયમભારનું ચરિત્ર ! હીલાથી ધારણ,—એ વગેરે તે સાધુપુરુષોની સત્પ્રવૃત્તિ નિહાળી તે તો આશ્ચર્યમાં લીન થઈ જાય છે; અને ચિંતવે છે કે—આ આત્મારામી શ્રદ્ધાનિષ્ઠ મહાત્માઓનું સમસ્ત ચિત્ર ચરિત્ર કેમ જાણી શકાય ? કારણ કે આ સત્પુરુષોનું ચરિત્ર ચિંતવવામાં આવે તો કવચિત્ કરુણા-ક્રોધમળતા દેખાય છે, કવચિત્ તીક્ષ્ણતા દેખાય છે, કવચિત્ ઉદાસીનતા દેખાય છે ! આમ પરસ્પર વિરોધાભાસી શુભોનું એઓમાં દર્શન થાય છે ! કારણ કે આ મહાજનો સર્વ જીવોનું હિત કરવાવાળી કરુણા ધરાવે છે, કર્મનું વિદારણ કરવામાં તીક્ષ્ણતા રાખે છે, અને અદ્ભુત-ત્યાગ પરિણામ વિનાની દૃષ્ટા-સાક્ષી-ભાવરૂપ ઉદાસીનતા દાખવે છે ! વળી એઓ યોગી પણ છે ને લોગી પણ છે ! વક્તા પણ છે ને મોનધારી પણ છે ! ત્રિભુવનના પ્રભુ પણ છે ને નિર્બંધ પણ છે ! આમ વિવિધ

× “મીસણણચર્યગર્દપ તિરિચર્યગર્દપ કુદેવમણુમહપ ।

પત્તોસિ તિષ્ઠદુઃસં ભાવદિ જિણમાવળા જીવ ॥

તિદુચણસલિલં સયલં પીયં તિણદાહ પોહિણ તુમે ।

તો વિ ણ તણ્હાહેઓ જાઓ ચિતેહ મવમહણમ્ ॥ ૪૯ાદિ—

(જુઓ) શ્રીકુંડકુંઠાચાર્યજીવિત શ્રી ભાવપ્રાભુત.

* “અધુવે અસાસવમિ સંસારંમિ દુ.પપરણપ ।

કિં નામ દુષ્યંતકસ્મયં જેણાહં દુગ્ગહં ન ગચ્છેધ્યા ॥”—શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સ્ત્રવ

વિરોધાભાસો તેમની ચિત્ર પ્રવૃત્તિ જણાય છે ! એમ પરમ આશ્ચર્યકારક એવી સત્પુરુષોની સમસ્ત ચિત્ર-વિચિત્ર આત્મચેષ્ટા, ચૈતન્ય ચમત્કારો મહારાથી કેમ બાણી શકાય વાર ?

“કરુણા કેમલતા તીક્ષ્ણતા, ઉદાસીનતા સોહે રે....શીતલ
સર્વ જંતુ હિતકરણી કરુણા, કર્મ વિદારણ તીક્ષ્ણ રે;
હાનાદાન રહિત પરિણામી, ઉદાસીનતા તીક્ષ્ણ રે....શીતલ
શક્તિ વ્યક્તિ ત્રિભુવન પ્રભુતા, નિર્ઝંથતા સંયોગે રે;
યોગી ભોગી વક્તા મોની, અનુપયોગી ઉપયોગે રે....શીતલ
ઇત્યાદિક બહુભાગ ત્રિભંગી, ચમતકાર ચિત્ત દેતી રે;
અચરિતકારી ચિત્ર વિચિત્રા, આનંદધન પદ લેતી રે....શીતલ” — શ્રી આનંદધનજી

“તાહરી શૂરતા ધીરતા તીક્ષ્ણતા, દેખી સેવક તણે ચિત્ત રાખ્યો;
રાગ સુપ્રસન્નતાથી શુભી આશ્ચર્યતા, શુભી અદ્ભુતપણે જીવ માખ્યો.” — શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે—

नास्माकं महती प्रज्ञा सुमहान् शास्त्रविस्तरः ।
शिष्टाः प्रमाणमिह तदित्यस्यां मन्यते सदा ॥ ४८ ॥

નથી અમારી મતિ મહા, શાસ્ત્રવિસ્તાર મહાન;
શિષ્ટો અહીં પ્રમાણ એ, માને નિત આ સ્થાન. ૪૮

અર્થ:—અમારામાં મોટી બુદ્ધિ નથી, અને શાસ્ત્રવિસ્તાર તો ઘણો મોટો છે, તેથી અહીં આ તો શિષ્ટ જનો પ્રમાણ છે,—એમ આ દૃષ્ટિમાં સદા માને છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે ‘આ સાધુજનોની ચિત્ર પ્રવૃત્તિ બધીય ન બાણી શકાય,’ તેહું અહીં કારણ બતાવું છું. આ દૃષ્ટિવાળો યોગી ભાવે છે કે—મહારામાં તો તેવી મોટી બુદ્ધિ નથી કે તે કદી વિસંવાદ ન પામે—મોટી ન પડે. અને પોતાની બુદ્ધિએ—ક્યાં મહારી સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનાએ કલ્પેલા વિષયમાં તો વિસંવાદ આવ્યા વિના મંદ મતિ ? રહેતો નથી. આમ મહારી મતિ તો અતિ પામર છે—અદ્વપવિષયા છે, અને શાસ્ત્રનો વિસ્તાર તો ઘણો ઘણો મોટો છે. શ્રુતસાગરનો પાર

વૃત્તિ:—નાસ્માકં મહતી પ્રજ્ઞા—અમારી પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ મોટી નથી, સંવાદિની નથી; કારણ કે સ્વપ્રજ્ઞાથી વિકલ્પિતમાં વિસંવાદનું દર્શન થાય છે, તેટલા માટે તથા—સુમહાન્ શાસ્ત્રવિસ્તર:—શાસ્ત્રવિસ્તાર અત્યંત મહાન—મોટો છે,—તે તે પ્રતિનિતા હેતુપણાએ કરીને. આમ—શિષ્ટા:—સાધુજનોને સંમત એવા શિષ્ટ પુરુષો, પ્રમાણમિહ—આ વ્યતિકરમાં—પ્રસંગમાં પ્રમાણુભૂત છે. તદિતિ—તેટલા માટે આમ, અસ્યાં મન્યતે સદા—આદૃષ્ટિમાં સદા માને છે. જે તેઓએ આચર્યું છે તેજ યથાશક્તિ સામાન્યથી કરવું યુક્ત છે, એમ અર્થ છે.

પામતાં મહાભતિવાળા મહાજનો પણ થાકી જાય છે; ભાં મહારા જેવા પામરનું શું ગણું? મહારી ચાંચ તેમાં કેમ ભૂકી શકે? ‘અનંત ગમ, પર્યાય, અર્થ’, હેતુ, નય, ને શબ્દરૂપ રત્નોથી ધનાઢ્ય-સમૃદ્ધ એવા સર્વજ્ઞ શાસન-પુરમાં પ્રવેશવું અગદુશ્રુતોને દુષ્કર છે. તો પછી શ્રુત-બુદ્ધિ વિભવથી પરિહીન એવો હું કે જે પોતાની અશક્તિ વિચાર્યા વિના તેમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું, તે તો વેરાઈ ગયેલા દાણાના કણ વીણવા ઈચ્છતા રંકે ભીખારી જેવો છું! ત્રિપદીમાત્રના ગ્રહણથી જેને દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન થતું હોય, એવા પૂર્વ પુરુષસિંહાનો અનંત સાગર જેવો, જ્ઞાનાતિશય જ્યારે સાંભળીએ છીએ ત્યારે ગિનદુ જેવા પણ નહિ એવા જ્ઞાનથી ‘આગમધર-શ્રુતધર’ કહેવાતા વર્તમાનકાળના પુરુષોને પણ મદનો અવકાશ નથી, તો મહારા જેવા મંદમતિનું તો તેમાં સ્થાન જ ક્યાં છે?

“સૂત્રો જેમાં અમલ જલ છે અર્થગંભીર મીઠાં,
સિદ્ધાન્તોના પ્રણળ ઉછળે જ્યાં તરંગો ગરીઠા;
શુક્તિરૂપી સરસ સરિતા સંગમસ્થાન યત્ર,
આરૂ એવો શ્રુતજલનિધિ વર્ણવા કૌણ શક્ત?
ધીમતોની પણ મતિગતિ તાગ જેનો ન દાવે,
બુદ્ધિ જેમાં બુધ જન તણી ક્યાંય નિરુદ્ધ થાવે;
દેખીને જ્યાં શુભ ગણુમણિ ચિત્ત થાયે પ્રસક્ત,
આરૂ એવો શ્રુત જલનિધિ વર્ણવા કૌણ શક્ત?”—મનોનંદન (ડૉ. બગવાનદાસ)

આમ મહારી અદ્યપતિ અપાર શાસ્ત્રસમૃદ્ધનો પાર પામી શકે એમ નથી, માટે અને તો સંતજનોને સંમત એવા શિષ્ટ પુરુષો જ મહારે પ્રમાણ કરવા યોગ્ય છે, તેઓએ જેમ કહ્યું છે તેમ જ તથ્ય હોવા યોગ્ય છે, તેઓએ જે આચર્યું છે તે જ યથાશક્તિ સામાન્ય પણે મહારે આચરવા યોગ્ય છે, મહારે મન તો તેઓનું વચન જ મનનીય ને માનનીય છે; માટે મહારે મહારૂં જૂડું કંદાણુ-દોઢકંદાપણુ કરવા યોગ્ય નથી. ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ’—મહાજન જે માર્ગે ગયા તે માર્ગને અનુસરવું એ જ મહારૂં કર્તવ્ય છે, અને એમ બાવથી કરીશ તો સુયશાની પ્રાપ્તિ મને અવશ્ય થશે.*

- × “યદ્યપ્યનન્તગમપર્યયાર્થેદેતુનયશબ્દરત્નાઢ્યમ્ ।
સર્વજ્ઞશાસનપુરં પ્રવેષ્ટુમવદ્યુતૈર્દુઃસમ્ ॥
શ્રુતબુદ્ધિવિભવપરિહીણકસ્તથાપ્યહમશક્તિમવિચિન્ત્ય ।
દ્રમક ફલાવયવોઽઙ્ગમન્વેષ્ટું તત્પ્રવેશેષ્ણુઃ ॥
પૂર્વપુરુષસિદ્ધાન્તાં વિજ્ઞાનાતિશયસાગરાનન્ત્યમ્ ।
થુત્વા સાંપ્રતપુરુષાઃ કથં સ્વબુદ્ધયા મદં યાન્તિ ॥”—શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકપ્રણીત પ્રશમરંતિ
- * “તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં લે, કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।
જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોકં કર્મ કર્તુમિદ્ધાર્હસિ ॥”—ગીતા-અ. ૧૬

“શાસ્ત્ર ઘણા મતિ થોડલી...મનઃ શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણુ રે...મનઃ
સુયશ લહે એ બાવથી....મનઃ મ કરે જૂઠું ડકાણુ રે....મનઃ”—યોગાંગ સંજ્ઞાય-૨-૫

તારાદષ્ટિનો સારાંશ

આ તારાદષ્ટિમાં—

(૧) દર્શન, છાણાના અગ્નિકણુ જેવું મંદ વીર્ય—સ્થિતિવાળું હોય. (૨) યોગનુ બીજું
અંગ નિયમ હોય. (૩) ઉદ્દેગ નામના બીજા ચિત્તદોષનો ત્યાગ હોય (૪) જિજ્ઞાસા નામનો
બીજો શુભ પ્રગટે.

તે ઉપરાંત આ શુભસમૂહ પણ હોય—(૧) યોગકથાઓ પ્રત્યે પરમ પ્રેમ. (૨) શુદ્ધ
યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન, તેઓનો યથાશક્તિ ઉપચાર. તેથી હિતોદય, હુદ્ર ઉપદ્રવહાનિ
અને શિષ્ટસન્મતતા. (૩) ભવભય પલાયન (૪) ઉચિત આચરણ, અનુચિત અનાચરણ.
(૫) અધિક શુભવંત પ્રત્યે જિજ્ઞાસા. (૬) નિજ શુભહીનતાથી ખેદ—ત્રાસ. (૭) ભવવૈરાગ્ય
સંસારથી છૂટવાની કામના. સત્પુરુષોની ચિત્ર પ્રવૃત્તિથી આસ્થિર્ય. (૮) ‘શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણુ’
એવી ભાવના, સ્વંછંદ ત્યાગ.

તારાદષ્ટિનું કોષ્ટક — ૫

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	શુભપ્રાપ્તિ	બીજાં શુભસમૂહ
છાણાના અગ્નિકણુ જેવું	નિયમ	ઉદ્દેગ ત્યાગ (અનુદ્દેગ)	જિજ્ઞાસા	{ યોગકથાપ્રીતિ, યોગીજન પ્રતિ { બહુમાન—ઉપચાર. { હિતોદય, ઉપદ્રવનાશ, શિષ્ટ- { સન્મતતા, ભવભય પલાયન. { ઉચિત આચરણ, અનુચિત { અનાચરણ. { શુભવંત પ્રતિ જિજ્ઞાસા, નિજ { શુભહાનિથી ખેદ. { ભવવૈરાગ્ય, શિષ્ટપ્રમાણુતા.

કળશ કાવ્ય

—૧ મંદાકંઠા :—

તારામાંહી પ્રથમ કરતાં દષ્ટિ ખૂલ્યે વધારે,
યોગી ઉચું દરશન કંઈ ગૌભયાગ્નિ શું ધારે,
સત્પ્રજ્ઞાથી યુત શુભપથે તે સદા સંચરે છે,
શુભજી તે સિંહશિશુ સગો મોક્ષમાર્ગે ચરે છે. ૩૧.

સદ્યોગોના અમલ જલથી ચિત્તનો મેલ ધોવે,
 શોચાચારે શુચિ રુચિ અતિ યોગી આ શુદ્ધ હોવે;
 સુમાતો તે અશુચિ તનથી, શુદ્ધ નિર્લોભ ભાવે,
 સત્વૃદ્ધિ સુમનપણું ને યોગ્યતા યોગ પાવે. ૩૨.

સંતોષી આ ક્ષણ પણ તંણાચે ન તૃષ્ણા-તરંગે,
 આત્મામાંહી નિત રત રહે તુષ્ટ સંવેગ રંગે;
 મર્યાદા તે પરિગ્રહ તણી નિયમે નિત્ય આણે,
 તૃષ્ણા ખાટો કઠિન પૂરવો બાણી સંતોષ માણે. ૩૩.

સમ્યજ્ઞાને યુત તપ તપે શક્તિ શુ આ યશસ્વી,
 ને આત્મામાં તપથી પ્રતપે આ પ્રતાપી તપસ્વી;
 સત્સાઓનું મનન કરતો ઝેહ સ્વાધ્યાય ધ્યાવે,
 દેહાધ્યાસ ત્યજી જપ જપે ભાવના આત્મભાવે. ૩૪.

જેહું શુદ્ધ સ્વર્કેપ પ્રગટયું, જ્ઞાન ઐશ્વર્ય જેહું,
 યોગીન્દ્રોયે ધીર મન ધરી ધારતા ધ્યાન જેહું;
 એવા સાચા ઇશ્વર શુણે ચિત્તસંધાન ભમે,
 ગાતાં ધ્યાતાં ભજન કરતાં આત્મયું ભાન પામે. ૩૫.

યોગે ધારે નહિં અણુગમો, વેઠ તો ના જ કાદે,
 કિંતુ તેમાં દિન દિન પ્રતિ ભક્તિ ઉદ્ધાસ વાધે;
 હું છું કોણ? સ્વર્કેપ મુજ શું? બાણવા તત્ત્વ અંગે,
 ઉત્કંઠાથી તરસ યુગવા ચાતકો જેમ કંગે. ૩૬.

સદ્યોગોની અમૃત સરખી સતકથાઓ ગમે છે,
 બાણી તેને દુરલભ અતિ ચિત્ત તેમાં રમે છે;
 કામાદિની વિષ સમ કથામાંહિ ના ચિત્ત ચોંટે,
 સોએ આખી ફરી ફરી ફરી એકને કાણુ બોટે? ૩૭.

સાચા જોગીજન મહત્ત જે શુદ્ધ સદ્યોગ સાધે,
 તેના પ્રત્યે નિત નિત બહુ ભક્તિ સન્માન વાધે;
 સેવા તેની વિનયથી કરે શક્તિશુ ભક્તિભાવે,
 ને આત્માનો અનુગ્રહ કરે ચિત્તમાં એમ ધ્યાવે. ૩૮.

તેથી તેને સુક્ષ્મ મળતું યોગવૃદ્ધિ સ્વરૂપી,
લાલો બીજા પણ બહુ મળે આનુષંગી અનૂપી;
કલ્યાણોનો ઉદય વધતો, હાણ ઉપદ્રવોની,
માની શિષ્ટો શિર પર ધરે આણ તે સજ્જનોની. ૩૯.

આ મુમુક્ષુ ભવ થઈ બહુ ના હવે તો ડરે છે,
'માથે ધીંગો ધણી' પ્રભુ-ન કો વાળ વાકો કરે છે;
તે તે કૃત્યે ઉચિત મહિં તો આવવા છે ન આમી,
ના ક્રિયાયે અનુચિત કરે તે અભણ્યે નકામી. ૪૦.

ઊઘી યોગસ્થિતિમયં દશા ધારતાં યોગિઓની,
ઊઘી ક્રિયા નિરખોં તલસે બાણવા તે જુઓની !
તે સંતોનું ધન ધનપણું ચિંતવે, દેષ તૂટે,
ને પોતાની વિકલ કંચણી દેખોં સંત્રાસ છૂટે, ૪૧.

બારી દુઃખસ્વરૂપ સધળો એક સંસાર ભાસે,
કયા હેતુથી ? કઈ જ રીતથી તાસ ઉચ્છેદ થાયે ?
આ સંતોની કયમ વિવિધ આ સત્ક્રિયાઓ જણાયે ?
એવું એવું બહુ તલસતો આ મુમુક્ષુ વિભાસે. ૪૨

મહારામાં તો નથી મતિ મહા, શાસ્ત્ર વિસ્તાર મોટો,
તેથી અત્રે મતિકલપનારૂપ સ્વચ્છંદો ખોટો;
શિષ્ટો સાચા સતજનમતા સર્વથા છે પ્રમાણ,
એવું માની મન મહિં સદા ડોળતો ના ડહાણ. ૪૩

અનુષ્ટુપ

વાધે યોગ કથાપ્રીતિ, સાધે સદ્યોગ સાધના;
સત સેવા સંતની લાધે, બાધે દુષ્ટ કુવાસના. ૪૪.
ત્યજતો ભવલોભને, સજતો યોગસાધનો;
મજતો ભગવાન યોગી, તે મનઃમુખનંદનો. ૪૫.

॥ इति सुमनोऽनंदनीवृहत्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते
श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयज्ञाने द्वितीया तारादृष्टिः ॥

૧. દર્શન : કાષ્ઠઅગ્નિ સમ બોધ

બલવાળી તે બલ્લા. આ દૃષ્ટિમાં દર્શન એટલે કે સત્શ્રદ્ધાવાળો બોધ પણ આગલી બે દૃષ્ટિ કરતાં વધારે બળવાનું દેહ હોય છે, કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે, અને તેને કાષ્ઠ અગ્નિકણના પ્રકાશની ઉપમા છાને છે. કાષ્ઠનો-લાકડાનો અગ્નિ, તૃણ ને છાણના અગ્નિ કરતાં વધારે પ્રકાશવાળો, વધારે સ્થિતિવાળો ને વધારે વીર્યવાળો હોય છે. તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ મિત્રા ને તારા દૃષ્ટિ કરતાં અધિક દૃઢતાવાળો, અધિક સ્થિતિવાળો ને અધિક બલ-સામર્થ્યવાળો હોય છે. એથી કરીને તેનો જીવનમાં આચરણરૂપ પ્રયોગ કરતી વેળાએ પદુ-નિપુણ જેવી સ્મૃતિ રહે છે, કારણ કે તેનો સંસ્કાર લાંબો વખત ટકે છે, અને તેથી કરીને પ્રયોજનમૂલ પ્રયોગની એટલે કે અર્થપ્રયોગની માત્ર પ્રીતિથી કંઈક યત્નનો સંભવ હોય છે. આમ અપેક્ષાએ અને દૃઢ-બળવાનું દર્શન હોય છે. એટલે આગળ કહેલા દૃષ્ટિ-દર્શન શબ્દના લક્ષણ પ્રમાણે, અહીં સત્પુરુષની ને સત્પુરુષના વચનામૂલજની-સત્શાસ્ત્રની બળવત્તર શ્રદ્ધા હોય છે, અને એવી સત્શ્રદ્ધાથી સંયુક્ત બોધ પણ વધારે બળવાળો હોય છે એટલે આ દૃષ્ટિવાળો મુસક્ષુ સત્પુરુષ સફળરૂપે પરમ ભક્ત હોય છે, સત્શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો દૃઢ આરાધક હોય છે. એથી કરીને તે સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અસત્પ્રવૃત્તિથી વિરામ પામે છે, અને સત્પ્રવૃત્તિપદને પાસે ને પાસે ખેંચતો જાય છે.

૨. ત્રીજું યોગાંગ : આસન

અને યોગનું ત્રીજું અંગ આસન પ્રાપ્ત થાય છે; સુખાસન, સ્થિર આસન હોય છે, આસનની દૃઢતા હોય છે, આગલી બે દૃષ્ટિમાં યમ, નિયમ એ બે યોગાંગની પ્રાપ્તિ પછી સ્વાભાવિક રૂપે અહીં દૃઢ આસનની પ્રાપ્તિ હોય છે કારણ કે જેમ જેમ યમ-નિયમની દૃઢતા થતી જાય છે, જેમ જેમ યમ-નિયમ, આત્મામાં પરિણામ પામતા જાય છે, તેમ તેમ જીવ યોગમાર્ગમાં દૃઢ સુખાસન જમાવતો જાય છે, દૃઢ બેઠક કરતો જાય છે, સ્થિર થતો જાય છે.

અહીં પદાસન, પર્યંકાસન આદિ બાહ્ય આસન ઉપરાંત મુખ્યપણે અભ્યંતર આસનની વાત સમજવાની છે. આ જીવ અનાદિ કાળથી પર વસ્તુમાં અધ્યાસ-આસન કરી બેઠો છે, પરવસ્તુને પોતાની માની તે ઉપર ચઢી બેઠો છે ! એવી અનાદિની પરવસ્તુની બેઠક ઉઠાવી લઈ, પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં આસન કરવું-બેઠક લેવી તે પરમાર્થથી સુખાસન છે. તેની સાથે મનની ને શરીરની ચપળતા દૂર કરવા માટે બાહ્ય દૃઢ આસનની સાધના પણ સહકારીપણે-આલંબનપણે ઉપકારી થાય છે, કારણ કે જીવ એક સ્થળે સ્થિર થઈને બેસે તો તેનો મનોયોગ અચપળ થાય છે, ને તેને ધર્મધ્યાનનો અનુકૂળતા મળે છે આસન-

૩ ખલા દૃષ્ટિ

તારાદૃષ્ટિ કહી. હવે ‘ખલા’ કહેવામાં આવે છે, તેથી અત્રે કહે છે.

સુખાસનસમાયુક્તં ચલાયાં દર્શનં હૃદયમ્ ।

પરા ચ તત્ત્વશુદ્ધ્યા ન ક્ષેપો યોગમોચરઃ ॥ ૪૯ ॥

સુખ આસન સહ દર્શન, હૃદય હોય ખલામાંહિ;
તત્ત્વશુદ્ધ્યા પરમ ને, ક્ષેપ યોગમાં નાંહિ. ૪૯

અર્થ:—ખલા દૃષ્ટિમાં સુખ આસન સંયુક્ત હૃદય દર્શન, અને પરમ તત્ત્વશુદ્ધ્યા-તત્ત્વ સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે. તથા યોગ વિષયમાં ક્ષેપ હોતો નથી.

વિવેચન

“ત્રીજી દૃષ્ટિ ખલા કહીજી, કાષ્ટ અગ્નિ સમ બોધ;
ક્ષેપ નહિં આસન સપેજી, શ્રવણ સમીકા શોધ રે....

જિનજી ! ધન ધન તુજ ઉપદેશ” —યોગો સંબંધીય ૩-૧

ત્રીજી ખલા નામની દૃષ્ટિમાં આગળ કહેલા અનુક્રમ પ્રમાણે આ પ્રકારે ચોક્કસ હોય છે:—(૧) દર્શન, કાષ્ટ અગ્નિકણ સમાન, (૨) યોગનું ત્રીજું અંગ આસન, (૩) ક્ષેપ નામના ત્રીજા આશય દોષનો ત્યાગ, (૪) શુદ્ધ્યા નામના ત્રીજા ગુણની પ્રાપ્તિ હોય છે

વૃત્તિ:—સુખાસનસમાયુક્તં—સુખાસનથી સમાયુક્ત, સ્થિર સુખાસનવાળું, **ચલાયાં**—ખલા દૃષ્ટિ માં, **દર્શનં**—દર્શન, પૂર્વે કહ્યું હતું તે (સત્ ચક્ષુષાજો બોધ તે દર્શન), **હૃદયમ્**—હૃદય, કાષ્ટ અગ્નિકણી ઉપમાવાળું છે એટલા માટે. **પરા ચ તત્ત્વશુદ્ધ્યા**—અને પરમ તત્ત્વશુદ્ધ્યા, તત્ત્વ સાંભળવાની પરમ ઇચ્છા, **ઉત્કંઠા**, **જ** ક્ષેપો યોગમોચરઃ—યોગમોચર-યોગવિષયક ક્ષેપ હોતો નથી, —તે અનુદેશનનું હોય છે, એટલા માટે.

૧. દર્શન : કાષ્ઠઅગ્નિ સમ બોધ

બલવાળી તે બદ્ધા. આ દૃષ્ટિમા દર્શન એટલે કે સત્શ્રદ્ધાવાળો બોધ પણ આગલી બે દૃષ્ટિ કરતા વધારે બળવાન હદ હોય છે, કષ્ટક વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે, અને તેને કાષ્ઠ અગ્નિકણના પ્રકાશની ઉપમા છાજે છે. કાષ્ઠનો-લાકડાનો અગ્નિ, તૃણ ને છાણના અગ્નિ કરતા વધારે પ્રકાશવાળો, વધારે સ્થિતિવાળો ને વધારે વીર્યવાળો હોય છે. તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ મિત્રા ને તારા દૃષ્ટિ કરતાં અધિક હઠતાવાળો, અધિક સ્થિતિવાળો ને અધિક બલ-સામર્થ્યવાળો હોય છે. એથી કરીને તેનો જીવનમા આચરણરૂપ પ્રયોગ કરતી વેળાએ પટુ-નિયુષ્ઠ જેવી સ્મૃતિ રહે છે, કારણ કે તેનો સંસ્કાર લાભો વખત ટકે છે, અને તેથી કરીને પ્રયોજનમૂલ પ્રયોગનો એટલે કે અર્થપ્રયોગની માત્ર પ્રીતિથી કષ્ટક યત્નનો સંભવ હોય છે. આમ અપેક્ષાએ અને હઠ-બળવાન દર્શન હોય છે. એટલે આગળ કહેલા દૃષ્ટિ-દર્શન શબ્દના લક્ષણ પ્રમાણે, અહીં સત્પુરુષની ને સત્પુરુષના વચનામૃતજની-સત્શાસ્ત્રની બળવત્તર શ્રદ્ધા હોય છે, અને એવી સત્શ્રદ્ધાથી સંયુક્ત બોધ પણ વધારે બળવાળો હોય છે એટલે આ દૃષ્ટિવાળો સુમુક્ષુ સત્પુરુષ સફળરૂપે પરમ ભક્ત હોય છે, સત્શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો હઠ આરાધક હોય છે એથી કરીને તે સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અસત્પ્રવૃત્તિથી વિરામ પામે છે, અને સત્પ્રવૃત્તિપદને પાસે ને પાસે ખેંચતો જાય છે.

૨. ત્રીજું યોગાંગ : આસન

અને યોગનું ત્રીજું અંગ આસન પ્રાપ્ત થાય છે, સુખાસન, સ્થિર આસન હોય છે, આસનની હઠતા હોય છે, આગલી બે દૃષ્ટિમાં યમ, નિયમ એ બે યોગાંગની પ્રાપ્તિ પછી સ્વાભાવિક રૂપે અહીં હઠ આસનની પ્રાપ્તિ હોય છે કારણ કે જેમ જેમ યમ-નિયમની હઠતા થતી જાય છે, જેમ જેમ યમ-નિયમ આત્મામાં પરિણામ પામતા જાય છે, તેમ તેમ જીવ યોગમાર્ગમાં હઠ સુખાસન જમાવતો જાય છે, હઠ બેઠક કરતો જાય છે, સ્થિર થતો જાય છે.

અહીં પદાસન, પર્યંકાસન આદિ બાહ્ય આસન ઉપરાત સુખ્યપણે અભ્યંતર આસન ની વાત સમજવાની છે. આ જીવ અનાદિ કાળથી પર વસ્તુમા અધ્યાસ-આસન કરી બેઠો છે, પરવસ્તુને પોતાની માની તે ઉપર ચઢી બેઠો છે ! એવી અનાદિની પરવસ્તુની બેઠક ઉઠાવી લઈ, પોતાના આત્મસ્વરૂપમા આસન કરવું-બેઠક લેવી તે પરમાર્થથી સુખાસન છે તેની સાથે મનની ને શરીરની ચપળતા દૂર કરવા માટે બાહ્ય હઠ આસનની સાધના પણ સહકારીપણે-આલંબનપણે ઉપકારી થાય છે, કારણ કે જીવ એક સ્થળે સ્થિર થઈને બેસે તો તેનો મનોયોગ અચળ થાય છે, ને તેને ધર્મધ્યાનની અનુકૂળતા મળે છે આસન-

દૃઢતાથી અંતરાયનો વિજય થાય છે, x દ્વન્દ્વોનો અભિષાત થતો નથી, અને હૃદ દોષનો પ્રણિધાનપૂર્વક પરિત્યાગ થાય છે.

આ 'સુખાસન' શબ્દ સમજવા જેવો છે. 'સ્થિરસુચમાસનમ્' (પા૦ યો૦ ૨-૪૬). સુખાસને એટલે જ્યાં સુખેથી-આરામથી-લહેરથી બેસી શકાય એવું સ્થિર હોય તે આસન. ઉદ્દેગ ન પમાડે એવું સ્થિર આસન તે સુખાસન. જે આસન સુખાસન 'ડગમગતું' હોય, અસ્થિર હોય, જ્યાં સુખેથી-આરામથી બેસી શકાય એવું ન હોય, તે સુખાસન ન કહેવાય જેમ ડગમગતા પાયાવાળી કે બાંગી તૂટી કે બૂંચે એવી ખુરશી સુખાસન ન કહેવાય, પણ સ્થિર પાયાવાળી, અખંડ સુંદર ગાદીવાળી હોય તે સુખાસન કહેવાય; તેમ પરમાર્થમાં, અધ્યાત્મ પરિભાષામાં પણ, પરે વસ્તુનું જે આસન તે અસ્થિર, ડગમગતું, બેસતાં બૂંચે એવું દુઃખદાયક છે, માટે તે સુખાસન નહિં, પણ દુઃખાસન છે ! સાચું 'સુખાસન' તો એક નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે. કારણ કે તે જ અત્યંત સ્થિર, નહિં ડગમગતું, ને બેસતાં સુખદાયક પરમ આનંદ ઉપભવનારું છે, માટે તે જ પારમાર્થિક સુખાસન છે. જેમ જેમ તેવા ભાવ સુખાસનમાં 'જીવ' બેસે છે, તેમ તેમ તેને સુખની-પરમાનંદની ઝોર લહરીઓ છૂટતી બાય છે. આમ જેમ બને તેમ દેહાધ્યાસ છોડતા જઈ, આત્મારામી બનતા જવું, તે આસન નામના ત્રીજા યોગ અંગની સિદ્ધિ છે.

“છૂટે દેહાધ્યાસ તો, 'તું કર્તા' નહિં કર્મ;

તું બોક્ષા નહિં તેહનો, એજ ધર્મનો મર્મ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“આતમબુદ્ધે હો કાયાદિકે બ્રહ્મો, બહિરાતમ અધરૂપ....સુખ્યાની૦

કાયાદિકે હો સાખીધર ચર્ષ રહ્યો અંતર આતમરૂપ....સુ૦”—શ્રી આનંદધનજી

૩. અક્ષેપ

ત્રીજો જે 'ક્ષેપ' નામનો ચિત્તદોષ કહ્યો હતો, તેનો અર્હો ત્યાગ હોય છે. કારણ કે આગલી બે દૃષ્ટિમાં ખેદ અને ઉદ્દેગ નામના બે દોષ દૂર થયા પછી આ દોષ પણ દૂર થાય છે. પ્રથમ ખેદ એટલે યોગક્રિયા પ્રત્યે મનનું અદૃઢપણું-થાકી જવું તે દૂર થાય છે એટલે પછી તે યોગક્રિયા પ્રત્યેના દ્રેષરૂપ-અણુગમારૂપ ઉદ્દેગ દોષ ટળે છે, વેઢિયાપણું દૂર થાય છે. અને પછી સ્વાભાવિક ક્રમે 'ક્ષેપ' દોષ પણ ટળે છે ક્ષેપ એટલે ફેંકાવું તે (ક્ષિપ્ ધાતુ પરથી) ચિત્તનું જ્યાં ત્યાં ફેંકાવું-દોડવું તેનું નામ ક્ષેપ. કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં કરતાં વચ્ચે વચ્ચે ત્યાંથી ઉખડી ઉખડીને ચિત્ત બીજે બીજે સ્થળે આડું-અવળું

x “અતોઽન્તરાયવિજયો દ્વન્દ્વાનનિહતિસ્તથા ।

દૃષ્ટદોષપરિત્યાગઃ પ્રણિધાનપુરઃસરઃ ॥”—શ્રી યશોભૂત ક્ષ૦ ક્ષ૦

“તતો દ્વન્દ્વાનભિષાતઃ ॥”—શ્રી પાત જલ યો. સ. ૨-૪૮

ગયા કરે તે ક્ષેપ. જેમ ચાલિને ઉખેડી ઉખેડીને બીજે વાવવાથી તેનું ક્ષણ હોતું નથી, તેમ ઉખેડી ઉખેડીને અન્યત્ર દોડતા-આંવાં નાંખતાં ચિત્તથી થતી ક્રિયાનું શુદ્ધ ક્ષણ હોતું નથી. (બુચો પૃ. ૮૫).

આવી ચિત્તની ડામાડોળ અવસ્થા તે ક્ષેપ છે. આ ક્ષેપ હોવાનો અહીં ત્યાંનું ક્ષતિ અક્ષેપ હોય છે. આ વિક્ષેપ વિનાનું એવું અવિક્ષિપ્ત મન તેજ આત્માનું તત્ત્વ છે, વિક્ષિપ્ત મન તે આત્માની ભ્રાંતિ છે. એમ જાણીને આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ જેમ અને તેમ મનને અવિક્ષેપ રાખે છે, વિક્ષેપ પામવા દેતો નથી. તે પ્રતિક્રમણ કરતો હોય કે સામાયિક કરતો હોય, તે પ્રભુભક્તિ કરતો હોય કે સફળરુપવંદન કરતો હોય, પણ તેનું મન બીજે આડુંઅવળું જતું નથી, ડામાડોળ યથા પર વસ્તુમાં ગમન કરતું નથી. સામાયિક કરતાં દેહવાડે ગયેલા શેઠની જેવું તે નથી કરતો:—

એક ગૃહસ્થ હતો. તે સામાયિકમાં જેઠેલા. ઈસ્માયલ વિચાર્યકે ચડી જઈ, ચામ-ડાના વેપારી અમુક ચમારને ત્યાં જવું કે ને એની સાથે આમ આમ વાત કરવી છે એવી તે મનમાં ઘડમાંજ કરવા લાગ્યા. ને તેમ બડબડવા પણ માંડ્યા. તે છોકરાની વિચક્ષણ વહુએ સાંભળ્યું. તેવામાં કાંઈ આંચું ને પૂછ્યું કે શેઠ ઘરમાં છે કે? વહુએ પાધરે જવાબ આપ્યો-ઘરમાં નથી. ઠેઠવાટે ગયા છે! પછી સામાયિક પૂરી થયે, શેઠે વહુને પૂછ્યું-હું તો ઘરમાં હતો, છતાં તું બોલું કેમ જાણી? ડાહી વહુએ જવાબ આપ્યો-સમરાણ! આપનું શરીર ઘરમાં હતું ને સામાયિકમાં જેઠું હતું, પણ આપનું મન શું દેહવાટે ન્હોતું ગયું? તે સાંભળી શેઠને પોતાની ભૂલનું ભાન આંચું ને પોતાના ચિત્તની અચલતા માટે પશ્ચાત્તાપ થયો.

આ સુસુહુ પુરુષ જેમ અને તેમ પરભાવમાંથી મનને પાછું વાળે છે, કારણ કે તેને અવિધાભ્યાસના સંસ્કાર દર યથા રહ્યા છે, ને જ્ઞાનસંસ્કાર પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છે એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ ભાવો તેને ઝાઝો ક્ષોભ પમાડી શકતા નથી; તીવ્ર કષાયો તેની ચિત્ત-ભૂમિને ખૂંદી નાંખી ખળભળાટ મચાવતા નથી; વિષયોનું આકર્ષણ તેના મનને ડામાડોળ કરતું નથી; માન-અપમાન, સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક વગેરે દ્વન્દ્વો તેના ચિત્તને વિક્ષેપ ઉપ-જાવતા નથી; અર્થકથા, કામકથા કે કાંઈ પણ પ્રકારની વિકૃતિ તેના ચિત્તને આકર્ષતી નથી.

* “અવિક્ષિપ્તં મનસ્તત્ત્વં વિક્ષિપ્તં આન્તિરામનઃ ।

ધારયેત્તદવિક્ષિપ્તં ચિક્ષિપ્તં નાશયેત્તતઃ ॥

અવિધાભ્યાસસંસ્કારૈરવશં સ્થિપ્યતે મનઃ ।

તદેવ જ્ઞાનસંસ્કારૈઃ સ્વતસ્તત્ત્વેઽવતિષ્ઠતે ॥

અપમાનાદયસ્તસ્ય ચિદ્દેષો यस્ય ચેતસઃ ।

નાપમાનાદયસ્તસ્ય ન દેષો यस્ય ચેતસઃ ॥”—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત સમાધિશતક

કારણ કે આ મહાનુભાવ સુમુક્ત આ મન-મર્કટના તરફતે સારી પેઠે બાંધે છે. કોઈ પણ કાર્ય કરતાં આ મનરૂપ વાદરૂં જ્યાં ત્યાં દોડ્યા કરે છે-ફેંકાયા કરે છે, વિશેષ પામે છે. માટે તેને છૂટું-રેલું ન મૂકવું જોઈએ, એમ તે સમજે છે. 'મનહુ' કિમહી કારણ કે તે ચિંતવે છે કે-રાત્રે કે દિવસે, વસતિમાં કે ઉજાડ સ્થાનમાં, 'ન બાંધે' ગમે ત્યારે આ મન ધડીકમાં આકાશમાં ને ધડીકમાં પાતાલમાં બાંધે છે! સુક્ષિતના અભિલાષી એવા તપસ્વીઓ જ્ઞાન-ધ્યાનને અભ્યાસ કરે છે, ત્યાં તો આ હુશ્મન જેવું મન કંઈક એવું ચિંતવે છે કે જેથી તે અવળે પાસે નાંખી દે છે-ઉંચે રવાડે ચઢાવી દે છે! મોટા મોટા શાસ્ત્રના બહુકાર જે 'આગમધર' કહેવાય છે. તેમના હાથે પણ આ મનહુ કોઈ પણ પ્રકારે અંકાતું નથી-મહોન્મત્ત હાથીની જેમ અંકુશમાં આણી શકાતું નથી! અને ક્યાંક જો તેને હઠ કરીને હટકાવવામા આવે છે-તિરસ્કાર કરીને કૂતરાની જેમ હઠધૂત કરવામા આવે છે, તો તે વ્યાલની જેમ વાંકું થઈને બેસે છે, ઉલટું આડું ફાટે છે! આ મનને જો ઠગ કહીએ તો ઠગતું દેખાતું નથી, ને શાહુકાર પણ તે છે નહિં! તે બધાયમાં છે ને બધાયથી અલગ છે! એ આશ્ચર્ય મનમાં ઉપજે છે! ને મનમાં સમાય છે! હું જે જે કહું છું તે તે આ હુજન કાને ધરતો નથી, ને 'કાલો' આપમતે રહે છે! ગમે તે સુર, નર કે પડિતજન સમજાવે તોપણ આ મહારે શાળો-મહા રાશાળો સમજાવે! સમજે એમ નથી! હું તો બહુતો હતો કે આ મનપુસ્કવિંજી છે, પણ આ તો બધાય 'મરદ'ને ઠેલે મારે છે-ઠેળે ચડાવે છે! બીજા વાતમા તો 'પુરુષ' સમર્થ છે, પણ આ મનકાને કોઈ જોર કરી શકતું નથી! મન આવું દુરાસક્ત છે, રીઝવવું-વશ કરવું સુરકેલ છે, માટે 'મન સાધ્યું તેણે સધળું સાધ્યું' એ વાત હું ખોટી માનતો નથી. આવા મનને હું જેમ જેમ જતન કરીને રાખવા જઉં છું તેમ તેમ તે અળગું ને અળગું બાગતું બાંધે છે! કોઈ રીતે બાગતું નથી! ઠેકઠેક આવતું નથી!

"મનહુ' કિમહી ન બાંધે હો કુંથુ જિન! મનહુ' કિમહી ન બાંધે;
જિમ જિમ જતન કરીને રાખુ, તિમ તિમ અળગું બાંધે....હો કુંથુ
રજની વાસર વસતિ ઉજાડ, ગયણ પાયાલે બાંધે
સાપ ખાય ને સુખડું થોથું, એહ ઉખાણો ન્યાય....હો કુંથુ
સુક્ષિત તણા અભિલાષી તપિયા, જ્ઞાન ને ધ્યાન અભ્યાસે;
વયરીડું કાંઈ એહવું ચિંતે, નાંખે અવળે પાસે....હો કુંથુ
આગમ આગમધરને હાથે, નાંખે કિણવિધિ આંકું;
કિહાં કહે જો હઠ કરી હટકું, તો વ્યાલ તણી પરે વાંકું....હો કુંથુ
ઠગ-ઠહું તો ઠગતું ન દેખું, શાહુકાર પણ નાંહિ;
સહુ માટે ને સહુથી અળગું, એ અચરિત મનમાહિ....હો કુંથુ

જે જે કહું તે કાન ન ધારે, આપ મતે રહે કાલો;
સુર નર પંડિત જન સમજાવે, સમજે ન મહારો શાળો....હો કુશુ
મેં જાણ્યું એ વિંગ નપુંસક, સંકલ મરદને ઠેલે;
બીજી વાતે સમરથ છે, નર, એકને કોઈ ને જોવે....હો કુશુ
મન સાધ્યું તેણે સધળું સાધ્યું, એક વાત નહિં જોાટી;
એમ કહે તે નવિ માતું, એ કહી વાત છે મોટી....હો કુશુ” —શ્રી આનંદધનજી

જેમ ચિંતવી તે વિચારે છે કે—આવા અચલ દુરાસાધ્ય મનને મહારે શી રીતે
કેકાણે આણવું ? કારણ કે પાણીમાં પથરા પડતાં પાણી જેમ ડોળાઈ જાય છે, તેમ આ
મહારૂં દુષ્ટ મન પણ જ્યાં ત્યાં ગમનરૂપ વિક્ષેપનો પથરા પડતાં ડોળાઈ
મનમર્દનને કેમ જાય છે. ‘આ અચલ મન તો મથન કરનારૂં ને અત્યંત બળવાન છે.
કેકાણે આણવું ? વાયુની જેમ તેનો નિશ્ચય કરવો ઘણો કઠિન છે.’* માટે હવે મહારૂં
કેમ કરવું ? વૈરાગ્ય ને અવ્યાસનો ઉશ પ્રયાસ નહિં કરવામાં આવે
તો આ મન કહી વશમાં આવવાનું નથી, એ તો એના સ્વભાવ પ્રમાણે ચારે કોર ભટકયા
કરવાનું છે; માટે આ મનરૂપ પાંદરાને કયાંક બાધી રાખું તો ઠીક ! અથવા એના જોશું
કોઈ કામ સોંપી દઉં એટલે એ જિત્તારૂં બલે ચઢ-ઉતર કર્યા કરે ! એમ વિચારી તે, જેણે
તે મનનો જથ્થો કર્યો છે, એવા પરમાત્મ પ્રભુના ચરણરૂપ ચાંચલા સાથે આ મનને પ્રેમેની
સાંકળથી બાધી રાખે છે ! એટલે એ બાપડું આડું અવળું ચસી ચકતું નથી ! અથવા તો
એને શુભ-શુક્રમા* રમવા માટે છૂટું મૂકી દે છે, એટલે તેમાં તે બલે આરોહણ-અવ
રોહણ કર્યા જ કરે ! બલે આત્મારૂપ રૂપ ધરાઈ ધરાઈને ખાવા હોય તેટલા ખાય !
બલે વચનરૂપ પાંદરાને ચૂંટી કાઢે ! બલે નયરૂપ શાખાઓમાં લટકીને હાંચકા ખાય ! બલે
વિશાલ મતિરૂપ મૂલ ભાગમાં નાચ્યા કરે-ફૂલા કરે !

“મનડું દુરાસાધ્ય તેં વશ આણ્યું, આગમથી મતિ આણું;
આનંદધન પ્રભુ મહારૂં આણો જો, તો સાચું કરી જાણું....હો કુશુ” —શ્રી આનંદધનજી

૪. તત્ત્વ-શુશ્રૂષા

આ દશિમાં શુશ્રૂષા નામનો ત્રીજો શુભ પ્રગટે છે, કારણ કે બીજો જિજ્ઞાસા શુભ

* “ચંચલં દિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાયિ યલ્લવત્ દદમ્ ।

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિષ સુતુષ્કરમ્ ॥

અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અમ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥” —ગીતા.

* “અનેકાન્તાત્માર્પસયફલમારાતિવિનતે, વચ.પર્ણાકીર્ણે વિપુલનયશાશ્રાસતયુતે ।
સમુત્થંગે સમ્યક્ પ્રતતમતિમૂલે પ્રતિદિનં, શ્રુતસ્કંધે ધીમાન્ રમયતુ મનોમર્કટમમુમ્ ॥”
—શ્રી ગુણભદ્રવામીજી

પ્રગલ્ભા પછી સ્વાભાવિક ક્રમે શુશ્રૂષા એટલે શ્રવણ કરવાની-સાંભળવાની ઇચ્છા ઉપજે છે. અને આ શ્રવણેન્દ્રિયા પણ તત્ત્વ સંબંધી જ હોય છે. વસ્તુ તત્ત્વ શું છે? હું કાણ છું? મહાર્ક સ્વરૂપ શું છે? આ બીજી ગણ્ય શું છે? તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? તેની સાથે મહારે શો સંબંધ છે? આ જગત શું છે? તેનું ચિત્ર-વિચિત્ર સ્વરૂપ કેમ છે? ધર્મ શું છે? ધર્મનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ શું છે? તેની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? ઇલાહિ તત્ત્વ સંબંધી અનેક પ્રશ્નોના ખુલાસા કરતી તત્ત્વવાર્તા સાંભળવાની આ દષ્ટિવાળા સુસુક્ષ્મ પુરુષને તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉપજે છે, અતરંગ ઇચ્છા પ્રગટે છે. આવી અંતરંગ ઉત્કંઠા ઇચ્છા વિનાનું કર્ણેન્દ્રિયદ્વારા જે શ્રવણ, તે નામ માત્ર શ્રવણ છે, એક કાને સાંભળી બીજા કાનેથી કાઢી નાંખ્યા બરાબર છે. એમ તો આ જીવે અનંતવાર કથા-વાર્તા સાંભળી છે, ને સાંભળી સાંભળીને તેના કાન પણ ફૂટી ગયા છે. તોપણ હજી તેને બ્રહ્મજ્ઞાન-સાચું તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી! કારણ કે તેણે અંતરાત્માથી, -આંતર શ્રવણેન્દ્રિયથી, ભાવ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી શ્રવણ કર્યું નથી. માત્ર કેબાવ પૂરતું જ સાંભળ્યું છે.

“કથા સુષી સુષી કૃત્વા કાન, તોય ન આન્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.”—શ્રી અપ્પાભક્ત

“જાત્મા વા જરે શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિષ્યાસિતવ્યો ।”—શ્રી વેદશ્રુતિ

“કેટલીક વાર એક ભૂલ તો એ થાય છે કે તે ‘શ્રવણ’નો અર્થશબ્દ સાથેતો તાત્ત્વિક સંબંધ વસ્તુતઃ ધ્યાનમાં લેવાતો જ નથી. ‘શ્રવણ’ એટલે સાંભળવું અને સાંભળવું એટલે કાનમાં શબ્દો પડવા દેવા; અને આટલું થતાં શ્રવણ થયું એમ ધણીવાર કૃતકૃત્યતા માની લેવાય છે. x x x શબ્દને કર્ણમાં લઈ તેની સાથે અર્થશબ્દ પણ કરી લેવું તેનું નામ ‘શ્રવણ’, એમ શ્રવણ શબ્દનો વાસ્તવિક અને પ્રાચીન શાસ્ત્રસંમત અર્થ છે.”

—વિદ્વંસ્ય શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ દુવ

અને આ જે શ્રવણેન્દ્રિયા છે તેમાં પરની અપેક્ષા રહે છે, કારણ કે સાંભળવાનું બીજાના બોલ્યા કે ઉપદેશ્યા વિના સંભવે નહિ; માટે શ્રવણ અન્ય દ્વારા, અન્ય મુખે હોય છે. એટલે કે સુખ્યપણે તે શ્રવણ પુરુષવિશેષરૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ સદ્ગુરુમુખે કરવાનું છે; અને તેનો જોગ ન હોય તો પૂર્વકાલીન મહાત્મા-જ્ઞાના સત્પ્રશસ્તિમુખે શ્રવણ કરવાનું છે, કારણ કે મહાયોગબલ સંપન્ન એવા તે તે મહાગુરુઓનો ચેતન્યસ્વરૂપ આત્મા ‘મહાશ્વર’ સ્વરૂપે વ્યક્ત થઈ, તેમની કૃતિઓમાં પ્રગટપણે અક્ષરસ્વરૂપે રહ્યો છે. પ્રત્યક્ષ આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુના અભાવે, આવા પરોક્ષ આત્માચારી સદ્ગુરુઓના વચનનું અવલંબન જ શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે, પરમ ઉપકારી આધારભૂત થઈ પડે છે. સદ્ગુરુના અભાવે, અન્ય સામાન્ય કોટિના જે તે પ્રાકૃત જનને ગુરુ સ્થાપી-માની બેસી તેના મુખે શ્રવણ કરવા કરતાં, આવા પરોક્ષ સદ્ગુરુઓના સદ્બંધમુખે શ્રવણ કરવું, તે અનેકગણું વધારે લાભદાયી છે, એમ વિદ્વાનોનું મતનું છે. તથારૂપ ગુરુશુષ્કરિત ગમે તેને ગુરુ કદપવા કરતાં, આમ કરવું તે જ યોગ્ય છે.

“આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહં નિરૂપક 'શાસ્ત્ર' ।”

મત્યક્ષ સફળરૂપે યોગ નહિ, ત્યા આધાર સુધામ.

અથવા સફળરૂપે કદા, જે અવગાહન કાજ્જી

તે તે નિત્ય વિચારવા, કરી મતાતર ત્યાજ ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના અથો દ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક ? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ઘટે છે. અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને અથમા કેવી સારી રીતે સંક્રાંત કરી શકે છે, એ વાત જો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે ”—શ્રી આનંદશંકર મુખ.

એટલા માટે આ હૃદયિણી સુસુક્ષ્મ યોગી પુરુષ તત્ત્વશ્રવણની તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થતા, શ્રી સફળરૂપે યોગ મેળવવા પ્રયાસ કરી તેમના શ્રીમુખે તત્ત્વ સામળવા ઇચ્છે છે.

અને તેમનો યોગ જો જાની શકે એમ ન હોય તો સત્શાસ્ત્ર મુખે શ્રી સામળવાની શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે તે કાર્ષ્ણ્ય પશ્ચ પ્રકારે પોતાના હૃદયમાં મધાર્ષ રહેલા

ઈચ્છા ? તત્ત્વપ્રશ્નોત્તર સમાધાન પામવા ઇચ્છે છે તે કવચિત્ શાંતિનું સ્વરૂપ સામળવા ઇચ્છે છે, તો કવચિત્ આત્મતત્ત્વ કેવું હશે તે શ્રવણ કરવા

ઉત્કંઠિત બને છે આ જીવે પૂર્વે એવી તે શી વિરાધના કરી હશે ? કે જેથી તેના મોહાદિ દોષ હજી ટળતા નથી, એવી શકાનું સમાધાન પામવા તે કવચિત્ ઇચ્છે છે, તો કવચિત્ ભગવાનને હાજરા-હજૂર કલ્પી, સાક્ષાત્ બડા કરી, આટલા બધા કારણ પાશ્વ્યા છતાં આ જીવ હજી કેમ તરી જતો નથી, તેનું કારણ આપ કહો, એમ બાજુ સાક્ષાત્ ભગવાનને પૂછી, તે સામળવા માટે એકતાન થઈ રહે છે. જેમકે—

“શાંતિ જિન ! એક મુજ વિનતિ, મુખો ત્રિભુવન રાય રે !

શાંતિ સ્વરૂપ કિમ બાંધિયે ? કમમ અહો ! મન પરખાય રે ?...શાંતિ

“આત્મતત્ત્વ કયુ બાંધયું જગત ગુરુ ! એક વિચાર મુજ કહિયો,

આત્મતત્ત્વ બાંધ્યા વિણ નિર્ભલ, ચિત્ત સમાધિ ન લહિયો...મુનિસુવત ”—શ્રી આનંદધનજી

“પૂણ પૂર્વ વિરાધના, શી કીધી ઇણ જીવ લાલ રે,

અવિરતિ મોહ ટલે નહીં, દીઠે આગમ દીવ લાલ રે”

“કારણ ભોગે હો સાધે તત્ત્વને, નવિ સમર્યો ઉપાદાન રે...જિણુદલ

શ્રી જિનરાજ પ્રકાશો મુજ પ્રતે, તેહનો કોણ નિહાન...જિણુદલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આજ અર્થ કહે છે—

નાસ્વાં સત્યામસત્ત્વજ્ઞા પ્રકૃત્યૈવ પ્રવર્તતે ।

તદભાવાચ સર્વત્ર સ્થિતમેવ સુખાસનમ્ ॥ ૫૦ ॥

પ્રકૃતિથી જ તૃષ્ણા અસત્, પ્રવર્તતી નહિં અત્ર;

તાસ અભાવે સ્થિત પળી, સુખાસન જ સર્વત્ર. ૫૦

અર્થ:—આ દષ્ટિ હોતા, અસત્ તૃષ્ણા પ્રકૃતિથી જ પ્રવર્તતી નથી; અને તેના અભાવને લીધે સર્વત્ર-સર્વસ્થળે સુખાસન રહે જ છે.

વિવેચન

પૂર્વે જે સુખાસન કહ્યું, તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું અહીં વિવરણ કર્યું છે. જ્યારે આ દષ્ટિ વર્તતી હોય છે, ત્યારે જ્યાં સ્થિતિ કરી હોય ત્યાંથી બીજે સ્થળે ચિત્ત હોડતું નથી. એટલે સ્વભાવથી જ અસત્ તૃષ્ણા પ્રવર્તતી નથી; અને અસત્ તૃષ્ણા તેના અભાવથી સર્વત્ર જ સુખાસન હોય છે. આમ આ દષ્ટિમાં વર્તતા અભાવ સુસુષ્ણુ જોગીજનની અસત્ તૃષ્ણા દૂર થાય છે મુગજળ-ઝાંઝવાના પાણી જેવી પરવસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે જાવા નાખવા જેવી જૂઠી તૃષ્ણા તેને હવે ઉપજતી નથી. અત્યાર સુધી તો વિષયરૂપ મુગતૃષ્ણાની પાછળ ખુવાર ધવામાં તેણે બાકી રાખી નહોતી, તેની પાછળ તેણે દોડાય એટલું દોડ્યા જ કર્યું હતું, ‘દોડત દોડત દોડિયો, જેતો મનની રે દોડ’, પણ હવે તે કાંઈક યાકયો છે, વિરામ પામ્યો છે.

કારણ કે આ સકલ જીવલોક* સંસારચક્રને ચાકડે ચડેલ છે. તે અનંત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ ને ભાવના પરાવર્તોથી નિરંતર ભમી રહ્યો છે વિશ્વનું એકજનો સામ્રાજ્ય ધરાવતા મંદામોહરૂપ બ્રહ્મથી બળદીઆની પેઠે તે હંકારાર્થ રહ્યો છે. એમ ભમતાં ભમતાં તેને તૃષ્ણાની તીવ્ર ખીડા ઉપજે છે. એટલે તે તરસ છીપાવવા માટે બળદની પેઠે ઉછળી

વૃત્તિ:—ન નથી, અસ્વાં, આ અધિકૃત-પ્રસ્તુત દષ્ટિ, સત્યાં-હોતે સતે, અસત્ત્વજ્ઞા-અસત્ તૃષ્ણા, -સ્થિતિ કારણથી અતિરિક્ત ગોચર-વિષય સળધી, પ્રકૃત્યૈવ-પ્રકૃતિથી જ, સ્વભાવથી જ, પ્રવર્તતે-પ્રવર્તતી, -વિસિષ્ટ શુદ્ધિના યોગને લીધે; તદભાવાચ-અને તેના, -અસત્ તૃષ્ણાના અભાવથી, સર્વત્ર-આમિથી સર્વસ્થાને, સ્થિતમેવ સુખાસનમ્-સુખાસન સ્થિત જ હોય છે, -તેવા પ્રકારના પરિણમણના અભાવને લીધે.

* “इह सकलस्यापि जीवलोकस्य ससारचक्रकोडाधिरोपितस्याधातमनंतद्रव्यक्षेत्र-कालभवभावपरावर्तैः समुपक्रांतघातैरेकचञ्चलकृतविश्वतया महता मोहप्रहेण गोस्त्रि वाह-मानस्य प्रसमोज्झमितृष्णातंकत्वेन व्यकांतरोधेरुत्तम्योत्तम्य मृगतृष्णायमानं विषयग्राम-मुपवृण्णानस्य परस्परमाचार्यत्वमाचरतोऽनंतशः श्रुतपूर्वानंतशः परिचितपूर्वानंतशोऽनुभूतपूर्वा चैकत्वविरुद्धत्वेनात्यंतविसंवादिन्यपि कामभोगानुवदा कथा ॥ ”

—આચાર્યચૂડામણિ શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિજી સમયસાર ટીકા.

ઉછળીને તે મૃગજળ જેવા વિષયગ્રામમાં મોહું નાખે છે ! પણ તે ઝાંઝવાના પાણીથી તેની તરસ છીપતી નથી, છતાં તે તેની પાછળ દોડ્યા જ કરે છે :

" જેવી રીતે કોઢિયા માણસને પોતાના ગળેલા હાથવડે અન્ન ખાવામાં સંકોચ થતો નથી, તેવી રીતે વિષયોને જેનો કંટાળો આવવા છતાં વિષયોનો જેને કંટાળો આવતો નથી અને કર્મકૃણ વિષે નિરિચ્છ થતો નથી. ગધેડો ગધેડીની પાછળ લાગતાં તે ગધેડી લાતો ઉછાળીને તેનું નાક ફેડી નાંખે છે, તોય તે તો તેની પાછળ નકડો થઇને ચાલ્યો જ જાય છે ! તે પ્રમાણે જે વિષયો માટે બળતા અગ્નિની જ્વાળામાં ફૂદતાં પણ આગળ પાછળ જોતો નથી અને પોતાના વ્યસનને દ્રવ્ય નહિં પણ ભૂખણ માને છે ! જેમ મૃગજળની લાલસાથી દોડતાં દોડતાં મૃગની છાતી તૂટી જાય, તોપણ તેની ઉત્કંઠા ઓછી ન થતાં સદામી વધતી જ જાય છે ! પરંતુ એ મૃગજળને તે મિથ્યા માનતો નથી ! "

—શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા

આમ આ તૃષ્ણાથી આ જીવ અત્યંત અત્યંત વ્યાકુલ થઈ રહ્યો હતો. જેમ જેમ તે તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવા પ્રયાસ કરતો હતો, તેમ તેમ તે તૃષ્ણા બળવત્તર બનતી જતી હતી.

અગ્નિમાં ઈંધન નાંખતાં તે જેમ પ્રભવલતો જાય, તેમ વિષયરૂપ આહુ વિષયથી તૃષ્ણા—તિથી આ તૃષ્ણા અગ્નિ ઉલટો પ્રભવલિત થઈ જીવને પરિતાપ પમાડ્યા વૃદ્ધિ કરતો હતો. ગમે તેટલા પાણીના પૂરથી સમુદ્ર પૂરાય નહિં, તેમ ગમે તેટલી વિષય નદીઓના પૂરથી આ તૃષ્ણાસમુદ્રનો ખાડો પૂરાતો નહોતો.

સાગર જેટલા દેવલોકાદિના મહાસુખ આ જીવે અનંતવાર લોગવ્યા, છતાં જે તૃષ્ણા થમાઈ નહિં, તે સાગર જેટલા મનુષ્યના તુલ્ય લોગોથી શી રીતે થમાવાની હતી ? પણ ગઈ તે ગઈ ! હવે તો આ સુસુક્ષ્મ જીવ જાગ્યો છે, ને તેને વૈરાગ્યનો દૃઢ રંગ લાગ્યો છે એટલે તે તેવા અસત્ તૃષ્ણારૂપ મૃગજળ પાછળ દોડતો નથી, ને નકામો દુઃખી થતો નથી. તેના તૃષ્ણાથી તમ થતો હતો, તે હવે સ્વ-રસીયો બની સ્વાત્મામાં સંતોષથી તૃપ્ત થાય છે, આત્મા પૂર્વે જે પર-રસીયો થઈ, પર સફળુદ્ધિના—સુમતિના સેવનથી સમતારસ અનુભવે છે. તો હવે તે ફરીથી દુઃખી થવા માટે વિષયરૂપ મૃગજળ પાછળ દોડે જ કેમ ? તે ઓડેલું અન્ન ફરી ખાવા ઈચ્છે જ નહિં ; જીવવા માટે વિષયાન કરે જ નહિં.

અને આમ અસત્તૃષ્ણાનો અવાવ થતા આ સુસુક્ષ્મ જોગીજનને આત્મસંતોષનો અનુભવ થાય છે. એટલે પછી આ સુસુક્ષ્મ પુરુષ ગમે તે સ્થળે, ગમે તે પરિસ્થિતિમાં, ગમે તે વાતાવરણમાં, ગમે તે સંયોગોમાં હોય, તોપણ તેને સર્વત્ર સુખઆસનની સ્થિરતા વર્ષે છે. કારણ કે યોગીપુરુષ તે તે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ, પ્રાપ્ત સંયોગમાં સંતુષ્ટ બની, મુખે જ રહે છે, આરામથી—લહેરથી—સુખચેતથી મોજમાં જ રહે છે, સદા મસ્તરાજ બનીને જ રહે છે. તેના મનની બધી દોડાદોડ અત્ર બંધ થઈ જાય છે, અને

આસનની દૃઢતા-ચિત્તની સ્થિરતા નીપજે છે. મનની એકક જે બાહ્ય વસ્તુમાં હતી, તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ આત્મામાં આસન લેવા ભણી પ્રવર્તે છે. આમ આ 'અવધૂત સદા મગનમાં' રહે છે !

“અબધૂ સદા મગનમે” રહેના, કયા તેરા કયા મેરા ? અબધૂ

તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સબહી અનેરા....અબધૂ” —શ્રી આનંદધનંજી

“જેને યોગીનીની ઉત્પત્તિ હોય છે, તેને સ્વરૂપ-સુખથી કરીને પરિતૃષ્ણપણું વર્તે અને વિષય પ્રત્યે અપ્રયત્ન કદા વર્તે છે” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રિક, ૨૬૭.

એ જ કહે છે—

અત્વરાપૂર્વકં સર્વં ગમનં કૃત્યમેવ વા ।

પ્રણિધાનસમાયુક્તમપાયપરિહારતઃ ॥ ૫૧ ॥

ત્વરા વિનાનું ગમન ને, કૃત્ય જ તેમ સમસ્ત;

અપાયના પરિહારથી, સહુ પ્રણિધાન પ્રશસ્ત. ૫૧.

અર્થ:—સર્વ ગમન ત્વરા-ઉતાવળ વિનાનું અને સર્વ કૃત્ય પણ અપાયના પરિહાર થકી પ્રણિધાન સંયુક્ત એવું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સુઆસન કહ્યું તેનું અત્ર વધારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ દૃષ્ટિવાળા મહાનુભાવને ચિત્તની એટલી બધી સ્વસ્થતા વર્તે છે—એટલી બધી સ્થિરતા રહે છે કે—

તેની બધી ઢોઢાઢોઢ મટી જાય છે, સર્વત્ર તેને સુખાસન જ રહે છે,

ઉતાવળને તે ગમે ત્યાં નીરાતે હેઠા મનથી એસે છે. આતું સીધું પરિણામ એ આવે

અભાવ છે કે તે ગમે તે સ્થળે જતો હોય અથવા ગમે તે ક્રિયા કરતો હોય, તોપણ

તે તે કર્તવ્યમાં તેને લેશ પણ ઉતાવળ-ત્વરા હોતી નથી, ઢોડધામ

હોતી નથી. તેની સર્વ ક્રિયા મનના પ્રણિધાન સંયુક્ત હોય છે, અને તે દૃષ્ટિ આદિમાં

અપાય-આત્મી આવવા દેતો નથી. એટલે તે દેવમંદિરે જતો હોય કે ઉપાશ્રયે જતો હોય,

સંસાર વ્યવહારના કામ માટે જતો હોય કે પરમાર્થના કામ માટે જતો હોય, દેહચિંતા

અર્થે જતો હોય કે અન્ય કાર્ય અર્થે જતો હોય, તોપણ તે ઉતાવળે-ગમન કરતો નથી,

વૃત્તિ:—અત્વરાપૂર્વકમ્—અત્વરાપૂર્વક, ત્વરા-ઉતાવળ વગરનું, એટલે અનાકુલ, સર્વ-સર્વ-સામાન્યથી, તે શું ? તો કે-ગમન-ગમન, જવું તે, દેવકુલ આદિ પ્રત્યે. કૃત્યમેવ વા—તેમ જ કૃત્ય પણ, નંદનાદિ કૃત્ય પણ, પ્રણિધાનસમાયુક્ત-મનના પ્રણિધાનપુરઃસર, (મનની સાવધાનતા યુક્ત), અપાયપરિહારતઃ—અપાયના પરિહારથકી,—દૃષ્ટિ આદિમાં અપાયના પરિહારવડે કરીને, (દૃષ્ટિ આદિમાં ઠોઢ પણ દાનિ-આત્મી ન આવે એવા પ્રકારે દોષના ત્યાગથી)

ખોટી ધમાલ કરતો નથી; પણ સર્વત્ર શાંતિથી અનાકુલપણે જાય છે, યતનાપૂર્વકે છવહિંસા ન થાય, એમ ધીર-ગંભીર ગતિએ ચાલે છે, ને સર્વ વિધિ બરાબર સાચવે છે. જેમકે—

“દ્રવ્ય ભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જઇએ રે;

દહ તિગ પણ અહિગમ સાચવતાં, એકમતા ધુરિ યઇએ રે....સુવિધિ” —શ્રી આનંદધનજી

“સ્વામી, સ્વયંપ્રભને જાઉં ભાંભણે, હરખે વાર હજાર” —શ્રી દેવચંદ્રજી

હાય ! ભાગી જયે, પેલો લૂંટી જયે ને હું રહી જઈશ. અમુક પહેલી પૂજા કરી લેશે ને હું મોટો પડી પાછળ રહી જઈશ, હર્યાન ખૂંટ્યા છે ને તરત ખંધ થઈ જશે, માટે ચાલ દોડતો જઉં. ચાલ ચાલ ! રહારે ફલાણે ઠેકાણે જલ્દી જવાનું છે, માટે આ ભગવાનની પૂજા જેમ તેમ પતાવી દઉં, આ ભગવાનને જલ્દી જલ્દી બે ચાર ચાંદલા કરી પૂજાવિધિ સંતોષ આટોપી લઉં, આ ચોખાની ત્રણ ઠગલી મૂકી ‘લે તારો ભોગ ને મૂક મારો ઠેકો’ એમ કરતોકને એકદમ રવાના થઈ જાઉં. —ઈત્યાદિ પ્રકારે વ્યક્ત થતી હ્રુદ્ધ વિચારણાવાળી ખોટી ઉતાવળ આ શુશુક્ષુ પુરુષને ઉપજતી નથી. તે તો સર્વત્ર હેડા મને, નીરાંતે, નિરાકુલપણે ગમન કરે છે.

અને આમ તેની અત્યંત સ્વસ્થતા હોવાથી, આ શુશુક્ષુ જોગીજન પ્રત્યેક ક્રિયા ચિત્તાના પ્રધિધાનપૂર્વકે કરે છે, સાવધાન મનથી કરે છે, એકાગ્રપણે કરે છે. હાખલા તરિકે—
તે દેવ-શુર આદિનું વંદન* કરતો હોય, તો સ્થાન-કાળ વગેરેનો પ્રત્યેક ક્રિયામાં ક્રમ બરાબર જાળવે છે, જે ભક્તિસૂત્ર-સ્તવન વગેરે જોતો હોય તેના સાવધાનપણું શબ્દના અર્થમાં સાવધાન ઉપયોગ રાખે છે, બસૂરા રાગડા તાણી ખીજા ભક્તિ કરનારાઓને સંમોહ-વિક્ષેપ ઉપજાવતો નથી, પણ યોગ્ય રાગમાં ખીજાઓને પણ કર્ણપ્રિય મીઠું લાગે એમ, થદા ને સ્વેગ-અત્યંત ભક્તિરાગ સૂચવે એવી રીતે, સૂત્ર-સ્તવનાદિ લલકારે છે. તથા તે ભક્તિકૃત્ય કરતાં તેના ભાવ-રોમાંચ ઉઠસે છે, ખરેખરા ફવાડા ઉભા થાય છે; તેનો શુભાશય વર્ધમાન થતો જાય છે—તેના ભાવ-પરિણામ ચઢતા જાય છે; પ્રણામ આદિ વિધિ તે બરાબર સાચવે છે. આમ તે ઇદ દેવ-શુર વંદન આદિ ભક્તિ તત્ત્વપણે કરે છે. જેમકે—

* “સ્થાનકાલક્રમોપેતં શબ્દાર્થાનુગતં તથા ।

મન્યાસંમોદજનકં થદ્ધાસંવેગસૂચકમ્ ॥

પ્રોહ્લસદ્ભાવરોમાર્ઙ્ગ વર્ધમાનશુભાશયમ્ ।

અવનામાદિસંશુદ્ધમિદં દેવાદિવંદનમ્ ॥

પ્રતિક્રમણમપ્યેવં સતિ દોષે પ્રમાદતઃ ।

વૃત્તીયૌપકરણત્વાદ્ દ્વિસન્ધ્યમયવાસતિ ॥” —શ્રી યોગશિલ્પી, ૩૯૭-૬૯

“તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહીએ રે.

સમય ચરણ સેવા શુદ્ધ હેજે, જિમ આનંદધન લહીએ રે.—શ્રી આનંદધનજી

“પરમ શુણી સેવન તન્મયતા, નિઃક્રય ધ્યાને ધ્યાવેજી;

શુદ્ધાતમ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેજી.”

“દાસ વિશાવ અપાય, નાસે પ્રભુ મુપસાય;

જે તન્મયતાએ ધ્યાય, સહી તેહને રે દેવચંદ્ર પદ યાય રે....

જિજ્ઞાસા! તોરા નામથી મન ભીનો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“પ્રભુ પદ વલગ્યા તે રહ્યા તાબ, અલગા અંગ ન સાબ રે;

વાચક યશ કહે અવર ન ધ્યાઉં, એ પ્રભુના શુભ ગાઉં રે.”—શ્રી યશોવિજયજી

તે પ્રતિક્રમણુ કરતો હોય, તો પૂર્ણ ભાવથી એકાગ્રચિત્તે કરે છે. પ્રમાદના વશે કરી પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ, પરભાવમાં ગમનરૂપ જે કાંઈ પોતાના દોષ થયા હોય, તેના તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે, અને તે દોષ ફરીને ન યાય એવી ભાવનાપૂર્વક સાચા અંતઃકરણથી ક્ષમા માગે છે, ‘નિંદામિ ગરિહામિ જ્ઞપ્ષાણં ચોસિરામિ’ કરે છે, આત્માને નિન્દે છે, ગર્હી છે ને વોસરાવે છે—દોષથી શુદ્ધ કરે છે, અને દોષ જો ન થયો હોય તોપણ આ પ્રતિક્રમણુ ત્રીજા ઔપધ જેવું હોવાથી તેને આત્મધર્મની સુષ્ટિરૂપ શુભ જ કરે છે, કારણ કે ઔપધ ત્રણ પ્રકારના છે:—(૧) એક રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો ઉભો કરે, (૨) બીજું રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો શુભ કે દોષ ન કરે, (૩) ત્રીજું રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો રચાયતપણે પરિણમે. આમ આ પ્રતિક્રમણુ ત્રીજા ઔપધ જેવું હોવાથી તેને લાભકારી જ યાય છે.

અને આ પ્રતિક્રમણુ ક્રિયામાં પણ જે છ આવશ્યક સમાધાન જાય છે, તેમાં પણ તે સાંવધાનપૂર્ણ રાખે છે. સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લઈ તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે છે; પ્રત્યાપ્તિ કરતી વેળાએ પરભાવને પચ્ચળે છે—ત્યાગે છે; સ્વાધ્યાય કરતાં તે આત્મભાવમાં વર્તે છે; ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કરતાં પ્રભુનો સહજાતસ્વરૂપ ભાવ સ્મરી, તેમના શુભમાં ચિત્તનું અનુસંધાન કરે છે; સદ્ગુરુવંદન કરતાં તેમનું પરમ અફુલ્લ આત્મારામીપણું ચિંતવી, તેમના પરમ ઉપકારનું અનુસ્મરણુ કરે છે; કાર્યોત્સર્ગ કરતી વેળાએ જાણે દેહમાં મર્ત્યોત્તે ન હોય, એવી દેહાતીત શુદ્ધ આત્મદશા અનુભવે છે; આલોચના કરતાં તે પોતાના દોષ નિષ્કપટપણે—નિર્દોષપણે પ્રકાશે છે; ક્ષમાપના વેળાએ સર્વ જીવની સાચા ભાવથી ક્ષમા ધણી, તે સકલ જગજીવંતુ સાથે મૈત્રી ભાવે છે. જેમકે—

“લામેમિ સન્ને જીવા, સન્ને જીવા સમંતુ મે ।

મિત્તિ મે સન્નભૂયસુ, વેરં મજ્જં ન કેણહ ॥”—શ્રી પ્રતિક્રમણુ સુત્ર.

આમ પ્રત્યેક ક્રિયા તે સાવધાનપણે કરે છે, કારણ કે તે દષ્ટિ આદિમાં અપાય-હાનિ આવવા દેતો નથી, ખામી-ઊણપ સર્વ દૂર કરી દે છે, તેમજ આ દષ્ટિમાં હોવા યોગ્ય શુભની તે ધરાબર સાધના કરે છે, એટલે તે તે સત્ક્રિયાઓ તે કોઈ પણ જાતની ખોટી ઉતાવળ વિના અત્યંત સ્વસ્થતાથી, એકાગ્ર ચિત્તે, શુદ્ધ પ્રણિધાનથી કરે છે, અને પરમ આનંદમય શાંતિનો અનુભવ કરે છે.

“ શાંતિ સ્વરૂપ, એક ભાવશે, જે ધરી શુદ્ધ પ્રણિધાન રે,
આનંદધનું પદ પામશે, તે લેશે બહુમાન રે....શાંતિ જિતો ”

“ સપ્ત મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિતવર દેવ....લલનાં
સાવધાન મનસા કરી રે, ધારો જિતપદ સેવ....લલનાં ”—શ્રી આનંદધનજી

ઉપરમાં આ દષ્ટિ આદિને આ મુમુક્ષુ પુરુષ અપાય-હાનિ આવવા દેતો નથી એમ કહ્યું, તે આ પ્રકારે:-અત્યાર સુધીની ભૂમિકાએ પહોંચતા સુધીમાં આ યોગી પુરુષે જેટલી યોગસાધના કરી છે, તેમાં તે કોઈ જાતની ખોટ-ખાંપણ-ઊણપ આવવા પ્રાપ્ત યોગનું રત્ન દેતો નથી, અને તેને કાંઈ તુકથાન ન પહોંચે એવું ખાસ ધ્યાન રાખે જેમ જતન છે જેમ કોઈ મહામૂલ્યવાળું રત્ન મળ્યું હોય, તો તેને જાળવી જેમ જાળવી રાખે, તેમ આ જોગીજન પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ અમૂલ્ય દષ્ટિરૂપ-સદ્ગોષ્ઠિરૂપ ચિંતામણિરત્નને પ્રાણાધિકપણે જાળવી રાખે છે, તેને હાનિ-તુકથાન પહોંચવા દેતો નથી, જેમ મૂલ્યવાન રત્નને કાષ્ઠ ડાઘ ન લાગે એવી કાળજી રાખે છે, ને તેને મજબૂત કબાટ કે તેજુરીમાં સંઘરી રાખે છે, તેમ આ મુમુક્ષુ પુરુષ બોધરત્નને બાધારૂપ ડાઘ ન લાગે તેની ખાસ કાળજી રાખે છે, અને બોધ-રત્નને પોતાના હૃદય ચિત્તરૂપ કબાટ-માં-તેજુરીમાં સાચવીને સંઘરી રાખે છે એટલે મિત્રા દષ્ટિમાં તેમજ તારા દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલ યોગ-શુભ સમૂહ તે સાચવી રાખે છે, એટલું જ નહિ પશુ આ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થઈ રહેલા શુભરત્નનું પણ ખૂબ જતન કરે છે.

કારણ કે-(૧) તે મિત્રા દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલ યોગીજીને જલસિંચન કરે છે, તેને અંકુશ ઉગાડે છે, એટલે કે તે પ્રભુબક્ષિમાં વિશેષ હૃદ બને છે, સદ્ગુરુ સેવામાં સદા તત્પર રહે છે, સત્શાસ્ત્રની અધિક આરાધના કરે છે, વૈરાગ્યતરંગિણીમાં વિશેષ નિમજ્જન કરતો બને છે; હાનાદિ અભિચક્રનું પાલન વિશેષપણે આદરે છે, અને આ યોગીજન કથા પ્રત્યે સ્થિર માન્યપણું તથા ઉપાદેય બાવ રાખે છે; યોગાવચકે, ક્રિયાવચકે તે-ફલાવચકે એ અવચક ત્રિપુટીને બળવત્તર બનાવે છે; ભાવમલની ઝોર ને ઝોર ક્ષીણતા કરી, તથાબળ્યતાનો-યોગ્યતાનો વધારે પરિપાક કરે છે; અને આમ મિથ્યાતાવ અંશની ખાદબાકી કરતો જઈ, સમ્યક્ત્વની વધારે ને વધારે નિકટમાં આવતો બને છે વળી તે અહિંસા વગેરે પાંચ યમનું-વ્રતનું હૃદ પાલન કરે છે, ધર્મકાર્યમાં ખેદ પામતો નથી,

કે દેખ ધરતો નથી. (૨) અને તારા દષ્ટિમાં ધારણ કરેલ શૌચાદિ પાંચ નિયમ તે બરાબર પાળે છે, ઉદેગને ત્યાગ કરે છે, ને જિજ્ઞાસા વધારે પ્રદીપ્ત કરે છે. યોગકથા પ્રત્યેની તેની પ્રીતિ વધતી જાય છે, શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યેના બહુમાન-સેવા આદિ વધારે સક્રિય બનતા જાય છે. તે ઉચિત આચરે છે ને અનુચિત આચરતો નથી. અધિક શુભ-વંત પ્રત્યે તે જિજ્ઞાસા રાખી, પોતાની શુભહીનતાથી ત્રાસ પામે છે. તે સંસારથી અત્યંત વૈરાગ્ય ધરી, તેથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા કરે છે. શિષ્ટજનોને પ્રમાણ ગણી તે પોતાનું હઠાપણ હોળાળતો નથી. આમ આ યોગી પુરુષ આગળની જીવન મૂડી સાચવી રાખે છે, ને તેમાં પણ આ દષ્ટિમાં નવી મૂડી ઉમેરે છે. એટલે આ બધા દષ્ટિમાં તેના બોધ વધારે બળવાન બનવાથી, તે તે ધર્મક્રિયામાં તેનું મન વધારે સાવધાનપણે વર્તે છે, એમ જે કહ્યું હતું તે બરાબર છે.

આસન કહ્યું. આની જ શુદ્ધિ કહે છે—

કાન્તકાન્તાસમેતસ્ય દિવ્યગેયશ્રુતૌ યથા ।

યૂનો ભવતિ શુદ્ધ્યા તથાસ્પાં તત્ત્વગોચરા ॥ ૫૨ ॥

-રમણી યુક્ત યુવાનને, સાંભળવા સુર ગાન;
જ્યમ ઇચ્છા ત્યમ હોય તે, તત્ત્વવિષય આ સ્થાન. ધર.

અર્થ:—રમણીય રમણીથી યુક્ત એવા તરુણને જેવી દિવ્ય સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા-શુદ્ધિ થાય, તેવી આ દષ્ટિમાં તત્ત્વ સંબંધી શુદ્ધિ હોય.

વિવેચન

“તરુણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્ચીલ, જિમ ચાહે સુરગીત;
ત્યમ સાંભળવા તત્ત્વનેલ, એક દષ્ટિ સુચિનીત રે....જિનલ !”—યોગો સંબંધાય ૩-૨

અહીં શુદ્ધિ એટલે સાંભળવાની ઇચ્છા કેવી ઉત્કટ હોવી જોઈએ, તે બતાવવા માટે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે—કોઈ એક તરુણ-બર યુવાનીમાં આવેલો સુંદર યુવાન પુરુષ છે. તે ધરી નીરાગી, હૃદ-પુદ, ને સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયસંપન્ન છે. મહાસ્વરૂપવાન સુંદર લાવણ્યમંયી રમણી તેની બાબુમાં છે. ધન-વૈભવ આદિની તેને કોઈ કમીના નથી પંચ વિષયના ઉપ-ભોગની સમસ્ત સામગ્રી તેની સેવામાં સદા હાજર છે. આમ ‘સર્વ’ પ્રકારે સુખી એવો તે

વૃત્તિ:—કાન્તકાન્તાસમેતસ્ય—કાંત કાંતાથી યુક્ત, કમનીય-સુંદર પ્રિયતાથી યુક્ત એવાને, દિવ્યગેયશ્રુતૌ યથા-જેમ દિવ્ય ગીતના શ્રવણ પ્રત્યે, જેમ કિન્નર વગેરેના ગીતના શ્રવણ પ્રત્યે, યૂનો-યુવાનને, વયસ્થને, ભવતિ-હોય છે, શુદ્ધ્યા-શુદ્ધિ, શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા, તે સંગીત સંબંધી જ; તથાસ્પાં-તેમ આ દષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત હોનારને, તત્ત્વગોચરા-તત્ત્વગોચર, તત્ત્વવિષયી જ, તત્ત્વસંબંધી જ શુદ્ધિ-સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે.

કોઈ નંદનવન જેવા રમ્ય ઉપવનમાં વિલસી રહ્યો છે. અને સુખસુધ્રમાં નિમજ્જન કરી રહેલા આવા તરુણને એવો ઇચ્છાતરંગ ઉત્પન્ન થાય કે-આપણે તો હવે દિવ્ય સંગીત સાંભળવું છે. કોઈ કોઈલકંઠી કિન્નર પોતાનું મધુર ગાયન સંભળાવે તો કેવું સારું ? ગાંધર્વોના મધુર આલાપવાળા સંગીતનો ભોગ બની આવે તો કેવું સારું ? વીણા, વેણુ વગેરે વાદ્યોના રણકારથી શુંજતું અને દિવ્યાગનાઓના નૃત્ય ઠણકારથી રુચતું, એવું દિવ્ય સંગીત સાંભળવાનું સોભાગ્ય ભો મને પ્રાપ્ત થાય તો કેવું સારું ? આમ તે રંગમાં આવી જઈને ઇચ્છે છે. ત્યાં દેવાનુયોગે ભો કોઈ કિન્નર કે ગાંધર્વ આદિ આવી ચડે, ને હૃદયના તાર હલમલાવી નાંખે એવું દિવ્ય સંગીત છેકે, દિવ્ય સંગીતની રમઝટ બોલાવે, તો તે તરુણ પુરુષ તે દિવ્ય સંગીત કેટલા ઉલ્લાસથી સાંભળવા ઇચ્છે ? ભણે ચિત્રમાં આલેખાયેલો હોય એમ કેવી સ્થિર તન્મયતાથી તે હૃદયહારી ગાનનું ઠણપુટથી પાન કરે ? ભણે થીજી ગયેલું પૂતળું હોય એમ કેવી એકતાનથી તે શ્રવણ કરવાની હોંસ ધરાવે ?

તેમ આ દષ્ટિમાં સ્થિત કરતો યોગી પુરુષ તત્ત્વ શ્રવણ કરવા માટે તેવી તીવ્ર ઇચ્છા-ઉત્કંઠા ધરાવે છે, તાલાવેલી રાખે છે. જેવા ઉલ્લાસથી તે હોયી દિવ્ય સંગીતનું શ્રવણ ઇચ્છે છે, તેવા બદકે તેથી વધારે ઉલ્લાસથી આ યોગી દિવ્ય તત્ત્વ શ્રવણેચ્છાના અમૃતનું શ્રવણે દ્રિયદ્વારા પાન કરવા ઇચ્છે છે તે તરુણ પુરુષ જેમ દાખલા ચિત્રવત્ સ્થિર થઈને સાંભળવા ચાહે છે, તેમ આ શ્રવણપિપાસુ ભોગી-જન સ્થિર તન્મયપણે તત્ત્વવાર્તા સાંભળવાની સહજ ઇચ્છા-ઉલટ ધરાવે છે. અને તે સહજ શ્રવણેચ્છા સ્વાભાવિક અંતરૈશ્વરાદ્વારા સરી પડે છે. જેમકે—

હે પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ ! જીવ તો દષ્ટિમા આવતો નથી. તેનું કોઈ રૂપ જણાતું નથી. બીજો પણ કંઈ અનુભવ થતો નથી. માટે જીવનું સ્વરૂપ જ નથી. માટે આત્મા છે નહિં એટલે જાણનો ઉપાય મિથ્યા છે આ મ્હારી અંતર શંકાનો આપ સદુપાય સમજાવો.

હે ભગવાન ! આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ શું છે ? આપે તે કેવું જાણ્યું-અનુભવ્યું છે ? તે તત્ત્વસ્વરૂપ સાંભળવા હું ઇચ્છું છું. કારણ કે નિર્મલ આત્મતત્ત્વ જાણ્યા વિના મ્હારું ચિત્ત કોઈ રીતે સમાધિ પામે એમ નથી આ ભિન્ન ભિન્ન વાલીઓ તેનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કહે છે, તે સાંભળીને તો મ્હારી મતિ મુંઝાઈ ગઈ છે. માટે સમાધાન કરવા આપ જ સમર્થ છો, કૃપા કરો ! હે પરમ પ્રભુ ! આપનો પરમ ધર્મ હું શી રીતે જાણું ? સ્વસમય શું ? અને પરસમય શું ? તે આપના શ્રીમુખે શ્રવણ કરવા હું ઇચ્છું છું. હે મહિમાવંત મહંત ! તે સમજાવવા કૃપા કરો !

હે પુરુષોત્તમ ! તે 'બ્રહ્મ' શું છે ? તે કર્મ શું છે ? તે અધ્યાત્મ શું છે ? તે અધિ-

બૂત શું છે ? તે અધિદેવ શું છે ? આ દેહમાં રહેલો તે અધિયન કોણ કેવી રીતે છે ? નિયતાત્મા યોગીઓથી તમે પ્રયાણકાલે કેવી રીતે બાળી શકાઓ છો ? *

“નથી દૃષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;
બીજો પણ અનુભવ નહિ, તેથી ન જીવ સ્વરૂપ.
માટે છે નહિ આત્મા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય;
એ અંતર શંકા તણો, સમજાવો સદુપાય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“મુનિમુદ્રત જિનરાજ ! મુજ એક વિનતિ નિમુણો !
આતમતત્ત્વ કયું બધું જગતશુભ ! એક વિચાર મુજ કહિયો;
આતમતત્ત્વ બધ્યા વિષુ નિર્મલ, ચિત્ત સમાધિ નુ લહિયો....મુનિમુદ્રત”

“ધરમ પરમ અરનાથનો. કિમ બાણ ભગવંત રે;
સ્વપર સમય સમજાવિયે મહિમાવંત મહંતરે-ધરમ” —શ્રી આનંદધનજી

ઉત્પાદિ પ્રકારે આ સાચો તત્ત્વવિપાસુ-તત્ત્વરસિક પુરુષ પોતાની શ્રવણે આ વ્યક્ત કરે છે અને આ પરમ અમૃત જેવી તત્ત્વવાર્તાના શ્રવણમાં આ મુમુક્ષુ યોગીને જેટલો આનંદ આવે છે, તેનો અનંતમો ભાગ પણ તે ભવાભિનંદી લોગીને દિવ્ય સંગીત સાંભળવામાં આવતો નથી !

અને આ (શુશ્રૂષા) આવા પ્રકારની હોય છે, એટલા માટે કહે છે—

વોધામ્મઃ સ્ત્રોતસશ્રૈવા સિરાતુલ્યા સતાં મતા ।

અભાવેઽસ્યાઃ શ્રુતં વ્યર્થમસિરાવનિકૂપવત્ ॥ ૫૩ ॥

બોધ સ્રોત સર્વો પુણ્ય આ, એ વિષુ શ્રવણ વૃથા જ;
સરવાણી વિષુ અવનિમાં, કૂંપ બોલો યથા જ. ૫૩.

શ્રુતિ:—વોધામ્મઃ સ્ત્રોતસો—બોધરૂપ જલ—સ્રોતની, બોધરૂપ પાણીના પ્રવાહની, સ્રેણ—સને આ, શુશ્રૂષા, સિરાતુલ્યા—સિરા પુણ્ય, સરવાણી સમાન,—અવશ્ય ને અક્ષય એવા તેના બીજના વૃક્ષ પણાએ કરીને, સતાં મતા—સતોને, મુનિઓને મત છે, કષ્ટ છે. અમારેઽસ્યાઃ—આના, શુશ્રૂષાના અભાવે, શું ? તે કે-શ્રુતં વ્યર્થ—સાબળેલું વ્યર્થ છે, અમ-ફલવાળું છે. કાની જેમ ? તો કે—અસિરાવનિકૂપવત્—સરવાણી વિનાની પૃથ્વીના ફવાની જેમ. તેમા ફૂલો બોલો તે ન બોલો બરાબર જ છે. કારણ કે તેવું ફળ નથી તેટલા માટે.

* “કિં તદ્ વ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂત ચ કિં પ્રોકમધિદેવં કિમુચ્યતે ॥

અધિયનઃ કર્થં કોઽન્ન દેહેઽસ્મિન્મધુસ્ત્વન ।

પ્રયાણકાલે ચ કર્થં જ્યોઽસિ નિયતાત્મમિઃ ॥”—ગીતા અ. ૮. લોક ૧-૨

અર્થ:—અને આ શુશ્રૂષા બોધ જલના પ્રવાહની સરવાળી સમાન સંતોએ માનેલી છે. એના અભાવે સાંભળેલું વ્યર્થ-ફોગટ છે, જેમ સરવાળી વિનાની ભૂમિમાં ફૂવો ખોદવો વ્યર્થ છે તેમ. વિવેચન

“સરી એ બોધપ્રવાહની, એ વિષ્ણુ શ્રુત થલ ફૂપ; ;

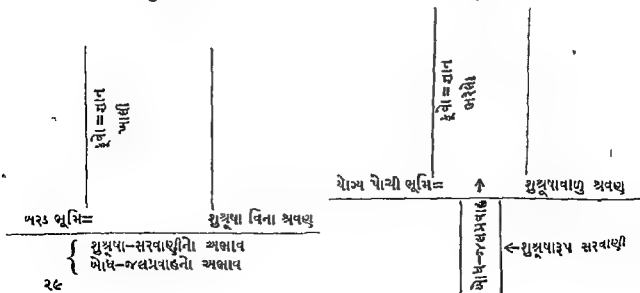
શ્રવણ સમીહા તે કિસી, શયિત સુષ્ટે જિમ ભૂપ....ધન” —યોગ સજ્જાય, ૩-૩

અહીં જે આવી શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે, તે બોધરૂપ જલપ્રવાહની સરવાળી સમાન છે. જેમ ફૂવામાં સરવાળી હોય, તો તે વાટે પાણી આવ્યા જ કરે, તેમ આવી ઉત્કટ શ્રવણેચ્છારૂપ સરવાળી એ હોય, તો તે વાટે બોધરૂપ પાણીનો પ્રવાહ એકધારે અક્ષયપણે આવ્યા જ કરે. પણ જેમ ફૂવામાં સરવાળી ન હોય, તો પાણી આવે નહિ, તેમ જો આવી શુશ્રૂષારૂપ સરવાળી અવધ્ય-અક્ષય સરવાળી ન હોય, તો બોધરૂપ પાણીનો પ્રવાહ આવે જ નહિ, ને જ્ઞાનરૂપી ફૂવો ખાલી જ રહે આમ શુશ્રૂષા વિનાનું બધું

શ્રવણ કયું તે ધૂળ થાય છે, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યા જેવું થાય છે, એક કર્ણુછિદ્રથી પેસી સોંસરૂં બીજેથી નીકળી જાય છે, હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી, ફોગટ જાય છે જેમ કોઈ એવી બરડ ભૂમિ-કે જેમાં પાણીની સરવાળી આવતી ન હોય, તે ભૂમિમાં ગમે તેટલો ઊંડો ફૂવો ખોદા કરીએ (Tapping), તો પણ પાણી આવે જ નહિ, ફૂવો ખોદવો ન ખોદા બરાબર જ થાય, શ્રમમાત્ર જ ફળ મળે, મહેનત ભાથે પડે, તેમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું બધું શ્રવણ નિષ્ફળ જાય છે, બોધરૂપ ફળ આપતું નથી, એણે જાય છે. તેવા શ્રવણમાં તો વાયુના તરંગોથી (Air-wave) ચંદો કર્ણુપટ પર અચરાર્થ પાછા વાયુમાં-હવામાં મળી જાય છે ! આનો નીચેની આકૃતિ પરથી બરાબર ખ્યાલ આવશે—

આકૃતિ-૮

આકૃતિ-૯

એમ કોઈ એક રાત્રી રાત્રે શયન કરતી વેળાએ વાર્તા સાંભળતો હોય, ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં તે હોંકારો પણ દેતો બંધ, પણ તેનું લક્ષ્ય તેમાં હોય નહિ, શું સાંભળ્યું તે તેના ખ્યાલમાં રહે નહિ ! અને સવારે ઊઠીને બાપુ પૂછે કે અલ્યા ! રાત્રે કંઈ વાર્તા કરી હતી ? તેમ પ્રસ્તુત શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કરતો હોય તે બધું ઉંઘમાં હોય એમ સાંભળે છે ! તે મોટેથી ઘાંટો પાડી ‘હા ! મહારાજ !’ એમ હોંકારો પણ દીએ છે ! પણ શું સાંભળ્યું તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી ! તે ઘેર આવીને પૂછે છે કે આજ મહારાજ વખાણમાં શી વાત કરતા હતા ! આમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ ફેગટ-નકાનું છે, હૃદયને સ્પર્શતું નથી, એક કાનથી બીજે કાને કાઢી નાંખ્યા જેવું થાય છે ! ખરૂં શ્રવણુ તો ત્યારે થાય કે જ્યારે મન રીએ-પ્રસન્નતા પામે, તન ઉલ્લસે-શરીરમાં રોમાંચ-રૂંવાડા ઊભા થાય. એવી શ્રવણુચ્છા વિના જે શુણ્કયા સાંભળવામાં આવે, તે ખેરા માણસ આગળ સંગીત કરવા બરાબર છે ! લેંસ આગળ ભાગવત છે ! અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે-ડૂક્કર પાસે મોતીનો ચારો નાંખવા બરાબર છે ! ‘Casting pearls before swine.’

“મન રીએ તન ઉલ્લસે, રીએ જુએ એક તાન;

એ ઇચ્છા વિષ્ણુ શુણ્કયા જી, ખેરા આગળ ગાન રે....

જિનજી ! ધન ધન તુજ ઉપદેશ.”—યોગો સંજ્ઞાય ૩-૪

અહીં જ વ્યતિરેક કહે છે—

શ્રુતાભાવેડપિ ભાવેડસ્યાઃ શુભભાવપ્રવૃત્તિઃ ।

ફલં કર્મક્ષયાર્થ્યં સ્યાત્પરવોધનિવન્ધનમ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રવણુ અભાવે ય આ સતે, શુભભાવે આ સ્થાન;

ફલ કર્મક્ષય નામનું, ઉત્તમ બોધ નિવાન, ૫૪

અર્થઃ—શ્રવણુના અભાવે પણ આ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોતાં, શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિને લીધે કર્મક્ષય નામનું ફળ હોય છે, -કે જે પરમ બોધનું નિબંધન-કારણ થાય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે શુશ્રૂષાની પ્રશંસા કરી, તે વ્યતિરેકથી એટલે કે નકારાત્મક ઉક્તિથી વિશેષ દૃઢ કરે છે. ધારો કે તેવી શુશ્રૂષા-તત્ત્વ સાંભળવાની તોત્ર ઇચ્છા છે, પણ શ્રવણુનો

વૃત્તિઃ—શ્રુતાભાવેડપિ—શ્રવણુના અભાવે પણ, ભાવેડસ્યાઃ—આ શુશ્રૂષાનો ભાવ-સદ્ભાવ હોતાં, (આ શુશ્રૂષા હોય તો), શું ? તો કે—શુભમાવપ્રવૃત્તિઃ—શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિને લીધે, -તે શુશ્રૂષા ભાવના જ શુભપણાકડી, ફલં કર્મક્ષયાર્થ્યં સ્યાત્—કર્મક્ષય નામનું ફળ હોય, -વચનના પ્રામાણ્યથી (આગમવાણીના પ્રમાણપણાથી). અને આ-પરવોધનિવન્ધનમ્—પરમ બોધનું નિબંધન, પ્રધાન બોધનું કારણ હોય છે, -વચનપ્રામાણ્યથી જ.

નૈગ ન હોય તો 'શુ' ? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે કે-શુશ્રૂષા છતાં શુશ્રૂષાથી શ્રવણ ન બને, તોપણ તે શુશ્રૂષા થવી એ, શુભભાવમાં પ્રવૃત્તિ છે, કર્મક્ષય એટલે તેથી કરીને કર્મક્ષયરૂપ ફળ ઉપજે છે, અને તે કર્મક્ષય ઉત્તમ પ્રકારના બોધનું નિબંધન-કારણ હોય છે. આમ કેવલ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની સાચી અંતરંગ ઇચ્છા થવી તે પણ ઘણી મોટી વાત છે, પ્રયત્ન છે, અને પરંપરાએ તે પણ લાભદાયક થાય છે. કારણ કે તેવા શુભભાવથી આંગમના પ્રમાણપણાને લીધે કર્મનો ક્ષય થાય છે, અને તેના પરિણામે પરમ બોધના નિમિત્ત મળી આવે છે. જે સાચો તત્ત્વપિપાસુ સુસુક્ષ્મ હોય છે, તેને તેના ભાગ્યોદયથી ખેંચાઈને ઉત્તરોત્તર પ્રધાન બોધના કારણે પ્રાપ્ત થાય છે; સત્પુરુષ સફળરૂતો નૈગ બની આવે છે, ને સત્શ્રુત વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. લોકચુંબક જેમ લોકને ખેંચે, તેમ તેવું તેવાને ખેંચે છે (Like attracts like). આ શુશ્રૂષામાં પણ એવું કોઈ અજળ આકર્ષણ છે, કે સાચા વક્તા સત્પુરુષનો સમાગમ ગમે ત્યાંથી થઈ આવે છે. જે તરસ બૂઝાવવાની ઇચ્છા છે, તો તે બૂઝાવવાની રીત પણ મળી આવે છે.

આમ શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ નિષ્ફળ છે, પણ શ્રવણ વિનાની શુશ્રૂષા નિષ્ફળ નથી, પરંતુ કર્મક્ષયરૂપ ફળથી સફળ છે. સાચી બૂખ લાગી હોય ને પાણું હોય તો જેમ આવે, રુચે, મીઠું લાગે ને પચે; ખૂબ તરસ લાગી હોય ને પાણી શુશ્રૂષાનો જેમ મીઠું અમૃત જેવું લાગે, ને તરસ છીપે; તેમ જો તત્ત્વ સાંભળ-મહિમા વાની સાચી બૂખ લાગી હોય, તત્ત્વસુધારસ-પાનની સાચી તરસ લાગી હોય, તો જ તે શ્રવણ આવે છે, રુચે છે, ને જીવને અમૃતરૂપે પરિણમે છે; નહિં તો કાણા માટલાની જેમ બીજા કર્ણ-છિદ્ર વાટે બહાર નીકળી જાય છે ! હૃદયમાં ઠરતું નથી ! માટે આ શુશ્રૂષા શુણ્ણું માહાત્મ્ય ધણું છે. “ખૂંટી ચઢત જો ખ્યાસકી, હૈ ખૂંટન કી રીત.” (ચળચંદ્ર)

યોગમાં અક્ષેપ શુણ્ણ કહે છે—

શુભયોગસમારમ્ભે ન ક્ષેપોઽસ્યાં કદાચન ।

ઉપાયકૌશલં ચાપિ ચારુ તદ્વિષયં ભવેત્ ॥ ૫૫ ॥

શુભ યોગ સમારંભમાં, કદી ક્ષેપ અહિં ના'ય;

ને ત વિષયો ઉપાયનું, કૌશલ સુંદર હોય. ૫૫.

વૃત્તિ:-શુભયોગસમારમ્ભે—શુભ યોગના સમારંભમાં, તથા પ્રકારના ખ્યાન આદિમાં, ન ક્ષેપોઽસ્યાં કદાચન-આ અધિકૃત દષ્ટિ સતે કદી પણ ક્ષેપ હોતો નથી. ઉપાયકૌશલં ચાપિ-તેમજ ઉપાયનું કોશલ-કુશલપણું પણ, તથા પ્રકારના દેશ આદિ, આસન આદિ સંબંધી, ચારુ-સોબન, સુંદર, તદ્વિષય-તેના વિષયે, શુભ યોગસમારંભ વિષયનું, ભવેદ્-હોય.

અર્થ:—આ દૃષ્ટિને વિષે, શુભ યોગના સમારંભમાં કદી પણ શેષ હોતો નથી; અને તેના વિષયનું ઉપાય-કોશલ પણ સુંદર હોય છે.

વિવેચન

અહીં અક્ષેપ શુભનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આગલી દૃષ્ટિમાં ઉદ્દેગ દોષનો ત્યાગ કર્યો, એટલે તે પછી અનુક્રમે શેષ દોષ પણ જાય છે. એથી કરીને આ દૃષ્ટિમાં વર્ત્તો યોગી પુરુષ જ્યારે ધ્યાન વગેરે શુભ યોગનો સમારંભ કરે છે, ત્યારે યોગમાં તેમાં કદી કોઈ પણ વિશેષ આવી પડતો નથી, કોઈ પણ આડખીલી અવિશેષ કે અંતરાય નડતો નથી, અહીં તહીં જાંવાં નાંખી ચિત્ત ડામાડોળ થતું નથી, સંક્લુષ્ઠ થતું નથી. એટલે તે ધ્યાન કરતો હોય, તો એકાગ્ર ચિત્તે શુદ્ધ ભાવે કરે છે, પરીપક્વ-ઉપસર્ગથી શ્લેષ પામતો નથી; પ્રભુભક્તિ કરતો હોય તો શુદ્ધ પ્રભુધાનથી તન્મયભાવે કરે છે,—અહીંતહીં ચિત્તવિશેષથી ડામાડોળ થતો નથી; સામાયિક-સ્વાધ્યાય કરતો હોય તો સમતાભાવે અત્યંત સ્વસ્થતાથી કરે છે,—તેમાં આકાશ પાંતાલના ઘાટ ધડતો નથી; પ્રતિક્રમણ આદિ સત્ક્રિયા કરતો હોય, તો ઉપયોગપૂર્વક નિજ દોષ-દર્શનના સાચા પશ્ચાત્તાપ ભાવથી કરે છે,—પણ મનને ધીમે ભમવા દેતો નથી; ધીમે કોઈ પણ મોક્ષસાધક યોગ સાધતો હોય, કે ધીમું કોઈ પણ શુદ્ધ તપશ્ચર્યાદિક ધર્મકૃત્ય કરતો હોય, તો આત્મભજતિપૂર્વક નિર્મલ ભાવે કરે છે, પણ આ લોક-પર-લોકની ફલાકાંક્ષાથી વિશેષ પામતો નથી.

તેમજ તે તે ધ્યાન આદિ શુભ યોગ સંબંધી ઉપાયમાં પણ આ સુસુક્ષ્મ પુરુષ કોશલ-કુશલતા ધરાવે છે, કલાકારના જેવી નિપુણતા દાખવે છે. તે તે યોગ કેમ ઉત્તમ રીતે સાધી શકાય, તેનું તેને નિપુણ જ્ઞાન હોય છે. અને આમ ઉપાય-ઉપાય કોશલ પદ્ધતિ હોવાથી તે તે યોગને તે સુંદર રીતે સાધી શકે છે. કારણ કે જે શસ્ત્રવ્યાપારમાં નિષ્ણાત હોય, તે અટાપટાના ખેલ ખેલવામાં પદ્ધતિ હોય; તેમ જેને તે ધ્યાન આદિની વિધિનું બરાબર જાણપણું હોય, તે તે ધ્યાનાદિની સાધનામાં કુશલ હોય છે. વ્યાયામમાં જે સારી પેઠે કસાયેલો હોય, તે જેમ કુસ્તી વગેરે પ્રયોગમાં હોશીયાર હોય છે; તેમ તે તે ધ્યાનાદિના ઉપાય જે બરાબર જાણતો હોય, તે ધ્યાનાદિ સિદ્ધ કરવામાં નિપુણ હોય છે. દાખલા તરીકે—ધ્યાન કરવું હોય તો તેને યોગ્ય દેશ આદિ જાણવા જોઈએ, આસનાદિ વિધિ જાણવી જોઈએ. તે જાણેલ હોય, તો જ તેના ઉપાયમાં બરાબર પ્રવર્તી શકાય. કુશલ કારીગર પોતાની કામગીરી બરાબર બનાવી શકે છે, પણ અજાણ્ય તેમ કરી શકતો નથી; તેમ ઉપાયપદ્ધતિ પુરુષ ધ્યાનાદિ કુશલપણે કરી શકે છે, અપદ્ધતિ તેમ કરી શકતો નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે—‘યોગઃ કર્મણુ કૌશલમ્ ।’

“હવે જિનવચન પ્રસંગથી, જાણી સાધક નીતિ....નાથ રે;

સાધ્યરસી સાધકપણે, કરીએ સાધન રીતિ....નાથ રે.”—શ્રી દેવચંદ્ર

અને આ દૃષ્ટિમાં જ અભ્યુદય કહે છે—

परिष्कारगतः प्रायो विघातोऽपि न विद्यते ।

अविघातश्च सावद्यपरिहारान्महोदयः ॥ ५६ ॥

ઉપકરણ વિષયમાં વળી, પ્રાયે તોય વિઘાત;

પાપતણું પરિહારથી, મહોદયે અવિઘાત. ૫૬.

અર્થ:—ઉપકરણ વિષયમાં વિઘાત પણ પ્રાયે અત્રે હોતો નથી; અને સાવધ પરિહારથી એટલે કે પાપકર્મના પરિત્યાગથી મહોદયવાળો અવિઘાત હોય છે

વિવેચન

॥ અહીં બીજો જે શુદ્ધસમૂહ હોય છે, તે અત્રે સમુચ્ચયરૂપે (Generalisation) કહ્યો છે:—(૧) અહીં ઉપકરણ સંબંધી પ્રાયે વિઘાત-ઇચ્છાપ્રતિબંધ ઉપજતો નથી, (૨) અને પાપકર્મના પરિહારથી મહોદયવાળો અવિઘાત-અપ્રતિબંધ હોય છે. તે આ પ્રકારે.—

આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા સુસુદ્ધ યોગીને ઉપકરણ બાબતમાં પ્રાયે કોઈ પણ બાતનો વિઘાત-ઇચ્છાપ્રતિબંધ ઉપજતો નથી. ઉપકરણ એટલે ધર્મસિદ્ધિમાં ઉપકાર કરે એવા ઉપસાધન તેવા ઉપકરણ સંબંધી ઇચ્છાના પ્રતિબંધે ઠરી-આગ્રહે ઠરી ઉપકરણમાં આ મહાતુલાય વિઘાત પામતો નથી, વિદ્ય પામી અટકી જતો નથી. અપ્રતિબંધ કારણ કે ઉપકરણ એ તો સાધન માત્ર છે, સાધ્ય નથી, એમ તે બંને છે એટલે તે સાધનમાં જ સર્વસ્વ માની બેસી રહેતો નથી, સાધનના જ કુલાબમાં રમ્યા કરતો નથી, પણ તે દ્વારા જે આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની છે, તે બધી જ પોતાનો સતત લક્ષ રાખે છે, સદાય સાધ્યરુચિ રહી તે સાધન કરે છે એટલે ઉપકરણ સંબંધી મિથ્યા આગ્રહ, ટટા, સાધન ધર્મના ગ્રહણ એને આપોઆપ નિવર્તી જાય છે. સાધનમાં-ઉપકરણમાં તે મૂર્ખા પામતો નથી, કારણ કે શુદ્ધ સાધ્યરુચિપણે સાધન-સેવવા એ તેણે જિનવચન પ્રસંગથી બહુ છે

“પંચ મહામત ધાન્ય તણા, કર્ષણ વધ્યા દે,

સાધ્યભાવ નિજ થાપી, સાધનતાએ સધ્યા દે....શ્રી નમિન”

“સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસધિ રમ્યો નિજ લક્ષ દે”—શ્રી દેવચંદ્રશ

વૃત્તિ:—પરિષ્કારગત.—પરિષ્કાર સંબંધી, ઉપકરણ સંબંધી, એમ અર્થ છે, પ્રાયો-પ્રાયે, વધુ કરીને, બાહ્યરૂપથી, વિઘાતોઽપિ-વિઘાત પણ, ઇચ્છા પ્રતિબંધ પણ, ન વિચિત્તે-નથી હોતો, અસ્યા-આ દૃષ્ટિ હોતે સતે, અવિઘાતશ્ચ-અને અવિઘાત હોય છે. કેવા પ્રકારનો હોય છે? તે માટે કહ્યું કે-સાવચપરિહારાન્-સાવધના પરિહારથી, પ્રતિબિદ્ધના પરિહારથી-ત્યાગથી, મહોદય-મહોદયવાળો, અભ્યુદય-નિશ્ચેસનો હેતુ એવો, એમ અર્થ છે

પણ મૂઠ્ઠા આથલી જીવો જેમ, ધર્મના ઉપકરણ જે આત્મસાધન માત્ર નિમિત્ત જ છે, તેનો લક્ષ્ય ચૂકી જઈ, તે તે સાધનના મિથ્યા આશરોમાં, તુચ્છ મતલેદોમાં, નાના નાના ઝણડાઓમાં, નાના નાના વાડાઓમાં રાચી રહી, -તેમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા મૂર્છાથી માને છે; તેમ આ મહાનુભાવ વિશાલદક્ષિણા યોગીપુરુષ માનતો અપકરણ નથી. કારણ કે તે સારી ચેઢે સમજે છે કે-જ્ઞાની પુરુષોએ બાહ્ય-અભ્યંતર જે કાંઈ ઉપકરણ કહ્યા છે, દ્રવ્ય-ભાવ જે કાંઈ સાધન બતાવ્યા છે, તે કેવળ જીવનો ઉપકાર થવા માટે કહ્યા છે, અપકાર થવા માટે નહિ. પણ તેમાં પણ જો જીવ મમત્વભાવ રાખે, ઇચ્છારૂપ પ્રતિબંધ કરે, મૂર્છા ધરાવે, તો તે ઉપકરણો ઉલટા અપકરણોરૂપ થઈ પડે છે! અધિકરણો થઈ પડે છે! સાધન તે બંધન બને છે! જેમકે—

મંદિર, ઉપાશ્રય આદિ ઘણા જીવોને લક્ષિત-સ્વાધ્યાય આદિની સુગમતા-અનુકૂળતા ખાતર કરવામાં આવ્યા છે, પણ તેમાં પણ જો ચડસાચડસી, હોંસાતોંસી કરવામાં આવે, મારા-તારાપણું કરવામાં આવે, નીરાળી નિઃસંગી વીતરાગ પ્રભુ અંગે સાધન તે પણ પરિશ્વરરૂપ મમત્વ ભુદ્ધિ ધારવામાં આવે, કોર્ટે ચઢવા જેવા મોટા બંધન! ઝઘડા કરી રાગદ્વેષની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે, તો ઈશ્વર ઉદ્દેશ માર્યો જાય છે; સાધન તે બંધન થઈ પડે છે! અને ઉપાશ્રય પણ અસુક વખત માટે, ગૃહસ્થની અનુસારી, પક્ષીની જેમ અપ્રતિબંધપણે વિચરતા ફરતારામ સુનિતા કામ-ચલાઉ વપરાશ માટે છે. પણ તેમાં પણ આ ફલાણુઓને અપાસરો ને આ બીજાને અપાસરો એમ જો મમત્વરૂપ ક્ષેત્રપ્રતિબંધ કરવામાં આવે, તો તે ઉપાશ્રય પણ અપાશ્રયરૂપ થઈ પડે! ગરુડ-ગરુડ આદિ પણ મૂળ તો વ્યવસ્થા (Organisation) અને સહકાર (Co-ordination) ખાતર કરવામાં આવ્યા છે, પણ તે પણ જો મમત્વનું સ્થાન થઈ પડે, કલાશરોનું નિવાસધામ બને, કલેશ-ઝઘડાનું રણાંગણ બની જાય, કે વાડારૂપ સંકુચિતતાનું પ્રદર્શન બને, તો તે પણ બંધનરૂપ થઈ પડે છે! આત્માને વિદ્યાતરૂપ થઈ પડે છે!

“ગરુડતા લેઈ બહુ નયન નિહાળતાં, તરવની વાત કરતાં ન લાજે!

ઉદરબરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા, મોહ નડિઆ કલિકાલ રાજે....ધાર.”—શ્રી આનંદધનંજી

શાસ્ત્ર તો કેવળ આત્માર્થે પઠન-પાઠન માટે ને સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે કહ્યા છે. તેને જાહેરે કોઈ ચોતાનો સાલીકી હક્ક કરી કંબુસની જેમ તેનો સંચર-સંચય કરે, ને તેમાં ચોતાનું મમત્વ સ્થાપે તો અપકરણરૂપ થઈ પડે છે. અથવા હું કેવો પંડિત છું, હું કેવું સરસ વ્યાખ્યાન કરી ચકું છું, હું કેવો વક્તા છું, એમ અભિમાન ધરી શાસ્ત્રનો માનાર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે જીવને પ્રતિબંધરૂપ થઈ પડે છે. અથવા શાસ્ત્રનો આશ્વરૂપ ખંડન-મંડનાર્થે કે જોટા વાદવિવાદ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે પણ

ખંધનને અર્થે થાય છે. મૂઢ* જનોને જેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ સંસાર હોય છે, તેમ સદ્ધ્યોગ રહિત-અધ્યાત્મરહિત વિક્ષાનોને પણ શાસ્ત્ર સંસારરૂપ યથા પડે છે ! !

તે જ પ્રકારે યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય વગેરે અભ્યંતર સાધનો પણ જે લોકરજનાર્થે કરવામાં આવતા હોય, અથવા ઇષ્ટ સાધ્ય લક્ષ્યને ભૂલી જઈ સાધનની ખાતર સાધન કરવામાં આવતા હોય, અથવા સાધનને સાધ્ય માની સેવવામાં આવતા હોય, તો તે પણ ખંધનરૂપ બને છે. શ્રી રત્નાકરપદ્મીશીમાં કહ્યું છે કે:—

“વૈરાગ્યરત્નઃ પરબ્રહ્મનાય, ધર્મોપદેશો જનરત્નનાય ।

વાદાય વિદ્યાધ્યયનં ચ મેડમૂલ, ક્રિયવન્નુવે હાસ્યકરં સ્વમીશ ॥ ”

આમ બહુતો હોઈ આ સુસુક્ષ્મ પુરુષ તે તે ઉપકરણોને ઉપકરણરૂપે આરાધે છે, તે તે સાધનોને સાધનરૂપે સેવે છે, અને તેમાં મમત્વરૂપ ઇચ્છા-પ્રતિબંધ કરી તેને ખંધન બનાવતો નથી; કારણ કે તે યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, આત્માર્થે જ જપ, તપ, વ્રત, શાસ્ત્ર આદિ અભ્યંતર ઉપકારી સાધનોને પણ કેવળ સાધન સેવન આત્માર્થે જ સેવે છે, શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિના સતત નિશ્ચય લક્ષ્ય રાખી આરાધે છે. જેમ રાધાવેષ સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની (પૂતળીની) કીકી પર જ હોય છે, તેમ આ આત્માર્થી સુસુક્ષ્મ પુરુષનો નિરંતર લક્ષ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમાર્થ પર જ હોય છે, આમ હોવાથી એને ઉપકરણ વિષયમાં કોઈ પણ વિધાત ઉપજતો નથી, ઇચ્છાપ્રતિબંધરૂપ વિઘ્ન નડતું નથી.

તેમ જ આ સુસુક્ષ્મ પુરુષ સાવધનો પરિહાર કરે છે, સર્વ પાપકર્મોને ત્યાગ કરે છે, નિષિદ્ધ આચરણ કરતો નથી. એટલે તે અઢાર પાપસ્થાનક પ્રયત્નપૂર્વક વર્તે છે, આથી કરીને પણ તેને યોગસાધનમાં અવિધાત હોય છે, ઇચ્છાપ્રતિબંધ રહિતપણું હોય છે, કોઈ પણ વિઘ્ન નડતું નથી. તે નિર્વિઘ્નપણે, નિરાકુલપણે યોગસાધના કયાં કરે છે.

અને આ યોગસાધનનો અવિધાત મહોદયરૂપ ફળવાળો છે. એટલે આ નિર્વિઘ્ન યોગસાધનથી સુસુક્ષ્મને મોટો અબ્યુદય-પુણ્યોદય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ નિઃશ્રેયસ-મોક્ષની સિદ્ધિ સાંપડે છે આવો મહોદયવાળો મુશ્કેલી તેને મળે છે !

“વિઘ્ન ઇહા પ્રાપ્તે નહીં ભ, ધર્મ હેતુમાં કોય;

અનાચાર પરિહારથી ભ, સુયશ મહોદય હોય....”-શ્રી યોગ ૬૦ સં ૩-૫

* “પુત્રદારાદિસંસારઃ પુંસાં સંમૂઢચેતસામ્ ।

વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સચોગરહિતાત્મનામ્ ॥ ”—યોગબિંદુ.

બલાદષ્ટિનો સાર

અહીં દર્શન ૬૬-૬૭ અગ્નિકણ જેવું હોય છે, અને યોગતું ત્રીજું અંગ આસન પ્રાપ્ત થાય છે. અસત્ તૃષ્ણાના અભાવથી સર્વત્ર સુખાસન જ હોય છે. અત્વરાપૂર્વક સર્વત્ર ગમન હોય છે, અને અપાયપરિહારથી સર્વ કૃત્ય પ્રણિધાનયુક્ત હોય છે.

શુશ્રૂષા નામનો ત્રીજો ગુણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે આ યુવાન સુખી પુરુષની દિવ્ય ગાન શ્રવણેન્દ્રિયા જેવી તીવ્ર હોય છે. આ શુશ્રૂષા બોધ જલપ્રવાહની સરવાણી જેવી છે, એ વિનાતું શ્રવણ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં ફૂલો ખોદવા જેવું-ફોગટ છે. શ્રવણ ન થાય તોપણ આ શુશ્રૂષાના પ્રભાવે શુભ ભાવથી કર્મફલરૂપ ફલ થાય છે, જે ઉત્તમ બોધતું કારણ થાય છે.

ક્ષેપ નામના ત્રીજા ચિત્તદોષનો અહીં ત્યાગ હોય છે. એટલે યોગ સંબંધી અક્ષેપ હોય છે, અને તે યોગ ઉપાયતું કૌશલ-કુશલપણું હોય છે. તેમજ ઉપકરણ વિષયમાં ઘણું ઠરી કોષ વિદ્ય અહીં નહતું નથી, અને પાપકર્મના પરિત્યાગથી મહોદયવંત અવિદ્ય હોય છે.

બલાદષ્ટિનું કોષક — ૬

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ
૬૬-૬૭ અગ્નિ સમ	આસન તૃષ્ણા અભાવે સર્વત્ર સુખાસન. અત્વરાપૂર્વક સર્વ ગમન-કૃત્ય.	ક્ષેપ દોષ ત્યાગ. ઉપકરણ વિષયે અવિદ્ય.	શુશ્રૂષા. બોધ પ્રવાહ સરવાણી સમી. તરુણ સુખી જેવી તીવ્ર. યોગ ઉપાય કૌશલ.

કળશ કાવ્ય

—: જૂજગી ૨—

બલા દષ્ટિમાં ૬૭ અગ્નિ સમાણું, બલી દર્શને યુક્ત બોધત્વ મારું;
પરા શુશ્રૂષા તત્ત્વ ઠેરી ધરાવે, ન યોગે કદી યોગીને ક્ષેપ થાવે. ૪૬.
અનાદિ તથો દેહ અધ્યાસ છોડી, નિબંધ્યાસમાં તેહ અભ્યાસ ભેડી;
સુખાસનમાં સ્થિતિ યોગી કરે છે, પરાનંદમાં મગ્નતા તે ધરે છે. ૪૭.

સ્વભાવે કરીને જ આ દષ્ટિમાંહી, ન તૃષ્ણા અસત યોગીને હોય કયાંહી;
સુખાસેનમાં સ્થિત સર્વત્ર તેથી, રમે આત્મ આરામમાં તે સુખેથી. ૪૮.

ગમે ત્યાં જતાં કે ગમે તે કરતાં, ત્વરા ના નિરાકુલ યોગી ધરતા;
પ્રવિધાન ધારી સદા આત્મરામી, ન એ આવવા દષ્ટિમાં કંઈ ખામી. ૪૯.

સુખી કાંત કાંતા યુતો કેા યુવાન, અહે સૂણવા જેમ ગંધર્વ ગાન;
અહીં શુશ્રૂષા તત્ત્વની તેમ ધારે, પિપાસુ અહે પાણીને જે પ્રકારે. ૫૦.

હું છું કેણુ? કયાંથી વળી હું ધયો છું? ખરા કયા સ્વરૂપે અહો! હું રહ્યો છું?
મને બાંધતા આ સંબંધો બધા શા? મહા સૂણવા તત્ત્વ એવા પિપાસા. ૫૧.

અહીં બોધ પાણીની સિરા સમાણી, ખરી શુશ્રૂષા તત્ત્વની આ વખાણી;
વિના શુશ્રૂષા સાંભળ્યું સૌ વૃથા જ, અસિરા ભૂમાં દૂપ બોધો યથા જ. ૫૨

કહી શ્રુતનો ભોગ નો'યે છતાં યે, ખરો શુશ્રૂષા ભાવ બે ચિંતમાંયે;
રુડા ભાવથી કર્મ તો ક્ષીણ થાયે, પરં બોધનો હેતુ જેથી જ પાયે. ૫૩.

રુડા યોગ આરંભતો—અત્ર યોગી, કહી ક્ષેપનો ભોગ નો'યે અભોગી;
સુયોગો તણા શ્રેષ્ઠ ઉપાયમાંહિ, સુકોશલ્ય તે દાખવે છે જ આંહિ. ૫૪.

કહી સાધને મૂર્છના ના ધરાવે, ન તો બંધનો સાધનોને જનાવે;
સદા પાપથી ભાગતો તે ફરે છે, મનોનંદી બાગ્યોદયોને વરે છે. ૫૫.

—: ચોટકે :—

હૃદ હર્શન આસન સ્થિર વસે, અતિ તત્ત્વ તણા શ્રવણે તલસે;
અવિદ્યેપપણે શુભ યોગ લસે, મનનંદન અબ્યુદયો ઉલસે. ૫૬.

॥ इति महर्षिः श्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरतचंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनी

वृहत्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे तृतीया पंडोदष्टिः ॥

૪

દીપ્રા દૃષ્ટિ

બહા કહી. હવે દીપ્રા કહે છે.

પ્રાણાયામવતી વીપ્રા ન યોગોત્થાનવત્પલમ્ ।
તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા સૂક્ષ્મબોધવિવર્જિતા ॥ ૫૭ ॥

પ્રાણાયામ દીપ્રામહી, ન યોગનું ઉત્થાન;
અપણુ તત્ત્વનું હોય પણ, ન સૂક્ષ્મ બોધ સ્થાન. ૫૭.

અર્થ:—દીપ્રા દૃષ્ટિમાં પ્રાણાયામ હોય છે, યોગનું ઉત્થાન સર્વથા હોતું નથી, અને તે તત્ત્વશ્રવણથી સહિત, પણ સૂક્ષ્મ બોધથી રહિત એવી હોય છે.

વિવેચન

“યોગદૃષ્ટિ ચોથી કહીશ, દીપ્રા તિહાં ન ઉત્થાન;
પ્રાણાયામ તે બાવથીશ, દીપ્ર પ્રભા સમ જ્ઞાન....
મનમોહન જિનશ! મીઠી તાઢરી વાણુ ”—યોગ ૬૦ સબચાપ ૪-૧

આ દીપ્રા નામની ચોથી યોગદૃષ્ટિ છે એટલે આગળ કહેલા અનુક્રમે યોગનું ચોથું અંગ-પ્રાણાયામ અહીં હોય છે, ઉત્થાન નામના ચોથા આશયદોષનો પરિત્યાગ થાય છે, અને શ્રવણ નામનો ચોથો ગુણ પ્રગટે છે; પરંતુ હજી ન તો હજી પણ સૂક્ષ્મ બોધ વિનાનું હોય છે, અને તેને દીપ્રકના પ્રકાશની ઉપમા ધટે છે. તે આ પ્રકારે:—

વૃત્તિ:—પ્રાણાયામવતી—પ્રાણાયામવાળી, અર્થે અગના બાવથી,—બાવ રેયઃ આદિ બાવયકી, વીપ્રા-દીપ્રા, ચોથી દૃષ્ટિ ન યોગોત્થાનવતી-યોગના ઉત્થાનવાળી નથી હોતી, તથાપ્રકારના પ્રશંતવાહિતાના લાભથી, અલમ્—અત્યંત. તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા—તત્ત્વશ્રવણથી સંયુક્ત, શુદ્ધાના રૂઢભાવથી. સૂક્ષ્મબોધવિવર્જિતા—સૂક્ષ્મ બોધથી વિવર્જિત, સૂક્ષ્મ-નિપૂણ બોધથી રહિત એવી.

દર્શન—આ હૃદિમાં દર્શન-બોધ સ્થૂલ પ્રકારનો હોય છે, સૂક્ષ્મ-નિમુણ હોતો નથી. જો કે આગલી ત્રણ હૃદિ કરતાં વધારે સ્થિતિવાળો ને વધારે સામર્થ્યવાળો હોઈ, તેને દીપકના પ્રકાશની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તોપણ સ્થિરતા આદિ 'દીપપ્રભા હૃદિની અપેક્ષાએ આ બોધનું' હળુ સ્થૂલપણ છે. કારણ કે દીપકનો 'સમ જ્ઞાન' પ્રકાશ તૃણ-ગોમય-કાષ્ઠના અગ્નિ કરતાં અનેકગણો બળવાન ને વધારે સ્થિતિવાળો હોય છે, પણ રત્ન-તારા વગેરેની અપેક્ષાએ ઘણો અદ્ય-વીર્ય ને મંદ છે; તેમ આ દીપાદિનો બોધ-પ્રકાશ મિત્રા આદિ કરતાં વધારે બળવાન ને વધારે સ્થિતિવાળો હોય છે, પણ સ્થિરતા આદિ કરતાં મંદ ને અદ્ય સ્થિતિવાળો હોય છે. દીપકના સાન્નિધ્યમાં તેના પ્રકાશ-વર્તુલમાં આવતા પદાર્થોનું દિગ્દર્શન થાય છે, પણ તેની બહારમાં દ્વરવર્તી સૂક્ષ્મ વ્યવહિત પદાર્થોનું દર્શન થતું નથી, તેમ ક્ષયોપશમ-રૂપ તેલના પ્રમાણમાં આ હૃદિમાં પદાર્થનો સ્થૂલ બોધ થાય છે, પણ દ્વરવતા સૂક્ષ્મ અંતરિત પદાર્થોનું દર્શન થતું નથી. દીવો તેલ હોય ત્યાંમુધી પ્રકાશે છે, તેલ બૂટી ગયે ઓલવાઈ જાય છે; તેમ આ હૃદિનો બોધ તથારૂપ ક્ષયોપશમ હોય ત્યાંમુધી પ્રકાશે છે, પછી પ્રકાશતો નથી-ઓલવાઈ જાય છે. દીવો વાયરાના સપાટાથી ઓલવાય છે, અથવા અસ્થિર થાય છે, તેમ આ હૃદિનો બોધ પણ તથાપ્રકારના બાહ્ય નિમિત્તોરૂપ વાંચુના સપાટાથી ઓલવાઈ જવાનો-પડી જવાનો ભય રહે છે, અથવા અસ્થિર-અચ્ચલ થવાનો સંભવ રહે છે, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ હૃદિના બોધને દીપકની ઉપમા બરાબર ઘટે છે. અત્રે 'હૃદિ'ના અગાઉ કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે સત્ત્વદાસંગત બોધ હોય છે, તેથી કદીને અસત્ પ્રવૃત્તિનો વ્યાધાત થતો જાય છે, ને સત્પ્રવૃત્તિપદ નિકટ આવતું જાય છે.

—: પ્રાણાયામ :-

“બાહ્ય ભાવ રેચક ઈંદ્રિય, પૂરક અતર ભાવ;

કુંભક ધિરતા શુષ્કે કરીલ, પ્રાણાયામ સ્વભાવ. મનઃ”—શ્રી યોગેશ્વર સંન્યાય ૪-૨

અત્રે મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક ભાવપ્રાણાયામનો જ નિર્દેશ છે. પણ પ્રાણાયામ નામનો શ્વાસના રુંધનરૂપ જે બાહ્ય એવો હૃદયોગનો પ્રકાર છે, તે અત્રે મુખ્યપણે પ્રસ્તુત નથી, કારણ કે તે તો કાયકલેશરૂપ માત્ર હોઈ ચિત્તઅચ્ચલતાનું કારણ થવાનો દ્રવ્ય પ્રાણાયામ સંભવ છે. આ બાહ્ય પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકાર છે:—(૧) શ્વાસને બહાર કાઢવો, તે રેચક પ્રાણાયામ છે (૨) શ્વાસને અંદર પૂરવો, તે પૂરક પ્રાણાયામ છે. (૩) શ્વાસને કુંભમાં જલની જેમ નિશ્ચલપણે થલી રાખવો, તે કુંભક પ્રાણાયામ છે.

* “રેચકઃ સ્વાદ્વિદિવૃત્તિરન્તર્વૃત્તિશ્ચ પૂરકઃ । કુંભકઃ સ્તમ્ભવૃત્તિશ્ચ પ્રાણાયામસ્થિત્યયમ્ ॥ ધારણાયોગ્યતા તસ્માત્ પ્રકાશાવરણશ્ચ ։ અન્યેચકઃ કચિકૈતલુચ્યતે યોગ્યતાનુગમ્ ॥” (આધાર માટે જુઓ) યશોગેશ્વર કૃત દ્વા૦ દ્વા૦

પતંજલિ આદિનો અભિપ્રાય છે કે-‘પ્રાણાયામથી પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે, અને ધારણામાં મનની યોગ્યતા થાય છે’ એટલે કે ચિત્તસત્ત્વગત પ્રકાશનું જે કલેશરૂપ આવરણ છે તેનો ક્ષય થાય છે, અને પ્રાણાયામથી સ્થિર કરાયેલું ચિત્ત સુખે ઠરીને નિયત દેશમાં ધારી રખાય છે અને આ જે પતંજલિ આદિએ કહ્યું છે તે કવચિત્ પુરુષવિશેષમાં યોગ્યતા પ્રમાણે યુક્ત છે, કારણ કે યોગીએનું નાનારુચિપણું છે. તેથી ૫ વ્રુ ભગવત્ જિનપ્રવચનમાં* તો શ્વાસોચ્છવાસનો રોધ વ્યાકુલતાનો હેતુ યદ્ય પટે છે માટે નિષિદ્ધ જ છે, કારણ કે જેમ યોગસમાધાન થાય એમ જ પ્રવૃત્તિ કરવી શ્રેયસ્કર છે અને પ્રાણરોધરૂપ મયામણનું બહુ ઝાઝું પ્રયોજન પણ નથી.

ખાફી ભાવથી એકંએ તો બાહ્ય ભાવોના રચનથી, અંતરુભાવના પૂરણથી, ને નિશ્ચિત્ અર્થના કુંભનથી પરમાર્થરૂપ ભાવ પ્રાણાયામ+ થાય છે. તે આ પ્રકારે:- (૧) જેમ પ્રાણાયામની બાહ્ય સ્વલ ક્રિયામાં શ્વાસને બહાર કાઢવારૂપ રેચક ક્રિયા કરી ભાવ પ્રાણાયામ વામાં આવે છે, તેમ આ ભાવ પ્રાણાયામમાં બાહ્યભાવ-પરભાવને બહાર કાઢવારૂપ-રેચ દેવારૂપ રેચક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એટલે સ્ત્રી-કુટુંબ આદિના મમત્વરૂપ બાહ્ય ભાવોને કાઢી નાખવામાં આવે છે. (૨) જેમ બાહ્ય પ્રાણાયામમાં શ્વાસ અંદર ભરવારૂપ પૂરક ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તેમ ભાવ પ્રાણાયામમાં અંતરાત્મભાવ અંતરૂમાં ભરવારૂપ પૂરક ક્રિયા કરાય છે. એટલે કે શ્રવણથી ઉપજેલા વિવેકરૂપ અંતરૂભાવ ભરાય છે. (૩) જેમ હઠયોગિક પ્રાણાયામમાં શ્વાસને અંદર ભર્યા પછી તેને કુંભમાં જલની જેમ સ્થિર કરવારૂપ-થંભાવી રાખવારૂપ કુંભક ક્રિયા કરાય છે, તેમ અત્રે ભાવ પ્રાણાયામમાં અંતરૂભાવની સ્થિરતારૂપ-સ્થંભનરૂપ કુંભક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એટલે નિશ્ચિત્ અર્થનું કુંભન-સ્થિરીકરણ થાય છે. આમ ભાવ પ્રાણાયામ તે આત્મભાવરૂપ સ્વભાવ છે, અને એ જ અવ્યભિચારથી યોગનું અંગ છે અર્થાત્ બાહ્ય પ્રાણાયામ યોગનું અંગ શ્વાસ કે ન પણ થાય, પણ આ ભાવ પ્રાણાયામ તો ચૌક્ષસ યોગનું અંગ છે જ માટે આ આધ્યાત્મિક પ્રાણાયામ એ જ ઉત્કૃષ્ટ-શ્રેષ્ઠ પ્રાણાયામ છે

“શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ । સ તુ વાહ્યાભ્યંતરસ્તંભવૃત્તિર્દેશકાલ સંખ્યામિઃ પરિદષ્ટો દીર્ઘસૂક્ષ્મસંજઃ । વાહ્યાભ્યંતરવિપયાપેક્ષી ચતુર્થઃ । તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશ વરણમ્ । ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ । ”—પાત ૦ થો ૨, ૪૯-૫૩.

× “ઉસ્સાસં જ નિરુમ્હ આમિગ્ગહીઓવિ કિમુ અચ્છેદ્ધા ।

પસજ્જ મરણં નિરોદ્ધે મુહુમુસ્સાસં ચ જયણાપ ॥ ”—શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણીય.

+ “રેચનાદ્વાહ્યભાવાનામન્તર્માવસ્ય પૂરણાત્ ।

કુંભનાનિશ્ચિતાર્થસ્ય પ્રાણાયામઃ ભવતઃ ॥ ”—શ્રી યશોવિંદ ૬૧૦ ૬૧૦

“ બહિતરામ તજ અતર, આતમરૂપ થઈ ચિર બાવ;

‘ પરમાતમનું હો આતમ બાવનું, આતમ અરપણ દાવ.”—શ્રી આનંદધન

“ શુદ્ધ દેવ અવલંબન ભજતાં, પરહરીએ પરબાવ.”

“ અંતર અંતર આતમતા લહી હોણી, પરપરિણતિ નિરીહ.”—શ્રી દેવચંદણ

યોગનું ઉત્થાન-ભીડી જતું તે અત્ર થતું નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારની પ્રસાંતવાહિતા હોય છે, એટલે કે એવા પ્રકારનો પ્રસાંત રસનો પ્રવાહ પ્રવહે છે. કે યોગમાંથી ચિત્ત ઊઠતું નથી. જેમ ચાંત સરિતાનો પ્રવાહ અખંડ ચાંતપણે વહ્યા કરે, અનુત્થાન તેમાં તરંગ ઊઠે નહિ, તેમ અત્રે યોગસરિતાના ચાંત રસનો પ્રવાહ અખંડપણે વહ્યા કરે છે, તેમાં ઉત્થાનરૂપ તરંગ ઊઠતો નથી. કારણ કે આગલી દૃષ્ટિમાં ક્ષેપ નામનો દોષ ટપ્પો, એટલે કોઈ પણ પ્રકારે ચિત્તમાં વિક્ષેપ ઉપ જતો નથી, તેથી ચિત્તમાં ચાંતરસ પ્રવહે છે, અને યોગને પોતાના સ્થાનમાંથી ઊઠવાનું બનતું નથી, આરંભેલી યોગક્રિયામાં જ ચિત્ત ચોટતું રહે છે. આમ અનુત્થાન થતે છે. પણ આવી આ ચાંતવાહિતા-કરેલપણું ન હોય, તો યોગમાં ઉત્થાન થાય છે, એટલે કે પ્રારંભ યોગક્રિયામાંથી મન ભીડી બાય છે, ઉચક થાય છે, ઉન્મન થાય છે, ચિત્ત ચોટતું નથી-કરતું નથી. છતાં તેવી ઉન્મન સ્થિતિમાં ત્યાગવા યોગ્ય એવી તે યોગક્રિયા છંડાતી પણ નથી. જેમકે-કોઈએ દીક્ષા લીધી હોય, અને તે પાળવાને સર્વથા અસમર્થ હોઈ તેમાંથી તેવું મન ભીડી ગયું હોય, તેવાને તે દીક્ષા છોડી આવકનું લિંગ ધરતું વધારે યોગ્ય છે,* તથાપિ તે લોકનિંદા આદિ બયથી તે મુનિલિંગ છાંડતો નથી. આ ઉત્થાન ફોપનું ઉદાહરણ છે. આવો ઉત્થાનદોષ અહીં ટળે છે.

“ ચાંતવાહિતા વિણ હોવે ને, ને યોગે ઉત્થાન ને;

ત્યાગ યોગ છે તેહથી ને, અણુછંડાતું ધ્યાન ને....પ્રભુ” —સાં ૧૦ ગાં ૧૦૦ રત્ન-૧૦

આગલી દૃષ્ટિમાં શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઈચ્છાનો શુષ્ક પ્રગથ્યો છે, એટલે તેના પછી સ્વાભાવિક રૂપે અત્રે તત્ત્વનું શ્રવણ બને છે આગળમાં કહ્યું હતું તેમ શુશ્રૂષા એટલે સાંભળવાની ઉત્કંઠા-અંતરંગ જિજ્ઞાસા વિનાનું શ્રવણ વૃથા છે, એ ખાસ તત્ત્વશ્રવણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. કદાપિ શ્રવણ વિનાની શુશ્રૂષા કલ્યાણકારી થાય, પણ શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કલ્યાણકારી થતું નથી. માટે શુશ્રૂષાના અનુવેધવાળું-અનુસંધાનવાળું શ્રવણ જ ઉપકારી થાય છે. અને આ શ્રવણ એટલે કર્ણેન્દ્રિય પર શબ્દોનું અથડાવું ને સાંભળવું એમ નથી; પરંતુ અંતરાત્માથી અંતઃકર્ણેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દનું અર્થગ્રહણ-ભાવગ્રહણ કરવું, તેનું નામ શ્રવણ છે. એમ તો આ શ્રવણે કર્ણપટ

* “ જદ ન તરસિ ધારેડે મૂલગુણમર ઉત્તરગુણમરં વ ।

મોત્સૂન તોત્તિ મૂર્તિ સુસાવગચં વરતરાગં ॥ ”—શ્રી ઉપદેશભાષા.

પર અથડાવારૂપ શબ્દ શ્રવણ તો એટલું બધું કર્યા કર્યું છે કે તેના કાનના પડદા પણ તૂટી ગયા છે ! તોપણ તેને પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થયું નથી ! કારણ કે ખરું તત્ત્વશ્રવણ થયું જ નથી, અર્થશ્રવણ-ભાવશ્રવણરૂપ અંતરાત્માથી શ્રવણ થયું જ નથી. શ્રી અખાલકતે માર્મિક વચન કહ્યું છે કે- ‘કથા સૂણી સૂણી કૂટ્યા કાન, તોય ન આવ્યું પ્રજ્ઞાજ્ઞાન.’

ભાવરેચક આદિ શુભ કહે છે—

પ્રાણેભ્યોઽપિ ગુરુર્ધર્મઃ સત્યામસ્યામસંશયમ્ ।

પ્રાણાંસ્ત્યજતિ ધર્માર્થે ન ધર્મે પ્રાણસંકટે ॥ ૫૮ ॥

પ્રાણુથીય મોટો ગણે, નિઃસંશય અહિં ધર્મ;

ધર્મ અર્થે પ્રાણે ત્યજે, પ્રાણુસંકટે ન ધર્મ. ૫૮.

અર્થ:—આ હૃદિ હોતાં, પ્રાણે કરતાં પણ ધર્મને નિઃસંશય શુર-મોટો માને; ધર્મને અર્થે પ્રાણ છોડે, પણ પ્રાણુસંકટ આવી પડે ધર્મ ન છોડે.

[વિવેચન

“ધર્મ અર્થે અહીં પ્રાણને છ, છડે-પણ નહિં ધર્મ;

પ્રાણ અર્થે સંકટ પડે છ, ભુજો ! એ હૃદિનો મર્મ....મન” —યો ૧૦૬૦ સજ્જાય ૪-૩

આ હૃદિમાં વર્તનાર યોગીને મન નિઃસંશયપણે પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મ ધણે વધારે મોટો લાગે છે, ધર્મનું માહાત્મ્ય પ્રાણ કરતાં પણ અધિક બાસે છે. આખા જગતમાં

ઠ્ઠાલામાં ઠ્ઠાલી વસ્તુ પ્રાણ ગણાય છે, તે પ્રાણની જાળવણી અર્થે

પ્રાણુથીય સમસ્ત જગત પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે, ને તેની રક્ષા માટે ગમે તે કરવા

ધર્મ પ્રિય તે તૈયાર રહે છે. પણ આ જોગીજનને તો આવા પ્રિયતમ પ્રાણ કરતાં

પણ ધર્મ વધારે પ્રિય ભાસ્યમાન થાય છે. એટલે જ તે ધર્મની ખાતર

પ્રાણ પણ છોડી દેવા પડે—યોગીજનને કરવા પડે, તો તે આંચકો ખાતો નથી; અને પ્રાણ-

સંકટ આવી પડે, પ્રાણ જવાનો પ્રસંગ આવી પડે, તોપણ તે પ્રાણ બચાવવાની ખાતર

ધર્મને છોડતો નથી. પ્રાણની કે ધર્મની રક્ષા કરવાની હોય, તો તેની પ્રથમ પસંદગી

ધર્મરક્ષા પર ઉતરે છે, પ્રાણના લોગે પણ તે ધર્મનું પરિપાલન કરે છે. જેમકે—

“રઘુકુલ રીતિ સદા ચલી આઇ,

પ્રાણ બચ અરુ બચન ન બાધ.” —શ્રી તુલસીદાસજીવ રામાયણ.

વૃત્તિ-પ્રાણેભ્યોઽપિ—પ્રાણુથી પણ, ઉદિવ આદિ પ્રાણે કરતાં પણ ગુરુર્ધર્મઃ-ધર્મ શુર, મહત્તર, વધારે મોટો હોય, સત્યામસ્યામ્—આ અધિકૃત દૃષ્ટિ-દીપ્તા હોતે સતે, અસંશયમ્—અસંશયપણે, આ ક્યાથી ? તે માટે કહ્યું—પ્રાણાંસ્ત્યજતિ ધર્માર્થે-ધર્મ અર્થે પ્રાણ ત્યજે, તત્ત્વઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિવડે કરીને, (પણ) ન ધર્મે પ્રાણસંકટે—પ્રાણુસંકટે ધર્મ ન ત્યજે, —તત્ત્વઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિવડે કરીને જ.

આવો તે કદધર્મી હોય છે, આવો કદ ધર્મરંગ—‘ચોળ, મણકનો રંગ’—તેને લાગેલો હોય છે. અને આ ધર્મનો રંગ જ સાચો રંગ છે, બાકી બીજો બધો રંગ પતંગ સમાન છે—ચાર દિવસની ચટકી છે. ‘સાચો રંગ તે ધર્મનો’. દેહ બલે જીર્ણ થાય, સડી જાય, પડી જાય, વિશ્વંસ પામી જાય, પણ ધર્મરંગ કદી જીર્ણ થતો નથી, સડતો નથી, પડતો નથી, વિશ્વંસ પામતો નથી.

“શ્રી અનંતજિન શું કરો....સાહેલડીઆ, ચોળ મણકનો રંગ રે....શુભવેલડીઆ
સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહેં બીજો રંગ પતંગ રે....શુભ
ધર્મ રંગ જીરણ નહિ....સાહેં દેહ તે જીરણ થાય રે....શુભ
સોનું તે વિષુસે નહિ....સાહેંઘાટ ધડામણ જાય રે....શુભ
ત્રાંબું જે રસવેધિયું....સાહેં હોય તે જાયું હેમ રે....શુભ
કરો તે ત્રાંબું નવિ હુવે....સાહેંતિમ પ્રભુ શું સુખ પ્રેમ રે....શુભ”—શ્રીયશોવિજયજી

અને આવો સાચો ધર્મરંગ—ધર્મપ્રેમ લાગવાનું કારણ, તે ધર્મનું પરમ આહારમય તેને મન વસ્યું છે તે છે. જેમકે—

“આતુરો ચોપેથી ચાહી ચિંતામણિ ચિત્ત ગણે, પડિતો પ્રમાણે છે પારસમણિ પ્રેમથી;
કવિયો કથાણકારી કદપતરુ કથે જેને, સુધાનો સાગર કથે સાધુ શુભ ક્ષેમથી;
આત્મના ઉદારને ઉમગથી અનુસરો જો, નિર્મળ થવાને કાજે, નમો નીતિ નેમથી;
વહે રાયચંદ વીર, એવું ધર્મરૂપ જાણી, ધર્મવૃત્તિ ધ્યાન કરો, વિલગો ન વે’મથી.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

તેમ જ આ સુમુક્ષુ જોગીજન જાણે છે કે—‘આ સંસારને વિષે વિશુદ્ધ ધર્મ જ બુધ-જનોને સુહૃદ્યથે સદા ઉપાદેય છે—આદરથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે બીજું બધું ય હુઃખનું કારણ છે. આ સંસારમાં બધુંય પ્રકૃતિથી અસુહૃદ છે, ધર્મજ ઉપાદેય સ્વભાવથી અસુહૃદ છે. એટલા માટે અત્રે ધર્મ શિવાય બીજો કયાય વિવેકીએને આસ્થા કરવી શું શુક્ત છે? તે હે જીવ! તું કહે. અને તે ધર્મ તો જગદ્ગંધ છે, નિષ્કલંક છે, સનાતન છે, પરાર્થનો સાધક છે, અને શીલવંત ધીરજનોએ તે સેવેલો છે. માટે તે ધર્મ શિવાય અન્યત્ર કયાય આસ્થા કરવી શુક્ત નથી.’*

* “उपादेयश्च संसारे धर्म एव सदा बुधैः । विशुद्धो मुक्तये सर्वे यतोऽन्यद्दुःखकारणम् ॥
प्रकृत्यसुन्दरं ह्येवं संसारे सर्वमेव हि । अतोऽत्र वद किं युक्ता कचिदास्था विवेकनाम् ॥
मुक्त्वा धर्मं जगद्वयमकलङ्कं सनातनम् । परार्थसाधकं धीरैः सेवितं शीलशालिभिः ॥”

અહર્નિ હરિમદ્વાચાર્યજી પ્રણીત શાસ્ત્રવાર્તાસિમુચ્ચય

“ અને એની નિરુપાધિક, નિઃસ્વાર્થ, કેવળ પરમાર્થ ત્રેસમય પ્રીત-સગાઇ તેો ધર્મની જ છે. ‘ ધર્મત્રેસ એ જ સાચો ત્રેસ છે. ’ કારણ કે ધર્મ જ પરમ મિત્ર-સુહૃદની જેમ જ્યાં જ્યાં આ જીવ જાય છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર તેનો અનુ-
 “ ધર્મ ત્રેસ ગામી થઇ, સાચું મિત્રપણું અદા કરે છે; સર્વત્ર હિતસ્વી રહી આત્મ-
 એજ સાચો કદ્યાણુ સાધી, સાચો નિર્બ્યાજ મિત્રભાવ બળાવતો રહે છે. એટલા
 ‘ ત્રેસ છે ” માટે આવા પરમાર્થત્રેમી ધર્મરૂપ પરમ કદ્યાણુમિત્રનો સંસર્ગ
 કદી પણ છોડવા યોગ્ય નથી, એમ આ ઉપરથી સાર બોધ ક્ષિત
 માય છે. કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રો પોકારીને કહે છે કે- ‘ પાપથી દુઃખ ને ધર્મથી મુખ છે,
 એટલા માટે પાપ કરવું નહિ, ને ધર્મનો સંચય કરવો x ’

કારણકે મનુષ્ય ગમે તેટલા છળપ્રપચો કરી, ગમે તેટલા કાળા ધોળા કરી, ગમે
 તેટલું ધન સંચય કરે, ગમે તેટલી ‘ કો-લત ’ એકઠી કરે, ગમે તેટલા વાકીવજીશ ને
 ખાગ-ખંગલા ખંધાવે, ગમે તેટલી ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ મેળવે, અરે!
 ‘ જે જ્યાંની તે સકલ શત્રુકલને પદદલિત કરી વિશ્વનું એકછત્રી સામ્રાજ્ય સાધી
 ત્યાં રહીજી ’ ચક્રવર્તી પદવી પણ પ્રાપ્ત કરે, તોપણ જ્યારે મૃત્યુવેળા આવી પહોંચે
 છે, ત્યારે તે બધુંય એમને એમ ધ્યુનું રહે છે, જે જ્યાંનું તે
 ત્યાંનું ત્યાં જ પડ્યું રહે છે, ને યમરાજની આજ્ઞાથી આ કાયારૂપ કોટડી એક ક્ષણની પણ
 નોટીસ વિના તાળકતોળ ખાલી કરો, એ બધેય પરિશ્રદ્ધ પરાણે મૂકીને જેવા આવ્યા
 તેવા ખાલી હાથે પાછા આવ્યા જવું પડે છે. મહાપરાક્રમી વિજેતા ઔરંગઝેબર (સીકંદર)
 અગે કહેવાય છે કે-તે જ્યારે મૃત્યુશય્યા પર હતો, ત્યારે તેણે એવા આદેશ કર્યો હતો
 કે મ્હારી કાંકડી જ્યારે લઈ જવામાં આવે ત્યારે મ્હારી મુઠ્ઠી ખુદ્દી રાખજો, ને
 જગતને બતાવજો કે આ સીકંદર ખાલી હાથે આવ્યો હતો ને ખાલી હાથે જાય છે.

“ પરિશ્રદ્ધની મમતા કરીજી, બવલવ મેટી રે આથ;

જે જ્યાંની તે ત્યાં રહીજી, કોઇ ન આવી સાથ રે....જિવજી! મિત્રા દુષ્ટક આજ. ”

શ્રી વિનયવિજયજીકૃત શ્રી પુણ્યપ્રકાશસ્તવન

“ પુહવીને જે છત્ર પરે કરે, મેરુનો કરે દંડ રે;

તે પણ ગયા હાથ ધસંતા, મૂકી સર્વ અખંડ માયાભરે. ”—શ્રી રૂપવિજયજી.

x “ દુઃખ પાપાત્ સુખ ધર્માત્સર્વશાસ્ત્રેષુ સંસ્થિતિઃ ।

ન કર્તવ્યમતઃ પાપં કર્તવ્યો ધર્મસંચય ॥ ”—શાસ્ત્રવાત્સિમુચ્ચય

“ પાપાદુઃખં ધર્માત્સુખમિતિ સર્વજનસુખસિદ્ધિમિદમ્ ।

તસ્માદ્દિદાય પાપં ચરતુ સુલાર્થી સદા ધર્મમ્ ॥ ”—આત્માનુશાસન.

સાથે આવે છે. માત્ર એક ધર્મમિત્ર જ, એટલે હાથે તે સાથે એમ સમગ્ર આત્માથી વિવેકી પુરુષ પોતાના હાથે જેટલું અને તેટલું ધર્મનું આરાધન કરે છે.

इत्थं सदाशयोपेतस्तत्त्वश्रवणतत्परः ।

प्राणेभ्यः परमं धर्मं बलादेव प्रपद्यते ॥ ૬૦ ॥

આમ સદાશય યુક્ત તે, તત્ત્વ શ્રવણ તૈયાર;
પ્રાણીથી પરમ ધર્મને, કરે બળે જ સ્વીકાર, ૬૦

અર્થ:—આમ સદાશયથી યુક્ત એવો તે, તત્ત્વ શ્રવણમાં તત્પર રહી, પ્રાણી કરતાં પરમ એવા ધર્મને બળથી જ અંગીકાર કરે છે, માન્ય કરે છે.

વિવેચન

આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ આ હૃદયવાળો યોગી પુરુષ ધર્મને પરમ મિત્ર-મુહૂર્ત જાણે છે, એટલે તેને ધર્મની ગાંઠ ત્રેમી બળે છે, દૃઢ ધર્મરંગ લાગે છે, અને 'જેને જેવો સંગ, તેને તેવો રંગ' એ ઉક્તિ પ્રમાણે તે ધર્મની સંગતિના પ્રસાદથી તે પોતે સાચો ધર્મત્મા-ધર્મમૂર્તિ બની જાય છે, તે ધર્મના સંસ્કાર તેને અસ્થિમજ્જા પર્યંત હાડોહાડ વ્યાપી જાય છે. કારણ કે—

“ઉત્તમ શુભ અનુરાગથી....સાહેબ લહીએ ઉત્તમ કામરે....શુભ.

ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે....સાહેબ હીપે ઉત્તમ ધામ રે....શુભ.” શ્રી યશોવિજયજી.

“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી.”—શ્રી કેવલંદ્રજી.

અને તેથી કરીને તેનો ચિત્ત આશય સ્પ્રીત-ઉન્નતવલ્લ ધાય છે. સદા-શુભ પરિણામવાળો થાય છે, તેની ચિત્તભૂમિકા સ્ફટિકના જેવી સ્વચ્છ ને ચોક્ષી થાય છે, કે જેથી તે તત્ત્વરૂપ નિર્મલ જલને ઝીલવા માટે યોગ્ય પાત્ર (Receptacle).

સદાશય: બને છે. સારા મિત્રની સોળતથી અવશુભ-દોષ દૂર થાય છે ને સદ્ગુણ તત્ત્વશ્રવણ આવે છે, તેમ આ ધર્મ સન્નિત્રની સંગતિથી અશુભ આચરણરૂપ દોષ ટળે છે ને શુભ આચરણરૂપ સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે, ચિત્ત ચોક્ષુ નિર્મળ ને નિર્વિકાર બને છે. અને આમ ચિત્ત ચોક્ષુ થાય ત્યારે જ તેમાં બક્ષિત પ્રમુખ શુભ પરિણામે છે—કરે છે.

वृत्तिः-इत्थं-એમ, સદાશયોપેતઃ-સદાશયથી સંયુક્ત હોઇ, તત્ત્વશ્રવણતત્પરઃ-તત્ત્વ શ્રવણમાં તત્પર, આ તત્ત્વશ્રવણ-પ્રધાન એવો તે, પ્રાણેભ્યો પરમં, ધર્મં બલાદેવ પ્રપદ્યતે-પ્રાણી કરતાં પરમ એવા ધર્મને બલથી જ માન્ય કરે છે, -તેના સ્વભાવપણાને લીધે. इत्त એવ (પોતાની મેળે જ) યોગેશ્વર-ઉદાહરણ આને હોતું નથી.

“ શ્રી શીતલ જિન એટિયે, કરી ભક્તો ચોકણું ચિત્ત હો.”—શ્રી યસોવિજયજી.

“ શુદ્ધાશય પ્રભુ ધિર ઉપયોગે, જે સમરે તુજ નામજી;
અઘ્યાબાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃત રસ ધામજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ જ્યારે ચિત્તની પાટી ચોકળી (Clean Slate) થાય છે, ત્યારે જ તેમાં તત્ત્વશ્રવણરૂપ અક્ષર લાભાય છે, ત્યારે જ જીવ તત્ત્વશ્રવણનું યોગ્ય પાત્ર બને છે. એટલે તે સુમુક્ષુ ભોગીજન તત્ત્વશ્રવણમાં તત્ત્વર-ઉદ્ધુક્ત થાય છે, ધર્મતત્ત્વ સાંભળવાનો રસીઓ થાય છે. આ આણું જગત્ ‘ધર્મ ધર્મ’ એમ કહેતું ફરે છે, પણ આ ધર્મનો મર્મ કોઈ જાણતું નથી, માટે આ ધર્મ એટલે શું ? ધર્મનું વાસ્તવિક તત્ત્વસ્વરૂપ શું ? ઇત્યાદિ તત્ત્વવાર્તા સફળશુભુષે શ્રવણ કરવામાં એ સદા ઉત્ક્રાંતિ રહે છે.

એટલે શ્રી સફળશુભ ભગવાન પ્રકાશે છે કે—‘ ચત્તુસદ્ધાવો ઘમ્મો ’—‘ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ ’ આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ, એટલે કે આત્માનું સ્વ-સ્વભાવમા વર્તતું તેનું નામ ધર્મ. જે જે પ્રકારે આત્મા સ્વ-વસ્તુધર્મ ભાવમાં-આત્મભાવમાં આવે તે ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવરૂપે જે નિજ શુભનું પ્રગટપણું છેવટે પૂર્ણ અવસ્થા નીપજાવે છે, તે સ્વભાવરૂપ આત્મધર્મના સાધન છે, માટે તે પણ સાધનરૂપ ધર્મ છે. સમક્રિત શુભથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા સુધી જે આત્માને અનુગત-અનુસરતા ભાવ છે, તે આત્મધર્મરૂપ સાધ્યને અવલંબતા હોઈ, સંવર-નિર્જરાના હેતુ થઈ પડી ઉપાદાન કારણને પ્રગટ કરે છે, માટે તે બધાય ધર્મના પ્રકાર છે. અને પછી સર્વ પ્રદેશે કર્મનો અભાવ થઈ, પૂર્ણાનંદસ્વરૂપ જે આત્મશુભની સંપૂર્ણતા થવી, સદ્ગત્તમસ્વરૂપની પૂર્ણ પ્રગટતા થવી, તે અનુપમ એવો સિદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મ છે. આમ સાધ્ય એવા વસ્તુ ધર્મનું સાધન કે સિદ્ધિ તે જ ખરો લાવધર્મ છે. બાકી નામધર્મ, સ્થાપનાધર્મ, દ્રવ્યધર્મ, ક્ષેત્રધર્મ, કાલધર્મ, વગેરે જે ધર્મના પ્રકાર છે, તે તો બે લાવધર્મના હેતુરૂપ થતા હોય તો ભલા છે-ફા છે, નહિં તો ભાવ વિના એ બધાય ‘ આલ ’ છે, મિથ્યા છે, બ્યર્થ છે. આવા શુદ્ધ વસ્તુધર્મને-આત્મધર્મને અથવા તે શુદ્ધ ધર્મ જેને પ્રગટ્યો છે એવા ધર્મમૂર્તિ પ્રભુને જે જાણી, સફળીને આરાધે છે, તે પછી કર્મ બાધતો નથી, તે તેને વસ્તુ સ્વભાવરૂપ ધર્મ પ્રગટે છે

“ સ્વામી સ્વયંપ્રભને હો બહિં ભામણે, હરણે વાર હનર;
વસ્તુધર્મ પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિરતાર....સ્વામી
નામ ધર્મ હો ઠવણ ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ,
લાવ ધર્મના હો હેતુપણે ભલા, ભાવ વિના સદુ આલ....સ્વામી.

શ્રદ્ધા ભાસન હો તરવ રમણપણે, કરતા તન્મય ભાવ,
દેવચન્દ્ર હો જિનવર પદ સેવતા, પ્રગટે વસ્તુ સ્વભાવ... સ્વામી -શ્રી કેવચન્દ્રજી.

“ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફિરે, ધર્મ ન બાણે હો મર્મ .. જિનેસર !
ધર્મ જિનેસર ચરણ શ્રદ્ધા પછી, કોઈ ન બાણે હો કર્મ ...જિનેસર !
ધર્મ જિનેસર ગાઉ રંગશું ”—શ્રી આનંદધનજી.

“જે/જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે...જેવે ધર્મ પોતાની કલ્પનાવડે અથવા કલ્પનાપ્રાપ્ત અન્ય પુરુષવડે અવણુ કરવા ભોગ, મનન કરવા ભોગ કે આરાધના ભોગ નથી માત્ર આત્મચિત્તિ છે જેની જોવા સત્પુરુષથી જ આત્મા કે આત્મધર્મ શ્રવણ કરવા ભોગ છે, ચાલત આરાધવા ભોગ છે ”—શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રજી.

ઈત્યાદિ પ્રકારે જ્યારે સદ્ગુણ ધર્મની વ્યાખ્યા કરે છે, ધર્મનું તત્ત્વસ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે, ત્યારે આ મુમુક્ષુ શ્રોતા પુરુષ તન્મયપણે-તત્પરપણે તે શ્રવણ કરે છે, અને પ્રાણથી પણ પરમ જોવા તે ધર્મને બલથી જ માન્ય કરે છે, તે ધર્મ પ્રત્યે જોને જોવો ગ્રેમપ્રવાહ વહુટે છે કે તેના સ્વીકાર વિના તેને ચાલતું નથી કારણ કે તેવો તેના સ્વભાવ છે, જોટલે તે અનાયાસે જ-સદ્જ સ્વભાવે જ પ્રાણાધિક ધર્મનું ચરણ શ્રદ્ધે છે, અને કાવે છે કે ‘શાધિ મા ત્વા પ્રવર્ણ’ હો ધર્મ ! હું ત્હારે ચરણે આભોયો છું, તું મ્હારું રક્ષણ કર અને આમ જો ધર્મની રક્ષા કરે છે, તેને ધર્મ રક્ષે છે ‘ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ’

“સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણુ બાણી, આરાધ્ય ! આરાધ્ય ! પ્રભાવ આણી,
અનાથ એકાત સનાથ થાશે, જોના વિના કોઈ ન બાઘ રહાશે ”—શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રજી.

તે શ્રવણ શુણ કહે છે—

ક્ષારામ્મસ્ત્યાગતો યદ્વન્મધુરોદકયોગતઃ ।

વીજં પ્રરોહમાધત્તે તદ્વત્તત્ત્વચ્ચતેર્નરઃ ॥ ૬૧ ॥

ખારા જલના ત્યાગથી, મધુરા યોગે જેમ;
પામે બીજ પ્રરોહને, તત્ત્વશ્રવણથી તેમ. ૬૧

વૃત્તિ —ક્ષારામ્મસ્ત્યાગતો યદ્વત્ મધુરોદકયોગતઃ.—ખારા પાણીના ત્યાગથી, મધુર-મીઠા પાણીના યોગથી જેમ.-તેના મધુરનું સ્પષ્ટ સચિત્તિથી-સનેદનાથી અભણાણું છતા, વીજ પ્રરોહ માધત્તે-બીજ પ્રરોહ ધારે છે-પામે છે, (બીજ બગી નીકળે છે) તદ્વત્ તદ્વચ્ચતેર્નર-તેની જેમ તત્ત્વચિત્તિ નર (પ્રરોહ પામે છે),-તત્ત્વચિત્તિના અચિન્ત્ય સામર્થ્યથી મહાપ્રભાવપણાને લીધે

અર્થ:—જારા પાણીના ત્યાગથી અને મીઠા પાણીના યોગથી જેમ બીજ પ્રરોહ પામે છે-ઊગી નીકળે છે, તેમ તત્ત્વશ્રવણક્રી નર પ્રરોહને પામે છે.

વિવેચન.

“ તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેષુ, ઇંદ્રિયાં હોય બીજ પ્રરોહ;

ખાર ઉદક સમ ભવત્યજેષુ, શુક્ર ભક્તિ અદ્રોહ....મન.”—શ્રી. યો. દ. સળગાય ૪-૪

તત્ત્વશ્રવણનો મહિમા અહીં બતાવ્યો છે. આ ‘ તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેષુ ’- તત્ત્વશ્રવણરૂપ મીઠા પાણીના ભોગથી, અહીં બીજનો પ્રરોહ થાય છે, અંકુર ફૂટે છે. ખારું પાણી હોય તો બીજ ભીજે નહિં; પણ જો ખારું પાણી છોડી, મીઠા પાણીનો ભોગ બને તો બીજ ઊગી નીકળે, -ભલે તેની મીઠાચતુ’ સ્પષ્ટ સચેતન વડે જ્ઞાન-જલપણું ન હોય, તો પણ અંકુર ફૂટી નીકળે તે જ પ્રકારે સસાર સમુદ્રના ખારા પાણીનો ભોગ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી ભોધનું બીજ ભીજે નહિં; પણ તે ખારું પાણી છોડી, તત્ત્વશ્રવણ-રૂપ મધુર જલનો ભોગ જો બની આવે તો ભોધરૂપ બીજ ઊગી નીકળે-‘ પ્રરોહ પામે. ’ ભલે તે તત્ત્વશ્રુતિના મધુર્યનું સ્પષ્ટ સચેતન-સવેદન હજી ન હોય, તો પણ તેને અંકુર તો જરૂર આવે.

અને ‘ પ્રરોહ ’ શબ્દ બંને અર્થમાં ઘટે છે (સ્થિત). પ્રરોહ એટલે ઊગી નીકળવું તે, અથવા ઉત્તરોત્તર ચઢતી પહાડી પામવી તે. તત્ત્વશ્રવણના અચિંત્ય મહાપ્રભાવથી નર ઉત્તરોત્તર પ્રરોહ-ચઢતી કંળા પર આરૂઢ થતો જાય છે, તે વાર્તા સ્પષ્ટ છે. અહીં ‘ નર ’ શબ્દનું શકલ્ય કર્તું છે, તે સુખ્યપણે મનુષ્ય જ તત્ત્વશ્રવણનું પાત્ર બને છે, એ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે મનુષ્ય પર્યાયમાં જ પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થઈ, યાવત મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે આવું તત્ત્વશ્રવણનું અચિંત્ય સામર્થ્ય હોય છે, આવો મોટો પ્રભાવ હોય છે.

આકૃતિ—૧૦

 → બીજ
સસાર-ખારૂં પાણી

 → બીજ
તત્ત્વ શ્રવણ =
મીઠું પાણી.

“ જિનવર વચન અમૃત અનુસરિયે, તત્ત્વરમણ આદરિયે રે;

દ્રવ્ય-ભાવ આશ્રવ પરહરિયે, દેવચંદ્રપદ વરીયે રે ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ વચનામૃત વીતરાગના, પરમ ચાંતરસ મૂળ; ઓપધ જે ભવરોગના, કાયરને પ્રતિદૂળ. ”

“ તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ; સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, તે જ ધર્મ અનુદૂળ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ આગલી મિત્રા આદિ દૃષ્ટિઓમાં જે 'યોગ-ળીજોનું' ચિત્તભૂમિમાં રોપણ થયું હતું, તેને અત્રે અંકુર કુટે છે, અર્થાત તે પરિપોષણથી વૃદ્ધિ પામે છે. એટલે- પ્રભુભક્તિ-પરમાત્મા અર્હત ભગવંત પ્રત્યેની ભક્તિ 'ઉત્તરોત્તર યોગળીજ' અધિક માત્રા પામતી જાય છે. આ ભક્તિ પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાર્દય-અંકુર ભાવવાળી, આહારાદિ દ્વય સંગ્રાથી રહિત, અને ફલકામના વિનાની-નિષ્કામ એવી હોય છે. અને તે ભક્તિ કરનાર ભક્ત જોગીજનનું ચિત્ત અત્યંત શોકભું હોય છે, સંશુદ્ધ-નિર્મલ હોય છે. આવી અકુંઠિત ભક્તિથી મન એ ન વૈકુંઠ-સ્વર્ગ થઈ પડે છે, એમ યોગી જનોનો અનુભવ કહે છે, અને એવા શુદ્ધચિત્ત યોગીજનો પરમ પ્રેમાવેશમાં પ્રભુને કહે છે કે-કે પ્રભુ! અમે તમને અમારા મન-ધરમાં પધરાવશું એટલે તેની શોભા દેખીને તમે ત્યાં જ રિયર થઈ જશો!

“મન ધરમાં ધરિયા ધર શોભા, દેખત નિત્ય રહેશે ધિર શોભા; સાહેબા વાસુ;”
“મન વૈકુંઠ અકુંઠિત ભક્તો, યોગી ભાષે અનુભવ ચુકતો. સાહેબા વાસુ” — શ્રી યશોવિજયજી.

સદ્ગુણભક્તિ—સન્માર્ગે ચઢાવનાર શ્રીમદ્ સદ્ગુણે ભગવાન પ્રત્યે અત્રે અત્યંત ભક્તિ ઉદ્ભવે છે; ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્યાદિ પ્રત્યે પરમાદર યુક્ત વિનય-બહુમાન હોય છે. અને તે પરમ ઉપકારી પ્રત્યે નિષ્કામ એવા શુદ્ધ આશયથી ભક્તજન વિધિ પ્રમાણે યથાશક્તિ વૈધાવન્ય-સેવા કરે છે, તન-મન-ધનથી તેની ઉપાસનામાં તત્પર રહે છે. સત્-શાસ્ત્રભક્તિ—પરમ ઉપકારી એવા સન્માર્ગદર્શક સદ્ગામ પ્રત્યે અધિકાધિક ભક્તિ રકુ-રતી જાય છે. સત્ શ્રુતના લેખન-પૂજન-દાન-ચિંતન-ભાવન-સ્વાધ્યાય આદિ પરમ ગોરવ-બહુમાન યુક્તપણે અત્રે કરાય છે. જિનભક્તિ આદિ પરમ યોગળીજ પ્રત્યે અત્રે પરમ ઉપાર્દય ભાવ પ્રગટે છે. તેમજ ભવ વૈરાગ્ય-સંસાર પ્રત્યે તેના સ્વરૂપદર્શનથી ઉપ-જતો સહજ વૈરાગ્ય અત્રે બળવત્તર બને છે, જન્મ-મરણાદિ દુઃખથી દુઃખમય એવા સંસાર પ્રત્યે અત્યંત ઉદ્વેગ ઉપજે છે. ઇત્યાદિ યોગળીજ અત્રે પરિપોષણ પામી યોગ-અંકુરપણને પામે છે.

આનોજ ભાવાર્થ કહે છે—

ક્ષારામ્મસ્તુલ્યં હૃદ્ય ચ ભવયોગોઽવિલો મતઃ ।

મધુરોદકયોગેન સમા તત્ત્વશ્રુતિસ્તથા ॥ ૬૨ ॥

વૃત્તિ:—ક્ષારામ્મસ્તુલ્યં હૃદ્ય ચ ભવયોગોઽવિલો મતઃ—અને અહીં સમસ્ત સંસારયોગ પારા પાણી બરાબર માનવામાં આવ્યો છે,—અતત્ત્વશ્રવણપણ (તેમજ છે) મધુરોદકયોગેન સમા તત્ત્વશ્રુતિસ્તથા—તથા મધુર જલના યોગ સમાન તત્ત્વશ્રુતિ (તત્ત્વશ્રવણ) માનેલ છે. તેના અંગ-પણાથી તત્ત્વશ્રુતિ પણ (તેમજ છે).

ખારા પાણી સમ બધો, ભવયોગ અહીં બાબુ;
તત્ત્વશ્રુતિ તે તો મોઠા, જલના જોગ સમાન. ૬૨

અર્થ :—અને અહીં ખારા પાણી સરખો સકલ સંસાર યોગ માન્યો છે, તથા તત્ત્વશ્રુતિને મધુર જલના યોગ સમાન માની છે.

વિવેચન.

‘ ખાર ઉઠક સમ ભવ ત્યજેશુ ’—શ્રી યો. ૬. સ.

ઉપરમાં જે ખાઈ પાણી—મીઠું પાણી વગેરે કહ્યું, તે શું? તેનું અત્તર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. સમસ્ત સંસાર યોગ—સકલ સંસારપ્રસંગ છે, તે ખારા પાણી બરાબર છે.

અત્તરવશ્રવણરૂપ સંસારપ્રસંગ પણ તેમજ ખારા પાણી જેવો છે. ખારા

સંસાર: પાણીના યોગે ભીજ જોગે નહિ, બળી જાય, તેમ સંસારપ્રસંગ અથવા

ખાઈ પાણી અત્તરવશ્રવણરૂપ ખારા પાણીના યોગથી પુણ્યભીજ વા બોધભીજ જોગે નહિ, પણ બળી જાય. જ્યાંલગી આ સંસાર સમુદ્રનું ખાઈ પાણી

પીવાની હોંસ મનુષ્ય ધરાવે, ત્યાં લગી બોધભીજ પામવાની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે. જ્યાં લગી આ ખાઈ પાણી પીવાનું છોડી દે, ચિત્તમાં કંઈ વૈરાગ્યધર્મ ન લાગે, ભવોદેગ ન ઉપજે, ત્યાંલગી જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ થવો સંભવતો નથી.

“ ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;

અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂવે નિજ બાન. ”—શ્રીમદ્ રાજયોગદ્રશ્ય પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને વિવેકીને મન તો આ સંસારસાગર ખરેખર ખારોજ લાગે છે, પ્રતિષ્ઠા જે તેને તેનો તેવો કડવો અનુભવ થાય છે, એટલે તે ક્ષણભર પણ તે સંસારમાં રહેવાને ઇચ્છતો નથી. કારણકે તે વૈરાગ્યસાધના બાવે છે કે—

આ સંસાર સમુદ્રમાં ઉપજતા સર્વ સંબંધો મનુષ્યોને વિપદાના સ્થાન થઈ પડે

* “ મવાગ્ધિપ્રમવાઃ સર્વે સર્વથા વિપદાસ્પદમ્ । સંમવન્તિ મનુષ્યાણાં તથાન્તે સુખં નીરસાઃ ॥
વસ્તુજાતમિદં મૂઢ પ્રતિક્ષણવિનશ્ચરમ્ । જ્ઞાનઘપિ ન જ્ઞાનાસિ પ્રદઃ કોડયમનૌપધઃ ॥
યદ્દેશાન્તરાદેસ્ય વસન્તિ વિહંગા નગે । તથા જન્માન્તરાન્મૂઢ પ્રાણિનઃ કુલપાદપે ॥
પ્રાતસ્તરં પરિત્યજ્ય યયૈતે યાન્તિ પવિણઃ । સ્વકર્મવશગાઃ શશ્વત્તથૈતે ક્વાપિ દેહિનઃ ॥
શરીરં શીર્યંતે નાશા ગલત્યાયુર્ન પાપધીઃ । મોહઃ સ્ફુરતિ નાત્માર્થઃ પદ્ય વૃત્તં શરીરિણામ્ ॥ ”

શ્રી શુભયંત્રાર્થલક્ષ્ય જ્ઞાનાર્ણવ.

આ બાવનાએ નું પગ સુદર હૃદયમાં સ્થાય શુભયંત્રાર્થલક્ષ્ય શ્રી જ્ઞાનાર્ણવમાં, શ્રીમદ્ રાજયોગદ્રશ્ય ભાવનાવબોધમાં, અને શ્રી વિનયવિનયલ્લ ઉપાખ્યાયલક્ષ્ય શ્રી શાંત-સુધારસમાં અલત વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તે તે સ્થળે જોવું. અને તેના આધારે સંશ્લેષમાં કર્યું છે.

છે, અને અંતે અત્યંત નીરસ નીવડે છે. આ શરીર રોગથી આકાંત થયેલું છે, યોવન જરાથી આકાંત છે, ઐશ્વર્ય અંતે વિનાશ છે, અને જીવનના અંતે મરણ છે. ઇદ્રિય વિષયથી ઉપજતા એવા ક્ષણભંશુર સુખમા રતિ કરીને ત્રિભુવન નષ્ટ થયું છે. આ વસ્તુ-માત્ર પ્રતિક્ષણે વિનશ્વર છે, તે બધામાં છતાં તું બાણુતો નથી ! તે હે મૂઢ ! તારો કેવો બહ છે કે જેનું એાસડ નથી ! જે પૂર્વે તારા શત્રુઓ હતા તે આ જન્મમાં કર્મવશે તારા ગાંધુઓ બન્યા છે ! અને પૂર્વ જન્મમા જે તારા ગાંધુઓ હતા, તે આ જન્મમાં તારા શત્રુપણે ઉપજ્યા છે ! જેમ દેશાંતરથી આવીને પક્ષીઓ વૃક્ષમાં વાસ કરે છે, તેમ પ્રાણીઓ જન્માતરથી આવીને કુલરૂપ વૃક્ષમાં વસે છે. પછી પ્રસાત થતાં આ પંખીઓ જેમ ઝાડને છોડીને પોતપોતાની દિશામાં ચાલ્યા જાય છે, તેમ આ પ્રાણીઓ પણ આયુ-પૂર્ણતારૂપ પ્રાતઃકાળ થતાં પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે જૂદી જૂદી ગતિમાં કયાંય ચાલ્યા જાય છે ! આમ આ બધાય પંખીએ છે. છતાં પ્રાણીઓનું આ વિચિત્ર ચરિત્ર તો જુઓ ! શરીર શીર્ણ (જીર્ણ) થાય છે, પણ આશા શીર્ણ થતી નથી ! આયુષ્ય ગળે છે, પણ પાપબુદ્ધિ ગળતી નથી ! મોહ સ્ફુરે છે, પણ આત્માર્થ સ્ફુરતો નથી ! ખરેખર ! આયુષ્ય તો વાયુના તરંગ જેવું તરલ-ચલ છે, સ પદાર્થો આપદાર્થો સાથે જોડાયેલી છે, સર્વ ઇદ્રિય વિષયો સંધ્યાસમયના વાદળાના રંગ જેવા છે, મિત્ર-સ્ત્રી-સ્વજનાદિના સંગમનું સુખ સ્વપ્ન-ઈદ્રિયજન્ય સમાન છે. તેથી આ સંસારમા એવી તે કઈ વસ્તુ છે કે જે સંતજનોને આનંદનું કારણ થાય ?

આ ત્રિભુવનમા એવો કોઈ પણ શરીરધારી નથી કે જેના કંઠમાં ક્રુતાન્તનો પાશ નહિ આવી પડે. યમ-કેસરીના પાછા ન હેલાય એવા પગલા બ્યારે પડે છે, ત્યારે મહામહેનત કરતાં હેવાથી પણ પ્રાણી રક્ષી શકતો નથી, તો પછી માનવ-ક્રીડાનું શું ગણુ ?

“ જન્મ જરા મરણે કરી એ, આ સંસાર અસાર તો,
કયાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાણજીહાર તો.
શરણ એક અરિહંતનું એ, શરણ સિદ્ધ ભગવંત તો,
શરણ ધર્મ શ્રી જેનનો એ, સાધુ શરણ શુભવંત તો ”

શ્રી વિનયવિજયજીવિત શ્રી પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન

“ આયુર્વાયુતરસ્તરંગતરલં લગ્નાપદઃ સંપદઃ,
સર્વેન્દ્રીન્દ્રિયગોચરાશ્ચ ચટુલાઃ સન્ધ્યામ્બરાગાદિવત્ ।
મિત્રસ્ત્રીસ્વજનાદિસક્કમસુખં સ્વર્ગેન્દ્રજાલોપમમ્,
તત્કિં વસ્તુ ભ્રેષ્ઠ ભ્રેષ્ઠિદ્ મુદામાલમ્બનં યત્ સતામ્ ॥ ”

શાંતસુધારસ (જુઓ શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરત્ય દ્રુત વિવેચન.)

“છ ખડતા અધિરાજ જે ચડે કરીને નીપજવા,
પ્રદ્યાંડમાં ગળવાન થઇને ભૂપ બારે ઉપજ્યા;
એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા ન હોતા હોઇને,
જન બાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને.

મહિમય મુગટ માથે ધરીને કણ્ઠ કુંડલ નાંખતા,
કાંચન કડા કરમાં ધરી કરીએ કયાશ ન રાખતા;
પળમાં પજ્યા પૃથ્વીપતિ એ બાન ભૂતળ જોઇને,
જન બાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને.”

“વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુધ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાગિએ ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ?”
ના મારાં તન રૂપ કાંતિ સુવતી ના પુત્ર કે ખાત ના,
ના મારાં ભૂત સ્નેહીઓ સ્વજન કે ના ગોત્ર કે જાત ના;
ના મારાં ધન ધામ યોવન ધરા એ મોહ અજ્ઞાતવા,
દે દે જીવ ! વિચાર એમજ સદા અન્યત્વદા બાવના.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

વળી તે સુમુક્ષુ જોગીજન બાવે છે કે—

“આ સંસાર પ્રતિ જીવે લેશમાત્ર મોહ કરવા જેવું નથી. જ્ઞાનીઓએ આ સંસારને
અનંત જોદમય, અનંત દુઃખમય, અભ્યવસ્થિત, ચળ-વિચળ અને અનિત્ય કહ્યો છે. અનંત તાપ,
અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને એઓએ આ સંસારને પુંક દીધી છે,
દુઃખમય તે સત્યજ છે. એ બાણી પાછું વાળી. જોવા જેવું નથી. ત્યાં દુઃખ, દુઃખ
સંસાર ને દુઃખજ છે. દુઃખનો એ સમુદ્ર છે. કારણ કે જીવ પ્રથમ તો માતાની
રૂપમાં-ગર્ભમાંજ અનેક સંતાપ સહન કરે છે. પછી જન્મ પામી
અનેક પ્રકારના મહાકષો પામી મોટો થઈ, હાથ, હવે દુઃખનો અંત આવ્યો, હવે નિરાંત
થઈ, એમ જ્યાં દેખીતાં સુખ, કાલ્પનિક સુખનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યાંજ મૃત્યુની બેનપણી
જરા અવસ્થા કાયાનો કોળિયો કરી લેતી છે; અર્થાત્ ધડપણ આવે છે, દેહ જર્જરિત
થવા માંડે છે, અને કાળ આવી એચિંતો પ્રાણ હરી લે છે આવો દુઃખરૂપ આ સંસાર
છે. ગર્ભના દુઃખથી માંડી મરણ પર્યંત જીવ દુઃખીજ છે” x—

શ્રી મનઃસુખસાધક કિ. કૃત શાંતસુ વિવેચન

x “ગલત્વેકા ચિંતા ભવતિ પુનરન્યા તદધિકા, મનોવાક્રાયે હા વિકૃતિરતિરોપાત્તરજસઃ ।
વિપદ્વર્તાવર્તે સ્થિતિઃ પતયાલોઃ પ્રતિપદ, ન જંતો. સંસારે ભવતિ કથમપ્યાસ્તિવિરતિઃ ॥
સદ્વિવા સંતાપાનશુચિજનનીકુશિકુહરે, તત્તો જન્મ પ્રાપ્ય પ્રચુરતરકપ્રક્રમહતઃ ।
સુપ્રામાસૈર્વાવતસ્પૃશતિ કથમપ્યર્થિવિરતિઃ, જરા તાવત્કાયં કવલયતિ મૃદ્યોઃ સદ્વચરી ॥”

—શાંતસુધારસ.

‘ચાર ગતિરૂપ જ્યાં મોટા આવર્તો છે અને દુઃખરૂપ દાવાનલ જ્યાં પ્રજ્વલી રહ્યો છે, એવા આ ભવસાગરમાં પ્રાણીઓ બિચારા નિરંતર ભમી રહ્યા છે. એક રૂપ છોડીને બીજા ગ્રહણ કરતો આ ચંત્રવાહક જીવ, રંગભૂમિ પર નાટકીઆની જેમ નિરંતર નવનવા વેષ ધારણ કરી, આ ભવમંડપમા નાટક નાચી રહ્યો છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ ને ભાવ એમ પાંચ પ્રકારના પરાવર્તનોવડે આ સંસાર દુઃખથી કાંસી કાંસીને ભરેલો છે. અનાદિ કાળથી જન્મણ કરતા આ જીવે ત્રસ-સ્થાવર ચોનિઓમાં સર્વની સાથે સર્વ સંબંધો પ્રાપ્ત કર્યા છે. દેવલોકમાં કે મનુષ્ય લોકમાં, તિર્થંચમાં કે તરકમાં એવી એક પણ ચોનિ નથી, એવું એક પણ રૂપ નથી, એવો એક પણ દેશ નથી, એવું એક પણ કુલ નથી, એવું એક પણ દુઃખ નથી, એવું એક પણ સુખ નથી, એવો એક પણ પર્યાય નથી કે જ્યાં નિરંતર ગમનાગમન કરી આ જીવ ખડિત ન થયો હોય.’*

‘આ વિચિત્ર સંસારમાં દેવ આકંઠ કરતો નીચે પડે છે ને સ્થાન સ્વર્ગે ચડે છે! શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ કૂતરો અને છે, વા કૃમિ કે શ્વપાક આંડાલ ઇંદ્ર બને છે! રાજા કીડો થાય છે ને કીડો ઇંદ્ર બને છે! આમ કર્મથી બલાતકારે પ્રાણીના પરાવર્તન થાય છે! અરે! આ વિષમ સંસારમાં માતા હોય તે મૃત્યુ પાત્રીને પુત્રી બને છે! ખંડેન હોય તે સ્ત્રી થાય છે! તે સ્ત્રી વળી પુત્રી તરીકે અવતરે છે! પિતા હોય તે પુત્રરૂપે જન્મે છે! તે પુત્ર વળી મરીને પોત્ર પણ જન્મે છે!’ આમ આ સંસાર ખરેખર! સાવ અસાર છે. આવા અનિત્ય, અશરણ, દુઃખમય, વિચિત્ર ને વિષમ સંસારને ધિક્કાર હો! ધિક્કાર હો!

ઇત્યાદિ પ્રકારે આ વિવેકી વૈરાગ્યવંત પુરુષ ભાવે છે એટલે તેને સમસ્ત સંસાર સંબંધ ખારો લાગે એમાં શું નવાઈ? અને તેથી ઉભગીને, વિરક્ત થઈ, તે આ સંસાર-સમુદ્રના ખારા પાણીનો ત્યાગ કરવાને પ્રવર્તે એમાં શું આશ્ચર્ય?

વળી જે અતત્ત્વશ્રવણ છે તે પણ ખારા પાણી સમાન છે. અનાદિ કાળથી આ જીવે અતત્ત્વશ્રવણરૂપ ખાડું પાણી પીધા ક્યું છે, તેથી જ તેના અતરમાં સફથોગનું બીજું દેપાણું નથી, કારણ કે મિથ્યાત્વવાસનાથી વાસિત એવું અતત્ત્વ અતત્ત્વશ્રવણ- જ્યાંસુધી જીવ સાંભળ્યા કરે, ત્યાંસુધી જીવને સત્સંસ્કાર ઊગે જ કેમ? ‘ખાડું જલ’ આ જીવે શ્રવણ કરવામાં તો કાંઈ ખાકી રાખ્યું નથી, પણ તે તો તેણે

* “ચતુર્ગતિમદ્વાવર્તે દુઃસ્વાદવદીપિતે । ભ્રમન્તિ મવિનોઽજસ્રં વરાકા જન્મસાગરે ॥
રૂપાણ્યેકાનિ ગૃહાતિ ત્યજત્યન્યાનિ સન્તતમ્ । યયા રદ્ધેઽત્ર શૈલૃપસ્તથાયં યન્ત્રવાહકઃ ॥
સર્વેઃ સર્વેઽપિ સમ્બન્ધા સંપ્રાપ્તા દેહધારિભિઃ । અનાદિકાલસંધ્યાન્તેઽસસથાવર્યોનિપુ ॥
ભૂપઃ કૃમિર્ભવત્યત્ર કૃમિશ્ચામરનાયકઃ । શરીરી પરિવર્તેત્ કર્મેણ વશ્ચિતો વલાત્ ॥
માતા પુત્રી સ્વસા માર્યા સૈવ સંપદ્યતેઽદ્ભજા । પિતા પુનઃ પુનઃ સોઽપિ લભતે પૌત્રિક પદં ॥’

—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

કામલોગઅનુબદ્ધ-વિષય સંબંધી અસતકથા જ શ્રવણ કરી છે, પણ તેણે કહી 'સત' સુધુ નથી. તેથી જ તેનું અત્યારસુધી અકલ્યાણ થયું છે. પણ હવે અત્રે આ દષ્ટિને પામતાં છવ આ અત્તવશ્રવણરૂપ ખારા જલને તિલાંજલિ આપે છે.

અને જેવો આ ખારા પાણીના ત્યાગ થાય છે, તેની સાથે સાથે તત્ત્વશ્રુતિ-તત્ત્વશ્રવણરૂપ મીઠા પાણીનો જોગ પણ બને છે, એટલે અહીં બોધ-ધીજ જગી નીકળે છે. અને તત્ત્વશ્રુતિ એટલે તત્ત્વના પ્રતિપાદક એવા તત્ત્વશ્રુતિ તત્ત્વશાસ્ત્ર-પરમાર્થશાસ્ત્ર તે મધુરા-મીઠા જલના જોગ સમાન છે; અને મધુર જલ તેના બીજા અર્થમાં લઈએ તો તત્ત્વશ્રુતિ (= તત્ત્વશ્રવણ) તે પણ તત્ત્વશ્રુતિના-તત્ત્વશાસ્ત્રના અંગરૂપ હોઈ, મધુર જલના જોગ બરાબર છે. આમ તત્ત્વશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વશાસ્ત્રદ્વારા થતું તત્ત્વશ્રવણ તે બન્ને મીઠા પાણી જેવા છે. અને તત્ત્વશ્રુતિદ્વારા જે તત્ત્વશ્રવણ કષ્ટું, તેમાં સદ્ગુરુનું શ્રદ્ધણ અંતર્ભાવ પામે છે. કારણ કે સાંભળવાની ક્રિયા તો કાંઈ બોલે ત્યારે થાય, એટલે તત્ત્વશ્રુતિના-પરમાર્થશાસ્ત્રના આશયના યથાર્થ વક્તા તો શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ જ હોઈ, તેના શ્રીમુખેજ સુખ્ય કરીને તત્ત્વશ્રવણનો જોગ બની શકે છે. અથવા સદ્ગુરુ વિરહે અર્થશ્રદ્ધણરૂપ શ્રવણ પરોક્ષ સદ્ગુરુ સત્પુરુષે પ્રણીત કરેલા વચનામૃત-પરમશ્રુત દ્વારા પણ થાય છે.

“તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિષુ કિમ પીએ રે ?”—શ્રી આનંદધનજી.

“આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગ નહિં, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.
અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કામ;
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આનો (તત્ત્વશ્રુતિનો) જ શુષ્ક કહે છે—

અતસ્તુ નિયમાદેવ કલ્યાણમશ્વિલં નૃણામ્ ।

ગુરુમક્તિસુખોપેતં લોકદ્વયહિતાવહમ્ ॥૬૨॥

વૃત્તિ:—અતસ્તુ—અને આથી કરીને જ, એટલે કે તત્ત્વશ્રુતિ થકી જ, યુગ્મ તો કે—નિયમ દેવ કલ્યાણ—નિયમથી જ કલ્યાણ, પરાપકાર આદિ, અશ્વિલં નૃણાં—અધુન નરોને-મનુષ્યોને હે છે, તત્ત્વશ્રુતિ થકી તથાપ્રકારના આશયભાવને લીધે. તેનું જ વિશેષણ કરે છે:—ગુરુમક્તિસુખોપેતં ગુરુમક્તિના સુખથી યુક્ત એવું કલ્યાણ તેની આગાથી તેના કરણનું-કરવાનું તત્ત્વથી કલ્યાણપણું તેટલા માટે, એટલા માટે જ કહ્યું:—લોકદ્વયહિતાવહમ્—ઉભય લોકમાં હિતાવહ-હિત આણનારું—અ-અધનું ગુરુમક્તિદ્વારા સામ્યપણું છે, તેને લીધે.

નિયમથીજ ઓછી કરી, નરને સકલ કથ્યાણુ;
ગુરુભક્તિ સુખ યુક્ત જે, ઉભય લોક હિત સ્થાન. ૬૩

અર્થ :—અને એ-તત્ત્વશ્રુતિ થકીજ મનુષ્યોને નિયમથીજ સકલ કથ્યાણુ હોય છે, કે જે ગુરુભક્તિના સુખથી યુક્ત અને બન્ને લોકમાં હિતાવહ-હિત કરનાર એવું હોય છે.

વિવેચન

“તતસે’ મનસે’ ધનસે’ સભસે’, ગુરુદેવકી આન સ્વ આત્મ ભસે;
તમ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમધનો.”—શ્રીમદ્ રાજયદ્રજી.

અને એ તત્ત્વશ્રુતિ-તત્ત્વશ્રવણ થકીજ નિયમથીજ મનુષ્યોને પરોપકાર વગેરે સકલ કથ્યાણુની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે સત્સાક્ષના સદુપદેશશ્રવણથીજ પરોપકાર, દયા, દાન, શીલ આદિના કથ્યાણુકારો સંસ્કાર ણીજ આત્મામાં રોપાય છે; તત્ત્વશ્રવણથી અને તેથી કરીનેજ તેવા પ્રકારનો નિર્મલ ચિત્ત-આશય પ્રગટે છે, સકલ કથ્યાણુ મનઃશુદ્ધિ થાય છે, અને તેના પરિણામે પરોપકાર આદિ કથ્યાણુપ્રદ પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. અર્થ-કામનીજ બાબતમાં તો લોકો વિના ઉપદેશે પણ પદ્મ-હોશિયાર હોય છે, પણ ધર્મ તો સાક્ષ-શ્રુતિ વિના થઈ શકતો નથી, એટલે તેમાં-તે કથ્યાણુકર સાક્ષમાં-આત્મ સત્પુરુષના વચનમાં આદર કરવો તે હિતકારક છે, પરમ કથ્યાણુકારી છે. પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજયદ્રજીનું વચનામૃત છે કે—

“અહો ! સત્પુરુષના વચનામૃત, સુદા અને સત્સમાગમ. સુધુસ ચેતનને ભથત કરનાર, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર, દર્શન માત્રથી નિર્દોષ, અર્પુ સ્વભાવને પ્રેરક, સ્વરૂપપ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ, અને પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના કારણભૂત,— છેલ્લે અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી, અનંત અબ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર, ત્રિકાળ જયવંત વર્તો ! ઓ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ.”—શ્રીમદ્ રાજયદ્ર.

અને તે કથ્યાણુ પણ ગુરુભક્તિના સુખથી યુક્ત એવું હોય છે. કારણ કે શ્રી સદ્ગુરુની આજ્ઞાથીજ કથ્યાણુ હોય છે. પરોપકારાદિ કથ્યાણુકાર્ય પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનની આજ્ઞાપૂર્વક કરવામાં આવે તોજ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી વાસ્તવિક કથ્યાણુરૂપ થાય છે; સ્વછંદે કરવામાં આવે તે વાસ્તવિક કથ્યાણુરૂપ થતું નથી. એમ ભગવાન સાક્ષકારનો

×“उपदेशं विनाप्यर्थकामौ प्रति पटुर्जनः ।

धर्मस्तु न विना शास्त्रादिति तत्रादरो द्वितः ॥”—શ્રી યોગબિન્દુ.

અભિપ્રાય છે. કારણકે-‘ગુરુઆજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો એટલે ભગવાનની આજ્ઞાનો* ત્યાગ કર્યો, અને ભગવાનની આજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો એટલે ઉભય લોકનો ત્યાગ કર્યો.’

“દાન તપ શીલ વ્રત, નાથ આણા વિના, ધર્મ બાધક કરે ભવ ઉપાધિ....

ધન્ય તું ! ધન્ય તું ! ધન્ય જિનરાજ તું !”

“આણારજે ચિત્ત ધરીને, દેવચંદ્ર પદ શીલ વરીને.”—શ્રી કેવચંદ્રજી.

આણું જે ગુરુઆજ્ઞાપૂર્વક કહ્યાણુ કાર્ય હોય છે, તે અનુબંધવાણું હોય છે. એટલે કે તેથી ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટતર કહ્યાણુની પરંપરા પ્રાપ્ત થયાજ કરે છે, પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની ઉત્તરોત્તર ચઢતી ઠળા-અચ્યુદય થયા જ કરે છે આમ આ કહ્યાણુકાર્ય આ લોક-પરલોકમાં હિંતણું કારણ થાય છે, ‘લોકેદ્વયહિતાવહ’—ઉભય લોકમાં હિંતને ખેંચી લાવનારું બને છે.

“આણાવ ધમ્મો, આણાવ તવો”—શ્રી જિનપ્રવચન.

આણું (ગુરુભક્તિણું) જ વિશેષથી પરમ ફલ કહે છે—

ગુરુભક્તિપ્રભાવેન તીર્થકૃદર્શનં મતમ્ ।

સમાપત્યાદિભેદેન નિર્વાણેકનિવન્ધનમ્ ॥ ૬૪ ॥

પ્રભાવથી ગુરુભક્તિના, તીર્થકર દર્શન માત્ર;

સમાપતિ આદિ ભેદથી, મોક્ષણું એક નિદાન. ૬૪

અર્થ :—ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી સમાપતિ આદિ ભેદ કરીને તીર્થકર દર્શન માત્રું છે,—કે જે મોક્ષણું એક નિબંધન-કારણ છે.

વૃત્તિ :—ગુરુભક્તિપ્રભાવેન-ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી, સામર્થ્યથી, તેનાથી ઉપાળેલા કર્મવિપાકથી, શું ? તો કે-તીર્થકૃદર્શનં મતં-તીર્થકરણું દર્શન, ભગવંતણું દર્શન માત્રું છે—કષ્ટ મધ્યું છે. કેવી રીતે ? તો કે-સમાપત્યાદિભેદેન-સમાપતિ આદિ ભેદથી. સમાપતિ એટલે જ્ઞાનચક્રી રૂપશૃંગા, જે વડે કરીને, આદિ શબ્દથી તે નામકર્મના બધ, વિપાક અને તદ્ભાવ આપતિની ઉપપત્તિનું મહણું છે. (એટલે કે તીર્થકરનામકર્મનો અંધ, ઉદય અને તીર્થકરભાવની પ્રાપ્તિની યુક્તિયુક્તતાનું—યોગ્યતાનું મહણું છે.) તે તીર્થકર દર્શન આણું વિશિષ્ટ છે—નિર્વાણેકનિવન્ધનમ્-નિર્વાણું એક નિબંધન-કારણ છે, અસાધારણ એવું અવધ્ય (અચૂક) મોક્ષ કારણ છે.

* “ગુરુ આણાવ ચાપ જિણવર આણા ન હોદ જિયમેળ ।

સચ્છંદવિદ્વારાણં હરિભદ્રેણ જાઓ મળિયં ॥

પરમ્મિ પરિચિત્તે આણા ચલુ મગચઓ પરિચિત્તા ।

તીપ અ પરિચાપ ડુણ્હ વિ લોમાણ વાઓત્તિ ॥”

શ્રી યશોવિજયજીવત શ્રી યતિસહજસમુચ્ચય.

વિવેચન

“ પ્રભુ ભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મેળવવા ગુરુ ભગવાન;
ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તેહ ઉપજવા પૂર્વિત ભાગ્ય. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રલ.

ઉપરમાં જે ગુરુભક્તિ કહી તેના મહાપ્રભાવ-માહાત્મ્ય-સામર્થ્ય અત્ર બતાવ્યું છે. ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી શ્રી તીર્થકરનું દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સત્પુરુષોનું માનવું છે. તે કેવી રીતે? તેને માટે કહ્યું કે સમાપત્તિ વગેરે ભેદથી તે દર્શન સાંપડે છે. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનથી સ્પર્શના, પ્રભુના સ્વરૂપની અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ધ્યાનથી જે દૂરસના થવી, તેથી કરીને તીર્થકર ‘દર્શન’ સાંપડે છે, અથવા તે તીર્થકરનામકર્મ બંધાય છે, અને તેનો વિપાક થયે તીર્થકર ભાવનો પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ પણ તીર્થકર દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. અને આવું જે ભગવાન તીર્થકરનું-ધર્મ તીર્થસ્થાપકનું દર્શન છે, તે મોક્ષનું એક અદ્વિતીય કારણ છે, અમોઘ-અચૂક એવું અસાધારણ અનન્ય કારણ છે.

આમ ગુરુભક્તિનો મહિમા અપૂર્વ છે. સદ્ગુરુની ભક્તિથી-સેવાથી-ઉપાસનાથી શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજાય છે, તેમનું સ્વરૂપદર્શન થાય છે, જેથી અમોઘ મોક્ષકળ અવશ્ય મળે છે; અને જે ‘દર્શન’ છે તે ‘દૃષ્ટિ’ ‘ખિના નયન વિના-નયન વિના થતું નથી, ‘ખિના નયન પાવે નહિ’, વિના નયનની ‘પાવે નહિ’ જે વાત છે, અર્થાત્ થર્મચક્ષુને અગોચર એવી જે વાત છે, તે ‘નયન’ વિના અર્થાત્ સદ્ગુરુની દોરવણી વિના અથવા સદ્ગુરુએ અર્પેલા દિવ્ય આંતર ચક્ષુ વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. પણ જે સદ્ગુરુના ચરણ સેવે છે, તે તો તે ‘ખિના નયનક્રી બાત’ સાક્ષાત્ પામે છે વિનયવંત વિનેય-શિષ્ય સદ્ગુરુના નયનથી દિવ્ય નયન પાગી જિનસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આમ અતોદ્રિય એવા પ્રભુના શુદ્ધ સહજાનંદ સ્વરૂપનું દર્શન સદ્ગુરુએ અર્પેલા દિવ્ય નયનદ્વારા થાય છે, એ શ્રોમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો પરમ ઉપકાર છે.

“ મૂળ સ્થિતિ બે પૂછા મને, તો સોંપી દઉં યોગી કને. ”—શ્રોમદ્ રાજચંદ્રલ

—: સમાપત્તિનું સ્વરૂપ :—

ઉપરમાં જે સમાપત્તિ કહી તેનું સ્વરૂપ રસપ્રદ-બોધપ્રદ હોઈ ખાસ સમજવા જેવું છે સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનદ્વારા સ્પર્શના. જેનું ધ્યાન કરવામા આવે છે તેના સ્વરૂપનું ધ્યાનથી સ્પર્શન-અનુભવન થવું, તદ્દૂપતાની સમ્યક્ આપત્તિ-પ્રાપ્તિ થવી, તદ્દૂપપણું પામવું તે સમાપત્તિ. અથવા જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તેના સ્વરૂપની સમ-તુલ્ય આપત્તિ-પ્રાપ્તિ થવી, તેની સમાન તદ્દૂપ આત્માનુભવ થવો તે સમાપત્તિ આ સમજવા માટે સ્ફટિક રતનનું દૃષ્ટાંત છે: જાતવંત એવું નિર્મલ સ્ફટિક રતન રાતા ઠે ઠાળા ફૂલની.

ઉપરમાં રાખ્યું હોય, તો તેમાં તેની તેવી ઝાંઝ-છાયા પડે છે, તેવી રંગછાયાથી તદ્દુપ-પત્તિ-તદ્દુપપણ્ણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ નિર્મલ ચિત્ત-રત્ન જેવું ધ્યાન કરે છે, તેની તેવી છાયા તેમાં પડે છે, તે તે ભાવવામાં આવતી વસ્તુના ઉપરાગથી તેને તદ્દુપપત્તિ-તદ્દુપ-પણ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ભવિત્વંત નિર્મલ સ્ફટિક રત્નની જેમ ક્ષીણવૃત્તિવાળાને (૧) 'તાત્સ્થ્યથી' અર્થાત્ તેમાં સ્થિતિરૂપ ઝોકાગ્રપણ્ણથી અને (૨) 'તદંજનપણ્ણથી' અર્થાત્ તેવું અંજન-રંગ લાગવારૂપ તન્મયપણ્ણથી સમાપત્તિ હોય છે.

આ સમાપત્તિ^x થવામાં ત્રણ મુખ્ય આવશ્યક શરત છે-(૧) પ્રથમ તો સ્ફટિક રત્નની જેમ ચિત્ત ક્ષીણવૃત્તિવાળું નિર્મલ હોવું જોઈએ. એમ હોય તો જ સમાપત્તિ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય (૨) એક ફૂલની પાસે મૂકેલા સ્ફટિકની સમાપત્તિ જેમ, ભાવવામાં આવતા વિષય પ્રત્યે ચિત્તનું સ્થિર ઝોકાગ્રપણ્ણ કેમ થાય ? થવું જોઈએ આ ન હોય તો સમાપત્તિ થાય જ કેમ ? (૩) અને પછી ફૂલની રંગ-છાયા સ્ફટિકમાં પડે, તેમ તન્મયપણ્ણ થવું જોઈએ, ધ્યાન વિષયનો દૃઢ ભાવરંગ લાગી જવો જોઈએ. આમ થાય ત્યારે જ સમાપત્તિ થાય. તેમજ આ સમાપત્તિ થવામાં આવશ્યક એવી જ આ ત્રણ શરત (Essential conditions) કહી, તેમાં આગલી હોય તે પાછલીનું કારણ થાય છે. કારણ કે સૌથી પ્રથમ તો ચિત્ત-સત્ત્વ સ્ફટિક જેવું અત્યંત નિર્મલ-શુદ્ધ થવું જોઈએ, અર્થાત્ ચિત્ત અત્યંત સાર્વિક પરિણામી થઈ જવું જોઈએ. આમ જો ન થાય તો પત્થરમાં જેમ ફૂલની છાયા ન પડે, તેમ ભલિન ચિત્તમાં પણ ભાવના યોગ્ય વસ્તુની છાયા ન પડે, સમાપત્તિ ન થાય. પણ જ્યારે ચિત્ત નિર્મલ-ક્ષીણવૃત્તિવાળું, સ્ફટિક જેવું પારદર્શક સ્વચ્છ (Crystal-clear) થઈ જાય, ત્યારે તે અન્ય વૃત્તિ પ્રત્યે દોડતું નહિ હોવાથી સ્થિર થઈ ઝોકાગ્રપણ્ણ પામે; અને આમ જ્યારે તે ઝોકાગ્રપણ્ણ પામે ત્યારે જ તે તન્મય ભાવને પામે તાત્પર્ય કે ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો તન્મય થાય. આમ સમાપત્તિનો* ઉપક્રમ

। x “મળેરિવામિજાતસ્ય ક્ષીણવૃત્તેરસંશયમ્ ।

તાત્સ્થ્યાસદ્જનત્વાચ્ચ સમાપત્તિઃ પ્રકીર્ણિતા ॥”-શ્રી યશો કૃત દ્વા૦ ૨, ૧*

*પાતજ્ઞ યોગશાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે માલ, મઢણ અને ગૃહીત એમ ત્રણ પ્રકારની સમાપત્તિ છે. તેમાં માલ સમાપત્તિ નિર્વિચાર સમાધિ પર્વતે, મઢણ સમાપત્તિ સાનંદ સમાધિ પર્વતે, અને ગૃહીત સમાપત્તિ સાસ્મિત સમાધિ પર્વતે વિશ્રામ પામે છે. વળી તેના ચાર પ્રકાર છે: (૧) સનિતક, (૨) નિર્વિતક, (૩) સવિચાર, (૪) નિર્વિચાર. આ સમાપત્તિઓ સ પ્રજ્ઞાત સમાધિ (સવિકલ્પ) છે, અને તે જ ‘સમીજ’ સમાધિ કહેવાય છે. તેમાં છેલ્લી નિર્વિચાર સમાપત્તિનું નિર્મલપણ્ણ યથે અપાત્મપ્રસાદ થાય છે, તેથી જનભરા પ્રજ્ઞા ઉપજે છે, જે નિશ્ચિત-અનુમાન કરતાં અધિક હોય છે તે જનભરા પ્રજ્ઞાથી સરકારાત્મનો બાધક એવો તત્ત્વસરકાર ઉપજે છે અને તેના નિરોધથી અસંપ્રજ્ઞાત (નિર્વિકલ્પ) નામે સમાધિ ઉપજે છે. વિશ્રામ પ્રણયના અવસાથી અને ‘નેતિ નેતિ’ એવા સંસ્કારોપથી તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી કેવલ્ય પ્રગટે છે-આત્માનું કેવલ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાત્ થાય છે. આમ નિર્વિચાર સમાપત્તિ→અપાત્મપ્રસાદ→જનભરા પ્રજ્ઞા→તત્ત્વસંસ્કાર→અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ→કેદ૧, -આ ક્રમ છે. (વિશેષ માટે જુઓ પાત, તેમાં યશોવિજયશ્લોક૦ ૨, ૧૦)

છે. આમાં ચિત્તસ્થિરતા એ મધ્યવર્તી ગુણ છે, તેની કેટલી બધી મહત્વતા છે એ સૂચવતું શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીવું પરમ તત્ત્વગંભીર વચન છે કે—

“ બીજી સમજણ પછી કહીય, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઇય. ”

હવે સમાપત્તિ કેાની ? કયા ધ્યાનવિષયની ? તેનો વિચાર કરવા યોગ્ય છે. ધ્યાન-વિષય એ જડ હોય ને ધ્યાતા ચેતન હોય તેા એનો એકત્વપરિણામરૂપ મેળ કેમ બને ? માટે જડ વસ્તુના ધ્યાનથી તાત્ત્વિક+ સમાપત્તિ યામ નહિ. તાત્ત્વિક તાત્ત્વિકી સમાપત્તિ તેા આત્મા એ ભાવનાવિષય હોય તેા જ યાય અને પરમાત્મા પરમાત્મ એ શુદ્ધ આત્મા જ છે, એટલે પરમાત્માની* સમાપત્તિ જીવાત્મામાં સમાપત્તિ યુક્ત છે. હું છું તે પરમાત્મા છું, પરમાત્મા છે તે હું છું, ‘ પરમાત્મામનું હો આત્મ ભાવવું ’—એવું અલેદ ધ્યાન ધરવાથી જીવાત્માને પરમાત્માની સમાપત્તિ યાય છે, કારણ કે દ્રવ્યથી આત્માની ને પરમાત્માની તાત્ત્વિક એકતા છે, એક ચેતન સ્વરૂપણથી સમાનતા છે, એટલે તેની સમરસીભાવરૂપ સમાપત્તિ—અલેદ એકતા થવા યોગ્ય છે. એટલા માટે જ ‘ જે અહં’તને (શુદ્ધ આત્માને) સ્વદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી બાંધે છે, તે જ સ્વ આત્માને બાંધે છે, અને તેનો મોહ નિશ્ચય લય પામે છે, ’ એમ મહાપિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ કહ્યું છે.

“ જો જાણદ અરહંતે, દક્ષત્તગુણત્તવજ્ઞયત્તેહિ ।

સો જાણદ અપ્પાણં, મોહો સલ્લુ જાદ તસ્સ હયં ॥ ” —શ્રી પ્રવચનસાર.

“ જે ઉપાય બહુવિધની રચના, યોગમાયા તે બાંધેા રે;

શુદ્ધ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય ધ્યાને, શિવ દિયે પ્રભુ સપરાણેા રે....શ્રીઅર૦ ”—યશોવિજયજી.

“ પ્રગટ તત્ત્વતા ધ્યાવતાં, નિજ તત્ત્વનો ધ્યાતા યામ રે. ”—શ્રી કેવચંદ્રજી.

આમ પરમાત્માની સમાપત્તિ યાય છે તેનું કારણ એમ છે કે જીવમા પોતાની અંતરંગ ઉપાદાનભૂત તેવી પરમાત્મ શક્તિ રહેલી છે તેની વ્યક્તિ અર્થાત્ પ્રગટપણું વ્યક્ત-પ્રગટ પરમાત્માના તેવા પ્રકારે ધ્યાનરૂપ સામગ્રીસંયોગથી હોય છે, પ્રગટ પરમાત્માનું ધ્યાનાર્ણવનરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત પામી જીવની તે ઉપાદાનશક્તિ પ્રગટ પરમાત્મપણે પરિણમે છે.

+“ સંપ્રજ્ઞાનોઽવતરતિ ધ્યાનમેદેઽત્ર તત્ત્વતઃ ।

તાત્ત્વિકીં ચ સમાપત્તિર્નાત્મનો ભાવ્યતાં વિના ॥ ”—દ્વા. દ્વા. ૨૦-૧૫

*“ પરમાત્મસમાપત્તિર્જીવાત્માનિ દ્વિ યુજ્યતે ।

અમેદેન તથાધ્યાનાદન્તરદ્વસ્વશક્તિઃ ॥ ”—દ્વા. દ્વા. ૨૦

અને જીવાત્મામાં તેવા પ્રકારે પરમાત્માનું સત્ત્વ-શક્તિ છે, તેની ઉપપત્તિ માટે ત્રણ પ્રકારના આત્મા યોગવાદ્મયમાં પ્રસિદ્ધ છે: x બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા.

તેમાં (૧) કાયામાં જેને આત્મબુદ્ધિ છે અને તેથી ‘હું સ્થૂલ, હું કૂચ’ ત્રિવિધ આત્મા ઈત્યાદિ પ્રકારે જે પ્રતીત થાય છે, તે કાય અથવા બહિરાત્મા છે.

(૨) કાયાદિકમાં જેને આત્મબુદ્ધિ નથી પણ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ છે, એટલે કાયાદિકમાં જે સાક્ષીરૂપ રહી તેના અધિષ્ઠાતા થઈને રહે છે, તે અધિષ્ઠાયક અથવા અંતરાત્મા છે. (૩) જ્ઞાનાનંદે જે પૂર્ણ પાવન અને સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે, અને જે અર્તાદ્રિય ગુણુરતના આકર છે, તે પરમાત્મા છે. આ ત્રણ પ્રકારના આત્મામાં બહિરાત્મા ધ્યાનનો અનધિકારી હોઈ ધ્યાતા થઈ શકતો નથી, અંતરાત્મા અધિકારી હોઈ ધ્યાતા હોય છે, અને પરમાત્મા તો ધ્યાનમાં ભાવવા યોગ્ય એવા ધ્યેય છે. આમ ધ્યાનનો ઉપયોગ હોય છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બહિરાત્મભાવ ત્યજી, અંતરાત્મરૂપ થઈ, સ્થિર ભાવે પરમાત્માનું જે આત્મારૂપ ભાવનું, તે જ સમાપત્તિનો વિધિ છે, આત્મ અર્પણનો દાવ છે, ‘આત્મ અરપણ દાવ.’ જેમ અવિકાર એવા નિર્મલ દર્પણમાં પુરુષના સ્વરૂપનું અર્પણ થાય છે, તેમ નિર્વિકાર એવા નિર્મલ અંતરાત્મામાં પરમપુરુષ પરમાત્માના સ્વરૂપનું અર્પણ થાય છે, અર્થાત્ તે પરમાત્મસ્વરૂપ તેમાં પ્રગટ અનુભવરૂપે દેખાય છે. આ જ સમાપત્તિ છે.

“કાયાદિકે હો આત્મ બુદ્ધે પ્રદ્યો, બહિરાત્મ અધરૂપ....સુગ્યાની;
કાયાદિકે હો સાક્ષીધર થઈ રહ્યો, અંતર આત્મરૂપ....સુગ્યાની.
જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વર્જિત સકલ ઉપાધિ....સુગ્યાની;
અર્તાદ્રિય ગુણુગણુમણિ આગર, ઇમ પરમાત્મ સાધ....સુગ્યાની.
બહિરાત્મ તજ અંતર, આત્મરૂપ થઈ યિર ભાવ....સુગ્યાની;
પરમાત્મનું હો આત્મ ભાવનું, આત્મ અરપણ દાવ....સુગ્યાની.
સુમતિ અરણ્યકજ આત્મ અરપણા, દરપણુ જિમ અવિકાર....સુગ્યાની”-શ્રી આનંદધનજી

આ સર્વ પરથી ક્ષતિ થાય છે કે બહિરાત્મા-અંતરાત્મામાં શક્તિથી પરમાત્મપણું છે, તેથી યથાયોગ્ય કારણયોગે તેની વ્યક્તિનો-આવિર્ભાવનો સંભવ છે. એટલે કે બહિરાત્મભાવ ત્યજી દઈ, નિર્મલ ને સ્થિર થયેલો અંતરાત્મા જો પરમેશ્વર-પરમાત્માનું એકાગ્ર ધ્યાન કરે, તો તેના અવગંભને ધ્યાતા ને ધ્યેયનો અભેદ થાય, અર્થાત્ ધ્યાન

x “વાહ્યાત્મા ચાન્તરાત્મા ચ પરમાત્મેતિ ચ ત્રયઃ ।

કાયાધિષ્ઠાયકધ્યેયા પ્રસિદ્ધા યોગવાદ્મયે ॥”-૬૧૦ ૬૧૦

“વદિત્ત્વ. પરશ્ચેતિ ત્રિઘાત્મા સર્વદેહિણુ ।

ઉપેયાત્તન પરમં મધ્યોપાયાદ્વિસ્વજેત્ ॥”-સમાધિશતક.

કરનાર પોતે જ ધ્યેય એવા પરમાત્મસ્વરૂપ થઈ જાય, ધ્યેયની સમાપત્તિ ધાય અને સાધ્યની અખંડ સિદ્ધિ સાંપડે.

“પરમેશ્વર અવલંબને રે....મનઃ ધ્યાતા ધ્યેય અલેહ રે....ભવિઃ
ધ્યેય સમાપત્તિ હુવે રે....મનઃ સાધ્ય સિદ્ધિ અવિચ્છેદ રે....ભવિઃ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“તારું ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહી જ જ્ઞાન ને આરિત્ર તે જ છેજી,
તેથી જાણે સઘળા હો પાપ, ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હોયે પછેજી”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ દ્રવ્યના—તત્ત્વના સાધર્મ્યથી અંતરાત્માને પરમાત્માની સમાપત્તિ ધાય છે, અર્થાત્ સમ્યક્પ્રકારે તદ્વૃત્તાપત્તિ, તદ્વૃત્તપણું, તન્મયપણું ધાય છે, કારણ કે જે જેને ધ્યાવે તે તેવો થાય, એવો નિયમ છે. અને ભમરી ને ઇંચળનું હૃદયંત પ્રસિદ્ધ છે. ઇંચળ ભમરીનું ધ્યાન ધરે છે, તે ઇંચળ ભમરી બને છે. શ્રી આનંદધનજીએ પરમ ભાવોદ્ભા-સથી લલકાર્યું છે કે:—

“જિન થઈ જિનને જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
બૃગ્વી ઇલિકાને ચટકાવે, તે બૃગ્વી જમ જોવે રે... ષડ્દરિયણુ જિન અંગ સણીજે.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આ વચનોનો ઉત્તમ પરમાર્થ સમજાવતાં કહે છે કે—“જિન થઈને એટલે સાંસારિક ભાવને વિપેથી આત્મભાવ ત્યાગીને, જે કોઈ જિનને એટલે કેવલ્ય જ્ઞાનીને, વીતરાગને આરાધે છે, તે નિશ્ચયે જિનવર એટલે કેવલ્યપદે યુક્ત હોય છે. તેને ભમરી અને ઇંચળનું પ્રત્યક્ષ સમજાય એવું હૃદયંત આપ્યું છે.”

“હામ વિભાવ અપાય, નાસે પ્રભુ સુપસાય;
જે તન્મયતાએ ધ્યાય, તેહને સહી દેવચંદ્ર પદ ધાય રે...જિણ્હા તોરા નામથી મન ભીનો.”
“પરમગુણી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેજી;
શુદ્ધાતમ અનુભવ આરવાહી, દેવચંદ્ર પદ પાવેજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ સમાપત્તિ આદિ લેદથી આ તીર્થંકરદર્શન-પરમાત્મદર્શન ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી સાંપડે છે એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી ઉપાર્જીલા પુણ્યપરિપાકથી ઉપરમાં વિવશ્યું તેમ સમાપત્તિથી પરમાત્મદર્શન થાય છે; અથવા ગુરુભક્તિથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે, તેનો ઉદય થાય છે, અને તીર્થંકર-દર્શન પ્રાપ્તિ થાય છે. અને આમ પણ તીર્થંકરદર્શન-પરમાત્મ-દર્શન સાંપડે છે. આ તીર્થંકરદર્શન-પરમાત્મદર્શન જ નિર્વાણનું એક નિબંધન અર્થાત્ મોક્ષનું અદિતીય કારણ છે. તે પ્રાપ્ત થયા વિના કદી પણ

નિર્વાણ યતું નથી. જેની પ્રાપ્તિ પરમ દુર્લભ છે, એવું આ પરમાત્મદર્શન પરમ દુર્લભ છે. આ પરમાત્મદર્શનની પ્રાપ્તિથી પરમ ભાવાવેશમાં આવી જઈ શ્રી આનંદધનજીએ ગાયું છે કે—

“ચંદ્રપ્રભુ ઝુખ ચંદ રે....સખી! દેખણુ દે!
ઉપશમ રસનો કંદ....સખી. સેવે સુર નર ઈંદ....સખી.
ગતકલિમલ દુઃખં દંદ.....રે સખિ.
સુહુમ નિગોદ ન દેખિયો....સખિ. બાહર અતિહિ વિશેષ....રે સખી.
પુઢવી આઉ ન પેખિયો....સખિ.
તેઉ વાઉ ન લેશ રે....સખી.” ઇત્યાદિ, (ભુઓ. પૃ. ૧૪૭).

આ તીર્થંકરદર્શનની પ્રાપ્તિ વિનાજ આ જીવ અનાદિ કાળથી આ સંસારમાં રખણ્યો છે, અને તેની પ્રાપ્તિ થયે જ આ જીવનો સંસારથી નિસ્તાર થાય છે. અને તેની પ્રાપ્તિ પણ નિર્મલ સાધુમક્ષિત વિના—સંત સદ્ગુરુની ભક્તિ વિના થતી નથી.

“જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતહી અવધાર રે;
તુજ દરિયાણુ વિણુ હું ભગ્યો, કાળ અનંત અપાર રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“નિર્ધંધ ભગવાને પ્રણીતેલા પવિત્ર ધર્મ માટે જે જે ઉપમા આપીએ તે તે ન્યૂન જ છે. આત્મા અનંત કાળ રખણ્યો તે માત્ર એના નિરુપમ ધર્મના અભાવે x x x શી એની શૈલી!”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પૃષ્ઠાંક ૩૧.

આવું પરમ અદ્ભુત ને પરમ દુર્લભ તીર્થંકરદર્શન એટલે શું? તેના અનેક અર્થ થઈ છે. જેમકે—(૧) પ્રભુની સુદાનું—વીતરાગભાવસૂચક તઢાકાર સ્થાપનારૂપ પ્રતિમાવું દર્શન, (૨) તીર્થંકરના શુભસ્વરૂપનું સામાન્યપણે સ્થૂલ દર્શન, (૩) તીર્થંકર દર્શનના તત્ત્વનું યથાર્થ દર્શન કરી તત્ત્વદ્રષ્ટા તીર્થંકરે યથાવર્ત પ્રરૂપેલ તત્ત્વ નના વિવિધ દર્શન, (૪) તેમના પરમાત્મ સ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન—સાક્ષાત્કાર અર્થ ઇત્યાદિ પ્રકારે આ દર્શનનો પ્રત્યેક પ્રકાર અનંતર કે પરંપર રીતે પરમ ઉપકારી છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ પ્રકાર પણ અનુક્રમે ચોથા પ્રકારના કારણરૂપ થવાથી ઉપકારી થાય છે. અને આવું આ પરમ ઉપકારી તીર્થંકરદર્શન પણ પરમ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુથી જ સમભય છે, માટે મોટામાં મોટો ઉપકાર શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો જ છે.

“સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમભય ન જિનરૂપ;
સમભયા વિણુ ઉપકાર રયો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અહીં પ્રતિવેધ કરેલા સૂક્ષ્મ બોધનું લક્ષણ જાતાવવા માટે કહે છે—

સમ્યગ્વેત્વાદિભેદેન લોકે યસ્તત્ત્વનિર્ણયઃ ।

વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ સૂક્ષ્મવોધઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬૫ ॥

સમ્યગ્ હેતુ આદિથી જે, તત્ત્વનિર્ણય જનમાંય;
વેદ્યસંવેદ્ય પદથી—તે, સૂક્ષ્મ બોધ કહેવાય. ૬૫

અર્થઃ—સમ્યક્ હેતુ વગેરે ભેદે કરીને, લોકમાં જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ થકી તત્ત્વ-નિર્ણય થાય છે, તે સૂક્ષ્મ બોધ કહેવાય છે.

વિવેચન

“ સૂક્ષ્મબોધ તોપણ ઈકાંત, સમકિત વિષય ન હોય;

વેદ્યસંવેદ્ય પદે કહ્યો, તે ન અવેદ્ય એવું...મતગોહન ”—શ્રી યો. દા. સંભાષણ. ૪-૫

ઉપરમા સૂક્ષ્મબોધ હલ્લુ આ દષ્ટિમા ન હોય એમ કહ્યું હતું, તેના ખુલાસો કરવા માટે ‘ સૂક્ષ્મબોધ ’ એટલે શું ? તેનું અર્થ કથન છે. હેતુ સ્વરૂપ અને ફલથી કરીને વિદ્યત્સમાજરૂપ લોકમાં, પડિત જનોના સમુદાયમા, વેદ્યસંવેદ્યપદથકી જે સમ્યક્ પ્રકારે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં આવે, એટલે કે પરમાર્થનો પરિચય કરાય, પરમાર્થનું પરિજ્ઞાન થાય, તેને ‘ સૂક્ષ્મ બોધ ’ કહ્યો છે

તત્ત્વનિર્ણયની ન્યાયપદ્ધતિ

કોઈપણ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો હોય, તો તે કામ સાચા પડિત જનોના—પરંપરા વિદ્વાનોનું છે, કારણ કે તેઓ જ હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફલથી તત્ત્વની સમ્યક્ પરીક્ષા કરી, કષ-ઉદ-તાપ આદિ પ્રકારથી સમ્યક્ કસોટી કરી, તત્ત્વનો—પરમાર્થનો નિર્ણય કરવાને સમર્થ હોય છે તેઓ સર્વ આશ્રયથી પર હોઈ, તત્ત્વની મધ્યસ્થપણે ન્યાય-પદ્ધતિથી ચકાસણી કરે છે જેમ કુશલ ન્યાયાધીશ-ન્યાયમૂર્તિ ન્યાયતુલા બરાબર ભજવીને પક્ષપાતરહિતપણે ન્યાય તોલે છે, તેમ આ ન્યાયપ્રિય વિદ્વજ્જનો પણ નિષ્પક્ષપાતપણે તત્ત્વની તુલના કરે છે, કારણ કે તેઓ ન્યાયપદ્ધતિમા નિષ્ણાત હોય છે તે આ પ્રકારે—

વૃત્તિ.—સમ્યગ્-સમ્યક્પણે, અવિપરીત વિધિથી, હેત્વાદિભેદેન-હેતુ આદિ ભેદથી; હેતુ, સ્વરૂપ ને ફલના ભેદથી, લોકે-લોકમા, એટલે કે વિદ્વત્ સમાજમાં યસ્તત્ત્વનિર્ણયઃ—જે તત્ત્વનિર્ણય, પરમાર્થ પરિચયે કા કારણથી ? તો કે—વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ—વેદ્યસંવેદ્યપદથી, જેનું લક્ષણ કહેવામા આવે છે એવા વેદ્યસંવેદ્યપદથી, સૂક્ષ્મવોધઃ સ ઉચ્યતે—તે સૂક્ષ્મબોધ, નિપુણ બોધ કહેવાય છે, એમ અર્થ છે

૧. તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં ન્યાયવેત્તાઓ પ્રથમ તો (અ) સાધ્ય નક્કી કરે છે,* સાધ્યના સ્વીકારરૂપ અમુક પક્ષ સ્થાપે છે, અને તે પ્રત્યક્ષ આદિથી અભાધિત એવો હોય છે. તે હેતુનો વિષય પ્રકાશે છે, માટે તેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ, સાધ્ય, હેતુ નહિં તો લક્ષ્ય વિનાના બાણ જેવી સ્થિતિ થઈ પડે, એમ તેઓ અને દર્શાવે જાણે છે. (વ) આમ સાધ્ય નિશ્ચિત કરી તેઓ તેનો હેતુ વિચારે છે. સાધ્યનો અવિનાશાવી, એટલે સાધ્યને સાધ્યા વિના ન રહે-અવશ્ય સાધે જ, તે હેતુ કહેવાય છે. સાધ્ય અને હેતુનો સંબંધ અવિનાશાવી એટલે કે એક બીજા વિના ન ચાલે એવો છે. તથાપ્રકારે ઉપપત્તિથી અને અન્યથા પ્રકારે અનુપપત્તિથી, એમ બે પ્રકારે હેતુના પ્રયોગવડે કરીને સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે આમ અન્યથા અનુપપન્ન-પાણ્યુ એટલે કે આ જ પ્રકારે ઘટે, બીજા પ્રકારે ન ઘટે, એ હેતુનું લક્ષણ છે. તેની અપ્રતીતિ, સંદેહ કે વિપર્યાસ હોય, તો હેતુભાસ કહેવાય છે. તે હેતુભાસને આ વિચક્ષણ પુરુષો પ્રયત્નથી વર્જે છે. (ક) આમ હેતુવડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરી, તેઓ તેની દર્શાવતી પુષ્ટિ કરે છે, જેમાં સાધન-સાધ્યની વ્યાપ્તિ વિશેષે કરીને સંબંધસ્મરણથી વિનિશ્ચિત કરવામાં આવે તે, સાધ્યર્થથી દર્શાવે છે; અને જ્યાં સાધ્ય નિવૃત્ત થતાં સાધનનો પણ અસંભવ કહેવામાં આવે, તે વૈધર્મ્યથી દર્શાવે છે. અંતર વ્યાપ્તિથી જ સાધ્યની સિદ્ધિ હોય, તો બાહ્ય ઉદાહરણ સાર્થક છે, નહિં તો તેના અભાવે વ્યર્થ છે. (૩) આવા દર્શાવતી પુષ્ટિ કરતાં આ ન્યાયવિચારદો અસિદ્ધ, અપ્રતીત, અન્યથોપપન્ન, વિરુદ્ધ, ને અનેકાંતિક એવા સાધ્યર્થથી ઉપજતા દર્શાવે દોષો આવવા હેતા નથી, તેમજ અપલક્ષણ હેતુથી ઉપજતા સાધ્યવિકલ વગેરે દોષો પણ આવવા હેતા નથી, અને વૈધર્મ્યથી ઉપજતા દર્શાવે દોષો દૂરથી પરિહાર છે. આમ આ વિચક્ષણ જનો અનુમાન+ પ્રમાણથી નિર્દૂષણ એવા સમ્યક્ હેતુવડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરી, ને નિર્દોષ દર્શાવતી તેની પુષ્ટિ કરી, તત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્થાપે છે.

૨. તત્ત્વનિર્ણયમાં બીજી વસ્તુ તત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારવાની છે એટલે તત્ત્વનું સ્વરૂપ-સ્વલક્ષણ શું છે? તેના સામાન્ય-વિશેષ શુભ શું છે? એનો તેઓ વિચાર કરે છે. પ્રત્યેક વસ્તુ અનેકાંતસ્વરૂપ છે. તેના એક દેશને-અંશને ગ્રહણ કરે તે નય કહેવાય છે. 'તે એકાંતસ્વરૂપ નયોની શ્રુતમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થકી, સંપૂર્ણ અર્થનો વિનિશ્ચય કરાવનાર'

“સાધ્યાવિનામુવો દેતોર્વચો યત્ પ્રતિપાદકમ્ । પરાર્થમનુમાનં તત્ પક્ષાદિવચનાત્મકમ્ ॥
અન્યથાનુપપન્નત્વં દેતોર્લેક્ષણમીરિતમ્ । તદ્વપ્રતીતિસન્દેહવિપર્યાસેસ્તદામતા ॥”
ધર્ત્યાદિ.

(વિશેષ માટે જુઓ) શ્રી સિદ્ધસેન દ્વિપાકરકૃત શ્રી ન્યાયાવતાર.

“સાધ્યાવિનામુવો લિઙ્ગાત્સાધ્યનિશ્ચાયકં સ્મૃતમ્ ।

અનુમાનં તદ્અન્તં પ્રમાણત્વાત્ સમક્ષચત્ ॥” —ન્યાયાવતાર.

સ્વાદ્વાદશ્રુત કહેવાય છે. 'એવા પ્રમાણબૂત સ્વાદ્વાદ શ્રુતનો તેઓ વસ્તુ સ્વરૂપ સમજવા માટે આશ્રય કરે છે.

“શ્રુતજ્ઞાને નયપથ લીજે, અનુભવ આસ્વાદન કીજે.” —શ્રી દેવચંદ્રણ.

૩. તત્ત્વનિર્ણયમાં ત્રીણ વસ્તુ ફળ શું તે નિર્ધારવાનું છે. એટલે અમુક તત્ત્વનું સ્વરૂપ નહો કયું, નિશ્ચિત કયું, તેનું ફળ શું, પરિણામ શું, અને પ્રસ્તુત તત્ત્વની ફળરૂપ પ્રાપ્તિ કેવા પ્રકારે થાય, પ્રસ્તુત તત્ત્વ કેમ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ થાય, તેની ફેણ વિચારણા તેઓ કરે છે. પ્રમાણબૂત એવા સર્વજ્ઞાનનું ફલ સાક્ષાત્ અજ્ઞાનનું દૂર થવું તે છે, કેવલ-જ્ઞાનનું ફલ સુખ ને ઉપેક્ષા છે, અને બાકીના જ્ઞાનનું ફલ અહલ-ત્યાગ બુદ્ધિ ઉપજવી તે છે, એટલે કે સત્તા અહલ અને અસત્તા ત્યાગરૂપ વિવેકબુદ્ધિ ઉપજવી તે છે.

“અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાથે જ્ઞાન પ્રકાશ” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

આમ વિદ્રવજનો હેતુથી સ્વરૂપથી અને ફલથી તત્ત્વનો સમ્યક્, યથાસ્થિત, અવિ-સંવાદી એવો નિર્ણય કરે છે, પરમાર્થનો સુવિનિશ્ચય કરે છે; અને તે કરી શકે છે તેનું કારણ વેદસંવેદ્ય પદની પ્રાપ્તિ છે. વેદ એટલે બાહ્યવા યોગ્ય જ્યાં સંવેદાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જણાય છે, અનુભવાય છે, તે વેદસંવેદ્ય પદ કહેવાય છે. આનું સ્વરૂપ હવે પછી અંધકાર મહર્ષિ કહેશે આવો જ અવિસંવાદી તત્ત્વનિર્ણય વેદસંવેદ્ય પદથી થાય છે, તેને જ ‘સૂક્ષ્મ બોધ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

અહીંજ વિશેષથી પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત કહે છે—

भवान्मोघिसमुत्तारात्कर्मवज्रविभेदतः ।

ज्ञेयव्याप्तेश्च कात्स्न્યેन सूक्ष्मत्वं नायमत्र ॥ ૬૬ ॥

વૃત્તિ:—ભવાન્મોઘિસમુત્તારાત્-ભવસમુદ્ભાવી સમુત્તારજીથી, સંભારસામરમાથી પાર ઉતારવા વડે કરીને, -લોકાત્તર પ્રવૃત્તિના હેતુપણાને લીધે. તથા કર્મવજ્રવિભેદતઃ-કર્મરૂપ વજ્રના વિભેદથી, -અપુનરુપલક્ષ્યથી વિભેદવડે કરીને. જ્ઞેયવ્યાપ્તેશ્ચ કાત્સ્ન્યેન-અને જ્ઞેયવ્યાપ્તિના કારત્ત્વથી-સંપૂર્ણપણાથી; -અનંત પ્રમાણક તત્ત્વની પ્રતિપત્તિ વડે કરીને, સૂક્ષ્મત્વં-સૂક્ષ્મત્વ, સૂક્ષ્મપણું, બોધનું નિપુણપણું. નાયમત્ર તુ-પણ (આવે) આ સૂક્ષ્મ બોધ અત્રે નથી હોતો. અત્રે એટલે દીપ્રા દદિમાં અને, તેની નીચેની દૃષ્ટિઓમાં નથી હોતો, -તત્ત્વથી પ્રથિભેદની અસિદ્ધિને લીધે.

× “નયાનામેકનિષ્ઠાનાં પ્રવૃત્તે: શ્રુતવર્ત્તનિ ।

સમ્પૂર્ણાર્થવિનિશ્ચાયિ સ્યાદ્વાદશ્રુતમુચ્યતે ॥—ન્યાયાવતાર.

* “પ્રમાણસ્ય ફલં સાક્ષાદજ્ઞાનવિનિવર્ત્તનમ્ ।

કેવલસ્ય સુખોપેક્ષે શેપસ્વાદાનદ્વાનર્ચાઃ ॥”—ન્યાયાવતાર.

ભવસાગર નિસ્તારથી, કર્મ વળ લેદે જ;
જેય સકલ વ્યાપ્તિ થકી, સૂક્ષ્મતા, -આહિં ન એ જ. ૬૬

અર્થ:—ભવસમુદ્રના સમુત્તારણ થકી, કર્મરૂપ વજ્રના વિલેદ થકી, અને જેય-
વ્યાપ્તિના સંપૂર્ણપણા થકી સૂક્ષ્મપણું હોય છે. પણ (આવો) આ સૂક્ષ્મ બોધ અત્રે-
આ દષ્ટિમાં હોતો નથી.

વિવેચન

ઉપરમાં જે બોધનું સૂક્ષ્મપણું કહ્યું, તે શા કારણથી હોય છે, તે અત્ર વિવર્યું છે:
(૧) સંસારસાગરના નિસ્તારને લીધે, (૨) તથા કર્મરૂપ વજ્રના વિલેદને લીધે, (૩)
તથા અનંત ધર્માત્મક એવું જે જેય વસ્તુતત્ત્વ તેના સંપૂર્ણપણાને લીધે-સમગ્રપણાને લીધે,
આ સૂક્ષ્મપણું કહ્યું છે. તે આ પ્રકારે—

બોધનું સૂક્ષ્મપણું શી રીતે ?

(૧) જ્યારે આવો સૂક્ષ્મ બોધ ઉપજે છે, ત્યારે જીવ અનંત અપાર એવો ભવ-
સાગર તરી જાય છે, તેનો ભવનિસ્તાર થાય છે, સંસારસમુદ્ર ગોળપદ જેવો સુખેથી
લીલામાં જોળંગી જવાય એવો બની જાય છે. આમ આ સૂક્ષ્મબોધ
ભવસાગર ભવનિસ્તાર કરે છે, કારણ કે તે લોકોત્તર પ્રવૃત્તિનો હેતુ થઈ પડે
નિસ્તારથી છે. અથવા તો જ્યારે જીવનો ભવનિસ્તાર થવાનો હોય છે, જીવ જ્યારે
ભવસમુદ્રના કાંઠા પાસે આવી પહોંચે છે, ત્યારે લોકોત્તર પ્રવૃત્તિનો
હેતુભૂત એવો આ સૂક્ષ્મબોધ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આમ એના શીઘ્ર તારકપણાને લી
એવું સૂક્ષ્મપણું ઘટે છે.

(૨) તથા કર્મરૂપ વજ્રનો વિલેદ થાય છે, તેથી પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું
વજ્ર (હીરો) જેમ લેદવો-ઘસવો મુશ્કેલ છે, તેમ કર્મની મહામોહરૂપ અધિ દુલેદ
લેદવી દુશ્કર છે, તેનો અત્ર વિલેદ થાય છે. વિલેદ એવો કે જે
કર્મવજ્ર અપુનર્ગૃહણ હોય છે, એટલે કે એવા પ્રકારે લેદ થાય કે ફરી
વિલેદથી તેનું તેવા પ્રકારે ગ્રહણ કરવાપણું હોય નહિ. આવા કર્મવજ્રના વિ-
લેદથી ‘તીવ્ર સંકલેશ-દૃઢ કપાયોદય યતો નથી, તેથી કરીને તે સ-
નિઃશ્રેયસાવહ’—નિર્વાણહેતુ થાય છે. + અને આમ તે સૂક્ષ્મ બોધનું કારણ થઈ પડે

+ “મેદોઽપિ ચાસ્ય વિજ્ઞેયો ન ભૂયો મવનં તથા ।

તીવ્રસંકલેસાધિગમાત્ સદા નિઃશ્રેયસાવહઃ ॥”—શ્રી યોગબિંદુ.

(૩) તેમજ અનંતધર્માત્મક એવા અખંડ વસ્તુ-તત્ત્વનું અત્ર સમગ્રપણે (Comprehensive & Collectiver) શ્રદ્ધા યાચ છે, તેથી કરીને પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું નીપજે છે. કારણ કે સ્વ્યાહવાદ જ એ સમસ્ત વસ્તુતત્ત્વનું સાધક અનેકાંત એવું એક અસ્થાવિત અર્હત સર્વજનું શાસન છે. અને તે સર્વ અને-વસ્તુના સમગ્ર કાંતાત્મક છે એમ અનુશાસન કરે છે, કારણ કે સર્વ વસ્તુનો અનેકાંત શ્રદ્ધાથી સ્વભાવ છે. તેમાં જે તત્ છે, તે જ અતત છે; જે એક છે તે જ અનેક છે; જે સત્ છે, તે જ અસત્ છે; જે નિત્ય છે, તે જ અનિત્ય છે, એમ એક વસ્તુના વસ્તુત્ત્વનું સાધનાર એવું જે પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિનું પ્રકાશન તે અનેકાંત છે. એમ તત્ત્વવ્યવસ્થિતિથી પોતે પોતાને વ્યવસ્થાપિત કરતો અનેકાંત જૈન શાસનને અવલંબી વ્યવસ્થિત છે. આ ' અનેકાંત તો પરમાગમનેજ જીવ-પ્રાણ છે, અને જન્માંધ પુરુષોના હાથીના સ્વરૂપ વિષેના ઝઘડાને શમાવનારો, તથા સકલ નયવિલસિતોના વિરોધને મથી નાંખનારો, ' એવો પરમ ઉદાર ગંભીર ને સર્વશ્રદ્ધી છે. કારણ કે તે બિન્ન બિન્ન નય-અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી જૂદા જૂદા દૃષ્ટિકોણથી સમગ્ર-સંપૂર્ણ વસ્તુનું સ્વરૂપ તપાસે છે, તેથી પરસ્પર કલહ કરતાં નયોની તકશરનો અત આવે છે, અને કોઇ પણ પ્રકારના મતાશ્રહને ઉભાવાતું સ્થાન રહેતું નથી. તત્ત્વના જીવનરૂપ આ અનેકાંતના આવા પરમ અદ્ભુત અમરકારિક સર્વસમાધાનકારી સ્વરૂપથી મુઘ્ધ થઇને, પરમ તત્ત્વસોએ ઉદાર-વોધા+ ઉદ્યોપણા કરી છે કે-“ અનેકાંત શિવાય તત્ત્વવ્યવસ્થા નથી, ” તે અત્યંત સત્ય છે.

“ સ્વાદ્વાદો દિ સમસ્તવસ્તુતત્ત્વસાધકમેવમેકમસ્થલિતં શાસનમર્હતર્વજસ્ય । સ તુ સર્વમેનેકાંતાત્મકમિત્યનુશસ્તિ સર્વસ્યાપિ વસ્તુનોજ્ઞેકાંતસ્વભાવત્વાત્ । + + તત્ર યદેવ તત્ત્વદેવાત્, યદેવૈક તદેવાનેકં, યદેવ સત્ત્વદેવાસત્, યદેવ નિત્યં તદેવાનિત્યમિત્યેકવસ્તુવસ્તુ-ત્વનિષ્પાદકં પરસ્પરવિરુદ્ધશક્તિદ્વયપ્રકાશન મનેકાંતઃ । ” (પ્રત્યાદિ, અનેકાંતની પરમ વિશદ દેવગમ વિવેચના માટે જુઓ)—શ્રી અમૃતયંત્રાચાર્યજી વિરચિત સમયસાર ટીકા પરિશિષ્ટ.

× “ પરમાગમસ્ય જીવં નિપિદ્ધજાત્યંઘસિંધુરવિધાનમ્ ।

સકલનયવિલસિતાનાં વિરોધમથનં નમામ્યનેકાંતમ્ ॥ ”

—શ્રી અમૃતયંત્રાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય.

“ ધ્વં તત્ત્વવ્યવસ્થિત્વા સ્વં વ્યવસ્થાપયસ્સ્વયમ્ ।

સાલંબ્ય શાસનં જૈનમનેકાંતો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ”

શ્રી અમૃતયંત્રાચાર્યજી કૃત સમયસારટીકા-પરિશિષ્ટ.

+ “ હમાં સમક્ષં પ્રતિપક્ષસાક્ષિણા મુદારઘોષામુદઘોષણાં મુઘે ।

ન વીતરાગાત્પરમસ્તિ દૈવતં ન જાપ્યનેકાન્તમૃતે નયસ્થિતિઃ ॥ ”

—કવિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત અન્યયોગવ્યવ. ક્ષા.

આમ અનંત ધર્માત્મક અખંડ વસ્તુતત્ત્વનું સંપૂર્ણપણે-સમગ્રપણે (as a whole) અત્ર ગ્રહણ થાય છે. એટલે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં-ધર્મીમાં અનંત ધર્મ રહ્યા છે, વસ્તુતત્ત્વ અનેકાંત છે, છતાં વસ્તુ એક અખંડ ને અલેદ છે,-એમ સમગ્રપણે-સંપૂર્ણપણે અહીં વસ્તુતત્ત્વ સમજાય છે. તેથી પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું હોય છે.

“ સ્યાદ્રાદી વસ્તુ કહીએ, તસુ ધર્મ અનંત લહીએ;
સામાન્ય વિશેષનું ધામ, તે દ્રવ્યાસ્તિક પરિણામ....સ્વામી સુબલ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ અત્ર, સ્યાદ્રાદિનું શાસન એક છત્ર;
સ્યાદ્રાદિ સુદા જન જેહ લોપે, સર્વસ્વ તેનું નૃપ લેજ કેપે ”—(ડૉ. ભગવાનદાસ)

આમ ભવસમુદ્ધના નિસ્તારને લીધે, કર્મવજ્જના વિલેદને લીધે, તથા જ્ઞેય વસ્તુ-તત્ત્વના સમગ્રપણે ગ્રહણને લીધે,-આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું કહ્યું છે, પરંતુ આવા સૂક્ષ્મપણાવાળો બોધ હજુ આ દૃષ્ટિમા પ્રગટતો નથી, તેમજ તેની નીચેની દૃષ્ટિઓમાં પણ હોતો નથી, કારણ કે તેમાં તત્ત્વથી અંધિલેદનો અભાવ હોય છે.

અવેદ્યસંવેદ્યપદં યસ્માદાસુ તથોલ્લવણમ્ ।

પક્ષિચ્છાયાજલચરપ્રવૃત્ત્યામમતઃ પરમ્ ॥૬૭॥

પદ અવેદ્યસંવેદ્ય તેા, તેનું પ્રખલ આ સ્થાન;
ખીજું પક્ષિચાયા વિષે, જલચર પ્રવૃત્તિ સમાન. ૬૭.

અર્થ:—કારણ કે આ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં અવેદ્યસંવેદ્ય પદ તથાપ્રકારે ઉદભવ-પ્રબળ હોય છે; અને આનાથી ખીજું એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, તે તેા અહીં પંખીના પડછાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું હોય છે.

વિવેચન

સૂક્ષ્મ બોધ આ મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિઓમાં નથી હોતો એમ ઉપરમાં કહ્યું, તેનું કારણ એમ છે કે-અત્રે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ઉદભવ-પ્રબળ હોય છે. અને આનાથી

વૃત્તિ:—અવેદ્યસંવેદ્યપદં—અવેદ્યસંવેદ્યપદ, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવનાર છે તે, યસ્માદાસુ કારણ કે આમાં-મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં, તથોલ્લવણ-તેનું ઉદભવ, તે નિવૃત્તિઆદિ પદના પ્રકારથી પ્રયત્ન-ઉદ્ભવ, પક્ષિચ્છાયાજલચરપ્રવૃત્ત્યામમ-પક્ષીની ડાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું, પક્ષીના પડછાયામાં તે પક્ષીની શુદ્ધિયા જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું, અતઃ પરમ્-આનાથી પર-ખીજું, એટલે વેદ્યસંવેદ્યપદ, આ દૃષ્ટિઓમાં તાર્કિક નથી હોતું, એમ અર્થ છે. કારણ કે પ્રયત્નની અસિદ્ધિ છે તેથી કરીને. આ અતાર્કિક વેદ્યસંવેદ્યપદ પણ આ મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી જ હોય છે,-એમ આચાર્યો વદે છે.

ખીજી—ઉલટું એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ તે અને તાર્કિક હોતું નથી, પરંતુ પક્ષીની છાયા પ્રત્યે જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું મિથ્યા—અતાર્કિક હોય છે.

જેમ આકાશમાં પંખી ઉડતું હોય, તેના પડછાયો પાણીમાં પડે, અને તે પડછાયાને પંખી જાણી કોઈ જલચર તેને પકડવાની ચેષ્ટા કરે—તેની પાછળ દોડે, પણ તેના હાથમાં કાંઈ આવતું નહિં હોવાથી તે ચેષ્ટા જેમ નિષ્ફળ—મિથ્યા જાય; વે. સં. પદ તેમ આ ચાર દૃષ્ટિઓમાં પણ વેદ્યસંવેદ્ય પદ તે જલચરની પડછાયા પડછાયારૂપ પાછળ દોડવારૂપ ઓટી નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ જેવું હોઈ, યથાર્થ, તાર્કિક (Real, Genuine) હોતું નથી, મિથ્યા પડછાયારૂપ (shadow-like) હોય છે, માત્ર તદાભાસરૂપ હોય છે. કારણ કે હલ્લુસુધી અત્ર અધિભેદ થયો નથી, એટલે તાર્કિક વેદ્યસંવેદ્યપદનો પ્રાપ્તિ હોતી નથી, પણ અતાર્કિક એવું વેદ્યસંવેદ્યપદ અને આ મિત્રાદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિમાં હોય છે, અને તે પણ છેદલા યથાપ્રવૃત્તકરણવડે કરીને જ સાંપડે છે, એમ આચાર્ય ભગવતોતું કથન છે, કારણ કે કર્મવિવરરૂપ યોગિયો—દારપાલ જ્યારે યોગ અર્થાત્ તત્ત્વમંદિરનું સુખદાર ઉઘાડે ત્યારે જ ખરેખર તત્ત્વદર્શન થાય છે.

“ ભવ અનર્તમાં દર્શન દીકું, પ્રભુ એહવા કૃપાડેછ; ”

વિકટ અંધ જે યોગ યોગિયો, કર્મવિવર ઉઘાડેછ....

સેવો ભવિયાં વિમલ જિજ્ઞેસુર. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

આ યથાપ્રવૃત્તકરણ આદિનું સ્વરૂપ આગળ પહેલી દૃષ્ટિના વર્ણનમાં કહેવાઈ ચૂક્યું છે. જીવનો ભાવમલ જ્યારે ઘણો ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે છેલ્લા યુગલાવર્તમાં વર્તતા

જીવને આ છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ—આત્મપરિણામ વિશેષ સાંપડે છે.

યથાપ્રવૃત્ત તેથી કરીને અપૂર્વ આત્મવીર્યનો ઉદભાસ થઈ ‘ અપૂર્વકરણ ’ કરણાદિ થાય છે. અને તે પછી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહેજ નહિં—નિવર્તેજ નહિં, એવું, ‘ અનિવૃત્તિકરણ ’ હોય છે. તેમાં જીવ અધિ

સુધી આવે ત્યાંસુધી યથાપ્રવૃત્તકરણ, અધિભેદ કરતાં; અપૂર્વકરણ, અને અધિભેદ કરી જીવ સમ્યક્ત્વાનિસુખ થાય ત્યારે અનિવૃત્તિકરણ હોય છે. આમાં આ ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં સાંપડે છે. પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તો પાંચમી દૃષ્ટિથી જ હોય છે, ત્યાર પહેલાંની ચાર દૃષ્ટિ સુધી તો મિથ્યાત્વજ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૪૬, ૧૭૦).

આમ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં મિથ્યાત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી ‘ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ’ ઉદભાણુ—ઉત્કટ પ્રકારનું હોય છે, ખડું બળવાન હોય છે, જેથી દર્શનમોહને લીધે જીવની મોહદશા હલ્લુ હોય છે. અને અને વેદ્યસંવેદ્યપદ જે હોય છે તે સ્થૂલ બોધ તાર્કિક—વાસ્તવિક હોતું નથી, પણ તદાભાસરૂપ—પડછાયારૂપ અતાર્કિક

તિવક્ર એવું હોય છે, એટલે જીવની જ્ઞાનદશા હોતી નથી. એટલા માટે જ આ પહેલી ચાર દષ્ટિઓમાં જીવને જે કાંઈ તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ થતો દેખાય છે, તે માત્ર ઉપરછલો ને ઉપરટપકાનો હોય છે, સ્થૂલ પ્રકારનો હોય છે, પણ ઊંડો ને તત્ત્વરહસ્યગામી એવો સૂક્ષ્મ હોતો નથી.

આ ઉપરથી—પુસ્તકો વાંચીને કે અહીંથી તહીંથી કંઈક બાણીને ઉપરછલા તત્ત્વ-બોધથી પોતાનું જ્ઞાનીપણું માની બેસનારા પંડિતમન્યોએ કે જ્ઞાનીઓના અનુભવની મલા-ધૃપ ‘તૈયાર માલ’ પર ભેસી ગયેલા શુદ્ધ અધ્યાત્મીઓએ ઘણો આ ઉપરથી ધડો લેવા જેવું છે, ઘણો બોધ લેવા જેવું છે. કારણ કે સમ્યક્ત્વની લેવા યોગ્ય ધડો પ્રાપ્તિ તો ઉપર કહ્યું તેમ પાંચમી દષ્ટિમાં ઘણી ઊંચી દશા પ્રાપ્ત થયે હોય છે, અને તેની પ્રાપ્તિ પૂર્વે પ્રથમ ચાર દષ્ટિમાં કેવો અપૂર્વ શુભ-ગણ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે, તે તે પ્રત્યેક દષ્ટિમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. તે યથોક્ત ‘ગુણુસ્થાન’ પ્રાપ્ત કર્યા વિના સમ્યક્ત્વની યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. છતાં તથાગ્રપ આત્મભાવની પ્રાપ્તિ વિના, મોહભાવ રહિત એવી તથાગ્રપ જ્ઞાનદશા વિના, પોતાને ‘જ્ઞાની’ માની બેસવાની ‘કલ્પના’ કરવી તે ‘કલ્પના’ જ છે, અને તે પોતાના આત્માને વંચવા-છેતરવા બરાબર છે. કારણ કે ‘દશાનું’ કૃણ છે, માન્યાનું’ કૃણ નથી’—એ પરમ તત્ત્વકથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ‘ટંકોટકીર્ણ’ વચનામૃત અત્ર બરાબર લાગુ પડે છે.

“મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રસાંત; તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી બીજી જ્ઞાંત. સકળ જગત્ તે એકવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન; તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી વાચાજ્ઞાન.”
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત આત્મસિદ્ધિ.

આ એમ કેમ છે ? તે માટે કહે છે—

અપાયશક્તિમાલિન્યં સૂક્ષ્મવોધવિવંધકૃત્ ।
નૈતદ્વતોડયં તત્તત્ત્વે કદાચિદુપજાયતે ॥ ૬૮ ॥

અપાયશક્તિ માલિન્ય કરે, સૂક્ષ્મ બોધ પ્રતિબંધ;
એહ-વંતને તત્ત્વમાં, કદી ન આ ઉપજતો ૬૮.

અર્થ:—અપાય શક્તિનું મલિનપણું સૂક્ષ્મબોધને પ્રતિબંધ કરનારું છે, તેથી કરીને આ અપાયશક્તિના મલિનપણુવાળાને તત્ત્વવિવંધમાં આ સૂક્ષ્મ બોધ કદી ઉપજતો નથી.

વૃત્તિ:—અપાયશક્તિમાલિન્યં-અપાયશક્તિનું માલિન્ય, નરકાર્દિ અપાયશક્તિનું મલિનપણું. શું ? તો કે-સૂક્ષ્મવોધવિવંધકૃત્-સૂક્ષ્મ બોધનો વિવંધ-પ્રતિબંધ કરનારું છે, કારણ કે અપાયકેટ્-ઓના આસેવનરૂપ કિલ્લે બીજનો ભાવ-હોવાપણું છે, તેથી કરીને. નૈતદ્વતોડયં-એ અપાયશક્તિના મલિનપણુવાળાને આ-સૂક્ષ્મ બોધ નથી હોતો, તત્-તેથી કરીને, તત્ત્વે-તત્ત્વ વિવંધમાં, કદાચિદુ-પજાયતે-કદી ઉપજતો,—અર્થ એવા સ્થૂલ બોધબીજના ભાવથી-હોવાપણુઓ.

વિવેચન

ઉપરમાં એમ જે કહ્યું કે આ મિત્રા આદિ ચાર દષ્ટિમાં અવેદસવેદ પદ પ્રબળ હોય છે, પણ તાત્વિક એવું વેદસવેદ પદ હોતું નથી, અને તેથી કરીને સૂક્ષ્મ બોધ અત્ર હોતો નથી, તે શા કારણથી એમ હોય છે, તેના અહીં સ્પષ્ટ અપાય શક્તિ ખુલાસો કર્યો છે. નરક વગેરે અપાયનું જે શક્તિરૂપ મલિનપણું છે, તે માલિન્ય સૂક્ષ્મ બોધનો વિગંધ-પ્રતિગંધ કરનારું, રોધનારું-અટકાવનારું છે, કારણ કે નરક વગેરે આપે એવા અપાયહેતુઓનું-કિલ્લ કર્મના કારણોનું આસેવનરૂપ કિલ્લ બીજ હજી અહીં સત્તામાં છે, શક્તિરૂપે રહ્યું છે. આ અપાય એટલે શું ? 'નિરુપકેમ નામથી જાણખાતું એવું' પૂર્વ કર્મ જ અપાય છે, એમ નિરપાય પુરુષો કહે છે; આ અપાયરૂપ વિચિત્ર કર્મ પાપ આશય ઉપજાવે છે.

અને પાપ આશય ઉપજાવનારું આ અપાયરૂપ કિલ્લ કર્મનું બીજ જ્યાંસુધી શક્તિરૂપે પણ હોય છે, ત્યાંસુધી તે સૂક્ષ્મ બોધ ઉપજાવે દેતું નથી; કારણ કે તે ચિત્તનું એવું મલિનપણું ઉપજાવે છે કે તેમાં સૂક્ષ્મ બોધનો અંતઃપ્રવેશ થઈ સૂક્ષ્મબોધ શકતો નથી. મેલી પાટી પર જેમ ચોકખા અક્ષર લખી શકાતા નથી, રોધક તેમ ચિત્તની પાટી જ્યાંસુધી મલિન હોય ત્યાંસુધી તેમાં સૂક્ષ્મ બોધરૂપ ચોકખા અક્ષર લખી શકાતા નથી. જેમ ચીકાશવાળી સપાટી (Greasy surface) પર પાણી ઠરતું નથી, તેમ કિલ્લ કર્મમલથી ચીકણી ચિત્તભૂમિ પર સૂક્ષ્મ બોધરૂપ નિર્મલ જલ ઠરતું નથી-પ્રવેશતું નથી. આ અપાયબીજરૂપ કીડો અંદરથી જ્યાંસુધી અંતરને ઠેકરી ખાતો હોય, ત્યાંસુધી તત્ત્વસંગથી સૂક્ષ્મબોધ, ઉત્પત્તિની આશા રાખવી આકાશક્રુસુમવત્ ફેગટ છે, ત્યાંસુધી જે બોધ થાય તે પોલો જ-પોકળ જ રહેવાનો.

કારણ કે તે શક્તિરૂપે રહેલું અપાય-બીજ પણ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી તે સૂક્ષ્મ બોધને આડા અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ તથારૂપ નિમિત્ત પામી તેમાંથી વૃક્ષ થઈ તેવા વ્યક્ત દ્વલપરિણામની પણ સંભાવના રહે છે. બીજમાંથી 'જ્યાંસુધી રોગનું બીજ ન ગયું હોય, રોગ નિર્મૂળ ન થયો હોય, વૃક્ષ ત્યાંસુધી રોગ ક્યારે ઉભરી નોકળશે, ક્યારે ઉઘલો મારશે, તે કહી શકાતું નથી; તેમ અપાયબીજ પણ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી તે ક્યારે ઉભરી આવી-વ્યક્ત સ્વરૂપે કૂલીફાલી આત્માના સ્વાસ્થ્યને બગાડી નાંખશે, તે કળી શકાતું નથી. આમ આ અપાયશક્તિનું મલિનપણું ખરેખર ! અપાયરૂપ જ થઈ પડે છે, કારણ કે તેના ધરી અપાય (અપન-આય) થાય છે, આવેલો લાભ હાથમાંથી ચાલ્યો

× “અપાયમાત્રુઃ કર્મૈવ નિરપાયાઃ પુરાતનમ્ ।

પાપાશયકરં ચિત્રં નિરુપકમસંપ્રકમ્ ॥”-યોગબિન્દુ.

બધ છે, એટલે કે જે કાંઈ બોધનો લાભ થાય, તે સૂક્ષ્મબોધરૂપ છદ પરિણામ આપ્યા વિના આપ્યો નાંધ છે.

અને આમ આવા અપાયતું-કિલ્લ કર્મદોષતું બીજરૂપ-ચક્ષિતરૂપ મલિનપણું જેનામાં હોય, તેને સૂક્ષ્મબોધની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, એટલે કે તત્ત્વવિષયતું અંતર્ગત રહસ્યભૂત જ્ઞાન હોતું નથી, તત્ત્વની ઊંડી યથાર્થ સાંગોપાંગ સમજણ હોતી સ્થૂલબોધ તો નથી. તોપણ આ મિત્રાદિ ચાર હૃદિમાં તત્ત્વસંગ્રામી સ્થૂલ બોધ તો હોય જ અવશ્ય હોય છે, કારણ કે અવધ્ય-અબોધ-અચૂક એવા સ્થૂલ બોધ-બીજનું અન્ન હોવાપણું છે; અને તે અવધ્ય હોઈ, આગળ ઉપર બાવી શુભ ફળ પરિણામતું એટલે કે બાવી સૂક્ષ્મ બોધનું કારણ થઈ પડે છે.

“સૂક્ષ્મ બોધ તોપણ ઈહાંજી, સમકિત વિષુ ન હોય”—ચો. સળગાય.

આમ છે તેથી કરીને—

અપાયદર્શનં તસ્માદ્દ્યુતદીપાન્ન તાત્ત્વિકમ્ ।

તદાભાલંબનં ત્વસ્ય તથા પાપે પ્રવૃત્તિઃ ॥ ૬૯ ॥

દ્યુતદીપર્થો તાત્ત્વિક ના, અપાય દર્શન તાસ; તેથી પાપ પ્રવૃત્તિ થી, તે હોય તદ્વાભાસ. ૬૯.

અર્થ :—તેથી કરીને તુરૂપ દીપકથી એલું અપાય દર્શન તાત્ત્વિક હોતું નથી, પણ એને તેની આભાસ—તદ્વાભાસનું અવલંબન હોય છે, કારણ કે તેવા પ્રકારે પાપમાં એની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

વિવેચન

આમ અપાયચક્ષિતના મલિનપણાને લીધે સ્થૂલ બોધ અન્ન હોય છે, પણ સૂક્ષ્મબોધ નથી હોતો, તેથી કરીને આગમરૂપ દીપકવડે કરીને આ હૃદિવાળાને અપાયદર્શન એટલે

વૃત્તિઃ અપાયદર્શનમ્—અપાયદર્શન, અપાયતું-દોષતું દર્શન, તસ્માત્—તેથી કરીને, દ્યુતદીપાન્ન—દ્યુતરૂપ દીપથી, આગમથી, ન તાત્ત્વિકમ્—તાત્ત્વિક નથી હોતું, પારમાર્થિક નથી હોતું, અસ્ય-આનું—એમ સંબધ છે. તદ્વાભાલંબનં તુ—પણ તેની આભાસ અવલંબનવાળું તો, પરમાર્થઆભાસવિષયી તો બાંતિયા હોય છે. (એટલે કે તત્ત્વાભાસ, પરમાર્થાભાસરૂપ અપાયદર્શન હોય છે, તત્ત્વદર્શન નહિ). શા કારણથી? તો કે—તથા પાપેન પ્રવૃત્તિઃ—તેવા પ્રકારે પાપમાં પ્રવૃત્તિથી, તેવા પ્રકારે વિચિત્ર અનાભોગ-અભણતા પ્રકારથી પાપમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે તેટલા માટે.

+પાદાંતર-અપાયે-અર્થાત્ અપાયમાં, પાપરૂપ દોષમાં,

કે કિલ્લ કર્મદોષતું જે દર્શન થાય છે, તે તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક હોતું નથી, પરંતુ તત્ત્વના-પરમાર્થના આભાસરૂપ, તત્ત્વાભાસરૂપ, પરમાર્થભાસરૂપ હોય છે, તદાભાસરૂપ હોય છે.

આગમરૂપ દીપ્તિ મોહાંધકાર બધો આ લોકમાં સર્વ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન કરાવે છે, અને આત્મસ્વરૂપને અપાય-હાનિ પહોંચાડનાર એવા કિલ્લ કર્મરૂપ અપાયનું સમ્યગ્ સ્વરૂપ દેખાડી તે કર્મદોષને કેમ દૂર કરવો તેનો સાચો રસ્તો બતાવે છે. આગમ-દીપ્તિ જેમકે-આ આત્મા સ્વરૂપથી શુદ્ધ, ભુદ્ધ, ચૈતન્યધન સ્વયંભ્યોતિ ને સુખધામ છે. પણ અણુસ્વરૂપ જડ કર્મના દોષથી તેનું તે શુદ્ધ સ્વરૂપ અવશ્ય-ઠંકાઈ ગયું છે. તેના સહજાત્મસ્વરૂપને અપાય-હાનિ પહોંચેલ છે, અને આ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મ અપાયથી તે નરકાદિ ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. અનત-વિષય-કષાય આદિથી તે કર્મનો આશ્રય થાય છે ને પછી બંધ થાય છે. દશવિધ ધર્મ આદિ સંવરથી નવા કર્મો આવતા અટકી જાય છે, ને તપથી જૂના કર્મોની નિર્જડ થાય છે-ખરી જાય છે. અને આમ સર્વ કર્મોનો ક્ષય થયે, આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવના પ્રગટપણરૂપ મોક્ષ થાય છે.

“કર્મ ભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષ ભાવ નિજ વાસ;
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ.

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસ રહિત;
જેથી કેવળ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત.

જે જે કારણ બંધના, તેહ બંધનો પંથ;
તે કારણ છેલ્લે દશા, મોક્ષપંથ ભવ અંત.

મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગંથ.

શુદ્ધ ભુદ્ધ ચૈતન્યધન, સ્વયંભ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહિયે કેટલું, કર વિચાર તો પામ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભટ્ટપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

ઈત્યાદિ પ્રકારે સદાગમરૂપ દીપ્તિ તત્ત્વનું સમ્યક્ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે, કર્મ-આત્માનો સંબંધ દર્શાવી તે કર્મ-અપાય દૂર કરવાનો શુદ્ધ માર્ગ સ્પષ્ટપણે દેખાડે છે. તથાપિ આ છવની તેવા સૂક્ષ્મ બોધની જાણપણે લીધે તેને યથાર્થ તત્ત્વદર્શન થતું નથી. આગમ-રૂપ દીપ્તિના પ્રકાશથી જો કે આ છવને કર્મરૂપ અપાય દોષનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ ભાસ્યમાન થાય છે, તો પણ બોધની દૃષ્ટિમંદતાને લીધે તેને તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ-પરમાર્થ સ્વરૂપ હજી સમજાતું નથી, બરાબર લક્ષમાં આવતું નથી.

એટલે તેનો આ સ્થૂલ બોધ તત્ત્વાભાસરૂપ, પરમાર્થાભાસરૂપ હોય છે, ઉપર-છેલો ને પડછાયા જેવો (Shadow-like) હોય છે. આમ આ સ્થૂલ બોધ તત્ત્વનો-પરમાર્થનો આભાસ આપે એવો હોય છે, પણ તત્ત્વથી ચિત્તમાં અંતઃ-તત્ત્વાભાસરૂપ પ્રવેશરૂપ-ચન્નજડ છાપ લાગી જાય એવો હોતો નથી. એથી કરીને સ્થૂલ બોધ ઉપર ઉપરથી તો આ જીવને આત્મા-કર્મ અપાય આદિનો બોધ હોય એવું દેખાય છે, એવો આભાસ ઉપજે છે. કારણ કે શ્રુત શ્રવણાદિદ્વારા તેવા સ્થૂલ પ્રકારે બાજી તેવી વાતો પણ કરે છે; પરંતુ તેનો તે બોધ તત્ત્વથી નહિં હોઈ, બ્રાંતિરૂપ હોય છે, ખરેખરી અંતઃપ્રતીતિરૂપ હોતો નથી. કારણ કે આ દૃષ્ટિમાં વર્તતો જીવ હજી અજ્ઞાતતાં પણ તેવા પ્રકારના નાનાવિધ પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી કરીને એમ જણાય છે કે હજી તેને નરકાદિ અપાયતું તત્ત્વથી દર્શન થયું નથી, જો થયું હોત તો તે બીપણ નરકાદિ ગતિના અનંત દુઃખથી ભય પાળીને તે તે પાપથી ડરતો રહી-પાપથી રહી, તથાપ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિમાં અજ્ઞપણે પણ પ્રવર્તત નહિં, તેથી દૂરથીજ ભાગવ.

અતોડન્યદુત્તરાસ્વસ્માત્પાપે કર્માગસોડપિ હિ ।

તત્સલોહપદન્યાસતુલ્યા વૃત્તિઃ ક્વચિચદિ ॥ ૭૦ ॥

પદ અવેદ્ય સંવેદ્યથી, અન્ય વેદ્યસંવેદ્ય;

તે તો છેલ્લી ચાર તે, દૃષ્ટિમાંજ સંવેદ્ય.

આર્થો કર્મ અપરાધથી, પાપકર્મમાં કોય;

તત્સ લોહપદ ન્યાસ સમ, વૃત્તિ કવચિત્ જો હોય. ૭૦

આર્થઃ—આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદથી અન્ય એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, તે પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં હોય છે. અને આ વેદ્યસંવેદ્ય પદને લીધે, કર્મના અપરાધથી પણ પાપમાં જો કવચિત્ પ્રવૃત્તિ હોય, તો તે પણ તપેલા લોહા પર પગ મૂકવા જેવી હોય છે.

વિવેચન

“એ પદ અર્થ વિશેદથીજ, છેલ્લી પાપ પ્રવૃત્તિ;

તત્સ લોહપદ વૃત્તિ સગીલ, અંતસમય નિવૃત્તિ. મનમોહન—યો. સગજા. ૪-૭

વૃત્તિઃ—અતોડન્યદ્ ઉત્તરાસુ—આનાથી એટલે પ્રસ્તુત અવેદ્યસંવેદ્ય પદથી અન્ય તે વેદ્ય સંવેદ્ય પદ, ઉત્તર એટલે સ્થિતિ આદિ પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં હોય છે. અસ્માત્—આના થકી, આ વેદ્યસંવેદ્ય પદ થકી, પાપે પાપકર્મમાં, દિંસા આદિમાં, કર્માગસોડપિ હિ—કર્મના અપરાધથી પણ, (કર્મના દોષે કરીને પણ), શું ? તો કે—તત્સલોહપદન્યાસતુલ્યાવૃત્તિઃ—તત્સલોહપદ—પાસ તુલ્ય વૃત્તિ, એટલે તપેલા લોહા પર પગ મૂકવા જેવી વૃત્તિ,—અપાયમાં—અપાય થાય સારે સવેગસાર—સવેગપ્રધાન એવી, ક્વચિચદિ—કવચિત્ હોય તો હોય, પણ પ્રાયે તો હોતી જ નથી.

ઉપરમાં જે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ કહ્યું, તેનાથી ઇતર-ળીઝું એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે; તે સ્થિરા વગેરે પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં હોય છે. અને આ વેદ્યસંવેદ્યપદના પરમ પ્રભાવથી આ દૃષ્ટિવાળો ભોગીજન અપાયમાં અથવા પાપમાં તત્સંલોહપદ પ્રાયે પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી; અને પૂર્વ કર્મના દોષે કરીને પણ ભોગ્યસવૃત્તિ ક્વચિત્ કરે, તો તેની તે પાપ પ્રવૃત્તિ, તત્સંલોહપદન્યાસ જેવી, એટલે કે તપેલા લોહા પર મૂકવા જેવી હોય છે. જેમ તપેલા લોહા પર પગ મૂકતાં તરત જ આંચકો અનુભવાય છે, પગ ત્યાં ઝાઝો વખત સ્થિતિ કરતો નથી, તરત જ આપોઆપ પાછો ખેંચી લેવાય છે; તેમ આ દૃષ્ટિવાળો મહાત્મા સમ્યગ્-દૃષ્ટિ પુરુષ એટલો બધો પાપહીન હોય છે, એટલો બધો પાપથી કરતો રહે છે, કે ક્વચિત્ કર્મના અપરાધને લીધે પણ ભોગ્યતા-અભણતા પણ તેની હિંસાદિ પાપમાં કંઈ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય, તો તે તરત એકદમ આંચકો અનુભવે છે, પાપમાં તે ઝાઝો વખત ટકતો નથી, ત્યાંથી તે તત્ક્ષણ જ પાછો વળી જાય છે-પ્રતિક્રમી જાય છે.

અને તે પ્રવૃત્તિ પણ તે અત્યંત નીરસપણે-અંતરંગ ખેદપણે કરે છે, આત્મભાવથી તો કરતો જ નથી; નિર્ધ્વંસ પરિભ્રામથી કરતો નથી, પૂર્વ કર્મથી પ્રેરાઈને પરાણે- ન છૂટકે કરવી પડે તો કરે છે. આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કાયપાતી જ ન કાયપાતી, પણ હોય છે, કાયથી જ એવું પતન થાય છે, એટલે કે કાયા માત્રથી જ ચિત્તપાતી નહીં તે ક્વચિત્ પાપમાં પડે-પાપક્રિયા કરે; પણ તે ચિત્તપાતી તો હોતો જ નથી, ચિત્તથી તો તેવું કદી પાપમાં પતન થતું જ નથી. કારણ કે તે ભિન્નચિત્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષનું ચિત્ત મોક્ષમાં હોય છે ને શરીર સંસારમાં હોય છે. ‘મોક્ષે ચિત્તં મેવ વનુઃ.’ એટલે તેનો સર્વ જ યોગ-ધર્મ અર્થાદિ સંબંધી વ્યાપાર યોગરૂપ જ હોય છે.

“શ્રી કૃષ્ણાદિકની ક્રિયા ઉદાસીન જેવી હતી. જે જીવને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તેને સર્વ પ્રકારની સંસારી ક્રિયા રસરહિતપણે થવી સંભવે છે. ઘણું કરી એવી કોઈ પણ ક્રિયા તે જીવની હોતી નથી કે જેથી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ થાય; સંસારક્રિયામાં અને જ્યાંસુધી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ થાય નહીં ત્યાંસુધી નીરસપણું બીજી ક્રિયાથી સમ્યક્ત્વને બાધ થાય નહીં. x x x સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તે સંસારને બજતો દેખાય છે, તે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં

+ “કાયપાતિન પ્વેદ્ધ ધોધિસસ્વાઃ પરોદિતમ્ ।
ન ચિત્તપાતિનસ્તાવદેતદ્વાપિ યુક્તિમત્ ॥
ભિન્નમન્યેસ્તુ યત્પાયો મોક્ષે ચિત્તં મેવ વનુઃ ।
તસ્ય તત્સર્વ પ્વેદ્ધ યોગો યોગો દ્વિ ભાવતઃ ॥”—શ્રી યોગભિંદુ.

એવાં પ્રારબ્ધ કર્મથી દેખાય છે. વાસ્તવ્યપણે બાવથી તે સંસારમાં તેનો પ્રતિબંધ થતે નહિ. પૂર્વ કર્મના ઉદયરૂપ બાવથી થતે છે. જેટલે અંશે બાવપ્રતિબંધ ન હોય તેટલે અંશે જ સમ્યક્દષ્ટિપણું તે જીવને હોય છે.

“અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સમ્યક્ત્વ સિવાય ગયાં સંભવે નહિ; એમ જે કહેવાય છે તે યથાર્થ છે. x x x પરમાર્થમાર્ગનું લક્ષણ એ છે કે અપરમાર્થને બજાતાં જીવ બધા પ્રકારે કાયર થયા કરે, સુખે અથવા દુઃખે. દુઃખમાં કાયરપણું કદાપિ બીજા જીવોનું પણ સંભવે છે. પણ સંસારસુખની પ્રાપ્તિમાં પણ કાયરપણું, તે સુખનું અણુગમવાપણું, નીરસપણું પરમાર્થમાર્ગી પુરુષનું હોય છે ”

(વિશેષ માટે જુઓ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૭૫.

આમ સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષની સમસ્ત સંસાર ચેષ્ટા, બાવપ્રતિબંધ વિનાની હોય છે, અનાસક્ત બાવવાળી હોય છે. આનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન છે. તેઓ ગૃહસ્થાવાસમાં હતા ત્યારે પણ પરમ વૈરાગ્યથી વાસિત હતા. ભોગી છતાં યોગી હતા, સંસારમાં અનાસક્તભાવે જલકમલવત્ નિર્લેપ રહ્યા હતા. આવું તેમનું લોકોત્તર ચિત્ર ચરિત્ર આચાર્યોના આચાર્ય જેવા સમર્થ કવિવર યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજીએ સુંદર બાવવાહી સમ્બોધા આલેખ્યું છે કે—

“રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વેરાગ;

ચિત્ત તમારા રે સમુદ્રનો, કોઈ ન પામે હો તાગ....શ્રીશ્રેયાસ દ્રુપા કરો ” શ્રીયશોવિજયજી.

“યદા મહન્નરેન્દ્રશ્રીસ્ત્વયા નાયોપમુચ્યતે ।

યત્ર તત્ર રતિર્નામ વિરક્ત્ત્વં તદાપિ તે ॥ ” શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી વીતરાગસ્તવ

અને એવું જ ઉજ્જવલ જીવનું જાગતું જવલંત દૃષ્ટાંત વર્તમાનયુગમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવા પરમ અધ્યાત્મયોગી સમ્યક્દષ્ટિ વીતરાગ પુરુષે પોતાના ઉત્તમ અધ્યાત્મચરિત્રથી પૂરું પાઠ્યું છે તે તેમનું અધ્યાત્મ જીવન જેમા ઐતપ્રેત શુંથાયેલું છે એવા તેમના વચનામૃતને મધ્યસ્થ બાવથી સાદાંત અવલોકનારને સહજે પ્રતીત થાય છે. દાખલા તરિકે—

“રાત્રિ અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, યોગ પણ એ જ છે, પરિશ્રદ્ધ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે.

અધિક શું કહેવું ? હાહ, માંસ-અને તેની મિંજાને એક જ એ જ રંગનું રંગત છે. એક રોમ પણ એનો જ બાણે વિચાર કરે છે.

“ ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે, જેથી વ્યવહારના બધાં કાર્ય ઘણું કરીને અવ્યવસ્થાથી કરીએ છીએ. ”

“ અમને તો એવી જન્મળ વિપે ઉદાસીનપણું વર્તે છે. અમારે વિપે વર્તે તો પરમ વૈરાગ્ય વ્યવહારને વિપે ક્યારેય મન મળવા દેતો નથી.

“ જો કે અમારું ચિત્ત નેત્ર જેવું છે. નેત્રને વિપે બીજા અવયવની પેઠે એક રજકણ પણ સહન થઈ શકે નહીં. બીજા અવયવોરૂપ અન્ય ચિત્ત છે. અમને વર્તે છે એવું ચિત્ત તે નેત્રરૂપ છે. x x x આવી સ્થિતિ છતાં ઉપાધિજન્ય તો બળવાનપણે આરાધિયે છે. એ વેદવું વિકટ ઓછું લાગતું નથી, કારણ કે આંખની પાસે જમીનની રેતી ઉપડાવવાનું કાર્ય થવારૂપ થાય છે; તે જેમ દુઃખે, અત્યંત દુઃખે થવું વિકટ છે, તેમ ચિત્તને ઉપાધિ તે પરિણામરૂપ થવા બરાબર છે. સુગમપણાએ સ્થિત ચિત્ત હોવાથી વેદનાને સમ્યક્ પ્રકારે વેદે છે, અખંડ સમાધિપણે વેદે છે. ” ઇત્યાદિ. (વિશેષ માટે જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પ્રાપ્તિ પાપ આચરે જ નહિ, અને કદાચને પૂર્વ કર્મની યેરણાથી-પ્રારબ્ધ ઉદયથી તે ક્રિયિતમાત્ર પણ કવચિત્ આચરે, તો તે નિર્બંધ પરિણામથી તો તેમ કરે જ નહિ, તેથી કરીને તેને બંધન સમ્યગ્દષ્ટિને પણ અદ્ય હોય છે. તે પાપકર્મ આચરતાં પણ તેને તપાવેલા લોહા પર અદ્ય બંધ પણ મૂકવાની જેમ એકદમ આંચકો લાગે છે, અરેરાટી ઉપજે છે, ને હૃદયના છાંછણમાંથી ચિત્તાના સાચા બાવથી અત્યંત અત્યંત ખેદ થાય છે. કારણ કે જેણે સમકિત અમૃત રસનો લેશ પણ સ્વાદ ચાખ્યો, તેને બાકસબુક્સ જેવા બીજા રસ કેમ ગમે ?

“ તુજ સમકિત રસ સ્વાદનો બાણ, પાપ કુભકતે હો બહુ દિન સેવિયું; સેવે જો કરમને ભોગે તોહિ, વાંછે તે સમકિત અમૃત છુદે લખ્યું. બાણો ર જેણે તુજ ગુણ લેશ, બીજા રસ તેહને મન નવિ ગમેલ. ચાખ્યો ર જેણે અમી લવ લેશ, બાકસબુક્સ તસ ન રહે કિમેલ. ”-શ્રી યશોવિજયજી

આ એવા પ્રકારની કેમ હોય છે ? તે માટે કહે છે:—

x “ સમવિદ્યો જીવો જદવિ દુ પાવં સમાચરે કિંચિ. અપ્પોસિ દોદ વંધો જેણ ન નિદંધસં કુણ ॥ ”-શ્રી પ્રતિકમણ્ડ્યન-વંદિતા ચત્ર.

વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ સંવેગાતિશયાદિતિ ।

ચરમૈવ ભવત્યેવા પુનર્દુર્ગત્યયોગતઃ ॥ ૭૧ ॥

સંવેગાતિશયે ફરી, વેદ્યસંવેદ્ય પ્રભાવ;

પુનઃ દુર્ગતિ અયોગથી, છેલ્લી હોય આ સાવ. ૭૧

અર્થઃ—વેદ્યસંવેદ્ય પદ્યક્રી સંવેગાતિશયને લીધે, આ પાપપ્રવૃત્તિ છેલ્લી જ હોય છે, કારણકે (તેને) ફરીને દુર્ગતિનો યોગ હોતો નથી.

વિવેચન

ઉપરના શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે વેદ્યસંવેદ્ય પદવાળાને કદાચ પાપપ્રવૃત્તિ જો થાય, તો તે તપેલા લોહા પર પગ મૂકવા જેવી હોય છે, એટલે કર્મદોષ વશે તે કરતાં તેને અંતરંગ ખેદ-પશ્ચાત્તાપરૂપ તીવ્ર બળતરા થાય છે. આવી વિલક્ષણ પ્રકારની મંદતમ રસવાળી આ પ્રવૃત્તિ કેમ હોય છે ? તેનો અહીં ખુલાસો હોય છે. પ્રથમ તો વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ હોવાને લીધે જ આવી પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ વેદ્યસંવેદ્યપદ (સમ્યગ્દર્શન) અશિલ્ષેદથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે. ‘અત્યંત કારણ એવી કર્મઅંધિને શુભ ભાવવટે ભેટી નાંખીને કદાચિત કાષ્ઠક જ તે દર્શનને* પામે છે.’

વૃત્તિઃ—વેદ્યસંવેદ્યપદતો—વેદ્યસંવેદ્ય પદ યક્રી, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે તે વેદ્યસંવેદ્ય પદને લીધે, સંવેગાતિશયાત્—સવેગ અતિશયથી, અતિશય સંવેગને લીધે, ચરમૈવ ભવત્યેવા—આ (પાપપ્રવૃત્તિ) છેલ્લી જ હોય છે. આ કારણથી : તો કે પુનર્દુર્ગત્યયોગતઃ—પુનઃ—ફરીને દુર્ગતિના અયોગથી, ફરીને દુર્ગતિનો યોગ થતો નથી તેટલા માટે. શ્રેણિક આદિના ઉદાહરણ ઉપરથી.

શંકા—જેનું સદ્દર્શન પ્રતિપતિત (આવીને પાછું પડી ગયું છે) થયું છે, એવા અનંત સંસારીઓને અનેકવાર દુર્ગતિ હોય છે. સમાધાન—એમ કહેવું તે વાતમાં કાષ્ઠ સાર નથી—માલ નથી. કારણકે અમારા અભિપ્રાયનું પરિચ્છાન નથી—અમારો અભિપ્રાય બરાબર સમજાયો નથી. ક્ષાધિક સમ્યગ્દર્શિને જ નૈશ્ચયિક વેદ્યસંવેદ્ય પદનો ભાવ હોય છે, એવા અભિપ્રાયથી એ (સમ્યગ્દર્શન) આવહારિક છે. તેમજ—

આ જ (નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ) ચારુ-સુંદર છે, કારણ કે એ હોતાં, પ્રાચે દુર્ગતિમાં પણ માનસદુઃખનો અભાવ હોય છે,—વજ્ર તાંડુલી જેમ (વજ્રના ચોખાની જેમ) આને ભાવ પાડતો અયોગ હોય છે તેને લીધે, પણ આનાથી ત્રીજું એવું વ્યાવહારિક વેદ્યસંવેદ્ય પદ તો એકાંતથી જ અચારુ-અસુંદર છે.

* “ તદ્દર્શનમવાપ્નોતિ કર્મગ્રંથિ સુદારણમ્ ।

નિર્મિત્ય ગુપ્તમાલેન કદાચિત્કથિદેવ દિ ॥

સતિ ચાસ્મિન્નસૌ ધન્યઃ સમ્યગ્દર્શનસંયુતઃ ।

તત્ત્વશ્રદ્ધાનપૂતાત્મા ન રમતે ભવોદયૌ ॥ ”

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીન શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

બીજું તો સંવેગાતિશય-અતિશય સવેગને લીધે આવી પ્રવૃત્તિ હોય છે. અને આ સંવેગાતિશય પણ વેદસંવેદપદની પ્રાપ્તિનું ક્ષણ પરિણામ છે. કારણ કે સમ્યગ્-દર્શન યતાં, ભવસાગરનું સાચેસાચું સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે, સંસારનું સંવેગ=અત્યંત દારણ્ય અનંત દુઃખમય સ્વરૂપ સાક્ષાત જણાય છે; અને આત્માનું વેગ અનંત સુખમય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રગટ અનુભવગોચર થાય છે. એટલે તે જીવ આવા દુઃખમય ભવરૂપ સંસારમાં રમતો નથી, પણ જેમ ભય-સ્થાનથી ડોર્ધ મૂડીઓ વાળીને વેગે દૂર ભાગી જાય, તેમ આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મુમુક્ષુ જીવ પણ સંવેગથી-અત્યંત વેગથી તે સંસારથી ભઠકીને ભાગે છે. ક્ષણભર તેને સંસારની મોહિની રુચિકર લાગતી નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ સંવેગભાવમય વચના-મૂત છે કે—

“હે નાથ! સાતમો તમતમપ્રભા નર્કની વેદના મળી હોય તો વખતે સમ્મત કરત. પણ જગતની મોહિની સમ્મત થતી નથી.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અથવા સંવેગ એટલે અત્યંત મોક્ષાભિલાષ, તીવ્ર મુમુક્ષુપણ. સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષે સહજ આત્મસ્વરૂપનો પરમાનંદમય રસારવાદ કર્યો છે, અફસુત સમકિત અમૃતરસ આજ્યો છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની સહજ આત્મપરિણતિ અત્યંત સંવેગ=મોક્ષા-સંવેગથી-અત્યંત અત્યંત વેગથી સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ મોક્ષા-ભિલાષ ભણી ઢોડે છે. એટલે કે જેમ જાને તેમ ત્વરાથી સમસ્ત સંસારબંધ-નથી છૂટી, સકલ કર્મજાલમાંથી મુક્ત થઈ, આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ પામ-વાની તેને ઉત્કટ-અતિશય ઇચ્છા હોય છે. કારણ કે તે ભાવે છે કે-‘જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, રોગ, શોક વગેરેથી ઉપદ્રવ પામી રહેલો આ ભયંકર ભવસાગર પુરુષોને કેવળ કલેશનું જ કારણ થાય છે, અને સુખનું કારણ તો માત્ર મોક્ષ જ છે, કે જે મોક્ષ જન્મ વગેરે કલેશથી રહિત, ભયશક્તિથી વિમુક્ત અને સદા વ્યાખાધાથી વર્જિત છે.’+

અને આવો તીવ્ર મોક્ષાભિલાષરૂપ સંવેગ હોવાથી, ઉપલક્ષણથી તે મોક્ષના સાધન-રૂપ-કારણરૂપ અર્હદ્ભક્તિ-વાતસદય વગેરે સતસાધન પ્રત્યે પણ સવેગ-પરમ રુચિ-ભાવ ધરાવે છે. કારણ કે કારણથી જ કાર્યનિષ્પત્તિ-કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, એવો અખડ સનાતન સિદ્ધાંત, ત્રિકાલાભાષિત નિશ્ચલ નિશ્ચય તે હૃદયમાં અવધારે છે. એટલે તે ભગવાન અર્હં તોની ભક્તિ-વાતસદય આદિ પ્રત્યે સંવેગથી-અત્યંત વેગથી, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, પરમ આત્મોદ્ભા-

+ “જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિરોગશોકાદ્યુપદ્રુતઃ ।

ક્લેશાય કેવલં પુસામદ્દો મીમો મવોદયિઃ ॥

સુખાય તુ પરં મોક્ષો જન્માદિક્લેશવર્જિતઃ ।

મયશક્ત્યા વિનિર્મુકો વ્યાવાધાવર્જિતઃ સદા ॥”—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

સધો, અત્યંત ચિત્તપ્રસન્નતાથી પ્રવર્તે છે. અને જેમ પાણીનું પૂર રોકાયું રોકાયું નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિનો આ સત્સાધન પ્રત્યેનો અત્યંત વેગ-સંવેગ-અદ્ભ્ય ઉત્સાહ રોકાયો રોકાતો નથી.

“યથા સમ્યક્ત્વભાવસ્ય સંવેગો લક્ષણં ગુણઃ ।

સ ચોપલક્ષ્યતે મક્તિવાત્સલ્યેનાઽધવાર્દતામ્ ॥

—મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પંચાધ્યાયી.

“કારણથી કારજ હુંવે, એ શ્રી જિન મુખ વાણ...જિનવર !

પુદ્ર હેતુ સુજ સિદ્ધિના, બાણી કીધ પ્રમાણ...જિનવર !” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

“જિનસેં ભાવ વિના કબૂ, નહિં છૂટત દુઃખદાવ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ વેદ્યસંવેદ્ય પદના પ્રતાપે, ઉપરોક્ત ત્રણે અર્થમાં સંવેગની પ્રાપ્તિ હોય છે એટલે આ સમ્યગ્દષ્ટિ સુમુક્ત આત્માથી જીવ અત્યંત સંવેગથી-અત્યંત અત્યંત વેગથી સંસારથી દૂર બાળે છે, અત્યંત સંવેગથી મોક્ષ પ્રત્યે દોડે છે, અત્યંત સંવેગથી-પરમોલ્લાસથી-પરમ ભક્તિરાગથી જિનભક્તિ આદિ મોક્ષસાધનને આરાધે છે. અને આમ વેદ્યસંવેદ્ય પદની પ્રાપ્તિ થઇ હોવાથી, તથા સંવેગાતિશય ઉપજ્યો હોવાથી, ઉપરમા કહી તે તત્સલોહ પદન્યાસ જેવી પાપપ્રવૃત્તિ કદાચ હોય તો હોય; અને તે પણ ચરમ-એટલે છેલ્લી જ, છેવટની જ હોય છે, હવે પછી ભવિષ્યમાં કોઇ કાળે તેનાથી તેવી પાપપ્રવૃત્તિ ફરીથી થવી સંભવતી નથી.

આ પાપ પ્રવૃત્તિ છેલ્લી જ કહી, તેનું કારણ એ છે કે ત્યાર પછી પુનઃ કહી પણ દુર્ગતિનો-માઠી ગતિનો તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને યોગ થવાનો નથી. અત્રે શ્રીમાન્ એણિકે રાજાનું ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે મહાનુભાવ મહાત્માને ક્ષાયિકે પુનઃ દુર્ગતિ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું, છતાં પૂર્વ કર્મપ્રયોગથી-પ્રારબ્ધવશે કરીને અયોગ તેમની છેલ્લી પાપપ્રવૃત્તિ હતી, મત-પચ્ચખાણુ આદિ તે ચાલી શકતા નહોતા, અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ હતા. અને જો કે સમ્યગ્દર્શન પૂર્વે બાધેલા આયુર્કર્મના પ્રભાવે તેમને નરકગતિની પ્રાપ્તિ થઇ છે, તો પણ તે છેવટની જ છે. તે પછી તો તે આગામી ચૈવીશીમાં મહાપદ્મ નામના તીર્થંકર થવાના છે. આવો અપૂર્વ મહિમા વેદ્યસંવેદ્ય પદરૂપ-સ્વયંવેદનરૂપ સમ્યગ્દર્શનનો છે. પરમ સત્કવિવર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ગાયું છે કે:—

“મત નહીં પચ્ચખાણુ નહીં, નહીં ત્યાગ વસ્તુ કોઈનો;

મહાપદ્મ તીર્થંકર થશે, શ્રબ્ધિક ઠાણુંજ બેઠું દ્યો.

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભગ્યો સાંભળો.”

આ વચન કાંઈ અવિરતિપણાની પ્રશંસારૂપ નથી, પરંતુ બાહ્ય-દ્રવ્ય અવિરતિ છતાં પણ સમ્યગ્દર્શનનો, આત્મજ્ઞાનનો, આત્માનુભૂતિનો કેટલો બધો અચિન્ત્ય અપૂર્વ મહિમા છે, તે સૂચવવા માટે જ છે. વળી ભાવથી જોઈએ તો તેવા સાચા સમ્યગ્દર્શનનો સમ્યગ્દર્ષિ પુરુષો અંતરાત્માથી પરભાવથી વિરામ-વિરતિ પામ્યા જ અપૂર્વ મહિમા હોય છે બાકી સમ્યગ્દર્શન ને બાહ્ય વિરતિનો સુમેળ તે તો સોનામાં સુગંધ ભળ્યા બરાબર છે. પણ સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જે જ્ઞાન જાણું તે ન જ્ઞાન બરાબર છે; મોટા મીઠારૂપ-શૂન્યરૂપ છે; તેમજ સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જે ચારિત્ર-વિરતિ-વ્રતપન્થબાણ તે પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે શૂન્યરૂપ-મોટા મીઠા જેવું છે-એમ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં બાખ્યું છે. એનો જ ભાવ સૂચવતા પરમ રહસ્યપૂર્ણ પરમાર્થ-ગંભીર શબ્દોમાં એ જ રથને કવિરાજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ વહે છે કે—

“જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ જીવને જાણ્યો નહિ,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન બાખ્યું સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કદા વિશેષ જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ બન્યો સાંભળો.

નહિં શ્રદ્ધભાહિ જ્ઞાન બાખ્યું, જ્ઞાન નહિં કવિ ચાતુરી,
નહીં મંત્ર તંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિં ભાષા કરી,
નહીં અન્ય રથાને જ્ઞાન બાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ બન્યો સાંભળો.

આ જીવ ને આ દેહ એવો લેલ જો ભાર્યો નહીં,
પદબાણ કીધા ત્યાંસુધી મોક્ષાર્થ તે ભાખ્યા નહીં;
એ પાત્રમે અંગે કદો ઉપદેશ કેવળ નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ બન્યો સાંભળો.

શાસ્ત્રો વિશેષ સંહિત પણ જો જાણિયું નિજ રૂપને,
કાં તેહલો આશ્રય કરજો ભાવથી સાચા મને,
તો જ્ઞાન તેને ભાણિયું, જો સમ્મતિ આદિ રથોળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ બન્યો સાંભળો.”શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

આત્માનુભૂતિથી અવિનાભાવી એટલે કે નિશ્ચયથી જેમાં આત્માનુભવ હોય જ એવા સમ્યગ્દર્શનનો આવો પરમ પ્રભાવ છે. એટલે તે પ્રાપ્ત થયા પછી ફરીને દુર્ગતિનો યોગ થતો નથી અને કોઈને શંકા ઉદ્ભવવાનો સભવ છે કે-જેનું સમ્યગ્દર્શન આવીને આવી ગયું છે, પ્રતિપાતી થયું છે, પડી ગયું છે, એવા અનત સંસારીઓને અનેકવાર દુર્ગતિનો યોગ હોય છે, તેનું કેમ ?

એનું સમાધાન એમ છે કે એવી શંકા કરનાર અભિપ્રાય-આશય સમજ્યો નથી, કારણકે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શિને જ નિશ્ચયથી વેદસંવેદ પદ હોય છે, તેને અપેક્ષીને અત્ર કથન છે, તેણે માનેલા વ્યાવહારિક વેદસંવેદ પદની-અવહાર નિશ્ચય વેદ- સમ્યગ્દર્શનની વાત અહીં છે નહિં. તે વ્યવહારિક સમ્યગ્દર્શન સુંદર સંવેદ પદ નથી, કારણકે તેથી ભવબ્રમણનો અંત આવતો નથી. ભવબ્રમણનો અંત તો નિશ્ચય વેદસંવેદ પદની પ્રાપ્તિ પછી જ આવે છે. માટે આ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદ જ છે, તે જ સુંદર છે, રૂડું છે, બહુ છે, નિર્બીજ સાચેસાચું કદયાણુકર છે, તે જ શીઘ્ર મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. અને એ પ્રાપ્ત થયે, પ્રાયે દુર્ગતિમાં જવું જ પડતું નથી, પણ કવચિત્ કર્ગવશે કરીને છેવટને માટે એકાદવાર જ જો જવું પડ્યું (મહાનુભાવ મહાત્મા એણિક મહારાજની જેમ), તોપણ ત્યાં નરકમાં પણ તેવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શિ પુરુષને માનસિક દુઃખનો અભાવ હોય છે; વજ્રના ચોખા જેમ પાકે નહિં, તેમ માનસિક દુઃખના તાપથી તેના ભાવનો પાક થતો નથી, તેના ભાવ તપતા નથી, તેને ઉઠ્ઠી આંચ પણ આવતી નથી, તે તો નિરાકુલપણે સ્વસ્વભાવમાં જ સમવસ્થિત રહી સમતાભાવે સર્વ સુખ-દુઃખ વેદે છે.

“ જ્ઞાતી કે અજ્ઞાતી જન, સુખ દુઃખ રહિત ન કોય;
જ્ઞાતી વેદે ધૈર્યથી, અજ્ઞાતી વેદે રાય. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કારણકે તે આત્માનુભવી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શિ સંતજન બાણે છે, વેદે છે, અનુભવે છે, ને આત્મ ભાવના ભાવે છે કે—

“ અળખૂ ! કયા તેરા ? કયા મેરા ?

તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સજ અનેરા....અળખૂ ”—શ્રી આનંદદાસજી

“ હું નિશ્ચય એક, શુદ્ધ, દર્શનજ્ઞાનમય, સદા અરૂપી એવો આત્મા છું. બીજું કંઈ પણ, પરમાણુ માત્ર પણ, મ્હારું નથી. હું અળદ્વસ્પૃષ્ઠ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત એવો શુદ્ધ આત્મા છું. ”

“ સર્વ તરફથી સ્વરસથી નિર્ભર ભાવવાળા એક એવા સ્વને-આત્માને હું અહીં સ્વયં અનુભવી રહ્યો છું. મ્હારે કોઈ મોહ છે નહિં—છે નહિં. હું શુદ્ધ ચિદ્રૂપ તેજોનિધિ છું. ”

“ અહમિકો ચલુ સુદ્ધો દંસણનાળમરૂઓ સદારૂવી ।

જાવિ અત્થિ મજ્જા કિંચિવિ અણ્ણં પરમાણુમિત્તંપિ ॥

જો પસ્સદિ અપ્પાણં અવદ્ધપુટ્ટમણ્ણયં ણિયદં ।

અવિસેસમસંજુત્તં શુદ્ધનયં તં વિયાણીદિ ॥ ”—શ્રી રામચંદ્રસાર

“ સર્વતઃ સ્વરસનિર્ભરભાવં, ચેતયે સ્વયમહં સ્વમિદૈકમ્ ।

નાસ્તિ નાસ્તિ મમ કશ્ચન સોદ્ધઃ, શુદ્ધચિદ્ધનમહોત્તિધિરસ્મિ ॥ ”—સમયસંસારકળાં

“ પર્યાયદ્વિ ન દીલ્લો, એક જ કનક અભંગ રે. ”

નિવિકલ્પ રસ પીલ્લો, શુદ્ધ નિરંજન એક રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

ઇત્યાદિ પ્રકારે આત્મભાવના ભાવતો આ પ્રસ્તુત પરમ ભાવિતાત્મા નિશ્ચય સમ્યગ્દ્વિ જીવ ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની આકુલતા પામતો નથી, સદાય ઉદાસીન ભાવથી સ્વસ્થ રહે છે, નિરંતર આત્માના નિબ્બનંદમાં નિમગ્ન રહે છે.

પણ આવા આ નિશ્ચય વેદસંવેદપદથી અન્ય એવું ને વ્યાવહારિક વેદસંવેદ-પદ છે, તે તો એકાતેજ અસુંદર છે, બહુ નથી, રૂઝું નથી. કારણકે ઉપર કહ્યું તેમ તેનાથી ભવભ્રમણની રખડપટ્ટી બંધ થતી નથી, સંસાર પરિભ્રમણ ચાલુ જ રહે છે. હા, પુણ્યબંધ થાય છે, પણ ભવવિચ્છેદ થતો નથી, માટે તેના અવલંબને પણ પરમ સુંદર નિશ્ચય વેદસંવેદપદ પામવાનો નિરંતર લક્ષ આત્માર્થીએ રાખવો જોઈએ.)

ને કહે છે—

અવેદ્યસંવેદ્યપદમપદં પરમાર્થતઃ ।

પદં તુ વેદ્યસંવેદ્યપદમેવ હિ યોગિનામ્ ॥ ૭૨ ॥

અપદ જ છે પરમાર્થથી, પદ અવેદ્યસંવેદ્ય;

પદ તો નિશ્ચય યોગિનું, પદ જ વેદ્યસંવેદ્ય ૭૨

અર્થઃ—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ એ પરમાર્થથી અપદ જ છે. નિશ્ચયે યોગીઓનું પદ તો વેદ્યસંવેદ્ય પદ જ છે.

વિવેચન

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ને ઉપરમાં એકાતે જ અસુંદર કહ્યું, સારું રૂઝું નથી એમ કહ્યું, તે શા કારણથી એમ છે, તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ એ પરમાર્થની

વૃત્તિઃ—અવેદ્યસંવેદ્યપદમ્—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ, મિથ્યાદિ આશયસ્થાન. એટલા માટે જ કહ્યું કે—અપદં પરમાર્થતઃ—પરમાર્થથી અપદ છે—મયાવસ્થિત પરતુ તત્ત્વના અપદનથી—અભાવપણાથી. પદં તુ—પણ પદ તો, વેદ્યસંવેદ્યપદમેવ—વેદ્યસંવેદ્ય પદ જ.—જેનું લક્ષણ કહેતામાં આવે છે તે,—અનર્થ યોગી, (શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે એજ ‘ પદ ’ છે), દ્વિ-નિશ્ચય, યોગિનામ્—યોગીઓનું.

“ સર્વતઃ સ્વરસનિર્મરભાવં, ચેતયે સ્વયમહં સ્વમિદૈકમ્ ।

નાસ્તિ નાસ્તિ મમ કચ્ચન મોહઃ, શુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસિમ્ ॥ ”—સમયસારકળશ

“ પર્યાયદષ્ટિ ન દીણએ, એક જ કનક અભંગ રે. ”

નિવિકલ્પ રસ પીણએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

ઇત્યાદિ પ્રકારે આત્મભાવના ભાવતો આ પ્રસ્તુત પરમ ભાવિતાત્મા નિશ્ચય સમ્યક્દષ્ટિ જીવ ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની આકુલતા પામતો નથી, સદાય ઉદ્ધાસીન ભાવથી સ્વસ્થ રહે છે, નિરંતર આત્માના નિબનંદમાં નિમગ્ન રહે છે.

પણ આવા આ નિશ્ચય વેદસંવેદપદથી અન્ય એવું જે વ્યાપકારિક વેદસંવેદ-પદ છે, તે તો એકાતેજ અસુંદર છે, બહુ નથી, રૂડું નથી. કારણકે ઉપર કહ્યું તેમ તેનાથી ભવભ્રમણની રખડપટ્ટી બંધ થતી નથી, ચંસાર પરિભ્રમણ ચાલુ જ રહે છે હા, પુણ્યબંધ થાય છે, પણ ભવવિન્ધ થતો નથી, માટે તેના અવલબને પણ પરમ સુંદર નિશ્ચય વેદસંવેદપદ પામવાનો નિરંતર લક્ષ આત્માર્થીએ રાખવો જોઈએ. ।

જે કહે છે—

અવેચસંવેચપદમપદં પરમાર્થતઃ ।

પદં તુ વેચસંવેચપદમેવ હિ યોગિનામ્ ॥ ૭૨ ॥

અપદ જ છે પરમાર્થથી, પદ અવેચસંવેદ;

પદ તો નિશ્ચય યોગિનું, પદ જ વેદસંવેદ જર

અર્થઃ—અવેચસંવેદ પદ એ પરમાર્થથી અપદ જ છે. નિશ્ચે યોગીઓનું પદ તો વેદસંવેદ પદ જ છે.

વિવેચન

અવેચસંવેદ પદ જે ઉપરમાં એકાતે જ અસુંદર કહ્યું, સારું રૂડું નથી એમ કહ્યું, તે શા કારણથી એમ છે, તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કરું છે અવેચસંવેદ પદ એ પરમાર્થથી

વૃત્તિઃ—અવેચસંવેચપદમ્—અવેચસંવેદ પદ, મિથ્યાદષ્ટિ આચરવાન. એટલા માટે જ કહ્યું કે—અપદં પરમાર્થતઃ—પરમાર્થથી અપદ છે—પ્રચારિયત વસ્તુ તરવના અપદનથી—અભ્યુપચાયી, પદં તુ—પણ પદ તો, વેદસંવેચપદમેવ—વેદસંવેદ પદ જ,—જેનું લક્ષ્ય કહેવામાં આવે છે તે,—અન્વર્થ યોગથી, (શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે એજ ‘ પદ ’ છે), હિ—નિશ્ચય, યોગિનામ્—યોગીઓનું.

જોતું સમાધાન એમ છે કે એવી શંકા કરનાર અભિપ્રાય-આશય સમજ્યો નથી, કારણકે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શિને જ નિશ્ચયથી વેદસંવેદ પદ હોય છે, તેને અપેક્ષીને અત્ર કથન છે, તેણે માનેલા વ્યાવહારિક વેદસંવેદ પદની-સ્વહાર નિશ્ચય વેદ- સમ્યગ્દર્શનની વાત અહીં છે નહિં. તે વ્યવહારિક સમ્યગ્દર્શન સુંદર સંવેદ પદ નથી, કારણકે તેથી ભવબ્રમણ્યો અંત આવતો નથી. ભવબ્રમણ્યો અંત તો નિશ્ચય વેદસંવેદ પદની પ્રાપ્તિ પછી જ આવે છે. માટે આ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદ જે છે, તે જ સુંદર છે, રૂડું છે, ભલું છે, નિર્વ્યાજ સાચેસાચું કદવાણુકર છે, તે જ શીઘ્ર મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. અને એ પ્રાપ્ત થયે, પ્રાપ્તે દુર્ગતિમાં જપું જ પડતું નથી, પણ કવચિત્ કર્મવશે કરીને છેવટને માટે એકાદવાર જ જો જપું પડયું (મહાનુભાવ મહાત્મા ઐશ્વિક મહારાજની જેમ), તોપણ ત્યાં નરકમા પણ તેવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શિ પુરુષને માનસિક દુઃખનો અભાવ હોય છે; વજ્જના ચોખા જેમ પાકે નહિં, તેમ માનસિક દુઃખના તાપથી તેના ભાવનો પાક થતો નથી, તેના ભાવ તપતા નથી, તેને ઉન્હી આંચ પણ આવતી નથી, તે તો નિરાકુલપણે સ્વસ્વભાવમાં જ સમવસ્થિત રહી સમતાભાવે સર્વ સુખ-દુઃખ વેદે છે.

“ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની જન, સુખ દુઃખ રહિત ન કોય;

જ્ઞાની વેદે ધૈર્યથી, અજ્ઞાની વેદે રોય. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કારણકે તે આત્માનુભવી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શિ સંતજન બલે છે, વેદે છે, અનુભવે છે, ને આત્મ ભાવના ભાવે છે કે—

“ અળધૂ ! કયા તેરા ? કયા મેરા ?

તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સખ અનેરા....અળધૂં ”—શ્રી આનંદધનજી

“ હું નિશ્ચય એક, શુદ્ધ, દર્શનજ્ઞાનમય, સદા અદ્વી એવો આત્મા છું. બીજું કંઈ પણ, પરમાણુ માત્ર પણ, મ્હારું નથી. હું અળદ્વષ્ટૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત એવો શુદ્ધ આત્મા છું. ”

“ સર્વ તરફથી સ્વરસથી નિર્ભર ભાવવાળા એક એવા સ્વને-આત્માને હું અહીં સ્વયં અનુભવી રહ્યો છું. મ્હારે કોઈ મોહ છે નહિં-છે નહિં. હું શુદ્ધ ચિદ્ધન તેજોનિધિ છું. ”

“ અહમિકો સલ્લુ સુદ્ધો દંસળજાણમદ્ધો સદાસ્ત્વી ।

ળવિ અત્થિ મગ્ગ કિંચિવિ અણ્ણં પરમાણુમિત્તંપિ ॥

જો પસ્સદિ અલ્પાણં અવદ્ધપુટ્ટમણ્ણયં ણિયદં ।

અવિસેસમસંજુતં શુદ્ધનયં તં વિયાણીદિ ॥ ”—શ્રી સમયસાર

“ સર્વતઃ સ્વરસનિર્મરમાવં, ચેતયે સ્વયમહં સ્વમિદૈકમ્ ।

નાસ્તિ નાસ્તિ મમ કશ્ચન મોહઃ, શુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસિ ॥ ”—સમયસંસ્કરણ

“ પર્યાયદ્વિ ન દીજીએ, એક જ કનક અભંગ રે. ”

નિવિક્લેપ રસ પીજીએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે. ”—શ્રી આનંદધનજી,

ઇત્યાદિ પ્રકારે આત્મભાવના ભાવતો આ પ્રસ્તુત પરમ ભાવિતાત્મા નિશ્ચય સમ્યગ્દ્વિ જીવ ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની આકુલતા પામતો નથી, સદાય ઉદ્ધાસીન ભાવથી સ્વસ્થ રહે છે, નિરંતર આત્માના નિબ્બનંદમાં નિમગ્ન રહે છે.

પણ આવા આ નિશ્ચય વેદસંવેદપદથી અન્ય એવું જે વ્યાવહારિક વેદસંવેદ-પદ છે, તે તો એકાંતેજ અસુંદર છે, ભલું નથી, રૂડું નથી. કારણકે ઉપર કહ્યું તેમ તેનાથી ભવભ્રમણની રખડપટ્ટી બંધ થતી નથી, સંસાર પરિભ્રમણ આણુ જ રહે છે. હા, પુણ્યબંધ થાય છે, પણ ભવવિન્ધેહ યતો નથી, માટે તેના અવલંબને પણ પરમ સુંદર નિશ્ચય વેદસંવેદપદ પામવાનો નિરંતર લક્ષ આત્માર્થીએ રાખવો જોઈએ.

જે કહે છે—

અવેદ્યસંવેદ્યપદમપદં પરમાર્થતઃ ।

પદં તુ વેદ્યસંવેદ્યપદમેવ દ્વિ યોગિનામ્ ॥ ૭૨ ॥

અપદ જ છે પરમાર્થથી, પદ અવેદ્યસંવેદ્ય;

પદ તો નિશ્ચય યોગિનું; પદ જ વેદ્યસંવેદ્ય ૭૨

અર્થઃ—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ એ પરમાર્થથી અપદ જ છે. નિશ્ચય યોગીઓનું પદ તો વેદ્યસંવેદ્ય પદ જ છે.

વિવેચન

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ જે ઉપરમાં એકાંતેજ અસુંદર કહ્યું, સાડું રૂડું નથી એમ કહ્યું, તે શા કારણથી એમ છે, તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. અવેદ્યસંવેદ્ય પદ જે પરમાર્થથી

વૃત્તિઃ—અવેદ્યસંવેદ્યપદમ્—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ, શિશ્યાદિ આચરયાન. એટલા માટે જ કહ્યું કે—અપદં પરમાર્થતઃ—પરમાર્થથી અપદ છે—યથાવસ્થિત પરતુ તત્ત્વના અપદનથી—અગ્નિજ્વલપ્રાપ્તિ. પદં તુ—પણ પદ તો, વેદ્યસંવેદ્યપદમેવ—વેદ્યસંવેદ્ય પદ જ, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે તે,—અન્વય યોગથી, (શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે એજ ‘ પદ ’ છે), દ્વિ—નિશ્ચય, યોગિનામ્—યોગીઓનું.

અપાય આદિ નિદાન જ્યાં, સ્ત્રી આદિ વેદ વેદાય;
આગમવિશુદ્ધ તેહવી, અપ્રવૃત્તિ મતિ છતાંય; ૭૩.

અર્થ—જેમાં,—અપાય આદિના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિ વેદ-વેદવા યોગ્ય વસ્તુ; આગમથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારે અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ, સંવેદાય છે,—(આ શ્લોકના ઉત્તર સંબંધ નીચેના શ્લોકમાં છે.)

વિવેચન

નરક-સ્વર્ગ વગેરે અપાયના નિર્ણયનરૂપ-કારણરૂપ સ્ત્રી વગેરે વેદ જ્યાં આગમથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારની અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ સંવેદાય છે—સમ્યક્ પ્રકારે વેદાય છે—અનુભવાય છે, (તેનું નામ વેદસંવેદ પદ છે, એમ પછીના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) તે આ પ્રકારે:—

વેદ એટલે વેદનીય, વેદવા યોગ્ય, અનુભવવા યોગ્ય. એટલે કે વસ્તુસ્થિતિથી તથા પ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે શ્રાવ્ય-શ્રવણ થાય એવું વેદવા યોગ્ય વસ્તુસ્વરૂપ. ભાવયોગીને સામાન્યપણે વસ્તુસ્વરૂપનું જે દર્શન—જ્યાં સ્ત્રી આદિ અનુભવન-વેદન થવા યોગ્ય છે, તેનું નામ વેદ છે. અને વેદ એટલે વેદ સંવેદાય સ્ત્રી વગેરે પદાર્થ,—કે જે નરક-સ્વર્ગ વગેરેના કારણ થાય છે. આ સ્ત્રી તે વે. સં. આદિ પદાર્થનું, તેના તેના તેવા તેવા યથાવસ્થિત સ્વરૂપે, વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ છે તેમ, ભાવયોગીને સામાન્યપણે વેદન અનુભવન થવું, તે વેદ છે. આ સ્ત્રી આદિ વેદ-અનુભવ યોગ્ય વસ્તુ જ્યાં યોગ્યતાના સ્વયંપ્રકાશને અનુરૂપપણે, નિશ્ચયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જેમ છે તેમ વેદાય છે, અનુભવાય છે, ભણવામાં આવે છે, તે (વેદસંવેદ પદ કહેવાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) એટલે કે નરકાદિ અપાયના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિનું જેવું વાસ્તવિક સાચું સ્વરૂપ છે, તેનું તેવા યથાર્થ સ્વરૂપમાં, નિકાળમાં ન ફરે એવી નિશ્ચય બુદ્ધિથી સંવેદન થવું, જ્ઞાન થવું, દર્શન થવું, અનુભવન થવું તે વેદસંવેદ પદ છે.

! આ નિશ્ચયબુદ્ધિ આગમથી-સત્યાસથી વિશુદ્ધ થયેલી એવી હોય છે, તેના વિપર્યય મત-વિપર્યાસ મત આગમરૂપ નિર્મલ જલથી ઘોવાઈ ગયો હોય છે. અને આ નિશ્ચયબુદ્ધિમાં સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ પ્રત્યે તથાપ્રકારની અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ આગમવિશુદ્ધ હોય છે, એટલે કે વેદસંવેદપદ-સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થવા પછી, આ અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ હેય છે, ત્યાગવા યોગ્ય છે, છોડી દેવા યોગ્ય છે, અનાદેય છે—શ્રવણ કરવા યોગ્ય નથી, એવો દૃઢ નિશ્ચય-ત્રણે કાળમાં ફેરી ન ફરે એવો નિર્ધાર અંતરાત્મામાં સ્થિર થાય છે. અને એવા નિશ્ચયને ક્ષીણ સમ્ય-

વિચારીએ તો ‘અપદ’ જ છે, એને ‘પદ’ નામ જ ઘટતું નથી. વેદસંવેદજ કારણકે તે મિથ્યાદષ્ટિવાળું આશયસ્થાન છે, એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ એવા ‘પદ’ યોગીજનોને તે પદ (પગ) મૂકવાનું ઠેકાણું જ નથી, સ્થાન જ નથી. ત્યાં તો શ્રીમાન આનંદધનજીના વચન પ્રમાણે ‘ચરણ ધરણ નહિ ઢાય’ એવી સ્થિતિ છે. પણ યોગીઓનું ગરૂં પદ તો, -પગ મૂકવાનું સ્થાન તો, વેદસંવેદ પદ જ છે; કારણકે તે જ ‘પદ’ શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે ‘પદ’ કહેવાને યોગ્ય છે, તેને જ ‘પદ’ નામ ઘટે છે.

અવેદસંવેદ પદ અથવા વ્યાવહારિક વેદસંવેદ પદ જે છે તે સ્થિર નથી, અસ્થિર છે, તેને પતનનો ભય છે, અને તે પોતે ભવબ્રમણનો અંત કરી શકતું નથી. પણ જો તે પરંપરાએ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદનું કારણ થાય, એટલે કે તેના ‘હરૂં છે જે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી યોગ્યતાથી-પાત્રતાથી જીવને જો નિશ્ચય વેદસંવેદ જોગીજન’ પદ પ્રાપ્ત થાય, તો જ અને ત્યારે જ જીવને ભવબ્રમણનો અંત આવે છે, અને મોક્ષનો યોગ થાય છે. આ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદ અસ્થિર નથી, સ્થિર જ હોય છે, તેને પતનનો ભય હોતો નથી, અને તેથી શીઘ્ર ભવબ્રમણ અટકી પડી સુક્ષિત સાંપડે છે આમ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદ જ મોક્ષનો અવિદ્યો યોગ કરાવે છે, એટલે મોક્ષના અર્થો યોગીજનો સદાય આ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદને જ હરૂં છે, પરમાર્થથી તેને જ પરમ ઇષ્ટ ગણે છે; અને બાકી બીજા બધા પદને અપદ ગણી, એક નિશ્ચય વેદસંવેદ પદને જ પોતાનું પદ માને છે; તેને જ પરમ પૂજ્ય-આરાધ્ય-ઉપાસ્ય સમજી આરાધે છે-ઉપાસે છે.

અને તેવા પ્રકારે કહે છે—

વેદ્યં સંવેદ્યતે યસ્મિન્નપાયાદિનિવન્ધનમ્ ।

તથાપ્રવૃત્તિબુદ્ધ્યાપિ સ્વ્યાધ્યાગમચિશુદ્ધ્યા ॥૭૩॥

વૃત્તિઃ-વેદ્યં-વેદ, વેદનીય, વેદવા યોગ્ય વસ્તુ. વસ્તુસ્થિતિથી તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી અવિકલ્પક ઘાન વડે ગ્રાહ્ય એવી વસ્તુ, એમ અર્થ છે. સંવેદ્યતે-સંવેદાય છે, ક્ષયોપશમને અનુરૂપપણે નિશ્ચય બુદ્ધિથી પણ જણાય છે, યસ્મિન્-જેમાં, જે પદમાં-આસપરધાનમાં. તે કેવું નિશ્ચિત ? તે માટે કહ્યું—અપાયાદિનિવન્ધનમ્—અપાય આદિનું નિષંધન-કારણ, નરક-રવગં વગેરેનું કારણ, સ્વ્યાદિ-ઐઆદિ, તથા-તેવા પ્રકારે, જેથી સામાન્યથી અનુવિદ્ય (સામાન્ય સાથે સંકળાયેલું). અપ્રવૃત્તિબુદ્ધ્યાપિ—અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિથી પણ, એટલે કે તેના ઉપાદાન-સાગ આશવાત્મક બુદ્ધિથી, તેના ઉપાદાન-સાગ (મહત્ત્વ-સાગ) આશયવાળી બુદ્ધિવડે કરીને, સંવેદ્યતે-સંવેદાય છે, (ઐઆદિ વેદ), આગમચિશુદ્ધ્યા—આગમથી વિશુદ્ધ એવી, એટલે ચુતથી જોના વિપર્યયમહ દૂર કરાયો છે એવી બુદ્ધિથી, પ્રેક્ષાવતોને-નિચારવાનું જીવેને પણ આ જ પ્રધાન બધકારણ છે, એટલા માટે ઐઆદિ મહત્ત્વ કહ્યું.

અપાય આદિ નિદાન જ્યાં, સ્ત્રી આદિ વેદ્ય વેદાય;
આગમવિશુદ્ધ તેહવી, અપ્રવૃત્તિ મતિ છતાંય; ૭૩.

અર્થ—જેમાં, અપાય આદિના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિ વેદ્ય-વેદવા યોગ્ય વસ્તુ, આગમથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારે અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ, સંવેદાય છે,—(આ શ્લોકનો ઉત્તર સંબંધ નીચેના શ્લોકમાં છે.)

વિવેચન

નરક-સ્વર્ગ વગેરે અપાયના નિર્ણયનરૂપ-કારણરૂપ સ્ત્રી વગેરે વેદ્ય જ્યાં આગમથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારની અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ સંવેદાય છે—સમ્યક્ પ્રકારે વેદાય છે—અનુભવાય છે, (તેણું નામ વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, એમ પછીના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) તે આ પ્રકારે:—

વેદ્ય એટલે વેદનીય, વેદવા યોગ્ય, અનુભવવા યોગ્ય. એટલે કે વસ્તુસ્થિતિથી તથા પ્રકારના બાવયોગી સામાન્યથી અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધણ થાય એવું વેદવા યોગ્ય વસ્તુસ્વરૂપ બાવયોગીને સામાન્યપણે વસ્તુસ્વરૂપનું જે દર્શન—જ્યાં સ્ત્રી આદિ અનુભવન-વેદન થવા યોગ્ય છે, તેણું નામ વેદ્ય છે. અને વેદ્ય એટલે વેદ્ય સંવેદાય સ્ત્રી વગેરે પદાર્થ,—કે જે નરક-સ્વર્ગ વગેરેના કારણ થાય છે. આ સ્ત્રી તે વે. સં. આદિ પદાર્થનું, તેના તેના તેવા તેવા યથાવસ્થિત સ્વરૂપે, વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ છે તેમ, બાવયોગીને સામાન્યપણે વેદન અનુભવન થવું, તે વેદ્ય છે. આ સ્ત્રી આદિ વેદ્ય-અનુભવ યોગ્ય વસ્તુ જ્યાં પોતપોતાના ક્ષયોપશમને અનુરૂપપણે, નિશ્ચયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જેમ છે તેમ વેદાય છે, અનુભવાય છે, બાણવામાં આવે છે, તે (વેદ્યસંવેદ્ય પદ કહેવાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) એટલે કે નરકાદિ અપાયના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિનું જેવું વાસ્તવિક સાચું સ્વરૂપ છે, તેણું તેવા યથાર્થ સ્વરૂપમાં, ત્રિકાળમાં ન ફરે એવી નિશ્ચય બુદ્ધિથી સંવેદન થવું, જ્ઞાન થવું, દર્શન થવું, અનુભવન થવું તે વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે.

આ નિશ્ચયબુદ્ધિ આગમથી—સત્શાસ્ત્રથી વિશુદ્ધ થયેલી એવી હોય છે, તેના વિપર્યય મલ-વિપર્યાસ મલ આગમરૂપ નિર્મલ જલથી ધોવાઈ ગયો હોય છે. અને આ નિશ્ચયબુદ્ધિમાં સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ પ્રત્યે તથાપ્રકારની અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ હોય છે, એટલે કે વેદ્યસંવેદ્યપદ-સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થવા પછી, આ અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ હેય છે, ત્યાગવા યોગ્ય છે, છોડી દેવા યોગ્ય છે, અનાદેય છે—શ્રદ્ધણ કરવા યોગ્ય નથી, એવો દૃઢ નિશ્ચય—ત્રણે કાળમાં ફરી ન ફરે એવો નિર્ધાર અતસત્ત્વામાં સ્થિર થાય છે. અને એવા નિશ્ચયને લીધે સમ્યક્

ગ્રહણ પુરુષને, પૂર્વકર્મથી કદાચ ત્યાગ ન કરી શકાય તોપણ, સ્ત્રીઆદિ અપાયડેતુ પ્રત્યે અંતરાત્માથી સદાય અપ્રવૃત્તિશુદ્ધિ જ હોય. તે તે પદાર્થ પ્રત્યે તે કદી પણ આત્મભાવે પ્રવર્તે નહિ જ. કારણ કે—

“સંસાર સ્વપ્ન પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય, તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યા નથી, અથવા જ્ઞાની પુરુષના દર્શન પણ તેણે કર્યા નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે. જ્ઞાની પુરુષને જોયા પછી સ્ત્રીને જોઈ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય તો જ્ઞાની પુરુષને જોયા નથી, એમ તમે બાણો. જ્ઞાની પુરુષનાં વચનને સાંભળ્યા પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહીં. ખરેખર પૃથ્વીનો વિકાર ધનાદિ સંપત્તિ ભાસ્યા વિના રહે નહીં. જ્ઞાની પુરુષ શિવાય તેનો આત્મા બીજો કયાંય ક્ષણવાર સ્થાયી થવાને વિષે ઇચ્છે નહીં.”

(વિશેષ માટે જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૭૧.

અત્રે સ્ત્રીનું સુખ્યપણું કહ્યું, તેનું કારણ એ છે કે બલભલા મોટા વિચારશીલ જીવને પણ સ્ત્રી એ મોટામાં મોટા પ્રતિબંધનું કારણ થઈ પડે છે હૃદય કામ-ચાંડાલ પંડિતોને પણ પીડે છે. ‘સ્ત્રી વગેરે મોટા ક્રાંસાથી ખૂબ જકડાયેલા સંસારી સુખ-દુઃખે ‘ભવ’ નામના મોટા અંધારા દ્વામાં પડે છે.’ માટે સુખ્ય એવો આ સ્ત્રી-પ્રતિ-બંધ ટળતાં, બીજા પ્રતિબંધો પણ સહેજે તૂટવાનો અવકાશ મળે છે x

“આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ;

એ ત્યાગી ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોક સ્વરૂપ.

એક વિષયને જીતતાં, જીતિએ સો સંસાર;

નૃપતિ જીતતાં જીતિએ, કળ પુર ને અધિકાર.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા.

જીવને આ જગતમાં જો મોટામાં મોટું અપાયનું—આત્મહાનિનું કોઈ પણ કારણ હોય, કદાચનું મોટામાં મોટું પ્રતિબંધક કોઈ પણ કારણ હોય, તો તે સ્ત્રી જ છે. એટલે માટે જ જ્ઞાની પુરુષોએ આ સ્ત્રીની નિંદા કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. નારી નિંદા જેમ કે—‘વાણીમા* જે અમૃત અને હૃદયમાં હાલાહલ વિષ ધારે છે એવી આ નિર્સર્ગ—કુટિલ સ્ત્રી કોણે નિર્માણ કરી છે તે અમે બલુતા નથી।

x “નિર્વયઃ કામચંડાલઃ પંડિતાનપિ પીડયેત્।

યદિ નાધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થયોગયોગરૂપા મયેત્ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

“અઙ્ગનાદિમદાપાશૌરતિગાદં નિયત્રિતાઃ।

પતત્યંધમદાકૂપ મવાસ્યે મવિનોઽધ્ધમાઃ ॥”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી પ્રણીત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ

* “ધારયન્ત્યમૃતં વાચિ દ્વિદિ દ્વાલાહલં વિષમ્। નિર્સર્ગકુટિલા નાર્યો ન વિષઃ કેન નિર્મિતાઃ ॥ વજ્રજ્વલનલેખેષ્વ ભોગિદંત્રેષ્વ કેવલમ્। વનિતેયં મનુષ્યાણાં સંતાપમયદાયિની ॥

વજ્રાગ્નિની લેખાની જેમ અને સાપની દાદની જેમ આ વનિતા મનુષ્યોને કેવળ સંતાપ અને બય આપનારી છે. સંતોના પણ ચિત્તમાં વસતિ ખાંધતી એવી આ નિઃશંક સ્ત્રી જગત્પૂજ્ય એવા ગુણસમૃદ્ધને ઉદ્વાસિત કરે છે-દેશવટો છે છે. ક્રોધ પામેલી કુંડાડા મારતી નાગજીને આલિંગન કરવું સારું, પણ નરકપદ્ધતિરૂપ નારીને કોતુકથી પણ આલિંગવું સારું નહિં. ધંધિયારોને પ્રકોપ કરનારી સ્ત્રી પુરુષોના હૃદયમાં એવો દાહ ઉપજાવે છે કે જેવો સ્પર્શવામાં આવેલી અગ્નિશિખા ઉપજાવતી નથી. સ્ત્રી સંધ્યાનો પેઠે ક્ષણરાગવંતી છે, નિઃશ્વેદ (નહી) જેમ નીચ-પ્રિયા છે, તથા બીજના અંદ્રમાનો પેઠે વક-વાંકી હોય છે. ઇત્યાદિ.

અને આમ સ્ત્રીનું સ્વરૂપ જેમ અત્યંત હેયભુદ્ધિથી સંવેદાય છે, તેમ ‘આદિ’ શબ્દથી અન્ય સર્વ વસ્તુસ્વરૂપ પણ તેના યથાર્થ સ્વરૂપે અત્ર સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને સંવેદાય છે. તેથી તે સર્વ હેય-ઉપાદેય વિવેક બરાબર જાણે છે. આ વસ્તુ હેય-ઉપાદેય ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને આ વસ્તુ આદરવા યોગ્ય-શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય વિવેક છે, એવો સ્પષ્ટ વિવેક, નિર્ધાર, નિશ્ચય ભુદ્ધિ, સંવેદન તેના આત્મામાં દૃઢ છાપાયેલું અંકિત થઈ ગયેલ હોય છે. એટલે બલે કહાય તે તે પ્રમાણે આચરણ ન પણ કરી શકે, અર્થાત્ સ્ત્રીઆદિ હેય છે, તેનો તે ત્યાગ ન કરી શકતો હોય, અથવા વિરતિ-પ્રત્યાખ્યાન આદિ આદેય છે, તેનું તે ઉપાદાન-શ્રદ્ધા ન કરી શકતો હોય, તોપણ આ વસ્તુ ચોક્કસ છોડી દેવા યોગ્ય છે, અને આ વસ્તુ ચોક્કસ આદરવા યોગ્ય છે, એવી જે તેની અંતરંગ લાગણી, સંવેદના, પ્રતીતિ, અખંડ નિશ્ચયતા તેમાં કંઈ પણ ફેર પડતો નથી. કર્મહોષ વશે તેમ કરવાની કહાય પોતાની અશક્તિ-નિર્જાળતા હોય, તો તેને માટે પણ તેને નિરંતર ખરેખર આત્મસંવેદનમય એક રહે છે કે અરે ! હું આ હેય વસ્તુ ત્યાગી શકતો નથી, આ વિરતિ આદિ હું આદરી શકતો નથી. આમ તે જ્ઞાનીના અંતરમાં લેદ પડી જાય છે અજ્ઞાનીને તેવો સંવેદનરૂપ અંતર-લેદ હોતો નથી. આમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની દષ્ટિમાં, વૃત્તિમાં અને પ્રવૃત્તિમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર હોય છે.

કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીને લેદવિજ્ઞાન થયું છે. સ્વ-પર વસ્તુનો લેદ તેણે જાણ્યો છે. સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન એવો હું શુદ્ધ આત્મા છું, એવા બીજભૂત-મૂળભૂત જ્ઞાનનું અંતઃપ્રતીતિમય અખંડ સંવેદન-અનુભવન તેને વર્તે છે. સ્વપરના લેદવિજ્ઞાનરૂપ

उद्भासयति निःशङ्का जगत्पूर्य्य गुणव्रजम् । वधन्ती वसति चित्ते सतामपि नितम्बिनी ॥
वरमालिङ्गिता क्रुद्धा चलहोलाऽव सर्पिणी । न पुनः कौतुकेनापि नारी नरकपद्धतिः ॥
हृदि दत्ते तथा दाहं न स्पृष्टा हुतमुक्क्षिप्वा । वनितयं यथा पुसामिन्द्रियार्थप्रकोपिनी ॥
सन्धेय क्षणरागाङ्गा निम्नगेवाधरप्रिया । वक्त्रा बालेन्दुलेखेव भवन्ति नियतं स्त्रियः ॥ ”

આ આત્મસંવેદન સર્વ બાવયોગીને સામાન્ય (Common) છે. એટલે કે અવિકલપક જ્ઞાનવડે (દર્શનવડે) શ્રાદ્ધ એવી વેદ વસ્તુનું આ સામાન્ય દર્શન સર્વ બાવયોગીને હોય છે, અને તેઓને આ વેદ વસ્તુ પોતપોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે નિશ્ચયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે. પણ સામાન્ય દર્શન જે થયું તેનું સમ્યગ્ દર્શન-શ્રદ્ધાન-આત્મસંવેદન-અનુભવન-સંપ્રતીતિ તો તે સર્વને સામાન્ય છે. અર્થાત્ જે કોઈ બાવયોગી છે, તેને આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ વેદસંવેદ પદ હોય છે; અને જેને આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ વેદસંવેદ પદ છે, તે જ બાવયોગી છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ એ જ બાવયોગી છે.

આ ઉપરથી પરમ પરમાર્થભૂત તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે-બોધબીજભૂત-મૂળભૂત આત્મસંવેદનવાળું, આત્માનુભૂતિવાળું જઘન્ય જ્ઞાન પણ હોય, તો ત્યાં વેદસંવેદ પદ છે. પણ તે બીજભૂત જ્ઞાન વિનાનું-આત્મસંવેદન વિનાનું-બીજનું બધુંય મૂળ વસ્તુનું ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોય, તો ત્યાં વેદસંવેદ પદ નથી. એટલા બીજભૂત જ્ઞાન માટે જ સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાનરૂપ મૂળ બીજભૂત આવશ્યક તત્ત્વમય જ્ઞાન જેને હવું, પણ બીજનું કંઈ પણ જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા ‘તુલ્યમાપ’ જેવા અતિ મંદ ક્ષયોપશમી પણ તરી ગયા છે; અને ચોદ પૂર્વ કંઈક ઊણા બળનારા અતિમહા ક્ષયોપશમી શાસ્ત્રપારંગતો પણ રખડ્યા છે, તેનું કારણ આ બીજભૂત સંવેદન જ્ઞાન નહોતું એ છે. તેમણે સર્વ શાસ્ત્રો ભણ્યા, પણ મૂળ બીજભૂત જે આ વેદસંવેદ પદ તે ફરશ્યું નહિં, આ જીવ અને આ દેહ એવો સ્પષ્ટ આત્મસંવેદનરૂપ નિશ્ચય તેમણે ક્યો નહિં, તેથી તેમ થયું. આમ મૂળ બીજભૂત જ્ઞાન જ્યાં અવસ્થ છે એવા વેદસંવેદ પદના સહભાવે થોડું જઘન્ય જ્ઞાન પણ સીધા મહાકલ્યાણકારી થાય છે, અને તેના અભાવે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પણ તેવું કલ્યાણકારી થતું નથી. આ વેદસંવેદ પદનો-સમ્યગ્ દર્શનનો અતિ અતિ અદ્ભુત મહિમા બતાવે છે. આ અંગે અતિ અદ્ભુત ચમત્કારિક રહસ્યમય સમાધાન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશિત કર્યું છે:—

“બીજનું પ્રશ્ન ચોદ પૂર્વધારી કંઈ જ્ઞાને ઊણા એવા અનંત નિગોદમાં લાલે અને જઘન્ય જ્ઞાનવાળા પણ અધિકમા અધિક પંદર ભવે મોણે ભય એ વાતનું સમાધાન કેમ?—એનો ઉત્તર જે મારા હૃદયમાં છે તે જ જણાવી દઉં છઉં કે એ જઘન્ય જ્ઞાન બીજનું અને એ પ્રસંગ પણ બીજનું છે. જઘન્ય જ્ઞાન એટલે સામાન્યપણે પણ મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન, અતિશય સંક્ષેપમાં છતાં મોક્ષના બીજરૂપ છે. એટલા માટે એમ કહું અને એક દેશે ઊણું એવું ચોદ પૂર્વધારીનું જ્ઞાન તે એક મૂળ વસ્તુનાં જ્ઞાન શિવાય બીજનું બધું જાણનાર થયું; પણ દેહદેવળમાં રહેલો શાશ્વત પદાર્થ બાણનાર ન થયું. અને એ ન થયું તો પછી લક્ષ વગરનું ફેંકેલું તીર લક્ષ્યાર્થનું કારણ નથી તેમ આ પણ થયું. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ચોદ પૂર્વનું જ્ઞાન જિને જોઈયું છે તે વસ્તુ ન મળી તો પછી ચોદ પૂર્વનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ થયું. અહીં દેશે ઊણું ચોદ પૂર્વનું જ્ઞાન સમજવું. દેશે ઊણું કહેવાથી

આપણી સાધારણ મતિથી એમ સમજાય કે ચૌદપૂર્વને છેડે સહી ભણી આવી પહોંચતાં એકાદ અધ્યયન કે તેવું રહી ગયું અને તેથી રખડ્યા, પરંતુ એમ તો નહીં. એટલા બધા જ્ઞાનનો અભ્યાસી એક અદ્ય ભાગ માટે અભ્યાસમાં પરાભવ પામે એ માનવા જેવું નથી. અર્થાત્ કંઈ ભાષા અધરી, અથવા અર્થ અધરો નથી કે સ્મરણમાં રાખવું તેમને હુલ્લ પડે. માત્ર મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન ન મળ્યું એટલી જ ઉણાઈ, તેણે ચૌદ પૂર્વનું બાકીનું જ્ઞાન નિષ્કળ કર્યું. એક નયથી એવી વિચારણા પણ થઈ શકે છે કે શાસ્ત્રો (લખેલાંનાં પાના) ઉપાડવાં અને ભણવાં એમાં કંઈ અંતર નથી, જો તત્ત્વ ન મળ્યું તો. કારણ એવે બોલે જ ઉપાડ્યો. પાનાં ઉપાડ્યાં તેણે કાયાએ બોલે ઉપાડ્યો, ભણી ગયા તેણે મને બોલે ઉપાડ્યો, પરંતુ વાસ્તવિક લક્ષ્યાર્થ વિના તેનું નિરુપયોગીપણું થાય એમ સમજણ છે. જેને ઘેર આપો લવણ સમુદ્ર છે, તે તૃષાતુરની તૃષા મટાડવા સમર્થ નથી; પણ જેને ઘેર એક મીઠા પાણીની વીરડી છે, તે પોતાની અને બીજા કેટલાકની તૃષા મટાડવા સમર્થ છે. અને જ્ઞાન દષ્ટિએ ભેદતાં મહત્ત્વનું તે જ છે.

તો પણ હવે બીજા નય પર હવે દષ્ટિ કરવી પડે છે. અને તે એ કે કોઈ રીતે પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ હશે તો કંઈ પાત્ર થવાની જિજ્ઞાસા થશે, અને કાળે કરીને પાત્રતા પણ પામશે, અને પાત્રતા બીજાને પણ આપશે. એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ અહીં કરવાનો હેતુ નથી. પણ મૂળ વસ્તુથી દૂર જવાય એવા શાસ્ત્રાભ્યાસનો તો નિષેધ કરીએ તો એકાંતવાદી નહીં કહેવાઈએ. ” ઇત્યાદિ—(બુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પૃષ્ઠાંક ૧૨૫.

તત્ત્વપદ સાધ્વવસ્થાનાદિભિન્નગ્રન્થાદિલક્ષણમ્ ।

અન્વર્થયોગતસ્તન્ત્રે વેદસંવેદમુચ્યતે ॥ ૭૪ ॥

તે પદ સમ્યક્ સ્થિતિ થકી, ભિન્ન ગ્રન્થાદિરૂપ;

‘વેદસંવેદ’ શાસ્ત્રમાં, કહ્યું અર્થ અનુરૂપ. ૭૪

અર્થ:—તે ભિન્નગ્રંથિ વગેરે લક્ષણવાળું પદ, સમ્યક્ અવસ્થાનને—સ્થિતિને લીધે, સપ્તદના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે, શાસ્ત્રમાં ‘વેદસંવેદ’ કહેવાય છે.

વિવેચન

કૃપરમાં કહ્યા પ્રમાણે, જ્યાં સ્ત્રી આદિ વેદ યથાવસ્થિતપણે, જેમ છે તેમ, સંવેદાય

વૃત્તિ:—તત્ત્વપદ—તે પદ. પદન થકી, પદરૂપ થવાથી પદ, એટલે આશ્વવસ્થાન, સાધ્વવસ્થાનાત્ સાધુ અવસ્થાનને લીધે, પરિચ્છેદથી સમ્યક્ અવસ્થાનને લીધે, સમ્યક્ સ્થિતિથી. ભિન્નગ્રન્થાદિલક્ષણમ્—ભિન્નગ્રંથિઆદિ લક્ષણવાળું, ભિન્નગ્રંથિ—દેશવિરતિરૂપ. શું ? તો કે—અન્વર્થયોગત:—અન્વર્થ યોગથી, તન્ત્રે—તંત્રમાં, સિદ્ધાંતમાં, વેદસંવેદમુચ્યતે—વેદસંવેદ કહેવાય છે,—આના વડે કરીને વેદ સંવેદાય છે, એટલા માટે.

છે, આત્માનુભવગોચર થાય છે, તે પદ ‘વેદસંવેદ્ય પદ’ નામથી શાસ્ત્રમાં ઓળખાય છે. સમ્યક્ પ્રકારે અવસ્થાનાવાળું, સ્થિતિવાળું, સ્થિરતાવાળું હોવાથી તેને વેદસંવેદ્ય તેજ ‘પદ’ નામ જરાજર ઘટે છે, કારણ કે ‘પદ’ એટલે પદ-પગ મૂકવાનું યથાર્થ ‘પદ’ સ્થાન; અને તે સ્થિરતાવાળું હોય, ડગમગતું ન હોય, તો જ ત્યાં પદ (પગ) મૂકી શકાય; નહિં તો ત્યાં ‘ચરણ ધરણ નહિં કાય, -’ ત્યાં પગ મૂકી શકાય જ નહિં. પણ અત્રે તો ભાવથી તેવી સ્થિરતા હોય જ છે, એટલે આ પદને ‘વેદસંવેદ્ય પદ’ નામ આપ્યું, તે તે સખ્દતા યથાર્થ અર્થમાં જરાજર ઘટે છે, પરમાર્થથી તેમ જ છે.

કારણ કે આ વેદસંવેદ્ય પદ સ્વસંવેદનરૂપ-આત્માનુભવપ્રધાન છે. અને આ આત્મ પદ જ વાસ્તવિક પદ છે, જાકી જીભ જધા અપદ છે. કારણ કે જે સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, સહજ આત્મસ્વભાવ છે, તેજ ત્રિકાલાબાધિતપણે સ્થિર આત્મસ્વભાવ હોય છે, એટલે તે સહજાત્મસ્વરૂપ પદનું-શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું જે ‘પદ’ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન થવું, અનુભવન થવું, સંવેદન થવું, તે પણ ત્રણ કાળમાં ફેરે નહિં એવું સ્થિર નિશ્ચલ હોઈ ‘પદ’ નામને યોગ્ય છે. તે શિવાયના-આત્મસ્વભાવ પદથી અતિરિક્ત એવા જીભ જધાય કહેવાતા પદ તે પદ નથી, પણ અપદ છે, કારણ કે તે સ્વભાવરૂપ ન હોવાથી, અસ્થિર છે, અનિયત છે. એટલે આ અસ્થિરરૂપ દ્રવ્ય-ભાવ અપદોને મૂકી દઈ, નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ આ એક, નિયત, સ્થિર, એવો સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થતો ભાવ (પદ) ગ્રહણ કરે છે.

“ આદમ્હિ દ્વભાવે અપદે મોત્સૂળ ગિળ્હ તદ્દ ણિયદં ।

ચિરમેગમિમં માર્થં ઉવલભ્મંતં સદ્ભાવેણ ॥ ”

—શ્રી સમયસાર, ગા. ૨*

કારણ કે * આ ભગવાન્ આત્મામાં બહુ દ્રવ્ય-ભાવોની મધ્યે જે અતત્ત્વ સ્વભાવ ઉપલબ્ધ થતા-અનુભવાતા, અનિયતપણાની અવસ્થાવાળા, અનેક, ક્ષણિક, એવા વ્યવિચારી ભાવો છે, -તે સર્વેય પોતે અસ્થાયીપણાને લીધે સ્થિતિ કરનારનું સ્થાન થવાને અશક્ત હોવાથી અપદરૂપ છે. અને જે તત્ત્વ સ્વભાવથી-આત્મસ્વભાવથી ઉપલબ્ધ અપદ અનેક, થતા-અનુભવાતા, નિયતપણાની અવસ્થાવાળો, એક, નિત્ય, એક પદ એક જ અવ્યવિચારી ભાવ છે, -તે એક જ, પોતે સ્થાયીપણાને લીધે સ્થિતિ

* “ રૂદ્ધં ચલુ મગવસ્યાત્મનિ વહ્નનાં દ્રવ્યમાવાનાં મધ્યે યે કિલ અતત્ત્વમાવેનોપલભ્યમાનાઃ, અનિયતત્વાવસ્થાઃ, અનેકે, ક્ષણિકાઃ, વ્યવિચારિણો ભાવાઃ તે સર્વેઽપિ સ્વયમર્થોત્ત્વેન સ્થાતુઃ સ્થાનં મવિતુમશક્ત્યત્વાત્ અપદમૂતાઃ । યસ્તુ તત્ત્વમાવેનોપલભ્યમાનિયતત્વાવસ્થાઃ, એકઃ, નિત્યઃ, અવ્યવિચારીભાવઃ, સ એક एव स्वयं स्थायित્વેન સ્થાનં સવિતું શક્ત્યત્વાત્ પદમૂતઃ । તતઃ સર્વાનિવાસ્થાયિમાવાન્ નુત્તવા સ્થાયિમાવમ્ પરમાર્થસ્તયા સ્વદમાનં જ્ઞાનમેકમેવદં સ્વાર્થં ॥ ” -અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની સમયસારટીકા. ગા. ૨

કરનારનું સ્થાન થવાને શક્ય હોવાથી, પદરૂપ છે. તેથી કરીને સર્વેય અસ્થાથી ભાવોને મૂકીને, સ્થાથી ભાવરૂપ, પરમાર્થ રસપણે સ્વાદમાં આવતું, એવું આ જ્ઞાન એક જ સ્વાદ-સ્વાદ લેવા યોગ્ય છે'-(સંવેદ છે).

તાત્પર્ય કે સહજ સ્વભાવરૂપ જ્ઞાયક એવો એક આત્મભાવ જ-આત્મપદ જ સ્થાથી છે, સ્થિર છે, એટલે ત્યાં જ સ્થિતિ-સ્થિરતા થઈ શકે, માટે તે જ પરમાર્થથી ખરેખર પદ છે. બાકી એ આત્મભાવ સિવાયના બીજા બધાય ભાવો પોતે જ અસ્થાથી છે, અસ્થિર છે, હઝમગતા છે, એટલે ત્યાં સ્થિતિ-સ્થિરતા થઈ શકવી સંભવતી નથી, માટે તે બધાય અપદ છે.

અને આ આત્મપદરૂપ પારમાર્થિક પદ તો સ્વસંવેદનજ્ઞાની સમ્યક્દષ્ટિને સાક્ષાત્ અનુભવગોચર હોય જ છે, એટલે તે સ્થિર પદમાં તેની સ્થિતિ હોવાથી, એના એ વેદ્યસંવેદ્ય પદને 'પદ' કહ્યું તે સર્વથા યથાર્થ છે. આ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પદની પરમ સમ્યક્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની સત્પુરુષોએ ઠેર ઠેર મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી, તે સ્વરૂપ પદનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે. જેમકે—

“ જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.
ધ્રુવે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ અરણ્ય કમલ કમલા વસે રે, નિર્મલ ધિર પદ દેખ;
સમલ અધિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર દેખ....વિમલજિન હીડા લોચણ આજ.
સુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;
રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ
અમિય ભરી મૂરતિ સ્ત્રી રે, ઉપમા ન થટે કોય
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નીરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલ ”—યોગિરાજ આનંદચંદ્રજી.

“ શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિન પદ સેવા, હેવાએ જે હળિયાણ;
આતમ અનુભવ શુણ્થી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાણ. ”—તત્ત્વરંગી મુનિવર્ધ શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ આ સ્વસંવેદનરૂપ-આત્માનુભવરૂપ વેદ્યસંવેદ્ય પદ સમ્યક્ સ્થિતિવાળું હોય છે; અને ઐથિયેદ, દેશવિરતિ આદિ લક્ષણોથી તે સૂચિત થાય છે. ‘ આ કર્મ-મંથિ જે અત્યંત કલેશ ઉપજાવનારી અને પર્વત જેવી મહાબલવાળી હોઈ ભેડવી દુષ્કર છે,

તે જ્યારે તીક્ષ્ણ ભાવ વળ્યો હોદાઈ જાય છે, ત્યારે આ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માને અત્યંત તાત્પર્યક આનંદ ઉપજે છે, -જેમ રોગીને ઔષધવડે કરીને રોગ દૂર થતાં ઉપજે છે તેમ' (યોગચિન્દુ)

દેશવિરતિ, -સમ્યગ્દર્શન જેનું મૂલ છે એવી ભાવ દેશવિરતિ, ભાવ સર્વ-વિરતિ આદિ પણ આ વેદસંવેદ પદનું લક્ષણ છે, કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી જીવ સ્વયમેવ સ્વાભાવિક રીતે જ પરપરિણતિથી-પરભાવથી ભાવ દેશવિરતિ ઓસરતો જાય છે, અને સ્વભાવપરિણતિ બાણી ઠળતો જાય છે-સંચરતો આદિ જાય છે. સમાધિરસ ભર્યા શુદ્ધ નિજ સદ્ગત આત્મસ્વરૂપનું અથવા જિનસ્વરૂપનું દર્શન થયા પછી, અનાદિકાળથી વિસરાઈ ગયેલા આત્મ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવ્યા પછી, જીવ અવશ્યમેવ સકલ વિભાવ ઉપાધિથી ભાવથી પાછો હઠે છે, ઓસરે છે, પ્રતિક્રમે છે; અને શુદ્ધ આત્મસત્તાની સાધના પ્રત્યે પ્રવર્તે છે.

અને આમ અનાદિની મોહાદિની ધૂમિ (ધૂમાવે-જમણા) ઉતરી જતાં ને અમલ અખંડ અલિપ્ત એવો આત્મસ્વભાવ સાંભરી આવતાં, તત્ત્વરમણરૂપ શુચિ-પવિત્ર-શુદ્ધ-શુદ્ધ ધ્યાનને જીવ આદરે જ છે, અને સમતારસના ધામરૂપ જિનસુદાને-સમ્યગ્દષ્ટિની શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને વરે છે, પ્રાપ્ત કરે છે. જિનદર્શન આદિ શુદ્ધ ઉત્તમ ચરણધારા નિમિત્તાની પ્રાપ્તિ થકી, વસ્તુના સાધર્મ્યથી આત્મસ્વરૂપની યથાર્થ જોળખાણ થતાં, તે પ્રત્યે બહુમાનયુક્ત રુચિ ઉપજે છે, એટલે પછી તે રુચિને અનુયાયી-અનુસરતું વીર્ય-આત્મસામર્થ્ય પ્રવર્તે છે, અને તે 'ચરણધારા' આત્મચારિત્રની અખંડ પરંપરા સાધે છે. આમાં દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ આદિનો ભાવથી સમાવેશ થઈ જાય છે. મહાન્ તત્ત્વદક્ષા શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજીએ સાક્ષાત્ જિનદર્શનનો અનુભવ થતાં પરમ ભાવાવેશથી લલકાર્યું છે કે—

“દીઠાં મુનિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો....કો લાલો
ભાર્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો.... ”
સકલ વિભાવ ઉપાધિ ધકી મન ઓસર્યો.... ”
સત્તા સાધન માર્ગ બાણી એ સંચર્યો.... ”
મોહાદિની ધૂમિ અનાદિની ઉતરે.... ”
અમલ અખંડ અલિપ્ત સ્વભાવ જ સાંભરે.... ”
તત્ત્વરમણ શુચિ ધ્યાન બાણી જે આદરે.... ”
તે સમતારસ ધામ સ્વામી સુદા વરે.... ”

× જદ મૂલાઓ સંધો સાદાપરિચારવહુગુણો દોદા ।

તદ જિણદંસણમૂલો નિવિદ્યો મોક્ષમગ્ગસ્સ ॥-શ્રી કુંદુંદાચાર્યજી રૂત શ્રી અષ્ટપ્રાણી

પ્રભુ સુદાને યોગ પ્રભુ પ્રભુતા લખે....કો લાલ.

દ્રવ્ય તલે સાધર્મ્ય સ્વ સંપત્તિ ઓળખે....,, ,,

ઓળખતાં બહુમાન સહિત રુચિ વધે....,, ,,

રુચિ અનુયાયી વીર્ય ચરણધારા સધે....કો લાલ૦ દીકા૦"—શ્રી દેવચંદ્રલ.

આમ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં પરભાવ પ્રવૃત્તિ ઘટે છે, ને સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ વધે છે, એટલે શ્રી આદિ સમસ્ત પરભાવ હેય છે—ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે—અહણ કરવા યોગ્ય છે, એવો નિશ્ચલ નિશ્ચયરૂપ વિવેક 'આત્મગ્રાહક' આત્મામાં થાય છે. તેથી કરીને ખરેખરા કાવચી આ છવના દેશ-થયે ટળે પર-વિરત્તિ, સર્વવિરત્તિ આદિ પરિણામ અવશ્ય ઉપજે છે. અને આ અહણુતા' સમસ્તની પરમ રહસ્યભૂત મુખ્ય ચાવી (Master-Key) આ છે કે—આત્માનો ગ્રાહક થાય એટલે પરનું અહણુપણું એની મેળે છૂટી જાય છે, તત્ત્વનો ભોગી થાય એટલે પરનું ભોગ્યપણું આપોઆપ ટળે છે.

“આત્મગ્રાહક થયે ટળે પરઅહણુતા,

તરભોગી થયે ટળે પરભોગ્યતા.” ધર્મ૦ શ્રી દેવચંદ્રલ.

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે—ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિપણું એ જ નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ પદ છે, એ જ સાચું સમકિત, પારમાર્થિક સમ્યગ્દર્શન છે. એ 'પદ'ની પ્રાપ્તિ વિના વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન માત્રથી પોતાનું સમકિતીપણું માની બેસનારા જ્ઞાતિમાં રમે છે, અને તેવી જ્ઞાતિથી આગળ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરતાં અટકે છે. પણ જે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન માત્રથી સંતોષ ન માનતાં, નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનો નિરંતર લક્ષ રાખી-વેદ્યસંવેદ પદને અંખતા રહી તેની પ્રાપ્તિ વિના જંપતા નથી, તે અવશ્ય આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરતા રહે છે. એ આ ઉપરથી સહેજે સમજાય છે.

। इति वेद्यसंवेद्यपदाधिकारः ।

અવેદ્યસંવેદ પદ અધિકાર

તેનાથી અન્ય કહે છે—

अवेद्यसंवेद्यपदं विपरीतमतो मतम् ।

भवाभिनन्दिविषयं समारोपसमाकुलम् ॥ ૭૫ ॥

વૃત્તિ:—અવેદ્યસંવેદ્યપદં વિપરીતમ્—અવેદ્યસંવેદ પદ વિપરીત, અતો—આનાથી, આ વેદ્ય-સંવેદ્ય પદથી, મતમ્—મત છે, ઈષ્ટ છે, માનેશું છે.

તે આ પ્રકારે—‘અવેદ્ય’ એટલે અવેદનીય—ન વેદી સકાય તે, વસ્તુરિશ્ચિનથી તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી પણ અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે ગ્રાહ્ય નહિ તે—અહણ ન કરી સકાય એવું,—તથાપ્રકારના

૫૬ અવેદસંવેદ તો, એહ થકી વિપરીત;
ભવાભિનંદી વિપથી તે, સમારોપણ સહિત. ૭૫.

અર્થ:—એનાથી વિપરીત તે અવેદસંવેદ ૫૬ કહ્યું છે. તેનો વિષય ભવાભિનંદી છે,—(ભવાભિનંદી જીવને તે હોય છે), અને તે સમારોપથી સમાકુલ એવું હોય છે.

વિવેચન

“એહ થકી વિપરીત છેજી, ૫૬ તે અવેદસંવેદ;
ભવાભિનંદી જીવનેજી, હોય તે વજી અભેદ....મન૦—શ્રી યો. દ. સજઝાપ. ૪-૮

ઉપરમાં જે વેદસંવેદ ૫૬નું લક્ષણ કહ્યું, તેનાથી વિપરીત—ઉલટા પ્રકારનું જે છે, તે ‘અવેદસંવેદ ૫૬’ કહ્યું છે. તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે:—

‘અવેદ’ એટલે અવેદનીય,—ન વેદાય, ન અનુભવાય એવું. વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી પણ અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે જે શાદ્ય-શ્રદ્ધ પણ કરી શકાય એવું નથી, તે અવેદ છે. કારણ કે તેવા પ્રકારના સમાન પરિણામનું અત્ર ઉપજવું થતું નથી. એટલા માટે જ આ ‘અવેદ’ કહ્યું છે. એટલે શું? ભાવયોગીઓને સામાન્યપણે વસ્તુસ્થિતિનું અસુક પ્રકારનું સામાન્ય-સમાન ભાવવાળું સંવેદન, અનુભવન, સમ્યગ્દર્શન હોય છે. જેથી તેઓને સમાન પરિણામરૂપ સ્વસંવેદન, સમ્યગ્દર્શન, અનુભૂતિ હોય છે. જેમકે—‘છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે’—એવા ભેદજ્ઞાનરૂપ સમાન અનુભવનો નિશ્ચય સામાન્યપણે સર્વ ભાવયોગીઓને હોયજ છે. એવો અનુભવ અવિકલ્પરૂપ—નિર્વિકલ્પ યોધરૂપ હોય છે, એમાં કોઈ પણ વિકલ્પ હોતો નથી, એટલે તત્ત્વવિનિશ્ચયરૂપ આ નિર્વિકલ્પ અનુભવ સમ્યગ્દર્શનરૂપ છે. કારણ કે ‘દર્શન’ અવિકલ્પરૂપ કહ્યું છે, ને જ્ઞાન

સમાન પરિણામની અનુપપત્તિને લીધે. (તેવું સમાન પરિણામ ઘટતું નથી તેથી).

આવું જે ‘અવેદ’ તે સંવેદાય છે, એટલે કે અગાનાવરણના ક્ષયોપસમને અનુરૂપપણે ઉપાધ્ય સાર-વિપર્યાસરૂપ (ગોઠાળાવાળી) એવી નિશ્ચયશુદ્ધિ વડે કરીને યુગતૂણા જસની જેમ જે પાંખો જણાય છે, તે તથાપ્રકારનું અવેદસંવેદ છે. એટલા માટે જ કહ્યું—

મવાભિનન્દિવિષય—ભવાભિનંદી જેનો વિષય છે એવું, ભવાભિનંદીરૂપ વિષયવાળું. એનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું. (ભવાભિનંદી એટલે જીવને—સંસારને અભિનંદનારો, વખાણનારો, સંસારમાં રાચનારો).

સમારોપસમાકુલમ્—સમારોપથી સમાકુલ—અર્થાત આકુલ મિથ્યાત્વના દોષથી અપાય પ્રત્યે ગમનાભિમુખ એવા સમારોપથી તેવા પ્રકારે પણ તે ગણિત છે, એમ અર્થ છે.

વિકલ્પરૂપ છે. પણ 'અવેદ'માં તો તેવા પ્રકારનું ભાવયોગીગમ્ય એવું કોઈ પણ સામાન્ય સંવેદન-દર્શન હોતું નથી તેથી જ તેને 'અવેદ' નામ આપ્યું છે.

અથવા બીજી રીતે ઘટાવીએ તો ભાવયોગીઓની સામાન્યપણે, પોતપોતાની આત્મદશા અનુસાર જૂદી જૂદી સમાન કક્ષાઓ હોય છે, કે જેમાં સામાન્યપણે વસ્તુ-સ્થિતિ પ્રમાણે અમુક વસ્તુનું અમુક પ્રકારનું સમાન સંવેદન, દર્શન, અનુભવન હોય છે. પણ આ 'અવેદ'માં તો એવી કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિની કક્ષાના સમાન સંવેદન પરિણામની ઉપપત્તિ થતી નથી, 'અવેદ' એવી કોઈ જઘન્ય યોગકોટિમાં પણ આવતું નથી-પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે જ એને 'અવેદ' કહ્યું છે.

સવેદ એટલે એવું અવેદ જ્યાં સંવેદાય છે, જણાય છે, અનુભવાય છે તે. અત્રે મિથ્યાત્વનો સફાવ હોવાથી જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે. એટલે તે અજ્ઞાનનું આવરણ જેટલું ખસ્યું હોય, તેટલા સ્વયોપશમ પ્રમાણે ઉપલ્લવરૂપ-વિપર્યાસરૂપ-અજ્ઞાનરૂપ ગરબહગોટાણારૂપ નિશ્ચયબુદ્ધિથી જે અજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન-જાણપણું મિથ્યા સંવેદન અત્રે થાય છે, તે મૃગતૃષ્ણા જેવું ખોટું હોય છે. મૃગતૃષ્ણા (અંઝવાનું જલ) જેમ જૂદી હોય છે, મિથ્યા હોય છે, તેમ આ અવેદસંવેદન પણ જૂદું છે, મિથ્યા છે; કારણ કે મિથ્યાભાસરૂપ ખોટા અંઝવાના પાણીને સાચા માનવારૂપ મિથ્યા પ્રાંતિ-ભ્રમણા અહીં હોય છે. પરમજ્ઞ તાત્ત્વિકચેતર શ્રીમાન્ અમૃત-અદ્રાચાર્યજી કહે છે કે—

‘અજ્ઞાનથી મૃગતૃષ્ણાને-અંઝવાના જલને જલબુદ્ધિથી ખીવાને મૃગલાઓ દોઢ છે, અજ્ઞાનથી અંધકારમાં રજજીને વિષે સર્પની પ્રાંતિથી લોકો ભાગે છે અને અજ્ઞાનથી વિકલ્પચક્રના કરવાવઢે કરીને આ (આત્માઓ), પોતે શુદ્ધ જ્ઞાનમય છતાં, વાચુથી જેમાં તરંગ ઊઠે છે એવા સમુદ્રની પેઠે, કર્તા થઈ આકુલ બને છે’.

આવા અજ્ઞાનથી અંઝવાના જલ જેવું મિથ્યાભાસરૂપ સંવેદન જ્યાં થાય છે, તે અવેદસંવેદ પદ છે, અને વાસ્તવિક રીતે તો તે ઉપર કહ્યું તેમ ‘પદ’ નામને પણ યોગ્ય નથી. આવું આ અવેદસંવેદ પદ ભવાભિનંદી જીવને હોય છે. ભવાભિનંદી એટલે ભવને-સંસારને અભિનંદનારો, સંસારને પ્રથસનારો-વખાણનારો, સંસારથી રાચનારો, સંસારમાં રમ્યોપરમ્યો રહેનારો, સંસાર જેને ગીઠો લાગે છે (Hail) એવા વિપયકપાયનો કીડો, શુદ્ધ જંતુ. આવું લક્ષણ હવે પછી કહેશે

“અજ્ઞાનાન્મૃગતૃષ્ણિકાં જલધિયા ધાવંતિ પાતું સૃગાઃ ।

અજ્ઞાનાત્તમસિ દ્રવંતિ મુજગાધ્યાસેન રજ્ઞૌ જનાઃ ॥

અજ્ઞાનાચ વિકલ્પચક્રકરણાદ્વાતોત્તરદ્વાન્ધિવત્ ।

શુદ્ધજ્ઞાનમયઃ અપિ સ્વયમમી કર્ત્રીમવંત્યાકુલાઃ ॥ ’ શ્રી સમ્યક્ચરણ

વળી આ અવેદ્યસંવેદ પદ સમારોપથી સમાકુલ હોય છે, એટલે કે આમાં એક વસ્તુનું બીજી પર આરોપણ હોય છે, ઉપચાર હોય છે, એકની ટોપલી બીજાને માથે ઝોઢાડવામાં આવે છે, પરવસ્તુમાં સ્વતંત્ર-પોતાનું આરોપણ કરાય છે, સમારોપ સ્વવસ્તુમાં પરતું આરોપણ કરાય છે. એટલે અવેદ્યસંવેદ પદમાં સ્થિતિ સમાકુલ કરતો ભવાભિનંદી છતાં પરવસ્તુને પોતાની માની બેસે છે, દેહાદિમાં આત્માનો અધ્યાસ-આત્મભુક્તિ કરે છે, બીજાની બેઠક ઉપર પોતે ચઢી બેસે છે, પારકી ગાદી પોતે પચાવી પાડે છે ! આત્મા પોતે જ સુખસ્વરૂપ છતાં તે સુખનો આરોપ પુદ્ગલ-વિષયમાં કરે છે ! અને તે સમારોપની આકુલતાનું ફલ પણ પોતે આકુલતામય દુઃખસ્વરૂપે ભોગવે છે ! ! કારણ કે આ સમારોપણ મિથ્યાત્વદોષથી અપાય-ગમનાભિસુખ-નરકાદિ અપાય પ્રત્યે જનારા છવને હોય છે; તેથી આત્મસ્વરૂપની હાનિરૂપ અપાય થાય છે, અને નરકાદિ અપાયની પ્રાપ્તિથી આકુલતારૂપ દુઃખ ઉપજે છે.

આ જે સમારોપણ ઉપચાર છે તે વ્યવહાર નયનો વિષય છે. એટલે અવેદ્યસંવેદ પદવાળો છતાં વ્યવહારપ્રધાન દષ્ટિવાળો હોય છે અને વ્યવહારમાં જ જેની દષ્ટિ રહ્યા કરે છે, તેને નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થનો લક્ષ થતો નથી, તે તે વ્યવહારના વ્યવહારે 'કાંઈ અનંત ભેદરૂપ કુંડાળામાં જ રમ્યા કરે છે, ચકાવામાં જ લમ્યા કરે છે, ન આવે પણ તેને એક નિશ્ચયરૂપ અર્થાંક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કારણ કે હાથ રે' ઉપચારરૂપ-સમારોપરૂપ વ્યવહારનો જ લક્ષ રાખ્યા કરે, તેના હાથમાં કાંઈ વસ્તુ આવતી નથી; એક પરમાર્થનો જ લક્ષ રાખી જે પ્રવર્તે, તેને જ વસ્તુગતે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, -જેમ વેદ્યસંવેદ પદવંતને થાય છે તેમ.

“પરમારથ પંથ જે વહે, તે રંજે એક તંત રે;
વ્યવહારે લખ જે રહે, તેહના ભેદ અનંત રે.-ધરમ પરમ ચારનાથનો
વ્યવહારે લખ દોહિલો, કાંઈ ન આવે હાથ રે;
શુદ્ધ નય થાપના સેવતાં, રહે ન દુવિધા સાથ રે-ધરમો” શ્રી આનંદધનજી.

આત્મ સમારોપવાળું અવેદ્યસંવેદ પદ મિથ્યાત્વદોષથી ઉજપતું હોઈ ગલત છે, મિથ્યા છે, મિથ્યાભાસરૂપ છે, અને તેનું પાત્ર ભવાભિનંદી છતાં છે.

ભવાભિનંદીનું લક્ષણ કહે છે:—

ક્ષુદ્રો લાભરતિર્દાનો મત્સરી ભયવાન્ શઠઃ ।

અજ્ઞો ભવાભિનન્દી સ્થાન્નિષ્ફલારમ્ભસંગતઃ ॥ ૭૬ ॥

વૃત્તિ:—ક્ષુદ્ર-શુદ્ધ, કૃપાળુ, લાભરતિ:—લાભરતિ, લાભમા રતિ-પ્રોતિવાળો, લોભી, યાચારીશ (માગણું રવળાવવાળો), દીનઃ-દીન, સદાય અકંપાણુદર્શી, મત્સરી-મત્સરવંત, પર કંપાણુમાં દુઃસ્થિત-

શુદ્ધ લોભી દીન મત્સરી, શઠ તેમજ લયવંત,
ભવાભિનંદી અણ તે, આરંભ અદ્વંધવંત. ૭૬

અર્થ:—શુદ્ધ, લોભી, દીન, મત્સરવંત, લયવાળો, શઠ, અજ્ઞાની એવો ભવાભિનંદી નિષ્કલ આરંભથી સંયુક્ત હોય છે.

વિવેચન

સંસારમાં રાચનારો-સ્થાયીપદ્યો રહેનારો ભવાભિનંદી શુભ કેવો હોય ? તેના સુખ્ય લક્ષણ અહીં સૂચવ્યા છે:—

તે શુદ્ધ એટલે કે કૃપણ, પામર, તુચ્છ હોય છે; કારણ કે તુચ્છ-પામર સાંસારિક વિષયને તે ગહુમાનનારો હોઈ, તેના આદર્શો ને વિચારણાઓ પણ તુચ્છ, પામર, કંઠૂસ જેવા અનુદાર ને છોછરા હોય છે; એટલે તે પોતે પણ તેવો પામર, શુદ્ધ-લોભી તુચ્છ, શુદ્ધવૃત્તિવાળો હોય છે. તુચ્છ, શુદ્ધ, ક્ષણિક સાંસારિક લાભથી તે મલકાઈ જાય છે, હર્ષાવેશમાં આવી કાકીડાની જેમ નાચવા કૂદવા મંડી જઈ પોતાની પામરતાનું પ્રદર્શન (Vanity fair) કરે છે. અને રળેને તે ચાહ્યો જશે એમ જાણી તેને કૃપણની જેમ સાચવી રાખવા મથે છે. પણ આત્માની અનંત શુભ-સંપત્તિનું તેને જ્ઞાન પણ નથી !

તે લાભરતિ-લોભી હોય છે. તે સદાય લાભમાં રતિ-પ્રીતિવાળો હોય છે, એટલે કે મને લાભ સદાય મળ્યા કરો એવો તે લોભી-લાલચુ હોય છે. પાંચ મળે તો પચીશ, પચીશ મળે તો સો, સો મળે તો હજાર, હજાર મળે તો લાખ, લાખ મળે તો કોડ, કોડ મળે તો અબજ,—એમ ઉત્તરોત્તર તેના લોભનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ‘દીનતાઈ હોય ત્યારે તે પટેલાઈ ઇચ્છે છે, પટેલાઈ મળે એટલે તે શેકાઈ ઇચ્છે છે, શેકાઈ મળે એટલે મંત્રિતાઈ ઇચ્છે છે, મંત્રિતાઈ મળે એટલે નૃપતાઈ (રાજપણું) ઇચ્છે છે, નૃપતાઈ મળે એટલે દેવતાઈ ઇચ્છે છે, દેવતાઈ મળે એટલે ઇન્દ્રતાઈ ઇચ્છે છે.’ એમ તેના લોભને થોભ નથી. જેમ લાભ વધે તેમ લોભ વધતો જાય છે.

અને આવો લોભી-લાલચુ હોવાથી તે યાંચ્યાશીલ એટલે કે યાચના કરવાના સ્વભાવવાળો, માગણવૃત્તિવાળો ભીખારી હોય છે, કારણ કે સાંસારિક વિષયની ભૂખથી પીડાતો હોઈ, તે ભૂખ ભાંગવાને માટે-વિષય ભુલુક્ષાને ટાળવાને માટે તે ‘નિષ્પ્રયુક્ત રંક’

કુખીઓ, (એટલે કે ખીખતું ભતું દેખીને કુખી થનારો) મયવાન્-ભયવાન્, નિલ જીત, સદા ડર-નારો, ઘાટ:-ચક્ર, માવાલી, કપટી, અજ્ઞ:-અજ્ઞાની, મૂખ:-મવાભિનંદી-ભવાભિનંદી, સંસાર ગહુ-માની, સંસારને ગહુ માનનારો, સ્વાદુ-એવો હેય તે, નિષ્કલારમ્ભસંગત:-નિષ્કલ આરંભથી સતત-સંયુક્ત હોય,—સર્વન અતત્વાભિનિવેરને લીધે.

કરમાં ઘટપાત્ર લઈને સ્ત્રીખ માંગતો ફરે છે ! વિષયતૃષ્ણા છીપાવવા માટે મૃગતૃષ્ણા પાછળ દોડે છે ! પણ પોતામાં જ રહેલી આત્માની અનંત શક્તિને તે ઉલ્લંઘી ન્યય છે !

“ ભવનગરીમાં જીવ બિખારી, કરમાં લઈ ઘટપાત્ર;
વિષયબુલુક્ષુ સ્ત્રીખ માંગતો, ભમે દિવસ ને રાત્ર. ”—મનોનંદન (ડૉ. ભગવાનદાસ)

તે દીન હોય છે. તે સદાય અકલ્યાણદર્શી, હ મેમાં ભૂડું જ દેખનારો (Possimist) હોય છે. તે દીન, ગરીબડો, રાંક જેવો ધર્મ સદા અકલ્યાણ દેખે છે, ખૂડું જ જુએ છે, નિરાશાવાદી જ હોય છે. હાય ! આ મ્હારા આ દીન-મત્સરવંત ઠીંગડામાં રહેલું વિષય કદત્ર ચાલ્યું જશે તો ? કોઈ ઉપાડી જશે તો ? કોઈ પકાવી લેશે તો ? એમ ઇદ્ર જેવા પુરુષ પ્રત્યે પણ સદા આશંકા રાખતો કોઈ તે બાપડો-બિચારો સર્વત્ર અકલ્યાણ-અમંગલ દેખતો ફરે છે; સર્વત્ર ભય-દર્શી કોઈ, ભયાકુલ રહી, નિરંતર ફફડાટમાં રહ્યા કરે છે; અને હાથે કરીને દીન, લાચાર બિચારો, બાપડો, રાંકો ધર્મને ફરે છે ! કારણ કે કલ્યાણમૂર્તિ એવા સાહજાતમસ્વરૂપને તેને લક્ષ નથી.

વળી આ ભવાભિનંદી જીવ મત્સરવંત-અદેખો હોય છે. એટલે તે પરની શુભ-અંપત્તિ પ્રત્યે દ્રેષવાળો હોય છે. પારકાનું બહું દેખી કે પારકાનો શુભ દેખી તેને મનમાં બળતરા થાય છે, આગ ભીડે છે, પરસ્પ્રયે તે દુઃખી થાય છે. કારણ કે તેને મન સુચ સાંસારિક વિષયનું માહાત્મ્ય ભાસ્યું છે, તે સાંસારિક વિષયથી રીએ છે; ને પોતાને પ્રાપ્ત ન થયેલા, પણ બીજાને પ્રાપ્ત એવા વિષયાદિ સુખ દેખી, અથવા પરના પ્રશસ્ત શુભ શુભ દેખી, તેને મનમાં ઈર્ષ્યા ઉપજે છે કે-આ લઈ ગયો ને હું રહી ગયો. આવો પુરુષદેખી તે શુભદેખી તે હોય છે.

તે ભયવાન હોય છે. તે સદા ભયાકુલ રહ્યા કરે છે. આ લોક પરલોક સંબંધી ભય, વેદના ભય, અશરણભય, અશુભિભય, મૃત્યુભય, આદિ ભય તેને નિરંતર સત્યામાં કરે છે, ડરાબ્યા કરે છે. હાય ! આ મ્હારું લૂંટાઈ જશે તો ! હાય ! ભયવાન- મને વેદના આવી પડશે તો ! હાય ! મ્હારું મૃત્યુ આવી પડશે તો ! શક-અજ્ઞ ઈત્યાદિ પ્રકારે તે સદાય ભયથી ફફડતો રહે છે; કારણ કે પરમ નિર્ભય એવા શાશ્વત આત્મસ્વરૂપનું તેને ભાન નથી.

તે શક એટલે માયાવી, કપટી હોય છે. જગતને છેતરવાનો, જગતની આંખમાં ધૂળ નાંખવાનો તે પ્રયાસ કરે છે તેની મન-વચન-કાયાની એકતા હોતી નથી, મનમાં કાંઈ, વચનમાં કાંઈ અને વર્તનમાં કાંઈ-એમ તેના ત્રણે યોગની વચંકતા હોય છે. તે પોતે દુર્ગુણી છતાં સદ્ગુણી દેખાવાનો ડાળ કરે છે, દંભ કરે છે ! તેની ચેષ્ટા દાંભિક

હોય છે, ને જગતને હું કેવો વંચું છું-છેતરું છું, એમ માની તે મનમાં મલકાય છે, પણ ખરી રીતે તો તે પોતે જ છેતરાય છે, આત્મવંચના જ કરે છે, તે તે મૂર્ખ બલ્લુતો નથી.

“અવગુણ દાંડણ કાજ, કરું જિનમત ક્રિયા,

છંડું ન અવગુણચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા....વિહરમાન ભગવાન” —શ્રી દેવચંદ્ર

તે અજ્ઞ એટલે અજ્ઞાની, મૂર્ખ હોય છે, સારાસારના જ્ઞાન વિનાનો, અબૂઝ, અઝલ વગરનો હોય છે.

અને આવા લક્ષણવાળો હોઈ, તે નિષ્કળ આરંભી હોય છે, એટલે કે તેના સર્વ આરંભ નિષ્કળ-અક્ષળ જાય છે, કારણ કે તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ અતત્ત્વાભિનિવેશવાળી હોય છે, એટલે અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિપૂર્વક મિથ્યા અભિનિવેશને લીધે નિષ્કળ તેની સમસ્ત ક્રિયા આદિ કાર્યકારી થતી નથી, કારણ થતી નથી, આરંભી ફોગટ જાય છે, એણે જાય છે. એનું બધુંય કયું-કારણું ધૂળ થાય છે, પાણીમાં જાય છે. ‘આંધળો વલ્લે ને પાડો ચાવે’ એના જેવું થાય છે. આમ તેના બધા આરંભ-મંડાણ નિષ્કળ જતા હોઈ, તે તો કેવળ નિષ્કળ ખેદ ને મિથ્યા શ્રમ જ ઝોડે છે. શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિનાની તેની સકલ ક્રિયા ‘છાર પર લિંપણા’ જેવી થાય છે.

“શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિષુ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિંપણો તેહ અલો.” —શ્રી આતંદધન

“આગેકો ટુંકત ધાય, પાછે બછરા ચરાવ, જૈસે હગહીન નર જેવરી વટતુ હે;

તૈસે મૂઠ ચેતન મુકુત કરતૂતિ કરી, ચેવત હસત ફલ ખોવત ખટતુ હે” —શ્રીબનારસીદાસજી.

આમ તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ-સમસ્ત આરંભ નિષ્કળ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની યોગપ્રવૃત્તિ પણ પરમાર્થથી તેવી જ નિષ્કળ હોય છે. કારણ કે તે ધર્મબ્યાપારરૂપ યોગપ્રવૃત્તિ મોહગર્ભવૈરાગ્યથી ઉપજતી હોઈ, અપાયજનની મોહ-ભવાસિનંદીની વાસના ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેનાથી જે પુણ્યબંધ થાય છે તે પણ યોગક્રિયા પણ પાછળથી અપાયવાળો હોય છે, એટલે કે તે પુણ્ય પાપાનુબંધી પુણ્ય અક્ષળ હોય છે. અને આમ ‘અવેચસંવેદ પદના સ્થિતિ કરતા ભવાસિનંદી જંતુઓને પુણ્ય ને હોય છે, તે નિરનુબંધ હોય છે, અને પાપ ને હોય છે તે સાનુબંધ હોય છે.’ એટલે પુણ્યની પરંપરા ચાલુ રહેતી નથી, પાપની

x “પ્રવૃત્તિરપિ યોગસ્ય વૈરાગ્યાન્મોહગર્ભતઃ । પ્રચ્છન્નેડપાયજનનીમુત્તતં મોહવાત્તન્મ ॥
અવેચસંવેદપદે પુણ્યં નિરનુવન્નકમ્ । મર્ત્યમિનદિજન્તૂતં પાપં સ્વાત્સાનુગ્ચકમ્ ॥”

પરંપરા ચાલુ રહે છે, કારણ કે, રાગદ્વેષાદિયુ' આ ભવાભિનદીને પ્રભાવપણું હોય છે. આમ ભવાભિનની બિચારો જે કાંઈ ધર્મકરણી કરવા જાય છે, તે પણ તેને નિષ્ક્રીય થઈ પડે છે!—આવો આ ભવાભિનદી જીવ, સંસારને અભિનદનારો—મહુ માનનારો, સંસારમાં રાચનારો, સંસારમાં રચ્યોપચ્યો મશગૂલ-તન્મય રહેનારો, સંસારનો કીડા હોય છે.

“લોભી કૃપણ દયામણીજી, માયી મચ્છર ઠાણુ;

ભવાભિનદી ભય ભર્યોજી, અશ્વ આરંભ અચાણુ....મન ”—યો. દ. સંજ્ઞાપ ૬-૮

જો ખરેખર એમ છે, તેથી શું ? તે માટે કહે છે—

इत्यसत्परिणामानुविद्धो बोधो न सुंदरः ।

तत्संगादेव नियमाद्विपसंपृक्तकान्तवत् ॥ ७७ ॥

યુક્ત અસત્ પરિણામથી, બોધ ન સુંદર એમ;

તાસ સંગથી જ નિયમથી, વિપરુપ્ત અન્ન જેમ. ૭૭

અર્થ:—એમ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ-(સકળાયેલો) બોધ, તેના સંગથી જ, નિયમથી સુંદર નથી, વિપ્રભિન્નિત-વિપથી ખરડાયેલા અજ્ઞની જેમ.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ભવાભિનદીના લક્ષણ જતાંવ્યા, તે ઉપરથી શું ફક્ત થાય છે, તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. ભવાભિનદીના-સંસારથી રાચનારા જીવના જે જે પરિણામ હોય છે, તે અસત્ હોય છે એટલે તેને જે કાંઈ સ્થૂલ બોધ હોય છે, તે પણ અસત્ પરિણામ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ-સકળાયેલો-જોડાયેલો હોય છે યુક્ત બોધ સાચા પરીવાયેલા દોરાનો જેમ, તેના બોધ પણ અસત્ પરિણામમાં અસત્ પરીવાયેલો છે, એટલે અસત્ પરિણામના સંગથી જ તેના તે બોધ પણ નિયમથી અસત્ હોય છે, સુંદર-સારો નથી પડતો, ફડા-મઠો નથી હોતો કારણ કે જેવો સંગ તેવો રંગ લાગે છે. આમ અસત્ પરિણામને લીધે તેના બોધનો બધો ધાણુ ખગડી જાય છે. અને વિપથી ખરડાયેલા, સ્પર્શાયેલા, ભેગ-

નુક્તિ.—ઈતિ-એમ ભવાભિનદી પરિણામ સતે-આના અસત્ પરિણામપણાને લીધે, અસત્પરિણામાનુવિદ્ધ-અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ, પરીવાયેલો, જોડાયેલો, સકળાયેલો, બોધ-બોધ, -સામાન્યથી, ન સુંદર-મુન્દ નથી આ કારણથી તે તો કે-તરસજ્ઞાદેવ-તેના મગધથી જ, વિવક્ષિત અસત્ પરિણામના મતધયથી જ, નિયમાત્-નિયમથી, કોની જેમ તે તો કે-વિપસંપૃક્તકાંતવત્-વિપસંપૃક્ત અજ્ઞની જેમ, વિપથી સ્પર્શાયેલા-ખરડાયેલા અજ્ઞની જેમ. એમ તિદર્શન માત્ર દર્શાવે માત્ર છે

વાયેલા વિપંમિશ્રિત અજ્ઞાનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે. સુંદર પક્વાનું હોય, પણ તેને વિપંધી દ્રષિત હોય, તેને વિપંનો સંગ લાગ્યો હોય, તો તે આયુ લોજનનું વિષરૂપ થવાથી અસુંદર થઈ પડે છે, ભક્ષણ કરવા યોગ્ય રહેતું નથી. તેમ જ્ઞવાભિનંદી જીવને પણ સ્વભાવથી સુંદર એવા શાસ્ત્ર આદિનો જે કંઈ બોધ હોય છે, તે પણ તેના અસત્-મિથ્યા આત્મ-પરિણામથી દ્રષિત હોવાથી, વાસિત હોવાથી, અપ્રચલિત થઈ જાય છે, અસુંદર થઈ જાય છે; અસત્ પરિણામરૂપ વિષયી જ્ઞાની જાણ જગાડી જાય છે. તે પરમ અમૃતરૂપ આગમ-બોધ પણ તે અસત્ પરિણામવત્ અનધિકારી જીવને અભિમાનાદિ વિકાર ઉપજાવી વિષ-રૂપ પરિણમે છે.

એટલે આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ દ્રષિત થાય છે કે-જ્ઞવાભિનંદી જીવને જાણે પ્રત્યેક પંડિત હોય, જાણે તેટલો દ્રવ્ય-શ્રુતજ્ઞાની હોય, જાણે તેવો આગમવેત્તા-આગમધર-શાસ્ત્રવિચારક કહેવાતો હોય, જાણે તેવો વાક્યપટુ હોય, વાક્યરૂપિત બોધ પણ કહેવાતો હોય, જાણે તેવો શાસ્ત્રબોધ ધરાવતો હોય, તોપણ તેના અબોધ પરિણામ અસત્ હોવાથી, મિથ્યા વાસનાથી વાસિત હોવાથી, તે અજ્ઞાની જ છે, તેના તે સર્વ બોધ અબોધરૂપ જ છે. ક્ષયોપશમની તરતમતા પ્રમાણે જાણે તેનામાં તરતમ ક્ષયોપશમ હોય, તોપણ તેના આધાર વાસનામય ગ્રાધ હોવાથી, 'વાસિત બોધ આધાર' હોવાથી, તેના તે બોધ વાસ્તવિક રીતે મબોધ જ છે. કારણ કે—

‘વસ્તુ વિચારે, રે ! દિવ્ય નયન તણો, રે, વિરહ પડ્યો નિરધાર;
તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે, વાસિત બોધ આધાર, પંથડાં’—શ્રી આનંદધનજી

જીવણી આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યાંલગી અસત્ પરિણામની વાસના જાય છે, ત્યાંલગી જાણે તેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે, જાણે તેટલો દ્રવ્ય-શ્રુતબોધ પણ અબોધરૂપ જ હોય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—‘અભવ્ય સારી જ્ઞવાભિનંદીના પેઠે શાસ્ત્રો અભ્યાસીને પણ પ્રકૃતિ છોડતો નથી, સાંકરવાણું કંઈ પોતે જ્ઞાન-ક્રિયા પણ પૂરવો (વિષધર-સાપ) નિર્વિષ-ઝેર વગરના નથી હોતા તેમ.’

નિબંધના (જુઓ પૃ. ૭૬) આ અભવ્યના દૃષ્ટાંત ઉપરથી એ સ્વચિત્ થાય છે કે અભવ્ય તો કદી પણ અનાદિ અસત્ વાસના છોડતો નથી, સ્વ-રત્નો ભેદ જાણવારૂપ ભેદજ્ઞાન પામી આત્મજ્ઞાન કદી પામતો નથી, તેથી તેનો કદી મોક્ષ તો નથી. તેમ અન્ય જીવ પણ-ભવ્ય પણ-જ્યાંલગી અનાદિ કુતારના-અસત્ વાસના છોડતો નથી, જ્યાંલગી સ્વ-પરતો ભેદ જાણવારૂપ ભેદ જ્ઞાન પામી આત્મજ્ઞાનને પામતો નથી, ત્યાંલગી તે પણ અજ્ઞાની હોઈ સંસારમાં રખાયા કરે છે. અર્થાત્ જ્યાંલગી જીવ જ્ઞવાભિનંદીપણું ટળે નહિ ત્યાંલગી ભવભ્રમણ પણ ટળે નહિ.

જ્યાંલગી પર વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ ટળતી નથી, પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યેની અંતરંગ રમણતા-રૂપ દુષ્ટ દુર્વૃત્તિના જ્યાંલગી દૂર થતી નથી, છુવળી પરિણતિ અને વૃત્તિ જ્યાંલગી પરભાવ-વિભાવમાં રાચો રહી છે, ત્યાંલગી તેનું સમસ્ત જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન છે, અને તેની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા પણ નિષ્ફળ-નકામી છે.

“ દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાંચી, જે જિન આગમ વાચી;
પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાચી....”-મી દેવચંદ્ર

ફલ થકી આ જ કહે છે—

एतद्वन्तोऽत एवेह विपर्यासपरा नराः ।

हिताहितविवेकान्धा खिद्यन्ते सांप्रतेक्षिणः ॥ ૭૮ ॥

એટલી જ કારણથી અહીં, અવેધસંવેધવંત; વિપર્યાસમાં તત્પરા, એવા નરો હુવંત.
વળી તે હિત-અહિતના, વિવેકમાંહિ અંધ; ખેદ પ્રાપ્ત કરતા રહે, વર્તમાન દેખ ત. ૭૮

અર્થ:—એટલા માટે જ અહીં આ અવેધપદવાળા મનુષ્યો વિપર્યાસપરાયણ હોય છે; એટલે હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ એવા તેઓ વર્તમાનને જ દેખનારા હોઈ, ખેદ પામે છે.

વિવેચન

એટલા માટે જ, ઉપરમાં જે કહ્યું તે કારણને લીધે, આ અવેધસંવેધ પદમાં જે વર્તે છે, એવા મનુષ્યો આ લોકમાં વિપર્યાસપરાયણ હોય છે, એટલે કે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત-ઉલટી બુદ્ધિ ધરાવે છે. તેઓ સતને અસત જાણે છે, અસતને વિપર્યાસ સત જાણે છે; તત્ત્વને અતત્ત્વ જાણે છે, અતત્ત્વને તત્ત્વ જાણે છે, નિત્યને અનિત્ય જાણે છે, અનિત્યને નિત્ય જાણે છે, ધર્મને અધર્મ જાણે છે, અધર્મને ધર્મ જાણે છે; હિતને અહિત જાણે છે, અહિતને હિત જાણે છે; હેયને આદેય જાણે છે, આદેયને હેય જાણે છે; જ્ઞેયને જ્ઞાન જાણે છે, જ્ઞાનને જ્ઞેય જાણે છે; આત્માને અનાત્મા જાણે છે, અનાત્માને આત્મા જાણે છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે તે વિપર્યાસનો-ઊંધી બુદ્ધિનો આલિંગકાર થાય છે, પ્રગટ ભાવ દેખાય છે. તાત્પર્ય કે વસ્તુ સ્થિતિથી વિપરીત-ઉલટી માન્યતા તેનું નામ વિપર્યાસ છે

વૃત્તિ:—एतद्वन्तो-આ અવેધપદવાળા, અત एव-આજ કારણથી, इह-અહીં, લોકમાં, विपर्यासपरा-વિપર્યાસપ્રધાન, नराः-નરો, મનુષ્યો, शु? તો કે-हिताहितविवेकान्धा:-હિતાહિત વિવેકમાં અંધ, આથી रहित એમ અર્થ છે એટલા માટે જ કહ્યું કે-खिद्यन्ते सांप्रतेक्षिणः-સાંપ્રતેક્ષીઓ ખેદ પામે છે, વર્તમાનદર્શી હોઈ ખેદ પામે છે.

“પણ પદાર્થના નિર્ણયને પામવા જીવને અંતરાયરૂપ તેની અનાદિ વિપર્યાસભાવને પામેલી એવી બુદ્ધિ છે, કે જે વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે વિપર્યાસપણે પદાર્થ સ્વરૂપને નિરધારી લે છે. જેને વૈરાગ્ય ઉપરાંત સંબંધી ઉપદેશ બોધ થયો નથી, તેને બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું વર્ત્યા કરે છે, અને જ્યાંસુધી બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું હોય ત્યાંસુધી સિદ્ધાંતનું વિચારણું પણ વિપર્યાસપણું થયું જ સંભવે છે. ગૃહ-કુટુંબ પરિશ્રદ્ધાદિ ભાવને વિષે જે અહંતા મમતા છે, અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ પ્રસંગમાં જે રાગદ્વેષ કષાય છે, તે જ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૧૮.

અને આવી વિપર્યાસબુદ્ધિ-ઉલટી મતિ હોવાથી, તે જીવ હિત-અહિત વિવેકમાં અધ-આધળા હોય છે, હિત-અહિતનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી, એટલે તે હિત છોડી અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરી હાથે કરીને દુઃખી થાય છે.

“હિતં હિત્વાહિતે સ્થિત્વા દુર્ધોર્દુઃસ્વાયસે મૃશમ્ ।

વિપર્યયે તયોરેધિ ત્વં સુલાચિષ્વસે સુધીઃ ॥”

—શ્રી શુભસદસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન.

અર્થાત્ હિતને છોડી, અહિતમાં સ્થિતિ કરી તું દુર્બુદ્ધિ અત્યંત દુઃખી થાય છે. અને તે બસના વિપર્યયને તું પામ, એટલે કે અહિતને છોડી હિતમાં સ્થિતિ કર, એટલે સુબુદ્ધિ એવો તું સુખી થયો.

“જે વાટે સુખ મળે છે તે વાટે સુખ નહિં મળે, એવી ખોટી મતિ જીવને ધાય તો તે સાચી વાટે પ્રયત્ન કરતો તે અટકે છે. અને આ વાટે સુખ નહિં મળે, સુખ તો ખીજી વાટે મળશે, આથી તે ખરી વાટે પ્રયત્ન કરતો અટકે છે. અને સત્ય સુખનો અંતરાય પામે છે....આ ખોટી મતિને જ્ઞાનીઓ મિથ્યાત્વ કહે છે.”

—શ્રી મનઃસુખભાષ્ય કિ. કૃત શાંતસુધારસ વિવેચન.

એથી કરીને જ તેઓ માત્ર સાંપ્રતેક્ષી હોય છે, વર્તમાનદર્શી જ હોય છે, માત્ર વર્તમાનકાળને જ દેખે છે, આગળ પાછળનો વિચાર કરતા નથી. તે તો ‘આ ભવ મીઠા, પરભવ કોણ દીઠા’ એમ માની માત્ર વર્તમાનને જ વિચારે છે. એટલે વર્તમાનદર્શી પરલોકને ભૂલી જઈ, વિસારી મૂકી, આ ભવાભિનંદી જીવો આ દેહાશ્રિત સમસ્ત કર્તવ્યમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા માની, સર્વસ્વ માની, તેની પ્રવૃત્તિમાં જ આંખો મીચીને રમ્યા-પરમ્યા રહે છે. અને તેમ કરતાં તે હિતાહિત-અંધ જનો કૃત્યા-કૃત્યનું, ગર્યાગર્યનું, ખાધાખાધનું, પેયાપેયનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે. તથા જડ દેહથી સર્વથા જૂઠા શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માના અભાનપણાથી, દેહ-આત્માનો એકત્વ અધ્યાસ રાખી તે બેમાનપણે-મોહમૂર્ચિતપણે દેહની વેઠ કર્યા જ કરે છે.

અને જે જડ દેહના સંબંધની ખાતર આ જિયારા આટલી બધી વેઠ ઊઠાવે છે, આટલી બધી જહેમત કરે છે, તે દેહનો સંબંધ તો ઉલટો તેને બંધરૂપ નીવડે છે !

કારણ કે જે દેહનો તેણે આટલો બધો ગાઠ સંબંધ રાખ્યો, તે દેહ વેઠની પોઠ પણ બદલામાં બંધરૂપ સંબંધ કેમ ન રાખે ? શું તે કાંઈ અકૃત્ય છે-શું કૃત્ય છે વારુ ? એટલે દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી તેને દેહનો બંધ-સંબંધ છૂટતો નથી; તે બંધ છે ત્યાંસુધી જન્મ-મરણ છૂટતા નથી; જન્મ મરણ છૂટતા નથી ત્યાંસુધી દુઃખ છૂટતું નથી; અને આ જન્મ મરણ દુઃખ છૂટતું નથી, ત્યાંસુધી સંસાર પરિબ્રમણ છૂટતું નથી આમ પોતાના માનેલા સંબંધી એવા દેહનો સંબંધ બાળવવા ખાતર (૧) પોતે પોતાને બાંધી પાપનો પોટલો માથે ચઢાવી, વેઠની પોઠ ઊઠાવી, આ વેઠીઆ બળદ જેવા ભવાલિનદી જીવ સંસારમાર્ગમાં નિરંતર પરિબ્રમણનો ખેદ પામ્યા કરે છે ! શ્રીમાન પૂજ્યપાદ સ્વામીજીએ પ્રકાશ્યું છે કે—

‘દેહમાં આત્મબુદ્ધિ આત્માને એ દેહ સાથે નિશ્ચયે યોજે છે; અને એ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ તે દેહથી આત્માને વિયોજે છે-વિચૂટો પાડે છે. દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી પુનઃ-સી વગેરે કલ્પનાઓ (Unrealities, Imaginations, Illusions)

દેહમાં આત્મ-બુદ્ધિથી જ આ અભાગીયું જગત્ અરેરે ! હણાઈ ગયું છે ! આ સંસાર દુઃખનું સંસાર મૂલ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ છે, તેથી આ દેહાત્મબુદ્ધિ છોડીને, બહારમાં ઇન્દ્રિયને પ્રવૃત્ત નહિ કરતાં, અંતરમાં પ્રવેશ કરવો.’

પણ ભવાલિનદી જીવને તો દેહમાં આત્મબુદ્ધિ હોય છે. અને આવી વિપર્યાસરૂપ ઉલટી બુદ્ધિથી તે દેહ સાથે બંધાઈને સંસાર પરિબ્રમણ દુઃખ પામે છે. આમ વિપર્યાસથી અવિવેક, અવિવેકથી વર્તમાનને જ દેખનારી મિથ્યા પ્રવૃત્તિ, અને મિથ્યા પ્રવૃત્તિથી સંસારખેદ ઉપજે છે, એમ સ્પષ્ટ થયું.

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિરોગશોકાલુપદ્રુતમ્ ।

વીક્ષમાણા અપિ ભવં નોદ્વિજન્તેઽતિમોહતઃ ॥ ૭૯ ॥

વૃત્તિ.—જન્મ-જન્મ, પ્રાણીન-જન્મનું જેનું લક્ષણ છે તે, મૃત્યુ.—મૃત્યુ, પ્રાણીનારૂપ જરા-જરા, ધણપણ, વયહાનિરૂપ વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિઃ—વ્યાધિ ક્રોધ વગેરે લક્ષણગણો, રોગઃ રોગ, વિશુદ્ધિકા વગેરે આતક—અત્યંત તીવ્ર આવેગવાળી પીડા, શોકઃ—શોક ઇતિ વિશેષ વગેરેથી ઉપજીને મનોવિકાર, આદિ—આદિ સ્પષ્ટથી મદ આપ્તિનું ગ્રંથણ છે, એએથી—ઉપદ્રુતમ્—ઉપદ્રવ પામી રહેલ,

x “દેહે સ્વબુદ્ધિરાત્માનં યુનક્તયેતેન નિશ્ચયાત્ । સ્વાત્મન્યેવાત્મધીસ્તસ્માદ્વિયોજયતિ વેદિતમ્ । દેહેવાત્મધિયા જાતાઃ પુત્રભાગ્યાદિકલ્પનાઃ । સમ્પત્તિમાત્મનસ્તાભિર્મન્યતે દા દત્તં જગત્ । મૂલં સંસારદુઃસ્ય દેહ ઇદમ્ આત્મધીસ્તતઃ । ત્યક્તૈર્નાં પ્રવિદ્યેદન્તર્યદિરવ્યાપૃતેન્દ્રિયઃ ॥”

—શ્રી સમાધિશતક

જન્મ મરણ વ્યાધિ જરા, રોગ શોક-દુઃખવંત;
 ભવ જોતાંય ઉદ્વેગ ના, અતિ મોહથી લહત હૃદય
 અર્થ :—જન્મ, મરણ, જરા, વ્યાધિ, રોગ, શોક, વગેરેથી ઉપદ્રવ પામતા સંસારને દેખતાં છતાં, તેઓ અતિ મોહને લીધે ઉદ્વેગ પામતા નથી !

વિવેચન

“જન્મ જરાને મૃત્યુ, સુખ્ય દુઃખના હેતુ;
 કારણ તેના બે કલા, રાગ દ્રેષ અણહેતુ” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
 ઉપરમાં ભવાભિનંદી જીવ વિપરીત મતિવાળા, લાંબી બુદ્ધિવાળા હોય, હિંત-અહિંતના વિવેકમાં અંધ હોય છે, અને માત્ર-વર્તમાનને જ જોતારા હોય છે;—એમ કહ્યું, આમ અવિવેકી ને વર્તમાનદર્શી હોવાથી જ, સંસારનું પ્રગટ દુઃખદ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખતાં છતાં, તેઓ તેથી ઉદ્વેગ પામતા નથી, કંટાળતા નથી, ઉલટા તેમા જ ગાઢ મોહ પામે છે ! પુનઃ પુનઃ જન્મનું, પુનઃ પુનઃ મરણનું, પુનઃ પુનઃ જનનીના જરૂરમાં ગર્ભવાસ કરવો, પુનઃ પુનઃ ચારે ગતિમા રખડવું, એવી અત્યંત પ્રગટ દુઃખમય અવસ્થાઓ પુનઃ પુનઃ આ સંસારમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવી પડે છે. છતાં આ સંસારથી આ જીવ ઉદ્વેગ પામતા નથી, તેમાંથી ઉદ્વેગ એટલે અત્યંત વેગથી ભાગી છૂટવાનો વિચાર કરતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉલટા હઠ આસક્તિથી વળગી રહે છે, એ કાંઈ જેવું તેવું આશ્ચર્ય નથી. ખરેખર આ બધું મહામોહનું વિલસિત છે કારણ કે—

અશ્રુચિમય માતાના ઉદરમાં બાળે તપશ્ચર્યા કરતો હોય એમ નવ માસ પર્યંત ઉપે માથે લટકતો રહી, આ જીવ જ્યારે જન્મ પામે છે, તે સમયે જે વેદના ધાય છે, તે અતિ અતિ તીવ્ર, અતિ અતિ અસહ્ય, અકલ્પ્ય ને અવર્ણ્ય હોય છે. એવી જન્મ દુઃખ વેદના પ્રત્યેક જન્મમાં-ભવમાં વેદની પડે છે. કહ્યું છે કે—“જેના જન્મે છેડે અગ્નિ સળગાવેતો છે એવા લાકડાની અંદરમાં રહેલા કીડાનો જેમ, હે જીવ ! તું જન્મ-મૃત્યુથી ભેટાયેલા ચરીરમા અરેરે ! સીંદાય છે !” * શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ સવેગરંગી વચનામૃત છે, કે—

કર્ચના-હેરાનગતી અનુભવતા, વીક્ષમાણા અપિ-દેખતા છતાંય મર્વ-સંસારને, નોદિજન્તે-ઉદ્વેગ પામતા નથી,—આના યકી ઉદ્વેગ પામતા નથી એમ પ્રકમ છે—આનું સંનિધ છે, અતિમોહનો-અતિ મોહરૂપ હેતુને લીધે

* “દીપ્તોમયાગ્રચાતારિદાહ્નરણકીટવત્ ।

જન્મમૃત્યુસમાચ્છિદ્રે ચરીરે વત સીદસિ ॥” —શ્રી ગુણમદ્સનામીકૃત આત્માપુશાસન

“પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં, પુનરપિ જનનીજરેરે ચાયનં ।” —શ્રી શંકરાચાર્ય

“ અંતર્જાનથી સ્મરણ કરતાં એવો કોઈ કાળ જણાતો નથી વા સાંભરતો નથી કે જે કાળમાં, જે સમયમાં આ જીવે પરિભ્રમણ ન કર્યું હોય, અને એ વડે સમાધિ ન લૂહ્યો હોય, નિરંતર એ સ્મરણ રહ્યા કરે છે, અને એ મહા-વૈરાગ્યને આપે છે.

“ વળી જેનું મુખ કોઈ કાળે પણ નહિં જોઈ; જેને કોઈ કાળે હું ગ્રહણ નહીં જ કરું; તેને ઘેર પુત્રપણે, સ્ત્રીપણે, દાસપણે, દાસીપણે, નાના જંતુપણે શા માટે જન્મ્યો ? અર્થાત્ એવા દ્રેષથી એવારૂપે જન્મવું પડ્યું ! અને તેમ કરવાની તો ઇચ્છા નહોતી ! કહો, એ સ્મરણ થતાં આ કલેશિત આત્મા પરત્વે જીગૃક્ષા નહીં આવતી હોય ? અર્થાત્ આવે છે.”

—(જીઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પનાંક ૧૧૫

વળી જ્યારે મૃત્યુ આવે છે ત્યારે પણ આ જીવને તેવીજ અસદ્ધા તીવ્ર વેદના થાય છે તેમજ જે દેહમાં આયુષ્ય પર્યંત આખો ભવ સ્થિતિ કરી તે દેહને અને તે દેહને—આશ્રિત એવી અન્ય વળગણાઓનો સંબંધ વગર નોટિસે તાબડ-મરણ દુઃખ તોળ છોડતી વેળાએ, આ જીવ અત્યંત આંતરિક-માનસિક વ્યથા અનુભવે છે. પ્રત્યેક દેહ છોડતી વેળાએ તે તે દેહના મમત્વથી આવી અસદ્ધા આતર વેદના લોગવવી પડે છે. અને તે તે ભવનો પરિગ્રહ તે છોડવા ઇચ્છતો નથી, છતાં તેને પરાણે છોડવો પડે છે તેથી તેનું અંતર કપાઈ જાય છે. પણ તે તેણે પોતાની માનેલી બધી સ પત્તિ ત્યાંની ત્યા જ પકી રહે છે, કોઈ સાથે આવતી નથી.

“ વળી સ્મરણ થાય છે કે જેના વિના એક પણ પણ હું જીવી નહીં શકું એવા કેટલાક પદાર્થો (સ્ત્રિયાદિક) તે અનંતવાર છોડતાં તેનો વિયોગ થયાં અનંત કાળ પણ થઈ ગયો; તથાપિ તેના વિના જીવાયું એ કંઈ થોડું આશ્ચર્યકારક નથી. અર્થાત્ જે જે વેળા તેવો પ્રીતિભાવ કર્યો હતો તે તે વેળા તે કલિપત હતો. એવો પ્રીતિભાવ કાં થયો ? એ ફરી ફરી વૈરાગ્ય આપે છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પનાંક ૧૧૫

આવા ઘેર મૃત્યુ-વ્યાધિથી સુધાયેલા પ્રાણીને દેવો પણ શરણરૂપ થતા નથી, તેો

× “ ઉપદ્રાતસ્ય ઘોરેણ મૃત્યુવ્યાઘ્રેણ દેહિનઃ ।

દેવા અપિ ન જાયન્તે શરણ કિમુ માનવાઃ ॥” —શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્રી રૂત શ્રી તત્ત્વચાર્યસાર.

“ જન્મતાલદ્રુમાઙ્ગનુફલાનિ પ્રચ્યુતાન્યથા. ।

અપ્રાપ્ય મૃત્યુન્મમાગમન્તરે સ્યુ. કિયચિરમ્ ॥’ —શ્રી આત્માનુસારન.

પછી માનવોતું 'શુ' ગળ્યું ? જન્મરૂપે તાડવુક્ષમાંથી નીચે બ્રહ્મ થયેલાં જન્મરૂપે કુળોમાંથી મૃત્યુ-રૂપે ભૂમિમાંથી પહોંચતાં પહોંચતાં વચ્ચેમાં કેટલીકવાર રહેશે ? તાડનાં ઝાડમાંથી છૂટા પડેલા કુળને ભૂમિ પર પહોંચતાં વારો લાગતી નથી, તેમ જન્મમાંથી જીવને મૃત્યુ પામતા વાર લાગતી નથી.

નસુણી કાયા તેરા કયા સુણ ગાવું ? મહેલ રચ્યો તિમે રહેનું ન પાવું ;
જા સુખ આવત પાનકી બીરી, તો સુખ તેરા સંગત કીરી. — સતીકમ્પીરજી

આમ જન્મ મૃત્યુ પર-પરા-શુભલા આદ્યા જ કરે છે. જન્મ પછી મરણ, અને મરણ પછી જન્મ, એમ અનંત અનુબંધ-પર-પરા ચાલ્યા જ કરે છે. અને તેથી આ જીવ અરધદ્રુષ્ટી ન્યાયે, કુવાના રેંટ જેવી આ સંસારની રેખાકેપટ્ટીમાં, અનંત દુઃખપર-પરા અનુબંધ કરે છે. વળી પ્રત્યેક જન્મમાં પશુ બીજાં શાં શાં સુખ્ય દુઃખ લોગવવા પડે છે, તેના પ્રજ્ઞાબહી, નિર્દેશ કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

ન્યારે જરો—ઘડેપણ આવે છે ત્યારે પશુ આ જીવના હાલકલાલ યંવામાં કાંઈ ખાંડી રહેતી નથી. ન્યારે પોચે ધરિયોની શક્તિ શિથિલ-ઢીલી થઈ જાય છે, વિકલ-પાંગળી બની જાય છે, લોકવાની શક્તિ અંગમાં રહેતી નથી, હાથમાં લાકડીને ઘડેપણનું ટુકડું આવડું પડે છે, કેડ વાંકી વળી જાય છે, શરીરમાં કરોચલી પડે છે, દુઃખ વળી આ-પળી આ આવે છે, અને ન્યારે પરધીન-પરવશ થઈને રહેવું પડે છે, બીજાના મેણા-ટોણા સહન કરવા પડે છે, ને આ ડોકરા મરતો નથી ને માંચો મૂકતો નથી એવા કડવા વચન સાંભળવા પડે છે, એવી વૃદ્ધિ-વસ્થા પશુ કાંઈ ઓછી દુઃખદાયક નથી. વળી આ વૃદ્ધિવસ્થામાં બીજાઓનાં તિરસ્કાર વેણ જાણે સાંભળવાને ઇચ્છતા ન હોય એમ કાન પહેરા થઈ જાય છે ! પોતાની દુઃખ લાચાર દશા જોવાને જાણે અસમર્થ હોય એમ આંખ અધપણને પામે છે ! સામે આવેલા યમરાજની ભીતિથી જાણે આ કાયા પશુ ખૂબ કપે છે ! તોપણ જરાયો ખેંચકી ગયેલ આ પ્રદીપ્ત જીવનમાં પ્રજ્ઞા મહેલ આ જીવ નિષ્કંપ રહે છે ! સત્ કવીશ્વર શ્રીમદ્ રાજસ્ય દ્રુષ્ટએ તાદરશ વર્ણન કર્યું છે કે—

કરોચલી પડી દાદી કાયા તણો ડાટ વળ્યો, કાળી કેશપટ્ટી વિષે સ્વેતતા છવાઈ ગઈ ;
સુધવું સાંભળવું ને દેખવું તે માંડી વળ્યું, વળી દંત આવવિ તે અરી કે ખવાઈ ગઈ ;

અશ્વેનીન નિરચ્ચના નિરચ્ચનાગંનીન શ્રુતિઃ
ગતમ્ !
કમ્પતે,
નિઃકમ્પસ્ત્વમહો પ્રદીપ્તમવનેડ્યાસે જરાજજેરે ॥ — શ્રી આત્માનુશાસન

વળી કેડ વાંકી હાડ ગયા અંગ રંગ ગયો, બિઠવાની આય જતાં લાકડી લેવાઈ ગઈ,
અહો રાજ્યચંદ ! એમ યુવાની હરાઈ પણ, મનથી ન તોય રાંડ મમતા મરાઈ ગઈ. ”

તેમજ કોઈ વગેરે અનેક જાતના દુઃસાધ્ય અસાધ્ય ંયાધિઓ (Chronic diseases)
અથવા વિસૂચિકા (Cholera) વગેરે અનેક તીવ્ર આત્યંતિક પીડા ઉપજાવનારી-વેદનામય
રોગો (Acute Ailments) જ્યારે આ શરીર પર આક્રમણ કરે છે, જ્યારે આ શરીર
પર ભેરથી હલ્લો લાગી તેને ચોતરફથી ઘેરી વળે છે, ત્યારે આ પોતાનો ંહાલો દેહ પણ
અત્યંત અકારો થઈ પડે છે, અને તે છોડવાનું મન પણ ક્યારેક થઈ આવે, એવું અસહ્ય
દુઃખ અત્ર વેદાય છે.

“ જ્યારે એ રોગી જણાયે, મૂકવાનું મન થાયે,
તન તું ગણુ છે તારું રે, તે નથી તારું. ”—કવિ. શ્રી હસપતરામ.

તથા ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં કે અનિષ્ટનો સંયોગ થતાં, તેનો શોક કરવારૂપ
આંતર દુઃખ અત્રે હૃદયને અત્યંત સંતાપ આપે છે. કોઈ ઈષ્ટ-મનોવાંન્નિષ્ઠ વસ્તુ ન મળી,
તો અરેરે ! આ મને ન મળી, આવો લાગ આવ્યો, હતો તે મારા
શોક હાયમાંથી હાયતાળી દબને ચાલ્યો ગયો, એમ અંતસ્તાપ થાય છે.
અથવા સ્વજનાદિ કોઈ ઈષ્ટ-પ્રિય જનનો મૃત્યુ આદિ કારણે વિયોગ
થાય તો તેનો શોક થયા કરે છે કે-અરે ! આ તો ગયો, એના વિના હું કેમ જીવીશ ?
અથવા રોગાપત્તિ, ધનહાનિ, કે માનહાનિ આદિ કોઈ અનિષ્ટ પ્રસંગ આવી પડે, ત્યારે
પણ એ ગુર્વા કરે છે કે-અરે ! આ અનિષ્ટ પ્રસંગ કેમ ફર થયો ? આ મુરકેલીમાંથી
ક્યારે આરા આવશે ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ સંસારમાં ઈષ્ટ-અસંયોગથી કે વિયોગ
થી, અથવા અનિષ્ટના સંયોગથી કે અવિયોગથી આત્મધ્યાનરૂપ શોકથી ઉપજતું આંતર
દુઃખ જીવના હૃદયને કીડાની જેમ ફેરી ખાય છે. આ જધાના સારસમુચયરૂપ જીવંત
શબદચિત્ર આ છે—

“ એક તરણ મુકુમારને રોમે રોમે લાલચોળ સુયા યોગવાધી જે અસહ્ય વેદના ઉપજે છે,
તે કરતાં આકંઠુણી વેદના ગર્ભસ્થાનમાં જીવ જ્યારે રહે છે ત્યારે પામે છે. લગભગ નવ-મહિના
મળ, મૂત્ર, લોહી, પર આદિમાં અહોરાત્ર મૂરછાગત સ્થિતિમાં વેદના
દુઃખ દુઃખ લોગવી લોગવીને જન્મ પામે છે. ગર્ભસ્થાનની વેદનાથી અનંતશુભી વેદના
ને દુઃખ જન્મસમયે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી બાળાવસ્થા પમાય છે. મળ, મૂત્ર,
ધૂળ, અને નજાવસ્થામાં અણુસમજથી રહેતી રડીને તે બાળાવસ્થા પૂર્ણ
થાય છે; અને યુવાવસ્થા આવે છે. મન ઉપાજન કરવા માટે નાના પ્રકારના પાપમાં
પડવું પડે છે. જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, ત્યાં એટલે વિપવ વિકારમાં વૃત્તિ જાય છે. ઉન્નાદ,
આજસ, અભિમાન, નિંદા દષ્ટિ, સંયોગ, વિયોગ, એમ ઘટમાળમાં યુવાવય ચાલુ જાય છે.

ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. શરીર કંધે છે, સુખે લાજા કરે છે, તેવ્યા પર કરોચલી પડી જાય છે; સુંઘવું, સાંભળવું અને દેખવું એ શક્તિઓ કેવળ મંદ થઈ જાય છે, કેશ ધવળ થઈ ખરવા માટે છે; સાલવાની આવ રહેતી નથી, હાથમાં લાકડી, લર્મ લડયડીમાં ખાતાં ચાલવું પડે છે; કાંતો જીવન પર્યંત ખાટલે પડ્યા રહેવું પડે છે; ત્યાસ, ખાંસી, ઈત્યાદિક રોગ આવીને વળગે છે, અને થોડા કાળમા કાળ આવીને કોળીઓ કરી જાય છે. આ દેહમાંથી જીવ ચાલી નીકળે છે. કાયા હતી ન હતી થઈ જાય છે. મરણ સમયે પણ કેટલી બધી વેદના છે? અતુર્ગતિના દુઃખમાં જે મનુષ્ય દેહ શ્રેષ્ઠ તેમાં પણ કેટલાં બધાં દુઃખ રહ્યા છે! તેમ છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અતુર્કમે કાળ આવે છે, એમ પણ નથી, ગમે તે વખતે તે આવીને લઈ જાય છે, માટે જ વિચક્ષણ પુરુષો પ્રમાદ વિના આત્મ-કથ્યાણને આરાધે છે.”

—શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રણપ્રણીત મોક્ષમાળા પાઠ ૧૮.

આ સર્વાંગસુદર શબ્દચિત્રમાં સંસારદુઃખનું તાદરૂપ આમેહુમ ચિત્ર દોષુ છે. અને આમ પ્રગટપણે જન્મ-મરણાદિ દુઃખનાં ઉપદ્રવોથી હેરાન હેરાન એવું સંસાર સ્વ-રૂપ પ્રત્યક્ષ દેખતાં છતાં, આ જીવો તેનાથી કેમ ઉદ્દેગ નહિ પામતાં છતાં ઉદ્દેગ હોય? તેમાંથી અત્યંત વેગથી કેમ નાશી છૂટતા નહિ હોય? આ નહિ! જનતાં ઘરમાં રહેવાને કેમ મુશ્કેલી હશે? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેનું સમાધાન મહાત્મા યંચકારજ સ્વયં કહે છે કે—“અતિસૌ-કથી”, મોહના અતિશય પ્રબળપણાકે હેતુથી, આ મહા મોહમૂઢ જીવો તે સંસારથી દ્વેગ-કંટાળો પામતા નથી, સૂગ પામતા નથી, તેથી ત્રાસી જઈ તેના અંત લાવવાને જાજતા નથી! ઉલટા મોહથી સુંઝાઈ જઈને તેને જ હઠ આસક્તિથી વળગી રહે છે! આ જ રાચે છે! સંસારસંમુદયું ખાતું પાણી હોંસથી મીઠું માનીને પીએ છે! ને મોતાની ભવામિનંદી નામને સાર્થક કરે છે!!

હાખલા તરીકે, એઓને શું હોય છે? તે કહે છે—

કુકૃત્યં કૃત્યમાભાતિ કૃત્યં ચાકૃત્યવત્સદા ।

દુઃખે સુખધિયાકૃષ્ટા કચ્છકણ્ડૂયકાદિવત્ ॥ ૮૦ ॥

વૃત્તિ—કુકૃત્યં—કૃત્ય, પ્રાણીતપાત-આરંભ આદિ કૃત્ય, કૃત્યમાભાતિ—કૃત્ય ભાસે છે, મોહને લીધે, કૃત્ય જ—અને કૃત્ય, અહિંસા-અનારભ આદિ કૃત્ય, અકૃત્યવત્ સદા—અકૃત્ય જેવું હતાં ભાસે છે, મોહથી જ. દુઃખે—દુઃખમાં, સમાગલ આદિમાં, સુખધિયા—સુખ સુધિથી પ્રાકૃષ્ટા—આકર્ષણિયો, કાળી જેમ? તો કે—કચ્છકણ્ડૂયકાદિવત્—કચ્છ કંડૂયક આદિની જેમ, ખસતે ખણનારા વગેરેની જેમ. કચ્છ-પામાં, ખસ તેના કંડૂયકો, કંડૂ-અજવાળ કરે તે કંડૂયક, અજવાળામાં, ખણનારા, તેની જેમ. આદિ ચળવળો દ્વિધી હેરાન થઈ રહેલ એવા અગ્નિમેવક-અગ્નિ જેવનારા કાદીઆદ્ય મદણ છે.

કુટુંબ કૃત્ય બાસે સદા, કૃત્ય અકૃત્ય જ તેમ;
દુઃખમાં સુખભુદિ ધરે, ખસ ખલુનારા જેમ. ૮૦

અર્થ:—જેઓને કુટુંબ સદા કૃત્ય બાસે છે, તેમજ કૃત્ય અકૃત્ય જેવું બાસે છે, અને ખસને ખલુનારા વગેરેની જેમ તેઓ દુઃખમાં સુખભુદિથી આકર્ષાયેલા હોય છે.

વિવેચન

અતિ મોહમૂહ એવા ભવાભિનંદી જીવોની વિપર્યાય મતિ ઉલટી બુદ્ધિ કેવા કેવ પ્રકારે વ્યક્ત થાય છે, તે અહીં બતાવ્યું છે.—હિંસા, આંરંભ વગેરે જે દુષ્ટ કૃત્યો છે કુટુંબ કૃત્યો છે, અકૃત્યો છે, તે તેઓને મન સદા કૃત્યરૂપ, કરવા યોગ્ય લાગે છે! અને અહિંસા, અનંરંભ વગેરે જે શિષ્ટ કૃત્યો છે, સુકૃત્યો છે, તે તેઓને અકૃત્યરૂપ, નહિ કરવા યોગ્ય લાગે છે! આમ હોવાથી તેઓ દુઃખને સુખ માની બેસે છે, અને તેવી મિથ્યા સુખભુદિથી આકર્ષાઈને તેઓ તે દુઃખમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, રાચે છે, જાનમય થાય છે! જેમ ખસવાળે મનુષ્ય ખસને ખલુવાથી સુખ માને છે, અને તેથી ખલુવાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે, વધ જેને કીડા પહ્યા હોય એવો કોઢીયો અગ્નિતા સેવનથી સુખ માની તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આ વિપરીત મતિવાળા ભવાભિનંદી, પણ દુઃખમય સસારમાં કૃત્યાકૃત્યનું ભાન બહી જઈ દુઃખદાયક એવા હિંસાદિ કુકૃત્યમાં પ્રવર્તે છે, અને સુખકારક એવા અહિંસાદિ સુકૃત્યથી નિવર્તે છે! એ અતિ આશ્ચર્યકારક વિષમ ઘટના છે!

અને આ આશ્ચર્યકારક વિષમ ઘટનાનું કારણ પણ આ છે, કે આ જીવને સુખના સાચા વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી. સર્વ જીવને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, પણ તેઓ સુખનો સાચો માર્ગ જાણતા નથી, ને દુઃખનો માર્ગને દુઃખમાં સુખ- સુખનો માર્ગ માની બેસી-કહી બેસી તેને પકડે છે, અનાકુલતા એ ભુદિ સુખનું લક્ષણ છે, આકુલતા એ દુઃખનું લક્ષણ છે પ્રાણાતિપાત-હિંસા અસત્ય, ચોરી આદિ અનાય કાર્યો આકુલતાના કારણરૂપ હોઈ દુઃખનું કારણ છે કારણ કે જે હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે, અપ્રધાયકરૂપ દુઃશીલ સેવે છે, પરદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે-કરે છે, તે સ્થૂલ દષ્ટિએ ઉપલક્ષ રીતે જોતા પણ પોતે અપરાધી હોઈ, નિરંતર આકુલ રહ્યા કરે છે, ને તેથી અત્યંત દુઃખી થયા કરે છે-એ સર્વ કોઈનો સતત પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે તે હિંસા-ચોરી આદિ, કરનારને અત્યંત કઠો, પણ શાંતિ હોતી નથી, હાય! કદાચ પકડાઈ જઈશ તો!—જેમ સદાય ફૂડકાટ રહ્યા કરે છે. તેથી ઉલટું જે પ્રાણાતિપાત નથી કરતો, અસત્ય નથી બોલતો, ચોરી નથી કરતો, દુઃશીલ નથી સેવતો, પરદ્રવ્ય નથી ગ્રહતો, તે પોતે નિરપરાધી હોઈ, નિરંતર નિરાકુલ રહ્યા કરે છે, ને તેથી અત્યંત સુખી વર્ત્યા કરે છે અહિંસક, સત્ય વક્તા

સુશીલ પુરુષને અતંત્રમાં સદાય શાંતિ હોય છે—નિરાંત હોય છે, આ સર્વ કામના પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવ છે. પણ આ જીવે તે વિપર્યાસને લીધે ઉલટી બુદ્ધિ ધરી છે, ને તેથી તે ઉલટો માર્ગ પકડે છે. તે હિંસા આદિ કરીને સુખ પામવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેથી સુખને મોટું ઝાંખા નાખતો તે ગિચારો દુઃખી થાય છે. અને અહિંસાદિ સુખનો માર્ગ છોડીને હિંસાદિ દુઃખનો માર્ગ પકડી સુખ પામવાને ફાંફાં મારે છે, પણ સુખથી પ્રથમ યદ્યદુઃખ જ અનુભવે છે. આ જીવને જંબુ છે ઉત્તર લાંછી, ને પકડે છે દક્ષિણનો માર્ગ. આ જીવને ભોમ્બે છે સુખઅમૃત, પણ પીએ છે દુઃખવિષ !

જેમકે આરંભ એ પ્રગટ આકુલતાનું કારણ છે અને નિરાંત પ્રગટ નિરાકુલતાનું કારણ છે. જેટલી આરંભ ઉપાધિ, તેટલી આકુલતાને દુઃખ; જેટલી નિરાંત નિરુપાધિ, તેટલી નિરાકુલતાને સુખ, એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવી નિર્વિવાદ વાત છે. છતાં વિપર્યાસ આરંભ એ બુદ્ધિવાળો જીવ એથી જ ઉધું કાઢી ઉધું જ પ્રવર્તન કરે છે, ઉલટું જ દુઃખ આચરણ કરે છે. તે તો એમ જ સમજે છે કે આરંભ સમારંભ કરવાથી મને સુખ સાંપડશે. જેટલે તે હિંસાપ્રધાન કૃત્યો—આરંભો આદરી, પાપાચરણ આચરી, પાપોપાજ્ઞન કરે છે, પાપની કમાણી કરે છે. હાખલા તરીકે—તેણે ધનમાં સુખ માન્યું છે, જેટલે યેન કેન પ્રકારેન એમ તે પ્રકારે તે ધન મેળવવા માટે તે નાનાં પ્રકારના મહાપાપી કુર્મદાની ધંધા આરંભ આદરે છે. જેમકે—અગ્નિકર્મ, વનકર્મ, ચક્રકર્મ, ભાટકર્મ, કૃત વાણિજ્ય, લાખ વાણિજ્ય, રક્ષ વાણિજ્ય, કેશ વાણિજ્ય, વિષ વાણિજ્ય ઇત્યાદિ.

અને જેમકે આરંભ વધે છે, તેમ તેમ આરંભનો મિત્ર પરિચ્છેદ પણ સાથેસાથે હિંદિ પામે છે. આ નામચીન ‘પરિચ્છેદ’ પણ પોતાના નામ પ્રમાણે જીવને ‘પરિ’ પરિચ્છેદની ચોતરફથી ગ્રહિત છે, પકડી લે છે, જકડી લે છે. પછી તો આ

પરિચ્છેદની (ભૂતઅથવા દુષ્ટ ગ્રહ અથવા મગર) જેવા પરિચ્છેદની જીવ ખલા

પર જકડ-પકડે એવી તો મજબૂત હોય છે, કે તેમાંથી જીવને છૂટવા ધારે તો પણ છૂટવું ભારે પડે છે. તે પરિચ્છેદ—ભલા વળગી તે વળગી, કાઢવી મુશ્કેલ પડે છે. મોટો બંધસારો આરંભનાંશ અથવા મોટી મોટી શંકામાં ઉપાધિ ધારણ કરનારા જીવોનો આ રોગનો વ્યતિઅનુભવ છે. પરિચ્છેદની જંબલમાં ફસેલા તે માપડાઓને રાતે નીરાંતે ઉધે પણ આવતી નથી. આમ જીવે હાથે કરીને ઝોડેલી આરંભ ઉપાધિ જીવને પોતાને જ પરિચ્છેદ આકુલતા ઉપજાવી દુઃખનું કારણ યદ્યદુઃખ પડે છે. હાથના કપાં હોયે વાગે છે. લેસના શીંગડા લેસને જ ભારી પડે છે.

આમ દુઃખમાં સુખબુદ્ધિથી જે ચામને આ જીવો દુઃખદાયક એવાં હિંસાદિ કુકૃત્યમાં

“ઈંગાલી વળ સાહી માઢી ફોડી સુવજ્જ્ય કમ્મં.”

વાણિજ્ઞે ચેવં દંતલક્ષ્મરસકેસવિસવિસયં ॥—શ્રી પ્રતિકમ્બ સૂત્ર.

તમા આરંભ-પરિગ્રહમાં પ્રવર્તે છે; પણ સુખદાયક એવા અર્હિસાદિ સુદૃઢ્યમાં તથા નિરાસમાં પ્રવર્તતા નથી, તે માટે અહીં બે પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યા છે:—
ખસ ખાણનારા (૧) કોઇને ખસતું દરદ હોય તેને ચીઠી ખૂજલી આવે, એટલે તે જેમ ખસને ખસ્યા કરે છે, પણ પંદિણુમે તેને બળતરા જ લે છે, લાલ બળે છે. (૨) કોઢીયાને કીકા પડ્યા હોય તે અગ્નિતેવનથી-ચોક વગેરેથી દૂર થયે એમ માને છે, પણ તેમ કરતાં તેના વ્યાધિ ઉલટી પડી પડે છે.

“ શારીરિક, માનસિક અનંત પ્રકારના દુઃખોએ આકુલવ્યાકુલ હોવાને તે દુઃખોથી છૂટવાને બહુ બહુ પ્રકારે ઇચ્છા છતાં, તેમાંથી તે મુક્ત થઈ શકતા નથી તેનું શું કારણ ? એવો પ્રશ્ન અનેક હોવાને ઉત્પન્ન થયા કરે; પણ તેનું યથાર્થ સમાધાન કોઈ વિરલ જ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાંસુધી દુઃખનું મૂળ કારણ યથાર્થપણે બાજવામાં ન આવ્યું હોય ત્યાંસુધી તે ટાળવાને માટે ગમે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ દુઃખનો ક્ષય થઈ શકે નહીં. અને ગમે તેટલી અરુચિ, અપ્રિયતા અને અભાવ-તે દુઃખ પ્રત્યે હોય છતાં તેને અનુભવ્યા જ કરવું પડે

“ અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે કે પ્રાણી માત્રને દુઃખ પ્રતિકૂળ, અપ્રિય અને સુખ અતુકૂળ તથા પ્રિય છે. તે દુઃખથી રહિત થવા માટે અને સુખની પ્રાપ્તિ, માટે પ્રાણી માત્રનું પ્રયત્ન છે. પ્રાણી માત્રનું એવું પ્રયત્ન છતાં તેઓ દુઃખનો અનુભવ જ કરતાં હિંમોચર થાય છે. કવચિત્ કંઈક સુખના અંશ કોઈક પ્રાણીને પ્રાપ્ત થયા દેખાય છે, તો પણ દુઃખની બાહુલ્યતાથી કરીને એવામાં આવે છે. ” ઇત્યાદિ —શ્રીમદ્ રાજવંશ, પત્રક ૧૮૪

આમ વિપર્યાસથી સુખદુઃખના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી બલાભિનવી હોવાની ઉલટી પ્રવૃત્તિ હોય છે અસત્ આચરણ હોય છે આજ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—

યયા કણ્ઠ્યનેષ્વેપાં ધીર્ન કચ્છનિવર્તને ।

ભોગાદ્વેપુ તથૈતેપાં ન તદિચ્છાપરિશ્લેષે ॥ ૮૧ ॥

વૃત્તિ.—દૃષ્ટાંત-કોઈ એક ખસને ખાણનારા દરદી હતો ખજવાળના અતિરેકથી એના નખ પમાઈ ગયા પછી રેતાળ જમિમાં નિવાસને લીધે, તેને ખજવાળ દૂર કરવા માટે કમે કરીને તણખડ મેળ્યું નહિ. આ ભિક્ષાપુટિકા (ઝોળી) વગેરે સાથે જેણે તણખડ પૂણે લીધો હતો એવા વેલ પચિથત તેને દર્શન થયું. તેની પાસે તેણે એક તણખડ મેળ્યું ને એણે તેને તે દીધું. એટલે તે હૃદયમાં પરિવૃત્ત થયો અને તેણે પામી ચિત્તવલા લાગ્યો—અહા! આ ખરેખર ધન્ય છે! કે જેની પાસે આટલા ખધા ખજવાળવાના વૃક્ષો (સાધનો) છે! પછી તેણે તેને પૂછ્યું—નારુ, આ આમ આટલા ખધા ક્યા મળે છે? તેણે કહ્યું—લાંટ રેલ આઠિમાં તારે એનું શું પ્રયોજન છે? તેણે કહ્યું—ખસની ખજવાળ દૂર કરવાનું (કચ્છા રિનોદ) પચિથત-જે એમ છે તો આનું શું કામ છે? કે તારી ખસને જ સાત

મતિ એની ખજવાળમાં, ખસ મટાડવા નાંહિ; ત્યમ તસ મતિ લોગાંગમાં, ન તદિચ્છા સયમાંહિ !

અર્થ:—આ ખસને ખજાનારાઓની બુદ્ધિ જેમ ખજવાળમાં જ હોય છે, પણ ખસના મટાડવામાં હોતી નથી; તેમ આ ભવાભિનંદીઓની મતિ પણ લોગના અંગરૂપ વિષયોમાં જ હોય છે, પણ તે લોગાંગની (વિષયની) ઇચ્છાના નાશમાં હોતી નથી.

વિવેચન

અને જે સુદર આબેહુબ દશાંત આપ્યું છે, (બુદ્ધિ વૃત્તિ) તે ખડું મનન કરવા જેવું છે, ને તેનો ઉપનયયુક્ત આ સાર અહણ કરવા યોગ્ય છે:—

ખસના દરદીને ખજવાળ-ચળ ઘણી જ મીઠી લાગે છે, અને તેથી તે ખજવાળમાં જોતી નાંખવામાં તેને એટલો ગધો આનંદ આવે છે કે ખજવાળતાં ખજવાળતાં તેના નખ ધસાઈ જાય, તો પણ તેની ખજવાળ ખૂટતી નથી. પછી તે ખજવાળવા માટે તૃણ વિગેરે ઘીજ સાધન પણ ચોષે છે. હવે તેને જો કાંઈ ઉપનય વેધરાજ મળી આવે અને તેને કહે કે—ભાઈ ! તારો સમૂળગો ખસ રોગ જ હું કાઢી નાંખું, અને ત્રિશૂળનો પ્રયોગ કરવા દે, પછી તારો ખજવાળવાની પંચાત નહિ રહે. તો જો યાત્રુ કહેશે—તારે તો આ ત્રીશૂળ ખજવાળવા સંલી છે, તે જ મને મીઠી લાગે છે, માટે ગરાંબર ખજવાળાય તેવો તેનો ઉપાય હોય તો કરો. જો કે આ ખજવાળથી તાત્કાલિક કદિપત મીઠાચ લાગતાં છતાં પરિણામે તો જાળેતરાજ બેઠે છે, ખજવાળ ઉલટી વધે જ છે, ને રોગ ઊડા મૂળ નાંખે છે. પણ પશુ જોવો મૂર્ખ તે ગામડીઓ ગમાર તેમ સમજતો નથી. તે જ પ્રકારે ભવાભિનંદીરૂપ રોગીને ભવરૂપ ખસનો મહારોગ લાગુ પડ્યો છે. તેથી આ સંસારના કીડાને વિષયેચ્છારૂપ મીઠી પુજલી-ખજવાળ આવે છે, અને વિષયસેવનથી તે ખજવાળ ફર કરવા મથે છે, પણ ગમે તેટલા વિષયલોગથી તે મટતી નથી, અગ્નિમાં આહુતિની જેમ ઉલટી વધતી જાય છે, ને અંતસ્તાપરૂપ જાળેતરા બેઠે છે. વિષય લોગથી સંસાર રોગ ઊડા મૂળ

રાતમાં ફર કરી દઉં. તું ત્રિશૂળનો યોગ કર. તેણે કહ્યું—ખસ મટી ગયે, કંવિનોદના અભાવે (ખજવાળના અભાવે) છંદવાતુ રૂણ શું? તેથી ત્રિશૂળથી સયુ! આં ક્યાં મળે છે એ જ કહો !

જેમ ક્લોકનો ગુર્ભાર છે, અદ્વરમનિહા (અન્યથા) તો—યથા કણરૂપનેષ્વેષાં ધોને કચ્છનિવર્તને ત્રયેતેષાં ભોગોગેષુ ન તદિચ્છાપરિશ્ચય-જેમ એઓની મતિ કંડૂપનોમાં (ખજવાળના સાધનોમાં) હોય છે, પણ તે ખસના નિવર્તનમાં—મટાડવામાં હોતી નથી; તેમ આ ભવાભિનંદીઓની મતિ લોગાંગમાં હોય છે, પણ તેની ઇચ્છાના પરિણામ-ભોગેચ્છાની નિરૂપિમાં નથી હોતી; તત્ત્વના અનભિગ્રપણીથી જ (અગમ્યપણીથી), વ્યતો પરિપાક થયે પણ ચાકરરૂપમાં આદર હોવાથી. અહો ઇચ્છાનું મદલ્ય ભોગક્રિયાના ઉપલક્ષણવાળું છે.

નાખતો જાય છે. વિષયથી તૃપ્તિ થવાને બદલે વિષયતૃષ્ણા વધતી જાય છે. 'ઇધનથી-બળ-
તણથી અગ્નિ જેમ ક્ષીણ થતો નથી, તેમ વિષયથી કામ 'ક્ષીણ' થતો નથી, ઉલટો વિશેષ
બળવાન બની વૃદ્ધિ પામે છે, કારણ કે અનંત, વાર પ્રાપ્ત થયા, છતાં, બાંહે કદી, પ્રાપ્ત ન
થયા હોય એવા જામને લીધે કામલોગોને વિષે મૂઢ જનની, ઇચ્છા ઉપચમ્પવી જાય ! +'

પછી 'તેને દેવાનુયોગે-સંજ્ઞાગ્યના ઉદયથી કોઈ સંજ્ઞારૂપ સંવેદનો આકર્ષિત' હોય
થઈ જાય, તો તે વિષયેચ્છારૂપ બળવાળ-ચળનો સાધન-ઉપાય (પુણ્યરૂપ) પૂછે છે. અને
તે પણ વિષયસાધનથી જ થાય એમ ઇચ્છે છે એટલે શ્રી સંજ્ઞારૂપ તેને કહે છે-હે ભદ્ર !
આ બળવાળ બળવાળ શું કરે છે ? આલ, હું તારો આ બળવાળના મૂળરૂપ ભવદોષ જ
અહ્ય સમયમા મટાડી કઉ, આ સમયગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રિકેદાનું તું સેવન
કર, એટલે આપોઆપ તે બળવાળ પણ એનું મૂળ કારણ દૂર વતાં મટી જશે,

પણ તે મોહમૂઢ જીવ વળતું એમ બોલે છે-હે મહાનુભાવ ! તારો એ દોષ છો
રહ્યો ! તારો તો આ મારી વિષયેચ્છાની બળવાળ-ચળનું સાધન જોઈએ છે, તે બલ્લવામાજ
-તેને જોઈ નાખવામાજ મને તો મીઠાચ લાગે છે, માટે તેને બાધ
વિષય સાધન ન આવે એવું સાધન હોય તો કહો આમ તે વસ્તુતત્ત્વથી અનભિશ-
ઇચ્છા અબલ્લ હોઈ, લોગસાધનોમાં આચંકત રહી, ભવદોષનું નિવારણ
ઇચ્છતો નથી, અને વિષયને જ ઇષ્ટ માની તેમાં જ સ્વયોપચયો રહે છે,
તેમાજ નિમગ્ન થાય છે, તેમા જ રૂપી જાય છે ! અને આમ તેની લોગેચ્છાની નિવૃત્તિ
થતી નથી, તે એટલે સુધી કે ઉંમર પાકી ગઈ હોય, પોતે ઘરડોખખ ખૂટા જેલ જેવો થઈ
ગયો હોય, છતાં વિષયાભિલાષના અતિરેકથી પુનઃ જુવાનીનું જોમ પ્રાપ્ત કરવાને તે
'વાણીકરણ' પ્રયોગ, -ધાતુપુષ્ટિનો વેધક પ્રયોગ કરે છે, રસાયન સેવે છે, ને જોડા જેવી
તાકાત મેળવવા ઇચ્છતો તે વિષયનો ગઈદો બને છે ! આશા જીવ થતી નથી, તે જ
જીવ થાય છે ! વય જાય છે, પણ વિષયાભિલાષ જતો નથી ! ! !

'જ્ઞાણ ન જીર્ણ વયમેવ જીર્ણ' - શ્રી ભટ્ટહરિ.

'ગતં વયો નો વિષયાભિલાષઃ' - શ્રી રત્નાકર પચ્ચીરી.

+ "વિષયૈઃ ક્ષીયતે કામો નૈધનેરિવ પાવક ! પ્રત્યુત પ્રોહસચ્છત્કિર્મય પરો પવર્સતે ॥
અપ્રાપ્તવશ્રમાદુષ્ટેરવાપ્તેન્નપ્યનંતરઃ । કામભોગેષુ મૂઢાનાં સમીદા નોપશામ્યતિ ॥"

શ્રી યોગવિજયશુક્રત, અધ્યાત્મસાર

"ન દિ કેનાપ્યુપાયેન જન્મજાતદુઃસમવા । વિષયેષુ મહાદુષ્ણા પદ્ય પુસાં પ્રશામ્યતિ" ॥

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યશુક્રત શ્રી જ્ઞાનાચાર્ય

અને લોગસાધનનો ઇચ્છાપરિક્ષય નથી એમ કહ્યું, તે ઉપરથી લોગ ક્રિયાનો પરિક્ષય પણ નથી થતો એમ ઉપલક્ષણથી સમજવાનું છે, કારણ કે લોગક્રિયા પણ લોગ-ઇચ્છા વિના ઉપજતી નથી, એટલે લોગઇચ્છાનો પરિક્ષય નાથ ન હોય તો લોગક્રિયાનો પણ પરિક્ષય નથી થતો. ઇચ્છા-માસના ટળે નહિ ત્યાં સુધી લોગપ્રવૃત્તિ પણ ટળે નહિ.

“જન ઇચ્છાકા નાથ તગ, મિટે અનાદિ ભૂત” — શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા

અને કારણે એમ છે તેથી—

આત્માનં પાશયન્ત્યેતે સદાસચ્છેપ્યા મૃશમ્ ।

પાપધૂલ્યા જહાઃ કાર્યમવિચાર્યેવ તત્ત્વતઃ ॥ ૮૨ ॥

કુચેપ્રાથી જહ એ સદા, નાંખે છવને પાશ;

પાપ ધૂલ્યાથી-તત્ત્વથી, વિના કાર્ય વિચાર. ૮૨.

અર્થ:—આ જહ છવો, તત્ત્વથી કાર્ય વિચાર્યા વિના જ, અત્યંતપણે અસત ચેપ્રાથી આત્માને પાપધૂલિવડે સદા માથ નાંખે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહ્યું તેમ સ્થિતિ હોવાથી, આ ભગવિનંદી છવ ક્ષણિક વિવચરૂપ કુસુખમાં—એટા માની લીધેલા કલ્પિત મુખમાં આસક્ત હોઇ, તે વિવચની પ્રાપ્તિ અર્થે હિંસા કરે છે, અસત્ત્વ બોલે છે, ચોરી કરે છે, કુરીલ સેવે છે, પરિવ્રજ વધારે પોતાના હાથે છે, આરંભ આદિ કરે છે, અને તે તે પાપસ્થાનકોનાં સેવનથી તે ફેંસા!

જ્ઞાનાવરણાદિ પાપકર્મરૂપ ધૂલિ-રજ આત્મામાં નાંખી પોતાના આત્માને મલિન કરે છે! તે પાપધૂલિયો આત્માને પાશ નાંખે છે, પોતે પોતાને બાંધે છે, પોતે પોતાનો વૈરી યથા આત્મઘાતી બને છે! અને આમ જ પોતાના હાથે જળે ફેંસા નાંખે છે, આત્મામાં ધૂળ નાંખે છે, તે મૂર્ખ, જહ, મંદબુદ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. કારણ કે કોઇ માણસ પોતાના હાથે માથામાં ધૂળ નાંખતો હોય, તો આપણે તેને મૂર્ખ કિવાનો માનીએ છીએ, ગાંડાની ઇચ્છીતાંવને દાયક ગાંડો પાગલ

વૃત્તિ:—આત્માને—આત્માને, છવને, પાશયન્તિ—પાશ બાંધે છે, જહી છે, મંડી છે, પતે—આ અધિકૃત-પ્રવૃત્તિ પ્રાણીઓ, સદા સદા-સર્વકાલે અસચ્છેપ્યા—અસત્, ચેપ્રાથી, પ્રાણાતિપાત—આરંભરૂપ એવી હેતુબળ અસત્ ચેપ્રાવડે કરીને, મૃશમ્—અર્થતઃ કોનાવડે પાશ બાંધે છે! તે માટે કહ્યું કે—પાપધૂલ્યા-પાપધૂલિવડે, જ્ઞાનાવરણ આદિ વશ્કરૂપ પાપધૂલિવડે, જહાઃ—જહો, મદો, કાર્ય-મવિચાર્યેવ—કાર્ય વિચાર્યા વિના જ, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી. ક્ષણિક કુસુખમાં સજાપણથી તેજો આત્માને પાશ નાંખે છે.

ગણીએ છીએ, ને તેની મૂર્ખતાપર હસીએ છીએ. તો પછી આ તો અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્ન કરતાં પણ અધિક એવા આત્મામાં પાપધૂલ નાંખી તેને મલિન કરવો, તે તો ઠેકલી બધી મૂર્ખતાનું કામ ગણવું જોઈએ? ખરેખર! વિષયાસક્તિથી પાપધૂલિ આત્મામાં નાંખનારાં મોહમૂઢ ભવાલિનંદી છવો મૂર્ખ, દિવાના, પાગલ જ છે, ગાંડાની, ધરિપતાલને લાયક મનુષ્યો જ છે. કારણ કે તેઓ મોહમદિરાથી મસ્ત થઈ ઉન્મત્ત બન્યા છે!

“પીત્વા મોહમયીમિમાં ચ મદિરામુન્મત્તીભૂતં જગત્” — ભર્તૃહરિ.

હાખલા તરીકે—

ધર્મવીજં પરં પ્રાપ્ય માનુષ્યં કર્મભૂમિષુ ।

ન સત્કર્મકૃપાવસ્ય પ્રયતન્તેઽલ્પમેધસઃ ॥ ૮૩ ॥

કર્મ ભૂમિમાં લહોં પરમ, ધર્મબીજ નર જન્મ;
તસ સત્ કર્મ કૃષિ વિષે, મંદ કરે ન પ્રયત્ન. ૮૩.

અર્થ:—કર્મભૂમિમાં પરમ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણું પામીને, એની સત્કર્મરૂપ કૃષિમાં (ખેતીમાં) અલ્પ મતિવાળાઓ પ્રયત્ન કરતા નથી.

વિવેચન

“બહુ પુણ્ય કરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે! ભવચક્રનો આટો નહિં એકે ટળ્યો” — શ્રી મોક્ષમાળા.

કર્મભૂમિમાં ધર્મબીજની સત્ કર્મખેતી.

ધર્મની પ્રાપ્તિમાં બીજરૂપ પ્રધાન કારણ-પરમ ધર્મબીજ મનુષ્યપણું છે. બીજ હોય તો જ અંકુર ફૂટવાનો સંભવ છે, કારણ કે મનુષ્યપણું હોય તો જ બીજા આદ્ય ધાર્મિક કારણોનો જોગ બની શકે છે, અને મનુષ્યપણામાં જ પૂર્ણ સફલિતકર્મનો ઉદય થઈ મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે, — બીજા કોઈ દેહથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકવી નથી. એટલા માટે આ માનવ દેહ સર્વથી ઉત્તમ છે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ધણા ધણા પુણ્યનો પુંજ લેજો થાય-મોટો પુણ્યરાશિ એકઠો થાય, ત્યારે આ મનુષ્યો અવતાર મળે છે, આ માનવદેહ પરમ દુર્લભ છે. આણું મનુષ્યપણું પણ પુણ્યજેગે મળ્યું હોય, પણ

વૃત્તિ:—ધર્મવીજં-ધર્મ બીજ, ધર્મ કારણ, પરં-પર, પ્રધાન, પ્રાપ્ય-પ્રાપ્ત કરી; તે કર્મ ! તો કે-માનુષ્યં-મનુષ્યપણું. ક્યાં? તો કે-કર્મભૂમિષુ-ભરત આદિ કર્મભૂમિઓમાં. શુ ? તો કે-સત્કર્મકૃષી-સત્ કર્મ કૃષિમાં, ધર્મ બીજપાન આદિરૂપ સત્કર્મની ખેતીમાં, અસ્ય-આની, આ ધર્મબીજની, ન પ્રયતન્તેઽલ્પમેધસઃ-અલ્પમતિવાળા પ્રયત્ન કરતા નથી.

જો અનાર્થ ક્ષેત્રભૂમિમાં જન્મવું થયું હોય, તો તે મનુષ્યપણું પણ અકળ જાય છે; કારણ કે એવી અનાર્થ ભૂમિમાં ધર્મસંસ્કારનું દુર્લભપણું છે, ઉલટું ત્યાં તો ધર્મ-સંસ્કાર હોય તોપણ ચાલ્યા જવાનો સંભવ છે, માટે ધર્મની-પ્રાપ્તિમાં આર્યક્ષેત્રની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે. ‘આર્ય’ એટલે સર્વ હેય-ત્યાગવા યોગ્ય ધર્મોળી જે જડી ચાલ્યા ગયેલા છે, તે માનનીય જન. હિંસા-ચોરી-પરદારાગમન વગેરે અનાર્થ કાર્ય જે આવરતા નથી, અને ખાદ્યાખાદ્ય, પેષાપેષ, ગમ્યાગમ્ય વગેરે વિવેક જે કરે છે, એવા સંસ્કારી આર્ય સમજાતા જ્યાં વસે છે તે આર્યક્ષેત્ર છે આર્ય છ પ્રકારના છે-ક્ષેત્ર આર્ય, જાતિ આર્ય, કુલ આર્ય, કર્મ આર્ય, શિષ્ય આર્ય અને ભાષા આર્ય. પંદર કર્મભૂમિઓમાં જન્મેલા તેક્ષેત્ર આર્ય છે, ઇત્યાદિ

દેવકુરુ*. ઉત્તરકુરુને ખાદ કરી, પાચ ભરત, પાચ ઐરવત ને પાંચ વિદેહ-એ પંદર કર્મભૂમિઓ કહેવાય છે, કારણ કે સંસાર દુર્ગનો અંત કરનારા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગના જ્ઞાતા, કર્તા ને ઉપદેશ એવા ભગવાન પરમર્થ તીર્થ-કરો અને ઉપજે છે અને જ જન્મેલા સિદ્ધ થાય છે, અન્યત્ર નહિ. એટલા માટે મોક્ષાર્થ કર્મની જે સિદ્ધિભૂમિઓ છે, તે કર્મભૂમિઓ છે જ્યાં મોક્ષ માટેના પુરુષાર્થ કર્મોયોગ સફળ થાય છે-સિદ્ધ થાય છે, તેને ‘કર્મભૂમિ’ નામ જરાખર ઘટે છે.

પણ આવું પ્રધાન ધર્મબીજરૂપ ઉત્તમ મનુષ્યપણું મળ્યું હોય, અને ભરત-ક્ષેત્રાદિ કર્મભૂમિરૂપ આર્યક્ષેત્ર પણ સાપડ્યું હોય, છતાં એ ધર્મબીજને વારી, ઊગાડી, તેમાંથી સત્કર્મરૂપ ખેતી ન કરે, તેને ખેડવાનો પ્રયત્ન ન કરે, તો શું કામનું? તેવા મનુષ્યો તો ખચિત અદ્યપમતિવાળા કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે તે તેવું ઉત્તમ મનુષ્યપણું હારી જાય છે, તેનો યોગ પામી આત્માર્થ-આત્મકલ્યાણ સાધતા નથી, પોતાનું કામ કાઢી લેતા નથી

કોઈ બીજ હોય, તેને યોગ્ય ભૂમિમાં જો વાવવામાં ન આવે, ઊગાડવામાં ન આવે, ને તેને નકામું પડ્યું રહેવા દેવામાં આવે, તો તે પડ્યું પડ્યું સડી ભય ને નાશ પામે, પણ જો તેને મુયોગ્ય ભૂમિમાં વાળ્યું હોય, તો તે એક બીજમાથી બીજમાથી લાખો, કરોડો, અબજો, અસખ્ય, અનંત બીજ ઊગી નીકળે દાખલા વૃક્ષ તરીકે-વડનું એક નાનું સરખું બીજ વાળ્યું હોય, તેમાંથી મોટું વટવૃક્ષ કાઢીકૂલી નીકળે તે વટવૃક્ષમાં અનંત બીજ હોય છે, તે પ્રત્યેકમાંથી પાછા અનંત બીજ નીપજે છે એમ અનંત પરપરા ચાલ્યા જ કરે છે. તેમ

* ‘આરાધ્યાત સર્વદેવયમૈશ્વર્યો ઇતિ આર્ય.’—શ્રી શીલાંકાચાર્યકૃત સૂચનકાંડે ટીકા.
* “મરતૈરાવતવિદેહા કર્મભૂમયોઽન્ન દેવકુરુચ્ચરુભ્ય ।” શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર.

ધર્મળીજરૂપ, મનુષ્યપણું, સાંપડયું હોય, તેને સત્કર્મયોગ વડે કરીને કર્મક્ષેત્રરૂપ યોગ્ય ભૂમિમાં વાળ્યું હોય, તો તેમાંથી અનંત કલ્યાણપરંપરાનો અનુબંધ થયા જ કરે છે. આ ધર્મ ક્ષેત્રરૂપ+ કુરુક્ષેત્રમાં-કર્મક્ષેત્રમાં શુભવૃત્તિરૂપ પાંડવો અને અશુભ વૃત્તિરૂપ કૌરવોનું સનાતન યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. તેમાં સત્કર્મયોગરૂપ સત્ય પુરુષાર્થથી-આત્મપરાક્રમથી જ્યારે અસદ્ વૃત્તિઓને દબાવી દઈ સદ્વૃત્તિઓ વિજયી બને છે, ત્યારે પરમાર્થથી ધર્મળીજની ખેતી શરૂ થાય છે એમ સમજવું, અને પછી ઉત્તરોત્તર કલ્યાણની શ્રેણી પ્રાપ્ત થયા કરે છે.

અત્રે 'કર્મભૂમિ' એમ જે શબ્દ ભરતાદિ ક્ષેત્રને માટે યોજાયે છે, તે 'ધર્મ' અર્થસૂચક છે, અને તે એમ સૂચવે છે કે-જેમ કર્મભૂમિમાં ધાન્ય આદિની ખેતી કરવી પડે છે, ધર્મળીજને વાવી તેનું પરિપાલન કરી તેની વૃદ્ધિ કરવી પડે છે, કર્મભૂમિ પામી તેમ હે મનુષ્યો! તમે પણ આ કર્મભૂમિમાં જન્મ્યા છો, તો સત્કર્મ-કર્મયોગી રૂપ પુરુષાર્થમાં પ્રયત્ન કરો! પ્રયત્ન કરો! સત્કર્મયોગ સાધી સાચા થાઓ! કર્મયોગી બનો! આ ઉત્તમ ધર્મળીજરૂપ મનુષ્યપણાને વાવી સત્કર્મરૂપ ખેતી કરો, સદ્કર્મ આરાધનારૂપ જલસિંચનવડે તેનું પરિપાલન કરી વૃદ્ધિ પમાડો, જેથી કરીને તે ધર્મ ધર્મળીજ ભગી, નીકળી, ફાલીફૂલી અનંતમથો રૂપ પરિપાક આપશે.

“એ મહો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિ આત્માર્થ.”
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

મહો મનુષ્યો! નિજ સ્વરૂપનું સાધ્યપણું લક્ષમાં રાખી જો તમે પંચ મહાન્તરૂપ ધાન્યની ખેતી કરશો, તો ક્ષાયિક દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે શુભરૂપ ધાન્ય નિષ્પન્ન થઈ આત્માના ઘરને ભરી દેશો, અને પછી તમારા આત્મપ્રદેશમાં પરમાર્થરૂપ સુભિક્ષ-સુકોળ વર્તશે, એટલે તમે સાદિ અનંતકાલે આત્મસુખ લોગવશો. આ કર્મભૂમિ બધો આ કર્મભૂમિના મનુષ્યોને સંદેશો આપી રહી છે!

“પંચ મહાન્તર ધાન્ય તણું કર્પણ વધ્યા રે, સાધ્યભાવ નિજ ધાપી, સાધનતાએ સધ્યા રે,
ક્ષાયિક દરિસન જ્ઞાન, ચરણ શુભ ઉપન્યા રે, આદિક બહુ શુભ સસ્ય, આતમ ઘર નીપન્યા રે.
મલુદરિસણ મહામેઠ તણે પરવેશમે રે, પરમાર્થ સુભિક્ષ થયા મુજ દેશમે રે;
દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર તણે અનુભવ કરો રે, સાદિ અનંતો કાળ આતમ સુખ અનુસરો રે.”
....શ્રી નમિ જિનવર સેવ ધનાધન ઉત્તર્યો રે” —શ્રી દેવચંદ્ર.

“ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતાં યુયુત્સવઃ । મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચેવ કિમકુર્વત સંજય ॥”
....શ્રી ભગવદ્ ગીતા, ૨-૨

ખરેખર ! મનુષ્યપણું એ ધર્મપ્રાપ્તિમા-આત્મસિદ્ધિમા અપેક્ષા કારણ છે પ્રભુદર્શન આદિ નિમિત્ત કાગળ પામી, આત્મ પરિણામરૂપ ઉપાદાન કારણ એ પ્રગટે તો જ તે અપેક્ષા કારણનું સંકળપણું છે, તો જ તે લેખે છે નહિ તો સમૂર્જિત જેમ જન્મ્યો તોયે શું ? ને મુઓ તોયે શું ? તેનો કાંઈ હિસાબ નથી માટે સદ્ધર્મરૂપ નિમિત્ત પામી આત્મારૂપ ઉપાદાનને પ્રગટાવવો, એજ આ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણાની ખેતી છે

“ નર ગતિ પદમ સધયણુ તે અપેક્ષા બાણે,
નિમિત્તાશ્રિત ઉપાદાન, તેહને લેખે આણે....પ્રભુમો શ્રી અરનાથ.
નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,
પ્રભુ અવલગન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી....પ્રભુમો

“ જન્મ : કૃતાર્થે તેહનો રે, દિવસ સફલ પણુ તાસ,
જગત શરણુ જિન ચરણુને રે, વદે ધરિય ઉભાસ ”—શ્રી દેવચંદ્રણ..

“ હજી કહાંતે દુર્લભ માનવદેહ આ, પ્રાપ્ત થાય છે મહા પુણ્ય સંયોગે,
ઉતારવળે કરવું તો સાર્થક એહનું, ફરી ફરી ખાઝે નહિ એવો ભોગે ”—(ડૉ. ભગવાનદાસ.)

પણુ મૂર્ખશિરોમણિ એવા મદ્યબુદ્ધિ બવાબિનદી છવો આમ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણાનું સાર્થક્ય કરવાને બદલે તે બીજને વેડફી નાખે છે ! અનેક પ્રકારના દુરાચારમા, મિથ્યાભિમાનમા, પ્રમાદમા, વિષયમા તે કપાયમા તેઓ અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્ન સમાન મનુષ્ય છવન શુભાવી લે છે ! ને કાગડાને ઉડાડવા માટે ચિન્તામણિ રત્ન ફગાવી દેનાર મૂર્ખ જેવું કાર્ય કરે છે ! તેથી તેમનો ‘ એળે ગયો અવતાર ’ થાય છે.

“ લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતા શું વધું ? તે તો કહો,
શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું ? એ નય કહો,
વધવાપણું સંસારનું નર દેહ ને હારી જવો,
એનો વિચાર નહિ અહોહો ! એક પણ તમને હવો ! ”—શ્રી મોક્ષમાળા

ત્યારે શું ?

વડિશામિપવત્તુચ્છે કુસુલે દારુણોદયે ।

સક્તાસ્ત્યજન્તિ સચેષ્ટાં ધિગહ્યો દારુણં તમઃ ॥ ૮૪ ॥

વૃત્તિ:—વડિશામિપવત્—વડિશામિષ જ્યા, એ નિદ્યેન-ઉદાદરણુ છે, એટલે કે માછલાના ગળાના માસ જેવા, તુચ્છે-તુચ્છ, અત્પ, કુસુલે-કુસુમમા, ફટ ભોગથી ઉપજતા કુસુમમા, દારુણો-દયે-દારણુ ઉદયવાળા, રોદ વિપાક્રાણા-આ મમર (આગમ) પરિભાષા કે સક્તાઃ-મક્તા, યદ, લોપી. શું ? તો કે ત્યજન્તિ સચેષ્ટા-ચત્તેષ્ટા ત્યજે ક, ધર્મસાધન ત્યજે છે આ કર્મને દોષ છે, તો

દારુણ ઉદયી ગલ સમા, તુચ્છ કુસુખે સક્ત,
ત્યજે સુચેષ્ટા-ધિક્ અહો, દારુણ તમને અત્ર ૮૪

અર્થ:—અડિશામિષ એટલે માછલાના ગળાના માંસ જેવા તુચ્છ, તથા દારુણ ઉદય-વિપાકવાળા કુસુખમાં સક્ત થયેલા તેઓ સત્વેષ્ટા ત્યજે છે ! અહો ! દારુણ તમરને-અજ્ઞાન અધકારને પિચ્છાર હો !

વિવેચન

તે ભવાશિનંદી જીવો મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક તો કરતા નથી, પણ ઉલટું તેને વેડફી નાંખે છે; મનુષ્ય અવતારરૂપ ધર્મબીજની ખેતી કરવી તો ફર રહી, પણ તે બીજને જ સડાવી નાંખે છે ! કમાણી કરવી તો ફર રહી, ઉલટી મૂડી શુભાવી ગલની લાલચે નુકશાની જ કરે છે ! નફાના બદલે ખોટનો વ્યાપાર કરે છે ! દારુણ બૂરા હાલ કે તેઓ માછલાના ગળાના માંસ જેવા તુચ્છ અને દારુણ-ભયંકર વિપાકવાળા દુષ્ટ લોભજન્ય વિષયમુખમાં સક્ત થાય છે. માછલાને લલચાવવા માટે મચ્છીમારે માછલાના ગળાનું માંસ-ગલ આરમાં બરાબીને મૂકે છે. માછલું તે તુચ્છ માંસ ખાવાની લાલચે, તેની પાછળ દોડી, તે આરમાં સપડાઈ જાય છે, અને પછી તેના બૂરા હાલકવાલ થાય છે, પ્રાણત દારુણ દુઃખ તે અનુભવે છે. તેમ મોહરૂપ મચ્છીમાર જીવરૂપ માછલાને લલચાવવા માટે દુષ્ટ વિષયમુખરૂપ ગલ મૂકે છે, તે તુચ્છ અસત્ સુખની આશાએ તે તેની પાછળ દોડી તેમાં સપડાઈ જાય છે ! આસક્ત થાય છે, અને પછી તેના બૂરા હાલકવાલ થાય છે, નરકાદિના દારુણ દુઃખ વિપાક તેને વેઠવા પડે છે. આમ રસને દ્રિયનો લોહુપતાથી જેમ માછલું સપડાઈને દુઃખી થાય છે તેમ સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ થવાથી મદોન્મત્ત હાથી પણ બંધન પામે છે, ચક્ષુર્ન્દ્રિયને વશ થવાથી પતંગીઓ દીપકમાં ઝપલાવી જળી મરે છે, શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ થવાથી ભમરો કમળમાં પૂરાઈ જઈ પ્રાણત દુઃખ પામે છે, શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ થવાથી મૃગલાં પારધિની જાલમાં સપડાઈ જાય છે આમ એકેકે ઇન્દ્રિય વિષયના પરવેશપણથી પ્રાણી દારુણ વિપાક પામે છે, તો પછી પામે ઇન્દ્રિય જ્યાં મોકળી હાય, એવો ભવાશિનંદી જીવ તો કેટલું દુઃખ પામે એમાં પૂછવું જ શું ?

“ કરિણપમણુપા રે શલ્ભમૃગાદયો, વિષયવિનોદરસેન ।

હંત લમંતે રે વિવિધા વેદના, ચત પરિણતિવિરસેન ॥

પરિહરણીયા રે સુકૃતિમિરાશ્રવા । ”—શાંતનુધારસ.

માટે કહ્યું—ધિગદ્ધો દારુણ તમઃ—અહો ! દારુણ તમરને પિચ્છાર હો ! આ દારુણ અજ્ઞાન અધકારને પિચ્છાર હો ! આ કદરૂપ અજ્ઞાન છે, જેમ અર્થ છે.

“ મનમથ વથ માતંગ જગતમે, પરવશતા હુઃખ પાવે રે;
રસના લુપ્થ હોય જામ મૂરખ, બળઃ પડ્યો પછતાવે રે....
વિષય વાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગો રે.

બ્રાણુ સુવાસ કાજ સુત લમરા, સંપુટમાંહે જાંધાવે રે;
તે સરોજ સંપુટ સંયુત કુન, કરીકે સુખ જાવે રે....વિષય

રૂપ મનોહર દેખ પતંગા, પડતે દીપમાં જાંધે રે;
દેખો યાકું હુઃખ કારનમે, નયન કયે હૈ સંહાર રે....વિષય

શ્રોત્રેન્દ્રિય આસકત, મિરગલા, છિનમે શિય કટાવે રે;
એક એક આસક્તા, જીવ એમ, નાનાવિધ હુઃખ પાવે રે....વિષય

પંથ પ્રળળ વર્તે નિત્ય ભટ્ટ, તાકું કંઠા બધું કહીએ રે;
ચિદાનંદ એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમે રહીએ રે....વિષય

ચિદાનંદ

આમ હોવાથી જ્ઞાની પુરુષોએ આ વિષય સુખને તાગી ફેલુની. અથવા કિંપાક-
ફલની ઉપમા આપી છે, અને તેને કુસુમ-અસત સુખ કહ્યું તે યથાર્થ છે, અથવા તો
જેના પવિત્રામે, હુઃખ છે તે વાસ્તવિક રીતે સુખ જ નથી, હુઃખ જ છે. ‘એ ત્યાગવા
સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ હુઃખ તે સુખ નહિ’ (શ્રીમદ્ રાજસંદ્રલ).

આને અને તુરંત ને દારુણ કહ્યું તે યથાર્થ છે. કારણ કે તે તુરંત, સાર
વિનાશ ને જગતની એક ભેડ છે. જે પુણ્યલો અનંત જીવોએ વારંવાર ભોગ્યા છે,
તેના ઉચ્છિદ-એકા એવા પુણ્ય પરમાણુઓના ભોગથી વિષયા-
ધિગદ્ધો હાવળ સક્ત-ભવાગિનદી જીવ આનંદ માને છે। ને તેવા અંજવાના જલ જેવા
તમઃ તુરંત કુસુમ પાંછળ દોડી સન્માર્ગથી બદ થાય છે, ધર્મ કર્મચર્ય
સતપ્રવૃત્તિ છોડી દે છે। એ માટે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ આચાર્યજી ખેદ
વ્યક્ત કરે છે-પરે ! આ તમસને, અજ્ઞાન અધકારને ધિક્કાર હો ! કે જેને લઈને આ
જીવ પોતાનું બાન ભૂલી જઈને આમ વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરે છે, ખોટું આચરણ કરે છે.
આમાં-એ બિચારાનો દોષ નથી, પણ તેના મોહનીય કર્મનો દોષ છે. તે જ અધકાર-
રૂપ હોવાથી, તેને સાચી દિશા સૂઝતી નથી, સાચો માર્ગ ભાસતો નથી, એટલે અંજાઈ
ધર્મ તે સન્માર્ગ છોડી ઉન્માર્ગે જાય છે.

“ મોગા મુજક્ષમોગામાઃ સચઃ પ્રાણાપહારિણઃ ।

સેવ્યમાનાઃ પ્રજાયન્તે સંસારે ત્રિદશૌરપિ ॥ ”—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

“દ્વિયના વિષયરૂપી ક્ષેત્રની જમીન જીતવાને આત્મા અસમર્થપણું જતાવે છે, અને આખી પૃથ્વી જીતવામાં સમર્થપણું ધારે છે, એ કેવું આશ્ચર્યરૂપ છે ?”

—ભીમરૂ રાજચંદ્ર

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે.—

અવેદ્યસંવેદ્યપદમાન્ધ્યં દુર્ગતિપાતકૃત્ ।
સત્સંગાગમયોગેન જયમેતન્મહાત્મનિઃ ॥ ૮૫ ॥

પદ અવેદ્ય એ આંધરૂપ, કરતું દુર્ગતિ પાત;
સત્સંગાગમ યોગથી, જેમ મહાત્મથી માત્ર. ૮૫.

અર્થ:—એ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આંધરૂપ-અધપણારૂપ હોઈ, દુર્ગતિમા પાત કરનારું-પાડનારું છે; એ સત્સંગ-આગમના યોગથી મહાત્માઓથી જીતી શકાય એવું છે.

વિવેચન

આમ ઉપરમાં જેવું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું, તે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આંધરૂપ એટલે કે-અધપણારૂપ છે, અને તે દુર્ગતિમાં પાત કરનારું-પાડનારું છે. આવી આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આ જ ભૂમિકામાં મહાત્મા જોગીજનોથી જ આ. વે. સં. નો સત્સંગ-આગમના યોગ કરીને જીતાવ્યો છે તે આ પ્રકારે:—જેમ સત્સંગ-આગમ કોઈ આંધળો અધપણાને લીધે માર્ગ ન દેખતો હોઈ જોડા ખાડામાં મથી જાય, પડી જાય, તેમ અવેદ્યસંવેદ્યરૂપ અધપણાને લીધે આ જીવને સંભારે ન શકે. કોઈ તે નરકાદિ દુર્ગતિરૂપ ગર્તામાં-ખાડામાં પડી જાય છે પણ તે આંધળાને જે સાચો માર્ગદર્શક દોરનારો મળી આવે, તો તે ખાડામાં ન પડતો સીધો માર્ગે ચાલ્યો જાય છે; તેમ આ જીવને પણ સાચો રસ્તો દોરનાર સત્સંગ-સત્પુરુષથી અને આગમનો-સત્શાસ્ત્રનો યોગ બાંધે, તો તેણે માર્ગદર્શકતા પ્રમાણે તેને સંભારે જોઈ શકાય, અને દુર્ગતિના ખાડામાં ન પડતા તે સંભારે ચાલ્યો જાય.

વૃત્તિ:—અવેદ્યસંવેદ્યપદમ્-કેવળ લક્ષણવાળું અવેદ્યસંવેદ્ય પદ. માન્ડ્ય-આન્ધ્ય ભાવ, અધપણારૂપ છે. એટલા માટે જ કહ્યું-દુર્ગતિપાતકૃત્-દુર્ગતિમાં પાત કરનારા થીનવાળું-રસાળ વાળું છે. સત્સંગાગમયોગેન-સત્સંગ-આગમના યોગથી, વિશિષ્ટ, અગમ-આગમના સંપર્કથી એમ અર્થ છે. એકરૂપ ભાવ પુરુષપ્રાધાન્ય પ્રખ્યાપન કરે છે. જયમેતન્-આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાવ્યો છે, મહાત્મનિઃ-મહાત્મા પુરુષોથી, આ જ ભૂમિકામાં; અન્નદ જીતાવતું અધપણું છે તેથી કરીને. એથી કરીને જ આગમ પણ અનુભવર (આમ જ અનુકૂળ કહેનાર) છે, એમ યોગાચાર્યો કહે છે. ‘મયોચ્ચનિયોગસિદ્ધે:’—અગમના નિયોગની અસિદ્ધિને લીધે

“પરિચય પાતકધાતક સાધુ શું, અકુશલ અપચય ચેત;
શ્રય અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી, પરિચીલન નય હેત....સંભવ.”

“દુષ્ટજન સંગતિ પરિહરી, બન્ને સુશુરુ સંતાન રે.”—શ્રી આનંદમંથર.

અને સત્સંગ-આગમ યોગથી એમ એકત્યનરૂપ પ્રયોગ કરી એકભાવ કહ્યો છે, તે સહેતુક છે, કારણ કે માર્ગના દર્શનમાં સત્પુરુષનું જ પ્રાધાન્ય-પ્રધાનપણું છે. માર્ગ-કક્ષા સત્પુરુષ સફળરૂપે જ માર્ગ દેખાડી શકે, તે જ અજ્ઞાનાંધ જીવનું ‘નયન’ એટલે કે સન્માર્ગ દોરવણી કરી શકે. અને તે સત્પુરુષનો સમાગમ જોગ બને તો તેના અનુ-સંધાનમાં જ સત્યતાના શ્રવણનો જોગ પણ બની આવે છે. અથવા તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વાંચવા-વિચારવાની-અવગાહવાની પ્રેરણા મળે છે. આમ અગમ એવું આગમજ્ઞાન પણ ગુરુગમને આધીન છે, માટે જન્મે કારણની એકતા કહી.

જાની સત્પુરુષોએ આ સત્સંગનો મહિમા ઠેર ઠેર ખૂબ ગાયો છે. સત્સંગ એ જીવને તરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. ‘કણ પણ સજ્જનની સંગતિઃ થઈ તો તે ભવસમુદ્ર તરવામાં નોકા સમાન ધર્મ પડે છે,’ એમ મહાજનો કહે છે. કારણ કે સત્સંગથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સહેજે દૂર થાય છે. ને આત્મગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. આમ સત્સંગનો આશ્રય જીવને પરમ આધારરૂપ, અવલંબરૂપ, આધરૂપ ધર્મ પડે છે, ને તેના અવલંબને સંસારસાગર ખાજોચીઆ જેવો ધર્મ જઈ લીલાથી પાર ઉતરાય છે. જીવના પરમ બાંધવરૂપ આ સત્સંગની નેટલી પ્રથંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે, માટે તેમાં સર્વાત્માથી આત્માર્પણ કરવું યોગ્ય છે એમ સત્પુરુષો ઉપદેશે છે.

“માટે જેની પ્રાપ્ત કરવાની કદ મતિ ધર્મ છે, તેણે પોતે કંઈ જ બાજુતો નથી એવો કદ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો. અને યદી ‘સત્’ની પ્રાપ્તિ માટે જાનીને ચરણે જવું. તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. આ જે વચનને લખ્યા છે, તે સર્વ સુકુલને પરમ બાંધવરૂપ છે, પરમ રક્ષકરૂપ છે. અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચારેથી પરમપદને આપે એમાં છે, એમાં નિર્ભય પ્રવચનની સમસ્ત દાહશાંતી, પદ્ દર્શનનું સર્વોત્તમ તરવ અને જાનીના બાંધનું ઊંજ સહેજે કહ્યું છે.”

“સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમસાધન તે સત્સંગ છે. સત્પુરુષના ચરણ સરીપનો નિવાસ છે. બધા કાળમાં તેનું દુલ્લભપણું છે, અને આવા વિષમ કાળમાં તેનું અત્યંત દુલ્લભપણું જાની પુરુષોએ બાધ્યું છે. જે પુરુષ સફળરૂપે ઉપાસના વિના નિજ કષ્ટનાએ આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરે તે માત્ર પોતાના સ્વચ્છંદના ઉદયને વેદે છે, એમ વિચારવું ઘટે છે. અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગોણ ગણી, નિર્વાણનો સુખ્ય હેતુ એવો

× “જ્ઞાનમપિ સજ્જનસંગતિરેકા, ભવતિ મવાર્ણવતરણે નૌકા ।”—શ્રી શંકરાચાર્ય.

“પાતયન્તિ મવાવર્તે ચે ત્વાં તે નૈવ વાંધવાઃ ।

૪૧ . “વંધુતાં તે કરિષ્યન્તિ હિતમુદ્દિશ્ય યોગિનઃ ॥”—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

સત્સંગ જ સર્વાર્થલુપ્તે ઉપાસવો યોગ્ય છે; કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અભાવો આત્મસાક્ષાત્કાર છે ”-(ભુએ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પનાંક ૧૮૧-૪૨૮-૫૧૮ ૪૦

આવા ઉત્તમ સત્સંગ આગમના યોગથી આ અવેદસંવેદ પદ આ યોધી દષ્ટિવાળા મહાત્મા પુરુષોથી જ છૂટી શકાય છે, કારણ કે આ જ ભૂમિકામાં તેનો જય કરી શકાય એમ છે. અન્યત્ર તેમ જાની શકતું સંભવતું નથી, કારણ કે તથાપ્રકારની યોગ્યતાનો પાત્રતાનો અભાવ હોય છે પૂર્વે તે છૂટવા જેટલું આત્મભલ હોતું નથી, અને પછી તેનો ઉદય હોતો નથી, તે છૂટાઈ ગયું હોય છે. આગમમાં પણ આનું સમર્થન છે કે ‘અયોગ્યને નિયોગની અસિદ્ધિ છે.’ માટે આ દષ્ટિમાં જ અવેદસંવેદ પદને છૂટવાની યોગ્યતા આ મહાત્મા જોગી જનને સંપડે છે. અને એટલા માટે જ કહ્યું કે—

“એવા અવગુણવંતનું, પદ એ અવેદ કઠોર;

સાધુ સંગ આગમતથોછ, તે છૂટ્યો ધુરધોર....મનમોહન.”-શ્રી યો. દ. સ. ૪-૧૦

અવેદસંવેદ અને વેદસંવેદ પદની તુલના: કોષ્ટક ૭.

નામ	અવેદસંવેદ પદ	વેદસંવેદ પદ
કષ્ટ દષ્ટિમાં	પહેલી ચારમાં અ, સં, પદ અગલ; વેદસંવેદ અતાર્ત્વિક	છઠ્ઠી ચારમાં-અવેદ સં, ન હોય, વેદસંવેદ પદ તાર્ત્વિક
કારણ	અધિ અભેદ	અધિભેદ
અપાપ્યા	વેદ ન સંવેદાય, પરમાર્થથી અપદ	વેદ સંવેદાય. પરમાર્થથી પદ
પાત્ર	ભગાભિનંદી, સાંપ્રતદર્શી મિથ્યાદષ્ટિ	મુમુક્ષુ, નિષ્ઠય સમ્યગ્દષ્ટિ
બોધ	સ્થૂલ-અસત્. કારણ અપાય શક્તિ માધિન્ય, અપાય દર્શન અતાર્ત્વિક	સૂક્ષ્મ સત્. કારણ અપાય શક્તિ માધિન્ય ન હોય, અપાયદર્શન તાર્ત્વિક
પાપ પ્રવૃત્તિ	પાપ પ્રવૃત્તિ હોય	હોય નહિ. કવચિત્ હોય તો છઠ્ઠીને તમલોદપદન્યાસ જેવી
લક્ષણ	વિપર્ણસ, વિવેકાધિતા, અતિભોહ, વિષમ કુતર્ક મહ	અવિપર્ણસ, સદ્વિવેક, અભોહ, મહરહિતપણું
પરિણામ	સંસાર પ્રતિ અનુદેહ, ભોગાસકિત, કૃત્યાકૃત્યભ્રાંતિ	સંવેગાતિશય-પરમ વેરાન્ય, અનાસન્નિ અભ્રાંતિ
પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ	અસત્ ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ, સત્ ચેષ્ટાનિવૃત્તિ	સત્ ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ, અસત્ ચેષ્ટાનિવૃત્તિ
સ્વરૂપ	અધપણારૂપ	અમ્યગ્દર્શનરૂપ
ફલ	આત્મમંથન, દુર્ગતિપાત	અનુધ, સુગતિપ્રાપ્તિ
ચુલ્કરયાન	પ્રથમ	ચતુર્થ-દેશવિરતિ આદિ

[૧. इति अवेदसंवेदपदाधिकारः ।]

વિપમ કુતર્કગ્રહ નિન્દા અધિકાર

‘એટલા માટે જયલિંગો (જયના ચિહ્નો) કહે છે—

जीयमाने च नियमादेतस्मिंस्तत्त्वतो नृणाम् ।

निवर्तते स्वतोऽत्यन्तं कुतर्कविपमग्रहः ॥ ૮૬ ॥

એહ છતાંતાં નિયમથી, તત્ત્વ-થી નરનો સાવ;

સ્વયં નિવર્તે ગ્રહ સમો, વિપમ કુતર્ક સાવ. ૮૬.

અર્થ:—અને આ અવેદ્યસંવેદન્ય પદનો જય કરાતાં નિયમથી મનુષ્યોનો કુતર્ક વિપમ ગ્રહ તત્ત્વથી અત્યંતપણે આપોઆપ નિવૃત્ત થાય છે-ટળે છે.

વિવેચન

“તે છતે સહેજે ટળેછ, વિપમ કુતર્ક પ્રકાર;

ફર નિકટ હાથી હલોછ, કરે એ બકર વિચાર....મનમોહન” —શ્રી. યો. ફ. સ. ૪-૧૧

અને આ અવેદ્યસંવેદન્ય પદ કે જે મહામિથ્યાત્વનું કારણ છે, અને પશુપણા આદિ શબ્દથી વાચ્ય-જોળખાવા યોગ્ય છે, તે જ્યારે છતાંતું બધા છે ત્યારે પરમાર્થથી પુરુષનો

વિપમ કુતર્કરૂપ ગ્રહ ચોતાની મેળેજ ચોક્કસ નિવર્તી બધ છે. ઉપ-મહામિથ્યાત્વ રમાં અત્યંત વિસ્તારથી અવેદ્યસંવેદન્ય પદનું વર્ણન કર્યું, તે ઉપરથી નિર્બંધન સ્પષ્ટ છે કે મહામિથ્યાત્વનું કારણ એ કંઈ હોય, તે તે અવેદ્ય-સંવેદન્ય જ છે. તેના પ્રભાવથી જ છવ અનાત્મનું હોય છે, અનાત્મમાં

આત્મબુદ્ધિ ધરે છે, સ્વ-પરનો એકત્વ અધ્યાસ કરે છે, દેહને જ આત્મા માની આત્માનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે, સતને અસત અને અસતને સત ચિંતવે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે ગાઢ મિથ્યાપણાનું-અસતપણાનું કારણ આ અવેદ્યસંવેદન્ય પદ છે. અને આવા અબૂઝપણાને લીધે જ એને ‘પશુપણું’, ગમારપણું, અબૂઝપણું, મૂઢપણું ઇત્યાદિ નામ છાજે છે. કારણ કે ‘પશુ જેવા અબૂઝનું જ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થોથી સર્વથા પીવાઈ જાય છે ને નિજ પ્રબોધિત અર્થોત્ત સ્વસ્વરૂપનું પ્રગટપણું છોડી લીધાથી ખાલી થતું જાય છે. આમ પરરૂપમાં જ

વૃત્તિ:—જીયમાને ચ નિયમાદેતસ્મિન્—અને આ અવેદ્યસંવેદન્ય પદ નિયમથી છતાંતા; એટલે કે આ મહામિથ્યાત્વના નિર્બંધનરૂપ, પશુત્વ આદિ શબ્દથી વાચ્ય એવું અવેદ્ય પદ છતાંતી વેળાએ, તત્ત્વત:—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, નૃણાં—નરોનો, પુરુષોનો, નિવર્તતે સ્વત:—સ્વત: નિવર્તે છે; આત્માથી જ, ચોતાની મેળે જ, પરના ઉપદેશ વિના નિવર્તે છે, ટળી જાય છે, નિમિત્તતા અભાવે નૈમિત્તિકતા અભાવને લીધે. અત્યંત—અસતપણે, સમગ્રજ્ઞાનયોગને લીધે, આગમ પ્રામાણ્યના બળબુધ્ધિ થકી કુતર્ક-વિપમગ્રહ.—કુતર્કરૂપ વિપમ ગ્રહ,—દષ્ટ એવા અપાય હેતુપણાથકી (અપાય હેતુપણું પ્રગટ લીકામા આપણું હોવાથી) ગ્રહ જેવો ગ્રહ (ગ્રહબુધ્ધિ ચંદ્રાદિ, અથવા ભૂત-પિતૃચ, અથવા મગર)

વિદ્યાંત ધ્યેયુ'ં પશુતું જ્ઞાન ચોતરફથી સીદાય છે. પણ જે તત-તે છે, તે તત્ અહીં સ્વરૂપથી છે, એવું સ્થાપવાટીતું જ્ઞાન તો અત્યંત ઉન્નમ્ન-ઉપર તરી આવતા ધન સ્વભાવ-ભરથી પૂર્ણ થઈ સમુન્નમ્ન પામે છે, ઉલ્લસી આવી ઉપર તરતું રહે છે.'x

આવું અણગમતાર પશુપણ જેવું મિથ્યાત્વકારણ અવેશસંવેદન જેમ જેમ છતાય છે, તેમ તેમ તે મિથ્યાત્વને આધીન-તે મિથ્યાત્વથી જ ઉદ્ભવતા એવા વિષમ કુતર્કરૂપ ગ્રહો પોતાની મેળે જ નિવર્તી જાય છે, દૂર થાય છે; કારણ મિથ્યાત્વજે કે નિમિત્તનો અભાવ થાય એટલે નૈમિત્તિકનો અભાવ થાય જ એવો નિયમ કુતર્કગ્રહ- છે. કુતર્કોતું જન્મસ્થાન મિથ્યાત્વ છે. એટલે જેવું મિથ્યાત્વ દૂર થાય, નિવૃત્તિ કે તેની સાથોસાથ જ કુતર્ક પણ યાદ્યો જાય છે, કારણ કે મૂળ કારણ નિર્મૂલ થતાં ઉત્તર કારણ નિર્મૂલ નિરાધાર થાય છે. મુખ્ય આધાર-સ્થંભ ત્રૂટી પડતાં જેમ મકાન જમીનદોસ્ત થાય છે, તેમ મિથ્યાત્વનો આધાર ત્રૂટી પડતાં કુતર્કની ઈમારત એકદમ ત્રૂટી પડે છે. કુતર્કના હવાઈ કિલ્લા (Castles in the air) ઝપાટાગંધ ઊડી જાય છે. જેમ રાત્રી છતાં જતાં આખી સેના છતાં જાય છે, તેમ મિથ્યાત્વનો જય થતાં તેના પરિવારરૂપ કુતર્ક-સેના પણ છતાં જાય છે. અને આમ આ કુતર્ક નષ્ટ થાય છે તે આપોઆપ જ, પોતાની મેળે જ; એમાં પછી બીજાના ઉપદેશની પણ જરૂર રહેતી નથી.

કુતર્ક એટલે કુત્સિત તર્ક, અસત-ખોટા તર્ક. જે સ્વરૂપથી પોતે જ હુદ્ છે, ખોટા છે, અસત્ છે, મિથ્યા છે તે કુતર્ક. આ કુતર્કનો ગ્રહ એટલે કુટિલ આવેશરૂપ પક્ષ, અભિનિવેશ 'વિષમ' કહ્યો તે યથાર્થ છે. કારણ કે તે ખરેખર વસમો છે, છવને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે; વળી તે કુતર્કોતું કોઈ જાતનું ઠેકાણું નથી, ઢંગધડા નથી, આમ પણ કૂદે ને તેમ પણ કૂદે, વાણીઆની પાઘડી જેમ ગમે તેમ ફેરવાય ! ખોટાતું સાચું ને સાચાતું ખોટું કરવું એ એવું કામ છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે કુતર્કોતું વિષમપણું પ્રગટ છે.

આવા કુતર્કને વિષમ 'ગ્રહ' ની ઉપમા અનેક પ્રકારે થઈ છે:—(૧) ગ્રહ એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર, રાહુ આદિ ગ્રહ તેમાં હુદ્ ગ્રહ-અનિષ્ટ ગ્રહ જેમ મનુષ્યને પીડાકારી વસમો થઈ પડે છે, નડે છે, તેમ કુતર્કરૂપ હુદ્ ગ્રહ મનુષ્યને હેરાન વિષમ 'ગ્રહ' હેરાન કરી નાંખી વસમો પીડાકારી થઈ પડે છે, કનડે છે. અથવા જેવો કુતર્ક રાહુ જેવો પાપગ્રહ જેમ ચંદ્રને ગ્રસી તેને ઉત્પાકારી થાય છે, તેમ આ કુતર્કરૂપી વિષમ પાપગ્રહ આત્મારૂપ ચંદ્રને ગ્રસી લઈ તેને અત્યંત

+ “વાહ્યાર્થઃ પરિપીતમુજ્જિતનિજગ્રન્થકિરિક્કીમવ—

દ્વિધ્રાતં પરરૂપ ઇવ પરિતો જ્ઞાનં પશોઃ સીદતિ ।

યત્તત્તદિદં સ્વરૂપત્વં ઇતિ સ્થાદ્યાદિનસ્તત્પુન—

દૂંતોન્મગ્નધનસ્વભાવભરતઃ પૂર્ણ સમુન્નમ્નજ્જતિ ॥”—સમયસારકલરા,

તાપ પમાડે છે. આમ તે ભારે ‘વસમો’ થઈ છે. (૨) અથવા ‘અહ’ એટલે ભૂત-પિશાચ-ઝોડ. જેમ કોઈને વસમું ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ વળગ્યું હોય, તે તેનો ડેડો ન મૂકે, તેને અહીં રાખે, પકડી-જકડી રાખે, અને તેને હેરાનપરેશાન કરી નાખે; તેમ આ કુતર્કરૂપ ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ જીવને બે વળગ્યું હોય, તે તે તેનો ડેડો મૂકતું નથી, તેને અહીં-પકડી-જકડી રાખે છે, કાઢવું સુરકેલ થઈ પડી તેને ખૂબ કનડે છે. જેના મનમાં કુતર્કરૂપ ભૂત (Obsession, Delusion) બરાઈ ગયું હોય, તેને તે કાઢવું બારી વસમું થઈ પડે છે, એ જાણને કાઢવી બારી વિકટ થઈ પડે છે! આમ પણ કુતર્ક ‘વિષમ અહ’ છે. (૩) અથવા ‘અહ’ એટલે મગર. મગર બે કોઈને અહ, પકડે, તે તેની પકડમાંથી છૂટવું જાડું સુરકેલ-વસમું છે, તેમ કુતર્કરૂપ અહના-મગરના પંજામાં જે સપડાયો, તેની હાડમાં જે લીકાયો, તેને પણ તેના સકંતમાંથી છૂટવું બારી વસમું થઈ પડે છે. આ રીતે પણ કુતર્ક ખરેખર! વિષમ અહ છે—આમ દુષ્ટ અહ, ભૂત, કે મગર—એમ અહના કોઈ પણ અર્થમાં કુતર્કને ‘અહ’ નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે, અને તે પણ ‘વિષમ’ અહ છે, વસમો-સમાવવો વિકટ, સમ કરવો-સીધો પાંસરો કરવો દુર્ઘટ બોલો છે.

આવો જીવને અહીં રાખનારો, પકડી-જકડી રાખનારો કુતર્કરૂપ પાપઅહ, અથવા ભૂત, અથવા મગરઅહ, અવેદ્યસંવેદ્યપદનો જ્ય થતાં, આપોઆપ પોતાની પકડ મૂકી છે. જેમ અહ્યાંતિના પાઠથી પાપઅહનો ઉપદ્રવ વિરામ પામે છે, જેમ ભુવાના મંત્ર-પાઠથી ભૂતનો આવેશ-ઝોડ ઉતરી જાય છે, જેમ મર્મસ્થળમાં પ્રહાર આદિથી મગરની કડ છૂટી જાય છે, તેમ અવેદ્યસંવેદ્યપદના જ્યરૂપ અહ્યાંતિથી, મંત્રપાઠથી, શસ્ત્રહારથી કુતર્કરૂપ વિષમ અહ (યથાસંભવ ત્રણે અર્થમાં) પોતાનો અહ-પકડ આપોઆપ ડાંકે છે.

આ કુતર્ક કેવો વિશિષ્ટ છે? તે માટે કહે છે—

વોષરોગઃ શમાપાયઃ શ્રદ્ધામદ્ગોઽભિમાનકૃત્ ।

કુતર્કશ્ચેતસો વ્યક્તં ભાવશરૂરનેકથા ॥ ૮૭ ॥

વૃત્તિઃ—વોષરોગ.—બોધને રોગરૂપ,—તે યથાવરિયતના ઉપધાત બાવને લીધે, શમાપાયઃ—શમને પાપરૂપ-હાનિ કરનાર,—અસદ્ અભિનિવેશના જનકપણા યકી. શ્રદ્ધામદ્ગઃ—શ્રદ્ધાભંગરૂપ,—આગમધર્મની અપ્રતિપત્તિને લીધે, અભિમાનકૃત્—અભિમાન કરનાર,—મિથ્યાભિમાનના જનકપણાથી. એમ

× “જીયમાનેઽષ્ટ રાશ્ચીવ ચધુચરપરિચ્છદઃ ।

નિવર્તતે સ્યતઃ સીધં કુતર્કવિષમશ્રદ્ધઃ ॥”—શ્રી યશો, કૃત દ્વા. દ્વા.

“નૃપતિ જીતતાં જીતિએ દળ પુર ને અધિકાર.”—શ્રી ગોક્ષમાળા.

બોધરોગ શંભહાણ ને, શ્રદ્ધાભાગ મદકાર;
કુતર્ક ભાવરિપુ ચિત્તનો, પ્રગટ અનેક પ્રકાર ૮૭

અર્થ:—બોધને રોગરૂપ, શમને અપાયરૂપ, શ્રદ્ધાને ભંગરૂપ, અને અભિમાન કરનારો એવો કુતર્ક વ્યક્તપણે ચિત્તનો અનેક પ્રકારે ભાવશયુ છે.

વિવેચન

આ વિષય કુતર્ક શ્રદ્ધા જે કહ્યો, તે કેવો અનિષ્ટ ને દુષ્ટ છે, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે. આ કુતર્ક (૧) બોધ પ્રત્યે રોગ જેવો છે, (૨) શમને અપાયરૂપ-હાનિરૂપ છે, (૩) શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનારો છે, (૪) અને અભિમાનને ઉપગતવનારો છે. આમ તે અનેક પ્રકારે ચિત્તનો ભાવશયુ-પરમાર્થરિપુ છે.

ચિત્તનો ભાવશયુ કુતર્ક

૧. બોધરોગ—આ કુતર્ક શ્રદ્ધા બોધ પ્રત્યે-સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રત્યે રોગરૂપ છે, કારણ કે યથાવસ્થિત બોધનો-સાચી સમજણનો તે ઉપધાત કરે છે. રોગ જેમ શરીરને હાનિ પહોંચાડે છે, નિર્જીવ કરે છે, તેમ કુતર્ક પણ યથાર્થ બોધને નુકશાન પહોંચાડી નબળો બનાવે છે. જેમ રોગથી શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અંગોપાંગ દીવા પડી જાય છે, ને શરીર કૃશ થઈ જાય છે, તેમ કુતર્કથી મનની ચિંતનશક્તિ કુંઠિત થવાથી બોધની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, બોધ શિથિલ-દીલો-પોચો અને છે, ને કૃશ થાય છે-ફળગો પડી જાય છે. આમ કુતર્કથી બોધ ‘માંદો’ પડે છે.

એટલે માંદો માણસ જેમ ભારી ખોરાક પચાવી શકતો નથી-છૂરવી શકતો નથી, તેમ કુતર્કશ્રદ્ધા રોગ જેને લાગુ પડ્યો છે એવો કુતર્કી જીવ ઉત્તમ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ પરમાત્મ પચાવી શકતો નથી-છૂરવી શકતો નથી, જીવદુઃ તેનાથી તેા તેને અપચેત કુશલવંત અજીર્ણ થાય છે. એટલા માટે જ્ઞાની સત્પુરુષો કહે છે કે-‘જેમ બોધ અપાત્ર અસદ્શ્રદ્ધા નાશ પામેથી નથી, એવાને શ્રુતજ્ઞાન આપણે વખાણવા લાગે નથી, જેમ ખોડણાંપણવાળાને ચોરી રાત્તવલક્ષ્મી આપણે ચોગ્ય નથી તેમ. કાચા ઘડામાં રાખેલું પાણી જેમ પોતાનો અને ઘડાનો તરત નાશ કરે છે, તેમ અસદ્શ્રદ્ધાવંતને આપવામાં આવેલું શ્રુત તે જાનનેના નાશ કરે છે. અસદ્શ્રદ્ધાથી અસાચેલને જે વિમુક્ત હિતેષદેશ આપવા જાય છે, તે મહાઉપકારી (૧) કૂતરીના શરીર પર કસ્તૂરીનો લેપ કરે છે! કદથી પ્રાપ્ત થયેલ આગમ અર્થ જે અસદ્શ્રદ્ધાથી દૂષિતને

કુતર્ક: કુતર્ક, -આગમનિરપેક્ષ એમ અર્થ છે. તે શું? તો કે-ચિત્તસ: -ચિત્તનો, અંત:કરણનો, વ્યર્ક-વ્યક્તપણે, ભાવશયુ: -ભાવશયુ, પરમાર્થરિપુ, અનેકધા-અનેક પ્રકારે, -આર્પના અપવાદ આદિ કારણવડે કરીને.

આપે છે, તે સેંકડો ચત્રથી મેળવેલું બીજા બિખર ભૂમિમા વાવતાં ખેદ પામે છે ! કારણ કે અસદ્ગુણવાન ગુરુ પાસેથી શાસ્ત્રો સાંભળે છે, પણ તેમની આજ્ઞા કદી પાળતો નથી, અને તે અસારશાહી ચાલણીની જેમ પોતાનું વિવેચકપણું માને છે ! જેમ ચાલણી અસાર એવા કાંકરા પકડી રાખે છે, તેમ આ અસદ્ગુણવાન કાંકરા જેવા અસાર દોષ પકડી રાખે છે ! ને ઉલટું તેનું અભિમાન રાખે છે કે હું કેવો વિવેચક છું ! ‘આમ તેની ચતુરાઈ પણ દબાને માટે હોય છે, શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ પાપને માટે હોય છે, પ્રતિભા-સંપન્નપણું પણ પ્રતારણા માટે—છેતરપીડીને માટે હોય છે, ધીરપણું પણ ગર્વને માટે હોય છે ! અહો ! અસદ્ગુણવતના ગુણોની વિપરીત સૃષ્ટિ હોય છે !’ એટલા માટે જ અસદ્ગુણવત દોષી બોધરૂપ રૂઢપાક પચાવવાને ચોગ્ય નથી.*

૨. શમ્ભાપાય—કુતર્ક શમને એટલે આત્મશાંતિને અપાયરૂપ-હાનિરૂપ થાય છે, ખલેલ પહોંચાડે છે, કારણ કે તે અસત્ અભિનિવેશ-કદાચ જન્માવે છે, ખોટા ખોટા મનના તરંગો કે તુરંગો ઉપજાવે છે, તેથી તે ચિત્તની શાંતિને ડાળી નાખે છે, ખળ-ભળાવી મૂકે છે, ને છપને વિબ્રમ દશામાં પાડી નાખે છે, હાવરા-બહારો ખનાવી દે છે, ‘શમરૂપ સુંદર ને શીતલ બાગને આ કુતર્કરૂપ આગની જવાલા બાળી નાખે છે, ને ઉજ્જડ વેરાન કરી મૂકે છે આવા અસદ્ગુણરૂપ+ અગ્નિથી જેનું અંતર બળી ગયું છે, ત્યાં તરવનિશ્ચયરૂપ વેલી કયાથી ભ્રમે ? તો પછી પ્રશાંતિ-પુષ્પો અને હિતોપદેશ-ફૂલો તો’ બીજે જ શોધી લેવા ! આ અસદ્ગુણથી જેની મતિ છવાઈ ગઈ છે એવો મનુષ્ય કુતર્કરૂપ હાતરડાવડે તરવ-વદલીને કાપી નાખે છે, રસથી દોષવૃક્ષને સિંચે છે, ને શમરૂપ સ્વાદિષ્ટ ફૂલને નીચે ફેંકી દે છે !’

૩. શ્રદ્ધાભંગ—કુતર્ક શ્રદ્ધાનો ભંગ કરે છે, કારણ કે તેથી આગમ અર્થની અપ્રતિપત્તિ-અસ્વીકાર થાય છે, સત્શાસ્ત્રની આસ્થામાં ભંગાણ પડે છે, આસ્થા ઝટે છે, કુતર્કરૂપ શબ્દ હોય છે, ત્યાલગી હૃદયમાં શ્રદ્ધા ચોટતી નથી જેમ પત્થરવાળી ભૂમિમાં પાણી પ્રવેશતું નથી ને અકુરો ફૂટતો નથી, તેમ અસદ્ગુણરૂપ પત્થરમય ચિત્તમાં સદ્-

* “અસદ્ગુણો यस્ય મતો ન નાશો, ન દીયમાનં શ્રુતમસ્ય શસ્યમ્ ।
 ન નામ વૈકલ્યકલંકિતસ્ય, પ્રૌઢા પ્રદાતુ ઘટતે નૃપથોઃ ॥
 આમે ઘટે ઘારિ ધૃતં યથા સદ્ધિનાશયેત્ સ્વં ચ ઘટં ચ સઘઃ ।
 અસદ્ગુણસ્તમતેસ્તથૈવ, શ્રુતાત્પ્રદક્ષાદુભયોર્વિનાશઃ ॥” ઇત્યાદિ.

(વિશેષ આધાર માટે જુઓ) —શ્રી યશો ૦ કૃત શ્રી અધ્યાત્મસાર.

+ “અસદ્ગુણાગ્નિજ્વલિતં યદંતઃ, કથ તત્ત્વવ્યવસાયચલ્લિઃ ।
 પ્રશાંતિપુષ્પાણિ હિતોપદેશફલાનિ ચાન્યમ ગવેપયન્તુ ॥
 કુતર્કદાગ્નિણ લુનાતિ તત્ત્વચલ્લીં રસાત્સિચતિ દોષવૃક્ષમ્ ।
 ક્ષિપરસઘઃ સ્વાદુફલં શમાલ્યમસદ્ગુણહૃજમતિર્મનુષ્ય ॥” —શ્રી અધ્યાત્મસાર.

ભાવ રસનો પ્રવેશ થતો નથી, ને વિશુદ્ધ બોધરૂપ અંકુરો ઉગતો નથી, એમાં સિદ્ધાંત વાણીનો શો અપરાધ વારુ? મત આચરે, તપ પશુ તપે, અને પ્રયત્નથી પિંડશુદ્ધિ કરે, તોપણ નિહિવોને ક્ષણ નથી મળતું, તે અસદ્ગ્રહનો જ અપરાધ છે, કારણ કે તેઓને શ્રદ્ધા નથી.' યાળીમાં લાડવા પીરસ્યા હોય, પણ કોઈ ગળું દબાવે તો કેમ ખાઈ શકાય? તેમ 'સ્વશુદ્ધિરૂપ યાળી છે, તેમાં સદ્ગુરુરૂપ પીરસનારે કોઈ બોધરૂપ મોઢક પીરસ્યા છે, પણ અસદ્ગ્રહરૂપ કોઈ એવો દુષ્ટ ગળથી દબાવનાર છે કે તે ગળે ઉતરવા દેતો જ નથી!' એટલે કે શ્રદ્ધા ઉપજવા દેતો જ નથી.*

૪. અભિમાનકાર—કુતર્ક અભિમાન કરનાર છે, મિથ્યાભિમાન ઉપજાવે છે. તે આગમથી નિરપેક્ષ હોય છે. કુતર્ક કરનારને પોતાની કુતર્કશક્તિનું અભિમાન ઉપજે છે કે હું કેવો બડો હોશિયાર છું, કેવો ડાહ્યો (હોઠ) છું, આગમમા કહેલી વાતને પણ હું શ્લોકો તર્કબળથી કેવી ખોટી પાડું છું! ઇત્યાદિ પ્રકારે તે ખોટો ફાંકો રાખી આગમ-શાસ્ત્રની પણ પરવા કરતો નથી! પણ આ બધું તેનું મિથ્યા-ખોટું અભિમાન છે. કારણ કે 'કાંઈક ભણીને ને કાંઈક સાંભળીને અસદ્ગ્રહથી જે પંડિતમાની-પોતાને પંડિત માને છે, તે ભલે વાણીનું મુખ ચુંબે, પણ તેનું લીલારહસ્ય તે અવગાહતો નથી.'

આમ આ વિષય કુતર્ક-ગ્રહ બોધને રાગ ઉપજાવનારો, આત્મશાંતિમાં અલ્પેષ પહોંચાડનારો, શ્રદ્ધાને ભાંગનારો, અને મિથ્યાભિમાનને જન્માવનારો હોય છે. અન્યથ પણ કહ્યું છે કે:—

“શમારામાનલજ્વાલા હિમાની જ્ઞાનપદ્મજે ।

શ્રદ્ધાશયં સમયોહાસઃ કુતર્કઃ સુનવાર્ગલા ॥” શ્રી પરોવિજયશુક્રત, દ્વા. દ્વા ૨૩

અર્થાત્—કુતર્ક ચમરૂપ બગીચા પ્રત્યે અશિન્વાલા છે, જ્ઞાનરૂપ કમળને કરમ્બ વામાં હિમ જેવો છે, શ્રદ્ધાને ગૂળરૂપ છે, ગર્વના ઉદ્ભાસરૂપ છે, ને સુનવ પ્રત્યે આગળીઆરૂપ છે.

અને આમ છે એટલા માટે જ આ કુતર્ક ચિત્તનો-અંતઃકરણનો અનેક પ્રકારે

• “અસદ્ગ્રહપ્રાવમયે હિ ચિત્તે, ન ક્વાપિ સદ્ભાવરસપ્રવેશઃ ।

દ્વાંકુરશ્ચિત્તવિગુદ્ધયોધઃ, સિદ્ધાંતવાચાં વત કોડપરાધઃ ॥

સ્થાલે સ્વશુદ્ધિઃ સુગુરોશ્ચ દાનુરુપસ્થિતા કાચન મોદકાલી ।

અસદ્ગ્રહઃ કોડપિ ગલેગ્રહીતા, તથાપિ મોક્તું ન વદાતિ દુષ્ટા ॥”-શ્રી અધ્યાત્મસાર

x “અધીર્ય કિંચિદ્ નિશમ્ય કિંચિદસદ્ગ્રહાત્પંડિતમાનિનો ચે ।

મુખં સુખં ચુંચિતમસ્તુ વાચો લીલારહસ્યં તુ ન તૈર્જગદે ॥”-શ્રી અધ્યાત્મસાર

ભાવશયુ છે, પરમાર્થરિપુ છે. જાણ્યું શત્રુ જેમ ભૂંડું કરે છે, અહિંત કરે છે, તેમ આ ભાવશયુ જીવનું અકલ્યાણ કરવામાં કાંઈ જાણી જામતો નથી, કારણ કૃતક ચિત્તને। કે એના કારણે આર્થ પરમપૂજ્ય એવા સંતપુરુષ-સદાગમ આદિને। મગટ ભાવશયુ અનાદર થાય છે, આશાતના-અવિનય-અપવાદ વગેરે નીપજે છે, અને તેથી જીવનું ભારી અકલ્યાણ થાય છે. શત્રુ જેમ સર્વનાશ કરવામાં સદા તત્પર હોય છે, તેમ જીવને। આ ભાવશયુરૂપ કૃતક સદાય ચિત્તચક્ષિને। છોડ કરતો રહી, સર્વનાશ કરવા સદાય તત્પર રહ્યા કરે છે. એટલે જે કૃતક કરે છે, તે પોતે પોતાના દુઃખનનું કામ કરે છે। પોતે પોતાનો વેરી બને છે !

અને કારણ કે એમ છે, તેથી શું ? તે માટે કહે છે—

કૃતર્કેઽભિનિવેશસ્તન્ન યુક્તો મુક્તિવાદિનામ્ ।

યુક્તઃ પુનઃ શ્રુતે શીલે સમાધૌ ચ મહાત્મનામ્ ॥ ૮૮ ॥

કૃતર્કે અભિનિવેશ ના, મુક્તિવાદીને યુક્ત;

પણ શ્રુત શીલ સમાધિમાં, મહાત્મને એ યુક્ત. ૮૮

અર્થ:—નેથી કરીને મુક્તિવાદીઓને-મુચ્છુઓને કૃતર્કમાં અભિનિવેશ કરવો યુક્ત નથી; પણ શ્રુતમાં, શીલમાં અને સમાધિમાં અભિનિવેશ કરવો એ મહાત્માઓને યુક્ત છે.

વિવેચન

આવા જે ઉપરમાં કહ્યા તે લક્ષણવાળા કૃતર્કમાં અભિનિવેશ કરવો તે મુક્તિવાદી-ઓને-સંન્યાસીઓને-મુચ્છુઓને કોઈ પણ રીતે યુક્ત નથી, કારણ કે મુક્તિમાં મતિને ન બેઠવી અને મતિમાં મુક્તિને પરાણે બેઠવી એ અસંપ્રદરૂપ અભિ-

વૃત્તિ:—કૃતર્કે—ઉક્ત લક્ષણવાળા કૃતર્કમાં, અભિનિવેશ:—અભિનિવેશ, તેવા પ્રકારે તેના પ્રદરૂપ. શું ? તો કે-ન યુક્ત:—યુક્ત નથી. કેને ? તો કે-મુક્તિવાદીનામ્-મુક્તિવાદીઓને, સંન્યાસીઓને. યુક્ત. પુનઃ—પણ યુક્ત છે, શ્રુતે-શ્રુતમાં, આચરમાં, શીલે-શીલમાં, પરોક્ષથી રિતિ લક્ષણવાળા શીલમાં, સમાધૌ ચ-અને સમાધિમાં, ધ્યાનના દ્વયરૂપ સમાધિમાં, મહાત્મનામ્-મહાત્માઓને, મુક્તિવાદીઓને અભિનિવેશ યુક્ત છે.

x “નિયોજયયેવ મતિં ન યુક્તૌ યુક્તિ મતૌ યઃ પ્રસન્નં નિયુક્તે ।

અસદ્ગત્ત્વાદેવ ન કસ્ય દ્વાસ્યોઽજ્ઞલે ઘટારોપણમાદધાનઃ ॥—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

“આપ્રહી યત્ત નિનીપતિ યુક્તિ, તત્ત યત્ત મતિરસ્ય નિવિષ્ટા ।

પદ્ધપાતરદ્વિતસ્ય ત્તુ યુક્તિર્યત્ત તત્ત મતિરેતિ નિવેશં ॥”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી

“મનોઘટ્તો યુક્તિગર્વી મધ્યસ્થસ્યાનુચાવતિ ।

તામાર્કયતિ પુચ્છન તુચ્છાપ્રદમનાકપિઃ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીવત અધ્યાત્મોપનિષદ.

સુસુક્ષ્મને કુતર્ક નિવેશનું લક્ષણ છે, અને તે પાણી ન હોય ત્યાં ઘડો નાંખવા જેવું
આયુક્તા હાર્યાપદ છે ! ‘મધ્યસ્થ પુરુષનું’ મનરૂપી વાછડું યુક્તિરૂપી ગાયની
પાછળ દોડે છે-યુક્તિને અનુસરે છે, પણ તુચ્છ આશ્રયીનું મનરૂપો
વાંદરું તે યુક્તિરૂપી ગાયને પુંછડાથી ખેંચે છે !’-યુક્તિની ખેંચતાણ કરે છે ! આવો
તુચ્છ આશ્રયરૂપ અભિનિવેશ સુસુક્ષ્મ જીવે કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે સુસુક્ષ્મ તો માત્ર
મોક્ષનો જ અભિલાષી હોય છે, આત્માર્થ શિવાય બીજી કોઈ ઈચ્છા કે મનરોગ તેને
હોતો નથી.

‘કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ’ મનરોગ ’ શ્રીમદ્ રાજવંદ્ય

અને આ કુતર્કનો અભિનિવેશ તો મોક્ષનો પ્રતિપક્ષી ને આત્માર્થનો વિરોધી છે-
બાધક છે, કારણ કે સુસુક્ષ્મ જીવ સફ્રોધાને ધમ્મે છે, ને કુતર્ક તો ધોધને રોગરૂપ ધમ્મ
પડી તેનો હાસ અથવા ધ્વંસ કરે છે. સુસુક્ષ્મ શમને-આત્મશાંતિને
કુતર્ક સંતિમગ્નને જાંબે છે, ને કુતર્ક તો શમને અપાયરૂપ હોઈ હાનિ
સુક્તિવિરોધી પહોંચાડે છે સુસુક્ષ્મ જીવ શ્રદ્ધાને સન્માર્ગનું પ્રથમ પગથીયું મારી
તેમાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને કુતર્ક તો શ્રદ્ધા બુંગ કરાવી તેને
હમગાવી મૂકે છે. સુસુક્ષ્મ તો ‘આણાવ ઘમ્મો આણાવ તવો’ ‘આજ્ઞાએ ધર્મ ને આજ્ઞાએ
તપ’ એમ બાણી અત્યંત નરપણે સદા આજ્ઞાપ્રધાન રહેવા મથે છે; ને કુતર્ક તો ક્વ-
ચિદપ્રધાન હોઈ જીવને મિથ્યાભિમાન ઉપજાવે છે આમ કુતર્ક અનેક પ્રકારે જીવનો
બાવશત્રુ છે. એટલે સુસુક્ષ્મજીવને ને કુતર્કને ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની કંઈ પણ
મળતી પાણી આવતી નથી, બન્નેમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે, પ્રકાર-અધકાર જેવો
પ્રગટ ભેદ છે, એ બન્નેનો કોઈ કાળે મેળ આપ એમ નથી.

માટે સાચો સુસુક્ષ્મ હોય તે પૈતાના ઇષ્ટ પ્રયોજનમાં વિઘ્નકર્તા એવા કુતર્કને કેમ
અહણ કરે વાકે ? અને અહણ ન કરે-દૂરથી પણ ન દષ્ટે, તો પછી તેમાં અભિનિવેશ-
આશ્રયરૂપ પકડ તો કેમ જ કરે ? જરૂર ! સાચો મોક્ષાભિલાષી હોય, તે તો કુતર્કની
અસફ્રુઅહને આત્મચંદ્ર પ્રત્યે રાહુરૂપ બાણતો હોઈ, તે કુતર્ક-અહણને અહવા ધમ્મે જ
નહિ; કુતર્કઅહને ભૂત પિશાચરૂપ બલાનો વળગાડ બાણતો હોઈ, તે બલાને વળગવા
ધમ્મે જ નહિ; કુતર્ક અહને આહરૂપ-મગરરૂપ બાણતો હોઈ, તેનાથી અહવા-તેના સહ-
બમાં આવવા ધમ્મે જ નહિ. તે તો તે કુતર્કબલાથી સદા દૂર જ ભાગે, કદી પણ તેમાં
અભિનિવેશ કરે જ નહિ. અને એમ જ કરવું સુસુક્ષ્મને સુક્ત છે, કારણ કે યોગમાર્ગના
સાતાપુરુષોએ ભાષિકાળના યોગીજનોના હિત અર્થે મોહાધકાર પ્રત્યે આ લાલચતીરૂપ
વચન કહ્યું છે કે-‘તેવા તેવા પ્રકારે વાદો અને પ્રતિવાદો કરતાં તરવનો અંત પમાતો

× “વાદાંચ પ્રતિવાદાંચ વદન્તો નિશ્ચિતાંસ્તયા ।

તરવાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ તિલપીલકવદ્વતૌ ॥” શ્રી યોગબિંદુ.

નથી, - ઘાણીના બેલની જેમ. ' આંગે પાટા ' બાંધેલો-ઘાણીને બેલ આખો વળત લામ્યા કરે, પણ કેટલું ચાલ્યો તેનું તેને માન નથી હોતું; તેમ પોતપોતાના પક્ષના અભિનિવેશથી અંધ થયેલા વાહીઓ વિચિત્ર પ્રકારે વાદ વદે છે, છતાં જાણાઈ રહેલા તરવને તો તેઓ પામતા નથી !

“ તર્ક વિચારે રે વાદપરંપરા રે, પાર ન રહેંચે કોય;

અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ બેય.

....પંથડો નિકાળું રે બીજા જિનતણે. ”—શ્રી આનંદધનજી

એટલા માટે સુસુહુ જીવે કુતર્કમાં બીલકુલ અભિનિવેશ કરવો યોગ્ય નથી. પણ આ મહાત્મા સુસુહુઓને જો ક્યાંય પણ અભિનિવેશ કરવો યોગ્ય હોય, તો તે શ્રુતમાં-સદાગમમાં કરવો યોગ્ય છે, પરદ્રોહથી વિરતિ લક્ષણવાળા શીલમાં-શીલાદિમાં શુદ્ધ ચારિત્રમાં કરવો યોગ્ય છે, અને ધ્યાનના ક્લરૂપ સમાધિમાં કરવો યોગ્ય છે. કારણ કે શ્રુત, શીલ ને સમાધિ જ એવા શુભ સ્થાનક છે, કે જ્યાં અભિનિવેશ કરવો એટલે કે અંતઃપ્રવેશ કરવો, હૃદ આગ્રહ કરવો, હૃદતાથી વળગી રહેવું, મજબૂત પકડ કરવી, - એ આત્માર્થી સુસુહુને હિતાવહ હોઈ યુક્ત છે, પરમ પ્રશસ્ત છે. જો કે આગ્રહરૂપ-કલાગ્રહરૂપ, મતાગ્રહરૂપ અભિનિવેશ તો સર્વથા અનિષ્ટ હોઈ સર્વત્ર વર્જ્ય જ-ત્યાગવા યોગ્ય જ છે; તો પણ અત્રે જે શ્રુત આદિમાં અભિનિવેશ કહ્યો, તે કલાગ્રહના અર્થમાં નથી, પણ સદાગ્રહરૂપ-સત્યાગ્રહરૂપ પ્રશસ્ત અર્થમાં છે; અત્રે અભિનિવેશ એટલે અત્યંત અંતઃપ્રવેશ એમ અર્થ ધટે છે. આમ શ્રુતમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે શ્રુતને હૃદ ભક્તિથી આરાધવું, શ્રુત સાગરમાં ઊંડો પ્રવેશ કરી તેના અર્થતું અવગાહન કરવું. શીલમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે શીલને-શુદ્ધ ચારિત્રને હૃદપણે, ચુસ્તપણે, મધ્યમપણે વળગી રહેવું, ચીટકી રહેવું, શીલને અખંડ અભંગપણે સેવવું. સમાધિમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે હૃદતાથી સમાધિમાં પ્રવેશી અક્ષોભ રહેવું, ' ધોર'x પરીપહ કે ઉપસર્ગ બંધે કરી, આવી શકે નહિ' તે સ્થિરતાનો અંત જો, - એવી અખંડ આત્મસમાધિ પ્રાપ્ત કરવી.

આમ પ્રશસ્ત અર્થમાં-શ્રુત, શીલ ને સમાધિની-હૃદ આરાધનાના સમર્થ અર્થમાં, શ્રુત-શીલ-સમાધિ પ્રત્યે અભિનિવેશ કરવો તે સુસુહુને સર્વથા યોગ્ય છે; કારણ કે તે શ્રુત-શીલ-સમાધિ સુસુહુ જોગીજનના મોક્ષરૂપ ઈષ્ટ પ્રયોજનની સિદ્ધિના ઉત્તમ સાધન છે, માટે તેની હૃદ લગ્નગીરૂપ આરાધના કરવી, વહ લગાડીને તેની પાછળ મહી પડવું, તેમાં અભિનિવેશ-અત્યંત તન્મયતારૂપ પ્રવેશ કરવો તે સુસુહુને અત્યંત યોગ્ય છે.

વીજં चास्य परं सिद्धमवच्छ्यं सर्वयोगिनाम् ।
परार्थकरणं येन परिशुद्धमतोऽत्र च ॥ ८९ ॥

આતું બીજ સહુ યોગિને, સિદ્ધ અવધ્ય પ્રધાન;
પરોપકાર પરિશુદ્ધ જે, એથી એહ આ સ્થાન. ૮૯

અર્થ:—અને આ શુદ્ધ આદિતું પરમ બીજ, સર્વ યોગીઓને સિદ્ધ એવું અવધ્ય-
અચૂક ફલ દેનારું પરિશુદ્ધ પરાર્થકરણ (પરોપકાર) છે; એટલા માટે અત્રે પણ અભિ-
નિવેશ કરવો યુક્ત છે.

વિવેચન

" પ્રભુ ભજો, નીતિ સમજો, પરકો પરોપકાર. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આ ઉપરમાં જે અભિનિવેશ કરવા યોગ્ય-લગની લગાડવા યોગ્ય, એવા શુદ્ધ,
શીલ ને સમાધિ કદા, તેનું પણ સર્વ યોગીઓને સિદ્ધ થયેલું—પ્રતિષ્ઠિત થયેલું—પરમ
કારણ શું છે? તે અહીં પ્રગટ કર્યું છે:—એ શુદ્ધાદિતું પણ પરમ
શુદ્ધ બીજરૂપ પ્રધાન કારણ પરાર્થકરણ છે, એટલે કે પર પ્રયોજનના
પરોપકારમાં નિષ્પાદનરૂપ પરોપકાર છે. એમ કુલયોગી વડોરે સર્વ યોગીઓએ
અભિનિવેશ સંભત કરેલું છે, પ્રતિષ્ઠિત કરેલું છે. અને આ પરોપકારરૂપ બીજ
યુક્ત શુદ્ધાદિની પ્રાપ્તિરૂપ અમોઘ-અચૂક ફલ આપનારું છે. આ પરોપકાર
કાર્યમાં અન્ય કોઈનો ઉપઘાત ન થવો જોઈએ, બીજા કોઈને બાધા
ન ઉપજવી જોઈએ, એવું તે સર્વથા પરિશુદ્ધ હોવું જોઈએ. આવા પરિશુદ્ધ પરોપકારમાં
અભિનિવેશ કરવો, લગની લગાડવી, તે યુગ્ય મહાત્માઓને યુક્ત છે, કારણ કે આ
પરોપકાર શુદ્ધાદિ કારણતું પણ કારણ છે. એટલા માટે યુગ્યએ પરોપકારી થવું, પરો
પકાર કાર્યના વ્યસની થવું, એમ સત્પુરુષોનો ઉપદેશ છે. શ્રી વ્યાસજીએ ભાગવતમાં
કહ્યું છે કે—'પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય વરણીકનમ્ ।'

એટલે મોક્ષાભિલાષી યુગ્ય જીવે પોતાના તન, મન, ધન ને વચનની સમસ્ત શક્તિ

વૃત્તિ:—વીજં चास्य—અને આતું-શુદ્ધાદિ બીજ, પરં सिद्धं—પરમ સિદ્ધ, પ્રધાન પ્રતિષ્ઠિત,
अवच्छ्यं—અવધ્ય, નિપત ફલદાયી, योक्तव्य ફલ આપનારું, सर्वयोगिनाम्—સર્વયોગીઓને, કુલયોગી
પ્રમુખ સર્વ યોગીઓને. તે શું? તે માટે કહ્યું—परार्थकरणं—પરાર્થકરણ, પરપ્રયોજનનું નિષ્પાદન,
(પરોપકાર) યેન—જેથી, જે કારણથી, परिशुद्धं—પરિશુદ્ધ, અન્યના અનુપઘાતથી, બીજનો ઉપઘાત
નહિ કરવા યોગ્ય, સત્તો—આથી, આ કારણ થકી, अत्र च—અત્રે પણ, આ પરાર્થકરણમાં (પરોપ-
કારમાં) પણ અભિનિવેશ યુક્ત છે.

અન્ય છવોના ઉપકારને અર્થે અર્થથી એજ ઉચિત છે. પોતાના શરીરને તે પોતાનાથી બને તેટલી પર સેવા કાર્યમાં અર્પણ કરે, પોતાના મનને તે પરહિત-તન, મન, ધનથી ચિંતાના કાર્યમાં વ્યાપ્ત કરે, પોતાના વચનને તે પરતું બહું ધાય પરોપકાર એવા સત પ્રયોજનમાં પ્રયુક્ત કરે, પોતાના ધનને તે દીન-દુઃખીના દુઃખલનમાં વિનિયોજિત કરે, અને જનકલ્યાણના ઉત્કર્ષરૂપ સેવા કાર્યમાં પોતાનો બનતો ફાળો આપે, કારણ કે સંતજનોની વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થે હોય છે. 'પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ।' અને આવું જે પરોપકાર કૃત્ય છે તે 'પરિશુદ્ધ' અર્થાત્ સર્વથા શુદ્ધ હોવું જોઈએ. જોઈએ આમાં બીજા છવોના ઉપકારાત્ થાય, એકતા લોભે બીજાનો ઉપકાર ના થાય, એ ખાસ જોવું જોઈએ. કોઈ પણ છવને કંઈપણ દુઃખ-કિલામણા ઉપજાવ્યા વિના જે કરવામાં આવે તે જ પરિશુદ્ધ પરોપકાર છે. તેમજ આ પરોપકાર કૃત્યમાં આ લોક-પરલોક સંબંધી કંઈ પણ ફલ અપેક્ષા નજ હોવી જોઈએ, પરોપકાર કૃત્ય સર્વથા નિઃકામ જ હોવું જોઈએ, અને તો જ તે 'પરિશુદ્ધ' ગણાય.

કુતર્કની અસારતા જ બતાવવા માટે કહે છે—

અવિદ્યાસંગતાઃ પ્રાયો વિકલ્પાઃ સર્વે एव यत् ।
तद्योजनात्मकश्चैव कुतर्कः किमनेन तत् ॥ ૨૦ ॥

અવિદ્યાસંગત પ્રાય તો, હોય વિકલ્પ તમામ;
તસ યોગ્યજ કુતર્ક આ, તેથી એવું શું કામ? ૨૦

અર્થ:—ઘણું કરીને સર્વેય વિકલ્પો અવિદ્યાસંયુક્ત હોય છે, અને તે વિકલ્પના યોજનરૂપ આ કુતર્ક છે. તેથી કરીને આ કુતર્કથી શું?

વિવેચન

“જહાં કલપના જલપના, તહાં માનો દુઃખ છાંધ;
મિટે કલપના જલપના, તજ વરતુ તિન પાધ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

સર્વેય વિકલ્પો-શબ્દવિકલ્પો ને અર્થવિકલ્પો પ્રાયે કરીને અવિદ્યાસંગત હોય

વૃત્તિઃ-અવિદ્યાસંગતાઃ-અવિદ્યાસંગત, જ્ઞાનાવરણીય આદિથી સંપૃક્ત-સંયુક્ત, પ્રાયો-પ્રાયે, બાહ્યથી, વિકલ્પાઃ સર્વે एव-વિકલ્પો સર્વેય-શબ્દ વિકલ્પો, અને અર્થ વિકલ્પો, યત્-કારણ કે, તદ્યોજનાત્મકશ્ચ-અને તેનો યોજનાત્મક, તે વિકલ્પનો યોજનાત્મક, एव-આ, -એમય-પાપસ આદિ વિકલ્પ કરવાવડે કરીને, કુતર્કઃ-કુતર્ક-કેવળ વ્યસ્યવાળો છે. કિમનેન તત્-તેથી કરીને એનાથી શું? એવું શું કામ છે? કંઈ નહિ, એમ અર્થ છે.

છે, એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય અવિધી સંયુક્ત હોય છે. જ્યાં જ્યાં વિકલ્પ છે ત્યાં ત્યાં તેની સાથે અવિધા અવરય જાય જ છે, ને ત્યાં ત્યાં અવરય જ્ઞાનાવરણીય વિકલ્પનો આકિનો ઉદય હોય જ છે. અને તે અવિધાસંગત વિકલ્પોનો યોજક કુતર્ક યોજક-યોજનારો-ગોઠવનારો આ કુતર્ક છે. આ છાણ છે તે દૂધ કેમ નહિ? આ દૂધ છે તે છાણ કેમ નહિ? ઈત્યાદિ પ્રકારના અસંમંજસ વિકલ્પનો ઉત્પાદક કુતર્ક જ છે અવિધારૂપ શિલ્પી-કઠીઓ વિકલ્પરૂપ કલ્પનાની શિલા ઘડે છે! અને કુતર્ક તે કલ્પનાની શિલાની યોજના કરે છે, ગોઠવે છે, એક બીજા સાથે સલાહે છે! એટલે મૂળ શિલ્પકાર જ ખોટો! તેનું શિલ્પ-ઘડતર પણ કલ્પનારૂપ, બધુંય હવામાં! હવાઈ કિલ્લા જેવું! Castles in the air! ને તે હવાઈ કિલ્લાની શિલાને સલાહનારો પાછો કુતર્ક! એટલે પછી બધુંય ચણતર ખોટામાં ખોટું કલ્પિત ને હવાઈ જ હોય ને! અને તે બાધવા બધે તેના પણ ભાંગીને લુછા જ થાય કે બીજું કંઈ!

“ મૂરખ છવ ધરે ચિત્તમે' કહા, જલ્પ વિકલ્પ સદા દુઃખદાયી;
ધ્યાનહુ પ્રભુ સદા અતિ ઉચ્ચવલ, ફર તબે સખ સોજ પરાઈ. ”

શ્રી કેવલ્યંદ્રજીવ દ્રવ્યપ્રકાશ

તો પછી આવા અવિધાપ્રેરિત વિકલ્પને ગોઠવનારા કુતર્કનું શું કામ છે? શું પ્રયોજન છે? કંઈ જ નહિ. વિકલ્પનું મૂળ અવિધા છે ને તેને યોજનારો કુતર્ક છે, તો પછી આવા દુષ્ટ અનિષ્ઠ અનર્થકારક ને હજારો ખોટા કુતર્કને કયો વિબુધ બને વાર! અવિધાજન્ય વિકલ્પથી જ આ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો પછી સંસારનો અંત ઇચ્છનારો સુમુક્ત વિકલ્પનો આશ્રય કેમ કરે? સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્તમ નિષ્કર્ષરૂપ નિશ્ચોદર અત્યંત સમર્થ અનુભવવચન તાત્ત્વિકશેખર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ઉચ્ચાર્યા છે કે-

“ ઉપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહિં વાર. ”

તેમજ—

જાતિપ્રાયશ્ચ સર્વોડ્યં પ્રતીતિફલવાધિતઃ ।

હસ્તી વ્યાપાદયત્યુક્તૌ પ્રાપ્તાપ્રાપ્તવિકલ્પવત્ ॥ ૧૧ ॥

વૃત્તિ— જાતિપ્રાયશ્ચ—અને જાતિપ્રાય, દ્વિજાભાસપ્રધાન, સર્વોડ્યં—આ સર્વ કુતર્ક, પ્રતીતિફલવાધિતઃ—પ્રતીતિ-રૂપથી બાધિત છે એટલા માટે. એ જ કહે છે—હસ્તી વ્યાપાદયત્યુક્તૌ—વાધી મારી નાખશે એવું વચન મહાવતે કહે,—કાની જેમ? તે માટે કહ્યું—પ્રાપ્તાપ્રાપ્તવિકલ્પવત્—પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્તના વિકલ્પની જેમ.

× “ વિકલ્પકલ્પનાશિરૂપં પ્રાયોઽવિધાવિનિર્મિતમ્ ।

તયોજનામયધ્વાન કુતર્કઃ કિમનેન તત્ ॥—૬૫. ૬૧

પ્રતીતિ-ફલ બાધિત આ, ભતિપ્રાય સહુ જલ્પ;
જયમ ' હાથી હણુશે ' કહે, પ્રાસ-અપ્રાસ વિકલ્પ. ૯૧.

અર્થ:—અને પ્રતીતિફલથી બાધિત એવો આ સર્વ કુતર્ક ભતિપ્રાય છે-દૂપણાભાસ-પ્રધાન છે ' હાથી મારી નાખશે ' એવું કહે, હાથી, પામેલાને-પાસે રહેલાને હણુશે ? કે નહિં પામેલાને-ફર રહેલાને હણુશે ?—એવા વિકલ્પની જેમ.

વિવેચન

અને જે આ સર્વ કુતર્ક તે સર્વ ભતિપ્રાય છે, દૂપણાભાસપ્રધાન છે. જ્યાં હોય ત્યાં દૂપણાભાસ શોધી કાઢવું એ એનું કામ છે ! દૂપણ નહિં-પણ દૂપણ એવો આભાસ આપતું, દૂપણ જેવું દેખાતું કંઈ પણ છિન્ન શોધી કાઢવું એ કુતર્કનું કામ છે ! ' દૂપમાંથી પોરા કાઢવા ' જેવું છદ્ધ નિર્દોષ નિરવધ વસ્તુમાં પણ શોધી કાઢવું એ ખલ કુતર્કનું કુશલપણ છે !

" વાચુકે સાધને પ્રોક્તદોષાનામુદ્ભાવનમ્ ।

દૂષણ નિરવધે તુ દૂપણાભાસનામકમ્ ॥ " શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરકૃત ન્યાયાવતાર

આવો આ કુતર્ક પ્રતીતિથી અને ફલથી બાધિત છે, એટલે કે ગમે તેવા કુતર્કથી પણ પ્રતીતિ ઉપજતી નથી, અને તે માન્યામા આવતો નથી, સર્વદા સંશયાત્મકતા જ રહે છે. ને ' સંશયાત્મા ચિનિચયતિ ' સંશયી જીવ વિનાશ પામે છે. કુતર્ક પ્રતીતિ-તેમજ તેથી કાંઈ ફલ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. ખાલી નકામી માથા-ફેલ બાધિત ફાડ થાય છે. એ માટે અત્રે રમૂજ દર્શાવે રજૂ કર્યું છે કે-હાથી મારી નાખશે એમ મહાવતે કહે, હાથી પાસે રહેલાને હણુ ? કે ફર રહેલાને હણુ ? એવો વિકલ્પ જેમ કોઈ બંદર-જડ કરે, તેની જેમ અત્રે સમજવાતું છે. ' ફર નિકટ હાથી હણેજ, જયમ એ બંદર વિચાર ' આ દર્શાવેલો સાર આ પ્રભાણ:-

કોઈ નૈયાયિક જાન (વિદ્યાર્થી) કવાકથી આવ્યો અન્ય-નિરંકુલ યજ્ઞ ગયેલા માઠા હાથી પર ચઢેલા કોઈએ ખૂન મારી ' અરે ! અરે ! જાલી દુઝ ખસી જા ! (નહિ તો) હાથી મારી નાખશે ' એટલે તેવા પ્રકારે જેને ન્યાયશાસ્ત્ર પરિચુત નહોતું-જે ભણ્યો પણ ગણ્યો નહોતો એવા તેણે કહ્યું- ' રે ! બંદર ! આમ યુક્તિબાહ્ય કેમ પ્રલપે છે ? કારણ કે, શું આ પ્રાસને હણે છે ? કે અપ્રાસને ? આઘ પક્ષમાં ત્હારી જ વ્યાખ્યાનો (મરજુનો) પ્રસંગ છે, -પ્રાસિપ્રાવને લીધે એમ જ્યાં તે કહે છે, ત્યાં તો તેને હાથીએ ગ્રહીત-પકડ્યો. તેને માઠ માઠ મહાવતે મૂકાવ્યો.

ભતિપ્રાયતા તો સર્વ જિજ્ઞાસુ અર્થ મદ્ય રવભાવના સવેદનના વેદનમાં હોય છે, -તદ્વગત (તેમાં પ્રાસ થતા) અકારણ વિકલ્પનના એવાપ્રાયપણને લીધે, એમ અન્ય અર્થવામાં આવ્યું છે.

કોઈ એક નૈયાયિક-ન્યાયશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી ક્યાંકથી આવી ગયો. ત્યાં રસ્તામાં નિરંકુશ ગાંડા થયેલા હાથી પર ચઢેલા મહાવતે જૂમ મારી-અરે અરે ! જલદી ફર હટી જા ! ફર હટી જા ! નહિં તો હાથી મારી નાંખશે. એટલે ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિં એવો તે વેદીએ દોઢચતુર દોઢડહાપણ કરી, પોતે ભણેલા ન્યાયશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ ન્યાયનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો કે-રે રે મૂર્ખ ! આમ તું યુક્તિભાષ-યુક્તિ વગરનું શું બકે છે ? કારણ કે આ હાથી શું પામેલાને-પાસે આવેલાને હણે ? કે નહિં પામેલાને હણે ? પામેલાને હણે એમ કહે તો તને જ હણે, એમ જ્યાં તે હણુ પોતાનું સંભાપણ આગળ ચલાવે છે, ત્યાં તો હાથી પાસે આવી પહોંચ્યો, ને તેને પકડ્યો. પછી મહાવતે તેને માંડમાંડ છોડાવ્યો. તેમ જોવા પ્રકારે વિકલ્પ કરનારો એવો તે તે દર્શનમાં સ્થિત જીવ પણ કુતર્ક-હસ્તીથી અહાયેલો હોય છે, તે સદ્ગુણ-મહાવતથી જ મૂઢાવાય છે આના જેવું બીજું રમૂજી હર્ષાંત-ઘટાઘારે પાત્રં કિંવા પાયાઘારે ઘટમૂઢા ધીના આધારે પાત્ર છે ? કે પાત્રના આધારે શ્રી છે ? એ પ્રયોગસિદ્ધ કરવા માટે વેદીઆ પંડિતે પાત્ર ઉપર વાળ્યું એટલે ધી ઢાળાઈ ગયું !

આમ સર્વત્ર જૂદો જ અર્થ અહણુ કરવાના સ્વભાવવાળું સંવેદન જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં જાતિપ્રાયતા હોય છે. એટલે કે કહેવાના પ્રશયથી-મતલબથી જૂદો જ અવળો જ આશય મહણુ કરવો, 'એડયું ચોડ વેતરવું' તે જાતિપ્રાયતા છે, દૂપણા-ભાસપ્રધાનતા છે. અને તે સંજોગથી વિકલ્પ કરવો તે પણ તદૂપ હોવાથી તેવા પ્રકારનો જાતિપ્રાય-દૂપણાભાસપ્રધાન હોય છે. 'જાતયો દૂપણાભાસાઃ પશ્ચાદિકુંવ્યતે જ યૈઃ' તાત્પર્ય કે જે વાત કહેવા માગતા હોય, તેનાથી ભિલ્લો જ-ભેધો જ અર્થ પકડવો અને તેવો વિકલ્પ કરવો તે જાતિ અથવા દૂપણાભાસ કહેવાય છે. અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે Chalk ને ખદકે Chalks સમજવી, તેની જેમ.

“હું” પામ્યો સંશય નહીંજી, મૂરખ કરે એ વિચાર;

આજસુઆ શુરો ચિંધનોજી, એ તો વચન પ્રકાર....મત. ”—શ્રી ચો. ક. સંજ્ઞા. ૪-૧૧

તેમજ વળી—

સ્વભાવોત્તરપર્યન્ત એપોઽસાવપિ તત્ત્વતઃ ।

નાર્વાગ્દગ્ગોચરો ન્યાયાદન્યથાન્યેન કલ્પિતઃ ॥ ૧૨ ॥

વૃત્તિઃ—સ્વભાવોત્તરપર્યન્ત ઇતઃ—આ કુતર્ક પદ્ય તે સ્વભાવ ઉત્તરવાળો હોય છે, જેવો ‘સ્વભાવ’ એ જ કુતર્કનો ઉત્તર હોય છે. અને અન્ને ‘વસ્તુસ્વભાવૈવત્તરં વાચ્યં’ વસ્તુસ્વભાવો વડે કરીને ઉત્તર કહેવા યોગ્ય છે, એ વચન ઉપરથી. આમ અગ્નિ દહ છે, પાણી બોજવે છે, એવો એઓનો સ્વભાવ છે. અસાવપિ—આ સભાવ પણ, તત્ત્વતઃ—તરતરથી, પરમાર્થથી, નાર્વાગ્ગોચરઃ—અર્વાગ્ગોચર નથી, હ્રદયનો વિષય નથી; ન્યાયાત્—ન્યાયયત્રી, પરમસિદ્ધ એવા ન્યાયયત્રી. કેવા પ્રકારનો હોઈને !

સ્વભાવ આવી ઉભો રહે, ઉવટનો જ જવાબ,
કુતર્ક એવો હોય એ, એવી એહની છાપ.
એ સ્વભાવ પણ તત્વથી, છદ્મસ્થગોચર નોય;
કારણ ન્યાયથી અન્યથા, અન્યથી કલ્પિત હોય. દર.

અર્થ:—સ્વભાવ જ જ્યાં ઉવટનો જવાબ છે એવો આ કુતર્ક છે; અને આ સ્વભાવ પણ તત્વથી અર્વાગ્હૃષ્ટિવાળાને—છદ્મસ્થને ગોચર હોતો નથી, કારણ કે ન્યાયથી એ બીજાથી-બીજા પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે.

વિવેચન

આ જે કુતર્ક કહ્યો, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે:—આ કુતર્ક એવો હોય છે કે તેમાં ઉવટનો જવાબ 'સ્વભાવ' હોય છે. જ્યારે બીજા કોઈ પણ દલીલ કે યુક્તિ ન ચાલે, ત્યારે છેલ્લે એમ કહેવાય કે આ તો આ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. કહ્યું છે કે—'વસ્તુસ્વભાવૈવત્તરં વાચ્યં' 'વસ્તુસ્વભાવથી ઉત્તર કહેવો.' આમ અગ્નિ બાળે છે—કઝાડે છે, પાણી ભીંભાવે છે, કારણ કે એવો એનો સ્વભાવ છે.

અને તે સ્વભાવ પણ તત્વથી—પરમાર્થથી અર્વાગ્હૃષ્ટિને એટલે કે છદ્મસ્થને ગોચર નથી. અમુક વસ્તુનો સ્વભાવ શો છે? તે તત્વથી બાહ્યનું એ છદ્મસ્થનો એટલે કે જ્ઞાનાવરણવંતનો વિષય નથી. જેને સંપૂર્ણ છદ્મ-જ્ઞાનાવરણ ટળ્યું નથી, તે છદ્મસ્થની તે બાહ્ય ચકવાને સમર્થ નથી. ચાથી? પર દર્શનીઓને પ્રસિદ્ધ એવા અન્યથા કલ્પના ન્યાયથી. કેવા પ્રકારે? તો કે—અન્યવાદીથી તે અન્યથા—બીજા જ પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે. કોઈ અમુક પ્રકારે વસ્તુસ્વભાવની કલ્પના કરે, તો

તે માટે કહ્યું—અન્યથા—અન્યથા, પ્રકાશાન્તરથી, જૂઠા જ પ્રકારે, અન્યેન-અન્યથી, બીજા વાદીથી, કલ્પિત:—કલ્પિત હોઈ, કલ્પવામાં આવેલો હોઈ. દાખલા તરીકે—'વસ્તુસ્વભાવૈવત્તરં વાચ્યં' વસ્તુ સ્વભાવે પરથી ઉત્તર કહેવો, એમ સર્વજ્ઞ જ તથાપ્રકારે તેની તેની સિદ્ધિમાં કહી શકાય છે. કેવા પ્રકારે?—જેનાવડે તેનો અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે, તેના વડે તે અર્થક્રિયા કરે છે, નહિ કે ક્ષણિકતાથી. કારણ કે તેનો (અર્થક્રિયાનો) સર્વ ભાવોમાં જ સ્વીકાર છે તેટલા માટે. કારણ કે ગમે ત્યાંથી તેના અર્થક્રિયાભાવના પ્રસંગથી તેના કારણનો અવિશેષ હોય છે, તકલ્પત હોતો નથી, તેથી.

આમ અગ્નિ, જલની સનિધિમાં (નિકટ હાજરીમાં) ભીંજવે છે, તથાપ્રકારના સ્વભાવપણાને લીધે, તથા જલ અગ્નિની સનિધિમાં દહે છે, તથાપ્રકારના સ્વભાવપણાને લીધે જ, સ્વભાવના વૈચિત્ર્યથી—વિચિત્રપણાને લીધે. તેમા પણ લોકગ્રાધર સિવાય વળી બીજો સ્વભાવ હોય છે, દટાતમાનનું સર્વજ્ઞ સુલભપણું હોય છે. તેથી આમ કુતર્ક અસમજસમ્પ્રદી (અયુક્તા) છે, એમ એકંપર્ક છે, આ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

વળી બીજી વાદી પ્રકારાંતરથી-જ્યોત્સના જ પ્રકારથી તેની કલ્પના કરે છે. આમ જેનું જ્ઞાન-વસ્તુ ટાંગુ' નથી એવા છદ્મસ્થાનું જ્ઞાન કલ્પનારૂપ (Imaginary) હોવાથી, છદ્મસ્થાની ચિત્રવિચિત્ર કલ્પનાનો મેળ ખાતો નથી! ને 'મુંડે મુંડે મતિમિત્રા' 'મગજે મગજે જ્યોત્સના મતિ' જેવું થાય છે! એક કલ્પના કરશે ઉત્તરની, તો બીજી કરશે દક્ષિણની! Diametrically Opposite! છદ્મસ્થને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો છે નહિં, એટલે તેને બધે આધાર વિકલ્પરૂપ કલ્પના ઉપર રાખવો પડે છે, અને કલ્પિત જ્ઞાનથી અનેક કલ્પિત કલ્પનાતરંગો ઊઠ્યા કરે છે; કારણ કે 'વસ્તુસ્વભાવો ઉપરથી ઉત્તર કહેવો,' એ સૂત્ર પ્રમાણે સર્વત્ર જ તેવા પ્રકારે તેની સિદ્ધિ કહી શકાય છે તે આ પ્રકારે-જેના વડે કરીને તેનો અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે, તેના વડે તે અર્થક્રિયા કરે છે, નહિં કે ક્ષણિકતાથી. અને કોઈ પણ અર્થક્રિયા તેવા પ્રકારના તે વસ્તુના સ્વભાવથી થાય છે. આ અર્થક્રિયાનો સર્વ ભાવોમાં જ સ્વીકાર કરાય છે, અને ગમે ત્યાંથી તેવી અર્થક્રિયાનો પ્રસંગ ઉભો કરી શકાય છે, કારણ કે તેના કારણમાં કોઈ તકાવત નથી.

આમ કોઈ કહેશે કે અગ્નિ, પાણીની નિકટ હાજરીમાં, ભીંજાવે છે; કારણ કે તેનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે! તથા પાણી, અગ્નિની નિકટ હાજરીમાં, બાળે છે-દઝાડે છે, કારણ કે તેનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે! અથવા તો સ્વભાવનું વિચિત્રપણું હોવાથી, લોક-બાધા ન ઉપજે એવા બીજા પ્રકારના પણ તથાસ્વભાવપણાની વિચિત્ર કલ્પના કરી શકાય છે! કારણ કે તેવા તેવા સ્વભાવને પુષ્ટ કરે એવા દ્વંદ્વો માત્રનું સર્વત્ર સુલભ પણું હોય છે! ગમે ત્યાંથી તેવું અનુકૂળ દ્વંદ્વો મેળવવું સહેલું છે!

આવા પ્રકારે કુતર્ક કરનાર પોતાના મંતવ્યની-પોતાની કલ્પનાની સિદ્ધિ માટે હંમેશાં વસ્તુસ્વભાવનો આશ્રય લે છે, અને આ વસ્તુસ્વભાવ છે એમ છેવટનો જવાબ આપી સામા માણસને નિરુત્તર કરવાનો-સુખ બધ કરવાનો પ્રયાસ દ્વંદ્વોત્પાદન કરે છે! અને જેન કેન પ્રકારે-ગમે તે પ્રકારથી કયાંયથી પણ તેને પોતાની કલ્પનાને અનુકૂળ એવા સ્વભાવ મળી પણ આવે છે! કાણ કે સ્વભાવનું વિચિત્રપણું હોય છે, અને તેને બંધબેસતું દ્વંદ્વો મેળવવું પણ બધેય સુલભ હોય છે! તે મેળવતાં ગાંઠી તકલીફ પડતી નથી! દાખલા તરીકે-અગ્નિ તો મૂળ ઉજ્જ્વલસ્વભાવી હોઈ દઝાડનાર છે એમ સર્વ કોઈ બાણ છે, છતાં કુતર્ક કરનારો એમ સાબિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે કે જ્યોત્સના! અગ્નિનો સ્વભાવ પાણીની હાજરીમાં ભીંજાવવાનો છે, કારણ કે ઉંડું પાણી ભીંજાવે પણ છે! તેમજ પાણીનો મૂળ સ્વભાવ શીતલ હોઈ ભીંજાવવાનો છે, છતાં કુતર્ક કરનાર એવી દલીલ કરશે કે-પાણીનો સ્વભાવ, અગ્નિની હાજરીમાં દઝાડવાનો છે, કારણ કે ઉંડું પાણી દઝાડે છે! એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. કારણ કે તે તેનો સ્વભાવ છે આ રીતે વસ્તુસ્વભાવના ઓઠા હેઠળ કુતર્ક કરનાર મારી મચકીને પોતાને મનકાવતો અર્થ બધ બેસાડે છે! આમ દ્વંદ્વોત્પાદન તોટો નથી ને

કુતર્કનો આરો નથી ! માટે આવો કુતર્ક સર્વથા અસમન્વયસ, અયોગ્ય, અનુચિત છે, ઢંગધડા વિનાનો-કામઠેકાણા વિનાનો છે, એમ તાત્પર્ય છે. અને એટલા માટે જ આત્માર્થી સુસુષુ જોગીજને તેનો સર્વથા દૂરથી પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે,

આ જ અર્થને વિશેષથી કહી દેખાડવા કહે છે—

અતોઽગ્નિઃ ક્લેદયત્યમ્બુસન્નિધૌ દહતીતિ ચ ।

અમ્બ્વગ્નિસન્નિધૌ તત્સ્વાભાવ્યાવિત્યુદિતે તયોઃ ॥ ૧૩ ॥

એથી જલ સન્નિધાનમાં, અનલ ભીજવે વાહ !

સન્નિધાનમાં અનલના, જલ ઉપખવે દાહ;

એમ તેહ બંને તણા, તથા સ્વભાવે થાય;

એમ કોઇ વાદિ થકી, જ્યારે કથન કરાય; ૯૩.

અર્થઃ—એટલા માટે પાણીની હાજરીમાં અગ્નિ ભીજવે છે, ને અગ્નિની હાજરીમાં પાણી, દહાડે છે,—એમ તે બન્નેના તેવા સ્વભાવપણુને લીધે થાય છે, એવું કોઇથી જ્યારે કથનમાં આવે ત્યારે—

વિવેચન

ઉપરમાં કહેલી વાતને વિશેષથી કહી દેખાડે છેઃ—પ્રસ્તુત વસ્તુસ્વભાવ અર્વાગૃહ્ય—છન્દસ્થને ગોચર નથી, છન્દસ્થ તે સ્વભાવને યથાર્થ બાણી શકતો નથી. એટલા માટે જ અગ્નિ, પાણીની સન્નિધિમાં—નિકટ હાજરીમાં, ભીજવે છે, અથવા પાણી, અગ્નિની સન્નિધિમાં—નિકટ હાજરીમાં દહાડે છે; કારણ કે અગ્નિનો ને પાણીનો તેવો તેવો સ્વભાવ છે,—એમ કોઇ વાદી જ્યારે કલીલ કરે છે. ત્યારે શું ? તેનું અનુસંધાન નીચેના શ્લોકમાં કહ્યું છે.

અગ્નિનો અસલ સ્વભાવ ઉષ્ણ છે, અને તેથી દહાય છે એમ આગાલવૃદ્ધ સર્વ કોઇ જાણે છે, છતાં કુતર્ક કરનારો કહેશે કે—અગ્નિનો સ્વભાવ ભીજવવાનો છે, કારણ કે અગ્નિ પાણીની હાજરીમાં ભીજવે છે, ઉષ્ણ જલ ભીજવે છે, એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

વૃત્તિઃ—કારણ કે અધિકૃત-પ્રસ્તુત સ્વભાવ અર્વાગૃહ્યગોચર-છન્દસ્યની દૃષ્ટિને ગોચર નથી, અતો—એથી કરીને, એ કારણથી, અગ્નિઃ ક્લેદયતિ—અગ્નિ ભીજવે છે; પ્રત્યક્ષ વિરોધના પરિહાર અર્થે કહ્યું કે—અમ્બુસન્નિધૌ—જલની સન્નિધિમાં, નિકટ હાજરીમાં દહતિ ચામ્બુ—અથવા પાણી દહાડે છે. પ્રતીતિ બાધા નથી એટલા માટે કહ્યું કે—અગ્નિસન્નિધૌ—અગ્નિની સન્નિધિમાં (અગ્નિની નિકટ હાજરીમાં). આ એમ કેમ છે ? તે માટે કહ્યું—તત્સ્વાભાવ્યાવિત્યુદિતે—તે બન્નેના તે સ્વભાવપણુને લીધે. અગ્નિનો ને પાણીનો તેવા સ્વભાવ છે તેથી કરીને, ઉદિતે—પરવાદનો કહેવામાં આવ્યો,—એમ એમ જ્યારે કોઇ પર વાદી કહે છે ત્યારે—

તેમજ જલ મૂળ શીતલ સ્વભાવી છે, અને તેથી બાંબલાય છે, છતાં કુતર્ક કરનાર એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરશે કે-પાણીનો સ્વભાવ દઝાડવાનો છે, કારણ કે પાણી અગ્નિની હાજરીમાં દઝાડે છે, ઉષ્ણ જલ દઝાડે છે, એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. આમ વસ્તુસ્વભાવના ઝોઠા નીચે કુતર્ક કરનાર પોતાને મનકાવતો અર્થ એક જ વાતમાંથી ઉતારી શકે છે!

શું ? તે કહે છે—

કોશપાનાદત્તે જ્ઞાનોપાયો નાસ્ત્યત્ર યુક્તિઃ ।

વિપ્રકૃષ્ટોઽપ્યસ્કાન્તઃ સ્વાર્થકૃદ્વ્યતે યતઃ ॥ ૧૪ ॥

કોશપાન ! વના બીજો, હોય ન જ્ઞાન ઉપાય;

એવું પણ યુક્તિ થકી, અત્રે સ્થાપિત થાય !

કારણ દૂર રહેલો છતાં, લોહચુંબક પાપાણ;

સ્વાર્થ કાર્ય કરતો સદા, દેખાયે આ ઠાણ. ૯૪

અર્થઃ—અત્રે યુક્તિથી કોશપાન શિવાય જ્ઞાન ઉપાય છે નહિ; કારણ કે વિપ્રકૃષ્ટ (દૂર રહેલો) લોહચુંબક પણ સ્વાર્થ કરનારો (પોતાનું કાર્ય કરનારો) દેખાય છે.

વિવેચન

ત્યારે કોઈ વળી એમ કહેશે કે કોશપાન (ચન્દ્રકોષ પી જવો-ગોખી જવો તે) શિવાય જ્ઞાનનો બીજો ઉપાય નથી ! એમ અત્રે સ્વભાવના પ્રસંગમાં શુદ્ધ તર્કની યુક્તિથી સ્થાપિત થઈ શકશે. જો સ્વભાવની જ વાત કર્યા કરશે, તો કોઈ વળી એ જ સ્વભાવની યુક્તિ આગળ ધરીને ઉપર પ્રમાણે દલીલ કરશે. તેમાં વળી કોઈ વિપ્રકર્ષનો (Far-fetched argument) એટલે દૂરપણાનો-છેટાપણાનો વાંધો લેશે, તો તે પણ આ લોહચુંબક દર્શાવતી દૂર કરી શકાયો—દૂર રહેલો અચરકાંત-લોહચુંબક પર્યટર પણ સ્વાર્થ સાર્થ છે, અર્થાત્ લોહાનું આકર્ષણ વગેરે પોતાનું કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ ધરાવતો દેખાય છે

વૃત્તિઃ-કોશપાનાદત્તે—કોશપાન શિવાય, જ્ઞાનોપાયો નાસ્ત્યત્ર-જ્ઞાનઉપાય અત્રે-સ્વભાવ બંધિતકરમાં (પ્રસંગમાં) છે નહિ, યુક્તિઃ-યુક્તિથી, શુદ્ધ તર્કયુક્તિથી કોઈ બીજું દર્શાવે પણ આ અર્થનું સમયક એવું નિવેશન છે જ, એટલા માટે કહ્યું-વિપ્રકૃષ્ટોઽપ્યસ્કાન્તઃ-વિપ્રકૃષ્ટ-દૂર રહેલો એવો અચરકાંત-લોહાકર્ષક પર્યટરવિશેષ, સ્વાર્થકૃત્-સ્વાર્થ કરનારો, લોહાકર્ષણ આદિ સ્વકાર્ય કરણ રૂપ સ્વભાવવાળો, વ્યવર્તે યતઃ-કારણ કે દેખાય છે.

તે જ વિપ્રકૃષ્ટ-દૂર રહેલો જ એવો તે સનિષ્ઠ લોહને જ, નહિ કે તાત્પર્ય, આકર્ષે જ છે, નહિ કે કાપે છે. તેથી આમ આવી જેમ આદિનું તથાસ્વભાવ કલ્પન કોનાથી બાધિત થાય વાર ? કોઈથી નહિ, એમ ભાવવા યોગ્ય છે.

કારણ કે તે દૂર રહ્યો રહ્યો જ લોહાને ખેંચે છે, નજીક હોય તો નહિં; લોહાને જ ખેંચે છે, તાંબા વગેરેને નહિં; લોહાને ખેંચે જ છે, કાપતો નથી. કારણ કે લોહસુખકને તેવો જ સ્વભાવ છે.

તેથી આમ આની જેઠે અગ્નિ વગેરેના તથાસ્વભાવનું કલ્પન કોનાથી બાધી શકાય વારું? કોઈથી નહિં, એમ ભાવવા યોગ્ય છે ગમે તેવો સ્વભાવ કુદ્યુક્તિથી ને દષ્ટાંતબલથી સ્થાપિત કરી શકાય એમ છે, માટે એવા કુતર્કનાં સુધર્મો કરવામાં કંઈ સાર નથી, કંઈ માલ નથી તત્ત્વગવેષક મુમુક્ષુએ તો આ દુષ્ટ કુતર્કને નવ ગજના નમસ્કાર જ કરવા યોગ્ય છે. !

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

દષ્ટાન્તમાત્રં સર્વત્ર યદેવં સુલભં ક્ષિતૌ ।

एतत्प्रधानस्तत्केन स्वनीत्यापोच्यते ह्ययम् ॥ ૧૬ ॥

એમ દષ્ટાંતમાત્ર અહીં, સર્વત્ર સુલભ એય;
તત્પ્રધાન આ કોણથી, સ્વનીતિથી બાધિત હોય? ૯૫

અર્થ:—આમ પૃથ્વીમાં સર્વત્ર દષ્ટાંતમાત્ર સુલભ છે. તેટલા માટે એ દષ્ટાંતપ્રધાન એવો આ કુતર્ક કોનાથી પોતાની નીતિ વડે કરીને બાધિત થઈ શકે વારું?

વિવેચન

આમ ઉપરમાં જે કહ્યું તે પ્રમાણે આ પૃથ્વીમા સવિશેષપણે સર્વ કોઈ સ્થળે સર્વત્ર દષ્ટાંતમાત્ર સુલભ છે; કોઈ પણ સાધ્ય વસ્તુ વિષે, લોકપ્રતીતિથી બાધિત એવું, દષ્ટાંત મેળવવું શકેલું છે. પોતાના સાધ્યને અનુકૂળ-અધોસ્તું એવું દષ્ટાંત મળી આવવું સુરકેલ નથી. પછી ભલેને તે લોકને પ્રતીત ન થાય એવું, દષ્ટાંતપ્રધાન કુતર્ક માન્યામાં ન આવી શકે એવું હોય ! ગમે તેમ ભારી મથરડીને, તાણી જેઓને, પોતાની માન્યતાની ડાળલી બધ બેસાડવા ખાતર ઊંચું કરેલું હોય ! માટે આવું દષ્ટાંત જ્યાં પ્રધાન છે, આવા દષ્ટાંત પર જ જેને બધો મદાર છે, આવા દષ્ટાંતના પોલા યામલા પર જ જેની હવાઈ ઇમારત અદ્દર ઉભી છે, એવા આ કુતર્કને કોણ પોતાની નીતિથી વારી શકે ? કોણ બાધિત કરી શકે વારું ? કોઈ નહિં.

વૃત્તિ:—દષ્ટાંતમાત્ર—દષ્ટાંતમાત્ર, સાધ્ય વસ્તુમાં, લોક-પ્રતીતિથી બાધિત એવું, સર્વત્ર-સર્વત્ર અવિશેષથી, યદેવમ્—કારણ કે એમ, ઉક્ત નીતિથી, સુલભ—સુલભ, ક્ષિતૌ—પૃથ્વીમાં છે. ઇતદ્વિધા-નોડયં—એ દષ્ટાંતપ્રધાન આ કુતર્ક, કેનાપોચતે—કોનાથી બાધિત થાય ? કોઈનાથી સ્વનીતિના વિરોધને કીધે, એમ અર્થ છે.

કદાચ કદાં એમ કહેશે કે કલ્પનાગોરવ આદિથી આ કૃતકને બાધા પડેલું છે. જેમકે અગ્નિસંનિધિમાં પાણીનો ઢાઢ સ્વભાવ કલ્પવેલો તેમાં કલ્પનાગોરવ (Monstrous imagination) છે, ઘણી બારી કલ્પના છે, તે ગળે ઉતરે એમ નથી; કલ્પના-માટે તે બાધક છે. એમ કાંઈ કહેશે તો તેના ઉત્તર એ છે કે યુક્તિથી ગૌરવાદિ સિદ્ધ સ્વભાવના બાધનમાં કલ્પનાગોરવાદિક સમર્થ નથી, કારણ કે બાધક નથી હજારો કલ્પનાઓથી પણ સ્વભાવનું અન્યથા કલ્પનું શક્ય નથી. એટલા માટે જ કલ્પનાલાઘવથી-નાનીસૂત્રી કલ્પનાથી પણ સ્વભાવાત્તર કલ્પવેલો શક્ય નથી, એમ સમજી લેવું ગોરવ છતાં અપ્રામાણિક હોય તો તેનું દુર્બલપણ છે; અને પ્રામાણિક હોય તો ગૌરવાદિ થકી પણ અહોપણ છે. તાત્પર્ય કે કલ્પનાગોરવ હોય કે કલ્પનાલાઘવ હોય, તેથી કાંઈ કૃતકને બાધા પડેલું નથી; માટે આવો આ હયાંત-પ્રધાન કૃતક સર્વથા પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય જ છે એમ નિશ્ચિત થયું.

અહીં જ હયાંત કહે છે—

દ્વિચન્દ્રસ્વપ્નવિજ્ઞાનનિર્દર્શનવલોત્થિતઃ ।

નિરાલમ્બનતાં સર્વજ્ઞાનાનાં સાધયન્યથા ॥ ૧૬ ॥

દ્વિચન્દ્ર સ્વપ્નવિજ્ઞાનના, ઉદાહરણ બલ દાવા

ન્યમ સહુ જ્ઞાનની સાધતો, નિરાલંબતા સાવ. ૯૬

અર્થઃ—જેમ બે ચંદ્રના અને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના ઉદાહરણ બલથી ભક્તો એવો આ કૃતક, સર્વ જ્ઞાનોની નિરાલંબનતા સાધતો સતો, કોનાથી બાધિત થાય વારુ ?

વિવેચન

ઉપરમાં કૃતકની હયાંતપ્રધાનતા કહી, ને આવા હયાંતપ્રધાન કૃતકને કાણુ બાધિત કરી શકે એમ કહ્યું. તે સ્પષ્ટ બતાવવા માટે અહીં હયાંત રજૂ કર્યું છે:—ચંદ્ર એક છે, છતાં ત્રાંસી આંખે બે દેખાય છે. સ્વપ્ન મિથ્યા છે—ખોટું છે, છતાં તેનું વિજ્ઞાન-બાણુ ધાય છે. આમ બે ચંદ્રનું જ્ઞાન, તેમ જ સ્વપ્નવિજ્ઞાન વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે, ખોટા

વૃત્તિઃ—દ્વિચન્દ્રસ્વપ્નવિજ્ઞાનનિર્દર્શનવલોત્થિતઃ—બે ચંદ્રના અને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના નિર્દર્શનમાં ઉદાહરણના બલથી-સામર્થ્યથી ભેડેલો-ઉપજેલો એવો કૃતક, નિરાલમ્બનતામ્-નિરાલંબનતા, આલંબનશૂન્યતા, સર્વજ્ઞાનાનામ્-સર્વ જ્ઞાનોની, મુગ્ધત્વજ્ઞા આદિ ગાયર સર્વ જ્ઞાનોની, અવિશેષથી, સામાન્યે કરીને, સાધયન્યથા-સાધતો સતો જેમ, આવો કૃતક કોનાથી બાધી શકાય વારુ ?

× “દુષ્ટાન્તમાત્રસૌભગ્યાત્તદયં કેન વાચ્યતામ્ ।

સ્વભાવવાધને નાલં કલ્પનાગૌરવાદિકમ્ ॥ ” ક્ષા ક્ષા. ૨૩-૧૦

છે, આલંબન વિનાના, આધાર વિનાના, નિર્મૂળ છે આ દૃષ્ટાંતના સામર્થ્યથી, આ દૃષ્ટાંત આગળ ધરીને કોઈ એમ કૃતક કરે કે જેમ આ જ્ઞાન નિરાલંબન હોઈ મિથ્યા-ખોટા છે, તેમ મૃગતૃષ્ણાદિ ગોચર બીજા બધા જ્ઞાન નિરાલંબન હોઈ મિથ્યા-ખોટા છે. અંત્ર-વાતા જલ નિરાલંબન છે, વાસ્તવિક છે નહિ, પણ મિથ્યા આશાસરૂપ દેખાય છે, તેમ સર્વ જ્ઞાનો નિરાલંબન હોઈ મિથ્યા છે. આમ કૃતક કરી દૃષ્ટાંતના બલે કરીને સર્વ જ્ઞાનોનું નિરાલંબનપણું, નિરાધારપણું, નિર્મૂળપણું કોઈ સાબિત કરવા બંધ, તો તેને કોણ બાધિત કરો શકે વારુ ? કોઈ નહિ. કૃતક કોઈ રીતે બાધિત કરવો શક્ય નથી, એવું આ ઉદાહરણ માત્ર રજૂ કર્યું; માટે આવા ઉધા રવાઢે ચકાવી દેનાર, ઉ-માર્ગે લઇ જનાર, ઉપયોગે દોરી જનાર કૃતકને કયો વિવેકી પુરુષ આશ્રય કરે ?

અને એમ તત્ત્વસિદ્ધિ નથી એટલા માટે કહે છે—

सर्व सर्वत्र चाप्नोति यदस्मादसमञ्जसम् ।

प्रतीतिबाधितं लोके तदनेन न किंचन ॥ ૧૭ ॥

એમાં અસમંજસ બધું, પ્રાપ્ત થાય સર્વત્ર;

પ્રતીતિ બાધિત લોકમાં, એથી કંઈ ન અત્ર. ૯૭

અર્થ:—કારણ કે આ કૃતકંથી સર્વ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે અસમંજસ (અયથાર્થ) અને લોકમાં પ્રતીતિથી બાધિત એવું હોય છે. તેટલા માટે આ કૃતકંથી કંઈ નથી, એવું કંઈ પ્રયોજન નથી.

વિવેચન

અને આમ કૃતક કરવાથી કોઈ પ્રકારે તત્ત્વસિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે આ કૃતકંથી તો સર્વ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, ગમે ત્યાં ગમે તે કંઈ સાધ્ય થઈ શકે છે. કોઈ એક અમુક દૃષ્ટાંતના બલથી અમુક વાત સિદ્ધ કરી, કૃતકંથી તે દૃષ્ટાંત સર્વત્ર લાગુ પાડવામાં આવે છે. એક લાકડીએ બધાયને હાંકવામાં દુષ્ટ કૃતકંથી સયુઃ આવે છે ! આ અતિપ્રસંગરૂપ હોઈ અસમંજસ છે, અયથાર્થ છે, અયોગ્ય છે. વળી આ કૃતક તો લોકમાં પણ પ્રતીતિથી બાધિત

વૃત્તિ.—સર્વ-સર્વ, નિરપેક્ષ સાધ્ય એમ પ્રક્રમ છે, સર્વત્ર સ-સર્વત્ર વળી, સર્વત્ર જ પરતુમાં પ્રાપ્નોતિ-પ્રાપ્ત થાય છે, યદસ્માત્-જે આ કૃતકંથી, અસમંજસમ્-અસમંજસ, (અયથાર્થ),—અતિપ્રસંગને ધીધે પ્રતીતિવાધિત લોક-લોકમાં પ્રતીતિથી બાધિત યતુ એવું,—તેવા પ્રકારના દૃષ્ટાંતમાત્ર સારવતપણાથી, તદનેન ન કિંચન-તેથી આથી-આ કૃતકંથી કંઈ નથી, (એવું કંઈ કામ નથી.)

થાય છે, એટલે કે લોકમા પણ તે માટે પ્રતીતિ ઉપજતી નથી, ખાત્રી થતી નથી. કુતર્કથી સિદ્ધ કરાતી વાત લોકોને પણ માન્યામાં આવતી નથી કારણ કે તેમાં માત્ર દષ્ટાંત શિવાય બીજા કંઈ સાર હોતો નથી. આમ સર્વથા આવા નિઃસાર તુચ્છ કુતર્કથી કંઈ નથી, એમાં કંઈ માલ નથી. એટલે આવા અસમજસકારી લોકપ્રતીતિથી બાધિત કુતર્કથી સ્થુત્ !

“તત્કુતર્કેણ પર્યાપ્તમસદ્વસકારિણા ।

અતીન્દ્રિયાર્થસિદ્ધ્યર્થ નાવકાશોઽસ્ય ક્ષુત્રચિત્ ॥ દ્વિ. દ્વિ. ૨૨-૨૨.

માટે જે સત્યતત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ છે એવા તત્ત્વગવેષક આત્માર્થીએ તો ક્યારેય પણ, કોઈ પણ પ્રકારના કંઈ પણ કુતર્કને બીલકુલ કોડું આપવા યોગ્ય નથી જ, એમ તાત્પર્ય છે. આ અંગે પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ પરમ આત્માનુભવી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના આ ટંકોટકીણું વચન હૃદયમા સદા કોતરી રાખવા યોગ્ય છે—

“છોડી મત દર્શન તણે, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;

કહ્યો માર્ગ આ સાધયે, જન્મ તેહના અલ્પ” — શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

કુતર્ક નિંદાનો સારાંશ

અને આ વચનનો બાણે પ્રતિષ્ઠાન કરતા હોય-પડવો પાડતા હોય, એમ ભગવાન શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીએ આ કુતર્કરૂપ વિષમ પહના ત્યાગ પર આટલો બધો ભાર મૂક્યો છે, સર્વ પ્રકારના આગ્રહ-અભિનિવેશનો અત્યંત નિબેધ કર્યો છે કારણ કે આ કુતર્ક વિષમ ગ્રહનો ખૂબ નિંદા કરતાં, તેઓશ્રીએ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું કે-આ કુતર્ક, (૧) બોધ પ્રત્યે રોગરૂપ છે, (૨) શમને-આત્મશાંતિને અપાયરૂપ છે, (૩) શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનાર છે, (૪) મિથ્યા અભિમાન ઉપજાવનાર છે, અને (૫) આમ તે ચિત્તનો અનેક પ્રકારે ભાવશત્રુ-પરમાર્થરિપુ છે, માટે તેમાં અભિનિવેશ કરવો મુમુક્ષુને યોગ્ય નથી. (૬) સર્વ વિકલ્પો અવિદ્યાસંગત છે, અને તેની યોજના-ગોઠવણી કરનાર આ કુતર્ક છે, માટે તેથી શું કામ છે ? (૭) આ સર્વ કુતર્ક બ્રહ્મપ્રાપ્તિ એટલે દ્રવ્યભાસપ્રધાન છે, પ્રતીતિથી અને કલ્પથી બાધિત છે દૂર રહેવાને હાથી હણે ? કે સિંહ રહેવાને ? તેના જેવા વેદિયાવેડાની જેમ. (૮) વળી આ કુતર્કમાં છેવટનો જવાબ ‘સ્વભાવ’ છે અને આ સ્વભાવ તો તત્ત્વથી છઠ્ઠરથોને ગોચર નથી, કારણ કે અન્યથી તે અન્ય પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે જેમકે અગ્નિ ભીંજવે છે, પાણી બાળે છે, ઇત્યાદિ. (૯) આમ સર્વત્ર લોકપ્રતીતિથી બાધિત એવું દષ્ટાંત સુલભ છે, તે પછી આવા દષ્ટાંતપ્રધાન કુતર્કને કોણ વારી શકે ? જેમકે-જે ચંદ્ર ને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના ઉદાહરણના બલ ઉપરથી ઊઠતો કુતર્ક સર્વ જ્ઞાનેતુ નિરાલબનપણું સાધે છે ! (૧૦) આમ લોકપ્રતીતિથી બાધિત એવું સર્વ કંઈ પણ અસમજસ કુતર્કથી સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે કુતર્કથી ગમે તેવું અગત્યગત ગમે ત્યાં સાળીત થઈ શકે છે ! તો પછી આવા અનિષ્ટ દુષ્ટ કુતર્કનું શું પ્રયોજન છે !

માટે આવા કુતર્કગ્રહનો-કદાગ્રહનો તુલ્યની જેમ ત્યાગ કરવો એ જ ઉદારબુદ્ધિ મુમુક્ષુજનને ઉચિત છે, અને એમ જ કરે છે, ' તેને પતિવ્રતા કુલીન સ્ત્રીની જેમ શુભા-નુરક્ત યથલક્ષ્મી+ કદી છોડતી નથી ' અને આવો નિંદા આ દુષ્ટ, અનિષ્ટ, અસત્ એવો કુતર્ક વિષમગ્રહ, અને આ દષ્ટિમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદનો જય થતા આપોઆપ ટળે છે.

। इति कुतर्कविषमग्रहनिन्दाधिकारः ।

અતીન્દ્રિય અર્થસિદ્ધિઉપાય

અને અહીં આ એમ છે, એટલા માટે કહે છે—

अतीन्द्रियार्थसिद्ध्यर्थं यथालोचितकारिणाम् ।

प्रयासः शुष्कतर्कस्य न चासौ गोचरः क्वचित् ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધ્યર્થ અતીન્દ્રિયાર્થની, પ્રેક્ષાવત પ્રયાસ,
ને તે ગોચર કયાંય ના, શુદ્ધ તર્કને ખાસ. ૯૮

અર્થ:—એક વિચારીને વર્તનારા પ્રેક્ષાવત જનોનો પ્રયાસ અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિને અર્થે હોય છે, અને તે અતીન્દ્રિય અર્થ તો ક્વચિત્ પણ શુદ્ધ તર્કનો ગોચર (વિષય) હોતો નથી.

વિવેચન

જે પ્રેક્ષાવત વિચારવાન છવો છે, તે વિવેકીઓનો પ્રયાસ અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિ અર્થે હોય છે ધર્મ, આત્મા આદિ અતીન્દ્રિય અર્થ છે, એટલે કે ઇન્દ્રિયને અગોચર છે, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનવડે બાહ્ય શકાતા નથી ત્યા ગો-ચર નથી, અર્થાત્ ગો એટલે ઇન્દ્રિય, તેનો ચર-સંચાર નથી, ગતિ-પ્રસર નથી આવા અતીન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી પર એવા ધર્મ-આત્મા આદિ અર્થ તુ સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે કેલું છે ? તે બાણવા માટે, સમજવા માટે ને સિદ્ધ કરવા માટે વિચારવત વિવેકી પુરુષો સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે,

વૃત્તિ:—અતીન્દ્રિયાર્થસિદ્ધ્યર્થ-અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિને અર્થે, ધર્મ આદિની સિદ્ધિ અર્થે એમ અર્થ છે, યથાલોચિતકારિણામ્-યથાલોચિતકારીઓનો, પ્રેક્ષાવતોનો, પ્રયાસ-પ્રયાસ, પ્રવૃત્તિ કેલર્થે હોય છે. શુષ્કતર્કસ્ય-અધિષ્ટ શુદ્ધ તર્કનો, ન ચાસૌ-અને નયો હોતો તે અતીન્દ્રિય અર્થ, ગોચર-ગોચર, વિષય, ક્વચિત્-ક્વચિત્, કયાંય પણ

। " इदं विदंस्तत्त्वमुदात्तबुद्धि रसद्वन्द्वं यस्तृणवज्जहाति ।

જહાતિ નૈનં કુલંજવ યોપિદ્ મુળાનુરક્ત દયિત યશઃશ્રીઃ ॥"—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

મથે છે અને એમ કરતા તેઓને આત્મા-ધર્મ આદિ પદાર્થના અતીન્દ્રિયપણાની વિશેષ પ્રતીતિ થાય છે તે આ પ્રકારે:—

‘ઇન્દ્રિય’ એટલે ઇન્દ્ર સંબંધિની ઇન્દ્ર એટલે આત્મા જેનો સ્વામી છે તે ઇન્દ્રિય, અથવા જે પોતપોતાના નિયત ક્ષેત્રમાં અદમિન્દ્રની જેમ સર્વસત્તાધીશ થઇને વર્તે છે તે ઇન્દ્રિય તેના ક્ષેત્રમાં બીજાનું કંઈ ચાલતું નથી ને બીજાના ક્ષેત્રમાં ઇન્દ્રિયોનો ઇન્દ્ર તેનું કંઈ ચાલતું નથી પોતપોતાની ક્ષેત્રમર્યાદાની બહાર કોઈ ઇન્દ્રિયની આત્મા સત્તા ચાલતી નથી જેમકે-આખ દેખવાનું જ કામ કરી શકે છે, કાન સાંભળવાનું જ કામ કરી શકે છે આખથી સંભળાતું નથી, કે કાનથી દેખાતું નથી આમ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની સત્તા નાના ઠાકરડાની પેઠે પોતાના નાનકડાં સ્વક્ષેત્ર પૂરતી જ મર્યાદિત છે. આવી સર્વ ઇન્દ્રિયોની સત્તાથી જે પર છે, તે ઇન્દ્રિયોનો પણ જે ઇન્દ્ર-અધિષ્ઠાતા સ્વામી છે, તે ‘આત્મા’ નામથી ઓળખાતી વસ્તુ છે

અત્રે કોઈ એમ શકા કરે કે-આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, કારણ કે તે હૃદિમાં આવતો નથી-નજરે ચડતો નથી, તેનું કોઈપણ રૂપ જણાતું નથી, તેમજ તેનો બીજો કોઈ પણ અનુભવ થતો નથી માટે જીવનું સ્વરૂપ છે જ નહિ. અથવા ‘નથી દૃષ્ટિમાં દેહ જ આત્મા છે, અથવા ઇન્દ્રિય-પ્રાણ એ આત્મા છે, આત્મા જૂદો આવતો’ માનવો એ મિથ્યા છે, કારણ કે તેનું જૂદું એ ધાણું નથી વળી જો તે આત્મા હોય તો તે કેમ જણાતો નથી? જો તે હોય તો ઘટ-પટ વગેરેની જેમ જણાવો જોઈએ, માટે આત્મા જેવા કોઈ પદાર્થ નથી અને તો પછી મોક્ષનો ઉપાય પણ મિથ્યા છે-ફોગટ છે

“ નથી હૃદિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ,
બીજો પણ અનુભવ નહિ, તેથી ન જીવસ્વરૂપ
અથવા દેહ જ આત્મા, અથવા ઇન્દ્રિય પ્રાણ,
મિથ્યા જૂદો માનવો, નહિ જૂદું એ ધાણું
વળી જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહિ કેમ ?
જણાય જો તે હોય તો, ઘટ પટ આદિ જેમ.
માટે છે નહિ આત્મા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય,
એ અતર શંકાતણું, સમજવો સદુપાય ”

શ્રીમદ્ નાજય દ્રશ્ય પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આમ કોઈ દેહાત્મવાદી કે જડવાદી દલીલ કરે તે કેટલી બધી પોકળ છે, એ ઉપર કહેલા ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપ પરથી સહેજે સમજી શકાય છે કારણ કે જે દ્રષ્ટિનો પણ દ્રશ્ય

‘જે દ્રષ્ટા છે દ્રષ્ટિનો’
 છે, જે રૂપને બાણનારો છે, તેને હૃદિ કેમ દેખી શકશે વારુ? સર્વ
 હૃદિયોથી પર એવો અબાધ્ય અનુભવ જે બાકી રહે છે, તે જ છવતું
 સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક હૃદિયને તો પોતપોતાના વિષય પૂરતું જ જ્ઞાન હોય
 છે, પણ આત્માને તો પાંચે હૃદિયના વિષયનું જ્ઞાન હોય છે. દેહ તે
 આત્માને બાણતો નથી, હૃદિય કે પ્રાણ તેને બાણતા નથી, પણ ખુંદ આત્માની સત્તા વડે
 કરીને જ તે દેહ હૃદિય ને પ્રાણ પોતપોતાના નિયત કાર્યમાં પ્રવર્તે છે. આત્મા એ
 બધા ચંત્રનો ચલાવનારો ચંત્રવાહક છે. આમ સર્વ અવસ્થામાં જે સદાય ન્યારો-જૂદો
 જ જણાય છે, જૂદો જ તરી આવે છે, જે પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય છે, તે આત્મા છે;
 અને એ જ એનું સદાય એંધાણ છે-ઓળખવાની નીશાની છે. બાકી દેહાધ્યાસને લીધે
 આત્મા દેહ સમાન ભાસે છે, પણ તે બન્ને પ્રગટ લક્ષણ ઉપરથી ભિન્ન છે, જેમ અસિ
 ને મ્યાન’ ભિન્ન છે-જૂદા છે તેમ.

“જે દ્રષ્ટા છે દ્રષ્ટિનો, જે બાણ છે રૂપ;

અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે છવસ્વરૂપ.
 હૃદિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;
 પાંચે હૃદિના વિષયનું, પણ આત્માને જ્ઞાન.
 દેહ ન બાણે તેહને, બાણ ન હૃદિય પ્રાણ;
 આત્માની સત્તા વડે, તેહ પ્રવર્તે બાણ.

સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
 પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય.

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન,
 પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે જ્ઞાન.

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન;
 પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને મ્યાન.

(ભુએ) શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રેણીકૃત શ્રી આત્મસિદ્ધિઃ

આમ આત્માદિ અર્થનું અતીન્દ્રિયપણું સાબિત થાય છે, અને તે અતીન્દ્રિય
 દાર્થ તો ઠવચિત પણ પ્રસ્તુત શુદ્ધ તર્કનો વિષય નથી હોતો. સુક્ષ્મ, નીરસ,
 તંડાવાદ જેવા કૌશાલકોડ તર્કથી કદી પણ અતીન્દ્રિય અર્થનો સિદ્ધિ થતો નથી. માટે
 ભા અપ્રયોજનભૂત, ઇષ્ટ સિદ્ધિને નહિ સાધનારા, અને ઉલટા આત્માર્થને હાનિરૂપ
 ધારૂપ થઈ વ્યામોહ ઉપભવનારા શુદ્ધ તર્કને કયો વિચારવંત આત્માથી પુરુષ સેવે?
 હરે? કોઈ વિચારવાન વિવેકી જીવ તો તેને દૂરથી પણ સ્પર્શે જ નહિ.

ગોચરસ્ત્વાગમસ્યૈવ તતસ્તદુપલબ્ધિતઃ ।

ચન્દ્રસૂર્યોપરાગાદિસંવાચાગમદર્શનાત્ ॥ ૯૧ ॥

પણ અતીન્દ્રિય અર્થ તે, આગમ ગોચર હોય;
તેહ થકી તે અર્થની, ઉપલબ્ધિ અહિં જોય;
ચંદ્ર-સૂર્ય ગ્રહણાદિને, મળતું આવે જેહ;
એવા આગમદર્શને, હોય નહિં સંદેહ. ૯૧

અર્થઃ—પરંતુ તે અતીન્દ્રિય અર્થ આગમને જ ગોચર હોય છે,—તેના થકી તે અતીન્દ્રિય અર્થની ઉપલબ્ધિ (જાણપણું) થાય છે તેટલા માટે. કારણ કે ચંદ્ર-સૂર્યના ગ્રહણ વગેરેને સંવાદી-મળતા આવતા આગમનું દર્શન થાય છે.

વિવેચન

ઉક્ત અતીન્દ્રિય અર્થ જો કોઈને પણ ગોચર હોય તો તે આગમને જ છે. કારણ કે અતીન્દ્રિય એટલે કે ઇન્દ્રિયોને અગમ્ય એવા વિષયનું જાણપણું આગમથી થાય છે. જેમકે આગમદ્વારા એમ જાણવામાં આવે છે કે અમુક દિવસે, અમુક વખતે અતીન્દ્રિય અર્થ ચંદ્રગ્રહણ થશે, સૂર્યગ્રહણ થશે, ઇત્યાદિ. અને તે જ આગમવાદી આગમગોચર પ્રમાણે તેને મળતા આવતા જ સમયે ચંદ્રગ્રહણ-સૂર્યગ્રહણ (Eclipse) આદિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આમ આગમકથનનો પ્રત્યક્ષ સાથે સંવાદ આવે છે, મેળ ખાય છે. એટલે આ સ્થૂલ દૃષ્ટાંત ઉપરથી અતીન્દ્રિય અર્થની વાત એ આગમનો વિષય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જો કે આ ચંદ્રગ્રહણાદિ લૌકિક અર્થ છે, એમ જાવવા યોગ્ય છે; છતાં અતીન્દ્રિય હોઈ દૃષ્ટાંતરૂપે અને રજૂ કરેલ છે.

જે જે વિષયમાં નિષ્ણાત હોય તે વિષયમાં તેનું વચન જ પ્રમાણભૂત ગણાય, તે સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે અતીન્દ્રિય વિષયમાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાની એવા આત્મ પુરુષ પ્રમાણે ભૂત હોઈ, તેનું જ વચન પ્રમાણ છે. અને આત્મ પુરુષનું વચન તેનું નામ જ 'આગમ' છે. તેની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ આપે એવું ગ્રહણનું દૃષ્ટાંત અત્ર આપ્યું છે. પણ આ તો લૌકિક પદાર્થ છે. પણ અલૌકિક એવા અતીન્દ્રિય આત્મપદાર્થના સંબંધમાં પણ આ આત્મ જ પ્રમાણભૂત છે. કારણ કે તે યોગીશ્વરે આત્મસ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી

વૃત્તિઃ—ગોચરસ્તુ—પણ ગોચર તો, આગમસ્યૈવ—આગમને જ, અતીન્દ્રિય અર્થ તો આગમને જ ગોચર હોય છે. ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—તતસ્તદુપલબ્ધિતઃ—તેના થકી—આગમ થકી તે અતીન્દ્રિય અર્થની ઉપલબ્ધિને લીધે. એ જ કહે છે—ચન્દ્રસૂર્યોપરાગાદિસંવાચાગમદર્શનાત્—ચંદ્ર-સૂર્યના ઉપરાગ (ગ્રહણ) આદિને સંવાદી-મળાત્મક મળતા આવતા એવા આગમના દર્શન ઉપરથી. આ લૌકિક અર્થ છે એમ જાવવું.

છે, અને તથા રૂપ અનુભવ કરી પોતે સહજ આત્મસ્વરૂપ જોવા સંકષ્ટાત્ 'પ્રભુ' મન્યા છે અને જેવું આત્મસ્વરૂપ તેમજે દીકું તેવું યથાર્થપણે તેમજે કહી દેખાડ્યું છે એટલે આવા આ આત્મદ્રષ્ટા નિર્દોષ આત્માનુભવી પ્રાપ્ત પુરુષ આ બાબતમા પ્રમાણભૂત છે, આત્મ છે, પરમ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે લોકવ્યવહારમા પણ જોમ કોઈ સાચા પ્રમાણિક મનુષ્યનો લોકો વગર વિચાર્યે પણ વિશ્વાસ રાખે, તેમ પરમાર્થમા પણ આ સાચા પ્રમાણિક સત્પુરુષ વગર વિચાર્યે પણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે, 'તદ્વત્તિ' કરવા યોગ્ય છે પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ બાખ્યું છે કે—

“તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું ?

નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું” —મોક્ષમાળા પાઠ ૬૭

અને આત્મ પણ તે જ કે જેના દોષને આવરણ ટાળ્યા હોય. જેના રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ દોષ અને જ્ઞાન-દર્શન આવરણ ટાળ્યા છે, તે જ પુરુષ 'આત્મ' હોવા યોગ્ય છે. કારણ કે જ્ઞાનને આવરણ હોય તો અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તેનું વચન 'આત્મ કોણું?' અસત્ય પણ હોય, ને તેના પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહિ અને રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ દોષ તો તેથી પણ અસત્ય વધવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ પણ નિરાવરણ જ્ઞાન હોય અને રાગદ્રેષરહિતપણું-નિર્દોષપણું હોય, તો જ તેનું વચન સપૂર્ણ સત્ય હોઈ વિશ્વાસપાત્ર હોય-આત્મ હોય. એટલે જે કોઈ સર્વજ્ઞ વીતરાગ હોય તે જ આત્મ છે, ને તેનું વચન જ આત્મ છે, અર્થાત્ પરમ પ્રમાણભૂત હોઈ પરમ વિશ્વાસપાત્ર છે અને આલું જે આત્મવચન તે જ આગમ અથવા વિશ્વાસપાત્ર એવું શાસ્ત્ર છે

ઉપસહાર કરતા કહે છે—

एतत्प्रधानः सच्छास्त्रः शीलवान् योगतत्परः ।

जानात्यक्तीन्द्रियानर्वास्तथा चाह महामतिः ॥ ૧૦૦ ॥

વૃત્તિ — ઇતત્પ્રધાન. — આ આગમપ્રધાન, સચ્ચાસ્ત્ર — સત્સાધ, સત્સંઘાત પ્રાપ્ત, શીલવાન્ — શીલવાન, પરદોષથી વિરતિમાન, યોગતત્પર — યોગતત્પર સદા તેમા અભિયુક્ત-તત્પર, એવા પ્રકારનો હોઈ, જાનાત્યક્તીન્દ્રિયાનર્વાસ્તથા — અતીન્દ્રિય અર્થોને, ધર્માદિને બાજે છે, તથા ચાહ મહામતિ — અને તેવા પ્રકારે મહામતિએ-પત જલિએ કવું કે —

* 'દોષાવરણયોદ્ધાનિર્નિ શોપાસ્ત્યતિશાયનાત્ ।

કવચિયથા સ્પદેતુ-યો વહિર-તર્મલક્ષ્ય ॥”

—સમ તલસદાચાર્યજીવિત આસમીમાંસા,

શ્રુતપ્રધાન સત્શ્રાદ્ધ ને, યોગપર શીલવાન,
અર્થ અતીન્દ્રિય જાણતો,-કહે મહામતિમાન - ૧૦૦

“અર્થ:-આ આગમપ્રધાન, સત્શ્રાદ્ધ (સત્શ્રદ્ધાવત), શીલવાન એવો યોગ-
તત્પર પુરુષ, અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે. અને તેવા પ્રકારે મહામતિએ (પતંજલિએ)
કહ્યું છે:-

વિવેચન

આ આગમપ્રધાન એટલે કે આગમ જેને મન પ્રધાન-મુખ્ય છે, એવો સત્શ્રાદ્ધ
શીલવાન ને, યોગતત્પર થઈ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે અને તેવા પ્રકારે મહામતિ
પતંજલિએ પણ કહ્યું છે. ઉપરમા અતીન્દ્રિય વિષયમાં પ્રમાણભૂત
અતીન્દ્રિય અર્થો એવું જે આગમ અર્થાત્ આત્મવચન કહ્યું, તે જેને મન પ્રધાન છે, મુખ્ય
કોણ જાણે? છે, સર્વોપર છે, એવો પુરુષ સત્શ્રાદ્ધ અથવા સત્શ્રદ્ધાવત કહેવાય
છે એવો સત્શ્રાદ્ધ શીલવાન થાય છે એટલે કે પરદ્રોહથી વિરામ
પામે છે, અને યોગસાધનમા તત્પર રહી ધર્મ-આત્મા આદિ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે.
આગલા શ્લોકમાં, અતીન્દ્રિય વિષયની બાળતમા ગ્રહણના દ્વારા ઉપરથી આગમનું-
આત્મ વચનનું પ્રમાણભૂતપણું જતાવ્યું. આવું આગમવચન જેને મન પ્રધાન છે, તે આજ્ઞા
પ્રધાન પુરુષ સત્ શ્રાદ્ધ કહેવાય છે કારણ કે તે સત્ વચન પ્રત્યે
આજ્ઞાપ્રધાન સત્ શ્રદ્ધા-કંઠ વિશ્વાસ-સ્થિર આસ્થા ધરાવે છે, અને સર્વત્ર સત્
સત્શ્રાદ્ધ પુરુષના વચનને આગળ કરી પ્રવર્તવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવે છે. આમ
આત્મકલ્યાણના ઇચ્છનાર સુસુક્ષ્મ સોથી પ્રથમ ‘આજ્ઞાપ્રધાન’
થવું જોઈએ, કારણ કે ‘આજ્ઞાથી ધર્મ અને આજ્ઞાથી તપ’-એમ શાસ્ત્રવચન છે
સત્પુરુષની આજ્ઞા વિનાની આ જીવની જાન-તપ-શીલ આદિ ક્રિયા પણ જીવને બાધ
થઈ ઉલટી ભવઉપાધિ કરે છે, માટે અને શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ આજ્ઞાપ્રધાનપણા શુષ્ણે
સોથી પ્રથમ મૂક્યો છે. આવો આજ્ઞાપ્રધાન હોય તે જ ‘સત્ શ્રાદ્ધ’-સત્ શ્રદ્ધાળુ થઈ શકે.

“પ્રભુ આજ્ઞા ભક્તે લીન, તિલે દેવચંદ્ર કીન.”

“આજ્ઞા રમે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીલ વરીજે.”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

આત્મા જે સત્શ્રાદ્ધ હોય છે તે પછી યથાશક્તિ આગમની, આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા
તત્પર જાણે છે. અને આગમની મુખ્ય આજ્ઞા તો ‘શીલ’ સેવવાની છે. ‘શીલ’ એટલે

આત્મસ્વભાવ; પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે ગમન કરવાથી-વ્યભિચાર કરવાથી
શીલ સેવન તે શીલનો ભંગ થાય છે, માટે પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે વ્યભિચારથી
શીલ ભંગ ન કરતા, આત્મસ્વભાવમા રહી ‘શીલ’ પાળવું એવી મુખ્ય
શાસ્ત્ર/આજ્ઞા છે. અને તેવા શીલના પાલન માટે અદ્વિસા સત્ય આદિ પંચ શીલ પરમ

ઉપકારી છે, માટે તેનું પાલન કરવું એવી શાસ્ત્રઆજ્ઞા છે આ આજ્ઞાને, અનુસરીને સત્શાદ્દ યુક્તિ પુરુષ યથાશક્તિ અહિંસા-સત્યાદિ શીલના પાલનમાં તત્પર બને છે, અને જેમ બને તેમ પરભાવ-વિભાવનો ત્યાગ કરી આત્મસ્વભાવમાં રહેવા પ્રયત્નશીલ બને છે, આમ તે 'શીલવાન' હોય છે

અને આમ જે સત્શાદ્દ શીલવાન-સંયમી હોય છે, તે પછી યોગનો અધિકારી બની યોગતત્પર હોય છે, આત્મસ્વભાવ સાથે યુજનરૂપ યોગને સાધવા પ્રવર્તે છે અને તેમ યોગતત્પર થતા તેને દિવ્ય યોગીજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી અતીન્દ્રિય અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, સાક્ષાત્કાર થાય છે

શું ? તો કે—

આગમેનાનુમાનેન યોગાભ્યાસરસેન ચ ।

ત્રિધા પ્રકલ્પયન્પ્રજ્ઞાં લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

આગમથી, અનુમાનથી, યોગાભ્યાસ રસે પ,

પ્રજ્ઞા ત્રિવિધે યોજતાં, ઉત્તમ તત્ત્વ લહે ૫ ૧૦૧.

અર્થ:—આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસના રસથી, એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકલ્પતા-પ્રયોજતા ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે

વિવેચન

મુનિ પતંજલિ કહે છે કે—'ઉત્તમ તત્ત્વનો પ્રાપ્તિ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતા થાય છે: (૧) આગમથી, (૨) અનુમાનથી, અને (૩) યોગાભ્યાસના રસથી' પ્રજ્ઞાને-જુદિને આગમમાં યોજવાથી, આપ્ત પુરુષના વચનમાં ભેડવાથી ઉત્તમ ઉત્તમ તત્ત્વ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે અનુમાન એટલે વિગ ઉપરથી વિગીનું પ્રાપ્તિ ત્રણ જ્ઞાન, તેમાં પણ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતા ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પ્રકારે યોગાભ્યાસ એટલે વિદિત અનુમાનના અભ્યાસરસમાં પણ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજિત કરતા ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે આમ ત્રણ પ્રકારે આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસરસથી, એ ઉક્ત અનુક્રમે જ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતા

વૃત્તિ.—આગમેન-આગમથી, આત્મચતુર્ય લક્ષણવાળા આગમથી, અનુમાનેન-અનુમાનથી, વિગ ઉપરથી વિગીના જ્ઞાનરૂપ અનુમાનથી, યોગાભ્યાસરસેન-અને યોગાભ્યાસના રસથી, વિદિત અનુમાનરૂપ યોગાભ્યાસના રસથી, ત્રિધા પ્રકલ્પયન્પ્રજ્ઞા-ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકલ્પતા, ઉક્ત ક્રમે જ, કાનલે કે અન્યથા તે પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ છે તેથી કરીને તે જ કે-લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્-ઉત્તમ તત્ત્વ પામે છે, પાપ-સ મોહની નિવૃત્તિને લીધે, યુતાદિ ભેદ કરીને.

ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે, એટલે કે પાપ-સંભોધની નિવૃત્તિ થકી શુતાદિના લેદે કરીને ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. બીજી રીતે પ્રવૃત્તિ કરતાં તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ધર્મી નથી.

૧. અત્રે તત્ત્વપ્રાપ્તિનો સોધો પ્રથમ ઉપાય આગમ છે, કારણ કે આગમ એ તત્ત્વનું સાક્ષાત્ દર્શન જેણે કર્યું છે એવા આત્માનુભવી સત્પુરુષનું વચન છે. તેવા પરમ પ્રજ્ઞાવંત તત્ત્વદ્રષ્ટાના વચનામૃતમાં બુદ્ધિને ચેતનાથી અર્થાત્ સત્પુરુષના વચનની બુદ્ધિ-પૂર્વક-સમજણપૂર્વક આરાધનાથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ જરૂર થાય.

૨. તત્ત્વપ્રાપ્તિનો બીજો ઉપાય આનુમાન અર્થાત્ સન્યાસપદ્ધતિ યુક્તિવાદ છે. આ યુક્તિવાદમાં પ્રજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવાથી અર્થાત્ સન્મતિયુક્ત તર્ક કરવાથી તત્ત્વની વિશેષ પરીક્ષા થાય છે, વિશેષ ચકાસણી થાય છે, અને યુક્તિની કસોટીમાંથી પાર ઉતરતાં તત્ત્વની અત્યંત દૃઢતા થાય છે, સન્મતિતર્કનું યથાયોગ્ય સમાધાન થતાં તત્ત્વવિનિશ્ચય થાય છે. પણ આ યુક્તિવાદ સન્યાસપદ્ધતિ હોવો જોઈએ. જેમ ન્યાયમૂર્તિ નિપક્ષપાત-પણે-નિરાશ્રયપણે-મધ્યસ્થતાથી સત્ય ન્યાય તોલે, તેમ સન્મતિ પરીક્ષકે નિપક્ષપાતપણે, નિરાશ્રયપણે, મધ્યસ્થતાથી તત્ત્વનો તોલ કરી, સન્યાસપદ્ધતિ યુક્તિયુક્ત પક્ષનો જ મુક્ત કંઠે સ્વીકાર કરવો જોઈએ, -જેમ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રના કર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીએ કહી દેખાડ્યું છે ને કરી દેખાડ્યું છે તેમ; અથવા ભોક્ષમાળા નામક દર્શનપ્રભાવક અંથમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રદર્શિત કર્યું છે તેમ.

" પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિપુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિમહઃ ॥ " —શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી.

તેમજ આ યુક્તિવાદ આગમથી વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ, પણ અવિરુદ્ધ હોવો જોઈએ. આગમને અનુકૂળ હોવો જોઈએ, કારણ આગમ એ સાક્ષાત્ તત્ત્વદ્રષ્ટા પુરુષનું વચન હોઈ, તેનું સ્થાન યુક્તિ કરતાં ઘણું ઉચું છે, એટલે આગમોક્ત તત્ત્વનું સુયુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાપન કરવામાં બાધ નથી, પણ ઉત્પાદન કરવામાં જરૂર બાધ છે. અને એટલા માટે જ અત્રે આગમનું સ્થાન પ્રથમ મૂક્યું છે.

૩. તથા તત્ત્વપ્રાપ્તિનો ત્રીજો ઉપાય યોગાભ્યાસ રસ છે. સતશાસ્ત્રમાં જે યોગ-અનુષ્ઠાન વિહિત છે, તેના રસપૂર્વક અભ્યાસથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. શાસ્ત્રમાં જે યોગસાધન અર્થાત્ ધર્મવ્યાપાર વિધાન બતાવ્યા છે, તેના પુનઃ પુનઃ આસેવનરૂપ અભ્યાસમાં રસ લઈ મતિ જોડવાથી આત્માની પરિણતિ વિશુદ્ધ થાય છે, અને પ્રજ્ઞા નિર્ભલ બને છે, તેથી તત્ત્વના ચમત્કારો તેમાં ભાસ્યમાન થાય છે. અત્રે 'રસ' શબ્દથી યોગાભ્યાસમાં એકરસતારૂપ-તન્મયતારૂપ ભાવ સૂચવ્યો છે. આ યોગાભ્યાસનું સ્થાન અત્રે

ત્રીજું મૂક્યું છે, તેનું કારણ આ યોગાભ્યાસ શાસ્ત્રઆજ્ઞા પ્રમાણે તેમાં જતાવેલ વિધિ અનુસાર હોવો જોઈએ; તેમજ આગમને અનુકૂળ યુક્તિથી યુક્ત એવો હોવો જોઈએ, સ્વચ્છંદ પ્રમાણે ન હોવો જોઈએ.

આમ તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં આ ત્રણ ઉપાયનું ઉક્ત અનુક્રમે પૂર્વાપર પ્રધાનપણું છે: પ્રથમ સ્થાન આગમનું, પછી અનુમાનનું, અને પછી યોગાભ્યાસરસનું છે, કારણ કે આગળ આગળનું સ્થાન હોય તો જ પાછલું ચોસે છે. માટે સુમુક્ષુ આગમવચનને કદ અદ્વાતી માન્ય કરી, યુક્તિથી તેની ચકાસણી કરી બુદ્ધિપૂર્વક બરાબર સમજીને, તદનુસાર જો રસપૂર્વક યોગાભ્યાસ કરે તો તેને અવશ્ય ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય, એમ તાત્પર્ય છે. પહેલાં શ્રદ્ધા, પછી બુદ્ધિ, અને પછી રસપૂર્વક પ્રવૃત્તિ,—આ અનુક્રમે ત્રણે મળે, તો તત્ત્વકાર્યની સિદ્ધિ સાંપડે

। इति अर्तोद्दिषार्थसिद्धयुपायाधिकारः ।

સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અભેદઃ સર્વજ્ઞવાદી અભેદ અધિકારઃ*

આ જ અર્થ કહે છે—

न तत्त्वतो भिन्नमताः सर्वज्ञा वह्नो यतः ।
मोहस्तदधिमुक्तीनां तद्भेदाश्रयणं ततः ॥ ૧૦૨ ॥

સર્વજ્ઞો બહુ તત્ત્વથી, નથી ભિન્ન મતવાસ;
ભેદ માનવો મોહ છે, અતિભક્તોનો તાસ. ૧૦૨

અર્થ:—કારણ કે ઘણા સર્વજ્ઞો તત્ત્વથી ભિન્ન મતવાળા નથી, તેથી કરીને તેના ભેદનો આશ્રય કરવો તે તેના અતિભક્તોનો—દાસોનો મોહ છે.

વૃત્તિ:—ન તત્ત્વતઃ—ન તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, મિદ્ધમતા:—ભિન્ન મતવાળા, ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા, સર્વજ્ઞા વહ્નો યતઃ—કારણ કે બહુ સર્વજ્ઞો, મોહસ્તદધિમુક્તીનાં—મોહ છે તેના અતિભક્તોનો, સર્વતિશય શ્રાદ્ધનો, તદ્ભેદાશ્રયણં—તેના ભેદનો આશ્રય કરવો તે, સર્વજ્ઞના ભેદનું અંગીકરણ, તતઃ—તેથી કરીને.

* આ દીપ્રાદશ્ચિનું ત્રણું અનેક હૃદયગમ શાસ્ત્રોંચ ચર્ચાવાળું ઘણું લાંબું હોઈ, વિાવની વિસ્તર અને વાચકની સુગમતા અર્થે અગ્રે આ મુખ્ય અધિકારો અને તેના અતગ્રાધિકારોના વિભાજનની રેખા મેં પ્રયોજી છે.

—સર્વજ્ઞવાદી

વિવેચન

“ નહિં સર્વજ્ઞો જ્યુજ્યુઆણુ, તેહના વળી હાસ. ”—યો. દ. સબજા. ૪-૧૪.

ઉપરમાં આગમની અથવા શાસ્ત્રની પ્રધાનતા અને તેની શ્રદ્ધા પર ખાસ ભાર મૂક્યો, તો પછી કયા શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કરવી ? કારણ કે શાસ્ત્રોતું પણ ભિન્નપણું છે, એમ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઊઠવાનો સંભવ છે. તેનો અત્ર ઉત્તર આપ્યો છે કે તત્ત્વથી ધર્મવાદની અપેક્ષાએ ભેદએ તો શાસ્ત્રનો ભેદ પણ નથી, કારણ કે તેના શાસ્તાઓમાં ભેદ નથી. પણ સ્થૂલબુદ્ધિ જનોને તેના ભેદનું અભિમાન થાય છે, તે તો તે તે નયની અપેક્ષાએ દેશનાભેદને લીધે જ છે. આમ તે તે ધર્મ-શાસ્ત્રના પ્રણેતા જે સર્વજ્ઞ ભેદ અનેક સર્વજ્ઞો છે, તે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી વિચારતાં કાંઈ ભિન્ન મતવાળા, કદપના અતિ ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા નથી; તેઓમાં કોઈ પણ જાતનો મતભેદ કિંવા ભક્તોનો મોહ અભિપ્રાયભેદ નથી. તેટલા માટે તે તે સર્વજ્ઞને બાજનારા જે સર્વજ્ઞ ભક્તો છે, શ્રદ્ધાળુ શ્રાદ્ધજનો છે, તે સર્વમાં કોઈ પણ પ્રકારના મતભેદનો અવકાશ રહેતો નથી. છતાં પણ તે તે સર્વજ્ઞના કોઈ અતિભક્તો-અતિશ્રદ્ધાળુઓ ભે તે સર્વજ્ઞોમાં ભેદની કદપના કરે, ભિન્નતા-જ્યુદ્ધાઈ માને, તો તે કેવલ તે અતિભક્તોનો મોહ જ-અજ્ઞાન જ છે, એમ કહેવું પડશે. કારણ કે તેઓ ભક્તિના અતિરેકમાં ને શ્રદ્ધાની અંધતામાં ધર્મજનૂનતા આવેશથી વિવેક ભૂલી જઈ તેવા પ્રકારે મિથ્યા કદપના કરે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે ભેદએ તો અનંત સર્વજ્ઞો પણ એકે અભિન્ન સ્વરૂપ છે. માટે તેમાં ભિન્નતા* કદપવી તે માત્ર મોહનો વિલાસ છે, કેવલ ખ્રાંતિ જ છે. માટે ભે આરાધ્ય-ઉપાસ્ય એવા સર્વજ્ઞમાં ભેદ નથી, તો પછી આરાધક એવા સર્વજ્ઞ ભક્તોમાં પણ કોઈ ભેદ હોવો ઘટતો નથી.

પોતાના આરાધ્ય-પૂજ્ય પુરુષને સર્વજ્ઞ ને સર્વોત્કૃષ્ટ માનવાનો માનવસ્વભાવ છે, માનવસુલભ નયનગ્રાહ્ય છે. એટલે પોતે માનેલા સર્વજ્ઞનું સ્થાન બીજા બધાથી ચર્ચિયાતું છે એમ સાબિત કરવા ઇચ્છતો તે તેનું ભિન્નપણું કદપવાને સહેજે લલચાય છે, અને પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યેના હૃદયગમ્ય અંધ યથાપ્રકારે ભિન્ન કદપનાનો આગ્રહ કરે છે. આ હૃદયગમ્યથી શ્રદ્ધા-ભક્તિના અતિરેકને લીધે વધારે પડતાં ઉત્સાહી અતિ-ભક્તોને આંધળું ધાર્મિક જનૂન પ્રગટે છે; અને તેથી ધર્મને નામે નાના પ્રકારના અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ ભેદકદપના અનિષ્ટપરંપરાનું મૂલ યથા પડે છે.

“ અભિનંદન જિન દરિયણુ તરસિયે, દરિયણુ ફૂલંબ દેવ;
મત મત ભેદે રે ભે જઈ પૂછિયે, સો યાપે અહમેવ. ”—શ્રી આનંદધનજી.

*“ તત્ત્વતઃ શાસ્ત્રભેદશ્ચ ન શાસ્ત્રુજામભેદતઃ ।

મોદસ્તદધિમુક્તીનાં તદ્દેદાથયણં તતઃ ॥ ” ધ્વ. ધ્વ. ૨૩-૧૪

કેવી રીતે ? તે માટે કહે છે—

સર્વજ્ઞો નામ યઃ કશ્ચિત્પારમાર્થિક એવ હિ ।

સ એક એવ સર્વજ્ઞ વ્યક્તિભેદોપિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સર્વજ્ઞ નામે જેહુ કે, પારમાર્થિક જ અમન;
વ્યક્તિ ભેદ પછુ તત્ત્વથી, તે એકજ સર્વજ્ઞ. ૧૦૩

અર્થ:—‘ સર્વજ્ઞ ’ નામનો જે કોઈ પારમાર્થિક જ એવો છે, તે વ્યક્તિભેદ છતાં, તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ એક જ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહ્યું કે સર્વજ્ઞોમાં ભેદ નથી, તે કેવી રીતે ? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કયું છે:—‘ સર્વજ્ઞ ’ નામથી ઓળખતો જે કોઈ પણ પારમાર્થિક જ, સાચેસાચો, નિરુપચરિત સર્વજ્ઞ હોય, તે વ્યક્તિભેદ છતાં તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ એક જ છે. વ્યક્તિભેદ છતાં તે સાચા પારમાર્થિક સર્વજ્ઞને બધે પછી અહંત, જિન, બુદ્ધ, શિવ, સર્વજ્ઞ અભેદ શંકર વગેરે ગમે તે નામ આપવામાં આવ્યું હોય, છતાં તત્ત્વથી સર્વજ્ઞપણાએ કરીને તે સર્વજ્ઞ એક જ છે. તે સ્વરૂપ જિન આદિ વ્યક્તિભેદની અપેક્ષાએ બધે ભિન્ન ભિન્ન હોય, તેપણુ પારમાર્થિક સર્વજ્ઞપણાએ એક સામાન્ય લક્ષણથી ભેદીએ તો તે તત્ત્વથી જાતિની અપેક્ષાએ સર્વ સ્થળે એક જ છે, તેમાં ભેદનો અવકાશ છે જ નહિં.

“ મુક્તો મુદ્ધોઽર્હન્વાપિ યદૈશ્વર્યેણ સમન્વિતઃ ।

તવીશ્વરઃ સ એવ સ્યાત્સંજ્ઞાભેદોઽત્ર કેવલમ્ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ

“ શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન....વલના,

જિન અરિહા તીર્થંકર, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....વલના, શ્રી મુખાસજિન વંદીએ. ”

—શ્રી આનંદધનજી.

નામ ગમે તે હોય કે વ્યક્તિ ગમે તે હોય, પણ સાચું પારમાર્થિક સર્વજ્ઞપણું હોય, તો અનંત સર્વજ્ઞો પછુ એક સ્વરૂપ છે. આમ અનંત કેવલજ્ઞાનીના પછુ

વૃત્તિ —સર્વજ્ઞો નામ યઃ કશ્ચિત્—સર્વજ્ઞ નામે જે કોઈ અહંત આદિ, પારમાર્થિક એવ હિ—પારમાર્થિક જ છે, નિરુપચરિત જ છે, સ એક એવ સર્વજ્ઞ—તે સર્વજ્ઞ એક જ છે, —સર્વજ્ઞપણુ થઈ, વ્યક્તિભેદોપિ તત્ત્વતઃ વ્યક્તિભેદ છતાં, તત્ત્વથી. સ્વરૂપાદિરૂપ વ્યક્તિભેદ છતાં.

કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપમાં ભેદ નથી, કારણકે કેવલજ્ઞાની સર્વજ્ઞ સર્વ કાંઈ જાણે છે. તેના અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક આત્મદેવતામાં અનંત પર્યાયનું સ્થાન છે, અને તેની અશેષ-સંપૂર્ણ જ્ઞાયક શક્તિ પૂર્ણ કલાએ પ્રગટી છે, તેથી તે સર્વ કાંઈ વિશેષ જાણે છે, સર્વ પ્રમેય-પ્રમાણ તેનું કેવલજ્ઞાન હોય છે.

“ ક્ષેત્ર અસંખ્ય પ્રદેશ, અનંત પર્યાય નિવેશ;

જાણી શક્તિ અશેષ, તેહથી જાણેરે કાંઈ સકલ વિશેષ રે....

જિજ્ઞંસા તોરા નામથી મન ભીની.

સર્વ પ્રમેય પ્રમાણ, જસ કેવલનાણુ પહાણ;

તિણે કેવલનાણી અભિહાણ, જસ ધ્યાવે રે કાંઈ મુનિવર આણુ રે....જિજ્ઞંસા. ”

—શ્રી કેવલદ્રશ.

પ્રતિપત્તિસ્તતસ્તસ્ય સામાન્યેનૈવ યાવતાં ।

તે સર્વેઽપિ તમાપન્ના ઇતિ ન્યાયગતિઃ પરા ॥ ૧૦૪ ॥

તેથી પ્રતિપત્તિ તેહની, જેહની સામાન્યે જ;

તે સર્વ આશ્રિત તેહને, પરા ન્યાયગતિ એજ. ૧૦૪

અર્થ:—તેથી કરીને તે સુખ્ય સર્વજ્ઞની જેટલાઓને સામાન્યથીજ પ્રતિપત્તિ (માન્યતા) છે, તે સર્વેય તેને આશ્રિત છે, એમ પરા ન્યાયગતિ છે.

વિવેચન

આમ વ્યક્તિભેદ છતાં સર્વજ્ઞ એક જ છે, તેથી કરીને આ સર્વજ્ઞનો સામાન્યથીજ જેટલાઓ સ્વીકાર કરતા હોય, તે સર્વ તે સર્વજ્ઞને જ આપણ છે, આશ્રિત છે, એવી ન્યાયની પરા ગતિ છે. કારણ કે જેમ મનુષ્ય લક્ષણ જેના જેનામાં હોય, સુખ્ય સર્વજ્ઞના તેના તેના સામાન્યથીજ ‘ મનુષ્ય ’ તરીકે સ્વીકાર કરવો એ ન્યાયની ભક્ત અભેદ પદ્ધતિ છે; તેમ સર્વજ્ઞનું લક્ષણ જેના જેનામાં હોય, તેના તેના સામાન્યથી ‘ સર્વજ્ઞ ’ તરીકે સ્વીકાર કરવો એ ન્યાયની રીતિ છે. અને આમ જેટલા જેટલા ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓ-દાર્શનિકો સામાન્યપણાથીજ તે સર્વજ્ઞને સ્વીકાર કરતા હોય, માન્યતા ધરાવતા હોય, તે સર્વેય સુખ્યજ-પારમાર્થિકજ એવા તે

વૃત્તિ:—પ્રતિપત્તિઃ તતઃ—તેથી કરીને પ્રતિપત્તિ, તસ્ય—તેની, સર્વજ્ઞની, સામાન્યેનૈવ સામાન્યથીજ, યાવતાં—જેટલાઓની, જેટલા તંત્રાન્તરીયોની (અન્ય અન્ય દર્શનોઓની) પણ, તે સર્વેઽપિ—તે સર્વેય, તમાપન્ના.—તે સુખ્ય સર્વજ્ઞને જ આપણ-આશ્રિત છે, ઇતિ ન્યાયગતિઃ પરા એવી પરા ન્યાયગતિ છે,—તે ચિન્તાય તેની પ્રતિપત્તિની અસિદ્ધિ છે માટે.

એક સર્વજ્ઞને જ માન્ય કરે છે, માને છે, એમ ન્યાયથી સાબિત થાય છે. માટે સર્વજ્ઞને માનનારા જૂદા જૂદા દર્શનવાદીઓ પણ સર્વ કોઈ એક સ્વરૂપ જ છે, અભેદ સ્વરૂપ જ છે. આમ સર્વજ્ઞને ભજનારા ભક્તોમાં પણ ભેદ હોવો સંભવતો જ નથી.

विशेषस्तु पुनस्तस्य कात्स्न्येनासर्वदर्शिमिः ।

सर्वेन ज्ञायते तेन तमापन्नो न कश्चन ॥ ૧૦૬ ॥

અસર્વદર્શી સર્વને, વિશેષ પણ તેનો ય;,
પૂર્ણ જણાય ન-તે થકી, તેને પ્રાપ્ત ન કોય. ૧૦૫

અર્થ:—અને તે સર્વજ્ઞનો વિશેષ-ભેદ તો સંપૂર્ણપણે સર્વ અસર્વદર્શીઓને બાણુ-વામાં આવતો નથી; તેથી કરીને તે સર્વજ્ઞને પ્રાપ્ત થયેલો એવો કોઈ (અસર્વદર્શી) છે નહિ.

વિવેચન

ઉપરમાં સામાન્યથી સર્વજ્ઞનું એકપણું કહ્યું. હવે કોઈ કહેશે કે વિશેષથી તેમાં ભેદ હશે. તેનો ઉત્તર અત્રે કહે છે:—તે સર્વજ્ઞનો વિશેષ-ભેદ તો અસર્વદર્શી એવા સર્વ પ્રમાતૃઓના બાણુવામાં સંપૂર્ણપણે આવી શકતો નથી. કારણ કે તે પોતે અસર્વદર્શી અસર્વદર્શી અસર્વજ્ઞ હોવાથી, તેનું સર્વ દર્શન તેઓને થતું નથી, વિશેષ સંપૂર્ણ એટલે તે સર્વજ્ઞના વિશેષનું-ભેદનું જ્ઞાન તેઓને કેમ થઈ શકે ? અને કેમ જાણે ? સામાન્ય એવું દર્શન થતું હોય તોપણ વિશેષ એવા તેના જ્ઞાનમાં તેઓની ગતિ હોતી નથી. આમ સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ ચિંતવનારા સર્વ અસર્વદર્શીઓને તેના સંપૂર્ણ વિશેષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું સંભવતું નથી. કારણ કે સંપૂર્ણને સંપૂર્ણનો ખ્યાલ આવી શકે, પણ અપૂર્ણને સંપૂર્ણનો ખ્યાલ કેમ આવી શકે ?

એટલે તે તે દર્શન પ્રમાણે આ સર્વજ્ઞ સંબંધી જે ભેદ કલ્પના કરવામાં આવે છે, તે પણ નિરર્થક છે. જેમકે-શેવ લોકો તેને અનાદિશુદ્ધ ને સર્વગત કહે છે; જૈનો સાદિ ને અસર્વગત કહે છે; બૌદ્ધો પ્રતિક્ષણ ભંજુર કહે છે, ઈત્યાદિ જે ભેદ કલ્પાય છે તે નકામો છે. કારણ કે-(૧) તેના વિશેષનું પરિજ્ઞાન એટલે કે સર્વથા સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન છદ્મસ્થને થઈ શકતું નથી. (૨) યુક્તિઓના ભતિવાદને લીધે પ્રાયે વિશેષ હોય છે,

વૃત્તિ:—વિશેષસ્તુ-વિશેષ તો, ભેદ તો પુનઃ-વળી, તસ્ય-તે સર્વજ્ઞનો, કાત્સ્ન્યેન-કાત્સ્ન્યથી, સંપૂર્ણપણે, અસર્વદર્શિમિઃ-અસર્વદર્શી પ્રમાતૃઓથી, સર્વેઃ-સર્વે, ન જ્ઞાયતે-નથી જાણવામાં આવતો, -તેના અદર્શનને લીધે; દર્શન સતે પણ તેના જ્ઞાનની અગતિને લીધે, દર્શન હોય તો પણ તેના જ્ઞાન પ્રત્યે ગતિ હોતી નથી તેથી કરીને, તેન-તે કારણથી, સં-ને સર્વજ્ઞને, આપન્નઃ-પ્રાપ્ત થયેલો, ન કશ્ચન-કોઈ અસર્વદર્શી નથી.

એટલે અનુમાનરૂપ સુક્ષિતઓના પરસ્પર વિરુદ્ધપણાથી એક બીજાનું ખંડન કરે છે. સાંખ્ય ને શૈવ બોદનું ખંડન કરે છે, તો બોદ સાંખ્ય ને શૈવનું પ્રતિખંડન કરે છે. આમ ખંડનખંડન પરંપરા ચાલ્યા કરે છે, ને આ પ્રશ્નનો નિવેડો કોઈ રીતે આવતો નથી, અને ઘાણીનો બેલ જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે ! (૩) અને બાવથી ફલનો અલેદ છે. એટલે કે પરમાર્થથી ફળમાં લેદ પડતો નથી. x કારણ કે સર્વજનું વિશેષ સ્વરૂપ ગમે તે હો, પણ તે શુણ્ણપ્રકર્ષરૂપ સર્વજની આરાધનાનું સાંખ્ય ફળ તો એક જ છે, અને તે કલેશલ્પરૂપ મોક્ષફલ છે. એટલે તે સર્વજ ભગવાન પ્રત્યેના બહુમાનનું જ ફલદાયકપણું હોવાથી જે કોઈ પણ તે સર્વજની સાચા બાવથી ભક્તિ કરશે તેને જ તે ફલ મળશે, માટે તે સર્વજના વિશેષ સ્વરૂપ સંબંધી મિથ્યા વાદવિવાદ શો ? નકામો બધડો શો ?

આમ વિશેષથી તે સર્વજને પ્રતિપક્ષ થયેલો—પામેલો એવો કોઈ પણ અસર્વદર્શી છે નહિ, તો પછી સર્વજમાં લેદ છે એમ કોણ દેખી-જાણી શકે વાર ? માટે તેની એકતા જે સિદ્ધ છે તે માન્ય કરી, વિશેષની વાત હાલ જતી કરવી, એ જ સર્વ અસર્વ-દર્શી છંદસ્થાને સાંપ્રત ને શ્રેયસ્કર છે, અને પરમાર્થથી આત્માર્થી મુશુક્લ જોગીજનને તેમજ કરણ ઉચિત છે.

તસ્માત્સામાન્યતોડ્પ્યેનમભ્યુપૈતિ ય એવ હિ ।

નિર્વ્યાજં તુલ્ય એવાસૌ તેનાંશેનૈવ ધીમતામ્ ॥ ૧૦૬ ॥

(તેથી) સામાન્યથી પણ એહને, માને અદંબ જેહ;

તે અંશે જ ધીમંતને, તુલ્ય જ હોયે તેહ. ૧૦૬

અર્થ:—તેટલા માટે સામાન્યથી પણ આ સર્વજને જે નિર્વ્યાજપણે—સાચેસાચી રીતે માન્ય કરે છે, તે તેટલા અંશે કરીને જ મતિમંતોને મત તુલ્ય જ—સરખો જ છે.

વિવેચન

તેટલા માટે સામાન્યથી પણ આ સર્વજને જે કોઈપણ માને છે, સ્વીકારે છે, તે

વૃત્તિ:—તસ્માત્સામાન્યતોડ્પ્યેનમ—તેથી કરીને સામાન્યથી પણ આ સર્વજને, અભ્યુપૈતિ ય એવ હિ—જે કોઈ અસર્વદર્શી માન્ય કરે છે, નિર્વ્યાજમ્—નિર્વ્યાજપણે (સાચેસાચી રીતે), ઔચિત્ય યોગથી તેણે કહેલના પાલનમાં તત્પર થઈને, તુલ્ય એવાસૌ—તે તુલ્યજ છે, તેનાંશેનૈવ સર્વજપ્રતિપક્ષ લક્ષણ અંશથી, ધીમતામ્—ધીમંતોને, અનુપહત શુદ્ધિવંતોને, એમ અર્થ છે.

■ “ અનાદિશુદ્ધ હત્યાદિર્યથ મેદોડ્પ્ય કલ્પયતે ।

તત્તત્તન્વાનુસારેણ મન્યે સોડપિ નિરર્થકઃ ॥

વિશેષસ્થાપરિણાનાયુક્તીનાં જાતિવાદતઃ ।

પ્રાયો વિરોધતથૈવ ફલભેદાન્ન માવતઃ ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ.

માન્યતા પૂરતા અંશથી ધીમતોને મન સરખા જ નહે. એટલે કે નિર્વાજપણે, નિર્દોષપણે, નિષ્કપટપણે, સાચેસાચી રીતે તે સર્વજ્ઞની આજ્ઞાના પાલનમાં યથોચિતપણે તત્પર થઈ, તેને જે કોઈ માન્ય કહે છે, તે સર્વજ્ઞ માન્યતારૂપ સામાન્ય અંશે કરીને બુદ્ધિમાન પ્રાણજનોને મન તુલ્ય જ છે, સમાન જ છે, -પછી તે બધે ગમે તે મતનો, સમપ્રદાયનો કે દર્શનનો અનુયાયી હોય. અને સર્વજ્ઞને માનવું, એટલે નિષ્કપટ, નિર્દોષપણે તેની બાપેલી આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં તત્પર રહેવું, એમ અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે. કારણ કે સુખેથી માન્યપણું કહીએ, પણ આજ્ઞા આરાધન ન કરીએ, તો તે માન્યપણાની મફકરી વા વિડંબના કરવા ધરાબર છે ! એ તો 'ચાકર તોરા, કથા નહિં કરે !' -એના જેવો ઘાટ થયો ! માટે અહિંસા, સત્ય આદિના પાલન સંબંધી એની આજ્ઞાના પાલનમાં સદા ઉદ્યુક્ત રહેવું, એજ એ સર્વજ્ઞ ભગવાનની આરાધનાનો એક ઉપાય છે. અને તેવા પ્રકારે થી હરિભદ્રસૂરિએ અષ્ટકમાં કહ્યું છે.†

“સારી વિધિ સેવા સારતાં, આણુ ન કાંઈ ભાંજે;

હુકમ હાજર ખીજમતિ કરતાં, સહેજે નાથ નિવાજે.

સેવા સારજોયે રે જિનની મન સાચે” -શ્રી રૂપચંદ્રભટ્ટ.

તાત્પર્ય કે-જે કોઈપણ સર્વજ્ઞ તત્વને સ્વીકારી, નિર્દોષપણે-નિષ્કપટપણે, સાચા ભાવથી તેની આજ્ઞાના આરાધનમાં તત્પર હોય છે, તે સર્વ તેટલી માન્યતા પૂરતા સમાન અંશથી તુલ્ય જ છે, સમાન જ છે. આટે તો જૈન હોય કે અજૈન સર્વજ્ઞ બકતોનો હોય, જોડ હોય કે બ્રાહ્મણ હોય, શૈવ હોય કે વૈષ્ણવ હોય, સાખ્ય અભેદ હોય કે નૈયાયિક હોય, વેદાંતી હોય કે સિદ્ધાંતી હોય, ઇસ્લામી હોય કે ઇસાઈ હોય, ગમે તે મત સંપ્રદાયનો અનુસર્તા હોય, પણ જો તે સર્વજ્ઞને (omniscient) માનતો હોય તો તે એકરૂપ-અભેદરૂપ જ છે. આમ સર્વને સામાન્ય એવી સર્વજ્ઞ માન્યતા જગતના સમસ્ત સંપ્રદાયોનું એક અનુપમ મિલનસ્થાન છે, માટે એક અભેદસ્વરૂપ સર્વજ્ઞને માનનારા સેવક ભક્તજનોમાં કોઈ પણ ભેદ ઘટતો નથી, એમ સિદ્ધ થયું.

આ જ અર્થ નિદર્શનગર્ભપણે કહે છે—

+ “યસ્ય ચારાધનોપાયઃ સદાજ્ઞમ્યાસ એવ દિ ।

યથાશક્તિ વિધાનેન નિયમાત્સ ફલપ્રદઃ ॥”

× “સર્વજ્ઞપ્રતિપત્ત્યંશમાધિત્યામલયા ધિયા ।

નિર્વાજા તુલ્યતા ભાવ્યા સર્વતેજેષુ યોગિનાન્ ॥” રૂ. રૂ. ૨૩-૬

યથૈવૈકસ્ય નૃપતેર્વહ્વોઽપિ સમાશ્રિતાઃ ।

દૂરાસન્નાદિભેદેઽપિ તદ્ભૂત્યાઃ સર્વે એવ તે ॥ ૧૦૭ ॥

જેમ એક રાજા તણા, આશ્રિત હોય ધણાય;

દૂર-નિકટ ભેદય તે, તસ સેવક સઘળાય. ૧૦૭

અર્થ:—જેમ કોઈ એક રાજાના ધણાય આશ્રિતો હોય, પણ દૂર-નિકટ આદિને ભેદ છતાં, તેઓ સર્વેય તેના ભૂત્યો-સેવકો છે;

વિવેચન

ઉપરમાં સુચુક્તિથી જે સર્વજ્ઞવાક્યોનું અભેદપાત્રું ઘટાવ્યું, તેનું અહીં લોક-પ્રસિદ્ધ દર્શાવપડે સમર્થન કર્યું છે:—જેમ કોઈ એક અમુક રાજા હોય, અને તેના આશ્રિત એવા સેવા કરનારા અનેક પુરુષો હોય. તે આશ્રિતમાં કોઈ રાજાની નિકટનો સેવક હોય, કોઈ દૂરનો હોય. કોઈ પ્રધાન હોય, તો કોઈ મંત્રી હોય; કોઈ સરદાર હોય તો કોઈ સીપાઈ હોય; કોઈ કારકુન હોય, તો કોઈ પટાવાળો હોય. ઈત્યાદિ પ્રકારે તે તે પુરુષની નિમણૂક પ્રમાણે દરબાજાનો ભેદ હોય છે. પણ રાજાના આશ્રિત એવા તે બધાય પુરુષો તે એક જ રાજાના ભૂત્યો તો છે જ, કારો-સેવકો તો છે જ. તેઓના ભૂત્યપણામાં-સેવક-પણામાં કાંઈ ભેદ પડતો નથી. કોઈનો કોહો જાણે તો કોહનો નીચો, પણ તે બધાંયની ગણતરી ભૂત્યવર્ગમાં જ-કાસવર્ગમાં જ થાય છે. તે સર્વે એક વર્ગ તરીકે રાજ-સેવક (Government Servant) કહેવાય છે.

દાર્ષ્ટીતિકે યોજન કહે છે—

સર્વજ્ઞતત્ત્વાભેદેન તથા સર્વજ્ઞવાદિનઃ ।

સર્વે તત્તત્ત્વગા જ્ઞેયા મિત્રાચારસ્થિતા અપિ ॥ ૧૦૮ ॥

વૃત્તિ:—યથૈવૈકસ્ય નૃપતે:—જેમ કોઈ એક વિવક્ષિત રાજાના, વહ્વોઽપિ સમાશ્રિતાઃ—ધણાય સમાશ્રિત પુરુષો, દૂરાસન્નાદિભેદેઽપિ—દૂર-આસન્ન આદિ ભેદ હોતાં છતાં, તેના પ્રકારે નિશ્ચય ભેદ (નીમણૂકનો ભેદ) કરવામાં આવે પણ, તદ્ભૂત્યાઃ—તે વિવક્ષિત રાજાના ભૂત્યો-સેવકો, સર્વે એવ તે—તે સમાશ્રિત સર્વેય હોય છે.

વૃત્તિ:—સર્વજ્ઞતત્ત્વાભેદેન—પરોક્ત નીતિથી હેતુશૂત્ર એવા સર્વજ્ઞતત્ત્વના અભેદથી, તથા—તેના પ્રકારે, રાજાના સમાશ્રિત ગુણુ પુરુષોની જેમ, સર્વજ્ઞવાદિનઃ સર્વે—સર્વે સર્વજ્ઞવાદીઓ, જિન આદિ મતભેદ અવલંબીઓ, તત્તત્ત્વગાઃ—તે સર્વજ્ઞતત્ત્વગામી, જ્ઞેયાઃ—જાણવા, મિત્રાચારસ્થિતા અપિ—લિપ આચારમાં રિયત છતાં, તેના પ્રકારના અધિકારભેદથી.

સર્વજ્ઞતત્ત્વ અભેદથી, સર્વજ્ઞવાદી બધાય;
સર્વજ્ઞતત્ત્વગ બધુવા, વિજ્ઞાન્યાર છતાંય, ૧૦૮

અર્થ:—તેમ સર્વજ્ઞ તત્ત્વના અભેદથી, સર્વજ્ઞવાદીઓ સર્વે, વિજ્ઞ આચારમાં સ્થિત છતાં, તે સર્વજ્ઞ તત્ત્વગારી બધુવા.

નિવેચન

ઉપરમાં કહી તે નીતિ પ્રમાણે, એટલે કે ઉક્ત દ્વંદ્વોત્તર અનુસાર એક રાજના આશ્રયે રહેલા ઘણા પુરુષોની જેમ, સર્વેય સર્વજ્ઞવાદીઓ તે સર્વજ્ઞતત્ત્વ પ્રત્યે જનારા-ગમન કરનારા છે; કારણકે સર્વજ્ઞ તત્ત્વનો ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે અભેદ છે. તેમ સર્વ સર્વજ્ઞ-પછી ભલે તે સર્વજ્ઞવાદીઓ તેવા તેવા પ્રકારના અધિકારભેદે વિજ્ઞ વાદી અભેદ વિજ્ઞ આચારમાં સ્થિત હોય. તાત્પર્ય કે-જેમ એક રાજના આશ્રિત એવા ઘણા પુરુષો હોય, તેઓ પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર નાના મોટા વિજ્ઞ વિજ્ઞ અધિકાર ધરાવતા હોય, ઊંચા નીચા હોવા સંબાળતા હોય, પણ તે એકજ રાજના આશ્રિત રાજસેવક ગણાય છે, તેઓના દાસભાવમાં ભેદ પડે નથી; તેમ ભગવાન સર્વજ્ઞદેવનો આશ્રય કરનારા, સર્વજ્ઞને માનનારા-ભજનારા જૈન કે જૈનેતર બધાય સર્વજ્ઞવાદીઓ તે એક સર્વજ્ઞતત્ત્વ પ્રત્યે ગમન કરનારા હોઈ, સર્વજ્ઞના આશ્રિત સેવક ભક્ત છે. પછી તે સર્વજ્ઞ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરનારો ભલે જૈન હોય કે બૌદ્ધ હોય, શૈવ હોય કે વૈષ્ણવ હોય, પારસી હોય કે ખ્રીસ્તી હોય, અને ભલે તે પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકારભેદથી વિજ્ઞ વિજ્ઞ આચારમાં વર્તે તો હોય, ઊંચી દશાવાળો હોય કે નીચી દશાવાળો હોય, ઉત્તમ કોટિનો હોય કે અધમ કોટિનો હોય, ગમે તેમ હોય, પણ તે સર્વેય એકજ આરાધ્ય સર્વજ્ઞને ભજનારા આરાધકો-ભક્તો છે, સર્વજ્ઞસેવકો જ છે. એના દાસભાવમાં કોઈ ભત્રીનો ભેદ નથી, તે બધાય સર્વજ્ઞ ભગવાન-દાસ છે.

આ સર્વજ્ઞના સાચા સેવક ભક્ત પણ કોણ કહેવાય ? તે ઉપર સ્પષ્ટ કથું છે, તે અહીં નૃપસેવકના દ્વંદ્વોત્તર વિશેષ દૃઢ કથું છે સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ રાજસેવક હોય તેણે રાજની આજ્ઞા શ્રીકાવચમાં સદા તત્પર રહેવું જોઈએ, એવી સેવક ભક્ત રીતિ છે, તો પછી આ તો લોકોત્તર દેવ સર્વજ્ઞ સહારાજની આજ્ઞાના આજ્ઞા પાલક પાલનમાં સાચા સેવકને કેટલા તત્પર રહેવું જોઈએ, તે સહેજે સમજી શકાય એમ છે. અને તેની સેવાભક્તિ કરતાં સાચા સેવક ભક્તજને સેવાકજની આજ્ઞા પણ ન રાખવી જોઈએ, ને તો જ તે સાચી ભક્તિ કહી શકાય; નહિ તો તેની જો આજ્ઞા રાખવામાં આવે તો તે ભક્તિ નહિ, પણ ભાડુતી કામ જેવું થયું !

(૩૬૨)

“ સેવા સારભૂતો રે જિનની મન સાચે, પણ મત માગો બાઈ !
મહિનતનો ફળ માગી લેતાં, દાસભાવ સવિ બંધ....સેવા
મક્ષિ નહિં તે તો બાકાયત, જે સેવા ફળ બાચે;
દાસ તિકે જે ઘન બરિ નિરખી, કેડીની પરે નાચે....સેવા ”—શ્રી દેવચંદ્ર.

અને આ સર્વજ્ઞ દેવના આવા જે સાચા સેવક બક્ષતજનો હોય, તેઓ સમાનધર્મી
હોવાથી, સર્વેય સાધર્મિક છે. એટલે તેઓને એક બીજા પ્રત્યે પરમ વાત્સલ્ય હોય
જેમજે, પરમ પ્રેમ સ્કુરવો જેમજે, વિશ્વબ્રાધુત્વની (Universal Brotherhood)
ભાવના દૃઢપણે વિકસવી જેમજે, એમ આ ઉપરથી સહેજે ફલિત થાય છે. અને આમ છે
તો પછી એક બીજા પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારના દ્રેષને, મત્સરને કે અસહિષ્ણતાને ઉભવાનું
સ્થાન પણ ક્યાં રહે છે ?

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

न भेद एव तत्त्वेन सर्वज्ञानां महात्मनाम् ।
तथा नामादिभेदेषु भ्रातृभेतन्महात्मभिः ॥ ૧૦૯ ॥

મહાત્મા સર્વજ્ઞો તથા, તત્ત્વથી ભેદ જ નો'ય;
નામાદિ ભેદેય આ, ભાવ્ય મુરતે હોય. ૧૦૯

અર્થ:—મહાત્મા સર્વજ્ઞોનો તત્ત્વથી ભેદ જ નથી,—તેવા પ્રકારે નામ વગેરેનો ભેદ
છતાં પણ,—આ મહાત્માઓએ ભાવવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

“ રામ કહો રહેમાન કહો કોઈ,
કાન કહો કોઈ કૃષ્ણ કહોરી. ”—શ્રી આનંદધનજી.

“ ઈશ્વર અદ્વા તોરે નામ, સબકો સન્મતિ દે બગવાન ! ”

ઉપરમાં જે સર્વજ્ઞ સંબંધી વિવરણ કર્યું, તેનો ઉપસંહાર કરતાં મહાત્માવા
મહાત્મા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ કહે છે કે તત્ત્વથી—પરમાર્થથી જેમજે તો મહાત્મા સર્વજ્ઞોમાં
એટલે કે ખરેખરા ભાવ સર્વજ્ઞોમાં ભેદ જ નથી. ભલે તેવા તેવા પ્રકારે ઇદ-અનિદ

વૃત્તિ:— ન ભેદ એવ-ભેદ જ નથી, તત્ત્વેન-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી. સર્વજ્ઞાનાં મહાત્માનાં—
સર્વજ્ઞ મહાત્માઓનો, ભાવ સર્વજ્ઞોનો એમ અર્થ છે, તથા-તેના પ્રકાર, નામાદિભેદેષુ-ઇદ-
અનિદ નામ આદિનો ભેદ જાણી, માત્રામેત્ત—આ મહાત્માઓએ ભાવવા યોગ્ય છે,—બ્રુ-
—મેધા-અસમોહસાર પ્રસાદ

શામ વગેરેનો લેદ હોય, તોપણ તત્ત્વથી તો તેમાં કંઈ પણ લેદનો અભાવ છે. આમ મહાત્મા જનોએ શ્રુતથી, મેધાથી ને અસંમોહથી સાર-પ્રધાન એવી પ્રજ્ઞાવટે બાવવા યોગ્ય છે.

કારણકે પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વિચારતાં, સાચા ખરેખરા ભાવ-સર્વજ્ઞમાં કોઈપણ જાતનો લેદ સંભવતો નથી, એમ બુદ્ધજનોને સ્પષ્ટ જણાય છે. ' સર્વ જાણે તે સર્વજ્ઞ ' એમ તેની વ્યાખ્યા પરથી આ યુક્તિસિદ્ધપણે પ્રતીત થાય છે. બલે પછી શામલેદ'ભલેહો એ સર્વજ્ઞને મત-સંપ્રદાય આદિના લેદે કરીને પોતપોતાના ઇષ્ટ એવા

ભિન્ન ભિન્ન નામ આપવામાં આવતા હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનું સ્વરૂપ જુવવામાં આવતું હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનો મહિમા ગવાતો હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનું ચરિત્ર સંકીર્તન કરાતું હોય, પણ તેના સર્વજ્ઞપણુરૂપ લક્ષણમાં લેદ પડતો નથી. કોઈ એ જિન કહે કે શિવ કહે, કોઈ બુદ્ધ કહે કે અર્હત કહે, કોઈ વિષ્ણુ કહે કે બ્રહ્મા કહે, કોઈ ઇશ્વર કહે કે ખુદા કહે, કોઈ રામ રહે કે રહેમાન કહે, કોઈ પરમાત્મા કહે કે પ્રવર્ણશક્તિમાન ' ગોડ ' (God Almighty) કહે, ઇત્યાદિ ગમે તે ઇષ્ટ રૂપના નામે એ સર્વ કોઈ બજતા હોય, પણ તેમાં નામલેદથી અર્થલેદ નથી. જેમ ગંગાનદીને ઇંધ્ર સુરનદી કહે, કોઈ ભાગીરથી રહે, કોઈ ત્રિપથગા કહે, કોઈ મંદાકિની કહે, પણ ઇંધ્રા નદી તો એક જ છે, તેમાં ફેર પડતો નથી; તેમ એકસ્વરૂપ સર્વજ્ઞના અપેક્ષાલેદે રહે જૂદા જૂદા નામ આપવામાં આવે, પણ તેના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની એકતામાં ફેર પડતો નથી. સર્વજ્ઞતત્ત્વ તો પરમાર્થથી એક ને અભિન્ન જ છે, એવું બુદ્ધજનોએ મેધાથી, શ્રુતથી ને અસંમોહથી પાવન એવી પ્રજ્ઞાવટે બાવન કરવા યોગ્ય છે, પુનઃ પુનઃ ચિંતન રવા યોગ્ય છે.

અને આવા આ એક સ્વરૂપ સર્વજ્ઞને જે વિવિધ નામ આપવામાં આવ્યા છે, તે પણ તેના વિવિધ ગુણતા વાચક છે, અને જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ તેના અર્પણ અર્ચિત્ય મહિમાને વર્ણવતા હોઈ સાર્થક છે. જેમકે-તે ' અર્હત ' એટલે પૂનર્હ-પૂજાને યોગ્ય, જગત્પૂજ્ય, વિશ્વવંદ છે. કર્મશત્રુનો નાશ કરવાથી તે ' જિન ' -વીતરાગ છે. અધિદેવપણાથી તે ' મહાદેવ ' છે. સુખાવહપણાથી એટલે કે ત્રણે ભુવનના શંકરપણાથી તે ' શંકર ' છે; બ્રહ્મરૂપપણાથી-આત્મરૂપપણાથી તે ' બ્રહ્મા ' છે. દુઃખ હરવાથી તે ' હરિ ' છે. વિબુધાથી તેના બુદ્ધિ-બોધ અર્ચાય છે, માટે તે ' બુદ્ધ ' છે. શિવમાર્ગની વેધિનું વિધાન કરવાથી તે ' વિધાતા ' છે. આવા હોવાથી તે વ્યક્તપણે પ્રગટ પુરુષોત્તમ ' છે. ઇત્યાદિ અનેક નામ ધરાવતાં છતાં તે સ્વલક્ષણથી અનેક નથી, કારણકે મનન ગુણાત્મક એક આત્મદ્રવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. એટલે વિવિધ ગુણ અપેક્ષાએ વિવિધ નામ રસપર વિરુદ્ધ નથી, પણ એક જ અર્થના-સ્વરૂપના ઘોતક હોઈ, એકબીજાના પૂરક-પોષક છે, અને એક જ તત્ત્વસ્વરૂપની પુષ્ટિ કરે છે.

“ શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન....લલનાં
જિન અરિહા તીર્થંકર, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલનાં

શ્રી સુપાસં ” ઇત્યાદિ:

“ એમ અનેક અભિધાન ધરે રે, અનુભવગમ્ય વિચાર....લલનાં

જે બાણે તેહને કરે રે...., આનંદધન અવતાર રે લલના. શ્રી સુપાસ. ”
શ્રી આનંદધનશ.

આમ સર્વજ્ઞ પરમાત્માના અનેક અભિધાન છે, અને તેનો વિચાર અનુભવગમ્ય છે. જે તેને પરમાર્થથી બાણે છે, તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણજો છે, તેને તે ‘આનંદધન અવતાર’ કરે છે, તદ્દૂપ સર્વજ્ઞપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને આ એક ઇષ્ટ પરમાર્થ હેતુની સિદ્ધિને અર્થે, આ સર્વજ્ઞ ભગવાનને ગમે તે નામે બાજવામાં આવે, તેમાં વિરોધ શો ? જે પરમાર્થ એક છે, તો શબ્દભેદનો અઘડો શો ?

“ શબ્દભેદ અઘડો કિરથોણ, જો પરમારથ એક;

કહો ગંગા કહો સુરનદીણ, વસ્તુ ફરે નહિં છેક.

મનમોહનં ” ચો. સન્નિધાય. ૪-૨૧.

અને આવા આ સર્વજ્ઞને ભજનારા ભક્ત જોગીજનો તે પ્રભુથી ફરફ હોય કે નિકટ હોય, તોપણ તે સર્વેય તે સર્વજ્ઞના સેવક-ઉપાસક જ છે. પછી બલે તે ઉપાસકો પોત-

×“ અર્હમિતિ જગત્પૂજ્યો જિનઃ કર્મારિશાતનાત્ ।

મહાદેવોધિદેવત્યાચ્છદ્ધુરોઽપિ સુભાવદાત્ ॥

વિષ્ણુર્જાનેન સર્વાયંચિસ્તૃતત્વાત્ કથંચન ।

બ્રહ્મ વ્રહ્મવરૂપત્વાદ્દરિદુઃપાપનોદનાત્ ॥

દ્વયાચતેરુનામાપિ નાનેકોઽસ્તિ સ્વલક્ષણાત્ ।

યતોઽનન્તશુણાત્મૈકદ્રઘ્યં સ્યાત્ સિદ્ધસાધનાત્ ॥ ”

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્ચ (૧) પ્રણીત પંચાધ્યાયી.

“ શુદ્ધસ્વમેધ વિબુધાચિંતશુદ્ધિવોદાત્ । ત્વં શદ્ધુરોઽસિ ભુવનવ્રયશદ્ધરત્વાત્ ।

ધાતાસિ ધીર શિવમાર્ગધિધેર્વિધાનાત્ । વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્પુરુષોત્તમોઽસિ ॥ ”

ભક્તાભરસ્તોત્ર.

“ નિર્મલઃ શાશ્વતો શુદ્ધઃ નિર્વિકલ્પો નિરામયઃ । નિઃશરીરો નિરાતંકો સિદ્ધઃ સૂક્ષ્મો નિરંજનઃ ॥
મહાદેવો મહાવીરો મહામોહવિનાશકઃ । મહામાયો મહાદર્શઃ મહામુક્તિપ્રદાયકઃ ॥ ”

શ્રી ભદ્રાહુરુચીશ્ચ નિનલપુરાહુસનામ.

×“ દૂરાસન્નાદિમેવોઽપિ તદ્ભૂત્યત્ત્વં નિહન્તિ ન । યકો નામાદિમેદેન મિત્રાચારેષ્વપિ પ્રમુઃ ॥ ”

દ્રા. દ્રા. ૨૩-૧૮.

પોતાના અધિકારભેદથી ભિન્ન ભિન્ન આચાર, યાગતા હોય, નાના પ્રકારના અનુષ્ઠાન આદરતા હોય, પોતાની ઉચી નીચી આત્મદશા અનુસાર વિવિધ રીતે, તે પ્રભુને ભજતા હોય, પણ તે ઉપાસ્ય-આરાધ્ય પ્રભુ બે એક જ છે તો તેના ઉપાસકો—આરાધકો પણ એક રૂપ જ છે.

ચિત્ર અચિત્ર દેવભક્તિ વિભાગ

શાસ્ત્રગર્ભ જ (શાસ્ત્રમાં કહેલ) બીજી ઉપપત્તિ-યુક્તિ કહે છે:—

ચિત્રાચિત્રવિભાગેન યચ દેવેષુ વર્ણિતા ।

ભક્તિઃ સચોગશાસ્ત્રેષુ તત્તોડપ્યેવમિદં સ્થિતમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ચિત્ર અચિત્ર વિભાગથી, ભક્તિ દેવની બેઢ;
સદ્ધ્યોગ શાસ્ત્રે વર્ણવી, તેથી પણ સ્થિત એહ. ૧૧૦.

અર્થ:—અને દેવો પ્રત્યેની ભક્તિ, ચિત્ર અને અચિત્ર એ બે વિભાગથી સદ્ધ્યોગ-શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવી છે, તે ઉપરથી પણ આ (જે કહ્યું તે) એમ જ સ્થિત છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે સર્વગુણ એકપણ છે, તેનું સમર્થન કરવા માટે શાસ્ત્રોક્ત બીજી યુક્તિ અહીં કહી છે:—અધ્યાત્મ વિષયનું ચિંતન કરનારા સદ્ધ્યોગશાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે—લોકપાલ, મુક્ત વગેરે દેવોની ભક્તિના બે રૂપક વિભાગ પડે છે:—(૧) ચિત્ર એટલે ભિન્ન, જૂઠા જૂઠા પ્રકારની, (૨) અચિત્ર એટલે અભિન્ન અથવા જૂઠા જૂઠા પ્રકારની નહિ તે. આ સત્શાસ્ત્રની પુષ્ટિ ઉપરથી પણ, પ્રસ્તુત સર્વગુણને તેના ભક્તોની એકતા છે, તે એમ જ સ્થિત છે, એમ જ સસિદ્ધ થાય છે.

“ નહિં સર્વગો જ્યુજ્યુઆજી, તેહના વળી કાસ;

ભક્તિ દેવની પણ કહીજી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાર...મન૦ ”—યો. સંજ્ઞાય ૫-૧૪

આજ અર્થને રૂપક કરતા કહે છે:—

વૃત્તિ:— ચિત્રાચિત્રવિભાગેન-ચિત્ર-અચિત્ર વિભાગથી, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવેલો, યચ-અને જે, દેવેષુ વર્ણિતા-દેવો પ્રત્યે લોકપાલ-મુક્ત આદિ દેવો પ્રત્યે વર્ણવવામાં આવી છે, ભક્તિ-ભક્તિ, સચોગશાસ્ત્રેષુ-સદ્ધ્યોગશાસ્ત્રોમાં, સર્વ અધ્યાત્મચિત્રા શાસ્ત્રોમાં, તત્તોડપિ તે કારણ યદી પણ, પદમિદ સ્થિતમ્-આ પ્રસ્તુત એમ સ્થિત છે

સંસારિણુ હિ દેવેષુ ભક્તિસ્તત્કાયગામિનામ્ ।
તદતીતે પુનસ્તત્ત્વે તદતીતાર્થયાયિનામ્ ॥ ૧૧૧ ॥

સંસારી દેવો પ્રતિ, ભક્તિ નિશ્ચયે જોય;
તે સંસારી દેવના, કાયગામિની હોય.
સંસારાતીત તત્ત્વમાં, ભક્તિ પરંતુ સોય;
સંસારાતીત અર્થમાં, ગમનકારોની હોય. ૧૧૧

અર્થ:—કારણકે સંસારી દેવો પ્રત્યે, તે કાયમાં જનારાઓની ભક્તિ હોય છે; પણ તે સંસારથી અતીત-પર એવા તત્ત્વ પ્રત્યે, સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે જનારાઓની ભક્તિ હોય છે.

વિવેચન

કોની કોની ભક્તિ કેવા કેવા દેવ પ્રત્યે હોય છે, તેનો સ્પષ્ટ વિભાગ અત્રે કર્યો છે: લોકપાલ વગેરે જે સંસારી દેવો છે, તેના પ્રત્યેની ભક્તિ તે સંસારી દેવની કાયમાં જનારાઓને હોય છે; તે તે સંસારી દેવની ગતિમાં જે ગમન સુકૃતના ભક્ત કરનારા છે-જન્માવાળા છે, તેવાઓ તે સંસારી દેવોના ભક્ત-સેવક સુસુક્ષ્મ હોય છે; તેઓ જ તેને બળે છે* (૨) પરંતુ તે સંસારથી અતીત-પર તત્ત્વ પ્રત્યેની ભક્તિ તો સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે જનારાઓને હોય છે. સંસારથી અતીત-પર એવા યોગમાર્ગે જે ગમન કરનારા છે, એવા યોગીજનોની ભક્તિ તો સંસારથી અતીત, સંસારનો પાર પામેલા, એવા પર તત્ત્વમાં જ હોય છે. આમ સંસારી દેવોના ભક્ત, સંસારગામી સંસારી જીવ હોય છે; અને સુકૃત સર્વજ્ઞ દેવના ભક્ત સુકૃતગામી સુસુક્ષ્મ જોગીજનો હોય છે. કારણકે ‘યાદશી ભાવના તાદશી સિદ્ધિ:’ જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ, અથવા યથા મતિ: તથા ગતિ: જેવી ભક્તિ

વૃત્તિ:—સંસારિણુ હિ દેવેષુ-કારણકે સંસારી દેવોમાં, લોકપાલ આદિ દેવો પ્રત્યે, ભક્તિ:—ભક્તિ, સેવા, તત્કાયગામિનામ્-તે કાયગામીઓની, એટલે કે તે સંસારી દેવની કાયમાં જનારાઓની, (હોય છે), તદતીતે પુનઃ-પણ તેથી અતીત, સંસારથી અતીત-પર, તત્ત્વે તત્ત્વમાં, તત્ત્વ પ્રત્યે, તદતીતાર્થયાયિનાં-તેનાથી અતીત અર્થગામીઓની, તેનાથી અતીત-પર અર્થ પ્રત્યે જનારાઓની, એટલે કે સંસારાતીત માર્ગે જનારા યોગીઓની ભક્તિ હોય છે.

* “વહુનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપચતે ।
વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥
કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતઘ્નાનાઃ પ્રપચન્તેઽન્યદેષતાઃ ।
તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥”—ગીતા.

તેવી ગાત. જે જેને લાગે તે તેવા થાય. સંસારીને લાગે તે સંસારી થાય; ચુકતને લાગે તે ચુકત થાય. આ પરિણામી આત્મા જેવા જેવા બાવે પરિણમવા ઇચ્છે, તેવા તેવા બાવે તે પરિણમી શકે છે. ઈયત્ત ભમરીનું ધ્યાન ધરતાં, પોતે ભમરી બને છે.

“જિનસ્વરૂપ યદ્ધ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે....પરુદ્ધર્શન” —શ્રી આત્મદધનજી
આ બેનો વિશેષ કહે છે—

ચિત્રા ચાલેપુ તદ્રાગતવન્યદ્વેપસજ્જતા ।

અચિત્રા ચરમે ત્વેપા શમસારાચ્ચિલૈવ હિ ॥ ૧૧૨ ॥

તસ રાગ પર દ્વેષથી, ભક્તિ આઘમાં ચિત્ર;
શમસારા એ ચરમમાં, હોય સમસ્ત અચિત્ર. ૧૧૨

અર્થ:—અને તેમાં પહેલા—તે સંસારી દેવો પ્રત્યેની ભક્તિ, તેના પ્રત્યેના રાગથી ને તેનાથી અન્ય પ્રત્યેના દ્વેષથી સંગત હોઈ, ચિત્ર (ભિન્ન) હોય છે અને છેલ્લા—તે સંસારાતીત તત્ત્વ પ્રત્યેની જે ભક્તિ તે બીધીય શમસાર (શમપ્રધાન) હોઈ, અચિત્ર (અભિન્ન) હોય છે.

વિવેચન

‘ઉપરમાં જે બે પ્રકારના દેવના ભક્તના બે વિભાગ પાડ્યા, તેની ભક્તિમાં પણ તેવા બે ભેદ પડે છે, તે અહીં બતાવ્યું છે:—તેમાં પ્રથમ જે લોકપાલ વિગેરે સાંસારિક દેવો છે, તેઓ પ્રત્યેની ભક્તિ ચિત્ર એટલે નાના પ્રકારની હોય છે; અને સંસારી દેવની મોહગર્ભપણાને લીધે તે પોતાના ઇદ્ર દેવ પ્રત્યે રાગવાળી ને અનિદ્ર ભક્તિ ચિત્ર દેવ પ્રત્યે દ્વેષવાળી હોય છે જેમકે કોઈ હનુમાનનો, કે શંકરનો, કે વિષ્ણુનો, કે સૂર્યનો, કે વરુણનો, કે અન્યનો ભક્ત હોય, તે તેવા પ્રકારના મોહભાવને લીધે પોતાના ઇદ્ર દેવ પ્રત્યે રાગ રાખી, ઇતર પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે. આમ તે ભક્તિ જૂદા જૂદા દેવને અપેક્ષીને જૂદા જૂદા પ્રકારની ને રાગ-દ્વેષવાળી હોય છે. એમાં સહિષ્ણુતાનો પ્રાયઃ અભાવ હોય છે, અને હું માનું છું તે જ દેવ સાચા ને બાકી બીજા બધા ખેટા, એવી માન્યતા ગ્રામ્યપણે હોય છે

વૃત્તિ:—ચિત્રા ચ—અને ચિત્ર, નાના પ્રકારની, આલેપુ—આલોભા, સાંસારિક દેવો પ્રત્યે, તદ્રાગતવન્યદ્વેપસજ્જતા—પોતાના અબીષ્ટ દેવતાના રાગથી અને અનબીષ્ટતા દ્વેષથી મયુક્ત એવી હોય છે.—મોહગર્ભપણાને લીધે અચિત્રા—અચિત્ર, એકાકાગ, એક પ્રકારની, ચરમે તુ—પણ ચરમમાં એટલે કે તદ્દતીત—સંસારાતીત તત્ત્વમાં, ઈપા—આ ભક્તિ, અને તે, શમસારા—શમસાર—શમપ્રધાન, અચિલૈવ હિ અખિધ જ હોય છે,—તેવા પ્રકારના સમોદના અભાવને લીધે.

અને બીજું જે સંસારાતીત-સંસારથી પર એવું સુક્ત તત્ત્વ કહ્યું, તેના પ્રત્યેની જે ભક્તિ તે તો અચિત્ર એટલે કે એકાકાર જ હોય છે, એક જ પ્રકારની હોય છે; કારણ કે તે પરતત્ત્વનું એકપણું-અલેકપણું ઉપરમાં સિદ્ધ કરાઈ ચૂક્યું છે. સુક્ત તત્ત્વની અને આ એકસ્વરૂપ પરતત્ત્વની ભક્તિ શમસાર-શમપ્રધાન હોય છે. ભક્તિ અચિત્ર તેમાં એક પ્રત્યે રાગ ને બીજા પ્રત્યે દ્રેષ, એમ હોતું નથી; પણ સર્વત્ર રાગદ્રેષરહિત એવો સમભાવ હોય છે, અને અખંડ શાંતરસનો પ્રવાહ વહે છે, એટલે દ્રેષ-અસહિષ્ણુતા આદિ દુષ્ટ ભાવોના ઉદ્ભવનો અસંભવ છે, કારણ કે સંમોહનો અત્ર અભાવ હોય છે. આમ અનેક એવા સંસારી દેવોની ભક્તિ વિચિત્ર અને એક એવા સંસારાતીત પર તત્ત્વની ભક્તિ અચિત્ર હોય છે.

“ દેવ સંસારી અનેક છે છ, તેહની ભક્તિ વિચિત્ર;

એક રાગ પર દ્રેષથીછ, એક સુક્રિાની અચિત્ર....મતઃ ”—યે. દ. રાગઝાપ. ૪-૧૫

અને જ હેતુ કહે છે—

સંસારિણાં હિ દેવાનાં યસાચિત્રાણ્યનેકથા ।

સ્થિત્યૈશ્વર્યપ્રભાવાયૈઃ સ્થાનાનિ પ્રતિશાસનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

સ્થાન સંસારિ દેવના, ચિત્ર અનેક પ્રકાર;

સ્થિતિ ઐશ્વર્યાદિકથી, પ્રતિશાસને ધાર. ૧૧૩

અર્થ:—કારણ કે સંસારી દેવોના સ્થાનો સ્થિતિ-ઐશ્વર્ય-પ્રભાવ વગેરે વડે કરીને, પ્રત્યેક શાસનમાં, અનેક પ્રકારે ચિત્ર (બૃહા બૃહા) હોય છે.

વિવેચન

સંસારી દેવો ચિત્ર-ભતભતના અને તેની ભક્તિ પણ ચિત્ર હોય છે એમ કહ્યું, તેનું કારણ આ પ્રમાણે:—ઉર્ધ્વ, મધ્ય ને અધોલોકરૂપ આ ત્રિવિધ પ્રદ્યાંડમાં જે સંસારી દેવો છે, તેઓના સ્થાનો પ્રત્યેક શાસનમાં અનેક પ્રકારે ચિત્ર એટલે સંસારી દેવોના નાના પ્રકારના-ભત ભતના કદા છે કારણ કે તેઓની સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, ચિત્ર સ્થાન પ્રભાવ, સહજ રૂપ વગેરેથી તેઓના વિમાન આદિ સ્થાનોમાં ભત ભતનો તદ્દાવત-બેદ હોય છે. જેમકે (૧) હિંદુ ધર્મમાં પ્રદ્યા, વિષ્ણુ,

વૃત્તિ:—સંસારિણાં હિ દેવાનાં-કારણ કે સંસારી દેવોના-લોકપાલ આદિના, યસાચિત્રાણિ-કારણ કે ચિત્ર-અનેક આકારવાળા, અનેકથા-અનેક પ્રકારે-કોના વડે? કયા? તે માટે કહ્યું-સ્થિત્યૈશ્વર્યપ્રભાવાયૈઃ-સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ આદિ વડે કરીને, આદિ ચબ્દથી સદૃશ રૂપ આદિનું પ્રદ્ય છે, સ્થાનાનિ-સ્થાનો, વિમાન આદિ, પ્રતિશાસન-પ્રતિશાસને, અનેક શાસનમાં, -પ્રજાપતિ ત્રિવિધના અનુભેદથી.

મહેશ, ઇંદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન, અગ્નિ, વરુણ વગેરે દેવો ગણાય છે. તેઓના સ્વાભાવિક સ્વરૂપ, સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, સામર્થ્ય વગેરેમાં તેવો તેવો યથોક્ત વર્ણન પ્રમાણે લેઈ હોય છે. (૨) જૈન ધર્મમાં આર પ્રકારના સંસારી દેવનિકાય કદા છે : ભુવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી ને વૈમાનિક. તેઓના વળી અનેક પ્રતિલેહ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. તેમાં કોઈની સ્થિતિ ઓછી હોય છે, કોઈની વધારે હોય છે. કોઈનું ઐશ્વર્ય અધિક હોય છે, કોઈનું ન્યૂન હોય છે. કોઈનો પ્રભાવ મંદ હોય છે, કોઈનો ઉચ્ચ-તેજસ્વી હોય છે. કોઈનું સદૃશ રૂપ આકર્ષક હોય છે, કોઈનું અનાકર્ષક હોય છે. આમ રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણના વિભિન્ન લેહ કરીને તરતમતાના અનેક પ્રકાર હોય છે. (૩) બૌદ્ધ ધર્મમાં, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં, અને ખ્રીસ્ત ધર્મમાં પણ પોતપોતાની માન્યતા અનુસાર સંસારી દેવોનું વર્ણન કર્યું છે. આમ પ્રત્યેક શાસનની અપેક્ષાએ સંસારી દેવોના સ્થાનો-વિમાન આદિ પણ ચિત્ર પ્રકારના હોય છે

કારણ કે એમ છે—

તસ્માત્ત્સાધનોપાયો નિયમાચિત્ર एव हि ।

न भिन्ननगराणां स्यादेकं वर्त्म कदाचन ॥ ૧૧૪ ॥

(તેથી) સાધન ઉપાય તેહનો, નિયમથી ચિત્રજ હોય;

કદી ભિન્ન નગરો તણો, મારગ એકજ નો'ય. ૧૧૪

અર્થ:—તેથી કરીને તે દેવોના સ્થાનોની સાધનાનો ઉપાય. નિયમથીજ, ચિત્ર-જૂઠા જૂઠા પ્રકારનો હોય છે; કારણકે ભિન્ન નગરોનો માર્ગ કદી પણ એક હોય નહિં.

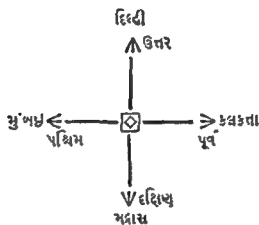
વિવેચન

અને આમ તે તે સસારી દેવોના સ્થાનો ભિન્ન ભિન્ન છે, જૂઠા જૂઠા છે, એટલા માટે તે તે દેવસ્થાનોની સાધનાનો જે ઉપાય છે, તે પણ નિયમથી ચિત્ર હોય છે, ભિન્ન-જૂઠા જૂઠા પ્રકારનો હોય છે. આ માટે અત્રે લોકમાં બાણીતું દક્ષાંત આપ્યું છે કે જૂઠા જૂઠા નગરો પ્રત્યે જવાનો માર્ગ કદી પણ એક હોય નહિં. સુગંધ, કલકતા, મદ્રાસ, દિલ્હી વગેરે જૂઠી જૂઠી દિશામાં આવેલા થહેરો બાણી જણું હોય, તો તેનો રસ્તો પણ જુદી જુદી દિશામાં જતો હોય, એક ન હોય નહિં તો તે તે નગરોનું ભિન્નપણું ઘટે

વૃત્તિ.—તસ્માત્—તે કારણ થકી, ત્સાધનોપાય:—તેના સાધનાનો ઉપાય, તે સસારી દેવોના સ્થાનના સાધનાનો ઉપાય, નિયમાચિત્ર एव हि—નિયમથી ચિત્રજ હોય છે. આ જ વસ્તુ લોકપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ દ્વારા કહે છે—ન ભિન્નનગરાणां स्याद्—ભિન્ન નગરોનો ન હોય, एकं वर्त्म कदाचन—એક માર્ગ કદી પણ, —તેના પ્રકારે તેના બેઠની અનુપપત્તિને લીધે.

નહિં, આમ સાદી સમજથી વિન્ન નગરોના માર્ગ પંજુ વિન્ન છે, તેમ વિન્ન સંસારી દેવસ્થાનોના સાધનોપાય પંજુ વિન્ન છે. એટલે ચિત્ર દેવોની ભક્તિ ચિત્ર પ્રકારની છે એમ સાગિત થયું.

આકૃતિ ૧૧

ચિત્રાચિત્ર ભક્તિનું કોષ્ટક: ૮.

	ચિત્ર ભક્તિ	અચિત્ર ભક્તિ
દેવ	લોકપાલાદિ સંસારી દેવ	મુક્ત પરમાત્મા
ભક્ત	સંસારી દેવ કામગામી, ભવાભિનંદી સંસારાસક્ત	સંસારાતીત અર્થગામી, ભવભોગ-વિરક્ત મુમુક્ષુ
લક્ષ્ય	મોહનભંપણાને લીધે બદ્ધદેવમાં રાગ, અનિષ્ટમાં દ્વેષ	અસંમોહભાવને લીધે શ્વભસારપણું-સમભાવ
ચિત્રાચિત્રતા કારણ	(૧) સંસારિ દેવના ચિત્રસ્થાનના સાધન ઉપાય ચિત્ર (૨) ચિત્રઆશયથી ચિત્રદ્વબોદ	સદાશિવ, પરંબલ, સિદ્ધાત્મા આદિ નામબોદ જતાં નિર્વાણતરવનું-પરં-પદનું અબોદપણું
ફલ	સંસાર	મોક્ષ

[૧. ઇતિ ચિત્રાચિત્રદેવમત્તયંતરાધિકારઃ ।]

ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો અને આશયભેદે ફલભેદ.

તથા—

ઇષ્ટાપૂર્તાનિ કર્માણિ લોકે ચિત્રાભિસંધિતઃ ।

નાનાફલાનિ સર્વાણિ દૃષ્ટવ્યાનિ વિચક્ષણૈઃ ॥ ૧૧૫ ॥

લોકે ચિત્ર અભિસંધિથી, કર્મો ઇષ્ટાપૂર્ત;

વિચક્ષણે સહુ દેખવા, નાના ફલથી યુક્ત. ૧૧૫

અર્થ:—જે ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો છે, તે સર્વેય લોકમાં ચિત્ર (જૂઠા જૂઠા) અભિસંધિને લીધે-અભિપ્રાયને લીધે, નાના પ્રકારના ફલવાળા છે, એમ વિચક્ષણોએ દેખવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં તે તે દેવોના સ્થાનતુલ્ય ચિત્રપણું અને તેના સાધનોપાયતુલ્ય પણુ ચિત્રપણું કહ્યું, તેનું વળી પ્રકારાંતરથી સમર્થન કરવા માટે અહીં બીજી યુક્તિ રજૂ કરી છે:—

ઇષ્ટાપૂર્ત વગેરે કર્મો જે લોકમાં કરવામાં આવે છે, તેમાં પણુ જૂઠા અભિપ્રાયભેદે જૂઠા પ્રાણીઓનો જૂઠો જૂઠો અભિસંધિ-અભિપ્રાય હોય છે, આશય-ફલભેદ વિશેષ હોય છે. અને તેથી તે સર્વના ફલ પણુ જૂઠા જૂઠા હોય છે,

એમ વિચક્ષણ યુક્તોએ-કાઠા વિદ્વંજનોએ બાણવું યોગ્ય છે. જેનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે એવા ઇષ્ટાપૂર્ત વગેરે કર્મો કરવામાં જેવો જેવો અભિપ્રાયભેદ હોય છે, તેવો તેવો તેનો ફલભેદ પણુ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત બુધજનોને સાવ સ્પષ્ટ બાસે છે. જેવી મતલબ-ધરાડો (Intention) તેવું ફલ, 'જેવી બાવના તેવી સિદ્ધિ'.

ઇષ્ટાપૂર્તનું સ્વરૂપ કહે છે—

ઋત્વિરિભમંત્ર સંસ્કારૈર્બ્રાહ્મણાનાં સમક્ષતઃ ।

અન્તર્વેદ્યાં હિ ચદત્તમિષ્ટં તદભિધીયતે ॥ ૧૧૬ ॥

વૃત્તિ:—ઇષ્ટાપૂર્તાનિ કર્માણિ-ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, તે ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો, લોકે-લોકમાં, પ્રાણિજગતમાં, ચિત્રાભિસંધિતઃ-ચિત્ર અભિસંધિથી-અભિપ્રાયરૂપ કરણથી. થું ? તો કે-નાનાફલાનિ-નાના પ્રકારના ફલવાળા, ચિત્ર ફલવાળા છે એમ, સર્વાણિ-સર્વે, દૃષ્ટવ્યાનિ-દેખવા યોગ્ય છે, -હેતુભેદને લીધે. કેનાથી ? તે માટે કહ્યું-વિચક્ષણૈઃ-વિચક્ષણોથી, વિદ્વાનોથી.

વૃત્તિ:—ઋત્વિરિભમંત્ર-ધર્મમાં અધિકૃત એવા ઋત્વિગોથી, મંત્રસંસ્કારૈઃ-કરણશ્રુત એવા મંત્ર-સંસ્કારો વડે કરીને, બ્રાહ્મણાનાં સમક્ષતા-ધ્યાત્રીઓની સમક્ષમાં, તેનાથી અન્તર-અન્તર્વેદ્યાં-વેદીની અંદર, હિ-સ્પષ્ટપણે, નિશ્ચયે, ચદત્તં-જે દિરેણ્ય (સુવર્ણ) આદિ દેવામાં આવે છે, હૃદયં તદભિધીયતે-તે 'ઇષ્ટ' કહેવાય છે, -નિશ્ચય લક્ષણના યોગને લીધે.

બ્રાહ્મણ સમક્ષ ઋત્વિગે, કરી મંત્ર સંસ્કાર;
વેદીમાંહિ દેવાય જે, ઇષ્ટ તેહ અવધાર. ૧૧૬.

અર્થ:—ઋત્વિગો દ્વારા, મંત્ર સંસ્કારો વડે કરીને, બ્રાહ્મણોની સમક્ષમાં, વેદીની અંદર, જે આગી દેવામાં આવે, તે ‘ઇષ્ટ’ કહેવાય છે.

વિવેચન

ઇષ્ટાપૂર્તમાં ‘ઇષ્ટ’ એટલે શું? તેનું સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે:—યજ્ઞમાં જે અધિકૃત-અધિકારી બ્રાહ્મણ હોય, તે ‘ઋત્વિગો’ કહેવાય છે. એવા ઋત્વિગો દ્વારા, ધીલ બ્રાહ્મણોની હાજરીમાં, વેદીની અંદર મંત્રસંસ્કારો વડે વિધિપૂર્વક જે સુવર્ણ વગેરેનું દાન આપવામાં આવે, તે ‘ઇષ્ટ’ કહેવાય છે. કારણ કે તેમાં ‘ઇષ્ટ’ શબ્દનો અર્થ બરાબર ઘટે છે. ‘હું’ અમુક દાન દેવા ઇચ્છું છું’ એવા ઇષ્ટ સંકલ્પપૂર્વક યજ્ઞમાં દાન દેવાનો વિધિ હોવાથી, તેને ‘ઇષ્ટ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આમાં મહાજનની સમક્ષ ઇષ્ટ દાનની ગંભીર પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે, માટે આ ‘ઇષ્ટ’ છે.

અત્રે જાણ યજ્ઞમાં જે વિધિ પ્રચલિત છે તેને અનુસરીને કહ્યું છે. યજ્ઞ શબ્દ ‘યજ્’ ધાતુ પરથી નીકળ્યો છે. એનો મૂળ અર્થ ‘યજ્’ એટલે યજ્ઞવું-પૂજવું, એ ઉપરથી યજ્ઞ એટલે ઇષ્ટ દેવનું યજન, પૂજન કરવું તે છે; અને તે પૂજનમાં અર્પણ યજ્ઞની ભાવના: કરવાની-હોમી દેવાનો ભાવના હોય છે, એટલે હોમી દેવું, અર્પણ કરવું બ્રહ્મયજ્ઞ એવો ધીલો અર્થ પણ થાય છે. અર્થાત સ્વાર્પણ બુદ્ધિથી દાનાદિ સદ્ગુણ કરવું તે યજ્ઞ પોતાપણની-મગત્વની બુદ્ધિ હોમી કંઈ, આત્માર્પણ ભાવથી કેવળ નિઃસ્વાર્થપણે-નિઃકામપણે જે કંઈ આત્મલોગ (Self-sacrifice) આપવામાં આવે, જે કંઈ ઇષ્ટ સંકલ્પિત દાનાદિ દેવામાં આવે, તે યજ્ઞ ને તે જ ઇષ્ટ-નહિં કે અન્ય પશુ આદિનો લોગ આપવામાં આવે તે યજ્ઞ, તે તો યજ્ઞની વિકૃતિ ને વિકૃતતા છે. પોતાનો ને પોતાની વસ્તુનો લોગ-ખલિદાન આપવાની વાત જ અત્ર સુખ્ય છે. મમત્વ વિસર્જનરૂપ-આત્માર્પણ ભાવરૂપ સાચો સ્વાર્થલોગ એજ યજ્ઞની પાછળની પ્રશસ્ત ભાવના છે. વર્તમાનમાં પણ અપેક્ષાએ કંઈક ઉપમારૂપ તુલના કરીએ તો શિષ્ટ જનોની (બ્રાહ્મણ) સભા સમક્ષ, દાતા સદ્ગુણસ્થો (ઋત્વિગો), વ્યાસપીઠ (વેદી) પરથી, ગંભીર પ્રતિજ્ઞાવિધિરૂપ જાહેરાતથી (મંત્રસંસ્કારોથી) જે પોતાના ઇષ્ટ દાનનો સંકલ્પ જાહેર કરે છે (announcement), તે સમસ્ત વિધિ પણ એક પ્રકારે ઉક્ત યજ્ઞવિધિને કંઈક અંશે મળે. આવે છે, તે જાણે તેની નહાનકડી આવૃત્તિ સમા લાગે છે! અસ્તુ! આ તો જાણ યજ્ઞની વાત થઈ. જાદી ખરો પારમાર્થિક ચક્ષુ તો આંતરિક છે,

આધ્યાત્મ યજ્ઞ છે, બ્રહ્મ x યજ્ઞ છે, અને તેજ પ્રશસ્ત હોઈ સર્વ સત્પુરુષોને સંમત છે.

મહાત્મા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે—

“ હે પાર્થ ! એવી રીતે કોઈ પોતાના સર્વ દોષોનું ક્ષાલન કરી નાખે છે; કોઈ હૃદયરૂપી અરણીમા વિચારરૂપ મથન કરીને, અને તેને ધૈર્યરૂપ બારથી દાબીને, તથા શાંતિરૂપ દોરીથી હયમચાવીને ગુરુવાક્યરૂપ મત્રવડે મંથન કરે છે એવી રીતે સર્વ વૃત્તિઓનું ઐક્ય કરીને મંથન કરવાથી ત્યા તત્કાળ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે તે કાર્યસિદ્ધિ એ કે, ત્યાં તરત જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ ઋદ્ધિસિદ્ધિના મોહરૂપ ઉત્પન્ન થયેલા ધૂમાડાનો લોપ થતાં અગ્નિની સૂક્ષ્મ ચિનગારી ઉત્પન્ન થાય છે એ પછી યમ-નિયમના યોગે સહજ તૈયાર થયેલા મનરૂપ કોયલાની સહાયતાથી તે અગ્નિને સળગાવવામાં આવે છે એની સાહ્યથી મોટી જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી વાસનારૂપ સમિધોને અનેક પ્રકારના મોહરૂપ ધૂતણું લેપન કરીને તેમને બાળી નાંખવામાં આવે છે ત્યારપછી જીવરૂપ દીક્ષિત, પ્રદીપ કરેલા જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમા ઇન્દ્રિય-કર્મોની આહુતિ આપી દે છે અંતે પ્રાણકર્મના ‘ સુખા ’ નામક યજ્ઞપાત્રની સહાયથી અગ્નિમાં પૂર્ણ આહુતિ કર્યા પછી ઐક્યબોધરૂપ અવલૂથ સ્નાનનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે; અને સંયમાગ્નિમાં ઇન્દ્રિય આદિકે હોમદ્રવ્યોનું હવન કરી દીધા પછી બાકી રહેલા આત્મસુખનો પુરોડાશ તરિકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. ”

“ પ્રથમ વૈરાગ્યરૂપ ઈધનની પૂર્ણતાથી ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરીને તેમા વિષયરૂપ દ્રવ્યની આહુતિ આપવામાં આવે છે, ત્યાર પછી વજ્રાસનરૂપ ભૂમિકાને શુદ્ધ કરીને તેની ઉપર મૂળબધ સુદાનો ઝોટલો બાધવામાં આવે છે, અને તેની ઉપર શરીર-રૂપ મહત્ત્વ ઉભો કરાય છે તે સ્થાને ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ અગ્નિના કુંડમાં ઇન્દ્રિયરૂપ હોમદ્રવ્યો અર્પીને યોગમત્રવડે હવન કરાય છે એ પછી મન અને પ્રાણના નિગ્રહરૂપ હોમદ્રવ્યોની તૈયારીથી ધૂમાડા વિના જ નિરોધ જ્ઞાનાગ્નિને સંતુષ્ટ કરવામા આવે છે. એવી રીતે એ સાહિત્યોને જ્ઞાનમા અર્પણ કરીને, પછી તે જ્ઞાન પોતે બ્રહ્મમા લય પામે છે, અર્થાત્

x “ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्मणो ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥
सर्वाणिन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहोति ज्ञानदीपिते ॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ञानयज्ञः परंतप । सर्व कर्माणि लं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ”—गीता.

અર્થાત્—(૧) જે બ્રહ્મને અર્પણ કરામા આવે છે, તે બ્રહ્મરૂપ હવિ (હોમ દ્રવ્ય), બ્રહ્મ અગ્નિમા, બ્રહ્મણી હોમવામા આવે છે, અને બ્રહ્મ કર્મ સમાધિથી તેને બ્રહ્મ પ્રત્યેજ જવાનુ છે,—બ્રહ્મનેજ પામવાનુ કે. (૨) બીજાઓ વળી સર્વ ઇન્દ્રિય ડોષોને અને પ્રાણકર્મોને જ્ઞાનથી પ્રદીપ થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગ-અગ્નિમા હોમી દે છે (૩) હે પરંતપ ! દ્રવ્યમય થઈ ગયેલા જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેયસ્કર છે હે પાર્થ ! સધળુ સર્વ કર્મ જ્ઞાનમા પરિસમાપ્ત થાય છે

એમ થતાં અંતે કેવલ એકલું બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ જ અવશિષ્ટ રહે છે. એને જ અધિયજ્ઞ એટલે બ્રહ્મ માનવામાં આવે છે. ”—જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૧૨ મા અધ્યયનમાં પણ સંક્ષેપથી આવેલ જ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરજીને મળતો વાવ બતાવ્યો છે:—બ્રાહ્મણો જન્મથી અંગત એવા હરિરેશિબલ મુનિને પૂછે છે*—‘હે મુનિ ! તમારી જ્યોતિ (અગ્નિ) શું છે ? તમારું આધ્યાત્મિક-જ્યોતિસ્થાન-અગ્નિસ્થાન શું છે ? તમારી સુવા (ઠડછી) કઈ છે ? તમારા લાવયજ્ઞ ઇંધન (છાણાં-લાકડાં) કયા છે ? તમારા સમિધો કયા છે ? કયા હોમથી તમે જ્યોતિને હોમો છો ?’ મુનિ જવાબ આપે છે—‘તપ મારી જ્યોતિ (અગ્નિ) છે, જીવ મહાર્જ જ્યોતિસ્થાન છે, યોગો મહારી સુવા (ઠડછી) છે, શરીર મહાર્જ ઇંધન (છાણાં-લાકડાં) છે. કર્મ મહારા સમિધ છે, સંજમ ભોગ શાંતિ છે, સ્વપ્ન સંબંધી એવો પ્રશસ્ત હોમ હતું હોયું છું.’ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પણ ‘અગ્નિકારિકા’ અષ્ટકમાં વહે છે કે—‘કર્મઇંધનનો આશ્રય કરીને જેમાં સદ્ભાવનાની આહુતિ આપવામાં આવે છે, એવી હૃદ અગ્નિકારિકા ધર્મધ્યાનરૂપ અગ્નિવટે દીક્ષિતે કરવી.’

“ કર્મેન્ધનં સમાશ્રિત્ય દદા સદ્ભાવનાહુતિઃ ।

ધર્મેધ્યાગ્નિના કાર્યા દીક્ષિતેનાગ્નિકારિકા ॥ ”

આમ સાચો પ્રશસ્ત યજ્ઞ તો લાવયજ્ઞજી છે, અધ્યાત્મ યજ્ઞ જ છે, બ્રહ્મયજ્ઞ જ છે. બાકી જે બાહ્ય યજ્ઞ-ઇંદ્ર છે, તે તો સકામને હોય છે, તે મોક્ષના અંગરૂપ નથી. અકામ મુમુક્ષુને તો ઉપરમાં કહેલી xઅગ્નિકારિકા જ ન્યાય છે, એને તો એવી જ ‘ધૂણી’ સહાય ધખાવવી ઘટે છે

તથા—

વાપીકૂપતટાગાનિ દેવતાયતનાનિ ચ ।

અન્નપ્રદાનમેતત્તુ પૂર્ત્વં તત્ત્વવિદો વિદુઃ ॥ ૧૧૭ ॥

વૃત્તિઃ—વાપીકૂપતટાગાનિ—વાવ, કૂવા, તળાવો એકપ્રસિદ્ધજ છે, દેવતાયતનાનિ ચ—અને દેવતાયતનો, વસતિકા આદિ. તથા અન્નપ્રદાનં અન્નદાન (લોકિકજ) છે. અને આવા પ્રકારનું તે શું ! તે માટે કહ્યું કે—પૂર્ત્વં તત્ત્વવિદો વિદુઃ—‘પૂર્વ’ પરિભાષાથી તત્ત્વવિદો જાણે છે.

* “ કે તે જોઈ કિં વ તે જોઈટાળં ? કા તે સુઆ કિં વ તે કારિસંગં ?
પદ્મા ય તે કયરા સંતિ મિવત્ ! કયરેણ હોમેણ હુણાસિ જોઈ ? ”
મુનિ ઉત્તર આપે છે—

“ તવો જોઈ જીવો જોઈટાળં, જોગા સુઆ સરીરં કારિસંગં ।

કમ્મે પદ્મા સંજમજોગ સંતી, હોમેં હુણામિ હિસિનં પસત્થં ॥ ”

x “ ઈષ્ટાપૂર્ત્વં ન મોક્ષાન્નં સકામસ્યોપવર્ણિતમ્ ।

અકામસ્ય પુનર્યોગા સૈવ ન્યાય્યાગ્નિકારિકા ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રસંસ્કૃત અષ્ટકજી.

વાવ તળાવ ફૂંવા અને, દેવસ્થાન અન્નદાન;

એહુ સર્વને પૂર્ત તો, બાણે તત્ત્વ સુખાણ. ૧૧૭ .

અર્થ:—વાવ, ફૂંવા, તળાવ અને દેવતાયતનો-દેવમંદિરો, તથા અન્નપ્રદાન-આને તત્ત્વવિદો ' પૂર્ત ' કહે છે.

વિવેચન

વાવો કરાવવી, ફૂંવા ખોદાવવા, તળાવ બંધાવવા, દેવમંદિરો ચણાવવા, અન્નદાન આપવું, એ બધા ' પૂર્તકર્મ ' છે, -એમ પૂર્તની પરિભાષા ઉપરથી તત્ત્વવેત્તાઓ બાણે છે. (૧) વાવ વગેરે જલાશય કરાવવા, એ સાર્વજનિક લોકકલ્યાણના કોઈ અપેક્ષાએ ઉપયોગી સુકૃત્યો છે. કોઈપણ તરસ્યો ત્યાં આવીને પોતાની તરસ, જીભાવે ને પોતાની આંતરકી ઠરતાં જલાશય કરાવનારને અંતરના આશીર્વાદ આપે, તેથી કોઈ રીતે કંઈ પુણ્યબંધ સંભવે છે. ને કે તેમાં હિંસા આદિ હોય પણ છે, તથાપિ જલ વિના જીવન ટકતું નથી, એટલે તેની જ્યાં ખોદ હોય ત્યાં તે પૂરો પાડવી, તે લોકોપયોગી ' પૂર્ત કર્મ ' છે. (૨) તેમજ ભૂખ્યાને અન્નદાન દેવું, તે માટે જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં દાનશાલાઓ કરાવવી, સહાનુભૂતો ખોલવા, -મૃત્યાદિ સુકૃત પણ્ય જનસેવાના પ્રકારો છે. અન્ન વિના જીવી શકાતું નથી, તેથી દીન-દુઃખી-દરિદ્રીને પેટનો ખાડો પૂરવા માટે અન્નપ્રદાનનો પ્રબંધ કરવો તે પુણ્ય એવું ' પૂર્ત ' કર્મ છે. દુઃખાળ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ વગેરે ભયંકર પ્રસંગોમાં જનતાની રાહત માટે યથાશક્તિ રાહતકેન્દ્રો ખોલી અન્નની તૃતિનો ' પૂર્તિ ' કરવી તે પણ પૂર્ત કર્મનો પ્રકાર છે. (૩) તેજ પ્રકારે ઉપલક્ષણથી ઓપધદાન દેવું, રોગીઓની સારામાં સારી માવજત માટે જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં ઇસ્પતાલો બંધાવવી, ઓપધાલયો-હવાખાનાં ખોલવાં, અનાયાલયો-અપંગાલયો ખોલવાં, તે પણ પૂર્ત કર્મના પ્રકાર છે, આમ જનતાના ઇહલૌકિક કલ્યાણ માટેના સાધનોની જ્યાં ઊણપ હોય, ત્યાં તેની પૂર્તિ કરવી તે ' પૂર્ત ' કર્મ છે. (૪) તેમજ લોકના પારલૌકિક કલ્યાણ માટેના સાધનોની પણ જ્યાં જ્યાં ઊણપ હોય, ત્યાં ત્યાં તેની પૂર્તિ કરવી, તે પૂરો પાડવા, તે પણ પૂર્ત કર્મ. જેમકે-દેવમંદિરો કરાવવા, ધર્મશાળાઓ કરાવવી, સ્વાધ્યાયગૃહો-પોષધાલયો-ઉપાશ્રયો કરાવવા વગેરે.

આન્તરહેતુને અધિકૃત કરી (મુખ્ય કરીને) કહે છે—

અભિસંધેઃ ફલં ભિન્નમનુષ્ઠાને સમેડપિ હિ ।

પરમોતઃ સ એવેહ વારીચ કૃપિકર્મણિ ॥ ૧૧૮ ॥

વૃત્તિ:—અભિસંધેઃ-તથાપ્રકારના આશયરૂપ લક્ષણવાળા અભિસંધિ યશી-અભિપ્રાય યશી. શું ? તો કે-ફલં ભિન્નં-ફલ ભિન્ન છે, સસારી દેવના સ્થાનાદિરૂપ ફળ ભિન્ન છે, અનુષ્ઠાને સમેડપિ હિ-ષ્ટ આદિ અનુષ્ઠાન સમ (સરખું) જતા, પરમઃ-પરમ, પ્રધાન, અતઃ-આ કારણથી, સ એવ-તે જ, અભિસંધિ જ, રૂદ્ધ-અર્હો, ફલસિદ્ધિમાં, કાળી જેમ કે તે માટે કહું કે-વારીચ કૃપિકર્મણિ-કૃપિ-કર્મમાં-ખેતીમાં જલની જેમ. એમ લોકરૂઢિથી પરમ દર્શાવે છે.

ફલ ભિન્ન અભિસંધિથી, સમ અનુદાન છતાંય;
એથી તે જ પરમ અહીં, જલ જેમ કૃષિમાંય. ૧૧૮.

અર્થ:—અનુદાન સમાન છતાં, અભિસંધિને (આશયને) લીધે ફળ ભિન્ન હોય છે. તેથી કરીને તે અભિસંધિ જ અહીં ફલસિદ્ધિમાં પરમ (કારણ) છે,—જેમ કૃષિકર્મમાં જલ છે તેમ.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઇષ્ટાપૂર્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે અનુદાન સમાન-એકસરખું હોવા છતાં, અભિસંધિ પ્રમાણે આશય અનુસાર તેનું ફલ ભિન્ન હોય છે, જૂદું જૂદું હોય છે. દાખલા તરીકે—કાંઈ પાંચ મનુષ્ય એકસરખી યજ્ઞ-દાનાદિ ક્રિયા કરે, અભિસંધિ અથવા વાવ-ફવા વગેરે કરાવે, પણ તે પ્રત્યેકનો જેવો જેવો આશય-પ્રમાણે ફલભેદ વિશેષ હોય છે, જેવો જેવો અંતર પરિણામ હોય છે, તેવો તેવો ફલમાં પણ ભેદ પડે છે, આમ અભિસંધિ-આશયવિશેષ પ્રમાણે ફલભેદ હોય છે, એટલા માટે આ અભિસંધિ જ અહીં ફલસિદ્ધિ બાગતમાં પરમ છે, પ્રધાન છે, મુખ્ય છે. અત્રે લોકરૂઢિથી પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે—જેમ કૃષિકર્મમાં, ખેતીવાડીમાં પાણી જ મુખ્ય કારણ છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું. ચોખ્ખ જમીન હોય, સારા ખીજ વાળ્યા હોય, સારી પેટે ખેડવામાં આવેલ હોય, પણ પાણી જ ન હોય, તો એ બધા ફેગટ છે; પાણીનો ભોગ હોય તો જ એ બધા સફળ છે. તે જ પ્રકારે યજ્ઞ-દાનાદિ સમાન અનુદાનમાં—ક્રિયામાં પણ સર્વત્ર અભિસંધિનું-આશયનું પ્રધાનપણું છે.

અભિસંધિના આશયના ભેદના કારણે કહે છે—

રાગાદિભિર્યં चेह भिद्यतेऽनेकधा नृणाम् ।

नानाफलोपभोक्तृणां तथा बुद्ध्यादिभेदतः ॥ ११९ ॥

ચિત્ર ફલભોગી લોકનો, રાગાદિથી આ એમ;

બહુ પ્રકારે ભિન્ન અહિં; બુદ્ધ્યાદિ ભેદ તેમ. ૧૧૯.

અર્થ:—અને રાગ આદિ વડે કરીને આ અભિસંધિ (આશય) નાના પ્રકારના ફલના ઉપભોક્તા નરોને તથાપ્રકારે બુદ્ધિ આદિના ભેદથી ભિન્ન હોય છે.

વૃત્તિ:—રાગાદિભિઃ—રાગાદિ દોષોથી, અર્થે ચ—આ અભિસંધિ વળી, ફલ-આ લોકમાં, મિદ્યતેઽનેકધા નૃણામ્—મનુષ્યોનો—અનેક પ્રકારે ભેદ પામે છે,—તેના સૂદ્ધ, મધ્ય, આધમાત્ર ભેદ કરીને. કેવો વિશિષ્ટ મનુષ્યોનો? તે માટે કહ્યું—નાનાફલોપભોક્તૃણાં—નાના પ્રકારના ફલના ઉપભોક્તા એવ મનુષ્યોનો, તથા બુદ્ધ્યાદિભેદતઃ—તેના પ્રકારે બુદ્ધિ આદિના ભેદથી (કહેવામાં આવનારા) અભિસંધિ ભેદ પામે છે.

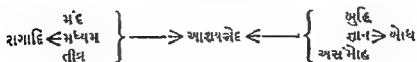
વિવેચન

અને આ આશયમાં પણ ભેદ પડે છે, તેનું કારણ શું ? તેનો અર્હો ખુલાસો કર્યો છે કે—રાગાદિ પ્રમાણે તેવો ભેદ પડે છે. જેવા જેવા રાગ, રેષ, મોહ આદિ પરિણામ હોય છે, તેવો તેવો આશયવિશેષ—અભિસંધિ નીપજે છે. એટલે કોઈના રાગાદિથી રાગાદિ પરિણામ મંદ-મોળા હોય, કોઈના મધ્યમ પ્રકારના હોય, આશયભેદ કોઈના વધારે પડતી માત્રાવાળા—અધિમાત્ર તીવ્ર હોય. આમ એક સરખી ક્રિયા કરવામાં પણ રાગાદિની તરતમતા પ્રમાણે આશયના ભેદ પડે છે; અને આશય પ્રમાણે ક્રિયામાં પણ ભેદ પડે છે, જેવો આશય તેનું ક્રિયા મળે છે.

દાખલા તરીકે—કોઈ ત્રણ ગૃહસ્થો છે, ને તે દરેક એકસરખી રકમનું ધર્માદા દાન કરે છે, અથવા ધર્મસ્થાનક કે હાસ્પીટલ બંધાવે છે, પણ તેમાંના એક ક્રીસ્ટિનો લાલસુ છે, નામનો ભૂખ્યો છે, ને લોકો મ્હારી વાહવાહ કરશે, મ્હારા નામની તખ્તી ચોડશે, મ્હારું ખૂતલું બેસાડશે, એમ સમજીને દાનાદિ કરે છે. બીજો કંઈક ક્રીસ્ટિયોલી છે, પણ સાથે સાથે સેવાભાવનાથી પ્રેરાઈને તેમ કરે છે. ત્રીજો એકાંત પરોપકાર અર્થે કેવળ પરમાર્થપ્રેમથી પ્રેરિત થઈને તે જ કાર્ય કરે છે. આમ એક જ કાર્યમાં ત્રણેના રાગાદિ પરિણામ જુદા છે, તેથી આશય જુદા છે, અને તેથી ક્રિયા પણ જુદા છે પડેલાને ક્રીસ્ટિ તો મળે છે, પણ ક્રિયા તેથી આગળ વધતું નથી; બીજાને ક્રીસ્ટિ સાથે કંઈ વિશેષ પુણ્ય ક્રિયા પણ મળે છે; ત્રીજાને પરમ પુણ્યરાશિનો સંચય થાય છે, અને જાતની પાછળ સાંકો તો હોય જ, તેમ આનુષંગિક ક્રીસ્ટિ આદિ પણ મળે છે, પણ તેની તેવા મહાત્વભાવ શુદ્ધ સેવા-ભાવીને પરવા પણ હોતી નથી.

તેમજ બુદ્ધિ વગેરેના ભેદથી આશયમાં ભેદ પડે છે. જેવો જેવો જેનો બોધ હોય છે, તેવો તેવો તેનો આશય હોય છે તે બુદ્ધિ આદિ ભેદનું સ્વરૂપ નીચે ઠહું છે.

આકૃતિ: ૧૨

[૧. इति इष्टापूर्तान्तर्गत आशयभेदे फलभेदान्तराधिकारः ।]

બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ કર્મ અધિકાર.

આ જ કહે છે—

બુદ્ધિજ્ઞાનમસંમોહસ્ત્રિવિધો વોધ ઇત્યતે ।

તદ્ગેદાત્સર્વકર્માણિ મિચન્તે સર્વદેહિનામ્ ॥ ૧૨૦ ॥

બુદ્ધિ જ્ઞાન અસંમોહ એ, બોધ ત્રિવિધ કથાય;
સર્વ દેહિના કર્મ સહુ, તસ ભેદે ભેદાય. ૧૨૦.

અર્થ:—બુદ્ધિ, જ્ઞાન ને અસંમોહ, એમ ત્રણ પ્રકારનો બોધ કહ્યો છે; અને તેના ભેદથી સર્વ પ્રાણીઓના સર્વ કર્મો ભેદ પામે છે

વિવેચન

શાસ્ત્રમાં બોધ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે:—(૧) બુદ્ધિરૂપ બોધ, (૨) જ્ઞાનરૂપ બોધ, (૩) અસંમોહરૂપ બોધ આ ત્રણેયું લક્ષણ હવે પછી કહેવામાં આવશે. આ બુદ્ધિ આદિરૂપ બોધના ભેદને લીધે સર્વ દેહધારી પ્રાણીઓના ઇષ્ટ આદિ સર્વ કર્મોમાં પણ ભેદ પડે છે. જેવો જેવો જેનો બોધ, જેની જેની જેની સમજણ, તેવો તેવો તેના કર્મોમાં ભેદ હોય છે; કારણ કે હેતુભેદ હોય તો ફલભેદ પણ હોય, એ ન્યાયની રીતિ છે. કારણ જૂઠું, તો કાર્ય પણ જૂઠું હોય જ, એ ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે. આમ એક જ કર્મમાં, બોધની તરતમતા પ્રમાણે, કર્મની તરતમતાના ભેદ પડે છે.

તેમાં—

ઇન્દ્રિયાર્થાશ્રયા બુદ્ધિજ્ઞાનં ત્વાગમપૂર્વકમ્ ।

સદનુષ્ઠાનચૈતદસંમોહોઽભિધીયતે ॥ ૧૨૧ ॥

બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયાર્થાશ્રયી, આગમપૂર્વક જ્ઞાન;
સદનુષ્ઠાનપત્ જ્ઞાનનું, અસંમોહ અભિધાન. ૧૨૧

વૃત્તિ:—બુદ્ધિ.—બુદ્ધિ, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન પણ એમ જ, અસંમોહ:—અસંમોહ પણ એમ, ત્રિવિધો વોધ:—ત્રણ પ્રકારનો બોધ, ઇત્યતે-શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે, તદ્ગેદાત્-તે બુદ્ધિ આદિના ભેદ ઉપરથી, સર્વકર્માણિ-ઇષ્ટ આદિ સર્વ કર્મો, મિચન્તે-ભેદ પામે છે, સર્વદેહિનામ્-સર્વ દેહધારીઓના, પ્રાણીઓના, તેના હેતુભેદ થકી ફલભેદ હોય છે એટલા માટે.

વૃત્તિ:—ઇન્દ્રિયાર્થાશ્રયા બુદ્ધિ:—ઇન્દ્રિય અર્થનો આશ્રય કરે તે બુદ્ધિ છે, —તીર્થયાત્રાણું દર્શન યતા જેમ ત્યા જવાની બુદ્ધિ યાવ તેમ; જ્ઞાનં ત્વાગમપૂર્વકમ્—અને જ્ઞાન આગમપૂર્વક હોય છે, —તીર્થયાત્રાની વિધિના વિજ્ઞાનની જેમ; સદનુષ્ઠાનચૈત્ત્—અને સદનુષ્ઠાનવાળું આ જ્ઞાન, શું ? તો કે—અસંમોહોઽભિધીયતે—અસંમોહ કહેવાય છે, બોધરાજ છે.

અર્થ:—ઇદ્રિય અર્થનો આશ્રય કરે તે ‘બુદ્ધિ’ છે, આગમપૂર્વક (શ્રુતપૂર્વક) હોય તે ‘જ્ઞાન’ છે, અને સદ્ગુણવાળું આ જ્ઞાન તે ‘અસમોહ’ કહેવાય છે.

વિવેચન

તેમા (૧) ને બુદ્ધિ છે તે ઇદ્રિય અર્થનો આશ્રય કરનારી ઇદ્રિયદ્વારા જાણતો પદાર્થ તે બુદ્ધિનો વિષય છે ઇદ્રિય થકી ને જાણપણ થાય છે, તે બુદ્ધિરૂપ બોધ છે જેમકે-કોઈ તીર્થયાત્રાળુને રેખીને તીર્થગમનની બુદ્ધિ ઉપજે, તે બુદ્ધિજન્ય બોધ છે આમા તીર્થના સ્વરૂપની ગતાનુભવ નથી, માત્ર અન્યને તીર્થ જતો રેખી, ત્યાં તીર્થ જઈએ તો કેવું સાક ? એવી પોતાને બુદ્ધિ ઉપજે છે (૨) જ્ઞાન ને છે તે આગમપૂર્વક છે, શાસ્ત્ર અથવા શ્રુતદ્વારા ને બોધ ઉપજે છે, ને જાણપણ થાય છે, ને સમજણ આવે છે, તે જ્ઞાનરૂપ બોધ છે જેમકે-તીર્થયાત્રાની વિધિનું વિજ્ઞાન આગમદ્વારા થાય છે. તીર્થ એટલે શું ? તીર્થનું સ્વરૂપ શું ? તીર્થયાત્રા કેમ કરવી ? એ વગેરે વિધિ બાબત શાસ્ત્ર થકી જાણાય છે ભવસાગરથી તારે તે તીર્થ. તેના વળી દ્રવ્યતીર્થ, હોત્રતીર્થ, કાળતીર્થ ને ભાવતીર્થ એવા હોય છે. તે પ્રત્યે કેવા વિનય, વિવેક, ભક્તિ, આદર, બહુમાન આદિ દાખવવા જોઈએ, એ બધી વિધિ શાસ્ત્ર વિસ્તારથી જાણવા છે (૩) અને સદ્ગુણવાળું આ ને જ્ઞાન તે અસમોહ અથવા ‘બોધરાજ’ કહેવાય છે આગમદ્વારા ને જાણ્યું-સમજ્યું તે જ્ઞાન થયું તદ્ગુણરૂપ તે જ્ઞાનસંહિતપણે તથારૂપ સત્ પ્રવૃત્તિ-આચરણ કરવું તે, બોધમા શિરોમણિ, બોધરાજ, એવો અસમોહરૂપ બોધ છે આમ બુદ્ધિમાં ઇદ્રિયદ્વારા જાણપણ છે, જ્ઞાનમા શાસ્ત્રથકી જાણપણ છે, અને અસમોહમા જ્ઞાન સંહિત સદ્આચરણપણ છે. અને તેથી કરીને તેના ફલમા પણ હોયપણ છે

“ઇદ્રિયાર્થગત બુદ્ધિ છેજી, જ્ઞાન તે આગમ હેત,

અસમોહ શુભા કૃતિ શુભેજી, નિભે ફલહોલ સંકેત મન” —શ્રી યો. દ. સા. ૪-૧૬.

એમ એઓનું લક્ષણ વ્યવસ્થિત સતે, લોકસિદ્ધ ઉદાહરણ કહે છે—

રત્નોપલમ્ભતજ્ઞાનતત્પ્રાપ્ત્યાદિ યથાક્રમમ્ ।

રૂપોદાહરણં સાધુ જ્ઞેયં વુદ્ધ્યાદિસિદ્ધયે ॥ ૧૨૨ ॥

વૃત્તિ:—રત્નોપલમ્ભ:—રત્નનુ આમા-યથી જાણપણ તે ઇદ્રિય અર્થનો આશ્રયવાળી બુદ્ધિ છે, તજ્ઞાન-આગમપૂર્વક તે રત્નનુ જ્ઞાન તે રત્નજ્ઞાન છે, તત્પ્રાપ્ત્યાદિ-તેની પ્રાપ્તિ આદિ તે અસમોહ છે-એના બોધગર્ભપણને લીધે, યથાક્રમમ્-આમ યથાક્રમે, ઉક્ત અનુક્રમે, રૂપ-અહીં, બુદ્ધિ વિષયમા, ઉદાહરણ-ઉદાહરણ, સાધુ-સાધુ છે, (સરખું છે),-રૂપ અર્થના સાધકપણને લીધે એટલા માટે જ કહ્યું-જ્ઞેયં વુદ્ધ્યાદિસિદ્ધયે-બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ને અસમોહની સિદ્ધિ અર્થે જાણ્યું

રત્ન તણે ઉપલંભ ને, તેહ તણું વળી જ્ઞાન;
પ્રાપ્તિ આદિ પણ એહના, જેમ હોય આ સ્થાન;
એહ કેમ અનુસારથી, ઉદાહરણ અહીં જાણ;
બુદ્ધિ આદિની સિદ્ધિને, કાળે સાધુ પ્રમાણ. ૧૨૨.

અર્થ:—રત્નની જાણ (ખબર) થવી, તેનું જ્ઞાન થવું, અને તેની પ્રાપ્તિ વગેરે થવી,—એમ અનુક્રમે અહીં બુદ્ધિ વગેરેની સિદ્ધિ અર્થે સાધુ (સમ્યક્-સાધક) ઉદાહરણ જણાવે.

વિવેચન

રત્નનો ઉપલંભ એટલે કે આંખથી દેખીને આ રત્ન છે એવી સામાન્યથી ખબર પડવી, તે ઇન્દ્રિય અર્થનો આશ્રય કરતી બુદ્ધિ છે. તેનું જ્ઞાન એટલે કે આગમપૂર્વક તે રત્નનું જાણપણું થવું તે જ્ઞાન છે. અને તે રત્નની પ્રાપ્તિ આદિ તે રત્નનું દૃષ્ટાંત બોધગર્ભપણાને લીધે અસંમોહ છે. આમ અનુક્રમે અહીં બુદ્ધિ આદિ પરત્વે સાધુ-સમ્યક્ ઉદાહરણ છે; કારણ કે તે અભિપ્રેત-ઇષ્ટ અર્થનું ખરાબર સાધક છે એટલા માટે જ બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહનું ખરાબર સચોટ સ્વરૂપ સમજવા માટે અને આ લૌકિક રત્નનું દૃષ્ટાંત રચી કહ્યું છે: (૧) જેમ કોઈ એક રત્ન હોય, તેને દેખી સામાન્યથી ચક્ષુઇન્દ્રિયના વિષયથી ‘આ રત્ન છે’ એવું જે જાણપણું, તે બુદ્ધિરૂપ બોધ છે. (૨) અને રત્નના લક્ષણ દર્શાવનારા પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર દ્વારા, તેના આધારે, તે રત્ન સંબંધી લક્ષણનું વિશેષ જાણપણું, તે જ્ઞાનરૂપ બોધ છે. (૩) અને તે રત્નનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ જાણી, તેને તથાસ્વરૂપે ઓળખી, તે રત્નની પ્રાપ્તિ વગેરે થવી, તે અસંમોહરૂપ બોધ છે. અસંમોહમાં તથારૂપ જ્ઞાન તો અંતર્ભૂત હોય જ છે, કારણપણે તથારૂપ યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય તો અસંમોહ કેમ ઉપજે? ઓળખ્યા વિના, સ્વરૂપ સમજ્યા વિના શકણ કેમ કરે? એટલે સમ્યક્પણે ઓળખી, સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ આદિ જ્યાં હોય, ત્યાં સંમોહ ક્યાંથી હોય? અસંમોહ જ હોય.

સદ્વત્તાનનું લક્ષણ કહે છે—

આદરઃ કરણે પ્રીતિરવિઘ્નઃ સંપદાગમઃ ।

જિજ્ઞાસા તજ્ઞસેવા ચ સદ્વત્તાનલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

વૃત્તિ:—આદરઃ—આદર, યત્નાતિશય (અતિશય યત્ન), કરણે—ઇષ્ટ આદિ કરણમાં—દ્વિયામાં, પ્રીતિઃ—પ્રીતિ, અભિપ્રાયરૂપ પ્રીતિ (પ્રેમ, ગાઢ રેહ), અવિઘ્નઃ—અવિઘ્ન,—તેના કરણમાં જ, તે ઇષ્ટ આદિ કરણમાં અવિઘ્ન—અદૃશના સામર્થ્યને લીધે, સંપદાગમઃ—સપદ્ આગમ, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ,—તેથી કરીને જ શુભભાવરૂપ પુણ્યસિદ્ધિને લીધે, જિજ્ઞાસા—જિજ્ઞાસા, જાણવાની ઇચ્છા, ઇષ્ટ આદિ વિષયની જ જિજ્ઞાસા, તજ્ઞસેવા ચ—અને તજ્ઞની—તેના જાણનાર ગાતા પુરુષની સેવા, ઇષ્ટ ઉચિત સેવા, ચ-શબ્દ ઉપરથી અનુમદનું મદણ છે, સદ્વત્તાનલક્ષણમ્—આ સદ્વત્તાનનું લક્ષણ છે. કારણ કે એવું અનુમંદસારપણું છે,—(અનુમંદપ્રધાનપણું છે, પરંપરાએ એનો ઉત્તરોત્તર શુભ અનુમંદ યથા કરે છે)

આદર પ્રીતિ અવિદ્ય ને, સંપદ પ્રાપ્તિ તેમ;
જિજ્ઞાસા તજ્ઞ સેવના, સત્કૃતિ લક્ષણ એમ. ૧૨૩

અર્થ:—ક્રિયાને વિષે આદર, પ્રીતિ, અવિદ્ય, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા અને તજ્ઞની—તેના જ્ઞાતા પુરુષની સેવના,—આ સત્ અનુષ્ઠાનનું (ક્રિયાનું) લક્ષણ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સદનુષ્ઠાન કહ્યું, તેનું લક્ષણ અહીં બતાવ્યું છે: (૧) ક્રિયામાં આદર, (૨) પ્રીતિ, (૩) અવિદ્ય, (૪) સંપત્તિ પ્રાપ્તિ, (૫) જિજ્ઞાસા, (૬) તજ્ઞસેવા, (૭) તેનો અનુચ્છ.

સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ

૧. ક્રિયા આદર—ઇષ્ટ આદિ કરવામાં આદર એટલે કે યત્નાતિશય હોય. જે ઇષ્ટ વગેરે ક્રિયા કરવામાં આવે તે બહુમાનપૂર્વક, અત્યંત આદરથી, અતિશય યત્નથી કરવામાં આવે, તે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. ક્રિયામાં વેઠ નહિં કાઢતાં ખૂબ બળવીને, ઉપયોગ-બાંધતિપૂર્વક ક્રિયા કરવી, તે સદનુષ્ઠાન સૂચવે છે. દાખલા તરિકે બક્ષિત કાર્યમાં—

“ સુવિધિ જિનેશ્વર પાય નમીને, શુભ કરણી એમ કીને રે;
અતિ ધણો ઉલટ અંગ ધરીને, પ્રહ ભરી પૂછને રે....સુવિધિ
દ્રોય ભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જમએ રે;
દહ તિગ પણ અહિગમ સાચવતાં, ઇકમના પુરિ ધધએ રે....સુવિધિ ”—શ્રી આનંદધનજી

૨. પ્રીતિ—તે ક્રિયા-અનુષ્ઠાન પ્રત્યે પ્રીતિ, અંતરંગ પ્રેમ, અભિવ્યંગ-સ્નેહરૂપ પ્રીતિ હોવી તે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે કોઇ પણ ક્રિયામાં અંતરની પ્રીતિ-પ્રેમ-ઉમળકો જ્યાંલગી ન હોય, ત્યાંલગી તે ક્રિયા નીરસ, શીઘ્રે, ને લૂખી લાગે છે, વેઠ કાઢવારૂપ થઈ પડે છે. જ્યારે તેના પ્રત્યે અંતરનો પ્રેમ-ઉમળાસ પ્રગટે છે, ત્યારે તે જ ક્રિયા અત્યંત સરસ, આહ્લાદક ને રામાંયક નિવડે છે, ત્યારે આત્મા તેમાં તન્મય થઈ એકરસ બને છે. દાખલા તરિકે-પ્રભુભક્તિ કરવામાં આવે, તેમાં પ્રીતિની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. પ્રભુ પ્રત્યે પર પ્રેમ પ્રવાહ પ્રગટે, અનન્ય પ્રીતિ બાગે, ત્યારે જ પ્રભુ ભક્તિનો ચોર મળદ-લીજનત અનુભવાય છે, ત્યારે જ જીવ પ્રભુભક્તિમાં તન્મય થઈ એકરસપણું-એકતાનપણું અનુભવે છે.

“ અજિત જિજ્ઞંસુ પ્રીતકી, મને ન ગમે હો ધીબનો સંગ કે;
માલતી કૂલે મોહિયો, કિમ બેસે હો બાવળ તરુ ભૂંગ કે....અજિત

કોકિલ કલ કૂજિત કરે, પાગી મંજરી હો પંજરી સહકાર કે,
 ઊંછા તરુવર નવિ ગમે, ગિરુખા શુ હોયે શુણુનો ખ્યાર કે....અનિતં
 કમલિની દિનકર કર થડે, વળી કુમુદિની હો ધરે ચંદ્ર શું પ્રીત કે,
 ગૌરી ગિરીશ ગિરિધર વિના, નવિ આડે હો કમલા નિજ ચિત્ત કે....અનિતં
 તિમ પ્રભુ શું સુજ મન રચ્યું, ણીબ શું હો નવિ આવે દાય કે;
 શ્રી નયવિજય વિભુધ તણે, વાયક જસ હો નિત નિત શુભ ગાય કે....અનિતં "

શ્રી યશોવિજયજી

“સ્વામી દેવચંપ્રભને જાઉં સામણે, હરખે વાર હજાર;
 વસ્તુ ધર્મ પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિરતાર—સ્વામી” —શ્રી દેવચંદ્રજી

૩. અવિદ્ય—ક્રિયામા અવિદ્ય-નિર્વિદ્યપણું એ સદ્ગુણનું લક્ષણ છે આ નિર્વિદ્યપણું અદૃષ્ટ એવા પૂર્વોપાર્જિત શુભ કર્મના સામર્થ્યથી ઉપજે છે. નિર્વિદ્યને સદ્ગુણ થાય તે પૂર્વ પુણ્યનો પસાય છે. જેમકે—પ્રભુભક્તિથી સર્વ વિદ્ય દૂર નાસે છે

“શ્રી નમિ જિનની સેવા કરતા, અલિય વિધન ધવિ દૂર નાસે જી,
 અદ્ર મહાસિદ્ધિ નવનિધિ લીલા, આવે બહુ મહમૂર પાસે જી.” —શ્રી યશોવિજયજી

૪. સંપદાગમ—સંપદનું આવવું, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થવી એ પણ સદ્ગુણનું લક્ષણ છે. સંપત્તિ પણ શુભભાવથી ઉપાર્જિત પુણ્યકર્મથી આવી મળે છે દોષ ક્રિયા ફલ વિનાની હોતી નથી, તેમ સત્ક્રિયા પણ સત્ફલ વિનાની હોતી નથી. એટલે સત્ક્રિયાના ફલ પરિણામે દ્રવ્ય-ભાવ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય એમા કાંઈ નવાઈ નથી. દ્રવ્યસંપત્તિ એટલે અર્થ-વૈભવ વગેરે લોકિક સંપત્તિ, અને ભાવસંપત્તિ એટલે વિદ્યા-વિનય-વિવેક-વૈરાગ્ય-વિજ્ઞાન વગેરે સદ્ગુણોની આધ્યાત્મિક સંપત્તિ. આવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ દેખાય, તો આ સદ્ગુણનું ફલ છે એમ સમજવું. હાજલા તરીકે—પ્રભુભક્તિ એજ કવિવર યશોવિજયજી કહે છે—

“અદ્ર કિરણ ઉજ્જવલ યથ ઉલસે, સૂરજ તુલ્ય પ્રતાપી હીપે જી;
 જે પ્રભુભક્તિ કરે નિત વિનયે, તે અરિયણ બહુ પ્રતાપી ઝીપે જી શ્રી નમિ
 મગલ માતા લગ્ની વિચાલા, બાલા બહુલે પ્રેમ રંગે જી,
 શ્રી નયવિજય વિભુધ પયસેવક, કહે લડીએ સુખ પ્રેમ અંગે જી. શ્રી નમિ”

૫. જિજ્ઞાસા—તે તે ક્રિયા સંગથી બળવાની તીવ્ર ઈચ્છા, ઉત્કંઠા, ઉત્સુકતા થવી, ભક્તિ આદિ સદ્ગુણનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાની તાલાવેલી લાગણી, તમત્તા ઉપજવી, તે સદ્ગુણનું લક્ષણ છે

૬. તત્ત્વ સેવા—તત્ત્વ એટલે તેના જ્ઞાતા પુરુષની-બાહ્યકારની સેવા તે પણ સદ્ગુણાનનું લક્ષણ છે જે સાચો જિજ્ઞાસુ-તત્ત્વગિપાસુ હોય છે, જેને તત્ત્વ બાહ્યવાની તરસ લાગી છે, ને તે તરસ બુઝાવવાને જે ઇચ્છે છે, તે તેના બાહ્યકાર જ્ઞાતા પુરુષને શોધે છે, ને નિબાલસપણે નિર્માનીપણે તેની પાત્રેથી પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષવા ઇચ્છે છે, એટલે તે તત્ત્વજ્ઞાની સેવા-ઉપાસના કરે છે, તેમના ચરણકમલ પ્રત્યે ‘ઉપનિષદ્’ (સમીપ-પાસે બેસવું તે) કરે છે, જેથી તેને ‘ઉપનિષદ્’-રહસ્યભૂત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જ્ઞાની સત્પુરુષની સેવા-પર્યુપાસના કરવી તે સદ્ગુણાનનું સૂચક લક્ષણ છે

“ સેવે સદ્ગુરુ ચરણે, ભાગી હર્ષ નિજ પદ,
 પામે તં પરમાર્થને, નિજ પદનો લે લક્ષ ”—શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રશ્ય

૭. તત્ત્વ અનુગ્રહ—તેના જ્ઞાતા પુરુષનો અનુગ્રહ-કૃપાપ્રસાદ પણ સદ્ગુણાનનું લક્ષણ છે તત્ત્વજ્ઞની સેવા કરતા, તે પ્રસન્ન થાય છે, અને તેથી તેના અનુગ્રહ ઉપજે છે જે કે જ્ઞાની પુરુષ તેવી સેવાના બીલકુલ અભિલાષી હોતા જ નથી, પણ જિજ્ઞાસુને તેથી આત્મલાભ થાય છે, તેથી તેવી યથોચિત સેવા કરવી એ તેના પોતાના જ હિતની વાત છે. એટલે જ્ઞાનીની સેવાથી જિજ્ઞાસા સંતોષાવારૂપ અનુગ્રહ હોય છે, અને આમ જ્ઞાનીની કૃપાહિની વૃદ્ધિથી જીવના સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે આમ સદ્ગુણાનનું લક્ષણ છે

“ આદર કિરિયા રતિ ધણી જી, વિધન ટળે નિલે લગ્નથી,
 જિજ્ઞાસા બુધ સેવના જી, શુભ કૃતિ ચિહ્ન પ્રલગ્નથી ” મન-૦—યો. દ. સ. ૪-૧૭

આને ‘સદ્ગુણાન’ કહેવાનું કારણ એ કે તેનું અનુબંધસારપણું છે, અનુબંધ પ્રધાનપણું છે તેથી ઉત્તરોત્તર શુભ અનુબંધપરપરા થયા કરે છે, અને ઉત્તરોત્તર પુણ્યાનુબંધ પુણ્યની માત્રા વધતી જાય છે.

અત્રે સદ્ગુણાનનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અનુષ્ઠાનના પ્રકાર સમજવા યોગ્ય છે, કારણ કે એક જ અનુષ્ઠાનમાં કર્તાના લેદથી લેદ પડે છે, જેમ રોગી અને નીરોગી લોકતાના લેદથી લોભનાદિ બાળતમા લેદ પડે છે તેમ, રોગીને અસુક લોભના પાંચ પ્રકારનું વગેરે રોગવૃદ્ધિનો હેતુ થાય છે, અને નીરોગીને તે જ લોભનાદિ અનુષ્ઠાન બલોપચયનું-પુણ્યનું કારણ થાય છે તેમ આમ આ અનુષ્ઠાન સામાન્યથી પાંચ પ્રકારનું કણ છે.—(૧) વિષ, (૨) ગર, (૩) અનનુષ્ઠાન, (૪)

તહેતુ, (૫) અમૃત-ગુરુ આદિના પૂજનુષ્ઠાનમાં અપેક્ષાદિ વિધાનથી આમ લેદ પડે છે તેમાં (૧) આ લોકમાં લગ્ન-પ્રીતિ આદિની અપેક્ષાથી જે કરવામાં આવે છે તે વિષ અનુષ્ઠાન છે કારણ કે આ સન્નિયતને મારી નાખે છે અને મહત્ત્વ એવા અનુષ્ઠાનનું અદ્ય રપૃહણથી લગુત્વ સંપાદન કરે છે તેથી આ અરેખર વિષ છે (૨) દિવ્ય લોભના અભિ-

લાવથી જે કરવામાં આવે છે તે ‘ગર’ અનુધાન છે. કારણ ઉપરમાં કહી તે જ નીતિથી આ કાલાંતરે નિપાતન કરે છે, હજી નાંખે છે, ભવાન્તરમાં અનર્થ સંપાદન કરે છે, અને આમ ગરની જેમ ધીરે ધીરે મારે છે, તેથી આ ખરેખર ‘ગર’ અનુધાન છે. (૩) અનામોગવતંતુ-બેખબરતું જે સંમૂર્ણનજ તુલ્ય પ્રવૃત્તિથી અનુધાન છે, તે અનનુધાન છે, ક્યું ન કર્યા ખરાબર છે. કારણ કે આનું મન અત્યંત મુગ્ધ છે, એટલા માટે આ આંસુ કહ્યું છે. (૪) સદનુધાન પ્રત્યેના રાગથી-જહુમાનથી જે કરવામાં આવે છે, તે સદનુધાન ભાવનો શ્રેષ્ઠ હેતુ હોવાથી ‘તદ્દેતુ’ અનુધાન છે, કારણ કે આમાં શુભ ભાવાંશનો યોગ છે. (૫) આ જિનોદ્રા છે એમ જાણી કરવામાં આવતું એવું ભાવસાર જે અત્યંત સંવેગગર્ભ અનુધાન છે, તેને મુનિપુર્ણે ‘અમૃત’ અનુધાન કહે છે

“જિનોદિવમિતિ ત્વાહુર્ભાવસારમદઃ પુનઃ ।

સંવેગગર્ભમત્યન્તમમૃતં મુનિપુર્ણવાઃ ॥” —શ્રી યોગબિન્દુ

“જિનગુણ અમૃતપાનથી રે....મનઃ અમૃત કિયાને પસાય. રે ભવિં

અમૃત કિયા અનુધાનથી રે....મનઃ આતમ અમૃત ધાય રે ભવિં” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ પાંચ પ્રકારના અનુધાનમાંથી પ્રથમના ત્રણ તો અપ્રશસ્ત છે, —અસત્ છે, હેય છે; ચોથું કંઈક અશે પ્રશસ્ત-સત્ છે; અને છેલ્લું અમૃત અનુધાન તો પરમ પ્રશસ્ત છે, પરમ સત્ છે, એટલે તે જ મુખ્યપણે સદનુધાન છે, એ જ મુમુક્ષુને પરમ આદેય છે, અને એ જ અત્ર વિવક્ષિત છે.

તેમાં—

બુદ્ધિપૂર્વાણિ કર્માણિ સર્વાણ્યેવેહ દેહિનામ્ ।

સંસારફલદાન્યેવ વિપાકવિરસત્ત્વતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

વૃત્તિઃ—બુદ્ધિપૂર્વાણિ કર્માણિ સર્વાણ્યેવ-સામાન્યથી સર્વેય બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો, હૃદ્-અર્હો લોકમાં, દેહિનામ્-દેહધારીઓના, પ્રાણીઓના. શુ ? તો કે-સંસારફલદાન્યેવ-સંસારફલદાયક જ છે, કારણ કે તેઓનું શાસ્ત્રપૂર્વકપણું નથી, (એટલે કે શાસ્ત્રને પ્રથમ આમળ કરી તે કરવામાં આવતા નથી). અને તેમજ કહે છે-વિપાકવિરસત્ત્વતઃ-તેઓનું નિયોગથી જ-નિયમથી જ વિપાકવિરસપણું છે તેથી કરીને, વિપાકમાં-પરિણમે તેઓનું વિરસપણું છે તેટલા માટે.

× “વિપં લઙ્ચાદ્યપેક્ષાતઃ इदं सच्चित्तमारणात् ।

महतोऽल्पायनाञ्छेयं लघुत्वापादनात्तथा ॥

दिव्यभोगामिलायेण गरमाहूर्मनीपिणः ।

एतद्विदितनीत्यैव कालान्तरनिपातनात् ॥” —શ્રી યોગબિન્દુ

* “અનામોગવતશ્ચૈતદનનુધાનમુચ્યતે । સંપ્રમુગ્ધ મનોઽસ્થેતિ તત્તશ્ચૈતચયોદિતમ્ ॥

પતદ્રાગાદિદં દેતુઃ શ્રેષ્ઠો યોગવિદો વિદુઃ । સદનુધાનભાવસ્ય શુભભાવાંશયોગતઃ ॥”

—શ્રી યોગબિન્દુ

બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ સહુ, દેહધારીના આંહિ;
વિપાક વિરસપણા થકી, સંસારફલદાયિ. ૧૨૪.

અર્થ:—અહીં પ્રાણીઓના જે બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો છે તે સર્વેય, વિપાક વિરસપણાને લીધે, સંસારફલ જ દેનારા છે.

વિવેચન

આ લોકમાં દેહધારી પ્રાણીઓના સામાન્યથી સર્વેય કર્મો બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, અને વિપાકવિરસપણાએ કરીને તે સંસારફલ જ આપનારા હોય છે.

અત્રે સામાન્યથી જોઈએ તો પ્રાણીઓ સર્વેય કર્મો બુદ્ધિપૂર્વક એટલે કે ઇન્દ્રિયજન્ય બોધદ્વારા કરે છે; આખથી, કાનથી, નાકથી, જીભથી કે ત્વચાથી જે કંઈ જાણવામાં આવે છે, તેનાથી પ્રેરાઈને તેઓ સમસ્ત પ્રવૃત્તિ કરે છે હાખલા તરિકે- ઇન્દ્રિયપ્રવૃત્તિ આંખથી કંઈ પદાર્થ દેખવામાં આવ્યો, જાણવામાં આવ્યો, તે પદાર્થ અને સ્મૃતિ- ઇષ્ટ લાભતાં તે શ્રદ્ધા કરવાતું મન થાય છે, અનિષ્ટ લાભતાં ત્યજવાતું ૧) સંસ્કાર મન થાય છે અને પછી તેના પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આખનો સંદેશો મગજને પહોંચ્યો, મગજે બુદ્ધિને પહોંચાડ્યો, અને બુદ્ધિએ પગને હુકમ કર્યો કે ‘આ લેવા તું જા’, તથા હાથને આદેશ દીધો કે ‘આ તું લે’. આ બધી સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા આંખના પલકારામાં બની જાય છે. વળી તે ઇષ્ટાનિષ્ટ પદાર્થ સંગ્રહી સ્મૃતિસંસ્કાર-ધારણા પણ રહી જાય છે, જેથી આગામી કાળે તેની શ્રદ્ધા-ત્યાગરૂપ પ્રવૃત્તિને નિર્ણય થાય છે. તે જ પ્રકારે કાન વગેરે ઘીજી ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપજતા બુદ્ધિરૂપ બોધથી તે તે પ્રકારતું ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું જણાય છે, અને પછી મનથી તેતું મનન થતાં તેના શ્રદ્ધા-ત્યાગ કરાય છે, તથા ભાવિકાળે પણ તેના રહી ગયેલા સ્મૃતિસંસ્કારની વાસનાથી તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આમ ઇન્દ્રિયજન્ય બોધથી પ્રાણીઓના સામાન્યપણે સર્વ કર્મોની ઘટમાળ આદ્યા કર છે. ખાવું, પીવું, દેખવું, સાંજવું, સુંઘવું, ચાખવું, સ્પર્શવું, લેવું, મૂકવું એ વગેરે વિષયલોગ પ્રવૃત્તિ, વગર શિખાવે પણ, પ્રાણીઓ કર્યા કરે છે. એમાં કંઈ નવી નવાઈ નથી.

અને આ વિષયલોગ પ્રવૃત્તિરૂપ જે બુદ્ધિજન્ય કર્મો છે, તેતું વિપાક વિરસપણું છે, વિપાક-પરિણામે તે અવસ્થા વિરસ નીવડે છે જે વિષયો પ્રથમ સરસ લાગે છે, તે જ પરિણામે વિરસ-રસહીન-લૂણા લાગે છે. જે વિષયો પ્રારંભમાં મીઠા ને વિષયતું વિપાક આકર્ષક ભાસે છે, તે જ પ્રાંતે તેનો મોહ ઉતરી જતાં કડવા ને વિરસપણું અનાકર્ષક જણાય છે. જે પુદ્ગલોના રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ પ્રથમ સરસ ને મનોહર હતા, તે જ પુદ્ગલના સ્વભાવ પ્રમાણે વિપરિણામ પામતાં-

વિરસ થઇ જતાં અમનોહ-અકારા લાગે છે. કારણ કે પૂરાણે ને મળણે જ્યાં નિરંતર થયા કરે છે તે પુદ્ગલ છે, અને સડવાનો-વિધ્વંસ પામવાનો તેનો સ્વભાવ છે. આવા પુદ્ગલરૂપ વિષયો લોગવતાં તે પ્રારભે ત્રીકાં લાગે છે, પણ પરિણામે માઠા દુર્ગતિકારણ થાય છે, એટલે તેનું વિપાક વિરસપણું છે. કિંપાકફલ-ઈદ્રવારણના ફળ દેખાવે સુંદર જણાય છે, પણ ખાધા પછી શીઘ્ર પ્રાણહારી થાય છે, તેમ આ વિષયો લોગવતાં સરસ લાગે છે, પણ પરિણામે વિરસ થઈ પડે છે. જ્ઞાનીઓએ આ ‘લોગોને લુજંગના લોગ જેવા-સાપની ફણા જેવા કહ્યા છે, તે શીઘ્ર પ્રાણ હરે છે, ને તે લોગવતાં દેવોને પણ સંસારમાં રખડવું પડે છે.’ આમ આ વિષયસેવનરૂપ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મોત્તર વિપાકવિરસપણું છે.

“હૃષીકાર્થસનુત્પન્ને પ્રતિક્ષણવિનશ્ચરે । સુષ્ણે કૃત્વા રતિં મૃદ ચિનદં ભુવનત્રયમ્ ॥
મોગા મુજઙ્ગમોગામાઃ સઘઃ પ્રાણપહારિણઃ । સેવ્યમાના પ્રજાયન્તે સંસારે ત્રિવદ્યૌરપિ ॥”
—જ્ઞાનાર્ણવ.

અને આવા આ વિપાકવિરસ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો સંસારફલ જ આપે છે, કારણ કે તે કર્મો શાસ્ત્રપૂર્વક નથી, શાસ્ત્રને-આસવચનને આગળ કરી તે કરવામાં આવતા નથી, શાસ્ત્રાગ્રાને અનુસરી કરાતા નથી, એટલે તેનું ફલ-પરિણામ એકાંત બવબ્રમણરૂપ સંસાર જ છે.

“સયલ સંસારી ઇન્દ્રિયરામી, મુનિ ગુણ આતમરામી રે”.—શ્રી આનંદધનજી.

જ્ઞાનપૂર્વાણિ તાન્વેવ મુક્ત્યદ્ગં કુલયોગિનામ્ ।

શ્રુતશક્તિસમાવેશાદનુબંધફલત્વતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

મુક્તિ અંગ કુલયોગિને, જ્ઞાનપૂર્વે તે કર્મ;
શ્રુતશક્તિ સમાવેશથી, અનુબંધે શિવ શર્મ. ૧૨૫.

અર્થ:—જ્ઞાનપૂર્વક એવા તે જ કર્મો કુલયોગીઓને મુક્તિના અંગરૂપ હોય છે કારણ કે એમાં શ્રુતશક્તિના સમાવેશને લીધે અનુબંધફલપણું હોય છે.

વૃત્તિ:—જ્ઞાનપૂર્વાણિ-જ્ઞાનપૂર્વક, યથોક્ત જ્ઞાન-નિર્ગુણવાણા, (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ કારણવાણા). તાન્વેવ-તે જ કર્મો. શું? તો કે-મુક્ત્યદ્ગં-મુક્તિનું અંગ હોય છે, કુલયોગિનામ્-કુલયોગીઓને, -જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે. કુલયોગીઓનું મદલ, અન્વયે અસંભવ જણાવવા માટે છે. શા કારણથી? તો કે-શ્રુતશક્તિસમાવેશાત્-શ્રુતશક્તિના સમાવેશરૂપ હેતુથી. આ (શ્રુતશક્તિ) અમૃત શક્તિ જેવી છે. એના અલાવે મુખ્ય એવું કુલયોગીપણું હોતું નથી. એટલા માટે જ કહ્યું કે-અનુબંધફલત્વતઃ-અનુબંધફલપણુ થકી, -મુક્તિ અંગની સિદ્ધિમાં તારિત્વક અનુબંધના એવંભૂતપણાને લીધે. (મુક્તિના અંગરૂપ થાય તે જ તારિત્વક અનુબંધનું સ્વરૂપ છે એટલા માટે).

વિવેચન

જે જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો છે, તે સુક્તિ અગ્રરૂપ છે, અને તે કુલયોગીઓને જ હોય છે, કારણ કે શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી તેઓને અનુભવક્ષણ હોય છે

જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો એટલે આગમપૂર્વક જે કર્મો કરવામા આવે છે, શાસ્ત્ર આજ્ઞાને આગળ કરી-અનુસરી જે કર્મો કરવામા આવે છે, તે સુક્તિના અગ્રરૂપ છે, મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે કારણ કે આસ અર્થાત્ પ્રમાણભૂત પુરુષની આજ્ઞાને અનુસરવું તે મોક્ષનો પ્રધાન હેતુ છે, મોક્ષનો ધારી રસ્તો-રાજમાર્ગ છે એટલે તથારૂપ આમ પુરુષથી પ્રણીત શાસ્ત્ર-આજ્ઞાને પ્રમાણ માની, શિરસાવ ઘ ગણી, માથે ચઢાવી, જે કોઈ સત્કર્મ કરે છે, તે મોક્ષમાર્ગ સાથે છે

“તુમ આણા હો આરાધન શુદ્ધ કે, સાધુ હું સાધકપણો”

“આણા રંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીજે” —શ્રી દેવચંદ્ર

આમ જેમા આમ આજ્ઞાનું અનુસરણ સુખ્ય છે એવા આ સુક્તિઅગ્રરૂપ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો કુલયોગીઓને જ હોય છે, —ગીત્તને નહિ આ કુલયોગીનું લક્ષણ આગળ ઉપર કહેવામા આવશે આ કુલયોગીઓને જ આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મોના સભવ અમૃત સમી કહ્યો, તેનું કારણ એ છે કે તેથી હેઠલી અવસ્થામા બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો શ્રુતશક્તિ હોય છે, ને ઉપલી અવસ્થામા અસમોદરૂપ કર્મો હોય છે એટલે કુલ-

યોગી શિવાય અન્યને આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મોના અસભવ કહ્યો અને કુલયોગીઓને આનો સભવ કહ્યો, તેનું કારણ પણ તેઓને શ્રુતશક્તિનો સમાવેશ હોય છે, અને તેથી કરીને અનુભવક્ષણ હોય છે, તે છે આ શ્રુતશક્તિ અમૃતશક્તિ જેવી છે એ ન હોય તો સુખ્ય એવું કુલયોગીપણું હોતું નથી અમૃત જેમ મરેલાને કે મૂર્ચ્છિતને જીવાડે છે, સજીવન કરે છે, અમર કરે છે, તેમ અમૃત સમી આ શ્રુતશક્તિ પણ મહામોહથી મૃતપ્રાય અથવા મૂર્ચ્છિત બનેલા જીવને જીવાડે છે, સજીવન કરે છે, પરમાર્થમય ભાવ-જીવન બક્ષે છે, અને ધૃત્યુક્ષણ ભયકં ભાવ-મરણમાથી ઉગારી અમૃતત્વ આપે છે આ સજીવની જેવી પરમ અમૃતત્વરૂપ શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી અર્થાત્ સમ્યક્ અત, પ્રવેશથી, હઠ ભાવરમથી સુખ્ય એવું કુલયોગીપણું પ્રાપ્ત થાય છે

“જિનવર વચન અમૃત અનુમરિયે, તત્ત્વરમણુ આદરિયે રે,

દ્રવ્ય ભાવ આધર પરહરિયે, દેવચંદ્ર પદ વરિયે રે...પણ અંતરભામી” —શ્રી દેવચંદ્ર

“વચનામૃત વીતરાગના, પરમ ચાતરસ મૂળ,

ઓપધ જે ભવરોગના, કાયરને પ્રતિકૂળ” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

અને આવી આ અમૃત સમાણી શ્રુતશક્તિના મહાપ્રભાવથી અનુબંધ ફેલ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શુભ ફલપરંપરા સાપડે છે; એક શુભ ફલ બીજા વધારે શુભ ફલનું કારણ થાય છે, એમ ને એમ શુભ ફલની સંકલના અનૂપવે-અબંડપણે ચાલ્યા કરે છે, ચાવત્ પરમ મોક્ષરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ શ્રુતશક્તિના પ્રભાવે કુલયોગીઓને તાત્ત્વિક અનુબંધ થયા કરે છે, તેથી જ આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો તેઓને સુક્તિઅંગરૂપ થઈ પડે છે.

આમ કુલયોગીઓનું અનુબંધ અનુબંધ ફલવાળું હોય છે, કારણ કે તે અનુબંધ-શુદ્ધ હોય છે. આ બરાબર સમજવા માટે ત્રણ પ્રકારના અનુબંધનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. અનુબંધ ત્રણ પ્રકારનું હલું છે: (૧) વિષયશુદ્ધ, (૨) ત્રિવિધ અનુબંધ સ્વરૂપશુદ્ધ, (૩) અનુબંધશુદ્ધ. આ ત્રણ અનુબંધનું ઉત્તરોત્તર અને તેનું ફેલ પ્રધાનપણું છે (૧) તેમા સુક્તિને અર્થે-મને સુક્તિ મળશે એમ સુબંધપણે-લોખા ભાવે માનીને જે ભૂશુપાત આદિ પણ કરવામાં આવે છે, તે વિષયશુદ્ધ અનુબંધ છે. અને તે સુક્તિના લેશ ઉપાદેયભાવથી શુભ હલું છે, પણ અત્યંત સાવચરૂપપણાને (પાપરૂપપણાને) લીધે તે સ્વરૂપથી શુદ્ધ નથી. (૨) સ્વરૂપ-શુદ્ધ અનુબંધ તો લોકકલ્પિતી બ્યવસ્થિત એવા યમાદિ જ છે, અર્થાત્ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જે અહિંસા-સત્ય વિગેરે યમ આદિ લોકિક રીતે-સ્થૂલ લોકિક પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, તે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુબંધ છે. પણ તે યથાશાસ્ત્ર નથી, શાસ્ત્ર અનુસાર નથી, કારણ કે સમ્યક્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન આદિનો અભાવ છે આ અનુબંધ સ્વરૂપથી તો શુદ્ધ છે, પણ વિધિથી શુદ્ધ નથી. (૩) જે અનુબંધશુદ્ધ અનુબંધ છે તે આ યમાદિ જ છે, પણ તે તત્ત્વસંવેદનથી અનુગત હોય છે, સમ્યક્ તત્ત્વપરિજ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે, તત્ત્વની બરાબર સમજણવાળું હોય છે; તથા પ્રશાંત-નિષ્કાયા વૃત્તિવડે કરીને તે સર્વત્ર અત્યંતપણે ઉત્સુકતા રહિત હોય છે આ અનુબંધશુદ્ધ અનુબંધ સ્વરૂપથી અને વિધિથી પણ શુદ્ધ હોય છે.

“તૃતીયમપ્યવઃ કિન્તુ તત્ત્વસંવેદનાનુગમ્ ।

પ્રશાંતવૃત્તયા સર્વત્ર દૃઢમૌત્સુક્યવર્જિતમ્ ॥” —શ્રી યોગબિન્દુ

આ ત્રણેનું ફળ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:-(૧) વિષયશુદ્ધ અનુબંધથી દોષવિગમ થતો નથી, અર્થાત્ મોક્ષલાભને બાધક એવો દોષ દૂર થતો નથી. કારણ કે તમસનું-અજ્ઞાન અંધકારનું બાહુલ્ય-પ્રબલપણું છે, તેથી જ આવી આત્મઘાતરૂપ કુમતિ સર્જે છે. (૨) સ્વરૂપશુદ્ધ અનુબંધથી દોષ દૂર તો થાય છે, પણ જોકાત અનુબંધથી દૂર થતો નથી. ભસ્મ કરાયેલા દેડકાના ચૂર્ણને બો નાશ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેમાંથી દેડકાની ઉત્પત્તિ ન થાય, પણ અત્રે તો તેની જેમ દોષનો સાનુબંધ નાશ થતો નથી કે જેથી બીજા બાવિ

દોષ ન ઉપજે. દોષ દૂર તો થાય છે, પણ તે દૂર થવાની પરંપરા આહુ-રહેતી નથી. એક દોષ દૂર થાય, ત્યાં બીજા ઉભા જ છે. 'આંધળો વણે ને પાડો આવે' એના જેવી પરિસ્થિતિ થાય છે ! કારણ કે તેમાં શુભલાઘવ-ચિંતાદિ નિયમથી હોતા નથી; અર્થાત્ શુભ-દોષના શુભ-લઘુલાઘવના પ્રમાણનું જ્ઞાન અત્ર હોતું નથી એટલે આર્યજનો એને બાદ્ય-અપ્રધાન માને છે, કારણ કે તે અંદરખાનેથી મેલું છે, મલિન છે; અને દૃષ્ટ રાજ્યના પુરને સુંદર કિલ્લાનો ચેતન જેવું તે છે. કિલ્લાથી બહારના આક્રમણ સામે રક્ષણ મળે છે, પણ અંદરખાનેથી રાજાજ પોતે પ્રભાને લૂંટીને પીડે છે ! ત્યાંની પ્રજાની આળાદી કેમ થાય ? તેમ આ સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં બાદ્ય દોષને અભાવ છતાં, અંદરખાનેથી આ કુરાજ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનરહિત પુરુષના અજ્ઞાન દોષને લીધે શુભવૃદ્ધિ થતી નથી. (૩) ત્રીજાથી દોષવિગમન થાય છે, દોષ દૂર થાય છે, અને નિયમથી તે સાનુબંધ હોય છે, અર્થાત્ દોષ દૂર થવાની પરંપરા આદ્યા કરે છે, એક પછી એક દોષ દૂર થવાનું અનુસંધાન આહુ રહે છે. આ દોષ-વિગમને ઘરની આઘ ભૂમિકાના આરંભ સાથે સરઆવવામાં આવ્યો છે. ઘરનો પાયો મજબૂત હોય, તો તેના ઉપર માળના માળ ઉપરાઉપર ચઢી શકાય છે, તેમ આ અનુષ્ઠાનમાં ઉત્તરોત્તર દોષ દૂર થવાનો અનુબંધ થયા જ કરે છે. આવું આ અનુષ્ઠાન શુભલાઘવ ચિંતાથી યુક્ત હોઈ, શુભદોષના પ્રમાણના જરાબર જ્ઞાનવાળું હોઈ, તેનું અનુબંધવાળું ઉદાર ફલ આપે છે. એથી કરીને અત્રે સર્વેય પ્રવૃત્તિ સદૈવ મહોદયવાળી હોય છે. આવું આ અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કુલયોગીઓને હોવાથી તેઓને સાનુબંધ ફલ પ્રાપ્તિ હોય છે.

અસંમોહસમુત્થાનિ ત્વેકાન્તપરિશુદ્ધિતઃ ।

નિર્વાણફલદાન્યાશુ ભવાતીતાર્થયાયિનામ્ ॥ ૧૨૬ ॥

એકાંતે પરિશુદ્ધિથી, અસંમોહરૂપ કર્મ;

ભવાતીત અર્થગામિને, શીઘ્ર દૌર્ભાગે શિવશર્મ. ૧૨૬.

વૃત્તિ:—અસંમોહસમુત્થાનિ—અસંમોહથી ઉદ્ભવેલા, પર્યક્ત અસંમોહરૂપ નિબંધન-કારણ-વાળા, તે જ કર્મો તુ-તો, વળી, એકાન્તપરિશુદ્ધિતઃ—એકાંત પરિશુદ્ધિરૂપ કારણથી,—પરિપાક વશે કરીને; શું ? તો કે—નિર્વાણફલદાન્યાશુ—શીઘ્ર નિર્વાણ ફલ દેનારા છે. કેને ? તે માટે કહ્યું—ભવાતીતાર્થયાયિનામ્—સંસારાતીત અર્થ પ્રાપ્તે ગમન કરનારાઓને, એટલે સમ્યક્ પરતત્ત્વવેદીઓને—પરતત્ત્વ અજ્ઞાનાઓને, એમ અર્થ છે.

x “ત્વૈયાદ્વોપવિગમઃ સાનુવંધો નિયોગતઃ । મુદ્ધાચમ્ભિકાપાતતુલ્યઃ કૈશ્ચિદુદાહતઃ ॥
પત્ત્યુદપ્રફલદં શુભલાઘવચિંતયા । અતઃ પ્રવૃત્તિઃ સર્વેય સર્વેય દિ મહોદયા ” ॥
—(આધાર મટે જુઓ), યોગમિત્તુ

અર્થ:—અને અસમોદયી ઉપજતા એવા તે જ કર્મો, એકાંત પરિશુદ્ધિને લીધે, સંસારાતીત—પર અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને (પરત્વવેલીઓને) શીઘ્ર નિર્વાણ ફલ દેનારા હોય છે .

વિવેચન

અસમોદયી ઉપજેલા એવા કર્મો, એકાંત પરિશુદ્ધિને લીધે, ભવાતીત—સંસારાતીત અર્થગામીઓને શીઘ્ર નિર્વાણ ફલ આપનારા એવા હોય છે

ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે સદ્અનુદાન સહિત જે જ્ઞાન તે અસમોદય કહેવાય છે. એવા અસમોદયી એટલે કે સદ્અનુદાનયુક્ત જ્ઞાનથી જે કર્મો કરવામા આવે છે, તે શીઘ્ર નિર્વાણફલ આપે છે; એમા કાળક્ષેપ કે વિલંબ થતો નથી, કારણ અસમોદય કર્મ કે અત્રે એકાંત પરિશુદ્ધિ હોય છે, પરિપાકવશે કરીને સર્વથા શુદ્ધિ શીઘ્ર મોક્ષદાયી હોય છે જેમ સુવર્ણને અગ્નિથી તપાવતાં તપાવતાં મેલરૂપ અશુદ્ધિ દૂર થતી જાય છે ને છેવટે પરિપાક થતા શુદ્ધ સુવર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ, અત્રે પણ યોગાનલથી તપાવતા તપાવતાં આત્માની કર્મમેલરૂપ અશુદ્ધિ દૂર થતી જાય છે, અને છેવટે શુદ્ધિનો પરિપાક થતાં શુદ્ધ આત્મારૂપ સુવર્ણ જ નિષ્પન્ન થાય છે અને આમ જ્યારે આત્માની એકાંત પરિશુદ્ધિ થઈ, એટલે પછી મોક્ષફલને આવતાં વાર શી? આત્મા શુદ્ધોપયોગવત થયો એટલે મોક્ષ કથેણીમાં જ છે, કારણ કે 'જે મશુદ્ધોપયોગવત છે, તેના આવરણ-અંતરાય ને મોહરજ દૂર થઈ જતાં, તે સ્વયમેવ પ્રગટ આત્મારૂપ-સ્વયં જ થઈ, જ્ઞેયમાત્રના પારને પામે છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન પામે છે.' તે આ પ્રકારે—'જે ચૈતન્યપરિણામરૂપ લક્ષણવાળા ઉપયોગવડે કરીને યથાશક્તિ વિશુદ્ધ થઈને વર્તે છે, તેની વિશિષ્ટ, વિશુદ્ધિ શક્તિ, પદે પદે ઉદ્ભવે પામતી જાય છે—નિપૂલતી જાય છે. એટલે તેની અનાદિની બધાયેલી અતિ દૃઢ મોહબળિ ઉદ્ભવિત થાય છે—ઉદ્ભવે જાય છે, અને તે અત્યંત નિર્વિકાર ચૈતન્યરૂપ થાય છે. એટલે પછી તેના સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ ને અંતરાય સર્વથા દૂર થાય છે. અને આમ નિપ્રતિષ્ઠ-અપ્રતિકુલ આત્મ-શક્તિ ઉદ્ભવિત થતાં, સ્વયમેવ પ્રગટ આત્મારૂપ થઈ જ્ઞેયમાત્રના અંતને—પામે છે, કેવલજ્ઞાન પામે છે આમ ઉપયોગવતી એકાંત પરિશુદ્ધિ થકી યાવત મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. " ઉવઓગચિસુદ્ધો જો વિગદાવરણંતરાયમોહરજો ।

મૂદો સયમેવાદા જાદિ પરં જ્યમૂદાણં ॥"—શ્રી કુંડકુંદાચાર્યજી કૃત પ્રવચનસાર.

* "યો હિ નામ ચૈતન્યપરિણામલક્ષણેનોપયોગેન યથાશક્તિ વિશુદ્ધો મૂલ્વા વર્તેત સ જલુ, પ્રતિપદમુદ્ધિયમાનવિશિષ્ટવિશુદ્ધિશક્તિરુદ્ગનિથતાસંસારબદ્ધદહતરમોદ્ગનિથતયાત્યંત નિર્વિકારચૈતન્યો નિરસ્તસમસ્તજ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયો નિ પ્રતિષ્ઠવિજ્ઞમિતાત્મશક્તિસ્વયમેવ મૂલો જ્યેત્વમાપનામાન્તમવાપ્નોતિ ।"—શ્રી અમૃતચ દ્રાચાર્યજી કૃત પ્રવચનસારવૃત્તિ.

‘‘ જોવા શીઘ્ર મોક્ષફલ આપનારા અસંમોહ કર્મો કાને હોય છે? તે માટે- અત્ર કહ્યું કે- ‘ભવાતીત અર્થગામીઓને,’ એટલે સસારથી અતીત- ૧૨ જોવા અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને, સમ્યક્ પર તત્ત્વને જાણનારા પર તત્ત્વવેદીઓને આ અસંમોહ કર્મો હોય છે એમ તાત્પર્ય છે જેને આ પર તત્ત્વની ગમ-સમજણ પડે છે, તેઓ જ આ પર તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન-કરનારા હોય છે

—આમ અનુક્રમે બુદ્ધિક્રિયાનું ફલ સસાર છે; જ્ઞાનક્રિયાનું ફલ મુક્તિના અગરૂપ છે- પરંપરાએ મુક્તિ છે, અને અસંમોહ ક્રિયાનું ફલ શીઘ્ર અવિલંબપણે મોક્ષ છે, અનંતર મુક્તિ છે.

‘‘ બુદ્ધિક્રિયા ભવફલ દીએછે, જ્ઞાનક્રિયા શિવઅંગ, અસંમોહ કિરિયા દીએછે, શીઘ્ર મુગેતિફલ અંગ મતમ —શ્રી યો. ૬ સ ૪-૨૮

ત્રિવિધ બોધનો સાર સંક્ષેપ

આશયના-અભિપ્રાયના લેહે કરીને ફલમા લેહ પડે છે અને આશયના લેહ રાગાદિની તરતમતાથી, તેમજ બુદ્ધિ-જ્ઞાન-અસંમોહરૂપ બોધના કારણલેદથી પડે છે બોધ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે-બુદ્ધિરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને અસંમોહરૂપ આ બોધના લેદથી સર્વ જીવોના સર્વ કર્મોના પ્રકારમા-લેહ પડે છે (૧) ઇદ્રિયતા આલબને ઉપજતો બોધ તે ‘બુદ્ધિ’ કહેવાય છે. (૨) શ્રુતના-શાસ્ત્રના આધારે ઉપજતો બોધ તે ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે. (૩) અને સદ્ગુણનયુક્ત જ્ઞાન તે ‘અસંમોહ’રૂપ બોધ કહેવાય છે, તે બોધ જ સર્વોત્ક્રુષ્ટ હોઈ ‘બોધરાજ’ કહેવાય છે જેમકે-યાત્રાળુને દેખી તીર્થે જવાની બુદ્ધિ થાય, તે બુદ્ધિ છે, તીર્થયાત્રાની વિધિનું વિજ્ઞાન, તે જ્ઞાન છે, અને તીર્થયાત્રાની વિધિના વિજ્ઞાન પ્રમાણે તીર્થગમન-તીર્થફરસણ તે ‘અસંમોહ’ છે ‘આ-રત્ન છે’ એવું રત્નનું સામાન્ય જાણપણું તે બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે, આગમ આધારે આ રત્નનું આ સ્વરૂપ છે એમ જાણવું તે જ્ઞાનનું ઉદાહરણ છે, અને તે જ્ઞાનગર્ભિતપણે જ્ઞાનથી તે રત્નનું સ્વરૂપ ઓળખી તે રત્નની પ્રાપ્તિ આદિ થવી તે અસંમોહનું સમ્યક્ સાધક, ઉદાહરણ છે. ક્રિયામા આદર, પ્રીતિ, અવિદ્ય, સંપત્તિપ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા, અને તન્મુક્તિ એ સદ્ગુણના વક્ષણ છે.

તેમા (૧) પ્રાણીઓના સર્વેય કર્મો સામાન્યપણે બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, -ઇદ્રિયજન્ય બોધવાળા હોય છે, અને તે વિષાકવિરસ હોઈ, તેનું ફલ પરિણામ સસાર છે (૨), કુલયોગીઓના સર્વ કર્મો જ્ઞાનપૂર્વક એટલે કે શ્રુત-શાસ્ત્રને અનુસરનારા હોય છે, અને શાસ્ત્રનું સામર્થ્ય અમૃત જેવું છે, તેથી ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ફલપરપરા સાપડે છે. માટે શાસ્ત્રાનુગામી જોવા કુલયોગીઓના કર્મ મુક્તિના અગરૂપ છે, પરંપરાએ મુક્તિના કારણરૂપ થઈ પડે છે (૩) અને સસારાતીત-સસારથી ગર જોવા પર તર પ્રત્યે ગમન

કરનારા પરમાર્થવેત્તાઓના જે કર્મો છે તે અસમોદજન્ય હોય છે એટલે એકાંતે-નિર્લેખ-પણે પરિશુદ્ધિવાળા હોઈ, તેઓનું ફલ શીઘ્ર-અવિલંબે મુક્તિ છે, અનંતર મુક્તિ છે.

ત્રિવિધ બોધનું કોષ્ટક: ૯

	શુદ્ધિ	જ્ઞાન	અસમોદ
લક્ષણ	ઉદ્વિચાર્ય આશ્રયી	આગમપૂર્વક	{ સદ્નુવાન યુક્ત જ્ઞાન, 'ક્રિયા આદર, પ્રીતિ, અવિદ્ય, સંપત્તિ પ્રાપ્ત, જિજ્ઞાસા, તજ્જ સેવા.)
વિદ્યારણ	રતનનું સામાન્ય જાણપણું	આગમથી રતનનું જ્ઞાન.	રતનની પ્રાપ્તિ આદિ.
પાત્ર	સામાન્યથી સર્વ પ્રાણી.	કુલયોગીઓ	ભવાતીત અર્થગામી.
વિશિષ્ટ પરિણામ	વિપાકવિરક્ષપણું	અમૃતસમી યુતશક્તિથી જ્ઞાનમુખ ફલપણું.	એકાંત પરિશુદ્ધિ,
ફલ	સંસાર	મુક્તિ અગ-પરંપરાએ મોક્ષ	શીઘ્ર મુક્તિ-અનંતર મોક્ષ.

[। इति बुद्धिज्ञानासंमोहकमन्तराधिकारः ।]

પરંતરવગામીનો એક જ રામપરાયણ માર્ગ

એઓનું જ (ભવાતીત અર્થગામીનું) લક્ષણ કહે છે—

પ્રાકૃતેષ્વિહ ભાવેષુ ચેપાં ચેતો નિરુત્સુકમ્ ।

ભવભોગવિરક્તાસ્તે ભવાતીતાર્થયાયિનઃ ॥ ૧૨૭ ॥

વૃત્તિ:—પ્રાકૃતેષ્વિહ ભાવેષુ—અહીં પ્રાકૃતભાવો પ્રત્યે, શુદ્ધિમાં જેનું પરંવસાન છે એવા રુષ્ઠાદિ ભાવોમાં, (આ રુષ્ઠાદિ ભાવો છેવટે શુદ્ધિમાં સમાય છે,—શુદ્ધિજન્ય ભાવો છે તેમાં), ચેપાં ચેતો નિરુત્સુકમ્—જેઓનું ચિત્ત નિરુત્સુક છે,—નિ સમતાના સમાવેશને લીધે, ભવભોગવિરક્તાસ્તે—ભવભોગથી વિરક્ત એવા તેઓ, સસારના ભોગથી વિરક્ત એવા સ્વરૂપરાણા (એવજૂત) તે જીવો મુક્ત જેવા, ભવાતીતાર્થયાયિનઃ—ભવાતીત-અર્થગામી જેવાય છે,—અવમાં ચિત્તના અસરપણને લીધે. (સસારમાં તેઓનું ચિત્ત સ્પર્ધાનું નથી—લેખાનું નથી, તેથી કરીને)

પ્રાકૃત ભાવોમાં અહીં, નિરુત્સુક જસ ચિત્ત;
ભવાતીત અર્થગામિ તે, ભવલોગમાં વિરક્ત. ૧૨૭

અર્થ:—અહીં પ્રાકૃત ભાવો પ્રત્યે જેઓનું ચિત્ત નિરુત્સુક (ઉત્સુકતા રહિત) હોય છે, તે ભવલોગથી વિરક્ત થયેલાઓ, ભવાતીત અર્થગામી છે

વિવેચન

ઉપરમા ભવાતીતઅર્થગામી એવા મહાસુસુ કદ્યા, તે કોણ ને કેવા હોય / તેનું લક્ષણ અહીં સ્પષ્ટ કહ્યું છે અહીં શબ્દાદિ વિષયોરૂપ પ્રાકૃત ભાવોમા જેઓનું ચિત્ત ઉત્સુકતા રહિત હોય છે, તે સામાનિક લોગથી વિરક્ત જનો ભવાતીતઅર્થગામી છે

પ્રાકૃત ભાવો એટલે બુદ્ધિમા જેનું પર્યવસાન છે એવા શબ્દાદિ ભાવો પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિનો વિકાર, પુદ્ગલનો વિકાર શબ્દાદિ વિષયો પ્રાકૃત ભાવ છે અર્થાત્ જડ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ છે, પુદ્ગલના વિકારરૂપ છે, અને તે બુદ્ધિમા પર્ય-

સુસુક્ષ્મ ભવલોગ વસાન પામે છે, ડેવટે બુદ્ધિમા સમાય છે, અર્થાત્ બુદ્ધિગમ્ય ભાવો છે

વિરક્ત આવા આ શબ્દાદિ વિષયોરૂપ પ્રાકૃત ભાવોમા જેઓનું ચિત્ત અના સક્તપણને લીધે ઉત્સુકતા વિનાનું હોય છે, તે ભવલોગથી વિરક્ત થયેલા જનો 'ભવાતીત અર્થગામી' કહેવાય છે શબ્દાદિ વિષયોમા તેઓ રાચતા નથી, આસક્ત થતા નથી, વિષયોમાંથી તેઓનું ચિત્ત ભેડી ગયું છે, સામાનિક લોગ તેઓને દીકા ગમતા નથી, એટલે ભવલોગથી વિરક્ત-સાચો અતરંગ વૈરાગ્ય પામેલા આ જીવો ખરેખરા 'ભવાતીતઅર્થગામી' છે કારણ કે તે મહાનુભાવ મહાત્માઓનું ચિત્ત ભવમા-સંસારમા સ્પર્શતું નથી, લેપાતુ નથી, અસ્પૃહ રહે છે, જળ-કેમળાવત્ અલિપ્ત રહે છે વિવિધ સ્વપ્ન-ધ્વજાલ જેવી પુદ્ગલરચના તેઓને કારમી-અકારી લાગે છે, અને જગતની એકરૂપ તે પુદ્ગલ વિષયનું સેવન કરવું તે તેવા પરમ વૈરાગ્યવત સાચા સ્વવૈરાગી મહાત્માઓને આંખ પાસે રેતી ઉપડાવવા જેવું અત્યત, અસદ્ય લાગે છે કાળલા તરીકે-પરમતત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પોતાના સ્થાનુભવોદ્ધાર કાઢ્યા છે કે—

“ જોકે અમારૂં ચિત્ત નેત્ર જેવું છે, નેત્રને વિષે બીજા અવયવની પેઠે એક રજકણ પણ સહન થઈ શકે નહીં બીજા અવયવોરૂપ અન્ય ચિત્ત છે અમને વર્તે છે એવું જે ચિત્ત તે નેત્રરૂપ છે તેને વિષે વાણીનું ઉડવું, સમજાવવું, આ કરવું અથવા આ ન કરવું, એવી વિચારણા કરવી તે માડમાડ બને છે x x x કારણકે આખની પાસે જમીનની રેતી ઉપડાવવાનું કાર્ય થવારૂપ થાય છે ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આવા પરમ ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યવંત સંવેગરંગી સાચા પરિણત-ભાવિતાત્માઓ બુદ્ધિશૃંગ્લેપ શબ્દાદિ વિષયોમાં-પ્રાકૃત ભાવોમાં કેમ રાચે ? આ પ્રાકૃત ભાવોમાં તો સામાન્ય પ્રાકૃત જનો જ રાચે, પુદ્ગલાનંદી ભવાભિનંદી જીવેજ આસક્ત થાય; પણ સાચા અંતરંગ વૈરાગ્યવાન્ મુમુક્ષુ જીવે કદી પણ ઉત્કંઠા ધરાવે નહિ, આસક્ત થાય નહિ. આવા વૈરાગ્યવાસિત આત્મા, સાચા 'વૈરાગીઓ' જ સંસારથી પર એવા અર્થ-તત્ત્વ પ્રત્યે ગમત કરનારા છે, પર તત્ત્વને બાબતનારા ને પામનારા હોય છે કારણકે સંસારમાં રહ્યા છતાં, તે મહાનુભાવ મહાત્માઓનું ચિત્ત સસારી ભાવોને-વાસનાને લેશમાત્ર સ્પર્શતું નથી. તેથી તેઓ મુક્ત જેવા છે, દેહ છતાં નિર્વાણ પામેલા છે, જીવન-મુક્ત છે.

“ મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રયાંત;
તે કહિયે જ્ઞાની દયા, બાકી બીજી જ્ઞાંત.
સકલ જગત્ તે એકવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન;
તે કહિયે જ્ઞાનિદશા, બાકી વાચાજ્ઞાન. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભૂષીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः ।

अवस्थाभेदभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥ १२८ ॥

એકજ હોયે તેહનો, શમપરાયણ માર્ગ;
અવસ્થાભેદ છતાં યથા, સાગરમાં તીરમાર્ગ. ૧૨૮

અર્થ:—અને તેઓનો શમપરાયણ માર્ગ પણ, અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં, એકજ છે, સમુદ્રમાં તીરમાર્ગની-કાંઠાના માર્ગની જેમ.

विवेचन

અને એવા તે ભવાતીતઅર્થગામીઓનો એટલે કે પરમતત્ત્વવેદીઓનો માર્ગ પણ, અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં, એક જ છે,—સાગરમાં તીરમાર્ગની-કાંઠાના માર્ગની ચેઢે ઉપરમાં જેનું સ્પષ્ટ લક્ષણ કહ્યું, એવા સાચા ભવવિરક્ત વૈરાગ્યવાસિત સંવેગી

વૃત્તિ:—एक एव तु मार्गोऽपि—અને માર્ગ પણ એકજ, ચિત્તવિશુદ્ધિરૂપ લક્ષણવાળો માર્ગ પણ એકજ છે, તેમાં-તેઓનો, એટલે કે ભવાતીતઅર્થગામીઓનો, શમપરાયણ:—શમપરાયણ, શમનિક, અવસ્થાભેદભેદેऽपि—અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં,—ચલુસ્થાનકના ભેદની અપેક્ષાએ, (તેમના દશાનો ભેદ છતાં), જલધौ तीरमार्गवत्—સમુદ્રની જાળમાં તીરમાર્ગની જેમ, એ દર્શાવે છે. અને અહીં તે સમુદ્રથી દૂર-નિકટપણા આદિના ભેદથી અવસ્થાભેદ હોય છે. (સમુદ્રના કાંઠાના માર્ગ તે તીરમાર્ગ છે. તેમાં કાંઈ દૂર હોય, કાંઈ નિકટ હોય, એમ ભેદ છતાં તે અર્થે 'તીરમાર્ગ' જ છે.)

મુસુલુનો મુસુલુ આત્માઓ ભવાતીત અર્ધગામી અથવા પરતત્તવેદી કહેવાય છે. માર્ગ એકજ અને તેઓનો ચિત્તવિશુદ્ધિરૂપ લક્ષણવાળો માર્ગ પણ એક જ છે. કોઈપણ પ્રકારે ચિત્તવિશુદ્ધિ કરી, આત્માને શુદ્ધ કરવો, એજ માર્ગ છે, અને તે એક જ છે, તેમાં કોઈ પણ ભેદ નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું, ટંકેટકીજી વચનામૃત છે કે—

“ મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંશ્લેષમાં, સકળ માર્ગ નિર્ઘંચ ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

મોક્ષનો એક જ શમપરાયણ માર્ગ—શાંતિમાર્ગ

અને આ માર્ગ શમપરાયણ છે—શમનિષ્ઠ છે: (૧) શમ એટલે નિષ્ક્રિયા આત્મ-પરિણતિ, રાગદ્વેષ સહિતપણું, સમભાવ. ‘ મોહ-ક્ષોભરહિત જે આત્માનો પરિણામ તે સમજ કહેવાય છે. ’ આ માર્ગમાં શમની પ્રાપ્તિ કરવી, શમપરાયણ થવું, એજ એક નિષ્ઠા છે—છેવટની નિતાંત સ્થિતિ છે, એજ અંતિમ સામ્ય છે. (૨) અથવા શમ એટલે સામ્ય; યથાવસ્થિત આત્મશુણને પામવું—જેમ છે તેમ આત્મશુણની સમાન થવું તે સામ્ય છે. જે સામ્ય છે તે ધર્મ છે, અને ‘ વસ્તુસહાવો ધર્મો ’ એ લક્ષણ પ્રમાણે વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. આ ધર્મ છે તે ચારિત્ર છે, અને ચારિત્ર એટલે ‘ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં ’ એ લક્ષણ પ્રમાણે સ્વરૂપમાં ચરવું, આત્મસ્વરૂપમાં વર્તવું, તે ચારિત્ર છે. આમ ચારિત્ર, ધર્મ, સામ્ય, સમ, શમ એ શબ્દો સમાનાર્થવાચક છે. તત્પર્યં કે સામ્યમાં અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા તત્પર થવું એજ શમનિષ્ઠ માર્ગ છે. (૩) અથવા શમ એટલે શાંતિ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિની શાંતિ થવી તે શમ છે. પરભાવથી વિરામ પામી આત્મભાવમાં આવવું તેનું નામ શાંતિ છે, અને તેજ શમનિષ્ઠ માર્ગ અથવા શાંતિ માર્ગ છે. આ શાંતિમાર્ગનું

શાંતિમાર્ગ અત્યંત હૃદયંગમ સ્વરૂપ મહાજ્ઞાની યોગીશ્વર શ્રીમાન્ આનંદધનજીએ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં સંશ્લેષમાં પ્રદર્શિત કર્યું છે. તેમાં શ્રી આનંદધનજી ભગવાનને સાક્ષાત્ હાજરાહજાર દેખતા હોય એમ તેમની સાથે ગોષ્ઠિ-વાર્તાલાપ કરતાં પૂછે છે—

“ શાંતિજિન ! એક મુજ વિનતિ, મુણે ત્રિભુવન રાય રે;
શાંતિ સ્વરૂપ કિમ બાણીએ ? કહે કિમ મન પરખાય રે ?....શાંતિ ”

x “ ચારિત્રં સ્વલુ ધર્મો ધર્મો જો સો સમોત્તિ નિદિદ્ધો ।
મોહક્ષોહવિદ્ધીનો પરિણામો અવગણો હુ સમો ॥ ”

—શ્રી કુંડુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી પ્રવચનસાર.

ત્યારે ભગવાન તેનો જવાબ આપે છે કે-જેને આવા પ્રશ્નો અવકાશ છે એવા હે આનંદધન! હારા આત્માને ધન્ય છે! તું મનમાં ધીરજ ધરીને સાંભળ! હું તને શાતિસ્વરૂપ જેમ પ્રતિભાસ્યું છે તેમ કહું છું:

“ ધન્ય તું આતમ જેહને, એહવો પ્રશ્ન અવકાશ રે;
ધીરજ મન ધરી સાંભળો, કહું શાતિ પ્રતિભાસ રે....શાંતિ ”

૧. અવિશુદ્ધ ને સુવિશુદ્ધ જે જે ભાવો ભગવાન જિનવર-પરમ વીતરાગદેવે કહ્યા છે, તે તેમજ અવિતથ્ય અર્થાત્ અત્યત સાચા જાણીને સફેદે, શ્રદ્ધે, હૃદ આત્મપ્રતીતિથી માન્ય કરે, તે શાતિપદની પ્રથમ સેવા છે, શાતિમાર્ગનું પ્રથમ પદ-પગથિયું છે.

૨. અને આગમના પરમાર્થ રહસ્યને ધારણ કરનારા, સમ્યક્ત્વવંત અર્થાત્ આત્મ-જ્ઞાની, સારભૂત એવી સંવર ક્રિયા કરનારા, જ્ઞાનીઓના સનાતન મોક્ષમાર્ગના સંપ્રદાયને અનુસરનારા, સહાય અવયક, સર્વથા ઝલ્લુ-સરલ, અને શુદ્ધ આત્માનુભવના આધારરૂપ, એવા સફશુરેત્વ જે સેવન તે શાતિપદની સેવાનું પરમ અવલંબન છે. તેમજ અન્ય પણ શુદ્ધ આલંબન આદરવા ને બીજી બધી જગત્ત્વ છોડી દેવી, તથા સવ તામસી વૃત્તિઓ પરિહરી સુંદર સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓ ભજવી, -એ શાતિ સ્વરૂપને પામવાનો માર્ગ છે.

“ ભાવ અવિશુદ્ધ સુવિશુદ્ધ જે, કહ્યા જિનવર દેવ રે;
તે તેમ અવિતથ્ય સફેદે, પ્રથમ એ શાંતિપદ સેવ રે....શાંતિ
આગમધર શુર સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;
સંપ્રદાયી અવયક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે....શાંતિ
શુદ્ધ આલંબન આદરે, તજી અવર જગત્ત્વ રે;
તામસી વૃત્તિ સવિ પરિહરી, ભજે સાત્ત્વિકી શાલ રે....શાંતિ ”

૩. તેમજ-જેમાં ફલનો વિસંવાદ છે નહિ, અચૂકપણે જે ઇષ્ટ મોક્ષફલ આપે જ છે; જેમાં શબ્દ છે તે ખરાબર અર્થ સાથે સંબંધ-સુમેળ ધરાવે છે, અર્થાત્ શબ્દનયે ખરેખરા પરમાર્થ અર્થમાં તે તે સત્ સાધન સેવાય છે-પ્રયોજન્ય છે; અને જેમાં સકલ નયવાદ વ્યાપી રહ્યો છે, અર્થાત્ સર્વ નય જેમા અવિરોધી-અવિસંવાદીપણે એક પરમાર્થ સાધકપણે પ્રવર્તે છે, એવા શિવસાધનની-સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષસાધનની સધિ કરવી, એવા સમ્યક્ મોક્ષસાધન ભેડવા-પ્રયોજવા, તે શિવસ્વરૂપ-મોક્ષસ્વરૂપ પરમ શાતિમાર્ગનો, એક ઉપાય છે

“ ફલ વિસંવાદ જેહમાં નહિ, શબ્દ તે અર્થ સંબંધી રે;
સકલ નયવાદ વ્યાપી રહ્યો, તે શિવસાધન સધિ રે....શાંતિ ”

૪. આત્મપદાર્થને વિરોધ ન આવે એવો વિધિ-પ્રતિષેધ કરી, મહાજને શ્રદ્ધેથી એવો આત્માનો શ્રદ્ધાવિધિ આદરવો, -એ આગમમાં કહેલો શાતિમાર્ગનો બોધ-ઉપદેશ છે.

પ. દુષ્ટ જનની સંગતિ. છોડી દઈ, સુચરુતા સંતાનની સંગત કરવી, અને સુક્રિતાનાં હેતુસ્વ યોગ-સમાધિમય ચિત્તલાવને સજ્જનું, એ શાંતિનો, સમાર્ગ છે.

“વિધિ પ્રતિષેધ કરી આત્મા, પદારથ અવિરોધ રે;
અહણુ વિધિ મહાજને પરિચ્છે, ઇશ્યો આંગમે બોધ રે...શાંતિ”

દુષ્ટ જન સંગતિ પરિહરી, ભણે સુચરુ સંતાન રે;

યોગ-સમાધિ ચિત્ત લાવ જે, ભણે મુગતિનિદાન રે...શાંતિ”

૬. માન-અપમાનને સમાન બણે, વંદક-નિંદકને સમ ગણે, કનક-પાપોણને સરખા માને, સર્વ જગજ્જનુને સમ ગણે, તુણ-મણિને તુલ્ય બણે, સુક્રિત-સંસારને સમ ગણે, આ ભવસાગર તરવા માટે નીકા સમાન શાંતિમાર્ગ છે.

“માન-અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાપોણ રે;
વંદક નિંદક સમ ગણે, ઇશ્યો હોય તું બણ રે...શાંતિ”

સર્વ જગજ્જનુને સમ ગણે, સમ ગણે તુણ મણિ લાવ રે;

સુક્રિત સંસાર બેઠું સમ ગણે, જુને ભવજલનિધિ નાવ રે...શાંતિ”

૭. તેમજ-આપણો આત્મભાવ જે શુદ્ધ ચેતનાધાર છે, તેજ નિજ પરિકર (પરિવાર) બીજા બધા સાથસંયોગ કરતાં સાર છે, માટે તે શુદ્ધ આત્મભાવમાં આવી તેમાં શમાઈ જવું; એ જ શાંતિસ્વરૂપ પામવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

“આપણો આત્મ ભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;

એવર સર્વિ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે...શાંતિ”

મહાદિ પ્રકારે આ શમપરાયણ માર્ગનું-શાંતિ માર્ગનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યું છે.

“કોષાદિક કષાયોનું શમાઈ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય તેવી આત્મદશા થવી અથવા અનાદિકાળની વૃત્તિઓ શમાઈ જવી તે શમ.”

—શ્રીમદ્ શેષશંકર, પત્રાંક ૧૨૨

સર્વ સુસુક્ષ્મો તે જ એક શાંતિમાર્ગને પામવાને; મન છે, એટલે તે સર્વને માર્ગ એક જ છે. જેમ સાગરકાંઠાના સર્વ માર્ગ ‘તીરમાર્ગ’ છે, માટે તે એક જ સ્વરૂપ છે, તેમ આ સર્વ સુસુક્ષ્મોના માર્ગ પણ ‘ભવ-તીરમાર્ગ’-મોક્ષમાર્ગ મોક્ષનો શાંતિ છે, માટે તે એક જ છે. પછી બધે અવસ્થાલેદના લેદને લીધે કોઈ તે માર્ગ એક જ માર્ગની નિકટ હોય ને કોઈ દૂર હોય. જેમ સાગરમાં કોઈ તીરમાર્ગ કાંઠાની નિકટ હોય, ને કોઈ દૂર હોય, પણ તે ‘તીરમાર્ગ’ જ છે;

તેમ કેઈ સુમુક્ષુ ભવસમુદ્રના તીરની-ભવપારની-મોક્ષની અત્યંત નિકટ હોય, ને કેઈ દૂર હોય, પણ તે સર્વનો માર્ગ તો એક જ ‘મોક્ષમાર્ગ’ છે. આમ ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ દશાવિશેષ પ્રમાણે ભલે તેઓમાં દૂર-નિકટપણનો ભેદ હોય, તો પણ મોક્ષમાર્ગનો તો અભેદ જ છે. અર્થાત્ તે સર્વ એક અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગરસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના ભક્તો-આરાધકો-ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

“મોક્ષના માર્ગ છે નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા એક જ માર્ગથી પામ્યા છે; વર્તમાન કાળે પણ તેથી જ પામે છે; ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં ભતભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્નતતા નથી, હેઠાહેઠ નથી, માન્યામાન્ય નથી. તે સરળ માર્ગ છે, તે સમાધિ માર્ગ છે, તથા તે સ્થિર માર્ગ છે. અને સ્વાભાવિક શાંતિસ્વરૂપ છે. સર્વ કાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે. એ માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કેઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાળે પામતા નથી, અને ભવિષ્યકાળે પામશે નહીં

“શ્રી જિને સહસ્રગમે ક્રિયાઓ અને સહસ્રગમે ઉપદેશો એ એક જ માર્ગ આપવા માટે કહ્યાં છે. અને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો સફળ છે, અને એ માર્ગને ભૂલી જઈ તે ક્રિયાઓ અને તે ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો તે સો નિષ્ફળ છે.

“શ્રી મહાવીર જે વાટેથી ત્યાં તે વાટેથી શ્રી કૃષ્ણ તરશે. જે વાટેથી શ્રી કૃષ્ણ તરશે તે વાટેથી શ્રી મહાવીર ત્યાં છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણીમાં, ગમે તે યોગમાં બ્યારે પામશે, ત્યારે તે પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનંત અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે.” ઇત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાક ૩૨

પર તત્ત્વના કથનની ઇચ્છાથી કહે છે—

સંસારાતીતતત્ત્વં તુ પરં નિર્વાણસંજિતમ્ ।

તદ્વ્યેકમેવ નિયમાચ્છન્દમેદેડપિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૨૯ ॥

લપાતીત પર તત્ત્વ તો, નિર્વાણ કહેવાય;

તત્ત્વથી એકજ તેહ છે, શબ્દ ભેદ છતાંય, ૧૨૯

વૃત્તિ:—સંસારાતીતતત્ત્વં તુ-અને સંસારાતીત તત્ત્વ તો, શું? તો કે-પરં-પર, પ્રધાન, નિર્વાણસંજિતમ્-નિર્વાણ નામનું છે, નિર્વાણ સંજ્ઞા એની ઉપજ છે એટલા માટે, તદ્વ્યેકમેવ-તે નિશ્ચયે એક જ સામાન્યતા છે, નિયમાત્-નિયમથી, નિયમે કરીને, શબ્દમેદેડપિ-શબ્દભેદ (જેવું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે) છતાં, તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી.

અર્થ:—અને સંસારાતીત તત્ત્વ તો ‘નિર્વાણ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાતું એવું પર તત્ત્વ છે; અને તે તો શબ્દલેહ છતાં તત્ત્વથી નિયમે કરીને એકજ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સંસારાતીત-સંસારથી પર એવું પર તત્ત્વ કહ્યું, તે શું ? તેનું અહીં ‘શુદ્ધીકરણ કયું’ છે:—તે પર તત્ત્વ ‘નિર્વાણ’ એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. અને તે તો સામાન્યથી નિયમે કરીને એકજ છે. નીચે કહેવામાં આવે છે એવો શબ્દલેહ છતાં તત્ત્વથી-પરમાર્થથી તે નિર્વાણ તત્ત્વ એકજ છે. ગમે તે નામે ઓળખવામાં આવે, પણ પરમ એવા તે નિર્વાણ તત્ત્વમાં કોઈ ભેદ છે જ નહિ. તે તત્ત્વથી પર કોઈ છે નહિ ને સર્વથી પર તે છે, તેટલા માટે તે ‘પરં તત્ત્વ’ છે. કર્મરૂપ તેલ ખૂટી જવાથી સંસારરૂપ દીવો ત્યાં ખૂટાઈ જાય છે-નિર્વાણ પામે છે, તેટલા માટે તે તત્ત્વને ‘નિર્વાણ’ નામ ઘટે છે.

એજ કહે છે—

સદાશિવઃ પરં બ્રહ્મ સિદ્ધાત્મા તથાતેતિ ચ ।

શબ્દૈસ્તદુચ્યતેઽન્વર્થાદેકમેવૈવમાદિભિઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સદાશિવ પર બ્રહ્મ ને, સિદ્ધાત્મ તથાતા ય;

આદિ શબ્દે અન્વર્થથી, એકજ તેહ કથાય. ૧૩૦

અર્થ:—સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા, ઇત્યાદિ શબ્દોથી તે ઓળખાય છે; તે અન્વર્થથી (શબ્દના બરાબર અર્થ પ્રમાણે) એકજ છે.

વૃત્તિ:—સદાશિવ:—સદાશિવ, એટલે સર્વકાળ શિવ, કદી પણ અશિવ નહિ તે,—ત્રિકાલ પરિશુદ્ધિ યા સર્વ અશિવના અભાવને લીધે, પરં-પરમ, પ્રધાન, બ્રહ્મ-બ્રહ્મ,—તથાપ્રકારે બૃહદ્દત્ત અને બૃહદ્દત્તવડે કરીને સદ્ભાવનું અવલબનપણું હોવાથી, સિદ્ધાત્મા-સિદ્ધ આત્મા, કૃતકૃત્ય આત્મા, નિષ્કિતાર્થ એમ અર્થ છે, તથાતેતિ ચ-અને તથાતા, આકાલ એટલે સર્વકાલ તથાભાવથી, સદાકાલ તેવા પ્રકારનો ભાવ હોવાને લીધે, ‘તથાતા’ કહેવાય છે. કહ્યું ॥ ૬—

“ઉપાદાનનિમિત્તાભ્યામધિકારિત્વતા ધ્રુવા । સર્વકાલં તથામાવાચતથાતેત્યનિર્ધાયતે ॥

વિસંયોગાત્મિકા ચેયં ત્રિદુઃખપરિવર્જિતા । મૂતકોટિઃ પરાત્યન્તં મૂતાર્થફલદેતિ ચ ॥”

અર્થાત્—ઉપાદાન ને નિમિત્તથી તેની અધિકારિત્વતા ધ્રુવ છે, અને સર્વકાલ તથાભાવને લીધે તે ‘તથાતા’ કહેવાય છે અને આ અધિકારિત્વતા-તથાતા વિસંયોગરૂપ ને ત્રણ પ્રકારના દુઃખથી પરિવર્જિત-સર્વથા સ્વદિત એવી છે; તે પરા મૂતકોટિ છે, અને અલત બ્રુતાર્થ ક્વ દેનારી છે. ઇત્યાદિ શબ્દૈઃ—શબ્દોથી, તત્ત્વ-તે નિર્વાણ, ઉચ્યતે-કહેવાય છે, ઓળખાય છે, અન્વર્થાત્-અન્વર્થથી, અર્થને અનુસરતા, શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે, ઉક્ત નીતિથી, પરમેવ-તે એકજ હોઈ, પવમાદિભિઃ એ આદિ શબ્દોથી

વિવેચન

“ શબ્દ લેદ ઝઘડો કિસ્થોણ, જો પરમારથ એક;
કહો ગંગા કહો સુરનદીણ, વસ્તુ ફિરે નહિં છેક....મનમોહન૦ ”—શ્રીયો. દ. સ. ૪૨૨

તે પરમ ‘નિર્વાણ’ નામના તત્ત્વને જે જૂદે જૂદે નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેનો પરમાર્થ જોતાં કાંઈ અર્થલેદ નથી. તે ભિન્ન ભિન્ન નામોમાંથી કેટલાક અત્ર ગતાવ્યા છે: (૧) સદાશિવ, (૨) પરબ્રહ્મ, (૩) સિદ્ધાત્મા, (૪) તથાતા. પરમાર્થથી તે નામોનું એકપણ આ પ્રકારે—

સદાશિવ—કોઈ તેને ‘સદાશિવ’ કહે છે. આ ‘સદાશિવ’ એટલે સદાય શિવ, સર્વકાળ શિવ, કદી પણ અશિવ નહિં તે. ત્રણે કાળને વિષે સર્વથા પરિશુદ્ધિ વડે કરીને સર્વ અશિવના-અકલ્યાણના અભાવને લીધે આને ‘સદાશિવ’ નામ ગરાળર વટે છે. કારણ કે શુદ્ધ સહજાતમસ્વરૂપ હોવાથી, આ ‘નિર્વાણ’ સદા શિવસ્વરૂપ-કલ્યાણસ્વરૂપ-મંગલસ્વરૂપ છે, સર્વ કલ્યાણનું-મંગલનું ધામ છે, શંકર સ્વરૂપ અર્થાત્ શમ-આત્મ-સુખકર સ્વરૂપ છે.

“ શિવશંકર જગદીશ્વરૂ રે, ચિદાનંદ ભગવાન....લલના૦ ”—શ્રી આનંદધનજી

પરબ્રહ્મ—વળી એ ‘પરબ્રહ્મ’ નામથી ઓળખાય છે. પરં એટલે પરમ, પ્રધાન. અને તથા પ્રકારે બૃહત્ત્વ-બૃહંકત્ત્વથી સદ્ભાવ અવલંબનપણાને લીધે તે ‘બ્રહ્મ’ છે. બૃહત્ત્વ એટલે જગતમાં અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં જેનું બૃહંત્ત્વ-મહંત્ત્વ છે તે બ્રહ્મ. અથવા બૃહંકત્ત્વ એટલે આત્મશુણ્ય અત્યંત વૃદ્ધિગતપણું-અત્યંત પુદ્ગલ જેવાં વર્તે છે તે બ્રહ્મ. આવા બૃહત્ત્વ-બૃહંકત્ત્વ વડે કરીને જ્યાં આત્મસ્વરૂપના સદ્ભાવનું અવલંબન છે, અર્થાત્ જ્યાં શુદ્ધ સહજાતમસ્વરૂપનું વિદ્યમાનપણું વર્તે છે, જે સહજાતમસ્વરૂપ છે, તે ‘પરબ્રહ્મ’ છે.

“ બ્રહ્મ શબ્દ વૃહ-વૃદ્ધૌ (વધનું, to grow) એ ઉપરથી થયો છે, એમ મનાય છે. અને એ રીતે જોતાં વિશ્વની-વૃદ્ધિનો, વિશ્વના વિકાસનો જેથી ખુલાસો થઈ શકે છે, રહસ્ય સમજાય છે, એ આન્તર તત્ત્વનું નામ ‘બ્રહ્મ’ છે. x x x પણ ‘બ્રહ્મ’ શબ્દની એક બીજી વ્યુત્પત્તિ-જે પૂર્વના જેટલી જ પ્રાચીન છે-તે વિચારતાં નિર્વિશેષ સ્વરૂપ પણ કલિત થઈ શકે છે. અંતિ પ્રાચીન સમયથી-ઋક્ સંહિતાના સમયથી-વૃહત્ત્ શબ્દ વિશાળ, મહોદ્દ, અનવનિષ્ઠ એ અર્થમાં વપરાય છે, અને એ શબ્દ વ્રહ્મ શબ્દનો સહોદર છે, તેથી વ્રહ્મ એટલે અનવનિષ્ઠ વસ્તુતત્ત્વ એમ અર્થ પણ નીકળે છે. ”

—શ્રી. આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ.

સિદ્ધાત્મા—તેને સિદ્ધાત્મા નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. જેનો આત્મા સિદ્ધ છે, જેણે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તે સિદ્ધાત્મા જેનો આત્મા કૃતકૃત્ય છે, જેને કાંઈ કર્તવ્ય અવશેષ રહ્યું નથી તે સિદ્ધાત્મા. જે નિષ્કિંતાર્થ છે અર્થાત્ જેના સર્વ અર્થની નિષ્ઠા-છેવટની હદ પ્રાપ્ત થઈ છે, એટલે કે જેના સર્વ અર્થ-પ્રયોજન સિદ્ધ થયા છે, તે સિદ્ધાત્મા આમ જેણે શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું છે, નિષ્પન્ન કર્યું છે, એવા સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ તે સિદ્ધાત્મા છે.

“યેનાત્માયુષ્યતાત્મૈવ પરત્વેનૈવ ચાપરમ્ ।

અક્ષયાનન્તયોધાય તસ્મૈ મિદ્ધાત્મને નમઃ ॥”

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત સમાધિશતક.

“સકળ પ્રદેશે હો કર્મ અભાવતા, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ;

આતમશુભની હો જે સંપૂર્ણતા, સિદ્ધ સ્વભાવ અનૂપ.

....સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે

અચળ અમાધિત હો જે નિઃસંગતા, પરમાત્મ સિદ્ધૂપ;

આતમહોમી હો રમતા નિજ પદે, સિદ્ધ રમણ એ રૂપ....સ્વામી—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથાતા—વળી કોઈ તેને ‘તથાતા’ નામથી ઓળખે છે. આકાશ એટલે કે સર્વકાલ તથાભાવ વડે કરીને તે તથાતા કહેવાય છે; સદાકાળ તથાપ્રકારનો ભાવ હોવાને લીધે તે ‘તથાતા’ છે. જેનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ જેમ છે તેમ શાશ્વત વર્તે છે, તે તથાતા છે તે માટે કહ્યું છે કે—

ઉપાદાન ને નિમિત્તથી તેની અધિકારિત્વતા ધ્રુવ છે—નિશ્ચલ છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્ને તેના હાથમાં છે, તેને આધીન છે. ઉપાદાન આત્મા છે અને તેને પ્રગટ કરનાર નિમિત્ત પણ શુદ્ધ આત્માજ છે. એટલે તેનું સ્વસ્વરૂપનું અધિકારીપણું, સ્વામીપણું, ઇશ્વરપણું, સત્તાધીશપણું ધ્રુવ છે, અચલ છે, કદી ન ફરે એવું છે. શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપનું ઉપાદાન પણ તે જ છે, ને નિમિત્ત પણ તે જ છે.

આ ‘તથાતા’ વિસયોગાત્મિકા છે, અને ત્રણ પ્રકારના દુઃખથી પરિવર્જિત છે સર્વ અન્ય ભાવનો જ્યાં વિસયોગ છે, અર્થાત્ સમસ્ત પર ભાવનો જ્યાં વિયોગ થયો છે, વિમ્લેષ થયો છે, પરમાણુ માત્ર પણ કર્મનો જ્યાં સ્પર્શ રહ્યો નથી, કેવલ શુદ્ધ આત્માજ જ્યાં વર્તે છે, એવી આ તથાતા વિસયોગાત્મિકા છે—વિસયોગસ્વરૂપ છે. અને એટલા માટેજ શારીરિક, માનસિક ને વાચિક દુઃખથી, અથવા આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ ત્રિવિ

તાપથી, અથવા આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક ને આધિભૌતિક એ ત્રિવિધ દુઃખથી તે પરિવર્જિત છે, સર્વથા રહિત છે.

“ સંગ પરિહારથી સ્વામી નિજ પદ લહું,

શુદ્ધ આત્મિક આનંદપદ સંઘહું....

ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઈએ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

વળી આ તથાતા પરા ભૂતકોટિ છે, અને અત્યંતપણે ભૂતાર્થ ફલ દેનારી છે. પ્રાણી-જોની-ભૂતોની પરમ કોટિરૂપ-ઉચ્ચતમ વર્ગરૂપ જે છે તે પરા ભૂતકોટિ છે, અર્થાત્ જે પરમાત્મસ્વરૂપ છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ છે, ઉત્કૃષ્ટ કોટિના આત્મા છે, તે તથાતા છે.

“ જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વરજિત સકલ ઉપાધિ;

અર્તાદ્રિય શુભુગુભલિ આગર, ઇમ પરમાત્મ સાધ.

સુખાની ! સુમતિ ચરણકજ આતમ અરપણા. ”—શ્રી આનંદધનજી

અને તે ભૂતાર્થ ફલ-પરમાર્થ ફલ આપનાર છે; અર્થાત્ ખરેખરું સત્ય ફલ, મોક્ષરૂપ પરમાર્થસત્ ફલ આપે છે તથાતાની અર્થાત્ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પરમ પ્રભુજીની-પરમાત્માની સેવા-ભક્તિ તથાતારૂપ નિર્વાણ ફલ અવશ્ય આપનારી છે. આમ તથાતાનું સ્વરૂપ અન્યત્ર કહ્યું છે, તે શ્લોક શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ સ્વોપસા વૃત્તિમાં ટાંકેલ છે, તેનો ભાવાર્થ અત્ર કંઈક વિચાર્યો છે.

ઈત્યાદિ શબ્દોથી તે નિર્વાણને અન્વર્થથી એટલે કે શબ્દને ધરાધર અનુસરતા અર્થ પ્રમાણે તે તે નામ આપેલ છે એ આદિ શબ્દોથી જોળખાતું તે નિર્વાણ તત્ત્વ એક જ છે, નામભેદ માત્ર છે, અર્થભેદ નથી. કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મ-નિર્વાણુતત્ત્વ સ્વરૂપ એવું તે નિર્વાણ, આપણે જોયું તેમ, સદા શિવસ્વરૂપ હોવાથી એક જ સદાશિવ છે, પરમ આત્મસ્વરૂપ હોવાથી પરબ્રહ્મ છે, શુદ્ધ આત્મ-સિદ્ધિના નિષ્પન્નપણાથી સિદ્ધાત્મા છે, સહજાત્મસ્વરૂપપણે શાશ્વત રિયતિથી તથાતા છે. ઈત્યાદિ અર્થને અનુસરતા અન્ય અન્ય નામોથી પણ તેનું અભેદ સ્વરૂપ જ પ્રગટ થાય છે, વ્યક્ત થાય છે; તેનો પરમાર્થ જે સમજે, તે આનંદધન અવતારને પામે છે.

“ એમ અનેક અભિધા ધરે રે, અનુભવગમ્ય વિચાર....લલના૦

જે બાણે તેહને કરે રે, આનંદધન અવતાર....લલના૦ ”—શ્રી આનંદધનજી

તે કેવું છે ? તે કહે છે—

તલ્લક્ષણાવિસંવાદાન્નિરાધાધમનામયમ્ ।

નિષ્ક્રિયં ચ પરં તત્ત્વં યતો જન્માદ્યયોગતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

લક્ષણ અવિસંવાદથી, નિરાખાધ નીરોગ;
ને નિષ્ક્રિય પર તત્ત્વ તે, જન્માદિને અયોગ. ૧૩૧

અર્થ:—તે નિર્વાણના લક્ષણના અવિસંવાદને લીધે, તે પરમ તત્ત્વ નિરાખાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું છે; કારણ કે જન્મ આદિને અયોગ છે.

વિવેચન

“અખાખાધ અગ્રાધ, આતમસુખ સંશ્લેષો હો લાલ” —શ્રી કેવલદ્રશ.

ઉપરમાં જે નિર્વાણ તત્ત્વ કહ્યું, અને તેના વાચક જે વિવિધ નામ કહ્યા, તેના લક્ષણમાં અવિસંવાદ છે, સંવાદ-મળતાપણું છે, તેમાં વિસંવાદ-ખસુરાપણું નથી, તેથી કરીને તે એકસ્વરૂપ છે કારણ કે-‘નિર્વાણ’ એટલે શું ? (૧) નિર્વાણ સ્વરૂપ નિર્વાણ એટલે બુદ્ધિ જવું, શાંત થઈ જવું, નિર્વૃત્તિ પામવી તે. જેમ તેલ હોય ત્યાંસુધી દીવો બળે છે, તેલ બૂટી જાય એટલે તે તરત બુદ્ધિ જાય છે-નિર્વાણ પામે છે; તેમ જ્યાંસુધી કર્મરૂપ તેલ હોય ત્યાંસુધી સંસારનો દીવો બળ્યા કરે છે, પણ જેવું કર્મરૂપ તેલ ખૂટ્યું કે તરત તે સંસાર-દીપક બુદ્ધિ જાય છે, હોલવાઈ જાય છે, નિર્વાણ પામે છે. આમ જ્યાં સંસાર-દીપક બુદ્ધિ જાય છે-નિર્વાણ પામે છે, તે પદ નિર્વાણપદ છે. (૨) અથવા નિર્વાણ એટલે શાંતિ, શાંત થઈ જવું તે. જ્યાં સર્વ સંસારભાવ શાંત થઈ જાય છે, સર્વ પરભાવ-વિભાવ વિરામ પામે છે, તે નિર્વાણ છે. આત્મા જ્યાં સ્વ સ્વભાવમાં વિદ્યાંત થાય છે, નિરંતરંગ સમુદ્રની જેમ પરમ શાંત થઈ સ્વ સદ્બ્રહ્મસ્વરૂપમાં શુભાઈ જાય છે, તે પરમ શાંતિસ્વરૂપ એવું પદ તે નિર્વાણ છે. (૩) અથવા જ્યાં સર્વ વૃત્તિઓનો સંક્લેષ થયો છે, અર્થાત્ સર્વ સંસાર-વૃત્તિઓ જ્યાં નિવૃત્ત થઈ છે, નિર્વૃત્તિ પામી ગઈ છે, અને કેવલ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં જ વર્તનારૂપ વૃત્તિ જ્યાં વર્તે છે, અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં નિરંતર રમણતા છે,—તે નિર્વૃત્તિપદ અથવા નિર્વાણ છે. અને ઉપરમાં જે સદ્દર્શિવ વગેરે શબ્દોનો પરમાર્થ દર્શાવવામાં આવ્યો, તે તત્ત્વથી વિચારતાં, જેવો નિર્વાણનો અર્થ છે, તેવોજ તે તે શબ્દનો

વૃત્તિ:—તલ્લક્ષણાવિસંવાદાત્-તેના-નિર્વાણના લક્ષણના અવિસંવાદને લીધે. એ જ કહે છે-નિરાધાધ-નિરાખાધ, ‘નિર્ગતં આધાધામ્ય’ આ બાધાઓથી નિર્ગત-બહાર નીકળી ગયેલ (લેલ પણ બાધા જ્યાં નથી એવું) મનામય-અનામય, જ્યાં દ્રવ્ય-આવ રોગ અવિવિભાન છે એવું, નિષ્ક્રિય-અને નિષ્ક્રિય છે, નિષ્ક્રિયતા-કારણના અજ્ઞાને કર્તવ્યના અભાવથી નિષ્ક્રિય છે. પરં તત્ત્વ-એવંભૂત તે પરં તત્ત્વ, યતો-જે કારણ થકી, જન્માદ્યયોગતઃ-જન્મ, જરા, મરણના અયોગ થકી.

અર્થ છે, માટે નિર્વાણના લક્ષણમાં અને સદાશિવ આદિના લક્ષણમાં વિસંવાદ નથી, અવિસંવાદરૂપ એકતા છે. અર્થાત્ નિર્વાણ, સદાશિવ આદિ એકસ્વરૂપ છે, એક જ છે, એમ અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયું.

અને આમ એક એવું આ નિર્વાણતત્ત્વ કેવું છે? તો કે નિરાળાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું તે પરમ તત્ત્વ છે તે આ પ્રકારે—(૧) નિરાળાધ—સર્વ અળાધાઓમાંથી તે બહાર નીકળી ગયેલું છે; આળાધા અર્થાત્ લેશમાત્ર ળાધાથી પણ તે રહિત છે, અવ્યાળાધ સ્વરૂપ છે. અને આલું અવ્યાળાધ સ્વરૂપ તે પદ હોવાથી, ત્યાં એકાંતિક, આત્મંતિક, સહજ, સ્વાધીન એવું અનુપમ અવ્યાળાધ આત્મસુખ નિરંતર અનુભવાય છે. (૨) નિરામય—આમય એટલે કોઈપણ જાતના દ્રવ્ય-ભાવરોગનો ત્યાં અભાવ છે. દેહનો અભાવ છે, એટલે શરીર સબધી કોઈપણ દ્રવ્ય રોગનો ત્યાં સંભવ જ નથી. અને આત્માની અત્યંત પરિશુદ્ધિ વર્તે છે, એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ ભાવરોગનો પણ બીજકુલ અભાવ છે. આમ દ્રવ્યથી ને ભાવથી આ પદ નિરામય, નીરાગી છે, અને અત્રે આત્માનું પરમ ભાવ આરોગ્ય, સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ પરમ સ્વાસ્થ્ય વર્તે છે. (૩) નિષ્ક્રિય છે. નિબંધનનો કારણનો અભાવ છે, એટલે કાર્યનો અભાવ છે. અત્રે સર્વ કર્મનો નિઃશેષ નાશ થઈ ગયો હોવાથી કર્મરૂપ પ્રેરક કારણ નથી, એટલે કાંઈ કર્તવ્ય પણ રહ્યું નથી. કારણ હોય તો કાર્ય હોય, કારણ ન હોય તો કાર્ય પણ ન હોય, એ સનાતન સામાન્ય નિયમ છે. આમ તે નિષ્ક્રિય છે.

“ એકાંતિક આત્મંતિક સહજ અકૃત સ્વાધીન હો જિનજી !

નિરુપચરિત નિર્દંદ્ર સુખ, અન્ય અહેતુક પીન હો જિનજી !

“ શુદ્ધ પરિણામતા, વીર્ય કર્તા થઈ, પરમ અક્રિયતા અમૃત પીધો. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ દેહાદિક સયોગનો, આત્મંતિક વિયોગ;

સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખ લોગ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આલું નિરાળાધ, નિરામય, ને નિષ્ક્રિય એવું તે પરમ તત્ત્વ છે, કારણ કે જન્મ જરા-મરણનો ત્યાં અયોગ છે, સર્વથા અભાવ છે. એટલે સર્વ દુઃખોનો ત્યાં આત્મંતિક અભાવ છે, કારણ કે ‘ જન્મ-જરા ને મૃત્યુ ’ એ જ ‘ સુખ્ય દુઃખના હેતુ ’ છે. અને ‘ કારણુ તેના બે કહ્યા, ’ ‘ રાગ દ્વેષ આણુહેતુ. ’ પણ અત્રે તો સુખ્ય દુઃખહેતુ આ જન્માદિ નથી, અને તેના કારણુ રાગદ્વેષનો પણ સર્વથા અભાવ છે. એટલે જ આ નિર્વાણરૂપ પરમ પદમાં કોઈ પણ પ્રકારની ળાધાનો, રોગનો અને સંસરણરૂપ ક્રિયાનો-સંસારનો સર્વથા અસંભવજ છે.

એકંપર્ય (તાત્પર્ય) કહે છે—

જ્ઞાતે નિર્વાણતત્ત્વેઽસ્મિન્નસંમોદેન તત્ત્વતઃ

પ્રેક્ષાવતાં ન તદ્ભક્તૌ વિવાદ ઉપપચ્યતે ॥ ૧૩૨ ॥

અસંમોદથી તત્ત્વથી, ભણ્યે તત્ત્વ આ ઉક્તિ;

તસ ભક્તિમાં વિવાદ ના, જુદિયતને યુક્ત. ૧૩૨

અર્થ:—આ નિર્વાણ તત્ત્વ અસંમોદે કરીને તત્ત્વથી ભણવામાં આવ્યે, પ્રેક્ષાવંતોને (વિચારવંતોને) તેની ભક્તિ બાળતમાં વિવાદ થતો નથી.

વિવેચન

આણું જે નિરાણાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું પરમ નિર્વાણતત્ત્વ ઉપરમાં વર્ણવ્યું, તેનું સ્વરૂપ અસંમોદ બોધવડે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી ભણવામાં આવ્યે, સમ્યક્ પરિચ્છેદ કરવામાં આવ્યે, વિચારવાન જીવોને તેની ભક્તિના તત્ત્વદષ્ટિને વિષયમાં વિવાદ થતો નથી, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદનો અભાવ છે. વિવાદ ન થતે નહિં તેો જે વિવાદ કરવામાં આવે તેો પ્રેક્ષાવંતપણાને-વિચારવંતપણાને વિરોધ આવે જે સુચ્છ વિચારક જનો છે, તે તેો નિરંતર તત્ત્વ ભણી જ દષ્ટિ રાખે છે. તત્ત્વ જો અભેદ હોય તેો પછી તેની ભક્તિ-આરાધના વિધિમાં ગમે તેટલો ભેદ હોય, તેો પણ તેની તેઓ બીલકુલ પરવા કરતા નથી. સાધ્ય જો એક છે, તેો તેના સાધક સાધન ગમે તે હોય, તેના પ્રત્યે તેઓ દુર્લભ્ય કરે છે, અર્થાત્ ઇષ્ટ સાધ્યરૂપ મધ્યભિંદુ પ્રત્યે જ દોરી જતા વિવિધ સાધનમાર્ગો પ્રત્યે તેઓ કટાક્ષદષ્ટિએ જોતા નથી. દાખલા તરીકે-નાગપુર જવું હોય, તેો જૂદી જૂદી દિશામાં આવેલા મુંગઈ, દિલ્લી, મદ્રાસવગેરે શહેરોથી ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ત્યા પહોંચી શકાય, પણ ઇષ્ટ મધ્યભિંદુ એક જ છે. તેમ ભિન્ન ભિન્ન દર્શન સંપ્રદાયવાળાઓ નિર્વાણ તત્ત્વને માન્ય કરી બાલે તેને ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારે આરાધતા હોય, પણ તેઓનું ઇષ્ટ લક્ષ્ય સ્થાન જો એક જ છે; તેો પછી તેની ભક્તિ બાળતમાં કોઈ વિવાદનો અવકાશ રહેતો નથી. એટલે તંત્રપ્રાણી દષ્ટિવાળા સુસજ્જનો તે તે સાધનધર્મના મિથ્યા ઝળઝામાં પડતા નથી, કારણ કે સાચા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કે જેઓને નિર્વાણ તત્ત્વનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે, તેઓ તેો કદી પરસ્પર, ઝગડે જ નહિં; એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પરમ આરાધ્ય એવા તે ઇષ્ટ નિર્વાણ પદને જે અન્ય કોઈ ભક્તિથી આરાધતા હોય, તે સર્વને પોતાના સાધર્મિક જ માને, સ્વધર્મજાણુ જ ગણે. પણ નિર્વાણતત્ત્વનું જેને જ્ઞાન નથી, એવા અજ્ઞાનીઓ પોતે તેથી અત્યંત દૂર છતાં, તે

વૃત્તિ:—જ્ઞાતે-પરિચ્છેદ થયે, નિર્વાણતત્ત્વેઽસ્મિન્-આ એવશ્ય નિર્વાણ તત્ત્વ, અસંમોદેન-અસંમોદરૂપ બોધથી, તત્ત્વતઃ-પરમાર્થથી. શુ ? તેો કે-પ્રેક્ષાવતાં-જુદિયતોને, ન તદ્ભક્તૌ-તથા તેની ભક્તિમાં, નિર્વાણ તત્ત્વથી સેવા આપતમાં, શુ ? તેો કે વિવાદ ઉપપચ્યતે-વિવાદ થતો-તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદના અભાવને લીધે, નહિં તેો પ્રેક્ષાવંતપણાને વિરોધ આવે, એટલા માટે.

નિર્વાણ તત્ત્વની આરાધના બાબત પરસ્પર ઝઘડે છે, એ મહાઆશ્ચર્ય છે ! એમાં તત્ત્વજ્ઞાનની શૂન્યતાનો જ દોષ છે. મહાસમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ દર્શન-પ્રભાવક શ્રી મોક્ષભાળા ગ્રંથમાં અત્યંત મનનીય એવું પરમ સત્ય જ બાખ્યું છે કે—

“ મહાવીર ભગવંતના શાસનમાં બહુ મતમતાંતર પડી ગયા છે, તેનું મુખ્ય આ એક કારણ પણ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન બણીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું. માત્ર ક્રિયાભાવ પર રાચતા રહ્યા; જેનું પરિણામ દૃષ્ટિગોચર છે વર્તમાન શોધમાં આવેલી પૃથ્વીની વસતિ લગભગ ઠોઠ અબજની ગણાઈ છે; તેમાં સર્વ ગચ્છની મળીને જૈન પ્રજા માત્ર વીશ લાખ છે. એ પ્રજા તે શ્રમભ્રુપાસક છે. એમાંથી હું ધારું છું કે નવતત્ત્વને પકડરૂપે જે હબાર પુરુષો પણ માંડ બાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તે આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ નહીં હશે. જ્યારે આવી પતિત સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી થઈ ગઈ છે, ત્યારે જ મતમતાંતર વધી પડ્યાં છે. એક લૌકિક કથન છે કે ‘સો શાણે એક મત,’ તેમ અનેક તત્ત્વવિચારક પુરુષોના મતમાં ભિન્નતા બહુધા આવતી નથી, માટે તત્ત્વવિવેચન પરમ આવશ્યક છે. ”—શ્રી મોક્ષભાળા.

ઉપરમાં જે વિવર્થ, તે ઉપરથી આટલું તાત્પર્ય ક્ષિત થાય છે કે—તે નિર્વાણ-તત્ત્વને સમ્યક્પણે જાણનારા વિવેકી વિવાદ કરે નહિ, અને વિવાદ કરે તે વિવેકી નહિ. સુરોધુ કિં બહુના ?

। इति परंतत्त्वाभेदमार्गान्तराधिकारः ।

सर्वज्ञपूर्वकं चैतन्नियमादेव यत्स्थितम् ।

आसन्नोऽयमृजुमार्गस्तद्भेदस्तत्કથં भवेत् ॥ ૧૩૩ ॥

સર્વજ્ઞપૂર્વક આ વળી, નિયમથી જ છે સ્થિત;
નિકટ આ ઝળુ માર્ગ તો, તેનો ભેદ શી રીત ? ૧૩૩

અર્થ:—અને કારણ કે આ નિર્વાણ તત્ત્વ સર્વજ્ઞપૂર્વક નિયમથી જ સ્થિત છે. અને નિર્વાણને સમીપ એવો આ સર્વજ્ઞરૂપ માર્ગ ઝળુ-સરલ છે, તો પછી તેનો ભેદ કેમ હોય ?

વૃત્તિ:—સર્વજ્ઞપૂર્વક ચૈતન્દ્ર-અને સર્વજ્ઞપૂર્વક આ-નિર્વાણ નામનું અધિકૃત તત્ત્વ, નિયમાદેવ યત્સ્થિતમ્-કારણ કે નિયમથી જ સ્થિત છે,—અમર્ષગ્રને નિર્વાણની અનુપ રાતિને લીધે. આસન્નોઽયમ્-નિર્વાણને આસન્-સમીપનો, આ સર્વજ્ઞ લક્ષણવાળો, ઋદ્ધુમર્ગ:—ઝળુ-અવક, માર્ગ-પંથ, તદ્ભેદ:—સર્વજ્ઞ ભેદ,—મતભેદરૂપ લક્ષણવાળો, તત્ત્વ તેથી. કથં ભવેત્-કેમ હોય ? ન જ હોય.

વિવેચન

“ સિત્ત સિત્ત મત દેખીએ, લેહ હિતિના એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાપ્યા માનો તેહ. ”—શ્રીમદ્ રાજવંદ્યોત.

અને આ પ્રસ્તુત નિર્વાણ તત્ત્વ નિયમથી જ સર્વજ્ઞપૂર્વક હોય, એમ સ્થિતિ છે, કારણ કે અસર્વજ્ઞને કદી નિર્વાણ થટે જ નહિં, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થયા વિના નિર્વાણ પામે જ નહિં એવો નિયમ છે. એટલે સર્વજ્ઞપણું એ નિર્વાણ પૂર્વેની અવિના-સર્વજ્ઞપૂર્વકે બાવી આવશ્યક સ્થિતિ છે, સર્વજ્ઞ થયા પછી જ નિર્વાણ પામે, એ નિર્વાણ નિયમમાં ત્રણે કાળમાં ફેરફાર થાય એમ નથી, એવો નિશ્ચય નિશ્ચય-સિદ્ધાંત સ્થિત છે. આમ આ સર્વજ્ઞપણું નિર્વાણને અત્યંત નિકટની સ્થિતિરૂપ માર્ગ છે, અને તે માર્ગ નક્કી છે, સરલ-સીધો છે, વક્ર-વાંકાચૂકો નથી, એટલે તે એકરૂપ જ છે. આવા અલેહરૂપ સર્વજ્ઞ માર્ગમાં મતલેહરૂપ સર્વજ્ઞલેહ કેમ હોય વારુ ? ન જ હોય, ન જ હોય અને સર્વજ્ઞમાં લેહ એ નથી જ, તો પછી તેના આરાધક ભક્તોમાં કેમ લેહ હોઈ શકે ? ન જ હોય, ન જ હોય, એ આ ઉપરથી વિશેષે કરીને પૂરવાર થયું, સંસિદ્ધ થયું.

તાત્પર્ય કે સર્વજ્ઞ થયા પછી જ નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ થાય, એમ નિયમથી સિદ્ધ છે. એટલે નિર્વાણને નિકટમાં નિકટ એ કોઈ હોય તો તે સર્વજ્ઞ છે, અને મોક્ષનો નિકટમાં નિકટ એ કોઈ માર્ગ હોય તો તે સર્વજ્ઞથા છે. આ માર્ગ નક્કી-તો સર્વજ્ઞ-સરલ છે, સીધો છે, વાંકોચૂકો નથી; અને જે સીધો સરલ માર્ગ હોય ભક્તમાં લેહ તે એક જ હોય; કારણ કે કોઈ અસુક રથને જવાનો સીધો-સીધો લીટીએ જતો (Straight-line) માર્ગ એક જ હોય, વાંકોચૂકો-આકા-કેમ ? અવળા માર્ગ અનેક હોય, એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે; તેમ મોક્ષ પ્રત્યે સીધો લઈ જતો આ સર્વજ્ઞતારૂપ નક્કી માર્ગ એક જ છે. આવા નિર્વાણને નિકટમાં નિકટના સરલ સર્વજ્ઞમાર્ગને બજયું, તે નિર્વાણનો નિકટતમ માર્ગ છે, અને તેમાં કોઈ પણ લેહ નથી, તો પછી તેને બજનારા સાચાઆરાધક ભક્ત જનોમાં કેમ લેહ હોઈ શકે વારુ ?

“ આગળ જ્ઞાની યર્ષ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;
યાશે કાળ બવિધમાં, માર્ગલેહ નહિં કોય. ”

—શ્રીમદ્ રાજવંદ્યોત શ્રી આત્મશિદ્ધિ.

સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞભક્તોની એકતા-સારાંશ.

સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞભક્તોની એકતા બાબત અને જે યુક્તિઓ-દલીલો બતાવી, તેનો સાર આ પ્રમાણે-(૧) પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ વ્યક્તિલેહ છતાં સામાન્યથી સર્વજ્ઞ

તત્ત્વથી એક છે; અને તેના વિશેષ સંપૂર્ણપણે અસર્વદર્શીને ગમ્ય નથી. એટલે સામાન્યથી તે સર્વજ્ઞને નિર્દોષપણે યથાશક્તિ તેના આજ્ઞાપાલનપૂર્વક જો કોઈ માનતા હોય તે સર્વ તુલ્ય જ છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞભક્તો એક જ છે—જેમ એક રાજાના અનેક સેવકો તેના એક ભૂત્યવર્ગમાં જ ગણાય છે. તેમ (૨) દેવોની ભક્તિ ચિત્ર-અચિત્ર બે પ્રકારની છે. તેમાં સંસારી દેવ પ્રત્યેની ભક્તિ ચિત્ર, અને સંસારાતીત અર્ધ-પર તત્ત્વ-મુક્ત દેવની ભક્તિ અચિત્ર છે. એટલે તે એક મુક્ત તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન મૂંછનારા મુમુક્ષુ જોગીજનોના માર્ગ એકજ છે. (૩) તે મુમુક્ષુઓના માર્ગ એક જ-શમપરાયણ એવો છે, અને તે સાગરમાં કાંઠાના માર્ગની પેઠે અવસ્થાલેહનો લેદ છતાં એક જ છે. (૪) નિર્વાણ નામનું પરં તત્ત્વ નામલેદ છતાં એકજ છે. સદાચિત્, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા આદિ યથાર્થ નામોથી ઓળખાતું તે નિર્વાણ તત્ત્વ સ્વરૂપથી એકજ છે. આવું નિર્વાણ તત્ત્વ નિરાગ્રાધ, નિરામય, નિષ્ક્રિય ને જન્મમરણાદિ રહિત એવું એકસ્વરૂપ છે. આ નિર્વાણતત્ત્વને જાણનારા ને માનનારા મુમુક્ષુ યોગીઓ ત્રિવાલ કેમ કરે ? (૫) આ નિર્વાણતત્ત્વ સર્વજ્ઞપૂર્વક છે. સર્વજ્ઞત્વ જ એને પામવાનો ઝળુ અને નિકટ એવો એકજ માર્ગ છે, તેના વિના તેની પ્રાપ્તિ નથી થતી. આમ એકસ્વરૂપ નિર્વાણનો સર્વજ્ઞસ્વરૂપ માર્ગ પણ એકજ છે, તો પછી સર્વજ્ઞમાં લેદ કેમ હોય ? અને તેમાં લેદ ન હોય તો તે સર્વજ્ઞના સાચા ભક્ત એવા મુમુક્ષુ જોગીજનોમાં પણ લેદ કેમ હોય ?

। इति सर्वगतत्वाभेदप्रतिष्ठापको महाधिकारः ।

ભિન્ન સર્વજ્ઞદેશના અલેદ અધિકાર

દેશનાલેદ કેમ છે ? એમ આશંકીને કહે છે—

चित्रा तु देशनैतेपां स्याद्विनेयानुगुण्यतः ।

यस्मादेते महात्मानो भवव्याधिभिपग्वराः ॥ ૧૩૪ ॥

વૃત્તિઃ—ચિત્રા તુ-વળી ચિત્ર નાના પ્રકારની, દેશના-દેશના, 'આત્મા નિત્ય છે,' અને 'અનિત્ય છે,' ઇત્યાદિરૂપે, વતેવાં-એઓની, -કંપિલ, સુગત આદિ સર્વજ્ઞોની, સ્યાદ્-હોય, વિનેયાતું-ગુણ્યતઃ-તથાપ્રકારના વિનેયોના-શિષ્યોના આતુગુણ્યથી-અનુકૂળપણાને લીધે. કાલાન્તર અપાયથી ભીરુ એવા શિષ્યને આશીને પાંચને ઉપસર્જન-ગોણુ કરતી એવી દ્રવ્યપ્રધાન નિત્ય દેશના; અને ભોગઆસ્થાવંતને આશીને દ્રવ્યને ઉપસર્જન કરતી એવી પર્ચાયપ્રધાન અનિત્ય દેશના. અને તેઓ અન્ય-વ્યતિરેકવાળી વસ્તુના જાણનારા ન હોય એમ નથી, કારણ કે તો તો સર્વજ્ઞપણાની અનુપપત્તિ હોય, (સર્વજ્ઞપણું ધટે નહિં) એવા પ્રકારે દેશના તો તથાપ્રકારે ગુણદર્શનથી અદુષ્ટ જ છે-નિર્દોષ જ છે. તે માટે કથું-યસ્માદેતે મહાત્માના-કારણ કે આ મહાત્માઓ, સર્વજ્ઞો. શું? તો કે-ભવવ્યાધિ મિપગ્વરાઃ-ભવવ્યાધિના ભિપગ્વરા છે. સંસારવ્યાધિના વેદોમાં પ્રધાન છે.

ચિત્ર દેશના એહની, શિષ્ય આનુગુણ્ય કાળ;
કારણ એહ મહાત્મ તે, ભવબ્યાધિ વૈધરાજ. ૧૩૪

અર્થ:—પરંતુ એઓની ચિત્ર-જૂદા જૂદા પ્રકારની દેશના તે શિષ્યોના આનુગુણ્યથી-
અનુકૂળપણથી હોય; કારણ કે આ મહાત્માઓ ભવબ્યાધિના વિષગૂવરો છે.

વિવેચન

“ જે ગાયો તે સધળે એક, સકલ દર્શને એજ વિવેક;
સમબળબ્યાની શૈલી કરી, સ્વાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

ત્યારે હવે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જો ઉપરમાં પ્રતિપાદન કર્યું તેમ સર્વજ્ઞોના અલોક છે,
તો પછી એઓની દેશના ચિત્ર-વિચિત્ર કેમ છે ? જૂદા જૂદા પ્રકારની કેમ છે ? તેનો
અહીં જવાબ આપ્યો છે કે આ કપિલ, યુગલ આદિ સર્વજ્ઞોની દેશના
‘ જે ગાયો તે તથાપ્રકારના શિષ્યોના આનુગુણ્યથી-અનુકૂળપણથી ચિત્ર એટલે
સધળે એક ’ કે જૂદા જૂદા પ્રકારની હોવી સંભવ છે; કારણ કે આ મહાત્માઓ
ભવબ્યાધિના વિષગૂવરો છે, સંસાર રાગના વૈધરાજો છે.

કપિલ, યુગલ-યુગલ આદિને તે તે દર્શનવાદીઓ સર્વજ્ઞ માને છે, પણ તેઓની
દેશનામાં-ઉપદેશપદ્ધતિમાં ભેદ પડે છે, તેનું શું કારણ ? તેનું યુક્તિસંગત સમાધાન અત્ર
મહાનુભાવ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ આપ્યું છે. અને તે એ છે કે-જેવો
‘ સમબળબ્યાની જેવો શિષ્યરૂપપાત્ર વિશેષ હોય, તેવો તેવો તેને અનુકૂળ પડે-
‘ શૈલી કરી ’ માફ આવે, તેના આત્માને શુદ્ધ કરે, એવો બોધ કરવો, ઉપદેશ કરવો
ચોખ્ખો બની, તે તે સર્વજ્ઞોએ તેમ કર્યું છે. એટલે કે તથાવિધ શિષ્ય-
વિશેષના આનુગુણ્યથી, તેને જેમ શુદ્ધ ઉપજે તેમ, તેના આત્માનું જે રીતે કલ્યાણ થાય
તે રીતે, તેઓએ તેને વિવિધ પ્રકારે ‘ સમબળબ્યાની શૈલી કરી ’ છે. પાત્રવિશેષને લક્ષમાં
લઈ કોઈ પણ પ્રકારે શિષ્યને ઠેકાણે આણવો-સ્વસ્થાને લાવવો-‘ સમજાવવો, ’ એ જ
તેઓનાં એકાંત હિત હેતુ હોઈ, તેઓની દેશના શૈલી જુદી પડે છે, કાળજી તરિકે-

કોઈ અનિત્યવાદી શિષ્ય એમ કહે કે-આ દેહાદિ અનિત્ય છે, જગતમાં વસ્તુમાત્ર
ક્ષણિક છે, ક્ષણભંશુર છે, તેમ આ આત્મા પણ અનિત્ય છે, તો પછી આ ધર્મ-મોક્ષ
આદિ કેના માટે ? ને શા માટે કરવા ? એમ અનિત્યપણથી લીરું
હોય, ઠરતો હોય, તેવા શિષ્યને બોધ કરવાનો હોય-સમબળબ્યાનો
હોય, ત્યારે તેઓએ પર્યાયને ગોણું કરી, દ્રવ્યપ્રધાન દેશના દીપ્તિ
કે-અહો ભગ્ય ! પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રવ્યથી નિત્ય છે, તેમ આ આત્મા પણ

દ્રવ્યથી નિત્ય છે, પર્યાયથી પલટાય છે. 'કંઈ સમુદ્ર પલટાતો નથી, માત્ર ગોળ' પલટાય છે, તેની પેઠે.' બાલ, વૃદ્ધ ને યુવાન એ ત્રણે અવસ્થાનું સ્મરણ-જ્ઞાન એક જ આત્માને ધાય છે, એ પ્રગટ સૂચવે છે કે આત્મા નિત્ય છે. જેમ જૂના વસ્ત્રો બદલીને મનુષ્ય નવાં પહેરે છે, તેમ જીર્ણ થયેલા દેહને છોડી આત્મા નવા દેહને ગ્રહે છે, યોગીયું બદલાય છે, આત્મા બદલાતો નથી, માટે આત્મા અજર, અમર ને અવિનાશી છે એમ બાણી તું કાય મ પામ. x

“આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;

બાલાદિ વય ત્રણયનું, જ્ઞાન એકને ધાય.

અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે બાણી વદનાર;

વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, કર અનુભવ નિરધાર.

ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;

ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં બળે? તપાસ.”

—શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રશ્યપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

વળી લોગ પ્રત્યે આસ્થાવંત-આસક્તિ ધરાવતો કોઈ શિષ્ય હોય, તેને જોષ કરવાના પ્રસંગે, તેઓએ દ્રવ્યને ગૌણ કરી, પર્યાયપ્રધાન એવી અનિત્યદેશના દીધી કે—‘અહો! આ અનિત્ય લોગોમાં ત્હારે આસ્થા કરવી યોગ્ય પર્યાયપ્રધાન નથી. આ બધું જગત ક્ષણભંગુર છે. પ્રતિક્ષણે વિનશ્વર છે. ઈર્ષ્યા ને દેશના શોકથી ભરેલો એવો પ્રિયસંયોગ અનિત્ય છે. કુત્સિત આચરણનું સ્થાનક એવું યૌવન અનિત્ય છે. તીવ્ર કવેશ-સમૂહથી ઉપજેલી એવી સંપદાઓ અનિત્ય છે. અને સર્વભાવના નિબંધનરૂપ-કારણરૂપ એવું જીવન પણ અનિત્ય છે. પુનઃ પુનઃ જન્મ, પુનઃ પુનઃ મૃત્યુ, અને પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચ-નીચ આદિ સ્થાનનો આશ્રય કરવો પડે છે, એટલે અત્રે સુખ છે નહિ. આમ આ સંસારમાં બધુંય પ્રકૃતિથી

x “વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિદ્વાય, નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોડપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિદ્વાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥”—શ્રી ભગવદ્ગીતા

“નષ્ટે વસ્ત્રે યથાત્માનં ન નષ્ટે મન્યતે તથા ।

નષ્ટે સ્વદેહેડપ્યાત્માનં ન નષ્ટે મન્યતે લુપ્તઃ ॥”—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીત શ્રી સમાધિશતક

* “અનિત્યઃ પ્રિયસંયોગ રૂદ્ધેર્ધ્યાશોકસંકુલઃ । અનિત્યં યૌવનં ચાપિ કુત્સિતાચરણાસ્પદમ્ ॥
અનિત્યાઃ સપદસ્તીવ્રક્ષેશવર્ગસમુદ્ભવાઃ । અનિત્યં જીવિતં ચેદ્ધ સર્વભાવનિવન્ધનમ્ ॥
પુનર્જન્મ પુનર્મૃત્યુર્હીનાદિસ્થાનસંશ્રયઃ । પુનઃ પુનશ્ચ યદતઃ સુલમત્ર ન વિચયતે ॥
પ્રકૃત્યસુંદરં હોયં સંસારે સર્વમેવ યત્ । અતોડત્ર વદ કિં યુક્તા ક્વચિદાસ્થા વિવેકિનામ્ ॥
મુક્ત્વા ધર્મે જગદ્દંચમકલકું સનાતનમ્ । પરાધર્મસાધકં ધૌરેઃ સેવિતં શીલશાલિભિઃ ॥

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીત શ્રી શાસ્ત્રવાર્તાસુધાચય. સ્તબક ૧.

અસુંદર છે. એટલા માટે, કહે, એક જગદ્ગ્રંથ સનાતન શુદ્ધ ધર્મ શિવાય અને ક્યાંય વિવેકીઓએ આસ્થા કરવી યુક્ત છે ? ' આમ પાત્રભેદે તે તે શિષ્યના ઉપકાર હેતુએ તે સર્વજ્ઞોની દેશનાનો ભેદ પડ્યો હોય એમ સંભવ છે.

વળી તે સર્વજ્ઞો કાંઈ અન્વય-વ્યતિરેકવાળી વસ્તુને જાણનારા ન હોય એમ નથી, જાણનારા હોય જ એ નિશ્ચય છે, નહિં તો તેમનું સર્વજ્ઞપણું ઘટે નહિ. કારણ કે અન્વયરૂપ દ્રવ્ય અને વ્યતિરેકરૂપ પર્યાય, એ બન્નેથી યુક્ત એવું વસ્તુસ્વરૂપ તેઓ ન જાણતા હોય, તો તેઓનું સર્વજ્ઞપણું શી રીતે ?

અન્વય-
વ્યતિરેકરૂપ
વસ્તુ
અને અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી તે અન્વય-વ્યતિરેક અર્થાત્ દ્રવ્ય-પર્યાય એ બન્ને મળીને ભેદાભેદ વૃત્તિવાળી જ વસ્તુ છે, એ યુક્તિ-સુસંગત વાત તો સામાન્ય બુદ્ધિવાળા બુદ્ધજન પણ સમજી શકે છે, તો પછી આ સર્વજ્ઞો ન જાણતા હોય, એમ કેમ બને ? કારણ કે ' દ્રવ્ય વિનાનો પર્યાય નથી અને પર્યાય વિનાનું દ્રવ્ય નથી, '—એમ અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ છે. આ દ્રવ્ય-પર્યાયની અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ પણ તેનો એકાંત ભેદ કે અભેદ માનવામાં આવતાં ઘટતી નથી. કારણ કે દ્રવ્ય-પર્યાયનો એકાંત ભેદ માનવામાં આવે, તો અતિપ્રસંગની પ્રાપ્તિ થશે, એકાંત અભેદ માનવામાં આવે, તો તે બન્નેનું એકચ-એકપણું થશે, તો પછી દ્રવ્ય-પર્યાય જૂદા માનવાની શી જરૂર પડી ? અને આમ એકાંત ભેદ કે અભેદ માનવામાં આવશે, તો શબ્દાર્થ પણ ઘટશે નહિં, કારણ કે સર્વત્ર અનુવર્તે—
સમજણ પણ
ખરી '—
આદ્યો આવે તે અન્વય નામે જોળખાય છે, અને એકત્ર વર્તી જૂદો તરી આવે તે વ્યતિરેક કહેવાય છે. આમ શબ્દાર્થ પણ એકાંત પણમા ઘટશે નહિં. વળી ' અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ ' એમા ' અન્યોન્ય ' એ શબ્દો

ભેદ સૂચવે છે, અને ' વ્યાપ્તિ ' એ અભેદ બતાવે છે. માટે એ બન્નેનો ભેદાભેદ માનવામાં આવે તો જ અન્યોન્ય વ્યાપ્તિનો સંભવ થાય. તાર્કિક કે-અન્વય-વ્યતિરેકની- અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી વસ્તુ ભેદાભેદરૂપ જ છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય-પર્યાયની અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી ભેદાભેદ વૃત્તિવાળી વસ્તુ છે, વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયમય છે, એમ ન્યાયથી અનિરૂદ્ધપણે સિદ્ધ છે.

* “ અન્વયો વ્યતિરેકશ્ચ દ્રવ્યપર્યાયસંજ્ઞિતૌ । અન્યોન્યવ્યાપ્તિતો ભેદાભેદવૃત્તયેવ ઘટ્તુ તૌ ॥
નાન્યોડન્યવ્યાપ્તિરેકાંતભેદડભેદે ચ યુજ્યતે । અતિપ્રસંગાદૈકયાચ શબ્દાર્થાનુપપત્તિઃ ॥
અન્યોડન્યમિતિ યદ્વેદ વ્યાપ્તિશ્ચાહ વિપર્યયમ્ । ભેદાભેદે દ્વયોસ્તસ્માદન્યોન્યવ્યાપ્તિસંભવઃ ॥
પર્વ ન્યાયાવિચ્છેડેડસ્મિન્વિરોષોદ્ભાવન મૃણામ્ । વ્યસનં ચા જડત્વં ચા પ્રકાશયતિ કેવલમ્ ॥”
મુલાદિ. (વિશેષ માટે જુઓ) શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિકૃત શાસ્ત્રવાર્તાસિદ્ધાન્ત્યય, સ્તબક ૯.

“ જતિય વિના પરિણામં અત્યો અત્યં વિણેહ પરિણામો ।

દષ્ટમુળપજ્જયત્યો અત્યો અતિયત્તણિન્વત્તો ॥ ”

—શ્રી કુંકુદાચાર્યજીપ્રણીત પ્રવચનસાર.

અર્થાત્—પરિણામ વિનાનો અર્થ નથી, અને અર્થ વિનાનો પરિણામ નથી દ્રવ્ય-શુદ્ધ-પર્યાય-રિથત અર્થ અસ્તિત્વથી સિદ્ધ થાય છે

આવું સફળુદ્ધિગમ્ય ન્યાયપ્રસિદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ જ્ઞાની એવા સર્વજ્ઞોની બાજુ પહાર હોય, એમ કેમ બને ? ન જ બને. તેવું યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ તેઓ અવશ્ય બાજુતા જ હોવા ભોધ્યો, પરંતુ શિષ્યના હિતહેતુએ તેઓએ તેવા તેવા પ્રકારે ગૌણ-પ્રધાન ભાવથી જૂઠી જૂઠી દેશના કરી છે, માટે તે અદુષ્ટ જ છે, નિર્દોષ જ છે; કારણ કે નિત્ય દેશના કરતાં પર્યાયનો ગોણુભાવ, અને અનિત્ય દેશના કરતાં દ્રવ્યનો ગોણુભાવ, તે મહા-તુભાવોના હૃદયમાં હોવો જ ભોધ્યો. કોઈ પણ દેશના અમુક નય-અપેક્ષાના પ્રધાનપણાથી ને અન્ય અપેક્ષાના ગોણુપણાથી જ યર્થ થકે; કારણ કે વચનમાં એક વળતે એક અપેક્ષા જ આવી શકે, અને જ્ઞાનમાં તો સર્વ અપેક્ષા એકી સાથે ભાસ્યમાન થાય, છતાં વચનથી તો અનુક્રમે એક એક અપેક્ષાજ ગોણુ-સુખ્યભાવે કહી શકાય. એટલે તે મહાતુભાવોનું કથન એકાંતિક નથી, એમ આશય સમજાય છે.

“કુંથુનાથ પ્રભુ દેશનારે, સાધક સાધન સિદ્ધિ;

ગોણુ સુખ્યતા વચનમાં રે, જ્ઞાન તે સકલ સમૃદ્ધિરે. કુંથુ જિનેસર !

વસ્તુ અનંત સ્વભાવ છે રે, અનંત કથક તમુ નામો;

બ્રાહ્મકે અવસર બોધથી રે, કહેવે અર્પિત કામો રે. કુંથુ” —શ્રી કેવલદ્રશ.

અને તેવા પરમ ઉપકારી મહાત્મા મહાપુરુષો આમ કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારે આ જીવનો સંસારરૂપ મહારોગ મટે એ જ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એટલે ભવવ્યાધિના ભિષગવરો-વૈદરાજો જેવા આ સર્વજ્ઞોએ ભવવ્યાધિના તે તે જીવની પ્રકૃતિ જોળખી, તેને માફક આવે, અનુકૂળ પડે, શુભ ભિષગવરો કરે, એવી દેશના ઔષધિ તેઓને આપી. જ્યવહારમાં પણ કુશળ વૈદરાજ હોય તે રોગીની પ્રકૃતિ જોળખી, રોગનું નિદાન પારખી, બરાબર ચિકિત્સા કરી, તેને યોગ્ય અનુપાનયુક્ત ઔષધાદિ આપે છે. તેમાં પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને જે ઔષધ માફક આવે, તે કફવાળાને ન આવે; કફવાળાને સહે, તે પિત્ત પ્રકૃતિને ન કાવે; વાત પ્રકૃતિને શુભ કરે, તે કફપ્રકૃતિને અવશુભ કરે; ધૃત્યાદિ અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી તે ઔષધપ્રયોગ કરે છે. તેમ આ ભવરોગના વૈદરાજ મહાત્મા સર્વજ્ઞોએ પણ તેવા તેવા પ્રકારે જીવની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિવેક કરીને તેવી વિભિન્ન વિભિન્ન દેશના-ઔષધિનો પ્રયોગ કર્યો છે, એમ સમજાય છે.

‘આ ઉપરથી શું ? તે કહે છે—

“વિજ્ઞાનમાત્રમપ્યેયં વાહ્યસંગનિવૃત્તિયે । વિનેયાન્ કાંશ્ચિન્નાધિત્ય યદ્વા તદ્દેશનાર્હતે ॥
ન ચૈતદપિ ન ન્યાપ્યં યતો વુદ્ધો મહામુનિઃ । સુવૈધવદ્ધિના કાર્યં દ્રવ્યાસત્યં ન ભષતે ॥”

“અન્યે ત્વમિદધત્યેવમેતદાસ્થાનિવૃત્તયે । ક્ષણિકં સર્વમેધેતિ વુદ્ધેનોક્તં મહાત્મના ॥”

—શાસ્ત્રવાતિસમુચ્ચય.

यस्य येन प्रकारेण बीजाधानादिसंभवः ।

સાનુબન્ધો ભવત્યેતે તથા તસ્ય જગુસ્તતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

સાનુબન્ધ બીજ આદિનો, સંભવ જેને જેમ;
તેને એઓએ અહીં, બોધ કર્યો છે તેમ. ૧૩૫

અર્થઃ—જેને જે પ્રકારે સાનુબન્ધ બીજાધાન આદિનો સંભવ થાય, તેના પ્રત્યે તેવા પ્રકારે તેઓએ તેટલા માટે કહ્યું છે.

વિવેચન

“ભવરોગના વેધ જિનેશ્વર, ભાવોષધ તુજ ભક્તિ;
દેવચંદ્રને શ્રી અરિહંતનો, છે આધાર એ વ્યક્તિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ આ મહાત્મા સર્વજ્ઞ ભવવ્યાધિના વિપશ્વરો છે—સંસારરોગના વેધરાજો છે, એટલા માટે જ જે પ્રાણીને જે પ્રકારે સાનુબન્ધ બીજાધાન આદિનો સંભવ થાય, તેવા પ્રકારે તેઓએ, કુશલ બીજાધાનાદિ માલીની પેઠે, તેના પ્રત્યે ઉપદેશકાર્ય કર્યું. તે આ પ્રકારે—વનસ્પતિ-થાય તેવો બોધ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કોઈ છોડને ઊગવા માટે અમુક ભતતું ખાતર નોંધ્યો છે. કોઈ બીજા છોડને માટે બીજા ભતતું ખાતર ખપે છે. આમ જૂઠા જૂઠા છોડને માટે જૂઠી જૂઠી ભતતું ખાતર નાંખવું પડે છે. આ મુદ્દો લક્ષમાં રાખીને કુશલ માલી યોગ્ય ભૂમિમાં બીજાધાન થાય, બીજ રોપાય, ઊગી નીકળે, એવું ખાતર નાંખે છે. તેમ આ કુશલ વિપશ્વરો પણ યોગ્ય પાત્રવિશેષરૂપ શિષ્યની ચિત્તભૂમિમાં સમ્યક્ બોધ—બીજતું આધાન થાય, રોપણ થાય, તેવું ભવોદ્દેગ ઉપજે એવું ઉપદેશરૂપ ખાતર નાંખે છે.

માણી જેમ બીજાધાન થયા પછી પણ, બીજ રોપાયા પછી પણ, તેમાંથી અંકુર—ફળગો ફૂટે તેમ જલસિંચન કરે છે; તેમ આ નિપુણ વેધરાજો પણ તે તે શિષ્યને તે બોધબીજ ઊગી નીકળી તેમાંથી અંકુર ફૂટે એવું સદુપદેશજલ સિંચે છે. પછી માણી જેમ તે કુમળા છોડને રક્ષવા માટે તેની આસપાસ વૃત્તિ—વાડ કરે છે, ક્યારે બાધે છે, અને તેને પાણી પાયા કરે છે; તેમ આ નિપુણ વેધરો શિષ્યના ઊગતા બોધરૂપ

વૃત્તિઃ—યસ્ય—જે પ્રાણીને, એન પ્રકારેન—નિત્યદેશના આદિ લક્ષણવાળા જે પ્રકારે, બીજાધાનાદિ-સંભવઃ—બીજાધાન આદિનો સંભવ,—તથાપ્રકારે ભવોદ્દેય આદિ ભાવે કરીને, સાનુબન્ધો ભવતિ—સાનુબન્ધ થાય,—તેવા પ્રકારે ઉપર ચુચ્છદિ વડે કરીને, યત્તે—આ સર્વજ્ઞે તથા—તેવા પ્રકારે, તસ્ય—તેને, તેના પ્રત્યે, જગુઃ—કહ્યું છે, ગચ્છ—જાય છે, તત્તઃ—તેટલા માટે.

છોડને રક્ષવા માટે ત્રત-વૃત્તિરૂપ વાડનો પ્રગંધ કરી આપી, તેને તેવા પ્રકારનું સફોધ-જલ પાયા કરી પરિવૃદ્ધિ પમાડે છે.

અને પછી ખૂબ ઠાળજીથી-માવજતથી છોડને ઉછેરીને જેમ માલી તે છોડ ફૂલ-ફૂલથી શોભતું વૃક્ષ થાય તેવું કરે છે, તેમ આ બિપગ્વરો પણ શિષ્યનો બોધરૂપ છોડ મોક્ષવૃક્ષરૂપ બને એમ કરે છે. આમ જેમ કુશલ માલી બીજાધાનથી વૃક્ષ માંડીને ફલભારથી નમ્ર વૃક્ષ થવા પર્યંત છોડની ઠાળજીભરી સંભાળ લે છે; તેમ આ મહાનિપુણ વૈદ્યરાજે શિષ્યને સ્નાનુબંધ બીજા-ધાનાદિ થાય, અર્થાત્ સમ્યગ્ બોધબીજ જોગી નીકળી, ઉત્તરોત્તર શુભવૃદ્ધિ પામી, યાવત્ મોક્ષરૂપ પ્રાપ્ત થાય, તેમ ઉપદેશામૃત જલધારા વહાવી નિષ્કારણ કરજાથી ઠાળજીભરી સંભાળ લે છે.

કારણ કે આવા પરમ વિવેકી, પરમ કૃપાળુ, પરમ કૃપાનિધાન આ ભાવ-વૈદ્યરાજેનો એકાંત હેતુ ગમે તેમ કરીને શિષ્યનું કલ્યાણ કરવાનો છે. જેમ સફવૈદ્યને હેતુ રોગીને જેમ બને તેમ જલદી રોગસુક્ત કરવાનો-સાજો કરવાનો જ હોય છે; એકાંત શિષ્ય પછી ગમે તે ઓસડથી સારો થતો હોય, તો તે ઓસડ તે નિઃસંકેત-કલ્યાણ હેતુ પછે અજભાવે છે. તેમ આ ભવરોગના બિપગ્વરો પણ જે ઉપદેશ ઓષધિથી આ જીવનો ભવરોગ મટે, તેની આત્મબ્રાંતિ ટળે, તે ઓષધિનો નિઃશંક પ્રયોગ કરતાં અચકાતા નથી, કારણ કે તેઓનો એકાંત હેતુ જેમ બને તેમ જલદી જીવનો ભવરૂપ ભવરોગ મટાડવાનો છે, જીવની આત્મબ્રાંતિ ને તેથી થતી ભવબ્રાંતિ દૂર કરવાનો છે; એટલે નિત્યપ્રધાન દેશનાથી શિષ્યને ગુણ થાય એમ છે એવું લાગ્યું, તો તેઓએ નિત્યદેશના ઉપર ભાર મૂક્યો; અને અનિત્યપ્રધાન દેશનાથી લાભ થાય એમ છે એવું દેખ્યું તો અનિત્યદેશના પર ભાર મૂક્યો. જ્યાં જેમ ઘટે તેમ વિવેક વાપરી તેઓએ યથાયોગ્ય ઉપદેશ દીધો. આમ પરમાર્થહેતુએ કરીને સર્વજ્ઞાની દેશનામાં લેઈ પડ્યો હશે, એમ આશય સમજાય છે.

“ આત્મબ્રાંતિ સમ રોગ નહિ; સફશુરો વૈદ્ય સુભજી;

શુરો આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઓષધ વિચાર ધ્યાન ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

પરિહારાન્તર-બીજ પ્રકારનો શંકાનો પરિહાર (સમાધાન) કહે છે—

एकापि देशनैतेपां यद्वा श्रोतृविभेदतः ।

अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्तथा चित्रावभासते ॥ ૧૩૬ ॥

વૃત્તિ:-एकापि देशना—દેશના એક જતા, તેઓના મુખમાથી વિનિર્ગમને-નીકળવાને આશ્રોને એક જતા, યેતેપાં-આ સર્વજ્ઞાની, યદ્વા-અથવા તો, શ્રોતૃવિભેદતા-શ્રોતાઓના વિભેદથી, તથા-બળ્યતાના ભેદ કરીને, અચિન્ત્યપુણ્યસામર્થ્યાત્-અચિન્ત્ય પુણ્યના સામર્થ્યથી, એટલે કે પર બોધના આશ્રયથી ઉપાજીલા કર્મના વિપાકને લીધે, એમ અર્થ છે, તથા-તેવા નિલ આદિ પ્રકારે, ચિત્રાવભાસતે-ચિત્ર અવભાસે છે.

એક છતાં તસ દેશના, શ્રોતાએકથી તેમ;
અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યથી, ચિત્ર ભાસતી એમ. ૧૩૬

અર્થ :—અથવા તો એઓની (સર્વજ્ઞોની) દેશના એક છતાં, શ્રોતાઓના વિલેદે કરીને, અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યને લીધે, તથાપ્રકારે ચિત્ર-જૂદી જૂદી અવભાસે છે.

વિવેચન

અથવા તો સર્વજ્ઞોની વાણીમા લેહ કેમ પડે છે ? એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે બીજો યુક્તિસંગત ખુલાસો અહીં કર્યો છે :—એઓની દેશના એક છતાં, શ્રોતાઓના વિલેદે કરીને, અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યના પ્રભાવને લીધે, તેવા સર્વજ્ઞ દેશના પ્રકારે ચિત્ર ભાસે છે ! અર્થાત્ એ સર્વજ્ઞોના સુખવિનિર્ગમને અપેક્ષાને એક છતાં ચિત્ર એટલે કે એઓના સુખમાથી નીકળી તે અપેક્ષાએ તો તેઓની દેશના ભાસે ! એક છે, છતાં તથાભવ્યત્વના લેહથી શ્રોતાઓના લેહને લીધે તે ચિત્ર ભાસે છે ! આમ તે સર્વજ્ઞોના સુખમાથી ગરેલી વાણી તો એક જ પ્રકારની છે, પરંતુ શ્રોતાઓમાં તથાભવ્યત્વનો લેહ હોય છે, જૂદી જૂદી ભવ્યતા-યોગ્યતા હોય છે, એટલે શ્રોતાઓના લેહ પડે છે, તેથી કરીને તે સર્વજ્ઞવાણી એઓના અચિન્ત્ય પુણ્ય પ્રભાવથી તે તે શ્રોતાને ચિત્ર-જૂદી જૂદી પ્રતિભાસે છે ! એટલે પોતપોતાની ભવ્યતા પ્રમાણે પ્રત્યેક શ્રોતા સર્વજ્ઞવાણીને પોતપોતાને ઉપકારી એવી અનુકૂળ અપેક્ષામા સમજી જાય છે, પોતપોતાને કદ્યાલુકારી અનુકૂળ અર્થમાં ગ્રહણ કરી રહે છે, એટલે પ્રત્યેક સાંભળનાર જાણે એમજ સમજે કે ભગવાન આ જાણે મનેજ ઉદ્દેશીને કહી રહ્યા છે ! એમજ કહેવાય છે કે સમવસરણુમાં ભિરાજી ભગવાન તીર્થ કર સર્વજ્ઞદેવ દેશના આપે છે, ત્યારે પશુ-પક્ષી, મનુષ્યાદિ સર્વ કોઈ પોતપોતાની ભાષામા તેનો ભાવ સમજી જાય છે, તેનો અર્થ ગ્રહણ કરી લે છે ! આવો અજ્ઞાત સર્વજ્ઞનો વચ્ચનાતિશય હોય છે, તે એ જ પરમાર્થ સૂચવે છે.

અને આમ એક વાણી પણ અનેકરૂપે-ચિત્રરૂપે ભાસ્યમાન થાય છે, તે ભગવાન સર્વજ્ઞના અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યનો જ પ્રભાવ છે. કારણ કે 'સવિ જીવ કેરૂં શાસન-રસી' એવી પરમ ઉદાત્ત પદોપકાર ભાવનાના બલથી, પદોપદેશના કારણે કરી, તેઓએ મહાપુણ્યસંભાર સચિત કર્યો હતો તે પુણ્યના પરિપાકવશે કરીને આવો ચમત્કારકારી અતિશયવંત મહાપ્રભાવ તેઓનો વર્તે છે ! જેમ સેધવૃદ્ધિ તો એક જ હોય છે, પણ જૂમિ પર પડતાં, તે તે જૂમિના આકાર પ્રમાણે જૂદા જૂદા વહેળા વહે છે, તેમ આ સર્વજ્ઞોએ વર્ષાવેલ ઓધધારામય ઉપદેશવૃદ્ધિ એક જ પ્રકારની છે, છતાં ભિન્ન ભિન્ન શ્રોતા પાત્રની

ચિત્તભૂમિમાં પડતાં તે બિન્ન બિન્ન અર્થપ્રવાહ ધારણ કરે છે ! આ તેમનો અર્પવચ્ચનાતિશય સૂચવે છે !

“વાણી શુભ પાંત્રીય અનોપમ, અવિસવાદ સરૂપે રે;
ભવ હુઃખવારણ ચિત્તમુખ કારણ, સૂષો ધર્મ પ્રરૂપે રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને એમ પણ શુભ નથી એમ નથી, તે કહે છે—

यथाभव्यं च सर्वेषामुपकारोऽपि तत्कृतः ।
जायतेऽवन्ध्यताप्येवमस्याः सर्वत्र सुस्थिता ॥ ૧૩૭ ॥

એથી ઉપજે સર્વનો, યથાભવ્ય ઉપકાર;
અવન્ધ્યતા સ્થિત એહની, સર્વત્ર એહ પ્રકાર. ૧૩૭

અર્થ:—અને યથાભવ્ય (ભવ્ય પ્રમાણે) સર્વનો તેનાથી કરાયેલો ઉપકાર ઉપજે છે; આમ આ દેશનાની આ અવન્ધ્યતા (અશક્તિ) પણ સર્વત્ર સુસ્થિત એવી છે

વિવેચન

“જ્ઞાનામૃત વીતરાગના, પરમ થાંત રસમૂળ;
ઓષધ જે ભવરાગના, કાંચરને પ્રતિકૂળ” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આમ સર્વજ્ઞદેશના એક છતાં બિન્ન બિન્ન જ્ઞોતાને બિન્ન બિન્ન ભાસે છે, તોપણ વિશેષ આશ્ચર્યકારી તો એ છે કે તેનાથી તે સર્વનો યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે ઉપકાર પણ થાય છે આમ સર્વજ્ઞ વાણીની સર્વત્ર સુસ્થિત એવી અવન્ધ્યતા-અનિશ્ચિતતા ઉપજે છે.

શ્રી સર્વજ્ઞવાણી એકરૂપ છતાં ચિત્રરૂપે ભાસે છે, એટલું જ નહિ પણ, તે પાવન અમૃતવાણી જે સાંભળે છે, તે સર્વ સાંભળનાર જ્ઞોતાનો તેના ધકી ઉપકાર પણ થાય છે!

વૃત્તિ:—યથાભવ્યં ચ-અને યથાભવ્ય, ભવ્યને સદૃશ, સર્વેષાં-સર્વનો, ઉપકારોઽપિ-ઉપકાર પણ, શુભ પણ, તત્કૃતઃ-તેનાથી કરાયેલો, દેશનાથી નિષ્પન્ન-નીપજેલો, જાયતે-ઉપજે છે, પ્રાદુર્ભવે છે, પ્રગટે છે, અવન્ધ્યતાઽપિ-અવન્ધ્યતા પણ, અનિશ્ચિતતા પણ, एवम्-એમ, ઉકત નીતિથી ગર્યા-આની આ દેશનાની, સર્વત્ર સુસ્થિતા-સર્વત્ર સુસ્થિત એવી

“પ્રકૃષ્ટપુણ્યસામર્થ્યાત્પ્રાતિહાર્યસમન્વિત. ।

અવન્ધ્યદેશનઃ શ્રીમાન્યથામર્ગ્યંનિ યોગતઃ ॥ ”

—યોગબિન્દુ.

અને તે ઉપકાર, સાંભળનારનું જેવું જેવું ભવ્યત્વ-યોગ્યપણું હોય તે સર્વજ્ઞની પ્રમાણે થાય છે. જેવી જેવી જેની જેની યોગ્યતા-પાત્રતા છે, તેવો અવધ્ય દેશના તેવો તેને તેને ઉપકાર થાય છે, ગુણ ઉપજે છે, આત્મલાભ થાય છે. જેવી જેવી જેની જેની ઝીલવાની શક્તિ, જેવો જેવો જેનો ક્ષયોપશમવિશેષ, તેવો તેવો બોધ તે ઝીલે છે જેમ કોઈ અમૃતસરોવર બધું હોય, તેમાંથી જેવડું પાત્ર હોય, તેવડું પાત્રપ્રમાણુ ગ્રહણ થાય છે તેમ આ સર્વજ્ઞ વચનામૃત સાગરમાંથી તથાવિધ પાત્રપ્રમાણુ ગ્રહણ થાય છે તે અમૃતસિંધુમાંથી જેનાથી જેટલું અને તેટલું યથાશક્તિ અમૃતપાન યથેચ્છપણે સર્વ કોઈ શ્રોતા કરે છે, અને તેથી તેને તથાપ્રકારનો આત્મગુણ થાય છે, તે ચોક્કસ.

“ ભવ ઉપાધિ ગદ ટાળવા, પ્રભુજી છો વેધ અમોઘ રે;
રતનત્રયી ઓપધ કરી, તમો તાર્યા ભવિષ્ઠન ઓઘ રે.
દેવ ત્રિશાક્ષ જિહ્વુંદગી, તુમે ધ્યાવો તત્ત્વસમાધિ રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે રાગીને સાચો વેધ મળ્યો છે, અને અમોઘ અમૃત ઓપધિનો ભોગ બન્યો છે, તો તેનો રાગ દૂર કેમ ન થાય ? તેમ આત્મપ્રાંતિથી ઉપજેલો આ ભવરૂપ મહારાગ જેને લાગુ પડ્યો છે, એવા આ ભવ્ય શ્રોતાજનોને શ્રી સર્વજ્ઞરૂપ પરમ ઔપધનો ગુણુ: સદ્વેધનો ભોગ લાધ્યો છે, ને તેઓએ પ્રયોજેલી પરમ ઓપધિરૂપ ત્રિદોષનો નાશ અમૃતવાણી કાને પકી છે, તો પછી તેઓનો તે રાગ કેમ ન મટે ? કેમ ન હટે ? રાગીનો રાગ હટે છે કે નહિ, તેને ગુણુ થાય છે કે નહિ, તે તેના હોય દૂર થવારૂપ ચિહ્નથી પરખાય છે. જેમ વાત, પિત્ત ને કફની વિષમતાથી ઉપજેલા ત્રિદોષથી કોઈ પીડાતો હોય, તેને ઓપધ આપવામાં આવતાં જો તેનો ત્રિદોષ દૂર થતો દેખાય તો સમજવું કે આ ઓપધથી તેને ગુણુ થયો; તેમ આ ભવરાગી રાગ, દ્રેષ ને મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાતથી પીડાઈ રહ્યો છે, તેના આ રાગ-દ્રેષ મોહરૂપ ત્રિદોષ જો ‘ પરમ શાંત રસમૂળ સર્વજ્ઞ વચનામૃત ’થી દૂર થયો, વા ઓછો થયો, તો જાણવું કે આ ઓપધનો આ ગુણુ છે. અને આ સર્વજ્ઞ વચનામૃત. થવણીથી તે તં શ્રોતાના રાગ-દ્રેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ અવશ્ય દૂર થાય છે, દૂર હટે છે, મોળા પડે છે, એ નિશ્ચિત છે. એમ કહેવાય છે કે, સર્વજ્ઞદેશના સાંભળી મોહપટલ દૂર થતાં કંઈક જીવોને સર્વવિરતિ પરિણામ-ભાવ ઉપજે છે, કંઈક જીવો દેશવિરતિભાવને પામે છે, કંઈક જીવોને સમ્યક્દર્શન સાંપડે છે, અને કંઈક જીવો શુભભાવમાં સ્થિતિ કરે છે.

“ મોહી જીવ લોહકો કાંચન, કરવે પારસ ભારી હો;
સમકિત સુરતરે વન સેચનમેં, વર પુષ્કર જલધારી હો. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે અનંત અનંત ભાવલેહથી ભરેલી, તથા અનંત અનંત નયનિદેષે વ્યાખ્યાન કરેલી, એવી સર્વજ્ઞવાણી સકલ જગત્ની હિતકારિણી છે, મોક્ષની હારિણી છે, ભાવસાગરની તારિણી છે, અને મોક્ષની ચારિણી છે. એવી સર્વજ્ઞવાણીને ‘જિનેશ્વરતણી ઉપમા આપવાની તમા રાખવી તે ક્ષેત્ર છે, અને ઉપમા આપવાની વાણી, જાણી કાષ્ઠ ધૃષ્ટતા કરે તો તેના ઉપરથી તેની પોતાની મતિનું માપ, નીકળી તેણે જાણી છે’ બ્ય છે ! આવી પરમ શુભકારિણી સર્વજ્ઞવાણીનો બાલ છવો ખ્યાલ નથી પામતા, તે શુભવાણી વાણી તો જેણે જાણી તેણે જ જાણી છે. અને તેવા પ્રકારે શ્રી ‘જિનેશ્વરની વાણી’ની અનન્ય ભાવથી પરમ પ્રથમ કરતા અમર કાવ્યમાં ધીમહી રાજયંદ્રજ્યે લલકાર્યું છે:—

“અનંત અનંત ભાવલેહથી ભરેલી ભલી, અનંત અનંત નય નિદેષે વ્યાખ્યાની છે; સકળ જગત્હિતકારિણી હારિણી મોક્ષ, તારિણી ભવાન્ધ મોક્ષ ચારિણી પ્રમાણી છે; ઉપમા આખ્યાની જેને, તમા રાખવી તે વ્યર્થ, આપવાથી નિજ મતિ, મપાઈ મેં માની છે; અહો રાજયંદ્ર ! જાલ, ખ્યાલ નથી પામતા એ, જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.”

—મોક્ષમાળા

આમ સર્વજ્ઞવાણી શ્રોતાઓને યથાયોગ્ય ઉપકારરૂપ શુભ અવશ્ય કરે છે, એટલા માટે એતું સર્વત્ર અવધ્યપણું છે, અનિશ્ચયપણું છે. અમોઘપણું છે, અર્થાત્ સર્વદા સર્વથા સર્વત્ર સક્ષણપણું છે, એ નિશ્ચિત સ્થિતિ છે. સર્વજ્ઞવાણી રામજાણુ જેવી અમોઘ છે, કદી પણુ ખાલી જતી નથી.

પ્રકારાન્તર (બીજો સમાધાન પ્રકાર) કહે છે:—

યદ્વા તત્તત્રયાપેક્ષા તત્કાલાદિનિયોગતઃ ।

ઋષિભ્યો દેશના ચિત્રા તન્મૂલૈપાપિ તત્તત્રયઃ ॥ ૧૩૮ ॥

તત્કાલાદિ નિયોગથી, તે તે નયસાપેક્ષ;

ચિત્ર દેશના ઋષિથી, તન્મૂલ આ પણુ પેખ. ૧૩૮ ।

અર્થ:—અથવા તો તે તે નયની અપેક્ષાવાળો ચિત્ર દેશના તે કાવ આદિ નિયોગથી ઋષિઓ થકી પ્રવર્તી છે; આ પણુ તત્તત્રય તો સર્વજ્ઞમૂલવાળો છે.

વૃત્તિ:—યદ્વા-અથવા તો, તત્તત્રયાપેક્ષા-ને તે નયની અપેક્ષાવાળી, દ્રવ્યાસ્તિકામ આદિ અપિકૃત કરી-આશ્રીને, તત્કાલાદિનિયોગતઃ-તે કાવ આદિના નિયોગથી, કુપમ આદિના યોગથી, ઋષિભ્યઃ-ઋષિઓ થકી, કપિલ આદિ થકી જ, દેશના ચિત્રા-દેશના ચિત્ર છે. અને આ પણુ નિર્મૂલ નથી, એટલા માટે કલ્પ-તન્મૂલૈપાપિ-તે સર્વજ્ઞદેશનામૂલ આ પણુ, તત્તત્રયઃ-તત્તત્રય, પરમાદ્યો, તેના પ્રવચનના અનુસાર થકી તથાપ્રકારે પ્રજ્ઞાને લીધે.

વિવેચન

“ રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિનુ કોલ;
ધનમે સખ મત-રહત હે, કરતે નિજ સંભાલ. ”—શ્રીમદ્ધરમચરિત્ર.

અહીં વળી પ્રસ્તુત વાતનો બીજો પ્રકારે સુવાસો કર્યો છે. તે કાળ આદિના નિયોગથી તે તે નયની અપેક્ષાવાળી આ ચિત્ર દેશના કપિલ આદિ ઋષિઓ થકી જ પ્રવર્તી છે, અને આ ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ તરવથી સર્વજ્ઞદેશના જ છે; કાલાદિ સાપેક્ષ કારણ કે સર્વજ્ઞપ્રવચનના અનુસારે જ તેની તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિ છે. આમ ચિત્ર ઋષિદેશના તે તે દેશના ચિત્ર-જૂઝી જૂઝી બાંસે છે, તેનું પ્રકાશતરે આ યુક્તિયુક્ત કારણ પણ સંભવે છે કે-તેવી જૂઝી જૂઝી દેશના સ્વયં ઋષિઓ થકી જ આદી આવી છે; અર્થાત્ કપિલ આદિ ઋષિઓએ જ તેવી ભિન્ન ભિન્ન દેશના પ્રવૃત્તિ કરી છે. અને તેમ કરવામાં તેઓ દેશ-કાલ આદિ જોઈ ચિચારીને પ્રવર્ત્યા છે. સર્વત્ર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ આદિ જોઈને પ્રવર્તવું એ વિચક્ષણનું કર્તવ્ય છે એવો નિયમ છે. એટલે એ મહાતુભાવોએ દુઃખમ કાળ-કરાલ કલિકાલ વગેરે પરિસ્થિતિ લક્ષમાં જોઈને, અને જીવોના સર્વ-સંવેગ ને વિજ્ઞાનવિશેષ ખ્યાલમાં રાખીને અનુશાસન કર્યું છે, દ્રવ્યાસ્તિક આદિ નયની અપેક્ષાએ જાતજાતની દેશના કરી છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર-સૂરીશ્વરે કહ્યું છે કે—

“ દેશકાલાન્વયાચારવયઃ પ્રકૃતિમાત્મનામ્ ।

સત્ત્વસંવેગવિજ્ઞાનવિશેષાઝ્ઞાનુશાસનમ્ ॥ ”—દ્વાત્રિંશત દ્વાત્રિંશિકા.

દેશકાલાદિ જોતાં જો નિત્યદેશના ઉપકારી લાગી, તો તેઓએ દ્રવ્યાસ્તિક નયના પ્રધાનપણે ઉપદેશ કર્યો; જો અનિત્ય દેશના ઉપયોગી લાગી, તો પર્યાયાસ્તિક નયની મુખ્યતાથી ઉપદેશ કર્યો; અથવા અન્ય કોઈ અપેક્ષા કાર્યકારી લાગી, તો તેને પ્રધાનપદ આપી ઉપદેશ કર્યો. આમ તે તે નયને-અપેક્ષાવિશેષને આશ્રીને તેઓએ સર્વત્ર તેવી તેવી ઉપદેશ પદ્ધતિ અંગીકાર કરી છે; કારણ કે ગમે તેમ કરી જીવની આત્મજ્ઞાતિ દૂર કરી, તેને નિજ આત્મસ્વરૂપને લક્ષ કરાવી ‘ ઉકાણે આણવો, ’ એ જ એક એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એટલે એ જ એક વિષેક તેઓએ સર્વત્ર નિજ નિજ દર્શનમાં ગાયો છે, અને તે સમજાવવા માટેની જૂઝી જૂઝી શૈલી-કથનરીતિ અખત્યાર કરી છે.

“ ને ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એજ વિવેક;

સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્વાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી. ”

—પરમ તત્ત્વદણ્ડ શ્રીમદ્ધરમચરિત્ર.

અને 'નય' શબ્દનો પરમાર્થ પણ એ જ સૂચવે છે, કારણ કે 'ની' ધાતુ ઉપરથી નય એટલે વસ્તુસ્વરૂપ અંશ પ્રત્યે દોરી જાય તે અથવા 'નાના સ્વભાવોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી એક સ્વભાવમાં વસ્તુને દોરી જાય-પહોંચાડે તે નય.' અથવા 'પ્રકૃત વસ્તુના અંશનું શક્ય કરતો પણ તેના ઇતર-બીજા અંશનો પ્રતિરોધ-વિરોધ નહિ' કરતો અધ્યવસાય-વિશેષ તે નય. * જે ઇતર અંશનો અપલાપ કરે-પ્રતિરોધ કરે, તે તે નય નહિ, પણ દુર્નય+ અથવા ન્યાયાસાસ જાને છે. અથવા નય એટલે ન્યાય નયરૂપ ન્યાય-પદ્ધતિથી નિષ્પક્ષપાતપણે અનંતધર્માત્મક વસ્તુસ્વરૂપના અંશોનું અનુક્રમે પરીક્ષણ-તોલન થઈ શકે છે. અને 'ઉપદેશ છે તે નય છે,' 'ઉચ્ચસો સો જાઓ જામ', અર્થાત નયજન્ય ઉપદેશમાં નય પડેનો ઉપચાર થાય છે. કારણ કે ઉપદેશ પણ અમુક અપેક્ષાવિશેષના પ્રધાનપણાથી થઈ શકે છે. એટલે ઉપદેશ છે તે પણ નય છે, અપેક્ષા-વિશેષથી જીવને સન્માર્ગે દોરવણીરૂપ છે, 'સમન્વયવાની શૈલી' રૂપ છે, માટે તે તે ઋષિ-દેશનાને પણ નયસાપેક્ષ કહી તે યથાર્થ છે.

આવી સાપેક્ષ ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી સર્વજ્ઞદેશના જ છે, કારણ કે પરમ પ્રમાણભૂત સર્વજ્ઞવાણી જ પ્રત્યેક વસ્તુને-કોઈ નય ન દ્રશ્ય એમ-અનંત નય અપેક્ષાએ પરીક્ષે છે. સર્વજ્ઞવાણીમાં નયવિહીન એવું કોઈ સૂત્ર ઋષિદેશનાનું કે અર્થ નથી, x પણ શ્રોતાને આશ્રીને નયવિચારક નય કહે-પ્રકાશે. મૂલ સર્વજ્ઞદેશના એટલે પરમાર્થથી તે તે નય અપેક્ષાએ શ્રોતાવિશેષને આશ્રીને કરવામાં આવેલી સર્વ ઋષિદેશનાઓનું મૂલ ઉક્તિવસ્થાન સર્વજ્ઞ-વાણી જ છે, એમ સ્વયંસિદ્ધ થાય છે. જેમ અનેક નદીઓનું મૂલ પ્રભવસ્થાન પર્વત છે, તેમ વિવિધ દેશના-સંવિતાઓનું મૂલ જન્મસ્થાન સર્વજ્ઞવચન છે. પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ શાંતરાત્રિજીવન આ સર્વજ્ઞવાણીને પરમ ભક્તિભાવાંજલિ અર્પણ ટંકોત્ક્રીષ્ઠ વચનામૃત છે કે—

“ અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ !

અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞ દેવ !

* “ નાનાસ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્તૈકસ્મિન્સ્વભાવે વસ્તુ નયતિ પ્રાપ્નોતીતિ નયઃ । ”

“ પ્રકૃતવસ્ત્વંશ્રાદ્ધો તદિતરાંશાપ્રતિક્ષણી અધ્યવસાયવિશેષો નયઃ । ”

—શ્રી યશોવિજયજીવન નયરહસ્ય-

+ “ વેદેકાન્તકલંકપંકજલુપાસ્તે સ્યુસ્તદા દુર્નયાઃ । ”—શ્રી હરિભદ્રચરિત્ર ૫-અંશાત-

x “ નતિય નયદિં વિદ્યુનં સુતં અત્યો અ જિણમય કિંચિ ।

આસજ્જ ઉ સોયારં નય નયવિચારજો વ્યા ॥ ”—શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજીવન

વિશેષાવરૂપક સત્ત-

અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમ

કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ !

તમે આ વિદ્યમાં સર્વકાળ જયવંત વર્તો ! જયવંત વર્તો ! ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ સર્વજ્ઞ પ્રવચનનુ અનુસારે જ પ્રવર્તેલી તે તે ઋષિદેશનાઓ એક જ વત્સલ માતાની સંપીલી પુત્રોઓ જેવી છે, વિવિધ છતા મૂલ તો એક જ આશ્રયવાળી છે. એટલે પરમાર્થથી તે પણ અભિન્ન છે.

“ શિષ્ય ભણી જિન દેશનાળ, કહે જન પરિણતિ ભિન્ન,

કહે સુનિની નય દેશનાળ, પરમાર્થથી અભિન્ન....મન૦” —શ્રી યો. સ. ૪-૨૦.

આકૃતિ ૧૩

(૧) સર્વજ્ઞદેશના ચિત્ર

પર્યાપ્તધાન દ્રવ્યપ્રધાન
અનિત્યદેશના નિત્યદેશના
(શિષ્યકદયાળુથી)

(૨) સર્વજ્ઞદેશના એક

શ્રીતાબેદે ચિત્ર આસે

(૩) ઋષિદેશના ચિત્ર
(દેશકાક્ષાદિ પ્રમાણે)

મૂળ
સર્વજ્ઞદેશના એક

। રતિ ચિત્રસર્વજ્ઞદેશનાઽભેદાધિકાર ।

સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેપ નિષેધ અધિકાર.

પ્રકૃત ઋષિઓયકી યોજન કહે છે—

તદભિપ્રાયમજ્ઞાત્વા ન તતોર્જ્વાગ્દશાં સતામ્ ।

યુજ્યતે તત્પ્રતિક્ષેપો મહાનર્થકરઃ પરઃ ॥ ૧૩૨ ॥

વૃત્તિઃ—તદભિપ્રાયમ્—તેઓનો અભિપ્રાય, સરગોનો અભિપ્રાય, અદ્વાત્વા—અવયા વિના, ન-
નયા, તતઃ—ને કારણથી, ઝર્વાગ્દશાં સતાં—ઝર્વાગ્દશ (૭વસ્થ) સતાને, પ્રમાદુઓને. યુ ? તો
કે—યુજ્યતે તત્ પ્રતિક્ષેપઃ—તેઓનો પ્રતિક્ષેપ યુક્ત, કેવો નિષિદ્ધ ? તે માટે કહ્યું—મહાનર્થકરઃ—મહા
અનર્થકરચુરીલ, મહા અનર્થ કરવાના સ્વભાવવાળો, પર-પર, પ્રધાન

x “ સુનિશ્ચિતં નઃ પરતંત્રયુક્તિષુ, સ્ફુરંતિ યાઃ કાચન સુક્સંપદઃ ।

તત્તૈષ તે પૂર્વમદાર્ણયોત્થિતાઃ, જગલ્પમાણં જિનવાચ્ચવિમુખઃ ॥ ”

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીવિત દ્વા. દ્વા.

તસ અભિપ્રાય લક્ષ્યા વિના, છદ્મસ્થતે લગ્નાર;
પ્રતિક્ષેપ તસ યુક્ત ના, પર મહાઅનર્થકાર. ૧૩૯

અર્થ:—તેથી કરીને તેનો-સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા ચિવાય, અર્વાગુદ્ધિ છદ્મસ્થ સતોને તેનો પ્રતિક્ષેપ (વિરોધ) યુક્ત નથી, -ક જે પરમ મહાઅનર્થ કરનાર છે.

વિવેચન

“ સખ શાસ્ત્રન કે નય ધારિ દિયે, મત મડન ખડન લેદ દિયે,
વહ સાધન બાર અનત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હલુ ન પર્યો ”—શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રણ.

ઉપરમા કહેવામા આવ્યા તે તે કારણોને લીધે તે સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના અર્વાગુદ્ધિવાળા છદ્મસ્થ સતજનોએ તેઓનો પ્રતિક્ષેપ કરવો-વિરોધ કરવો યુક્ત નથી તે પ્રતિક્ષેપ કેવો છે ? તો કે મોટામા મોટો અનર્થ કરનાર એવો છે. સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ સર્વજ્ઞદેશનાના લેહના મનાધાન અગે જે જે ઉપરમા કહેવામા આવ્યું, મહાઅનર્થકાર તે સર્વ લક્ષમા લઈને વિચારીએ તો-ને સર્વજ્ઞનો આચય થો છે ? તેની સમજણ વિના અર્વાગુદ્ધિ પ્રમાતૃઓએ અર્થાત્ તરવગવેષક છદ્મસ્થ સતજનોએ તેનો પ્રતિક્ષેપ કરવો-વિરોધ કરવો ઘટતો નથી કારણ કે છદ્મસ્થનું જ્ઞાન આવરણવાળું હોઈ ઘણું જ અર્થાદિત છે, અત્યંત પરિમિત છે. કેવલજ્ઞાન વિનાના છદ્મસ્થો ખરેખર ! અચક્ષુ-ચક્ષુ વિનાના છે, એટલે આધણાની લાકડી જેવા પરાક્ષે શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે તેઓનો વ્યવહાર ચાલે છે આધણો જેમ હાથ લગાડીને વસ્તુ પારખે, તેમ આ શાસ્ત્ર જ્ઞાન ચક્ષુઅંધના હસ્તસ્પર્શ સમુ છે તેના વડે છદ્મસ્થો યથાવત્ કેમ દેખી-જાણી શકે ? માટે સર્વજ્ઞના વિષયમા સંસ્થિત અર્થોને છદ્મસ્થો પ્રકાશી થકતા નથી, એમા આક્ષર્ય નથી, પણ તે કંઈ પણ જાણે છે તે જ અતિ અદ્ભુત-આક્ષર્ય છે !

“ સર્વજ્ઞવિષયસંસ્થાંશ્ચલદ્વસ્યો પ્રકાશયત્યર્ચાન્ ।

નાશ્ચર્યમેતદત્યજ્ઞુતં તુ યત્કિંચિદપિ વેત્તિ ॥ ”

—શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દો. દો. ૮-૨૧

વળી ઉપલક્ષણથી તે તે દર્શનલેહવાળી દેશનાઓ પણ સર્વજ્ઞમૂલક છે, મૂલ તેમાથી ઉદ્ભવેલી છે, એટલે તે પણ સર્વજ્ઞવાણીના અગરૂપ છે આમ મુખ્ય એવા પદ્ધર્શન પણ સર્વજ્ઞપ્રવચનના અગ્રભૂત હોઈ, તેનો પ્રતિક્ષેપ કરવો તે પણ સર્વજ્ઞવાણીનો છેદ કરવા બરાબર છે શ્રી આનંદધનજીની અમૃત વાણી છે કે—

“ અંતરા કેવલજ્ઞાનં છદ્મસ્થા પલ્પચક્ષુષ: । હસ્તસ્પર્શસમં શાસ્ત્રજ્ઞાનં તદ્વ્યવહારકૃત્ ॥ ”

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત અધ્યાત્મોપનિષદ

“ પદ્દ દરિસણુ જિન અંગ ભણીને, ન્યાસ પડંગ નો સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, પદ્દ દરિસણુ આરાધે રે...પદ્દ દરિસણુ.
જિન સુરપાદપ પાય વખાણુ, સાંખ્ય જોગ દોય લેદે રે;
આતમ સત્તા વિવરણુ કરતાં, લહો દુઃખ અંગ અખેદે રે...પદ્દ
લેદ અલેદ સૌગત, મીમાંસક, જિનવર, કર દોય ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન જાણી, શુરુગમથી અવધારી રે...પદ્દ,
લોકાયતિકે કુખ જિનવરની, અંશ વિચાર નો કીજે રે;
તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, શુરુગમ વિણુ કિમ પીજે રે ? પદ્દ
જૈન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ બહિરંગે રે;
અક્ષર ન્યાસ ધુરિ આરાધક, આરાધે ધરી સંગે રે...પદ્દ
જિનવરમાં સઘળાં દરિસણુ છે, દર્શન જિનવર ભજનારે;
સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિની સાગર ભજનારે. પદ્દ ”

માટે તે તે દર્શનો વિચારતાં, ‘સ્થાત્’ પદ્ધાંકિત અપેક્ષાવિશેષનો ‘ધુરિ’-પ્રથમ ન્યાસ કરી, સર્વજ્ઞના આરાધક સંતજનોએ તેનો પણ પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ કરવા યોગ્ય નથી; એટલું જ નહિ પણ, સ્થાત્ પદ્ધતિ ન્યાસપૂર્વક-સ્થાત્ પદ્ધ આગળ નોડીને ‘પદ્દ દરિશન કલ્પવૃક્ષ સમા જિનદર્શનના અંગભૂત પદ્દદર્શન પણ આરાધવા યોગ્ય છે. જિન અંગ અને આ પદ્દદર્શનનું જ્ઞાન પણ કાંઈ ખંડનમંડનમાં ઉતરવા માટે નથી, ભણીને’ પણ તત્ત્વનો વિનિશ્ચય કરવા માટે છે, પરંપરાત બહીને સ્વ સિદ્ધાંતના બલનો^x નિશ્ચય બલુવા માટે છે, સ્વપક્ષનું બલ અકાસવા માટે છે, અને એમ કરીને પણ કેવલ આત્માર્થ સાધવા માટે છે. વળી સર્વશાસ્ત્રના નય હૃદયમાં ધારણ કરી, આ જીવે અતંતવાર મત ખંડનમંડનતા લેદ, બલુવા, તોપણ તેનું કલ્યાણ થયું નથી! એ સાધનો અતંતવાર કયાં છતાં, હજી કાંઈ તત્ત્વ હાથમાં આગ્યું નથી! હાથ હજી ખાલી ને ખાલી છે! માટે આત્માર્થી સંતજનોએ કાંઈપણ પ્રકારે પ્રતિક્ષેપમાં ખંડનમંડનમાં ઉતરવું યોગ્ય નથી. અને તેમાં પણ સર્વજ્ઞનો કે સર્વજ્ઞ વાણીનો પ્રતિ-ક્ષેપ કરવો તે તો અત્યંત દુષ્ટ છે, મહા અનર્થકર છે, ચોટામાં ચોટો અનર્થ કરનાર છે. કારણ કે પરમ પૂજ્ય આરાધ્ય સર્વજ્ઞની આશાના જીવને સન્માર્થપ્રાપ્તિમાં મહા અંતરાયરૂપ થઈ પડી, પરમ અકલ્યાણનો હેતુ થાય છે. પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ આ નિરંતર લક્ષમાં ધ્યાન

x “ જ્ઞેયઃ પરસિદ્ધાન્તઃ સ્વપક્ષવલનિશ્ચયોપલબ્ધ્યર્થમ્ ।

પરપક્ષલોભનમ્મયુષ્યં તુ જ્ઞાતમાત્રારઃ ॥ ”—શ્રી સિદ્ધસેન દિગ્વિહારી દ્વા. દ્વા. ૮-૨૯

* “ ઇકસ્યાશતનામ્યથ સર્વેયામેવ તત્ત્વતઃ ।

અન્યોન્યમનુવિદ્વા દિ તેપુ જ્ઞાનાદયો ગુણાઃ ”—શ્રી યશો. ૩૮ દ્વા. દ્વા. ૨૨-૮

યોગ્ય છે કે એક સંતની આચારનામાં સર્વ સંતની આચારના છે, ને એક સંતની પૂજનામાં સર્વ સંતની પૂજના છે.

અહીં જ નિદર્શન (દર્શાવ) કહે છે—

નિશાનાયપ્રતિક્ષેપો યથાન્ધાનામસંગતઃ ।

તદ્વેદપરિકલ્પસ્ય તથૈવાર્વાંગ્મહશામયમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

ચંદ્ર તણા પ્રતિક્ષેપ ને, ભેદ કલ્પના જેમ;

હોય અસંગત અંધના, છદ્મસ્થના આ તેમ. ૧૪૦

અર્થ:—જેમ ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ (કલ્પના) આંધળાઓને અસંગત-અયુક્ત છે, તેમજ અર્વાંગ્મહશોને-છદ્મસ્થોને આ સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ અસંગત-અસંયુક્ત છે.

વિવેચન

જેમ ચક્ષુવિકલ એવા આંધળાઓને ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ કરવો, નિષેધ કરવો, તે નીતિથી અસંગત છે-અયુક્ત છે, અને ચંદ્રના ભેદની પરિકલ્પના કરવી તે પણ અયુક્ત છે, તેમજ છદ્મસ્થોને સર્વજ્ઞનો પ્રતિક્ષેપ કરવો કે તેના ભેદની પરિકલ્પના સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ કરવી અસંગત છે-અયુક્ત છે. અધકારને દૂર કરનારો નિશાનાય-ચંદ્ર અયુક્તઃ અંધનું દૂર આકાશમાં રહ્યો સનો ચાદળી રેલાવી સમસ્ત જગતમાં પ્રકાશ દર્શાવે છે; છતાં ચક્ષુવિકલ આંધળા તેને દેખી શકતા નથી. ચંદ્ર પ્રગટ છે, છતાં જો આ અંધજનો ‘ ચંદ્ર છેજ નહિ ’ એમ કહી વાધો ઉઠાવે, તેના પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે બીલકુલ બેહુકું છે, અણુષ્ઠતું છે, નીતિથી અસંગત છે કારણ કે તેઓ પોતે જ દેખતા નથી, તે આ નથી એમ કેમ કહી શકે ? તેમ મોહાંધકારને હરનારા સર્વજ્ઞ-ચંદ્ર જ્ઞાન-વ્યોતસ્ના વિસ્તારી સમસ્ત વિશ્વ વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે, છતાં દલિવિકલ છદ્મસ્થો તેને દેખી શકતા નથી, સર્વજ્ઞ પ્રગટ છે, છતાં જો આ અર્વાંગ્મ દલિ છદ્મસ્થો, ‘ સર્વજ્ઞ જ નથી ’ એમ કહી પ્રતિવાદ કરે-પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે સર્વજ્ઞ અયુક્ત છે, સન્ન્યાયથી અસંગત છે, કારણ કે પોતે જ જે દેખતા નથી, તે આ નથી એમ કહેવાની ધૂષણા કેમ કરી શકે વાર ?

વૃત્તિ:-નિશાનાયપ્રતિક્ષેપ:-ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ, યથાન્ધાનામ્-જેમ અંધોનો, ચક્ષુવિકલોનો, અસંગત:-અસંગત છે, નીતિથી અસંગત છે, તદ્વેદપરિકલ્પસ્ય-અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ, ચંદ્રના ભેદનો પરિકલ્પ, ચક્રપણ, ચોરસપણ વગેરે, તથૈવ-તેમજ, અર્વાંગ્મહશામ્-અર્વાંગ્મ દર્શિનાઓનો, એટલે કે છદ્મસ્થોનો, અર્થ-આ, સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેપ, અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ અસંગત-અયુક્ત છે.

વળી આ અંધજનોમાં કોઈ અંદ્ર વાંકો છે, કોઈ ત્રાંસો છે, કોઈ ચોરસ છે, એમ કહી તેના બેદની પરિકલ્પના કરે, તો તે પણ અયુક્ત છે, નીતિથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જે અંદ્રને દીઠો જ નથી, તેના સ્વરૂપ સંબંધી ગમે તે કલ્પના કરવી બેદ કલ્પના તે કલ્પના જ છે, સત્ય નથી. તેમ છદ્મસ્થ જનો, સર્વજ્ઞ આવા છે કે અયુક્ત તેવા છે વગેરે તેના બેદ સંબંધી પરિકલ્પના કરે, તો તે પણ અયુક્ત છે, બેહુદ્દં છે; કારણ કે જે સર્વજ્ઞને પોતે દીઠો જ નથી, તેના સંબંધી ગમે તે કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા તે મિથ્યા કલ્પનારૂપ જ છે, સત્ય નથી. અને જે અંદ્ર પોતાને દેખાતો નથી, તે અંદ્રના વિવિધ ભેદ કંઈપી, આંધળાઓ તે સંબંધી ઝઘડો કરે, તો તે તો કેટલું બધું બેહુદ્દં કહેવાય ? તેમ જ સર્વજ્ઞ પોતે દીઠો નથી, તે સર્વજ્ઞના જૂઠા જૂઠા ભેદ કંઈપી, છદ્મસ્થો તે ભેદ સંબંધી મિથ્યા વાદવિવાદ કરે, સામસામા પ્રતિજ્ઞેષ કરે, પરસ્પર ખંડન-મંડનમાં ઉતરી પડે, તે તો અત્યંત અયુક્ત છે જ, એ આ ઉપરથી ક્ષિતિ ધાય છે. અને જન્માંધ મનુષ્યો ને હાથીનું દૃષ્ટાંત ઘણું બંધબેસતું છે. તે આ પ્રકારે:—

જન્માંધ મનુષ્યો ને હાથી

કોઈ એક સ્થળે એક હાથી આવ્યો. એને એવા માટે છ જન્માંધ પુરુષો ગયા. તે આંધળાઓએ હાથીને હાથ લગાડીને તપાસી જોયો. એકના હાથમાં હાથીની સૂંઠે આવી એટલે તેને હાથી સાંભેલા જેવો લાગ્યો. બીજાના હાથમાં હંતૂચળ આંખું એટલે તેને તે ભૂંગળા જેવો લાગ્યો. ત્રીજાના હાથમાં કાન આવ્યો, એટલે તેને તે સૂપડા જેવો લાગ્યો. ચોથાના હાથમાં પગ આવ્યો, એટલે તેને હાથી યાંભલા જેવો જણાયો. પાંચમાના હાથમાં હૃદય આવ્યું, એટલે તેને તે મપક જેવો જણાયો. છઠ્ઠાના હાથમાં પૂંછડું આવ્યું, એટલે તેને તે સાવરણી જેવો જણાયો. આ ઉપરથી તેઓએ પોતપોતાના અભિપ્રાય બાંધ્યો અને પછી એક બીજાને જણાવ્યો. પછી દરેક પોતપોતાના અભિપ્રાયમાં મક્કમ હોઈ, પોતે જ સાચો છે ને બાકીના બીજા બધા ખોટા છે, એમ આગ્રહ કરી પરસ્પર ઝઘડો કરવા લાગ્યા, મિથ્યા ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યા, ને તકશર વધી પડી !

ત્યાં કોઈ એક દેખતો દ્રષ્ટિવાળો મનુષ્ય આવી ચઢ્યો, અને તે તેઓને નિવારીને બોલ્યો કે—અરે ! ભલા માણસો ! આ તમે ફોગટ ઝઘડો શા માટે કરો છો ? તમે બધાય ખોટા છો ને તમે બધાય સાચા છો ! કારણ કે હાથી આવો જ છે એવા તમારા આગ્રહથી તમે ખોટા છો, અને અયુક્ત અંગની અપેક્ષાએ હાથી આવો છે એ રીતે તમે સાચા છો. જુઓ ! હાથીની સૂંઠને આકાર સાંભેલા જેવો છે, હંતૂચળને આકાર ભૂંગળા જેવો છે, કાન સૂપડા જેવો છે, પગ યાંભલા જેવો છે, પેટ મપક જેવું જણાય છે, અને પૂંછડું

સાવરણી જેવું દેખાય છે. એક એક અંગને સ્પર્શવાથી તમને હાથી તેવો તેવો લાગ્યો, તે તે અંગની અપેક્ષાએ બરાબર છે, પણ તે ઉપરથી કાંઈ આખા હાથીનો ખ્યાલ ઓછો આવે છે ! સમગ્ર અંગ મળીને જ હાથી બને છે. માટે તેનું સાગોપાંગ સ્વરૂપ બરાબર સમજવું હોય તો તેનો સમગ્રપણે જ વિચાર કરવો જોઈએ, તમારો આશ્ચર્ય 'જ' કાર-એકાંતવાદ છોડી દેવો જોઈએ એમ સમજી હવે તમારો ઝઘડો બંધ કરો ! બંધ કરો ! એમ તે કાદ્યા દેખતા દશ પુરુષ સમજાવ્યા, એટલે તે વાદીઓ ટાઢા પડ્યા, ને મિથ્યા ચર્ચા છોડી કંઈ સમજીને શાંત થયા.*

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી એટલું દ્વિત યાય છે કે આ આમ 'જ' છે એમ વદનારા એકાંતવાદી આશ્ચર્ય હોય, પણ સર્વસમન્વયકારી અનેકાંતવાદી તો સર્વથા સર્વત્ર નિરાશ્ચર્ય જ હોય. થોડા પણ મહાઅંધગંભીર શબ્દમાં સમસ્ત એકાંતવાદીનું પરમ સમર્થ નિરસન કરતું શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું અત્કારિક સુભાષિત છે કે—

“ એકાંતવાદ એ જ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાની નિશાની હે વાદીઓ ! મને- તમારે માટે દર્શાવે છે. કારણ શિખાઉ કવિઓ કાવ્યમાં જેમ તેમ ખામી દાખવા 'જ' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ તમે પણ 'જ' એટલે નિશ્ચયતા શિખાઉ જ્ઞાનવટે કહો છો. મહારો મહાવીર એમ કોઈ કાળે કહે નહિં, એ જ 'જોની સત્કવિની પેઠે અમત્કૃતિ છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પનાંક ૧

તેમજ—

न युज्यते प्रतिक्षेपः सामान्यस्यापि तत्सताम् ।

आर्यापवादस्तु पुनर्जिह्वाछेदाधिको मतः ॥ ૧૪૧ ॥

પ્રતિક્ષેપ સામાન્યનો, પણ સતને ન યુક્ત;

અધિકો જિહ્વાછેદથી, આર્ય અપવાદ ઉક્ત. ૧૪૧

અર્થ:—સામાન્ય જનનો પણ પ્રતિક્ષેપ યુક્ત નથી. તેથી કરીને આર્ય સર્વજનો અપવાદ તો સતોને મન જિહ્વાછેદ કરતાં અધિક છે.

વૃત્તિ:—ન યુજ્યતે—નથી યુક્ત, પ્રતિક્ષેપ:—નિરાકરણરૂપ પ્રતિક્ષેપ સામાન્યસ્યાપિ-કોઈ સામાન્ય પુરુષ આદિનો પણ, તત્-તેથી કરીને, સતામ્-સતોને, યુનિઓને, આર્યાપવાદસ્તુ પુનઃ-આર્યનો અપવાદ તો વળી, સર્વજનો પરિભવ તો એમ અર્થ છે. શુ ? તો કે-જિહ્વાછેદાધિકો મતઃ-જિહ્વાછેદ કરતાં (જમ કપાઈ જવા કરતાં) અધિક મત છે. -તથાનિધ પ્રત્યપાનના બાવે કરીને.

* “ પરમાગમસ્ય जीने, निषिद्धजात्यंघसिन्धुरविधानम् ।

सकलनययिल्लिखितानाम्, विरोधमथनं नमास्यनेकांतम् ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીનું પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય.

વિવેચન

દૌષ સામાન્ય પુરુષનો પણ પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ કરવો યુક્ત નથી; તેટલા માટે આર્ય એવા સર્વજનો વિરોધ કરવો તે તો સંતજનોને મન જીમ કપાઈ જવા કરતાં પણ અધિક છે.

દૌષ સામાન્ય-સાધારણ મનુષ્ય હોય, તેનો પણ નિરાકરણરૂપ પ્રતિક્ષેપ કરવો, પ્રતિવાદ કરવો, વિરોધ કરવો, તે સજ્જનોને ઘટતો નથી. કારણ કે આપણા મનમાં કાંઈ હોય ને એના મનમાં કાંઈ હોય ‘અપને મન કહ્યું એર હે, ઉનકે સામાન્યનો મન કહ્યું એર.’ આપણે એનો આશય-અભિપ્રાય જાણી શકતા નથી, પ્રતિક્ષેપ પણ એટલે તે જાણ્યા વિના તેના જાંડનમાં ઉતરી પડવું, તેને તોડી પાડવાનો યુક્ત નથી. વિકલ્પ સુદ્ધાં કરવો, તે સાવ બેહુકું છે. તે પ્રતિક્ષેપ કરતાં પણ, સામાન્ય માણસ કાંઈ પોતાનો અભિપ્રાય છોડી દેતો નથી, બદલો ઘણીવાર તેને ભેવડા ભેરથી વળગી રહે છે ! વળી તેવા પ્રતિક્ષેપથી વિરોધની વૃદ્ધિ થાય છે, સામાન્ય માણસનું મન દ્વંધાય છે, વેમનરય બંધાય છે, રાગદ્વેષની ગાંઠ પડે છે, +આર્ત-રોદ્ધ્યાન થાય છે, પોતાને પણ અશાંતિ રહે છે. આમ અનેક અનર્થ નીપજે છે, માટે સંતો-મુનિઓ તેવો વિરોધ કરે જ નહિં.

તો પછી અસામાન્ય, અસાધારણ વિભૂતિરૂપ, મહાઅતિશયવંત એવા આર્ય સર્વજનો અપવાદ કરવો-અવર્ણવાદ બોલવા તે તો અત્યંત અત્યંત અયુક્ત જ હોય, એમાં પૂછવું શું ? એટલા માટે એવા પરમ પૂજ્ય આર્ય સર્વજનો અપવાદ આર્ય અપવાદ કરવો, પરિભવરૂપ વિરોધ કરવો, તેને સંત મુનિજનો તો જિહ્વાછેદ જિહ્વાછેદથી કરતાં અધિક માને છે. એટલે કે પરમ અર્હત સર્વજનો માટે એક પણ અપવાદ વચન બોલતાં, તેમને જીમ કપાઈ જવા કરતા વધારે દુઃખ થાય છે. અને જીમ કપાઈ જતા બોલાય જ કેમ ? અને પોતાની જીમ કપાય તેવું બોલવા ઇચ્છે પણ કોણ ? તાત્પર્ય કે સંતજનો કહી પણ આર્ય સર્વજનું અપવાદ વચન ઉચ્ચારવાનો પ્રારંભ પણ કરે નહિં, તેવું વચન ઉચ્ચારતાં તેમની જીમ ઉપડે જ નહિં; કારણ કે પરમ સત્પુરુષ એવા આર્ય સર્વજનો અવર્ણવાદથી મહા અનર્થ-પરંપરા નિપજે છે, જીવ અનંત સંસારી થાય છે.

તેમજ—

+ “ આર્તચ્ચાનોપગતો ઘાત્રી પ્રતિવાદિનસ્તથા સ્પસ્ય ।

ચિન્તયતિ પક્ષનયદ્દેતુશાસ્ત્રવાગ્બાણસામર્થ્યમ્ ॥ ”—શ્રી સિદ્ધસેનાદિવાકરચરિત્ર ૬૫.૬૬.૮-૧૦

કુદૃષ્ટ્યાદિવત્નો સન્તો ભાવન્તે પ્રાયશઃ ક્વચિત્ ।
નિશ્ચિતં સારવત્તૈવ કિંતુ સત્ત્વાર્થકૃત્ સદા ॥ ૧૪૨ ॥

કુદૃષ્ટિવાળું વેણુ તો, ભાખે કદી ન સંત;
નિશ્ચિત પરહિતકરે સદા, સારવંત જ વદંત. ૧૪૨

અર્થઃ—કુદૃષ્ટિ આદિવાળું કુત્સ્ય વચન સંતો ક્વચિત્ બોલતા નથી; પરંતુ સદાય નિશ્ચિત, સારવાળું અને સત્ત્વાર્થ કરનારું—પ્રાણીઓનું હિત કરનારું એવું વચન બોલે છે,

વિગ્રેચન

સંતજનો કુદૃષ્ટિ આદિની પેઠે કદી કુદૃષ્ટિવાળું—કુત્સિત—નિંદા વચન બોલતા નથી, અને બોલે છે તો નિશ્ચિત, સારવાળું અને પરતું હિત કરનારું એવું જ વચન સદા બોલે છે.

કુદૃષ્ટિવંત અજ્ઞાની અવિવેકી જનો હોય તે કુત્સિત—નિંદા બાધણુ કરે છે, ક્ષણે તેમ ઠેકાણા વિનાતું બોલે છે, યદ્વાતદ્વા ઢંગધડા વિનાનો અસંબદ્ધ પ્રલાપ કરે છે, સાર વગરનું

નમાણું બકે છે, અને બીજા જીવોને દુઃખ યાય, અનર્થ યાય, અહિત

સંત કેવું
બોલે ?

યાય એવું સાવધ વચન ઉચ્ચારે છે. પણ જે સાચા સંત—મુનિજનો બોલીજનો છે, તેઓ તેમ કદી કરતા નથી, તેવું સાવધ વચન કદી ઉચ્ચારતા નથી. તેઓ બોલે છે તો વિવેકપૂર્વક ભાષાસભિતિ સાચવીને,

ભાષાનો વિવેક આચાર ભરાભર બાળનીને જ સદા બોલે છે. એટલે જ તેઓનું વચન સદા નિશ્ચિત—અસંદિગ્ધ—સુસંબદ્ધ હોય છે,—સંદેહવાળું, ઠેકાણા વિનાતું, અસંબદ્ધ પ્રલાપ જેવું હોતું નથી; સારપૂર્ણ હોય છે,—નિઃસાર નિઃપ્રયોજન કે નિર્માત્ર્ય હોતું નથી; અને સત્ત્વાર્થ કરનારું હોય છે, અન્ય જીવોનું હિત કરવાના સ્વભાવવાળું જ હોય છે,—બીજા જીવોને દુઃખ યાય, અનર્થ યાય, અહિત યાય, એવું સાવધ કદી પણ હોતું નથી. આમ સંત જનોને સદા નિશ્ચિત, સારભૂત, ને પરોપકારી એવું નિરવધ—નિર્દોષ વચન ઉચ્ચારવાની ટેવ પડી હોય છે.

“ સાધુજી સભિતિ બીજી આદરો, વચન નિર્દોષ પરકાશ રે;
શુભિ ઉત્સર્ગનો સભિતિ તે, માર્ગ અપવાદ સુવિલાસ રે. ”

—શ્રી દેવચંદ્રભૂત અષ્ટાવચનમાતાની સમજાવ.

। इति सर्वज्ञप्रतिक्षेपनिषेधाधिकारः ।

વૃત્તિઃ—કુદૃષ્ટ્યાદિવત્ કુદૃષ્ટિ આદિવાળું. કુત્સ્ય ઇત્યાદિ, નો સન્તો—ન સંતો, મુનિઓ, આપન્તે ક્વચિત્—ભાખે ક્વચિત્, ત્યારે કેવું ભાખે ? તે માટે કથું—નિશ્ચિતમ્—નિશ્ચિત, અસંદિગ્ધ; સારવત્તૈવ—અને સારવાળું જ, ન અપાર્થક—અર્થ નહિં એવું, કિંતુ સત્ત્વાર્થકૃત્—પરંતુ સત્ત્વાર્થકર, પરમકરજીવી એવું, સદા—સદા ભાખે છે.

સર્વજ્ઞાદિ અતીન્દ્રિય અર્થ અનુમાન અગોચરત્વ અધિકાર

ઉપસંહરતાં કહે છે—

નિશ્ચયોડ્ગતીન્દ્રિયાર્થસ્ય યોગિજ્ઞાનાદ્દત્તે ન ચ ।

અતોડ્પ્યગ્નાન્ધકલ્પાનાં વિવાદેન ન કિંચન ॥ ૧૪૩-॥

નિશ્ચય અતીન્દ્રિયાર્થના, ન યોગિજ્ઞાન શિવાય;

એર્થાય અંધ સમાનના, વિવાદથી નહિં કંઈ. ૧૪૩

અર્થ:—અને અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય યોગિજ્ઞાન શિવાય થતો નથી; એથી કદીને પણ અત્રે સર્વજ્ઞની બાબતમાં અંધ જેવાઓના વિવાદથી કંઈ નથી.

વિવેચન

અને સર્વજ્ઞ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય યોગિજ્ઞાન શિવાય થતો નથી, કારણકે તેના થકી જ તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલા માટે અત્રે સર્વજ્ઞ અધિકારમાં અંધ જેવા છદ્મસ્યોના વિવાદથી શું?

સર્વજ્ઞ આદિ વિષય અતીન્દ્રિય છે, દ્વિત્રિય અને મનને અગોચર છે, અને માત્ર યોગીઓને જ જ્ઞાનગમ્ય થઈ શકે એવા છે. એ સંબંધી યથાર્થ નિશ્ચયની બાબતમાં છદ્મસ્યોના અધિકાર નથી, કારણ કે વિશેષથી તરવને નહિં દેખનારા એવા અંધ સમા તે છદ્મસ્યો અંધ જનો જેવા છે. માટે એ એમના અધિકાર બહારના છદ્મસ્યોના વિષયમાં—તરવનિશ્ચય બાબતમાં તેઓના વિવાદ નકામો છે, તેઓની વિવાદથી શું? અર્થાત્તી અર્થા અકિંચિત્કર છે. કારણ કે જે વસ્તુ આપણે દેખતા નથી—બાણુતા નથી, તેના સ્વરૂપ બાબતમાં સ્વછંદે કલ્પના કરી, મિથ્યા સ્થાપો કરવો, નિઃસાર વાગ્યુદ્ધ કરવું, વાદ—પ્રતિવાદ કરી થુંક વલોવવું, ખંડનમંડનમાં પછી વૈમનસ્ય વધારવું, તે મૂર્ખતાની નિશાની છે; અંદ્રના આકાર વિષે અંધજનેની કલ્પના જેવું હાસ્યાસ્પદ છે; પેલા આંધળાઓ જેમ હાથીના સ્વરૂપ બાબત ખોટો ટંટો કરતા હતા, તેના જેવું ફેાગટ છે. તેવા મિથ્યા વિવાદથી લાભ થવાને બદલે ઊલટી હાનિ થાય છે. કારણ કે તેથી પોતાના સત્ ચિત્તનો નારા થવારૂપ અનિષ્ટ ફલ નીપજે છે અર્થાત્

સૂત્તિ:—નિશ્ચયોડ્ગતીન્દ્રિયાર્થસ્ય—સર્વજ્ઞ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય, યોગિજ્ઞાનાદ્દત્તે ન ચ—યોગિજ્ઞાન શિવાય નથી હોતો,—કારણ કે તેના થકી જ તેની સિદ્ધિ થાય છે, અતોડ્પિ—આ કારણ થકી પણ, અત્રે—અત્રે, સર્વજ્ઞ અધિકારમાં, અન્ધકલ્પાનાં—અંધ જેવાઓના,—વિશેષથી તેના તરવને નહિં દેખનારાઓના, વિવાદેન ન કિંચન—વિવાદથી કંઈ નથી,—સચ્ચિત્તનાગરૂપ ક્ષધવાળા વિવાદથી કાષ્ટ નથી.

સદ્ભાવવાળો ચિત્ત આશય નહીં થઈ દુષ્ટ આશય જન્મે છે, રાગદ્વેષાદિ દોષનો વૃદ્ધિ ધાય છે, ચિત્તને અશાંતિ ને સંશોભ ઉપજે છે. આવા સત્ચિત્તનો નાશ કરનારા વિવાદનું સંતત્વનોને શું પ્રયોજન છે ? કંઈ જ નહિં, કંઈ જ નહિં.

ન ચાનુમાનવિષય एषोऽर्थस्तत्त्वतो मतः ।

ન ચાતો નિશ્ચયઃ સમ્યગન્યત્રાપ્યાહ ધીધનઃ ॥ ૧૪૪ ॥

યુક્તિ વિષય આ તત્ત્વથી, નાહુ-એથી અન્યત્ર;

સમ્યક્ નિશ્ચય થાય ના, કર્યું બુદ્ધિધન અત્ર;-૧૪૪

અર્થ:-અને આ સર્વગ્રંથ અર્થ તત્ત્વથી અનુમાનનો વિષય નથી માનવામાં આવ્યો. અને આ અનુમાનથી અન્યત્ર પણ સમ્યક્પણે નિશ્ચય થતો નથી. બુદ્ધિધન ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે:-

વિવેચન

ઉપરમાં એમ કહ્યું કે સર્વગ્રંથ અતીન્દ્રિય અર્થ યોગિજ્ઞાન વિના જણાતો નથી, એટલે આ વિષયે અંધ સમા છદ્મરથોના વિવાદથી કંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતું. ત્યારે કોઈ એમ કહે કે આપ એવું કેમ કહો છો? અનુમાનથી-યુક્તિથી પણ

અતીન્દ્રિય તે કેમ ન જાણી શકાય ? ,તેનો અહીં જવાબ આવ્યો છે કે-આ અર્થ યુક્તિનો સર્વગ્રંથ અતીન્દ્રિય અર્થ તત્ત્વથી અનુમાનનો-યુક્તિનો વિષય નથી. અવિષય ગમે તેવા મહામતિમાન તાર્કિકની યુક્તિની ત્યાં ગતિ નથી; ગમે તેટલા યુક્તિવાદથી સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ તત્ત્વ ગમ્ય થઈ શકતું નથી. કારણ

કે તે તત્ત્વ અતીન્દ્રિય એટલે મન ને ઇન્દ્રિયથી પર છે-અગમ્ય છે, અને તર્કવાદ બુદ્ધિનો વિષય હોઈ બુદ્ધિગમ્ય છે. એટલે તે અતીન્દ્રિય વિષયમાં મતિની ગતિ કુંઠિત થતાં યુક્તિવાદ ભોંટા પડે છે. વળી આ અતીન્દ્રિય વિષયનો વાત જવા દઈએ, તો પણ અન્ય સામાન્ય અર્થનો પણ અનુમાન થકી સમ્યક્પણે નિશ્ચય થતો નથી; યુક્તિવાદથી સામાન્ય-સાધારણ જાગતનો પણ જરાજર નિર્ણય પ્રાપ્ત થતો નથી, તો પછી અતીન્દ્રિય અર્થનું તો પૂછવું જ શું ? આના સમર્થનમાં અહીં મહામતિ ભર્તૃહરિનું વચન ટાંક્યું છે.

શું કહ્યું છે ? તે કહે છે:-

વૃત્તિ:-ન ચાનુમાનવિષયો-અને અનુમાનનો વિષય નથી, યુક્તિગોચર નથી, एषोऽર્થ:-આ સર્વગ્રંથોષ લક્ષણવાળો અર્થ, તત્ત્વતો મતઃ-તત્ત્વથી માનવામાં આવેલ, પરમાર્થથી દૃષ્ટ, ન ચાતો-અને આ અનુમાનથી નથી હોતો, નિશ્ચયઃ સમ્યક્-નિશ્ચય સમ્યક્પણે, અન્યત્રાપિ-અન્યત્ર, પણ, સામાન્ય અર્થમાં પણ-સાદૃશ્ય ધીધન.-તે બુદ્ધિધન ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે:-

યત્નેનાનુમિતોઽપ્યર્થઃ કુશલૈરનુમાતૃભિઃ ।

અભિયુક્તરૈરન્યૈરન્યથૈવોપપાચતે ॥ ૧૪૫ ॥

યત્નથી પડુ અનુમાતૃથી, અર્થ અનુમિત થાય,
તેય યુક્તરે અન્યથી, અન્યથા સમર્થાય, ૧૪૫

અર્થઃ—કુશલ અનુમાનકારોથી યત્નથી અનુમાનવામાં આવેલો અર્થ પણ, વધારે યુક્તિયુક્ત એવા બીજાઓથી બીજી જ રીતે સાબિત કરાય છે.

વિવેચન

તે બુદ્ધિધનવાળા શ્રી ભતૃંહરિએ શું કહ્યું છે ? તે કહે છે—‘કુશળ અનુમાનકારોએ યત્નથી અનુમાનેલો અર્થ પણ વધારે સળળ યુક્તિવાળા બીજાઓથી બીજી જ રીતે ઉપ-પાદન કરાય છે’—સાબિત કરાય છે.

અન્ય-વ્યતિરેક વગેરે ન્યાયપદ્ધતિમાં પારંગત એવા નિપુણ યુક્તિવાદીઓ અન્ય-વ્યતિરેક આદિ અનુસારે તત્વપરીક્ષા કરે છે. તેમાં અન્ય એટલે આ આમ હોય તો આ આમ હોય એવી વિધાનરૂપ હકારાત્મક ઉક્તિ; અને વ્યતિરેક એટલે યુક્તિથી ખંડનઃ આ આમ ન હોય તો આ આમ ન હોય, એવી નિષેધરૂપ નકારાત્મક યુક્તિથી ખંડન. ઉક્તિ (૧) આ અન્ય-વ્યતિરેક પ્રમાણે કોઈ કુશલ યુક્તિવાદીઓ પ્રયત્નપૂર્વક અનુમાનથી-યુક્તિથી અમુક અર્થ સ્થાપિત કરે, અને કહે કે જુઓ ! આ અર્થ આ હેતુથી આ રીતે જ ઘટે છે, આમ એની તથોપપત્તિ છે; આ અર્થ આથી અન્ય રીતે ઘટતો નથી—આમ એની અન્યથાનુપપત્તિ છે (૨) તો ત્યાં તેનાથી ચઢીયાતા એવા બીજા પ્રગર તાર્કિકા-યુક્તિવાદીઓ, વળી એ જ અન્ય-વ્યતિરેક આદિના આશ્રય કરી, તે જ અર્થને અન્યથા પ્રકારે ઉપપાદિત કરે છે, સાબિત કરી જતાવે છે, અને કહે છે કે જુઓ ! તમે કહો છો તે પ્રકારે આ અર્થ ઘટતો નથી—એની અત-થોપપત્તિ છે; અને આ અમે કહીએ છીએ તે બીજા પ્રકારે જ એ ઘટમાન થાય છે—એની અન્યથોપપત્તિ છે આમ એક જ અર્થને અમુક વાદી સ્થાપે છે, તો બીજો ઉત્થાપે છે ! એક જ અર્થને સમર્થ તાર્કિકા પોતપોતાના મતિભલથી જૂઠા જૂઠા પ્રકારે પૂરવાર કરી આપે છે !

વૃત્તિઃ—યત્નેનાનુમિતોઽપ્યર્થો—અન્ય આદિ અનુસારે યત્નથી અનુમાનવામાં આવેલો અર્થ પણ, કુશલૈરનુમાતૃભિઃ—અન્ય આદિના બહુનારા કુશલ અનુમાનકારોથી-યુક્તિવાદીઓ, અભિ-યુક્તરૈરન્યૈઃ—અન્ય આદિના યાતા જ એવા અભિયુક્તર-વધારે યુક્તિવાળા બીજાઓ, અન્યથૈવો-પપાચતે—અન્ય જ ઉપપાદન કરાય છે. અત્યાસિદ્ધિ આદિ પ્રકારે બીજી રીતે જ પૂરવાર કરાય છે

આમ આ તર્કવાદ તો બુદ્ધિનો અખાડો છે ! અખાડામાં જેમ શરીરનો વ્યાયામ થાય છે, કસરત કરાય છે, અટાપટા ખેલાય છે, હાવપેચ રમાય છે, તર્કવાદ બુદ્ધિનો તેમ આ યુક્તિવાદરૂપ વ્યાયામશાળામાં બુદ્ધિનો વ્યાયામ થાય છે, અખાડો યુક્તિની કસરત કરાય છે, તર્કના અટાપટા ખેલાય છે, હાવ-પેચ રમાય છે ! ‘ સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષસા મવન્તિ ! ’ અખાડામાં જેમ વધારે બળવાન મદ્દ અદ્ય બળવાળા પ્રતિમદ્દને મહાત કરે છે, શિક્ષત આપે છે, તેમ આ યુક્તિવાદની કસરતશાળામાં વધારે પ્રખર બુદ્ધિમાન વાદી અદ્ય બુદ્ધિવાળા પ્રતિવાદીને પરાજિત કરે છે, હાર આપે છે ! વળી ‘ શેરને માથે સવાશેર ’ એ ન્યાયે તે વિજેતા મદ્દને પણ જેમ વધારે બળવાન મદ્દ જીતે છે, તેમ વિજયથી મલકાતા ને ફૂલાતા તે વાદીને પણ બીજો અધિક તર્કપટુ પ્રતિવાદી હરાવે છે ! આમ જેમ કુસ્તીની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે, મલ્લયુદ્ધનો છેડો આવતો નથી, તેમ તર્કવાદની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે ને બુદ્ધિયુદ્ધનો આરો આવતો નથી ! પણ આમ અનંત તર્કવાદ કરતાં પણ કોઈ અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહી શકવા સમર્થ થતો નથી ! ઉલટું ‘ પાટે પાડા લટે તેમાં ઝાડનો ખો નીકળી જાય, ’ એ ન્યાયે આ તાર્કિકોની સાઠમારીમાં તરવૃક્ષ બાપડું કયાંય છૂંદાઈ જાય છે ! તરવ વસ્તુ કયાંય હાય લાગતી નથી. મહારમા આનંદદ્યનજીનું માર્મિક વચનામૃત છે કે—

“ તર્ક વિચારે રે વાદ પરંપરા રે, પાર ન પહોંચે કોય ;

અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય.

....પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણે રે. ”—શ્રી આનંદદ્યનજી.

અભ્યુચ્ચય કહે છે—

જ્ઞાયેન્હેતુવાદેન પદાર્થો યચ્ચતીન્દ્રિયાઃ ।

કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞૈઃ કૃતઃ સ્યાત્તેષુ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

પદાર્થો અતીન્દ્રિય લે, હેતુવાદથી જણાત;

આટલા કાળે પ્રાજ્ઞથી, નિશ્ચય તિહાં કરાત. ૧૪૬

અર્થ:—જો હેતુવાદથી અતીન્દ્રિય પદાર્થો જણાતા હોત, તો આટલા કાળે પ્રાજ્ઞોથી તે વિષયમાં નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હોત.

વૃત્તિ:—જ્ઞાયેન્હેતુવાદેન-હેતુવાદથી-અનુમાનાવાદથી અજ્ઞાતામાં આવતા હોત, પદાર્થો યચ્ચતીન્દ્રિયાઃ-જો સર્વ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થો, કાલેનૈતાવતા-આટલા કાળે કરીને, પ્રાજ્ઞૈઃ-પ્રાજ્ઞોથી, તાર્કિકથી, કૃતઃ સ્યાત્-કર્યો હોત, તેષુ-તે વિષયોમાં, નિશ્ચયઃ-નિશ્ચય, અવગમ.

વિવેચન .

“ હેતુ વિવાદે હો ચિત્ત ધરી જોઇએ, અતિ દુર્ગમ નયવાદ;

આગમવાદે હો શુરુગમ હો નહીં, એ સખલો વિખવાદ.

અભિનંદન જિન હરિથણુ તરસિયે. ”—મી આનંદધનજી.

જો યુક્તિવાદથી અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોત, તો આટલા કાળે પ્રાણ જનોએ તે સંબંધી નિશ્ચય કરી નાંખ્યો હોત જો યુક્તિ વડે કરીને ઇન્દ્રિયોને

અગમ્ય એવા અતીન્દ્રિય પદાર્થો જાણવામાં આવતા હોત, તો ઘણા

હેતુવાદથી

તત્ત્વનિશ્ચય

ન થાય

લાંબા કાળથી આ મહાભુદ્ધિયાળી પ્રાણજનો-મહાતાર્કિકો જે તેવી

યુક્તિ લડાવતા આવ્યા છે, તેઓને આટલા જાધા કાળે તે અતીન્દ્રિય

પદાર્થનો નિશ્ચય થઈ જવો જોઈતો હતો પણ તેવું તો થયું દેખાતું

નથી, હજી તેનો કાંઈ નીવેડો આવ્યો જણાતો નથી કારણ કે આ

વાદી-પ્રતિવાદીઓ હજી તેવા ને તેવા જોરજોરથી તે જ વાદવિવાદ ચલાવી રહ્યા છે ! હજી

પણ તે બાળતમાં નવા નિથાળીઆની જેમ તેવા ને તેવા કેસાધાકેડ રહેલા જણાય છે !

તેઓની વાદ-કંડૂ હજી તેવી ને તેવી છે ! આટલા જાધા મહાસમર્થ વાદી મહારથીઓએ

આટલો જાધો કાળ અખર યુક્તિખલ અજમાવ્યું, પણ તે મહાનુભાવોનો આ મહા પ્રયાસ

પાણીમાં ગયો હોય એમ જણાય છે ! કારણ કે યોગણિંદ્રુમાં કદા પ્રમાણે ‘નિશ્ચિત

એવા વાદો ને પ્રતિવાદો કરતાં છતાં તેઓ ગતિમા ઘાણીના બેલની પેઠે, હજી તત્ત્વના

અંતને પામ્યા નથી !’

न चैतदेवं यत्तस्मात्शुष्कतर्कग्रहो महान् ।

मिथ्याभिमानहेतुत्वात्पाज्य एव मुमुक्षुभिः ॥ ૧૪૭ ॥

ને આ એમ ન તે થઈ, શુદ્ધ કુશલ મહાન;

ત્યાગ્યજ હોય મુમુક્ષુને, મિથ્યા માન નિદાન. ૧૪૭

અર્થ:—અને કારણ કે આ એમ નથી, તેટલા માટે મહાન એવો શુદ્ધ તર્ક શ્રદ્ધ મિથ્યાભિમાનના હેતુપણને લીધે, મુમુક્ષુઓને ત્યાગ્ય જ છે-છોડી જ દેવો યોગ્ય છે.

વૃત્તિ:—ચૈતદેવં-અને આ એમ નથી, યદ્-જે કારણથી, તસ્માત્-તે કારણથી, શુષ્કતર્કગ્રહો-શુષ્કતર્કશ્રદ્ધ, મહાન્-મહાન, અતિરોદ્ધ, મિથ્યાભિમાનહેતુત્વાત્-મિથ્યાભિમાનહેતુપણાત્ કારણથી, ત્યાગ્ય એવ-ત્યાગ્ય જ છે, મુમુક્ષુભિઃ-મુમુક્ષુઓએ, મૂકાવા ઈન્નારાઓએ.

વિલખાપણું દૂર કરે છે. તે વાદ કયા ખમી શકતો નથી, અને માનસંગથી ઉચ્ચ એવા લાંબા નિસાસા નાખે છે ! ૨મ્મ વસ્તુમાં પણ તેને અસ્તિ-જ્વર લાગુ પડે છે-૨મ્મ વસ્તુ પણ તેને ગમતી નથી, અને સુદૃઢ પ્રત્યે પણ તેના વચન વજ્ર જેવા કઠોર નીકળે છે ! અને દુઃખ અહંકારમાંથી ઉપજે છે, એવો આ સર્વ તંત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેના પર ભણે આરૂઢ થઈને તે ખરેખર ! તત્ત્વપરીક્ષા કરે છે ! અર્થાત્ અહંકારજન્ય દુઃખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે !^૧ ઇત્યાદિ પ્રકારે શુદ્ધ તર્કવાદ રોદ્ર પરિણામનું કારણ યાચ છે. વળી શુદ્ધ તર્કવાદ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ યાચ છે. શુદ્ધ તર્કવાદી પોતાને બડો હોશિયાર માને છે ! તેને પોતાની ઋણુદ્ધિનું-તર્કશક્તિનું ઘણું અભિમાન હોય છે. મેં કેવી શક્તક સુક્તિ લઢાવી લઢાણાને છક્કઢ મારી તોડી પાડયો-હરાબ્યો, એવો ફાંકો રાખી તે અકકઢ રહે છે !

આમ મહારોદ્ર પરિણામવાળો શુદ્ધ તર્કશ્રદ્ધ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ હોવાથી, આત્મ-હિતેષી સુમુક્ષુએને સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે. કારણકે સાચા સુમુક્ષુએનો મુખ્ય ને એક જ હેતુ ગમે તેમ કરીને બવખંધનથી છૂટવાનો છે. તેએને કેવળ એક આત્માર્થનું જ ફામ છે, માન-પૂજા-લખિ-સત્કાર આદિ બીજો મન-રંગ તેએને હોતો નથી, અને ઉપરમાં જોયું તેમ શુદ્ધ તર્કથી કોઈપણ પ્રકારનો આત્માર્થ સિદ્ધ થતો નથી, ભલેટો માનાર્થને લીધે અત્યંત હાનિ પામે છે. કયાં સાચા સુમુક્ષુ જોગીજનનું એકાંત આત્માર્થપણું ? અને કયાં શુદ્ધ તર્કવાદીનું મતાર્થપણું-માનાર્થપણું ? ‘શ્રેય તો એક બાબુએ રહ્યા છે, ને વાદિએએ અથવા વાદીરૂપ બળદીઆ બીજી બાબુએ વિચરી રહ્યા છે ! મુનિએ વાદવિવાદને કયાંય પણ મોક્ષ-ઉપાય કહ્યો નથી.’ આમ વાદને અને મોક્ષને લાખો ગાઉનું અંતર છે, માટે માત્ર મોક્ષનો અર્થો એવો સુમુક્ષુ જોગીજન વાદવિવાદમાં કેમ પડે ? શુદ્ધ તર્કશ્રદ્ધને કેમ થકે ?

❖ “યદિ વિજયતે કથંચિત્તતોઽપિ પરિતોપમગ્નમર્યાદઃ ।
સ્વગુણવિકલ્પનદ્વિફલ્લીનયિ લોકાન્ સલીકુસ્તે ॥
ઉત ઝીયતે કથંચિત્ પરિપત્તરિવાદિનં સ કોપાન્ધઃ ।
ગલગર્જેનાક્રામન્ વૈલક્ષ્યવિનોદન કુસ્તે ॥
વાદકથાં ન ક્ષમતે દીર્ઘ નિઃશ્વસિતિ માનમક્ષોપ્પન્નમ્ ।
સ્મ્યેઽપ્યરતિઽવરિતઃ સુદૃઢસ્વપિ ચઙ્ગીકરણવાક્યઃ ॥
દુઃપ્રમદ્દંષ્ટાપ્રમવમિત્યયં સર્વતંત્રસિદ્ધાંતઃ ।
અથ ચ તમેવારૂઢસ્તત્ત્વપરીક્ષાં કિલ કરોતિ ॥”

૧^૧ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દ્વા. દ્વા. ૮ ૧૫-૧૮
x^{૧૧} અન્યત્ત એવ શ્રેયાંસ્યન્યત્ત એવ વિચરન્તિ વાદિવૃષાઃ ।
વાક્સંરંભઃ ક્વચિદ્વપિ ન જગાદ મુનિઃ શિવોપાયઃ ॥
શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દ્વા. દ્વા. ૮-૭

વિવેચન

અને આ એમ તો છે નહિં અર્થાત ઘણા ઘણા કાળે પણ હેતુવાદથી અર્તાદ્રિય તત્ત્વનો નિશ્ચય હબ્બુ પ્રાસંગ્યોથી પણ થઈ શક્યો નથી; તેથી કરીને મિથ્યાભિમાનના હેતુરૂપ આ શુબ્ધ તર્કનો મહા રોદ્ધ-ભયંકર ગ્રહ, ભવબંધનથી શુબ્ધ તર્ક ગ્રહ ખરેખર છૂટવા ઈચ્છનારા સુસુક્ષ્મનોએ છોડી જ દેવો જોઈએ, કારણ સુસુક્ષ્મને કે આ શુબ્ધ તર્કવાદ ખરેખર ! 'શુબ્ધ જ' છે. એમાં કાંઈ રસ-આર્દ્રતા ત્યાગ્ય જ નથી. સુક્ષ્મો, હૃદય સ્પર્શ વિનાની યુક્તિઓની વાગ્બલમય લગાઈ જ એમાં છે. વેળુને ગમે તેટલું પીલતાં પણ જેમ તેમાંથી તેલરૂપ સાર નીકળે નહિં, તેમ ગમે તેટલું પીલતાં પણ-પિષ્ટપેયલુ કરતાં પણ શુબ્ધ તર્કવાદમાંથી તત્ત્વરૂપ સાર નીકળે નહિં અને સુસુક્ષ્મ તો તત્ત્વનો જ ખાપી છે, તે આવા નિઃસાર-નીરસ શુબ્ધ તર્કને કેમ શ્રદ્ધે વારુ ? વળી આ શુબ્ધ તર્ક ગ્રહ ખરેખર ! ગ્રહ જેવો જ છે. પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ ગ્રહ એટલે ભૂતપિશાચ, અથવા અનિષ્ટ ગ્રહ, અથવા મગરમંછ. (૧) ભૂતપિશાચરૂપ ગ્રહથી જે ગ્રસ્ત હોય, જેને ઝોડ વળગ્યું હોય, તેના બુઝા હાલહવાલ થાય છે ને તેને તે ગ્રહમાંથી છૂટવું સુરકેલ થઈ પડે છે; તેમ આ શુબ્ધ તર્કવાદરૂપ ગ્રહથી-ભૂતથી જે આવિષ્ટ થયો હોય, એ ભૂત જેને ભરાયું હોય, તેની ભારે ખૂરી દશા થાય છે, ને તેના ગ્રહમાંથી-પકડમાંથી છૂટવું ભારી થઈ પડે છે. (૨) અથવા અનિષ્ટ પાપ ગ્રહ જેને નડતો હોય, તેને ભારી વસતી પીડા સહવી પડે છે; તેમ આ તર્કવાદરૂપ અનિષ્ટ ગ્રહથી જે પીડાતો હોય, તેને પોતાને હાથે બોરેલી ભારી કનડગત લોગવવી પડે છે, અને તેની અસરમાંથી તે રહેલાઈથી જૂટી શકતો નથી. (૩) અથવા જે મગરથી ગ્રસાયો હોય, તેને તેના જડખામાંથી છટકવું ભારી કઠિન થઈ પડે છે; તેમ શુબ્ધ તર્કરૂપ મગરના ગ્રહથી જે ગ્રહાયો હોય, તેને તેનો ચુંગાલમાંથી છૂટવું અતિ દુષ્કર થઈ પડે છે. આમ ત્રણે અર્થમાં પોતે અંદોલ શુબ્ધ તર્કરૂપ ગ્રહથી શુબ્ધતર્કગ્રાહી પોતાની મેળે જ દુઃખી થાય છે. આવા અનિષ્ટ દુષ્ટ શુબ્ધતર્ક ગ્રહને આત્માર્થગ્રાહી સુસુક્ષ્મ કેમ શ્રદ્ધે ?

તેમજ આ શુબ્ધ તર્ક ગ્રહ મહાન્ છે, આતિ રૌદ્ર છે, મહા ભયંકર છે. એવું પરિણામ પોતાને માટે ને પરને માટે મહા રોદ્ધ છે-દારણ છે. કારણ કે આર્ત-રોદ્ધ ધ્યાનથી વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને હાનિ થાય છે. મહા તાર્કિકશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં વર્ણવ્યું છે તેમ- 'જો કોઈ પ્રકારે પોતાનો વિજય થાય છે તો તે એટલો બધો પરિતોષ પામે છે કે મર્યાદાનો ભંગ કરી એ પોતાની બડાઈ હાંપી ત્રણે લોકોને ખલ બનાવે છે ! અને પોતે જો કોઈ પ્રકારે ખીનથી જીતાઈ બંધ તો તે કોપાંધ થઈ જઈ, પ્રતિવાદી પ્રત્યે ઘાંટા પાડી-ખરાડા પાડી, આક્રમણ કરતો સતો પોતાઈ

વિલખાપણુ ફર કરે છે. તે વાદ કયા ખમી શકતો નથી, અને માનસંગથી ઉચ્ચ એવા લાંબા નિસાસા નાખે છે! રમ્ય વસ્તુમાં પણ તેને અરતિ-ભવર લાગુ પડે છે-રમ્ય વસ્તુ પણ તેને ગમતી નથી, અને સુદૃઢો પ્રત્યે પણ તેના વચન વજ્ર જેવા કઠોર નીકળે છે! અને દુઃખ અહંકારમાંથી ઉપજે છે, એવો આ સર્વ તંત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેના પર ભણે આરૂઢ ઘમ્મને તે ખરેખર! તત્ત્વપરીક્ષા કરે છે! અર્થાત્ અહંકારજન્ય દુઃખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે! ઈત્યાદિ પ્રકારે શુષ્ક તર્કવાદ શૈલ પરિણામનું કારણ થાય છે. વળી શુષ્ક તર્કવાદ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ થાય છે. શુષ્ક તર્કવાદી પોતાને ખડો હોશિયાર માને છે! તેને પોતાની મુખ્યદિનુ-તર્કશક્તિનું ઘણું અભિમાન હોય છે. મેં કેવી ક્ષણક સુક્તિ લડાવી દેવાણુંને છક્ક મારી તોડી પાડ્યો-હરાબો, એવો ફાંકો રાખી તે અકકડ રહે છે!

આમ મહારોદ્ર પરિણામવાળો શુષ્ક તર્કશ્રદ્ધ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ હોવાથી, આત્મ-હિતેથી મુમુક્ષુઓને સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે. કારણકે સાચા મુમુક્ષુઓનો મુખ્ય ને એક જ હેતુ ગમે તેમ કરીને ભવબંધનથી છૂટવાનો છે. તેઓને કેવળ એક આત્માર્થનું જ કામ છે, માન-પૂજા-લખિ-સત્કાર આદિ બીજો મન-રોગ તેઓને હોતો નથી, અને ઉપરમાં ભોયું તેમ શુષ્ક તર્કથી કોઈપણ પ્રકારનો આત્માર્થ સિદ્ધ થતો નથી, જોડો! માનાર્થને લીધે અત્યંત હાનિ પામે છે. ક્યાં સાચા મુમુક્ષુ ભોગીજનનું એકાંત આત્માર્થપણું? અને ક્યાં શુષ્ક તર્કવાદીનું મતાર્થીપણું-માનાર્થીપણું? ‘એય તો એક બાબુએ રહ્યા છે, ને વાદિબેટો અથવા વાદીરૂપ બળદીઆ બીજી બાબુએ વિચરી રહ્યા છે! મુનિએ વાદવિવાદને ક્યાંય પણ મોક્ષ-ઉપાય કહ્યો નથી.’ આમ વાદને અને મોક્ષને લાખો ગાઉનું અંતર છે, માટે માત્ર મોક્ષનો અર્થો એવો મુમુક્ષુ ભોગીજન વાદવિવાદમાં કેમ પડે? શુષ્ક તર્કશ્રદ્ધને કેમ શ્રદ્ધે?

❖ “યદિ વિજયતે કથંચિત્તતોઽપિ પરિતોષમ્ગનમર્પાદઃ ।
સ્વગુણવિકલ્પનદૂષિક્કલીનપિ લોકાન્ સલીકુરુતે ॥
ઉત્ત ઝીયતે કથંચિત્ પરિપત્પરિવાદિનં સ કોપાન્ધઃ ।
ગલગર્જેનાક્રામન્ વૈલક્ષ્યવિનોદન કુરુતે ॥
વાદકથાં ન ક્ષમતે દીર્ઘ નિઃશ્વસિતિ માનમદ્ગોષ્ણમ્ ।
રમ્યેઽપ્યરતિજ્વરિતઃ સુહૃત્સ્વપિ વજ્રીકરણવાક્યઃ ॥
દુઃખમહંકારપ્રમવમિત્યયં સર્વતંત્રસિદ્ધાંતઃ ।
અથ ચ તમેવારૂઢસ્તત્ત્વપરીક્ષાં કિલ કરોતિ ॥”

શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી કૃત ધ્વા. ધ્વા. ૮ ૧૫-૧૮

❖ “અન્યત્ત એવાંસ્યન્યત્ત એવ વિચરન્તિ વાદિવૃપાઃ ।
વાક્સંરંસઃ પચચિદ્વપિ ન જગાદ મુનિઃ શિવોપાયઃ” ॥

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત ધ્વા.-ધ્વા. ૮-૭

તેમજ—

ગ્રહઃ સર્વત્ર તત્ત્વેન મુમુક્ષૂણામસંગતઃ ।

મુક્તૌ ધર્મા અપિ પ્રાયસ્ત્યક્તવ્યાઃ કિમનેન તત્ ॥ ૧૪૮ ॥

મુમુક્ષુઓને તત્ત્વથી, ગ્રહ અયુક્ત સર્વત્ર;

ધર્મોય પ્રાયે મુક્તિમાં, ત્યાજ્ય-ઓથી શું અત્ર ? ૧૪૮

અર્થઃ—સર્વત્ર ગ્રહ તત્ત્વથી મુમુક્ષુઓને અસંગત-અયુક્ત છે. મુક્તિને વિષે ધર્મો પણ પ્રાયે ત્યાજવાના હોય છે, તો પછી આ ગ્રહથી શું ?

વિવેચન

“ છોડી મત દર્શન તણે, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;

કલ્પો માર્ગે આ સાધરે, જન્મ તેહના અલ્પ ”—શ્રીમદ્ રાજન્યંદ્રજી પ્રણીત આત્મસિદ્ધિ.

મુમુક્ષુએ તત્ત્વથી કયાંય પણ ગ્રહ રાખવો યુક્ત નથી. કારણ કે મુક્તિમાં ધર્મો પણ પ્રાયે છોડી દેવા પડે છે. તો પછી આ ગ્રહથી શું ?

મોક્ષાભિલાષી આત્માથી છલ્લે શુદ્ધ તર્કગ્રહ છોડી દેવો યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ કયાંય પણ કોઈ પણ વસ્તુનો ગ્રહ પણ ત્યજી દેવો જોઈએ. માટે સર્વ મત-દર્શનનો આગ્રહ તેમ વિકલ્પ છોડી દઈ, તેમ જ અન્ય સર્વ પ્રકારનો કયાંય પણ ગ્રહ ગ્રહ પણ વિસર્જન કરી મુમુક્ષુએ યથોક્ત મોક્ષમાર્ગે જ આરાધવો યુક્ત નથી. યોગ્ય છે, કારણ કે મુમુક્ષુનો એકાંત હેતુ કોઈ પણ પ્રકારે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી તે જ છે અને મોક્ષમાં તો શુદ્ધ આત્મસ્વવાવરૂપ ક્ષાયિક ધર્મો સિવાય બધુંય છોડયે જ છટકે છે. અરે ! ક્ષમાદિક ક્ષાયોપશાન્તિક ધર્મો પણ મોક્ષમાં છોડી દેવા પડે છે, ત્યાં આ તુચ્છ અનિષ્ઠ ગ્રહોની તો શી વાત કરવી ? સર્વ ગ્રહથી મુક્ત થયા વિના માર્ગસંમુખ પણ ન થવાય, તો મુક્ત તો કેમ જ થવાય ? તો પછી આ ‘રાખના પડીકા’ જેવા દુષ્ટ ગ્રહોને મુમુક્ષુ શા હેતુએ ગાઠે ગાથે ? ને એ ગ્રહ જેવા ગ્રહોને ગ્રહીને હાથે કરીને શું કામ નિષ્કારણે દુઃખથી ગૃહીત થાય ?

“ ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મિટેજી, પ્રગટે ધર્મ સંન્યાસ;

તો ગ્રહકા જંઝા તણેજી, મુનિને કવલુ અલ્યાસ ” ।

....મનમોહન જિનજી । મીડી તાહરી વાલુ. ”—યો. દ. સનઝા. ૪-૨૨

। इति सर्वज्ञादि अतीन्द्रियार्थानुमानागोचरत्वाधिकारः ।

वृत्तिः—ग्रहः—ग्रह, सर्वत्र—सर्वत्र, सर्वं—वस्तुमा, तत्त्वेन—तत्तत्तत्, परमार्थं, ममुमूक्षूणाम-संगतः—मुमूक्षुओंने असंगत છે—અયુક્ત છે કયા કારણથી ? તો કે—મુક્તૌ, ધર્મા અપિ પ્રાયસ્ત્યક્ત-વ્યાઃ—મુક્તિને વિષે ધર્મો પણ પ્રાયે ત્યાજવા પડે છે, —પ્રાયઃતુ ગ્રહણ ક્ષાયિક ધર્મોના અવરૂઠે (અપવાદ) અર્થે છે, કિમનેન તત્—તો પછી આ ગ્રહથી શું ? કંઈ નહિ, એમ અર્થ છે.

મહત્પુરુષ માર્ગ અધિકાર.

કારણ કે એમ છે તેથી—

તદત્ર મહતાં વર્ત્મ સમાશ્રિત્ય વિચક્ષણૈઃ ।
વર્તિતવ્યં યથાન્યાયં તદતિક્રમવર્જિતૈઃ ॥ ૧૪૯ ॥

પ્રાણે અત્ર મહતનો, માર્ગ આશ્રીને સાર;
તસ અતિક્રમ વિજ્ઞ વર્તવું, ન્યાય તણે અનુસાર. ૧૪૯

આર્થ:—તેથી કરીને અત્રે મહત પુરુષોના માર્ગનો સમ્યક્ આશ્રય કરી, વિચક્ષણોએ તેનો અતિક્રમ વર્જીને, યથાન્યાય વર્તવું યોગ્ય છે.

વિવેચન

“મોક્ષ કલ્પો નિજ શુદ્ધતા, તે પાત્રે તે પથ;
સંમળવ્યા સક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્મથ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

તેની અત્રે આ બાબતમાં મહાપુરુષોના માર્ગનો સમ્યક્ આશ્રય કરી, નિરીક્ષણ કરી સુસુક્ષ્મનોએ તે ધર્મનો અતિક્રમ ન થાય એ રીતે, યથાન્યાયે વર્તવું યોગ્ય છે.

તો પછી સુસુક્ષ્મ આત્માર્થી હવે શુ કરવું યોગ્ય છે તે અહીં દર્શાવ્યું છે.

વિચક્ષણ સુસુક્ષ્મો તો બીજા બધી માયાકૌક છોડી દઈને, બીજા બધી

મહાજનના ભંગભલ દગાવી દઈને, મત-દર્શન આશ્રહોને સમસ્ત પ્રપથ વિસર્જન

માર્ગને કરી, સર્વ અહની શુભાલભાષી મુક્ત થઈ, મહત પુરુષોના માર્ગનું

અનુસરવું સમ્યક્ અવલંબન કરવું યોગ્ય છે ‘મહાજનો યેન ગત. સ પમથા:’

મહાજન જે માર્ગે ગયા તે માર્ગ છે અને મહાજનોનો માર્ગ તો

કેવળ આત્મવિશુદ્ધિરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે એટલે મહાજનોના નિર્દિષ્ટ માર્ગે તેમના પગલે

ચાલવું એ જ સુસુક્ષ્મનું કર્તવ્ય છે અને તે માર્ગે ચાલતા, મહત પુરુષોએ પ્રણીત કરેલા

નિર્દોષ ધર્મમાર્ગનો જેમ અતિક્રમ ન થાય અતિચાર ન થાય, ઉલ્લંઘન ન થાય, ભંગ ન

થાય, તેમ ઉપયોગપૂર્વક સન્નોતિ પ્રમાણે ચાલવું યોગ્ય છે આમ મહાજનના માર્ગે

નિરતિચારપણે યથાન્યાય વર્તવું—અમન કરવું એ જ સુસુક્ષ્મ ભોગીજનનું કર્તવ્ય છે

। ધૃતિ.-તદન-તેથી અત્ર અતિક્રમ, આ પ્રસંગમાં, મહતા વર્ત્મ-મહત પુરુષોના માર્ગને, સમાશ્રિત્ય-સમાશ્રય કરી, અમીકાર કરી, વિચક્ષણે-વિચક્ષણોએ, પડિનોએ, વર્તિતવ્યં યથાન્યાય-યથાન્યાય-પ્રમાણે વર્તવું યોગ્ય છે તદતિક્રમવર્જિતૈઃ-તે મહત ધર્મના અતિક્રમથી-અતિચારથી રહિત એવાઓએ

એજ કહે છે—

પરપીઢેહ સૂક્ષ્માપિ વર્જનીયા પ્રયત્નતઃ ।
તદ્વત્તદુપકારેડપિ યતિતત્ત્વ્યં સદૈવ દિ ॥ ૧૫૦ ॥

પરપીડા અહિં સૂક્ષ્મ પણ, વર્જનીય પ્રયત્ન;
તેમજ તસ ઉપકારમાં, કરવો સદૈવ યત્ન. ૧૫૦

અર્થ:—અહીં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા પ્રયત્નથી વર્જવી; તેમજ તેના ઉપકારમાં પણ સદૈવજ યત્ન કરવો.

વિવેચન

“ પરોપકારઃ પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્ ”—વ્યાસજી.

તે મહત્ પુરુષોએ આચરેલો માર્ગ કયો છે ? તે અહીં કહ્યો છે: આ લોકમાં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા વર્જવી, તેમજ પર ઉપકારમાં પણ નિરંતર યત્ન કરવો.

આ જગતમાં પોતાનાથી બીજા જીવને સૂક્ષ્મ પીડા પણ ન થાય, સૂક્ષ્મ બાધા પણ ન ઉપજે, એમ પ્રયત્નથી—યત્નથી વર્તવું, એ સુસુક્ષ્મ આત્માર્થીનું કર્તવ્ય છે. સુસુક્ષ્મ બીજા જીવોને સૂક્ષ્મ પીડા પણ વર્જે, તો પછી મોટી પીડાની વાત તો ક્યાંય દૂર રહી ! મનથી, વચનથી કે કાયથી કોઈપણ પ્રકારે કોઈપણ જીવને પોતાનાથી કંઈપણ પીડા—બાધા ન ઉપજે, એવી સતત બાધતિ આત્માર્થી જીવ રાખે.

“ અનુભવે આત્મા દ્વંશાય, જિનવરની ત્યાં નહિ આગ્નિય;
સર્વ જીવનું ઇન્દ્રિય સુખ, મહાવીરની શિક્ષા સુખ્ય.
સર્વ દર્શને એ ઉપદેશ, એ એકાંતે નહિ વિશેષ;
સર્વ પ્રકારે જિનનો બોધ, દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ.
એ ભવતારક સુંદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ;
ધર્મ સકળનું એ શુભ મૂળ, એ વિષુ ધર્મ સદા પ્રતિકૂળ.
તત્ત્વજ્ઞપથી એ જોળજે, તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે;
શાંતિનાય ભગવાન પ્રસિદ્ધ, રાજચંદ્ર કરુણાએ સિદ્ધ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્રવણીત ભાક્ષમાળા

વૃત્તિ-પરપીડા—પર પીડા, પર બાધા, રૂઢ-અહીં, લોકમાં, સૂક્ષ્માપિ-સૂક્ષ્મ પણ, મોટી તો દૂર રહે ! શું ? તો કે વર્જનીયા-વર્જવા યોગ્ય છે, પરિત્યજવા યોગ્ય છે, પ્રયત્નતઃ-પ્રયત્નથી, સૂક્ષ્મ આભોગથી, તદ્વત્-તેની જેમજ, પ્રયત્નથીજ, તદુપકારેડપિ-તેના ઉપકારમાં પણ, યતિતત્ત્વ્યં-યત્ન કરવો યોગ્ય છે, અનુદાન દ્વારાએ (આચરણવડે કરીને), સદૈવ દિ-સદૈવજ.

અને ઘીત્ત જીવોના ઉપકારમાં પણ સુસુક્ષ્મ જીવ સદૈવ યત્ન કરે. અન્ય જીવોનું આ લોકમાં ને પરલોકમાં જે રીતે હિત થાય એવા પ્રકારે તન-મન-ધનથી પોતાથી બનતું બધુંય સુસુક્ષ્મ જીવ સદાય સક્રિય આચરણ દ્વારા કરી ચૂકે. આમ સુસુક્ષ્મ જોગીજન પરમદયાળુ ને પરોપકારનો વ્યસની-ખંધાણી હોય.

તથા—

ગુરવો દેવતા વિપ્રા યતયશ્ચ તપોધનાઃ ।

પૂજનીયા મહાત્માનઃ સુપ્રયત્નેન ચૈતસા ॥ ૧૫૧ ॥

ગુરુ દેવતા વિપ્ર ને, તપોધન યતિરાજ;

પૂજ્ય સુપ્રયત્ન ચિત્તથી, મહાત્માઓ સહુ આજ. ૧૫૧

અર્થઃ—ગુરુઓ, દેવતાઓ, વિપ્રો અને તપોધન યતિઓ-એ સર્વ મહાત્માઓ સુપ્રયત્નવાળા ચિત્તથી પૂજનીય છે-પૂજવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

તેમજ-ગુરુઓ, દેવતા, દિગ્દેવો અને તપોધન યતિઓ-એ સર્વ મહાત્માઓ સુપ્રયત્નવંત ચિત્તે યથાયોગ્યપણે પૂજનીય છે, પૂજવા યોગ્ય છે:—ગુરુઓ એટલે માતા, પિતા, કલાઆર્થ, એઓના જ્ઞાતિઓ-ભાઈ બહેન વગેરે, તથા ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા વૃદ્ધો-જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ જનો. આ શિષ્ટ જનોને ઈષ્ટ એવો ગુરુવર્ગ છે તેનું પૂજન આ આ પ્રકારે થાય:-(૧) ત્રણ સપ્તા સમયે તેને નમનક્રિયા કરવી, અને તેવો અવસરજોગ ન હોય તો ચિત્તમાં તેને અત્યંતપણે આરોપીને નમનક્રિયા કરવી. (૨) તે આવે ત્યારે અભ્યુત્થાનાદિ કરવું, અર્થાત્ જીડીને સામા જવું, આસન દેવું તે જોડે એટલે પર્યુપાસના કરવી, ઈત્યાદિ વિનય આચરણ કરવું, તેની સમીપમા અપ્રગલ્ભપણે-અનુદત્તપણે જોડવું, અરધાને તેનું નામ ન લેવું; કવચિત્ પણ તેનાં અવલુંવાદ ન સાબળવો. (૩) સારામાં, સારા વચ્ચાદિનું તેને યથાશક્તિ નિવેદન-સમર્પણ કરવું, અને તેના હાથે સદા પરલોક ક્રિયાઓનું કરાવવું. (૪) તેને અનિષ્ટ એવા વ્યવહારોના ત્યાગ કરવો, અને ઈષ્ટ એવા વ્યવહારોમાં પ્રવર્તન કરવું, અને આ ધર્માદિને પીડા* ન ઉપજે એમ ઓચિત્તથી-ઉચિત્તપણે કરવું, અર્થાત્

વૃત્તિઃ—ગુરવો-ગુરુઓ, માતા-પિતા પ્રમુખ, દેવતા-દેવતા, સામાન્યતા જ, વિપ્રાઃ-વિપ્રો, દિગ્દેવો, યતયશ્ચ-અને યતિઓ, પ્રવ્રજિતો, તપોધના-તપોધન, તપશ્વ ધનવાળા, પૂજનીયાઃ-પૂજનીય છે, પૂજવા યોગ્ય છે, મહાત્માનઃ-મહાત્માઓ, એ સર્વેય, યથાદર્શણે-યથાયોગ્યપણે કેવી રીતે તો ક-સુપ્રયત્નેન ચૈતસા-સુપ્રયત્નવંત ચિત્તથી, આજ્ઞાપ્રધાન ચિત્તથી, એમ અર્થ છે.

* “ત્યાગશ્ચ તદનિષ્ઠાનાં તદિષ્ટેષુ પ્રવર્તનમ્ । ઔચિત્યેન તિવર્દ્ધ જ્ઞેયં પ્રાદુર્ભાષણીડયા ॥”

(આધાર માટે જુઓ) શ્રી યોગબિન્દુ. શ્લોકો ૧૧૦-૧૧૫.

તેને અનિષ્ઠથી નિવર્તતાં અને ઇષ્ટમાં પ્રવર્તતાં બે ધર્માદિ પુરુષાર્થને બાધા ઉપજવી હોય, તો તેમ ન કરતાં પુરુષાર્થ-આરાધનપરાયણ રહેવું. (૫) તેના આસનાદિનો અભોગ કરવો, અર્થાત્ શુભના આસનાદિ વાપરવા નહિં. અને તેના દ્રવ્યનું તીથમાં નિયોજન કરવું, અર્થાત્ તીર્થસ્થેયમા વાપરી નાખવું, નહિં તો તે પ્રોત્તે શ્રદ્ધા કરે તો તેના મરણાદિમા અનુમતિનો પ્રસંગ આવે (૬) તેમજ તેના પ્રતિગિજગની સ્થાપનાનો ધૂપ-પુષ્પાદિ પૂજારૂપ સંસ્કાર કરવો અને તેની પરમ-ઉત્કૃષ્ટ એવી ઊર્ધ્વદેહક્રિયા કરવી, મૃતકાર્ય કરવું

પુષ્પોથી, ગાલિથી, વસ્ત્રોથી, અને શોભન સ્તોત્રોથી શોચ-શ્રદ્ધા સમન્વિત એવું દેવોનું પૂજન કરવું. ઇત્યાદિ પ્રકારે યથાયોગ્યપણે શુભ-દેવની પૂજા કરવી

વિપ્રો એટલે દ્વિજો-પ્રાણીઓ. વિદ્યા વડે જે પ્રકૃષ્ટ છે, અર્થાત્ જે વિદ્યાના પ્રકર્ષને પામેલા છે તે વિપ્ર. જે વાર જેનો જન્મ થયો છે, અર્થાત્ એક તો સ્થૂલ દેહજન્મની અપેક્ષાએ અને બીજો સંસ્કારની અપેક્ષાએ એમ બે જન્મ જેના થયા છે તે દ્વિજ. પ્રજ્ઞાને આત્મસ્વરૂપને જે જાણે છે, તે પ્રાણીઓ. આવા વિદ્યાવંત, સંસ્કારસ્વામી, પ્રજ્ઞાવેતા વિદ્વન્જનોરૂપ દ્વિજો યથાયોગ્યપણે પૂજવા યોગ્ય છે, સન્માનવા યોગ્ય છે,

તેમજ તપોધન એવા યતિઓ પણ પૂજનીય છે. યતિ એટલે સયમી પુરુષ, સાધુ જન જેણે મનનો ને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કર્યો છે તે 'યતિ' અથવા 'જતિ', જે જીવ-રક્ષામા ને ઇન્દ્રિયનિગ્રહમાં યતનવંત છે તે યતિ તપ જેનું ધન છે તે તપોધન. અનશનાદિ બાધ તપ, અને પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વાધ્યાયાદિ આભ્યંતર તપ નિરંતર તપતા રહી તપરૂપ ધનની જેણે વૃદ્ધિ કરી છે, એવા તપોધન યતિઓ નિરંતર પરમાદરથી પૂજવા યોગ્ય છે.

આમ શુભો, દેવતાઓ, વિપ્રો, અને તપોધન યતિઓ—આ સર્વ મંહાત્માઓ જેમ ઉચિત્ હોય તેમ યથાયોગ્યપણે પૂજવા યોગ્ય છે. અને તે પૂજના પણ અનુચિતનવંત ચિત્તેથી હોવી જોઈએ. અર્થાત્ તેના આજ્ઞાપાલનમાં તત્પર એવા આજ્ઞાપ્રધાન ચિત્તેથી કરવી જોઈએ.

પાપવત્સ્વપિ ચાત્યન્તં સ્વકર્મનિહતેષ્વલમ્ ।

અનુકમ્પૈવ સત્ત્વેષુ ન્યાય્યા ધર્મોઽયમુત્તમઃ ॥ ૧૫૨ ॥

સ્વકર્મથી જ હુણવાલા, પાપી પ્રતિ અત્યંત,

ન્યાય અનુકંપા જ-આ, ઉત્તમ ધર્મ મહંત. ૧૫૨

વૃત્તિઃ—પાપવત્સ્વપિ ચાત્યન્તં-અને અત્યંત પાપરતો પ્રત્યે પણ, -પુષ્પ-શિકારી આદિ પ્રત્યે પણ, સ્વકર્મનિહતેષ્વલમ્-અત્યંતપણે સ્વકર્મથી હુણાવેલા એ, અનુકમ્પૈવ સત્ત્વેષુ-સત્ત્વે પ્રત્યે અનુકંપાજ, ન્યાય્યા-ન્યાય છે, નહિં કે મરસર, ધર્મોઽયમુત્તમઃ-આ ધર્મ ઉત્તમ છે, -પારણ્યા કાર્યના ઉપચારથી

* “તદાસનાધમોગચ્ચ તીર્થે તદ્વિત્તયોજનમ્ ।

તદિન્ધ્યન્યાસસંસ્કાર ઊર્ધ્વદેહક્રિયા પરા ॥ ”

—શ્રી યોગબિંદુ

અર્થ :—અને સ્વકર્મથી અત્યંત હણાયેલા એવા અત્યંત પાપવંતે જીવો પ્રત્યે પણ અતુકંપા જ ન્યાય્ય છે,—આ ધર્મ ઉત્તમ છે.

વિવેચન

“ શાંતિનાથ લગંવાન મસિદ્, રાજચંદ્ર કંઠશુભે સિદ્ધ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને પોતાના જ કર્મોથી અત્યંત હણાયેલા એવા મહાપાપી જીવો પ્રત્યે પણ અતુકંપા જ ન્યાય્ય છે—આ ધર્મ ઉત્તમ છે.

મુમુક્ષુ જીવને સર્વ જીવ પ્રત્યે દયા—અતુકંપા હોય એમાં તો પૂછવું જ શું ? પણ ચિકારી, મચ્છીમાર વગેરે, જેવા મહાપાપી જીવો પ્રત્યે પણ તે મહાપાપી પ્રત્યે અતુકંપા જ રાખે અને એ જ ન્યાય્ય છે—ન્યાય્યયુક્ત છે. તેઓના પણ દયા. પ્રત્યે ઘૃણા રાખતી કે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે એ બિચારા પામર જીવો અજ્ઞાનના વશ કરીને મહા કુકર્મોમાં પડી ગયા છે, પતિત થયા છે, અને પોતાના દુષ્ટ કર્મોથી જ અત્યંત હણાઈ ગયેલા છે. એવા મરેલાને મારવું શું ? ‘ પડતા ઉપર પાદુ ’ થી ? એ બિચારા પાપી જીવો તો અત્યંત દયાળું, અતુકંપાનું જ સ્થાન છે. આ કુકર્મોથી આ જીવો બાપડા કેની દુર્ગતિ પામશે ? એ વિચારતાં મુમુક્ષુને તેના પ્રત્યે અતુકંપા જ છૂટે. અને તેથી પ્રેરત થઈ પોતાનાથી બને તો તેમાંથી તેને નિવારવાનો પ્રયત્ન પણ કરે. આ જ ધર્મ ઉત્તમ છે.

“ તુલસી દયા ન છાંડીએ, જબ લગ ઘટમે પ્રાન. ”—તુલસીદાસજી

“ પરહિત એ જ નિજ હિત સમજવું, અને
પરદુઃખ એ પોતાનું દુઃખ સમજવું. ”

“ પ્રભુ બાળે, નીતિ સબે, પરહો પરાપકાર. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ (૧) પરપોડાવર્જન, (૨) પરાપકાર વ્યસન, (૩) શુરુદેવાદિપૂજન, (૪) પાપીની પણ અતુકંપા,—આ ધર્મ ઉત્તમ છે, આ મહત્ પુરુષોનો માર્ગ છે. આ ઉત્તમ ધર્મ મહાજનોએ આચર્યો છે, ને દર્શાવ્યો છે, તેને જ અતુસરવું એ જ યથાન્યાય વર્તન છે.

। इति महत्पुरुषमार्गाधिकारः ।

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે:—

કૃતમત્ર પ્રસંગેન પ્રકૃતં પ્રસ્તુમોઽધુના ।

તત્પુનઃ પચ્ચમી તાવયોગદૃષ્ટિર્મહોદયા ॥ ૧૫૨ ॥

સર્થું અત્ર પ્રસંગથી, હવે કહીએ પ્રસ્તુત;

તે તો પચ્ચમી યોગની, દૃષ્ટિ મહોદય યુક્ત. ૧૫૩

અર્થ:—અત્રે પ્રસંગથી બસ થયું. હવે અત્રે પ્રકૃત વાત પ્રસ્તુત કરીએ છીએ; અને તે પ્રકૃત તો પાંચમી મહોદયવંતી યોગદૃષ્ટિ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં આ જે બધું ચ કહ્યું તે પ્રસંગવશાત્ કહ્યું છે. તે માટે આટલું બસ છે। વધારે કહેવાની જરૂર નથી. શાણા તો સાનમાં સમજી જાય. એટલે સાચા સુમુખ વિચક્ષણ જનો આટલામાંથી બધું સમજી જશે, ‘ચોડું કહ્યું આડું કરી જાણુશો.’ એટલે હવે અત્રે પ્રકૃત-આહુ વાતનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરીએ છીએ. અને તે પ્રસ્તુત વાત તો પાંચમી ‘સ્થિરા’ નામની યોગદૃષ્ટિ છે. અને તે કેવી વિશિષ્ટ છે? તો કે મહોદયવાળી છે. માટે અહો સુમુખ જોગીજનો! સર્વ અભિનિવેશ છોડી હઇને ચાર દૃષ્ટિની મર્યાદા વટાવી જઇને, તમે હવે આ ‘સુચશ’ અમૃત ઘનવૃષ્ટિ કરનારી પાંચમી ‘સ્થિરા’ દૃષ્ટિ સંગથી યોગ કયા ભાવથી એકચિત્તે શ્રવણ કરો!

“અભિનિવેશ સઘળો ત્યજીજી, ચાર લહી જેણે દૃષ્ટિ;

તે લેશે હવે પાંચમીજી, સુચશ અમૃત ઘન વૃષ્ટિ....

મનમોહન જિનજી! મીઠી તાહરી વાણી—”શ્રી યો. ક. સજ્જા ૪-૨૩

વૃત્તિઃ-કૃતં—પર્યાપ્ત થયું, બસ થયું, અત્ર-અત્ર વ્યતિકરમાં, પ્રસંગેન-પ્રસંગથી, પ્રકૃતં પ્રસ્તુમોઽધુના-હવે અત્રે પ્રકૃત (આહુ વાત) કહીએ છીએ, તત્પુનઃ-પુનઃ તે પ્રકૃત તો, પચ્ચમી તાવયોગદૃષ્ટિઃ-પાંચમી યોગદૃષ્ટિ-સ્થિરા નામની છે. તે કેવી વિશિષ્ટ છે? તે માટે કહ્યું-મહોદયા-મહોદયવાળી છે, નિર્વાણરૂપ પરમ ફલવાળી છે, એમ અર્થ છે.

દીપાદિતિનું કોષ્ટક : ૧૦

નામ	ચોથી દિપ્તિમાં	નોંધ.
દશન	દીપપ્રભા સમખોધ	અવેશસંવેદ પદને લીધે ખોધ સ્પૃશ-સંક્રમ નહિ.
યોગાંશ	ભાવ પ્રાણુયામ	રેચક પૂરક કુલક
દોષત્યાગ	ઉત્થાન દોષત્યાગ	પ્રચીતવાહિતાને લીધે યોગમાં ઉત્થાનદોષ ન હોય.
શુભ્રાપ્તિ	તત્ત્વશ્રવણ	→ ધર્મશ્રવણ → બીજપ્રસાદ → શુભ્રાપ્તિ → તીર્થકરદશન → નિર્વાણ.
વિચિત્રતા	અવેશસંવેદ પદ જય	→ વિષમ કુલકમંદ નિવૃત્તિ.
શુભ્રચાન	પહેલું શુભ્રચાન	પહેલા 'શુભ્રચાન' નો પ્રકર્ષ-ઉદ્ભામાં છેત્રી હદ અદી પ્રાપ્ત થાય.

દીપા દિપ્તિનો સાર.

ચોથી દીપા દિપ્તિમાં તેના નામ પ્રમાણે દીપક સમાન યોધ પ્રકાશ હોય છે, અને યોગદત્ત એ થું અંગ પ્રાણુયામ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ અત્રે ઉત્થાન નામના ચોથા ચિત્ત-દોષનો નાશ તથા તત્ત્વશ્રવણ નામના ચોથા શુભ્રાપ્તિ હોય છે, -છતાં અત્રે હલ્લુ સૂક્ષ્મ યોધ હોતો નથી.

અત્રે આ પ્રાણુયામ જો હોય છે, તે ભાવથી હોય છે. એટલે ગાદ્ય ભાવને રેચ દેવારૂપ રેચક પ્રાણુયામ, અંતરુભાવને પૂરવારૂપ પૂરક પ્રાણુયામ, અને તેને સ્થિરતા શુભ્રાપ્તિ સ્થિર કરવારૂપ કુલક પ્રાણુયામ, -એમ સ્વભાવરૂપ ભાવ પ્રાણુયામ હોય છે. આ દિપ્તિબોધે યોગી પુરુષ પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મને નિઃસંશય શુભ્ર-મોટો ગણે છે, એટલે તે ધર્મની ખાતર પ્રાણ છોડે, પણ પ્રાણસંકટ આવી પડયે પણ પ્રાણની ખાતર ધર્મ છોડતો નથી, એવો તે દૃઢધર્મી હોય છે.

આમ સદાશયવાળો તે યુગુક્ત તત્ત્વશ્રવણમાં તત્ત્વર જાળી પ્રાણે કરતા પણ પરમ એવા ધર્મને જલાત્કારે જ લાગે છે જેમ ખારું પાણી છોડી મીઠા પાણીના યોગથી જીજ ઊગી નીકળે છે, તેમ તત્ત્વશ્રુતિથી નરને યોગ જીજ ઊગી નીકળે છે-પ્રરોહ પામે છે; અહીં સર્વ સંસારયોગ છે તે ખારા પાણી જરાબર છે, અને તત્ત્વશ્રુતિ તે મધુર જલના જોગ સમાન છે. એથી કરીને આ તત્ત્વશ્રુતિથી મનુષ્યને સર્વ કલ્યાણ સાપડે છે, કે જે શુરમક્ષિતા સુખથી સુક્ત અને જાને લોકમા હિતાવહ એવું હોય છે આ શુરમક્ષિતા પ્રભાવથી તીર્થકરદર્શન કહ્યું છે, કે જે સમાપત્તિ આદિ લેદથી નિર્વાણનું એક કારણ છે

“તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેષુ, ઇહાં હોય જીજ પ્રરોહ;

ખાર ઉદક સમ ભવ ત્યજેશુ, શુર ભક્તિ અદ્રોહ....મનમોહન”

છતા અત્રે સૂક્ષ્મ બોધનો નિવેધ કહ્યો તેનું કારણ આ છે કે-સમક્ષિત વિના તેવો બોધ હોતો નથી તેવો બોધ વેદસંવેદ પદ થકી હોય છે, તે અવેદસંવેદ પદમા જોવામા આવતો નથી વેદ એટલે બધ-મોક્ષકેતુરૂપ વેદનીય વસ્તુ, તે વેદસંવેદ પદ જ્યાં સંવેદાય છે તેવેદસંવેદ પદ છે, તેથી કરીને સમ્યક્ હેતુ આદિ લેદથી વિદ્યત સમાજમાં જે તત્ત્વનિર્ણય થાય છે તે સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. તેવો સૂક્ષ્મબોધ હજી આ દષ્ટિમા હોતો નથી, કારણ કે અહીં પહેલી ચાર દષ્ટિમા અવેદસંવેદ પદ પ્રબળ હોય છે ને વેદસંવેદ પદ પંખીની છાયામા જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું પડછાયારૂપ-તદાભાસરૂપ અતાર્ત્રિક હોય છે. અને અવેદસંવેદ પદ જે છે તે તો પરમાર્થથી અપદ જ છે, યોગીઓનું પદ તો વેદસંવેદ પદ જ છે. કારણ કે સ્ત્રી આદિ વેદનું જ્યાં સમ્યક્ સંવેદન તથાપ્રકારની નિર્મલ અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી થાય છે, એવું તે પદ સમ્યક્ સ્થિતિવાળું હોઈ તે ‘પદ’ નામને જરાબર યોગ્ય છે આવું આ વેદસંવેદ પદ ભિન્નશ્રયિ, દેશવિરતિ આદિ લક્ષણવાળું છે આ નૈશ્ચયિક વેદસંવેદ પદ ક્ષાયિક, સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે. અને તેના મહાપ્રભાવને લીધે કર્મનુ અપરાધવશી કરીને પણ જો કવચિત્ પાપમા પ્રવૃત્તિ થઈ જાય તો તે તપ્તેલોહપદન્યાસ જેવી હોય, અર્થાત્ તપેલા લોહા પર પગ મૂકતા જેમ તરત પાછો ખેંચાઈ જાય છે, તેમ આ સમ્યગ્દષ્ટિને પણ પાપ કરતા તરત આચકો લાગે છે, તેમાં ઝાઝી સ્થિતિ થતી નથી, અને આ પાપ પ્રવૃત્તિ પણ છેદી જ હોય છે, કારણ કે નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને એણિકે મહારાજની જેમ પુનઃ દુર્ગતિનો યોગ હોતો નથી

“તે પદ શ્રયિ વિલેદથીજ, છેદી પાપ પ્રવૃત્તિ;

તપ લોહપદ ધૃતિ સગીજ, તિહા હોય અત નિવૃત્તિ....મનમોહન”

તેનાથી વિપરીત તે અવેદસંવેદ પદ છે. અને વળ જેવું અવેદ તે પદ ભવા સિનદી જીવને હોય છે. આ ભવાસિનદી ક્રુદ્ધ, લોભી, દીન, મત્સરવંત, બયાકુલ, શઠ,

અજ્ઞાની અને નિષ્કલ આરંભથી સંગત એવો હોય છે. એવા અવશ્ય-
અવેદસ'વેદ
પદ અલ્પ જેમ સુદર નથી હોતો એટલે આ અવેદસ'વેદ પદવાળા મનુષ્યો
વિપર્યાસપરાયણ ને વર્તમાનદર્શી હોઈ હિતાહિતના વિવેકમાં અંધ
હોય છે; એટલે સંસારનું પ્રગટ દુઃખમય સ્વરૂપ દેખતાં છતાં તેઓ અતિમોહને લીધે
તેથી ઉદ્દેગ-કંટાળો પામતા નથી; અને લોગમાં આસક્ત રહી આ જડજનો પાપપૂલિથી
આત્માને પાપ નાંખે છે-બાપે છે. કર્મભૂમિને વિષે મનુષ્યપણાં પરમ કર્મળીજ પામીને
પણ આ અદ્યપમતિ જનો આ ળીજની સત્કર્મરૂપ ખેતીમાં પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ ગદ
જેવા તુચ્છ ને દારુણ ઉદયવાળા કુસુખમાં સક્ત થઈ સત્ચેષ્ટા-સત્આચરણ છોડી દે છે!
અહો! આવા આ દારુણ તમરને ધિસ્તાર છે! આવું આ અવેદસ'વેદ પદ અંધપણાં
હોઈ દુર્ગતિમાં પાત કરનાર-પાડનાર છે, અને તે સત્સંગ-આગમ યોગવડે ધુરંધર
મહાત્માઓથી જ આ જ ભૂમિકામાં જતાવા યોગ્ય છે, -અન્ય સમયે જતાવું અશક્ય છે.

“ એવા અવશ્યવતંતુ' જી, પદ જે અવેદ કઠોર; .

સાધુસંગ આગમ તથોજી, તે જીવો ધુરંધર....મનમોહન૦ ”

૧. અને, આ અવેદસ'વેદ પદ જતાવું હોય છે ત્યારે મનુષ્યના વિષમ કુતર્ક'ગ્રહ
આપોઆપ નિયમથી ટળે છે. આ કુતર્ક જોધને રોગરૂપ છે, શમને અપાયરૂપ છે, શઘ્નોના
જાંગ કરનાર અને અભિમાન ઉપજાવનાર છે. આમ આ કુતર્ક પ્રગટપણે
વિષમ કુતર્ક'ગ્રહ ચિત્તનો અનેક પ્રકારે લાવશનુ છે. એટલા માટે સુસુષ્કોને આવા
નિવૃત્તિ દુષ્ટ કુતર્કમાં અભિનિવેશ-આગ્રહ કરવો શુક્ત નથી, પણ શુભમાં,
શીલમાં, સમાધિમાં અને પરોપકારમાં તે કરવો શુક્ત છે. તેમજ-
સર્વેય વિકલ્પો અનિવાસંગત છે. અને તેઓની યોજનારૂપ આ કુતર્ક છે, તે એથી
શું પ્રયોજન છે? વગી આ સર્વ કુતર્ક જાતિપ્રાય છે-દુષ્ણલાસપ્રધાન છે, અને પ્રતી-
તિથી-દુષ્ણથી બાધિત છે. હાથી મારવા દોકતો હોય ત્યારે આ હાથી જર રહેલાને હણશે
કે નિકટ રહેલાને હણશે? એવા મૂર્ખ વિકલ્પ જેવો આ કુતર્ક છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકાર-
ના દોષ આ કુતર્કથી ઉપજે છે તેથી આવા દુષ્ટ અનિષ્ટ કુતર્ક'ગ્રહ' શું કામ છે?

અને વિચારવત જીવોનો પ્રયાસ તો અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિ અર્થે હોય છે, અને
તે અતીન્દ્રિય અર્થ કદી શુદ્ધ તર્કને ગોચર હોતો નથી, પણ આગમને જ ગોચર હોય
છે. એટલે આ આગમપ્રધાન, સત્શાદ્, શીલવાનુ એવો યોગતત્પર પુરુષ અતીન્દ્રિય અર્થોને
જાણે છે, અને તેવા પ્રકારે મહામતિ પતંજલિએ પણ કહ્યું છે-‘ આગમથી, અનુમાનથી
અને યોગાભ્યાસરસથી એમ પ્રજ્ઞાને ત્રણ પ્રકારે પ્રયોજતાં પુરુષ ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે.’

અને તત્ત્વથી ઘણા સર્વજ્ઞો બિંદુ મતવાળા નથી, તેથી તેનો ભેદ માનવો તે તેના

અતિશક્તિનો મોહ છે. કારણકે સર્વજ્ઞ નામનો જે કોઈ પારમાર્થિક જ છે, તે વ્યક્તિએક છતાં તત્ત્વથી સર્વત્ર એક જ છે. તેથી તેની સામાન્યથી જ નેટલાઓની સર્વજ્ઞ તત્ત્વ પ્રતિપ્રતિ-માન્યતા છે, તે સર્વેય તેને પામેલા છે એવી પરા ન્યાયગતિ આલેદ છે. અને તેનો વિશેષ તો સંપૂર્ણપણે સર્વ અસર્વદર્શીઓથી જણાતો નથી, તેથી સામાન્યથી પણ એ સર્વજ્ઞને જે નિર્વ્યાજપણે-નિષ્કપટપણે તેના આજ્ઞાપાલનમાં તત્પર થઈ માનતા હોય, તે તેટલા અંશથી જ ધીમંતોને મન તુલ્ય જ છે, એક રાજના ઘણા સેવકોની જેમ. અત્રે બીજી સુક્તિ પણ છે-દેવોની ભક્તિ બે પ્રકારની છે-ચિત્ર અને અચિત્ર. તેમાં જે સંસારી દેવો છે તેની ભક્તિ વિચિત્ર પ્રકારની છે, કારણ કે તેઓનું સ્વરૂપ વિચિત્ર પ્રકારનું છે, અને તે ભક્તિમાં મોહગતપણાને લીધે પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યે રાગ અને અનિષ્ટ દેવ પ્રત્યે દ્રેષ હોય છે. પણ સંસારાતીત એવા પર મુક્ત તત્ત્વની જે ભક્તિ છે, તે અચિત્ર છે, અને તે સંમોહના અભાવને લીધે શમસારા જ-શમપ્રધાન જ હોય છે.

“ નહિં સર્વજ્ઞો જૂજૂઆણ, તેહના વળી દાસ;
ભક્તિ દેવની પણ કહીણ, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાશ....મનમોહન ”

તેમજ-સમાન અનુષ્ઠાનમાં પણ અભિસંધિ-આશય પ્રમાણે ભિન્ન રૂળ હોય છે, અને તે જ આશય અહીં કૃષિ કર્મમાં પાણીની પેઠે પરમ છે-પ્રધાન છે. આ આશય પણ રાગાદિની તરતમતા પ્રમાણે તથા બુદ્ધિ આદિ બોધના એક પ્રમાણે બુદ્ધિ-જ્ઞાન- અનેક પ્રકારના એકવાળો હોય છે, કારણકે બોધ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે: અસંમોહ (૧) બુદ્ધિ, (૨) જ્ઞાન, (૩) અસંમોહ. તે બોધથી સર્વ કર્મોમાં એક પડે છે. તેમાં ઇદ્રિયાર્થનો આશય કરે તે બુદ્ધિ છે, આગમપૂર્વક હોય તે જ્ઞાન છે, અને સદનુષ્ઠાન યુક્ત જે જ્ઞાન તે અસંમોહ છે. ક્રિયામાં આદર, પ્રીતિ, અવિદ્ય, સંપત્તિપ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા, તજ્ઞ બુદ્ધજનની સેવા, અને તેમનો અનુભવ- એ આ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. પ્રાણીઓના સર્વ કર્મો સામાન્યથી બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, અને વિપાકવિરસપણાને લીધે તે સંસારરૂલ આપનારા છે. કુલયોગીઓના જે કર્મ છે તે જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, અને તે અમૃત સમી શુન્યશક્તિના સમાવેશથી અનુભવરૂપના થકી મુક્તિના અંગરૂપ હોય છે. અને અસંમોહથી ઉપજતા કર્મો એકાંત પરિશુદ્ધિથી શીઘ્ર મોક્ષરૂળ આપનારા હોય છે; આ અસંમોહ કર્મ ભવાતીત અર્થગામી સુમધુઓને જ હોય છે.

“ બુદ્ધિ ક્રિયા ભવરૂલ લીએણ, જ્ઞાનક્રિયા શિવ અંગ;
અસંમોહ કિરિયા લીએણ, શીઘ્ર મુગતિરૂલ ચંગ....મનમોહન ”

અહીં પ્રાકૃત ભાવોમાં-કારમી પુદ્ગલ રચનામાં જેનું ચિત્ત નિરુપ્ત છે, તે ભવ

લોગવિરકત જનો ભવાતીત અર્થજામી છે. તેઓનો માર્ગ એક જ શમપરાયણુ એવો છે, અને અવસ્થાલેદનો લેદ છતાં તે સાગર પરના તીરમાર્ગની જેમ સુસુક્ષ્મનો એક જ એક જ છે, કારણ કે સંસારાતીત પર તત્ત્વ 'નિર્વાણ' નામનું છે, તે શમમાર્ગ શબ્દલેદ છતાં તત્ત્વથી નિયમથી એક જ છે. સદાશિવ, પરબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા આદિ શબ્દોથી અન્વર્થથી જાળખાતું તે એક જ છે. કારણકે તેના લક્ષણના અવિસંવાદથી નિરાભાષ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું આ પરં તત્ત્વ જન્માદિના અયોગથી હોય છે. એટલે અસંમોહથી તત્ત્વથી આ નિર્વાણતત્ત્વ જાણવામાં આવે, પ્રેક્ષાવતોને તેની ભક્તિની ખામતમા વિવાદ ઘટતો જ નથી.

નિર્વાણ અને આ નિર્વાણ તત્ત્વ નિયમથી જ સર્વજ્ઞપૂર્વકે સ્થિત છે. આ તત્ત્વ એકે જ સર્વજ્ઞરૂપ ઋણુ માર્ગ નિર્વાણને નિકટમાં નિકટ માર્ગ છે, તો તે સર્વજ્ઞનો લેદ કેમ હોય ? અને તે ન હોય તો તેના ભક્તોનો લેદ કેમ હોય ?

“ પુરૂષલ રચના કારગીણ, તિહાં જસ ચિત્ત ન લીન;
એક માર્ગ તે શિવ તણોણ, લેદ લહે જગ લીન.....મન૦ ”

ત્યારે રહેને શંકા થયે કે તો પછી તે સર્વજ્ઞની દેશનાનો લેદ કેમ છે ? તેનું સમાધાન એમ છે કે શિષ્યના આનુચર્યથી-શુણુ થાય એવા અનુકૂળપણથી તે ચિત્ર-નાના પ્રકારની છે. કારણ કે ભવરોગના આ ક્ષિપગૂવરોએ જેને જે પ્રકારે દેશના ક્ષિત-બીજધાન આદિનો સંગવ યાય તેને તેવા પ્રકારે ઉપદેશ લીધો છે. તાનો ખુલાસો અથવા તો બીજું કારણ એમ છે કે એઓની દેશના એક છતાં શ્રોતાઓના વિલેદથી તેઓના અચિન્ત્ય પુરૂષસામર્થ્યને લીધે ચિત્ર ભાસે છે, અને તેનાથી તે સર્વનો યથાભવ્ય-યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપકાર પણ થાય છે. અથવા તો તે તે દેશ-કાલાદિના નિયોગથી તે તે નયઅપેક્ષાવાળી ચિત્ર દેશના ઋષિઓ યકી જ પ્રવર્તી છે, અને આ ઋષિદેશનાનું મૂક પણ તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ જ છે. એટલે માટે તે સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણવા વિના તેનો પ્રતિરોપ-વિરોધ કરવો યુક્ત નથી, કારણ કે તે પ્રતિરોપ પરમ મહા અનર્થકર છે. એટલે આ સર્વજ્ઞ વિષયમાં અધ જેવા છદ્મરોએ વાદવિવાદ કરવો યુક્ત નથી, માટે મિથ્યાભિમાનના હેતુપણને લીધે શુષ્ક તર્ક અહ સુસુક્ષ્મ એ સર્વથા છોડી દેવા યોગ્ય જ છે. સુસુક્ષ્મને તો તત્ત્વથી સર્વત્ર અહ અયુક્ત છે કારણ કે સુક્તિમાં પ્રાયે ધર્મો પણ છોડી દેવા પડે છે, તો પછી આ તુચ્છ શુષ્ક કુતર્ક અહથી શું ?

“ ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મટેણ, પ્રગટે ધર્મ સન્ધાસ;
તો ઝમડા ઝંઝા તણોણ, સુનિને કવણુ અભ્યાસ ?.....મન૦ ”

તેથી મહત્ પુરુષોના માર્ગને સમ્યક્પણે આશ્રી વિચક્ષણોએ તેના અતિક્રમ રહિતપણે યથાન્યાય વર્તવા યોગ્ય છે. તે મહત્ પુરુષોનો માર્ગ સામાન્યથી સંદેપમાં આ છે:-
(૧) અહીં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા પ્રયત્નથી વર્જીવી, (૨) પરોપકારમાં સદેવ યત્ન કરવો, શુરુઓ, દેવતા, વિષ્ણુ, અને તપોધન યતિઓ-એ મહાત્માઓને સુપ્રયત્ન ચિત્તથી યથા-યોગ્યપણે પૂજવા, (૪) પોતાના કર્મોનો જ અત્યંત હણાયેલા એવા મહાપાપી પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ અત્યંત અનુકંપા રાખવી, -નહિ કે મત્સર. આ ધર્મ ઉત્તમ છે.

ઇત્યાદિ શુભગણ પ્રાપ્ત કરી, જે સર્વ કુતર્ક-અભિનિવેશ ત્યજી ચાર દિવસ પામ્યો છે, તે હવે અમૃત ઘનવૃદ્ધિ સગી પાંચમી સ્થિતિ દિવસ પામશે.

" અભિનિવેશ સઘળો ત્યજીજી, ચાર લહી જેણે દિવસ;

તે લેશે હવે પાંચમીજી, મુયરા અમૃત ઘન વૃદ્ધિ.

....મનમોહન જિનજી ! મીઠી તાહરી વાણ. " — યો. દ. સગ્ગાથ

કળીરા કાવ્ય

: શાલિની :

દીપ્રામાંહી દીપ શા જોધ દીપે, દીપંતો તે ચિત્ત ઉત્થાન ઝીપે;
પ્રાણાયામે આત્માને તે ભરે છે, ને પ્રીતેથી તત્ત્વચ્યુતિ કરે છે. ૫૭
બાહિરુભાવો રેચકે જહાર કાઢે, અંતરુભાવો પૂરકે ગાઢ વાધે;
તેને યોગી કુંભકે સ્થિર ધારે, ભાવે પ્રાણાયામ તે આમ ત્યારે. ૫૮
પ્રાણાયામે પૂર્ણ તે એક સ્થાને, પ્રાણોથીયે ધર્મ મોટો જ માને;
પ્રાણોને તે ધર્મ અર્થે ત્યજે છે, ના પ્રાણાર્થે ધર્મને તે ત્યજે છે. ૫૯
સુહૃદ સાથે એકઠો ધર્મ થાયે, મૂઆની ચે પાછળે જેક બાયે;
બાધી બીજી તો બધુંયે બળે છે, કાયા સાથે બાબમાંહી બળે છે. ૬૦
આવી રૂઢી ધર્મની ભાવનાથી, તત્ત્વચ્યુતિ તત્પરે થાય આથી;
પ્રાણોથીયે ધર્મ મોટો લહે છે, ચર્ણ તેનું ભક્તિભાવે ચહે છે. ૬૧
બાઈ પાણી છોડી મીઠા જલેથી, આવે બીજે અંકુરા જે રીંતેથી;
તેવી રીતે તત્ત્વચ્યુતિ પ્રભાવે, અંકુરા તો યોગના બીજ પાવે. ૬૨
બારા પાણી તુલ્ય સંસાર પાણી, તત્ત્વચ્યુતિ મિષ્ટ વારિ સમાણી;
કલ્યાણો સો એ ધરી સાંપડે છે, શુરુભક્તિ સોખ્ય લહાવો મળે છે. ૬૩
શ્રી સદ્ગુરુ ભક્તિ કરા પ્રભાવે, તીર્થસ્વામી દર્શન પ્રાપ્ત થાવે;
ધ્યાને સ્પર્શી તે સમાપત્તિ ભાવે, -નિર્વાણ જે એક હેતુ ધરાવે. ૬૪

ઉપમાતિ

તોયે ન હોયે અહિં સૂક્ષ્મ બોધ, તે વેદસંવેદ પદે સુબોધ;
 તે વેદસંવેદ ન અત્ર હોય, અવેદસંવેદ જ ઉચ્ચ જોય. ૬૫

જે વેદસંવેદ પદે ઠરે છે, ભવાંબુધિ શીઘ્ર જ તે, તરે છે;
 ને વજ્ર તે કર્મરૂપી વિભેદે, સત્તત્તત્તથી જ્ઞેય સમગ્ર વેદે. ૬૬

આ વેદસંવેદ પદ પ્રભાવે, પાપે પ્રવૃત્તિ કરીયે, ન થાયે;
 ને કર્મદોષે ચહિ તે પ્રવૃત્તિ, તો તસલોહપદન્યાસ વૃત્તિ. ૬૭

જે વેદસંવેદ પદે વસે છે, સંવેગરંગે અતિ તે લસે છે;
 તેથી જ છેદી તસ પાપવૃત્તિ, ના દુર્માત્મની કરીને પ્રવૃત્તિ. ૬૮

આ વેદસંવેદ તણા અભાવે, અવેદસંવેદ તણા જ ભાવે;
 ના અત્ર તત્તવે કહી સૂક્ષ્મ બોધ, પરંતુ હોયે કંઈ સ્થૂલ બોધ. ૬૯

ના તત્તવથી તો 'પદ' છે અવેદ, છે યોગીઓનું પદ એક વેદ;
 સમ્યક્ સ્થિતિથી 'પદ' તે જ સાચું, ને અધિભેદાદિ સ્વરૂપ ભયું. ૭૦

અવેદ તો છે વિપરીત તેથી, ભવાભિનંદી તસ પાત્ર એથી;
 અસત્ પરિણામી ન બોધ ચારુ, જ્યું વિષસંપૃક્ષ્ત ન અજ્ઞ સાઈ. ૭૧

એથી વિપર્યાયી અવેદવંતા, હિતાહિતે હોય વિવેક અંધા;
 આ લોક મીઠા પર કોણુ દીઠા? એવું વિચારે જન મોહ મૂઠા. ૭૨

સંસાર જન્માદિથી દુઃખી જેણે, ઉદ્દેશતા તોય ન મોહ લેણે!
 કુકૃત્ય તો કૃત્ય અકૃત્ય કૃત્ય, ભાસે-સ્વ પાશે કરી તે કુકૃત્ય. ૭૩

લે કર્મભોમ નર ધર્મળીજ, સત્ કર્મ જેની મૂઠ ના કરે જ;
 દારૂચુ ફૂડા કુસુખે જ રાચી, ચેષ્ટા ત્યજે તે જડ સર્વ સાચી. ૭૪

અવેદ આ અંધપણું નઠારું, છે દુર્ગતિમાંહિ જ પાડનાઈ;
 તે તો જીતે આ જ સુહૃદિ યોગે, સત્સંગ સત્ આગમના સુયોગે. ૭૫

ને આ જીતાતાં નિયમે નકી જ, સ્વતઃ નરોનો અતિ તત્તવથી જ;
 કુતર્ક ગ્રાહો વસયો ટળે છે, જે જીવને તો અહ રો નડે છે. ૭૬

આ રોગ બોધે, શમહાણુકારી, શ્રદ્ધાપહારી અભિમાનકારી;
 કુતર્ક પ્રત્યક્ષ અનેક રીતે, છે ચિત્તનો ભાવરિપુ જ નિરૂપે. ૭૭

તેથી કુતર્ક અહ ના જ સુક્ર, સમાધિ ને શીલ શ્રુતે સુયુક્ત;
 પરાપકારે પણ સુવિશુદ્ધ-જે યોગીને બીજ અવધ્ય સિદ્ધ. ૭૮

સુમુક્ત તો શ્રાદ્ધ શ્રુતપ્રધાન, યે યોગમાં તત્ત્વર શીલવાન;
 પદાર્થ અતીન્દ્રિય અત્ર ભણે, પ્રજ્ઞાગણે ઉત્તમ તત્ત્વ પાશે. ૭૯

ઇન્દ્રિય'શા (વંશસ્થ)

સર્વજ્ઞ ઝાઝા નથી બિન્ન તત્ત્વથી, તદ્ભેદ માને અભિભક્ત મોહથી;
 સર્વજ્ઞ જે કોઈ ખરેખરો જ છે, તે વ્યક્તિ ભેદે પણ એક સર્વ છે. ૮૦
 તેને જ સામાન્યતા જેહ માનતા, ધીમંતને તે સહુની સમાનતા;
 જ્યુ' એક રાજાશ્રિત સેવકો બહુ, નિયુક્તિ ભેદે પણ ભૂલ્ય તે સહુ. ૮૧
 સર્વજ્ઞ સત્ તત્ત્વ તણા અભેદથી, સર્વજ્ઞવાદીમહિં ભેદ તો નથી;
 ઉપાસ્ય ભો એક ઉપાસકો મહીં, આચાર ભેદે પણ ભિન્નતા નહિં. ૮૨
 સર્વેય સર્વજ્ઞ મહાત્મનો ખરે! તેથી નથી તત્ત્વથી ભેદ આખરે;
 નામાદિતું ભિન્નપણું બલે હવું, સમ્યક્ મહાત્મા જન એહ બાવવું. ૮૩

શાલિની

ચિત્રાચિત્રા ભક્તિ જે દેવ કેરી, સત્પ્રાણોમાં યોગના વર્ણવેલી;
 તેથીયે આ વસ્તુ તો પુષ્ટિ પાવે, સર્વજ્ઞની એકતા સિદ્ધ ધાવે. ૮૪
 જે સંસારી દેવકાથે જનારા, તે સંસારી દેવમાં ભક્તિ ધારા;
 જે સંસારાતીત અર્થે જનારા, તે તો તેહી તત્ત્વમાં ભક્તિકારા. ૮૫
 તે સંસારી દેવની ભક્તિ ચિત્ર, તેના રાગે અન્ય દ્વેષે સહિત;
 ને સંસારાતીત તત્ત્વે અચિત્ર, ભક્તિ સર્વે શંભસારા પવિત્ર. ૮૬
 તે સંસારી દેવના સ્થાન ચિત્ર, સ્થિતિ આદિ સો પ્રકારે વિચિત્ર;
 તેથી તેનો સાધનોપાય ચિત્ર, રસ્તો જૂદા પુરનો ના અચિત્ર. ૮૭
 કાચે એકે આશયોનો વિભેદ, તેથી તેવો તત્ત્વ ક્ષેત્રોનાય ભેદ;
 હોયે હેતુ આશયો મુખ્ય આંહી, જેવી રીતે પાણી તો ખેતીમાંહિ. ૮૮
 ભોક્તા નાના તત્ત્વ ક્ષેત્રો એહ કામે, તે લોકોના આશયો ભેદ પામે;
 રાગાદિના તારતમ્ય પ્રમાણે, ને બુદ્ધિયાદિ બોધભેદ પ્રમાણે. ૮૯
 બુદ્ધિ જ્ઞાને ને અસંમોહદ્રારા, ભાખ્યા શાસ્ત્રે બોધના ત્રિપ્રકારા;
 તેના ભેદે સર્વ પ્રાણીગણોના, કર્મો સર્વે પામતા ભેદ નાના. ૯૦
 ઇન્દ્રિયાર્થો બુદ્ધિ તો આશ્રનારી, હોયે અત્રે જ્ઞાન શાસ્ત્રાનુસારી;
 ને સત્ ક્રિયા યુક્ત જે જ્ઞાન આમ, તેને આખું છે 'અસંમોહ' નામ. ૯૧
 ક્રિયા પ્રત્યે આદર પ્રીતિ બારી, નિર્વિઘ્ન થી સંપદાલબ્ધિ સારી;
 જિજ્ઞાસા ને તત્ત્વ સેવા સુખલો! સત્ક્રિયાના લક્ષણો એહ બલો. ૯૨
 બુદ્ધિપૂર્વ પ્રાર્થના કર્મ -સર્વ, તે તો સંસારી ક્ષેત્રો દે જ સર્વ;
 શાસ્ત્રાનુસારીપણું નો'ય જ્યાંહિ, વિપાકે તે વિરસા હોય આંહિ. ૯૩

ને કર્મો જે જ્ઞાનપૂર્વા જુઓને ! તે મુક્ત્યંગા કુલયોગી જનોને ;
 સુધા જેવી શ્રુતશક્તિ પ્રભાવે, સનુગધી સતક્ર્મો તે જ પાવે. ૯૪
 કર્મો હોયે જે અસંમોહજન્ય, તે તો આપે શોભા નિર્વાણ ધન્ય ;
 જે સંસારાતીત તત્ત્વતત્ત્વગામી, તે એકાંતે શુદ્ધિથી સિદ્ધિ સ્વામી. ૯૫
 જેનું ચિત્ત પ્રાકૃતાર્થે ન સક્ત, જે સંસારી ભોગ પ્રત્યે વિરક્ત ;
 એવા જીવનમુક્ત જે આત્મરામી, તે સંસારાતીત તત્ત્વતત્ત્વગામી. ૯૬
 એવા તે સંતો તણા માર્ગ એક, 'સંતિમગ્નો' શંભનિષ્ઠો જ છેક ;
 હોયે ઝાઝા તદ્દ દશા ભેદ તોયે, અગ્નિમા જ્યુ' તીરનો માર્ગ હોયે. ૯૭
 તે સંસારાતીત તત્ત્વ પરં તે, છે નિર્વાણ નામ સંસાધરં તે ;
 તે તો નિશ્ચે તત્ત્વથી એક હોયે, સિદ્ધાત્માર્થે શબ્દભેદો છતાયે. ૯૮
 આ નિર્વાણ તત્ત્વને તત્ત્વથી જ, સમ્યક્ જાણ્યે એ અસંમોહથી જ ;
 તેની ભક્તિમાં વિવેકી જનોને, વિવાદો તો ના ઘટે રે ! જુઓને ! ૯૯
 ને નિર્વાણ હોય સર્વજ્ઞપૂર્વ, સુક્તો પૂર્વે હોય સર્વજ્ઞ સર્વ ;
 આ સર્વજ્ઞ જાણુ નિર્વાણમાર્ગ, તેથી તેનો કેમ રે ! હોય ભેદ ? ૧૦૦
 સર્વજ્ઞોની દેશના ચિત્ર જેહ, કદ્યાણુયે શિષ્યના ઉક્ત તેહ ;
 જેને જોગે બોધથીભલિ જેમ, તેને બોધ્યું જન્મવેલે જ તેમ. ૧૦૧
 શ્રોતાભેદે દેશના એક તોયે, ચિત્રા બાસે ! પુણ્ય સામર્થ્ય ને એ !
 સો ભળ્યોનો તેથી ઉપકાર હોયે, ને આ રીતે તદ્દ અવંધ્યત્વ સ્ફોયે. ૧૦૨
 વા જર્ણની દેશના ચિત્ર હોયે, તે તો કાલાઈ અપેક્ષાજ નોયે ;
 ને તેનુયે મૂલ સર્વજ્ઞ જાણો, સર્વજ્ઞવાક્ય સિંધુ બિન્દુ પ્રમાણો. ૧૦૩
 વિના જાણ્યે આશયો તાસ આહિ, તેનો પ્રત્યાક્ષેપ તો યુક્ત નાહિ ;
 આર્યોના કુર્વાદ ભાષે કહી કો, તે તો જિહ્વાછેદથી છે અધિકો. ૧૦૪
 સર્વજ્ઞાદિ આ અતીન્દ્રિય હોયે, વિના યોગીજ્ઞાન નિર્ણીત નોયે ;
 એથી અત્રે અધ જેવા જનોના, વિવાદોનું કામ કાર્જ જ છે ના. ૧૦૫

અનુશ્લુષ

શુક તર્ક તણા તેથી, શ્રદ્ધ રોદ મહા અતિ ;
 મિથ્યાભિમાનનો હેતુ, ત્યજે સુમુક્ષુ સન્મતિ. ૧૦૬
 તત્ત્વથી શ્રદ્ધ સર્વત્ર, સુમુક્ષુને ઘટે નહિ ;
 ધર્મોય મુક્તિમાં ત્યાજ્ય, તો આ શ્રદ્ધથી શું અહિ ? ૧૦૭

વૈતાલીય-

અહિં આત્મ જ એક શાશ્વતો, તસ છે ધર્મ જ એક શાશ્વતો;
 બજી ધર્મ જ તે સનાતનો, જન યોગી પદ લે સનાતનો. ૧૦૮
 મત દર્શન આગ્રહો ત્યજી, પથ સત્ સંત મહંતનો બજી;
 સત ભક્તિપરાયણા યવું, અનુકંપામય ચિત્ત ધારવું. ૧૦૯
 પરપીડન સૂક્ષ્મ વર્જવું, ઉપકારે નિત ચિત્ત અર્પવું;
 પૂજવા શુરુ આહિ સાદરા, યવું પાપી પ્રતિયે દયાપરા. ૧૧૦
 વિષ આગ્રહતું જ વામશે, સમક્રિતામૃત તેહ પામશે;
 મનનંદન ધામ જામશે, ભગવાનંદાસ અમૃતત્વ પામશે. ૧૧૧

॥ इति महर्षिभ्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानंदासेन
 *सुमनोनंदनीपूढःटीकाव्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते धीयोगदण्डिसमुच्चयशास्त्रे चतुर्थी
 दीप्रादष्टिः ॥

* આ મરુત વિવેચનનુ આ 'સુમનોનંદની પૂદલ ટીકા' નામ રાખ્યું છે.-

—ભગવાનંદાસ ('મનોનંદન')

સ્થિરા દષ્ટિ

એમ સપ્રપંચ ચોથી દષ્ટિ કહી, પાંચમી કહી દેખાડવા માટે કહે છે.

સ્થિરાયાં દર્શનં નિત્યં પ્રત્યાહારવદેવ ચ ।

કૃત્યમબ્રાન્તમનઘં સૂક્ષ્મબોધસમન્વિતમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

દર્શન નિત્ય સ્થિરામહી, પ્રત્યાહારથી યુક્ત;

કૃત્ય અબ્રાંત અઘોષ ને, સૂક્ષ્મ બોધ સંયુક્ત. ૧૫૪.

અર્થ:—સ્થિરા દષ્ટિમાં દર્શન નિત્ય અને પ્રત્યાહારવાળું જ હોય છે; તથા કૃત્ય અબ્રાંત, અનઘ (નિર્દોષ), ને સૂક્ષ્મબોધ સંયુક્ત એવું હોય છે.

વિવેચન

“ દષ્ટિ ચિરામાંહિ દર્શન નિત્યે, રતનપ્રભા સમ બલ્લો રે;

બ્રાંતિ નહિં વળી બોધ તે સૂક્ષ્મ, પ્રત્યાહાર વખાણો રે.

તે શુભ વીર તણો ન વિસાડ. ” શ્રી યો. દ. સત્સાધ. ૬-૧.

સ્થિરા નામની પાંચમી યોગદષ્ટિમાં-નિરતિચારમાં દર્શન નિત્ય-અપ્રતિપાતી હોય છે, અને સાતિચારમાં અનિત્ય પણ હોય છે; અને તે દર્શન પ્રત્યાહારથી યુક્ત એવું

વૃત્તિ:—સ્થિરાયાં-સ્થિરા દષ્ટિમાં, દર્શન-દર્શન, -બોધવૃક્ષચુનાળું, નિત્ય-નિત્ય, અપ્રતિપાતી, -નિરતિચાર એવી દષ્ટિમાં; અને સાતિચારમાં તો, -જેનો નયનપટવનો (આંખના પડાને) ઉપદ્રવ પ્રક્ષીલ્ય તેને તેના ઉત્ક્રાંપાદિના અનવબોધ જેવું, -અનિત્ય પણ હોય છે, -તેવા પ્રકારના અતિચારના ભાવને લીધે રતનપ્રભામાં પણ ધૂલિ આદિના ઉપદ્રવ હોય છે. પ્રત્યાહારવદેવ ચ-અને પ્રત્યાહારવાળું જ. સ્વવિષયના અસંપ્રયોગે સ્વચિત્સરવરૂપનો અનુભવી એવો ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યાહાર, તેનાથી યુક્ત એવું આ દર્શન છે. કૃત્યમ્-કૃત્ય, વદનાદિ ક્રિયા, અબ્રાન્ત-અભાત, -કમને અધિકૃત કરીને-આધીને, એટલા માટે જ અનઘ-અનઘ, નિબાપ-નિર્દોષ -અનતિચાર યજ્ઞને લીધે એને જ વિશેષજ્ઞ આપે છે. સૂક્ષ્મ-બોધસમન્વિતમ્-સૂક્ષ્મબોધ સંયુક્ત, -અર્થિને: યજ્ઞ વેદસ વેદપદની ઉપપત્તિને લીધે.

હોય છે. તથા અત્રે વંદનાદિ ક્રિયા કમળી અપેક્ષાએ અત્રાંત, નિર્દોષ-નિરતિચાર હોય છે; અને એટલે જ તે સુદ્ધભોધ સહિત એવી હોય છે. કારણ કે અંધિલેહથી અહીં વેદ-સંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ આગળ કહેલા કમ પ્રમાણે અહીં પાંચમી દષ્ટિમાં- (૧) દર્શન રત્નપ્રભા સમાન હોય છે, (૨) યોગનું પાંચમું અંગ પ્રત્યાહાર સાંપડે છે, (૩) પ્રાંતિ નામનો પાંચમો ચિત્તદોષ નષ્ટ થાય છે, (૪) ભોધ નામનો પાંચમો શુષ્ક પ્રગટે છે.

નિત્ય દર્શનઃ રત્નપ્રભા સમ

સ્થિર દષ્ટિ એ પ્રકારે છે-(૧) નિરતિચાર, (૨) સાતિચાર. નિરતિચાર દષ્ટિમાં જે દર્શન થાય છે તે નિત્ય-અપ્રતિપાતી હોય છે, જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહે છે; અને સાતિચારમાં જે દર્શન થાય છે, તે અનિત્ય પણ હોય છે, ન્યૂનાધિક થયા કરે છે, જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહેતું નથી.

આ દષ્ટિના દર્શન-ભોધને રત્નપ્રભાની ઉપમા છાને છે, કારણ કે રત્નની પ્રભા દીપપ્રભા કરતાં અધિક હોય, તેમ આ દષ્ટિનો ભોધ ચોથી દીપ્રા દષ્ટિ કરતાં ઘણો વધારે હોય છે. દીપકની પ્રભા તેલ વગેરે બાદ્ય કારણોને અવલંબીને હોય છે, ‘રત્નપ્રભા જ્યાંવળી તેલ હોય ત્યાંસુધી દીપક પ્રકાશે છે, એટલે તે અસ્થિર હોય સમ જાણો રે’ છે, પણ રત્નની પ્રભા તેવા બાદ્ય કારણોને અવલંબતી નથી, તે તો સ્વાવલંબી છે, એટલે તે સ્થિર રહે છે-કદી નાશ પામતી નથી. તેમ આ દષ્ટિનો ભોધ આત્માવલંબી છે, પર કારણને અપેક્ષતો નથી-પરાવલંબી નથી, અપ-રોક્ષ છે, અને આમ આ ભોધ આત્માવલંબી પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવરૂપ હોવાથી સ્થિર રહે છે, કદી નાશ પામતો નથી. તેમાં-(૧) નિરતિચાર સ્થિર દષ્ટિનો ભોધ નિર્મલ રત્નપ્રભા જેવો હોઈ, નિર્મલપણાએ કરીને નિત્ય-સદા સ્થિર એકરૂપ હોય છે, અપ્રતિપાતી હોય છે, જેવો છે તેવો અવસ્થિત રહે છે. અને (૨) સાતિચાર સ્થિર દષ્ટિનો ભોધ સમલ રત્નપ્રભા જેવો હોઈ, અતિચારરૂપ સમલપણાને લીધે અનિત્ય-અસ્થિર હોય છે, સદા એકરૂપ રહેતો નથી, મલાપગમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે. રત્ન ઉપર જેમ ધૂલ વગેરે ઉપદ્રવ સંભવે છે, અને તે ધૂલ વગેરેને લીધે તેની પ્રભા પણ અસ્થિર આંદોલનવાળી હોય છે-ન્યૂનાધિક ઝાંખી વધારે થાય છે, પણ મૂલથી નષ્ટ થતી નથી એટલે સ્થિર રહે છે; તેમ આ દષ્ટિનો ભોધ અતિચારરૂપ મલને લીધે અસ્થિર આંદોલન-વાળો-અનિત્ય હોય છે, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે, પણ મૂલથી નષ્ટ થતો નથી, એટલે સ્થિર રહે છે.

જેમ કાંઈની આંખ ઊઠી હોય ને તે મટવા આવી હોય, તેને તેના ઉઠકાપ આદિની અસર માલૂમ પડતી નથી, તેની આંખ હવે ખૂબ લાલધૂમ દેખાતી નથી, તેને પીડા પણ

થતી નથી, છતાં હલ્લુ કંઈક વિકારની અસરથી તે આંખ મટમટાવ્યા કરે છે, ને વચ્ચે વચ્ચે આંખું આંખું દેખે છે; તેમ સાતિચાર દષ્ટિવાળાના દષ્ટિરોગ મટવા આવ્યો છે, એટલે તેને તેના ઉલ્કાપ આદિની અસર માલૂમ પડતી નથી, દષ્ટિરોગ પણ દેખાતો નથી, અને તજજન્ય પીડા પણ થતી નથી, છતાં હલ્લુ કંઈ અતિચારરૂપ વિકારને લીધે દર્શનમાં ક્ષયોપશમ થયા કરે છે, વધઘટ થયા કરે છે. આમ સાતિચાર સ્થિરા દષ્ટિમાં દર્શનની ન્યૂનાધિક્તારૂપ અસ્થિરતા, -અનિત્યતા નીપજે છે. -છતાં આ ' સ્થિરા ' દષ્ટિ તો એના નામ પ્રમાણે સ્થિર જ રહે છે, અપ્રતિપાતિ જ હોય છે, આવ્યા પછી કદી પડતી નથી, એ પૂર્વોક્ત નિયમ તો કાયમ રહે છે. કારણ કે પ્રારંભમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે સ્થિરા આદિ છેલ્લી ચાર દષ્ટિ અપ્રતિપાતી છે. આમ આ સ્થિરા દષ્ટિ અપ્રતિપાતી છે, છતાં તેમાં-નિરતિચારમાં પ્રાપ્ત થતું દર્શન કંઈ રીતે નિત્ય-અપ્રતિપાતી છે અને સાતિચારમાં પ્રાપ્ત થતું દર્શન કંઈ રીતે અનિત્ય-પ્રતિપાતી પણ છે, એનો આશય ઉપરમાં વિવરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે.

આ દષ્ટિમાં થતું દર્શન, નેત્રરોગ દૂર થતાં ઉપજતા દર્શન જેવું છે. જેમ આંખનો રોગ મટી જતાં-આંખનું પડળ ખસી જતાં, તત્કાળ પદાર્થનું ચચાર્થ દર્શન થાય છે; તેમ અને આ દષ્ટિમાં અનાદિ મોહસંતાનથી ઉપજેલો દેહ-આત્માની દષ્ટિરોગ નષ્ટ એકચલુદ્ધરૂપ દષ્ટિરોગ દૂર થતાં ને દર્શનમોહનો પડદો હટી જતાં, તત્કષણ જ પ્રતિબુદ્ધ થયેલા જીવને પદાર્થનું સમ્યગ્ દર્શન થાય છે. એટલે આ સાક્ષાત્ દષ્ટા એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને સ્વપર પદાર્થના વિવેકરૂપ ભેદજ્ઞાન પ્રગટે છે, અને તે સમજે છે કે- ' હું એક શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય અને સદા અરૂપી એવો આત્મા છું. અન્ય કંઈ પણ પરમાણુ માત્ર પણ રહાતું નથી. ' (જુઓ પૃ. ૬૮)

આ દર્શન-પ્રાપ્તિને રત્નદીપકની ઉપમા જરાખર અંધ ખેસે છે. કારણ કે (૧) રત્નદીપથી જેમ શાંત પ્રકાશ પથરાય છે ને અંધકાર વિખરાય છે, તેમ અને સમ્યગ્-દર્શનરૂપ રત્નદીપ મનમંદિરમાં પ્રગટતાં પરમ શાંતિમય અનુભવ ' રત્નદીપક પ્રકાશ પ્રકાશે છે, મોહ અંધકાર વિલય પામે છે, ' મિટે તો મોહ અતિ દીપતો અંધાર. ' (૨) રત્નદીપમાં જેમ ધૂમાડાની રેખા હોતી નથી ને હો લાલ ' ચિત્રામણ ચળતું નથી, તેમ સમ્યગ્દર્શન રત્ન જ્યારે ' અનુભવ -તેજે ઝળહળે ' છે, ત્યારે કષાયરૂપ ધૂમાડાની રેખા પણ દેખાતી નથી, ' ધૂમ કષાય ન રેખ ' અને ચારિત્રરૂપ ચિત્રામણ ચળતું નથી. ' ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચળે હો લાલ. ' (૩) રત્નદીપ ખીજ દીવાની પેઠે પાત્ર નીચે કરતું નથી, ' પાત્ર કરે નહિં હેઠે, ' તેમ આ સમ્યગ્દર્શન રત્ન તેના પાત્રને અધઃ-નીચે કરતું નથી, અર્થાત્ તેનું પાત્ર અધોગતિને પામતું નથી. (૪) રત્નદીપ તો કદાચ સૂર્યના તેજમાં છૂપાઈ જાય, પણ સમ્યગ્દર્શન રત્નનું તેજ તો સૂર્યતેજથી છૂપાતું નથી. (૫) રત્નદીપનું

તેજ તો સ્થિર-જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહે છે, પણ ‘સર્વ તેજનું તેજ’ એવું આ સમ્યગ્દર્શનરતનનું તેજ તો અનુભવપ્રયોગની બળવત્તરતાથી પહેલાં કરતાં પાછળથી વધતું બધ છે. (૬) રત્નદીપક જેમ પવનથી ઓલવાતો નથી અને ચંચલતા-અસ્થિરતા પામતો નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપ મોહરૂપ વાયુને ગમ્ય નથી કે તેથી ચંચલતા-અસ્થિરતા પામતો નથી. ‘ઘોર પરીપક્ષ કે ઉપસર્ગ બંધે કરી, આવી શકે નહિં તે સ્થિરતાનો અંત જો.’ (જુઓ કૂટનોટ પૃ. ૬૮). (૭) રત્નદીપક સદા રમ્ય-સુંદર દેખાય છે અને ક્ષીણ-કૃશ થતો નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપ સદા રમણીય-સુંદર દેખાય છે, તથા ‘પુષ્ટ ગુણે નિવિ કૃશ રહે હો લાલ’-પુષ્ટ ગુણે કરીને કદી પણ કૃશ-ક્ષીણ થતો નથી, દૂબળો પડતો નથી, પણ આત્મધર્મની ઉત્તરોત્તર પુષ્ટિથી નિરંતર પુષ્ટ જ થયા કરે છે. (૮) રત્નદીપકમાં જેમ તેજ નાંખવું પડતું નથી તથા ‘દશા’ અર્થાત્ વાટ બળતી નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપમાં પુદ્ગલરૂપ તેજ નાંખવું પડતું નથી અર્થાત્ પરમાવનું આલંબન હોતું નથી, તથા શુદ્ધ આત્મદશા બળતી નથી, ‘જેહ ન શુદ્ધ દશા દહે હો લાલ,’ અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મભાવમાં સ્થિતિ રહે છે.—રત્નદીપકના રૂપક પરથી ક્લિત થતો આ સર્વ અમરકારિક ભાવ કવિવર યશોવિજયજીએ પોતાના આ અમર કાવ્યમાં અદ્ભુત રીતે સંગીત કર્યો છે:—

“સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ ! રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ;

સાં મુજ મનમંદિરમાંહી, આવે જો અરિણક ઝીપતો હો લાલ ” ઇ. (જુઓ પૃ. ૬૯)

તેમજ-રત્નના પ્રકાશની જેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ (૧) અપ્રતિપાતી, (૨) પ્રવર્ધમાન, (૩) નિરપાય, (૪) અન્યને અપરિતાપહેતુ, (૫) પરિતોષહેતુ, (૬) પરિજ્ઞાન આદિનું જન્મસ્થાન, (૭) પરમ મંગલરૂપ હોય છે. (સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ પૃ. ૬૯-૭૦). ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે રત્નપ્રભા સાથે આ સ્થિર દૃષ્ટિના દર્શનનું-બોધનું સમાનધર્મપણું છે, સરઆપણું ઘટાવી શકાય છે. આ ઉપમાને જેમ જેમ વિશેષ વિચારીએ, તેમ તેમ તેમાંથી ઓર ને ઓર અમરકૃતિ ભાસે છે, ને જ્ઞાનીની વાણીની પરમ અદ્ભુતતાની પ્રતીતિ કરાવી બહુમાન ઉપજાવે છે. અત્રે સંક્ષેપમાં તેનું દિગ્દર્શન કર્યું છે. સ્વમતિથી વિશેષ વિચારવું.

યોગનું પાંચમું અંગ-પ્રત્યાહાર

“વિષય વિકારે ન ઇદ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારો રે.”—યો. સંખ્યાય, ૬-૪.

યોગનું ચોથું અંગ પ્રાણાયામ ચોથી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું યોગાંગ અત્રે સાંપડે છે. પ્રત્યાહાર (પ્રતિ+આહાર) એટલે ઇદ્રિયોનું વિષયોમાંથી પ્રત્યાહૃત થવું-પાછું ખેંચાવું તે. ‘વિષયોનો અસંપ્રયોગ થતાં

સ્થિતિસ્વરૂપનો અનુકારી તે પ્રત્યાહાર છે ’ અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ ઇદ્રિયને ગ્રાહ્ય એવા રૂપ આદિ વિષયોનો અસંપ્રયોગ થતાં, એટલે કે વિષયો સાથે જોડાણ નહિં થતાં તેનું અહણાભિમુખપણું છોડી દીધાથી સ્વરૂપમાત્ર અવસ્થાન થાય ઇદ્રિયો પોતાના વિષયોમાંથી પાછી ફરે, એટલે જેમ છે તેમ છાનીમાની બેસી જાય, અને એન થાય એટલે અંતઃસ્વરૂપનું અનુકરણ થાય, અર્થાત્ ચિત્તનિરોધ કરવા માટેની સામગ્રી સાંપડે. આતું નામ ચક્ષુ આદિ ઇદ્રિયોનો પ્રત્યાહાર છે. આ પ્રત્યાહાર કેવો છે ? તેા કે ઇદ્રિયોના વશીકરણરૂપ એક ફલવાળો છે. પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ થતાં, ઇદ્રિયો એવી આયત્ત-આધીન-તાબેહાર થઈ જાય છે, કે બાહ્ય વિષયો પ્રત્યે લઈ જવામાં આવતાં પણ તે જતી નથી.*

ચોથી હૃદિમાં પ્રાણાયામ વડે કરીને બાહ્ય ભાવને રેચ દીધો, અંતરભાવનું પૂરણ કર્યું, અને તેનું કુલન-સ્થિતીકરણ કર્યું; આમ યોગમાર્ગે આગળ વધતા મુમુક્ષુ જોગી-જનની વૃત્તિ બાહ્ય ભાવમાં રમતી નથી, અને અંતર ભાવમાં પરિણમે છે. એટલે હવે આ પાંચમી હૃદિ પ્રાપ્ત થતાં, આ યોગાભ્યાસી મુમુક્ષુ જનની ઇદ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે પ્રવર્તતી નથી, અને તેના તેના વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત થઈ પાછી ખેંચાઈ આવે છે-પ્રત્યાહૃત થાય છે, અને અંતઃઆપારમા વ્યાવૃત-પ્રવૃત્ત થઈ ચિત્તનિરોધમાં ખપ લાગે છે, અને ચિત્તસ્વરૂપનું અનુકરણ કરે છે.

જે ઇદ્રિયો પૂર્વે હરાયા ઢોરની જેમ છૂટી ફરતી હતી તે રથવાઈ થઈને સ્વચ્છંદે વિચરતી હતી, તે હવે નિયમમાં આવી જઈ, પાછી ખેંચાઈને, પોતાના ચિત્ત-ધરના ખીલે ખંધાય છે. વિષયગ્રહણ માટે જ્યાં ત્યાં મુખ નાંખવારૂપ બહિ-‘વિષય વિકારે ન ઇદ્રિય જોડે’ સુખ વૃત્તિ છોડી દઈ, તે હવે ડાહીકમરી બની અંતર અભિમુખ થાય છે. એટલે જેનો આંખો બાહ્ય રૂપને દેખતી હતી તે યોગી હવે ભાવથી અંતઃસ્વરૂપને દેખે છે. જે કાન બાહ્ય શબ્દો મુણતા હતા તે હવે અંતઃનાદ સાંભળે છે. જેનું નાક બાહ્ય મુગંધથી લોભાતું હતું, તે હવે ભાવ-સૌરભથી સંતોષાય છે. જેની રસતા બાહ્ય રસથી રીઝતી હતી, તે હવે અંતઃચૈતન્યરસના પાનથી પ્રસન્ન થાય છે. જેનો સ્પર્શ બાહ્ય સ્પર્શથી મુખ માનતો હતો, તે હવે ચૈતન્ય સ્વરૂપની સ્પર્શનાથી આનંદ અનુભવે છે. આમ ઇદ્રિયોની બાહ્ય વૃત્તિ વિરામ પામી ભાવરૂપ આશ્વતર વૃત્તિ વર્તે છે, કારણ કે પાંચે ઇદ્રિયોરૂપ તોફાની ઘોડાની લગામ હવે બંધત આત્માના

* “વિષયાસંપ્રયોગેન્તઃસ્વરૂપાનુકૃતિઃ કિલ । પ્રત્યાહારઃ દૃવીકાણમેતદાયત્તતાફલઃ ॥”

—શ્રી યશો ૦ કૃત ૬૧૦ ૬૧૦ ૨૪-૨.

“સ્વવિષયાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર ઇવેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ।

તતઃ પરમા વશ્યતેન્દ્રિયાણામ્ ॥”

—શ્રી પાતંજલ યો. સુ. ૨-૫૪-૫૫.

એક ચિત્ત-સારથિના હાથમાં આવી છે, અને આમ ભાવથી અનુપમ ચૈતન્યરસનો અનુભવ આસ્વાદ થાય છે, એટલે પછી ઇદ્રિયો એવી તો વચ થઈ જાય છે, એવી તો ગરીબડી ગાય જેવી આધીન થઈ જાય છે, કે તેને પછી બાહ્ય વિષયોમાં રસ પડતો નથી, ને તે પ્રત્યે પરાણે લઈ જવામાં આવતાં પણ તે જતી નથી ! એવું તો તેને આ ચિત્ત-ધર ગોઠી જાય છે ! એટલે આ ચૈતન્ય અમૃતરસનો આસ્વાદ છોડીને યોગી તે 'ભાકસબુક્કસ' રૂપ પુદ્ગલભોગને ઇચ્છતો નથી !—આમ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા સમ્યગ્દર્શિ યોગીપુરુષનું દર્શન અવશ્ય પ્રત્યાહારવાળું જ હોય છે, કારણ કે પ્રત્યાહાર-ખરેખરે અંતરંગ વિષયવૈરાગ્ય ન હોય તો સમ્યગ્દર્શિપણું પણ ઘટે નહિ, માટે સમ્યગ્દર્શિ પુરુષને વિષયો પ્રત્યે અત્યંત અનાસક્તિ જ હોય, પરમ વૈરાગ્ય જ વર્તે.

બ્રાંતિ દોષ ત્યાગ.

" બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ. "—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ચોથો ઉત્થાન નામનો ચિત્તદોષ ચોથી દૃષ્ટિમાં નાશ પામ્યા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે બ્રાંતિ નામનો પાંચમો દોષ અત્રે ટળે છે. કારણ કે (૧) અત્રે એવી પ્રસાર્તાવાહિતા હોય છે, ચિત્તનો એવો અખંડ એકધારો શાંત પ્રવાહ પ્રવહે છે, ચિત્તનું એવું હરેલપણું હોય છે કે મોક્ષસાધક યોગમાર્ગ—ક્રિયામાંથી ચિત્ત ઊઠતું નથી. અને જો ચિત્ત સ્વસ્થાનમાંથી ઊઠે જ નહિ, તો તેની બ્રાંતિ પણ કેમ થાય ? તે આડુંઅવળું કેમ ભમે ? એટલે અત્રે ચિત્ત અબ્રાંત હોય છે—સ્થિર હોય છે. (૨) અથવા પ્રસ્તુત યોગક્રિયાને છોડી ચિત્તનું ચારેકાર ભ્રમણ-ભ્રામક વૃત્તિ તે બ્રાંતિ. પણ અત્રે તો શાંતપણાને લીધે ચિત્તસ્થિરતા વર્તે છે, એટલે તેવી બ્રાંતિ હોતી નથી, અબ્રાંતિ જ હોય છે. (૩) અથવા છીપમાં રૂપાની જેમ ભ્રમણ થવી, તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવારૂપ-વિપર્યાસ થવો તે બ્રાંતિ. પણ અત્રે તો તત્ત્વના યથાર્થ નિશ્ચયને લીધે તેવી વિપર્યાસરૂપ બ્રાંતિ હોતી નથી, અબ્રાંતિ જ વર્તે છે. (૪) અમુક ક્રિયા કરી કે ન કરી, એ ભ્રમથી ન સાંભરે, એટલે એવી શુભ ક્રિયાયત્રી પણ અર્થવિરોધી એવું અઠાજ થાય, ઇષ્ટફલરૂપ પરમાર્થ કાર્ય ન થાય. (જુઓ પૃ. ૮૬) આ પણ બ્રાંતિ છે. પણ અત્રે આ દૃષ્ટિમાં તો સમ્યક્ ઉપયોગવંતપણાને લીધે જાગૃતિવાળા સમ્યગ્દર્શિ પુરુષને તેવી બ્રાંતિ પણ ઉપજતી નથી. આમ શાંતપણાને લીધે, વિપર્યાસરહિતપણાને લીધે, અને ઉપયોગવંતપણાને લીધે અત્રે ચિત્ત સર્વ પ્રકારે અબ્રાંત હોય છે—સ્થિર હોય છે. એટલે સમ્યગ્દર્શિ પુરુષ જે વંદનાર્હ ક્રિયા કરે છે તે પણ અબ્રાંત હોય છે, અર્થાત્ યથોક્ત ક્રમને બરાબર સાચવીને તે તે ક્રિયા શાંતિરહિતપણે કરે છે; પૂર્ણ ભાવપૂર્વક પરમ શાંતિથી, તાર્ત્વિક લક્ષ્યથી, ને તન્મય સ્થિર ઉપયોગથી કરે છે. જેમ કે—

“શુદ્ધાશય ચિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમયે તુમ નામજી;

અન્યાબોધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી. શીતલન” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

તે વંદનાદિ કરે છે તો સ્થાન, કાળ ને ક્રમ બરાબર સાચવે છે, સૂત્ર શબ્દના અર્થમાં ઉપયોગ રાખે છે, બીજાને સંબોધ ન ઉપજે—વિશેષ ન થાય તથા શ્રદ્ધા-સંવેગ સૂચવે એવા યુક્ત સ્વરે સૂત્રોચ્ચાર કરે છે; અને તે વંદનાદિ કરતાં તેના ભાવ-રોમાંચ ‘શુદ્ધાશય ચિર ઉલ્લસે છે, શુભાશય વર્ધમાન યાય છે, ને પ્રભુમાદિની સંશુદ્ધિ બરાબર પ્રભુ ઉપયોગે’ જળવાય છે. આમ તેની વંદનાદિ ક્રિયા નિરતિયારપણાને લીધે અનધ-નિર્દોષ-નિષ્પા પહોંચ છે. (જીઓ. પૃ. ૨૧૯-૨૨૦). તેમજ આ વંદન-પ્રતિક્રમણાદિક્રિયા સૂક્ષ્મ બોધથી સંયુક્ત એવી હોય છે સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષ જે કોઈ ક્રિયા કરે છે, તે તેની તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક સમ્યક્પણે કરે છે; કારણ કે તેને તત્ત્વનું સમ્યક્ સંવેદન હોય છે, એટલે તેને અનુસરીને સર્વ ક્રિયા પ્રશાંત વૃત્તિથી, સર્વત્ર અત્યંત ઓત્સુક્ય-રહિતપણે, ત્વરા રહિતપણે કરે છે. આમ સમ્યક્દષ્ટિનું અનુધ્યાન અનુબંધશુદ્ધ હોય છે. કામલા તરિકે-સમ્યક્દષ્ટિ પ્રભુમકિત કરે છે તો તાત્ત્વિક લોકિતનું સ્વરૂપ સમજીને કરે છે. તે એમ જાણે છે કે આ પ્રભુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે, માટે મહારા પરમ પૂજ્ય છે. જે આ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તે મહારા આત્માનું સ્વરૂપ છે. એટલે મહારી શુદ્ધ આત્મસત્તાની પૂર્ણતા પામવા માટે, શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ કરવા માટે, આ પ્રતિજ્ઞા-સ્થાનીય-શુદ્ધ આદર્શરૂપ પ્રભુ પરમ હેતુ હોઈ, મહારે તેનું પરમ પ્રમળ અવલંબન લેવા યોગ્ય છે.

“પામ્યા શુદ્ધ સ્વભાવને, છે જિન તેથી પૂજ્ય;

સમજે જિન સ્વભાવ તો, આત્મભાવનો ગુણ્ય.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“માહરી શુદ્ધ સત્તા તણી પૂર્ણતા, તે તણો હેતુ પ્રભુ તુંહી સાચો;

દેવચંદ્રે સ્તબ્ધો મુનિગણે અનુભવ્યો, તત્ત્વમકતે ભવિક સકલ રાચો.” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

સૂક્ષ્મ બોધ ગુણની પ્રાપ્તિ

અત્રે બોધ નામનો પાંચમો ગુણ પ્રગટે છે, કારણ કે ચોથી દષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણનો ગુણ પ્રગટ્યો, એટલે તેના ફલ પરિપાકરૂપે આ પાંચમી દષ્ટિમાં બોધ ગુણ સ્વાભાવિક ક્રમે પ્રગટવો નોઈએ. અને તે બોધ પણ અત્રે સૂક્ષ્મતાવાળો હોય છે. કારણ કે અત્રે અશિલેદને લીધે વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ હોય છે અને આ વેદ્યસંવેદ્યપદમાં જ સૂક્ષ્મ-બોધ ઘટે છે, એમ આગળ ચોથી દષ્ટિના વેદ્યસંવેદ્યપદ અધિકારમાં વિસ્તારથી કહેવાઈ ચૂક્યું છે, તોપણ સંક્ષેપમાં લાવનારે તેની પુનરાવૃત્તિ કરી જઈએ, તો તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:—સમ્યક્પણે હેતુ સ્વરૂપ ને ફલના લેદે કરીને

સમાજમાં જે વેદસંવેદપદ થકી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય, પરમાર્થ પરિચ્છેદ કરાય, તે ‘સૂક્ષ્મ યોધ’ કહેવાય છે અને ભવસમુદ્રમાંથી પાર ઉતારવામાં આ યોધનું કુશલપણ છે એ જ એનું સૂક્ષ્મપણ છે; અથવા કર્મ વજ્રનો વિભેદ કરવામાં એનું તીક્ષ્ણપણ છે એ જ એનું સૂક્ષ્મપણ છે; અથવા અનંત ધર્માત્મક સમય વસ્તુતત્ત્વનું વ્યાપકપણે નિપુણ માન્યપણ એ જ એનું સૂક્ષ્મપણ છે. આમ અનેક પ્રકારે આ યોધનું સૂક્ષ્મપણ ઘટે છે. (બુઓ ૨૬૦. ૬૫-૬૬, વિવેચન પૃ. ૨૬૧-૨૬૬).

અત્રે વેદસંવેદપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. અર્થાત્ જ્યાં વેદ-સવેદનીય વસ્તુ વસ્તુ સ્થિતિ પ્રમાણે સવેદાય છે તે વેદસંવેદપદ છે. એટલે શ્રી આદિ પદાર્થ જે અપાય આદિના કારણરૂપ છે, તે તેના યદ્યર્થ સ્વરૂપમાં અત્રે આગમથી વિશુદ્ધ ‘શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા’ પદાર્થ ભવહેતુ છે, માટે હેય જ છે, ત્યાલ્ય જ છે, એવી નિશ્ચયબુદ્ધિ-પ્રતીતિ-સમજણ-છાપ આત્માને વિષે ઉપજે છે. (બુઓ-૨૬૦. ૭૦-૭૫, વિવેચન પૃ ૨૭૨-૨૮૧) તથા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ લક્ષણવાળો એક શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મા જ માત્ર આદેય છે-શ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, બાકી બીજું બધું ય હેય છે-ત્યજવા યોગ્ય છે, એવો અખંડ નિશ્ચય આત્મામાં પ્રગટે છે. શુદ્ધ આત્માનો જે અનુભવ છે તે સ્વસમયનો વિલાસ છે, અને જ્યાં પુણ્યલ કર્મપ્રદેશમાં સ્થિતિરૂપ પરભાવની છાંયડી પડે છે, તે પરસમય નિવાસ છે, એમ વસ્તુગતે વસ્તુ અત્રે પ્રકાશે છે.

“શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;

પરવડી છાંહડી જે પડે, તે પરસમય નિવાસ રે....

ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રી આનંદધનંજી.

ચ્યાનથી તરવારની જેમ, દેહાદિથી આત્મા બિન્ન છે, સદા ઉપયોગવંત અને અવિનાશી છે, એમ સફ્ફરુ ઉપદેશથી જાણીને અત્રે તેની સમ્યક્ પ્રતીતિ ઉપજે છે, આત્મસ્વરૂપનું સવેદન થાય છે. આણું જે સહજ આત્મસ્વરૂપપદ સમજ્યા વિના અર્થાત્ જાણીને પ્રતીત્યા વિના પૂર્વે અનંત દુઃખ પામ્યો હતો, તે આત્મસ્વરૂપ ‘પદ’ શ્રી સફ્ફરુ ભગવાને સમજાવ્યાથી હવે આ જીવને અનુભવગોચર થાય છે, સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે, અને તે જ વેદસંવેદપદ છે.

“સફ્ફરુના ઉપદેશથી, આણું અપૂર્વ જ્ઞાન;

નિજ પદ નિજમાદિ લહું, દૂર થયું અજ્ઞાન.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આ જે આત્મસ્વરૂપ અનુભવ પદ અથવા વેદસંવેદ પદ છે તે જ શબ્દના ગરેબરા અર્થ પ્રમાણે ‘પદ’ છે, કારણ કે જ્યાં સ્થિરપણે પદ માંડી શકાય

એવું સ્થિર સમ્યક્ સ્થિતિવાળું જે હોય તેને જ ' પદ ' નામ ધરી શકે. અને આ આત્મસ્વરૂપ અનુભવ પદ-વેદ્યસંવેદ્ય પદ સ્વભાવભૂત હોઈ તેવું સમ્યક્ સ્થિતિવાળું છે, એટલે તેને જ ' પદ ' નામ જરાજર ઘટે છે (જુઓ વિવેચન પૃ. ૨૮૮ થી ૨૯૧).

આવું સ્થિર આત્મસ્વભાવ અનુભવરૂપ વેદ્યસંવેદ્ય પદ અધિભેદથી આ સ્થિર દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કરીને અત્રે સૂક્ષ્મ બોધની સંપ્રાપ્તિ હોય છે. અને એવા સૂક્ષ્મબોધસંપન્ન સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષના આવા સહજ ઉદ્દાર નીકળી પડે છે કે-આમ નિર્મલ સમ્યક્દર્શનના પ્રતાપે કરીને જેણે મહારં પશુરૂપપણું ટાળીને દેવરૂપપણું કર્યું, દિવ્ય સહજ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, તે ભગવાન વીરને આપા ઉપકાર હું કદી વિચરું નહિ, રાત દિવસ સંભારું છું.

“ એ ગુણ વીર તણો ન વિસારું, સંભારું દિન રાત રે;

પશુ ટાળી મુરરૂપ કરે જે, સમકિતને અવદાત રે. ”-શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૫-૨.

“ અનંતકાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં જાત્યંતર કરી, જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું, તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યક્-દર્શનને નમસ્કાર. ”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

બાલધૂલિગૃહક્રીડાતુલ્યાસ્વાં ભાતિ ધીમતામ્ ।

તમોગ્રંથિવિમેદેન ભવચેષ્ટાશ્ચિલૈવ હિ ॥ ૧૫૫ ॥

બાલ ધૂલિગૃહ રમત રી, ભવચેષ્ટા જ સમસ્ત;

તમોગ્રંથિકેદ દૌસે, બુદ્ધિમંતને અત્ર. ૧૫૫

અર્થ:—આ દષ્ટિમાં તમોગ્રંથિના વિભેદને લીધે બુદ્ધિમંતોને અખિલ જ ભવ-ચેષ્ટા બાલકોની ધૂલિગૃહક્રીડા તુલ્ય ભાસે છે.

વિવેચન

“ બાલધૂલિ ગૃહ ક્રીડા સરખી, ભવ ચેષ્ટા ધંધાં ભાસે રે;

અદિ સિદ્ધિ સર્વિ ઘટમાં પેસે, અષ્ટ મહાસિદ્ધિ પાસે રે....તે ગુણ વીરો ”

—શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૫-૩

વૃત્તિ:—બાલધૂલિગૃહક્રીડાતુલ્યા-બાલકની ધૂલિ ગૃહક્રીડા સરખી, પ્રકૃતિ અસુરપણાથી તે અસ્થિરપણાથી, અસ્વા-આમા, આ સ્થિર દષ્ટિમાં, ભાતિ-ભાસે છે, ધીમતાં-ધીમત-બુદ્ધિમંત પુરુષોને, તમોગ્રંથિવિમેદેન-તમોગ્રંથિના વિભેદરૂપ હેતુથી, ભવચેષ્ટાશ્ચિલૈવ હિ-અખિલ જ ભવચેષ્ટા નિશ્ચયે-અકર્તૃ આદિ ચેષ્ટારૂપ પણ, પ્રકૃતિઅસુરપણાથી તે અસ્થિરપણાથી.

આ દષ્ટિમાં વર્તતા યોગીને તમોઞ્ચિનો વિલેદ થયો હોય છે, એટલે તેને સમસ્ત સંસારચેષ્ટા બાલકની ધૂલિગૃહ કીડા જેવી લાગે છે, કારણ કે પ્રકૃતિથી અસુંદરપણાથી.

ને અસ્થિરપણાથી તે બન્નેનું સમાનપણું છે. બાલક ધૂળના કૂળા (ધર) બાલ ધૂલિ ઘર બનાવવાની રમત રમે છે. તે કૂળા પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી અસુંદર અને કીડા સમી હાથ લગાડતાં કે ઠેસ મારતાં પછી બંધ એવા અસ્થિર હોય છે. તેમ સર્વ લવચેષ્ટા આ સર્વ સંસારચેષ્ટા પણ પ્રકૃતિથી અસુંદર-અરમણીય અને અસ્થિર છે, ક્ષણમાત્રમાં શીઘ્રવિશીઘ્ર થઈ બંધ એવી ક્ષણભંશુર છે. આમ એ બન્નેનું તુલ્યપણું છે અને ચકવર્તી આદિની શક્તિ કે જે સંસારમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે, તે પણ તત્ત્વથી જોતાં વિપ્રમિશ્રિત અન્ન જેવી અસુંદર અને અસ્થાયી છે. જે પ્રચંડ પ્રતાપે કરીને છ ખંડના અધિરાજ બન્યા હતા, ને બ્રહ્માંડમાં બળવાન, ધર્મને 'ભારી ભૂપ' ઉપજ્યા હતા, 'એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા ન હોતા હોઈને, હાથ ખંખેરીને આબ્યા હતા તેવા ખાલી હાથે ચાલી નીકળ્યા છે. આ જગતમાં એટલા બધા ચકવર્તીઓ થઈ ગયા છે, કે બ્યારે કોઈ નવો ચકવર્તી થાય છે, ત્યારે કિકિલીરતથી ઋષભકૂટ પર્વત પર પોતાનું નામ ઉત્તરીઈ કરતી વેળાએ તેને એક નામ ભૂંસી તાંબડું પડે છે, ત્યારે તો તેના નામ માટે જગ્યા થાય છે ! આમ આ પૃથ્વીના અનંત સ્વામી થઈ ગયા છે, ને આ પૃથ્વી કોઈ સાથે ગઈ નથી કે જવાની નથી. આમ આ જગતની સર્વોચ્ચ પદવીની પણ આ દશા છે, તો પછી એનાથી ઉતરતી એવી અન્ય કક્ષાઓની શી વાત કરવી ? (જુઓ પૃ. ૨૪૯-૨૫૦).

આમ બાલકના કૂળા જેમ સાવ તકલાલી ને ક્ષણવારમાં હતા ન હતા થઈ બંધ છે, તેમ આ સર્વ સંસારનો જેલ પણ ક્ષણવારમાં ખતમ થઈ બંધ છે, હતો ન હતો થઈ બંધ છે. આ સંસારમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વત્ર ક્ષણભંશુરતા ને અરમ્યતા જ ભરી છે. તે તો બાલકના કૂળાની જેમ બાલજીવોને જ રુચે છે-ગમે છે, પણ તેની બાલકની રમત રમવી જેમ મોટા માણસને ન રુચે-ન ગમે, અથવા શરમાવા જેવી લાગે, તેમ આ લવચેષ્ટારૂપ ધૂલિગૃહકીડા પણ પંડિત જનને-જ્ઞાની સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષને રુચતી નથી, અને ભૂલેચૂકે તેમાં રમવું-આનંદ માનવો તે લજ્જાનું કારણ લાગે છે ! શરમાવા જેવું લાગે છે. અને આ સકલ લવચેષ્ટા તેને બાલધૂલિગૃહકીડા જેવી લાગે છે, તેનું કારણ તેને તમોઞ્ચિનો વિલેદ થયો છે, તે છે આ તમોઞ્ચિના વિલેદથી તેને વેદસંવેદ્યપદ્મ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યું છે, તેથી તેને સંસારનું યથાર્થ દુઃખદ સ્વરૂપ સંવેદાય છે, માટે આ ગ્રંથિલેદનું તથા તેના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થતા સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં બાણનું અત્ર પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે:—

ગ્રંથિલેદ

આ પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિને પામેલા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને તમોઞ્ચિનો એટલે

અજ્ઞાન અંધકારરૂપ અધિનો વિલેદ થયો હોય છે, અજ્ઞાનમય મોહાંધકારનો પડદો ચીરાઈ ગયો છે. આ અજ્ઞાન ખરેખર ! તમસ્વરૂપ-અંધકારરૂપ જ છે, કારણ કે અંધકારમાં જેમ પદાર્થનું દર્શન થઈ શકતું નથી, તેમ અજ્ઞાન અંધકારમા પદાર્થનું દર્શન થઈ શકતું નથી. આ અંધકાર સમું અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ થતાં સીદ્ર નાશી જાય છે-એકદમ પલાયન કરી જાય છે. લાંબા વખતનું અંધારું પણ દીવો પેટાવતાં તરત જ દૂર થાય છે, તેમ અનાદિનો મોહાંધકાર પણ જ્ઞાન-પ્રદીપ પ્રગટતા તત્ક્ષણ જ નાશ પામે છે એટલે સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે તેમ યથાસ્થિત સ્વરૂપે આ યોગીને દેખાય છે. આમ આ યોગી સમ્યગ્દર્શની, સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની હોય છે

“ કર્મભાર અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજ વાસ,
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નારો જ્ઞાન પ્રકાશ.
રાગ દેષ અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની અંધ,
થાય નિવૃત્તિ જેઠી, તે જ મોક્ષનો પંથ. ”—આત્મસિદ્ધિ.

આ તમોઝાંધિ છવનો કર્મજનિત ઘન-ગાઠ રાગદેષ પરિણામ છે; અને તે વાંસની કર્કશ, ઘન, ફઠ ને ગૂઠ ગાઠ જેવો અત્યંત દુર્લેષ છે એટલા માટે જ એને ‘અધિ’-ગાંઠ કહેલ છે. તે કઠણ અટપટી (Complex) પર્વત જેવી મહાગલવાન તમોઝાંધિ અને અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણાધી અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવવજ્ર-વઠે લેદાઈ જાય છે. એટલે પછી સમ્યક્તાવની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ-નિવર્તે નહિ-એવા અનિવૃત્તિકરણવઠે કરીને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેથી વસ્તુનું યથાર્થ-સમ્યક્ સ્વરૂપ દેખાય છે. (વિશેષ માટે જુઓ-પૃ ૩૬ અને ૪૬-૪૭).

સમ્યગ્દર્શન

“ છે દેહાદિધી ભિન્ન આત્મા દે, ઉપયોગી સદા અવિનાશી....
મૂળ મારગ સાબળો જિનનો દે !

એમ જાણે સદ્ગુણ ઉપદેશથી દે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસમૂળ
જે જ્ઞાને કરીને બાલિયું દે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત,....મૂળ
કહ્યું ભગવતે દર્શન તેહને દે, જેનું બીલું નામ સમકિતમૂળ”

—શ્રીમદ્ રાજવદ્ય દ્રણ.

આમ ઉક્ત અધિષ્ઠેદના ફલ-પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. આ સમ્યક્તાવ અથવા સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ છે, અને તે નિર્વિકલ્પ છે. આ સૂક્ષ્મ ગુણ કેવલજ્ઞાનગોચર છે તથા પરમાવધિ અને મનઃપર્યય જ્ઞાનનો વિષય છે, મતિજ્ઞાનનો કે શ્રુતજ્ઞાનનો કે દેશાવધિનો વિષય નથી એટલે આ ગુણ પ્રગટ્યો છે કે નહિ તે તેવા

વિશિષ્ટ જ્ઞાની જ બને છે. આ શુભ અનાદિથી દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યા સ્વાદૃષ્ઠ યદ્યં પડ્યો છે, - કરવી તૂંબડીમાં નાખેલા દૂધની જેમ દેવયોગે કાલાદિ લઘિ સંપ્રાપ્ત થયે ભવસમુદ્રનો છેડો નજીકમાં હોય ત્યારે ભવ્યભાવના વિપાકથી-જીવની યથાયોગ્યતાથી જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. આ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં આ પાંચ લઘિ કારણભૂત છે:—

(૧) ક્ષાયોપશામક લઘિ-કર્મોના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિ. (૨) વિશુદ્ધિ લઘિ-કર્મોના ક્ષયોપશમથી આત્માની જે વિશુદ્ધતા ઉપજે તે (૩) દેશના લઘિ-સદ્ગુરુ આદિના ઉપદેશનો યોગ. (૪) પ્રાયોગિકી લઘિ-કે જેથી કરીને પાંચ લઘિ: કર્મોની સ્થિતિ ધરીને અંતઃકોટાકોટિમાત્ર રહી બીય (૫) કરણ દર્શનમોહ લઘિ-આત્મસામર્થ્યવિશેષ કે જેથી કરીને કર્મોની સ્થિતિનું ને સ્મરું ઉપશમ ખંડન કરવાની શક્તિ ઉપજે છે કરણ લઘિ ત્રણ પ્રકારની છે—અધઃ કરણ, અર્પણકરણ, અનિવૃત્તિકરણ. આ કરણનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાઈ ચૂક્યું છે. આ કરણલઘિ પછી અંતઃકોટિમાં દર્શનમોહના ઉપશમથી અવશ્ય સમ્યક્ દર્શન ઉપજે છે, અર્થાત્ દર્શનની મિથ્યા અવસ્થા સમ્યક્ અવસ્થા૩૫ થાય છે. ૫૫ બ્યાં મુધી અનંતાનુબંધી કપાયનો ઉદય હોય ત્યાં મુધી આ સમ્યક્દર્શનનો લાભ થતો નથી કારણ કે તીવ્ર ક્રોધ-માન-માયા-લોભ૩૫ આ દુષ્ટ અનંતાનુબંધી કષાય ચોકડી જ સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરનાર છે, અવરોધનાર છે. તે અનંત સંસારના મૂળ કારણ ૩૫ મિથ્યાત્વને-દર્શનમોહને ઉદયમાં આણે છે, એટલા માટે એને ‘અનંતાનુબંધી’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આમ અનંત સંસારનો અનુમંધ કરનાર આ મહા રોદ્ર ને દારણ પરિણામી અનંતાનુબંધી કષાય ટળ્યે જ દર્શનમોહ ટળે છે, એટલા માટે અનંતાનુબંધીનું આ વ્યવહારુ સ્વરૂપ સમજી આત્માર્થીએ તેને ટાળવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ:

“જે સંસાર અર્થે અનુમંધ કરે છે, તે કરતાં પરમાર્થને નામે, જ્ઞાતિગત પરિણામે અસદ્ગુરુ, દેવ, ધર્મને બળે છે તે જીવને ઘણું કરી અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ થાય છે; કારણ કે બીજી સંસારની ક્રિયાઓ ઘણું કરી અનંત અનુમંધ કરવાવાળી નથી. માત્ર અપરમાર્થને પરમાર્થ બાણી આશ્રયે જીવ બાળ્યા કરે, તે પરમાર્થ જ્ઞાની એવા પુરુષ પ્રત્યે, દેવ પ્રત્યે, ધર્મ પ્રત્યે નિરાદર છે એમ કહેવામાં ઘણું કરી યથાર્થ છે તે સદ્ગુરુ, દેવ, ધર્મ પ્રત્યે અસત્ગુરુવાદિકના આશ્રયથી, માઠા બેઠકથી, આસાતનાએ, ઉપેક્ષાએ પ્રવર્તે એવો સંભવ છે. તેમજ તે માઠા સંગથી તેની સંસારવાસના પરિવેશ નહીં થતી

* “પ્રયુવસમ વિસોદ્ધી દેસણા પાડમ્મ કરણલક્ષીય ।

ચત્તારિચિ સામણ્ણા કરણં પુણ દ્વોદિ સમ્મત્તે ॥”

શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંત ચક્રવર્તીજીત શ્રી ગોમતસંસાર.

હોતાં છતાં તે પરિચિત્તે માની પરમાર્થ પ્રત્યે ઉપેક્ષક રહે છે. જો જ અનંત ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો આકાર છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૭૫, ૫૨૩.

વળી આ ઉક્ત પાંચ લઘિધના સ્વરૂપ પરથી એ સ્પષ્ટ સમગ્રય છે કે આમાં મધ્યવર્તિની દેશના લઘિધ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની રહસ્ય ચાવી (Master-key) છે. કારણ કે કર્મના ક્ષયોપશમથી જીવની વિશુદ્ધતા થાય અને તેને સફ્ફરુના ઉપદેશની પ્રાપ્તિનો ભોગ બને, તો પછી તેને અનુક્રમે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય. જોટલે પ્રથમ તો જીવની વિશુદ્ધતા થવી જોઈએ. અને તે કેમ થાય ? સત્ય પુરુષાર્થથી પ્રથમાદિ શુભની પ્રાપ્તિથી. જ્યારે ક્ષયાયનું ઉપશાંતપણું થાય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા હોય નહિ, સંસાર પ્રત્યે ખેદ હોય અને અંતરમાં કયા વર્તે, ત્યારે આ જીવ વિશુદ્ધિને પામે, અને તે જ ખરેખરે મોક્ષમાર્ગનો ‘જિજ્ઞાસુ’ કહેવાય. આવા વિશુદ્ધિપ્રાપ્ત સુપાત્ર જિજ્ઞાસુ જીવને જો સફ્ફરુનો બોધ થાય તો તે સમકિત પામે અને અંતરની શોધમાં વર્તે, જોટલે પછી સફ્ફરુ-શુદ્ધ-ધર્મની સમ્યક્ પ્રતીતિરૂપ વ્યવહાર સમકિત, અને તેના ફલરૂપે શુદ્ધ આત્માનુભવરૂપ પરમાર્થ સમકિત-એમ સાનુબંધપણે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સમ્યક્ત્વની કક્ષાઓને તે સ્પર્શતો બામ.

“ક્ષયાયનો ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
બને ખેદ અંતર કયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ.
તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સફ્ફરુ બોધ;
તો પામે સમકિતને, વર્તે અંતર શોધ.
મત દર્શન આશ્રય ત્યજી, વર્તે સફ્ફરુ લક્ષ;
લહે શુદ્ધ સમકિત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ.
વર્તે નિજ સ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;
વૃત્તિ વહે નિજ ભાવમાં, પરમાર્થે સમકિત.
વર્ધમાન સમકિત ધર્મ, ટાળે મિથ્યા બાસ;
ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગ પદ વાસ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“આત્મસિદ્ધિમાં ત્રણ પ્રકારનાં સમકિત ઉપદેશ્યાં છે:—(૧) આત્મ પુરુષનાં વચનની પ્રતીતિરૂપ, આજ્ઞાની અપૂર્વ રુચિરૂપ, સ્વછંદનિરોધપણે આત્મ પુરુષની ભકિતરૂપ એ પ્રથમ સમકિત કહ્યું છે. (૨) પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાયે પ્રતીતિ તે સમકિતનો બીજો પ્રકાર કહ્યો છે. (૩) નિર્વિકલ્પ પરમાર્થ અનુભવ તે સમકિતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે. પહેલું સમકિત બીજા સમકિતનું કારણ છે. બીજું સમકિત ત્રીજા સમકિતનું કારણ છે ત્રણે સમકિત વીતરાગ પુરુષે માન્ય-કર્યાં છે ત્રણે સમકિત ઉપાસવા યોગ્ય છે, સત્કાર કરવા યોગ્ય છે, ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૮૬

આ સર્વ પરથી ફલિત થાય છે કે-સ્વચ્છંદનો ત્યાગ કરી શ્રી સદ્ગુણના ચરણનું સમુપાસન કરતાં આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવને અનંતાનુબધી દુષ્ટ કપાય-ચોકડી નષ્ટ થયે દર્શનમોહનો ઉપશમ થાય છે; અને ત્યારે-જેમ સૂર્યકિરણોથી* અંધકારનો નાશ થયે દિશાઓ પ્રસન્નતા પામે છે અને ચોતરફ નિર્મલ યષ્ઠ બળ્ય છે, તેમ સર્વ આત્મ-પ્રદેશમાં શુદ્ધપણું હોય છે, ચિત્તપ્રસન્નતા-નિર્મલતા ઉપજે છે, કે જેથી ત્રણ પ્રકારનો બંધ દૂર થાય છે. અથવા જેમ કોઈએ મદિરા કે ધતૂરો પીધા હોય તેને મૂર્છા આવે છે, પણ ચોડા વખત પછી તેનો નશો ઉતરી જતાં તે મૂર્છારહિત નીરોગી થઈ બળ્ય છે; તેમ દર્શનમોહના ઉદયથી જીવને મૂર્છા ઉપજે છે, વૈચિત્ય હોય છે-ચિત્તનું ઠેકાણું હોતું નથી, બેભાનપણું હોય છે, તથા ભ્રમ હોય છે, પણ તે દર્શનમોહ શાંત થયે મૂર્છાનો નાશ થતાં જીવ નીરોગી બને છે.

“દર્શન મોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે,

દેહ ભિન્ન કેવળ ચેતન્યનું જ્ઞાન બો....(અર્પવ અવસર)—શ્રીમદ્ રાજવંદજી.

તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ શું ? શ્રદ્ધાનાદિ* ગુણ સમ્યગ્દષ્ટિનું બાહ્ય લક્ષણ છે. તે શ્રદ્ધાનાદિ જ સમ્યક્ત્વરૂપ નથી, પણ જ્ઞાનના પર્યાયો છે. વળી આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ પણ જ્ઞાન છે, કારણ કે તે જ્ઞાનનો પર્યાય છે. માટે તે શ્રદ્ધાનાદિ પણ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન છે તે સમ્યક્ત્વ નથી અને બાહ્ય લક્ષણ બો છે એમ કહો તો તે બાહ્ય લક્ષણ કહી શકાય. કારણ કે જેમ નીરોગતા હર્લક્ષ્ય છે, પણ મન-વચન-કાયાના ઉત્સાહાદિક ગુણરૂપ સ્થૂલ લક્ષણોથી બાહ્યી શકાય છે; તેમ સમ્યગ્દર્શન હર્લક્ષ્ય છે, પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાના, આત્માનુભૂતિ આદિ બાહ્ય લક્ષણોથી લક્ષિત થાય છે, બાહ્યી શકાય છે. નિર્વિકલ્પ વસ્તુ કહી શકાય એમ નહિ હોવાથી તેનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનદ્રારા કરાય છે, કારણ કે જ્ઞાન જ એક એવો ગુણ છે કે જે સંવિકલ્પ-સાકાર હોઈ હીપકની જેમ સ્વ-પરનો શાલક છે, સ્વ-પરનો આવેલક છે, સ્વ-પરનો નિશ્ચાયક-નિશ્ચય કરાવનાર છે. બીજા બધા ગુણ નિર્વિકલ્પ હોઈ સ્વ-પર આવેલક છે. એટલે સમ્યક્ત્વ પણ નિર્વિકલ્પ-નિરાકાર હોઈ વસ્તુનાં વચનને અગોચર એવો સૂક્ષ્મ ગુણ છે. તેથી વિધિ-કર્મે કોઈથી કહી કે સાંભળી શકાય તેમ નથી, માટે આત્માની સાધનાદિ વિધિમા જ્ઞાન જ એક પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સ્વાત્મ-

* “તત્રોલ્લેચસ્તમોનાશે તમોડરેરિચ રત્નિમમિઃ । દિશઃ પ્રસત્તિમાસેદુઃ સર્વતો ચિમલાશયાઃ ॥
દદ્દમોદોપશમે સમ્યગ્દેષ્ટેલ્લેચ યવ સઃ । શુદ્ધત્વં સર્વદેશેષુ વિદ્યા વન્ધાપદ્ધરિ યત્ ॥”

(આધાર માટે જુઓ) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી (?) કૃત શ્રી પંચાધ્યાયી.

* “શ્રદ્ધાનાદિ ગુણા વાહ્યં લક્ષ્મ સમ્યગ્દગાત્મનઃ ।

ન સમ્યક્ત્વ તદેવંતિ સંતિ જ્ઞાનસ્ય પર્યાયાઃ ॥” —શ્રી પંચાધ્યાયી

ભૂતિનો એક હેતુ હોય તે જ પરમ પદ છે-પરમ આશ્રયસ્થાન છે. જ્ઞાન જ અન્ય ગુણોનો લક્ષ્ય કરાવનાર છે.

“ નિરાકાર અલેદ સંશ્લેષ, લેદ શ્લેષ સાકારો રે;

દર્શન જ્ઞાન દુલેદ ચેતના, વસ્તુશ્લેષ વ્યાપારો રે....વાસુપ્રજ્યમ ”—શ્રી આનંદધનજી

અને જે આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ છે તે આત્માનો જ્ઞાનવિશેષ છે. આ આત્માનુભૂતિનો સમ્યક્ત્વની સાથે અન્ય-વ્યતિરેકથી અવિનાશાવી સંબંધ છે, એક બીજા વિના ન થાવે એવો સંબંધ છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ હોય તો આત્માનુભૂતિ આત્માનુભૂતિ હોય, આત્માનુભૂતિ હોય તો સમ્યક્ત્વ હોય; સમ્યક્ત્વ ન હોય તો અને સમ્ય- આત્માનુભૂતિ ન હોય, આત્માનુભૂતિ ન હોય તો સમ્યક્ત્વ ન હોય. ફલ્ત્વની વ્યાપ્તિ આમ બન્નેની પરસ્પર વ્યાપ્તિના સફલાવથી કહી શકાય છે કે સમ્યક્ત્વ તે સ્વાનુભૂતિ છે, તે સ્વાનુભૂતિ જે શુદ્ધ ન્યાત્મક હોય તો. અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ જ્યાં વર્તે છે ત્યાં સમ્યક્ત્વ છે એમ સમજવું. આમ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ એ સમ્યક્ત્વનું અવિસંવાદી મુખ્ય લક્ષણ છે.

વળી સમ્યક્શ્રદ્ધાન આદિ શુભ પણ સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ કેવી રીતે છે તે તપાસીએ:—‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં’-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે એવું લક્ષણ

શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે. આ યથાગ્નાય તત્ત્વાર્થગોચર શ્રદ્ધાનના આત્માનુભૂતિ ચાર પ્રકાર છે—(૧) શ્રદ્ધા-તત્ત્વાર્થ અભિમુખી બુદ્ધિ તે. (૨) સહિત શ્રદ્ધા રુચિ-સાત્ત્વ, આત્મભાવ, (૩) પ્રતીતિ-‘તથા’ ‘તદતિ’ એમ સમ્યક્ત્વલક્ષણ સ્વીકાર તે, (૪) ચરણુ-તેને અનુકૂલ આચરણુ-ક્રિયા. આમ ઉત્તરોત્તર અનુક્રમ છે. આમાં પ્રથમ ત્રણ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનના જ પર્યાય છે; અને આચરણુ મન-વચન-કાયાનો શુભ કર્મમાં વ્યાપાર છે. આ ચારે સમસ્ત કે વ્યસ્ત-છૂટા છૂટા સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ હોય કે ન પણ હોય, તે સમ્યક્ત્વ સાથે પણ હોય ને મિથ્યાત્વ સાથે પણ હોય, અથવા આ શ્રદ્ધાદિક સાથે સમ્યગ્દર્શન હોય કે ન પણ હોય, એટલે આ શ્રદ્ધાદિ પોતે કાંઈ સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ નથી, પણ જે તે સ્વાનુભૂતિ સહિત હોય તો જ ગુણુ છે-સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ છે, સ્વાનુભૂતિ વિના ગુણુભાસ છે અર્થાત્ ગુણુ જ નથી. આમ શ્રદ્ધાદિ સર્વે સ્વાનુભૂતિ સહિત હોય તો સમ્યક્ત્વ છે, પણ શ્રદ્ધાભાસ આદિ મિથ્યા શ્રદ્ધાદિની જેમ સમ્યક્ત્વ નથી. તત્ત્વપર્યંકે શ્રદ્ધા આદિ હોય પણ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ ન હોય, તો સમ્યક્ત્વ નથી; શ્રદ્ધા આદિ હોય અને શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ હોય તો સમ્યક્ત્વ છે.

આ શ્રદ્ધાદિના જે પ્રકાર છે-સમ્યક્ અને મિથ્યા. (૧) આત્માનુભૂતિ સહિત હોય તે સમ્યક્ શ્રદ્ધાદિ છે, અને તે જ વાસ્તવિક શ્રદ્ધાદિ કહેવા યોગ્ય છે. (૨) આત્માનુ-

ભૂતિ રહિત હોય તે મિથ્યા શ્રદ્ધાદિ છે, અર્થાત્ તે શ્રદ્ધાદિ નથી.-
 શ્રદ્ધા-આત્મા-આમ લેઈ પાડવાનું કારણ એ છે કે શ્રદ્ધા અને સ્વાનુભવની સમ
 નુભૂતિ વ્યાપ્તિ છે, કારણ કે અનુપલબ્ધ અર્થમાં એટલે કે જેનો અનુભવ નથી
 થયો એવા અનનુભૂત અર્થમાં શ્રદ્ધા હોવી તે ખરવિપાણુ જેવી-ગધેશના
 શિંગડા જેવી છે, અર્થાત્ નહિં અનુભવેલા પદાર્થમાં નિશ્ચયથી શ્રદ્ધા સંભવતી નથી.
 વળી આત્માનુભૂતિ વિના જે શ્રદ્ધા શ્રુતમાત્રથી-શાસ્ત્રમાત્રથી છે, તે પણ તત્ત્વાર્થને અનુ-
 સરતી છતાં અર્થથી શ્રદ્ધા નથી, કારણ કે અનુપલબ્ધિ છે-આત્માનુભવ નથી. તાત્પર્ય કે
 જ્યાં ખરેખરી નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા છે ત્યાં આત્માનુભવ છે; અને જ્યાં આત્માનુભવ છે
 ત્યાં જ ખરેખરી નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા છે. આમ જન્મેની વ્યાપ્તિ છે-અવિનાશાવી સંબંધ છે.
 એટલા માટે જ શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહેવાનો યોગિત્રી રૂઢિ પડી છે. તેમાં પણ
 સ્વાત્માનુભૂતિ સહિત હોય તે જ વાસ્તવિક શ્રદ્ધા છે, એમ આશય સમજવો.
 અને આ જ 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાત્ સમ્યગ્દર્શન'-'તત્ત્વાર્થનું' શ્રદ્ધાન એ સમ્યગ્દર્શન છે' એ
 મહાસૂત્રનું રહસ્ય છે. કારણ કે આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ એ જ શ્રદ્ધાનનું અંતસ્તત્ત્વ છે,
 આત્માનુભૂતિ વિનાની શ્રદ્ધા એ ખરી શ્રદ્ધા જ નથી.

આમ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ વિના સમ્યગ્દર્શન હોય નહિં, અને આત્માનુભૂતિ વિના સાચી
 શ્રદ્ધા હોય નહિં, એટલે (૧) આત્માનુભૂતિ એ જ સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ
 છે, (૨)-અથવા આત્માનુભૂતિજન્ય સમ્યક્ શ્રદ્ધા જ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે, એમ ક્લિત
 થાય છે. અને આત્માનુભૂતિ એટલે શુદ્ધનયથી*-ભૂતાર્થથી ઉપજતી શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ
 સમજવી. એટલા માટે જ શ્રી સમયસારજીમાં ૨૫૯ કહ્યું છે કે-'ભૂતાર્થથી+ જાણેલા અનુ-
 ભવેલા જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ એ સમ્યક્ત્વ છે.'

“જીવ અજીવ પદાર્થો, પુણ્ય, પાપ, આસવ તથા બંધ;
 સંવર નિર્જરા, મોક્ષ, તત્ત્વ કલાં, નવ પદાર્થ સંબંધ.
 જીવ, અજીવ વિષે તે, નવે તત્ત્વનો સમાવેશ થાય;
 વસ્તુ વિચાર વિશેષે, ભિન્ન પ્રભેદ્યા મહાન્ સુનિરાય.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“કારણ જોગે હો બાંધે બંધને, કારણ યુગતિ મૂકાય;
 આશ્રવ-સંવર નામ અનુક્રમે, હેયોપાદેય મુણાય....પદાપ્રભુ” —શ્રી આનંદધનજી.

આમાં (૧) જીવ તત્ત્વ ઉપાદેય છે-શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, (૨-૩-૪) અજીવ

* “વચ્ચારોઽમૂયત્થો મૂયત્થો દેસિદો હુ સુદ્ધણમો ।

મૂયત્થમસ્સિદો પલ્લુ સમ્માંદટ્ઠો હવદ્દ જીવો ॥”—શ્રી સમયસાર.

+ “મૂયત્થેણાભિગદ્દા જીવાજીવા ય પુણ્ણપાવં ચ ।

આસવસંવરણિજ્જરવંધો મોક્કલો ય સમ્મત્તં ॥”—શ્રી સમયસાર.

અને તેના અંગભૂત પુણ્ય-પાપ હેય છે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. (૫-૬) હેય એવા અણવ તત્ત્વનો ઉપાદાનહેતુ આસવ છે, અને તેના આદાનરૂપ-અહણરૂપ બંધ નવતત્ત્વ વિવે- છે, એટલે એ બંનેય હેય-ત્યજવા યોગ્ય છે. (૭-૮-૯) સંવર અને કૃથી-લેદરજ્ઞાન નિર્જરા એ હેય એવા અણવ તત્ત્વના હાનના-ક્ષીણપણાના હેતુ છે, અને તે હેયના પ્રહાણરૂપ-આત્યંતિક ક્ષીણતારૂપ જીવનો મોક્ષ છે, એટલે આ ત્રણેય તત્ત્વ ઉપાદેય છે.-આવે હેયોપાદેય વિવેક સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ કરે છે (જુઓ-શ્રી આમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત તત્ત્વાર્થસાર). આમ જૂનાર્થથી-પરમાર્થથી દેહાદિ સમસ્ત પર વસ્તુથી ભિન્ન એવી પ્રત્યગ્ જ્યોતિ પ્રકાશે છે કે જે ‘અનેક વર્ણમાળામાં સુવર્ણસૂત્રની જેમ નવતત્ત્વગત છતાં એકીય છોડતી નથી !’ આ ભિન્ન જ્યોતિરૂપ શુદ્ધ આત્માનું લેદરજ્ઞાન ઉપજવું, અનુભૂતિ યવી, આત્મખ્યાતિ પ્રગટવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, સમ્યક્ત્વ અથવા સમકિત છે. (જુઓ પૃ. ૪૦)

“ઉદયતિ ન નયશ્રીરસ્તમેતિ પ્રમાણં, ક્વચિદપિ ચ ન વિષ્ણો યાતિ નિરોપચક્રં ।

કિમપરત્મમિદધ્મો ધાન્નિ સર્વેકપેઽસ્મિન્નુભવમુપયાતે ભાતિ ન દ્વૈતમેવ ॥”

શ્રી સમયસારકલશ

“નય નિરોપે રે જેહ ન જાણિયે, નવિ જિહાં પ્રસરે પ્રમાણુ;
શુદ્ધ સ્વરૂપે રે તે કાલ હાખવે, કેવળ અનુભવ બાણુ..વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જંચો.
અલખ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કોણ કહી જાણે રે ભેદ ?
સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વયણ જે, શાસ્ત્ર તે સમજો રે એદ....વીર.”—શ્રી આનંદધનજી

આવા આત્માનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શનના બીજા બાહ્ય સિંગો-પ્રગટ ચિહ્નો પણ છે; અને તે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા ને આસ્તિક્ય એ પાંચ છે (જુઓ-પૃ. ૪૧-૪૨). આ પ્રશમાદિ શુષ્ણ પણ બહિર દષ્ટિથી સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ પ્રશમાદિ છે; આત્માનુભૂતિ અથવા સમ્યક્ત્વ સાથે જો તે હોય તે તે શુષ્ણ છે, બાહ્ય લક્ષણ નહિં તો શુષ્ણભાસ છે. અર્થાત્ આત્માનુભૂતિ ન હોય તો પ્રશમાદિ સમ્યગ્ દર્શનના લક્ષણ નથી. તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ આ પ્રકારે : (૧) પ્રશમ—વિષય કપાયમાં શિથિલ મન તે, અર્થાત્ વિષય કપાયનું ઉપશાંતપણું તે પ્રશમ છે. અથવા કૃતાપરાધી જીવો પ્રત્યે તેને બાધા ઉપજાવવાની ઊદ્ધિ ન યવી, ક્રોધનું ઉપ-શમન કરી ક્ષમા ધરવી તે પ્રશમ છે.

(૨) સંવેગ—(અ) આત્મધર્મમાં અને ધર્મકૃત્રમાં પરમ ઉત્સાહ, (વ) સાધર્મિકોમાં અનુરાગ, (ક) પરમેષીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ, તે સંવેગ છે. જેમકે—(અ) સમ્યક્ત્વમાત્ર આત્મા એ જ ધર્મ છે, અથવા શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તે જ ધર્મ છે, અને તેનું ક્ષણ

અતીન્દ્રિય અક્ષય ને ક્ષાયિક એવું મોક્ષપદ છે. આવા આ આત્મધર્મ અને આત્મધર્મના ફલરૂપ મોક્ષ પ્રત્યે સંવેગ (સં + વેગ) - અત્યંત વેગ ધરવો, અદૃશ્ય પરમ ઉત્સાહ ધરાવવો, પરમ ઉછરંગ ધરાવવો તે સંવેગ છે. (ચ) આવા આત્મધર્મને સાધનારા-આરાધનારા ને સાધર્મિકો છે, તેના પ્રત્યે કેવળ ગુણોના અનુરાગથી પરમ પ્રેમ ધરાવવો તે સંવેગ છે. પણ તેવા ગુણ ન હોય એવા નામમાત્ર સાધર્મિકો પ્રત્યે અનુરાગ હોવો તે સંવેગ નથી, પણ મોહ છે. કારણ કે અત્રે અનુરાગ એટલે અભિલાષ એવો અર્થ નથી, પણ ગુણપ્રેમ અર્થ છે, અથવા અધર્મથી કે અધર્મફલથી નિવૃત્તિ થવી તે અનુરાગ છે. (ક) અથવા આવા આત્મધર્મને ને તેના ફળલાભને જેણે સિદ્ધ કર્યો છે, અથવા તેની સાધનાની ઉચ્ચ દશા જેણે સાધી છે, એવા પંચ પરમેષી ભગવંતો પ્રત્યે પરમ પ્રીતિ હોવી, પરમ ભક્તિ હોવી તે સંવેગ છે. અર્થાત્ સંવેગથી-અત્યંત વેગથી, પરમ ઉદ્ધાસથી અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુની આરાધના-ઉપાસના કરવી તે સંવેગ છે.-આમ આત્મધર્મ ને આત્મધર્મના ફલરૂપ મોક્ષપદની સાધના સિવાય બીજી કોઈ જ્યાં અભિલાષા નથી, તે સંવેગ છે. ‘માત્ર મોક્ષ અભિલાષ’ તે વિધિરૂપ સંવેગ છે, અને સર્વ અભિલાષનો ત્યાગ તે નિષેધરૂપ સંવેગ અથવા નિર્વેદ^૧ છે, એમ પરમ તત્ત્વદશા શ્રી પંચાધ્યાયીકાર વિભાગ પાઠે છે. આ સંવેગ છે તે જ ધર્મ છે, કારણ કે મોક્ષ સિવાય બીજા અભિલાષયુક્ત-ધ્વંષાયુક્ત હોય તે ધર્મવાન નથી. અને ક્રિયા માત્ર છે તે ધર્મ નથી, મિથ્યાદષ્ટિ પણ ક્રિયા કરે છે, પણ તેની ક્રિયા નિર્લ રાગાદિના સફળાવથી ઉલટી અધર્મરૂપ જ છે, કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિ સદા રાગી જ હોય છે, સમ્યગ્દષ્ટિ સદા વૈરાગી જ હોય છે, સદા સંવેગી જ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૨૭૭).

“સંવેગઃ પરમોત્સાહો ધર્મે ધર્મફલે ચિતઃ ।

સધર્મેષ્વનુરાગો ધા પ્રીતિર્વા પરમેષ્ઠિષુ ॥

ધર્મઃ સમ્યક્માત્રાત્મા શુદ્ધસ્યાનુભવોઽથવા ।

તત્ફલં સુખમત્યક્ષમક્ષયં ક્ષાયિકં ચ યત્ ॥” —શ્રી પંચાધ્યાયી.

(૩) નિર્વેદ—એટલે સંસાર સંગથી સર્વ અભિલાષનો-ધ્વંષાનો ત્યાગ, વૈરાગ્ય સંસારથી થાકી જવું-કંટાણવું તે, સંસારથી એક પામવો તે. (૪) અનુકંપા—એટલે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે અનુભવ્ય બુદ્ધિ-ઉપકાર બુદ્ધિ, અથવા મૈત્રીભાવ, અથવા માધ્યસ્થ્ય, અથવા વૈરત્યાગથી નિઃશયપણું. સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જે સમતા છે તે પર અનુકંપા છે, અને અર્થથી તે સ્વાનુકંપા છે, -શય્યવર્જનથી શય્યની જેમ. આ સ્વાનુકંપા જ પ્રધાન છે.

* “ત્યાગઃ સર્વાભિલાષસ્ય નિર્વેદો લક્ષણાત્થવા ।

સ સંવેગોઽથવા ધર્મઃ સામિલાષો ન ધર્મવાન ॥”

(ઇત્યાદિ આધાર માટે જુઓ) —પંચાધ્યાયી.

રાગાદિ અશુદ્ધ બાવેના સદ્બાવે બંધ થાય છે, તેના અસદ્બાવે બંધ નથી થતો, એમ બહુ રાગાદિ ત્યજી આત્મા ન બંધાય એમ કરવું તે સ્વાનુકંપા-પ્રેતાના આત્માની હયા છે. (૫) આસ્તિક્ય—સ્વતઃસિદ્ધ એવા તત્ત્વના સદ્બાવમાં-હોવાપણામાં, ધર્મમાં, ધર્મના હેતુમાં અને ધર્મના ફળમાં,—આત્મા આદિનો જેવો ધર્મ છે તેવો યથાવત વિનિશ્ચય કરવો તે આસ્તિક્ય છે. આ આસ્તિક્ય જો આત્માનુભૂતિ સહિત હોય તો જ સમ્યક્ત્વ છે, નહિં તો મિથ્યા આસ્તિક્ય છે.

“ આત્મા છે તે નિત્ય છે, છે કર્તા નિજ કર્મ;
છે લોકતા વળી મોક્ષ છે, મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાર્થ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય એવી આત્મદશા થવી, અથવા અનાદિ કાળની વૃત્તિઓ શમાર્થ જવી તે શમ. મુક્ત થવા શિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા નહીં, અભિલાષા નહિ તે સંવેગ. જ્યારથી એમ સમજાયું કે પ્રાંતિમાં જ પરિબ્રમણ કર્યું ત્યારથી હવે બહુ યર્થ ! અરે જીવ ! હવે થોભ, એ નિર્વેદ. મહાત્મ્ય જેનું પરમ છે એવા નિઃસ્પૃહી પુરુષોનાં વચનમાં જ તક્ષીનતા તે શ્રદ્ધા-આસ્થા. એ સઘળાંવડે જીવમાં સ્વાત્મભુત્ય જુદિ તે અનુકંપા. આ લક્ષણો અવશ્ય મનન કરવાં યોગ્ય છે, સ્મરવાં યોગ્ય છે, ઈચ્છવાં યોગ્ય છે, અનુભવવાં યોગ્ય છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૨.

આવા આ પ્રશ્નાદિ ગુણ પણ જો આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ સહિત હોય તો સમ્યગ્દર્શનના બાહ્ય લક્ષણ છે; આત્માનુભૂતિ સહિત ન હોય તો સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ નથી. આમ સર્વત્ર શુદ્ધ આત્માનુભૂતિનું જ પ્રાધાન્ય છે, શુદ્ધ આત્માનુ-પ્રશ્નાદિ ગુણ ભવનું જ મુખ્યપર્ણ છે. તથાપિ આ પ્રશ્નાદિ ગુણ સમ્યગ્દર્શનની આવશ્યકે પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ છે, કારણ કે જીવમાં જેમ જેમ પ્રશ્નાદિ ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેનામાં સમ્યગ્દર્શન પામવાની યોગ્યતા-પાત્રતા વધતી જાય છે. જ્યારે વિષયકષાયનું ઉપશાંતપર્ણ થાય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજો અભિલાષ ન હોય, સંસાર પ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્ય વર્તે, તથા સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ને પ્રેતાના આત્મા પ્રત્યે અનુકંપા બાવ હોય, ત્યારે તેવી વિશુદ્ધ દશા પામેલો જીવ સદ્ગુરુના ઉપદેશને પાત્ર બને છે; અને તે ઉપદેશ ભોધથી સદ્વિચારણાની સ્ફુરણા થાય છે, એટલે આત્માના અસ્તિત્વથી માહીને મોક્ષપદ સુધીના છ અસ્તિપદ સમજાય છે—આસ્તિક્ય ઉપજે છે, અને આત્માનુભૂતિ-આત્મજ્ઞાન પ્રગટી સમ્યગ્દર્શન સંપડે છે, અને તેથી મોક્ષ ક્ષય થઈ નિર્વાણપદ પામે છે. માર્ગપ્રાપ્તિનો આ અવિકલ ક્રમ મહાસમર્થ તત્ત્વવેદ્ય શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં અત્યંત મનનીય સુભાષિતમાં પણ પ્રકાર્યો.

“ કપાયની ઉપચાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.
દયા ન એવી જ્યાં લગી, છવ લહે નહિં જોગ;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રોગ.
જ્યાં આવે એવી દયા, સદ્ગુરુ જોધ સુદાય;
તે જોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય.
જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન;
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ પ્રથમ-ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉત્તમ હેતુ પણ છે. કારણકે ત્યાગ-વૈરાગ્ય જેના ચિત્તમા-અંતરંગમાં નથી, અસ્થિમજ્જાપર્યંત હાડોહાડ વ્યાપ્યા નથી, તેને આત્મજ્ઞાન થાય નહિં; અને ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં જ એ છવ અટકી પડે-આત્મજ્ઞાનના ઇષ્ટ લક્ષ્ય ભણી આગળ વધે નહિં, તો તે પોતાનું જ્ઞાન ભૂટી જાય, અર્થાત્ જે આત્મજ્ઞાન પામવાના મૂળ હેતુ અર્થે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ અત્યંત આવશ્યક છે, તે મૂળ હેતુ જ તે ચૂકી જાય છે.

“ વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આત્મ જ્ઞાન;
તેમજ આત્મજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિ તણા નિદાન.
ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ જ્ઞાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આ પરમ ઉપકારી પ્રથમાદિ ગુણ જ્યાં પ્રગટ્યા છે, પરમાર્થથી-તત્ત્વાર્થનું સમ્યક્ જ્ઞાન જ્યાં ઉપજ્યું છે, અને જ્યાં પ્રગટ આત્મજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્માનુભવ થયો છે, એવું આ પરમ ધન્ય, પરમ વંદ્ય, પરમ દુર્લભ એવું કહેવાણુમૂર્તિ સમ્યક્દર્શન આ પાંચમી સ્થિતિ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીને તમોઽચિન્તા વિલેદથી સાંપડે છે. અને આમ જેનો દર્શનમોહ નષ્ટ થયો છે, ને સ્પષ્ટ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એવા આ મહાબુદ્ધિમાન વિવેકી સમ્યક્દષ્ટિ દષ્ટા યોગીને આ સંસારનું મહાભયંકર દુઃખદ અસ્થિર સ્વરૂપ સંવેદાય છે, સાક્ષાત્ અનુભવાય છે. એટલે જ આ પરમ ધન્ય સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષને સમસ્ત સંસારચેષ્ટા બાલધૂલિગૃહકોડા જેવી ભાસે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે—

“ એનું સ્વપ્ને જો દર્શન પામે રે, તેનું મન ન ચહે ણીજે ભામે રે;
થાય કૃષ્ણનો લેશ પ્રસંગ રે, તેને ન ગમે સંસારનો સંગ રે.
હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે, મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે,
સુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે, જોધા જીવનદોડી અમારી રે. ”—શ્રી મુક્તાનંદજી

આમ સંતજનોએ આત્મજ્ઞાનનો—સમ્યક્ દર્શનનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે. શ્રીમાન્ યશોવિજયજી કહે છે કે—‘આત્મજ્ઞાનતું કલ ધ્યાન છે, અને આત્મજ્ઞાન મુક્તિ આપનારું છે, માટે મહાત્મા આત્માર્થીએ આત્મજ્ઞાનને અર્થે નિત્ય યતન કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે આત્માને x બદલે, પછી ‘બલુવાતું, બાકી રહેતું નથી; અને આ આત્મા ન બદલે, તો પછી બીજું જ્ઞાન ફાગટ છે.’ પરમ આત્મજ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આનો પકથો પાડે છે :—

“જળ જાન્યો નિજ રૂપકો, તળ જાન્યો સખ લોક;
નહિં જાન્યો નિજ રૂપકો, સખ જાન્યો સો ફોક.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

માયામરીચિગન્ધર્વનગરસ્વપ્નસંનિમાન્ ।

બાહ્યાન્ પદ્યતિ તત્ત્વેન ભાવાન્ શ્રુતવિવેકતઃ ॥ ૧૫૬ ॥

મૃગજલ ગંધર્વનગર ને, તેમજ સ્વપ્ન સમાન;
બાહ્ય ભાવ તત્ત્વથી જુએ, શ્રુતવિવેકથી સુખજ. ૧૫૬.

અર્થ :—આ દૃષ્ટિવાળો યોગી શ્રુતવિવેક થકી બાહ્ય ભાવોને તત્ત્વથી માયાજલ, ગંધર્વનગર ને સ્વપ્ન જેવા દેખે છે.

વિવેચન

“જેનો કાળ તે કિંકર થઈ રહ્યો, મૃગતૃષ્ણા જલ ત્રેલોક...જીવ્યુ' ધન્ય તેહતું ।
દાસી આશા પિશાચી થઈ રહી, કામ કોધ તે કેલી લોક...જીવ્યુ' ધન્ય તેહતું !”

આ દૃષ્ટિવાળા યોગીને શ્રુતવિવેક પરિણત હોય છે, જોથી તે દેહ-ગૃહાદિ બાહ્ય ભાવોને પરમાર્થથી મૃગતૃષ્ણા જેવા, ગંધર્વનગર જેવા, સ્વપ્ન જેવા દેખે છે.

આ સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષ ભાવે છે કે—આ સર્વ જગજ્જલ મૃગતૃષ્ણા જેવી છે, મૃગજલ જેવી—ગાંઝવાના પાણી જેવી મિથ્યા છે (જુઓ પૃ. ૨૧૬). બર ઉંઢાળામાં જંગલને

વૃત્તિ :—માયામરીચયો-મૃગતૃષ્ણિકા, ગન્ધર્વનગર-ગંધર્વનગર, દરિયંદ્રપુર આદિ, સ્વપ્ન :—સ્વપ્ન, પ્રતીત જ છે, સંનિમાન્-તેના આકારવાળા, બાહ્યાન્-બાહ્ય, દેહ-ગૃહ આદિ, પદ્યતિ-દેખે છે, તત્ત્વેન-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, ભાવાન્-ભાવોને, પદ્યતિ, શા કારણથી ? તો કે-શ્રુતવિવેકતઃ-શ્રુત વિવેક થકી, સમ્યક્ જેવા શ્રુતજ્ઞાને કરીને.

x “જ્ઞાતે હ્યાત્મનિ નો ભૂયો જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે । અજ્ઞાતે પુનરેતસ્મિન્ જ્ઞાનમન્યન્નિરર્થકમ્ ॥”

શ્રી અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર.

વિષે તરસ્યા થયેલા મૃગને દૂર દૂર પાણીનો આભાસ ધાય છે, ને તે ‘મૃગતૃષ્ણા પાણી પીવાની આશાએ પૂરપાટ દોડ્યો નય છે ! પણ તે મૃગજલ તો જલ ત્રૈલોક’ વસ્તુતઃ નહિં હોવાથી, ખાલી આભાસમાત્ર હોવાથી, હાથતાલી દઇને આવું ને આવું ભાગતું નય છે ! ને તે મૃગ બિચારો તેની ખોટી ને ખોટી આશામાં દોડીદોડીને નાહકનો લોથપોથ ધાય છે ! અથવા મધ્યાહ્ને રણભૂમિમાં પસાર થતા સુસાકરને દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં પાણીનો આભાસ (Mirage) ધાય છે, એટલે તરસ્યો થયેલો તે તે મેળવવાની આશાએ દોડે છે, પણ તે પાણી તો હતું તેટલું જ દૂર રહે છે ! કારણ કે તે જલ ખોટું છે, મિથ્યા કલ્પનારૂપ છે, સૂર્યકિરણોથી ઉપજતો મિથ્યાભાસરૂપ દૃશ્યવિબ્રમ (Illusion of vision) છે, એટલે તે બિચારાને નિરાશ થવું પડે છે ! તેમ આ દેહ-ગૃહાદિ ભાવો મૃગજળ જેવા છે, તે પોતાના નથી, છતાં અવિવેકરૂપ દેહાધ્યાસથી-મિથ્યાભાસથી-અસત્ કલ્પનાથી પોતાના ભાસે છે ! એટલે મૃગ-પશુ જેવો મૂઠા જીવ તેને પોતાના ગણી, તે મેળવવાની દુરાશાથી, તેની પાછળ ‘જેતી મનની રે દોડ’-જેટલું દોડાય તેટલું દોડે છે ! પણ જે વસ્તુ વસ્તુતઃ પોતાની છે જ નહિં, તે કેમ હાથમાં આવે ? જેમ જેમ આ જીવ તેની પાછળ દોડે છે, તેમ તેમ તે હાથતાલી દઇને દૂર ને દૂર ભાગતી નય છે ! ને આ જીવની બાંહેધે દૂર મજકરીરૂપ વિડંબના કરે છે, ઠેકકી કરે છે !

કારણ કે આ અનાદિ સંસારમાં આ જીવે અનંત દેહપર્યાય કારણ કર્યા, તેમાં કયો દેહ આ જીવનો ગણવો ? જે દેહપર્યાયને આ જીવ મિથ્યા દેહાધ્યાસથી પોતાનો માનવા નય છે, તે દેહ તો ખલજનની માફક તેનો ત્યાગ કરીને-દગો દઇને ચાલ્યો નય છે ! ને આ જીવ મેંઢાની જેમ ‘મે મે’ (રહાડ રહાડ) કરતો હાથ ધસતો રહે છે ! આ ઠંઢાલામાં ઠંઢાલો દેહ પણ જ્યાં જીવનો થતો નથી, તો પછી તે દેહને આશ્રયે રહેલી-દેહ હોઇને રહેલી એવી ધરખાર વગેરે પરિશ્રદરૂપ વળગણા તો તેની ક્યાંથી ધાય ? ને દેહમાં રૂઢ ને પાણીની જેમ એક ક્ષેત્રાવગાહપણે આ આત્મા રહ્યો છે, તે દેહ પણ જો આ આત્માનો નથી થતો, તો પછી પ્રગટપણે અત્યંત અત્યંત ભિન્ન એવા અન્ય પદાર્થ તો આ આત્માના ક્યાંથી બને ? માટે આ દેહાદિ બાહ્ય ભાવો તરવથી મિથ્યાભાસરૂપ છે, મૃગતૃષ્ણા જેવા જ છે, એમ આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ પ્રત્યક્ષ દેખે છે.

“મહાત્મા પુરુષો-દેહધારીરૂપે વિચરતા મહાત્મા પુરુષોનો લક્ષ સદૈવ દેહને વિષે અધિષ્ઠિત અજર અમર અનંત એવો જે દેહી-આત્મા તે પ્રદિ હોય છે. એ દેહીએ દેહ તો અનેક ધર્યા હોય, ત્યા કયા દેહને પોતાનો ગણે ?”

શ્રી મનઃસુખભાષ કિરત્વંદ કૃત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવનરેખા

અથવા તો આ દેહ-ગૃહ આદિ ભાવો ગગનનગર જેવા છે, આકાશમાં રચાયેલા

શહેર જેવા છે ! ઇંદ્રજીવીયા આકાશમાં નગરરચનાનો ખોટો ભાસ ઉભો કરાવે છે, પણ તે મિથ્યાભાસરૂપ નગર તો ક્ષણવારમાં કયાંય ‘છુ’ થઈ જાય છે ! ગગનનગર કયાંનું કયાંય અલોપ થઈ જાય છે ! અથવા તો આકાશમાં અદ્ધર જેવો સંસાર નિરાધારપણે એવું નગર રચવું અશક્ય છે ! હવામાં ફિટ્કા બાંધવા (Castles in air) અસંભવિત છે, શેષજીવીના વિચાર જેવા મિથ્યા કલ્પનાના થોડા છે ! તેની જેમ આ દેહ-ગૃહ આદિ બાહ્ય પદાર્થો ક્ષણભંજુર ને મિથ્યા-ભાસરૂપ છે, ક્ષણવારમાં હતા ન હતા થઈ જાય છે. આ દેહાદિ ખરેખર ! આત્માથી બાહ્ય છે, પરભાવ છે, તેની સાથે પરમાર્થથી આ આત્માને કાંઈ લેવાદેવા નથી. શ્રી દેવચંદ્રજીના શબ્દોમાં ‘દ્રવ્યે દ્રવ્ય મિથ્યે નહિ’, ભાવ તે અન્ય વ્યાપ્ત હો મિત્ત. ’ જડ તે જડ ને ચેતન તે ચેતન એમ ત્રણે કાળમાં અખંડ સ્થિતિ છે. એટલે દેહાદિ સાથે કંઈ પણ સંબંધની કલ્પના તે આકાશમાં નગરરચના જેવી મિથ્યા કલ્પનામાત્ર છે. શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીજીએ કહ્યું છે તેમ ‘દેહોમાં આત્મખુદિથી પુત્ર, સ્ત્રી આદિ કલ્પનાઓ ઉપજી છે અને તેનાવડે આત્માની સંપત્તિ માનતું જગત્ ખરે હણીઈ ગયું છે ! ’

“વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુધ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાચિયે ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ ? ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અથવા આ દેહ-ગૃહ આદિ આત્મ-બાહ્ય પદાર્થો સ્વપ્ન સમાન છે. સ્વપ્નમાં હીંદલી વસ્તુ જેમ ભ્રમત અવસ્થામાં દેખાતી નથી, મિથ્યા જણાય છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ સ્વપ્ન દશામાં દેખાતી આ દેહાદિ કલ્પના આત્મભ્રમતિરૂપ જ્ઞાનદશામાં ‘આ તો સ્વપ્ન’ વાસ્તવિક દેખાતી નથી, મિથ્યાભાસરૂપ જણાય છે. અથવા ગમે તેવું છે સંસાર ’ સુંદર સ્વપ્ન આવ્યું હોય અને તેમાં ગમે તેવા ઉત્તમ ભોગ ભોગવ્યા હોય, છતાં તેને ક્ષણવારમાં વિલય થતાં વાર લાગતી નથી; અને હાય ! તે ભોગ ચાહ્યા ગયા ને અમારા ભોગ મર્યા—એવો મિથ્યા ખેદ મનમાં બાકી રહે છે ! તેમ આ દેહ-ગૃહાદિનો સુંદર યોગ થયો હોય અને ચક્રવર્તી આદિની શ્રદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ઉત્તમ ભોગોની વિપુલતા સાંપડી હોય, તો પણ તે સર્વ ક્ષણવારમાં સ્વપ્નની જેમ ભેદભેદતામાં દ્રષ્ટનશ્ચ થઈ જાય છે, ને હાય ! આ ચક્રારા ભોગ ચાહ્યા ગયા, એવો વસવસો મનમાં રહી જાય છે ! ‘લીખારીનો ખેદ ’ એ મનનીય દ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ મોક્ષમાળામાં તાદરશ રીતે વર્ણવ્યું છે, તે અને ખરાબર ખરાબર લાગુ પડે છે. કોઈ એક લીખારીને સ્વપ્નમાં ઉત્તમ રાજવૈભવ સાંપડ્યો છે, ને પછી તે સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં રોમાંચ અનુભવે છે, ત્યાં અફસોસ ! વચ્ચમાં વિદ્યુત આવે છે—ગાજવીજનો ગડગડાટ થાય છે, ને તેનું સ્વપ્ન અધૂરું રહે છે, તેનો ખેદ માત્ર અવશેષ રહે છે ! આમ આ સંસાર ખરેખર ! સ્વપ્ન જેવો છે, માટે જ સાદા વેધક શબ્દોમાં ચાગળા મારનારા ભોળા ભગતે ભોળા લાવે સાચું જ ગાયું છે કે—‘પ્રાણીઆ ! ભજી લેને કિરતાર, આ તો

સ્વપ્નનું છે સંસાર. '—ઇત્યાદિ પ્રકારે નિરંતર બાવતા આ સમ્યગ્દર્શિ જ્ઞાની પુરુષને આ સમસ્ત સંસાર સ્વપ્ન જેવો, મૃગજળ જેવો, ગગનનગર જેવો, ને ઉપલક્ષણથી એક જેવો, ધૂળ-રાણ જેવો, કાચજળી ઢાટડી જેવો ભાસે છે. કારણકે સ્વપ્નરૂપ અજ્ઞાન દશા વ્યતીત થઈ, તેને જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મત દશા પ્રાપ્ત થઈ છે.

“ જગીને જેઉં તો જગત દીસે નહિં, ઊધમાં અટપટા લોગ ભાસે;

ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્દપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે. ”—શ્રી નરસિંહ મહેતા.

“ સકળ જગત્ તે એકવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન;

તે કહીયે જ્ઞાનિદશા, બાકી વાચા જ્ઞાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ આ લોક ત્રિવિધ તાપથી આકુળવ્યાકુળ છે. અંજવાના પાછીને લેવા ઢોડી તૃષા છીપાવવા ઇચ્છે છે, એવો દીન છે. અજ્ઞાનને લીધે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી ભયંકર પરિબ્રમણ તેને પ્રાપ્ત થયું છે. સમયે સમયે અતુળ ખેદ, જ્વરાદિ રોગ, મરણાદિક કષ્ઠ, વિચેગાદિક દુઃખને અનુભવે છે; એવી અચરણતાવાળા આ જગતને એક સત્પુરુષ શરણ છે; સત્પુરુષની વાણી વિના ઢોઈ એ તાપ અને તૃષા છેદી શકે નહીં એમ નિશ્ચય છે. માટે ફરી ફરી તે સત્પુરુષના ચરણનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૮૪.

આમ આ સંસાર પ્રત્યે આ સમ્યગ્દર્શિ યોગી પુરુષને અત્યંત તીવ્ર અંતરંગ વેદાય વર્ષે છે. આવા ગાઢ સંવેગરંગથી જ્ઞાનીપુરુષ રંગાયેલા હોય છે, તેનું કારણ એમને શ્રુતવિવેક ઉપજ્યો છે તે છે, સમ્યક્પણે શ્રુતજ્ઞાન પરિણત થયું છે તે છે (જુએ શ્રુતવિવેક પૃ. ૧૬-૨૦). અર્થાત્ આ સમ્યગ્દર્શિ દશા પુરુષને સત્પુરુષ સફળરૂ સમીપે શ્રવણ કરેલા 'શ્રુત' જ્ઞાનથી વિવેક ઉપજ્યો છે, શ્રુતજ્ઞાન સમ્યક્પણે પરિણમ્યાથી સદ્-અસદ્નું ભાન થયું છે, વસ્તુ સ્વરૂપ જેવું છે તેવું સમજવામાં આવ્યું છે, સ્વ-પરનું લેહજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, આત્મા-અનાત્માનો પ્રગટ ભેદ અનુ-ભવવામાં આવ્યો છે, કેવલ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિરૂપ વિવેકખ્યાતિ ઉપજી છે, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું છે.

જેમકે-હું આ દેહાદિ પરવસ્તુથી બિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી અજર અમર આત્મા છું. આ નાશવંત દેહાદિ પરભાવ તે હું નથી એક શુદ્ધ સહજાત્મ સ્વરૂપજ મહાર્ છે, બીજું કંઈ પણ મહાર્ નથી. હું આ દેહાદિ ભાવનો નથી, ને આ દેહાદિ ભાવ મહારા નથી,—એવો વિવેકરૂપ નિશ્ચય તેના આત્મામાં દબ થયો છે.

“ ભાસ્યું નિજ સ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચૈતનારૂપ;

અજર અમર અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરૂપ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ શ્રી સદ્ગુરુએ કહ્યાં છે એવા નિર્શંક માર્ગનો સદાય આશ્રય રહો. હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કોઈપણ મહારાં નથી. શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છઉં. એમ આત્મભાવના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

માટે મહારે આ મહારો એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે—શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, ખાત્રી આ ખીત્રા બધા ભાવ હેય છે, ત્યજવા યોગ્ય છે; માટે હું મહારા આત્મભાવને જ ભણું ને સમસ્ત પરભાવપ્રપંચને ત્યજું એ જ યોગ્ય છે આપણો આત્મભાવ જે એક ચૈતનાધાર છે, તે નિજ પરિકર-પરિવારરૂપ ભાવ જ આ ખીત્રા બધા સાથ સંયોગ કરતાં સાર છે. ‘એ નિજ પરિકર સાર રે.’ માટે હે ચૈતન ! તું શાંત થઈ આ સર્વ પરભાવથી વિરામ પામ ! વિરામ પામ ! હે આનંદધન ! એ જ આ પરમ શાંતિમાર્ગ પામવાનો પરમ ઉપાય છે. એનો આશ્રય કર ! આશ્રય કર !

“ આપણો આત્મ ભાવ જે, શુદ્ધ ચૈતનાધાર રે;
અવર સવિ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિનિગન ”—શ્રી આનંદધનજી.

આમ જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ સ્વભાવનો આશ્રય કરવાનો ને પરભાવનો ત્યાગ કરવાનો વિવેકજન્ય નિશ્ચય કરે છે, તેમાં ધોખીના ઘેરથી આવેલા બદલાઈ ગયેલ વસ્ત્રનું આ દષ્ટાંત બરાબર ઘટે છે:—એમ કોઈ એક પુરુષ બ્રાંતિથી ધોખીના ‘તેહ પરભાવને ઘેરથી વસ્ત્ર લઈ આવી, પોતાનું માની ખેરીને સૂઈ ગયો. તે પોતે કેમ થાણે ?’ અજ્ઞાની હોઈ, ખીત્રાએ તેનો છેડો પકડી તેને બળથી નક્ક કરવા માંડયો અને કહ્યું કે ‘અલ્યા ! જલ્દી ભેડ ! આ મહારે’ બદલાઈ ગયેલું વસ્ત્ર આપી દે !’ એમ વારંવાર વચન સાંભળીને તેણે બધા ચિહ્નોથી સારી પેઠે પરીક્ષા કરી, ચોક્કસ આ તો પારકું છે એમ જાણ્યું, એટલે જ્ઞાની થઈ તેણે તે વસ્ત્ર એકદમ મૂકી દીધું. તેમ જ્ઞાતા પણ સંબ્રાંતિથી પારકા ભાવો શ્રદ્ધા કરીને આત્મીય પ્રતિપત્તિથી—પોતાના માની બેસી પરમાં અધ્યાસ કરીને સૂતો હતો તે સ્વયં અજ્ઞાની હોઈ, ગુરુ પર ભાવવિવેક કરી તેને ‘એક’ કરવા માંડે છે ને ઉપદેશો છે કે—‘અરે ! પ્રતિબોધ પામ ! જાગ ! આ આત્મા નિશ્ચયથી એક છે.’ એમ વારંવાર શ્રોત-શ્રુત સંગ્રાંથી વચન સાંભળી તે સર્વ ચિહ્નોથી સારી પેઠે પરીક્ષા કરી, નિશ્ચિત આ પરભાવો છે એમ જાણે છે, એટલે જ્ઞાની થઈ તે સર્વ ભાવોને શીઘ્ર મૂકી દે છે. કારણ કે—

× “ જહ જામ કોચિ પુરિસો પરદ્વમિર્ણંતિ જાણિદું ચયદિ !
તદ્ધ સદ્ધે પરભાવે જારૂણ વિમુંચદે જાણી ॥ ”

(આધાર માટે જુઓ)—શ્રી સમયસાર અને અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકા

“ જીવ નવિ પુગ્ગલી નૈવ પુગ્ગલ કદા, પુગ્ગલાધાર નવિ તાસ રંગી;

પરતણો ઇશ નહિં અપર ઐશ્વર્યતા, વસ્તુધર્મે કદા ન પર સંગી....

અહો ! શ્રી સુમતિ જિન શુદ્ધતા તાહરી

સંશ્ચંદે નહિં આપે નહિં પર બણી, નવિ ઠરે આદરે પર ન રાણે;

શુદ્ધ સ્વાદ્વાહ નિજ ભાવ લોગી જિકે, તેહ પરભાવને કેમ આણે ?....અહો શ્રી સુમતિ

તાહરી શુદ્ધતા ભાસ આશ્ચર્યથી, ઉપજે રુચિ તિણે તરવ ઇંદે;

તરવરંગી થયો દોષથી ઉભાગ્યો, દોષ લાગે ઢળે તરવ લીંદે....અહો ! શ્રી સુમતિ

શ્રી દેવચંદ્રજી,

આમ શ્રુતજ્ઞાન પરિણુત થવાથી, તરવવિવેક ઉપજ્યો હોવાથી, સ્વ-પરતું લેહજાન પ્રગટ્યું હોવાથી, આત્મસ્વરૂપપદ સમભયું હોવાથી, ને શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન સાંપડ્યું હોવાથી, - આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષને દેહ-ગૃહાદિ બાહ્ય ભાવો-પરપદાર્થો મુગતૃણાદિ જેવા ભાસે એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે, કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની આત્મવદશા ઉત્કટ વૈરાગ્યમય ને પરમ સંવેગરંગથી રંગાયેલી હોય છે. ખરેખર ! આત્મારાત્રી સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માની દશા પરમ અદ્ભૂત હોય છે જેમકે—

‘કર્મબંધની શંકા ઉપભવનારા મિથ્યાત્વાદિ ચાર પાદને છેદે છે, તે નિશંક આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ બાણુવો. જે કર્મફલોમાં તથા સર્વધર્મોમાં કાંક્ષા કરતો નથી, તે નિશંક આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ બાણુવો. જે સર્વેય ધર્મોમાં બ્રુણુપ્સા કરતો નથી, નિશંક સમ્યગ્ તે નિર્વિચિકિત્સ આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ બાણુવો. જે સર્વ સાવોમાં દષ્ટિ કેવો હોય ? અસંમૂઢ હોઈ સદ્દષ્ટિવાન છે, તે અમૂઢદષ્ટિ સમ્યગ્દષ્ટિ બાણુવો. સિદ્ધભક્તિયુક્ત એવો જે સર્વ પરવસ્તુના ધર્મોતું ઉપગૂહન-ગોપન કરે છે, અથવા સર્વ આત્મધર્મોતું-આત્મશક્તિઓતું ઉપગૂહણુ કરે છે-વૃદ્ધિ કરે છે, તે ઉપગૂહનકારી-ઉપગૂહનકારી સમ્યગ્દષ્ટિ બાણુવો. ઉન્નાર્ગે જતા પોતાના આત્માને જે માર્ગે સ્થાપે છે તે સ્થિતિકરણયુક્ત આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ બાણુવો. મોક્ષમાર્ગને વિષે ત્રણ સાધુઓતું અર્થાત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રતું જે પોતાનાથી અલેહબુદ્ધિથી વાત્સલ્ય કરે છે, તે વત્સલભાવયુક્ત એવો માર્ગવત્સલ સમ્યગ્દષ્ટિ બાણુવો. વિદ્યારથમાં આઝઢ થયેલો જે મનોરથપથોમાં ભગે છે, તે ચેતયિતા-આત્મા જિનજ્ઞાનની પ્રભાવના કરનાર સમ્યગ્દષ્ટિ બાણુવો.’x

✽ “જો ચત્તારિવિ પાપ છિદ્દિ તે કમ્મવંધમોહકરે ।

સો ગિસ્સંકો ચેદા સમ્મવિદ્ધી મુજેયધો ॥”

—(બુદ્ધો) શ્રી સમયસાર, ગા. ૨૨૬-૨૩૬.

x “વિજ્ઞારદ્ધમારુદો મળોરહપ્પણુ મમદ જો ચેદા ।

સો જિણણાપદાવી સમ્માવિદ્ધી મુજેયધો ॥” —શ્રી સમયસાર.

અવાહ્યં કેવલં જ્યોતિર્નિરાવાધમનામયમ્ ।

યદત્ર તત્પરં તત્ત્વં શેષઃ પુનરુપપ્લવઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અબાહ્ય કેવલ જ્યોતિ જે, નિરામય નિરાબાધ;
પરમ તત્ત્વ તેહી જ અહીં, શેષ ઉપપ્લવ બાધ. ૧૫૭

અર્થ:—અબાહ્ય એવી કેવલ, નિરાબાધ, નિરામય જ્યોતિ જે અત્રે છે તે પરમ તત્ત્વ છે; બાકી શેષ તો ઉપપ્લવ છે.

વિવેચન

“ કેવલ જ્યોતિ તે તત્ત્વ પ્રકાશે, શેષ ઉપાય અસારો રે. ”—શ્રી યો. દ. સંભ્રા. ૫-૪

અત્રે અબાહ્ય એવી જે નિરાબાધ ને નિરામય કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ છે, તે જ પરમ તત્ત્વ છે. તે જ અમૂર્તપણાને લીધે નિરાબાધ અને અનામય છે. એટલા માટે જ તે પરમ તત્ત્વ છે. એ શિવાયનું બાકી બીજું બધુંય ઉપપ્લવરૂપ છે.

આ જગત્માં જો કોઈ પરમ, સર્વોત્કૃષ્ટ, પરમેષ્ઠમ તત્ત્વ હોય તો તે અંતરમાં જળહળી રહેલી કેવળ એક જ્ઞાન જ્યોતિ જ છે. એ તત્ત્વ અબાહ્ય છે, અંતરમાં જળહળી રહ્યું છે. તે નિરાબાધ છે, કોઈ પણ પ્રકારની બાધાથી-પીડાથી રહિત અબાહ્ય કેવલ છે, કારણ કે તે અમૂર્ત-અરૂપી છે, એટલે તેને કોઈ બાધા સ્પર્શી જ્યોતિ પરં શકતી નથી. વળી તે નિરામય-આમય-રોગ રહિત, અરોગી છે, તત્ત્વ બાવઆરોગ્યસંપન્ન છે. કારણ કે તે અરૂપી-અમૂર્ત છે. આમ નિરાબાધ ને નિરામય હોવાથી તે પરમ સુખમય, પરમ આનંદમય છે. કોઈ પણ બાધા-પીડા વિનાનો અને રોગ વિનાનો સ્વસ્થ મનુષ્ય જેમ પોતાના સહજ (Normal & Natural) કુદરતી સંપૂર્ણ આરોગ્યમય સ્વરૂપમાં લીધી નીકળી પૂર્ણ પુશ-મીજાજમાં-આનંદોદ્ઘાસમાં દેખાય છે, તેમ કોઈ પણ પ્રકારની બાધાથી ને રોગથી રહિત, એવી આ કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ પોતાના સહજ સંપૂર્ણ અબ્યાબાધ આરોગ્યમય-સ્વાસ્થ્યમય સ્વરૂપમાં પ્રકાશી નીકળી પરમ નિર્જય સુખમય-પરમ આનંદમય દીસે છે. આ અબ્યાબાધ આરોગ્યમય એવા સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિત કેવલ એક જ્ઞાનજ્યોતિજ પરમ તત્ત્વ છે. ‘ નેતિ નેતિ ’ એમ બીજું બધુંય બાધ્ય બાધ કરતાં, તે હેવટ-પરમ અબાધ્ય અનુભવરૂપ રહે છે,

વૃત્તિ:—અબાહ્ય-અબાહ્ય, આ-તર, કેવલ-કેવલ, એક, જ્યોતિઃ-જ્યોતિ, જ્ઞાન, અનાવાધ-અનાબાધ-અમૂર્તાથી, પીડારહિત, અનામય-અનામય, અરોગી, એટલા માટે જ, યદત્ર-જે અત્રે-લોકમાં, તત્પરં તત્ત્વં-તે પર તત્ત્વ રંગે છે, સદા તથાભાવને લીધે, શેષઃ પુનઃ-શેષ-બાકીનો પુનઃ, ઉપપ્લવઃ-ઉપપ્લવ છે, તથાસ્વરૂપે ભાવથી.

તેટલા માટે તે પરમ છે; અથવા એનાથી પર-મોટું કોઈ નથી. એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, એ જ સર્વોત્તમ છે, તેટલા માટે તે પરમ છે.

અને ત્યાં કેવલા માત્ર, એક, શુદ્ધ, અદ્વૈત એવી તે જ્ઞાનભયોતિ જ છે, એક ચૈતન્ય ચમત્કાર શિવાય બીજું કંઈ નથી. ‘અખંડ અનાકુલ ને અનંત એવી તે પરમ ભયોતિ અંદરમાં ને બહારમાં સદા સહજ વિવસી રહી છે; ચૈતન્યના ઉછાળાથી તે નિર્ભર હોઈ, મીઠાના ગાંગડાની પેઠે સહાકાલ એકરસને આલંબે છે.’ xમીઠાનો ગાંગડો ગમે ત્યાંથી ચાખો પણ સદા એક લવણરસરૂપ જ લાગે છે, તેમ આ ચૈતન્યધન જ્ઞાનભયોતિ સદા એક ચૈતન્યરસરૂપજ અનુભવાય છે.

“શુદ્ધ શુદ્ધ ચૈતન્યધન, સ્વયંભયોતિ સુખધામ;
બીજું કંઈયે કેટલું ? કર વિચાર તો પામ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આણું આ પરમ ભયોતિર્મય તત્ત્વ અબાહ્ય છે, અંતરમાં જ વર્તે છે, આત્મામાં જ સ્થિત છે, પોતામાંજ રહેલ છે, આત્માથી બાહ્ય-બહાર નથી. એ આત્માનું અંતસ્તત્ત્વ છે, અને તે જ પોતાનું છે. તે કંઈ બહાર બોળવા જવાની ‘પરમ નિધાન’ જરૂર નથી. તે તો આત્મામાંજ રહેલું હોઈ, આત્મામાંથી જ બોળખીને પ્રગટ સુખ બોળી કાઢવાનું છે. પરંતુ કસ્તૂરી જેમ મૃગની નાભિમાં જ છે, પણ આગળે’ અજ્ઞાન મૃગને તેનું જ્ઞાન નહિં હોવાથી તે હુંડવા માટે બીજે દોડે છે! તેમ અજ્ઞાની જીવને આ પરમ તત્ત્વ જે પોતાના આત્માની અંદરમાં જ રહેલું છે, જે આત્મા પોતે જ છે, તેનું જ્ઞાન નહિં હોવાથી, તે તેની શોધમાં બહાર ભગ્ના કરે છે! પણ અંતર્મુખ થઈ પોતાની અંદર અવલોકતો નથી! આમ પરમ નિધાન જે પ્રગટ સુખ આગળે રહ્યો છે, તેને આ અજ્ઞાની જગત ઉલ્લંઘી જાય છે! ને તેની શોધમાં બહાર નીકળી પડે છે! ‘કેડે છોકરું ને શોધવા આવી’ એના જેવો ઘાટ ધાય છે! ખુલ્લો ખજાનો આવે છે, ત્યાં આંખો મીચીને ચાલતા, છતી આંખે આંધળા બનેલા મૂર્ખ જનોના જેવી આ વાત બને છે! તેઓ નિકળ્યાં તો ખજાનો શોધવા, પણ જ્યાં ખજાનો આવે છે, ત્યાં ‘આંધળા શી રીતે ચાલતા હશે તે જોઈએ તો ખરા!’ એમ તુકો બેઠતાં તેઓ આંખો મીચીને ચાલવાનો અખતરો કરે છે! એમ કરતાં તેઓ ખજાનો ઉલ્લંઘી જાય છે—ટપી જાય છે! અને તે શોધવા માટે આગળ દોડ્યા જાય છે! પણ પ્રગટ મોઢા આગળ ઉઘાડો પડેલો ખજાનો દેખતા નથી! તેમ અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-વીર્ય-આનંદ આદિ શુભરત્નોના પરમ નિધાન, સોથી મોટામાં મોટો ને કિંગ્ડોમાં

x અષ્ટિતમનાકુલં જ્વલદનન્તમન્તર્વહિ-મંદઃ પરમમસ્તુ નઃ સહજમુદિલાસં સદા ।
ચિદુચ્છલનનિર્મરં સકલકાલમાલમ્યેતં, યદેકસસમુલ્લસહજવખિલ્વલીલાયિતં ॥”
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવિત સમયસારકવચ

કિંમતી ખજાનો, એવો આ આત્મા સુખ આગળ પ્રગટ ઉઘાડો પડ્યો છે-સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે, છતાં આ અજ્ઞાની જગત અંધની જેમ તેને ઉઠ્ઠાવી બાંધે છે ! તે આમ કરે છે તેનું કારણ તેને આ પરમ જ્ઞાનજ્યોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો નથી તે છે, એટલે અજ્ઞાન-રૂપ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હોઈ, તે ગિચાઈ આ પરમ નિધાન દેખતું નથી, અને ‘ અંધો અંધ પલાય ’ આંધળાની પાછળ આંધળા દોડતા હોય એવી ચેષ્ટા કરે છે !

“ પરમ નિધાન પ્રગટ સુખ આગળે, જગત ઉઠ્ઠાવી હો બંધ....જિનેસર !
જ્યોતિ વિના જુઓ ! જગદીયનો, અંધો અંધ પલાય....જિનેસર ! ધર્મ ”

—શ્રી. આનંદધનજી.

પણ આ યોગદષ્ટિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને તો અજાણ એવી આંતર જ્યોતિષું પ્રગટ દર્શન થયું છે, જગદીયનો જ્યોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એટલે તેણે તો આ ‘ પરમ નિધાન પ્રગટ સુખ આગળે ’ દીઠો છે એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને તો પોતાની પૂર્વ અજ્ઞાન અવસ્થાનું સ્મરણ થતાં પોતાના પ્રત્યે હસવું આવે છે ! તે વિચારે છે કે ‘ આપ આપકું ભૂલ ગયા ! ’ પોને પોતાને ભૂલી ગયા એનાથી તે બીજું માટે અધેર કયું ? એ ફરી ફરી યાદ કરતાં કરતાં અમને હસવું આવે છે ! પણ હવે તો અમે ફરીથી નહિં ભૂલીએ ! પરમ ભાવયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અત્યંત માર્મિક વચનો કહ્યા છે કે:—

“ આપ આપકું ભૂલ ગયા, ઈનસે કયા અધેર ?
સુમર સુમર અળ હસત હે, નહિં ભૂલેગે ફેર. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ જ અજાણ છે, બાકી બીજું બધુંય બાહ્ય છે, અર્થાત્ કર્મ, નોકર્મ આદિ આત્માથી બાહ્ય છે, તેનો આત્મામાં અંતઃપ્રવેશ નથી. કારણ કે ‘x’ પ્રગટાણે અનંત શક્તિવાળો વસ્તુ પણ બધે જહાર આળોટ્યા કરે, પણ વસ્તવ-

× “ વદિલુંઠતિ ચયપિ સ્ફુટદનંતશકિ. સ્વયમ્,
તથાપ્યપરવસ્તુનો વિશતિ નાન્યવસ્ત્વન્તરમ્ ।
સ્વભાવનિયતં યતઃ સકલમેવ વસ્તિવપ્યતે,
સ્વમાવચલનાકુલઃ કિમિદ્ધ મોહિતઃ ક્લિદયતે ॥
વસ્તુ ચૈકમિદ્ધ નાન્યવસ્તુનો, યેન તેન સલુ વસ્તુ વસ્તુ તત્ ।
નિશ્ચયોડયમપરોડપરસ્ય કં, કિં કરોતિ હિ વદિલુંઠતપિ ॥
યત્તુ વસ્તુ કુરુતેડન્યવસ્તુનં, કિંચનાપિ પરિણામિનઃ સ્વયં ।
વ્યાવહારિકદૃશૈવ તન્મતં, નાન્યદસ્તિ કિમપીદ્ધ નિશ્ચયાત્ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રચાર્યજી કૃત સમયસાર કંડકા.

કર્મઆદિ તરની-ગીજી વસ્તુની અંદર પ્રવેશી શકતી નથી, કારણ કે સકલ જ આત્માથી બાહ્ય વસ્તુ સ્વભાવનિયત કહી છે, પોતાના સ્વભાવથી મર્યાદિત કહી છે, તે પછી મોહ પાગી તે સ્વભાવ ફેરવવા માટે આકુલ થઈ શાને કલેશ પામવામાં આવે છે? કારણ કે અહીં કોઈ વસ્તુ અન્ય વસ્તુની નથી, તેથી વસ્તુ તે વસ્તુ જ છે, આ નિશ્ચય છે. જહાર લોટતાં છતાં અન્ય અન્યનું શું કરે છે? અને સ્વયં પરિણામી એવી અન્ય વસ્તુનું અન્ય વસ્તુ કંઈ પણ કરે છે, તે તો વ્યવહાર દંષ્ટીથી માન્યું છે, નિશ્ચયથી તો અહીં બીજું કંઈ પણ નથી. આમ કર્મ આદિ આત્માથી બાહ્ય છે, તે પછી આત્માનો અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનો, શરીરાદિનો તથા રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મનો પરસ્પર શો સંબંધ છે? તે પ્રસંગથી અત્ર સમજવા માટે સંક્ષેપ વિચાર કર્તવ્ય છે.

અત્રે શિષ્યીનું*-કારીગરનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે-જેમ કોઈ સોની વગેરે કારીગર કુંડલાદિ પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, હથોડી વગેરે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કરણોવડે કરે છે, હથોડી વગેરે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કરણો અડે છે, અને કુંડલાદિ નિમિત્ત નૈમિ- કર્મના ક્ષણરૂપે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ આમાદિ લોગવે છે, પણ અનેક ત્તિકે વ્યવહાર દ્રવ્યપણાને લીધે તેનાથી અન્યપણું-જ્યૂઠાપણું કોઈ તન્મય થતો નથી. તેથી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ માત્રથી જ તેમાં કર્તૃ-કર્મત્વનો ને લોકત્વ-લોગ્યત્વનો વ્યવહાર છે તેમ આત્મા પણ પુણ્ય-પાપાદિ પુણ્ય પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, પુણ્ય દ્રવ્ય પરિણામરૂપ મન-વચન-કાય કરણોવડે કરે છે, પુણ્ય દ્રવ્ય પરિણામરૂપ મન-વચન-કાય કરણો અડે છે, અને પુણ્ય પાપાદિ કર્મકલરૂપ પુણ્ય દ્રવ્ય પરિણામાત્મક સુખ દુઃખાદિ લોગવે છે, પણ અનેક દ્રવ્યપણાએ કરીને તેનાથી અન્યપણું-ભિન્નપણું કોઈ તન્મય થતો નથી. તેથી નિમિત્ત નૈમિત્તિક ભાવ માત્રથી જ તેમાં કર્તૃ-કર્મત્વનો ને લોકત્વ-લોગ્યત્વનો વ્યવહાર છે.

અને જેમ તે જ કારીગર કામ કરવાને ઇચ્છતો સતો, ચેષ્ટાને અનુરૂપ આત્મ-પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, અને ચેષ્ટાને અનુરૂપ દુઃખલક્ષણવાળું આત્મપરિણામરૂપ કર્મક્ષણ લોગવે છે, અને એક દ્રવ્યપણાએ કરીને તેનાથી અન્યપણું-પરિણામ-પરિ- અભિન્નપણું કોઈ તન્મય થાય છે, તેથી પરિણામ-પરિણામી ભાવથી જ્ઞામી નિશ્ચય તેમાં જ કર્તૃ-કર્મત્વનો ને લોકત્વ લોગ્યત્વનો નિશ્ચય છે. તેમ આત્મા પણ કરવા ઇચ્છતો સતો, ચેષ્ટારૂપ આત્મપરિણામરૂપ કર્મ કરે છે,

* “જહ સિપ્પિઓ ડ કમ્મં કુલ્લદ ણ ય સો ડ તમ્મઓ હોદ્દા ।

તહ જીવોવિ ય કમ્મં કુલ્લદિ ણ ય તમ્મઓ હોદ્દા ॥”

(આધાર માટે જુઓ)—શ્રી સમયસાર ગા. ૪૪૯-૪૫૫ અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકા.

ચેષ્ટારૂપ દુઃખલક્ષણવાળું આત્મપરિણામરૂપ કર્મફળ ભોગવે છે, અને એક દ્રવ્યપણુએ કરીને તેનાથી અનન્યપણું-અભિન્નપણું હોઈ તત્ત્વ ધાય છે. તેથી પરિણામ-પરિણામી ભાવથી તેમાં જ કર્તૃ-કર્મત્વનો ને લોકતૃ-લોગ્યત્વનો નિશ્ચય છે. આમ દ્રવ્ય કર્મ સાથે જીવનો વ્યવહારથી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. અને અશુદ્ધ નિશ્ચયથી ભાવકર્મ સાથે પરિણામ-પરિણામી સંબંધ છે. પણ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તો આત્મા સર્વ કર્મ-કલંક-પંકથી રહિત એવો શુદ્ધ સ્વભાવી 'દેવ સ્વયં' સામ્યત' છે.

વળી જેમ ભીંત પર બહાર લગાડેલી ખડી ભીંતરૂપ નથી, ભીંતથી બાદ્ય છે, ભીંતથી જૂદી છે, એટલે ખડી ભીંતની નથી, ખડી તે ખડી જ છે, તેમ જ્ઞાયક એવા આત્માનું વ્યવહારથી પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય જ્ઞેય છે, પણ તે જ્ઞાયક જ્ઞેયથી બાદ્ય છે, ખડી અને જ્ઞેયથી જૂદો છે, એટલે તે જ્ઞાયક જ્ઞેય એવા પરદ્રવ્યનો નથી, જ્ઞાયક ભીંતનું દર્યાંત તે જ્ઞાયક જ છે, એમ નિશ્ચય છે. જેમ સ્વેત શુણ્ણવાળી ખડીનો સ્વભાવ ભીંતને સ્વેત કરવાનો છે, તેમ જ્ઞાનશુણ્ણવાળા આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞેયને જાણવાનો છે. ખડી જેમ વ્યવહારથી ભીંતરૂપ પરદ્રવ્યને સ્વેત કરે છે, તેથી તે કાંઈ ભીંતની યદ્ધ જતી નથી, અર્થાત્ ભીંતરૂપ બની જતી નથી, પણ નિશ્ચયથી ખડીની ખડી જ રહે છે; તેમ આત્મા પણ વ્યવહારથી જ્ઞેય એવા પરદ્રવ્યને જાણે છે, તેથી તે કાંઈ પરદ્રવ્યનો યદ્ધ જતો નથી, અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપ બની જતો નથી, પણ નિશ્ચયથી જ્ઞાયકનો જ્ઞાયક જ રહે છે. કારણકે એ જ એનો સ્વભાવ છે. (આધાર માટે જુઓ સમયસાર ગા. ૪૫૬-૪૬૫ અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની ટીકા)

"જહ સેહિયા દુ જ પરસ સેહિયા સેહિયા ય સા હોરૂં ।

તહ જાણઓ દુ જ પરસ જાણઓ જાણઓ સો દુ ॥—શ્રી સમયસાર

"ભાવ સંયોગજ કર્મ ઉદયાગતા, કરમ નવિ જીવ નવિ મૂલ તે નવિ છતા; ખડીયથી ભીંતમાં જેમ હોએ સ્વેતતા, ભીંતિ નવિ ખડીય નવિ તેહ બ્રમસંગતા; દેહ નવિ વચન નવિ જીવ નવિ ચિત્ત છે, કર્મ નવિ રાગ નવિ દ્રેષ ન વિચિત્ત છે; પુદ્ગલિ ભાવ પુદ્ગલપણે પરિણમે, દ્રવ્ય નવિ જૂઓ જૂઓ એક હોવે કિને. "

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સાડા ત્ર૦ ગા. સ્ત.

અને જ્ઞાયકપણું આત્માનો સ્વભાવ હોઈ તે વિશ્વને પ્રકાશે છે, તેથી તે કાંઈ વિશ્વરૂપ યદ્ધ જતો નથી, -વિશ્વપ્રકાશક 'ચંદ્ર લૂમિરૂપ થતો નથી' તેમ (જુઓ પૃ. ૭૫). જ્ઞાન જ્ઞેયને સદા જાણે છે, પણ જ્ઞેય કદી તેનું થતું નથી. આમ જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધની વ્યવસ્થા છે. જ્ઞાન સ્વભાવી આત્મા સ્વરૂપસ્થિત રહી વિશ્વરૂપ જ્ઞેયને જાણે છે.—આમ જીવ દેહ નથી, વચન નથી, મન નથી, કર્મ નથી, રાગ નથી, દ્રેષ નથી, પુદ્ગલ નથી, કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ નથી. જીવ આ સર્વથી જૂદો છે—ભિન્ન છે. આ સર્વ તો બાદ્ય બાવો છે,

એક કેવલજ્ઞાનજ્યોતિ જ આત્માનો અબાદ ભાવ છે; કારણ કે નિશ્ચયથી-શુદ્ધનયથી આ આત્મા અબદરૂપે, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત છે. (જુઓ ગાથા, કુટનોટ ૫ ૭૨)

“દેહ પ્રત્યે જેવો વસ્ત્રનો સંબંધ છે તેવો આત્મા પ્રત્યે જેણે દેહનો સંબંધ યથાતથ્ય દીઠો છે, સ્થાન પ્રત્યે તરવારનો જેવો સંબંધ છે તેવો દેહ પ્રત્યે જેણે આત્માનો સંબંધ દીઠો છે, અબદરૂપે આત્મા જેણે અનુભવ્યો છે, તે મહત્ પુરુષોને જીવન અને મરણ બંને સમાન છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

(૧) અનાદિ બંધ પર્યાયની અપેક્ષાએ આત્મા બદરૂપે છે, છતાં એકાંતે પુણ્યવર્ધ અરૂપે એવા આત્મસ્વભાવને અપેક્ષીને આત્મા જલમાં કમલની જેમ અબદરૂપે છે

(૨) નરનરકાદિ અન્યાન્ય પર્યાય ધારણ કર્યાથી અન્યરૂપ છતાં સર્વ આત્માનું શુદ્ધ અબદ એવા આત્મસ્વભાવની અપેક્ષાએ, ઘટ આદિ સર્વ પર્યાયમાં સ્વરૂપ વર્તતા અબદિત મૃત્તિકા સ્વભાવની જેમ, આત્મા અનન્ય છે. (૩)

સમુદ્રની જેમ આત્માના વૃદ્ધિ-હાનિ પર્યાયથી અનિયત છતાં, સમુદ્ર સ્વભાવ જેવા નિત્ય વ્યવસ્થિત આત્મસ્વભાવની અપેક્ષાએ આત્મા નિયત છે (૪) ભારી, પીળું, ચીકણું એમ સોનું અનેક પર્યાયરૂપ દીસે છે, પણ પર્યાયહિ ન હઈએ ને દ્રવ્ય-હિથી જોઈએ તો એક અભંગ સોનું જ દેખાય છે. તેમ પર્યાય હિથી આત્મા જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનેક પર્યાયવિશેષરૂપ દીસે છે, પણ અવિશેષ એવા આત્મસ્વભાવને અપેક્ષીને જોઈએ ને નિર્વિકલ્પ રસનું પાન કરીએ તો શુદ્ધ નિરંજન એક આત્મા જ ભાસ્યમાન થાય છે. (૫) જેમ અગ્નિચોગે પ્રાપ્ત ઉષ્ણત્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ જલમાં ઉષ્ણપણું સંયુક્તપણું છે છતાં, એકાંતે જલના શીત સ્વભાવની અપેક્ષાએ તેવું સયુક્તપણું નથી; તેમ કર્મસંયોગે પ્રાપ્ત મોહપર્યાયની અપેક્ષાએ આત્માનું મોહસંયુક્તપણું છે, છતાં એકાંતે આત્માના સ્વયં જોષીજી સ્વભાવની અપેક્ષાએ તેવું સયુક્તપણું નથી, અર્થાત્ આત્મા અસંયુક્ત છે. આમ પર્યાયહિ છોડી દઈ, શુદ્ધ દ્રવ્ય હિથી જોતાં આત્મા અબદરૂપે, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત છે.

(આધાર માટે જુઓ સમયસારટીકા ગા. ૧૪-૧૫)

“ભારી પીળો ચીકણો, કનક અનેક તરંગ રે;
પર્યાયહિ ન દીજીએ, એકજ કનક અભંગ રે....ધરમ પરમ અરનાથનો
દરશન જ્ઞાન અરણ્યધી, અલખ સ્વરૂપ અનેક રે;
નિર્વિકલ્પ રસ પીજીએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે....ધરમ” —શ્રી આનંદધનજી

આવી શુદ્ધ, નિરંજન, એક, અદૈત એવી કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ જ અબાદ છે, આત્માનું પરમ એવું અંતરતત્ત્વ છે એ શિવાયના શેષ ભાવો તો બાદ છે, આત્માથી

પર છે, ને તે ઉપશ્વરૂપ છે. ઉપશ્વ એટલે અંધાધુધી, આકૃત, બાકી બધો આપત્તિ, હુર્ભાગ્ય, વિપ્લ, ભય, હોભ-ખળભળાટ, અરિષ્ટ, અહ ઇત્યાદિ. ઉપશ્વ કેવલ જ્ઞાનભયોતિ શિવાયના જે જે ભાવો છે-પરભાવો છે, તે તે ખરેખર ! ઉપશ્વરૂપ જ છે. જેમ કેાઇ પરચક્રના આક્રમણથી નગરમાં ઉપશ્વ મચી રહે, અંધાધુધી ફેટાઈ જાય, ખળભળાટ વ્યાપી જાય, નાશભાગ થઈ રહે, સંપત્તિ લૂંટાઈ જાય, ને વિપત્તિનો પાર રહે નહિ; તેમ પરવસ્તુના આક્રમણથી આ ચૈતન્યમય પુરુષના ચૈતન્યપુરમાં ઉપશ્વ મચે છે, આત્મપ્રદેશવિસ્પંદરૂપ સંજોભ ઉપજે છે, અજ્ઞાનની અંધાધુધી વ્યાપે છે, આત્માના જ્ઞાન-દર્શનાદિ શુભરત્નોને ખમનો લૂંટાય છે, અને અનંત ભવપરિભ્રમરૂપ આપત્તિનો પાર રહેતો નથી. 'પારકો પેઠો વિનાશ કરે' તે 'કહેવત' અત્ર સાચો પડે છે !

¶ પરઃ પ્રવિષ્ઠઃ કુરુતે વિનાશમ્, લોકોક્તિરેષા ન સૃપેતિ મન્યે ।

નિર્વિદ્ય કર્માણુભિરસ્ય કિં કિં, જ્ઞાનાત્મનો નો સમપાદિ કદમ્ ॥ —શાંતસુધારસ.

આ કર્માદિ પરભાવો તો બાહ્ય ભાવો છે, ખરેખર ! પર છે-અર્થાત્ શત્રુનું કામ કરતા હોવાથી 'પર' છે, આત્માના ભાવશત્રુ છે પરમાર્થથી આત્માને એની સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. પણ અનાદિ અધ્યાસની કુવાસનાથી તેમાં અહંત્વ-મમત્વ કરીને તે અંધાય છે. તે એટલે સુધી કે પરપરિણતિના રાગીપણે, તે પરસના રંગથી રક્ત થાય છે, પરસરંગે રંગાઈ જાય છે, અને પરનો આહક તથા રક્ષક બની પરભોગમાં આસક્ત બને છે ! આ પરપરિણતિના રંગથી જ આ છવ અનંત દુઃખ પામે છે. એટલે આ પરભાવરૂપ પરચક્રનું આક્રમણ ખરેખર ! ઉપશ્વરૂપ છે. આકૃત છે, આપત્તિ છે, હુર્ભાગ્યરૂપ છે, વિપ્લરૂપ-બાધારૂપ છે, અરિષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ છે, અહરૂપ છે, અંધાધુધીરૂપ છે.

¶ પર પરિણતિ રાગીપણે, પર રસ રંગે રક્ત રે;

પર આહક રક્ષકપણે, પરભોગે આસક્ત રે....જગતારક પ્રભુ વિનવું." શ્રી દેવચંદ્ર.

"પગો મે સાસઓ અપ્પા જ્ઞાનદંસળલક્ષણો ।

સેસા મે વાહિરા માવા સવ્વે સંજોગલક્ષણા ॥"—શ્રી આર્ષ વચન.

પણ જેને કેવલ જ્ઞાનભયોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એવો સમ્યગ્દષ્ટિ છવ તો એમ ભાવે છે કે-જ્ઞાનદર્શન લક્ષણવાળો એક શાશ્વત આત્મા જ મ્હારો છે, બાકીના સંજોગલક્ષણુ ભાવો તો બાહ્ય છે-આત્મબાહ્ય છે, મ્હારા આત્માને તેની 'પગો મે સાસઓ સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી-કંઈ નિસ્તગત નથી. એમ સમજી તે પરપરિણતિ અપ્પા' ત્યજે છે, ને આત્મપરિણતિને બાજે છે; પરમાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ સ્વભૂતિ તત્ત્વના બહુમાનમાં તટ્ટીન બની, વિરસ એવા વિભૂતિ પરભાવ રસને છોડી દે છે, ને સરસ એવા સ્વસ્વરૂપ રસના પાનથી પીન-પ્રુષ્ઠ થાય છે, ધીંગાધડા બને છે !

“ શુદ્ધ સ્વભૂતિ તત્ત્વને, બહુમાને તણીન રે;
તે વિભાતિ રસતા તણ, સ્વસ્વરૂપ રસ પોન રે....જગતારક ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને આવા કેવલજ્ઞાન-જ્યોતિર્મય પરમ આત્મતત્ત્વનું જેને દર્શન સાંપડ્યું છે, આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને પછી કોઈ પણ પ્રકારનો સંશયનો અંશ પણ રહેતો નથી. ‘ જ્ઞાન તિહાં શંકા નહિં થાપ. ’ જેમ સૂર્યનો કિરણસમૂહ પ્રસરતાં અંધકાર રહેતો નથી, તેમ પરમાત્મદર્શન થયે લેશ પણ સંશય રહેતો નથી, સર્વથા પરમ નિઃશંકતા-નિર્ભયતા વર્તે છે, અને ‘ દુઃખ દોહગ દૂરે ટળે ’ છે. કારણ કે જ્યાં શંકા છે ત્યાં જ સંતાપ છે, અને જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં શંકા નથી.

“ જ્યાં શંકા ત્યાં ગણુ સંતાપ, જ્ઞાન તિહાં શંકા નહિં થાપ ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

“ દરશન દીઠે જિનતણો રે, સંશય ન રહે વેધ;
હિનકર કરબર પ્રસરતાં રે, અંધકાર પ્રતિવેધ....વિમલ ”—શ્રી આનંદધનળ.

એવું નિઃશંક સહજાત્મસ્વરૂપનું દર્શન થતાં પરમ નિર્ભયપણાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા અનુભવજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિઓના આવા પરમ ધન્ય ઉદ્ધગાર નીકળી પડે છે:-

“ મારગ સાચા મિલ ગયા છૂટ ગયે સંદેહ;
હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કયા નિજ દેહ. ”

“ ઝોગણીસસે’ ને સુડતાલીસે’, સમકિત શુદ્ધ પ્રકારથું રે;
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા, નિજ સ્વરૂપ અવસારથું રે.
ધન્ય દિવસ આ અહો ! બગી જે રે શાંતિ અપૂર્વ રે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

“ દુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદથું લેટ;
ધોગ ધણી માથે કિયો રે, કુણુ ગંજે નર ખેટ ?
વિમલ જિન દીકા લોયણુ આજ, મહારા સિન્નજ્યાં વચ્છિત કાજ.

અમિય બરી મૂરતિ રચો રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંતસુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલ ”—શ્રી આનંદધનળ.

एवं विवेकिनो धीराः प्रत्याहारपरायणाः ।

धर्मबाधापरित्यागयत्नवन्तश्च तत्त्वतः ॥ ૧૫૮ ॥

વૃત્તિ:-પ્રથમ-એમ, ઉક્ત નીતિ પ્રમાણે, વિવેકિન:-આ વિવેકીઓ, ધીરા:-ધીર, અયપથ, પ્રત્યાહારપરા:-ઉક્ત લક્ષણવાળા પ્રત્યાહારપ્રધાન, તથા-તે પ્રકારે, ધર્મવાધાપરિત્યાગયત્નવન્તશ્ચ-અને ધર્મવાધાના પરિત્યાગમા યતનવંત, તત્ત્વત:-તત્ત્વથી, એમ ઉક્ત નીતિથી વિવેકવડે કરીને પરિશુદ્ધિને લીધે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી. ' કારણ કે તેઓ જિનમયિપણાયથી ઉત્તમ શ્રુતપ્રધાન હોઈ એમ આલોચે છે.

એમ વિવેકી ધીર આ, પ્રત્યાહાર કરંત; તત્ત્વથી ધર્મબાધના, ત્યાગે પ્રયત્નવંત ૧૫૮

અર્થ:—એમ વિવેકી એવા એ ધીરજનો તેવા પ્રકારે પ્રત્યાહારપરાયણ હોય છે, અને તત્ત્વથી ધર્મબાધના પરિત્યાગમાં યત્નવંત હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહી તે નીતિ પ્રમાણે વિવેકી એવા આ ધીર-અચપલ જનો ઉક્ત લક્ષણવાળા પ્રત્યાહારમાં તત્પર હોય છે; અને તે વિવેકથી ઉપજેલી પરિશુદ્ધિને લીધે તેઓ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી ધર્મની બાધના પરિત્યાગમાં યત્નવંત હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

વિવેકખ્યાતિ

ઉપરમાં સ્વ-પર ભાવનો સ્પષ્ટ વિવેક ગતાન્વેષે કે: દેહ-ગૃહાદિ ભાવ બાહ્ય છે; મૃગજલાદિ જેવા અનિત્ય, અશરણ ને અશુચિ છે; પર છે-પારકા છે, પોતાના નથી. અને નિરાબાધ નિરામય એવી કેવલ એક જ્ઞાનભ્યોતિ જ અબાહ્ય છે; શાશ્વત, શરણરૂપ ને શુચિ ભાવ છે; આત્મીય-પોતાનો છે, પારકો નથી; અને એ જ પરમ તત્ત્વ છે, બાકી બીજું બધુંય ઉપપ્લવરૂપ-આકૃતરૂપ-અંધાધુંધીરૂપ છે. માટે એક આ કેવલજ્ઞાનભ્યોતિ જ આદેય છે, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, બાકી બીજું બધુંય હેય છે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ભૂલથી ધોળીને ઘેરથી પારકું વસ્ત્ર આવી ગયું હોય તો તેના મૂળ ધણીને પાછું આપી દેવું જોઈએ, એ ન્યાયે પ્રમાણિક વિવેકી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ એમ જાણે છે કે આ સર્વ પરભાવનો-પરવસ્તુનો રૂદારે ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ, તેમાં રનેહરૂપ ‘આસક્તિથી હું’ બંધાયો છું, માટે રૂદારે તે આસક્તિ છોડી દેવી જોઈએ. કારણ કે દેહમાં સ્વભુદ્ધિ આત્માને એ દેહ સાથે નિશ્ચય જોડે છે, સ્વાત્મામાં આત્મભુદ્ધિ એ દેહથી આત્માને વિયોજે છે-વિખટા પાડે છે. દેહમા આત્મભુદ્ધિ એ જ સંસાર દુઃખનું મૂળ છે’, માટે હું દેહાદિમાં આત્મભુદ્ધિરૂપ દેહાધ્યાસ છોડી દઈ આત્મામાં જ આત્મભુદ્ધિ કરું. (ભુઓ પૃ. ૩૦૨).

આમ સ્વ-પરભાવનો વિવેક ઉપજ્યો હોવાથી, લેહજ્ઞાન પ્રગટ્યું હોવાથી, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું હોવાથી, તેને નિર્મલ આત્માનુભવ સાંપડે છે. એટલે-‘ભૂત, વર્તમાન

- x “ભૂતં માન્તમ્ભૂતમેવ રમસા નિર્મિત્ય વેંધં સુધી-
યંચન્તઃ કિલ કોડપ્યદ્વો કલયતિ વ્યાહત્ય મોહં દઢાત્ ।
આત્માત્માનુભવૈકગમ્યમહિમા વ્યક્તોડયમાસ્તે ધ્યુયં,
નિત્યં કર્મકલદ્વપદ્ધવિકલો દેવઃ સ્વયં શાશ્વતઃ ॥ ’

ને બાવી ગાંધને એકદમ નિર્લેહીને આ સુબુદ્ધિવંત મોહને હઠથી 'અનુભવ હંસ' હઠાવી અંતરમાં નિહાળે છે, તો એક આત્માનુભવથી જ જેનો મહિમા શુ' પેળ રે' ગમ્ય છે એવો આ પ્રગટ આત્મા ધ્રુવપણે 'સ્થિત' છે, અને તે નિત્ય કર્મકલંક પંકથી રહિત એવો સ્વયં શાશ્વત દેવ છે'. આમ હંસ જેમ ક્ષીર-નીરનો વિવેક કરે છે, દૂધ ને પાણી જૂદા કરે છે, તેમ આ આત્માનુભવી સમ્યક્-દષ્ટિ પુરુષ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરે છે, સ્વ-પરને જૂદા પાડે છે. દેહથી જેમ વંચ જૂદું છે, મ્યાનથી જેમ તલવાર જૂદી છે, તેમ જડથી ચેતનસ્વરૂપ આત્મા પ્રગટ લક્ષણે જૂદો છે, એમ તે અનુભવે છે; સર્વ અવસ્થામાં જે સદાય ન્યારો-જૂદો ને જૂદો જણાય છે અને જે પ્રગટ ચૈતન્યમય સ્વરૂપ છે, એવો આત્મા તે સાક્ષાત્ સંવેદે છે ચિત્રશાળા ન્યારી-જૂદી છે, તેમાં પલંગ ન્યારો જૂદો છે, તેમાં સેજ-પથારી ન્યારી છે, તેની ચાદર પણ ન્યારી છે, આવો પરવસ્તુ સાથેનો મ્હારો સગંધ છે, એમાં મ્હારી સ્થાપના કરવી-આત્મબુદ્ધિ કરવી જૂદી છે, -એમ સમજી સમ્યક્દષ્ટિ લેદગ્ગાની પુરુષ અચેતનતાભાવ ત્યાગીને, ત્યાગી ચેતન બની, દષ્ટિ ખોલીને દેખે છે, તો પોતાનું-આત્માનું સ્વરૂપ દેખે છે

" નિજ શુભ સગ નિજમાં લખે, ન ચખે પરશુભની રેખ રે;

ખીર નીર વિવરો કરે, અનુભવ હંસ શુ' પેળ રે....પણમું પદપંકજ પાર્શ્વના. "

—શ્રી આનંદધનજી.

" ચિત્રસારી ન્યારી, પરજંક ન્યારો, સેજ ન્યારી, ચાદર ભી ન્યારી, ઈલાં જૂડી મેરી થપના/ અતીત અવસ્થા સૈન, નિદ્રા વહી કોઠ પૈન, વિદ્યમાન પલક ન, યાગે અળ છપના/ ત્યાસ ઓ સુપન કોઠ, નિદ્રાકી અલંગ બુઝે, સૂઝે સગ અંગ લખી, આતમ ફરપના/ ત્યાગી જાયો ચેતન, અચેતનતાભાવ ત્યાગી, ભાલે દષ્ટિ ખોલિકે, સંભાલે રૂપ અપના "

—કવિવર બનારસીદાસજી.

અને તે દેખે છે તે સ્વરૂપ કેવું છે ? આત્માથી જ, આત્મામાં, આત્માને હું જે અનુભવું છું તે હું છું, 'સોડં'. તે નથી નપુસંગ, નથી નર, નથી નારી, નથી એક, નથી બે, નથી ગણ, નેતિ નેતિ. જેના અભાવે હું સુપુત્ર-સૂતો હતો, અને જેના સદ્ભાવે હું જાગ્રત ધયો-ભિચ્ચો, તે અતીન્દ્રિય અનિર્દેશ્ય એવો સ્વસંવેદ્ય હું છું. (જુઓ પૃ. ૨૮૦-૮૧) આમ સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષને નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રગટતાં અનાદિની પ્રમાદ નિદ્રા ટળી છે, અને સમ્યક્ જ્ઞાનસુધારસધામ એવો આત્મા જાગ્યો છે ને જાલી બેઠે છે કે—

* "યેનાત્મનાડતુમ્ભૂયેડહમાત્મનૈવાત્મનાત્મનિ । સોડં ન તત્ત્વ સા નાસી નૈકો ન દ્વૌ ન વા વદુઃ ॥
યદમોવ સુપુતોડં યદ્ભવે વ્યુત્થિતઃ પુનઃ । અતીન્દ્રિયમનિર્દેશ્યં તત્ત્વસંવેદ્યમસ્મદં ॥ "

—શ્રી સમપ્રિશતક.

“જગત દિવાકર થી નમીધર સ્વામી, તુજ સુખ હીઠે નાહી ભૂલ અનાદિની રે લો.
જાગ્યો સમ્યગ્ જ્ઞાન સુધારસ ધામ ભો, છાહી દુઃખ મિથ્યા નિદ પ્રમાદની રે લો
સહજ પ્રગટ્યો નિજ પરબાવ વિવેક ભો, અંતર આતમ ઠહ્યો સાધન સાધવે રે લો
સાધ્યાલળી યર્ષ જ્ઞાયકતા છેક ભો, નિજ પરિણતિ ચિર નિજ ધર્મરસ ઠવે રે લો ”

—શ્રી હવચંદ્રજી

ધીરતા-નિર્ભયતા.

“ ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણું જાંજે નર એટ ? વિમલ ” —શ્રી આનંદધનજી.

આ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓ આવા વિવેકી હોય છે, એટલા માટે જ ધીર હોય છે, અચપલ-અચંચલ હોય છે, પરમ નિર્ભય હોય છે, કારણ કે ભય-અચલતાનું કારણ આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે, પણ જેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો તો હઠ નિશ્ચયપણે જાણે છે કે મહારાં કાઈ ચાલ્યું જવાનું નથી, મહારાં છે તે તો મહારી પાસે જ છે, બાકી બીજું બધુંય અનેરું છે. ‘ અવધૂ કયા તેરા ? કયા મેરા ? તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સગહી અનેરા ’ માટે મહારે ભય શો ? ચિંતા શી ? વિકલ શો ?

“ સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું વિમ્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં વિક્ષેપ શો ? વિકલપ શો ? ભય શો ? ખેદ શો ? બીજી અવસ્થા શી ? શુદ્ધ શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલપ છઉં. નિજ સ્વરૂપ-મય ઉપયોગ કરું છઉં. તન્મય થાઉ છું. શાંતિ : શાંતિ : શાંતિ : ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રિક ૭૬૦

આવા સમ્યગ્દષ્ટિઓ જ આ પરમ સાહસ કરવાને સમર્થ થાય છે કે—‘ જ્યારે વજ્ર પડતું હોય ને ભયથી કંચાચમાન થતું ત્રેલોક્ય તેનો માર્ગ છોડતું હોય, ત્યારે નિઃશંક-નિર્ભયતાથી સર્વ જ સંકાર છોડી દઈ, તેજો સ્વયં ચોતાને ન હણી

સમ ભયરહિત શકાય એવા અવધ્ય જ્ઞાનદેહરૂપ જાણતા હોઈ જોધથી વ્યુત થતા જ્ઞાનીનું પરમ નથી. ’ (ભુજો પૃ. ૬૮, કુટનોટ) અને આમ જેને જ્ઞાનદેહમય નિજ નિઃશંકપણું સહજાત્મસ્વરૂપનો પરમ અખડ નિશ્ચય ઉપજ્યો છે એવા ધીર સમ્યગ્દષ્ટિને સાત ભયમાથી કોઈ પણ પ્રકારનો કષ્ટ પણ ભય રહેતો નથી. એવા તે પરમ નિઃશંક હોય છે, કારણ કે (૧-૨) સર્વથી* જૂદા એવા આ

* આ સાત ભયનું વિસ્તારથી પરમ મનોહર વર્ણન શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યજી(૧)કૃત પંચાર્ધધાર્મીમા આપ્યું છે ત્યાં જિજ્ઞાસુએ બેસુ તેનું સાત્ત્વન સંક્ષેપ પણ સપૂર્ણ વર્ણન શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ પરમ સુંદર રીતે અત્રે આધારરૂપ લીધેલા સમયસારકલરામા લલકાર્યું છે. જેમકે—

“ લોકઃ શાશ્વત યપ્ એક સકલત્વકો વિવિકાત્મન-

શ્ચિહ્નોકં સ્વયમેવ કેવલમયં યદ્લોકયત્યેકક ।

લોકો યદ્ તત્વાપરસ્તવ પરસ્તસ્પાસ્તિ તદ્ધી. કૃતો,

નિઃશંકઃ સતતં સ્વયં સ સદ્જ જ્ઞાનં સદા ચિન્દતિ ॥ ” ઇત્યાદિ

વિવિક્ત આત્માનો તો સર્વથી રહિત એવો આ એક શાશ્વત લોક છે. એવા આ કેવલ ચૈતન્ય લોકને એકાકી સ્વયમેવ જે અનુભવે છે, અને આ અપર લોક કે પર લોક તારો નથી એમ જે ચિંતવે છે, તેને તે ઇહલોકલીતિ કે પરલોકલીતિ ક્યાંથી હોય ? આમ સતત નિઃશંક એવો જ્ઞાની તો સ્વયં સહજ જ્ઞાન સદા અનુભવે છે. (૩) નિર્લેપણે ઉદિત-ઉદય પામેલા એવા વેદ-વેદકના બલથી એક અચલ એવું જ્ઞાન સદા અનાકુલ જોનાથી જે સ્વયં વેદાય છે, તે આ એકજ વેદના છે, બીજી આવી પડેલી વેદના હોયજ નહિં, તેથી જ્ઞાનીને તે વેદનાલીતિ ક્યાંથી હોય ? (૪) જે ‘સત્’ છે તે નિશ્ચય નાથ પામતું નથી, એવી પ્રગટ વસ્તુ સ્થિતિ છે અને જ્ઞાન સ્વયમેવ સત્ છે, તો પછી એનું બીજાઓથી શું ત્રાણ કરાયું છે ? એટલા માટે એનું અત્રાણ એવું કંઈ નથી, તો પછી તે અત્રાણ લીતિ જ્ઞાનીને ક્યાંથી હોય ? (૫) ‘સ્વ રૂપ’ એજ ખરેખર ! વસ્તુની પરમ ગુણિ છે, કારણ કે સ્વરૂપમાં કોઈ પણ બીજો પ્રવેશવા શક્ત નથી, અને અકૃત-અકૃત્રિમ એવું સહજ જ્ઞાનજ સ્વરૂપ છે. એટલે પછી એની અગુણિ કોઈ હોય નહિં. તેથી અગુણિ લીતિ જ્ઞાનીને ક્યાંથી હોય ? (૬) પ્રાણના ઉચ્છેદને મરણ કહે છે, અને આ આત્માના પ્રાણ તો નિશ્ચયથી જ્ઞાન છે તે સ્વયમેવ શાશ્વતતાએ કરીને કદી પણ ઉચ્છેદાતું નથી, એથી કરીને તેનું મરણ કંઈ હોય નહિં, તો પછી જ્ઞાનીને મૃત્યુલીતિ ક્યાંથી હોય ? (૭) એક એવું જ્ઞાન અનાદિ અનંત ને અચલ છે, અને એ ખરેખર ! સ્વતઃસિદ્ધ છે. ગમે ત્યાં આ સદૈવ જ છે, અને બીજાનો-દ્વિતીયનો ઉદય નથી. તેથી આકસ્મિક એવું કંઈ અત્રે હોય નહિં. તો આકસ્મિક લીતિ જ્ઞાનીને ક્યાંથી હોય ? સતત નિઃશંક એવો જ્ઞાની તો સ્વયં સહજ જ્ઞાન સદા અનુભવે છે—આમ ઇહલોકાદિ સાત ભય જેને ટળ્યા છે, એવો સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની તો સદા પરમ નિર્ભય, પરમ નિઃશંકજ હોય છે. ભયનેજ ભય લાગી તેમનાથી દૂર ભાગી બાય છે !*

પ્રત્યાહાર.

“ પરપરિણામિકતા અછે, જે તુજ પુણ્યલ લોગ હો મિત્ત ।

જડ ચલ જગની એકનો, ન ઘટે તુજને લોગ હો મિત્ત । ”—શ્રી રૂપચંદ્ર.

સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ આવા વિવેકી ને ધીર હોય છે, તેટલા માટેજ તેઓ પ્રત્યાહારમાં તત્પર બને છે, અર્થાત્ વિષયવિકારમાં ઇન્દ્રિય બેડતા નથી, વિષયવિકારમાંથી ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યાહૃત કરે છે—પાછી જેઓ લે છે, પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ‘સકુળ જગત્’ વાળી સ્વચિત્સ્વરૂપને અનુકારી કરે છે, પરપરિણુતિને વમી આત્મ-તે એકવત્’ પરિણુતિમાં રમે છે તેઓ પોતાના આત્માને સંબોધીને કહે છે કે-હે આત્મન્ ! હે મિત્ર ! જે તું પુણ્યલલોગ કરે છે, તે પરપરિણુતિપણ્ય છે.

* “ સમ્પદિષ્ટી જીવા નિસ્તેકા દ્વૈતિ નિમ્મયા તેન ।

સત્તમયધિવ્વમુક્તા જમ્હા તમ્હા હુ નિસ્તેકા ॥ ”—શ્રી સમયસાર.

પરપરિણતિભાવ છે. આ જડ ને ચલ જગતની એકનો હે મિત્ર ! તને લોગ ઘટતો નથી. આ પુદ્ગલો સર્વ જીવોએ અનંત વાર લોગવીને મૂકી દીધેલા છે, તે તેઓના ઉચ્છિષ્ટ લોગન જેવા છે, એક જેવા છે. આવી પ્રગટ અશુચિરૂપ. એક કોણ ખાય ? ને પોતાના પરમ શુચિ આત્મસ્વરૂપને કોણ બ્રહ્મ કરે ? વળી હે ચેતન ! આ પુદ્ગલલોગ અનિત્ય છે, ક્ષણવિષ્વંસી છે. જે પૌદ્ગલિક વિષયલોગ સરસ ને પ્રિય લાગતા હતા, તે ક્ષણવારમાં વિરસ અને અપ્રિય થઈ પડે છે, કારણ કે રૂપ-રસ-ગંધ-વર્ણના વિપરિણામથી પુદ્ગલમાં તેવા તેવા વિકાર-ફેરફાર થયા જ કરે છે. રાજસંપદાથી કે સ્વર્ગસંપદાથી પ્રાપ્ત થતા લોગ પણ દુર્ગંધી કંદન જેવા છે, માટે નિત્ય સરસ એવા ચેતન્યરસમય નિર્ગતસ્વરૂપનો આસ્વાદ છોડીને તેવા અનિત્ય વિરસ પુદ્ગલ કંદનને કોણ આખે ?

“કરો સાચા રંગ જિનેશ્વર, સંસાર વિરગ સહુ અન્ય રે;
સુરપતિ નરપતિ સંપદા, તે તો દુરગંધિ કંદન રે....કરો સાચાં
આસ્તાંગ જિન શુભરસ રમી, વિષય વિકાર વિરૂપ રે;
વિષ્ણુ સમકિત મત અભિલષે, જિજ્ઞે આખ્યો શુદ્ધ સ્વરૂપ રે....કરો સાચાં ”—શ્રી હેમચંદ્રજી.

પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયલોગ પરિણામે અત્યંત દુઃખદાયી છે ‘જે આપાતમાને-આરંભ માને સુખદાયક લાગે છે, તે વિષયલોગ વિપાકે કિંપાક ફલ જેવા દારુણ પરિણામી છે.

આ લોગ ખરેખર ! સાપની ફેણ જેવા આત્મઘાતી છે. વિષયમાં ને ‘વિષયવાસના કાલકૂટ વિષમાં મેરુ ને સર્પ જોટલું અંતર છે.’ એકેક ઇન્દ્રિયને ત્યાગો ચેતન !’ પરવશપણાથી હાથી આદિને પ્રાપ્ત થતા આ પ્રત્યક્ષ ભયંકર પરિણામ તું જો ! (ભુએ. પૃ. ૩૧૮-૩૧૯) તો પછી પાંચે ઇન્દ્રિયના પ્રગળપણાથી

તો કેટલું બધું દુઃખ થાય ? માટે હે સ્મિતદાનંદ આત્મન ! તું વિષયવાસના છોડીને નિઃસ્વભાવમા સ્થિતિ કર ! વળી હે ચેતન ! આ અનાદિ સંસારમાં તેં અનેક વાર દેવ-લોકાદિના અનંત સુખ લોગ્યાં, છતાં તને તૃપ્તિ ઉપજી નથી, અને હજી ભુખાળવાની જેમ જાણે કોઈ દિવસ દીકા ન હોય એમ તું આ મનુષ્યલોકના તુચ્છ કામલોગની વાચા કરે છે ! તો તેથી તને શી રીતે તૃપ્તિ ઉપજશે ? સાગરજલથી જે તૃષ્ણા નથી છીપી, તે ગાગરજલથી કેમ છીપશે ? પાણીના પૂરથી સમુદ્ર કોઈ રીતે તૃપ્તિ પામે, ઇંધનોથી અગ્નિ તૃપ્તિ પામે, પણ અતિ ચિરકાળ લોગવેલ અનંત કામલોગથી પણ પ્રાણી તૃપ્તિ પામતો નથી, માટે આવા તૃષ્ણા-તાપ ઉપબવનારા દારુણ વિષયસુખથી સર્થું x-આમ આ પુદ્ગલલોગ સર્વથા અશુચિ, અનિત્ય, દુઃખમય અને તૃષ્ણાતાપ ઉપબવનાર છે. અને ત્હારું સ્વરૂપ તો હે ચેતન ! પરમ શુચિ, નિત્ય, પરમ સુખમય, ને આત્મતૃપ્તિજન્ય પરમ શાંતિ ઉપબવનારું છે, માટે હવે તું પરપરિણતિરસરૂપ પુદ્ગલ લોગની આસક્તિ છોડી દે, ને સ્વસ્વરૂપરસના લોગનો આસ્વાદ લે !

“ ત્યાગીને સહુ પરપરિણતિરસ રીઝ જો, જાગી છે નિજ આત્મ અનુભવ ઇષ્ટતા રે લોઁ
સહેજે છૂટી આશ્રવ ભાવની ચાલ જો, જાલિમ જો પ્રગટી છે સંવર શિષ્ટતા રે લોઁ ”
—શ્રી કેવલદ્રશ

ઇત્યાદિ પ્રકારે વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી ખેંચનારા આ સમ્યગ્દષ્ટિ જોગીજનને
લોગ પ્રત્યે અત્યંત અનાસક્તિ જ હોય છે, પરમ વૈરાગ્ય જ વર્તે છે; કારણ કે—(૧)

જેનું મન મૂઝો અનાહત નાદ સાંભળી રહ્યું છે, એવા આ જોગીજનને
આવા જોગીને કોકિલનો કલ સ્વર કેમ આનંદ આપે ? અનુભૂતિ નટીએ લલકારેલા
લોગ કેમ ગમે ? પ્રિય સંગીતમાં જે રત થયા છે, તે કામિનીના કામલ કરકંકણના
અવાજથી કેમ ધૂણાયમાન થાય ? (૨) અવિનાશી ને નિર્મલ-નિર્મલ
એવા સ્વરૂપને જે દેખે છે, તે યોગીપુરુષને નાથવંત ને શુક-ચોણિતથી ઉપજેલું રૂપ
કેમ ગમે ? (૩) શીલ સોરભથી જે પ્રસન્ન થાય છે, તેને કસ્તૂરી-ચંદનાદિ મુગધી
દ્રવ્યોથી કેમ આનંદ ઉપજે ? કારણ કે બીજી મુગધી તો ગાઝીવાર ટકતી નથી, વાયુથી
શીઘ્ર-જોડી જાય છે, પણ શીલસોરભ તો લાંબો વખત ઉપયોગમાં આવે છે અને તેને
વિભાવરૂપ વાયરો હરી શકતો નથી (૪) જેનું મન સતત અવિકારી એવા નવમા યાત્ર
રસમાં મગ્ન થયું છે, તે યોગીજન આરંભે મુખરૂપ પણ પરિણામે વસમા એવા રસોધી
કેમ રીઝે ? જે મધુર રસને આખતાં રસલોહુપીની રસનામાંથી રસ પડે છે—જીભમાં પાણી
છૂટે છે, તે રસનો ભયંકર વિપાક ચિંતવતાં આ વિરક્તજનોની આંખમાંથી પાણી-પડે
છે—આંસુ આવે છે (૫) જ્યાં ગુણગુણોઃ બીજાવેલા છે એવી નિર્મલ સુવિકલ્પરૂપ
તળાઈમાં જે ધૃતિ-પત્નીને આલિંગીને સૂતા છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિજનો બાહ્ય સ્પર્શમાં કેમ રત
થાય ? આમ આ લોકના વિષયો આ વિરક્તચિત્ત સમ્યગ્દષ્ટિ જનોને આનંદદાયી
થતા નથી, અરે ! આ મહાનુભાવો પરમાનંદરસનું પાન કરીને ધીંગાધડા બની એટલા
ખધા આજીવુ બની ગયા છે, કે તેઓ પરલોક મુખમાં પણ નિઃસ્પૃહ હોય છે !

ધર્મચતના

આવા વિવેકી ધીર ને વિષયવિરક્ત સમ્યગ્દષ્ટિ મહાજનો ધર્મ બાધાના પરિત્યાગમાં
ચતવંત હોય છે. આત્મધર્મમાં જેમ બાધા ન ઉપજે તેમ પ્રવર્તવા તેઓ સતત ચતનશીલ
રહે છે, અર્થાત્ જેમ બને તેમ આત્મપરિણતિમાં વર્તવા પ્રયાસ કરે છે; પરભાવમાંથી

× “ इह ये गुणपुष्पपूरिते, धृतिपत्नीमुपगृह्य शेरते ।

चिमले सुचिकल्पतरूपके, क वहिः स्पर्शरता भवन्तु ते ॥

तदिमे विषयाः किलैहिका, न मुदे केऽपि विरक्तचेतसाम् ।

परलोकसुखेऽपि निःस्पृहाः परमानंदरसालसा बभूवुः ॥ ”

(ઇત્યાદિ આધારરૂપ દશ્યગમ વર્ણન માટે જુઓ) અધ્યાત્મસાર વૈરાગ્યઅધિકાર

આત્માને પ્રત્યાહુત કરી—પાછો ખેંચી લઈ, તે સ્વભાવરૂપ ધર્મમાં સ્થિતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને તેમાં બાધા-હાનિ આવવા દેતા નથી. પરમ ધર્મમૂર્તિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઈ પોતાનો તાદૃશ્ય આત્માનુભવ આલેખ્યો છે કે:—

“ એક આત્મપરિણતિ શિવાયના બીજા જે વિષયો તેને વિષે ચિત્ત અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે. x x x અચલિત આત્મરૂપે રહેવાની સ્થિતિમાં જ ચિત્તેચ્છા રહે છે. x x x એક આત્મપરિણામ શિવાય સર્વ બીજા પરિણામને વિષે ઉદાસીનપણું વર્તે છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૬૨.

ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ—‘વસ્તુસદ્ભાવો ધર્મો’। વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. જ્ઞાન-દર્શન—ચારિત્ર અથવા ટંકોત્ક્રીણું એક શુદ્ધ ગાયક ભાવ એ આત્માનો સ્વભાવ છે, માટે તેમાં વર્તવું તે જ ‘ધર્મ’ એટલે ? વાસ્તવિક ખરેખરો ધર્મ છે. અથવા શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે તેમ ‘ચારિત્ર એ જ ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે, અને જે સામ્ય છે તે મોહ-ક્ષોભ વિનાનો આત્માનો પરિણામ છે.’ આમાં ‘સ્વરૂપમાં ત્રયરણુ તે ચારિત્ર છે, અર્થાત્ સ્વસમયપ્રવૃત્તિ તે ચારિત્ર છે. તે જ વસ્તુસ્વભાવપણાથી ધર્મ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રકાશન તે ધર્મ છે. અને તે જ યથાવસ્થિત આત્મશુદ્ધિપણાથી સામ્ય છે. અને સામ્ય તો દર્શનમોહનીય ને ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઉપજતા સમસ્ત મોહ-ક્ષોભના અભાવથી અત્યંત નિર્વિકાર એવો જીવનો પરિણામ છે.’ આમ ચારિત્ર, ધર્મ ને સામ્ય એ ત્રણે એકાર્થવાચક છે.

આમ આત્માનું જ્ઞાન, આત્માનું દર્શન, ને આત્માનું ચારિત્ર—એ રત્નત્રયીરૂપ શુદ્ધ આત્મધર્મમાં જેમ બાધા ન પડે, તેમ વર્તવાનો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સતત ઉપયોગ શામે છે. તાત્પર્ય કે જેમ અને તેમ આત્મા શુદ્ધ ઉપયોગમાં સ્થિતિ કરે તેમ કરવા મથે છે. ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ જ છે. બાકી વ્યવહારધર્મના પ્રકારો પણ જે ઉપરોક્ત નિશ્ચયરૂપ ભાવધર્મના સાધક થતા હોય તો જ બલા છે, રૂઝા છે,—ભાવ વિના તો એ બધાય ફેગટ છે. (જુઓ: પૃ. ૨૪૪-૨૪૫) સકલ જગત ‘ધરમ ધરમ’ કરતું ફરે છે, પણ તે ધર્મનો મર્મ બાજતું નથી. તે તો કાઈ વિરલા જ જાણે છે ધર્મનો મર્મ તો ઉપર કહ્યો તે—આત્મસ્વભાવમાં વર્તવું તે છે. એ દેહાધ્યાસ છૂટે, દેહમાંથી આત્મબુદ્ધિ

x “ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં સ્વસમયપ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ । તદેવ વસ્તુસ્વભાવત્ત્રાદર્શનઃ । શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશનમિત્યર્થઃ । તદેવ ચ યથાવસ્થિતાત્મગુણત્વાત્સામ્યમ્ । સામ્યં તુ દર્શન-ચારિત્રમોદનીયોદયાપાદિતસમસ્તમોહશોમામાવાદ્યન્તનિર્વિકારો જીવસ્ય પરિણામઃ । ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવત પ્રવચનસાર ટીકા.

જાય ને આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ થાય, તો તું કર્મનો કર્તા અને હોક્તા પણ નથી—
એ જ ધર્મનો મર્મ છે.

“છૂટે દેહાધ્યાસ તો, તું કર્તા નહિં કર્મ;
તું હોક્તા નહિં તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ આત્માનું સ્વસ્વભાવમાં વર્તવું તે ધર્મ છે, અને વિભાવમાં વર્તવું તે અધર્મ છે. જે વિભાવ છે તે નૈમિત્તિક છે—નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે નિમિત્ત વિષયસંગાદિક છે. આ અશુદ્ધ નિમિત્તથી આત્મા સંસારમાં સંસરે છે—રજળે છે, અને પરભાવનો કર્તા થાય છે. પણ જ્યારે આ શુદ્ધ બુદ્ધિ ચૈતન્યધન આત્મા શુદ્ધ નિમિત્તમાં રમે છે, ત્યારે તે નિજ ભાવનો કર્તા થાય છે.

“પારિણામિક જે ધર્મ તમારો, તેવો અમથો ધર્મ;

શ્રદ્ધા ભાસન રમણુ વિયોગે, વળગ્યો વિભાવ અધર્મ.—

....રે સ્વામી ! વિનવિથે મન રંગે.

જેહ વિભાવ તેહ નૈમિત્તિક, સંતતિ ભાવ અનાદિ;

પરનિમિત્ત વિષયસંગાદિક, હોય સંયોગે સાદિ....રે સ્વામી !—

અશુદ્ધ નિમિત્તે એ સંસરતા, અત્તા કત્તા પરનો;

શુદ્ધ નિમિત્ત રમે જળ ચિદ્ધન, કર્તા હોક્તા ધરનો....રે.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

આત્માનું ધર્મ—અધર્મનું પરમ સારભૂત પરમાર્થસ્વરૂપ જાણી સમ્યક્દષ્ટિ પુરૂષ વિભાવરૂપ અધર્મના નિમિત્તોના ત્યાગ કરે છે, અને સ્વભાવરૂપ ધર્મના સાધક કારણોના—

સત સાધનોનો આશ્રય કરે છે અર્થાત્ સમ્યક્ જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્રની

‘પ્રગટો તેહ વૃદ્ધિના ઉપાયોનું અવલંબન લે છે; આત્મસ્વરૂપના સાધક કારણોને અમારો દે !’ ત્યજે છે ને સાધક કારણોને બાજે છે, અને તેમાં પણ જેને એવો

શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ વસ્તુ ધર્મ પ્રગટ્યો છે, એવા પરમાત્મા પ્રભુની હઠ

આશ્રયભક્તિ પરમ અવલંબનભૂત—આધારભૂત ગણીને તે પરમપ્રેમી બાજે છે. અને તે પ્રભુને બાજતાં તે, ‘હે પ્રભુ ! હે સદ્ગત્મસ્વરૂપ સ્વામી ! આપને જેવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટ્યો છે,

તેવો શુદ્ધ ધર્મ અમને પ્રગટો !’ એમ નિરંતર અજ્ઞા અપ જપે છે. તે પ્રભુને અવલંબતાં પરભાવ પરિહરે છે, અને આત્મધર્મમાં રમણુતા અનુભવતાં તેનો આત્મભાવ પ્રગટે છે.

“શ્રી સીમંધર જિનવર સ્વામી, વિનતલી અવધારો,

શુદ્ધ ધર્મ જે પ્રગટ્યો તુમથો, પ્રગટો તેહ અમારો દે....”

શુદ્ધ દેવ અવલંબન બાજતાં, પર...ભાવ;

આત્મધર્મરમણુ અનુભવતાં, પ્રગ...રે....સ્વા

દેવચંદ્રણ.

અને સમ્યગ્દૃષ્ટિની આવી પ્રવૃત્તિ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી હોય છે, કારણ કે તેને નિશ્ચય-પણે પ્રશ્નિભેદ થયો છે. એટલે વિવેકની પરિશુદ્ધિને લીધે તે ઉત્તમ દ્યુતપ્રધાન હોઈ એમ વિચારે છે.

ન હ્યલક્ષ્મીસંસ્ત્રી લક્ષ્મીર્યપાનન્દાય ધીમતામ્ ।
તથા પાપસંસ્ત્રા લોકે દેહિનાં ભોગવિસ્તરઃ ॥ ૧૫૨ ॥

અલક્ષ્મીસંસ્ત્રી લક્ષ્મી ન હે, ધીમતાને આનંદ;
પાપસંસ્ત્રા ત્યમ પ્રાપ્તિને, અહીં ભોગના વૃંદ. ૧૫૨.

અર્થ:—ખરેખર અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી બુદ્ધિમતોને આનંદ માટે ધાય જ નહિ; તેમ લોકમાં પાપનો સખા એવો ભોગવિસ્તર પ્રાપ્તિએને આનંદ માટે થતો નથી.

વિવેચન

અલક્ષ્મી જેની સખી છે, એવી લક્ષ્મી બુદ્ધિમતોને આનંદદાયક થતી નથી; તેમ પાપ જેનો સખા છે એવો ભોગવિસ્તર પ્રાપ્તિએને આનંદદાયી થતો નથી.

સામાન્ય લોકન્યવહારમાં પણ મનાય છે કે અલક્ષ્મી જેની બહેનપણી છે અર્થાત્ જે લક્ષ્મીની સાથે અલક્ષ્મી સહચરીરૂપે જોડાયેલી છે, જે લક્ષ્મીના પરિણામે અલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી લક્ષ્મી હાલમાં માણસોને આનંદવૃંદ કારણ થતી નથી. પાપસંસ્ત્રા કારણ કે જે લક્ષ્મી અનુબંધે અલક્ષ્મી આપે, જે કદેલી કમાણી ભોગ પૂળધાણી ધર્ષ નિર્ધનપણ આપે, ને અંતરમાં હાલ હર્ષને ચાલી જાય, તેવી લક્ષ્મીથી બુદ્ધિજન કેમ રાચે ? તેમ સમસ્ત પ્રકારનો જે ભોગ-વિસ્તાર છે તેનો સખા-મિત્ર પાપ છે. ભોગની અને પાપની એવી ગાઢ મેત્રી છે, એવી દિલોળન દોસ્તી છે કે, જ્યાં જ્યાં ભોગપ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં ત્યાં તેનો સહચર દિલોળન દોસ્ત પાપ અવશ્ય હાજર હોય જ છે. અર્થાત્ ભોગપ્રવૃત્તિ પાપ વિના થઈ શકતી નથી, એવો એ બંનેનો એક બીજા વિના ન ચાલે એવો-એન ન પડે એવો અવિનાશની સંબંધ છે. આવો પાપરૂપ મિત્રવાળો અથવા પાપનો મિત્ર-ગોઠીઓ ભોગવિસ્તર પ્રાપ્તિએને આનંદદાયી થતો નથી, અને જૂનોપધાતથી પાપ છે, એમ ભાવના છે. અને પાપથી તો

વૃત્તિ:—નહિ-નહિ જ, અલક્ષ્મીસંસ્ત્રી લક્ષ્મી:—અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી, અથવા અલક્ષ્મી જેની સખી છે એવી લક્ષ્મી, તથાપ્રકારે ઉભવના પરિભોગથી, યથાનન્દાય ધીમતામ્-જેવા પ્રકારે, ધીમતાના આનંદાર્થે, તથા-તેવા પ્રકારે, પાપસંસ્ત્રા-પાપનો સખા, અથવા પાપ જેનો સખા છે એવો, લોકે-લોકમાં, તેના અવિનાશવધી, દેહિનાં ભોગવિસ્તરઃ-પ્રાપ્તિએના ભોગવિસ્તર, આનંદાર્થે થતો નથી, જૂનોનો ઉપધાત કર્યા વિના ભોગ સંભવતો નથી, અને જૂનોપધાતથી પાપ એમ ભાવના છે.

હુઃખ જ છે, તો પછી જેનાથી પાછળ હુઃખ છે એવા પાપસખા લોગથી સુખ કેમ થાય ?
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીવું ટકોટકીર્ણ અમૃત વચન છે કે:—

“ પરવસ્તુમાં નહિં મુંઝવે, એની દયા મુજને રહી;
એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ હુઃખ તે સુખ નહિં. ”—શ્રી ભોક્ષમાળા

નહાનામાં નહાની ભોગસામગ્રી એવી નથી કે જેની ઉત્પત્તિમાં હિંસા ન હોય. આમ ભોગસામગ્રીમાં સર્વત્ર હિંસા વ્યાપ્ત છે; અને હિંસા એ મોટામાં મોટું પાપ છે. એટલે સમસ્ત ભોગોત્પત્તિ સાથે પાપ સદા સંકળાયેલું હોય છે.

(૨) વળી આ પાપ-સખાવાળી ભોગસામગ્રીની-વિષયસાધનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે મનુષ્યોને પ્રાચે પાપોપાર્જનથી ધનપ્રાપ્તિ કરવી પડે છે, આરંભપરિશ્રદ્ધ સેવવા પડે છે, અને તેથી પણ મહાપાપ થાય છે પેસાની કમાણી માટે ભાગ્યે જ કાંઈ એવો ધંધો હશે કે જે સર્વથા પાપમુક્ત ને અનવધ હોય. તેમાં પણ અગ્નિકર્મ-વનકર્મ વગેરે પંદર કર્મદાની ધંધા તો વિશેષ વિશેષ પાપના કારણ હોઈ અત્યંત નિંદ્ય છે, અને આત્માથીને સર્વથા વર્જ્ય છે—દ્વરથી ત્યજવા યોગ્ય છે આમ ભોગસાધન એવા ધનના ઉપાર્જનમાં પણ મહાપાપ છે. (૩) તેમજ ભોગના ઉપભોગમાં પણ મહાપાપ છે, કારણ કે તે તે ભોગસામગ્રી ભોગવતી વેળાએ રૂપ-રસાદિ વિષયોના અભિલાષથી જીવતા રાગ-દેષ-મોહ આદિ વિકારની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી નિજ આત્માના શુભોને ધાત યવાથી આત્મધાતરૂપ ભાવહિંસા થાય છે, આત્માનું કષ્ટે કષ્ટે ભયંકર ભાવમરણ થાય છે. આ પ્રગટ પાપ છે.

“ સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે, લેશ એ લહે લહે;”

કષ્ટ કષ્ટ ભયંકર ભાવમરણે, કાં અહો રાચી રહે ? ”—શ્રી મોક્ષમાળા.

આમ ભોગની ઉત્પત્તિમાં પાપ છે, ભોગની પ્રાપ્તિમાં પાપ છે અને ભોગના ઉપ-ભોગમાં પણ પાપ છે. એટલે ભોગનો સખા પાપ છે એમ કહ્યું તે સર્વથા યથાર્થ છે, અને એટલા માટે જ આત્માથી સુમુક્તને સમસ્ત ભોગપ્રવૃત્તિ વર્જ્ય છે, તેમજ ભોગ-સાધનરૂપ આરંભ-પરિશ્રદ્ધ પણ ત્યાજ્ય છે, એમ બધી સંવેગરંગી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો સમસ્ત વિષયભોગ પ્રવૃત્તિથી સતત દૂર રહેવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, અને જેમ યાને તેમ આરંભપરિશ્રદ્ધનો સંક્ષેપ કરે છે.

ધર્મભોગ સુંદર છે એવી પણ આશંકા દૂર કરવા માટે કહે છે—

ધર્માદપિ ભવન્ મોગઃ પ્રાયોઽનર્થાય દેહિનામ્ ।

ચન્દનાદપિ સંમૂતો દહત્યેવ હુતાશનઃ ॥ ૧૬૦ ॥

વૃત્તિ:—ધર્માદપિ ભવન્ મોગઃ—ધર્મયત્રી પણ ઉપજતો ભોગ, દેવલોકાદિમાં, પ્રાયો-પ્રાયે, બાહ્યેયથી, અનર્થાય દેહિનામ્—પ્રાણીઓને અનર્થ અર્થે થાય છે, તથા પ્રકારે પ્રમાદવિધાનથી. પ્રાયઃતુ પ્રલય શુદ્ધ ધર્મક્ષેપી (શુદ્ધ ધર્મને આકર્ષનારા-એવી લાવનારા) ભોગના નિરાસ અર્થે છે, તેના પ્રમાદજીવત્વના અયોગને લીધે, અત્યંત અનવધ તીર્થકરાદિ દ્વંદ્વશુદ્ધિને લીધે, તથા પુણ્યશુદ્ધિ આદિમા આગમાભિનિવેશ યત્રી ધર્મસાર ચિયત્રી ઉપપત્તિને લીધે. સામાન્યો દષ્ટાત કહ્યું—ચન્દનાદપિ સંમૂતઃ—તથા પ્રકારે શૈત્ય પ્રવૃત્તિવાળા શીતલ ચન્દનયત્રી પણ ઉપજેલો, શુ ? તો કે—દહત્યેવ હુતાશનઃ—હુતાશન-અગ્નિ દહે જ છે, દહાડે જ છે, તથા સતતવપશુને લીધે. પ્રાયઃ આ આમ જ છે, (તથાપિ) કાંઈ નથી પણ દહતો, સત્ય મંત્રથી અગ્નિસંસ્કૃત અગ્નિયત્રી દાહની અસિદ્ધિને લીધે. આ સકલ લોકસિદ્ધ છે.

ધર્મથી પણ ભોગ તે, અનર્થકર પ્રાપ્તિ જ;
ચંદનથી પણ ઉપજતો, અગ્નિ અહીં બાળે જ. ૧૬૦

અર્થ:—ધર્મથી પણ ઉપજેલો ભોગ પ્રાણીઓને પ્રાપ્તિ અનર્થ અર્થે થાય છે. ચંદનથી પણ ઉપજેલો અગ્નિ દહાડે જ છે.

વિવેચન

“ શીતલ ચંદનથી પણ ઉપજે, અગ્નિ દહે જિમ વનને રે;
ધર્મજનિત પણ ભોગ ઇહાં તિમ, લાગે અનિષ્ટ તે મનને રે....તે શુભ ”

શ્રી યોગ સંજ્ઞા ૫-૫.

ઉપરમાં ભોગભાત્રને પાપસખા કહ્યો ને તેથી ગર્ભિતપણે મુમુક્ષુને તેનો નિપેદ કર્યો, પણ ધર્મથી-પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતા ભોગનું શું ? એ પ્રશ્નનું અત્ર સમાધાન કર્યું છે કે- ધર્મથી એટલે શુભકર્મરૂપ ધર્મકૃત્યથી ઉપાર્જન કરેલ પુણ્યના ઉદયથી ધર્મજન્ય ભોગ પણ દેવલોક-મનુષ્યલોક આદિમાં જે ભોગવિસ્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પણ અનર્થકેતુ પણ ઘણું કરીને પ્રાણીઓને અનર્થરૂપ થઈ પડે છે, કારણ કે તે તેના પ્રકારે પ્રમાદ ઉપજાવે છે. અહીં ‘ઘણું કરીને’ એમ કહ્યું તે શુદ્ધ ધર્મને આલેપનારા-જેથી આણનારા ભોગનો અપવાદ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે તેવો ભોગ પ્રમાદજનક નથી, અને તેમાં અત્યંત નિર્દોષ એવા તીર્થંકરાદિ ક્ષત્રી શુદ્ધિ હોય છે, તેમજ આગભાભિનિવેશ વડે કરીને ધર્મસાર-ધર્મપ્રધાન ચિત્તનું હોવાપણું છે. અત્રે લોકપ્રસિદ્ધ કથાંત આપ્યું કે, ચંદન શીતલ પ્રકૃતિવાળું છે, છતાં તેથી પ્રગટેલો અગ્નિ જરૂર બાળે જ છે-દહાડે જ છે. કદાપિ કોઈ સાચા મંત્રથી સંસ્કારેલ ચંદનનો અગ્નિ નથી પણ બાળતો, -આ લોકમાં પ્રતીત છે.

તેમાં પ્રથમ દેવલોકમાં કેવી રીતે પ્રમાદાચરણ થાય છે તે તપાસીએ:—‘દેવલોકમાં જીવ શુભ ધર્મકરણીના પુણ્યોદયથી ઉપજે છે ત્યાં અતિ લભ્ય વિમાનને વિષે કુંઠ જેવા કોમલ ઉપપાદ શિલા-ગર્ભમાં દેવો સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્થાન દેવલોકના સર્વ ઇન્દ્રિયોને સુખ આપનારું એવું રમ્ય છે, નિત્ય ઉત્સવથી વિરાજમાન છે, ગીત-વાજિંત્રની લીલાથી ભરચક છે, ‘જય’ ‘જય’ શબ્દથી ગાજતું છે. ત્યાં દિવ્ય આકૃતિ-રૂપ સુસંસ્થાનવાળા, સાત ધાતુથી રહિત, અને દેહકાંતિજલના પૂરોથી દિગંતરોને પ્રસાદિત કરતા એવા વજ્રકાય ને મહાગલવાન સર્વાંગસુંદર દેવો અચિન્ત્ય પુણ્યયોગથી ઉત્તમ દિવ્ય શરીર ધારણ કરે છે. જાણે સુખા-

× “તત્રાતિભવ્યતાધારે વિમાને કુન્દકોમલે । ઉપપાદિશિલાગર્ભે સંભવન્તિ સ્વયં સુરા ॥”
(પ્રત્યાદિ આધાર માટે જુઓ) શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ, પ્ર૦ ૩૫.

મૃતના મહાસાગરની મધ્યેથી જહાર નિકળ્યા હોય એમ તે દેવો તરત જં ક્ષણમાં નવથોવનવાળા થાય છે. જેમ કેાંઈ સુખનિદ્રામાંથી આગસ મરકીને જાગે, તેમ આ દેવો ઉપપાદશધ્યામાંથી જાગી આંખ ઉઘાડીને જુએ છે તો પરમ રમણીય સ્વર્ગભૂમિ ને તેની વિપુલ ભોગસામગ્રી નજરે પડે છે. એટલે તે આસ્થર્થચકિત થઈ ચિંતવે છે, અહો ! મેં પૂર્વે અન્ય જનોને દુશ્વર એવું તપ આચર્યું હતું, અને જીવિતાર્થી પ્રાણીઓને અભયદાન દીધું હતું; મનઃ-શુદ્ધિથી દર્શન-જ્ઞાનાદિ અતુલ્ય આરાધ્યું હતું, અને જગત્ના નાથ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરને આરાધ્યા હતા; વિષય અરણ્યને મેં જાળી નાંખ્યું હતું, કામ વૈરીને હણ્યો હતો, કષાય તરુઓને છેદી નાંખ્યા હતા, ને રાગશત્રુને નિયંત્રિત કર્યો હતો. આ બધા તેનો પ્રભાવ છે કે જેનાથી આજે દુર્ગતિમાંથી ઉદ્ધરીને મને દેવવંદિત સ્વર્ગરાજ્યમાં સ્થાપવામાં આવ્યો છે. ’

“ નિત નિત નવ નવ રંગ, ગીત જય જય સદા હો લાલં ગીતં
સાત ધાતુ વિષ્ણુ દેહ, રૂપ સુખકર સુદા હો લાલં રૂપં
અતિ સુકુમાલ ચરીર, અતુર પંડિતવરુ હો લાલં અતુરં
દોષ કલેશ બયહીન, શાંત જિમ નિચકરુ હો લાલં શાંતં
પુણ્ય ઉદે લહે સુખ, સદા મન ભિમહે હો લાલં સદાં
દેવલોકની ભૂમિ સદા, સુખ શુભ ગહે હો લાલં સદાં
સુરપતિ એતન તામ, કામ એ પુણ્યના હો લાલં કામં
પૂર્વકૃત તપ શીલ, ચરણ વર દાનના હો લાલં ચરણં
પિણ શિવસાધક માગ, એણ ગમે નહીં હો લાલં એણં
એહ વિનાશી સુખ, દુઃખ ગિણજો સહી હો લાલં દુઃખં ”

—શ્રી દેવચંદ્રભૂત શ્રી જ્ઞાનાર્જુન અનુવાદ.

અને પછી આમ શુભકરણીજન્ય પુણ્યોદયથી સાંપડેલી સ્વર્ગસંપત્તિનો ઉપભોગ દેવો કરે છે. ત્યાં પંચવિષયના સુખોપભોગ સાધનોની એટલી બધી વિપુલતા હોય છે, અને દેવો ભોગસાગરમાં એટલા બધા નિમગ્ન થઈ બસ છે—મશગુલ બની પ્રમાદમાં બસ છે, કે તે આઠે તેઓને બીજું કંઈ સૂઝતુ નથી. રાતદિવસ જીવનવ્યય ! ક્યાં બસ છે તેની પણ તેમને ખબર પડતી નથી ! અરે ! અનેક સાગરોપમ જેટલું તેમનું દીર્ઘ આયુષ્ય પણ એમ ને એમ પાણીના રેતાની માફક ક્યાં આવ્યું બસ છે તેનું પણ તેમને જ્ઞાન રહેતું નથી ! આયુષ્યના માત્ર છેલ્લા છ માસ જાકી રહે છે ત્યારે એમની કૂલની માળા કરમાવા લાગે છે, નેત્રોતું અનિમેષપણું ટળે છે—અણુ મટમટે છે, ત્યારે તેમની આંખ ઉઘડે છે કે—અરે ! મહારો અંતકાળ હવે નજીકમાં છે. અરે રે ! આ મહારું આયુષ્ય મેં વિષયતદ્દલીન બની પ્રમાદમાં શુભાંયુ ! ‘ આ સુરજ્ય સ્વર્ગભૂમિ ! આ સર્વાંગસુંદર દેવાંગનાઓ ! આ પરમ પ્રણયી મિત્ર

દેવો ! આ સ્વામીભક્ત સેવકો ! આ નંદનવન ! આ કદવૃક્ષો ! આ પંચ વિષયની સંપૂર્ણ સામગ્રી ! અરે રે ! આ બધુંય છોડીને મ્હારે હવે ચાલ્યા જવું પડશે. આના મને પુનઃ ક્યારે દર્શન થશે ?' ઇત્યાદિ અંતસ્તાપપૂર્વક ચિંતવતા તે ચિંતાસાગરમાં નિમગ્ન થઈને છેલ્લા છ માસ યુગોની જેમ અફસોસમાં ને અફસોસમાં કેમે કરીને વિતાવે છે. આમ દેવલોકમાં પ્રાયઃ ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ લોગ લોગવતાં પ્રમાદમાં જીવન વ્યતીત થાય છે, અને સ્વરૂપબ્રહ્મતાથી તે આત્માને અનર્થનો હેતુ થઈ પડે છે.

આ સ્વર્ગલોકની વાત જવા દઇએ, અને પ્રત્યક્ષ દૃશ્યમાન એવા મનુષ્યાદિની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ, તો પણ તેમજ પ્રતીત થાય છે. પ્રબળ પુરુષોદયથી ઉત્તમ રાજ્યલક્ષ્મીને પામેલ એવા રાજદિનું આંતર જીવન જોતપાસીએ, તો રાજદિનું તે લોગવિલાસાદિમાં કે રાજ્યચિંતાદિમાં એટલા બધા વ્યથ થઈ પ્રમાદ જીવન ગયેલા દેખાય છે, એટલા બધા પ્રમાદમાં પતિત—‘પડી ગયેલા’ જણાય છે, કે તેઓને ‘ધર્મકાર્ય’ માટે ‘કુરસદ’ મળતી નથી ! નવરાશ જડતી નથી ! એટલું જ નહિ પણ રાજ્યભારરૂપ પુરુષશ્યામાં નહિ—પર કંટકશ્યામાં પોદી ગયેલા તે મહાનુભાવોને ‘ધર્મ’ જેવી કોઈ વસ્તુ જગતમાં છે કે નહિ તેની પણ બાગ્યે જ ખબર પડે છે ! જે ધર્મના જ પ્રસાદથી આ પુરુષવૈભવ સાંપડ્યો છે, તે ઉપકારી મૂળ ધર્મનું જ વિસ્મરણ કરી આ બાપડા દુઃખીઆ જીવે કૃતજ્ઞપણું આચરે છે ! ને પ્રમાદમાં અવતાર એળે શુભાવે છે ! ‘Unhappy lies the head, that wears the crown.’

અથવા તો મહાઐશ્વર્યસંપન્ન એવો કોઈ શ્રીમંત ધનાઢ્ય હોય, તો તેની પણ એ જ ભૂરી હાથ છે. કારણ કે લાડી, વાડી ને ગાડીનું સુખ જેને ઘેર હોય છે, બાગ, બંગલા ને બગી સદા જેની તહેનાતમાં હોય છે, પાણી માગતાં દૂધ જેની પાસે શ્રીમંતોના હાજર થાય છે, એવા શ્રીમંત ધનાઢ્ય જનોની જીવનચર્યા નીરખીએ તો તે પણ એવી જ પ્રમાદાચરણથી ભરેલી હોય છે. કારણ કે મ્હાર્જિ-ગારવ, રસગારવ ને શાતાગારવના ગારામાં શુંચીને ગરકાવ થઈ ગયેલા હોઈ, તેઓ કાં તો એશ્વર્યારામમાં ને વૈભવવિલાસમાં એટલા બધા ‘પડી ગયા’ હોય છે, ચાર દિવસની ચાંદની જેવા જીવનની ‘જે ઘડી મોજ’ માણવામાં એટલા બધા અપ્રમાદી બની ગયા હોય છે, હાથ ! રહી જશે એમ ભણી જીવનનો દહાવો લૂંટવાની તાલાવેલીમાં એટલા બધા લટ્ટુ બની ગયા હોય છે, કે ધર્મ જેવી કોઈ ચીજ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ, તેનું પણ તેમને જ્ઞાન રહેતું નથી ! કાં તો તેઓ ધનના મદમાં એટલા બધા છાકી ગયા હોય છે, દોલતની દો-લત એમની છાતીમાં એટલા બધા બેરથી લાગી હોય છે, ‘ચિત્તસ્તબ્ધતા’ નામનું વિલેપન છાતી પર લગાવી તેઓ બંધે આકાશના તારા નિહાળતા હોય એમ એટલા બધા અહંડ ને

ફક્કડ બનીને ચાલે છે, કે તેઓ સમસ્ત જગતને પોતાની પાસે "તુલ્યવત્ તુલ્ય" ગણે છે !
અરે ! પોતે મૂર્ખશિરોમણિ છતાં સાચા પંડિત સમર્થ વિદ્વજ્જનોને પણ હસે છે-
અપમાને છે ! અને કાં તો આ બિચારા શ્રીમંત જનો પોતે પાથરેલી પરિશદની બાલમાં
એટલા બધા ગુંથાઈ ગયા હોય છે, મિલ-કારખાના વગેરે પાપોપાદાનરૂપ કર્મદાની
ધંધાઓની ધાંધલમાં ને પરોજણમાં એટલા બધા પરોવાઈ ગયા હોય છે, પારકે પરસેવે
સંચય કરેલો ધનરાશિ કંઈ ગાઠે બાંધવો ને ક્યાં રાડવો તેના પ્રપંચની વિભાસણમાં
એટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ ગયા હોય છે, શેરસદ્દાની ઉચ્ચપાલવની ગડમથલમાં અહીંના
અહીં જ પાછળ મૂકી જવા માટેના ધનના ઢગલા શીઘ્ર લેગા કરવાની વેતરણમાં એટલા
બધા વ્યથા બની ગયા હોય છે, -કે આ બાપડા ગદ્દાવૈતરૂં કરનારા શ્રીમંતો શાંતિથી
લોજન પણ લેતા નથી ! ચિંતામગ્ન થઈ રાતે નિરાંતે ઊંઘતા પણ નથી ! અને આવી
આ ધન-મધની મધમાખીઓ જે ધન-મધનો પોતે સંચય કરે છે, તેના આસ્વાદ
લેવાથી પોતે જ વંચિત રહે છે ! જે ધનના મધપુડા પોતે બાંધે છે, તે બધું પારકા માટે
'મૂકી જવાને' જ હોયતી એમ પરગણુ-પરોપકારી બને છે ! વેદીઆ પોદીઆ બની
પારકી વેઠ કરે છે ! પણ પ્રમાદ છોડી, જે ધર્મથી આ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે, ધાય
છે, ને-થવાની છે, તેને સંભારતા પણ નથી ! ખરેખર ! શ્રીમંત ધનવાન જેવું 'બીજી'
કોઈ વધારે દયાપાત્ર પ્રાણી દુનિયામાં જડવું શુદ્ધ છે. સોયના નાકામાંથી ઊંટ નીકળી
બધ એ બનવાભેગ છે, પણ શ્રીમંતનો પ્રભુના ધામમાં પ્રવેશ થવો સંભવતો નથી, એવા
આશયનું મહાત્મા ઈસુ ખ્રીસ્તનું વચન બાઈબલમાં છે, તે અત્રે બરાબર લાગુ પડે છે:-
'It is easier for a camel to pass through the eye of a needle than
for a rich man to enter the kingdom of heaven.'

"સાદાબી સુખદ હોય, માન તણે મદ હોય, ખમા ખમા ખુદ હોય, તે તે કયા કામતું ?
'જીવાનીતું' જોર હોય, એશનો અકોર હોય, દોલતનો દોર હોય, એ તે સુખ નામતું;
વનિતા વિલાસ હોય, પ્રોઠતા પ્રકાશ હોય, દક્ષ જેવા દાસ હોય, હોય સુખ ધામતું,
વઢે રાયચંદ એમ, સદર્મને ધાર્યા વિના, બાણી લેજે સુખ, એ તો એજે જ બઢામતું."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ સ્વર્ગમાં કે મનુષ્યમાં જ્યાં ધર્મપસાયે યુગ્યોદયથી લોગસંપત્તિ સાંપડે છે,
ત્યાં જીવન પ્રાયે વિશિષ્ટ ધર્મસાધન વિના પ્રમાદમાં વ્યતીત થાય છે, ને આત્મસ્વરૂપ
ભૂલાઈ જાય છે. એટલે પરિણામે આ ધર્મજનિત લોગસંપત્તિ પણ પરમાર્થથી આત્માને
અનર્થકારક થઈ પડે છે, અહિંતરૂપ બને છે, આત્માર્થથી ચૂકાવી દેનાર-વચિત કરનાર
નીવડે છે; માટે આ ધર્મજનિત લોગ પણ પ્રાયે અનિદ છે, પરમાર્થથી દુઃખરૂપ જ છે.

અને પ્રાયે—ઘણું કરીને એમ કહ્યું છે તે શુદ્ધ ધર્મને આલેપનારા-આકર્ષનારા

એવા પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ફલના ભોગનો અપવાદ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે તેમાં પ્રમાદનો અયોગ હોય છે, આત્મસ્વરૂપના બાનથી બ્રટપણું હોતું નથી. અપવાદરૂપ તીર્થંકર આદિ ઉત્તમ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષવિશેષની વાત ન્યારી છે સત્પુરુષો તેઓને અચિંત્ય પુણ્યસંભારથી તીર્થંકર પદની આદિ પુણ્યફલ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ગૃહસ્થાવાસમાં પણ તેઓ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલ ભોગસામગ્રીનો ઉપભોગ લે છે, તો પણ તેઓનો તે ઉપભોગ અત્યંત અનાસક્ત ભાવે હોવાથી તેઓ બંધાતા નથી. જેમ સુસ્ત્રી બીંત પર માટીનો ગોળો ચોંટતો નથી, તેમ નિઃસ્નેહ-અનાસક્ત એવા તેઓને કર્મબંધ થતો નથી, પણ નિર્જરા જ થાય છે, ને ભોગકર્મથી તે છૂટે છે કારણ કે ભોગ-પંકની મધ્યે રહ્યા છતાં તેઓ જલમાં કમલની જેમ સર્વથા અલિપ્ત જ રહે છે, એ એમનું આશ્ચર્યકારક ચિત્ર ચરિત્ર છે ! બીજા પ્રાકૃત સામાન્ય જનોને જે ભોગ બંધનું કારણ થાય છે, તે આ અસામાન્ય-અસાધારણ અતિશયવંત તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષવિશેષને નિર્જરાનું કારણ થાય છે ! એટલે સામાન્ય પ્રાકૃત કોટિના જનોનો નિયમ આવા અસામાન્ય પુરુષોત્તમોને લાગુ પડતો નથી. તેઓ તેમાં અપવાદરૂપ છે. 'Exception proves the rule'-અપવાદ નિયમને સિદ્ધ કરે છે, એ અગ્રેજી કહેવત અત્ર ઘટે છે. રાજમાર્ગે-ઘોડીમાર્ગે તો સહુ કોઈ ચાલી શકે છે, પણ સાંકડી ડેડી-એકપદી પર ચાલવું તે કોઈ વિરલાઓનું જ કામ છે. માટે આજન્મ પરમ ત્રિરાગી એવા તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો ભોગ ભોગવતાં છતાં, તેમનું ચિત્ત તો ધર્મસાર જ હોય છે-ધર્મપ્રધાન જ હોય છે, આત્મધર્મની ભાવનાથી જ ભાવિત ને વાસિત હોય છે. x (જુઓ પૃ. ૨૭૪-૨૭૫)

“ રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ,

ચિત્ત તુમારા રે સમુદ્રનો, કોઈ ન પામે હો તાગ....શ્રી એયાંસ કૃપા કરો ! ”

શ્રી યશોવિજયજી

આ ઉપરથી એ ક્ષિત થાય છે કે વિષયનું સેવન-અસેવન એ વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ નથી, પણ અનાસક્ત ભાવ એ જ મુખ્ય લક્ષણ છે, કારણ કે વિષયનું સેવન ન કરે, પણ અનાસક્ત ભાવ ન હોય ને અંતરમાં ભોગાદિની કામના-અજ્ઞાનીને વાસના હોય તો વૈરાગ્ય નથી; અને વિષયનું સેવન કરે, પણ અનાસક્તભાવ હોય ને અંતરમાં ભોગાદિની કામના-વાસના ન હોય તો વૈરાગ્ય છે. તેમા પણ વિષયના અસેવન સાથે અનાસક્ત ભાવ હોય તો તે સર્વોત્તમ છે, તથાપિ કોઈ અપવાદરૂપ વિશિષ્ટ સમ્યગ્દષ્ટિ સમર્થ જ્ઞાની પુરુષને અનાસક્તભાવ છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી વિષયસેવન હોય, તોપણ તેના

x “ અત एव महापुण्यविपाकोपहितधियाम् ।

गर्भादारभ्य वैराग्यं नोत्तमानां विहन्यते ॥ ”

શ્રી અધ્યાત્મસાર

વૈરાગ્યને બાધ આવતો નથી; એટલે ‘વિષયોના બંધ ઉત્પાદનમાં નિયમ’ છે નહિ. અજ્ઞાનીઓને તેનાથી બંધ છે, જ્ઞાનીઓને કદી બંધ નથી-નિર્જરા જ છે; કારણ કે જ્ઞાની સેવતાં છતાં સેવતા નથી-લોગવતાં છતાં લોગવતા નથી । અને ‘અજ્ઞાની નહિ’ સેવતાં છતાં સેવે છે-‘નહિ’ લોગવતાં છતાં લોગવે છે । આ આશ્ચર્યકારક પણ સત્ય ઘટના છે.* કારણ કે જેમ કોઈ વાણીતર શેઠની વતી ‘આપાર કરે-લેવડદેવડ કરે, પણ તે કાંઈ લાભહાનિને સ્વામી થતો નથી, તેના નફા-ટોટામાં તેને કાંઈ લેવાદેવા નથી, તે તો માત્ર ચીકીને આકર છે; અને શેઠ પોતે બેસી રહે છે, ને કાંઈ કરતો નથી, છતાં તે નફા-ટોટાને માલીક છે, લાભ-હાનિને સ્વામી છે; તેમ સમ્યક્દિષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ પૂર્વ કર્મોદયથી સાંપડેલાં વિષયો સેવતાં છતાં, રાગાદિ ભાવોના અભાવે વિષયસેવનફલના સ્વામિત્વના અભાવથી અસેવક જ-‘નહિ’ સેવનારો છે; અને મિથ્યાદિષ્ટિ તો વિષયો નહિ’ સેવતાં છતાં રાગાદિ ભાવોના સફાભાવે વિષયસેવનફલના સ્વામિત્વને લીધે સેવક-સેવનારો છે.

આમ ‘સમ્યક્દિષ્ટિ’ જ્ઞાની પુરુષ લોગ લોગવે છે છતાં બંધાતો નથી ને કર્મ નિર્જર જ છે । ને અજ્ઞાની લોગવતાં બંધાય છે । કારણ કે ‘પરદ્રવ્ય ઉપલોગવતાં સતાં તેના નિમિત્તે સાત-અષ્ટાત વેદનાના ઉદયથી જીવનો સુખરૂપ વા દુઃખરૂપ જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું ભાવ નિયમથી ઉદયમાં આવે છે. પણ તે જ્યારે વેદાય છે ત્યારે સામર્થ્ય મિથ્યાદિષ્ટિને રાગાદિ ભાવોના સફાભાવથી બંધનિમિત્ત થઈને નિર્જરાતો છતાં અજીર્ણ કોઈ બંધ જ થાય છે; પણ સમ્યક્દિષ્ટિને રાગાદિ ભાવના અભાવથી બંધનિમિત્ત થયા વિના કેવળ નિર્જરાતો સતો જીર્ણ થઈને નિર્જરા જ થાય છે.* આમ કોઈ કર્મ લોગવતાં છતાં કર્મોથી બંધાતો નથી । તે જ્ઞાનનું જ સામર્થ્ય છે કે વિરાગનું જ સામર્થ્ય છે : (૧) જેમ વિષ ઝાતાં વૈદ્ય પુરુષ મરણ નથી પામતો, તેમ પુણ્યકર્મને ઉદય જ્ઞાની લોગવે છે પણ બંધાતો નથી. કોઈ વિષ વૈદ્ય, બીજાઓને મરણનું કારણ એવું વિષ ઝાતાં છતાં, અમોઘ વિદ્યાના સામર્થ્યવડે તેની

* “વિપયાનાં તતો વંધજનને નિયમોઽસ્તિ ન । અધ્યાનિનાં તતો વંધો જ્ઞાનિનાં તુ ન કર્હિચિત્ ॥
સેવતેઽસેવમાનોઽપિ સેવમાનો ન સેવતે । કોઽપિ પારજનો ન સ્યાચ્છ્રયત્ પરજનાનપિ ॥”
શ્રી અધ્યાત્મસાર

“સેવંતોવિ ણ સેવઃ અસેવમાણોવિ સેવમો કોઈં ।

પમરણચેદ્દા કસ્તપિ ણ ય પાયરણોત્તિ હોઈં ॥”-શ્રી સમયસાર

* આ વિષય વિસ્તારથી સમજવા માટે અત્રે આધારરૂપ લેખક શ્રી સમયસારની ગા. ૧૬૪-૧૬૮ તથા તે ૫૨ની શ્રી અમૃતતથાદ્રાચાર્યજીની પરમસુંદર દીક્ષા અવગાહતી-તેમજ શ્રી અધ્યાત્મસારનો વૈરાગ્ય અધિકાર અવલોકવો.

† “તદ્ જ્ઞાનસ્યેવ સામર્થ્યં વિરાગસ્ય ચ વા કિલ ।

યત્કોઽપિ કર્મભિઃ કર્મ મુક્તોઽપિ ન ઘચ્યતે ॥”-શ્રી સમયસાર કલશ.

શક્તિની નિરુદ્ધતાથી મરતો નથી; તેમ અજ્ઞાનીઓને રાગાદિ ભાવોના સફાવથી બંધ-
કારણ એવો પૂર્વ કર્મનો ઉદય ઉપલોગવતાં છતાં, અમોઘ જ્ઞાનસામર્થ્યવડે કરીને રાગાદિ
ભાવોના અભાવ સતે તેની શક્તિની નિરુદ્ધતાથી જ્ઞાની બંધાતો નથી—આમ જ્ઞાનનું
સામર્થ્ય છે.* (૨) જેમ મધ પીતો પુરુષ અરતિભાવે કરીને મદવાળો થતો નથી,
તેમ દ્રવ્યના ઉપલોગમાં અરત એવો જ્ઞાની બંધાતો નથી. કોઈ પુરુષ મધ પ્રતિ તીવ્ર
અરતિભાવ પ્રવર્તતો હોય મધ પીતાં છતાં તીવ્ર અરતિના સામર્થ્યથી મદવાળો થતો નથી,
તેમ રાગાદિ ભાવોના અભાવે સર્વ દ્રવ્યોપલોગ પ્રતિ તીવ્ર વિરાગભાવ પ્રવર્તતો હોય,
વિષયો ઉપલોગવતાં છતાં, જ્ઞાની તીવ્ર વિરાગભાવના સામર્થ્યથી, બંધાતો નથી—આ
વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય છે.

આમ તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દષ્ટિ સમર્થ જ્ઞાની પુરુષોની વાત ન્યારી છે. તેઓ પૂર્વ
કર્મથી પ્રેરાઈને પ્રારબ્ધોદયથી સંસારમાં રહ્યા હોય તોપણ તે સંસારથી પર-અસંસારી
છે, ને લોગ લોગવતા છતાં નથી લોગવતા,—એવો પરમ અશ્લુષ્ઠ
'મોક્ષે ચિત્તં વૈરાગ્ય તેમનો હોય છે ! કારણ કે તેમનું શરીર-ઓળીયું સંસારમાં છે,
મધે તનુઃ' પણ ચિત્ત તો મોક્ષમાં જ છે. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ
'મોક્ષે ચિત્તં મધે તનુઃ'. 'લોકમાં વર્તતા જ્ઞાની યોગીની પ્રવૃત્તિઓ
કાષ્ટ્યંત્રની પૂતળીઓના નૃત્ય જેવી હોય તેમને બાધાર્થે થતી નથી; અને લોકાનુબંધના
હેતુપણથી આ 'યોગમાયા' છે, એમ અન્ય દર્શનીઓ પણ કહે છે, અને એમાં પણ
દ્વંધ્ય નથી.'

“વારુચંત્રસ્થપાંચાલીનૃત્યતુલ્યાઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

યોગિનો નૈવ વાધાયૈ જ્ઞાનિનો લોકવર્તિનઃ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

અને આવા અપવાદરૂપ પરમ સમર્થ જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માનું હૃદય શોધવાને
આપણે વધારે દૂર જવાની જરૂર નથી. હજી હમણાં જ વર્તમાન યુગમાં થઈ ગયેલા
પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના પરમ અધ્યાત્મમય જીવનવૃત્તમાંથી આનું જ્ઞાન
ઉદાહરણ મળી આવે છે. એ પરમ સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી
અનિચ્છતાં છતાં સસારપ્રસંગમાં રહેવું પડ્યું હતું, છતાં પ્રતિક્ષણે તેમને તેનો અભ્યંત

* “જહ વિસમુવગુર્જંતો વેજો પુરિસો જ મરણમુવયાદિ ।

પોગલરુમ્મસુદયં તહ મુંજદિ જેવ વજ્જણ જાણી ॥

જહ મજ્જં પિવમાણો અરદિભાવેણ મજ્જદિ જ પુરિસો ।

દંબુવમોગે અરદો જાણી વિ જ વજ્જદિ તદેવ ॥”—શ્રી સમયસાર.

“જહા વિસં કુદ્ધગયં, મંતમૂલવિસારયા ।

વિજ્ઞા દળંતિ મંતેદિ, તો તં દવદ નિવ્વિસં ॥”—શ્રી વંદિતાસૂત્ર.

અત્યંત એક વર્ત્તો હતો, અને મહાસુનિવરોને પણ દુર્લભ એવી પરમ ઉદાસીન અદ્ભુત વૈરાગ્યમય ભાવનિર્મયદશા ને ઉત્કટ આત્મસ્થિતિ તેમને વર્ત્તી હતી, અખંડ આત્મસમાધિ અનુભવાતી હતી, એ એમના આત્માનુભવમય વચનામૃત પરથી નિષ્પક્ષ-પાત અવલોકનારને પહે પહે સુપ્રતીત થાય છે પણ આવા અપવાદરૂપ (Exceptional-Extraordinary) જલકમલવતુ નિર્લેપ મહાનુભાવ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓ વિરલ જ હોય છે, અતિ અતિ અદ્ય હોય છે. ત્રિકાળ વૈરાગ્યવંત તેમના ચિત્તસમુદ્દને તાગ લેવાનું કે અનુકરણ કરવાનું બીજાનું મનું નથી; તેમ કરવા જતાં બીજા પ્રાકૃત જને તો ખત્તા જ ખાય ! આ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું જ મનનીય વચનામૃત છે કે:—

“વિષયાદિ ઇચ્છિત પદાર્થ લોગચી તેથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા રાખવી અને તે ક્રમે પ્રવર્ત્તવાથી આગળ પર તે વિષયમૂર્છા ઉત્પન્ન થવી ન સંભવે એમ થવું જોઈએ, કેમકે જ્ઞાનદશા વિના વિષયનું નિર્મૂળપણું થવું સંભવતું નથી. માત્ર ઉદય વિષયો લોગવ્યાથી નાશ થાય; પણ જો જ્ઞાનદશા ન હોય તો વિષય આરાધતાં ઉત્સુક પરિણામ થયા વિના ન રહે; અને તેથી પરાશ્રિત થવાને બદલે વિષય વર્ધમાન થાય. જેને જ્ઞાનદશા છે તેવા પુરુષો વિષયાકાંક્ષાથી અથવા વિષયોના અનુભવ કરી તેથી વિરક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેમાં પ્રવર્ત્તતા નથી, અને એમ જો પ્રવર્ત્તવા બાદ તો જ્ઞાનને પણ આવરણ આવવા યોગ્ય છે. માત્ર પ્રારબ્ધ સંબંધી ઉદય હોય એટલે છૂટી ન શકાય તેથી જ જ્ઞાતી પુરુષની લોગપ્રવૃત્તિ છે. તે પણ પૂર્વપશ્ચાત્ પશ્ચાતાપચાળી અને મંદમાં મંદ પરિણામ સચુક્રા હોય છે. સામાન્ય સુમુક્ષુ જી વૈરાગ્યના ઉદ્દમને અર્થે વિષય આરાધવા જતાં તો ઘણું કરી બંધાવા સંભવ છે, કેમકે જ્ઞાતી પુરુષ તે પ્રસંગને માંડ માંડ છૂતી શક્યા છે, તો જેની માત્ર વિચારદશા છે એવા પુરુષોના ભાર નથી કે તે વિષયને એવા પ્રકારે છૂતી શકે.—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૯૯

આમ સામાન્યપણે ધર્મજનિત લોભ પણ અનર્થરૂપ થઈ પડે છે એ નિયમ છે, છતાં સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાતી પુરુષવિશેષને તેમ નથી પણ થતો એ અપવાદ છે. અત્રે અંદનનું દર્શાવ ઘટે છે. અંદન જો કે સ્વભાવથી શીતલ જ છે, છતાં અંદનનો અંદનનો અગ્નિ અગ્નિ વનને બાળે જ છે, કારણ કે તેવો તેનો સ્વભાવ છે. તેમ ધર્મ પણ બાળે પણ સ્વભાવે શીતલ-શાંતિપ્રદ છતાં, ધર્મજનિત લોભ પણ અંતરદાહ ઉપજાવે જ છે. કવચિત્ અપવાદે અંદનનો અગ્નિ મંત્રથી સંસ્કારવામાં આવતાં મંત્રસિદ્ધ વિદ્યાધર પુરુષને નથી પણ દહાડતો. તેમ કોઈ અપવાદરૂપ તીર્થંકરોદિ સમ્યગ્દષ્ટિ જેવા ઉત્તમ પુરુષવિશેષને ધર્મજનિત લોભ અનર્થહિતુ નથી પણ થતો. કારણ કે તેવા ભાવિતાત્મા તે આત્મ-વિદ્યાધર પુરુષોએ અનાસક્ત ભાવથી વાસનાનું વિષ કાઢી નાંખ્યું હોય છે, એટલે તેમને લોભનું ચેર ચડતું નથી ! બીજા અજ્ઞાની જોને

ભોગથી ઇન્છા-વિરતિ તે, તસ સંસ્કાર પ્રરોપ;
સ્કંધભાર ઉતારવા, સ્કંધાન્તર આરોપ. ૧૬૧.

અર્થ :—ભોગથી તેની ઇન્છાવિરતિ તે ખાંધ પરનો ભાર ફર કરવા માટે બીજા ખાંધ પર લાદવા બરાબર છે,—તેના સંસ્કાર વિધાનને લીધે.

વિવેચન

ત્યારે કોઈ કહેશે કે—વિષયભોગથી તેની ઇન્છાની નિવૃત્તિ થશે, ભોગ ભોગબાથી એના પ્રત્યે કંટાળો-વૈરાગ્ય આવશે, તો તે માનવું પણ ખોટું છે. કારણ કે ભોગથી તેની ઇન્છાવિરતિ થવી, તે તો એક ખાધેથી ભાર ઉતારી બીજા ખાંધે ભાર આરોપવા બરાબર છે, કારણ કે તેનો સંસ્કાર તો ચાલુ જ છે. ભોગથી ભોમ કોઈ ભારવાહક એક ખાંધે ભાર ઉપાડતાં થાકી જાય, એટલે બીજા ખાંધે ભાર આરોપે છે, પણ ભાર મૂકી દેતો નથી; તેમ ભોગવાંચક એક વિષયથી થાકે-કંટાળે એટલે તેની ઇન્છાથી વિરામ પામી બીજો વિષય પકડે છે, પણ મૂળભૂત વિષયવાસનાને મૂકી દેતો નથી, માટે ભોગથી તેની ઇન્છાવિરતિ થવી શક્ય નથી. કારણ કે ભોગસંસ્કાર છૂટ્યો નથી—વાસના ટળી નથી, એટલે વિષયમાંથી વિષયાંતર થવા જ કરે છે. આમ ભોગ થકી જે ઇન્છાવિરતિ થવી તે તો તરતથી ઇન્છા અનિવૃત્તિરૂપ જ છે, કારણ કે વાસનાનો અનુગંધ ચાલુ જ છે ।*

આમ જાણી આ સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષ ભોગેન્છાથી ફર રહે છે, વિષયવાંચકા ત્યજે છે, વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરે છે; અને કદાચિત્ પૂર્વકર્મયોગે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના પ્રભાવે પ્રાપ્ત ભોગસંપત્તિનો ઉપભોગ કરે છે, તો પણ અનાસક્તભાવે-અનાત્મ-‘પુદ્ગલ જાડ ભાવે જલકમલવત્ નિર્લેપ રહીને જ કરે છે; એટલે તે તેમાં બંધાતો તમાસી રે’ નથી અને કર્મ ભોગવીને છૂટી જાય છે આ સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષની

(૪) શુભ મત્ત, (૫) અદ્ય મૂત-પુરીષ, —આ યોગપ્રવૃત્તિનું પ્રથમ ચિહ્ન છે. (૬) મૈત્રી આત્મી યુક્ત ચિત્ત, (૭) વિષયોમાં અચેત્ત એવું ચિત્ત, (૮) પ્રભાવવત્ત ચિત્ત, (૯) અને ધૈર્યી યુક્ત એવું ચિત્ત, (૧૦) ક્ષ-દોષી અધૃયત્ત, —છેદ અનિષ્ટ, લાભ-અનાભ આદિ ક્ષ-દોષી નહિ અભરાવાપણ્ય, (૧૧) અને જનપ્રિયપણ્ય, —આ બીજું ચિહ્ન છે (૧૨) દોષનો વ્યપાન-ફર યત્તુ તે, (૧૩) અને પરમ તૃપ્તિ, (૧૪) ઓચિત્ય યોગ, (૧૫) અને ભારી સમતા, (૧૬) વૈરાદિનો નાશ, (૧૭) અને ઝગભરા છુદ્ધિ, —આ ત્રિપત્ત યોગનું ચિહ્ન છે —અહીં પણ આ અકૃત્રિમ યુગ્મસમૂહ અહીંથી જ (આ દૃષ્ટિથી જ) આરંભીતે જોવો.

* “ તિદ્વ્યા વિપયસૌહ્યસ્ય વૈરાગ્યં વર્ણયંતિ યે । મતં ન યુજ્યતે તેવાં ચાવદર્ધપ્રસિદ્ધિતઃ ।

અપ્રાસત્વદ્વ્યમાદુચૈરવોસ્ત્વવ્યનંતશઃ । કામભોગેષુ મૂઢાનાં સમીહા નોપશામ્યતિ ॥

વિપયૈઃ ક્ષીયતે કામો નૈવનૈરિવ પાવકઃ । પ્રત્યુત્ત મોહસચ્ચક્રિર્મય દવોપવર્ધતે ॥ ”

—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

આશ્ચર્ય ઘટના છે. કારણ કે તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો દૃષ્ટા-જ્ઞાતા હોઈ, પુદ્ગલની બાજીમાં સપડાતો નથી, અને આ બધા રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-શબ્દમય પુદ્ગલનો તમાસો છે, ‘અવધૂ ! નટ નાગરની બાજી’ છે એમ જાણી, માત્ર દૃષ્ટારૂપે-સાક્ષીભાવે તે તમાસો જોયા કરે છે, અને મક્તમાં આનંદ માણે છે ! કારણ કે જે ચિદાનંદધનના સુયશનો વિલાસી છે, તે પર વસ્તુની આશા કેમ રાખે ?

“અંશે હોય ઇલાં અવિનાશી, પુદ્ગલ જાલ તમાસી રે;

ચિદાનંદધન સુયશ વિલાસી, તે કિમ પરનો આશી રે ? તે શુણ્ઠ ”—યો. દ. સનઝા. ૫-૧

“જગતને, જગતની લીલાને જોડા જોડા મક્તમાં જોઈએ છીએ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

યોગ સાધનાથી પ્રાપ્ત ગુણગણ

આ પાંચમી દૃષ્ટિમાં વળી અલોચ્યાદિ જીભ શબ્દો જે અન્ય યોગાચાર્યોએ પણ કહ્યા છે, તે પણ ઘટે છે, તે આ પ્રકારે:—(૧) અલોહુપતા-સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને વિશ્વાસના નષ્ટ હોય છે, અથવા અતિ અતિ મંદ હોય છે, મોગી પરી યોગપ્રવૃત્તિના ગયેલી હોય છે, એટલે તેને વિષયલોહુપતા સંભવતી નથી. સમ્યક્ પ્રથમ ચિદ્દે દૃષ્ટિ જીવ વિષય માટે જાંવાં નાંખતો નથી કે તે માટે તલપાપડ થતો નથી. પૂર્વ પ્રારંભોદયથી પ્રાપ્ત યોગ પણ તે અનાસક્તપણે-અમૂર્તિજીવ પણે લોગવે છે. (૨) આરોગ્ય-યોગસાધનના પ્રભાવથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને આરોગ્ય વર્તે છે મન-વચન-કાયાના યોગની શુદ્ધિથી તથા વિષય અલોહુપતાથી રોગ હોય તો નાબુદ થાય છે ને નવો થતો નથી, આરોગ્ય સાંપડે છે. (૩) અનિબુરપાણું-સમ્યગ્દૃષ્ટિના મન પરિણામ અત્યંત કૌમળ થઈ જાય છે, દયા-અનુકંપાથી આદ્ર-લીના બને છે એટલે તેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું નિહુરપણું-કોરપણું હોતું નથી; પણ કુસુમ સચું કૌમળપણું મૃદુપણું ને દયાદ્રપણું જ હોય છે શ્રી દેવચંદ્રજીએ ગયું છે તેમ ‘ભાવ દયા પરિણામનો એક જ છે વ્યવહાર.’ (૪) શુભગંધ-યોગી પુરુષને યોગસિદ્ધિના પ્રભાવથી શરીરનો પરિમલ પણ સુગંધી-સુવાસિત બની જાય છે, કાંતિ-પ્રસન્નતા આદિ પણ વધે છે. (૫) અદ્ય મૂત્ર-પુરીષ—યોગસાધનાથી શરીરમાં કોઈ એવી પ્રક્રિયા થાય છે કે જેથી શરીરના મલ સુકાઈ જઈ મલ-મૂત્ર પણ યોડા થાય છે, લઘુ પીતિ-વડીનીની અદ્ય બને છે. ઇત્યાદિ યોગપ્રવૃત્તિના પ્રથમ ચિદ્દે છે, પ્રથમ વાનકીરૂપ છે. આ બધા લક્ષણો યોગસાધનાના મારંભમાં જણાય છે.

“અયપત્ત રોગ રહિત નિહુર નહિં, અદ્ય હોય દોય નીતિ;

ગંધ તે સારો રે કાંતિ પ્રસન્નતા, સુસ્વર પ્રથમ પ્રવૃત્તિ....

ધન ધન શાસન થી જિનવરણું ! ”—મો. યો. સં. ૬-૧

(૬) મૈત્રી આદિ યુક્ત ચિત્ત—આગલી હિતિઓમાં કરેલી 'યોગસાધનાથી ચિત્ત મૈત્રી આદિ ભાવથી ભાવિત હોય છે. (૭) વિષયો પ્રત્યે અચેત—વિષયો પ્રત્યે ચિત્ત અચેત હોય છે. (૮) પ્રભાવવંતપણું—યોગ પ્રભાવથી યોગી પુરુષને બીજાનું ચિહ્ન કોઈ જોર પ્રભાવ ગળે છે. જેથી સામે માણસ અંતઃ ક્ષય છે, ને તેના પર અસરકારની સ્વાભાવિક છાપ પડે છે. યોગી પુરુષને જોતાં જ આ કોઈ પ્રભાવિક પુરુષ છે એવી સ્વયંભૂ સહજ અસર ઉપજે છે. (૯) દૈર્ઘ્યવંતપણું—પરમ આત્મનિર્વાચતાથી યોગી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનું દૈર્ઘ્ય અસાધારણ—અલોકિક હોય છે. (૧૦) દ્વંદ્વ અધૃષ્ટત્વ—સુખ દુઃખ, રાગ-દ્વેષ, લાભ-હાનિ, માન-અપમાન, હર્ષ-શોક, જન્મ-મૃત્યુ આદિ દ્વંદ્વોથી યોગીનું અધૃષ્ટપણું હોય છે. અર્થાત્ તે તે દ્વંદ્વોથી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ દોભ પામતા નથી, અલાયમાન થતા નથી, ગાંધ્યા જતા નથી, કરતા નથી, ગભરાતા નથી. તે તે દ્વંદ્વોનો ભાર નથી કે યોગી પુરુષનો વાળ વાંકો કરી શકે. (૧૧) જનપ્રિયત્વ—આવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ લોકપ્રિય હોય છે. એમનું કર્શન થતાં લોકોને આનંદ ઉપજે છે, અને કુદરતી પ્રેમ ફકુરે છે, એવા તે પ્રિયદર્શન હોય છે.—આ બધા યોગના બીજા ચિહ્ન છે.

“ ધીર પ્રભાવી રે આગલે યોગથી, મિત્રાદિક સુત ચિત્ત;

લાભ ઇષ્ટનો રે દંદ અધૃષ્ટતા, જનપ્રિયતા હોય નિત્ય....ધન ધન ”—શ્રી યો. સ. ૬-૨.

(૧૨) દોષ વ્યપાય—રાગ, દ્વેષ-મોહ આદિ દોષ દૂર થાય છે, અથવા અત્યંત મંદ થાય છે, મોળા પડે છે. જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શનની હદતા થાય છે, તેમ તેમ રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષનું જોર ઓછું થતું જાય છે. (૧૩) પરમતૃપ્તિ—નિરૂપજ યોગના આત્માધીન એવા આત્માનુભવથી ઉપજતા સુખથી સમ્યગ્દષ્ટિને પરમ ચિહ્ન તૃપ્તિ ઉપજે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યરસના આસ્વાદથી તે એટલા બધા આત્મતૃપ્ત થઈ ગયેલ હોય છે, એટલા બધા ધરાઈ ગયેલ હોય છે, કે તેને પછી બાકસબુકસ જેવા બીજા રસ ગમતા નથી. (૧૪) ઔચિત્ય યોગ—સમ્યગ્દષ્ટિ સર્વત્ર ઔચિત્યથી—કચિતપણે, ઘટિતપણે પ્રવર્તે છે. જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે છે. (૧૫) ભારી સમતા—સમ્યગ્દષ્ટિને સર્વત્ર કોઈ અપૂર્વ સમતા વર્તે છે. (૧૬) વૈરાદિ નાશ—સમ્યગ્દષ્ટિને વૈર-વિરોધ, કલેશ આદિનો નાશ સહજમાં થઈ જાય છે, કારણ કે વૈર-વિરોધાદિ કરીને કઈ ગાંઠે બાંધવા છે? એમ સમ્યગ્દષ્ટિ વિચારે છે. તેમજ અહિંસક સમ્યગ્દષ્ટિના સન્નિધાનમાં વૈરાદિનો નાશ થાય છે, એવો તેમનો ઉચ્ચ મહાપ્રભાવ વર્તે છે. યોગી પુરુષોની હાજરીમાં હિંસક પ્રાણીઓ પણ પોતાના બલિવેર ભૂટી ચાંત થઈ જાય છે. (૧૭) ઋતંભરા ભુદ્ધિ—‘ઋતં વિમર્શતિ ઋતંભરા’ અર્થાત્ ઋત એટલે સચ્ચનેજ જે ધારણ કરે છે, કહી પણ વિષયથી આનંદિત થતી નથી તે ઋતંભરા

બુદ્ધિ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પ્રગટે છે. આ ઋતંભરાજ બુદ્ધિને પ્રાતિભ જ્ઞાન પણ કહે છે. તે દ્વૃતજ્ઞાન ને અનુમાન દ્વૃત્તાં અધિક છે, કારણ કે જ્ઞાત ને અનુમાનનો વિષય સામાન્ય છે. ઋતંભરાનો વિષય વિશેષ છે. આ ઋતંભરા બુદ્ધિ અધ્યાત્મની પ્રસન્નતાથી ઉપજે છે—અત્યંત આત્મશુદ્ધિથી પ્રગટે છે.—આ બધા નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગના લક્ષણ છે. અને તે પાંચમી દૃષ્ટિથી માંડીને પ્રગટતા પામે છે.

“ નાથ દોષનો રે તુમિ પરમ લહે, સમતા ઉચિત સંયોગ;
નાથ વૈરનો રે બુદ્ધિ ઋતંભરા, એ નિષ્પન્નહ યોગ....ધન ધન૦
ચિહ્ન યોગના રે જે પરશ્વર્થમાં, યોગાચાર જ દીઠ;
પાંચમી દૃષ્ટિકી સવિ ભેડીએ, એહવા તેહ ગરીઠ....ધન ધન૦ ”

શ્રી યોગ સંજ્ઞા ૬-૩-૪

પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિનો સાર.

આ સ્થિરા દૃષ્ટિમાં—(૧) દર્શન રતનપ્રભા સમાન, નિત્ય-અપ્રતિપાતી એવું હોય છે, (૨) પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે, (૩) જ્ઞાતિ નામનો પાંચમો ચિત્તદોષ ટળે છે, અને (૪) સૂક્ષ્મબોધ નામનો પાંચમો શુભ સાંપડે છે.

આ દૃષ્ટિવાળા સમ્યગ્દર્શની જ્ઞાની પુરુષને અજ્ઞાનધકારરૂપ તમોશચિનો વિલેક થયો હોય છે. એટલે તેને સમસ્ત સંસારસ્વરૂપ તેના ખરા સ્વરૂપમાં દેખાય છે. આ સર્વ બવચેદા તે બુદ્ધિમંતને મન બાલકની મૂલિગૃહકીડા જેવી અસાર અને અસ્થિર ભાસે છે. સમ્યક્ પરિણત શ્રુતજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલા વિવેકને લીધે તે સર્વ બાહ્ય ભાવોને મુગજલ જેવા, ગંધર્વનગર જેવા, અને સ્વપ્ન જેવા દેખે છે. અજ્ઞાદ્ય-આંતરુ એવી કેવલ નિરાબાધ ને નિરામય જે જ્ઞાનજયોતિ છે તે જ અને પરમ તત્ત્વ છે, બાકી બીજો બધો ઉપદ્રવ છે.—એમ જેને વિવેક ઉપજ્યો છે એવા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધીર સત્પુરુષો તથા પ્રકાર પ્રત્યાહારપરાયણ હોય છે; અર્થાત્ વિષયોમાંથી ઈદ્રિયોને પાછી ખેંચી લે છે—વિષયવિકારોમાં ઈદ્રિયોને ભેડતા નથી; અને ધર્મને બાધા ન ઉપજે એમ તત્ત્વથી ચરનવંત રહે છે.

અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી જેમ બુદ્ધિમંતોને આનંદદાયી થતી નથી, તેમ પાપનો સખા એવો ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદદાયી થતો નથી, કારણ કે પાપનો અને ભોગનો સંબંધ એક બીજા વિના ન ચાલે એવો અવિનાશી છે, અર્થાત્ ભોગ છે ત્યાં પાપ હોય છે જ. પ્રાણીઓના ઉપચાર સિવાય ભોગ સંભવતો

“ અધ્યાત્મ નિર્વિવારત્વવૈશારદ્યે પ્રમીદતિ । ઋતંભરા તતઃ પ્રજા શ્રુતાનુમિતિતોડધિકા ॥ ”

—શ્રી યોગોક્ત ૬૧૦ ૬૧૦

નથી, માટે લોગથી પાપ જ છે, એમ બાણી ધર્મિષ્ઠ એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ વિષયલોગથી વિરામ પામવા જ ઇચ્છે છે. વળી ધર્મથી પણ ઉપજતો લોગ પ્રાપ્તિ અનર્થકારી થઇ પડે છે, કારણ કે તે તેવા પ્રકારે આત્મસ્વરૂપથી બ્રહ્મતારૂપ પ્રમાદ ઉપજાવે છે. જેમ શીતલ ચંદનથી ઉપજેલો અગ્નિ પણ દગડો છે, તેમ ધર્મજનિત લોગ પણ તાપ પમાડતો હોઇ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને અનિષ્ટ લાગે છે. તેમ જ-લોગથી લોગ- ઇચ્છાવિરતિ માનવી, તે તો એક બાધેથી બાર ઉતારી બીજી બાધે લાદવા બરાબર છે. તેથી કાંઇ બાર ઉતરતો નથી, પણ બારનો સંસ્કાર ચાલુ જ રહે છે. તેમ લોગથી લોગની ઇચ્છા વિરામ પામશે એમ માનવું તે ભ્રાંતિ છે, કારણ કે તેથી તો ઊલટો લોગેચ્છાનો નવો નવો સંસ્કાર ચાલુ રહે છે, અને વિષયવૃણાને લીધે લોગેચ્છાની, નિવૃત્તિ થતી નથી.-એમ સમજી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ જેમ બને તેમ લોગને દૂરથી વર્જવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, અર્થાત્ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી જોડી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરે છે.

વળી યોગસાધનાથી પ્રાપ્ત થતા બીજા અલોહુપતાદિ ચિહ્ન પણ જે અન્ય યોગા- ચાર્યોએ કહ્યા છે, તે પણ આ પાંચમી દષ્ટિથી માંડીને પ્રગટે છે (જુઓ પૃ૦ ૫૦૬).

સ્થિરાદિષ્ટિનું કોષ્ટક ૧૧

દર્શન	યોગાગ્ર	દોષભાગ	શુદ્ધપ્રાપ્તિ	શુદ્ધસ્થાન
રત્નપ્રભાસમ- નિત્ય	પ્રત્યાહાર	ભ્રાંતિભાગ	સૂક્ષ્મબોધ — અલોહુપતાદિ	૪-૫-૬

—: કળશ કાવ્ય :—

ચોપાઈ

દર્શન રત્નપ્રભા સમ નિત્ય, પ્રત્યાહારે ઇન્દ્રિય છૂટક;
 દૃત્ય કરે સહુ ભ્રાંતિ રહિત, યોગી સૂક્ષ્મ સુબોધ સહિત. ૧૧૨

અધિષ્ઠેદ તથે સુપ્રભાવ, વેદસવેદ પદે સ્થિર ભાવ;
 વીતી મોહ અધારી રાત, લેહજ્ઞાનતું થયું પ્રભાત. ૧૧૩

ક્ષીર-નીર જ્યમ બાણી લેહ, સ્વપર વસ્તુનો કરી વિલેહ;
 યોગી હંસ શુદ્ધ માનસ રમે, પરપરિણતિ આત્માની વમે. ૧૧૪

બાલ ધૃતિગૃહકીડા સમી, ભવચેષ્ટા લાગે વસમી;
 મુગજલ ને સ્વપ્નાદિ સમાન, રૂંધે ભાવો બાલ સુખલ. ૧૧૫

અબાદા કેવલ જ્યોતિ એક, નિરાબાધ નિરામય છેક;
 તેજ પરમ અહિં તત્ત્વ પ્રમાણ, બાપી બધો ઉપદેશ જાણ. ૧૧૬
 એમ વિવેકી ધીર મહત, પ્રત્યાહાર સદાય કરંત;
 વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિય હરે, આસક્તિ ભોગે ના ધરે. ૧૧૭
 જેહ હરાયા ઢારો જેમ, વિષયોમાં ધરતી બહુ પ્રેમ;
 હઠથી હઠાવી ઇન્દ્રિય તેહ, સ્વરૂપમાં જોડે શુભગેહ. ૧૧૮
 પાપ તણો મિત્ર જ છે ભોગ, યોગ પ્રત્યે રોગ જ છે ભોગ;
 ભોગ ભુજંગ તણો છે ભોગ, ઈચ્છે કયમ યોગી તે ભોગ? ૧૧૯
 ધર્મથી પણ સાંપડતો ભોગ, તેનો પણ ગમે નહિં યોગ;
 ઉપજ્યો શીતલ ચંદન ચક્રો, તે અગ્નિય વન બાળે નકી. ૧૨૦
 ભોગથી ઇચ્છા તણો વિરામ, કદી ન યાયે-વધે જ કામ;
 એક બાધેથી ઉતારો ભાર, બીજે લાઠવો તે અવધાર! ૧૨૧
 એમ ચિતે યોગી નિષ્કામ, આત્મારામી તે શુભધામ;
 વિષયવિષને દૂરથી ત્યજે, આત્મસ્વરૂપ અમૃતને બજે. ૧૨૨
 અષ્ટ મહાસિદ્ધિ નવ નિધિ, યોગીને હોયે સંનિધિ;
 વિભૂતિ સો દાસી થઇ કરે, આવી સ્વયં યોગીને વરે. ૧૨૩
 તે સામી નવ દૃષ્ટિ કરે, યોગી સમ્યગ્-દૃષ્ટિ ખરે!
 અનંત જ્યાં આત્માની ઋદ્ધિ, ત્યાં કુલ્લ માત્રજ લગ્નિષ્ઠ સિદ્ધિ? ૧૨૪
 બેસી સ્વરૂપના ધરમાહિ, યોગી સાક્ષી ભાવે આહિ;
 પુદ્ગલબલ તમાસો બુવે, લીલા હંડેર મક્ત અનુભવે. ૧૨૫
 ધર્મતણી બાધા પરિહરે, તત્ત્વથી ધર્મે યતન જ કરે;
 આત્મધર્મમાં સ્થિરતા ધરે, ભગવાન મનનંદન પદ વરે. ૧૨૬

॥ इति महर्षिभ्रीहरिमद्राचार्यविरचिते किरत्तुचंद्रसुजुमनासुखनंदनेन भगवानदासेन सुमतो-
 नंदनीशुद्धटीकाख्यविवेचनेन संप्रपञ्चं विवेचिते धीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे पञ्चमी स्थिरादृष्टिः ॥

૬

કાંતા દૃષ્ટિ

અને તથાપ્રકારે છઠી દષ્ટિ ઠલી દેખાડવા માટે કહે છે:—

કાન્તાયામેતદન્યેપાં પ્રીતયે ધારણા પરા ।

અતોઽત્ર નાન્યમુચ્ચિત્યં મીમાંસાઽસ્તિ હિતોદયા ॥ ૧૬૨ ॥

કાતા દષ્ટિ છઠીમાં, જેહ કહું હમણાં જ;

તેહ બધુયે હોય છે, અન્ય પ્રીતિને કાજ.

હોય પરા અહિં ધારણા, એથી અન્યમુદ નાથ;

મીમાંસા વળી સર્વદા, હિતોદયુત હોય. ૧૬૨

અર્થ:—કાંતા દષ્ટિમાં આ નિત્ય દર્શનાદિ અન્યને પ્રીતિ કારણ થાય છે, તથા પરા ધારણા હોય છે, એથી અત્રે અન્યમુદ હોતી નથી ને નિત્ય હિતોદયો મીમાંસા હોય છે

વિવેચન

“ છઠી દિઠી રે હવે કાંતા કહું, તિહા તારામ પ્રકાથ;

તરવમીમાસા રે હદ હોય ધારણા, નહિ અન્ય શ્રુત વાસ....

ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતાપુ ! ”—શ્રી ચો. દ. સંજ્ઞાપ ૬-૫

વૃત્તિ-કાન્તાયામ્—કાન્તા દષ્ટિમાં, યતદ્—આ, અનતર—હમણાં જ કહેતું નિત્યદર્શનાદિ, અન્યેષા પ્રીતયે—મીનઓની પ્રીતિ અર્થે થાય છે, નહિ કે દેવ અર્થે. તથા ધારણા પરા—પરા-પ્રધાન ધારણા હોય છે ‘ચિત્તો દેશમય’ એ ધારણાનું લક્ષણ છે. કહું છે કે—‘વેદાગ્ન્યશ્ચિત્તસ્ય ધારણા’ (૫ ૩ ૧) અતો—આ ધારણાથી, અત્ર—આ દષ્ટિમાં, નાન્યમુદ્—અન્યમુદ નથી હોતી, અન્યત્ર હવે નથી હોતો, ત્યારે તે ને પ્રતિભાસના અષોભને લીધે તથા-નિત્ય-નિત્ય, સર્વકાળ, મીમાંસાઽસ્તિ—સદ્વિચારાભિમત મીમાંસા હોય છે, એટલે જ કહું-હિતોદયા—હિતોદયગી, —સમ્યગ્-જ્ઞાનના ક્ષણપણાએ કરીને.

આ છઠ્ઠી કાંતા દૃષ્ટિમાં (૧) આ જે હમણાં જ કહ્યું તે નિત્ય દર્શનાદિ બપુંય હોય છે, અને તે બીજાઓને પ્રીતિ ઉપજાવે છે-નહિં કે દેવ. (૨) પરમ ધારણા હોય છે. ધારણા એટલે ચિત્તનો દેશબંધ. (૩) અને આ ધારણાને લીધે અત્રે અન્યસુદ્ધ હોતી નથી, અર્થાત્ અન્યત્ર હર્ષ હોતો નથી, કારણકે ત્યારે તે તે પ્રતિભાસને અયોગ હોય છે. (૪) તથા નિત્ય-સર્વકાળ સદ્વિચારાત્મક મીમાંસા-તત્ત્વવિચારણા હોય છે, કે જે સમ્યગ્જ્ઞાનના ક્ષણપણાએ કરીને હિતોદયવંતી હોય છે.

આ દૃષ્ટિને 'કાંતા' નામ આપ્યું છે, તે યથાર્થ છે. કારણકે આ દૃષ્ટિમાં કાંતા એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રી જેવો પરમાર્થભાવ હોય છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી ઘરના બીજા બધાં કામ કરતાં પણ પતિનું જ ચિંતન કરે છે, તેમ આ દૃષ્ટિવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ બલે બીજા સંસાર સંબંધી કામ કરતો હોય, તોપણ તેનું ચિત્ત સદાય શ્રુતધર્મમાં જ લીન રહે છે. અથવા કાંતા એટલે પ્રિયા-ઠંડાલી લાગે તે. આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો પુરુષ કાંત-કમનીય-પરમ રમ્ય ભાસે છે, એટલે અન્ય જીવોને બહુ પ્રિય-ઠંડાલો લાગે જેવો જનપ્રિય હોય છે, એટલે આ દૃષ્ટિને પણ 'કાંતા' નામ ઘટે છે. અથવા આ દૃષ્ટિ યોગિજનોને બહુ પ્રિય છે, એટલે પણ તે કાંતા છે. આમ ખરેખર 'કાંતા' એટલે આ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં પાંચમી દૃષ્ટિનો જે નિત્ય દર્શનાદિ શુચ્ચગુણ કહ્યો, તે તો હોય જ છે, પણ તે વિશેષ નિર્ભળપણે. એટલે નિત્ય દર્શન, સૂક્ષ્મ બોધ, પ્રત્યાહાર, પ્રાંતિત્યાગ આદિ અત્રે અવશ્ય અનુવર્તે છે જ, અને તેની ઓર બળવત્તરતા વર્તે છે.

અત્રે જે દર્શન યાય છે તે સ્થિરા દૃષ્ટિની પેઠે નિત્ય-અપ્રતિપાતી હોય છે, પણ વધારે નિર્ભલ અને બળવાન હોય છે તેને તારાની ઉપમા ઘટે છે, કારણ કે તારાનો પ્રકાશ રત્નની જેમ સ્થિર હોય છે, પણ તેના કરતાં વધારે બળવાન 'તિહાં તારાભ તેજસ્વી હોય છે. તારાનો પ્રકાશ આકાશમાં નિત્ય ચમકે છે, સદા પ્રકાશ' સ્થિર હોય છે, તેમ આ દૃષ્ટિવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષનો સમ્યગ્ દર્શનમય બોધ-પ્રકાશ ચિદાકાશમાં નિત્ય ઝળહળે છે, સદા સ્થિર પ્રકૃતિથી સ્થિત જ વર્તે છે. અત્રે દર્શન અર્થાત્ આત્માનુભવજન્ય સત્ શ્રદ્ધાવંત બોધ એટલો બધો સ્પષ્ટ હોય છે કે તે તારાની પેઠે ચિદાકાશને નિરંતર ઉલ્લોતમય કરી મૂકે છે. વળી તારા જેમ આકાશમાં નિરાલંબન છતાં નિત્ય પ્રકાશી રહે છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો બોધ પણ નિરાલંબન છતાં સદા ચિદાકાશને પ્રકાશમાન કરે છે. અને જ્ઞાનીનું આ નિરાલંબન પણ પણ પ્રથમ તો પરમ જ્ઞાની એવા પ્રભુનું-પરમાત્માનું અવલંબન લેવાથી પ્રગટે છે, કારણ કે આ દુસ્તર ભવસમુદ્ર પણ તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુના પ્રબલ અવલંબનથી ગોપલ સમાન બની જાય છે, અને તે પ્રભુના જ અવલંબનબલથી આત્મા નિરાલંબન પણ. પાત્રી તિજ શુચ્ચ શુદ્ધ નંદનવનમાં રમે છે.

એટલે જ આવા આ સમ્યગ્દર્શની પુરુષનો બોધ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. ૬૦માં

યોગ ને તેના મર્મરૂપ રહસ્યને સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષ તત્ત્વથી સમ્યક્પણે જાણે છે. તેની ચિત્-અનુભવની દશા પ્રતિસમય વધતી જાય છે. ને તેને શુદ્ધ-સહજાતમ-સૂક્ષ્મ ભોધ સ્વરૂપનો અવસાસ થાય છે. સ્વ-પર ભાવનો પરમ વિવેક કરવારૂપ સૂક્ષ્મ-ભોધ અને અધિક જળવત્તર હોય છે, અત્યંત સ્થિર હોય છે. હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા છું, એવું પ્રગટ ભેદ જ્ઞાન અત્રં અત્યંત દૃઢ ભાવનાવાળું હોય છે. એટલે તે સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષ ભાવે છે કે-‘ચૈતન્યશક્તિમાં જોનો સર્વસ્વ સાર વ્યાપ્ત છે એવો આ આત્મા આટલો જ છે, એનાથી અતિરિક્ત (જૂઠા) આ સર્વેય ભાવો પોદ્ગલિક છે. આ અનાદિ અવિવેકરૂપ મહાનાટ્યમાં વર્ણાદિ-માન પુદ્ગલ જ નાથે છે-અન્ય નહિ; અને આ જીવ તો રાગાદિ પુદ્ગલ-વિકારથી વિરુદ્ધ એવી શુદ્ધ ચૈતન્ય ધાતુમય મૂર્તિરૂપ છે.’-એવી દૃઢ આત્મભાવનાને લીધે ‘ચૈતન્યથી રિક્ત-ખાલી એવું બધુંય એકદમ છોડી દઈ, અત્યંત સ્ફુટ એવા ચિત્તશક્તિમાન આત્માને અવગાહીને તેઓ વિશ્વની ઉપર તરતા રહી, આ અનંત એવા સાક્ષાત્ પરમાત્મસ્વરૂપ આત્માને આત્મામાં અનુભવે છે.’-આવો સૂક્ષ્મ ભોધ હોવાથી સમ્યક્દષ્ટિને ક્યારનીયે મિથ્યાત્વજન્ય ભ્રાંતિ, ટળી છે અને પરમ શાંતિ મળી છે, કારણ કે અનાત્મ એવી પર વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ મુખ્ય ભ્રાંતિ છે, એ જ મિથ્યાત્વ અથવા અવિદ્યા છે, આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ એ જ સમ્યક્ત્વ અથવા વિદ્યા છે, એ જ વિશ્વાંતિ છે, એ જ આરામ છે, એ જ વિરામ છે, એ જ વિરતિ છે, અને એ જ શાંતિ છે. પર વસ્તુમાં આત્મભ્રાંતિ એ જ જીવનો મોટામાં મોટો રોગ છે, અને તે આત્મભ્રાંતિથી જ ચિત્તભ્રાંતિ અને ભવભ્રાંતિરૂપ અનંત દુઃખ ઉપજે છે. સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને તો આ આત્મભ્રાંતિ-રૂપ મહારોગ સર્વથા દૂર થયો છે, એટલે તેઓ સ્વસ્વરૂપમાં વિશ્વાંત થઈ, સ્વરૂપેકનિષ્ઠ બની પરમ આત્મશાંતિ અનુભવે છે.

આમ પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ મૂલગત ભ્રાંતિ ટળી હોવાથી, અને આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિરૂપ સ્વરૂપવિશ્વાંતિમય પરમ શાંતિ મળી હોવાથી, આ જ્ઞાની સમ્યક્દષ્ટિ સંપુરુષ પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ખેંચી લે છે-પ્રત્યાહુત કરે છે. એટલે તે પ્રત્યાહાર પરપરિણતિમાં રમતા નથી, પરવસ્તુમાં આત્માને સુંઝવવા દેતા નથી-મોહમૂર્છિત થવા દેતા નથી, પણ નિજ આત્મપરિણતિમાં જ રમે છે.

*“ચિच्छકિવ્યાસત્તર્વસ્વસારો જીવ इयानयम् । अतोऽतिरिक्तः सर्वेऽपि भावाः पौत्रलिका अमी ॥

“अस्मिन्नादीनि महत्यविवेकनाट्ये, वर्णादिमात्रदति-पुद्गल एव नान्यः ।

रागादिपुद्गलविकारविरुद्धशुद्ध-चैतन्यधातुमयमूर्तिरयं तु जीवः ॥

सकलमपि विद्यायाद्याय चिच्छकिक्रिक्म, स्फुटतरमवगाह्य स्वं च चिच्छकिमात्रम् ।

इममुपरि तत्तत् चारु विश्वस्य साक्षात्, कलयतु परमात्मात्मानं मात्मन्यनन्तम् ॥”

(૫૨૬)

—શ્રી સમયસાર કલશ.

તેઓ પોદ્ગલિક વિષયલોગથી નિરંતર દૂર દૂરે બાળે છે, અને કાચબાની જેમ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યાહાર કરે છે—પાછી ખેંચી લે છે. એટલે એમની આશ્રવભાવની ચાલ સહેજે અનાયાસે છૂટી જાય છે, અને ઉચ્ચ સંવર દશા પ્રગટે છે. જેથી તેઓના આત્મા પોતેજ સાક્ષાત્ સંવરરૂપ થાય છે, સ્વરૂપગુણ ણને છે.—આમ નિત્યદર્શન—પ્રત્યાહાર આદિ પાંચમી દષ્ટિના શુભગુણને આત્મભાવ અત્ર છઠ્ઠી દષ્ટિમાં વિશેષ પ્રબળપણે—નિર્મળપણે અનુવર્તે છે જ. આવા પરમ ઉદાર શુભસંપન્ન સમ્યગ્ દષ્ટિ સત્પુરુષને દેખીને અન્ય જીવોને પણ તેમના પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમ સ્ફુરે એવી તેમની જનપ્રિયતા હોય છે. આ મહત્તાના સ્વરૂપાચરણરૂપ ચારિત્રને કોઈ એવો મુંગો મહાપ્રભાવ સ્વયં સ્ફુરે છે, કે તેમને જોતાં જીવ જીવોને તેમના પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ—મહુમાન ઉપજે છે.

યોગતું છકું અંગ—ધારણા.

“ જિનરાજની સેવના કરવી, ધ્યેય ધ્યાન ધારણા ધરવી. ”—શ્રી કેવચંદ્રજી.

આ દષ્ટિમાં ધારણા નામતું છકું યોગ અંગ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે પ્રત્યાહાર નામતું પાંચમું અંગ સાંપડ્યા પછી સ્વાભાવિક રૂપે ધારણા થાય છે. ધારણા એટલે ચિત્તનો દેશબંધ, ચિત્તને અમુક મર્યાદિત દેશમાં—ક્ષેત્રમાં બાંધી રાખવું—વિભાવ નિવૃત્તિ ધારી રાખવું તે ધારણા, એમ તેની વ્યાખ્યા છે. મનોમર્કટ ચારેકોર સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ જમણ કરવાનો અતિ ચર્ચલ સ્વભાવ ધરાવે છે, તેને નાસાથ આદિમાં સ્થિર કરવું, અથવા શ્રુતસ્કંધના નિરંતર આરોહણ—અવરોહણમાં રોડી રાખવું, પ્રભુમક્ષિરૂપ ખીલામાં પ્રેમની સાંકળથી બાંધી રાખવું, અથવા શુદ્ધ આત્મ ચિંતનના વ્યાપારમાં ધારી રાખવું તે ધારણા છે (જુઓ પૃ ૨૧૨-૨૧૩) આત્માને પરભાવમાંથી પ્રત્યાહૃત કરવો—પાછો ખેંચવો તે પ્રત્યાહારતું કામ છે, ને તેને આત્મભાવમાં ધારી રાખવો તે ધારણાતું કામ છે. આમ ચિત્તને વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી આત્મભાવમાંજ પ્રવૃત્ત કરવું, આત્મસ્વરૂપ ધર્મમાં જ ધારી રાખવું એવી શુદ્ધ ધારણા સમ્યગ્ દષ્ટિ યોગી પુરુષ ધરે છે, કે જે અંતે તત્વાનંદમય પૂર્ણ સમાધિમાં લયને, પામે છે. આવી ઉત્તમ આત્મધારણાવાળા સમ્યગ્ દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ “ પરપરિણતિઃ છાડી દર્મ, લેહવાદોતું ખાંડન કરી, ઉદિત અખંડ એવા પ્રચંડ જ્ઞાનમય સ્વભાવમાં સ્થિતિ કરે છે, તે પછી તેને ખીજ કર્ષા—કર્મ પ્રવૃત્તિનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? અથવા પોદ્ગલિક કર્મબંધ ક્યાંથી હોય ? ” આવી અફૂલ આત્મસ્વભાવ ધર્મમય ધારણાવાળા લેહજ્ઞાની સમ્યગ્ દષ્ટિ

* “ પરપરિણતિમુક્ષત્ સંહયદ્મેદવાદા—નિદમુદિતમચ્છંદં જ્ઞાનમુચ્છંદમુચ્ચેઃ ।

નનુ કથમવકાશઃ કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તેરિદ મયતિ કથં વા પોદ્ગલઃ કર્મવન્ધઃ ॥ ”

(ખત્યાદિ વિશેષ માટે જુઓ)—શ્રી સમયસારકંકર.

પુરુષ આત્મપ્રવૃત્તિમા અતિ ભાગરૂક-ભાગતા હોય છે, અને પરમપ્રવૃત્તિમાં જહેરા, આંધળા ને મૂંગા હોય છે !

‘આત્મપ્રવૃત્તાવતિ જાગરૂકઃ, પરમપ્રવૃત્તૌ વધિરાન્ધમૂકઃ ।’—અધ્યાત્મોપનિષદ્.

અન્યમુદ્ધ દોષનો નાશ.

“ધર્મ જિનેસર ગાઉ રંગશું, ભંગ મ પડ્યો હો પ્રીત....જિનેસર !

બીજો મત મદિર આણું નહિં, એ અમ કુત્રવટ રીત....જિં” —શ્રી આનંદધનજી.

અને અત્રે આવી સ્વસ્વરૂપમાં દૃઢ અવધારણરૂપ ધારણા હોય છે, એટલા માટે જ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા દૃઢ ચોગીને અન્યમુદ્ધ હોતી નથી, અન્ય સ્થળે હર્ષ ઉપજતો નથી, એક આત્મા સિવાય બીજે કયાય આનંદ થતો નથી. કારણ ‘બીજો મત- કે પરમ આનંદના નિધાન સન્નિવહાનદરૂપી ભગવાન આનંદધન મદિર આણું’ આત્માના પરમ અમૃત સુખનો રસાસ્વાદ જેણે ચાખ્યો હોય, તેને નહિં’ તેનાથી અન્ય એવા ‘જાકસ છુકસ’ જેવા તુચ્છ વિષયમુખમાં કેમ રસ પડે ? આત્મા અને આત્મધર્મ શિવાય તેને બીજું કંઈ પણ કેમ ગમે ? આવા આત્મારાત્રી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને કેવળ આત્મનિમગ્નતામા જ આનંદ ઉપજે છે. એક ક્ષણ પણ એ સુખનો વિરહ તે ખમી શકતા નથી અને અનિચ્છતાં છતાં કદાપિ કર્મજન્ય જાણ ઉપાધિ પ્રસંગથી તે અમૃતમુખસિંધુના અખંડ અનુભવનમા વિદ્ય આવે, તો તેથી તેનો આત્મા અત્યંત સવેદનવાળો પ્રચસ્ત બેઠ અનુભવે છે.—એવી ઉત્કૃષ્ટ આત્માકારતા જ્ઞાની પુરુષની વર્તે છે

“મનમોહન તુમ સનમુખ નિરખત, આંખ ન તૃપતી અમચી,

મોહ તિમિર રવિ હર્ષ ચંદ્ર છવિ, મૂરત એ ઉપશમચી....

હું તો વારિ પ્રભુ ! તુમ સુખની” —શ્રી કેવચંદ્રજી.

કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ પરમ આત્મતત્ત્વના એવા પરમ ભક્ત હોય છે, તેના પ્રત્યે એમને એવી અનન્ય પ્રીતિ પ્રગટી હોય છે, એવો પરમ પ્રેમપ્રવાહ પ્રવહતો હોય છે, કે એ શિવાય બીજે કયાય એમનું ચિત્ત રચમાત્ર પણ રતિ ‘મને ન ગમે હો પામતું નથી શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ પ્રત્યે તેમને એવી અપૂર્વ બીજનો સંગ’ પ્રીતકી બધાણી છે, કે તેને બીજનો સંગ ગમતો નથી માલની કુલે ને મોહો હોય તે બમરા બાવળની ડાળ પર કેમ બેસે ? પવિત્ર પ્રવાહી ને શીતલ સુમધી મગજલમા જે હસ ઝીંચે હોય, તે અશુચિ બધિયાર ને દુઃખદ દુર્ગંધી ખાગોચિઆના પાણીમા કેમ રમે ? અત્યંત ઉત્કંઠાથી જે ‘પીક પીક’ જપી

જલધરના જલની પ્રતીક્ષા કરતો હોય, તે ચાતક બીજા જલ સામું પણ કેમ જુએ ? શીતલ છાયાપ્રદ ને ફલભારથી નમ્ર એવા આમ્રની પંજરી મંજરી પાગી જે મધુર ટહુકા કરતી હોય, તે કાકિલને ફલફૂલ રહિત ઉછા ને ઉચા તાડ જેવા ઝાડ કેમ ગમે ? કમલિની દિનકરના કર વિના બીજાનો કર કેમ ચહે ? કુમુદિની ચંદ્ર શિવાય બીજાની પ્રીતિ કેમ કરે ? ગોરી ગિરીશ વિના ને લક્ષ્મી ગિરિધર વિના પોતાના ચિત્તમાં અન્યને કેમ ચાહે ? તેમ જ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત પણ એક પરમાત્મ તત્ત્વ શિવાય અન્યત્ર પ્રીતિ કેમ કરે ? (જુઓ પૃ. ૩૮૧-૩૮૨) આમ આ પરમ આત્મતત્ત્વના અનન્ય પ્રેમને લીધે જ્ઞાની પુરુષને તેમાં એટલું ગધું તન્મયપણું-એકાગ્રપણું થઈ જાય છે, કે તેથી તેની દૃષ્ટિમાં અન્ય વિષયનો પ્રતિભાસ પણ થતો નથી ! સમ્યગ્દૃષ્ટિ સત્પુરુષોનું ચિત્ત સ્વરૂપ-સ્વરૂપમાં એટલું ગધું રોકાયેલું રહે છે કે તે આડે બીજે કયાંય શું બની રહ્યું છે, તેનું પણ તે પરમ સંત અવધૂતોને બાન રહેતું નથી !—આવા પરમ અદ્ભુત અનન્યમુદ્ધ બાવનું જીવનું જીવનું જીવનું ઉદાહરણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના સ્વાતંત્ર્યવજ્જન્ય સહજ વચનોદ્દગારમાં સ્થળે સ્થળે સુસુ વિવેકીને પ્રત્યક્ષ થાય છે જેમકે—

“ રાત્રી અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે, આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિગ્રહ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે. અધિક શું કહેવું ? હાડ માંસ અને તેની મિંબને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે, અને તેને લીધે નથી કંઈ જોવું ગમતું, નથી કંઈ સુંધવું ગમતું, નથી કંઈ સાંભળવું ગમતું, નથી કંઈ ચાખવું ગમતું, કે નથી કંઈ સ્પર્શવું ગમતું, નથી જોલવું ગમતું કે નથી મોન રહેવું ગમતું, નથી જોસવું ગમતું કે નથી ઉઠવું ગમતું, નથી સુવું ગમતું કે નથી જાગવું ગમતું, નથી ખાવું ગમતું કે નથી ભૂખવું ગમતું, નથી અસંગ ગમતો કે નથી સંગ ગમતો, નથી લક્ષ્મી ગમતી કે નથી અલક્ષ્મી ગમતી, એમ છે. ઈત્યાદિ ” (જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૦.

ખરેખરા જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ સત્પુરુષનો અનન્યમુદ્ધાવા આવી પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલો વર્તે છે, તેનું આ દિગ્દર્શન માત્ર છે. આમ આ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં અન્યમુદ્ધ નામનો છટો ચિત્તદોષ નષ્ટ થાય છે. આત્મતત્ત્વ કરતાં અન્ય સ્થળે આનંદ—મોહ પામવો તે અન્યમુદ્ધ અથવા આમ માટેલી યોગદિયા અવગણીને બીજે કામે હર્ષ ધરવો, તે પરમાર્થ-રૂપ ઈષ્ટ કાર્યમાં અંગારાના વરસાદ જેવો છે. (જુઓ પૃ. ૮૬)

મીમાંસા—

તથા આ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં મીમાંસા નામનો છટો ગુણ પ્રગટે છે. પાચમી દૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધ નામનો ગુણ પ્રગળ્યા પછી સ્વાભાવિક રૂપે મીમાંસા ગુણ ઉપજવો જોઈએ.

કારણ કે જેને સૂક્ષ્મબોધ ઉપજે છે, તે પછી તે બોધનુ મીમાસન કરે છે, તત્ત્વસ્પર્શી સદ્વિચારણા કરે છે, અહોનિશ્ચ બિહાપોહ કરે છે, નિત્ય મનન-નિદિધ્યાસન કરે છે, નિરંતર તત્ત્વચિંતન કરે છે. જેમ કોઈ ખોરાક ખાય તે બરાબર રસપૂર્વક આવે તો હોજરીમાં પાચક રસની બરાબર ઉત્પત્તિ થાય, ને તેની પાચનક્રિયા ઉત્તમ થાય, અને પછી તે રસ લોહીમાં એકરસ થઈ સર્વ અંગને માસદ કરે, પુષ્ટ-બરાવદાર બનાવે, તેમ સમ્યગ્ બોધરૂપ આહાર પણ રસપૂર્વક બરાબર ચાવવામાં આવે, અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ મનન કરવામાં આવે તો ઉત્તમ બોધરૂપ રસની નિષ્પત્તિ થાય, ને શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ઉત્તમ પાચનક્રિયા થાય, અને પછી તે પરિણત રસ આત્માના અગેઅંગમા-પ્રદેશેપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઈ તેને શુદ્ધ આત્મધર્મની પુષ્ટિથી માંસદ કરે, પુષ્ટ-બરાવદાર બનાવે આ હૃદાંતથી મીમાસાનો પુરમાર્થ સમબલ્ય છે.

એટલે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ દ્રવ્ય, શુભ, પર્યાય, તેના ભગ, નય, પ્રમાણ, સર્વ સ્વરૂપ, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યરૂપ ત્રિપદી, સપ્તભંગી, આત્મા, કર્મ, યોગ આદિ દ્રવ્યાનુ-યોગાતર્ગત સૂક્ષ્મ વિષયોની તત્ત્વસ્પર્શિની અવગાહના કરે છે; સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્માનું અસ્તિત્વપણું છે, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્માનું નાસ્તિત્વપણું છે, એવું ઉઠું ગંભીર તત્ત્વચિંતન કરે છે. આ દ્રવ્યાનુયોગના પરમ રહસ્યભૂત-કળયારૂપ પરમ આત્મતત્ત્વનું-ભગવાન સમમસારનું અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના સદૃજ સ્વરૂપનું પરિશીલન કરી, તેને આત્મસ્વભાવભૂત કરી મૂકે છે.

“ શુભ પર્યાય અનંતતા રે, વળી ય સ્વભાવ અગાહો રે;
નય ગમ ભગ નિલેપના રે, હેયોપાદેય પ્રવાહો રે....કુયુ જિનેસક !
નિજ ભાવે સીય અસ્તિતા રે, પર નાસ્તિત્વ સ્વભાવ,
અસ્તિપણે તે નાસ્તિતા રે, સીય તે ઉભય સ્વભાવો રે... કુયુ ”—શ્રી હવચંદ્ર.

અને આવી સૂક્ષ્મ મીમાસા-તત્ત્વવિચારણા હિતોદયવાળી હોય છે, આથી હિતોદય-સર્ગ પ્રકારના આત્મકલ્યાણની સપ્રાપ્તિ થાય છે ઉદય એટલે ચઢતી કળા જેમ સૂર્યનો ઉદય થઈ તે ઉત્તરોત્તર વધતી તેજસ્વિતાને પામી મધ્યાહ્ને પૂર્ણપણે પ્રતપે છે, તેમ અત્રે પણ આત્મહિતરૂપ સૂર્યનો ઉદય થઈ, ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદયાને પામી, પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ મધ્યાહ્ને પામે છે અથવા જેમ બીજનો ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી, પૂર્ણમાસે પૂર્ણસ્વરૂપને પામે છે, તેમ અત્રે પણ આત્મહિતરૂપ ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી, પૂર્ણ શુદ્ધ સદ્બાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં પર્યાપ્તિ પામે છે સદ્સદૃશ કમલકલિકા જેમ ઉત્તરોત્તર વિકાસને પામી, પૂર્ણપણે ખીલી જાડે છે, તેમ અત્રે હિતોદયરૂપ સદ્સદૃશ કમલ સાનુમધ વિકાસને પામી પૂર્ણ સ્વરૂપે ખીલી નીકળે છે નવે નિધાન અને અઠ મહાસિદ્ધિ આદિ કિંકર યજ્ઞને જ્ઞાનીપુરુષને અનુસરે છે, પણ અવધૂત નિરપેક્ષ જ્ઞાની તો તેની યાત્રા

ધર્મનો મહિમા કોઈ અપૂર્વ છે. આ ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. અને ‘ધર્મ’ એટલે સનાતન-શાશ્વત એવો આત્મધર્મ સમજવો. જિનધર્મ એ એનું પર્યાય નામ છે, કારણ કે શુદ્ધ સદ્ગત્ત્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ આત્મા તેનું નામ જ ‘જિન’ અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુ છે; અને એવા તે જિનનો અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે જ જિનધર્મ છે, અને તેનાથી અન્ય તે કર્મ છે. તે કર્મને જે કાટ-કાપે તે જિનવચન છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો મર્મ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાશાયિત છે. આવા આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તેનું નામ ‘ધર્મ’ છે; અને તે જ વાસ્તવિક એવો વસ્તુ ધર્મ છે. કારણ કે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ આત્માના સ્વભાવભૂત ગુણ છે, અથવા તે જેમાં અંતર્ભાવ પામે છે એવો શુદ્ધ એક ટકોટીઈ જ્ઞાયક ભાવ એ જ આત્માનો સ્વભાવ છે, તેમાં વર્તવું, તેમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તે આત્મ વસ્તુનો ધર્મ છે. ‘વત્સુલહારો ઘમ્મો’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. આમ નિર્મલ જ્ઞાન દર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં વર્તવું તે જ ધર્મ છે. પણ ધર્મના આ વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જગતને જ્ઞાન નથી. ‘ધરમ ધરમ કરતો સદ્ગુ જગ ફિરે’ આખું જગત ‘ધર્મ’ ‘ધર્મ’ કરતું ફરે છે, પણ તેને ધર્મના મર્મની ખબર નથી નહિં તો આ ધર્મ જિનેશ્વરનું ચરણ શ્રદ્ધા પછી કોઈ કર્મ ગાથે જ નહિં, -એમ મહાગીતાર્થ મહાત્મા આનંદધનજી ગાઈ ગયા છે.

લોકો પારકે ઘેર ધર્મ શોધતા ફરે છે, પણ પોતાના ઘેર જ ધર્મ છે તે જોતા નથી ! આ તો તેઓ કરતૂરીઆ મૂગ જેવું આચરણ કરે છે ! કરતૂરીઆ મૂગની નાકિમાં જ કરતૂરીનો વાસ છે, છતાં તે મૂગને તેનો પરિમલ ક્યાંથી આવે છે કરતૂરી સુમનું તેડું આવ નથી. એટલે તે જિજ્ઞાસે તેની શોધમાં જહાર ચેતરફ દર્શાવ ભગ્યા કરે છે ! તેમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્માની અંદર જ રહ્યો છે, કાંઈ ગામ ગયો નથી, છતાં અહીંથી મળશે કે તહીંથી મળશે એવી ખોટી આશાએ અજ્ઞાન લોક તેને દૂંઢવા માટે ચારેકોર ઝાવા નાંખી નકામા હેરાન થાય છે, ને નિષ્ફળ ખેદ ધરે છે. પોતાના મુખની આગળ જ જે પરમ નિધાન પ્રગટ સુદલો પડ્યો છે, તેને ઉલ્લેખી જઈને, તેઓ તેની શોધમાં જહાર નીકળી પડે છે ! (જુઓ પૃ. ૪૮૦)

“ પર ધરે જોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ;

જેમ નવિ બાણે રે મૂગ કરતૂરીઓ, મૂગમલ પરિમલ મર્મ.

....શ્રી સીમધર સાહેબ સાંભળો ”—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સ. ગા. સ્ત.

આમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે, અથવા આ આત્મા પોતે જ

પાછું વાળીને જોતા નથી, તેની તમા પણ કરતા નથી ! એવો પરમ અદ્ભુત ગુણુવૈરાગ્ય જ્ઞાની પુરુષને હોય છે !

“ તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઈ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવભોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહીં, અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવભોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય; તથાપિ તે પ્રભાવ ભોગને વિષે વર્તવામાં આત્મસ્વરૂપને કંઈ કર્તૃવ્ય નથી, એમ તો છે, અને જો તેને તે પ્રભાવભોગને વિષે કંઈ કર્તૃવ્ય બાસે છે તો તે પુરુષ આત્મસ્વરૂપનાં અત્યંત અજ્ઞાનને વિષે વર્તે છે, એમ જાણીએ છીએ. ”

“ બાકી જેટલાં સમ્યક્ત્વનાં સ્થાનક છે, અને ત્યાંસુધી સમ્યક્ પરિણામી આત્મા છે ત્યાંસુધી તે એકે ભોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પગાક ૩૩૭, ૩૬૯.

આ જ અર્થ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે—

अस्यां तु धर्ममाहात्म्यात्समाचारविशुद्धितः ।

प्रियो भवति भूतानां धर्मैकाग्रमनास्तथा ॥ ૧૬૩ ॥

આમાં ધર્મમાહાત્મ્યથી, હોય વિશુદ્ધાચાર,
તેથી હોય પ્રિય પ્રાણીને, ધર્મ એકાગ્ર મન ધાર. ૧૬૩

અર્થ:—અને આ જ દૃષ્ટિમા ધર્મના માહાત્મ્યથી સમ્યક્ આચારની વિશુદ્ધિને લીધે, યોગી પ્રાણીઓને પ્રિય હોય છે, તથા ધર્મમા એકાગ્ર મનવાળો હોય છે.

વિવેચન

આ કાંતા દૃષ્ટિમા જ નિયમે કરીને ધર્મના માહાત્મ્યરૂપ કારણ થકી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે; અને તેથી કરીનેજ અત્રે સ્થિતિ કરતો સમ્યક્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષ પ્રાણીઓને આપોઆપ પ્રિય થઈ પડે છે, તથા તે ધર્મમાં એકાગ્ર ચિત્ત ધરાવે છે

ધર્મનો મર્મ: ધર્મનો અપૂર્વ મહિમા.

“ જિન સોહી હે આતમા, અન્ય હોઈ સો કર્મ,

કર્મ કટે સો જિન જયન, તત્ત્વજ્ઞાનીકો મર્મ ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

વૃત્તિ—અસ્યાં તુ—આ જ કાતા દૃષ્ટિમા—નિયો નથી, નિયમથી, ધર્મમાહાત્મ્યાત્—ધર્મ માહાત્મ્યરૂપ કારણ થકી, સમાચારવિશુદ્ધિતઃ—સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિરૂપ હેતુને લીધે, જુ ૧ તો ૧—પ્રિયો મનતિ ભૂતાનામ્—ભૂતોને—પ્રાણીઓને પ્રિય હોય છે, ધર્મૈકાગ્રમનાસ્તથા—તથા ધર્મમા એકાગ્ર મનવાળો હોય છે.

ધર્મનો મહિમા કોઈ અપૂર્વ છે. આ ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે અને ‘ધર્મ’ એટલે સનાતન-શાશ્વત એવો આત્મધર્મ સમજવો. જિનધર્મ એ એનું પર્યાય નામ છે, કારણ કે શુદ્ધ સદ્જાતમસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ આત્મા તેનું નામ જ ‘જિન’ અર્થાત વીતરાગ પ્રભુ છે, અને એવા તે જિનનો અર્થાત શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે જ જિનધર્મ છે, અને તેનાથી અન્ય તે કર્મ છે તે કર્મને જે કાટે-કાપે તે જિનવચ્ચન છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાતીઓનો મર્મ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાગાધિત છે. આવા આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તેનું નામ ‘ધર્મ’ છે; અને તે જ વાસ્તવિક એવો વસ્તુ ધર્મ છે. કારણ કે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ આત્માના સ્વભાવભૂત ગુણ છે, અથવા તે જેમાં અંતર્ભાવ પામે છે એવો શુદ્ધ એક ટકોટીર્ણ જ્ઞાયક ભાવ એ જ આત્માનો સ્વભાવ છે, તેમાં વર્તવું, તેમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તે આત્મ વસ્તુનો ધર્મ છે. ‘વત્થુસદ્ધાવો ઘમ્મો’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. આમ નિર્મલ જ્ઞાન દર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં વર્તવું તે જ ધર્મ છે. પણ ધર્મના આ વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જગતને જ્ઞાન નથી. ‘ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે’ આપું જગત ‘ધર્મ’ ‘ધર્મ’ કરતુ ફરે છે, પણ તેને ધર્મના મર્મની ખમર નથી નહિં તે! આ ધર્મ જિનેશ્વરનું ચરણ ઘસા પછી કોઈ કર્મ બાધે જ નહિં,—એમ મહાગીતાર્થ મહાત્મા આનંદધનજી ગાઈ ગયા છે.

લોકો પારકે ઘેર ધર્મ શોધતા ફરે છે, પણ પોતાના ઘેર જ ધર્મ છે તે જોતા નથી ! આ તો તેઓ કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવું આચરણ કરે છે ! કસ્તૂરીઆ મૃગની નાભિમાં જ કસ્તૂરીનો વાસ છે, છતાં તે મૃગને તેનો પરિમલ કયાંથી આવે છે કસ્તૂરી મૃગનું તેનું જ્ઞાન નથી. એટલે તે બિચારો તેની શોધમાં જહાર ચૈતરફ દર્શાવે ભમ્યા કરે છે ! તેમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્માની અંદર જ રહ્યો છે, કાંઈ ગામ ગયો નથી, છતાં અહીંથી મળશે કે તહીંથી મળશે એવી ખોટી આશાએ અજ્ઞાન લોક તેને દૂંઢવા માટે ચારેકોર જાવા નાખી નકામો હેરાન થાય છે, ને નિષ્ફળ ખેડ ધરે છે. પોતાના મુખની આગળ જ જે પરમ નિધાન પ્રગટ ખુલે પડ્યો છે, તેને ઉદલધી જઈને, તેઓ તેની શોધમાં જહાર નીકળી પડે છે ! ! (બુઓ પૃ. ૪૮૦)

“ પર ઘરે જોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ;

જેમ નવિ બાણે રે મૃગ કસ્તૂરીઓ, મૃગમદ પરિમલ મર્મ.

....શ્રી સીમધર સહેજ સાબળો ”—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સ. ગા. સ્ત.

આમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે, અથવા આ આત્મા પોતે જ

ધર્મ છે, એટલી સીધી સાદી વાત લોક સમજતા નથી. જેમ નિર્મલતા એ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ હોઈ, તેનો ધર્મ છે, તેમ કપાયઅભાવરૂપ નિર્મલતા એ જ સ્ફટિક દ્રવ્યોત્પાદન: આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ હોઈ આત્માનો ધર્મ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મા નિરુપાધિપણું એ જ ધર્મ છે, આત્મશુદ્ધિ એ જ ધર્મ છે, તેથી વિપરીત તે તે ધર્મ અધર્મ છે. પણ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ નિર્મલ છતાં, પાસે રાતું ફૂલ હોય તો તેમાં રાતી ઝાંઈ-છાયા પડે છે, કાળું ફૂલ હોય તો કાળી ઝાંઈ પડે છે. આમ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે સ્ફટિકની નિર્મલતામાં ઉપરાગરૂપ આવરણ આવે છે, તેમ કર્મરૂપ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ વિભાવ પરિણામોની ઉત્પત્તિથી આત્માની નિર્મળતા અવરાય છે તે ઉપાધિ દ્વર થાય એટલે સ્ફટિક જેમ સ્વયમેવ શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દ્વર થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે આત્માનો નિર્મલ શુદ્ધ સ્વભાવ તો ત્રિકાલાભાષિત ને સ્વચ્ચિત છે જ, આવરણ દ્વર થયું કે તે બસ પ્રગટ જ છે આમ જેટલે જેટલે અંશે આવરણ દ્વર થાય, વિભાવ ઉપાધિ ટળે, નિરુપાધિપણું આવે, તેટલે તેટલે અંશે આત્મ-ધર્મની સિદ્ધિ છે. અને તેવું નિરુપાધિકપણું સમ્યગ્દષ્ટિ શુશુદ્ધિથી માંડીને મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું બન્ય છે

“જિમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિક તણી, તેમજ જીવ સ્વભાવ;
તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશીઓ, પ્રમળ કપાય અભાવ....શ્રી સીમંધર.
જેમ તે રાતે રે ફૂલે રાતડું, રયામ ફૂલથી રે રયામ;
પાપ પુણ્યથી રે તેમ જગજીવને, રાગ દ્રેષ પરિણામ...શ્રી સીમંધર.
ધર્મ ન કહીએ રે નિત્યે તેહને, જેહ વિભાવ વડ વ્યાધિ;
પહેલે અંગે રે એણી પેરે બાળિયું, કરમે હોયે ઉપાધિ....શ્રી સીમંધર.
જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે બણે રે ધર્મ;
સમ્યગ્દષ્ટિ રે શુશુદ્ધિથી, બાવ લહે શિવશર્મ....શ્રી સીમંધર.

—શ્રી યશોવિજયજી.

જેમ જેમ પરપરિણતિ ત્યજતી બાવ છે અને આત્મપરિણતિ ભળતી બાવ છે, તેમ તેમ આ શુદ્ધ આત્મધર્મ ઉન્મીલન પામતો બાવ છે—વિકસતો બાવ છે, વાવત મોક્ષમાં શુદ્ધ ધર્મમૂર્તિસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય છે, સંપૂર્ણ આત્મ-વિભાવ તે કર્મ: સિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે. તાત્પર્ય કે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ એ જ સ્વભાવતે ધર્મ ધર્મ છે. જેમ જેમ કર્મ-ઉપાધિ ટળે છે, તેમ તેમ ધર્મ-સમાધિ પ્રગટે છે; કારણ કે વિભાવપરિણતિરૂપ ઉપાધિ તે કર્મ છે અને સ્વભાવપરિણતિરૂપ સમાધિ તે ધર્મ છે. આમ ધર્મની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે. ધર્મના દ્વય

ધર્મ આદિ બીજા પ્રકારો પણ આ ઉક્ત બાવધર્મની-આત્મધર્મની ઉત્પત્તિમાં-સિદ્ધિમાં જેટલે જેટલે અંશે કારણભૂત થાય તેટલે તેટલે અંશે જ તેની સફળતા છે; નહિં તો વસ્તુના સ્વભાવ ધર્મની સિદ્ધિ વિના નિષ્ફળતા છે. મહાસુનીધર શ્રી દેવચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ ‘ બાવ વિના સહુ આલ.’

આવો આ આત્મનિર્મલતારૂપ સ્વભાવ-ધર્મ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીને અત્યંત આવિર્ભૂત થયો હોય છે, અત્યંત પ્રગલ્ભો હોય છે; કારણકે આ દૃષ્ટિવાળા સમ્યક્-દૃષ્ટિ યોગીપુરુષ અત્યંત આત્મસ્થિતિમાં સ્થિત હોય છે, પરપરિણતિને લ્યજી આત્મસ્વરૂપને ભજે છે, એવા તે ધર્મભૂતિ મહાત્મા હોય છે

“ ધર્મો મંગલમુક્તિ, અર્હિસા સંજયો ત્વો ।

દેવા વિ તં જનમંસંતિ, જસ્ય ધર્મો મયો ॥ ”—શ્રી હરયૈકાલિક સૂત્ર.

આ ઉક્ત આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મનો મહિમા કોઇ અપૂર્વ છે. ચિંતામણિ, કામકુંભ, કલ્પવૃક્ષ* આદિનો મહિમા તેની પાસે તુલ્ય છે. આ ધર્મ જ્યારે ખરેખરા સ્વરૂપમાં આત્મામાં પ્રગટે છે, ત્યારે સર્વ લગ્નિ-સિદ્ધિ, સર્વ વિભૂતિ તેની પાસે ધર્મનો અપૂર્વ દાસી ધર્મને કર જોડી જીવી રહે છે છતાં આ આત્મનિમગ્ન અવધૂત મહિમા મહાત્મા તેની પરવાહ પણ કરતા નથી ! તેની સાચું જોવાની પણ તકલીફ લેતા નથી । ખરેખર ! ધર્મમાં જેનું મન સદા લીન હોય છે, એવા મહાત્મા યોગીને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે. કારણ કે અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ધર્મના પ્રકાર છે; અને તેની આ મહાત્માએ અત્યંત સિદ્ધિ કરી હોય છે પરભાવ-વિભાવ પરિણતિથી તે આત્મસ્વરૂપની ઘાતરૂપ હિંસા થવા દેતા નથી, અને સ્વસ્વરૂપમાં નિરંતર સ્થિતિ કરે છે, તેથી તે અત્યંત અહિંસક હોય છે. આત્માને તે સ્વસ્વરૂપમાં જ સંયમી રાખે છે-દાખી રાખે છે, જહાર પરવસ્તુમાં જવા દેતા નથી, તેથી તે પૂરા સંયમી હોય છે આમ પરભાવમાં નહિં જવારૂપ અહિંસનથી, અને સ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ સંયમનથી સમર્થ આત્મવીર્યનો સંયમ થાય છે, અને તેથી આ યોગી પુરુષ સ્વસ્વરૂપના પરમ તેજથી પ્રતપે છે, પરમ તપોધન હોય છે. આવા અહિંસક, સંયમી અને તપસ્વી સાચા સંત સત્પુરુષને દેવો પણ નમસ્કાર કરે એમાં શી નવાઇ ?

* “ ધર્મઃ ધીવશમંજ યપ પરમો ધર્મઃ કલ્પદ્રુમો,
ધર્મઃ કામગવીપ્સિતપ્રદમર્ણિધર્મઃ પરં દૈવતમ્ ।
ધર્મઃ સૌહ્યપરંપરામૃતનવીસંભૃતિસત્પવંતો,
ધર્મો ધ્યાતવ્યપ્રસવતાં કિમપરૈઃ ક્ષુદ્રૈરસત્કલ્પનૈઃ ”—શ્રી પદ્મનદિપચરિતમ્

સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ-

અને આવા શુદ્ધ ધર્મની સિદ્ધિના મહિમાથી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારની યથોક્ત વિશુદ્ધિ થાય છે. એટલે (૧) ‘ જ્ઞાનચરણાર્થે + આ યોગી પુરુષ સ્વાધ્યાય કાલ અવલોકે છે, અનેક પ્રકારે વિનય પ્રપન્ન છે, દુર્દ્વર ઉપધાન વિધિપૂર્વક આદરે છે, સારી પેઠે મહુમાન વિસ્તારે છે, નિહ્વણ દોષાપત્તિ અત્યંત નિવારે છે, અર્થ-વ્યંજન અને તદુભય શુદ્ધિમાં નિતાંત સાવધાન રહે છે. (૨) દર્શનચરણાર્થે પ્રથમરસનિમગ્ન, હૃદ સંવેગરંગી, પરમ વૈરાગ્યસંપન્ન, અનુકંપાપરાયણ અને આસ્તિકયવંત એવા તેઓ શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા અને મૂઠહૃદિતાને ઊઠતાં વેંત જ દાળી દેવા માટે નિત્ય ઝડપરિકર-લેક ણાંધીને તૈયાર રહે છે; અને ઉપખંડણ, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય, તથા પ્રભાવનાને ભાવનાં વારંવાર ઉત્સાહની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. (૩) ચારિત્રચરણાર્થે હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, અપ્રજ્ઞ અને પરિશ્રદ્ધથી સમસ્ત વિરતિરૂપ પંચ મહાવ્રતોમાં તેઓ તન્નિષ્ઠવૃત્તિવાળા હોય છે, સમ્યગ્ યોગનિશ્ચદરૂપ લક્ષણવાળી શુષ્કિતઓમાં અત્યંત ઉદ્યોગી હોય છે; ઇર્ષ્યા, ભાવ, એષણા, આદાનનિષેધ અને ઉત્સર્ગરૂપ સમિતિઓમાં અત્યંત પ્રયત્નશીલ રહે છે. (૪) તપ આચરણાર્થે તેઓ અનશન, અવભોદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ અને વિવિક્ત શય્યાસનમાં પ્રતિક્ષણે ઉત્સાહ ધરાવે છે; પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, ષ્યુત્સર્ગ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનપરિકરથી તેઓ પોતાના અંતઃકરણને અંકુશમાં લાવે છે. (૫) વીર્યાચરણાર્થે તેઓ કર્મકાંડમાં સર્વશક્તિથી વ્યાપૃત થાય છે. ‘આમ કંઈ પણ અતિચાર હોય ન લાગે એમ તેઓ પંચાચારનું આદર્શ પરિપાલન કરે છે. આવું તેઓનું નિરતિચાર ભાવ અનુષ્ઠાન, સત્ક્રિયાચરણ હોય છે

“ માર્ગાભિમુખ થયેલા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવેને એ આચરણો પરમ હૃદયાણના હેતુરૂપ છે. માટે તેઓએ તે અવશ્ય આચરવાં ઘટે છે, આચરવાનો ખંતથી પ્રયાસ કરવો ઘટે છે, અભ્યાસે કરી વિશુદ્ધ આચરણ થશે. અહો ! કેવા અનુપમ આચાર ! ” (આ પંચાચારનું હૃદયગર્ભ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજવા માટે જુઓ)—શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરત્ત્વજી

જ્ઞાનધર્મ-પંચાચાર

જ્ઞાનને અનુસરતી-અનુકૂળ જે સત્ ક્રિયા તેનું નામ ‘ અનુષ્ઠાન ’ છે. એટલે આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને જે આત્મજ્ઞાન ઉપજ્યું છે, તે આત્મજ્ઞાનને અનુરૂપ-છાજે એવી આત્માનું ચરણરૂપ ભાવક્રિયા કરવાનો-સમ્યચરિત્ર પાળવાનો આ યોગી સત્પુરુષ સતત પ્રયત્નપૂર્વક પરમ પુરુષાર્થ કરે છે. આ સાચા સાધુપુરુષના વંદનાદિ અનુષ્ઠાન ઉત્તમ ભાવવાળા હોય છે

+ “ જ્ઞાનચરણાય સ્વાધ્યાયકાલમવલોકયન્તો, વહુધા વિનયં પ્રપન્નયન્તો ”—(ઇશ્વરિ આધારરૂપ પરમશુદ્ધ વર્ણન માટે જુઓ)—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પંચાસ્તિકાય ટીકા. ગા. ૧૭૨.

એટલે જ આ દષ્ટિવાળા પરમ ભાવિતાત્મા યોગીપુરુષનું સમસ્ત આચરણ-ચારિત્ર નિરતિચાર, શુદ્ધ ઉપયોગને અનુસરનારું, વિશિષ્ટ અપ્રમાદથી શુદ્ધ, વિનિયોગપ્રધાન અને ગભીર ઉદાર આશયવાળું હોય છે (જુઓ પૃ. ૭૨, તથા પૃ. ૨૫ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ' અપૂર્વ અવસર ' વાળું અપૂર્વ કાવ્ય)

‘ તે અણુગારજ ભગવંતો ઇર્ષ્યાસમિત, ભાષાસમિત, એષણસમિત, આદાનભંડમાત્ર નિરોપણા સમિત, પારિષાપનિકા સમિત, મનસમિત, વચનસમિત, કાયસમિત, મનશુભ, વચનશુભ, કાયશુભ, શુભ, શુભેદ્રિય, શુભ પ્રજ્ઞાચારી, અક્રોધ, અમાન, અમાય, અલોભ, શાન્ત, પ્રશાન્ત, ઉપશાન્ત, પરિનિર્વૃત્ત, અનાશ્રવ, અચય, છિન્નશ્રોત, નિરુપલેપ, કાંચપાત્ર જેવા મુક્તજલ, શંખ જેવા નિરજન, જીવ જેવા અપ્રતિહતગતિ, ગગનતલ જેવા નિરાલંબન, વાયુ જેવા અપ્રતિમંધ, ચારદળ જેવા શુદ્ધહૃદય, પુષ્કરપત્ર જેવા નિરુપલેપ, કૂર્મ જેવા શુભેદ્રિય, વિહંગ જેવા વિપ્રશુદ્ધ, ગેંડાના શિંગડા જેવા એકલ્લત, ભારંડપક્ષી જેવા અપ્રમત્ત, કુંજર જેવા શોંડીર, વૃષભ જેવા સ્થિર, સિંહ જેવા દુર્ધર્ષ, મંદર જેવા અપ્રકંપ, સાગર જેવા ગંભીર, ચંદ્ર જેવા સૌમ્યલેશ્યાવંત, સૂર્ય જેવા દિપ્તતેજ, ભૂત્ય સુવર્ણ જેવા ભતરૂપ, વસુધરા જેવા સર્વસ્પર્શવિષહ, સુહૃત હૃતાશન જેવા તેજથી જ્વલંત હોય છે. તે ભગવંતોને કયાંય પણ પ્રતિબંધ હોતો નથી. ’

અને આવી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિને લીધે આવો શુદ્ધોપયોગમય નિર્મલ શ્રમણ આપોઆપ જનતાને પ્રિય થઈ પડે છે આ સ્વયંભૂ (spontaneous) પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે તેને કાંઈ બોલવું પડતું નથી, કે બીજો કાંઈ કૃત્રિમ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. માત્ર આ નિર્મલ મહાત્માનું સહજ સ્વભાવે સિદ્ધ એવું શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ પવિત્ર ચારિત્ર જ જાણે લોકોને પોકારીને બોધ આપી આકર્ષે છે ! સેંકડો વાચાલોની વાણી જે બોધી નથી શકતી, તે એક જાણી મુનિનું મોત બોધે છે ! પુસ્તક પંડિતોના વાગ્બલરૂપ હબરો ઉપદેશો કે વાચસ્પતિઓના લાખો વ્યાખ્યાનો જે બોધ નથી આપી શકતા, તેનાથી અનંતગણો સમર્થ બોધ એક સાચા સત્પુરુષનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમય નિર્મલ આત્મચારિત્ર મૂક વાણીથી આપે છે ! અને તેથી તેના પ્રત્યે લોકોનો નૈસર્ગિક પ્રેમ પ્રવાહ પ્રવહે છે.

ધર્મમાં એકાગ્ર મન-

અને આવા શુદ્ધ આચારસપ્ત, ધર્મમૂર્તિ, પરમાર્થના અવતાર સમા આ સમ્યક્-દષ્ટિ યોગીપુરુષનું ચિત્ત સદાય ધર્મમાં એકાગ્ર જ હોય, એમા પૂછવું જ શું ? ધર્મ તો

‘ સે જહો ણામપ્પ અળગારા મગ્ગંતો દરિયાસમિવા માસાસમિવા. ’ ઇ. (જુઓ નિર્મલચર્યાના આ પરમ સુદર હૃદયમય વર્ણન માટે શ્રી સૂત્રકૃતાંગ, દિ. ત્ર. સ્કં. સૂત્ર. ૭૦)

એના પ્રાણરૂપ જ હોય છે, જીવનરૂપ જ થઈ પડે છે, એવો અસ્થિ-મજ્જા પર્યંત અવિહર-પાકો ધર્મરંગ તેમને લાગ્યો હોય છે. આતું જનલંત ઉદાહરણ આ રહ્યું—

“ધર્મ જ જેનાં અસ્થિ અને ધર્મ જ જેની મિંજા છે, ધર્મ જ જેનું લોહી છે, ધર્મ જ જેનું આમિષ છે, ધર્મ જ જેની ત્વચા છે, ધર્મ જ જેની ઇંદ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું ચલન છે, ધર્મ જ જેનું બેસવું છે, ધર્મ જ જેનું ઉભું રહેવું છે, ધર્મ જ જેનું શયન છે, ધર્મ જ જેની જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહાર છે, ધર્મ જ જેનો વિહાર છે, ધર્મ જ જેનો નિહાર (?) છે, ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનો સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુષ્કલ છે. અને તે મનુષ્ય કેહે પરમાત્મા છે. એ દશાને શું આપણે નથી ઇચ્છતા ?”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પનાંક ૧૧૭.

આમ આ યોગી પુરુષ ધર્મ-ધારણામાં આવેા પરમ હઠ ધીર હોય છે, તે તેની અત્યાર સુધીની દીર્ઘ યોગસાધનાતું ફળ છે. કારણ કે આપણે પૂર્વે આગલી દૃષ્ટિએમાં પ્રાપ્ત થતા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં જોયું તેમ, તેણે પ્રથમ તો સૈરી દીર્ઘ યોગ-આદિ ભાવનાઓવડે ચિત્તપરિકર્મથી-ચિત્તસુધારણાથી પોતાના અત્મા સાધનાતું ફળ કરણને વાસિત કર્યું; પછી યમ-નિયમનો સારી પેઠે અભ્યાસ કર્યો; આસનનો જય કર્યો-દેહાધ્યાસ છોડી આત્મભાવમાં આસન જમાવ્યું; પ્રાણવિક્ષેપને પરિહર્યો-આત્મભાવની સ્થિરતારૂપ ભાવ પ્રાણાયામ સાધ્યો; ઈન્દ્રિય શ્રામને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરી કાયાને જાણુ કરી-સીધી કરી; રાગ-દ્રેષ, સુખ-દુઃખ આદિ દંદોનો જય કર્યો, સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના અભ્યાસમાં અર્થત પ્રવેશ કર્યો; અને નાભિચક્ર-નાસાથ આદિ દેશમાં ચિત્તનો બંધ કર્યો, -વિષયાન્તર પરિહારથી અર્થાત્ પીજો બધો વિષય છોડી હર્ષ ચિત્તના સ્થિરીકરણરૂપ ધારણા કરી.-આવેા ધારણામાં સુસ્થિત-સમ્યક્ષણે વ્યવસ્થિત મહાયોગી શ્રીમદ્ સત્પુરુષ જગજ્જનને પ્રિય કેમ ન હોય ? તથા ધર્મમાં એકાગ્રમના કેમ ન હોય ? x એ જ કહે છે—

શ્રુતધર્મે મનો નિત્યં કાયસ્ત્વસ્યાન્યચેષ્ટિતે ।

અતસ્ત્વાક્ષેપકજ્ઞાનાન્ન ભોગા ભવહેતવઃ ॥ ૧૬૪ ॥

વૃત્તિઃ—શ્રુતધર્મે—શ્રુતધર્મમાં, આગમમાં, મનો નિત્યં—મન નિત્ય હોય છે, -તેની ભાવનાની ઉપપત્તિને લીધે. કાયસ્તુ—કાય જ, અસ્થ-આ અધિકૃત દૃષ્ટિવંતની, અન્યચેષ્ટિતે—અન્ય ચેષ્ટિતમાં, સામાન્ય એવા બીજા કાર્યમાં. અતસ્તુ—આ જ કારણથી, આક્ષેપકજ્ઞાનાત્—હેતુભૂત એવા સમગ્ર આક્ષેપક જ્ઞાનયત્રી, ભોગાઃ—ભોગો, ઇન્દ્રિયાથ સંબધો, મવહેતવઃ—સંસારહેતુઓ, ન-નથી હોતા.

x “દેશવન્ધો દિ ચિત્તસ્ય ધારણા તત્ર સુસ્થિતઃ ।

પ્રિયો ભવતિ મૃતાનાં ધર્મેકાગ્રમનાસ્તથા ॥”

—(આધાર માટે જુઓ) શ્રી દ્વા. દ્વા. ૨૪-૯

શ્રુતધર્મે મન તસ સદા, અન્ય કાર્યે તન ચોગ્ય;
એથી આક્ષેપક જ્ઞાનથી, ભવહેતુ નહિં ભોગ્ય. ૧૬૪

અર્થ:—એનું મન નિત્યે શ્રુતધર્મમાં હોય છે, કાંઈ જ અન્ય કાર્યમાં હોય છે; આથી કરીને જ આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે એને ભોગ્યે ભવહેતુ થતા નથી.

વિવેચન

આ પ્રસ્તુત દષ્ટિવાળા ચોગીનું મન શ્રુતધર્મની હદ ભાવનાને લીધે શ્રુતધર્મમાં આગમમાં હોય છે, અને એની કાંઈ જ સામાન્ય એવા અન્ય કાર્યમાં હોય છે, આ કારણથી આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે ભોગ્યે એને ભવહેતુ-સ સારકારણ થતા નથી.

આ દષ્ટિમાં ક્થિતિ કરતા સમ્યગ્દષ્ટિ ચોગી પુરુષને આત્મધર્મની એવી હદ ભાવના ઉપજી હોય છે, કે તેનું મન શ્રીમદ્ સત્પુરુષ સદ્ગુણ ભગવાન પાસેથી શ્રવણ કરેલા શ્રુતધર્મમાં-આગમમાં નિરંતર લીન રહે છે. ભલે તેનું શરીર સંસાર આક્ષેપક જ્ઞાન સંબંધી બીજા સામાન્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હોય, પણ તેનું ચિત્ત તો આત્મારૂપ શ્રુતધર્મમાં જ ચોટેલું હોય છે. આ ધર્મનું તેને કાર્ય એ: અન્ય આકર્ષણ-આક્ષેપણ હોય છે, કે ગમે તે કાર્ય કરતાં પણ તેના ચિત્તને પોતાના ભણી આક્ષેપ-આકર્ષણ કરે છે. લોકસુખક જેમ લોકાને ખેંચી રાખે છે, તેમ શ્રુતધર્મ પ્રત્યે આવું સહજ સ્વભાવે આક્ષેપનાર્થ-આકર્ષનાર્થ-એથી રાખનાર્થ જ્ઞાન આક્ષેપ જ્ઞાન કહેવાય છે. અને તેનું સહજ સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાન ધરાવનારા આ જ્ઞાની પુરુષ 'જ્ઞાનાક્ષેપકવંત' કહેવાય છે અને આ લોકપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત ઘટે છે: મહિલાનું અર્થાત્ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન ઘર સંબંધી બીજા કામ કરતાં પણ પોતાના પ્રિયતમમાં જ લગ્ન થયેલું હોય છે. તેમ જ્ઞાનાક્ષેપકવંત જ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત પણ સંસાર સંબંધી અન્ય કાર્ય કરતાં છતાં, કે ભોગ્ય ભોગ્યતાં છતાં પણ નિરંતર શ્રુતધર્મમાં જ લીન હોય છે, આસક્ત હોય છે. આ મહાસુમુદ્ધનું મન મોક્ષમાં અને યોગીઉં સંસારમાં—એવી ક્થિતિ હોય છે

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશીલો પરમાર્થ.

“મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજા કામ કરંત રે;

તિમ શ્રુત ધર્મે મન હદ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે....ધન૦” —શ્રી યો. દ. સમગ્રાચ ૬-૬.

આ વચન ઉપર સૂક્ષ્મ મીમાંસન કરતા પ્રખર તત્ત્વવેત્તા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પરમ મનનીય વિવેચન કર્યું છે કે—“ઘર સંબંધી બીજા સમસ્ત કાર્ય કરતાં ધર્મ પણ જેમ પતિવ્રતા (મહિલા શબ્દનો અર્થ) સ્ત્રીનું મન પોતાના પ્રિય એવા ભત્તારને વિષે લીન છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ એવા જીવનું ચિત્ત સંસારમાં રહી સમસ્ત કાર્ય પ્રસંગે વર્તવું પડતાં છતાં, જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણ કર્યો છે એવો જે ઉપદેશ ધર્મ તેને વિષે લીનપણે

વર્તે છે. સમસ્ત સંસારને વિષે સ્ત્રી પુરુષના સ્નેહને પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ પુરુષ પ્રત્યેનો સ્ત્રીનો પ્રેમ એ કોઈ પ્રકારે પણ તેથી વિશેષ પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે. અને એમાં પણ પતિવ્રતા એવી સ્ત્રીનો પતિ પ્રત્યેનો સ્નેહ તે પ્રધાનને વિષે પણ પ્રધાન એવો ગણવામાં આવ્યો છે. તે સ્નેહ એવો પ્રધાન-પ્રધાન શા માટે ગણવામાં આવ્યો છે ? ત્યારે જેણે સિદ્ધાંત જળવાનપણે દર્શાવવા તે દૃષ્ટાંતને શ્રદ્ધા કર્યું છે, એવો સિદ્ધાંતકાર કહે છે કે તે સ્નેહને એટલા માટે. અમે પ્રધાનને વિષે પણ પ્રધાન ગણીએ છીએ, કે બીજાં જાણી ધર સંબંધી (અને બીજાં પણ) કામ કરતાં છતાં, તે પતિવ્રતા એવી મહિલાનું ચિત્ત પતિને વિષે જ લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપણે, ધ્યાનપણે, ઇચ્છાપણે વર્તે છે, એટલા માટે. પણ સિદ્ધાંતકાર કહે છે કે એ સ્નેહનું કારણ તો સંસારપ્રત્યયી છે, અને અત્ર તો તે અસંસારપ્રત્યયી કરવાને અર્થે કહેવું છે; માટે તે સ્નેહ લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપણે, ધ્યાનપણે, ઇચ્છાપણે, જ્યાં કરવા યોગ્ય છે, જ્યાં તે સ્નેહ અસંસાર પરિણામને પામે છે તે કહીએ છીએ તે સ્નેહ તો પતિવ્રતારૂપ એવા સુમુક્ષુએ જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણરૂપ જે ઉપદેશાદિ ધર્મ તેની પ્રત્યે તે જ પ્રકારે કરવા યોગ્ય છે; અને તે પ્રત્યે તે પ્રકારે જે જીવ વર્તે છે, ત્યારે 'કાંતા' એવા નામની સગકિત સંબંધી જે દૃષ્ટિ તેને વિષે તે જીવ સ્થિત છે, એમ બાણીએ છીએ

એવા અર્થને વિષે પૂરિત એવાં એ બે પદ છે. તે પદ તો ભક્તિપ્રધાન છે. x x x ભક્તિપ્રધાન દશાએ વર્તવાથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સુગમપણે વિલય થાય છે, એવો પ્રધાન આશય જ્ઞાનીપુરુષોનો છે. તે ભક્તિને વિષે નિષ્કામ એવી અદ્વય પણ ભક્તિ ભો જીવને ઉત્પન્ન થઈ હોય છે તો તે પણ દોષથી નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે. અદ્વય એવું જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનપ્રધાન દશા તે અસુગમ એવા અર્થ પ્રત્યે, સ્વચ્છંદાદિ દોષ પ્રત્યે, અથવા પદાર્થ સંબંધી જ્ઞાંતિ પ્રત્યે પ્રાપ્ત કરે છે. ઘણું કરીને એમ હોય છે. તેમાં પણ આ કાળને વિષે તો ઘણા કાળ સુધી જીવનપર્યંત પણ જીવે ભક્તિપ્રધાન દશા આરાધવા યોગ્ય છે, એવો નિશ્ચય જ્ઞાનીઓએ કર્યો જણાય છે. (અમને એમ લાગે છે, અને એમ જ છે). ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨૦

વળી 'તેમ શ્રુતધર્મે મન હૃદ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે' એ પદ પર પુનઃ પરમ પરમાર્થમય તલસ્પર્શી વિવેચન કરતાં તેઓશ્રી—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રકાશે છે કે—
“વિદ્વેષ રહિત એવું જેનું વિચારજ્ઞાન થયું છે, એવો જ્ઞાનાક્ષેપકવંત આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળો પુરુષ હોય, તે જ્ઞાની મુજેથી શ્રવણ થયો છે એવો જે આત્મકલ્યાણરૂપ ધર્મ તેને વિષે નિશ્ચય પરિણામે મનને ધારણ કરે, એ સામાન્ય ભાવ ઉપરનાં પદોનો જ અત્યંત સમર્થ એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં જીવના પરિણામમાં તે સિદ્ધાંત સ્થિત થવાને અર્થે સમર્થ એવું દૃષ્ટાંત ઘટે છે, એમ બાણી ગ્રંથકર્તા તે સ્થળે જગત્માં, સંસારમાં પ્રાયે મુખ્ય એવો જે પુરુષ પ્રત્યેનો કલેશાદિ ભાવ રહિત એવો કાચ્ય પ્રેમ સ્ત્રીનો, તે જ પ્રેમ

સત્પુરુષથી થવણુ થયો હોય જે ધર્મ તેને વિષે પરિણમિત કરવા કહે છે તે સત્પુરુષદ્વારા થવણુ પ્રાપ્ત થયો છે જે ધર્મ તેમાં સર્વ જીવન જે પદાર્થ પ્રત્યે પ્રેમ રહ્યો છે, તેથી ઉદાસીન થઈ એક લક્ષ્યપણે, એક ધ્યાનપણે, એક લયપણે, એક સ્મરણપણે, એક શ્રેણીપણે, એક ઉપયોગપણે, એક પરિણામપણે સર્વ વૃત્તિમાં રહેલો જે કામ્ય પ્રેમ તે મટાડી, શ્રુતધર્મરૂપ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે; એ કામ્ય પ્રેમથી અનંતશુભનિશ્ચય એવો શ્રુત પ્રત્યે પ્રેમ કરવો ઘટે છે, તથાપિ હૃષ્ટાંત પરિસીમા કરી શકાયું નથી, જેથી હૃષ્ટાંતની પરિસીમા જ્યાં થઈ ત્યાંસુધીનો પ્રેમ કહ્યો છે, સિદ્ધાંત ત્યાં પરિસીમાપણે પમાડ્યો નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રિકા ૩૨૧

. અને જીવન લોકપ્રસિદ્ધ હૃષ્ટાંત પણ ઘટે છે. જેમકે—ગાય વનમાં ચારો ચરવા જાય છે, ચારે દિશામાં ફરે છે, પણ તેનું મન તો પોતાના પરમ પ્રિય વત્સ-વાછડામાં જ હોય છે. ચાર પાંચ સાહેલીઓ હળીમળીને પાણી ભરવા જાય છે, તે પાણીનું એકું માથા પર મૂકીને જપાટાબંધ રવાનભેર ચાલે છે, વાતો કરતી જાય છે, તાલી દીએ છે ને ખડખડાટ હસે પણ છે, પણ તેની નજર તો ‘ગજુરિઆમાંય’—તેની ગાગરમાં જ હોય છે તેમ પરભાવના વિદ્યેથી રહિત એવા જ્ઞાનાલોકે પકેવંત જ્ઞાનીનું મન પણ સંસાર સંગથી અન્ય કાર્ય કરતાં થકાં પણ સદાય શ્રુતધર્મના જ ધ્યાનમાં હોય છે

“જિન ચરને ચિત્ત લાવ, વૈસે જિન ચરને ચિત્ત લાવ,
ચારો ચરનકે કારણે રે, ગોઆ બનમેં જાય,
ચારો ચરે ફિરે ચિહુ દિશિ, વાંકી નજર ગજુરિઆ માંદા....વૈસે જિન
ચાર પાંચ સાહેલિઆં મિલી, હિલમિલ પાની જાય;
તાલી દીએ ખડખડ હસે, વાંકી નજર ગજુરિઆ માંદા....વૈસે ”—શ્રી આનંદવંશ.

“નિશ્ચિન સુતાં બગતાં, હૃષ્ટાંથી ન રહે દૂર રે;
જખ ઉપગાર સંભારીએ, તવ ઉપરે આનંદપૂર રે. ”—શ્રી યશોવિવચન.

અને આવા સહજ સ્વભાવભૂત આલોકે પકે જ્ઞાનના પ્રભાવને લીધે જ આ જ્ઞાની સમ્યગ્રદષ્ટિ પુરુષને લોગો પણ બાવહેતું થતા નથી—સંસારકારણ જરૂર નથી ! જે સાંસારિક લોગો જીવન સામાન્ય પ્રાકૃત જનને સંસ્કરેલું હોય છે, તે ‘લોગ નહિ બાવહેત’ લોગો પણ આ દષ્ટિવાળા જ્ઞાની પુરુષને સંસ્કરેલું થતા નથી. કે અત્યંત આકર્ષકારક પણ પરમ સત્વ રૂપ તે જ્ઞાનો હોય એમ છે કે—સામાન્ય સંસારી અજ્ઞાની છત્રેને ‘ચિત્તેયું’ અકર્ષક આકર્ષણ હોય છે, અને આ જ્ઞાની પુરુષને તો નિરંતર સંસ્કરેલું આકર્ષણ હોય છે. અજ્ઞાની જીવ સદાય વિષયાર્ત હોઈ, વિષયકર રૂપેને સજ્જો રહે હમ્મ છે ને તે પ્રત્યે હોઈ છે. અને જ્ઞાની હુર ને હાલ એકું તે

ધર્મનેજ-આજ્ઞાપ્રધાન સ્વભાવ ધર્મને જ ઇચ્છે છે, એ વિષયને નહિં ઇચ્છતાં તેથી દૂર ભાગે છે, છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી લોગવવા પડે તો અલોહપપણે-અનાસક્ત બાવે લોગવી નિર્ઝરી નાંખે છે. જ્યારે અજ્ઞાની જીવ તો અત્યંત લોહપપણે-આસક્ત બાવે લોગવી પુનઃ બંધાય છે. આમ જ્ઞાની-અજ્ઞાનીની વૃત્તિમાં ને દૃષ્ટિબિન્દુમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે. એટલે જ લોગને નિરંતર ઇચ્છતો એવો અજ્ઞાની લોગ નહિં લોગવતાં છતાં બંધાય છે ! અને લોગને અનિચ્છતો એવો જ્ઞાની આવી પડેલ લોગ લોગવતા છતાં બંધાતો નથી ! એ આશ્ચર્યકારક ઘટના સત્ય બને છે. (જુઓ પૃ. ૫૦૨-૫૦૪).

કારણ કે અંત્રની પૂતળીઓ જેમ દોરીસંચારથી નાચે છે, તેમ નિરિચ્છ એવા જ્ઞાની પુરુષની બધી પ્રવૃત્તિ પૂર્વ પ્રારબ્ધના સૂત્રસંચારથી જ ચાલે છે એટલે તે કવચિત્ પૂર્વ પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે સાંસારિક લોગાદિ પ્રવૃત્તિ પણ કરે, તોપણ ‘વિચરે પૂર્વ. જલકમલવત્ નિર્લેપ એવા તે જ્ઞાનીનું ચિત્ત તો મોક્ષમાં જ લીન પ્રયોગ’ રહે છે. સંસારમાં રહેલા જ્ઞાની પુરુષ જાણે યોગમાયા પ્રકટ કરતા હોય, એમ જણાય છે ! અને લોકાનુગ્રહના હેતુપણથી આમાં પણ દૂષણ નથી. આમ લોકવર્તી જ્ઞાની યોગી પુરુષ કવચિત્ અપવાદવિશેષે સંસારમાં-ગ્રહ-વાસાદિમાં રહ્યા છતાં, સાસારિક લોગાદિ લોગવતાં છતાં પણ બંધાતા નથી, અને અજ્ઞાની નહિં લોગવતાં છતાં પણ બંધાય છે ! એ વિલક્ષણ વાત આદ્યેષક જ્ઞાનનો મહાપ્રભાવ સૂચવે છે. લોગ લોગવતાં છતાં પણ જ્ઞાની બંધાતા નથી, તેનું કારણ તેમનામાં આસક્તિનો-સ્નેહનો અભાવ એ છે જેમ રેણુમહુલક વ્યાયામશાળામાં કોઇ સ્નેહાભ્યાસક્ત-તેલ ચોપડેલો મનુષ્ય વ્યાયામ કરે તો તેને રજ ચોટે છે; પણ સ્નેહાભ્યાસક્ત ન હોય-તેલ ચોપડેલ ન હોય, તેને સ્નેહરૂપ-તેલરૂપ ચીકાશના અભાવે રેણુ ચોંટતી નથી; તેમ અજ્ઞાનીને સ્નેહરૂપ આસક્તિરૂપ, રાગરૂપ ચીકાશને લીધે કર્મપરમાણુરૂપ રજ ચોટે છે, પણ નિઃસ્નેહ-વીતરાગ-અનાસક્ત એવા ‘કોરા ધાકોડ’ જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને સ્નેહરૂપ-આસક્તિરૂપ ચીકાશના અભાવે કર્મરજ વળગી શકતી નથી. આમ સમર્થ એવા જ્ઞાનીની વાત ન્યારી છે, તે જલમાં કમલની જેમ અલિપ્ત જ રહી શકવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવે છે, મૂર્ખ અજ્ઞાનીમાં તેનું અનુકરણ કરવાનું ગળું નથી, ને તેમ કરવા બંધ તો ખત્તા જ ખાય !

“ ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચોદમા જિનતાણી ચરણ સેવા;

ધાર પર નાચતા દેખ બાજગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા ”—શ્રી આનંદજી

સંસારમાં રહીને પણ સર્વથા નિર્લેપ રહેવાનું આવું મહાપરાક્રમ તો કોઇક વિરલા અપવાદરૂપ અસાધારણ જ્ઞાની જ કરી શકે; આવી બેધારી તલવાર પર ચાલવાનું કામ

× “ एवं सम्मादिष्टी वष्टंतो बहुविदेसु जोगेसु, अकरंतो उवओगे रागाइ ण लिप्पइ रयेण ॥ ”

(જુઓ) શ્રી સમયસાર-ગા. ૨૪૨-૨૪૬.

તો સમર્થ યોગી પુરુષો જ કરી શકે. બાહ્ય ઉપાધિ મધ્યે રહ્યા છતાં 'ધાર તરવારની' અખંડ આત્મસમાધિ જાળવતી એ કાંઈ જેવું તેવું વિકટ કાર્ય નથી, પણ 'આજ પાસે રેતી ઉપડાવવા જેવું' મહાવિકટ છે'—એમ પરમ અધ્યાત્મરસનિભગ્ન સમર્થ મહાયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આત્માનુભવથી યથાર્થ જ કહ્યું છે,—જેમના વચનામૃતમાં આ આશ્લેષક જ્ઞાનના ચમત્કાર પદે પદે હૃગ્ગોચર થાય છે. બાહ્ય ઉપાધિ મધ્યે પણ એ મહાત્મા જ્ઞાની પુરુષની આત્મસમાધિ કેવી અખંડ હતી, શુદ્ધોપયોગમય આત્મભગૃતિ કેવી અપૂર્વ હતી, સંસારસંગમાં પણ અસંગતા કેવી અદ્ભુત હતી, તે તેમના આત્માનુભવમય વચનામૃતમાં સ્થળે સ્થળે નિષ્પક્ષપાતી વિચક્ષણ વિવેકી જનોને સ્વયં પ્રત્યક્ષ થાય છે. 'અક્ષિપાત્રકલ્પો દિ વિદ્વાન્' એ 'પાત'જલ યોગભાષ્યનું વચન પણ આવી જ્ઞાનાશ્લેષકવંત જ્ઞાનીદેશાની સાક્ષી પૂરે છે.

આ જ અર્થ દર્શાવને આશ્રીને કહે છે—

માયાસ્મસ્તત્ત્વતઃ પદ્યચતુદ્વિગ્નસ્તતો દ્રુતમ્ ।

તન્મધ્યેન પ્રયાત્યેવ યથા વ્યાઘાતવર્જિતઃ ॥ ૧૬૫ ॥

મુગજલ તત્ત્વથી દેખતો, તે તો વિણ ઉદ્વેગ;

તે મધ્યે વ્યાઘાત વિણ, જાય જ જેમ સવેગ; ૧૬૫

અર્થ:—માયાજલને તત્ત્વથી દેખતો પુરુષ તેનાથી અનુદ્વિગ્નપણે તેની મધ્યેથી જેમ વ્યાઘાત પામ્યા વિના શીઘ્ર આશ્યો જ જાય છે,—

વિવેચન

માયાજલને—મુગજલને જે તત્ત્વથી માયાજલપણે દેખે છે, તે તેનાથી ઉદ્વેગ પામતો નથી—ગભરાતો નથી. એટલે તે તો તેની મધ્યેથી અપાટાબધ આશ્યો જ જાય છે;

અને તેમ કરતા તેને વ્યાઘાત—બાધ ઉપજતો નથી, કારણ કે માયા- 'માયા પાણી રે જલ તત્ત્વથી વ્યાઘાત—બાધ ઉપજાવવાને અસમર્થ છે. મુગજલ—અંજવાનું જાણી તેહને' પાણી એ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે—ખોટું છે. એવા માયાજલનું તત્ત્વથી કોઈ સ્વરૂપ અસ્તિત્વ છે જ નહિ, તે મિથ્યાભાસરૂપ હોઈ ખોટું જ છે, એમ જ જાણે છે, તે તેથી ઉદ્વેગ—હોભ પામતો નથી, રખેને હું આમાં

વૃત્તિ:—માયાસ્મ:—માયાજલને, તત્ત્વતઃ પદ્યચ-તત્ત્વથી માયાજલપણે દેખતો, અનુદ્વિગ્ન સ્તતો—તે માયાજલથી અનુદ્વિગ્ન હોઈ, દ્રુતમ્—શીઘ્ર, તન્મધ્યેન—તે માયાજલ મધ્યેથી, પ્રયાત્યેવ—આશ્યો જ જાય છે, યથા—જેમ, એ ઉદાહરણના ઉપ-વાસ અર્થે છે, વ્યાઘાતવર્જિતઃ—વ્યાઘાત પામ્યા વિના,—માયાજલના તત્ત્વથી વ્યાઘાતના અસમર્થપણને લીધે.

બહી જમ્મશ એમ કરતો નથી. એટલે તે તો તે માયાજલ મધ્યેથી સોંસરો અપાટાજંધ બેધડકપણે ચાલ્યો જતાં આંચકો ખાતો નથી, નિર્ભીકપણે તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યો જ બધ છે. અને તેમ કરતાં તેને કોઈ પણ બ્યાઘાત-બાધારૂપ અંતરાય ઉપજતો નથી, કંઈ પણ આવઅવલ આવતી નથી.

“માયા પાણી રે બાણી તેહને, લંધી બધ અડોલ,
સાચું બાણી રે તે બીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ. ધન૦ ધન૦”

—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞાય ૬૮.

**મોગાન્ સ્વરૂપતઃ પદ્યંસ્તથા માયોદકોપમાન્ ।
મુજ્જાનોઽપિ હ્યસદ્ગઃ સન્ પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્ ॥ ૧૬૬ ॥**

ત્યમ ભોગો મૃગજલ સમા, તત્ત્વથી જે દેખેજ;
ભોગવતાંય અસંગ તે, પર પદને પામેજ. ૧૬૬

અર્થઃ—તેમ ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ સરખા દેખતો પુરુષ, ભોગવતાં છતાં, અસંગ હોઈ, પરમ પદ પ્રત્યે બધ જ છે.

વિવેચન

તે જ પ્રકારે ભોગોને સમારોપ શિવાય તેના સ્વરૂપે કરીને જે મૃગજલ જેવા અસાર દેખે છે, તે કર્મથી આકર્ષાઈને પરાણે આવી પડેલા ભોગોને ભોગવતાં પણ અસંગ હોઈ, પરમપદ પ્રત્યે બધજ છે—કારણકે અનભિષ્વંગથી—અનાસક્તિથી પરવશ ભાવ છે માટે.

ભોગો અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાર્થ સંબંધોને કોઈપણ પ્રકારના સમારોપ શિવાય તેના વસ્તુસ્વરૂપે જોઈએ તો માયાજલ સરખા—મૃગજલ જેવા મિથ્યા છે. મૃગજલ મત મિથ્યાભાસરૂપ છે, વસ્તુતઃ સ્વરૂપથી તેનું કંઈ અસ્તિત્વ નથી, એટલે વિષય મૃગજલ તેમાં જલબુદ્ધિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે, ખોટો છે; તેના પ્રત્યે અપ્રિયતા આશાએ દોડતું તે પણ મિથ્યા છે; તેનાથી કોઈકાગે વૃથા વાની તે મિથ્યા હોવાથી જ તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યા જતાં—તેની મધ્યેથી પણ નથી પડતો વિષયભોગ મૃગજલ જેવા છે, નિઃસાર છે. કોઈ —પરમાર્થથી આત્મસ્વરૂપને તેની સાથે

સ્વરૂપતઃ પદ્યન્ સમારોપ શિવાય સ્વરૂપથી
અસાર, મુજ્જાનોઽપિ—કર્મશિષ્ય—કર્મથી
અસંગ હોઈ, પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્
) પરવશ ભાવને લીધે.

કાંઈ લેવાદેવા નથી. એટલે એવા નિઃસાર મિથ્યા વિષયલોભમાં આત્મબુદ્ધિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે-ખોટો છે; તેના પ્રત્યે તેની પ્રાપ્તિની તૃષ્ણાએ-દુરાશાએ ઢોડવું તે પણ મિથ્યા છે, કારણ કે જે વસ્તુ પોતાની નથી તે કદી હાથમાં આવવાની નથી અને તેનાથી કોઈ કાળે તૃષ્ણા છીપાવાની નથી. અને આમ તે સર્વથા નિઃસાર-મિથ્યા હોવાથીજ તેમાં આત્મબુદ્ધિ કયાં વિના, અસંગ રહીને, તેની મધ્યેથી તેને ઉલ્લંઘીને સોંસરા ચાલ્યા જતાં પણ ડૂબાતું નથી. એટલે વિષયોનું આવું મૃગજલ જેવું મિથ્યાભાસ સ્વરૂપ જે તત્ત્વથી બાંધે છે, તે અસંગ-અનાસક્ત જ્ઞાની પુરુષ તેમાં ડૂળતો નથી, પણ અવશ્ય લોભ્ય કર્મ ક્ષયિત્ત આવી પડે તોપણ તેની મધ્યેથી સોસરા બેધડકપણે અવિષમ બાવે પસાર થઈ જાય છે.

અત્રે લોભોને ‘મિથ્યા’ કહ્યા છે, તેનો અર્થ કોઈ સ્વરૂપાસ્તિત્વ ન હોવું એવો કરે છે તેમ નથી. પણ અત્રે ‘મિથ્યા’ શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપાસ્તિત્વ હોવા છતાં પર-માર્થથી નિઃસાર એવો સ્પષ્ટ કર્યો છે. જેમ મૃગજલમાં કંઈ જલરૂપ જ્ઞાનીનો અનાસક્ત યોગ સ્વરૂપ લોભોમા કંઈ આત્મતત્ત્વરૂપ સાર નથી, અને તે પ્રત્યે અનુ-ધાવનથી-ઢોડવાથી આત્માનું કાંઈ વળતું નથી. અથવા ‘મિથ્યા’ એટલે નહિં હોવાપણારૂપ અસતપણું નહિં, પણ ખોટાપણારૂપ અસતપણું. કારણ કે આત્મતત્ત્વની અપેક્ષાએ પરવસ્તુરૂપ લોભ અસત્ અર્થાત્ ખોટા છે, વિપર્યાસરૂપ છે. આત્મતત્ત્વને વસ્તુતઃ તે પરવસ્તુની સાથે લેવાદેવા છે નહિં, છતાં તેવી અસત્-ખોટી પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને રાગદ્વેષજન્ય ઇષ્ટાનિષ્ઠ ભાવથી મોહમૂઢ આત્મા નિષ્કારણ સુઝાય છે ને બંધાય છે પણ અમોહસ્વરૂપ એવા વીતરાગ જ્ઞાની પુરુષ તો તેમા આત્મબુદ્ધિ નહિ કરતાં, ઇષ્ટાનિષ્ઠ ભાવનાનો ત્યાગ કરી સુઝાતા નથી ને બંધાતા નથી. આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ કે-જે લોભોને સ્વરૂપથી માયાજલ જેવા નિઃસાર ને ખોટા બાંધે છે, તે જ્ઞાની પુરુષ ક્ષયિત્ત પૂર્વ કર્મના-પ્રારબ્ધના યોગથી આક્ષિપ્ત-ખેંચાઈને આવી પડેલા લોભો લોભવતાં છતાં પણ અસંગ હોઈ, પરમપદને પામે જ છે. સાચા જ્ઞાની પુરુષ લોભપંક્તી મધ્યે પણ કદી ખરડાતા નથી-લેપાતા નથી, જલમાં કમલની જેમ અલિપ્ત જ રહે છે, મોહમલથી અસ્પર્શ એવા પરમ ઉદાસીન જ રહે છે. આનું નામ જ ગીતામાં કહેલો અનાસક્ત યોગ છે.

“લોભ પંકેત્યજી ઉપર બેઠા, પકજ પરે જે ન્યારા;

સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા

ધન્ય તે સુનિવરા રે જે ચાલે સમસાવે ”—સા. ગ. ગા. સ્તં.

આત્મજ્ઞાની પુરુષ આવી રીતે અનાસક્તિ-અસંગ ભાવ રાખી શકે છે, તેનું પ્રારણ્ય એમ છે કે-તે સાચા અંતરાત્માથી નિશ્ચય બાંધે છે અને નિરંતર બાવે છે કે-આ

ખડી જઈશ એમ કસતો નથી. એટલે તે તે માયાજલ મધ્યેથી સોસરા અપારાજક એકદંત્રપણે ચાલ્યો જતાં આંચકા ખાતો નથી, નિર્ભીકપણે તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યો જ બધ છે. અને તેમ કરતાં તેને કોઈ પણ વ્યાધાત-ખાધારૂપ અંતરાય ઉપજતો નથી, કંઈ પણ આલંબલ આવતી નથી.

“માયા પાણી રે જાણી તેહને, લંધી બધ અડોલ;

સાચું જાણી રે તે ખીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ. ધન૦ ધન૦”

—શ્રી યો. દ. સંગ્રહાય ૬૮

મોગાન્ સ્વરૂપતઃ પદ્યંસ્તથા માયોદકોપમાન્ ।

મુજ્જાનોઽપિ હ્યસક્લઃ સન્ પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

ત્યમ ભોગો મૃગજલ સમા, તત્ત્વથી જે દેખેજ;

ભોગવતાંય અસંગ તે, પર પદને પામેજ. ૧૬૬

અર્થ:—તેમ ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ સરખા દેખતો પુરુષ, ભોગવતાં છતાં, અસંગ હોઈ, પરમ પદ પ્રત્યે જાય જ છે.

વિવેચન

તે જ પ્રકારે ભોગોને સમારોપ શિવાય તેના સ્વરૂપે કરીને જે મૃગજલ જેવા અસાર દેખે છે, તે કર્મથી આકર્ષાઈને પરાણે આવી પડેલા ભોગોને ભોગવતાં પણ અસંગ હોઈ, પરમપદ પ્રત્યે જાયજ છે—કારણકે અનભિષંગથી-અનાસક્તિથી પરવશ બાવ છે માટે.

ભોગો અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાર્થ સંગઘોને કોઈપણ પ્રકારના સમારોપ શિવાય તેના વસ્તુસ્વરૂપે જોઈએ તો માયાજલ સરખા-મૃગજલ જેવા મિથ્યા છે. મૃગજલ માત્ર મિથ્યાભાસરૂપ છે, વસ્તુતઃ સ્વરૂપથી તેનું કંઈ અસ્તિત્વ નથી, એટલે વિષય મૃગજલ તેમાં જલજુદિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે, ઘોટો છે; તેના પ્રત્યે પ્રાપ્તિની આશાએ દોડવું તે પણ મિથ્યા છે; તેનાથી કોઈકાળે વૃષા છીપાવાની નથી; અને તે મિથ્યા હોવાથી જ તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યા જતાં-તેની મધ્યેથી સોસરા પસાર થતાં ડુંગાતું પણ નથી. તેમ વિષયભોગ મૃગજલ જેવા છે, નિઃસાર છે આત્મસ્વરૂપની અપેક્ષાએ તે કોઈ ચીજ છે નહિં,—પરમાર્થથી આત્મસ્વરૂપને તેની સાથે

વૃત્તિઃ—મોગાન્—ભોગોને, ઇન્દ્રિયાર્થ સંગઘોને, સ્વરૂપતઃ પદ્યન્ સમારોપ શિવાય સ્વરૂપથી જોતો, તથા—તેમ, માયોદકોપમાન્—માયાજલ જેવા અસાર, મુજ્જાનોઽપિ—કર્મક્ષિપ્ત-કર્મથી આકર્ષાઈને આવી પડેલા ભોગો ભોગવતાં પણ, અસક્લઃ સન્—અસંગ હોઈ, પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્ પરમ પદ પ્રત્યે જાયજ છે,—અનભિષંગતાથી (અનાસક્તિથી) પરવશ બાવને લીધે

કાંઈ લેવાદેવા નથી. એટલે એવા નિઃસાર મિથ્યા વિષયલોગમાં આત્મબુદ્ધિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે-ખોટો છે; તેના પ્રત્યે તેની પ્રાપ્તિની તૃષ્ણાએ-હુરાયાએ દોડવું તે પણ મિથ્યા છે, કારણ કે જે વસ્તુ ચોતાની નથી તે કદી હાથમાં આવવાની નથી અને તેનાથી કોઈ કાળે તૃષ્ણા છીપાવાની નથી. અને આમ તે સર્વથા નિઃસાર-મિથ્યા હોવાથીજ તેમાં આત્મબુદ્ધિ કર્યા વિના, અસંગ રહીને, તેની મધ્યેથી તેને ઉદ્ભવીને સોંસરા આદ્યા જતાં પણ ડુખાતું નથી. એટલે વિષયોનું આવું મૃગજલ જેવું મિથ્યાભાસ સ્વરૂપ જે તત્ત્વથી બને છે, તે અસંગ-અનાસક્ત જ્ઞાની પુરુષ તેમાં ડૂબતો નથી, પણ અવશ્ય લોગ્ય કર્મ કવચિત્ આવી પડે તોપણ તેની મધ્યેથી એસરો બેધડકપણે અવિષમ ભાવે પસાર થઈ જાય છે.

અત્રે લોગોને 'મિથ્યા' કહ્યા છે, તેનો અર્થ કોઈ સ્વરૂપાસ્તિત્વ ન હોવું એવો કરે છે તેમ નથી. પણ અત્રે 'મિથ્યા' શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપાસ્તિત્વ હોવા છતાં પર-માર્થથી નિઃસાર એવો સ્પષ્ટ કર્યો છે. જેમ મૃગજલમાં કંઈ જલરૂપ જ્ઞાનીનો અનાસાર નથી, અને તેની પાછળ દોડવાની કાંઈ વળતું નથી; તેમ અનાત્મ-સક્ત યોગ સ્વરૂપ લોગોમાં કંઈ આત્મતત્ત્વરૂપ સાર નથી, અને તે પ્રત્યે અનુ-ધાવનથી-દોડવાથી આત્માનું કાંઈ વળતું નથી. અથવા 'મિથ્યા' એટલે નહિં હોવાપણારૂપ અસતપણું નહિં, પણ ખોટાપણારૂપ અસતપણું. કારણ કે આત્મતત્ત્વની અપેક્ષાએ પરવસ્તુરૂપ લોગ અસત્ અર્થાત્ ખોટા છે, વિષયાસરૂપ છે. આત્મતત્ત્વને વસ્તુતઃ તે પરવસ્તુની સાથે લેવાદેવા છે નહિં, છતાં તેવી અસત્-ખોટી પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને રાગદેવજન્ય ઇદાનિદ્ધ ભાવથી મોહમૂઢ આત્મા નિષ્કારણ સુઝાય છે ને ઘડાય છે પણ અમોહસ્વરૂપ એવા વીતરાગ જ્ઞાની પુરુષ તો તેમાં આત્મબુદ્ધિ નહિ કરતાં, ઇદાનિદ્ધ ભાવનાનો ત્યાગ કરી સુઝાતા નથી ને ઘડાતા નથી. આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે-જે લોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ જેવા નિઃસાર ને ખોટા બને છે, તે જ્ઞાની પુરુષ કવચિત્ પૂર્વ કર્મના-પ્રારબ્ધના યોગથી આક્ષિપ્ત-ખેંચાઈને આવી પડેલા લોગો લોગવતાં છતાં પણ અસંગ હોઈ, પરમપદને પામે જ છે સાચા જ્ઞાની પુરુષ લોગપંકની મધ્યે પણ કદી ખરડાતા નથી-લેપાતા નથી, જલમાં કમલની જેમ અલિપ્ત જ રહે છે, મોહમલથી અસ્પર્શ્ય એવા પરમ ઉદાસીન જ રહે છે. આનું નામ જ ગીતામાં કહેલો અનાસક્ત યોગ છે.

“લોગ પંકે ત્યજ ઉપર ગેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારા;

સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિલુવન જન આધારા.

ધન્ય તે મુનિવરા રે જે ચાલે સમભાવે”—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

આત્મજ્ઞાની પુરુષ આવી રીતે અનાસક્તિ-અસંગ ભાવ રાખી શકે છે, તેનું કારણ એમ છે કે-તે સાચા અંતરાત્માથી નિશ્ચય બને છે અને નિરંતર ભાવે છે કે-આ

પરવસ્તુમાં પરમાણુ માત્ર પણ મ્હારું નથી. હું તો એક શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય ચૈતન્યસ્વરૂપી અરૂપી આત્મા છું. આ સમસ્ત પરવસ્તુની સાથે મ્હારે કંઈ પણ લેવાદેવા નથી. પૂર્વે મોહથી આ પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ બાંધીને હું જે પુદ્ગલ કર્મબાંધથી બંધાયો છું તે આ કર્મપુદ્ગલો પોતાનું જૂનું લેણું વસુલ કરવા આવ્યા છે, તે ભલે પોતાનું લેણું લઈ લઈ મને બટ ઝણસુક્રા કરા ! બાકી 'હું' તે પરવસ્તુ નથી ને પરવસ્તુ તે હું નથી. તે મ્હારી નથી ને હું ત્હનો નથી. 'હું' તે હું છું, તે તે તે છે. મ્હારું તે મ્હારું છે, તેનું તે તેનું છે. હે ચેતન ! ત્હારું છે તે ત્હારી પાસે છે, બાકી બીજું બધું ય અનેરું છે, માટે આ પરવસ્તુમાં તું હુંકાર હુંકાર શું કરે છે ? મારું મારું શું કરે છે ? આત્માનો હુંકાર કરી એ હુંકારનો હુંકાર તું તોડી નાંખ. 'મારું' ને મારું એમ નિશ્ચય કર.

આવી પરમ ઉદાસીન વૃત્તિવાળી અખંડ આત્મભાવનાના મહાપ્રભાવને લીધે જ જ્ઞાની પુરુષ પરવસ્તુના ભોગ મધ્યે રહ્યા છતાં પણ ભોગથી લિપ્ત થતા નથી, પરંતુ કાજળની કેટડીમાં પણ અસંગ રહી, ડાઘ લાગવા દીધા વિના ભોગકર્મને ભોગવી જ્ઞાનીનો ત્રિકાલ નિર્જરી નાંખે છે, પણ બંધાતા નથી ! એ પરમ આશ્ચર્ય છે. પરમ વૈરાગ્ય જ્ઞાની તીર્થ કર ભગવાનના ભોગાવલી કર્મના ભોગવટાનું આ જ પરમ રહસ્ય છે. આજન્મ પરમ વૈરાગી એવા તીર્થકર દેવને પૂર્વ પ્રારબ્ધાદયથી અનિષ્ટતાં છતાં કંઈક વળત ગૃહાવાસમાં સ્થિતિ કરવાનો પ્રસંગ પણ પડે છે, પણ શ્રુતધર્મમાં કંઈ જ્ઞાનાક્ષેપકર્ણત પરમ આત્મજ્ઞાની એવા તે પરમ પુરુષ ભોગકર્મને ભોગવતાં છતાં પણ બંધાતા નથી,—ઉલટા તે ભોગાવલી કર્મ ભોગવીને નિર્જરી નાંખે છે, ગેરવી નાંખે છે. આ વાત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે (જુઓ, પૃ. ૨૭૩-૨૭૪).

એ જ પ્રકારે એવા કોઈ અપવાદરૂપ સમર્થ જ્ઞાનીવિશેષને પૂર્વ પ્રારબ્ધના યોગથી, ખરેખરા અંતઃકરણથી અનિષ્ટતાં છતાં, સંસારવાસમાં રહેવાનો પ્રસંગ પરાણે આવી પડે, તો તે પરમ સમર્થ યોગી અત્યંત આત્મભગવૃત્તિપૂર્વક તે સંસારપ્રસંગમાં આવા જ્ઞાની પણ અસંગ રહી, તેમાંથી નિર્લેપપણે ઉત્તીર્ણ થવાનો પરમ પુરુષાર્થ અપવાદરૂપ કરે છે; અને 'ધાર તરવારની સોહલી-દોહલી ચોદમા જિન તણી ચરણસેવા'ની જેમ, સંસારઉપાધિ મધ્યે સ્થિત છતાં પરમ આત્મસમાધિ બળથી, શુદ્ધ આત્માનુચરણમય ચારિત્રની બેધારી તલવાર પર ચાલવાડું અદ્ભુત બાજીગરપણું દાખવી, પોતે સાધેલા પરમ અદ્ભુત આત્મસામર્થ્યયોગનો પરચો બતાવે છે અને સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. પણ આવા અપવાદરૂપ યોગીઓ તો કોઈક વિરલા જ હોય છે, કારણ કે ત્યાગ અવસ્થામાં આત્મસમાધિ બળવળી દુષ્કર છતાં સુકર-

× “અદ્વેદં પદ્મદં અદ્વેદસ્તેવ દોમિ મમ પદ્મ । અર્ણવં જં પરદ્વં સચિત્તાચિત્તમિત્સંવા ॥
પયત્તુ અસંમૂદં આદવિયપ્તં કરેદિ સંમૂદો । મૂદત્યં જ્ઞાણંતો જ કરેદિ હુ તં અસંમૂદો ॥”

—શ્રી સમયસાર ગા ૨૦-૨૨.

સોહલી છે, પણ મૃદસ્થાવસ્થામાં તથા રૂપ આત્મત્તમાધિ ભળવથી તે તો દુષ્કર દુષ્કર ને દોહલી છે. ચોખ્ખા ઓરડામાં ડાઘ ન લાગે એ દેખીતું છે, પણ કાજળની કેટડીમાં રહીને પણ જરા પણ ડાઘ ન લાગવા દેવો, એ કાંઈ એવા તેવા પુરુષાર્થકોશલ્યનું કામ નથી. પણ પુનઃ કહેવાનું કે આવા અપવાદરૂપે પરમ યોગીઓ તો કોઈક વિરલા જ હોય છે. ખાનું જવલંત ઉદાહરણ વર્તમાનમાં પરમ યોગસિદ્ધિસંપન્ન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જીવન-પ્રરિત્રમાથી મળી આવે છે અનિચ્છતા છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી પરાણે સંસારઉપાધિ મધ્યે રહીને પણ, તેમણે કેવી અખડ આત્મસમાધિદશા ભળવી છે, તે તેમના વચના-ટૂતમાં ડોકિયું કરતા કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત વિવેકી વિચારકને સહેજે સુપ્રતીત થાય છે. મન્ય દર્શનીઓમાં પણ જનકે વિદેહી-શ્રી કૃષ્ણ આદિના હૃદય સુપ્રસિદ્ધ છે

પણ આવું બેધારી તલવાર પર ચાલવા જેવું પરમ દુર્ધટ કાર્ય તો કોઈ વિશિષ્ટ સામર્થ્યના સ્વામી એવા સિદ્ધહસ્ત-યોગારૂઢ પુરુષો જ કરી શકે બાકી બીજા સામાન્ય પ્રાકૃત જનો, કે સામાન્ય કેટિના યોગિજનો, કે યોગપ્રારબ્ધ આરોહક બીજાનું ગળું સાધકો, તેનું જો આંધળું અનુકરણ કરવા જવાની ધૃષ્ટતા કરે, તો તેનું તો અધઃપતન થવાનું જ નિર્માણ થયેલું છે, કારણ કે તેમ કરવાનું તેનું ગળું નથી, સામર્થ્ય નથી એટલે સંસાર પ્રસંગમાં રહી કેવળ

સગ રહેવાનો અખતગે સામાન્ય પ્રાકૃત જનો અજમાવવા બાય, તો તે પ્રાપ્ત નિષ્ફળ થાને જ સંજ્ઞાયેલો છે, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉલટો મહાઅનર્થકારક થઈ પડવાનો ભય સંભવ છે. હાલમાં સ્વચ્છ મતિકલ્પનાએ અધ્યાત્મશાસ્ત્રો વાચી તથા રૂપ દશાના અનાસક્ત યોગી દાલિક વાતો કરનારા અને ખોટો ફાંકો રાખનારા ઘણા જનો બેંગોચર થાય છે, પણ તે મહાનુભાવો ક્ષણભર જો પોતાનો કંઈ અને ફાંકો છોડી સ્વસ્થ અંતરાત્માથી વિચારે તો તેઓને આ ઉપરથી ઘણો ધડો લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે છૂટી દષ્ટિ જેટલી ઉંચી પરિપક્વ યોગદશાને પામેલા જ્ઞાનાક્ષેપકવંત ગિરિવિરોપ જ જે કાર્ય કરવાને સમર્થ છે, તે કાચી દશાવાળા યોગ્યતાવિહીન જનો કેમ કરી શકે ? જેને હજી એકડો પણ આવડતો નથી એવો બાલ, સ્નાતક પદવીને પામેલા વિદ્યાપારગત પંડિતને કેમ પહોંચી શકે ? મોટા માણસના બેડામાં જેમ ન્હાનાને પગ ન મૂકાય, તેમ મહાજ્ઞાની મહાપુરુષના આચરણનું અનુકરણ સામાન્ય મનુષ્યો નજ કરી શકે, અને યોગ્યતા વિના કરવા બાય તો ઉલટું અહિતકારક થઈ પડે શ્રી નરસિંહ મહેતાને કહેવું પડ્યું છે કે :—

“ અમારું ગાયું ગાયે, તે ઝાઝા ખાસડાં ખાયે,
જે સમજીને ગાયે, તે બહેલો વેકુંડ બાયે. ”

માટે સાકડી કેડી-એકપટ્ટીમાથી તો કોઈ વિરલ મનુષ્ય જઈ શકે છે ને રાજમાર્ગે

તો સહુ કાંઈ જઈ શકે છે, એમ બાણી, લોગ મધ્યે પણ નિર્લેપ રહેવારૂપ એકપદી પર ચાલવાનું દુર્ધટ કાર્ય કાંઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીવિશેષને માટે રહેવા હર્ષ, ઇતર જનોએ તો વિષયત્યાગરૂપ રાજભાગે જ ચાલવામાં પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા યોગ્ય છે, એ જ અન્ન તાત્પર્ય છે. (બુઓ, અધ્યાત્મસાર).

એટલે જ્ઞાની પુરુષોના અધ્યાત્મ વચનો વાંચી પોતાની તથારૂપ આત્મદશા ધ્યાન વિના, પોતાની તેવી કથા કહી લઈ, જે શુદ્ધ જ્ઞાનીઓ સંસારમાં રહીને લોગ લોગવર્ણ છતાં નિષ્કામપણુ બજવાનો ખોટો ડાળ-દંબ કરે છે, તે અજ્ઞાનીઓ દંડી અજ્ઞાનીનો ખરેખર ! આત્મવંચના જ કરે છે, અને યોગ-અધ્યાત્મની હાસી-વિકં કરુણુ ફેજ ! બતા જ માત્ર કરે છે ! કારણ કે સકામપણુના બાદ્ય નિમિત્તો તેને નિષ્કામ રહેવા હેતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેનું ઘેર અધઃપતન કરે છે. માટે ખરેખર એ નિષ્કામપણુ બજવું જ હોય તો તેના બાદ્ય નિમિત્ત પ્રસંગને પણ ત્યાગ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે સંસાર પ્રસંગમાં પણ અસંગ રહી નિષ્કામવૃત્તિ અખંડપણુ બળવનારા પરમ પુરુષો તો અત્યંત અત્યંત વિરલા જ છે, અપવાદરૂપ જ છે, એમ બાણી મુમુક્ષુએ સાંસારિક લોગ પ્રસંગનો જેમ અને તેમ પરિત્યાગ કરતાં જ રહેવું એ ઉત્સર્ગભાગ છે. આ અનાસક્ત યોગ તો કાર્ષ્ક વિરલા પરમ યોગ સિદ્ધ પુરુષો જ સાધી શકે છે બાકી તથારૂપ યોગ્યતા વિતાતા જે તે સાધવાની ધૃષ્ટતા વા સાહસ કરવા બંધ છે, તે તો બિચારા ખત્તા જ ખાય છે, આત્મ ઉપબળનારા બાદ્ય નિમિત્તો તેને સત્સ્વરૂપથી બ્રહ્મ કરે છે-પાકી નાંખે છે, અને માથાની ભૂલભૂલામણીમાં ભૂલા પડી તે યોગીને બદલે ‘લોગી’ બને છે ! એટલા માટે જ જ્ઞાની પુરુષોએ વિષયલોગ સાધનને પતનસ્થાન બાણી બાદ્ય સંગનો પણ સર્વથા નિવેધ કર્યો છે, તે સહેતુક છે. પરમાણુ માત્ર પણ પરવસ્તુનો લેશ પણ સંગ કરવા યોગ્ય નથી, એ એમનો નિરંતર ઉપદેશ છે. અને એટલા માટે જ અનાસક્ત નિષ્કામ યોગ સાધવા પ્રવર્તવાની એકા કરનારને ચેતવણીરૂપ ‘લાલખતી’ તેઓએ આગળ ધરી છે. જેમકે—

હે જ્ઞાની ! કહી પણ કંઈ કર્મ કરવું ઉચિત નથી. તથાપિ જો તું એમ કહે કે ‘હું તો લોગવું છું, પણ પરદ્રવ્ય કહી રહ્યાં નથી,’ તો અરે ! તું દુર્લુપ્ત જ છે, અર્થાત્ જે રહ્યાં નથી તે તું લોગવે છે, એટલે તું હજી લોગ લોગવનાર છે. અને જો તું કહે કે ‘ઉપલોગથી બંધ નથી, કારણ કે પરદ્રવ્યના ઉપલોગથી બંધ નથી એમ

“ જ્ઞાનિન્ કર્મ ન જાતુ કર્તુમુચિતં કિંચિત્થાપ્યુચ્યતે,
મુંકવે હંત ન જાતુ મે યદિ પરં દુર્યુક્ત પવાસિ મોઃ ।
વંધઃ સ્વાદુપમોગતો યદિ ન તત્કિ કામચારોઽસ્તિ તે,
જ્ઞાનં સન્વસ વંધમેષ્યપરધા સ્વસ્થાપરાધાદ્ધ્રુવમ્ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવત શ્રી સમયસારકલશ.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, 'તો શું આ ત્હારી ભોગપ્રવૃત્તિ કામચાર છે-ઈચ્છાંપ્રવૃત્તિ છે?' અને એમ છે તો શું બંધ નથી? માટે કે જ્ઞાની! તું જ્ઞાનરૂપ થઈને વસ, નહિં તો ચોક્કસ ત્હારા પોતાના અપરાધથી તું બંધને પામીશ તેમજ- 'કર્મનયના અવલંબનમાં પરાયણ-ક્રિયામાં રમ્યાપમ્યા રહેનારા એવા ક્રિયાજડ જે જ્ઞાનને નથી બાણતા તે મગ્ન છે, સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા છે. જ્ઞાનનયને ઈચ્છનારાઓ પણ જે સ્વચ્છંદથી મંદ અને અધમ છે તે પણ મગ્ન છે, સંસારસાગરમાં ડૂબેલા જ છે. વિશ્વ ઉપર તો તે તરે છે, કે જે સતત સ્વયં જ્ઞાન ધર્મ-જ્ઞાનરૂપે પરિણમી કર્મ કદી પણ કરતા નથી, અને કદી પણ પ્રમાદને વશ થતા નથી.' +

વળી અને જ્ઞાનાક્ષેપકવંત કવચિત્ ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ અસંગ હોઈ નિર્લેપ રહી શકે છે એમ કહ્યું, તે તેની અદ્ભુત યોગસિદ્ધિનું સામર્થ્ય સૂચવવા માટે કહ્યું છે, તે ભોગ ભોગવે જ એમ કહેવા માટે કહ્યું નથી, પણ કવચિત્ જ્ઞાની ભોગી હોઈ યોગીવિશેષને પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી તેવી સંભાવનાની અપેક્ષા લક્ષમાં છતાં અભોગી! રાખી, તેનું અસાધારણ અતિશયવંત દૃઢયોગીપણું દર્શાવવા માટે કહ્યું છે કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ વિષયોને પર પદાર્થ જાણે છે, તેમાં આત્મસાંચ કરતા નથી, તે પોતાના નથી જ એમ દૃઢ આત્મપ્રતીતિથી માને છે, અને તેમાં સ્વપ્નાંતરે પણ પરમાણુ માત્ર પણ આસક્તિ રાખતા નથી એટલે મુક્તો ગોળો જેમ ભીંતને લાગતો નથી, તેમ ખરેખરા અનાસક્ત જ્ઞાની પુરુષ વિષયોથી બંધાતા નથી, કેવળ અલિપ્ત જ રહે છે. પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી કલાચને ભોગ ભોગવવા પડે, તો પણ તેમાં સર્વથા અસંગપણાને લીધે જ્ઞાની લેપાતા નથી, એવી અપૂર્વ ઉપયોગશક્તિ રાખે છે. આ ખરેખર! તેઓના જ્ઞાનનું જ સામર્થ્ય અથવા વૈરાગ્યનું જ સામર્થ્ય છે. તેમજ—

વિષયો જે છે તે પોતે તેના સ્વરૂપથી શુણ્ણરૂપ પણ નથી કે કોષરૂપ 'મન ગુણુ પણ નથી એટલે 'વિષયોના બંધ ઉત્પાદનમાં નિયમ નથી; અજ્ઞાનીને અવગુણુ ખેત' તેથી બંધ થાય છે, જ્ઞાનીને કદી થતો નથી જે સેવતાં કદી જેની અશુદ્ધિ થાય છે, તેનાથી જ તેની કલાચિત્ શુદ્ધિ થાય છે, એમ શાસ્ત્ર વચન છે. (જુઓ અધ્યાત્મસાર) પણ તે વિષયોના નિમિત્તે જે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ ઉપજે છે, તે જ બંધનું કારણ છે. તેથી મન જ ગુણ-અવગુણનું ક્ષેત્ર છે, ઉત્પત્તિસ્થાન છે. 'મન ઇવ મનુષ્યાણાં કારણં વંધમોદ્દયોઃ।' અને પીતસગ જ્ઞાની પુરુષને તો એવો પરમ વૈરાગ્ય વર્તે છે કે તેને વિષયોમાં લેશમાત્ર પણ ઇષ્ટાનિષ્ટ બુદ્ધિ હોતી જ નથી, નિર્મૂળ જ

+ "મરનાઃ કર્મનયાચલમ્વનપરા ધ્યાનં ન જાનેતિ ચે,

મરના. જ્ઞાનનયૈપિનોડપિ યદતિસ્વચ્છંદનંદાધમનાઃ ।

વિશ્વસ્થોપરિ તે તરંતિ સતતં જ્ઞાનં મવંત. સ્વયં,

ચે કુર્વંતિ ન કર્મ જ્ઞાતુ ન વશં યાતિ પ્રમાદસ્ય ચ"—શ્રી રામયસાર કલશ.

થયેલી હોય છે, એટલે પૂર્વ કર્મવશાત્ કવચિત્ નિષયો ભોગવતાં છતાં પણ તે પરમ ઉદાસીન રહી, તે વિષયભોગના શુભ-દોષથી લેપાતા નથી, એવા તે પરમ સમર્થ હોય છે. “ કલેશે વાસિત મન સંસાર, કલેશ રહિત મન તે ભવપાર ”—શ્રી યશોવિજયજી.

“ એવા જ્ઞાને રે વિધન નિવારણે, ભોગ નહિં ભવહેતુ;

નવિ શુભ દોષ ન વિષય સ્વરૂપથી, મન શુભ અવશુભ જેત....ધન૦ ”—શ્રી યો. સમગ્રાચ દન૦

આમ જે ભોગસાગરમાં ભોગી ડૂબી મરે છે, તેને સમર્થ યોગી શીઘ્ર તરી જાય છે ! જે ભોગથી જીવતાના ભોગ મરે છે, તે ભોગ પણ આવા ઉત્તમ યોગીને યોગબાધક થતા નથી, ભવહેતુ થતા નથી ! કારણ કે ‘ આ કાંત્તા દષ્ટિમાં કર્માક્ષિપલ્લાથી ભોગશક્તિ નિર્બલ હોય છે; તે નિરંતર સ્વરસથી પ્રવર્તતી એવી બલીયસી ધર્મશક્તિને હણવી નથી,—હીપને જે વાયરો બૂઝાવી નાખે છે, તે પ્રબલવ્રિત એવા હાવાનહને બૂઝાવી શકતો નથી, ’ પણ ઉલટો તેને સહાયતા જ કરે છે. તેમ અને ભોગબ્યા વિના છૂટકો જ નથી એવા કર્મનો ક્ષય થતો હોવાથી બળવાન ધર્મશક્તિને ભોગશક્તિ સહાયતા જ કરે છે, પણ નિર્બળપણને લીધે તેનો વિરોધ કરતી નથી હાથીને મગતરૂં શું કરી શકે ? મહામહાને નિર્બલ બાલક શું કરી શકે ? જો કે સ્થિરા દષ્ટિમાં પણ જ્ઞાનીની તાકાત એટલી બધી હોય છે કે તેને ભોગો કંઈ કરી શકે એમ નથી, તોપણ ત્યારે હજી કંઈક અંશે પણ પ્રમાદની સંભાવના છે. પરંતુ આ કાંત્તા દષ્ટિમાં તો ધારણા જ્ઞાની ગૃહસ્થ વડે કરીને જ્ઞાનતું એવું પરમ બળવાનપણું થયું હોય છે, કે તે ભોગો પણ ભાવસાધુ પણ લેશ પણ પ્રમાદ ઉપજાવી શકતા નથી ! અર્થાત્ ભોગ મધ્યે પણ તેવો વિશિષ્ટ જ્ઞાની સ્વસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-બ્રહ્મ થતો નથી, સ્વરૂપસ્થિત અપ્રમત્ત જ રહે છે, એવો તે બળવાન સામર્થ્યસપન્ન હોય છે. આવો અપ્રમત્ત ગૃહસ્થ યોગી પણ ભાવસાધુ જ છે. અને આમ હોવાથી અત્રસ્થિત અસંગ જ્ઞાની યોગીપુરુષ નિર્વિઘ્ને-નિર્બાધપણે પરમ પદ પ્રત્યે અખંડ પ્રયાણ કરતો આગળ વધે જ છે.

“ તે એ દષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે મુનિ મુચય સયોગ. ”—યો. સમગ્રાચ.

મોગતત્ત્વસ્ય તુ પુનર્ન મવોદધિલજ્ઞનમ્ ।

માયોદકદ્વાવેશસ્તેન યાતીહ કઃ પથા ॥ ૧૬૭ ॥

વૃત્તિઃ—મોગતત્ત્વસ્ય તુ—મોગતત્ત્વને તો, ભોગપરમાર્થને તો, અર્થાત્ ભોગ જેને મન પરમાર્થ છે એવાને, પુનઃ-પુનઃ, ન મવોદધિલજ્ઞનમ્—મવોદધિનું લક્ષન નથી, ભવસાગર ઉત્તરયોગી નથી,—તેવા પ્રકારની શુદ્ધિયક્ષી તેના ઉપાયમા અપ્રવૃત્તિને લીધે, અને એજ કહે છે—માયોદક-દ્વાવેશઃ—માયાજલમાં જેને દદ આવેશ છે એવો,—તેવા પ્રકારના વિપર્ણસને લીધે, જેને મૃત્યુલક્ષમાં દદ અભિનિવેશ છે એવો, તેન યાતીહ કઃ પથા—કોણ અહીં તે પથે—માર્ગે જાય, કે જ્યાં માયામાં જલશુદ્ધિ છે.

× “ ધર્મશક્તિ ન હન્યસ્યાં મોગશક્તિર્બલીયસીમ્ ।

હન્તિ દીપાપદ્મો વાયુર્જ્વલન્તં ન દવાનલમ્ ॥ ”—યશો૦ કૃત દ્વા. ૩૧. ૨૪-૨૫

ભોગતત્ત્વને ભવાબ્ધિનું, લંઘન તો નજ થાય;
મુગ્ધજલે દહાવેશ તે, તે માર્ગે કુણ્ણ જાય ? ૧૬૭

અર્થ:—પણ જેને મન ભોગ એ તત્ત્વ છે, એવાને તો ભવસમુદ્રનું ઉદ્ધવન થતું નથી. જેને મુગ્ધજલમાં દહાવેશ છે, એવો કોણ અહીં તે માર્ગે-કે જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે ત્યાં-જાય ?

વિવેચન

“ સાચું જાણી રે તે બીતો રહે, ન થલે ડામાડોલ....ધન ધન૦
ભોગતત્ત્વને રે એ લાય નવિ ટળે ”—શ્રી થો. દ. સજ્જાય.

પણ ભોગને જે તત્ત્વરૂપ-પરમાર્થરૂપ માને છે, એવા ભોગતત્ત્વ પુરુષને તો ભવસાગરનું ઉદ્ધવન થતું નથી. કારણકે તેવા પ્રકારના વિપર્યાસને લીધે, માયાજલમાં જેને દહાવેશ અભિનિવેશ છે એવો કોણ અહીં-જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે એવા તે માર્ગે જાય ?

ભોગ જેને મન તત્ત્વરૂપ છે, પરમાર્થરૂપ લાગે છે, સાચા ભાસે છે, એવો ભોગતત્ત્વ પુરુષ કદી ભવસમુદ્ર ઓળંગી શકતો નથી. કારણ કે તેની મિથ્યાભાસરૂપ બુદ્ધિને લીધે તે તેના ઉદ્ધવનના ઉપાયમાં પ્રવર્તતો નથી. અને તેનું કારણ પણ

ભોગતત્ત્વ એમ છે કે જેને માયાજલમાં દહાવેશ-ગાઢ અભિનિવેશ હોય, ભવાબ્ધિ ન તરે તે તે માર્ગે કેવી રીતે જાય ? વિપર્યાસને લીધે તેને સાચું જાણતો હોય તે તેને ઉદ્ધવની જવાની હામ કેમ લીડે ? એટલે રખેને હું ડૂળી જઇશ એમ ડરતો રહી, ડામાડોળ બની, તે માયાજલને ઓળંગી જવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, અને ત્યાં જ પડ્યો રહે છે ! તેમ વિપર્યાસથી-વિપરીત મતિથી જે માયાજલ સમા વિષયભોગને સાચા માને છે, તે તેમાંથી નિર્બાધપણે પાર ઉતરવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, અને ત્યાં જ પડ્યો રહે છે ! તેમ વિપર્યાસથી-વિપરીત મતિથી જે માયાજલ સમા વિષયભોગને સાચા માને છે, તે તેમાંથી નિર્બાધપણે પાર ઉતરવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, તેને નિઃસાર અસત્ય જાણી તેની સોંસરો નિર્ભયપણે પસાર થઇ જતો નથી, પણ તેમાં જ નિમગ્ન બની ડૂળી જાય છે, શુચી જાય છે, રમ્યોપમ્યો રહે છે.

અત્રે વિષયોને જે મુગ્ધજલની-ઝાંઝવાના પાણીની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તે અત્યંત યુક્ત છે. કારણ કે ઓખમાં, દૂર દૂર સ્થિતિજમા-જ્યાં પૃથ્વી ને આકાશ મળતા દેખાય છે ત્યાં દષ્ટિમર્યાદાના છેડે જલનો આભાસ થાય છે, તેને મુગ્ધ વિષય મુગ્ધજલ: જલ કહે છે. તે જલ કાંઈ વસ્તુતઃ છે જ નહિ, પણ દષ્ટિવિભ્રમથી વિપર્યાસ (Illusion of vision) તેનો આભાસ માત્ર થાય છે. એવા તે મુગ્ધજલને સાચું જલ માનીને તૃષાતુર મુગ તે પીવાની આશાએ તે

પ્રત્યે દોડે છે, પણ તે મિથ્યા જલ તો બાણે હાથતાલી દધને આધુ' ને આધુ' બાગતું જ જાય છે ! કંઈ હાથમાં આવતું નથી, અને દોડવાના નિષ્ફળ શ્રમથી ગિયારા મૃગની તૃષ્ણા છીપવાને બદલે ઉલટી વધતી જાય છે ! તેમ જડ એવા વિષયપદાર્થ અને ચેતન એવા આત્માનો સંબંધ થવો અસંભવિત છે, તથાપિ વિષયસિદ્ધિરૂપ દર્શિવિગ્રમથી (Illusion & Dolusion) તે જડપદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિના સમારોપથી તેનો સંબંધ બાંધે છે તે જ વિષય મૃગજલ છે. એવા તે અંજવાના પાણીને સાચું માનીને, વિષય-તૃષ્ણાથી આકુલ બનેલો મોહમૂઢ જીવરૂપ મૃગ તેનું પાન કરવાની દુરાશાથી પૂર વેગે તે પ્રત્યે દોડે છે, તે અંજવાના પાણીને માટે ખૂબ અંવાં નાંખે છે, પણ મહાભાયાથી એવું તે માયાજલ તો લાંબેથી લટક સલામ કરી બાણે જીવની નિડંગના કરતું હોય, એમ દૂર ને દૂર બાગતું જ જાય છે ! અને આ નિષ્ફળ ત્રિષયાનુધાવનથી ભવબ્રમણજન્ય ખેડને લીધે, પણ સમા વિષયપિપાસુ જીવની તૃષ્ણા શમવાને બદલે ઉલટી અભિવૃદ્ધિ પામે છે, અને તેથી મહા ભવબ્રમણ દુઃખ સહુ પડે છે.

આ વિષયસિદ્ધિ જ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે, તે જ જીવને ઉધા પાટા બંધાવે છે, અનાત્મમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજાવે છે, પર વસ્તુમાં સ્વબુદ્ધિનો વિગ્રમ કરાવે છે. આ અનાદિ અવિદ્યારૂપ વિષયસિદ્ધિ ભોગસાધનરૂપ દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજે છે, 'આપ આપકું' દેહાદિથી આત્માને અનિત્ય માની હું દેહાદિરૂપ છું એની મિથ્યામતિ ભૂલ ગયા !' ઉદ્ભવે છે. એટલે પછી સ્વસ્વરૂપથી વ્રજ થયેલો આત્મા ઇન્દ્રિયદ્વારોથી પ્રવર્ત્તો રહી વિષયોમાં પડી જાય છે, અને તે વિષયોને પામીને યોતે યોતાને તરવથી બાણતો નથી, યોતે યોતાને ભૂલી જાય છે ! શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ લાક્ષણિક શૈલીમાં બાખ્યા પ્રમાણે 'આપ આપકું' ભૂલ ગયા, ઇનસે કયા અંધેર ?' એના જેવી મહાહાસ્યાસ્પદ વાર્તા બને છે !

“હું છોડી નિજ રૂપ, રમ્યો પર પુદ્ગલે;
ઝીંચ્યો ઊલટ આણી, વિષય તૃષ્ણાજલે.”—શ્રી કેવચંદ્રજી.

“વિચારની ઉત્પત્તિ થયા પછી વર્જ માનસ્વામી જેવા મહાત્મા પુરુષે ફરી ફરી વિચાર્યું કે આ જીવનું અનાદિકાળથી ચારે ગતિ વિષે અનંતથી અનંતવાર જન્મનું મરનું થયાં છતાં, હજી તે જન્મ-મરણાદિ સ્થિતિ ક્ષીણ થતી નથી; તે હવે કેવા પ્રકારે ક્ષીણ કરવાં ? અને એવી કંઈ ભૂલ આ જીવની રહ્યા કરી છે કે, જે ભૂલનું આટલાં સુધી પરિણમવું થયું છે ? આ પ્રકારે ફરી ફરી અત્યંત એકાગ્રપણે સંજોગોનાં વર્તમાન પરિણામે વિચારતાં વિચારતાં જે ભૂલ ભગવાને દીડી છે તે જિનાગમમાં ઠામ ઠામ કહી છે; કે જે ભૂલ બાણીને તેથી રહિત સુમુક્ષુ જીવ થાય. જીવની ભૂલ જોતાં તો અનંત વિશેષ લાગે છે; પણ સર્વ ભૂલની ખીજભૂત ભૂલ જે જીવે પ્રથમમાં પ્રથમ વિચારવી ઘટે છે,

કે જે ભૂલનો વિચાર કર્યાથી સર્વે ભૂલનો વિચાર થાય છે; અને જે ભૂલના મટવાથી સર્વે ભૂલ મટે છે. કોઇ જીવ કદાપિ નાના પ્રકારની ભૂલનો વિચાર કરી તે ભૂલથી છટવા ઇચ્છે, તોપણ તે કર્તવ્ય છે, અને તેવી અનેક ભૂલથી છૂટવાની ઇચ્છા મૂળ ભૂલથી છૂટવાનું સહેજે કારણ થાય છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પૃષ્ઠાંક ૪૧૩.

આ સર્વ ભૂલની બીજભૂત ભૂલ તે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન અથવા પરવસ્તુમાં આત્મશુદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ છે. ‘આપ આપકું ભૂલ ગયા !’ એ જ મોટામાં મોટી કેન્દ્રસ્થ ભૂલ છે. તે મૂલગત ભૂલથી બીજી ભૂલોની પરંપરા નીપજે છે, તે એટલી હદ સુધી આત્માનું પતન થાય છે કે તેની વૃત્તિ વિષયાકાર બની જાય છે. પંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં તે એટલો ભયો તન્મય થઈ નિષ્પુણ્યક રંક જાય છે કે તે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાત ભૂલી જઈ, વિષયોમાં જ સર્વસ્વ માની તેની ગવેષણામાં અહોનિશ મગ્ન્યો રહે છે ! અને વિષયતુષ્ણાથી આત્મ ને તત્ત્વ બની નિરંતર દુઃખ અનુભવે છે, છતાં તે વિષયોના કીડા વિષયોના કેડા મૂકતો નથી ! ને વિદ્યાના જ્ઞાનરંગી પેઠે તેની પાછળ પાછળ ભગ્યા કરે છે ! આવો તે વિષયયુક્ત જીવ શ્રી હિપ્પમિતિ ભવચપ્પન્ય કથામાં મહાત્મા સિદ્ધર્ષિએ અનુપમ શૈલીથી તાદૃશ્ય પર્ણવેલા તે નિષ્પુણ્યક રંકના જેવું સમસ્ત ચેષ્ટિત કરે છે, ને કરમાં ઘટપાત્ર લઈ રાતદિવસ વિષયકદંતની સિક્કાર્યે ભમે છે ! જેમકે—

“ આ જીવ આ સંસાર-નગરમાં અપરાપર જન્મ લક્ષણરૂપ ઊંચા-નીચા ગૃહોમાં વિષય-કેદરજના આશાપાથને વશ થઈ અવિરામપણે ભગ્યા કરે છે.

“ ક્ષુધાથી જસ દુર્ખંડ દેહ, ગૃહે ગૃહે ભિક્ષાર્યે તેહ;
કરમાંહિ ગૃહોંને ઘટપાત્ર, નિન્દાતો ભમતો દિનરાત્ર.
સર્વાંગી મહાઘાત ઉતાપ, તિહાં અનુગત ચેતન આપ;
‘ વોય માડી ! રે કરજો ત્રાણ ! ’ પોકારે એવી દીન વાણ.
જવર કુષ્ઠ ઉન્માદ સંયુક્ત, શૂલપોડિત ને પામા મુક્ત;
સર્વ રોગનો તેહ નિવાસ, વેદનાવેગે વિલ્લભ ખાસ.
‘ પામીશ ભિક્ષા તે તે ગેહ, ’ ઈર્ષ્યાદિક ચિંતવતો એહ;
વિકલ્પાકુલ મનમાં થાય, રોદ્રધ્યાન ભરતો જાય.
સંતોને કરુણાનું સ્થાન, માનીઓને હાસ્ય નિદાન;
ખાલોને કીડન આવાસ, ઉદાહરણ પામીને ખાસ.”

—શ્રી ઉ. ભ. પ્ર. કથા, પ્ર. ૧ (ડૉ. લગપાનદાસકૃત સપ્તમઘ અનુવાદ)

‘ સંસારને વિષે અહોનિશ પર્યટન કરતા આ જીવના જે આ શબ્દાદિ વિષયો અને જે આ બંધુવર્ગ-ધન-સ્ત્રવણાદિ, અને જે કીડા-વિકથા આદિ અન્ય પણ સંસાર-

પ્રત્યે દોડે છે, પણ તે મિથ્યા જલ તો બાજે હાથતાલી દઇને આધું ને આધું ભાગતું જ બચે છે ! કાંઈ હાથમાં આવતું નથી, અને દોડવાના નિષ્ફળ શ્રમથી ગિચારા મૃગની તૃષ્ણા છીપવાને બદલે ઉલટી વધતી જાય છે ! તેમ જડ એવા વિષયપદાર્થ અને ચેતન એવા આત્માનો સંબંધ થવો અસંભવિત છે, તથાપિ વિપર્યાસરૂપ દષ્ટિવિગ્રમથી (Illusion & Delusion) તે જડપદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિના સમારોપથી તેવો સંબંધ બાંધે છે. તે જ વિષય મૃગજલ છે. એવા તે અંજવાના પાણીને સાચું માનીને, વિષય-તૃષ્ણાથી આકુલ બનેલો ચોહમૂઠ જીવરૂપ મૃગ તેનું પાન કરવાની દુરાશાથી પૂર વેગે તે પ્રત્યે દોડે છે, તે અંજવાના પાણીને માટે ખૂબ ઝાંવાં નાંખે છે, પણ મહામાયાથી એવું તે માયાજલ તો લાંબેથી લટક સલામ કરી બાજે જીવની વિડંબના કરતું હોય, એમ દૂર ને દૂર ભાગતું જ જાય છે ! અને આ નિષ્ફળ વિષયાનુધાવનથી ભવજનમણિ જોઈને લીધે, પશુ સમા વિષયપિપાસુ જીવની તૃષ્ણા શમવાને બદલે ઉલટી અભિવૃદ્ધિ પામે છે, અને તેથી મહા ભવજનમણિ દુઃખ સહસ્રં પડે છે.

આ વિપર્યાસ જ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે, તે જ જીવને ઉંધા પાટા બંધાવે છે, અનાત્મમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપભવે છે, પર વસ્તુમાં સ્વબુદ્ધિનો વિગ્રમ કરાવે છે. આ અનાદિ અવિદ્યારૂપ વિપર્યાસથી ભોગસાધનરૂપ દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજે છે, ‘આપ આપકું’ દેહાદિથી આત્માને અગિત્ત માની હું દેહાદિરૂપ છું એવી મિથ્યાભિભૂલ ગયા !’ ઉદ્ભવે છે એટલે પછી સ્વસ્વરૂપથી વ્રજ થયેલો આત્મા ઇન્દ્રિયદ્વારોથી પ્રવર્ત્તો રહી વિષયોમાં પડી જાય છે, અને તે વિષયોને પામીને પોતે પોતાને તરવથી બાજુતો નથી, પોતે પોતાને ભૂવી જાય છે ! શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજીએ લાક્ષણિક શૈલીમાં બાખ્યા પ્રમાણે ‘આપ આપકું’ ભૂલ ગયા, ઇનસે કયા અંધેર ?’ એના જેવી મહાહાસ્યાસ્પદ વાર્તા બને છે !

“હું છોડી નિજ રૂપ, રમ્યો પર પુદ્ગલે;
ઝીંચ્યો ઊલટ આણી, વિષય તૃષ્ણાજલે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“વિચારની ઉત્પત્તિ થયા પછી વર્દ્ધ માનસ્વામી જેવા મહાત્મા પુરુષે ફરી ફરી વિચાર્યું કે આ જીવનું અનાદિકાળથી ચારે ગતિ વિષે અનંતથી અનંતવાર જન્મનું મરણ થયાં છતાં, હજી તે જન્મ-મરણાદિ સ્થિતિ ક્ષોણ થતી નથી; તે હવે કેવા પ્રકારે ક્ષોણ કરવાં ? અને એવી કંઈ ભૂત આ જીવની રહ્યા કરી છે કે, જે ભૂતનું આટલાં સુધી પરિણમવું થયું છે ? આ પ્રકારે ફરી ફરી અત્યંત એકાગ્રપણે સંજોગધનાં વર્દ્ધમાન પરિણામે વિચારતાં વિચારતાં જે ભૂત ભગવાને દીડી છે તે જિનાગમમાં કામ કામ કહી છે; કે જે ભૂલ બાણીને તેથી રહિત મુગ્ધ જીવ થાય. જીવની ભૂલ જોતાં તો અનંત વિશેષ લાગે છે; પણ સર્વ ભૂલની ણીજભૂત ભૂલ જે જીવે પ્રથમમાં પ્રથમ વિચારવી ઘટે છે,

કે જે ભૂલનો વિચાર કર્યાથી સર્વે ભૂલનો વિચાર થાય છે; અને જે ભૂલના મટવાથી સર્વે ભૂલ મટે છે કોઈ જીવ કદાપિ નાના પ્રકારની ભૂલનો વિચાર કરી તે ભૂલથી છટવા ઇચ્છે, તોપણ તે કર્તવ્ય છે, અને તેવી અનેક ભૂલથી છટવાની ઇચ્છા મૂળ ભૂલથી છટવાનું સહેજે કારણ થાય છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પૃષ્ઠ ૪૧૩.

આ સર્વ ભૂલની ળીજભૂત ભૂલ તે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન અથવા પરવસ્તુમાં આત્મભુદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ છે. ‘આપ આપકું ભૂલ ગયા !’ એ જ મોટામાં મોટી કેન્દ્રસ્થ ભૂલ છે. તે મૂલગત ભૂલથી ળીજ ભૂલોની પરંપરા નીપજે છે, તે વિષયનો એટલી હદ સુધી આત્માનું પતન થાય છે કે તેની વૃત્તિ વિષયાકાર સિખારી: બની જાય છે. પંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં તે એટલો બધો તન્મય થઈ નિષ્પુણ્યક રંક જાય છે કે તે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાત ભૂડી જઈ, વિષયોમાં જ સર્વસ્વ માની તેની ગવેષણામાં અહોનિશ મંડ્યો રહે છે ! અને વિષયતુષ્ણાથી આત્મ ને તમ બની નિરંતર દુઃખ અનુભવે છે, છતાં તે વિષયોનો કીડા વિષયોનો કેડો મૂકતો નથી ! ને વિદ્યાના બ્રમરની પેઠે તેની પાછળ પાછળ ભમ્યા કરે છે ! આવો તે વિષયભુલુષ્ટ જીવ શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ કથામાં મહાત્મા સિદ્ધર્ષિએ અનુપમ શૈલીથી તાદરશ વર્ણવેલા તે નિષ્પુણ્યક રંકના જેવું સમસ્ત ચિદ્રિત કરે છે, ને કરમાં ઘટપાત્ર લઈ રાતદિવસ વિષયકદનની ભિક્ષાર્યે ભમે છે ! જેમકે—

“ આ જીવ આ સંસાર-નગરમાં અપરાપર જન્મ લક્ષણરૂપ ઊંચા-નીચા ગૃહોમાં વિષય-કેદરના આશાપાશને વશ થઈ અવિરામપણે ભમ્યા કરે છે

“ ક્ષુધાથી જસ દુર્ગંધ દેહ, ગૃહે ગૃહે ભિક્ષાર્યે તેહ;
કરમાંદિ ગૃહોને ઘટપાત્ર, નિન્દાતો ભમતો દિનરાત્ર.
સર્વાંગી મહાધાત ઉતાપ, તિહા અનુગત ચેતન આપ;
‘ વોય માડી ! રે કરજો ત્રાણ ! ’ પોકારે એવી હીન વાણ.
જપર કુષ્ઠ ઉન્માદ સંયુક્ત, શૂલપોંડિત ને પામા યુક્ત;
સર્વ રાગનો તેહ નિવાસ, વેદનાવેગે વિહ્વલ ખાસ.
‘ પાગીશ ભિક્ષા તે તે ગેહ, ’ ઇત્યાદિક ચિંતવતો એહ;
વિકટપાકુલ મનમાં થાય, રોદ્ધ્યાન ભરતો જાય.
સંતોને કચ્છાનું સ્થાન, માનીઓને હાસ્ય નિદાન;
ભાલોને કોડન આવાસ, ઉઠાહરણ પાપીને ખાસ.”

—શ્રી ડી. ભ. પ્ર. કથા, પ્ર. ૧ (ડૉ. ભગવાનદાસજી સપ્તમઘ અનુવાદ)

‘ સંસારને વિષે અહોનિશ પર્યટન કરતા આ જીવના જે આ શબ્દાદિ વિષયો અને જે આ જાંદુવર્ગ-ધન-સુવર્ણાદિ, અને જે કીડા-વિકથા આદિ અન્ય પણ સંસાર-

ત્યાંજ નિઃશંક સ્થિતિ કરે, ભવોદ્વિગ્ન તે જેમ;
ભોગજ'બાલે મોહિયો, મોક્ષપથે પણ તેમ. ૧૬૮

અર્થ:—તે જેમ ત્યાંજ-માર્ગમાં, ભવોદ્વિગ્ન હોઈ, નિઃસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ ભોગજ'બાલથી મોહિત એવો તે સ્થિતિ કરે છે.

વિવેચન

માયાજલમાં જેને જલનો દૃઢ અભિનિવેશ છે, એવો તે ભોગતત્ત્વ પુરુષ જેમ જલબુદ્ધિના આવેશથી, ભવોદ્વિગ્ન રહી, ત્યાં જ માર્ગમાં અસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં પણ ભોગના કારણરૂપ દેહાદિ પ્રપંચથી મોહિત એવો તે નિઃસંશય 'સ્થિતિ' કરે છે.

આનો આશય એમ સમજાય છે કે—માયાજલમાં જેને જલબુદ્ધિનો અભિનિવેશ છે, એવો ભોગતત્ત્વ પુરુષ, આ જલ સાચું છે—ખરેખર છે, એવા બાંધી લીધેલા પૂર્વગ્રહરૂપ મિથ્યાભાવને, લીધે, સંસારથી ઉદ્દેગ—દુઃખ પામતો રહી, ત્યાં જ માર્ગમાં ભવમાં સ્થિતિ: સ્થિતિ કરે છે; પણ આમાં કાંઈ સાર નથી એમ બાળી તે સંસાર-મોક્ષમાર્ગે સાગરને ઓળંગી જવા આગળ વધતો નથી, પુરુષાર્થ કરતો નથી, પણ 'સ્થિતિ' એટલે તે ભોગમાં જ સ્થિતિ કરે છે, ભોગમાં જ રમ્યો—પમ્યો રહે છે. તેમજ ભોગકારણરૂપ દેહાદિ પ્રપંચથી મોહમૂઢ બનીને, તે જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં પણ 'સ્થિતિ' કરે છે, એટલે કે જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાં અટકી રહે છે—થોભી રહે છે, પડ્યો રહે છે, પણ આગળ વધતો નથી. તાત્પર્ય કે જેમ તે ભવમાર્ગમાં નિવાસરૂપ સ્થિતિ કરે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ આગળ પ્રગતિ ન કરવારૂપ 'સ્થિતિ' કરે છે અર્થાત્ તે ભવસમુદ્રમાં નિમગ્ન રહે છે, અને મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતો નથી, તે આ પ્રકારે:—

આ આત્મા અનાદિથી પોતાના મૂળ સહજ શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂટી ગયો છે. આ સ્વરૂપઅજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા અથવા મિથ્યાત્વથી તે પરપકાર્થમાં આત્મબુદ્ધિ કરી રહ્યો છે.

અનાદિ કાળના અધ્યાસથી દેહાદિ પરવસ્તુમાં તેની આત્મબુદ્ધિ એટલી બધી સજ્જડ થઈ ગઈ છે, એટલા બધા ઊંડા મૂળ ધાલી ગઈ છે કે 'દેહાદિ તે જ હું' એવી વિપર્યાસ બુદ્ધિ—વિપરીત મતિ તેને ઉપજી છે. જડના દીર્ઘકાલના સહવાસથી તે બાળે જડ એવો યદ્દ ગયો છે ! આમ કાયાદિકમાં આત્મબુદ્ધિથી શ્લેષેલો છ'વ બહિરાત્મા કહેવાય છે.

'આત્મજ્ઞાનથી પરાન્મુખ એવો આ બહિરાત્મા પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂટી, ઈન્દ્રિયદારાથી સ્કુરાયમાન થઈ, પોતાના દેહને આત્માપણે માની બેસે છે. મનુષ્ય દેહમાં

રહેલા આત્માને તે મનુષ્ય માને છે, તિર્યચ દેહમાં રહેલા આત્માને તિર્યચ માને છે, દેવ દેહમાં રહેલા આત્માને દેવ માને છે, અને નારક દેહમાં રહેલા આત્માને તે નારક માને છે. પણ તરવથી હું પોતે તેવો નથી, તે તે દેહપર્યાયરૂપ નથી, હું તો અનંતાનંત જ્ઞાનશક્તિનો સ્વામી સ્વસંવેદ્ય એવો અચલ સ્થિતિવાળો સ્થાવર આત્મા છું, એમ તે મૂઠ જાણતો નથી. આમ પોતાના દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ કરતો એવો આ બહિરાત્મા 'પરના આત્માનો જ્યાં વાસ છે એના સ્વદેહ સદૃશ અચેતન પરદેહને આ પારકો દેહ એમ માની બેસે છે. અને આમ દેહોમાં સ્વપરના મિથ્યા અધ્યવસાયને-માન્યતાને લીધે, જેને આત્માનું જ્ઞાન નથી એવા અનાત્મજન જનને સૌ-પુત્રાદિ સંબંધી વિષ્ણુમ વર્તે છે, અને તેમાંથી અવિદ્યા નામનો ૬૬ સંસ્કાર જન્મે છે, -કે જેથી લોક પુનઃ દેહ એ જ આત્મા એવું અભિમાન ધરે છે. આ દેહમાં આત્મભુક્તિ એ જ સંસાર દુઃખનું મૂળ છે.'

"જડ ચલ જડ ચલ કર્મ જે દેહને હોજી, જાણ્યું આત્મ તત્ત્વ;

બહિરાત્મ બહિરાત્મતા મેં શ્રદ્ધા હોજી, ચતુરગે અક્ત્વ. નમિપ્રસન્ન" -શ્રી દેવચંદ્રજી.

દેહમાં આ આત્મભુક્તિને લીધે જ જીવ તેના લાલન-પાલનાર્યે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તે વિષયપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ ધનાદિના ઉપાર્જનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તેની પ્રાપ્તિમાં અનુકૂળ થાય તે પ્રત્યે રાગ કરે છે, પ્રતિકૂળ પ્રત્યે દ્વેષ ધરે છે. તેમાં કાંઈ વચ્ચે આડું આવે તેના પ્રત્યે ક્રોધ કરે છે, તુચ્છ કદમ્બ જેવા કંઈક વિષયની પ્રાપ્તિ થતાં તે અનંતગણ અભિમાન ધરી કાઠીડાની જેમ નાચે છે, અને વિશેષ વિશેષનો લોભ ધરતો રહી તેના લોભ માટે અનેક પ્રકારના છળપ્રપંચ-માયાકપટ કરી પોતાને અને પરને છેતરે છે. ઈર્ષ્યાદિ પ્રકારે જીવ વિષયને અર્થે ઉપાય કરે છે, અને તેથી 'હાથે' કરીને આખો ભવપ્રપંચ ઉલ્લો કરીને, સંસાર પરિભ્રમણદુઃખ પાગી, તે ભવોદ્વિગ્ન બને છે. આમ દેહમાં આત્મભુક્તિરૂપ મૂળથી ઉપજતા વિષય-કષાયથી આ જીવનું સંસારચક્ર ચાલ્યા કરે છે.

× "વહિરાત્મેન્દ્રિયદ્વારૈરાત્મજ્ઞાનપરાઙ્મુખઃ । સ્ફુરિતઆત્મનો દેહમાત્મત્વેનાધ્યવસ્યતિ ॥ નરદેહસ્યમાત્માનમવિદ્વાન્મન્યતે નરમ્ । તિર્યચ્ચં તિર્યગક્લસ્યં સુરાક્લસ્યં સુરં તથા ॥ નારકં નારકાક્લસ્યં ન સ્વયં તત્ત્વતસ્તથા । અનંતાનંતઘીશક્તિઃ સ્વસંવેદ્યોઽચલસ્થિતિઃ ॥ સ્વદેહસદૃશં દૃષ્ટ્વા પરદેહમચેતનમ્ । પરાત્માધિષ્ઠિતં મૂઢઃ પરત્યેનાધ્યવસ્યતિ ॥ સ્વપરાધ્યવસાયેન દેહેષ્વવિદિતાત્માનામ્ । વર્ષતે વિષ્ણુમઃ પુંતાં પુત્રમાર્વાદિગોચરઃ ॥ અવિદ્યાસંશ્લિષ્ણતસ્તસ્માત્સંસ્કારો જાયતે દદઃ । યેન લોકોઽક્લમેવ સ્વં પુનરપ્યભિમન્યતે ॥ મૂળં સંસારદુઃખસ્ય દેહ યવ આત્મઘીસ્તતઃ । ત્યક્ત્વૈનાં પ્રવિશેદન્તર્બહિરુપાવૃતેન્દ્રિયઃ ॥"

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીજીત શ્રી સમાધિશતક.

“રાગ- દ્રેષે ભર્યો- મોહ- વૈરી- નહ્યો, લોકની રીતમાં ઘણુંય રાતો;
ક્રોધ પ્રથમ ધમધમ્યો, શુદ્ધ શુભ નવ રમ્યો, ભમ્યો ભવમાંહિ હું- વિષય-માતો....
તાર હો તાર પ્રભુ! મુજ- સેવક-ભણી:”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

“વળી સ્મરણ થાય-છે કે એ પરિશ્રમણ કેવળ સ્વચ્છંદથી કરતાં જીવને
ઉદાસીનતા કેમ ન આવી? ખીજા જીવો પરત્વે ક્રોધ કરતાં, માન કરતાં,
માયા કરતાં, લોભ- કરતાં કે અન્યથા કરતાં તે માહું છે એમ યથાર્થોગ્ય
કાં ન જાણ્યું? અર્થાત્ એમ જાણ્યું જોઈતું હતું, છતાં ન જાણ્યું એ વળી
ફરી પરિશ્રમણ કરવાનો વૈરાગ્ય આપે છે.” ઇ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૧૫

અને ‘પછી તો તે તુચ્છ કલ્પ જોવા વિષયસુખમાં આ મોહમૂઢ જીવને એટલો
બધો રંગ લાગી બાધ છે, એટલો બધો તન્મય રસ ભમે છે, કે તે તેની પ્રાપ્તિમાં નિરંતર
નિમગ્ન રહે છે, અને તેને જ સુંદર માને છે, ખીજું કંઈ તે બાપડો જાણતો નથી.
કારણ કે સુસ્વાદુ ‘લોજનનો’ સ્વાદ તેને સ્વપ્ને પણ લાગ્યો નથી. એટલે ડુંકરને જેમ
કાઢવામાં પડ્યા રહેલું ગમે છે, તેમ તેને વિષય-કલ્પમાં સ્વપ્ના રહેલું ગમે છે. તે
વિદ્યાના ભ્રમરને જેમ વિદ્યાની મુગધી જ સારી લાગતી હતી, તેમ આ વિષયના ભ્રમરને
વિષયની ગંધ જ સારી લાગે છે!

“તેને સુંદર માને રાંકે, ખીજું ન જાણે તેહ વરાંક;
સુસ્વાદુ ‘લોજનનો’ સ્વાદ, સ્વપ્ને પણ એને ન પ્રાપ્ત.”

ઉ. ભ. પ્ર. કથા, પ્ર. ૧ (ડા. ભગવાનદાસકૃત અનુવાક)

આમ પરપરિણતિના રાગીપણે, પર સ્મરંગે રક્ત થયેલો આ જીવ, પરવસ્તુનો
શ્રાહક અને રક્ષક બની, પરવસ્તુના લોગમાં આસક્ત થઈને અનંત કાળ પર્યંત
સંસારમાં રળે છે. અને આમ ‘પોતાનું’ આત્મહિત ચૂકી, આ મહામોહમૂઢ જીવ વેડીઆ
પોઠીઆની પેઠે પારકી વેઠ ઉઠાવી; દાઘે કરીને નાહકનો હોરાન હોરાન થાય છે! ભાવિ-
તાત્મા મહાત્માઓના વચનામૃત છે કે—

“પરપરિણતિ રસ-રંગતા, પરશ્રાહકતા ભાવ....નાથ રે!

પર કરતા પર લોગતા, રથો યથો એહ સ્વભાવ?....નાથ રે!”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

“જે ક્રિયાને વિષે જીવને રંગ લાગે છે, તેને ત્યાં જ સ્થિતિ હોય છે, એવો જે
જિનનો અભિપ્રાય તે સત્ય છે. ત્રીશ મહામોહનીયનાં સ્થાનકે શ્રી વીર્યંકરે કહ્યાં છે તે
સાચા છે.”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૪૮

અને આમ લોગરૂપ નિઃસાર માયાજલમાં જ જેને દૃઢ રંગ લાગ્યો છે, દૃઢ અભિ-
નિવેશ ઉપજ્યો છે, એવા લોગતત્ત્વ પુરુષને પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું ઈર્ષ્ય હોતું
નથી, એટલે મોક્ષમાર્ગમાં તેના પ્રવેશ પણ ક્યાંથી હોય ? દેહાદિની
મોક્ષમાર્ગે
અપ્રગતિ-
સ્થિતિ ભૂલભ્રમણીકારી જંગલમાં જે ફસાઈ ગયો છે, દેહાદિ માયાપ્રપંચમાં
આત્મબુદ્ધિના વ્યામોહથી જે મુગ્ધાઈ ગયો છે, માયાજલરૂપ વિષયની
અટપટી માયાવી ભલમાં જે અટવાઈ પડ્યો છે, તેના નિમિત્તે રાગદ્વેષ
કરતો જે કષાયરંગથી રંગાઈ રહ્યો છે, અને તેથી જે ભવપ્રપંચના
અનંત ચક્રાવામાં પડી ગયો છે, -એવા આ મહામોહમૂઢ જીવને મોક્ષમાર્ગ પામવો પણ
મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેનો મિથ્યાત્વમાં જ સ્થિતિ હોય છે, તેથી તે આગળ વધતો નથી,
પ્રગતિ કરતો નથી; કારણ કે જ્યાંલગી કષાયની ઉપચાંતતા ન થઈ હોય, વિષયાદિ પ્રત્યે
અંતરંગ વૈરાગ્ય ન વર્તતો હોય, મોક્ષ શિવાય જીજ્ઞાસા અભિલાષા ન હોય, ત્યાંલગી
મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, સાચું મિથ્યાત્વ
'ગુણુસ્થાનક' પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, ને પ્રથમ મિત્રાદિષ્ટિ પણ ખૂટતી નથી, તો પછી
ઉક્ત લોગતત્ત્વ પુરુષનો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ ક્યાંથી હોય ? ને તેમાં તે આગળ ક્યાંથી
વધે ? ઉત્તરોત્તર શુદ્ધસ્થાનની પ્રાપ્તિથી પ્રગતિ કેમ કરે ?

આમ જેને લોગમાં તત્ત્વબુદ્ધિ છે એવો લોગતત્ત્વ પુરુષ સંસારમાં 'સ્થિતિ' કરે છે, અર્થાત્ અનંત કાળસ્થિતિ પર્યંત અનંત પરિબ્રમણ દુઃખને પામે છે. અને મોક્ષમાર્ગમાં પણ તે 'સ્થિતિ' જ કરે છે, અર્થાત્ શુદ્ધવિકાસ પામી આગળ પ્રગતિ કરતો નથી, ગળીયા ભળદની જેમ જ્યાંના ત્યાં પડ્યો રહે છે ! અને આમ તેનું પરિબ્રમણ દુઃખ ચાલુ રહે છે, ને તેના નિવારણનો ઉપાય તેને મળતો નથી. એટલે બંને રીતે તે દુઃખી થાય છે

મીમાંસાભાવતો નિત્યં ન મોહોઽસ્ત્યાં યતો ભવેત્ ।

અતસ્તત્ત્વસમાવેશાત્સદૈવ હિ હિતોદયઃ ॥ ૧૬૯ ॥

નિત્ય મીમાંસા ભાવથી, મોહ એહમાં નહોય;

એથી તત્ત્વ સમાવેશથી, સદા હિતોદય હોય. ૧૬૯

અર્થઃ—નિત્ય મીમાંસા ભાવને લીધે આ દષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી, એથી કરીને તત્ત્વ સમાવેશને લીધે સદૈવ હિતોદયજ હોય છે.

વૃત્તિ.—મીમાંસાભાવતો—મીમાંસા ભાવથી, સદૈવિચાર ભાવથી, નિત્ય—નિત્ય, સર્વકાળ, ન મોહોઽસ્ત્યાં યતો ભવેત્—કારણે આ દષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી, અતઃ—એથી કરીને, તત્ત્વસમાવેશાત્ તત્ત્વસમાવેશરૂપ કારણ થઈ, સદૈવ હિ હિતોદયઃ—આ દષ્ટિમાં યોગ્ય સદૈવ હિતોદયજ હોય છે.

વિવેચન

પણી નિત્ય મીમાંસાના સફ્ભાવથી આ દષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી. એથી કરીને તત્ત્વના સમાવેશરૂપ કારણ યકી નિશ્ચય એને સદાય હિતોદયજ હોય છે.

તત્ત્વ મીમાંસા

આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ સમર્થ તત્ત્વચિંતક-તત્ત્વમીમાંસક હોય છે. એટલે નિરંતર સફ્વિચારરૂપ મીમાંસાના-સૂક્ષ્મ તત્ત્વ-પર્યેષણના હોવાપણાને લીધે અને કોઈપણ મોહનો સંભવ હોતો નથી. કારણકે જે તત્ત્વ સમજે છે, તે મોહ પામતો નથી. અને સમ્યગ્દષ્ટિને દર્શનમોહ તો ક્યારનો ક્ષય થઈ ચૂક્યો છે, તથા યોગમાર્ગમાં આગળ વધતાં એને ચારિત્રમોહની પણ ઉત્પત્તિ સ્વીકૃતિ થતી જાય છે, એટલે સર્વથા મોહનો અભાવ હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ અનેક પ્રકારે તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરે છે. જેમકે—

“ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાની પુરુષોએ નીચે કહ્યા છે તે છ પદને સમ્યગ્દર્શનનાં નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક કહ્યાં છે:—(૧) ‘પહેલું’ પદ—આત્મા છે. જેમ ઘટપટ આદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. પદ્મપદ્મીમાંસા અમુક શુભ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટ આદિ હોવાનું પ્રમાણ છે; તેમ સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્ય-સત્તાનો પ્રત્યક્ષ શુભ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે. (૨) ‘બીજું’ પદ—આત્મા નિત્ય છે. ઘટપટ આદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્તિ છે. આત્મા ત્રિકાળવર્તિ છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મ સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે, કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈપણ સંયોગો અનુભવ યોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતન-સત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે, કેમકે જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહિ. (૩) ‘ત્રીજું’ પદ—આત્મા કર્તા છે. સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામ ક્રિયા સહિત જ સર્વ પદાર્થો જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે, માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી ત્રિને વિવેચ્યું છે; પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ નિજ સ્વરૂપનો કર્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવા યોગ્ય વિશેષ સંજોગ સહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્ય કર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ધર, નગર આદિનો કર્તા છે. (૪) ‘ચોથું’ પદ—આત્મા ભોક્તા છે. જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ ખાધાથી વિપત્તિ ફળ; સાકર ખાવાથી સાકરનું ફળ; અગ્નિસ્પર્શથી અગ્નિસ્પર્શનું ફળ; હીમને સ્પર્શ કરવાથી હીમસ્પર્શનું જેમ ફળ થયા વિનાં રહેતું નથી, તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ફળ પણ

થવા યોગ્ય જ છે, અને તે યાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્તા હોવાથી લોક્તા છે. (૫) પાંચમું પદ—મોક્ષપદ છે.—જે અનુપચરિત વ્યવહારથી કર્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, કર્તાપણું હોવાથી લોક્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ કથાયાદિનું તીવ્રપણું હોય, પણ તેના અનભયાસથી, તેના અપરિચયથી, તેને ઉપશમ કરવાથી તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે; ક્ષીણ થઈ શકે છે. તે તે બંધભાવ ક્ષીણ થઈ શકવા યોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તે રૂપ મોક્ષપદ છે. (૬) છઠું પદ—તે મોક્ષનો ઉપાય છે.—જો કદી કર્મબંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં; પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવા જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે. જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે, ઉપશમ પામે છે, ક્ષીણ થાય છે. માટે તે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષ પદના ઉપાય છે.”

—(વિશેષ માટે જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૦૬.

“આત્મા છે તે નિત્ય છે, છે કર્તા નિજ કર્મ;
છે લોક્તા વળી મોક્ષ છે, મોક્ષ-ઉપાય મુધર્મ.

પદ સ્થાનક-સંક્ષેપમાં, પદ દરશન પણ એહ;
સમજવા પરમાર્થને, કદાં જ્ઞાનિએ એહ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“મુનિસુવત જિનરાજ ! મુજ એક વિનતિ નિમુણે;
આતમ તત્ત્વ કયું બણ્યું જગતશુર ! એહ વિચાર મુજ કહિયો;
આતમ તત્ત્વ બણ્યા વિણ નિર્ભલ, ચિત્તસમાધિ નવિ લહિયો મુ” —શ્રીઆનંદધનજી.

વળી આ આત્મતત્ત્વ સંબંધી ષડ્દર્શનની તે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ આ પ્રમાણે વિશેષ પયલોચના કરે છે:—(૧) કોઈ આત્મતત્ત્વને અજાંઘ માને છે, પણ આ આત્મા ક્રિયા કરતો દેખાય છે, તો તે ક્રિયાનું ફળ કોણ લોભવશે ? (૨) જડ-ચેતન ષડ્દર્શન આ બંને એક જ આત્મારૂપ છે, સ્થાવર-જંગમ બંને સરખા છે એમ મીમાંસા કોઈ કહે છે. પણ તેમાં મુળ-દુઃખ વ્યવસ્થા નથી ઘટતી, અને સંકર નામનું દ્રવ્ય આવે છે, એમ ચિત્તમાં વિચારી પરીક્ષા કરતાં જણાય છે. (૩) આત્મદર્શનમાં લીન એવો કોઈ કહે છે કે ‘આત્મતત્ત્વ નિત્ય જ છે,’ પણ તેમાં તો કરેલા કર્મના વિનાશરૂપ-ફલવિનાશ દોષ, અને નહિ કરેલા કર્મના આગમનરૂપ અધુતાગમ દોષ આવે છે, તે મતિહીનને દેખાતા નથી.

“કોઈ અજાંઘ આતમ તત્ત્વ માને, કિરિયા કરતો હીસે;
ક્રિયાતણું ફલ કહે કુણ લોભવે ? મંમ પૂછ્યું ચિત્ત-રીસે. —મુનિસુવત

જડ ચેતન આ આત્મ એક જ, સ્થાવર જંગમ સરિખો;
દુઃખ સુખ-સંકર દ્રવ્ય આવે, ચિત્ત વિચારી બો પરિખો. મુનિ
એક કહે નિત્ય જ આત્મ તત્ત્વ, આત્મ દરિશણ લીનો;
કૃતવિનાશ અકૃતાગમ દ્રવ્ય, નવિ દેખે મતિહીણો. મુનિ—આનંદધન.

(૪) કોઈ કહે છે કે ‘આ આત્મા હ્યુલિક છે એમ જાણો.’ પણ તેમ માનતાં ખંધ-મોક્ષ કે સુખ-દુઃખની વ્યવસ્થા નહિં થતે, એ વિચાર મનમાં લાવવા યોગ્ય છે (૫) કોઈ વળી એમ કહે છે કે ‘ચાર ભૂત શિવાયની અળગી-જૂદી એવી આત્મસત્તા ધટતી નથી.’ પણ આંધળો-ગાડું નજરે ન બાળે તેમાં ગાડાંનો ચો દોષ ?—એમ અનેક વાદીઓના મતવિખમરૂપ સંકટમાં પડી ગયેલું ચિત્ત સમાધિ પામતું નથી, અને યથાર્થપણે આત્મતત્ત્વ સમજ્યા વિના તે સમાધિ ઉપજે એમ નથી, તો મુમુક્ષુએ કેમ કરવું ?

“સૌગત મતિરાગી કહે વાદી, હ્યુલિક એ આત્મ જાણો;
ખંધ મોક્ષ સુખ દુઃખ નવિ થતે, એક વિચાર મન આણો. મુનિ
ભૂત ચતુષ્ક વર્જિત આત્મતત્ત્વ, સત્તા અલગી ન થતે;
અંધ શકટ બે નજર ન દેખે, તો શું કીજે શકટે ? મુનિ
એમ અનેક વાદિ મતવિખમ, સંકટ પરિણે ન લહે;
ચિત્તસમાધિ-તે માટે પૂછું, તુમ વિશુ તત્ત કોઈ ન કહે. મુનિ—શ્રી આનંદધન.

ત્યારે તેનો અંતરાત્મા (અથવા પરમાત્મા) જાણે જવાબ આપે છે કે—અહો આત્મનું ! તું સર્વ પક્ષપાત છોડી દે, રાગ-દ્રેષ-મોહ પક્ષથી વર્જિત એવા એક આત્મ-તત્ત્વમાં રહ લગાડીને મંડી પડ ! જે કોઈ આ આત્માનું જ્ઞાન કરે છે તે ફરી આમાં આવતો નથી, અને જીજ્ઞાસુ બધું જ વાચી જાય છે એમ જાણે છે, આ તત્ત્વ ચિત્તમાં લાવે છે, માટે જેના વડે કરીને દેહ-આત્માનો વિવેક ઉપજે તે જ પક્ષ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે, અને તે જ તત્ત્વજ્ઞાની કહેવાય એટલે એના અંતરાત્મા પુનઃ જોલી જાહે છે કે હો ! આત્મતત્ત્વ આનંદધન પ્રભુ ! ‘મુનિસુમત ! બે કૃપા કરો તો, ‘આનંદધન પદ લહીએ.’

“વળતું જગજુર ઇણિ પેરે બાળે, પક્ષપાત સમ છંડી;
રાગ-દ્રેષ-મોહ પખ વર્જિત, આત્મ શું રહ મંડી...મુનિસુમત
આત્મમધ્યાન ધરે. બે કોઈ, સો ફિર ઇણમે નાવે;
વાચી જાય જીજ્ઞાસુ સહુ જાણે, એક તત્ત્વ ચિત્ત લાવે. મુનિ
જિજ્ઞાસુ વિવેક ધરિયે પણ ગૃહિયે, તત્ત્વજ્ઞાની તે કહિયે:
મુનિસુમત બે કૃપા કરો તો, આનંદધન પદ લહિયે ” મુનિ—શ્રી આનંદધન.

મત્યાદિ પ્રકારે પદ્ધતિની અને તે પરથી ક્ષિતિ થતા પદ્ધર્શનની મીમાંસા કરનારો

આ મહાત્મવજ્ઞાની પુરુષ બીજી બધી પંચાત છોડી દઈ, શુદ્ધ આત્મધ્યાનમાં લીન થાય છે, અને ધ્યાવે છે કે:-હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વ આત્મા છું. 'આ મહારા સ્વરૂપથી' અનુત યઈ હું ઇદ્રિયદ્વારોથી મીમાંસા વિષયોમાં પતિત-પડી ગયો હતો. તે વિષયોને પામીને 'હું' એમ મને મેં પૂર્વે તત્ત્વથી ઝોળખ્યો નહિં! જે અગ્રાધારે પ્રહતું નથી ને પ્રહેલને મૂકતું નથી, જે સર્વથા સર્વ બાણે છે, એવું સ્વસંવેદ્ય તે 'તત્' હું છું. તત્ત્વથી બોધાત્મા-બોધસ્વરૂપ એવા મને સમ્યક્પણે પેખતાં, રાગાદિ અત્રેજ ક્ષીણ થાય છે; તેથી કોઈ મહારો શત્રુ નથી, કે કોઈ મહારો પ્રિય મિત્ર નથી. મને નહિં દેખતો એવો આ લોક નથી મહારો શત્રુ કે નથી મારો મિત્ર. 'આમ બહિરાત્માને ત્યજી અંતરાત્મામાં વ્યવસ્થિત થયેલો જ્ઞાની પુરુષ બાવે છે કે-' જે પરમાત્મા છે તે હું છું, ને જે હું છું તે પરમ છું. તેથી હુંજ મહારાથી ઉપાસ્ય છું, અન્ય કોઈ નહિં એમ સ્થિતિ છે. વિષયોમાંથી મને પ્રમથુત કરાવી, મહારાથીજ મહારામાં સ્થિત એવા પરમાનંદમય બોધાત્માને હું પ્રપન્ન થયેલો છું, પ્રાપ્ત થયેલો છું.' ઇત્યાદિ પ્રકારે આત્મભાવનાના પરિભાવનથી તે દર્શનમોહનો ક્ષય કરે છે. અને તેથી કરીને દેહથી ભિન્ન એવા કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યનું આત્માનુભવમય જ્ઞાન જ્યાં વર્તે છે, એવો પરમ સૂક્ષ્મબોધ તેને ઉપજે છે. એટલે પછી તેને તે શુદ્ધ સ્વરૂપનું એવું ધ્યાન પ્રવર્તે છે કે તે ચારિત્રમોહને પ્રક્ષીણ-અત્યંત ક્ષીણ કરવા બાણી પ્રવર્તે છે. જેમકે—

ચારિત્ર મોહ પરાજય

સર્વ ભાવથી તે ઓઠાસીન્ય વૃત્તિ-ઉઠાસીન ભાવ કરે છે, અને તેનો દેહ માત્ર સંયમના હેતુએ જ હોય છે; બીજા કોઈ કારણે તેને બીજું કંઈ કલ્પતું નથી, અને દેહમાં પણ તેને કિંચિત્ મૂર્છા હોતી નથી. મન, વચન, કાયાના સર્વત્ર ઓઠા- યોગને તે જેમ બને તેમ સંક્ષિપ્ત કરે છે, અને તે ત્રણે સંક્ષિપ્ત યોગની સીન્ય: શુષિ- આત્મામાં સ્થિરતા કરે છે; તે પણ મુખ્યપણે તો દેહની સ્થિતિ પર્યંત- સમિતિ યાવજીવ વર્તે છે. તે આત્મસ્થિરતા એટલી બધી દૃઢ હોય છે કે ચાર પરીવહ કે ઉપસર્ગના લયથી પણ તેના અંત આવી શકતો નથી.

*“મત્તચ્યુત્તેન્દ્રિયદ્વારૈઃ પતિતો વિષયેષ્વહમ્ । તાન્પ્રપચાહમિતિ માં પુરા વેદ ન તત્ત્વતઃ ॥
યદગ્રાહ્યં ન ગૃહ્ણતિ ગૃહીતં નાપિ મુચ્ચતિ । જાનાતિ સર્વથા સર્વે તત્ત્વસંવેદ્યમસ્મ્યહમ્ ॥
ક્ષીયન્તેઽગ્રૈવ રાગાદ્યાસ્તત્ત્વતો માં પ્રપદ્યતઃ । વોધાત્માનં તતઃ કચ્છિલ મે શત્રુર્ન ચ પ્રિય ॥
મામપદ્યન્નયં લોકો ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ । માં પ્રપદ્યન્નયં લોકો ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ॥
યઃ પરાત્મા સ પવાદં યોઽહં સ પરમસ્તતઃ । અહમેવ મયોપાસ્યો નાન્યઃ કચ્છિદિતિ સ્થિતિઃ ॥
પ્રઘવાલ્ય વિષયેઽયોઽહં માં મયૈવ મયિ સ્થિતમ્ । વોધાત્માનં પ્રપદ્યોઽસ્મિ પરમાનન્દિનિર્વૃત્તમ્ ॥”

—શ્રી સમાધિશતક.

અને તે સક્ષિપ્ત મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો તે માત્ર સંયમના હેતુથી જ કરે છે, અને તે પણ નિજ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ રાખીને અને ભગવાન વીતરાગ દેવની આજ્ઞાને આધીનપણે રહીને. તે સક્ષિપ્ત પ્રવૃત્તિ પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જતી સ્થિતિમાં હોય છે, અને છેવટે નિજ સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. (જુઓ પૃ. ૨૫, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સંગીત કરેલું 'અપૂર્વ અવસર'વાળું અનન્ય કાવ્ય).

" સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય ભે;

અન્ય કારણે અન્ય કશું કદાપિ નહિં, દેહે પણ ક્ષિપ્ત મૂર્છા નવ ભોય ભે.

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? " ઇ—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયમાં તેને રાગદ્વેષ વિરહિતપણું હોય છે, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ હોતી નથી; પાંચ પ્રકારના પ્રમાદથી એના મનને ક્ષોભ ઉપજતો નથી; દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી

ને ભાવથી કયાંય પ્રતિબંધ કર્યા વિના તે નિર્લોભપણે પૂર્વ પ્રારબ્ધ વિષય ક્રયાયજ્યઃ કર્મના ઉદયને આધીન થઇને વિચરે છે. ક્રોધ પ્રત્યે તો તેને ક્રોધસ્વ

અમ્રમાદ— ભાવપણું વર્તે છે ! માન પ્રત્યે દીનપણું માન હોય છે ! માયા પ્રત્યે અમત્તિબંધ તે સાક્ષીભાવની-હૃદ્યાભાવની માયા કરે છે ! અને લોભ પ્રત્યે તે લોભ

સમાન થતો નથી ! કોઈ જાહુ ઉપસર્ગ કરનારો હોય તો તેના પ્રત્યે તે ક્રોધતો નથી. ચક્રવર્તી આવીને વંદન કરે તો પણ તેનામાં માન જોતું જડતું નથી.

દેહ છૂટી જાય તો પણ તેના રોમમાં પણ માયા ઉપજતી નથી. પ્રબળ લવિષ્-સિદ્ધિ પ્રગટે તો પણ તેને લોભનો અંશ પણ સ્પર્શતો નથી

શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે તેને સમદર્શિપણું વર્તે છે, માન-અપમાનમાં પણ તેનો તે જ સ્વભાવ વર્તે છે, જીવિતમાં કે મરણમાં તે ન્યૂનાધિકપણું-એકાવચ્છાપણું માનતો નથી

અને સંસાર હો કે મોક્ષ હો તે પ્રત્યે તેને શુદ્ધ સમભાવ વર્તે છે. સર્વત્ર સમભાવઃ તે એકાગ્રિપણે સ્મરણને વિષે વિચરે છે, વળી પર્વતમાં કે જ્યાં વાદ-

જ્વનકંદપીવત્ સિંહનો સંયોગ હોય છે ત્યાં પણ વિચરે છે; છતાં તેનું આસન સ્થાયી

જાણે પરમ મિત્રનો યોગ પામ્યા હોય એમ તે બાણે છે. ઘોર તપશ્ચર્યા કરતાં પણ તેના મનને તાપ થતો નથી, અને સરસ અન્નથી તેના મનને પ્રસન્નભાવ ઉપજતો નથી.

રજકણ હો કે વૈમાનિક દેવની ઋદ્ધિ હો, તે સર્વેય એક પુણ્ય-સ્વભાવરૂપ છે એમ તે જાને છે

આમ તે ચારિત્રમોહનો પણ પરાજય કરે છે, એટલે સર્વથા મોહના અભાવ તત્ત્વસમાવેશરૂપ કારણને લીધે-અત્યંત તત્ત્વપરિણતિને લીધે તેને સદાય હિતોદય

હોય છે. મોહાંધકાર હરનારી મીમાંસાદીપિકાનાઃ તત્ત્વપ્રકાશવટે સદાય હિતોદય કરીને તેને સદાય આત્મકલ્યાણની-ધર્મની વૃદ્ધિ થયા જ કરે છે. તેનો વસ્તુસ્વભાવરૂપ આત્મધર્મ અધિકાધિક અશે ઉન્મીલન પામતો જાય છે, પ્રગટતો જાય છે. આમ તેની આત્મકદશા ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામતી જાય છે, તે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ આત્મશુભની શ્રેણી પર આરૂઢ થતો જાય છે જેમ બીજનો ચંદ્રમા ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી પ્રાતે પૂર્ણતાને પામે છે, તેમ આ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્મા યોગીનો હિતરૂપ ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી પૂર્ણસ્વરૂપપણાને પામે છે.

‘ ભોગ તત્ત્વને રે એ જાય નવિ ટળે, જૂઠા જાણે રે ભોગ;

તે એ દષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે મુનિ સુચરા સયોગ.

ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણ ! ”—શ્રી યો દ- સગઝા. ૬-૮

કાંતા દષ્ટિ: કોષ્ટક ૧૨

દર્શન-તારા સમાન	અનપમુદ્ધ ચિત્તદોષ લામ
યોગાગ-ધારણા	મીમાંસા-શુભપ્રાપ્તિ

—: કાંતા દષ્ટિનો સાર :—

છઠ્ઠી કાંતા દષ્ટિમાં, આગલી દષ્ટિમા જે નિત્યદર્શન, પ્રત્યાહાર, અભ્રાંતિ, સૂક્ષ્મબોધ વગેરે કહ્યું, તે તો હોય જ છે, અને તે બીજાઓને પ્રીતિ ઉપજાવે એવું હોય છે. તે ઉપરાંત અત્રે ધારણા નામનું છઠું યોગાગ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પરમ ધારણાને લીધે અત્રે અન્યમુદ્ધ નામનો ચિત્તદોષ હોતો નથી, અર્થાત્ ચિત્ત ધર્મ શિવાય કોઈ અન્ય ક્ષયે આત્મક પામતું નથી. અને હિતોદય કરનારી એવી નિત્ય મીમાંસા-સદ્વિચારણા અત્રે હોય છે.

આ દષ્ટિમા ધર્મના માહાત્મ્યને લીધે સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે. અને તેથી કરીને આ દષ્ટિવાળો યોગી સત્યરૂપ પ્રાણીઓને પ્રિય થઈ પડે છે, અને તે ધર્મમાં એકાગ્ર-મનવાળો હોય છે. એવું મન સદાય શ્રુતધર્મમાં લીન રહે છે, અને કાયા જ બીજા કામમા હોય છે, જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું ચિત્ત ઘરના બીજા બધા કામ કરતાં- પણ

+ “ મીમાંસાદીપિકા ચાસ્યાં મોહજગન્તચિનાશિની ।

તત્ત્વાલોકેન તેન સ્યાદ્ધ કદાપ્યસમજસમ્ ॥—શ્રી દ્વા. દ્વા. ૨૪-૨૫

પોતાના પતિમાં જ લીન રહે છે, તેમ. એથી કરીને આલોપક જ્ઞાનને લીધે એને લોગો બવડેતુ-સંસારકારણ થતા નથી.

માયાજલને તત્ત્વથી-તેના સ્વરૂપથી દેખનારો પુરુષ જેમ એકકપણે શીઘ્ર તેની મથ્યેથી, વ્યાધાત પામ્યા વિના, ચાલ્યો જાય જ છે; તેમ માયાજલની ઉપમા જેને ઘટે છે, એવા લોગોને તેના સ્વરૂપથી દેખનારો સમ્યગ્દષ્ટિ હતા પુરુષ, તે લોગવતાં છતાં, અસંગ-અનાસક્ત હોઈ, પરમપદ પ્રત્યે જાય જ છે પણ લોગ જેને મન તત્ત્વરૂપ-સાથે સાચા ભાસે છે, એવા લોગતત્ત્વ પુરુષને તો બવસમુદ્રનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. કારણ કે તેની તથાપ્રકારની બુદ્ધિથી તેના ઉપાયમાં તેની અપ્રવૃત્તિ હોય છે. માયાજલમાં જેને તેવા વિપર્યાસને લીધે હદ અભિનિવેશ-આગ્રહ છે, એવો કોણ અહીં માયામાં-જ્યાં જલબુદ્ધિ છે તે માર્ગે જાય ? એટલે તે તો બવોદિગ્ધ-ભવથી દુઃખ પામતો રહી, જેમ ત્યાં જ-માર્ગમાં જ નિઃસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ લોગજંગલથી મોહિત એવો તે મોક્ષમાર્ગમાં પણ 'સ્થિતિ' કરે છે, જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાં જ પડ્યો રહે છે, પણ આગળ પ્રગતિ કરતો નથી.

સદા સંવિચારરૂપ મીમાંસા ભવથી આ હૃદિમાં કદી મોહ હોતો નથી, એથી કરીને 'અમોહસ્વરૂપ' એવા 'બોધભૂતિ' જ્ઞાની પુરુષને સદેવ હિતોદય જ હોય છે, અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર, આત્મહયાની પ્રગતિરૂપ હિતનો-આત્મકલ્યાણનો સમુદય ધયા જ કરે છે.

કળશ કાવ્ય

હરિગીત

કાંતા સમી નિત કાંત કાંતા હૃદિ યોગિજન તણી,
તારા સમી દર્શનપ્રભાથી ચમકતી નિત્યે ધણી;
સૂક્ષ્મબોધ પ્રકાશ કાતિ ચિદાકાશ જગવતી,
પુદ્ગલતત્ત્વવિચારણામય મીમાંસા બલથી અતિ. ૧૨૭
ધ્યાનથી અસિ જેમ આત્મા ભિન્ન દેહાદિ યક્રી,
અવિનાશી ને ઉપયોગવંતો દેખતો નિત્યે નક્રી;
યોગી પરા ધીર ધારણા આત્મસ્વરૂપે ધારતો,
પરભાવ તેમ વિભાવમાં કદી ચોદ તે ન ધરાવતો. ૧૨૮
આત્મ સ્વભાવે વર્તનારૂપ ધર્મમાં વર્તન યક્રી,
આચારની શુદ્ધિ પરા આ પામતો યોગી નક્રી;
ધર્મમાં એકાગ્રમન આ ધર્મભૂતિ મહાત્મને,
આ ધર્મના મહિમા યક્રી હોયે અતિ પ્રિયતા જને ૧૨૯

શ્રુત ધર્મમા નિત ચિત્ત ધારે, કાચ કાર્ય જીલ્લ મહી,
મન જેમ મહિલાનું સદાયે લીન બહાલામાં અહીં,
જ્યમ ગાય વનમાં જાય, ચારો ચરે, ચાર દિશા ફરે,
પણ હૃદિ તો તેની સદા નિજ વત્સ બહાલા પર ધરે. ૧૩૦

શ્રુત ધર્મ જેનું ચિત્ત આમ જ નિલ્ય આશ્વેષે અહીં,
તે જ્ઞાનાશ્વેષપદવંતને સો ગોય ભવહેતુ નહિં !
મોહમયી માયામહી પણ અમોહસ્વરૂપી સદા,
દુઃસ્વરૂપ તે કમલવત્ જલમા ન લેપાયે કદા. ૧૩૧

મુગજલ અહીં મુગજલપણે જે તરવથી જન પેખતો,
તે સોંસરે બેધડક તે બાધા વિના ચાલ્યો જતો,
ત્યમ સોજ માયાજલ સમા જે સ્વરૂપથી અહીં દેખતો,
સોજતાંય બસંગ રહી તે પદ પરમ પ્રત્યે જતો. ૧૩૨

સોજ તરવ જ માનતો તે ભવસમુદ્ર તરે નહિં,
માયાજલે આવેશ હદ તે તે પથે વિચરે નહિં,
તે ત્યાં જ ભવઉદ્વિગ્ન જ્યમ માયાજલે સ્થિતિ ધારતો,
ત્યમ મોક્ષમાર્ગે પણ ફરે 'સ્થિતિ' લોગમલ મોહિત યતો. ૧૩૩

હું એક શુદ્ધ જ જ્ઞાનમય, બાકી બધુંય અનિષ્ઠ છે,
એ પુષ્ટ તરવ સુધાતણા રસપાનથી નિત પુષ્ટ છે;
તે ચોગી મનનંદન ધરે કયમ મોહ કે પરભાવમાં ?
હિત ઉદય તે પામે સદા ભગવાનદાસે સ્વભાવમા ૧૩૪

॥ इति महर्षि श्रीहरिमद्राचार्यविरचिते किरत्चन्द्रसुमनसुखनंदनेन भगवानदासेन
सुमनोनंदनीवृत्तटीकाव्यविवेचनेन समप्रज्ञं विवेचिते श्रीयोगहृदिसमुच्चयशास्त्रे षष्ठी
कान्ताह्विताः ॥

૭

પ્રભા દૃષ્ટિ

છટ્ટી દૃષ્ટિ પ્રતિપાદન કરવામાં આવી. હવે સાતમી દૃષ્ટિવામાં આવે છે:—

ધ્યાનપ્રિયા પ્રભા પ્રાયો નાસ્યાં રુગત એવ દિઃ।

તત્ત્વપ્રતિપત્તિયુતા સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા+ ॥ ૧૭૦ ॥

ધ્યાન પ્રિયા પ્રાયે પ્રભા, એથી અન ન રેશ;

તત્ત્વ પ્રતિપત્તિ અર્હો, સત્પ્રવૃત્તિ પદ યોગ. ૧૭૦

અર્થ:—પ્રભા દૃષ્ટિ પ્રાયે ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, એથી કરીનેજ આમાં ‘રેશ’ નામનો દોષ હોતો નથી. આ દૃષ્ટિ તત્ત્વપ્રતિપત્તિ યુક્ત અર્થાત્ યથાર્થ આત્માનુભવયુક્ત હોય છે, અને સત્પ્રવૃત્તિ પદને આણુનારી હોય છે.

વિવેચન

“જોકે પ્રભા સમ બોધ પ્રભામાં, ધ્યાન પ્રિયા એ દિઃ,

તત્ત્વતણી પ્રતિપત્તિ વળી ઈદાં, રેશ નહિં સુખ સુદી—

રે ભવિકા ! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ ”—મી યો. ૬. સ્તવકા. ૭-૧

આ સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં પૂર્વોક્ત નિયમાનુસાર સૂર્યપ્રભા સમાન બોધ, સાતમું ચોર્ગાંગ ધ્યાન, સાતમા ‘રુગ્’ દોષનો અભાવ ને સાતમા તત્ત્વપ્રતિપત્તિ શુષ્ણો સદ્ભાવ હોય છે. આવી આ દૃષ્ટિ પ્રાયે ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, તથા વિશેષે કરીને ચમત્સંયુક્ત અને તેથી સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા—સત્પ્રવૃત્તિપદ આણુનારી હોય છે.

શુદ્ધિ:—એમ આ દૃષ્ટિ ‘સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા’ છે એમ પિંડાર્થ છે, અર્થાત્ સત્પ્રવૃત્તિપદને આપનારી છે.

+ પાદાંતર:—વિશેષેણ ગમાશ્ચિતા । અર્થાત્ વિશેષે કરીને જમ સમુક્ત એવી દોષ છે. અને રૂપિ પદ અપૂર્ણ અથવા અદિત અણાય છે.

૧. દિને સૂર્યપ્રભાની ઉપમા આપી, તે યથોચિત છે. કારણ કે તારા કરતાં સૂર્યના પ્રકાશ અનંતગણો બળવાન હોય છે, તેમ છઠ્ઠી કાંતા દૃષ્ટિ કરતાં સાતમી પ્રમાણે દૃષ્ટિ-દર્શન-બોધપ્રકાશ અનેકગુણવિશિષ્ટ બળવાન, પરમ અગાધ હોય છે. આને 'પ્રભા' નામ આપ્યું તે પણ યથાર્થ છે: પ્રતના અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ બોધપ્રકાશ જેનો તે પ્રમાણે સૂર્યની પ્રભા અતિ ઉમ્મ તેજસ્વી છે, તેમ આ દૃષ્ટિની બોધ-પ્રભા અતિ ઉમ્મ તેજસ્વી, બળવાન ક્ષયોપશમસંપન્ન હોય છે. સૂર્ય પ્રકાશથી જેમ સર્વ પદાર્થનું બરાબર દર્શન થાય છે, સમસ્ત વિશ્વ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિના બોધપ્રકાશથી સર્વ પદાર્થસાર્યનું યથાર્થ દર્શન થાય છે.

યોગનું સાતમું અંગઃ ધ્યાન

અને આ દૃષ્ટિનો આવો પ્રકૃષ્ટ બોધ-પ્રકાશ હોય છે, તેથી જ આ બોધ નિરંતર ધ્યાનનો હેતુ થઈ પડે છે, કારણ કે જ્ઞાનપ્રમાણ ધ્યાન થાય છે; જેવું જ્ઞાન બળવાન તેવું ધ્યાન પણ બળવાન હોય છે. આમ આ દૃષ્ટિ ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, ધ્યાનની બહાદ્રી પ્રિયતમા જેવી હોય છે, જ્યાં ધ્યાન યોગીને અત્યંત પ્રિય હોય છે એવી હોય છે. એટલે અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી જ્ઞાની પુરુષ પોતાને પરમ પ્રિય એવું અખંડ આત્મધ્યાન ધ્યાવે છે. અને આ આત્મધ્યાન તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગવાળું-આત્મભક્તિવાળું હોવાથી, તેમાં પ્રાયે-બધું કરીને કોઈ પણ નિકલ્પ બંધવાનો અવકાશ હોતો નથી, એવું તે નિર્વિકલ્પ હોય છે.

ધારણા નામનું છઠું યોગાંગ સાંપડ્યા પછી સ્વાભાવિક રૂપે સાતમું ધ્યાન નામનું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે ધારણા એટલે અમુક વિષયમાં-પ્રદેશમાં ચિત્તબંધ થાય, એટલે તેના પુનઃ પુનઃ સંસ્કારથી તેના અંતઃસ્તર પ્રત્યે ચિત્ત દોરાય છે, અને તેમાં જ એકાગ્ર થાય છે. આત્માને આત્મસ્વભાવ અભિમુખ ધારી રાખવારૂપ ધારણાથી આત્મામાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન પ્રગટે છે. 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ' (પા. ૧-૧). ધારણામાં સ્વરૂપાભિમુખ પ્રવૃત્તિમાં ચિત્તનું અવધારણ હોય છે, અને ધ્યાનમાં શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું સાક્ષાત્ અનુસંધાન હોય છે. 'તત્ત્વ પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્।' (પા. ૩-૨). ચિત્તનો ધારણા-દેશમાં પ્રત્યયની એકતાનતા થવી અર્થાત્ ધારણા પ્રદેશમાં એક સરખા અખંડ પરિણામની ધારા રહેવી તે ધ્યાન છે. (બુઓ દા. દા.) 'જે સ્થિર અધ્યવસાય તે ધ્યાન છે, અને અસ્થિર ચિત્ત તે ભાવના, અનુપ્રેક્ષા, વા ચિંતા એમ ત્રણ પ્રકાર છે. એક અર્થમાં મનની અંતર્મુદ્ધૃત્તિ સ્થિતિ તે ધ્યાન છે અનેક અર્થસંક્રમમાં લાંબી પણ સ્થિતિ હોય, તે અગ્નિહ્ર-અખંડ એવી ધ્યાનસંતતિ છે.' (બુઓ અધ્યાત્મસાર)

ધ્યાનના મુખ્ય ચાર ભેદ છે-(૧) આર્ત, (૨) રોદ્ર, (૩) ધર્મ, (૪) શુદ્ધ. તેમાં આર્ત-રોદ્ર એ બે દુઃખાન સંસારના કારણ હોઈ અપ્રશસ્ત અને અનિષ્ટ છે,

અને આત્માર્થી મુમુક્ષુને સર્વથા હેય છે-ત્યજવા યોગ્ય છે. બાકીના બે ધર્મ અને શુદ્ધ જ્ઞાનના કારણે હોઈ પ્રચલિત અને ધૃષ્ટ છે, અને આત્માર્થી મુમુક્ષુને સર્વથા આદેય છે, પરમ આદરથી આદરવા યોગ્ય છે અથવા પદસ્થ, પિકસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત જોમ જ્ઞાનના ચાર પ્રકાર પણ સમજવા યોગ્ય છે. આ સર્વ જ્ઞાનપ્રકાર વિસ્તારથી સમજવા માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ, અધ્યાત્મસાર, યોગશાસ્ત્ર, ભોક્ષભાષા આદિ અંધરત્નો અવગ્રહવા. આ સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો અંતિમ ઉદ્દેશ શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાન પર આરૂઢ થવાનો છે. જોટલે આત્મજ્ઞાન એજ મુખ્ય જ્ઞાન છે. અને જ્ઞાનર્થ સ્વરૂપ ખરાબર સમજવા માટે જ્ઞાતા-જ્યેષ્ઠ આદિજી સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે:—

જ્ઞાતા સ્વરૂપ

ચિત્તને સ્થિર ઇચ્છતા હો, તો ઇષ્ટ અનિષ્ટ અર્થોમાં મોઠ મ પામે, શામ મ કરે, દેષ મ કરે. '

“ મા મુજ્જહ મા રજ્જહ મા દુસ્સહ દ્વઘ્ઘનિઠ્ઠઅત્થેસુ ।

ધિરમિચ્છહ જહ ચિત્તં વિચિત્તજ્ઞાણપસિદ્ધિપ્પ ॥ ”—બૃહદ્ વન્યસંમહ.

આમ મનના અને ઇન્દ્રિયના જયથી જે નિર્વિકાર બુદ્ધિવાળો હોય છે, તે ધ્યાતા શાંત અને દાંત એવો હોય છે, અર્થાત્ કથાયની ઉપશાંતતાથી તે શાંત હોય છે, અને ઇન્દ્રિયાદિના હમનથી તે દાંત હોય છે. ગીતામાં કહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞના શાંત, દાંતઃ લક્ષણ આ શાંત-દાંત યોગીમાં સંપૂર્ણપણે ઘટે છેઃ—‘ હે અર્જુન ! સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્યારે સર્વ મનોગત કામોને-ઇચ્છાઓને છોડી દે છે, ત્યારે આત્માથી આત્મામાં જ તુષ્ટ એવો તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. દુઃખોમાં તેના મનને ઉદ્વેગ ઉપજતો નથી અને મુખોમાં તે સ્પૃહા કરતો નથી. વીતરાગ, વીતલ્પ, વીતક્રોધ હોય એવો તે મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ’ આત્મારામપણાએ સ્થિત એવો શાંત-દાંત પુરુષ ખરેખર ! આવા લક્ષણવાળો હોય છે.

અને આ શાંતમી દૃષ્ટિવાળા યોગી પુરુષ તો આવા ઉત્તમ કોટિના ધ્યાતા હોય જ છે, કારણ કે અત્યાર સુધીનો ઉત્તમ યોગસાધનાથી તે અત્યંત સ્થિરચિત્ત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ ચૂક્યા છે. (૧) સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન અને તેની મીમાંસાથી-સૂક્ષ્મ આ દૃષ્ટિવાળો સૂચિચારણાથી તેને જ્ઞાન-દર્શનની ઉત્તમ ભાવના થઈ હોય છે. (૨) ઉત્તમ ધ્યાતા અહિંસાદિ પાંચ યમના પાલનથી, શોચ સંતોષાદિ નિયમના સેવનથી, ચિત્ત સમાધાનકારી સુઆસનની હઠતાથી, બાહ્ય ભાવના વિરત્તન અને અંતર આત્મભાવના પૂરણ-કુંભનરૂપ પ્રાણાયામથી, ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહારથી, અને ચિત્તને ધર્મધ્યાનમાં ધારી રાખવારૂપ હૃદ ધારણાથી,—આમ યોગાંગોના નિરંતર અભ્યાસથી-પુનઃ પુનઃ ભાવનથી તેની ચારિત્રભાવના ઉત્તમ પ્રકારની થઈ હોય છે. (૩) અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આવી ઉત્તમ ભાવનાવાળા આ સમ્યક્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ પરમ વૈરાગ્ય ભાવનાથી રંગાયેલા હોય છે, તેથી પરમ ઉદાસીન એવા તે વીતરાગ પુરુષ કયાંય પણ સંગ-આસક્તિ કરતા નથી, આ લોક-પરલોક સંબંધો કાંઈપણ ઇચ્છા ધરતા નથી, જીવવાની તેમને તૃષ્ણા નથી ને મરણયોગથી તે ક્ષોભ પામતા

“ પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ । આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદ્વોચ્યતે ॥
જુ.એગનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ । વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ”—ગીતા.

“ સુવિવિવદત્યસુત્તો સંજમતલ્પસંજુલો વિગતરાગો ।

સમજો સમસુહૃદુલ્લજ્ઞો મનિવો સુખોઽમોગોત્તિ ॥ ”—શ્રી પ્રવચનસાર.

નથી, એવા તે સર્વ કાયથી મુક્ત-પરમ નિર્ભય અવધૂત હોય છે. યોગીશ્વર રાજચંદ્રજી
ટંકેલીજી વચનામૃત છે કે:-

“ નહિં તૃષ્ણા છળ્યા તણી, મરણુ યોગ નહિં હોભ;
મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિતલોભ ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને આમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વૈરાગ્યની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓથી અસ્થિમજ્જા પર્યંત
હાડોહાડ રંગાયેલા, ને આત્મભાવનાથી અત્યંતપણે વ્યવિતાત્મા એવા આ યોગીને, ચિત્ત
વિક્ષેપ ઉપભાવનારા કોયો નિવૃત્ત થઈ ગયા હોવાથી, ચિત્તની અત્યંત સ્થિરતા વર્તે છે.
એટલે આ આવા સ્થિરચિત્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, આત્મારાશી, શાંત-હાંત, વીતરાગયોગીશ્વર
સમગ્ર ધ્યાનસામગ્રીથી સંપન્ન હોઈ, કયાંય પણ ઇદ-અનિદ અર્થમાં મોઢ પામતા નથી,
રાગ ધરતા નથી, દ્રેષ કરતા નથી અને એટલે જ આ પરમ નિર્ભય વીતરાગ મુનીશ્વર
પરમ નિર્ભય ધ્યાનને માટે-શુદ્ધ આત્મધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય હોય છે.

ધ્યેય સ્વરૂપ

ધ્યેય એટલે ધ્યાન કરવાનો વિષય-આલંબન. કોઈ પણ ધ્યેય ચિંતવવાનો અંતિમ
(Ultimate) હેતુ આત્મધ્યાન પર આરૂઢ થવાનો છે. જે કંઈ ચિંતવતાં આત્મા
નિરીક્ષ વૃત્તિને પામી એકાગ્રપણુને પામે તે ધ્યેય છે. તેમાં મુખ્ય ધ્યેય આ છે:- (૧)
ચેતન કે અચેતન એવી મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુ, (૨) પંચ પરમેષ્ઠિ, (૩) આત્મા.

૧. વસ્તુ ચેતન-અચેતન એમ બે ભાગમાં વિભક્ત છે. તે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપ
સત્ સ્વરૂપસંપન્ન છે. નિજ નિજ ગુણુપર્યાયથી મુક્ત એવું પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાની
સ્વરૂપ સત્તામાં અવસ્થિત છે સ્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી અસ્તિરૂપ એવી પ્રત્યેક વસ્તુ,
પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી નાસ્તિરૂપ છે. અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ સ્વરૂપ છોડી પરરૂપને ભજતી
નથી, સ્વસમયની પ્રયાદા ઉઠીથી પરસમયમાં જતી નથી. જડ છે તે જડ ભાવે જ
પરિણમે છે, અને ચેતન છે તે ચેતન ભાવે જ પરિણમે છે. એમાં કોઈ પોતાનો સ્વભાવ
છોડી પલટતું નથી. જડ તે ત્રણે કાળમાં જડ છે, અને ચેતન તે ત્રણે કાળમાં ચેતન છે.
આ પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, એમાં સંશય કેમ હોય ? ઇત્યાદિ પ્રકારે કોઈ પણ ધ્યેય
વસ્તુના સ્વરૂપચિંતન પરથી આત્મા શુદ્ધ સ્વવસ્તુના સ્વરૂપચિંતન પ્રત્યે ઢગે છે, અને
શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન પર ચડે છે.

“ જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ;

કોઈ કોઈ પલટે નહિં, છોડી આપ સ્વભાવ.

જડ તે જડ ત્રણ કાળમાં ચેતન ચેતન તેમ;

પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, સંશય એમાં કેમ ? ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

૨. અથવા પંચ પરમેષ્ઠિનો પરમેષ્ઠિવાચક નામમત્રોથી જપ કરવો (પદસ્થ ધ્યાન) તે પણ ધ્યાનનો ઉત્તમ વિધય છે, ઉત્તમ ધ્યેય છે.

“ નમો અરિહંતાણ, નમો સિદ્ધાણં, નમો આયરિયાણં, નમો ડવજ્ઞાયાણં, નમો લોપ સન્વસાદ્ધણં । ”

(૧) ‘ જેના આર ધાતિકર્મ નષ્ટ થયા છે, અને તેથી કરીને જ અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત વીર્ય, અનંત આનંદમય છે, એવો જે શુભદેહસ્થ* શુદ્ધ આત્મા તે ‘ અર્હત ’ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે ’ ધ્યાનના ફલરૂપ પરમ આત્મ-અરિહંતનું ધ્યાન સમાધિને પામી જે દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગ દશાએ વિચરે છે, એવા સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિત શુદ્ધ આત્મા તે જ અર્હત-જિન ભગવાન-સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે. આ જીવન્મુક્ત દેહધારી પરમાત્માનું તાત્ત્વિક શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્માર્થો મુમુક્ષુને પરમ ધ્યેય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે; કારણ કે આ સહજાત્મસ્વરૂપી શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનથી આત્મા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાન પર આરૂઢ થાય છે. એટલે આ ‘ પરમેષ્ઠિ ’નું ધ્યાન મુમુક્ષુને હસ્તાવલંબનરૂપ હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે. જિનવરતા આલંબનથી આત્મા આત્માવલંબની યથા નિજ સ્વરૂપનો ધ્યાતા થાય છે.

“ નેમિ પ્રભુ ધ્યાને રે એકત્વતા, નિજ તત્ત્વે એકતાનોજ;

શુકલ ધ્યાને રે સાધી મુસિદ્ધતા, લહિયે મુક્તિ નિદાનોજ. ” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ દેહ તોય જેહની દશા અદેહ વર્તતી, વૃત્તિ આત્મભાવમાં સદા સ્વયં પ્રવર્તતી; યોગિનાથ જે ધરી રહ્યા જીવનવિમુક્તિને, વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વંદું એ વિભૂતિને. ”

—શ્રી અરિહંતસ્તોત્ર (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત)

(૨) ‘ જેના અષ્ટ+ કર્મ અને દેહ નષ્ટ થયા છે, લોકલોકના જે જ્ઞાપક ને દષ્ટા છે, એવા પુરુષાકાર સિદ્ધ આત્મા લોકશિખર સ્થિત છે તે ધ્યાવવા ’ સર્વ કર્મકલંકનો દાયકાર્યાથી જેણે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ કર્યો છે, દેહ રહિત એવો શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધનું ધ્યાન પ્રગટ કર્યો છે, સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત એવા જે શુદ્ધ આત્મા થયા છે, કેવલ ચૈતન્યમય આત્મતત્ત્વ અવસ્થાના પ્રગટપણાથી જે સ્વરૂપ-પ્રતિષ્ઠાસ્વરૂપ દેવદ્યને પામ્યા છે, —એવા શુદ્ધ આત્મારૂપ સિદ્ધ ભગવાન તે પરમ ધ્યેય છે—

× “ જટ્ઠલદુઘાદકમ્મો દંસજસુદ્ધનાણવીરિયમર્ફઓ ।

સુદ્ધદેહરથો અપ્પા સુદ્ધો અરિહો વિચિત્તિજ્ઞો ॥ ”

—શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તીકૃત શ્રી બૃહદ્ દવ્યસંપ્રદ.

+ “ જટ્ઠલકમ્મવેદો લોચાલોચસ્સ જાણઓ વદ્ધા । પુરિસાચારો અપ્પા સિદ્ધો જ્ઞાપક લોચસિદ્ધરથો ॥ ”

—શ્રી બૃહદ્ દવ્યસંપ્રદ.

પરમ ધ્યાન ધરવા યોગ્ય છે. કારણકે તે ભગવાનને શુદ્ધ આત્મવસ્તુ-ધર્મ પ્રગટ્યો છે, સર્વ આત્મશુભની સંપૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થઈ છે, નિઃસ્વરૂપતા ક્ષોભ-લોભતા થઈ તે તેમાં રમણતા-પરિણામતા અનુભવી રહ્યા છે, સર્વ આત્મપ્રદેશનો શુદ્ધતા તેમને ઉભય છે, ચૈતન્યમય તત્ત્વપણું તેમને પ્રગટ પ્રાપ્ત થયું છે, તેમને શાઘ્ય પણ ચૈતન છે ને શાઘ્ય પણ ચૈતન છે, વ્યાપ્ય પણ ચૈતન છે ને વ્યાપક પણ ચૈતન છે, -એવી ચૈતન્યમય તત્ત્વ અવસ્થા-સિદ્ધિ દશા પ્રગટી છે.

“ધર્મ પ્રાગ્ભાવતા, સકલ શુભ શુદ્ધતા, કર્તૃતા લોભ્યતા, રમણ પરિણામતા; શુદ્ધ સ્વપ્રદેશતા, તત્ત્વ ચૈતન્યતા, વ્યાપ્ય વ્યાપક તથા શાઘ્ય શાઘ્યકગતા.... ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાંધીએ, આપણો આત્મા તેહવો ભાવીએ!”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“પ્રભુપદ વળગ્યા તે રહ્યા તામ, અલગ અંગ ન સાચ રે;
વાચક યશ કહે અવર ન ધ્યાઈ, એ પ્રભુના શુભ ગાઈ રે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“જાતાં કરી ખતમ કર્મતણા સમસ્ત, પામ્યા ગતિજ અપુનર્જીવ જે પ્રશસ્ત;
જેણે ચૈત્ય ચડગતિ રથ ચક્ર ચારે, તે સિદ્ધના ચરણ હો શરણું અમારે।”

—શ્રી સિદ્ધસ્તોત્ર (ડૉ. લગવાનદાસ વિરચિત)

આવા પ્રગટ સહજાત્મસ્વરૂપ સિદ્ધ પ્રભુના ધ્યાનથી આત્મા નિઃસ્વરૂપનો બાતા થાય છે, કારણકે તે પરમાત્માનો ને આત્માની આત્મત્વ જાતિ એક છે, જેવો તે ધર્મભૂતિ ધર્મનાથ પરમાત્માનો શુદ્ધ ધર્મ છે, તેવો જ આ આત્માનો. ‘તિણે મનમદિરે મૂળ સ્વભાવ ધર્મ છે. આમ જે વસ્તુની જાતિએકતા છે, તે કદી ધર્મ પ્રભુ પલટતી નથી-ફરતી નથી. શુદ્ધ પરમાત્મામાં સર્વ સંગતા પરિહારથી ધ્યાઈએ’ તે પરમ આનંદમય પરમાત્મ તત્ત્વ વ્યક્તપણે રહ્યું છે; અને સંસારી આત્મામાં ઉપાધિરૂપ પરભાવના પ્રસંગને લીધે તે આવુન હોવાથી અવ્યક્તપણે-શક્તિરૂપે રહ્યું છે. અર્થાત્ સંસારી જીવમાં શક્તિથી પરમાત્મપણું છે, અને સિદ્ધમાં વ્યક્તિથી પરમાત્મપણું છે. એટલે તે શક્તિરૂપ પરમાત્મપણાની વ્યક્તિ મારે, જેને તેની વ્યક્તિ-પ્રગટતા પ્રાપ્ત થઈ છે એવા સાક્ષાત્ પરમાત્મ તત્ત્વની શક્તિમાં રંગ લગાડો, તેનું તનમય ધ્યાન કરવું જોઈએ. તેવા તનમય ધ્યાનથી સમાપ્તિ થાય છે, એટલે કે સમસ્તીભાવ ઉપજે છે, એકીકરણ થાય છે, કે જ્યાં આત્મા અપૃથક્પણે-અનિષ્પણે પરમાત્મામાં લય પામે છે. આમ શુદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાનથી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, તેથી આ સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન મનોમદિરમાં મુમુક્ષુને સદા ધ્યાવતા યોગ્ય છે-પરમ હૃદ છે.

‘મમ શક્ત્યા ગુણપ્રાપ્તો વ્યક્ત્યા ચ પરમણિનઃ। પતાંગાનાવશોર્જેદઃ શક્તિરૂપકિસ્વમાવતઃ ॥
સોડંદ સમસ્તીભાવસ્તદેકી ભરણં સ્મૃતમ્। અપૃથક્ત્વેન યજાત્મા લીરતે પરમાત્મનિ ॥’

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીવ્રત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

“તિલ્લે મુજ આતમા તુજ થકી નીપજે, માહરી સંપદા સકળ મુજ સંપજે;
તિલ્લે મનમંદિરે ધર્મ પ્રભુ ધ્યાઈએ, પરમ દેવચંદ્ર નિજ સિદ્ધિ સુખ પાઈએ.”

“પ્રગટ તત્વતા ધ્યાવતાં, નિજ તત્વનો ધ્યાતા થાય રે;
તત્વરમણ એકામતા, તેહ પૂરણ તત્વ સમાય રે.”

“ઈણી પરે વિમલ જિનરાજની વિમલતા, ધ્યાન મનમંદિરે જેહ ધ્યાવે;
ધ્યાન પૃથક્ત્વ સવિકલ્પતા રંગથી, ધ્યાન એકત્વ અવિકલ્પ આવે.

ધન્ય તું! ધન્ય તું! ધન્ય જિનરાજ તું!”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૩-૪-૫) તેમજ—‘દર્શન-જ્ઞાનપ્રધાન* એવા ઉત્તમ વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર અને તપાચારમાં જે આત્માને અને પરને યોજે છે, એવા તે આચાર્ય મુનિ ક્ષેત્ર છે—
ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે જે રતનત્રયયુક્ત છે ને નિત્ય ધર્મેપદેશનમાં આચાર્યાદિ નિરત છે, યતિવરવૃષભ એવા ઉપાધ્યાય આત્મા છે, તેને નમસ્કાર હો! ક્ષેત્ર (તે પણ ક્ષેત્ર છે) દર્શન-જ્ઞાનસમગ્ર એવું મોક્ષના માર્ગરૂપ નિત્ય શુદ્ધ ચારિત્ર જે સાધે છે તે સાધુ એવા મુનિ છે, તેને નમસ્કાર હો!’ આ પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.—આ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુ એ શુદ્ધ આત્માના સહજાત્મસ્વરૂપની સાધનામાં—સહજ શુદ્ધ સ્વભાવભૂત આત્મસ્વરૂપની આરાધનામાં નિરંતર પ્રવૃત્ત થયેલા અને ઉચ્ચ શુભુચ્ચાને સ્થિતિ કરતા, એવા આત્મારાત્રી મહાત્માઓ છે. એટલે એવા એ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમેષ્ઠિઓનું સ્વરૂપધ્યાન આત્માર્થીને આત્મધ્યાનારૂઢ થવામાં અપૂર્વ ગ્રેરણાદાથી હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે—આમ પંચપરમેષ્ઠિ આદિ આ સર્વ ક્ષેત્ર-આલંબનનો હેતુ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનપર આરૂઢ થવાનો—ચઢવાનો છે, કારણ કે ‘જે કંઈ ચિંતવતાં સાધુ જ્યારે એકત્વ પાગી નિરીહ વૃત્તિવાળો થઈ જાય છે, ત્યારે તેને નિશ્ચય ધ્યાન હોય છે,’ અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન હોય છે પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે જેમ નીસરણી વગેરે આલંબનની જરૂર પડે છે, તેમ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચય ધ્યાન પર ચઢવા માટે પરમેષ્ઠિ આદિ ક્ષેત્રનું આલંબન પરમ ઉપકારી થાય છે.

૩. અથવા આત્મા એ જ મુખ્ય ક્ષેત્ર છે—ધ્યાનનો વિષય છે. ઉપરોક્ત અન્ય સર્વ ક્ષેત્રનું અતિમ લક્ષ્ય અને ક્ષણ પણ આ આત્મધ્યાન જ છે. કારણ કે એ અરિહંત, સિદ્ધ આદિ શુદ્ધ આત્મારૂપ ક્ષેત્રના ચિંતનથી ચિંતની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા—એકામતા

* “દંસળળાણપદ્ધાને વીરિયચારિત્તવાયારે । અર્પં પરં ચ જુંજદ સો આયરિઓ મુળી જ્ઞેઓ ॥
જો રયળત્તયજુત્તો ણિચં ધમ્મોવણસળે ણિરવ્વો । સો ડવજ્ઞાઓ અળ્લા જદિવરવસહો ણમો તસ્સ ॥
દંસળળાણસમગ્ગં મગ્ગં મોક્કલસસ જો હુ ચરિત્તં । સાધયદિ ણિચસુદ્ધં સાહુ સ મુળી ણમો તસ્સ ॥
જં કિંચિવિ ચિંતંતો ણિરીદ્ધવિત્તી હવે જવા સાહુ । લધૂણય પયત્તં તદાહુતં તસ્સ ણિચ્છયં જ્ઞાણ ॥”

—શ્રી બૃહદ્વેદ્યસંપ્રદાય

થાય છે, -જેથી સર્વત્ર નિરીક્ષ એવા યોગી પુરુષ શુકલ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચય ધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય થાય છે. એટલે તે પરમ શુભવંત પરમાત્માનું તન્મય ધ્યાન જે નિશ્ચય ધ્યાનમાં ધ્યાવે છે, તે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ આસ્વાદી તે પરમાત્મપદને પામે છે.

“ પરમશુભી તન્મયતા સેવન, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેલ; ”

શુદ્ધાત્મ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર ધાવેલ. — શ્રી દેવચંદ્રભ.

અને આ દૃષ્ટિવાળો મહાયોગી તો શુકલ એવા આ શુદ્ધ આત્મધ્યાનના પ્રારંભ માટે પરમ યોગ્ય થઈ ગયો હોય છે, કારણ કે અત્યાર સુધીની ધર્મધ્યાનની ઉત્કૃષ્ટ આરાધનાથી આ આત્મજ્ઞાની સચ્ચગ્રંથિ યોગીપુરુષ એવો શાંત, કાંત આ દૃષ્ટિમાં ને અપ્રમત થઈ ગયો હોય છે આત્મભાવનાથી એવો ભાવિતાત્મા શુકલધ્યાનની અને સ્થિતપ્રજ્ઞ આત્મારામી થઈ ગયો હોય છે, કે તેણે શુદ્ધ આત્માના યોગ્યતા ધ્યાનરૂપ શુકલધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢવા માટે આવશ્યક ઉપયોગી એવા અપૂર્વ આત્મવીર્યનો-આત્મસામર્થ્યનો અફલુત સંચય કરી લીધો હોય છે. એટલે આ આત્મધ્યાની પુરુષ અપૂર્વ આત્મવીર્યની સ્ફુરણથી ભાવે છે કે- ‘ અનંત શુભ-કમલનો વિકાસ કરનાર એવો હું સૂર્ય સમાન છતાં અહો ! આ મહા-ભવારુપમાં પૂર્વે કર્મ-વૈરિઓથી વંચિત કરાયો ! આત્મભ્રાંતિથી ઉપજેલા રાગાદિ અતુલ બંધનોથી બંધાયેલો હું અનંતકાળ આ દુર્ગમ ભવ-વનમાં વિકળિત થયો ! હવે આજ મહારો રાગ-જ્વર નષ્ટ થયો છે, આજ મહારી મોહનિદ્રા ચાલી ગઈ છે, તેથી ધ્યાનરૂપ ખર્જીધારાથી હું કર્મશત્રુને હણી નાંખું. * ’

વળી તે ભાવે છે કે- ‘ જેના અભાવે હું સૂતો હતો, અને જેના સહભાવે હું ઊઠ્યો છું, તે અતીન્દ્રિય અનિર્દેશ્ય સ્વસ્ત્રવેષ હું છું. જે પરાત્મા છે તે જ હું છું, જે હું છું તે પરમ છે, તેથી હું જ મહારાથી ઉપાસ્ય છું, અન્ય કોઈ નહિં, એમ સ્થિતિ છે. +
‘ નમો મુજ આમ જે આત્મભાવના ભાવે છે, તે કયાંય રાગ-દ્રેષ કરતો નથી. નમો મુજ રે ’ કારણકે તે ચિંતવે છે કે- ‘ આ અચેતન છે તે હરય છે, ને ચેતન છે તે અદૃશ્ય છે. તો હું કયાં રોષ કરું ? કયાં તોષ કરું ? એથી હું

* “ અનન્તગુણરાજીરવન્ધુરપ્યત્ર વચ્ચિતઃ । અહો ભવમહાકલે પ્રાગદં કર્મવૈરિભિઃ ॥
સ્વવિષ્ણમસમુદ્રતૈ રાગાચતુલવન્ધનૈઃ । વસો ચિદ્ભિન્નતઃ કાલમનન્તં જન્મદુર્ગમે ॥
અથ રાગજ્વરો જીર્ણો મોહનિદ્રાથ નિર્ગતા । તતઃ કર્મરિપું દ્વન્નિ ધ્યાનનિસ્ત્રિંશધારયા ॥ ”

— શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

× “ અચેતનમિદં દ્વયમદ્વયં ચેતનં તતઃ ।

ફવ ક્ષ્યામિ ફવ તુષ્યામિ મધ્યસ્યોડ્ઠં ભવામ્યત. ॥ ” — શ્રી સમપ્રિશતક.

મધ્યસ્થ થઈ યુ. ' અને સર્વત્ર વીતરાગ એવો તે આત્મામાં જ રત થઈ શુભલ એવા આત્મધ્યાનને પામે છે, ને તેના પરમ ધન્ય ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે કે—

“ અહો ! અહો ! હું મુજને દહું, નમો મુજ નમો મુજ રે;

અનિત ફલ દાન દાતારની, જંદને લેટ થઈ તુજ રે.

...ચાંતિગિન ! એક મુજ વિનતિ. ”—શ્રી આત્મધ્યનજી,

આ આત્મા જેમાં ધ્યેય છે, તેને શાસ્ત્રપરિભાષામાં [પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે. દેહ-પિંડમાં સ્થિતિ કરતા આત્માનું, દેહ-દેવળમાં ગિરાજમાન આત્મ-દેવનું જ્યાં ધ્યાન ધરાય છે તે પિંડસ્થ ધ્યાન છે. પરમેષ્ઠિવાચક નમસ્કારાદિ મંત્ર વાક્યનો જપ ધ્યેય ભેદે ચાર જ્યાં ધ્યેય છે, તે પદસ્થ ધ્યાન છે. જ્યાં સદેહે વર્તતા, સાકાર-રૂપી ધ્યાન ભેદ એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપસ્થ ધ્યાન છે. અને જ્યાં દેહાતીત-રૂપાતીત એવા નિરંજન નિત્યકાર સિદ્ધ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે.”

“ દેહાદેવલિ જો વસદ, દેહ અગાદ અણતુ । કેવલગાગકુરંતવણુ, સો પરમવુ ગિમંતુ ॥ ”

—શ્રી શોભીન્દ્રદેવવિરચિત પરમાત્મપ્રકાશ, ગા. ૪૭.

એમાં પણ ખાસ કરીને જીવંતભૂતિ એવા રૂપી-દેહપિંડસ્થ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું ધ્યાન જીવને પરમ ઉપકારી થાય છે. કારણ કે આ દેહ છતાં દેહાતીત દશાવાળા પરમ આત્મસમાધિમય પ્રભુનું અનુપમ રૂપ દેખીને ભક્ત જનનું મન અપણ પ્રભુનું પિંડસ્થ સ્વભાવ છોડીને કરી બાય છે—સ્થિર થાય છે. એટલે એ ભક્ત જન ધ્યાન ભાવાવેશમાં ગાય છે કે—હે ભગવાન ! જો આ ત્હારું રૂપી સ્વરૂપ જગતમાં ન દેખાયું હોત, તો અમારું મન કોના ઉપર હીસન-હર્ષ પામત ? હોંસ્યા વિના શુદ્ધ સ્વભાવને કેમ ઇચ્છા ? ઇચ્છ્યા વિના ત્હારા પ્રગટ ભાવને કેમ પ્રીત-ઓળખ ? પ્રાચ્છ્યા વિના ધ્યાન દશામાં તે કેમ લાવત ? લાભ્યા વિના રસસ્વાદ તે કેમ પામત ? માટે અમે તો માનીએ છીએ કે હે પ્રભુ ! ત્હારી ભક્તિ વિના કોઈ ભક્તને સુખિ હોતી નથી. હે સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ! અમારા સત્ પુરયના યોગથી તમે રૂપી-દેહધારી થયા ને અમૃત સમાળી ધર્મની વાણી કહી ગયા. આમ હે ભગવાન ! આ ત્હારો દેહ-પિંડ ધરૂં શુભનું કારણ છે, અને તે સેવકમાં આવનાં મહાભયનું વારણ થઈ પડે છે. માટે હે પ્રભુ ! અમે તો ત્હારું પિંડસ્થ ધ્યાન એકમના ધર્મને કરવાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ. “ રૂપ અનૂપ નિહાળી સુમતિ જિન તાહરું, છંડી ચપત્ત સ્વભાવ ઠયું મન માહરું; રૂપી સરૂપ ન હોત જો જગ તુજ દીમતું, તો કુણુ ઉર મન કડો અમ હોંતું

• “ પદસ્થ મન્ત્રવાક્યસ્થ વિષ્ણુસ્થ સ્વાત્મચિત્તનમ્ ।

રૂપસ્થ સર્વચિદ્કૂળ રૂપાતીત નિરંજનમ્ ॥ ”

હિંસ્યા વિષુ કિમ શુદ્ધ સ્વભાવને ધૃત્યતા ? ધૃત્યા વિષુ તુજ ભાવ, પ્રગટ કિમ પ્રીછતા ? પ્રીઠ્યા વિષુ કિમ ધ્યાન, દશામાદિ લાવતા ? લાગ્યા વિષુ રસસ્વાદ, કહો કિમ પાવતા ? ભક્તિ વિના નવિ મુક્તિ, હુવે કોઈ ભક્તને, રૂપી વિના તો તે ન, હુવે કોઈ વ્યક્તને અમ સતપુરુષને યોગે, તુમે રૂપી યયા, અમિય સમાણી વાણી, ધરમની કહી ગયા. તે માટે તુજ વિંડ, ઘણા શુભ કારણો, સેચો ધ્યાયો હુવે, મહાભયવારણો. શાંતિવિજય ભુધ શિશ્ય, કહે ભવિકાજના ! પ્રભુતુ પિડસ્ય ધ્યાન, કરો વર્ષ એકમતા. "

—શ્રી રૂપવિજયજી.

"તહાકું ધ્યાન તે સમકિત રૂપ, તેહજ જ્ઞાન ને આરિત્ર તેહ છેલ્લ;
તેહથી જાયે સમજા હો પાપ, ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હુવે પડેલ. "—શ્રી યશોવિજયજી.

આ સર્વજ્ઞ પરમાત્માનો પરમ શાત, પ્રથમરસનિમગ્ન વીતરાગ ભાવ જેમાં મૂર્તિમત થાય છે, એવી તેની તહાકાર સ્થાપનારૂપ જિનપ્રતિમા પણ ધ્યાન માટે તેટલી જ ઉપકારી થાય છે. જિન અને જિનપ્રતિમા બન્ને નિમિત્ત 'જિનપદિમા સમાન છે, એવી આગમ વાણી છે. એટલે આ સ્થાપનારૂપ જિનપ્રતિમા 'જિનસારિખી' સાથે પણ એ અસેદતા વધી, તો આ આત્માના સ્વસ્વભાવ શુભની વ્યક્ત-પ્રગટ યોગ્યતા સાધી એમ જાણવું. અને આવા આ રૂપી ભગવંતનું અદ્ભુત રૂપ દેખીને આશ્ચર્ય છે કે લગ્યજન-યોગ્ય એવા યોગીજન અરૂપી નહ વેર છે !

"નિમિત્ત સમાન ધ્યાપના જિનજી, એ આગમની વાણી રે. "

"જિનપદિમા જિન સારિખી, કહી સૂત મઝાર. "

"કવણા સમવસરજી જિન સેતી, જો અસેદતા વાધી રે,

એ આતમના સ્વસ્વભાવ શુભ, વ્યક્ત યોગ્યતા સાધી રે "—શ્રી દવચંદ્રજી.

"દેખી રે અદ્ભુત તાહકું રૂપ, અચરિત્ર ભવિકા અરૂપી પદ વરેલ;

તહારી ગત તુ જાણે હો દેવ ! સમરજી ભજન તો વાચક યથ કરેલ "—શ્રી યશોવિજયજી.

તેમજ રૂપાતીત આદિ ધ્યાન પ્રકારો પણ આત્માને સ્વરૂપાવરંબનમાં પરમ ઉપકારી ધર્મ આત્મધ્યાને ચઢવે છે. આ આત્મધ્યાન જ સુખ્ય એવું યોગમાધન છે, કારણ કે તેનાથી જ યોગનો સુખ્ય ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે, શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે સુજન થાય છે, શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના અનુમધાનરૂપ યોગ નીજે છે આ ધ્યાન કરનારો ધ્યાતા પોને ધ્યેયરૂપ-પરમાત્મારૂપ બની જાય છે 'કર્મયોગનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરી, જ્ઞાનયોગથી મગાદિન એવો યોગી, ધ્યાનયોગ પર ચઢી, મુક્તિયોગને પામે છે 'x

૪૦ કનવાનં સનમ્પદ્ય જ્ઞાનયોગતત્ત્વદિવ : । વજ્રમય સનાતન મુકિતોં પ્રવચન ॥ "

—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

“ધ્યાનના ઘણા ઘણા પ્રકાર છે, એ સવ માં શ્રેષ્ઠ એવું તો આત્મા જેમાં મુખ્યપણે વર્તે છે તે ધ્યાન કહેવાય છે; અને એજ આત્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ ઘણું કરીને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના થતી નથી, એવું જે આત્મજ્ઞાન તે યથાર્થ જોધની પ્રાપ્તિ સિવાય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ યથાર્થ જોધની પ્રાપ્તિ ઘણું કરીને ક્રમે કરીને ઘણા છવેને ધાય છે, અને તેનો મુખ્ય માર્ગ તે જોધસ્વરૂપ એવા જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય કે સંગ અને તેને વિષે બહુમાન, પ્રેમ એ છે.” (જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૪૨.

રોગ દોષનો નાશ

“ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અભેદ, પરપરિણતિ ઉચ્છેદ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

‘રોગ’ નામનો સાતમો ચિત્તદોષ અત્રે નહ ધાય છે. રોગ એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષરૂપ મહારોગ-ભાવરોગ તેનો અત્ર અભાવ ધાય છે. અથવા સાચી યથાર્થ સમજણ વિનાની ક્રિયા કરવામાં આવે તો શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ ધાય, એટલે શુદ્ધ ક્રિયાને જે પીડારૂપ અથવા ભંગરૂપ ધાય, તે રોગ છે. (જુઓ સન્નિપાત પૃ. ૮૬) અને આવી માંદલી અશુદ્ધ ક્રિયાનું કૃણ વાંઝિયું છે. (૧) આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જીવ પરભાવમાં મુગ્ધાય છે, મૂર્ચ્છિત ધાય છે,—આ જ મોહ છે. અને તેને લીધે પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિના કારણે આ જીવ રાગ-દ્વેષ કરે છે. એટલે એ પરભાવ પ્રત્યે ગમન કરે છે, પરપરિણતિને બળે છે. આમ મોહ-રાગ-દ્વેષ એ જ જીવનો ચોટામાં ચોટો રોગ છે. જેમ ત્રિદોષ સન્નિપાતનો રોગી પોતાનું બાન બૂલી જાય છે, જોબાનપણે ફાવે તેમ બકે છે, પોતાનું તે પારકું ને પારકું તે પોતાનું એવું યદ્રાતદ્રા અસમજસ જોલે છે, ટૂંકામાં જાણે બહુલાઈ ગયો હોય એમ પોતાના મૂળ અસદ્ સ્વભાવથી-વિપરીતપણે-વિભાવપણે વર્તે છે, અને પોતાના સત્ સ્વરૂપથી નિપાતને પામી પોતાના ‘સન્નિપાતી’ નામને યથાર્થ કરે છે; તેમ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાત જે જીવને લાશુ પડ્યો હોય છે, તે જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપનું બાન બૂલી જાય છે, પારકું તે પોતાનું ને પોતાનું તે પારકું એવું જોબાનપણે ફાવે તેમ પ્રલપે છે—લવે છે, પોતાના મૂળ અસદ્ સદ્ સ્વભાવથી વિપરીતપણે-વિભાવપણે વર્તે છે. આમ ત્રિદોષ સન્નિપાતથી જીવનો નિજ સ્વરૂપથી નિપાત-અધઃપાત ધાય છે એટલે તેના આત્મ-પરિણમનમાં ભંગ પડી, તે પરભાવ પ્રત્યે-વિભાવ પ્રત્યે ગમન, પરિણમન ને રમણ કરે છે. આ જ જીવનો મુખ્ય મહારોગ છે. (૨) અથવા યથાર્થ સાચી સમજણ વિનાની જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે પણ રોગ છે, કારણ કે તેથી શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ ધાય છે, એટલે કે શુદ્ધ ક્રિયાને પીડા ઉપજે છે અથવા તેનો ભંગ ધાય છે માંદા માણસની ગમનાદિ ક્રિયા જેમ માંદલી હોય છે, તેમ આ રોગ દોષવંતની કેઈ પણ ક્રિયા માંદલી—પીડિત હોય છે તાત્પર્ય કે શુદ્ધ ક્રિયા એટલે શુદ્ધ આત્મપરિણતિને જે પીડા ઉપજે,

શુદ્ધ સ્વરૂપરમણતારૂપ આરિત્રનો જે ભંગ થાય તે જ રોગ છે. આ જાનને વ્યાખ્યાનો તાત્પર્યાર્થ એક જ છે. આમ શુદ્ધ આત્મપરિણતિના ભંગરૂપ અથવા પરપરિણતિમાં ગમનરૂપ રોગનો અત્ર નાશ થાય છે.—એટલે પરપરિણતિમાં ગમન થતું નથી અને આત્મ-પરિણતિમાં જ રમણ થાય છે.—આ ‘ પ્રભા ’ હૃદિમાં સ્થિતિ કરતો મહાયોગી પરભાવને પરિહરી નિરંતર શુદ્ધ આત્મપરિણતિને જ ભજ્યા કરે છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપી શુદ્ધ આત્મદેવને અવલંબતાં પરભાવને પરિહરે છે, અને આત્મધર્મમાં રમણ અનુભવતાં આત્મભાવને પ્રગટાવે છે. આવી ઉચ્ચ આત્મદશાના સ્વાનુભવનું તાદૃશ્ય આલેખન આ રહ્યું:—

એક આત્મપરિણતિ સિવાયના બીજા જે વિષયો તેને વિષે ચિત્ત અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે. ” “ અત્રે આત્માકારતા વર્તે છે. ” ઇત્યાદિ. (જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

તત્ત્વપ્રતિપત્તિ

“ એ આત્મર્થ બાણે તે બાણ, બાણે જ્યારે પ્રગટે બાણ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

છઠ્ઠી હૃદિમાં ‘ મીમાંસા ’—સૂક્ષ્મ તત્ત્વવિચારણા નામનો શુભ પ્રકટ્યા પછી તેના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે સાતમી હૃદિમાં તત્ત્વપ્રતિપત્તિ નામના શુભનો અવિર્ભાવ થાય છે. તત્ત્વપ્રતિપત્તિ એટલે યથાસ્થિત-જેમ છે તેમ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ. ‘ શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા ’. આમ અત્રે આત્માનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ-સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે જેમાં તેનું પરોક્ષ વર્ણન છે, એવા અન્ય શાસ્ત્રો અકિચિત્કર થઈ પડે છે, નકામા-અણુપપના થઈ પડે છે, કારણ કે શાસ્ત્ર તો માત્ર માર્ગનું દિશાદર્શન કરાવે છે, અને જે આત્મ-વસ્તુતત્ત્વનો લક્ષ કરાવવા માટે શાસ્ત્રનું સુખ્ય પ્રયોજન છે, તે વસ્તુતત્ત્વ તો અત્રે સાક્ષાત્ અનુભૂતિમાં-અનુભવમાં આવ્યું છે, એટલે હવે તેનું શું કામ છે ? તેનું હવે કંઈ પ્રયોજન રહ્યું નથી.

“ અગમ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કાણ કહી બાણે રે ભેદ ?

સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વયણ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ....વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.

જેહ અગોચર માનસ વચનને, તેહ અર્તોદ્વિગ્ધ રૂપ

અનુભવ મિત્તે રે વ્યક્તિ શક્તિ શું, ભાખ્યું તાસ સ્વરૂપ....વીર ”—શ્રી આત્મદંધન.

જે મન-વચનને અગોચર છે, જ્યાં વાણી અને મનને મોન ભાજવું પડે છે, જ્યાં વિકલ્પ-જલ્પનો અવકાશ નથી, એનું અતીન્દ્રિય આત્મસ્વરૂપ અનુભવ મિત્રના પ્રસાદથી અત્રે સાક્ષાત્ જણાય છે જે નય-નિદ્વેષથી જણાતું નથી, અને જ્યાં પ્રમાણનો પ્રસર નથી, ગતિ નથી, તે શુદ્ધ સ્વરૂપી બ્રહ્મને કેવળ અનુભવ-ભાનુ જ દેખાડે છે. (જુઓ પૃ. ૩૦)

ધ્યાનજં સુખમસ્યાં તુ જિતમન્મથસાધનમ્ ।
વિવેકચલનિર્જાતં શમસારં સદૈવ હિ ॥ ૧૭૧ ॥

ધ્યાનજન્ય સુખ એહમાં, મન્મથને છોડનાર;
વિવેકચલથી ઉપજેલું, સદૈવ જે શમસાર- ૧૭૧

અર્થ:—અને આ હિમાં કામના સાધનને છોડનારું એવું ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે,
કે જે વિવેકચલથી ઉપજેલું હોઈ સદૈવ શમસાર જ હોય છે.

વિવેચન

“ કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા,
નિર્મથનો પથ ભવઅંતનો ઉપાય છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ પ્રસ્તુત સાતમી હિમાં જ ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે. અને તે કેવું વિશિષ્ટ
હોય છે? તોકે મન્મથના-કામના સાધનને છોડનારું, અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોનો જય
કરનારું એવું હોય છે. વળી તે વિવેકચલથી-જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉત્પન્ન હોઈ, સદાય
શમસાર-શમપ્રધાન જ હોય છે; કારણકે વિવેકનું ફળ શમ છે.

આ હિમાં જ ધ્યાનનું ખરેખરું સુખ અનુભવાય છે; શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનથી કેવો
નિર્ભાજ સાથેસાથો આનંદ ઉપજે છે, તે અત્ર સવેદાય છે. નિર્વિકલ્પ ધ્યાનરૂપ પરમ
અમૃતરસસાગરમાં નિમગ્ન થયેલ યોગિરાજ જે સહજાત્મસ્વરૂપના
ધ્યાન સુખ આનંદની શીતલ લહરીઓ અનુભવે છે, તેનું અવાચ્ય સુખ તો તે
અનુસર પોતે જ જાણે છે. આ ધ્યાનજન્ય સુખ વિષયજન્ય સુખથી ઉલટા
પ્રકારનું છે. કારણ કે અત્રે તો કામના સાધનરૂપ શબ્દાદિ વિષયોનોજ

વૃત્તિ:—ધ્યાનજં સુખમસ્યાં તુ-આમા અધિકૃત હિમાં જ ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે. કેવું
વિશિષ્ટ? તોકે જિતમન્મથસાધન-મન્મથના-કામના સાધનને છોડનારું, શમસાર વિષયને વ્યુદ્ધત
કરનારું-કૃપાથી કેનારું. અને જ વિશેષજી આપે છે-વિવેકચલનિર્જાતમ્-વિવેકના બધથી ઉપજેલું,
જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉત્પન્ન, એટલા માટે જ શમસારં સદૈવ હિ-સદૈવજ શમસાર-શમપ્રધાન, વિવેકના
શમસ્વરૂપને લીધે.

× દ્વિદ્રવ્યસુખમાજનેષુ હિ પ્રવાનાઃ વિયૌકસઃ । તેષામપિ ન યત્તુ સ્વામાવિકં સુખમસ્તિ,
પ્રત્યુત તેષાં સ્વામાવિકં દુઃખમેવાલોચ્યતે । યતસ્તે પદ્મેન્દ્રિયાત્મકશરીરપિશાન્નપીડયા
પર્યયા શ્રુતપ્રવાતસ્થાનીયાન્મનોઙ્ગવિષયાનભિષતન્તિ । ××× તદ્દુઃખમેવમસદ્માનાં અનુભવન્તિ
ચ વિષયાન્ જલયૂઘા દય તારયાવત્ સ્યં યન્તિ ।” ૪૦ (વિશેષ માટે જુઓ)

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત પ્રવચનસારટીકા ગા. ૭૧-૭૭.

જય હોય છે, જિતેન્દ્રિયપણરૂપ ‘જિતેન્દ્ર’ હોય છે. ચળદાદિ વિષયો જે લોકમાં સુખ-સાધન મનાય છે તે તો પરમાર્થદ્રષ્ટિથી જોતાં દુઃખસાધન જ છે, અથવા કલ્પિત સુખાભાસ જ છે. કારણ કે પુણ્યપરિપાકને લીધે દેવતાઓને ઉત્કૃષ્ટ ઇન્દ્રિયસુખની પ્રાપ્તિ હોય છે, ‘તેઓને પણ સ્વાભાવિક સુખ નથી, ઉલટું સ્વાભાવિક દુઃખ જ દેખાય છે. કારણ કે તેઓ પચેન્દ્રિયાત્મક શરીર-પિશાચની પીડાથી પરવશ થઈ ભૂગુપ્રપાત સમા મનગમતા વિષયો પ્રત્યે આંવાં નાંખી ઝંપલાવે છે.’ પુણ્ય બલથી ઈચ્છા મુજબ હાજર થતા લોગોથી તેઓ સુખીઆ જેવા પ્રતિભાસે છે, પરંતુ ‘દુષ્ટ રુધિરમાં જળોની જેમ’ તેઓ વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત હોઈ વિષયતૃષ્ણાદાખ અનુભવે છે. ખરાબ લોહી પીવા ઈચ્છતી લોહીતરસી જળો જેમ રુધિર પાન કરતાં પોતે જ પ્રલય પામી કલેશ લોગવે છે; તેમ વિષયતૃષ્ણાવત આ પુણ્યશાળીઓ પણ વિષયોને ઈચ્છતા અને લોગવતા રહી પ્રલય-આત્મનાશ પામી કલેશ અનુભવે છે. આમ શુભોપયોગજન્ય પુણ્યો પણ સુખાભાસરૂપ દુઃખના જ સાધનો છે. જ્યાં મહા પુણ્યશાળી દેવાદિના સુખ પણ પરમાર્થથી દુઃખરૂપ જ છે, ત્યાં બીજા સુખનું તો પૂછવું જ શું ?

વળી પુણ્યજન્ય ઇન્દ્રિયસુખ સુખાભાસરૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ બહુ પ્રકારે દુઃખ સ્વરૂપ પણ છે. કારણ કે ‘તે પરાધીન છે, બાધા સહિત છે, વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે. ખંધ-કારણ છે, વિષમ છે. એટલા માટે ઇન્દ્રિયોથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દુઃખ જ છે.’-આત્માથી અતિરિક્ત-જૂઠા એવા પર નિમિત્તથી ઉપજતું હોવાથી, તે ઇન્દ્રિયસુખ પરાધીન* છે. કુષા-તૃષાદિ તૃષ્ણાપ્રકારોથી અત્યંત આકુલતાને લીધે તે બાધાસહિત છે. એક સરખો અખંડ ચાતાવેદનીયનો ઉદય રહેતો ન હોઈ, ચાતા-અચાતા વેદનીયના ઉદયથી તે ખંડખંડ થાય છે, એટલે તે વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે. ઉપલોગમાર્ગમાં રાગાદિ દોષસેના તો પાછળ પાછળ લાગેલી જ છે, અને તેના અનુસારે ઘન કર્મરજપટલ પણ સાથે સાથે હોય જ છે, તેના વડે કરીને તે ખંધકારણ છે. અને સદા વૃદ્ધિ-હાનિ પામવાથી વિષમપણાએ કરીને તે વિષમ છે. આમ પુણ્ય પણ પાપની જેમ દુઃખસાધન સિદ્ધ થયું.

“ સપરં વાધાસહિદં વિચ્છિન્નં વંધકારણં વિસમં ।

જં રૂંવિષહિં લદ્ધં વં સોક્ષ્મં દુઃક્લમેવ વધા ॥ ”—શ્રી પ્રવચનસાર.

અને ‘આમ પુણ્ય-પાપમાં તફાવત નથી એમ જે નથી માનતો તે મોહાચ્છાદિત છવ અપાર ઘોર સંસારમાં બસે છે.’* કારણકે સોનાની બેડી હોય કે લોહાની બેડી હોય, પણ બન્ને બંધનરૂપ બેડીજ છે, તેમ પુણ્યબંધ હોય કે પાપબંધ હોય, પણ બન્ને

* ભુઓ-શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત પ્રવચનસાર ટીકા, ગા. ૭૬.

ભવળંધનરૂપ બેઠી જ છે, એટલે પુણ્ય-પાપમાં કોઈ ફલભેદ નથી, અર્થાત્ પુણ્યફલરૂપ સુખ પણ કર્મોદયરૂપ હોઈ દુઃખજ છે; ‘ પરિણામથીજ તાપથી, સંસ્કારથી, અને શુભવૃત્તિના વિરોધથી પુણ્યજન્ય સુખ તે દુઃખજ છે. ’ જેનો વધ કરાવાનો છે એવા ઘેટાની દેહ-પુષ્ટિનું પરિણામ જેમ અતિ દારુણ હોય છે, લોહીતરસી જળો જેમ અંતે દારુણ ઢયાને પામે છે, તેમ પુણ્યજન્ય વિષયભોગનો વિષાક પણ અતિ દારુણ હોય છે. મોત્સુક્યને લીધે જ્યાં વિષય તૃષ્ણાતાપથી ઇદ્રિયોનું સંતપ્તપણું રહે છે, ત્યાં સુખ થેતું હોય ? એક ખાંધેથી બીજી ખાંધે બાર આરોપવાની પેઠે ઇદ્રિયનો આહ્વાહ છતાં તરવથી દુઃખનો સંસ્કાર દૂર થતો નથી. સુખ દુઃખ અને મોહ એ ત્રણેય શુભવૃત્તિઓ વિરુદ્ધ છે, છતાં એ ત્રણેય દુઃખરૂપજ છે.

ઈત્યાદિ પ્રકારે પુણ્યજન્ય વિષયસુખનું જે પ્રગટ દુઃખરૂપપણું જાણે છે, એવા પરમ વૈરાગ્યવાન જ્ઞાની યોગીપુરુષ આ તુચ્છ વિષયસુખમાં કેમ રાચે ? મનમથના સાધનરૂપ શબ્દાદિ વિષયનો જય કેમ ન કરે ? ‘ જડ ચણ જગની એક ’ ‘ જિન ’ નો જેવા પુણ્યભોગને દૂરથી કેમ ફગાવી ન દે ? પરમ અમૃત જેવા વિષયજન્ય ધ્યાનસુખનો રસાસ્વાદ જેણે ચાખ્યો હોય, તે તુચ્છ બાકસબુકસ જેવા ડુર્ગંધિ વિષય-કલને કેમ ચાખે ? દારુણકે વિષયસુખ પરાધીન છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ સ્વાધીન છે. વિષયસુખ બાધા સહિત છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ બાધા રહિત છે. વિષયસુખ વિચ્છિન્ન-ખડિત છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ અવિચ્છિન્ન-અખડિત છે. વિષયસુખ બંધકારણ છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ મોક્ષકારણ છે. વિષયસુખ વિષમ છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ સમ છે. આવું પરમોત્તમ ધ્યાનસુખ જેને પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પછી તુચ્છ વિષય ભણી નજર પણ કેમ નાંખે ?

આવું ધ્યાનસુખ વળી વિવેકના બળથી-જ્ઞાનના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. સ્વપર વસ્તુના ભેદવિજ્ઞાનથી જે વિવેક ઉપજે છે, આત્મજ્ઞાન સાંપડે છે, તેના સામર્થ્યથી આ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિવેકજન્ય જ્ઞાનની સ્થોપથમની જેવી વિવેક બલજન્ય તીવ્રતા હોય છે, તેવીજ ધ્યાનની તીવ્રતા નીપજે છે; અને જેવી ધ્યાન સુખ ધ્યાનની તીવ્રતા નીપજે છે, તેવી આત્મસુખની તીવ્રતા ઉપજે છે.

* “ જ હિ મણ્ણદિ જો एवं जलिय चिसेसोत्ति पुण्णपावाणं ।
દિંદિ ઘોરમપારં સંસારં મોહસંછળ્ણો ॥ ”—શ્રી પ્રવચનસાર.

“ न ह्यायसस्य बंधस्य तपनीयमयस्य च ।
पारतंत्र्याविशेषेण फलभेदोऽस्ति कश्चन ॥ ”

—(ઇત્યાદિ જુઓ) શ્રી અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર, શ્લો. ૬૦-૭૪

* “ परिणामाच्च तापाच्च संस्काराच्च बुद्धैर्मतम् ।

શુભવૃત્તિવિરોધાच्च दुःखं पुण्यमवं सुखम् ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

કારણકે હંસ જેમ ક્ષીર-નીરનો વિવેક કરે છે, દૂધ ને પાણી જુદા પાડે છે, અને પછી પાણીને છોડી દૂધ શેડે છે, તેમ 'સુનિરૂપ પરમહંસ યોગિરાજ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરે છે, અને અનાત્મારૂપ સમસ્ત પરમાવને હેય-ત્યજવા યોગ્ય બાણી તેનો ત્યાગ કરે છે, તથા જ્ઞાનદર્શનમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પરમ આદેય-શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય બાણી આત્મસ્વભાવમાં ચિત્તવૃત્તિને ભેડે છે. આ આત્મસ્વરૂપના એકાદ્ય ચિંતનમાં અનુસંધાનરૂપ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થવો, તે જ મુખ્યપણે 'યોગ' છે, અને તેને જ જૈન પરિભાષામાં 'ધ્યાન' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અને એ શુદ્ધ ધ્યાનરૂપ હોળીની જવાળા કઠોર કર્મ પણ બાળી નાંખે છે.

“શુદ્ધ ધ્યાન હોરીકી જવાલા, બલે કર્મ કઠોર રે....નિજ મુખકે સધૈયા;
શેષ પ્રકૃતિ દલ ક્ષીરણ નિર્જરા, ભસ્મ ખેલ અતિ ભેર રે....નિજ” —શ્રી રવચંદ્રજી.

આમ આ ધ્યાનમુખ વિવેકબલથી-જ્ઞાન સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન હોય છે, એટલા માટે જ તે સદાય શમસાર-શમપ્રધાન હોય છે. કારણ કે 'સમજ્યા તે શમાયા.' જ્ઞાનનું અર્થાત્ વિવેકનું ફલ વિરતિ-શમ છે. 'જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ'—એ જિતપ્રવચનનું મહાસૂત્ર છે.

“જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ બધું તેનું નામ સમજવું છે. તેથી ઉપયોગ અન્ય વિકલ્પ રહિત થયો તેનું નામ શમાવું છે. વસ્તુતાએ બને એક જ છે. જેમ છે તેમ સમજવાથી ઉપયોગ સ્વરૂપમાં શમાયો, અને આત્મા સ્વભાવમય થઈ રહ્યો એ પ્રથમ વાક્ય 'સમજીને શમાઈ રહ્યા' તેનો અર્થ છે. અન્ય પદાર્થના સંયોગમાં જે અધ્યાસ હતો, અને તે અધ્યાસમાં આત્માપણું માન્યું હતું, તે અધ્યાસરૂપ આત્માપણું શમાઈ ગયું. એ બીજું વાક્ય 'સમજીને શમાઈ ગયા' તેનો અર્થ છે. જે જે સમજ્યા તેણે તેણે માફે તાફે એ આદિ અહંત્વ મમત્વ શમાવી દીધું; કેમકે કોઈ પણ નિજ સ્વભાવ તેવો દીઠો નહિ; અને નિજ સ્વભાવ તો અચિંત્ય અબ્યાણાધસ્વરૂપ, કેવળ ન્યારો જોયો. એટલે તેમાં જ સમાવેશ પામી ગયા ” (જીએ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૫૬૧.

આમ સ્વરૂપમાં જે શમાયા છે, એવા જ્ઞાની પુરુષના ચિત્તની પ્રશાંતવાહિતા હોય છે. જેમ તરંગ રહિત શાંત સરિતાનો પ્રવાહ અખંડ એકધારો વદ્યા કરે, તેમ અત્રે યોગીની શાંત ચિત્ત-સરિતાનો પ્રવાહ એવો અખંડ એકધારો પ્રશાંતવાહિતા શાંતપણે પ્રવદ્યા કરે છે, કે તેમાં કોઈ પણ વિકલ્પતરંગ ઊઠતો નથી, વિશેષ દૂર કર્યો હોવાથી સદૃશ એક સરળા પ્રવાહવાળી પરિણામિતા હોય છે. આ પ્રશાંતવાહિતા નિરોધજન્ય સંસ્કારથી ઉપજે છે x (આની વિશેષ સમજૂતી માટે જીએ પાત. યો. ૩, ૯-૧૦, તથા દ્વા. દ્વા. ૨૪.)

“તસ્ય પ્રશાંતવાહિતા સંસ્કારાત્ ।” —પાતંજલ યો. ૩-૧૦

શમ એટલે (૧) ક્ષયાયનું શમન, (૨) વિરતિ, (૩) વીતરાગભાવ, (૪) સમભાવ, (૫) સામ્યભાવ, (૬) ધર્મ, (૭) ચારિત્ર, (૮) આત્મશાંતિ-વિશ્રાંતિ.

આમ શમ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ એક છે. તે આ પ્રકારે:—(૧) વિવેકને શમના વિવિધ લીધે વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ સમજણ આવે, સ્વ-પરનો ભેદ પરખાય, અર્થની એકતા તો પછી આત્મા શિવાયની સમસ્ત વસ્તુ પારકી છે એમ જાણે, એટલે

તે વિષયરૂપ પરવસ્તુને નિમિત્તે નિષ્કારણ ક્ષયાયની ઉત્પત્તિ ન થાય, ‘રાગ દ્વેષ આણુહૈતુ’ ન ઉપજે, અને ક્રોધ-માન-માયા-લોભનું શમન થાય, શાંતપણું થાય, મંદપણું થાય. આમ વિવેકથી ક્ષયાયશમન થાય છે. (૨) વિવેકથી સ્વ-પરનો ભેદ જાણે, એટલે પછી પરભાવથી વિરામ પામે-વિરતિ પામે. જે વિષયને માટે જાંવાં નાંખવારૂપ મનની દોડાદોડ થતી હતી, તે બંધી અટકી જાય, વિરમી જાય. આમ ‘જ્ઞાનનું ફલ વિરતિ’ એ સૂત્ર અર્થિતાર્થ બને છે. (૩) સ્વ-પર ભેદ જાણે, એટલે પર વસ્તુમાં ઝુંઝાલ નહિ, મોહ પામે નહિ, ગોથું ખાય નહિ. એટલે પરભાવ પ્રત્યેનો રાગ છીટી જાય, આસક્તિ છૂટે, રોહાનુબંધ ત્રુટે. આમ વીતરાગ ભાવરૂપ શમ પામે. (૪) જ્યામ વીતરાગ ભાવ પામે, સર્વત્ર રાગ-દ્વેષ વિરહિત બને, એટલે સર્વત્ર સમભાવી થાય, કયાંય પણ ઇદ-અનિદ બુદ્ધિ ચિંતવે નહિ, સમદર્શી બને, ‘વંદક નિંદક સમ ગણે’-ઈત્યાદિ પ્રકારે સમભાવને પામે. (૫) આમ સમભાવને પામે એટલે સામ્યભાવને પામે. જેવું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સમાનપણું-સદૃશપણું પામવું તેવું નામ સામ્ય છે, એટલે સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ સામ્યને પામે (૬) અને આ સામ્ય પામે એટલે ધર્મ પામે. કારણ કે ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ. ‘વસ્તુસદ્ભાવો ધર્મો.’ આત્મસ્વભાવને પામવો તેવું નામ ધર્મ. માટે સ્વરૂપસામ્ય થયું એટલે આત્મધર્મ પામ્યો. (૭) આત્મધર્મ પામ્યો એટલે ચારિત્ર યુક્ત થયો. કારણ કે ‘સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં’-આત્મ-સ્વરૂપનું અનુચરણ તે ચારિત્ર. જેવું આત્માનું સ્વરૂપ ખ્યાત છે, પ્રસિદ્ધ છે, તેવું યથાખ્યાત ચારિત્ર અર્થાત સ્વ સ્વરૂપમાં રમણપણું આમ પ્રાપ્ત થાય. (૮) અને આપણો આત્મભાવ જે એક જ ચૈતન્ય આધારરૂપ છે, તે જ નિજ પરિકર-નિજ પરિવાર બીજા સર્વ સાથ સંયોગ કરતાં સાર છે. તે જ નિજ પરિકરરૂપ આત્મભાવની સાક્ષાત્ અત્ર પ્રાપ્ત થઈ, એટલે પરમ આત્મશાંતિ ઉપજી, અને આત્મા સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થયો, સ્વરૂપવિશ્રાંતિ પામ્યો, સ્વરૂપમાં શમાઈ ગયો. આમ સમજાયો એટલે શમાયો.

“શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા, માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો;

જીવિત કે મરણે નહિ” ન્યૂનાધિકતા, ભવ મોક્ષે પણ વર્તે શુદ્ધ સમભાવ જો.

અર્પૂ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ”—શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજી.

આમ સ્વ-પરનો ભેદ જાણ્યો-વિવેક થયો, એટલે ક્ષયાય ઉપશાંતિ થઈ, વિરતિ થઈ, આસક્તિ ગઈ, વીતરાગતા આવી, સમતા ઉપજી, સ્વરૂપ સામ્ય થયું, આત્મધર્મની સિદ્ધિ

થઈ, યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટયું, આત્મા પરમ શાંતિમાર્ગને પામ્યો, 'સ્વરૂપે શમાયા સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થયો, સ્વરૂપ સમજીને તેમાં જ શમાઈ ગયો. આ એવા' બધા 'શમ'ના પ્રકાર છે. અથવા તો સરવાળે પરિણામે એક જ છે. આવા અપૂર્વ શમની અત્ર પ્રાપ્તિ હોય છે. એટલે જ આ ધ્યાનમુખને શમસાર-શમપ્રધાન કહ્યું છે. તેમજ—

સર્વં પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ ।

एतदुक्तं समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૧૭૨ ॥

પરવશ સઘળું દુઃખ છે, નિજવશ સઘળું સુખ; 'લક્ષણુ' એ સુખ દુઃખનું, કહ્યું સંક્ષેપે મુખ્ય ૧૭૨

અર્થ:—પરવશ હોય તે બધુંય દુઃખ છે, અને આત્મવશ હોય તે બધુંય સુખ છે, આ સંક્ષેપમાં સુખદુઃખનું લક્ષણ કહ્યું છે.

વિવેચન.

" સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણુ, નિજવશ તે સુખ લક્ષીએ;

એ હોટે આતમણુ પ્રગટે, તે વિણ સુખ કુણ કહીએ ?"—શ્રી યો. સજ્જાય ૭-૨

જે કાંઈ પરવશ છે—પરાધીન છે, તે બધુંય દુઃખ છે; અને જે સ્વવશ છે—આત્મવશ છે. તે બધુંય સુખ છે; કારણકે તેમાં સુખ-દુઃખના લક્ષણોના યોગ છે. આ સંક્ષેપમાં સુખ-દુઃખનું લક્ષણ-સ્વરૂપ મુનિએ કહ્યું છે.

સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે ' પારકી આથ તે સદા નિરાશ ' પરાધીનતા-પરતંત્રતા જેવું કાંઈ દુઃખ નથી ને સ્વાધીનતા-સ્વતંત્રતા જેવું કાંઈ સુખ નથી. કાંઈ પારકી આથે ઓશીયાળો થઈને પડ્યો હોય, તેવું દુઃખ તે 'સઘળું' પરવશ પોતે જ બાજે છે. પરાધીન-પરતંત્ર રાષ્ટ્ર કે પ્રબંને કેવું દુઃખ ભોગવવું તે દુઃખલક્ષણુ' પડે છે, તે હાલના જમાનામાં સર્વ કાંઈ બાજે છે. આમ જેમ વ્યવહારમાં, તેમ પરમાર્થમાં પણ પરાધીનતા-પરતંત્રતા એ દુઃખ છે, સ્વાધીનતા-સ્વતંત્રતા એ સુખ છે. પરમાર્થથી પરાધીનતા એટલે આત્માથી અતિરિજ્ઞા-ગ્રૂહી એવી પરવસ્તુને આધીનપણું-પરતંત્રપણું, સ્વાધીનતા એટલે નિજ આત્મસ્વરૂપને આધીનપણું-સ્વતંત્રપણું. જેમાં પર વસ્તુરૂપ વિષયની અપેક્ષા રહે છે, તે વિષયજન્ય સુખ તે

વૃત્તિ:—સર્વે પરવશં દુઃખમ્—પરવશ તે સર્વ દુઃખ છે, નેના લક્ષણના યોગ થઈ, સર્વમાત્મવશં સુખમ્—આત્મવશ તે સર્વ સુખ છે—એ જ હેતુથી. एतदुक्तं—આ કહ્યું છે મુનિએ, समासेन—સમાસથી, સંક્ષેપથી, लक्षणम्—લક્ષણ, स्वरूप, सुखदुःखयोः—સુખ-દુઃખનું.

સુખ નથી, પણ દુઃખ જ છે, અથવા કેવલ સુખભાસ જ છે, એમ આપણે પૂર્વે વિસ્તારથી વિચારી ગયા. જેમાં એક શુદ્ધ આત્મવસ્તુનું જ અવલંબન છે, એવું નિરપેક્ષ આત્મસુખ એ જ વાસ્તવિક સુખ છે કારણકે ‘સાપેક્ષં અસમર્થં, નિરપેક્ષં સમર્થં’ સાપેક્ષ તે અસમર્થ છે, નિરપેક્ષ તે સમર્થ છે, આમ પરમાર્થ પરિભાષા છે.

“ આશા ઓરનકી કયા કીજે ? ગ્યાન સુધારસ પીજે....આશાં

ભટકે દાર દાર લોકનકે, કુકર આશા ધારી....આશાં

આશા દાસીકે જે જાયે, તે જન જગકે દાસ....આશાં ”—શ્રી આનંદધનંડ.

અથવા આકુલતા એ દુઃખનું લક્ષણ છે, અને નિરાકુલતા એ સુખનું લક્ષણ છે, એ વ્યાખ્યા પણ ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા સાથે બંધાયેલી છે, ને તેને પુષ્ટ કરે છે; કારણ કે જ્યાં એક કરતાં વધારે મળે-મળે, જ્યાં દ્રેત છે ત્યાં આકુલતા છે; આકુલતા તે અને જ્યાં એક શુદ્ધ નિર્લેખ વસ્તુ હોય છે, જ્યાં અદ્રેત છે ત્યાં દુઃખ નિરાકુલતા છે. એટલે પરવસ્તુના સંયોગ સંબંધથી જ્યાં પરાધીનતા છે ત્યાં આકુલતા છે; અને જ્યાં આકુલતા છે, ત્યાં દુઃખ છે,—એ સર્વ કોઈને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તથા પરવસ્તુના સંયોગ સંબંધથી રહિત એવી જ્યાં સ્વાધીનતા છે ત્યાં નિરાકુલતા છે; અને જ્યાં નિરાકુલતા છે ત્યાં સુખ છે. આ પણ સર્વને સાક્ષાત્ અનુભવ છે. આમ આ જાને વ્યાખ્યાનો સુમેળ છે.

આત્માથી અતિરિક્ત-ભૂદી એવી જે અન્ય વસ્તુ-કર્મ, તેના વડે કરીને જ આ આત્માને અનંત સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. બેડીથી જકડાયેલા પરાધીન કેદીને જ્યાં લઈ જવો હોય ત્યાં પરાણે લઈ જવાય છે, તેમ કર્મબંધરૂપ ‘પારકો પેકો બેડીથી બંધાયેલા પરાધીન જીવને કર્મ ગમે ત્યાં ધસડી જાય છે, અને વિનાશ કરે’ જન્મ-જરા-મરણાદિ અનંત દુઃખોથી દુઃખી કરે છે. આમ ‘પારકો પેકો વિનાશ કરે’—‘પરઃ પ્રવિષ્ટઃ કુચ્ચે વિનાશ’—એ લોકોક્તિ સાચી કરે છે. આત્માએ સ્વસમયને અર્થાત્ આત્મવસ્તુની સ્વરૂપમર્યાદાને ઉલ્લંઘી, પરસમયમાં—પારકા પુણ્યલક્ષેત્રમાં—પારકી હલમાં પ્રવેશ કર્યો, અતિક્રમણ (Transgression, Trespass) કર્યો અનાદિથી આત્માએ પરપુણ્યલક્ષેત્રમાં માર્યું માર્યું—હસ્તરૂપ કર્યો, પરવસ્તુમાં આસક્તિ કરી, તેની સાથે સ્નેહસંબંધ (1) બાંધ્યો. એટલે તે પુણ્યલક્ષેત્રમાં બદલામાં કર્મરૂપ ભૂત તે આત્માને વળગાડ્યું, અને આત્માને પોતાના લક્ષેત્રમાં આક્રમણના શુન્દાના બદલામાં પોતાના વિષય-લક્ષેત્રમાં પૂરી રાખવારૂપ દંડ લીધો ! અથવા તો સ્નેહ-સંબંધના બદલામાં તેને ગાઢ બંધને બાંધી સંસારરૂપ હેડમાં પૂરી રાખ્યો ! આમ પરાધીનતાથી જ બધી મોહાકાણુ થઈ છે !

પણ જ્યારે આત્મા પરલક્ષેત્રમાં આક્રમણરૂપ અતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત કરે છે, ને પોતાના

ક્ષેત્રમાં પાછા જવારૂં પ્રતિક્રિયા કરે છે, પુનઃ પરક્ષેત્રમાં નહિં જવાનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; સ્વરૂપમાં સમવસ્થિત રહી શુદ્ધ સામાયિકરૂપ આત્મસ્વભાવને ' પ્રતિક્રિયા ' બને છે; સ્વસ્વરૂપના સ્પર્શનરૂપ સાચું આત્મવર્ણન કરે છે; ' નમો કર્યે છૂટકો સુખ ! નમો સુખ ! ' એમ આત્મસ્તુતિની પરમ ધન્ય યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે; અને ' કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા ' નિર્જંથના પંથને પામે છે, અર્થાત્ દેહ છતાં દેહાતીત દશાને પામી નિરંતર કાયોત્સર્ગી બાવને સાધે છે;—ત્યારે આ આત્મા સ્વાધીન—આત્માધીન એવા પરમ સુખને અનુભવે છે. અને આવી આ કાયોત્સર્ગી દશાને પામેલો આ દૃષ્ટિમાં સ્થિત યોગી તો પરવશપણાથી દુઃખસ્વરૂપ એવા સર્વ વિષયનો ત્યાગ કરે છે, અને સ્વવશપણાથી સુખ-સ્વરૂપ એવા શુદ્ધ આત્મધ્યાનનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે પરમાનંદ લહરીઓમાં નિરંતર નિમજ્જન કરે છે.

પુણ્યાપેક્ષમપિ હ્યેવં સુખં પરવશં સ્થિતમ્ ।

તત્તથ દુઃખમેવૈતત્તલ્લક્ષણનિયોગતઃ ॥ ૧૭૩ ॥

પુણ્ય અપેક્ષક સુખ પણ, પરવશ સ્થિત છે આમ;
તસ લક્ષણ નિયોગથી, દુઃખજ એવું તમામ. ૧૭૩

અર્થ:—એમ પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ પણ પરવશ સ્થિત છે, અને તેથી કરીને આ તેના લક્ષણના નિયોગથી દુઃખ જ છે. (અને ધ્યાનજન્ય સુખ જ તાત્ત્વિક સુખ છે.)

વિવેચન.

એમ ઉપર કહી તે નીતિ પ્રમાણે પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ પણ પરવશ રહ્યું છે, કારણકે પુણ્યનું પરપણું છે, એટલે તે પણ તેના લક્ષણના નિયોગથી દુઃખ જ છે. તેથી આમ ધ્યાનજન્ય સુખ એ જ તાત્ત્વિક સુખ છે, કારણકે તેનું અપરાધીનપણું છે અને કર્મ વિયોગ માત્રથી ઉપજવાપણું છે.

ઉપરમાં જે સામાન્ય નિયમથી કહ્યું કે જેટલું પરવશ છે તેટલું ગદ્ય દુઃખ છે, અને સ્વવશ છે તેટલું ગદ્ય સુખ છે, તે નિયમની નીતિ પ્રમાણે જે સુખમાં પુણ્યની અપેક્ષા

વૃત્તિ:—પુણ્યાપેક્ષમપિ—પુણ્યાપેક્ષી પણ, પુણ્યની અપેક્ષાવાળું પણ, હ્યેવમ્—એમ, ઉક્ત નીતિથી, સુખં પરવશં સ્થિતમ્—સુખ પરવશ સ્થિત છે, પુણ્યના પરપણાને લીધે. તત્તથ દુઃખમેવૈતત્તલ્લક્ષણનિયોગતઃ—અને તેથી કરીને આ તેના લક્ષણના નિયોગને લીધે દુઃખ જ છે. તેથી આમ—ધ્યાનજં તાત્ત્વિક સુખ—ધ્યાનજન્ય એ જ તાત્ત્વિક સુખ છે—અપરાધીનપણાને લીધે, કર્મ વિયોગ માત્ર જન્યપણાને લીધે. [ધ્યાનજં તાત્ત્વિક સુખમ્—એ પાઠાંતર છે.]

રહે છે, અર્થાત્ પુણ્યોદયયક્રી જે જે સુખપ્રાપ્તિ થાય છે, તે પણ પુણ્યોદયી સુખ દુઃખ જ છે. કારણકે તે પુણ્ય પણ પરવસ્તુ છે, એટલે તેને પરાધીન તે દુઃખ એવું સુખ તે તો દુઃખ જ છે, એ દુઃખનું લક્ષણ અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

પુણ્યને પરવસ્તુ કહેવાનું કારણ એ કે-પુણ્ય એ શુભ કર્મ છે અને શુભ કર્મ એ આત્મથી અતિરિક્ત-જ્યોત્તી એવી પરવસ્તુ છે. આમ પરવસ્તુરૂપ પુણ્યના ઉદયથી કેવેદ્ર-મનુજેન્દ્ર આદિના જે જે સુખ સાપડે છે, તે પરમાર્થથી દુઃખ જ છે, અથવા સુખાભાસ જ છે. ઇદ્ર-ચક્રવર્તી આદિની અદળક ઋદ્ધિ અને તેથી પ્રાપ્ત થતા પંચ વિષય સંબંધી કહેવાતા સુખ તે દુઃખ જ છે અને શ્રી ઉપનિષદસ્વપ્નપંચ કથામાં કહેલ નિઃપુણ્યકે રહેતું તાદૃશ ચિતાર ખડો કરતું પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે. તેમાં પુણ્યોદયથી ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ પામેલાને પણ પરમાર્થથી ‘નિઃપુણ્યક’ અર્થાત્ ધર્મ-ધનથી રહિત એવો નિર્ધનીઓ મહાદરિદ્રી ને દુઃખી કહ્યો છે. તે સમસ્ત અફલુત રૂપક વર્ણન (Allegory) મહાત્મા સિદ્ધિપિંની જેમ પોતાના આત્મા ઉપર ઘટાવી આત્માથી સુમુક્ષુ છાવે પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે જો કહી બંધનને સુખ માની શકાય તો પુણ્યને સુખ માની શકાય, પણ તેમ તો મૂર્ખ ગમાર પણ માને નહિ. કારણકે પુણ્ય એ સોનાની બેડી ને પાપ એ લોહાની બેડી, પણ બન્ને બંધન તો છે જ છે. પોપટને સોનાના પાજરામાં પૂર્યો હોય કે લોહાના, પણ તે બન્ને બંધનરૂપ પાંજરા છે જ. એટલે જે પુણ્યબંધથી સંસારબંધન ચાલુ રહે છે, વિષય તૃષ્ણા ઉદીર્ણ રહે છે, તેને સુખ કેમ કહી શકાય ? આ વગેરે ઉપરમા વિસ્તારથી વિવેચાર્થ ચૂક્યું છે.

આ ઉપરથી સારરૂપ તાત્પર્ય એક જ છે કે-તાત્વિક-પારમાર્થિક સુખ કેવળ ધ્યાનથી જ ઉપજે છે; કારણ કે આત્મધ્યાનમાં પરાવલંબનની અપેક્ષા નથી, અથવા

ધ્યાનસુખ તે કેવલ આત્માધીન છે, અને તે કર્મવિયોગમાત્રથી ઉપજે છે, આત્માધીન એટલે તેમાં કર્મનું પરવશપણું નથી આમ સ્વાધીન એવા આત્મધ્યાનમાં આત્મા ધ્યાતા છે, ધ્યેય આત્મા છે, ને ધ્યાન આત્મા છે. ધ્યાતા-

ધ્યાન-ધ્યેયની ત્રિપુટીની અત્ર એકતા થાય છે, પરમ શુદ્ધ અદ્વૈત થાય છે. સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સાધ્ય, સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સાધન, ને સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સિદ્ધિ-એમ અલેહ એકતા અત્ર થાય છે. એટલે કોઈ પણ પ્રકારની કોઈ પણ વિકલ્પરૂપ આકુલતા થતી નથી, પરમ નિર્વિકલ્પ શાંતિ થાય છે, પરમ સ્વસ્થતા ઉપજે છે, તે જ પરમ સુખ છે, તે જ પરમ આનંદ છે એવા પરમોત્તમ ધ્યાન સુખની તુલ્ય વિષયસુખમાં રાચનારા પામર જનોને શી ખગર પડે ? નગરમાં રહેનારા નાગર જ નતા સુખની ગમાર ગામડીઆને શી ગમ પડે ? તેમ અનુભવ વિના તે ધ્યાનસુખ કેમ કહી શકાય ?

“ નાગર સુખ પામર નવિ જાણે, વલ્લભ સુખ કુમારી રે,

અનુભવ વિણ ત્યમ ધ્યાનતાણું સુખ, કુણું લહે નર નારી રે ”-શ્રી યો. સજ્જા. ૭-૩.

‘આ ધ્યાન જ્યારે પરમ પરિપાકને પામે છે ત્યારે તેની પાસે ઇક્ષ્વક તૃણ સરખું છે. સ્વપ્રકાશમય-સુખમય-બોધમય એવું આ ધ્યાન જ લવનો નાશ કરનારું છે. આત્માનો પરમાત્મામાં જે હેઠલુદ્ધિકૃત વિવાદ હતો, એને આ ધ્યાનરૂપ સંધિકાર ઝડ દૂર કરી, એ બેનો અલેદ કરી આપે છે.’ અર્થાત્ આત્મા-પરમાત્માની અલેદતા થતાં આત્માનો પરમાત્મામાં લય થાય છે.

“ધ્યાન મુધારસ પાન મગનતા, લોજન સ્વગુણ ઉપલોભ રે....નિજ મુખકે સધૈયા;
રીઝ એકત્વતા તાનમે વાજે, વાજિત્ર સન્મુખ યોગ રે....નિજ” —શ્રી દેવચંદ્ર.

ધ્યાનં ચ નિર્મલે વોધે સદૈવ હિ મહાત્મનામ્ ।

ક્ષીણપ્રાયમલં હેમ સદા કલ્યાણમેવ હિ ॥ ૧૭૪ ॥

નિર્મલ બોધ સતે સદા, મહાત્માઓને ધ્યાન;

ક્ષીણપ્રાય મલ હોય તે, હેમ સદા જ કલ્યાણ. ૧૭૪.

અર્થ:—અને નિર્મલ બોધ સતે, મહાત્માઓને સદૈવ જ ધ્યાન હોય છે. ક્ષીણપ્રાય મલવાળું સોતું સદાય કલ્યાણ જ હોય છે.

વિવેચન

“એહ દષ્ટિમાં નિર્મલ બોધે, ધ્યાન તે હોયે સાચું;

દ્રષ્ટુ રહિત નિરંતર જ્યોતિ, રત્ન તે હીપે બચું.” —શ્રી શે. સન્યા. ૭-૪

૨૫૪ ક્ષયોપશમથી ઉપજેલો નિર્મલ બોધ હોતાં, મહાત્મા મુનિઓને સદૈવ જ ધ્યાન હોય છે. અત્રે પ્રતિવસ્તુઉપમા આપી છે કે-ક્ષીણપ્રાય મલવાળું સોતું સદાય કલ્યાણ જ હોય છે. કારણ કે તેની તથાપ્રકારની અવસ્થાની ઉપપત્તિ છે.

“જેટલું આત્મજ્ઞાન થાય તેટલી આત્મસમાધિ પ્રગટે” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

વૃત્તિ:—ધ્યાનં ચ નિર્મલે વોધે-અને ૨૫૪ ક્ષયોપશમથી ઉપજેલો નિર્મલ બોધ સતે ધ્યાન, થું ? તો કે-સદૈવ હિ મહાત્મનામ્-મદૈવ જ મહાત્માઓને, મુનિઓને હોય છે. આ જ પ્રતિવસ્તુપ-માથી કહે છે-ક્ષીણપ્રાયમલં હેમ-ક્ષીણપ્રાય મલવાળું હેમ-સોતું, સદા કલ્યાણમેવ હિ-સદા કલ્યાણ જ હોય છે, -તથાપ્રકારની અવસ્થાની ઉપપત્તિને લીધે.

■ “યઞ્ ગચ્છતિ પરં પરિપાકં, પાકશાસનપદં તૃણકલ્પમ્ ।

સ્વપ્રકાશસુખયોગમયં તદ્વધાનમેવ ભવનાશિ મજ્જમ્ ॥

આત્મનો હિ પરમાત્મનિ યોડ્મુદ્ધેદવુદ્ધિકૃત પવ વિવાદઃ ।

ધ્યાનસંધિરુદ્ધં વ્યપનીય દ્રાગમેદમનયોર્વિતનોતિ ॥” —શ્રી અધ્યાત્મસાર, અં ૧૭.

આ સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં બોધ એટલો બધો નિર્મલ થઇ ગયો હોય છે, સ્પષ્ટ ક્ષયોપશમનું બલ એટલું બધું વધી ગયું હોય છે, કે આ દૃષ્ટિવાળા મહાત્મા યોગી સુનીશ્વરોને સદાય-નિરંતર ધ્યાન વર્તે છે. આ આત્મારામી જ્ઞાની આત્મધ્યાનથી પુરુષો નિરંતર આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે, એવી અદ્ભુત સહજ આત્મપ્રાપ્તિ ધ્યાનદશા તેમની વર્તે છે; કારણ કે જ્ઞાનપ્રમાણ ધ્યાન થાય છે. અને અત્રે યોગીનો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ એટલો બધો વધી ગયો હોય છે, સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધ એટલો બધો સ્પષ્ટ ને ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગયો હોય છે, જ્ઞાનદશા એટલી બધી આકરી-તીવ્ર થઈ ગઈ હોય છે, કે એવા યોગીશ્વરોને સહજ સ્વભાવે નિરંતર અંગડ આત્મધ્યાન વર્તે છે આ આત્મધ્યાની* પુરુષ ‘પુણ્ય-પાપ યોગ વિષયમાં આત્માને આત્માથી રૂંધી, તથા પરવસ્તુ પ્રત્યેની ઇચ્છાથી વિરત થઈ, દર્શન-જ્ઞાનમાં સ્થિત થાય છે અને સર્વ સંગથી મુક્ત એવા તે આત્માને આત્માથી ધ્યાવે છે, કર્મને કે નોકર્મને ધ્યાવતા નથી, અને ચેતયિતા-આત્માનુભવી એવા તે એકત્વને ચિંતવે છે. આમ દર્શન-જ્ઞાનમય ને અનન્યમય એવા જ્ઞાની પુરુષ આત્માને ધ્યાવતાં કર્મવિપ્રમુક્ત એવા આત્માનેજ શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરે છે.’ આ આત્મધ્યાનની સિદ્ધિમાં જોણે શુદ્ધ આત્માની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરી છે, એવા ‘પરમાત્માનું’ અવલંબન પરમ ઉપકારી થાય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પરમાત્માની લજ્જાથી પોતાનો શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, એટલા માટે યોગી પુરુષો પોતાના મનોમદિરમાં પરમાત્માનું નિરંતર ધ્યાન ધરે છે, કારણ કે એવા પુષ્ટ નિમિત્ત આલંબનરૂપ પરમાત્માના ધ્યાનથી લય સ્થાને સ્વાલંબન-આત્માલંબન થાય છે, અને આમ ‘દેવચંદ્ર’ પરમાત્માના શુભની સાથે એકતાનતા થતાં, આત્મા પૂર્ણસ્થાને પહોંચે છે, પરમાત્મપદને પામે છે.

“પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, સ્વાલંબન લય ઠાને;
દેવચંદ્ર શુભને એક તાને, પહોંચે પૂરણ થાને.”

“ભારા સ્વામી હો તોરો ધ્યાન ધરિજે, ધ્યાન ધરિજે હો;
સિદ્ધિ વરીજે, અનુભવ અમૃત પીજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે લોકપ્રસિદ્ધ હાતાં આશ્યું છે કે-જેમાંથી મેલ લગભગ ગાળી નંખાયો હોય, શુદ્ધ કરાયો હોય, એવું હેમ-સોનું ‘કલ્યાણ’ તરીકે ઓળખાય છે, અને તે સદાય

* “અપ્પાણમપ્પણા કંઘિઝણ દો પુણ્ણવાવજોપસુ ।

દંસણનાણહિ ઠિદો રુચ્છાવિરઝો ય અપ્પાણ્ણિ ॥

જો સવ્વસંગમુક્કો જ્ઞાયવિ અપ્પાણમપ્પણો અપ્પા ।

ણવિ કમ્મં ણોકમ્મં ચેદા વિતેદિ પયયંતં ॥

અપ્પાણં જ્ઞાયંતો દંસણનાણમઝો અણ્ણણમઝો ।

લહ્હ અચિરેણ અપ્પાણમેવ સો કમ્મપવિમુક્કં ॥”—શ્રી સમયસાર ગા. ૧૮૭-૧૮૮.

‘ કલ્યાણુ ’ સ્વરૂપ જ રહે છે. તેમ અત્રે પણ કર્મભલ લગભગ ક્ષીણ કલ્યાણુ સુવર્ણ થયેા હોવાથી-ક્ષીણપ્રાય હોવાથી, નિર્મલ એવા ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમથી જે યોધ યાય છે, તે પરમ કલ્યાણુરૂપ જ હોય છે, કારણકે તે પરમ કલ્યાણુસ્વરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સાચા જ્ઞાનનો હેતુ થઈ પડે છે. જેમ દ્રવ્ય વિનાનું, નિરંતર જયેતિવાળું રત્ન ખરેખર હીપે છે-જગારા મારે છે, તેમ આ નિર્મલ યોધરૂપ સાચું રત્ન અંતરમાં જગારા મારે છે, અત્યંત જળકી બેઠે છે. આવેા પરમ પ્રકાશમય-પ્રકાશ ધામરૂપ યોધ સદાય પરમ કલ્યાણુસ્વરૂપ જ છે, કારણકે પરમ કલ્યાણુમય સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ અત્રે નિકટમાં નિકટ વર્તે છે. વળી જેમ શુદ્ધ ‘ કલ્યાણુ ’ સુવર્ણ કદી ખગડે નહિ, વિપરિણામ પામે નહિ, પણ જેમ છે તેમ કલ્યાણુસ્વરૂપ જ રહે; તેમ શુદ્ધ કલ્યાણુમય નિર્મલ યોધ કદી વિણસે નહિ, વિપરિણામ પામે નહિ, પણ જેમ છે તેમ શુદ્ધ કલ્યાણુસ્વરૂપ જ રહે. એટલે આવેા નિર્મલ યોધ સતે અત્રે નિરંતર ધ્યાન વર્તે છે, એ યથાર્થ કહ્યું છે.

સત્પ્રવૃત્તિપદં ચેહાસન્જાનુષ્ઠાનસંજિતમ્ ।

મહાપથપ્રયાણં યદનાગામિપદાવહમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

ને સત્પ્રવૃત્તિપદ અહીં, છે અસંગ અનુષ્ઠાન

મહાપથતરું પ્રયાણુ જે, આપે પદ નિર્વાણ. ૧૭૫

અર્થ:—અને અહીં-તત્ત્વમાર્ગમાં, ‘ અસંગાનુષ્ઠાન ’ એ સંજ્ઞાએ જોળખાતું એવું સત્પ્રવૃત્તિપદ વર્તે છે, કે જે મહાપથ-પ્રયાણુરૂપ હોઈ, અપુનરાવર્ત પદ-નિત્ય પદ-પમાડનારું છે.

વિવેચન

અને અહીં તત્ત્વમાર્ગને વિષે, ‘ અસંગાનુષ્ઠાન ’ એ સંજ્ઞાએ જોળખાતું એવું સત્પ્રવૃત્તિ પદ પ્રાપ્ત વર્તે છે. કારણ કે તથાપ્રકારે સ્વરસપ્રવૃત્તિ હોય છે. તે અસંગાનુષ્ઠાન નામનું સત્પ્રવૃત્તિપદ મહાપથના પ્રયાણુરૂપ છે, અને અનાગામિપદાવહ છે, અર્થાત્ અપુનરાવર્ત પદ પમાડનારું-નિત્ય પદ પમાડનારું છે.

અસંગ અનુષ્ઠાન.

ઉપરમાં જે સત્પ્રવૃત્તિપદ કહ્યું તે શું? તેનું અત્ર સ્વરૂપ કહ્યું છે. અહીં તત્ત્વ-

વૃત્તિ.-સત્પ્રવૃત્તિપદં ચેદ્—અને અહીં એટલે કે તત્ત્વમાર્ગમાં સત્પ્રવૃત્તિ પદ, શું? તોફે અસન્જાનુષ્ઠાનસંજિતમ્-અસંગાનુષ્ઠાન સંજિત-સંજ્ઞાવાળું વર્તે છે, તથાપ્રકારે સ્વરસપ્રવૃત્તિને લીધે. મહાપથપ્રયાણં યદ્-જે અસંગાનુષ્ઠાન મહાપથ પ્રયાણુ છે અનાગામિપદાવહમ્-અનાગામિ પદાવહ છે, (અપુનરાવર્ત પદ પમાડનાર છે), નિત્યપદ પ્રાપ્ત-પમાડનાર છે.

માર્ગમાં અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની સિદ્ધિ સાધનારા યોગમાર્ગમાં, સત્પ્રવૃત્તિપદને ‘અસંગાનુષ્ઠાન’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ ‘અસંગાનુષ્ઠાન’ સંજ્ઞાનામ ઉપરથી એતું સ્વરૂપ સંજ્ઞાત થાય છે, સમ્યક્પ્રકારે જણાય છે, એટલે એને ‘અસંગાનુષ્ઠાન’ સંજ્ઞા જરાજર ધટે છે. ‘સંજ્ઞાયતે અનેન દત્તિ સંજ્ઞા.’ આ અસંગ અનુષ્ઠાન એટલે શું ? તે જરાજર સમજવા માટે આ ચાર પ્રકારના અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ: (૧) પ્રીતિ અનુષ્ઠાન, (૨) ભક્તિ અનુષ્ઠાન, (૩) વચન અનુષ્ઠાન, (૪) અસંગ અનુષ્ઠાન.

જે અનુષ્ઠાનમાં પરમ આદર-પ્રયત્નાતિશય હોય છે, પરમ પ્રીતિ ઉપજે છે, અને શેષત્યાગથી એટલે કે બીજાં બધાં કામ એક કોર મૂકી દઈ જે કરાય છે, તે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન છે. x એ પ્રીતિ અનુષ્ઠાનની તુલ્ય છતાં, પૂજ્યપણુની બુદ્ધિથી પ્રીતિ-ભક્તિ જે વિશુદ્ધતર વ્યાપારવાળું હોય છે, તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન છે. એટલે અનુષ્ઠાન બીજી બધી રીતે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન જરાજર છતાં, આ ભક્તિ અનુષ્ઠાનમાં પૂજ્યભાવનો અંશ વિશેષ હોય છે, તેથી તે વધારે વિશુદ્ધયોગ-વ્યાપારવાળું હોય છે. આ પ્રીતિ-ભક્તિ એ જાનને અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજવા માટે પત્નીનું અને માતાનું ઉદાહરણ છે. પત્ની છે તે અત્યંત વલ્લભ-પ્રિય છે, તેમજ જનની હિતરૂપ છે. પત્નીને જે હોજન-વસ્ત્રાદિ આપવામાં આવે છે તે પ્રીતિથી અપાય છે, અને માતાને જે આપવામાં આવે છે તે ભક્તિથી અપાય છે. આટલો એ જાનને વચ્ચે ફેર છે.

શાસ્ત્ર અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક સાધુપુરુષની જે સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ, તે વચનાનુષ્ઠાન છે. અર્થાત્ આસ્ત્રિવંત સત્પુરુષની શાસ્ત્રવચનને અનુસરતી, ‘જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે’ એવી સર્વત્ર ઉચિત યોગવાળી પ્રવૃત્તિ, શાસ્ત્રમાં કહ્યા વચન-અસંગ પ્રમાણે યથાસ્ત્ર આદર્શ (Ideal) આચરણ, તે વચનાનુષ્ઠાન છે. અનુષ્ઠાન ડા. ત. અઢાર હજાર શીલઅંગને ધરનારા તે સાચા સાધુ અથવા મુનિ છે, તેવું શાસ્ત્રવચન અનુસારનું યથોક્ત આદર્શ આચરણ હોય તે વચનાનુષ્ઠાન. વ્યવહારકાલે શાસ્ત્રવચનથી જે નિરપેક્ષ હોય છે-શાસ્ત્રવચનની જ્યાં અપેક્ષા રહી નથી, અને અતિદંઢ સંસ્કારને લીધે અંદનગંધ ન્યાયે જે આત્મારૂપ ધર્મ ગયું હોય છે, એવું જે જિનકદબી આદિનું ક્રિયાસેવન-સર્વ પર જાવના સંગસ્પર્શરહિત શુદ્ધ

x “યન્નાદરોઽસ્તિ પરમઃ પ્રીતિશ્ચ હિતોદયા ભવતિ કર્તુઃ ।

શેષત્યાગેન કરોતિ યદ્ધ સત્પ્રીત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥

ગૌરવવિશેષયોગાદ્બુદ્ધિમતો યદ્વિશુદ્ધતરયોગમ્ ।

ક્રિયયેતરતુલ્યમપિ હેયં તદ્ભક્ત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥

અત્યન્તવલ્લભા અલુ પત્ની તદ્ભક્તિતા ચ જનનીતિ ।

તુલ્યમપિ કૃત્યમનયોર્માતં સ્વાત્મીતિભક્તિગતમ્ ॥” — પોણશક, ૧૦, ૩-૫

આત્માનુચરણ તે અસંગાનુષ્ઠાન છે. કહ્યું છે કે—‘ અભ્યાસાતિશયને* લીધે સતોથી જે સાત્મીભૂત જેવું આચરાય છે, એવું અસંગાનુષ્ઠાન તે વચનના સંસ્કાર થકી હોય છે. પહેલું ચક્રબ્રમણ દંડવ્યાપારથી હોય છે અને તેના અભાવે પછીનું હોય છે,—આ વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાનનો વિશેષ જણાવનારૂં દર્શાવે છે. ’ અર્થાત્ હાથો હતાવતાં ચક્ર ભમે છે, તેમાં પહેલો આંટો હાથો હતાવવાથી ફરે છે, અને પછી હાથો મૂકી દઈએ તો પણ પૂર્વ સંસ્કારથી ચક્ર ફર્યા કરે છે. આમાં પહેલા આંટા બરાબર વચનાનુષ્ઠાન છે અને પછીના આંટા બરાબર અસંગાનુષ્ઠાન છે. એટલે ભિક્ષાટનાદિ વિષયી વચનાનુષ્ઠાન વચનવ્યાપારથી હોય છે, અને અસંગાનુષ્ઠાન વચન અભાવે પણ કેવલ તત્ત્વજનિત સંસ્કાર થકી હોય છે, વચનવ્યાપાર નહિ. છતાં તેનાથી ઉપજેલા દંડ અભ્યાસ સંસ્કારથી આપોઆપ (Automatic) થયા કરે છે. આમ અસંગાનુષ્ઠાન એટલે વ્યવહાર કાલે વચનનું આલંબન લીધા વિના, અતિશય અભ્યાસને લીધે ઉપજેલા ગાઢ સંસ્કાર થકી, ચંદનગંધ-વાદ્યે સાત્મીભૂત થયેલું—આત્માના સ્વભાવભૂત થઈ ગયેલું અનુષ્ઠાન. જેમ ચંદનગંધ આખા વનને સુવાસિત કરી મૂકે છે, તેમ આ અનુષ્ઠાન આ ચારિત્રવંત મહાયોગીને એટલું બધું આત્મારૂપ થઈ ગયું હોય છે, કે તે તેના સકલ આત્મપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઈ જઈ તેને શીલસૌરભથી સુવાસિત કરી મૂકે છે. તે અનુષ્ઠાનનો તેના આત્માને એટલો બધો દંડ અભ્યાસ થઈ ગયો હોય છે, ને શાસ્ત્રવચનનો તેને એટલો બધો ગાઢ સંસ્કાર લાગી ગયો હોય છે, કે વચનાલંબન વિના પણ એની મેળે સ્વરસથી તેની તથાપ્રવૃત્તિ થયા જ કરે છે. આવું તે મહાત્માનું સહજ સ્વભાવરૂપ અસંગ આચરણુ તે અસંગ અનુષ્ઠાન છે.

અનાલંબન યોગ

આ જે અસંગાનુષ્ઠાન છે, તે જ અનાલંબન યોગ કહેવાય છે, કારણ કે અનાલંબન એ સંગત્યાગનું જ લક્ષણ છે. આ અનાલંબન યોગનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આલંબન યોગનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. તે આ પ્રકારે:—‘ અહીં આલંબન પણ આ છે—રૂપી અને અરૂપી એવા પરમ; અને તે અરૂપી પરમાત્માના શુભની પરિણતિરૂપ એવો જે સૂક્ષ્મ છે, તે અનાલંબન યોગ છે. ’

“ બાલંઘણં પિ એયં રૂવમરૂપી ય ઇત્ય પરમુત્તિ ।

તમ્મુણપરિણરૂવો, સુહુમોડ્ગાલંબણો નામ ॥ ”

—શ્રી હરિભક્તસંસ્કૃત યોગવિશિક્ષા, ગા. ૧૯.

* “ યત્ત્વભ્યાસાતિશયાત્સાત્મીભૂતમિવ ચેષ્ટતે સદ્ધિઃ ।

તદસન્જ્ઞાનુષ્ઠાનં ભવતિ ત્વેત્તદધેધાત્ ॥

ચક્ષુષમણં ઘણ્ઞાત્તદમાવે ચૈવ યત્પરં ભવતિ ।

વચનાસન્જ્ઞાનુષ્ઠાનયોસ્તુ તજ્ઞાપકં હેયમ્ ॥ ”

મહર્ષિ હરિભક્તાર્યાશ્રય પ્રણીત યોગશિક્ષા ૧૦-૭, ૮

અહીં (૧) રૂપી એટલે સમવસરણુસ્થિત જિનરૂપ; અને તેની પ્રતિમાદિ લક્ષણ-વાળું આલંબન. (૨) અરૂપી પરમ એટલે સિદ્ધ પરમાત્મા. તેમાં-તે અરૂપી પરમાત્મરૂપ આલંબનના જે કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણો, તેની સામાપત્તિરૂપ પરિણતિથી જે જણાય છે, તે તદ્દશુપરિણતિરૂપ અનાલંબન નામનો યોગ છે. અતીન્દ્રિય વિષયપણાને લીધે તે સૂક્ષ્મ છે; અથવા તો સૂક્ષ્મ આલંબનવાળો આ યોગ છે, તેથી આ ઇષદ્-ક્રિયિત આલંબનરૂપ હોઈ અનાલંબન યોગ કહેવાય છે. x

અને આ જે અનાલંબન યોગ છે, તે સામર્થ્ય યોગમાં પ્રાપ્ત થતી પરત્વ-દર્શનેચ્છારૂપ છે. 'શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય ગતાવવામાં આવ્યો છે, પણ જેનો વિષય

શાસ્ત્રથી પર છે, એવો વિશેષથી શક્તિઉદ્ગ્રેહથી પ્રાપ્ત થતો આ સામર્થ્ય

પરત્વ નામનો ઉત્તમ યોગ છે '—એમ આ અધ્યપારંભમાં (શ્લોક. ૫)

દર્શનેચ્છા વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હતી. આ સામર્થ્ય યોગ ક્ષુપકેન્દ્રેણીગત

દ્વિતીયઆપૂર્વકરણુમાં પ્રાપ્ત હોય છે, અને તેમાં ક્ષમા આદિ

ક્ષાયોપશમિક ધર્મેના સંન્યાસ-સાગ હોય છે. આવા સ્વરૂપવાળા આ ધર્મસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગધરી જે નિઃસંગ એવી પરત્વદર્શનેચ્છા* અખંડપણે પ્રવર્તે છે, તદ્દરૂપ આ અનાલંબન યોગ બાબતે. અર્થાત્ એક પરમાત્મા શિવાય બીજે કયાંય સંગ ન કરે-ચોંટે નહિ એવી અસંગ શક્તિથી, અખંડ પ્રવૃત્તિથી પૂર્ણ એવી જે પરમાત્મદર્શનની ઇચ્છા તે અનાલંબન યોગ છે. અને તે પરત્વત્વું દર્શન બ્યાંલગી નથી થયું, ત્યાંલગી જ આ હોય છે; પણ પરમાત્મ સ્વરૂપત્વું દર્શન થયે કેવલજ્ઞાન ઉપજતાં, અનાલંબન યોગ હોતો નથી, પણ સાલંબન હોય છે. આ સમજવા માટે બાણુનું દર્શાવે છે:—

ક્ષુપકરૂપ ધતુર્ધર-બાણુવળી છે. ક્ષુપકશ્રણીરૂપ ધતુરૂપ છે. પરમાત્મા એ લક્ષ્ય-તાકવાનું નિશાન છે. તેના વેધમાં બાંતી ન જાય, અચૂક જે બાણુ તાકે છે, તેના સ્થાને આ અનાલંબન યોગ છે. ત્યાંલગી તે બાણુ છોડવામાં આવ્યું નથી, ત્યાંલગી જ અનાલંબન યોગ વ્યાપાર છે. પણ તે છોડવામાં આવ્યે, અચૂક એવા તેના પતનમાત્રથી જ લક્ષ્યવેધ હોય છે, શીઘ્ર પરમાત્મ દર્શન થાય છે. એટલે બાણુપાત-બાણુના પડવા જેવો સાલંબન કેવલજ્ઞાન પ્રકાશ જ હોય છે,

x "સાલમ્બનો નિરાલમ્બનઃ યોગઃ પરો દ્વિષા હ્યેયઃ ।

જિનરૂપધ્યાનં ચલ્લાદ્યસ્તત્તત્ત્વગસ્ત્વપરઃ ॥"—પોડશક ૧૪-૧.

* "સામર્થ્યયોગતો યા તત્ર દિદ્ભેત્યસદ્ગજક્ષ્યાલ્લા ।

સાડનાલમ્બનયોગઃ પ્રોક્તસ્તદ્દર્શનં યાવત્ ॥

તત્રાપ્રતિષ્ઠિતોડયં યતઃ પ્રવૃત્તશ્ચ તત્ત્વતસ્તત્ર ।

સર્વોત્તમાનુજઃ ચલ્લુ તેનાનાલમ્બનો ગીતઃ ॥

દ્રાગસ્માત્તદ્દર્શનમિપુષાતજ્ઞાતમાત્રતો હ્યેયમ્ ।

પ્રત્ય કેવલં તત્ જ્ઞાનં યત્તત્ત્વરં જ્યોતિઃ ॥"—પોડશક ૧૫-૮, ૯, ૧૦.

નહિ' કે અનાલંબન યોગ વ્યાપાર. કારણ કે ફલનું સિદ્ધપણું છે. (વિશેષ જિજ્ઞાસુએ યોગવિવિશિકા પર શ્રી યથોવિજયજીની ટીકા તથા પોઢેશકુ શાસ્ત્ર અવલોકવાં.)

આ સર્વ ઉપરથી તાત્પર્ય આ છે કે-(૧) અસંગ અનુધાન એટલે શાસ્ત્રવચનના સંગ-અવલંબન વિના, તલજન્ય દૃઢ સંસ્કારથી આપોઆપ સ્વરસથી પ્રવર્તતું એવું, નિર્ઝંથ વીતરાગ મુનિનું આત્મસ્વભાવરૂપ થઈ ગયેલું અસંગ આચરણ. અસંગનું આ નિર્ઝંથ મહામુનિનું આત્મચારિત્ર એટલું ધણું આદર્શપણે અસંગ હોય છે, કે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના પરભાવનો કંઈ પણ સંગ નથી હોતો. સંગ જે પ્રકારના છે-ખાદ્ય અને અભ્યંતર. ધન ધાન્યદિ પરિશ્રદ્ધ તે ખાદ્ય સંગ છે, રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ અંતરંગ ભાવો તે અભ્યંતર સંગ છે. આ બન્ને પ્રકારના સંગનો જ્યાં સર્વથા અભાવ વર્તે છે, તે અસંગ અનુધાન કહેવાય છે. દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ઝંથપણાની અને તેમાંય મુખ્ય કરીને આદર્શ ભાવ નિર્ઝંથપણાની જ્યાં સંપૂર્ણ સસિદ્ધિ વર્તે છે, તે અસંગ અનુધાન છે. (૨) આ અસંગ અનુધાન એ જ અનાલંબન યોગ છે. અરૂપી પરમાત્માના ગુણ સાથે સમાપત્તિ થવી, સમરસભાવ પરિણતિ થવી તે અનાલંબન યોગ છે. જીજ્ઞે કયાંય પણ સંગ-આસક્તિ કયાં વિના કેવળ એક પરમાત્મામાં જ ચિત્ત ભેડી, પરમાત્માના અને આત્માના ગુણની એકત્વતાના ચિંતનથી તન્મયતા થવી, તે અસંગ અનુધાનરૂપ અનાલંબન યોગ છે. (૩) અને આ અનાલંબન યોગ તે સામર્થ્યયોગમાં પ્રગટતી ઉત્કટ પરતત્ત્વદર્શનેશ્વર છે. આ પરતત્ત્વદર્શનની ઇચ્છા એટલી ધધી ઉત્કટ-તીવ્ર હોય છે, કે ત્યાં પછી જીજ્ઞે કયાંય પરભાવમાં સંગ-આસક્તિ હોતી નથી, જીજ્ઞે કયાંય ચિત્ત ચોંટતું નથી, કેવળ પરતત્ત્વના દર્શનની જ ઝંખના વર્તે છે. આમ અન્યત્ર કયાંય સંગ વિના-આસક્તિ વિના, આલંબન વિના, પ્રતિબંધ વિના, જે અસંગ નિર્ઝંથ આચરણ થાય, એક પરમાત્માના ક્યાવનરૂપ જે અનાલંબનયોગ પ્રગટે, પરમાત્મદર્શનની જે ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રવર્તે, તે સર્વ અસંગ અનુધાન છે.

આ 'અનુધાન' શબ્દનું અર્થરહસ્ય સમજવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનને અનુસરતી, અનુકૂળ, અવિરુદ્ધ ક્રિયા કરવી, તેનું નામ અનુધાન છે. એટલે જે પ્રકારે દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થયું કે દેહાદિ પરવસ્તુથી આત્મા ભિન્ન છે, તે નિશ્ચય જ્ઞાનને 'અનુધાન'નું વર્તનમાં-આચરણમાં મૂકવું અર્થાત્ દેહાદિ પરવસ્તુ પ્રત્યેના રાગાદિ રહસ્ય ભાવનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્તવું, તે અનુધાન છે. દેહાદિથી પ્રગટ ભિન્ન એવું જે આત્માનુભવરૂપ આત્મજ્ઞાન થયું, તેને અનુરૂપ-છાજે એમ દેહાદિ પરભાવના સંસર્ગથી રહિતપણે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું આચરણ કરવું, તે અનુધાન છે એટલે તેની સાધક એવી ક્રિયા તે પણ અનુધાન નામથી ઓળખાય છે. આવા આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતા અમૃત અનુધાનની સાધના કરતાં કરતાં

સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષ, સમસ્ત પરભાવ-વિભાવના સંગ-સ્પર્શ વિનાના પરમ અસંગ અનુષ્ઠાનને પામી, પરમ અમૃતમય આત્મધ્યાનદશાને પામે છે.

“ પ્રીતિ ભક્તિ અનુષ્ઠાનથી રે....મનઃ વચન અસંગી સેવ રે....ભવિં

કર્તા તન્મયતા લહેરે....મનઃ પ્રભુ ભક્તિ સ્વયમેવ રે....ભવિં ”—શ્રી દેવચંદ્રજી,

આવું પરમ અમૃતમય અસંગ અનુષ્ઠાન મહાપદના પ્રયાણરૂપ છે, મહામોક્ષમાર્ગ પ્રત્યેના સાક્ષાત્ ગમનરૂપ-છેલ્લી મજલરૂપ છે. આ અસંગ અનુષ્ઠાનથીજ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ હોય છે. અને એટલા માટેજ આ અસંગ અનુષ્ઠાનને અહીં ‘ આનાગામિ પદાવહ ’ કહ્યું છે, અર્થાત્ અપુનરાવર્તિ પદ કે ન્યાંથી પુનઃ પાછું ફરવાનું નથી, એવું નિત્યપદ, શાશ્વત મોક્ષપદ તે પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. આ અસંગ અનુષ્ઠાન યદીજ નિત્ય-સદા સ્થિર એવા મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણકે આ અસંગાનુષ્ઠાન તે ઉપરમાં કહ્યું તેમ પરમાત્માના તન્મય ધ્યાનરૂપ અનાલંબન યોગ છે, અને પરમાત્માના સ્વરૂપ ધ્યાન આલંબને આત્મા અવસ્થા પરમાત્મા યાય છે,—ઈશ્વર જેમ ભમરીના ધ્યાનથી ભમરી બને છે તેમ.

“ જિન ભક્તિરત ચિત્તને રે, મનઃ વેધક રસ શુભપ્રેમ રે. ભવિં

સેવક જિનપદ પામશે રે, મનઃ રસવેધિત અથ જેમ રે. ભવિં ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ જિન થઈ જિન જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;

ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

આના નામે કહે છે—

પ્રજ્ઞાન્તવાહિતાસંજ્ઞં વિસભાગપરિક્ષયઃ ।

શિવવર્ત્મ ધ્રુવાધ્વેતિ યોગિભિર્ગીયતે હ્રદઃ ॥ ૧૭૬ ॥

વિસભાગપરિક્ષય અને, શાંતવાહિતા નામ;

ધ્રુવમાર્ગ શિવપંથ આ, ગીત યોગીથી આમ. ૧૭૬.

અર્થઃ—પ્રજ્ઞાંતવાહિતા સંજ્ઞાવાળું આ અસંગ અનુષ્ઠાન વિસભાગપરિક્ષય, શિવવર્ત્મ, ધ્રુવમાર્ગ એમ યોગીઓથી ગવાય છે.

વિવેચન

“ વિસભાગક્ષય શાંતવાહિતા, ધ્રુવમારગ શિવ નામ;

કરે અસંગ ક્રિયા ઇહાં યોગી, વિમલ સુચશ પરિણામ રે. ”—યો. સજ્જા. ૭-૫.

વૃત્તિઃ—પ્રજ્ઞાંતવાહિતાસંજ્ઞમ્-પ્રજ્ઞાંતવાહિતા સંજ્ઞાવાળું,—સાંખ્યેતું. વિસભાગપરિક્ષયઃ—વિસભાગપરિક્ષય,—બોદેતું. શિવવર્ત્મ—શિવવર્ત્મ, શિવમાર્ગ,—સૈવેતું ધ્રુવાધ્વા-ધ્રુવમાર્ગ.—મહાવતિભાનું, ક્ષતિ-એમ, યોગિભિર્ગીયતે હ્રદઃ—આ અસંગ અનુષ્ઠાન યોગીઓથી ગવાય છે.

આ જે અસંગ અનુષ્ઠાન કહ્યું, તેને યોગીઓએ બિન્ન બિન્ન નામે ગાયું છે: કોઈ તેને પ્રશાંતવાહિતા કહે છે, કોઈ વિસભાગપરિક્ષય કહે છે, કોઈ શિવવર્ત્મ કહે છે, કોઈ ધ્રુવમાર્ગ કહે છે.

(૧) સાંખ્યદર્શની-યોગદર્શનીઓ આ અસંગઅનુષ્ઠાનને પ્રશાંતવાહિતા નામે ઓળખે છે. જ્યાં પ્રશાંત-અત્યંત શાંતવાહિતા-વહન ભાવ છે, અર્થાત્ જ્યાં અખંડ શાંત સુધારસનો પ્રશાંત એકધારો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તે પ્રશાંતવાહિતા અસંગાનુષ્ઠાનના છે. જ્યાં અખંડ આત્મસ્થિતિરૂપ પરમ પ્રશાંત ચૈતન્ય રસામૃતસાગરમાં વિવિધ નામ નિમજ્જનમય અખંડ એકધારો આત્મભાવ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તે પ્રશાંતવાહિતાઃ છે. (૨) બૌદ્ધ દર્શની તેને 'વિસભાગપરિક્ષય' કહે છે. જ્યાં વિસભાગનો પરિક્ષય છે તે વિસભાગપરિક્ષય. આનો પરમાર્થ એમ સમજાય છે કે-અનાદિ કુવાસનામય વિષનો જ્યાં પરિક્ષય-સર્વથા ક્ષય હોય છે તે વિસભાગ-પરિક્ષય છે. આ કુવાસનામય વિષનો સર્વનાશ થતાં, પરમ અમૃતસ્વરૂપ આત્મા જ્યાં સ્વસ્વભાવે પ્રગટ થાય છે, તે વિસભાગપરિક્ષય છે. (૩) શૈવો તેને શિવવર્ત્મ-શિવ-માર્ગ કહે છે. શિવ એટલે પરમ તત્ત્વરૂપ મોક્ષ અથવા કલ્યાણ-નિઃશ્રેયસુ તેને પામવાનો માર્ગ, તેના પ્રત્યે જતો માર્ગ તે શિવવર્ત્મ, શિવમાર્ગ, મોક્ષમાર્ગ. અથવા શિવ એટલે શાંતિ, પરમ આત્મશાંતિ પામવાનો માર્ગ તે શિવવર્ત્મ. (૪) મહાવ્રતિકો તેને ધ્રુવમાર્ગ-ધ્રુવ માર્ગ નામ આપે છે. ધ્રુવ એટલે ત્રણે કાળમાં જે કદી ચલે નહિં, ફરે નહિં એવું અચલ પદ. જેમ ધ્રુવનો તારો કદી ફરે નહિં, ચલે નહિં, ધ્રુવ જ રહે, તેમ જે કદી ફરે નહિં, ચલે નહિં, ધ્રુવ જ રહે તે ધ્રુવ પદ. તે ધ્રુવપદ પ્રત્યે જવાનો માર્ગ તે ધ્રુવ માર્ગ.

આમ જે પરમ વીતરાગ ભાવરૂપ અસંગ આત્મચારિત્રને જોને અસંગાનુષ્ઠાન નામે ઓળખે છે, તેને જ અન્ય દર્શનીઓએ પણ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા નામે ગાઈ તેનો મહા-મહિમા વિસ્તાર્યો છે. અને આમ પરમાણુમાત્ર પણ પરભાવ-વિભાવની વાસનાના રૂપથી લેશથી રહિત એવું આ પરમ અસંગ વીતરાગપદ-જિનપદ, શિવપદ, બુદ્ધપદ, વિષ્ણુપદ છે; અને તે પામવાનો માર્ગ પણ તેવો જ અસંગ અનુષ્ઠાનરૂપ છે. સકલ યોગમાર્ગોના પરમ રહસ્યરૂપ 'ઈચ્છે છે જે જોગીજન'વાળું પરમ અદ્ભુત અમર કાવ્ય કે જે યોગીશ્વર

× "પ્રશાંતવાહિતા વૃત્તે: સંસ્કારાત્સ્યાદિતોષજાત્ ।

પ્રાદુર્ભાવિતિરોમાવૌ તદ્વ્યુત્થાનજયોરયમ્ ॥" - દ્વિ. દ્વિ. ૨૪. ૨૩.

અર્થાત્-પ્રશાંતવાહિતા એટલે વિશેષના પરિહતપચ્ચાથી સદૃશપ્રવાહ પરિણામિતા, એક સરખી પ્રવાહરૂપ પરિણામિતા. તે જ્ઞાતિ એટલે જ્ઞાતિમય ચિત્તના નિરોધજન્ય સંસ્કારથી દોષ છે. "તસ્ય પ્રશાંતવાહિતા સંસ્કારાત્" - (પા. ૩૦-૧૦). આ નિરોધ તે શું? તો કે નિરોધજન્ય અને વ્યુત્થાનજન્ય સંસ્કારના અનુક્રમે પ્રાદુર્ભાવ-નિરોધાવ તે નિરોધ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની અંતિમ કૃતિ છે, તેની આ અંતિમ ગાથામાં ઉપરોક્ત સર્વ નામોના પરમાર્થભાવ સુંદર સરલ ને સ્પષ્ટ શૈલીમાં ઉત્તમ રીતે ગુથેલા દર્શ્ય થાય છે:—

“સુખધામ અનંત સુસંત ચહી,
દિનરાત રહે તદ ધ્યાન મહી;
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણમું પદ તે, વર તે, જય તે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

સુખના ધામરૂપ અનંત-શાશ્વત-ધ્રુવ એવા આ પરમ પદને સંતજનો-જોગીજનો ચાહે છે, નિરંતર ઇચ્છે છે, એટલે જ રાતદિવસ તેના જ ધ્યાનમાં રહે છે. સુધામય-અમૃતમય એવી પરમ શાંતિ જ્યાં પ્રવહે છે એવા આ પદને નમસ્કાર ‘પરશાંતિ હો ! એ પદ ‘વર’ છે અર્થાત્ યોગીઓએ વરેલું-પસંદ કરેલું અનંત (Choicest) પરમ પદ છે. એવું તે પદ જયવંત વર્તો ! અને સુધામય જે’ ‘સુખધામ’ શબ્દથી તેનું શિવપણું અને ‘અનંત’ શબ્દથી ધ્રુવપણું ખતાવ્યું છે. ‘સુધામય’ શબ્દથી વિસભાગપરિક્લયનું સૂચન છે, અને ‘પર શાંતિ અનંત’ પદથી પ્રશાંતવાહિતા પ્રદર્શિત કરી છે. આમ એક જ કંડિકામાં સર્વ દર્શનોના યોગશાસ્ત્રોને પરમ સંમત એવી યોગપરિભાષાનો પરમ રહસ્યરૂપ અનુપમ પરમાર્થ કેવી અપૂર્વ સરલતાથી પ્રકાશ્યો છે ! ખરેખર ! શ્રીમદ્જેના આ ઉદ્ભામાં ઉદ્ભો શબ્દ એ સર્વ યોગશાસ્ત્રોનો પણ ઉદ્ભામાં ઉદ્ભો (last word) શબ્દજ છે.

एतत्प्रसाधयत्याशु ययोग्यस्यां व्यवस्थितः ।

एतत्पदाचदैपैव तत्तत्रैतद्विदां मता ॥ १७७ ॥

એહ પ્રસાધે શીઘ્ર આહિં, સ્થિત યોગિજન શિષ્ઠ;
તેથી એહ-પદાવહા, આ જ તત્ત્વજ્ઞને ઈષ્ટ. ૧૬૭

અર્થ:—કારણ કે આ હૃદિમાં વ્યવસ્થિત સત્તો યોગી આ અસંગ અનુષ્ઠાનને શીઘ્ર પ્રસાધે છે. તેથી કરીને એ પદ પમાડનારી આ જ હૃદિ ત્યાં આ પદના બાણુનારાઓને ઈષ્ટ છે.

વિવેચન

આ અસંગ અનુષ્ઠાનને આ હૃદિમાં વ્યવસ્થિત યોગી શીઘ્ર પ્રસાધે છે એટલે આ

વૃત્તિ:—एतद्—આ, અસંગ અનુષ્ઠાન, પ્રસાધયत्याशु—શીઘ્ર પ્રસાધે છે, यद् योगी—કારણકે યોગી, अस्यां—આમાં, આ હૃદિમાં, व्यवस्थितः—વ્યવસ્થિત સત્તો, एतत्पदाचदैपैव—એ પદાવહા આ જ છે, એ પદ પમાડનારી આ જ હૃદિ છે, तत्—તેથી કરીને, तत्र—તેમાં, एतद्विदां—એ પદને બાણુનારાઓને, मता—મત છે, ७૪ છે.

અસંગપદાવહા-અસંગ પદને પમાડનારી આ જ દષ્ટિ, તે યોગમાર્ગને વિષે એ પદના જ્ઞાતા યોગી પુરુષોને મત છે, ઇષ્ટ છે, અભિમત છે.

આ જે અસંગ અનુષ્ઠાન કહેવામાં આન્યુ, તે અસંગ અનુષ્ઠાનને આ સાતમી પ્રમા દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી શીઘ્ર પ્રસાધે છે. અત્રે યોગી પરમ વીતરાગ ભાવરૂપ આ અસંગ પદને પામે છે; કે જ્યાં અનાદિ કુવાસનામય વિષ્ણો અસંગાનુષ્ઠાન પરિક્ષય-વિસલાગપરિક્ષય થતાં, પરમ અમૃતસ્વરૂપ આત્મા શુદ્ધ સિદ્ધિ સહજાત્મસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે; અને જ્યાં પરમ શાંત સુધારણા પ્રશાંત અખંડ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે-પ્રશાંતવાહિતા વર્તે છે, એટલે અખંડ આત્મસ્થિતિરૂપ પરમ પ્રશાંત ચૈતન્ય રસામૃતસાગરમાં આત્મા નિરંતર નિમજ્જન કરે છે. અને જ તે પરમ યોગી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અલેહ એકતારૂપ પરમાર્થ મોક્ષ-માર્ગને-શિવમાર્ગને સાક્ષાત્ પામે છે, મોક્ષરૂપ મુવપદ પ્રત્યે લઈ જનારા પ્રત્યક્ષ મુવ-માર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે.

“એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,

આણું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આવા અસંગ-વીતરાગ યોગીની આત્મદશા પરમ અદ્ભુત હોય છે. તેમનો આત્મા એટલો ધર્મો ઉદાસીન-વીતરાગ વર્તે છે, કે તે સર્વત્ર અસંગ ભાવને જ લાગે છે, એક જવલંત આત્મા સિવાય અન્યત્ર કયાંય સંગ કરતો નથી. આવી પરમ અદ્ભુત ઉદાહરણ અસંગ-ઉદાસીન વીતરાગ દશાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

“ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે.”

“એક પુરાણ પુરુષ અને પુરાણ પુરુષની પ્રેમ સંપત્તિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી, અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિ માત્ર રહી નથી; કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી; વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એવું લાન નથી; જગત્ શું સ્થિતિમાં છે તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી; કોઈ શત્રુ-મિત્રમાં ભેદભાવ રહ્યો નથી; કોણ શત્રુ છે અને કોણ મિત્ર છે એની ખબર રખાતી નથી; અમે દેહધારી છઈએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ લાણીએ છઈએ.”

ઇત્યાદિ. જુઓ—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રક ૨૧૭

આ અસંગ અનુષ્ઠાન અત્રે સાતમી દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એટલા માટે આ સાતમી દષ્ટિ જ પરમપદને-મોક્ષપદને આણનારી, પમાડનારી હોઈ, યોગીઓને પરમ ઇષ્ટ છે, અભિમત છે. કારણ કે એ પદને-શાશ્વત પદને અથવા ‘પ્રણયુ’ પદ તે, અસંગાનુષ્ઠાનરૂપ સત્પ્રવૃત્તિપદને જેઓ સ્વરૂપથી બાંધે છે, તે શાશ્વત વર તે, જય તે’ આત્મસ્વરૂપ પદનો-મોક્ષપદનો મહિમા જેના દૃઢ્યે વસ્યો છે, એ

તત્ત્વ યોગીઓને, તે પદની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરાવનારી આ દષ્ટિ જ પરમ પ્રિય, અત્યંત વ્હાલી હોય, એમાં આશ્ચર્ય શું ? એટલે યોગીઓ નિરંતર આ દષ્ટિની જ ઝંખના કર્યા કરે છે, નિરંતર ભાવનામય ઇચ્છા રાખે છે, અને તેવી અસંગ જ્ઞાનદશાસંપન્ન જ્ઞાનીને શ્તવે છે કે:—

“દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનિના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

—: પ્રભા દષ્ટિનો સાર :—

સાતમી પ્રભા દષ્ટિ ધ્યાનપ્રિયા છે. એથી કરીને જ આમાં ‘રોગ’ નામનો સાતમો ચિત્તરોવ હોતો નથી, અને આ દષ્ટિ તત્ત્વપ્રતિપત્તિ નામના સાતમા શુદ્ધથી શુક્ત, તથા વિશેષે કરીને શ્વમસંયુક્ત એવી હોઈ, સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા-સત્પ્રવૃત્તિ પદ પમાડનારી છે.

આ દષ્ટિમાં ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે, કે જે શબ્દાદિ વિષયરૂપ કામસાધનને છૂતનાકું હોય છે, તથા વિવેકબલથી-જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉપજેલું એવું હોઈ સદૈવ શ્વમસાર જ હોય હોય છે, કારણ કે વિવેકનું ફલ શ્વમ છે. તેમજ સર્વ પરવશ તે દુઃખ છે, ને સર્વ આત્મવશ તે સુખ છે,—આ સંક્ષેપમાં સુખ દુઃખનું લક્ષણ મુનિએ કહ્યું છે. એમ પુણ્યની અપેક્ષા રાખવાવાળું સુખ પણ પરવશસ્થિત છે, કારણ કે પુણ્યનું પરપણું છે, અને તેથી કરીને આ પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ તેના લક્ષણની પ્રાપ્તિથી દુઃખ જ છે. માત્ર ધ્યાનજન્ય સુખ તે જ તાર્વિક સુખ છે, કારણ કે તેનું અપરાધીનપણું છે, અને કર્મવિયોગમાત્રથી ઉપજવાપણું છે. અને નિર્મલ બોધ હોઈ, મહાત્મા મુનિઓને ધ્યાન સદૈવ હોય છે, કારણ કે જેનો મલ લગભગ ક્ષીણ છે એવું સુવર્ણ સદા કદ્યાણ જ હોય છે.

અસંગાનુષ્ઠાન સંજ્ઞાથી જોળખાતું સત્ પ્રવૃત્તિપદ અત્ર પ્રાપ્ત હોય છે. તે મહા-પથના પ્રયાણરૂપ હોઈ નિત્ય પદ પમાડનારું છે. આ અસંગાનુષ્ઠાન પ્રચાંતવાહિતા, વિસભાગ-પરિક્ષય, શિવવર્ત્મ, મુવમાર્ગ,—એમ અનેક નામે યોગીઓથી ગવાય છે; આને અત્ર સ્થિત યોગી શીઘ્ર સાધે છે. તેથી આ પદ પમાડનારી આ દષ્ટિ જ યોગવિદોને ઇષ્ટ છે.

પ્રભા દષ્ટિનું કોષ્ટક: ૧૩

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	શુદ્ધપ્રાપ્તિ	અન્ય વિશિષ્ટતા	શુદ્ધસ્થાન
સર્વપ્રભાસમ નિર્મલ બોધ	ધ્યાન સદાય અનુપમસુખ —શ્વમસાર	રોગ દોષ ત્યાગ	તત્ત્વપ્રતિપત્તિ	સત્પ્રવૃત્તિ પદાવહપણું સત્પ્રવૃત્તિપદ =અસંગાનુષ્ઠાન	૭-૮

કળશ કાવ્ય

માલિની-

દિનકર શુ' પ્રકાશી આ પ્રભા નામ દષ્ટિ, શમ અમૃત ધનોની અત્ર ઉદ્ધામ વૃષ્ટિ,
 નિરમલ પ્રતિપત્તિ તત્ત્વકેરી પ્રવર્ત, રુગરહિત ક્રિયા સૌ સર્વદા શુદ્ધ વર્તે. ૧૩૫
 વિષય સુખતણા સૌ સાધનો છતનારું, જલથી સ્વપર લેહજાનના જન્મનારું,
 પ્રશમરસથી સાર ધ્યાનનું સોખ્ય એવું, અહિં અનુભવો આખે યોગી-ઓપમ્ય કેવું? ૧૩૬
 પરવશ સઘળુંયે લોકમાં દુઃખ બાણો, નિજવશ સઘળુંયે સુખ તે તો પ્રમાણો,
 લખણ સુખદુઃખોનું એક સંજોગમાંહિ, પરવશ સુખ પુર્યાપેક્ષો તે દુઃખ આંહિ. ૧૩૭
 નિરમલ અતિ યોગે આત્મનું શુદ્ધ ધ્યાન, નિશદિન જ મહાત્મા જ્ઞાનીને એક સ્થાન,
 મલ ગલિત યથા તે હેમ ઠંડ્યાણુ બાથું, ત્યમ અમલ લહે'દ્યાં ધ્યાન ઠંડ્યાણુ સાથું. ૧૩૮
 વિષમ વિષય આંહિ વિષ જ્યાં ક્ષીણ વર્તે, અપુનરગતિદાથી સત્પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તે,
 પરમ પ્રવહતી જ્યાં શાંતિ સુધા સરિતા, મુવ શિવ પથદાત્રી યોગીને નિત્ય પ્રીતા ૧૩૯
 પરપરિણતિકેરે સંગ જ્યાં નો'ય કાંઈ, પર સમયનો જેમાં હોય સ્વપ્ને ન છાંઈ,
 સમય પણ ન જેમાં હોય વિભાવ વૃત્તિ, સ્થિતિ જ સ્વસમયે તે સત્ અસંગી પ્રવૃત્તિ. ૧૪૦
 સત્ પ્રવૃત્તિપદ' તે'દ્યાં અસંગાનુષ્ઠાન, મહત પથ પ્રતિ તે યોગિનું છે પ્રયાણ;
 પરિખય વિસભાગ શાંતસંવાહિતાય, શિવપદ મુવમાર્ગ યોગિથી તે ગવાય. ૧૪૧
 સકલ સ્થલ અસંગી આ અસંગાનુષ્ઠાન, સ્થિત અહિં ઝટ યોગી સાધતો એક સ્થાન,
 નિશદિન મનનંદી આત્મ આનંદ બામે, પર પદ લગવાનું દાસ તે શીઘ્ર પામે. ૧૪૨

॥ इति महर्षिथ्रीहरिमद्राचार्यविरचिते किरतुचंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवान्वासेन
 सुमनोनंदनीवृहत्टीकाख्यविवेचनेन संप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशाले सप्तमी
 प्रमाददृष्टिः ॥

૮

પરા દૃષ્ટિ

સાતમી દૃષ્ટિ કહી, હવે તે પછીની કહેવામાં આવે છે. તે કહે છે:—

સમાધિનિષ્ઠા તુ પરા તદાસક્લવિવર્જિતા ।

સાત્મીકૃતપ્રવૃત્તિશ્ચ તદુત્તીર્ણાશયેતિ ચ ॥ ૧૭૮ ॥

સમાધિનિષ્ઠ દૃષ્ટિ પરા, તસ આસંગ વિહીન;

આત્મારૂપ પ્રવૃત્તિ બ્યાં, આશય તેથી ઉત્તીર્ણ. ૧૭૮

અર્થ:—આઠમી પરા દૃષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ અને તેના આસંગરોપથી વિવર્જિત એવી હોય છે; તથા સાતમીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી અને તેનાથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે.

વિવેચન

“આઠમી દૃષ્ટિ સાર સમાધિ, નામ પરા તસ બાહ્યું,

આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શયિ સમ બોધ વખાણું” —યો. સંજ્ઞા. ૮-૧

આ પરાદૃષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ અને તે સમાધિના આસંગ રોપથી સર્વથા રહિત એવી હોય છે. વળી તે ચંદનગંધ ન્યાયે સાતમીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી અને તે પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે, કારણકે વાસક ચિત્તનો અભાવ હોય છે.

આ આઠમી દૃષ્ટિ ‘પરા’ નામની છે, અને તેનું આ ‘પરા’ નામ સર્વથા યથાર્થ છે; કારણ કે એનાથી પર કંઈ નથી, અને એ સર્વથી પર છે, પરમ છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે,

વૃત્તિ:—સમાધિનિષ્ઠા તુ પરા—આઠમી પરાદૃષ્ટિ તે સમાધિનિષ્ઠ હોય છે. સમાધિ તે ધ્યાન-વિશેષ છે, અથવા ધ્યાનનું ફલ છે એમ બીજાઓ કહે છે. કવું છે કે—‘દેશવન્ધસ્થિત્તસ્ય ધારણા’ (પા. ૩-૧), ‘તત્ર પ્રત્યયેકતાનતા ધ્યાનં’ (પા. ૩-૨), ‘તદેવાર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપ-શત્યમિવ સમાધિઃ’ (પા. ૩-૩).

તદાસક્લવિવર્જિતા—તેના-સમાધિના આસંગથી વિવર્જિત, સાત્મીકૃતપ્રવૃત્તિશ્ચ—સાતમીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી, સાતમીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી આ,—ચંદનગંધ-ન્યાયે. તદુત્તીર્ણાશયા—તેનાથી-પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી—વાસક ચિત્તના અભાવે.

ઉંચામાં ઉંચી ને છેવટમાં છેવટની એ છે. એટલા માટે એને 'પરા' કહી છે. અત્રે જ આધ્યાત્મિક વિકાસરૂપ યોગની પરાકાષ્ટા-છેલ્લામાં છેલ્લી હદ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમ તત્ત્વની સાક્ષાત્ પ્રવૃત્તિ અત્રે હોય છે, અર્થાત્ અત્રે આત્મા સાક્ષાત્ પરમાત્મા બને છે. વળી આ 'પરા' હૃદિને પામેલો યોગીશ્વર સંસારથી પર થાય છે, એટલે પણ એને 'પરા' નામ ઘટે છે. આવી આ યથાર્થાભિધાના આઠમી પરા હૃદિમાં પૂર્વોક્ત ક્રમ પ્રમાણે ચંદ્રપ્રભા સમાન બોધ, યોગનું આઠમું અંગ સમાધિ, આઠમા આસંગ હોષનો ત્યાગ અને આઠમા પ્રવૃત્તિ શુભની સંપ્રાપ્તિ હોય છે. '

આ હૃદિમાં પ્રાપ્ત થતો બોધ ચંદ્રની પ્રભા સરખો હોય છે, કારણ કે સાતમી હૃદિ કે જેનો બોધ-પ્રકાશ સૂર્યપ્રભા સમાન હોય છે, તેના કરતાં આ આઠમી હૃદિનો બોધ અધિકતર હોય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ તેજસ્વી છે, પરંતુ તાપ પમાડે છે, 'શશિ સમ બોધ' ઉગ્ર લાગે છે; અને ચંદ્રનો પ્રકાશ તો કેવલ સૌમ્ય ને શાંત હોઈ 'વખાણું'છ' શીતલતા ઉપજાવે છે, પરમ આહ્લાદ આપે છે; અને બળનેતું વિશ્વપ્રકાશકપણું તો સમાન છે, એટલે ચંદ્રના પ્રકાશનું સ્થાન સૂર્ય કરતાં અધિક માન્યું છે. આમ પૂર્ણ ચંદ્રની જેમ જ્યાં પૂર્ણ જ્ઞાનચંદ્રનો પ્રકાશ સોળે કળાએ ખીલી ભટે છે, એવી આ હૃદિનો બોધ પરમોત્કૃષ્ટ હોય છે, અને તે બોધ-ચંદ્રની જ્ઞાન જ્યોત્સ્ના સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે, પણ તે વિશ્વરૂપ થતો નથી. (જીઓ પૂ. ૭૫૭-૪૮૩)

આમ આ પરાહૃદિને ચંદ્રની ઉપમા સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે, કારણ કે ચંદ્રની જેમ સ્વરૂપમાં સમવસ્થિત રહી અત્રે બોધની વિશ્વપ્રકાશકતા હોય છે, પણ વિશ્વવ્યાપકતા નથી હોતી; આપ સ્વભાવમાં જ પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે, પરભાવનો લેશ પણ પ્રવેશ હોતો નથી, કેવળ નિર્લેખ શુદ્ધ અદ્વૈત અવસ્થા જ હોય છે.

અને આમ બોધની પરાકાષ્ટા પ્રાપ્ત હોવાથી અત્રે યોગનું આઠમું અંગ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે આ હૃદિ સમાધિનિષ્ઠ હોય છે-સદા સહ્યાનરૂપ જ હોય છે. આ સમાધિ એ ધ્યાનવિશેષ છે, અથવા ધ્યાનનું ક્ષણ છે એમ બીજાએ સમાધિનિષ્ઠતા કહે છે. ચિત્તનો દેશબંધ તે ધારણા, તેમાં પ્રત્યયની એકતાનતા તે ધ્યાન, અને તે જ ધ્યાન અર્થમાત્ર નિર્ભાસરૂપ હોઈ જાણે સ્વરૂપ શૂન્ય હોય તે સમાધિ છે. અર્થાત્ જ્યાં ધ્યેય વસ્તુમાત્રજ દેખાય છે ને ધ્યાનનું સ્વરૂપ રહેતું નથી, અને આમ જ્યાં ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયની ત્રિપુટીની એકતા થાય છે, -કેવળ એક સહજ એવું આત્મસ્વરૂપ જ સહજ સ્વરૂપે બાસે છે, તેનું નામ સમાધિ છે. અત્રે નિરંતરપણે આવી પરમ આત્મસમાધિ જ વર્તે છે, એટલે આ હૃદિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીશ્વરની સહજાત્મ-સ્વરૂપે અખંડ સ્થિતિ હોય છે; કારણ કે પરભાવનું જે ક્ષેત્ર હતું તે સર્વધા ટળી ગયું,

એટલે એને પરમ શુદ્ધ અદ્વૈત ભાવે કેવળ એક આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિરૂપ સહજ નિઃપ્રયાસ રમણતા વર્તે છે. આમ આ દૃષ્ટિ સમાધિમાં નિધાને-અંતિમ આત્મતિક સ્થિતિને પામે છે, એટલે જ એને અત્રે ‘સમાધિનિષ્ઠ’ કહી છે.

“શુદ્ધ નિઃપ્રયાસ નિજ ભાવ લોગી યદા, આત્મ ક્ષેત્રે નહિં અન્ય રક્ષણ તદા;
એક અસહાય નિઃસંગ નિર્દંદ્રતા, શક્તિ ઉત્સર્ગી હોય સહુ વ્યક્તતા.”-શ્રી દેવચંદ્રણ.

આ પરમ સદ્ધયાનરૂપ આત્મસમાધિ નિર્વિકલ્પ જ હોય છે; કારણ કે અત્રે ઉપર કદા પ્રમાણે બોધ પણ અંદ્ર જેવો નિર્મલ તથા નિર્વિકલ્પ હોય છે. એટલે એમાં ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારનો કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો સર્વથા અસંભવ જ નિર્વિકલ્પ દશા છે. આમ અત્રે નિર્વિકલ્પ અર્થાંસ આત્મસમાધિ હોય છે, એટલે ધ્યાતા ધ્યાન ને ધ્યેય એ ત્રણનો ભેદ પણ મટી જાય છે, જ્ઞાતા, જ્ઞેય ને જ્ઞાનની ત્રિપુટી પણ લય પામે છે, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રિગુણ પણ એક અભેદ આત્મસ્વરૂપે પરિણમે છે. અત્ર સમસ્ત દેવતાવા અસ્ત પામી જાય છે, ને એક શુદ્ધ આત્મા સ્વભાવસમવસ્થિત રહે છે, શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં નિયત ચરિતવંત-ચરણવંત વર્તે છે, સ્વસ્વભાવમાં વિલસે છે.

“નિર્વિકલ્પ સુષમાધિમે હો, ત્રિગુણ બયે હે અભેદ.”

“ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અભેદે, પર પરિણતિ વિન્છેદે રે,

ધ્યાતા સાધક ભાવ ઉન્છેદે, ધ્યેય સિદ્ધતા વેદે રે....પ્રભુ અંતરબામી.”-શ્રી દેવચંદ્રણ.

“તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ મારગ.

તેહ મારગ જિતનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિઃસ્વરૂપ....મૂળ.”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

આ પરમ યોગીદ્ર આત્મી નિર્વિકલ્પ દશા આવા અર્થાંસ આત્મધ્યાનથી પામે છે:-

“સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું બિજા છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ,
પરમોત્કૃષ્ટ, અચિત્ત સુખસ્વરૂપ, માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં
વિદ્યેય શો ? વિકલ્પ શો ? ભય શો ? ખેદ શો ? ખીજી અવસ્થા શી ? શુદ્ધ
શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપમય
ઉપયોગ કેરું છઉં. તન્મય થાઉં છઉં. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૭૬૦.

આમ વિકલ્પભલથી મુક્ત થઈ શાંત ચિત્તવાળા જે યોગીશ્વરો નયપક્ષપાત છોડી,
નિત્ય સ્વરૂપગુણ યથાને નિવસે છે, તેઓ જ સાક્ષાત્ અમૃત પીએ છે, અર્થાત્ જેઓ
નિર્વિકલ્પ એવું શુદ્ધ-શુદ્ધ આત્મધ્યાન ધ્યાવે છે, તેઓ જ પરમ

સ્વરૂપશુભ્રાન્તિ અમૃતપાન એવનમુક્તાદશારૂપ પરમ અમૃત સમા સહજ સમાધિ સુખનેા સાક્ષાત્ અમૃતપાન અનુભવ કરે છે. એ પ્રમાણે તાત્ત્વિકશિરોમણિ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ શ્રી સમયસાર કેડશમાં પરમ આત્મભાવના ઉદ્ભાસમાં લલકાર્યું છે:—

“ય એવ મુક્ત્વા નયપક્ષપાતં, સ્વરૂપગુણા નિવસન્તિ નિત્યમ્ ।

વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તારત્ત એવ સાક્ષાદમૃતં પિવન્તિ ॥”

આવી પરમ આત્મસમાધિ જ્યાં પ્રગટે છે, એવી આ આકાશી દષ્ટિમાં આસંગ નામના આકાશ ચિત્તદોષનેા સર્વથા ત્યાગ હોય છે અમુક એક જ યોગક્રિયાના સ્થાનમાં રંગ લાગવાથી, તે સ્થાનમાં જ—તે જ ક્રિયામાં આસક્તિ થઈ જવી આસંગ તે આસંગદોષ છે. જે ક્રિયા કરતો હોય, તેમાં ‘ઈદમેવ સુંદર’ આ જ દોષત્યાગ સુંદર છે—રૂડું છે—મલું છે, એવો જે રંગ લાગવો, આસક્તિ લાવ થવો, તેમાં જ સુંદરીયા થઈને ચોંટ્યા રહેવું, તે આસંગ અર્થાત્ આસક્તિ છે. કારણ કે એમ એક જ સ્થાને જ એ આસક્તિ થઈને ચોંટી રહે—મંજ્યો રહે, તો પછી ત્યાં જ શુભસ્થાને સ્થિતિ રહે, આગળ ન વધે, પ્રગતિ (Progress, Advancement) ન થાય, આગળનું શુભસ્થાન ન સ્પર્શાય, અને તેથી પરમાર્થરૂપ સત્ક્રમ-મૌક્ષકલ્પ ન મળે. (બુદ્ધો પૃ. ૮૬).

“ચંદન ગંધ સમાન ક્ષમા ઇદાં, વાસકને ન ગવેયેશ્ચ;

આસંગે વરજિત વળી એકમાં, કિરિયા નિજ શુભ લેએશ્ચ”—યો. સત્યગ્રાં ૮-૨

અથવા પર દ્રવ્ય તથા પરભાવના પ્રસંગમાં આસક્તિ ઉપજવી તે આસંગ છે આ દૃષ્ટિવંત વીતરાગ મહાયોગીને પરદ્રવ્ય-પરભાવના પરમાણુ પ્રત્યે પણ લેશમાત્ર આસક્તિ હોતી નથી, સ્વપ્નાંતરે પણ સમય માત્ર પણ તે પ્રત્યે આત્મભાવ ઉપજતો નથી; કારણ કે એક શુદ્ધ આત્મા સિવાય પરમાણુ માત્ર પણ મહારૂં નથી, એવી અખંડ આત્મભાવના તે ભાવે છે આવા પરમ ભાવિતાત્માને પરભાવ પ્રત્યે આસક્તિ કેમ હોય ? અરે ! અન્યથા આસંગ તો દૂર રહ્યો, પણ ઉપરમાં કહ્યું તેમ યોગ-સમાધિ ક્રિયામાં પણ તેને આસંગ હોતો નથી ! અને તેથી કરીને જ ઉત્તરોત્તર સમાધિપ્રકર્ષને પામતો આ યોગીશ્વર ઉચ્ચ ઉચ્ચ શુભસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરતો આગળ વધે છે; એક જ સ્થાને પડ્યો રહેતો નથી, પણ સમયે સમયે અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો રહી તે જપાટાખંધ શુભસ્થાન એણીએ ચઢતો ચઢતો ઉત્કૃષ્ટ આત્મસમાધિ દશાને પામે છે.

“અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોશ્ચ, પામ્યો ક્ષાયિક ભાવ;

સંયમ એણી કુંલડેશ્ચ, પૂજું પદ નિધાવ.”

અને સાતમે પ્રતિપત્તિ-તત્વાનુભવરૂપ શુભ પ્રગટ્યા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે આ આઠમી દૃષ્ટિમાં આઠમે પ્રવૃત્તિ શુભ પ્રગટે છે, જેથી યથાતત્ત્વ પ્રવૃત્તિ હોય છે. એટલે કે જેવા પ્રકારે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ અનુભવમાં આવ્યું, તેવા પ્રકારે ‘આપ સ્વભાવે પ્રવર્તનરૂપ, આચરણરૂપ, ચારિત્રરૂપ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, આત્માનુચરણ પ્રવૃત્તિ પૂરણ’ હોય છે. અર્થાત્ આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ છે, તે સ્વભાવમાં નિયત ચરિત હોવું, આત્મસ્વભાવમાં પૂર્ણપણે પ્રવર્તવું, ‘આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ’ થવી, એવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ શુભ અત્ર પ્રગટે છે. આમ આ સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ સાતમીરૂપ-આત્મભૂત થઈ જાય છે, આત્માનુચરણરૂપ પ્રવૃત્તિ આત્મામય બની જાય છે, આત્માકાર થઈ જાય છે. આત્મા સ્વયં ચારિત્રમૂર્તિ બને છે, આત્માના ‘નામ ચારિત્ર પ્રદેશે પ્રદેશે શુદ્ધ ચારિત્ર શુભ વ્યાપ્ત થાય છે જેને વાસકની-સુવાસિત તે અણુલિંગ’ કરનારની અપેક્ષા નથી, એવો ચદ્દનનો ગંધ વનમાં સર્વત્ર પ્રસરી જઈ તેને સુવાસિત કરે છે, તેમ આ સ્વરૂપાચરણમય આત્મપ્રવૃત્તિ શુભ સદૃશ સ્વભાવે સર્વ આત્મપ્રદેશમાં વ્યાપી જઈ સંપૂર્ણ શીલસુગંધથી તેને સુવાસિત કરી મૂકે છે. જેમ જેમ આ પ્રવૃત્તિ શુભ વિકસતો જાય છે, તેમ તેમ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થતો જાય છે, ને વીતરાગતાની માત્રા વધતી જાય છે, છેવટે યથાખ્યાત પરમ વીતરાગ ચારિત્ર પ્રગટે છે. એટલે કે જેવું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ખ્યાત છે-પ્રસિદ્ધ છે, અથવા તો જેવું ચારિત્રનું શુદ્ધ નિષ્ક્રિય સ્વરૂપ આખ્યાત છે-જ્ઞાનીઓએ બાખ્યું છે, તેવું અત્ર પ્રગટ થાય છે.

“જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી બિન્ન અસંગ મૂળ મારગ
તેવો સ્થિર સ્વભાવ જે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ મૂળ” —શ્રી રાજચંદ્રજી.

વળી આ દૃષ્ટિ પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે-વાસક ચિત્તના અભાવને ક્ષીણે એટલે કે હવે ચિત્ત-આશય પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ-પાર ઉતરી ગયેલો હોય છે. ચિત્તને કંઈ પ્રવૃત્તિ કરવાપણું રહ્યું નથી, એટલે તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ નિવૃત્ત ‘પ્રવૃત્તિ અનંત થાય છે, બધી દોડાદોડ બંધ થાય છે ને તે આત્મામાં લય પામે છે. અપહારી હો’ અત્યાર પહેલાં વાસનાવંત આત્માની બધી પ્રવૃત્તિ ચિત્તદ્વારા થતી હતી, જ્યાંસુધી કલેશરૂપ વાસના હતી ત્યાંસુધી વાસનાવાસિત ચિત્ત જીવનો બધો કારભાર ચલાવતું હતું. પરંતુ હવે તો કલેશરૂપ વાસના નિર્મૂળ થતાં, વાસનાનું બીજ સર્વથા બળી જતાં, આત્મા પોતે જ આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, વચ્ચે મક્ષીઆ મારક્ષીઆ (agent) ચિત્તની કબજ રહેતી નથી. આમ પદ્મજ મંત્રીની જેમ વાસના-વાસિત ચિત્ત અત્ર નિર્વાસિત થાય છે! એટલે ‘યોગશ્ચિત્તવૃત્તિરોધઃ’ ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધરૂપ યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ અત્ર સંપ્રાપ્ત થાય છે.

“સર્વ પ્રદેશ પ્રગટ શમશુભી, પ્રવૃત્તિ અનંત અપહારી હો;

પરમ શુભી સેવનથે સેવક, અપ્રશસ્તતા વારી હો.” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ કલેશે વાસિત મન સંસાર, કલેશ રહિત મન તે ભવપાર. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

“ જિહાં રાગ અને વળી દ્રેષ, તિહાં સર્વદા માનો કલેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકલ દુઃખનો છે ત્યાં નાથ.

“ આબે બહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઈ;
આબે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

નિરાચારપદો હ્યસ્યામતિચારવિવર્જિતઃ ।

આરુદારોહણાભાવગતિવત્ત્વસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

નિરાચાર યોગી અહીં, નિરતિચાર જ હોય;
તસ ચેષ્ટિત-આરૂઢનું, આરોહણુ જયમ નોંધ. ૧૭૨.

અર્થઃ—આ દષ્ટિમાં યોગી નિરાચાર પદવાળો, અતિચારથી વિવર્જિત-રહિત એવો હોય છે. આરૂઢના આરોહણુ અભાવની ગતિ જેમ એવું ચેષ્ટિત હોય છે.

વિવેચન

આ દષ્ટિમાં યોગી નિરાચાર પદવાળો હોય છે. કોઈ પણ આચાર કરવાનું પ્રયોજન તેને હોતું નથી. તેથી તેને પ્રતિક્રમણુ આદિ આચારનો અભાવ હોય છે. વળી તે અતિ-ચારથી વિવર્જિત-સર્વથા રહિત હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ અતિચાર લાગવાનું કારણ તેને હોતું નથી. આરૂઢને આરોહણુના અભાવની જેમ આ યોગીનું ચેષ્ટિત હોય છે, કારણ કે આચાર વડે છતવા યોગ્ય એવા કર્મના તેને અભાવ થયો છે. એટલે કોઈ આચારનું પાળવાપણું તેને જાણી રહ્યું નથી. આમ તે સર્વ આચારથી પર એવા નિરાચાર પદને પ્રાપ્ત થયો હોય છે.

“ નિરતિચાર પદ એકમાં યોગી, કહિયે નહિં અતિચારીજ;
આરોહ આરૂઢે ગિરિને, સ્થમ એકની ગતિ ન્યારીજ. ” યો. દ. સંજ્ઞા. ૮-૧.

જ્યારે યોગી આ આઠમી પરો દષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેને કોઈ આચાર પાળવાપણું રહેતું નથી, તે આચારથી પર એવો ‘કદપાતીત’ થાય છે. અત્યાર સુધી

વૃત્તિઃ—નિરાચારપદો હિ-નિરાચાર પદવાળો જ, અર્થા-આમાં, આ દષ્ટિમાં યોગી હોય છે, -પ્રતિક્રમણુદિના અભાવથી, અતિચારવિવર્જિતઃ-અતિચાર વિવર્જિત-રહિત, -તેના નિમ્નધનના અભાવને લીધે. આરુદારોહણાભાવગતિવત્ ત્વસ્ય ચેષ્ટિતમ્-આરૂઢના આરોહણુ અભાવની ગતિ જેમ આનું-યોગીનું ચેષ્ટિત હોય છે. આચારથી જેવ-જવ કરતા યોગ્ય એવા કર્મના અભાવથી નિરાચાર પદવાળો હોય છે, એમ અર્થ છે.

યોગસાધના માટે જે જે આચાર આવશ્યક હતા, અવશ્ય કરવા યોગ્ય ‘નિરાચાર પદ’ હતા, તે હવે અત્રે સંપૂર્ણ યોગસિદ્ધિ સાંપડતાં નિરુપયોગી બની નય એકમાં યોગી’ છે, નિષ્પ્રયોજન થાય છે. પૂર્વે પ્રારબક સાધકને જે પ્રતિકભણાદિ સાધન યોગભૂમિકા પર ચઢવા માટે ઉપકારી હતા, તે હવે યોગારૂઢ એવી સમાધિદશા પામ્યા પછી યોગસિદ્ધ પુરુષને અક્રિયિતકર-નકામા થઈ પડે છે. યોગારંભ દશામાં જે પ્રતિકભણાદિ આવશ્યક આચાર અમૃતકુંભરૂપ હોય છે, તે જ સાધનને જો નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગદશામાં પણ વળગી રહેવામાં આવે તો તે વિષકુંભરૂપ થઈ પડે છે; કારણ કે અખંડ આત્મસમાધિરૂપ આત્મસ્થિતિમાં તે તે ક્રિયા ઉઠેલો નિશ્ચય પાડે છે. પ્રતિકભણાદિ ક્રિયા કરવાનો હેતુ અનુક્રમે આત્મસમાધિદશા પામવાનો છે, તે હેતુ સિદ્ધ થઈ ગયા પછી તે તે સાધનનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—‘આ શુદ્ધ આત્મ ઉપાસનથી શું? કારણ કે પ્રતિકભણાદિથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે. અપ્રતિકભણાદિ સાપરાધને—અપરાધીને અપરાધ દૂર નહિ કરનાર હોવાથી વિષકુંભરૂપ છે, અને પ્રતિકભણાદિ પ્રતિકભણાદિ અપરાધ દૂર કરવાપણાથી અમૃતકુંભ છે.’ તેનું સમાધાન-પ્રતિકભણાદિ વિષકુંભ કેમ? અપ્રતિકભણાદિના ત્રણ પ્રકાર છે:—(૧) અજ્ઞાની જનનું જે અપ્રતિકભણાદિ છે તે તો સાક્ષાત્ વિષકુંભ જ છે. કારણ કે તેમાં તો શુભ આત્મસિદ્ધિનો અભાવ જ છે, એટલે એ સ્વયં અપરાધરૂપ જ છે. (૨) જ. ખીલું જે દ્રવ્ય પ્રતિકભણાદિ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ ત્રીજી ભૂમિકાના લક્ષ્ય વિનાનું હોય, તે પણ વિષકુંભ જ થઈ પડે છે, કારણ કે તે આત્માર્થરૂપ સ્વકાર્ય સાધતું નથી, અને માનાર્થ આદિરૂપ વિપરીત કાર્ય સાધે છે, એટલે આત્માને ત્રિષરૂપે જ—ઝેરરૂપે જ પરિણમે છે. (૩) પણ તે દ્રવ્ય પ્રતિકભણાદિ જો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ તૃતીય ભૂમિકાના લક્ષ્યવાળું હોય, આત્મસિદ્ધિનો લક્ષ્ય રાખીને કરવામાં આવતું હોય, તો બ્યવહારથી તે અમૃતકુંભરૂપ હોય છે, અર્થાત્ આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમવાનું કારણ થાય છે. (૩) ત્રીજું જ્ઞાનીજનનું જે તૃતીય ભૂમિકારૂપ—શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ અપ્રતિકભણાદિ છે, તે તો સાક્ષાત્ સ્વયં અમૃતકુંભ છે, અર્થાત્ આત્માને સાક્ષાત્ અમૃતરૂપે પરિણમે છે. એટલે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિસંપન્ન આવા યોગારૂઢ જ્ઞાનીનો અપેક્ષાએ તેઓને દ્રવ્ય પ્રતિકભણાદિ વિષકુંભ છે, અને અપ્રતિકભણાદિ અમૃતકુંભ છે.* (સરખાવો—વિષ, અમૃત આદિ અનુધાન સ્વરૂપ).

* “ પઞ્ચિકમણં પઞ્ચિસરણં પરિહારો ધારણા ગિયત્તી ચ ।
ગિંદા ગરહા સોદ્ધી અટ્ટવિહો દોદ્ધ વિસકુંભો ॥
અપઞ્ચિકમણં અપ્પઞ્ચિસરણં અપ્પરિહારો અધારણા ચેય ।
અગિયત્તી ચ અગિંદા ગરહા સોદ્ધી અમયકુંભો ॥ ”

(ભુએ) સમયસાર ગા. ૩૦૬-૩૦૭ અને અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની અદ્ભુત ટીકા.

અને એટલા માટે જ આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા સિદ્ધ યોગી જ્ઞાની પુરુષ આ અમૃતકુંભ સમી અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત હોવાથી, તેમને સાધકોપયોગી એવી દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણાદિ આચાર ક્રિયા હોતી નથી; અપ્રતિક્રમણાદિ કારણ કે સમસ્ત ક્રિયાકલાપનો એક ઇષ્ટ ઉદ્દેશ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ એ જ અમૃતકુંભ છે, અને તે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ તો અત્રે પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. એટલે હવે તેનું કંઈ પ્રયોજન રહ્યું નથી. કારણ કે 'x' કર્મ જે પૂર્વકૃત શુભાશુભ અનેક વિસ્તાર વિશેષવાળું છે, તેનાથી જે આત્માને નિવર્ત્તાવિ-પાછો વાળે તે પ્રતિક્રમણ છે.' અથવા તો 'સ્વસ્થાનમાંથી જે પ્રમાદને વશ થઈ પરસ્થાને ગયો હોય, તેનું પુનઃ પાછું ત્યાં જ મૂળ સ્થાને ક્રમણ-ગમન તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.' અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પદમાંથી જે ભ્રષ્ટતા થઈ હતી, ત્યાં 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ'માં પાછું આવી જવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે; આવું શુદ્ધ સદૃજ આત્મસ્વરૂપમાં પુનરાગમનરૂપ ભાવપ્રતિક્રમણ—પરમાર્થ પ્રતિક્રમણ અત્રે નિષ્પન્ન યોગીને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે. એટલે એમને એવી પરમ નિરપરાધ-નિર્દોષ આત્મદશા પ્રગટી છે, કે ત્યાં લેશ પણ અપરાધનો પુનઃ સંભવ નથી. તો પછી અપરાધના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિક્રમણનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? આમ તેમને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં સ્થિતિમય પરમ અમૃતસ્વરૂપ અપ્રતિક્રમણ દશા ઘટે છે. તે જ પ્રકારે અપ્રત્યાખ્યાનાદિ બાબત સમજી લેવું.

અત્રે આ દષ્ટાંત ઘટે છે:—પર્વત પર ચઢવા માટે આરોહણક્રિયા-ચઢવાની ક્રિયા કરવી પડે છે, પણ પર્વતની ટોચે ચઢી ગયા પછી કાંઈ ચઢવાની ક્રિયા કરવી પડતી નથી. તેમ યોગગિરિ પર ચઢવા માટે ઉત્તરોત્તર યોગભૂમિકા વટાવવારૂપ યોગારૂઢની આરોહણક્રિયા કરવી પડે છે, પણ યોગગિરિના શૃંગ પર આરૂઢ વાત ન્યારી થયા પછી કંઈ પણ યોગસાધનરૂપ આરોહણક્રિયા કરવી પડતી નથી. સાધક દશામાં વર્ત્તા યોગારોહકને જે અવલંબન-સાધન અનિવાર્ય-પણે આવશ્યક છે, અવશ્ય જરૂરના છે, તે નિષ્પન્ન યોગદશાને પામેલા યોગારૂઢ જ્ઞાની પુરુષને કંઈ પણ કામના નથી. કારણ કે ચઢેલાને ચઢવાનું શું ? પામેલાને પામવાનું શું ? ધરાયેલાને જમવાનું શું ? આમ પરમ અદ્ભુત આત્મસમાધિમય પરમ જ્ઞાનદશા પામેલા જ્ઞાનયોગીની વાત ઝોર છે, ન્યારી છે. ત્યાં પ્રાકૃત જનનો કાયદો કેમ લાગુ પડે ? સામાન્ય જનના અનુમાનના કાટલે જોખવાનું કેમ પાલવે ? અને સામાન્ય પ્રાકૃત જન તેવા જ્ઞાનીજનનું અનુકરણ કરવાની છુટતા કરે તે પણ કેમ કામ આવે ? ભૂખ્યાને લોખન કરવાની જરૂર પડે છે, પણ ધરાયેલાને-તૃપ્ત થયેલાને કાંઈ જરૂર રહેતી

x “ કર્મં જં પુલ્વકયં સુદાસુદ્ધમણેયવિથરવિસેસં ।

તત્તો ણિયત્તણ અપ્પયં તુ જો સો પઢિક્કમણં ”—શ્રી સમયસાર ટીકા ગા. ૩૮૩.

“ સ્વસ્થાનાત્યત્પરસ્થાનં પ્રમાદસ્ય વચ્ચાદ્ ગતઃ । તત્રૈવ ક્રમણં ભૂયઃ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥ ”

‘આનંદધન નથી. તેમ પરમ જ્ઞાનામૃતાના પાનથી જે આકંઠ પરિવૃત્ત થયા છે, તેને પ્રભુ જાગે રે’ હવે કોઇ આલંબન-સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે આલંબન-સાધનને ત્યાગી જેણે પરપરિણતિને ભગાડી છે, એવા સહજાત્મ-સ્વરૂપી આનંદધન પ્રભુ અક્ષય એવા દર્શન-જ્ઞાન-વૈરાગ્યમાં જાગ્યા છે, અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ સ્થિતિરૂપ સદોદિત બ્રહ્મત એવી ઉજાગર દશામાં ગિરાજમાન થયા છે. આમ સાધ્ય સિદ્ધ થયું હોવાથી સાધનની કંઈ અપેક્ષા રહેતી નથી, કૃતકૃત્ય થયા હોવાથી એને હવે કંઈ કરવાનું રહ્યું નથી.

“આલંબન સાધન જે ત્યાગે, પરપરિણતિને ભાગે રે;
અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વૈરાગ્યે, આનંદધન પ્રભુ જાગે રે” —શ્રી આનંદધનજી.

આ પરમ જ્ઞાની પુરુષ પરમ કૃતકૃત્ય, પૂર્ણકામ યર્ષ ચૂક્યા છે; કારણ કે જ્યારથી ચેતન પોતે વિભાવથી ઉલટો થઈ-વિમુખ થઈ, સમય પામી પોતાને સ્વભાવ મહાશુદ્ધ કરી લીધો છે, ત્યારથી જ જે જે લેવા યોગ્ય હતું તે તે સર્વ તેણે કૃતકૃત્ય જ્ઞાન-લઈ લીધું છે, અને જે જે ત્યાગ યોગ્ય હતું, તે તે સર્વ છોડી દીધું દશા છે. એટલે તેને હવે કંઈ લેવાનું રહ્યું નથી કે મૂકવાનું બીજું કંઈ રહ્યું નથી, તો હવે તેને બાકી નવીન કાર્ય શું રહ્યું છે ? કારણ કે સંગના ત્યાગી, અંગના ત્યાગી, વચન-તરંગના ત્યાગી, મનના ત્યાગી, બુદ્ધિના ત્યાગી એવા આ પરમ વીતરાગ યોગીશ્વરે આત્માને શુદ્ધ કરી લીધો છે.

“જગદિં તે ચેતન વિભાવસો ઉલટિ આપુ, સમે પાર્ષ અપનેા સુભાવ ગહી લીનેા હે;
તગદિં તે જે જે લેન જોગ સો સો સખ લીનેા, જે જે ત્યાગ જોગ સો સો સમ છાંડી દીનેા હે.
લેવેકી ન રહી ઠાર ત્યાગિવેંકો નાહિ ઓર, બાકી કહા ઉભર્યો જુ, કારજ નવીનેા હે;
સંગ ત્યાગી, અંગ ત્યાગી, વચનતરંગ ત્યાગી, મન ત્યાગી, બુદ્ધિ ત્યાગી, અરસા શુદ્ધ કીનેા.”
—શ્રી બનારસીદાસજી કૃત હિંદી સમયસાર.

આવી પરમ અદ્ભુત વીતરાગ જ્ઞાનદશાનો જેણે પોતાના જીવનમાં સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો છે, એવા પરમ યોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આ સુભાષિતમાં વર્ણવેલ જ્ઞાનદશાની સુજાત કંઠે પ્રશંસા કરતાં પરયોદ્દાસથી કહે છે કે:—

“લેવેકી ન રહી ઠાર, ત્યાગિવેકી નાહિ ઓર;
બાકી કહા ઉભર્યો જુ, કારજ નવીનેા હે.”

સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી પૂર્ણકામપણું પ્રાપ્ત થયું. એટલે હવે બીજું કોઈ ક્ષેત્ર કંઈ પણ લેવાને માટે રહ્યું નથી. સ્વરૂપનો તો કોઈ કાળે ત્યાગ કરવાને મૂર્ખ પણ ઇચ્છે નહિ; અને જ્યાં કેવલ સ્વરૂપસ્થિત છે ત્યાં તો પછી બીજું કંઈ રહ્યું

‘લેવેક્રી ન નથી, એટલે ત્યાગવાપણું પણ રહ્યું નહીં. હવે જ્યારે લેવું દેવું એ રહી ઠોર’ જાનને નિવૃત્ત થઈ ગયું ત્યારે બીજું કોઈ નવીન કાર્ય કરવાને માટે શું ઉગર્યું? અર્થાત્ જેમ થવું જોઈએ તેમ થયું, ત્યાં પછી બીજી લેવા-દેવાની જાનળ ક્યાંથી હોય? એટલે કહે છે કે અહીં પૂર્ણકામતા યઈ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અ. ૨૭૫.

કેવી અદ્ભુત ધન્ય દશા ! આવા કૃતકૃત્ય, પૂર્ણકામ જ્ઞાની પુરુષને અહણુ-ત્યાગરૂપ કયો આચાર આચરવાનો બાકી રહ્યો હોય? કારણ કે ‘મૂઠ જીવ જહારમાં અહણુ-ત્યાગ કરે છે, આત્મભેદા અધ્યાત્મમાં-અંતરમાં અહણુ-ત્યાગ કરે છે, પણ ‘કહીયે નહિ’ નિષ્ક્રિયાત્મને જહાર કે અંદર અહણુ-ત્યાગ હોતા નથી.’ આમ નિરાચાર આત્મચાલીજી’ યદને પામ્યા હોવાથી અને તેના કારણના અભાવે કોઈ પણ અતિચારનો સંભવ રહેતો નથી. કારણ કે આચારમાં અતિચાર લાગે, પણ અને તો આચાર જ નથી, તો અતિચાર ક્યાંથી લાગે? આવી નિરાચારપદવાળી ઊંચી આત્મદશાને પામેલા મહાત્માઓનું વર્તમાન ઉદાહરણ શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજના અધ્યાત્મ જીવનમાંથી મળી આવે છે. આ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે કે:—

“જૈન મુનિ યથા પછી પોતાની પરમ નિર્વિકલ્પ દશા યઈ જવાથી કમપૂર્વક દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી યમ-નિયમ તેઓ હવે પાળી શક્યે નહીં, તેમ તેમને (ચિદાનંદજીને) લાગ્યું. જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે યમનિયમનું કમપૂર્વક પાલન કરવું છે, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ યઈ તો પછી તે શ્રેણીએ પ્રવર્તવું અને ન પ્રવર્તવું જાનને સ્મર છે. આમ તરવજ્ઞાનીઓની માન્યતા છે.” ઇત્યાદિ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૯ (૨)

આને ભિક્ષાટનાદિ આચાર કેમ હોય? એવી આશંકા દૂર કરવા કહે છે—

રત્નાદિશિક્ષાદગ્ધ્યોઽન્યા યથા દક્ તન્નિયોજને ।

તથાચારક્રિયાપ્યસ્ય સૈવાન્યા ફલભેદતઃ ॥ ૧૮૦ ॥

વૃત્તિ:—રત્નાદિશિક્ષાદગ્ધ્યો—રત્નાદિની શિક્ષાદષ્ટિઓ કરતાં, અન્યા-અન્ય, બિન જ, યથા-જેમ, દક્-દષ્ટિ, તન્નિયોજને-તે રત્નાદિના નિયોજનમાં, -શિક્ષિત હોતાં-તથા-તેમ, આચારક્રિયાપ્યસ્ય, આ યોગીની આચારક્રિયા પણ, સૈવ-તે જ, ભિક્ષાટનાદિ લક્ષણવાળી, અન્યા-અન્ય, બિન, જુદી જ હોય છે. કયા કારણથી? તે કે ફલભેદતઃ-ફલભેદ થકી-પૂર્વે સાંપ્રતિષ્ઠિત કર્મક્ષય ક્ષણ હતું, અને હમણાં તો ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય ક્ષણ છે.

× “ત્યાગાદાને વહિર્મૂઢઃ કરોત્યધ્યાત્મમાત્મવિત્ ।

નાન્તર્વૈદિરુપાદાનં ન ત્યાગો નિષ્ક્રિયાત્મનઃ ॥” —સમાધિશતક.

રત્નશિક્ષા દૃષ્ટિ થકી, નિયોજન દૃષ્ટિ ભિન્ન;
ત્યમ આચાર ક્રિયા ય તરા, તે ફલ ભેદે ભિન્ન. ૧૮૦

અર્થ:—રત્નાદિની શિક્ષાદૃષ્ટિઓ કરતાં જેમ તેના નિયોજન સંબંધી દૃષ્ટિ ભિન્ન હોય છે, તેમ આની તે જ આચારક્રિયા પણ ફલભેદને લીધે ભિન્ન હોય છે.

વિવેચન

“શિક્ષાથી જ્યમ રતન નિયોજન, દૃષ્ટિ ભિન્ન ત્યમ એહોહ. ”—શ્રી યો. સમજા. ૮-૨

રત્નાદિકની શિક્ષાદૃષ્ટિઓ કરતાં, જેમ શિક્ષિત થતાં તેના નિયોજન વિષયમાં દૃષ્ટિ અન્ય જ હોય છે, ભિન્ન જ હોય છે; તેમ આ યોગીની તે જ ભિક્ષાટનાદિ આચાર ક્રિયા પણ અન્ય જ-ભિન્ન જ હોય છે. શા કારણથી ? તો કે ફલભેદથી,—પૂર્વે સાંપ્રત્યિક કર્મક્ષય ફળ હતું, હવે ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય ફળ છે.

પ્રથમ શિક્ષા લેતી વેળાએ રતનપરીક્ષા વિષયે શિખાઉની જે દૃષ્ટિ હોય છે, તે કરતાં શીખીને પાર ઉતરી ગયા પછી તે રતનનું નિયોજન કરે છે એવા તે શિક્ષિતની દૃષ્ટિ જૂદી જ હોય છે; કારણકે પ્રથમ તો શિખાઉને તે વિષય સંબંધી ‘શિક્ષાથી જ્યમ કંઈ જ્ઞાન હોતું નથી. રતન કેવું છે ? તેનું સ્વરૂપ શું ? તેના પ્રકાર શું ? રતન નિયોજન’ તેના શુભ-દોષ શું ? તેનું મૂલ્ય શું ? ઈત્યાદિ બાબત તેને સાવ અજ્ઞાત હોય છે. એટલે તેને તે સંબંધી કુતૂહલ ખુદિ હોય છે. એથી તે જ્ઞાસાપૂર્વક તે તે રતનની પરીક્ષા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા પ્રવર્તે છે. આમ અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે તદ્દવિષયક જ્ઞાનમાં નિષ્ણાત થાય છે. અને પછી રતનપરીક્ષામાં સુશિક્ષિત એવા તે ઉપલબ્ધ જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં વિનિયોગ કરે છે, કય-વિક્રયાદિ પ્રયોગ કરે છે. પ્રથમ અવસ્થામાં માત્ર શિખાઉ જ્ઞાન (Theoretical knowledge) હતું, ત્યારે હવે તો તેના અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ (Practical application) હોય છે. એટલે પહેલાંની શિખાઉ દૃષ્ટિ કરતાં આ વિનિયોગ દશાની દૃષ્ટિ ભિન્ન જ-જૂદા જ પ્રકારની હોય છે. તેમ અત્રે પણ યોગીની તે જ ભિક્ષાટન આદિ આચારક્રિયા પણ ભિન્ન જ-ઓર પ્રકારની જ હોય છે. પહેલાં પણ એ જ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા હતી, અને હમણાં પણ એ જ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા છે, છતાં બન્ને દૃષ્ટિમાં મહદ્ અંતર છે.

અથવા તો એકડીઆને પ્રથમ તો માતૃકાક્ષરનું-મારાખડીનું જ્ઞાન પણ નથી હોતું, એકડો પણ નથી આવડતો. પણ તે ખંતીલો વિદ્યાર્થી બનીને એકડો ઘુંટતાં ઘુંટતાં, કંમે કરીને શિખાઉ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો કરતો, વિદ્યાપારંગત સ્નાતક થાય છે, જ્ઞાન-ગંગામાં નાહીને પહાર પડે છે ! અને પછી જીવનવ્યવહારમાં શિખેલા જ્ઞાનનો વ્યવહાર ઉપયોગ કરે છે-યથાયોગ્ય વિનિયોગ કરે છે. તેની નિશાળીઆ તરિકેની શિખાઉ અવસ્થાની

દૃષ્ટિમાં અને જીવન-વ્યવહાર શાળાની શિક્ષિત અનુભવસિદ્ધ દૃષ્ટિમાં ઘણો જ ફરક હોય છે. તેમ અત્રે પણ આચારની ણાળતામાં પ્રારંભક સાધક યોગીની દૃષ્ટિ કરતાં, યોગારૂઢ સિદ્ધ યોગીની દૃષ્ટિ બિન્ન-જૂદા પ્રકારની હોય છે.

અથવા તો સંગીત શાસ્ત્રથી અનભિજ્ઞ-અજ્ઞાણ જેમ પહેલાં તો આલાપ હોતાં શીખે છે, સ્વરના પ્રકાર વગેરે સંબંધી જ્ઞાન મેળવે છે. આમ શીખતાં શીખતાં અનુક્રમે તે સંગીત કલામાં પ્રવીણ બને છે, અને તેમાં એનો હાથ એવો બેસી 'દૃષ્ટિ બિન્ન' બને છે કે ગ્રામ-મૂર્છનાદિ પ્રકાર તેને સહજ સિદ્ધ થાય છે, ગમે ત્યમ એહોજી' ત્યારે ગમે તે રાગ છેડી તનન્યતા સાધી તે ઉસ્તાદ જન-મનરંજન કરી શકે છે. આમ પ્રથમની અશિક્ષિત આલાપકલા કરતાં તેની હવેની મુશિક્ષિત આલાપકલા સાવ જૂરી જ તરી આવે છે. તેમ અત્રે પણ આચાર પરત્વે પ્રથમની અભ્યાસદશામાં સાધક યોગીની જે દૃષ્ટિ હોય છે, તેના કરતાં ગીતાર્થ નિષ્પન્ન જ્ઞાનદશામાં દૃષ્ટિ બિન્ન હોય છે.—આમ રતન, કે માતૃકાક્ષર, કે સંગીત આદિ જો તો તેના તે, પણ તેના પ્રત્યેની શિખાઉની દૃષ્ટિમાં ને શિક્ષિતની દૃષ્ટિમાં પ્રગટ ભેદ હોય છે; તેમ બિજાટનાદિ આચારક્રિયા છે તો તેની તે, પણ તેના પ્રત્યેની સાધક યોગીની દૃષ્ટિ કરતાં અત્રે સિદ્ધ-નિષ્પન્ન યોગીની દૃષ્ટિ બિન્ન જ-જૂદા જ પ્રકારની-એવર જ હોય છે.

કારણકે પૂર્વે સાંપ્રત્યયિક-કપાય સંબંધી કર્મક્ષય એ આચાર ક્રિયાનું ફલ હતું, હવે ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય એ ફલ છે. પૂર્વે નિર્ભય મુનિની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ કપાય સંબંધી કર્મક્ષય કરવા માટે હતી, જેમ બને તેમ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ફેલભેદ કપાયનો પણ ક્ષય કરવા અર્થે હતી, તે સંયમીનો દેહ પણ માત્ર સંયમને માટે હતો, અને તે દેહ દ્વારા સંયમયાત્રાના નિર્વાહ અર્થે જ બિજાટનાદિ ક્રિયા આવશ્યક હતી, તથા એ બધુંય કપાય-ભાવ દૂર કરવા માટે જ-પૂર્ણ વીતરાગતા આણવા માટે જ હતું. કારણ કે સાચા 'સાધુ'ને કવચિત્ હોય તો અતિ અતિ સૂક્ષ્મ એવો સંજ્વલન કપાય જ હોય, એથી અધિક કપાય જ હોય જ નહિ, છતાં

× શ્રીમાન્ હરિભદ્રસચ્ચિ જી પંચાશક સત્સાસ્રમાં રજપણે કહે છે કે- 'સાધુ' ને કાલ-દોષથી હોય તો કવચિત્ સંજ્વલન કપાયનો ઉદય હોય, બાકી તો કપાય હોય જ નહિ, અને જો હોય તો તે સાધુ જ નથી. કારણ કે સર્વેય અતિચારો સંજ્વલનના ઉદયથી હોય છે, પણ અનંતાનુબંધી આદિ બાર કપાયના ઉદયથી તો સચોડો વ્રતભંગ થતો હોવાથી મૂલછેલ પ્રાયશ્ચિત લાગે જી

“ ચરિમાણ વિ તદ્દે જ્યં સંજ્વલનકસાયસંગમે ચેવ,

માર્દઝાણે પાયં અસદં પિ હુ કાલદોષેણ ॥

સદેવિય અદ્યારા સંજ્વલણં તુ ઉદયઑ દોતિ ।

મૂલછેજં પુણ દોદ વારસણં કસાયણં ॥ ”—શ્રી પંચાશક.

તે મહામુનિ આંખના કણની જેમ તે કપાયકણિકાને પણ સાંખી ચકતા નથી, એટલે સર્વ આત્મપ્રદેશમાંથી પરમાણુ માત્ર કપાયકણને પણ કાઢી નાંખવા માટે તે સર્વાત્માથી પ્રવર્તે છે, અને નિષ્કપાયતારૂપ વીતરાગ બાવને સાધે છે. પણ હવે અત્રે તો તે અતિ અતિ અદ્ય કપાયભાવ પણ સર્વથા દૂર થઈ ગયો છે, વીતરાગતા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે, ધાતિકર્મોના ક્ષય થઈ ચૂક્યો છે, એટલે અઘાતી એવા બવોપશ્રાહી કર્મોના ક્ષય એક જ અત્રે હેતુ છે. અત્રે આ પરમ યોગી જે દેહ ધારણ કરી રહ્યા છે, તે નામ-ગોત્ર-ખાત્રુ-વેદનીય એ ચાર, આ ચરમ દેહમાં ભોગવવા યોગ્ય પ્રારબ્ધ કર્મોના ક્ષય અર્થે જ ધારણ કરી રહ્યા છે. એટલે તે દેહના નિર્વાહાર્થે જે બિક્ષાટનાદિ ક્રિયા કરે છે, તે પણ તે બવોપશ્રાહી કર્મોના ક્ષય અર્થે જ કરે છે. આમ પૂર્વે સાંપરાયિક કર્મક્ષય એ બિક્ષાટનાદિ ક્રિયાનું ફલ હતું, અને અત્રે બવોપશ્રાહી કર્મક્ષય એ ફલ છે. આમ ફલસેદથી હૃદયેદ પ્રગટ છે.

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે-જેને સર્વ કપાયનો ક્ષય થયો છે એવા વીતરાગ પરમ યોગી જ્યાંલગી આ હેઠ્ઠા દેહની આયુસ્થિતિ છે ત્યાંલગી પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી વિચરે છે, અને એમ કરીને પોતાના શેષ કર્મોના ઋણાનુબંધ ચૂકવી આપી 'દેહ છતાં જેની નિર્જરી નાંખે છે. આમ પૂર્વ પ્રયોગથી વિચરતા જ્ઞાની પુરુષ, દેહ દશા, વર્તે છતાં દેહાતીત એવી પરમ અહ્મુત કાયોત્સર્ગ દશા-શુભન્નુકત દેહાતીત' દશાનો અનુભવ કરતા સતા, સદેહે સુકૃત વર્તે છે. આવા વિદેહકથા-સંપન્ન કેવલિ ભગવાન પરમાર્થ મેધની વૃદ્ધિ કરી ભવ્યજનોને ભોધ કરતા ભૂતલ પર વિચરે છે, ને પરમ જનકકયાણ-લોકોપકાર કરે છે અને આવા જંગમ કલ્પવૃક્ષ સમા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જિનરાજને ધન્ય આત્માઓ સેવે છે. જેમકે—

“અજિતવીર્ય જિન વિચરતા રે....મનં પુષ્કર અર્ધ વિદેહ રે....ભવિં
જંગમ મુરતકે સારિણો રે....મનં સેવે ધન્ય ધન્ય તેહ રે....ભવિં”—શ્રી કેવલ્યંદ્રશ.

“દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

તન્નિયોગાન્મહાત્મેહ કૃતકૃત્યો યથા ભવેત્ ।

તથાયં ધર્મસંન્યાસવિનિયોગાન્મહામુનિઃ ॥ ૧૮૧ ॥

વૃત્તિઃ—તન્નિયોગાત્-તેના નિયોગથી, રતના નિયોગથી, મહાત્મેહ-મહાત્મા અહીં લોકમાં, કૃતકૃત્યો યથા ભવેત્-જેમ કૃતકૃત્ય હોય છે, કેાઇ રતનવિષ્ટિ કૃતકૃત્ય હોય છે; તથાયં-તેમ આ, અધિકૃત યોગી, ધર્મસંન્યાસવિનિયોગાત્-ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી, મહામુનિઃ-મહામુનિ, કૃતકૃત્ય હોય છે.

તસ વિનિયોગે તે અહીં, કૃતકૃત્ય જ્યમ થાય;
ધર્મ સંન્યાસ નિયોગથી, તેમ મહામુનિરાય. ૧૮૧.

અર્થ:—તે રત્નના વિનિયોગથી અહીં જેમ તે મહાત્મા કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ આ મહામુનિ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી કૃતકૃત્ય થાય છે.

વિવેચન

“ તાસ નિયોગે કરણ અર્પ, લહે મુનિ કેવલ ગેહાણ. ”—યો. સંગ્રહા, ૮, ૨.

તે રત્નના વિનિયોગથી જેમ અહીં લોકમાં કોઈ મહાત્મા-રત્નવણિકૃત કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિવાળો યોગી મહામુનિ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી કૃતકૃત્ય થાય છે.

રત્નપરીક્ષા કરી જાણનારો રત્નવણિકૃત ચોક્સી, ઝવેરી શુદ્ધ દૃષ્ટિથી જ્યારે રત્નનો યથેચ્છ વ્યાપાર કરે, ત્યારે જ તે કૃતકૃત્ય થયો કહેવાય છે કારણ કે રત્નપરીક્ષા સંજ્ઞાથી ગમે તેટલું જાણપણું હોય, પણ જ્યાંસુધી વ્યવહારમાં-વ્યાપારવિનિમયમાં રત્નવણિકૃત તેનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાંસુધી તેનું સાર્થકપણું-કૃતાર્થપણું થયું કેમ કહેવાય ? પણ રત્નના કૃત્યવિક્રમમાં, લેવડદેવડમાં ઉપયોગી થાય તેની ખાતર જ જે રત્નપરીક્ષાનું જ્ઞાન અનિવાર્યપણે આવશ્યક હતું, તે જ્ઞાનનો વ્યાપારમાં જ્યારે વિનિયોગ (Practical application) કરવામાં આવે, ને તેનો યથેચ્છ લાભ ઊઠાવવામાં આવે, ત્યારે જ તેનું કૃતકૃત્યપણું ગણાય, ત્યારે જ તેનું કામ થયું કહેવાય.

તે જ પ્રકારે આ દૃષ્ટિવાળો યોગી મહામુનિ અહીં ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી, અર્થાત્ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી તાત્ત્વિક આચરણરૂપ વિશિષ્ટ પ્રયોગથી-ધર્મવ્યાપારરૂપ પ્રયોજનથી કૃતકૃત્ય થાય છે; કારણ કે ધર્મસંન્યાસ સંજ્ઞાથી ગમે તેટલું જાણપણું હોય, ધર્મસંન્યાસ ગમે તેટલી તાલીમ લીધી હોય, પણ જ્યાંસુધી હજી તેનો નિશ્ચયશુદ્ધ વિનિયોગ વ્યવહારમાં તાત્ત્વિકપણે ઉપયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાંસુધી પરમાર્થથી તેનું સાર્થકપણું થયું કેમ કહેવાય ? પણ પ્રસ્તુત ધર્મસંન્યાસની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તે ખાતર જ જે અત્યારસુધીની જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અખંડ આરાધનારૂપ તાલીમ અત્યંત આવશ્યક હતી, તેનો હવે અહીં તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસપણે વ્યવહારૂ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, અને તજ્જન્ય પરમ આત્મલાભ ઊઠાવવામાં આવે છે. એટલે અહીં આ દૃષ્ટિમાં જ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી (Practice) કૃતકૃત્યપણું હોય છે. અર્થાત્ અને જ શુદ્ધ રત્નપરીક્ષાનો વ્યાપાર કરનારો મહામુનિરૂપ રત્નવણિકૃત, ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ રત્નવાણિજ્ય વડે, યથેચ્છ આત્મલાભરૂપ નફો મેળવી કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે; અહીં જ તેનો બેડો પાર થઈ જાય છે, અહીં જ તેનું આત્મસિદ્ધિનું કામ થઈ

બળ છે, અહીં જ તે સાચો 'ધર્મસંન્યાસ' યોગી-'સંન્યાસી' જની પરમ આત્મ-
કલ્યાણને પામે છે. કારણ કે આ હૃદિ પૂર્વેના અત્યાર સુધીના જે ધર્મસંન્યાસયોગ હતો,
તે તાત્ત્વિક નહોતો, અતાત્ત્વિક હતો તેમાં પ્રવૃત્તિ-લક્ષણ ધર્મોના સંન્યાસ-ત્યાગ જરૂર હતો,
એટલે જ તે અતાત્ત્વિક છતાં 'ધર્મસંન્યાસ' નામને યોગ્ય હતો; તેમજ તે તાત્ત્વિક
ધર્મસંન્યાસની યોગ્યતા પામવા માટે પણ આવશ્યક ને ઉપકારી હતો, એટલે પણ તેને
ઉપચરિતપણે તે ધર્મસંન્યાસ નામ ઘટતું હતું. પણ અહીં તો તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ-
યોગ હોય છે. ધર્મ એટલે ક્ષાયોપશમિક બાવ, તેના અહીં સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે,
માટે તે ધર્મસંન્યાસયોગ અને યથાર્થપણે પરમાર્થથી હોય છે.

તથા—

દ્વિતીયાપૂર્વકરણે મુખ્યોડયમુપજાયતે ।

કેવલશ્રીસ્તતશ્ચાસ્ય નિઃસપત્ના સદોદયા ॥ ૧૮૨ ॥

ળીજ કરણ અપૂર્વમાં, મુખ્ય એહ ઉપજત,
(તેથી તેને) નિરાવરણ નિત્યોદયા, કેવલલક્ષ્મી વરંત. ૧૮૨.

અર્થ:—ળીજ અપૂર્વકરણમાં મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસ ઉપજે છે, અને તેથી
કરીને આ યોગીને નિઃસપત્ના-નિરાવરણ એવી સદોદયા કેવલલક્ષ્મી હોય છે.

વિવેચન

શ્રેણીવર્તી એવા ળીજ અપૂર્વકરણમાં મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસયોગ
ઉપજે છે,—ઉપચરિત તો પ્રમત્ત સંયતથી આરંભીને હોય છે. અને તે ધર્મસંન્યાસના
વિનિયોગ થકી આ યોગીને નિરાવરણ એવી કેવલશ્રી ઉપજે છે,—કે જે પ્રતિપાતના અભાવે
કરીને સદોદયા હોય છે.

આ ધર્મસંન્યાસ યોગ જે કલ્પો, તે મુખ્ય અર્થાત્ તાત્ત્વિક કાંટિને ધર્મ-
સંન્યાસ ક્યારે હોય છે? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ છે મુખ્ય-તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ શ્રેણીમાં
આવતા ળીજ અપૂર્વકરણ સમયે પ્રાપ્ત હોય છે,—જે કે ઉપચરિત-
તાત્ત્વિક અતાત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસ પ્રમત્તસંયત શુશ્રુસ્થાનથી માંડીને હોય
ધર્મસંન્યાસ છે, અને તે અનુક્રમે તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ પામવાની યોગ્યતા માટે—
અધિકારી થવા માટે પરમ ઉપકારી થાય છે. આ અતાત્ત્વિક ધર્મ-

વૃત્તિ:—દ્વિતીયાપૂર્વકરણે-દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં, શ્રેણીવર્તી એવા અપૂર્વકરણમાં, મુખ્યોડ-
યમ-મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસ; ઉપજાયતે-ઉપજે છે,—ઉપચરિત તો પ્રમત્ત સંયતથી આરંભીને
ઉપજે છે. કેવલશ્રીસ્તતશ્ચ-અને કેવલશ્રી તેથી કરીને-ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગ થકી, કલ્પ-આ
યોગીને, નિઃસપત્ના-નિઃસપત્ના, પતિપશ્ચ રહિત (નિરાવરણ), સદોદયા-સદોદયા,—પ્રતિપાતના
અભાવે કરીને.

સંન્યાસમાં પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મેનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, અને તાર્કિક ધર્મ-સંન્યાસમાં ક્ષયોપશમભાવરૂપ ધર્મેનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, એટલે 'ધર્મસંન્યાસ' સંજ્ઞા યથાર્થ છે.

અહીં 'ખીન્ન' અપૂર્વકરણમાં આ તાર્કિક ધર્મસંન્યાસ પ્રગટે છે એમ કહ્યું તે સહેતુક છે, કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ જે અંધિલેહનું કારણ છે, તેમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મ-સંન્યાસ હોઈ શકે નહિ. એટલા માટે 'ખીન્ન'માં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો. આમ આ અપૂર્વકરણ બે છે:—(૧) અંધિલેહના કારણરૂપ તે પહેલું; (૨) ક્ષપકશ્રેણી વેળાનું તે ખીન્ન. આ 'અપૂર્વકરણ' એટલે શું? 'અપૂર્વ' એટલે અનાદિકાળના ભવજનમણમાં જે કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી, એવો શુભ-પ્રથસ્ત આત્મપરિણામ. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણનું ફળ અંધિલેહ છે અને તે અંધિલેહનું ફળ સમ્યગ્દર્શન છે. અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંખ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે આ ખીન્ન અપૂર્વ-કરણ-અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાર્કિક ધર્મસંન્યાસ યોગ ક્ષપક શ્રેણીમાં ચઢતા સામર્થ્યોગીને હોય છે. (આને 'અપૂર્વકરણ' કહેવાના કારણ માટે જુઓ પૃ. ૪૩-૪૪).

આ અપૂર્વકરણરૂપ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્ય પામીને, પરમ આત્મવીર્યોદ્ધાસ સ્ફુરાવીને જે યોગીપુરુષ ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થાય છે, તેને આ તાર્કિક ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે, કારણ કે તે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મેનું ક્ષપકશ્રેણી ક્ષપણ કરતો કરતો આગળ વધે છે; કર્મ પ્રકૃતિઓને સર્વથા જપાવતો જપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ઉડાવતો ઉડાવતો, શુભ-સ્થાનકની શ્રેણી પર વેગે ચઢતો બાય છે અને આમ કર્મશત્રુનો ક્ષય કરતો કરતો, ક્ષયોપશમિક ધર્મેનો સંન્યાસ કરતો કરતો, આ પરમ સમર્થ વીર 'સંન્યાસી' ૮-૬-૧૦-૧૨ શુભસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા સયોગી કેવલિ શુભસ્થાને પહોંચી 'નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન' પ્રગટાવે છે. (જુઓ આકૃતિ ૩-પૃ. ૫૦.)

અને આમ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી આ સામર્થ્યયોગીને કેવલલક્ષ્મીની-કેવલશ્રીની પ્રાપ્તિ હોય છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન-દર્શનની ઉત્પત્તિ હોય છે, કે જેમાં કોઈપણ પ્રતિબંધક-વિરોધક પ્રતિપક્ષરૂપ આવરણ હોતું નથી. આવી આ નિરાવરણ કેવલશ્રી 'શ્રીમદ્' સદોદયા હોય છે, અર્થાત્ કોઈપણ કાળે તેના પ્રતિપાતનો અભાવ હોવાથી સદા ઉદયવંતી જ હોય છે. એટલે આવી અનુપમ કેવલશ્રી સંપન્ન આ 'શ્રીમદ્' ભગવાન જિનરાજ રાજેશ્વર આમસામ્રાજ્ય લક્ષ્મીથી સદા વિરાજે છે. તેનું અપૂર્વ વર્ણન લાક્ષણિક શૈલીમાં કવિરાજ દેવચંદ્રજીએ ગાયું છે:—

“ મહાવાદ્ર જિનરાજ ! રાજરાજ વિરાજે હો આજ તુમારડોણ;
ક્ષાયિક વીર્ય અનંત, ધર્મ અભંગે હો તું સાહિબ વડોણ....

હું બલિહારી રે શ્રી જિનવર તણી રે.

કર્તા ભોક્તા ભાવ, કારક કારણ હો તું સ્વામી છતોણ;
જ્ઞાનાનંદ પ્રધાન, સર્વ વસ્તુનો હો ધર્મ પ્રકાશતોણ....હું બલિહારીં
સમ્યગ્દર્શન મિત્ર, સ્થિર નિર્દારે રે અવિસંવાદતાણ;
અબ્યાબાધ સમાધિ, કોશ અનશ્વર રે નિજ આનંદતાણ. ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

કારણ કે આ આત્મસામ્રાજ્યના સ્વામી શ્રીમદ્ ભગવાનમાં રાજરાજેશ્વરના સમ્રાટના સંપૂર્ણ લક્ષણો ભોવામાં આવે છે જેમકે—તેમનામાં અનંત એવું ક્ષાયિક વીર્ય પ્રગટયું છે, અને તેથી આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મના અભંગપણાએ કરીને શ્રી જિનરાજ એ ‘ વડા સાહેબ ’ મોટામાં મોટા સાહેબ થયા છે. તે આત્મભાવના રાજરાજેશ્વર કર્તા-ભોક્તા, કારક કારણ છે, એટલે તે છતાં-પ્રગટ એવા સ્વસ્વરૂપના સ્વામી થયા છે. તેમને જ્ઞાનાનંદ નામનો પ્રધાન છે કે જે સર્વ વસ્તુનો ધર્મ પ્રકાશે છે; અને સમ્યગ્દર્શન નામનો મિત્ર છે કે જે સ્થિર એવી અવિ-સંવાદિતાનો નિર્ધાર કરે છે, બધું બરાબર છે એની તકેદારી રાખે છે. તેમને અબ્યાબાધ સમાધિરૂપ નિબનંદમય અવિનશ્વર કોશ છે, અખૂટ ખજાનો છે. અસંખ્ય આત્મપ્રદેશરૂપ તેના દેશ છે કે જે પોતપોતાની રીતે શુશ્રૂષંપતિથી ભર્યા છે. એમને ચારિત્રરૂપ અભંગ દુર્ગ છે, અભય કિલ્લા છે, કે જે આત્મશક્તિથી પરનો-પરભાવરૂપ શત્રુનો જય કરવા સંચર્યા છે. ક્ષમાદિ ધર્મરૂપ તેમનું સૈન્ય છે. પરિણતિ પ્રભુત્વરૂપ-આત્મપરિણતિના સ્વામિત્વરૂપ તેમનું આકરું બલ છે. આવા આ પ્રભુએ સકલ તત્વનો પ્રગટભાવ સાદિ અનંતી રીતે ધારણ કર્યો છે. દ્રવ્ય-ભાવ સર્વ શત્રુનો નાશ કરીને આવા આ ‘ સાહિબ ’ અવતર્યા છે; અને તે સહજ સ્વભાવ વિલાસના ભોગી, ઉપયોગી એવા જ્ઞાનશુભે ભર્યા છે.

“ દેશ અસંખ્ય પ્રદેશ, નિજ નિજ રીતે રે શુશ્રૂષંપતિ ભર્યાણ;
ચારિત્ર દુર્ગ અભંગ, આત્મશક્તે હો પર જય સંચર્યાણ....હું બલિહારીં
ધર્મ ક્ષમાદિક સૈન્ય, પરિણતિ પ્રભુતા હો તુજ બલ આકરેણ;
તત્ત્વ સકલ પ્રાગ્ભાવ, સાદિ અનંતી રે રીતે પ્રભુ ધર્યાણ....હું બલિહારીં
દ્રવ્યભાવ અરિ લેશ, સકલ નિવારી રે સાહિબ અવતર્યાણ;
સહજ સ્વભાવ વિલાસ, ભોગી ઉપયોગી રે જ્ઞાનશુભે ભર્યાણ. ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

સિંહાવલોકન નીતિથી અધિકૃત વસ્તુના નિર્ધારણાર્થે કહે છે:—

સ્થિતઃ શીતાંશુવજીવઃ પ્રકૃત્યા ભાવશુદ્ધયા ।
ચંદ્રિકાવચ્ચ વિજ્ઞાનં તદાવરણમબ્રવત્ ॥ ૧૮૩ ॥

ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિ થકી, સ્થિત ચંદ્ર શું છું એહ;
જ્ઞાન ચંદ્રિકા સમ અને, તદાવરણ છે એહ. ૧૮૩

અર્થઃ—છવ, ચંદ્રની જેમ, ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે; અને વિજ્ઞાન ચંદ્રિકા જેવું છે, તેવું આવરણ અબ્ર-વાહણા જેવું છે.

વિવેચન

આત્મા ચંદ્રની પેઠે પોતાની-આત્મીય ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે,—કાંઈ સ્થાપિત કરવાનો નથી; અને જે વિજ્ઞાન છે તે જ્યોત્સ્ના જેવું—ચાંદની જેવું છે. આ કેવલાદિતું ઉપમામાત્ર છે. અને તદાવરણ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ તે અબ્ર જેવું—વાહણા જેવું છે.

પ્રત્યેક વસ્તુ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી—શુદ્ધ સ્વભાવથી નિજ નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે જ, કાંઈ નવી સ્થાપવાની નથી. તેમ આત્મ-વસ્તુ પણ ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી—સ્વ-ભાવથી સ્થિત જ છે, કાંઈ નવી સ્થાપિત કરવાની નથી. અને ચંદ્રની આત્મ-ચંદ્ર ઉપમા સાંગોપાંગ સુષ્ટપણે ઘટે છેઃ—ચંદ્ર જેમ આકાશમાં પ્રકૃતિથી—જ્ઞાન-ચંદ્રિકા કુદરતથી—સ્વભાવથી સ્થિત છે, તેમ આત્મા પણ નિજ પ્રકૃતિથી—કુદરતી સહજ સ્વભાવથી ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. આકાશમાં સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છતાં ચંદ્ર જેમ ચંદ્રિકા પ્રસારે છે, તેમ સ્થિર એવા સ્વસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા વિસ્તારે છે પણ ચાંદનીથી ભૂમિઆદિને પ્રકાશિત કરતાં છતાં ચંદ્ર કાંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી; તેમ આત્મા પણ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્નાથી વિશ્વને પ્રકાશતાં છતાં, કાંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આમ સ્વ-પર પ્રકાશક ચંદ્રિકા રેલાવતો ચંદ્ર સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છે, તેમ સ્વ-પર અવભાસક જ્ઞાન-ચંદ્રિકા વિસ્તારતો આત્મા પણ નિજ સ્વભાવપદમાં સમવસ્થિત જ રહ્યો છે આ પ્રમાણે નિશ્ચયવાર્તા છે, તત્ત્વશુદ્ધ પ્રકૃતિથી—સ્વભાવથી સ્થિતિ છે. અને જે સ્વભાવ છે તે કદી અન્યથા થતો નથી, કારણ કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ થવું તે તો સ્વભાવ નહિં, પણ પરભાવ જ છે. (જુઓ પૃ. ૪૮૩, તથા મ્લો. પૃ. ૭૫) આત્માનો સ્વ-પરપ્રકાશક એવો જ્ઞાયક સ્વભાવ છે, એટલે તે વિશ્વને

વૃત્તિ—સ્થિતઃ—સ્થિત છે, નદિ' કે સ્થાપનીય, સ્થાપવાનો નથી, શીતાંશુવત્—શીતાંશુ-ચંદ્રની જેમ, જીવઃ—છવ, આત્મા, પ્રકૃત્યા—આત્મીય,—પોતાની પ્રકૃતિથી ભાવશુદ્ધયા—ભાવશુદ્ધ એવી, તત્ત્વ-શુદ્ધ એવી એમ અર્થ છે. તેમજ—ચંદ્રિકાવચ્ચ—અને ચંદ્રિકા જેવું, જ્યોત્સ્ના—ચાંદની જેવું, વિજ્ઞાનમ્—વિજ્ઞાન. કેવલાદિતું આ ઉપમામાત્ર છે તદાવરણમ્—તદાવરણ, જ્ઞાનાવરણ, અબ્રવત્—અબ્ર જેવું, મેધપટલ જેવું છે, એમ અર્થ છે.

જાણે છે, પણ તેથી તે કાંઈ વિશ્વરૂપ જાની જતો નથી. આ અંગે પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આ પરમ રહસ્યમય વચનામૃત પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે:—

“ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ સ્વેત થઈ જાય છે, પણ ચંદ્ર કંઈ ભૂમિરૂપ કાંઈ કાળે તેમ થતો નથી. એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદા સર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અણેકતા માને છે એ જ જાંતિ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

“જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે લાલ, જ્ઞાન ન જાયે તથ્ય રે;

પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પ્રમેયને રે લાલ, જાણે જે જિમ જથ્ય રે.—શ્રી કેવલચંદ્રજી.

અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતાં ચંદ્રને જેમ મેઘપટલ-વાહણાં આવરે છે, ઢાકી લે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે-ઢાંકી લે છે, જ્ઞાનાવરણ- અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. તથાપિ મેઘપટલ ગમે મેઘ તેટલું ગાઢ હોય છતાં, જેમ ચંદ્રની કંઈ ને કંઈ છાંયા દેખાયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ ચંદ્રિકા વાહળને વીંધીને પહોર નિકળ્યા વિના રહેતી નથી, ‘ચંદ્ર છુપે નહિ’ બાદલ છાયો; તેમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર ગમે તેટલા ગાઢ કર્મપટલના આવરણથી આવૃત હોય, તોપણ તેની કાંઈ ને કાંઈ છાંખી થયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્ના ડાકીઈ કરી ચૈતન્ય સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતી નથી. એટલા માટે જ અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલો કેવલ-જ્ઞાનનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો જ રહે છે એમ શાસ્ત્રમાંજ કહ્યું છે. નહિં તો તે પણ જો અવશ્ય જાય તો જીવ અજીવપણાને પામી જાય. એટલે કેવલજ્ઞાનાવરણને લીધે જો કે જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, તોપણ અંશપ્રકાશરૂપ મંદ પ્રકાશ તો સદાય અવશ્ય દૃશ્યમાન હોય જ છે. અને તે મંદ પ્રકાશનું કારણ પણ પ્રસ્તુત કેવલજ્ઞાનાવરણ જ છે. આમ કેવલજ્ઞાનાવરણરૂપ એક જ કારણને લીધે પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ કેવલજ્ઞાન ઉપજતું નથી; અને મંદ પ્રકાશરૂપ છાંન્નસ્થિત જ્ઞાન ઉપજે છે.* “સુદ્ધુષિ મેઘસમુદય દ્યોતિ પમા ચંદ્રસૂરાણાં”—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

આ મંદ પ્રકાશમાં પણ જે તરતમતા દેખાય છે, ન્યૂતાધિકતા દેખાય છે, ચિત્ર-

× “સઘ્જીવાણંપિ ય જં અક્ષરસ્સ અનન્તતમો ભાગો જિન્ચુમ્ઘાડિમો ચિદુદ્ધ, સો વિમ જહ આવરિજ્ઞા તેણં જીવો અજીવચ્છણં પાવિજ્ઞા.”—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

* “અર્થ ચ સ્વભાવઃ કેવલજ્ઞાનાવરણાવૃતસ્ય જીવસ્ય ઘનપટલચ્છદ્યસ્ય, રમેરિવ મંદપ્રકાશ હત્યુષ્ણતે । તથ દેતુઃ કેવલજ્ઞાનાવરણમેવ ।”—શ્રી જ્ઞાનબિન્દુ.

વિચિત્ર લેદ દેખાય છે, તેનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઈતર કર્મ છે. વચ્ચના વિવરમાંથી કે ચીતના વિવરમાંથી (છિદ્રમાંથી) દેખાતા અબ્રાજ્ઞાદિત સૂર્યના ક્ષયોપશમઃ મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે, તેમ અંતરાલમાં રહેલા મતિ અનંત લેદ આદિ ઈતર જ્ઞાનાવરણ કર્મને લીધે કેવલજ્ઞાનાવરણાદિત આત્માના જ્ઞાનરૂપ મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે—ન્યૂનાધિકતા, ઓછા-વત્તાપણું હોય છે. અને તેથી કરીને મતિ આદિ તે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષયોપશમના અનંત લેદથી મતિ આદિ જ્ઞાનના અનંત લેદ જન્મે છે. + ગમે તેમ હો, પણ આત્મ-અંદ્રની અંદ્રિકાનો કંઈ ને કંઈ પ્રકાશ અવશ્ય અનાવૃત્ત હોય છે—અણઠાંકયો જ રહે છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે—જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વપરાવભાસક અસાધારણ ગુણ છે. “તત્ત્વ જ્ઞાનં તાવદાત્મનઃ સ્વપરાવભાસકઃ અસાધારણો ગુણઃ ।”

—શ્રી ધર્માવિજયશ્લોક જ્ઞાનમિન્દુ

મકૃતનું યોજન કહે છે—

ધાતિકર્માન્નિકલ્પં તદુક્તયોગાનિલાહતેઃ ।

યદાપૈતિ તદા શ્રીમાન્ જાયતે જ્ઞાનકેવલી ॥ ૧૮૪ ॥

ધાતિકર્મ વાદળ સમું, વાતાં યોગ સુવાય;

દૂર થાય ત્યારે શ્રીમાન્, જ્ઞાનકેવલી થાય. ૧૮૪

અર્થઃ—ધાતિકર્મ વાદળા જેવું છે, તે ઉક્ત યોગરૂપ વાયુના આઘાતથી (સપાટાથી) ન્યારે દૂર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થાય છે.

વિવેચન

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ધાતિકર્મ તે અગ્નિ જેવું—વાદળા જેવું વર્તે છે. તે ધાતિકર્મ,— ઉપરમાં હમણાં જ કહેવામાં આવેલા ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ પવનના સપાટાથી,—ન્યારે

વૃત્તિઃ—ધાતિકર્મ—ધાતિકર્મ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ, તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય. આ—અન્નકલ્પમ્—અન્ન, વાદળા જેવું વર્તે છે. તદ્—તે ધાતિકર્મ, ઉક્તયોગાનિલાહતેઃ ઉક્ત—હમણાં જ કલા તે યોગ—વાયુના આઘાતથી—સપાટાથી (એમ અર્થ છે) યદાપૈતિ—ન્યારે દૂર થાય છે—ગ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાએ, તદા—ત્યારે, શ્રીમાન્—શ્રીમાન્, થાય તે,—મુખ્ય એવા વિક્રમયોગથી, પરાક્રમયોગથી, જાયતે જ્ઞાનકેવલી—જ્ઞાનકેવલી થાય છે, મર્જન થાય છે, એમ અર્થ છે.

+ “સ ચ અપાન્તરાલાવસ્થિતમતિજ્ઞાનાચાવરણશયોપશમમેદમ્પાદિતં નાનાત્વં મત્તતે ।

ઘનપટલાચ્છન્નરવેઃ મંદપ્રકાશ ઇવ અન્તરાલસ્યકુટકુટ્યાચાવરણચિત્રપ્રવેશાન્ ।”

ઈલાદિ (જુઓ)—શ્રી જ્ઞાનમિન્દુ.

જાણે છે, પણ તેથી તે કંઈ વિશ્વરૂપ જાની જતો નથી. આ અંગે પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રાણુ* આ પરમ રહસ્યમય વચનામૃત પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે:—

“ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ સ્વેત ધર્ષ જાય છે, પણ ચંદ્ર કંઈ ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી. એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદા સર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અલોહતા માને છે એ જ જાંતિ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

“જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે લાલ, જ્ઞાન ન જાણે તથ્ય રે;
પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પ્રમેયને રે લાલ, જાણે જે જિમ જથ્ય રે.—શ્રી કેવલચંદ્રાણુ.

અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતાં ચંદ્રને જેમ મેઘ પટલ-વાહણો આવરે છે, ઢાકી દે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે-ઢાકી દે છે, જ્ઞાનાવરણુ- અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. તથાપિ મેઘપટલ ગમે તેટલું ગાઢ હોય છતાં, જેમ ચંદ્રની કંઈ ને કંઈ છાંયા દેખાયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ ચંદ્રિકા વાહજને વીંધીને ખદાર નિકળ્યા વિના રહેતી નથી, ‘ચંદ્ર છુપે નહિં બાહલ છાયો’; તેમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર ગમે તેટલા ગાઢ કર્મપટલના આવરણથી આવૃત હોય, તોપણ તેની કાંઈ ને કાંઈ છાંખી ધયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્ના ડોકીઉં કરી ચૈતન્ય સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતી નથી. એટલા માટે જ અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલો કેવલ-જ્ઞાનનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો જ રહે છે એમ શાસ્ત્રમાં* કહ્યું છે. નહિં તો તે પણ જો અવસાઈ જાય તો જીવ અજીવપણાને પાગી જાય. એટલે કેવલજ્ઞાનાવરણને લીધે જો કે જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, તોપણ અંશપ્રકાશરૂપ મંદ પ્રકાશ તો સદાય અવશ્ય દ્રશ્યમાન હોય જ છે. અને તે મંદ પ્રકાશનું કારણ પણ પ્રસ્તુત કેવલજ્ઞાનાવરણ જ છે. આમ કેવલજ્ઞાનાવરણરૂપ એક જ કારણને લીધે પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ કેવલજ્ઞાન ઉપજતું નથી; અને મંદ પ્રકાશરૂપ છાંયસ્થિત જ્ઞાન ઉપજે છે.* “સુદૃઢવિ મેઘસમુદય દ્વૈતિ પમા ચંદ્રસૂરાણાં”—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

આ મંદ પ્રકાશમાં પણ જે તરતમતા દેખાય છે, ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે, ચિત્ર-

× “સઘજીવાણંપિ ય જં અક્ષરસ્સ અનન્તતમો ભાગો ણિચ્છુમ્માદિઓ ચિદ્દુર,
સો વિમ જહ આચરિજ્ઞા તેજં જીવો અજીવત્તણં પાવિજ્ઞા ।”—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

* “અયં ચ સ્વભાવઃ કેવલજ્ઞાનાવરણાવૃત્તસ્ય જીવસ્ય ઘનપટલચ્છન્નસ્ય,
રવેરિષ મંદપ્રકાશ ઇત્યુચ્યતે । તત્ર હેતુઃ કેવલજ્ઞાનાવરણમેવ ।”—શ્રી જ્ઞાનબિન્દુ

વિચિત્ર ભેદ દેખાય છે, તેનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઈતર કર્મ છે. વસ્ત્રના વિવરમાંથી કે ભીતના વિવરમાંથી (છિદ્રમાંથી) દેખાતા અખાન્ધાદિત સૂર્યના ક્ષયોપશમ: મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે, તેમ અંતરાલમાં રહેલા મતિ અનંત ભેદ આદિ ઈતર જ્ઞાનાવરણ કર્મને લીધે કેવલજ્ઞાનાવરણાદિત આત્માના જ્ઞાનરૂપ મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે—ન્યૂનાધિકતા, ઓછા-વત્તાપણું હોય છે. અને તેથી કરીને મતિ આદિ તે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષયોપશમના અનંત ભેદથી મતિ આદિ જ્ઞાનના અનંત ભેદ જન્મે છે. + ગમે તેમ હો, પણ આત્મ-ચંદ્રની ચંદ્રિકાને કંઈ ને કંઈ પ્રકાશ અવશ્ય અનાવૃત્ત હોય છે—અણુઠાંકયો જ રહે છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે—જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વપરાવભાસક અસાધારણ ગુણ છે. “તત્ત્વ જ્ઞાનં તાવદાત્મનઃ સ્વપરાવભાસકઃ અસાધારણો ગુણઃ ।”

—શ્રી યશોવિજયજીવિત જ્ઞાનમિન્દુ

પ્રકૃતનું યોજન કહે છે—

ધાતિકર્માશ્રકલ્પં તદુક્તયોગાનિલાહતે: ।

યદાપૈતિ તદા શ્રીમાન્ જાયતે જ્ઞાનકેવલી ॥ ૧૮૪ ॥

ધાતિકર્મ વાદળ સમું, વાતાં યોગ સુવાય;
દૂર થાય ત્યારે શ્રીમાન્, જ્ઞાનકેવલી થાય. ૧૮૪

અર્થ:—ધાતિકર્મ વાદળા જેવું છે, તે ઉક્ત યોગરૂપ વાયુના આધાતથી (સપાટાથી) જ્યારે દૂર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થાય છે.

વિવેચન

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ધાતિકર્મ તે અગ્નિ જેવું—વાદળા જેવું વર્તે છે તે ધાતિકર્મ,— ઉપરમાં હમણાં જ કહેવામાં આવેલા ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ પવનના સપાટાથી,—જ્યારે

વૃત્તિ:—ધાતિકર્મ—ધાતિકર્મ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ, તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય. આ—અશ્રકલ્પમ્—અશ્ર, વાદળા જેવું વર્તે છે. તદ્—તે ધાતિકર્મ, ઉક્તયોગાનિલાહતે: ઉક્ત—હમણાં જ કહ્યા તે યોગ—વાયુના આધાતથી—સપાટાથી (એમ અર્થ છે) યદાપૈતિ—જ્યારે દૂર થાય છે—ગ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાએ, તદા—ત્યારે, શ્રીમાન્—શ્રીમાન્, શ્રીમદ્ તે,—મુખ્ય એવા વિક્રમયોગથી, પરાક્રમયોગથી, જાયતે જ્ઞાનકેવલી—જ્ઞાનકેવલી થાય છે, સર્વજ્ઞ થાય છે, એમ અર્થ છે

+ “સ ચ અપાન્તરાલાવસ્થિતમતિજ્ઞાનાચાવરણક્ષયોપશમમેદસંપાદિતં નાનાત્વં મત્તતે ।

ઘનપટલાચ્છન્નરવેઃ મંદપ્રકાશ દ્યવ અન્તરાલસ્થકુટકુટ્યાચાવરણવિવરપ્રવેશાન્ ।”

ઈલાદિ (જુઓ)—શ્રી જ્ઞાનમિન્દુ.

બાણે છે, પણ તેથી તે કંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આ અંગે પરમ તત્ત્વહી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણુ આ પરમ રહસ્યમય વચનામૃત પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે:—

“અંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ સ્વેત યથા બળ્ય છે, પણ અંદ્ર કંઈ ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી. એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદા સર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અલેહતા માને છે એ જ ખાતિ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

“જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે લાલ, જ્ઞાન ન બાળે તથ્ય રે;

પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પ્રમેયને રે લાલ, બાણે જે જિમ જથ્ય રે.—શ્રી કેવચંદ્રણુ.

અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતાં અંદ્રને જેમ મેઘપટલ-વાદળો આવરે છે, ઢાકી લે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે-ઢાકી લે છે, જ્ઞાનાવરણુ- અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. તથાપિ મેઘપટલ ગમે તેટલું ગાઢ હોય છતાં, જેમ અંદ્રની કંઈ ને કંઈ છાંયા દેખાયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ અંદ્રિકા વાદળને વીંધીને પહાર નિકળ્યા વિના રહેતી નથી, ‘અંદ્ર છુપે નહિં બાદલ છાયો’; તેમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મ-અંદ્ર ગમે તેટલા ગાઢ કર્મપટલના આવરણથી આવૃત હોય, તોપણ તેની કંઈ ને કંઈ અંખી ધયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્ના ડોકીઈ કરી ચૈતન્ય સ્વરૂપને બચાવ આપ્યા વિના રહેતી નથી. એટલા માટે જ અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલો કેવલ-જ્ઞાનનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો જ રહે છે એમ સાશ્વત્ત્વ કહ્યું છે. નહિં તો તે પણ જો અવશર્થ બળ્ય તો જીવ અજીવપણાને પામી બળ્ય. એટલે કેવલજ્ઞાનાવરણને લીધે જો કે જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, તોપણ અંશપ્રકાશરૂપ મંદ પ્રકાશ તો સદાય અવશ્ય દૃશ્યમાન હોય જ છે. અને તે મંદ પ્રકાશનું કારણ પણ પ્રસ્તુત કેવલજ્ઞાનાવરણ જ છે. આમ કેવલજ્ઞાનાવરણરૂપ એક જ કારણને લીધે પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ કેવલજ્ઞાન ઉપજતું નથી; અને મંદ પ્રકાશરૂપ છાદસ્થિક જ્ઞાન ઉપજે છે.* “સુદ્ધુષિ મેઘસમુદય હોતિ પમા ચંદ્રસૂરાણાં”—શ્રી નંદીયત્ર, ૪૨

આ મંદ પ્રકાશમાં પણ જે તરતમતા દેખાય છે, ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે, ચિત્ર-

x “સઘ્વજીવાર્ણપિ ય યં અપ્પલરસ્સ મનન્તત્તમો માગો ણિચ્ચુગ્ગાદિઓ ચિદ્ધર, સો વિમ જદ્દ માવરિજ્ઞા તેણં જીવો અજીવસત્તળં પાવિજ્ઞા.”—શ્રી નંદીયત્ર, ૪૨

* “અયં ચ સ્વભાવઃ કેવલજ્ઞાનાવરણાવૃત્તસ્ય જીવસ્ય ઘનપટલચ્છન્નસ્ય, રણેરિય મંદપ્રકાશ રત્નુચ્યતે। તત્ર હેતુઃ કેવલજ્ઞાનાવરણમેવ।”—શ્રી જ્ઞાનભિન્દુ

વિચિત્ર ભેદ દેખાય છે, તેનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઈતર કર્મ છે. વસ્તુના વિવરમાંથી કે ભીતના વિવરમાંથી (છિદ્રમાંથી) દેખાતા અભ્રાન્ધાદિત સૂર્યના ક્ષયોપશમ: મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે, તેમ અંતરાલમાં રહેલા મતિ અનંત ભેદ આદિ ઈતર જ્ઞાનાવરણ કર્મને લીધે કેવલજ્ઞાનાવરણાન્ધાદિત આત્માના જ્ઞાનરૂપ મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે—ન્યૂનાધિકતા, ષોષા-વત્તાપણું હોય છે. અને તેથી કરીને મતિ આદિ તે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષયોપશમના અનંત ભેદથી મતિ આદિ જ્ઞાનના અનંત ભેદ જન્મે છે.† ગમે તેમ હો, પણ આત્મ-ચંદ્રની ચંદ્રિકાનો કંઈ ને કંઈ પ્રકાશ અવશ્ય અનાવૃત્ત હોય છે—અણઠાંકયો જ રહે છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે—જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વપરાવભાસક અસ્તાધારણ ગુણ છે. “તત્ર જ્ઞાનં તાવદાત્મનઃ સ્વપરાવિભાસકઃ અસાચારણો ગુણઃ ।”

—શ્રી યશોવિજયજીવિત જ્ઞાનખિન્દુ

મકૃતનું યોજન કહે છે—

ધાતિકર્માશ્રકલ્પં તદુક્તયોગાનિલાહતેઃ ।

યદાપૈતિ તદા શ્રીમાન્ જાયતે જ્ઞાનકેવલી ॥ ૧૮૪ ॥

ધાતિકર્મ વાહણ સમું, વાતાં યોગ સુવાય;
દૂર થાય ત્યારે શ્રીમાન્, જ્ઞાનકેવલી થાય. ૧૮૪

અર્થ:—ધાતિકર્મ વાહણા જેવું છે, તે ઉક્ત યોગરૂપ વાયુના આધાતથી (સપાટાથી) ન્યારે દૂર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થાય છે.

વિવેચન

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ધાતિકર્મ તે અશ્ર જેવું—વાહણા જેવું વર્તે છે. તે ધાતિકર્મ,— ઉપરમાં હમણાં જ કહેવામાં આવેલા ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ પવનના સપાટાથી,—ન્યારે

વૃત્તિ:—ધાતિકર્મ—ધાતિકર્મ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ, તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય, આ—અશ્રકલ્પમ્—અશ્ર, વાહણા જેવું વર્તે છે. તદ્—તે ધાતિકર્મ, ઉક્તયોગાનિલાહતેઃ ઉક્ત—હમણાં જ કહ્યા તે યોગ—વાયુના આધાતથી—સપાટાથી (એમ અર્થ છે) યદાપૈતિ—ન્યારે દૂર થાય છે—ત્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાએ, તદા—ત્યારે, શ્રીમાન્—શ્રીમાન્, થીમદ્ તે,—મુખ્ય એવા વિક્રમયોગથી, પરાક્રમયોગથી, જાયતે જ્ઞાનકેવલી—જ્ઞાનકેવલી થાય છે, સર્વજ્ઞ થાય છે, એમ અર્થ છે.

+ “સ ચ અપાન્તરાલાવસ્થિતમતિજ્ઞાનાચાવરણક્ષયોપશમમેદસંપાદિતં નાનાત્વં મજ્જતે ।

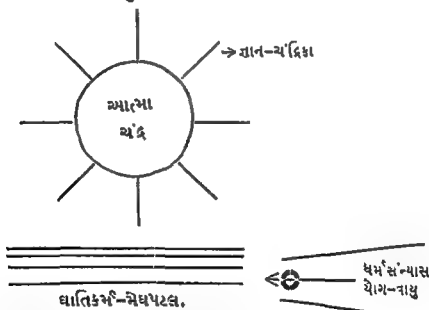
ઘનપટલાન્નચત્રરવેઃ મંદપ્રકાશ દિવ અન્તરાલસ્યકુટકુટ્યાચાવરણચિવરપ્રવેશાન્ ।”

ઈલાદિ (ભુઓ)—શ્રી જ્ઞાનખિન્દુ.

શ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાએ વીજેરાઈ જાય છે, ત્યારે મુખ્ય એવા પરાક્રમયોગે કરીને તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી-સર્વજ્ઞ થાય છે.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ‘ઘાતિકર્મ’ કહેવાય છે. તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત શુણ્ણની ઘાત કરે છે, માટે ‘ઘાતિ’-ઘાત કરનારા છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવશુણ્ણને આવૃત ઘાતિકર્મ-આગ્રહ કરી તેની ઘાત કરે છે. દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના દર્શન શુણ્ણને આવરી તેની ઘાત કરે છે. મોહનીય કર્મ આત્માના પરમ નિશ્ચય-સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ શુણ્ણને તથા જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ ચારિત્ર શુણ્ણને હણે છે, ઘાત કરે છે. અંતરાય કર્મ આત્માના અનંત વીર્ય શુણ્ણને હણે છે, ઘાત કરે છે. આમ આત્માના સ્વભાવભૂત મૂળ શુણ્ણની ઘાત કરતા હોવાથી આ ચારેય કર્મોને ‘ઘાતિકર્મ’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

આકૃતિ ૧૪:—

“ તત્ર ઘાતીનિ ચત્વારિ કર્માણ્યન્વર્થસંજ્ઞયા ।

ઘાતકસ્વાદ્ ગુણાનાં હિ જીવસ્યૈવેતિ વાક્સમૃતિઃ ॥ ”—શ્રી ૫^મઆધ્યાયી.

આ ચાર ઘાતિકર્મમાં પછુ મોહનીય કર્મ સર્વથી વધારે બળવાન છે. તે કર્મનો રાજ કહેવાય છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ બીજાં કર્મો જ્યારે આત્માના તે તે શુણ્ણને આવરણુ માત્ર કરે છે, ત્યારે આ મોહનીય કર્મ તે આત્માના તે તે મોહનીય: શુણ્ણને વિપરીત સ્વાદવાળો બનાવી દે છે દર્શનમોહના આત્માના કર્મોનો રાજ સમ્યક્ નિશ્ચય-શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ શુણ્ણને વિપરીદ નરૂપ

મિથ્યાત્વમાં ફેરવી નાંખે છે. અને ચારિત્ર મોહનીય આત્માના સ્વભાવસ્થિતિરૂપ શુણ્ણને વિભાવ સ્થિતિપણમાં પલટાવી નાંખે છે. આમ આત્માના પરમ અમૃતમય શુણ્ણને વિષમય વિકૃત સ્થિતિમાં પલટાવી નાંખવાનું મહાદુષ્ટ અધમ કૃત્ય (Villain's action) મોહનીય કર્મ કરે છે. જીજ્ઞાં કર્મ તો માત્ર આવરણ કે અંતરાય કરીને અટકે છે, ત્યારે આ મહાનુભાવ (!) મોહનીયકર્મ તો પોતાનું દોઢકહાપણ વાપરી ઉલટો ખમાડો કરી મૂકે છે ! એટલે જ એ આત્માનો ભયંકરમાં ભયંકર ને મોટામાં મોટો દુશ્મન (Ring-leader) છે. તે નાયકના જોર પર જ જીજ્ઞાં કર્મોનું બળ નક્કે છે, તેનું જોર ક્ષીણ થતાં અન્ય કર્મોનું બળ પણ ક્ષીણ થાય છે આમ અન્ય કર્મોના આશ્રયદાતા-‘ અજ્ઞદાતા ’ હોવાથી નેકનામદાર મોહનીયને કર્મોના ‘ રાજ ’ કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

“ કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં સુખ્યે આઠ;
તેમાં સુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ.
કર્મ મોહનીય ભેદ બે, ૧ દર્શન ૨ ચારિત્ર નામ;
હણે ૧ બોધ ૨ વોતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ, તેમાં ચાર ધાતિની અને ચાર અધાતિની કહેવાય છે. ચાર ધાતિનીનો ધર્મ આત્માના શુણ્ણની ધાત કરવાનો અર્થાત (૧) તે શુણ્ણને આવરણ કરવાનો, અથવા (૨) તે શુણ્ણનું બળ-વીર્ય રોધવાનો, અથવા (૩) તેને વિકળ કરવાનો છે. અને તે માટે ધાતિની એવી સંજ્ઞા તે પ્રકૃતિને આપી છે. આત્માના શુણ્ણ જ્ઞાન, દર્શન તેને આવરણ કરે તેને અનુકરમે (૧) જ્ઞાનાવરણીય અને (૨) દર્શનાવરણીય એવું નામ આપ્યું. અંતરાય પ્રકૃતિ એ શુણ્ણને આવરતી નથી, પણ તેના લોગ ઉપલોગ આદિને, તેનાં વીર્ય-બળને રોકે છે. આ ઠેકાણે આત્મા લોગાદિને સમજે છે, જાણે રૂપે છે એટલે આવરણ નથી; પણ સમજતાં છતાં લોગાદિમાં વિઘ્ન-અંતરાય કરે છે, માટે તેને આવરણ નહિં પણ અંતરાય પ્રકૃતિ કહી. આમ ત્રણ આત્મધાતિની પ્રકૃતિ ધર્મ. ચોથી ધાતિની પ્રકૃતિ મોહનીય છે. આ પ્રકૃતિ આવરતી નથી, પણ આત્માને મૂર્ચ્છિત કરી, મોહિત કરી વિકળ કરે છે; જ્ઞાન, દર્શન છતાં, અંતરાય નહિં છતાં પણ આત્માને વખતે વિકળ કરે છે, જોધા પાટા બંધાવે છે, સુંઝવે છે, માટે એને મોહનીય કહી. આમ આ ચારે સર્વધાતિની પ્રકૃતિ કહી. જીજ્ઞાં ચાર પ્રકૃતિ બે કે આત્માના પ્રદેશ સાથે જોડાયેલી છે તથા તેનું કામ કર્યા કરે છે અને ઉદય અનુસાર વેદાય છે, તથાપિ તે આત્માના શુણ્ણની આવરણ કરવારૂપે કે અંતરાય કરવારૂપે કે તેને વિકળ કરવારૂપે ધાતક નથી માટે તેને અધાતિની કહી છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૭૯૩.

આ ચાર ધાતિ કર્મ શિવાયના શેષ-ખાત્રીના જે ચાર કર્મ છે, તે ‘ અધાતિ ’

કર્મ કહેવાય છે. આયુ, નામ, ગોત્ર ને વેદનીય એ ‘અધાતિ’ કર્મ છે, કારણ કે તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શન શુભ્રની ધાત કરતા નથી. હા, અધાતિ કર્મ તે ધાતિ કર્મેને સહાયક અવશ્ય થાય છે, પણ સ્વયં આત્માના તે મૂળ જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવશુભ્રને હણતા નથી. તથાપિ તે તે કર્મ પોત-પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ જરૂર દાખવે છે. જેમકે-આયુ કર્મથી જીવ અમુક મર્યાદિત સમય સુધી તે તે ગતિને વિષે તે તે દેહમાં સ્થિતિ કરે છે, અર્થાત્ આયુકર્મ જીવને ચતુર્ગતિમય સંસારરૂપ જંદિખાનામાં જકડી રાખે છે, અને તેથી આત્માના અવગાહન શુભ્રને હાનિ પહોંચે છે. નામકર્મ આત્માના અમૂર્તત્વ-સૂક્ષ્મત્વ શુભ્રને ઘેરો પહોંચાડે છે, જેથી કરીને આત્માના ગતિ-બ્રતિ-શરીર આદિ સ્થૂળ-મૂર્ત પર્યાયો પ્રગટે છે; એટલે નામકર્મ ચિતારાએ ચિત્રેલા ચિત્રામણ જેવા ચિત્રવિચિત્ર નામ પામી આત્મા જાહુરૂપી-વિશ્વરૂપી બને છે । ગોત્રકર્મ આત્માના ‘અશુરુલ્લુ’ શુભ્રને હાનિ કરે છે, જેથી કરીને એક શુદ્ધ સમસ્વરૂપ આત્મા ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રરૂપ વિષમતાને પામે છે. વેદનીય કર્મ આત્માના અબ્યાબાધ સુખશુભ્રને હણે છે. જેથી કરીને મધુથી ખરડાયેલ ખડ્ગધારા જેવ. શાતા-અશાતા વેદનીયના ઉદયથી સુખદુઃખ ભોગવવા પડે છે. આમ આ ચાર અધાતિ કર્મ પણ મૂળ આત્મશુભ્રધાતી નહિ છતાં પોતપોતાની વિશિષ્ટ અસર જરૂર નીપળવે છે, પોતપોતાનો ભાવ જરૂર ભજવે છે.

આમ આ આઠ પ્રકારના કર્મમાંથી જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ધાતિકર્મ છે, તે વાદળા જેવું છે. તે ન્યારે ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ પવનના સપાટાથી શીર્ષવિશીર્ષ થાય છે, વિખરાઈ જાય છે, ત્યારે મુખ્ય એવા પરાક્રમ યોગે કરીને તે શ્રીમાન ધર્મસંન્યાસ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા થાય છે. વાદળાં જેમ વાયુના વાયુઃક્ષપકથ્નેણી હીલોળાથી વિખરાઈ જાય છે, તેમ ધર્મસંન્યાસરૂપ પવનના આઘાતથી-સપાટાથી ધાતિકર્મરૂપ મેઘપટલ વિખરાઈ જાય છે. આ હમણાં જ કહ્યો તે તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગ આઠમા ‘અપૂર્વકરણ’ શુભ્રસ્થાનથી ચડે થાય છે, કે જ્યાં ક્ષપકથ્નેણીનો પ્રારંભ થાય છે. અત્રે આ સમર્થ યોગી અપૂર્વ આત્મપરાક્રમ-અપૂર્વ આત્મવીરોદ્ધાસ દાખવતો ક્ષપકથ્નેણી પર આરૂઢ થાય છે, અને કર્મેને ક્ષય કરતો કરતો, ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ‘મહા વીર’ ની પેઠે આત્મસ્થાને વીરપણું પ્રકટ કરતો સતો, આગળ વધે છે. સમયે સમયે આત્મસ્થિતિમાં સંયમનરૂપ અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો કરતો, ને કર્મદેહોને ઉડાવતો ઉડાવતો, તે મહાયોગી ઉત્તરોત્તર શુભ્રસ્થાન ભૂમિકાઓ કૂદાવતો જાય છે, અને ક્ષાયિક ભાવની વૃદ્ધિ કરતો જાય છે. યાવત્ પારમા શુભ્રસ્થાનના અંતે મોહનીય કર્મનો સર્વસંક્ષય કરી, તે પરમ યોગી પરમ અમોહસ્વરૂપ એવા પરમ વીતરાગભાવને પામે છે

x “તતઃ શેષચતુર્કં સ્યાત્ કર્માધાતિ વિવક્ષ્યા ।

ગુણાનાં ધાતકામાવશકેરપ્યાત્મશક્તિમત્ ॥” —શ્રી પંચાધ્યાયી

“ વીરપણું તે આતમ કાણે, જાણ્યું તુમચી વાણે રે;
ધ્યાને નાણે શક્તિ પ્રમાણે, ધ્રુવ નિજ પદ પહિયાણે રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

અને જેવું મોહનીય કર્મ ક્ષય પામે છે કે તત્કણ જ તેના અવધાંલે-ઓથિ રહેલા જ્ઞાનાવરણાદિ ખાકીના ત્રણ ધાતિ કર્મ ક્ષય પામે છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનાવરણ, કેવલ દર્શનાવરણ, ને અંતરાય કર્મની ત્રિપુટીનો સર્વનાશ થાય છે. આમ કેવલજ્ઞાન મોહરિપુનો જય થતાં આત્માનો જયપટક વાગી રહે છે, છત-નગારૂં વાગે છે, અને આત્મા કર્મરિપુનો જય કરનારા ‘ જિન ’ તરીકે, ‘ અરિહંત ’ તરીકે, ‘ વીર ’ તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

“ સહજ શુભ આગરો, સ્વામી સુખ સાગરો, જ્ઞાન વયરાગરો પ્રભુ સવાયો;
શુદ્ધતા એકતા તીક્ષ્ણતા કાવચી, મોહ રિપુ છતી જયપટક વાયો. ”—શ્રી ડેવચંદ્રજી.

“ વીરજીને ચરણે લાગું, વીરપણું તે માશું રે;
મિથ્યા મોહ તિમિર ભય ભાશું, છત નગારૂં વાશું રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

અને આમ આત્મ-ચંદ્રને આવરણ કરી રહેલ વાદળા જેવા આર ધાતિકર્મ દૂર થાય છે, કે તત્કણ શુદ્ધ પ્રકૃતિસ્થિત ઝળહળ જ્યોતિસ્વરૂપ આત્મા સ્વસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ વાદળાનું આવરણ દૂર થતાં ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ ધાતિ-કર્મરૂપ મેઘપટલ ટળતાં પરંજ્યોતિસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર, જિનરાજ-ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણ કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે ઝળહળે છે.

“ આર કર્મ ધનધાતિ તે વ્યવરહેદ જ્યાં, કાવના બીજ તણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વ ભાવ જ્ઞાતા હજા સહ શુદ્ધતા, કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો.

અપૂર્વ અવસર. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

એટલા માટે જ કહે છે—

ક્ષીણદોષોઽથ સર્વજ્ઞઃ સર્વલઘ્વિફલાન્વિતઃ ।

પરં પરાર્થ સંપાદ્ય તતો યોગાન્તમશ્નુતે ॥ ૧૮૫ ॥

વૃત્તિઃ-ક્ષીણદોષઃ—ક્ષીણ દોષ જેના થયા છે તે,—સકલ રાગાદિના પરિક્ષયથી. મથ-ત્યારેજ, સર્વજ્ઞો-સર્વજ્ઞ, નિરાવરણ જ્ઞાનના ભાવે કરીને, સર્વલઘ્વિફલાન્વિતઃ—સર્વ લઘ્વિ ફલથી યુક્ત,—સર્વ ઔત્સુક્યની નિવૃત્તિથી. પરં પરાર્થ સંપાદ્ય—પરમ પરાર્થ સંપાદન કરી,—વચાભવ્ય સમ્યક્તાદિ લક્ષણવાળો પરાર્થ—પરોપકાર કરી, તતો યોગાન્તમશ્નુતે—પછી યોગના અંતને પામે છે, યોગના પૂર્ણતાને પામે છે.

ક્ષીણ દોષ સર્વજ્ઞ તથા, સર્વ લબ્ધિ ફલવંત;
પરમ પરાર્થ કરી પછી, લહે યોગના અંત ૧૮૫

અર્થ:—પછી ક્ષીણ દોષવાળા, સર્વજ્ઞ, સર્વ લબ્ધિ ફલથી યુક્ત એવા તે પરમ પરાર્થનું સંપાદન કરી યોગના અંતને પામે છે.

વિવેચન

આમ જે ક્ષીણદોષ યથા છે એવા તે ત્યારે જ નિરાવરણ જ્ઞાનના ભાવે કરીને સર્વજ્ઞ હોય છે; અને સર્વ ઓત્સુક્યની નિવૃત્તિ થકી સર્વ લબ્ધિફલથી યુક્ત એવા હોય છે. આવા સર્વલબ્ધિસંપન્ન સર્વજ્ઞ, બળ્યજનોની યોગ્યતા પ્રમાણે, તેમને સમ્યક્ત્વાદિ પરમાર્થલાભ આપી, પરમ પરોપકાર કરે છે; અને પછી યોગના અંતને પામે છે.

જેના રાગાદિ સર્વ દોષ ક્ષીણ થાય છે તે વીતરાગ-જન થાય છે, અને જે વીતરાગ થાય છે તે તત્ક્ષણ જ સર્વજ્ઞ હોય છે. આ નિયમ છે. સર્વ દોષો ત્રણ મુખ્ય દોષમાં સમાય છે—રાગ, દ્વેષ અને મોહ. આ ‘ત્રિદોષ’ જેનામાંથી ગયા છે, ‘ત્રિદોષ’ તે સર્વ દોષથી યુક્ત એવા પરમ વીતરાગ હોય છે; કારણ કે આ વિજેતા મહાદેવ ‘ત્રિદોષ’થી જ જીતેને ‘સન્નિપાત’ લાગુ પડે છે, અર્થાત્ આત્માના શુદ્ધ સત્ સ્વરૂપથી નિપાત-અધઃપતન હોય છે. પણ જ્યારે આ દોષ નષ્ટ થાય છે ત્યારે સત્ સ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાત હોતો નથી, પણ આત્માના સહજ સત્ સ્વરૂપમાં સંસ્થિતિ જ હોય છે, આત્મા સહજાત્મસ્વરૂપે ‘સુસ્થિત’ થાય છે. આ જ પરમ વીતરાગ દશા છે, અને આ જ પરમ દિવ્ય એવું ‘પરેખરૂ’ ‘મહાદેવપાણી’ છે. એટલા જ માટે કહ્યું છે કે—‘જેને સંકલેશ ઉપજાવનારો રાગ સદાયને માટે છે જ નહિ’, અને શમરૂપી ઈધન પ્રત્યે દાવાનલ જેવો પ્રાણી પ્રત્યેનો દ્વેષ પણ છે જ નહિ, અને સદ્જ્ઞાનને આશ્છાદન કરનારો તથા અશુદ્ધ ચારિત્ર કરનારો મોહ પણ છે જ નહિ’,—તે ત્રિલોકપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો ‘મહાદેવ’ કહેવાય છે.’

“યસ્ય સંકેશજનનો રાગો નાસ્ત્યેવ સર્વદા । ન ચ દ્વેષોઽપિ સત્ત્વેષુ શમાન્ધનદવાનલઃ ॥

ન ચ મોહોઽપિ સજ્ઞાનચ્છાદનોઽશુદ્ધવૃત્તકૃત્ । ત્રિલોકલ્પ્યાતમહિમા મહાદેવઃ સ ઉચ્યતે ॥”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીવિત અષ્ટક.

અષ્ટાદશ દોષ રહિત શ્રીમદ્ વીતરાગ જિનદેવ

અથવા પ્રકાશંતરે, જેનામાંથી અઢાર દોષ ગયા છે, તે પરમ નિર્દોષમૂર્તિ વીતરાગ હોય છે. બીજાઓ જે દોષને અતિ આદર આપે છે, જે રાગાદિ દોષથી યુક્તમાં પણ

પૂજ્યપણું આરોપે છે, તે દોષોને આ ભગવાન જિને-વીતરાએ તો મૂલથી નિવાર્યા હોય છે, જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા હોય છે. જેમકે—

“સેવક કિમ અવગણીએ હો મહિજિન ! એ અળ શોભા સારી;
અવર જેહને આદર અતિ દીએ, તેહ તેં મૂલ નિવારી.”—શ્રી આનંદધનજી.

અનાદિ એવું આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ કે જેના પર અનંત કાળના અજ્ઞાન આવરણના અનંત ઘર બાંધી ગયા હતા, તેને આ ભગવાન વીતરાએ પહાર જેવી કાઢી પ્રકટ કર્યું.

અનાદિની સાથે સંલગ્ન થયેલી અજ્ઞાનદશાને રીસાવી તે જીએ તો ‘તુરીય અવસ્થા ખરા ! અને તે રીસાઈને ચાલી જતાં તેની કાણુ પણ ન માંડી ! તેને આવી ’ માટે અફસોસ વટીક પણ ન કર્યો ! આમ આ ભગવાને અજ્ઞાન દોષને

નિવૃત્ત કર્યો નિદ્રા, સ્વપ્ન, જાગૃત અને ઉજાગૃત એ ચાર દશામાંથી ચોથી ઉજાગૃત અવસ્થા ભગવાને પ્રાપ્ત કરી. અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ જાગૃત આત્માપયોગમય સતત અત્યંત જાગૃતિને પામ્યા; અને નિદ્રા-સ્વપ્ન એ જે દશા રીસાણી બાણી તે ચાલવા માંડી, તો પણ આ સ્વસ્વરૂપના સ્વામીએ તેને મનાવી નહિ ! તે ચિરકાલની પ્રિયાનું મનામણું કર્યું નહિ ! આમ અત્યંત જાગૃત-ઉજાગૃત એવી પરમ જ્ઞાનદશાને પામેલા ભગવાને નિદ્રા દોષની આત્મતિક નિવૃત્તિ કરી.

“જ્ઞાન સ્વરૂપ અનાદિ તમારું, તે લીધું તમે તાણી;
જીએ અજ્ઞાન દશા રીસાવી, જાતાં કાણુ ન આણી.....હો મહિજિન !
નિદ્રા સુપન જાગૃત ઉજાગૃતતા, તુરીય અવસ્થા આવી;
નિદ્રા સુપન હોય દશા રીસાણી, જાણી ન તાથ મનાવી.....હો મહિજિન ! ”

મિથ્યામતિ નામની જે કુલટા સ્ત્રી આ જીવ સાથે અનાદિથી બેડાયેલી હતી, સંલગ્ન હતી, તેને અપરાધજી-દુષ્ટ દોષવાળી દુઃશીલ વ્યભિચારણી જાણીને આ મહાત્માએ આત્મગૃહમાંથી પહાર કાઢી મૂકી, અને સપરિવાર સમકિત સાથે સગાઈ ‘સમકિત સાથે ક્રીધી, ગાઠ સગપણ સંબંધ ગાંધ્યો. આમ સમ્યક્દર્શનને પામેલા સગાઈ ક્રીધી’ ભગવંતે મહામિથ્યાત્વ દોષને-દર્શનમોહને ક્ષીણ કર્યો.

“સમકિત સાથે સગાઈ ક્રીધી, સપરિવાર શું ગાઠી;
મિથ્યામતિ અપરાધજી જાણી, ઘરથી બાહિર કાઢી....મહિજિન ! ”

હાસ્ય, આરતિ, રતિ, શોક, દુઃખ, ભય,—એ તુચ્છ કૃષિપંક્તિ જેવા, ઢીલા માટીના દેશાં જેવા દોષ તો ગિયારા કયાંય કચરાઈ ગયા ! એ પામર મગતરાં જેવા નોકપાય દોષે તો,—ભગવાન જ્યારે ક્ષપકચેણીરૂપ ગજરાજ પર ચઢ્યા

‘બાય પામર ત્યારે, -માનની ગતિ ધારણ કરી ! પણ ‘હાથીની પાછળ દૂતરાં બસે’
કરસાલી’ તેની જેમ તે બાપડા બસતા જ રહ્યા ! અને ભગવાનની સ્વારી તે
તેની ઉપેક્ષા કરી આગળ ચાલી ! અર્થાત આ તુચ્છ પામર દોષો આ
પરમ સમર્થ યોગિવર પાસે અક્રિયિતકર થઈ પડ્યા, તેમના પર પોતાની કાંઈ પણ અસર
નીપત્તવવા સર્વથા અસમર્થ નીવડ્યા !

“હાસ્ય અરતિ રતિ શોક દુઃખછા, બાય પામર કરસાલી;
નોકપાય ગજ શ્રેણી ચઢતાં, સ્વાન તણી ગતિ બાલી....હો મલ્લિજિન !”

રાગ, દ્વેષ અને અવિરતિ પરિણામ કે જે ચારિત્રમોહના જબરજસ્ત ચોદા હતા,
તે તો જેવી આ ભગવાનની વીતરાગ પરિણતિ પરિણમી કે તત્કણ બાધા બની ઉઠીને
નાઠા ! વળી વેદોદયરૂપ જે કામવિકાર પરિણામ-કાર્ય કર્મ તે સર્વનો
‘ચરણ મોહના પણ આ ભગવાને ત્યાગ કર્યો. આમ ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કરી,
‘ચોદા’ નિષ્કારણ કરુણારસના સાગર એવા આ પરમ કૃપાળુ દેવે અનંત
ચતુષ્ક પદ પ્રગટ કર્યું, અર્થાત અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત
આનંદ ને અનંત વીર્યની પ્રાપ્તિ કરી.

“રાગ દેષ અવિરતિની પરિણતિ, ચરણ મોહના ચોદા;
વીતરાગ પરિણતિ પરિણમતાં, બીઠી નાઠા બોધા....હો મલ્લિજિન !
વેદોદય કામા પરિણામા, કાર્ય કરમ સહુ ત્યાગી;
નિષ્કારણ કરુણારસ સાગર, અનંત ચતુષ્ક પદ પાગી....હો મલ્લિજિન !”

આવા આ પરમ વીતરાગ પ્રભુ દાન સંબંધી વિઘ્ન-અનંતરાયને નિવારી સર્વ-
જનને અબાય દાનપદના દાતા થયા. લાભ સંબંધી વિઘ્નને નિવારી પરમ લાભરસથી
મસ્ત એવા આ પ્રભુ જગતને વિઘ્ન કરનારા લાભવિઘ્નના નિવારક થયા.
‘પરમ લાભ પડિત વીર્ય કરીને વીર્યવિનન-વીર્યીતરાયને હણીને આ પ્રભુ પૂર્ણ
રસ માતા’ પદવીના યોગી બન્યા; અને લોગ-ઉપલોગ એ બન્ને વિઘ્ન નિવારીને
પૂર્ણ લોગના સુલોગી થયા.

“દાન વિઘ્ન વારી સહુ જનને, અભયદાન પદ દાતા;
લાભ વિઘ્ન જગ વિઘ્ન નિવારી, પરમ લાભ રસ માતા હો....મલ્લિજિન !
વીર્ય વિઘ્ન પડિત વીર્યે હણી, પૂરણ પદવી યોગી;
લોગોપલોગ દોષ વિઘ્ન નિવારી, પૂરણ લોગ સુલોગી હો....મલ્લિજિન !”

આમ (૧) અજ્ઞાન, (૨) નિદ્રા, (૩) મિથ્યાત્વ, (૪) હાસ્ય, (૫) અરતિ,
(૬) રતિ, (૭) શોક, (૮) દુઃખછા, (૯) બાય, (૧૦) રાગ, (૧૧) દેષ, (૧૨)

અવિરતિ, (૧૩) વેદોદય (કામ), (૧૪) દ્વાનાંતરાય, (૧૫) ' મુનિજન વૃંદે લાભાંતરાય, (૧૬) વીર્યાંતરાય, (૧૭) લોગાંતરાય, (૧૮) ઉપ-
ગાયા ' લોગાંતરાય, -એ અઢાર દ્રુપદ્યથી રહિત આ જિન-વીતરાગ પરમાત્મા હોય છે, કે જેના અનન્ય શુણ્ણ સંકીર્તન મુનિજનવૃંદ ગાય છે, અને જે નિદ્ર પણ એવા પ્રભુ મનને રુચે એવા-ગમે એવા છે. અને આ આવા પરમ નિર્દોષ શુણ્ણમૂર્તિ શ્રીમદ્ વીતરાગ દેવની આ પ્રકારે સ્વરૂપપરીક્ષા કરી, આ મન-વિશ્વામી જિનવરના શુણ્ણ જે ગાય છે, તે પણ આ દીનબંધુની મહેર નજરથી-કૃપા દ્રષ્ટિથી આનંદઘનપદને પામે છે, અર્થાત્ તે પણ જિનેશ્વર તુલ્ય પરમાનંદમય સહજ આત્મસ્વરૂપ પદને પામે છે.

“ એહ અઢાર દ્રુપદ્ય વરજિત તનુ, મુનિજન વૃંદે ગાયા;
અવિરતિરૂપક દોષ નિરૂપણ, નિર્દોષણ મન બાયા હો....મદિલજિન !
ધણ્ણવિષ પરખી મન વિશરામી, જિનવર શુણ્ણ જે ગાવે રે;
દીનબંધુની મહેર નજરથી, આનંદઘનપદ પાવે રે હો. ”—શ્રી આનંદઘનજી.

આમ આ ભગવાનના દોષ-આવરણની નિઃશેષ હાનિ-આત્મતિક ક્ષીણતા હોય છે, -સ્વ હેતુઓથી જેમ બાહ્ય-અભ્યંતર મલ ક્ષય થાય છે તેમ. ધાતુપાધાણનો બાહ્યઅભ્યંતર મલ જેમ પોતાના હેતુએ કરીને ક્ષય પામે છે, તેમ સમ્યગ્દર્શનાદિ દોષ-આવરણ સ્વહેતુઓ વડે કરીને ભગવાનના બાહ્યઅભ્યંતર મલનો ક્ષય થયો હોય છે; ક્ષયઃ સર્વજ્ઞ એટલે મોહાળીય ને અંતરાયરૂપ દોષ, તથા જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણરૂપ આવરણનો આત્મતિક ક્ષય હોય છે. અને આમ પ્રતિબંધક એવા દોષ-આવરણનો ક્ષય થતાં, ક્ષીણદોષ એવા તે અવશ્ય સર્વજ્ઞ થાય છે, અર્થાત્ નિરાવરણ એવા કેવલજ્ઞાનને પામે છે, જેથી લોકાલોકના સર્વ ભાવને તે સાક્ષાત્ દેખે છે, સર્વ દ્રવ્યના સર્વ પર્યાય જાણે છે. (જુઓ પૃ. ૩૫૬, તથા પૃ. ૩૪૬ કુટનોટ.)

આ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ વિષયમાં આ પ્રમાણ છે:—સૂક્ષ્મ, અંતરિત ને દૂર પદાર્થો કોઈને પ્રત્યક્ષ હોય છે, -અનુમેયપણ્ છે માટે, અગ્નિ આદિની જેમ. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ એટલે સ્વભાવથી વિપ્રકૃષ્ટ (વિષ્ટા પડેલા), અંતરિત એટલે કાળથી વિપ્રકૃષ્ટ ને દૂર એટલે દેશથી વિપ્રકૃષ્ટ એવા પદાર્થો કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે, કારણ કે તે અનુમેય-અનુમાન-ગમ્ય છે, અથવા પ્રમેય છે. અને જે પ્રમેય છે તે કોઈ પુરુષવિશેષને પ્રત્યક્ષ હોય છે, અથવા જે અનુમાનગમ્ય છે તે કોઈને પ્રત્યક્ષ હોય છે. જેમકે-અગ્નિ આદિ. વળી સર્વજ્ઞ.

“ સૂક્ષ્માન્તરિતદૂરાર્થઃ પ્રત્યક્ષાઃ કસ્યચિચયા ।
અનુમેયત્વતોડગ્ન્યાદિરિતિ સર્વેષ્ણસંસ્થિતિઃ ॥ ”—શ્રી આસમીમાંસા.

સિદ્ધિ બાબત જીજ્ઞાસુ પ્રમાણભૂત યુક્તિ આ છે કે—જે વસ્તુ તરતમભાવયુક્ત હોય છે, તેનો પ્રકર્ષ-છેવટની હદ હોય છે. જેમકે-મહત્ત્વ, એ તરતમભાવવાળો ગુણ છે. તેનો પ્રકર્ષ-અંતિમ મર્યાદા આકાશમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ આકાશ સીધી મહાન છે, તેમ જ્ઞાન ગુણ તરતમભાવથી યુક્ત હોય છે. એટલે તેની કવચિત્-કોઈ પુરુષવિશેષમાં પ્રકર્ષપ્રાપ્તિ અવશ્ય સંભવે છે. અને જેનામાં તે જ્ઞાનનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત હોય છે, તે જ સર્વજ્ઞ છે. ઇત્યદ્ પ્રસંગેન ! (બુદ્ધો—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત સર્વજ્ઞસિદ્ધિ પ્રકરણ, જ્ઞાનખિન્દુ, આત્મ-મીમાંસા આદિ).

આવા ક્ષીણદોષ-પરમ નિર્દોષ, શુભાવતાર શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞ ભગવાન સર્વ લઘિરૂપ ફલથી સંયુક્ત હોય છે કેવલજ્ઞાન લઘિ, કેવલદર્શન લઘિ, અનંત દાનલઘિ, અનંત લાભ લઘિ, અનંત ભોગ લઘિ, અનંત ઉપભોગ લઘિ, અનંત વીર્ય 'સર્વ લઘિ લઘિ આદિ સર્વ લઘિ આ કેવલી ભગવંતના ઘટમાં વસે છે. અણ્ણિમા-ફલ ભોગીજી' મહિમા આદિ અદ્ મહાસિદ્ધિ એમની કિંકરી થઈને ફરે છે. પાતંજલિ આદિ યોગશાસ્ત્રોમાં તથા જિનાગમોમાં વર્ણવેલ સર્વ વિભૂતિઓનું આ ભગવાન એક ધામ હોય છે. સર્વ પદાર્થોના સર્વ પર્યાયમાં વ્યાપક એવા સર્વરૂપણાને લીધે આજ્ઞાનવડે કરીને સર્વવ્યાપક શ્રીપતિ 'વિષ્ણુ' ભગવાનને ઓત્સુકયની સર્વથા નિવૃત્તિ હોય છે, કયાંય પણ કંઈ પણ ઉત્સુકપણું હોતું નથી, એટલે તે સર્વ લઘિઓના ફલના ભોગી હોય છે.

“તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ત્વ એવું કંઈ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવભોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહીં અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવભોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અંક ૩૩૭.

કારણ કે નિજ જ્ઞાને કરી જ્ઞાયક પદના ઇંચ એવા આ વીતરાગ પ્રભુ જ્ઞેયના જ્ઞાતા હોય છે, નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરી આ પ્રભુ નિજ સામાન્ય એવું દૃશ્ય દેખે છે, આત્મસ્વભાવરૂપ ચારિત્રમાં રમતારામ એવા આ પ્રભુ નિજ રમ્યમાં 'અનંત ચતુષ્ક રમણ કરે છે, ભોગ્ય એવા નિજ સ્વરૂપના અનંત ભોગને આ ભોક્તા પદ પાગી' સ્વાગી ભોગવે છે. મહાન દાતા એવા આ પ્રભુ નિત્ય દાન દીએ છે, અને નિજ શક્તિના શાહક-વ્યાપકમય એવા આ દેવ પોતે જ તે દાનના પાત્ર છે.

“નિજ જ્ઞાને કરી જ્ઞેયનો, જ્ઞાતા જ્ઞાયક પદ ઇંચ રે;
દેખે નિજ દર્શન કરી, નિજ દૃશ્ય સામાન્ય જગીશ રે.

નિજ રમ્યે રમણ કરે, પ્રભુ ચારિત્રે રમતા રામ રે;
લોગ્ય અનંતને લોગવો, લોગે તિણે લોકતા સ્વામ રે.

દેવ દાન નિત લીજતે, અતિ દાતા પ્રભુ સ્વયમેવ રે;

પાત્ર તુમે નિજ શક્તિના, શ્રાદ્ધક વ્યાપકમય દેવ રે. શ્રી શ્રેયાંસ. " શ્રી દેવચંદ્રલ.

દાનાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી આ ભગવાન શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દાન આત્માને કરે છે, લાભાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી અણુચિંતવ્યો એવો સહજ આત્મસ્વરૂપ લાભ નિરંતર પામે છે, લોગાંતરાયના ક્ષયને લીધે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ 'શુદ્ધ સ્વશુણુ સંપત્તિનો અચત્ને લોગ કરે છે, ઉપલોગાંતરાયના ક્ષયને લીધે શુદ્ધ ઉપલોગ' સ્વશુણુનો નિરંતર ઉપલોગ લે છે, અને વીર્યાંતરાયના ક્ષયને લીધે સ્વરૂપરમણને વિષે અપ્રયાસવંત હોય છે—પ્રયાસ વિના સહજપણે અનંત આત્મશક્તિ સ્ફુરાયમાન કરે છે.

"અક્ષય દાન અચિંતનો, લાભ અચત્ને લોગ....હો જિનજી !

વીર્ય શક્તિ અપ્રયાસતા, શુદ્ધ સ્વશુણુ ઉપલોગ....હો"—શ્રી દેવચંદ્રલ.

અને આમ અનંત દાનાદિ લઘિધી સ્વરૂપને વિષે પર્યાપ્ત હોવાથી, આ પરમ પ્રભુ મુવ એવા સહજાત્મસ્વરૂપ પદમાં જ રમણ કરનારા હોય છે. એટલે જ આ 'મુવપદ-રામી' પ્રભુને કોઈ કામના નથી હોતી, તે નિઃકામી જ હોય છે. જેને 'મુવપદરામી' ઘેર વિપુલ પરિપૂર્ણ સંપત્તિ ભરી હોય, તે અન્ય વસ્તુની ઇચ્છા કેમ હોઈ સ્વામી કરે ? તેમ જેનું આત્મ-ગૃહ વિપુલ પરિપૂર્ણ શુણુસંપત્તિથી સંભૂત છે, માહરા તે મુવપદરામી નિઃકામી શુણુરાય બીજી કંઈ કામના કેમ કરે ? કેવલ એક 'મુવ' એવા શુદ્ધ આત્મપદ શિવાય અન્યત્ર આ 'કેવલી' ભગવાન ઉપલોગ કેમ લીએ ?

"મુવપદરામી હો સ્વામી માહરા, નિઃકામી શુણુરાય....સુખ્યાની !

નિઃકામી હો પામી તું ઘણી, મુવ આરામી થાય."—શ્રી આનંદધનજી.

આ લઘિ વિવચ અગે તલસ્પર્શી મીમાંસા કરતાં પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પરમ અદ્ભુત પરમાર્થ પ્રકાશ્યો છે કે:—

"ચાર ઘનઘાતી કર્મનો ક્ષય થતાં અંતરાય કર્મની પ્રકૃતિનો પણ ક્ષય થાય છે. અને તેથી દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય, લોગાંતરાય અને ઉપલોગાંતરાય એ પાંચ પ્રકારનો અંતરાય ક્ષય થઈ અનંત દાનલઘિ, અનંત લાભલઘિ,

દાનાદિ અનંત વીર્ય લબ્ધિ, અને અનંત લોગ ઉપલોગ લબ્ધિ સંપ્રાપ્ત થાય લબ્ધિને આદ્ય છે. જેથી તે અંતરાય કર્મ ક્ષયું છે એવા પરમ પુરુષ અનંત દાનાદિ ભુત પરમાર્થ આપવાને સંપૂર્ણ સમર્થ છે. તથાપિ પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે એ દાનાદિ લબ્ધિની પરમ પુરુષ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. મુખ્યપણે તો તે લબ્ધિની સંપ્રાપ્તિ પણ આત્માનો સ્વરૂપભૂત છે, કેમકે ક્ષાયકભાવે તે સંપ્રાપ્તિ છે, ઉદયિક-ભાવે નથી, તેથી આત્મસ્વભાવ સ્વરૂપભૂત છે; અને જે અનંત સામર્થ્ય આત્મામાં અનાદિથી શક્તિરૂપે હતું તે વ્યક્ત થઈ આત્મા નિજ સ્વરૂપમાં તે આપી શકે છે, તદ્દરૂપ શુદ્ધ સ્વચ્છ ભાવે એક સ્વભાવે પરિણામી શકે છે, તે અનંત દાનલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. તેમજ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિમાં કિંચિત્ માત્ર વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી તેથી અનંત લાભ લબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. વળી અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે પરમાનંદ સ્વરૂપે અનુભવાય છે, તેમાં પણ કિંચિત્ માત્ર પણ તેમાં વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી, તેથી અનંત લોગ ઉપલોગ લબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે.

“તેમજ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે થયાં છતાં તે સામર્થ્યના અનુભવથી આત્મશક્તિ થાકે કે તેનું સામર્થ્ય ઝીલી ન શકે, વહન ન કરી શકે, અથવા તે સામર્થ્યને કાષ્ટપણ પ્રકારના દેશકાળની અસર થઈ કિંચિત્માત્ર પણ ન્યૂનાધિકપણે કરાવે એવું કશું રહ્યું જ નહીં, તે સ્વભાવમાં રહેવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ત્રિકાળ સંપૂર્ણ બળ સહિત રહેવાનું છે તે અનંત વીર્યલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. ક્ષાયક ભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં ઉપર કદા પ્રમાણે તે લબ્ધિને પરમ પુરુષને ઉપયોગ છે. વળી એ પાંચ લબ્ધિ હેતુવિશેષથી સમજાવા અર્થે જુદી પાડી છે, નહીં તો અનંતવીર્ય લબ્ધિમાં પણ તે પાંચેનો સમાવેશ થઈ શકે છે. આત્મા સંપૂર્ણ વીર્યને સંપ્રાપ્ત થવાથી એ પાંચે લબ્ધિને ઉપયોગ પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે કરે તો તેનું સામર્થ્ય તેમાં વર્તે છે, તથાપિ કૃતકૃત્ય એવા પરમ પુરુષમાં સંપૂર્ણ વીતરાગ સ્વભાવ હોવાથી તે ઉપયોગનો તેથી સંભવ નથી. અને ઉપદેશાદિના દાનરૂપે જે તે કૃતકૃત્ય પરમ પુરુષની પ્રવૃત્તિ છે તે યોગાશ્રિત પૂર્વજાંઘના ઉદયમાનપણાથી છે, આત્માના સ્વભાવના કિંચિત્ પણ વિકૃત ભાવથી નથી.”

—શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર, પનાક ૮૪૦ (૩).

અને પછી આવા સર્વ લબ્ધિસંપન્ન આ સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે પરમ પરોપકાર કરતા સતા વિચરે છે. પોતાના શેષ જે ચાર અઘાતિ કર્મ-ભવોપગ્રાહી કર્મ છે, તેનાથી પ્રાપ્ત ઉદય પ્રમાણે ભૂતલ પર વિદ્યાર કરતા આ ‘નિષ્કારણુ કરુણા કૃતકૃત્ય પ્રભુ, સદ્દેશના દાનવડે અન્ય આત્માઓ પ્રત્યે પરમ પરોપકાર રસ સાગર’ કરી, તેઓને કૃતકૃત્ય થવાનો મહા મોક્ષમાર્ગ જોધે છે. ‘નિષ્કારણુ કરુણા રસ સાગર’ એવા આ પરમકૃપાળુ દેવ પરમાર્થ મેઘની વૃદ્ધિ કરી સંસારતાપથી સંતપ્ત જગજ્જનુંઓને પરમ આત્મશાંતિરૂપ શીતલતા આપે છે.

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના આ જીવ અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ પામ્યો છે, તે ‘સ્વરૂપ પદ’ સમજાવી, આ પરમ જગદ્ગુરુ પરમ લોકકલ્યાણ-લોકસંથલ-લોકાનુથલ કરે છે. ‘ભવ દુઃખવારણ શિખસુખ કારણ’ એવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રરૂપી આ ભગવાન વિશ્વબંધુ પરમ શાંતિ સન્માર્ગ પ્રવહતો કરે છે, કે જેમાં નિમજ્જન કરી ભવ્ય આત્માઓ પરમ આત્મશાંતિને અનુભવે છે. આમ આ ધર્મમૂર્તિ-ધર્માવતાર વીતરાગ પરમાત્મા સદ્ધર્મની સંસ્થાપના કરી, સમુદ્ધાર કરી, ભવ્યજનોની યથાભવ્યતા પ્રમાણે-પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસારે તેમને સમ્યક્ત્વાદિ શુભની પ્રાપ્તિ કરાવી, યથાયોગ્યપણે ‘ધર્મલાભ’ આપે છે. આ કેવલી ભાસ્કર ભવ્યજન-કમલોને પ્રજોષી વિકસિત કરતા સત્તા જગતમાં વિહરે છે.

“કેવલ જ્ઞાન અનંત પ્રકાશી, ભવિજન કમલ વિકાસી રે....પ્રભુ અંતરજમી.

ચિદાનંદ ધન તત્ત્વ વિદ્યાસી, શુદ્ધ સ્વરૂપ નિવાસી રે....પ્રભુ

આતમ ધર્મ તણો આરામી, પરપરિણતિ નિષ્કામી રે....પ્રભુ” —શ્રી હવચંદ્રજી.

અને આમ આયુધ્યસ્થિતિ પર્યંત હુદ્દ અસાધુજનોને હુદ્દ માર્ગે છોડાવી, અને શિષ્ટ સાધુજનોને ઈષ્ટ પરમાર્થ માર્ગે ચઢાવી, સર્વ જગતજંતુનું હિત કરવારૂપ પરમ લોકાનુથલ આચરો, પછી આ વિશ્વવત્સલ પરમાત્મા યોગતા અંતને પામે છે, યોગ-પર્યંતને અર્થાત્ શૈલેશી અવસ્થાને પામે છે.

“ક્ષીણુદોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ, સર્વ લબ્ધિ ફલ લોગીજી;

પર ઉપકાર કરીને શિવ તે, પામે યોગ અયોગીજી.” —શ્રી યો. દ. સગજા, ૬-૩

તત્ર દ્રાગેવ ભગવાનયોગાયોગસત્તમાત્ ।

ભવવ્યાધિક્ષયં કૃત્વા નિર્વાણં લભતે પરમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

અયોગ યોગાત્મ થકી, શીઘ્ર જ ત્યાં ભગવાન;

ક્ષય કરી ભવવ્યાધિનો, પામે પર નિર્વાણ. ૧૮૬,

અર્થ:—ત્યાં શીઘ્ર જ તે ભગવાન, યોગસત્તમ એવા અયોગથી ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરીને, પરમ નિર્વાણને પામે છે.

વૃત્તિ:—તત્ર-ત્યાં, એટલે કે યોગાન્તમાં, શૈલેશી અવસ્થામાં, દ્રાગેવ-શીઘ્ર જ, અપાટનધ જ, હ્રસ્વ પંચ અક્ષર ઉચ્ચારણગાન કાળમાં, ભગવાન્-ભગવાન તે, અયોગાત્-અયોગ થકી, અવ્યાપાર થકી યોગસત્તમાત્-યોગસત્તમ થકી, યોગપ્રધાન થકી, શૈલેશી યોગ થકી એમ અર્થ છે. શું? તો કે-ભવવ્યાધિક્ષયં કૃત્વા-ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી, —સર્વ પ્રકારે, નિર્વાણં લભતે પરં-પરમ નિર્વાણને પામે છે, ભાવ નિર્વાણને પામે છે, એમ અર્થ છે.

વિવેચન

પછી ત્યાં-યોગપર્યંતરૂપ શૈલેશી અવસ્થામાં શીઘ્ર જ તે ભગવાન સર્વ યોગમાં પ્રધાન એવા ‘અયોગ’ યોગથી અર્થાત્ શૈલેશી યોગથી, સર્વ પ્રકારે ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી, પરમ એવા ભાવ નિર્વાણને પામે છે.

શૈલેશી અવસ્થામાં આ કેવલી ભગવાન સર્વ યોગમાં ઉત્તમ એવા ‘અયોગ’ નામના પરમ યોગને પામે છે; અર્થાત્ સર્વ મનોયોગ, સર્વ વચનયોગ, ને સર્વ કાય-યોગની ક્રિયા વિરામ પામે છે, એવી સમસ્ત યોગવ્યાપાર રહિત પરમ ‘અયોગી’ દશાને-શુણ્યસ્થાનને પામે છે.

“મન વચન કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો,
જોવું અયોગી શુણ્યસ્થાનક ત્યાં વર્તતું, મહાભાગ્ય મુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો....
અપૂર્વ અવસર.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અત્રે ઉત્કૃષ્ટ એવા ક્ષાયિક વીર્યના બળથી મન-વચન-કાયાના યોગની અપળતા રાધીને, આ યોગીશ્વર ભગવાન ચેતનને શુચિ-શુદ્ધ અને અલેશી-લેશ્યા રહિત કરે છે.

અને શૈલેશી અર્થાત્ મેરુપર્વત જેવી નિઃપ્રકંપ-નિઃશ્વલ આત્મસ્થિરતા-

શૈલેશીકરણુઃ રૂપ શૈલેશી અવસ્થામાં સ્થિતિ કરી, પરમ સંવરને પામેલા આ

અયોગ પરમ ‘શીલેશ’ પ્રભુ પરમ અક્રિય થઈ, સૂક્ષ્મ એવા ચાર શેષ કર્મોના

યોગસત્તમ ક્ષય કરે છે. આમ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ આત્મવીર્યની સ્ફુરણા હોય છે, ત્યારે

યોગ-ક્રિયાનો પ્રવેશ હોતો નથી, એટલે આ શૈલેશીકરણુમાં યોગની

એવી ધ્રુવતા-નિશ્ચલતા હોય છે કે તે શૈલેશ-મેરુ જેવી અચલ અઢોલ આત્મશક્તિને ખેંસવી શકતી નથી-અઘાયમાન કરી શકતી નથી. (બ્રહ્મો પૃ. ૪૫-૪૬). અને આ અયોગી દશા-

શુણ્યસ્થાનક પંચ ક્ષ્ત્ર્વાક્ષર ઉચ્ચારણુમાત્ર કાળ રહે છે; અર્થાત્ અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ-એ

પાંચ લઘુ અક્ષર ઉચ્ચારતાં જેટલો સમય લાગે તેટલો વખત જ રહે છે. એટલે આ

‘અયોગ’ યોગસત્તમને પામીને શીઘ્ર જ-તરત જ આ પ્રભુ ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી

પરમ નિર્વાણને પામે છે.

જેને લઈને ભવની સ્થિતિ હતી-પુનઃ પુનઃ દેહધારણરૂપ સ્થિતિ હતી, તે ભવના મૂલ કારણભૂત સર્વ કર્મોના અત્ર સર્વથા સંક્ષય થાય છે. એટલે કારણના અભાવે કાર્ય

ન હોય એ ન્યાયે, ભવનો-સંસારનો આત્મતિક ઉન્નિષેદ થાય છે. જેમ

‘ભવના ધીજ રોગનું’ મૂળ કારણ નિર્મૂળ થતાં રોગ નિર્મૂળ થાય છે, તેમ ભવરોગનું

તણો આત્મતિક કર્મરૂપ કારણ નિર્મૂળ થતાં ભવરોગ નિર્મૂળ થાય છે. એટલે પછી

નાશ જો’ પુનઃ જન્મ ધારણ કરવાપણું રહેતું નથી. જેમ ધીજ બળી ગયા પછી

અંકુરો કૂટતો નથી, તેમ કર્મરૂપ ભવ-ખીજ બળી ગયા પછી, ભવરૂપ અંકુરો કૂટતો નથી.

“ દગ્ધે વીજે યથાડત્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાકુરઃ ।

કર્મવીજે તથા દગ્ધે ન રોહતિ મવાકુરઃ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર.

અને રોગનો નાશ થયા પછી જ્યાં રોગનું રજકણ પણ નથી, એવી તંદુરસ્તી-સંપૂર્ણ આરોગ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ ભવબંધનો નાશ થયા પછી જ્યાં કર્મ રોગનું એક પરમાણુ પણ નથી, એવી આત્માની સંપૂર્ણ ભાવ આરોગ્ય સર્વ વ્યાધિ ક્ષય અવસ્થા પ્રગટે છે. જેમ રોગનો નાશ થયા પછી મનુષ્ય પોતાની અસલ મૂળ સહજ સ્વસ્થતાને પામે છે, તેમ ભવરૂપ ભાવરોગનો નાશ થતાં આત્મા પોતાની અસલ મૂળ સહજ ‘સ્વસ્થતા’ને-સહજાતમસ્વરૂપ સ્થિતિને બળે છે, અર્થાત્ સહજ-યથાજાત આત્મસ્વરૂપમાં ‘સુસ્થિત’ એવો ભગવાન્ શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે. અને જેમ રોગનો નાશ થયા પછી નીરોગી મનુષ્ય આરોગ્યનો સહજ તાર્વિક આનંદ અનુભવે છે, તેમ ભવરોગનો ક્ષય થયા પછી ભાવ આરોગ્યસંપન્ન આત્મા ભાવ-આરોગ્યનો સહજ શુદ્ધ તાર્વિક પરમાનંદ અનુભવે છે.

“ પરમાનંદ વિલાસી અનુભવે રે, દેવચંદ્રપદ વ્યક્તિ....

પૂજના તો કીજે રે ખારમા જિનતણી રે. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ ભવબંધનો ક્ષય થાય છે, એટલે ભગવાન્ પરમ એવા ભાવ નિર્વાણને પામે છે. હીપકનું તેલ ખૂટી જતાં જેમ હીપક નિર્વાણ પામે છે-જૂઝાઈ જાય છે, તેમ કર્મરૂપ તેલ ખૂટી જતાં ભગવાન્ પણ નિર્વાણને પામે છે. કારણ કે ભાવ નિર્વાણ કર્મ-તેલના અભાવે તેમનો સંસાર-હીવો નિર્વાણ પામ્યો હોવાથી-હોલવાઈ ગયો હોવાથી, ભગવાન્ પણ ‘નિર્વાણ’ પામ્યા કહેવાય છે. અથવા જેનું ઇંધન-બળતણ બળીને ખાખ થઈ ગયું છે, એવો ઉપાદાનસંતતિ વિનાનો અગ્નિ જેમ નિર્વાણને પામે છે-જૂઝાઈ જાય છે, તેમ સર્વ કર્મ ઇંધન બળીને ખાખ થઈ જતાં ઉપાદાન-સંતતિ વિનાનો સંસાર અગ્નિ નિર્વાણને પામે છે, હોલવાઈ જાય છે. એટલે ભગવાન્ ‘નિર્વાણ’ પામ્યા એમ યથાર્થ કહેવાય છે.

“ કૃત્સ્નકર્મક્ષયાદૂર્ષ્વં નિર્વાણમધિગચ્છતિ । યથા દગ્ધેન્ધનો વહ્નિર્નિરુપાદાનસંતતિઃ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર

“ હોતા સો તો જલ ગયા, બિજ ક્રિયા નિજ દેહ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ સર્વ શત્રુ ક્ષય સર્વ વ્યાધિક્ષય, પૂરણ સર્વ સગીહાણ;

સર્વ અરથ યોગે સુખ તેહથી, અનંત શુભ નિરીહાણ. ”—શ્રી યો. દ. સગજા. ૮-૩

પરા દષ્ટિનો સાર.

પરાદષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ છે. તે સમાધિના આસંગ દોષથી રહિત એવી હોય છે, અને ચંદનગંધ ન્યાયે તે સાત્ત્વીજૂત પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે, અર્થાત્ આત્મસ્વભાવે પૂર્ણ પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે. આમાં યોગી સર્વ આચારથી પર એવા નિરાચાર પદવાળો હોય છે અને કારણ અભાવે તેને અતિચાર હોતો નથી; અર્થાત્ તેને કોઈ આચાર પાળવાપણું રહ્યું નથી અને તેથી તેને કોઈ અતિચાર દોષની સંભાવના પણ નથી. આરૂઢને આરોહણને જેમ અભાવ હોય છે, અદેહાને જેમ અઢવાતું હોતું નથી, તેમ આ યોગારૂઢ પુરુષને આચારવડે જીતવા યોગ્ય કર્મના અભાવે નિરાચાર પદ હોય છે.

તો પછી તેને બિક્ષાટન આદિ આચાર કેમ હોય છે ? તે ચંક્રાનું નિવારણ એ છે કે-રત્ન આદિની શિક્ષાદષ્ટિઓ કરતાં જેમ તેના નિયોજન વિષયમાં શિક્ષિતની દષ્ટિ જૂદી હોય છે, તેમ આ યોગીની તે જ આચારક્રિયા પણ ફલભેદ કરીને જૂદી હોય છે; કારણ કે પૂર્વે તેનું સાંપ્રાયિક (કપાય સંગંધી) કર્મક્ષય ફલ હતું, ને હવે તો બવોપ-થાહી કર્મક્ષય ફલ છે. તે રત્નના નિયોગથી-વ્યાપારથી અહો લોકમાં તે મહાત્મા રત્નવશ્વિક્ષ જેમ કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગથી-વ્યાપારથી આ મહાત્મા કૃતકૃત્ય થાય છે. આ મુખ્ય ધર્મસંન્યાસ ધીજ્ઞ અપૂર્વકરણમાં ઉપજે છે, અને તેના થકી નિરાવરણ એવી કેવલશ્રી હોય છે, કે જેનો કદી પ્રતિપાત ન થતો હોવાથી સદોદયા-સંઘા ઉદયવર્ત હોય છે.

ચંદ્રની જેમ જીવ પોતાની ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી ‘સ્થિત જ’ છે, કાંઈ સ્થાપવાનો નથી. અને જે વિજ્ઞાન છે તે ચંદ્રિકા જેવું છે. તે જ્ઞાનનું આવરણ તે મેઘ-પટલ જેવું-વાદળા જેવું છે. આ વાદળા જેવું ધાતિકર્મ છે, તે આ ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ વાયુના સપાટાથી જ્યારે ક્ષપકેશ્વરોની પરિસમાપ્તિ વેળાયે દૂર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ મુખ્ય એવા પરાક્રમયોગથી જ્ઞાનકેવલી થાય છે. એટલે કે સકલ રાગાદિ દોષના પરિક્ષય થકી ક્ષીણદોષ એવા તે તત્ક્ષણ જ નિરાવરણ જ્ઞાને કરીને સર્વજ્ઞ હોય છે, અને સર્વ લઘિધક્ષના ભોગી હોય છે. આવા તે શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ મહાત્માનિ પરાર્થ-પરોપકાર કરીને પછી યોગના અંતને પામે છે. ત્યાં યોગાન્તમાં-શૈલેશી અવસ્થામાં શીઘ્ર જ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષર ઉચ્ચારણ માત્ર કાળમાં તે ભગવાન્ યોગોત્તમ એના અયોગ થકી ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી પરમ ભાવ નિર્વાણને પામે છે.

“ક્ષીણ દોષ સર્વજ્ઞ મહાત્માનિ, સર્વ લઘિ ફલ ભોગીજી,
પર ઉપગાર કરી શિવમુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;
સર્વ રાત્રુ ક્ષય સર્વ વ્યાધિ લય, પૂરણ સર્વ સમીકાજી,
સર્વ અરથ યોગે મુખ તેહથી, અનંત શુભ નિરીકાજી.”—શ્રી યો. સત્યઝાય.

પરા દષ્ટિ કોષ્ટક: ૧૪

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	ગુણસ્થાન
ચંદ્રપ્રભા સમ સંપૂર્ણ કેવલ- દર્શન સ્થાન	સમાધિ	આસંગત્યાગ	પ્રવૃત્તિ ' આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ '	૮-૯-૧૦-૧૨-૧૩-૧૪ ધર્મસંન્યાસયોગ ∇ રૂપકકોષ્ટી ∇ કેવલસ્થાન-નિર્વાણ

અષ્ટાંગ યોગની પૂર્ણાહુતિ: રૂપકવટના

આમ અષ્ટ ચિત્તદોષની નિવૃત્તિ થતાં, તથા આપ સ્વભાવે પૂર્ણ પ્રવૃત્તિરૂપ આઠમા પ્રવૃત્તિશુભ્રની પ્રવૃત્તિ થતાં, તથા આઠમા સમાધિ યોગાંગની સિદ્ધિ સાંપડતાં, અત્રે આઠમી યોગદષ્ટિ પૂર્ણ કળાએ ખીલી નીકળે છે, અને તેથી કરીને યોગચક્રની પૂર્ણતા થતાં ભવચક્રની પણ પૂર્ણતા થાય છે, અર્થાત્ ભવચક્રનો અંત આવે છે. આ યોગચક્ર ખરેખર ભવચક્રનો ઉત્થેડ કરનાર અમોઘ શસ્ત્ર છે તેના વડે કરીને આ પરમ યોગિનાથ ભવ-અરિને હણી ' આરિહંત ' એવા યથાર્થ નામને પામે છે, અને સ્વરૂપની સિદ્ધિ કરી ' સિદ્ધિ ' નામને સાર્થક કરે છે. અષ્ટ યોગાંગ એ આ યોગચક્રના આશરે છે, તે આત્મ-સ્વભાવશુદ્ધિરૂપ યોગની ધરી સાથે ગાઢ સંબંધ હોઈ તેની આસપાસ ફરે છે.

અથવા યોગરૂપ પુરુષ છે. તેના અષ્ટ યોગાંગરૂપ આઠ અંગ છે. તેમાં યમ-નિયમરૂપ બે ચરણ છે, આસન-પ્રાણાયામ બે હાથ છે, પ્રત્યાહાર ઉદર છે, ધારણા વક્ષસ્થલ (છાતી) છે, ધ્યાન શ્રીવા-ઠોક છે, સમાધિ ઉત્તમાંગ-મસ્તક છે. આ આઠે અંગનું યોગ-પુરુષ સંપૂર્ણપણું-અવિકલપણું થાય તો જ યોગ પુરુષની અવિકલ સંપૂર્ણતા અષ્ટાંગ યોગ છે, જેમ અવિકલ સંપૂર્ણ અગોપાંગવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. એક પણ અંગની વિકલતાથી-અપૂર્ણતાથી યોગ પુરુષની વિકલતા-અપૂર્ણતા છે, જેમ હીન અંગવાળા ખોટાખાંપણવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. જેમ પુરુષ શરીરના પ્રત્યેક અંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું હોય છે, તેમ આ યોગ-શરીરમાં પણ પ્રત્યેક યોગાંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું છે. જેમ શરીરના સર્વ અંગ-પ્રત્યંગ એક બીજા સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણે વર્તી (Co-ordination) એક શરીર સંબંધી સર્વ ક્રિયા સાથે છે, તેમ યોગ પુરુષના આ સર્વ અંગ એક બીજા સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણે વર્તી (organic unit) એક

યોગપુરુષની સાધક એવી સર્વ પ્રક્રિયા કરે છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ ઉપમાતું ઘટમાન-પણું અત્ર યથામતિ મેં વિવેચ્યું છે. તે વિશેષ સ્વમતિથી ચિંતવણું.

અથવા યોગરૂપ અષ્ટ કમલદલવાળું કમલ છે. આઠ યોગદૃષ્ટિરૂપ તેની આઠ પાંખડી-કમલદલ છે. અને તે પાંખડીતું મિલનસ્થાન આત્મસ્વભાવયુજનરૂપ યોગ-કર્ણિકા છે.

તે આત્મસ્વભાવરૂપ કર્ણિકામાં ભગવાન આત્મા-પરંબ્રહ્મ ધિરાજે છે. યોગરૂપ આષ્ટદલ યોગદૃષ્ટિરૂપ દલ જેમ જેમ વિકાસને પામે છે, તેમ તેમ યોગ-કમલ કમલ વિકાસને પામતું બન્યું છે. એકેક યોગદૃષ્ટિરૂપ પાંખડી છુલતાં અનુક્રમે

એકેક ચિત્તદોષ નિવૃત્ત થતો બન્યું છે, એકેક શુદ્ધ વિકાસ પામતો બન્યું છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતું બન્યું છે. આમ સંપૂર્ણ યોગદૃષ્ટિ વિકસતાં યોગરૂપ આષ્ટદલ કમલ સંપૂર્ણ વિકાસને પામે છે. આ સર્વનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ સંશોધમાં આ શ્રદ્ધાના પ્રારંભમાં મૂકેલ સર્વશાસ્ત્રી સુખ્ય આકૃતિ પરથી આવશે.

કળશ કાવ્ય

વસંતતિલકા.

હોયે સમાધિમહિં નિષ્ઠ પરા સુદૃષ્ટિ, સદ્બોધ ચંદ્રતર્ણુ યાંતિ સુધા સુવૃષ્ટિ;
સોળે કળાર્ધો અહિં આતમ ચંદ્ર ખીલે, જ્યોત્સ્ના સુજ્ઞાનમયમાં ત્રય લોક ઝીલે. ૧૪૩
સર્વે વિભાવ પરભાવ શમાઈ બન્ય, આત્મા સ્વભાવમહિં શુદ્ધ સદા સમાય;
થાયે વિલીન મન આત્મમહિં સદાય, એવી સમાધિ પ્રગટે પર સૌખ્યદાય. ૧૪૪
સત્ સંયમોજ સમયે સમયે અનંતા, વૃદ્ધિ લહે અમલ આતમ ભાવવંતા;
એણું અપૂર્વ અહિં શુકલ સદા સુધ્યાન, આસંગ વર્જિત અખંડ પ્રવર્દમાન. ૧૪૫
જ્યાં વાસનામય મનઃ વરતે વિલીન, આત્મા થયો નિજ સ્વરૂપ વિષે જ લીન;
સર્વ પ્રદેશમહિં ચંદન ગંધ ન્યાયે, આત્મપ્રવૃત્તિ સદ્બાત્મસ્વરૂપ થાયે. ૧૪૬
આવી અસિત્ત સમી ચરણૈકધારા, વર્તે સદા સદ્ગુણ નિરતિચારચારા;
આચારથી પર સુદુઃકરકાર તે છે, આરોહવાનું શું જ આરોહને રહે છે? ૧૪૭
જે યોગના પરમ શ્રૃંગ પદે ચઢ્યા છે, ને જે અપૂર્વ શુભ્રશ્રેણી પદે વધ્યા છે;
તે સર્વ કલ્પધર્મો અતીત જ નિર્વિકલ્પ, સામર્થ્યયોગા જ્ઞાનકલ્પ તુલે અનલપ. ૧૪૮
રત્નાદિ શિશુણી દૃષ્ટિ શિખાઉ જેની, તેથી ભૂંડી તસ નિયોજન દૃષ્ટિ એવી;
આચારની ત્યમ ક્રિયા પણ તે જ આહિ, યોગીનો અન્ય ફલલેહર્ધો લોકમાંહિ. ૧૪૯
રત્નો નિયોજી જ્યમ રતનવશિષ્ઠ કુતાર્થ, નિયોજી રતનત્રયો તેમ સુનિ યથાર્થ;
સંન્યાસ ધર્મ વિનિયોગધર્મો અત્ર યોગી, થાયે કુતાર્થ પરમાર્થ સુતરવ લોગી. ૧૫૦
સંન્યાસ ધર્મ સઘળાય તણો કરીને, ક્ષાયિક ભાવ સદુ અંતરમાં ભરીને;
સંન્યાસ ધર્મ પર યોગ સુનિ લહે છે, શ્રેણી અપૂર્વકરણે શુભની વહે છે. ૧૫૧

સાક્ષાત મોક્ષપદ નીસરણી સમાણી, એવી અપૂર્વ શુષ્કશ્રેણી ચઢત નાણી,
 યોગીશ્વરે પરમ કેવલશ્રી વરે છે, જે નિત્ય હૈદયોં નિરાવરણા કરે છે. ૧૫૨

આકાશમાં પ્રકૃતિથી સ્થિત જેમ ચંદ્ર, શુદ્ધ સ્વભાવ સ્થિત છે ત્યમ આત્મચંદ્ર,
 સત્યદ્રિકા સમ જ કેવલ જ્ઞાન લેણું, તે જ્ઞાન આવરણ મેઘસમૂહ જેણું. ૧૫૩

તે ઘાતિ કર્મ ધન શું વિગરે જપાટે, સંન્યાસ ધર્મરૂપ વાયુ તણા સપાટે;
 ત્યારે શ્રીમાન્ પરમ કેવલજ્ઞાન પામે, ને જ્ઞાનકેવલોં કહાય યથાર્થ નામે ૧૫૪

અવેંચ દોંધ ક્ષીણ સાવ જ વર્તનારા, સર્વજ્ઞ લળિધકૂલ સર્વ જ ભોગ'નારા,
 સાધી પરાર્થ' પર તેહ પર' કૃપાળુ, યોગાંત શ્રીમદ સુનોદ્ર લહે દયાળુ ૧૫૫

શૈલેશોંભાહિ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી, પામી જ સીમ પર યોગ અયોગ નામી,
 બ્યાધિ ભવ ક્ષય કરી નિરવાણુ પામે, સુસ્થિત તેહ ભગવાન્ નિત સૌખ્ય ધામે. ૧૫૬

॥ इति महर्षिर्भगीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चद्रसुजुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
 सुमनोर्नंदनीवृद्धत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगद्वैतसमुच्चयशास्त्रे अष्टमी
 परा दृष्टिः ॥

મુક્ત તત્ત્વ મીમાંસા*

ત્યાં (નિર્વાણમાં) આ કેવો હોય છે ? તે કહે છે—

વ્યાધિમુક્તઃ પુમાન્ લોકે યાદશસ્તાદશો હ્યયમ્ ।

નામાવો ન ચ નો મુક્તો વ્યાધિના વ્યાધિતો ન ચ ॥ ૧૮૭ ॥

વ્યાધિમુક્ત પુરુષ અહીં, જેવો-તેવો આ જ;

ન અભાવ ન વ્યાધિથી ના, મુક્ત-અવ્યાધિત નાજ. ૧૮૭

અર્થ:—લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો હોય છે, તેવો જ આ હોય છે. તે અભાવરૂપ નથી અને વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નથી, અને તે અવ્યાધિત પણ નથી.

વિવેચન

આ લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો હોય છે, તેવો આ નિર્વાણ પામેલો મુક્ત પુરુષ હોય છે. (૧) તે અભાવરૂપ નથી, પણ ખૂણાઈ ગયેલ દીપકલિકાની ઉપમા જેને ઘટે છે એવો તે સદ્ભાવરૂપ હોય છે (૨) વળી તે વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પણ અવ્યવસ્થા પરિક્ષયથી મુક્તજ હોય છે. (૩) તેમજ તે અવ્યાધિત પણ નથી, વ્યાધિવાળો નહોતો એમ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વે તથાપ્રકારે વ્યાધિના સદ્ભાવ તેને હતો.

કેાઈ ચિરકાળનો મહારોગી છે. ઘણા ઘણા લાંબા વખતથી તે અતિ દુઃસાધ્ય વ્યાધિથી પીડાય છે. વિવિધ રોગાવેકારથી દુઃખાકુલ થઈ તે ‘ત્રાહિ મામ્’ પોકારી રહ્યો છે. તેના શરીરમાં ઉંચ જવર-તાવ બરાચેલો છે. વાત-પિત્ત-કફ રોગીનું દૃષ્ટાંત એ દોષની વિષમતાથી તેને ત્રિદોષ સન્નિપાત ઉપજ્યો છે. તેથી તે

વૃત્તિ:—વ્યાધિમુક્ત:—વ્યાધિથી મુક્ત, વ્યાધિ જેનો પરિક્ષીણ છે તે, પુમાન-પુરુષ, યાદશો-માદ્ય, જેવો હોય છે, તાદશો હ્યયમ્-તેવો આ નિર્વૃત્ત-નિર્વાણપ્રાપ્ત હોય છે. નામાવો-અભાવ નથી, ખૂણાઈ ગયેલ દીપકલિકાની ઉપમા જેને ઘટે છે એવો. ન ચ નો મુક્તો વ્યાધિના-અને વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, અર્થાત્ મુક્તજ છે-અવ્યવસ્થા પરિક્ષયને લીધે. અવ્યાધિતો ન ચ-અને અવ્યાધિત પણ નથી, વ્યાધિવાળો નહોતો એમ પણ નથી,—પૂર્વે તથાપ્રકારે તદ્ભાવને લીધે.

* આ સિદ્ધસ્વરૂપવિચાર વાર્તાત્મિક રીતે પરા દૃષ્ટિની ચૂલિકારૂપ જ છે. તે વિષયની વિશદતાથે અત્ર અલગ અધિકારરૂપે ચૂક્યો છે.

પોતાનું બાન ભૂટી જઇ જેમ તેમ બકી રહ્યો છે, ઉન્મત્ત એટલા કરી રહ્યો છે. આખા શરીરે તીવ્ર અસહ્ય દાહવેદના તેને ઘર્ષ રહી છે. હૃદયમાં તીક્ષ્ણ શૂલ લોંકાઇ રહ્યું છે. એમ અનેક પ્રકારની રોગપીડાથી આકુલવ્યાકુલ એવો તે હેરાન હેરાન થઇ રહ્યો છે. આવા મહા રોગાર્ત્ત દુઃખી જીવને ઉત્તમ સફવૈદના ઉપદેશથી ઉત્તમ ઔષધનો ભોગ મળી આવે ને તેનો યથાનિર્દિષ્ટ પચ્ચર્પ્વક પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તે રોગીનો રોગ નિર્મૂળ થાય; તેનો જ્વર-તાવ ઉતરી જાય, ત્રિદોષ-સન્નિપાત ચાલ્યો જાય, તે બરાબર પોતાના બાનમાં આવે, તેની દાહવેદના દ્વર થાય, હૃદયશૂદ્ધ નીકળી જાય, ને પછી સંપૂર્ણ રોગમુક્ત થઈ, તદ્દન સાન્નેતાભે-હૃદયુષ્ઠ બની તે સંપૂર્ણ આરોગ્યને-સ્વાસ્થ્યને અનુભવે, અને આવે. આ આરોગ્યસંપન્ન 'સ્વસ્થ' પુરુષ રોગમુક્ત થયાનો કોઇ અફુલ્લ આનંદરસ આસ્વાદે. આ પ્રકારે લોકમાં પ્રગટ દેખાય છે.

તે જ પ્રકારે આ જીવને અનાદિ કાળથી આ ભવરૂપ મહારોગ લાગુ પડ્યો છે. આ મહા કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિથી તે ઘણા ઘણા દીર્ઘ સમયથી હેરાન હેરાન થઈ રહ્યો છે. તે રોગના વિકારોથી દુઃખી દુઃખી થઈ તે 'વોય માડી રે ! કવળે ત્રણ' જીવનો ભવરૂપ એમ પોકારો રહ્યો છે. તેના જ્ઞાનમય દેહમાં રાગરૂપ ઉઘ્ર જ્વર ચઢી ભાવરોગ આબે છે, મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાત તેને થયો છે, એટલે તે 'નિજ બાન' ભૂટી જઇ ઉન્મત્ત પ્રલાપ-એટલા કરી રહ્યો છે. આખા શરીરે તેને વિષયતૃષ્ણાજન્ય અસહ્ય તીવ્ર દાહવેદના વ્યાપી રહી છે-ગળતરા થઈ રહી છે; હૃદયમાં દ્રેષરૂપ શદ્ધ લોંકાઇ રહ્યું છે. આવા ઉઘ્ર ભવરોગથી આકુલ જીવને શ્રીમદ્ સદ્ ગુરુરૂપ ઉત્તમ સફવૈદનો 'ભોગ' બાબતાં, તેમના સદુપદેશથી સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-આસ્ત્રિરૂપ ઔષધત્રયીની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ગુરુઆજ્ઞારૂપ પચ્ચ અનુપાન સાથે તે રત્નત્રયીરૂપ ઔષધત્રિપુટીનું સમ્યક્ સેવન કરતાં અનુક્રમે તેના ભવરોગનો નિર્મૂળ નાશ થાય છે. તેનો રાગ-જ્વર ઉતરી જાય છે, દ્રેષશદ્ધ નીકળી જાય છે, મોહ સન્નિપાતનું પતન થાય છે, આત્મબાન પાછું આવે છે, વિષયતૃષ્ણાથી ઉપજતી દાહવેદના-ગળતરા શમી જાય છે. અને તે નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરી, જ્ઞાન પામી, આત્મસ્વરૂપનું અનુચરણ કરે છે; કેવલ શુદ્ધ આત્માને જાણી, શ્રદ્ધા, કેવલ જ્ઞાનમય આત્મામાં સ્થિતિ કરી, 'સ્વસ્થ' થઈ, કેવલ્ય દશાને અનુભવે છે. અને પછી તે ચરમ દેહના આયુષ્યની સ્થિતિ પર્યંત બળેલી સીંદરી જેવા આકૃતિમાત્ર રહેલા શેષ ચાર કર્મોને પ્રારબ્ધબાદ્ય પ્રમાણે લોગવો નિર્જરી નાંખે છે, અને પ્રાંતે તે કર્મોને પણ સર્વથા પરિક્ષીલુ કરે છે. આમ સર્વથા કર્મમુક્ત થયેલ તે ભવરોગથી મુક્ત બને છે. અને આવા આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત થયેલા, પરમ ભાવારોગ્યસંપન્ન, સહજાત્મસ્વરૂપ સુસ્થિત, એવા આ પરમ 'સ્વસ્થ' પરમ પુરુષ પરમ આનંદમય એવી ભાવ-આરોગ્ય દશાને કોઈ અવર્ણનીય આનંદરસ લોગવે છે.

આમ જેમ લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો નીરોગી, જેવો સ્વસ્થ, જેવો આનંદમય હોય છે, તેવો આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત આ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષ (આત્મા) પરમ નીરોગી, પરમ 'સ્વસ્થ', પરમ આનંદમય હોય છે. (૧) આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત મુક્ત અભાવ-રૂપ કાંઈ અભાવરૂપ નથી, અર્થાત્ કેટલાક (બોદ્ધ આદિ) માને છે તેમ નેરાત્મ્ય અવસ્થારૂપ નથી, આત્મ વસ્તુના અભાવરૂપ નથી, પરંતુ વસ્તુસદ્-ભાવરૂપ છે. એટલે કે કેવલ, શુદ્ધ, વિવિક્ત, નિર્મલ આત્મતત્ત્વનું જ ત્યાં હોવાપણું છે, કે જે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ 'સિદ્ધ' નામથી ઓળખાય છે. રોગથી મુક્ત થયેલો પુરુષ રોગથી મુક્ત થતાં કાંઈ પુરુષ મટી જતો નથી, તેમ ભવરોગથી મુક્ત થયેલો ચૈતન્ય-મય પુરુષ-આત્મા ભવરોગમુક્ત થતાં કાંઈ પુરુષ-આત્મા મટી જતો નથી. રોગના અભાવે કાંઈ પુરુષનો અભાવ થતો નથી, પણ કેવલ તેની શુદ્ધ નીરોગી અવસ્થા જ પ્રગટે છે. તેમ ભવરોગના અભાવે કાંઈ આત્માનો અભાવ થતો નથી, પણ તેની કેવલ શુદ્ધ નીરોગી નિરામય તત્ત્વકાય અવસ્થા પ્રગટે છે; આત્માની સસારી અવસ્થા દૂર થઈ સિદ્ધ-મુક્ત અવસ્થા આવિર્ભાવ પામે છે; દેહાદિક સંયોગનો જ્યાં આત્મતિત્ક વિયોગ છે, એવી શુદ્ધ નિજ સ્વભાવરૂપ મોક્ષદશા પ્રકટ થાય છે. (જુઓ આત્મસિદ્ધિની ગાથા, પૃ. ૪૦૪).

વળી (૨) આ પુરુષ-આત્મા વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ પણ નથી, પણ ભવ્ય ત્વના પરિક્ષયથી મુક્ત હોયજ છે. કોઈ (સાંખ્યાદિ) એમ માને છે કે આ આત્મા તો સદાય મુક્ત જ છે, અબંધ જ છે-બંધાયેલો જ નથી. પણ આ માન્યતા બહુ મુક્ત નથી થયો ભૂલભરેલી છે; કારણ કે તેમ જો માનીએ તો બંધ-મોક્ષ, સુખ-દુઃખ એમ પણ નથી આદિ વ્યવસ્થા ઘટશે નહિ, કૃત નાશ-અકૃતાગમ આદિ અનેક દોષ આવશે, અને જે મોક્ષને માટે જ તે તે દર્શનનું પ્રયોજન છે તે પ્રયોજન પણ નિષ્ફળ થશે! કારણ કે બંધાયેલો હોય તેને મુક્ત થવાપણું હોય, પણ જો બંધાયેલો જ ન હોય તો મુક્ત થવાનું ક્યાં રહ્યું? જો બંધન જ ન હોય તો મુક્તિ ક્યાંથી હોય? કારણકે બંધન-મોક્ષન, બંધનથી છૂટવું તેનું નામ જ મોક્ષ છે. આ બંધન-મોક્ષનરૂપ મોક્ષ અને ભવ્યત્વના પરિક્ષયથી હોય છે. એટલા માટે જે મોક્ષ પામે છે, મુક્ત થાય છે, તે ભવવ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પરંતુ મુક્ત થયો જ છે. જેમ 'નીરોગી' મનુષ્ય રોગથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પણ છતાં એવા રોગથી મુક્ત થયો જ છે, અને એટલે જ તે નીરોગી-રોગમુક્ત કહેવાય છે; તેમ મુક્ત આત્મા ભવરોગથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પણ છતાં-પ્રગટ અસ્તિત્વરૂપ ભવરોગથી મુક્ત થયો જ છે, એટલે જ તે 'મુક્ત'-ભવરોગમુક્ત કહેવાય છે. (૩) અને તે 'અવ્યાધિત'-વ્યાધિ વગરનો હતો એમ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વે તેને તથાપ્રકારે પ્રગટ વ્યાધિનો સફ્તભાવ હતો જ. વ્યાધિમુક્ત પુરુષને માટે કોઈ એમ કહે કે પૂર્વે તેને વ્યાધિ જ નહોતી, તો તેમાં દષ્ટ-ધટ ખાધા, પ્રલક્ષ વિરોધ આવે છે. કારણ કે તે તો 'મ્હારા મોઢામાં જીમ નથી' એમ

બોલનારની જેમ વદતોવ્યાધાત છે. કારણ કે જો વ્યાધિ જ નહોતો, તો વ્યાધિમુક્ત થયો શી રીતે ? માટે એમ કહેવું તે સાવ બેફાલું છે. કારણકે તે ભવરોગથી દુઃખી થઈ રહ્યો હતો તે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ હકીકત (Rosal fact) છે. અને તેમાંથી છૂટ્યો-મુક્ત થયો, ત્યારે જ તે ભવવ્યાધિ રહિત-મુક્ત કહેવાય છે.

આમ સર્વથા, વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો લોકમાં હોય છે, તેવો જ-તાદૃશ જ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત પુરુષ (આત્મા) હોય છે : (૧) વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો સ્વસ્થ-આનંદી હોય છે, તેવો આ મુક્ત આત્મા પરમ સ્વસ્થ-પરમ આનંદ-રોગમુક્તજેવો નિમગ્ન હોય છે. (૨) જેમ રોગ દૂર થતાં કાંઈ રોગી પુરુષનો ભવમુક્ત અભાવ થઈ જતો નથી, તેમ ભવવ્યાધિ દૂર થતાં કાંઈ શુદ્ધ ચૈતન્ય-મૂર્તિ આત્માનો અભાવ હોતો નથી. (૩) તે વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ વ્યાધિથી મુક્ત નથી હોતો એમ નહિ, પણ મુક્ત જ હોય છે; તેમ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા ભવવ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નહિ, પણ મુક્ત જ હોય છે. (૪) અને તે વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ પૂર્વે અવ્યાધિત નહોતો, વ્યાધિ વગરનો નહોતો, પણ વ્યાધિવાળો હતો જ; તેમ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા પણ પૂર્વે અવ્યાધિત નહોતો, ભવ વ્યાધિ વગરનો નહોતો, પણ ભવ વ્યાધિવાળો હતો જ. નહિં તો, વ્યાધિ જ ન હોત, તો તેનો નાશ પણ કેમ હોત ? તેથી મુક્તપણું કેમ હોત ? મૂલં નાસ્તિ કુતો ચાલ્યા ? આમ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સુપ્રતીતપણે ક્લિત થતી ચોક્કસી હીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત બાલક પણ સમજી શકે એમ છે, તો સાદી સમજવાળો કાંઈ પણ મનુષ્ય કેમ ન સમજે ? તથાપિ મહામતિ ગણુતા કેટલાક દર્શનવાદીઓએ આ મોક્ષ સંબંધી અનેક પ્રકારે ચાસતું કંઠપનાઓ ઉભી કરી છે તે આશ્ચર્ય છે. જેમકે-‘ મોક્ષ આત્મ અભાવરૂપ છે, ’ ‘ આ આત્મા નિત્ય મુક્ત જ છે. ’ ‘ આ આત્માને ભવવ્યાધિ લાગેલો જ નથી, ’ ઇત્યાદિ. આવા બધા કુવિકલ્પો દૃષ્ટ-ઈષ્ટ બાધિત હોઈ, વિવેક વિચારથી ક્ષણભર પણ ટકી શકતા નથી. આ સંબંધી વિશેષ પ્રકાશના જિજ્ઞાસુએ શ્રી પદ્મદર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, બત્રીશ બત્રીશી, તત્ત્વાર્થસાર આદિ મહાઅંતરનો અવગાહવા બલામણુ છે. અત્ર વિસ્તાર ભયથી દિગ્દર્શનરૂપ નિર્દેશમાત્ર કર્યો છે.

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—

भव एव महाव्याधिर्जन्ममृत्युविकारवान् ।

विचित्रमोहजननस्तीव्ररागादिवेदनः ॥ ૧૮૮ ॥

વૃત્તિઃ-ભવ ઇવ-ભવજ, સંસારજ, મહાવ્યાધિઃ-મહાવ્યાધિ છે, કેવો વિશિષ્ટ ? તો-જન્મમૃત્યુવિકારવાન્-જન્મ, મૃત્યુરૂપ વિકારવાળો. આત્મ જરા આદિ ઉપલક્ષણ છે. વિચિત્રમોહ-જનનો-વિચિત્ર મોહ ઉપભવનારો, મિથ્યાત્વના હૃદય ભાવથી. તીવ્રરાગાદિ-વેદનઃ-તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો, -ત્વો આદિના અભિજનવાળી (આસક્તિ ભાવથી).

સંસારજ મહા વ્યાધિ છે, જન્મ મૃત્યુ વિકાર;
તીવ્ર રાગાદિ વેદના, ચિત્ર મોહ કરનાર. ૧૮૮

અર્થ:—ભવ જ મહાવ્યાધિ છે. તે જન્મ-મરણરૂપ વિકારવાળો છે, વિચિત્ર મોહ ઉપજાવનારો અને તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો છે.

વિવેચન

આ ભવ-સંસાર એ જ મહાવ્યાધિ છે. તે કેવો છે ? જન્મ-મરણરૂપ વિકારવાળો છે, ઉપલક્ષણથી જરા આદિ વિકારવાળો છે; મિથ્યાત્વના ઉદયભાવથી વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજાવનારો છે; તથા સ્ત્રી આદિના આસક્તિ ભાવથી તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો છે. ઉપરમાં જે વ્યાધિનો વાત કહી તે વ્યાધિ કયો ? તેની અહીં ઘંચકાર મહર્ષિએ જ સ્પષ્ટતા કરી છે. પરમાર્થથી ભેદીએ તો આ જગતમાં મોટામાં મોટો જે કોઈ વ્યાધિ હોય, તો તે આ ભવ એટલે સંસાર જ છે. આ સંસારને મહારોગની ઉપમા જરાબર ઘટે છે; કારણ કે ચિદ્રથી, સ્વરૂપથી, કારણથી, વિકૃતિથી, ચિકિત્સાથી, પરિણામ આદિથી બન્નેનું અનેક પ્રકારે સામ્ય છે. તે આ પ્રકારે:—

રોગ જેમ મનુષ્યના શરીર પર આક્રમણ કરી તેને ચોતરફથી ઘેરી લે છે, તેમ ભવરોગ આત્માના જ્ઞાનમય શરીર પર આક્રમણ કરી એને ચોપાસથી ઘેરી લે છે. રોગ જેમ શરીરના પરમાણુએ પરમાણુમાં વ્યાપ્ત થઈ પોતાની અસર નીપ-ભવરોગનું આવે છે, તેમ ભવરોગ આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશમાં વ્યાપી જઈ પોતાની અસર નીપજાવે છે. રોગ જેમ શરીરની શક્તિને ક્ષીણ કરી નાંખે છે, નૂર-તેજ ઉડાડી દે છે, રક્ત-માંસ આદિ ધાતુઓને શોષી લે છે, તેમ ભવરોગ પણ આત્માની અનંત શક્તિને ક્ષીણ કરી નાંખે છે, આત્માનું નૂર-તેજ ઉડાડી દે છે, જ્ઞાન-દર્શનાદિ આત્મસ્વભાવરૂપ ધાતુઓને શોષી લે છે. રોગ જેમ દોષપ્રકોપ કરે છે, તેમ ભવરોગ રાગદ્વેષાદિ દોષનો પ્રકોપ કરે છે. રોગ જેમ મનુષ્યને પધારીવશ કરી પરાધીન ને પાંગળો કરી મૂકે છે, તેમ ભવરોગ આત્માને શરીર-શય્યામાં સુવડાવી પર પુહાગલ વસ્તુને આધીન પાંગળો કરી મૂકે છે. રોગ જેમ માણસની આખી સીકલ એવી ફિરવી નાંખે છે કે તેનું જોળખાણ પડવું સુસ્કેલ થઈ પડે છે, તેમ ભવરોગ આત્માની અસલ સીકલ એવી પલટાવી નાંખે છે કે તેનું જોળખાણ થવું કઠિન હોય છે.

રોગ એ જેમ મનુષ્યની અનારોગ્યરૂપ અપ્રાકૃતિક-અકુદરતી-વિકૃત અવસ્થા છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની અનારોગ્યરૂપ અકુદરતી અપ્રાકૃતિક-વિકૃત અવસ્થા છે. રોગ

ભવરોગ
અપ્રાકૃતિક
અવસ્થા

જેમ મનુષ્યના શરીરની અસ્વસ્થ સ્થિતિ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની અસ્વસ્થ સ્થિતિ છે. રોગ જેમ મનુષ્યના પ્રકૃતિવિરુદ્ધ વર્તનની-અધર્મની સબ્ધ છે-દંડ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માના સહજ પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ વર્તનની-અધર્મની સબ્ધ છે, દંડ છે. રોગ જેમ શરીરની

ધાતુઓની વિષમતાનો આવિર્ભાવ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની સ્વભાવ-ધાતુની વિષમતાનો આવિષ્કાર-પ્રકટ પ્રકાર છે. રોગનો જેમ નિયત ચોક્કસ કારણકલ્પ હોય છે, તેમ ભવરોગનો નિયત ચોક્કસ કારણકલ્પ હોય છે. મલસંચય, દોષપ્રકોપ, ધાતુવૈષમ્ય, પ્રકૃતિવિરુદ્ધ આચરણ, ભય, ઉદ્વેગ આદિ સ્વ-યોગ્ય કારણોથી જેમ રોગની ઉત્પત્તિ હોય છે; તેમ ભાવમલસંચયથી, રાગાદિ દોષપ્રકોપથી, સ્વભાવ-ધાતુવૈષમ્યથી, આત્માની સહજ સ્વભાવસિદ્ધ પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ આચરણથી-અધર્મથી, આત્મપરિણામની અંચલતારૂપ ભયથી, સન્માર્ગ પ્રત્યે કંટાળારૂપ ઉદ્વેગથી, -ઇત્યાદિ સ્વયોગ્ય વિવિધ કારણોથી મહાભવરોગ ઉપજે છે.

(૧) રોગથી જેમ અગ્નિમાંઘ થાય છે, અન્ન પ્રત્યે અરુચિ ઉપજે છે, ખાવાનું ભાવનું નથી, તેમ ભવરોગથી આત્મતેજની મંદતારૂપ અગ્નિમાંઘ ઉપજે છે, સન્માર્ગરૂપ પરમાત્મ પ્રતિ અરુચિ-અભાવો આવે છે. રોગથી જેમ મોળ આવે છે, રોગચિહ્નો અગ્નિમાંઘ આવે છે, તેમ ભવરોગથી સતતવચન પ્રત્યે અણુગમારૂપ મોળ આવે છે, ને સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ વચન થાય છે. રોગથી જેમ મલાવર્ષભ થાય છે, અથવા અજીર્ણ-વિશૂચિકા ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી કર્મસંચયરૂપ ભાવમલનો અવર્ષભ થાય છે, અથવા વિષયવિકારરૂપ અજીર્ણ-વિશૂચિકા ઉપજે છે. (૨) રોગથી જેમ હૃદયમાં શુભ લોંકાય છે, તથા હાંફ ચઢે છે, તેમ ભવરોગથી દ્રેષરૂપ શૂળ આત્માને લોંકાય છે, તથા સન્માર્ગ પ્રત્યે ખેદરૂપ હાંફ ચઢે છે. (૩) રોગથી જેમ પ્રાણાવરોધ થાય છે, શ્વાસોર્ણવાસ જોરથી ચાલે છે, ખાંસી આવે છે, કફ પડે છે, તેમ ભવરોગથી જ્ઞાનદર્શનરૂપ ભાવપ્રાણનો અવરોધ થાય છે, જન્મ-મરણરૂપ શ્વાસોર્ણવાસ જોરથી ચાલે છે, કપાયરૂપ ખાંસી આવે છે, ને વિષયરૂપ કફ પડે છે. (૪) રોગથી જેમ શરીરને ક્ષય-ક્ષીણતા-ઘસારો લાગુ પડે છે, તેમ ભવરોગથી જ્ઞાનમય આત્મદેહને ક્ષય-ક્ષીણતા-ઘસારો લાગુ પડે છે. (૫) રોગથી જેમ શુદ્ધ રક્તાભિસરણ (circulation) ઝરાણર થતું નથી, શરીર પાંડુ-પ્રીકકું-નિસ્તેજ (anaemic) થઈ જાય છે, તેમ ભવરોગથી શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રવાહરૂપ રક્તનું અભિસરણ (circulation) ઝરાણર થતું નથી, આત્માનો જ્ઞાનદેહ પાંડુ-પ્રીકો-નિસ્તેજ બની જાય છે. (૬) રોગથી જેમ શરીરના રુધિર-માંસાદિ ધાતુ સુકાઈ જાય છે ને શરીર અસ્થિ-માત્રાવશીષ રહે છે, તેમ ભવરોગથી આત્માના જ્ઞાનદર્શનાદિ સ્વભાવરૂપ ધાતુ શોષાય છે ને અત્યંત મંદ ચૈતન્યચિહ્નરૂપ આત્મદેહ અવશેષ રહે છે.

(૭) રોગથી જેમ મગજનું ઠંડાણ રહેતું નથી, મગજનું કેંદ્ર (control) ખસી જાય છે, માણસ પોતે પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે, ‘અકમ’ થઈને યદ્વાતદ્રા કાવે તેમ બેઠે છે, ને ત્રિદોષ સત્તિપાતને પામે છે; તેમ ભવરોગથી આત્માનું

ત્રિદોષ સ્વરૂપ પદમાં સ્થિતિરૂપ કોઈ કંઠાણું રહેતું નથી, સ્વરૂપબ્રહ્મતાથી ઉન્નમાદાદિ સ્વરૂપ કેંદ્ર ખસી જાય છે, આત્મા પોતે પોતાના સહજ નિજ સ્વરૂપનું બાન બૂદ્ધી જાય છે, ઉન્નમત્ત ‘ચક્રમ’ જળીને પરવસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ યદાતદા પ્રલાપ-ગકખકાટ કરે છે, અને મોહ-રાગ-દ્રેષરૂપી ત્રિદોષની વૃદ્ધિથી સત્સ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાતને પામે છે. (૮) રોગથી જેમ ખસ થાય છે ને ખૂજલી-મીઠી ચળ ઉપડે છે, અને તેથી પરિણામે લાઘ્ય બળે છે, તેમ ભવરોગથી વિપયવિકારરૂપ ખસ થાય છે ને ભોગેન્દ્રારૂપ ખજવાળ-મીઠી ચળ-‘કંડુ’ આવે છે, ને તેથી પરિણામે ભવભોગરૂપ લાઘ્ય બળ્યા કરે છે. (૯) રોગથી જેમ શરીરમાં ઉથ-આકરો તાવ ભરાય છે અને બારી તરસ લાગે છે, તેમ ભવરોગથી રાગરૂપ ઉથ જવર ભરાય છે અને વિષય-તૃષ્ણારૂપ બારી તૃષ્ણા ઉપજે છે (૧૦) વળી રોગથી જેમ વિવિધ વિકારો ઉભરી આવે છે, તેમ ભવરોગથી જન્મ-મરણાદિ વિકારો ઉપજે છે ફરી ફરીને જન્મવું, ફરી ફરીને મરવું, ફરી ફરીને માતાના ઉદરમાં શયન કરવું, ફરી ફરી ઘડપણ, રોગ, શોક, ચિંતા, દોષાગ્ય, દારિદ્ર્ય આદિ દુઃખ અનુભવવું, એ બધા ભવરોગના વિકાર છે.

(૧૧) રોગથી જેમ વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજે છે. રોગથી જેમ કમળારૂપ પિત્તવિકારને લીધે ઘોળી વસ્તુ પણ પીળી દેખાવારૂપ દૃષ્ટિદોષ થાય છે; તેમ ભવરોગથી મિથ્યાત્વ ઉદયને વિચિત્ર મોહ લીધે અસતમાં સત્પ્રત્યક્ષિ ને સતમાં અસતપ્રત્યક્ષિરૂપ દૃષ્ટિદોષ-આદિ દર્શનમોહ ઉપજે છે. રોગથી જેમ રોગાકુલ દરદી પોતે પોતાનું બાન બૂદ્ધી જાય છે, તેમ ભવરોગાર્ત જાતુંને આત્માના સ્વસ્વરૂપનું બાન રહેતું નથી. બેબાનપણામાં જેમ દરદી પોતાની વસ્તુને પારકી ને પારકી વસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ બ્રાંતિને સેવે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપના અબાનપણામાં ભવરોગી પરવસ્તુને પોતાની ને સ્વવસ્તુને પારકી ગણવારૂપ મિથ્યા બ્રાંતિને સેવે છે (૧૨) રોગી જેમ પોતાની મૂળ આરોગ્યમય અસલ સ્વભાવસ્થિતિમાં હોતો નથી, પણ રોગકૃત વિકૃત અવસ્થામાં હોય છે, તેમ ભવરોગી પોતાની મૂળ અસલ સહજ સ્વભાવસ્થિતિમાં વર્તતો નથી, પણ ભવરોગકૃત વિકાવરૂપ વિકૃત દશામાં વર્તતો હોય છે. (૧૩) રોગથી મુંઝાઈ ગયેલા-મોહમૂઢ રોગીનું આચરણ જેમ વિષમ હોય છે, તેમ ભવરોગથી મોહિત થયેલા-મુંઝાઈ ગયેલા મોહમૂઢ જીવનું આચરણ પણ મહામોહમય વિષમ હોય છે, સ્વભાવથી વિપરીત હોય છે. (૧૪) રોગથી જેમ સ્વભાવ ચીદીયો થઈ જવાથી દરદી વાતવાતમાં ચીદાઈ જાય છે, તેમ ભવરોગથી ચીદીયો થઈ ગયેલો આ ભવરોગી પણ વાતવાતમાં ક્રોધાદિ કષાયાકુલ થઈ આવેશમાં આવી જાય છે ! ‘કમ જોર ને ગુસ્સા ખેલત’ કરે છે ! (૧૫) રોગથી જેમ શરીરે તીવ્ર વેદના-પીડા ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી આત્માને સ્ત્રી આદિ પ્રત્યેના આસક્તિભાવને લીધે રાગદ્વેષાદિ તીવ્ર વેદના ઉપડે છે-આમ અમુક અમુક ચોક્કસ ચિહ્નો પરથી

જેમ રોગનું નિદાન-પરીક્ષા (Diagnosis) થઇ શકે છે, તેમ નાના પ્રકારના પ્રતિનિયત-ચોક્કસ ચિહ્નો પરથી ભવરોગનું નિદાન થઇ શકે છે.

અને રોગીની તથાપ્રકારની અવસ્થા ઉપરથી જેમ રોગની સુસાધ્યતાનો કે દુઃસાધ્યતાનો કે અસાધ્યતાનો નિર્ણય કરી શકાય છે, તેમ જીવની તથાપ્રકારની ભવ્યતા-અભવ્યતારૂપ, યોગ્યતા-અયોગ્યતારૂપ દશાવિશેષ ઉપરથી આ જીવનો ભવરોગ સુસાધ્ય સાધ્યાસાધ્ય છે ? કે દુઃસાધ્ય છે ? કે અસાધ્ય છે ? તેનો પ્રાક્નિર્ણય (Prognosis) નિર્ણય થઇ શકે છે. જેમકે-(૧) રોગી ઉપર અજમાવવામાં આવેલ ઔષધિની તાત્કાલિક ઘણી સુંદર અસર થાય તો જેમ રોગીનો રોગ સુસાધ્ય છે એમ જણાય છે, તેમ સમ્યક્દર્શનાદિ યથાયોગ્ય ઔષધિના પ્રયોગથી જે જીવના પર તાત્કાલિક પ્રશસ્ત આત્મપરિણામરૂપ-ભાવરૂપ ઘણી સુંદર અસર થાય છે, તે જીવ નિકટભવ્ય છે અને તેનો ભવરોગ સુસાધ્ય છે, એમ નિશ્ચિત થાય છે. (૨) રોગી પર પ્રયોજેલ ઔષધિની લાંબા વખતે કંઈક અસર થાય તો જેમ આ રોગ દુઃસાધ્ય છે એમ ખાત્રી થાય છે, તેમ રતનત્રયીરૂપ સફ્રઔષધના પ્રયોગથી જે જીવના પર ચિરકાળે શુભ ભાવરૂપ કંઈક સુંદર અસર થાય, તો તે જીવ દૂરભવ્ય છે, ને તેનો ભવરોગ દુઃસાધ્ય છે (Difficult to cure) છે એમ સમજાય છે. (૩) રોગી પર ગમે તેટલા ઉત્તમ ઔષધોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છતાં અતિ અતિ ચિરકાળે પણ જેના પર કંઈ પણ અસર ઉપજતી નથી, દવાની કંઈ પણ ' ટીકી ' લાગતી નથી, ' પથર પર પાણી ઢાળ્યા ' જેવું થાય છે, ને રોગ ઉલટો વધતો જાય છે, તે રોગીનો રોગ જેમ અસાધ્ય કોટિમાં (Incurable) આવે છે; તેમ જે જીવ પર ગમે તેટલા ઉત્તમ દર્શનાદિ સફ્ર-ઔષધોની માત્રા અજમાવવામાં આવે, પણ ઘણા લાંબા વખતે પણ કંઈ પણ સફ્રભાવની ઉત્પત્તિરૂપ સુંદર અસર નીપજતી નથી, કંઈ પણ શુષ્ક ઉપજતો નથી, ' ઘડો કોરો ને કોરો ધાકોડ ' રહે છે, ને ઉલટી અભિમાનાદિ વિપરિણામરૂપ અસર થઈ રોગ ઉલટો વૃદ્ધિ પામે છે, તે જીવ અભવ્ય-અસાધ્ય કોટિનો (Incurable) છે, અને તેનો ભવ-રોગ અસાધ્ય છે એમ પ્રતીત થાય છે. આમ રોગીના ચિહ્ન ઉપરથી-દશાવિશેષ ઉપરથી જેમ રોગના ભાવિ પરિણામનું અનુમાન (Prognosis) અગાઉથી જાંધાય છે, તેમ ભવરોગીના ચિહ્ન ઉપરથી-દશાવિશેષ ઉપરથી તેના ભવરોગના પરિણામનું અનુમાન અગાઉથી કરી શકાય છે.

વળી રોગી-રોગીમાં પણ દુરક હોય છે; કોઈ સમજી, કોઈ અજીસમજી હોય છે, કોઈ જાલ, કોઈ વૃદ્ધ, ઇત્યાદિ પ્રકાર હોય છે. તેમ ભવરોગીમાં પણ તદ્દાવત હોય છે; કોઈ સમજી, કોઈ અજીસમજી, કોઈ જાલ, કોઈ વૃદ્ધ, ઇત્યાદિ પ્રકાર હોય છે. કારણકે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રોગના દુઃખમય સ્વરૂપને જે જાણે છે, વિવિધતા તે વિવેકી સુઝ રોગી જેમ અને તેમ જલદી રોગ નિર્મૂળ થાય એમ

બરા અંતઃકરણથી ઈચ્છે છે. જોટલે તે ડાહ્યો સમજી રોગી જેમ કુશળ સફવૈદનું શરણ લે છે, અને પોતાનું ડહાપણ ડહાળ્યા વિના વૈદની સૂચના મુજબ ઓષધ-પ્રયોગ કરે છે, અને તેથી કરીને રોગમુક્ત થાય છે. તેમ સમ્યક્ સમજણવાળો ડાહ્યો સમજી ‘પંડિત’ જીવ સફળરૂપે સુખણ સફવૈદનું શરણ લે છે, અને પોતાની મતિ-કલ્પનારૂપ સ્વચ્છંદનું ડોહડહાપણ છોડી દઈ શ્રીમદ્ સફળરૂપની આજ્ઞાનુસાર રત્નત્રયી ઓષધનું પ્રતિસેવન કરે છે, અને તેથી તે ભવરોગથી મુક્ત થાય છે. પણ કુપચ્ચસેવનામાં આસક્ત એવો અણુસમજી રોગી જેમ મીઠું મીઠું અનુકૂળ વદનારા ઊંટવૈદને (Quack) પકડે છે, અને તેણે બતાવેલ ઊંટવૈદનું સેવીને ઉલટો હાથે કરીને હેરાન થાય છે ને રોગ-મુક્ત થતો નથી; તેમ વિષયકદંત્રમાં આસક્ત એવો બાહ્ય અણુસમજી જીવ વિષયાનુકૂળ-પ્રથમ દષ્ટિએ મીઠા લાગતા પણ પરિણામે હાલાહલ જેર જેવા વચન વદનારા મિથ્યાદષ્ટિ અસફળરૂપે ઊંટવૈદનો આશ્રય કરે છે, અને તે અનાડી વૈદના અનાડી ઉપાયથી હાથે કરીને ભવકૂપમાં ઊંઠો ઉતરે છે ને ભવરોગથી મુક્ત થતો નથી. ઇત્યાદિ પ્રકારે રોગી રોગીના પ્રકાર હોય છે, અને તે ઉપરથી પણ રોગની સાધ્યતા-અસાધ્યતાના પ્રાક્કથનમાં (Prognosis) પણ ફરક પડે છે.

તેમજ-રોગ જેમ યથાયોગ્ય ચિકિત્સાથી (Right treatment) કાબૂમાં આવે છે ને મટે છે, તેમ ભવરોગ પણ યથાયોગ્ય ચિકિત્સાથી કાબૂમાં આવે છે ને મટી જાય છે. રોગચિકિત્સામાં પ્રથમ જેમ રોગના મૂળ નિદાનને, કારણને, સ્વરૂપને, રોગચિકિત્સા ચિહ્નને, પરિણામને અને ચિકિત્સાને બરાબર જાણનારા કુશળ નિષ્ણાત (Expert, Specialist) સફવૈદની જરૂર છે; તેમ ભવરોગની ચિકિત્સામાં પણ ભવરોગના મૂળ નિદાનને, કારણને, સ્વરૂપને, ચિહ્નને, પરિણામને અને નિવારણરૂપ ચિકિત્સાને યથાર્થપણે બરાબર જાણનારા કુશળ જ્ઞાની સફળરૂપે ‘સુખણ’ સફવૈદની અનિવાર્ય જરૂર પડે છે. વળી રોગના નિવારણમાં જેમ ઉત્તમ ઓષધની જરૂર પડે છે, તેમ ભવરોગના નિવારણમાં સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપે સદ્ ઓષધત્રયીની જરૂર પડે છે. પથ્ય અનુપાન સાથે ઓસડતું બરાબર સેવન કરવામાં આવે તોજ તે ફાયદો કરે છે, શુભકારી થાય છે, નહિંતો ઉલટું અનર્થકારક થઈ પડે છે; તેમ ગુરુઆજ્ઞારૂપે પથ્ય અનુપાન સાથે જો પરમ અમૃતસ્વરૂપ રત્નત્રયી ઓષધિનું સમ્યક્ સેવન કરવામાં આવે, તોજ તે શુભકારી-આત્મોપકારી થાય છે, નહિંતો આત્મહર્ષ-હાનિરૂપ અનર્થ વિપરિણામ નીપજવે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સુભાષિત છે કે:—

“ આત્મજ્ઞાંતિ સમ રોગ નહિં, સફળરૂપે વૈદ સુખણ;
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિં, ઓષધ વિચાર ધ્યાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આમ યથાયોગ્યપણે ઓષધપ્રયોગથી રોગ નિર્મૂળ થતાં રોગી જેમ નીરોગી બને

છે, સાંજેતાંજે-હુદ્દપુદ્દ થાય છે, અને આનંદનિમગ્ન સ્વસ્થ અવસ્થા માણે છે; તેમ યથાયોગ્યપણે સમ્યક્ રત્નત્રયીરૂપ ઔષધપ્રયોગથી ભવરોગ નિર્મૂળ આરોગ્ય થતાં જીવ નીરોગી-ભાવઆરોગ્ય સંપન્ન અને છે, સાંજેતાંજે-નિરામય સ્વાસ્થ્ય તથા શુદ્ધ ચેતન્યરસના પાનથી હુદ્દપુદ્દ થાય છે, અને પરમાનંદ-નિમગ્ન સહજાતમસ્વરૂપ સ્થિતિમાં પરમ સ્વસ્થ અવસ્થા અનુભવે છે- ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે ભવનું રોગ સાથે સામ્ય-સરખાપણું લટાવી શકાય છે, તેથી તેને રોગીની ઉપમા બરાબર છાજે છે. એ અત્ર સંક્ષેપમાં યથામતિ દિગ્દર્શનમાત્ર દર્શાવ્યું છે. વિશેષ સ્વમતિથી સમજી લેવું.

વળી આ ભવરોગને 'મહા' કહ્યો તે પણ સહેતુક છે, કારણ કે પેતપેતાના વર્ગમાં-જાતિમાં જે શ્રેષ્ઠ-મોટો હોય તે 'મહા' કહેવાય છે. હાં તો મહાકવિ, મહારાજ, મહાવીર, મહામુનિ; અને ભવરોગનું મહત્ત્વપૂર્ણ-મોટાપણું અનેક પ્રકારે 'મહા' રોગ છે. જેમકે-(૧) માણસના શરીરમાં ઉપજતો રોગ અમુક મર્યાદિત કેમ કહ્યો ? સમય સુધીનો અથવા વધારેમાં વધારે યાવજીવ-આ જીવગી પર્યંત ટકે એવો હોય છે; પણ આ ભવરોગ તો અનાદિ કાળથી આ જીવને લાગુ પડેલો અને ભવોભવ ચાલી આવેલો હોય, હજી પણ આ જીવનો કેટો મૂકતો નથી ! આમ અતિ અતિ દીર્ઘ સ્થિતિને (Duration) લઈ આ ભવરોગ 'મહાન' છે. (૨) મનુષ્યના શરીરમાં દૃશ્ય થતો રોગ જો કે તીવ્ર વેદના ઉપજાવે છે, તો પણ ભવરોગથી નરકાદિમાં (જુઓ ગાથા પૃ. ૨૦૨ ફૂટનોટ) ઉપજતી વેદના એટલી બધી તીવ્ર હોય છે કે તેની પાસે ગમે તેવો આકરો રોગ કંઈ વિસાતમાં નથી રોગથી જે શારીરિક-માનસિક દુઃખ ધોગવવું પડે છે તેના કરતાં અનંતગણ્ણ શારીરિક-માનસિક દુઃખ આધિ, બ્યાધિ, ઉપાધિરૂપે ભવરોગથી વેઠવું પડે છે. ચારે ગતિમાં જન્મમરણાદિથી અનંત અનંત દુઃખ વેદના-યાતના બખવી પડે છે. આમ તીવ્રતાને લઈ (Acuteness & Intensity) પણ ભવરોગની મહત્તા છે. (૩) બાહ્ય રોગને સાધવો-મટાડવો એ કાંઈ એટલી બધી સુરકેલ વાત નથી, પણ આ ભવરૂપ ભાવરોગ સાધવો-મટાડવો એ મહા મહાદુષ્કર વાર્તા છે. એટલે કૃત્ત્રુસાધ્યતાથી અથવા અસાધ્યતાથી પણ આ ભવરોગ 'મહાન' છે- મોટો છે. (૪) બાહ્ય રોગ અતિ તીવ્ર હોય તો કવચિત્ એક જ વારના મરણમાં પરિણમે છે, પરંતુ આ અતિ તીવ્ર ભવરોગ તો સદાય અનંતવારના જન્મમરણમાં પરિણમે છે. આમ પરિણામકષ્ટિથી પણ આ ભવરોગ અતિ મોટો છે.

ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ભવ-સંસાર ખરેખર મહારોગ જ છે. એને મીટાવવાને વિવેકી બદ્ધપરિકર થઈ જરૂર કમ્મર કસે જ, સર્વભાથી સર્વ પ્રયાસ કરી છૂટે જ. ક્ષણિક જીવગીના એક સામાન્ય રોગને મટાડવાને લોકો કેટલી બધી જહેમત સુસુધ્ધનું કર્તવ્ય ગ્રહાવે છે ? કેવા આકાશ પાતાલ એક કરે છે ? કેટલા વેદ-કાકતર

એગા કરે છે ? ઓપધાદિ અગે ઠેટલો ગધો ખર્ચ કરે છે ? તો પછી આવા આ અનાદિના મહારોગને ગીટાવવાને માટે આત્માર્થી મુમુક્ષુ કેમ બને તેટલી જહેમત ન લેઠાવે ? કેમ અપૂર્વ આત્મ-પુરુષાર્થ ન કરે ? પોતાના તન-મન-ધન-વચનની સમસ્ત શક્તિ કેમ ન ખર્ચી નાંખે ? રતનત્રયી ઓપધિનું પરમ અમૃતપાન પરમ પ્રેમથી કેમ ન કરે ? સફ્થુર આસાદ્ધ પથ્યનું પરમ ઉત્સાહથી કેમ પાલન ન કરે ?

મુખ્યોઽયમાત્મનોઽનાદિચિત્રકર્મનિદાનજઃ ।

તથાનુભવસિદ્ધત્વાત્સર્વપ્રાણિભૃતામિતિ ॥ ૧૮૯ ॥

મુખ્ય આ જીવને ઉપજ્યો, અનાદિ ચિત્ર કર્મજ;

તેમ અનુભવસિદ્ધ છે, સર્વ પ્રાણીઓનેજ. ૧૮૯

અર્થ:—આ ભવવ્યાધિ આત્માનો મુખ્ય-નિરુપચરિત એવો વ્યાધિ છે; અને તે અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મના નિદાનથી-કારણથી ઉપજેલો છે; કારણકે સર્વ પ્રાણીઓને તેનું તેવા પ્રકારે અનુભવસિદ્ધપણું છે.

વિવેચન

જીવનો આ જે ભવવ્યાધિ છે તે મુખ્ય છે, નિરુપચરિત એવો ખરેખરો છે. અને તે અનાદિ એવા દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી ભિન્ન વિચિત્ર કર્મના બલથી ઉત્પન્ન થયેલો છે; કારણકે જન્મ-મરણાદિ વિકારોના પ્રત્યક્ષ અનુભવવડે કરીને, તે તિર્થંચ વગેરે સર્વ પ્રાણીઓને પણ અનુભવસિદ્ધ છે.

ઉપરમાં જે ભવવ્યાધિનો ઉદ્ભવ કરવામાં આવ્યો તે ભવવ્યાધિ કાંઈ કલ્પનારૂપ નથી, કાલ્પનિક નથી, કથનમાત્ર ઉપચારરૂપ નથી, પરંતુ ખરેખરો છે, મુખ્ય છે, નિરુપચરિત એવો પારમાર્થિક છે. તે કાંઈ ઉત્પ્રેક્ષારૂપ કલ્પકલ્પનાનો

ભવવ્યાધિ તરંગ નથી, કલ્પિત નથી, પણ ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિરૂપ સત્ય હકીકત મુખ્ય પરમાર્થ (Actual Fact, Reality) છે કારણકે જે પારમાર્થિકસત્ વસ્તુસ્વરૂપે સત્ નિરુપચરિત હોય તે ‘મુખ્ય’ કહેવાય છે. અને ઉપચાર પણ જે

મુખ્ય-પારમાર્થિકસત્ વસ્તુ હોય તો જ યથ શકે છે, નહિંતો નહિં. જે ભવરૂપ વસ્તુ જ ન હોત, તો તેનો વ્યાધિરૂપે ઉપચાર પણ ન યથ શકત પણ ભવ

વૃત્તિઃ-મુખ્યઃ—મુખ્ય, નિરુપચરિત, અયમ્-આ, ભવવ્યાધિ, આત્મનો-આત્માનો, જીવનો, કેવા પ્રકારનો ? તોકે-અનાદિચિત્રકર્મનિદાનજઃ—અનાદિ એવા ચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી જન્મેલો, દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી ભિન્ન એવા કર્મના બલથી ઉત્પન્ન એમ અર્થ છે. કયા કારણથી ? તો કે-તથાનુભવ-સિદ્ધત્વાત્-તથાપ્રકારે અનુભવસિદ્ધપણુને લીધે, જન્માદિના અનુભવથી. સર્વપ્રાણિભૃતામિતિ-સર્વ પ્રાણીઓને પણ, -તિર્થંચ પ્રમુખને પણ,

તો ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિરૂપ-સદ્ભાવરૂપ છે જ, એટલે જ તેનો વ્યાધિરૂપે ઉપચાર પણ કરી શકાયો છે. વ્યાધિ એ રૂપક-કલ્પના-ઉપચાર ભલે હો, પણ ‘ભવ’ એ કાંઈ રૂપક-કલ્પના-ઉપચાર નથી. ભવ એ તો સત્ય હકીકત (Absolute reality) નિરુપચરિત ઘટના છે, સુખ્ય એવી પારમાર્થિક વસ્તુસ્થિતિ છે. એ સુખ્ય ‘છતી’ પ્રગટ વસ્તુ છે, તેને યથાર્થપણે સમજવા માટે આ વ્યાધિરૂપ રૂપક ઘટના-ઉપચારકથન છે. અને આ ઉપચારરૂપ વ્યવહાર પણ પરમાર્થરૂપ સુખ્ય વસ્તુના સદ્ભાવે જ થટે છે, શોભે છે. જેમકે-વાસ્તવિક વ્યાધિનું અસ્તિત્વ છે, તો તેનો ઉપચારરૂપે ઉપચારરૂપ વ્યવહાર કરી શકાય છે; વાસ્તવિક સિંહનું અસ્તિત્વ છે, તો ‘સિંહ-માણુવકનો’-ળીલાડીને સિંહની ઉપમાનો ઉપચાર કરાય છે, પુરુષ-સિંહનો વ્યવહાર કરાય છે, પણ તેનું અસ્તિત્વ જ ન હોત તો તેવો કોઈ ઉપચાર વ્યવહાર બની શકત નહિ. દાખલા તરિકે-વંધ્યાસુતનું, કે આકાશ-પુષ્પનું, કે શશશૃંગનું અસ્તિત્વ જ નથી, એટલે તેનો ઉપચાર પણ સંભવતો નથી.

આ ભવરોગ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. કોઈ પણ કાર્યનું કંઈ ને કંઈ કારણ હોવું જ જોઈએ, એ સનાતન નિયમ પ્રમાણે ભવરૂપ કાર્યનું કંઈ ને કંઈ કારણ હોવું જ જોઈએ. એટલે રોગ જેમ ચોક્કસ કારણકલાપથી ઉપજે છે, તેમ આ ભવરોગ પણ દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી ભિન્ન એવા વિચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. અને આ કર્મરૂપ નિદાન-કારણ અનાદિ છે. એટલે આ કર્મ આ આત્મા સાથે અનાદિનું જોડાયેલું-સંલગ્ન છે, સંયોગ સંબંધથી જંધાયેલું છે. પ્રકૃતિની અને પુરુષની આ જોડી અનાદિ છે, -કનકપાષાણુમાં સોનાનો ને માટીનો સંયોગ જેમ અનાદિ છે તેમ.

“ કનકોપલવત પથડિ પુરુષ તણી, જોડી અનાદિ સ્વભાવ;
અન્ય સંયોગી જિહાં લગી આતમા, સંસારી કહેવાય. ”—શ્રી આનંદધનજી

“ જડ ચેતન સંયોગ આ, ખાણુ અનાદિ અનંત;
કર્તા કોઈ ન તેહનો, ભાણે જિન ભગવંત. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

કર્મ-આત્માનો આ સંયોગ સંબંધ જો અનાદિ ન માનીએ તો આમ વિરોધ આવે છે:-જો કર્મને પહેલું માનીએ તો આત્મા વિના કર્મ ક્યાં કોણે? અને તે લાગ્યા કોને? જો કેવલ શુદ્ધ આત્માને પહેલો માનીએ તો શુદ્ધ આત્માને કર્મ લાગવાનું પ્રયોજન શું? અને લાગે છે એમ માનીએ, તો શુદ્ધ એવા સિદ્ધ આત્માને પણ કેમ નહિ લાગે? વળી મરણી પહેલી કે છંડું પહેલું? વૃક્ષ પહેલું કે ળીજ પહેલું? તેનો

* “ उपचारोऽपि च प्रायो लोके यन्मुख्यपूर्वकः ।
દ્રષ્ટસ્તોऽप્યદઃ સર્વમિત્યમેવ જ્યવસ્થિતમ્ ॥ ” શ્રી યોગગિંદુ, સ્લો. ૧૫

નિર્ણય જેમ કહી શકાતો નથી ને જાને અનાદિ જ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અત્રે પણ કર્મ-આત્માનો સંબંધ અનાદિ જ સંસિદ્ધ થાય છે.

“જીવ પહેલો કે કર્મ ?—જાને અનાદિ છે. જીવ પહેલો હોય તો એ વિમળ વસ્તુને મળ વળગવાનું કંઈ નિમિત્ત જોઈએ. કર્મ પહેલા કહો તો જીવ વિના કર્મ ક્યાં કાણે ? એ ન્યાયથી જાને અનાદિ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમણિ શ્રી સોક્ષ્માળા.

આ અનાદિ કર્મ વિચિત્ર છે—અનેક પ્રકારનું છે, અને તે દ્રવ્ય-ભાવ લેહમાં વિભક્ત થયેલું છે. દ્રવ્ય કર્મ તે પુણ્ય પરમાણુરૂપ, અને ભાવકર્મ તે આત્મપરિણામ-રૂપ છે. રાગ-દ્વેષ-મોહ એ અશુદ્ધ આત્મપરિણામ તે ભાવકર્મ છે, અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મ તે દ્રવ્ય કર્મ છે. તે આઠ કર્મની સામાન્ય સમજ આ પ્રકારે:—

“જ્ઞાનાવરણીય એટલે આત્માની જ્ઞાન સંબંધીની જે અનંત શક્તિ છે તેને આચ્છાદન થઈ જવું તે. દર્શનાવરણીય એટલે આત્માની જે અનંત દર્શનશક્તિ છે તેને આચ્છાદન થઈ જવું તે. વેદનીય એટલે દેહ નિમિત્તે સાતા અસાતા બે પ્રકારનાં વેદનીય કર્મ, એથી અવ્યાપાધ સુખરૂપ આત્માની શક્તિ રોકાઈ રહેતી તે. મોહનીયકર્મ એટલે આત્મચારિત્રરૂપ શક્તિ રોકાઈ રહેતી તે. આયુકર્મ એટલે અક્ષય સ્થિતિ ગુણ રોકાઈ રહેતો તે. નામકર્મ એટલે અમૂર્તિરૂપ દિવ્ય શક્તિ રોકાઈ રહેતી તે. ગોત્રકર્મ એટલે અટલ અવગાહનારૂપ આત્મિક શક્તિ રોકાઈ રહેતી તે. અંતરાય કર્મ એટલે અનંત જ્ઞાન, લાભ, વીર્ય, લોભ અને ઉપલોભ શક્તિ રોકાઈ રહેતી તે.”

—શ્રી સોક્ષ્માળા, પા. ૧૦૨.

આ આઠ મૂળ પ્રકૃતિના વળી ઉત્તર અનેક લેહ છે. અને તેના બંધના ચાર પ્રકાર છે: પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ, પ્રદેશબંધ. તેમાં સ્થિતિબંધ-રસબંધ ક્ષાયથી થાય છે, અને પ્રકૃતિબંધ-પ્રદેશબંધ મન-વચન-કાયાના યોગથી થાય છે. તે તે કર્મોના બંધ, ઉદય, ઉદીરણ, સત્તા, કર્મવિષેષ, ઘાતિ, અઘાતિ વગેરે અનેક સૂક્ષ્મ પ્રકારો કર્મબંધ, પંચાધ્યાયી, ગોમટસાર આદિ મહાશંકરનોથી તત્ત્વરસિકે સમજવા યોગ્ય છે.

“પદ્મપ્રભ જિન ! તુઝ મુઝ આંતરું, કિમ ભાંજે ભગવંત ?

કર્મ વિપાકે હો કારણ જોઈને, કાઈ કહે મતિમંત....પદ્મ

પયડિ ઠિઈ અણ્ણભાગ પ્રદેશથી, મૂળ ઉત્તર બહુ લેહ;

ઘાતિ અઘાતિ બંધ ઉદય ઉદીરણ, સર્વા કર્મવિષેષ....પદ્મ” —શ્રી આનંદધનજી.

■ “યોગ્યતામન્તરેણાસ્ય સંયોગોડપિ ન ગુજ્યતે ।

સા ચ તત્ત્વમિત્યેયં તત્સંયોગોડપ્યનાદિમાન ॥” —શ્રી યોગબિન્દુ સ્તો. ૧૦

આ ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો પરસ્પર કાર્ય-કારણ સંબંધ છે. રાગાદિ ભાવકર્મના નિમિત્તથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્ય કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને દ્રવ્ય કર્મના નિમિત્તથી પુનઃ રાગાદિ ભાવકર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ એક બીજાની સાંકળ દ્રવ્ય-ભાવ કર્મની સ્થાપિત થાય છે, અને દુષ્ટ અનંતચક્ર (Vicious circle) જે અટકાવવું મોટરની બેઠકની જેમ આત્માના પોતાના હાથની વાત છે— તે તે દુષ્ટ ચક્ર આપોઆપ ત્રુટી પડે છે, ને કર્મચક્રગતિ અટકી પડતાં ભવચક્રગતિ અટકી પડે છે. આ સંબંધી ઘણા સૂક્ષ્મ વિવેકવિચાર શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર આદિ ગ્રંથજાળોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે, જે મુમુક્ષુએ અત્યંત મનન કરવા યોગ્ય છે.

આકૃતિ : ૧૫

આમ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો આ ભવરોગ મુખ્ય-નિરુપચરિત કહ્યો, તેનું પ્રમાણ શું ? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો સીધો, સરળ ને સચોટ જવાબ એ છે કે—તે સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવસિદ્ધ છે. એટલે કે અનુભવરૂપ પ્રજા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અત્ર છે. કારણકે તિર્યંચાદિ સર્વ પ્રાણીઓને આ ભવવ્યાધિ તથાપ્રકારે પોતાના અનુભવમાં આવી રહ્યો છે; તેઓ જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોક-ભય આદિરૂપે આ ભવવ્યાધિનું મહાદુઃખ-વસમી પીડા પ્રત્યક્ષ વેઠી રહ્યા છે. આ જન્મમરણાદિ આપનારો ભવવ્યાધિ એ કલ્પના નથી, પણ સર્વને સાક્ષાત્ અનુભવસિદ્ધ ‘હકીકત’ છે, વસ્તુસ્થિતિરૂપ સિદ્ધ વાર્તા છે; તોપણ આથી વધારે બીજું પ્રમાણ જોતવા દૂર જવાની જરૂર નથી.

× “ જીવપરિણામદેહું કમ્મત્તં પુગલા પરિણમંતિ ।

પુગલકમ્મણિમિત્તં તદ્દેવ જીવો ર પરિણમદ્ ॥ ”—શ્રી સમયસાર.

ભવ ને વ્યાધિની તુલના-કોટક ૧૫

હવ=રોગી	અભવ=અસાધ્ય રોગી
ભવ=વ્યાધિ-મુખ્ય	દૂરભવ=દુઃસાધ્ય રોગી
જન્મ મરણ=વિકાર	આસન્નમવ=સુસાધ્ય રોગી
મોહ=પરિણામ	સદ્ગુરુ=સુવૈધ
રાગાદિ=વેદના	રતનત્રી=ઓષધ
કર્મ-દ્રવ્ય-ભાવ=અવરોગ હેતુ	ભવમુક્ત-મુક્ત=વ્યાધિ મુક્ત

एतन्मुक्तश्च मुक्तोऽपि मुख्य एवोपपद्यते ।

जन्मादिदोषविगमात्तददोषत्वसंगतेः ॥ १९० ॥

ઓર્થો મુક્ત પણ મુક્તનું, ઘટનું મુખ્યપણું જ;
(કારણ) જન્માદિ દોષ ટળ્યે ઘટે, અદોષત્વ તેનું જ. ૧૯૦

અર્થ:-અને આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત થયેલો મુક્ત પણ મુખ્ય જ એવો ઘટે છે, કારણકે જન્માદિ દોષના દૂર થવાથી, તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે.

વિવેચન

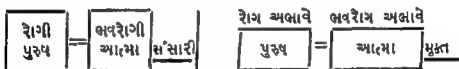
ઉપરમાં ' મુખ્ય ' એવો જે ભવવ્યાધિ કહ્યો, તેનાથી મુક્ત થયેલો મુક્ત-સિદ્ધ પણ મુખ્ય જ ઘટે છે, કારણકે પ્રવૃત્તિ નિમિત્તનો ભાવ છે. એટલે કે જન્માદિ દોષના દૂર થવારૂપ કારણ થકી તેના અદોષપણાની સંગતિ છે-ઘટમાનપણું છે.

ભવવ્યાધિ જે મુખ્ય-નિરુપચરિત સાળીત કરવામાં આવ્યો, તે ભવવ્યાધિમાંથી મુક્ત થયેલો મુક્ત-સિદ્ધ પણ મુખ્ય જ, નિરુપચરિત જ, પારમાર્થિકસત્ જ હોવો ઘટે છે. કારણકે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત-તેવા પ્રકારે પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત-કારણ જો મુખ્ય મુક્ત પણ હોય તો કાર્ય પણ મુખ્ય હોય, આ નિયમ છે. અને અહીં જન્માદિ મુખ્ય જ દોષ દૂર થવારૂપ કારણ મુખ્ય છે, એટલે મુક્ત થવારૂપ કાર્ય પણ મુખ્ય છે. અને આમ જન્માદિ દોષના દૂર થવાથી એના અદોષપણાનું સંગતપણું હોય છે. કારણકે રોગયુક્ત સરોગ પુરુષ રોગમુક્ત થતાં અરોગ કહેવાય છે,

વૃત્તિ:-एतन्मुक्तश्च—અને આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત એવો, મુક્તોऽपि-મુક્ત પણ, સિદ્ધ, મુખ્ય एवोपपद्यते-મુખ્ય જ ઉપપન્ન છે, ઘટે છે,-પ્રતિ નિમિત્તના ભાવને લીધે. અને તેના પ્રકારે કહે છે-जन्मादिदोषविगमात्-જન્માદિ દોષના વિગમરૂપ-ટળવારૂપ કારણથી, तददोषत्वसंगतेः-તે દોષરતના અદોષપણાની પ્રાપ્તિને લીધે.

તેમ જન્મ મરણાદિ દોષથી સુકૃત સદોષ પુરુષ તે જન્માદિ દોષથી સુકૃત થતાં ‘અદોષ’ કહેવાય છે. આમ દોષના અપગમરૂપ-આત્મા જવારૂપ કારણથી દોષવંતનું અદોષપણું ઘટે છે, માટે ‘સુકૃત’ એ મુખ્ય જ એવો ઘટે છે. તાત્પર્ય કે-રોગ નષ્ટ થતાં કાંઈ પુરુષ નષ્ટ થઈ જતો નથી, પણ રોગસુકૃત પુરુષનો સફાવ જ હોય છે; તેમ ભવરોગ નષ્ટ થતાં કાંઈ પુરુષ-આત્મા નષ્ટ થઈ જતો નથી, પણ ભવરોગસુકૃત પુરુષનો-સુકૃત આત્માનો સફાવ જ હોય છે. જે દોષવંત હોય તે તેના દોષનો અભાવ થતાં અદોષ હોય છે, તેમ જન્માદિ દોષવંત આ આત્મા તે દોષનો અભાવ થતાં અદોષ એવો સિદ્ધ-સુકૃત આત્મા હોય છે. પણ દોષ અભાવે કાંઈ અદોષ પુરુષનો અભાવ હોતો નથી, તેમ જન્માદિ દોષ અભાવે કાંઈ અદોષ આત્માનો અભાવ હોતો નથી. જેમ અદોષપણું એ પુરુષની દોષ-અભાવાત્મક અવસ્થા છે, પણ પુરુષ અભાવરૂપ નથી; તેમ અદોષ એવું સુકૃતપણું એ આત્માની જન્માદિ દોષ અભાવાત્મક અવસ્થા છે, પણ આત્મ-અભાવાત્મક નથી. ટુંકામાં રોગ અભાવે નિરોગી પુરુષ જ બાકી રહે છે, તેમ ભવરોગ અભાવે નિરોગી શુદ્ધ આત્મા જ બાકી રહે છે.

આકૃતિ ૧૬

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:—

તત્ત્વભાવોપમર્દેડપિ તત્તત્ત્વાભાવ્યયોગતઃ ।

તસ્યૈવ હિ તથાભાવાત્તદ્વોપત્ત્વસંગતિઃ ॥ ૧૧૧ ॥

તે આત્મના સ્વ-ભાવનો છે ઉપમર્દ છતાંય, તેના તે જ સ્વભાવના યોગ તણે સુપસાય; તે જ આત્મનો ઉપલે, નિશ્ચે જ તથાભાવ, તેથી ઘટે છે તેહનું અદોષત્વ અહિં સાધ. ૧૯૧

વૃત્તિ:—તત્ત્વભાવોપમર્દેડપિ-તે આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં. જન્માદિભાવના વિગમે કરીને-દૂર થવાપણાએ કરીને, તત્તત્ત્વાભાવ્યયોગતઃ-તેના તત્ત્વાભાવ્યના યોગથી; એટલે તેનું તત્ત્વાભાવ્ય, તેની સાથે યોગથી. તે આ પ્રકારે-તેનો એવા પ્રકારનો જ સ્વભાવ જેથી છે, તે જ ‘તથા’ હોય છે. અને તેથી કરીને-તસ્યૈવ હિ-તેના જ, તથાભાવાત્-તથાભાવથી, જન્માદિના ત્યાગથી, જન્માદિ અતીતપણે ભાવથી, શું ? તો કે-તદ્વોપત્ત્વસંગતિઃ-તેના અદોષત્વની સંગતિ હોય છે. દોષવંતની જ અદોષત્વપ્રાપ્તિ હોય છે, એમ અર્થ છે.

x “ નોષે ઘણે યથાત્માનં ન નષ્ટં મન્યતે તથા ।

નોષે સ્વદેહેડપ્યાત્માનં ન નષ્ટં મન્યતે ભુચઃ ॥ ”—શ્રી સમાધિશતક.

અર્થ:—તે આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં, તેના તત્સ્વાભાવ્યતા-તેવા સ્વભાવપણાના યોગથી, તેના જ તથાભાવને લીધે, તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે.

વિવેચન

તે આત્માનો સ્વભાવ ઉપમર્દ છતાં, જન્માદિ ભાવના દ્વર ધવાથી તેનો તત્સ્વા-ભાવ્ય સાથે યોગ હોય છે; અને તેથી કરીને તેનો જન્માદિ અતીતપણે ‘તથાભાવ’ હોય છે, એટલે તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે. અર્થાત્ દોષવંતને અદોષપણાની પ્રાપ્તિ થટે છે.

અત્રાદિ કાળથી આ આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ થયો છે—કન્યરધાણુ નીકળી ગયો છે. વિભાવના આક્રમણથી તે સ્વભાવ કચરાઈ ગયો છે, દળાઈ ગયો છે, ઘેરાઈ ગયો છે,

આવૃત્ત થયો છે, પણ મૂળ નાશ નથી પામ્યો. નિજ સ્વરૂપના જ્ઞાન-સ્વભાવ ઉપમર્દ દર્શન-ચરણરૂપ સ્વભાવ ધર્મના વિયોગે જો કે તેને વિભાવરૂપ અધર્મ વળગ્યો છે, તો પણ વસ્તુને જે સ્વભાવિ સ્વભાવ છે, તેનો કદી

સમૂળગો અભાવ થતો નથી. માત્ર થાય છે એટલું જ કે—પર વિભાવને અનુગત-અનુસરતા એવા ચેતનથી તે કર્મે કરીને અવરાય છે—દંડાઈ જાય છે. અર્થાત્ આત્મા પરવસ્તુરૂપ વિભાવને અનુસર્યો, તેથી તે કર્મથી અવરાયો છે. સ્વભાવરૂપ ‘સ્વધર્મ’ છાડી, તે વિભાવરૂપ ‘પરધર્મ’ને અનુસર્યો, તેથી કર્મરૂપ ભૂતના વળગાડથી તે પરધર્મ તેને સંસાર પરિબ્રમણ દુઃખવડે કરીને ખરેખર! ‘ભયાવહ’ થઈ પડ્યો છે! ‘વરધર્મો મયાવહ:’ આ પર એવો જે વિભાવ છે, તે પણ નિમિત્તિક અર્થાત્ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારો હોઈ સંતતિથી અનાદિ છે; અને તેના નિમિત્તરૂપ જે પરભાવ છે—તે વિષયસંગાદિક છે, તે સંયોગે કરીને સાદિ છે. આમ વિષયાદિરૂપ પરભાવના નિમિત્તથી શગાદિ વિભાવરૂપ અધર્મ ઉપજે છે, અને તેથી શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મથી બ્રહ્મ થઈ આત્મા સંસારમાં રળાડે છે ને પરભાવનો કર્તા થાય છે. આમ પરભાવ-વિભાવથી આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ થાય છે—કચરાવાપણું થાય છે, અભિભૂતપણું-દળાઈ જવાપણું થાય છે. (જુઓ પૃ. ૪૯૪)

“વસ્તુ સ્વભાવ સ્વભાવિ તેહનો, મૂલ અભાવ ન થાય;

પર વિભાવ અનુગત ચેતનથી, કર્મે તે અવરાય.”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

“ચેતન જો નિજ જ્ઞાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;

વર્તે નહિ નિજ જ્ઞાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

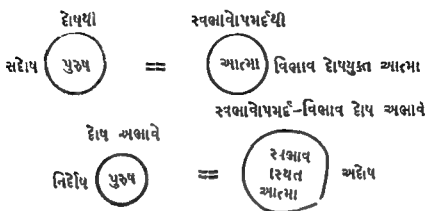
જેમ પરચકના આક્રમણથી પુરમાં ઉપમર્દ-ઉપલવ મચી રહે છે, અંધાધુંધી (chaos) ફેલાઈ જાય છે, સ્વપરનો ભેદ પરખાતો નથી, ને અરાજકતાથી સર્વત્ર બચનું સાક્ષાત્કર્ય આપી જાય છે; તેમ વિભાવરૂપ પરચકના આક્રમણથી

વિભાવ પરચ- ચેતન્ય-પુરમાં ઉપમર્દ થાય છે, ઉપશ્લવ મચે છે, અંધાધુંધી વ્યાપે છે, કૃથી ઉપશ્લવ સ્વ-પરનો લેદ પરળાતો નથી, સ્વપરની સેળસેળ-ગોટાળો ધર્ષ જાય છે, અને ચેતન રાજના 'પદ' બ્રહ્મપણાથી અરાજકતાને લીધે સર્વત્ર ભયનું સામ્રાજ્ય જામી જાય છે. આમ વિભાવરૂપ અધર્મના સેવનથી, સ્વસ્થાનથી મ્યુત થયેલો, 'ઠેકાણાં વિનાનો,' સ્વરૂપપદથી બ્રહ્મ એવો આ આત્મા ચતુર્ગતિમય સંસારમાં રખડે છે, ને જન્મમરણાદિ અનંત દુઃખ લોગવે છે.

આવા આ સ્વરૂપ-પદબ્રહ્મ ચિદ્ધન આત્માનો પુનઃ જ્યારે તત્સ્વાભાવ્ય સાથે અર્થાત્ તેના પોતાના સ્વસ્વભાવપણા સાથે 'યોગ' થાય છે, ત્યારે તેનો 'તથાભાવ' હોય છે એટલે કે તેનો જેવો મૂળ સ્વભાવ છે, તથાપ્રકારનો ભાવ તેને તત્સ્વાભાવ્ય ઉપજે છે. આમ આત્મા જ્યારે 'પ્રતિક્રમણુ' કરી-પીછેહઠ કરી સાથે યોગ મૂળ અસલ સહજ તથાભાવરૂપ સ્વરૂપસ્થિતિને બજે છે, વિભાવરૂપ 'પર ઘર' છોડી હર્ષ નિજ સ્વભાવરૂપ ઘરમાં આવે છે, ત્યારે તેના જન્મમરણાદિરૂપ સંસાર વિરામ પામે છે, અને સ્વભાવસ્થિતિરૂપ મૌક્ય પ્રગટે છે, ને 'નિજ ઘર મંગલમાળ' થાય છે. 'આતમધર આતમ, રમે રે, નિજ ઘર મંગલમાલ રે.' (દેવચંદ્રલ).

અને આમ 'તથાભાવ' અર્થાત્ જેવો મૂળ સ્વભાવ છે તેવો ભાવ થવાથી જ તેનું અદોષપણું ઘટે છે, તે દોષવંત મટી અદોષ બને છે. કારણકે સ્વભાવ ઉપમર્દ કરનારા વિભાવરૂપ દોષથી તે દોષવંત હતો; તે વિભાવ દોષ ટળવાથી તેનો 'તથાભાવ' થી સ્વભાવ ઉપમર્દ થતો અટક્યો, એટલે તે અદોષ થયો, જેવો હતો અદોષપણું તેવો રહ્યો. સ્વભાવ પદથી-પોતાના ઠેકાણાથી બ્રહ્મ થયો-ખસ્યો એ તેનો દોષ હતો, સ્વભાવમાં આવ્યો એટલે તે દોષ ટળ્યો, અને સ્વભાવપદમાં સ્થિતિ થવાથી-'ઠેકાણે આવ્યાથી' તે અદોષ થયો,-રોગીનો રોગ ટળવાં જેમ તે અરોગી હોય છે તેમ. તાત્પર્ય કે-અદોષ હોવાં, તે તથાભાવચુક્ત હેતુ છે, અર્થાત્ સ્વ-સ્વભાવપણાનાં યોગથી જેવો અસલ સહજ સ્વભાવે-સહજાત્મસ્વરૂપે હતો તેવો દોષ કે આમ ખરેખરા-મુખ્ય એવા જન્મમરણાદિ આપનારો સ્વસ્થસ્થિતિરૂપ વિભાવદોષ દુર્ય હતો, એ જેમ ખરી વાત છે; તેમ વિભાવદોષ ટળી સ્વસ્થસ્થિતિ આવ્યાથી તે 'સ્વસ્થ' થયો, એ પણ તેવીજ ખરેખરી મુખ્ય વાત છે. મટે 'સ્વસ્થ' એવો આ સ્વસ્થ મુક્ત આત્મા મુખ્ય છે, ખરેખરો છે, નિરુપચરિત કે, પરમાર્થસ્થ જે ઉપરથી સાળીત થયું.

આકૃતિ ૧૭

અને આ આમ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે તે કહે છે—

સ્વભાવોઽસ્ય સ્વભાવો યન્નિજા સત્તૈવ તત્ત્વતઃ ।

ભાવાવધિરયં યુક્તો નાન્યથાતિપ્રસક્તઃ ॥ ૧૯૨ ॥

સ્વભાવ તસ સ્વભાવ છે, તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ;
ભાવાવધિ આ-અન્યથા, અતિપ્રસંગથી ના જ. ૧૯૨

અર્થઃ—આ આત્માનો સ્વ ભાવ તે સ્વભાવ છે, કારણ કે તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવ ભાવાવધિ (ભાવની અવધિ પર્યંત) યુક્ત છે, અન્યથા નહિ,—અતિપ્રસંગને લીધે

વિવેચન

આ આત્માનો સ્વભાવ તે સ્વ ભાવ છે, અને પરમાર્થથી—તત્ત્વથી જે નિજ સત્તા જ તે સ્વભાવ છે. આ જે સ્વભાવ છે તે ભાવાવધિ જ યુક્ત છે, એટલે કે ભાવની અવધિ—મર્યાદા પર્યંત જ યુક્ત છે,—નહિ તો યુક્ત નથી, કારણ કે અતિપ્રસંગ દોષ આવે છે.

ઉપરમા આત્માનું સ્વભાવમા આવ્યાથી અદોષપણું હોય એમ કહ્યું, તે સ્વભાવ એટલે શું ? તેની ક્ષણ મર્યાદા અત્ર ગતાવી છે આ આત્માનો 'સ્વ ભાવ' તે સ્વભાવ છે. અર્થાત્ પરમાર્થથી—તત્ત્વથી જે પ્રકારે નિજ સત્તા છે, તે સ્વભાવ છે. જે પ્રકારે

વૃત્તિઃ—સ્વાભાવોઽસ્ય—આ આત્માનો સ્વભાવ, સ્વભાવ—સ્વભાવ છે, યત્—કારણ કે, શું કહ્યું ? તો કે—નિજસત્તૈવ તત્ત્વતઃ—નિજ સત્તા જ તત્ત્વથી—પરમાર્થથી ભાવાવધિરય યુક્તો—આ હમણા જ કહ્યો તે સ્વભાવ ભાવાવધિવાળો યુક્ત છે, નાન્યથા—અન્યથા યુક્ત નથી. શા કારણથી ? તો કે—અતિપ્રસક્તઃ—અતિપ્રસંગને લીધે

આત્માની સ્વરૂપસત્તા છે, જે પ્રકારે આત્માનું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તે પ્રકારે સ્વતંત્ર ભવન-હોવાનું તે સ્વભાવ છે. નિજ સ્વરૂપે હોવાનું તે 'સ્વભાવ' છે. (બુઓ શ્લોક પૃ. ૭૫ કુટનોટ).

અને આ સ્વભાવ પણ ભાવાવધિ જ યુક્ત છે, એટલે કે જેટલી સ્વ ભાવની અવધિ-મર્યાદા છે, તેટલી અવધિ-મર્યાદા પર્યંત જ સ્વભાવ ઘટે છે, નહિં કે અન્ય પ્રકારે.

શુદ્ધ ચેતનભાવમાં હોવાનું-વર્તવાનું એ આત્માની સ્વભાવ-મર્યાદા છે, સ્વભાવ-એ જ એનો 'મર્યાદા ધર્મ'-'મરજદ' છે, એટલે શુદ્ધ ચેતન 'મર્યાદા ધર્મ' ભાવમાં વર્તે તો જ 'સ્વભાવમાં' આપ્યો કહેવાય, નહિં તો નહિં.

કારણ કે સ્વભાવ મર્યાદામાં અર્થાત્ શુદ્ધ ચેતનભાવમાં ન વર્તતાં, પરભાવ-વિભાવમાં વર્તે, તો તે સ્વભાવમાં વર્ત્યો ન કહેવાય, ને વર્ત્યો ને કહીએ તો અતિપ્રસંગ હોય આવે; કારણ કે શુદ્ધ દ્રવ્યનું જે સ્વરસભવન તે જ સ્વભાવ છે, અને ને તે અન્ય દ્રવ્યરૂપ થાય તો તે એનો સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ જ છે. તાત્પર્ય કે-જેમ છે તેમ, જેટલી છે તેટલી સ્વભાવની અવધિમાં-મર્યાદામાં હોવાનું-

'નિજ સત્તા નિજ વર્તવાનું, તત્ત્વથી નિજ સત્તાએ સ્થિતિ કરવી, તે જ સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ ભાવથી રે' મર્યાદામાં ન હોવાનું-ન વર્તવાનું તે સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ છે, પરભાવ છે. અને આ જે સ્વભાવમાં હોવાનું-વર્તવાનું તે જ અદોષ એવું મુક્તપણું છે; 'નિજ ભાવથી નિજ સત્તા' એ જ અનંત ગુણનું સ્થાન એવું શુદ્ધ સિદ્ધપણું છે, અને તેને જે પામ્યા છે તે જ પરમ નિર્દોષ મુક્ત, સિદ્ધ એવા 'દેવચંદ્ર' જિનરાજી છે.

"નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે, ગુણ અનંતનું કાણુ....જિનવર પૂજે

દેવચંદ્ર જિનરાજી રે, શુદ્ધ સિદ્ધ સુખખાણુ....જિન" —શ્રી દેવચંદ્રજી.

આજ કહે છે—

અનન્તરક્ષણાભૂતિરાત્મભૂતેહ યસ્ય તુ ।

તયાવિરોધાન્નિત્યોઽસૌ સ્યાદસન્વા સદૈવ હિ ॥ ૧૯૩ ॥

આગલી પાછલી ક્ષણે, આત્મા તણા અભાવ; જે માને છે તેહને, અહિં લોકમાં સાવ; તેજ માન્યતા સાથમાં, વિરોધભાવ વિનાજ; હોય નિત્ય તે આત્મા, અથવા અસત સદાજ. ૧૯૩

વૃત્તિ:-અનન્તરક્ષણાભૂતિ:-અનંતરક્ષણે અશ્રૂતિ-અભાવ, પૂર્વ-પશ્ચાત્ ક્ષણે અશ્રૂતિ-અભાવ, એમ અર્થ છે, આત્મભૂતેહ યસ્ય તુ-જેને અહીં આત્મભૂત છે, જે વર્તમાનની અથવા વાહીની આત્મભૂત છે, તેના દોષ કહે છે. તયા-ને સાથે, તે અનંતર ક્ષણે અશ્રૂતિ સાથે, અવિરોધાત્-અવિરોધરૂપ કારણ થકી, વર્તમાનભાવે કરીને શું? તેકે-નિત્યોઽસૌ-નિત્ય એવા તે વર્તમાન હોય — 'તદ્દત્ સદા તદ્ભાવાત્' સદા તદ્ભાવ થકી તદ્દત્ હોય 'એટલા માટે. પક્ષાન્તર કહે છે-અસન્વા સદૈવ હિ-અથવા સદૈવ અસત્ હોય, -તે અનંતર ક્ષણે અશ્રૂતિ સાથે અવિરોધથી તેના અસપણને લીધે.

અર્થ:—અનંતર ક્ષણે અભૂતિ અહીં જેને (વર્તમાનને વા વાલીને) આત્મભૂત છે, તેને તેની સાથે અવિરોધથી તે વર્તમાન નિત્ય હોય, વા સદૈવ અસત્ જ હોય.

વિવેચન

અનંતર અર્થાત્ આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ-નહિં હોવાપણું, એ જે વર્તમાન વાલીના અભિપ્રાયે આત્મભૂત છે, અર્થાત્ આત્માને જે આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવરૂપ-નહિં હોવારૂપ માને છે, માત્ર વર્તમાન ક્ષણે જ ભાવરૂપ-હોવારૂપ માને છે, તેને અનેક હોય આવે છે. તે આગલી પાછલી ક્ષણે અભાવ સાથે તેના વર્તમાનભાવનો અવિરોધ છે, તેથી તે વર્તમાન (૧) કાં તો નિત્ય હોવો જોઈએ, અને (૨) કાં તો સદાય અસત્ જ અવિદ્યમાન જ હોવો જોઈએ,—આમ આ બે પક્ષ અત્રે સંભવે છે. આ બંને પક્ષ દ્વિધિત છે, અને તેથી ક્ષણિકવાદનો મત ખંડિત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

(૧) ક્ષણિકવાદી એમ માને છે કે—આત્માદિ વસ્તુ ક્ષણસ્વરૂપ છે, આગલી પાછલી ક્ષણે અવિદ્યમાન-અભાવરૂપ છે, માત્ર વર્તમાન ક્ષણે જ વિદ્યમાન-ભાવરૂપ છે. આ મત જેના આત્મભૂત છે, તેના પોતાના આત્મા ઉપર જ આ ઘટાવીએ તો ‘વદનારો તે આમ વિરોધ આવે છે:—આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ છે એવી તેની ક્ષણિક નહિં’ માન્યતાની સાથે અવિરોધને લીધે, વર્તમાન ભાવે તો તે પોતે છે. કારણકે આગલી-પાછલી ક્ષણે જ નહિં હોવાપણું તે કહે છે, એટલે તે બેની વચ્ચેની વર્તમાન ક્ષણે તો તેનું વિદ્યમાનપણું-વર્તમાનપણું તે સ્વીકારે છે. આમ જે વર્તમાનભાવે વર્તમાન છે, તે નિત્ય હોવો જોઈએ. કારણકે ‘સદા તદ્ભાવ યત્રી તદ્વત્’ તે ભાવવંત હોય એમ નિયમ છે. અર્થાત્ જે જે ભાવવાળો હોય તે તદ્ભાવથી સદા તે ભાવવાળો હોવો જોઈએ. એટલે વર્તમાન ભાવવાળો તે સદા વર્તમાન ભાવવંત હોવો જોઈએ, અર્થાત્ તે નિત્ય હોવો જોઈએ. અને આમ નિત્ય પક્ષની સિદ્ધિ થતાં, ક્ષણિકવાદ બિડી જાય છે. (૨) વળી આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ છે એમ જે બાણે છે ને કહે છે, તે પોતે જો આગલી-પાછલી ક્ષણે વિદ્યમાન ન હોય, તો તેમ કેમ બાણી-કહી શકે વારુ ? એટલે તે પોતે જે વર્તમાન ક્ષણે વિદ્યમાન છે, તે આગલી પાછલી ક્ષણે પણ વિદ્યમાન હોવો જોઈએ. આમ જે વસ્તુ ક્ષણિક છે એમ બાણી વદે છે, તે વદનારો પોતે ક્ષણિક નથી, એમ અનુભવથી નિશ્ચય જણાય છે. (બુદ્ધો પૃ. ૮૧, આત્મસિદ્ધિની ગાથા)—તાત્પર્ય કે આત્મા ક્ષણિક નહિં, પણ નિત્ય છે.—એટલે વાલીએ કાં તો નિત્ય પક્ષનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, અને કાં તો પોતાના વર્તમાન ક્ષણે પણ વિદ્યમાનપણાનો પક્ષ છોડી દેવો જોઈએ. અને એમ જો કરે તો તે સદાય અસત્ જ—અવિદ્યમાન જ થઈ પડે ! કારણકે તેઓના મતે આગલી પાછલી ક્ષણે તે અભાવરૂપ છે, અને આમ વર્તમાન ક્ષણે પણ જો ન હોય, તો તે સદાય અભાવરૂપ જ હોવાથી સદાય અસત્ જ હોય, અવિદ્યમાન જ હોય.

વર્તમાન ક્ષણે પણ તે સત્ નહિં રહે. અને તે વદનારા ક્ષણિકવાદીનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ નહિં રહે ! એટલે તેનો વાદ જ કયાથી ઉભો રહેશે ? આમ આગલી—પાછલી ક્ષણે આત્માનો અભાવ માનનારો ક્ષણિકવાદ ક્ષણભર પણ ટકી શકતો નથી.

પરોક્ષિત માત્રના પરિહારાર્થે કહે છે—

સ एव न भवत्येतदन्यथाभवतीतिवत् ।

विरुद्धं तन्नयादेव तदुत्पत्त्यादितस्तथा ॥ ૧૯૪ ॥

‘ તે જ છે ન ’ એ ‘ અન્યથા, તે છે ’-એની જેમ;

વિરુદ્ધ તસ ન્યાયે જ-તસ, ઉત્પત્ત્યાદિથી તેમ. ૧૯૪

અર્થ:—‘ તે જ નથી હોતો ’-આ ‘ અન્યથા હોય છે ’-એની જેમ વિરુદ્ધ છે, -તેના ન્યાયથી જ તદ્દુત્પત્તિ આદિને લીધે તથા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે.

વિવેચન

‘ સ एव ’ ‘ તે જ ’ એ ભાવ સૂચવે છે, ‘ ન भवति ’-નથી હોતો એ અભાવ સૂચવે છે. એટલે ‘ તે જ નથી હોતો ’ એ ‘ મન્યથા ભવતિ ’ તે અન્યથા હોય છે એની પેઠે, વિરુદ્ધ છે, વિશેષ પામે છે. તેના પોતાના નયથી જ-ન્યાયથી જ તે જ ભાવ આમ છે. કારણ કે તે ક્ષણિકવાદી ‘ તે જ અન્યથા ભવતિ-અન્યથા અભાવ-આ યાય છે, ’ એમ કહે આમ કહે છે-“ તે અન્યથા કેમ હોય ? જો વિરુદ્ધ અન્યથા હોય, તો તે કેમ હોય ? ” અને આ ન્યાય તે જ ભાવ ‘ ન भवति ’-નથી હોતો, એમાં પણ સમાન જ છે. તે આ પ્રકારે:— જો તે જ છે, તો તે ‘ ન भवति ’ કેમ ? નથી હોતો કેમ ? અને જો ‘ અમવત્ ’ છે-છે નહિં, તો તે ‘ ભાવ ’ કેમ ? એમ આ વિરુદ્ધ છે અભાવોત્પત્તિ આદિને લીધે આ તથા પ્રકારે-તેવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે

વૃત્તિ:—સ एव-તે જ એમ ભાવ પરમર્થ છે, અને ન भवति-નથી હોતો, એમ અભાવ અભિધાન છે, एतत्-આ, શું ? તો કે-અન્યથા ભવતીતિવત્-‘ અન્યથા ભવતિ ’-અન્યથા હોય છે એની જેમ, એમ નિર્દર્શન છે, विरुद्धं-વિરુદ્ધ, વ્યાહત છે, -તન્નયાદેવ-તેના નય યદી જ, તેના ન્યાયથી જ. કારણ કે તે ‘ તે જ અન્યથા યાય છે ’ એમ કહે આમ કહે છે-“ કેમ અન્યથા યાય ? જો અન્યથા યાય, તો તે કેમ ? ” અને આ ‘ તે જ નથી હોતો ’-એમાં અત્રે પણ સમાન જ છે. તે આ પ્રકારે:—જો તે જ છે, તો તે કેમ ‘ ન भवति ’-ન હોય ? અભવત્પણાથી-ન હોવાપણાથી તે કેમ ? એવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે. અબ્યુત્થય કહે છે-તદુત્પત્ત્યાદિત:—તેની ઉત્પત્તિ આદિ યદી, અભાવોત્પત્તિ આદિ યદી, તથા-તેવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે.

આકૃતિ: ૧૮

ક્ષણિકવાદી	{	■	X		ખંડન	{	■	X
		ભાવ	અભાવ				ભાવ	અભાવ ?
							X	■
							અભાવ	ભાવ ?

અહીં ક્ષણિકવાદી જે યુક્તિથી પોતાના મતનું સમર્થન કરે છે, તે જ યુક્તિથી તે ક્ષણિક મતનું ખંડન શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ કુશળ ન્યાયશાસ્ત્રીની જેમ અજળ કુશળતાથી કરી બતાવી, વાદીની હલોલ વાદીના સુખમાં પાછી આપી છે, ત્યારે એના જ ન્યાયે તેને નિરુત્તર-મોન રહેવા શિવાય છૂટકો નથી. તે આ પ્રકારે:-પૂર્વ એનું ખંડન ક્ષણે જે ભાવ છે, તે જ ઉત્તર ક્ષણે પર્યાયાંતર પાગી અન્યથા હોય છે-

‘અન્યથા ભવતિ,’ એમ કંઈ કહે છે. ત્યારે ક્ષણિકવાદી આ પ્રમાણે હલોલ કરી તેનું ખંડન કરે છે-‘તે અન્યથા કેમ હોય ? જો અન્યથા હોય, તો તે કેમ હોય ? અર્થાત્ તે ભાવ બીજા પ્રકારે કેમ હોય ? અને બીજા પ્રકારે હોય તો તે ભાવ કેમ હોય ? માટે અન્યથા ભવતિ-તે ભાવ અન્યથા હોય છે તે ઘટતું નથી.’ હવે એ જ ન્યાયે, આગલી-પાછલી ક્ષણે છે તે જ વર્તમાન ક્ષણે નથી એમ માની, ‘સ ય વ ન ભવતિ’ -તે જ છે નહિ, એમ જે ક્ષણિકવાદી કહે છે, તે પણ ઘટતું નથી. કારણ કે ‘તે જ’ એ ભાવ-હોવાપણું બતાવે છે, અને ‘છે નહિ’ એ અભાવ-નહિ હોવાપણું બતાવે છે. આમ એક કથણે ભાવ-અભાવ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. કારણ કે તે જ ભાવ છે, તો તે કેમ ‘ન ભવતિ’-કેમ નથી હોતો ? અને જો તે અભવત્ છે-છે નહિ, તો તે ભાવ કેમ ? અર્થાત્ જો ‘ભાવ’ છે તો ‘ન ભવતિ’ કેમ ? ને જો ‘ન ભવતિ’ છે તો ‘ભાવ કેમ ? આમ આ વિરુદ્ધ છે. માટે ‘તે જ નથી હોતો’ એ ક્ષણિક પક્ષ ઘટતો નથી.

વળી વર્તમાન ક્ષણે જ ‘ભાવ’નો ક્ષણિકવાદી સ્વીકાર કરે છે, પણ આગલી-પાછલી ક્ષણે તે ‘ન ભવતિ’-તે નથી હોતો-અભાવ છે એમ તે કહે છે. તેમાં પણ અનેક વિરોધ આવે છે; કારણ કે પૂર્વ ક્ષણે ન હોય, તે વર્તમાન ક્ષણે હોય, તો અસત્ ઉત્પાદ થયો, અર્થાત્ અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ યથા, આ હોષ છે. તેમ જ વર્તમાન ક્ષણે હોય તે ઉત્તર ક્ષણે ન હોય, તો સત્ વિનાશ થયો, અર્થાત્ ભાવમાંથી અભાવ થયો, આ પણ પ્રગટ હોષ છે. ઇત્યાદિ અનેક વિરોધ અત્ર આવે છે. (બુઓ સ્થો. કૂટનોટ પૃ. ૮૧).

આના ભાવન અર્થે જ કહે છે—

સતોઽસત્ત્વે તદુત્પાદસ્તતો નાશોઽપિ તસ્ય યત્ ।

તન્નદ્રષ્ટ્ય પુનર્ભાવઃ સદા નાશો ન તત્સ્થિતિઃ ॥ ૧૯૫ ॥

વૃત્તિ:-સતો—સત્નું, ભાવનું, અસત્ત્વે—અસત્ત્વ માનવામાં, આવ્યે (‘સ ય વ ન ભવતિ’ ‘તે જ નથી હોતો’ એ વચનથી.) યત્ ? તો કે-તદુત્પાદ:-તેનો ઉત્પાદ, એટલે અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે,—કાલ્પિકપણાથી (કાલ્પિત હોવાપણુને લીધે) સતો-તેથી કરીને, તે ઉત્પાદને લીધે, નાશોઽપિ

સત્ત્વું અસત્પણું સતે, ઉત્પત્તિ તસ હોય; તેથી તેહ અસત્ત્વનો, અહિં નાશ પણ જોય;
ને તેથી કરી નહનો, ઉપજે પુનર્ભાવ; અથવા નાશ સદા કહે, સ્થિતિ ન તેની સાવ. ૧૬૫

અર્થ:—સત્ત્વું અસત્ત્વ-અસત્પણું માનવામાં આવ્યે તે અસત્ત્વનો-અસત્પણનો
ઉત્પાદ થશે, તેથી કરીને તે અસત્ત્વનો નાશ પણ થશે; તેટલા માટે નહ અસત્ત્વનો
પુનર્ભાવ થશે, અને સદા નાશ માન્યે તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય.

વિવેચન

‘સ एव न भवति’—‘તે જ નથી હોતો’ એ વચન ઉપરથી સત્ત્વું-ભાવનું
અસત્ત્વ-અભાવ માનવામાં આવ્યે, ક્વચિત્ હોવાપણુને લીધે અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે, અને
તે ઉત્પાદને લીધે તે અસત્ત્વનો નાશ પણ થશે કારણ કે ‘જે ઉત્પત્તિવાળું
અસત્ ઉત્પાદ હોય તે અનિત્ય હોય’ એવો નિયમ છે. અને તેથી કરીને નહ એવા
આદિ દોષ અસત્ત્વનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે, કારણ કે અસત્ત્વના વિનાશની અન્યથા
અનુપપત્તિ છે, અર્થાત્ બીજી કોઈ રીતે ઘટમાનપણું નથી. હવે નાશ
તો નાશાત્મક ભાવને લીધે પૂર્વપદ્ધાત્-આગળ પાછળ અવસ્થિત જ છે, એમ કોઈ કહે તો
એ આશંકીને કહે છે-સદા નાશ એ માનવામાં આવે, તો તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય,
વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તે નાશ પામે.

‘તે જ નથી હોતો’ એ વચનના આધારે એ સત્ત્વું અસત્પણું માનવામાં આવે,
ભાવનું અભાવપણું માનવામાં આવે, તો અસત્ત્વની ઉત્પત્તિ થશે, અભાવનો ઉદ્ભવ
થશે. એટલે જે વસ્તુનું મૂળ અસ્તિત્વ જ છે નહિ, તે નવી આવીને
કાં તો સદા સત્-ઉત્પન્ન થશે, અભાવમાંથી ભાવ ઉપજશે, શૂન્યમાંથી જગત્ પેદા થશે !
કાં તો સદા અસત્ આમ આકાશપુષ્પ, શયશૃંગ, અથવા વૈશ્યાસુત કે જેનું અસ્તિત્વ જ છે
નહિં, તે આપમેળે આકાશમાંથી ઉભા થશે ! આમ આ અસત્ ઉત્પાદ
પ્રત્યક્ષબાધિત છે, અનેક પ્રકારે દોષયુક્ત છે. (૧) તથાપિ ધારે કે અસત્ ઉત્પાદ
થશે, તો તે અસત્ત્વનો નાશ પણ સાથે આવીને ઉભો રહેશે. કારણ કે જેની ઉત્પત્તિ હોય
તેનો નાશ પણ હોય જ એવો નિયમ છે. તેથી અસત્ત્વનો વિનાશ થશે, તે અસત્ત્વ પણ
ભેડી જશે. એટલે નહ એવા અસત્ત્વનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે, કારણ કે અસત્ત્વનો વિનાશ

તસ્ય-તે અસત્ત્વનો નાશ પણ થશે.—‘યદુત્પત્તિમત્તદનિત્યં’ જે ઉત્પત્તિવાળું હોય તે અનિત્ય
હોય, એટલા માટે. યદ્-જે કારણથી, જેથી કરીને એમ તત્-તેથી કરીને, નષ્ટસ્ય-નષ્ટનો, અસત્ત્વનો,
પુનર્ભાવ:-તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે, -તે અસત્ત્વના વિનાશની અન્યથા અનુપપત્તિને લીધે (તે અસત્ત્વનો
વિનાશ બીજી કોઈ રીતે નહિં થતે, માટે). હવે ‘નાશ તો નાશાત્મક ભાવને લીધે પૂર્વ-પદ્ધાત્
અવસ્થિત જ છે’ એ આશંકીને કહે છે-સદા નાશો-સદા નાશ માનવામાં આવ્યે, શું ? તો કે-ન
તસ્થિતિ:-તેની સ્થિતિ નહિં હોય, વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તે નાશ પામે છે.

બીજી કોઈ રીતે ઘટશે નહિં. આમ સત્ત્વ જ રહેશે, સત્પાત્ત્વ જ રહેશે, વસ્તુ સદા સત્સ્વરૂપ જ સાબિત થશે, માટે તમે માનેલું સત્ત્વ અસત્ત્વ અચુકત છે-મિથ્યા છે. (૨) એટલે સકલમાં આવેલો વાલી મુંઝાઈને સત્ત્વિનાશ પક્ષને પકડીને કહે છે કે-નાશાત્મક ભાવને લીધે આગલી-પાછલી ક્ષણે નાશ તો છે જ એમ અને પણ માનીએ છીએ. ત્યારે તેનો જવાબ આપે છે કે-સદા નાશ માનવામાં આવ્યે તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય. તમે કહો છો તે વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તેનું અસ્તિત્વ જ નહિં રહે એટલે તમે માનેલું સત્ત્વ સદા અસત્ત્વ જ થઈ પડશે. આમ સત્ત્વ અસત્ત્વ માનવાથી (૧) અસત્ત્વ ઉત્પાદ-અભાવ ભાવ થશે, (૨) એટલે અસત્ત્વ વિનાશ થશે અર્થાત્ અભાવ ભાવનો અભાવ થશે, (૩) એટલે કે ભાવનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે. અર્થાત્ ભાવ ભાવ થશે, વસ્તુ સદા ભાવરૂપ જ સિદ્ધ થશે. અથવા-સત્ત્વિનાશ માનવાથી વસ્તુ સદાય અભાવરૂપ સિદ્ધ થતાં, ક્યારેય પણ તેની સ્થિતિ નહિં હોય.

આકૃતિ: ૧૯

ક્ષણિકવાદી	{	ભાવ	અભાવ	}	ખંડન	{	○	○	○	[અભાવ ઉત્પાદ⇒અભાવ નાશ]
							○	○	○	
							×	×	×	[સદા નાશ]
							અભાવ	અભાવ	અભાવ	

સ ક્ષણસ્થિતિધર્મા ચેદ્ દ્વિતીયાદિક્ષણે સ્થિતૌ ।

યુજ્યતે હોતદપ્તસ્ય તથા ચોક્તાનતિક્રમઃ ॥ ૧૯૬ ॥

ક્ષણસ્થિતિ ધર્મ યુત વળી, જે માનો તે નાશ; તેા દ્વિતીય આદિ ક્ષણે, હોતાં સ્થિતિ જ તાસ; ક્ષણસ્થિતિ ધર્મકપાલું, એ જ યુક્ત એવું; અને તેમ તેા જે કહ્યું, તેહ યથાર્થ બહું. ૧૯૬.

અર્થ:-તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો છે એમ જે કહેા, તેા દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે, આ અધિકૃત ભાવનું આ ક્ષણસ્થિતિધર્મકપાલું યુક્ત છે, અને એમ સતે ઉક્તનો અનતિક્રમ હોય છે, અર્થાત્ જે કહ્યું તેનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

વિવેચન

તે નાશ જે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો ભાવ જ છે, એમ જે કહેા, તેા દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે આ પ્રસ્તુત ભાવનું ક્ષણસ્થિતિધર્મકપાલું પણ યુક્ત છે, અને એમ સતે ઉપરમાં કહેલી વાતનું ઉલ્લંઘન થતું નથી

વૃત્તિ:-સ:-તે નાશ, ક્ષણસ્થિતિધર્મા ચેત્-જે ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો ભાવ જ છે, આ આશંકાને કહે છે-દ્વિતીયાદિક્ષણે સ્થિતૌ-દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે, શું ? તેા કે-યુજ્યતે હોતદપિ-આ પણ યુક્ત છે, ક્ષણસ્થિતિધર્મકપાલું પણ યુક્ત છે, અસ્ય-આનું, અધિકૃત ભાવનું, તથા ચ-અને તેવા પ્રકારે, એમ સતે, ઉક્તાનતિક્રમઃ-ઉક્તાનો અનતિક્રમ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે—સદા નાશ માનવામાં આવ્યે વસ્તુની ક્ષણભર પણ સ્થિતિ જ નહિં રહે. એટલે ક્ષણિકવાદી કહે છે કે—તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો છે, તેનો જવાબ આપતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે (૧) બીજી વગેરે ક્ષણે પણ આ કાં તો સદા તમે જે ક્ષણસ્થિતિધર્મપણું કહો છો તે ઘટે છે, એટલે બીજી વગેરે સ્થિતિ: કાં તો ક્ષણે પણ આ ક્ષણસ્થિતિવાળો ધર્મ આવીને ઉભો રહેશે. એમ અનંત સદા અસ્થિતિ ક્ષણ પર્યંત ચાલ્યા જ કરશે, તો પછી ક્ષણસ્થિતિ ધર્મ વિનાની ખાલી કંઈ ક્ષણ હશે ? એ ખતાવો અર્થાત્ અનવકાશ એવી ત્રિકાળ સ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થશે. આમ વસ્તુની અખંડ સ્થિતિ સિદ્ધ થતાં ક્ષણિકપણું ક્યાં રહેશે ? (૨) અથવા એમ ભ્રે કહો કે—નાશ ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો—ક્ષણભર રહેનારો છે, તો પછી બીજી વગેરે ક્ષણે પણ તે ક્ષણસ્થિતિવાળો નાશ પ્રાપ્ત થશે. એટલે તમે માનેલા ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળા નાશ વિનાની ખાલી—અવકાશ એવી કંઈ ક્ષણ હશે ? તે કહો. એવી એક પણ ક્ષણ નહિં હોય કે જ્યારે નાશ નહિં વર્તે તો હોય, અર્થાત્ સદાય નાશ જ પ્રાપ્ત થશે, અને વસ્તુની ક્ષણભર પણ સ્થિતિ જ નહિં રહે. આમ કાં તો સદા સ્થિતિ—સત્પણું જ પ્રાપ્ત થશે, અને કાં તો સદા અસ્થિતિ—અસત્પણું જ પ્રાપ્ત થશે એટલે કોઈપણ રીતે તમારો ક્ષણિકવાદ ક્ષણ પણ ટકશે નહિં. અને આમ ઉપરમાં જે કહ્યું હતું તે અધુન ખરાબર જ છે, એમ અત્રે પુષ્ટિ મળે છે.

કેવા પ્રકારે ? તે કહે છે—

ક્ષણસ્થિતૌ તદૈવાસ્ય નાસ્થિતિયુક્ત્યસંગતેઃ ।

ન પશ્ચાદપિ સેત્યેવં સતોઽસત્ત્વં વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

ક્ષણસ્થિતિ ત્યારેજ એકની, અસ્થિતિ નહિં યુક્ત;

ન પછી પણ આસ્થિતિ તે, એમ વ્યવસ્થિત ઉક્ત. ૧૯૭

અર્થ:—ક્ષણસ્થિતિ સતે, ત્યારેજ આ વિવક્ષિત ભાવની અસ્થિતિ નથી,—યુક્તિની અસંગતિને લીધે; અને પછી પણ તે અસ્થિતિ નથી,—એવા પ્રકારે સત્ત્વં અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે.

વિવેચન

ક્ષણસ્થિતિ સતે ત્યારેજ—વિવક્ષિત ક્ષણે આ વિવક્ષિત ભાવની જ અસ્થિતિ નહિં

વૃત્તિ:—ક્ષણસ્થિતૌ—ક્ષણસ્થિતિ સતે, તદૈવ—ત્યારેજ, વિવક્ષિત ક્ષણે, અસ્ય—આની, વિવક્ષિત ભાવની જ, નાસ્થિતિ:—અસ્થિતિ નથી. શા કારણથી ? તો કે—યુક્ત્યસંગતે:—યુક્તિની અસંગતિને લીધે,—ત્યારેજ અસ્થિતિના વિરોધ થકી, એવા પ્રકારે યુક્તિ છે. ન પશ્ચાદપિ—પછી પણ—દ્વિતીય ક્ષણે પણ નહિં, સા તે અસ્થિતિ નથી,—યુક્તિ અસંગતિ થકી જ. ‘ ત્યારે અવસ્થિતિમાં તેની અસ્થિતિના વિરોધ થકી, ’—એવા પ્રકારે યુક્તિ છે. इत्येवं એવા પ્રકારે, સતોઽસત્ત્વં—સત્ત્વં અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે. અને તેથી કરીને સત્ત્વ અસત્ત્વમાં તેનો ઉત્પાદ ઇત્યાદિ અવૃત્ત જ છે.

હોય; કારણકે નહિં' તો ત્યારે જ અસ્થિતિનો વિરોધ આવે,—એમ યુક્તિની અસંગતિ હોય. પછી પણ દ્વિતીય ક્ષણે પણ તે અસ્થિતિ નહિં હોય,—યુક્તિની વિવક્ષિત આદિ અસંગતિને લીધેજ. 'ત્યારે અવસ્થિતિમાં તેની અસ્થિતિનો વિરોધ છે'—ક્ષણે ન અસ્થિતિ એ પ્રકારે યુક્તિની અસંગતિ હોય છે માટે. એવા પ્રકારે સતતનું અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે. અને તેથી કરીને 'સતોઽસત્ત્વે તદુત્પાદઃ' સતતનું અસત્ત્વ સતે તેનો ઉત્પાદ ઇત્યાદિ અનુવર્તે જ છે.

આગલા શ્લોકમાં નાશ ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો છે, ઇત્યાદિ કહ્યું, તેનું અત્ર સ્પષ્ટીકરણ થયું છે. (૧) ભાવની ક્ષણસ્થિતિ વેળાએ ત્યારે જ—અમુક ચોક્કસ વિવક્ષિત ક્ષણે તે વિવક્ષિત ભાવની અસ્થિતિ નહિં હોય, અર્થાત્ સ્થિતિ જ હોય. કારણ કે નહિં' તો યુક્તિની અસંગતિ થાય. જ્યારે સ્થિતિ છે ત્યારે અસ્થિતિનો વિરોધ છે, અર્થાત્ જ્યારે સ્થિતિ હોય ત્યારે અસ્થિતિ હોય નહિં એ પ્રમાણે યુક્તિ છે, તે ઘટે નહિં. એટલે વસ્તુને ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી હોય તો વિવક્ષિત ક્ષણે વિવક્ષિત ભાવની સ્થિતિ હોની જ જોઈએ. (૨) અને પછી પણ બીજી ક્ષણે પણ તેની અસ્થિતિ નથી, કારણ કે નહિં' તો યુક્તિની અસંગતિ થાય; 'ત્યારે અવસ્થિતિમાં અસ્થિતિનો વિરોધ આવે છે' એ પ્રકારે યુક્તિ છે, તેની અસંગતિ થાય; અર્થાત્ જ્યારે અવસ્થિતિ હોય ત્યારે અસ્થિતિ હોય નહિં, એ પ્રકારે યુક્તિ છે, તે અહીં ઘટે નહિં. એટલે બીજી ક્ષણે પણ પ્રસ્તુત ભાવની અસ્થિતિ નથી, પણ સ્થિતિ જ છે. એમ અપરાપર ક્ષણ માટે સમજવું. એટલે પ્રસ્તુત ભાવની ત્રિકાળ સ્થિતિ સિદ્ધ થઈ.—આમ સતતનું અસત્ત્વ સતે અસત્ત્વ ઉત્પાદ વગેરે ને કહ્યું હતું, તે ખુબ જરાખર જ છે, એમ સાબિત થયું. એટલે ક્ષણિકવાદીએ માનેલા ક્ષણિક એવા સત્ત્વ સ્વરૂપનું અસત્ત્વ સ્થાપિત થયું; અર્થાત્ અસત્પાત્ત્વ—અસત્યપત્ત્વ—મિથ્યાપત્ત્વ પૂરવાર થયું. આમ સર્વથા ક્ષણિકવાદ અસત્ત્વ છે.

। इति एकान्तबनित्यपक्षनिराकरणम् ।

નિસ પક્ષને અધિકૃત કરી કહે છે—

भवभावानिवृत्तावप्ययुक्ता मुक्तकल्पना ।

एकान्तैकस्वभावस्य न ह्यवस्थाद्वयं क्वचित् ॥ १९८ ॥

ભવભાવનોત્પત્તિ નો વળી, હોય નહિં અભાવ; યુક્ત ભાવની કલ્પના, તો ઘટે નહિં જ સાવ; કારણ કે એકાન્તથી, જેનો એક સ્વભાવ; તેના કંદીય હોય ના, દ્વય અવસ્થા ભાવ. ૧૯૮

વૃત્તિ:—મવભાવાનિવૃત્તાવપિ—ભવભાવની અનિવૃત્તિમાં પણ, એકાન્ત નિત્યતામાં પણ, શું ? તો કે—અયુક્તા મુક્તકલ્પના—આત્માની મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે. કેમ અયુક્ત છે ? તો કે—એકાન્તૈક-સ્વભાવસ્ય—એકાન્ત એક સ્વભાવનું,—અપ્રત્યુત અનુત્પન્ન સ્થિતર એક સ્વભાવતાનું, નહિ—કારણ કે નથી, અવસ્થાદ્વય—અવસ્થાદ્વય,—સંસારી અને મુક્તારૂપ, ક્વચિત્—ક્યથિત,—એકાન્ત એકસ્વભાવપણાના વિરોધને લીધે.

અર્થ:—ભવભાવની અનિવૃત્તિમાં પણ મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે, કારણ કે એકાંત એક સ્વભાવની કલ્પિત બે અવસ્થા હોય નહિં.

વિવેચન

ભવભાવની-સંસારભાવની અનિવૃત્તિમાં પણ, અર્થાત્ એકાંત નિત્યતા માનવામાં આવતાં પણ, આત્માની મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે. કેમ અયુક્ત છે ? તો કે એકાંત એક સ્વભાવનું અવસ્થાદ્વય કદી હોય નહિં; અર્થાત્ અપ્રત્યુત્, અનુત્પન્ન, એકાંત નિત્યમાં સ્થિર એવો જેનો એકરૂપ સ્વભાવ હોય, તેને સંસારી ને મુક્ત એવી મોક્ષ નહિં ઘટે બે અવસ્થા કદી હોય નહિં, કારણ કે તેમ તો તેના એકાંત એક સ્વભાવપણાને વિરોધ આવે. ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે એકાંત અભાવરૂપ-અનિત્ય પક્ષમાં જેમ મોક્ષ ઘટતો નથી, તેમ એકાંત ભાવરૂપ નિત્ય પક્ષમાં પણ મોક્ષ ઘટતો નથી. કારણ કે ભવભાવ-સંસારભાવ હોય, તો નિત્ય પક્ષના અભિપ્રાયે તેની કદી નિવૃત્તિ થશે નહિં, એટલે સદાય ભવભાવ જ-સંસારભાવ જ રહ્યા કરશે, અને આત્માની કદી પણ મુક્તિ થશે નહિં. આમ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં મુક્તકલ્પના ઘટતી નથી, કારણ કે એકાંતે એક સ્વભાવરૂપ જ હોય, તેને કદી પણ બે અવસ્થા હોય નહિં.

એકાંત નિત્ય પક્ષના અભિપ્રાય પ્રમાણે અપ્રત્યુત્, અનુત્પન્ન, સ્થિર, એક સ્વભાવરૂપ હોય તે નિત્ય છે. એટલે કે જે સ્વરૂપથી પ્રત્યુત્-બ્રહ્મ નહિં હોવાથી અપ્રત્યુત્ છે, ઉત્પન્ન નહિં થતું હોવાથી જે અનુત્પન્ન છે, સદા સ્થિરતાવાળું હોવાથી જે વિરોધાત્મક સ્થિર છે, અને અદ્વિતીય એવા એકસ્વભાવવાળું હોવાથી જે એકરૂપ નિત્ય વ્યાખ્યા છે, -તે નિત્ય એવું સત્ છે, એમ તેઓની 'નિત્ય' શબ્દની વ્યાખ્યા છે.

‘અપ્રત્યુતાનુત્પન્નચ્ચિરકલ્પ સત્’-આ તેઓની માન્યતા પ્રમાણે ભાવ-વસ્તુ નિત્ય હોઈ, સદા સ્થિર એકસ્વભાવરૂપ હોય છે, તે જ પ્રમાણે જેમ છ તેમ સદા અવસ્થિત રહે છે, એટલે તેમાં કોઈ બીજો ફેરફાર કે પરિણામ કે અવસ્થાંતર ઘટતું નથી; અને આમ તેની સદા જેમ છે તેમ એક જ અવસ્થા રહે છે, બીજી અવસ્થા સંભવતી નથી. નહિં તો તેના એકાંત એકસ્વભાવપણાને વિરોધ આવે. એટલે જો સંસાર-ભાવ હશે તો સદાય સંસાર ભાવ જ રહેશે તેમાથી કદી પણ મુક્તપણારૂપ બીજા ભાવનો-અવસ્થાનો સંભવ નહિં જ થાય. આમ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કદી પણ મુક્તપણું ઘટશે નહિં, અને ‘મુક્તપણું’ એ કલ્પના માત્ર થઈ પડશે ! અને આ મુક્તિ માટેનો યોગમાર્ગ પણ ‘કલ્પના માત્ર ભદ્રક’ થઈ પડશે ! અર્થાત્ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કદી પણ યોગમાર્ગનો સંભવ જ નહિં રહે (જુઓ શ્લો. પૃ ૮૦)

તદભાવે ચ સંસારી મુક્તચ્ચેતિ નિરર્થકમ્ ।

તત્સ્વભાવોપમર્દોઽસ્ય નીત્યા તાત્ત્વિક ઇપ્યતામ્ ॥ ૧૯૯ ॥

અને જે અવસ્થા તથા, હોતાં એમ અભાવ; સંસારી ને મુક્ત એ, કથન નિરર્થક સાવ; તેથી એક સ્વભાવથી, બીજા તથા અભાવ; ન્યાયથી તાત્ત્વિક માનવો, એ જ ઇષ્ટ છે ભાવ. ૧૯૯

અર્થ:—અને તે અવસ્થાદ્વયના અભાવે સંસારી અને મુક્ત એમ કહેવું નિરર્થક થઇ પડશે. તેથી આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ ન્યાયથી તાત્ત્વિક માન્ય કરો.

વિવેચન

અને ઉપરમાં કહ્યું તેમ તે અવસ્થાદ્વયના અભાવે સંસારી અને મુક્ત, એમ આ નિરર્થક જ શબ્દમાત્ર જ થઇ પડશે, કારણ કે અર્થનો અયોગ છે. તેથી કરીને તથા પ્રકારે આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ નીતિથી—ન્યાયથી તાત્ત્વિક—પારમાર્થિક માનો એ જ ઇષ્ટ છે. આ સ્વભાવોપમર્દ તદન્તરથી તદન્તરના દ્વર કરવારૂપ લક્ષણવાળો છે, અર્થાત્ તેનાથી અન્યથા કરીને તદ્અન્યને દ્વર કરવારૂપ લક્ષણવાળો છે.

ઉપરમાં સાબિત કરી જતાવવામાં આનું કે અપરિણામી એવા એકાંત નિત્ય પક્ષમાં સ્થિર એકસ્વભાવરૂપ વસ્તુની કદી પણ જે અવસ્થા હોઈ શકે નહિ. આમ અપરિણામીમાં અવસ્થાદ્વયના અભાવે આત્માની સંસારી ને મુક્ત એવી જે અવસ્થા ઘટશે નહિ. એટલે તિર્થચાદિ ભાવવાળો સંસારી, અને ભવપ્રપંચના ઉપરમને લીધે મુક્ત, —એમ આ જે બિન્ન અવસ્થાની કલ્પના કરવી તે નિરર્થક જ—અર્થવિહીન જ થઇ પડશે, શબ્દમાત્ર જ થઇ પડશે, કથનમાત્ર જ—કહેવા પૂરતી જ રહેશે, તે કલ્પના તે કલ્પના જ રહેશે, અર્થરૂપ—તત્ત્વરૂપ નહિ રહે. આ અમુક્ત છે, હૃદય—ઈષ્ટથી ગાઢિત છે, કારણ કે સંસારી અને મુક્ત એ જે જૂદી જૂદી અવસ્થા તત્ત્વથી અવશ્ય છે, હૃદય અને ઈષ્ટ છે, એટલે અપરિણામી એવા નિત્ય એકાંતપક્ષ કોઇ રીતે ઘટતો નથી.

આ ઉપરથી ક્ષિતાર્થ એ છે કે—સંસારી ને મુક્ત એ જે અવસ્થાનું ઘટમાનપણું તે જ હોય કે જે આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ તાત્ત્વિક—પારમાર્થિક માનવામાં આવે.

એક સ્વભાવે કરીને બીજો સ્વભાવ દ્વર કરાય—હઠાવાય, તે જ સ્વભાવો—

વૃત્તિ:—તદભાવે ચ—અને તેના અભાવે, અવસ્થાદ્વયના અભાવે, સંસારી—સંસારી, તિર્થચાદિ ભાવવાળો, મુક્તચ્ચ—અને મુક્ત—ભવપ્રપંચ ઉપરમ યદી, इति—આ, નિરર્થક—નિરર્થક, શબ્દમાત્ર જ છે, અર્થના અયોગને લીધે. તત્ત્—તેથી, તથા પ્રકારે સ્વભાવોપમર્દ—સ્વભાવ ઉપમર્દ, —તદન્તરથી તદન્તરના અપનયનરૂપ લક્ષણવાળો—તેનાથી અન્યથી તદ્અન્યના દ્વર કરવારૂપ લક્ષણવાળો એવો, અસ્ય આનો, આત્માનો, નીત્યા—નીતિથી, ન્યાયથી શું? તો કે—તાત્ત્વિક ઇપ્યતા—તાત્ત્વિક ઇષ્ટો, પારમાર્થિક માનો.

તાત્ત્વિક પમર્દનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ એક અવસ્થામાંથી અવસ્થાંતર થાય, ભાવમાંથી સ્વભાવોપમર્દ : ભાવાંતર થાય, પરિણામમાંથી પરિણામંતર થાય તે જ સ્વભાવોપમર્દ છે. પરિણામ એટલે સંસારી ભાવનો સ્વભાવોપમર્દ યદ્ય પરિણામંતર થાય, ભાવાંતર થાય, તો જ મુક્ત ભાવ ઘટે-નહિં તો નહિં. કારણ કે સ્વભાવોપમર્દ ન થાય-એક સ્વભાવ બીજા સ્વભાવને હઠાવી તેની જગ્યા ન લે ને સંસારી ભાવ એમ ને એમ રહે, ભાવાંતર-પરિણામંતર ન થાય, તો મુક્ત ભાવ થાય જ કેમ ? માટે આમ ન્યાયથી આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ-પરિણામ ભાવ તાત્ત્વિક જ-પારમાર્થિક જ માનવો ઇષ્ટ છે. કારણ કે પરિણામી આત્મામાં જ અવસ્થાલેહની સંગતિથી યોગમાર્ગનો સંભવ હોય છે. (જુઓ. શ્લો. કૃતનોટ પૃ. ૮૧).

વિદક્ષાદ્યાત્મભૂતં તત્સુખ્યમસ્ય નિવર્ત્તેતે ।

પ્રધાનાદિનતેર્હેતુસ્તદભાવાન્ન તન્નતિઃ ॥ ૨૦૦ ॥

દિદક્ષા મલ્લ આદિ આ, તેથી મુખ્ય જ સાવ; નિવર્તે નહિં આત્મના, આત્મભૂત આ ભાવ; પ્રધાનાદિ પરિણામનું, દિદક્ષાદિ નિદાન; તસ અભાવે તેહનું, હોય નહિં પરિણામ. ૨૦૦

અર્થ :—દિદક્ષાદિ આત્મભૂત છે, તેથી આ આત્માનું મુખ્ય એવું તે દિદક્ષાદિ નિવર્તે છે. તે દિદક્ષાદિ પ્રધાનાદિ પરિણતિનો હેતુ છે; અને તેના અભાવથી મુક્તાત્માને તે પ્રધાનાદિની પરિણતિ નથી હોતી.

વિવેચન

દિદક્ષા, અવિદ્યા, મલ્લ, ભવાધિકાર આદિ આત્મભૂત છે, સહજ વસ્તુસત્ છે. તેથી કરીને મુખ્ય-અનુપચરિત જ એવું આ દિદક્ષાદિ આત્માને નિવર્તે છે. તે કેવું છે ? તો કે પ્રધાન આદિની પરિણતિનો હેતુ-કારણ છે. અને તે દિદક્ષાદિના અભાવથી તે પ્રધાનાદિની પરિણતિ મુક્ત આત્માને હોતી નથી. તે આ પ્રકારે :—

દિદક્ષા એટલે દેખવાની ઇચ્છા, જગત રચના દેખવાની ઇચ્છા. અવિદ્યા એટલે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન. મલ્લ એટલે રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ અંતરંગ મલ્લ, ભાવમલ્લ. ભવાધિકાર એટલે સંસારનો અધિકાર, સંસાર ભાવનું પ્રાણલય, સંસાર ભાવની સત્તા. આ દિદક્ષાદિ

વૃત્તિ :—વિદક્ષાદિ-દિદક્ષા, અવિદ્યા, મલ્લ, ભવાધિકાર આદિ, આત્મભૂત-આત્મભૂત, સહજ વસ્તુસત્, તત્-તેથી, મુખ્યમ-મુખ્ય, અનુપચરિત જ, અસ્ય-આ આત્માનું, નિવર્તે-નિવર્તે છે. તે કેવું ? તો કે-પ્રધાનાદિનતેર્હેતુઃ-પ્રધાન આદિની પરિણતિનો હેતુ-કારણ એવું, તદભાવાત્-તે દિદક્ષા-દિના અભાવથી, ન તન્નતિઃ-નેની નતિ-પરિણતિ નથી, પ્રધાન આદિની પરિણતિ નથી, મુક્ત આત્માને.

આત્મભૂત છે, આત્માના અંગભૂત-આત્મભાવરૂપ છે, સદૃશ વસ્તુસત છે (Realistic), કાદબાનિક (Imaginary) નથી. આમ આત્મા સાથે જોડાયેલ હોવાથી આ દિદક્ષાદિ મુખ્ય છે-નિરૂપચરિત છે. તે દિદક્ષાદિ આ આત્માને નિવર્તે છે તે પ્રધાનાદિની પરિણતિનો હેતુ હોય છે; અને તે દિદક્ષાદિની નિવૃત્તિ થતાં, મુક્તાત્માને પ્રધાનાદિ પરિણતિ હોતી નથી.*

“અભેદ દશા આવ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગત્ની રચના જોવા ઇચ્છે છે તે બંધાય છે. એવી દશા આવવા માટે તે પ્રાણીએ તે રચનાનાં કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી. અને પોતાની અહંરૂપ પ્રાંતિનો પરિત્યાગ કરવો. સર્વ પ્રકારે કરીને એ રચનાના ઉપલોગની ઇચ્છા ત્યાગવી પડાય છે. અને એમ થવા માટે સત્પુરુષના શરણ જોવું એકે એકે ઓપધ નથી. આ નિશ્ચય વાર્તા બિચારાં મોહાંધ પ્રાણીઓ નહીં જાણીને ત્રણે તાપથી બળતા જોઈ પરમ કરુણા આવે છે. હે નાથ ! તું અનુગ્રહ કરી એને તારી ગતિમાં ભક્તિ આપ, એ ઉદ્ધાર નિકળે છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રલ.

ઉપરમાં સ્વભાવોપમર્દ તાત્વિક છે, અને તેથી અવસ્થાંતર-ભાવાંતર થાય છે, એમ સ્થાપિત થયું. તે અવસ્થાંતર-ભાવાંતરરૂપ પરિણામીપણું કેવા પ્રકારે હોય છે ? તેનું અહીં રૂપદીકરણ કરી બતાવ્યું છે. સંસારી અવસ્થા અને મુક્ત અવસ્થા-એ દિદક્ષાદિથી જે અવસ્થાનું પરિણમન કેવી રીતે થાય છે ? તે અહીં વિવરી બતાવ્યું છે. દિદક્ષા વગેરે જે આત્માનો અંગભૂત ભાવ છે, તે જ્યાંસુધી પરિણમન નિવર્તે તો નથી-ટળતો નથી, ત્યાંસુધી તે જડ પ્રકૃતિ-પ્રધાનાદિની પરિણતિનું નિમિત્ત-કારણ થાય છે. અને તે દિદક્ષાદિ જ્યારે નિવર્તે છે-ટળે છે, ત્યારે તે મુક્ત આત્માને પ્રકૃતિની-પ્રધાનાદિની પરિણતિ હોતી નથી. તાત્પર્ય કે જ્યાં લગી દિદક્ષાદિભાવ છે, ત્યાં લગી પ્રકૃતિ પરિણામ છે, અને ત્યાં લગી સંસાર છે. અને જ્યારે દિદક્ષાદિ ભાવનો અભાવ થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિ પરિણામના અભાવે સંસારનો અભાવ હોય છે, અને મુક્તભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે આમ દિદક્ષાદિની નિવૃત્તિ આદિ આત્માનું પરિણામીપણું સતે ઘટે છે,—આત્માનું અપરિણામીપણું સતે આ બધું નિર્વર્તક નિબદ્ધ થઈ પડે છે.*

× “જગદેહાત્મદષ્ટીનાં વિશ્વાસઃ સ્મ્યમેવ વા ।

માત્મન્યેવાત્મદષ્ટીનાં ક્વ વિશ્વાસઃ ક્વ વા રતિઃ ॥”—શ્રી સમાધિશતક.

* “દિદક્ષાદિનિવૃત્ત્યાદિ પૂર્વસ્તુરુદિતં યથા ।

માત્મનોડપરિણામિત્વે સર્વમેતદપાર્થકમ્ ॥”—શ્રીયોગબિન્દુ, શ્લો ૪૮૯

દિદક્ષાદિ—> પ્રકૃતિ પરિણામ—> સંસાર.
દિદક્ષાદિ અભાવ—> પ્રકૃતિપરિણામ અભાવ—> સંસાર અભાવ (મોક્ષ)

અન્યથા સ્પાદિયં નિત્યમેવા ચ ભવ ઉચ્યતે ।

एवं च भवनित्यत्वे कथं मुक्तस्य संभवः ॥ ૨૦૧ ॥

નહિં તો હોય આ નિત્ય ને, કહાય આ ‘ભવ’-એમ;

ભવનું નિત્યપણું સતે, મુક્ત સંભવ જ કેમ ? ૨૦૧

અર્થ:—નહિં તો આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ નિત્ય હોય, અને આ પ્રધાનાદિ પરિણતિ ‘ભવ’ કહેવાય છે; અને એમ ભવનિત્યત્વ સતે મુક્તનો સંભવ કેમ હોય ?

વિવેચન

અને એમ જો દિદક્ષાદિના નિમિત્તે આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ ન માનવામાં આવે, તો આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ નિત્ય-સદૈવ જ હોય અને આ પ્રધાનાદિ પરિણતિ ‘ભવ’ કહેવાય છે, ‘સંસાર’ નામે ઓળખાય છે; કારણ કે એ પ્રધાનની-પ્રકૃતિની પરિણતિ સતે, તદાત્મક મહત્ આદિનો ભાવ હોય છે. એટલે પ્રધાનાદિની પરિણતિ નિત્ય હોતાં, ભવનું નિત્યપણું થયે, એટલે મુક્તનો સંભવ કેવી રીતે હોય ? ન જ હોય, એમ અર્થ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં દિદક્ષા-ભાવમત્ આદિના નિમિત્તે આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ હોય છે, અને તેના અભાવે તેની પરિણતિ હોતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું. તેમ જો ન માનવામાં આવે, તો આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ નિત્ય-સદૈવ જ થયા કરે; કારણ કે જે સકારણ હોય તે તો કાદાચિત્ક હોય-કવચિત્ કારણ મળ્યે જ હોય, પણ નિષ્કારણ હોય તે કાં તો સદાય જ હોય અને કાંતો સદાય ન હોય,—આ નિયમ છે એટલે દિદક્ષાદિ નિમિત્ત કારણ જો ન હોય, ને પ્રધાનાદિની પરિણતિ એની મેળે સ્વભાવથી જ થયા કરતી હોય, તો તો પછી તે એની મેળે સદાય થયા જ કરશે, કદી પણ અટકશે નહિં, કદી પણ વિરામ પામશે નહિં, ને મોક્ષ કદી થશે નહિં.

વૃત્તિ:—અને આમ આ અગીકાર કરવા યોગ્ય છે,—અન્યથા-અન્યથા, નહિં તો, એમ અબ્યુ-પગમ-સ્વીકાર ન કરવામાં આવતા, સ્પાદિયં-આ પ્રધાનાદિ નતિ-પરિણતિ હોય, નિત્યં-નિત્ય, સદૈવ-તેથી શુ ? તો કે-વપા ચ-અને આ પ્રધાનાદિ નતિ-પરિણતિ, મ્મં ઉચ્યતે-ભવ કહેવાય છે, સંસાર નામે ઓળખાય છે,—એની પરિણતિ સતે તદાત્મક મહત્ આદિના ભારને લીધે, एवं ચ-અને એમ, ઉક્ત નીતિથી, ભવનિત્યત્વે-ભવનિત્યત્વ સતે, કથ મુક્તસ્ય સંભવ:-મુક્તનો સંભવ કેવી રીતે હોય ? ન જ હોય એમ અર્થ છે,

કારણ કે આ પ્રધાનાદિની જે પરિણતિ છે, તે જ ભવ અથવા સંસાર કહેવાય છે. પ્રધાનની-પ્રકૃતિની પરિણતિ હોતાં, તે પ્રકૃતિઆત્મક મહત્ આદિનો ભાવ હોય છે. પ્રધાનમાંથી મહત્ અર્થાત્ બુદ્ધિ ઉપજે છે, મહત્માંથી અહંકાર પ્રકૃતિપરિણતિ ઉપજે છે, અને અહંકારમાંથી પોદશક ગણુ ઉપજે છે, અર્થાત્ પાંચ એ જ સંસાર બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ તન્માત્રા અને મન, એમ સોળ ઉપજે છે. આમ પ્રધાન-પ્રકૃતિની પરિણતિ પ્રમાણે ભવની-સંસારની પરિણતિ હોય છે. એટલે પ્રધાનની પરિણતિ જે નિત્ય હોય, તો ભવની-સંસારની પરિણતિ પણ નિત્ય થશે. અને આમ ભવનું-સંસારનું નિત્યપણું હોતાં, સુકતનો અસંભવ જ થશે. આ અચ્યુત છે. એટલે નિષ્કારણ-નિર્નિમિત્ત એવી પ્રધાનાદિની પરિણતિ ઘટતી નથી, પણ દિદક્ષા-ભાવમલ્લ આદિના નિમિત્ત-કારણે જ તેની પરિણતિ ઘટે છે. તાત્પર્ય કે-દિદક્ષાદિના કારણે સંસાર ને તે કારણુ ટળ્યે મોક્ષ હોય છે. એમ સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો. દિદક્ષાદિ—> પ્રધાનાદિ પરિણતિ—> સંસાર. તેમજ-પ્રધાન (પ્રકૃતિ)—> મહત્ (બુદ્ધિ)—> અહંકાર—> પોદશક ગણુ, (પાંચ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય; પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ તન્માત્રા, મન.)

अवस्था तत्त्वतो नो चेन्ननु तत्प्रत्ययः कथम् ।

भ्रान्तोऽयं किमनेनेति मानमत्र न विद्यते ॥ ૨૦૨ ॥

અવસ્થા જે તત્ત્વથી નથી, પ્રત્યય તેનો કેમ ?

ભ્રાંત એહ, એથી જ શું ? પ્રમાણ આહિં જ એમ. ૨૦૨

અર્થઃ—તત્ત્વથી અવસ્થા નથી એમ જે કહે, તો તેનો પ્રત્યય કેમ હોય ? આ અવસ્થા પ્રત્યય ભ્રાંત છે, તો આથી શું ? અત્ર ભ્રાંત અવસ્થામાં માન-પ્રમાણુ વિષમાન છે નહિં.

वृत्तिः-अवस्था तत्त्वतो—अवस्था तत्त्वतो-परमार्थी, नो चेत्-जे न होय, पूर्वपर भावधी. તે આશંકાને કહે છે-નનુ તત્ત્વપ્રત્યયઃ-નારુ, તેનો પ્રત્યય-અવસ્થાનો પ્રત્યય, કથં-કેવી રીતે હોય ? નિર્મિત્તના અભાવે. આ ભલે હો ! તેથી શું ? ભ્રાન્તોઽયમ્-આ ભ્રાંત છે, આ અવસ્થા પ્રત્યય ભ્રાંત છે. તો કિમનેન-આથી શું ? इति-એમ, આ આશંકાને કહે છે-मानमत्र-માન-પ્રમાણુ અત્ર ભ્રાંત અવસ્થામાં, ન વિद्यते-વિષમાન નથી.

“एतेषां या समाद्यस्या सा प्रकृतिः किलोच्यते । प्रधानाव्यकशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥ ततः संजायते बुद्धिर्महानिति यकोच्यते । अहंकारस्ततोऽपि स्यात्तस्मात् पौडशको गणः ॥”

—શ્રી હરિશ્ચંદ્રચરિત્ કૃત પદ્મસ્તોત્રસમુચ્ચય, ૩૧-૩૭

વિવેચન

જો પૂર્વાપર ભાવથી અવસ્થા તત્ત્વથી-પરમાર્થથી નથી એમ કહો, તો વારુ, નિબંધનના અભાવે તે અવસ્થાનો પ્રત્યય (પ્રતીતિ) કેવી રીતે ઉપજશે ? એટલે વાદી કહે છે-આ ભલે હો, આ અવસ્થા પ્રત્યય જ્ઞાંત છે. એથી શું ? તેને જવાબ આપે છે કે અત્રે જ્ઞાંત અવસ્થા જાણતમાં કોઈ પ્રમાણુ વિદ્યમાન નથી.

ઉપરમાં પરિણામી આત્મામાં સંસારી ને સુખ એ જ અવસ્થા કેવી રીતે ઘટી શકે છે, તે નિર્મલ યુક્તિથી સિદ્ધ કરી જતાંયું, અને એજાંત નિત્ય પક્ષનું ખડન કર્યું.

એટલે નિત્ય પક્ષવાદી કહે છે કે-તમે ભલે તે જ અવસ્થા સિદ્ધ કરી અવસ્થા બા. જતાવી, પણ તે અવસ્થા તત્ત્વથી-પરમાર્થથી નથી. તેનો ન્યાયમૂર્તિ દલીલો.

શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે-વારુ, તે અવસ્થા જો પરમાર્થથી નથી, તો કારણ અભાવે તે અવસ્થાનો પ્રત્યય (પ્રતીતિ) કેમ ઉપજશે ? આ સંસારી અવસ્થા ને આ સિદ્ધ અવસ્થા, એવી પ્રતીતિ થી રીતે થશે ? એટલે સંક્રામણમાં આવીને વાદી કહે છે-આ ભલે હો, પણ આ અવસ્થાપ્રત્યય તો જ્ઞાંત છે. એથી શું ? તેનો પુનઃ જવાબ આપે છે કે-આ અવસ્થા પ્રત્યય જ્ઞાંત છે એમ તમે કહો છો, તો તેનું પ્રમાણુ શું ? અત્રે પ્રમાણુ કોઈ છે નહિં.

યોગિજ્ઞાનં તુ માનં ચૈત્તદવસ્થાન્તરં તુ તત્ ।

તતઃ કિં બ્રાન્તમેતત્સ્વાદન્યથા સિદ્ધસાધ્યતા ॥ ૨૦૩ ॥

યોગિજ્ઞાન જો માન તો, અવસ્થાન્તર તે તાસ;

તો શું ? જ્ઞાંત આ-અન્યથા, સિદ્ધસાધ્યતા ખાસ. ૨૦૩

અર્થ:-અને યોગિજ્ઞાન માન છે-પ્રમાણુ છે એમ જો કહો, તો તે યોગિજ્ઞાન તે યોગીનું અવસ્થાંતર થયું. તેથી શું ? તો કે-આ યોગિજ્ઞાન જ્ઞાંત હોય, નહિં તો એનું અજ્ઞાંતપણું સતે સિદ્ધસાધ્યતા થાય, અર્થાત્ અવસ્થાએદની ઉપપત્તિ થાય.

વિવેચન

યોગીજ્ઞાન જ અત્ર પ્રમાણુ છે, એમ જો કહો, તો તે યોગીજ્ઞાન યોગીનું અવ-

વૃત્તિ:-યોગિજ્ઞાનં તુ-યોગિજ્ઞાન જ, માનં ચૈત્-અત્ર જો પ્રમાણુ છે, આ આશંકીને કહે છે, તદવસ્થાન્તરં તુ-તેનું અવસ્થાન્તર જ, યોગી અવસ્થાન્તર જ, તત્-તે, યોગિજ્ઞાન છે. તતઃ કિં-તેથી શું ? એમ આ આશંકીને કહે છે-બ્રાન્તમેતત્સ્વાત્-આ યોગિજ્ઞાન જ્ઞાંત હોય. અન્યથા-અન્યથા, નહિં તો એનું અજ્ઞાંતપણું સતે, શું ? તો કે-સિદ્ધસાધ્યતા-સિદ્ધમાખતા થાય, -અવસ્થાએદની ઉપપત્તિને લીધે.

સ્થાંતર જ છે. તેથી શું ? તો કે-આ યોગીજ્ઞાન બ્રાંત હોય; નહિં તો એનું અબ્રાંતપણું સતે, અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિને લીધે, સિદ્ધસાધ્યતા થાય.

ઉપરમાં પ્રમાણ શું એમ પૂછ્યું, એટલે વાદી કહે છે કે-યોગીજ્ઞાન છે તે પ્રમાણ છે. તેનો શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે-જો તમે યોગીજ્ઞાનને પ્રમાણ કહેતા હો તો તે યોગીજ્ઞાન પોતે જ યોગીનું અવસ્થાંતર જ છે. એટલે વાદી કહે છે-તેથી શું ? તે યોગીનું અવસ્થાંતર છે, તો તેથી શું થઈ ગયું ? તે ઉપરથી તમે શું કહેવા માગો છો ? તેનો સિદ્ધાંતકાર જવાબ આપે છે કે-આ યોગીજ્ઞાન કાં તો બ્રાંત હોય ને કાં તો અબ્રાંત હોય. જો બ્રાંત કહો તો તેને તમે પ્રમાણભૂત લેખ્યું શી રીતે ? અને જો અબ્રાંત કહો તો સિદ્ધસાધ્યતા થઈ. અર્થાત્ અબ્રાંત એવા અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિ થઈ, એટલે અમે જે સાધવા માગતા હતા, તે જ તમે સ્વીકારીને સાધી આપ્યું ! જ્યાંથી તમે છટકવા માગતા હતા, ત્યાં જ આવીને તમે સપકાઈ ગયા ! એટલે હવે તમે અમારા મતનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી, અમારે કાંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી; કારણ કે યોગીજ્ઞાન એ જ પોતે તે યોગીનું અવસ્થાંતર છે. પૂર્વે તે યોગીજ્ઞાન ન્હોતું, પછી થયું, એટલે તે આગલી અવસ્થામાંથી થયેલી જૂઠી અવસ્થા છે અને આ તો અબ્રાંત છે-પ્રમાણભૂત છે એમ તમે કહો છો, એટલે તે અવસ્થાંતર પણ અબ્રાંત છે, પ્રમાણભૂત છે, એમ તમે પણ સ્વીકાર કરો છો. ઇતિ સિદ્ધં નઃ સ્મરીહિતમ્ ! કિં બહુ જટિલતેન ?-આમ એકાંત નિત્યપણું પણ અત્ર સુચુક્તિયુક્ત સન્ન્યાયથી ખંડન કરવામાં આવ્યું.

એટલે વસ્તુ કેવલ અભાવરૂપ પણ નથી, તેમજ કેવલ ભાવરૂપ પણ નથી, પણ ભાવાભાવરૂપ છે, એમ અનેકાંત સિદ્ધાંત અત્ર સુપ્રતિષ્ઠિત થયો. તાત્પર્ય કે-આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, અને પર્યાયથી અનિત્ય છે દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે, પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે-પર્યાયથી પલટાય છે. ખાલ, યુવાન ને વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એક જ પુરુષને થાય છે.

“ આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;

ખાલાહિ વય ત્રણનું, જ્ઞાન એકને થાય. ”-શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

। इति एकान्तनित्यपक्षनिराकरणम् ।

વસ્તુસ્વભાવ-સાર.

ક્ષણિકવાદી કહે છે કે-‘ આગલી પાછલી ક્ષણે વસ્તુનો અભાવ છે, વર્તમાન ક્ષણે જ તેનો ભાવ-હોવાપણું છે. ’ (૧) આ તેનું કથન યુક્તિથી અસંગત છે, કારણ કે તેના

અભિપ્રાયે તે વર્તમાન ભાવવાણી તો છે, એટલે તે સદા તદ્ભાવવાણી-એકાંત અનિત્ય વર્તમાન ભાવવાણી હોવી જોઈએ. કારણ કે ‘સદા તદ્ભાવથી તદ્વત્’ હોય પક્ષ અચુકત એવો નિયમ છે. આમ તેની માન્યતા સાથે અવિરોધથી તે વસ્તુ સદા વર્તમાન ભાવવાણી અર્થાત્ નિત્ય સિદ્ધ થશે. અને તે વર્તમાન ભાવનો

સ્વીકાર નહિં કરે, તો તે સદાય અસત્ જ સિદ્ધ થશે. આમ કાં તો વસ્તુ એકાંત નિત્ય-સદા ભાવરૂપ સામિત થશે અને કાં તો એકાંત અનિત્ય-સદા અભાવરૂપ સામિત થશે. એટલે ક્ષણિકવાદ ક્ષણભર ટકી શકશે નહિં. (૨) હવે જો ક્ષણિકવાદી એમ કહે કે-‘ જો આગલી ક્ષણે છે તે જ છે નહિં. ’ તો ‘ તે અન્યથા હોય છે ’ એની જેમ વિરુદ્ધ છે. કારણકે તે વસ્તુ અન્યથા-બીજી જ થઈ જતી હોય તો ‘ તે ’ કેમ ? અને તે હોય તો ‘ અન્યથા ’-બીજી જ કેમ થાય ? એવી દલીલ તેઓ કરે છે. તે જ ન્યાય તેમના કથન પર લાગુ પાડીએ તો તે જ છે તો તે કેમ ‘ છે નહિં ’ ? અને તે છે નહિં તો ‘ તે ’ કેમ ? એમ વહતો વ્યાધાત થાય છે. (૩) તેમજ અભાવ ઉત્પત્તિ આદિ દોષ આવે છે, કારણ કે સતતનું અસત્ત્વ માનો, તો અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે, અર્થાત્ અભાવની ઉત્પત્તિ થશે. અને જેની ઉત્પત્તિ હોય તેનો નાશ પણ હોય જ, એ નિયમથી આ અભાવનો નાશ પણ થશે, એટલે નષ્ટ વસ્તુનો તેને તે રૂપે પુનર્ભાવ થશે. અર્થાત્ વસ્તુ સદા ભાવરૂપ સામિત થશે. અને જો વસ્તુ સદા નાશવંત માનો તો વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તેની સ્થિતિ નહિ હોય, અર્થાત્ તે સદા અભાવરૂપ સામિત થશે. (૪) હવે જો એમ કહે કે તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ-ધર્મવાળો છે, તો બીજી વગેરે ક્ષણે પણ સ્થિતિ હોતાં આ ક્ષણસ્થિતિધર્મપણ આવીને ઊભું રહેશે. એટલે જે કહ્યું હતું તેમજ થશે કારણ કે જ્યારે તેની ક્ષણસ્થિતિ છે ત્યારે જ તેની અસ્થિતિ ઘટતી નથી, અને પછી પણ તે અસ્થિતિ ઘટતી નથી. અર્થાત્ સદા તેની સ્થિતિ જ ઘટે છે. આમ સતતનું અસત્ત્વ વગેરે જે કહ્યું હતું તે બધું જ બરાબર છે. અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારે એકાંત અનિત્ય પક્ષ-ક્ષણિકવાદ ઘટતો નથી. તાત્પર્ય કે-વસ્તુ એકાંત અભાવરૂપ નથી.

તેમજ એકાંત નિત્ય પક્ષ પણ કોઈ રીતે ઘટતો નથી. કારણ કે (૧) અપ્રત્યુત, અતુત્પન્ન, સ્થિર, એકરૂપ તે સત્ છે એમ નિત્યવાદી કહે છે, અર્થાત્ વસ્તુ સદા એક-ભાવરૂપ છે. એટલે સંસાર ભાવ છે, તો તેની કદી પણ નિવૃત્તિ નહિં એકાંત નિત્ય થાય, અર્થાત્ સદા ય સંસારભાવ જ રહેશે, કદી પણ મુક્ત ભાવની પક્ષ અયુક્ત ઉત્પત્તિ થશે નહિં; કારણ કે એક સ્વભાવની બે અવસ્થા કદી હોય છે. એટલે સંસારી અને મુક્ત એમ બે અવસ્થા કહેવી તે શબ્દમાત્ર થઈ પડશે, માટે એક સ્વભાવથી બીજા સ્વભાવનો ઉપમર્દ તાત્ત્વિક માનવો ઇંડ છે. અર્થાત્ એક સ્વભાવ બીજા સ્વભાવને ખસેડી તેનું સ્થાન લે તો જ સંસારી ને મુક્ત એમ બે અવસ્થા ઘટી શકે, નહિં તો નહિં. (૨) દિદક્ષા-ભાવમત્ર વગેરે આત્માની આત્મભૂત મુખ્ય વસ્તુસત્ છે, તે આત્માને નિવર્તે છે. અને તે દિદક્ષાદિ પ્રધાનાદિની પરિણતિનું કારણ છે, તેના અભાવે પ્રધાનાદિની પરિણતિ હોતી નથી. અર્થાત્ દિદક્ષાદિ કારણ સ્વ-લગી ટળતું નથી ત્યાંલગી પ્રધાનાદિની-પ્રકૃતિ આદિની પરિણતિ થયા કરે છે, અને કારણ ટળ્યે પ્રધાનાદિની પરિણતિ થતી નથી. નહિં તો દિદક્ષાદિ કારણ ન હોય નિષ્કારણ એવી આ પ્રધાનાદિ પરિણતિ સદા રચા કરે. આ પ્રધાનાદિની

છે, તે ભાવ-સંસાર કહેવાય છે. અને આમ ભવનું નિત્યપણું હોતાં, મુક્તનો સંભવ કેમ થશે ? માટે દિદક્ષાદિ કારણુ માનવું પડશે. દિદક્ષાદિ હોતાં સંસાર હોય છે, અને તેના અભાવે મોક્ષ હોય છે. આમ જો અવસ્થા ઘટશે. (૩) અને એમ જો કહો કે-આ અવસ્થા તત્ત્વથી નથી, તો તેની પ્રતીતિ કેમ ઉપજશે ? આ પ્રતીતિ ખાતે છે એમ કહો તો તેનું પ્રમાણ શું ? યોગીજ્ઞાન પ્રમાણુ છે, તો તે આ યોગીજ્ઞાન જ અવસ્થાંતર ધયું. આ યોગી-જ્ઞાનને ખાતે કહો તો તેને પહેલાં પ્રમાણુ કેમ કહ્યું ? અને અખાતે કહો, તો અવસ્થાંતર પક્ષનો તમે સ્વીકાર કર્યો. આમ કોઈ રીતે એકાંત નિત્ય પક્ષ (ભાવરૂપ વસ્તુ) ઘટતો નથી.

તાત્પર્ય કે વસ્તુ ભાવ-અભાવરૂપ છે, અર્થાત્ પરિણામી નિત્ય છે. એમ માનીએ તો જ સંસાર-મોક્ષ એ સર્વ વ્યવસ્થા બરાબર ઘટે છે; કારણુ કે ભાવમત્ર આદિથી સ્વભાવનો ઉપમર્દ થાય છે, છતાં તેના મૂળ સ્વભાવના યોગથી તેનો જેવો ભાવ હતો તેવો ભાવ-તથાભાવ થાય છે. એ જ અદોષપણું છે. અને આ જે સ્વભાવ છે તે જ વસ્તુનો સ્વ ભાવ છે, અર્થાત્ તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ છે. સ્વભાવસ્થિતિ એ જ મોક્ષ છે, એ જ અદોષપણું છે; અને વિભાવસ્થિતિ એ જ સંસાર છે, એ જ સદોષપણું છે.

આતુષંગિક કહ્યું, હવે પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ, અને તે પ્રકૃત સિદ્ધસ્વરૂપ છે, ' વ્યાધિમુક્તઃ પુમાન્ લોકે ' ઇત્યાદિના ઉપન્યાસથી. તેમાં—

વ્યાધિતસ્તદભાવો વા તદન્યો વા યથૈવ હિ ।

વ્યાધિમુક્તો ન સન્નીત્યા કદાચિદુપપચતે ॥ ૨૦૪ ॥

શેગી શેગી અભાવ વા, તેથી અન્ય જ જેમ;

શેગ મુક્ત સન્ન્યાયથી, ઘટે ન કદીય એમ. ૨૦૪

અર્થ:—જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે વ્યાધિત, અથવા તેના અભાવ જે છે તે, અથવા તેનાથી અન્ય જે છે તે, જેમ સન્નીતિથી ' વ્યાધિમુક્ત ' કદી પણ ઘટતો નથી;

વિવેચન

વ્યાધિત એટલે જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે, અથવા તેના અભાવરૂપ જે છે તે, અથવા તેનાથી અન્ય-તેનો પુત્રાદિ જે છે તે, એ ત્રણેમાંથી એક પણ સન્ન્યાયથી કદી પણ ' વ્યાધિમુક્ત ' ઘટતો નથી. એમ દર્શાવે છે.

વૃત્તિ:—વ્યાધિતઃ—વ્યાધિત, જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે જ, તદભાવો વા-અથવા તેના અભાવ જે છે તે, તદન્યો વા-અથવા તેનાથી અન્ય, વ્યાધિતથી અન્ય-તેનો પુત્રાદિ, યથૈવ હિ વ્યાધિમુક્તો-ન-જેમ વ્યાધિમુક્ત નથી, એ ત્રણેમાંથી એક પણ જેમ ' વ્યાધિમુક્ત ' નથી, સન્નીત્યા-સન્નીતિથી સન્ન્યાયથી, કદાચિદુપપચતે-કદી પણ ઘટતો, એમ દર્શાવે છે.

મુક્તતત્ત્વમીમાંસા : વ્યાધિત આદિ વ્યાધિમુક્ત નથી, તેમ સંસારી આદિ મુક્ત નથી (૬૬૫)

(૧) જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે એવો વ્યાધિત અર્થાત વ્યાધિવાળો મનુષ્ય સન્ન્યાયથી જોઇએ તો કદીપણ ‘ વ્યાધિમુક્ત ’ કહી શકાય નહિ; કારણ કે વ્યાધિમુક્ત હોય તે વ્યાધિમુક્ત કેમ કહેવાય ? તે તો વદતોવ્યાધાત છે. (૨) અથવા વ્યાધિત આદિ જ્યાં વ્યાધિતનો-વ્યાધિવંતનો જ સંબંધો અભાવ હોય, ત્યાં પણ વ્યાધિમુક્ત નથી વ્યાધિમુક્તપણું કેમ ઘટે ? કારણ કે જ્યાં વ્યાધિવંત જ પોતે નથી, ત્યાં વ્યાધિથી મુક્ત થાય કેણું ? (૩) અથવા વ્યાધિતથી અન્ય એવો તેનો પુત્ર-ભાઈ આદિ પણ વ્યાધિમુક્ત કહી શકાતો નથી. કારણ કે વ્યાધિમુક્ત જૂદો ને વ્યાધિમુક્ત થનારો જૂદો-એમ કેમ બને ? આમ રોગી હોય તે રોગમુક્ત કેમ કહેવાય ? અથવા રોગીનો જ જ્યાં અભાવ છે, ત્યાં રોગમુક્ત થશે કેણું ? અથવા રોગી બીજો ને રોગમુક્ત-સાને થાય બીજો, એ પણ કેમ ઘટે ? માટે સંસ્કૃતિની રીતિએ જોતાં રોગી કે રોગીનો અભાવ કે રોગીથી અન્ય, કદીપણ ‘ રોગમુક્ત ’ કહેવો ઘટે નહિ. કારણ કે આ ત્રણેય પક્ષ પ્રત્યક્ષવ્યાધિત છે, હૃદ-મૃદ નિરુદ્ધ છે. એટલે આ ઉપરથી એ દ્વિતિ થાય છે કે-રોગીને જે રોગમુક્ત કહે, અથવા રોગીના અભાવને જે રોગમુક્ત કહે, અથવા રોગીને બાદે બીજાને જે રોગમુક્ત કહે, તે તેનું પ્રગટ પ્રાંતપણું જ છે, મિથ્યાત્વ જ છે, મતિવિપર્યાસ જ છે.

ઘાટાંતિક યોજન કહે છે—

સંસારી તદ્ભાવો વા તદન્યો વા તથૈવ હિ ।

મુક્તોઽપિ હન્ત નો મુક્તો મુખ્યવૃત્ત્યેતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૦૫ ॥

સંસારી તસ અભાવ વા, તેથી અન્ય જ તેમ;

મુક્ત પણ મુક્ત મુખ્ય ના, વડે યોગવિદ્ એમ. ૨૦૫

અર્થ:—તેમજ સંસારી, અથવા તેનો અભાવ, અથવા તેનાથી અન્ય, તે મુક્ત કહે. છતાં મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્ત નથી, એમ તે મુક્તના બાણકારો કહે છે.

વિવેચન

તેમ જ સંસારી પુરુષ, અથવા તે પુરુષનો અભાવ માત્ર જ, અથવા તેનાથી એકાંતે અન્ય,--તે મુક્ત છતાં મુખ્ય વૃત્તિથી-પરમાર્થથી મુક્ત નથી, એમ તે મુક્તના જ્ઞાતા પુરુષો કહે છે.

વૃત્તિ:—સંસારી-સંસારી, પુરુષ, તદ્ભાવો વા-અથવા તેનો અભાવ, પુરુષ અભાવ માત્ર જ, તદ્ન્યો વા-અથવા તેનાથી અન્ય, એકાંતવૃક્ષણ એવો તેનાથી અન્ય, તથૈવ હિ-તેમ જ, જેમ દ્વંદ્વંતમાં છે તેમ, શું ? તો કે-મુક્તોઽપિ હન્ત નો મુક્તો મુખ્યવૃત્ત્યા-મુક્ત કહે. છતાં મુખ્યવૃત્તિથી મુક્ત નથી,--ત્રણેયને તેના પ્રજ્ઞાનિમિત્તના અભાવને લીધે. इति तद्विदઃ-એમ તદ્વિદો-તેના બાણકારો, મુક્તના જ્ઞાતાઓ એમ કહે છે.

ઉપરમાં જે દૃષ્ટાંત કહ્યું તેની દાર્શનિક ઘટના અહીં કહી છે:-જેમ રોગી, કે રોગીનો અભાવ, કે રોગીથી અન્ય-એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ રોગમુક્ત કહેવો ઘટતો નથી; તેમ સંસારી પુરુષ, કે સંસારી પુરુષનો અભાવ માત્ર જ, કે તેનાથી સંસારી આદિ એકાંતે અન્ય-એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ મુખ્યવૃત્તિથી-પરમાર્થથી મુક્ત મુક્ત નથી ઘટતો નથી, કારણ કે તથાપ્રકારે તેના પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો તેને અભાવ છે. (૧) સંસારી અર્થાત્ ભવરોગ જેને લાગુ પડેલો છે, એવો સંસાર પરિબ્રમણ કરી રહેલો પુરુષ-આત્મા જે છે, તે પરમાર્થથી મુક્ત કહેવો ઘટતો નથી; કારણ કે તે પરમાર્થથી ખરેખરો મુક્ત હોય તો તે સંસારી કેમ ? અને જો તે સંસારી છે, તો સંસારથી મુક્ત એવો તે મુક્ત કેમ હોય ? જો કે શુદ્ધ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ 'સર્વં છવ છે સિદ્ધ સમ' -એમ ઉપચાર કથન કરી શકાય, તો પણ તથારૂપ તાત્ત્વિક મુક્ત દશા વિના પારમાર્થિક-મુખ્ય એવું મુક્તપણું કહી શકાય નહિ. અને જો કોઈ કહે તો તે કેવલ પ્રાપ્તિ જ છે, મિથ્યાત્વ જ છે, મતિવિપર્યાસ જ છે તાત્પર્ય કે-સંસારી તે મુખ્યવૃત્તિથી મુક્ત કહેવાય નહિ. (૨) અથવા જ્યાં સંસારી પુરુષનો જ અભાવ હોય, ત્યાં પણ મુક્તપણું ઘટતું નથી. કારણ કે જ્યાં પુરુષનો-આત્માનો જ સંચોડો અભાવ છે, ત્યાં મુક્ત થશે કોણ ? (૩) અથવા તે સંસારી પુરુષથી અન્ય-એકાંતે ભૂદો જ હોય, તે પણ મુક્ત થવો ઘટતો નથી; કારણ કે રોગી બીજો ને સાજો થાય બીજો એ જેમ બનવા-ભોગ નથી, તેમ ભવરોગી બીજો ને ભવરોગથી મુક્ત થનારો બીજો એ પણ બનવાભોગ નથી.

આમ મોક્ષના પ્રવૃત્તિનિમિત્તના-કારણના અભાવે ત્રણમાંથી કોઈ પણ પક્ષમાં મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્તપણું ઘટતું નથી એટલે કે રોગી જેમ રોગમુક્ત કહી શકાતો નથી, તેમ ભવરોગી એવો સંસારી પણ મુક્ત કહી શકાતો નથી. રોગીનો પોતાનો જ જ્યાં સંચોડો અભાવ હોય ત્યાં પછી રોગમુક્ત થવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, તેમ ભવરોગી એવા પુરુષનો આત્માનો જ જ્યાં અભાવ છે, ત્યાં તેના મુક્ત હોવાનો સંભવ રહેતો નથી. અથવા રોગી બીજો ને રોગમુક્ત સાજો થાય બીજો એ જેમ ઘટતું નથી, તેમ ભવરોગી આત્મા બીજો ને ભવરોગથી મુક્ત થાય બીજો તે પણ ઘટતું નથી કારણ કે તે તો કરે કોઈ ને ભોગવે કોઈ, "લે લાલો ને ભરે હરદાસ" એના જેવું થયું ! આમ જો ને જો ચાર જેવી, કોઈ કાળે ન કરે એવી આ પરમ નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધાંતિક વાર્તા છે. આખાલવૃદ્ધ સાદી સમજવાળો કોઈ પણ મનુષ્ય સમજે એવી આ પ્રગટ સત્ય હકીકત છે. છતાં રોગીને, અથવા રોગીના અભાવને, અથવા રોગીથી અન્યને જો કોઈ રોગમુક્ત કહેવાનો ખોટો આશ્રય કરે, તો તે સાવ બેહુકું હોઈ જેમ પ્રગટ પ્રાપ્તિ જ છે, પ્રત્યક્ષ મિથ્યાત્વ જ છે; તેમ ભવરોગી એવા સંસારી પુરુષને, કે તે પુરુષના અભાવને, કે તે પુરુષથી અન્યને જો કોઈ મુક્ત કહે, તો તે પણ સાવ બેહુકું હોઈ, પ્રગટ પ્રાપ્તિ જ છે, સાક્ષાત્ મિથ્યાત્વ જ છે.

આ ઉપરથી એ ધ્વનિત થાય છે કે-(૧) કોઈ મતવાદી (સાંખ્ય-યોગાદિ)

સંસારી પુરુષને-આત્માને સદા મુક્ત જ માને છે, તે મિથ્યા છે; કારણકે સંસારી પુરુષ-આત્મા બે મુક્ત જ છે, તો તેનો પ્રગટ ભવભ્રમણરૂપ સંસાર કેમ છે ?
બ્રાંત અને બે સંસાર છે તો તે મુક્ત કેમ છે ? વળી બે તે મુક્ત જ છે
માન્યતાઓ તો તેને સંસારથી મુક્ત કરવા માટેના આ બધા યોગમાર્ગનું પ્રયોજન શું છે ? માટે આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે, મિથ્યા છે. (૨) કેમ મતવાદી પુરુષના-આત્માના અભાવને મુક્ત કહે છે, તે પણ મિથ્યા છે, અતિપ્રસંગરૂપ હોઈ અયુક્ત છે. કારણકે જેનો અભાવ છે, તેનો 'ભાવ' -હોવાપણું કહેવું બેહુકું છે. જે છે જ નહિ, તે મુક્ત કેમ થશે ? (૩) કેમ પુરુષથી-આત્માથી એકાંતે અન્યને-જૂદાને મુક્ત કહે છે, તે પણ અયુક્ત છે; કારણકે ક્ષણવાદીના અભિપ્રાયે જે પૂર્વ ક્ષણે હતો તે ઉત્તરક્ષણે છે જ નહિ. એટલે પૂર્વાપર અન્ય સંબંધ વિના ભવશેગી એવો સંસારી આત્મા તે બીજો, અને મુક્ત થયો તે આત્મા પણ બીજો આ તો પ્રગટ વિસંવાદરૂપ છે.

આમ એકાંતવાદી અન્ય દર્શનીઓની માન્યતા પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ ઘટતો નથી, બંધ-મોક્ષ વ્યવસ્થા ઘટતી નથી, સંસારી-મુક્ત આદિ વ્યવસ્થા ઘટતી નથી. કેવળ અનેકાંત સિદ્ધાંતથી જ વસ્તુસ્વભાવ ઘટે છે, અવિકલ એવી સંકલ અનેકાંતની બંધ-મોક્ષ વ્યવસ્થા ઘટે છે, સંસારી-મુક્ત આદિ વ્યવસ્થા સાંગોપાંગ પ્રમાણુતા સંપૂર્ણપણે ઘટે છે. ઈત્યાદિ અત્યંત ગંભીર દાર્શનિક વિચારણા અત્ર સમાય છે, જે સમજવા માટે શ્રી પદ્મદર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય, ધર્મસંગ્રહણી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, સન્મતિતર્ક આદિ દર્શનપ્રભાવક આકર ધર્મો જિજ્ઞાસુએ અવગાહવા.

“ સર્વ દર્શનની શિક્ષા કરતાં જિનની કહેલી બંધ મોક્ષના સ્વરૂપની શિક્ષા જેટલી અવિકળ પ્રતિભાસે છે, તેટલી બીજા દર્શનની પ્રતિભાસણી નથી-અને જે અવિકળ શિક્ષા તે જ પ્રમાણસિદ્ધ છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ત્યારે મુક્ત વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે છે ? તે કહે છે—

ક્ષીણવ્યાધિર્યથા લોકે વ્યાધિમુક્ત इति स्थितः ।

भवरोग्येव तु तथा मुक्तस्तन्त्रेषु तत्क्षयात् ॥ ૨૦૬ ॥

વૃત્તિ:—ક્ષીણવ્યાધિઃ—ક્ષીણ વ્યાધિનાઓ પુરુષ, યથા લોકે જેમ લોકમાં અવિગ્નાતથી (એટલી અવાજે), વ્યાધિમુક્ત इति—વ્યાધિમુક્ત છે એમ, તેના તેના અભાવથી વ્યાધિમુક્ત છે એમ, સ્થિતઃ—રિથત છે, સ્થાપનીય નથી-સ્થાપવાનો નથી. ભવરોગ્યેવ-ભવરોગી જ, મુખ્ય એવા તદ્ભાવથી, ને રોગના ભાવથી, તથા-તેવા પ્રકારે, મુક્તઃ—મુક્ત, વ્યાધિમુક્ત, તંત્રેષુ-તંત્રામા-શાઓમાં રિથત છે, તત્ક્ષયાત્—તેના ક્ષય થઈ, તે ભવરોગના ક્ષયને લીધે, એમ અર્થ છે.

ક્ષીણવ્યાધિ ન્યમ લોકમાં, વ્યાધિમુક્ત છે સ્થિત;
ભવરોગી જ ત્યમ તસ ક્ષયે, શાસ્ત્રે મુક્ત મુસ્થિત. ૨૦૬

અર્થ:—જેમ લોકમાં ક્ષીણ વ્યાધિવાળો તે ‘વ્યાધિમુક્ત’ એમ સ્થિત છે, તેમ ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી ‘મુક્ત’ એમ તંત્રોમાં-શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.

વિવેચન

જેનો વ્યાધિ ક્ષીણ થયો છે એવો ક્ષીણવ્યાધિ પુરુષ જેમ લોકમાં અવિગાનથી-એકી અવાજે ‘વ્યાધિમુક્ત’ છે એમ સ્થિત છે, સ્થાપનીય નથી-સ્થાપવાનો નથી; તેમ મુખ્ય એવા તદ્દભાવથી ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી ‘મુક્ત’ એમ તંત્રોમાં-શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.

અત્રે ઉપરોક્ત સમસ્ત રસપ્રદ ચર્ચાનો ઉવટનો ચૂકાદો-નિર્ણય (Judgment) ન્યાયમૂર્તિ શાસ્ત્રકારે આપ્યો છે, કે જે સર્વ લોકને અને સર્વ શાસ્ત્રને એકમતે સંમત છે. જેને ‘હતો’ તે વ્યાધિ-રોગ ક્ષીણ થયો છે એવો ક્ષીણ-ભવરોગ ક્ષયથી વ્યાધિ પુરુષ, તે તે વ્યાધિના અભાવથી લોકમાં ‘વ્યાધિમુક્ત’ મુક્ત કહેવાય છે; આમ અવિગાનથી-સર્વાનુમતે લોકમાં સ્થિત છે, સાદી સમજથી સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે, કાંઈ નવો સ્થાપવાનો નથી. તેમ મુખ્ય ભાવથી જેને ભવરોગ લાશુ પડેલો છે, એવો ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી ‘વ્યાધિમુક્ત’ મુક્ત હોય છે, એમ તંત્રોમાં-શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે, અખંડ નિશ્ચય સિદ્ધાંત સ્થાપિત છે, તે કાંઈ નવો સ્થાપવાનો રહેતો નથી. એટલે આમ જે સર્વ લોકને અને સર્વ શાસ્ત્રને સંમત છે, એવી આળાલવૃદ્ધ સર્વ સમજી શકે એવી સાદી સમજવાળી વસ્તુસ્થિતિને સ્થાપિત કરવા માટે અન્ય કોઈ પ્રમાણની જરૂર નથી. એ સંગ્રામી વધારે શું કહેવું ?

મુક્તતત્ત્વમીમાંસાનો સાર.

આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા કેવો છે, તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અત્રે વ્યાધિ-મુક્ત-રોગમુક્ત પુરુષનું હ્રાંત સાંગોપાંગપણે ઘટાવ્યું છે:—વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો અહીં લોકમાં હોય છે, તેવો આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા હોય છે. તે અભાવરૂપ નથી, વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ પણ નથી, અને પૂર્વે વ્યાધિવાળો નહોતો એમ પણ નથી. અર્થાત્ વ્યાધિમુક્ત થતાં પુરુષનો કાંઈ અભાવ થઈ જતો નથી, તેમ ભવવ્યાધિમુક્ત થતાં આત્માનો કાંઈ અભાવ થઈ જતો નથી. વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ પણ નથી, તેમ આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા ભવવ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નથી, પણ મુક્ત જ છે. વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ પૂર્વે વ્યાધિમુક્ત નહોતો એમ નથી, પણ વ્યાધિમુક્ત હતો જ,

તેમ આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા પૂર્વે ભવવ્યાધિમુક્ત નહોતો એમ નહિં, પણ ભવવ્યાધિ-મુક્ત હતો જ, તે હવે તેનાથી મુક્ત થયો છે.

અત્રે સંસાર એ જ મહાવ્યાધિ છે. જન્મ-મૃત્યુ આદિ તેના વિકાર છે. તે વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજાવે છે, અને રાગાદિ તીવ્ર વેદના પમાડે છે. આ ભવવ્યાધિ મુખ્ય છે, અને આત્માનો આ વ્યાધિ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મથી (દ્રવ્ય-ભાવ) ઉપજેલો છે. અને તે તેવા પ્રકારે તિર્ચ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવસિદ્ધ છે. આમ આ ભવવ્યાધિ મુખ્ય છે, માટે એથી મુક્ત થયેલો મુક્ત પણ મુખ્ય જ ઘટે છે, કારણ કે જન્મ મરણાદિ દોષ ટળવાથી તેના અદોષપણાની સંગતિ-ઘટમાનપણું ધાય છે. તે આ પ્રકારે:-તેના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં તે આત્માના તે સ્વભાવપણાના યોગ થકી તેના જ તથાભાવ હોય છે, અર્થાત્ જેવો મૂળ સ્વભાવ છે, તેવો જ ભાવ ધાય છે, તેથી તેનું અદોષપણું ઘટે છે. વિભાવથી તેના સ્વભાવનો ઉપમર્દ-કચ્ચરલાણ થયો તે દોષ હતો, તેને પુનઃ મૂળ સ્વભાવનો યોગ થતાં અદોષપણું પ્રાપ્ત થયું. આમ જે દોષમુક્ત હતો તે દોષમુક્ત ધાય, તેની જેમ આ ભવદોષમુક્ત આત્મા ભવદોષથી મુક્ત થયો આમ મુક્ત મુખ્ય છે-ખરેખરે પારમાર્થિક પરમાર્થસત્ એવો સ્વભાવ ભાવ છે.

અને આ જે સ્વભાવ છે તે આત્માનો સ્વ ભાવ-પોતાનો ભાવ છે, અર્થાત્ તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ છે. અર્થાત્ આત્માની સ્વરૂપ સત્તા જ-સ્વભાવ સ્થિતિ-સાહજાત્મસ્વરૂપ એ જ મૌક્ષભાવ-મુક્ત ભાવ છે. અને આ સ્વભાવ છે તે ભાવ અવધિ જ મુક્ત છે-વસ્તુ સ્વરૂપ મર્યાદા પર્થત જ મુક્ત છે, બીજી રીતે નહિં, કારણ કે અતિપ્રસંગ દોષ આવે. જે તે ભાવ એકાંત અનિત્ય માનીએ કે એકાંત નિત્ય માનીએ તો મૌક્ષભાવનો સંભવ થતો નથી, એ ઉપરમાં સુચુકિતપૂર્વક કહેવાઈ ચૂકયું છે.

જેને વ્યાધિ ઉપજાય છે એવો વ્યાધિત, અથવા તે વ્યાધિવંતનો અભાવ, અથવા તે વ્યાધિવંતથી અન્ય-એ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ સંન્યાયથી વ્યાધિમુક્ત કહેવો ઘટતો નથી. તેમ સંસારી, અથવા તેનો અભાવ, અથવા તેનાથી અન્ય એવો આત્મા મુક્ત કહો તો પણ મુખ્યવૃત્તિથી-તત્ત્વથી-પરમાર્થથી મુક્ત નથી, એમ મુક્તવું સ્વરૂપ જાણનારા પુરુષો કહે છે; માટે મુક્ત વ્યવસ્થા આ પ્રકારે જ ઘટે છે:-જેમ જેનો વ્યાધિ ક્ષીણ થયો છે એવો ક્ષીણવ્યાધિ પુરુષ જ 'વ્યાધિમુક્ત' છે એમ લોકમાં સ્થિત છે, તેમ જ ખરેખરે ભવરોગી હતો, તે જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી મુક્ત છે, એમ શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.

કળશ કાવ્ય

ચામર છંદ (નારાયણવત)

વ્યાધિમુક્ત જેહવો પુરુષ લોકમાંછ છે, જન્મમુક્ત તેહવો જ મુક્તિ પ્રાપ્ત એહ છે, ના અભાવ તેહનો, ન મુક્ત એમ ના અહિં, વ્યાધિથી ન વ્યાધિતો વળીય એમ છે નહિં. ૧૫૫

વ્યાધિ આ ભાવજ્ય, જન્મ મૃત્યુ તો વિકાર છે, ચિત્ર મોહ રાગ આદિ વેદના અપાર છે; મુખ્ય આ અનાદિ કર્મજન્ય આત્મનો ભવે, સિદ્ધ એહ સર્વ પ્રાણીને તથા અનુભવે. ૧૫૮ એહ વ્યાધિમુક્ત તેય મુક્ત મુખ્ય આ ઘટે, જન્મ આદિ દોષવિગમે અદોષતા ઘટે; પૂર્વ જન્મ આદિ દોષવંત આત્મ જે હતો, તેહ દોષ તે ટળ્યે અદોષભાવ પામતો. ૧૫૯ તત્ત્વસ્વભાવ તો બલે દબાયલો વિભાવથી, તોય તેહના જ તત્ત્વસ્વભાવ યોગ ભાવથી; ભાવ જે હતો યથા થયો જ તેહનો તથા, -આમ પૂર્વ દોષવંતની ઘટે અદોષતા. ૧૬૦ એહ આત્મનો સ્વભાવ તે સ્વ ભાવ જાણવો, તેહ તત્ત્વથી જ નિજ સર્વભાવ માનવો; ભાવની મર્યાદા તેટલો જ આ સ્વભાવ છે, અન્યથા અતિ પ્રસંગનો જ અત્ર ભાવ છે. ૧૬૧ રોગી, તેહનો અભાવ, તેહથી ભૌંજે નહી, રોગમુક્ત તે કદી ઘટે ન સન્નીતિ થકી; તેમ જન્મરોગી, તદ્દઅભાવ, અન્ય તો અહિં, મુક્ત તોય મુક્ત મુખ્યતો કદી ઘટે નહિં. ૧૬૨ વ્યાધિ ક્ષીણ જે પુરુષનો અહિં થઈ ગયો, વ્યાધિમુક્ત જેમ લોકમાંહિ સ્થિત તે રહ્યો; તેમ જન્મવ્યાધિ ક્ષીણ જેહ આત્મનો થયો, તેહ જન્મરોગી તેથી મુક્ત શાસ્ત્રમાં કહ્યો. ૧૬૩ રોગના અભાવથી ન રોગીનો અભાવ છે, રોગ મુક્ત તે નૌરોગીનો જ સ્વસ્થ ભાવ છે; જન્મના અભાવથી ન આત્મનો અભાવ છે, આત્મ તે નૌરોગી સ્વસ્થ આત્મનો સ્વભાવ છે. ૧૬૪ વિયોગથી વિભાવના સ્વભાવના સુયોગથી, થયો જ મુક્ત આત્મ એહ મુક્ત જન્મરોગથી; સ્વભાવધર્મ યુક્તે અધર્મ કર્મ ટાળિયું, પ્રતાપથી સ્વરૂપના જ જન્મભીજ બાળિયું. ૧૬૫ આત્મ સ્વ સ્વભાવ સ્થિત મુક્ત જે પ્રસિદ્ધ છે, શુદ્ધ તત્ત્વ સહજસ્વરૂપ સિદ્ધ તેથી સિદ્ધ છે; બ્રહ્મ જે પરં બ્રહ્મ સ્વ શુદ્ધ ચેતનાપતિ, શિવ તે સદા સુભાગ્યવાનની પરા ગતિ. ૧૬૬

॥ इति महर्षिधीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनासुखनंदनेन भगवानदासेन
सुमनोनंदनीवृद्धतटीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते धीयोगद्विषसमुच्चयशास्त्रे मुक्त-
तत्त्वमीमांसाधिकारः ॥

ઉપસંહાર : કુલયોગી આદિ સ્વરૂપ- યોગ્યાયોગ્ય વિચાર

એમ પ્રકૃત કહી, સર્વ ઉપસંહાર કહે છે—

અનેકયોગશાસ્ત્રેભ્યઃ સંક્ષેપેણ સમુદ્વૃતઃ ।

દૃષ્ટિભેદેન યોગોઽયમાત્માનુસ્મૃતયે પરઃ ॥ ૨૦૭ ॥

યોગશાસ્ત્રોધી ઉદ્ધર્ષો, એહ સંક્ષેપમાં જ;
દૃષ્ટિભેદથી યોગ પર, આત્માનુસ્મૃતિ કાજ. ૨૦૭

અર્થઃ—દૃષ્ટિભેદ કરીને આ યોગ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપથી સમુદ્વૃત કરવામાં આવ્યો છે; અને તે આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે પરમ-પ્રધાન એવો છે.

વિવેચન

પાતંજલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી દૃષ્ટિભેદ કરીને આ યોગ સંક્ષેપથી-સમાસથી સમુદ્વૃત કરવામાં આવ્યો છે, ક્ષીરમાંથી નવનીતની જેમ પૃથક્ કરવામાં આવ્યો છે. શું અર્થે ? તો કે—આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે, પરમપ્રધાન એવો.

અત્રે સરલતાની-ઋણતાની મૂર્તિ સમા આ ચાત્રકાર મહર્ષિ પોતાના આ ગ્રંથનું મૂલ શું છે ? તેના ઋણતાથી પ્રમાણિકપણે ઋણસ્વીકાર કરે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે—

‘આ ગ્રંથ પાતંજલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપથી સમુદ્વૃત
હૃદયમાંથી કરવામાં આવ્યો છે, હૃદયમાંથી માખણની જેમ પૃથક્-જૂદો કરવામાં
માખણ જેમ આવ્યો છે.’ અનેક યોગશાસ્ત્રોનું દોહન કરીને નવનીત જેવો પરમ
સારભૂત આ યોગગ્રંથ આ મહાન યોગાચાર્યે પૃથક્ કર્યો છે. સાગરનું
મંથન કરી જેમ વિપુલોએ અમૃત પલોઝ્યું હતું, તેમ યોગશાસ્ત્ર-સમુદ્રનું મંથન કરીને

વૃત્તિઃ—અનેકયોગશાસ્ત્રેભ્યઃ—અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી, પાતંજલ આદિમાંથી, સંક્ષેપેણ-સંક્ષેપથી, સમાસથી, સમુદ્વૃતઃ—સમુદ્વૃત કરાયો છે, તેઓમાંથી પૃથક્ કરાયો છે, ક્ષીરમાંથી નવનીતની જેમ. કોના વડે કરીને ? કાણ ? તો કે—દૃષ્ટિભેદેન-ઉક્ત લક્ષણવાળા દૃષ્ટિભેદથી, યોગોઽય-આ યોગ, અધિકૃત જ યોગ શું અર્થે ?—તો કે આત્માનુસ્મૃતયે આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે, પરઃ—પર, પ્રધાન એવો યોગ.

આ મહાવિબુધ શાસ્ત્રકાર ભગવાને આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયરૂપ પરમ યોગામૃત પલોબ્ધું છે. અને સાગરનું મંથન કરવામાં કેટલી મહેનત પડી હશે તે જેમ દેવો જ નહો, તેમ આ યોગશાસ્ત્રમંથનમાં કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે, તે આ પરમ આચાર્યદેવ જ નહો. અને તે મહાવિકટ પ્રયાસે પ્રાપ્ત અમૃતનો રસાસ્વાદ કેવો હશે તે જેમ તે અમરો જ નહો, તેમ અતિ વિકટ પ્રયાસે ઉપલબ્ધ આ યોગામૃતનો રસાસ્વાદ આ અમર કૃતિ સર્જનારા આ પરમ અમૃતસ્વરૂપ યોગાચાર્ય જ નહો. તે તે યોગશાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી વર્ણન છે, અત્રે તેના સારભૂત સંક્ષેપમાં કથન છે. અત્યંત વિસ્તૃત મહાન્ શ્રંધરાશિમાંથી સારભૂત કથનરૂપ રત્ન યોગી કાઢવું એ કાંઈ જેવું તેવું વિકટ કાર્ય નથી. એક અપેક્ષાએ જોઈએ તો સંક્ષેપનો વિસ્તાર કરવો સહેલો છે, પણ વિસ્તારનો સંક્ષેપ કરવો સહેલો નથી. કારણ કે વિસ્તારનો સંક્ષેપ કરવામાં ઘણી બારે કુચળતાની જરૂર પડે છે, અને તે આ આચાર્યવર્યે પૂરેપૂરી દાખવી છે, એમ પ્રગટ દેખાય છે. વળી સંક્ષેપ એટલે કાંઈ અપૂર્ણ-અધૂરું નહિ, પણ ટૂંકામાં છતાં સંપૂર્ણ. જેમ કોઈ પુરુષની પ્રતિકૃતિ-છાત્રી (Portrait) તે પુરુષપ્રમાણ (Life-size) મોટી પણ હોય, ને અંશુલિની સુદ્રિકામાં સમાય એવડી નાની (Lookot-size) પણ હોય, છતાં તે નાની સુદ્રા-પ્રતિકૃતિ પણ પુરુષની તે સંપૂર્ણ આકૃતિ રજૂ કરે છે; તેમ વિસ્તૃત શાસ્ત્ર-કથનનું 'સંક્ષેપ' કથન પણ ટૂંકામાં તદ્દવિધ્યક સંપૂર્ણ શાસ્ત્રવક્તવ્ય રજૂ કરે છે.

સંક્ષેપનો પર્યાય શબ્દ 'સમાસ' પણ એ જ અર્થની પુષ્ટિ કરે છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણા અર્થનો સમાસ કરવો-સમાવવો તે સમાસ અથવા સંક્ષેપ છે. જેમ આકાશમાં અનંત પદાર્થને અવગાહન કરવાની-સમાવવાની શક્તિ છે, તેમ 'સમાસ'નો સત્પુરુષ કથિત શાસ્ત્રસમાસમાં અનંત અર્થ અવગાહવાની-સમાવવાની પરમાર્થ અદ્ભુત શક્તિ છે. આમ આ શાસ્ત્ર અદ્વયશબ્દરૂપ છતાં મહાઅર્થ-સંભારથી સંભૂત છે, અત્યંત આશ્ચર્યગંભીર છે. અને તે આશ્ચર્યની ગંભીરતાની પીછાન પણ જેમ જેમ તેમાં ઊંડા ઉતરીએ-અવગાહન કરીએ તેમ તેમ થતી જાય છે. જેમ સપાટી જોતાં સમુદ્ર ઉપર ઉપરથી તો સાવ સાદો-ઊંડો નહિ હોય એમ જણાય છે, પણ તેના ઊંડાણની ખબર તો તેમાં અવગાહન કરીએ-નિમજ્જન કરી ઊંડા ઉતરીએ ત્યારે જ પડે છે; તેમ ઉપર ઉપરથી જોતાં આ શ્રંધ સાવ સાદો જણાય, પણ તેની આશ્ચર્યગંભીરતાની ખબર તો તેમાં અવગાહન કરીએ-ઊંડા ઉતરીએ ત્યારે જ પડે. આવી અદ્ભુત આશ્ચર્યવાળી અવગાહન શક્તિ-સમાસશક્તિ આ શાસ્ત્રની છે; કારણ કે સમર્થ સત્પુરુષની હથેલી લાગતાં એક સામાન્ય વચન પણ સમર્થ અર્થભર્યું મહાવચન બની જાય છે. આત્માનુભવી સંતરૂપ પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં વર્ણમય શબ્દ 'સુવર્ણ' બની અનંત અર્થલબ્ધિથી ભરપૂર હોય છે. જાનીતું એકેક 'પદ' પરમ 'પદ' પમાડવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ હોય છે. એટલા માટે જ 'સત્પુરુષના એક એક વચનમાં અનંત આગમ રહ્યા છે,'-એ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સુભાષિત વચનમૃત અત્રે યથાર્થ

બાસે છે. અને બાળક જેમ 'સમુદ્ર કેવડો ?' એમ પૂછવામાં આવતાં બે હાથ ખેંચીને કહે કે 'આવડો મોટો,' તેમ આપણે પણ આવા 'સાગરવરગંભીરા' અંધને માટે આશ્ચર્યચકિત થઈ 'આવડો મોટો।' એટલું જ કહી બાલચેષ્ટા માત્ર કરી શકીએ એમ છે ! આ 'સાગરવરગંભીરા' આત્માર્થચૂડામણિની આ પરમાર્થગંભીર કૃતિ માટે આપણે બે શ્રીમાન્ આનંદધનજી યોગિરાજની કૃતિ માટે કાંઈએ કાઢેલા ઉદ્દગારનું કિશિત્ ફેરફાર સાથે અનુકરણ કરીએ તો—

" આશય શ્રી હરિભદ્રનો, અતિ ગંભીર ઉદ્દાર;
બાળક બાંધ પ્રસારીને, કહે ઉદ્ધિ વિસ્તાર. "

" વાલોડપિ કિં ન નિજવાહુયુગં વિતત્ય,
વિસ્તીર્ણતાં કથયતિ સ્વધિયાંતુરાશેઃ । —શ્રી ભક્તામરસ્તોત્ર.

અથવા 'સૂત્ર' જેમ સંક્ષેપ કથનરૂપ, થોડા શબ્દમાં ઘણા અર્થસંઘર્ષરૂપ હોય છે, તેમ આ શાસ્ત્ર પણ તેવું જ હોઈ સૂત્ર સમાન છે સૂત્રનો-દોરાનો દડો ગજવામાં મૂકી શકાય એવો નાનો હોય છે, પણ તેને ઉકેલી બે વિસ્તાર કરીએ, તો 'સૂત્ર' સમુદાય ગાંઠના ગાંઠ સુધી પહોંચે છે; તેમ આ સૂત્રાત્મક શાસ્ત્ર પણ સંક્ષેપ આ શાસ્ત્ર હોઈ સ્વસ્થ શબ્દ પ્રમાણ છે, પણ તેનો પરમાર્થ ઉકેલી તેનો વિસ્તાર કરીએ તો મહાર્થવાળા અંથોના અંથો ભરાય એટલો ઉદ્દાર આશય એમાં ભરેલો છે વળી સૂત્ર-દોરો જેમ મધ્યગિન્દુરૂપ ફેરકણની (Nucleus) આસપાસ વિંટળાયેલ હોય છે, તેમ આ સૂત્રરૂપ શાસ્ત્ર પણ આત્મસ્વભાવ-ચુંજનમય યોગરૂપ મધ્યગિન્દુની આસપાસ વિંટળાયેલ છે. સૂત્રનો દોર હાથમાં હોય તો પતંગ ગમે તેટલો જાણે ચગાવી શકાય છે, નહિં તો દોર છોડી દેતાં પતંગ તરત પડી જાય છે. તેમ આ સૂત્રાત્મક યોગશાસ્ત્રનો સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ યોગનો દોર હાથમાં-લક્ષ્યમાં હોય, તો યોગસિદ્ધિરૂપ પતંગ ગમે તેટલો જાણે જીર્ણ-જીર્ણ યોગભૂમિકાઓ પર્યંત ચઢાવી શકાય છે, નહિં તો તે સ્વરૂપાનુસંધાનનો દોર છોડી દેતાં તરત યોગજ્વલતારૂપ અધઃપતન થાય છે. મુક્તામાળામાં જેમ વિવિધ મુક્તાક્ષ એક સૂત્રમાં પરોવેલ હોય છે, તેમ મુક્તામાળારૂપ આ યોગશાસ્ત્રમાં વિવિધ સૂક્તરૂપ મુક્તાક્ષ એક આત્મસિદ્ધિરૂપ સૂત્રમાં પરોવેલ છે. જેમ પુષ્પહારમાં વિવિધ પુષ્પો એક સૂત્રથી શુથેલા હોય છે; તેમ આ યોગશાસ્ત્રરૂપ પુષ્પહારમાં વિવિધ સુભાવિત પુષ્પો યોગદૃષ્ટિરૂપ એક સૂત્રથી શુથેલા છે. જેમ પુષ્પરાશિ કંઠે ધારણ કરી શકાતો નથી, પણ વિવિધ ચુટેલા પુષ્પો એક સૂત્રમાં શુથી હાર બનાવેલા હોય તો મુખેથી કંઠે ધારણ થઈ શકે છે; તેમ મહાઅંધરાશિ કંઠે ધારણ કરવો સહેલો નથી, પણ વિવિધ સૂક્ત-પુષ્પો ચૂટી એક યોગ-સૂત્રમાં કળામયરીતે

શુંથેલો આ યોગશાસ્ત્રરૂપ હાર સુખેથી 'કંઠે' પારણ થઈ શકે એમ છે. આમ સંક્ષેપ કથનને લીધે આ યોગશાસ્ત્રને અનેક પ્રકારે સૂત્રની ઉપમા થઈ છે.

વળી અત્રે સંક્ષેપ કથનમાં 'સિંધુ-ગિંદુ' અને 'વૃક્ષ-ળીજનું' દર્શાવત પણ થઈ છે. 'સિંધુમાં ગિંદુ' છે ને 'ગિંદુમાં સિંધુ' છે, 'વૃક્ષમાં ળીજ' છે ને 'ળીજમાં વૃક્ષ' છે, તેમ અત્રે પણ થઈ છે. તે આ પ્રકારે:-સિંધુની જે રચના (Composition) છે 'સિંધુ-ગિંદુનું' તે ગિંદુની રચના છે. સિંધુમાં જે જે ભૌતિક તત્ત્વો (Elements) છે, દર્શાવત તે તે તે જ પ્રમાણમાં તેના પ્રત્યેક ગિંદુમાં છે. આખા સમુદ્રનું પૃથક્કરણ કરતાં જે તત્ત્વો નીકળે છે, તે જ તત્ત્વો તે જ પ્રમાણમાં એક ગિંદુનું પૃથક્કરણ કરતાં નીકળે છે. આખા સમુદ્રનો જે સ્વાદ છે, તે તેના પ્રત્યેક ગિંદુનો સ્વાદ છે. એક ગિંદુ ચાખ્યું એટલે આખો સમુદ્ર ચાખ્યો એટલા જ માટે કહ્યું કે-સિંધુમાં ગિંદુ છે ને ગિંદુમાં સિંધુ છે. તેમ સમસ્ત યોગશાસ્ત્રરૂપ સિંધુની જે રચના છે, તે આ તેમાંથી સંક્ષેપે સમુદ્રુત ગિંદુરૂપ યોગશાસ્ત્રની રચના છે. તે તે પ્રવચન-સિંધુમાં જે જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વો છે, તે તે તે જ પ્રમાણમાં તેના ગિંદુરૂપ આ યોગશાસ્ત્રમાં છે. આખા યોગશાસ્ત્ર-સમુદ્રનું પૃથક્કરણ કરતાં જે તત્ત્વો નીકળે છે, તે જ તત્ત્વો તે જ પ્રમાણમાં આ ગિંદુરૂપ યોગશાસ્ત્રનું પૃથક્કરણ કરતાં નીકળે છે. એક અમૃત અલેદ પરમ અમૃતરસ સાગરસ્વરૂપ સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર-સિંધુનો જે પરમામૃતમય રસાસ્વાદ છે, તે જ આ તેની વાનકીરૂપ યોગશાસ્ત્ર-ગિંદુનો રસાસ્વાદ છે. આ યોગ-ગિંદુ જેણે ચાખ્યું, તેણે સમસ્ત યોગ-સિંધુ ચાખ્યો. આમ આખો 'પ્રવચનસમુદ્ર' આ પરમ અમૃતમય યોગશાસ્ત્રરૂપ એક 'ગિંદુમાં' ઉત્તરી આવ્યો છે-ઉછેરી આવ્યો છે,-કે જેનો રસાસ્વાદ સર્વસુલભ થઈ પડ્યો છે. યોગિરાજ રાજચંદ્રજીનું ટકોટીચું સુભાષિત છે કે:-

“ પ્રવચન સમુદ્ર ગિંદુમાં, ઉલટી આવે જેમ;

ચોઈ પૂર્વની લગ્નિધનું, ઉદાહરણ પણ તેમ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

વૃક્ષની જે રચના છે, તે સંક્ષેપરૂપમાં (miniature form) ળીજની રચના છે. વૃક્ષના અંગ-પ્રત્યંગ, શાખા-પ્રશાખા જે પ્રમાણે વ્યક્ત રૂપમાં છે, તે જ પ્રમાણે અવ્યક્ત-રૂપે તેના અંગ-પ્રત્યંગનું પ્રતિનિધિત્વ ળીજમાં છે. વૃક્ષમાંથી ળીજની વૃક્ષ-ળીજનું ઉત્પત્તિ અને ળીજમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ હોય છે, આ સનાતન ક્રમ છે. દર્શાવત આખા વૃક્ષનું સર્વ (Essence) એક ળીજમાં આવીને રહ્યું છે. એટલા માટે જ કહ્યું કે-વૃક્ષમાં ળીજ છે ને ળીજમાં વૃક્ષ છે. તેમ સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર એક વિશાળ વૃક્ષસ્વરૂપ છે, અને તેના સંક્ષેપ સારસંહોદરૂપ આ યોગશાસ્ત્ર ળીજસ્વરૂપ છે તે યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષની જે સંકલનારૂપ રચના છે, તે સંક્ષેપ-રૂપમાં આ યોગશાસ્ત્રની રચના છે; તે યોગશાસ્ત્રવૃક્ષના જે અંગ પ્રત્યંગ, શાખા-પ્રશાખા

જે પ્રમાણે વિસ્તૃત રૂપમાં છે, તે અત્રે ખીજરૂપ યોગશાસ્ત્રમાં સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપે (In Concentrated & condensed form) છે. અખિંદ યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષમાંથી સંક્ષેપ કરતાં જેમ આ યોગશાસ્ત્ર-ખીજની ઉત્પત્તિ છે, તેમ આ યોગશાસ્ત્ર-ખીજનો વિચાર-વિસ્તાર કરતાં તેમાંથી સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષની ઉત્પત્તિ સંભવે છે આમ આખા યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષનું સંપૂર્ણ તત્ત્વમય સત્ત્વ આ એક યોગશાસ્ત્ર-ખીજમાં એકત્ર આવી વસ્યું છે. એવું આતું આશયશક્તિરૂપ અદ્ભુત સામર્થ્ય છે! માત્ર તેની વ્યક્તિ કરનાર-ખોજનાર કુશળ સાચો જિજ્ઞાસુ તત્ત્વગવેષક સંયોધક જોઈએ! અસ્તુ!

વળી સૂક્ષ્મ ને સ્થૂળ રૂપ આપવું સહેલું છે, પણ સ્થૂળને સૂક્ષ્મ રૂપ આપવું જેમ સહેલું નથી; અથવા નાના ચિત્રને મોટું બનાવવું સહેલું છે, પણ મોટાને નાનું બનાવવું જેમ સહેલું નથી; તેમ સંક્ષેપનો વિસ્તાર કરવો તે સહેલો છે, પણ વિસ્તારનો સંક્ષેપ કરવો સહેલો નથી. એટલે અનેક યોગશાસ્ત્રરૂપ સંક્ષેપ દુબકર કામધેતુને દોહીને, તેમાંથી આ સંક્ષેપરૂપ નવનીત ખેંચી ફાલી સર્વસુલભ કરી આપવું, -એ કંઈ જેવું તેવું-નાતું સૂનું કાર્ય નથી, મહાદુર્ધંદ કાર્ય છે, -ઉત્તમ કળાતું કામ છે. અને તેવી સક્ષર સંકલનારૂપ ઉત્તમ કળાકૃતિ કરવામાં આ આચાર્યશ્રી એક્ષા છે, પરમ કુશળ છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહી નાંખવાની એમની સિદ્ધહસ્ત અદ્ભુત કળામય ચમત્કૃતિ એમની પ્રત્યેક કૃતિમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. 'થોડું લખ્યું ઝાઝું કરી બાણજે' -એ લોકોક્તિ એમની આ અનોખી વિશિષ્ટ શૈલીમાં ચરિતાર્થ થતી જણાય છે.

‘ પાતંગલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી આ સંક્ષેપથી સમુદ્ધૃત છે ’ -એ ઉપરથી મહાત્મા અંતકારે પોતાની લઘુતાનો, નિરક્ષિમાનિતાનો, કૃતજ્ઞતાનો, પ્રમાણિકતાનો, નિર્દોષતાનો, સરળતાનો, મહાતુભાવતાનો, ઉદારતાનો, નિરાશ્વરતાનો, અધ્યક્ષતાનો, ને સર્વ દર્શન પ્રત્યે સમભાવરૂપ સહિષ્ણુતાનો પરિચય આપણને આપ્યો છે, અને એમ કરી પોતાની અતિ ઉચ્ચ કૌટિની મહત્તા પરમ ઉદારતા નૈતિક ને આધ્યાત્મિક મહત્તાની ઝાંખી કરાવી છે. એ સુચ્ચ વાંચક સ્વયં સમજી શકે એમ છે, તેમાં પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી ખીના એ છે કે-ખીજાઓ બ્યારે અન્ય દર્શનીઓના નામથી પણ સૂચાય છે વા અચકાય છે, વા ભડકે છે, ત્યારે આ પરમ ઉદાર મહાનુભાવ આચાર્યવરે બેધડક અન્ય દર્શનીય શાસ્ત્રોનો પણ નામોદ્દેશ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક કર્યો છે. અને આવા પરમ યોગમાર્ગના યથાર્થ જ્ઞાતા આમ કરે એમાં કાંઈ આચર્ય નથી; કારણ કે યોગમાર્ગમાં સર્વ દર્શનોની એકતા છે, યોગ માર્ગ સર્વ દર્શનોને સંમત ને પરમ ઇષ્ટ છે બલે સંસારના માર્ગ અનેક હોય પણ મોક્ષનો માર્ગ-યોગમાર્ગ તો એક જ છે, કારણ કે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યોજન-યોગ કરવો તે જ એક તેનો ઉદ્દિષ્ટ લક્ષ્ય છે. એટલે આવા મોક્ષસાધક

યોગમાર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં મતદર્શનલેદના તુમ્હ આશ્રહને અવકાશ ક્યાંથી હોય ? પોતાનો સિદ્ધાંત કે પારકો સિદ્ધાંત એવો છુદ્ધ લેદ સુસુષ્ણ યોગીઓને ક્યાંથી હોય ? ત્યાં તો દૃષ્ટ-ઈષ્ટથી અળાપિત એવો જે સત્ય તત્ત્વપ્રતિપાદક સિદ્ધાંત હોય, તેનું જ સુક્ષ્મ કંઠે ને ખુદલા હૃદયે ગ્રહણ હોય; જે કોઈ પણ રીતે ‘આત્મા આત્મત્વ પામે’ એ જ રીતે ત્યાં પ્રમાણ હોય. (બુઓ પૃ. ૩૬૭-૩૬૮, તથા આત્મસિદ્ધિની ગાથા પૃ. ૪૩૬).

“ આત્મીયઃ પરકીયો વા કઃ સિદ્ધાંતઃ વિપશ્ચિતાત્મ ।

દટ્ટેષ્ટાવાપિતો યસ્તુ યુક્તસ્તસ્ય પરિમહઃ ॥ ” —યોગબિંદુ, શ્લો. ૫૨૪.

એટલા માટે મતદર્શનનો જેને લેશ માત્ર આશ્રહ-અભિનિવેશ છે જ નહિં એવા આ પરમ યોગાચાર્યે એ જ નીતિરીતિનું અનુસરણ કર્યું હોય, તે અત્યંત યુક્તિયુક્ત છે; કારણ કે સર્વ દર્શનોનો સમન્વય (Unity) સાધવામાં તેઓશ્રી પરમ કુશળ (Expert) હોઈ, અન્ય દર્શનોકત યોગનો સ્વદર્શનોકત યોગમાં સંગોપાંગ અવતાર કરવાનું ને પરસ્પર સુમેળ સાધવાનું ભગીરથ કાર્ય તેમણે અજબ કુશળતાથી કરી બતાવ્યું છે ! કે જે મત-દર્શનના આશ્રહ વિના સર્વ દર્શનીઓના પરમ ધન્યવાદને પાત્ર છે ! તથાસ્તુ !

આમ સંક્ષેપકથન જેમ આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા છે, તેમ આ ગ્રંથનો ખાસ વિષય પણ એની બીજી વિશિષ્ટતા છે. અને તે વિષય દષ્ટિલેદથી યોગનું કથન-એ છે, અર્થાત્ યોગદષ્ટિના વિકાસ પ્રમાણે અત્રે યોગનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે. દષ્ટિલેદથી ઉપરમાં પ્રત્યેક દષ્ટિમાં સ્પષ્ટપણે વર્ણવવામાં આવ્યું તેમ આ યોગદષ્ટિ યોગકથન આત્માનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સૂચવનારી ‘આધ્યાત્મિક’ યંત્રપદ્ધતિ (Spiritual Instrument) છે. જેમ જેમ આ યોગદષ્ટિ ઉન્મીલન પામતી જાય છે-ઉઘડતી જાય છે, તેમ તેમ આત્મા ઉચ્ચ ઉચ્ચ યોગભૂમિકા પર આરૂઢ થતો જાય છે, અને છેવટે પૂર્ણ ઉન્મીલન-વિકાસ થતાં પરમ યોગારૂઢ સ્થિતિને પામે છે. મહાસમર્થ ભાવયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશ્યું છે તેમ-થર્મોમીટર (Thermometer), ઉષ્ણતામાપક યંત્ર (પારાશીરી) ઉપરથી જેમ શરીરની ઉષ્ણતાનું માપ થઈ શકે છે, તેમ આ ‘યોગદષ્ટિ’ રૂપ આત્મદશામાપક આધ્યાત્મિક યંત્ર ઉપરથી આત્માની યોગવિકાસરૂપ આત્મદશાનું માપ નીકળી શકે છે. આત્માનો આધ્યાત્મિક ગુણવિકાસ સમજવા માટે જેમ ઓદ ગુણસ્થાનક પદ્ધતિ છે, તેમ આ અષ્ટ યોગદષ્ટિરૂપ વિશિષ્ટ યોગપદ્ધતિ પણ છે.

આવો આ યોગદષ્ટિ ગ્રંથ સંક્ષેપથી શું અર્થે ગુંધવામાં આવ્યો છે ? તેનું શું

પ્રયોજન છે ? તે અત્ર સ્પષ્ટ કર્યું છે કે 'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે'; અર્થાત્ પોતાની અનુસ્મૃતિને અર્થે, પોતાની યાદીને માટે, આત્માર્થે. જેમ કોઈ 'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે' પોતાને વિસ્મૃતિ ન થાય ને સ્મૃતિ રહે તે માટે કોઈ વિષયની ટુંકામાં યાદી ટપકાવી લે, તેમ આ આચાર્યજી કહે છે કે-પોતાને વિસ્મૃતિ ન થાય ને અનુસ્મૃતિ રહે તે ખાતર મેં આ યોગવિષયની યાદી (Memorandum) મ્હારા પોતાના આત્માના ઉપકારાર્થે-આત્માર્થે સંક્ષેપમાં નોંધી છે. સંક્ષેપમાં નોંધેલી યાદી પર જેમ ઝડપથી નજર ફેરવી જવાય છે, અને તેમાંથી કંઈ વસ્તુ થઈ ગઈ ને કંઈ રહી ગઈ તેનો તુરત જ ખ્યાલ આવે છે; તેમ આ યોગદષ્ટિની સ્પષ્ટિ યાદી પ્રત્યે ઝડપથી દષ્ટિ ફેરવી જવાય છે, ને તેમાંથી પોતાના આત્મા પરત્વે કંઈ શુભસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ ને કંઈ રહી ગઈ, તેનો ઝટ ખ્યાલ આવી જાય છે. અને પછી યાદીમાંથી રહી ગયેલી વસ્તુ પ્રત્યે જેમ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થાય છે, તેમ અને પછી પ્રાપ્ત થવી રહી ગયેલી સાધ્ય શુભસ્થિતિ પ્રત્યે લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થાય છે, ને અનુક્રમે આત્મપરાક્રમથી તેની સિદ્ધિ થાય છે. આમ આત્માર્થે-આત્મોપયોગાર્થે આ યાદી અત્યંત ઉપકારી છે.

તેથી જ આ પરમ આત્માર્થી આચાર્યવર્યનો કહેવાનો આશય એ છે કે-હું 'યોગમાર્ગ'નો પ્રવાસી આત્માર્થી છું-સુસુષુ છું. મોક્ષસાધક યોગમાર્ગે આગળ વધવા મુજબ હું ઇચ્છાયોગી સાધક-'સાધુ' છું. અને આ યોગદષ્ટિ 'કામ એક આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિના સીમાચિહ્નરૂપ (Milestone) છે, એ આત્માર્થનું' ઉપરથી આત્મદશાનું માપ નીકળી શકે છે. એટલે તે તે યોગદષ્ટિના યથોક્ત લક્ષણ મ્હારા પોતાના આત્મામાં છે કે નહિ ? તેનું 'અંતર્મુખ અવલોકન' (Introspection) કરતાં સતત જાન રહે, અનુસ્મરણ રહે, તેની ખાતર કેવળ આત્માર્થે જ મેં આ યોગદષ્ટિ અંધની શુંથણી કરી છે. જો આ યોગદષ્ટિ નિરંતર દષ્ટિ સન્મુખ હોય, તો મ્હારા પોતાના આત્માની યોગદષ્ટિ કેટલી વિકાસ પામી છે, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે, જેથી કરીને પ્રાપ્ત યોગસ્થિતિનું જેમ 'જ્ઞેમ' થાય, સુહૃદપણ-સુરક્ષિતપણું થાય, અને અપ્રાપ્તનો જેમ 'યોગ' થાય, તેમ પ્રવર્તવા માટે મને આત્માનુસ્મૃતિ રહે આમ કેવળ આત્મકલ્યાણ જ આ અંધ રચવામાં હેતુ છે. બાકી ખ્યાતિ માટે, કે પૂજાસત્કાર માટે, કે યશ માટે, કે આ લોક-પરલોક સંબંધી અન્ય કોઈ લાભ માટે, આ અંધ રચવાનું અમારે કોઈ પ્રયોજન છે જ નહિ. એ બધા તુચ્છ હેતુઓ તો હાલાહલ 'વિષ' નાળી અને છેલ્લા છે અમારે તો કેવળ આત્મ-સિદ્ધિરૂપ પરમ અમૃતમય આત્માર્થનું જ કામ છે, બાકી બીજો ખ્યાતિ આદિ કામનારૂપ 'મનરોગ' અમને છે નહિ. 'કામ એક આત્માર્થનું', બીજો નહિ મનરોગ'. અથવા 'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે'-એટલે આત્માના અનુસ્મરણ અર્થે, આ યોગદષ્ટિનું અર્થન છે. આ યોગદષ્ટિ નિરંતર આત્માનું અનુસ્મરણ કરાવે છે; કારણ કે આત્મસ્વરૂપ સાથે યુજન તેનું નામ 'યોગ' છે, અને આ યોગદષ્ટિ તેવા સ્વભાવયુજન

યોગના અભ્યાસરૂપ છે. એટલે આ યોગદષ્ટિથી નિરંતર આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ રહે છે, દેહાધ્યાસ દષ્ટિ છૂટી સતત આત્મા લક્ષી દષ્ટિ રહે છે, એથી કેવળ આત્મસિદ્ધિરૂપ એક આત્માર્થનું જ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે.

“ નો'ય પૂતદિતી જો કામના રે, નો'ય બહાણું અંતર બવહુંઃખ....મૂળ મારગ.

માત્ર કહેવું પરમારથ હેતુથી રે, કોઈ પામે સુમુક્ષુ જો વાત....મૂળ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ સર્વથા આત્માર્થ જ આ અંતર પ્રયોજન હોઈ, આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે આ દષ્ટિલેહરૂપ યોગ પરમ છે, પ્રધાન છે, શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે ઉપરમાં વિવેચીને કહ્યું તેમ, પ્રાપ્ત યોગના ક્ષેત્રમાં અને અપ્રાપ્તના યોગમાં પરમ ઉપકારી હોવાથી, તેમ જ નિરંતર આત્મસ્વભાવની અનુસ્મૃતિરૂપ સતત જાગૃત ઉપયોગ રખાવતો હોવાથી, આ યોગદષ્ટિથી પર એવો બીજો કયો યોગ હોઈ શકે વારુ ?

પ્રયોજનાન્તર (બીજું પ્રયોજન) કહે છે:—

કુલાદિયોગભેદેન ચતુર્ધા યોગિનો યતઃ ।

અતઃ પરોપકારોઽપિ લેશતો ન વિરુદ્ધયતે ॥ ૨૦૮ ॥

કુલ આદિ યોગલેહથી, યોગી ચાર પ્રકાર;
એથા વિરોધ ન પામતો, કાંઈ પર ઉપકાર. ૨૦૮

અર્થ:—કારણ કે કુલયોગ આદિ લેહે કરીને યોગીઓ ચાર પ્રકારના છે, એથી કરીને આ યોગઅંતર થકી કંઈક એમનો પરોપકાર પણ વિરોધ નથી પામતો.

વિવેચન

કુલ આદિ યોગલેહને લીધે યોગીઓ પણ સામાન્યથી ચાર પ્રકારના છે. એથી કરીને તથાવિધ કુલયોગી આદિની અપેક્ષાએ એઓને પણ આ યોગદષ્ટિ અંતર થકી લેશથી-કંઈક ઉપકાર થવો વિરોધ પામતો નથી, કારણ કે તેઓને યોગ પ્રત્યે પક્ષપાત હોય છે.—ઉપરમાં ‘આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે’—આત્માર્થરૂપ સ્વઉપકાર અર્થેનું આ યોગદષ્ટિ-શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન કહ્યું; અને પર ઉપકાર અર્થેનું ગોણુ પ્રયોજન કહ્યું છે.

વૃત્તિ:—કુલાદિયોગભેદેન-કુલાદિ યોગ લેહથી,—ગોત્ર, કુલ, પ્રવૃત્તયક, નિબળ યોગરૂપ લક્ષણ-વાળા યોગલેહથી, ચતુર્ધા-ચાર પ્રકારના, યોગિનો યતઃ—કારણ કે યોગીઓ સામાન્યથી છે. એથી શું ? તો કે—પરોપકારોઽપિ—પરોપકાર પણ,—તથાવિધ કુલયોગી આદિની અપેક્ષાએ, લેશતો ન વિરુદ્ધયતે—લેશથી વિરુદ્ધ નથી હોતો,—જરાક આના થકી પણ વિરોધ નથી પામતો, કારણ કે તેઓને યોગ પ્રત્યે પક્ષપાત છે માટે. એમ બાવ છે,

જેમ આ ગ્રંથ આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે—પોતાના આત્માની અનુસ્મૃતિ અર્થે ઉપકારી છે, તેમ બીજા પણ તથારૂપ યોગ્યતાવાળા આત્માઓને આ ગ્રંથ કંઈક ઉપકારી ધણ શકવાનો સંભવ પણ છે; કારણ કે તેઓનું આત્મત્વ સમાન છે, એટલે તેઓને કુલયોગી પણ આના થકી આત્માનુસ્મરણ થવાનો—આત્મજ્ઞાન આવવાનો સંભવ છે. આદિને કંઈક સર્વ આત્માઓનો સ્વભાવરૂપ ધર્મ સમાન હોવાથી સમાનધર્મી—ઉપકાર સાધર્મિક એવા અન્ય આત્માઓને પણ, જો તેઓ આ સંસ્કાર ઝીલે તો, આના થકી આત્મભથ્થતિરૂપ આત્મલાભ થવો સંભવે છે, કારણ કે ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાળ સુધી રહેલા સિંહશિશુને જેમ સિંહને ડેખીને સ્વરૂપપદ્મ ભાન થાય છે, (જુઓ પૃ. ૧૧૩) તેમ પરવસ્તુના અનાદિ સંસર્ગમાં—પરિચયમાં રહેલા આત્માને પણ આના થકી આત્મસ્વરૂપના દર્શનથી નિજ સ્વરૂપનું અનુસ્મરણ થાય એવી સંભાવના છે.

અને તે સંસ્કાર ઝીલવા (Reception) માટે પણ કંઈક તથારૂપ યોગ્યતા જોઈએ છે. જેમ રેડિઓ પ્રવચનના (Radio Broadcasting) વાયુતરંગ—આંદોલન (Waves) ઝીલવા માટે રેડિઓ યંત્ર અમુક ચોક્કસ કક્ષા પર—રેખાંશ ‘જેગ’ વિના (Wave-length) પર હોવું જોઈએ, તો જ તે ઝીલી શકાય છે, જેગ નહિં નહિં તો નહિ; તેમ આ યોગ—પ્રવચનના સંસ્કાર—તરંગ—આંદોલન (Vibrations) ઝીલવા માટે આત્મા પણ અમુક ચોક્કસ યોગ્યતારૂપ કક્ષા પર—યોગરેખાંશ પર સ્થિતિ કરતો હોવો જોઈએ, તો જ તે ઝીલી શકાય છે, નહિં તો નહિં. અથવા પાત્ર વિના વસ્તુ રહી શકતી નથી, તેમ તથારૂપ પાત્ર વિના આ આત્મિક જ્ઞાનરૂપ વસ્તુ રહી શકતી નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ મોક્ષમાળામાં કહ્યું છે તેમ—‘પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન.’ ‘જેગ’ (યોગ્ય) જીવ વિના આ ‘જેગ’રૂપ મહત્ત્વ વસ્તુ જીવની શકાય એમ નથી. જેમ સિંહજીવું દૂધ સિંહસુતને જ જરૂર છે—‘સિંહજીવું કેરું દૂધ તે તો સિંહસુતને જરૂર,’—બીજાની તો હોજરી જ ફાટી જાય; તેમ આ ‘જેગ’રૂપ પરમાત્મ પણ તથારૂપ યોગ્યતાવાળા જોગીજનોને જ જરૂરી શકે એમ છે, બીજાને—અજોગીઓને તો તે જરૂર એમ નથી, એટલું જ નહિં, પણ મિથ્યાઅભિમાનરૂપ અજીર્ણ—અપચો ને ઉદરપીડા ઉપજાવે એમ છે.

અને તે જોગીજનોના ચાર પ્રકાર છે, કારણ કે ગોત્રયોગ, કુલયોગ, પ્રવૃત્ત-ચક્રયોગ, ને નિષ્પત્તયોગ—એમ યોગના ચાર પ્રકાર છે એટલે ગોત્રયોગી, કુલયોગી, પ્રવૃત્તચક્રયોગી, ને નિષ્પત્તયોગી એમ યોગીઓના પણ સામાન્યથી ચાર પ્રકારના ચાર પ્રકાર છે (જેનું લક્ષણ હવે પછી કહેશે) એઓને પણ યથા-યોગી સંભવ આ યોગગ્રંથથી ઉપકાર થવો સંભવે છે. અને તે ઉપકાર થવાનું કારણ પણ તેઓને યોગ પ્રત્યેના અંતરંગ ભાવથી પક્ષપાત હોય છે, એ છે; તેઓને કુદરતી રીતે જ યોગ વિષય પ્રત્યે પ્રશસ્ત રાગ—નૈસર્ગિક પ્રેમ હોય છે,

એ છે. કારણ કે તેઓનું માનસિક વલણ (Inclination) સ્વભાવથી જ યોગ પ્રત્યે પક્ષપાતથી (Bias) હોય છે. તેઓનું આત્મપરિણમન યોગ પ્રત્યે પરિ-ભ્રમન કરતું-સર્વથા નહીં પડતું હોય છે. આમ આ યોગદષ્ટિ અંધ જેમ મુખ્યપણે આત્માર્થ-આત્મોપકારાયે છે, તેમ ગોણપણે પરાર્થ-પરોપકારાર્થે પણ છે. તાત્પર્ય કે-સ્વ-પર ઉપકાર એ આ અંધનું ઇષ્ટ પ્રયોજન છે. મહાપુરુષો સ્વ ઉપકાર અર્થે જે કૃતિ રચે છે, તે આત્મવ્યંગિકપણે સર્વ ઉપકારાર્થે-સાર્વજનિક ઉપયોગની પણ થઈ પડે છે, તેનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સરખાવો—

“ ન કવિત્વાભિમાનેન ન કીર્તિપ્રસરેચ્છયા ।

કૃતિઃ કિન્તુ મદીયેયં સ્વચોધાયૈવ કેવલમ્ ॥ ”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યલક્ષ્મી શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ,

અને આ ઉપરથી એ પણ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે કે-આવા સાચા પરોપકારપરાયણ સંત મહાત્માઓ જે સ્વ ઉપકાર કરે છે તે જ અરેખરો પર ઉપકાર કરવાને સમર્થ હોય છે; જે આત્માર્થરૂપ સ્વાર્થ સાધે છે તે જ સ્વ-પર ઉપકાર પરમાર્થરૂપ પરાર્થ સાધી શકે છે. કારણ કે જે સ્વ ઉપકાર નથી કરતો, તે પર ઉપકાર પણ નથી કરી શકતો; જે આત્માર્થ નથી સાધતો, તે પરાર્થ પણ નથી સાધી શકતો. કારણ કે ‘કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે.’ ‘પોતાનું નહિં સાધ્યું કાંઈ, ઉકાળશે પરતું શું બાક ?’ પણ આત્માર્થ સાધ્યા વિના જે પરાર્થ કરવાની હૃદતા કરે છે, વા શેખી કરે છે, તે તો જાનને ગુમાવે છે, અતોબ્રહ્મ તતોબ્રહ્મ થાય છે. જે પોતાના આત્માને ઉપદેશ દીધા વિના પરને ઉપદેશ દેવા જાય છે, તે પોતાનું કે પરતું હિત કરી શકતો નથી; કારણ કે સ્વાચરણરૂપ ચારિત્રના જળ વિના તેની ધારેલી અસર નીપજતી નથી, અન્યના હૃદયને સ્પર્શ થતો નથી, ને ‘પથર પર પાણી’ ટાળ્યા જેવું થાય છે. એટલા માટે જ સન્માર્ગના જ્ઞાતા સદુપદેશ સત્પુરુષોનું સૌથી પ્રથમ ને મુખ્ય પ્રયોજન સ્વાત્માને ઉપદેશ દેવાનું હોય છે, કારણ કે તે ભાવિતાત્માઓ સારી પેઠે બાવે છે કે-‘હે જીવ ! તું ઉપદેશ મ દે, પ્રથમ તું જ ઉપદેશ લે, કારણ કે તે જ્ઞાનીનો દેશ સર્વથી ન્યારો ને અગમ છે.’ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું આ માર્મિક વચનામૃત સર્વ સુસુષ્કઓએ અંતરમાં કોતરી રાખવા યોગ્ય છે કે:—

“ મત દે તું ઉપદેશકું, પ્રથમ લેહિ ઉપદેશ;

સળસે ન્યારા અગમ છે, વેા જ્ઞાનીકા દેશ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ આવા સદુપદેશ સાધુચરિત સત્પુરુષોની વ્યાખ્યાનપ્રવૃત્તિ પણ જેમ મુખ્યપણે ગોટ્ટી-ઉચ્ચસ્તરે સ્વાધ્યાયરૂપ હોય છે, તેમ આવી અંધલેખનપ્રવૃત્તિ પણ મૂક-મૂંગા

સ્વાધ્યાયરૂપ-સજ્જાયરૂપ જ હોય છે; નહિં કે વાગ્જાલ વિસ્તારનારા આ તો 'સાધુ'નો વાચસ્પતિઓની જેમ જન-મનરંજનકારિણી; કારણ કે તેઓ સારી પેઠે મૂંગો બને છે કે-જ્યાં આત્મસાક્ષીએ ધર્મ છે, ત્યાં જનનું શું કામ છે ? સ્વાધ્યાય છે જનમનરંજન ધર્મનું મૂલ્ય એક ફૂટી બદામ પણ નથી.

“આતમ સામે ધર્મ જ્યાં, ત્યાં જનનું શું કામ ?

જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ.”—શ્રી ચિદાનંદજી.

એટલા માટે જ આવા સ્વાધ્યાયનિમગ્ન, સાચા આત્માર્થી, ‘ભવવિરહ’ને અંખનારા ખરેખરા મુમુક્ષુ, મોક્ષસાધક સાચા સાધક-સાધુ, અધ્યાત્મરસપરિણુત, કાવિતાત્મા આ શાસ્ત્રકર્તા મહાયોગીની આ સ્વાધ્યાય ઉદ્દેશ્યવા અધાપિ અન્ય જીવતી જાગતી અધ્યાત્મરસપિપાસુ મુમુક્ષુ જોગીજનોના હૃદયને સ્પર્શી તેમના પર જ્યોત જેવા અપાર ઉપકાર કરે છે. જીવતી જાગતી જ્યોત જેવા આ જોગીરાજની આ જોગી ચેતનવંતી જોગવાણી જોગીજનોને ભગ્ન કરી, તેમના અંતરમાં નિર્મલ આત્મજ્યોતિરૂપ યોગ-પ્રદીપ પ્રગટાવે છે. અને યાવચ્ચંદ્રિવાકરો પ્રગટાવતી રહેશે એવું એમાં પરમ દેવત છે ! અસ્તુ !

તેમાં અત્રે—

કુલપ્રવૃત્તચક્રા યે ત એવાસ્યાધિકારિણઃ ।

યોગિનો ન તુ સર્વેઽપિ તથાઽસિદ્ધયાદિભાવતઃ ॥ ૨૦૯ ॥

કુલયોગી પ્રવૃત્તચક્ર જે, અધિકારીઓ તે જ;

તથા અસિદ્ધયાદિ ભાવથી, ન યોગીઓ સર્વે જ. ૨૦૯

અર્થઃ—જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે, તેઓ જ આના અધિકારીઓ છે, નહિં કે સર્વેય યોગીઓ, કારણ કે તેઓને તેવા પ્રકારે અસિદ્ધિ આદિનો ભાવ છે.

વિવેચન

તેમાં જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી છે, તેઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના પાત્ર

વૃત્તિઃ—કુલપ્રવૃત્તચક્રા યે—જેઓ કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે, ત પવાસ્યાધિકારિણઃ—એઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારીઓ છે, અહં છે, યોગિનો-યોગીઓ, ન તુ સર્વેઽપિ—નહિં કે સર્વેય સામાન્યથી. આ કારણથી ? તો કે-તથા-તથાપ્રકારે, અસિદ્ધયાદિભાવતઃ—અસિદ્ધિ આદિ ભાવને લીધે,—જોગીઓને અસિદ્ધિભાવને લીધે, અને આદિ સ્વસ્થી નિબળ(સિદ્ધ) યોગીઓને સિદ્ધિભાવને લીધે

અધિકારી યોગીઓ છે, - ખીજ નહિ; કારણ કે ગોત્રયોગીને તથા પ્રકારની યોગ્યતાની અસિદ્ધિ હોય છે, તેથી તેઓ આના અનધિકારી છે; અને નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીને તો તથા પ્રકારની યોગસિદ્ધિ ધર્મ ચૂકી છે, એટલે તેઓને હવે આવા યોગશ્ર્ધનું પ્રયોજન રહ્યું નહિ' હોઈ તેઓ પણ અત્ર અનધિકારી છે.

પ્રત્યેક વસ્તુ પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર-અધિકારાનુસાર શોભે છે. સામાન્ય લોક-વ્યવહારમાં પણ અધિકારી પ્રમાણે ઉચ્ચ-નીચ પદવીરૂપ અધિકાર અપાય છે. તેમ પરમાર્થરૂપ શાસ્ત્રવ્યવહારમાં પણ અધિકારી પ્રમાણે ધર્મસાધનને 'પાત્ર વિના અધિકાર ઘટે છે 'અધિકારિવશાત્ શાસ્ત્રે ધર્મસાધનસંસ્થિતિઃ' - એ વસ્તુ ન રહે' શ્રી અષ્ટકમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીનું સુપ્રસિદ્ધ સુમાપિત છે. રાજ્યાધિકાર માટે જેમ યથાયોગ્ય શુભુની જરૂર પડે છે, તેમ આ યોગ-રાજ્યાધિકાર માટે પણ તથારૂપ યથાયોગ્યતાની જરૂર અનિવાર્ય છે. સામાન્ય વિદ્યાભ્યાસ માટે જેમ ઉત્તરોત્તર ક્રમે વધતી યોગ્યતારૂપ અધિકારની આવશ્યકતા છે, તેમ અસામાન્ય એવા આ યોગવિદ્યાભ્યાસ માટે પણ ઉત્તરોત્તર ક્રમે ચઢતી યોગભૂમિકારૂપ યોગ્ય અધિકારની આવશ્યકતા છે સાધારણ લોકિક શાસ્ત્ર શીખવા માટે પણ જેમ યથાયોગ્ય વિનય, વિવેક, સમજણ, બુદ્ધિ વિકાસ આદિ શુભગુણરૂપ યોગ્યતાની જરૂર હોય છે, તેમ અસાધારણ અલોકિક એવું આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શીખવા માટે પણ યથાયોગ્ય શુભસ્થિતિરૂપ યોગ્યતાની વિશેષ જરૂર છે. અને તેવા પ્રકારની યોગ્યતા કુલ યોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓમાં અવશ્ય હોય છે, એટલા માટે તેઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી છે, તેઓ જ આ પરમાર્થશાસ્ત્રના સત્સંસ્કાર ઝીલવાને સુયોગ્ય સુપાત્ર છે. (જુઓ. પૃ. ૨૫૨, આત્મસિદ્ધિની ગાથા)

બાકી જે ગોત્રયોગી છે, તેઓને આ યોગશાસ્ત્રનો અધિકાર ઘટતો નથી, કારણ કે તેઓમાં તથારૂપ યથાયોગ્ય શુભભાવ હોતો નથી, 'જોગ' યોગ્ય યોગની સિદ્ધિને અભાવ હોય છે એટલે તેઓને યોગને અયોગ છે. જેમ અયોગ્યને રાજ્યપદવી યોગ્યયોગી ઘટતી નથી, તેમ આ અયોગ્ય ગોત્રયોગીને યોગ-રાજ્ય પદવી ઘટતી અનધિકારી નથી. અબુધ એવા મૂર્ખને જેમ વિદ્વન્મંડળીમાં પ્રવેશ શોભતો નથી, તેમ આ અબુધ યોગીને યોગમંડળીમાં પ્રવેશ શોભતો નથી. એકડો હજી નથી આવડતો તે એકડીઆને જેમ સાતમી ચોપડીમાં બેસવાનો અધિકાર ઘટતો નથી, તેમ યોગમાર્ગને પ્રાથમિક યોગ્યતારૂપ એકડો પણ હજી જેણે ધુંટ્યો નથી તે અયોગીને આ ઉચ્ચ યોગશાસ્ત્રવર્ગમાં સ્થાન લેવાનો અધિકાર ઘટતો નથી આમ પ્રાથમિક યોગ્યતાથી પણ રહિત એવા ગોત્રયોગીઓ અપાત્ર હોઈ અત્ર અનધિકારી છે.

અને જે નિષ્પન્ન યોગીઓ-સિદ્ધ યોગીઓ છે, તે પણ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી

નથી. પણ તેનું કારણ બીજું જ છે. ગોત્રયોગીઓ જ્યારે યોગની અસિદ્ધિને લીધે અત્ર અનધિકારી છે, ત્યારે નિષ્પત્ત યોગીઓ યોગની સિદ્ધિને લીધે સિદ્ધયોગી પણ અનધિકારી છે આ યોગશાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો યોગસિદ્ધિ માટે છે, અનધિકારી અને તે યોગસિદ્ધિ તો આ નિષ્પત્ત-સિદ્ધ યોગીઓને હાંસલ થઈ શકી છે, તો પછી તેઓને હવે આનું પ્રયોજન શું હોય ? જેણે યોગસિદ્ધિ સાક્ષાત્ પ્રગટ પ્રયોગસિદ્ધ (Practise) કરી બતાવી છે, જેણે સ્વભાવ-યુજન યોગ સિદ્ધ કરી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટ કર્યો છે, જેણે ‘સમયસાર’ પ્રયોગસિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે, એવા સિદ્ધયોગીને પછી આવા શબ્દરૂપ શાસ્ત્રનું (Theory) શું પ્રયોજન હોય ? યોગમાર્ગના પ્રવાસીને આ યોગશાસ્ત્રરૂપ માર્ગદર્શક ભોમીઓ ઉપયોગી થાય, પણ જેણે યોગમાર્ગનો પ્રવાસ પૂરો કર્યો છે, તેને હવે આ યોગશાસ્ત્રરૂપ ભોમીઆની (Guide) શી જરૂર ? પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે આલંબનની જરૂર પડે, પણ પ્રાસાદ-શિખરે ચઢ્યા પછી જેમ તેની જરૂર ન પડે; તેમ યોગપ્રાસાદ પર ચઢવા માટે હસ્તાવલંબનરૂપ આ યોગશાસ્ત્રની સહાય લેવી પડે, પણ યોગ-પ્રાસાદના શિખરે ચઢી ગયા પછી તેની જરૂર ક્યાં રહી ? પર્વત પર ચઢવા માટે જેમ લાકડીના ટેકાની જરૂર પડે, પણ પર્વતની ટોચે ચઢી ગયા પછી જેમ તેની કંઈ જરૂર ન રહે; તેમ યોગ-ગિરિ પર ચઢવા માટે આ યોગદૃષ્ટિરૂપ ચઢિના ટેકાની જરૂર પડે, પણ બધી યોગભૂમિકાઓ વટાવી જઈ યોગગિરિના ધ્રુવે પહોંચ્યા પછી તેની જરૂર શેની હોય ? કારણ કે ચઢેલાને ચઢવાનું શું ? પામેલાને પામવાનું શું ? સિદ્ધને સાધવાનું શું ? માટે નિષ્પત્ત-સિદ્ધ યોગી પણ આ અપેક્ષાઓ આ યોગશાસ્ત્ર-સાધનના અનધિકારી છે.

આમ ગોત્રયોગી અયોગી હોવાથી આ સત્શાસ્ત્રના અનધિકારી છે, અને નિષ્પત્ત યોગી પરમ યોગી હોવાથી આના અનધિકારી છે. માત્ર મધ્યમ જે પ્રકારના યોગી-કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી-આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી છે. ‘કુલયોગી ને તાત્પર્ય કે-યોગ્ય યોગભૂમિકાથી દૂર એવા બાધક ભાવમાં વર્તતા પ્રવૃત્તચક્ર જે’ હોવાથી ગોત્ર યોગી અત્ર અયોગ્ય છે; પરમ યોગ્ય એવી યોગભૂમિકાની પરાકાષ્ટારૂપ સિદ્ધિ ભાવમાં વર્તતા હોવાથી નિષ્પત્ત યોગી પણ અત્ર અયોગ્ય છે; અને યથાયોગ્ય એવી યોગભૂમિકારૂપ સાધક ભાવમાં વર્તતા કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી અત્ર સુયોગ્ય છે-યથાયોગ્ય છે. અને એટલા માટેજ—

“અરુદ્ધિ કો કહી સજેપે, યોગશાસ્ત્ર સકેતેલ;

કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર જે, તેહ તણે કિત હેતેલ ”—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞા. ૮-૪

એઓનું વિશેષ લક્ષણ કહે છે:—

યે યોગિનાં કુલે જાતાસ્તદ્ધર્માનુગતાશ્ચ યે ।
કુલયોગિન ઉચ્યન્તે ગોત્રવન્તોઽપિ નાપરે ॥ ૨૧૦ ॥

જન્મ્યા જે યોગિકુલે, તસ ધર્મ અનુગતા ય;
કુલયોગિઓ કહાય તે, ન ગોત્રવંત ખીન્યા. ૨૧૦.

અર્થ:—જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે, અને જેઓ તે યોગીઓના ધર્મને અનુગત છે, તેઓ ‘કુલયોગીઓ’ કહેવાય છે,—નહિં કે ખીન્યાઓ ગોત્રવંતો પણ.

વિવેચન

“યોગિકુલે જાતા તસ ધર્મે, અનુગત તે કુલયોગીજી.”—યો. સજ્જા. ૮-૪

જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે અને જન્મથી જ તેઓના ધર્મને ઉપગત છે—પામેલા છે, તથા પ્રકૃતિથી યોગિધર્મને અનુગત—અનુસરનારા એવા જે ખીન્યાઓ પણ છે, તેઓ ‘કુલયોગીઓ’ કહેવાય છે, એમ દ્રવ્યથી અને કાવથી જણાય છે,—નહિં કે ગોત્રવંતો પણ, નહિં કે સામાન્યથી ભૂમિભવ્ય એવા ખીન્યાઓ પણ.

જે યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે અને યોગીઓના ધર્મને જે ઉપગત છે—પામેલા છે, તે કુલયોગી છે. અર્થાત્—જે જન્મથી જ યોગી છે, આજન્મ યોગી (Born Yogis)

છે તે કુલયોગી છે. મનુષ્ય કુલમાં જન્મેલો જેમ જન્મથી જ મનુષ્ય-

કુલયોગી: જાલ હોય છે, સિંહ કુલમાં જન્મેલો જેમ જન્મથી જ સિંહચિહ્ન

આજન્મ હોય છે, તેમ યોગિકુલમાં જન્મેલો જન્મથી જ ‘જોગી’ હોય છે.

યોગી પૂર્વ જન્મમાં યોગસાધના કરતાં કરતાં, આયુ પૂર્ણ થતાં જેવું મ્યવન

થયું છે, તેવા પૂર્વાશ્રિત ‘યોગબ્રહ્મ’ યુરુપો આવા કુલયોગી

(Born Yogis) હોઈ શકે છે. જેમ નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિવાળા મનુષ્યો આજન્મ

કવિ (Born Poets) હોય છે, તેમ આવા નૈસર્ગિક યોગિત્વશક્તિવાળા મહાત્મા

કુલયોગીઓ આજન્મ યોગી હોય છે. આવા યોગીઓને પૂર્વાશ્રિત યોગસંસ્કારની

જાતિત્વ સ્વયં સહેજે સ્ફુરિત થાય છે, જાતિસ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ હોય છે,

અને પૂર્વે અધૂરા છોડેલ યોગની કહીતું અનુસંધાન શીઘ્ર વિના પ્રયાસે હોય છે. જેમ

લાંબી સુસાફરીએ નીકળેલો સુસાફર વચ્ચેમાં વિશ્રામ સ્થાને વિસામો ખાય છે, રાતવાસો કરે

વૃત્તિ:—યે યોગિનાં કુલે જાતા:—જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે,—જન્મથી જ—તદ્ધર્માનુગતાશ્ચ—અને તેઓના ધર્મને અનુગત—યોગિધર્મને અનુગત, યે—જેઓ પ્રકૃતિથી અન્ય પણ, કુલયોગિન ઉચ્યન્તે—કુલયોગીઓ કહેવાય છે એમ સમજાય છે,—દ્રવ્યથી અને કાવથી. ગોત્રવન્તોઽપિ—ગોત્રવંતો પણ, સામાન્યથી ભૂમિભવ્યો પણ, નાપરે—નહિં કે ખીન્યાઓ. નહિં કે ખીન્યાઓ કુલયોગીઓ કહેવાય છે.

છે, પણ થાક ઉતરી ગયા પછી તાબેમાએ થઈ તરત જ આગળ અખંડ પ્રયાણ ચાલુ રાખે છે; તેમ મોક્ષપુરીના પ્રવાસે તીકજેલો યોગમાર્ગનો અખંડ પ્રવાસી મુમુક્ષુ આયુર્ણતારૂપ વિશ્રામસ્થાને વિદ્યાંતિ લે છે, ભવાંતરગમનરૂપ રાત્રીવાસ કરે છે, અને શ્રમ ઉતરી ગયા પછી માછો પુનર્જન્મરૂપ નવો અવતાર પામી, તાબેમાએ થઈને, અર્પ્વ ઉત્સાહથી યોગમાર્ગની સુસાક્રી આગળ ચલાવે છે; અને આમ આ યોગમાર્ગના સુસાક્રીનું સુક્તિપુરી પ્રત્યેનું પ્રયાણ અખંડિત રહે છે. જેમ વળત પૂરો થઈ જતાં કારકુન આગલે દિવસે અધૂરું મૂકેલું કચેરીનું કામ, બીજે દિવસે જ્યાંથી અધૂરું હતું ત્યાંથી આગળ ચલાવે છે; તેમ આયુનો સમય પૂરો થઈ જતાં યોગી આગલા જન્મમાં અધૂરું છોડેલું આત્માર્થનું કામ, બીજા જન્મમાં અધૂરું હતું ત્યાંથી આગળ ધપાવે છે. આમ યોગી પુરુષનું યોગસાધનરૂપ આત્માર્થ કાર્ય અત્રૂટપણે પૂર્ણતા પર્યંત વિના પ્રયાસે-સહજ સ્વભાવે ચાલ્યા કરે છે.

“હૃદિ ચિરાદિક ચારમાં, સુગતિ પ્રયાણ ન બાંજે રે;
રચણીશયન જિમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તિમ છાજે રે.”—યો. સળહા. ૧

બીજાઓને-અન્ય પ્રાકૃત જનોને જે સંસ્કાર ઘણા ઘણા અભ્યાસે કંઈક જ-અદ્ય માત્ર જ થાય છે, તે આવા પ્રઆજ્ઞમ યોગીઓને વિના પરિશ્રમે સહજ સ્વભાવે ઉપજે છે ! અને તે પૂર્વજન્મનું અસાધારણ યોગારાધકપણું જ દર્શાવે છે,—જેનું વર્તમાનમાં પ્રગટ જ્ઞાતંત ઉદાહરણ પરમ યોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના આ સ્વસંવેદનરૂપ આત્મા-નુભવગદ્ય સહજ ઉદ્દેશર ઉપરથી સ્વયં સૂચિત થાય છે:—

“લઘુવયથી અદ્ભુત ધયો, તત્ત્વજ્ઞાનનો યોધ;
એ જ સૂચવે એમ કે, ગતિ આગતિ કાં શોધ ?
જે સંસ્કાર ધવો ધટે, અતિ અભ્યાસે કાંય;
વિના પરિશ્રમ તે ધયો, ભવશંકા શી ત્યાંય ?”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ભૂતકાળમાં પણ જન્મથી જ અત્યંત અસાધારણ યોગસામર્થ્ય દાખવનારા અનેક મહાપુરુષોના ચરિત્રો પણ આ જ વાતની પુષ્ટિ કરે છે. જેમકે—વીશ વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ્ઞાનેધરી જેવો અસામાન્ય ગ્રંથ લખનાર સંત જ્ઞાનેશ્વર. ઘોડીઆમાં બીજા ઉદાહરણો રમતાં પણ જેને પૂર્વારાધિત મુનિભાવ સાંભરી આવ્યો હતો, તે મહાયોગી વજ્રસ્વામી. પાંચ વર્ષની લઘુવયમાં અસાધારણ બુદ્ધિચાપદ્ય દર્શાવનાર કવિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી, અને ધર્મધુરધર શ્રી યશોવિજયજી. સંત કૃષ્ણીરજી, રમણ મહર્ષિ આદિના ચરિત્રો પણ એની સાક્ષી પૂરે છે. પુલકારીયકર ભગવંતો પણ જન્મથી જ અતિ-શુભ-અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાનના ધારક હતા એ હકીકત પણ

× “અથવા યોગિનામેષ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ । ઇતદ્વિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદશમ્ ॥
તત્ત્વં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વેદદિકમ્ । યત્તે ચ તતો મૃયાઃ સંસિદ્ધૌ કુલ્લનંદન ॥”—ગીતા.

આજન્મયોગીપણું જ મુચ્ચ છે. આમ કુલયોગીઓના સેંકડો ઢાળલા આવી શકાય એમ છે, જે પૂર્વજન્મના યોગાભ્યાસનું જ પરિણામ છે. આવા કુલયોગીઓને યોગ સહજ સ્વભાવે સિદ્ધ હોય છે. ઉઘમાંથી આજસ મરડીને ઊઠતાં જ ગત રાત્રીના બનાવનો પેઠે તેમને યોગ યાદ આવી જાય છે; અને પછી પ્રવૃત્તયકાદિ યોગભૂમિકાઓ ઝપાટાગંધ અત્યંત વેગે વટાવી જઈ તેઓ નિષ્પત્ત યોગદશાને-સિદ્ધદશાને પામે છે.

આ યોગીકુલમાં જન્મરૂપ જે કુલયોગીપણું કહ્યું તે અધ્યાત્મ સંસ્કારની અપેક્ષાએ છે, અર્થાત્ તે સંસ્કાર જન્મરૂપ છે. જેમ પુરુષનો બાહ્ય જન્મ સ્થૂલ સ્વરૂપે છે, તેમ યોગીપુરુષનો આ આધ્યાત્મિક જન્મ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે છે. વ્યવહારથી આધ્યાત્મિક જેમ બાહ્ય વર્ણાદિસંપન્ન દેહનો જન્મ છે, તેમ પરમાર્થથી યોગ-સંસ્કાર જન્મ સંસ્કારસંપન્ન આત્માનો જન્મ છે. બીજાધાનથી જેમ સ્થૂલ પુરુષ દેહનું સર્જન થાય છે, તેમ યોગ-બીજાધાનથી પુરુષના-આત્માના સૂક્ષ્મ સંસ્કાર-શરીરનું સર્જન થાય છે. બાહ્ય સ્થૂલ દેહનું બીજાધાન કરનારા જેમ બાહ્ય માતા-પિતા હોય છે, તેમ આ આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મ દેહનું સમ્યગ્દર્શનાદિ બીજાધાન કરનારા યોગીઓરૂપ માતા-પિતા છે. જેમ સ્થૂલ દેહમાં માતા-પિતાનો શુણ્-લક્ષણ વારસો ઉતરે છે, તેમ આ આધ્યાત્મિક સંસ્કારસ્વામી યોગીઓનો શુણ્સંસ્કાર-વારસો તે સૂક્ષ્મદેહમાં ઉતરે છે. જેમ ‘બાપ તેવા બેટા ને વડ તેવા ટેટા’ હોય છે, તેમ યોગી-પિતા જેવા આ યોગી-બાલ હોય છે. પરંતુ બાહ્ય જન્મ પુનર્જન્મનો હેતુ હોય છે, પણ આ આધ્યાત્મિક સંસ્કારજન્મ તો અપુનર્જન્મનો હેતુ હોય છે. વ્યાવહારિક જન્મ મૃતત્વનો-મરણનો હેતુ હોય છે, પણ આ પારમાર્થિક જન્મ અમૃતત્વનો-અમરપણાનો હેતુ હોય છે. અથવા તો બાહ્ય સ્થૂલ દેહે જન્મ એ પરમાર્થથી જન્મ જ નથી, પણ ભાવથી તો આત્માનું મૃત્યુ જ છે, ભાવમરણ જ છે; આત્માનો ખરેખરો પારમાર્થિક જન્મ તો યોગસંસ્કાર સંપન્નથણે જન્મનું તે જ છે. આવો આ ૪૨મ ધ્યેય પારમાર્થિક સંસ્કારજન્મ આ કુલ-યોગીઓને સાંપડ્યો હોય છે, અને જન્મથી જ તેઓ યોગીઓના ધર્મને પામેલા હોય છે.

અને બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિથી યોગીધર્મને અનુગત હોય, તે પણ કુલયોગી છે. અર્થાત્ જેઓ યોગીઓના ધર્મને અનુસરનારા-‘અનુયાયી’ છે તે પણ ‘કુલયોગી’ કહેવાય છે.

આ ‘યોગીધર્મ’ એટલે શું ? યોગનો જેને યોગ (સંબંધ) થયો તે છે યોગી, અને આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યોજન-ઝોડાણ તેનું નામ યોગ. એટલે આત્મસ્વભાવ સાથે જેનું યોજન છે, અર્થાત્ જેને આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન થયું છે ‘યોગીધર્મ’ તે યોગી છે, અને એવા તે યોગીનો જે ધર્મ છે તે યોગીધર્મ છે. એટલે શું ? આમ આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું, આત્મસ્વભાવની સાધના-આરાધના કરવી, આત્મસિદ્ધિ કરવી, એ જ યોગીઓનો ધર્મ છે. વળી ‘ધર્મ’ શબ્દ પણ એ જ ભાવનો સૂચક છે; કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ,

‘ વત્સુસહાવો ધમ્મો ’ અર્થાત્ આત્મવસ્તુનો ધર્મ તે આત્મધર્મ-વસ્તુધર્મ. આત્માનું સ્વભાવમાં વર્તવું તે ધર્મ, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવી તે ધર્મ, આત્માને સ્વરૂપમાં ધારી રાખવો તે ધર્મ. આવો આત્માનો સ્વભાવયુજનરૂપ યોગ તે જ ધર્મ. એટલે જ આત્મ-સ્વભાવમાં વર્તે છે, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, આત્માને સ્વરૂપમાં ધારી રાખે છે, આત્માના સ્વભાવયુજનરૂપ યોગને સાધે છે, તે સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્તિ ‘ યોગી ’ છે અને તેનો ધર્મ પણ તે જ છે. આમ યોગી ધર્મ એટલે આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનરૂપ વસ્તુધર્મ-આત્મ-ધર્મ. પરપરિણતિનો પરિત્યાગ કરી, આત્મપરિણતિને અનુસરવું તે જ યોગિધર્મ. તાત્પર્ય કે-આત્મસ્વભાવ સાથે યુજનરૂપ યોગ જોવાનું છે, જે સ્વરૂપસ્થિત છે તે ‘ યોગી ’ છે. અને આત્મસ્વભાવ સાથે યુજનરૂપ યોગ તે જ તેઓનો વાસ્તવિક ધર્મ છે. આવા આત્મ-સ્વભાવરૂપ યોગિધર્મને અનુસરવા જે નિત્ય પ્રયત્નશીલ રહે છે, તે કુલયોગી છે. આત્માને અનુગત એટલે કે સર્વત્ર આત્માને આગળ કરી તેને અનુસરતી જેની સમસ્ત બાવધર્મ પ્રવૃત્તિ છે, તે કુલયોગી છે. આવો આત્મ-અનુગત બાવ સમક્રિત શુભધી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા પર્યંત હોય છે, -કે જેથી સંવર-નિર્જરા થઈ ઉપાદાન કારણ પ્રગટે છે, કારણ કે અત્રે સાધ્ય આલંબનનો દાવ હાથ લાગેલો છે (જુઓ પૃ. ૪૬૩, ૫૨૧-૫૨૨).

“ સમક્રિત શુભધી હો શૈલેશી લગે, આત્મ અનુગત બાવ; ”

સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાન હેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ. ” કેવલ્યંદ્રશ.

અને આમ સદા આત્મ-અનુગત બાવ હોવાથી જ આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષ જેમ બને તેમ આત્મ-પદાર્થને વિરોધ ન આવે, વિરોધતા ન થાય, એમ સર્વ વિધિ-નિષેધ આચરે છે; એટલે જેથી આત્મવસ્તુને વિરોધ ન આવે તે સર્વ ‘ ધર્મ ’ કર્તવ્ય કરે છે, અને જેથી આત્મવસ્તુને વિરોધ આવે તે સર્વ અધર્મ કર્તવ્ય નથી કરતો. ડુંકામાં તે ‘ અપારાધક ’ છાવ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સ્વભાવરૂપ ધર્મને આદરે છે, તે રાગદ્વેષાદિ વિભાવરૂપ અધર્મને પરિહરે છે; આત્મપરિણતિને બાજે છે ને પરપરિણતિને બાજે છે. અને આમ આત્મપદાર્થથી અવિરોધ એવો વિધિ-નિષેધ આચરી, તે ‘ મહાજને ’ પરિબ્રહ્મેલો આત્મપદાર્થનો ગ્રહણ ‘ વિધિ ’ કરે છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ. ૩૬૭) એટલે જ આવો યોગિધર્મનો-મોક્ષમાર્ગનો અનુયાયી સુસુક્ષ્મ કુલયોગી, અજ્ઞાનરૂપ કર્મભાવને છોડી દઈ, નિજ વાસરૂપ-સ્વભાવસ્થિતિરૂપ મોક્ષભાવને ભજવા નિત્ય પ્રયત્નશીલ બને છે; અધિકાર સમા અજ્ઞાનનો જ્ઞાનપ્રકાશ વડે નાશ કરે છે; જે જે બંધના કારણો છે તે બંધનો પંથ જાણી, તે કારણોની છેદક એવી દશારૂપ મોક્ષમાર્ગને સેવે છે; રાગ દ્વેષ ને અજ્ઞાન એ કર્મની મુખ્ય અંધિ-ગાંઠ છે તેની જેના વડે નિવૃત્તિ થાય, એવા મોક્ષપંથને આરાધે છે; અને સત્ ચૈતન્યમય ને સર્વાભાસથી રહિત એવો ‘ કેવળ ’ આત્મા જેથી પામીએ, એ મોક્ષપંથની રીતિને અનુસરે છે. (જુઓ આત્મસિદ્ધિની ગાથા પૃ. ૨૭૧, ૪૬૩)

આ જે ઠહો તે મોક્ષમાર્ગરૂપ યોગિધર્મમાં-સનાતન વસ્તુધર્મમાં-સાધ્ય

આત્મધર્મમાં કોઈ પણ પ્રકારના મતભેદનો-દર્શનાશ્વલભેદનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? જાતિ-વેપનો ભેદ ક્યાંથી હોય ? એટલે આ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની 'જાતિ વેપનો સિદ્ધિરૂપ એક જ પ્રયોજન જ્યાં છે તે યોગિધર્મમાં જૈન, વૈષ્ણવ, ભેદ નહિ' બ્રાહ્મણ, વેદાંતી, જૈન આદિ કુલ ધર્મના ભેદો મટી જાય છે સાધુ, શ્રમણ, સંન્યાસી, જોગી, ક્ષીર આદિ બાહ્ય દ્રવ્યલિંગભેદોને સ્થાન જ નથી. ઉપરમાં જે કંઈ તે સાવલિંગરૂપ યોગિધર્મ-મોક્ષમાર્ગ જે સાધે છે, આરાધે છે, ઉપાસે છે, તે જ મુક્તિને પામે છે.

"જાતિ વેપનો ભેદ નહિ, કંઈ માર્ગ ને હોય;
સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કાચ" —શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

જે કોઈ આ યથોક્ત યોગિધર્મને આરાધે છે, તે આ યોગિધર્મમાં છે. જે કોઈ મત-દર્શનનો આશ્વલે તેમજ વિકલ્પ છોડી દઈ, નિજ સ્વભાવની સિદ્ધિરૂપ આ સનાતન આત્મધર્મને ભાવથી સાધે છે, પરપરિણતિને ત્યજતા રહી યોગિધર્મના આત્મપરિણતિને ભજતા રહે છે, —તે સર્વ સાચા સાધકો, સર્વ સાચા અનુયાયી આરાધકો, સર્વ ઉપાસકો, સર્વ મુમુક્ષુઓ, સર્વ આત્માર્થીઓ, સર્વ યોગીઓ, સર્વ સમ્યગ્દર્શિ સાધુજનો, મત-સંપ્રદાયના ભેદ વિના આ વિશ્વધર્મરૂપ (Universal Religion) યોગિધર્મના ખરેખરા 'અનુયાયી' એવા કુલયોગીઓ છે. અને ઉપલક્ષણથી-આવા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ તો દૂર રહી, પરંતુ તેના પ્રત્યે જે કોઈને સર્વથા આદ્રેષ હોય, ખરેખરા અંતરંગ પ્રેમ હોય, પ્રશસ્ત રાગ હોય, સાચી અંતરંગ જિજ્ઞાસા હોય, તેને અનુસરવાની હાર્દિક ઇચ્છા હોય, —તે સર્વ સન્માર્ગ-પ્રેમીઓ, સર્વ માર્ગાનુસારીઓ, સર્વ જિજ્ઞાસુઓ પણ દ્રવ્યથી આ યોગિધર્મના અધિકારી કુલયોગીઓ છે. આમ આ વસ્તુસ્વભાવરૂપ સનાતન યોગિધર્મ સાર્વજનિક એવો 'વિશ્વધર્મ' જનવાને પરન યોગ્ય છે; કારણ કે સ્વરૂપથી સર્વ યોગારાધક યોગીઓનો જાતિ એક છે, અને તેઓનો ધર્મ પણ એક જ છે; કારણ કે સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે તે જ યોગરૂપ ધર્મ આ મહાનુભાવ યોગીઓને અનુકૂળ હોય છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ.-૫૮-૫૯)

"તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;
સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, તે જ ધર્મ અનુકૂળ" —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ.

× "લિङ्गं देहाधितं दृष्टं देह एवात्मनो भवः । न मुच्यन्ते भवाच्चस्मादेते लिङ्गरुताग्रहाः ॥
जातिर्देहाधिता दृष्टा देह एवात्मनो भवः । न मुच्यन्ते भवाच्चस्मादेते जातिरुताग्रहाः ॥"

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીશ્રીજીત સમાધિશતક.

"ण उ होवि मोक्षमग्गो लिङ्गं जं देहणिम्ममा अरिहा ।
लिङ्ग मुदुच्चु दंसणणाणचरित्ताणि सेयंति ॥" —શ્રી સમયસાર.

એટલે આવા પરમ ઉદાર સર્વશ્રાહી આ યોગિધર્મને જે સાચા ભાવથી અનુસરતા હોય, તે સર્વ ગમે તે સંપ્રદાયના હોય, તો પણ એક જ ધર્મના અનુયાયી-સાધર્મિક છે. તાત્પર્ય કે-આ યોગમાર્ગને ખરેખરો અનુસરનારો જૈન હોય કે સાધર્મિક વૈષ્ણવ હોય, બૌદ્ધ હોય કે બ્રાહ્મણ હોય, સાંખ્ય હોય કે વેદાંતી હોય, આત્મબંધુઓ ગમે તે હોય, તે સર્વ સાધર્મિક બંધુઓ છે, આત્મબંધુઓ છે. આવા આ યોગિધર્મને જે કોઈ દ્રવ્યથી કે ભાવથી અનુસરતા હોય તે સર્વ કુલયોગી છે. અને ભાવનું કારણ થાય તે જ પ્રધાન એવું દ્રવ્ય વિવક્ષિત છે, નહિં કે ભાવનું કારણ ન થાય એવું અપ્રધાન દ્રવ્ય. એટલે કે જેથી પરિણામે યોગભાવને ઉદ્ભવ થાય તેમ દ્રવ્યથી જે દ્રવ્ય યોગસાધનરૂપ યોગિધર્મને અનુસરે છે, તે પણ ઉપલક્ષણથી કુલયોગી છે; અને ભાવથી જે અનુસરે છે તે તો પ્રગટ તેમ જ. માત્ર એટલું જ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે-દ્રવ્ય યોગસાધનધર્મ પણ ભાવ યોગસાધન ધર્મનાં કારણભૂત થાય તો જ તે ભલાં છે, સફળ છે, નહિં તો આલ છે-મિથ્યા છે દ્રવ્યસ્તવ એવું વિશિષ્ટ હોવું જોઈએ કે તે ચોક્કસ ભાવસ્તવનું કારણ થાય, અને એમ થાય તો જ તે સફળ છે, નહિં તો અસફળ છે. આ સંબંધી વિશેષ જાણવાને ઇચ્છતા તત્ત્વસિક્ષક જને શ્રી હારભદ્રસૂરિચક્રીત શ્રી પંચાશકશાસ્ત્ર અવલોકવું.

“દ્રવ્યધર્મ તે યોગ સમારવા, વિષયાદિક પરિહાર;
આત્મશક્તિ હો સ્વભાવ સુધર્મનો, સાધન હેતુ ઉદાર.”-શ્રી કેવલદંડ.

આવા આ મહાનુભાવ ‘કુલ યોગીઓ’ ખરેખર! કુલયોગીઓ જ હોય છે. કુલવધૂ જેમ પોતાના કુલને છાજે એવું વર્તન કરે છે-કુલીનપણું આચરે છે, કુલપુત્ર જેમ પોતાના કુલને લાંછન ન લાગે એવું કુલીનતા યોગ્ય ‘કુલયોગી’ આચરણ કરે છે; તેમ કુલયોગી પણ પોતાના યોગિકુલને છાજે શબ્દનું રહસ્ય એવું, ને દોષ-કલંકરૂપ ઝાંખપ ન લાગે એવું, યથાયોગ્ય કુલીન આચરણ કરે છે. જેમકે-પર ઘરે ન જવું, સ્વ ઘરમાં જ રહેવું, ઉચિત મર્યાદા ધર્મમાં રહેવું, શીલ સાચવવું, ઇત્યાદિ કુલધર્મને જેમ કુલવધૂ પાળે છે; તેમ પરભાવ-વિભાવરૂપ પર ઘર પ્રત્યે ગમન ન કરવું, આત્માના નિજ ઘરમાં જ રહેવું, વસ્તુ સ્વભાવની મર્યાદા ન ઉલ્લંઘાય એમ ઉચિત ‘મર્યાદાધર્મમાં’-‘મરનદમાં’ રહેવું, સ્વરૂપાચરણરૂપ શીલ સાચવવું, ઇત્યાદિ યોગીકુલના ધર્મને કુલયોગી જરાખર પાળે છે. તેમજ કુલપુત્ર જેમ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, પરદ્રવ્યગ્રહણ આદિ સર્વ અનાર્ય કાર્યને દ્રવ્યથી વર્જે છે, અને સન્ન્યાયનીતિને-પ્રમાણિકતાને અનુસરે છે; તેમ આ આર્ય કુલયોગી પણ આત્મસ્વરૂપની ઘાતરૂપ હિંસાને, પરવસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ અસત્યને, પરદ્રવ્યની ચોરી કરવારૂપ અદત્તાદાનને, પરવસ્તુ પ્રત્યે ગમન કરવારૂપ

વ્યવિચારને, અને મમત્વથી પરદ્રવ્યના ગ્રહણરૂપ પરિગ્રહને—ઇત્યાદિ અનાર્થ કાર્યને દૂરથી ત્યજે છે; અને પરવસ્તુરૂપ પરભાવ-વિભાવને છોડી દઈ, તે ઉપરથી પોતાની માલીકી ઉઠાવી લઈ, સ્વવસ્તુમાં જ સ્થિતિ કરી સન્યાસનીતિને—ખરેખરી પ્રમાણિકતાને અનુસરવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે. અને કુલપુત્ર જેમ બાપદાદાની આબરૂ વધારી—કુલને ઉગ્મળી સમાજમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોય છે; તેમ કુલયોગી પણ પોતાના યોગિકુલની પ્રતિષ્ઠા વધારી, કુલને અજવાળી, ‘એકોતેર પેઢીને તારી’ યોગી સમાજમાં સ્થાન પામી સ્વરૂપમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોય છે. એટલા માટે કુલવધૂ અને કુલપુત્રની જેમ કુલયોગીને આ ‘કુલયોગી’ નામ ખરાખરા ઘટે છે.

બાકી જિનાદિ પરમ યોગીઓના કુલમાં બાદ્ય દેહજન્મની અપેક્ષાએ જન્મ્યા છતાં, જે તેના ધર્મને ભાવથી અનુસરતા ન હોય, અથવા તેા નામમાત્ર અનુસરતા હોય, છતાં પોતાને તેના અનુગામી-અનુયાયી ‘જૈન’ આદિ કહેવડાવતા હોય, તે નામમાત્ર તેા નામમાત્ર જૈન આદિ છે, ગોત્રયોગી છે, પણ કુલયોગી નથી. તે અનુયાયીઓ જ પ્રકારે બુદ્ધના કુલ-સંપ્રદાયમાં જન્મ્યા હોય અને તેના ધર્મને ભાવથી અનુસરતા ન હોય, છતાં પોતાને તેના અનુયાયી ‘બૌદ્ધ’ તરીકે ઓળખાવતા હોય, તેા તે પણ નામમાત્ર બૌદ્ધ છે, કુલયોગી નથી. તેમજ સાચા બ્રાહ્મણ-વૈષ્ણવજનમ આદિમાં હોવા યોગ્ય લક્ષણ જેનામાં નથી, છતાં પોતાને બ્રાહ્મણ-વૈષ્ણવ વગેરે કહેવડાવનારા અન્યને માટે પણ સમજવું. રાગ-દ્વેષાદિ શત્રુનો જય કરવારૂપ જૈનપણું જેનામાં નથી, અથવા યથાર્થ વસ્તુબોધરૂપ બુદ્ધપણું જેનામાં નથી, અથવા આત્મપવિત્રતારૂપ શોચમય વૈષ્ણવપણું જેનામાં નથી, અથવા સાચા બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ બ્રાહ્મણપણું જેનામાં નથી,—તે ભલે જન્મથી જૈન હો કે બૌદ્ધ હો, વૈષ્ણવ હો કે બ્રાહ્મણ હો, કે અન્ય કોઈ પણ હો; પણ તે ભાવથી—પરમાર્થથી જૈન પણ નથી ને બૌદ્ધ પણ નથી, વૈષ્ણવ પણ નથી ને બ્રાહ્મણ પણ નથી; તેમજ તે કુલયોગી પણ કહી શકાય એમ નથી તાત્પર્ય કે—સાચા પારમાર્થિક યોગમાર્ગને—મોક્ષમાર્ગને નહિં અનુસરનારા એવા સર્વ સંપ્રદાયવાદીઓ, સર્વ મતદર્શનાશ્રયીઓ કાંઈ કુલયોગી નથી.

“ ઘણું કરીને મનુષ્યાત્મા કોઈ ને કોઈ ધર્મ મતમાં હોય છે, અને તેથી તે ધર્મ મત પ્રમાણે પ્રવર્તવાનું તે કરે છે, એમ માને છે પણ એનું નામ સુસુક્ષ્મતા નથી. સુસુક્ષ્મતા તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મુંઝાઈ એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો; અને તીવ્ર સુસુક્ષ્મતા એ છે કે અત્યંત ગ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્તવું.”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંક, પત્રાંક ૨૧૬.

અથવા તેા માત્ર શારીરિક વિકાસને માટેના વ્યાયામાદિ પ્રયોગને જે યોગને નામે

× વૈષ્ણવ જન તેા તેને કહિયે. ” ઇત્યાદિ.—શ્રી નરસિંહ મહેતા

ઠંઠાડતા હોય, અથવા હઠયોગાદિ પ્રક્રિયાને પ્હાને, જે લોકોને યોગ સંબંધી વ્યામોહ ઉપજાવતા હોય, અથવા યોગને નામે અનેક ધર્તીંગ ઉઠા કરી જે મહાન 'યોગ'ની 'મહાન' 'યોગ' શબ્દની વિડંબના કરતા હોય, અથવા ગોટી સમાધિ વિડંબના ચઢાવી જવાનો ડાળ કરી મુગ્ધ લોકોને વંચતા રહી જે યોગને નામે ચરી ખાતા હોય, અથવા જટાન્નૂટ વધારી ભોગી આદિ વેષ ધારણ કરી જે ભોગીમાં ખપતા હોય,—એ આદિ પણ કંઈ કુલયોગી નથી. તે તો યોગની ઠેકઠી ઉડાવનારા યોગવિડંબકો છે, યોગિકુલને હાંસીપાત્ર બનાવનારા છે, અને 'યોગ' જેવી પરમ પવિત્ર વસ્તુને અભડાવનારા છે !

ઉપરમાં જે કુલયોગી કદ્યા, તે શિવાયના બીજાઓ જે ભૂમિભવ્યો-ગોત્રયોગીઓ છે, તે કાંઈ કુલયોગી નથી. ભૂમિભવ્યો એટલે ભૂમિના શુણ્ણને લીધે જે ભવ્ય કહેવાય છે તે. જેમકે-આર્યક્ષેત્રના-આ ભરતભૂમિના સંતાનો ભૂમિભવ્યો છે. તે ગોત્રયોગી તે ગોત્રયોગી છે, પણ કુલયોગી નથી; કારણ કે ભૂમિની ભવ્યતામાત્રથી કુલયોગી નથી કાંઈ જીવનું કદ્યાણુ યદ જતું નથી. પણ તથાસ્પ અનુકૂળ નિમિત્ત પામી, જીવમાં જ્યારે ખરેખરી ભવ્યતા આવે-તથાસ્પ શુણ્ણયોગ્યતા પ્રગટે, ત્યારે જ કદ્યાણુ થાય છે. ભૂમિની ભવ્યતા આત્માનું કદ્યાણુ થવામાં અનુકૂળ સામગ્રીની ઉપનતિમાં—ભોગવાર્ધમાં અપેક્ષાકારણુ જરૂર છે, પણ નિમિત્ત-કારણુને આધીન એણું ઉપાદાનકારણુ પ્રગટાવવામાં ભો તેનો ઉપયોગ કરાય, તો જ તે લેણે થાય છે, નહિં તો અલેણે છે. દાખલા તરીકે-આર્ય એવી આ ભવ્ય ભરતભૂમિમાં યોગિધર્મ પામવાની પૂરેપૂરી અનુકૂળતા છે, કારણ કે આ દિવ્ય ભૂમિમાં અનેક મહાન યોગિવરોએ જન્મ લઈ આ અવનિને પાવન કરી છે. એટલે અત્રે યોગસાધન સામગ્રી પામવી સુલભ છે. પણ તે સાધનસામગ્રીનો ભો યથેષ્ટ લાભ ઊઠાવવામાં આવે, ને આત્માનું તથાસ્પ યોગ્યપણું-ભવ્યપણું-સુપાત્રપણું પ્રગટ કરવામાં આવે, તો જ તે લેણે છે બાકી બાકી ભૂમિભવ્યતાથી કાંઈ વળે નહિં, મહાયોગીઓની ભૂમિ એવી ભવ્ય ભરત ભૂમિમાં જન્મ્યા માત્રથી કાંઈ યોગી યદ જવાય નહિં. એટલે ભૂમિભવ્યોસ્પ ગોત્ર-યોગીઓ છે, તે કાંઈ કુલયોગી કહેવાય નહિં કુલયોગી થવા માટે તો તેવા સુમુક્ષુતા યોગ્ય શુણ્ણ પ્રગટાવવા ભેઈએ. (જુઓ પૃ ૩૧૬-૩૧૭) આ ગોત્રયોગી ને કુલયોગીનો તક્ષા-વત સ્થૂલરૂપે સમજવા માટે ગોત્ર અને કુલ શબ્દનો તક્ષાવત સમજવાની જરૂર છે. 'કુલ' શબ્દ નિકટનો વંશસંબંધ સૂચવે છે, ને 'ગોત્ર' દૂરનો વંશસંબંધ સૂચવે છે. તેમ કુલયોગી યોગીકુલ સાથે નિકટનો વંશસંબંધ ધરાવે છે, અને ગોત્રયોગી દૂર દૂરનો સગ-પણસંબંધ ધરાવે છે. આ ઉપરથી આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે-જેનો મોક્ષ નિકટમાં છે, સગીપમાં છે, તે આસન્નભવ્ય સુમુક્ષુ આત્માઓ 'કુલયોગી' છે; અને જેનો મોક્ષ હજી ઘણો ઘણો દૂર છે, તે દૂરભવ્ય બવાબિનદી જીવો 'ગોત્રયોગી' છે

એના વિશેષ લક્ષણને અધિકૃત કરી કહે છે—

સર્વત્રાદ્વેષિણઐતે ગુરુદેવદ્વિજપ્રિયાઃ
દયાલવો વિનીતાઃ ચોધવન્તો યતેન્દ્રિયાઃ ॥ ૨૧૧ ॥

સર્વત્ર અદ્વેષી ગુરુ-દેવ-દ્વિજ-પ્રીતિવંતઃ;
દયાળુ તેમ વિનીત આ, યતેન્દ્રિય બોધવંત. ૨૧૧.

અર્થઃ—અને એઓ (કુલયોગીઓ) સર્વત્ર અદ્વેષી, ગુરુ દેવ ને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા, તથા દયાળુ, વિનીત, બોધવંત અને યતેન્દ્રિય હોય છે.

વિવેચન

“અદ્વેષી ગુરુ દેવ દ્વિજ પ્રિય, દયાવંત ઉપયોગીજી.”—પો. સમજા. ૮

અને આ કુલયોગીઓ તથાપ્રકારના શ્રદ્ધાના અભાવને લીધે સર્વત્ર અદ્વેષી હોય છે; ધર્મપ્રભાવને લીધે, ગુરુ દેવ ને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા હોય છે; ક્લિષ્ટ પાપના અભાવને લીધે પ્રકૃતિથી દયાળુ હોય છે; કુશલાનુભવી બળ્યતાથી વિનીત હોય છે; પ્રતિબેદથી બોધવંત હોય છે; અને આરિત્રભાવથી યતેન્દ્રિય-નિતેન્દ્રિય હોય છે.

સર્વત્ર અદ્વેષી

આ કુલયોગીઓ-કે જે યોગીકુલમાં જન્મ્યા છે અને યોગિધર્મને જે અનુસરનારા છે, તેઓ સર્વત્ર-સર્વસ્થળે અદ્વેષી હોય છે, તેઓને જગતમાં ક્યાંય પણ દ્રેષ હોતો નથી; કારણ કે તેઓને દ્રેષના કારણરૂપ કોઈ પણ પ્રકારના શ્રદ્ધાના અભાવને લીધે અભાવ હોય છે, એટલે દ્રેષને પણ અભાવ હોય છે દ્રેષનું કારણ શ્રદ્ધા હોય છે, પોતે શ્રદ્ધા-પ્રકટેલા મતથી જો કોઈ વિરુદ્ધ પડે તો શ્રદ્ધાસ્ત મતાશ્રદ્ધીને તરત જ દ્રેષ ઉપજે છે; કારણ કે મતાર્થીને પોતાના મતનો ‘મમત’ હોય છે, આ મહારો મત છે એવા મમતવને લીધે તેથી વિરુદ્ધ જનાર પ્રત્યે તે શુસ્સે ધાય છે! મતાશ્રદ્ધી ‘મારું’ તે ‘મારું’ એમ માને છે, અને સત્તાશ્રદ્ધી ‘સારું’ તે ‘મારું’ એમ માને છે. તેથી મતાશ્રદ્ધી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે ઘસડાતો હોઈ યુક્તિને પણ જ્યાં પોતાની મતિ અભિનિવિષ્ટ છે, ત્યાં જોઈ જાય છે, અને સદાશ્રદ્ધીને તો જ્યાં યુક્તિ છે ત્યાં મતિ સ્વયં પ્રવેશ કરે છે. આશ્રદ્ધીનું મનરૂપી પાંદડું યુક્તિરૂપી ગાયને પૂછેથી ‘જેએ’ છે! અને નિરાશ્રદ્ધી

વૃત્તિ—સર્વત્રાદ્વેષિણઐતે—અને એઓ સર્વત્ર અદ્વેષી હોય છે,—તથાપ્રકારના શ્રદ્ધાના અભાવને લીધે. તથા—ગુરુદેવદ્વિજપ્રિયાઃ—ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા,—ધર્મ પ્રભાવને લીધે તથા—દયાલવઃ—દયાળુ—પ્રકૃતિથી,—ક્લિષ્ટ પાપના અભાવથી, વિનીતાઃ—અને વિનીત,—કુશલાનુભવી બળ્યતાથી, તથા ચોધવન્તો—બોધવંત,—પ્રતિબેદથી, યતેન્દ્રિયાઃ—યતેન્દ્રિય,—આરિત્રભાવથી હોય છે.

મધ્યસ્થત્વ મનરૂપી વાછતું સુક્ષિતરૂપી ગાયને ‘અનુસરે’ છે—પાછળ પાછળ ગાય છે. !
(જુઓ ક્રૂટનોટ શ્લોક. પૃ. ૩૨૮-૩૨૯).

આવે! મતાશ્રદ્ધ એકાંતવાદીને જ હોય છે, કારણ કે તે કોઈ એક અમુક નયને જ પકડી બેસે છે, અને ‘બંદારવાળા નાકા’ ની જેમ તેનો જ હઠ પકડી રાખે છે. એટલે કે તે મતાર્થી હોય છે ઢાખલા તરીકે—કોઈ વ્યવહાર નયનો જ આશ્રદ્ધી મતાર્થી હોય છે, તો કોઈ નિશ્ચય નયનો જ આશ્રદ્ધી હોય છે. કોઈ જ્ઞાનનો આત્માર્થી જ આશ્રદ્ધી હોય છે, તો કોઈ ક્રિયાનો જ આશ્રદ્ધી હોય છે. કોઈ એકાંત નિત્ય પક્ષનો જ આશ્રદ્ધી હોય છે, તો કોઈ એકાંત અનિત્ય પક્ષનો જ આશ્રદ્ધી હોય છે. આમ મતાર્થી એકાંતવાદીને પોતપોતાના મતનો અભિનિવેશ-આશ્રદ્ધ હોય છે. પણ આત્માર્થી અનેકાંતવાદીને તેવો કોઈ પણ આશ્રદ્ધ હોતો નથી, કારણ કે તે નયના સ્વરૂપને સારી પેઠે બાણે છે કે પ્રત્યેક નય પોતપોતાની અપેક્ષાએ પોતાની નય-મર્યાદામાં સાથો છે, પણ પર અપેક્ષાએ ખોટો છે, માટે કોઈ પણ નયનો એકાંત આશ્રદ્ધ કરવો તે ખોટો છે, મિથ્યા છે. એમ બાણતો કોઈ તે કદી પણ કોઈ એક નયનો આશ્રદ્ધ કરતો જ નથી, અને વ્યવહારનય-નિશ્ચય નયની યથાયોગ્ય મર્યાદા સ્વીકારી બન્નેનો સમન્વય (Reconciliation) સાધે છે. એટલે નિશ્ચયવાણી સાંભળી તે કાંઈ સાધન છોડી દેતો નથી, પણ નિશ્ચયને લક્ષમાં રાખી તે તે જ સાધનો કરે છે.

■ નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો’ય;

નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સૌચ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

વળી વડ્ડર્શન વિષયમાં પણ તેને કોઈ પણ મત-દર્શનનો આશ્રદ્ધ હોતો નથી; કારણ કે સ્યાદ્વાદદર્શી હોઈ તે, તે તે દર્શન પોતપોતાના નયની અપેક્ષાએ, કથચિત્—કોઈ અપેક્ષાએ સાથો છે, એમ ‘સ્યાત્’ પદનો ન્યાસ કરીને તે દર્શનાત્મક સમાધાન કરે છે. તે તે દર્શનને તે બિનદર્શનના અંગભૂત બાણે અભાવ છે, એટલે તત્સંગ્રંધી પણ તેને કોઈ આશ્રદ્ધ સંભવતો નથી. (જુઓ પૃ. ૫૮-૫૯, પૃ. ૪૨૩) આમ સાંકડી એકાંત દષ્ટિનો અભાવ હોવાથી અને વિશાલ અનેકાંતદષ્ટિનો સફાવ હોવાથી આ આત્માર્થી કુલયોગીને મતાશ્રદ્ધનો સર્વથા અભાવ હોય છે. તે તો જ્યાં જ્યાં ‘સત્’નો જ ગ્રાહક હોઈ, સર્વજ્ઞ સદશને જ ખોળે છે; એને મતતું કામ નથી, ‘સત્ત્વ’ જ કામ છે. અને આમ તેને સર્વથા શ્રદ્ધનો અભાવ હોય છે, એટલે કોઈ પણ દર્શનવાદી પ્રત્યે તેને કદી પણ દ્રેષ ઉપજતો નથી. તેને મન તો તે સર્વ પોતાના સાધર્મિક આત્મજંધુઓ છે. તે તો એટલે સુધી ભાવે છે કે—સર્વ આત્માઓનો સ્વભાવ ધર્મ એક જ છે, એટલે સમાનધર્મી હોવાથી આ સર્વ આત્માઓ મહારા સાધર્મિક બાઈઓ છે. એવી પરમ ઉદાર વાવનાથી તેને સર્વ ભૂતમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી

હોય છે, તેમના પ્રત્યે વાત્સલ્ય ભાવ હોય છે, સર્વ ભૂત પ્રત્યે તે આત્મવત વર્તે છે. આવા સર્વત્ર મૈત્રી ભાવવાળાને કયાંય દ્રેષ કયાંધી હોય ?

“ મિત્તિ મે સન્વભૂષ્ણુ, યેરં મજ્ઞં ન કેળજ્ ”—શ્રી જિનપ્રવચન

“ આત્મવત્ સર્વભૂષણુ । ”—શ્રી ભગવદ્ ગીતા

“ સર્વાત્મમાં સમદષ્ટિ ધો, આ વચનને હૃદયે લખો. ” શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

૨. ગુરુ-દેવ-દ્વિજનું પ્રિયપણું

આ કુલયોગીનો બીજો ગુણ ગુરુ-દેવ-દ્વિજનું પ્રિયપણું એ છે. આ આત્માર્થી યુગ્મકુને ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ અતિ પ્રિય હોય છે—પૂજા બહાર લાગે છે, અને તે તેને પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મનો પ્રભાવ છે. શાંત સ્વસ્થ ચિત્તે જો વિચાર કરીએ તો દરેક પ્રાણીને પોતાનું હિત પ્રિય હોય છે, પોતાનું ભણું થાય એમ સહુ કોઈ ઇચ્છે છે, એટલે તે હિતના કારણરૂપ ભણું કરનાર સહાયક જે કોઈ હોય છે, તે પણ તેને પ્રિય થઈ પડે છે. અને ગુરુ-દેવ-દ્વિજ તેને આત્મહિતમાં સહાયભૂત થઈ પડતા હોઈ તેને પ્રિય થાય છે. દાખલા તરીકે—

કોઈ માણસ દીર્ઘ રોગથી પીડાતો હોઈ મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો હોય, તેને કોઈ સુવૈદ્ય સામે કરે, તો તે જીવિતદાન આપનારો ઉપકારી વૈદ્ય તેને કેટલો બધો બહાર લાગે ?

તેમ આ કુલયોગીને પણ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનની આહો ! આહો ! બાળતમાં પણ છે. કારણ કે-(૧) પોતાનો જીવ જે અનાદિકાળથી ઉપકાર ! રોગી આત્મજ્ઞાતિરૂપ મહારોગથી પીડાતો હતો, અને ‘ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર આદિ દૃષ્ટાંત ભાવભરણુ’રૂપ મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો હતો, તેને આ સદ્ગુરુ સુવૈદ્ય

સ્વરૂપ-સમજણરૂપ ઔષધિ વડે સામે કર્યો, આત્મઆરોગ્યસંપન્ન કર્યો, અને સમ્યગ્દર્શનરૂપ-બોધિણીજરૂપ અપૂર્વ સંસ્કારણીજ રોષી નવો જન્મ આપ્યો, તો પછી આવા આ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ ભગવાન તે આત્માર્થી યુગ્મકુને તેનાથી અનંત અનંતગણા બહાર કેમ ન લાગે ?

“ જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત ;

સમજાવ્યું તે પદ નસું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અથવા (૨) કોઈ રંક બિખારી બારી દારિદ્રદુઃખથી દુઃખીઓ હોય, તેનું દારિદ્રદુઃખ ટાળી કોઈ તેને મહાસુખ સંપત્તિમાન બનાવી લે. તો તે દારિદ્રહર પુરુષ તેને કેટલો બધો ઇષ્ટ થઈ પડે ? તો પછી,—અનંત આત્મસંપત્તિ ભર્યા નિજ સ્વરૂપનું આ જીવને બાન નહિ હોવાથી તે પોતાનું ઘર છોડીને પરચેર ભીખ માગતો ફરતો

હતો, પરપુરુષલની એટીજૂટી એક ખાતો હતો, અને વેડીઆ પોડીઆની પેટે પારકી વેઠ કરતો રહી પાપી પેટ ભરતો હતો, તેને આ સત્પુરુષ સદ્ગુરુએ નિજ સ્વરૂપનું અપૂર્વ જ્ઞાન કરાવી અનંત આત્મસંપત્તિમય સ્વગૃહનો લક્ષ કરાવ્યો, નિજ ઘરમાં જ રહેવાનો ઉપદેશ કરી પરગૃહે ભીખ માંગતો' બંધ કર્યો, 'ચલ જડ જગની એક' નહિ' આટવાનો અને પારકી વેઠ નહિ' કરવાનો બોધ કરી પાપી પેટ ભરતો અટકાવ્યો, અને આમ નિજ ઘરમાં જ રહેલી અદેશક આત્મલક્ષ્મીનો લોકતા સ્વામી જતાવી દઈ પરમ સુખસંપત્તિમય કરી મૂક્યો. તે અનંત ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન આવા સાચા સુસુક્ષ્મ યોગીને પરમ પ્રિય કેમ ન લાગે ? અથવા (૩) કોઈ ભયંકર અટવીમાં માર્ગ નહિ' મળવાથી ચારે કોર ગોથાં ખાતાં જૂલા પડેલ મનુષ્યને કોઈ સરલ, સીધો ને નિષ્કંટક માર્ગ જતાવી આપે, તો તે માર્ગદર્શક પુરુષ તેને કેટલો બધો પ્રિય થઈ પડે ? તો પછી આ ભયંકર ભવાટવીમાં સન્માર્ગની દિશાનું જ્ઞાન નહિ' હોવાથી આ છવ ચારે ગતિમાં ચારેકોર ગોથાં ખાતો આચડતો હતો, અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ પામતો હતો, તેને નિજ સ્વરૂપ-યોગરૂપ સીધો સરલ નિર્દોષ સન્માર્ગ જતાવી જેણે પુનઃ અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ ટાળી ભવાટવીમાંથી ઉગાર્યો, તે સન્માર્ગદેશક શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ દેવનો અમાપ ઉપકાર ચિંતવતા આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીને તેઓશ્રી પ્રત્યે પરમ પ્રેમપ્રવાહ કેમ ન પ્રવહે ? અથવા (૪) ભયંકર મોળાં જ્યાં બિછળી રહ્યા છે, એવા મહાસમુદ્રમાં ડૂબી રહેલા મનુષ્યને જો કોઈ તાર જાંચી લઈ, બાવડું ઝાલી કાઢે આવે, તો તે તારનાર પ્રત્યે તેને કેટલો બધો પ્રેમ રહે ? તો પછી-આ ભીખણુ હવસાગરમાં જન્મ મરણ તરંગોથી તણાતો આ છવ મોહરૂપ ગળકાં ખાઈ અનંત દુઃખથી દુઃખી થઈ રહ્યો હતો, તેને મહાતાર જેવા જે સદ્ગુરુદેવે હસ્તાવલન આપીને ડૂબતો જાંચી શિવપુરને આરે આવડ્યો, તે અનન્ય ઉપકારી અપાર કરુણાસિંધુ પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ પ્રત્યે આ કૃતજ્ઞ જોગીજનને અપૂર્વ પ્રેમનો ઉમળકો કેમ ન આવે વાર ?

“ અહો ! અહો ! શ્રીસદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;

આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“ શ્રી અરજિત ભલજલનો તાર, લાગે મુજ મન વાર રે;

ખાંદા મહી જે ભવજલ તારે, આવે શિવપુર આરે રે. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

અથવા—(૫) કોઈ છવ ઉચ દાવાનલમાં સપડાઈ ગયો હોય, તેને શીતલ જલ-વૃદ્ધિથી જો કોઈ જાંચી લે, તો તે જાંચાવનાર પ્રત્યે તેને કેટલો બધો પ્રેમભાવ ઉપજે ? તો પછી-આ ભયંકર ભવદાવાનલમાં આ છવ સપડાઈ ગયો હતો તેને પરમાર્થ અમૃતની શીતલ મેલધારા વર્ષાવી જેણે જાંચી લીધી, તે શ્રી સદ્ગુરુ પ્રત્યે આ સુસુક્ષ્મ આત્માર્થીને અપૂર્વ પ્રેમભાવ કેમ ન ઉપજે ?

“ભવ દવ હો પ્રભુ ! ભવ દવ તાપિત જીવ;
તેહને હો પ્રભુ ! તેહને અમૃત ઘન સમીજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“સંસારદાવાનલદાહનીરં, સંમોહધૂલીહરણે સમીરમ્ ।

માયારસાદારણસારસીરં, નમામિ વીરં ગિરિસારધીરમ્ ॥”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી.

અથવા (૬) મહાકૃષ્ણધરના ડસથી ઝેર ચઢવાથી કોઈ મનુષ્ય મૂર્ચ્છિત-બેભાન થઈને પડ્યો હોય, તેને કોઈ આરુઢિક જાંશુલિમંત્રથી ઝેર ઉતારી પુનર્જીવન બક્ષે, તો તેને તે વિષહર પ્રત્યે કેટલી બધી પ્રીતિ ઉપજે ? તો પછી મહામોહ વિષધરના ડસથી આ જીવને મિથ્યાત્વ-ઝેર ચઢ્યું હતું, તેથી આ જીવ નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂરી મોહ-મૂર્ચ્છિત-બેભાન બન્યો હતો. તેને સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રકાશનારા અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન મંત્રપ્રયોગથી પરમ માત્રિક સમા જે શ્રીમદ્ સદ્ગુરુદેવે મિથ્યાત્વ-વિષ ઉતારી નાંખી, નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં આણ્યો, અને સમ્યક્ત્વ અમૃત છાંટી યોગિકૃત્તે જન્મરૂપ પુનર્જન્મ આણ્યો, તે વિષહર પરમ અમૃતમય શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન પ્રત્યે આ સુસુક્ષ્મ જોગીજનને, તેલમાં જલબિન્દુની જેમ અપૂર્વ પ્રીતિ કેમ ન વિસ્તરે ?

“મિથ્યા હો પ્રભુ ! મિથ્યા વિષની ખીવ;

હરવા હો પ્રભુ ! હરવા જાંશુલિ મન રમીજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ અનન્ય ઉપકારી હોવાથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન પ્રત્યે સુસુક્ષ્મ યોગીને પરમ પ્રેમ ઉદ્ભવે છે, એટલું જ નહિં પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ જ સ્વરૂપથી એવા છે કે તેમના પરમાત્મ શુભગુણ પ્રત્યે કોઈ પણ શુભાનુરાગી સાચા સન્નિવનને ઉપકારી સદ્-કુદરતી પ્રેમ સ્કુર્યા વિના ન જ રહે. કારણ કે શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ ગુરુનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો ‘સ્વરૂપ’ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે અથવા ‘સદ્ગુરુ’ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સર્વ ‘સત’ વસ્તુમાં ગુરુ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે; કારણ કે આખા જગત્ કરતાં ગુરુ, બારી, ગોરવવંત એવા શ્રી સદ્ગુરુ જ છે. એક બાબત આપું જગત્ મૂકીએ ને બીજી બાબત સદ્ગુરુ મૂકીએ, તો સદ્ગુરુનું જ પદ્ધતું નમી પડશે. એટલે જગદ્ગુરુ શ્રી સદ્ગુરુ જ છે. અથવા સત્-સત્ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ જે પ્રકારે જેવું આત્મવસ્તુનું સત્સ્વરૂપ છે, તે પ્રકારે તેવું સત્, સાચું, છતું, વર્તમાનમાં પ્રગટ દશરૂપે વિષમાન, એવું તેમનું સત્સ્વરૂપ છે, સત્સ્વરૂપ છે, સાધુસ્વરૂપ છે; અથવા ‘સત્’ એટલે શાંત,-પરભાવ વિભાવ પ્રત્યેની જેની બધી ઢોડાઢોડ મટી જઈ, જે સ્વભાવમાં વિદ્યાંત યર્ષ પરમ આત્મશાંતિને પામ્યા છે, એવા શાંત તે ‘સત્’.

“પડી પડી તુજ પદ પંકજે, ફરી ફરી માણું એ જ;

સદ્ગુરુ સત્ સ્વરૂપ તું જ, એ હઠતા કરી દે જ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આવા સંતસ્વરૂપ સફળરૂ, આત્મજ્ઞાની, સમદર્શી, પ્રારબ્ધોદયથી વિચરનારા, અપૂર્વ વાણી પ્રકાશનારા, અને પરમ શ્રુતજ્ઞાનસંપન્ન હોય છે. મોહભાવ જ્યાં ક્ષય થઈ ગયો છે અથવા પ્રશાંત વર્તે છે, અને આત્મ જગત જ્યાં એક જેવું અથવા સ્વપ્ન જેવું ભાસે છે, એવી પરમ અફળુત ‘જ્ઞાની દર્શા’ તેમની હોય છે. અને આવા જ્ઞાની પુરુષ દેહ છતાં જાણે દેહમાં ન વર્તતા હોય, એવી પરમ આશ્ચર્યકારક દેહાતીત-વિદેહ દર્શામાં (ચોસટ્ટકાય) વર્તતા હોય છે!! (જુઓ આત્મસિદ્ધિની ગાથા, પૃ. ૧૨૬, ૩૬૪). આવા પરમ શુણિધાન, નિષ્કારણ કરુણારસસાગર, પરમ ઉપકારી, પરમ કૃપાળુ શ્રીમદ્ સફળરૂદેવ પ્રત્યે મુમુક્ષુ આત્માને અનન્ય પ્રેમ કેમ ન વહૂટે ?

“દીન દયાળ કૃપાળુઓ, નાથ ભવિક આધાર; લાલ રે;
દેવચંદ્ર જિન સેવના, પરમામૃત મુખકાર. લાલ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ જેમ સદેહે વર્તમાન પ્રત્યક્ષ સફળરૂ પ્રત્યે મુમુક્ષુને પ્રીતિ હોય છે, તેમ વિદેહ એવા પરોક્ષ દેવ પ્રત્યે પણ તેને તેવી જ અનન્ય પ્રીતિ હોય છે; કારણ કે તે પરમાત્મ દેવત્વ સ્વરૂપ આત્માને નિજ સ્વરૂપાવલંબન માટે પરમ ઉપકારી દેવત્વ સ્વરૂપ થઈ પડે છે. દિવ્ય એવું જેવું ‘સ્વરૂપ’ પ્રગટ્યું છે તે દેવ છે, દિવ્ય એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જે ‘મુસ્થિત’ છે તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન દેવ છે. જેણે આત્માને આત્મા જ બાણ્યો ને બીજું પરપણું જ બાણ્યું, એવા અક્ષય અનંત બોધસ્વરૂપ તે દેવ સિદ્ધ આત્મા છે. મુક્તિ સન્માર્ગનો વિધિ બતાવ્યો હોવાથી તે વિધિ વિધાતા છે. પરમ આત્મશાંતિને શિવમાર્ગ-મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી ત્રિભુવનતું શંકરપણું કર્યું હોવાથી તે શિવ-શંકર છે. સ્વરૂપસ્થિત છતાં જ્ઞાનથી સમસ્ત વિશ્વને જાણતા હોવાથી તે વિજ્ઞ છે. મોક્ષરૂપ પરમ મુગતિને પામ્યા હોવાથી તે મુગત છે. અને રાગદ્રેષાદિનો જય કરી કેવળ શુદ્ધ સહજસ્વરૂપી આત્મા પ્રગટ કર્યો હોવાથી તે પરમ વીતરાગ એવા યથાર્થનામા જિનદેવ છે. (જુઓ પૃ. ૩૬૩-૩૬૪ તથા ૪૦૦-૪૦૧) આવા શુદ્ધ સહજાતસ્વરૂપ જિનપ્રભુ તે વ્યવહારથી દેવ છે, નિશ્ચયથી તો આત્મા એ જ દેવ છે. જે જિનદેવની પૂજના છે, તે નિશ્ચયથી નિજ આત્માની જ પૂજના છે, કારણ કે જિનપદ ને નિજપદની એકતા છે, એમાં કાંઈ ભેદભાવ નથી, સ્વરૂપભેદ નથી. (જુઓ કાવ્યો, પૃ. ૧૧૨-૧૧૩).

આ જિનવર દેવ પ્રત્યે સાચા ભક્તિભાવ વિના કદી પણ દુઃખદાવ છૂટતો નથી; તેટલા માટે આ ભવ દુઃખદાવાનલથી છૂટવા માટે આ પરમ પ્રભુની ભક્તિ પરમ અમૃત-ધન સમી હોઈ, શીતલ આનંદદાયિની થઈ પડે છે; એટલે આ પરમ ‘પર પ્રેમપ્રવાહ ઉપકારી પ્રભુ પ્રત્યે મુમુક્ષુને પરમ પ્રેમ-અનન્ય પ્રેમ કેમ ન ઉઠસે ? બહે પ્રભુસે’ વળી આ પરમ દેવ સાધ્ય એવા આત્મસ્વરૂપના પ્રતિચ્છંદ સ્થાને છે,

(model) આદર્શસ્વરૂપ છે. જેમ શુદ્ધ સુંદર આદર્શને દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી કલાકાર શિલ્પી કલાકૃતિની ઘટના કરે છે; તેમ આ સિદ્ધ દેવરૂપ શુદ્ધ આદર્શને સતત દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી સાધક એવો બક્ષત મુમુક્ષુ આત્મસ્વરૂપની ઘટના કરે છે. (બુઓ પૃ. ૧૧૩) ‘અજકુલગત કેસરી’ જેમ સિંહને દેખીને નિઃસ્વરૂપ લહે છે, તેમ આ પ્રભુ-ભક્તિથી આ લગ્ય આત્મા આત્મશક્તિને સંભાળી લે છે. આમ સ્વરૂપસિદ્ધિમાં પરમ ઉપકારી હોવાથી, તેમજ અનુપમ ગુણગુણના રતનાકર હોવાથી, ચોતાના પરમ હૃદ્ય એવા આ પરમેષ્ઠિ દેવ પ્રત્યે બક્ષત મુમુક્ષુને પરમ પ્રીતિ હોય જ છે.

અને ‘ગુરુ’ પદ પ્રથમ મૂકવાનું કારણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો પરમ પ્રભાવ સૂચવવા માટે છે. કારણ કે સર્વકાળને વિષે પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ યકી જ હોય છે એટલે ભૂતકાળમાં યઈ ગયેલા પરોક્ષ એવા જિનદેવ કરતાં ‘ગુરુ’ પદ પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો ઉપકાર અધિક છે, માટે તેમનું સ્થાન પ્રથમ અથમ કેમ ? મૂક્યું છે. તેમજ તે જિનનું સ્વરૂપ પણ શ્રી સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના સમજાતું નથી, અને તે સમજ્યા વિના જિનના ઉપકારનો પણ ખ્યાલ કેમ આવે ? એ રીતે પણ પરમ ઉપકારી જિનના ઉપકારનું જ્ઞાન કરાવનાર પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન છે, એટલે પણ તે પરમ પરમ ઉપકારી હોવાથી તેમનું પદ પ્રથમ મૂક્યું છે. આ પ્રત્યક્ષ દેહધારી સજીવન મૂર્તિ પરમાત્મા પરમ સદ્ગુરુનો મહિમા દર્શાવવા માટે જ પરમ પવિત્ર શ્રી નવકાર મંત્રમાં પણ ‘ચારિહંત’ પદ સિદ્ધ કરતાં પ્રથમ મૂક્યું છે, તેનું પણ એ જ રહસ્ય છે. (બુઓ પૃ-૧૩૦, આત્મસિદ્ધિની ગાથા).

વળી આ કુલયોગીને ‘દ્વિજ’ પણ અત્યંત પ્રિય હોય છે. આ ‘દ્વિજ’ એટલે શું ? તેનો પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. દ્વિ+જ એ વાર જેનો જન્મ થયો છે તે દ્વિજ, અથવા બીજો જન્મ જેનો થયો છે તે દ્વિજ. તે બીજો જન્મ એટલે ‘દ્વિજ’નો પરમાર્થ સંસ્કારઆરોપણરૂપ જન્મ. પહેલો જન્મ તો જે દેહજન્મ થયો તે. પણ મનુષ્યનો ખરેખરો જન્મ તો-તેને જ્યારે સન્માર્ગની દીક્ષા મળે છે, આંતર મુંડન થાય છે, ત્યારે થાય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્-દર્શનરૂપ સંસ્કાર-બીજ આત્મામાં રોપાયાથી જેનો સમ્યગ્દૃષ્ટિરૂપે બીજો જન્મ-નવો અવ-તાર થયો છે, તે ‘દ્વિજ’ છે. જન્મથી પ્રાપ્ત થતા નામમાત્ર દ્વિજપણાને આ પારમાર્થિક દ્વિજપણા સાથે લેવાદેવા નથી. કારણ કે જન્મથી જાણ દ્વિજ નામ હોવા છતાં, આ પારમાર્થિક દ્વિજપણું ન પણ હોય; અને જન્મથી જાણ દ્વિજ નામ ન હોવા છતાં, આ પારમાર્થિક દ્વિજપણું હોય પણ ખરૂં. જન્મે દ્વિજ ચાંકાલ જેવા લક્ષણવાળો પણ હોય ! એટલે દ્રવ્ય દ્વિજજન્મપણા સાથે આ લાવ દ્વિજપણાનો સંબંધ નથી, માટે ઉક્ત અપેક્ષાએ ગમે તે જાતિમાં જન્મેલો આવો ‘દ્વિજ’ હોઈ શકે છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનરૂપ સંસ્કારજન્મ પામવાનો અધિકાર કોઈ પણ જાતિને છે,

એમાં બતિ-વેધનો ભેદ નહતો નંથી. ગમે તે બતિનો યથાયોગ્ય શુભયોગ્યતાવાળો જે યોગ્ય અધિકારી પુરુષ તે સંસ્કાર જીવવાને પાત્ર હોય, તે આ સંસ્કારજન્મ પામી શકે છે. અને આવા સંસ્કારજન્મ પામેલ ‘ દ્વિજ ’ ‘ બ્રાહ્મણ ’ પણ કહી શકાય છે. કારણ કે ‘ વ્રહ્મ જ્ઞાનાતીતિ વ્રાહ્મણઃ ’—બ્રહ્મને, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને બોલે તે બ્રાહ્મણ. આમ દ્વિજ અથવા બ્રાહ્મણ એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ, જ્ઞાનસંસ્કારસંપન્ન પુરુષ, કુલયોગી, ભોગીજન. આવા સમ્યગ્દષ્ટિ કુલયોગી પુરુષો સમાનધર્મી હોવાથી, સાધર્મિક હોવાથી, આ સુમુક્ષુ કુલયોગીને તેના પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ-વાત્સલ્ય રુકુંદે જ છે. તેથી તેમના પ્રત્યે અનેક પ્રકારે તે સાધર્મિક વાત્સલ્ય કરે છે, તેમને પરમાર્થ માર્ગની સાધનામાં જેમ બને તેમ સહાયતા ધાય-અનુકૂળતા ધાય, તેવા તેવા પ્રકારે પોતાના તન-મન-ધનથી યથાશક્તિ પ્રબંધ કરે છે, અને એમ કરી પોતાનું વાત્સલ્ય-પ્રેમભાવ દાખવે છે.

આમ સાક્ષાત્ પરમ ઉપકારી હોવાથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન્ પ્રત્યે, તથા પરોક્ષપણે પરમ ઉપકારી આદર્શસ્થાનીય હોવાથી પરમાત્મ દેવ પ્રત્યે, તથા સમાનધર્મી હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ દ્વિજો અથવા સંસ્કારસ્વામી બ્રાહ્મણો પ્રત્યે, આ સુમુક્ષુ કુલયોગીને અવશ્ય પ્રીતિ હોય છે.

૩. દયાળુપણું.

દયાળુ—આ કુલયોગી પુરુષો વળી દયાળુ હોય છે. દયા એ એમનો આત્મ-સ્વભાવભૂત ગુણ થઈ પડ્યો હોય છે. કોઈ દીન-દુઃખી-દરિદ્રી દેખી તેમને દયા વહુટે છે, અનુકંપા ઉપજે છે. તે દુઃખથી દુઃખીને જેવો કંપ-ત્રાસ થાય છે, તેવો તેને અનુસરતો કંપ-ત્રાસ તેમના આત્મામાં વેદાય છે, તેમનું હૃદય દ્રવીભૂત થાય છે, તેમનું અંતર કંકળી ઊઠે છે. આમ તે પરદુઃખે દુઃખીઆ થાય છે. એટલે પરદુઃખનું ઉદન કરવાની ઇચ્છા રૂપ કરુણા તેમને ઉપજે છે, અને તન-મન-ધનની સમસ્ત શક્તિથી તે પરદુઃખ દૂર કરવા સક્રિયપણે તત્પર બને છે. આવા પરદુઃખે દાઝતા પરમ દયાળુ પુરુષો સર્વ જીવનું મુખ જ હોય છે અને ‘ સર્વ જંતુ હિતકરણી કરુણા ’ જ કરે, એમાં આશ્ચર્ય શું ? એટલે તેઓ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ અન્ય જીવોને બાળી બૂઝીને દુઃખ તો ક્યાંથી જ આપે ? દ્રવ્યથી પણ કોઈ પણ જીવની હિંસા કરે જ કેમ ? તેમજ ભાવથી કોઈ પણ જીવના આત્મપરિણામને દૂરભે જ કેમ ? (બુઓ પૃ૦ ૧૪૯, ૪૩૮, ૪૪૧). આ સુમુક્ષુ યોગીઓ આવા દયાળુ, કૃપાળુ, કરુણાળુ હોય છે, તેનું કારણ કિલ્લટ કર્મોનો અભાવ એ છે. કિલ્લટ એટલે કઠિન, આકરા, ભારી, કલેશરૂપ કર્મોનો અભાવ છે, એ છે. તેથી તેમની ચિત્તમૂર્તિ કઠોર-કિલ્લટ પરિણામથી રહિત એવી કોમળ-પેચી હોય છે, દયાથી આદ્ર્-ભીની હોય છે; અને તેમના આત્મપરિણામ અતિ કોમળ હોય છે, પરદુઃખના તાપથી શીઘ્ર ઝોગળી બંધ (molting)-દ્રવી બંધ એવા હોય છે.

૪. વિનીતપણું.

વિનીત—વળી આ જોગીજન વિનીત હોય છે. આ જોગી પુરુષો વિનયથી નમ્ર હોય છે, કદી પણ અભિમાનથી ઉગ્રત-અછડ વા ઉન્મત્ત હોતા નથી. યોગધર્મની પ્રાપ્તિ થતી તે વિનયનો જ પ્રભાવ છે, કારણ કે વિનય વિના ‘વિનય’ અર્થાત આત્મ-‘શુભ્ર પ્રમોદ’ વિદ્યા પ્રત્યે આત્માનું વિનયન-દોરવણી હોતી નથી; વિનયથી જ વિન-અતિશય રહે’ યની-આત્મવિદ્યાની (Spiritual education) પ્રાપ્તિ હોય છે. એટલે યોગી પુરુષો વિનયનો આવો મહાપ્રભાવ બળુતા હોવાથી સ્વભાવથી જ ‘વિનીત’ હોય છે. તેથી પોતાનાથી અધિક શુભ્રવંતનો તેઓ યથાયોગ્ય વિનય સાચવે છે; અવ્યુત્થાન-ભેડીને સામા જતું, આસનદાન, પૂજન, બહુમાન, સત્કાર આદિ ઉચિત ઉપચાર આચરે છે. સત્પુરુષના, સત્પુરુષના વચનામૃતના, અને સત્સાધનના યથાયોગ્ય વિનય-બહુમાન-ગૌરવાદિ તે કરે છે; અને તેમાંથી કોઈની પણ સ્વર્નાંતરે પણ લેશમાત્ર આશાતના, અવજ્ઞા કરતા જ નથી. કારણ કે તે બધું છે કે-એક સત્પુરુષની કે એક સત્-વચનની કે એક સત્સાધનની આશાતના તે સર્વ સત્પુરુષની, સર્વ સત્વચનની, અને સર્વ સત્સાધનની આશાતના છે. (બુઝો સ્લોક કૂટનોટ પૃ. ૪૨૩) અને એકની પૂજામાં તે સર્વની પૂજા છે, કારણ કે તે સર્વ સત્ એક અખંડ અલેહ પરમ અમૃત રસસાગર-સ્વરૂપ છે. એટલે એકની વંદના તે સર્વની વંદના છે, અને એકની નિંદના તે સર્વની નિંદના છે. આમ બળુતા હોઈ તે ભવભીરુ યોગી પુરુષો કોઈ પણ સત્ની આશાતના દૂરથી જ વળે છે. અને જ્યાં કયાંય પોતાનાથી અધિક શુભ્ર દેખે છે, ત્યાં આ સાચા શુભ્રાનુરાગી સુસુક્ષ્મોનો આત્મા પ્રકુદ્ભવે અને છે, અને તે શુભ્ર પ્રત્યે સહજ સ્વભાવે વિનયથી નમી પડે છે. આવો તેને ‘શુભ્રપ્રમોદ અતિશય રહે’ છે. (બુઝો પદ્ય, પૃ. ૧૬૭-૧૬૮)

પણ શુભ્ર દેખીને તે કદી મત્સર ધરતા નથી, અથવા અભિમાનથી અછડ રહેતા નથી. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે-આ મહારો આત્મા જે નિજ ભાન વિના અનંત કાળથી આધડ્યો, તેનું કારણ સાચા સંત શુરને મેં સેવ્યા નહોતા ‘એવો માર્ગ’ અને અભિમાનને મૂક્યું નહોતું-એ છે. આ દુષ્ટ અનિષ્ટ મહાશત્રુરૂપ વિનય તણો’ અભિમાનથી તો હું આટલો કાળ આટલો બધો દુઃખી થયો; તો હવે પણ મિથ્યાભિમાન રાખી બે હું વિનયપૂર્વક સંતચરણ નહિં સેવું, તો હજી પણ મહારે તે ને તે જ ભવદુઃખ સહેવાનો વારો આવશે. અભિમાનથી કદી કોઈનું કદ્યાણ થયું સાંભળ્યું નથી, પણ વિનયમાર્ગના સેવનથી જ સર્વ કોઈનું કદ્યાણ થયું છે, થાય છે, ને થશે. અરે! શાસ્ત્રમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે-જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી પોતાને કેવળજ્ઞાન થયું છે, તે શુર પોતે હજી છદ્મસ્થ (જ્ઞાનાવરણ યુક્ત) રહ્યા હોય, તો પણ તે કેવળી ભગવાન પણ તે પરમ ઉપકારી શુરનો વિનય કરે છે. એવો આ વિનયનો માર્ગ શ્રી વીતરામદેવે બાખ્યો છે, એ માર્ગનો મૂળ હેતુ કોઈ ‘સુભાગ’-સોભા-

ગ્યવાન પુરુષ જ સમજે છે. માટે હું પણ અભિમાન છોડી તે જ પરમ વિનય માર્ગનું અનુસરણ કરું. એમ સમજી આ સુમુદ્ધ યોગી પુરુષ યથાયોગ્ય વિનયાચરણ કરે છે.

“જે સફુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવળજ્ઞાન;

ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્ય પણ, વિનય કરે ભગવાન.

એવો માર્ગ વિનય તણો, બાખ્યો શ્રી વીતરાગ;

મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે દોષ સુભાગ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આ વિનીતપણું એ કુશલાનુબંધી પુણ્યનો જ પ્રભાવ છે, પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનું જ ફળ છે. જે પુણ્યથી પાછો વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ પુણ્યનો અનુબંધ થયા કરે છે, તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ઠહેલાય છે. એટલે જેથી પુણ્યની શૃંખલા-સાંકળ ચાલુ રહે છે, એવા મહા-પુણ્યના જ ફળપરિપાકરૂપે આ વિનીતપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫. બોધવંતપણું

બોધવંત—વળી આ જોગીજનો બોધવંત હોય છે, યથાર્થ બોધવાળા-સમજણ-વાળા હોય છે. આ યથાર્થ બોધ મંથિલોદને લીધે હોય છે. તેથી કરીને આ યોગીઓ સમ્યગ્દષ્ટિ હોર્ષ તેમનો બોધ સત્ત્વરદાસંગત હોય છે તેમને વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ-તત્ત્વવિનિશ્ચય ધર્મ ચૂક્યો હોય છે, તેથી તેઓ સ્વ-પરવસ્તુનો ભેદ હસ્તામલકવત્ દેખે છે. હું દેહાદિથી શિષ્ઠ એવો સ્વપરપ્રકાશક આત્મા છું, એવો અખંડ તત્ત્વબોધ તેમના આત્મામાં સંદોહિત રહે છે. ‘હું એક, શુદ્ધ, દર્શન-જ્ઞાનમય, સદા અરૂપી એવો આત્મા છું, બીજું કંઈ પણ પરમાણુમાત્ર પણ મ્હારું નથી.’ (જુઓ ગાથા પૃ ૬૮) એવી અખંડ આત્મભાવનાને લીધે તે પરવસ્તુમાં કદી મુંઝાતા નથી, મોહાતા નથી, લેપાતા નથી, ખરડાતા નથી, અને તે મધ્યે રહ્યા છતાં પણ તેઓ તેથી જલકમલવત્ અલિપ્ત અને ઉદાસીન જ રહે છે. આ સમ્યક્ બોધનો અમૃતરસ જોલે આપ્યો છે, તેને પછી બીજા રસ ગમતા નથી, બાકસળુકસ-છાસબાકળા લાગે છે.

૬. યતેન્દ્રિયપણું.

યતેન્દ્રિય—અને તે યતેન્દ્રિય-જિતેન્દ્રિય હોય છે તેણે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કર્યો હોય છે,—આ ચારિત્ર બાવધી બને છે. જે તત્ત્વસ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણે છે, તે પછી ઇન્દ્રિયોને આધીન યતો નથી, પણ ઇન્દ્રિયોને પોતાને આધીન કરવા મથે છે; તે ઇન્દ્રિયોનો શુભામ બનતો નથી, પણ ઇન્દ્રિયોને પોતાની શુભામ બનાવે છે. તે ઇન્દ્રિયોને પોતાના પર સ્વાર થવા દેતો નથી, પણ પોતે તેના પર સ્વાર થાય છે. ઇન્દ્રિયોરૂપ તોફાની ઘોડાને સંયમરૂપ લગામથી બાંધી, તે સ્વરૂપ-રથમાં બેસી, મનરૂપ સારથિને આજ્ઞા કરી તે ચલાવરાવે છે. તે પાંચે ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી—પાછી વાળી સ્વરૂપાભિમુખ કરે છે, અને તેમને સ્વરૂપસાધનની પ્રાપ્તિમાં તેમના ‘જોગા’ કામે લગાડી દે છે, નિઃસાર દેહ-

માંથી પણ સારજૂત પરમાર્થ સાધન સાધી લેવામાં તેનો સદુપયોગ કરી પોતાનું કામ કાઢી લે છે, અને પાકા વાણીઆની પેઠે તેનો 'કસ' કાઢે છે ! દાખલા તરિકે-રસને દ્રવ્યને તે સત્પુરુષના ગુણસંકીર્તનના રસાસ્વાદથી સફળ કરે છે, શ્રવણેન્દ્રિયને સત્પુરુષચરિત શ્રવણથી પાવન કરે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે બહિર્મુખ ઉપયોગથી પાંચે ઇન્દ્રિયોને વ્યાવૃત્ત કરી, તે આત્માને ઉપકારી થાય એમ અંતર્મુખ ઉપયોગ બાણી વાણી દે છે. 'રહે અંતર્મુખ યોગ.'

“ જે પ્રસન્ન પ્રભુ ગુણ શ્રેષ્ઠે, તેહી જ નયન પ્રમાણ....જિનવર !

જે જિન ચરણે નામિયે, મસ્તક તે જ પ્રધાન....જિનવર !

અરિહા પદકજ અરચિયે, તે સુલહિજે હૃથ....જિનવર !

જિન ગુણ ચિંતનમે રમે, તેહિ જ મન મુકયથ....શ્રી ઋષભાનન. ”

“ બહું થયું મેં પ્રભુ ગુણ ગાયા, રસનાનો ફળ લીધો રે ;

દેવચંદ્ર કહે મહારા મનનો, સકળ મનોરથ સીધો રે ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ અહીં આ કુલયોગીના મુખ્ય છ લક્ષણ કહ્યા:—(૧) સર્વત્ર અદ્વેષ—શ્રદ્ધા અભાવને લીધે. આ ઉપરથી તેનું સમસ્ત જગત્ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ સૂચવ્યો. (૨) દેવ-ગુરુ-દ્વિજનું પ્રિયપાણું—ધર્મ પ્રભાવને લીધે.

પડ્દર્શન- આ ઉપરથી ગુણ પ્રમોદ જતાવ્યો. (૩) દયાળુતા—કિલ્લ કર્મના સંમત પડ્ લક્ષણ અભાવથી. આ ઉપરથી તેની દુઃખી પ્રત્યે અનુકંપા કહી. (૪) વિની- તપણું—પુણ્યાનુબંધી પુણ્યને લીધે. આ ઉપરથી તેનું વિનયનમ્રપણું અને નિરભિમાનપણું કહ્યું. (૫) બોધવંતપણું—અધિભેદને લીધે.

આ ઉપરથી એનું સમ્યગ્દષ્ટિપણું, સત્ય સમજણપણું, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનસંપત્તપણું જતાવ્યું. (૬) યતેન્દ્રિયપણું—ચારિત્રભાવને લીધે. આ ઉપરથી એનું સંયમીપણું દર્શાવ્યું. આ છએ લક્ષણ ઉપરથી ગર્ભિતપણે આ મુમુક્ષુ કુલયોગીને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો સફળાવ જતાવી સ્વભાવ-યોગ સાધક સંપૂર્ણ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ જતાવી. આ ઉક્ત પડ્ લક્ષણ એટલા બધા સ્પષ્ટ, અવિસંવાદી અને વ્યવહારુ છે કે તે ઉપરથી કુલયોગી કાણ હોય ? ને કેવો હોય ? તેની સ્પષ્ટ પરીક્ષા થઈ શકે છે. આ પડ્ લક્ષણ એવા વિશાળ ને સર્વશાહી છે કે તે મુખ્ય પડ્ દર્શનને સંમત થાય એવા તે જ સાચો છે. (જુઓ પૃ. ૫૫૮ ગીતાના શ્લો.). આ લક્ષણ જેનામાં હોય તે જ ‘જોગીજન’ કુલયોગી છે, તે જ સાચો વૈષ્ણવજન છે, તે જ સાચો બ્રાહ્મણ છે, તે જ સાચો બોદ્ધ છે, તે જ સાચો સાંખ્ય છે, તે જ સાચો જૈન છે, તે જ સાચો વેદાંતી છે, તે જ સાચો મુમુક્ષુ છે, તે જ સાચો આત્માર્થી છે, અને તે જ પરમ યોગીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પોતાની છેલ્લી કૃતિમાં અમર કરેલો સાચો ‘જોગીજન’ છે. (જુઓ ‘મન્થે છે જે જોગીજન’ પૃ. ૧૩) અને આવા લક્ષણવાળો જે જોગીજન હોય, તે જ અત્ર આ યોગશાસ્ત્રનો અધિકારી છે. આમ કુલયોગીનું સ્વરૂપ અત્ર કંઈક વિસ્તારથી યથામતિ વિવેચ્યું, તે સ્વમતિથી વિશેષ ચિંતવ્યું.

પ્રવૃત્તચક્રાસ્તુ પુનર્યમદ્વયસમાશ્રયાઃ ।

શેષદ્વયાર્થિનોસ્ત્યન્તં શુશ્રૂપાદિગુણાન્વિતાઃ ॥ ૨૧૨ ॥

પ્રવૃત્તચક્રં તો પ્રથમ, યમદ્વય આશ્રયવંતઃ;

બાકી બે અતિ ઈચ્છતા, શુશ્રૂપાદિ ગુણવંત. ૨૧૨

અર્થ:—અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી તો બે પ્રકારના યમનો સમાશ્રય કરનારા, તથા બાકીના બે પ્રકારના યમના અર્થી, તેમજ શુશ્રૂષા આદિ ગુણથી યુક્ત, એવા હોય છે.

વિવેચન.

“શુશ્રૂપાદિકં ચડ ગુણ સંપૂર્ણ, પ્રવૃત્તચક્રં તે કહિયેછ;

યમદ્વયલાભી પર દુગ અર્થી, આદ્ય અવંચક લહિયેછ.”—પો. ૬. સજ્જા. ૮-૫

પ્રવૃત્તચક્રં તો પુનઃ કેવા વિશિષ્ટ હોય છે તે કહે છે:—(૧) તેઓ યમદ્વયનો સમાશ્રય કરનારા, એટલે કે ઇચ્છાચમ અને પ્રવૃત્તિચમ એ બે યમનો સમ્યક્ આશ્રય કરનાર હોય છે. તથા—(૨) બાકીના બે યમના અર્થી—સ્થિરચમ અને સિદ્ધિચમના અર્થી અત્યંતપણે હોય છે આમ સદુપાયપ્રવૃત્તિને લીધે હોય છે. એટલા માટે જ—(૩) તેઓ શુશ્રૂષાદિ આઠ ગુણથી યુક્ત હોય છે; શુશ્રૂષા, શ્રવણ, મહણ, ધારણ, વિગ્ન, ઈદા, અપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ—એ આઠ ગુણથી યુક્ત હોય છે.

‘પ્રવૃત્તચક્રં’ એટલે શું? જેનું ચક્ર પ્રવૃત્ત થયું છે તે પ્રવૃત્તચક્ર. અને અત્રે યોગ—ચક્ર જ પ્રસ્તુત છે. એટલે જેનું આખું યોગચક્ર પ્રવૃત્ત થયું છે—ચાલવા માંડ્યું છે, તે પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે. જેમ ચક્રના કોઈ એક દેશને કંઈથી પ્રેરવામાં

પ્રવૃત્તચક્ર આવતાં—ચલાવવામાં આવતાં, આખું ચક્ર એની મેળે (Automatically) ચાલવા માટે છે; તેમ આ યોગચક્રના કોઈ એક દેશને સ્પર્શવામાં આવતાં—પ્રેરવામાં આવતાં, આખું યોગચક્ર આપોઆપ પ્રવૃત્ત થાય છે—ચાલવા માટે છે. આ સાવ સાદી પણ પરમ આશ્ચર્યકારક સત્ય ઘટના છે. ચક્રને ચલાવવા માટે કોઈ આખા ચક્રને હાથ લગાડવો પડતો નથી, પણ કોઈ એક દેશે હાથો (Handle) હલાવવાથી આખું ચક્ર ગતિમાન થાય છે; તેમ આ યોગચક્રને

વૃત્તિ:—પ્રવૃત્તચક્રાસ્તુ પુનઃ—પ્રવૃત્તચક્ર તો પુનઃ કેવા વિશિષ્ટ હોય છે? તોકે યમદ્વયસમાશ્રયાઃ—ઈચ્છાચમ, અને પ્રવૃત્તિચમના આશ્રયવાળા એમ અર્થ છે, શેષદ્વયાર્થિન.—શેષદ્વયના અર્થી, એટલે કે સ્થિરચમ અને સિદ્ધિચમ એ બેના અર્થી, એમ કહ્યું. અત્યન્તં—અત્યંતપણે, સદુપાય પ્રવૃત્તિવડે કરીને,—એટલા માટે. એટલા માટે જ કહ્યું—શુશ્રૂષાદિગુણાન્વિતાઃ—શુશ્રૂષા આદિ ગુણયુક્ત; શુશ્રૂષા, શ્રવણ, મહણ, ધારણ, વિગ્ન, ઈદા, અપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ—એ આઠ ગુણથી યુક્ત એવા.

ચલાવવા માટે કાંઈ આખા ચક્રને હાથ લગાડવો પડતો નથી, પણ તેના કોઈ એક પ્રદેશે આત્મપુરુષાર્થરૂપ હાથે ફેરવવાથી આખું ચક્ર ગતિમાન થાય છે. અથવા જેમ ઘડિયાળનું એક ચક્ર ચાલે, એટલે એની સાથે ગાઢ સંકળાયેલા બીજાં બધાં ચક્ર પણ ચાલવા માંડે છે, અને આખું ઘટિકાયંત્ર ચાલુ થાય છે; તેમ યોગચક્રનું એક ચક્ર ચાલવા માંડતાં, એની સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલા બીજાં બધાં ચક્ર આપેખાપ ચાલવા માંડે છે, અને આમ આખું યોગચક્ર યંત્ર ચાલુ થાય છે અને ચાલુ થયેલું ઘટિકાયંત્ર જેમ અસુક દિશા ભણી જ ગતિ કરે છે, તેમ આ ચાલુ થયેલું પ્રવૃત્તચક્ર યંત્ર પણ સાધ્ય એવી સિદ્ધશક્તી દિશા ભણી જ પ્રગતિ કરે છે. હાખલા તરીકે:—

‘અહિંસા’ યોગ આત્માથી સ્પર્શવામાં આપનાં, અહિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરતાં, તેની સાથે સત્યાદિ બીજા યોગ પણ સ્પર્શાઈ જાય છે, ચાલુ થઈ જાય છે; કારણ કે તે સત્યાદિ પણ અહિંસાના અંગભૂત સંરક્ષક હોઈ, તેનું પાલન થતાં અહિંસાનું પણ અહિંસાદિની પાલન થાય છે, અને ભંગ થતાં અહિંસાનો પણ ભંગ થાય છે. (૧) સંકલના કારણ કે અહિંસા એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવથી આત્મસ્વરૂપનું હિંસન ન થવા દેવું, ઘાત ન થવા દેવી, તે છે અને પર વસ્તુને પોતાની કહેવી તે અસત્ય છે, તે પણ આત્મસ્વરૂપની ઘાત હોવાથી સાચો અહિંસક કહી વહે જ નહિં. પર વસ્તુનું અપહરણ કરવું તે ચોરી છે, તે પણ સ્વરૂપની હિંસા હોવાથી અહિંસક કહી કરે જ નહિં. પરવસ્તુ પ્રત્યે વ્યભિચારણ કરી તેનો આસ્ત્રેષ કરવો, એટલું તે પણ સ્વરૂપનું હિંસન હોઈ અહિંસક કહી કરે જ નહિં. પર વસ્તુનું પરિગ્રહણ પણ મૂર્છા-મમત્વરૂપ હોઈ આત્મસ્વરૂપની ઘાત છે, માટે ખરેખરે અહિંસક તે પરિગ્રહને ગ્રહે જ નહિં. આમ જે અહિંસક હોય તે સત્યાદિ અવશ્ય પાળે જ, અને સત્યાદિ પાળે તે જ સાચો અહિંસક હોય. જે અહિંસક હોય તે અસત્યાદિ સેવે જ નહિં, અને જે અસત્યાદિ સેવે તે અહિંસક હોય જ નહિં. આમ અહિંસા-સત્યાદિની પરસ્પર અવિનાશાવ સંબંધરૂપ વ્યાપ્તિ છે, એટલે અસત્યાદિ સ્વરૂપનો ભંગ કરનાર હોવાથી અહિંસાનો ભંગ કરનાર હોય છે, માટે અહિંસક યોગી તેને વર્જે જ છે. (૨) તેમ ‘સત્ય’ યોગને જે ગ્રહે છે, તે કહી પર વસ્તુને પોતાની છે એમ કહે જ નહિં, સત્ને અસત્ અને અસત્ને સત્ કહી કહે જ નહિં, પણ સદાય સત્ને સત્ ને અસત્ને અસત્ જ કહે. એટલે રાગાદિથી સ્વરૂપની ઘાત કરવારૂપ હિંસા કરવી તે અસત્ હોવાથી, સત્વાદી તે કહી આચરે જ નહિં. ને આચરે તો તે સત્વાદી નથી. પર વસ્તુના અપહરણરૂપ અદત્તાદાન તે કરે નહિં, કારણ કે તેમ કરવું તે સત્ના ભંગરૂપ છે. સ્વરૂપ છોડીને પરવસ્તુ પ્રત્યે વ્યભિચાર-સંસ્ત્રેષ તે કરે નહિં, કારણ કે તે સત્ વસ્તુનો ત્યાગ કરવા ગરાગર છે. પારકી વસ્તુ પ્રત્યે આત્મ-બુદ્ધિરૂપ મૂર્છા કરીને તે પરિગ્રહ ગ્રહે જ નહિં, કારણ કે તેમ પારકી વસ્તુ પચાવી પાડવાનું કરવું તે હઠહઠતું અસત્ય છે. તે જ પ્રમાણે અસ્તેય આદિ માટે સમજ લેવું. (જુઓ કાવ્ય, પૃ. ૧૦૬, ૧૦૭)

આ પ્રકારે આત્મોપયોગથી સાચા ભાવથી એક પછી યોગ શુદ્ધપણે સ્પર્શતાં, અન્ય યોગ તેની સાથે સંકલિત હોવાથી આખું યોગચક્ર આપોઆપ ચાલુ થઈ જાય છે. આવી આ પ્રવૃત્તયોગચક્રની ભારી ખૂબી છે. આ યોગરૂપ પારસમણિનો કોઈ એક દેશે સ્પર્શ થતાં, આખો આત્મા યોગમય બની જાય છે ! આ યોગરૂપ ‘જાદૂઈ લકડી’ (magic wand) આત્મા પર ફરતાં, આત્મામાં કોઈ અજબ ફેરફાર થઈ જાય છે ! આ યોગ-પરમાશ્રુતની અંજલિ છાંટવામાં આવતાં તેની જાદૂઈ સંજ્ઞવની અસર આત્માની નસેનસમાં-પ્રદેશે પ્રદેશમાં પ્રસરી જાય છે !

આમ આ પ્રવૃત્તચક્રસાધક યોગીનું યોગ-સાધક ચક્ર એકદમ ચાલુ થઈ જાય છે. જે ચક્ર પૂર્વે આત્મસ્વરૂપના ભાન વિના બાધક થઈને પ્રવર્તતું હતું, વિપરીતપણે- ઉલટું ઉંધું (anti-clockwise) ચાલતું હતું, ‘વામમાર્ગી’-આડે માર્ગે

પટકારક ચાલતાં થતું હતું, તે હવે આત્મસ્વરૂપનું ભાન આવ્યે સાધક થઈને ચક્રનો પદ્ધતિ પ્રવર્તે છે, અવિપરીતપણે સુલટું સીધું (clockwise) ચાલવા માંડે છે.

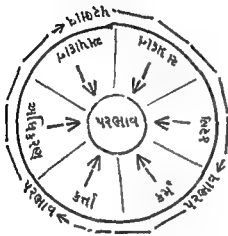
‘દક્ષિણમાર્ગી’-અનુકૂળ થઈને પ્રવર્તે છે. કર્તા, કર્મ, કરણ, અપાદાન, સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ પદ કારક ચક્ર જે પૂર્વે આત્મ-બાધકપણે ચાલતું હતું, તે હવે આત્મ-સાધકપણે ચાલવા માંડે છે પૂર્વે જે કર્તા પરભાવનો થતો હતો, કર્મ પરભાવ-વિભાવરૂપ કરતો હતો, કરણ પરવસ્તુનું પ્રયોજનો હતો, અહણરૂપ સંપ્રદાન પરતું કરતો હતો, ત્યાગરૂપ અપાદાન સ્વનું કરતો હતો, અને અધિકરણ પણ પરવસ્તુમાં કરતો હતો; તેને બદલે હવે તે કર્તા સ્વભાવનો થાય છે, કર્મ સ્વભાવરૂપ કરે છે, કરણ આત્મસ્વભાવનું પ્રયોજે છે, અહણરૂપ સંપ્રદાન આત્મભાવનું કરે છે, ત્યાગરૂપ અપાદાન પરભાવનું કરે છે, અને અધિકરણ આત્મવસ્તુમાં કરે છે અને આત્મ દ્રવ્ય એ જ કર્તા છે, નિજ આત્માની સિદ્ધિ-સિદ્ધતા એ કાર્ય-કર્મ છે, ઉપાદાન-પરિણામમાં પ્રયુક્ત તે કરણપણું છે, આત્મસંપત્તિનું ઢાન તે સંપ્રદાનપણું છે, કે જેમાં ઢાતા પાત્ર ને દેય એ ત્રણ ભાવની અલેહતા થાય છે; સ્વ-પરનું વિવેચન-વિવેક કરવો તે અપાદાન છે, અને સંકલ્પ પર્યાયનો આધાર તે અધિકરણ છે. આમ અનાદિ એવા બાધક કારક ભાવ નિવારવા માટે તે સાધકતાને અવલંબી તે સમારી લે છે-સુધારી લે છે. એટલે પૂર્વે જે પરનો કર્તા, પર કર્મ, પર કરણ વડે, પર અર્થે, પર યત્ની, પરમાં રહીને કરતો હતો, તે હવે સ્વ આત્માનો કર્તા, સ્વભાવ કર્મને, સ્વભાવ કરણ વડે, સ્વભાવ અર્થે, સ્વ યત્ની, સ્વમાં રહીને કરે છે. અર્થાત્ આત્મા, આત્માને, આત્માથી, આત્મા અર્થે, આત્મા યત્ની, આત્મામાં સાધે છે. આત્મા આત્માને આત્મના આત્મને આત્મનઃ આત્મનિ સાધયતિ ! આ પ્રમાણે તે સાધક એવા કારક પદક વડે આત્મશુભની સાધના કરે છે.

“ મહિનાથ જગનાથ ચરણયુગ ધ્યાઈએ રે, શુદ્ધાતમ પ્રાત્નભાવ પરમપદ પાઈએ રે; સાધક કારક પદક કરે શુભ સાધના રે, તેહી જ શુદ્ધ સ્વરૂપ થાય નિરાબાધના રે.

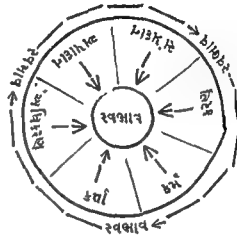
કર્તા આતમ દ્રવ્ય, કારક નિઃસિદ્ધતા રે, ઉપાદાન પરિણામ, પ્રયુક્ત તે કરણતા રે;
આતમ સંપદ્દાન, તેહ સંપ્રદાનતા રે, દાતા પાત્ર ને દેય, ત્રિભાવ અલેહતા રે.
સ્વ-પર વિવેચન કરણ, તેહ અપાદાનથી રે, સકલ પર્યાય આધાર સંબંધ આસ્થાનથી રે;
બાધક કારક ભાવ, અનાદિ નિવારવા રે, સાધકતા અવલંબી, તેહ સમારવા રે.....તેહ.

મહાશુનિ શ્રી દેવચંદ્રણ

આકૃતિ ૨૦

બાધક ચક્ર

સાધક ચક્ર

ચાર પ્રકારના યોગી : કોષ્ટક ૧૬

નામ	ગોત્ર યોગી	કુલ યોગી	પ્રવૃત્તચક્ર યોગી	(નિબપન) સિદ્ધ યોગી
બાપ્યા	શ્રીમન્નમ આદિ, નામધારી	યોગી કુલમાં જન્મેલા, અથવા યોગીધર્મને અનુસરનાગ	જેનું અહિંસાદિ યોગચક્ર પ્રવૃત્ત છે, ચાલવા માંડ્યું છે.	જેને યોગ નિબપન-સિદ્ધ છે
લક્ષણ	યથાયોગ્ય શુશ્રુષિકીન, નામધારી.	સર્વત્ર અદેવી, શુર-દેવ દિગ્ ૧૩ય, દવાણુ, વિનીત, બોધવત, યતે દ્રિય.	ધર્મજાયમ-પ્રવૃત્તિયમ પામેલા, સ્થિરયમ- સિદ્ધિયમ અર્થા, શુશ્રુષાદિ શુચ્યુત્ત, અવંચક નયયુક્ત.	યોગસિદ્ધિને પામેલા સમર્થ યોગી.
આ પ્રથમ યોગ્યાયોગ્ય	અયોગ્ય	યોગ્ય	યોગ્ય	અયોગ્ય
કારણ	યોગ્યતારદિનપણું યોગ્યતાની અસિદ્ધિ	યથાયોગ્યપણું	યથાયોગ્યપણું	સિદ્ધિભાવ પ્રાપ્તપણું

આમ બાધક દિશામાંથી ફરીને પદ કારક ચક્ર સાધક દિશામાં ચાલવા લાગે છે, એટલે પછી ચાલુ થયેલ ઘટિકાયન્ત્ર જેમ અમુક દિશા ભણી જ ગતિ કરે છે, તેમ આ ચાલુ થયેલું-પ્રવૃત્ત થયેલું યોગચક્ર-યન્ત્ર પણ સાધ્ય એવી સિદ્ધ દશાની સાધ્ય દિશા દિશા ભણી જ પ્રગતિ કર્યા કરે છે વળી એક વખતે ચલાવવામાં ભણી પ્રગતિ આવેલું યન્ત્ર-ચક્ર ઉત્તરોત્તર વધારે ગતિવેગને (Velocity) પકડતું જાય છે, તેમ આ યોગ-ચક્ર એક વખત ભાવથી પ્રવૃત્ત કરવામાં આવતાં પછી ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રગતિરૂપ ગતિને પામતું જાય છે, ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સ્વેગ પામી ચઢતી ચઢતી યોગ-ભૂમિકાઓને સ્પર્શતું જાય છે, એટલે ઉત્તરોત્તર ચઢતા પરિણામ થતા જાય છે, ઉત્તરોત્તર આત્મોપયોગ જાગૃતિ વધતી જાય છે.

અને આ અહિંસાદિ પાંચ યમની શુદ્ધિની તરતમતાના કારણે તેની ચાર કક્ષા-ચાર ભૂમિકાઓ કહેવામાં આવી છે-ધૃત્યાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ. અહિંસાદિની ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શુદ્ધિની જ્ઞાના (Degree) પ્રમાણે આ વિભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે. એક ને એક અહિંસાની શુદ્ધિ અંશ પ્રમાણે આમ ચાર કેટિ હોય છે. જેમ ઉચ્છ્વાસ અંશ (Degree) પ્રમાણે શરીરની ઉચ્છ્વાસ દશામાં ફેર પડે છે, તેમ આત્મ-શુદ્ધતાના અંશ પ્રમાણે આત્માની અહિંસાદિ યોગદશામાં ફેર પડે છે. અહિંસાદિ યમની આ ચાર કેટિમાંથી આ પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને પ્રથમની બે-ધૃત્યાયમ ને સ્થિરયમ, તે પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હોય છે, અને બાકીની બે કેટિ પ્રાપ્ત કરવાના-સ્પર્શવાના તે અત્યંત અર્ધી હોય છે, તીવ્ર અભિલાષી હોય છે. અને તે માટેના તેમનો સત્ પુરુષાર્થ સદાય ચાલુ જ હોય છે, એમનું 'પ્રવૃત્ત ચક્ર' નિરંતર પ્રવૃત્ત જ હોય છે. આમ થવાનું કારણ તેઓની સદુપાય પ્રવૃત્તિ છે, સત્સાધન પ્રત્યેની સત્પુરુષાર્થશીલતા છે. એટલે તેઓ સત્ ઉપાયમાં તીવ્ર સંવેગથી, અત્યંત અદ્ભુત ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉછરંગથી પ્રવૃત્ત જ હોય છે, ૨૬ લગાડીને મંડી પડ્યા જ હોય છે, (જુઓ પૃ ૧૫૪)

અને આમ તેઓ સદુપાયમાં સતત પ્રવૃત્ત હોય છે, તેથી જ તેઓ શુશ્રૂષા આદિ આઠ બુદ્ધિશુલ્કથી સંપન્ન હોય છે. તે આ પ્રકારે: (૧) શુશ્રૂષા-તત્ત્વશ્રવણની અંતરંગ તીવ્ર ધૃત્યા.

જેમ કોઈ તરણ, સુખી અને રમણીથી પરિવરેલો પુરુષ કિન્નર ગીત

શુશ્રૂષાદિ સાંભળવાને મળે, તેના કરતાં અનેકગણી બિંકટ ધૃત્યા-તલસાટ તત્ત્વ

આઠ ગુણ સાંભળવા માટે આ સુસુક્ષ્મે હોય. આવી શુશ્રૂષા જ બોધપ્રવાહની સરવાળી

છે, આવી શુશ્રૂષા ન હોય તો સાંભળ્યું તે સ્થલ રૂપ સમાન થઈ પડે છે,

અથવા ઉદ્યોતો રાત્ર કયા સાંભળતો હોય તેના જેવું થઈ પડે છે. (૨) શ્રવણ-આવી સાચી શુશ્રૂષા-સાંભળવાની તીવ્ર ધૃત્યા હોય, તો જ પછી સાચું શ્રવણ થાય છે. આ શ્રવણ એટલે કણ્ઠમાં માત્ર શબ્દ અથવા તે નથી, પણ આત્માદ્વારા અર્થ અનુસંધાનપૂર્વક સાધવાનતાવાળું શ્રવણ તે સાચું શ્રવણ છે. બાકી તો એક કાનેથી બીજે કાને કાઢી નાંખ્યા જેવું થાય

आद्यावञ्चयोगाप्त्या तदन्यद्व्यलाभिनः ।
एतदधिकारिणो योगप्रयोगस्येति तद्विदः ॥ २१३ ॥

આથ અવંચક યોગધી, અન્ય અવંચક પ્રાસ; યોગ્ય આ યોગ પ્રયોગના, કહે યોગીઓ આસ. ૨૧૩.

અર્થ:—પહેલા અવચક યોગની પ્રાપ્તિથી તેનાથી અન્ય જે અવચકનો લાભ પામેલા એવા તેઓ હોય છે. એઓ આ યોગપ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ યોગવિદો વહે છે.

विवेचन

તથા હેતુબૂત એવી આદ્ય અવયવકં યોગની પ્રાપ્તિથી તેઓ તેનાથી અન્ય એવા બે અવયવકનો-ક્રિયા અવયવક ને ફલ અવયવકના યોગનો લાભ પામેલા હોય છે. તેની અવધ્ય-અમોઘ-અચૂક ભાગ્યતાથી તેઓ એવા સ્વરૂપવાળા હોય છે. એઓ આ યોગ-પ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ તે યોગના જાણુનારાઓ કહે છે.

(૨) ગાંધીના યમદયના અર્થી. અહીં તેનું ત્રીજું લક્ષણ કહ્યું છે:-

ધૃતિ—આઘાતશ્ચક્રયોગાલ્સ્યા—હેતુભૂત એવી આ
 લામ્બિનઃ—તેનાથી અન્ન દ્વારા લાભી, ક્રિયાઅવસ્થા-
 અવસ્થા વાગ્યતાથી એવંશૂલ, એવા સ્વરૂપાણા તેઓ, શુ
 કાના ? તો કે—યોગમયોગસ્ય—અનિકૃત એવા યોગપ્રયોગન
 યોગવિદો કહે છે,—એમ શેષ છે.

અર્થાત્ યોગાવચકની પ્રાપ્તિને લીધે તેઓને બીજા બે અવચક યોગી-ક્રિયા અવચક ને ફલ અવચકની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, કારણ કે તે યોગાવચકની એવી અવધ્ય-અમોઘ-અચૂક ભ-ચતા હોય છે, તથાપ્રકારની યોગ્યતા હોય છે કે આ બીજા બે અવચકની પ્રાપ્તિ હોય જ (આ યોગાવચક, ક્રિયાવચક અને ફલાવચકનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામા આવશે તેમજ જુઓ પૃ ૧૫૮ થી ૧૬૪) અને આ પ્રવૃત્તચક યોગીને તો આદ્ય આવચક યોગીની પ્રાપ્તિને લીધે, બાકીના બે ક્રિયા-ફલ આવચક યોગનો લાભ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો હોય છે એટલે તે યોગ-ક્રિયા-ફલ એ ત્રણ અવચક યોગથી સંપન્ન હોય છે અને આમ જેને આ અવચકત્રયનો લાભ થયેલો છે, જેને હૃદયથામ ને પ્રવૃત્તિયમની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે, અને જે સ્થિરચમ ને સિદ્ધિયમની પ્રાપ્તિ થઈ તોના સદુપાયની પ્રવૃત્તિમા રહ લગાડીને મઠી પડ્યા છે, એવા આ પ્રવૃત્તચક યોગીઓ આ યોગ પ્રયોગના આધિકારીઓ છે એમ યોગના જ્ઞાતા પુરુષો-યોગવિદો વહે છે

આ યોગ ખરેખર! મહાપ્રયોગ છે, એક લોકોત્તર કોટિના મોટો અખતરો (Great & grand experiment) છે કારણ કે તે બે સવળો ઉતરે તો બેઠો પાર

થઈ જાય, -જીવનું કદયાણું કદયાણું થઈ જાય, અને અવળો પડે તો યોગ-મહા- જીવનું નાવડું ફૂળી જાય! મહાદ વસ્તુની હીન ઉપયોગરૂપ આશાતનાથી પ્રયોગ- અકદયાણું થઈ મહાહાનિ થાય, -વિજ્ઞાનના પ્રયોગની પેઠે વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ બે તેની વિધિના બાજુ યોગ્ય વિજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમાથી

અમરકારિક પરિણામ આવે, પણ વિધિથી અબાજુ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમાથી જીવદુઃખાનિકારક પરિણામ આવે અને કદાચ પોતે પણ ધડાકાબધ જીડી જાય! તેમ આ યોગવિજ્ઞાનનો પ્રયોગ બે વિધિજ્ઞાતા યોગ્ય જ્ઞાની યોગીના હાથે થાય, તો તેમાથી પરમ અમરકારિક પરિણામ આવે, પણ વિધિથી અનભિજ્ઞ-અબાજુ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય, તો તેમાથી ઉલટું અનિષ્ટ પરિણામ આવે, અને આત્મનાશ પણ થાય! વર્તમાનમા મહાચક્ષિતસંપન્ન અણુ બોમ્બનું (Atom-Bomb) રહસ્ય (વિજ્ઞાની) વિપરીત જ્ઞાનવાળા અર્થાત્ પરમાર્થથી અજ્ઞાન વિજ્ઞાનીઓના અયોગ્ય હાથમા આવી પડ્યું હોવાથી જગતને કેટલો હાનિ થયેલી છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેમ આ પરમશક્તિ સંપન્ન યોગ-રહસ્ય પણ બે અયોગ્ય જ્ઞાનના-અયોગીના હાથમા આવી પડે, તો કેટલી ગંધી હાનિ થાય તે સહેજે સમજી શકાય છે જેમ જડવાદનું વિજ્ઞાન 'વાદરોને નીસરણી બતાવતા જેવું' વિપરીત ભ્રૂં પરિણમતા જગતને મહાઅનર્થકારક થઈ પડે છે, તેમ અધ્યાત્મવાદનું વિજ્ઞાન અનધિકારી જીવને 'મર્ફટને મદિરાપાનનો પેઠે' વિષમપણે પરિણમતા મહાઅનર્થકારક થઈ પડે છે! એક ને એક વસ્તુમાથી તેના ઉપયોગ પ્રમાણે ઝેર કે અમૃત નીકળે છે! તેમ યોગ-પ્રયોગના સદુપયોગથી અમૃત નીકળે ને દુરુપયોગથી ઝેર નીકળે! માટે આ યોગ પ્રયોગરૂપ જખરજસ્ત અખતરો (Grand experiment)

છે ! ' કથા સુણી સુણી કૂટયા કાન, તોય ન આળ્યું જાણનાન. ' (૩) ગ્રહણ—શ્રવણ થયા પછી ગ્રહણ થાય છે. જે સાવધાનપણે ઉત્કટ તલસાટથી શ્રવણ કર્યું, તેનું અર્થ ગ્રહણ થાય છે. (૪) ધારણ—ગ્રહણ પછી તેનું ધારણ—અવધારણ થાય છે. તેના સંસ્કારનું ચિત્તમાં ટકી રહેવું—અવિન્યુત રહેવું તે ધારણ છે. (૫) વિજ્ઞાન—ધારણ પછી વિજ્ઞાન-વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, વિશેષ બોધ થાય છે. ઉત્તરોત્તર ૬૪ સંસ્કારથી પ્રાપ્ત બોધ બળવાન બનતો જાય છે. (૬) ઈહા—વિજ્ઞાન-બોધ પછી ઈહા-ચિંતન, શંકા સમાધાન, તર્ક વગેરે થાય છે. (૭) અપોહ—ઈહા પછી અપોહ થાય છે શંકા-સંદેહનું નિરાકરણ થાય છે, બાધક અંશનું નિરાકરણ દૂર કરવાપણું થાય છે (૮) તત્ત્વાભિનિવેશ—અપોહ થયા પછી, સર્વ શંકા-સમાધાન થઈ ગયા પછી, સર્વ તર્કનું નિરાકરણ થયા પછી તત્ત્વવિનિર્ણય થાય છે, એટલે તત્ત્વમાં અભિનિવેશ-૬૬ નિશ્ચયરૂપ પ્રવેશ થાય છે, તત્ત્વ નિરધાર થાય છે. આવા આ આઠ શુદ્ધિથી યુક્ત આ પ્રવૃત્તચક્ર યોગી પુરુષો હોય છે. તથા—

આઠાવજ્રકયોગાપ્ત્યા તદન્યદ્વયલામિનઃ ।

एतेऽधिकारिणो योगप्रयोगस्येति तद्विदः ॥ ૨૧૩ ॥

આઠ અવંચક યોગથી, અન્ય અવંચક પ્રાપ્ત;
યોગ્ય આ યોગ પ્રયોગના, કહે યોગીઓ આપે. ૨૧૩.

અર્થ:—પહેલા અવંચક યોગની પ્રાપ્તિથી તેનાથી અન્ય જે અવંચકનો લાભ પામેલા એવા તેઓ હોય છે. એઓ આ યોગપ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ યોગવિદો વહે છે.

વિવેચન

તથા હેતુબૂત એવી આઠ અવંચક યોગની પ્રાપ્તિથી તેઓ તેનાથી અન્ય એવા જે અવંચકનો-ક્રિયા અવંચક ને ફલ અવંચકના યોગનો લાભ પામેલા હોય છે. તેની અવંધ-અમોઘ-અચૂક ભગ્યતાથી તેઓ એવા સ્વરૂપવાળા હોય છે. એઓ આ યોગ-પ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ તે યોગના જાણનારાઓ કહે છે.

ઉપરના પ્રવૃત્તચક્ર યોગીના જે લક્ષણ કહ્યા-(૧) પ્રથમ યમદયનો લાભ પામેલા, (૨) ણાક્રીના યમદયના અર્થી. અહીં તેનું ત્રીજું લક્ષણ કહ્યું છે:—આઠ અવંચક યોગની

વૃત્તિ—આઠાવજ્રકયોગાપ્ત્યા—હેતુબૂત એવી આઠ અવંચક યોગની પ્રાપ્તિ થઈ, તદન્યદ્વય-લામિનઃ—તેનાથી અન્ય દ્વયના લાભી, ક્રિયાઅવંચક-ફલાવંચક એ બેનો લાભ ધરાવનારા,—તેની અવંધ ભગ્યતાથી એવંબૂત, એવા સ્વરૂપવાળા તેઓ, શું ? નો કે—અધિકારિણઃ—અધિકારીઓ. કાના ? તો કે—યોગપ્રયોગસ્ય—અધિકૃત એવા યોગપ્રયોગના,—ઈતિ—એમ, તદ્વિદઃ—તેના જાણકારો, યોગવિદો કહે છે,—એમ શેષ છે

અર્થાત્ યોગાવચકની પ્રાપ્તિને લીધે તેઓને બીજા જે અવચક યોગી-ક્રિયા અવચક ને ફલ અવચકની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, કારણ કે તે યોગાવચકની એવી અવધ્ય-અમોઘ-અચૂક ભવ્યતા હોય છે, તથાપ્રકારે યોગ્યતા હોય છે કે આ બીજા જે અવચકની પ્રાપ્તિ હોય જ. (આ યોગાવચક, ક્રિયાવચક અને ફલોપચકનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે તેમજ જુઓ પૃ ૧૫૮ થી ૧૬૪) અને આ પ્રવૃત્તિયક યોગીને તો આદ્ય અવચક યોગીની પ્રાપ્તિને લીધે, જાણીતા જે ક્રિયા-ફલ અવચક યોગનો લાભ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકયો હોય છે એટલે તે યોગ-ક્રિયા-ફલ એ ત્રણ અવચક યોગથી સંપન્ન હોય છે અને આમ જેને આ અવચકત્રયનો લાભ થયેલો છે, જેને ઇચ્છાચમ ને પ્રવૃત્તિચમની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે, અને જે સ્થિરચમ ને સિદ્ધિચમની પ્રાપ્તિ થઈ તોના સદુપાયની પ્રવૃત્તિમાં રહ લગાડીને મરી પડ્યા છે, એવા આ પ્રવૃત્તિયક યોગીઓ આ યોગ પ્રયોગના અધિકારીઓ છે એમ યોગના જ્ઞાતા પુરુષો-યોગવિદો વહે છે

આ યોગ ખરેખર ! મહાપ્રયોગ છે, એક લોકોત્તર કોટિનો મોટો અખતરો (Great & grand experiment) છે કારણ કે તે જે સવળો ઉતરે તો બેઠો પાર

મધ્ય જાય, -જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય, અને અવળો પડે તો યોગ-મહા જીવનું નાવડું ફૂળી જાય ! મહા વસ્તુની હીન ઉપયોગરૂપ આચારનાથી પ્રયોગ અકલ્યાણ થઈ મહાહાનિ થાય, -વિજ્ઞાનના પ્રયોગની પેઠે વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ જે તેની વિધિના બધું યોગ્ય વિજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમણી

ચમત્કારિક પરિણામ આવે, પણ વિધિથી અબજ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમણી ઊલટું હાનિકારક પરિણામ આવે અને કહાય પોતે પણ ધડાકાળ ઊડી જાય ! તેમ આ યોગવિજ્ઞાનનો પ્રયોગ જે વિધિજ્ઞાતા યોગ્ય જ્ઞાની યોગીના હાથે થાય, તો તેમણી પરમ ચમત્કારિક પરિણામ આવે, પણ વિધિથી અનભિજ્ઞ-અજ્ઞાણ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય, તો તેમણી ઉલટું અનિષ્ટ પરિણામ આવે, અને આત્મનાશ પણ થાય ! વર્તમાનમાં મહાયજ્ઞિસ પદ અલ્પ જોગજન (Atom-Bomb) રહસ્ય (વિજ્ઞાની) વિપરીત જ્ઞાનવાજા અર્થાત્ પરમાર્થથી અજ્ઞાન વિજ્ઞાનીઓના અયોગ્ય હાથમાં આવી પડ્યું હોવાથી જગતને કેટલો હાનિ થયેલો છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેમ આ પરમશક્તિ સંપન્ન યોગ-રહસ્ય પણ જે અયોગ્ય જનના-અયોગીના હાથમાં આવી પડે, તો કેટલી બધી હાનિ થાય તે સહેજે સમજી શકાય છે એમ જડવાદનું વિજ્ઞાન 'વાદરોને નીસરણી ગતાવતા જેવું' વિપરીતજે પરિણમતા જગતને મહાઅનર્થકારક થઈ પડે છે, તેમ અધ્યાત્મવાદનું વિજ્ઞાન અધિકારી જીવને 'મર્ફટને મદિરાપાનની પેઠે' વિષમપણે પરિણમતા મહાઅનર્થકારક થઈ પડે છે ! એક ને એક વસ્તુમાંથી તેના ઉપયોગ પ્રમાણે ઝેર કે અમૃત નીકળે ! તેમ યોગ-પ્રયોગના સદુપયોગથી અમૃત નીકળે ને દુરુપયોગથી ઝેર નીકળે ! માટે આ યોગ પ્રયોગરૂપ જખરજસ્ત અખતરો (Grand experiment)

અજમાવવા માટે યોગ્ય અધિકારી જ હોવો જોઈએ; અને તે અધિકારી અત્રે કદા તે મહાન્ લક્ષણ-યોગ્યતાવાળા કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ છે.

વળી કાચો પારો પચાવવો જેમ સહેલો નથી, અને જીવવાની શક્તિ વિના ઉલટો ફૂટી નીકળે છે, તેમ આ યોગ-પ્રયોગરૂપ પારો પચાવવો સહેલો નથી, અને તે પચાવવાની તાકાત ન હોય તો ઊલટો અનર્થરૂપે ફૂટી નીકળે છે. અથવા પોષિક યોગ-રસાયન રસાયન પચાવવું જેમ સહેલું નથી, અને તેનો પ્રયોગ મંદાગ્નિવાળા અનધિકારી દુર્બળ મનુષ્ય પર કરવામાં આવે, તો તે તેને બારે પડી જાય છે, અને વિપરીત પરિણામ આપે છે, તે જોટલે સુધી કે તેનો પ્રાણ પણ હરે છે; પણ જો યોગ્ય જઠરાગ્નિવાળા અધિકારી પર તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેને આરોગ્ય આપી દીધાયું બહે છે; તેમ આ યોગ-રસાયનનો પ્રયોગ મંદ શક્તિવાળા અનધિકારી જીવ પર કરવામાં આવે તો તે તેને પચવું નથી, અને ઉલટું તેનું મિથ્યા અભિમાનરૂપ અજીર્ણ ઉપજાવી અનર્થકારી થઈ પડે છે, યાવત્ બાવ-પ્રાણ હરણરૂપ બાવમૃત્યુ કરે છે; પણ જો યોગ્ય ઉદ્ધીપ્ત શક્તિસંપન્ન યોગી પુરુષરૂપ અધિકારીને આપવામાં આવે તો તે તેને બરાબર પચે છે, અને ભવરોગનો નિર્મૂળ નાશ કરી અજરામરણપણું આપે છે.

(૧) શસ્ત્ર પકડતાં પણ ન આવડતું હોય એવા બાલના હાથમાં જો શસ્ત્ર આપવામાં આવે, તો તે ઉલટું તેનું જ ગળું કાપનારૂં થઈ પડી ભક્ષણ કરનાર જ થઈ પડે છે; પણ યોગ્ય શસ્ત્ર સુભટના હાથમાં તે રક્ષણ કરનાર થાય છે. તેમ આ યોગ પ્રયોગ પણ જો અનધિકારી અનભિજ્ઞ અજ્ઞાણ એવા બાલજીવના હાથમાં આપવામાં આવે, તો દુર્ગંધીત હોવાથી, તેનું જ અકલ્યાણરૂપ ભક્ષણ કરનાર થઈ પડે; અને જો યોગ્ય સુક્ષ્મ યોગાધિકારીના હાથમાં આવે, તો સુગંધીત થવાથી, તેનું ભવભયમાંથી રક્ષણ કરનાર થઈ પડે.

(૨) અથવા અગ્નિને જો બરાબર ન પકડયો હોય તો દઝાડી દે, તેમ યોગાગ્નિનો પ્રયોગ જો બરાબર-વિધિથી ન પકડયો હોય, દુર્ગંધીત હોય તો ભવજનમણ-તાપથી દઝાડી દે!

(૩) અથવા વ્યાલ-સાપ જો દુર્ગંધીત હોય ઉધો પૂંછડેથી પકડયો હોય તો તે પકડનારને જ ઠંસ મારી મૃત્યુ નીપજાવે છે, તેમ યોગ-પ્રયોગ પણ જો દુર્ગંધીત હોય તો ભવહેતુ થઈ પડી બાવ-મૃત્યુ નીપજાવે છે. શ્રીમાન્ હરિહરદ્રસૂરિજીએ શ્રી યોગાગ્નિ-દુર્ગમાં કદા પ્રમાણે શ્રામણ્ય-શ્રમણ્યપણું જો દુર્ગંધીત હોય તો અનંત સંસારનું કારણ થઈ પડે છે, તેમ યોગ-પ્રયોગ જો દુર્ગંધીત હોય તો અનંત ભવજનમણનું કારણ થઈ પડે છે!

આમ સર્વથા આ યોગ-પ્રયોગ યોગ્ય એવા યોગી પુરુષના હાથમાં જ મૂકવા

x “અતઃ યવ ચ શસ્ત્રાગ્નિવ્યાલદુર્ગદસન્નિમઃ।

શ્રામણ્યદુર્ગદોઽસ્વન્તઃશાસ્ત્ર ઉક્તો મહાત્મમિઃ ॥” યોગબિંદુ, ૧૪૬.

યોગ્ય છે, અને એના પર જ અજમાવવા યોગ્ય છે, અને સુગૃહીત જ કરવા યોગ્ય છે, નહિં તો ઊલટો આચારના—સિદ્ધિઓ મોહ—અમત્કાર દર્શન આદિ કારણે—
સુગૃહીત મહાઅનર્થકારક થઈ પડવાનો પૂરેપૂરો ભય છે, યોગજ્ઞતારૂપ
યોગપ્રયોગ અધઃપતન કરનારો થઈ પડવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. એટલા માટે અહીં
 આવા ઉક્ત લક્ષણવાળા યોગીઓને જ આ યોગપ્રયોગના અધિકારી
 કહ્યા છે. રાજ્યાસન પર જેમ યોગ્ય રાજગુણસંપન્ન પુરુષ જ ગિરાજવા યોગ્ય છે, તેમ આ
 યોગરાજ્યાસન પર પણ યોગ્ય યોગી ગુણસંપન્ન યોગી પુરુષ જ ગિરાજવા યોગ્ય છે. છતાં
 જો કોઈ અયોગ્ય-અયોગી તેના પર ચઢી બેસવાની ધૃષ્ટતા-ધીઠાઈ કરે, તો તે—‘દ્વિર-
 સ્તાઓ જ્યાં પગ મૂકતાં ડરે છે, ત્યાં મૂખાંઓ ધસી જાય છે,’ ‘Fools rush in wh-
 ere angels fear to tread,’—તેના જેવું જ ચેષ્ટિત કરે છે। માટે ઉક્ત કુલ્યોગી
 ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ જ અહીં અધિકારી છે, એમ યોગના અનુભવી જ્ઞાની યોગી
 પુરુષોત્તમ કથન છે. આ યોગીઓમાં પણ કેનિષ્ઠ, મધ્યમ ને ઉત્તમ પાત્ર પણ હોય છે,—
 જેના લક્ષણ લાક્ષણિક રીતે પરમ યોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ્યો તેમના છેલ્લા અમર
 કાવ્યમાં આ પ્રકારે લખ્યા છે:—

“ મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા મુવિચાર;
 કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર.
 રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ;
 જગત ઇષ્ટ નહિં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાભાગ.
 નહિં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણ યોગ નહિં શેષ;
 મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ નિત્યેશ ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ્ય.

ઉપન્યસ્ત યમાદિતું સ્વરૂપ કહે છે.

इहार्हिसादयः पञ्च सुप्रसिद्धा यमाः सताम् ।
 अपरिग्रहपर्यन्तास्तथेच्छादिचतुर्विधाः ॥ २१४ ॥

અહીં અહિંસાદિ યમો, પ્રસિદ્ધ પંચ પ્રકાર;
 અપરિગ્રહ પર્યંત તે, ત્યમ ઇચ્છાદિક ચાર. ૨૧૪.

વૃત્તિ:—હહ—અહીં, લોકમાં, અહિંસાદયઃ—અહિંસાદિ ધર્મો, પંચ-પચ-સંખ્યાથી, સુપ્ર-
 સિદ્ધા:—સુપ્રસિદ્ધ, સર્વતંત્રસાધારણપણાએ કરીને, યમાઃ—યમો, ઉપરમો; ઇચ્છાપમો, પ્રવૃત્તિપમો,
 રિધરપમો, સિદ્ધપમો, એમ સતાં—સંતોને, મુનિઓને, શુ' પર્વત ? તો કે અપરિગ્રહપર્યન્તા:—
 અપરિગ્રહ પર્વત. " અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહાઃ યમાઃ—" (પાત્ર ૦ ૨-૩૦) અહિંસા,
 સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ યમો છે,—એ વચનથી. તથેચ્છાદિચતુર્વિધાઃ—તથા ઇચ્છા
 આદિ ચાર પ્રકારના,—પ્રત્યેકપણે ઇચ્છાપમ, પ્રવૃત્તિપમ, રિધરપમ અને સિદ્ધિપમ,

અર્થ:—અહિંસાદિ અપરિશ્કૃત પર્યંત ઝોમ પાંચ યમો સંતોને સુપ્રસિદ્ધ છે. તથા તે પ્રત્યેક યમ ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારનો છે.

વિવેચન

અહીં લોકમા અહિંસા આદિ ને અપરિશ્કૃત પર્યંત પાંચ યમો સંતોને—મુનિઓને સુપ્રસિદ્ધ છે, સર્વતંત્ર સાધારણપણાએ કરીને સારી પેઠે જાણીતા છે; કારણ કે ‘અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય’ અને અપરિશ્કૃત એ યમ છે,’ એવું વચન છે. તથા આ પાંચ-માંથી પ્રત્યેક યમ ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારનો છે: ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ.

આ અહિંસાદિ પાંચને જેમ યોગ-સાખ્યાદિ યમ કહે છે, તેમ જૈનો તેને ‘વ્રત’ નામથી ઓળખે છે, બૌદ્ધો ‘શીલ’ નામ આપે છે આમ શબ્દભેદ છતાં અર્થભેદ નથી, એટલે સુપ્રસિદ્ધ એવા આ પાંચ યમ સર્વતંત્રસાધારણ (Common to all religions) હોઇ સર્વમાન્ય છે, સર્વસમત છે, સર્વદર્શનવાદીઓને સુપરિચિત છે. આવા સુપ્રસિદ્ધને સુપ્રસિદ્ધ કરવા અન્ય પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી આ અહિંસાદિનું સ્વરૂપ દ્રવ્યથી અને ભાવથી બંને પ્રકારે સમજવા યોગ્ય છે અને સમજી આચરવા યોગ્ય છે દ્રવ્યથી એટલે બાહ્યથી, વ્યવહારથી, સ્થૂંઘપણે, અને ભાવથી એટલે અંતરથી, પરમાર્થથી, સૂક્ષ્મપણે

અહિંસા એટલે કોઇ પણ જીવની હિંસા ન કરવી તે ‘મા હિંસ્યાત્ સર્વાણિ ભૂતાનિ’ એમ વેદશ્રુતિ છે અને ‘પ્રમત્તયોગાત્પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા’—પ્રમત્તયોગથી પ્રાણહનું હરણુ તે હિંસા છે એમ શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રનું વચન છે અર્થાત્ ઇદ્રિયાદિ હિંસા-અહિંસા કયા પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણુમાંથી અથવા જ્ઞાન-દર્શનાદિરૂપ આત્માના ભાવ પ્રાણુમાંથી કોઇ પણ પ્રાણુનું મન-વચન-કાયાના પ્રમાદ યોગથી હરણું તેનું નામ હિંસા છે; તેથી વિપરીત તે અહિંસા છે આમા ‘પ્રમાદયોગ’ શબ્દ ખાસ અગત્યનો છે જે પ્રાણુ હરણુમા પ્રમાદ યોગ હોય, તો જ હિંસા છે, નહિં તો નહિં એટલે કદાચ પ્રાણુ હરાયા હોય, પણ મન-વચન-કાયાનો પ્રમત્ત યોગ ન હોય તો હિંસા નથી અને પ્રાણુ ન પણ હરાયા હોય, પણ મન-વચન-કાયાનો પ્રમત્ત યોગ હોય તો હિંસા છે. આમ મન-વચન-કાયાનો અપ્રમાદ હોય, યતના હોય, જયણા હોય, જેમ બને તેમ સાચા અંતરગ ભાવથી જીવરક્ષા કરવાની જાળવણીરૂપ યતન (Careful effort) હોય, કાળજી-તકેદારી હોય, તો દ્રવ્ય-પ્રાણુ-હરણુથી પણ હિંસા લાગતી નથી અને મન-વચન-કાયાનો પ્રમાદ યોગ હોય, જેમ બને જીવરક્ષા કરવામા બેદરકારીરૂપ (Carelessness) અયતન હોય, બેકાળજી હોય, તો દ્રવ્ય પ્રાણુહરણુ ન હોય છતાં પણ હિંસા જરૂર લાગે છે,

આ હિંસાથી જે વિપરીત તે અહિંસા છે, એટલે મન-વચન-કાયાનો અપ્રમાદ રાખી, ચતના કરવી, જયણા કરવી, સાચા ભાવથી જેમ અને તેમ છવરક્ષા કરવાની જાળવણીરૂપ ચતન કરવો, ઉપયોગ-અર્થાત રાખવી તે અહિંસા છે આમ દ્રવ્યથી હિંસા-અહિંસાનો સુખ્ય આધાર પણ ભાવથી હિંસા-અહિંસા ઉપર છે:—(૧) દ્રવ્યથી હિંસા ન હોય અને ભાવથી પણ ન હોય, તો તે ઉત્કૃષ્ટ અહિંસા છે. (૨) દ્રવ્યથી હિંસા હોય, પણ ભાવથી ન હોય, તો તે તેથી કંઈક ઉતરતી ઉચ્ચ અહિંસા છે. (૩) દ્રવ્યથી હિંસા ન હોય પણ ભાવથી હિંસા હોય, તો તે અહિંસા નથી, પણ હિંસા જ છે. (૪) દ્રવ્યથી હિંસા હોય અને ભાવથી પણ હિંસા હોય, તો તે અહિંસા નથી, પણ નિકૃષ્ટ હિંસા જ છે.—આમ હિંસા-અહિંસાનો સુખ્ય આધાર આત્મપરિણામની ઘાત-અઘાત પર છે. રાગદ્રેષાદિ પરિણામથી જ્યાં આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ભાવ-પ્રાણુની હિંસા થતી હોય ત્યાં અવશ્ય હિંસા છે; અને તેવા રાગદ્રેષાદિ પરિણામના અભાવે જ્યાં આત્માના જ્ઞાન-દર્શન ભાવ પ્રાણુની હિંસા ન થતી હોય, ત્યાં હિંસા નથી. આ નિયમ સર્વત્ર લાગુ પડે છે. (ભુજો પૃ. ૧૦૫ થી ૧૦૭).

જે જેમ છે તેમ જોવું, સાચું જોવું તે સત્ય છે; અથવા જેમ છે તેમ વસ્તુ સ્વરૂપ કહેવું તે સત્ય છે. સત્તને સત્ કહેવું, અસત્તને અસત્ કહેવું તે સત્ય છે; અને અસત્તને સત્ કહેવું, સત્તને અસત્ કહેવું તે અસત્ય છે. અથવા જેવું સત્ય-અસ્તેય મનમાં હોય, જેવું આચરણમાં હોય, તેવું નિર્દોષ નિષ્કપટ વચન આદિ ઉચ્ચારવું, મન-વચન-કાયાની એકતા ઢાખવવી તે સત્ય છે. પારકી વસ્તુ અણુદીધી-તેની રબ વગર ન લેવી તે અસ્તેય-અચોર્ય છે. અર્થાત્ પરધનહરણ ન કરવું-ચોરી ન કરવી તે અસ્તેય છે. મન-વચન-કાયાથી પ્રજ્ઞાચર્યનું પાલન તે પ્રજ્ઞાચર્ય છે મનુષ્યિણી, તિર્યંચિણી કે દેવાંગના સાથે મન-વચન-કાયાથી મૈથુનનું-અપ્રજ્ઞાચર્યનું વર્જન તે પ્રજ્ઞાચર્ય છે. ધન-ધાન્ય-શુદ્ધ-પુત્ર આદિ કોઈ પણ પરિગ્રહ ન ગ્રહવો તે અપરિગ્રહ છે; કોઈ પણ પોતાની માલીકીની વસ્તુ ન હોવી તે, પોતાનું કંઈ પણ નથી એવું અર્કચનપણું તે અપરિગ્રહ છે. આમ સામાન્યપણે દ્રવ્યથી અહિંસા આહિંસુ સ્વરૂપ છે.

અને ભાવથી તો (૧) અહિંસા એટલે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની હિંસા ન થવી તે. રાગ-દ્રેષ-મોહ વિભાવથી આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ભાવ પ્રાણુની હિંસા થાય છે; આ રાગાદિ વિભાવ પરિણામે કરીને શુદ્ધ આત્મપરિણામની ઘાત ભાવ અહિંસા ન થવા દેવી તે અહિંસા છે. તાત્પર્ય કે-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ એ જ પારમાર્થિક-તાર્ત્ત્વિક પરમ અહિંસા છે, અને તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી આ પ્રકારે ઘટાવી શકાય છે:—(૧) આત્માના શુણ્ણ બાધકભાવથી રહિતપણે

શુભપરિણતિએ પરિણમે અને આત્મ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યનું અસંગી હોય, આત્મ દ્રવ્યને પરદ્રવ્યનો સંગ ન હોય, -તે દ્રવ્યથી શુદ્ધ એવી યુદ્ધ અહિંસા છે (૨) ક્ષેત્રથી સર્વ પ્રદેશમાં પરભાવનો પ્રસંગ ન હોય, અને અશરીરી અયોગી એવા ભાવથી આત્માની અવગાહના અભંગ હોય, તે ક્ષેત્રથી શુદ્ધ એવી અહિંસા છે. (૩) જ્યાં ઉત્પત્તિ-વ્યય ને પ્રોત્થપણ સહેજે પરિણતિ થાય છે, અને જ્યાં છેદન-યોજનપણ નહિં હોય વસ્તુ સ્વભાવને વિષે સમાય છે, -તે કાળથી શુદ્ધ એવી અહિંસા છે. (૪) અનંત શુભ પર્યાય, તેમજ કારક પરિણતિ જ્યાં નિજ નિજ પરિણતિએ પરિણમે છે, તે ભાવથી શુદ્ધ એવી અહિંસા છે. આમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી શુદ્ધ એવી અહિંસાનું જો કોઈ એક ધામ હોય, તો પરમ અહિંસકતામય, પરમ દયામય, પરમ કૃપાળુ શ્રી જિનરાજ છે, કારણ કે તે જ સ્વ-પર જીવના રક્ષક એવા તારણ-તરણ જહાજ છે. આમ અહિંસાનો જીયામાં જીવે. આદર્શ શ્રી જિન વીતરાગમાં દૃઢ થાય છે —જેનું પરમ મુંઠર હૃદયગમ સ્વરૂપ મહાત્મા દેવચંદ્રજીએ આમ સંગીત કર્યું છે:—

“ શુભ શુભ પરિણતિ પરિણમે, બાધક ભાવવિહીન....પ્રભુજી !
 દ્રવ્ય અસંગી અન્યનો, શુદ્ધ અહિંસક પીન....બાહુ જિણુંદ દયામયી.
 ક્ષેત્રે સર્વ પ્રદેશ મેં, નહિં પરભાવ પ્રસંગ....પ્રભુજી !
 અતનુ અયોગી ભાવથી, અવગાહના અભંગ....પ્રભુજી ! બાહુ
 ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવપણે, સહેજે પરિણતિ થાય....પ્રભુજી !
 છેદન યોજનતા નહિં, વસ્તુ સ્વભાવ સમાય....પ્રભુજી ! બાહુ
 શુભ પર્યાય અનંતતા, કારક પરિણતિ તેમ....પ્રભુજી !
 નિજ નિજ પરિણતિ પરિણમે, ભાવ અહિંસક એમ....પ્રભુજી ! બાહુ
 એમ અહિંસકતામયી, હીઠા તું જિનરાજ....પ્રભુજી !
 રક્ષક નિજ પર જીવનો, તારણતરણ જિહાજ....પ્રભુજી ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

દ્રવ્ય અહિંસા પણ આ ભાવ અહિંસાની સાધનામાં ઉપકારી થાય છે, -દ્રવ્ય એ ભાવનું કારણ છે માટે તેમજ દ્રવ્ય અહિંસા એ ભાવ અહિંસાનું સ્વાભાવિક પરિણામ પણ છે. આમ જન્મેનો પરસ્પર કાર્ય-કારણ સંગ્રંધ છે.

“ દ્રવ્ય યદી છ કાયને, ન હણે જેહ લગાર....પ્રભુજી !
 ભાવ દયા પરિણામનો, એહી જ છે વ્યવહાર....પ્રભુજી ! બાહુ
 આત્મ શુભ અવિરાધના, ભાવ દયા ભંડાર....પ્રભુજી !
 ક્ષાયિક શુભ પર્યાયમેં, નવિ પર ધર્મ પ્રચાર....પ્રભુજી ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

(૨) ભાવથી સત્ય એટલે પરમાર્થથી-તરતથી સત્ય વચન વદવું તે. જે વસ્તુ તત્ત્વથી જેમ છે તેમજ કહેવી તે સત્ય છે. સ્વને સ્વ કહેવું, પરને પર કહેવું; સ્વને પર ન કહેવું,

પરને સ્વ ન કહેવું તે સત્ય છે. સતને સત ને અસતને અસત કહેવું, ભાવથી સત્યાહિ તથા સતને અસત ને અસતને સત ન કહેવું તે સત્ય છે. એક શુદ્ધ આત્મા સિવાયની કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની નથી, પર વસ્તુ છે, તે પર વસ્તુને પર કહેવી, સ્વ ન કહેવી તે સત્ય છે; પર વસ્તુને સ્વ કહેવી, પર ન કહેવી તે અસત્ય છે. આમ અનાત્મ વસ્તુને આત્મરૂપ કહેવી તે અસત્ય છે; અનાત્મ વસ્તુને આત્મરૂપ ન કહેવી ને આત્મ વસ્તુને જ આત્મરૂપ કહેવી, તે જ પરમાર્થસત્ય છે. આની પરમ મનન કરવા યોગ્ય તાત્ત્વિક ગ્રીમાંસા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ પ્રકારે પ્રકાશી છે:—

“ પરમાર્થસત્ય એટલે આત્મા સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ આત્માનો થઈ શકતો નથી એમ નિશ્ચય જાણી બોલવામાં વ્યવહારથી દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન, ધાન્ય, શુદ્ધ આદિ વસ્તુઓના પ્રસંગમાં બોલતાં પહેલાં એક આત્મા સિવાય બીજું કંઈ મારું નથી; એ ઉપયોગ રહેવો જોઈએ. અન્ય આત્માના સંબંધી બોલતાં આત્મામાં ભૂતિ, વિંગ, અને તેવા ઉપચારિક બેઠવાળો તે આત્મા ન છતાં માત્ર વ્યવહાર નયથી કાર્યને માટે બોલાવવામાં આવે છે, એવા ઉપયોગપૂર્વક બોલાય તો તે પારમાર્થિક ભાષા છે, એમ સમજવાનું છે. ” ઇત્યાદિ. (જુઓ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૫૪૫.

(૩) પર વસ્તુનું અપહરણ-ચોરી ન કરવી તે પરમાર્થથી અસ્તેય છે. એક શુદ્ધ આત્મા સિવાય બીજું કંઈ પણ પરમાણુમાત્ર પણ પોતાનું નથી, પારકું છે. તે પર વસ્તુનું થકણ કરવું તે ચોરી છે—અદત્તાદાન છે, તે ન કરવું તે અસ્તેય છે. પરમાવ-વિભાવ પરિણામ તે ચોરી છે, તે ન કરવા તે અસ્તેય છે. આ પરભાવ-વિભાવરૂપ ભાવ-ચોરી ને કરતો નથી, તે પર દ્રવ્યહરણરૂપ છુદ્દ દ્રવ્ય-ચોરી તો કરે જ કેમ ? (૪) પ્રજ્ઞામાં અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરવું—રમણ કરવું તે ભાવથી પ્રજ્ઞાચર્ય છે. અપ્રજ્ઞામાં, અનાત્મમાં, પર વસ્તુમાં વિચરવું—રમણ કરવું તે અપ્રજ્ઞાચર્ય, અથવા વ્યભિચાર, અથવા પર વસ્તુના સંશ્લેષરૂપ મૈથુન છે, દ્વૈત છે. પર વસ્તુમાં વિચરવું છોડી, વ્યભિચાર ત્યજી, પરભાવનો સ્પર્શ પરિહરી, શુદ્ધ અદ્વૈત એવા આત્મામાં રમવું તે પ્રજ્ઞાચર્ય છે. આવા ભાવ પ્રજ્ઞાચર્યની સિદ્ધિમાં દ્રવ્ય પ્રજ્ઞાચર્ય ઉપકારી થાય છે, અને દ્રવ્ય પ્રજ્ઞાચર્યની હઠતામાં આવું ભાવ પ્રજ્ઞાચર્ય ઉપકારી થાય છે. આમ દ્રવ્ય-ભાવનો પરસ્પર પૂરકરૂપ સહાયક ભાવ છે. (૫) આત્મા સિવાયની બીજી-પર વસ્તુ પ્રત્યે મમત્વ ભાવ કરી, મૂર્છા કરી, તેનું પરિગ્રહણ કરવું તે પરિગ્રહ છે. તેવો મૂર્છારૂપ-મમત્વ ભાવરૂપ પરિગ્રહ ન હોવો તે પરમાર્થથી અપરિગ્રહ છે. પર વસ્તુને પોતાની માની, મારી છે એમ માની, મૂર્છા—મમત્વ ન કરતાં, પર વસ્તુનું પરમાણુ પણ આત્મ-ભાવે ન થકવું તે અપરિગ્રહ છે. આવી જેની અપરિગ્રહ ભાવના હોય, તે પછી દ્રવ્ય પરિગ્રહ યાને એકઠો કરે ? અને જે મૂર્છાના આયતનરૂપ દ્રવ્ય પરિગ્રહ ન થકે, તેને ઉક્ત અપરિગ્રહ ભાવના કેમ હઠ ન થાય ? આમ મન્નેનો કાર્ય કારણ સંબંધ છે.

આમ સંદેષે દ્રવ્યથી-ભાવથી અહિંસાદિ પાંચ યમનું સ્વરૂપ છે. તેની સંકલના અફ-
ભુત છે. તે આ પ્રકારે:-સ્વાર્થી' મનુષ્ય સાંસારિક લોભરૂપ સ્વાર્થની ખાતર પરની હિંસા
કરે છે, પરને પોતાનું કહે છે-માને છે, એટલે પછી તે લેવા-અપહરવા-
અહિંસાદિની ચોરવા પ્રવર્તે છે, અપહરણ પછી તેના ગાઢ સંલેપ-સંસર્ગ કરે છે,
સંકલના અને તેવા ગાઢ પરિચયથી તેના પ્રત્યે તેને મૂર્છા ભાવ-મમત્વ પરિગ્રહ બુદ્ધિ
ઉપજે છે, જેથી તે પર પરિગ્રહથી પરિગૃહીત થાય છે, ચોપાસથી જકડાય
છે. પણ આત્માથી' સુસુક્ષ્મ જીવ આત્માર્થરૂપ સ્વાર્થની ખાતર પરની હિંસા કરતો નથી,
પરને પોતાનું કહેતો નથી-માનતો નથી, એટલે પછી તે લેવા-અપહરવા-ચોરવા પ્રવર્તતો
નથી, એથી તેના સંલેપ-સંબંધ થતો નથી, અને તેવા પરિચયના અભાવથી તેને તે
પ્રત્યે મૂર્છાભાવ-મમત્વ-પરિગ્રહબુદ્ધિ ઉપજતી નથી, જેથી તે પરિગ્રહથી પરિગૃહીત
થતો નથી, ચોતરફથી જકડાતો નથી. એટલે આવો આ સુસુક્ષ્મ
સુસુક્ષ્મનું પુરુષ સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ અહિંસાને લાજે છે, અને પછી પરને સ્વ
આચરણ કહેવારૂપ અસત્યથી, કે પરના અપહરણરૂપ ચોરીથી, કે પર પ્રત્યે
વ્યભિચારરૂપ મેથુનથી, કે પર પ્રત્યે મમત્વરૂપ પરિગ્રહભાવથી, તે
સ્વરૂપસ્થિતિને હાનિ પહોંચવા દેતો નથી. આમ સુસુક્ષ્મ યોગીપુરુષ પરમાર્થથી અહિંસા,
સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમનું-ઉપરમનું સેવન કરે છે. આ યમ
અથવા ઉપરમ શબ્દ પણ ઘણો સૂચક છે, કારણ કે સ્વરૂપમાં સંયમન-આત્માને શક્તી
રાખવો-જાળી રાખવો તે યમ છે; અને પરરૂપથી વિરમણ તે ઉપરમ છે. એટલે જેના
વડે કરીને આત્મા સ્વરૂપમાં સંયમિત થાય તે યમ છે, અને પરભાવથી વિરમિત થાય
તે ઉપરમ છે. જો શબ્દનો ફલિતાર્થ એક છે-આ અહિંસાદિ પાંચ યમના પ્રત્યેકના
પાછા ચાર ચાર પ્રકાર છે; શુદ્ધિની તરતમતાના-ઓછાવત્તાપણાના કારણે તે પ્રત્યેકની
ચાર ચાર કાટિ-કક્ષા છે: ઈન્દ્રિયાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ. એટલે
આ યમના (૫૪=૨૦) વીસ પ્રકાર થયા. જેમકે-ઈન્દ્રિયાહિંસા, પ્રવૃત્તિઅહિંસા,
સ્થિરઅહિંસા, સિદ્ધિઅહિંસા. ઇન્દ્રિયાસત્ય, પ્રવૃત્તિસત્ય, સ્થિરસત્ય, સિદ્ધિસત્ય, ઇત્યાદિ.
આ ઇન્દ્રિયાદિ પ્રત્યેક પ્રકારનું સ્વરૂપ હવે પછી કહે છે.

એઓનું વિશેષ લક્ષણ કહે છે.-

તદ્વત્કથાપ્રીતિયુતા તથાવિપરિણામિની ।

યમેષ્વિચ્છાવસેયેહ પ્રથમો યમ एव तु ॥ ૨૧૫ ॥

વૃત્તિ-તદ્વત્કથાપ્રીતિયુતા-તદ્વત્ અર્થાત્ યમવત્તની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિયુક્ત, તથા
વિપરિણામિની-તથા અવિપરિણામિની, તદ્ભાવના સ્થિરતત્વકી, યમેષુ-કેવલ લક્ષણવાળા યમોમાં,
ઈચ્છા-ઈન્દ્રિયા, અવસેયા-સમજવા યોગ્ય છે, દ્વદ્-અહીં, યમચક્રમાં, અને આ પ્રથમો યમ एव
તુ- પ્રથમ યમ જ છે, અનંતર-હમણાં જ કહેલા લક્ષણવાળી ઇન્દ્રિયા જ ઇન્દ્રિયાયમ છે, એટલા માટે.

યમવંત કથા પ્રીતિ યુતા, અવિપરિણામિનીં તેમ;
ઇન્દ્રિયા યમમાં જાણવી, પ્રથમ યમ જ તે એમ, ૨૧૫.

અર્થ:—યમવંતોની કથા પ્રત્યે પ્રીતિયુક્ત, તથા અવિપરિણામિની એવી જે યમોમાં ઇન્દ્રિયા, તે અહીં યમચક્રમાં પ્રથમ યમ જ (ઇન્દ્રિયા યમ જ) જાણવી.

વિવેચન

યમવંતોની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિવાળી અને તદ્દભાવ સ્થિરપણાએ કરીને અવિપરિ-
ણામિની એવી જે યમો પ્રત્યેની ઇન્દ્રિયા, તે અહીં યમચક્રમાં પ્રથમ યમ છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયા-
યમ છે એમ જાણવું.

અહિંસાદિ યમોને વિષે જે ઇન્દ્રિયા ઉત્પન્ન થવી તે જ પ્રથમ એવો ઇન્દ્રિયાયમ છે.
મહા! આ અહિંસાદિ કેવા સુંદર છે! કેવા ઉપકારી છે! કેવા કલ્યાણકારી છે! આ
અહિંસાદિ મને પણ પ્રાપ્ત હોય તો કેવું સારું! આ અહિંસાદિ પામવાને હું ક્યારે ભાગ્યશાળી
થઈશ? એવા ભાવની જે સાચી અંતરંગ ઇન્દ્રિયા, સ્પૃહા, રુચિ, ભાવના થવી તે જ ઇન્દ્રિયાયમ છે.
અંતરાત્માથી તેવી ઇન્દ્રિયા થવી એ પણ મોટી વાત છે. સાચી અંતરેન્દ્રિયા એ સફ-
યોગપ્રાપ્તિનું પ્રથમ અને મહાન્ પગથિયું છે, સન્માર્ગપ્રવેશનું પ્રથમ દ્વાર છે,
મોક્ષમાર્ગનો ભગ્ય દરવાજો છે. એ અંતરંગ ભાવરૂપ ઇન્દ્રિયા વિના કોઈને પણ આ યોગ
સન્માર્ગમાં પ્રવેશ પણ ઘટતો નથી, તો પ્રવૃત્તિ આદિ તો ક્યાંથી હોય? અને ભાદ્યથી-
દ્રવ્યથી તેમાં પરાણે ઘૂસી ગયેલા દેખાતા કોઈ દંભી ડાળધાલુ તેમાં પ્રવેશનો દાવો
કરતા હોય, તો પણ પરમાર્થથી તેઓનો તે સન્માર્ગમાં અંતઃપ્રવેશ ઘટતો નથી,—તે તો
બહારના બહાર જ, યોગમાર્ગબાહ્ય જ રહે છે; માટે ખરો માર્ગપ્રવેશ તો ઇન્દ્રિયાયોગ
વિના થઈ શકતો જ નથી.

રુચિ-ભાવ વિનાના ભોજનમાં જેમ મીઠાશ આવતી નથી, કાળીઓ ગળે ઉતરતો
નથી, અથવા પરાણે ઉતારવો પડે છે, મોળ આવે છે અને વમન કે અણર્જન થાય છે;
તેમ અંતરંગ ઇન્દ્રિયરૂપ રુચિ-ભાવ વિનાના પરમાર્થરૂપ પરમાત્મ
રુચિ વિનાના ભોજનમાં સાચી મીઠાશ આવતી નથી, સંવેગ-માધુર્ય નીપજતું નથી,
ભોજનનું દરદાર સત્ય તત્ત્વ ગળે ઉતરતું નથી—અંતરમાં ઠસતું નથી અથવા પરાણે
ગળે ઉતારવું પડે છે—મતાબ્રહ્મથી તાણી તોપીને અંતરમાં ઠસાવવું
પડે છે, અરુચિરૂપ-અણુગમારૂપ મોળ આવે છે, અને તે સત્ય તત્ત્વ પેટમાં ટકતું નથી—
જગતને દેખાડારૂપે તેનું વમન થાય છે, અથવા મિથ્યા અભિમાનરૂપ અણર્જન—અપચો
ઉપજે છે. પણ રુચિ-ભાવથી કરેલા ભોજનમાં મીઠાશ આવે છે, કાળીઓ હોંસે હોંસે
એની મળે ગળે ઉતરે છે—પરાણે ઉતારવો પડતો નથી, પેટમાં ટકે છે, મોળ આવતી

નથી, અને વમન થતું નથી કે અણર્થ ઉપજતું નથી, પણ જરાજર પાચન થઈ એક-રસ જાળી શરીરની સર્વ ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે. તેમ સાચી ઇચ્છારૂપ રુચિભાવથી કરેલા પરમાર્થરૂપ પરમાત્મ લોજનમાં સાચી મીઠાશ આવે છે-સંવેગ માધુર્ય નીપજે છે, સત્ય તત્ત્વનો કોળીઓ હોંસે હોંસે એની મેળે ગળે ઉતરે છે-સહેજે અંતરમાં ઠસે છે, પરાણે ઉતારવો પડતો નથી, મતાથહથી તાણખેંચ કરીને ઠસાવવો પડતો નથી, અંતરમાં ઠરે છે, અરુચિરૂપ મોળ આવતી નથી, દાંભિક ડાળધાલુ દેખાવરૂપ તેનું વમન થતું નથી, કે અભિમાનરૂપ અણર્થ-અપચો ઉપજતો નથી; પણ અંતરાત્મપરિણામરૂપે, જરાજર પરિણત થઈ-પાચન થઈ એક પરમ અમૃતરસરૂપ જાળી આત્માની સર્વ ધાતુને-શુદ્ધ સ્વભાવ બાવને પુષ્ટ કરે છે. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી, રુચિનું-ઈચ્છાનું સન્માર્ગ-પ્રવેશમાં કેટલું જાણું મહત્ત્વ છે, ' ઇચ્છે છે જે જોગીજન ' પદમાં ' ઇચ્છે છે ' પદનું કેટલું જાણું અર્થગોરવ છે તે સારી પેઠે સમજ થકાય છે. વળી મન વિનાના મિલનમાં જેમ મજા આવતી નથી, તેમ મન વિનાના-ઈચ્છા વિનાના સન્માર્ગ મિલનમાં જરા મજા આવતી નથી. ' મન વિનાનું મળવું ને બીંત સાથે બટકાવું '-એના જેવો આ ઘાટ થાય છે. સન્માર્ગયોગરૂપ પરમાર્થ-લગનમાં અંતરંગ પ્રીતિરૂપ ' લગની ' લાગ્યા વિના જરા આનંદ અનુભવાતો નથી. એટલા માટે જ અંતરંગ પ્રીતિરૂપ આ ઇચ્છાયોગને આ યોગમાર્ગમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, કારણ કે તેના વિના આગળ એક ડગલું પણ મંડાતું નથી.

વળી કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય વિચારીએ તો કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિમાં સૌથી પ્રથમ તો તે કાર્ય માટેની અંતરંગ ઇચ્છા-રુચિ-ધગશ જાગવી જોઈએ. એવી અંતરંગ ઇચ્છા હોય, તો જ તેનો રસ્તો મળી આવે છે. ' Where there is a will there is a way '-એ પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ઉક્તિ અનુસાર તેનો માર્ગ મળી આવતાં પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ કાર્ય માટેનો પ્રયત્ન (Effort) થાય છે. અને એમ ઉત્સાહથી પ્રવર્તતાં માર્ગમાં વિઘ્ન (obstacle) આવે તો તેનો જય કરાય છે, અને એમ કરતાં કરતાં અનુક્રમે કાર્યની પૂર્ણતા-સિદ્ધિ થાય છે. પણ રુચિ વિના જે કાર્ય કરવામાં આવે છે, તે તો વેઠરૂપ હોઈ, કદી સિદ્ધ થતું નથી, અને તે માટેની ક્રિયા પ્રવૃત્તિ ' છાર પર લિંપણા ' જેવી થઈ પડે છે ! આમ સામાન્ય ક્રમ છે. આત્મા કાર્યરુચિવાળો થયે જાધા કારકે ફરી જાય છે, પલટાઈ જાય છે. કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ એ છ કારક જે પૂર્વે જાધકપણે પરિણમતા હતા, તે આત્મસિદ્ધિ કાર્ય પ્રત્યે અંતરંગ રુચિ-ઈચ્છા ઉપજતાં સાધકપણે પ્રવર્તે છે. આમ અંતરંગ ભાવરૂપ રુચિ-ઈચ્છા શુણ્ણથી જીવની વૃત્તિમાં અજળ પલટો આવી જાય છે, ચમત્કારિક ફેરફાર થઈ જાય છે, કારણ કે જેવી રુચિ ઉપજે છે, તેનું તેને અનુયાયી અનુસરતું આત્મવીર્ય સ્ફુરણમાન થાય છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ. ૨૬૧) જ્યારે જીગરનો પ્રેમ લાગે છે, ત્યારે જ આત્મા જાય છે, અને ત્યારે જ ખરેખરે રંગ લાગે છે. આવી અપૂર્વ શુણ્ણવાળી જે ઇચ્છા છે, તે વળી યમયતોની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિવાળી તથા

અવિપરિણામિની એવી હોય છે. આ જગતમાં જે કોઈ દ્રવ્યથી કે ભાવથી કે બન્નેથી અહિંસા સેવતો હોય, સત્ય બોલતો હોય, અસ્તેય આચરતો હોય, પ્રજ્ઞાર્થ પાળતો હોય, અપરિશ્રદ્ધ ધારતો હોય, તેની કયાંયથી પણ કથા-વાર્તા સાંભળવામાં કે વાંચવામાં આવતાં, તેના પ્રત્યે અંતરંગ પ્રીતિ ઉપજવી-પ્રેમ સ્કુરવો તે આ ઇન્દ્રિયાનું લક્ષણ છે. સંપૂર્ણપણે કે અપૂર્ણપણે, સર્વથી કે કેશથી, સહલપણે કે વિકલપણે જે કોઈ સાચા સાધુ પુરુષો-સાધક સુમુક્ષુઓ આ અહિંસાદિ યમની સાધના કરતા હોય કે સિદ્ધિ પામેલા હોય, તેના પ્રત્યે આ ઇન્દ્રિયામવંતને અત્યંત ગુણપ્રગોઠ-ગુણાનુરાગ ઉપજે છે. જેમ કે—

ધન્ય છે આ અહિંસક મહા સુનિઓ ! કે જેઓ યતનાથી છ કાયની રક્ષા કરે છે, સર્વ જગજગતુને સમ ગણી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ હણતા નથી, લેશમાત્ર દુઃખ ઉપભવતા નથી, રાગ-દ્વેષાદિ ભાવહિંસા કરતા નથી ભાવદયારસતા સાગર—
 ‘ધન્ય તે નિન્દારણુ કઠણાસિંધુ એવા આ સાધુ બગવાને નિરંતર આત્મસ્વરૂપમાં સુનિવરા રે’ સ્થિતિ કરી પરભાવના લેશને પણ સ્પર્શતા નથી ! અહો ! એમની કઠણા ! અહો ! એમની વીતરાજતા ! અહો ! એમની સ્વરૂપસ્થિતિ !

અહો ! આ સંતોની સત્યવાદિતા પણ કેવી આશ્ચર્યકારી છે ! સ્વપ્નમાં પણ આ સાધુ-ચરિત સત્પુરુષો અસાધ્ય વચન વદતા નથી ! પરવસ્તુને પોતાની ઠલી કહેતા નથી. વ્યવહારથી ને પરમાર્થથી તે કેવળ સત્ય સત્ય ને સત્ય જ વહે છે. ધન્ય છે એમના સત્ય વ્રતને ! અહો ! સ્વદેહમાં પણ નિરીહ એવા આ પરમ પ્રમાણિક મહાત્માઓ સળી માત્ર પણ અદત્ત હોતા નથી, પરભાવનું પરમાણુ પણ આત્મભાવથી ઇન્દ્રિયતા નથી ! અહો એમની નિઃસ્પૃહિતા ! આ સાચા ત્યાગી-સંન્યાસી ભેગીજનોનું પ્રજ્ઞાત્ર પણ કેવું અદ્ભુત છે ! દ્રવ્યથી ને ભાવથી તેઓ કેવું કઠોર પ્રજ્ઞાર્થવ્રત પાળે છે ! સ્વપ્નાંતરે પણ એમના રામમાત્રમાં પણ વિષયવિકારની છાયા દેખાતી નથી ! નિરંતર તેઓ પ્રજ્ઞામાં-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરી રહ્યા છે ! અહો તેમનું આ મહાઅસિધારાવ્રત ! ધન્ય છે આ નિર્ઐશ્યની પરમ નિર્ઐશ્ય વૃત્તિને ! દ્રવ્ય-ભાવ સમસ્ત શ્રદ્ધનો-પરિશ્રદ્ધ બંધનોનો તેમણે ઉત્તેજ કર્યો છે ! પરવસ્તુના પરમાણુ માત્ર પ્રત્યે પણ તેઓ મમત્વભાવ-મૂર્છા ધરાવતા નથી ! આ આખા જગતમાં એક આત્મા શિવાય એમની પોતાની માલીકીનું જીભું કાંઈ નથી, એવા તે પરમ અક્રિચ્ચન-નિષ્પરિશ્રદ્ધી છે ! અહો ! એમની નિર્ઐશ્યતા ! (જુઓ પૃ ૧૯૦ તથા ૧૯૭-૧૯૮). આવા ગુણાનુરાગને લીધે તે સુમુક્ષુના સહજ સ્વયંભૂ ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે કે—
 “નમો હોય સર્વસાદૃશ્ય” —આ લોકમાં સર્વ સાધુઓને-સાચા સાધુગુણસંપન્ન સર્વ સાધુચરિત સત્પુરુષોને નમસ્કાર હો ! અને આવા યમવંતો પ્રત્યે જેને આવી ગુણાનુરાગ-જન્ય પ્રીતિ ઉપજે છે, તેને તે વધે અત્યંત ગમી જાય છે, એટલે તેના પ્રત્યે તેને સહજ સ્વાભાવિક સ્પૃહા-રુચિ-ઈન્દ્રિયા ઉપજે છે. એટલે તે સ્પૃહા કરે છે કે આવા અહિંસાદિનો મને યોગ થાય તો કેવું સારું ! આવા અહિંસાદિ સાધવા હું ક્યારે

ભાગ્યશાળી ધર્મશ ? આવા દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ગ્રંથ થવાનો મને ‘ અપૂર્વ’ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ક્યારે થઈશું ખાણાંતર નિર્ગ્રંથ જો ? ’ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ.)

“ મોહિનીભાવ વિચાર અધીન થઈ, ના નિરંજન નયને પરનારી;
પત્યર તુલ્ય ગણું પર વૈભવ, નિર્મળ તાત્ત્વિક લોભ સમારી.
દ્વાદશ વ્રત અને દીનતા ધરી, સાત્ત્વિક થાઉં સ્વરૂપ વિચારી;
એ મુજ નેમ સદા શુભ હોમક, નિત્ય અખંડ રહો ભવહારી. ”—શ્રી મોક્ષમાળા.

જેમ કેાઈ અચુક સ્થળે વ્યાપારની ભારી અતુલ્યતાને લીધે દ્રવ્યલાભ ખૂબ થાય છે, એમ સાંભળીને સ્વાર્થપદુ વ્યાપારી વણિકને ત્યાં શીલ દોડી જઈ વિપુલ ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું મન થઈ આવે; તેમ અત્રે પણ અહિંસાદિ યોગવ્યાપારની અતુલ્યતાએ અપૂર્વ આત્મલાભ થાય છે એમ સાંભળીને, આત્માર્થપદુ સુમુક્તને પણ તેવા અહિંસાદિ યોગવ્યાપારથી અપૂર્વ આત્મશુભસંપત્તિ મેળવવાનું મન થઈ આવે છે, રુચિ-ઈચ્છા ઉપજે છે, કેાડ-મનોરથ જાગે છે.

“ જ્ઞાનાદિક શુદ્ધ સંપદા દે, તુજ અનંત અપાર;

તે સાંભળતાં ઉપની દે, રુચિ તિષ્ઠે પાર ઉતાર....અજિત જિન.”—શ્રી કેવલચંદ્રભ.

તથા આ જે ઈચ્છા ઉપજે છે તે અવિપરિણામિની હોય છે, કદી વિપરિણામને-વિપરીત પરિણામને પામતી નથી; કારણ કે તદ્ભાવનો સ્થિરતા હોય છે, એટલે તે ઈચ્છા કદી અનિચ્છારૂપ થતી નથી, પ્રીતિ અપ્રીતિરૂપ થતી નથી, રુચિ અરુચિરૂપ થતી નથી. જે ઈચ્છારૂપ ભાવ ઉપજ્યો તે ઉપજ્યો, તે કદી વિપરિણામ પામી અભાવરૂપ થતો નથી. એવો ઉત્કટ અંતરંગ ઈચ્છાભાવ અત્ર પ્રગટે છે. તે ઈચ્છા-રુચિનો અંતરંગ રંગ લાગ્યો તે લાગ્યો, કદી જૂંસાતો જ નથી જેમ ચોળ મજીકનો રંગ કદી જતો નથી, તેમ આત્માને લાગેલો આ કદ ઈચ્છા-રંગ કદી જતો નથી. વસ્ત્ર જીર્ણ થઈને ફાટી જાય પણ પાકો મજીકનો રંગ જાય નહિ; તેમ દેહ જીર્ણ થઈને પડી જાય પણ જાગેલા આત્માને લાગેલો આ ભાવરંગ કદી જાય નહિ, તે ભવાંતરમાં પણ આશ્રાંકિત અનુચરની જેમ અનુગામી થઈને પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવે. ઘાટ ઘડામણ ભલે જાય, પણ સોના કદી વિણસે નહિ; તેમ દેહના ઘાટ ભલે જાય, પણ સોના જેવા આ જાશ્રત આત્માને લાગેલો અંતરંગ રંગ ટળે નહિ. (જુઓ, કાવ્ય પૂ. ૨૩૯) તથા—

સર્વત્ર શમસારં તુ યમપાલનમેવ યત્ ।

પ્રવૃત્તિરિહ વિજ્ઞેયા દ્વિતીયો યમ એવ તત્ ॥ ૨૧૬ ॥

વૃત્તિ:—સર્વત્ર-સર્વત્ર સામાન્યથી, શમસારં તુ-શમસાર જ, ઉપશમસાર જ, યમપાલનમેવ યત્-ક્રિયારિષ્ટ એવું જે યમપાલન, પ્રવૃત્તિરિહ વિજ્ઞેયા-તે અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી. ૧મોમાં-દ્વિતીયો યમ એવ તત્-તે દ્વિતીય યમ જ છે, પ્રવૃત્તિયમ ॥ એમ અર્થ છે.

ને જે પાલન યમતણું, સર્વત્ર જ શમસાર;
પ્રવૃત્તિ અહિં તે જાણવી, ખોલે યમ જ તે ધાર. ૨૧૬

અર્થ:—સર્વત્ર શમસાર-શમપ્રધાન એવું જે યમપાલન તે અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી; અને તે જ દ્વિતીય યમ છે.

વિવેચન

સામાન્યથી સર્વત્ર શમસાર જ એવું જે યમપાલન છે, તે જ અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી; અને તે યમોને વિષે જીએ એવો પ્રવૃત્તિયમ છે.

જે અહિંસાદિ યમ ઇચ્છાયામથી ઇચ્છવામાં આવ્યા, અંતરાત્માથી ઇષ્ટ-સ્પૃહણીય ગણવામાં આવ્યા, તેનું ક્રિયાવિશિષ્ટ (In notion) પાલન કરવું તે પ્રવૃત્તિયમ છે. તે અહિંસાદિને ક્રિયામાં ઉતારવા, આચરણમાં-ચારિત્રમાં આણવા, દૈનિક ઇચ્છા પછી જીવનવ્યવહારમાં વળી દેવા તે પ્રવૃત્તિયમ છે. જીવનને અહિંસામય, પ્રવૃત્તિ સત્યમય, અસ્તેયમય, પ્રજ્ઞાચર્યમય, અપરિગ્રહમય કરવા પ્રવર્તવું તે પ્રવૃત્તિયમ છે. મન-વચન-કાયાના યોગવ્યાપારમાં કૃત-કારિત-અનુમેહિત ભાવથી અહિંસાદિ પાળવામાં પ્રયત્નશીલ થઈ અંતરેન્દ્રિયાને સક્રિય કરી દેખાડવી તે યમોમાં જીએ એવો પ્રવૃત્તિયમ છે. કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુ સાચા દિલથી રુચિ ગયા પછી-ગમી ગયા પછી તે ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્ય જરૂર પ્રવર્તન કરે છે-પ્રયત્ન કરે છે. તેમ આ અહિંસાદિ યમ પ્રત્યે જેને સાચી અંતરેન્દ્રિયા ઉપજી છે, તે પછી તે ઇષ્ટ અહિંસાદિની સાધના માટે અવશ્ય પ્રવર્તે છે, અવશ્ય પ્રયત્ન કરે છે. અને તે ગમી ગયેલી-ગોઠી ગયેલી ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં ગમે તેટલા વિઘ્નો નડે, ગમે તેટલી વિપત્તિઓ આવી પડે, તો પણ તે મનુષ્ય તેના પીછા છોડતો નથી, પણ ઉલટો જમણા ઉત્સાહથી તે વિઘ્નોના પણ સામનો કરી-વિદ્વજ્ઞય કરી આગળ ધપે છે. તેમ અંતરાત્માથી પરમ ઇષ્ટ માનેલા અહિંસાદિની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં ગમે તેટલા વિઘ્નોના ડુંગરા આકા આવી પડે, ગમે તેટલી વિપત્તિ-સરિતાઓ વચ્ચે નડે, તો પણ આત્માથી મુગ્ધ પોતાના ઇષ્ટ ધ્યેયનો કેડો કહી મૂકતો નથી, પણ ઉલટો દ્વિગુણિત ઉત્સાહજળથી તે વિઘ્નોનો-અંતરાયોનો પણ પરાજય કરી આગળ વધવા મથે છે, ‘ખીઠાઈ કરી માર્ગે સંચરે છે.’ પરમ આત્મ-પરાક્રમવંત જ્ઞાની સત્યુત્પોના પરમ સંવેગપૂર્ણ અમૃતવચનો છે કે—

“ ગમે તેમ હો, ગમે તેટલા દુઃખ વેડો, ગમે તેટલા પરિસહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવનકાળ એક સમયમાત્ર હો, અને દુર્નિમિત્ત હો, પણ એમ કરવું જ ત્યાંસુધી હો જીવ ! છૂટકો નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ પાતિ કુંગર આડા અતિ ઘણા, તુજ દરિયાણુ જગનાથ !

ધીઠાઈ કરી મારગ સંચરૂં, સેંગૂ કોઈ ન સાચ.....

અભિનંદન જિન દરિયાન તરસિયે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

પ્રથમ તો કોઈ વટેમાર્ગુ અમુક સ્થળે જવા ઇચ્છે છે, એટલે તે તેના માર્ગે ચાલવા માંડે છે—ગમનક્રિયા કરે છે. અને પછી વચ્ચે આવી પડતા વિઘ્નોના જય કરતો રહી તે પોતાના ઈષ્ટ સ્થળ પર્યંત ગમનક્રિયા ચાલુ રાખે, તો અનુક્રમે તે ત્રણ પ્રકારના સ્થળે પહોંચે છે. એને વચ્ચેમાં ત્રણ પ્રકારના મુખ્ય વિઘ્ન સંભવે છે—

વિઘ્ન કંટકવિઘ્ન, જવરવિઘ્ન, અને દિગ્મોહવિઘ્ન. (૧) કંટકવિઘ્ન

એટલે કાંટો લાગવાથી જરા ક્ષણભર વિઘ્ન નડે તે; પણ તે નિકળી જતાં તરત મુસાફરી ચાલુ થાય છે. આ જઘન્ય—નાનામાં નાનું વિઘ્ન છે. (૨) બીજું જવરવિઘ્ન રસ્તામાં તાવ આવનાં મુસાફરો મોકુફ રાખી પડે તે, અને તે ઉતરી જતાં મુસાફરી ફરી ચાલુ થાય છે આ બીજું વિઘ્ન પડેલા કરતાં આકરું હોઈ મધ્યમ છે, વચલા વાંધાનું છે. (૩) ત્રીજું દિગ્મોહવિઘ્ન સોધી આકરું હોઈ મોટામાં મોટું—ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું વિઘ્ન છે. કારણકે દિશામોહથી તે મુસાફર પોતાની જવાની દિશા જ ભૂલી જાય છે, આડફેટે ચઢી જવાથી ગોથાં ખાય છે, અને પુનઃ માર્ગે ચઢે-ઠેકાણે આવે ત્યાંસુધી આ વિઘ્ન નડે છે. તેમ અહિંસાદિ યોગમાર્ગે પ્રવર્તતાં પણ સાધક યોગીને આવા જઘન્ય—મધ્યમ—ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં વિઘ્નો નડે છે. તેનો જય કરી તે અમુક્ષુ પુરુષ આગળ વધવા મથે છે. જેમકે, શીત—તાપ વગેરે કંટક વિઘ્ન સમાન છે, જવર વગેરે ખાટા વ્યાધિ તે જવર વિઘ્ન સમાન છે, અને મિથ્યા દર્શનરૂપ અંતર વ્યાધિ તે દિગ્મોહ વિઘ્ન સમાન છે. આ વિઘ્નોમાંથી આ અહિંસાદિનું પાલન—ભંગસંરક્ષણ તે કરે છે, અને એમ વિઘ્ન જય કરતો કરતો તે આગળ ધપે છે.

“ વિના વિઘનજય સાધુને રે, નવિ અવિમિશ્ન પ્રયાણુ રે;
હિરિયાથી શિવપુરી હોય રે, કેમ બાણે અન્નાણુ રે ? પ્રભુ
શીત તાપ મુખ વિઘન છે રે, ખાડેર અંતર વ્યાધિ રે;
મિથ્યાદર્શન એહની રે, માત્રા મૃદુ મધ્યાધિ રે. પ્રભુ
આસન અશન જ્યાદિકે રે, શુરુયોગે જય તાસ રે;
વિઘન જોર એ નવિ ટળે રે, વગર જ્ઞાન અબ્યાસ રે. પ્રભુ ”

સા. ત્ર. ગા. રત. હાલ ૧૦

અને જેમ કુશલ માળી આલવાલથી—ક્યારાથી કુમળા છોડનું કાળજીથી ‘ પાલન ’—સંરક્ષણ કરે છે, તેમ સાધક અમુક્ષુ સચ્ચક્ષ આચરણરૂપ—સમિતિશુભિરૂપ આલવાલથી—ક્યારાથી આ અહિંસાદિરૂપ કોમળ છોડનું ચતનાથી ‘ પાલન ’—સંરક્ષણ

અહિંસાદિ કરે છે. જેમ વત્સલ માતા બાલકનું ચત્રથી લાલન-પાલન કરે છે, ઓડનું 'પાલન' તેમ સુક્તિ અનુરાગી સુસુક્તિ અહિંસાદિ યમનું ચત્રથી પાલન કરે છે. જેમ પ્રબવત્સલ રાજા નિજ રાજ્યનું પ્રેમથી પાલન-રક્ષણ કરે છે, તેમ સુક્તિ-વત્સલ યોગીરાજ નિજ અહિંસાદિ યોગ-સામાન્યનું પ્રીતિથી પાલન-રક્ષણ કરે છે. અથવા કોઈની પાસે મહામૂલ્ય રત્ન હોય, તો તે તેનું પાલન કેવા ચત્રથી કરે? તે રખેને પડી ન જાય, શુભાવી ન બેસાય, કોઈ તેને ચોરી ન જાય, ભૂલેચૂકે તેને ડાઘ ન લાગી જાય, જોટલા માટે તેને સાચવી સંભાળીને રેશમી કપડામાં બિંટાળી નાની પેટીમાં મૂકી, તેને કબાટમાં કે તેજીરીમાં તે રાખી મૂકે છે, અને તે બરાબર સલામત છે કે નહિ તેની વારંવાર ચોક્કસી કરે છે. અને આમ તેનું નિરંતર પાલન, ગોપન, ભંગ-સંરક્ષણ, સાચવણી-જાળવણી કરે છે, તો પછી આ તો અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્નથી પણ અધિક, મહા મેરુથી પણ મહામહિમાવાન, એવા અહિંસાદિ યોગચિન્તામણિના જતન માટે, નિરંતર પાલન માટે, ગોપન માટે, અભંગ માટે, રક્ષણ માટે, સાચવણી માટે, જાળવણી માટે કેટલી ગંધો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ? કેટલી બધી સતત જાગૃતિ હોવી જોઈએ? કેટલી બધી અખંડ પુરુષાર્થ પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ? આં 'પાંચમે આરો કઠણુ છે, શું કરાએ?' ઇત્યાદિ જોતાં જ્ઞાના-ઓઠા દષ્ટ પ્રમાદ કરવો કેમ પાલવે? હજી ભવસ્થિતિ પાકી નથી, પાકશે ત્યારે વાત, એમ કહી લમણે હાથ દઈ, પાદપ્રસારિકા કરવી કેમ પોસાય? (બુએ પૃ. ૧૫૩-૧૫૪).

સર્વત્ર શમસાર

અને આવું આ યમપાલન કેવું વિશિષ્ટ છે? તો કે સર્વત્ર શમસાર જ છે, અર્થાત્ શમ જ જેનો સાર છે, અથવા શમથી જ જે સાર છે, -પ્રધાન છે, અથવા શમનો જ જે સાર છે, એવું છે. આ યમપાલનનો સાર શમ છે, અથવા શમનો સાર આ યમપાલન છે, અથવા શમથી જ આ યમપાલન સાર છે-પ્રધાન છે. તાત્પર્ય કે-યમના પરિણામે સારભૂત એવો શમ જ ઉપજે છે, શમ જ એનું સારભૂત ફળ છે; અને શમના પરિણામે સારભૂત એવો યમ જ ઉપજે છે, યમ જ એનું સારભૂત ફળ છે. આમ યમનો ને શમનો પરસ્પર ધનિષ્ઠ સંબંધ છે.

યમના સારભૂત ફલપરિણામરૂપ સર્વત્ર શમ જ ઉપજે છે, સર્વત્ર શાંતિનું સામાન્ય છવાઈ રહે છે; સર્વત્ર-સર્વ સ્થળે જોટલી પોતાને અને પરને, દ્રવ્યથી અને વાવથી, સર્વ પ્રકારે શમ જ-શાંતિ જ ઉપજે છે. કારણ કે (૧) જે અહિંસાદિ યમનો સાર શમ સેવે છે તે પોતે અદ્વિત આત્મશાંતિ અનુભવે છે, અને પરને પણ શાંતિ ઉપજાવે છે. જે અહિંસાદિ સેવે છે, તે પોતે તાપ પામતો નથી ને અન્ય જીવોને પણ તાપ પમાડતો નથી. પણ શીતલ ચંદનની જેમ સર્વત્ર તાપનું શમન કરી શીતલતા આપે છે, શીતલ ચંદ્રની જેમ સર્વને આનંદ આનંદ ઉપજાવે છે,

(૨) અથવા યમનું ક્ષણ ઉપશમ અર્થાત્ સર્વત્ર કષાયાદિની ઉપશાંતિ છે, જે અહિંસાદિ યમ પાળે છે, તેના ક્રોધાદિ કષાય ઉપશાંત થઈ બંધ છે, અને તે બીજાઓના કષાયને પણ ઉપશાંત કરે છે. કારણકે અહિંસા-સત્યાદિથી ક્રોધાદિ કષાયના ઘણા ઘણા કારણો સ્વયમેવ દૂર થઈ બંધ છે, અને અહિંસક સત્ય વક્તાનો ચારિત્ર પ્રભાવ અન્ય છોડેા પર પણ સહજ સ્વભાવે પડે છે, તેથી સ્વ-પરના કષાયનો ઉપશમ થાય છે. (૩) અથવા અહિંસાદિ યમ જે સેવે છે, તે સમભાવરૂપ શમને-શાંતિને પામે છે. કારણકે તે સમભાવી આત્મા ‘ સર્વ જગજ્જતુને સમ ગણુ ’ છે, માન-અપમાન, વંદક-નિંદક આદિને સમ ગણુ છે, એટલે તેને વિષમતારૂપ અશાંતિ હોતી નથી. (૪) અથવા અહિંસાદિ જે પાળે છે, તેને શમ અર્થાત્ સ્વરૂપશાંતિ ઉપજે છે, તે સ્વરૂપમાં શમાય છે ઉત્કૃષ્ટ અહિંસાદિનું સહજ સ્વાભાવિક ફળ સ્વરૂપમાં શમાયું એ છે; કારણકે સ્વરૂપનો ધાત ન થવા દેવી અને પરભાવ પ્રત્યે ગમન ન કરવું, એજ પારમાર્થિક ભાવ અહિંસાદિનું પરમ સ્વરૂપ છે. એટલે આવા અહિંસાદિથી છવ સમસ્ત પરભાવથી વિરામ પામી સ્વરૂપ વિશ્રાંતિરૂપ પરમ આત્મશાંતિને બાજે છે, અર્થાત્ સ્વરૂપમાં શમાય છે. (જુઓ. પૃ. ૩૬૫, તથા પૃ. ૫૭૨)

અથવા ઉલટી રીતે લઈએ તો સર્વત્ર શમના સારરૂપ યમપાલન જ છે. કારણ કે (૧) છવ જ્યારે શમને પામે છે, અર્થાત્ કષાયની ઉપશાંતિને-ઉપશમને પામે છે, ત્યારે તેના ક્રોધ-માન-માયા-લોભાદિ દુષ્ટ ભાવ મોળા પડે છે, શમનો સાર યમ એટલે ક્રોધાદિને વશ થઈ તે હિંસાદિ કરતો નથી, અને સ્વાભાવિક રીતે અહિંસાદિ પ્રત્યે જ ઢળે છે. (૨) અથવા છવ જ્યારે શમને-શાંતિને પામે છે ત્યારે તે અન્યને પણ શાંતિ આપે છે, હિંસાદિથી પરને ઉપતાપ ઉપ-ભવતો નથી. (૩) અથવા છવ જ્યારે શમને-સમભાવને પામે છે ત્યારે તે સર્વ જગત્ છવોને સમ ગણતો હોઈ હિંસાદિ કરતો નથી અને અહિંસાદિ પાળે જ છે. (૪) અથવા છવ જ્યારે સ્વરૂપવિશ્રાંતિરૂપ પરમ આત્મશાંતિને પામે છે, સ્વરૂપમાં શમાય છે, ત્યારે તે સ્વરૂપ અહિંસાદિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ અહિંસાદિ યમપાલન કરે જ છે.

આમ યમપાલનનો સાર શમ અને શમનો સાર યમપાલન, એમ પરસ્પર સંકલિત છે. જે મુમુક્ષુ યમ એટલે ઉપરમ(વિરતિ) પામે છે, તે શમ એટલે ઉપશમ પામે છે; અને જે શમ-ઉપશમ પામે છે, તે યમ-ઉપરમ પામે છે. યમ ત્યાં શમઃ કારણ કે જે કષાયાદિનો ઉપશમ પામે છે, તેને વિષયાદિ નિમિત્તે શમ ત્યાં યમ થતા હિંસાદિનો ઉપરમ-વિરમણન અવશ્ય હોય છે; અને જેને વિષયાર્થે થતી હિંસાદિનો ઉપરમ હોય છે, તેને કષાયાદિનો ઉપશમ હોય છે; કારણ કે વિષયથી કષાય ને કષાયથી વિષય હોય છે, એટલે વિરતિ પામે છે તે શાંતિ પામે છે, અને શાંતિ પામે છે તે વિરતિ પામે છે. ‘દ્વાનસ્ય ફલં વિરતિઃ.’ તાત્પર્ય કે-(૧) જે પરભાવથી

વિરતિરૂપ ઉપરમ પામે છે, તે સ્વરૂપમાં શમનરૂપ ઉપશમ પામે છે; અને જે સ્વરૂપમાં શમનરૂપ ઉપશમ પામે છે, તે પરભાવથી વિરતિરૂપ ઉપરમ પામે છે. (૨) અથવા પરભાવ આત્માના સંયમનરૂપ સંયમ-યમ જે સેવે છે, તે સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમ પામે છે, અને પ્રત્યે જતા જે સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમ પામે છે, તે પરભાવ પ્રત્યે જતા આત્માના સંયમનરૂપ સંયમ-યમ પામે છે.

અત્રે ઉપરમ-ઉપશમનો આ ઉપક્રમ જણાય છે:- પ્રથમ તો જીવને ઉપશમ પરિણામ ઉપજે છે, જીવ શાંત થાય છે. એટલે તેને વિરતિભાવ ઉપજે છે, એટલે તે અહિંસાદિથી વિરામ પામે છે, તેથી તેને શાંતિસુખનો અનુભવ થાય છે, એટલે તે વિશેષ વિરતિ કરે છે, તેથી તેને ઓર વિશેષ શમસુખનો અનુભવ થાય છે, એટલે તે વિશેષ વિશેષ વિરતિ કરે છે, એથી શમસુખ ઓર અધિક થાય છે. આમ જેમ જેમ વિરતિની માત્રા વધતી જાય છે, તેમ તેમ શમસુખની અધિકાધિક લહરીઓ છૂટતી જાય છે. યાવત્ પૂર્ણ વિરતિ થતાં પૂર્ણ શમસુખનો અનુભવ થાય છે ને આત્મા નિજ સ્વરૂપમાં શમાય છે.

વળી આ યમપાલન શમથી જ સાર છે-પ્રધાન છે. શમ ઉત્પન્ન થવો એ જ આ યમપાલનનો સાર છે. જેટલે અંશે શમ ઉપજે તેટલે અંશે આ યમપાલનની સારભૂતતા. શમની ઉત્પત્તિ એ જ આ યમપાલનની સફળતાની ચાવી છે. જે આત્માને કષાયની ઉપશાંતિ થઇ, સર્વત્ર સમભાવ આવે, સ્વરૂપ-વિશ્રાંતિરૂપ આત્મશાંતિ ઉપજી, તો સમજવું કે આ યમપાલનનું સારભૂત ફળ મળી ચૂક્યું છે. અને જેમ કોઇ પણ પ્રવૃત્તિનું-ક્રિયાનું કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટ ફળ હોય છે જ, તેમ આ યમપાલનરૂપ પ્રવૃત્તિનું-ક્રિયાનું સારભૂત ફળ આ 'શમ' જ છે, કે જે શમસુખની આગળ ઇંદ્ર ચક્રવર્તી આદિનું સુખ તૃણમાત્ર પણ નથી. વાયકવર્ચ શ્રી ઉમાસ્વામિજીનું વચનામૃત છે કે—

“ નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય તત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।

યત્સુખમિદૈવ સાધોર્લોકવ્યાપારરહિતસ્ય ॥ ”—શ્રી પ્રશમરતિ.

વિપક્ષચિન્તારહિતં યમપાલનમેવ યત્ ।

તત્સ્યૈર્યમિદ્ વિજ્ઞેયં તૃતીયો યમ एव हि ॥ ૨૧૭ ॥

વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત, તે યમપાલન જેહ;

તે સ્યૈર્ય અહીં જણવું, ત્રીજો યમ જ છે તેહ. ૨૧૭

વૃત્તિ:-વિપક્ષચિન્તારહિતમ્—વિપક્ષ ચિન્તા રહિત, અતિચારાદિ ચિન્તાથી રહિત એમ અર્થ છે, યમપાલનમેવ યત્-જે યમપાલન જ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવૃત્તિવડે કરીને, તત્ સ્યૈર્યમિદ્ વિજ્ઞેયમ્-તે અહીં-યમોમાં સ્યૈર્ય જણવું, અને આ તૃતીયો યમ एव हि-તૃતીય યમ જ છે, રિયર યમ છે, એમ અર્થ છે.

અર્થ:—વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત એવું જે યમપાલન જ, તે અહીં યમોમાં સ્થેય જણવું; અને તે ત્રીજો યમ જ—સ્થિર યમ જ છે.

વિવેચન

અતિચારાદિ વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત એવું જે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવૃત્તિથી યમપાલન જ છે, તે અહીં યમોમાં સ્થેય છે; અને તે જ ત્રીજો સ્થિરયમ છે.

એટલે આ અહિંસાદિ યમનું પાલન એવું તો સુદૃઢ થઈ જાય કે રખેને ભૂલેચૂકે અતિચાર આદિ લાગી જશે એવી ચિન્તા રાખવી ન પડે, તેનું નામ સ્થિરપાણું છે. પ્રવૃત્તિયમમાં પણ યમપાલન હતું જ, પણ ત્યાં હજી અતિચાર—દેશભંગ અતિચારાદિ આદિ દોષનો સંભવ હતો; અને અહીં સ્થિરયમમાં તો એટલું ચિન્તારહિતપણું બધું સ્થિરપણું થઈ જાય છે કે અતિચારાદિ દોષનો સંભવ રહેતો નથી. પ્રવૃત્તિયમમાં હજી અહિંસાદિના પ્રતિપક્ષી હિંસાદિ દોષની સંભાવનાને લીધે અહિંસાદિને દેશભંગ થવાનો, અતિચાર લાગવાનો, વ્યાધાત થવાનો ભય હતો, પણ હવે અહીં તો તેવા ભયને અવકાશ નથી. પૂર્વે અતિચારરૂપ કંટક વિઘ્નનો, હિંસાદિરૂપ જ્વર વિઘ્નનો, અને મતિમોહ—મિથ્યાત્વરૂપ દિગ્મોહ વિઘ્નનો ભય રહ્યા કરતો હતો, પણ હવે તેવા કોઈ વિઘ્નનો ભય રહેતો નથી. યોગમાર્ગે નિર્વિઘ્ન નિશ્ચિત પ્રવૃત્તિ હોય છે, કારણ કે પ્રથમ માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તે માર્ગનો અભણ હોઈ તેને ઠોકર પણ લાગે છે, વિઘ્નો પણ આડા આવે છે; એટલે ઠોકર ન લાગે, વિઘ્નો આડા ન આવે, અથવા દૂર થાય, એમ ચિન્તા કરતાં કરતાં, કાળજી રાખતાં રાખતાં તેને ચાલવું પડે છે; પણ પછી રસ્તાનો ઘીંટો માહિતગાર લોભિયો થઈ જતાં તેને ઠોકર લાગવાની કે વિઘ્નો નડવાની ઘીંટ રાખવી પડતી નથી, એટલે પછી તે નિશ્ચિતપણે બેધડક ચાલ્યો જાય છે. તેમ આ અહિંસાદિ યોગમાર્ગે જે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તે માર્ગનો અભણ—અનવ્યાસી હોઈ, તેને અતિચારાદિરૂપ રજલના પણ થાય છે, ઠોકર લાગે છે, હિંસાદિ વિઘ્નો પણ નડે છે, એટલે પુનાં રજલના ન થાય, વિઘ્નો આડા ન આવે અથવા દૂર થાય, એમ ચિન્તા કરતાં કરતાં—ઉપયોગરૂપ કાળજી રાખતાં રાખતાં તેને ગમન કરવું પડે છે. પણ પછી માર્ગનો સુખલજી—અવ્યાસી થઈ ગયા પછી તેને અતિચારાદિ રજલના થવાની કે હિંસાદિ વિઘ્નો નડવાની લીંતિ રહેતી નથી, એટલે પછી તે નિશ્ચિતપણે બેધડક અહિંસાદિ યોગમાર્ગે ગમન કર્યા કરે છે.

પ્રારંભક યોગી 'કાચો' હોઈ તેને હજી રજલનાનો—અતિચારનો સંભવ છે, પણ પ્રોઠ અવ્યાસી યોગી 'પાકો' થઈ ગયો હોવાથી તેને ભૂલેચૂકે પણ રજલનાનો સંભવ નથી. (૧) 'નવો નિયાળીઓ' પાઠ લે તેમાં ભૂલચૂક થવાનો સંભવ

અભ્યાસી છે, પણ પ્રોઠ વિદ્યાર્થી કંકડકાટ પાઠ જોવી જાય તેમાં લેશ પણ આદિના દૃષ્ટાંત સ્ખલનાનો સંભવ નથી હોતો. તેમ આ અહિંસાદિમાં પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ કરનારો-કચ્છો અભ્યાસી અહિંસાદિ આચરે તેમાં અતિચાર લાગવાનો ભય છે, પણ તેના હઠ પાલનથી રીઠો થઈ ગયેલો પાકો અભ્યાસી તે આચરે તેમાં અતિચાર દોષનો ભય નથી. (૨) કસરત શરૂ કરનારા શિખાઉને પ્રથમ મગદળ ફેરવવું ભારે થઈ પડે છે, ને તે હાથમાંથી ‘ પડું પડું ’ થઈ જાય છે, પણ સારી પેઠે વ્યાયામ કરી ચૂકેલા કસાયેલા શરીરવળા કસરતજાજ મદદને તે ભારી મગદળ ફેરવવું સ્વભાવે થઈ પડે છે, ને તે તેના હાથમાંથી સ્ખલના પામતું નથી. તેમ અહિંસાદિ યમનો વ્યાયામ શરૂ કરનારને પ્રથમ તો તેનું આચરણ કઠિન લાગે છે ને તેમાં સ્ખલના થઈ કે થશે એવી ચિંતા રહે છે. પણ સારી પેઠે યમપાલનનો વ્યાયામ કરી ચૂકેલા પુષ્ક કસાયેલા ચારિત્ર-દેહવાળા યોગીને તો મેરુ જેવું ભારી વ્રત પાલન-યમ-પાલન કરવું સ્વભાવે થઈ પડે છે, ને તે કઠી સ્ખલના પામવાનો ભય રહેતો નથી. (૩) તલવારની ધાર પર ઊભા રહેતાં પણ શીખવાનું પ્રથમ અભ્યાસીને આકર્ષ પડે છે, અને તેની સ્ખલના પણ થાય છે; પણ પછી અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે તલવારની ધાર પર ઉભો રહી શકે છે, એટલું જ નહિં પણ તેના પર રહેલાઈથી તાલવળદ નૃત્ય કરી શકે છે, છતાં સ્ખલના પામતો નથી ! એવો અજળ બાજીગર તે બની જાય છે ! તેમ અહિંસાદિ પાલનરૂપ અસિધારા વ્રત પર ઉભા રહેતાં પણ શીખવાનું પ્રારંભકને કઠિન પડે છે, અને તેમ કરતાં તેની અતિચારરૂપ સ્ખલના પણ થાય છે; પછી યુનઃ યુનઃ આસેવનારૂપ અભ્યાસ કરતાં કરતાં-તેની પાછળ ‘ રઠ લગાડીને મંડ્યા રહેતાં, ’ તે અસિધારાવ્રત પર સ્થિર ઊભો રહી શકે છે, એટલું જ નહિં પણ તેના પર રહેલાઈથી સંયમરૂપ તાલવળદ નૃત્ય પણ કરી શકે છે ! એવું અજળ બાજીગરપણું આ સ્થિર યોગિરાજ લાખવે છે ! (ભુવ્યો પૃ. ૫૩૦, ‘ ધાર તરવારની ’ ઈ. ૦) (૪) શસ્ત્ર વ્યાપાર શીખનારને પ્રથમ તો હાથમાં જરાગર શસ્ત્ર પકડતાં પણ આવડતું નથી, ને તે પડી જવાનો પણ ભય રહે છે; પણ શસ્ત્રવિદ્યા સારી પેઠે શીખી લીધા પછી તે શસ્ત્રજ્ઞ શસ્ત્રને ગમે તેમ વિંચી શકે છે, ને હાથો હઠપણે હાથમાં પકડયો હોવાથી તેની સ્ખલના થવી સંભવતી નથી. તેમ આ અહિંસાદિ યોગવ્યાપારના અભ્યાસીને પ્રથમ તો આ યોગવ્યાપાર જરાગર આવડતો નથી ને તેનું પતન થવાનો ભય પણ રહે છે; પણ આ યોગશાસ્ત્ર વિદ્યા સારી પેઠે અભ્યાસી લીધા પછી શાસ્ત્રજ્ઞ અભ્યાસી યોગીને તે અહિંસાદિ યોગવ્યાપાર લીલારૂપ થઈ પડે છે, અને અત્યંત હઠતાને લીધે તેની સ્ખલના થવાનો સંભવ નથી હોતો. (૫) શિખાઉ કવિને પ્રથમ કાવ્ય કરતાં કઠિન પડે છે ને યતિભંગ આદિ દોષનો સંભવ છે, પણ પ્રોઠ સિદ્ધહસ્ત કવિને કાવ્ય કરતું સહેલું છે, સહજ છે, ને યતિભંગ આદિ દોષનો સંભવ નથી હોતો તેમ પ્રારંભક યોગીને પ્રથમ અહિંસાદિ યમપાલન કઠિન પડે છે, ને અતિચારરૂપ ‘ યતિભંગ ’ આદિ દોષનો સંભવ છે, પણ પ્રોઠ સિદ્ધહસ્ત સંયમી યોગીને અહિંસાદિ યમપાલન

સહેલું છે, ને તેવો ‘યતિભંગ’ આદિ દોષ નહીં નથી.—આમ પ્રવૃત્તિયમમાં અને સ્થિર યમમાં યમપાલન તો સામાન્ય જ છે, પણ પ્રવૃત્તિયમમાં અતિચારાદિ દોષ સંભવ છે, અને સ્થિરયમમાં તે દોષનો અસંભવ છે,—આ મુખ્ય તકાવત એ બે વચ્ચે છે.

તેમ જ બીજો તકાવત એ છે કે—પ્રવૃત્તિ યમના પાલન કરતાં સ્થિરયમનું પાલન વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વૃત્તિથી યુક્ત એવું હોય છે. સામાન્ય વિદ્યાભ્યાસમાં પણ એકડીઆ કરતાં જેમ જેમ આગળ અભ્યાસ વધતો જાય છે, તેમ તેમ વિદ્યાર્થીનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વધતો જાય છે—બુદ્ધિવિકાસ થતો જાય છે, બુદ્ધિબળ વધતું ક્ષયોપશમ જાય છે, એટલે તે વિકસિત બુદ્ધિબળથી અભ્યાસ આગળ વધારતો જાય છે. તેમ આ યોગવિદ્યાભ્યાસમાં પણ પ્રાર્થનિક અભ્યાસ કરતાં જેમ જેમ આગળ અભ્યાસ વધતો જાય છે, તેમ તેમ આ યોગવિદ્યાભ્યાસી આત્માર્થી યોગીનો ક્ષયોપશમ વધતો જાય છે, જ્ઞાનવિકાસ થતો જાય છે, ચારિત્રબળ વધતું જાય છે, એટલે તે વિકસિત વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ બળથી જોર ને જોર યોગાભ્યાસ આગળ વધારતો જાય છે. વ્યાયામ શરૂ કરતાં પ્રથમ તો થોડો થોડો વ્યાયામ થઈ છે, પણ પછી વ્યાયામથી જેમ જેમ શરીર કસાતું જાય છે, તેમ તેમ અધિક બળથી વિશેષ વ્યાયામ થઈ શકે છે. તેમ યોગ-વ્યાયામ શરૂ કરતાં પ્રથમ તો થોડો વ્યાયામ થઈ શકે છે, પણ પછી યોગ-વ્યાપારથી જેમ જેમ ચારિત્ર-શરીર કસાતું જાય છે, ચારિત્ર દૃઢનો વિકાસ થતો જાય છે, ચારિત્ર-કાયા પુષ્ટ થતી જાય છે, તેમ તેમ અધિક બળથી વિશેષ યોગવ્યાયામ થઈ શકે છે. આમ પ્રથમના યમપાલન કરતાં સ્થિરયમ યોગીનું આ યમપાલન અધિક બળવાન, અધિક સંવેગવાન, અધિક ક્ષયોપશમવાન ને અત્યંત સ્થિરતાવાન હોવાથી વિશિષ્ટ બળવું. તે એટલે સુધી કે અચલ ચળે પણ આ સાધક યોગીનું યમપાલન ન ચળે. આ સ્થિરતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ શ્રી જિન ભગવાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે:—

“ અતિ રૂડી રે અતિ રૂડી, જિનજીની ધિરતા અતિ રૂડી;
સકળ પ્રદેશે અનંતી, શુભપર્યાય શક્તિ મહંતી લાલ. અતિ
તમ્બુ રમણે અનુભવવંતી, પરરમણે જે ન રમંતી લાલ. અતિ
પર દ્રવ્યે જે નવિ ગમણી, ક્ષેત્રાંતરમાંહિ ન રમણી લાલ. અતિ
અતિશય યોગે જે નવિ દીપે, પરબાવ ભણી નવિ છીપે લાલ. અતિ
નિજ તત્ત્વ રસે જે લીની, બીજે કીલુ હી નવિ કીની લાલ. અતિ ”—શ્રીદેવચંદ્ર.

અને યમ પાલનનું જ જે શમસારપણું છે તે તો આગળની જેમ અત્રે પણ અધિક અધિકપણે અનુવર્તે છે જ એમ બાજવું. જેમ જેમ યમપાલનનું સ્થિરપણું—હૃદયપણું થતું જાય છે, તેમ તેમ પ્રથમ મુખની માત્રા વધતી જાય છે.

પરાર્થસાધકું ત્વેત્સિદ્ધિઃ શુદ્ધાન્તરાત્મનઃ ।

અચિન્ત્યશક્તિયોગેન ચતુર્થો યમ એવ તુ ॥ ૨૧૮ ॥

પરાર્થસાધક સિદ્ધિ આ, શુદ્ધ આત્મની સાર;
અચિન્ત્ય શક્તિ યોગથી, ચતુર્થ યમ આ ધાર. ૨૧૮

અર્થ:-અને પરાર્થસાધક એવું આ યમપાલન તે અચિન્ત્ય શક્તિયોગે કરીને શુદ્ધ અન્તરાત્માની સિદ્ધિ છે; અને આ ચતુર્થ યમ જ-સિદ્ધિયમ જ છે.

વિવેચન

પરાર્થતું-પરોપકારતું સાધકે એવું જે આ યમપાલન છે તે સિદ્ધિ છે; અને આ શુદ્ધ અન્તરાત્માની સિદ્ધિ છે-ખીજની નહિં, કારણ કે તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ હોય છે, એવું તે સિદ્ધિતું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય હોય છે અને આ જે સિદ્ધિ છે તે જ ચોથો સિદ્ધિયમ છે.

ઉપરમાં જે અહિંસાદિ યમપાલન કહ્યું, તે જ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિને પામતું પામતું, એવું ઉત્કૃષ્ટ ઠોઠિતું થઈ જાય કે તે સહજ સ્વભાવે પરમાર્થતું સાધક થઈ પડે, એનો એવો અચિન્ત્ય શક્તિયોગ હોય છે, કે જેથી પરના ઉપર સહેજે ઉપકાર થાય. જેમકે-તેની સંનિધિમાં-નિકટતામાં વૈરત્યાગ હોય છે, ‘અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિઘૌ વૈરત્યાગઃ’ (પાતં. યો.) ઇત્યાદિ. (જુઓ પૃ. ૫૨૦, ‘તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ ધં’)

આમ અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી પરાર્થસાધક એવું જે યમપાલન તે શુદ્ધ અન્તરાત્માની જ સિદ્ધિ છે, -ખીજની નહિં. અર્થાત્ અન્તરાત્મા એટલો ગંધો શુદ્ધ થઈ જાય છે કે-તેનો અચિન્ત્ય આરિત્રપ્રભાવ સહજ સ્વભાવે અન્ય જીવો અચિન્ત્ય પર પડે છે, જેથી હિંસક કૂર પ્રાણીઓ પણ પોતાના જાતિવૈર આદિ શક્તિયોગ ભૂલી જાય છે. દા. ત-ભગવાન તીર્થંકરના સમવસરજીમાં જાતિવૈરવાળા પ્રાણીઓ પણ જાતિવૈર ભૂલી જઈ પ્રેમથી બાળુ-બાળુમાં બેસીને દેશના સુણે છે. જેમકે-‘હરિણી સિંહશિશુને પુત્રબુદ્ધિથી સ્પર્શે’ છે, ગાય વાઘના જન્મને પોતાનો પુત્ર માની પંપાળે છે, બિલાડી હંસમાલને પ્રેમ પરવશ થઈ સ્પર્શે છે, મચ્છરી

વૃત્તિ.-પરાર્થસાધકું ત્વેત્-પરાર્થસાધક એવું આ યમપાલન, સિદ્ધિ:-સિદ્ધિ કહેવાય છે. અને આ-શુદ્ધાન્તરાત્મન:-શુદ્ધ અન્તરાત્માની-અન્યની નહિં. અચિન્ત્યશક્તિયોગેન-અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી,-તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ થઈ. આથી આ-ચતુર્થો યમ એવ તુ-ચતુર્થ યમ જ છે, સિદ્ધિયમ જ એવો ભાવ છે

સાપને સ્પર્શે છે,—આમ એક સમસાવરૂદ્ધ, કપાય કલુષતા રહિત એવા ક્ષીણમોહ યોગીના આશ્રયે ણીભ પ્રાણીઓ પણ મદ રહિત થઈ પોતાના આજન્મ વેર છોડી દીએ છે. ’

“ સારજ્ઞી સિદ્ધસાવં સ્પૃશતિ સુવધિયા નન્દિની વ્યાગ્રપોતમ્,

માર્જારી હંસવાલં પ્રણયપરવશા કેલિકાન્તા મુજક્લમ્ ।

વૈરાળ્યાજન્મજાતાન્યપિ ગલિતમદા જન્તવોડન્યે ત્યજન્તિ,

શ્રિત્વા સામ્યૈકરૂઢં પ્રશમિતકલુષં યોગિનં ક્ષીણમોહમ્ ॥ ”—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

આત્મામાં અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં—અત્યંત સ્થિરતા થતાં, તે પરમ અહિંસક મહાત્મા યોગીશ્વરની સંનિધિમાં આમ ભતિવૈરનો પણ ત્યાગ હોય છે. તેમજ સત્યાદિની પ્રતિષ્ઠામાં તથાપ્રકારનો તેવો તેવો મહાપ્રભાવ વર્તે છે, ઇત્યાદિ પાતંજલ આદિ યોગશાસ્ત્રમાં જે વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ અત્ર તીર્થંકર જેવા પરમયોગીના ચરિતમાં પ્રગટ ચરિતાર્થ થયું પ્રતીત થાય છે, તે પરમ યોગેશ્વરના અચિન્ત્ય મહાપ્રભાવના એક દેશમાં શમાઈ જાય છે. આવી જે શુદ્ધ અતરાત્માની સિદ્ધિ તેનું નામ સિદ્ધિ છે,—નહિં કે અન્ય વ્યામોહ ઉપભવનારા ચમત્કારાદિની સિદ્ધિ તે સિદ્ધિ. તેવી ચમત્કારાદિ બતાવી નમસ્કાર કરાવવારૂપ સિદ્ધિ તો સ્વને ને પરને પાડનારી છે, યોગીને અધઃપતિત—બ્રહ્મ કરનારી છે. આ અંગે પરમ યોગસિદ્ધિસંપન્ન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના પરમ મનનીય વચનામૃત છે કે:—

“ સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષો કે જેનો ચોથે શુભઠાણે સંભવ છે, તેવા જ્ઞાની પુરુષોને વિષે કવચિત્ સિદ્ધિ હોય છે, અને કવચિત્ સિદ્ધિ હોતી નથી. જેને વિષે હોય છે તેને તે સ્ફુરણા વિષે પ્રાપ્તિ ઇચ્છા થતી નથી, અને ઘણું કરી જ્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે જીવ પ્રમાદવશપણે હોય તો થાય છે; અને જો તેવી ઇચ્છા થઈ તો સમ્યક્ત્વથી પડવાપણું તેને ઘટે છે. પ્રાપ્તિ પાંચમે છઠ્ઠે શુભઠાણે પણ ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિભોગનો વિશેષ સંભવ થતો જાય છે; અને ત્યાં પણ જો પ્રમાદાદિ ભેગે સિદ્ધિમાં જીવ પ્રવર્તે તો પ્રથમ શુભઠાણાને વિષે સ્થિતિ થવી સંભવે છે. સાતમે શુભઠાણે, આઠમે શુભઠાણે, નવમે, દશમે ઘણું કરી પ્રમાદનો અવકાશ ઓછો છે. અગિયારમે શુભઠાણે સિદ્ધિભોગનો લોક સંભવતો બાળી પ્રથમ શુભઠાણે સ્થિતિ હોવી સંભવે છે બાકી જેટલા સમ્યક્ત્વના સ્થાનક છે, અને જ્યાંસુધી સમ્યક્ પરિણામી આત્મા છે ત્યાંસુધી તે એકે ભોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૬૯

આમ યમના ચાર પ્રકાર કલ્લા: ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ ને સિદ્ધિયમ. તેમાં ઇચ્છાયમ તે અહિંસાદિ યોગમાર્ગ પ્રત્યેની રુચિરૂપ છે, પ્રવૃત્તિયમ તે માર્ગે સંચરવારૂપ—ગમનરૂપ છે, સ્થિરયમ તે માર્ગે નિરતિચાર નિર્વિબળ ગમનરૂપ—અત્યંત સ્થિર-

તારૂપ છે, અને સિદ્ધિયમ્ તે આર્ગના અંતિમ ધ્યેયને પામી પરોપકાર, કરવારૂપ છે. ઇચ્છાયમથી માંડીને જેમ જેમ ચોગી આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની આત્મ વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે, સંવેગરૂપ વેગ અતિ વેગ પકડતો જાય છે, ક્ષયોપશમ બળ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, અને છેવટે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

આ જે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ કેટલું ચમપાલન શમાઈ જાય છે; કારણ કે ત્યારે આત્મા દ્રવ્ય-ભાવથી પૂર્ણ અહિંસામય બની જાય છે, રાગાદિ વિકા-
વથી સ્વરૂપની હિંસા કરતો નથી; પૂર્ણ સત્યમય બની જાય છે—
શુદ્ધ અંતરા- પરભાવને પોતાનો કહેવારૂપ અસત્ય વદતો નથી; પૂર્ણ અસ્તેયમય
ત્માની સિદ્ધિ બની જાય છે—પરભાવને લેશ પણ અપહરતો નથી; પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યમય
બની જાય છે,—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં, બ્રહ્મમાં ચરે છે ને પરભાવ પ્રત્યે
વ્યભિચરતો નથી; પૂર્ણ અપરિગ્રહમય બને છે, પરભાવના પરમાણુ પ્રત્યે પણ આત્મભાવ-
રૂપ મમત્વબુદ્ધિ ધરતો નથી. આમ સમસ્ત પરભાવથી વિરામ પામી, સમસ્ત પર-
પરિણતિનો પરિત્યાગ કરી, તે આત્મારામી ચોગી સ્વભાવમા આરામ કરે છે, ને શુદ્ધ
આત્મપરિણતિને નિરંતર જાગ્રયા કરે છે. અને આમ શુદ્ધ સ્વરૂપ પદમાં સ્થિતિ તેતું
નામ જ પરમ અહિંસા, તેતું નામ જ પરમ સત્ય, તેતું નામ જ પરમ અસ્તેય, તેતું
નામ જ પરમ બ્રહ્મચર્ય, તેતું નામ જ પરમ અપરિગ્રહ. અને આમ આ પાંચે જેને
પરમ પરિપૂર્ણ વર્તે છે, તે જ સાક્ષાત્ જીવંત પરમાત્મા, તે જ જંગમ કલ્પવૃક્ષ કે જેને
ધન્ય જનો સેવે છે. (જુઓ કાવ્ય, પૃ. ૬૦૨)

યમ પ્રકારોનો સાર—

અહીં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ-શીલ-વ્રત સર્વ-
તંત્ર સાધારણપણાથી સંત જનોને સુપ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રત્યેક યમના ચાર ચાર પ્રકાર છે:
ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ, સિદ્ધિયમ. (૧) યમવંતની કથા પ્રત્યે પ્રીતિ-
વાળી એવી જે યમોને વિષે અવિપરિણામિની ઇચ્છા, તે પહેલાં ઇચ્છાયમ છે. (૨) સર્વત્ર
શમસાર એવું જે યમપાલન તે જ અહીં પ્રવૃત્તિ છે, અને તે જ ત્રીજો પ્રવૃત્તિયમ છે.
(૩) અતિચારાદિ ચિન્તાથી રહિત એવું જે યમપાલન તે જ અહીં સ્થેય છે, અને તે જ ત્રીજો
સ્થિરયમ છે. (૪) અચિંત્ય શક્તિયોગથી પરાર્થનું સાધક એવું જે આ યમપાલન તે
શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ છે, નહિ કે અન્યની, અને આ જ ચોથો સિદ્ધિયમ છે. અચિ-
ન્ત્ય શક્તિયોગથી તેની સનિધિમાં વેરત્યાગ હોય છે.—આમાં પહેલા બે પ્રકાર પ્રવૃત્તચક્ર
ચોગીને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા હોય છે, અને છેલા બે પ્રકારને અર્થે તે સતત પુરુષાર્થશીલ રહે છે.

અવંચક સ્વરૂપ કહે છે:—

સદ્ગિઃ કલ્યાણસંપન્નૈર્દર્શનાદપિ પાવનૈઃ ।

તથાદર્શનતો યોગ ધ્યાવાચ્ચક્રક ઉચ્યતે ॥ ૨૧૯ ॥

દર્શનથી પણ પાવના, કલ્યાણ સંપન્ન જેહ;

તથાદર્શનથી યોગ તે, આઘ અવચક્ર એહ. ૨૧૯

અર્થ:—દર્શનથી પણ પાવન એવા કલ્યાણસંપન્ન સત્પુરુષો સાથે તથાપ્રકારે દર્શનથી જે યોગ થવો, તે આઘ અવચક્ર-યોગાવચ્ચક્ર કહેવાય છે.

વિવેચન

કલ્યાણસંપન્ન-વિશિષ્ટ પુરુષવંત, તથા દર્શનથી પણ પાવન, એવા સંતો સાથે વિપર્યય અભાવે તે પ્રકારે ગુણવત્તાથી તથાદર્શનથી, જે યોગ-સંગ્રંધ થવો તે આઘ-અવચક્ર-યોગાવચ્ચક્ર છે.

સંતો સાથે તથાદર્શનથી જે યોગ-સંગ્રંધ થવો અર્થાત્ સત્પુરુષનો તથાક્રમે જોળખાણપૂર્વક યોગ થવો તે યોગાવચ્ચક્ર છે. સત્પુરુષનું જે પ્રકારે ‘સ્વરૂપ’ છે, તે પ્રકારે તેના સ્વરૂપદર્શનથી, સ્વરૂપની જોળખાણથી, સત્પુરુષ સાથે તથાદર્શન: સ્વ- જે યોગ થવો, આત્મસંગ્રંધ થવો, બ્રહ્મસંગ્રંધ થવો, તેનું નામ રૂપ જોળખાણુ યોગાવચ્ચક્ર છે. સત્પુરુષ સાથે ગાદા સમાગમમાં આવવા માત્રથી, ઉપલક્ષ જોળખાણુ માત્રથી આ યોગ થતો નથી, પણ તેનું સત્પુરુષ સ્વરૂપે દર્શન-જોળખાણુ થવાથી જ આ યોગ સાંપડે છે. એટલે સત્પુરુષના જોગમાં તથાસ્વરૂપે દર્શન-જોળખાણુ-પીછાન એ જ મોટામાં મોટી અગત્યની વસ્તુ છે. આ આભ્યંતર સ્વરૂપદર્શન થાય, તો જ સત્પુરુષનો ખરેખરો યોગ થાય છે. અને આવો યોગ થાય તે જ અવચક્ર યોગ છે.

આ સત્પુરુષ કેવા હોય છે ? તો કે—કલ્યાણસંપન્ન અર્થાત્ વિશિષ્ટ પુરુષવંત હોય છે. પરમ યોગચિંતામણિરતની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિને લીધે તે પરમ પુરુષશાળી છે, કલ્યાણને પામેલા છે. આવા સત્પુરુષ દર્શનથી પણ પાવન હોય છે એમના દર્શન કરતાં પણ આત્મા પાવન થઈ જાય છે, એવા તે પરમ પવિત્રાત્મા હોય છે. એજોશ્રીના પવિત્ર આત્મચારિત્રનો જ કાંઈ એવો અદ્ભુત મૂક પ્રભાવ પડે છે કે—ગીલા છવોને

વૃત્તિ:—સદ્ગિઃ કલ્યાણસંપન્નૈઃ—કલ્યાણસંપન્ન એવા સંતો-સત્પુરુષો સાથે, વિશિષ્ટ પુરુષવંત એવા સંતો સાથે, દર્શનાદપિ પાવનૈઃ—દર્શનથી પણ પાવન, અવલોકનથી પણ પાવન એવા સાથે, તથા—તથાપ્રકારે, તે પ્રકારે ગુણવત્તાથી-ગુણયુક્તપણાથી, -વિપર્યય અભાવે કરીને, દર્શનમ્—દર્શન- તે તથાદર્શન, તેથી કરીને-તેના વડે કરીને જે-યોગ:—યોગ, સંગ્રંધ, તેજોની સાથે થાય તે, ધ્યાવાચ્ચક્ર ઉચ્યતે—આઘ અવચક્ર કહેવાય છે, આઘ અવચક્ર એમ અર્થ છે.

દેખતાં વેંત જ તેની અજબ બ્રહ્મ અસર થાય છે. આવા કલ્યાણસંપન્ન, દર્શનથી પણ પાવન, નિર્દોષ નિર્વિકાર વીતરાગ એવા જ્ઞાની સત્પુરુષ, એમની સહજ દર્શનમાત્રથી પણ પાવનકારિણી બ્રહ્મ અસરથી સાચા મુમુક્ષુ યોગીઓને શીઘ્ર ઓળખાઈ જાય છે; કારણ કે મોન મુનિનું દર્શન પણ હજારો વાગાડંબરી વક્તાઓના લાખો વ્યાખ્યાનો કરતાં અનંતગણો સચોટ બોધ આપે છે. (બુઓ પૃ. ૨૫૩, ‘અહો સત્પુરુષના વચનામૃત’ ઇત્યાદિ). સ્વદેહમાં પણ નિર્મમ એવા આ અવધૂત વીતરાગ મુનિનું સહજ શુણ્ઘ્લસ્વરૂપ જ એવું અદ્ભુત હોય છે. જેમકે—

“ ક્રીચસો કનક બકે, નીચસો નરેશપદ, મીચસી મિત્તાઈ, ગરવાઈ બકે ગારસી;
જહરસી જોગ બાનિ, કહરસી કરામતિ, હહરસી હોંસ પુદ્ગલ છળી છારસી.
બલસો જગવિલાસ, લાલસો ભુવનવાસ, કાલસો કુટુંબકાજ, લોકલાજ લારસી;
સીંઠસો મુજસ બાને, વીંઠસો વખત માને, એસી બાકી રીતિ તાહી, બંદત ખનારસી. ”

—કવિવર બનારસીદાસજી.

આવા પરમ નિર્દોષ, પરમ નિર્વિકાર, પરમ વીતરાગ જ્ઞાની સત્પુરુષને—સાધુજનને તેના યથાર્થ શુણ્ઘ્લસ્વરૂપે ઓળખવા, તેમનું જે સહજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપે તેમનું દર્શન કરવું તે ‘તથાદર્શન’ છે. આ તથાદર્શનથી સત્પુરુષનો યોગ થાય છે; અને તે યોગનું નામ યોગાવંચક છે.—આમ આ યોગાવંચકની પ્રાપ્તિમાં ત્રણ મુખ્ય વસ્તુ આવશ્યક છે: (૧) જેનો યોગ થવાનો છે, તે સત્પુરુષ, સાચા સંત, સદ્ગુરુ હોવા જોઈએ, (૨) તેના દર્શન-સમાગમ થવા જોઈએ, (૩) તેનું તથાસ્વરૂપે દર્શન—ઓળખાણ થવું જોઈએ. આમાંથી એકની પણ ન્યૂનતા—ખામી હોય તો યોગાવંચક થતો નથી.

કારણ કે (૧) પ્રથમ તો જેની સાથે યોગ થવાનો છે તે પોતે સત્, સાચા સત્પુરુષ, પ્રત્યક્ષ સત્ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા સદ્ગુરુ હોવા જોઈએ; શાસ્ત્રોક્ત સકલ સાધુશુભથી શોભતા એવા સાધુચરિત સાચા ભાવસ્વાધુ હોવા જોઈએ; સત્પુરુષ સ્વરૂપે શુદ્ધ સોના જેવા શુદ્ધ, પરમ અમૃત જેવા ગીઠા, શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મલ પરમ પવિત્ર પુરુષ હોવા જોઈએ; સર્વ પરભાવના ત્યાગી આત્મારાગી એવા સાચા ‘સંન્યાસી’ હોવા જોઈએ; બાહ્યાભ્યંતર અંધથી-પરિગ્રહથી રહિત એવા સાચા નિર્ઝંથ-ભાવશ્રમણ હોવા જોઈએ; પરભાવ પ્રત્યે મોન એવા આત્મજ્ઞાની વીતરાગ જ્ઞાની ‘મુનિ’ હોવા જોઈએ; સહજ આત્મસ્વરૂપદનો જેને સાક્ષાત્ યોગ થયો છે એવા યથાર્થ ભાવયોગી હોવા જોઈએ; સ્વરૂપવિશ્રાંત એવા શાંતમૂર્તિ ‘સંત’ હોવા જોઈએ; દૂંધામાં તેમના ‘સત્’ નામ પ્રમાણે ‘સત્’—સાચા હોવા જોઈએ, આત્માના પ્રત્યક્ષ પ્રગટ સત્ સ્વરૂપથી યુક્ત એવા ‘સત્’ હોવા જોઈએ. પણ આવા ‘સત્’ સ્વરૂપયુક્ત સાચા સંત-સત્પુરુષ ન મળ્યા હોય, અને અસત્ અસંત

અસાધુ કે કુસાધુને સત્ માની લીધા હોય, તો આ યોગ જનતો નથી, યોગ અયોગરૂપ થાય છે; માટે જેની સાથે યોગ થવાનો છે, તે સત્-સત્પુરુષ સાચા ભાવસાધુ-ભાવ-યોગી હોવા જોઈએ. બાકી જગતમાં કહેવાતા સાધુઓનો, બાહ્ય વેપધારી સાધુ-સંન્યાસી-ખાવાઓનો, જટાબ્દૂત વધારનારા નામધારી જોગીઓનો, અનેક પ્રકારના વેપવિક્રંતક દ્રવ્યલિંગીઓનો કાંઈ તોટો નથી. પણ તેવા સાધુ શુભવિહીન, ખોટા રૂપીયા જેવા, દ્રવ્યલિંગીઓથી 'કાંઈ શુકરવાર વળતો નથી,' આત્માનું કાંઈ કદ્યાણ થતું નથી. (જુઓ પૃ. ૧૨૮-૧૨૯). (૨) બીજું,—આવા સત્પુરુષ સફળરૂપે વિદ્યમાન હોય, પણ તેનો દર્શન જોગ જો ન થાય, સમાગમ-પરિચય ન થાય, તો શું કામ આવે? આંગણમાં કંપવૃક્ષ ભગ્યું હોય, પણ તેનો લાભ ન લેવાય તો શું કામનું? અચિંત્ય ચિંતામણિરત્ન હોય લાગ્યું હોય, પણ તેને સેવી ચિંતિત લાભ ન ઉઠાવાય તો શું કામનું? કામદુષ્કા કામધેનુ મળી હોય પણ તેની આરાધના ન થાય તો શું કામનું? સાક્ષાત્ પરમામૃતનો મેઘ વરસતો હોય, પણ તેને ઝીલવામાં ન આવે, તો શું કામનું? માટે સંતના દર્શન-સમાગમની તેટલી જ આવશ્યકતા છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૨, 'પરિચય પાતક ધાતક સાધુશું' ઈ.) (૩) ત્રીજું—બાહ્યથી સંતના દર્શન-સમાગમ થાય, પણ અંતરૂથી સંતનું તથાપ્રકારે સંતસ્વરૂપે દર્શન ન થાય, સત્સ્વરૂપે જોળખાણ સ્વરૂપનું ન થાય, તો તેનો બાહ્ય સમાગમયોગ પણ અયોગરૂપ થાય છે, નિબ્દળ 'તથાદર્શન' થાય છે. અથવા સત્પુરુષ મળ્યા હોય, પણ તેનું આંતર દર્શન-જોળખાણ થઈ શકે એવી પોતાનામાં યોગ્યતા ન હોય, તો યોગ ન મળ્યા બરાબર થાય છે. આ ત્રણમાં પણ ત્રીજો મુદ્દો સોથી વધારે મહત્વનો છે, કારણ કે સત્પુરુષ હોય, તેના બાહ્ય દર્શન-સમાગમ પણ થયા હોય, પણ તેનું તથાસ્વરૂપે 'આત્મદર્શન' ન થયું હોય તો શું કામનું? કારણ કે તથાસ્વરૂપે દર્શન વિના સત્પુરુષનો યોગ અયોગ થાય છે—અકુળ જાય છે. જોગ તો આ જીવે અનેક વાર ભગવાન તીર્થંકર જેવા પરમ સત્પુરુષના દર્શન કર્યા હશે, પણ આ જીવની યોગ્યતાની ખામીને લીધે તે સત્પુરુષનું તથાદર્શન ન થયું; તેથી તે યોગ અકુળ ગયો, માટે સત્પુરુષના યોગની ખરેખરી રહસ્ય આવી (Master-key) તેનું તથાસ્વરૂપે દર્શન કરવું—જોળખાણ થવી તે છે. અને જોગ થાય ત્યારે જ અવંચક યોગ થાય છે.

આ 'અવંચક' એટલે શું? વંચક નહિં તે અવંચક; વંચે નહિં, છેતરે નહિં, કોગે નહિં તે અવંચક. જે કદી ખાલી ન જાય, ચૂકે નહિં, એવો અમોઘ, અચૂક, અવિ-સંવાદી, રાગભાણુ તે અવંચક. યોગ એવો કે કદી વંચે નહિં, ખાલી યોગ અવંચક જાય નહિં, તે યોગાવંચક. આ યોગાવંચક બાણના લક્ષ્ય તાકવા એટલે? બરાબર છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૬-૧૬૦, આકૃતિ ૬) બાણની લક્ષ્યક્રિયામાં પ્રથમ પગથિયું લક્ષ્યને-નિશાનને બરાબર તાકવું (Aiming) તે છે. તે લક્ષ્ય બરાબર તાક્યા પછી જ બીજી નિશાન વિધવાની ક્રિયા બને છે. તેમ આ

સમસ્ત યોગક્રિયારૂપ રાધાવેધમાં પણ પ્રથમ પગથિયું સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને-નિશાનને સુનિ-
શ્ચિત કરી ખરાબર તાકવું તે છે. આ સાધ્ય લક્ષ્યની સાથે યોગ થવો-ઝોડાણ થવું, તેનું
નામ જ યોગાવંચક છે. અને તે પરમ નિશ્ચયરૂપ સાધ્ય લક્ષ્ય તો ‘સ્વરૂપ જ’ છે, એટલે
સ્વરૂપ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને કરવામાં આવેલો યોગ તે યોગાવંચક છે. (જીએ પૃ. ૬૯૩)

તો પછી અત્રે સત્પુરુષના તથાદર્શનરૂપ યોગ પર આટલો બધો ભાર મૂકવાનું
શું કારણ ? કારણ એટલું જ કે-સત્પુરુષ મૂર્તિમંત પ્રગટ સત્સ્વરૂપ છે, સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ
મૂર્તિમંત પ્રગટ સત્સ્વરૂપનો યોગ પામેલ પ્રગટ ‘યોગી’ છે, સાક્ષાત્
સાક્ષાત્ સત્-સાહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ છે. એટલે આવા સાક્ષાત્ યોગી સત્પુરુષના
સ્વરૂપ જીવલંત આદર્શદર્શનથી ન જૂંસાય એવી ચમત્કારિક છાપ સુસુક્ષ્મ
આત્મામાં પડે છે. જેથી એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સત્પુરુષનું પરમ અણ્ણુત
આત્મચાલિત ટેખી, તેનો આત્મા સહેજે સ્વરૂપ લક્ષ્ય લાણી ઢળે છે. વાચાલ વક્તાઓના
લાળે ઉપદેશો જે બોધ નથી કરી શકતા, તે આવા એક સત્પુરુષનો જીવતો બગતો
દાખલો કરી શકે છે. આમ યોગી પુરુષના તથાદર્શનથી જીવનું લક્ષ્ય એક સાધ્ય
સ્વરૂપ નિશાન પ્રતિ કેદિત થાય છે, અને પછી તેની બધી પ્રવૃત્તિ તે સ્વરૂપલક્ષી જ
હોય છે. તેટલા માટે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ લક્ષ્ય કરાવનાર સત્પુરુષના યોગને યોગાવંચક
કહ્યો છે.

આ સત્પુરુષના યોગથી પ્રાપ્ત થતો યોગાવંચક યોગ જીવનું આખું જીવનચક્ર
બદલાવી નાંખે છે. પ્રથમ જે જીવનું સમસ્ત આચરણ સંસારાર્થ થતું હતું, તે હવે સ્વ-
રૂપલક્ષી થયા પછી કેવળ આત્માર્થ જ થાય છે. પ્રથમ જે જીવની
યોગાવંચકથી સમસ્ત ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ આત્મબાધક થઈને પ્રવર્તતી હતી, તે હવે આત્મ-
જીવનપલટો સાધક થઈને પ્રવર્તે છે. પ્રથમ જે સહુ સાધન બંધનરૂપ નીવડતા હતા,
તે હવે સર્વ સાધનરૂપ થઈ પડે છે. પ્રથમ જે સ્વરૂપલક્ષ વિના પટકારક
ચક્ર આત્મવિમુખપણે ઉલટું ચાલતું હતું, તે હવે આત્મસન્મુખપણે સુલટું ચાલે છે. (જીએ
આકૃતિ ૨૦). પ્રથમ જે આત્માની બધી ચાલ આશ્રવ-બંધપણે અવળી ચાલતી હતી, તે હવે
સંવર-નિર્જરારૂપ થઈ સવળી ચાલે છે. પ્રથમ જે જીવના સમસ્ત યોગ-ક્રિયાદિ સ્વરૂપ
લક્ષ્યને ચૂંટી વાંકાચૂંકા ચાલતા હોઈ, વાંકગામી હોઈ, વંચક થઈને પ્રવર્તતા હતા, તે
હવે સ્વરૂપ લક્ષ્યને સાંધી સીધા સરલ ચાલી, ‘અવંકગામી’ થઈ, અવંચક થઈને
પ્રવર્તે છે. આવો ચમત્કારિક પલટો-ફેરફાર આ જીવમાં થઈ જાય છે. સત્કલ જોગ-
જીવનરૂપ આ યોગાવંચક જ્યારે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જ તેનું ખરેખર
‘જોગીજીવન’ શરૂ થાય છે. અને એટલા માટે જ એને ‘આદ્ય’-સોથી પ્રથમ એવો
અવંચક કહ્યો છે; પ્રથમ એ અવંચક હોય તો જ પછી બીજું બધું અવંચક હોય છે,
નહિં તો વંચક જ હોય છે; કારણ કે તે પહેલાંના તેના સર્વ યોગ-સાધન વંચક જ

હતા, સત્ સાધ્યથી વંચિત કરી-ચૂકાવી છેતરનાર, ઠગ જેમ ઠગનાર હતા. (જુઓ પૃ. ૧૬૨, ૧૬૩, 'યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો' ઇત્યાદિ ભોગીદ્રગર્જના.)

આમ અનાદિ કાળથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનાં યોગ વિના જીવના સર્વ યોગ-સાધન વંચક નીવડ્યા છે, પણ શ્રી સદ્ગુરુનો યોગ થતાં તે સર્વ યોગ અવંચક થઈ પડે છે.

આવેા પરમ અદ્ભુત મહિમા આ યોગાવંચક યોગનો છે. આ સદ્ગુરુ યોગે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શનરૂપ આ યોગાવંચક નામની યોગસંજીવની અવંચક પ્રાપ્ત થતાં જીવનું આખું યોગચક ચાલુ થઈ જાય છે. જેમ હાથે

ફેરવતાં આખું ચક ચાલવા માંડે છે, તેમ આ યોગાવંચકરૂપ હાથે ફેરવતાં આખું યોગચક ચાલવા માંડે છે, માટે સત્પુરુષ સદ્ગુરુના સ્વરૂપની ઓળખાણ થવી એ મોઢામાં મોઢી વાત છે. તે થયે જીવની યોગ-ગાડી સરેડે ચડી-પાટા પર ચઢી સાચી દિશામાં સડેડાટ પ્રયાણ કરે છે. સ્વરૂપસ્થિત સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો તથાદર્શનરૂપ યોગ થયે જ આત્માનું નિજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, અને પ્રેમધન એવો અમૃતરસ પ્રાપ્ત થાય છે.

“સત્ તે જ્ઞાંતિ નથી, જ્ઞાંતિથી કેવલ વ્યતિરિક્ત (જૂદું) છે, કલ્પનાથી પર (આથે) છે; માટે જેની પ્રાપ્તિ કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો, અને પછી ‘સત્’ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. (જુઓ પૃ. ૩૨૧)

“જ્ઞાની પુરુષનો તેવો તેવો સંગ જીવને અનંતકાળમાં ઘણીવાર થઈ ગયો છે, તથાપિ આ પુરુષ જ્ઞાની છે, માટે હવે તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે, એમ જીવને આવું નથી, અને તે જ કારણ જીવને પરિભ્રમણનું થયું છે, એમ અમને તો દૃઢ કરીને લાગે છે. x x x જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ નહિં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ:—(૧) એક તો હું જાણું છું, હું સમજું છું એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન. (૨) ણીજી, પરિગ્રહાદિને વિષે જ્ઞાની પુરુષ પર રાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ. (૩) ત્રીજી, લોકભયને લીધે, અપકીર્તિ ભયને લીધે, અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિરુદ્ધ રહેવું, તેના પ્રત્યે વિનયાનિરત થવું નેહીએ તેવું ન થવું.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક, ૧૮૧, ૩૪૨.

તેષામેવ પ્રણામાદિક્રિયાનિયમ इत्यलम् ।

क्रियावञ्चकयोगः स्थान्महापापक्षयोदयः॥ ૨૨૦ ॥

તેને જ પ્રણામાદિના, ક્રિયાનિયમ જે સાર;

ક્રિયા અવંચક યોગ તે, પાપક્ષયોદય કાર. ૨૨૦

વૃત્તિ:—તેષામેવ-તેઓને જ, સંતોને જ, પ્રણામાદિક્રિયાનિયમ इत्यलम्—પ્રણામાદિ ક્રિયા-નિયમ એજ બસ, ક્રિયાવञ्चकयोगः स्यात्—ક્રિયાવંચક યોગ હોય, અને આ-મહાપાપક્ષયોदयः—મહા પાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે, નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય કરનારો છે, એમ ભાવ છે.

અર્થ:—તે જ સંતોના પ્રજ્ઞામાદિ ક્રિયાનો નિયમ એ જ ક્રિયાવ્યયક યોગ છે,— કે જે મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે.

વિવેચન

તે સંતો પ્રત્યે જ પ્રજ્ઞામાદિ ક્રિયાનો નિયમ એ જ ખસ ક્રિયાવ્યયક યોગ છે; અને આ મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે,—નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય કરનારો છે.

આવા જે ઉપરમાં હમણાં જ કહ્યા તે શાંત, દાંત ને ક્ષાંત સાચા સત્પુરુષો—ભાવ સાધુઓ પ્રત્યે જ પ્રજ્ઞામાદિ ક્રિયાનો નિયમ તે ક્રિયાવ્યયક છે. આત્માના સત્ સ્વરૂપનો

યોગ થયો છે એવા જે સાચા ભાવયોગી સત્પુરુષોનું સત્પુરુષસ્વરૂપે સત્પુરુષપની દર્શન થયું, તે સત્પુરુષો પ્રત્યે જ પ્રજ્ઞામાદિ ક્રિયા કરવી તે ક્રિયાવ્યયક છે.

ભક્તિ

અત્રે આદિ શબ્દથી સ્તવન, કીર્તન, વૈયાવચ્ચ, સેવા વગેરે ગ્રહણ કરવા. જેને સત્પુરુષના સ્વરૂપનું—શુભવંતપણાનું અદ્ભુત દર્શન થાય છે, તેના સ્વરૂપનો લક્ષ્ય થાય છે, તેનો આત્મા પછી સદૃજ સ્વભાવે ભક્તિભાવથી તે સંતના ચરણકમળમાં ઢળી પડે છે, તેનો મનોયોગ તે સત્પુરુષના શુભચિંતનમાં રમે છે, તેના વચન યોગને તે સત્પુરુષનું શુભસ્તવન ગમે છે, તેનો કાયયોગ તે સત્પુરુષના ચરણે નમે છે, તેના સમસ્ત આત્મપ્રદેશ તે સત્પુરુષ પ્રત્યે પરિણમન—‘ પરિનમન ’ કરે છે. આમ તે સત્પુરુષ પ્રત્યેની ભક્તિ ક્રિયામાં મન-વચન-કાયાની સમસ્ત શક્તિથી તદ્દલીન બને છે. (જુઓ ‘ પૃ. ૩, ‘ પ્રભુપણે પ્રભુ ઓગળી ’ ઈં) એટલે આવો ભક્તિવંત જીવ નિરંતર સત્પુરુષના વિનય, બહુમાન, આદર આદિ કરે છે; તનથી, મનથી, ધનથી, સર્વથી તેમની આજ્ઞા માથે ચઢાવે છે, અને સર્વાત્માથી તેમની વૈયાવચ્ચ-સેવા વગેરે કરે છે; કર જોડી તેમની સેવામાં ખડે પગે ઉભો રહે છે, તેમની સેવામાં તન-મન-ધન સર્વ અર્પણ કરે છે. એકે સત્પુરુષ તો પરિપૂર્ણ નિઃસ્પૃહ છે અને દેહાદિમાં પણ સર્વથા મૂર્છારહિત હોઈ પરમાણુમાત્રની પણ અપેક્ષા રાખતા નથી, તોપણ સત્પુરુષને પોતાના પરમ ઉપકારી બાળી આત્માથીં ઝુઝુઝુ જીવ તેમના ચરણકમળમાં આત્માર્પણ કરે છે—આત્મનિવેદન કરે છે. નિજ આત્માનું ‘ નૈવેદ્ય ’ ધરે છે, અને ભાવે છે કે ‘ શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું ? ’ (જુઓ ‘ પૃ ૧૩૨, ‘ અહો અહો શ્રી સદ્ગુરુ ’ ઈં)

ઈત્યાદિ પ્રકારે જે પરમ નિઃસ્પૃહી આત્મારાગી સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રજ્ઞામાદિ ભક્તિ ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે જ ક્રિયાવ્યયક યોગ છે, તે જ ક્રિયા અવ્યયક છે. ક્રિયા એવી કે જે કદી વચે નહિં, ચૂકે નહિં, ફોગટ બાય નહિં, તે ક્રિયાવ્યયક. લક્ષ્યને—નિશાનને બરાબર તાકીને ફેંકવામાં આવેલા બાણની ગમન ક્રિયા લક્ષ્ય ભણી જ હોય, અચૂક—અવ્યયક જ હોય, આડીઅવળી ન હોય, વ્યયક—ચૂકનારી ન હોય. તેમ સત્પુરુષના સ્વરૂપ-લક્ષ્યને બરાબર લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવેલી આ વંદનાદિ ક્રિયા પણ સાધ્ય

સ્વરૂપ લક્ષ્ય લાણી જ હોય, અવંચક-અચૂક જ હોય, આડીઅવળી ન હોય, વંચક-ચૂકનારી ન હોય. આમ આ ક્રિયાવંચક પ્રસ્તુત બાણના દૃષ્ટાંતમાં બાણની અવંચક ગમનક્રિયા બરાબર છે; કારણ કે જે નિશાન પ્રત્યે બાણનો યોગ-અનુસંધાન બરાબર તાકેલ-અવંચક હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ બરાબર અચૂક-અવંચક જ હોય. અને જે નિશાન પ્રત્યે બાણનો યોગ-અનુસંધાન બરાબર તાકેલ ન હોય, વંચક-ચૂકી જતાર હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ આડીઅવળી-વંચક હોય. તેમ યોગ જે અવંચક હોય, તો ક્રિયા પણ અવંચક હોય; અને યોગ જે વંચક હોય તો ક્રિયા પણ વંચક હોય, આ નિયમ છે.

એટલે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શનરૂપ-ઓળખાણરૂપ યોગ પછીની જે કાંઈ વંદનાદિ ક્રિયા છે, તે જ અવંચક હોય છે. તે ઓળખાણ પહેલાંની જે ક્રિયા છે, તે વંચક હોય છે-સત્કૃણથી ચૂકવનારી હોય છે. કારણ કે અનંતકાળથી આ જીવે સત્પુરુષના અનંત ક્રિયા કરવામાં કંઈ મથા રાખી નથી, અનંત પરિશ્રમ ઊઠાવ-યોગ વિનાની વામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. (બુઓ પૃ. ૧૬૨) અરે! દ્રવ્ય ભ્રમણ-વંચક ક્રિયા પણની અનંત ક્રિયા ઉત્તમ રીતે પાળીને આ જીવ ઐત્રેયકમાં પણ અનંત વાર ઉપજ્યો હતો. પણ તથારૂપ ભાવ વિના પરમાર્થથી તે બાપડાની આ બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ છે! કારણ કે જીવનો આ બધો પ્રયાસ ઉલટી દિશામાં-ઉંધી દિશામાં હતો. ઉંધી દિશામાં લાખો ગાઉ કાપી નાંખ્યે શું વળે? સાચી દિશામાં એક હગલું પણ વધે તો લક્ષ્યસ્થાન નિકટ આવતું બધ, પણ તેમ તો આ જીવે કયું 'હોતું' ને તેથી તે રખજો આ બધું નિષ્ફળ થયું, તેનું કારણ તેને સત્પુરુષનો યોગ થયો નહિ તે છે. સત્પુરુષનો બોટો તો તેને અનેક વાર થયો હશે, પણ તેણે સત્પુરુષને તત્સ્વરૂપે ઓળખ્યા નહિ, એટલે કંઈયે થયું નહિ. સત્પુરુષનું સ્વરૂપ ઓળખી તેને જે એક વાર પણ ભાવવંદન-નમસ્કાર કર્યો હોત, તો તેનો બોટો ક્યારેનો પાર થઈ ગયો હોત! કારણ કે 'જિનવરવૃષભ વૃધ્ધિમાનને એક પણ નમસ્કાર સંસાર-સાગરથી નર કે નારીને તારે છે' એ શાસ્ત્રવચનથી એ પ્રતીત થાય છે. એમ એક વાર પણ જે તેણે આગમરીતે વંદના કરી હોત તો સત્ય કારણે કાર્યની સિદ્ધિ તેને પ્રતીત થઈ જાત. (બુઓ પૃ. ૩, 'इकोवि नमुकारो' ઇ.)

આમ તેણે સત્પુરુષને ઓધે અનંતવાર વંદનાદિ કયું હશે-પણ ઓળખ્યા વિના, એટલે જ તેને આ વંદનાદિ ક્રિયા વંચક થઈ પડી, સત્કૃણથી ચૂકવનારી-વંચનારી થઈ પડી! હા, તેથી શુભબંધ થયો-પુણ્યોપાર્જન થયું, પણ સંસાર પરિ-
સ્વરૂપલક્ષ્ય
વિનાની
ક્રિયા વંચક
ભ્રમણ અટક્યું નહિ; ચતુર્ગતિરૂપ અનેકાંત કૃણ મળ્યું, પણ મોક્ષરૂપ એકાંત કૃણ મળ્યું નહિ! વળી આ સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિનાની અનંત ક્રિયા કરતાં પણ આ જીવ એવી જ ભ્રમણામાં હતો કે હું ધર્મ કરું છું, યોગ સાધું છું, મોક્ષસાધક ક્રિયા કરું છું. અને એવી જાંત માન્યતાથી તે

આત્મવંચના કરતો હતો, પોતે પોતાને વંચતો હતો, ઠગતો હતો; તેથી પણ આ બધી ક્રિયા વંચક, છેતરનારી, ઠગ હતી. કારણ કે આ ક્રિયાના ઓઠા હેઠળ તે પોતે પોતાને ‘ધર્મિષ્ઠ’ માની, વંચક ક્રિયાનું અભિમાન રાખી, પોતાના આત્માને છેતરતો હતો, અને સત્ક્રિયાથી વંચિત રહેતો હતો. તાત્પર્ય કે-સત્પુરુષની સ્વરૂપીછાન યજ્ઞની વંદનાદિ સમસ્ત ક્રિયા અવંચક જ હોય છે, અને તે જ ક્રિયાઅવંચક યોગ છે. આ ક્રિયાવંચક યોગ મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે, અર્થાત્ એથી કરીને મહાપાપક્ષયનો ઉદય થાય છે, મહાપાપનો અત્યંત ક્ષય થાય છે. સત્પુરુષની ભક્તિથી નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય થાય છે; કારણ કે ઉચ્ચ-ઉત્તમને સેવે તે ઉચ્ચ-ઉત્તમ થાય છે, એટલે પરમ ઉત્તમ એવા સત્પુરુષના સેવનથી નીચ ગોત્રનું નામનિશાન પણ હોતું નથી. ઉત્તમના સંગથી ઉત્તમતા વધે છે. (બુઓ પૃ. ૧૧૨, ‘ઉત્તમ શુશ્રુભુરુગથી’ ૬૦)

ફલાવજ્ઞકયોગસ્તુ સદ્ભ્ય એવ નિયોગતઃ ।

સાનુવન્ધફલાવાસિર્ધર્મસિદ્ધૌ સતાં મતા ॥ ૨૨૧ ॥

સંત થકી જ નિયોગથી, ફલ અવંચક યોગ;

ધર્મસિદ્ધિમાં સંત મત, સાનુબંધ ફલ યોગ. ૨૨૧

અર્થ:—અને ફલાવંચક યોગ તો સંતો થકી જ નિયોગથી સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ ધર્મસિદ્ધિ વિષયમાં સંતોને સંમત છે.

વિવેચન

અને ફલાવંચક નામનો જે છેલ્લો યોગોત્તમ છે, તે કેવો છે ? તો કે-હમણાં જ કહ્યા તે સંતો થકી જ નિયોગથી, જે તથાપ્રકારે સદુપદેશાદિવડે કરીને, ધર્મસિદ્ધિ વિષયમાં સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ તે જ ફલાવંચક યોગ સંતોને સંમત છે.

જે સત્પુરુષના તથાદર્શનથી-સ્વરૂપજ્ઞાનબાબુથી યોગાવંચકની પ્રાપ્તિ થઈ, તથા યોગાવંચકની પ્રાપ્તિ થયે જે સત્પુરુષ પ્રત્યે જ વંદનાદિ ક્રિયાથી ક્રિયાવંચકની પ્રાપ્તિ થઈ, તે જ મહાનુભાવ સત્પુરુષના મહાપ્રભાવથી જ ફલાવંચક યોગની પણ પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણ કે જો યોગ અવંચક છે, તો ક્રિયા પણ અવંચક હોય છે, અને તેથી પ્રાપ્ત થતું ફલ પણ અવંચક હોય છે,—જાણી પેઠે (બુઓ પૃ ૧૫૬) આ હયાંતમાં નિશાનને વિંધવારૂપ જે જોકે સ્વરૂપલક્ષ્યની સિદ્ધિ થતી તે ફલાવંચક છે. (બુઓ પૃ. ૧૬૧)

વૃત્તિ:—ફલાવજ્ઞકયોગસ્તુ-ફલાવંચક યોગ તો, ચરમ-છેલ્લો યોગોત્તમ-ઉત્તમ યોગ, કેવો છે ? તો કે-સદ્ગુણો એવ-અનંતર કહેલા સતો થકી જ, નિયોગતઃ-નિયોગથી, અવસ્પષ્ટે, સાનુવન્ધફલાવાસિઃ-સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ-તથાપ્રકારે સદુપદેશાદિવડે કરીને, ધર્મસિદ્ધૌ-ધર્મસિદ્ધિરૂપ વિષયમાં, સતાં મતા-સંતોને મત છે, સમત છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે-સત્પુરુષની યોગખાણ પહેલાંના જીવને જે જે ક્ષણ થતા હતા, તે ગંધા વચ્ચે હતા-ઉત્તરનારા હતા; કારણ કે સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિના આ જીવે જે જે અનંત ક્રિયા કરી, તેના તેના ક્ષણ તે તેને અનેક મળ્યા, પણ વચ્ચે ક્ષણ અનેક તે સંસારપ્રત્યયથી હોઈ સંસાર પરિભ્રમણરૂપ હતા. (જુઓ પૃ. ૧૬૧, 'એક કહે સાધિયે' ઇ.) દેવાદિ ગતિરૂપ ઇધર-ઉધર અનેકાનેક ક્ષણ તેને મળ્યા, પણ તે છૂટાછવાયા-વિશ્વંખલ હતા, એક સાધ્ય લક્ષ્ય પ્રત્યે જ દોરી જનારા કડીબંધ-શૃંખલાબદ્ધ નહોતા. અથવા તેથી જે ક્ષણપ્રાપ્તિ થતી હતી, તે સ્વરૂપ-સિદ્ધિરૂપ એક મોક્ષક્ષણથી વિમુખ દિશામાં હતી, એટલે તે જીવ સ્વરૂપસિદ્ધિથી દૂર ને દૂર રહેતો હતો, અને આમ તે સત્ક્ષણથી વચ્ચિત રહેતો હોવાથી તેને પ્રાપ્ત ગંધા ક્ષણ વચ્ચે જ થતા હતા. પણ હવે સત્પુરુષનો અવચંક યોગ થયા પછી અવચંક ક્ષણ ક્રિયા પણ અવચંક થયે, તે પરમ કૃપાળુ સત્પુરુષના કૃપા-પ્રસાદથી જ એક સાનુબંધ અવશ્ય અવચંક ફલનો યોગ હોય છે. અર્થાત્ સાનુબંધ ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે. એક સત્ક્ષણ બીજા સત્ક્ષણની સાથે જેમાં સંકળાયેલું હોય છે, જેમાં ક્ષણનો અનુબંધ ચાલુ રહે છે-તુટી જતો નથી, તે સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ છે. જેમાં ફલ છૂટુંછવાયું-વિશ્વંખલ નથી હોતું, પણ અકોડાબંધ-એકશૃંખલાબદ્ધ હોય છે, તે એક સ્વરૂપલક્ષ્યની દિશામાં દોરી જતું એક મોક્ષપ્રત્યયી ક્ષણ તે સાનુબંધ ક્ષણ છે. આમ એક એકથી ઉત્તરોત્તર ચઢીયાતા પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યના અનુબંધથી જીવ સ્વરૂપલક્ષ્યની દિશામાં આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરતો જાય છે, ને સ્વરૂપની નિકટ આવતો જાય છે. આ સ્વરૂપપ્રત્યયી એક એણીરૂપ જે અખંડ ક્ષણપરંપરા તેનું નામ જ સાનુબંધ ક્ષણ અથવા ફલાવચંક છે. (જુઓ પૃ. ૩૯૮, 'શ્રી જિને સહસ્રગમે ક્રિયાઓ' ઇ.)

આકૃતિ ૨૩

સાનુબંધ મોક્ષપ્રત્યયી ફલ ○—○—○—○—○—○—> મોક્ષ.

આ સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ તથાપ્રકારના સદુપદેશાદિથી હોય છે, કારણ કે સત્પુરુષના ચરણસેવનથી-તેમના 'પદ્મજ નિકટ નિવાસ'થી, ઉપાસનથી, 'ઉપનિષદ'થી તેમના શ્રીમુખે સત્વચનાશ્રુત શ્રવણનો પરમ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સદુપદેશનો તે તથારૂપ મોગ્યતાવાળા તે પાત્ર જીવને પરિણમે છે. એટલે તે સત્પુરુષના સદુપદેશાનુસાર કરવામાં આવતી એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સમસ્ત ક્રિયાનું ક્ષણ પણ અવચંક હોય છે. કારણ કે સ્વરૂપસ્થિત આત્મજ્ઞાની વીતરાગ સત્પુરુષનો ઉપદેશ સદા મુખ્ય એવા સ્વરૂપ સાધ્યને અનુલક્ષીને જ હોય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ યોગની સિદ્ધિ જે જે પ્રકારે થાય તે તે પ્રકાર આચરવાનો તેમનો પ્રગટ સત્ઉપદેશ હોય છે. સત્સ્વરૂપપ્રાપ્ત સત્પુરુષનો ઉપદેશ સત્ જ હોય, સત્ સ્વરૂપ જ બોધે, એટલે સત્સ્વરૂપને અનુલક્ષીને થતી પ્રત્યેક ક્રિયા પણ સ્વરૂપાનુસંધાનવાળી હોવાથી અવચંક ફલવતી જ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૧, 'જીવને જ્ઞાની પુરુષનું

ઓળખાણુ ' ઇ.) અને આ જે સાનુબંધ ફલ પ્રાપ્તિ કહી, તે પણ ધર્મ સિદ્ધિ વિષય-
માં જ સંતોને સંમત છે, -નહિ કે અન્ય વિષયમાં. કારણકે સત્પુરુષો કેવળ 'ધર્મસિદ્ધિ'
શિવાય બીજા કોઈ ફળને ઇચ્છતા જ નથી. જેમ જને તેમ આત્માનેા શુદ્ધ સ્વભાવધર્મ
પ્રગટે, આત્મા સ્વભાવ ધર્મમાં આવે, નિજ સ્વભાવ સાથે યોગરૂપ ધર્મની સિદ્ધિ થાય,
એમ જ તેઓ નિરંતર ઇચ્છે છે-ઝંખે છે, અને પ્રભુ પાસે પ્રાર્થે છે. (ભુઓ પૃ. ૪૯૪,
'શ્રી સીમંધર જિનવર' ઇ.) બાકી ઇદ્ર-ચક્રવર્તી આદિ પદવીરૂપ ફળને તે નિષ્કામ સંતજનો
કદી ઇચ્છતાજ નથી, છતાં અચિંત્ય ચિંતામણિ સમા ધર્મરત્નના પ્રભાવથી તે પ્રાપ્ત થવા
કાંઈ દુર્લભ નથી. યોગરૂપ ધર્મરત્નની સિદ્ધિથી તેની આનુષંગિક પ્રાપ્તિ પણ હોય છે,
પણ તે તો જરૂરી પાછળ સાંઠા હોય જ તેના જેવી છે. સત્પુરુષો કાંઈ તેવા આનુષ-
ંગિક ફળમાં રાચતા નથી, અને તેથી લોળવાઈ જઈ મૂળ સ્વરૂપલક્ષ્યને ચૂકતા નથી,
કારણકે પશુ હોય તે સાંઠા-કડળ ઇચ્છે ને મનુષ્ય તો જાર જ ગ્રહણ કરે. તેમ સાંઠા
જેવા આનુષંગિક-સાથે સાથે યતા ફળને પશુ જેવા બાલશૂન જ ઇચ્છે, પણ પંડિત
સંતજન તેથી ફેાસલાય નહિ; તે તો 'પાકા વાણીઆ' જેવા સ્વાર્થપદ્ધ હોઈ આત્માર્થ-
રૂપ મુખ્ય મૂળ મુદ્દાને કદી બૂલે નહિ !

. આમ આ અવંચકત્રિપુટીને બાણુની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા બરાબર ઘટે છે, તે
અત્ર યથાસંભવ ઘટાવી છે. (ભુઓ પૃ. ૧૫૮ થી ૧૬૪). આ સર્વ પરથી એ પરમાર્થ
ફલિત થાય છે કે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શન યોગથી યોગ અવંચક હોય,
સદ્ગુરુ યોગે તો સ્વરૂપ લક્ષ્યવાળી સત્પુરુષ પ્રત્યેની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેનું
અવંચક ત્રયી ફલ પણ અવંચક હોય; અને સ્વરૂપદર્શનયોગ વિના જો યોગ વંચક
હોય, તો સ્વરૂપ લક્ષ્ય વગરની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેનું ફળ પણ વંચક
હોય. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એક યોગ જ બરાબર ન હોય તો બધી બાણુ
બગડી જાય છે. અને આ યોગ પણ સદ્ગુરુ સત્પુરુષને આશ્રીને છે, એટલે સાધુ સાચા
પુરુષનો-સદ્ગુરુનો સ્વરૂપદર્શનથી થતો 'યોગ' બરાબર ન બને, તો ક્રિયાનો ને
ફળનો ઘાણુ પણ બગડી જાય છે. આમ સંતચરણુના આશ્રયયોગ વિના સમસ્ત
યોગસાધન ક્રિયાદિ નિષ્ફળ ગયા છે, આત્મવંચક બન્યા છે, જીવને ઠગનારા-છેતર-
નારા પૂરવાર થયા છે. સાચા સત્પુરુષનો-ભાવયોગી ભાવસાધુનો આશ્રય કરવામાં આવે,
તો જ અવંચક યોગ, અવંચક ક્રિયા ને અવંચક ફળ થાય. એટલા માટે જ અત્રે મહાત્મા
શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ 'સદ્ગિઃ', 'સાધૂનાશ્રિતય' એ શબ્દો પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. અને
આમ સદ્ગુરુના અવલંબને એક જ સ્વરૂપલક્ષ્યના અનુસંધાન-જોડાણરૂપ યોગ બને,
તેના જ અનુસંધાનરૂપ ક્રિયા કરવામાં આવે, અને તેના જ સાનુબંધ સંધાનરૂપ એક
મોક્ષપ્રલયી ફળ મળે, તો જો ત્રણે અવંચક છે, -યોગાવંચક ક્રિયાવંચક ને ફલાવં-
ચક છે. (ભુઓ પૃ. ૧૬૪, 'અનંત કાળથી આચડ્યો' ઇ.)

“નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખી૦ યોગ અવચક હોય....મખી૦
 ફિરિયાવચક તિમ સહી....સખી૦ ફલ અવચક જોય....સખી૦” શ્રી આનંદધનજી

વળી આ અવચકત્રયની પ્રાપ્તિ જે પ્રકારે થતે છે-દ્રવ્યથી અને ભાવથી દ્રવ્યથી
 એટલે સાચા સત્પુરુષ-ભાવસાધુનું જાણથી-દ્રવ્યથી સ્થૂળ શુભ્રવંતપણે તથાદર્શન થવું
 તે દ્રવ્યથી યોગાવચક છે; તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યે દ્રવ્યથી વદનાદિ ક્રિયા
 દ્રવ્ય-ભાવથી તે દ્રવ્યથી ક્રિયાવચક છે, અને તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યેની તે દ્રવ્ય ક્રિયાથી
 અવચકત્રયની પ્રાપ્તિ થતું ફળ તે દ્રવ્યથી ફલાવચક છે સાચા સત્પુરુષને આશ્રીને-
 ભાવયોગીને અવલગીને થતા આ દ્રવ્ય અવચકત્રય પણ જીવને ઉપ-
 કારી થાય છે, કારણ કે તે ભાવ અવચકત્રયના કારણરૂપ થઈ પડે છે ભાવથી-સાચા
 સત્પુરુષનું, ભાવસાધુનું સત્પુરુષ સ્વરૂપે અત્યંત-ભાવથી સૂક્ષ્મ શુભ્રવંતપણે તથાદર્શન
 થવું તે ભાવથી યોગાવચક છે અને તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યે જે ભાવ વદન દિ ક્રિયા તે
 ભાવથી ક્રિયાવચક છે અને તેવા સત્પુરુષો થકી જે ભાવ ધર્મ ફલસિદ્ધિ થવી તે ભાવથી
 ફલાવચક છે અથવા સફળરૂપના સફળઉપદેશજન્ય સફળોપ થકી જીવને સ્વરૂપ લક્ષ્યને યોગ
 થવો તે ભાવથી યોગાવચક, પછી તે સ્વરૂપલક્ષ્યને અનુલક્ષી સ્વરૂપસાધક ક્રિયા તે ભાવથી
 ક્રિયાવચક અને સ્વરૂપલક્ષ્યની સિદ્ધિ થવી-આત્મસિદ્ધિ પામવી તે ભાવથી ફલાવચક.
 આમ દ્રવ્યથી કે ભાવથી અવચકત્રયની પ્રાપ્તિ જેને હોય, તે કોઈ પણ સુસુક્ષ્મ યોગી આ
 યોગ પ્રયોગને અધિકારી છે એમ તાત્પર્ય છે પણ તેમાયે મુખ્યતા તો ભાવની જ છે
 આ જાણે પ્રકારમા પણ મુખ્ય મહત્વનો મુદ્દો એટલો જ છે કે-આ અવચકત્રય સત્પુરુષ
 આશ્રી હોવા જોઈએ, સાચા સત-ખરેખરા ભાવસાધુ ભાવયોગીને આશ્રીને જ હોવા
 જોઈએ વધારે શું ?

તાત્પર્યરૂપ સારાશ કે-સત્પુરુષનું તથાદર્શન અર્થાત્ તેના સ્વરૂપની ઓળખાણ તે
 યોગાવચક છે. સત્પુરુષને સત્પુરુષ સ્વરૂપે ઓળખી તેના પ્રત્યે જે પ્રજ્ઞામાદિ ક્રિયા
 કરાય તે ક્રિયાવચક છે. અને તે સત્પુરુષ થકી ધર્મસિદ્ધિ ખાળતમા પ્રાપ્ત થતું જે
 સાનુબંધ ફલ તે ફલાવચક છે અથવા સ્વરૂપને ઓળખવું તે યોગાવચક, સ્વરૂપને
 સાધવું તે ક્રિયાવચક, ને સ્વરૂપને પામવું તે ફલાવચક.

એમ એઓનું સ્વરૂપ કહી દેખાડી પ્રકૃતયોજન કહે છે:—

કુલાદિયોગિનામસ્માન્મત્તોઽપિ જડધીમતામ્ ।

શ્રવણાત્પક્ષપાતાદેરૂપકારોઽસ્તિ લેશતઃ ॥ ૨૨૨ ॥

વૃત્તિ —કુલયોગિનામ્-ઉક્તા લક્ષણવતા કુલયોગી આત્મિ, અસ્માત્-આ થકી, આ યોગ-
 દૃષ્ટિસમુચ્ચય થકી, મત્તોઽપિ-મહાત્ કરતાં પણ, જડધીમતામ્-જડબુદ્ધિ એવા બીજાઓને શું ?
 તો કે-શ્રવણાત્-શ્રવણથકી, પક્ષપાતાદે-પક્ષપાત, શુભેચ્છા અર્થે લીધે, રૂપકારોઽસ્તિ લેશતઃ-
 લેશથી ઉપકાર છે, તથાપ્રકારે બીજાબુદ્ધિ વડે કરીને

કુલયોગી આદિકને, મુજથી જડમતિધાર;
અવલુથી પક્ષપાતાદિથી, આથી લેશ ઉપકાર. ૨૨૨

અર્થ:—આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ધરી, મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ એવા કુલયોગી આદિને, અવલુ વડે કરીને પક્ષપાત આદિને લીધે, લેશથી ઉપકાર છે.

વિવેચન

ઉક્ત લક્ષણવાળા કુલયોગી આદિ કે જે મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ હોય તેવા બીજાઓને, આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અંધધર્મી, આના અવલુથી ઉપજતા પક્ષપાત-શુભેન્દ્રા આદિને લીધે બીજાપુષ્ટિ આદિવડે કરીને લેશથી ઉપકાર છે.

“ દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એક સદાય સુખગ્ય ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

ઉપરમાં કહ્યું તેમ,—જે યોગિકુલમાં જન્મ્યા છે અને જન્મથી જ યોગિધર્મને પામેલા છે, તથા બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિએ કરીને દ્રવ્યથી અને બાવથી યોગિધર્મને અનુગત છે—અનુસરનારા ‘ અનુયાયી ’ છે, તે કુલયોગીઓ છે. આ મહાનુભાવ કુલયોગીને કુલયોગીઓ તથા પ્રકારે શ્રદ્ધા અભાવને લીધે જગતમાં સર્વત્ર અદ્વેષી પ્રવૃત્તચક્ર યોગી હોય છે, ધર્મપ્રભાવને લીધે શુરુ-દેવ-દિવ તેઓને પ્રિય હોય છે, તથા કિલ્લ પાપના અભાવને લીધે તેઓ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી દયાળુ હોય છે, પુરયાતુમાંથી પુરયને લીધે વિનાત-વિનયવાન હોય છે, અધિભેદ વડે કરીને બોધવંત-તત્ત્વસમજણવાળા હોય છે, અને ચારિત્રભાવે કરીને ચતોદ્રિય-જિતેદ્રિય હોય છે. અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ પ્રથમના જે પ્રકારના યમ-ઈન્દ્રિયાયમ અને પ્રવૃત્તિયમનો સમ્યક્ પ્રકાર આશ્રય કરનારા હોય છે, અને બાકીના જે યમ-સ્થિરચમ અને સિદ્ધિ-યમના અત્યંત અર્થી—અભિલાષી હોઈ સદા તેમાં સદુપાય પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, અને તેથી કરીને શુશ્રૂષા આદિ આઠ ગુણથી યુક્ત એવા હોય છે. તથા આદ્ય અવંચક યોગીની પ્રાપ્તિથી તેનાથી અન્ય એવા જે અવંચકનો લાભ પામેલા હોય છે, અર્થાત્ યોગાવંચકની પ્રાપ્તિને લીધે ક્રિયાવંચક ને ફલાવંચક પણ પામેલા હોય છે.—આવા આ મહાત્મા કુલયોગીઓ અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ આ મહાન યોગ પ્રયોગના અધિકારીઓ છે એમ યોગવિદો વડે છે. અર્થાત્ આ યોગપ્રયોગ યોગ્ય જે ‘ જોગિજનો ’ હોય તે આવા લક્ષણવતા—આવા ઉત્તમ ગુણસંપન્ન અવસ્થ હોય, સાચા મુમુક્ષુઓ, સાચા આત્માર્થીઓ હોય, એમ અત્ર તાર્પર્ય છે.

અને આવા આ વિશિષ્ટ અધિકારી યોગીઓને ઉદ્દેશીને આ પરમ પરોપકાર—પરાયણ મહાયોગી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ કહે છે કે—‘ આ કુલયોગી—પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓમાં

જે મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિવાળા હોય તેઓને આ 'યોગદષ્ટિ લઘુતા દર્શન સમુચ્ચય' ગ્રંથ યકી લેશથી-કંઈક ઉપકાર થવો સંભવે છે ' આ શબ્દો ઉપરથી મહાનુભાવ શાસ્ત્રકાર મહાત્માએ પોતાની અત્યંત લઘુતા સરળભાવે દર્શાવવા સાથે, કોને કોને આ ગ્રંથ ખાસ ઉપકારી થઈ પડશે, તેનું સૂચન કર્યું છે. કારણકે 'મહારાધી પણ જડબુદ્ધિવાળા' એ પદમાં 'પણ' શબ્દથી પોતાના પણ જડબુદ્ધિપણ્યનો લઘુત્વભાવે સ્વીકાર કર્યો છે. એટલે હું તો જડબુદ્ધિ-મંદમતિ છું જ, પણ મહારા કરતાં પણ જે વધારે જડબુદ્ધિવાળા-મંદમતિ આત્માઓ હોય, તેને આથી કંઈક ઉપકાર થશે એમ આશય છે. કારણકે મતિનો વિકાસ આત્માના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે હોય છે, અર્થાત્ કર્મવરણના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે બુદ્ધિની તરતમતા-ન્યૂનાધિકતા હોય છે. એટલે હું જે કે મંદ ક્ષયોપશમવાળો છું, છતાં મહારા કરતાં પણ મંદ ક્ષયોપશમવાળા જે જીવો હોય, જે આત્મખંધુઓ હોય, તેઓને આ મહારી કૃતિ યકી કંઈક આત્મલાભ થવો સંભવે છે. અત્રે 'લેશથી' -કંઈક (a little) એ શબ્દ પણ લઘુત્વભાવનો સૂચક છે. કારણકે આ ગ્રંથ મુશ્કેલીને કાંઈ જવો તેવો ઉપકારી નથી, પરમ ઉપકારી છે, છતાં એમ કહ્યું છે. વળી અત્રે પોતાને પણ 'જડબુદ્ધિ' કહ્યા તેનું પારમાર્થિક કારણ પણ છે. કારણકે જે જે ક્ષયોપશમભાવ છે તે તે ક્ષાયિક ભાવની અપેક્ષાએ અદ્યપીય છે-મંદશક્તિવાળા છે, જડબુદ્ધિરૂપ છે. એટલે કોઈ ગમે તેવા ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમવંત હોય તે પણ ક્ષાયિકભાવની અપેક્ષાએ તો મંદમતિ-અદ્યપમતિ જ ગણાય. એટલે ગમે તેવા ક્ષયોપશમનો પણ મદ કરવા યોગ્ય નથી, એ ન્યાયે ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે-મહારો ક્ષયોપશમ ભલે ગમે તેવો હોય, પણ હું તો જડમતિ છું તથાપિ મહારા કરતાં અદ્યપક્ષયોપશમી જીવો જે હશે, તે આથી કંઈક લાભ ઊઠાવી શકશે. કારણ કે અધિક ક્ષયોપશમવંત પાસેથી અદ્યપતર ક્ષયોપશમવંતને શીખવાનું-અણુવાનું મળે એ રીતિ છે, -જેમ વધારે ભણેલા પાસેથી એાછું ભણેલો શીખી-અણી શકે તેમ. (જુઓ પૃ. ૬૪ 'અદ્ય વીર્ય ક્ષયોપશમ અછે' ઈ.) આમ સાચા હૃદ અધ્યાત્મમંડળી હાડોહાડ રંગાયેલા આ મહાનુભાવ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ અત્યંત અત્યંત સરલભાવે આત્મલઘુતા નિવેદન કરી, પોતાની ખરેખરી મહત્તા પ્રગટ કરી છે. કારણ કે- 'લઘુતા મેં પ્રભુતા વસે, પ્રભુતા સે પ્રભુ દ્વર. '

અહીં જે કંઈક ઉપકાર છે એમ કહ્યું, તે ઉપકાર કયો ? અને કેવી રીતે થશે ? તેનો પણ અત્ર ખુલાસો જતાવ્યો છે તે આ પ્રકારે:-આ સતશાસ્ત્રના શ્રવણ થકી તે મહાનુભાવ સુપાત્ર અધિકારી યોગીઓને અત્રે પક્ષપાત-શુભેચ્છા આદિ ઉપકાર કેવી ઉપજશે, અને તેથી કરીને તેઓને યથાસંભવ બીજપુષ્ટિ વડે કરીને રીતે ? કંઈક ઉપકાર થશે. તે મહાત્મા જોગીજનો આ સતશાસ્ત્ર સાંસળશે, - એટલે તે શુભગ્રાહી મહાજનોને એના પ્રત્યે કુદરતી પ્રમોદભાવ ઉપજવાથી પક્ષપાત થશે, શુભેચ્છા ઉપજશે, ભક્તિભાવ સ્ફુરશે, યથાર્થ 'યોગમાર્ગનું' જ્ઞાન થશે, અને તે 'યોગમાર્ગે' પ્રવર્તવાની અભિલાષા વૃદ્ધિ પામશે. એટલે તેઓને પ્રાપ્ત

થયેલા યોગબીજની પુષ્ટિ થયે, તેમાં સદ્ધ્યોગ સાધનરૂપ અંકુર કૂટશે અને યોગસિદ્ધિરૂપ વૃક્ષ ફાલીફૂલીને મોક્ષરૂપ પરમ અમૃત ફળ આપશે. આમ આ જોગીજનોને પણ આ શાસ્ત્ર થકી આત્મલાભરૂપ કંઈક ઉપકાર લેશયી થવો સંભવે છે. વળી ‘લેશયી’-કંઈક એમ કહ્યું છે, તે અન્ય પ્રત્યેના ઉપકારનું ગોણપણું સૂચવવા માટે છે. કારણકે અંધકર્તાના અભિપ્રાય એ છે કે-બીજજોને તો આથી લેશયી-કંઈક જ ઉપકાર થવો સંભવે છે, પણ આ અંધઅચતથી મુખ્ય ઉપકાર-મુખ્ય આત્મલાભ તો મને જ છે. આ અંધ તો મેં ઉપરમાં કહ્યું હતું તેમ ‘આત્માનુસ્મૃતને અર્થે’ કહ્યો છે. એટલે આ અંધનું મુખ્ય પ્રયોજન તો મ્હારા પોતાના આત્માનો ઉપકાર છે-મ્હારા પોતાના આત્માર્થની સિદ્ધિ છે. બાકી ગોણપણે બીજ જોગી છવોને આ અંધચતનાથી કંઈ આનુષંગિક લાભ થતો હોય તો બહે થાઓ ! તે લેવાને તેઓ પરમ યોગ્ય છે ! તેઓ પણ આનાથી યથેચ્છ આત્મલાભ બહે લેકાવો ! પરમ પ્રેમથી આમ કરવાનું તેમને સર્વને આમંત્રણ છે ! પરમ યોગામૃતનું આકંઠપાન કરવા માટે મેં જે આ રચના કરી છે, તેમાં અવગાહન કરી-હોડા ઉતરી તેઓ પણ બહે આ પરમ યોગામૃતનું પાન કરી તૃપ્ત થાઓ ! અને પરમ આત્માનંદરસનો અનુભવ કરો !

પક્ષપાત માત્ર થકી શો ઉપકાર ? એવી આશંકા દૂર કરવા માટે કહે છે—

તાર્ત્વિકઃ પક્ષપાતઃ ભાવશૂન્યા ચ યા ક્રિયા ।

અનયોરન્તરં જ્ઞેયં આનુલ્યયોતયોરિવ ॥ ૨૨૩ ॥

પક્ષપાત તાર્ત્વિક અને, ક્રિયા ભાવહીન તેમ;

જેનું અંતર બાહ્યનું, સૂરજ બબ્બુઆ જેમ. ૨૨૩

અર્થઃ—તાર્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશૂન્ય જે ક્રિયા,—એ જેનું અંતર સૂર્ય-બબોતની પેઠે બાહ્યનું.

વિવેચન

“ શુદ્ધ ભાવ ને સૂની કિરિયા, જેહુમાં અંતર કેતોણ;

અળહજોતો સૂરજ ને બબ્બુઆ, તાસ તેજમાં તેતોણ. ”—શ્રી યો. સ. ૮-૬.

ઉપરમાં અત્રે પક્ષપાત માત્રથી પણ બીજજોને ઉપકાર થવાની સંભવના કહી, તે કેમ બની શકે ? એવી આશંકા અહીં દૂર કરી છે. તાર્ત્વિક એટલે કે જે પારમાર્થિક

વૃત્તિઃ—તાર્ત્વિકઃ પક્ષપાતઃ—તાર્ત્વિક પક્ષપાત, પારમાર્થિક પક્ષપાત, ભાવશૂન્યા ચ યા ક્રિયા—અને ભાવશૂન્ય એવી જે ક્રિયા, અનયોરન્તરં જ્ઞેયં—આ જેનું અંતર બાહ્યનું. કાની જેમ ? તો કે-આનુલ્યયોતયોરિવ—યથા અને બબોતની જેનું મહદ અંતર એમ અર્થ છે.

પક્ષપાત છે, અને જે બાવશૂન્ય ક્રિયા છે, - આ બેની વચ્ચેનું અંતર એટલું બધું મોટું છે કે તેને સૂર્ય-ખગોલના અંતરની ઉપમા આપી શકાય. ઝળહળતો સૂરજ અને તગતગતો ખજૂઆ-આગીઆ એ બેના પ્રકાશ વચ્ચે જેટલું મોટું અંતર છે, તેટલું અંતર તાર્ત્વિક પક્ષપાત અને બાવશૂન્ય ક્રિયા એ બેની વચ્ચે છે. તાર્ત્વિક પક્ષપાત સૂર્યપ્રકાશ સમો છે, અને બાવશૂન્ય ક્રિયા ખગોલપ્રકાશ સમી છે. એટલે તાર્ત્વિક પક્ષપાતની વાત મોટી છે.

કોઈ એમ શંકા કરે કે-આ યોગ વિષય પ્રત્યે પક્ષપાત માત્ર ઉપજવાથી શો ઉપકાર થાય ? ઉપકાર તો ક્રિયા પ્રવૃત્તિથી થાય, માત્ર રુચિરૂપ પક્ષપાતથી શી રીતે થાય ? તેનું નિવારણ અત્ર ઉક્ત હ્રાંતથી ક્યું છે. આ યોગશાસ્ત્ર વિષય પ્રત્યે તાર્ત્વિક પક્ષ- તાર્ત્વિક પક્ષપાત, પારમાર્થિક પક્ષપાત, ખરેખરો બાવપક્ષપાત ઉપજવો પાતથી ઉપકાર તે પણ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી; કારણ કે તથારૂપ પક્ષપાત અંતરંગ રુચિ-પ્રેમ વિના ઉપજતો નથી, અંતરંગ બાવ વિના ઉપજતો નથી. એટલે અંતરંગ રુચિ-બાવથી ઉપજતા આ બાવપક્ષપાતનું મૂલ્ય જેટલું આંકોએ તેટલું મોટું છે. એની સાથે આપણે જો બાવ વગરની કરવામાં આવતી અનંત દ્રવ્ય ક્રિયાની સરખામણી કરીએ, તો તે બાવશૂન્ય ક્રિયાની અતિ અતિ અદ્ય કિંમત છે. કોઈ એક મનુષ્ય સાચા બાવથી આ યોગ વિષય પ્રત્યે માત્ર પક્ષપાત જ ધરાવતો હોય, અને કોઈ યોગસાધક ક્રિયા ન પણ કરતો હોય, અને બીજો ક્રિયાજડ મનુષ્ય અંતર્લેહ વિનાની-બાવ વિનાની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા કરતો હોય, -તો આ બંનેની વચ્ચેનું અંતર સૂરજ ને આગીઆના અંતર જેટલું છે. બાવથી પક્ષપાત માત્ર ધરાવનાર પણ, બાવશૂન્ય અનંત ક્રિયા કરનાર ક્રિયાજડ કરતાં અનંતગણા મહાન છે. બાવ પક્ષપાતી સૂર્ય સમો છે, અને બાવશૂન્ય ક્રિયાજડ ખગોલ સમો છે. એટલે આ બેની તુલના કેમ થઈ શકે ? કયાં મેરુ, કયાં સર્પવ ? કયાં સિંધુ, કયાં બિંદુ ? કયાં સૂર્ય, કયાં ખગોલ ?

“ જાણ ક્રિયામાં રાચતા, અંતર્લેહ ન કોઈ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આંહિ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ યસ્માન્ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ । ”—શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર.

અને અત્રે જે પક્ષપાતની વાત છે, તે તાર્ત્વિક પક્ષપાતની વાત છે. તાર્ત્વિક એટલે પારમાર્થિક-પરમાર્થસત્. સત્ય તત્ત્વ સમજીને-પરમાર્થ સમજીને તેના પ્રત્યે સહજ સ્વભાવે ઉપજતો પક્ષપાત તે તાર્ત્વિક પક્ષપાત છે. આ તાર્ત્વિક પક્ષપાતમાં અને અતાર્ત્વિક પક્ષપાતમાં ઘણો ફેર છે, આકાશ-પાતાલનું અંતર છે; કારણ કે મતાગ્રહથી ઉપજતો પક્ષપાત-મતના મમત્વથી ઉપજતો પક્ષપાત તે અતાર્ત્વિક છે. તેમાં ‘મારું’ તે સાચું’

એવી ભાવનાની મુખ્યતા હોય છે. અને સત્સ્વરૂપના યથાર્થ ગ્રહણથી-યથાર્થ સમજણથી ઉપજતો પક્ષપાત તે તાત્ત્વિક છે, તેમાં ‘સાચું’ તે ‘સારું’ એવી ભાવનાની મુખ્યતા હોય છે. અતાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં મતનું પ્રાધાન્ય છે, ત્યારે તાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં ‘સત્’નું પ્રાધાન્ય છે. અતાત્ત્વિક પક્ષપાત મતાભિનિવેશરૂપ છે, તાત્ત્વિક પક્ષપાત તત્ત્વપ્રવેશરૂપ છે. આવો મહત્વનો ફેર એ જોવો જોઈએ. એટલે અતાત્ત્વિક પક્ષપાત જેમ અપ્રશસ્ત છે, અનિષ્ઠ છે, તેમ તાત્ત્વિક પક્ષપાત પ્રશસ્ત છે, ધૃષ્ટ છે. આ તાત્ત્વિક પક્ષપાત જ અત્ર પ્રસ્તુત છે, અને તે શુણ્ણાનુરાગજન્ય પ્રેમને લીધે સત્ વસ્તુ પ્રત્યેની અંતરંગ રુચિથી-પ્રતીતિથી-ભાવથી ઉપજતો હોઈ પરમ પ્રશસ્ત છે. આ શુદ્ધ ભાવરૂપ પક્ષપાતની વાત કંઈ એમ છે ! તેની પાસે ભાવવિહીન જડ દ્રવ્યક્રિયા કંઈ ગણનામાં નથી, સૂર્ય પાસે આગીઆ જેવી તુચ્છ છે. આ ઉપરથી સાર યોગ્ય એ લેવા યોગ્ય છે કે જાદા દ્રવ્ય ક્રિયા ઉપર જે બાર મૂકવામાં આવે છે તેના કરતાં અનંતગણો બાર ‘ભાવ’ ઉપર મૂકવો જોઈએ. પણ હોકાની ઘણું કરી એથી ઉલટીજ સ્થિતિ દેખી એક પામેલા કરુણાળુ સંતજનો પોકાર કરી ગયા છે કે:-

“ દ્રવ્ય ક્રિયારુચિ છવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિહીન,

ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે છવ નવીન ?....અંદાનન૦ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને તેવા પ્રકારે કહે છે—

खद्योतकस्य यत्तेजस्तदल्पं च विनाशि च ।

विपरीतमिदं भानोरिति भाव्यमिदं बुधैः ॥ ૨૨૪ ॥

ખદ્યોતકનું જે તેજ છે, અલ્પ વિનાશી તેહ;

વિપરીત આ છે સૂર્યનું, ભાવ્ય બુધોએ એહ. ૨૨૪

અર્થ:-ખદ્યોતકનું (આગીઆનું) જે તેજ છે, તે અલ્પ અને વિનાશી છે; અને સૂર્યનું આ તેજ એથી વિપરીત છે, એમ આ બુધોએ ભાવ્ય છે, ભાવવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

ખદ્યોત નામના જંતુવિશેષનું જે પ્રકાશાત્મક તેજ છે, તે સ્વરૂપથી અલ્પ અને વિનાશી છે. અને સૂર્યનું આ પ્રકાશાત્મક તેજ તેથી વિપરીત છે, અર્થાત્ ખદ્યોત અને

વૃત્તિ:-‘खद्योतकस्य’—ખદ્યોતનું, ‘सरविशेषतु’—સર્વવિશેષતુ, ‘यत्तेजः’—જે તેજ—પ્રકાશાત્મક છે, ‘तत्-ते, शु’ ? તો કે-‘अल्पं च विनाशि च’—અલ્પ અને વિનાશી છે.—‘स्वरूपी विपरीतमिदं भानोः’—ભાનુનું આ વિપરીત છે, એટલે કે સૂર્યનું તેજ ખદ્યોત અને અવિનાશી છે. ‘इति-એમ, એવા ભાવનું, ‘भाव्यमिदं’—આ ભાવ્ય છે, ભાવવા યોગ્ય છે, અધિકૃત પક્ષપાત થકી, આ ક્રિયાદિક, બુધૈઃ—બુધોથી, તત્ત્વનીતિએ કરીને.

અવિનાશી છે. એવા ભાવનું આ પ્રસ્તુત પક્ષપાત થકી આ ક્રિયાદિક બુધોએ તત્ત્વનીતિથી ભાવવા યોગ્ય છે.

ઉપરમાં જે સૂર્ય-બદોતનું દ્વંદ્વ આપ્યું તેને અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે:-બદોત નામનું એક નાનકડું જીવડું, કે જેને આગીઓ પણ ઠહે છે, તે રાત્રીના ભાગમાં ચમકે છે. તેનું જે પ્રકાશરૂપ તેજ છે, તે સ્વરૂપથી અદ્ય-ધોડું અને વિનાશી હોય છે. ક્યાં સૂર્ય ? આગીઓ ઘડી ઘડી ચમકે છે, તમતમે છે, જેમાં તે પોતે પણ જરાબર ક્યાં બદોત ? દેખાતો નથી એવો ક્ષણભર મંદમંદ ચમકારો કરે છે, અને પાછો ક્યાંય વિલીન થઈ જાય છે. પણ સૂર્યનું પ્રકાશમય તેજ એથી વિપરીત-ઉલટું છે. સૂર્યનું તેજ ઘણું અને અવિનાશી હોય છે. તે એકસરખો જળહળાટ કરે છે, જગજગે છે, -જેમાં સમસ્ત વિશ્વ પદાર્થ જરાબર પ્રકાશિત થાય છે, એવો અસાધારણ તેજસ્વી ને અવિનાશી પ્રકાશ પાથરે છે, અને આમ અખંડપણે દીર્ઘકાળ સુધી તે તેજોનિધિ પ્રકાશ્યા કરે છે. આમ આ લોકપ્રસિદ્ધ દ્વંદ્વ છે.

આ દ્વંદ્વ ઉપરથી બુદ્ધજનોએ, પ્રાજ્ઞજનોએ, વિવેકી સજ્જનોએ તત્ત્વનીતિથી પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે-ભાવવા યોગ્ય છે. ભાવવિહોણી યંત્રવત્ જડપણે કરાતી દ્રવ્ય ક્રિયા બદોત સમી હોઈ, તેનું તેજ અદ્ય અને વિનાશી છે; અને ભાવસૂર્ય: દ્રવ્ય-ભાવરૂપ તાત્ત્વિક પક્ષપાત સૂર્ય સમો હોઈ, તેનું તેજ બહુ અને ક્રિયા બદોત અવિનાશી છે. દ્રવ્ય ક્રિયા આગીઆની જેમ ઘડી ઘડી ચમકે છે, તમતમે છે, અંખો પ્રકાશ કરે છે, જેમાં પોતાને પોતાનું સ્વરૂપ પણ દેખાતું નથી એવો ક્ષણિક મંદ મંદ ચમકારો કરે છે, અને ક્યાંય વિલીન થઈ જાય છે, એનો પત્તો મળતો નથી. સૂર્ય પ્રસ્તુત ભાવ તો સૂર્યની પેઠે એકસરખો અસાધારણ જળહળાટ કરે છે-જગજગે છે, જેમાં પોતાનું આત્મસ્વરૂપ તો શું પણ સમસ્ત વિશ્વસ્વરૂપ પ્રકાશિત થાય એવો અસાધારણ તેજસ્વી ને અવિનાશી જ્ઞાનપ્રકાશ પાથરે છે; અને આમ અખંડપણે તે અવિનાશી તેજોનિધિરૂપ ભાવ પ્રકાશ્યા કરે છે. આમ અનંત ને અવિનાશી તેજોમય સૂર્યની સમક્ષ અદ્ય ને વિનાશી તેજનો ચમકારો કરતું આગીઆ જેવું જંતુડું જેટલું અંખું લાગે છે; તેટલું જ અનંત ને અવિનાશી તેજોમય જ્ઞાનપ્રકાશ પાથરતા ભાવની સમક્ષ, અદ્ય ને વિનાશી ચમકારા કરતું આપું વ્ય ક્રિયાચક્ર અંખું લાગે છે; માટે તાત્ત્વિક પક્ષપાતરૂપ શુદ્ધ ભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ક્રિયા કંઈ ગણત્રીમાં નથી. ઇત્યાદિ અર્થ ભાવવા યોગ્ય છે.

જડપણે દ્રવ્ય ક્રિયા કરનારા સુખ લોકો એમ માને છે કે આ ક્રિયા કરતાં કરતાં આપણું કલ્યાણ થશે, પણ તે તેમની ખાતિ છે; કારણ કે શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીએ

પંચાશકશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—‘ સંપૂર્ણ ક્રિયા પણ ભાવ વિના ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તેને નિજ ફલનું વિકલપણ છે. અને ઐવેયક ઉપપાતનું કષ્ટાંત છે ’ એ અંગે આગમમાં કહ્યું છે કે—જ્યોત્સી-પ્રવાહથી આ જીવે ઐવેયકોમાં અનંતા શરીરો મૂક્યા છે, અર્થાત્ આ જીવ ઐવેયક દેવલોકમાં અનંત વાર ઉપજ્યો છે. અને આ ઐવેયકપ્રાપ્તિ પણ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલન વિના હોતી નથી, ઉત્તમપણે સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલનથી જ હોય છે. આમ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયા અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં આ જીવનું કલ્યાણ થયું નહિં ! અરે ! દર્શન પણ સિદ્ધ ન થયું ! આમ થયું તેનું કારણ યથાયોગ્ય ભાવની જ ખામી હતી. આ ઉપરથી પણ ભાવનું જ પ્રાધાન્ય પ્રતીત થાય છે.

વિશેષ કહે છે—

શ્રવણે પ્રાર્થનીયાઃ સ્યુર્ન હિ યોગ્યાઃ કદાચન ।

યત્નઃ કલ્યાણસત્ત્વાનાં મહારત્ને સ્થિતો યતઃ ॥ ૨૨૫ ॥

શ્રવણે પ્રાર્થન યોગ્ય ના, કદી યોગ્ય જન રત્ન;
સ્થિત છે કલ્યાણસત્ત્વનો, મહારત્નમાં યત્ન. ૨૨૫.

અર્થ:—યોગ્ય જનોને કદી શ્રવણ વિષયમાં પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે કલ્યાણસત્ત્વનો મહારત્ન વિષયમાં યત્ન સ્થિત જ છે.

વિવેચન

શ્રવણ વિષયમાં યોગ્યજનો કદી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે શુશ્રૂષાભાવને લીધે તેઓની તેમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ હોય છે. કલ્યાણસત્ત્વનો-પુણ્યવંતોનો યત્ન ચિંતા-મણિ આદિ મહારત્ન વિષયમાં સ્થિત જ છે, રહેલો જ છે, તથા પ્રકારે ઔચિત્યયોગ્યથી પક્ષપાત આદિને લીધે પણ જન્માન્તરમાં તેની પ્રાપ્તિ હોય છે, જોમ શાસ્ત્રમાં શ્રવણ થાય છે.

આવા ઉપર કહ્યા તે જે યોગ્ય યોગીજનો છે, તેને શ્રવણ કરવા બાબતમાં કદી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી. અહો કુલયોગીઓ ! અહો પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ ! અહો

વૃત્તિ:—શ્રવણે-શ્રવણ વિષયમાં, પ્રાર્થનીયાઃ સ્યુઃ—પ્રાર્થનીય હોય, પ્રાર્થવા યોગ્ય હોય, નહિ-નહિં, યોગ્યાઃ કદાચન-યોગ્ય કદી પણ,—શુશ્રૂષાભાવથી સ્વતઃ પ્રવૃત્તિને લીધે. અને તેવા પ્રકારે કહે છે-યત્નઃ કલ્યાણસત્ત્વાનાં-કલ્યાણ સત્ત્વનો-પુણ્યવંતોનો યત્ન, મહારત્ને-મહારત્નમાં, ચિન્તામણિ આદિ વિષયનો, સ્થિતો યતઃ-કારણ કે સ્થિત જ છે,—તથા પ્રકારે ઔચિત્યયોગ્યથી, પક્ષપાત આદિ થતી પણ જન્માન્તરમાં પ્રાપ્તિની શ્રુતિને લીધે.

* “સંપુષ્પાવિ હિ કિરિયા ભાવેણ વિના ન હોતિ કિરિયત્તિ ।
નિયત્તલિંગલક્ષણો ગેવજ્ઞઽવધાયણાપ્ત” —શ્રી પંચાશક.

મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસી સુસુષુ આત્માર્થીઓ ! અહો યોગમાર્ગના જિજ્ઞાસુ મહારા સાધર્મિક આત્મનિધુઓ ! તમે આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરો ! આ સાક્ષાત્ પરમ યોગામૃતનું પાન કરી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરો !—ઇત્યાદિ પ્રકારે આ સુસુષુ યોગ્ય જનોને પ્રાર્થના કરવાની રહેતી નથી; કારણ કે શુશ્રૂષાભાવને લીધે-સાચી અંતરંગ શ્રવણેચ્છાને લીધે તે સદાજનોની સત્શાસ્ત્રશ્રવણમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ છે જ. એટલે તેમને શ્રવણ માટે પ્રેરણા કરવાનો કે વિજ્ઞપ્તિરૂપ પ્રાર્થના કરવાનો અવકાશ છે જ ક્યાં ? તેઓને તો સાચી શુશ્રૂષા-સત્-

શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા એટલી બધી ઉત્કટ હોય છે, કે તેઓ વગર કેલ્યાણ કહે જ પોતાની એળે તેમાં પ્રવૃત્ત છે જ; કારણ કે જે કેલ્યાણસત્ત્વો સત્ત્વોનો છે, જે છવો કેલ્યાણ અવસ્થા પામવાના જ છે, એવા મહાપુણ્યવંત રત્નમાં યત્ન જનોનો ચિંતામણિ આદિ મહારત્નના વિષયમાં યત્ન સ્થિત જ છે—

રહેલો જ છે, સ્થાપવાનો નથી કારણ કે તથાપ્રકારે તેમને ઓચિત્ય યોગ હોય છે, તેઓને તેમ કરવું ઉચિત છે, એટલે તેઓ તે પ્રકારે આપમેળે અવશ્ય કરે જ છે. પક્ષપાત આદિયકો પણ જન્માન્તરમાં તેવા શુશ્રૂષાદિ ભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે, એમ શાસ્ત્રમાં શ્રુત થાય છે. તે મહાતુભાવોને સત્શ્રવણના તાત્વિક પક્ષપાતયકી જન્માન્તરમાં પણ તથા પ્રકારે શુશ્રૂષાદિ ભાવની અવશ્ય પ્રાપ્તિ હોય જ છે. એટલે આવા તાત્વિક પક્ષપાતવાળા યોગ્ય યોગિજનો જે સદા શુશ્રૂષાભાવવાળા, સાચી શ્રવણેચ્છાવાળા તત્ત્વરસિક હોઈ સ્વરસથી જ શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત છે, તેને, ‘આ શ્રવણ કરો ! આ સાંભળો !’ એવી પ્રાર્થના કર્યાંથી શું ?

અયોગ્યને દાનદોષના પરિહારાર્થે કહે છે—

નૈતદ્વિદસ્ત્વવોગ્યેભ્યો દદત્યેનં તથાપિ તુ ।

हरिभद्र इदं ग्राह नैतेभ्यो देय आदरात् ॥ ૨૨૬ ॥

અયોગ્યને તો યોગવિદ્, હૈંએ ન એહ છતાંય;

હરિભદ્ર સાદર કહે, એને દેય ન આ ય. ૨૨૬

અર્થ:—પરંતુ આના બહુકારો (આચાર્યો) અયોગ્યોને આ ધંધ દેતા નથી, તથાપિ હરિભદ્રે આ આદરથી કહ્યું છે કે—આ એઓને દેવા યોગ્ય નથી.

વૃત્તિઃ-નૈતદ્વિદઃ.—નથી આના બહુનારા આચાર્યો, અયોગ્યેભ્યો-અયોગ્યોને, અયોગ્ય એવા બીજાઓને, દદતિ-દેતા, આપતા, ઇદં-આ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ, તથાપિ તુ-તથાપિ, એમ પણ અવસિત સતે, હરિમદ્રો-હરિભદ્રે, ગ્રંથકર્તાએ, ઇદં ગ્રાહ-આ કહ્યું છે. શું ? તો કે- નૈતેભ્યઃ-ન એઓને-અયોગ્યોને, દેયઃ-દેવા યોગ્ય આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, આદરાત્-આદર થકી, આદરથી આ કહ્યું છે.

વિવેચન

“ સભા તથા શ્રોતા ગુણ અવગુણ, નંદિસૂત્રે દીસેછ;

તે બાણી આ શ્રંધ યોગ્યને, દેખે સુગુણ જગીશેછ. ”—યો સંજ્ઞા. ૮-૮

પરંતુ આના જ્ઞાતા એવા આચાર્યો તો આ યોગદ્વિસમુચ્ચય શ્રંધ અયોગ્યને દેતા જ નથી, તથાપિ આમ વ્યવસ્થિત છતાં શ્રંધકર્તા હરિભદ્રે આ આદરથી કહ્યું છે કે— આ શ્રંધ એઓને—અયોગ્યને ‘ દેવા યોગ્ય નથી. ’

ઉપરમાં યોગ્ય એવા યોગીજનોને આ શ્રંધ કંઈક ઉપકારી યશે એમ કહ્યું, અને તે યોગ્યજનોને શ્રવણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરવાની પણ જરૂર રહેલી, કારણકે તેઓ સ્વરસથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરી જ રહ્યા છે એમ કહ્યું. તો પછી સહેજે પ્રશ્ન ઊઠે છે

આ શ્રંધ કે અયોગ્યનું શું ? તેનો ટાળો કેમ પાડ્યો ? તેને શ્રવણ કરવાની અયોગ્યને દેવા પ્રેરણા કાં કરતા નથી ? તેણે શી ગુન્હેગારી કરી ? તેનો અહીં સ્પષ્ટ ‘ યોગ્ય ’ નથી જવાબ આપ્યો છે કે—આ યોગમાર્ગના જ્ઞાતા એવા જ્ઞાની પુરુષો—ગીતાર્થ આચાર્યો તો આ યોગદ્વિસમુચ્ચય શ્રંધ અયોગ્યને દેતા જ નથી. તથાપિ ‘ હરિભદ્ર ’ તો આદરથી આ કહે છે કે—આ શ્રંધ એઓને ‘ દેવા યોગ્ય નથી. ’ યોગાચાર્યો તો આ શ્રંધ તેવા અપાત્ર જનોના હાથમાં આપવાની ઘસીને ચોકખી ‘ ના જ ’ પાડે છે, પણ માર્દવની અને માધુર્યની મૂર્તિ સભા આ શ્રંધકર્તા તો એઓને આ શ્રંધ ‘ દેવા યોગ્ય નથી ’ એવું નરમ વચન સમજાવટ ભરી રીતે આદરથી કહે છે, વિવેકભરી ગીઠાચથી—નમ્રતાથી કહે છે, એઓને પણ ખોટું ન લાગે—એમના આત્માને પણ દુઃખ ન થાય, એ રીતે પરમ કરુણાભાવથી માનપૂર્વક સહેતુક સમજાવીને કહે છે.

જેનામાં ઉક્ત લક્ષણવાળું યોગ્ય ‘ યોગીપણ ’ ન હોય, જેનામાં આ પરમ યોગ-રહસ્ય યથાર્થપણે ગ્રહણ કરવાની કે સમજવાની કે ઝીલવાની પાત્રતા ન હોય, એવા અયોગ્ય જનોને આ પરમ યોગ્યતાવાળો યોગપ્રરૂપક શ્રંધ આપવા અયોગ્યને યોગ્ય નથી. કારણ કે આ પરમ યોગતત્ત્વને જેઓ સમ્યક્ભાવથી આત્મ-નિષેધનું કારણ પરિણામી કરી પચાવી શકે એમ ન હોય, છરવી શકે એમ ન હોય, તેવા અપાત્ર જનોને તો આ વિપરીત—પરિણામી ધર્મ મિથ્યાભિમાનાદિ અણર્જુવિકાર અથવા ‘ જ્ઞાનનો અપયો ’ પણ ઉપજાવે ! જેમ મંદ પાચન શક્તિવાળોને પોષ્ટિક અત્ત પાચન ન થાય, પણ તેથી તો ઉલટું અણર્જુ ઉપજે; તેમ અનધિકારી જીવને આ પરમાત્મ પયે નહિ, એટલું જ નહિ પણ ‘ હું આ યોગચાત્ર ભણ્યો છું ’ એમ મિથ્યાભિમાન ધરી, તથારૂપ યોગશાવની સિદ્ધિ વિના, જ્ઞાનદશાની પ્રાપ્તિ વિના, તે જ્યાં ત્યાં યોગ—જ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો કરવા મંડી પડે ને પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન

કરે ! ઇત્યાદિ પ્રકારે તેને શાસ્ત્રનો અપયો ધાય ! અને આમ અંતરૂનો મોહ છૂટ્યા વિના પોપટીઓ પંડિત બની ચોટથી જ્ઞાનની વાતો કરી, જ્ઞાનિમાં ખપવાની ખાતર, તે પામર પ્રાણી માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ કરે ! ને પોકળ જ્ઞાની-શુષ્કજ્ઞાની એવા તે પોતે ગ્રંથ 'વાંચ્યો છે' એમ બાણે છે, પણ આત્માને 'વંચ્યો છે' એમ બાણતા નથી ! અને ગ્રંથ બાણી તે જનને પણ વચે છે ! એટલે આવા અયોગ્ય જીવો આવા પરમ યોગ્ય ઉત્તમ યોગ ગ્રંથના અધિકારી કેમ હોય ?

“ મુખથી જ્ઞાન કયે અને, અંતરૂ છૂટ્યો ન મોહ ;
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ નિજ ગણ સચે મન નવિ ખચે, ગ્રંથ બાણી જન વંચે ;
હુચે કેશ ન મુચે માયા, તે ન રહે જત પચે ”—સા. ત્ર ગા. રત.

વળી શાસ્ત્રમાં ગ્રંથ પ્રકારની સસા-શ્રોતાપરિપદ્ધતિ કહી છે. તે પ્રમાણે શ્રોતાના શુણ્ણ-અવશુણ્ણ તપાસીને ઉપદેશ દેવાની શાસ્ત્રકારોનો ચૈત્તી છે-પદ્ધતિ છે. અપાત્ર શ્રોતાને તેને અયોગ્ય એવી ઉપદેશવાર્તા કરવામા આવે તો ઉલટી અનર્થકારક થઈ પડે છે, કારણ કે તે તેને ઝીલી શકવાને સમર્થ નથી અને ઉઘા અનર્થકારક અર્થમાં લઈ લેત્ય છે. આ શ્રોતાના પ્રકારનું સ્વરૂપ શ્રી નંદીસૂત્રથી બાણવા યોગ્ય છે.

“ શુદ્ધ ભાવ એ તેહને કહીએ, જેહ શું અંતર બાંજેલ,
જેહશું ચિત્ત પટંતર હોવે, તેહશું શુદ્ધ ન છાજેલ ;
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલકતો, કરશે ચોટી વાતોલ,
ખમચે તે પંડિત પરપદમાં, સુદિ પ્રકાર ને લાતોલ ”—યો. દ સજ્જા. ૮-૭

તેમાં જે મુગ પરિપદ્ધતિ જેવા શ્રોતાજનો છે, તે સિંહનાદ જેવી ચોકખી ચટ વીરવાણી સાંભળી ત્રાસે છે ! મુગલાનું ટોણું હરથી સિંહનાદ સાંભળીને બધ પામે છે, ગભરાઈ જાય છે, અને બડકોને બાગે છે, તો સન્મુખ આવે જ કેમ ? સિંહનાદ જેવી તેમ જે મુગલાંના ટોળા જેવા શ્રોતાઓ છે, તે સિંહનાદ જેવી સ્પષ્ટ વીરવાણી નમ્ર સત્યરૂપ વીરવાણી શ્રવણ કરીને ત્રાસે છે, ગભરાઈ જાય છે, અને બડકોને બાગે છે ! તો સન્મુખ દષ્ટિ કરીને શ્રવણ કરવાને ઉભી જ શેની રહે ? એવા ગતાતુગતિક, ગાડરીઆ ટોળા જેવા રૂઢ ને મૂઢ શ્રોતાજનો આ સત્ય તત્ત્વવાર્તા કેમ ઝીલી શકે ? અને આ જે યોગગ્રંથની વાણી છે, તે તો સાચા વીરયુગ્મની સિંહનાદ જેવી પરમ વીરવાણી છે, એટલે તે સાંભળવાને મુગલાં જેવા હીનસત્ત્વ જીવો કેમ યોગ્ય હોય ? કારણકે નગ્ન સત્યરૂપ પરમ તત્ત્વવાર્તા અત્ર પ્રગટ કહી છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ સાથે યુગ્મન કરવારૂપ શુદ્ધ યોગભાવની પદ્ધતિ એમાં ખતાવી છે. આવી સિંહગર્જના સમી વીરવાણી ઝીલવાને અદ્યપસ્ત્ર કાયર જનો કેમ ? “ ? ” ? “ કરે જે

યા મરેજે ' ' Do or Die, ' ' વિજય અથવા મૃત્યુ ' એવી વીર પુરુષની વીરવાણી સાંભળીને કાયર જનો જેમ કાચ પામીને ભાગી જાય, તેમ આ ધર્મધુરંધર યોગવીરની વાણી સાંભળીને હીનસત્ત્વ જીવો કાચ પામીને ભાગવા માંડે એમાં શી નવાઈ? કારણ કે અહીં તો ' નગદ નારાયણ 'ની વાત છે, તથાભાવરૂપ ' રોકડા ' હરિનો મારગ કલદાર ' રૂપીઆની વાત છે, તથારૂપ અધ્યાત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા છે શૂરાનો ' કરતાં યોગવિજય વરવાની અથવા મુક્તિની જેમ તે યોગસાધના કરતાં કરતાં ખપી જવાની વાત છે. ' પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેલું નામ જોને ! '—પહેલું માથું મૂકી પછી આ યોગનું નામ લેવાની વાત છે. ભાવથી કપટ રહિતપણે આત્માર્પણ કરી યોગમાર્ગે આગળ વધવાની વાત છે. આત્મસ્થાને વીરપણું દાખવવાની પરમ શૂરવીર વાત છે. આવો આ હરિનો—કર્મને હરનારા ' વીર ' પ્રભુનો માર્ગ શૂરાનો 'માર્ગ' છે, એમાં કાયરનું કામ નથી. (જુઓ પૃ. ૮, ' વીરપણું ' તે આતમઠાણે ' ધ.).

“ હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિં કાયરનું કામ જોને;

પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેલું નામ જોને. ”—શ્રી પ્રીતમ ભક્ત

ઇત્યાદિ કારણોને લીધે જ્ઞાની આચાર્યો આવો આ ઉત્કૃષ્ટ યોગવિષયક ગ્રંથ અયોગ્યોના હાથમાં દેતા જ નથી. એટલે જ આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી કહે છે કે—આ ગ્રંથ અયોગ્યોને દેવો યોગ્ય નથી. અને આ અમે હરિભદ્રજીનું કહીએ છીએ તે કાંઈ અયોગ્ય જીવો પ્રત્યે અનાદરથી કે તિરસ્કારથી સાદર કંથન કહેતા નથી, પણ આદરથી (Respectfully) કહીએ છીએ; કારણ કે અમને તે જીવો પ્રત્યે કાંઈ દ્રેષ નથી કે અમે તેનો અનાદર કે તિરસ્કાર કરીએ, પણ અમને તો સર્વ જીવ પ્રત્યે સમભાવ છે, અને તેવા અયોગ્ય જીવો પ્રત્યે તો વિશેષે કરીને ભાવ કરુણાભુક્તિ છે કે આ જીવો પણ આ યોગમાર્ગ પામવા યોગ્ય થાય તો કેવું સારું! પણ તે માટે પણ યથાયોગ્યતા મેળવવી જોઈએ. યોગ્યતા મેળવ્યે તેઓ પણ આ માટે યોગ્ય થાય. એટલે યોગ્યે જેમ યોગ્યતા વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તેમ અયોગ્યે પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો પ્રયત્ન—પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. એટલે તેઓએ ખિલકુલ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કારણ કે જેમ અને તેમ વૈરાગ્ય—ઉપશમાદિ ગુણની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ તેવી યોગ્યતા મેળવતી જાય, માટે તે વૈરાગ્યાદિની વૃદ્ધિ માટેનો પ્રયાસ તેઓએ કરવો જોઈએ. પણ જ્યાંસુધી તેવી યોગ્યતા આવી નથી, ત્યાંસુધી તો તેઓ આ માટે યોગ્ય નથી જ. એટલે જ આ અમે આદરથી કહ્યું છે, અને તે પણ માત્ર તે જીવોના હિતાર્થે જ. કારણ કે સફવેદે દરદીની ખરાબર નાક જોઈ, પ્રકૃતિ પારખી, વય-પાચનશક્તિ આદિ લક્ષમાં રાખી દવા કરવી જોઈએ, એવો સામાન્ય નિયમ છે. એમ ન કરે

ને મોટા માણસને આપવાની માત્રા ખાલકને આપી છે, તો તેનું કેટલું જાણું અહિત થાય ? કેવું વિપરીત પરિણામ આવે ? કેવું ઝોડનું ચોડ વેતરાઈ જાય ? તેમ સદ્ગુરુ સદ્વેદ્યે પણ ભવરોગી એવા સંસારી જીવની જરાજર નાડ જોઈ, પ્રકૃતિ પારખી, ભાવધી ખાલાદિ વચ-પાચનશક્તિ આદિ લક્ષમાં રાખી; તેની ભાવચિકિત્સા (Spiritual treatment) કરવી જોઈએ. એમ ન કરે ને મોટા માણસને-પાંડિત જનને આપવા યોગ્ય ઉપદેશમાત્રા ખાલ જીવને આપે, તો તેનું કેટલું જાણું અહિત થાય ? કેવું વિષમ પરિણામ આવે ? આ કષ્ટાંતનું દષ્ટિગિન્દુ લક્ષમાં રાખીને અમે આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અયોગ્યને દેવા યોગ્ય નથી, એવો અત્ર સ્પષ્ટ નિપેદ કરીએ છીએ, -આમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું કહેવું છે. x

આ એમ કેમ ? તો કે—

अवज्ञेह कृताल्पापि यदनर्थाय जायते ।

अतस्तत्परिहारार्थं न पुनर्भावदोषतः ॥ ૨૨૭ ॥

અનર્થકારી અદ્ય પણ, થાય અવજ્ઞા આંહિ;

પરિહારાર્થે તસ કહ્યું, ભાવદોષધી નાંહિ. ૨૨૭

અર્થ:-અહીં-આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ પ્રત્યે કરવામાં આવેલી અદ્ય પણ અવજ્ઞા અનર્થને અર્થે થાય છે, એટલા જ માટે તેના પરિહાર અર્થે હરિભદ્રે આ કહ્યું છે, - નહિં કે ભાવદોષધી કહ્યું છે.

વિવેચન

અહીં-આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથ પ્રત્યે કરવામાં આવેલી અદ્ય પણ અવજ્ઞા, મહાવિષયપણાએ કરીને અનર્થને અર્થે થાય છે, એટલા માટે તેના પરિહાર અર્થે હરિભદ્રે આ કહ્યું છે, -નહિં કે ક્ષુદ્રતારૂપ ભાવદોષધી. ઉપરના શ્લોકમાં જે કહ્યું કે- ' અયોગ્યોને આ દેવા યોગ્ય નથી એમ હરિભદ્ર કહે છે, ' તે કહેવાનું કારણ શું ? તેનો અહીં સ્પષ્ટ જીવાસો કર્યો છે. આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ પ્રત્યે અદ્ય પણ અવજ્ઞા કરવામાં આવે, તો તે અવજ્ઞા કરનારને પોતાને મહાઅનર્થરૂપ થઈ પડે,

વૃત્તિ:-અવજ્ઞેહ—અવજ્ઞા અહીં-યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં, કૃતાલ્પાપિ—કરવામાં આવેલી, સ્વરૂપથી અદ્ય પણ, ચત્-કારણ કે, અનર્થાય જાયતે-અનર્થાયે થાય છે, -મહાનિષયપણાએ કરીને, અતસ્તત્પરિહારાર્થે-એટલા માટે તેના પરિહારાર્થે, ન પુનર્ભાવદોષતઃ.-પણ નહિં કે ભાવદોષધી- -ક્ષુદ્રતાથી હરિભદ્રે આ કહ્યું છે.

x “ हितमपि वायोरौषधमहितं तत् श्रेष्ठमणो यथाऽत्यन्तम् ।

सद्धर्मदेशनौषधमेवं घालाद्यपक्षमिति ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું પોડશક.

પોતાના કારણ કે આ ગ્રંથનો વિષય મહાન છે. એટલે આ પ્રત્યે અવગતિ કરવાથી અનર્થ પણ મહાન થાય. એથી કરીને અયોગ્યને લીધાથી તેઓને તેવો મહાઅનર્થ ન ઉપજે, તેની ખાતર હરિભક્તે આ કહ્યું છે, નહિ કે હુદ્તારૂપ ભાવ દોષયત્રી.

આ ‘ યોગદ્વિસમુચય ’ મહાન એવા યોગ વિષય સંબંધીના ગ્રંથ છે, એટલે એવા મહાન વિષયપણાથી આ યોગશાસ્ત્ર પણ મહાન છે. આવા મહાન યોગશાસ્ત્રની ભણત્તા-અભણત્તા, ભૂલેચૂકે પણ થોડી પણ અવગતિ કરવામાં આવે, તો મહત્ત્વના અના- તે અવગતિ કરનારને મહાઅનર્થરૂપ થઈ પડે, મોટી હાનિરૂપ થઈ દરથી મહા- પડે; કારણ કે મહત્ત્વ એવા સત્ પ્રત્યે જો લેશ પણ અવગતિ કરવામાં અનર્થ આવે, લેશ પણ અનાદર કરવામાં આવે, લેશ પણ અવિનય ખતાવવામાં આવે, લેશ પણ આશાતના કરવામાં આવે, લેશ પણ અભક્તિ કરવામાં આવે, તો તેનું અનંત સંસાર પરિભ્રમણરૂપ ભયંકર ફળ લોગવવું પડે. જેમ મહત્ત્વ એવા સત્ પ્રત્યેની અનાશાતનાથી, આદરથી, વિનયથી, ભક્તિથી, જાહુમાનથી મહા સત્ ફળ મળે; તેમ આશાતનાથી, અનાદરથી, અવિનયથી, અભક્તિથી, અજાહુમાનથી અસત્ ફળ મળે. જેમ સત્તા આરાધનથી મોક્ષરૂપ મહત્ત્વ ફળ મળે, તેમ વિરાધનથી મહા-સંસારરૂપ ફળ મળે. જેમ રાજા પીઝે તો ન્યાય કરી એ ને ખીજે તો ધરખાર પણ ભય; તેમ આરાધનાથી સત્ પ્રસન્ન થાય તો જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ ભય, અને વિરાધનાથી અપ્રસન્ન થાય તો મહાઅકલ્યાણ થાય. સત્પુરુષ ને સત્પુરુષનું વચનામૃત સંસારથી તારનાર તીર્થસ્વરૂપ છે. તેની ભક્તિથી જીવનો ખેડો પાર થાય, અને આશાતનાથી જીવનું નાવડું ફૂગી ભય ! એટલા માટે જ પૂજની હાળમાં શ્રી વીરવિજયજીએ સાચું જ ગાયું છે કે-‘ તીરધની આશાતના નવિ કરિયે, હારિ નવિ કરિયે રે નવિ કરિયે. ’ (જીઓ, પૃ. ૧૧૦, ‘ સકી ધરમ તીરથતણો ’ ધ.)

આવા સત્શાસ્ત્ર પ્રત્યે જો થોડી પણ અવગતિ મહાઅનર્થકારી થઈ પડે, તો પછી વિશેષ અવગતિનું તો પૂછવું જ શું ? અને અયોગ્યોને જો આવું સત્શાસ્ત્ર દેવામાં આવે તો તેઓ થકી આવી અવગતિ-આશાતનાદિ થઈ ભય એવો સંભવ છે. નિઃકારણ કરુ- અને જોમ થાય, તો તેઓને મહા અનર્થ થઈ પડે, અનંત સંસાર છાથી નિપેદ્ય પરિભ્રમણ દુઃખ લોગવવું પડે. એટલે આમ અવગતિથી તેઓને મહા-અનર્થ ન સાંપડે તેની ખાતર, મહાઅનર્થ દૂર રહે તેની ખાતર, અયોગ્યોને આ દેવા યોગ્ય નથી, જોમ હરિભક્તે કહ્યું છે, નહિ કે ભાવદોષથી, અર્થાત્ હુદ્તાથી-તુચ્છતાથી જોમ કહ્યું નથી. પરમ ભાવિતાત્મા હરિભક્તાર્યાજી કહે છે કે-અમને આ અયોગ્ય અપાત્ર જીવો પ્રત્યે કાંઈ દેવ નથી, કે મત્સર નથી, કે કંઈ અભાવ નથી, કે જેથી કરીને હુદ્તાને લીધે-તુચ્છ વિચારને લીધે અમે તેઓને આ શાસ્ત્રદાનનો નિપેદ્ય કર્યો હોય. અમે તો તેવા અજ્ઞાન જીવો જિજ્ઞાસા અવગતિ કરી આ શાસ્ત્રની

આશાતનાથી નિગિઠ કર્મ જાંધી અનર્થ ન પામે એમ ઇચ્છતા હોઈ, અને ભાવદયાથી પ્રેરાઈને નિરોધ કર્યો છે; અને તે પણ કેવળ તેમની હિતબુદ્ધિથી, એકાંત નિબંધારણ કરેણુથી કહ્યું છે. માટે તે જીવોએ આથી દુઃખ લગાડવું નહિં કે અમારા પ્રત્યે જોઈું લગાડવું નહિં, પણ યોગ્યતા યોગ્ય શુભ પોતાના આત્મામાં પ્રગટ કરી પ્રથમ તો પોતાની અયોગ્યતા દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, અને જેમ બને તેમ આ સત્શાસ્ત્રની અદ્ય પણ અવજ્ઞા દૂરથી વર્જવી. એટલે જ આ અમારો કહેવાનો આશય છે. દાખલા તરિકે-જેને આ શ્રય પ્રત્યે શુદ્ધતા ન હોય, સાંભળવાની સાચી અંતરેચ્છા ન હોય, એના ઉદ્દિષ્ટ વિષય પ્રત્યે રસ ન હોય, તેઓને આ શ્રય દેવો, શ્રવણ કરાવવો તે આ મહાશ્રદ્ધાની અવજ્ઞા-અપમાન-આશાતના કરવા બરાબર છે, અનાદર કરવા બરાબર છે. એવા શુદ્ધતા રહિતને શ્રવણ કરાવવું તે ‘લેસ આગળ ભાગવત’ જેવું છે, અને મોતીનો ચારો ડુકર પાસે નાંખવા બરાબર છે. ‘Casting pearls before swine.’ માટે શુદ્ધતાદિ શુભ જેનામાં ન હોય, એવા અયોગ્ય શ્રોતાઓને આ શ્રય દેવા યોગ્ય નથી જ, એ યુક્ત કહ્યું છે.

અને આ આમ અંગીકાર કર્તવ્ય છે, જેથી કરીને જ કહે છે—

યોગ્યેભ્યસ્તુ પ્રયત્નેન દેયોડયં વિચિનાન્વિતૈઃ ।

માત્સર્યવિરહેણોઽયૈઃ શ્રેયોવિદ્વન્નપ્રશાન્તયે ॥ ૨૨૮ ॥

યોગ્યને દેવો પ્રયત્નથી, વિધિવતે જ સમર્થ;

માત્સર્ય ‘વિરહ’થી અતિ, શ્રેય વિદ્વન્ શાંત્યર્થ. ૨૨૮

અર્થ:—અને યોગ્ય શ્રોતાઓને તો આ શ્રય ‘વિધિથી યુક્ત એવા જનોએ, સર્વથા માત્સર્ય વિના, શ્રેયોવિદ્વન્ની પ્રશાંતિને અર્થે, પ્રયત્નથી દેવો યોગ્ય છે.

વિવેચન

આ શ્રય અયોગ્ય શ્રોતાઓને દેવા યોગ્ય નથી, એમ ઉપરમાં હેતુપૂર્વક કહી ગતાવ્યું; પણ યોગ્ય શ્રોતાઓને તો માત્સર્ય રહિતપણે આ અવશ્ય પ્રયત્નથી દેવા યોગ્ય છે; અને તે પણ શ્રવણાદિ વિષય સંબંધી વિધિથી યુક્ત એવાઓ દ્વારા, નહિં તો

વૃત્તિ:—યોગ્યેભ્યસ્તુ-પણ યોગ્ય શ્રોતાઓને તો, પ્રયત્નેન-પ્રયત્નથી, ઉપયોગસાર એવા પ્રયત્નથી, દેયોડયં-આ દેવા યોગ્ય છે, વિચિના-વિધિથી, શ્રવણાદિ એવર વિધિથી, અન્વિતૈઃ-અનિત, યુક્ત એવાઓથી, નહિં તો પ્રત્યવાપના સંભવ થકી દોષ છે, એમ આચાર્યો કહે છે. માત્સર્યવિરહેણ-માત્સર્ય વિરહથી, માત્સર્ય અભાવથી હૈયેઃ-અત્યંતપણે, શ્રેયોવિદ્વન્નપ્રશાન્તયે-શ્રેય વિદ્વન્ની પ્રશાંતિને અર્થે, -પુણ્ય-અંતરાયની પ્રશાંતિને અર્થે.

। સમાપ્તોડયં યોગદષ્ટિસમુચયઃ ।

પ્રત્યવાયના-હાનિના સંભવથી દોષ લાગે છે એમ આચાર્યો કહે છે. આ દેવા યોગ્ય છે, તે અત્યંતપણે શ્રેયોવિધનની પ્રશાંતિ અર્થે છે, પુણ્યઅંતરાયની પ્રશાંતિ અર્થે છે.

ઉપરમાં વર્ણવ્યા એવા શુશ્રૂષાદિ શુભસંપન્ન યોગ્ય અધિકારી શ્રોતાઓને તો આ અંથ અવશ્ય દેવા યોગ્ય છે. જેને આ શુશ્રૂષા છે, આ અંથ શ્રવણ કરવાની સાચી અંતરેન્દ્રિયા-જિજ્ઞાસા છે, આ યોગવિષય અત્યે જેને અંતરંગ રુચિ-રસ છે,

આત્સર્ય એવા વિનયાર્થિ યથોક્ત શુભવાળા શ્રોતાઓને તો આ અંથ ઉપયોગસાર-
'વિરહ'થી ઉપયોગપ્રધાન પ્રયત્નથી જરૂર જરૂર દેવા યોગ્ય છે-શ્રવણ કરાવવા યોગ્ય છે. અને તે પણ સર્વથા આત્સર્ય વિરહથી-આત્સર્ય

રહિતપણે. કાંઈપણ પ્રકારનો શુભદ્રેષ, ઇર્ષ્યા, અદેશ્યાર્થ રાખ્યા વિના, પોતાની સમસ્ત શક્તિથી-સર્વાત્માથી આ પરમ જ્ઞાનદાન દેવા યોગ્ય છે. તન-મન-ધન-

પરમ શ્રુતની વચનની સમસ્ત શક્તિ ખર્ચી નાંખીને, જોવારી નાંખીને આ જ્ઞાનની પ્રભાવના પ્રભાવના પરમ ઉદારતાથી કરવા યોગ્ય છે. પણ આ દેવાથી આ

અદારા કરતાં યોગશુભમાં આગળ વધી જશે ને હું ઝાંખો પડી જઈશ તો ! એવા તોભેવધરૂપ શુભદ્રેષથી-મત્સરથી પ્રેરાઈને સુકતહૃદયે-પુલ્લેહા દીલે આ જ્ઞાનદાન દેતાં અચકાવું યોગ્ય નથી. પણ આ શ્રોતાજનો આ જ્ઞાનદાનથી કેમ આત્મોત્કર્ષ પામે, કેમ યોગશુભની વૃદ્ધિ કરે, ને તે દેખીને હું રાજી થાઉં-પ્રસન્ન થાઉં, એવી પ્રમોદભાવના સહિત પરમ ઉદાર ભાવથી છૂટે હૃદયે ને છૂટા હાથે આ જ્ઞાનધનનું દાન દેવા યોગ્ય છે. આ જ્ઞાનધન તો અક્ષયનિધિ છે. એ દાન દેતાં કદી ખૂટતું નથી, અને દાતાનું કંઈ જ્ઞાનધન ઓછું થઈ જતું નથી, ઉલટું જળવાઈ રહે છે ને વૃદ્ધિ પામે છે. માટે આત્સર્યનો 'વિરહ' કરી, મત્સરભાવ સર્વથા છોડી દઈ, જેમ બને તેમ બહોળા હાથે આ જ્ઞાનદાન આપી પરમ શ્રુતની પ્રભાવના કરવી, એ જ યોગ્ય છે. અને 'વિરહ' શબ્દથી શ્રીમદ્ હરિભદ્રાચાર્યજીએ પોતાની કૃતિના પ્રાંતે વિરહાંક મૂકવાની પદ્ધતિનું અનુસરણ કર્યું છે.

અને તેનું દાન કરનારા જ્ઞાનદાતા પણ કેવા હોવા જોઈએ ? તે માટે અહીં કહું કે—જે શ્રવણાદિ વિષયની વિધિથી યુક્ત હોય, એવાઓ દ્વારા આનું દાન થવું જોઈએ.

શ્રવણ, શ્રદ્ધ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઈશ્વાર, અપોહ, તત્ત્વાભિનિવેશ આદિ 'વિધિ' યુક્ત યથોક્ત શુભથી જે યુક્ત છે, તેઓ દ્વારા આનું દાન થવા યોગ્ય છે.

જ્ઞાનદાતા જેણે આ અર્થનું શ્રવણ કર્યું છે, શ્રદ્ધ કર્યું છે, હૃદયને વિષે ધારણ કર્યું છે, વિજ્ઞાન કર્યું છે, તે સંબંધી જેણે ઈશ્વાર-અપોહ અર્થાત

તત્ત્વચિંતનરૂપ ઊંડા વિચાર કર્યો છે, અને આમ કરી જેણે તત્ત્વાભિનિવેશ કર્યો છે, એવા સુયોગ્ય વિધિસંપન્ન વક્તા દ્વારા, શુશ્રૂષાવંતને-શ્રવણ કરવાની સાચી ઉત્કટ ઇન્દ્રિયા-વાળા યોગ્ય પાત્ર સુમુક્ષુને આ દેવામાં આવે, શ્રવણ કરવામાં આવે, તેનું નામ વિધિદાન છે. બાકી આવા વિધિયુક્ત ન હોય અર્થાત જેણે ઉક્ત શ્રવણાદિ ન કર્યા હોય એવા વક્તા

દ્વારા ને આ અપાય તો તે અવિધિદાન છે. કારણ કે જેણે પોતે શ્રવણાદિ કયું નથી, તે ધીનને દેવા બેસે-શ્રવણ કરાવવા બેસે તે કેટલું બધું અજ્ઞાનું છે? કેવું બેઝૂંડું છે? અને આમ ને અવિધિવંતથી દેવામાં આવે તો પ્રત્યવાયના-અપાયના સંભાવથી દાપ આવે છે, એમ શ્રી આચાર્ય ભગવંતો બાળે છે.

માટે જેટલી સુયોગ્ય શ્રોતાની જરૂર છે, તેટલી જ બહેંકે તેથી વધારે સુયોગ્ય વક્તાની-ભાવિતાત્મા વ્યાખ્યાતાની જરૂર છે. જે યોગમાર્ગનો બાળ, સુબાળ, જ્ઞાની, અનુભવી, ગીતાર્થ વક્તા હોય, તે જ ઉપદેશ દેવાનો અધિકારી હોઈ શકે. પણ યોગમાર્ગથી અજ્ઞાન, અજ્ઞાની, ધીનઅનુભવી, અગીતાર્થ ગીતાર્થ જ્ઞાની વક્તા હોય, તે કદી પણ ઉપદેશદાનનો અધિકારી હોઈ શકે જ નહિ, અને તેવો અનધિકારી ને વ્યાખ્યાનપીઠ પર ચઢી વક્તાળાણ કરે, મનાવા-પૂજવા માટે પોતાનું જનમનરંજન વાચાલપણું ઢાળવે, તો તે કેવળ અવિધિએ વર્તેલો હોઈ, જ્ઞાનીના માર્ગનો દ્રોહ જ કરે છે. માટે શ્રવણાદિ વિધિસંપન્ન, યોગમાર્ગના અનુભવી, ભાવયોગી, એવા ગીતાર્થ જ્ઞાની સત્પુરુષ જ આ યોગમાર્ગના ઉપદેશદાતા હોવા યોગ્ય છે. એવા સદુપદેશ થકી જ આનું સદુપદેશ દાન શોભે છે, અને તેવા મહાત્મા સદુપદેશથી જ માર્ગ પ્રવર્તે છે.

“ શ્રાઢઃ શ્રોતા સુધીર્વક્ષા યુગ્યેચાતાં યદીશ વત્ ।

ત્વચ્છાસનસ્ય સામ્રાજ્યમેકછત્રં કલાવપિ ॥

—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીવિત વીતરાગસ્તવ.

“સદુપદેશની બહુ જરૂર છે. સદુપદેશની બહુ જરૂર છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને તેવા સદુપદેશ યથાર્થ વક્તા સત્પુરુષો થકી દેવાતા આ જ્ઞાનદાનનું પ્રયોજન પણ અત્યંતપણે શ્રેયોવિધિના પ્રશાંતિ અર્થે હોય છે, પુણ્યાન્તરાયના વિઘ્નની પ્રશાંતિ અર્થે હોય છે; કારણ કે આવા જ્ઞાનદાનરૂપ પરમ સત્કાર્યથી પોતાના શ્રેયસ્માં-આત્મકલ્યાણમાં જે વિઘ્ન છે, તેની પ્રશાંતિ હોય છે, અત્યંત શાંતિ હોય છે. અર્થાત્ પુણ્યાનુબાધિ પુણ્યમાં જે અંતરાય છે તેની પ્રશાંતિ-અત્યંત શાંતિ હોય છે. એટલે આવા સત્શાસ્ત્રના દાનથી પોતાના શ્રેયપ્રાપ્તિના અંતરાયો તૂટે છે, ને તેથી પોતાને શ્રેયસ્ની-શોભારૂપ સત્ક્રિયાની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ આ પરમ સત્શાસ્ત્ર પોતે શ્રેયોવિઘ્નની પ્રશાંતિ કરનાર હોવાથી, તેનું દાન પણ સ્વ-પરને શ્રેયો-વિઘ્નની પ્રશાંતિ કરનાર છે. એટલા માટે આત્મકલ્યાણની નિષ્કામ ભાવનાથી

પોતાનો શ્રેયોવિદ્યનની પ્રશાંતિને અર્થે સદુપદેશ સત્પુરુષોએ આ સત્શાસ્ત્રનું જ્ઞાનદાન કરી પરમ સત્શ્રુતની પ્રભાવતા કરવા યોગ્ય છે. તથાસ્તુ !

“લોક પૂરબે નિજ નિજ ઇચ્છા, યોગભાવ ગુણચંદ્રેષુ;
શ્રી નયવિજય વિબુધ પયસેવક, વાચક યશને વયેષુ.”—શ્રી. યો. સમગ્રા. ૮૮

—: ઉપસંહાર : કળશ કાવ્ય :—

વસંતતિલકા

સદ્દેયોગરૂપ બહુ શાસ્ત્ર સમૃદ્ધ મધ્યે, આ યોગદષ્ટિમય યોગ સુગ્રંથ ગુંથ્યે;
દુષ્પ્રાપ્તિપ્રાપ્તિ વિબુધે અમૃતં વલોભ્યું, યોગામૃતં શ્રી હરિભદ્ર બુધે વલોભ્યું. ૧૬૭

છે સાર તો ક્ષીરતથો નવનીત માત્ર, આ તેમ યોગશ્રુતસાર જ યોગશાસ્ત્ર;
સંક્ષેપમાં કથું સમુદ્ધૃત આ સૂરીંદ્રે, આત્માર્થ અર્થ પરમાર્થપરા સુનીંદ્રે. ૧૬૮

સંક્ષેપ તોય પરિપૂર્ણ જ માર્ગ વ્યક્તિ, એવી અપૂર્વ અહિં શ્રેષ્ઠ સમાસશક્તિ;
છે સિન્ધુ ગિન્દુમહિં ગિન્દુય સિન્ધુમાહિં, છે વૃક્ષ ગીજમહિં ને ગીજ વૃક્ષમાહિં. ૧૬૯

પ્રત્યેક સૂત્ર ગર્ભોરાશય એહ સ્થાને, ગિન્દુમહી ઉલસિયો શ્રુતસિન્ધુ બાણે !
દિગ્દર્શનાર્થ કંઈ તેહ તથા ઉલાસે, લાંબું વિવેચન કથું ભગવાનદાસે. ૧૭૦

જોગીંદ્ર જેહ જગ બગતીં જયોત જેવા, વાગૃઅમૃતે અમૃત શ્રી હરિભદ્ર દેવા;
વાણી તથો તસ અહો ! કુણ તાગ પામે ? આંખે શું કલ્પદુમ વાસન સ્વર્ગ ધામે ? ૧૭૧

જે કુલયોગીં વર્ણો પ્રવૃત્તચક્ર યોગી, તેનેય એહ ઉપકારક ઉપયોગી;
આત્માર્થી જોગીંજન એહ સુચક્ષુ માત્ર, આ યોગશાસ્ત્ર અધિકારીં કદા સુપાત્ર. ૧૭૨

તે કુલયોગીં જન યોગિકુલે જ જન્મ્યા, ને યોગિધર્મ અનુયાયિ યથાર્થ અન્યા;
અદેર્ષી દેવ શુરુ દિજ શું પ્રેમવંતા, ભવનીત દયાળુય જિતેન્દ્રિય બોધવંતા. ૧૭૩

સંસ્કારજન્મ લહીં યોગીં પિતાદિદ્વારા, જે કુલદીપ કુલને અજવાળનારા;
તે કુલપુત્ર કુલયોગીં સુશીલ જોષે, મર્યાદ કુલવર્ષુ શું કુલની ન લોષે. ૧૭૪

સત્શુશ્રૂષાદિ ગુણ અષ્ટ સુસ્પષ્ટ વર્તે, ઇચ્છા પ્રવૃત્તિ યમ આદિ દ્રવ્ય પ્રવર્તે;
ને સ્થિર સિદ્ધિ યમના અતિશે જ કામી, તે બાણે જોગીંજન પ્રવૃત્તચક્ર નામી. ૧૭૫

કર્તાદિ કારક કુચક પરાર્થ વર્ત્યું, તે આત્મસાધક સુચક હવે પ્રવર્ત્યું;
આત્માર્થ આત્મ યકી આત્મક્રિયા જ આત્મા, આત્માર્થી આત્મમહિં આ કરતો મહાત્મા. ૧૭૬

આત્મસ્વભાવ ન વિભાવથીં તે હણે છે, આત્મા શિવાય પરભાવ સ્વ ના બણે છે;
આત્માતિરિક્તિ પર દ્રવ્ય ન તે હરે છે, ના ભોગવે ન જ મમત્વ મતિ કરે છે. ૧૭૭

એવું સ્વરૂપનું અહિંસક યોગચક્ર, સાથે સુસાધુ નિત યોગી પ્રવૃત્તચક્ર;
 જે ચાલતું હતું જ કારક ચક્ર વક્ર, તેને ચલાવ્યું ત્યજ્ય મોક્ષપથે અવક. ૧૭૮
 ને આઘ યોગ જ અવચક્ર યોગ, યોગે તેથી જોઈએ દય અવચક્ર યોગ યોગ;
 આ યોગીઓ જ શુભ યોગ તણા પ્રયોગે, છે પાત્ર અત્ર અધિકારી સુયોગ યોગે ૧૭૯
 જે સંતનું સ્વરૂપ ઓળખી સંત સેવે, તે સંત સંતકલ સંત કૃપાથી દેવે;
 આવા અવચક્ર ત્રિયોગ તણા સુયોગે, આ યોગીઓનું અહિં યોગ્યપણું જ યોગે. ૧૮૦
 આ દુલ્લયોગી ત્યમ પ્રવૃત્તચક્રનોય, આ શ્રંધથી કંઈ વળી ઉપકાર હોય;
 સત્ પક્ષપાત પ્રમુખ શ્રવણે ધરીને, સદ્ધ્યોગ ખીજ તણી પુષ્ટિવડે કરીને. ૧૮૧
 સત્ પક્ષપાત ત્યમ ભાવજૂની ક્રિયાનું, ખલોત ભાનુ સમ અંતર સ્પષ્ટ માનું;
 ખલોત તેજ અતિ અદ્ભુત અને વિનાશી, આ વિપરીત રવિનું-ગુપ્ત દ્યો વિભાસી. ૧૮૨
 એવાં રહસ્ય સુપ્રકાશક શ્રંધ એવો, આ તો અયોગ્ય જનને ન જ યોગ્ય દેવો;
 ભારી અનર્થકર લેશ અહિં અવગ્રા, તેથી વધા થી હરિભદ્ર ધરી કરેણા. ૧૮૩
 દેવો જ યોગ્ય જનને પર પ્રેમ ભાવે, જેથી જગે પરમ શ્રુત પ્રભાવ ધાવે;
 ને શ્રેય વિન વિરહે,-હરિભદ્ર ભાળે, તેને અનુવર્તી કહ્યું ભગવાનદાસે. ૧૮૪

॥ इति मङ्गलिंश्रीहृत्तिमद्राचार्यविरचिते किरतचंद्रसुनुमनःसुपनंदनेन भगवानदासेन
 सुमनोनंदनीवृहत्पदीकाख्यविवेचनेन सप्तपञ्च विवेचिते श्रीयोगद्वयसमुच्चयशास्त्रे उपसंहारः॥

॥ इति भद्रपि श्री हरिभद्राचार्ये विरचिता અને श्री મનઃસુખવાર્ધ કિરતચંદ્રના પુત્ર
 ડૉ. ભગવાનદાસે સ્વરચિત સુમનોનંદની વૃહત્પદીકા નામક વિવેચનથી સવિસ્તર વિવેચિતા
 શ્રી યોગદ્વિસમુચ્ચય શાસ્ત્રમાં ઉપસંહાર ॥

ટીકાકાર-વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ

શાદ્ધલવિકીડિત

આ સત્સાસ્ત્ર વિવેચનાર્થે મહા ટીકા મનોનંદની,
કીરત્યંદ્રસુત મનઃસુખસુતે શ્રેયી મનોનંદની;
મારી કુખર્ષી સદ્વિચારરૂપ આ સદ્ધ્યોગ રત્નાકરે,
જોળ્યા હેમ સુદર્પી જાત ભગવાનુદાસે સુરતો જ રે । ૧૮૫
સદ્ધરતોમય યોગમહિર પરે અત્રે ચઢાવ્યા ખરે !

આ કાવ્યો કળશો મુવણું ભગવાનુદાસે સુભક્તિભરે,
તેનો ઝગ્ગગતો પ્રકાશ દ્વંરથી આકર્ષશે સન્મનો,
આનંદામૃત અબ્ધિમાં પિતરશે શાંતિસુધા મન્મજનો ૧૮૬

અનુષ્ટુપ્

જો હજાર અને એક, સંવત્ વિક્રમ વર્ષમાં;
ભગવાનુ મોરબીવાસી, કોધો આ યત્ન હર્ષમાં. ૧૮૭

શિખરિણી

કર્ણો સ્વાધ્યાયાર્થે પરમ શ્રુત અભ્યાસ કર્ષ આ,
પુરી મુંબાઈમાં સ્થિત જ ભગવાનુદાસ અહિં આ;
યશો સ્વાધ્યાયાર્થે કર્ષક ઉપકારો મુજબને,
યશો આ નંદોર્મિ શૌંતલ મુમનો નંદન વને. ૧૮૮
શુભો જે કે 'છાં' તે સકલ ગણજો સંતજનના,
અને દોપો કે તે સકલ પણ હું પામર તણ;
કરો દોપો દૂરે મુગુણ ચરનો હસ મુમતિ !
અમી દંદિ ધારી મુર્ખો જ ભગવાનુદાસ વિનતિ ૧૮૯

મુંબઈ, તા. ૬-૧૨-૪૫

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

શ્રી સદ્ગુરુચરણાર્પણમસ્તુ !

॥ ઇતિ શ્રીહેમદેવીસુત ભગવાનુદાસે રચયિત 'મુમનોનંદની' બૃહત્ ટીકા નામક
વિવેચનથી સવિસ્તર વિવેચેલું અને એકસો પંચાણ્ડ અપિનવ કલશ કાવ્ય-કુશુભોધી
સમર્થેલું શ્રી યોગદિપ્તિસમુચ્ચયશાસ્ત્ર સમાપ્તે ॥

પરિશિષ્ટ

શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી કૃત

આઠ યોગદષ્ટિની સજ્જાયા*

પ્રથમ મિત્રા દષ્ટિ:

હાળ પહેલી-ચતુર સનેહી મોહના-એ દેશી.

- શિવમુખ કારણ ઉપદેશી, યોગ તણી અડ દિટ્ટી રે;
તે શુભ શુભી જિન વીરનો, કરશું ધર્મની પુટી રે....વીર જિનસર દેશના ૧.
- સધન અધન દિન રથણિમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;
અર્થ જુએ જેમ જૂજૂઆ, તેમ જોધ નજરના ફેરા રે....વીર. ૨
- દર્શન જે ધધા જૂજૂઆ, તે જોધ નજરને ફેરે રે;
લેહ ધિરાદિક આરમાં, સમકિતદષ્ટિને હેરે રે....વીર. ૩
- દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ બાવે રે;
હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે....વીર. ૪
- દષ્ટિ ધિરાદિક આરમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન ભાને રે;
રથણિશયન જિમ શ્રમ હરે, મુરનર મુખ તિમ છાને રે....વીર. ૫
- એહ પ્રસંગથી મેં કહ્યું, પ્રથમ દષ્ટિ હવે કહીએ રે;
જિહાં મિત્રા તિહાં જોધ જે, તુણ અગનિસો લહીએ રે....વીર. ૬
- મત પણ ધમ ધંહાં સંપજે, એહ નહિં શુભ કાજે રે;
દ્રેષ નહોં વળી અવરશું, એહ શુભ અંગ વિરાજે રે....વીર. ૭
- યોગનાં જીજ ધંહાં ગ્રહે, જિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે;
ભાવાચારજ સેવના, ભવ ઉદ્દેગ સુઠાયો રે....વીર. ૮
- દ્રવ્ય અભિશ્રદ્ધ પાળવા, ઓષધ પ્રમુખને દાને રે;
આદર આગમ આસરી, લિખનાદિક ગહુમાને રે....વીર. ૯

*અક્ષરે અક્ષરે પરમ અમૃત માધુર્વ નિર્ઝરતી આ શ્રી યશોવિજયજીની અદ્ભુત કૃતિ મુખપાઠ કરવા યોગ હોષ અત્ર આપી છે. તેની પ્રત્યેક પ્રત્યેક પંક્તિ આ મંથવિવેચનમાં મેં યથારથાને અવતારી છે. અર્થ માટે તે તે રથજે જુઓ—લગવાનદાસ.

લેખન પૂજન આપવું, શ્રુત વાચના ઉદ્ધારો રે;	
ભાવવિસ્તાર સજ્જાયથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે....વીર.	૧૦
બીજકથા બધી સાંભળી, રોમાંચિત હુવે દેહ રે;	
એહ અવંચક યોગથી, લહીએ ધરમ સનેહ રે....વીર.	૧૧
સદ્ગુરુ થોભે વંદન ક્રિયા, તેહથી કૃણ હોય જેહો રે;	
યોગ ક્રિયા કૃણ લેહથી, ત્રિવિધ અવંચક એહો રે....વીર.	૧૨
ચાહે ચક્રાર તે ચંદને, મધુકર માલતી ભોગી રે;	
તિમ ભવિ સહજ શુભે હોયે, ઉત્તમ નિમિત્ત સંયોગી રે....વીર	૧૩
એહ અવંચક યોગ તે, પ્રગટે ચરમાવર્તે રે;	
સાધુને સિદ્ધ દશા સર્પ, બીજનું ચિત્ત પ્રવર્તે રે....વીર.	૧૪
કરણ અપૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું શુભકાલું રે;	
મુખ્યપણે તે ઇહાં હોયે, મુચશ વિલાસનું ટાલું રે....વીર.	૧૫

બીજ તારા દષ્ટિ:

હાજ બીજ-‘મનમોહન મેરે’-એ દેશી.

દર્શન તારા દષ્ટિમાં....મનમોહન મેરે. ગોમય અગ્નિ સમાન....મન	
શોચ સંતોષ ને તપ ભલું....મન. સજ્જાય ઇશ્વર ધ્યાન....મન	૧
નિયમ પંચ ઇહાં સંપન્ને....મન. નહિં કિરિયા ઉદ્ધવેગ....મન	
જિજ્ઞાસા શુભંતરવળી....મન. પણ નહિં નિજ હંડ ટેગ....મન	૨
એહ દષ્ટિ હોય વસ્તતાં....મન. યોગકથા બહુ પ્રેમ....મન	
અનુચિત તેહ ન આચરે....મન. વાળ્યો વળે જિમ હેમ....મન	૩
વિનય અધિક શુભીનો કરે....મન. દેખે નિજ શુભ હાણ....મન	
ત્રાસ ધરે ભવભય ધકી....મન. ભવ માને દુઃખખાણ....મન	૪
શાસ્ત્ર ધણાં મતિ થોડલી....મન. શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ....મન	
મુચશ લહે એ ભાવથી....મન. ન કરે જૂઠ કશણ....મન	૫

ત્રીજ ખલા દષ્ટિ:

હાલ ત્રીજ-‘પ્રથમ ગોવાલતણે ભવેજ રે’-એ દેશી.

ત્રીજ દષ્ટિ ખલા કહીજ, કાષ્ટ અગ્નિ સમ બોધ;
શેપ નહિં આસન સથેજ, શ્રવણ સમીહા શોધ રે....

જિનજી! ધન ધન તુજ ઉપદેશ! ૧

તરુણ સુખી સી પરિવર્થેલ, જિમ ચાહે મુરગીત;
 સાંભળવા તિમ તરવનેલ, એ દષ્ટિ સુવિનીત રે....જિનલ ! ૨
 સરી એ ભોધ પ્રવાહનીલ, એ વિષ્ણુ ધ્રુવ થલ દ્રુપ;
 શ્રવણ સમીક્ષા તે કિચીલ, સચિત મુણે જિમ ભૂપ રે....જિનલ ! ૩
 મન રીઝે તન ઉદ્વસેલ, રીઝે ગૂઝે એક તાન;
 તે ધ્રુવેલા વિષ્ણુ શુભકથાલ, બહેરા આગળ જ્ઞાન રે....જિનલ ! ૪
 વિષ્ણુ ધંડાં પ્રાયે નહીંલ, ધર્મ હેતુમાં કાય;
 અનાચાર પરિહારથીલ, સુચર મહોદય હોય રે....જિનલ ! ૫

ચોથી દીપ્તિ દષ્ટિ:

હાળ ચોથી—' અઝરીઆ મુનિવર ' એ દેલી.

યોગ દષ્ટિ ચોથી કહીલ, દીપ્તિ તિહાં ન ઉત્થાન;
 પ્રાણાયામ તે ભાવથીલ, હીપ્રમ્ભા સમ જ્ઞાન....
 મનમોહન જિનલ ! મીઠી તાહરી વાણ. ૧
 બાહ્ય ભાવ રચક ધંડાંલ, પૂરક અંતર ભાવ;
 કુંભક ધિરતા ગુણે કરોલ, પ્રાણાયામ સ્વભાવ....મનમોહન ૨
 ધર્મ અર્થે ધંડાં પ્રાણુનેલ, છાંટે પણ નહિં ધર્મ;
 પ્રાણ અર્થે સંકટ પડેલ, જુઓ ! એ દષ્ટિનો મર્મ....મનમોહન ૩
 તરવ શ્રવણ મધુરોદકેલ, ધંડાં હોયે બીજ પ્રદોહ;
 ખાર ઉદક સમ ભવ ત્યજેલ, શુભક્રિત અદ્રોહ....મનમોહન ૪
 સૂક્ષ્મ ભોધ તોપણ ધંડાંલ, સમક્રિત વિષ્ણુ ન હોય;
 વેદ્યસવેદ્ય પદે કહ્યોલ, તે ન અવેદ્ય બેય....મનમોહન ૫
 વેદ્ય બધ શિવ હેતુ છેલ, સંવેદન તથ નાણ;
 નય નિરૂપે અતિ બહુલ, વેદ્યસંવેદ્ય પ્રમાણ....મનમોહન ૬
 તે પદ શ્રિયિવિશેદ્યોલ, છેલ્લી પાપ પ્રવૃત્તિ;
 તમ કોહ પદ ધૃતિ સમીલ, તિહાં હોય અંત નિવૃત્તિ....મનમોહન ૭
 એહ યકી વિપરીત છેલ, પદ તે અવેદ્યસંવેદ્ય;
 ભવામિનંદી જીવનેલ, તે હોય વજ્ર અણેદ્ય....મનમોહન ૮
 લોભી કુપણ દયામણોલ, માયી મજ્જર કાણ;
 ભવામિનંદી ભય ભયોલ, અદ્વૈત આરંભ અપાણ....મનમોહન ૯
 એવા અવશુષ્કવંતનુલ, પદ જે અવેદ્ય કઠોર;
 સાધુ સંગ આગમતણોલ, તે જીત્યો ધુરધોર....મનમોહન ૧૦

તે જીતે સહજે ટળેજી, નિષમ કુતર્ક પ્રકાર;
 ફર નિકટ હાથી હણેજી, નિમ એ ળકર વિચાર....મનમોહન ૧૧
 હું પામ્યો સંશય નહીંજી, મૂરખ કરે એ વિચાર;
 આળસુઆ શુરુ શિષ્યનોજી, તે તો વચન પ્રકાર....મનમોહન ૧૨
 ધીજે તે પતિઆવવુંજી, આપ મતે અનુમાન;
 આગમ ને અનુમાનથીજી, સાચું લહે સુજ્ઞાન....મનમોહન ૧૩
 નહિં સર્વજ્ઞો જૂજૂઆજી, તેહના વળી દાસ;
 ભક્તિ દેવની પણ કહીજી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાશ....મનમોહન ૧૪
 દેવ સસારી અનેક છેજી, તેહની ભક્તિ વિચિત્ર;
 એક રાગ પર દેખથીજી, એક મુક્તિની અચિત્ર....મનમોહન ૧૫
 ઇદ્રિયાર્થગત બુદ્ધિ છેજી, જ્ઞાન તે આગમ હેતુ;
 અસ મોહ શુભ કૃતિ શુભેજી, તિથે ફલલેહ સંકેત....મનમોહન ૧૬
 આદર ક્રિયા-રતિ ઘણીજી, વિધન ટળે મિથે લગ્ની;
 નિરાસા બુધ સેવનાજી, શુભ કૃતિ ચિહ્ન પ્રત્યક્ષ....મનમોહન ૧૭
 બુદ્ધિક્રિયા ભવફલ દીએજી, જ્ઞાનક્રિયા શિવ અંગ;
 અસ મોહ કિરિયા દીએજી, શીઘ્ર મુગતિ ફલ અંગ....મનમોહન ૧૮
 પુણ્યલચરના કારમીજી, તિહાં જસ ચિત્ત ન લીન;
 એક માર્ગ તે શિવ તણેજી, લેહ લહે જગ દીન....મનમોહન ૧૯
 શિષ્ય ભણી જિનદેશનાજી, કહે જન પરિણતિ ભિન્ન;
 કહે મુનિની નય દેશનાજી, પરમાર્થથી અભિન્ન....મનમોહન ૨૦
 શબ્દલેહ અઘડો કિર્યોજી ? પરમારથ જો એક;
 કહો ગગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફરે નહીં છેક....મનમોહન ૨૧
 ધર્મ દ્વિમાદિક પણ મટેજી, પ્રગટે ધર્મસંન્યાસ;
 તો અઘડા અંજા તણેજી, મુનિને કવણ અભ્યાસ ?....મનમોહન ૨૨
 અભિનિવેશ સઘળો ત્યજીજી, ચાર લહી જેણે દષ્ટિ;
 તે લેશે હવે પાંચમીજી, સુચશ અમૃત ધનવૃદ્ધિ....મનમોહન ૨૩

પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિ:

દાળ પાંચમી—' ધન ધન સપ્રતિ સાવો રાગ '—એ દેશી.

દષ્ટિ ચિરામાંહે દર્શન નિત્યે રતનપ્રભા સમ બાણો રે;
 પ્રાંતિ નહિં વળી જોધ તે સૂક્ષ્મ, પ્રત્યાહાર વખાણો રે....એ ગુણ ૧

એ ગુણ વીરતણા ન વિસારું, સંભારું દિનરાત રે;
 પશુ ટાળી સુરૂપ કરે જે, સમકિતને અવદાત રે....એ ગુણ ૨
 ખાલ પૂલિધર લીલા સરખી, ભવચેટા ઇલાં બાસે રે;
 ઋદ્ધિ સિદ્ધિ સવિ ઘટમાં પેસે, અદ્ધ મહાસિદ્ધિ પાસે રે....એ ગુણ ૩
 વિપય વિકારે ન ઇદ્રિય જોડે, તે ઇલાં પ્રભાહારો રે;
 કેવળ જ્યોતિ તે તરવ પ્રકાશે, શેષ ઉપાય અસારો રે....એ ગુણ ૪
 શીતળ ચંદનથી પણુ ઉપન્યો, અગ્નિ દહે જેમ વનને રે;
 ધર્મજનિત પણુ લોગ ઇલાં તેમ, લાગે અનિદ તે મનને રે....એ ગુણ ૫
 અંશે હોય ઇલાં અવિનાશી, પુણ્નલ જલ તમાસી રે;
 ચિદાનંદ ધન સુયશ વિલાસી, કિમ હોય જગનો આશી રે?....એ ગુણ ૬

છઠ્ઠી કાંતા દષ્ટિ:

હાળ છઠ્ઠી—‘ ભોલીમા હંસારે વિપય ન રાચીએ ’—એ દેશી.

અચપલ રોગરહિત નિષ્કુર નહિં, અદ્ય હોય હોય નીતિ;
 ગંધ તે સારો રે કાંતિ પ્રસન્નતા, સુસ્વર પ્રથમ પ્રવૃત્તિ....
 ધન ! ધન ! શાસન શ્રી જિનવરતણું. ૧
 ધીર પ્રભાવી રે આગલે યોગથી, મિત્રાદિક શ્રુત ચિત્ત;
 લાભ ઇલાં રે દંદ અધૃષ્યતા, જનપ્રિયતા હોય નિત્ય....ધન ! ધન ! ૨
 નાશ દોષનો રે તૃપ્તિ પરમ લહે, સમતા ઉચિત સંયોગ;
 નાશ વૈરનો રે શુદ્ધિ ઋતંબરા, એ નિષ્પન્નહ યોગ....ધન ! ધન ! ૩
 ચિદ્ધ યોગનાં રે જે પરશંચમાં, યોગાચારજ દિક્ક;
 પંચમી દષ્ટિ ધરી સવિ જોડીએ, એહવા તેહ ગરિકું....ધન ! ધન ! ૪
 છઠ્ઠી દિક્કી રે હવે કાંતા કહું, તિહાં તારાભ પ્રકાશ;
 તરવમીમાંસા રે હઠ હોય ધારણા, નહીં અન્ય શ્રુત વાસ....ધન ! ધન ! ૫
 મન મહિલાયું રે વાહલા ઉપરે, બીજાં કામ કરંત;
 તિમ શ્રુતધર્મે રે મન હઠ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત....ધન ! ધન ! ૬
 એહવા જ્ઞાને રે વિધન નિવારણે, લોગ નહિં ભવહેત;
 નવિ ગુણ દોષ ન વિપય સ્વરૂપથી, મન ગુણ અવગુણ જેત....ધન ! ધન ! ૭
 માયા પાણી રે જાણી તેહને, લઘી જાય અડોલ;
 સાચું જાણી રે તે જીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ....ધન ! ધન ! ૮
 લોગતરવને રે એમ ભય નવિ ટળે, જુઠા જાણે રે લોગ;
 તે એ દષ્ટિ રે ભવસાથર તરે, લહે સુનિ સુયશ સંયોગ....ધન ! ધન ! ૯

સાતમી પ્રભા દષ્ટિ:

ઠાળા સાતમી—‘ એ ઊડી કિહાં રાખી ’ એ દેશી.

- અર્ક પ્રભા સમ જોધ પ્રભામાં, ધ્યાનપ્રિયા એ દિહી;
તરવ તણી પ્રતિપત્તિ ઇહાં વળી, રોગ નહીં સુખ પુઠી....
રે ભવિકા ! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ. ૧
- સધણું પરવચ તે દુઃખલક્ષણ, નિજવચ તે સુખ લહીએ;
એ હટે આતમ ગુણ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહીએ ?...રે ભવિકા ! ૨
- નાગર સુખ પામર નવિ બાણે, વલ્લભ સુખ ન કુમારી;
અનુભવ વિણુ તિમ ધ્યાન તણું સુખ, કુણ જાણે નરનારી ?....રે ભવિકા ! ૩
- એહ દષ્ટિમાં નિર્મળ જોધે, ધ્યાન સદા હોય સાચું;
દૂષણ રહિત નિરંતર જ્યોતિ, રતન તે હીપે બાચું....રે ભવિકા ! ૪
- વિસભાગક્ષય, શાંતવાહિતા, શિવ મારગ મુવ નામ;
કહે અસંગ કિયા ઇહાં યોગી, વિમલ મુચશ પરિણામ....રે ભવિકા ! ૫

આઠમી પરા દષ્ટિ:

ઠાળા આઠમી—‘ ઘુજ સાથે નહિં જોણું મારા વાહલા ’ એ દેશી.

- દષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ પરા તસ જાણુંલ,
આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ જોધ વળાણુંલ;
નિરતિચાર પદ એહમાં યોગી, કહિયે નહીં અતિચારીલ,
આરોહે આરૂઠે ગિરિને, તિમ એહની ગતિ ન્યારીલ....દષ્ટિ આઠમી ૧
- ચંદન ગંધ સમાન ક્ષમા ઇહાં, વાસકને ન ગવેણેલ,
આસંગે વર્જિત વળી એહમાં, કિરિયા નિજ ગુણ લેખેલ;
શિક્ષાથી જ્યમ રતન નિયોજન, દષ્ટિ ભિન્ન લય એહોલ,
તાસ નિયોગે કરણ અપૂરવ, લહે સુનિ ઠેવલ-ગેહોલ....દષ્ટિ આઠમી ૨
- ક્ષીણદોષ સર્વ સ મહાસુનિ, સર્વ લગ્નિ કલ લોગીલ,
પર ઉપગાર કરી શિવમુખ તે, પામે યોગ અયોગીલ;
સર્વ શત્રુક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાલ,
સર્વ અરથયોગે સુખ તેહથી, અનંતગુણ નિરીહાલ....દષ્ટિ આઠમી ૩

ઉપસંહાર

એ અંડ દિઠી કહી સક્ષેષે, યોગશાસ્ત્ર સંકેતેલું,
કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રે જે, તેહ તથે હિત હેતેલ,
યોગીકુલે બાધા તસ ધર્મે, અનુગત તે કુલયોગીલ,
અદ્રેષી શુરુ-દેવ-દિન પ્રિય, કયાવત ઉપયોગીલ....દષ્ટિ આઠમીં ૪

શુશ્રૂષાદિક અંડ શુભ સપૂરણ, પ્રવૃત્તચક્રે તે કહિયેલ,
યમદ્રવ્ય લાભી પર દુગ અર્થી, આદ્ય અવચક્ર લહિયેલ,
ચાર અહિંસાદિક યમ ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ ચિરસિદ્ધિ નામેલ,
શુદ્ધ રુચે પાળે અતિચારહ, ઠાળે ફલ પરિણામેલ....દષ્ટિ આઠમીં ૫

કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રને, શ્રવણ શુદ્ધ પક્ષપાતલ,
યોગદષ્ટિ અંથે હિત હોવે, તથે કહી એ વાતલ,
શુદ્ધ ભાવ ને સૂની કિરિયા, બેહુમા અંતર કેતોલ ?
અળહળતો સૂરજ ને અનૂચો, તાસ તેજમા તતોલ....દષ્ટિ આઠમીં ૬

શુદ્ધ ભાવ એ કહીએ તેહશુ, જેહશુ અંતર બાજેલ,
જેહશુ ચિત્ત પટતર હોવે, તેહશુ શુદ્ધ ન છાજેલ,
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહતો, કરશે મોટી વાતોલ,
અમશે તે પડિત પરપદમા, મુદ્ધિપ્રહાર ને લાતોલ....દષ્ટિ આઠમીં ૭

સંભા વ્રણ શ્રોતા શુભ અવશુભ, નદીસૂત્રે દીસેલ,
તે જાણી એ અંથ યોગ્યને, દેખે મુશુભ જગીશેલ,
લોક પુરબે નિજ નિજ ઇચ્છા, યોગભાવ શુભરચણેલ,
શ્રી નયવિજય વિબુધ પયસેવક, વાચક યશને વચણેલ....દષ્ટિ આઠમીં ૮

